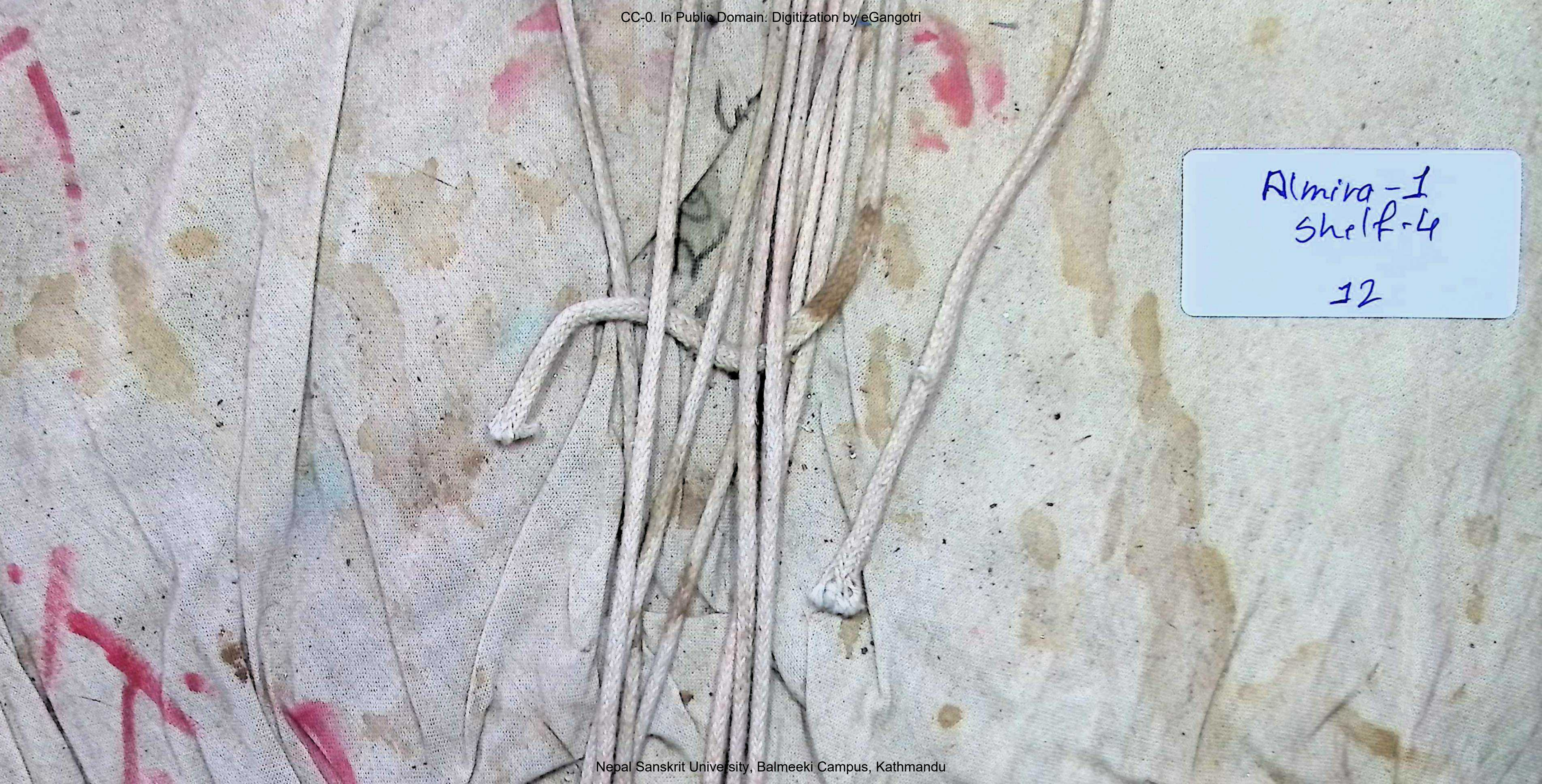

Almira-1
Shelf-4

12

॥ अथ श्रीमद्देवीभागवतं सटीकं समाहात्म्यम् ॥

२७८६

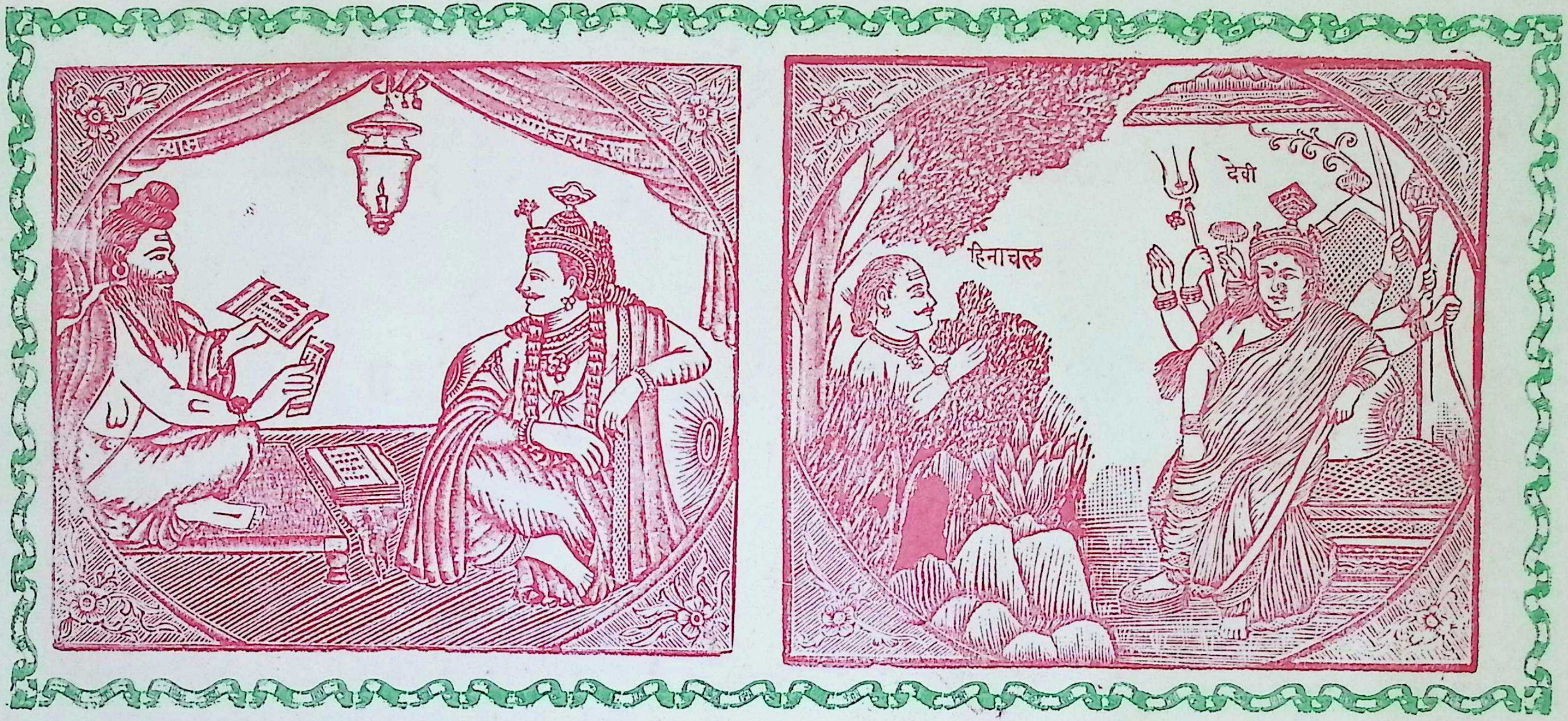
व्यास
हिमाचल
देवी

॥ ❁ ॥ अथ श्रीमद्देवीभागवतमाहात्म्यं प्रारभ्यते ॥ ❁ ॥

श्रीगणेशो विजयते ॥ सृष्टौ या सर्गरूपा जगदवनविधौ पालनी या च रौद्री संहारे चापि यस्या जगदिदमखिलं क्रीडनं या पराख्या ॥
पश्यन्ती मध्यमाऽथो तदनु भगवती वैखरी वर्णरूपा साऽस्मद्वाचं प्रसन्ना विधिहरिगिरिशाराधिताऽलंकरोतु ॥ १ ॥ नारायणं नमस्कृत्य
नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ २ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ सूत जीव समा बह्वीर्यस्त्वं श्रावयसीह नः ॥ कथा
मनोहराः पुण्या व्यासशिष्य महामते ॥ ३ ॥ सर्वपापहरं पुण्यं विष्णोश्चरितमद्भुतम् ॥ अवतारकथोपेतमस्माभिर्भक्तितः श्रुतम् ॥ ४ ॥
शिवस्य चरितं दिव्यं भस्मरुद्राक्षयोस्तथा ॥ सेतिहासं च माहात्म्यं श्रुतं तव मुखाम्बुजात् ॥ ५ ॥ अधुना श्रोतुमिच्छामः पावनात्पा
वनम्परम् ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणामनायासेन सर्वशः ॥ ६ ॥ तत्त्वं ब्रूहि महाभाग येन सिद्ध्यन्ति मानवाः ॥ कलावपि परं त्वत्तो न विद्मः
संशयच्छिदम् ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ साधु पृष्टं महाभागा लोकानां हितकाम्यया ॥ सर्वशास्त्रस्य यत्सारं तद्वो वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ८ ॥
तावद्गर्जन्ति तीर्थानि पुराणानि व्रतानि च ॥ यावन्न श्रूयते सम्यग्देवीभागवतं नरैः ॥ ९ ॥ तावत्पापाटवी नृणां क्लेशदाऽदभ्रकण्टका ॥
यावन्न परशुः प्राप्तो देवीभागवताभिधः ॥१०॥ तावत्क्लेशावहं नृणामुपसर्गमहातमः ॥ यावन्नैवोदयं प्राप्तो देवीभागवतोष्णगुः ॥ ११ ॥
ऋषय ऊचुः ॥ सूत सूत महाभाग वद नो वदतां वर ॥ कीदृशं तत्पुराणं हि विधिस्तच्छ्रवणे च कः ॥ १२ ॥ कतिभिर्वासरैरेतच्छ्रोतव्यं
किं च पूजनम् ॥ कैर्मानवैः श्रुतं पूर्वं काँस्कान्कामानवाप्नुयुः ॥१३॥ सूत उवाच ॥ विष्णोरंशो मुनिर्जातस्सत्यवत्यां पराशरात् ॥ विभज्य
वेदांश्चतुरश्शिष्यानध्यापयत्पुरा ॥१४॥ व्रात्यानां द्विजबन्धूनां वेदेष्वनधिकारिणाम् ॥ स्त्रीणां दुर्मेधसां नृणां धर्मज्ञानं कथं भवेत्॥१५॥
विचार्यैतत्तु मनसा भगवान्बादरायणः ॥ पुराणसंहितां दध्यौ तेषां धर्मविधित्सया ॥१६॥ अष्टादश पुराणानि स कृत्वा भगवान्मुनिः॥
मामेवाध्यापयामास भारताख्यानमेव च॥ १७॥ देवीभागवतं तत्र पुराणं भोगमोक्षदम् ॥ स्वयं तु श्रावयामास जनमेजयभूपतिम्॥१८॥
पूर्वमस्य पिता राजा परीक्षित्तक्षकाहिना ॥ संदष्टस्तस्य संशुद्ध्यै राज्ञा भागवतं श्रुतम् ॥ १९ ॥ नवभिर्दिवसैः श्रीमद्वेदव्यासमुखाम्बु
जात् ॥ त्रैलोक्यमातरं देवीं पूजयित्वा विधानतः ॥२०॥ नवाहयज्ञे सम्पूर्णे परीक्षिदपि भूपतिः ॥ दिव्यरूपधरो देव्यास्सालोक्यं तत्क्ष

णादगात् ॥ २१ ॥ पितुर्दिव्यां गतिं राजा विलोक्य जनमेजयः ॥ व्यासं मुनिं समभ्यर्च्य परां मुदमवाप ह ॥ २२ ॥ अष्टादशपुरा
णानां मध्ये सर्वोत्तमं परम् ॥ देवीभागवतं नाम धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥ २३ ॥ ये शृण्वंति सदा भक्त्या देव्या भागवतीं कथाम् ॥ तेषां
सिद्धिर्न दूरस्था तस्मात्सेव्या सदा नृभिः ॥ २४ ॥ दिनमर्द्धं तदर्द्धं वा मुहूर्तं क्षणमेव वा ॥ ये शृण्वन्ति नरा भक्त्या न तेषां दुर्गतिः
क्वचित् ॥ २५ ॥ सर्वयज्ञेषु तीर्थेषु सर्वदानेषु यत्फलम् ॥ सकृत्पुराणश्रवणात्तत्फलं लभते नरः ॥ २६ ॥ कृतादौ बहवो धर्माः कलौ
धर्मस्तु केवलम् ॥ पुराणश्रवणादन्यो विद्यते नापरो नृणाम् ॥ २७ ॥ धर्माचारविहीनानां कलावल्पायुषां नृणाम् ॥ व्यासो हिताय
विदधे पुराणाख्यं सुधारसम् ॥२८॥ सुधां पिबन्नेक एव नरः स्यादजरामरः॥देव्याः कथामृतं कुर्यात्कुलमेवाजरामरम् ॥२९॥ मासानां
नियमो नात्र दिनानां नियमोऽपि न ॥ सदा सेव्यं सदा सेव्यं देवीभागवतं नरैः ॥ ३० ॥ आश्विने मधुमासे वा तपोमासे शुचौ तथा ॥
चतुर्षु नवरात्रेषु विशेषात्फलदायकम् ॥ ३१ ॥ अतो नवाहयज्ञोऽयं सर्वस्मात्पुण्यकर्मणः ॥ फलाधिकप्रदानेन प्रोक्तः पुण्यप्रदो नृणा
म् ॥ ३२ ॥ ये दुर्हृदः पापरता विमूढा मित्रद्रुहो वेदविनिंदकाश्च ॥ हिंसारता नास्तिकमार्गसक्ता नवाहयज्ञेन पुनंति ते कलौ ॥ ३३ ॥
परस्वदाराहरणेऽतिलुब्धा ये वै नराः कल्मषभारभाजः ॥ गोदेवताब्राह्मणभक्तिहीना नवाहयज्ञेन भवंति शुद्धाः ॥ ३४ ॥ तपोभिरुग्रै
र्व्रततीर्थसेवनैर्दानैरनेकैर्नियमैर्मखैश्च ॥ हुतैर्जपैर्यच्च फलं न लभ्यते नवाहयज्ञेन तदाप्यते नृणाम् ॥३५॥ तथा न गंगा न गया न काशी
न नैमिषं नो मथुरा न पुष्करम् ॥ पुनाति सद्यो बदरीवनं नो यथा हि देवीमख एष विप्राः ॥ ३६ ॥ अतो भागवतं देव्याः पुराणं
परतः परम् ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणामुत्तमं साधनं मतम् ॥ ३७ ॥ आश्विनस्य सिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ॥ महाष्टम्यां समभ्यर्च्य
हैमसिंहासनस्थितम् ॥ ३८ ॥ देवीप्रीतिप्रदं भक्त्या श्रीभागवतपुस्तकम् ॥ दद्याद्द्विजाय योग्याय स देव्याः पदवीं लभेत् ॥ ३९ ॥
देवीभागवतस्यापि श्लोकं श्लोकार्द्धमेव वा ॥ भक्त्या यश्च पठेन्नित्यं स देव्याः प्रीतिभाग्भवेत् ॥ ४० ॥ उपसर्गभयं घोरं महामारीसमु
द्भवम् ॥ उत्पातानखिलांश्चापि हंति श्रवणमात्रतः ॥ ४१ ॥ बालग्रहकृतं यच्च भूतप्रेतकृतं भयम् ॥ देवीभागवतस्यास्य श्रवणाद्याति

दूरतः ॥ ४२ ॥ यस्तु भागवतं देव्याः पठेद्भक्त्या शृणोति वा ॥ धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च लभते नरः ॥४३॥ श्रवणाद्वसुदेवोऽस्य
प्रसेनान्वेषणे गतम् ॥ चिरायितं प्रियं पुत्रं कृष्णं लब्ध्वा मुमोद ह ॥ ४४ ॥ य एतां शृणुयाद्भक्त्या श्रीमद्भागवतीं कथाम् ॥ भुक्ति
मुक्तिं स लभते भक्त्या यश्च पठेदिमाम् ॥ ४५ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं दरिद्रो धनवान्भवेत् ॥ रोगी रोगात्प्रमुच्येत श्रुत्वा भागवतामृतम्
॥ ४६ ॥ वंध्या वा काकवंध्या वा मृतवत्सा च यांगना ॥ देवीभागवतं श्रुत्वा लभेत्पुत्रं चिरायुषम् ॥ ४७ ॥ पूजितं यद्गृहे
नित्यं श्रीभागवतपुस्तकम् ॥ तद्गृहं तीर्थभूतं हि वसतां पापनाशकम् ॥ ४८ ॥ अष्टम्यां वा चतुर्दश्यां नवम्यां भक्तिसंयुतः ॥ यः
पठेच्छृणुयाद्वाऽपि स सिद्धिं लभते पराम् ॥ ४९ ॥ पठन्द्विजो वेदविदग्रणीर्भवेद्बाहुप्रजातो धरणीपतिः स्यात् ॥ वैश्यः पठन्वित्तसमृद्धिमेति
शूद्रोऽपि शृण्वन्स्वकुलोत्तमस्स्यात् ॥ ५० ॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे देवीभागवतमाहात्म्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
ऋषय ऊचुः ॥ ॥ वसुदेवो महाभागः कथं पुत्रमवाप्तवान् ॥ प्रसेनः कुत्र कृष्णेन भ्रमताऽन्वेषितः कथम् ॥ १ ॥ विधिना केन
कस्माच्च देवीभागवतं श्रुतम् ॥ वसुदेवेन सुमते वद सूत कथामिमाम् ॥२॥ सूत उवाच ॥ सत्राजिद्भोजवंशीयो द्वारवत्यां सुखं वसन् ॥
सूर्यस्याराधने यत्तो भक्तश्च परमस्सखा ॥ ३ ॥ अथ कालेन कियता प्रसन्नस्सविताऽभवत् ॥ स्वलोकं दर्शयामास तद्भक्त्या प्रणयेन
च ॥ ४ ॥ तस्मै प्रीतश्च भगवान्स्यमंतकमणिं ददौ ॥ स तं बिभ्रन्मणिं कण्ठे द्वारकामाजगाम ह ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा तं तेजसा भ्रांता
मत्वाऽऽदित्यं पुरौकसः ॥ कृष्णमूचुस्समभ्येत्य सुधर्मायामवस्थितम् ॥ ६ ॥ एष आयाति सविता दिदृक्षुस्त्वां जगत्पते ॥
श्रुत्वा कृष्णस्तु तद्वाचं प्रहस्योवाच संसदि ॥ ७ ॥ सविता नैष भो बालाः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥ स्यमन्तकेन चायाति
भास्वद्दत्तेन भास्वता ॥ ८ ॥ अथ विप्रान्समाहूय स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ प्रावेशयत्समभ्यर्च्य सत्राजित्स्वगृहे मणिम् ॥ ९ ॥
न तत्र मारी दुर्भिक्षं नोपसर्गभयं क्वचित् ॥ यत्रास्ते स मणिर्नित्यमष्टभारसुवर्णदः ॥ १० ॥ अथ सत्राजितो भ्राता प्रसेनो नाम कर्हिचित्
॥ कण्ठे बद्ध्वा मणिं सद्यो हयमारुह्य सैंधवम् ॥११॥ मृगयार्थं वनं यातस्तमद्राक्षीन्मृगाधिपः ॥ प्रसेनं सहयं हत्वा सिंहो जग्राह

तं मणिम् ॥ १२ ॥ जाम्बवानृक्षराजोऽथ दृष्ट्वा मणिधरं हरिम् ॥ हत्वा च तं बिलद्वारि मणिं जग्राह वीर्यवान् ॥ १३ ॥ स तं मणिं स्व
पुत्राय क्रीडनार्थमदात्प्रभुः ॥ अथ चिक्रीड बालोऽपि मणिं संप्राप्य भास्वरम् ॥ १४ ॥ प्रसेनेऽनागते चाथ सत्राजित्पर्यतप्यत ॥ न
जाने केन निहतः प्रसेनो मणिमिच्छता ॥ १५ ॥ अथ लोकमुखोद्गीर्णा किंवदन्ती पुरेऽभवत् ॥ कृष्णेन निहतो नूनं प्रसेनो मणिलि
प्सुना ॥ १६ ॥ स तं शुश्राव कृष्णोऽपि दुर्यशो लिप्तमात्मनि ॥ मार्ष्टुं तत्तस्य पदवीं पुरौकोभिस्सहागमत् ॥ १७ ॥ गत्वा स विपिने
ऽपश्यत्प्रसेनं हरिणा हतम् ॥ ययौ मृगेन्द्रमन्विष्यन्नसृग्बिद्वंकिताध्वना ॥ १८ ॥ अथ कृष्णो हतं सिंहं बिलद्वारि विलोक्य च ॥
उवाच भगवान्वाचं कृपया पुरवासिनः ॥१९॥ तिष्ठध्वं यूयमत्रैव यावदागमनं मम ॥ प्रविशामि बिलं त्वेतन्मणिहारकलब्धये ॥२०॥
तथेत्युक्त्वा तु ते तस्थुस्तत्रैव द्वारकौकसः ॥ जगामांतर्बिलं कृष्णो यत्र जाम्बवतो गृहम् ॥ २१ ॥ ऋक्षराजसुतं दृष्ट्वा कृष्णो मणिधरं
तदा ॥ हर्तुमैच्छन्मणिं तावद्धात्री चुक्रोश भीतवत् ॥ २२ ॥ श्रुत्वा धात्रीरवं सद्यः समागत्यर्क्षराट् तदा ॥ युयुधे स्वामिना साकम
विश्रममहर्निशम् ॥ २३ ॥ एवं त्रिनवरात्रं तु महद्युद्धमभूत्तयोः ॥ कृष्णागमं प्रतीक्षन्तस्तस्थुर्द्वारि पुरौकसः ॥ २४ ॥ द्वादशाहं ततो
भीत्या प्रतिजग्मुर्निजालयम् ॥ तत्र ते कथयामासुर्वृत्तांतं सर्वमादितः ॥ २५ ॥ सत्राजितं शपंतस्ते सर्वे शोकाकुला भृशम् ॥ वसुदेवो
महाभागः श्रुत्वा पुत्रस्य तां कथाम् ॥ २६ ॥ मुमोह सपरीवारस्तदा परमया शुचा ॥ चिन्तयामास बहुधा कथं श्रेयो भवेन्मम ॥२७॥
अथाजगाम भगवान्देवर्षिर्ब्रह्मलोकतः ॥ उत्थाय तं प्रणम्यासौ वसुदेवोऽभ्यपूजयत् ॥२८॥ नारदोऽनामयं पृष्ट्वा वसुदेवं महामतिम् ॥
पप्रच्छ च यदुश्रेष्ठं किं चिंतयसि तद्वद ॥ २९ ॥ वसुदेव उवाच ॥ पुत्रो मेऽतिप्रियः कृष्णः प्रसेनान्वेषणाय तु ॥ पौरैस्साकं वनं गत्वा
निहतं तं तदैक्षत ॥ ३० ॥ प्रसेनघातकं दृष्ट्वा बिलद्वारे मृतं हरिम् ॥ द्वारि पौरानधिष्ठाप्य बिलांतर्गतवान्स्वयम् ॥ ३१ ॥ बहवो
दिवसा याता नायात्यद्यापि मे सुतः ॥ अतश्शोचामि तद् ब्रूहि येन लप्स्ये सुतं मुने ॥ ३२ ॥ नारद उवाच ॥ पुत्रप्राप्त्यै यदुश्रेष्ठ
देवीमाराधयांबिकाम् ॥ तस्या आराधनेनैव सद्यः श्रेयो ह्यवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ वसुदेव उवाच ॥ भगवन्का हि सा देवी किंप्रभावा

महेश्वरी ॥ कथमाराधनं तस्या देवर्षे कृपया वद ॥ ३४ ॥ नारद उवाच ॥ वसुदेव महाभाग शृणु संक्षेपतो मम ॥ देव्या माहात्म्यमतुलं को वक्तुं विस्तरात्क्षमः ॥ ३५ ॥ या सा भगवती नित्या सच्चिदानन्दरूपिणी ॥ परात्परतरा देवी यया व्याप्तमिदं जगत् ॥ ३६ ॥ यदाराधनतो ब्रह्मा सृजतीदं चराचरम् ॥ यां च स्तुत्वा विनिर्मुक्तो मधुकैटभजाद्भयात् ॥३७॥ विष्णुर्यत्कृपया विश्वं बिभर्ति भगवानिदम् ॥ रुद्रस्संहरते यस्याः कृपापांगनिरीक्षणात् ॥ ३८ ॥ संसारबंधहेतुर्या सैव मुक्तिप्रदायिनी ॥ सा विद्या परमा देवी सैव सर्वेश्वरेश्वरी ॥ ३९ ॥ नवरात्रविधानेन सम्पूज्य जगदंबिकाम् ॥ नवाहोभिः पुराणं च देव्या भागवतं शृणु ॥४०॥ यस्य श्रवणमात्रेण सद्यः पुत्रमवाप्स्यसि ॥ भुक्तिर्मुक्तिर्न दूरस्था पठतां शृण्वतां नृणाम् ॥ ४१ ॥ इत्युक्तो नारदेनासौ वसुदेवः प्रणम्य तम् ॥ उवाच परया प्रीत्या नारदं मुनिसत्तमम् ॥ ४२ ॥ वसुदेव उवाच ॥ भगवंस्तव वाक्येन संस्मृतं वृत्तमात्मनः ॥ श्रूयतां तच्च वक्ष्यामि देवीमाहात्म्यसंभवम् ॥ ४३ ॥ पुरा नभोगिरा कंसो देवक्यष्टमगर्भतः ॥ ज्ञात्वाऽऽत्ममृत्युं पापो मां सभार्यां न्यरुणद्धिया ॥ ४४ ॥ कारागारेऽहमवसं देवक्या सह भार्यया ॥ जातं जातं समवधीत्पुत्रं कंसोऽपि पापकृत् ॥४५॥ षट् पुत्रा निहतास्तेन तदा शोकाकुला भृशम् ॥ अतप्यद्देवकी देवी नक्तंदिवमनिन्दिता ॥४६॥ तदाऽहं गर्गमाहूय मुनिं नत्वाऽभिपूज्य च ॥ निवेद्य देवकीदुःखमवोचं पुत्रकाम्यया॥४७॥ भगवन्करुणासिन्धो यादवानां गुरुर्भवान् ॥ आयुष्मत्पुत्रसंप्राप्तिसाधनं वद मे मुने ॥४८॥ ततो गर्गः प्रसन्नात्मा मामुवाच दयानिधिः॥ गर्ग उवाच ॥ वसुदेव महाभाग· शृणु तत्साधनम्परम् ॥ ४९ ॥ या सा भगवती दुर्गा भक्तदुर्गतिहारिणी ॥ तामाराधय कल्याणीं सद्यः श्रेयो ह्यवाप्स्यसि ॥५०॥ यदाराधनतस्सर्वे सर्वान्कामानवाप्नुयुः ॥ न किंचिद्दुर्लभं लोके दुर्गार्चनवतां नृणाम् ॥५१॥ इत्युक्तोऽहं मुदा युक्तः सभार्यो मुनिपुंगवम् ॥ प्रणम्य परया भक्त्या प्रावोचं विहितांजलिः ॥५२॥ वसुदेव उवाच ॥ यद्यस्ति भगवन्प्रीतिर्मयि ते करुणानिधे ॥ तदा पुरो मदर्थे त्वं समाराधय चण्डिकाम् ॥५३॥ निरुद्धः कंसगेहेऽहं न किंचित्कर्तुमुत्सहे ॥ अतस्त्वमेव दुःखाब्धेर्मामुद्धर महामते ॥५४॥ इत्युक्तस्तु मया प्रीतः प्रोवाच मुनिपुंगवः ॥ वसुदेव तव प्रीत्या करिष्यामि हितं तव ॥ ५५ ॥ अथ गर्गमुनिः प्रीत्या

मया संप्रार्थितोऽगमत् ॥ आरिराधयिषुर्दुर्गां विंध्याद्रिं ब्राह्मणैस्सह ॥ ५६ ॥ तत्र गत्वा जगद्धात्रीं भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ॥ आराधयामास
मुनिर्जपपाठपरायणः ॥ ५७ ॥ ततस्समाप्ते नियमे वागुवाचाशरीरिणी ॥ प्रसन्नाऽहं मुने कार्यसिद्धिस्तव भविष्यति ॥५८॥
भूभारहरणार्थाय मया संप्रेरितो हरिः ॥ वसुदेवस्य देवक्यां स्वांशेनावतरिष्यति ॥ ५९ ॥ कंसभीत्या तमादाय बालमानकदुंदुभिः॥
प्रापयिष्यति सद्यस्तु गोकुले नन्दवेश्मनि ॥६०॥ यशोदातनयां नीत्वा स्वगृहे कंसभूभुजे ॥ दास्यत्यथ च तां हंतुं कंस आक्षेप्स्यति क्षितौ
॥ ६१ ॥ सा तद्धस्ताद्विनिर्गत्य सद्यो दिव्यवपुर्द्धरा ॥ मदंशभूता विंध्याद्रौ करिष्यति जगद्धितम् ॥ ६२ ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा प्रणम्य
जगदंबिकाम् ॥ गर्गो मुनिः प्रसन्नात्मा मथुरामागमत्पुरीम् ॥ ६३ ॥ वरदानं महादेव्या गर्गाचार्यमुखादहम् ॥ श्रुत्वा सभार्यस्संप्रीतः
परां मुदमथागमम् ॥ ६४ ॥ तदारभ्य परं जाने देवीमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ अधुनाऽपि हि देवर्षे श्रुतं तव मुखांबुजात् ॥ ६५ ॥
अतो भागवतं देव्यास्त्वमेव श्रावय प्रभो ॥ मद्भाग्यादेव देवर्षे संप्राप्तोऽसि दयानिधे ॥६६॥ वसुदेववचः श्रुत्वा नारदः प्रीतमानसः ॥
सुदिने शुभनक्षत्रे कथारंभमथाकरोत् ॥ ६७ ॥ कथाविघ्नविघातार्थं द्विजा जेपुर्नवाक्षरम् ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तं पेठुर्देव्याः स्तवं तथा
॥ ६८ ॥ प्रथमस्कंधमारभ्य श्रीनारदमुखोद्गतम् ॥ शुश्राव वसुदेवश्च भक्त्या भागवतामृतम् ॥६९॥ नवमेऽह्नि कथापूर्तौ पुस्तकं वाचकं
तथा ॥ प्रसन्नः पूजयामास वसुदेवो महामनाः ॥ ७० ॥ अथ तत्र बिलस्यांतः कृष्णजांबवतोर्मृधे ॥ कृष्णमुष्टिविनिष्पातश्लथांगो
जांबवानभूत् ॥ ७१ ॥ अथागतस्मृतिस्सोऽपि भगवंतं प्रणम्य च ॥ उवाच परया भक्त्या स्वापराधं क्षमापयन् ॥ ७२ ॥ ज्ञातोऽसि
रघुवर्यस्त्वं यद्रोषात्सरितां पतिः ॥ क्षोभं जगाम लंका च रावणः सानुगो हतः ॥७३॥ स एवासि भवान्कृष्ण मद्दौरात्म्यं क्षमस्व भोः॥
ब्रूहि यत्करणीयं मे भृत्योऽहं तव सर्वथा ॥ ७४ ॥ श्रुत्वा जांबवतो वाचमब्रवीज्जगदीश्वरः ॥ मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्षपते बिलम् ॥७५॥
ऋक्षराजस्ततः प्रीत्या कन्यां जाम्बवतीं निजाम् ॥ ददौ कृष्णाय संपूज्य स्यमंतकमणिं तथा ॥ ७६ ॥ स तां पत्नीं समादाय मणिं कंठे
तथा दधत् ॥ अभिमंत्र्यर्क्षराजं च प्रतस्थे द्वारकां प्रति ॥ ७७ ॥ कथासमाप्तिदिवसे वसुदेव उदारधीः ॥ ब्राह्मणान्भोजयामास दक्षिणा

भिरतोषयत् ॥७८॥ आशीर्वाचं प्रयुंजाना द्विजा यत्समये हरिः ॥ आजगाम क्षणे तस्मिन्पत्न्या सह मणिं दधत् ॥ ७९ ॥ भार्यया सहितं कृष्णं वसुदेवपुरोगमाः ॥ दृष्ट्वा हर्षाश्रुपूर्णाक्षास्समवापुः परां मुदम् ॥८०॥ देवर्षिर्नारदश्चाथ कृष्णागमनहर्षितः ॥ आमंत्र्य वसुदेवं च कृष्णं ब्रह्मसभां ययौ ॥ ८१ ॥ हरिचरितमिदं यत्कीर्तितं दुर्यशोघ्नं पठति विमलभक्त्या शुद्धचित्तः शृणोति ॥ स भवति सुखपूर्णः सर्वदा सिद्धकामो जगति च वपुषोऽन्ते मुक्तिमार्गं लभेच्च ॥ ८२ ॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे श्रीदेवीभागवतमाहात्म्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ सूत उवाच ॥ अथेतिहासमन्यच्च शृणुध्वं मुनिसत्तमाः ॥ देवीभागवतस्यास्य माहात्म्यं यत्र गीयते ॥ १ ॥ एकदा कुंभयोनिस्तु लोपामुद्रापतिर्मुनिः ॥ गत्वा कुमारमभ्यर्च्य पप्रच्छ विविधाः कथाः ॥ २ ॥ स तस्मै भगवान्स्कन्दः कथयामास भूरिशः ॥ दानतीर्थव्रतादीनां माहात्म्योपचिताः कथाः ॥ ३ ॥ वाराणस्याश्च माहात्म्यं मणिकर्णीभवं तथा ॥ गंगायाश्चापि तीर्थानां वर्णितं बहुविस्तरम् ॥४॥ श्रुत्वाऽथ स मुनिः प्रीतः कुमारं भूरिवर्चसम् ॥ पुनः पप्रच्छ लोकानां हितार्थं कुंभसंभवः॥५॥अगस्त्य उवाच॥ भगवंस्तारकाराते देवीभागवतस्य तु ॥ माहात्म्यं श्रवणे तस्य विधिं चापि वद प्रभो ॥६॥ देवीभागवतं नाम पुराणं परमोत्तमम् ॥ त्रैलोक्यजननी साक्षाद्गीयते यत्र शाश्वती ॥ ७ ॥ स्कंद उवाच ॥ श्रीभागवतमाहात्म्यं को वक्तुं विस्तरात्क्षमः ॥ शृणु संक्षेपतो ब्रह्मन्कथयिष्यामि सांप्रतम् ॥८॥ या नित्या सच्चिदानन्दरूपिणी जगदम्बिका ॥ साक्षात्समाश्रिता यत्र भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी ॥ ९ ॥ अतस्तद्वाङ्मयी मूर्तिर्देवीभागवतं मुने ॥ पठनाच्छ्रवणाद्यस्य न किंचिदिह दुर्लभम् ॥ १० ॥ आसीद्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः ॥ सोऽनपत्योऽकरोदिष्टिं वसिष्ठानुमतो नृपः ॥ ११ ॥ होतारं प्रार्थयामास श्रद्धाऽथ दयिता मनोः ॥ कन्या भवतु मे ब्रह्मंस्तथोपायो विधीयताम् ॥ १२ ॥ मनसा चिंतयन्होता कन्यामेवाजुहोद्धविः ॥ ततस्तद्व्यभिचारेण कन्येला नाम चाभवत् ॥ १३ ॥ अथ राजा सुतां दृष्ट्वा प्रोवाच विमना गुरुम् ॥ कथं संकल्पवैषम्यमिह जातं प्रभो तव ॥१४॥ तच्छ्रुत्वा स मुनिर्दध्यौ ज्ञात्वा होतुर्व्यतिक्रमम् ॥ ईश्वरं शरणं यात इलायाः पुंस्त्वकाम्यया ॥१५॥ मुनेस्तपःप्रभावाच्च परेशानुग्रहात्तथा ॥ पश्यतां सर्वलोकानामिला पुरुषतामगात् ॥१६॥

गुरुणा कृतसंस्कारः सुद्युम्नोऽथ मनोः सुतः ॥ निधिर्बभूव विद्यानां सरितामिव सागरः॥१७॥ अथ कालेन सुद्युम्नस्तारुण्यं समवाप्य च ॥ मृगयार्थं वनं यातो हयमारुह्य सैन्धवम् ॥ १८ ॥ वनाद्वनांतरं गच्छन्बहु बभ्राम सानुगः॥ दैवादधस्ताद्धेमाद्रेस्स कुमारो वनं ययौ ॥१९॥ कस्मिंश्चित्समये यत्र भार्ययाऽपर्णया सह ॥ अरमदेवदेवस्तु शंकरो भगवान्मुदा ॥ २० ॥ तदा तु मुनयस्तत्र शिवदर्शनलालसाः ॥ आजग्मुरथ तान्दृष्ट्वा गिरिजा व्रीडिताऽभवत्॥२१॥ रममाणौ तु तौ दृष्ट्वा गिरिशौ संशितव्रताः॥ निवृत्ता मुनयो जग्मुर्वैकुण्ठनिलयं तदा॥२२॥ प्रियायाः प्रियमन्विच्छञ्छिवोऽरण्यं शशाप ह ॥ अद्यारभ्य विशेद्योऽत्र पुमान्योषिद्भवेदिति ॥ २३ ॥ तत आरभ्य तं देशं पुरुषा वर्जयंति हि ॥ तत्र प्रविष्टः सुद्युम्नो बभूव प्रमदोत्तमा ॥२४॥ स्त्रीभूताननुगानश्वं वडवां वीक्ष्य विस्मितः ॥ अथ सा सुन्दरी योषा विचचार वने वने ॥ २५ ॥ एकदा सा जगामाथ बुधस्याश्रमसन्निधौ ॥ दृष्ट्वा तां चारुसर्वांगीं पीनोन्नतपयोधराम् ॥ २६ ॥ बिंबोष्ठीं कुन्ददशनां सुमुखीमुत्पलेक्षणाम् ॥ अनंगशरविद्धांगश्चकमे भगवान्बुधः ॥२७॥ साऽपि तं चकमे सुभ्रूः कुमारं सोमनंदनम् ॥ ततस्तस्याश्रमेऽवात्सीद्रममाणा बुधेन सा ॥२८॥ अथ कालेन कियता पुरूरवसमात्मजम् ॥ स तस्यां जनयामास मित्रावरुणसंभव ॥२९॥ अथ वर्षेषु यातेषु कदाचित्सा बुधाश्रमे ॥ स्मृत्वा स्वं पूर्ववृत्तांतं दुःखिता निर्जगाम ह ॥३०॥ गुरोरथाश्रमं गत्वा वसिष्ठस्य प्रणम्य तम् ॥ निवेद्य वृत्तं शरणं ययौ पुंस्त्वमभीप्सती ॥३१॥ वसिष्ठो ज्ञातवृत्तांतो गत्वा कैलासपर्वतम् ॥ संपूज्य शंभुं तुष्टाव भक्त्या परमया युतः ॥३२॥ वसिष्ठ उवाच ॥ नमो नमः शिवायास्तु शंकराय कपर्दिने ॥ गिरिजार्द्धांगदेहाय नमस्ते चंद्रमौलये ॥ ३३ ॥ मृडाय सुखदात्रे ते नमः कैलासवासिने ॥ नीलकण्ठाय भक्तानां भुक्तिमुक्तिप्रदायिने ॥ ३४ ॥ शिवाय शिवरूपाय प्रपन्नभयहारिणे ॥ नमो वृषभवाहाय शरण्याय परात्मने ॥ ३५ ॥ ब्रह्मविष्ण्वीशरूपाय सर्गस्थितिलयेषु च ॥ नमो देवाधिदेवाय वरदाय पुरारये ॥ ३६ ॥ यज्ञरूपाय यजतां फलदात्रे नमो नमः ॥ गंगाधराय सूर्येन्दुशिखिनेत्राय ते नमः ॥ ३७ ॥ एवं स्तुतस्स भगवान्प्रादुरासीज्जगत्पतिः ॥ वृषारूढोऽम्बिकोपेतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥ ३८ ॥ रजताचलसंकाशस्त्रिनेत्रश्चंद्रशेखरः ॥ प्रणतं परितुष्टात्मा प्रोवाच मुनिसत्तमम् ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ वरं वरय विप्रर्षे यत्ते मनसि वर्तते ॥ इत्युक्तस्तं प्रणम्येलापुँस्त्वमभ्यार्थयन्मुनिः ॥४०॥ अथ प्रसन्नो भगवानुवाच मुनिसत्तमम् ॥ मासं पुमान्स भविता मासं नारी भविष्यति ॥ ४१ ॥ इति प्राप्य वरं शंभोर्महर्षिर्जगदम्बिकाम् ॥ वरदानोन्मुखीं देवीं प्रणनाम महेश्वरीम् ॥४२॥ कोटिचंद्रकलाकान्ति सुस्मितां परिपूज्य च ॥ तुष्टाव भक्त्या सततमिलायाः पुँस्त्वकाम्यया ॥४३॥ जय देवि महादेवि भक्तानुग्रहकारिणि ॥ जय सर्वसुराराध्ये जयानन्तगुणालये ॥ ४४ ॥ नमो नमस्ते देवेशि शरणागतवत्सले ॥ जय दुर्गे दुःखहंत्रि दुष्टदैत्यनिषूदिनि ॥ ४५ ॥ भक्तिगम्ये महामाये नमस्ते जगदम्बिके ॥ संसारसागरोत्तारपोतीभूतपदाम्बुजे ॥४६॥ ब्रह्मादयोऽपि विबुधास्त्वत्पादांबुजसेवया ॥ विश्वसर्गस्थितिलयप्रभुत्वं समवाप्नुयुः ॥ ४७ ॥ प्रसन्ना भव देवेशि चतुर्वर्गप्रदायिनि ॥ कस्त्वां स्तोतुं क्षमो देवि केवलं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥४८॥ एवं स्तुता भगवती दुर्गा नारायणी परा ॥ भक्त्या वसिष्ठमुनिना प्रसन्ना तत्क्षणादभूत् ॥ ४९ ॥ तदोवाच महादेवी प्रणतार्तिहरी मुनिम् ॥ सुद्युम्नभवनं गत्वा कुरु भक्त्या मदर्चनम् ॥५०॥ सुद्युम्नं श्रावय प्रीत्या पुराणं मत्प्रियंकरम् ॥ देवीभागवतं नाम नवाहोभिर्द्विजोत्तम ॥ ५१ ॥ श्रवणादेव सततं पुँस्त्वमस्य भविष्यति ॥ इत्युक्त्वा च तिरोधानं गच्छतः स्म शिवेश्वरौ ॥ ५२ ॥ वसिष्ठस्तां दिशं नत्वा समागत्याश्रमं निजम् ॥ समाहूय च सुद्युम्नं देव्याराधनमादिशत् ॥ ५३ ॥ आश्विनस्य सिते पक्षे संपूज्य जगदंबिकाम् ॥ नवरात्रविधानेन श्रावयामास भूपतिम् ॥ ५४ ॥ श्रुत्वा भक्त्याऽपि सुद्युम्नः श्रीमद्भागवतामृतम् ॥ प्रणम्याभ्यर्च्य च गुरुं लेभे पुंस्त्वं निरंतरम् ॥५५॥ राज्यासनेऽभिषिक्तस्तु वसिष्ठेन महर्षिणा ॥ भवं शशास धर्मेण प्रजाश्चैवानुरंजयन् ॥ ५६ ॥ ईजे च विविधैर्यज्ञैः संपूर्णवरदक्षिणैः ॥ पुत्रेषु राज्यं संदिश्य प्राप देव्याः सलोकताम् ॥ ५७ ॥ इति कथितमशेषं सेतिहासं च विप्रा यदि पठति सुभक्त्या मानवो वा शृणोति ॥ स इह सकलकामान्प्राप्य देव्याः प्रसादात्परममृतमथान्ते याति देव्यास्सलोकम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीस्कंदपु० मानसखण्डे देवीभागवतमाहात्म्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ इति श्रुत्वा कथां दिव्यां विचित्रां कुंभसंभवः ॥ शुश्रूषुः पुनराहेदं विशाखं विनयान्वितः ॥ १ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ देवसेनापते

देव विचित्रेयं श्रुता कथा ॥ पुनरन्यच्च माहात्म्यं वद भागवतस्य मे ॥ २ ॥ स्कंद उवाच ॥ मित्रावरुणसंभूत मुने शृणु कथामि
माम् ॥ यत्रैकदेशमहिमा प्रोक्तो भागवतस्य तु ॥ ३ ॥ वर्ण्यते धर्मविस्तारो गायत्रीमधिकृत्य च ॥ गायत्र्या महिमा यत्र तद्भागव
तमिष्यते ॥ ४ ॥ भगवत्या इदं यस्मात्तस्माद्भागवतं विदुः ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाराध्या परा भगवती हि सा ॥ ५ ॥ ऋतवागिति
विख्यातो मुनिरासीन्महामतिः ॥ तस्य पुत्रोऽभवत्काले गण्डान्ते पौष्णभान्तिमे ॥६॥ स तस्य जातकर्मादिक्रियाश्चक्रे यथाविधि॥
चूडोपनयनादींश्च संस्कारानपि सोऽकरोत्॥७॥यत आरभ्य जातोऽसौ पुत्रस्तस्य महात्मनः॥ तत एवाथ स मुनिश्शोकरोगाकुलोऽभव
त् ॥८॥ रोषलोभपरीतात्मा तथा माताऽपि तस्य च ॥ बहुरोगार्दिता नित्यं शुचा दुःखीकृता भृशम् ॥ ९ ॥ ऋतवाक्स मुनिश्चिन्ता
मवाप भृशदुःखितः ॥ किमेतत्कारणं जातं पुत्रो मेऽत्यंतदुर्मतिः ॥ १० ॥ कस्यचिन्मुनिपुत्रस्य बलात्पत्नीं जहार च ॥ मेने शिक्षां
पितुर्नासौ न च मातुर्विमूढधीः ॥११॥ ततो विषण्णचित्तस्तु ऋतवागब्रवीदिदम् ॥ अपुत्रता वरं नृणां न कदाचित्कुपुत्रता ॥ १२ ॥
पितॄन्कुपुत्रः स्वर्यातान्निरये पातयत्यपि ॥ यावज्जीवन्सदा पित्रोः केवलं दुःखदायकः ॥ १३ ॥ पित्रोर्दुःखाय धिग्जन्म कुपुत्रस्य
च पापिनः ॥ सुहृदां नोपकाराय नापकाराय वैरिणाम् ॥ १४ ॥ धन्यास्ते मानवा लोके सुपुत्रो यद्गृहे स्थितः ॥ परोपकारशीलश्च
पितुर्मातुः सुखावहः ॥ १५ ॥ कुपुत्रेण कुलं नष्टं कुपुत्रेण हतं यशः ॥ कुपुत्रेणेह चामुत्र दुःखं निरययातनाः ॥ १६॥ कुपुत्रेणान्वयो
नष्टो जन्म नष्टं कुभार्यया ॥ कुभोजनेन दिवसः कुमित्रेण सुखं कुतः ॥ १७ ॥ स्कन्द उवाच ॥ एवं दुष्टस्य पुत्रस्य दुष्टैराचरणै
र्मुनिः ॥ तप्यमानोऽनिशं काले गत्वा गर्गमपृच्छत ॥ १८ ॥ ऋतवागुवाच ॥ भगवंस्त्वामहं प्रष्टुमिच्छामि वद तत्प्रभो ॥ ज्योति
श्शास्त्रस्य चाचार्य पुत्रदौःशील्यकारणम् ॥ १९ ॥ गुरुशुश्रूषया वेदा अधीता विधिवन्मया ॥ ब्रह्मचारिव्रतं तीर्त्वा विवाहो विधि
वत्कृतः ॥ २० ॥ भार्यया सह गार्हस्थ्यधर्मश्चानुष्ठितोऽऽनिशम् ॥ पंचयज्ञविधानं च मयाऽकारि यथाविधि ॥ २१ ॥ नरकाद्बिभ्यता
विप्र न तु कामसुखेच्छया ॥ गर्भाधानं च विधिवत्पुत्रप्राप्त्यै मया कृतम् ॥ २२ ॥ पुत्रोऽयं मम दोषेण मातुर्दोषेण वा मुने ॥ जातो

दुःखावहः पित्रोर्दुःशीलो बंधुशोकदः ॥ २३ ॥ एतन्निशम्य वचनं गर्गाचार्यो मुनेस्तदा ॥ विचार्य सर्वं तद्धेतुं ज्योतिर्विद्वाचमब्रवीत्
॥ २४ ॥ गर्ग उवाच ॥ मुने नैवापराधस्ते न मातुर्न कुलस्य च ॥ रेवत्यंतं तु गण्डान्तं पुत्रदौःशील्यकारणम् ॥ २५ ॥ दुष्टे काले
यतो जन्म पुत्रस्य तव भो मुने ॥ तेनैव तव दुःखाय नान्यो हेतुर्मनागपि ॥२६॥ तद्दुःखशांतये ब्रह्मञ्जगतां मातरं शिवाम् ॥ समारा
धय यत्नेन दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ॥२७॥ गर्गस्य वचनं श्रुत्वा ऋतवाक् क्रोधमूर्च्छितः ॥ रेवतीं तु शशापासौ व्योम्नः पततु रेवती
॥ २८ ॥ दत्ते शापे तु तेनाथ पूष्णो भं च पपात खात्॥कुमुदाद्रौ भासमानं सर्वलोकस्य पश्यतः॥२९॥ख्यातो रैवतकश्चाभूत्तत्पाता
त्कुमुदाचलः॥ अतीव रमणीयश्च ततः प्रभृति सोऽप्यभूत् ॥३०॥ दत्त्वा शापं च रेवत्यै गर्गोक्तविधिना मुनिः॥ समाराध्यांबिकां देवीं
सुखसौभाग्यभागभूत् ॥ ३१ ॥ स्कंद उवाच ॥ रेवत्यृक्षस्य यत्तेजस्तस्माज्जाता तु कन्यका ॥ रूपेणाप्रतिमा लोके द्वितीया श्रीरि
वाभवत् ॥३२॥ अथ तां प्रमुचः कन्यां रेवतीकांतिसंभवाम् ॥ दृष्ट्वा नाम चकारास्या रेवतीति मुदा मुनिः ॥३३॥ निन्येऽथ स्वाश्रमे
चैनां पोषयामास धर्मतः॥ब्रह्मर्षिः प्रमुचो नाम कुमुदाद्रौ सुतामिव ॥३४॥ अथ कालेन च प्रौढां दृष्ट्वा तां रूपशालिनीम्॥ स मुनि
श्चिन्तयामास कोऽस्या योग्यो वरो भवेत् ॥३५॥ बहुधाऽन्वेपयंस्तस्या नाससादोचितं पतिम् ॥ ततोऽग्निशालां संविश्य मुनिस्तुष्टाव
पावकम् ॥ ३६ ॥ कन्यावरं तदाऽशंसत्प्रीतस्तमपि हव्यवाट् ॥ धर्मिष्ठो बलवान्वीरः प्रियवागपराजितः ॥ ३७ ॥ दुर्दमो भवित
भर्ता मुनेऽस्याः पृथिवीपतिः॥ इति श्रुत्वा वचो वह्नेः प्रसन्नोऽभून्मुनिस्तदा ॥३८॥ दैवादाखेटकव्याजात्तत्क्षणादागतो नृपः ॥ दुर्दमो
नाम मेधावी तस्याश्रमपदं मुनेः ॥३९॥ पुत्रो विक्रमशीलस्य बलवान्वीर्यवत्तरः ॥ कालिंदीजठरे जातः प्रियव्रतकुलोद्भवः ॥ ४० ॥
मुनेराश्रममाविश्य तमदृष्ट्वा महामुनिम् ॥ आमंत्र्य तां प्रिये चेति रेवतीं पृष्टवान्नृपः ॥ ४१ ॥ राजोवाच ॥ महर्षिर्भगवानस्मादा
श्रमात्क गतः प्रिये ॥ तत्पादौ द्रष्टुमिच्छामि वद कल्याणि तत्त्वतः ॥ ४२ ॥ कन्योवाच ॥ अग्निशालामुपगतो महाराज महा

मुनिः ॥ निश्चक्रामाश्रमात्तूर्णं राजाऽप्याकर्ण्य तद्वचः ॥ ४३ ॥ अथाग्निशालाद्वारस्थं राजानं दुर्दमं मुनिः ॥ राजलक्षणसंयुक्तमप
श्यत्प्रश्रयानतम् ॥ ४४ ॥ प्रणनाम च तं राजा मुनिः शिष्यमुवाच ह ॥ गौतमानीयतामर्घ्यमर्घ्ययोग्योऽस्ति भूपतिः ॥ ४५ ॥
आगतश्चिरकालेन जामातेति विशेषतः॥ इत्युक्त्वाऽर्घ्यं ददौ तस्मै सोऽपि जग्राह चिन्तयन् ॥४६॥ मुनिरासनमासीनं गृहीतार्घ्यं च
भूपतिम् ॥ आशीर्भिरभिनंद्याथ कुशलं चाप्यपृच्छत ॥ ४७ ॥ अपि तेऽनामयं राजन्बले कोशे सुहृत्सु च ॥ भृत्येऽमात्ये पुरे देशे
तथाऽऽत्मनि जनाधिप॥४८॥भार्याऽस्ति ते कुशलिनी यतः साऽत्रैव तिष्ठति॥ अतो न पृच्छाम्यस्यास्ते चान्यासां कुशलं वद॥४९॥
राजोवाच ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन सर्वत्रानामयं मम ॥ एतत्कुतूहलं ब्रह्मन्मद्भार्या काऽत्र विद्यते॥ ५० ॥ ऋषिरुवाच ॥ रेवती नाम
ते भार्या रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ विद्यतेऽत्र कथं पत्नीं तां न वेत्सि महीपते॥५१॥राजोवाच ॥ सुभद्राद्यास्तु या भार्या मम सन्ति गृहे
विभो ॥ जानामि तास्तु भगवन्नैव जानामि रेवतीम् ॥ ५२ ॥ ऋषिरुवाच ॥ प्रियेति सांप्रतं राजंस्त्वयोक्ता या महामते ॥ सा
विस्मृता क्षणादेव या ते श्लाघ्यतमा प्रिया ॥ ५३ ॥ राजोवाच ॥ त्वयोक्तं यन्मृषा तन्नो तथैवामंत्रिता मया ॥ मुने दुष्टो न मे भावः
कोपं मा कर्तुमर्हसि ॥ ५४ ॥ ऋषिरुवाच ॥ राजन्नुक्तं त्वया सत्यं न भावो दूषितस्तव ॥ वह्निना प्रेरितेनेत्थं भवता व्याहृतं
वचः ॥ ५५ ॥ अद्य पृष्टो मया वह्निः कोऽस्या भर्ता भविष्यति ॥ तेनोक्तं दुर्दमो राजा भविताऽस्याः पतिर्ध्रुवम् ॥ ५६ ॥ तदा
दत्स्व मया दत्तामिमां कन्यां महीपते ॥ प्रियेत्यामंत्रिता पूर्वं मा विचारं कुरुष्व भोः ॥ ५७ ॥ श्रुत्वैतत्सोऽभवत्तूष्णीं चिंतय
न्मुनिभाषितम् ॥ वैवाहिकं विधिं तस्य मुनिः कर्तु समुद्यतः ॥ ५८ ॥ अथोद्यतं विवाहाय दृष्ट्वा कन्याऽब्रवीन्मुनिम् ॥ रेवत्यृक्षे
विवाहो मे तात कर्तुं त्वमर्हसि ॥ ५९ ॥ ऋषिरुवाच ॥ वत्से विवाहयोग्यानि संत्यन्यर्क्षाणि भूरिशः ॥ रेवत्यां कथमुद्वाहः पौष्णभं
न दिवि स्थितम् ॥ ६० ॥ ॥ कन्योवाच ॥ रेवत्यृक्षं विना कालो ममोद्वाहोचितो न हि ॥ अतः संप्रार्थयाम्येतद्विवाहं पौष्णभे

कुरु ॥ ६१ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ऋतवाङ्मुनिना पूर्वं रेवतीभं निपातितम् ॥ भान्तरे चेन्न ते प्रीतिर्विवाहः स्यात्कथं तव ॥ ६२ ॥
कन्योवाच ॥ तपः किं तप्तवानेक ऋतवागेव केवलम् ॥ भवता किं तपो नेदृक्तप्तं वाक्कायमानसैः ॥ ६३ ॥ जगत्स्रष्टुं समर्थस्त्वं वेद्म्य
हं ते तपोबलम् ॥ रेवत्यृक्षं दिवि स्थाप्य ममोद्वाहं पितः कुरु ॥ ६४ ॥ ऋषिरुवाच ॥ एवं भवतु भद्रं ते यथैव त्वं ब्रवीषि माम् ॥
त्वत्कृते सोममार्गेऽहं स्थापयाम्यद्य पौष्णभम् ॥ ६५ ॥ स्कंद उवाच ॥ एवमुक्त्वा मुनिस्तूर्णं पौष्णभं स्वतपोबलात् ॥ यथापूर्वं
तथा चक्रे सोममार्गे घटोद्भव ॥ ६६ ॥ रेवतीनाम्नि नक्षत्रे विवाहविधिना मुनिः ॥ रेवतीं प्रददौ राज्ञे दुर्दमाय महात्मने ॥ ६७ ॥
कृत्वा विवाहं कन्याया मुनी राजानमब्रवीत् ॥ किं तेऽभिलषितं वीर वद तत्पूरयाम्यहम् ॥ ६८ ॥ राजोवाच ॥ मनोः स्वायं
भुवस्याहं वंशजातोऽस्मि हे मुने ॥ मन्वंतराधिपं पुत्रं त्वत्प्रसादाच्च कामये ॥ ६९ ॥ मुनिरुवाच ॥ यद्येषा कामना तेऽस्ति देव्या
आराधनं कुरु ॥ भविष्यत्येव ते पुत्रो मनुर्मन्वंतराधिपः॥७०॥देवीभागवतं नाम पुराणं यत्तु पंचमम् ॥ पंचकृत्वस्तु तच्छ्रुत्वा लप्स्य
सेऽभिमतं सुतम् ॥ ७१ ॥ रेवत्यां रैवतो नाम पंचमो भविता मनुः ॥ वेदविच्छास्त्रतत्त्वज्ञो धर्मवानपराजितः ॥ ७२ ॥ इत्युक्तो
मुनिना राजा प्रणम्य मुदितो मुनिम्॥भार्यया सह मेधावी जगाम नगरं निजम्॥७३॥पितृपैतामहं राज्यं चकार स महामतिः ॥ पाल
यामास धर्मात्मा प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ ७४ ॥ एकदा लोमशो नाम महात्मा मुनिरागतः ॥ प्रणिपत्य तमभ्यर्च्य प्रांजलिश्चाब्र
वीन्नृपः ॥ ७५ ॥ राजोवाच ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन श्रोतुमिच्छामि भो मुने ॥ देवीभागवतं नाम पुराणं पुत्रलिप्सया ॥ ७६ ॥
श्रुत्वा वाचं प्रजाभर्तुः प्रीतः प्रोवाच लोमशः ॥ धन्योऽसि राजंस्ते भक्तिर्जाता त्रैलोक्यमातरि ॥ ७७ ॥ सुरासुरनराराध्या या परा
जगदम्बिका ॥ तस्यां चेद्भक्तिरुत्पन्ना कार्यसिद्धिर्भविष्यति ॥ ७८ ॥ अतस्त्वां श्रावयिष्यामि श्रीमद्भागवतं नृप ॥ यस्य श्रवण
मात्रेण न किंचिदपि दुर्लभम्॥७९॥इत्युक्त्वा सुदिने ब्रह्मन्कथारंभमथाकरोत् ॥ पंचकृत्वस्स शुश्राव विधिवद्भार्यया सह ॥८०॥

समाप्तिदिवसे राजा पुराणं च मुनिं तथा ॥ पूजयामास धर्मात्मा मुदा परमया युतः ॥ ८१ ॥ हुत्वा नवार्णमंत्रेण भोज
यित्वा कुमारिकाः ॥ वाडवांश्च सपत्नीकान्दक्षिणाभिरतोषयत् ॥ ८२ ॥ अथ कालेन कियता भगवत्याः प्रसादतः ॥ गर्भन्दधार
सा राज्ञी लोककल्याणकारकम्॥ ८३ ॥ पुण्येऽथ समये प्राप्ते ग्रहैः सुस्थानसंगतैः ॥ सर्वमंगलसंपन्ने रेवती सुषुवे सुतम् ॥ ८४ ॥
श्रुत्वा पुत्रस्य जननं स्नात्वा राजा मुदाऽन्वितः ॥ ससुवर्णांभसा चक्रे जातकर्म्मादिकाः क्रियाः ॥ ८५ ॥ यथाविधि च दानानि
दत्त्वा विप्रानतोषयत् ॥ कृतोपनयनं राजा सांगान्वेदानपाठयत् ॥ ८६ ॥ सर्वविद्यानिधिर्जातो धर्मिष्ठोऽस्त्रविदां वरः ॥ धर्मस्य
वक्ता कर्त्ता च रैवतो नाम वीर्यवान् ॥ ८७ ॥ नियुक्तवानथ ब्रह्मा रैवतं मानवे पदे ॥ मन्वंतराधिपः श्रीमान्गां शशास स धर्म
तः ॥ ८८ ॥ इत्थं देव्याः प्रभावोऽयं संक्षेपेणोपवर्णितः ॥ पुराणस्य च माहात्म्यं को वक्तुं विस्तरात्क्षमः ॥ ८९ ॥ सूत उवाच ॥
कुंभयोनिस्तु माहात्म्यं विधिं भागवतस्य च ॥ श्रुत्वा कुमारं चाभ्यर्च्य स्वाश्रमं पुनराययौ ॥ ९० ॥ इदं मया भागवतस्य
विप्रा माहात्म्यमुक्तं भवतां समक्षम् ॥ शृणोति भक्त्या पठतीह भोगान्भुक्त्वाऽखिलान्मुक्तिमुपैति चांते ॥ ९१ ॥ इति
श्रीस्कंदपुराणे मानसखण्डे श्रीदेवीभागवतमाहात्म्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ सूत सूत महाभाग श्रुतं माहात्म्यमु
त्तमम् ॥ अधुना श्रोतुमिच्छामः पुराणश्रवणे विधिम् ॥ १ ॥ सूत उवाच ॥ श्रूयतां मुनयस्सर्वे पुराणश्रवणे विधिः ॥
नराणां शृण्वतां येन सिद्धिः स्यात्सार्वकामिकी ॥ २ ॥ आदौ दैवज्ञमाहूय मुहूर्त्तं कल्पयेत्सुधीः ॥ आरभ्य शुचिमासं तु
मासषट्कं शुभावहम् ॥ ३ ॥ हस्ताश्विमूलपुष्यर्क्षे ब्रह्ममैत्रेन्दुवैष्णवे ॥ सत्तिथौ शुभवारे च पुराणश्रवणं शुभम् ॥ ४ ॥ गुरुभा
द्वेद ४ वेदा ४ ब्ज १ शरां ५ गा ६ ब्धि ४ गुणः ३ क्रमात् ॥ धर्माप्तिरिंदिराप्राप्तिः कथासिद्धिः परं सुखम् ॥ ५ ॥ पीडा
ऽथ भूपतिभयं ज्ञानप्राप्तिः क्रमात्फलम् ॥ पुराणश्रवणे चक्रं शोधयेच्छिवभाषितम् ॥ ६ ॥ अथवा प्रीतये देव्या नवरात्रचतुष्टये ॥

शृणुयादन्यमासेऽपि तिथिवारर्क्षशोधिते ॥ ७ ॥ संभारं यादृशं कार्यं विवाहादौ च तादृशम् ॥ नवाहयज्ञे चाप्यस्मिन्विधेयं यत्नतो बुधैः ॥ ८ ॥ सहाया बहवः कार्या दंभलोभविवर्जिताः ॥ चतुराश्च वदान्याश्च देवीभक्तिपरा नराः ॥ ९ ॥ प्रेष्या यत्नेन वार्तेयं देशेदेशे जनेजने ॥ आगन्तव्यमिहावश्यं कथा देव्या भविष्यति ॥ १० ॥ सौराश्च गाणपत्याश्च शैवाः शाक्ताश्च वैष्णवाः ॥ सर्वेषामपि सेव्येयं यतो देवास्सशक्तयः ॥ ११ ॥ श्रीमद्देवीभागवतपीयूषरसलोलुपैः ॥ आगंतव्यं विशेषेण कथार्थं प्रेमतत्परैः ॥ १२ ॥ ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णाः स्त्रियश्चाश्रमिणस्तथा ॥ सकामाश्चापि निष्कामाः पातव्यं तैः कथामृतम् ॥ १३ ॥ नावकाशः कदाचित्स्यान्नवाहश्रवणेऽपि तैः ॥ आगंतव्यं यथाकालं यज्ञे पुण्या क्षणस्थितिः ॥ १४ ॥ विनयेनैव कर्तव्यमेवमाकारणं नृणाम् ॥ आगतानां च कर्तव्यं वासस्थानं यथोचितम् ॥ १५ ॥ कथास्थानं प्रकर्तव्यं भूमौ मार्जनपूर्वकम् ॥ लेपनं गोमयेनाथ विशालायां मनोरमम् ॥ ॥ १६ ॥ कार्यस्तु मण्डपो रम्यो रंभास्तंभोपशोभितः ॥ वितानमुपरिष्टात्तु पताकाध्वजराजितः ॥ १७ ॥ वक्तुश्चैवासनं दिव्यं सुखास्तरणसंयुतम् ॥ रचितव्यं प्रयत्नेन प्राङ्मुखं वाप्युदङ्मुखम् ॥१८॥ यथोचितानि कुर्वीत श्रोतृणामासनानि च ॥ नृणां चैवाथ नारीणां कथाश्रवणहेतवे ॥१९॥ वाग्ग्मी दांतश्च शास्त्रज्ञो देव्याराधनतत्परः ॥ दयालुर्निस्स्पृहो दक्षो धीरो वक्तोत्तमो मतः ॥२०॥ ब्रह्मण्यो देवताभक्तः कथारसपरायणः ॥ उदारोऽलोलुपो नम्रः श्रोता हिंसादिवर्जितः ॥२१॥ पाखण्डनिरतो लुब्धः स्त्रैणो धर्मध्वजस्तथा॥ निष्ठुरः क्रोधनो वक्ता देवीयज्ञे न शस्यते ॥ २२ ॥ संशयच्छेदनायैकः पण्डितश्च तथागुणः ॥ श्रोतृबोधकृदव्यग्रः कार्य्यो वक्तुस्सहायकृत् ॥ २३ ॥ मुहूर्त्तदिवसादर्वाग्वक्तृश्रोत्रादिभिर्जनैः ॥ कर्त्तव्यं क्षौरकर्मादि ततो नियमकल्पनम् ॥ २४ ॥ अरुणोदयवेलायां स्नायाच्छौचं विधाय च ॥ संध्यातर्पणकार्यं च नित्यं संक्षेपतश्चरेत् ॥ २५ ॥ कथाश्रवणयोग्यत्वसिद्धये गाश्च दापयेत् ॥ समस्तविघ्नहर्तारमादौ गणपतिं यजेत् ॥ २६ ॥ कलशांश्चापि संस्थाप्य पूजयेत्तत्र दिग्धवान् ॥ बटुकं क्षेत्रपालं च योगिनीर्मातृकास्तथा ॥

॥ २७ ॥ तुलसीं चापि संपूज्य ग्रहान्विष्णुं च शंकरम् ॥ नवाक्षरेण मनुना पूजयेज्जगदम्बिकाम् ॥ २८ ॥ सर्वोपचारैस्संपूज्य श्रीभागवतपुस्तकम् ॥ श्रीदेव्या वाङ्मयीं मूर्तिं यथावच्छोभनाक्षरम् ॥२९॥ कथाविघ्नोपशांत्यर्थं वृणुयात्पंचवाडवान् ॥ जाप्यो नवार्णमंत्रस्तैः पाठचस्सप्तसतीस्तवः ॥ ३० ॥ प्रदक्षिणनमस्कारान्कृत्वांते स्तुतिमाचरेत् ॥ कात्यायनि महामाये भवानि भुवनेश्वरि॥३१॥ संसारसागरे मग्नं मामुद्धर कृपामये ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाराध्ये प्रसीद जगदंबिके ॥ ३२ ॥ मनोभिलषितं देवि वरं देहि नमोऽस्तु ते॥ इति संप्रार्थ्य शृणुयात्कथां नियतमानसः ॥ ३३ ॥ वक्तारं चापि संपूज्य व्यासबुद्ध्या यतात्मवान् ॥ माल्यालंकारवस्त्राद्यैस्संभूष्य प्रार्थयेच्च तम् ॥ ३४ ॥ सर्वशास्त्रेतिहासज्ञ व्यासरूप नमोऽस्तु ते ॥ कथाचंद्रोदयेनांतस्तमस्तोमं निराकुरु ॥ ३५ ॥ तदग्रे तु नवाहान्तं कर्त्तव्याः नियमास्तदा ॥ विप्रादीनुपवेश्यादौ संपूज्योपविशेत्स्वयम् ॥ ३६ ॥ श्रोतव्य सावधानेन चतुर्वर्गफलाप्तये ॥ गृहपुत्रकलत्राप्तधनचिंतामपास्य च ॥ ३७ ॥ सूर्योदयं समारभ्य किंचित्सूर्येऽवशेषिते ॥ मुहूर्तमात्रे विश्रम्य मध्याह्ने वाचयेत्सुधीः ॥ ॥ ३८ ॥ मलमूत्रजयायैषां लघु भोजनमिष्यते ॥ हविष्यान्नं वरं भोज्यं सकृदेव कथार्थिना ॥ ३९ ॥ अथवा स्यात्फलाहारी पयोभुग्वा घृताशनः ॥ यथा स्यान्न कथाविघ्नस्तथा कार्यं विचक्षणैः ॥ ४० ॥ कथाश्रवणनिष्ठानां वक्ष्यामि नियमं द्विजाः ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां मध्ये ये भेददर्शिनः ॥ ४१ ॥ देवीभक्तिविहीना ये पाखण्डा हिंसकाः खलाः ॥ विप्रद्रुहो नास्तिका ये न ते योग्याः कथाश्रवे ॥ ४२ ॥ ब्रह्मस्वहरणे लुब्धाः परदारधनेषु च ॥ देवस्वहरणे तेषां नाधिकारः कथाश्रवे ॥ ४३ ॥ ब्रह्मचारी च भूशायी सत्यवक्ता जितेंद्रियः ॥ कथासमाप्तौ भुंजीत पत्रावल्यां यतात्मवान् ॥ ४४ ॥ वृंताकं च कलिन्दं च तैलं च द्विदलं मधु ॥ दग्धमन्नं पर्युषितं भावदुष्टं त्यजेद् व्रती ॥४५॥ आमिषं च मसूरान्नमुदक्याद्दष्टमेव च ॥ रसोनं मूलकं हिंगु पलांडुं गृंजनं तथा ॥ ४६ ॥ कूष्मांडं नलिकाशाकं न भुंजीत कथाव्रती ॥ कामं क्रोधं मदं लोभं दंभं मानं च वर्जयेत् ॥ ४७ ॥ विप्रधुक्प

तितव्रात्यश्वपाकयवनांत्यजैः ॥ उदक्यया वेदबाह्यैर्न वदेद्यः कथाव्रती ॥ ४८ ॥ वेदगोगुरुविप्राणां स्त्रीराज्ञां महतां तथा ॥
देवानां देवभक्तानां न निंदां शृणुयादपि ॥ ४९ ॥ विनयं चार्जवं शौचं दयां च मितभाषणम् ॥ उदारं मानसं चैव कुर्याद्यस्तु कथा
व्रती ॥ ५० ॥ श्वित्री कुष्ठी क्षयी रुग्णो भाग्यहीनश्च पापकृत् ॥ दरिद्रश्चानपत्यश्च भक्त्येमां शृणुयात्कथाम् ॥५१॥ वंध्या वा काक
वंध्या वा दुर्भगा वा मृतार्भका ॥ पतद्गर्भांगना या च ताभिः श्राव्या तथा कथा ॥ ५२ ॥ धर्मार्थकाममोक्षांश्च यो वांछति विना
श्रमम् ॥ भगवत्या भागवतं श्रोतव्यं तेन यत्नतः ॥ ५३ ॥ कथादिनानि चैतानि नवयज्ञैः समानि हि ॥ तेषु दत्तं हुतं जप्तमनन्त
फलदं भवेत् ॥ ५४ ॥ एवं व्रतं नवाहं तु कृत्वोद्यापनमाचरेत् ॥ महाष्टमीव्रतं यद्वत्तथा कार्यं फलेप्सुभिः ॥५५॥ निष्कामाः श्रवणे
नैव पूता मुक्तिं व्रजन्ति हि ॥ भोगमोक्षप्रदा नृणां यतो भगवती परा ॥ ५६ ॥ पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्या तु नित्यशः ॥ वक्रा
दत्तं प्रसादं तु गृह्णीयाद्भक्तिपूर्वकम् ॥ ५७ ॥ कुमारीः पूजयेन्नित्यं भोजयेत्प्रार्थयेच्च यः ॥ सुवासिनीश्च विप्रांश्च तस्य सिद्धिर्न
संशयः ॥ ५८ ॥ गायत्र्या नामसाहस्रं समाप्तावथवा पठेत् ॥ विष्णोर्नामसहस्रं च सर्वदोषोपशान्तये ॥ ५९ ॥ यस्य स्मृत्या
च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ॥ न्यूनं संपूर्णतां याति तस्माद्विष्णुं च कीर्तयेत् ॥ ६० ॥ देव्याः सप्तशतीमंत्रैः समाप्तौ होम
माचरेत् ॥ देवीमाहात्म्यमूलेन नवार्णमनुनाऽथवा ॥ ६१ ॥ गायत्र्या त्वथवा होमः पायसेन ससर्पिषा ॥ यतो भागवतं त्वेत
द्गायत्रीमयमीरितम् ॥ ६२ ॥ वाचकं तोषयेत्सम्यग्वस्त्रभूषाधनादिभिः ॥ प्रसन्ने वाचके सर्वाः प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥ ६३ ॥
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥ पृथिव्यां देवरूपास्ते तुष्टेष्वेष्वीप्सितं फलम् ॥ ६४ ॥ सुवासिनीः कुमारीश्च
देवीभक्त्या च भोजयेत् ॥ ताभ्योऽपि दक्षिणां दत्त्वा प्रार्थयेत्सिद्धिमात्मनः ॥ ६५ ॥ दद्याद्दानानि चान्यानि सुवर्णं गाः पय
स्विनीः ॥ हयानिभान्मेदिनीं च तस्य स्यादक्षयं फलम् ॥ ६६ ॥ देवीभागवतं चैतल्लिखितं शोभनाक्षरम् ॥ हेमसिंहासने स्था

प्य पट्टवस्त्रेण वेष्टितम् ॥६७॥ अष्टम्यां वा नवम्यां च वाचकार्यार्चिताय च ॥ दद्यात्स भोगान्भुक्त्वेह दुर्लभं मोक्षमाप्नुयात् ॥६८॥
दरिद्रो दुर्बलो बालस्तरुणो जरठोऽपि वा ॥ पुराणवेत्ता वंद्यः स्यात्पूज्यो मान्यश्च सर्वदा ॥ ६९ ॥ सन्ति लोकस्य बहवो
गुरवो गुणजन्मतः ॥ सर्वेषामपि तेषां च पुराणज्ञः परो गुरुः ॥ ७० ॥ पौराणिको ब्राह्मणस्तु व्यासासनसमाश्रितः ॥ असमाप्ते
प्रसंगे तु नमस्कुर्यान्न कस्यचित् ॥ ७१ ॥ पौराणिकीं कथां दिव्यां येऽपि शृण्वंत्यभक्तितः ॥ तेषां पुण्यफलं नास्ति दुःखदारिद्र्य
भागिनाम् ॥ ७२ ॥ असंपूज्य पुराणं तु ताम्बूलकुसुमादिभिः ॥ ये शृण्वंति कथां देव्यास्ते दरिद्रा भवंति हि ॥ ७३ ॥ कीर्त्य
मानां कथां त्यक्त्वा ये व्रजंत्यन्यतो नराः ॥ भोगान्तरे प्रणश्यंति तेषां दाराश्च सम्पदः ॥ ७४ ॥ ये च तुंगासनारूढाः कथां
शृण्वंति दांभिकाः ॥ ते वायसा भवंत्यत्र भुक्त्वा निरययातनाः ॥ ७५ ॥ ये चाढ्यासनसंस्थाश्च ये वीरासनसंस्थिताः ॥ शृण्वंति
च कथां दिव्यां ते स्युरर्जुनशाखिनः ॥ ७६ ॥ कथायां कीर्त्यमानायां ये वदंति दुरुत्तरम् ॥ रासभास्ते भवंतीह कृकलासास्ततः
परम् ॥ ७७ ॥ निंदंति ये पुराणज्ञान् कथां वा पापहारिणीम् ॥ ते तु जन्मशतं दुष्टाः शुनकाः स्युर्न संशयः ॥ ७८ ॥ ये
शृण्वंति कथां वक्तुः समानासनसंस्थिताः ॥ गुरुतल्पसमं पापं लभंते नरकालयाः ॥ ७९ ॥ ये चाप्रणम्य शृण्वंति ते भवंति
विषद्रुमाः ॥ शयाना येऽपि शृण्वंति भवंत्यजगराह्वयः ॥ ८० ॥ ये कदाचन पौराणीं न शृण्वंति कथां नराः ॥ ते घोरं नरकं
भुक्त्वा भवन्ति वनसूकराः ॥ ८१ ॥ ये कथां नानुमोदन्ते विघ्नं कुर्वन्ति ये शठाः ॥ कोट्यब्दं निरयं भुक्त्वा भवंति ग्राम
सूकराः ॥ ८२ ॥ आसनं भाजनं द्रव्यं फलं वस्त्राणि कम्बलम् ॥ पुराणज्ञाय यच्छन्ति ते व्रजन्ति हरेः पदम् ॥ ८३ ॥ पुराण
पुस्तकस्यापि ये पटं वसनं नवम् ॥ प्रयच्छन्ति शुभं सूत्रं ते नरास्सुखभागिनः ॥८४॥ पुराणानां तु सर्वेषां श्रवणाद्यत्फलं लभेत् ॥
तस्माच्छतगुणं पुण्यं देवीभागवताल्लभेत् ॥ ८५ ॥ यथा सरित्सु प्रवरा गंगा देवेषु शंकरः ॥ काव्ये रामायणं यद्वज्ज्योतिष्मत्सु

यथा रविः ॥ ८६ ॥ आह्लादकानां चन्द्रश्च धनानां च यथा यशः ॥ क्षमावतां यथा भूमिर्गांभीर्यें सागरो यथा ॥ ८७ ॥ मंत्राणां चैव सावित्री पापनाशे हरिस्मृतिः ॥ अष्टादशपुराणानां देवीभागवतं तथा ॥ ८८ ॥ येनकेनाप्युपायेन नवकृत्वः शृणोति चेत् ॥ न शक्यं तत्फलं वक्तुं जीवन्मुक्तस्स एव हि ॥ ८९ ॥ राजशत्रुभये प्राप्ते महामारीभये तथा ॥ दुर्भिक्षे रष्ट्रभंगे च तच्छांत्यै शृणुयादिदम् ॥ ९० ॥ भूतप्रेतविनाशाय राज्यलाभाय शत्रुतः ॥ पुत्रलाभाय शृणुयाद्देवीभागवतं द्विजाः ॥ ९१ ॥ श्रीमद्भागवतं यस्तु पठेद्वा शृणुयादपि ॥ श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा स याति परमां गतिम् ॥ ९२ ॥ भगवत्याः स्वयं देव्याः श्लोकार्द्धेन प्रकाशितम् ॥ शिष्यप्रशिष्यद्वारेण तदेव विपुलीकृतम् ॥ ९३ ॥ न गायत्र्याः परो धर्मो न गायत्र्याः परन्तपः ॥ न गायत्र्याः समो देवो न गायत्र्याः परो मनुः ॥ ९४ ॥ गातारं त्रायते यस्माद्गायत्री तेन सोच्यते ॥ साऽत्र भागवते देवी सरहस्या प्रतिष्ठिता ॥ ९५ ॥ अतो भागवतस्यास्य देव्याः प्रीतिकरस्य च ॥ महांत्यपि पुराणानि कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ९६ ॥ श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्ब्राह्मणानां धनं धर्मो धर्मसुतेन यत्र गदितो नारायणेनामलः ॥ गायत्र्याश्च रहस्यमन्त्र च मणिद्वीपश्च संवर्णितः श्रीदेव्या हिमभूभृते भगवती गीता च गीता स्वयम् ॥ ९७ ॥ तस्मान्नास्य पुराणस्य लोकेऽन्यत्सदृशम्परम् ॥ अतस्सदैव संसेव्यं देवीभागवतं द्विजाः ॥ ९८ ॥ यस्याः प्रभावमखिलं न हि वेद धाता नो वा हरिर्न गिरिशो न हि चाप्यनन्तः ॥ अंशांशका अपि च ते किमुतान्यदेवास्तस्यै नमोऽस्तु सततं जगदम्बिकायै ॥९९॥ यत्पादपंकजरजः समवाप्य विश्वं ब्रह्मा सृजत्यनुदिनं च बिभर्ति विष्णुः ॥ रुद्रश्च संहरति नेतरथा समर्थास्तस्यै नमोऽस्तु सततं जगदम्बिकायै ॥ १०० ॥ सुधाकूपारांतस्त्रिदशतरुवाटीविलसिते मणिद्वीपे चिन्तामणिमयगृहे चित्ररुचिरे ॥ विराजन्तीमम्बां परशिवहृदि स्मेरवदनां नरो ध्यात्वा भोगं भजति खलु मोक्षं च लभते ॥ १०१ ॥ ब्रह्मेशाच्युतशक्राद्यैर्महर्षिभिरुपासिता ॥ जगतां श्रेयसे साऽस्तु मणिद्वीपाधिदेवता ॥ १०२ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे देवीभागवतमाहात्म्ये श्रवणविधिवर्णनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ समाप्तमिदं स्कान्दीयं माहात्म्यम् ॥ वेदांगाग्निकुशैलशैलशिखिनां मूले तु संवत्सरे राधे मासि च मेचके हरितिथौ सप्तार्चिषो वासरे ॥ माहात्म्यं जगदम्बिकांघ्रियुगलं नत्वाऽम्बिकाप्रीतये पूर्तिं रामपदेन नीतममलं स्कान्दीयमेतच्छुभम् ॥ १ ॥ श्रीभगवती मणिद्वीपाधिदेवता जगदम्बिकाविजयते ॥ शुभमस्तु ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन स्वकीये“श्रीवेङ्कटेश्वर”-स्टीम्
यन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम् । संवत् १९८८, शकाब्दाः १८५३.

॥ ❁ ॥ इति श्रीमद्देवीभागवतमाहात्म्यं समाप्तम् ॥ ❁ ॥

श्रीमद्देवीभागवतस्य सटीकस्यानुक्रमणिका ।

अध्यायः । श्लो० पत्रम् ।

देवीभागवतमाहात्म्यानुक्रमणिका ।

१ स्कन्दपुराणीयमानसखण्डोक्तं श्रीदेवीभागवतमाहात्म्यम् तत्र सूतशौनकादिसंवादे देवीभागवतश्रवणप्रसंगादितिहासकथनपुरःसरं देवीभागवतमाहात्म्यवर्णनम्, श्लो० ५० । १
२ कृष्णप्राप्त्यर्थं वसुदेवेन देवीभागवतनवाहपारायणश्रवणं कृतम्, तत्प्रभावेण तस्य जांबवद्बिलप्रविष्टस्य पुनः प्राप्तिस्तदारभ्य देवीभागवतनवाहपारायणप्रवृत्तिः । श्लो० ८२ । ३
३ स्कन्दागस्त्यसंवादः, तत्र स्कंदेन देवीभागवतमाहात्म्यकथनप्रस्तावे श्राद्धदेवमनुवृत्तान्तवर्णनम्, श्राद्धदेवेन पुत्रेच्छया यज्ञकरणम् तत्पत्न्या कन्येच्छया होतुः संकल्पकल्पनायां प्रवर्तनम्, होतुः संकल्पवैषम्येण कन्योत्पत्तिः, मुनितपःप्रभावादिलाकन्यायाः पुरुषत्वे सुद्युम्ननामकरणम्, सुद्युम्नस्येलावृतप्रवेशात्स्त्रीत्वप्राप्तिः तस्य पुरुषत्वप्राप्तये वसिष्ठेन शिवप्रार्थनम्, शिवप्रसादात्तस्य मासांतरितपुंस्त्वप्राप्तिः, ततश्च भगवतीदेवीस्तुत्या देव्या सुप्रसन्नता, देव्याज्ञया वसिष्ठेन सुद्युम्नाय देव्याराधनपुरःसरं देवीभागवतपुराणनवाहश्रवणम्. तत्प्रभावेण च सुद्युम्नस्याखण्डपुरुषत्वप्राप्तिः श्लो० ५८ .... ५
४ देवीभागवतमाहात्म्यप्रसंगेन ऋतवाङ्मुनीतिहासवर्णनम्, तस्य मूर्खकुपुत्रप्राप्त्यतिविपण्णस्य गर्गवाक्येन रेवतीनक्षत्रशापपुरःसरमंबिकादेव्याराधनात्पुत्रपाण्डित्यादिसुखावाप्तिः ऋषिशापात्कुमुदाचले पतितस्य रेवतीनक्षत्रस्य तेजसः सकाशात्कन्यकोत्पत्तिः, प्रमुचमहर्षिणा तस्या रेवतीति नामकरणपुरःसरं पोषणम्,रेवत्या दुर्दमेन राज्ञा सह विवाहः दुर्दमस्य राज्ञो महर्षिवाक्याद्देव्याराधनाद्देवीभागवतनवाहपारायणाच्च रैवतनामकमनुपुत्रोत्पत्तिपूर्वकं सौख्यलाभवर्णनम्. श्लो० ९१ .... ६
श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणश्रवणसविस्तरविधिवर्णनम्. १०२ ८

प्रथमस्कन्धस्य ।

श्रीदेवीभागवतस्य महापुराणत्वादिसिद्धान्तनिर्णयः १
१ ग्रंथारम्भमङ्गलम्, ऋषीणां पुराणविषयः प्रश्नः श्लोक० २९ .... ८
२ ग्रंथसंख्याविषयश्च श्लो० ३९ ९
३ ससंख्याकपुराणाख्यात्तद्युगीयव्यासानुकथनं च श्लो०४३ ....१२
४ देवीसर्वोत्तमेति कथनं प्रसंगतः शुकजन्म च श्लो० ६५ .... १४
५ देव्या महोत्कर्षःश्लो०११२ ....१७
६ मधुकैटभयोर्युद्धोद्योगः श्लो०.४४।२३
७ ब्रह्मणा मधुकैटभभीतेन परांबिकायाः स्तुतिः श्लो०५०.... .... २५
८ आराध्यनिर्णयःश्लो० ५१.... ....२७
९ देवीप्रसादान्मधुकैटभयोर्हरिणा वधः श्लो० ८७ .... २९
१० शिवस्य वरदानम् श्लो०३६ ३२
११ बुधोत्पत्तिः श्लो० ८६ .... ३३
१२ पुरूरवस उत्पत्तिः श्लो० ५३ ३६
१३ पुरूरवस उर्वश्याश्च चरितम् ३४।३८
१४ शुकस्योत्पत्तिः श्लो० ७० .... ४०

अध्यायः। श्लो० पत्रम्।
१५ शुकवैराग्यम् श्लो० ६७ .... ४२
१६ शुकायैतत्पुराणोपदेशः श्लो० ६१।४५
१७ जनकस्य परीक्षार्थं शुकस्य मिथिलागमनम् श्लो० ६६.... ... ४७
१८ शुकाय जनकोपदेशः श्लो० ६२।४९
१९ शुकस्य विवाहादिकम् ६२ ६०
२० शुकनिर्गमनोत्तरं व्यासकृत्योपवर्णनम् श्लो० ७४.... .... ५४

द्वितीयस्कन्धस्य।

१ व्यासजन्मवृत्तान्तवर्णनम् श्लो० ४८।५९
२ पराशराद्दाशकन्योदरे व्यासस्य जन्म ५२ .... ६०
३ शंतनोः सत्यवत्या गंगया च सह विवाहः श्लो० ६० .... ६२
४ वसूनामुत्पत्तिः श्लो० ६९ .... ६४
५ शंतनुना सत्यवत्या वरणम् ५९।६६
६ व्यासात् पुत्रत्रयोत्पत्तिः पांडवोत्पत्तिश्च श्लो० ७१.... .... ६९
अध्यायः। श्लो० पत्रम्।
७ पांडवानां कथानकं मृतानां दर्शनं च श्लो० ६८ .... ७१
८ यदुकुलस्य नाशः उत्तरासूनोर्वृत्तं च श्लोक ४९ .... ७४
९ रुरुपुरावृत्तकथनपूर्वको गुप्तगृहे राज्ञो वासः श्लो० ५२ .... ७६
१० तक्षकद्विजयोः संभाषणं तक्षकेण राज्ञो दर्शनं च श्लो० ६८ ... ७७
११ सर्पसत्राय बद्धपरिकरस्य जनमेजयस्यास्तीकेन निवारणम् श्लो० ६५।८०
१२ आस्तीकस्योद्भवो भागवतमाहात्म्यं च श्लो० ६४ .... ८२

तृतीयस्कन्धस्य।

१ भुवनेश्वरीनिर्णयः श्लो० .... ५० २
२ विमानेन ब्रह्मादीनां गतिः ४१ .... ३
३ विमानस्थैर्हरादिभिर्देवीदर्शनम् ६७ ५
४ विष्णुना कृतं देवीस्तोत्रम् ४९ ८
५ तदूर्ध्वं हरस्तुतिर्ब्रह्मस्तुतिश्च ४६ १०
६ ब्रह्मणे श्रीदेव्या उपदेशः ८५ .... १३
अध्यायः। श्लो० पत्रम्।
७ तत्त्वनिरूपणम् ५२ .... १८
८ गुणानां रूपसंस्थानादि ५१ २०
९ पुनरपि गुणानां लक्षणमधिकृत्य नारदप्रश्नः श्लोक ४८ ... २२
१० सत्यव्रतकथा ६५ ... . २४
११ वाग्बीजोच्चारणात् सत्यव्रतस्य सिद्धिलाभः श्लो० ५८ .... २६
१२ अंबायज्ञविधिः श्लो० ८७ .... २९
१३ अंबिकामखस्य विष्णुनानुष्ठानम् ५९ ३२
१४ राजप्रश्नोत्तरं वैभववर्णनं च ५३।३४
१५ युधाजिद्वीरसेनयोर्दौहित्रार्थं युद्धम श्लो० ६१ ... ३६
१६ युधाजितः सुदर्शनजिघांसया भरद्वाजाश्रमं प्रति गमनम् श्लो० ६० ...३८
१७ विश्वामित्रकथोत्तरं राजपुत्रस्य कामबीजप्राप्तिः श्लो० ६२.... ४०
१८ काशीराजस्य स्वसुताविवाहोद्योगः श्लो० ५५ .... ४२
१९ सुदर्शनेन सह राज्ञां स्वयंवरागमनम् श्लो० ६२ .... ४४
अध्यायः। श्लो० पत्रम्।
२० राजसंवादनिवृत्तिपूर्वकं कन्याबोधः ७१ .... ४६
२१ राज्ञां कोलाहले कन्यासंमतस्य राज्ञः स्थानम् श्लो० ६०.... .... ४८
२२ सुदर्शनविवाहः सुबाहोः कन्याया विवाहश्च श्लो० ४८.... .... ५०
२३ महारणे शत्रूणां देव्या व्यापादनम् श्लो० ५५ .... ५३
२४ देवीमहिमा काश्यां दुर्गावासश्च १०।५५
२५ अंबिकातोषणं तत्पुरे देवीस्थापनं च श्लो० ४६ .... ५७
२६ नवरात्रविधेर्नृपाय व्यासेन कथनम् श्लो० ६२ .... ५८
२७ कुमारिकाकथनम् ५७ .... ६१
२८ रामायणकथाप्रश्नः श्लो० ६९ ६३
२९ रामशोकः श्लो० ५५ .... ६६
३० नारदेनव्रतकथनम् श्लो० ६३ ६९

चतुर्थस्कन्धस्य।

१ कृष्णावतारप्रश्नः श्लो० ४८ .... २

अध्यायः । श्लो० पत्रम् ।
२ कर्मणो जन्मादिकारणत्वनिरूपणम् श्लो० ६० ... ... ३
३ अदितेः शापकथनम् ५५ .... ६
४ अधर्मे जगतः स्थितिः ५२ .... ८
५ नारायणकथा श्लो० ५१ .... १०
६ नगाग्रजेनोर्वशीसृष्टिः श्लो० ५८।१२
७ अहंकारावर्तनम् ५५ .... १४
८ प्रह्लादनारायणयोः समागमः ४७।१७
९ प्रह्लादनारायणयोर्युद्धम् श्लो०५५।१८
१० हरये भृगुशापदानम् श्लो० ५०।२०
११ शुक्रस्य मंत्रलाभार्थं गमनं शुक्रमातुर्वधश्च भृगुणा शुक्रमातुरुज्जीवनम्५७।२२
१२ जयन्त्याः शुक्रसेवार्थं प्रेषणम् ५९।२३
१३ शुक्ररूपेण देवानां गुरुणा दैत्यवंचना श्लो० ६२ .... २५
१४ दैत्यानांशुक्रसंप्राप्तिः५७ ... २८
१५ देवदानवयोर्युद्धशांतिः७१.... २९
१६ हरेर्नानावताराः २७ .... ३१
१७सुरांगनानांनारायणाश्रमेगमनम्५९।३३

अध्यायः । श्लो० पत्रम् ।
१८ दुष्टराजभाराक्रांतायामेदिन्याब्रह्माणंप्रतिगमनन् ६० ... ३५
१९ देवैःशक्तिस्तवनम् ४६ .... ३६
२० वासुदेवांशावतारकथाः ८८ .... ३९
२१ देवक्याःसप्तानांपुत्राणांवधः ५३।४२
२२ देवानामंशावतरणम् ५२ .... ४४
२३ कृष्णजन्मकथनम् ५२ .... ४६
२४ कृष्णकथाः ६२ .... ४७
२५ पराशक्तेःसर्वज्ञत्वकथनम् ८३....५०

पंचमस्कन्धस्य ।

१ विष्णोरपेक्षयारुद्रस्यश्रेष्ठत्वम् ५४।२
२ देवीमाहात्म्यवर्णनंमहिषोत्पत्तिः ५०।४
३ देवेंद्रेणसहसमरोद्योगः ५३ .... ६
४ देवानांसंसदिविमर्शः ५० .... ८
५ देवसेनापराजयः ५७ .... १०
६ देवदानवयुद्धम् ५५ .... ११
७पराभूतानांदेवानांकैलासगमनम्५९।१३
८ जगदंबायाः पलाशसमिधां ज्वालनायोत्पत्तिकथनम् ७६ .... १५

अध्यायः । श्लो० पत्रम् ।
९ देवैर्महायुधैर्देव्यर्चनम् ६८ .... १७
१० रक्तदूतसंवादकीर्तनम् ६६ .... २०
११ महिषासुरसंसदि विमृश्यानाम्नोदूतस्यप्रेषणम् ६७ .... २२
१२ ताम्रस्यागमनोत्तरंबाष्कलदुर्मुखयोः प्रेषणम् ६५ .... २४
१३ वाष्कलदुर्मुखयोर्वधः ५० .... २६
१४ ताम्रचिक्षुरयोर्देव्यावधः ५६ .... २७
१५ महारणेऽसिलोमादीनांनिधनम्५७।२९
१६ महिषासुरस्यदेव्यासंवादः ६९ ... ३१
१७ मंदोदर्याःकथा कम् ६१ .... ३३
१८ महिषस्यवधः ७० .... ३५
१९ देवैःकृतामहादेवीस्तुतिः ४३ .... ३७
२० अंतर्धानोत्तरंवृत्तकथनम् ५० .... ४२
२१ शुंभासुरकथा ६१ .... ४३
२२ परादेव्याःसुरकार्यार्थंप्रादुर्भावः५७।४५
२३ कौशिकीतिप्रसिद्धायादेव्यागिरौ प्रादुर्भावः श्लो० ६६ ....४८
२४ दूतसंवादकीर्तनम् ६० .... ५०

अध्यायः । श्लो० पत्रम् ।
२५ धूम्रलोचनवधः ६० ....५२
२६ चंडमुण्डयोः श्रीदेव्यासहयुद्धम्....५४
२७ रक्तबीजयुद्धम् श्लो० ६३ .... ५६
२८ रक्तबीजयुद्धस्यविस्तारः ६३ ... ५८
२९ रक्तबीजवधःशुंभस्ययुद्धोद्योगः ६०।६०
३० निशुंभवधः श्लो० ६४ .... ६२
३१ शुंभासुरवधाश्रिताकथा ६८ .... ६४
३२ राजवैश्ययश्चरित्रत्रयसेवकयोर्वार्ता ६३ .... ६६
३३ भुवनसुन्दर्याराज्ञेकथनम ६९ .... ६८
३४ राज्ञेतापसोपदेशः ४४ .... ७१
३५राजवैश्ययोर्देव्याःप्रत्यक्षदर्शनम्५४।७३

षष्ठस्कन्धस्य ।

१ वृत्रदैत्यवधकथारंभः ६० ... . २
२ त्रिशिरोवधवर्णनम् ५३ .... ४
३ पित्राज्ञयावृत्रस्यतपोऽर्थंवनगमनम् ६०।६
४ वृत्रेणवरगर्वेगभूतानांदेवानांशंकरसमीपगमनम् ६२ ... ७
५ देवीस्तुत्यादेवैर्वरप्रापणम् ५९ .... ९

अध्यायः ।	श्लो०	पत्रम् ।
६ वृत्रदैत्यवधाश्रिताकथा	६२	२
७ वासवस्यगुप्तवासोनहुषस्यचेन्द्रपदेऽभिषकः	६२	१५
८ नहुषेणप्रार्थितायाः शच्याश्रितादेवीप्रसादतस्तस्याइंद्रदर्शनम्	७१	१७
९ नहुषस्याधः पातः	६७	१९
१० त्रिविधस्यकर्मणोरूपकथनम्	४१	२१
११ युगोद्भवानांधर्माणांकथनंसदसद्धर्मविनिर्णयश्च	६५	२३
१२ आडीबकमहायुद्धस्यतीर्थयात्राप्रसंगतउपवर्णनम्	७४	२६
१३ शुनःशेपकथांतेयुद्धस्यस्मरणम्	५४	२८
१४ वसिष्ठस्यमित्रावरुणापत्यत्वविस्तरः	६९	३०
१५ निमेर्देहांतरेगतिःहैहयानांकथा	६३	३२
१६ हैहयेनभार्गवाणांवधः	५५	३५
१७ देवीकृपयाभृगुवंशस्थितिः	६९	३६
१८ हैहयस्यकथा	६२	३८
१९ हरेरश्विन्यांजन्म	५५	४०
२० हयीजातस्यहरेः कथानकम्	५४	४२
२१ एकवीराभिषेचनोर्ध्ववृत्तकथ०	६०	४४
२२ एकावल्याःकथानकम्	६५	४६
२३ हैहयभूभृतःकालकेतुना महायुद्धम्	६६	४८
२४ विक्षेपशक्तिकथनम्	६१	५०
२५ व्यासेनस्वमोहोपपादनम्	६३	५२
२६ नारदेनापितथाकरणम्	५७	५४
२७ नारदस्यविवाहः	५६	५६
२८ पुनरपितस्यैवविस्तारः	५४	५८
२९ स्त्रीभावंगतस्यनारदस्यपुनःपुरुषत्वप्राप्तिः	६५	५९
३० हरिणामहामायाप्रभावकथनम्	५३	६१
३१ भगवतीध्यानादिकम्	५९	६४

सप्तमस्कंधस्य ।

अध्यायः ।	श्लो०	पत्रम् ।
१ सूर्यसोमोद्भवानांकथारंभः	३८	२
२ तदन्वयस्यविस्तारः	६५	३
३ सुकन्यकायाश्च्यवनायप्रदानम्	६४	५
४ सुकन्यादेवभिषजोःसंवादः	५६	७
५ रविपुत्रप्रसादजा च्यवनस्य युवावस्था	५९	९
६ शर्यातेर्यज्ञकरणम्	६१	१०
७ तत्राश्विनोःसोमपानम्	५२	१२
८ तद्वंशकथनम्	५६	१४
९ ककुत्स्थादीनामुत्पत्तिः	६३	१६
१० सत्यव्रतकथा	५८	१८
११ त्रिशंकोः कथानकम्	५३	२०
१२ त्रिशंकोःस्वर्गवासः	६४	२१
१३ हरिश्चंद्रनृपेसतित्रिशंकोर्विश्वामित्रेण समागमः	६२	२३
१४ हरिश्चंद्रकथा	५५	२५
१५ राज्ञःपुत्रोत्सवः	६६	२७
१६ शुनःशेपवधाश्रयाकथा	५९	२९
१७ विश्वामित्रेणशुनःशेपस्यमोचनम्	५९	३१
१८ हरिश्चंद्रेण विश्वामित्रवैरम्	५८	३२
१९ हरिश्चंद्रस्यराज्यविध्वंसः	६३	३४
२० नृपस्यदक्षिणादानयत्नः	४५	३६
२१ तत्कृतःशोकः	२७	३८
२२ हरिश्चंद्रेणात्मविक्रयः	३८	३९
२३ चांडालेनहरिश्चंद्रक्रयः	३८	४१
२४ हरिश्चंद्रस्यचांडालगृहेऽवस्थानं	२३	४३
२५ भूभृतःपुत्रभार्याकथा	८९	४३
२६ पत्नीमभिज्ञायहरिश्चंद्रस्यशोकः	७३	४६
२७ हरिश्चंद्रस्यस्वर्गवासः	४२	४८
२८ शताक्षीमहिमा	८३	५०
२९ राजवार्तायाःप्रश्नः	४५	५३
३० गौरीजन्मनानापीडोद्भवश्च	१०२	५५
३१ पार्वत्याहिमालयाज्जन्म	७४	५८
३२ आत्मतत्त्वनिरूपणम्	५०	६२
३३ विश्वरूपदर्शनम्	५६	६६
३४ ज्ञानस्यमोक्षार्थत्वम्	५०	६८
३५ मंत्रसिद्धेःसाधनम्	६२	७१
३६ ब्रह्मतत्त्वम्	३०	७४
३७ भक्तिमहिमा	४५	७६
३८ देव्यामहोत्सवव्रतानिस्थानानिच	५९	७८
३९ भगवतीपूजनम्	४७	८०
४० ब्रह्मपूजाविधानम्	४४	८२

अध्यायः । श्लो० पत्रम् ।
३९ महालक्ष्म्याख्यानम् ३३ .... १०२
४० लक्ष्मीजन्मादेर्नारदायकथनम् ९२।१०३
४१ शक्रस्यब्रह्मलोकंप्रतिगमनम् ५९।१०६
४२ महालक्ष्म्यर्चनक्रमादि ७५.... १०७
४३ स्वाहाशक्तेरुपाख्यानम् ९९.... ११०
४४ स्वधायाः समुपाख्यानम् ३६....११२
४५ दक्षिणाया उपाख्यानम् ९८....११३
४६ षष्ठीदेव्या उपाख्यानम् ७३।११६
४७ मंगलचंड्याः कथा ५८ .... ११८
४८ मनसायाः कथास्तोत्रादि १४५।१२०
४९ सुरभ्याख्यानम् ३३ .... १२४
५० राधायादुर्गायाश्चचरित्रम् १००।१२५

दशमस्कन्धस्य ।

१ मनोः स्वायंभुवस्याख्यानम् २४.... २
२ भगवत्याविंध्याद्रिगमनम् २८ .... २
३ विंध्येनभानुमार्गनिरोधः २५ .... ३
४ वृषध्वजस्तुतिस्तस्मैवृत्तांतकथनंच १९।४
अध्यायः । श्लो० पत्रम् ।
५ महाविष्णुस्तोत्रम् २७ .... ५
६ अगस्त्येनदेवीप्रार्थनातो विंध्याद्रेर्वृद्धिकुण्ठनम् २७ .... ६
७ मुनिनाविंध्यवृद्धिकुंठनम् २७ .... ७
८ स्वारोचिषस्यमनोः कथा २४.... ८
९ चाक्षुषस्यमनोः कथा २९ ....८
१० सावर्णेर्मनोः कथा२९ .... ९
११ महाकालीचरित्रम् ३४ .... १०
१२ महालक्ष्मीमहासरस्वत्योश्चरितम् ९३।११
१३ नवमादिमनूनांचरित्रवर्णनम् १२७।१४

एकादशस्कन्धस्य ।

१ प्रातः कृत्यम् ४९ .... २
२ शौचादिविधिः ४२ .... ५
३ स्नानादिविधिःरुद्राक्षधारणमहिमाच ३७।७
४ रुद्राक्षाणांबहुविधत्वकथनम् ४० .... ८
५ जपमालाविधानम् ३६ .... ९
६ रुद्राक्षमहिमा ५४ .... १०
७ एकवक्त्रादिरुद्राक्षाणांवर्णनम् ४१।१२
अध्यायः । श्लो० पत्रम् ।
८ भूतशुद्धिः २१ .... १३
९ शिरोव्रतविधानम् ४३ .... १४
१० गौणभस्मादिवर्णनम् ३३ .... १६
११ तस्य त्रिविधत्वं माहात्म्यंच २७।१८
१२ भस्मधारणविस्तारः ४१ .... १९
१३ भस्मनोमहिमा ३५ .... २०
१४ विभूतिधारणमाहात्म्यम् ५७ .... २१
१५ त्रिपुंड्रोर्ध्वपुंड्रयोर्महिमा ११८ .... २३
१६ संध्योपासनम् १०६ .... २६
१७ संध्यादिकृत्यम् ४७ .... ३१
१८ पूर्णोपचारादिकथनम् ७१ .... ३३
१९ मध्याह्नसंध्याकरणम् २४ .... ३५
२० ब्रह्मयज्ञादिकम् ५४ .... ३६
२१ गायत्रीपुरश्चरणम् ५५ .... ३८
२२ वैश्वदेवादिकम् ४५ .... ४०
२३ भोजनांतेकरणीयं तप्तकृच्छ्रादिलक्षणं च ६२ .... ४२
अध्यायः । श्लो० पत्रम् ।
२४ काम्यकर्मसंग्रहणंप्रायश्चित्तविधानं च १०० .... ४४

द्वादशस्कन्धस्य ।

१ गायत्र्याऋष्यादिकथनम् २७.... २
२ वर्णानांशक्त्यादि १८ .... ३
३ जगन्मातुः कवचम् २५ .... ३
४ गायत्रीहृदयम् ८ .... ४
५ गायत्रीस्तोत्रम् २९ .... ५
६ गायत्रीनामसहस्रम् १६५ .... ६
७ दीक्षाविधिः १५५ .... १३
८ केनोपनिषत्कथा ९२ .... १९
९ गौतमशापेनब्राह्मणानामन्यदेवतोपासनश्रद्धा १०० .... २४
१० दीपवर्णनम् १०१ .... २७
११ पद्मरादिनिर्मितप्राकारवर्णनम् ११०।३१
१२ चिंतामणिगृहवर्णनम् ७३.... ३५
१३ जनमेजयेनदेवीमखकरणम् ३०।३८
१४ उपसंहारः पुराणफलदर्शनंच ३१।४०

इति श्रीमद्देवीभागवतस्य सटीकस्यानुक्रमणिका समाप्ता ।

अध्यायः। श्लो० पत्रम्।

अष्टमस्कन्धस्य।

१ मनवेदेव्यावरदानम् ४८ .... २
२ वराहेणधरोद्धरणम् ३८ .... ३
३ मनुवंशवर्णनम् २३ .... ५
४ प्रियव्रतकथानकम् २८ .... ५
५ भूमण्डलस्यविस्तारः ३० .... ६
६ देवीवर्णनंदेव्युपास्तिश्च ३२ .... ८
७ सूलादूर्ध्वमहार्यवर्णन ३७ .... ९
८ इलावृत्तवर्णनम् २९ .... १०
९ वर्षांतरगतसेव्यसेवकत्वैकथनम् २३।१२
१० तत्रसेव्यसेवकरूपाणांवर्णनम् २०।१४
११ वर्षांतरेक्रमप्राप्तासेव्यसेवकता ३२।१६
१२ द्वीपांतरसमाचारः २७ .... १८
१३ शिष्टद्वीपसमाचारः ३६ .... १९
१४ लोकालोकगिरिव्यवस्था २९ .... २०
१५ रवेर्गमनमांद्यादिप्रकाराः ४५ .... २२
१६ सोमादीनांगत्यनुसारेणविविधं २३
फलम् ३७ .... २३
१७ ध्रुवमण्डलसंस्थानम् २९ .... २५

अध्यायः। श्लो० पत्रम्।

१८ राहुमंडलचंद्रसूर्योपरागश्च ३४.... २६
१९ तलादेर्वर्णनम् ३२ .... २७
२० तलातलस्थितिः ३७ ....२८
२१ नरकस्वरूपम् २८ .... ३०
२२ पातकोपपादनम् ५२ .... ३१
२३ शिष्टानांनरकाणां वर्णनम् ३१....३२
२४ देव्याराधनम् ६९ .... ३३

नवमस्कन्धस्य।

१ संक्षेपेणशक्तिवर्णनम् १५८ .... २
२ पंचप्रकृतिसंभवः ८८ .... ९
३ देवतादिसृष्टिः ६२ .... १४
४ सरस्वतीस्तोत्रपूजादि ९१ .... १७
५धर्मात्मजेननारदायसरस्वतीमहा-
स्तोत्रकथनम् ३२ .... २०
६ लक्ष्मीगंगाभारतीनांजन्मपृथ्वी-
लोके ६७ .... २१
७ तासांशापोद्धारप्रकारः ५४ .... २३
८ गंगादीनांसमुत्पत्तिः कलौ
वर्तनंच ११० .... २५

अध्यायः। श्लो० पत्रम्।

९ शक्त्युत्पत्तिः प्रसंगतोभूमिशक्तेः
समुत्पत्तिः ६३ .... २९
१० धरादेव्याअपराधेकृतेसतिनरका-
दिफलप्राप्तिकथनम् ३० .... ३२
११ गङ्गोत्पत्तिः ७५ .... ३३
१२ राधाकृष्णांगसंभवायागंगायागो-
लोकेसमुत्पत्तिः ७९ .... ३६
१३ जाह्नवी नारायणप्रियाजातेति
कथनम् १३६ .... ३९
१४ गंगाविष्णवोःपरस्परसंबंधकरणं२३।४३
१५ तुलस्युपाख्यानप्रश्नः ५१ .... ४४
१६ महालक्ष्म्याराजगृहेजन्म ६३ .... ४५
१७ धर्मध्वजसुतायास्तुलस्याःकथा ४८।४७
१८ शंखचूडेन तुलस्याः संगतिः
संवादश्च १०० .... ४९
१९ तयोर्विवाहानंतरंदेवानांवैकुंठ-
गमनम् ९४ .... ५६
२० शंखचूडस्यदेवैःसहसंग्रामः८४.... ५५
२१ शंखचूडमहेशयोर्युद्धम्८२ .... ५७

अध्यायः। श्लो० पत्रम्।

२२ युद्धारंभः ७५ .... ६०
२३जनार्दनशंखचूडस्यकवचहरणम्३०।६२
२४ तुलसीसंगवर्णनं तन्माहात्म्यं
च १०१ .... ६३
२५ महामंत्रसहितंतुलसीपूजनम् ४४।६६
२६ सावित्र्याख्यानम् ८७ .... ६७
२७ तस्याराजोदरेजन्म २५ .... ७१
२८ अध्यात्मप्रश्नः ३० .... ७२
२९ दानधर्मफलम् ७० .... ७४
३० नानादानफलम् १४० .... ७७
३१सावित्र्यै मूलशक्तिमहामंत्रदानम्१७।७८
३२ पातकानां फलानि २८ .... ८२
३३ कुण्डेषुयेपतंतितेषांलक्षणम् १२६।८३
३४ अवशिष्टानांकुण्डानांकथनम् ९१।८७
३५ पुनरपिशिष्टानांकुण्डानांकथनम्५९।९०
३६ देवीभक्त्यायमपुरीत्रयनाश
कथनम् ३३ .... ९३
३७ कुंडनांलक्षणम ११८ .... ९४
३८ देवीमहोत्कर्षः ९६ .... ९८

॥ अथ श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीदक्षिणामूर्तिगुरुभ्यो नमः ॥ मतौ या तिष्ठंती भवति च मतेरंतरतरा न किंचिज्जानाति स्वयमपि मतिर्यामविषयम् ॥ मतिर्यस्या देहः स्वयमपि मतिं प्रेरयति या नमो हृल्लेखायै सकलनिगमोत्तंसमणये ॥१॥ तरुणेंदुमौलितरुणीमरुणां करुणारसेन परिपूर्णाम् ॥ वंदे समंदहासितामंकुशपाशौ वराभये दधतीम् ॥ २ ॥ नमः श्रीशंकराचार्यपादाब्जायोपकारिणे ॥ यस्य प्रत्युपकाराय नम इत्येव केवलम् ॥३॥ श्रीमल्लक्ष्मवतीं लक्ष्मीं मातरं देशिकोत्तमाम् ॥ पितरं रंगनाथाख्यं देशिकोत्तममाश्रये ॥ ४ ॥ काशीनाथं गुरुं नत्वा श्रीधराख्यं गुरुं तथा ॥ अन्ये च संति गुरवस्तान्सर्वानभिवाद्य च ॥५॥ रत्नजीप्रेरितेनैव पुराणान्यवलोक्य च ॥ शैवोपनामकेनैव नीलकंठेन केनचित् ॥६॥ देवीभागवतस्यास्य व्याख्यानरहितस्य च ॥ व्याख्यानं क्रियते सम्यक्तिलकाख्यं महत्तरम् ॥७॥ तत्र तावत्पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धम्—एकं महापुराणांतर्गतमपरमुपपुराणांतर्गतम् ॥ लोकेऽप्युपलंभो द्वयोर्देवीभागवतनाम्ना विष्णुभागवतनाम्ना चास्त्येव ॥ तत्रैकं महापुराणांतर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्विवादमेव ॥ तथापि किं देवीभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमथवा विष्णुभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमिति संशये-केचिद्विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति वदंति-केचिद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदंति ॥ तत्र प्रथमपक्षैकदेशिनः केचिदुपपुराणेषु द्वितीयं भागवतं नास्त्येव महापुराणेष्वेवैकं भागवतं प्रसिद्धम् ॥ तत्र विष्णुभागवतमेव न देवीभागवतम् ॥ देवीभागवतं तु निर्मूलमेवेति वदंति ॥ द्वितीयपक्षैकदेशिनोपि विष्णुभागवतं बोपदेवकृतमिति वदंति ॥ वस्तुतस्तूभयोरपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्वमुपपुराणत्वं च ॥ ननु महापुराणेष्वेवैकं भागवतं प्रसिद्धं—न तूपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति चेन्न ॥ कूर्मगरुडपाद्मादिषूपपुराणेषु द्वितीयस्य स्पष्टं परिगणनात् ॥ तथाहि हेमाद्रौ दानप्रस्तावे कूर्मपुराणेऽष्टादशपुराणान्युक्त्वा—अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ॥ आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परमित्यादि ॥ पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवताह्वयमिति ॥ तथा गारुडे तत्त्वरहस्ये द्वितीयांशे धर्मकांडे प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्त्विकादिभेदेन विभागमुक्त्वा लघुपुराणानां सात्त्विकादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे ग्रंथेप्युक्तम् ॥ पुराणं भागवतं दौर्गं नंदिप्रोक्तं तथैव च ॥ पाशुपत्यं रैणुकं च भैरवं च तथैव चोति ॥ तथा तत्पूर्वमपि—विष्णुधर्मोत्तरे चैव तत्र भागवतं तथेति । तंत्रं भागवतं तथेति पाठेपि तंत्रं शास्त्रमित्यर्थः । तद्विशेषणेन चोत्तमत्वं सूचितम् ॥ तथा पाद्मे शकुनपरीक्षायां—ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च मार्त्तंडं नारदेरितमित्यादि ॥ तथैव गादितं रामपुराणं कापिलं तथा ॥ वाराहं ब्रह्मवैवर्त्तं शकुनेषु प्रशस्यते ॥ शैवं भागवतं दौर्गं भविष्योत्तरमेव चोति ॥ तथा पाद्मे भागवतमाहात्म्यें एकोनविंशेऽध्याये उपपुराणेषु—शैवमादिपुराणं च देवीभागवतं तथेति ॥ तथा मधुसूदनसरस्वतीकृतसर्वशास्त्रार्थसंग्रहेप्युपपुराणमध्ये भागवतं परिगणितम् ॥ नागोजिभट्टादिभिश्च धर्मशास्त्रग्रंथेष्वेवमन्यैरपि निबंधकारैरिति । ननु देवीभागवतस्य—तत्र भागवतं पुण्यं पंचमं वेदसंमितम्—इति प्रथमाध्यायस्थस्ववचनेनाष्टादशमहापुराणेषु पंचममिदं पुराणमिति स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतः कथमन्यपुराणमुपपुराणत्वं बोधयेन्नह्येवं क्वचिद्दृष्टचरमिति चेन्न ॥ नारदीयशिववायव्यादित्यपुराणानां स्वमुखेनान्यमुखेन वा महापुराणत्वेन ज्ञायमानानामन्यपुराणैरुपपुराणत्वस्य व्यवस्थापनात् ॥ पुराणमतभेदेनैकस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्वसिद्ध्या तद्विरोधाभावात् । पुराणभेदेन मतभेदस्तु बहुशः प्रसिद्धः—वैष्णवपुराणेषु सात्त्विकत्वं शैवपुराणेषु तामसत्वं वैष्णवपुराणमतेन शैवपुराणेषु

सात्त्विकत्वं वैष्णवपुराणेषु तामसत्वम् ॥ दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः ॥ तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते–इति स्कांदे शैवपुराणमतेनेत्येवं प्रकारणेति ॥ तथाहि ॥ नारदीयस्य पुराणस्य स्वांतर्गतमहापुराणग्रंथसूच्या स्वमुखेनैव स्वात्मनो महापुराणत्वं बोधयतः–मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ॥ आलिंपाग्नि पुराणानि कूस्कं गारुडमेव च–इति वचनेन वक्ष्यमाणमुद्गलपुराणवचनेन च महापुराणबहिर्भूतत्वं बोध्यते॥ अलिंपाग्नीत्यत्राशब्देनादित्यपुराणस्य तथा शैवपुराणस्य स्वमुखेन स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतो मद्वयं भद्वयमित्येव वचनं तद्बहिर्भूतत्वं बोधयति ॥ ननु वायव्यं पुराणमेव शैवं शिवप्रतिपादकत्वात् तस्य च वचतुष्टयपदेन संग्रहात्तदुदाहरणं न संभवतीति चेन्न ॥ मुद्गलपुराणे–ब्राह्मं च वैष्णवं पाद्मं शैवं भागवतं तथा ॥ भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कंडेयं च वामनम् ॥ आग्नेयं वायवं मात्स्यमिति वचनेन शैववायव्यपुराणयोः परस्परं पृथक्त्वेन परिगणनात् ॥ तथा वायव्यपुराणस्य स्ववचनेन स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतो वक्ष्यमाणशैवपुराणवचनं महापुराणबहिर्भूतत्वं बोधयति ॥ तथादित्यपुराणस्याप्यालिंपाग्निपुराणानीति क्वचित्पुराणसंमतपाठेन महापुराणत्वम् ॥ अनापलिंगकूस्काख्यमिति क्वचित्पुराणसंमतपाठेन महापुराणबहिर्भूतत्वं–यथा चैतेषां चतुर्णां क्वचित्पुराणेषु महापुराणत्वेन क्वचिच्चोपपुराणत्वेन ग्रहणम् ॥ तथा देवीभागवतस्यापि भविष्यतीति को विरोधः मतभेदेनोभयोरपि वचनयोः प्रमाणत्वात् ॥ ननु अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि त्वित्यादिवचनैरुपपुराणानि व्यासान्यमुनिकृतान्येव संति–देवीभागवतं तु व्यासकृतमेवेति–तस्य कथमुपपुराणेष्वंतर्भाव इति चेन्न ॥ नारदशैववायव्यादित्यपुराणेषु व्यासकृतत्वेपि कस्यचित्पुराणस्य मते उपपुराणत्वदर्शनात् तादृशनियमस्यास्वीकारात् । प्रायशस्तथा सत्त्वाभिप्रायेण तु तद्वचनम् ॥ इत्थं भागवतद्वयस्य महापुराणमध्ये उपपुराणमध्ये च सत्त्वसिद्धौ कस्य पुराणस्य मते किं भागवतं महापुराणांतर्गतमिति चेदुच्यते ॥ शैवपुराणमते मात्स्यपुराणमते च देवीभागवतमेव महापुराणमिति ॥ तथाहि शैवपुराणे उत्तरखंडे मध्यमेश्वरमाहात्म्ये शिवाल्लब्धवरेण व्यासेन महापुराणानि प्रणीतानीत्युक्त्यनंतरं तेषां नामान्यष्टादशोक्त्वा तेषां योगरूढानां नाम्नां निर्वचनं तत्रैव कृतम् ॥ तद्यथा–यत्र वक्ता स्वयं तंडे ब्रह्मा साक्षाच्चतुर्मुखः । तस्माद्ब्राह्मं समाख्यातं पुराणं प्रथमं मुने ॥ तंडे इति मुनिसंबोधनम् ॥ पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र तस्मादुदाहृतम् ॥ तस्मात्पाद्मं समाख्यातं पुराणं च द्वितीयकम् ॥ पराशरकृतं यत्तु पुराणं विष्णुबोधकम् ॥ तदेव व्यासकथितं पुत्रपित्रोरभेदतः ॥ यत्र पूर्वोत्तरे खंडे शिवस्य चरितं बहु ॥ शैवमेतत्पुराणं हि पुराणज्ञा वदंति च ॥ भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ॥ तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम् ॥ नारदोक्तं पुराणं तु नारदीयं प्रचक्षते ॥ यत्र वक्ताऽभवत्तंडे मार्कंडेयो महामुनिः ॥ मार्कंडेयपुराणं हि तदाख्यातं च सप्तमम् ॥ अग्नियोगात्तदाग्नेयं भविष्योक्तेर्भविष्यकम् ॥ विवर्तनाद्ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ॥ लिंगस्य चरितोक्तेश्च पुराणं लैंगमुच्यते ॥ वराहस्य च वाराहं पुराणं द्वादशं मुने॥ यत्र स्कंदः स्वयं श्रोता वक्ता साक्षान्महेश्वरः॥ तत्तु स्कांदं समाख्यातं वामनस्य तु वामनम्॥ कौर्मं कूर्मस्य चरितं मात्स्यं मत्स्यस्य कीर्तितम् ॥ गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद्गारुडसंज्ञकम् ॥ ब्रह्मांडचरितोक्तत्वाद्ब्रह्मांडं परिकीर्तितमिति ॥ अत्र क्वचिद्वक्तृसंबंधः क्वचिच्छ्रोतृसंबंधः क्वचित्प्रतिपाद्यमुख्यदेवताचरितसंबंधः प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम् ॥ तत्तु भागवतनाम्नो निर्वचनवाक्यमेतत्–भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते॥ तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु

देवीपुराणकमिति । अनेन च वाक्येन भगवत्या इदं भागवतमिति व्युत्पत्त्या ग्रंथप्रतिपाद्यमुख्यदेवताचरितसंबंधः प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम् ॥ का सा भगवतीत्यपेक्षायामाह ॥ दुर्गाया इति ॥ तत्तु भागवतं–तुशब्दो निश्चयार्थकः–तदेव भागवतपदवाच्यं प्रोक्तमित्यर्थः ॥ न तु पुराणांतरमतप्राप्तं विष्णुभागवतं महापुराणांतर्गतं भागवतमित्यर्थ इति शैवपुराणेन स्वमतं प्रदर्शितम् ॥ कश्चिदेतत्पुराणांतरमतेनोपपुराणं जानीयात्तत्राह न तु देवीपुराणकमिति ॥ अत्र कप्रत्ययोऽल्पार्थकः ॥ अल्पे इति सूत्रात् । पुराणकमल्पं पुराणमिति यावत् ॥ देव्याः पुराणकं देवीपुराणकम् ॥ यादिदमुक्तं तद्देव्या उपपुराणन्नैवास्तीत्यर्थः ॥ अनेन च वाक्येनान्यस्य महापुराणत्वनिषेधेन स्वाभिप्रेतस्य चोपपुराणत्वनिषेधेन श्रीमद्देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति व्यासः ॥ मुख्यत्वेन भगवतीचरितप्रतिपादकस्य महापुराणमध्ये कस्यचित्पुराणस्यान्यस्याभावात् ॥ ननु नारदादिपुराणवचनबलाद्विष्णुभागवतस्य महापुराणांतर्गतत्वे निर्विघ्नं निश्चिते तद्बलाद्भागवतद्वयस्य मतभेदेन महापुराणत्वकल्पनापेक्षया यत्किंचिद्भगवतीचरितस्यास्मिन्वचने ग्रहणेनानेन वचनेन विष्णुभागवतनाम्न एव निरुक्तिः कृतेति कुतो न कल्प्यते ॥ वर्तते च तत्र विष्णुभागवते दशमस्कंधे किंचिद्विंध्यवासिन्याश्चरितमिति चेन्न ॥ तथा सति मुनेर्विष्णुभागवतविषय एव तात्पर्यसत्त्वे भगवत इदं भागवतमित्येव व्युत्पत्तिं कुर्यात्–नहि केनचिन्मुनेः शिरसि भारः स्थापितो यत्स्वाभिप्रेतां युक्तियुक्तां निरुक्तिं त्यक्त्वा निष्प्रयोजनोऽनभिप्रेतां निरुक्तिं करोति ॥ किंच सर्वत्र तद्वचनप्रकरणे यत्र पूर्वोत्तरे खंडे शिवस्य चरितं बहु ॥ शैवमेतत्पुराणं हि पुराणज्ञा वदंति चेति वचनैर्बहुचरितमुख्यचरितसंबंध रूपप्रवृत्तिनिमित्तस्यैवाभिप्रेतत्वं मुनेरवसीयते ॥ मतभेदेन पुराणभेदकल्पना तु नात्रैव नवीनाऽस्ति ॥ पूर्वोक्तयुक्त्या नारदशैववायव्यादित्यपुराणेष्वन्यत्रापि सत्त्वात् । अस्तु वा गौरवं न हि तद्भयान्मुनेस्तात्पर्यमन्यथा कर्तुं कश्चिदीष्टे ॥ तस्मात्पूर्वोक्तं तात्पर्यं विहायान्यतात्पर्येणान्यार्थकरणं महासाहसमेव ॥ ननु लक्षणवाक्यमेतत् ॥ ततश्च दुर्गाचरितं यत्र वर्तते तद्भागवतमित्यर्थः तच्च न देवीभागवतं भवितुमर्हति ॥ तस्य तल्लक्षणलक्ष्यत्वेन तु देवीपुराणकमिति निषेधविषयत्वेन निषेधविध्योः समानविषयत्वापत्तेः ॥ किंतु विष्णुभागवतमेव ॥ ननु तथाप्येतल्लक्षणमन्यपुराणेष्वतिप्रसक्तमिति चेन्न ॥ यथा वृत्रासुरवधलक्षणमन्यपुराणेषु प्रसक्तमपि यथा लक्षणत्वेन गृहीतं तद्वदत्रापि सत्त्वादिति चेन्न ॥ पूर्वोक्तनिरुक्तिवचनप्रकरणस्थत्वविरोधात् ॥ किंच लक्षणवाक्यमेतदिति पक्षेऽप्येतस्य लक्षणस्य महापुराणोद्देशेनैव सत्त्वादुपपुराणेष्वस्य प्रसक्त्यभावाद्देवीपुराणकालिकापुराणयोरुपपुराणत्वस्य निश्चितत्वात्तत्रैतल्लक्षणस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति न तु देवीपुराणकमिति निषेधो व्यर्थ एव स्यात् ॥ तस्मादेतद्वचनस्य पूर्वोक्त एवार्थः ॥ किंच लक्षणवाक्यमेतदिति पक्षे यत्किञ्चिच्चरितं गृह्यते उत यावच्चरितम् । यत्किञ्चिच्चरितस्य सर्वमहापुराणेषु सत्त्वाद्देवीपुराणमात्रनिषेधेन न निर्वाहः ॥ तस्माद्देवीपुराणस्यैव निषेधस्वारस्याद्यावच्चरितं मुख्यत्वेन भगवतीचारित्रमेव ग्राह्यम् ॥ तदा तव नाभीष्टार्थसिद्धिः ॥ मुख्यत्वेन विष्णुभागवते दुर्गाचरितस्याभावान्ममैव त्वभीष्टार्थसिद्धिः ॥ निषेधविध्योः समानविषयकत्वरूपं दूषणं तु नैव संभवति ॥ प्रकरणबलात्तात्पर्ये निश्चिते तद्विषयं विहायैव निषेधप्रवृत्तेः ॥ वृत्रासुरवधोपेतत्वलक्षणं तु गायत्र्यारंभविशिष्टमिति न तदतिप्रसक्तम् । तस्मात्पूर्वोक्त एव तद्वचनार्थ इति तद्वचनाद्देवीभागवतं

महापुराणं न तु विष्णुभागवतमिति शिवपुराणमतम् ॥ अत्र च नियमद्वयस्य पूर्वोक्तस्य सत्त्वाद्विष्णुभागवताविषये यथा नियमद्वयाभावादिदं शिवपुराणमतमेव मुख्यमन्यपुराणमतं त्वेकदेशीति नियमद्वयप्रदर्शकव्यासवाक्येन स्पष्टमेव बोधितमिति सुधियो विभावयंतु ॥ किंच–शैवमादिपुराणं च देवीभागवतं तथा इति पाद्मवचनसंवादितया–नवरात्रे तु देवेशि दौर्गं भागवतं पठेत् ॥ जपेत्सप्तशतीं चंडीं नियमेन समाहितः ॥ इति दुर्गातरंगिणीधृतयामलवचनेन तथा–देवीभागवतं नित्यं पठेद्भक्त्या समाहितः ॥ नवरात्रे विशेषेण श्रीदेवीप्रीतये मुदेति महेशठक्कुरकृतदुर्गाप्रदीपधृतयामलवचनेन च सप्रमाणस्य देवीभागवतस्य सर्वथोपपुराणमध्ये एव निवेशात्–तत्र भागवतं पुण्यं पंचमं वेदसंमितमिति प्रथमस्कंधस्थस्य महापुराणेषु पंचममिदं पुराणमित्यर्थकस्य देवीभागवतोक्तवचनस्य निरालंबनत्वादप्रामाण्यापत्तेः ॥ मन्मते तु तस्य विषयलाभान्नाप्रामाण्यम् ॥ तद्वचनप्रामाण्यादपि देवीभागवतमेव महापुराणमिति ॥ किंच हेमाद्रौ कालिकापुराणे– यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलं भागवतं स्मृतमिति वचनं तदपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति ॥ तथाहि ॥ अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत्प्रदृश्यते ॥ विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तथा तेभ्यो विनिर्गतमिति मात्स्यवचनेनोपपुराणानां महापुराणमूलकत्वनियमादिदं कालिकापुराणं किंपुराणमूलकमित्याकांक्षायां तस्या निवर्तकमिदं वाक्यं विषयत्वेन कालिकाख्यं पुराणं तन्मूलं भागवतं विदुरिति हि तस्यार्थो निबंधकारैर्दर्शितः ॥ यथान्यान्युपपुराणान्येकैकस्मान्महापुराणान्निर्गतानि तद्वदिदं भागवताद्दुत्पन्नमिति यावत् ॥ तच्च भागवतं न वैष्णवं तन्मूलं भवितुमर्हति ॥ देव्युपपुराणस्य देवीपुराणमूलकत्वे एव सामंजस्यात् ॥ शैवोपपुराणानां शैवेभ्य एव वैष्णवोपपुराणानां, वैष्णवेभ्य एवोत्पत्तिदर्शनादिति देवीभागवतमेव तन्मूलमिति तस्य महापुराणत्वं सिद्धम् ॥ यत्र तु क्वचित्क्वचिन्महापुराणमूलमप्रासिद्धं तत्र यथायोग्यमनुमेयमिति ॥ किंचादित्यपुराणदृष्ट्याऽपि देवीभागवतमेव महापुराणम् ॥ तथाहि ॥ आदित्यपुराणे रक्तासुरवधप्रस्तावे–या जघ्ने महिषं दैत्यं क्रूरं वृत्रासुरं तथा ॥ साऽद्य रक्तासुरं हत्वा स्वाराज्यं ते प्रदास्यतीति वचनात् ॥ अनेन वचनेन देवीभागवते स्वसंमतिर्दर्शिता ॥ न हि देवीभागवतातिरिक्तसर्वपुराणेषु देवीकृतो वृत्रासुरवधः क्वचिदप्यस्ति ॥ इंद्रकृतस्यैव तस्य सत्त्वात्केवलं देवीभागवते एव देवीकृतः सोऽस्ति ॥ तद्ग्रहणेन तु देवीभागवते स्वसंमतिर्दर्शितेति युक्तमेव ॥ अनंतरं च–तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे ॥ ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजाः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वव्याधिविवर्जितः ॥ जीवेद्वर्षशतं साग्रमंते वैवस्वतं पदमिति पठितम् ॥ अत्र च स्वसंमतं भागवतमेव ग्रहीतुमुचितम् ॥ किंचेदं वचनं देवीभागवतपक्षे एव स्वरसतः संगच्छते ॥ प्रथमश्लोके एकादशद्वादशस्कंधयोश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसहस्रनामादेः कथनात्सूर्यस्य गायत्रीदेवतात्वात् तद्भागवतपक्षे तु वैकुंठं गच्छेदित्येव वदेदिति ॥ किंच यत्राधिकृत्य गायत्री वर्ण्यते धर्मविस्तरः ॥ वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते इति मात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति ॥ वेदे त्रिपदा गायत्रीति गायत्रीलक्षणं श्रूयते ॥ तेन च त्रिपाच्छंदोधिकृत्य यत्र धर्मविस्तरो वर्ण्यते तद्भागवतमिति तदर्थः ॥ त्रिपाच्छंदश्च देवीभागवते प्रथमश्लोके–सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमहि ॥ बुद्धिं या नः प्रचोदयादिति श्रूयते ॥ न विष्णुभागवते तच्छंदोस्ति मुख्यार्थसंभवे गायत्रीपदस्य लक्षणया धीमहीत्यर्थकरणेन विष्णुभागवतपरत्वकल्पनमस्य वचनस्य तु साहसमेव ॥ क्वचिच्च पुराणेषु यदि तादृशान्येव विष्णुभागवतपराणि वचनानि संति तत्र गत्यंतराभावादस्तु लक्षणा ॥

उदासीने मात्स्यवाक्ये तु मुख्यविषयसंभवे साऽनुचिता ॥ यदप्याधुनिकपुस्तकेषु क्वचिच्चतुश्चरणश्लोकोऽपि दृश्यते ॥ तथापि सप्तशत्यां गुप्तवतीटीकाकारादिभिस्त्रिपाच्छ्लोकस्यैव व्याख्यातत्वेन स एव सांप्रदायिकपाठः इति बोध्यम् ॥ यत्तु गायत्र्यर्थश्च विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तिसूर्यादिध्यानमित्युक्तं तत्तु नास्तिकत्वमूलकमेव ॥ मैत्रायणीयानां ' भर्गो वै रुद्र ' इति श्रुतौ प्रपंचसारादिसर्वतंत्रेषु पुराणादिषु च शिवसूर्यशक्त्यादिरूपार्थस्योक्तत्वाच्च ॥ तदुदाहृतमाग्नेयवाक्यं तु विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसाति ह्यनुमानमिति न्यायात्स्तावकमेवेति ॥ किंच हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा ॥ गायत्र्या च समारंभस्तद्वै भागवतं विदुरिति पुराणांतरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वबोधकम् ॥ तथाहि--हयग्रीवनामाऽसुरो देवीभागवते प्रथमस्कंधे प्रसिद्धः तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्रीदेवत्यो मंत्रः ॥ सा विद्या यत्र वर्तते तद्भागवतमित्यर्थः ॥ स दैत्यस्तदुपासिता विद्या चेत्युभयमपि तत्रैव प्रथमे स्कंधे दर्शितम्--जपन्नेकाक्षरं मंत्रं मायाबीजात्मकं ममेत्यादिना ॥ ननु विष्णुभागवते पंचमस्कंधेऽपि हयग्रीवमंत्रस्य सत्त्वादिदं वचनमुभयभागवतसाधारणमिति चेन्न ॥ नारदीये शारदातिलकादिनिबंधेषु च मंत्राः पुंदेवताः प्रोक्ता विद्याः स्त्रीदेवताः स्मृताः इत्यादिवचनैः स्त्रीदेवत्यमंत्रेष्वेव विद्यापदप्रयोगो न पुंदेवत्यमंत्रेष्विति प्रतिपादनात् ॥ क्वचित्पुंदेवत्यमंत्रे तथा प्रयोगस्तु गौणः। नच गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवतपरत्वं कल्पितुमुचितम् ॥ लक्षणारूपदोषापत्तेः ॥ तस्मान्न तद्वचनमुभयसाधारणमिति देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति ॥ किंच सारस्वतस्य कल्पस्येति मात्स्यवचनादपि देवीभागवतमेव महापुराणम् ॥ अत्र ह्येवं प्रकरणशुद्धिः--ऋषय ऊचुः--पुराणसंख्यामाचक्ष्व सूत विस्तरतः क्रमादिति मुनिप्रश्नोत्तरं ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यत्तद्ब्राह्मं पद्मकल्पवृत्तांताश्रयं पाद्मं वराहकल्पवृत्तांताश्रयं वैष्णवं श्वेतकल्पवृत्तांताश्रयं वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तांताश्रयाणि पुराणान्युक्त्वा तदुत्तरं यत्राधिकृत्य गायत्री वर्ण्यते धर्मविस्तरः ॥ वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते इति॥सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥ तद्वृत्तांतोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते इत्युक्त्वा ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत्कल्पवृत्तांताश्रयाणि दर्शितानि ॥ पश्चादुपपुराणकथनार्थमुपभेदान्प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय पद्मपुराणान्नारसिंहं निर्गतमेवं नंदिसांबादित्यसंज्ञकान्युक्त्वा अन्योपपुराणान्यपि महापुराणेभ्य एव निर्गतानीति ॥ अष्टादशभ्यस्तु पृथक्पुराणं यत्प्रदृश्यते ॥ विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदा तेभ्यो विनिर्गतमिति वचनेन सूतऋषिरुक्तवान् ॥ ततः--सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि चेत्यादिना पुराणलक्षणान्युक्त्वा सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥ राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः ॥ तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च ॥ संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां च निगद्यते इति वचनेन पुराणप्रतिपाद्यहरिब्रह्माग्निहरसरस्वतीपितॄणां माहात्म्यसंबंधात्कल्पानां सात्त्विकराजसतामसत्वसंकीर्णत्वभेदैश्चातुर्विध्यमुक्तवानिति ॥ तत्र कल्पानां तत्तद्देवतासंबंधज्ञानं तु तत्तत्कल्पाश्रिततत्तत्पुराणप्रतिपाद्यमुख्यदेवताज्ञानेनैव बोध्यम् ॥ अन्यप्रकारस्य क्वचिदपि पुराणेष्वनुपलंभात्तत्रैवं सति सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः॥तद्वृत्तांतोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते इति वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रतिपादितम्॥ तदर्थस्तु यथा गारुडकल्प इत्यत्र गरुडस्यायं गारुडः यथा वा वाराहकल्प इत्यत्र वराहस्यायं वाराह इति व्युत्पत्तिः प्रसिद्धा तद्वदेव सरस्वत्या अयं सारस्वतः इति विग्रहः ॥ सरस्वत्यास्तथा कल्पो गौरिकल्पस्तथैव चेति कल्पनामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथितत्वाच्च॥मत्स्यपुराणे उपांत्याध्याये संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां कल्प उच्यते इति वचनेन तथैवो

क्तत्वाच्च। ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पवद्गौरीलक्ष्म्योः कल्पवच्च सरस्वतीकल्पस्यार्थप्राप्तत्वाच्च। तादृशसारस्वतकल्पसंबंधिनो ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तांतस्योद्भव उत्पत्तिर्यस्मात्तत्पुराणं भागवतं विदुः ॥ तद्वृत्तांतप्रदर्शकं यत्पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत् ॥ अत्र च तत्तद्देवतानामाविर्भावाश्रया ये ये कल्पास्ते तत्तन्नाम्ना व्यवह्रियन्ते ॥ एतच्च तत्तन्नामककल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव मुख्यत्वेनोत्पत्तिप्रदर्शकवाक्यैर्लक्ष्मीकल्पादिकल्पाश्रितकूर्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव ॥ तथाच मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं यत्तद्भागवतमित्यतिरहस्यार्थः ॥ तत्र सारस्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसंबंधे बोधिते तस्य संकीर्णत्वं सरस्वत्या इति वचनेनेश्वरप्रेरणां विनाऽपि गृहागतमेव ॥ अस्मिंश्च वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणं वंध्यापुत्रोपममेव तत्र मुख्यत्वेन सरस्वत्याविर्भावस्यासत्त्वात् ॥ विष्णुभागवते द्वितीयस्कंधे पाद्मं कल्पमथो शृणु इति वचनेन स्वमुखेनैव स्वस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्वस्योक्तत्वात् ॥ तद्विरोधाच्च ॥ नच पाद्मकल्प एव सारस्वतः सरस्वान्समुद्रस्तस्माज्जातं कमलं सारस्वतं तस्य कल्प इति व्युत्पत्त्येति वाच्यम् ॥ पद्मकल्पस्य वृत्तांतं तत्र यस्मादुदाहृतम् ॥ तस्मात्पाद्मं समाख्यातमिति पूर्वोदाहृतशिवपुराणवचनेन—एतदेव यदा पद्ममभूद्धैरण्मयं जगत् ॥ तद्वृत्तांताश्रयं तद्वत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः ॥ पाद्मं तत्पंचपंचाशत्सहस्राणीह कथ्यते इति मत्स्यपुराणवचनेन—सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः इति वचनेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्कथाकथनात् ॥ किंच सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोरेकत्वे पद्मकल्पस्य प्रतिपादकं पुराणद्वयं पाद्मं भागवतं चेत्येव वदेत् ॥ किंच पद्मकल्पस्य वृत्तान्तामित्यत्राभिव्यक्तपदार्था ये स्वतंत्रा लोकविश्रुता इति न्यायेन पूर्वं बुद्ध्यारूढं प्रसिद्धं पाद्मशब्दं विहायाप्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पाद्मशब्दस्य वाचकं कृत्वा सारस्वतपदघटितकल्पने प्रयोजनाभावः। किं च सरस्वत्यास्तथा कल्प इत्यादेः पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिरुक्त्यर्थकस्य वचनसमूहस्य विरोधश्च ॥ न च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्त्वे त्रिंशत्कल्पेषु मत्स्यपुराणांतिमाध्याय कीर्तितेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् ॥ प्रभासखंडे त्रिंशत्कल्पेषु विष्णुजकल्पार्चिषकल्पसुपुमानकल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा मात्स्यांतिमाध्याये न ग्रहणं तथा पाद्मस्यापि न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात् ॥ यदि तेषां पर्यायत्वेन कुत्रचिदंतर्भावः क्रियते तर्ह्यस्यापि कुत्रचिदंतर्भावोऽस्तु ॥ अत एव विष्णुभागवतस्य प्रबंधटीकाकारेण पितृकल्पे एव पूर्वार्धांते पद्मस्योद्भवात्पितृकल्पपदेन पाद्मसंग्रहो वेदितव्य इत्युक्तम् ॥ पुराणकल्पकथनप्रस्तावे सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्त्वकरणेन सारस्वतपदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम् ॥ वस्तुतस्तु त्रिंशत्कल्पा ब्रह्मणस्त्रिंशत्तिथ्यात्मकाः त्रिंशत्तिथिषु प्रतिपदादिषूत्पद्यंते ॥ भूर्भुवःसुवःभूर्भुवःसुव इत्यादयस्त्वर्यस्त्रिंशत्कल्पाः॥पाद्मादयश्च वायुपुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मणः प्रतिदिवसेषूत्पद्यन्त इति दिनकल्पतिथिकल्पानां सुतरां भेदात्तिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मादीनां न ग्रहणमिति सिद्धांतः।यत्तु विष्णुभागवतस्यारंभतः पाद्मकल्पकथाश्रयत्वेऽपि कृष्णजन्मखण्डस्यैव सारस्वतकल्पभवत्वेन तस्य च दशमस्कंधे सत्त्वात् सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा इति वचनस्य विष्णुभागवतं विषयोऽस्तीत्याहुः॥तदसत्॥कृष्णजन्मखंडस्य सारस्वतकल्पभवत्वप्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात्समूलत्वेऽपि यस्मिन्पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति नियमः॥ सर्वपुराणेषु तथा दृष्टत्वात्—तथा कृष्णजन्मखंडस्य, दशमस्कंधे

विद्यमानत्वेऽपि प्रथमतस्तत्कथायाः अभावात्पाद्मकल्पकथायाः प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वाच्च—न सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनस्य विष्णुभागवतं विषयः ॥ किंच कृष्णजन्मखण्डस्य यथा दशमस्कंधे कथनं तथा सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्तत एवेति सर्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात् । तथा च सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युस्तस्मात्सारस्वतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं स एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यः ॥ तादृशं च देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्य इति ॥ किंच शिवपुराणे उमासंहितायां ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने ॥ महाविद्या जगद्धात्री:सर्वविद्याधिदेवता ॥ द्वादश्यां फाल्गुनस्यैव शुक्लायां समभून्नृपेति वचनात्फाल्गुनशुक्लद्वादश्यां देव्या उद्भवस्तद्दिने एव सारस्वतकल्पोद्भवस्तदुक्तं हेमाद्रौ कल्पश्राद्धप्रकरणे नागरखंडे—सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य चेति ॥ तथाच सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थकस्य सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो न विष्णुभागवतमिति बोध्यम् ॥ किंच तस्य ग्रहणे तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेवायास्यति ॥ सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेरिति वचनात् ॥ ततश्च संकीर्णेषु सरस्वत्या इति वचनेन सारस्वतकल्पनाम्ना च पारमहंस्यसामग्र्येव कर्तव्या स्यात् ॥ अतो विष्णुभागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य विषयोऽनिच्छतापि वक्तव्यः । तस्मात् सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनाद्देवीभागवतमेव महापुराणम् ॥ अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वचनम् ॥ तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कंधे॥ तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी तथा ॥ महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति तास्त्रयः ॥ तासां तिसृणां शक्तीनां देहांगीकारलक्षणः ॥ सृष्ट्यर्थे च समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदैरिति ॥ अंबरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृण्विति वचनमपि शुकाय प्रोक्तमिति व्युत्पत्त्या देवीभागवतपरमपि संगच्छते ॥ भवति हि देवीभागवतं शुकायैव प्रोक्तं व्यासेनेति किंच अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ॥ भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहणमिति मात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति ॥ अष्टादशपुराणोत्तरं भारतस्य जातत्वात् ॥ भारतोत्तरं च विष्णुभागवतस्य जातत्वात् ॥ भारतोत्तरकालं निर्विण्णो व्यासश्चकारेति विष्णुभागवते एवोक्तत्वात् ॥ ननु वेदशाखाः पुराणानि वेदांतं भारतं तथा॥कृत्वा संमोहसंमूढोऽभवं राजन्मनस्यपीति देवीभागवते तृतीयस्कंधे एवोक्तत्वात्तत्रापि स विरोधस्तदवस्थ एवेति चेन्न मन्मते तदानीं ग्रंथो नैव जातः किंतु जनमेजयं प्रति एवं वक्तास्मीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भारतात्पूर्वमेव देवीभागवतं कृतमित्यर्थस्य कल्पनात् ॥ त्वन्मते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते ॥ चतुःश्लोकीभागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् ॥ उपदेशात्पूर्वं तज्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् ॥ यदि तत्रापि पूर्वं व्यासस्य ज्ञानमस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाणः सर्वोऽप्यर्थवादः स्यात् ॥ ततश्च ग्रंथस्वारस्यभंगप्रसंग इत्यास्तां तावत् ॥ वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराणानीति पाठोऽसंगत इति वक्ष्यते तृतीयस्कंधे तदा न कोऽपि विरोधः ॥ यत्तु पाद्मे भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समागतानां परिगणनप्रसंगे वेदांतानि च वेदाश्च मंत्रास्तंत्राणि संहिताः ॥ दशसप्त पुराणानि षट्शास्त्राणि समाययुरित्युक्तम्॥तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वादष्टादशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्याष्टादशत्वं गमयति । तस्याष्टादशानंतर्गतत्वे देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे वाऽष्टादशानां श्रोतृत्वसंभवेन श्रोतुमागतानां पुराणानामष्टादशत्वानुक्तेर्निर्बीजत्वप्रसंगात् ॥ एवं पाद्मे—दशसप्त पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ॥ नाप्तवान्मनसा तोषं

भारतेनापि भामिनि ॥ चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं परामिति सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैवैतां संहितामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वं गमयति देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्यनुक्तेर्निर्बीजत्वप्रसंगादित्याहुः ॥ तदसत्। तेषामेव वचनैर्विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणांतर्गतत्वेन सिध्यति ॥ किंतु देवीभागवतस्यैवेति वार्धुषिकत्वं कुर्वाणो मूलमेव विनाशितवानिति न्याय आगतः ॥ तथाहि ॥ भारतं व्यासमुखाच्छ्रुत्वा तत्र संदिहानः क्रौष्टुकिर्मार्कण्डेयं प्रत्यागत्य संदेहं पृष्टवान् । तस्मै मार्कंडेयो मार्कण्डेयपुराणमुक्तवान् । तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम्। तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवंतमुपास्थित इति ॥ तथाच भारतोत्तरं मार्कंडेयपुराणमभवत् ॥ तथैव त्वदुक्तरीत्यैव विष्णुभागवतमपि ॥ तथाच भारतात्पूर्वं षोडशपुराणान्येव सिद्धानि ॥ तथाच पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये सप्तदशेत्युक्तत्वात् देवीभागवतमेव महापुराणमन्यथा सप्तदशत्वापूर्तेर्न स्यात् । तस्मात्तद्वचनप्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति सिध्यति ॥ नतु विष्णुभागवतम्। संलापनेनापि भारतात्पूर्वं सप्तदश मदीयभागवतसहितानि मार्कंडेयमष्टादशमुभयमतासिद्धमेव। विष्णुभागवतस्य तन्मध्ये भारतोत्तरं जायमानत्वेन तस्यावस्थानस्थलाभावादित्येवं लापनेनापि दोषाभावादिति सुधियो विभावयंतु ॥ यत्तु किंच पाद्मे–वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ॥ गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥ सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥ इत्युक्त्या च भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तम् ॥ सात्त्विकेषु पुराणेष्विति कौर्मोक्त्या च सात्त्विकपुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् ॥ अतो विष्णुपरमेव भागवतमष्टादशपुराणांतर्गतं न तु देवीभागवतमिति ॥ अपिच स्कान्दे प्रभासखंडे–चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः ॥ अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान्भव इत्युक्तम् ॥ स्कांदे सौरसंहितायां च कथ्यते दशभिर्विप्राः पुराणैः परमेश्वरः ॥ चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः ॥ एकेनाग्निस्तथैकेन भगवांश्चंडभास्करः इत्युक्तम् ॥ अतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशांतर्गतं नत्वन्यदित्याहुस्तदसत् । त्वन्मते मात्स्योक्तसात्त्विकराजसतामससंकीर्णपुराणेषु मध्ये त्रयाणां व्यवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता ॥ संकीर्णपुराणानां तु नोक्ता ॥ तेषां केषु पुराणेष्वंतर्भाव इति वद॥ करिष्यामि कुत्रचिदिति चेन्मन्मतेऽपि श्रीभगवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन मंत्राधिष्ठात्रीं देवतां वेदमानो दुर्गां दुर्बोधध्वांतभानुं गुरुं चेति श्रीक्रमदीपिकोक्तप्रकारेण विष्णुमंत्राणां दुर्गाया अधिष्ठातृत्वेन तयोरैक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवेष्वेवान्तर्भावात् ॥ अत एव--हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डीविनायकौ ॥ द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवाञ्छिवः इति वचनं संगच्छते ॥ वस्तुतस्तु द्वयोरपि भागवतयोरस्मन्मते प्रमाणत्वाद् विष्णुभागवतपक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन तल्लापने प्रयोजनाभाव एव ॥ तथा च नारदीयादिपुराणमतेन श्रीविष्णुभागवतं महापुराणं तद्वचनानि प्रसिद्धान्येवेति न लिखितानि ॥ देवीभागवतं तु तन्मते उपपुराणम् ॥ शैवमात्स्यपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुराणं विष्णुभागवतमर्थादुपपुराणमिति सिद्धम् ॥ अत्र केचित् देवीभागवतसंमतित्वेन देवीयामलतंत्रस्थं–श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसंमितम् ॥ परीक्षितायोपदिष्टं सत्यवत्यंगजन्मना ॥ यत्र देव्यवताराश्च बहवः प्रतिपादिताः इति ॥ तथा–इदं रहस्यं श्रीमद्भागवते चरितं राधोपासनमुत्तमम् ॥ व्यासाय मम भक्ताय प्रोक्तं पूर्वं मयाऽद्रिजे ॥ मत्तो रहस्यं ज्ञात्वैव राधामाहात्म्यमुत्तमम् ॥ एतस्य विस्तरं चक्रे श्रीमद्भागवते

तथा ॥ नारदे ब्रह्मवैवर्ते लोकानां हितकाम्ययेति सौभाग्यकल्पलतायां संहारभैरवतंत्रस्थं वचनं लिखंति ॥ तत्र परे विवदंते ॥ तदुभयमपि गौरवभिया न लिख्यत इति ॥ तत्रैतस्य सप्रमाणस्य देवीभागवतस्य क्वचित्क्वचिद्द्राविडगौडसंप्रदायपाठभेदेन द्वैविध्येऽपि गौडपाठस्य समंजसत्वात्तमालंब्यैव यथामति व्याख्यायते ॥ तत्र तावद्भगवत्युपासनाय केचिद्भ्रान्ता वदंति–मायारूपाया भगवत्या उपासना शास्त्रेषूक्ता ॥ तथा च मायाया मिथ्यात्वान्मुक्तौ तस्या अनन्वयाच्चाश्रद्धेयेयमुपासनेति । ननु नेयं भ्रांतिः तापनीये 'माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजति सर्वमिदं रक्षति सर्वमिदं संहरति तस्मान्मायामेतां शक्तिं विद्याद्य एतां मायां शक्तिं वेद स मृत्युं जयति स पाप्मानं तरति सोऽमृतत्वं च गच्छति महती श्रियमश्नुते' इति श्रुतौ मायां शक्तिं वेदोपास्ते स मृत्युं जयतीति कथनेन तथा–त्वं वैष्णवी शक्तिरनंतवीर्या विश्वस्य बीजं परमाऽसि माया ॥ सम्मोहितं देवि समस्तमेतदिति स्मृतिभिर्विष्णोः शक्तेर्जडाया मायाया एवोपास्यत्वकीर्तनादिति चेन्न ॥ देव्यथर्वशिरसि–'सर्वे देवा देवीमुपतस्थुः काऽसि त्वं महादेवी साऽब्रवीदहं ब्रह्मरूपिणी । मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगद्' इति, तथा भुवनेश्वर्युपनिषदि–'अथातोंब्रोपनिषदं व्याख्यास्यामोऽथ ह्येनां ब्रह्मरंध्रे ब्रह्मरूपिणीमाप्नोति' इति, तथा 'भुवनाधीश्वरी तुर्यातीता विश्वमोहिनी' इति, तथा भावनोपनिषदि–'स्वात्मैव ललिता' इति श्रुतिभिस्तथा त्रिपुरातापनीयसुंदरीतापनीयादिषु 'परोरजसेसावदोम्' इति गायत्रीचतुर्थचरणप्रतिपाद्यब्रह्मवाचकत्वेन ह्रींकारबीजस्य कथनेन ह्रींकारबीजस्य ब्रह्मदेवतात्वप्रतिपादकश्रुत्या च–तथा कालीतारोपनिषदादिश्रुतिभिस्तथा स्मृतिभिश्च ब्रह्मरूपिण्या भगवत्या एवोपासनाकथनात् ॥ तथाहि स्मृतयः–सूतसंहितायां पंचमाध्याये–अतः संसारनाशाय साक्षिणीमात्मरूपिणीम् ॥ आराधयेत्परां शक्तिं प्रपंचोल्लासवर्जितामिति ॥ स्कांदे वेदारण्येश्वरमाहात्म्ये— परा तु सच्चिदानंदरूपिणी जगदंबिका ॥ सैवाधिष्ठानरूपा स्याज्जगद्भ्रांतिश्चिदात्मनीति ॥ कूर्मपुराणे द्वादशाऽध्याये–एतत्प्रदर्शितं विप्रा देव्या माहात्म्यमुत्तमम् ॥ सर्ववेदांतवेदेषु निश्चितं ब्रह्मवादिभिः ॥ एकं सर्वगतं सूक्ष्मं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ योगिनस्तत्प्रपश्यंति महादेव्याः परं पदमिति ॥ परात्परतरं तत्त्वं शाश्वतं शिवमच्युतम् ॥ अनंतं प्रकृतौ लीनं देव्यास्तत्परमं पदमिति ॥ शुभ्रं निरंजनं शुद्धं निर्गुणं दैन्यवर्जितम् ॥ आत्मोपलब्धिविषयं देव्यास्तत्परमं पदमिति ॥ हालास्येश्वरमाहात्म्ये मायाबीजार्थप्रस्तावे–सत्स्वरूपः सदाकारो हकारो धर्मतत्परः ॥ चिदाकारः शिवाकारो रेफः सर्वार्थसिद्धिदः ॥ आनंदरूपयोरैक्यादीकारः सर्वकामदः ॥ बिंदुनादौ तदंतस्थौ भवेतां मोक्षदावुभौ ॥ सच्चिदानंदरूपं तु प्रोक्तं बीजं मनीषिभिः ॥ सच्चिदानंदरूपं यत्परं ब्रह्म तदेव हीति ॥ देवीभागवते–निर्गुणा सगुणा चेति द्विधा प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ सगुणा रागिभिः सेव्या निर्गुणा तु विरागिभिरिति ॥ ब्रह्मांडपुराणे ललितोपाख्याने—चितिस्तत्पदलक्ष्यार्था चिदेकरसरूपिणी ॥ इत्यादयोऽष्टादशपुराणेषूपपुराणेषु च देव्याः परब्रह्मत्वप्रतिपादकस्मृतयो द्रष्टव्याः ॥ ननु तर्हि षोडशीग्रहणाग्रहणयोः क्रियाविषयत्वात्तत्र शाखाभेदेन विकल्पसंभवेऽपि वस्तुस्वरूपस्यैकविधत्वात्तत्र विकल्पासंभवेन भगवतीस्वरूपस्य मायास्वरूपत्वप्रतिपादकश्रुत्या सह भगवत्या ब्रह्मरूपत्वप्रतिपादकश्रुतेर्विरोध इति चेन्न ॥ मायाया वेदांतेषु मिथ्यात्वान्मिथ्यापदार्थस्याधिष्ठाने कल्पितत्वात्तस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताभावान्मायायामधिष्ठानसत्ताप्रवेशान्मायास्वरूपोपासनायामपि सत्तास्वरूपब्रह्मण एवोपासना

संभवतीत्याशयेन मायास्वरूपत्वप्रतिपादनेऽपि विरोधाभावात् ॥ यथा ब्रह्मण उपासनायामपि न केवलं ब्रह्मणो ग्रहणं किंतु शक्तिविशिष्टस्यैव ॥ शक्तेस्तदतिरेकेणाभावात् केवलस्योपासनाऽसंभवाच्च तथा मायोपासनाऽसंभवाच्च ॥ तथा मायोपासनायामपि न केवलमायाया अवस्थानमस्ति । येन केवलाया उपासनं संभवेत् किंतु ब्रह्माधिष्ठानयुताया एवावस्थानमिति ॥ भगवत्या मायारूपत्वप्रतिपादनेऽपि फलतो ब्रह्मस्वरूपमेव भगवत्याः सिध्यतीति श्रुत्योः परस्परं विरोधाभावात् ॥ तदुक्तं पावकस्योष्णतेवेयमुष्णांशोरिव दीधितिः ॥ चंद्रस्य चंद्रिकेवेयं शिवस्य सहजा ध्रुवेति ॥ तथा स्वपदा स्वशिरश्छायां यद्वल्लंघितुमीहते ॥ पादोद्देशे शिरो न स्यात्तथेयं बैंदवी कलेति ॥ तथा च यथाऽग्नौ होमेऽग्निशक्त्यां होमोऽर्थसिद्धः एवमग्निशक्त्यां होमेऽपि वह्नौ होमोऽर्थसिद्धस्तद्वन्मायाया भगवतीत्वेऽपि ब्रह्मण एव भगवतीत्वं सिद्धमिति तस्यैवोपासनायां ग्रहणम् । मायाया मिथ्यात्वप्रतिपादकेषु वाक्येषु तु ब्रह्मणो मिथ्यात्वाभावात्केवलमायाया एव ग्रहणम् ॥ तस्या मिथ्यात्वेऽपि तदधिष्ठानस्य सत्यत्वात् ॥ उपासकस्योपास्यमायापदार्थांतर्गतस्य ब्रह्मांशस्य मोक्षदशायामनुस्यूतत्वान्न मुक्तावुपास्यस्वरूपत्यागः ॥ अत एवांतर्यामिब्राह्मणे 'पृथिव्यादिमायांतानां पदार्थानां यः पृथिव्यां तिष्ठन् यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयति इत्यादिनाऽन्तर्यामिचेतनसंबंधेनैव देवतात्वमुपवर्णितम् ॥ तथाच 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतिरप्यनुगृहीता भवतीत्येतत्सर्वमभिप्रेत्य सूतसंहितायामुक्तं—चिन्मात्राश्रयमायायाः शक्त्याकारे द्विजोत्तमाः ॥ अनुप्रविष्टा या संविन्निर्विकल्पा स्वयंप्रभा ॥ सदाकारा सदानंदा संसारोच्छेदकारिणी ॥ सा शिवा परमा देवी शिवाभिन्ना शिवंकरीति ॥ यद्वा भगवतीस्वरूपप्रतिपादकवाक्येषु मायाशक्तिकलादिशब्दास्ते लक्षणया मायाविशिष्टशक्तिविशिष्टकलाविशिष्टब्रह्मबोधकाः ॥ तथा च मायाविशिष्टं शक्तिविशिष्टं कलाविशिष्टं च यद्ब्रह्म तद्भगवतीपदवाच्यमिति फलितोऽर्थः ॥ एतेन क्षुधारूपेण संस्थिता निद्रारूपेण स्मृतिरूपेणेत्यादिकेवलशक्तिवाचकपदानि व्याख्यातानि तैः पदैस्तत्तच्छक्तिविशिष्टब्रह्मण एव सर्वत्र ग्रहणात् ॥ अयमेवार्थः कालोत्तरे उक्तः ॥ तथा च कालोत्तरे शिवं प्रति देवीप्रश्नवाक्यं—भगवन्देवदेवेश मिथ्या मायेति विश्रुता । तस्याः कथमुपास्यत्वं भवेन्मुक्तावनन्वयात् ॥ श्रद्धा न जायते क्वापि मिथ्या वस्तुनि कुत्रचित् ॥ देव्या उपासना चेयं श्रुता मायाश्रिता प्रभो ॥ संशयं छिंधि देवेश रहस्यं वद मे प्रभो ॥ इति श्रुत्वा वचो देव्या भगवांश्चंद्रशेखरः ॥ उवाच वचनं दिव्यं सर्वलोकहितप्रदम् ॥ नाहं सुमुखि मायाया उपास्यत्वं ब्रुवे क्वचित् ॥ मायाधिष्ठानचैतन्यमुपास्यत्वेन कीर्तितम् ॥ मायाशक्त्यादिशब्दाश्च विशिष्टस्यैव लक्षकाः ॥ तस्मान्मायादिशब्दैस्तु ब्रह्मैवोपास्यमुच्यते इति ॥ अत्र पूर्वार्द्धेन मायाधिष्ठानचैतन्यमित्यनेन प्रथमपक्ष उक्तः मायाशक्त्यादीत्यनेनोत्तरार्द्धेन द्वितीयः पक्ष उपपादितः । एतदभिप्रायेणैव ब्रह्मांडपुराणे मायावाचकस्येव ह्रींकारस्य मायाविशिष्टब्रह्मवाचकत्वमुक्तं—शक्त्याऽक्षराणि शेषाणि ह्रींकार उभयात्मक इति॥उभयात्मकः शिवशक्त्यात्मक इत्यर्थः॥किंच मायायाः केवलाया उपास्यत्वं वदन्वादी भ्रांतः प्रष्टव्यः—जडाया उपास्यत्वे तत्तद्देवताविग्रहाणां प्राणेंद्रियमनआत्मजीवादिमत्त्वं कथं भवेत्॥द्विविधं हि भगवतीरूपं स्थूलं सूक्ष्मं च।तत्र सूक्ष्मं मुख्यं स्थूलं तु तत्तदुपासकानां दर्शनादिव्यवहारार्थं तत्तदुपासकैरुपासितम्॥सूक्ष्मरूपमेव स्थूलं रूपं गृह्णाति॥तत्रैवं सति सूक्ष्मरूपे चैतन्यानुप्रवेशो तद्गृहीते स्थूलरूपेऽपि चैतन्यस्यानुप्रवेशेन तत्तद्देवतानां प्राणनसंभाषणादिव्यव

हारोच्छेद एव स्यात्। तस्मादनिच्छयाऽपि चैतन्यविशिष्टाया एव तत्तच्छक्तेरुपास्यत्वं वक्तव्यमिति॥नन्वेवं चेत्किमर्थं मायादिशब्दैर्व्यवहारो भगवत्याः शास्त्रे क्रियत लक्षणादिदोषाभावाय स्पष्टप्रतिपत्तये ब्रह्मादिशब्दैरेव कुतो न व्यवहारः क्रियत इति चेच्छृणु॥चतुर्व्यूहात्मकं हि ब्रह्मणो रूपम्-विराड्ढिरण्यगर्भाव्याकृतब्रह्मरूपम्॥तत्र देव्युपासना व्यूहांतर्गतस्य कस्य पदार्थस्येति शंकायां-विराड्ढिरण्यगर्भाव्याकृतानां तदधिष्ठातॄणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां च॥मैत्रायणीयश्रुतौ–एकैकगुणमयत्वेन कीर्तनाद् गुणत्रयसाम्यावस्थाया मायायाः प्रकृत्यादिशब्दवाच्यत्वेन तस्याश्च तुरीयब्रह्माश्रितत्वेन शास्त्रेषूक्तत्वात्॥तदेव मायाविशिष्टं तुरियं ब्रह्मैव भगवत्युपासनायां ग्राह्यमिति बृहदर्थप्रदर्शनार्थं तथा मायादिशब्दैर्व्यवहारस्य सत्वात्॥तथाच मैत्रायणीयश्रुतिः-'तमो वा इदमेकमग्र आसीत्तत्परे स्यात्तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजस्तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपम्' इति। अनेन वाक्येन मायायास्तमःशब्दितायाः परेण ब्रह्मणा नित्यसंबंधप्रदर्शनेन जगत्कारणरूपं साम्यावस्थात्मकं प्रदर्शितम् ॥ अग्रे 'तस्यैतास्तनवोऽथ यो ह खलु वा वाऽस्य तामसोंशोऽसौ योऽयं रुद्रो यो ह खलु वा वाऽस्य राजसोंशोऽसौ ब्रह्मा यो ह खलु वा वाऽस्य सात्त्विकोंशोऽसौ विष्णुः'इति गुणत्रयोपाधित्वं ब्रह्मविष्णुरुद्राणां प्रतिपादितम्॥तथा पुराणादिषु च-सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते॥सृष्ट्यादये हरिविरिंचिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युरित्यादिसर्वपुराणेषु ब्रह्मविष्णुरुद्राणामेकैकगुणवत्त्वमेव प्रतिपादितम्॥नहि मायाप्रकृतिशक्त्यादिशब्दवाच्यं वस्तु ब्रह्मातिरिक्ताश्रयकं भवति॥येन मायादिशब्दैरुपास्यं वस्तु मायाविशिष्टब्रह्मातिरिक्तं भवेत् किंतु मायाविशिष्टब्रह्मरूपमेवेति॥तैः शब्दैरुपास्यवस्तुनि प्रतिपादिते मायाविशिष्टब्रह्मरूपमेव भगवतीरूपमुपास्यं भवेदिति बोधनार्थमेव मायादिशब्दैर्भगवत्या उपासनाकथनमिति ॥ ननु-तर्हि त्वं वैष्णवी शक्तिरनंतवीर्येत्यत्रापि मायाशब्दो ब्रह्मविशिष्टमायावाचकः स्यात् ॥ न चेष्टापत्तिः ॥ तत्र केवलाया मायाया एव विवक्षितत्वादिति चेन्न ॥ नह्यस्माभिः सर्वत्र मायाशब्देन मायाविशिष्टं ब्रह्मैव ग्राह्यमिति शपथः क्रियते येनातिप्रसंगः स्यात्॥किंतु क्वचित्संबंधिशब्दसमभिव्याहारे केवलमायाया ग्रहणं यथाऽत्रैव तथा नाशप्रकरणे केवलमायाया ग्रहणम् ॥ तथा सृष्टिस्थलेऽपि मन्मायाशक्तिसंक्लृप्तं जगत्सर्वं चराचरम् ॥ साऽपि मत्तः पृथग्विप्रा नास्त्येव परमार्थत इत्यादौ ॥ उपासनास्थले तु तद्विशिष्टब्रह्मणो ग्रहणमिति यथायथमूहनाज्ज्ञेयमिति ॥ तथाच त्वं वैष्णवी शक्तिरित्यादौ त्वमधिष्ठानब्रह्मरूपिणी सती वैष्णवी या मायाशक्तिरस्ति तद्रूपिण्यसीत्यर्थः ॥ तेन च ब्रह्मरूपत्वमेव भगवत्याः प्रतिपादितम् ॥ एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥ यद्वा ब्रह्मणो जगत्कारणस्योभयात्मकत्वात्क्वचिन्मायोपसर्जनब्रह्मण उपासनं तत्र शक्तिः सहायभूता इदं च मतं शिवपुराणादिषु स्पष्टं–तस्मात्सह तया देवं हृदि पश्यंति ये शिवम्॥तेषां शाश्वतिकी शांतिर्नेतरेषां कदाचनेत्यादिवचननिचयैः॥ क्वचिच्च ब्रह्मोपसर्जनमायाया उपासनं तत्र भगवतीविषये ब्रह्मोपसर्जनमायाया एवोपासनमिति दर्शयितुं मायाशक्त्यादिशब्दैः शास्त्रे भगवत्या व्यवहारः क्रियत इति ॥ इदं च मतं सर्वतंत्राभिमतं पुराणाभिमतं च ॥ शिवेन सहितां देवीं भावयेद्भुवनेश्वरीमिति भुवनेश्वरीपारिजातादिवचननिचयात् । तदुक्तं कूर्मपुराणे-अस्यास्त्वनादिसंसिद्धमैश्वर्यमतुलं महत् । तत्संबंधादनंतेषां रुद्रेण परमात्मनेत्यादीनि वचनानि देवीभागवतादिसर्वपुराणेषु द्रष्टव्यानि ॥ उभयपक्षेऽपि ब्रह्मणश्चिदंश उपासनायामागत एवेति न

सुक्तावुपास्यस्वरूपानन्वयित्वरूपं दूषणं न वाऽश्रद्धेयतेति ॥ इत्थं भगवत्युपासनायाः स्वरूपे निर्णीते ब्रह्मविष्णुरुद्रशक्त्युपासनासु कस्योपासना वरिष्ठेत्यस्य विचारः क्रियते॥ तत्र सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्येन सर्वपदार्थमात्रस्य ब्रह्मरूपत्वेऽपि भक्तानां चेतसोऽवलंबाय परमेश्वरेण मलिनशुद्धतरशुद्धतमा विभूतयः शुद्धितारतम्येन कल्पिताः ॥ ताश्च गीतादिशास्त्रेषु विभूत्यध्याये छांदोग्यादिषु च प्राणो ब्रह्म आदित्यो ब्रह्म मनो ब्रह्मेत्यादिवाक्यैः प्रदर्शिताः॥ तत्र च सर्वविभूतिषु ब्रह्मणः समानत्वेनावस्थानेऽपि यथा पात्रमणिकृपाणदर्पणादिषु शुद्धितारतम्येन प्रतिबिंबफलनस्यापि तारतम्यमेवं विभूतिषु च शुद्धितारतम्येनैव ब्रह्मणः प्रसादकरणतारतम्यं प्रतिबिंबफलनतारतम्यं चेति याभिर्याभिर्विभूतिभिर्यथा प्रतिबिंबफलनप्रसादकरणस्य यथा च तारतम्यं च भवति तथा तथा तस्या विभूतेरुत्कृष्टत्व उत्कृष्टतरत्वमित्यादिव्यवहारः सर्वशास्त्रप्रसिद्धो निर्विवादस्तथाच सति ब्रह्मविष्णुरुद्राणामेकैकगुणोपाधित्वेनैकैकगुणापेक्षया साम्यावस्थायास्तत्तद्गुणमूलभूताया आधिक्येनैकैकगुणोपाधिब्रह्मविष्णुरुद्रापेक्षया साम्यावस्थोपाधि[illegible]या भगवत्या एवोपासनं सर्वोत्कृष्टं साम्यावस्थायाः सर्वकारणभूतायाः सर्वोत्कृष्टत्वात् ॥ किंच प्रथमतो ब्रह्मणि माया तस्या ब्रह्मणा अव्यवहितः संबंधः ॥ तदुत्तरं गुणाना[illegible]न्मायाद्वारकः संबंधो गुणानामिति साम्यावस्थायामव्यवहितः संबंधो ब्रह्मण इति सैवोपासना मुख्या सर्वोत्कृष्टा च॥अत एव सूतसंहितादिषु रीतिरियमुक्ता-परतत्त्वप्रकाशस्तु रुद्रस्यैव महत्तरः॥ब्रह्मविष्ण्वादिदेवानां न तथा मुनिपुंगवा इत्यादि॥रुद्रः कथंचित्कार्यार्थं मनुते रुद्ररूपताम्॥न तथा देवताः सर्वाः परिस्फूर्त्यल्पताबलादिति सूतगीतासु॥ ननु ब्रह्मविष्णुरुद्राणामेकैकगुणोपाधित्वे सर्वसंमते कथं साम्यावस्थात्मकत्वेनापि तेषां पुराणादिषूपवर्णनमिति चेन्न ॥ तदंतर्गतब्रह्मण एव साम्यावस्थात्मकत्वेन तदभेदात्तेषामपि तदात्मकत्वकथनमित्याशयात् ॥ अत एव तापनीये नृसिंहस्य सत्त्वोपहितविष्णोरवतारत्वे सर्वश्रुतिपुराणनिश्चिते सत्यपि साम्यावस्थात्मकत्वेन वर्णनं संगच्छते ॥ तस्मान्मायाशक्त्याख्यब्रह्मरूपभगवत्युपासनैव मुख्या सर्वोत्कृष्टा चेति ॥ सैव सर्वकामार्थिभिर्मुमुक्षुभिश्चोत्कृष्टवस्तूपासनेच्छुभिराश्रयणीयेत्यर्थात्प्राप्तमपि पुराणांतरवचनैः स्पष्टमुपपाद्यते ॥ तदुक्तं देवीमाहात्म्ये–ब्रह्मविद्या जगद्धात्री सर्वेषां जननी तथा ॥ यया सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ सैव सेव्या च पूज्या च नान्यद्वै देवतांतरमिति ॥ तथा तंत्रेषु ॥ एवं यः पूजयेद्भक्त्या प्रत्यहं परमेश्वरीम् ॥ भुक्त्वा भोगान्यथाकामं देवीसायुज्यमाप्नुयात् ॥ यो न पूजयते नित्यं चंडिकां भक्तवत्सलाम् ॥ भस्मीकृत्यास्य पुण्यानि निर्दहेत्परमेश्वरीति ॥ अनेन वचनेन भगवत्युपासनायाः संध्यादिकर्मवन्नित्यत्वं नित्यपदोच्चारणेन स्पष्टमेव बोधितम् ॥ तथा पुराणांतरे आराध्या परमा शक्तिः सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ मातुः परतरं किंचिन्नाधिकं भुवनत्रये इति ॥ तथा-ॐकारं पितृरूपेण गायत्रीं मातरं तथा ॥ पितरौ यो न जानाति स विप्रस्त्वन्यरेतज इति ॥ तथा कालोत्तरे ॥ धिग् धिग् धिग् धिक् च तज्जन्म यो न पूजयते शिवाम् ॥ जननीं सर्वजगतः करुणारससागरमित्यादिपुराणेषु तंत्रेषु च बहूनि वचनानि द्रष्टव्यानि ॥ विस्तरस्तु मत्कृतशक्तितत्त्वविमर्शिन्यां द्रष्टव्यः ॥ अयं चोपोद्घतोक्तार्थोऽस्माभिर्देवीभागवतस्थितौ सप्तशत्यंगषट्कव्याख्याने चोक्तः॥तस्या भगवत्याः पुराणस्य देवीभागवतस्य समंजसगौडपाठानुरोधेन व्याख्यानं यथामति प्रारभ्यते॥तत्र तु प्रथमेऽध्याये पंचविंशतिपद्यकैः॥पुराणविषयप्रश्न ऋषीणां

समुदीर्यते ॥ १ ॥ तत्रादौ भगवान् बादरायणो ग्रंथप्रतिपाद्यदेवतातत्त्वानुस्मरणलक्षणं मंगलमाचरति ॥ सर्वचैतन्यरूपामिति ॥ चैतन्यामित्यत्र स्वार्थे ष्यञ् ॥ चैतन्यमात्मेति शिवसूत्रे तथा दर्शनात् ॥ तथाच चेतनात्मरूपामित्यर्थः ॥ ननु तथापि तस्य निष्क्रियत्वात् प्रचोदयादिति प्रेरणाकर्तृत्वप्रतिपादनमनन्वितं भवतीत्याशंकायामाह ॥ आद्यां चेति ॥ आद्यामनादिभूतां विद्यां ब्रह्मविषयकशुद्धसत्त्वांतर्मुखप्रतिबिंबविशिष्टवृत्तिरूपां यां तापनीयास्तुरीयोपाधिमाहुः ॥ एकैव शक्तिरंतर्मुखतया विलसंती विद्यातत्त्वरूपिणी तदुपाधिक आत्मा तुरीय इत्युच्यते ॥ बहिर्मुखतया विलसंत्यविद्यातत्त्वरूपिणी तदुपाधिक आत्मा प्राज्ञ इत्युच्यते इति तेषां सिद्धांतः ॥ चकारः समुच्चयार्थः ॥ आत्मरूपां तां प्रसिद्धाम् आद्यां विद्यां च ॥ आद्यपदस्य देहलीदीपकन्यायेनोभयत्रान्वयः ॥ तामाद्यां विद्यां च धीमहि ध्यायामः ॥ ध्यानविषयत्वमुभयोर्मिलित्वैव–नतु प्रत्येकं समुच्चयार्थकचकारात् ॥ तथाच मायाविशिष्टब्रह्मण एवं ध्यानविषयत्वात्तस्य च शबलत्वेन निष्क्रियत्वाभावात् नः प्रचोदयादिति प्रेरणाकर्तृत्वमान्वितमिति बोध्यम् ॥ यैतादृशी सेयं ध्याता भगवती मायाविशिष्टब्रह्मरूपिणी नोऽस्माकं बुद्धिं ध्यानं कर्तुं प्रचोदयात् प्रेरयेत् ॥ प्रार्थनायां लिङ् ॥ तेन

ॐ सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमहि ॥ बुद्धिं या नः प्रचोदयात् ॥१॥ शौनक उवाच ॥ सूत सूत महाभाग धन्योऽसि
पुरुषर्षभ ॥ यदधीतास्त्वया सम्यक्पुराणसंहिताः शुभाः ॥ २ ॥ अष्टादश पुराणानि कृष्णेन मुनिनाऽनघ ॥ कथितानि
सुदिव्यानि पठितानि त्वयाऽनघ ॥ ३ ॥ पंचलक्षणयुक्तानि सरहस्यानि मानद ॥ त्वया ज्ञातानि सर्वाणि व्यासात्सत्यवती
सुतात् ॥ ४ ॥ अस्माकं पुण्ययोगेन प्राप्तस्त्वं क्षेत्रमुत्तमम् ॥ दिव्यं विश्वसनं पुण्यं कलिदोषविवर्जितम् ॥ ५ ॥

च [illegible]तस्मस्मन्ने तोवृत्तयस्तदासक्ता भवंत्वित्यर्थः ॥ गायत्र्या अंतर्यामिब्रह्मप्रतिपादकत्वस्य सर्ववेदसंमतत्वेन गायत्रीपदं गायत्रीछंदोघटितमंगलाचरणेनैतद्भागवतप्रातिपाद्यमपि वस्तु मायाविशिष्टांतर्यामिब्रह्मरूपमिति बोधितम्॥यथा चायमर्थस्तथोपोद्घाते एव दर्शितमग्रे च तत्र तत्र दर्शयिष्यामः॥तथाच तद्भक्तस्तद्गुणशुश्रूषुरधिकारी ॥ फलं च ज्ञानप्राप्त्या मोक्षः इत्यग्रे दर्शयिष्यति ॥१॥ इत्थं मंगलाचरणं निर्विघ्नतया ग्रंथसमाप्तिफलकं कृत्वा प्रश्नमुत्थापयति ॥ शौनक इति ॥ सूतेति ॥ वीप्सा अतिशयप्रेमविषयत्वदर्शनार्था ॥ धन्यत्वे हेतुमाह ॥ यदधीता इति अत्यन्तं दुर्लभमेव पुराणसंहिताध्ययनं यस्मात्त्वया संपादितं तस्मात्त्वं धन्य एवेत्यर्थः ॥ २ ॥ कास्ताः संहितास्तत्राऽऽह ॥ अष्टादशेति ॥ अष्टादश पुराणान्येव पुराणसंहिता इत्यर्थः ॥ ३ ॥ पंचलक्षणेति ॥ तानि च वक्ष्यमाणानि ॥ सरहस्यानीति ॥ नानामंत्रविधानशक्तिपातप्रकारप्रतिपादनादिरहस्यार्थसहितानीत्यर्थः ॥ ननु तेनोक्तानि मया श्रुतानि ॥ परंतु तदर्थौ मम मनसि नागत इति चेत्तत्राऽऽह ॥ त्वया ज्ञातानीति ॥ यदि तव योग्यता न स्यात्तर्हि व्यासो नैव वदेत् ॥ यस्मात्तेनोक्तानि तस्मात्त्वया ज्ञातान्येवेति निश्चीयत इति भावः ॥ ४ ॥ एतादृशस्य तवास्माकं समागमः एतादृश

पुण्यक्षेत्र दुर्लभ एव ॥ तथाऽपि यदस्माभिरनेकजन्मसु पुण्यमाचरितं तद्योगादेव समागमः सुलभो जात इत्याह ॥ अस्माकमिति ॥ विश्वसनं तन्नामकं तद्व्युत्पात्तिश्चान्यत्रोक्ता–मुनिविश्रामदेशो यस्तत्तु विश्वसनं स्मृतामिति ॥ ५ ॥ अस्त्वेतत्तथाऽपि भवतां किमभिलषणीयमिति चेत्तत्राऽऽह ॥ समाजोऽयमिति ॥ ६ ॥ दीर्घायुर्भवेति॥अनेन गुरावतिभक्तिः स्वस्मिंश्चातिशयेन शुश्रूषा वर्तत इति बोधितम् । ब्रह्मसंमितं वेदसंमितम् । वेदार्थस्यैव प्रतिपादकमित्यर्थः ॥ नह्यन्यथा वेदसंमितत्वंसंभवाति ॥७॥श्रोत्रेन्द्रियेति ॥ स्वादविचक्षणाः स्वादग्रहणपंडिताः संतः श्रोत्रेंद्रिययुताः संतो यदि पुराणानि न शृण्वंति तर्हि ते सर्वसामग्रीसत्त्वेऽपि विधिना दैवेनैव वंचिता हतभाग्या इत्यर्थः ॥ एतेन स्वस्य श्रवणेऽत्यादरवत्त्वं सूचितम् ॥ ८ ॥ तदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥ यथेति ॥ ९ ॥ अश्रोत्रा इति ॥ कामं यथेच्छा स्यात्तथा नभोगुणैः शब्दैः शब्दस्याकाशगुणत्वात् ॥ अश्रोत्रा अपि फणिनो दुष्टजातयोऽपि मुह्यंति । सकर्णाः संतो ये पुराणानि न शृण्वंति ते कथमकर्णा बधिरा एव न भवंति ॥

समाजोऽयं मुनीनां हि श्रोतुकामोऽस्ति पुण्यदाम् ॥ पुराणसंहितां सूत ब्रूहि त्वं नः समाहितः ॥ ६ ॥ दीर्घायुर्भव सर्वज्ञ
तापत्रयविवर्जितः ॥ कथयाद्य महाभाग पुराणं ब्रह्मसंमितम् ॥ ७ ॥ श्रोत्रेन्द्रिययुताः सूत नराः स्वादविचक्षणाः ॥ न शृण्वंति
पुराणानि वंचिता विधिना हि ते ॥ ८ ॥ यथा जिह्वेन्द्रियाह्लादः षड्रसैः प्रतिपद्यते ॥ तथा श्रोत्रेंद्रियाह्लादो वचोभिः सुधियां
स्मृतः ॥ ९ ॥ अश्रोत्राः फणिनः कामं मुह्यंति हि नभोगुणैः ॥ सकर्णा ये न शृण्वंति तेऽप्यकर्णाः कथं न च॥१०॥अतः सर्वे द्विजाः
सौम्य श्रोतुकामाः समाहिताः ॥ वर्तते नैमिषारण्ये क्षेत्रे कलिभयार्दिताः ॥ ११ ॥ येनकेनाप्युपायेन कालातिवाहनं स्मृतम् ॥
व्यसनैरिह मूर्खाणां बुधानां शास्त्रचिंतनैः ॥ १२ ॥ शास्त्राण्यपि विचित्राणि जल्पवादयुतानि च ॥ (त्रिविधानि पुराणानि
शास्त्राणि विविधानि च ॥ वितंडाच्छलयुक्तानि गर्वामर्षकराणि च ॥ १ ॥) नानार्थवादयुक्तानि हेतुमंति बृहंति च ॥ १३ ॥

चकार एवकारार्थोऽकर्णा इत्यत्र योज्यः ॥ बधिरा एव ते इत्यर्थः ॥ १० ॥ यस्मादेवं तस्मात्किं तदाह ॥ अत इति ॥ ११ ॥ ननु सर्वेऽपि जनाः पुराणश्रवणं विना कालं क्षपयंत्येव ॥ तथा भवंतोऽपि कुतो न कुर्वंति तत्राह ॥ येनकेनेति ॥ मूर्खाणां केनाप्युपायेन शब्दस्पर्शादिविषयसंबंधेन यद्यपि कालातिवाहनं कालातिक्रमणं स्मृतमनुभूतम् । तथा मूर्खाणां यद्यपि व्यसनैर्दुराचारैः कालातिवाहनं स्मृतम् तथापि बुधानां न तथा रीतिः किंत्वन्यैवेत्याह ॥ बुधानामिति ॥ तथा च महतां रीतिरेवाश्रयणीयेति भावः ॥ १२ ॥ ननु बुधा न्यायशास्त्रादिचिंतनैरपि कालं क्षपयंति । तदेव भवद्भिः कुतो नाद्रियते तत्राह ॥ शास्त्राण्यपीति ॥ नानार्थवादस्तावकानि वाक्यानि हेतूपन्यासवंति ॥ १३ ॥

तत्र न तानि सर्वाणि समानि किंतु सात्त्विकादिभेदेन भिन्नानीत्याह ॥ सात्त्विकं तत्रेति ॥ हेतुना हेतूपन्यासेन वादेन जल्पवितंडादिनाऽभियंत्रितं युक्तं न ब्रह्मादिविचारयुक्तम् ॥ ततस्तामसत्वमेव तस्य युक्तमिति भावः॥अतस्तामसशास्त्रविदो न बुधाः किंत्वबुधा एवेत्यर्थः॥१४॥ननु तथापि यत्किंचित्पुराणं श्रूयतां तत्राह॥तथैवेति॥यथा शास्त्राणि त्रिगुणानि तथैवेत्यर्थः ॥ त्रिगुणानि गुणत्रयात्मकब्रह्मविष्ण्वादिप्रतिपादकत्वात्त्रिगुणानि ॥ १५ ॥ ननु विष्णुप्रतिपादकं पुराणं सात्त्विकमस्ति तदेव श्रूयतां तत्राऽऽह तत्र भागवतमिति ॥ गुणत्रयोपाधिहरिहराद्यपेक्षयाऽपि गुणत्रयसाम्यावस्थोपाधिसहिताया भगवत्या उत्कृष्टत्वात्तस्या एव पुराणं भागवतं वद नान्यदुत्कृष्टपक्षपातित्वात्सर्वेषामित्यर्थः।पंचमामिति॥ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शवं भागवतं शुभमिति श्लोके पंचमामित्यर्थः ॥ अयं च श्लोकः पुराणान्तरे महापुराणगणनायामुक्तः॥ अत एवैतस्य भागवतस्य महापुराणत्वमिति पूर्वमुक्तं न विस्मर्तव्यम्॥कथितमिति॥पुराणांतरश्रवणप्रसंगे इत्यर्थः॥१६॥यदि कथितं तर्हि तदेव किमिति पुनः पृच्छ्यते तत्राऽऽह॥

सात्त्विकं तत्र वेदांतं मीमांसा राजसं मतम् ॥ तामसं च न्यायशास्त्रं हेतुवादाभियंत्रितम् ॥ १४ ॥ तथैव च पुराणानि त्रिगुणानि
कथानकैः ॥ कथितानि त्वया सौम्य पंचलक्षणवंति च ॥ १५ ॥ तत्र भागवतं पुण्यं पंचमं वेदसंमितम् ॥ कथितं यत्त्वया पूर्वं
सर्वलक्षणसंयुतम्॥१६॥उद्देशमात्रेण तदा कीर्तितं परमाद्भुतम् ॥ मुक्तिप्रदं मुमुक्षूणां कामदं धर्मदं तथा॥१७॥विस्तरेण तदाख्याहि
पुराणोत्तममादरात् ॥ श्रोतुकामा द्विजाः सर्वे दिव्यं भागवतं शुभम् ॥ १८ ॥ त्वं तु जानासि धर्मज्ञ पौराणीं संहितां किल ॥
कृष्णोक्तां गुरुभक्तत्वात्सम्यक्सत्त्वगुणाश्रयः ॥ १९ ॥ श्रुतान्यन्यानि सर्वज्ञ त्वन्मुखान्निःसृतानि च ॥ नैव तृप्तिं व्रजामोऽद्य सुधा
पानेऽमरा यथा ॥ २० ॥ धिक् सुधां पिबतां सूत मुक्तिर्नैव कदाचन ॥ पिबन्भागवतं सद्यो नरो मुच्येत संकटात् ॥ २१ ॥

उद्देशमात्रेणेति सामान्यतो भागवतं पुराणमस्तीत्येतादृशमेव नाममात्रेणोक्तं नतु सविस्तरमित्यर्थः॥१७॥तदेवाऽऽह विस्तरेणेति॥१८॥नन्वन्यं प्रति कुतो न पृच्छ्यते तत्राऽऽह त्वं त्विति ॥ त्वमेव जानासि नान्य इत्यर्थः ॥ तत्र हेतुः—गुरुभक्तत्वादिति ॥ १९ ॥ नन्वन्यानि पुराणानि श्रुतान्येव संति तैरेव तृप्तिः कर्तव्येति चेत्तत्राऽऽह ॥ श्रुतानीति ॥ तत्र दृष्टांतः ॥ सुधापाने इति ॥ २० ॥ ननु भागवतश्रवणात्किंचिदपूर्वमुत्पद्यते ॥ ततश्च स्वर्गादिलोको भवतीत्येवमभिप्रायेण पृच्छ्यते चेत्तत्फलं यज्ञादिभिरपि सेत्स्यत्येवेति चेत्तत्राऽऽह ॥ धिक् सुधामिति ॥ संकटात् संसाररूपात् ॥ नहि कर्मणा मुक्तिर्भवति । तस्या अविद्यानाशप्रयुक्तत्वात् ॥ अविद्यानाशस्य साक्षात्कारजन्यत्वात् ॥ नहि कर्मणा क्वचिदपि रज्जुसर्पादावविद्यानाशो दृष्टः ॥ तस्मात्कर्मणा नैव संसारनिवृत्तिर्भवति ॥ अत एव न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुरिति श्रुतिः कर्मणां मोक्षफलत्वं वारयति ॥ किंतु स्वर्गादिषु सुधापानमेव कर्मफलम् ॥ तच्चातिनिंद्यमेव मोक्षापेक्षया ॥ अथच

भागवतं कर्णपुटेन पिबंस्तच्छ्रवणजन्यात्मज्ञानेनाविद्यानाशे साति तज्जन्यसंसारान्मुच्यते ॥ अतो ज्ञानमेवोत्कृष्टं न कर्मेत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः ज्ञानादेव हि कैवल्य
मिति ॥ २१ ॥ यदि कर्मभ्यो मोक्षः स्यात्तर्हि स किमेकेन कर्मणोतानेककर्मभिः–अनेककर्मभिश्चेत्तेषां संख्यानियमाभावादव्यवस्थैव ॥ एकेन कर्मणा चेदस्माभिर्बहवो
यज्ञाः कृताः । अद्यापि मोक्षो नैव जातस्ततस्तदपि न संभवतीत्याह ॥ सुधापाननिमित्तमिति ॥ शांतिं मोक्षम्॥२२॥तर्हि किं कर्मभिर्भवतीत्यत्राऽऽह ॥ मखानामिति ॥२३॥
विना ज्ञानेनेति ॥ ज्ञानादेव हि कैवल्यमिति श्रुतेः ॥ कालचक्र इत्यनेन घटीयंत्रवदस्मान्निर्गमनं नैव संभवतीति दर्शितम् ॥ २४ ॥ भागवतमेव संसारनाशकं ततस्तदेव
वदेत्याह अत इति ॥ सर्वरसोपेतं भक्तिज्ञानवैराग्यरसोपेतं मुमुक्षूणां सदा प्रियमित्यनेन मुमुक्षवोऽत्राधिकारिण इति दर्शितम् ॥ २५ ॥ इति श्रीशैवोपनामकलक्ष्मी
गर्भजरंगभट्टसुतनीलकंठभट्टकृतदेवीभागवताभिनवव्याख्याने तिलकाभिधे प्रथमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ अध्याये तु द्वितीयेऽस्मिन्ग्रंथसंख्या यथार्थतः ॥

सुधापाननिमित्तं यत्कृता यज्ञाः सहस्रशः ॥ न शांतिमधिगच्छामः सूत सर्वात्मना वयम् ॥ २२ ॥ मखानां हि फलं स्वर्गः
स्वर्गात्प्रच्यवनं पुनः॥एवं संसारचक्रेऽस्मिन्भ्रमणं च निरंतरम्॥२३॥ विना ज्ञानेन सर्वज्ञ नैव मुक्तिः कदाचन॥ भ्रमतां कालचक्रे
ऽत्र नराणां त्रिगुणात्मके ॥२४॥ अतः सर्वरसोपेतं पुण्यं भागवतं वद ॥ पावनं मुक्तिदं गुह्यं मुमुक्षूणां सदा प्रियम् ॥२५॥ इति
श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्र्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे शौनकप्रश्नो नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥श्रीसूत उवाच ॥ धन्यो
ऽहमतिभाग्योऽहं पावितोऽहं महात्मभिः ॥ यत्पृष्टं सुमहत्पुण्यं पुराणं वेदविश्रुतम् ॥१॥ तदहं संप्रवक्ष्यामि सर्वश्रुत्यर्थसंमतम् ॥
रहस्यं सर्वशास्त्राणामागमानामनुत्तमम् ॥ २ ॥ नत्वा तत्पदपंकजं सुललितं मुक्तिप्रदं योगिनां ब्रह्माद्यैरपि सेवितं स्तुतिपरै
र्ध्येयं मुनीन्द्रैः सदा ॥ वक्ष्याम्यद्यसविस्तरं बहुरसं श्रीमत्पुराणोत्तमं भक्त्या सर्वरसालयं भगवतीनाम्ना प्रसिद्धं द्विजाः ॥ ३ ॥

विषयश्चोच्यते सम्यक् चत्वारिंशत्सुपद्यकैः ॥१॥ यथा भवतां धन्यता मत्समागमेन पुराणश्रवणादेवं ममापि धन्यताऽस्ति युष्मत्समागमेन मन्मुखाद्भागवतस्य निःसारणा
दित्याह ॥ सूत उवाच–धन्योऽहमिति । अनेन गुरुर्निरभिमानी ग्रंथप्रतिपादनश्रद्धावान् दयालुश्चापेक्षित इति बोधितम् ॥ १ ॥ २ ॥ ग्रंथं वक्तुं ग्रंथप्रतिपाद्यदे
वतातत्त्वानुस्मरणलक्षणं मंगलमाचरति सूतः नत्वेति । तत्पदपंकजम् । तस्या वेदशास्त्रप्रसिद्धाया भगवत्याः पदपंकजं पदकमलमित्यर्थः ॥ भगवतीनाम्नेति ॥
भगवतीपदघटितभागवतनाम्नेत्यर्थः ॥ तेन च भगवत्या इदं भागवतमिति व्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ देवीभागवतमित्यत्र तु शिवस्य भगवतो भक्त इत्यर्थे शिवभागवत

इति प्रयोगवत्साधुत्वम् । देव्या भगवत्या भक्तिरस्येत्यर्थे देवीपदं तु भगवत इदं भागवतमिति व्युत्पत्तिभ्रमनिरासाय ॥ ३ ॥ इत्थं सगुणमूर्तेः पदस्मरणरूपं मंगलं कृत्वा मायाविशिष्टब्रह्मरूपसूक्ष्मरूपस्य श्रुतिप्रातिपाद्यस्य भागद्वयसहितस्य सत्त्वात्तत्रैकभागस्य मायारूपस्य स्मरणरूपं मंगलमाचरति—या विद्येति ॥ विद्यांतर्मुखसाध्यावस्थारूपिणी शक्तिर्न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ॥ पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्वेताश्वतरश्रुतिप्रसिद्धा इच्छा शक्तिरुमा कुमारीति शिवसूत्रप्रसिद्धा च ॥ दुरात्मभिर्दुर्विज्ञेया ध्यानास्पदं प्रापिताऽर्थात्सुयोगिभिरिति शेषः ॥ या ध्यानास्पदं प्रापिता सती प्रत्यक्षा भवति नान्योपायैः सा सदा मम बुद्धिप्रदा स्यादिति प्रार्थनायां लिङ् ॥ ध्यानयोगश्च पराशक्तिसाक्षात्कारहेतुः श्वेताश्वतरे उक्तः ॥ ते ध्यानयोगानुगताऽअपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति ॥ ४ ॥ अथ द्वितीयब्रह्मरूपभागरूपिण्या भगवत्याः स्मृतिरूपं मंगलमाचरति ॥ सृष्ट्वेति ॥ या स्वया स्वकीयया त्रिगुणया गुणत्रयविशिष्टया शक्त्याऽखिलमिदं

या विद्येत्यभिधीयते श्रुतिपथे शक्तिः सदाऽऽद्या परा सर्वज्ञा भवबंधछित्तिनिपुणा सर्वाशये संस्थिता ॥ दुर्ज्ञेया सुदुरात्मभिश्च मुनिभिर्ध्यानास्पदं प्रापिता प्रत्यक्षा भवतीह सा भगवती सिद्धिप्रदा स्यात्सदा ॥४॥ सृष्ट्वाऽखिलं जगदिदं सदसत्स्वरूपं शक्त्या स्वया त्रिगुणया परिपाति विश्वम् ॥ संहृत्य कल्पसमये रमते तथैका तां सर्वविश्वजननीं मनसा स्मरामि ॥ ५ ॥ ब्रह्मा सृजत्यखिलमेतदिति प्रसिद्धं पौराणिकैश्च कथितं खलु वेदविद्भिः ॥ विष्णोस्तु नाभिकमले किल तस्य जन्म तैरुक्तमेव सृजते नहि स स्वतंत्रः ॥ ६ ॥

जगत् सदसत्स्वरूपं व्यवहारदृष्ट्या सत्यं परमार्थदर्शनेनासत्तदात्मकं सृष्ट्वा तद्विश्वं पाति ॥ पुनः कल्पसमये कल्पांतसमये तद्विश्वं तथा पूर्ववत्सृष्टिस्थितिवत्संहृत्य एका एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किंचनेति श्रुतिप्रतिपाद्यात्मरूपिणी रमते क्रीडते स्वस्मिन्नेव स्वरूपे तां सर्वविश्वजननीं मनसा स्मरामि ॥ अत्र पूर्ववाक्येन केवलशक्तिवर्णनेनोत्तरवाक्येन तच्छक्त्याश्रयब्रह्मात्मकभगवतीवर्णनेन देवीभागवतप्रातिपाद्यभगवतीरूपं मायाशबलब्रह्मात्मकमेव न केवलमायाशक्तिरूपमिति बोधितम् ॥ अयमेवार्थः सर्वचैतन्यरूपां तामिति प्रथमश्लोक उक्तः । उपोद्घाते चास्माभिरुक्तः ॥ अग्रे च तत्र तत्र मूलकार एव दर्शयिष्यति ॥ ५ ॥ तत्र शंकते ॥ ब्रह्मेति ॥ नन्वखिलमेतद्ब्रह्मा सृजतीति प्रसिद्धं लोके वेदविद्भिः पौराणिकैश्च तदेव कथितम् । तथाच कथं भगवती सृजतीति पूर्वमुक्तमिति चेत्तत्र समाधत्ते ॥ विष्णोस्त्विति ॥ यैः पौराणिकैर्ब्रह्मा सृजतीत्युक्तं तैरेव पौराणिकैर्विष्णोरेव नाभिकमले किल निश्चयेन तस्य जन्मोक्तम् ॥ तथा च तस्य जन्मवत्त्वात्पराधीनत्वं पराधीनत्वे च सति

ब्रह्मा स्वतंत्रो नहि नैव सृजाति किंतु पराधीनतया ॥ तथाच यद्भगवत्यधीनतया सृजति सैव भगवती मुख्यत्वेन जगत्स्रष्ट्रीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु ब्रह्मणो जन्म विष्णुनाभिकमले । तथाच विष्णोरेव जगत्स्रष्टृत्वमस्त्विति चेत्तत्राह विष्णुस्त्विति ॥ ईतिकाले प्रलयकाले विष्णुस्तु शेषशयने स्वपिति तन्नाभिकमले खलु तस्य ब्रह्मणो जन्म ॥ अत्रास्मिन्प्रलयकाले सहस्रमौलिः शेष आधारतां गतो विष्णोः । तथाचास्याधारेण स्थितस्य विष्णोः परतंत्रत्वात्तादृशपारतंत्र्यविशिष्टो भगवान् मुरारिर्विष्णुः कथं जगत्स्रष्टृत्वेन संबोध्यतां गच्छेन्न कथमपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु विष्णोराधारः समुद्रः स एव जगत्स्रष्टाऽस्त्विति चेत्तत्राह ॥ एकार्णवस्येति ॥ एकार्णवो हि जलात्मकस्तच्च जलं रसरूपमेव रसस्य च पात्रं विना कश्चित्कदापि नहि स्थितिरस्ति । एवं पात्रस्याप्यन्याधारस्तस्याप्यन्याधार इति या सर्वरूपविषये किल शक्तिरूपा स्वतंत्रा सर्वाधारशक्तिरूपा सैव जगत्स्रष्ट्रीति तां सर्वभूतजननीं शरणं गतोऽस्मि । अत एव पीठपूजादिषु आधारशक्तेरेव सर्वाधारत्वं प्रतिपादितामिति भावः ॥८॥

विष्णुस्तु शेषशयने स्वपितीतिकाले तन्नाभिपद्ममुकुले खलु तस्य जन्म ॥ आधारतां किल गतोऽत्र सहस्रमौलिः संबोध्यतां स भगवान् हि कथं मुरारिः ॥७॥ एकार्णवस्य सलिलं रसरूपमेव पात्रं विना नहि रसस्थितिरस्ति कश्चित् ॥ या सर्वभूतविषये किल शक्तिरूपा तां सर्वभूतजननीं शरणं गतोऽस्मि ॥ ८ ॥ योगनिद्रामीलिताक्षं विष्णुं दृष्ट्वांबुजे स्थितः ॥ अजस्तुष्टाव यां देवीं तामहं शरणं व्रजे ॥ ९ ॥ तां ध्यात्वा सगुणां मायां मुक्तिदां निर्गुणां तथा ॥ वक्ष्ये पुराणमखिलं शृण्वंतु मुनयस्त्विह ॥ १० ॥ पुराणमुत्तमं पुण्यं श्रीमद्भागवताभिधम् ॥ अष्टादश सहस्राणि श्लोकास्तत्र तु संस्कृताः ॥ ११ ॥ स्कंधा द्वादश चैवात्र कृष्णेन विहिताः शुभाः ॥ त्रिशतं पूर्णमध्याया अष्टादशयुताः स्मृताः ॥ १२ ॥

इदानीं चरित्रत्रये प्रथमचरित्रदेवतां महाकालीं स्मरति ॥ योगनिद्रेति ॥ योगनिद्रया मीलिते अक्षिणी यस्य स योगनिद्रामीलिताक्षस्तम् ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् ॥ ९ ॥ एवं सगुणां निर्गुणां च गुणसाम्यावस्थात्मिकां मायां ध्यात्वा पुराणं वक्ष्ये इति प्रतिजानाति । तामिति । सगुणामेकैकगुणविशिष्टमहाकाल्यादिरूपाम् ॥ निर्गुणां गुणत्रयसाम्यावस्थारूपाम् ॥ साम्यावस्थाश्रयब्रह्मणो ग्रहणं तु निर्गुणापदेन जातम् ॥ शक्तिशक्तिमतोरभेदात् ॥ ततस्तस्य पुनर्नोपादानम् ॥१०॥ अष्टादश सहस्राणि श्लोका इति ॥ अनुष्टुप्छंदस्का महाछंदस्का वा सर्वे मिलिताः श्लोकाः तत्र भागवते अष्टादश सहस्राणि संतीति ग्रंथसंख्योक्ता ॥ ११ ॥ स्कंधसंख्यामाह स्कंधा इति ॥ अध्यायसंख्यामाह ॥ त्रिशतमिति त्रिशतमध्यायास्त्रिशतसंख्याका अध्याया अष्टादशयुताः परिकीर्तिता इत्यर्थः ॥ अष्टादशाध्यायोत्तरत्रिशताध्यायाः संतीत्यर्थः ॥ द्वात्रिंशात्रिशतं पूर्णमध्यायास्तु प्रकीर्तिता इति प्रवादस्तु विष्णुभागवतविषयक इति बोध्यम् ॥ १२ ॥

प्रतिस्कंधमध्यायसंख्यामाह ॥ विंशतिरिति ॥ प्रथमस्कंधे विंशतिरध्यायाः ॥ द्वितीये रविसंख्याः ॥ तृतीये तिथिसंख्याः ॥ चतुर्थे पंचाधिकविंशतिसंख्याकाः ॥ १३ ॥ पंचमे पंचाधिकतिथिसंख्याकाः ॥ षष्ठ एकाधिकतिथिसंख्याः ॥ सप्तमे चत्वारिंशत्संख्याकाः ॥ १४ ॥ अष्टमे चतुर्विंशतिसंख्याकाः ॥ नवमे पंचाशत्संख्याकाः ॥ दशमे त्रयोदशसंख्याकाः ॥ १५ ॥ एकादशस्कंधे तत्त्वसंख्याकाः ॥ द्वादशे चतुर्दशैवाध्यायाः ॥ १६ ॥ एवमिति ॥ इयमध्यायसंख्योक्ता ॥ या ग्रंथसंख्या अष्टादशसाहस्री सा तु पूर्वं परिकीर्तितेत्यर्थः ॥१७॥ इदानीं सर्वपुराणसामान्यलक्षणमुक्त्वा तल्लक्षणं देवीभागवतेऽस्तीति वदति ॥ सर्गश्चेति इदं सर्वपुराणसामान्यलक्षणम्॥१८॥ अत्र देवीभागवते सर्गशब्देन कस्य सर्गोऽभिधीयते तत्राऽऽह ॥ निर्गुणेति ॥ सच्चिदानंदब्रह्मरूपिणी या भगवतीत्यर्थः ॥१९॥ तस्यास्त्विति ॥ तस्या या सात्त्विकी शक्तिस्तथा राजसी तथा तामसी च या शक्तिस्तच्छक्तिशिष्टं यत्परं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तन्महालक्ष्म्यादयो याः प्रसिद्धाः स्त्रियस्ताः स्त्रियो भवंति ॥ साम्यावस्थात्मकब्रह्मरूपिणी मूलदेवता तत्तदेकैकगुणविशिष्टब्रह्मरूपिण्यो महालक्ष्म्यादयो देवता इति भावः ॥ अत एव पुराणागमादिष्वासां सच्चिदानंदत्वमुक्तं नतु केवलजडशक्तित्वरूपत्वम् ॥२०॥ तासामिति । सृष्ट्यर्थं जगत्सर्जनाय यस्तासां तिसृणां शक्तीनां देहांगीकारो देहधारणं तल्लक्षणो यः सर्गः सोऽत्र शास्त्रविशारदैः पंडितैः सर्गशब्देन समाख्यात इत्यर्थः॥ अस्मिन्पुराणे सर्गशब्देनायमेव गृह्यत इत्यर्थः । महाकाल्यादीनामुत्पत्तिः प्रथमस्कंधे पंचमस्कंधे च ॥ २१ ॥ प्रतिसर्गमाह ॥ हरीति ॥ अस्मिन्पुराणे प्रतिसर्गशब्देनायमेव गृह्यत

विंशतिः प्रथमे तत्र द्वितीये द्वादशैव तु ॥ त्रिंशच्चैव तृतीये तु चतुर्थे पंचविंशतिः ॥ १३ ॥ पंचत्रिंशत्तथाऽध्यायाः पंचमे परिकीर्तिताः ॥ एकत्रिंशत्तथा षष्ठे चत्वारिंशच्च सप्तमे ॥ १४ ॥ अष्टमे तत्त्वसंख्याश्च पंचाशन्नवमे तथा ॥ त्रयोदश तु संप्रोक्ता दशमे मुनिना किल ॥ १५ ॥ तथा चैकादशस्कंधे चतुर्विंशतिरीरिताः ॥ चतुर्दशैव चाध्याया द्वादशे मुनिसत्तमाः ॥ १६ ॥ एवं संख्या समाख्याता पुराणेऽस्मिन्महात्मना ॥ अष्टादशसहस्रीया संख्या च परिकीर्तिता ॥ १७ ॥ सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च ॥ वंशानुचरितं चैव पुराणं पंचलक्षणम् ॥१८॥ निर्गुणा या सदा नित्या व्यापिकाऽविकृता शिवा ॥ योगगम्याऽखिलाधारा तुरीया या च संस्थिता ॥१९॥ तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी तथा ॥ महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः स्त्रियः ॥ २० ॥ तासां तिसृणां शक्तीनां देहांगीकारलक्षणः ॥ सृष्ट्यर्थं च समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदैः ॥ २१ ॥ हरिद्रुहिणरुद्राणां समुत्पत्तिस्ततः स्मृता ॥ पालनोत्पत्तिनाशार्थं प्रतिसर्गः स्मृतो हि सः ॥ २२ ॥

इत्यर्थः ॥ प्रतिसर्गो नामानुसर्गो ब्रह्मादीनामनंतरोत्पत्तिरूप इत्यर्थः । तदुक्तं पुराणांतरे ॥ प्रतिसर्गोनुसर्गश्च प्रलयश्च प्रकीर्तित इति ॥ तत्र गुणत्रयरूपशक्तीनामुत्पत्तिस्तासां परिणामश्च ब्रह्मादिरूपेण नानाविधाहंकारादिरूपेण च तृतीयस्कंधे त्वं च वेधाः शिवस्त्वेते देवा मद्गुणसंभवा इत्यनेनोक्तः ॥ संक्षेपेण प्रलयरूपे प्रतिसर्गोऽपि नवमस्कंधे सर्वेषां प्रकृतौ लयरूप उक्तः ॥ २२ ॥ सोमेति ॥ तेषां यद्वंशप्रकीर्तनं स वंशोऽत्र वंशशब्देन गृह्यत इति भावः ॥ वंशास्ते इति । तेऽपि वंशशब्देन गृह्यंते इत्यर्थः ॥ सोमवंशस्तु सोमात् पुरूरवःपर्यंतं प्रथमस्कंधे उक्तः ॥ सूर्यवंशस्तु वैवस्वतमनुमारभ्य हरिश्चंद्रपर्यंतं सप्तमस्कंधे संक्षेपेणोक्तः ॥ तदुभयवंशयान्यराज्ञां कथा तु देवीकथायां विक्षेपबाहुल्यप्रसंगभिया नोक्तेति बोध्यम् ॥ तदुक्तं सप्तमस्कंधे ॥ इत्येवं सूर्यवंश्यानां राज्ञां वंशप्रकीर्तनम् ॥ सोमवंशोद्भवानां च वर्णनीयं मया कियदिति ॥२३॥ स्वायंभुवति ॥ तत्तन्मन्वंतराणि चेति ॥ तान्यत्र मन्वंतरशब्देनोच्यंत इत्यर्थः ॥ मन्वंतरकथा तु दशमस्कंधेऽभिहिता तेषां वंशानुचरितमपि तत्रैव ॥ २४ ॥

सोमसूर्योद्भवानां च राज्ञां वंशप्रकीर्तनम् ॥ हिरण्यकशिप्वादीनां वंशास्ते परिकीर्तिताः ॥ २३ ॥ स्वायंभुवमुखानां च मनूनां परिवर्णनम् ॥ कालसंख्या तथा तेषां तत्तन्मन्वंतराणि च ॥२४॥ तेषां वंशानुकथनं वंशानुचरितं स्मृतम् ॥ पंचलक्षणयुक्तानि भवंति मुनिसत्तमाः ॥ २५ ॥ सपादलक्षं च तथा भारतं मुनिना कृतम् ॥इतिहास इति प्रोक्तं पंचमं वेदसंमितम् ॥ २६ ॥ शौनक उवाच ॥ कानि तानि पुराणानि ब्रूहि सूत सविस्तरम् ॥ कतिसंख्यानि सर्वज्ञ श्रोतुकामा वयं त्विह ॥ २७ ॥ कलिकालविभीताः स्मो नैमिषारण्यवासिनः ॥ ब्रह्मणाऽत्र समादिष्टाश्चक्रं दत्त्वा मनोमयम् ॥ २८ ॥ कथितं तेन नः सर्वान्गच्छंत्वेतस्य पृष्ठतः ॥ नेमिः संशीर्यते यत्र स देशः पावनः स्मृतः ॥ २९ ॥ कलेस्तत्र प्रवेशो न कदाचित्संभविष्यति ॥ तावत्तिष्ठंतु तत्रैव यावत्सत्ययुगं पुनः ॥ ३० ॥

तेषां वंशेति तदत्र वंशानुचरितमित्यर्थः॥भवंतीति॥सर्वाणि पुराणानीत्यर्थः॥यद्यप्यत्र सकलजगत्सृष्टिरपि तृतीयस्कंधादिष्वभिहिता तथापि भगवतीवर्णन एवास्य ग्रंथस्य तात्पर्यं न सृष्ट्यादिवर्णन इति बोधयितुं महालक्ष्म्यादीनामवतार एव सृष्टिशब्देनोक्त इति बोध्यम्॥२५॥भारतमपि पंचलक्षणवदेवेत्याह॥सपादेति॥पंचमं वेदचतुष्टयापेक्षया पंचममितिहासपदवाच्यमित्यर्थः ॥ तथा पंचलक्षणवदेव ॥ २६ ॥ भवंतीति बहुवचनाकांक्षितानि पुराणानि कतिसंख्यानि संतीति पृच्छति शौनकः ॥ कतीति ॥२७॥ युष्माकं वैराग्यं नास्ति कथं वक्तव्यं तत्राऽऽह कलिकालेति ॥ तन वैराग्यमस्तीत्युक्तं भवति ॥ पुण्यो देशो नास्तीति चेत्तत्राह ॥ नैमिषेति ॥ कथं तस्य पुण्यदेशत्वं तत्राऽऽह ॥ ब्रह्मणेति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तस्य ब्रह्मणस्तत्कथानकं कथारूपवचनं श्रुत्वा तच्चक्रं गृहीत्वेत्यन्वयः ॥ चालयन्निति ॥ अर्थाच्चक्रम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ युष्माकं सात्त्विके कर्मणि श्रद्धा नास्तीतिं चेत्तत्राऽऽह पशुहीना इतिं ॥ यज्ञाः दर्शपूर्णमासादयो ये पुरोडाशसाध्याः पशुरहिताश्च एव प्रायः कृतास्तेन कदाचित्पशुसहितयज्ञकरणेऽपि न सात्त्विकत्वहानिः अवश्यपशुसाध्यस्य यागस्य ब्राह्मणेनावश्यकर्तव्यत्वात् ॥ युष्माकमवकाशो नास्तीति चेत्तत्राऽऽह कालातिवाहनमिति

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य गृहीत्वा तत्कथानकम् ॥ चालयन्निर्गतस्तूर्णं सर्वदेशदिदृक्षया ॥ ३१ ॥ प्रेत्यात्र चालयंश्चक्रं नेमिः शीर्णोऽत्र पश्यतः ॥ तेनेदं नैमिषं प्रोक्तं क्षेत्रं परमपावनम् ॥ ३२ ॥ कलिप्रवेशो नैवात्र तस्मात्स्थानं कृतं मया ॥ मुनिभिः सिद्धसंघैश्च कलिभीतैर्महात्मभिः ॥ ३३ ॥ पशुहीनाः कृता यज्ञाः पुरोडाशादिभिः किल ॥ कालातिवाहनं कार्यं यावत्सत्ययुगागमः ॥ ३४ ॥ भाग्ययोगेन संप्राप्तः सूत त्वं चात्र सर्वथा ॥ कथयाद्य पुराणं हि पावनं ब्रह्मसंमितम् ॥ ३५ ॥ सूत शुश्रूषवः सर्वे वक्ता त्वं मतिमानथ ॥ निर्व्यापारा वयं नूनमेकचित्तास्तथैव च ॥ ३६ ॥ त्वं सूत भव दीर्घायुस्तापत्रयविवर्जितः ॥ कथयाद्य पुराणं हि पुण्यं भागवतं शिवम् ॥ ३७ ॥ यत्र धर्मार्थकामानां वर्णनं विधिपूर्वकम् ॥ विद्यां प्राप्य तया मोक्षः कथितो मुनिना किल ॥ ३८ ॥ द्वैपायनेन मुनिना कथितं यच्च पावनम् ॥ न तृप्यामो वयं सूत कथां श्रुत्वा मनोरमाम् ॥ ३९ ॥ सकलगुणगणानामेकपात्रं पवित्रमखिलभुवनमातुर्नाट्यवद्यद्विचित्रम् ॥ निखिलमलगणानां नाशकृत्कामकंदं प्रकटय भगवत्या नामयुक्तं पुराणम् ॥ ४० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ सूत उवाच ॥ शृण्वंतु संप्रवक्ष्यामि पुराणानि मुनीश्वराः ॥ यथा श्रुतानि तत्त्वेन व्यासात्सत्यवतीसुतात् ॥ १ ॥ मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ॥ अनापलिंगकूस्कानि पुराणानि पृथक्पृथक् ॥ २ ॥

॥ ३४ ॥ पुराणं हीति ॥ नाममात्रेणैव तानि पुराणान्युक्त्वा मुख्यविषयं भागवतं वदेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सकलेति ॥ अखिलभुवनमातुर्भगवत्या नाट्यमस्ति यस्मिन्नाट्यवद्यच्च विचित्रम् ॥ भगवत्या नामेति भगवतीपदघटितमित्यर्थः ॥ ४० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ त्रिचत्वारिंशच्छ्लोकैस्तु पुराणाख्या ससंख्यका ॥ तत्तद्युगीयव्यासाश्च कथ्यंतेऽस्मिंस्तृतीयके ॥ १ ॥ शृण्वंत्विति ॥ १ ॥ मद्वयमि ॥ मशब्देन मकाराद्यक्षरयुक्तं

पुराणं गृह्यते ॥ तस्य द्वयं तथा च मार्कंडेयं मात्स्यमिति च सिद्धम्। एवं सर्वत्र व्याख्येयम्। अस्मिन् पद्येऽष्टादशपुराणानामाद्यक्षरग्रहणेन संग्रहः कृतः ॥२॥ अधुना तानि पुराणानि नाम्ना संख्यया च पृथक्पृथगाह । चतुर्दशेति । ग्रहसहस्रं नवसहस्रम्।३।४।५।६॥वायव्यमिति॥यस्य सख्येति शेषः॥यस्य संख्या षट्छतानि॥ अथच संख्यातः संख्ययाचतुर्विंशतिः॥ चतुर्विंशतिसंख्याकानि सहस्राणि यानि सा च संख्येत्यर्थः॥ ७।८।९।१०।११॥ पुराणेति॥ पुराणनामानि तत्सं

चतुर्दशसहस्रं च मात्स्यमाद्यं प्रकीर्तितम् ॥ तथा ग्रहसहस्रं तु मार्कंडेयं महाद्भुतम् ॥३॥ चतुर्दशसहस्राणि तथा पंचशतानि च॥ भविष्यं परिसंख्यातं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ४ ॥ अष्टादशसहस्रं वै पुण्यं भागवतं किल ॥ तथा चायुतसंख्याकं पुराणं ब्राह्मसंज्ञकम् ॥ ५ ॥ द्वादशैव सहस्राणि ब्रह्मांडं च शताधिकम् ॥ तथाष्टाऽदशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमेव च ॥६॥ अयुतं वामनाख्यं च वायव्यं षट्शतानि च ॥ चतुर्विंशतिः संख्यातः सहस्राणि तु शौनक ॥ ७ ॥ त्रयोविंशतिसाहस्रं वैष्णवं परमाद्भुतम् ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परमाद्भुतम् ॥ ८ ॥ षोडशैव सहस्राणि पुराणं चाग्निसंज्ञितम् ॥ पंचविंशतिसाहस्रं नारदं परमं मतम् ॥ ९ ॥ पञ्चपञ्चाशत्सहस्रं पाद्माख्यं विपुलं मतम् ॥ एकादश सहस्राणि लिंगाख्यं चातिविस्तृतम् ॥ १० ॥ एकोनविंशत्साहस्रं गारुडं हरिभाषितम् ॥ सप्तदशसहस्रं च पुराणं कूर्मभाषितम् ॥ ११ ॥ एकाशीतिसहस्राणि स्कंदाख्यं परमाद्भुतम् ॥ पुराणाख्या च संख्या च विस्तरेण मयाऽनघाः ॥ १२ ॥ तथैवोपपुराणानि शृण्वंतु ऋषिसत्तमाः ॥ सनत्कुमारं प्रथमं नारसिंहं ततः परम् ॥१३॥ नारदीयं शिवं चैव दौर्वाससमनुत्तमम् ॥ कापिलं मानवं चैव तथा चौशनसं स्मृतम् ॥१४॥ वारुणं कालिकाख्यं च सांबं नंदिकृतं शुभम् ॥ सौरं पाराशरं प्रोक्तमादित्यं चातिविस्तरम् ॥ १५ ॥ माहेश्वरं भागवतं वासिष्ठं च सविस्तरम् ॥ एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥ १६ ॥ अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ॥ भारताख्यानमतुलं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥ १७ ॥

ख्या च मया प्रोक्तेति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ भागवतमिति ॥ लोके देवीभागवतविष्णुभागवतनाम्ना भागवतद्वयस्यैव प्रसिद्धत्वेन देवीभागवतस्य पंचमं वेदसंमितमिति वचने स्वेनैव स्वस्य महापुराणत्वस्य निश्चितत्वेनार्थादुपपुराणेषु भागवतपदेन विष्णुभागवतस्यैव ग्रहणम् ॥ १६ ॥ भारतात्पूर्वमेव महापुराणानि कृतानीत्याह ॥ अष्टादशेति । यद्यप्यत्रोपपुराणकथनोत्तरमेवेदं वचनं पठितं तथापि पुराणांतरं अष्टादशमहापुराणोत्तरमेव भारतस्योत्पत्तेरुक्तत्वादत्रापि अष्टादशपुराणपदेन

महापुराणानामेव ग्रहणम् ॥ तथा चाष्टादशमहापुराणानि कृत्वा भारताख्यानं व्यासश्चक्रे इत्यर्थः । तदुपबृंहितं तैः पुराणैर्भारताख्यानमुपबृंहितं वर्द्धितमित्यर्थः । अयं भावः । अष्टादशपुराणानि व्यासेन प्रथमतः कृत्वा तत्रत्यं सारांशं प्रगृह्य भारतं प्रणीतम् । तथाच भारतापेक्षया भारतोक्तार्थस्याष्टादशसु विस्तृतत्वेन तदुपबृंहितत्वमव्याहतम् । एतद्वचनादपि देवीभागवतमेव महापुराणम् ॥ विष्णुभागवतस्य भारतोत्तरं जायमानत्वस्य भारतोत्तरं निर्विण्णो व्यासश्चकारेति विष्णुभागवतवचनेनैव बोधितत्वाद्भारतात्पूर्वं विद्यमानेषु महापुराणेषु विष्णुभागवतस्य प्रवेशाभावात् ॥ ननु मार्कंडेयपुराणे प्रथमेऽध्याये उक्तं–भारतं व्यासमुखाच्छ्रुत्वा तत्र संदिहानः क्रौष्टुकिर्मार्कण्डेयं प्रत्यागत्य तत्रत्यं संदेहं पृष्टवान् । तत्संदेहनिवृत्त्यर्थं मार्कंडेयो मार्कंडेयपुराणमुक्तवानिति ॥ तथाच मार्कंडेयपुराणं भारतोत्तरं जातमिति निश्चीयते । ततश्च भारतात्पूर्वं सप्तदशपुराणान्येव संतीति अष्टादशपुराणानि कृत्वेति वचनमसंगतमेवेति चेन्न ॥ प्रथमतः कथामात्रं व्यासमुखाच्छ्रुतं नतु ग्रंथरूपमुदंतकथामात्रश्रवणेनैव जातसंदेहः क्रौष्टुकिर्मार्कंडेयं प्रत्यागत्य संदेहं पृष्टवानिति मार्कंडेयपुराणाभिप्रायः ॥ अष्टादशपुराणग्रंथं तदुत्तरं कृत्वा भारतग्रंथः कृत इति अष्टादशपुराणानि कृत्वेति वचनाभिप्रायकल्पनेन विरोधाभावादिति ॥ १७ ॥ नन्वेतानि पुराणानि कस्मिन् युगे जायंते तत्राऽऽह मन्वंतरेष्विति ॥ युगानामेकसप्तत्या मन्वंतरमिहोच्यते ॥ ते च मनवश्चतुर्दश ॥ तथाच् प्रतिमन्वंतरं द्वापरे युगे करुणानिधिर्व्यासः केवलं धर्मबुद्ध्यैव पुराणविभागं प्रादुष्करोति ॥ १८ ॥ व्यासो विष्णुरेव वेदविभागं च करोतीत्याह द्वापरे इति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अष्टाविंशतितमे युगे सत्यवतीसूनुर्मम गुरुर्व्यासोऽभवत् ॥ अनंतरे युगे द्रौणिरश्वत्थामा भविष्यतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अतीता इति ॥ अष्टाविंशतितमयुगस्थाद् व्यासात्पूर्वं सप्तविंशतिव्यासा जाता इत्यर्थः ॥ २४ ॥

मन्वंतरेषु सर्वेषु द्वापरे द्वापरे युगे ॥ प्रादुष्करोति धर्मार्थी पुराणानि यथाविधि ॥१८॥ द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपेण सर्वदा ॥ वेदमेकं स बहुधा कुरुते हितकाम्यया ॥ १९ ॥ अल्पायुषोऽल्पबुद्धींश्च विप्राञ्ज्ञात्वा कलावथ ॥ पुराणसंहितां पुण्यां कुरुतेऽसौ युगेयुगे ॥ २० ॥ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां न वेदश्रवणं मतम् ॥ तेषामेव हितार्थाय पुराणानि कृतानि च ॥ २१ ॥ मन्वंतरे सप्तमेऽत्र शुभे वैवस्वताभिधे ॥ अष्टाविंशतिमे प्राप्ते द्वापरे मुनिसत्तमाः ॥ २२ ॥ व्यासः सत्यवतीसूनुर्गुरुर्मे धर्मवित्तमः ॥ एकोनत्रिंशत्संप्राप्ते द्रौणिर्व्यासो भविष्यति ॥ २३ ॥ अतीतास्तु तथा व्यासाः सप्तविंशतिरेव च ॥ पुराणसंहितास्तैस्तु कथितास्तु युगेयुगे ॥ २४ ॥

व्यासनामानि पृच्छंति ॥ ऋषय इति ॥ ब्रूहि सूतेति ॥ कूर्मपुराणे तु एकादशे तु नहुषः शततेजास्ततः परम् ॥ त्रयोदशे तथा धर्मस्तुरुक्षुस्तु चतुर्दशे ॥ त्रय्यारुणिः पंचदशे षोडशे तु धनंजयः ॥ कृतंजयः सप्तदशे ह्यष्टादश ऋतंजयः ॥ ततो व्यासो भरद्वाजस्तस्मादुद्धर्तुं गौतमः ॥ वाजश्रवाश्चैकविंशे तस्माच्छुष्मायणः परः । तृणबिंदुस्त्रयोविंशे वाल्मीकिस्तु ततः परम् ॥ पंचविंशे तथा शक्तिः षड्विंशे तु पराशरः ॥ सप्तविंशे तथा व्यासो जातुकर्ण्यो महामुनिः ॥ अष्टाविंशे स्मृतो व्यासः पराशरसुतः परः—इत्यन्यथा व्यासा उक्ताः ॥ कल्पभेदेन तु व्यवस्था ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उत्तमो हर्यात्मा

ऋषय ऊचुः ॥ ब्रूहि सूत महाभाग व्यासाः पूर्वयुगोद्भवाः ॥ वक्तारस्तु पुराणानां द्वापरेद्वापरे युगे ॥ २५ ॥ सूत उवाच ॥ द्वापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयंभुवा ॥ प्रजापतिर्द्वितीये तु द्वापरे व्यासकार्यकृत् ॥ २६ ॥ तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे तु बृहस्पतिः ॥ पंचमे सविता व्यासः षष्ठे मृत्युस्तदाऽपरे ॥ २७ ॥ मघवा सप्तमे प्राप्ते वसिष्ठस्त्वष्टमे स्मृतः ॥ सारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा ॥ २८ ॥ एकादशेऽथ त्रिवृषो भरद्वाजस्ततः परम् ॥ त्रयोदशे चांतरिक्षो धर्मश्चापि चतुर्दशे ॥ २९ ॥ त्रय्यारुणिः पंचदशे षोडशे तु धनंजयः ॥ मेधातिथिः सप्तदशे व्रती ह्यष्टादशे तथा ॥ ३० ॥ अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु ततः परम् ॥ उत्तमश्चैकविंशेऽथ हर्यात्मा परिकीर्तितः ॥ ३१ ॥ वेनो वाजश्रवाश्चैव सोमोऽमुष्यायणस्तथा ॥ तृणबिंदुस्तथा व्यासो भार्गवस्तु ततः परम् ॥ ३२ ॥ ततः शक्तिर्जातुकर्ण्यः कृष्णद्वैपायनस्ततः ॥ अष्टाविंशतिसंख्येयं कथिता या मया श्रुता ॥ ३३ ॥ कृष्णद्वैपायनात्प्रोक्तं पुराणं च मया श्रुतम् ॥ श्रीमद्भागवतं पुण्यं सर्वदुःखाघनाशनम् ॥ ३४ ॥ कामदं मोक्षदं चैव वेदार्थपरिबृंहितम् ॥ सर्वागमरसारामं मुमुक्षूणां सदा प्रियम् ॥ ३५ ॥ व्यासेन कृत्वाऽतिशुभं पुराणं शुकाय पुत्राय महात्मने यत् ॥ वैराग्ययुक्ताय च पाठितं वै विज्ञाय चैवारणिसंभवाय ॥ ३६ ॥

चैक एव एकविंशे अयं जातः ॥ द्वाविंशे वेनो वाजश्रवाः ॥ त्रयोविंशे सोमोऽमुष्यायणः ॥ चतुर्विंशे तृणबिंदुः ॥ ततो भार्गवः ॥ ३२ ॥ ततः शक्तिस्ततो जातुकर्ण्यस्ततः कृष्णद्वैपायनः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ व्यासेनेति ॥ इदं पुराणं व्यासेन प्रथमतः कृत्वा पश्चादिदमत्यंतं शुभमिति विज्ञाय ज्ञात्वा यस्मै कस्मै नोक्तम् । कुतः सर्वोत्कृष्टत्वात् ॥ किंतु अयोनिजः पुत्रः कीदृशो महात्मा सर्वोत्तमगुणवान् ॥ अरणिसंभवोऽयोनिजश्च वैराग्ययुक्तश्च तस्मै पाठितम् ॥

तस्मादिदं सर्वोत्तमामित्यत्र कः संदेहः ॥ ३६॥ ननु तवापि व्यासेनोक्तमस्तीति चेत्तत्राऽऽह श्रुतमिति ॥ व्यासेनैतादृशं पुराणं मां प्रति वक्तव्यमिति मम भाग्यं क्वास्ति ॥ किंतु मुख्यत्वेन शुकायोक्तम् । मया तु तत्सहाध्यायित्वेन श्रुतमिति॥ननु तत्सहाध्यायित्वं तव तस्य व्यासस्येष्टमिति चेत्तत्राऽऽह प्रसादादिति ॥ एतत्सहाध्यायित्वं मया महता यत्नेन प्रसादादेव लब्धं न तु सहजतयेति भावः ॥ ननु तथाऽपि प्रसादयोग्यस्तु त्वमसि तत्राऽऽह ॥ करुणानिधेश्चेति ॥ नाहं योग्यः किंतु गुरुरेव करुणानिधिरतस्तत्प्रसादप्राप्तसहाध्यायित्वेन मयेदं भागवतं व्यासमुखाच्छ्रुतमिति भावः ॥ ३७ ॥ तत्रापि प्रष्टा शुक एवाऽहं तु श्रोतैव केवलमित्याह ॥ सुतेनेति ॥ सुतेन पुत्रेण शुकेनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ महत्त्वं पुराणस्य वर्णयति ॥ श्रीमद्भागवतेति ॥ अयमपि शुकः ॥हे सत्तमा इति ऋषिसंबोधनम् ॥ संसारार्णवस्य दुर्विगाह्यं यत्सलिलं तत्संततुकामः सन् अमरांघ्रिपः कल्पतरुर्वेदरूपस्तस्य फलं श्रीमद्भागवतात्मकं तदमरांघ्रिपफलं यत्तस्य स्वादे आदरो यस्यैतादृशः सन् नानाख्यानमेव रसस्तस्यालयं पुराणमिदमद्भुतं प्रेम्णा श्रुतिपुटैः कर्णपुटैरशृणोत्॥एतादृशं महाभागवतं श्रुत्वा कलिभयान्न मुच्यते एवंविधः पुरुषः क्षितौ कोऽस्ति न कोऽपीत्यर्थः॥३९॥ननु शुकादयो महांतो भागवतश्रवणेन मुक्ता भवंतु । पापिनस्तु कथं मुक्ताः स्युरिति चेत्तत्राऽऽह ॥ पापीयानपीति । अतिशयेन पापवानपि पुनश्च वेदोक्तधर्मरहितोऽपि तथा स्वाचारेण हीन आशयोंऽतःकरणं यस्य आचारसंस्कारहीनांतःकरणवानपीत्यर्थः ॥ एतादृशोऽपि सन् पुनर्व्याजेनापि कपटेनापि यो भगवतीनामांकितं भगवतीपदघटितं सुंदरमिदं प्रकृतं श्रीमत्पुराणोत्तमं शृणोति सोऽप्यत्र भोगकलापं विपुलं भुक्त्वा देहावसाने निश्चलं कूटस्थं श्रेष्ठपदं योगिभिः प्राप्यं गच्छतीत्यर्थः ॥ तदुक्तम् ॥ शिवापदाराधनतत्पराणां

श्रुतं मया तत्र तथा गृहीतं यथार्थवद्व्यासमुखान्मुनींद्राः ॥ पुराणगुह्यं सकलं समेतं गुरोः प्रसादात्करुणानिधेश्च ॥ ३७ ॥ सुतेन पृष्टः सकलं जगाद द्वैपायनस्तत्र पुराणगुह्यम् ॥ अयोनिजेनाद्भुतबुद्धिना वै श्रुतं मया तत्र महाप्रभावम् ॥ ३८ ॥ श्रीमद्भागवतामरांघ्रिपफलास्वादादरः सत्तमाः संसारार्णवदुर्विगाह्यसलिलं संततुकामः शुकः ॥ नानाख्यानरसालयं श्रुतिपुटैः प्रेम्णाऽशृणोदद्भुतं तच्छ्रुत्वा न विमुच्यते कलिभयादेवंविधः कः क्षितौ ॥ ३९ ॥ पापीयानपि वेदधर्मरहितः स्वाचारहीनाशयो व्याजेनापि शृणोति यः परमिदं श्रीमत्पुराणोत्तमम् ॥ भुक्त्वा भोगकलापमत्र विपुलं देहावसानेऽचलं योगिप्राप्यमवाप्नुयाद्भगवतीनामांकितं सुंदरम् ॥ ४० ॥

भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एवेति ॥४०॥ ननु ज्ञानं विना न मोक्ष इति सिद्धांतः तथाचैतस्य ज्ञानाभावेन केवलपुराणश्रवणमात्रेण कथं मोक्ष उक्त इति चेत्तत्राऽऽह या निर्गुणेति ॥ निर्गुणा ब्रह्मरूपिणी हरिहरादिभिर्महद्भिरप्यलभ्या विद्या विषयः सतां ज्ञानिनां प्रियतमा अथापि समाधिना निर्विकल्पसमाधिनैव गम्या ज्ञेया एतादृशी या सर्वोत्कृष्टा भगवती ब्रह्मरूपिणी सा तस्य पुरुषस्य चित्तकुहरे भावं स्थितिं करोति ॥ कस्य पुरुषस्य ॥ यः पुरुषः सततं सतीपुराणं सती देवी तस्याः पुराणं तु संशृणोति तस्य पुरुषस्येत्यर्थः ॥ एतद्भागवतश्रवणेन चिद्रूपिण्या देव्या अनुभवस्ततश्च भोगमोक्षौ जायेते ॥ ततश्च सर्वोत्तममेतद्भागवतमिति भावः ॥४१॥इदानीं सूतो जनानाक्रोशति ॥ संप्राप्येति ॥ यः पुरुषो मानुषभावं मनुष्यजातौ जन्म संप्राप्य कीदृशं जन्म सकलानि सशक्तिकान्यंगानि न तु विकलानि तद्युक्तम् ॥ तथा वाचकं पुराणवक्तारमपि संप्राप्य यो मूढो भवार्णवजलस्योत्तरणार्थं पोतं पोतभूतं सुखदं मोक्षसुखदं पुराणं देवीभागवताख्यं न शृणोति स विधिना दैवेन वंचितो हतभाग्य इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ यः पुरुषो

या निर्गुणा हरिहरादिभिरप्यलभ्या विद्या सतां प्रियतमाऽथ समाधिगम्या ॥ सा तस्य चित्तकुहरे प्रकरोति भावं यः संशृणोति
सततं तु सतीपुराणम् ॥ ४१ ॥ संप्राप्य मानुषभवं सकलाङ्गयुक्तं पोतं भवार्णवजलोत्तरणाय कामम् ॥ संप्राप्य वाचकमहो
न शृणोति मूढोऽसौ वंचितोऽत्र विधिना सुखदं पुराणम् ॥ ४२ ॥ यः प्राप्य कर्णयुगलं पटु मानुषत्वे रागी शृणोति सततं च
परापवादान् ॥ सर्वार्थदं रसनिधिं विमलं पुराणं नष्टः कुतो न शृणुते भुवि मंदबुद्धिः ॥ ४३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे
प्रथमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ सौम्य व्यासस्य भार्यायां कस्यां जातः सुतः शुकः ॥ कथं वा कीदृशो येन
पठितेयं सुसंहिता ॥ १ ॥ अयोनिजस्त्वया प्रोक्तस्तथा चारणिजः शुकः ॥ संदेहोऽस्ति महांस्तत्र कथयाद्य महामते ॥ २ ॥
गर्भयोगी श्रुतः पूर्वं शुको नाम महातपाः ॥ कथं च पठितं तेन पुराणं बहुविस्तरम् ॥ ३ ॥

मानुषत्वे मनुष्यजातौ कर्णयुगलं प्राप्य रागी सन् परापवादान्सततं शृणोति सः सर्वार्थदं पुरुषार्थचतुष्टयप्रदं रसनिधिं रसो वै स इति श्रुतिप्रतिपादितो रस आत्मा तस्य निधिं स्थानभूतं पुराणं देवीभागवताख्यं नष्टो मंदबुद्धिः कुतो न शृणुते इत्याक्रोशति सूतः ॥४३॥इति श्रीदेवीभागवतव्याख्याने तिलकाभिधाने प्रथमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ पंचषष्टिश्लोकवर्यैर्देवी सर्वोत्तमेति च ॥ शुकजन्म प्रसंगेन भण्यतेऽस्मिंश्चतुर्थके ॥ १ ॥ तत्र पूर्वाध्याये विज्ञाय चैवारणिसंभवाय चेत्युक्तं तत्प्रश्नबीजमुपलभ्य मुनयः पृच्छंति ॥ सौम्येति ॥ हे सौम्य सूत कस्यां व्यासभार्यायां शुकः सुतः पुत्रो जात इत्येकः प्रश्नः ॥ कथं केन प्रकारेण जात इति द्वितीयः ॥ किंच कीदृशः कीदृग्गुणवानिति तृतीयः ॥ येनैतादृशी सुसंहिता पठिता स न साधारणगुण इत्यर्थः ॥ १ ॥ ननु शुकोऽरणिसंभूतोऽस्तीति मयोक्तं ततश्चायं प्रश्नो घटनां नांचतीति चेत्सत्यम् ॥ तदेव तु संदेहास्पदमरणौ वीर्यपातासंभवादित्याह अयोनिज इति ॥ अयोनिजः कुतो यतोऽरणिसंभवस्ततः॥२॥किंच गर्भयोगी इति ॥ नहि योगिनः कृतकृत्यज्ञातार्थस्य पुराणा

द्य पेक्षाऽस्तीत्यभिप्रायेणाऽऽह कथं चेति ॥ ३ ॥ इति ऋषिप्रश्नत्रयमुपलभ्याऽऽह पुरा सरस्वतीतीर इति ॥ अनेन चाऽयोनिज इत्येव पक्षं स्थापयति ॥ गर्भयोगित्वं तस्य वास्तवं न भवति किंतु स्तावकत्वेनोक्तं देवीभागवतश्रवणोत्तरमेव तु तस्य योगित्वं वक्ष्यतीति भावः। कलविंकौ चटकौ ॥ ४ ॥ विस्मयकारणमाह ॥ जातमात्रमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ मनुष्यव्यवहारतुल्यः पक्षिव्यवहार इत्याश्चर्यहेतुः ॥ काममिति ॥ कामं यथेष्टं मनसा समचिंतयत् विचारितवान् ॥ ८ ॥ विचारमेवाह ॥ तिरश्चा

सूत उवाच ॥ पुरा सरस्वतीतीरे व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ आश्रमे कलविंकौ तु दृष्ट्वा विस्मयमागतः ॥४॥ जातमात्रं शिशुं नीडे मुक्तमंडान्मनोहरम् ॥ ताम्रास्यं शुभसर्वांगं पिच्छांकुरविवर्जितम् ॥५॥ तौ तु भक्ष्यार्थमत्यंतं रतौ श्रमपरायणौ ॥ शिशोश्चंचूपुटे भक्ष्यं क्षिपंतौ च पुनःपुनः ॥ ६ ॥ अंगेनांगानि बालस्य घर्षयंतौ मुदाऽन्वितौ ॥ चुंबंतौ च मुखं प्रेम्णा कलविंकौ शिशोः शुभम् ॥ ७ ॥ वीक्ष्य प्रेमाद्भुतं तत्र बाले चटकयोस्तदा ॥ व्यासश्चिंतातुरः कामं मनसा समचिंतयत् ॥ ८ ॥ तिरश्चामपि यत्प्रेम पुत्रे समभिलक्ष्यते॥किं चित्रं यन्मनुष्याणां सेवाफलमभीप्सताम् ॥ ९ ॥ किमेतौ चटकौ चास्य विवाहं सुखसाधनम् ॥ विरच्य सुखिनौ स्यातां दृष्ट्वा वध्वा मुखं शुभम् ॥ १० ॥ अथवा वाधके प्राप्ते परिचर्यां करिष्यति ॥ पुत्रः परमधर्मिष्ठः पुण्यार्थं कलविंकयोः ॥ ११ ॥ अर्जयित्वाऽथवा द्रव्यं पितरौ तपयिष्यति ॥ अथवा प्रेतकार्याणि करिष्यति यथाविधि ॥ १२ ॥ अथवा किं गयाश्राद्धं गत्वा संवितरिष्यति ॥ नीलोत्सर्गं च विधिवत्प्रकरिष्यति बालकः॥१३॥ संसारेऽत्र समाख्यातं खुखानामुत्तमं सुखम्॥ पुत्रगात्रपरिष्वंगो लालनं च विशेषतः ॥ १४ ॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च ॥ पुत्रादन्यतरन्नास्ति परलोकस्य साधनम् ॥ १५ ॥ मन्वादिभिश्च मुनिभिर्धर्मशास्त्रेषु भाषितम् ॥ पुत्रवान्स्वर्गमाप्नोति नापुत्रस्तु कथंचन ॥ १६ ॥

मिति ॥ मनुष्यास्तु पुत्रोऽस्माकं सेवां करिष्यतीति सेवाफलेच्छया पुत्रे प्रेम कुर्वंति तत्र किं चित्रं तदभावेऽपि पक्षिषु प्रेमदर्शनादिति भावः ॥ ९ ॥ पक्षिषु पुत्रकर्तृकसेवाया असंभावनां दर्शयति ॥ किमेताविति ॥ वध्वाः स्नुषायाः ॥ १० ॥ ११॥१२॥ १३ ॥ एवं सेवाऽसंभावनायामपि पुत्रे प्रेम कुर्वंति तस्मात्पुत्रः संसारेऽधिक इति भावः। तदेवाह संसारे इति ॥ १४ ॥ शास्त्रमप्येवमेवाहेत्याह ॥ अपुत्रस्येति ॥ पुत्रादन्यतरत् भिन्नम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

दृश्यत इति ॥ इदं नाऽनुमानेन साध्यते पुत्रस्यावश्यकत्वं किंतु समक्षं प्रत्यक्षमव दृश्यते॥यथा प्रत्यक्षं प्रमाणमत्र वर्तते तथाऽऽप्तवाक्यमपि वर्तत्र एवेत्याह॥ पुत्रवानिति । पापात् सर्वक्लेशरूपात् ॥ इति शाश्वतं चिरंतनमाप्तवाक्यं वर्तत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ यदुक्तं प्रत्यक्षं तान्निदर्शयाति आतुर इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ एवमिति ॥ बहु

दृश्यतेऽत्र समक्षं तन्नानुमानेन साध्यते ॥ पुत्रवान्मुच्यते पापादाप्तवाक्यं च शाश्वतम् ॥ १७ ॥ आतुरो मृत्युकालेऽपि भूमिशय्यागतो नरः ॥ करोति मनसा चिंतां दुःखितः पुत्रवर्जितः ॥ १८ ॥ धनं मे विपुलं गेहे पात्राणि विविधानि च ॥ मंदिरं सुंदरं चैतत्कोऽस्य स्वामी भविष्यति ॥ १९ ॥ मृत्युकाले मनस्तस्य दुःखेन भ्रमते यतः ॥ अतोऽस्य दुर्गतिर्नूनं भ्रांतचित्तस्य सर्वथा ॥ २० ॥ एवं बहुविधां चिंतां कृत्वा सत्यवतीसुतः ॥ निश्वस्य बहुधा चोष्णं विमनाः संबभूव ह ॥ २१ ॥ विचार्य मनसाऽत्यर्थं कृत्वा मनसि निश्चयम् ॥ जगाम च तपस्तप्तुं मेरुपर्वतसंनिधौ ॥२२॥ मनसा चिंतयामास कं देवं समुपास्महे॥वरप्रदाननिपुणं वांछितार्थप्रदं तथा ॥ २३ ॥ विष्णुं रुद्रं सुरेन्द्रं वा ब्रह्माणं वा दिवाकरम् ॥ गणेशं कार्त्तिकेयं च पावकं वरुणं तथा ॥ ॥ २४ ॥ एवं चिंतयतस्तस्य नारदो मुनिसत्तमः ॥ यदृच्छया समायातो वीणापाणिः समाहितः ॥ २५ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ कृत्वाऽर्घ्यमासनं दत्त्वा पप्रच्छ कुशलं मुनिम् ॥ २६ ॥ श्रुत्वाऽथ कुशलप्रश्नं पप्रच्छ मुनिसत्तमः ॥ चिंतातुरोऽसि कस्मात्त्वं द्वैपायन वदस्व मे ॥ २७ ॥ व्यास उवाच ॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति न सुखं मानसे ततः ॥ तदर्थं दुःखितश्चाहं चिंतयामि पुनःपुनः ॥ २८ ॥ तपसा तोषयाम्यद्य कं देवं वांछितार्थदम् ॥ इति चिंतातुरोऽस्म्यद्य त्वामहं शरणं गतः ॥ २९ ॥

विधां चिंतां विचारं व्यासः कृत्वा तस्य पुत्राभावादुष्णं संतापयुक्तं यथा स्यात्तथा बहुधाऽनेकप्रकारैर्निःश्वस्य विमनाः संबभूव ह ॥ २१ ॥ ततः पुत्रोत्पत्तिरीश्वरानुग्रहं विना न भवति परमेश्वरानुग्रहश्च तपो विना न भवतीत्यत्यर्थमतिशयं मनसा विचिंत्य तपसि निश्चयं कृत्वा जगाम ॥२२॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥२६॥२७॥२८॥२९॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ त्वन्नाभीति ॥ अहं सर्वजगत्कर्ता त्वत्पुत्रस्ततस्त्वत्तः कोऽन्योऽप्यधिकस्तथाऽपि त्वं ध्यायसि तस्माद

सर्वज्ञोऽसि महर्षे त्वं कथयाऽऽशु कृपानिधे ॥ कं देवं शरणं यामि यो मे पुत्रं प्रदास्यति ॥३०॥ सूत उवाच ॥ इति व्यासेन पृष्टस्तु नारदो वेदविन्मुनिः ॥ उवाच परया प्रीत्या कृष्णं प्रति महामनाः ॥३१॥ नारद उवाच ॥ पाराशर्य महाभाग यत्त्वं पृच्छसि मामिह ॥ तमेवार्थं पुरा पृष्टः पित्रा मे मधुसूदनः ॥३२॥ ध्यानस्थं च हरिं दृष्ट्वा पिता मे विस्मयं गतः ॥ पर्यपृच्छत देवेशं श्रीनाथं जगतः पतिम् ॥ ॥ ३३ ॥ कौस्तुभोद्भासितं दिव्यं शंखचक्रगदाधरम् ॥ पीतांबरं चतुर्बाहुं श्रीवत्सांकितवक्षसम् ॥ ३४ ॥ शरणं सर्वलोकानां देवदेवं जगद्गुरुम् ॥ वासुदेवं जगन्नाथं तप्यमानं महत्तपः ॥ ३५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ देवदेव जगन्नाथ भूतभव्यभवत्प्रभो ॥ तपश्चरसि कस्मात्त्वं किं ध्यायसि जनार्दन ॥ ३६ ॥ विस्मयोऽयं ममात्यर्थं त्वं सर्वजगतां प्रभुः ॥ ध्यानयुक्तोऽसि देवेश किं च चित्रमतः परम् ॥ ३७ ॥ त्वन्नाभिकमलाज्जातः कर्ताऽहमखिलस्य ह ॥ त्वत्तः कोऽप्यधिकोऽस्त्यत्र तं देवं ब्रूहि मापते ॥ ३८ ॥ जानाम्यहं जगन्नाथ त्वमादिः सर्वकारणम् ॥ कर्ता पालयिता हर्ता समर्थः सर्वकार्यकृत् ॥३९॥ इच्छया ते महाराज सृजाम्यहमिदं जगत् ॥ हरः संहरते काले सोऽपि ते वचने सदा ॥४०॥ सूर्यो भ्रमति चाकाशे वायुर्वाति शुभाशुभः ॥ अग्निस्तपति पर्जन्यो वर्षतीश त्वदाज्ञया ॥४१॥ त्वं तु ध्यायसि कं देवं संशयोऽयं महान्मम ॥ त्वत्तः परं न पश्यामि देवं वै भुवनत्रये ॥४२॥ कृपां कृत्वा वदस्वाद्य भक्तोऽस्मि तव सुव्रत ॥ महतां नैव गोप्यं हि प्रायः किंचिदिति स्मृतिः ॥ ४३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य हरिराह प्रजापतिम् ॥ शृणुष्वैकमना ब्रह्मंस्त्वां ब्रवीमि मनोगतम् ॥ ४४ ॥ यद्यपि त्वां शिवं मां च स्थितिसृष्ट्यंतकारणम् ॥ ते जानंति जनाः सर्वे सदेवासुरमानुषाः ॥ ४५ ॥

स्त्यन्योऽधिको देवस्तं देवं हे मापते लक्ष्मीपते मां ब्रूहीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तदेवोपपादयति ॥ जानाम्यहमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तथाऽप्येते ब्रह्मविष्णवादयो दृश्याः परिच्छिन्नाः कार्यरूपाः शक्त्या कृता इत्यत्र तर्कोऽनुमानं वेदपारगैः पुरुषैर्वेदार्थानुसारेण क्रियते॥४६॥४७॥तत्कर्मकरणे इति॥अयं भावः। ब्रह्मविष्णवादयः कस्मादुत्पन्ना इति जिज्ञासायां वेदरसिकाः पुरुषाः प्रथमतो मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ तयोर्विभूतिलेशो वै जगदेतच्चराचरम् ॥ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ॥ पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति ॥ माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजति सर्वमिदं रक्षति सर्वमिदं संहरति तस्मान्मायामेतां शक्तिं विद्यादित्यादिश्रुतीः पर्यालोचयंति ॥ ततस्तदर्थानुसारेणैवानुमानं कल्पयंति ॥ तच्चेत्थम् ॥ यो यो व्यवहारः स शक्तिपूर्वः व्यवहारत्वात् प्राकृतपुरुषव्यवहारवदित्यनुमानं कल्पयंति तत्रास्माकं जन्मादिव्यवहारस्तथा जन्मोत्तरं जगत्सर्जनादिव्यवहारश्च शक्तिपूर्वक एवेति निश्चिन्वंति। व्यतिरेकं च

स्रष्टा त्वं पालकश्चाहं हरः संहारकारकः ॥ कृताः शक्त्येति संतर्कः क्रियते वेदपारगैः ॥ ४६ ॥ जगत्संजनने शक्तिस्त्वयि तिष्ठति राजसी ॥ सात्त्विकी मयि रुद्रे च तामसी परिकीर्तिता ॥ ४७ ॥ तया विरहितस्त्वं न तत्कर्मकरणे प्रभुः ॥ नाहं पालयितुं शक्तः संहर्तुं नापि शंकरः ॥४८॥ तदधीना वयं सर्वे वर्तामः सततं विभो ॥ प्रत्यक्षे च परोक्षे च दृष्टांतं शृणु सुव्रत ॥४९॥ शेषे स्वपिमि पर्यंके परतंत्रो न संशयः ॥ तदधीनः सदोत्तिष्ठे काले कालवशं गतः ॥ ५० ॥ तपश्चरामि सततं तदधीनोऽस्म्यहं सदा ॥ कदाचित्सह लक्ष्म्या च विहरामि यथासुखम् ॥ ५१ ॥ कदाचिद्दानवैः सार्द्धं संग्रामं प्रकरोम्यहम् ॥ दारुणं देहदमनं सर्वलोकभयंकरम् ॥ ५२ ॥ प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तस्मिन्नेकार्णवे पुरा ॥ पंचवर्षसहस्राणि बाहुयुद्धं मया कृतम् ॥ ५३॥ तौ कर्णमलजौ दुष्टौ दानवौ मदगर्वितौ ॥ देवदेव्याः प्रसादेन निहतौ मधुकैटभौ ॥ ५४ ॥

पश्यंति नहि शक्तिराहितः स्पंदितुमपि समर्थः कश्चिदिति तस्माच्छ्रुत्यनुमानाभ्यामस्माकं शक्तिपूर्वकत्वं निश्चितम् ॥ तस्मात्पराशक्तिजन्या एव वयमिति ॥ यत एवं तस्माद्वयं सर्वे तदधीना इत्याह तदधीना इति ॥ प्रत्यक्षे च परोक्षे चेति ॥ अस्माकं प्रत्यक्षे व्यवहारे परोक्षे च व्यवहारे पराधीनत्वं स्पष्टमेव ॥ तत्र दृष्टांतमुदाहरणं शृणु ॥४८॥४९॥ स्वपिमीति॥प्रलयकालीनव्यवहारस्य ब्रह्मणा दृश्यमानत्वाभावेन परोक्षत्वं प्रलयकाले च तदधीनः शक्त्यधीन एव स्वपिमि ॥ तथैव काले सृष्टिकाले सदोत्तिष्ठे उत्तिष्ठामि तदधीनः सन्नित्यर्थः ॥ स्वापजागरयोः क्षणमेकमपि न्यूनाधिकं कर्तुं मया न शक्यते तस्मात्परतंत्र एवाहमस्मीति भावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥५४ ॥

तदेति । प्रथमतो मधुकैटभयुद्धसमये मद्बलं नष्टमनंतरं तौ देव्या विमोहितौ मयि च बलं तद्धननयोग्यं देव्या स्थापितम् ॥ तदा सर्वप्रपंचस्य मद्बलस्य च कारण भगवतीरूपं न किं त्वया ज्ञातमस्ति ॥ ततः पुनः किं पृच्छसीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ यदिच्छेति ॥ यस्या भगवत्या इच्छया प्रथमतः स्त्रीरूपेण स्थितो मणिद्वीपेऽनंतरमहं पुरुषो भूत्वा महार्णवे चरामि वसामि तस्मात्तदधीन एवाहमस्मीति भावः इयं कथा वक्ष्यमाणा ॥ कोलेति प्रथमांतं लुप्तविभक्तिकम् ॥ जारत इति षः ॥ ५६ ॥ नाभवमिति ॥ तस्मात्स्वेच्छया वामाः कुटिला या वराहादियोनयस्तासु नाभवन्नासं किंतु पराधीन एव सन्नभवामित्यर्थः ॥ ५७ ॥ किंच यदि मम स्वातंत्र्यं स्यात्तदानीं च योनिषु मम जन्म नैव स्यान्नहि लोके कश्चन स्वतंत्रो हीनयोनिषु जन्म वाञ्छतीत्याह विहायेति॥५८॥अन्यच्च मम पराधीनतायाः प्रत्यक्षमुदाहरणमुच्यते पुरेति॥हे अज ते तव पुरोऽग्रदेशे मदीयं

तदा त्वया न किं ज्ञातं कारणं तु परात्परम् ॥ शक्तिरूपं महाभाग किं पृच्छसि पुनः पुनः॥५५॥यदिच्छापुरुषो भूत्वा विचरामि महार्णवे ॥ कच्छपः कोल सिंहश्च वामनश्च युगेयुगे ॥ ५६ ॥ न कस्यापि प्रियो लोके तिर्यग्योनिषु संभवः ॥ नाऽभवं स्वेच्छया वामवराहादिषु योनिषु ॥ ५७ ॥ विहाय लक्ष्म्या सह संविहारं को याति मत्स्यादिषु हीनयोनिषु ॥ शय्यां च मुक्त्वा गरुडासनस्थः करोति युद्धं विपुलं स्वतंत्रः ॥ ५८ ॥ पुरा पुरस्तेऽज शिरो मदीयं गतं धनुर्ज्यास्खलनात्क्वचापि ॥ त्वया तदा वाजिशिरो गृहीत्वा संयोजितं शिल्पिवरेण भूयः ॥५९॥ हयाननोऽहं परिकीर्तितश्च प्रत्यक्षमेतत्तव लोककर्तः ॥ विडंबनेयं किल लोकमध्ये कथं भवेदात्मपरो यदि स्याम्॥६०॥तस्मान्नाहं स्वतंत्रोऽस्मि शक्त्यधीनोऽस्मि सर्वथा ॥ तामेव शक्तिं सततं ध्यायामि च निरंतरम् ॥ ६१ ॥ नातः परतरं किंचिज्जानामि कमलोद्भव ॥ नारद उवाच ॥ इत्युक्तं विष्णुना तेन पद्मयोनेस्तु सन्निधौ ॥ ६२ ॥ तेन चाप्यहमुक्तोऽस्मि तथैव मुनिपुंगव ॥ तस्मात्त्वमपि कल्याण पुरुषार्थाप्तिहेतवे ॥ ६३ ॥ असंशयं हृदंभोजे भज देवीपदांबुजम् ॥ सर्वं दास्यति सा देवी यद्यदिष्टं भवेत्तव ॥ ६४ ॥

शिरो धनुषो ज्याया मौर्व्याः स्खलनात्त्रोटनात्क्वचापि कस्मिन्नपि देशे गतं पुरा पूर्वं तदा वाजिशिरोऽश्वशिरो गृहीत्वा शिल्पिवरेण त्वष्ट्रा त्वया संयोजितं त्वदाज्ञया त्वष्ट्रा संयोजितमित्यर्थः ॥ तथा चाहं कथं सर्वेश्वरः स्वतंत्रो भवामि नहीश्वरस्येदृशी दशा जायते तस्मात्परतंत्र एवाहमस्मीति भावः ॥ ५९॥ हयाननोऽहमिति तदाऽहं हयाननो हयग्रीवनाम्ना इति परिकीर्तितः॥इदं हे लोककर्तः लोकोत्पादक ब्रह्मंस्तव प्रत्यक्षमेवास्ति यदि पुनरात्मपरः स्वतंत्रोऽहं स्यां भवेयं तदेयं विडंबना लोकमध्ये कथं भवेन्न कथमपीत्यर्थः॥तस्मादपि पराधीन एवाहमस्मीति जानीहीति भावः॥६०॥तदेवाह तस्मादिति॥शेषं स्पष्टम्॥यत्पृष्टं कं ध्यायसीति तस्योत्तरमाह तामेव शक्तिमिति॥शक्तिमिति साम्यावस्थमायाशबल

ब्रह्मरूपिणीं देवीमित्यर्थः ॥ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अत्र क्वचित्पुस्तकेषु शेषे स्वपिमि पर्यंके इत्यतः पूव मम भार्या वरारोहा महालक्ष्मीरिति श्रुतेत्यादिपंचश्लोकाः सान्ति ॥ अग्रे च हयाननोऽहं परिकीर्तितश्चेति श्लोकोत्तरं तस्मान्नाहं स्वतंत्रोऽस्मि इत्यादिपंचश्लोका न संति तत्पक्षे तेषां तदुक्तार्थस्याध्याहारः कर्तव्यः स्यादिति ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवतव्याख्यायां तिलकाभिधायां प्रथमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ द्वादशाधिकपद्यैस्तु शतसंख्यैर्हयास्ययोः ॥ कथया तु महोदव्या महोत्कर्षौ निगद्यते ॥ १ ॥ हयग्रीवरूपं प्रश्नबीजमुपलभ्य कथाप्रसंगमध्ये एव ऋषयः पृच्छंति सूतेति ॥ १ ॥ सर्वकर्तेति ॥ यं वेदोऽपि स्तौति यश्च सर्वकर्ता तस्यापि हयग्रीवत्वं प्राप्तमित्या

सूत उवाच ॥ नारदेनैवमुक्तस्तु व्यासः सत्यवतीसुतः॥ देवीपादाब्जनिष्णातस्तपसे प्रययौ गिरौ ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभा० म० प्रथमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ सूतास्माकं मनः कामं मग्नं संशयसागरे ॥ यथोक्तं महदाश्चर्यं जगद्विस्मयकारकम् ॥ १ ॥ यन्मूर्द्धा माधवस्यापि गतो देहात्पुनः परम् ॥ हयग्रीवस्ततो जातः सर्वकर्ता जनार्दनः ॥ २ ॥ वेदोऽपि स्तौति यं देवं देवाः सर्वे यदाश्रयाः ॥ आदिदेवो जगन्नाथः सर्वकारणकारणः ॥ ३ ॥ तस्यापि वदनं छिन्नं दैवयोगात्कथं तदा॥ तत्सर्वं कथयाऽऽशु त्वं विस्तरेण महामते ॥ ४ ॥ सूत उवाच ॥ शृण्वंतु मुनयः सर्वे सावधानाः समंततः ॥ चरितं देवदेवस्य विष्णोः परमतेजसः ॥ ५ ॥ कदाचिद्दारुणं युद्धं कृत्वा देवः सनातनः ॥ दशवर्षसहस्राणि परिश्रांतो जनार्दनः ॥ ६ ॥ समे देशे शुभे स्थाने कृत्वा पद्मासनं विभुः ॥ अवलंब्य धनुः सज्यं कंठदेशे धरास्थितम् ॥ ७ ॥ दत्त्वा भारं धनुष्कोट्यां निद्रामाप रमापतिः ॥ श्रांतत्वाद्दैवयोगाच्च जातस्तत्रातिनिद्रितः ॥ ८ ॥ तदा कालेन कियता देवाः सर्वे सवासवाः ॥ ब्रह्मेशसहिताः सर्वे यज्ञं कर्तुं समुद्यताः ॥ ९ ॥ गताः सर्वेऽथ वैकुण्ठं द्रष्टुं देवं जनार्दनम् ॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं मखानामधिपं प्रभुम् ॥ १० ॥ अदृष्ट्वा तं तदा तत्र ज्ञानदृष्ट्या विलोक्य ते ॥ यत्रास्ते भगवान्विष्णुर्जग्मुस्तत्र तदा सुराः ॥ ११ ॥

श्चर्यं कथं न भवेदिति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ युद्धमिति ॥ दैत्यैः समं दारुणं क्रूरम् ॥ ६ ॥ शुभे स्थाने इति ॥ वैकुंठे देवाः प्रत्यहमागत्य निद्राभंगं करिष्यंतीति देवभीत्या वैकुंठं त्यक्त्वा क्वचिदेकांतस्थान इत्यर्थः ॥ धनुः सज्यमिति ॥ वक्रीभूतं धरास्थितं तद्धनुः कंठदेशे अवलंब्य योगिजनवत्कंठदेशं तद्धनुषो द्वितीयकोट्यां स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ दत्त्वेति ॥ सर्वशरीरस्य भारं तस्यां धनुष्कोट्यां स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ दैवयोगाच्चेति ॥ ईश्वरस्य श्रांतत्वं निद्रावशगत्वमनुचितमपि

दैवयोगात्प्रारब्धयोगादागतमित्यर्थः ॥ तथाच तादृशानामपि प्रारब्धाधीनत्वम् ॥ ततश्च पराधीनत्वमस्तीति ध्वनितम् ॥८॥९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५॥ वम्री कीटविशेषः यस्य भाषायां वालवीति नाम ॥ इयं चाख्यायिका शतपथब्राह्मणे चतुर्दशे कांडे प्रवर्ग्यारंभेऽभिहिता ॥ स यः स विष्णुर्यज्ञः स यः स यज्ञोऽसौ स आदित्य स्तद्धेदं यशो विष्णुर्न शशाक संयंतुं तदिदमप्येतर्हि नैव सर्व इव यशः शक्नोति संयंतु साति सुधन्वमादायापचक्राम स धनुरात्न्यां शिर उपस्तंभ्य तस्थौ तं देवा अनभिधृष्णुवंतः समंतं परिण्यविशंत ता ह वम्र्य ऊचुः । इमा वै वम्र्यो यद्रुपदीका योऽस्य ज्यामप्यद्यात्किमस्मै प्रयच्छेमेत्यादिना ॥ वम्री तथोपदीका चेति

ददृशुस्ते तदेशानं योगनिद्रावशंगतम् ॥ विचेतनं विभुं विष्णुं तत्राऽऽसांचक्रिरे सुराः ॥ १२ ॥ स्थितेषु सर्वदेवेषु निद्रासुप्ते जगत्पतौ ॥ चिंतामापुः सुराः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरोगमाः १३ ॥ तानुवाच ततः शक्रः किं कर्तव्यं सुरोत्तमाः ॥ निद्राभंगः कथं कार्यश्चितयंतु सुरोत्तमाः ॥१४॥ तमुवाच तदा शंभुर्निद्राभंगेऽस्ति दूषणम् ॥ कार्यं चैव प्रकर्तव्यं यज्ञस्य सुरसत्तमाः ॥१५॥ उत्पादिता तदा वम्री ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ तया भक्षयितुं तत्र धनुषोऽग्रं धरास्थितम् ॥ १६ ॥ भक्षितेऽग्रेतदाऽनिम्नंगमिष्यति शरासनम् ॥ तदा निद्रा विमुक्तोऽसौ देवदेवो भविष्यति ॥ १७ ॥ देवकार्यं तदा सर्वं भविष्यति न संशयः ॥ स वम्रीं संदिदेशाऽथ देवदेवः सनातनः ॥ १८ ॥ तमुवाच तदा वम्री देवदेवस्य मापतेः ॥ निद्राभंगः कथं कार्यो देवस्य जगतां गुरोः ॥ १९ ॥ निद्राभंगः कथाच्छेदो दंपत्योः प्रीतिभेदनम् ॥ शिशुमातृविभेदश्च ब्रह्महत्यासमं स्मृतम् ॥ २० ॥ तत्कथं देवदेवस्य करोमि सुखनाशनम् ॥ किं फलं भक्षणादेव येन पापं करोम्यहम् ॥ २१ ॥ सर्वः स्वार्थवशो लोकः कुरुते पातकं किल ॥ तस्मादहं करिष्यामि स्वार्थमेव प्रभक्षणम् ॥ २२ ॥

हेमचंद्रकोशश्च ॥ ननु निद्राभंगजयदोषाभावार्थं यदि कीटविशेष उत्पादितस्तर्हि तद्द्वारा निद्राभंगे कृतेऽपि निद्राभंगजदोषो देवानां तदवस्थ एवेति चेन्न कार्यं चैव प्रकर्तव्यं यज्ञस्य सुरसत्तमा इति पूर्ववचनेन यज्ञार्थं दोषकरणेऽपि प्रत्यवायाभावात् ॥ तर्हि किमर्थं कीट उत्पादितः स्वेनैव कुतो न निद्राभंगः कृत इति चेदुच्यते ॥ साक्षान्निद्राभंगे विष्णुकोपस्य संभावनाऽस्ति कीटद्वारा भंगे तु तथा नास्तीत्याशयात् ॥ १६ ॥ ननु कीटद्वारा कथं निद्राभंगो भविष्यति तत्र युक्तिमाह । भक्षितेऽग्रे इति । आनिम्नमिति च्छेदः ॥ अधःकोट्यां भक्षितायां प्रत्यंचायां मुक्तायां द्वितीया कोटिरूर्ध्वं गामिष्याति तदाऽधिकस्पर्शेन निद्राभंगो भविष्यतीति भावः ॥१७॥१८॥ निद्राभंग इति ।

यद्यपि भवतां यज्ञार्थं निद्राभंगकरणेऽपि दोषो न तथापि मम यज्ञाधिकारित्वाभावात्स ममास्त्येवेति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पार्श्वे कुंडाद्बहिः पार्श्वे
देशे इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अस्तंगतोऽभवदिति निष्प्रभो जात इत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवं चिंतयतां तेषामिति ॥ अत्र पुरोदेशे इति शेषः ॥ ३० ॥
ननु यस्मिन्क्षणे प्रत्यंचा मुक्ता तस्मिन्नेव क्षणे मूर्धा छिन्न इति युक्तिमत् ॥ अत्र तु प्रथमतः कियत्कालपर्यंतमुत्पाता जातास्ततो मूर्धा छिन्न इत्युक्तमिति युक्तिविरोध

ब्रह्मोवाच ॥ तव भागं करिष्यामो मखमध्ये यथा शृणु ॥ तेन त्वं कुरु कार्यं नो विष्णुं बोधय मा चिरम् ॥ २३ ॥ होमकर्मणि
पार्श्वे च हविर्दानात्पतिष्यति ॥ तं ते भागं विजानीहि कुरु कार्यं त्वरान्विता ॥ २४ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्ता ब्रह्मणा वम्री
धनुषोऽग्रं त्वरान्विता ॥ चखाद संस्थितं भूमौ विमुक्ता ज्या तदाऽभवत् ॥ २५ ॥ प्रत्यंचायां विमुक्तायां मुक्ता कोटिस्तथो
त्तरा ॥ शब्दः समभवद्घोरस्तेन त्रस्ताः सुरास्तदा ॥ २६ ॥ ब्रह्मांडं क्षुभितं सर्वं वसुधा कंपिता तदा ॥ समुद्राश्च समुद्विग्नास्ते
षुश्च जलजंतवः ॥ २७ ॥ ववुर्वातास्तथा चोग्राः पर्वताश्च चकंपिरे ॥ उल्कापाता महोत्पाता बभूवुर्दुःखशंसिनः ॥ २८ ॥
दिशो घोरतराश्चासन्सूर्योऽप्यस्तं गतोऽभवत् ॥ चिंतामापुः सुराः सर्वे किं भविष्यति दुर्दिने ॥ २९ ॥ एवं चिंतयतां तेषां मूर्धा
विष्णोः सकुंडलः ॥ गतः समुकुटः क्वापि देवदेवस्य तापसाः ॥ ३० ॥ अंधकारे तदा घोरे शांते ब्रह्महरौ तदा ॥ शिरोहीनं
शरीरं तु ददृशाते विलक्षणम् ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वा कबंधं विष्णोस्ते विस्मिताः सुरसत्तमाः ॥ चिंतासागरमग्नाश्च रुरुदुः शोककर्शिताः
॥ ३२ ॥ हा नाथ किं प्रभो जातमत्यद्भुतममानुषम् ॥ वैशसं सर्वदेवानां देवदेव सनातन ॥ ३३ ॥ मायेयं कस्य देवस्य यया
तेऽद्य शिरो हृतम् ॥ अच्छेद्यस्त्वमभेद्योऽसि अप्रदाह्योऽसि सर्वदा ॥३४॥ एवं गते त्वयि विभो मरिष्यंति च देवताः ॥ कीदृशस्त्वयि
नः स्नेहः स्वार्थेनैव रुदामहे ॥ ३५ ॥ नायं विघ्नः कृतो दैत्यैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः ॥ देवैरेव कृतः कस्य दूषणं च रमापते ॥३६॥
पराधीनाः सुराः सर्वे किं कुर्मः क्व व्रजाम च ॥ शरणं नैव देवेश सुराणां मूढचेतसाम् ॥ ३७ ॥

इति चेन्न ॥ मूर्धच्छेदोत्तरमेवोत्पाता यद्यपि जातास्तथाऽप्युत्पातकोलाहलव्याकुलतया देवैर्मूर्धच्छेदो न ज्ञात इति तदभिप्रायेण तथोक्तेः ॥ तदेव स्पष्टयति अंधकार इति ॥
शांते तूत्पाते पूर्वं छिन्नमपि शिरोऽनंतरं ददृशाते इत्यर्थः ॥३१॥३२॥ वैशसं दुःखम् ॥ ३४ ॥ देवैरिति ॥ अस्माभिः स्वहस्तेनैवायं विघ्नः कृत इति भावः ॥३५॥३६॥३७ ॥

न चैषेति ॥ माया मायेशं न कदाऽपि मोहयाति किंत्वन्यमेवेति भावः ॥ इयमुक्तिस्त्वद्यापि सर्वैश्वर्या भगवत्या महिमानमज्ञात्वा विष्णोर्मायेशत्वं ज्ञात्वा स्थितानामिति बोध्यम् ॥ अस्मिन् सिद्धान्ते तु विष्णोर्मायेशत्वाभावाद्देव्या एव मायेशत्वात् ॥३८॥३९॥४०॥४१॥ इंद्रस्तु संतापेन बृहस्पतिमतं खंडयति । दैवमेवेति ॥ ४२॥४३॥ कृत्तं

न चैषा सात्त्विकी माया राजसी न च तामसी ॥ यया छिन्नं शिरस्तेऽद्य मायेशस्य जगद्गुरोः ॥ ३८ ॥ क्रंदमानांस्तदा दृष्ट्वा देवाञ्छिवपुरोगमान् ॥ बृहस्पतिस्तदोवाच शमयन्वेदवित्तमः ॥ ३९ ॥ रुदितेन महाभागाः क्रंदितेन तथाऽपि किम् ॥ उपायश्चात्र कर्तव्यः सर्वथा बुद्धिगोचरः ॥ ४०॥ दैवं पुरुषकारश्च देवेश सदृशावुभौ ॥ उपायश्च विधातव्यो दैवात्फलति सर्वथा॥४१॥ इंद्र उवाच ॥ दैवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकम् ॥ विष्णोरपि शिरश्छिन्नं सुराणां चैव पश्यताम् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कालेनापादितं च यत् ॥ शुभं वाऽप्यशुभं वाऽपि दैवं कोऽतिक्रमेत्पुनः ॥ ४३ ॥ देहवान्सुखदुःखानां भोक्ता नैवात्र संशयः ॥ यथा कालवशात्कृत्तं शिरो मे शंभुना पुरा ॥ ४४ ॥तथैव लिंगपातश्च महादेवस्य शापतः॥ तथैवाद्य हरे मूर्धा पतितो लवणांभसि ॥ ४५ ॥ सहस्रभगसंप्राप्तिर्दुःखं चैव शचीपतेः ॥ स्वर्गाद्भ्रंशस्तथा वासः कमले मानसे सरे ॥ ४६ ॥ एते दुःखस्य भोक्तारः केन दुःखं न भुज्यते ॥ संसारेऽस्मिन्महाभागास्तस्माच्छोकं त्यजंतु वै ॥ ४७ ॥ चिंतयंतु महामायां विद्यां देवीं सनातनीम् ॥ सा विधास्यति नः कार्यं निर्गुणा प्रकृतिः परा ॥ ४८ ॥ ब्रह्मविद्यां जगद्धात्रीं सर्वेषां जननीं तथा ॥ यया सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ४९ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्त्वा वै सुरान्वेधा निगमानादिदेश ह ॥ देहयुक्तान्स्थितानग्रे सुरकार्यार्थसिद्धये ॥ ५० ॥

छिन्नं नखेनेति शेषः ॥४४॥४५॥ वासः कमले इति ॥ इंद्रस्यैवेत्यर्थः ॥४६॥४७॥ अनेकोदाहरणैर्ब्रह्मविष्णुरुद्रादिसर्वदेवानामनश्विरत्वमल्पज्ञत्वं परेच्छाधीनत्वं मायामोहितत्वं चोपपाद्य अनंतरं विघ्ननिवारणार्थं सर्वस्वकार्यसिद्ध्यर्थं सर्वैश्वर्याः सर्वज्ञायाः स्वतंत्राया मायेशाया भगवत्या आराधना कर्तव्येत्याह चिंतयंत्विति ॥ ४८ ॥ ४९॥५०॥

ब्रह्मविद्यामिति ॥ अत्र सर्वत्र मयोक्तोपोद्धातरीत्या ब्रह्मविद्यामायादिशब्दा मायाविशिष्टब्रह्मवाचका इति न विस्मर्तव्यम् ॥ यथा गजशरीरे प्रविष्टस्य चैतन्यस्य गजेति संज्ञा तथा प्रथमं मायाशरीरे प्रविष्टस्य चैतन्यस्य मायाशक्तिरिति संज्ञा प्रथमा ततो विद्यादिशरीरे प्रविष्टस्य विद्यादिसंज्ञा ॥५१॥५२॥५३॥ निर्गुणे इत्यनेन ब्रह्मरूपिणी महामाये इत्यनेन ब्रह्मैकदेशशक्तिरूपिणी फलतो मायाविशिष्टब्रह्मरूपिणीति फलितम् ॥ अत्र सर्वत्र देवीस्तोत्रेषु पुराणतंत्रोक्तेषु देव्या मायाविशिष्टब्रह्मरूपत्वाद्धेतोः क्वचिद्ब्रह्मत्वेन वर्णनं क्वाचिन्मायात्वेन वर्णनमुभयमपि संगच्छते इति बोध्यम् ॥५४॥ उद्गीथ इति ॥ उद्गीथे प्रणवे अर्धमात्रा बिंद्वर्धचंद्ररूपिणी या सा त्वमसि ॥ वाच्यवाचकयोरभेदादर्धमात्रात्मकत्वमुक्तमिति बोध्यम् ॥ तत्रार्धमात्रा परं पदमिति वचनादर्धमात्रावाच्यत्वेन ब्रह्म प्रतिपादितम् ॥ तादृशार्धमात्रात्मकत्वोक्त्या च ब्रह्मरूपत्वं भगवत्याः स्पष्टमेवोक्तम् ॥ तदुक्तं

ब्रह्मोवाच ॥ स्तुवंतु परमां देवीं ब्रह्मविद्यां सनातनीम् ॥ गूढांगीं च महामायां सर्वकार्यार्थसाधनीम् ॥ ५१ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य वेदाः सर्वांगसुंदराः ॥ तुष्टुवुर्ज्ञानगम्यां तां महामायां जगत्स्थिताम् ॥ ५२ ॥ वेदा ऊचुः ॥ नमो देवि महामाये विश्वोत्पत्तिकरे शिवे ॥ निर्गुणे सर्वभूतेशि मातः शंकरकामदे ॥ ५३ ॥ त्वं भूमिः सर्वभूतानां प्राणः प्राणवतां तथा ॥ धीः श्रीः कांतिः क्षमा शांतिः श्रद्धा मेधा धृतिः स्मृतिः ॥ ५४ ॥ त्वमुद्गीथेऽर्धमात्राऽसि गायत्री व्याहृतिस्तथा ॥ जया च विजया धात्री लज्जा कीर्तिः स्पृहा दया ॥ ५५ ॥ त्वां संस्तुमोऽम्ब भुवनत्रयसंविधानदक्षां दयारसयुतां जननीं जनानाम् ॥ विद्यां शिवां सकललोकहितां वरेण्यां वाग्बीजवासनिपुणां भवनाशकर्त्रीम् ॥ ५६ ॥ ब्रह्मा हरः शौरिसहस्रनेत्रवाग्वह्निसूर्या भुवनाधिनाथाः ॥ ते त्वत्कृताः संति ततो न मुख्या माता यतस्त्वं स्थिरजंगमानाम् ॥ ५७ ॥

मार्कंडेयपुराणे ॥ अर्धमात्रा स्थिता नित्या याऽनुच्चार्या विशेषत इति ॥ ५५ ॥ त्वां संस्तुम इति ॥ हे अंब त्वां संस्तुमः कीदृशीं भुवनत्रयस्य संविधानमुत्पादनं तत्र दक्षां कुशलां वरेण्यां श्रेष्ठां वाग्बीजं वाग्भवो मंत्रस्तत्र यो वासस्तस्मिन्निपुणां पंडितां निरंतरं वाग्भवबीजोपासकैस्तत्र बीजे प्रतिबिंबितत्वेन दृश्यत्वात् तद्बीजोपासकान झटित्यनुभवाच्च तत्रावश्यं वासो विद्यत इति ज्ञायत इति भावः ॥ भवनाशकर्त्रीं ज्ञानप्रदानेनेति भावः ॥ ५६ ॥ ननु ब्रह्मादयः संति ते किमिति स्वकार्यार्थं न स्तूयंते तत्राऽऽह ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मा तथा हरः तथा शौरिश्च सहस्रनेत्रश्च वाक् च सरस्वती च वह्निश्च सूर्यश्चेति ये भुवनाधिनाथाः संति ते त्वत्कृतास्त्वयोत्पादिताः ॥ कस्मादिति चेद्यतस्त्वं स्थिरजंगमानां माता तस्मात्त्वयैवोत्पादितास्ततस्तस्माद्धेतोस्ते न मुख्या अतो नास्माभिस्ते स्तूयंत इत्यर्थः ॥ नहि मुख्यपक्षपातं विहायाऽमुख्यपक्षपातं कश्चित्क

रोतीति भावः ॥ ९७ ॥ नन्वहमेव जगत्स्त्रष्ट्रीति चेत्तास्मिञ्जगति नीचोच्चप्राणिकल्पनया वैषम्यनैर्घृण्ये मम स्यातामिति चेत्तत्राऽऽह सकलभुवनमिति । हे जननि सकलभुवनमेतद्यदा कर्तुकामा त्वमसि तदा विष्णुरुद्राजमुख्यान्विष्णवादिप्रभृतीन्सृजासि सृष्टैश्च तैः स्थितिलयजननं समाहारद्वंद्वः सृष्टिस्थितिसंहारान् कारयासि ॥ कथमेकरूपा ईषदपि विकाराभावात् ॥ अविकृतरूपेत्यर्थः ॥ अतो न वैषम्यनैर्घृण्यदोषप्रसक्तिस्तवेति भावः ॥ यथा राजा स्वसेवकैः स्वस्वकर्मानुरूपे क्रियमाणे कर्मणि न वैषम्यनैर्घृण्ये प्राप्नोति तद्वत् ॥ ननु कथं ममाविकृतरूपत्वमिति चेत्तत्राह ॥ न खल्विति ॥ हे देवि तव कथंचित्केनापि प्रकारेण संसारलेशः संसारगंधो न खल्वस्ति नैवास्तीत्यतोऽविकृतरूपत्वं तव निर्विघ्नमस्त्येवेति भावः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ असंगो ह्ययं पुरुषोऽसंगो नहि सज्जत इति ॥ ९८ ॥ किंच हे मातः त्वां संस्तुम इति प्रतिज्ञामात्रमस्माभिः कृतं स्तुतिं कर्तुमवलोक्यते चेत्कथमपि कर्तुं न शक्यत इत्याह न ते रूपमिति ॥ हे मातस्ते रूपं सगुणं वा निर्गुणं वा वेत्तुं ज्ञातुं सकलभुवने द्वैतप्रपंचे कोऽपि पुरुषो निपुणः समर्थो नास्ति ॥ तथाच श्रुतिः ॥ यस्याः स्वरूपं ब्रह्मादयो न विजानंति तस्माद्रुच्यते अज्ञेयेति ॥ को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः॥

सकलभुवनमेतत्कर्तुकामा यदा त्वं सृजसि जननि देवान्विष्णुरुद्राजमुख्यान् ॥ स्थितिलयजननं तैः कारयस्येकरूपा
न खलु तव कथंचिद्देवि संसारलेशः ॥ ९८ ॥ न ते रूपं वेत्तुं सकलभुवने कोऽपि निपुणो न नाम्नां संख्यां ते कथितु
मिह योग्योऽस्ति पुरुषः ॥ यदल्पं कीलालं कलयितुमशक्तः स तु नरः कथं पारावाराकलनचतुरः स्याद्दतमतिः ॥ ९९ ॥
न देवानां मध्ये भगवति तवानंतविभवं विजानात्येकोऽपि त्वमिह भुवनैकाऽसि जननी ॥ कथं मिथ्या विश्वं सकलमपि चैका
रचयसि प्रमाणं त्वेतस्मिन्निगमवचनं देवि विहितम् ॥ ६० ॥

अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनायाथा को वेद यत आबभूवेति ॥ यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति च ॥ अस्त्वेतत्तव रूपं दुर्ज्ञेयं दूरं तव नाम्नां संख्यामपि कथितुं कथयितुमिह योग्यः पुरुषो नास्ति यथाऽयं दृष्टांतः कोऽसौ यथा अल्पं स्वल्पं कीलालं वापीसरोवरस्थजलं तत्कलयितुमुल्लंघयितुमशक्तो यो नरः ऋतमतिः सत्यमतिः प्रामाणिक इत्यर्थः । स कथं पारावारः सरित्पतिस्तस्याकलनमुल्लंघनं तत्र चतुरः स्यात्समर्थः स्यान्न कथमपीत्यर्थः॥तद्वद्देव अपरिच्छिन्नानां नाम्नामंतं न यो वेद स त्रिपादस्यामृतं दिवीति श्रुतिप्रतिपाद्यमनंतं रूपं कथं जानीयान्न कथमपीत्यर्थः ॥ तथा च नामरूपज्ञानाभावात्कथं स्तवः संभवेदिति भावः ॥ ९९ ॥ मा भून्मम रूपज्ञानं मा भूच्च मम नामसंख्याज्ञानं तथाऽपि सृष्ट्यादिकर्तृत्वादिगुणजालमेव गृहीत्वा कुतः स्तवो न संभवेदिति चेत्तत्राऽऽह न देवानामिति ॥ हे भगवति देवानां मध्ये तवानंतविभवमनंतवैभवमेकोऽपि देवो न जानाति॥तव जगत्सर्जनादिवैभवं कोऽपि न जानातीत्यर्थः ॥ कुत इति चेत्तत्राऽऽह त्वमिह भुवनैकाऽसीति॥ त्वमिह संसारे भुवना तन्नाम्नी भुवनेश्वरी

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

नाम्नी जननी जगज्जनयित्री एकाऽसहाया आसि ॥ एकैव सर्वत्र वर्तसे तस्मादेकेति ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ॥ नेह नानाऽस्ति किंचनेति श्रुतिभ्याम् ॥ इत्थमेका सत्यपि
सकलं विश्वं मिथ्या कथं रचयासि न तद् बुद्धिगम्यमास्ते ॥ तथाच जगत्सर्जनसामग्रीज्ञानाभावात्वं वै जगत्सृजसीति स्तोतुं न शक्यत इति भावः ॥ ननु मिथ्या जगदहं
सृजामीत्यत्र किं प्रमाणं तत्राऽऽह प्रमाणं त्विति ॥ तथाच श्रुतिः ॥ त्रयमेतत्स्वप्नं सुषुप्तं मायामात्रमिति ॥ तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीदिति ॥ ६० ॥ नन्वहमेकैव जगद्रच
यामीति चेत्संकल्पविकल्पविशिष्टत्वेन मम विकारित्वं स्यात्तथाऽहमेव विविधरूपेति मम परिणामित्वं च स्यात्तथा जगद्रचनक्रियाया इच्छापूर्वकत्वान्ममापीच्छावत्त्वे
नित्यतृप्तत्वनित्यानंदतयोर्मयि भंगश्च स्यात्तत्राऽऽह निरीहैवासि त्वमिति ॥ हे भगवति त्वं निरीहैव निरिच्छैवाविकृतरूपैवासि श्रुतिप्रतिपाद्याविकृतरूपस्य केनाप्यपलपितुमश
क्यत्वात् ॥ अस्तु तर्हि ममाविकृतरूपत्वं जगत्कारणत्वमसंभवान्माऽस्तु ॥ नह्यविकृतो विकाराभाववान्काश्चित्किंचिदपि कर्तुं शक्नोति ॥ पाषाणादिष्वदर्शनादिति चेत्तत्राऽऽह
निखिलजगतामिति ॥ हे भगवति यद्यपि त्वं निरीहाऽसि तथाऽपि निखिलजगतां कारणमपि त्वमेवासि ॥ अविकृतरूपस्यैव ब्रह्मणो नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो
नो व्योमापरो यत् ॥ तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाऽजायतैकम् ॥ कामस्तदग्रे समवर्तताधीत्यादिश्रुतिभिर्जगत्कारणत्वस्याप्युक्तत्वेन तस्यापि जगत्कारणत्वस्य
त्वय्यपलपितुमशक्यत्वात् ॥ ननु तर्हि मय्यरूपेऽद्वितीये सक्रियत्वमक्रियत्वं च तमःप्रकाशवद्विरुद्धं धर्मद्वयं कथं संभवेदिति चेत्तत्राऽऽह चरित्रं ते चित्रमिति ॥ हे मातर्यद्यपि

निरीहैवासि त्वं निखिलजगतां कारणमहो चरित्रं ते चित्रं भगवति मनो नो व्यथयति ॥ कथंकारं वाच्यः सकलनिगमागोच
रगुणप्रभावः स्वं यस्मात्स्वयमपि न जानासि परमम् ॥६१॥ न किं जानासि त्वं जननि मधुजिन्मौलिपतनं शिवे किं वा ज्ञात्वा
विविदिषसि शक्तिं मधुजितः ॥ हरेः किं वा मातर्दुरिततितिरेषा बलवती भवत्याः पादाब्जे भजननिपुणे क्वास्ति दुरितम् ॥ ६२ ॥

विरुद्धधर्मद्वयवत्त्वमेकस्य न संभवति तथाऽपि श्रुत्या विरुद्धधर्मद्वयस्यापि प्रतिपादनात्तस्याप्यपलापानर्हत्वात्तदपि त्वय्यद्वितीये ब्रह्मणि संभवत्येव कथमेकत्राद्वितीये
विरुद्धधर्मद्वयवत्त्वं संभवेदिति चेत्ते इदं चित्रं विचित्रं चरित्रमेव नो मनो व्यथयति मोहयति ॥ नैतदस्मद्बुद्धिगम्यमित्यर्थः ॥ इदमनिर्वचनीयमेवास्तीति भावः ॥ यत
इदमनिर्वचनीयं ततः सकलनिगमानामगोचरा गुणा यस्य प्रभावस्य स ते प्रभावः पामरैरस्माभिः कथंकारं वाच्यो न कथमपीत्यर्थः ॥ हे मातर्वयं न जानीम इति
तावद् दूरं तिष्ठतु यस्मात्स्वयमपि त्वं स्वं स्वकीयमनिर्वचनीयप्रभावं परमसुत्कृष्टं न जानासि ॥ तदाऽन्यः कथं जानीयात् न कथमपीत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ यो अ
स्याऽध्यक्षः परमे व्योमन्॥सो अंग वेद यदि वा न वेदेति ॥ अयं भावः॥ विरुद्धयोरेकत्र सहावस्थानासंभवरूपं यद् दूषणमुद्भावितं तत्र किं सत्ययोरेकत्रावस्थानासंभवः
आहोस्वित्सत्यमिथ्यापदार्थयोरेकत्रावस्थानासंभवः॥ आद्यपक्षे तु नास्मत्सिद्धांतो दूषणविषयः॥नह्यस्माभिर्विरुद्धयोः सत्ययोरेकत्रावस्थानं मन्यते ब्रह्मणः सत्यत्वाज्जगतश्च
मिथ्यात्वात् ॥ द्वितीयपक्षे तु सत्यमिथ्यापदार्थयो रज्जुसर्पादौ सहावस्थानस्य दृष्टत्वान्न विरोधः ॥ तथाच ब्रह्मणः परमार्थनिष्क्रियत्वेऽपरिणामित्वे सत्यपि
अनिर्वचनीयमिथ्याशक्तियोगादसत्पदार्थाध्यासो जगत्सर्जनादिकं च सर्वं भविष्यतीति सर्वमनवद्यमिति ॥ ६१ ॥ नन्वस्त्वेतद्यद्भवद्भिः प्रार्थ्यते तत्प्रार्थ्यतामिति चेत्त

त्राह । न किं जानासि त्वमिति ॥ हे जननि यदर्थमस्माभिभवती प्रार्थ्यते तन्मधुजितो विष्णोर्मौलिपतनं सर्वज्ञा त्वं न जानासि किं किमस्माभिस्तद्वक्तव्यं सर्वज्ञायास्तवाग्रे ॥ सत्यं जानामि ततः किमुच्यत इति चेज्ज्ञात्वाऽपि मौलिपतनं यद्युपेक्षसे तत्र किं कारणमेतस्य स्वशक्त्याऽभिमानो जातः ततस्तस्य मधुजितः शक्तिं मौलिपतनं ज्ञात्वा विविदिषसि किं ज्ञातुमिच्छसि किम् ॥ इदमप्यनुचितं त्वत्प्रसादादेवानेन मधुदैत्यो जितस्ततस्तस्याल्पशक्तिपरीक्षा भवादृशा द्रष्टुमनुचितैवेति मधुजित्पदेन बोधितम् ॥ ननु नैतत्कारणमन्यदेव किंचित्कारणमस्तीति चेत्तत् किं हरेर्दुरिततातिः पातकसंततिर्बलवती प्राप्ता तद्रूपमस्त्युतान्यत् ॥ यदि प्रथमपक्षस्तर्हि सोऽपि न संभवति ॥ यतो भवत्याः पादाब्जे यद्भजनं तस्मिन्निपुणे प्रवीणे विष्णौ दुरितं क्वास्ति देवीभक्ते पातकसंभावना स्वप्नेऽपि नास्ति॥तदुक्तम्॥छित्त्वा भित्त्वा च भूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ॥ देवीं नमति भक्त्या यो न स पापैः प्रलिप्यत इति ॥६२॥ अन्यत्कारणं चेत्तत् किं देवेषूपेक्षा वा हरेर्मस्तकपतने विलक्षणस्वरूपदर्शनचमत्कारो वेत्याह । उपेक्षेति॥ इयं सुरसमूहे या तवोपेक्षाऽतिविषमा कर्तुमयोग्या सा किं कारणम् ॥ यद्वा हरेर्मूर्ध्नो मस्तकस्य नाशः स एवेदमाश्चर्यजनकं कारणं वा मतम्॥विच्छिन्नशिरस्कपुरुषदर्शने चमत्कारात् ॥ इति कारणद्वयं संभाव्य खंडयति ॥ महद् दुःखमिति ॥ यदीदं कारणद्वयं तदा महदेव दुःखमस्माकं निरालंबनत्वापातात्॥अस्माकं सर्वोऽप्याश्रयस्तवैव त्वं यदीत्थं करोषि तर्हि वयं मृता एवेति भावः ॥ तस्मादिदमपि कारणद्वयं न संभाव्यमेव ॥ किंच हे मातस्त्वं जननरूपं यन्महद् दुःखं तच्छेदे कुशलाऽसीति वेदसिद्धांतस्तदा विष्णोर्मौलेर्विघटनं संयोजनं तस्मिन्विलंबः कथमभूदिति न जानीमस्तदपेक्षया किमत्र भारोऽधिकोऽस्ति ॥ त्वयैतादृशसमये क्षणमात्रमपि विलंबो न कर्तुं योग्य इति भावः॥६३॥अथानेकानि कारणानि संभावयंति॥ज्ञात्वेति॥हे देवि सकलसुराणां समूहः सकलसुरता तया संपादितं नानाप्रकारकं दोषं ज्ञात्वा तस्या दुःखजननाय इदं शिरश्छेदनं कृतं त्वया ॥ राजनाशे प्रजानां दुःखसंभवात् ॥ किंवा प्रजाकृतं पापं राजनीति न्यायेनामरजनितं दुष्कृतं विष्णौ देवराजे विद्यमानं ते त्वया पातितम् ॥ किंवा विष्णोः समरजानितो यः कोऽप्यनिर्वचनीयोऽतिगर्वोऽस्ति तं वा छेत्तुं तवैतद्विलसितमिति ॥ अत्रैतद्विषये ते भावं नैव विद्मो मूढत्वात् ॥६४॥ किंवा दैत्यैः समरे युद्धे देवैर्विजितैस्तीर्थदेशे सुरम्ये घोरं तपस्तप्त्वा भवत्याः सकाशाद्वरं लब्धवद्भिरिदं विष्णुशीर्षमंतर्धानं तिरोधानं गमितं प्रापितम् ॥ यद्वा हे भवानि विगत

उपेक्षा किं चेयं तव सुरसमूहेऽतिविषमा हरेर्मूर्ध्नो नाशो मतामिह महाश्चर्यजनकम् ॥ महद्दुःखं मातस्त्वमसि जननच्छेदकुशला न
जानीमो मौलेर्विघटनाविलंबः कथमभूत् ॥ ६३ ॥ ज्ञात्वा दोषं सकलसुरतापादितं देवि चित्ते किं वा विष्णावमरजनितं दुष्कृतं
पातितं ते ॥ विष्णोर्वा किं समरजनितः कोऽपि गर्वोऽतिवेगाच्छेत्तुं मातस्तव विलसितं नैव विद्मोऽत्र भावम् ॥६४॥ किं वा दैत्यैः
समरविजितैस्तीर्थदेशे सुरम्ये घोरं तप्त्वा भगवति वरं लब्धवद्भिर्भवत्याः ॥ अन्तर्धानं गमितमधुना विष्णुशीर्षं भवानि द्रष्टुं किं
वा विगतशिरसं वासुदेवं विनोदः ॥ ६५ ॥

शिरसं वासुदेवं द्रष्टुं तवायं विनोदो वा ॥ ६५ ॥ सिंधोः पुत्र्यां लक्ष्म्यां हे आद्ये त्वं रोषिताऽसि रुष्टाऽसि किम् कस्मादपराधादेनां नाथहीनां गतधवां प्रेक्षसे ॥ नैतत्तवोचितम् ॥ लक्ष्मीस्तु नान्या काचिदस्ति किंतु तव स्वांशजैव ॥ तस्मात्ते त्वया स्वांशजाताया लक्ष्म्या अपराधः क्षंतव्यः ॥ अथ चैनं विष्णुमुत्थाप्य मां लक्ष्मीं मोदितां हर्षितां कुरुष्व ॥ ६६ ॥ किंच यद्यद्रोषकारणं मनसि त्वया ज्ञातमस्ति तत्र सर्वत्र क्षमां विधाय वयमनुग्रहणीया इत्याह ॥ एते इति ॥ हे भगवति तव जगत्कार्येषु सृष्ट्यादिषु मुख्या अधिकारिणस्त्वां सततं नमंति त्वदनुग्रहादेव प्रथितप्रभावाः संति ॥ अतस्तदभिधानमंगीकृत्य सकलाधिनाथं देवमुत्थाप्य हे देवि शोकार्ण

सिंधोः पुत्र्यां रोषिता किं त्वमाद्ये कस्मादेनां प्रेक्षसे नाथहीनाम् ॥ क्षंतव्यस्ते स्वांशजातापराधो व्युत्थाप्यैनं मोदितां मां कुरुष्व ॥ ॥ ६६ ॥ एते सुरास्त्वां सततं नमंति कार्येषु मुख्याः प्रथितप्रभावाः ॥ शोकार्णवात्तारय देवि देवानुत्थाप्य देवं सकलाधिनाथम् ॥६७॥ मूर्धा गतः क्वांब हरेर्न विद्मो नान्योऽस्त्युपायः खलु जीवनेऽद्य ॥ यथा सुधा जीवनकर्मदक्षा तथा जगज्जीवितदाऽसि देवि ॥६८॥ सूत उवाच ॥ एवं स्तुता तदा देवी गुणातीता महेश्वरी ॥ प्रसन्ना परमा माया वेदैः सांगैश्च सामगैः ॥ ६९ ॥ तानुवाच तदा वाणी चाकाशस्थाऽशारीरिणी ॥ देवान्प्रति सुखैः शब्दैर्जनानंदकरी शुभा ॥७०॥ मा कुरुध्वं सुराश्चिंतां स्वस्थास्तिष्ठंतु चामराः ॥ स्तुताऽहं निगमैः कामं संतुष्टाऽस्मि न संशयः ॥ ७१ ॥ यः पुमान्मानुषे लोके स्तौत्येतां मामकीं स्तुतिम् ॥ पठिष्यति सदा भक्त्या सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥७२॥ शृणोति वा स्तोत्रमिदं मदीयं भक्त्या त्रिकालं सततं नरो यः ॥ विमुक्तदुःखः स भवेत्सुखी च वेदोक्तमेतन्ननु वेदतुल्यम् ॥७३॥ शृण्वंतु कारणं चाद्य यद्वृत्तं वदनं हरेः ॥ अकारणं कथं कार्यं संसारेऽत्र भविष्यति ॥७४॥ उदधेस्तनयां विष्णुः संस्थितामंतिके प्रियाम् ॥ जहास वदनं वीक्ष्य तस्यास्तत्र मनोरमम् ॥ ७५ ॥

वात्तारय देवान् ॥ ६७ ॥ हे अम्ब हरेर्मूर्धा क्व गत इत्येव प्रथमं वयं न विद्मः दूरतस्तु तं मूर्धानमानीय देहे संयोजनमिति ॥ विष्णोस्त्वां विनाऽन्योऽप्युपायो जीवनाय नास्ति अस्मिन्संकटे यथा देवानां सुधाऽमृतं जीवनरूपे कर्मणि दक्षा ॥ तथा हे देवि जगतो द्वैतप्रपंचस्य जीवितदा जीवनदा त्वमेवासि अतो यथेच्छसि तथा कुर्विंति भावः ॥ ६८ ॥ सामगैः सामगायकैः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१॥ ७२॥७३॥७४॥ मनोरममिति ॥ धन्यमस्या मुखमित्यभिप्रायेण निर्व्याजं जहासेत्यर्थः॥ ७५ ॥

हसतीति ॥ कपटेन हसतीति तया ज्ञातमित्यर्थः ॥ विरूपमिति ॥ अद्यावध्यनेन मन्मुखे न कदाऽपि विरूपता दृष्टा । न च हास्यं कृतम् ॥ अद्य केन कारणेन विरूपता दृष्टा हास्यं चानेन कृतमित्यर्थः ॥ ७६ ॥ ननु विरूपता नैव दृष्टा केवलं हास्यमेव कृतमिति चेत्तत्राऽऽह विनाऽपीति ॥ निष्कारणं हास्यं नैव भवतीत्यर्थः विरूपताकारणं हास्येऽस्तीति यथा तर्कितं तथा कारणांतरमपि तर्कयति सपत्नीवेति ॥७७॥ ततः कोपयुतेति ॥ तमोगुणेति ॥ ननु महालक्ष्म्याः सात्त्विकत्वात् तमोगुणत्वमप्रसिद्धं तत्राऽऽह । तामसीति ॥ तस्मिन्नेव काले तामसी शक्तिर्देहे समाविशत् न तु पूर्वमित्यर्थः ॥ ७८ ॥ किं कारणमिति चेत्तत्राऽऽह । केनाचित्कालेति ॥ विपरीतकालयोगेनेत्यर्थः ॥ परिणामस्तु तस्य शुभ एवास्तीत्याह । देवकार्यार्थेति । देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं चेत्यर्थः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ शापदाने कारणांतरमाह । स्त्रीस्व

तया ज्ञातं हरिर्नूनं कथं मां हसति प्रभुः ॥ विरूपं हरिणा दृष्टं मुखं मे केन हेतुना ॥ ७६ ॥ विनाऽपि कारणेनाद्य कथं हास्यस्य संभवः ॥ सपत्नीव कृता तेन मन्येऽन्या वरवर्णिनी ॥ ७७ ॥ ततः कोपयुता जाता महालक्ष्मी तमोगुणा ॥ तामसी तु तदा शक्तिस्तस्या देहे समाविशत् ॥७८॥ केनचित्कालयोगेन देवकार्यार्थसिद्धये ॥ प्रविष्टा तामसी शक्तिस्तस्या देहेऽतिदारुणा ॥७९॥ तामस्याऽऽविष्टदेहा सा चुकोपातिशयं तदा ॥ शनकैः समुवाचेदमिदं पततु ते शिरः ॥ ८० ॥ स्त्रीस्वभावाच्च भावित्वात्कालयोगाद्विनिर्गतः ॥ अविचार्य तदा दत्तः शापः स्वसुखनाशनः ॥ ८१ ॥ सपत्नीसंभवं दुःखं वैधव्यादधिकं त्विति ॥ विचिंत्य मनसेत्युक्तं तामसीशक्तियोगतः ॥ ८२ ॥ अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ॥ अशौचं निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ ८३ ॥ सशीर्षं वासुदेवं तं करोम्यद्य यथा पुरा ॥ शिरोऽस्य शापयोगेन निमग्नं लवणांबुधौ ॥ ८४ ॥ अन्यच्च कारणं किंचिद्वर्तते सुरसत्तमाः ॥ भवतां च महत्कार्यं भविष्यति न संशयः ॥ ८५ ॥ पुरा दैत्यो महाबाहुर्हयग्रीवोऽतिविश्रुतः ॥ तपश्चक्रे सरस्वत्यास्तीरे परमदारुणम् ॥ ८६ ॥

भावादिति ॥ अविवेकत एव प्रायः स्त्रीणां प्रवृत्तेः ॥ भावित्वादवश्यंभावित्वात् ॥ कालयोगात्सांप्रतं विपरीतकालागमनात् ॥ ८१ ॥ स्वहस्तेन कथं वैधव्यं संपादितमिति चेद्वैधव्यापेक्षया सपत्नीसंभवदुःखस्यासोढव्यत्वादित्याह । सपत्नीति ॥ ८२ ॥ स्त्रीणां दोषाः स्वभावजा इति ॥ तामसस्त्रीणां तमोगुणादेते दोषाः स्वभावजा इत्यर्थः ॥ तेन सात्त्विकस्त्रीणामुत्तमा गुणा भवंतीति बोध्यम् ॥ यद्यपि लक्ष्म्याः सात्त्विकत्वमस्ति तथाऽप्यागंतुकतामसीशक्तियोगादित्थं जातमिति भावः ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ देवकार्यार्थसिद्धये इति यदुक्तं तदेवाऽऽह । अन्यच्चेति ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

जपन्नेकाक्षरमिति ॥ अनेन च मायाबीजं भगवत्या मायाशबलब्रह्मरूपिण्या मुख्यमस्तीतरमंत्रापेक्षयेति बोधितम् ॥ यथा च तारादिमंत्राः सामान्यब्रह्मवाचकाः ॥ इदं
तंत्रविदां स्पष्टम् ॥ तस्मान्मायाबीजमेव मुख्यं शाक्तं रूपम्॥ एतदेव बोधयितुमत्र ममेत्युक्तम् ॥८७॥ ध्यायन्मां तामसीं शक्तिमिति ॥ यद्यपि मायाबीजस्य मायाशबल
ब्रह्मैवार्थो न तामसी शक्तिः तथाऽप्येतस्य मंत्रस्य सर्वात्मकत्वादित्यस्य च तामसत्वात्तामसीं शक्तिमेव ध्यात्वा मायाबीजमेव जजापेत्यर्थः ॥ ८८ ॥ तामसं रूपमिति ॥

जपन्नेकाक्षरं मंत्रं मायाबीजात्मकं मम॥निराहारो जितात्मा च सर्वभोगविवर्जितः॥८७॥ ध्यायन्मां तामसीं शक्तिं सर्वभूषणभूषि
ताम् ॥ एवं वर्षसहस्रं च तपश्चक्रेऽतिदारुणम् ॥ ८८ ॥ तदाऽहं तामसं रूपं कृत्वा तत्र समागता ॥ दर्शने पुरतस्तस्य ध्यातं
तत्तेन यादृशम् ॥८९॥सिंहोपरि स्थिता तत्र तमवोचं दयान्विता ॥ वरं ब्रूहि महाभाग ददामि तव सुव्रत ॥ ९० ॥ इति श्रुत्वा
वचो देव्या दानवः प्रेमपूरितः ॥ प्रदक्षिणां प्रणामं च चकार त्वरितस्तदा ॥९१॥ दृष्ट्वा रूपं मदीयं स प्रेमोत्फुल्लविलोचनः ॥
हर्षाश्रुपूर्णनयनस्तुष्टाव स च मां तदा ॥ ९२ ॥ हयग्रीव उवाच ॥ नमो देव्यै महामाये सृष्टिस्थित्यन्तकारिणि ॥ भक्तानु
ग्रहचतुरे कामदे मोक्षदे शिवे ॥ ९३॥ धरांबुतेजःपवनखपंचानां च कारणम् ॥ त्वं गंधरसरूपाणां कारणं स्पर्शशब्दयोः ॥ ९४ ॥
घ्राणं च रसना चक्षुस्त्वक्छ्रोत्रमिंद्रियाणि च ॥ कर्मेन्द्रियाणि चान्यानि त्वत्तः सर्वं महेश्वरि ॥९५ ॥श्रीदेव्युवाच ॥ किं तेऽभीष्टं
वरं ब्रूहि वांछितं यद्ददामि तत् ॥ परितुष्टाऽस्मि भक्त्या ते तपसा चाद्भुतेन च ॥९६॥हयग्रीव उवाच॥ यथा मे मरणं मातर्न भवे
त्तत्तथा कुरु॥भवेयममरो योगी तथाऽजेयः सुरासुरैः ॥९७ ॥ देव्युवाच ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च॥ मर्यादा
चेदृशी लोके भवेच्च कथमन्यथा ॥९८॥ एवं त्वं निश्चयं कृत्वा मरणे राक्षसोत्तम ॥ वरं वरय चेष्टं ते विचार्य मनसा किल॥९९॥
हयग्रीव उवाच॥ हयग्रीवाच्च मे मृत्युर्नान्यस्माज्जगदंबिके ॥ इति मे वांछितं कामं पूरयस्व मनोगतम् ॥१०० ॥

यद्यप्यहं साम्यावस्थमायाशबलब्रह्मरूपिणी मायाबीजवाच्या तथाऽपि तस्य ध्यानानुरोधेनैव मयाऽपि तामसं रूपं धृतमित्यर्थः ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ ध्यातं तत्तेन
यादृशमिति॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ धरांबुतेज इति ॥ धरा पृथ्वी अंबु जलं तेजोऽग्निः पवनो वायुः खमाकाश एते पञ्च पदार्थास्तेषां कारणम् ॥ ९४ ॥
॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ हयग्रीवाच्चेति ॥ हयग्रीवो जगतीतले नैवास्ति तथा च तस्मान्मृत्युर्याचितोऽपि नैव भविष्यतीति गूढोऽभिसंधिर्दैत्यस्य

॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ स पीडयतीति ॥ स दुष्टात्मा पीडयिष्यतीत्यर्थः ॥ न तु यथाश्रुतो वर्तमानार्थः कर्त्तव्यः तथा सति तस्मिन् दुष्टे दैत्ये सति देवानां यज्ञादिकं तादृशदुष्टदैत्यपीडापरिज्ञानाभावश्चासंगत एव स्यात् भविष्यद्दैत्यकथाकथने तु न कोऽपि दोषः ॥ ३ ॥ विशिरोविष्णोः विगतशिरस्कविष्णोर्देहे इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कियतेति ॥ एतत्कालादूर्ध्वं बहुकालेन दैत्यो (मददर्पितो) जातस्तेन देवा उपद्रुताः ॥ ततो हयग्रीवेण नाशित इति बोध्यम् ॥ ११० ॥

देव्युवाच ॥ गृहं गच्छ महाभाग कुरु राज्यं यथासुखम् ॥ हयग्रीवादृते मृत्युर्न ते नूनं भविष्यति ॥१॥ इति दत्त्वा वरं तस्मा अंतर्धानं गता तथा ॥ मुदं परमिकां प्राप्य सोऽपि स्वभवनं गतः ॥२॥ स पीडयति दुष्टात्मा मुनीन्वेदांश्च सर्वशः ॥ न कोऽपि विद्यते तस्य हंताऽद्य भुवनत्रये ॥३॥ तस्माच्छीर्ष हयस्यास्य समुद्धृत्य मनोहरम् ॥ देहेऽत्र विशिरोविष्णोस्त्वष्टा संयोजयिष्यति ॥४॥ हयग्रीवोऽथ भगवान्हनिष्यति तमासुरम् ॥ पापिष्ठं दानवं क्रूरं देवानां हितकाम्यया ॥ ५ ॥ सूत उवाच ॥ एवं सुरांस्तदाऽऽभाष्य शर्वाणी विरराम ह ॥ देवास्तदाऽतिसंतुष्टास्तमूचुर्देवशिल्पिनम् ॥ ६ ॥ देवा ऊचुः ॥ कुरु कार्यं सुराणां वै विष्णोः शीर्षाभियोजनम् ॥ दानवप्रवरं दैत्यं हयग्रीवो हनिष्यति ॥७॥ सूत उवाच ॥ इति श्रुत्वा वचस्तेषां त्वष्टा चातित्वरान्वितः ॥ वाजिशीर्षं चकर्त्ताशु खड्गेन सुरसन्निधौ ॥८॥ विष्णोः शरीरे तेनाशु योजितं वाजिमस्तकम् ॥ हयग्रीवो हरिर्जातो महामायाप्रसादतः ॥९॥ कियता तेन कालेन दानवो मददर्पितः ॥ निहतस्तरसा संख्ये देवानां रिपुरोजसा ॥ ११० ॥ य इदं शुभमाख्यानं शृण्वंति भुवि मानवाः ॥ सर्वदुःखविनिर्मुक्तास्ते भवंति न संशयः ॥ ११ ॥ महामायाचरित्रं च पवित्रं पापनाशनम् ॥ पठतां शृण्वतां चैव सर्वसंपत्तिकारकम् ॥ ११२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे हयग्रीवावतारकथनं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ऋषय ऊचुः ॥ सौम्य यच्च त्वया प्रोक्तं शौरेर्युद्धं महार्णवे ॥ मधुकैटभयोः सार्द्धं पंचवर्षसहस्रकम् ॥ १ ॥

॥ १११ ॥ ११२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ चतुर्भिराधिकैश्चत्वारिंशच्छ्लोकैरतः परम् ॥ मधुकैटभयोर्युद्धोद्योगः सम्यगुदीर्यते ॥ १ ॥ तत्र चतुर्थेऽध्याये मधुकैटभाभ्यां सह पंचवर्षसहस्राणि बाहुयुद्धं मया कृतमिति भगवतोपवर्णितं तत्प्रश्नबीजमुपलभ्य ऋषयः पृच्छंति । सौम्य यच्चेति ॥ १ ॥

कस्मादिति ॥ कस्मादुत्पन्नावित्यर्थः ॥ २ ॥ कथं तावसुराविति ॥ दानवापेक्षयाऽसुरावतिक्रूरौ ॥ इमा त्वसुरावेव दानवौ ॥ दनोरनुत्पन्नत्वात्तथाऽपि दानवसदृशत्वाद्दानवावित्युक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ इतः परं पुराणवक्तुरुत्साहाय श्रोतारः स्वोत्साहं प्रकटयंति ॥ न तेषामिति ॥ ७ ॥ मृगाद्या अपि पशव इत्यर्थः ॥ तद्वत्फणिनोऽपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ श्रवणदर्शने इति ॥ पंचेंद्रियाणां मध्ये श्रवणेंद्रियं दर्शनेंद्रियं च शुभं कल्याणकरमित्यर्थः ॥ तदेवाह ॥ श्रवणादिति ॥ ९ ॥ १० ॥

कस्मात्तौ दानवौ जातौ तस्मिन्नेकार्णवे जले ॥ महावीर्यौ दुराधर्षौ देवैरपि सुदुर्जयौ॥२॥कथं तावसुरौ जातौ कथं च हरिणा हतौ ॥ तदाचक्ष्व महाप्राज्ञ चरितं परमाद्भुतम् ॥ ३ ॥ श्रोतुकामा वयं सर्वे त्वं वक्ता च बहुश्रुतः ॥ दैवाच्चैवात्र संजातः संयोगश्च तथाऽऽवयोः ॥ ४ ॥ मूर्खेण सह संयोगो विषादपि सुदुर्जरः ॥ विज्ञेन सह संयोगः सुधारससमः स्मृतः ॥ ५ ॥ जीवंति पशवः सर्वे खादंति मेहयंति च ॥ जानंति विषयाकारं व्यवायसुखमद्भुतम् ॥ ६ ॥ न तेषां सदसज्ज्ञानं विवेको न च मोक्षदः ॥ पशुभिस्ते समा ज्ञेया येषां न श्रवणादरः ॥७॥ मृगाद्याः पशवः केचिज्जानंति श्रावणं सुखम् ॥ अश्रोत्राः फणिनश्चैव मुमुहुर्नादपानतः॥८॥ पंचानामिंद्रियाणां वै शुभे श्रवणदर्शने ॥ श्रवणाद्वस्तुविज्ञानं दर्शनाच्चित्तरंजनम् ॥ ९ ॥ श्रवणं त्रिविधं प्रोक्तं सात्त्विकं राजसं तथा॥ तामसं च महाभाग सुज्ञोक्तं निश्चयान्वितम् ॥१०॥ सात्त्विकं वेदशास्त्रादि साहित्यं चैव राजसम्॥तामसं युद्धवार्ता च परदोषप्रकाशनम् ॥ ११ ॥ सात्त्विकं त्रिविधं प्रोक्तं प्रज्ञावद्भिश्च पंडितैः ॥ उत्तमं मध्यमं चैव तथैवाधममित्युत ॥ १२॥ उत्तमं मोक्षफलदं स्वर्गदं मध्यमं तथा ॥ अधमं भोगदं प्रोक्तं निर्णीय विदितं बुधैः ॥१३॥ साहित्यं चैव त्रिविधं स्वीयायां चोत्तमं स्मृतम् ॥ मध्ममं वारयोषायां परोढायां तथाऽधमम् ॥१४॥ तामसं त्रिविधं ज्ञेयं विद्वद्भिः शास्त्रदर्शिभिः ॥ आततायिनि युद्धं यत्तदुत्तममुदाहृतम् ॥ १५ ॥ मध्यमं चापि विद्वेषात्पांडवानां यथाऽरिभिः॥ अधमं निर्निमित्तं तु विवादे कलहे तथा ॥१६॥ तदत्र श्रवणं मुख्यं पुराणस्य महामते॥ बुद्धिप्रवर्धनं पुण्यं ततः पापप्रणाशनम् ॥ १७ ॥

॥ ११ ॥ सात्त्विकश्रवणस्यापि त्रिविधं भेदमाह सात्त्विकमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ राजसं श्रवणमपि त्रिविधमाह ॥ नवरसात्मकः शृंगार इत्यर्थः । उत्तमामिति ॥ परस्त्रीगमनजन्यदोषाभावात् ॥ मध्यममिति ॥ तत्र स्वल्पदोषात् ॥ अधममिति ॥ दोषबहुत्वात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तदत्र श्रवणं मुख्यमिति ॥ सात्त्विक

श्रवणभद्त्रयमध्येऽपि मुख्यं प्रथमं मोक्षप्रदम् ॥ यदुक्तं सात्त्विकं श्रवणं तदात्मकं पुराणश्रवणमस्तीत्यर्थः ॥ बुद्धिप्रवर्धनमिति ॥ सूक्ष्मात्मरूपवस्तुविषयकबुद्धेः प्रवर्धनं कारणमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुरेति ॥ अवांतरप्रलये इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ भ्रातराविवेति ॥ एकोदरजन्यत्वाभावान्न मुख्यौ भ्रातरौ किंतु परस्परप्रेम्णा भ्रातृतुल्यावित्यर्थः ॥ तौ चिंतामवापतुर्विचारं चक्रतुरित्यर्थः ॥ तमेव विचारमाह ॥ नाकारणमिति ॥ कारणं विना कार्यं नैव भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ केन सृष्टमिति निमित्तकारणप्रश्नः ॥ कथं जातमित्युपादानकारणप्रश्नः ॥ जले स्थिताविति ॥ अत्र कथमिति शेषः ॥ २५ ॥ आवां वेति ॥ अत्राप्युभयका

तदाख्याहि महाबुद्धे कथां पौराणिकीं शुभाम्॥ श्रुतां द्वैपायनात्पूर्वं सर्वार्थस्य प्रसाधिनीम् ॥ १८ ॥ सूत उवाच ॥ यूयं धन्या महाभागा धन्योऽहं पृथिवीतले ॥ येषां श्रवणबुद्धिश्च ममापि कथने किल ॥ १९ ॥ पुरा चैकार्णवे जाते विलीने भुवनत्रये॥शेषपर्यंकसुप्ते च देवदेवे जनार्दने ॥ २० ॥ विष्णुकर्णमलोद्भूतौ दानवौ मधुकैटभौ ॥ महाबलौ च तौ दैत्यौ विवृद्धौ सागरे जले॥ ॥ २१॥क्रीडमानौ स्थितौ तत्र विचरंतावितस्ततः ॥ तावेकदा महाकायौ क्रीडासक्तौ महार्णवे ॥२२॥ चिंतामवापतुश्चित्ते भ्रातराविव संस्थितौ ॥ नाकारणं भवेत्कार्यं सर्वत्रैषा परंपरा॥२३॥आधेयं तु विनाऽऽधारं न तिष्ठति कथंचन ॥आधाराधेयभावस्तु भाति नो चित्तगोचरः ॥२४॥ क्व तिष्ठति जलं चेदं सुखरूपं सुविस्तरम्॥केन सृष्टं कथं जातं मग्नावावाञ्जले स्थितौ ॥ २५ ॥ आवां वा कथमुत्पन्नौ केन वोत्पादितावुभौ ॥ पितरौ क्वेति विज्ञानं नास्ति कामं तथाऽऽवयोः ॥ २६ ॥ सूत उवाच ॥ एवं कामयमानौ तौ जग्मतुर्न विनिश्चयम्॥उवाच कैटभस्तत्र मधुं पार्श्वे स्थितं जले ॥२७॥ कैटभ उवाच॥मधो नावत्र सलिले स्थातुं शक्तिर्महाबला॥ वर्तते भ्रातरचला कारणं सा हि मे मता ॥२८॥ तया ततमिदं तोयं तदाधारं च तिष्ठति ॥ सा एव परमा देवी कारणं च तथाऽऽवयोः ॥ २९ ॥ एवं विबुध्यमानौ तौ चिन्ताविष्टौ यदाऽसुरौ ॥ तदाऽऽकाशे श्रुतं ताभ्यां वाग्बीजं सुमनोहरम् ॥ ३० ॥

रणप्रश्नः ॥ २६ ॥ २७ ॥ शक्तिर्महाबलेति ॥ सर्वेऽपि जले निमज्जंति वयं तु न निमग्नास्तत्र कारणं कश्चिच्छक्तिविशेषः कल्प्यः ॥ तथा च एकत्र व्याप्त्या बाधकाभावेऽन्यत्रापि तादृशशक्तेरेव कारणत्वकल्पनेन निर्वाहे कारणांतरगवेषणोपयोगाभावात् सैव शक्तिरस्माकमपि कारणमिति भावः ॥ २८ ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ तया ततमिति ॥ २९ ॥ ३० ॥

गृहीतमिति ॥ उपदेशतया स्वीकृतमित्यर्थः ॥ अभ्यासो जपरूपः ॥ सौदामनीति ॥ जप्तो मंत्र एव तेजोरूपेण दृष्टिगोचरोऽभूदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ध्यानमिति ॥ पाशांकुशपुस्तकाक्षमालाधरं सरस्वतीध्यानमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वांछितमिति ॥ स्वेच्छयेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

गृहीतं च ततस्ताभ्यां तस्याभ्यासो दृढः कृतः ॥ तदा सौदामनी दृष्टा ताभ्यां खे चोत्थिता शुभा ॥ ३१ ॥ ताभ्यां विचारितं तत्र मंत्रोऽयं नात्र संशयः ॥ तथा ध्यानमिदं दृष्टं गगने सगुणं किल ॥ ३२ ॥ निराहारौ जितात्मानौ तन्मनस्कौ समाहितौ ॥ बभूवतुर्विचिंत्यैवं जपध्यानपरायणौ ॥ ३३ ॥ एवं वर्षसहस्रं तु ताभ्यां तप्तं महत्तपः ॥ प्रसन्ना परमा शक्तिर्जाता सा परमा तयोः ॥ ३४ ॥ खिन्नौ तौ दानवौ दृष्ट्वा तपसे कृतनिश्चयौ ॥ तयोरनुग्रहार्थाय वागुवाचाशरीरिणी ॥ ३५ ॥ वरं वां वांछितं दैत्यौ ब्रूतं परमसंमतम् ॥ ददामि परितुष्टाऽस्मि युवयोस्तपसा किल ॥ ३६ ॥ सूत उवाच ॥ इति श्रुत्वा तु तां वाणीं दानवावूचतुस्तदा ॥ स्वेच्छया मरणं देवि वरं नौ देहि सुव्रते ॥ ३७ ॥ वागुवाच ॥ वांछितं मरणं दैत्यौ भवेद्वां मत्प्रसादतः ॥ अजेयौ देवदैत्यैश्च भ्रातरौ नात्र संशयः ॥ ३८ ॥ सूत उवाच ॥ इति दत्तवरौ देव्या दानवौ मददर्पितौ ॥ चक्रतुः सागरे क्रीडां यादोगणसमन्वितौ ॥ ३९ ॥ कालेन कियता विप्रा दानवाभ्यां यदृच्छया ॥ दृष्टः प्रजापतिर्ब्रह्मा पद्मासनगतः प्रभुः ॥ ४० ॥ दृष्ट्वा तु मुदितावास्तां युद्धकामौ महाबलौ ॥ तमूचतुस्तदा तत्र युद्धं नौ देहि सुव्रत ॥ ४१ ॥ नोचेत्पद्मं परित्यज्य यथेष्टं गच्छ मा चिरम् ॥ यदि त्वं निर्बलश्चासि क्व योग्यं शुभमासनम् ॥ ४२ ॥ वीरभोग्यमिदं स्थानं कातरोऽसि त्यजाऽऽशु वै ॥ तयोरिति वचः श्रुत्वा चिंतामाप प्रजापतिः ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा च बलिनौ वीरौ किं करोमीति तापसः ॥ चिंताविष्टस्तदा तस्थौ चिंतयन्मनसा तदा ॥ ४४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ ४१ ॥ यदि निर्बलस्तर्हि शुभमासनमिदं क्वातिदूरमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

पश्चाशद्भिरतः श्लोकैः पद्मजस्तु परांबिकाम् ॥ मधुकैटभयोर्भीत्या तुष्टावेति निगद्यते ॥१॥१॥२ ॥ ३ ॥४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥८ ॥९॥ १०॥११॥ १२॥१३ ॥१४॥ नूनं शक्तिसमाक्रांत इति ॥ यद्ययं स्वतंत्रः स्यात्तर्हि जागृयादेव न च जागर्ति तस्मात्परवश एवायं न मुख्य ईश्वरः परश्चात्र विलक्षणशक्तिरूपः कल्प्यः ॥ सर्वत्र

सूत उवाच ॥ तौ वीक्ष्य बलिनौ ब्रह्मा तदोपायानचिंतयत् ॥ सामदानभिदादींश्च युद्धांतान्सर्वतंत्रवित् ॥ १ ॥ न जानेऽहं बलं नूनमेतयोर्वा यथातथम् ॥ अज्ञाते तु बले कामं नैव युद्धं प्रशस्यते ॥ २ ॥ स्तुतिं करोमि चेदद्य दुष्टयोर्मदमत्तयोः ॥ प्रकाशितं भवेन्नूनं निर्बलत्वं मया स्वयम् ॥ ३ ॥ वधिष्यति तदैकोऽपि निर्बलत्वे प्रकाशिते ॥ दानं नैवाद्य योग्यं वा भेदः कार्यो मया कथम् ॥ ४ ॥ विष्णुं प्रबोधयाम्यद्य शेषे सुप्तं जनार्दनम् ॥ चतुर्भुजं महावीर्यं दुःखहा स भविष्यति ॥ ५ ॥ इति संचिंत्य मनसा पद्मनालगतोऽब्जजः ॥ जगाम शरणं विष्णुं मनसा दुःखनाशकम् ॥ ६ ॥ तुष्टाव बोधनार्थं तं शुभैः संबोधनैर्हरिम् ॥ नारायणं जगन्नाथं निस्पंदं योगनिद्रया ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ दीननाथ हरे विष्णो वामनोत्तिष्ठ माधव ॥ भक्तार्तिहृद्धृषीकेश सर्वावास जगत्पते ॥ ८ ॥ अंतर्यामिन्नमेयात्मन्वासुदेव जगत्पते ॥ दुष्टारिनाशनैकाग्रचित्त चक्रगदाधर ॥ ९ ॥ सर्वज्ञ सर्वलोकेश सर्वशक्तिसमन्वित ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ देवेश दुःखनाशन पाहि माम् ॥ १० ॥ विश्वंभर विशालाक्ष पुण्यश्रवणकीर्तन ॥ जगद्योने निराकार सर्गस्थित्यंतकारक ॥ ११ ॥ इमौ दैत्यौ महाराज हंतुकामौ मदोद्धतौ ॥ न जानास्यखिलाधार कथं मां संकटे गतम् ॥ १२ ॥ उपेक्षसेऽतिदुःखार्तं यदि मां शरणं गतम् ॥ पालकत्वं महाविष्णो निराधारं भवेत्ततः ॥ १३ ॥ एवं स्तुतोऽपि भगवान्न बुबोध यदा हरिः ॥ योगनिद्रासमाक्रांतस्तदा ब्रह्मा ह्यचिंतयत् ॥ १४ ॥ नूनं शक्तिसमाक्रांतो विष्णुर्निद्रावशं गतः ॥ जजागार न धर्मात्मा किं करोम्यद्य दुःखितः ॥ १५ ॥ हंतुकामावुभौ प्राप्तौ दानवौ मदगर्वितौ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि नास्ति मे शरणं क्वचित् ॥ १६ ॥

कारणापरिज्ञाने शक्तेरेव कारणत्वस्य कल्पनादिति निश्चयेनायं शक्तिसमाक्रांत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

निश्चयं प्रतिपद्य चेति ॥ परशक्त्यैवायं वशीकृत इति निश्चयं कृत्वा तामेव परां शक्तिं योगनिद्रारूपां योगनिद्राविशिष्टचैतन्यरूपां तुष्टावेत्यर्थः ॥ न ह्यन्यथा चैतन्यसत्तां विहाय योगनिद्रायाः स्वतः सत्ता संभवाति तस्याः सदसद्विलक्षणत्वात् ॥ १७ ॥ तदेवाह ॥ विचार्येति ॥ १८ ॥१९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सिंधुजाया इति ॥ सिंधुजा लक्ष्मीस्तस्या अपि यदाऽयं वशे वर्तते तदा योगनिद्रावशे वर्तत इत्यत्र किमाश्चर्यमिति भावः ॥ २२ ॥ वशेऽप्यस्या इति ॥ केषामप्यस्माकं न स्वातंत्र्यम् अभीष्टोद्योगेनानभीष्टस्य जायमानत्वात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ घटयिष्यतीति ॥ युद्धे उद्योगं करिष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ सकलवेदवचोभिरिति ॥

इति संचिंत्य मनसा निश्चयं प्रतिपद्य च॥तुष्टाव योगनिद्रां तामेकाग्रहृदयस्थितः॥१७॥विचार्य मनसाऽप्येवं शक्तिर्मे रक्षणे क्षमा॥ यया ह्यचेतनो विष्णुः कृतोऽस्ति स्पंदवर्जितः॥१८॥ व्यसुर्यथा न जानाति गुणाञ्छब्दादिकानिह ॥ तथा हरिर्न जानाति निद्रामीलितलोचनः॥१९॥ न जहाति यतो निद्रां बहुधा संस्तुतोऽप्यसौ ॥ मन्ये नास्य वशे निद्रा निद्रयाऽयं वशीकृतः॥२०॥ यो यस्य वशमापन्नः स तस्य किंकरः किल ॥ तस्माच्च योगनिद्रेयं स्वामिनी मापतेर्हरेः ॥ २१ ॥ सिंधुजाया अपि वशे यया स्वामी वशीकृतः ॥ नूनं जगदिदं सर्वं भगवत्या वशीकृतम् ॥ २२ ॥ अहं विष्णुस्तथा शम्भुः सावित्री च रमाऽप्युमा ॥ सर्वे वयं वशेऽस्या नात्र किंचिद्विचारणा ॥ २३ ॥ हरिरप्यवशः शेते यथाऽन्यः प्राकृतो जनः ॥ययाऽभिभूतः का वार्ता किलान्येषां महात्मनाम् ॥ २४ ॥ स्तौम्यद्य योगनिद्रां वै यया मुक्तो जनार्दनः ॥ घटयिष्यति युद्धे च वासुदेवः सनातनः ॥ २५ ॥ इति कृत्वा मतिं ब्रह्मा पद्मनालस्थितस्तदा ॥ तुष्टाव योगनिद्रां तां विष्णोरंगेषु संस्थिताम् ॥ २६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ देवि त्वमस्य जगतः किल कारणं हि ज्ञातं मया सकलवेदवचोभिरंब ॥ यद्विष्णुरप्यखिललोकविवेककर्ता निद्रावशं च गमितः पुरुषोत्तमोऽद्य ॥२७॥

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजां जनयंतीं सरूपामिति ॥ माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजाति सर्वमिदं रक्षाति सर्वमिदं संहरति तस्मान्मायामेतां शक्तिं विद्यादिति ॥ सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः ॥ काऽसि त्वं महादेवि ॥ साऽब्रवीदहं ब्रह्मरूपिणी मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगदित्यादिवेदवाक्यैरित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणमित्याह ॥ यद्विष्णोरपीति ॥ सकलदेववरो विवेकवानपि विष्णुर्यद्यस्मान्निद्रावशं गमितः प्रापितस्त्वया ॥ तस्मात्तव कारणतोक्त्यां कः संदेह इत्यर्थः ॥२७॥

को वदेति ॥ हे जननि सकलभूतमनोनिवासेंऽतर्यामिरूपिणि यस्मात्कारणादहं विष्णुः शिवश्चैते वयं सर्वदेववरिष्ठाः स्मोऽथापि अहं मूढोऽधुनैवास्मि विष्णुश्च त्वदधीनः शेते ॥ वयमेतादृशा अपि तव मोहस्य विलासरूपां लीलां न जानीमो मोहितत्वात् ॥ तस्मादस्मदपेक्षया विबुधकोटिषु मध्ये विद्वत्तमः पंडितो निर्गुणायास्तव मोहविलासलीलामीदृक्तया को वेद न कोऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु सांख्या मां जडेति वदंति तदा जडाया मम प्रार्थने किं फलमिति चेत्तत्राह ॥ सांख्या इति ॥ चैतन्यभावश्चैतन्यसत्ता तद्रहितामित्यर्थः ॥ त्रिगुणं प्रधानं स्वतंत्रं जडमिति तेषां सिद्धांतः ॥ यद्यपि ते वदंति तथाऽपि त्वं किं तादृशाऽसि नैव तादृश्यसीत्यर्थः ॥ कुत इति चेत् यदि त्वं जडा परतंत्रा तदा सर्वेश्वरो विष्णुस्त्वया चैतन्यताविरहितः कथं विहितः ॥ नहींद्रजालमिन्द्रजालकर्तुर्व्यामोहकं न वांऽधकारः प्रकाशनाशकरः ॥ तस्मात्त्वं न जडा परतंत्रा वा किंतु ब्रह्मविष्ण्वाद्युत्पादकमायाविशिष्टस्वतंत्रचैतन्यरूपेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ननु तर्हि ते सांख्याः

को वेद ते जननि मोहविलासलीलां मूढोऽस्म्यहं हरिरयं विवशश्च शेते ॥ ईदृक्तया सकलभूतमनोनिवासे विद्वत्तमो विबुध
कोटिषु निर्गुणायाः ॥ २८ ॥ सांख्या वदंति पुरुषं प्रकृतिं च यां तां चैतन्यभावरहितां जगतश्च कर्त्रीम् ॥ किं तादृशाऽसि
कथमत्र जगन्निवासश्चैतन्यताविरहितो विहितस्त्वयाऽद्य ॥ २९ ॥ नाद्यं तनोषि सगुणा विविधप्रकारं नो वेत्ति कोऽपि तव
कृत्यविधानयोगम् ॥ ध्यायंति यां मुनिगणा नियतं त्रिकालं संध्येति नाम परिकल्प्य गुणान्भवानि ॥३०॥ बुद्धिर्हि बोधकरणा
जगतां सदा त्वं श्रीश्चासि देवि सततं सुखदा सुराणाम् ॥ कीर्तिस्तथा मतिधृती किल कांतिरेव श्रद्धा रतिश्च सकलेषु जनेषु
मातः ॥ ३१ ॥

किमिति तथा वर्णयंतीति चेत्तव स्वरूपापरिज्ञानादित्याह । नाद्यमिति ॥ यां मुनिगणाः संध्येति नाम परिकल्प्य गुणांस्तादृशानेवोत्तमान्परिकल्प्य नियतं त्रिकालं ध्यायंति सा हे भवानि त्वं सगुणा गुणत्रयविशिष्टा विविधप्रकारमनेकप्रकारं नाद्यं तनोषि ॥ यथा जडाद्गोमयादेरपि वृश्चिकादीनामुत्पत्तिः, तथा चेतनात्पुरुषादेरपि जडानां केशनखादीनामुत्पत्तिस्तदनुभूय कोऽपि पुरुषो जडाद्वा चेतनाद्वा जगद्भवतीति निश्चयमप्राप्य तव यत्कृत्यं जगत्सर्जनादिकं तस्य विधानं कारणं तस्मिन् योगः संबंधस्तव चैतन्यरूपस्यास्ति तं योगं न वेत्ति न जानाति मोहितत्वात्। अतोऽन्यथा वर्णनं कुर्वंतीति भावः ॥ ३० ॥ किंच सर्वत्र बुद्ध्यादिरूपा त्वमेवासि तस्माद्यस्मिन्पुरुषे यथा बुद्ध्यादिरूपेण तिष्ठसि तथा स व्यवहारं करोति न तस्यापराधः कश्चिदस्तीत्याह । बुद्धिर्हीति ॥ बोधकरणा ज्ञान

करणा ॥ ३१ ॥ ननु यथा तेषां मतान्ययथार्थानि तथा तवापि मतं किं न स्यादिति चेत्तत्राऽह । नातः परमिति यद्यस्मादिह दुःखगतिं गतेन दुःखमार्गं प्राप्तेन मया निद्रालुतां वितरता स्वीकुर्वता हरिणा हेतुना त्वं मायाशबलब्रह्मरूपा सर्वजगतां जननीति सत्यं दृष्टं प्रत्यक्षं दृष्टम् ॥ अतः परमस्मादधिकं वितर्कशतैरनेकवितर्कैर्निष्पन्नं प्रमाणमनुमानादिकं न प्राप्त तस्मात्प्रत्यक्षस्य प्रबलत्वान्मन्मतमेव मुख्यं न ह्यन्यथा सर्वेश्वरो जडया स्वतंत्रया बद्धः स्यादिति ॥३२॥ अहमेव जानामि नान्यो जानातीति मया भक्तिवशेनोच्यते वस्तुतस्तु तव रूपं वेदा अपि न जानंति ॥ तत्र मम का कथेत्याह त्वं देवीति ॥ यतो वेदोऽपि नूनमखिलार्थतयाऽखिलरूपेण सर्वस्वरूपेण न वेदेत्यर्थः ॥ कुतो न वेदेति चेत्तत्राह यस्मात्कारणाच्छ्रुतिस्त्वदुद्भवं जन्म आप्नुवाना प्राप्तवतीत्यनंतरं जायमाना कथं त्वद्रूपं जानीयान्न कथमपीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः ॥ अर्वाग्देवा अस्य

नातः परं किल वितर्कशतैः प्रमाणं प्राप्तं मया यदिह दुःखगतिं गतेन ॥ त्वं चात्र सर्वजगतां जननीति सत्यं निद्रालुतां वितरता हरिणाऽत्र दृष्टम् ॥ ३२ ॥ त्वं देवि वेदविदुषामपि दुर्विभाव्या वेदोऽपि नूनमखिलार्थतया न वेद ॥ यस्मात्त्वदुद्भवमसौ श्रुतिराप्नुवाना प्रत्यक्षमेव सकलं तव कार्यमेतत् ॥ ३३ ॥ कस्ते चरित्रमखिलं भुवि वेद धीमान्नाहं हरिर्न च भवो न सुरास्तथाऽन्ये ॥ ज्ञातुं क्षमाश्च मुनयो न ममात्मजाश्च दुर्वाच्य एव महिमा तव सर्वलोके ॥ ३४ ॥ यज्ञेषु देवि यदि नाम न ते वदंति स्वाहेति वेदविदुषो हवने कृतेऽपि ॥ न प्राप्नुवंति सततं मखभागधेयं देवास्त्वमेव विबुधेष्वपि वृत्तिदाऽसि ॥ ३५ ॥ त्राता वयं भगवति प्रथमं त्वया वै देवारिसंभवभयादधुना तथैव ॥ भीतोऽस्मि देवि वरदे शरणं गतोऽस्मि घोरं निरीक्ष्य मधुना सह कैटभं च ॥ ३६ ॥

विसर्जनायाथा को वेद यत आबभूवेति ॥ यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति ॥ ननु श्रुतिर्देवीत उद्भूतेत्यत्र किं प्रमाणं तत्राह प्रत्यक्षमेवेति ॥ सर्वं द्वैतजातं त्वत्त एवोद्भूतं ततस्तदंतःपातिनो वेदाः किं त्वत्तो नोद्भूता अपि तूद्भूता इत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ वेदोऽहमवेदोऽहमिति देव्यथर्वशिरसि ॥ अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्यादि ॥ ३३ ॥ वेदा अपि न जानंति तदाऽन्यः को वेदेत्याह ॥ कस्ते चरित्रमिति ॥ ३४ ॥ अधुना देवानां जीवनं तवैकदेशस्वाहाशक्त्यधीनमित्याह ॥ यज्ञेष्विति ॥ ३५ ॥ त्राता वयमिति ॥ पूर्वकल्पे रक्षिता इत्यर्थः ॥ मधुकैटभयुद्धस्य ब्रह्मोत्पत्तिसमये जायमानत्वादेतयोः

पूर्वमन्यदैत्यस्याश्रुतत्वाच्च ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यदि मदिच्छयैव सर्वं जायते तर्हि सर्वे जना मां कुतो न भजंते तत्राह ॥ जानंति ये न तवेति ॥ हे देवि तव प्रभावं ये न
जानंति तेऽन्यान् भजंति ॥ ते मूढचित्ता एव ततस्तैरनादृतेऽपि वस्तुनि न हि बुद्धिमतामनादरो भवति ॥ अहं तु प्रमाणतस्त्वामेव सर्वोत्कृष्टां जानामि ॥ किं तत्र
प्रमाणं तदाह यद्विष्णुरपीति ॥ बुद्धिमंतस्त्वां भजंत्येवेति भावः ॥ ३८ ॥ सिंधूद्भवा लक्ष्मीरपि त्वया वशीकृतं न बोधयितुं शक्ता ॥ किंच साऽपि त्वया वशीकृतैव

नो वेत्ति विष्णुरधुना मम दुःखमेतज्जाने त्वयाऽऽत्मविवशीकृतदेहयष्टिः॥मुंचादिदेवमथवा जहि दानवेंद्रौ यद्रोचते तव कुरुष्व महा
नुभावे॥३७॥जानंति ये न तव देवि परं प्रभावं ध्यायंति ते हरिहरावपि मंदचित्ताः॥ज्ञातं मयाऽद्य जननि प्रकटं प्रमाणं यद्विष्णु
रप्यतितरां विवशोऽथ शेते ॥३८॥ सिंधूद्भवाऽपि न हरिं प्रतिबोधितुं वै शक्ता पतिं तव वशानुगमाऽऽद्यशक्त्या ॥ मन्ये त्वया
भगवति प्रसभं रमाऽपि प्रस्वापिता न बुबुधे विवशीकृतेव ॥ ३९ ॥ धन्यास्त एव भुवि भक्तिपरास्तवांघ्रौ त्यक्त्वाऽन्यदेवभजनं
त्वयि लीनभावाः ॥ कुर्वंति देवि भजनं सकलं निकामं ज्ञात्वा समस्तजननीं किल कामधेनुम् ॥ ४० ॥ धीकांतिकीर्तिशुभवृत्ति
गुणादयस्ते विष्णोर्गुणास्तु परिहृत्य गताः क्व चाद्य ॥ बंदीकृतो हरिरसौ ननु निद्रयाऽत्र शक्त्या तवैव भगवत्यतिमानवत्याः ॥
॥ ४१ ॥ त्वं शक्तिरेव जगतामखिलप्रभावा त्वन्निर्मितं च सकलं खलु भावमात्रम् ॥ त्वं क्रीडसे निजविनिर्मितमोहजाले नाट्ये
यथा विहरते स्वकृते नटो वै ॥ ४२ ॥ विष्णुस्त्वया प्रकटितः प्रथमं युगादौ दत्ता च शक्तिरमला खलु पालनाय ॥ त्रातं च
सर्वमखिलं विवशीकृतोऽद्य यद्रोचते तव तथाऽम्ब करोषि नूनम् ॥ ४३ ॥ सृष्ट्वाऽत्र मां भगवति प्रविनाशितुं चेन्नेच्छाऽस्ति ते
कुरु दयां परिहृत्य मौनम् ॥ कस्मादिमौ प्रकटितौ किल कालरूपौ यद्वा भवानि हसितुं नु किमिच्छसे माम् ॥ ४४ ॥

यतः सा विष्णोः शक्तिरस्ति तत एव सा न बुबुधे बोधं प्राप्तवती ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सृष्ट्वेति ॥ नाशितुमिच्छा नास्ति चेन्मौनं परिहृत्य दयां
कुर्वित्यन्वयः । इमौ दैत्यौ कस्मात्कारणात्प्रकटितौ इति न जाने इति शेषः ॥ स्वयमेवोत्प्रेक्षते । यद्वेति ॥ मां हसितुं किमिच्छसे तत एतावुत्पादितौ वा ॥ ४४ ॥

यदि मां हंतुमेतावुत्पादितौ तर्हि महान्प्रतापस्तव मशकवधे गजस्येवेत्याह। ज्ञातमिति ॥४५॥ किंच काममिति ॥ यदि मम वधार्थमेवोत्पादितावेतौ तर्हि मातरद्यैव कामं यथेष्टं मम वधं कुरुष्व मे मरणजं दुःखं नैवास्ति किंतु त्वयैव यः प्रथमं जगतः कर्ता विहितोऽथ स एवायं दैत्याहतो मृत इदं गरिष्ठमयशस्तव भवति इदमेव महद् दुःखकरमिति भावः ॥ ४६ ॥ उत्तिष्ठेति ॥ हे देवि बाललीले कोमललीले उत्तिष्ठ इहाद्भुतं रूपं भयंकरं रूपं कुरु ॥ कृत्वा च मद्वधेच्छा यद्यस्ति तर्हि स्वहस्ते नैव मद्वधं कुरु न दैत्यहस्तेनाथवा इमौ दैत्यौ वा जहि ॥ उभयमपि न करोषि चेद्धरिं प्रबोधय स इमौ निहनेदिदं सर्वं कार्यजातं तव साध्यं भवति ॥ ४७ ॥ तामसी निद्राभिमानिनीत्यर्थः ॥ तदुक्तं शिवपुराणे उमासंहितायाम् ॥ ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने ॥ महाविद्या जगन्माता सर्वविद्याधिदेवता ॥ द्वादश्यां

ज्ञातं मया तव विचेष्टितमद्भुतं वै कृत्वाऽखिलं जगदिदं रमसे स्वतंत्रा ॥ लीनं करोषि सकलं किल मां तथैव हंतुं त्वमिच्छसि भवानि किमत्र चित्रम् ॥ ४५ ॥ कामं कुरुष्व वधमद्य ममैव मातर्दुःखं न मे मरणजं जगदंबिकेऽत्र ॥ कर्ता त्वयैव विहितः प्रथमं स चायं दैत्याहतोऽथ मृत इत्ययशो गरिष्ठम् ॥ ४६ ॥ उत्तिष्ठ देवि कुरु रूपमिहाद्भुतं त्वं मां वा त्विमौ जहि यथेच्छसि बाललीले॥नो चेत्प्रबोधय हरिं निहनेदिमौ यस्त्वत्साध्यमेतदखिलं किल कार्यजातम् ॥ ४७ ॥ सूत उवाच ॥ एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा ॥ निःसृत्य हरिदेहात्तु संस्थिता पार्श्वतस्तदा ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वांऽगानि च सर्वाणि विष्णोरतुलतेजसः ॥ निर्गता योगनिद्रा सा नाशाय च तयोस्तदा ॥४९॥ विस्पंदितशरीरोऽसौ यदा जातो जनार्दनः ॥ धाता परमिकां प्राप्तो मुदं दृष्ट्वा हरिं ततः ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे विष्णुप्रबोधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ संदेहोऽत्र महाभाग कथायां तु महाद्भुतः॥ वेदशास्त्रपुराणैश्च निश्चितं तु सदा बुधैः ॥ १ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रयो देवाः सनातनाः ॥ नातः परतरं किंचिद्ब्रह्मांडेऽस्मिन्महामते ॥ २ ॥

फाल्गुनस्यैव शुक्लायां समभून्नृपेति ॥ अस्यामेव तिथौ—सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य च ॥ कल्पः समभवादिति हेमाद्रिधृतनागरखंडवचनात्सारस्वतस्य कल्पस्योत्पत्तिः स एव सरस्वत्या अयमिति व्युत्पत्त्या सारस्वतकल्पप्रादुर्भावो व्यासेनात्र स्पष्टीकृतो वेदितव्य इति ॥४८॥४९॥ विस्पंदितशरीरः कंपितशरीरः ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महा० प्रथमस्कंधे तिलकाभिधाने व्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ पंचाशत्पद्यकैरेकोत्तरैः संरंभतोऽधुना ॥ अध्याये त्वष्टमे प्रोक्तः सम्यगाराध्यनिर्णयः ॥१॥ पूर्वाध्याये परशक्त्या विष्णुः सर्वेश्वरोऽपि विवशीकृतः इति श्रुत्वा ऋषयः पृच्छंति संदेहोऽत्रेति॥अत्र संदेहशब्दो लक्षणयाऽऽश्चर्यपरस्तदेवाह॥वेदेति ॥१॥२॥

त्रय एतेऽत्रेति ॥ सर्वदेवमध्य एतद्देवत्रयमेव मुख्यं कारणं च सर्वस्येदमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ तेषामभेदमाह ॥ एका मूर्तिरिति ॥ तेषां गुणभेदमाह ॥ रज इति ॥ ४ ॥ त्रयाणां मध्ये विष्णुरेव मुख्य इत्याह ॥ तेषामिति ॥५॥ इत्थं सर्ववरिष्ठोऽपि योगमायया कथं स्वापितः कथं वा स विवशः पराधीनो जातः ॥६॥ जीवतस्तस्य विज्ञानं चेष्टितं च कुतो हेतोः क्व गतमित्यन्वयः ॥ संदेहोऽयमाश्चर्यमिदमित्यर्थः ॥ एतादृशस्येत्थं दशाऽऽश्चर्यजनिकैव ॥ अतो यथा शुभं स्यात्तथा कथयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ कासेति ॥

ब्रह्मा सृजति लोकान्वै विष्णुः पात्यखिलं जगत्॥रुद्रः संहरते काले त्रय एतेऽत्र कारणम्॥३॥एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः
॥ रजःसत्त्वतमोभिश्च संयुताः कार्यकारकाः॥४॥तेषां मध्ये हरिः श्रेष्ठो माधवः पुरुषोत्तमः ॥ आदिदेवो जगन्नाथः समर्थः सर्वकर्मसु
॥५॥ नान्यः कोऽपि समर्थोऽस्ति विष्णोरतुलतेजसः ॥ स कथं स्वापितः स्वामी विवशो योगमायया ॥ ६ ॥ क्व गतं तस्य
विज्ञानं जीवतश्चेष्टितं कुतः ॥ संदेहोऽयं महाभाग कथयस्व यथा शुभम् ॥ ७ ॥ का सा शक्तिः पुरा प्रोक्ता यया विष्णुर्जितः
प्रभुः ॥ कुतो जाता कथं शक्ता का शक्तिर्वद सुव्रत ॥८॥ यस्तु सर्वेश्वरो विष्णुर्वासुदेवो जगद्गुरुः ॥ परमात्मा परानंदः सच्चिदानंदविग्रहः
॥ ९ ॥ सर्वकृत्सर्वभृत्स्रष्टा विरजः सर्वगः शुचिः ॥ स कथं निद्रया नीतः परतंत्रः परात्परः ॥ १० ॥ एतदाश्चर्यभूतो
हि संदेहो नः परंतप ॥ छिंधि ज्ञानासिना सूत व्यासशिष्य महामते ॥ ११ ॥ सूत उवाच ॥ कः संदेहं छिनत्त्येनं त्रैलोक्ये
सचराचरे ॥ मुह्यंति मुनयः कामं ब्रह्मपुत्राः सनातनाः ॥१२॥ नारदः कपिलश्चैव प्रश्नेऽस्मिन्मुनिसत्तमाः॥ किं ब्रवीमि महाभागा
दुर्घटेऽस्मिन्विमर्शने ॥१३॥ वेदेषु विष्णुः कथितः सर्वगस्सर्वपालकः॥ यतो विराडिदं सर्वमुत्पन्नं सचराचरम् ॥ १४ ॥ ते सर्वे
समुपासंते नत्वा देवं परात्परम् ॥ नारायणं हृषीकेशं वासुदेवं जनार्दनम् ॥ १५ ॥ तथा केचिन्महादेवं शंकरं शशिशेखरम् ॥
त्रिनेत्रं पंचवक्त्रं च शूलपाणिं वृषध्वजम् ॥ १६ ॥

सा शक्तिः कीदृशीत्यर्थः ॥ कुतो जातेति ॥ कस्मात्कारणाज्जातेत्यर्थः ॥ कथं विष्णुं जेतुं शक्ता समर्थेत्यर्थः ॥ का शक्तिरिति ॥ तस्याः शक्तेः का शक्तिरस्ति यया शक्त्या युता स्वयं शक्तिर्विष्णुं वशीकरोति ॥ ८ ॥ पुनराश्चर्यमुपपादयति ॥ यस्त्विति ॥ ९ ॥ नीत इति ॥ स्वाधीनतामिति शेषः ॥ १० ॥ आश्चर्यभूत इति ॥ आश्चर्यात्मकः संदेह इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ नारद इति पूर्वान्वयि ॥ १३ ॥ १४ ॥ ते सर्व इति ॥ देवाद्या इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतरे नैयायिकैकदेशिन इत्यर्थः ॥ २४ ॥ सप्तेति ॥ पूर्वोक्तानि पंच साक्षिरूपं षष्ठमैतिह्यं सप्तममिति सप्त प्रमाणानि ॥ एतैरिति ॥ एतैरनेकधा भेदभिन्नैः प्रमाणैर्दुर्ज्ञेयं यत्परं ब्रह्म तदेव परमं मुख्यं जगत्कारणमस्तीति वेदांता आहुरिति शेषः ॥ २५ ॥ एवमेतानि सर्वमतानि वेदे एव संति तत्र किं मतं मुख्यमिति विमर्शो दुर्घट एव तथापि यत्र श्रुतिवाक्यानां परस्परं विरोधस्तत्रोपक्रमोपसंहारादिलिंगैः श्रुतितात्पर्यं निर्णीय तात्पर्यवती श्रुतिः प्रबलेति सिद्धांत उत्तरमीमांसायामुक्तः ॥ ननु तेन सिद्धांतेन ब्रह्मैव जगत्कारणमिति सिद्ध्यतीति चेत्तत्रानुमानेनागमेन श्रुतिवाक्येन च तद्ब्रह्म किं सशक्तिकं

तथा वेदेषु सर्वेषु गीतं नाम्ना त्रियंबकम् ॥ कपर्दिनं पंचवक्त्रं गौरीदेहार्धधारिणम् ॥ १७ ॥ कैलासवासनिरतं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥ भूतवृंदयुतं देवं दक्षयज्ञविघातकम् ॥ १८ ॥ तथा सूर्यं वेदविदः सायंप्रातर्दिनेदिने ॥ मध्याह्ने तु महाभागाः स्तुवंति विविधैः स्तवैः ॥ १९ ॥ तथा वेदेषु सर्वेषु सूर्योपासनमुत्तमम् ॥ परमात्मेति विख्यातं नाम तस्य महात्मनः ॥ २० ॥ अग्निः सर्वत्र वेदेषु संस्तुतो वेदवित्तमैः ॥ इंद्रश्चापि त्रिलोकेशो वरुणश्च तथाऽपरः ॥ २१ ॥ यथा गंगा प्रवाहैश्च बहुभिः परिवर्तते ॥ तथैव सर्वदेवेषु विष्णुः प्रोक्तो महर्षिभिः ॥ २२ ॥ त्रीण्येव हि प्रमाणानि पठितानि सुपंडितैः ॥ प्रत्यक्षं चानुमानं च शाब्दं चैव तृतीयकम् ॥ २३ ॥ चत्वार्येवेतरे प्राहुरुपमानयुतानि च ॥ अर्थापत्तियुतान्यन्ये पंच प्राहुर्महाधियः ॥ २४ ॥ सप्त पौराणिकाश्चैव प्रवदंति मनीषिणः ॥ एतैः प्रमाणैर्दुर्ज्ञेयं यद्ब्रह्म परमं च तत् ॥ २५ ॥ वितर्कश्चात्र कर्तव्यो बुद्ध्या चैवागमेन च ॥ निश्चयात्मिकया युक्त्या विचार्य च पुनः पुनः ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षतस्तु विज्ञानं चिंत्यं मतिमता सदा ॥ दृष्टांतेनापि सततं शिष्टमार्गानुसारिणा ॥ २७ ॥ विद्वांसोऽपि वदंत्येवं पुराणैः परिगीयते ॥ द्रुहिणे सृष्टिशक्तिश्च हरौ पालनशक्तिता ॥ २८ ॥ हरे संहारशक्तिश्च सूर्ये शक्तिः प्रकाशिका ॥ धराधरणशक्तिश्च शेषे कूर्मे तथैव च ॥ २९ ॥

जगत्कारणमुत शक्तिरहितमिति विचारः कर्तव्य इत्याह ॥ वितर्क इति ॥ अनुमानमित्यर्थः ॥ बुद्ध्येत्यस्यार्थो निश्चयात्मिकया युक्त्येति ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षत इति ॥ किंच मतिमता प्रत्यक्षतो यद्विज्ञानं तदपि चिंत्यं ग्राह्यं प्रमाणत्वेनेत्यर्थः॥ शिष्टमार्गः शिष्टाचारस्तदनुसारिणा दृष्टांतेन व्याप्तिग्राहकेणापि सततमनुमेयमिति शेषः॥२७॥ तमेव दृष्टांतमाह विद्वांसोऽपीति ॥ किं तद्गीयते तदाह । द्रुहिणे इति ॥ इत्थमनेकदृष्टांतैर्वस्तुमात्रे शक्तिमत्त्वव्याप्तिर्ग्राह्येति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥

साऽऽद्धेति ॥ या सर्वस्मिन्नाद्या शक्तिरस्ति शाक्तिः परिणता तत्तच्छक्तिरूपेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तथेति ॥ विद्वांसो वदंतीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ एवमिति ॥ यथा अत्र सर्वपदार्थत्वावच्छेदेन शक्तिमत्त्वव्याप्तिर्गृहीता तथा ब्रह्मणोऽपि पदार्थत्वावच्छिन्नत्वेन शक्तिरस्ति ॥ सा च शक्तिः सामर्थ्यरूपा न स्वाश्रयाद्भिन्ना भासते अग्निशक्त्यादावदृष्टत्वात् ॥ किंत्वभिन्नैव तदेव दर्शयितुमेवं सर्वगता शक्तिः सा ब्रह्मेति विविच्यते इत्यनेन स्वाश्रयाभेद एवोक्तः ॥ तथाच श्रुतिप्रतिपाद्यं ब्रह्म माया वा एषा नारसिंहीति न तस्य कार्यं करणं च विद्यते पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इत्यादिश्रुतिभिरनुमानादिभिश्च सशक्तिकमेव

साऽऽद्या शक्तिः परिणता सर्वस्मिन्या प्रतिष्ठिता ॥ दाहशक्तिस्तथा वह्नौ समीरे प्रेरणात्मिका ॥ ३० ॥ शिवोऽपि शवतां याति कुंडलिन्या विवर्जितः॥शक्तिहीनस्तु यः कश्चिदसमर्थः स्मृतो बुधैः॥३१॥एवं सर्वत्र भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च॥ब्रह्मादि स्तंबपर्यंतं ब्रह्मांडेऽस्मिन्महातपाः ॥ ३२ ॥शक्तिहीनं तु निंद्यं स्याद्वस्तुमात्रं चराचरम् ॥ अशक्तः शत्रुविजये गमने भोजने तथा ॥३३॥ एवं सर्वगता शक्तिः सा ब्रह्मेति विविच्यते ॥ योपास्या विविधैः सम्यग्विचार्या सुधिया सदा ॥ ३४ ॥ विष्णौ च सात्त्विकी शक्तिस्तया हीनोऽप्यकर्मकृत् ॥द्रुहिणे राजसी शक्तिर्यया हीनो ह्यसृष्टिकृत् ॥३५॥ शिवे च तामसी शक्तिस्तया संहारकारकः ॥ इत्यूह्य मनसा सर्वं विचार्य च पुनः पुनः॥३६॥शक्तिः करोति ब्रह्मांडं सा वै पालयतेऽखिलम् ॥ इच्छया संहरत्येषा जगदेतच्चराचरम्॥३७॥ न विष्णुर्न हरः शक्रो न ब्रह्मा न च पावकः॥न सूर्यो वरुणः शक्तः स्वे स्वे कार्ये कथंचन ॥ ३८॥ तया युक्ता हि कुर्वंति स्वानि कार्याणि ते सुराः ॥ सैव कारणकार्येषु प्रत्यक्षेणावगम्यते ॥ ३९ ॥

जगत्कारणमिति तदेवोपास्यमिति भावः ॥ एतेन का सा शक्तिरित्यस्योत्तरं ब्रह्मसामर्थ्यरूपा शक्तिरस्तीति बोधितम् ॥ सोपास्येति ॥ यतो ब्रह्मभिन्ना न शक्तिस्ततस्तस्या भजनेऽग्निशक्त्यां होमेऽग्नौ होमस्यार्थसिद्धत्ववद् ब्रह्मण उपासनं जातमेवेति सर्वेषां कारणभूता सैव शक्तिः साम्यावस्थात्मिकोपास्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मविष्णुरुद्रादिषु प्रसिद्धेष्वन्वयव्यतिरेकं दर्शयंस्तेषामेकैकगुणवत्तया न्यूनत्वेन नोपासनार्हत्वं श्रीभगवत्यपेक्षयेति दर्शयति। विष्णौ चेति ॥३५॥३६ ॥ कुतो जातेत्य स्योत्तरमाह शक्तिः करोतीति ॥ या सर्वस्य कर्त्री सा कस्माद्दुत्पद्येतानवस्थाप्रसंगादिति भावः ॥ अत एव शक्तेः शक्त्यंतरकल्पनमप्यनुचितामित्यर्थाद्बोध्यम् ॥ ३७ ॥३८॥ ३९ ॥

सगुणेति ॥ एकैकगुणविशिष्टेत्यर्थः ॥ निर्गुणा साम्यावस्थोपाधिकब्रह्मरूपेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यदि ब्रह्मादयो मुख्यास्तर्हि तेऽन्यं किमिति भजेयुर्भजंति च तस्मान्न ते मुख्याः किंतु परा शक्तिरेवेति भावः ॥ ४६ ॥ परब्रह्मैव तस्या रूपं नान्यदस्तीत्यभिप्रायेण ब्रह्मात्मिकामित्युक्तम् ॥ स्पष्टीकृतं चैतदस्माभिरुपोद्धाते ॥४७॥४८॥४९॥ यथा गजशरीरे प्रविष्टस्य चैतन्यस्य गज इति व्यवहारस्तथा प्रथमतो मायाशरीरे प्रविष्टस्य चैतन्यस्य

सगुणा निर्गुणा सा तु द्विधा प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ सगुणा रागिभिः सेव्या निर्गुणा तु विरागिभिः ॥ ४० ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां स्वामिनी सा निराकुला ॥ ददाति वांछितान्कामान्पूजिता विधिपूर्वकम् ॥ ४१ ॥ न जानंति जना मूढास्तां सदा मायया वृताः ॥ जानंतोऽपि नराः केचिन्मोहयंति परानपि ॥ ४२ ॥ पंडिताः स्वोदरार्थं वै पाखंडानि पृथक्पृथक् ॥ प्रवर्तयंति कलिना प्रेरिता मंदचेतसः ॥ ४३ ॥ कलावस्मिन्महाभागा नानाभेदसमुत्थिताः ॥ नान्ये युगे तथा धर्मा वेदबाह्याः कथंचन ॥ ४४ ॥ विष्णुश्चरत्यसावुग्रं तपो वर्षाण्यनेकशः ॥ ब्रह्मा हरस्त्रयो देवा ध्यायंतः कमपि ध्रुवम् ॥ ४५ ॥ कामयानाः सदा कामं ते त्रयः सर्वदैव हि ॥ यजंति यज्ञान्विविधान्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ४६ ॥ ते वै शक्तिं परां देवीं ब्रह्माख्यां परमात्मिकाम् ॥ ध्यायंति मनसा नित्यं नित्यां मत्वा सनातनीम् ॥ ४७ ॥ तस्माच्छक्तिः सदा सेव्या विद्वद्भिः कृतनिश्चयैः ॥ निश्चयः सर्वशास्त्राणां ज्ञातव्यो मुनिसत्तमाः ॥ ४८ ॥ कृष्णाच्छ्रुतं मया चैतत्तेन ज्ञातं तु नारदात् ॥ पितुः सकाशात्तेनापि ब्रह्मणा विष्णुवाक्यतः ॥४९॥ न श्रोतव्यं न मंतव्यमन्येषां वचनं बुधैः ॥ शक्तिरेव सदा सेव्या विद्वद्भिः कृतनिश्चयैः ॥५०॥ प्रत्यक्षमपि द्रष्टव्यमशक्तस्य विचेष्टितम् ॥ अतः सर्वेषु भूतेषु ज्ञातव्या शक्तिरेव हि ॥ ५१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥ सूत उवाच ॥ यदा विनिर्गता निद्रा देहात्तस्य जगद्गुरोः ॥ नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरसः ॥ १ ॥

मायाशक्तिरिति व्यवहारस्तदनंतरं गुणोत्पादादेकैकगुणविशिष्टमायाशबलब्रह्मण एव ब्रह्माविष्णुरुद्रा इत्यादिव्यवहारस्तथा च सर्वकारणं ब्रह्म मायाशक्तिसहितमेव भवतीति मायाशक्तिर्देवी भगवतीत्यादिमुख्यशब्दैरेवोपास्येत्याह ॥ शक्तिरेवेति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ सप्ताशीतिमहाश्लोकैर्मधुकैटभयोर्वधः ॥ देवीप्रसादाद्धरिणा कृत इत्येतदुच्यते ॥ १ ॥ मधुकैटभवधकथायां प्रसंगागतं विचारं समाप्य पुनस्तामेव कथामुत्थापयति

सूतः । यदा विनिर्गतेति ॥ यदा देहात्सा निद्रा निद्राभिमानिनी देवता निर्गता तदा सा निद्राभिमानिनी महाकाली तामसी शक्तिर्गगने मूर्तिमती तस्थौ

निःसृत्य गगने तस्थौ तामसी शक्तिरुत्तमा ॥ उदतिष्ठज्जगन्नाथो जृंभमाणः पुनः पुनः ॥ २ ॥ तदाऽपश्यत्स्थितं तत्र भयत्रस्तं प्रजापतिम् ॥ उवाच च महातेजा मेघगंभीरया गिरा ॥ ३ ॥ विष्णुरुवाच ॥ किमागतोऽसि भगवंस्तपस्त्यक्त्वाऽत्र पद्मज ॥ कस्माच्चिंतातुरोऽसि त्वं भयाकुलितमानसः ॥ ४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ त्वत्कर्णमलजौ देव दैत्यौ च मधुकैटभौ ॥ हंतुं मां समुपायातौ घोररूपौ महाबलौ ॥ ५ ॥ भयात्तयोः समायातस्त्वत्समीपं जगत्पते ॥ त्राहि मां वासुदेवाद्य भयत्रस्तं विचेतनम् ॥ ६ ॥ विष्णुरुवाच ॥ तिष्ठाद्य निर्भयो जातस्तौ हनिष्याम्यहं किल ॥ युद्धायाजग्मतुर्मूढौ मत्समीपं गतायुषौ ॥७॥ सूत उवाच ॥ एवं वदति देवेशे दानवौ तौ महाबलौ ॥ विचिन्वानावजं चोभौ संप्राप्तौ मदगर्वितौ ॥८॥ निराधारौ जले तत्र संस्थितौ विगतज्वरौ ॥ तावूचतुर्मदोन्मत्तौ ब्रह्माणं मुनिसत्तमाः ॥ ९ ॥ पलायित्वा समायातः सन्निधावस्य किं ततः ॥ युद्धं कुरु हनिष्यावः पश्यतोऽस्यैव सन्निधौ ॥ १० ॥ पश्चादेनं हनिष्यावः सर्पभोगोपरि स्थितम् ॥ त्वमद्य कुरु संग्रामं दासोऽस्मीति च वा वद ॥ ११ ॥ सूत उवाच ॥ तच्छुत्वा वचनं विष्णुस्तावुवाच जनार्दनः ॥ कुरुतं समरं कामं मया दानवपुंगवौ ॥१२॥ हरिष्यामि मदं चाहं युवयोर्मत्तयोः किल ॥ आगच्छतं महाभागौ श्रद्धा चेद्वां महाबलौ ॥१३॥ सूत उवाच ॥ श्रुत्वा तद्वचनं चोभौ क्रोधव्याकुललोचनौ ॥ निराधारौ जलस्थौ च युद्धोद्युक्तौ बभूवतुः ॥१४॥ मधुश्च कुपितस्तत्र हरिणा सह संयुगम् ॥ कर्तुं प्रचलितस्तूर्णं कैटभस्तु तथा स्थितः ॥१५॥ बाहुयुद्धं तयोरासीन्मल्लयोरिव मत्तयोः ॥ श्रांते मधौ कैटभस्तु संग्राममकरोत्तदा ॥१३॥ पुनर्मधुः कैटभश्च युयुधाते पुनः पुनः ॥ बाहुयुद्धेन रागांधौ विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १७ ॥ प्रेक्षकस्तु तदा ब्रह्मा देवी चैवांतरिक्षगा ॥ न मम्लतुस्तदा तौ तु विष्णुस्तु म्लानिमाप्तवान् ॥ १८ ॥

तयोर्दैत्ययोर्मोहार्थम् ॥१॥२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ न मम्लतुर्न म्लानौ बभूवतुः ॥१८॥

पंचवर्षसहस्राणि यदा जातानि युद्ध्यता ॥ हरिणा चिंतितं तत्र कारणं मरणे तयोः ॥ १९ ॥ पंचवर्षसहस्राणि मया युद्धं कृतं
किल ॥ न श्रांतौ दानवौ घोरौ श्रांतोऽहं चैतदद्भुतम् ॥ २० ॥ क्व गतं मे बलं शौर्यं कस्माच्चेमावनामयौ ॥ किमत्र कारणं चिंत्यं
विचार्य मनसा त्विह ॥ २१ ॥ इति चिंतापरं दृष्ट्वा हरिं हर्षपरावुभौ ॥ ऊचतुस्तौ मदोन्मत्तौ मेघगंभीरनिःस्वनौ ॥ २२ ॥ तव
नोचेद्बलं विष्णो यदि श्रांतोऽसि युद्धतः ॥ ब्रूहि दासोऽस्मि वां नूनं कृत्वा शिरसि चांजलिम् ॥ २३ ॥ न चेद्युद्धं कुरुष्वाद्य
समर्थोऽसि महामते ॥ हत्वा त्वां निहनिष्यावः पुरुषं च चतुर्मुखम् ॥ २४ ॥ सूत उवाच ॥ श्रुत्वा तद्भाषितं विष्णुस्तयोस्तस्मिन्महोदधौ
॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णं सामपूर्वं महामनाः ॥ २५ ॥ हरिरुवाच ॥ श्रांते भीते त्यक्तशस्त्रे पतिते बालके तथा ॥ प्रहरंति
न वीरास्ते धर्म एष सनातनः ॥ २६ ॥ पंचवर्षसहस्राणि कृतं युद्धं मया त्विह ॥ एकोऽहं भ्रातरौ वां च बलिनौ सदृशौ तथा
॥२७॥ कृतं विश्रमणं मध्ये युवाभ्यां च पुनः पुनः ॥ तथा विश्रमणं कृत्वा युध्येऽहं नात्र संशयः ॥ २८ ॥ तिष्ठतं हि युवां तावद्बलवंतौ
मदोत्कटौ ॥ विश्रम्याहं करिष्यामि युद्धं वा न्यायमार्गतः ॥ २९ ॥ सूत उवाच ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य विश्रब्धौ दानवोत्तमौ
॥ संस्थितौ दूरतस्तत्र संग्रामे कृतनिश्चयौ ॥ ३० ॥ अतिदूरे च तौ दृष्ट्वा वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥ दध्यौ च मनसा तत्र कारणं
मरणे तयोः ॥ ३१ ॥ चिंतनाज्ज्ञानमुत्पन्नं देवीदत्तवरावुभौ ॥ कामं वांछितमरणौ न मम्लतुरतस्त्विमौ ॥ ३२ ॥ वृथा मया कृतं
युद्धं श्रमोऽयं मे वृथा गतः ॥ करोमि च कथं युद्धमेवं ज्ञात्वा विनिश्चयम् ॥ ३३ ॥ अकृते च तथा युद्धे कथमेतौ गमिष्यतः ॥
विनाशं दुःखदौ नित्यं दानवौ वरदर्पितौ ॥ ३४ ॥ भगवत्या वरो दत्तस्तया सोऽपि च दुर्घटः ॥ मरणं चेच्छया कामं दुःखितोऽपि
न वांछति ॥ ३५ ॥ रोगग्रस्तोऽपि दीनोऽपि न मुमूर्षति कश्चन ॥ कथं चेमौ मदोन्मत्तौ मर्तुकामौ भविष्यतः ॥ ३६ ॥ नन्वद्य
शरणं यामि विद्यां शक्तिं सुकामदाम् ॥ विना तया न सिध्यंति कामाः सम्यक्प्रसन्नया ॥ ३७ ॥ एवं संचिंत्यमानस्तु गगने संस्थितां
शिवाम् ॥ अपश्यद्भगवान्विष्णुर्योगनिद्रां मनोहराम् ॥ ३८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ विश्रमणं विश्रामः ॥२८॥२९॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वरदां भुवनेश्वरीमिति ॥ यद्यपि साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिणी भुवनेश्वरी न तामसी शक्तिस्तथाऽपि साम्यावस्थात्मकभुवनेश्वर्येव तमोगुणयुक्ता सती महाकाली पदवाच्येति तामस्या महाकाल्याः श्रीभुवनेश्वर्या अभेदस्य सत्त्वात्तामस्याः शक्तेर्भुवनेश्वरीति नाम्ना व्यवहारः कृतः ॥ ३९ ॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७ ॥

कृतांजलिरमेयात्मा तां च तुष्टाव योगवित् ॥ विनाशार्थं तयोस्तत्र वरदां भुवनेश्वरीम् ॥३९॥ विष्णुरुवाच ॥ नमो देवि महामाये सृष्टिसंहारकारिणि ॥ अनादिनिधने चंडि भुक्तिमुक्तिप्रदे शिवे ॥ ४० ॥ न ते रूपं विजानामि सगुणं निर्गुणं तथा ॥ चरित्राणि कुतो देवि संख्यातीतानि यानि ते ॥४१॥ अनुभूतो मया तेऽद्य प्रभावश्चातिदुर्घटः ॥ यदहं निद्रया लीनः संजातोऽस्मि विचेतनः ॥४२॥ ब्रह्मणा चातियत्नेन बोधितोऽपि पुनः पुनः ॥ न प्रबुद्धः सर्वथाऽहं संकोचितषडिंद्रियः ॥ ४३ ॥ अचेतनत्वं संप्राप्तः प्रभावात्तव चांबिके ॥ त्वया मुक्तः प्रबुद्धोऽहं युद्धं च बहुधा कृतम् ॥ ४४ ॥ श्रांतोऽहं न च तौ श्रांतौ त्वया दत्तवरौ वरौ ॥ ब्रह्माणं हंतुमायातौ दानवौ मदगर्वितौ ॥ ४५ ॥ आहूतौ च मया कामं द्वंद्वयुद्धाय मानदे ॥ कृतं युद्धं महाघोरं मया ताभ्यां महार्णवे ॥४६॥ मरणे वरदानं ते ततो ज्ञातं महाद्भुतम् ॥ ज्ञात्वाऽहं शरणं प्राप्तस्त्वामद्य शरणप्रदाम् ॥ ४७ ॥ साहाय्यं कुरु मे मातः खिन्नोऽहं युद्धकर्मणा ॥ दृप्तौ तौ वरदानेन तव देवार्तिनाशने ॥ ४८ ॥ हंतुं मामुद्यतौ पापौ किं करोमि क्व यामि च ॥ इत्युक्ता सा तदा देवी स्मितपूर्वमुवाच ह ॥ ४९ ॥ प्रणमंतं जगन्नाथं वासुदेवं सनातनम् ॥ देवदेव हरे विष्णो कुरु युद्धं पुनः स्वयम् ॥५०॥ वंचयित्वा त्विमौ शूरौ हंतव्यौ च विमोहितौ ॥ मोहयिष्याम्यहं नूनं दानवौ वक्रया दृशा ॥ ५१ ॥ जहि नारायणाशु त्वं मम मायाविमोहितौ ॥ सूत उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विष्णुस्तस्याः प्रीतिरसान्वितम् ॥ ५२ ॥ संग्रामस्थलमासाद्य तस्थौ तत्र महार्णवे ॥ तदाऽऽयातौ च तौ धीरौ युद्धकामौ महाबलौ ॥ ५३ ॥ वीक्ष्य विष्णुं स्थितं तत्र हर्षयुक्तौ बभूवतुः ॥ तिष्ठ तिष्ठ महाकाम कुरु युद्धं चतुर्भुज ॥ ५४ ॥ दैवाधीनौ विदित्वाऽद्य नूनं जयपराजयौ ॥ सबलो जयमाप्नोति दैवाज्जयति दुर्बलः ॥ ५५ ॥ सर्वथैव न कर्तव्यौ हर्षशोकौ महात्मना ॥ पुरा वै बहवो दैत्या जिता दानववैरिणा ॥ ५६ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ वक्रया दृशेति कटाक्षेणेत्यर्थः ॥५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ पुरा वै इति ॥ दानववैरिणा मया पुरा बहवो दैत्या जिता इति हर्षो न कर्तव्यः

अधुना चानयोर्मधुकैटभयोः सार्धं युध्यमानः पराजित इति शोकोऽपि न कर्तव्यः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

अधुना चानयोः सार्धं युध्यमानः पराजितः ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्त्वा तौ महाबाहू युद्धाय समुपस्थितौ ॥ ५७ ॥ वीक्ष्य विष्णुर्जघानाशु मुष्टिनाऽद्भुतकर्मणा ॥ तावप्यतिबलोन्मत्तौ जघ्नतुर्मुष्टिना हरिम् ॥ ५८ ॥ एवं परस्परं जातं युद्धं परमदारुणम् ॥ युध्यमानौ महावीर्यौ दृष्ट्वा नारायणस्तदा ॥ ५९ ॥ अपश्यत्संमुखं देव्याः कृत्वा दीनां दृशं हरिः ॥ सूत उवाच ॥ तं वीक्ष्य तादृशं विष्णुं करुणारससंयुतम् ॥ ६० ॥ जहासातीव ताम्राक्षी वीक्षमाणा तदाऽसुरौ ॥ तौ जघान कटाक्षैश्च कामबाणैरिवापरैः ॥ ६१ ॥ मंदस्मितयुतैः कामप्रेमभावयुतैरनु ॥ दृष्ट्वा मुमुहतुः पापौ देव्या वक्रविलोकनम् ॥ ६२ ॥ विशेषमिति मन्वानौ कामबाणातिपीडितौ ॥ वीक्षमाणौ स्थितौ तत्र तां देवीं विशदप्रभाम् ॥ ६३ ॥ हरिणाऽपि च तद् दृष्टं देव्यास्तत्र चिकीर्षितम् ॥ मोहितौ तौ परिज्ञाय भगवान्कार्यवित्तमः ॥ ६४ ॥ उवाच तौ हसञ्श्लक्ष्णं मेघगंभीरया गिरा ॥ वरं वरयतं वीरौ युवयोर्योऽभिवांछितः ॥ ६५ ॥ ददामि परमप्रीतो युद्धेन युवयोः किल ॥ दानवा बहवो दृष्टा युध्यमाना मया पुरा ॥ ६६ ॥ युवयोः सदृशः कोऽपि न दृष्टो न च वै श्रुतः ॥ तस्मात्तुष्टोऽस्मि कामं वै निस्तुलेन बलेन च ॥ ६७ ॥ भ्रात्रोश्च वांछितं कामं प्रयच्छामि महाबलौ ॥ सूत उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विष्णोः साभिमानौ स्मरातुरौ ॥ ६८ ॥ वीक्षमाणौ महामायां जगदानंदकारिणीम् ॥ तमूचतुश्च कामार्तौ विष्णुं कमललोचनौ ॥ ६९ ॥ हरे न याचकावावां त्वं किं दातुमिहेच्छसि ॥ ददाव तुभ्यं देवेश दातारौ नौ न याचकौ ॥ ७० ॥ प्रार्थय त्वं हृषीकेश मनोभिलषितं वरम् ॥ तुष्टौ स्वस्तव युद्धेन वासुदेवाद्भुतेन च ॥ ७१ ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्दनः ॥ भवेतामद्य मे तुष्टौ मम वध्यावुभावपि ॥ ७२ ॥ सूत उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विष्णोर्दानवौ चातिविस्मितौ ॥ वंचिताविति मन्वानौ तस्थतुः शोकसंयुतौ ॥ ७३ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

॥७४॥७५॥७६॥ ७७ ॥ निर्जलं जलरहितं स्थलमित्यर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ मोदिनीति ॥ मधुकैटभवधे जाते पश्चाद्वराहेण यदा
पृथिव्युद्धृता तदा सा मेदोयुक्ता जातेति ॥ मेदोऽस्ति यस्यामिति व्युत्पत्तेर्मेदिनीति नाम जातमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ महाविद्येति ॥ यस्मात्कारणात्सर्वश्रुतिप्रति
पाद्यसाम्यावस्थमायाशबलब्रह्मरूपा भगवती सर्वकारणकारणा एकैकगुणोपाधिब्रह्माद्यपेक्षया सर्वोत्कृष्टा ततः सैवोपास्या ध्येया ज्ञेया चेति भावः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

विचार्य मनसा तौ तु दानवौ विष्णुमूचतुः ॥ प्रेक्ष्य सर्वं जलमयं भूमिं स्थलविवर्जिताम् ॥७४॥ हरे योऽयं वरो दत्तस्त्वया पूर्वं
जनार्दन ॥ सत्यवागसि देवेश देहि तं वांछितं वरम् ॥ ७५ ॥ निर्जले विपुले देशे हनस्व मधुसूदन ॥ वध्यावावां तु भवतः
सत्यवाग्भव माधव ॥ ७६ ॥ स्मृत्वा चक्रं तदा विष्णुस्तावुवाच हसन्हरिः ॥ हन्म्यद्य वां महाभागौ निर्जले विपुले स्थले
॥ ७७ ॥ इत्युक्त्वा देवदेवेश ऊरू कृत्वाऽतिविस्तरौ ॥ दर्शयामास तौ तत्र निर्जलं च जलोपरि ॥ ७८ ॥ नास्त्यत्र दानवौ वारि
शिरसी मुंचतामिह ॥ सत्यवागहमद्यैव भविष्यामि च वां तथा ॥ ७९ ॥ तदाकर्ण्य वचस्तथ्यं विचिंत्य मनसा च तौ ॥
वर्धयामासतुर्देहं योजनानां सहस्रकम् ॥८०॥ भगवान्द्विगुणं चक्रे जघनं विस्मितौ तदा ॥ शीर्षे संदधतां तत्र जघने परमाद्भुते
॥८१॥ रथांगेन तदा भिन्ने विष्णुना प्रभविष्णुना॥जघनोपरि वेगेन प्रकृष्टे शिरसी तयोः ॥८२॥ गतप्राणौ तदा जातौ दानवौ मधु
कैटभौ ॥ सागरः सकलो व्याप्तस्तदा वै मेदसा तयोः ॥ ८३ ॥ मेदिनीति ततो जातं नाम पृथ्व्याः समंततः ॥ अभक्षा मृत्तिका
तेन कारणेन मुनीश्वराः ॥ ८४ ॥ इति वः कथितं सर्वं यत्पृष्टोऽस्मि सुनिश्चितम् ॥ महाविद्या महामाया सेवनीया सदा बुधैः
॥ ८५ ॥ आराध्या परमा शक्तिः सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ नातः परतरं किंचिदधिकं भुवनत्रये ॥ ८६ ॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं
वेदशास्त्रार्थनिर्णयः ॥ पूजनीया परा शक्तिर्निर्गुणा सगुणाऽथवा॥८७॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे नवमोऽध्यायः
॥ ९ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ सूत पूर्वं त्वया प्रोक्तं व्यासेनामिततेजसा॥ कृत्वा पुराणमखिलं शुकायाध्यापितं शुभम् ॥ १ ॥

॥ ८७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ षट्त्रिंशत्पद्यकैः सार्धैर्वरदानं शिवस्य च ॥ व्यासाय पुत्रविषयं जातमित्येतदीर्यते ॥ १ ॥
पूर्वं व्यासे पुत्रलाभार्थमनुष्ठानचिकीर्षया पर्वतं गते सति कस्य देवस्याऽऽराधना कर्तव्येति जिज्ञासायां सत्यां नारदसमागमे जाते नारदेन ब्रह्मविष्णुसंवाद

मुखेन भगवत्येव सर्वोत्कृष्टा आराध्येति स्थापितं मध्ये प्रसंगागताः कथाः समापिताः ॥ भगवत्या आराधनेन कथं पुत्रात्पोत्तजातात त्वद्याप्यवशिष्टं तद्दषयः पृच्छात
॥ सूतेति ॥ १ ॥ कृष्णतो वेदव्यासात् ॥ २ ॥ ३ ॥ तपश्चचारेति ॥ शक्तिरेवाऽऽराध्येतिं नारदाच्छुत्वा तस्या वाग्भवं बीजं नारदेनोपदिष्टं गृहीत्वा तज्जपंस्तपश्चचा
रेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ जपकाले एतादृशीं भावनां कृतवानित्याह ॥ अग्नेर्भूमेरिति ॥ वीर्येण शक्त्येत्यर्थः ॥ संमितस्तुल्यः ॥ ६ ॥ अतिष्ठदिति ॥ तप इति शेषः । यद्यपि

व्यासेन तु तपस्तप्त्वा कथमुत्पादितः शुकः ॥ विस्तरं ब्रूहि सकलं यच्छ्रुतं कृष्णतस्त्वया ॥२॥ सूत उवाच ॥ प्रवक्ष्यामि शुकोत्पत्तिं
व्यासात्सत्यवतीसुतात् ॥ यथोत्पन्नः शुकः साक्षाद्योगिनां प्रवरो मुनिः ॥३॥ मेरुशृंगे महारम्ये व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ तपश्चचार
सोऽत्युग्रं पुत्रार्थं कृतनिश्चयः ॥ ४ ॥ जपन्नेकाक्षरं मंत्रं वाग्बीजं नारदाच्छ्रुतम् ॥ ध्यायन्परां महामायां पुत्रकामस्तपोनिधिः ॥
॥ ५ ॥ अग्नेर्भूमेस्तथा वायोरंतरिक्षस्य चाप्ययम् ॥ वीर्येण संमितः पुत्रो मम भूयादिति स्म ह ॥ ६ ॥ अतिष्ठत्स गताहारः
शतसंवत्सरं प्रभुः ॥ आराधयन्महादेवं तथैव च सदा शिवाम् ॥७॥ शक्तिः सर्वत्र पूज्येति विचार्य च पुनः पुनः ॥ अशक्तो निंद्यते
लोके शक्तस्तु परिपूज्यते ॥ ८ ॥ यत्र पर्वतशृङ्गे वै कर्णिकारवनाद्भुते ॥ क्रीडंति देवताः सर्वे मुनयश्च तपोधिकाः ॥ ९ ॥ आदित्या
वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनौ तथा ॥ वसंति मुनयो यत्र ये चान्ये ब्रह्मवित्तमाः ॥ १० ॥ तत्र हेमगिरेः शृंगे संगीतध्वनिनादिते ॥
तपश्चचार धर्मात्मा व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ ११ ॥ ततोऽस्य तेजसा व्याप्तं विश्वं सर्वं चराचरम् ॥ अग्निवर्णा जटा जाताः पाराशर्य
स्य धीमतः ॥ १२ ॥ ततोऽस्य तेज आलक्ष्य भयमाप शचीपतिः ॥ तुरासाहं तदा दृष्ट्वा भयत्रस्तं श्रमातुरम् ॥ १३ ॥
उवाच भगवान्रुद्रो मघवंतं तथा स्थितम् ॥ शंकर उवाच ॥ कथमिंद्राद्य भीतोऽसि किं दुःखं ते सुरेश्वर ॥ १४ ॥ अमर्षो नैव
कर्तव्यस्तापसेषु कदाचन ॥ तपश्चरंति मुनयो ज्ञात्वा मां शक्तिसंयुतम् ॥ १५ ॥ न त्वेतेऽहितमिच्छंति तापसाः सर्वथैव हि ॥
इत्युक्तवचनः शक्रस्तमुवाच वृषध्वजम् ॥ १६ ॥

व्यासेन नारदमुखाद्भगवतीं सर्वोत्कृष्टां श्रुत्वा पराशक्तेरेव ध्यानं कृतं तथाऽपि शक्तेर्ध्याने कृते शिवस्य ध्यानं जातमेवेत्यभिप्रायेण आराधयन्महादेवमित्युक्तम् ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अहितमिति च्छेदः ॥ अहितं नेच्छंतीत्यर्थः ॥ इत्युक्तं वचनं यस्मै स इत्युक्तवचनः शक्रः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ गुह्यं गुप्तमग्निं ममंथेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ मंथानो मंथनदंडः ॥ २४ ॥ पुत्रारणिः पुत्रजननी कामिनी मम नास्ति ॥२५॥

कस्मात्तपस्यति व्यासः कोऽर्थस्तस्य मनोगतः ॥ शिव उवाच पाराशर्यस्तु पुत्रार्थी तपश्चरति दुश्चरम् ॥ १७ ॥ पूर्णं वर्षशतं जातं ददाम्यद्य सुतं शुभम् ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्त्वा वासवं रुद्रो दयया मुदिताननः ॥ १८ ॥ गत्वा ऋषिसमीपं तु तमुवाच जगद्गुरुः ॥ उत्तिष्ठ वासवीपुत्र पुत्रस्ते भविता शुभः ॥ १९ ॥ सर्वतेजोमयो ज्ञानी कीर्तिकर्ता तवानघ ॥ अखिलस्य जनस्यात्र वल्लभस्ते सुतः सदा ॥२०॥ भविष्यति गुणैः पूर्णः सात्त्विकैः सत्यविक्रमः ॥ सूत उवाच ॥ तदाकर्ण्य वचः श्लक्ष्णं कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥२१॥ शूलपाणिं नमस्कृत्य जगामाश्रममात्मनः ॥ स गत्वाऽऽश्रममेवाशु बहुवर्षश्रमातुरः ॥ २२ ॥ अरणीसहितं गुह्यं ममंथाग्निं चिकीर्षया ॥ मंथनं कुर्वतस्तस्य चित्ते चिंताभरस्तदा ॥ २३ ॥ प्रादुर्बभूव सहसा सुतोत्पत्तौ महात्मनः ॥ मंथानारणिसंयोगान्मंथनाच्च समुद्भवः ॥ २४ ॥ पावकस्य यथा तद्वत्कथं मे स्यात्सुतोद्भवः ॥ पुत्रारणिस्तु या ख्याता सा ममाद्य न विद्यते ॥ २५ ॥ तरुणी रूपसंपन्ना कुलोत्पन्ना पतिव्रता ॥ कथं करोमि कांतां च पादयोः शृंखलासमाम् ॥ २६ ॥ पुत्रोत्पादनदक्षां च पातिव्रत्ये सदा स्थिताम् ॥ पतिव्रताऽपि दक्षाऽपि रूपवत्यपि कामिनी ॥ २७ ॥ सदा बंधनरूपा च स्वेच्छासुखविधायिनी ॥ शिवोऽपि वर्तते नित्यं कामिनीपाशसंयुतः ॥ २८ ॥ कथं करोम्यहं चात्र दुघटं च गृहाश्रमम् ॥ एवं चिंतयतस्तस्य घृताची दिव्यरूपिणी ॥ २९ ॥ प्राप्ता दृष्टिपथं तत्र समीपे गगने स्थिता ॥ तां दृष्ट्वा चपलापांगीं समीपस्थां वराप्सराम् ॥३०॥ पंचबाणपरीतांगस्तूर्णमासीद्धृतव्रतः ॥ चिंतयामास च तदा किं करोम्यद्य संकटे ॥ ३१ ॥ धर्मस्य पुरतः प्राप्ते कामभावे दुरासदे ॥ अंगीकरोमि यद्येनां वंचनार्थमिहागताम् ॥ ३२ ॥ हसिष्यंति महात्मानस्तापसा मां तु विह्वलम् ॥ तपस्तप्त्वा महाघोरं पूर्णं वर्षशतं त्विह ॥ ३३ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ धृतव्रत इति ॥ धृतव्रतोऽपि पंचबाणेन परीतांगो विद्धांग आसीदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ हासमेवाह । तपस्तप्त्वेति ॥ ३३ ॥

यदि स्यादतुलमिति ॥ इयमप्सरा भोगं दत्त्वा गमिष्याति न त्वनया गृहस्थाश्रमजन्यं सुखं स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥ गृहस्थाश्रमसंभूतं पुण्यमिति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ षडशीतिमहाश्लोकैर्बुधोत्पत्तिस्तु कथ्यते ॥ कामबाणैस्तु विद्धत्वं महतां यत्र भण्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये

दृष्ट्वाऽप्सरां च विवशः कथं जातो महातपाः ॥ कामं निंदाऽपि भवतु यदि स्यादतुलं सुखम् ॥ ३४ ॥ गृहस्थाश्रमसंभूतं
सुखदं पुत्रकामदम् ॥ स्वर्गदं च तथा प्रोक्तं ज्ञानिनां मोक्षदं तथा ॥ ३५ ॥ न भविष्यति तन्नूनमनया देवकन्यया ॥
नारदाच्च मया पूर्वं श्रुतमस्ति कथानकम् ॥ यथोर्वशीवशो राजा पराभूतः पुरूरवाः ॥ ३६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे
प्रथमस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ऋषय ऊचुः ॥ कोऽसौ पुरूरवा राजा कोर्वशी देवकन्यका ॥ कथं कष्टं च संप्राप्तं तेन राज्ञा
महात्मना ॥ १ ॥ सर्वं कथानकं ब्रूहि लोमहर्षणजाऽधुना ॥ श्रोतुकामा वयं सर्वे त्वन्मुखाब्जच्युतं रसम् ॥ २ ॥ अमृतादपि मिष्टा
ते वाणी सूत रसात्मिका ॥ न तृप्यामो वयं सर्वे सुधया च यथाऽमराः ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ शृणुध्वं मुनयः सर्वे कथां दिव्यां
मनोरमाम् ॥ वक्ष्याम्यहं यथा बुद्ध्या श्रुतां व्यासवरोत्तमात् ॥ ४ ॥ गुरोस्तु दयिता भार्या तारा नामेति विश्रुता ॥ रूपयौवनयुक्ता
सा चार्वंगी मदविह्वला ॥ ५ ॥ गतैकदा विधोर्धाम यजमानस्य भामिनी ॥ दृष्टा च शशिनाऽत्यर्थं रूपयौवनशालिनी ॥ ६ ॥
कामातुरस्तदा जातः शशी शशिमुखीं प्रति ॥ साऽपि वीक्ष्य विधुं कामं जाता मदनपीडिता ॥ ७ ॥ तावन्योन्यं प्रेमयुक्तौ स्म
रार्तौ च बभूवतुः ॥ तारा शशी मदोन्मत्तौ कामबाणप्रपीडितौ ॥ ८ ॥ रेमाते मदमत्तौ तौ परस्परस्पृहान्वितौ ॥ दिनानि कति
चित्तत्र जातानि रममाणयोः ॥ ९ ॥ बृहस्पतिस्तु दुःखार्तस्तारामानयितुं गृहम् ॥ प्रेषयामास शिष्यं तु नायाता सा वशीकृता ॥ १० ॥
पुनःपुनर्यदा शिष्यं परावर्तत चंद्रमाः ॥ बृहस्पतिस्तदा क्रुद्धो जगाम स्वयमेव हि ॥ ११ ॥

यथोर्वशीविशो राजा पराभूतः पुरूरवा इत्युक्तं तत्र कोऽसौ पुरूरवाः कथमुत्पन्न इति ऋषयः पृच्छांति। कोऽसाविति॥ कष्टं क्लेशः ॥ १ ॥ २ ॥ न तृप्याम इति ॥ तर्यति
शेषः ॥ ३ ॥ यथा श्रुतां तथेति शेषः ॥ ४ ॥ ५॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥१२॥१३ ॥ तव देवगुरुश्चाहमिति॥हे देव तवाहं गुरुरस्मीत्यन्वयः ॥ किं रक्षितांति किमर्थं रक्षितेत्यर्थः ॥१४॥१५॥१६॥ नोचेद्धक्ष्यामीति ॥ शापमिति शेषः ॥१७॥१८॥ क्रोधात्ते त्विति ॥ ब्राह्मणाः क्रोधादेव दुराराध्या अपूज्या भवंतीत्यर्थः ॥ अथ क्रोधवर्जिता धर्मशास्त्रज्ञाः पूजार्हा भवंति ॥ एते ये पूजार्हा उक्तास्ततस्तेभ्योऽन्यथा प्रकारेण

गत्वा सोमगृहं तत्र वाचस्पतिरुदारधीः ॥ उवाच शशिनं क्रुद्धः स्मयमानं मदान्वितम् ॥ १२ ॥ किं कृतं किल शीतांशो कर्म धर्मविगर्हितम् ॥ रक्षिता मम भार्येयं सुन्दरी केन हेतुना॥ १३ ॥ तव देव गुरुश्चाहं यजमानोऽसि सर्वथा ॥ गुरुभार्या कथं मूढ भुक्ता किं रक्षिताऽथवा ॥ १४ ॥ ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतल्पगः ॥ महापातकिनो ह्येते तत्संसर्गी च पंचमः ॥ १५ ॥ महापातकयुक्तस्त्वं दुराचारोऽतिगर्हितः ॥ न देवसदनार्होऽसि यदि भुक्तेयमंगना ॥ १६ ॥ मुंचेमामसितापांगीं नयामि सदनं मम ॥ नोचेद्धक्ष्यामि दुष्टात्मन्गुरुदारापहारिणम् ॥ १७ ॥ इत्येवं भाषमाणं तमुवाच रोहिणीपतिः ॥ गुरुं क्रोधसमायुक्तं कांताविरहदुःखितम् ॥ १८ ॥ इंदुरुवाच ॥ क्रोधात्ते तु दुराराध्या ब्राह्मणाः क्रोधवर्जिताः ॥ पूजार्हा धर्मशास्त्रज्ञा वर्जनीयास्ततोऽन्यथा ॥ १९ ॥ आगमिष्यति सा कामं गृहं ते वरवर्णिनी॥ अत्रैव संस्थिता बाला का ते हानिरिहानघ ॥ २० ॥ इच्छया संस्थिता चात्र सुखकामार्थिनी हि सा॥ दिनानि कतिचित्स्थित्वा स्वेच्छया चागमिष्यति ॥२१॥ त्वयैवोदाहृतं पूर्वं धर्मशास्त्रमतं तथा॥ न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्मणा ॥ २२॥ इत्युक्तः शशिना तत्र गुरुरत्यंतदुःखितः ॥ जगाम स्वगृहं तूर्णं चिंताविष्टः स्मरातुरः ॥२३॥ दिनानि कतिचित्तत्र स्थित्वा चिंतातुरो गुरुः ॥ ययावथ गृहं तस्य त्वरितश्चौषधीपतेः ॥ २४ ॥ स्थितः क्षत्त्रा निषिद्धोऽसौ द्वारदेशे रुषाऽन्वितः ॥ नाजगाम शशी तत्र चुकोपाति बृहस्पतिः ॥ २५ ॥ अयं मे शिष्यतां यातो गुरुपत्नीं तु मातरम् ॥ जग्राह बलतोऽधर्मी शिक्षणीयो मयाऽधुना ॥ २६ ॥

ये क्रोधयुक्तास्ते पूजायां वर्जनीया इति शास्त्रमर्यादा अतस्त्वं गुरो क्रोधं विहाय पूज्यो भव न तु तमालंब्यापूज्यो भवेति भावः ॥१९॥२०॥२१ ॥ पातके कृतेऽपि चारेण रजःसंचारेण रजोदर्शनेन स्त्री न दुष्यतीति त्वया बार्हस्पत्यमते उक्तमिति भावः ॥ तदुक्तम्॥प्रायश्चित्तं भवेत्स्त्रीणां यन्मासे रजसश्च्युतिरिति॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ शीघ्रं निर्गत इति ॥ तस्य निराशाकरणं विना शांतिर्न भविष्यतीति मत्वा निराशाकरणार्थं शीघ्रं निर्गत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कामार्तस्येति ॥ यद्यपि कामार्तानामिंद्रप्रभृतीनां गौतमादिशापबाधा जातैव तथाऽपि कामार्तस्येतीयमुक्तिः यथा मदकरमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्ष

उवाच वाचं कोपात्तु द्वारदेशे स्थितो बहिः ॥ किं शेषे भवने मंद पापाचार सुराधम ॥ २७ ॥ देहि मे कामिनीं शीघ्रं नोचेच्छापं
ददाम्यहम् ॥ करोमि भस्मसान्नूनं न ददासि प्रियां मम ॥ २८ ॥ सूत उवाच ॥ क्रूराणि चैवमादीनि भाषणानि बृहस्पतेः ॥
श्रुत्वा द्विजपतिः शीघ्रं निर्गतः सदनाद्बहिः ॥ २९ ॥ तमुवाच हसन्सोमः किमिदं बहु भाषसे ॥ न ते योग्याऽसितापांगी सर्व
लक्षणसंयुता ॥ ३० ॥ कुरूपां च स्वसदृशीं गृहाणान्यां स्त्रियं द्विज ॥ भिक्षुकस्य गृहे योग्या नेदृशी वरवर्णिनी ॥ ३१ ॥
रतिः स्वसदृशे कांते नार्याः किल निगद्यते ॥ त्वं न जानासि मंदात्मन्कामशास्त्रविनिर्णयम् ॥३२॥ यथेष्टं गच्छ दुर्बुद्धे नाहं दास्या
मि कामिनीम् ॥ यच्छक्यं कुरु तत्कामं न देया वरवर्णिनी ॥३३॥ कामार्तस्य च ते शापो न मां बाधितुमर्हति॥नाहं ददे गुरो
कांतां यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ३४ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्तः शशिना चेज्यश्चिंतामाप रुषाऽन्वितः ॥ जगाम तरसा सद्म क्रोध
युक्तः शचीपतेः ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा शतक्रतुस्तत्र गुरुं दुःखातुरं स्थितम् ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः पूजयित्वा सुसंस्थितः
॥ ३६ ॥ पप्रच्छ परमोदारस्तं तथाऽवस्थितं गुरुम् ॥ का चिंता ते महाभाग शोकार्तोऽसि महामुने ॥ ३७ ॥ केनापमानितो
ऽसि त्वं मम राज्ये गुरुश्च मे ॥ त्वदधीनमिदं सर्वं सैन्यं लोकाधिपैः सह ॥ ३८ ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा शंभुर्ये चान्ये देवसत्तमाः॥
करिष्यंति च साहाय्यं का चिंता वद सांप्रतम् ॥ ३९ ॥ गुरुरुवाच ॥ शशिनाऽपहृता भार्या तारा मम सुलोचना ॥ न ददाति
स दुष्टात्मा प्रार्थितोऽपि पुनः पुनः ॥ ४० ॥ किं करोमि सुरेशान त्वमेव शरणं मम ॥ साहाय्यं कुरु देवेश दुःखितोऽस्मि
शतक्रतो ॥ ४१ ॥ इंद्र उवाच ॥ मा शोकं कुरु धर्मज्ञ दासोऽस्मि तव सुव्रत ॥ आनयिष्याम्यहं नूनं भार्यां तव महामते ॥ ४२ ॥

इति तद्वद्बोध्या ॥ ३४ ॥ शशिना चेज्य इति ॥ ईज्यो गुरुः ॥ शचीपतेः सद्म गृहम् ॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥४३॥४४॥ रोहिणिपतिं चंद्रम् ॥४५॥४६॥४७॥ कलहः वाक्चर्चा ॥४८॥ यथा तवेति ॥ यथा तव दाररक्षणे स्त्रीरक्षणे यत्नस्तथैव तस्य गुरोः स्यादित्यर्थः ॥४९॥५०॥ ॥ ५१ ॥ जुगुप्सितमहंतयेति ॥ अहंकारेणेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ भंग्या स्तुतिनिन्दाफलकाधिकार्थवादरूपया ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ परोपदेशे कुशला इति ॥

प्रेषिते चेन्मया दूते न दास्यति मदाकुलः ॥ ततो युद्धं करिष्यामि देवसैन्यैः समावृतः ॥ ४३ ॥ इत्याश्वास्य गुरुं शक्रो दूतं वक्तुं विचक्षणम्॥ प्रेषयामास सोमाय वार्ताशंसिनमद्भुतम् ॥४४॥ स गत्वा शशिलोकं तु त्वरितः सुविचक्षणः॥ उवाच वचनेनैव वचनं रोहिणीपतिम् ॥ ४५ ॥ प्रेषितोऽहं महाभाग शक्रेण त्वां विवक्षया ॥ कथितं प्रभुणा यच्च तद्ब्रवीमि महामते ॥ ४६ ॥ धर्मज्ञोऽसि महाभाग नीतिं जानासि सुव्रत ॥ अत्रिः पिता ते धर्मात्मा न निंद्यं कर्तुमर्हसि ॥ ४७ ॥ भार्या रक्ष्या सर्वभूतैर्यथाशक्ति ह्यतंद्रितैः ॥ तदर्थे कलहः कामं भविता नात्र संशयः ॥ ४८ ॥ यथा तव तथा तस्य यत्नः स्याद्दाररक्षणे ॥ आत्मवत्सर्वभूतानि चिंतय त्वं सुधानिधे॥४९॥अष्टाविंशतिसंख्यास्ते कामिन्यो दक्षजाः शुभाः॥ गुरुपत्नीं कथं भोक्तुं त्वमिच्छसि सुधानिधे ॥५०॥ स्वर्गे सदा वसंत्येता मेनकाद्या मनोरमाः ॥ भुंक्ष्व ताः स्वेच्छया कामं मुंच पत्नीं गुरोरपि ॥५१॥ ईश्वरा यदि कुर्वंति जुगुप्सितमहंतया ॥ अज्ञास्तदनुवर्तंते तदा धर्मक्षयो भवेत् ॥ ५२ ॥ तस्मान्मुंच महाभाग गुरोः पत्नीं मनोरमाम्॥कलहस्त्वन्निमित्तोऽद्य सुराणां न भवेद्यथा ॥५३॥ सूत उवाच ॥ सोमः शक्रवचः श्रुत्वा किंचित्क्रोधसमाकुलः ॥ भंग्या प्रतिवचः प्राह शक्रदूतं तदा शशी ॥ ५४ ॥ इंदुरुवाच ॥ धर्मज्ञोऽसि महाबाहो देवानामधिपः स्वयम् ॥ पुरोधाऽपि च ते तादृग्युवयोः सदृशी मतिः ॥ ५५ ॥ परोपदेशे कुशला भवंति बहवो जनाः ॥ दुर्लभस्तु स्वयं कर्ता प्राप्ते कर्मणि सर्वदा ॥ ५६ ॥ बार्हस्पत्यप्रणीतं च शास्त्रं गृह्णन्ति मानवाः ॥ को विरोधोऽत्र देवेश कामयानां भजन्स्त्रियम् ॥५७॥ स्वकीयं बलिनां सर्वं दुर्बलानां न किंचन ॥ स्वीया च परकीया च भ्रमोऽयं मंदचेतसाम् ॥ ५८ ॥

स्वस्मिन्नहल्याजारत्वं कथं न जानासीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ बार्हस्पत्यप्रणीतामिति ॥ तास्मिञ्छास्त्रे स्त्रियं कामयानां भजन्न दुष्यतीत्युक्तं ततो मम को विरोधः ॥ ५७ ॥ स्वकीयमिति बलिनां प्रबलानां सर्वं कृताकृतरूपं स्वकीयमेव स्वेन कृतमुत्तममेव भवति ॥ दुर्बलानां तु कृतमपि नोत्तमं भवतीति लोकरीतिरियं दर्शिता ॥

किंच मम भार्यां देहीति वदन्बृहस्पतिः कथं न लज्जते तस्याः मय्यनुरक्तत्वेन मदीयत्वादित्याह । स्वीया चेति ॥ यद्वा प्रबलानां सर्ववस्तु स्वकीयमेव भवति परस्य वस्तुनो हरणे सामर्थ्यात् ॥ दुर्बलानां तु न किंचन । स्वकीयमपि परकीयं भवतीत्यर्थः ॥ तथाच मम प्रबलत्वान्ममैव सा वर्तत इति भावः ॥ ज्ञानदृष्टिमवलंब्य वदति ॥ स्वीया चेति ॥ ज्ञानिनस्तु मम सर्वं स्वकीयमेव भवतीति भावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ चकमेऽनुजकामिनीमिति ॥ यदाऽनुजकामिनीं कनिष्ठबंधुकामिनीं

तारा मय्यनुरक्ता च यथा न तु तथा गुरौ ॥ अनुरक्ता कथं त्याज्या धर्मतो न्यायतस्तथा ॥ ५९ ॥ गृहारंभस्तु रक्तायां विरक्तायां कथं भवेत् ॥ विरक्तेयं तदा जाता चकमेऽनुजकामिनीम् ॥ ६० ॥ न दास्येऽहं वरारोहां गच्छ दूत वद स्वयम् ॥ ईश्वरोऽसि सहस्राक्ष यदिच्छसि कुरुष्व तत् ॥ ६१ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्तः शशिना दूतः प्रययौ शक्रसन्निधिम् ॥ इंद्रायाऽऽचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं शीतरश्मिना ॥ ६२॥ तुराषाडपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूवह ॥ सेनोद्योगं तथा चक्रे साहाय्यार्थं गुरोर्विभुः ॥ ॥ ६३ ॥ शुक्रस्तु विग्रहं श्रुत्वा गुरुद्वेषात्ततो ययौ ॥ मा ददस्वेति तं वाक्यमुवाच शशिनं प्रति ॥ ६४ ॥ साहाय्यं ते करिष्यामि मंत्रशक्त्या महामते ॥ भविता यदि संग्रामस्तव चेंद्रेण मारिष ॥ ६५ ॥ शंकरस्तु तदाकर्ण्य गुरुदाराभिमर्शनम् ॥ गुरुशत्रुं भृगुं मत्वा साहाय्यमकरोत्तदा ॥ ६६ ॥ संग्रामस्तु तदा वृत्तो देवदानवयोर्द्भुतम् ॥ बहूनि तत्र वर्षाणि तारकासुरवत्किल ॥ ॥ ६७ ॥ देवासुरकृतं युद्धं दृष्ट्वा तत्र पितामहः ॥ हंसारूढो जगामाशु तं देशं क्लेशशान्तये ॥ ६८ ॥ राकापतिं तदा प्राह मुंच भार्यां गुरोरिति ॥ नोचेद्विष्णुं समाहूय करिष्यामि तु संक्षयम् ॥ ६९ ॥ भृगुं निवारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ किमन्यायमतिर्जाता संगदोषान्महामते ॥ ७० ॥

संवर्तभार्यां बृहस्पतिश्चकमे तदा प्रभृतीयं विरक्ता जातेति कथा पाद्मे प्रसिद्धा ॥ यद्वाऽनुजेति प्रथमांतं लुप्तविभक्तिकम् ॥ तथा चानुजः सन्कनिष्ठबंधुः सन्नपि बृहस्पतिः कामिनीं ज्येष्ठबंधोरुतथ्यस्य कामिनीं ममताभिधां चकमे भुक्तवानित्यर्थः ॥ तदा प्रभृति विरक्ता जातेति कथा महाभारते प्रसिद्धा ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ साहाय्यं मंत्रादिभिर्बृहस्पतेः शंकरोऽकरोदित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ किमन्यायमतिर्जातेति ॥ तवेति शेषः ॥ ७० ॥

ओषधीपातिं चंद्रम् ॥ पित्राऽहं प्रेषितस्तवेति ॥ तव पित्राऽत्रिणेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥
॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ त्रिपंचाशत्पद्यवर्यैरुत्पन्नस्तु पुरूरवाः ॥ देवीप्रसा

निषेधयामास ततो भृगुस्तं चौषधीपतिम् ॥ मुंच भार्यां गुरोरद्य पित्राऽहं प्रेषितस्तव ॥ ७१ ॥ सूत उवाच ॥ द्विजराजस्तु तच्छु
त्वा भृगोर्वचनमद्भुतम् ॥ ददौ च तत्प्रियां भार्यां गुरोर्गर्भवतीं शुभाम् ॥ ७२॥ प्राप्य कांतां गुरुर्हृष्टः स्वगृहं मुदितो ययौ ॥ ततो देवा
स्ततो दैत्या ययुः स्वान्स्वान्गृहान्प्रति ॥ ७३ ॥ ब्रह्मा स्वसदनं प्राप्तः कैलासं चापि शंकरः ॥ बृहस्पतिस्तु संतुष्टः प्राप्य भार्यां
मनोरमाम् ॥ ७४ ॥ ततः कालेन कियता ताराऽसूत सुतं शुभम् ॥ सुदिने शुभनक्षत्रे तारापतिसमं गुणैः ॥ ७५ ॥ दृष्ट्वा पुत्रं गुरु
र्जातं चकार विधिपूर्वकम् ॥ जातकर्मादिकं सर्वं प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥७६॥ श्रुतं चंद्रमसा जन्म पुत्रस्य मुनिसत्तमाः ॥ दूतं च प्रेष
यामास गुरुं प्रति महामतिः ॥ ७७ ॥ न चायं तव पुत्रोऽस्ति मम वीर्यसमुद्भवः ॥ कथं त्वं कृतवान्कामं जातकर्मादिकं विधिम्
॥ ७८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य दूतस्य च बृहस्पतिः ॥ उवाच मम पुत्रो मे सदृशो नात्र संशयः ॥ ७९ ॥ पुनर्विवादः संजातो
मिलिता देवदानवाः ॥ युद्धार्थमागतास्तेषां समाजः समजायत ॥ ८० ॥ तत्राऽऽगतः स्वयं ब्रह्मा शांतिकामः प्रजापतिः ॥ निवार
यामास मुखे संस्थितान्युद्धदुर्मदान् ॥८१॥ तारां पप्रच्छ धर्मात्मा कस्यायं तनयः शुभे ॥ सत्यं वद वरारोहे यथा क्लेशः प्रशा
म्यति ॥ ८२ ॥ तमुवाचाऽसितापांगी लज्जमानाऽप्यधोमुखी ॥ चंद्रस्येति शनैरंतर्जगाम वरवर्णिनी ॥८३॥ जग्राह तं सुतं सोमः
प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ नाम चक्रे बुध इति जगाम स्वगृहं पुनः ॥ ८४ ॥ ययौ ब्रह्मा स्वकं धाम सर्वे देवाः सवासवाः ॥ यथागतं
गतं सर्वैः सर्वशः प्रेक्षकैर्जनैः ॥ ८५ ॥ कथितेयं बुधोत्पत्तिर्गुरुक्षेत्रे च सोमतः ॥ यथा श्रुता मया पूर्वं व्यासात्सत्यवतीसुतात्
॥ ८६ ॥ इति श्रीदवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे बुधोत्पत्तिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥११॥ सूत उवाच ॥ ततः पुरूरवा जज्ञे
इलायां कथयामि वः ॥ बुधपुत्रोऽतिधर्मात्मा यज्ञकृद्दानतत्परः ॥ १ ॥

दान्मुक्ताऽभूदिलेत्येवं हि कथ्यते ॥ १ ॥ ऋषिभिः पुरूरवसो वृत्तांतप्रश्ने कृते कोऽसौ पुरूरवा इत्याकांक्षानिवृत्त्यर्थं सोमवंशोद्भवराज्ञां कथाऽस्मिन् पुराणे

क्वचिदपि अवश्यं वक्तव्येति पुरूरवसः प्रसंगं न वक्तव्यापि सोमाद् बुधोत्पत्तिरुक्ता ॥ ततः पुरूरवस उत्पत्तिमाह ततः पुरूरवा इति ॥ ततो बुधोत्पत्त्यनंतरं पुरूरवा इलायां कामिन्यां जज्ञे प्रादुर्भूतः बुधपुत्रो बुधादिलायामुत्पन्न इत्यर्थः ॥ १ ॥ काऽसाविलेत्याकांक्षायां तदुत्पत्तिं कथयति सुद्युम्नो नामेति ॥ अयं सुद्युम्नो वैवस्वतमनोः पुत्र इति विष्णुभागवते ॥ सैंधवं सिंधुदेशोद्भवम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ मेध्यान् यज्ञियान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ माधवी वासंती ॥ वासंती माधवी लतेति वचनात् ॥ ७ ॥ ८ ॥

सुद्युम्नो नाम भूपालः सत्यवादी जितेंद्रियः॥ सैंधवं हयमारुह्य चचार मृगयां वने ॥२॥ युतः कतिपयामात्यैर्दंशितश्चारुकुंडलः॥ धनुराजगवं बद्धा बाणसंघं तथाऽद्भुतम् ॥ ३ ॥ स भ्रमंस्तद्वनोद्देशे हन्यमानो रुरून्मृगान् ॥ शशांश्च सूकरांश्चैव खड्गांश्च गवयांस्तथा ॥४॥ शरभान्महिषांश्चैव सामरान्वनकुक्कुटान्॥ निघ्नन्मेध्यान्पशून्राजा कुमारवनमाविशत्॥५॥ मेरोरधस्तले दिव्यं मंदारद्रुमराजितम् ॥ अशोकलतिकाकीर्णं बकुलैरधिवासितम् ॥ ६ ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्च चंपकैः पनसैस्तथा ॥ आम्रैर्नीपैर्मधूकैश्च माधवीमंडपावृतम् ॥ ७ ॥ दाडिमैर्नारिकेलैश्च कदलीखंडमंडितम् ॥ यूथिकामालतीकुंदपुष्पवल्लीसमावृतम् ॥ ८ ॥ हंसकारंडवाकीर्णं कीचकध्वनिनादितम् ॥ भ्रमरालिरुतारामं वनं सर्वसुखावहम् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा प्रमुदितो राजा सुद्युम्नः सेवकैर्वृतः ॥ वृक्षान्सुपुष्पितान्वीक्ष्य कोकिलारावमंडितान् ॥ १० ॥ प्रविष्टस्तत्र राजर्षिः स्त्रीत्वमाप क्षणात्ततः॥ अश्वोऽपि वडवा जातश्चिंताविष्टः स भूपतिः ॥ ११ ॥ किमेतदिति चिंतार्तश्चिंत्यमानः पुनः पुनः ॥ दुःखं बहुतरं प्राप्तः सुद्युम्नो लज्जयाऽन्वितः ॥ १२ ॥ किं करोमि कथं यामि गृहं स्त्रीभावसंयुतः ॥ कथं राज्यं करिष्यामि केन वा वंचितो ह्यहम् ॥ १३ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ सूताश्चर्यमिदं प्रोक्तं त्वया यल्लोमहर्षण ॥ सुद्युम्नः स्त्रीत्वमापन्नो भूपतिर्देवसन्निभः ॥ १४ ॥ किं तत्कारणमाचक्ष्व वने तत्र मनोहरे ॥ किं कृतं तेन राज्ञा च विस्तरं वद सुव्रत ॥ १५ ॥ सूत उवाच ॥ एकदा गिरिशं द्रष्टुमृषयः सनकादयः ॥ दिशो वितिमिराभासाः कुर्वंतः समुपागमन् ॥ १६ ॥ तस्मिंश्च समये तत्र शंकरः प्रमदायुतः ॥ क्रीडासक्तो महादेवो विवस्त्रा कामिनी शिवा ॥ १७ ॥

कीचकध्वनिनादितमिति ॥ वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धता इति कोशात्कीचका वेणवः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ यामि यास्यामीत्यर्थः ॥१३॥१४॥ किं कृतं को वाऽपराधः कृत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भर्तू रममाण इति रो रीति लोपे ढ्रलोपे इति दीर्घः ॥ १८ ॥ पर्यधात् परिधानं कृतवती ॥ १९ ॥ प्रसंगं प्रवृत्तिं क्रीडायाम् ॥ २० ॥ ह्रीयुतां लज्जायुक्ताम् ॥ सुखं ते इति ॥ ते यथा सुखं स्यात्तथा प्रकरोमीत्यर्थः ॥ २१ ॥ मोहान्मोहादपीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तैः सहेति ॥ यैः सचिवैः सह तद्वनं गतस्तैः सहैव स्त्रीत्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ स्त्रीत्वे प्राप्ते सति इलेति नाम प्राप्तमित्यन्वयः ॥ निकटस्थमंत्रिभिरिलेति नाम स्थापितमित्यर्थः ॥ ईड स्तुतावित्यस्य रूपम् ॥

उत्संगे संस्थिता भर्तू रममाणा मनोरमा ॥ तान्विलोक्याँबिका देवी विवस्त्रा व्रीडिता भृशम् ॥ १८ ॥ भर्तुरंकात्समुत्थाय वस्त्रमादाय पर्यधात्॥ लज्जाविष्टा स्थिता तत्र वेपमानाऽतिमानिनी॥१९॥ऋषयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रसंगं रममाणयोः॥परिवृत्य ययुस्तूर्णं नरनारायणाश्रमम् ॥२०॥ह्रीयुक्तां कामिनीं वीक्ष्य प्रोवाच भगवान्हरः ॥ कथं लज्जातुराऽसि त्वं सुखं ते प्रकरोम्यहम् ॥ २१ ॥ अद्यप्रभृति यो मोहात्पुमान्कोऽपि वरानने ॥ वनं च प्रविशेदेतत्स वै योषिद्भविष्यति ॥२२॥ इति शप्तं वनं तेन ये जानंति जनाः क्वचित् ॥ वर्जयंतीह ते कामं वनं दोषसमृद्धिमत् ॥ २३ ॥ सुद्युम्नस्तु तदज्ञानात्प्रविष्टः सचिवैः सह ॥ तथैव स्त्रीत्वमापन्नस्तैः सहेति न संशयः ॥ २४ ॥ चिंताविष्टः स राजर्षिर्न जगाम गृहं ह्रिया ॥ विचचार बहिस्तस्माद्वनदेशाम्रदितस्ततः ॥ २५ ॥ इलेति नाम संप्राप्तं स्त्रीत्वे तेन महात्मना ॥ विचरंस्तत्र संप्राप्तो बुधः सोमसुतो युवा ॥ २६ ॥ स्त्रीभिः परिवृतां तां तु दृष्ट्वा कांतां मनोरमाम् ॥ हावभावकलायुक्तां चकमे भगवान्बुधः ॥२७॥ साऽपि तं चकमे कांतं बुधं सोमसुतं पतिम् ॥ संयोगस्तत्र संजातस्तयोः प्रेम्णा परस्परम् ॥ २८ ॥ स तस्यां जनयामास पुरूरवसमात्मजम् ॥ २९ ॥ सा प्रासूत सुतं बाला चिंताविष्टा वने स्थिता॥ सस्मार स्वकुलाचार्यं वसिष्ठं मुनिसत्तमम् ॥ ३० ॥ स तदाऽस्य दशां दृष्ट्वा सुद्युम्नस्य कृपान्वितः ॥ अतोषयन्महादेवं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ३१ ॥ तस्मै स भगवांस्तुष्टः प्रददौ वांछितं वरम् ॥ वसिष्ठः प्रार्थयामास पुंस्त्वं राज्ञः प्रियस्य च ॥ ३२ ॥ शंकरस्तु निजां वाचमृतां कुर्वन्नुवाच ह ॥ मासं पुमांस्तु भविता मासं स्त्री भूपतिः किल ॥ ३३ ॥

इला स्तुत्या डलयोरभेदः ॥ ह्रस्वपाठस्तु संज्ञाशब्दत्वाज्जातः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ स तदाऽस्येति ॥ प्रद्युम्नस्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ऋतां कुर्वन्निति ॥ अयं स्त्रीत्वं प्राप्स्यतीति वाक्यं मम मिथ्या नैव भवेद्थापि तव प्रार्थनानुरोधेन मासं पुमान् भविष्यति पुनर्मासं स्त्री भविष्याति पुनर्मासं

पुरुष इत्युवाचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ हर्म्येषु गृहाभ्यंतरे चेत्यर्थः ॥ नाभ्यनंदन् आसां प्रजानां स्त्रीरूपो राजेति लोकनिंदयेति भावः ॥ ३५ ॥ नृपतिः सुद्युम्नो राज्यं प्रतिष्ठां तन्नामकं पुरं च दत्त्वेत्यर्थः ॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥ को वेत्तीति ॥ एतदखिलं तवैश्वर्यं मादृशे कृपणे दयां चेयत्तया को वेत्ति न कोऽपीत्यर्थः ॥ विस्मयो मे इति ॥ अहो भगवत्यां कियदैश्वर्यं तिष्ठति कियती च पामरे दयाऽस्तीति॥४२॥ कुत आश्चर्यमिति चेत्तत्राह शम्भुरिति ॥ एते महाप्रभाववंतोऽपि तव प्रभावं

इत्थं प्राप्य वरं राजा जगाम स्वगृहं पुनः ॥ चक्रे राज्यं स धर्मात्मा वसिष्ठस्याप्यनुग्रहात् ॥ ३४॥ स्त्रीत्वे तिष्ठति हम्यषु पुस्त्वे राज्यं प्रशास्ति च ॥ प्रजास्तस्मिन्समुद्विग्ना नाभ्यनंदन्महीपतिम् ॥ ३५॥ काले तु यौवनं प्राप्तः पुत्रः पुरूरवास्तदा ॥ प्रतिष्ठां नृपतिस्तस्मै दत्त्वा राज्यं वनं ययौ॥३६॥गत्वा तस्मिन्वने रम्ये नानाद्रुमसमाकुले॥नारदान्मंत्रमासाद्य नवाक्षरमनुत्तमम्॥ ३७॥ जजाप मंत्रमत्यथ प्रमपूरितमानसः॥ परितुष्टा तदा देवी सगुणा तारिणी शिवा॥३८॥सिंहारूढा स्थिता चाग्रे दिव्यरूपा मनोरमा॥ वारुणीपानसंमत्ता मदाघूर्णितलोचना॥३९॥दृष्ट्वा तां दिव्यरूपां च प्रेमाकुलितलोचनः ॥ प्रणम्य शिरसा प्रीत्या तुष्टाव जगदंबिकाम् ॥ ४० ॥ इलोवाच ॥ दिव्यं च ते भगवति प्रथितं स्वरूपं दृष्टं मया सकललोकहितानुरूपम् ॥ वंदे त्वदंघ्रिकमलं सुरसंघसेव्यं कामप्रदं जननि चापि विमुक्तिदं च ॥ ४१ ॥ को वेत्ति तेंऽब भुवि मर्त्यतनुर्निकामं मुह्यंति यत्र मुनयश्च सुराश्च सर्वे॥ऐश्वर्यमेतदखिलं कृपणे दयां च दृष्ट्वैव देवि सकलं किल विस्मयो मे ॥४२॥ शंभुर्हरिः कमलजो मघवा रविश्च वित्तेशवह्निवरुणाः पवनश्च सोमः॥ जानंति नैव वसवोऽपि हि ते प्रभावं बुध्येत्कथं तव गुणानगुणो मनुष्यः ॥ ४३ ॥ जानाति विष्णुरमितद्युतिरंब साक्षात्त्वां सात्त्विकीमुदधिजां सकलार्थदां च ॥ को राजसीं हर उमां किल तामसीं त्वां वेदांबिके न तु पुनः खलु निर्गुणां त्वाम् ॥ ४४ ॥

न जानंति तदाऽगुणो गुणशून्यो मनुष्यः कथं बुद्ध्येत् जानीयान्न कथमपीत्यर्थः ॥ यतो न जानाति तत एवाश्चर्यमिति भावः ॥ ४३ ॥ विष्णुर्जानातीति चेत्तत्राह जानातीति ॥ सत्यं विष्णुर्जानाति किंतु सात्त्विकीं शाक्त लक्ष्मीरूपामेव केवलं जानाति ॥ न साम्यावस्थात्मिकां तुरीयां निर्गुणाम् ॥ तथा को ब्रह्मा राजसीं शक्ति

मेव केवलं जानाति ॥ तथा हर उमां तामसीमेव केवलं जानाति न तु पुनर्निर्गुणाम् ॥ एकैकशक्तिज्ञातार एवैते न तुरीयरूपनिर्गुणज्ञातार इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एतादृशी त्वं सर्वोत्कृष्टाऽपि स्वभक्तस्यातिसुलभाऽसीत्याह क्वाहमिति ॥ हे मातरहं सुमंदमातिः क्व तथा तवायं मयि सुप्रसादः क्व अतिदूरमित्यर्थः ॥ तथापि मादृशानापि सेवकांस्त्वयि भावयुक्तान्यद्यस्मात्कारणाद्दयसे दयां करोषि तस्मात्स्वभक्तविषये तव चरितं करुणासमेतमस्तीति जाने निश्चिनोमि ॥ ततः स्वभक्तस्यातिसुलभाऽसीति सत्यमेवेति भावः ॥ ४५ ॥ तवैकैकशक्तेरपि प्रभावज्ञा ब्रह्मादयो न संति किं पुनस्तव मूलशक्तेरित्याह वृत्त इति ॥ वनजं जीवनं भुवनं वनमिति कोशाद्वनं जलं तस्माज्जातं वनजं कमलं वनजस्येशा स्वामिनी कमलवासिनीत्यर्थः । तया परशक्त्यंशभूतया वृत्तोऽपि धातूनामनेकार्थत्वात् विवाहितोऽपि मधुसूदनश्च मधुदैत्यनाशकोऽपि महापराक्रमवान् विष्णुर्मुदं हर्षं कृत्वा नैवाचरति व्यवहरति ॥ अहमेतस्या न योग्योऽस्मीत्यभिप्रायेण लक्ष्मीं प्राप्यापि न हर्षेण व्यवहरतीत्यर्थः ॥ अत एव स सर्वदा

क्वाहं सुमंदमतिरप्रतिमप्रभावः क्वायं तवातिनिपुणो मयि सुप्रसादः ॥ जाने भवानि चरितं करुणासमेतं यत्सेवकांश्च दयसे त्वयि भावयुक्तान् ॥ ४५ ॥ वृत्तस्त्वया हरिरसौ वनजेशयाऽपि नैवाचरत्यपि मुदं मधुसूदनश्च ॥ पादौ तवादिपुरुषः किल पावकेन कृत्वा करोति च करेण शुभौ पवित्रौ ॥ ४६ ॥ वांछत्यहो हरिरशोक इवातिकामं पादाहतिं प्रमुदितः पुरुषः पुराणः ॥ तां त्वं करोषि रुषिता प्रणतं च पादे दृष्ट्वा पतिं सकलदेवनुतं स्मरार्तम् ॥ ४७ ॥ वक्षःस्थले वससि देवि सदैव तस्य पर्यंकवत्सुचरिते विपुलेऽतिशांते ॥ सौदामनीव सुघने सुविभूषिते च किं ते न वाहनमसौ जगदीश्वरोऽपि ॥ ४८ ॥

ध्यानस्थ एव भवतीति भावः । नन्वेवं चेत्किमिति परया लक्ष्म्या स्वपादसंवाहनं कारयतीति चेत्तत्राह पादौ तवादिपुरुषः इति ॥ न स्वपादसंवाहनमादिपुरुषः कारयति ॥ किंतु लोकोद्धारार्थं तव पावकेन शुद्धिकारकेण करेण हस्तेन निजौ पादौ शुभौ पवित्रौ करोति च ॥ तथा च विष्णुरेकशक्तिप्रभावज्ञोऽपि न भवति कुतः पुनर्मूलशक्तेः प्रभावज्ञ इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तवोत्कृष्टत्वादेव वक्ष्यमाणं संभवतीत्युत्प्रेक्षते वांछत्यहो इति ॥ अशोकवृक्षस्य हि स्वभावः पादताडनेन आत्मानं वर्धयतीति तथा च स्ववर्धनार्थं पादताडनं स इच्छतीत्युच्यते । तथाच तादृशाशोक इवातिकामं यथेष्टं यथा स्यात्तथा प्रमुदितो हर्षितो विष्णुः पुरुषस्तव पादाहतिं त्वत्कृतपादताडनं वांछति तदिदमहो आश्चर्यमित्यर्थः ॥ तां च पादाहतिं सकलदेवनुतं स्मरार्तं पतिं पादे प्रणतं च दृष्ट्वा रुषिता कुपिता त्वं करोषि तदेतत्तवोत्कृष्टत्वाभावे न संगच्छत इति भावः ॥४७॥ किंच वक्षःस्थल इति ॥ हे देवि तस्य विष्णोर्वक्षःस्थले पर्यंकवत् सदैव वससि । कीदृशी घने मेघे कृष्णवर्णे सौदामनी विद्युल्लतेव ॥ तेन किं तद्धृदये वासेनासौ जग

दीश्वरोऽपि तव वाहनं न जातः किं जात एवेति तवैकदेशशक्तेरेवं महिमा किं पुनस्तव मूलप्रकृतेरिति भावः ॥ ४८ ॥ ४९॥ननु त्वं युवतीभावं गतोऽसि ततस्त्वं ममानुग्रहयोग्यो नासीति चेत्तत्राह ब्रह्मादय इति॥ये त्वत्पादांबुजमहर्निशमाश्रयंति ते ब्रह्मादयः किं युवत्यो न जाताः किंतु कदाचिन्मणिद्वीपे गताः सन्तो जाता एव तथा च ते यथा त्वदनुग्रहयोग्या एवमहमप्यस्मीति भावः ॥ मन्ये त्वयैवेति ॥ सांप्रतं पुमांसोऽपि ते त्वयैव कृताः एवं यदि मां करोषि पुमांसं तर्हि किमहं न स्यां किंतु भविष्याम्येव ॥ ननु किं मयि युवत्याः पुरुषत्वप्रदायिका शक्तिरस्ति तत्राह किं वर्णयामीति । हे अनंतवीर्ये तव शक्तिमहं पामरः किं वर्णयामि या वेदानामप्यविषया इत्यर्थः

त्वं चेज्जहासि मधुसूदनमंब कोपान्नैवार्चितोऽपि स भवेत्किल शक्तिहीनः ॥ प्रत्यक्षमेव पुरुषं स्वजनास्त्यजंति शांतं श्रियोज्झितमतीव गुणैर्वियुक्तम् ॥ ४९ ॥ ब्रह्मादयः सुरगणा न तु किं युवत्यो ये त्वत्पदांबुजमहर्निशमाश्रयंति ॥ मन्ये त्वयैव विहिताः खलु ते पुमांसः किं वर्णयामि तव शक्तिमनंतवीर्ये ॥ ५० ॥ त्वं नापुमान्न च पुमानिति मे विकल्पो या काऽसि देवि सगुणा ननु निर्गुणा वा ॥ तां त्वां नमामि सततं किल भावयुक्तो वांछामि भक्तिमचलां त्वयि मातरंते ॥ ५१ ॥ सूत उवाच ॥ इति स्तुत्वा महीपालो जगाम शरणं तदा ॥ परितुष्टा ददौ देवी तत्र सायुज्यमात्मनि ॥ ५२ ॥ सुद्युम्नस्तु ततः प्राप पदं परमकं स्थिरम् ॥ तस्या देव्याः प्रसादेन मुनीनामपि दुर्लभम् ॥५३॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे सुद्युम्नस्तुतिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ सूत उवाच ॥ सुद्युम्ने तु दिवं याते राज्यं चक्रे पुरूरवाः ॥ सुगुणश्च सुरूपश्च प्रजारंजनतत्परः ॥ १ ॥ प्रतिष्ठाने पुरे रम्ये राज्यं सर्वनमस्कृतम् ॥ चकार सर्वधर्मज्ञः प्रजारक्षणतत्परः ॥ २ ॥

॥ ५० ॥ त्वं नापुमानिति ॥ अपुमानिति च्छेदः ॥ न च पुमान् साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्माणि लिंगत्रयाभावात् ॥ इति मे विकल्पो वितर्को मनसि वर्तत एव ॥ तर्हि कथं भजनं क्रियते गुणज्ञानाभावादिति चेत्तत्राऽऽह या काऽसीति ॥ गुणज्ञानाभावेऽप्येवं रीत्याऽपि किं भजनं न संभवतीत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यतो हे देवि त्वां तादृशीं तां नमामि भावो भक्तिस्तद्युक्तः ॥ किंच तेऽचलां भक्तिं वांछामि नान्यात्किंचिदिति ॥ ५१ ॥ सायुज्यमात्मनीति ॥ देवी तुष्टा सती ज्ञानप्रदानेनाऽऽत्मनि ब्रह्मरूपे सायुज्यमैक्यं ददौ देवीप्रसादादात्मानुभवेन ब्रह्मरूपोऽभवदित्यर्थः ॥५२॥ ५३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः॥१२॥
चतुस्त्रिंशच्छ्लोकवर्यैः पुरूरवस उत्तमम् ॥ उर्वश्याश्चरितं चव वैराग्यार्थमिहोच्यते ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥

मंत्रैः सुगुप्त इति ॥ तस्य राज्ञो मंत्रो गुप्तोऽन्यैरविदित आसीत् परत्र परमंत्रे तु तस्य राज्ञोऽभिज्ञताऽऽसीदेतादृशश्चतुर इत्यर्थः ॥ ३॥४॥५॥ ६॥७ ॥ समयं संकेतमेवाह एतावुरणकाविति ॥ उरणकौ मेषौ मया त्वन्निकटे न्यस्तौ एतौ रक्षस्व ॥ ८ ॥ घृतमिति ॥ किंच हे नृप मे मम भक्षणं घृतमेव नान्यत्किंचित्किंचान्यत्र मैथुनात्त्वां नग्नं नेक्षे न पश्येऽहमिति ॥ यदि मत्प्रतिज्ञात्रयं त्वया निर्वाह्यते ताह त्वन्निकटेऽहं स्थास्यामि नोचेद्गमिष्यामीति ॥ घृतं मे भक्षणमित अमृतं वा आज्यमिति श्रुतेः

मंत्रः सुगुप्तस्तस्यासीत्परत्राभिज्ञता तथा ॥ सदवोत्साहशक्तिश्च प्रभुशक्तिस्तथोत्तमा ॥ ३ ॥ सामदानादयः सर्वे वशगास्तस्य भूपतेः ॥वर्णाश्रमान्स्वधर्मस्थान्कुर्वन्राज्यं शशास ह ॥४॥ यज्ञांश्च विविधांश्चक्रे स राजा बहुदक्षिणान् ॥ दानानि च विचित्राणि ददावथ नराधिपः॥ ५ ॥ तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान् ॥ श्रुत्वोर्वशी वशीभूता चकमे तं नराधिपम् ॥ ६ ॥ ब्रह्मशापाभितप्ता सा मानुषं लोकमास्थिता ॥ गुणिनं तं नृपं मत्वा वरयामास मानिनी ॥७॥ समयं चेदृशं कृत्वा स्थिता तत्र वरांगना ॥ एतावुरणकौ राजन्न्यस्तौ रक्षस्व मानद ॥ ८ ॥ घृतं मे भक्षणं नित्यं नान्यत्किंचिन्नृपाशनम् ॥ नेक्षे त्वां च महाराज नग्नमन्यत्र मैथुनात्॥९॥भाषाबंधस्त्वयं राजन्यदि भग्नो भविष्यति॥ तदा त्यक्त्वा गमिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥१०॥ अंगीकृतं च तद्राज्ञा कामिन्या भाषितं तु यत् ॥ स्थिता भाषेण बंधेन शापानुग्रहकाम्यया ॥११॥ रेमे तदा स भूपालो लीनो वर्षगणान्बहून् ॥ धर्मकर्मादिकं त्यक्त्वा चोर्वश्या मदमोहितः ॥ १२ ॥ एकचित्तस्तु संजातस्तन्मनस्को महीपतिः ॥ न शशाक तया हीनः क्षणमप्यतिमोहितः ॥ १३ ॥ एवं वर्षगणांते तु स्वर्गस्थः पाकशासनः ॥ उर्वशीं नागतां दृष्ट्वा गंधर्वानाह देवराट् ॥ १४ ॥ उर्वशी मानयध्वं भो गंधर्वाः सव एव हि ॥ हृत्वोरणौ गृहात्तस्य भूपतेः समये किल ॥१५॥ उवशीरहितं स्थानं मदीयं नातिशोभते ॥ येनकेनाप्युपायेन तामानयत कामिनीम् ॥ १६ ॥

देवानां चामृताशित्वात् ॥ ९ ॥ १० ॥ शापानुग्रहकाम्ययेति ॥ शापमोक्षकामनयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ लीनोऽन्तर्गृहे स्थित इत्यर्थः ॥ १२ ॥ न शशाकोति ॥ तया हीनोऽवस्थातुं न समर्थो बभूव ॥ १३ ॥ १४ ॥ समये तेनाज्ञातकाल इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७॥चक्रंदतुराह्वानं रोदनं वा चक्रतुः ॥ १८॥ समयोऽयामिति॥ मया यः समयः कृतः स नष्ट इति शेषः ॥ १९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२३॥२४॥२५॥
॥ २६॥२७ ॥अनागसमनपराधिनं न त्यक्तुमर्हसीत्यन्वयः॥२८॥कुत इति चेत्तत्राह स देह इति ॥ यद्यस्माद्धेतोः स देहो यः पूर्वं त्वयाऽतिप्रेम्णा भुक्तः सोऽयं देहोऽत्र

इत्युक्तास्तेऽथ गंधवा विश्वावसुपुरोगमाः ॥ ततो गत्वा महागाढतमसि प्रत्युपस्थिते ॥ १७ ॥ जह्रुस्तावुरणौ देवा रममाणं
विलोक्य तम् ॥ चक्रंदतुस्तदा तौ तु ह्रियमाणौ विहायसा ॥ १८॥ उर्वशी तदुपाकर्ण्य क्रंदित सुतयोरिव॥ कुपितोवाच राजानं
समयोऽयं कृतो मया ॥१९॥ नष्टाऽहं तव विश्वासाद्धृतौ चोरैर्ममोरणौ ॥ राजन्पुत्रसमावेतौ त्वं किं शेषे स्त्रिया समः ॥ २० ॥
हताऽस्म्यहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना ॥ उरणौ मे गतौ चाद्य सदा प्राणप्रियौ मम ॥ २१ ॥ एवं विलप्यमानां तां दृष्ट्वा
राजा विमोहितः ॥ नग्न एव ययौ तूर्णं पृष्ठतः पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ विद्युत्प्रकाशिता तत्र गंधर्वैर्नृपवेश्मनि ॥ नग्नभूतस्तया
दृष्टो भूपतिर्गंतुकामया ॥ २३ ॥ त्यक्त्वोरणौ गताः सर्वे गंधर्वाः पथि पार्थिवः ॥ नग्नो जग्राह तौ श्रांतो जगाम स्वगृहं प्रति
॥ २४ ॥ तदोर्वशीं गतां दृष्ट्वा विललापातिदुःखितः ॥ नग्नं वीक्ष्य पतिं नारी गता सा वरवर्णिनी ॥ २५ ॥ क्रंदन्स देशदेशेषु
बभ्राम नृपतिः स्वयम् ॥ तच्चित्तो विह्वलः शोचन्विवशः काममोहितः ॥ २६ ॥ भ्रमन्वै सकलां पृथ्वीं कुरुक्षेत्रे ददर्श ताम् ॥
दृष्ट्वा संहृष्टवदनः प्राह सूक्तं नृपोत्तमः ॥ २७ ॥ अये जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे न त्यक्तुमर्हसि ॥ मां त्वं त्वन्मनसं कांतं वशगं
चाप्यनागसम् ॥ २८ ॥ स देहोऽयं पतत्यत्र देवि दूरं हृतस्त्वया ॥ खादंत्येनं वृकाः काकास्त्वया त्यक्तं वरोरु यत् ॥२९॥ एवं
विलपमानं तं राजानं प्राह चोर्वशी ॥ दुःखितं कृपणं श्रांतं कामार्तं विवशं भृशम् ॥ ३० ॥ उर्वश्युवाच ॥ मूर्खोऽसि नृपशार्दूल
ज्ञानं कुत्र गतं तव ॥ क्वापि सख्यं न च स्त्रीणां वृकाणामिव पार्थिव ॥३१॥ न विश्वासो हि कर्तव्यः स्त्रीषु चौरेषु पार्थिवैः ॥
गृहं गच्छ सुखं भुंक्ष्व मा विषादे मनः कृथाः ॥ ३२ ॥

पतति ॥ त्वया दूरदेशं हृतस्त्वदुद्देशेन दूरदेशं प्राप्तोऽतिकोमल इति कृत्वा ॥ किंच हे वरोरु एनं देहं काका वृकाः खादंति ॥ वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ त्वया त्यक्तं
मृतमधुनैव भक्षयिष्यंतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ वेदे विस्तरितमिति बह्वृचि मा मृथा इति सूक्तेनेत्यर्थः ॥ स्त्रीसंगिनामित्थं गतिर्भवति तस्मात्स्त्रीसंगः सर्वथा श्रीभगवत्युपासकैस्त्याज्य इत्यवांतरतात्पर्यम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ सप्ततिश्लोकैर्वैयस्तु शुकस्योत्पत्तिरीर्यते ॥ यत्र धर्मो गृहस्थानां कर्तव्यत्वेन चोच्यते ॥ १ ॥ दृष्टांतत्वेनोपात्तां पुरूरवःकथां समाप्य प्रकृतां शुकोत्पत्तिं कथयति ॥ दृष्ट्वेति ॥ न मे योग्येति ॥ गृहस्थाश्रमयोग्या नेत्यर्थः ॥ यतोऽप्सरा इयं भवति ॥ १ ॥ मां प्रति शापमयं विसृजेदिति हेतोः साऽप्सरा :भयभीता अभवादित्याह ॥ भयभीतेति ॥ २ ॥ शुकीति ॥ कीरां

इत्येवं बोधितो राजा न विवेदातिमोहितः ॥ दुःखं च परमं प्राप्तः स्वैरिणीस्नेहयंत्रितः ॥ ३३ ॥ सूत उवाच ॥ इति सर्वं समाख्यातमुर्वशीचरितं महत् ॥ वेदे विस्तरितं चैतत्संक्षेपात्कथितं मया ॥ ३४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ सूत उवाच ॥ दृष्ट्वा तामसितापांगीं व्यासश्चिंतापरोऽभवत् ॥ किं करोमि न म योग्या देवकन्येयमप्सराः ॥ १ ॥ एवं चिंतयमानं तु दृष्ट्वा व्यासं तदाऽप्सराः ॥ भयभीता हि संजाता शापं मां विसृजेदयम् ॥ २ ॥ सा कृत्वाऽथ शुकीरूपं निर्गता भयविह्वला ॥ कृष्णस्तु विस्मयं प्राप्तो विहंगीं तां विलोकयन् ॥ ३ ॥ कामस्तु देहे व्यासस्य दर्शनादेव संगतः ॥ मनोऽतिविस्मितं जातं सर्वगात्रेषु विस्मितः ॥ ४ ॥ स तु धैर्येण महता निगृह्णन्मानसं मुनिः ॥ न शशाक नियंतुं च स व्यासः प्रसृतं मनः ॥ ५ ॥ बहुशो गृह्यमाणं च घृताच्या मोहितं मनः ॥ भावित्वान्नैव विधृतं व्यासस्यामिततेजसः ॥ ६ ॥ मंथनं कुर्वतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया ॥ अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमथापतत् ॥ ७ ॥ सोऽविचिन्त्य तथा पातं ममंथारणिमेव च ॥ तस्माच्छुकः समुद्भूतो व्यासाकृतिमनोहरः ॥ ८ ॥

गनारूपमित्यर्थः ॥ विस्मयमिति ॥ अहो अधुनैवेयं विलक्षणा कामिनी कथं शुंकी जातेति विस्मय इत्यर्थः ॥ ३ ॥ दर्शनादेवेति ॥ अप्सरोरूपदर्शनादेवेत्यर्थः ॥ विस्मितं प्रफुल्लं जातम् ॥ विस्मितः प्रफुल्लः ॥ ४ ॥ निगृह्णन्मानसमिति ॥ निरुद्धं कुर्वन्नपि नियंतुं न शशाकेत्यर्थः ॥ प्रसृतमिति ॥ विषयेषु व्यापृतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ नैव विधृतमिति ॥ न विधृतं निरुद्धमभवदिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ सोऽविचिंत्येति ॥ अविचिंत्येति च्छेदः ॥ न गणयित्वेत्यर्थः ॥ ननु वीर्यपातानन्तरं

प्रायश्चित्तं कृत्वैव मंथनं कर्तव्यं तत्कथमविचिंत्येत्युक्तमिति चेन्न ॥ यतो यज्ञे कर्मणि यज्ञांगवैकल्ये एव प्रायश्चित्तं नान्यथेति मन्यते मुनिः यद्वाऽरण्यां पतितं वीर्यमविचिंत्याज्ञात्वेत्यर्थः ॥ वीर्यपातानंतरं प्रायश्चित्तं कृत्वैव मंथनं कृतं परंत्वरण्यां पतितमित्येव न ज्ञातमित्यर्थकल्पनात् ॥ व्यासाकृतिश्चासौ मनोहरश्चेति समस्तम् ॥८ ॥ अरण्यजः ॥ अरण्यकाष्ठज इत्यर्थः ॥ शम्या अरण्यकाष्ठत्वात् ॥ यथाऽध्वरे इतिं ॥ तथाऽयं दीप्तिमानिति शेषः ॥ ९ ॥ किमेतदिति ॥ कामिन्यभावे कथं पुत्रोत्पत्तिरिति विचिंत्य चिंतां कृत्वा शिवस्य वरदानादेतदभवदिति तर्कयामासेति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ खादाकाशात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥१८ ॥ उपतस्थुर्मनसि स्फुरणं प्राप्नुवन्नित्यर्थः ॥ १९ ॥ घृताच्याः संभवे तदेति ॥ घृताच्याः शुकीरूपं संभवे शुकोत्पत्तिसमये दृष्टे यतो यस्मात्कारणात् तस्मादेव तदा तस्मिन्काले ॥ शुकेति संधिरार्षः शुक इति नाम चकारेत्यर्थः ॥ यदुद्देशेन वीर्यं पतितं सा तस्य मातेति शुकी माताऽस्येति शुकनामकरणतात्पर्यम् ॥ २० ॥

विस्मयं जनयन्बालः संजातस्तदरण्यजः ॥ यथाऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्येन दीप्तिमान् ॥ ९ ॥ व्यासस्तु सुतमालोक्य विस्मयं परमं गतः ॥ किमेतदिति संचिंत्य वरदानाच्छिवस्य वै ॥ १० ॥ तेजोरूपी शुको जातोऽप्यरणीगर्भसंभवः ॥ द्वितीयोऽग्निरिवात्यर्थं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ११ ॥ विलोकयामास तदा व्यासस्तु मुदितं सुतम् ॥ दिव्येन तेजसा युक्तं गार्हपत्यमिवापरम् ॥ १२ ॥ गंगांतः स्नापयामास समागत्य गिरेस्तदा ॥ पुष्पवृष्टिस्तु खाज्जाता शिशोरुपरि तापसाः ॥ १३ ॥ जातकर्मादिकं चक्रे व्यासस्तस्य महात्मनः ॥ देवदुंदुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ १४ ॥ जगुर्गंधर्वपतयो मुदितास्ते दिदृक्षवः ॥ विश्वावसुर्नारदश्च तुंबुरुः शुकसंभवे ॥ १५ ॥ तुष्टुवुर्मुदिताः सर्वे देवा विद्याधरास्तथा ॥ दृष्ट्वा व्याससुतं दिव्यमरणीगर्भसंभवम् ॥ १६ ॥ अंतरिक्षात्पपातोर्व्यां दंडः कृष्णाजिनं शुभम् ॥ कमंडलुस्तथा दिव्यः शुकस्यार्थे द्विजोत्तमाः ॥ १७ ॥ सद्यः स ववृधे बालो जातमात्रोऽतिदीप्तिमान् ॥ तस्योपनयनं चक्रे व्यासो विद्याविधानवित् ॥ १८ ॥ उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंग्रहाः ॥ उपतस्थुर्महात्मानं यथाऽस्य पितरं तथा ॥ १९ ॥ यतो दृष्टं शुकीरूपं घृताच्याः संभवे तदा ॥ शुकेति नाम पुत्रस्य चकार मुनिसत्तमाः ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ घ्राणं मूर्ध्नीति ॥ मस्तकावघ्राणं कृतवानित्यर्थः ॥ २४ ॥ आश्वास्येति ॥ पुत्राध्ययनं श्रुत्वा सम्यक् त्वयाऽध्ययनं कृतमित्याश्वास्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अभ्याशे समीपे ॥ ३२ ॥ तत्त्वेन परमार्थदृष्ट्येत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तं तु त्वया लौकिकदृष्ट्योक्तमिति भावः ॥३३॥

बृहस्पतिमुपाध्यायं कृत्वा व्याससुतस्तदा ॥ व्रतानि ब्रह्मचर्यस्य चकार विधिपूर्वकम् ॥ २१ ॥ सोऽधीत्य निखिलान्वेदान्सरहस्यान्ससंग्रहान् ॥ धर्मशास्त्राणि सर्वाणि कृत्वा गुरुकुले शुकः ॥ २२ ॥ गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो मुनिस्तदा ॥ आजगाम पितुः पार्श्वं कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ २३ ॥ दृष्ट्वा व्यासः शुकं प्राप्तं प्रेम्णोत्थाय ससंभ्रमः ॥ आलिलिंग मुहुर्घ्राणं मूर्ध्नि तस्य चकार ह ॥ २४ ॥ पप्रच्छ कुशलं व्यसस्तथा चाध्ययनं शुचिः ॥ आश्वास्य स्थापयामास शुकं तत्राऽऽश्रमे शुभे ॥ २५ ॥ दारकर्म ततो व्यासः शुकस्य पर्यचिंतयत् ॥ कन्यां मुनिसुतां कांतामपृच्छदतिवेगवान् ॥ २६ ॥ शुकं प्राह सुतं व्यासो वदोऽधीतस्त्वयाऽनघ ॥ धर्मशास्त्राणि सर्वाणि कुरु भार्यां महामते ॥ २७ ॥ गार्हस्थ्यं च समासाद्य यज देवान्पितॄनथ ॥ ऋणान्मोचय मां पुत्र प्राप्य दारान्मनोरमान् ॥२८॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च ॥ तस्मात्पुत्र महाभाग कुरुष्वाद्य गृहाश्रमम् ॥ २९ ॥ कृत्वा गृहाश्रमं पुत्र सुखिनं कुरु मां शुक ॥ आशा मे महती पुत्र पूरयस्व महामते ॥ ३० ॥ तपस्तप्त्वा महाघोरं प्राप्तोऽसि त्वमयोनिजः ॥ देवरूपी महाप्राज्ञ पाहि मां पितरं शुक ॥ ३१ ॥ सूत उवाच ॥ इति वादिनमभ्याशे प्राप्तः प्राह शुकस्तदा ॥ विरक्तः सोऽतिरक्तं तं साक्षात्पितरमात्मनः ॥३२॥ शुक उवाच ॥ किं त्वं वदसि धर्मज्ञ वेदव्यास महामते ॥ तत्त्वेनाशाधि शिष्यं मां त्वदाज्ञां करवाण्यलम् ॥ ३३ ॥ व्यास उवाच ॥ त्वदर्थं यत्तपस्तप्तं मया पुत्र शतं समाः ॥ प्राप्तस्त्वं चातिदुःखेन शिवस्याराधनेन च ॥३४॥ ददामि तव वित्तं तु प्रार्थयित्वाऽथ भूपतिम् ॥ सुखं भुंक्ष्व महाप्राज्ञ प्राप्य यौवनमुत्तमम् ॥ ३५ ॥ शुक उवाच ॥ किं सुखं मानुषे लोके ब्रूहि तात निरामयम् ॥ दुःखविद्धं सुखं प्राज्ञा न वदंति सुखं किल ॥ ३६ ॥

परमार्थदृष्ट्यैवेदमुक्तमित्यभिप्रायेण व्यास आह ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ निरामयम् ॥ दुःखेनासंभिन्नमित्यर्थः ॥ दुःखविद्धं तु सुखं नैव सुखं भवतीति पंडिता वदंतीत्याह

दुःखविद्धमिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विस्तारिता विचारिता इत्यर्थः ॥ तत्रापि न शांतिर्लब्धा तेषां हिंसामयत्वादित्याह हिंसेति ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कृत्वेति ॥ एतत्रासादेव बृहस्पतिं प्रणम्य ज्ञानप्राप्त्यर्थं त्वत्समीपमागतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ नभचक्रवत् नक्षत्रचक्रवदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ निजतत्त्व

स्त्रियं कृत्वा महाभाग भवामि तद्वशानुगः ॥ सुखं किं परतंत्रस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥ ३७ ॥ कदाचिदपि मुच्येत लोहका
ष्ठादियंत्रितः ॥ पुत्रदारैर्निबद्धस्तु न विमुच्येत कर्हिचित् ॥ ३८ ॥ विण्मूत्रसंभवो देहो नारीणां तन्मयस्तथा ॥ कः प्रीतिं तत्र
विप्रेंद्र विबुधः कर्तुमिच्छति ॥ ३९ ॥ अयोनिजोऽहं विप्रर्षे योनौ मे कीदृशी मतिः न वांछाम्यहमग्रेऽपि योनावेव समुद्भवम् ॥
॥ ४० ॥ विट्सुखं किमु वांछामि त्यक्तात्मसुखमद्भुतम् ॥ आत्मारामश्च भूयोऽपि न भवत्यतिलोलुपः ॥ ४१ ॥ प्रथमं
पठिता वेदा मया विस्तारिताश्च ते ॥ हिंसामयास्ते पठिताः कर्ममार्गप्रवर्तकाः ॥ ४२ ॥ बृहस्पतिर्गुरुः प्राप्तः सोऽपि मग्नो
गृहार्णवे ॥ अविद्याग्रस्तहृदयः कथं तारयितुं क्षमः ॥ ४३ ॥ रोगग्रस्तो यथा वैद्यः पररोगचिकित्सकः ॥ तथा गुरुर्मुमु
क्षोर्मे गृहस्थोऽयं विडंबना ॥ ४४ ॥ कृत्वा प्रणामं गुरवे त्वत्समीपमुपागतः ॥ त्राहि मां तत्त्वबोधेन भीतं संसारसर्पतः ॥
॥ ४५ ॥ संसारेऽस्मिन्महाघोरे भ्रमणं नभचक्रवत् ॥ न च विश्रमणं क्वापि सूर्यस्येव दिवानिशि ॥ ४६ ॥ किं सुखं तात
संसारे निजतत्त्वविचारणात् ॥ मूढानां सुखबुद्धिस्तु विट्सु कीटसुखं यथा ॥ ४७ ॥ अधीत्य वेदशास्त्राणि संसारे रागिणश्च
ये ॥ तेभ्यः परो न मूर्खोऽस्ति सधर्माः श्वाश्वसूकरैः ॥ ४८ ॥ मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य वेदशास्त्राण्यधीत्य च ॥ बध्यते यदि
संसारे को विमुच्येत मानवः ॥४९॥ नातः परतरं लोके क्वचिदाश्चर्यमद्भुतम् ॥ पुत्रदारगृहासक्तः पंडितः परिगीयते ॥ ५० ॥

विचारणादिति ल्यब्लोपे पंचमी ॥ तं विहायेत्यर्थः ॥ मूढानां सुखबुद्धिः संसारे त्वकिंचित्करेत्याह मूढानामिति ॥ ४७ ॥ सधर्मा इति ॥ श्वाश्वसूकरैः सधर्माः । समानधर्म्मवंत इत्यर्थः समासांतविधेरनित्यत्वात् धर्मादनिच् केवलादित्यनिजभावः ॥ ४८ ॥ मानुष्यमिति ॥ एतादृशो यदि बध्येत तर्हि मोक्षोच्छेद एव स्यादिति भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

तर्हि कः पंडितस्तत्राह न बाध्यत इति ॥ कूटस्थवस्त्वनुभवेन गुणत्रयासंबद्ध इत्यथः ॥ ५१ ॥ भवबंधनादत्र यदिति शेषः॥५२॥ गृह्णातीति ॥ बध्नातीत्यर्थः ॥ ५३॥ ॥ ५४ ॥ व्यासस्तु कुटुंबे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदध्यादित्यादिच्छांदोग्यश्रुतिमनुसृत्य गृहस्थाश्रमं श्रेष्ठत्वेन कथयति ॥ न गृहं बंधनागारमिति ॥

न बाध्यते यः संसारे नारीमायागुणैस्त्रिभिः ॥ स विद्वान्स च मेधावी शास्त्रपारंगतो हि सः ॥ ५१ ॥ किं वृथाऽध्ययनेनात्र दृढबंधकरेण च ॥ पठितव्यं तदेवाशु मोचयेद्भवबंधनात् ॥ ५२ ॥ गृह्णाति पुरुषं यस्माद् गृहं तेन प्रकीर्तितम् ॥ क्व सुखं बन्धनागारे तेन भीतोऽस्म्यहं पितः ॥५३॥ येऽबुधा मंदमतयो विधिना मुषिताश्च ये ॥ ते प्राप्य मानुषं जन्म पुनर्बंधं विशंत्युत ॥५४॥ व्यास उवाच॥ न गृहं बंधनागारं बंधने न च कारणम् ॥ मनसा यो विनिर्मुक्तो गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥५५॥ न्यायागतधनः कुर्वन्वेदोक्तं विधिवत्क्रमात् ॥ गृहस्थोऽपि विमुच्येत श्राद्धकृत्सत्यवाक्छुचिः ॥५६॥ ब्रह्मचारी यतिश्चैव वानप्रस्थो व्रतस्थितः ॥ गृहस्थं समुपासंते मध्याह्नातिक्रमे सदा ॥५७॥ श्रद्धया चान्नदानेन वाचा सूनृतया तथा ॥ उपकुर्वंति धर्मस्था गृहाश्रमनिवासिनः ॥ ॥५८॥ गृहाश्रमात्परो धर्मो न दृष्टो न च वै श्रुतः ॥ वसिष्ठादिभिराचार्यैर्ज्ञानिभिः समुपाश्रितः ॥ ५९ ॥ किमसाध्यं महाभाग वेदोक्तानि च कुर्वतः ॥ स्वर्गं मोक्षं च सज्जन्म यद्यद्वाञ्छति तद्भवेत् ॥६०॥ आश्रमादाश्रमं गच्छेदिति धर्मविदो विदुः ॥ तस्मादग्निं समाधाय कुरु कर्माण्यतंद्रितः ॥६१॥ देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च संतर्प्य विधिवत्सुत ॥ पुत्रमुत्पाद्य धर्मज्ञ संयोज्य च गृहाश्रमे ॥ ६२ ॥ त्यक्त्वा गृहं वनं गत्वा कर्तासि व्रतमुत्तमम् ॥ वानप्रस्थाश्रमं कृत्वा संन्यासं च ततः परम् ॥ ६३ ॥ इंद्रियाणि महाभाग मादकानि सुनिश्चितम् ॥ अदारस्य दुरंतानि पंचैव मनसा सह ॥ ६४ ॥ तस्माद्दारान्प्रकुर्वीत तज्जयाय महामते ॥ वार्धके तप आतिष्ठेदिति शास्त्रोदितं वचः ॥ ६५ ॥

न हि जडं गृहं पुरुषं बध्नाति न चान्यद्बंधने कारणमस्ति किंतु मनस आसक्तिमात्रं कारणं तां विहाय संसारं कुर्वाणो मुच्यत एवेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ब्रह्मचारीति ॥ गृहस्थाश्रमे वसंस्तेभ्यो भैक्ष्यं दत्त्वा तत्पुण्यभागी भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ उपकुर्वंतीति पुण्यादिदानेनेत्यर्थ ॥५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ एतद्ग्रंथस्यावांतरतात्पर्यं तु ज्ञानाधिकारप्राप्तिपर्यंतं कर्ममार्गो निष्कामतयाऽऽश्रयितव्य इति ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ सप्तषष्टिश्लोकवर्यैः शुकवैराग्यमुच्यते ॥ श्रीदेव्या चोपदेशश्च हरये कृत उच्यते ॥ १ ॥ पितुर्वाक्यं श्रुत्वा

विश्वामित्रो महाभाग तपः कृत्वाऽतिदुश्चरम् ॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि निराहारो जितेंद्रियः ॥ ६६ ॥ मोहितश्च महातेजा वने मेनकया स्थितः ॥ शकुंतला समुत्पन्ना पुत्री तद्वीर्यजा शुभा ॥ ६७ ॥ दृष्ट्वा दाशसुतां कालीं पिता मम पराशरः ॥ कामबाणार्दितः कन्यां तां जग्राहोडुपे स्थितः ॥६८॥ ब्रह्माऽपि स्वसुतां दृष्ट्वा पंचबाणप्रपीडितः ॥ धावमानश्च रुद्रेण मूर्च्छितश्च निवारितः ॥ ६९ ॥ तस्मात्त्वमपि कल्याण कुरु मे वचनं हितम् ॥ कुलजां कन्यकां वृत्वा वेदमर्ग समाश्रय ॥ ७० ॥ इति श्रीदेवीभागवते म० प्रथमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥श्रीशुक उवाच ॥ नाहं गृहं करिष्यामि दुःखदं सर्वदा पितः ॥ वागुरासदृशं न्नित्यं बंधनं सर्वदेहिनाम् ॥ १ ॥ धनचिंतातुराणां हि क्व सुखं तात दृश्यते ॥ स्वजनैः खलु पीडचंते निर्धना लोलुपा जनाः ॥ २ ॥ इंद्रोऽपि न सुखी तादृग्यादृशो भिक्षुनिःस्पृहः ॥ कोऽन्यः स्यादिह संसारे त्रिलोकीविभवे सति ॥ ३ ॥ तपंतं तापसं दृष्ट्वा मघवा दुःखितो भवन् ॥ विघ्नान्बहुविधानस्य करोति च दिवस्पतिः ॥ ४ ॥ ब्रह्माऽपि न सुखी विष्णुर्लक्ष्मीं प्राप्य मनोरमाम् ॥ खेदं प्राप्नोति सततं संग्रामैरसुरैः सह ॥ ५ ॥ करोति विपुलान्यत्नांस्तपश्चरति दुश्चरम् ॥ रमापतिरपि श्रीमान् कस्यास्ति विपुलं सुखम् ॥ ६ ॥ शंकरोऽपि सदा दुःखी भवत्येव च वेद्म्यहम् ॥ तपश्चर्यां प्रकुर्वाणो दैत्ययुद्धकरः सदा ॥७॥ कदाचिन्न सुखी शेते धनवानपि लोलुपः ॥ निर्धनस्तु कथं तात सुखं प्राप्नोति मानवः ॥ ८ ॥ जानन्नपि महाभाग पुत्रं वा वीर्यसंभवम् ॥ नियोक्ष्यसि महाघोरे संसारे दुःखदे सदा ॥ ९ ॥

शुक उवाच नाहमिति ॥ गृहं जायासंबंधं गृहस्थाश्रमं वा वागुरा मृगबंधिनी रज्जुस्तत्सदृशं बंधकम् ॥ १ ॥ २ ॥ त्रिलोकीविभवे सति इंद्रोऽपि न सुखीत्यन्वयः ॥३॥ इंद्रदुःखं कथयाति तपंतमिति ॥ भवन्निति शत्रंतं व्याससंबोधनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ जानन्नपीति ॥ इत्थं जानन्नपि मामौरसं पुत्रं कथमेवं नियोजयसी

त्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ मरणं चेति ॥ अपमान एव मरणं प्रतिदिनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ विरक्तस्य नैव दुःखमित्याह एकोदरस्येति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रारब्धं संचितं वर्तमानं च त्रिविधं कर्ममूलजमविद्याजन्यं यथा नश्येदित्यन्वयः ॥१७॥ १८ ॥ भोगैर्वीर्यं हरति ॥ पूर्णं धनं मनश्च कुटिलभाषणैः ॥ स्तेनश्चौरः ॥१९॥

जन्मदुःखं जरादुःखं दुःखं च मरणे तथा ॥ गर्भवासं पुनर्दुःखं विष्ठामूत्रमये पितः ॥१०॥ तस्मादतिशयं दुःखं तृष्णालोभसमुद्भवम् ॥ याच्ञायां परमं दुःखं मरणादपि मानद ॥ ११॥ प्रतिग्रहधना विप्रा न बुद्धिबलजीवनाः॥ पराशा परमं दुःखं मरणं च दिने दिने ॥ १२ ॥ पठित्वा सकलान्वेदांच्छास्त्राणि च समंततः ॥ गत्वा च धनिनां कार्या स्तुतिः सर्वात्मना बुधैः ॥ १३ ॥ एकोदरस्य का चिंता पत्रमूलफलादिभिः ॥ येनकेनाप्युपायेन संतुष्ट्या च प्रपूर्यते ॥ १४ ॥ भार्या पुत्रास्तथा पौत्राः कुटुंबे विपुले सति ॥ पूरणार्थं महद्दुःखं क्व सुखं पितरद्भुतम् ॥ १५ ॥ योगशास्त्रं वद मम ज्ञानशास्त्रं सुखाकरम् ॥ कर्मकांडेऽखिले तात न रमेऽहं कदाचन ॥ १६ ॥ वद कर्मक्षयोपायं प्रारब्धं संचितं तथा ॥ वर्तमानं यथा नश्येत्त्रिविधं कर्ममूलजम् ॥ १७ ॥ जलूकेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति वै ॥ मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः ॥ १८ ॥ भोगैर्वीर्यं धनं पूर्णं मनः कुटिलभाषणैः ॥ कांता हरति सर्वस्वं कः स्तेनस्तादृशोऽपरः ॥ १९ ॥ निद्रासुखविनाशार्थं मूर्खस्तु दारसंग्रहम् ॥ करोति वंचितो धात्रा दुःखाय न सुखाय च ॥ २० ॥ सूत उवाच ॥ एवंविधानि वाक्यानि श्रुत्वा व्यासः शुकस्य च ॥ संप्राप महतीं चिंतां किं करोमीत्यसंशयम् ॥ २१ ॥ तस्य सुस्रुवुरश्रूणि लोचनाद्दुःखजानि च ॥ वेपथुश्च शरीरेऽभूद् ग्लानिं प्राप मनस्तथा ॥ २२ ॥ शोचंतं पितरं दृष्ट्वा दीनं शोकपरिप्लुतम् ॥ उवाच पितरं व्यासं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ २३ ॥ अहो मायाबलं चोग्रं यन्मोहयति पंडितम् ॥ वेदांतस्य च कर्तारं सर्वज्ञं वेदसंमितम् ॥२४॥ न जाने का च सा माया किंस्वित्साऽतीव दुष्करा ॥ या मोहयति विद्वांसं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ २५ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ अश्रूणि नेत्रजलानि ॥ वेपथुः कंपः ॥ २२ ॥ २३ ॥ वेदसंमितं वेदवत्प्रमाणवाक्यम् ॥ २४ ॥ का च सेति ॥ काऽप्यानिर्वचनीयेत्यर्थः ॥

किंस्विदिति वितर्के ॥ दुष्करा दुष्करयत्नसाध्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ व्यासशांत्यर्थं देवीं प्रार्थयति ॥ तां यामीति ॥ अंतर्यामिरूपिणीमित्यर्थः ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ ईश्वरो विष्णुः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कोऽयमिति ॥ अयं व्यासो मम कः न कोऽपि तथाऽहं शुक एतस्य कः न कोऽप्यथापि कीदृशोऽयं भ्रम एतस्य

पुराणानां च वक्ता च निर्माता भारतस्य च ॥ विभागकर्ता वेदानां सोऽपि मोहमुपागतः ॥२६ ॥ तां यामि शरणं देवीं या मोह
यति वै जगत् ॥ ब्रह्मविष्णुहरादींश्च कथाऽन्येषां च कीदृशी ॥२७॥ कोऽप्यस्ति त्रिषु लोकेषु यो न मुह्यति मायया ॥ यन्मोहं
गमिताः पूर्वं ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ २८ ॥ अहो बलमहो वीर्यं देव्या खलु विनिर्मितम् ॥ माययैव वशं नीतः सर्वज्ञ ईश्वरः प्रभुः
॥ २९ ॥ विष्ण्वंशसंभवो व्यास इति पौराणिका जगुः ॥ सोऽपि मोहार्णवे मग्नो भग्नपोतो वणिग्यथा ॥ ३० ॥ अश्रुपातं करो
त्यद्य विवशः प्राकृतो यथा ॥ अहो मायाबलं चैतद् दुस्त्यजं पंडितैरपि॥ ३१ ॥ कोऽयं कोऽहं कथं चेह कीदृशोऽयं भ्रमः
किल॥ पंचभूतात्मके देहे पिता पुत्रेति वासना॥ ३२ ॥ बलिष्ठा खलु मायेयं मायिनामपि मोहिनी ॥ ययाऽभिभूतः कृष्णोऽपि
करोति रोदनं द्विजः ॥ ३३ ॥ सूत उवाच ॥ तां नत्वा मनसा देवीं सर्वकारणकारणम् ॥ जननीं सर्वदेवानां ब्रह्मादीनां तथेश्व
रीम् ॥ ३४॥ पितरं प्राह दीनं तं शोकार्णवपरिप्लुतम् ॥ अरणीसंभवो व्यासं हेतुमद्वचनं शुभम् ॥३५॥ पाराशर्य महाभाग सर्वेषां
बोधदः स्वयम्॥ किं शोकं कुरुषे स्वामिन्यथाऽज्ञः प्राकृतो नरः॥३६॥ अद्याहं तव पुत्रोऽस्मि न जाने पूर्वजन्मनि ॥ कोऽहं कस्त्वं
महाभाग विभ्रमोऽयं महात्मनि ॥ ३७ ॥ कुरु धैर्यं प्रबुध्यस्व मा विषादे मनः कृथाः ॥ मोहजालमिमं मत्वा मुंच शोकं महा
मते ॥ ३८ ॥ क्षुधानिवृत्तिर्भक्ष्येण न पुत्रदर्शनेन च ॥ पिपासा जलपानेन याति नैवात्मजेक्षणात् ॥ ३९ ॥ घ्राणं सुखं सुगंधेन
कर्णजं श्रवणेन च ॥ स्त्रीसुखं तु स्त्रिया नूनं पुत्रोऽहं किं करोमि ते ॥ ४० ॥

मम गृहस्थाश्रमेण कल्याणं भवत्विति ॥ कथं चेह पंचभूतात्मके मे देहे पिता पुत्र इत्येवंरूपा वासना आश्चर्यमेतदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
विभ्रमोऽयं महात्मनीति ॥ कथमिति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पुत्रोऽहं किं करोमीति ॥ ममोपयोगः क इत्यर्थः ॥ ननु पितुः परलोकक्रियार्थं पुत्रोऽपेक्षित इति

Nepal Sanskrit University, Balmeekj Campus, Kathmandu

चेन्न ॥ तद्वचनस्य कर्मठश्रद्धाजाड्याभिप्रायकत्वात् ॥ अत एव ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति संन्यासो ब्रह्मचारिणामुक्त इति भावः ॥ ४० ॥ अजीगर्तेन ब्राह्मणेनात एव स्वपुत्रो द्रव्यं गृहीत्वा हरिश्चंद्राय पश्वर्थं समर्पित इत्याह अजीगर्तेनेति ॥ तस्माद्द्रव्यमेव सुखदं न पुत्रादिकमित्यर्थः ॥ इयं कथा सप्तमस्कंधे वक्ष्यमाणाऽस्ति ॥ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ दैवज्ञ इति ॥ दैवस्य सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मज्ञ इत्यर्थः ॥ ४३ ॥४४॥ वृद्धगामिनी वृद्धाश्रयिण्यपीयं मतिरित्यर्थः ॥४५॥४६॥ चतुर्थाश्रमयोग्यस्य शुकपुत्रस्यै तद्भागवतोपदेशादन्योऽपि यो विरक्तः पुत्रसदृशः प्रियश्च तस्मा एवैतद्भागवतं वक्तव्यं नान्यस्मा इति सूचितम् । ब्रह्मसंमितं वेदसंमितम्॥४७॥भूषणं मुख्यं साम्यावस्थमायो

अजीगर्तेन पुत्रोऽपि हरिश्चंद्राय भूभुजे ॥ पशुकामाय यज्ञार्थे दत्तो मौल्येन सर्वथा ॥ ४१ ॥ सुखानां साधनं द्रव्यं धनात्सुखसमुच्चयः ॥ धनमर्जय लोभश्चेत्पुत्रोऽहं किं करोम्यहम् ॥ ४२ ॥ मां प्रबोधय बुद्ध्या त्वं दैवज्ञोऽसि महामते ॥ यथा मुच्येयमत्यंतं गर्भवासभयान्मुने ॥ ४३ ॥ दुर्लभं मानुषं जन्म कर्मभूमाविहानघ ॥ तत्रापि ब्राह्मणत्वं वै दुर्लभं चोत्तमे कुले ॥ ॥ ४४ ॥ बद्धोऽहमिति मे बुद्धिर्नापसर्पति चित्ततः ॥ संसारवासनाजाले निविष्टा वृद्धगामिनी ॥ ४५ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्तस्तु तदा व्यासः पुत्रेणामितबुद्धिना ॥ प्रत्युवाच शुकं शांतं चतुर्थाश्रममानसम् ॥ ४६ ॥ व्यास उवाच ॥ पठ पुत्र महाभाग मया भागवतं कृतम् ॥ शुभं न चातिविस्तीर्णं पुराणं ब्रह्मसंमितम् ॥४७॥ स्कंधा द्वादश तत्रैव पंचलक्षणसंयुतम् ॥ सर्वेषां च पुराणानां भूषणं मम संमतम् ॥ ४८ ॥ सदसज्ज्ञानविज्ञानं श्रुतमात्रेण जायते ॥ येन भागवतेनेह तत्पठ त्वं महामते ॥ ४९॥ वटपत्रे शयानाय विष्णवे बालरूपिणे ॥ केनास्मि बालभावेन निर्मितोऽहं चिदात्मना ॥ ५० ॥ किमर्थं केन द्रव्येण कथं जानामि चाखिलम् ॥ इत्येवं चिंत्यमानाय मुकुंदाय महात्मने ॥ ५१ ॥

पाधिकब्रह्मप्रतिपादकत्वादेतस्य सर्वपुराणश्रेष्ठत्वं युक्तमेव ॥ अन्यपुराणानां तु साम्यावस्थमायाजन्यैकैकसत्त्वादिगुणोपाधिहरिहरब्रह्मादिकप्रतिपादकत्वान्न मुख्यत्वमिति भावः ॥४८॥ सदसज्ज्ञानविज्ञानमिति॥ येन श्रुतमात्रेण सत् ब्रह्म जगदसदेतयोः सदसतोर्ब्रह्मजगतोः सत्त्वेन च ज्ञानं परोक्षज्ञानं विज्ञानमपरोक्षज्ञानं च जायत इत्यर्थः ॥४९॥ इदं भागवतं केन कस्मा उपादिष्टमिति चेत्तत्राऽऽह ॥ वटपत्र इति ॥ कथंभूताय केन कारणेनाहं बालभावेन स्थितोऽस्मि किंच केन चिदात्मना केन चेतनेन पुरुषेणाहं निर्मितोऽस्मि ॥५०॥ किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय च निर्मितोऽस्मि केन द्रव्येण पृथिव्यादिद्रव्यमध्ये केन द्रव्येणाहं निर्मितोऽस्मि ॥ किंचेदमखिलं सर्वमहं कथं जानामि ज्ञास्यामीत्येवं प्रकारेण चिंतयते इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

एतत्सर्वशंकानिवृत्त्यर्थं सर्वार्थदं वाक्यं भगवत्या श्लोकार्धेन प्रोक्तम् ॥ किं तत् सर्वं खलु इदं जगदहमेव सनातनमस्मि ॥ बाधायां सामानाधिकरण्येन सर्वं दृश्यमात्रं मिथ्यारूपं नास्ति ॥ किंतु अहं सनातनब्रह्मरूपा कालत्रयाबाध्या सच्चिदानंदरूपिण्यहमेवास्मि ॥ अनेन वाक्येन सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यस्यार्थ उक्तः ॥ ननु मिथ्याजगतोऽभावेऽपि चेतनांतरसंभावना स्यात् तदर्थं नेह नानाऽस्ति किंचनेत्यस्यार्थमुपदिशति नान्यदस्ति सनातनमिति । मत्तोऽन्यद्भिन्नं सनातनं द्वितीयं चेतनमपि नास्ति । तथाच सर्वदृश्यनिषेधेन चेतनांतरनिषेधेन चैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति महावाक्यार्थ उपदिष्टो भवति । तेन च त्वया यद्यच्चिंत्यते तस्य सर्वस्य कारणं सच्चिदानंदरूपिण्यद्वितीयाऽनिर्वचनीयशक्तिमत्यहमेव भगवत्यस्मीत्युपदिष्टं भवति ॥ ५२ ॥ तद्वच इति ॥ संविज्ञातं विवृतमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ भागवतमर्धश्लोकरूपं तद्धृतं हृदि तस्य जपं चकारेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ अस्तचेतसा स्थापितचेतसा ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ तां लक्ष्मीं ताश्च परिवारशक्तीश्च ॥ ६३ ॥

श्लोकार्धेन तया प्रोक्तं भगवत्याऽखिलार्थदम् ॥ सर्वं खल्विदमेवाहं नान्यदस्ति सनातनम् ॥५२॥ तद्वचो विष्णुना पूर्वं संविज्ञातं मनस्यपि ॥ केनोक्ता वागियं सत्या चिंतयामास चेतसा ॥ ५३ ॥ कथं वेद्मि प्रवक्तारं स्त्रीपुंसौ वा नपुंसकम् ॥ इति चिंतां प्रपन्नेन धृतं भागवतं हृदि ॥५४॥ पुनःपुनः कृतोच्चारस्तस्मिन्नेवास्तचेतसा ॥ वटपत्रे शयानः सन्नभूच्चिंतासमन्वितः ॥५५॥ तदा शांता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ॥ शंखचक्रगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥५६॥ दिव्यांबरधरा देवी दिव्यभूषणभूषिता ॥ संयुता सदृशीभिश्च सखीभिः स्वविभूतिभिः ॥ ५७ ॥ प्रादुर्बभूव तस्याग्रे विष्णोरमिततेजसः ॥ मंदहास्यं प्रयुंजाना महालक्ष्मीः शुभानना ॥ ५८ ॥ सूत उवाच॥तां तथा संस्थितां दृष्ट्वा हृदये कमलेक्षणः ॥ विस्मितः सलिले तस्मिन्निराधारां मनोरमाम् ॥५९॥ रतिर्भूतिस्तथा बुद्धिर्मतिः कीर्तिः स्मृतिर्धृतिः ॥ श्रद्धा मेधा स्वधा स्वाहा क्षुधा निद्रा दया गतिः ॥ ६० ॥ तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृंभा तंद्रा च शक्तयः॥संस्थिताः सर्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक्पृथक् ॥६१॥ वरायुधधराः सर्वा नानाभूषणभूषिताः ॥ मंदारमालाकुलिता मुक्ताहारविराजिताः ॥६२॥ तां दृष्ट्वा ताश्च सवीक्ष्य तस्मिन्नेकार्णवे जले ॥ विस्मयाविष्टहृदयः संबभूव जनार्दनः ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६९ ॥ देवीं दृश्यमानामुत्प्रेक्षते ममेयं जननीति ॥ दर्शनं केनचिदिति ॥ केनचिदनिर्वचनीयेन देवताविशेषेण वा केनापि हेतुना कारणेन दर्शनमद्य दत्तं वा ॥ ६६ ॥ अत्र निश्चयाभावे किं वा मया वक्तव्यम् ॥ क्वचिद्वा देशे मया गंतव्यं न वा गंतव्यामिति किमप्यहं न जाने केवलं बालभावादतंद्रितो मौनमास्थायाश्रित्य तिष्ठेयमित्येवं मयाऽस्मिन्समये कर्तव्यं नान्यदिति भावः ॥ ६७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कन्धे पंचदशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ एकषष्टिश्लोकवर्यैर्देवीभाषणपूर्वकम् ॥ उपदिष्टं शुकायैतत्पुराणमिति चोच्यते ॥ १ ॥ किं विस्मितो ह्यसीति ॥ यद्यहं नवीना त्वदपरिचिता देवी वा माया वा स्यां तदा तव विस्मयो युक्तो न च तथाऽस्ति किंतु तवैव शक्तिरस्मीति भावः ॥ १ ॥ ननु तर्हि मया कुतो न स्मर्यत इति चेत्तत्राह महाशक्त्या इति ॥ महाशक्तिर्माया

चिंतयामास सर्वात्मा दृष्टमायोऽतिविस्मितः ॥ कुतो भूताः स्त्रियः सर्वाः कुतोऽहं वटतल्पगः ॥ ६४ ॥ अस्मिन्नेकार्णवे घोरे न्यग्रोधः कथमुत्थितः ॥ केनाहं स्थापितोऽस्म्यत्र शिशुं कृत्वा शुभाकृतिः ॥६९॥ ममेयं जननी नो वा माया वा काऽपि दुर्घटा ॥ दर्शनं केनचित्त्वद्य दत्तं वा केन हेतुना ॥ ६६ ॥ किं मया चात्र वक्तव्यं गंतव्यं वा न वा क्वचित् ॥ मौनमास्थाय तिष्ठेयं बालभावादतंद्रितः ॥६७॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ व्यास उवाच ॥ दृष्ट्वा तं विस्मितं देवं शयानं वटपत्रके ॥ उवाच सस्मितं वाक्यं विष्णो किं विस्मितो ह्यसि ॥ १ ॥ महाशक्त्याः प्रभावेण त्वं मां विस्मृतवान्पुरा ॥ प्रभवे प्रलये जाते भूत्वाभूत्वा पुनःपुनः ॥ २॥ निर्गुणा सा परा शक्तिः सगुणस्त्वं तथाऽप्यहम् ॥ सात्त्विकी किल या शक्तिस्तां शक्तिं विद्धि मामिकाम् ॥ ३ ॥

शबलब्रह्मरूपिणी तस्याः प्रभावेणावरणरूपेण त्वं मां विस्मृतवान् अतो मां न स्मरसि ॥ ननु ममाधुनैव जन्म तथा च तव मम च संबंधो नैव कदाऽपि जातस्ततः कथमुच्यते विस्मृतवानसीति चेत्तत्राह पुरेति ॥ पुरा पूर्वे प्रभवे सृष्टौ तथा पूर्वे प्रलये जाते त्वं पुनःपुनर्भूत्वाभूत्वा उत्पद्योत्पद्य तिष्ठसीति शेषः ॥ तथाच तस्मिस्तस्मिञ्जन्मन्यहं त्वच्छक्तिरभवं तां मां न जानासीत्यतो विस्मृतवानित्युक्तं सत्यमेवेति भावः ॥ २ ॥ ननु का सा महाशक्तिस्तत्राह निर्गुणेति ॥ साम्यावस्थोपाधिकेत्यर्थः ॥ तर्ह्यहं कस्तत्राह सगुणस्त्वमिति ॥ तर्हि त्वं काऽसि तत्राह तथाऽप्यहमिति ॥ यथा त्वं सगुणस्तथैवाहं सगुणाऽस्मीत्यर्थः ॥ तव कोऽसौ गुणस्तत्राह सात्त्विकीति ॥ सात्त्विकी परा शक्तिस्तां मामिकां मत्संबंधिनीं विद्धि सत्त्वगुणात्मिकाऽहमित्यर्थः ॥ ३ ॥

किमर्थमुत्पादितोऽस्मीत्यस्योत्तरमाह त्वन्नाभीति ॥ ४ ॥ ५ ॥ सगुणान्गुणसहितान्पंचभूतानित्यर्थः ॥ पुँल्लिंगमार्षम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेनेति ॥ सृष्ट्यादिनिमित्तेन ॥ ९ ॥ १० ॥ तत्केनोक्तमिति ॥ अत्र ययोक्तं श्लोकार्धं सा मूर्तिर्विष्णुना दृष्टा अस्ति अत एव तृतीयस्कंधे मणिद्वीपाधिवासिनीं दृष्ट्वा विष्णुनोक्तम् ॥ गायंती दोलयंती च बालभावान्मयोक्षितेति ॥ तस्मात्केनोक्तमित्यत्र यया श्लोकार्धमुक्तं सा तदर्धमुक्त्वा तिरोहिता सा का भवतिं किंतत्त्वा भवतीति तस्या स्वरूपनिर्धा

त्वन्नाभिकमलाद्ब्रह्मा भविष्यति प्रजापतिः ॥ स कर्ता सर्वलोकस्य रजोगुणसमन्वितः ॥४॥ स तदा तप आस्थाय प्राप्य शक्तिमनुत्तमाम् ॥ रजसा रक्तवर्णं च करिष्यति जगत्रयम् ॥ ५ ॥ सगुणान्पंच भूतांश्च समुत्पाद्य महामतिः ॥ इंद्रियाणींद्रियेशांश्च मनःपूर्वान्समंततः ॥६॥ करिष्यति ततः सर्गं तेन कर्ता स उच्यते ॥ विश्वस्यास्य महाभाग त्वं वै पालयिता तथा ॥ ७ ॥ तद्भ्रुवोर्मध्यदेशाच्च क्रोधाद्रुद्रो भविष्यति ॥ तपः कृत्वा महाघोरं प्राप्य शक्तिं तु तामसीम्॥ ॥ ८ ॥ कल्पांते सोऽपि संहर्ता भविष्यति महामते ॥ तेनाहं त्वामुपायाता सात्त्विकीं त्वमवेहि माम् ॥ ९ ॥ स्थास्येऽहं त्वत्समीपस्था सदाऽहं मधुसूदन ॥ हृदये ते कृतावासा भवामि सततं किल ॥१०॥ विष्णुरुवाच ॥ श्लोकस्यार्धं मया पूर्वं श्रुतं देवि स्फुटाक्षरम् ॥ तत्केनोक्तं वरारोहे रहस्यं परमं शिवम् ॥ ११ ॥ तन्मे ब्रूहि वरारोहे संशयोऽयं वरानने ॥ निर्धनो हि यथा द्रव्यं तत्स्मरामि पुनः पुनः ॥ १२ ॥ व्यास उवाच ॥ विष्णोस्तद्वचनं श्रुत्वा महालक्ष्मीः स्मितानना ॥ उवाच परया प्रीत्या वचनं चारुहासिनी ॥ १३ ॥ महालक्ष्मीरुवाच ॥ शृणु शौरे वचो मह्यं सगुणाऽहं चतुर्भुजा ॥ मां जानासि न जानासि निर्गुणां सगुणालयाम् ॥ १४ ॥ त्वं जानीहि महाभाग तया तत्प्रकटीकृतम् ॥ पुण्यं भागवतं विद्धि वेदसारं शुभावहम् ॥ १५ ॥

रणार्थोऽयं प्रश्न इति मंतव्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यां निर्गुणां गुणत्रयोपचयापचयरहितसाम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिणीं न जानासि त्वं तया मूलदेव्या भुवनेश्वर्या तत्प्रकटीकृतमित्याह तया तत्प्रकटीकृतमिति ॥ भागवतमिति ॥ भगवत्या मायोपाधिकब्रह्मरूपिण्याः प्रतिपादकमर्धश्लोकात्मकं सूत्रभूतमेव सर्ववेदसारं सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किंचनेति सर्ववेदतात्पर्यार्थप्रतिपादकवाक्यार्थाभिलापकं पुराणं मंत्ररूपं प्रकटीकृतं विद्धि ॥ १५ ॥

नन्वेतादृशं रहस्यं भुवनेश्वर्या पामराय बालकाय मह्यं किमित्युपादिष्टमिति चेत्तत्राह कृपां चेति ॥ नान्यदत्र कारणं पश्यामि केवलं भगवतीकृपैवात्र कारणं मन्ये ॥ यया स्वमुखेनैवातिरहस्यमुक्तम् ॥ १६ ॥ महाविद्या श्रीभुवनेश्वरी तया प्रकाशितम् ॥ १७ ॥ इदं यदि त्वयाऽनुभूयते तदा तत्परं किमपि वेदितव्यमवशिष्टं नैवास्ति ॥ वाचाऽऽरंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥ अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वं वरिष्ठमित्यादिश्रुतिभिः

कृपां च महतीं मन्ये देव्याः शत्रुनिषूदन ॥ यया प्रोक्तं परं गुह्यं हिताय तव सुव्रत ॥ १६ ॥ रक्षणीयं सदा चित्ते न विस्मार्यं कदाचन ॥ सारं हि सर्वशास्त्राणां महाविद्याप्रकाशितम् ॥ १७ ॥ नातः परं वेदितव्यं वर्तते भुवनत्रये ॥ प्रियोऽसि खलु देव्यास्त्वं तेन ते व्याहृतं वचः॥१८॥ व्यास उवाच ॥ इति श्रुत्वा वचो देव्या महालक्ष्म्याश्चतुर्भुजः ॥ दधार हृदये नित्यं मत्वा मंत्र मनुत्तमम् ॥ १९ ॥ कालेन कियता तत्र तन्नाभिकमलोद्भवः ॥ ब्रह्मा दैत्यभयात्त्रस्तो जगाम शरणं हरेः ॥ २० ॥ ततः कृत्वा महायुद्धं हत्वा तौ मधुकैटभौ ॥ जजाप भगवान्विष्णुः श्लोकार्धं विशदाक्षरम् ॥२१॥ जपंतं वासुदेवं च दृष्ट्वा देवः प्रजापतिः ॥ पप्रच्छ परमप्रीतः कंजजः कमलापतिम् ॥ २२ ॥ किं त्वं जपसि देवेश त्वत्तः कोऽप्यधिकोऽस्ति वै ॥ यत्स्मृत्वा पुंडरीकाक्ष प्रीतोऽसि जगदीश्वर ॥ २३ ॥ हरिरुवाच ॥ मयि त्वयि च या शक्तिः क्रियाकारणलक्षणा ॥ विचारय महाभाग या सा भगवती शिवा ॥ २४ ॥ यस्याधारे जगत्सर्वं तिष्ठत्यत्र महार्णवे ॥ साकारा या महाशक्तिरमेया च सनातनी ॥ २५ ॥ यया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥ सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ॥ २६ ॥ सा विद्या परमा मुक्तेर्हेतुभूता सनातनी ॥ संसारबंधहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी ॥ २७ ॥ अहं त्वमखिलं विश्वं तस्याश्चिच्छक्तिसंभवम् ॥ विद्धि ब्रह्मन्न संदेहः कर्तव्यः सर्वदाऽनघ ॥ २८ ॥ श्लोकार्धेन तया प्रोक्तं तद्वै भागवतं किल ॥ विस्तरो भविता तस्य द्वापरादौ युगे तथा ॥ २९ ॥

सर्वकारणज्ञानेन कार्यमात्रज्ञानस्य प्रतिज्ञानात् ॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥ क्रियाकारणेति ॥ कार्यकारणलक्षणेति तात्पर्यम्॥२४॥ सा सर्वाधिष्ठानकूटस्थब्रह्मरूपिण्यस्तीत्याह यस्याधारे इति॥अत्र संधिरार्षः यस्या आधारे इति तु च्छेदः॥अभेदे भेदमारोप्य यस्याधारे इत्युक्तम्॥यदात्मके आधारे इति तु रहस्यम्॥महार्णवे महार्णवसदृशे गंभीरे अगाधे आधार इत्यन्वयः ॥२५॥२६॥२७॥२८॥ विस्तर इति ॥ व्यासकृतविस्तर इत्यर्थः ॥ तथा युगे कृतयुगे हिरण्यगर्भकृतविस्तर इत्यर्थः ॥ द्वादशस्कंधे हरि

व्यास उवाच ॥ ब्रह्मणा संगृहीतं च विष्णोस्तु नाभिपंकजे ॥ नारदाय च तेनोक्तं पुत्रायामितबुद्धये ॥ ३० ॥ नारदेन तथा मह्यं दत्तं हि मुनिना पुरा ॥ मया कृतमिदं पूर्णं द्वादशस्कंधविस्तरम् ॥ ३१ ॥ तत्पठस्व महभाग पुराणं ब्रह्मसंमितम् ॥ पंचलक्षण युक्तं च देव्याश्चरितमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ तत्त्वज्ञानरसोपेतं सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ॥ धर्मशास्त्रसमं पुण्यं वेदार्थैनोपबृंहितम् ॥ ३३ ॥ वृत्रासुरवधोपेतं नानाख्यानकथायुतम् ॥ ब्रह्मविद्यानिधानं तु संसारार्णवतारकम् ॥ ३४ ॥ गृहाण त्वं महाभाग योग्योऽसि मतिमत्तरः ॥ पुण्यं भागवतं नाम पुराणं पुरुषर्षभ ॥ ३५ ॥ अष्टादशसहस्राणां श्लोकानां कुरु संग्रहम् ॥ अज्ञाननाशनं दिव्यं ज्ञानभास्करबोधकम् ॥ ३६ ॥ सुखदं शांतिदं धन्यं दीर्घायुष्यकरं शिवम् ॥ शृण्वतां पठतां चेदं पुत्रपौत्रविवर्धनम् ॥ ३७ ॥ शिष्योऽयं मम धर्मात्मा लोमहर्षणसंभवः ॥ पठिष्यति त्वया सार्धं पुराणीं संहितां शुभाम् ॥ ३८ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्तं तेन पुत्राय मह्यं च कथितं किल ॥ मया गृहीतं तत्सर्वं पुराणं चातिविस्तरम् ॥ ३९ ॥ शुकोऽधीत्य पुराणं तु स्थितो व्यासाश्रमे शुभे ॥ न लेभे शर्म कर्मात्मा ब्रह्मात्मज इवापरः ॥ ४० ॥ एकांतसेवी विकलः स शून्य इव लक्ष्यते ॥ नात्यंतभोजनासक्तो नोपवासरतस्तथा ॥ ४१ ॥

ण्यगर्भकृतविस्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ पूर्णमिति ॥ ब्रह्मणा शतकोटिविस्तरं कृत्वा नारदायोपदिष्टं तेन मह्यमुपदिष्टं तस्य सारांशं गृहीत्वा मया द्वादश स्कंधपरिमितं पूर्णं कृतमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शिष्योऽयमिति ॥ सूत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ न लेभे शर्म कर्मात्मेति ॥ ननु सर्वक्लेशशांत्यर्थं भागवतं प्रणीतं तच्छ्रुत्वाऽपि यदि न शांतिस्तदा भागवतप्रणयनं व्यर्थमेव ॥ किंच शुकोऽपि महान्विरक्तः कर्मानासक्तमतिरत एव गृहस्थाश्रमानाकांक्षीति पूर्वमुक्तं तच्छांत्यर्थं च भागवतं प्रणीतं तत्कथमत्रोच्यते न लेभे शर्म कर्मात्मेति चेत्सत्यम् ॥ नात्र कर्मात्मेत्यनेन कर्मासक्तमातिरित्यर्थः किंतु गृहस्थाश्रमिणां कर्मिणां संसर्गाद्यज्ञोपवीतशिखासूत्रसंबंधाच्च कर्मण्यासक्त्यभावेऽपि संन्यासाश्रमं विना कर्म त्यक्तुं न शक्यत इति कर्मात्मेत्युक्तम् ॥ तथाचायमर्थः ॥ श्रीमद्देवीभागवतप्रतिपाद्योऽर्थः संन्यासाश्रमं विना चित्तविक्षेपादिना नानुभवितुं शक्यते ॥ ततश्च कथं मम संन्यासाश्रमपुरःसरं तदनुभवः स्यादिति चिंतया न लेभे शर्म कर्मात्मेत्युक्तमिति न कश्चिद्दोषगंधोऽपीति ॥ ४० ॥ तदेवाह एकांतसेवीति विकलः स शून्य इवेति ॥ संन्यासातिरिक्ताश्रमे सुखलेशाभावाद्युक्तमेव विकलत्वम् ॥ ४१ ॥

चिंत्यत इति कर्मणि प्रयोगः॥४२॥४३॥ शास्त्रोक्तं भागवतोक्तम् ॥ विज्ञाने तद्भागवतोक्तार्थानुभवे॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥ जीवन्मुक्तो विदेहश्चेति॥यदि जीवन्मुक्तोऽस्ति तर्हि कामक्रोधाद्यभावात्कथं राज्यं शास्ति यदि तत्सत्त्वाद्राज्यं शास्ति तर्हि जीवन्मुक्तः कथं तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावत्वादुभयोर्व्यवहारयोरित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

चिंताविष्टं शुकं दृष्ट्वा व्यासः प्राह सुतं प्रति ॥ किं पुत्र चिंत्यते नित्यं कस्माद्व्यग्रोऽसि मानद ॥४२॥ आस्से ध्यानपरो नित्यमृणग्रस्त इवाधनः ॥ का चिंता वर्तते पुत्र मयि ताते तु तिष्ठति ॥ ४३ ॥ सुखं भुंक्ष्व यथाकामं मुंच शोकं मनोगतम् ॥ ज्ञानं चिंतय शास्त्रोक्तं विज्ञाने च मतिं कुरु ॥४४॥ न चेन्मनसि ते शांतिर्वचसा मम सुव्रत ॥ गच्छ त्वं मिथिलां पुत्र पालितां जनकेन ह ॥४५॥ स ते मोहं महाभाग नाशयिष्यति भूपतिः ॥ जनको नाम धर्मात्मा विदेहः सत्यसागरः ॥४६॥ तं गत्वा नृपतिं पुत्र संदेहं स्वं निवर्तय ॥ वर्णाश्रमाणां धर्मास्त्वं पृच्छ पुत्र यथातथम् ॥ ४७ ॥ जीवन्मुक्तः स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः ॥ तथ्यवक्ताऽतिशांतश्च योगी योगप्रियः सदा ॥ ४८ ॥ सूत उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य व्यासस्यामिततेजसः ॥ प्रत्युवाच महातेजाः शुकश्चारणिसंभवः ॥४९॥ दंभोऽयं किल धर्मात्मन्भाति चित्ते ममाधुना ॥ जीवन्मुक्तो विदेहश्च राज्यं शास्ति मुदाऽन्वितः ॥ ५० ॥ वंध्यापुत्र इवाभाति राजाऽसौ जनकः पितः ॥ कुर्वन्राज्यं विदेहः किं संदेहोऽयं ममाद्भुतः ॥ ५१ ॥ द्रष्टुमिच्छाम्यहं भूपं विदेहं नृपसत्तमम् ॥ कथं तिष्ठति संसारे पद्मपत्रमिवांभसि ॥ ५२ ॥ संदेहोऽयं महांस्तात विदेहे परिवर्तते ॥ मोक्षः किं वदतां श्रेष्ठ सौगतानामिवापरः ॥ ५३ ॥ कथं भुक्तमभुक्तं स्यादकृतं च कृतं कथम् ॥ व्यवहारः कथं त्याज्य इंद्रियाणां महामते ॥ ५४ ॥ माता पुत्रस्तथा भार्या भगिनी कुलटा तथा ॥ भेदाभेदः कथं न स्याद्यद्येतन्मुक्तता कथम् ॥ ५५ ॥ कटु क्षारं तथा तीक्ष्णं कषायं मिष्टमेव च ॥ रसना यदि जानाति भुंक्ते भोगाननुत्तमान् ॥ ५६ ॥ शीतोष्णसुखदुःखादिपरिज्ञानं यदा भवेत् ॥ मुक्तता कीदृशी तात संदेहोऽयं ममाद्भुतः ॥ ५७ ॥

॥ ५२ ॥अस्मिन्पक्षे देहपात एव मोक्षः सौगतानामस्ति तद्वदयं मोक्षः संपन्नः यावज्जीवं राज्यं कृत्वाऽऽत्मानुभवाभावेऽपि मोक्षः सिध्यतीत्याह मोक्षः किमिति ॥ ५३ ॥ ननु ज्ञानिनां भुक्तमप्यभुक्तं कृतमप्यकृतमस्तीति न दोष इति चेत्तत्राऽऽह कथं भुक्तमिति ॥ ५४॥५५ ॥ भुंक्ते भोगानन्यथा कथं भोगः स्यादिति भावः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

शत्रुमित्रपरिज्ञानं वैरप्रीतिकरं सदा ॥ व्यवहारे परे तिष्ठन्कथं न कुरुते नृपः ॥ ५८ ॥ चौरं वा तापसं वाऽपि समानं मन्यते कथम् ॥ असमा यदि बुद्धिः स्यान्मुक्तता तर्हि कीदृशी ॥ ५९ ॥ दृष्टपूर्वो न मे कश्चिज्जीवन्मुक्तश्च भूपतिः ॥ शंकेयं महती तात गृहे मुक्तः कथं नृपः ॥ ६० ॥ दिदृक्षा महती जाता श्रुत्वा तं भूपतिं तथा ॥ संदेहविनिवृत्त्यर्थं गच्छामि मिथिलां प्रति ॥ ६१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्त्वा पितरं पुत्रः पादयोः पतितः शुकः ॥ बद्धांजलिरुवाचेदं गंतुकामो महामनाः ॥ १ ॥ आपृच्छे त्वां महाभाग ग्राह्यं ते वचनं मया ॥ विदेहान्द्रष्टुमिच्छामि पालिताञ्जनकेन तु ॥ २ ॥ विना दंडं कथं राज्यं करोति जनकः किल ॥ धर्मे न वर्तते लोको दंडश्चेन्न भवेद्यदि ॥ ३ ॥ धर्मस्य कारणं दंडो मन्वादिप्रहितः सदा ॥ स कथं वर्तते तात संशयोऽयं महान्मम ॥ ४ ॥ मम माता त्वियं वंध्या तद्वद्भाति विचेष्टितम् ॥ पृच्छामि त्वां महाभाग गच्छामि च परंतप ॥ ५ ॥ सूत उवाच ॥ तं दृष्ट्वा गंतुकामं च शुकं सत्यवतीसुतः ॥ आलिंग्योवाच पुत्रं तं ज्ञानिनं निःस्पृहं दृढम् ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ स्वस्त्यस्तु शुक दीर्घायुर्भव पुत्र महामते ॥ सत्यां वाचं प्रदत्त्वा मे गच्छ तात यथासुखम् ॥७॥ आगंतव्यं पुनर्गत्वा ममाश्रममनुत्तमम् ॥ न कुत्रापि च गंतव्यं त्वया पुत्र कथंचन ॥८॥ सुखं जीवामि पुत्राहं दृष्ट्वा ते मुखपंकजम् ॥ अपश्यन्दुःखमाप्नोमि प्राणस्त्वमसि मे सुत ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा त्वं जनकं पुत्र संदेहं विनिवर्त्य च ॥ अत्रागत्य सुखं तिष्ठ वेदाध्ययनतत्परः ॥१०॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्तः सोऽभिवाद्यार्यं कृत्वा चैव प्रदक्षिणाम्॥चलितस्तरसाऽतीव धनुर्मुक्तः शरो यथा ॥११॥ संपश्यन्विविधान्देशाँल्लोकांश्च वित्तधर्मिणः॥वनानि पादपांश्चैव क्षेत्राणि फलितानि च ॥१२॥

॥ ५८ ॥५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ षट्षष्टिश्लोकवर्यैस्तु जनकस्य परीक्षणम् ॥ मिथिलायां गतः कर्तुं शुक इत्येतदीर्यते ॥ १ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ वर्तेत इति वर्तेतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ मम मातेति ॥ यदि माता वंध्या तदा वक्तुरभावादिदं वाक्यमेव न स्यात्तद्वद्दंडो यदि न स्यात्तर्हि धर्म एव न स्यात् ॥ यदि पुनर्दंडोऽस्ति तदा शमाद्यभावात् ज्ञानमेव न स्यादिति भावः ॥५ ॥ ६ ॥ सत्यां वाचं पुनरागमिष्यामीत्येवंरूपाम् ॥७–१२॥

तापसांस्तप्यमानांश्च याजकान्दीक्षयाऽन्वितान् ॥ योगाभ्यासरतान्योगिवानप्रस्थान्वनौकसः ॥ १३ ॥ शैवान्पाशुपतांश्चैव सौराञ्छाक्तांश्च वैष्णवान् ॥ वीक्ष्य नानाविधान्धर्माञ्जगामातिस्मयन्मुनिः ॥ १४ ॥ वर्षद्वयेन मेरुं च समुल्लंघ्य महामतिः ॥ हिमाचलं च वर्षेण जगाम मिथिलां प्रति ॥ १५ ॥ प्रविष्टो मिथिलां मध्ये पश्यन्सर्वर्द्धिमुत्तमाम् ॥ प्रजाश्च सुखिताः सर्वाः सदाचाराः सुसंस्थिताः ॥ १६ ॥ क्षत्रा निवारितस्तत्र कस्त्वमत्र समागतः ॥ किं ते कार्यं वदस्वेति पृष्टस्तेन न चाब्रवीत् ॥ १७ ॥ निःसृत्य नगरद्वारात्स्थितः स्थाणुरिवाचलः ॥ विस्मितोऽतिहसंस्तस्थौ वचो नोवाच किंचन ॥ १८ ॥ प्रतीहार उवाच ॥ ब्रूहि मूकोऽसि किं ब्रह्मन्किमर्थं त्वमिहागतः ॥ चलनं च विना कार्यं न भवेदिति मे मतिः ॥ १९ ॥ राजाज्ञया प्रवेष्टव्यं नगरेऽस्मिन्सदा द्विज ॥ अज्ञातकुलशीलस्य प्रवेशो नात्र सर्वथा ॥ २० ॥ तेजस्वी भासि नूनं त्वं ब्राह्मणो वेदवित्तमः ॥ कुलं कार्यं च मे ब्रूहि यथेष्टं गच्छ मानद ॥ २१ ॥ शुक उवाच ॥ यदर्थमागतोऽस्म्यत्र तत्प्राप्तं वचनात्तव ॥ विदेहनगरं द्रष्टुं प्रवेशो यत्र दुर्लभः ॥ २२ ॥ मोहोऽयं मम दुर्बुद्धेः समुल्लंघ्य गिरिद्वयम् ॥ राजानं द्रष्टुकामोऽहं पर्यटन्समुपागतः ॥ २३ ॥ वंचितोऽहं स्वयं पित्रा दूषणं कस्य दीयते ॥ भ्रामितोऽहं महाभाग कर्मणा वा महीतले ॥ २४ ॥ धनाशा पुरुषस्येह परिभ्रमणकारणम् ॥ सा मे नास्ति तथाऽप्यत्र संप्राप्तोऽस्मि भ्रमात्किल ॥२५॥ निराशस्य सुखं नित्यं यदि मोहे न सज्जति ॥ निराशोऽहं महाभाग मग्नोऽस्मिन्मोहसागरे ॥ २६ ॥ क्व मेरुर्मिथिला क्वेयं पद्भ्यां च समुपागतः ॥ परिभ्रमफलं किं मे वंचितो विधिना किल ॥ २७ ॥

योगिवानप्रस्थानिति समस्तम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मध्ये मिथिलामध्ये ॥ १६ ॥ क्षत्ता द्वारपालः ॥ १७ ॥ निःसृत्येति ॥ मौनमास्थाय द्वारदेशं मुक्त्वा द्वारस्याग्रे तस्थौ इत्यर्थः ॥ १८ ॥ चलनं चेति ॥ आगमनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ ततो यथेष्टं गच्छेत्यर्थः ॥ २१ ॥ यदर्थमिति ॥ मन्मते त्वयं ज्ञानी न स्थितः ॥ किंतु पित्राऽयं ज्ञानी निश्चितस्तत्राश्चर्यं मम जातमिति द्रष्टुमागतः ॥ स ज्ञानप्रकाशस्तस्यानुभूतो मया यन्मादृशानां प्रवेशाभाव इति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥ मोहसागरे इति ॥ अतो मया दुःखं प्राप्तं न तत्रान्यापराध इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

नन्वेवं क्लेशं भुक्त्वा निरर्थकः किमर्थमागतस्त्वमिति चेत्तत्राह प्रारब्धमिति ॥ अवश्यं प्रारब्धं कर्म भोक्तव्यम् ॥ उद्यम उद्योगस्तु तद्वशे नित्यं वर्तते तमिति शेषोऽत्र कर्तव्यः ॥ तमुद्योगं तत्प्रारब्धं सर्वथा कारयति व्यापारम् ॥ उद्योगो यत्नो व्यापारं करोतिं तेनोद्योगेन प्रारब्धं कर्म कारयति न तत्र मदधीनता काचिदस्तीति भावः ॥ ह्वक्रोरन्यतरस्यामिति द्विकर्मत्वम् ॥ २८ ॥ विदेहो नाम भूपतिरिति ॥यत्रेति शेषः ॥२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२॥३३॥ ३४ ॥३५॥ प्रतीहारस्त्वयं ज्ञानी वाऽज्ञानी वेति बुभुत्सया अप्रकृतमेव पृच्छति किं सुखमिति ॥ शुभमिच्छता कार्यं कर्तव्यं किम् ॥३६॥ द्वैविध्यमिति ॥ यतो द्विविधो जनस्ततो द्वैविध्यं सर्वत्र वर्तते ॥ द्वैविध्यमेवाह

प्रारब्धं किल भोक्तव्यं शुभं वाऽप्यथवाऽशुभम् ॥ उद्यमस्तद्वशे नित्यं कारयत्येव सर्वथा ॥ २८ ॥ न तीर्थं न च वेदोऽत्र यदर्थमिह मे श्रमः ॥ अप्रवेशः पुरे जातो विदेहो नाम भूपतिः ॥२९ ॥ इत्युक्त्वा विररामाशु मौनीभूत इव स्थितः ॥ ज्ञातो हि प्रतिहारेण ज्ञानी कश्चिद् द्विजोत्तमः ॥३०॥सामपूर्वमुवाचासौ तं क्षत्ता संस्थितं मुनिम् ॥ गच्छ भो ते यत्र कार्यं यथेष्टं द्विजसत्तम ॥ ३१ ॥ अपराधो मम ब्रह्मन्यन्निवारितवानहम् ॥ तत्क्षंतव्यं महाभाग विमुक्तानां क्षमा बलम् ॥ ३२॥ शुक उवाच ॥ किं तेऽत्र दूषणं क्षत्तः परतन्त्रोऽसि सर्वदा॥ प्रभुकार्यं प्रकर्तव्यं सेवकेन यथोचितम् ॥ ३३ ॥ न भूपदूषणं चात्र यदहं रक्षितस्त्वया ॥ चोरशत्रुपरिज्ञानं कर्तव्यं सर्वथा बुधैः ॥ ३४ ॥ ममैव सर्वथा दोषो यदहं समुपागतः ॥ गमनं परगेहे यल्लघुतायाश्च कारणम् ॥ ३५ ॥ प्रतीहार उवाच ॥ किं सुखं द्विज किं दुखं किं कार्यं शुभमिच्छता ॥ कः शत्रुर्हितकर्ता को ब्रूहि सर्वं ममाद्य वै ॥३६॥ शुक उवाच ॥ द्वैविध्यं सर्वलोकेषु सर्वत्र द्विविधो जनः ॥ रागी चैव विरागी च तयोश्चित्तं द्विधा पुनः ॥ ३७॥ विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः॥ रागी च द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरस्तथा ॥ ३८ ॥

रागी चैव विरागी चेति॥किं जात्याऽनयोर्भेदो नेत्याह तयोश्चित्तमिति ॥ चित्तद्वैविध्यादेव रागिविरागिद्वैविध्यं न स्वत इति भावः ॥३७॥ तत्र विरागिणोऽतर्भेदमाह विरागी त्रिविध इति ॥ ज्ञातः लोकैरेतस्य वैराग्यं स्पष्टमेव ज्ञायत इति तीव्रवैराग्यवान् ज्ञात इत्युच्यते ॥ अज्ञातश्च मंदवैराग्यवाँल्लोकैरज्ञातवैराग्यवान् ॥ मध्यमस्तु लोकैः किंचिज्ज्ञातवैराग्यवान् ॥ रागिणोऽप्यवांतरभेदमाह ॥ रागी त्विति ॥ ३८ ॥

मतिजं शास्त्राविरुद्धमयुक्तमतिरहितं मत्या तार्कितविषयमेकम् ॥ शास्त्रविषयकं चातुर्यं द्वितीयम् ॥ शिष्टलौकिकव्यवहारविषयकं तृतीयम् ॥ तत्राशिष्टव्यवहारविषयकमिति फलितोऽर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ धनं प्राप्येति ॥ एतेन किं सुखं किं दुःखमित्यस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ४२ ॥ किं कार्यमित्यस्योत्तरमाह कार्यं तस्येति ॥ येन सुखं भवति स उपायः कर्तव्यः ॥ कः शत्रुरित्यस्योत्तरमाह तस्यारातिरिति ॥ ४३॥ ननु सुखदुःखकार्यशत्रुमित्राणि मूर्खचतुरयोः समानि तदा मूर्खचतुरयोः को

चातुर्यं द्विविधं प्रोक्तं शास्त्रजं मतिजं तथा ॥ मतिस्तु द्विविधा लोके युक्ताऽयुक्तेति सर्वथा ॥३९॥ प्रतीहार उवाच ॥ यदुक्तं भवता विद्वन्नार्थज्ञोऽहं द्विजोत्तम ॥ तत्सर्वं विस्तरेणाद्य यथार्थं वद सत्तम ॥ ४० ॥ शुक उवाच ॥ रागो यस्यास्ति संसारे स रागीत्युच्यते ध्रुवम् ॥ दुःखं बहुविधं तस्य सुखं च विविधं पुनः ॥ ४१ ॥ धनं प्राप्य सुतान्दारान्मानं च विजयं तथा ॥ तदप्राप्य महद्दुःखं भवत्येव क्षणेक्षणे ॥४२॥ कार्यं तस्य सुखोपायः कर्तव्यं सुखसाधनम् ॥ तस्यारातिः स विज्ञेयः सुखविघ्नं करोति यः ॥ ४३ ॥ सुखोत्पादयिता मित्रं रागयुक्तस्य सर्वदा ॥ चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्वत्र मुह्यति ॥ ४४॥ विरक्तस्यात्मरक्तस्य सुखमेकांतसेवनम् ॥ आत्मानुचिंतनं चैव वेदांतस्य च चिंतनम् ॥ ४५ ॥ दुःखं तदेतत्सर्वं हि संसारकथनादिकम् ॥ शत्रवो बहवस्तस्य विज्ञस्य शुभमिच्छतः ॥ ४६ ॥ कामः क्रोधः प्रमादश्च शत्रवो विविधाः स्मृताः ॥ बन्धुः संतोष एवास्य नान्योऽस्ति भुवनत्रये ॥ ४७ ॥ सूत उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मत्वा तं ज्ञानिनं द्विजम् ॥ क्षत्ता प्रवेशयामास कक्षां चातिमनोरमाम् ॥ ४८ ॥ नगरं वीक्षमाणः संस्त्रैविध्यजनसंकुलम् ॥ नानाविपणिद्रव्याढ्यं क्रयविक्रयकारकम् ॥ ४९ ॥ रागद्वेषयुतं कामलोभमोहाकुलं तथा ॥ विवदत्सु जनाकीर्णं वसुपूर्णं महत्तरम् ॥५०॥ पश्यन्स त्रिविधाँल्लोकान्प्रासरद्राजमंदिरम् ॥ प्राप्तः परमतेजस्वी द्वितीय इव भास्करः ॥५१॥ निवारितश्च तत्रैव प्रतीहारेण काष्ठवत् ॥ तत्रैव च स्थितो द्वारि मोक्षमेवानुचिंतयन् ॥ ५२ ॥

भेदस्तत्राह चतुरो नैव मुह्येतेति ॥ शास्त्रावलोकनजज्ञानयुक्तायुक्तमत्योः सत्त्वान्न तस्य मोहो मूर्खस्य तु सोऽस्तीति तयोर्भेदः॥४४॥इत्थं रागिद्वैविध्यं तत्सुखदुःखकार्यशत्रुमित्राण्युपपाद्य त्रिविधविरागिणोऽपि सुखदुःखकार्यशत्रुमित्राण्युपपादयति ॥ विरक्तस्येति ॥ आत्मानुचिंतनं चैवेत्यादिः कार्यनिर्देशः॥४५॥दुःखं तदेतदिति दुःखनिर्देशः ॥ शत्रवो बहव इति शत्रुनिर्देशः ॥ ४६ ॥ बंधुः संतोष इति मित्रनिर्देशः ॥ एतेन ज्ञानलाभाय हेयोपादेयमुक्तं भवति रागिणो व्यवहारस्य हेयत्वात् विरक्तव्यवहारस्यापादेयत्वादिति ॥४७॥ ४८ ॥ तत्स्थजनस्य क्रयविक्रयकारकत्वेऽपि नगरस्य तदभेदात् क्रयविक्रयकारकत्वमुक्तम् यथा ग्रामः करोतीति ॥ ४९–५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

छायायामातपे चैव समदर्शी महातपाः ॥ ध्यानं कृत्वा तथैकांते स्थितः स्थाणुरिवाचलः ॥ ५३ ॥ तं मुहूर्तादुपागत्य राज्ञो
ऽमात्यः कृतांजलिः ॥ प्रावेशयत्ततः कक्षां द्वितीयां राजवेश्मनः ॥ ५४ ॥ तत्र दिव्यं मनोरम्यं पुष्पितं दिव्यपादपम् ॥ तद्वनं
दर्शयित्वा तु कृत्वा चातिथिसत्क्रियाम् ॥ ५५ ॥ वारमुख्याः स्त्रियस्तत्र राजसेवापरायणाः ॥ गीतवादित्रकुशलाः कामशास्त्र
विशारदाः ॥ ५६ ॥ ता आदिश्य च सेवार्थं शुकस्य मंत्रिसत्तमः ॥ निर्गतः सदनात्तस्माद्व्यासपुत्रः स्थितस्तदा ॥ ५७ ॥
पूजितः परया भक्त्या ताभिः स्त्रीभिर्यथाविधि ॥ देशकालोपपन्नेन नानान्नेनातितोषितः ॥ ५८ ॥ ततोऽतःपुरवासिन्यस्त
स्यांतःपुरकाननम् ॥ रम्यं संदर्शयामासुरंगनाः काममोहिताः ॥ ५९ ॥ स युवा रूपवान्कांतो मृदुभाषी मनोरमः ॥ दृष्ट्वा ता
मुमुहुः सर्वास्तं च काममिवापरम् ॥ ६० ॥ जितेंद्रियं मुनिं मत्वा सर्वाः पर्यचरंस्तदा ॥ आरणेयस्तु शुद्धात्मा मातृभावम
कल्पयत् ॥ ६१ ॥ आत्मारामो जितक्रोधो न हृष्यति न तप्यति ॥ पश्यंस्तासां विकारांश्च स्वस्थ एव स तस्थिवान् ॥ ६२ ॥
तस्मै शय्यां सुरम्यां च ददुर्नार्यः सुसंस्कृताम् ॥ परार्ध्यास्तरणोपेतां नानोपस्करसंवृताम् ॥ ६३ ॥ स कृत्वा पादशौचं च कुश
पाणिरतंद्रितः ॥ उपास्य पश्चिमां संध्यां ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ ६४ ॥ याममेकं स्थितो ध्याने सुष्वाप तदनंतरम् ॥ सुप्त्वा याम
द्वयं तत्र चोदतिष्ठत्ततः शुकः ॥ ६५ ॥ पाश्चात्त्यं यामिनीयामं ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ स्नात्वा प्रातःक्रियाः कृत्वा पुनरास्ते
समाहितः ॥ ६६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ सूत उवाच ॥ श्रुत्वा तमागतं राजा
मंत्रिभिः सहितः शुचिः ॥ पुरः पुरोहितं कृत्वा गुरुपुत्रं समभ्ययात् ॥ १ ॥ कृत्वाऽर्हणां नृपः सम्यग्दत्तासनमनुत्तमम् ॥ पप्रच्छ
कुशलं गां च विनिवेद्य पयस्विनीम् ॥ २ ॥

अर्धाधिकैकषष्ट्या तु जनकेन महात्मना ॥ वैराग्यादुपदेशश्च शुकाय कृत उच्यते ॥ १ ॥ पुरोऽग्रदेशे पुरोहितं कृत्वा ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६॥ गुरोः पितुरपि मया नांगीकृतमित्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पृच्छेत्यस्योत्तरश्लोकस्थसंदेहपदेनान्वयः ॥ तस्य जनकस्य वचः श्रुत्वा मामेहि तरसा वेगेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तपस्तीर्थेति ॥ यद्यपि देवीभागवतश्रवणेनायं तृप्त एवास्ति तथाऽप्युपदेशार्थमागत इति गुरुं प्रति स्वाज्ञानमाच्छाद्यैवमुच्यत

स च तां नृपपूजां वै प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ञे स्वं निवेद्य निरामयम् ॥ ३॥ स कृत्वा कुशलप्रश्नमुपविष्टः सुखासने ॥ शुकं व्याससुतं शांतं पर्यपृच्छत पार्थिवः ॥ ४॥ किंनिमित्तं महाभाग निःस्पृहस्य च मां प्रति ॥ जातं ह्यागमनं ब्रूहि कार्यं तन्मुनिसत्तम ॥ ५ ॥ शुक उवाच ॥ व्यासेनोक्तो महाराज कुरु दारपरिग्रहम् ॥ सर्वेषामाश्रमाणां च गृहस्थाश्रम उत्तमः ॥ ६ ॥ मया नांगीकृतं वाक्यं मत्वा बंधं गुरोरपि ॥ न बंधोऽस्तीति तेनोक्तो नाहं तत्कृतवान्पुनः ॥ ७ ॥ इति संदिग्धमनसं मत्वा मां मुनिसत्तमः ॥ उवाच वचनं तथ्यं मिथिलां गच्छ मा शुचः ॥ ८ ॥ याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ॥ विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकंटकम् ॥ ९ ॥ कुर्वन्राज्यं तथा राजा मायापाशैर्न बध्यते ॥ त्वं बिभेषि कथं पुत्र वनवृत्तिः परंतप ॥ १० ॥ पश्य तं नृपशार्दूलं त्यज मोहं मनोगतम् ॥ कुरु दारान्महाभाग पृच्छ वा भूपतिं च तम् ॥ ११ ॥ संदेहं ते मनोजातं कथयिष्यति पार्थिवः ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मामेहि तरसा सुत ॥ १२ ॥ संप्राप्तोऽहं महाराजत्वत्पुरे च तदाज्ञया ॥ मोक्षकामोऽस्मि राजेंद्र ब्रूहि कृत्यं ममानघ ॥ १३ ॥ तपस्तीर्थव्रतेज्याश्च स्वाध्यायस्तीर्थसेवनम् ॥ ज्ञानं वा वद राजेंद्र मोक्षं प्रति च कारणम् ॥ १४ ॥ जनक उवाच ॥ शृणु विप्रेण कर्तव्यं मोक्षमार्गाश्रितेन यत् ॥ उपनीतो वसेदादौ वेदाभ्यासाय वै गुरौ ॥ १५॥ अधीत्य वेदवेदांतान्दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् ॥ समावृत्तस्तु गार्हस्थ्ये सदारो निवसेन्मुनिः ॥ १६ ॥ नान्यवृत्तिस्तु संतोषी निराशी गतकल्मषः ॥ अग्निहोत्रादिकर्माणि कुर्वाणः सत्यवाक्छुचिः ॥ १७ ॥ पुत्रं पौत्रं समासाद्य वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ॥ तपसा षड्रिपूञ्जित्वा भार्यां पुत्रे निवेश्य च ॥ १८ ॥ सर्वानग्नीन्यथान्यायमात्मन्यारोप्य धर्मवित् ॥ वसेत्तुर्याश्रमे श्रांतः शुद्धे वैराग्यसंभवे ॥ १९ ॥

इति बोध्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नान्यवृत्तिः ॥ नान्यप्राप्तयजनयाजना दिवृत्तिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ अष्टचत्वारिंशत् निषेकादिश्मशानांताः ॥ २१ ॥ २२ ॥ शुकस्तु स्वाभिप्रेतं मुख्यं पृच्छति उत्पन्न इति ॥ हृदि बुद्धौ वैराग्ये उत्पन्ने ज्ञानं परोक्षज्ञानं विज्ञानमपरोक्षज्ञानं तयोः संभवे प्राप्तौ सत्यां किमवश्यमाश्रमेषु गृहस्थाश्रमादिष्वेव वस्तव्यमाहोस्विद्वनेषु वा वस्तव्यमित्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ मम श्रीदेवीभागवतश्रवणेनानुभवस्तु जातस्ततस्तस्यैव परिशीलनार्थं गृहस्थाश्रमे विक्षेपबाहुल्याद्वैराग्यातिशयेन चित्तं वनं गंतुमुत्सुकं भवति पितुस्तु मतं गृहस्थाश्रमे एव प्रथमतः परिशीलनं कृत्वा पश्चाद्वानप्रस्थाश्रमं कृत्वा पश्चात्संन्यासं कृत्वा वनं गंतव्यमिति तन्निर्णयार्थमहमत्रागतोऽस्मि ततस्तन्निर्णयं वदेति ॥ २३ ॥ जनकस्तु क्रमेणाश्रमादाश्रमांतरं गच्छेन्न सहसेति व्यासपक्षमेवानुभवोपपत्तिभ्यां स्थापयति इंद्रियाणीति बलिष्ठानीति ॥ अपक्वदशायां कोमलवैराग्येण यद्यपींद्रियजयो जात इति

विरक्तस्याधिकारोऽस्ति संन्यासे नान्यथा क्वचित्॥वेदवाक्यमिदं तथ्यं नान्यथेति मतिर्मम ॥ २० ॥ शुकाष्टचत्वारिंशद्वै संस्कारा
वेदबोधिताः ॥ चत्वारिंशद् गृहस्थस्य प्रोक्तास्तत्र महात्मभिः ॥ २१ ॥ अष्टौ च मुक्तिकामस्य प्रोक्ताः शमदमादयः॥आश्रमादाश्रमं
गच्छेदिति शिष्टानुशासनम्॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ उत्पन्ने हृदि वैराग्ये ज्ञानविज्ञानसंभवे ॥ अवश्यमेव वस्तव्यमाश्रमेषु वनेषु
वा ॥२३॥ जनक उवाच ॥ इंद्रियाणि बलिष्ठानि न नियुक्तानि मानद॥अपक्वस्य प्रकुर्वंति विकारांस्ताननेकशः ॥ २४ ॥ भोजनेच्छां
सुखेच्छां च शय्येच्छामात्मजस्य च ॥ यती भूत्वा कथं कुर्याद्विकारे समुपस्थिते ॥ २५ ॥ दुर्जरं वासनाजालं न शांतिमुपयाति
वै ॥ अतस्तच्छमनार्थाय क्रमेण च परित्यजेत् ॥२६॥ ऊर्ध्वं सुप्तः पतत्येव न शयानः पतत्यधः ॥ परिव्रज्य परिभ्रष्टो न मार्गं
लभते पुनः ॥२७॥ यथा पिपीलिका मूलाच्छाखायामधिरोहति ॥ शनैःशनैः फलं याति सुखेन पदगामिनी ॥ २८ ॥

प्रतिभाति तथाऽपि न तत्र विश्वास आस्थेयः ॥ कालांतरे तस्यैव पुरुषस्य वासनावशादन्यथा व्यवहारस्य दृश्यमानत्वादिति भावः ॥ २४ ॥ विकारे समुपस्थित इति ॥ वासनावशादिति भावः ॥ आत्मजस्य च पुत्रस्य चेच्छामिति शेषः ॥ २५ ॥ अतः आश्रमक्रम आस्थेयः पक्ववैराग्यपर्यंतमित्याह दुर्जरमिति ॥ २६ ॥ तदतिक्रमे दोषमाह ऊर्ध्वं सुप्त इति ॥ ननु कदाचिदिंद्रियप्राबल्यात्संन्यासस्यैवं रीत्या भ्रंशेऽपि पुनः प्रायश्चित्तादिना शुद्धिर्भविष्यति ॥ यदि तु भ्रंशो न स्यात्तर्हि कृतार्थतैवेति चेत्तत्राह परिव्रज्येति ॥ प्रायश्चित्ताद्यभावादिति भावः ॥ २७ ॥ तस्मात्संन्यासे त्वरा न विधेयेत्याह यथा पिपीलिकेति ॥ २८ ॥

विहंगस्तरसा याति विघ्नशंकामुदस्य वै ॥ श्रांतो भवति विश्रम्य सुखं याति पिपीलिका॥२९॥मनस्तु प्रबलं काममजेयमकृतात्मभिः॥
अतः क्रमेण जेतव्यमाश्रमानुक्रमेण च ॥ ३० ॥ गृहस्थाश्रमसंस्थोऽपि शांतः सुमतिरात्मवान् ॥ न च हृष्येन्न च तपेल्लाभालाभे
समो भवेत् ॥ ३१ ॥ विहितं कर्म कुर्वाणस्त्यजंश्चितान्वितं च यत् ॥ आत्मलाभेन संतुष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ३२ ॥ पश्याहं
राज्यसंस्थोऽपि जीवन्मुक्तो यथाऽनघ ॥ विचरामि यथाकामं न मे किंचित्प्रजायते ॥ ३३ ॥ भुंजानो विविधान्भोगान्कुर्वन्कार्या
ण्यनेकशः ॥ भविष्यामि यथाऽहं त्वं तथा मुक्तो भवानघ ॥३४॥ कथ्यते खलु यद् दृश्यमदृश्यं बध्यते कुतः ॥ दृश्यानि पंचभूतानि
गुणास्तेषां तथा पुनः ॥ ३५ ॥ आत्मागम्योऽनुमानेन प्रत्यक्षो न कदाचन ॥ स कथं बध्यते ब्रह्मन्निर्विकारो निरंजनः ॥ ३६ ॥
मनस्तु सुखदुःखानां महतां कारणं द्विज ॥ जाते तु निर्मले ह्यस्मिन्सर्वं भवति निर्मलम् ॥ ३७ ॥

विहंग इति ॥ विघ्नशंकामुदस्य विहंगो याति परंतु श्रांतो भवति त्वरया गमनात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ननु गृहस्थाश्रमे विक्षेपबाहुल्यमिति चेत्तत्राह गृहस्थाश्रमेति ॥ रागद्वेषौ वियुज्य उदासीनो भवेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एवंविधः को मुक्त इति चेत्तत्राह पश्याहमिति ॥ ३३ ॥ भुंजान इति ॥ यथाऽहमुदासीनवदासीनो रागद्वेषादिरहितो भगवतीप्रीत्यर्थं सर्वाणि कर्माणि कुर्वन् जीवन्मुक्तः सन् देहांते मुक्तो भविष्यामि तथा त्वमपि सदाचारं कुर्वन्मुक्तो भवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ज्ञानमुपदिशति कथ्यत इति ॥ यद्खलु जडं जगत् अविद्यादिकं दृश्यं कथ्यते तेन परमार्थतो दृश्यमात्मतत्त्वं कुतः केन हेतुना बध्यते न केनापीत्यर्थः ॥ तत्सिद्धेरदृश्याधीनत्वात् ॥ नहि दीपभानुप्रभया प्रकाशिता घटादयो दीपभानू प्रतिबध्नंति ॥ तत्र दृश्यादृश्यशब्दार्थमाह दृश्यानीति ॥ इदमुपलक्षणमविद्यादेः ॥ ३५ ॥ आत्मा तु अनुमानेन गम्यो ज्ञेयोऽत एवादृश्यो न प्रत्यक्षः सर्वसाक्षित्वात् ॥ साक्षिप्रकाशरूप आत्मा इति फलितम् ॥ किंच निर्विकारो निरंजनश्च ॥ इदमुपलक्षणमसंगित्वादिधर्माणाम् ॥ ३६ ॥ ननु तर्हि बंधः केन हेतुनाऽनुभूयत इति चेत्तत्राऽऽह मनस्त्विति ॥ अविद्याजन्यांतःकरणावच्छिन्नो जीवो मनोवृत्त्या स्वाविद्यया स्वकूटस्थमात्मानमज्ञात्वा बुद्ध्याद्यध्यासेन बुद्ध्यादिनिष्ठधर्मान्छत्रिन्यायेन कर्तृत्वभोक्तृत्वमुक्तत्वादीनात्मन्यतिदिशति तेन च सुखदुःखादीन् बुद्धिनिष्ठानात्मन्यारोपयति ॥ तस्मान्मन एव कारणं सुखदुःखानां नान्यदिति भावः ॥ जाते त्विति ॥ कर्मोपासनादिभिर्भगवतीप्रीत्यर्थमाचरितैः श्रवणमनननिदिध्यासनादिभिश्चात्मानुभवेनाविद्यानाशेन मनसि निर्मलेऽविद्यारहिते जाते सर्वं निर्मलमेव भवति निःशंकमेव भवति ॥ ननु पूर्ववन्मोहावृतं ततश्च न दुःखादिकमनुभवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

हे शुकेदं रहस्यं सर्वप्राणिभिरवश्यमाश्रयितव्यम् इदमनाश्रित्य सर्वं कृतमप्यकृतमेव भवतीत्याह भ्रमन्निति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ द्वैतदर्शनात् ॥ द्वैतदर्शनं विहायैकात्मत्वे लब्धे कथं भेदः संभवेत् न कथमपीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ संसारे वर्तमाना अविद्यावस्थायां वर्तमाना भेदबुद्धिः जीवब्रह्मभेदबुद्धिः प्रवर्तते उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ कस्मादुत्पद्यत इति चेत्तत्राऽऽह अविद्येयमिति ॥ अविद्या कारणमस्य इत्यर्थः ॥ तन्निवर्तकं तन्नाशकं विद्या च विद्यैव ब्रह्मविषयिणी निर्विकल्पकवृत्तिरेव नान्यत्॥अतो विचक्षणैस्ते एव विद्याविद्ये ज्ञातव्ये पुरुषार्थहेतुत्वात्॥४३॥नन्वविद्यानाशेऽपि विद्यायाः सत्त्वाद्द्वैतं तदवस्थमेवेति कथं भवताऽद्वैतं प्रतिपाद्यते चेत्तत्राऽऽह

भ्रमन्सर्वेषु तीर्थेषु स्नात्वा स्नात्वा पुनः पुनः ॥ निर्मलं न मनो यावत्तावत्सर्वं निरर्थकम् ॥ ३८ ॥ न देहो न च जीवात्मा नेंद्रियाणि परंतप ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ॥ ३९ ॥ शुद्धो मुक्तः सदैवात्मा न वै बध्येत कर्हिचित् ॥ बंधमोक्षौ मनःसंस्थौ तस्मिन्छांते प्रशाम्यति ॥ ४० ॥ शत्रुर्मित्रमुदासीनो भेदाः सर्वे मनोगताः ॥ एकात्मत्वे कथं भेदः संभवेद्द्वैतदर्शनात् ॥ ४१ ॥ जीवो ब्रह्म सदैवाहं नात्र कार्या विचारणा ॥ भेदबुद्धिस्तु संसारे वर्तमाना प्रवर्तते ॥ ४२ ॥ अविद्येयं महाभाग विद्या च तन्निवर्तनम् ॥ विद्याविद्ये च विज्ञेये सर्वदैव विचक्षणैः ॥ ४३ ॥ विनाऽऽतपं हि च्छायाया ज्ञायते च कथं सुखम् ॥ अविद्यया विना तद्वत्कथं विद्यां च वेत्ति वै ॥ ४४ ॥ गुणा गुणेषु वर्तंते भूतानि च तथैव च ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेषु को दोषस्तत्र चात्मनः ॥४५॥ मर्यादा सर्वरक्षार्थं कृता वेदेषु सर्वशः ॥ अन्यथा धर्मनाशः स्यात्सौगतानामिवानघ ॥ ४६ ॥ धर्मनाशे विनष्टः स्याद्वर्णाचारोऽतिवर्तितः ॥ अतो वेदप्रदिष्टेन मार्गेण गच्छतां शुभम् ॥ ४७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ संदेहो वर्तते राजन्न निवर्तति मे क्वचित् ॥ भवता कथितं यत्तच्छृण्वतो मे नराधिप ॥ ४८ ॥

विनाऽऽतपमिति॥छायायाः सुखमातपं विना कथं ज्ञायते तथाऽविद्यया विना कथं विद्यां वेत्ति न कथमपीत्यर्थः॥अयं भावः ॥ अविद्याकार्यमेव विद्या तया च विद्ययाऽविद्यानाशे सति कतकरजोन्यायेनाविद्यासहिता स्वयमपि विद्या नश्यति ततश्च न द्वैतापत्तिरिति ॥ ४४ ॥ ज्ञानमुपसंहरति॥गुणा गुणेष्विति ॥ को दोष इति॥अंसगत्वादित्यर्थः॥४५॥ यद्यप्येवं वर्तते तथाऽपि महद्भिर्लोकसंग्रहार्थं वेदमर्यादाऽवश्यं पालनीयेत्यभिप्रायेणाह मर्यादेति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

संदेहमेवाह वेदधर्मेष्विति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ व्रतानीति ॥ ब्रह्मचारिपुंश्चल्योर्मैथुनादीनि ॥५१॥५२॥५३॥ ५४ ॥ न मे बुद्धिः प्रवर्तते ॥ स्वर्गाद्यनित्यफलकत्वाद्वेदोक्तकर्मण इति भावः ॥ ५५ ॥ किंच त्वया जीवन्मुक्तोक्ता ॥ तत्रापि संदेहोऽस्तीत्याह॥स्त्रीसंगेनेति ॥ ५६ ॥ साऽहिंसेति अहिंसेति च्छेदः ॥ अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतेः ॥ उपाधियोगत इति ॥ रागरूपोपाधिना कृता तु हिंसैव भवति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अहिंसां चेति ॥ आर्द्रेंधनोपाधिना वह्नेः सधूमत्वम् ॥ अन्यथा निर्धूमत्वम् ॥ तथा

वेदधर्मेषु हिंसा स्यादधर्मबहुला हि सा ॥ कथं मुक्तिप्रदो धर्मो वेदोक्तो बत भूपते॥४९॥ प्रत्यक्षेण त्वनाचारः सोमपानं नराधिप ॥ पशूनां हिंसनं तद्वद्भक्षणं चामिषस्य च ॥ ५० ॥ सौत्रामणौ तथा प्रोक्तः प्रत्यक्षेण सुराग्रहः ॥ द्यूतक्रीडा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च ॥ ५१ ॥ श्रूयते स्म पुरा ह्यासीच्छशबिंदुर्नृपोत्तमः ॥ यज्वा धर्मपरो नित्यं वदान्यः सत्यसागरः ॥ ५२ ॥ गोप्ता च धर्मसेतूनां शास्ता चोत्पथगामिनाम् ॥ यज्ञाश्च विहितास्तेन बहवो भूरिदक्षिणाः ॥ ५३॥ चर्मणां पर्वतो जातो विंध्याचलसमः पुनः ॥ मेघांबुप्लावनाज्जाता नदी चर्मण्वती शुभा॥५४ ॥ सोऽपि राजा दिवं यातः कीर्तिरस्याचला भुवि ॥ एवंधर्मेषु वेदेषु न मे बुद्धिः प्रवर्तते ॥५५॥स्त्रीसंगेन सदा भोगे सुखमाप्नोति मानवः ॥ अलाभे दुःखमत्यंतं जीवन्मुक्तः कथं भवेत् ॥५६॥ जनक उवाच ॥ हिंसा यज्ञेषु प्रत्यक्षा साऽहिंसा परिकीर्तिता ॥ उपाधियोगतो हिंसा नान्यथेति विनिर्णयः ॥५७॥ यथा चेंधनसंयोगादग्नौ धूमः प्रवर्तते ॥ तद्वियोगात्तथा तस्मिन्निर्धूमत्वं विभाति वै ॥ ५८ ॥ अहिंसां च तथा विद्धि वेदोक्तां मुनिसत्तम ॥ रागिणां साऽपि हिंसैव निःस्पृहाणां न सा मता ॥ ५९ ॥अरागेण च यत्कर्म तथाऽहंकारवर्जितम् ॥ अकृतं वेदविद्वांसः प्रवदंति मनीषिणः ॥ ६० ॥ गृहस्थानां तु हिंसैव या यज्ञे द्विजसत्तम ॥ अरागेण च यत्कर्म तथाऽहंकारवर्जितम् ॥ ६१ ॥ साऽहिंसैव महाभाग मुमुक्षूणां जितात्मनाम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

रागाद्युपाधिना पश्वालंभस्य हिंसात्वमन्यथा हिंसात्वाभाव इति ॥५९॥ रागादिरहितकर्मण ईश्वरप्रसादरहितफलाभावात्कृतमपि कर्माकृतमेव भवति पुनः कुतस्तस्य हिंसादिदोषदुष्टत्वमित्याह ॥ अरागेण चेति ॥ ६० ॥ गृहस्थानां त्विति ॥ रागिणामित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अर्धाधिकाष्टपंचाशच्छ्लोकैर्जनकवाक्यतः ॥ शांतस्य शुकदेवस्य विवाहादिकमुच्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये निःस्पृहस्यारागिणो देवेश्वरप्रीत्यर्थं क्रियमाणे वैदिके कर्मणि हिंसा न भवतीत्युक्तं तत्र निःस्पृहत्वमेवाक्षिपति ॥ संदेहोऽयमिति ॥ नहि जलमध्ये विद्यमानो जलेनासंबद्धो भवति ॥ एवं मायायां विद्यमानो मायागुणैः कथमसंबद्धः स्यादिति भावः ॥ १ ॥ ननु वेदांतशास्त्रश्रवणजन्यबोधेन विवेको जागरूक एवेति निःस्पृहता स्यादिति चेत्तत्राह॥शास्त्रज्ञानं चेति ॥ ज्ञानं संप्राप्य यावद्योगादिकं न साधितं तावन्मनो मोहं न त्यजते ॥ आत्मनेपदमार्षम् ॥ शास्त्रजन्यबेधस्य परोक्षत्वादित्यभिमानः ॥ तथा च केवलशास्त्रजन्यबोधेन न कथंचिन्निः स्पृहता संभवति ॥ ततश्च संसारे

श्रीशुक उवाच ॥ संदेहोऽयं महाराज वर्तते हृदये मम ॥ मायामध्ये वर्तमानः स कथं निःस्पृहो भवेत् ॥ १ ॥ शास्त्रज्ञानं च संप्रा
प्य नित्यानित्यविचारणम् ॥ त्यजते न मनो मोहं स कथं मुच्यते नरः ॥ २ ॥ अंतर्गतं तमश्छेत्तुं शास्त्राद्बोधो हि न क्षमः ॥ यथा
न नश्यति तमः कृतया दीपवार्तया ॥ ३ ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्तव्यः सर्वदा बुधैः ॥ स कथं राजशार्दूल गृहस्थस्य भवेत्तथा ॥
॥ ४ ॥ वित्तैषणा नते शांता तथा राज्यसुखैषणा ॥ जयैषणा च संग्रामे जीवन्मुक्तः कथं भवेः ॥ ५ ॥ चौरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबु
द्धिस्तु तापसे ॥ स्वपरत्वं तवाप्यस्ति विदेहस्त्वं कथं नृप ॥ ६ ॥ कटुतीक्ष्णकषायाम्लरसान्वेत्सि शुभाशुभान् ॥ शुभेषु रमते
चित्तं नाशुभेषु तथा नृप ॥ ७ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिश्च तव राजन्भवंति हि ॥ अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया तु कथं नृप ॥ ८ ॥
पदात्यश्वरथेभाश्च सर्वे वै वशगा मम ॥ स्वाम्यहं चैव सर्वेषां मन्यसे त्वं न मन्यसे ॥ ९ ॥ मिष्टमत्सि सदा राजन्मुदितो विम
नास्तथा ॥ मालायां च तथा सर्पे समदृक् क्व नृपोत्तम ॥ १० ॥ विमुक्तस्तु भवेद्राजन्समलोष्टाश्मकांचनः ॥ एकात्मबुद्धिः सर्वत्र
हितकृत्सर्वजंतुषु ॥ ११ ॥ न मेऽद्य रमते चित्तं गृहदारादिषु क्वचित् ॥ एकाकी निःस्पृहोऽत्यर्थं चरेयमिति मे मतिः ॥ १२ ॥

विद्यमानो नरः कथं मुच्यते न कथमपीत्यर्थः ॥ तस्मात्संसारं विहाय योगादिनिष्ठो भवेदित्येष सिद्धांत इति तात्पर्यम् ॥ २ ॥ अंतर्गतमिति । अविद्यारूपमंतर्गतं तमो न शास्त्रजन्यपरोक्षज्ञानेन नश्यति ॥ किंतु योगजन्ये ज्ञानभास्करोदयेनैवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्वयं च त्वं जीवन्मुक्तोऽस्मीति वदसि तदपि न सांप्रतमित्याह वित्तैषणेति ॥ बोधविरुद्धधर्माणां दर्शनाद्बोधाभाव एव निश्चीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मन्यसे त्वमुत न मन्यसे इति वदेत्यर्थः ॥ ९ ॥ समदृक्क्वेति ॥ मालासर्पादिभेदबुद्धेः सत्त्वात् क्व त्वं समदृगसीत्यर्थः॥ १० ॥विमुक्तस्य त्वेतानि लक्षणानि दृश्यंत इत्याह विमुक्तस्त्विति॥ ११ ॥स्वाभिप्रायमाह न मेऽद्येति॥ १२॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ त्वं दांभिको विमुक्तो भासीत्याह चिंत्यसे इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ एतादृशा महांतोऽपि जगतोऽसत्यतां जानंतोऽपि मुह्यंति तदा तव का कथा जीवन्मुक्तता या इत्याह वैखानसा य इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ न ह्येवंविधे आचरणे जीवन्मुक्तता संभवति ॥ नच जीवन्मुक्ततायां

निःसंगो निर्ममः शांतः पत्रमूलफलाशनः ॥ मृगवद्विचरिष्यामि निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥ १३ ॥ किं मे गृहेण वित्तेन भार्यया च सुरूपया ॥ विरागमनसः कामं गुणातीतस्य पार्थिव ॥ १४ ॥ चिंत्यसे विविधाकारं नानारागसमाकुलम् ॥ दंभोऽयं किल ते भाति विमुक्तोऽस्मीति भाषसे ॥ १५ ॥ कदाचिच्छत्रुजा चिंता धनजा च कदाचन ॥ कदाचित्सैन्यजा चिंता निश्चितोऽसि कदा नृप ॥ १६ ॥ वैखानसा ये मुनयो मिताहारा जितव्रताः ॥ तेऽपि मुह्यंति संसारे जानंतोऽपि ह्यसत्यताम् ॥ १७ ॥ तव वंशसमुत्थानां विदेहा इति भूपते ॥ कुटिलं नाम जानीहि नान्यथेति कदाचन ॥ १८ ॥ विद्याधरो यथा मूर्खो जन्मांधस्तु दिवाकरः ॥ लक्ष्मीधरो दरिद्रश्च नाम तेषां निरर्थकम् ॥ १९ ॥ तव वंशोद्भवा ये ये श्रुताः पूर्वं मया नृपाः ॥ विदेहा इति विख्याता नामतः कर्मतो न ते ॥ २० ॥ निमिनामाऽभवद्राजा पूर्वं तव कुले नृप ॥ यज्ञार्थं स तु राजर्षिर्वसिष्ठं स्वगुरुं मुनिम् ॥ ॥ २१ ॥ निमंत्रयामास तदा तमुवाच नृपं मुनिः ॥ निमंत्रितोऽस्मि यज्ञार्थं देवेंद्रेणाधुना किल ॥ २२ ॥ कृत्वा तस्य मखं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै ॥ तावत्कुरुष्व राजेंद्र संभारं तु शनैः शनैः ॥२३॥ इत्युक्त्वा निर्ययौ सोऽथ महेंद्रयजने मुनिः ॥ निमिरन्यं गुरुं कृत्वा चकार मखमुत्तमम् ॥ २४ ॥ तच्छ्रुत्वा कुपितोऽत्यर्थं वसिष्ठो नृपतिं पुनः ॥ शशाप च पतत्वद्य देहस्ते गुरुलोपक ॥ २५ ॥ राजाऽपि तं शशापाथ तवापि च पतत्वयम् ॥ अन्योन्यशापात्पतितौ तावेव च मया श्रुतम् ॥२६॥ विदेहेन च राजेंद्र कथं शप्तो गुरुः स्वयम् ॥ विनोद इव मे चित्ते विभाति नृपसत्तम ॥२७॥ जनक उवाच ॥ सत्यमुक्तं त्वया नात्र मिथ्या किंचिदिदं मतम् ॥ तथाऽपि शृणु विप्रेंद्र गुरुर्मम सुपूजितः ॥ २८ ॥

सत्यामेतादृशाचरणसंभवस्तस्मान्नामत एव विदेहा न त्वर्थत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ शुकवाक्यं श्रुत्वा जनक उवाच सत्यमुक्तमिति ॥ त्वया यदुच्यते तत्साधनं सत्यमेवास्मद्

गुरोर्व्यासस्य मम चेष्टमेव तत्॥विवादस्त्वयमेव त्वयोच्यते वनं गते साति विक्षेपाभावः संभवाति॥अस्माभिरुच्यते गुणा गुणेषु वर्तंत इति निश्चयेनात्रैव वसतो गृहेष्वेव साधनादिकं कुर्वतो विक्षेपाभावो भवतीति॥तत्र तथाऽपि शृणु हे विप्रेन्द्र शुक मम सुपूजितो व्यासो गुरुर्यदाह तदेव सत्यमिति शेषः॥२८॥कुत इति चे त्त्वन्यते दोषस्य सत्त्वादित्याह पितुः संगमिति ॥ पितुः संगत्रासेन वनं गतस्य मृगसंगः पंचमहाभूतसंगस्त्वपरिहार्य एवेति निःसंगता वनं गतस्यापि दुर्लभाऽऽहारादिचिंताऽप्युभयत्राप्यपरिहार्या एवेति ॥ तत्रापि चित्तसमाधाने विवेकादिकमपेक्षितेमेवति गृहस्थाश्रमत्यागे बीजाभावः ॥ किंच लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्वतः सकललोककल्याणकरत्वं गृहस्थाश्रम एव संभवति ॥

पितुः सगं परित्यज्य त्वं वनं गन्तुमिच्छसि ॥ मृगैः सह सुसंबंधो भविता ते न संशयः ॥ २९ ॥ महाभूतानि सर्वत्र निःसंगः क्व भविष्यसि ॥ आहारार्थं सदा चिंता निश्चितः स्याः कथं मुने ॥ ३० ॥ दंडाजिनकृता चिंता यथा तव वनेऽपि च ॥ तथैव राज्यचिंता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥ ३१ ॥ विकल्पोपहतस्त्वं वै दूरदेशमुपागतः ॥ न मे विकल्पसंदेहो निर्विकल्पोऽस्मि सर्वथा ॥ ३२ ॥ सुखं स्वपिमि विप्राहं सुखं भुंजामि सर्वदा ॥ न बद्धोऽस्मीति बुद्ध्याऽहं सर्वदैव सुखी मुने ॥ ३३ ॥ त्वं तु दुःखी सदैवासि बद्धोऽहमिति शंकया ॥ इति शंकां परित्यज्य सुखी भव समाहितः ॥ ३४ ॥ देहोऽयं मम बन्धोऽयं न ममेति च मुक्तता ॥ तथा धनं गृहं राज्यं न ममेति च निश्चयः ॥ ३५ ॥ सूत उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य शुकः प्रीतमना भवत् ॥ आपृच्छ्य तं जगामाशु व्यासस्याश्रममुत्तमम् ॥ ३६ ॥ आगच्छंतं सुतं दृष्ट्वा व्यासोऽपि सुखमाप्तवान् ॥ आलिंग्याघ्राय मूर्धानं पप्रच्छ कुशलं पुनः ॥३७॥ स्थितस्तत्राश्रमे रम्ये पितुः पार्श्वे समाहितः ॥ वेदाध्ययनसंपन्नः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ३८ ॥

अपरिपक्वकषायस्य पक्वताऽप्यस्मिन्नेवाश्रमे भवति ॥ ततो गृहस्थाश्रम एवापरिपक्वकषायेण स्थातव्यम् ॥ अत एवास्मत्पूर्वजैरेतदभिप्रायेणैव जीवन्मुक्तत्वसिद्धौ सत्यामपि व्यवहारः कृत इति न त्वदुद्भावितानि दूषणानि मत्पूर्वजेषु संति यस्तु परिपक्वकषायः स तु नैव विधेः किंकरो न च स संदेहं करोति त्वं तु संदेहमग्नोऽस्यतः पित्रोक्तमेव कुरु तवापरिपक्वकषायत्वादिति सप्तश्लोकानां संपिंडितोऽर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विकल्पोपहतस्त्वमिति विवेकाभावात्॥ अत एवात्रागतोऽसि ॥ अतो गृहस्थाश्रमे एव सम्यक निश्चयं संपाद्यानंतरं संन्यासं कुर्वित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ चतुर एव हीति ॥ कृष्णनामा एकः गौरप्रभो द्वितीयः भूरिस्तृतीयः देवश्रुतश्चतुर्थः ॥ कूर्मपुराणे तु पंच पुत्रा उक्ताः । शुकस्याप्यभवन्पुत्राः पंचात्यं
ततपस्विनः ॥ भूरिश्रवाः प्रभुः शंभुः कृष्णो गौरश्च पंचमः ॥ कन्या कीर्तिमती चैवेति ॥ ४१ ॥ कीर्तिनाम्नीं कन्याम् ॥ विभ्राजराज्ञः पुत्र अणुहनामा ॥ ४२ ॥ ब्रह्मद
त्तनामकः शुकदौहित्रः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ नारदेन मायाबीजस्य भुवनेश्वरीमंत्रस्योपदेशः कृतस्तेन प्रभावेण श्रीप्रसादात्तस्य ज्ञानमभवत् ॥ ४५ ॥ शुककथामाह कैलासेति

जनकस्य दशां दृष्ट्वा राज्यस्थस्य महात्मनः ॥ स निर्वृतिं परां प्राप्य पितुराश्रमसंस्थितः ॥३९॥ पितॄणां सुभगा कन्या पीवरी
नाम सुंदरी ॥ शुकश्चकार पत्नीं तां योगमार्गस्थितोऽपि हि ॥४०॥ स तस्यां जनयामास पुत्रांश्चतुर एव हि ॥ कृष्णं गौरप्रभं चैव
भूरिं देवश्रुतं तथा ॥ ४१ ॥ कन्यां कीर्तिं समुत्पाद्य व्यासपुत्रः प्रतापवान् ॥ ददौ विभ्राजपुत्राय त्वणुहाय महात्मने ॥ ४२ ॥
अणुहस्य सुतः श्रीमान्ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् ॥ ब्रह्मज्ञः पृथिवीपालः शुककन्यासमुद्भवः ॥४३॥ कालेन कियता तत्र नारदस्योपदे
शतः ॥ ज्ञानं परमकं प्राप्य योगमार्गमनुत्तमम् ॥ ४४ ॥ पुत्रे राज्यं निधायाथ गतो बदरिकाश्रमम् ॥ मायाबीजोपदेशेन तस्य ज्ञानं
निर्गलम् ॥४५॥ नारदस्य प्रसादेन जातं सद्योविमुक्तिदम् ॥ कैलासशिखरे रम्ये त्यक्त्वा संगं पितुः शुकः ॥ ४६ ॥ ध्यानमास्थाय
विपुलं स्थितः संगपराङ्मुखः॥ उत्पपात गिरेः शृंगात्सिद्धिं च परमां गतः ॥ ४७ ॥ आकाशगो महातेजा विरराज यथा रविः ॥
गिरेः शृङ्गं द्विधा जातं शुकस्योत्पतने तदा ॥ ४८ ॥ उत्पाता बहवो जाताः शुकश्चाकाशगोऽभवत् ॥ अंतरिक्षे यथा वायुः
स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥ ४९ ॥ तेजसाऽतिविराजन्वै द्वितीय इव भास्करः ॥ व्यासस्तु विरहाक्रांतः क्रंदन्पुत्रेति चासकृत् ॥५०॥
गिरेः शृंगे गतस्तत्र शुको यत्र स्थितोऽभवत् ॥ क्रंदमानं तदा दीनं व्यासं मत्वा श्रमाकुलम् ॥ ५१ ॥ सर्वभूतगतः साक्षी प्रति
शब्दमदात्तदा ॥ तत्राद्यापि गिरेः शृंगे प्रतिशब्दः स्फुटोऽभवत् ॥ ५२ ॥

॥ ४६ ॥ ध्यानमास्थायेति ॥ गृहस्थाश्रमे एव कर्मोपासनायोगादिभिः पक्के कषाये जाते सतीति शेषः ॥ सिद्धिं चेति ॥ अणिमादिकां सिद्धिं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥
महातेजाः सदेह एवेतो निर्गतः सूर्यवद्विरराजाकाशे गिरेः शृंगं द्विधा जातमिति ॥ महापुरुषवियोगेनेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ यथा वायुरिति सूत्रात्मेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥
॥ ५१ ॥ सर्वभूतगत इति ॥ अनेन च वाक्येन शुक आकाशं प्रति गतो व्यष्टिदेहं समष्टौ विलाप्य व्यापकरूपेण स्थित इत्यवगम्यते ॥ प्रतिशब्दमिति ॥ तव मम

चात्मरूपेणाभेद एवास्ति किमिति मदर्थं शोकः क्रियत इत्येवं प्रतिशब्द इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ परमां गतिं ब्रह्मरूपत्वम् ॥ अशोकं ब्रह्म विजानता त्वया ब्रह्मरूपेण स्थितस्य शुकस्य स्वस्य च भेदाभावेन तन्नाशतद्वियोगशंकया वा शोको न कर्तव्य इत्याह तस्येति ॥५५॥५६॥ छायामिति ॥ पुत्रसमानाकृतिम् ॥५७॥ ॥५८॥५९॥६०॥ श्रीदेवीभागवतश्रवणेन शुकस्यैतत्फलं जातम् एतादृशोऽयं श्रीदेवीभागवतश्रवणमहिमेत्यवांतरतात्पर्यम् ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके प्रथमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ चतुःसप्ततिपद्यैस्तु शुकनिर्गमनोत्तरम् ॥ व्यासश्चकार यत्कृत्यं तत्समासेन कथ्यते ॥ १ ॥ एतत्पर्यंतं कथं शुकेन पुराणमधीतमिति

रुदंतं तं समालक्ष्य व्यासं शोकसमन्वितम् ॥ पुत्र पुत्रेति भाषंतं विरहेण परिप्लुतम् ॥५३॥ शिवस्तत्र समागत्य पाराशर्यमबोधयत् ॥ व्यास शोकं मा कुरु त्वं पुत्रस्ते योगवित्तमः ॥ ५४ ॥ परमां गतिमापन्नो दुर्लभां चाकृतात्मभिः ॥ तस्य शोको न कर्तव्यस्त्वयाऽशोकं विजानता ॥५५॥ कीर्तिस्ते विपुला जाता तेन पुत्रेण चानघ ॥ व्यास उवाच ॥ न शोको याति देवेश किं करोमि जगत्पते ॥ ५६ ॥ अतृप्ते लोचने मेऽद्य पुत्रदर्शनलालसे ॥ महादेव उवाच ॥ छायां द्रक्ष्यसि पुत्रस्य पार्श्वस्थां सुमनोहराम् ॥५७॥ तां वीक्ष्य मुनिशार्दूल शोकं जहि परंतप ॥ सूत उवाच ॥ तदा ददर्श व्यासस्तुच्छायां पुत्रस्य सुप्रभाम् ॥ ५८ ॥ दत्त्वा वरं हरस्तस्मै तत्रैवांतरधीयत ॥ अंतर्हिते महादेवे व्यासः स्वाश्रममभ्यगात् ॥ ५९ ॥ शुकस्य विरहेणापि तप्तः परमदुःखितः ॥ ६० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ शुकस्तु परमां सिद्धिमाप्तवान्देवसत्तमः ॥ किं चकार ततो व्यासस्तन्नो ब्रूहि सविस्तरम् ॥ १ ॥ सूत उवाच ॥ शिष्या व्यासस्य येऽप्यासन्वेदाभ्यासपरायणाः ॥ आज्ञामादाय ते सर्वे गताः पूर्वं महीतले ॥ २ ॥ असितो देवलश्चैव वैशंपायन एव च ॥ जैमिनिश्च सुमंतुश्च गताः सर्वे तपोधनाः ॥ ३ ॥ तानेतान्वीक्ष्य पुत्रं च लोकांतरितमप्युत ॥ व्यासः शोकसमाक्रांतो गमनायाकरोन्मतिम् ॥ ४ ॥

प्रथमप्रश्नस्योत्तरं दत्तं मध्ये प्रसंगागताः कथाश्चोक्ता इदानीं श्रीदेवीभागवतप्रतिपादकाचार्यस्य व्यासस्य गुरोः कथां गुरुभक्ता ऋषयः पृच्छंति शुकस्त्विति ॥ तन्नो ब्रूहीति ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इति श्रुतेरस्मभ्यं श्रीगुरोः कथां ब्रूहीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पूर्वं शिष्या आज्ञामादाय गतास्तज्जन्यं दुःखं जातमेवाचार्यस्य परंतु शुकदेवसुखेन तन्नष्टं शुकदेवनिर्गमने तु तदुभयमप्येकवारमेव दुःखं प्रादुर्भूतमित्याह व्यासः

शोकसमाक्रांत इति ॥ एतादृशमहानुभावानामपि संसारजन्यक्लेशसंभवान्न संसारे आसक्तो भवेत्किंतु तस्माद्विरज्येतैवेति तु रहस्यम् ॥ ४ ॥ मुक्तामिति ॥ व्यासस्य पुलिने जन्मोत्तरं व्यासं गृहीत्वा गतेन पराशरेण मुक्ताऽपि व्यासेन मुक्ता जातैवेत्यभिप्रायेणेयमुक्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दाशराजोऽपीति ॥ स च सत्यवत्याः पिता॥८॥ ॥९॥ १० ॥ सरस्वत्या इति ॥ तत्प्रार्थनोत्तरं तस्य यथायोग्यमुत्तरं दत्त्वा सरस्वतीतीरे तपश्चर्यार्थमाश्रमं चकारेत्यर्थः ॥ ११ ॥ शंतनोः सकाशादित्यर्थः ॥ मत्वेति ॥

सस्मार मनसा व्यासस्तां निषादसुतां शुभाम् ॥ मातरं जाह्नवीतीरे मुक्तां शोकसमन्विताम् ॥ ५ ॥ स्मृत्वा सत्यवतीं व्यासस्त्यक्त्वा तं पर्वतोत्तमम्॥आजगाम महातेजा जन्मस्थानं स्वकं मुनिः ॥६॥ द्वीपं प्राप्याथ पप्रच्छ क्व गता सा वरानना ॥ निषादास्ते समाचख्युर्दत्ता राज्ञे तु कन्यका॥७॥दाशराजोऽपि संपूज्य व्यासं प्रीतिपुरःसरम्॥स्वागतेनाभिसत्कृत्य प्रोवाच विहितांजलिः॥८॥ दाशराज उवाच ॥ अद्य मे सफलं जन्म पावितं नः कुलं मुने॥देवानामपि दुर्दर्शं यज्जातं तव दर्शनम्॥९॥यदर्थमागतोऽसि त्वं तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ अपि दारा धनं पुत्रास्त्वदायत्तमिदं विभो ॥१०॥सरस्वत्यास्तटे रम्ये चकाराश्रममंडलम् ॥ व्यासस्तपःसमायुक्तस्तत्रैवास समाहितः ॥ ११ ॥ सत्यवत्याः सुतौ जातौ शंतनोरमितद्युतेः ॥ मत्वा तौ भ्रातरौ व्यासः सुखमाप वने स्थितः ॥१२ ॥ चित्रांगदः प्रथमजो रूपवाञ्छत्रुतापनः ॥ बभूव नृपतेः पुत्रः सर्वलक्षणसंयुतः ॥ १३ ॥ विचित्रवीर्यनामाऽसौ द्वितीयः समजायत ॥ सोऽपि सर्वगुणोपेतः शंतनोः सुखवर्धनः ॥ १४ ॥ गांगेयः प्रथमस्तस्य महावीरो बलाधिकः ॥ तत्रैव तौ सुतौ जातौ सत्यवत्यां महाबलौ ॥ १५ ॥ शंतनुस्तान्सुतान्वीक्ष्य सर्वलक्षणसंयुतान् ॥ अमंस्ताजय्यमात्मानं देवादीनां महामनाः ॥ १६ ॥ अथ कालेन कियता शंतनुः कालपर्ययात् ॥ तत्याज देहं धर्मात्मा देही जीर्णमिवांबरम् ॥ १७ ॥ कालधर्मं गते राज्ञि भीष्मश्चक्रे विधानतः ॥ प्रेतकार्याणि सर्वाणि दानानि विविधानि च ॥ १८ ॥ चित्रांगदं ततो राज्ये स्थापयामास वीर्यवान् ॥ स्वयं न कृतवान्राज्यं तस्माद्देवव्रतोऽभवत् ॥ १९ ॥

मम भ्रातरौ सुखिनौ स्त इति मत्वा ॥ १२ ॥ प्रथमश्चित्रांगदः ॥ १३ ॥ द्वितीयो विचित्रवीर्यः ॥ १४ ॥ तयोः पूर्वं गंगातो राज्ञः शंतनोः सकाशात्प्रथमतः पुत्रो गांगेयनामको जातः अनंतरं सत्यवत्यां पुत्रद्वयं जातम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ भीष्म इति ॥ तस्य ज्येष्ठपुत्रत्वात् पितृकार्येऽधिकारः ॥ १८ ॥ चित्रांगदमिति ॥

पितारि मृते स्वस्य राज्याधिकारसत्त्वेऽपि पितरं प्रति नाहं राज्यं विवाहं वा करिष्यामि त्वं सत्यवतीं वृणु इति सत्यवतीविवाहसमये प्रतिज्ञातत्वाच्चित्रांगदं सत्यवती
ज्येष्ठपुत्रमेव राज्ये स्थापयामास ॥ तादृशसत्यरूपस्य देवानां व्रतस्य परिपालनाद्देवव्रतनामाऽभवत् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ विचित्रवीर्यनामा

चित्रांगदस्तु वीर्येण प्रमत्तः परदुःखदः ॥ बभूव बलवान्वीरः सत्यवत्यात्मजः शुचिः ॥ २० ॥ अथैकदा महाबाहुः सैन्येन
महता वृतः ॥ प्रचचार वनोद्देशान्पश्यन्वध्यान्मृगान्रुरून्॥ २१ ॥ चित्रांगदस्तु गंधर्वो दृष्ट्वा तं मार्गगं नृपम् ॥ उत्ततारांतिकं
भूमेर्विमानवरमास्थितः ॥ २२ ॥ तत्राभूच्च महद्युद्धं तयोः सदृशवीर्ययोः ॥ कुरुक्षेत्रे महास्थाने त्रीणि वर्षाणि तापसाः ॥२३॥
इंद्रलोकमवापाशु गंधर्वेण हतो रणे ॥ भीष्मः श्रुत्वा चकाराशु तस्यौर्ध्वदैहिकं तदा॥ २४ ॥ गांगेयः कृतशोकस्तु मंत्रिभिः परि
वारितः ॥ विचित्रवीर्यनामानं राज्येशं च चकार ह ॥ २५ ॥ मंत्रिभिर्बोधिता पश्चाद्गुरुभिश्च महात्मभिः ॥ स्वपुत्रं राज्यगं दृष्ट्वा
पुत्रशोकहताऽपि च ॥२६॥ सत्यवत्यतिसंतुष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ व्यासोऽपि भ्रातरं श्रुत्वा राजानं मुदितोऽभवत् ॥ २७ ॥
यौवनं परमं प्राप्तः सत्यवत्याः सुतः शुभः ॥ चकार चिंतां भीष्मोऽपि विवाहार्थं कनीयसः ॥ २८ ॥ काशिराजसुतास्तिस्रः
सर्वलक्षणसंयुताः ॥ तेन राज्ञा विवाहार्थं स्थापिताश्चस्वयंवरे ॥ २९ ॥ राजानो राजपुत्राश्च समाहूताः सहस्रशः ॥ इच्छा
स्वयंवरार्थं वै पूज्यमानाः समागताः ॥ ३० ॥ तत्र भीष्मो महातेजास्ता जहार बलेन वै ॥निर्मथ्य राजकं सर्वं रथेनैकेन वीर्य
वान् ॥ ३१॥ स जित्वा पार्थिवान्सर्वांस्ताश्चादाय महारथः ॥ बाहुवीर्येण तेजस्वी ह्याससाद गजाह्वयम् ॥ ३२ ॥ मातृवद्भगिनी
वच्च पुत्रीवच्चिंतयन्किल ॥ तिस्रः समानयामास कन्यका वामलोचनाः ॥३३॥ सत्यवत्यै निवेद्याशु द्विजानाहूय सत्वरः ॥
दैवज्ञान्वेदविदुषः पर्यपृच्छच्छुभं दिनम् ॥ ३४ ॥

नमिति द्वितियं पुत्रम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ अतिसंतुष्टेति ॥ चित्रांगदे हते भीष्मस्य राज्याधिकारसत्त्वेऽपि मत्पुत्रायैव राज्यं दत्तमिति हेतोरित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ता यदेति ॥ तास्तिस्रः कन्याः ॥ तिसृणां मध्ये ज्येष्ठेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ मुक्तां त्वयेति प्रथमतो हस्तेन संस्पृश्य रथे स्थापितां पश्चान्मुक्तामित्यर्थः ॥ ततस्त्वन्निमित्तं मम जन्म व्यर्थं भवतीति ॥त्वं मां गृहाणेत्यभिप्रायः ॥४८॥ अन्यचित्तामन्यासक्तामित्यर्थः

कृत्वा विवाहसंभारं यदा वै भ्रातरं निजम् ॥ विचित्रवीर्यं धर्मिष्ठं विवाहयति ता यदा ॥ ३५ ॥ तदा ज्येष्ठाऽप्युवाचेदं कन्यका जाह्नवीसुतम् ॥ लज्जमानाऽसितापांगी तिसृणां चारुलोचना ॥ ३६ ॥ गंगापुत्र कुरुश्रेष्ठ धर्मज्ञ कुलदीपक ॥ मया स्वयंवरे शाल्वो वृतोऽस्ति मनसा नृपः ॥ ३७ ॥ वृताऽहं तेन राज्ञा वै चित्ते प्रेमसमाकुले ॥ यथायोग्यं कुरुष्वाद्य कुलस्यास्य परंतप ॥ ३८ ॥ तेनाहं वृतपूर्वाऽस्मि त्वं च धर्मभृतां वरः ॥ बलवानसि गांगेय यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ३९ ॥ सूत उवाच ॥ एव मुक्तस्तया तत्र कन्यया कुरुनंदनः ॥ अपृच्छद्ब्राह्मणान्वृद्धान्मातरं सचिवांस्तथा ॥४०॥ सर्वेषां मतमाज्ञाय गांगेयो धर्मवित्तमः॥ गच्छेति कन्यकां प्राह यथारुचि वरानने ॥ ४१ ॥ विसर्जिताऽथ सा तेन गता शाल्वनिकेतनम् ॥ उवाच तं वरारोहा राजानं मनसेप्सितम् ॥ ४२ ॥ विनिर्मुक्ताऽस्मि भीष्मेण त्वन्मनस्केति धर्मतः ॥ आगताऽस्मि महाराज गृहाणाद्य करं मम ॥ ४३ ॥ धर्मपत्नी तवात्यंतं भवामि नृपसत्तम ॥ चिंतितोऽसि मया पूर्वं त्वयाऽहं नात्र संशयः ॥ ४४ ॥ शाल्व उवाच ॥ गृहीता त्वं वरारोहे भीष्मेण पश्यतो मम ॥ रथे संस्थापिता तेन न ग्रहीष्ये करं तव ॥ ४५ ॥ परोच्छिष्टां च कः कन्यां गृह्णाति मतिमान्नरः ॥ अतोऽहं न ग्रहीष्यामि त्यक्तां भीष्मेण मातृवत् ॥ ४६ ॥ रुदती विलपंती सा त्यक्ता तेन महात्मना ॥ पुनर्भीष्मं समागत्य रुदती चेदमब्रवीत्॥४७॥ शाल्वो मुक्तां त्वया वीर न गृह्णाति गृहाण माम् ॥ धर्मज्ञोऽसि महाभाग मरिष्याम्यन्यथा ह्यहम् ॥ ४८ ॥ भीष्म उवाच ॥ अन्यचित्तां कथं त्वां वै गृह्णामि वरवर्णिनि ॥ पितरं स्वं वरारोहे व्रज शीघ्रं निराकुला ॥ ४९ ॥ तथोक्ता सा तु भीष्मेण जगाम वनमेव हि ॥ तपश्चकार विजने तीर्थे परमपावने ॥ ५० ॥ द्वे भार्ये चातिरूपाढ्ये तस्य राज्ञो बभूवतुः ॥ अंबालिका चांबिका च काशिराजसुते शुभे ॥ ५१ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ राज्ञो विचित्रवीर्यस्य ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ नालसाद्धि सुखमिति । अराजके समुत्पन्ने अलसात्सुखं नैवास्ति आलस्यं नैव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ क्षेत्रजमिति

राजा विचित्रवीर्योऽसौ ताभ्यां सह महाबलः ॥ रेमे नानाविहारैश्च गृहे चोपवने तथा ॥ ५२ ॥ वर्षाणि नव राजेंद्रः कुर्वन्क्रीडां मनोरमाम् ॥ प्रापासौ मरणं भूयो गृहीतो राजयक्ष्मणा ॥ ५३ ॥ मृते पुत्रेऽतिदुःखार्ता जाता सत्यवती तदा ॥ कारयामास पुत्रस्य प्रेतकार्याणि मंत्रिभिः ॥ ५४ ॥ भीष्ममाह तदैकांते वचनं चातिदुःखिता ॥ राज्यं कुरु महाभाग पितुस्ते शंतनोः सुतः ॥ ५५ ॥ भ्रातुर्भार्यां गृहाण त्वं वंशं च परिरक्षय ॥ यथा न नाशमायाति ययातेर्वंश इत्युत ॥ ५६ ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रतिज्ञा मे श्रुता मातः पित्रर्थे या मया कृता ॥ नाहं राज्यं करिष्यामि न चाहं दारसंग्रहम् ॥ ५७ ॥ सूत उवाच ॥ तदा चिंतातुरा जाता कथं वंशो भवेदिति ॥ नालसाद्धि सुखं मह्यं समुत्पन्ने ह्यराजके ॥ ५८ ॥ गांगेयस्तामुवाचेदं मा चिंतां कुरु भामिनि ॥ पुत्रं विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रजं चोपपादय ॥ ५९ ॥ कुलीनं द्विजमाहूय वध्वा सह नियोजय ॥ नात्र दोषोऽस्ति वेदेऽपि कुलरक्षाविधौ किल ॥ ६० ॥ पौत्रं चैवं समुत्पाद्य राज्यं देहि शुचिस्मिते ॥ अहं च पालयिष्यामि तस्य शासनमेव हि ॥ ६१ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कानीनं स्वसुतं मुनिम् ॥ जगाम मनसा व्यासं द्वैपायनमकल्मषम् ॥ ६२ ॥ स्मृतमात्रस्ततो व्यास आजगाम स तापसः ॥ कृत्वा प्रणामं मात्रेऽथ संस्थितो दीप्तिमान्मुनिः ॥ ६३ ॥ भीष्मेण पूजितः कामं सत्यवत्या च मानितः ॥ तस्थौ तत्र महातेजा विधूमोऽग्निरिवापरः ॥ ६४ ॥ तमुवाच मुनिं माता पुत्रमुत्पादयाधुना ॥ क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य सुंदरं तव वीर्यजम् ॥ ६५ ॥ व्यासः श्रुत्वा वचो मातुराप्तवाक्यममन्यत ॥ ओमित्युक्त्वा स्थितस्तत्र ऋतुकालमचिंतयत् ॥ ६६ ॥ अंबिका च यदा स्नाता नारी ऋतुमती तदा ॥ संगं प्राप्य मुनेः पुत्रमसूतांधं महाबलम् ॥ ६७ ॥

विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रेऽन्यस्मात्पुरुषाज्जातमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ पौत्रमिति ॥ तव पौत्रस्तमित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ असूतांधमिति ॥

व्यासतेजसा निमीलितनेत्रा गभ दधार तस्मात् ॥ इदमन्यपुराणे स्पष्टम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पांडुः सुत इति ॥ व्यासतेजसा ऊष्मणा दग्धा स्यामिति हेतोः स्वशरीरं चंदनेनोपलिप्य संगं कृतवती तस्मात् ॥ इदमप्यन्यत्र स्पष्टम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥ न गता चेति तत्तेजःसहनशक्त्यभावादिति भावः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इत्थमनेन ग्रंथसंदर्भेणास्मिन्संसारे महतामप्येवं दशा जायते तस्मात्संसाराद्विरज्य श्रीभगवत्युपासनया तज्ज्ञानेन च संसारं निरस्य मुक्तो भवेदिति बोधितम् ॥ ७४ ॥

जन्मांधं च सुतं वीक्ष्य दुःखिता सत्यवत्यपि ॥ द्वितीयां च वधूमाह पुत्रमुत्पादयाशु वै ॥ ६८ ॥ ऋतुकालेऽथ संप्राप्ते व्यासेन सह संगता ॥ तथा चांबालिका रात्रौ गर्भं नारी दधार सा ॥ ६९ ॥ सोऽपि पांडुः सुतो जातो राज्ययोग्यो न संमतः ॥ पुत्रार्थे प्रेरयामास वर्षांते च पुनर्वधूम् ॥ ७० ॥ आहूय च ततो व्यासं संप्रार्थ्य मुनिसत्तमम् ॥ प्रेषयामास रात्रौ सा शयनागारमुत्तमम् ॥ ७१ ॥ न गता च वधूस्तत्र प्रेष्या संप्रेषिता तया ॥ तस्यां च विदुरो जातो दास्यां धर्मांशतः शुभः ॥ ७२ ॥ एवं व्यासेन ते पुत्रा धृतराष्ट्रादयस्त्रयः ॥ उत्पादिता महावीरा वंशरक्षणहेतवे ॥ ७३ ॥ एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्य वंशसमुद्भवम् ॥ व्यासेन रक्षितो वंशो भ्रातृधर्मविदाऽनघाः ॥ ७४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां प्रथमस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ❀ ॥ ॥ ॥ वेदाष्टेंदुक्षितिमितैः सार्धैः (११८४ ॥) श्लोकैः सविस्तरम् ॥ देवीभागवतस्यास्य प्रथमस्कंध ईरितः ॥ १ ॥

श्रीमच्छैवकुलोत्पन्नो रंगनाथात्मजः सुधीः ॥ श्रीलक्ष्मीगर्भसंभूतो नीलकंठाऽभिधानतः ॥ १ ॥ देवीभागवतस्यास्य व्याख्यानराहितस्य च ॥ तिलकाख्यां महाव्याख्यसम्यग्यः कृतवाञ्छुभाम् ॥ स्कंधस्तु प्रथमस्तस्याः समाप्तोऽभूच्छुभार्थदः ॥ २ ॥ इति श्रीमच्छैवकुलोत्पन्नरंगनाथात्मजलक्ष्मीगर्भजनीलकंठभट्टकृते देवीभागवतव्याख्याने तिलकाभिधाने प्रथमस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ स्कंधश्चायं समाप्तः ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर"-स्टीम्-
यन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम् । संवत् १९८८, शकाब्दाः १८५३.

॥ इति श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ जीवा यदंशभूता यस्या वेदा भवंति निःश्वसितम् ॥ तामेतां चिद्रूपां मायाशक्तेः पराश्रयां वंदे ॥ १ ॥ अथाष्टचत्वारिंशद्भिः श्लोकैः व्यासस्य धीमतः ॥ जन्मोच्यते यत्र देव्या महिमाऽतीव भासते ॥ २ ॥ पूर्वाध्याये पराशरसुतस्य व्यासस्य माता शंतनोः पत्नीति विरुद्धं श्रुत्वाऽऽश्चर्यवंत ऋषयः पृच्छंति आश्चर्यकरमेतत्त इति ॥ गर्भहेतुकमिति अस्पष्टकारणमित्यर्थः ॥१॥ तमेव संदेहमाह माता व्यासस्येति ॥ २ ॥ सती स्वभवने स्थितेति पराशरपत्नी पतिव्रता कथं शंतनुना राज्ञा विवाहितेति विरुद्धं भातीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ परमां शक्तिं साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिणीम् ॥ यदाह गीतासु अपरे

ऋषय ऊचुः ॥ ॥ आश्चर्यकरमेतत्ते वचनं गर्भहेतुकम् ॥ संदेहोऽत्र समुत्पन्नः सर्वेषां नस्तपस्विनाम् ॥ १ ॥ माता व्यासस्य मेधाविन्नाम्ना सत्यवतीति च ॥ विवाहिता पुरा ज्ञाता राज्ञा शंतनुना यथा ॥ २ ॥ तस्याः पुत्रः कथं व्यासः सती स्वभवने स्थिता ॥ ईदृशी सा कथं राज्ञा पुनः शंतनुना वृता ॥ ३ ॥ तस्यां पुत्रावुभौ जातौ तत्त्वं कथय सुव्रत ॥ विस्तरेण महाभाग कथां परमपावनीम् ॥ ४ ॥ उत्पत्तिं वेदव्यासस्य सत्यवत्यास्तथा पुनः ॥ श्रोतुकामाः पुनः सर्वे ऋषयः संशितव्रताः ॥ ५ ॥ सूत उवाच ॥ प्रणम्य परमां शक्तिं चतुर्वर्गप्रदायिनीम् ॥ आदिशक्तिं वदिष्यामि कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ ६ ॥ यस्योच्चारणमात्रेण सिद्धिर्भवति शाश्वती ॥ व्याजेनापि हि बीजस्य वाग्भवस्य विशेषतः ॥ ७ ॥ सम्यक्सर्वात्मना सर्वैः सर्वकामार्थसिद्धये ॥ स्मर्तव्या सर्वथा देवी वांछितार्थप्रदायिनी ॥ ८ ॥ राजोपरिचरो नाम धार्मिकः सत्यसंगरः ॥ चेदिदेशपतिः श्रीमान्बभूव द्विजपूजकः ॥ ९ ॥ तपसा तस्य तुष्टेन विमानं स्फाटिकं शुभम् ॥ दत्तमिंद्रेण तत्तस्मै सुन्दरं प्रियकाम्यया ॥ १० ॥ तेन रूढस्तु सर्वत्र याति दिव्येन भूपतिः ॥ न भूमावुपरिस्थोऽसौ तेनोपरिचरो वसुः ॥ ११ ॥ विख्यातः सर्वलोकेषु धर्मनित्यः स भूपतिः ॥ तस्य भार्या वरारोहा गिरिका नाम सुन्दरी ॥ १२ ॥

यमितस्त्वन्यां विद्धि मे प्रकृतिं पराम् ॥ जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगदिति सैवादिशक्तिः ॥ ६ ॥ यस्योच्चारणेति ॥ यस्य वाग्भवस्य बीजस्य व्याजेन कपटेनाप्युच्चारणेन सिद्धिर्मोक्षो ज्ञानं वा भवति ॥ तेन वाग्भवबीजेन स्मर्तव्या या भगवती वांछितार्थप्रदायिनी देवी तां प्रणम्येत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ कथामाह राजोपरिचर इति ॥ विमानेनोर्ध्वं निरंतरं गमनादुपरिचरनामकत्वम् ॥ ९ ॥ १० ॥ तेन विमानेन यातीत्यन्वयः ॥ न भूमाविति ॥ भूमिगमनं तेन त्यक्तमिति भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ वसोरुपरिचरस्य पत्नी कामान् स्वमनारथान्पुत्रविषयान् ॥ १४ ॥ तदहरिति ॥ यस्मिन्दिनेऽद्य ऋतुकालोऽस्तीति गिरिकया पत्न्योक्तम् ॥ तस्मिन्नेव दिने पितर अहुरस्मच्छ्राद्धार्थं मृगान् जहीति ॥ १५ ॥ तत्रोभयोर्वाक्ययोरगमनगमनप्रयोजकयोर्विरोधेऽपि पितृवाक्यं गमनप्रयोजकं गमनाभावप्रयोजकस्त्रीवाक्यतो गुरुं श्रेष्ठं

पुत्राश्चास्य महावीर्याः पंचासन्नमितौजसः ॥ पृथग्देशेषु राजानः स्थापितास्तेन भूभुजा ॥ १३ ॥ वसोस्तु पत्नी गिरिका कामान्काले न्यवेदयत् ॥ ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः ॥ १४ ॥ तदहः पितरश्चैनमूचुर्जहि मृगानिति ॥ तच्छ्रुत्वा चिंतयामास भार्यामृतुमतीं तथा ॥ १५ ॥ पितृवाक्यं गुरुं मत्वा कर्तव्यमिति निश्चितम् ॥ चचार मृगयां राजा गिरिकां मनसा स्मरन् ॥ १६ ॥ वने स्थितः स राजर्षिश्चित्ते सस्मार भामिनीम् ॥ अतीव रूपसंपन्नां साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ १७ ॥ तस्य रेतः प्रचस्कंद स्मरतस्तां च कामिनीम् ॥ वटपत्रे तु तद्राजा स्कन्नमात्रं समाक्षिपत् ॥ १८ ॥ इदं वृथा परिस्कन्नं रेतो वै न भवेत्कथम् ॥ ऋतुकालं च विज्ञाय मतिं चक्रे नृपस्तदा ॥ १९ ॥ अमोघं सर्वथा वीर्यं मम चैतन्न संशयः ॥ प्रियायै प्रेषयाम्येतदिति बुद्धिमकल्पयत् ॥ २० ॥ शुक्रप्रस्थापने कालं महिष्याः प्रसमीक्ष्य सः ॥ अभिमंत्र्याथ तद्वीर्यं वटपर्णपुटे कृतम् ॥२१॥ पार्श्वस्थं श्येनमाभाष्य राजोवाच द्विजं प्रति ॥ गृहाणेदं महाभाग गच्छ शीघ्रं गृहं मम ॥२२॥ मत्प्रियार्थमिदं सौम्य गृहीत्वा त्वं गृहं नय ॥ गिरिकायै प्रयच्छाशु तस्यास्त्वार्तवमद्य वै ॥ २३ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ पर्णं श्येनाय नृपसत्तमः ॥ स गृहीत्वोत्पपाताशु गगनं गतिवित्तमः ॥ २४ ॥ गच्छंतं गगनं श्येनं धृत्वा चंचुपुटे पुटम् ॥ तमपश्यदथायांतं खगं श्येनस्तथाऽपरः ॥ २५ ॥ आमिषं स तु विज्ञाय शीघ्रमभ्य द्रवत्खगम् ॥ तुंडयुद्धमथाकाशे तावुभौ संप्रचक्रतुः ॥ २६ ॥ युद्ध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापि यमुनांभसि ॥ खगौ तौ निगतौ कामं पुटके पतिते तदा ॥ २७ ॥

निश्चितं मत्वा कर्तव्यं तदेवेति निश्चित्योति शेषः ॥ चचार गतवान् ॥ गुरुमित्यत्र विभक्तिलोपाभाव आर्षः ॥१६॥१७॥ समाक्षिपत् स्थापितवान् ॥१८॥१९॥२०॥कालं नक्षत्रानुरूपयोग्यम् ॥ २१ ॥ पार्श्वस्थं पालितं श्येनमित्यर्थः ॥ अत एव तस्य भाषाज्ञानात्तं प्रत्युवाचेति संगच्छते ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

एतस्मिन्नेव समये ॥ तयोर्युद्धसमये ॥ अथो भूमौ जातं वृत्तमाह काचिदिति ॥ समनुप्राप्तं यमुनातीरे इत्यर्थः ॥ २८ ॥ चचार जले इत्यर्थाज्ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्याः शफरीरूपप्राप्तिसमयोऽथ श्येनपादपरिभ्रष्टवीर्यपातसमय एक एव जातस्ततस्तद्वीर्यं सा जग्राहेत्याह श्येनेति ॥ ३२ ॥ दशमे मासि गर्भस्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ राज्ञे तद्देशस्थाय राज्ञे उपरिचराय ॥ यस्य वीर्यमस्ति तस्मै राज्ञे इति फलितम् ॥ सुतं जग्राहेति ॥ स्ववीर्यजं पुत्रं स्वसमानाकारत्वेन ज्ञात्वा स्वयं जग्राहेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एतस्मिन्समये काचिदद्रिका नाम चाप्सराः ॥ ब्राह्मणं समनुप्राप्तं संध्यावंदनतत्परम् ॥ २८ ॥ कुर्वती जलकेलिं सा जले मग्ना चचार सा ॥ जग्राह चरणं नारी द्विजस्य वरवर्णिनी ॥ २९ ॥ प्राणायामपरः सोऽथ दृष्ट्वा तां कामचारिणीम् ॥ शशाप भव मत्सी त्वं ध्यानविघ्नकरी यतः ॥ ३० ॥ सा शप्ता विप्रमुख्येन बभूव यमुनाचरी ॥ शफरी रूपसंपन्ना ह्यद्रिका च वराप्सराः ॥ ३१ ॥ श्येनपादपरिभ्रष्टं तच्छुक्रमथ वासवी ॥ जग्राह तरसाऽभ्येत्य साऽद्रिका मत्स्यरूपिणी ॥ ३२ ॥ अथ कालेन कियता मत्सीं तां मत्स्यजीवनः ॥ संप्राप्ते दशमे मासि बबंध तां मनोरमाम् ॥ ३३ ॥ उदरं विददाराशु स तस्या मत्स्यजीवनः ॥ युग्मं विनिःसृतं तस्मादुदरान्मानुषाकृति ॥ ३४ ॥ बालः कुमारः सुभगस्तथा कन्या शुभानना ॥ दृष्ट्वाऽऽश्चर्यमिदं सोऽथ विस्मयं परमं गतः ॥ ३५ ॥ राज्ञे निवेदयामास पुत्रौ द्वौ तु झषोद्भवौ ॥ राजाऽपि विस्मयाविष्टः सुतं जग्राह तं शुभम् ॥ ३६ ॥ स मत्स्यो नाम राजाऽसौ धार्मिकः सत्यसंगरः ॥ वसुपुत्रो महातेजाः पित्रा तुल्यपराक्रमः ॥ ३७ ॥ कालिका वसुना दत्ता तरसा जलजीविने ॥ नाम्ना कालीति विख्याता तथा मत्स्योदरीति च ॥ ३८ ॥ मत्स्यगंधेति नाम्ना वै गुणेन समजायत ॥ विवर्धमाना दाशस्य गृहे सा वासवी शुभा ॥ ३९ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ अद्रिका मुनिना शप्ता मत्सीजाता वराप्सराः ॥ विदारिता च दाशेन मृता च भक्षिता पुनः ॥ ४० ॥

कालिकेति ॥ वसुनोपरिचरेण राज्ञा कालिकानाम्नी कन्यका तु येनाऽऽनीता तस्मै जलजीविने दत्ता ॥ लब्धनिधेरर्धभागस्य राज्ञोऽधिकारादवशिष्टार्धस्य येन लब्धस्तस्याधिकारात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वितीयस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ अर्धाधिकैकपंचाशच्छ्लोकैरथ पराशरात् ॥ दाशकन्योदरे जन्म वेदव्यासस्य कथ्यते ॥ १ ॥ एवं व्यासमातुर्जन्मोक्त्वा पराशरप्रसंगमाह एकदेति ॥ १ ॥ २ ॥ दाशो निषादः ॥

किं बभूव पुनस्तस्या अप्सराया वदस्व तत् ॥ शापस्यांतं कथं सूत कथं स्वर्गमवाप सा ॥४१॥ सूत उवाच ॥ शप्ता यदा सा मुनिना विस्मिता संबभूव ह ॥ स्तुतिं चकार विप्रस्य दीनेव रुदती तदा ॥४२॥ दयावान्ब्राह्मणः प्राह तां तदा रुदतीं स्त्रियम् ॥ मा शोकं कुरु कल्याणि शापांतं ते वदाम्यहम् ॥ ४३ ॥ मत्क्रोधशापभोगेन मत्स्ययोनिं गता शुभे ॥ मानुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षमवाप्स्यसि ॥४४॥ इत्युक्ता तेन सा प्राप मत्स्यदेहं नदीजले ॥ बालकौ जनयित्वा सा मृता मुक्ता च शापतः ॥४५॥ संत्यज्य रूपं मत्स्यस्य दिव्यं रूपमवाप्य च ॥ जगामामरमार्गं च शापांते वरवर्णिनी ॥ ४६ ॥ एवं जाता वरा पुत्री मत्स्यगंधा वरानना ॥ पुत्रीव पाल्यमाना सा दाशगेहे व्यवर्धत ॥ ४७ ॥ मत्स्यगंधा तदा जाता किशोरी चातिसुप्रभा ॥ तस्य कार्याणि कुर्वाणा वासवी चातिसुप्रभा ॥४८॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे मत्स्यगंधोत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ सूत उवाच ॥ एकदा तीर्थयात्रायां व्रजन्पाराशरो मुनिः ॥ आजगाम महातेजाः कालिंद्यास्तटमुत्तमम् ॥१॥ निषादमाह धर्मात्मा कुर्वंतं भोजनं तदा ॥ प्रापयस्व परं पारं कालिंद्या उडुपेन माम् ॥२॥ दाशः श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं कुर्वाणो भोजनं तटे ॥ उवाच तां सुतां बालां मत्स्यगंधां मनोरमाम् ॥३॥ उडुपेन मुनिं बाले परं पारं नयस्व ह ॥ गंतुकामोऽस्ति धर्मात्मा तापसोऽयं शुचिस्मिते ॥४॥ इत्युक्ता सा तदा पित्रा मत्स्यगंधाऽथ वासवी ॥ उडुपे मुनिमासीनं संवाहयति भामिनी॥५॥व्रजन्सूर्यसुतातोये भावित्वाद्दैवयोगतः॥ कामार्तस्तु मुनिर्जातो दृष्ट्वा तां चारुलोचनाम् ॥ ६ ॥ ग्रहीतुकामः स मुनिर्दृष्ट्वा व्यंजितयौवनाम् ॥ दक्षिणेन करेणैनाम स्पृशद्दक्षिणे करे ॥ ७ ॥

मत्स्यगंधामिति ॥ उपमानाच्चेतीत्वाभावश्छांदसः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वासवी वसुराजस्य ह्यपत्यं वासवी ॥ ५ ॥ ६ ॥ ग्रहीतुकामो भोक्तुकामः ॥ ७ ॥

स्मितपूर्वमिति ॥ अनेन साऽप्यंतः कामातुराऽऽसीदिति बोधितम् ॥ स्त्रीजातित्वात्तु शृंगारवर्धनार्थमुपहासं करोति कुलस्य सदृशामिति ॥ वः ऋषीणां कुलस्य श्रुतस्याधीतस्य तपसश्च किमिदं सदृशं भवति योग्यं भवति युष्माकं किं नीचपरस्त्रीगमनादिकं धर्मोऽस्तीत्याभिप्रायः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ इत्थं मंदहासपूर्वकनिषेधनातिकामातुरं वीक्ष्य मनसि विचारयामासेत्याह अहो इति ॥ अयं द्विजो मां ग्रहीष्यन् मंदबुद्धिः स्तब्धबुद्धिर्जातः प्रथमं कामेन तदुत्तरं मोहग्रस्त इति शेषः ॥ हस्ते गृहीत्वा जले शृंगाररसे मग्न एवास्य मनो यतः पंचबाणेन कामेनातिविद्धं ततो व्याकुलं जातमस्मिन् समये॥

तमुवाचासितापांगी स्मितपूर्वमिदं वचः॥कुलस्य सदृशं वः किं श्रुतस्य तपसश्च किम्॥८॥त्वं वै वसिष्ठदायादः कुलशीलसमन्वितः॥ किं चिकीर्षसि धर्मज्ञ मन्मथेन प्रपीडितः॥९॥ दुर्लभं मानुषं जन्म भुवि ब्राह्मणसत्तम ॥ तत्रापि दुर्लभं मन्ये ब्राह्मणत्वं विशेषतः ॥१०॥कुलेन शीलेन तथा श्रुतेन द्विजोत्तमस्त्वं किल धर्मविच्च ॥ अनार्यभावं कथमागतोऽसि विप्रेंद्र मां वीक्ष्य च मीनगन्धाम् ॥ ११ ॥ मदीये शरीरे द्विजामोघबुद्धे शुभं किं समालोक्य पाणिं ग्रहीतुम् ॥ समीपं समायासि कामातुरस्त्वं कथं नाभिजानासि धर्मं स्वकीयम् ॥ १२ ॥ अहो मंदबुद्धिर्द्विजोऽयं ग्रहीष्यञ्जले मग्न एवाद्य मां वै गृहीत्वा ॥ मनो व्याकुलं पंचबाणातिविद्धं न कोऽपीह शक्तः प्रतीपं हि कर्तुम्॥१३॥इति संचिन्त्य सा बाला तमुवाच महामुनिम्॥ धैर्यं कुरु महाभाग परं पारं नयामि वै॥१४॥ सूत उवाच॥पराशरस्तु तच्छ्रुत्वा वचनं हितपूर्वकम्॥ करं त्यक्त्वा स्थितस्तत्र सिंधोः पारं गतः पुनः॥१५॥मत्स्यगंधां प्रजग्राह मुनिः कामातुरस्तदा ॥ वेपमाना तु सा कन्या तमुवाच पुरः स्थितम् ॥१६॥ दुर्गंधाऽहं मुनिश्रेष्ठ कथं त्वं नोपशंकसे ॥ समानरूपयोः कामसंयोगस्तु सुखावहः ॥ १७ ॥ इत्युक्तेन तु सा कन्या क्षणमात्रेण भामिनी ॥ कृता योजनगंधा तु सुरूपा च वरानना ॥१८॥ मृगनाभिसुगंधां तां कृत्वा कांतां मनोहराम् ॥ जग्राह दक्षिणे पाणौ मुनिर्मन्मथपीडितः ॥ १९ ॥

अस्य प्रतीपं विरुद्धं कर्तुं न कोऽपि समर्थः शापभयादिति विचारयामास ॥ १३ ॥ विचार्य किं कृतवती तदाह इति संचिंत्येति ॥ परं पारं नयामीति ॥ तत्र गत्वा यदिच्छसि तत्कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ सिंधोर्नद्याः ॥ १५ ॥ वेपमानेति ॥ कामातुरोऽपि मुनिर्मम दौर्गंध्यमनुभूय मध्ये एव मां त्यक्ष्यतीति भीत्या वेपमाना स्वदोषं स्वमुखेन वर्णयति तस्य मुनेः प्रियत्वेन स्वीकारार्थम् ॥ स्त्रीणां स्वभाव एवायम् ॥ १६ ॥ किमुवाच तदाह दुर्गंधाऽहमिति ॥ १७ ॥ १८ ॥ मृगनाभिशब्देन

कस्तूरी ॥ १९ ॥ २० ॥ पशुधर्मो मैथुनधर्मः ॥ इदं वाक्यं मुनेः कामोद्दीपनार्थम् ॥ किंचाधुना कालोऽपि नास्तीत्याह प्रतीक्षस्वेति ॥ २१ ॥ महान् दोष इति ॥ प्राणं वा एते प्रस्कंदंति ये दिवा रत्या संयुज्यंत इति प्रश्नोपनिषच्छ्रुतेर्दिवासंगे महान् दोषः ॥ किंच मानवा अपि पश्यंतीति लोकनिंदा चास्तीति भावः ॥ २२ ॥

ग्रहीतुकामं तं प्राह नाम्ना सत्यवती शुभा ॥ मुने पश्यति लोकोऽयं पिता चैव तटस्थितः ॥ २० ॥ पशुधर्मो न मे प्रीतिं जनय
त्यतिदारुणः ॥ प्रतीक्षस्व मुनिश्रेष्ठ यावद्भवति यामिनी ॥ २१ ॥ रात्रौ व्यवाय उद्दिष्टो दिवा न मनुजस्य हि ॥ दिवा संगे महा
न्दोषः पश्यंति किल मानवाः॥२२॥कामं यच्छ महाबुद्धे लोकनिंदा दुरासदा ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या युक्तमुक्तमुदारधीः ॥२३॥
नीहारं कल्पयामास शीघ्रं पुण्यबलेन वै ॥नीहारे च समुत्पन्ने तटेऽतितमसा युते॥२४॥कामिनी तं मुनिं प्राह मृदुपूर्वमिदं वचः ॥
कन्याऽहं द्विजशार्दूल भुक्त्वा गंतासि कामतः ॥ २५ ॥ अमोघवीर्यस्त्वं ब्रह्मन्का गतिर्मे भवेदिति ॥ पितरं किं ब्रवीम्यद्य सगर्भा
चेद्भवाम्यहम् ॥ २६ ॥ त्वं गमिष्यसि भुक्त्वा मां किं करोमि वदस्व तत् ॥ पराशर उवाच ॥ कांतेऽद्य मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव
त्वं भविष्यसि ॥ २७ ॥ वृणीष्व च वरं भीरु यं त्वमिच्छसि भामिनि ॥ सत्यवत्युवाच ॥ यथा मे पितरौ लोके न जानीतो
हि मानद ॥ २८ ॥ कन्याव्रतं न मे हन्यात्तथा कुरु द्विजोत्तम ॥ पुत्रश्च त्वत्समः कामं भवेदद्भुतवीर्यवान् ॥ २९ ॥ गंधोऽयं
सर्वदा मे स्याद्यौवनं च नवं नवम् ॥ पराशर उवाच ॥ शृणु सुंदरि पुत्रस्ते विष्णवंशसंभवः शुचिः ॥३०॥ भविष्यति च विख्या
तस्त्रैलोक्ये वरवर्णिनि ॥ केनचित्कारणेनाहं जातः कामातुरस्त्वयि ॥ ३१ ॥ कदाऽपि च न संमोहो भूतपूर्वो वरानने ॥ दृष्ट्वा
चाप्सरसां रूपं सदाऽहं धैर्यमावहम् ॥ ३२ ॥ दैवयोगेन वीक्ष्य त्वां कामस्य वशगोऽभवम् ॥ तत्किंचित्कारणं विद्धि दैवं
हि दुरतिक्रमम् ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वाऽहं चातिदुर्गंधां त्वां कथं मोहमाप्नुयाम् ॥ पुराणकर्ता पुत्रस्ते भविष्यति वरानने ॥ ३४ ॥

॥ २३ ॥ नीहारं भाषायां धुवारा इति प्रसिद्धम् ॥ श्रुत्युक्तदोषांस्तु तपोबलेन शमयिष्यामीति मुनेरभिप्रायः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

भागकर्ता वेदविभागकर्ता ॥ ३५॥३६॥३७॥३८ ॥ दर्शयिष्यामि वै स्मृत इति ॥ अहं त्वया स्मृतो निजं रूपं दर्शयिष्यामीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वेद

वेदविद्भागकर्ता च ख्यातश्च भुवनत्रये ॥सूत उवाच ॥ इत्युक्त्वा तां वशं यातां भुक्त्वा स मुनिसत्तमः ॥ ३५ ॥ जगाम तरसा स्नात्वा कालिंदीसलिले मुनिः ॥ साऽपि सत्यवती जाता सद्यो गर्भवती सती ॥ ३६ ॥ सुषुवे यमुनाद्वीपे पुत्रं काममिवापरम् ॥ जातमात्रस्तु तेजस्वी तामुवाच स्वमातरम् ॥ ३७ ॥ तपस्येव मनः कृत्वा विविशे चातिवीर्यवान् ॥ गच्छ मातर्यथाकामं गच्छाम्यहमतः परम् ॥ ३८ ॥ तपः कर्तुं महाभागे दर्शयिष्यामि वै स्मृतः ॥ मातर्यदा भवेत्कार्यं तव किंचिदनुत्तमम् ॥ ३९ ॥ स्मर्तव्योऽहं तदा शीघ्रमागमिष्यामि भामिनि ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि त्यक्त्वा चिंतां सुखं वस॥४०॥इत्युक्त्वा निर्ययौ व्यासः साऽपि पित्रंतिकं गता ॥ द्वीपे न्यस्तस्तया बालस्तस्माद् द्वैपायनोऽभवत् ॥४१॥ जातमात्रो जगामाशु वृद्धिं विष्ण्वंशयोगतः॥ तीर्थे तीर्थे कृतस्नानश्चचार तप उत्तमम् ॥ ४२ ॥ एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् ॥ चकार वेदशाखाश्च प्राप्तं ज्ञात्वा कलेर्युगम् ॥ ४३ ॥ वेदविस्तारकरणाद्व्यासनामाऽभवन्मुनिः ॥ पुराणसंहिताश्चक्रे महाभारतमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ शिष्यानध्यापयामास वेदान्कृत्वा विभागशः ॥ सुमंतुं जैमिनिं पैलं वैशंपायनमेव च ॥ ४५ ॥ असितं देवलं चैव शुकं चैव स्वमात्मजम् ॥ सूत उवाच ॥ एतच्च कथितं सर्वं कारणं मुनिसत्तमाः ॥ ४६ ॥ सत्यवत्याः सुतस्यापि समुत्पत्तिस्तथा शुभा ॥ संशयोऽत्र न कर्तव्यः संभवे मुनिसत्तमाः ॥ ४७ ॥ महतां चरिते चव गुणा ग्राह्या मुनेरिति ॥ कारणाच्च समुत्पत्तिः सत्यवत्या झषोदरे ॥४८॥ पराशरेण संयोगः पुनः शंतनुना तथा ॥ अन्यथा तु मुनेश्चित्तं कथं कामाकुलं भवेत् ॥ ४९ ॥ अनार्यजुष्टं धर्मज्ञः कृतवान्स कथं मुनिः ॥ सकारणेयमुत्पत्तिः कथिताऽऽश्चर्यकारिणी ॥ ५० ॥ श्रुत्वा पापाच्च निर्मुक्तो नरो भवति सर्वथा ॥ य एतच्छुभमाख्यानं शृणोति श्रुतिमान्नरः ॥ ५१ ॥

विस्तारो विभागपूर्वको विस्तारस्तस्य करणाद्व्यासनामाऽभवत् ॥ तदुक्तं सूतसंहितायाम् ॥ व्यस्तवेदतया व्यास इति लोके श्रुतो मुनीरिति ॥ ४४–५१ ॥

॥ ९२ ॥ एतावता ग्रंथेन सत्यवती पराशरस्य विवाहिता स्त्री नास्तीत्युक्तम् ॥ तथाच सा शंतनुना विवाहितेति न विरुद्धमिति भावः ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वितीयस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ अर्धाधिकैकोनषष्टिश्लोकैः शंतनुना तथा ॥ सत्यवत्या विवाहश्च गंगायाश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ यद्यपि सत्यवती पराशरपत्नी नास्ति ततश्च सा शंतनुना वृतेति युक्तमेव तथाऽपि निषादपुत्री सा कथं राज्ञा वृतेति शंकाऽवशिष्टैवेति मुनयः पृच्छंति । उत्पत्तिस्त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रथमा पत्नी का शंतनोरभूदिति द्वितीयः प्रश्नः ॥ यस्यां भीष्म उत्पन्नः स भीष्मो वसोरंशः कथमिति तृतीयः प्रश्नः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ज्येष्ठे भीष्मे स्थिते सति

न दुर्गतिमवाप्नोति सुखी भवति सर्वदा ॥ ९२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ उत्पत्तिस्तु त्वया प्रोक्ता व्यासस्यामिततेजसः ॥ सत्यवत्यास्तथा सूत विस्तरेण त्वयाऽनघ ॥ १ ॥ तथाऽप्येकस्तु संदेहश्चित्तेऽस्माकं सुसंस्थितः ॥ न निवर्तति धर्मज्ञ कथितेन त्वयाऽनघ ॥ २ ॥ माता व्यासस्य या प्रोक्ता नाम्ना सत्यवती शुभा ॥ सा कथं नृपतिं प्राप्ता शंतनुं धर्मवित्तमम् ॥ ३ ॥ निषादपुत्रीं स कथं वृतवान्नृपतिः स्वयम् ॥ धर्मिष्ठः पौरवो राजा कुलहीनामसंवृताम् ॥ ४ ॥ शंतनोः प्रथमा पत्नी का ह्यभूत्कथयाधुना ॥ भीष्मः पुत्रोऽथ मेधावी वसोरंशः कथं पुनः ॥ ५ ॥ त्वया प्रोक्तं पुरा सूत राजा चित्रांगदः कृतः ॥ सत्यवत्याः सुतो वीरो भीष्मेणामिततेजसा ॥ ६ ॥ चित्रांगदे हते वीरे कृतस्तदनुजस्तथा ॥ विचित्रवीर्यनामाऽसौ सत्यवत्याः सुतो नृपः ॥ ७ ॥ ज्येष्ठे भीष्मे स्थिते पूर्वं धर्मिष्ठे रूपवत्यपि ॥ कृतवान्स कथं राज्यं स्थापितस्तेन जानता ॥ ८ ॥ मृते विचित्रवीर्ये तु सत्यवत्यतिदुःखिता ॥ वधूभ्यां गोलकौ पुत्रौ जनयामास सा कथम् ॥ ९ ॥ कथं राज्यं न भीष्माय ददौ सा वरवर्णिनी ॥ न कृतस्तु कथं तेन वीरेण दारसंग्रहः ॥ १० ॥ अधर्मस्तु कृतः कस्माद्व्यासेनामिततेजसा ॥ ज्येष्ठेन भ्रातृभार्यायां पुत्रावुत्पादिताविति ॥ ११ ॥

कनिष्ठः कथं राज्यं प्राप्तवानिति चतुर्थः प्रश्नः ॥ ८ ॥ कुलीनानां कुले मृते भर्तरि विचित्रवीर्येऽन्यस्मात्पुरुषाद्वेदव्यासात्कथं गोलकावुत्पादिताविति पंचमः प्रश्नः ॥ ९ ॥ भीष्मेण वीर्यवता कथं न विवाहः कृतः इति तस्मै राज्यं च मात्रा कथं न दत्तमिति षष्ठसप्तमौ प्रश्नौ ॥ १० ॥ व्यासोऽपि धर्मात्मा कथं भ्रातुर्वैचित्रवीर्यस्य भार्यायां पुत्रावुत्पादितवानित्यष्टमः प्रश्नः ॥ ११ ॥

भ्रातुश्चैव दाराणामिति शेषः ॥ १२ ॥ शिष्टाचारेण हि श्रुतिरनुमीयते ॥ स किं शिष्टाचार एतादृश इति नवमः प्रश्नः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रतीपमिति ॥ प्रतीपराजोदरे जन्म ग्राह्यमिति चिंतयामासेत्यर्थः ॥ इत्थं महाभिषस्य राज्ञः शंतनुरूपेणावतरणमुक्त्वा गंगाया अवतरण

पुराणकर्ता धर्मात्मा स कथं कृतवान्मुनिः ॥ सेवनं परदाराणां भ्रातुश्चैव विशेषतः ॥ १२ ॥ जुगुप्सितमिदं कर्म स कथं कृतवान्मुनिः ॥ शिष्टाचारः कथं सूत वेदानुमितिकारकः ॥ १३ ॥ व्यासशिष्योऽसि मेधाविन्संदेहं छेत्तुमर्हसि ॥ श्रोतुकामा वयं सर्वे धर्मक्षेत्रे कृतक्षणाः ॥ १४ ॥ सूत उवाच ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो महाभिष इति स्मृतः ॥ सत्यवान्धर्मशीलश्च चक्रवर्ती नृपोत्तमः॥ १५ ॥अश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ॥ तोषयामास देवेंद्रं स्वर्गं प्राप महामतिः ॥ १६ ॥ एकदा ब्रह्मसदनं गतो राजा महाभिषः ॥ सुराः सर्वे समाजग्मुः सेवनार्थं प्रजापतिम् ॥ १७ ॥ गंगा महानदी तत्र संस्थिता सेवितुं विभुम् ॥ तस्या वासः समुद्धूतं मारुतेन तरस्विना ॥ १८ ॥ अधोमुखाः सुराः सर्वे न विलोक्यैव तां स्थिताः ॥ राजा महाभिषस्तां तु निःशंकः समपश्यत ॥ १९ ॥ साऽपि तं प्रेमसंयुक्तं नृपं ज्ञातवती नदी ॥ दृष्ट्वा तौ प्रेमसंयुक्तौ निर्लज्जौ काममोहितौ ॥ २० ॥ ब्रह्मा चुकोप तौ तूर्णं शशाप च रुषाऽन्वितः ॥ मर्त्यलोकेषु भूपाल जन्म प्राप्य पुनर्दिवम् ॥ २१ ॥ पुण्येन महताऽऽविष्टस्त्वमवाप्स्यसि सर्वथा ॥ गंगां तथोक्तवान्ब्रह्मा वीक्ष्य प्रेमवतीं नृपे ॥ २२ ॥ विमनस्कौ तु तौ तूर्णं निःसृतौ ब्रह्मणोऽतिकात् ॥ स नृपश्चिंतयित्वाऽथ भूर्लोके धर्मतत्परान् ॥ २३ ॥ प्रतीपं चिंतयामास पितरं पुरुवंशजम् ॥ एतस्मिन्समये चाष्टौ वसवः स्त्रीसमन्विताः ॥ २४ ॥ वसिष्ठस्याऽऽश्रमं प्राप्ता रममाणा यदृच्छया ॥ पृथ्वादीनां वसूनां च मध्ये कोऽपि वसूत्तमः ॥ २५ ॥ द्यौर्नामा तस्य भार्याऽथ नंदिनीं गां ददर्श ह ॥ दृष्ट्वा पतिं सा पप्रच्छ कस्येयं धेनुरुत्तमा ॥ २६ ॥ द्यौस्तामाह वसिष्ठस्य गौरियं शृणु सुंदरि ॥ दुग्धमस्याः पिबेद्यस्तु नारी वा पुरुषोऽथ वा ॥ २७ ॥

प्रकारं तस्या उदरे वसूनामवतारप्रकारं चाह । एतस्मिन्समये इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥२८॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥३२॥३३॥३४ ॥ वारुणिर्वसिष्ठः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अनुसंवत्सरामिति ॥ युष्माकं जन्मनो यः संवत्सरस्तत्पूर्तेः पश्चादित्यर्थः॥

अयुतायुर्भवेन्नूनं सदैवाऽगतयौवनः ॥ तच्छुत्वा सुंदरी प्राह मृत्युलोकेऽस्ति मे सखी ॥२८॥ उशीनरस्य राजर्षेः पुत्री परमशो
भना ॥ तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां पयस्विनीम् ॥ २९ ॥ आनयस्वाऽऽश्रमश्रेष्ठं नंदिनीं कामदां शुभाम् ॥ यावदस्याः पयः
पीत्वा सखी मम सदैव हि ॥ ३० ॥ मानुषेषु भवेदेका जरारोगविवर्जिता ॥ तच्छुत्वा वचनं तस्या द्यौर्जहार च नंदिनीम्॥ ३१ ॥
अवमन्य मुनिं दांतं पृथ्वाद्यैः सहितोऽनघः ॥ हतायामथ नंदिन्यां वसिष्ठस्तु महातपाः ॥३२॥ आजगामाऽऽश्रमपदं फलान्यादाय
सत्वरः॥नापश्यत यदा धेनुं सवत्सां स्वाश्रमे मुनिः ॥३३॥ मृगयामास तेजस्वी गह्वरेषु वनेष्वपि॥ नासादिता यदा धेनुश्चुकोपा
तिशयं मुनिः ॥ ३४ ॥ वारुणिश्चापि विज्ञाय ध्यानेन वसुभिर्हृताम् ॥ वसुभिर्मे हृता धेनुर्यस्मान्मामवमन्य वै ॥३५॥ तस्मात्सर्वे
जनिष्यंति मानुषेषु न संशयः ॥ एवं शशाप धर्मात्मा वसूंस्तान्वारुणिः स्वयम् ॥ ३६ ॥ श्रुत्वा विमनसः सर्वे प्रययुर्दुःखिताश्च
ते ॥ शप्ताः स्म इति जानंत ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥ ३७ ॥ प्रसादयंतस्तमृषिं वसवः शरणं गताः ॥ मुनिस्तानाह धर्मात्मा वसू
न्दीनान्पुरः स्थितान् ॥ ३८ ॥ अनुसंवत्सरं सर्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ ॥ येनेयं विहृता धेनुर्नंदिनी मम वत्सला ॥ ३९ ॥ तस्मा
द्द्यौर्मानुषे देहे दीर्घकालं वसिष्यति ॥ ते शप्ताः पथि गच्छंतीं गंगां दृष्ट्वा सरिद्वराम् ॥ ४० ॥ ऊचुस्तां प्रणताः सर्वे शप्तां चिंता
तुरां नदीम् ॥ भविष्यामो वयं देवि कथं देवाः सुधाशनाः ॥ ४१ ॥ मानुषाणां च जठरे चिंतेयं महती हि नः ॥ तस्मात्त्वं
मानुषी भूत्वा जनयास्मान्सरिद्वरे ॥ ४२ ॥ शंतनुर्नाम राजर्षिस्तस्य भार्या भवानघे ॥ जाताञ्जाताञ्जले चास्मान्निक्षिपस्व सुरा
पगे ॥ ४३ ॥ एवं शापविनिर्मोक्षो भविता नात्र संशयः ॥ तथेत्युक्ताश्च ते सर्वे जग्मुर्लोकं स्वकं पुनः ॥ ४४ ॥ गंगाऽपि
निर्गता देवी चिंत्यमाना पुनः पुनः ॥ महाभिषो नृपो जातः प्रतीपस्य सुतस्तदा ॥ ४५ ॥

जन्मसंवत्सरमध्ये एव जन्ममरणे भविष्यत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ प्रतीपास्त्विति ॥ यदा स्तुतिं चक्रे तदेत्यर्थः ॥ वरवर्णिनी वरार्थिनी गंगा ॥ ४७ ॥ दक्षिणे शुभे इति ॥ इदं कन्यायाः स्थानं कामातुरा त्वं कथमाश्रितवत्यसीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ वयस्विनि तरुणे ॥ ५४ ॥ वृत्तांतं काचित्स्त्री समागत्य मम दक्षिणोरौ स्थिता ॥ कामातुरां तां

शंतनुर्नाम राजर्षिर्धर्मात्मा सत्यसंगरः ॥ प्रतीपस्तु स्तुतिं चक्रे सूर्यस्यामिततेजसः ॥४६॥ तदा च सलिलात्तस्मान्निःसृता वरवर्णिनी॥ दक्षिणं शालसंकाशमूरुं भेजे शुभानना॥४७॥ अंके स्थितां स्त्रियं चाह मा पृष्ट्वा किं वरानने ॥ ममोरावास्थिताऽसि त्वं किमर्थं दक्षिणे शुभे ॥ ४८ ॥ सा तमाह वरारोहा यदर्थं राजसत्तम ॥ स्थिताऽस्म्यंके कुरुश्रेष्ठ कामयानां भजस्व माम् ॥४९॥ तामवोचदथो राजा रूपयौवनशालिनीम् ॥ नाहं परस्त्रियं कामाद्गच्छेयं वरवर्णिनीम् ॥ ५० ॥ स्थिता दक्षिणमूरुं मे त्वमाश्लिष्य च भामिनि ॥ अपत्यानां स्नुषाणां च स्थानं विद्धि शुचिस्मिते ॥ ५१ ॥ स्नुषा मे भव कल्याणि जाते पुत्रेऽतिवाञ्छिते ॥ भविष्यति च मे पुत्रस्तव पुण्यान्न संशयः ॥ ५२॥ तथेत्युक्त्वा गता सा वै कामिनी दिव्यदर्शना ॥ राजा चापि गृहं प्राप्तश्चिंतयं स्तां स्त्रियं पुनः ॥ ५३ ॥ ततः कालेन कियता जाते पुत्रे वयस्विनि ॥ वनं जिगमिषू राजा पुत्रं वृत्तांतमूचिवान् ॥ ५४ ॥ वृत्तांतं कथयित्वा तु पुनरूचे निजं सुतम् ॥ यदि प्रयाति सा बाला त्वां वने चारुहासिनी ॥ ५५ ॥ कामयाना वरारोहा तां भजेथा मनोरमाम् ॥ न प्रष्टव्या त्वया काऽसि मन्नियोगान्नराधिप ॥ ५६ ॥ धर्मपत्नीं च तां कृत्वा भविता त्वं सुखी किल ॥ सूत उवाच ॥ एवं संदिश्य तं पुत्रं भूपतिः प्रीतमानसः ॥ ५७ ॥ दत्त्वा राज्यश्रियं सर्वां वनं राजा विवेश ह ॥ तत्रापि च तपस्तप्त्वा समाराध्य परांबिकाम् ॥ ५८ ॥ जगाम स्वर्गं राजाऽसौ देहं त्यक्त्वा स्वतेजसा ॥ राज्यं प्राप महातेजाः शंतनुः सार्वभौमिकम्॥५९॥प्रजां वै पालयामास धर्मदंडो महीपतिः॥६०॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे तृतीयोऽध्यायः॥३॥

समीक्ष्य मया निर्भर्त्सिता सा पुनः प्रार्थितवती मया प्रोक्ता मम भविष्यतः सुतस्य पत्नी भवेति सा तदुपश्रुत्य गतेति ॥ ५५ ॥ भजेथा इति ॥ मम सत्यवाक्यपालनार्थमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ परांबिकां साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिणीम् ॥ ५८॥ ५९ ॥६०॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वितीयस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एकोनसप्ततिश्लोकैर्गंगया सह शंतनोः । विवाहः कथ्यते तत्र वसूनां जन्म चोच्यते ॥ १ ॥ प्रतीपस्य भगवतीप्रसादादुत्तमपदप्राप्त्युत्तरं जातं वृत्तांतमाह ॥ प्रतीपेऽथेति ॥ १ ॥ २ ॥ मग्ना मग्नचित्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ व्याप्तचित्तस्तस्यां मग्नचित्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ महाभिषमिति ॥ तस्या देवतात्वाद्दिव्यज्ञानेनायं ब्रह्मसभायां दृष्टो महाभिषराजा भवतीति मत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अप्सराऽपीति टाबंतत्वं छांदसम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ राजा तां नाभिजानातीति ॥ दिव्यज्ञानाभावादिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥

सूत उवाच ॥ प्रतीपेऽथ दिवं याते शंतनुः सत्यविक्रमः ॥ बभूव मृगयाशीलो निघ्नन्व्याघ्रान्मृगान्नृपः ॥१॥ स कदाचिद्वने घोरे गंगातीरे चरन्नृपः ॥ ददर्श मृगशावाक्षीं सुंदरीं चारुभूषणाम् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा तां नृपतिर्मग्नः पित्रोक्तेयं वरानना ॥ रूपयौवनसंपन्ना साक्षाल्लक्ष्मीरिवापरा॥३॥ पिबन्मुखांबुजं तस्या न तृप्तिमगमन्नृपः ॥ हृष्टरोमाऽभवत्तत्र व्याप्तचित्त इवानघ॥४॥महाभिषं साऽपि मत्वा प्रेमयुक्ता बभूवैव ह ॥ किंचिन्मंदस्मितं कृत्वा तस्थावग्रे नृपस्य च ॥५॥ वीक्ष्य तामसितापांगीं राजा प्रीतमना भृशम् ॥ उवाच मधुरं वाक्यं सांत्वयञ्छ्लक्ष्णया गिरा ॥ ६ ॥ देवी वा त्वं च वामोरु मानुषी वा वरानने॥गंधर्वी वाऽथ यक्षी वा नागकन्याऽप्सराऽपि वा॥ ७ ॥ याऽसि काऽसि वरारोहे भार्या मे भव सुंदरि ॥ प्रेमयुक्तस्मितैव त्वं धर्मपत्नी भवाद्य मे ॥ ८ ॥ सूत उवाच॥ राजा तां नाभिजानाति गंगेयमिति निश्चितम् ॥ महाभिषं समुत्पन्नं नृपं जानाति जाह्नवी॥९॥ पूर्वप्रेमसमायोगाच्छ्रुत्वा वाचं नृपस्य ताम् ॥ उवाच नारी राजानं स्मितपूर्वमिदं वचः ॥१०॥ स्त्र्युवाच ॥ जानामि त्वां नृपश्रेष्ठ प्रतीपतनयं शुभम् ॥ का न वांछति चार्वंगी भावित्वात्सदृशं पतिम् ॥११॥ वाग्बंधेन नृपश्रेष्ठ चरिष्यामि पतिं किल ॥ शृणु मे समयं राजन्वृणोमि त्वां नृपोत्तम ॥ ॥ १२ ॥ यच्च कुर्यामहं कार्यं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ न निषेध्या त्वया राजन्न वक्तव्यं तथाऽप्रियम् ॥१३॥ यदा च त्वं नृपश्रेष्ठ न करिष्यासि मे वचः ॥ तदा मुक्त्वा गमिष्यामि यथेष्टं देश मारिष ॥ १४ ॥

भावित्वादिति ॥ स्त्रीजातेरवश्यं पतिरपेक्षित एवेति हेतोर्यो वा को वाऽपि पतिरपेक्षित एव तत्रापि सदृशो मनोऽनुरूपो यदि लब्धस्तर्हि तं का न वांछति सर्वाऽपि वांछत्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ वाग्बंधेन पणेन ॥ समयं पणम् ॥ १२ ॥ तथाऽप्रियम् ॥ अप्रियमिति च्छेदः ॥ १३ ॥ तदेति ॥ तदा त्वां मुक्त्वा त्यक्त्वा यथेष्टं देशं गमिष्यामीत्यर्थः ॥ यथेष्टं देश मारिषेत्यत्र देशपदोत्तरविभक्तिलोपश्छांदसः ॥ १४ ॥

स्मृत्वेति ॥ इत्थं कार्यद्वयहेतोर्जाह्नवी शंतनोः पत्नी जातेति शेषः ॥ १५ ॥ यद्वा पणं श्रुत्वा राज्ञा तथाऽस्त्वित्यंगीकृतपणा जाह्नवी कार्यद्वयहेतोर्नृपतिं पतिं चकारेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वेति ॥ तं द्यौर्नामानमित्यर्थः ॥ पतन् पदे नमस्कुर्वन्नित्यर्थः ॥

स्मृत्वा जन्म वसूनां सा प्रार्थनापूर्वकं हृदि ॥ महाभिषस्य प्रेमाथ विचिंत्यैव च जाह्नवी ॥ १५॥ तथेत्युक्ताऽथ सा देवी चकार नृपतिं पतिम्॥एवं वृता नृपेणाथ गंगा मानुषरूपिणी॥१६॥नृपस्य मंदिरं प्राप्ता सुभगा वरवर्णिनी ॥ नृपतिस्तां समासाद्य चिक्रीडोपवने शुभे ॥ १७ ॥ साऽपि तं रमयामास भावज्ञा वै वरांगना ॥ न बुबोध नृपः क्रीडन्गतान्वर्षगणानथ ॥ १८ ॥ स तया मृगशावाक्ष्या शच्या शतक्रतुर्यथा ॥ सा सर्वगुणसंपन्ना सोऽपि कामविचक्षणः ॥१९॥ रेमाते मंदिरे दिव्ये रमानारायणाविव ॥ एवं गच्छति काले सा दधार नृपतेस्तदा ॥२०॥ गर्भं गंगा वसुं पुत्रं सुषुवे चारुलोचना ॥ जातमात्रं सुतं वारि चिक्षेपैवं द्वितीयके ॥२१॥ तृतीयेऽथ चतुर्थेऽथ पंचमे षष्ठ एव च ॥ सप्तमे वा हते पुत्रे राजा चिंतापरोऽभवत् ॥२२॥ किं करोम्यद्य वंशो मे कथं स्यात्सुस्थिरो भुवि ॥ सप्त पुत्रा हता नूनमनया पापरूपया ॥ २३ ॥ निवारयामि यदि मां त्यक्त्वा यास्यति सर्वथा ॥ अष्टमोऽयं सुसंप्राप्तो गर्भो मे मनसीप्सितः ॥२४॥ न वारयामि चेदद्य सर्वथेयं जले क्षिपेत् ॥ भविता वा न वा चाग्रे संशयोऽयं ममाद्भुतः ॥२५॥ संभवेऽपि च दुष्टेयं रक्षयेद्वा न रक्षयेत् ॥ एवं संशयिते कार्ये किं कर्तव्यं मयाऽधुना ॥२६॥ वंशस्य रक्षणार्थं हि यत्नः कार्यः परो मया ॥ ततः काले यदा जातः पुत्रोऽयमष्टमो वसुः॥२७॥मुनेर्येन हृता धेनुर्नंदिनी स्त्रीजितेन हि ॥ तं दृष्ट्वा नृपतिः पुत्रं तामुवाच पतन्पदे ॥ २८ ॥ दासोऽस्मि तव तन्वंगि प्रार्थयामि शुचिस्मिते ॥ पुत्रमेकं पुषाम्यद्य देहि जीवंतमद्य मे ॥२९॥ हिंसिताः सप्त पुत्रा मे करभोरु त्वया शुभाः ॥ अष्टमं रक्ष सुश्रोणि पतामि तव पादयोः ॥३०॥ अन्यद्वै प्रार्थितं तेऽद्य ददाम्यथ च दुर्लभम् ॥ वंशो मे रक्षणीयोऽद्य त्वया परमशोभने ॥३१॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गे वेदविदो विदुः ॥ तस्मादद्य वरारोहे प्रार्थयाम्यष्टमं सुतम् ॥३२॥

पुषामि पोषयामीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ पापकराणां पापिनामित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पुत्रकामेति ॥ हे राजन् पुत्रकामाऽहं पुत्रं गृहीत्वा गमिष्यामि वने चैनं पुत्रं पालयामि पालयिष्यामि ॥ इहैव कुतो न पाल्यते इति चेद्यतः समयो यो मया पणः कृतः स नष्ट इति हेतोः ॥ कुतो नष्ट इति चेन्मम वचनं पूर्वोक्तं त्वया अन्यथा कृतमिति हेतोः

इत्युक्ताऽपि गृहीत्वा तं यदा गंतु समुत्सुका ॥ तदाऽपि कुपितो राजा तामुवाचातिदुःखितः ॥ ३३ ॥ पापिष्ठे किं करोम्यद्य निरयान्न बिभेषि किम् ॥ काऽसि पापकराणां त्वं पुत्री पापरता सदा ॥ ३४ ॥ यथेच्छं गच्छ वा तिष्ठ पुत्रो मे स्थीयतामिह ॥ किं करोमि त्वया पापे वंशांतकरयाऽनया ॥ ३५ ॥ एवं वदति भूपाले सा गृहीत्वा सुतं शिशुम् ॥ गच्छंती वचनं कोपसंयुता तमुवाच ह ॥ ३६ ॥ पुत्रकामा सुतं त्वेनं पालयामि वने गता ॥ समयो मे गमिष्यामि वचनं ह्यन्यथा कृतम् ॥ ३७ ॥ गंगां मां वै विजानीहि देवकार्यार्थमागताम् ॥ वसवस्तु पुरा शप्ता वसिष्ठेन महात्मना ॥३८॥ व्रजंतु मानुषीं योनिं स्थितां चिंतातुरास्तु माम् ॥ दृष्ट्वेदं प्रार्थयामासुर्जननी नो भवानघे ॥३९॥ तेभ्यो दत्त्वा वरं जाता पत्नी ते नृपसत्तम ॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं जानीहि संभवो मम ॥४०॥ सप्त ते वसवः पुत्रा मुक्ताः शापादृषेस्तु ते ॥ कियंतं कालमेकोऽयं तव पुत्रो भविष्यति ॥४१॥ गंगादत्तमिमं पुत्रं गृहाण शंतनो स्वयम् ॥ वसुं देवं विदित्वैनं सुखं भुंक्ष्व सुतोद्भवम् ॥४२॥ गंगेयोऽयं महाभाग भविष्यति बलाधिकः ॥ अद्य तत्र नयाम्येनं यत्र त्वं वै मया वृतः ॥ ४३ ॥ दास्यामि यौवनप्राप्तं पालयित्वा महीपते ॥ न मातृरहितः पुत्रो जीवेन्न च सुखी भवेत् ॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे गंगा तं गृहीत्वा च बालकम् ॥ राजा चातीव दुःखार्तः संस्थितो निजमंदिरे ॥ ४५ ॥ भार्याविरहजं दुःखं तथा पुत्रस्य चाद्भुतम् ॥ सर्वदा चिंतयन्नास्ते राज्यं कुर्वन्महीपतिः ॥ ४६ ॥ एवं गच्छति कालेऽथ नृपतिर्मृगयां गतः ॥ निघ्नन्मृगगणान्बाणैर्महिषान्सूकरानपि ॥ ४७ ॥

॥ ३७ ॥ तत्र पुत्रं पालयिष्यसीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेदहं गंगाऽस्मि ततो मद्वचनं सत्यं जानीहीत्यभिप्रायेणाऽह गंगामिति ॥ तर्हि त्वं मम पत्नी कुतो जाता तथा पुत्राश्च त्वया कथं हिंसिता इति चेत्तत्राऽऽह ॥ वसवस्त्विति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कोऽयमिति ॥ अयं बालो मम सुतोऽन्यो वा कश्चनास्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

गंगातीरमनुप्राप्तः स राजा शंतनुस्तदा ॥ नदीं स्तोकजलां दृष्ट्वा विस्मितः स महीपतिः ॥ ४८ ॥ तत्रापश्यत्कुमारं तं मुंचंतं विशिखान्बहून् ॥ आकृष्य च महाचापं क्रीडंतं सरितस्तटे ॥ ४९ ॥ तं वीक्ष्य विस्मितो राजा न स्म जानाति किंचन ॥ नोपलेभे स्मृतिं भूपः पुत्रोऽयं मम वा न वा॥५०॥दृष्ट्वाऽप्यमानुषं कर्म बाणेषु लघुहस्तताम् ॥ विद्यां वाऽप्रतिमां रूपं तस्य वै स्मरसन्निभम् ॥ ५१॥ पप्रच्छ विस्मितो राजा कस्य पुत्रोऽसि चानघ ॥ नोवाच किंचिद्वीरोऽसौ मुंचञ्छिलीमुखानथ ॥५२॥ अंतर्धानं गतः सोऽथ राजा चिंतातुरोऽभवत् ॥ कोऽयं मम सुतो बालः किं करोमि व्रजामि कम् ॥५३॥ गंगां तुष्टाव भूपालः स्थितस्तत्र समाहितः ॥ दर्शनं सा ददौ चाथ चारुरूपा यथा पुरा ॥५४॥ दृष्ट्वा तां चारुसर्वांगीं बभाषे नृपतिः स्वयम् ॥ कोऽयं गंगे गतो बालो मम त्वं दर्शयाधुना ॥ ५५॥ गंगोवाच ॥ पुत्रोऽयं तव राजेंद्र रक्षितश्चाष्टमो वसुः॥ ददामि तव हस्ते तु गांगेयोऽयं महातपाः ॥ ५६ ॥ कीर्तिकर्ता कुलस्यास्य भविता तव सुव्रतः ॥ पाठितस्त्वखिलान्वेदान्धनुर्वेदं च शाश्वतम् ॥ ५७ ॥ वसिष्ठस्याश्रमे दिव्ये संस्थितोऽयं सुतस्तव ॥ सर्वविद्याविधानज्ञः सर्वार्थकुशलः शुचिः ॥ ५८ ॥ यद्वेद जामदग्न्योऽसौ तद्वेदायं सुतस्तव ॥ गृहाण गच्छ राजेंद्र सुखी भव नराधिप ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वांऽतर्दधे गंगा दत्त्वा पुत्रं नृपाय वै ॥ नृपतिस्तु मुदा युक्तो बभूवाति सुखान्वितः ॥ ६० ॥ समालिंग्य सुतं राजा समाघ्राय च मस्तकम् ॥ समारोप्य रथे पुत्रं स्वपुरं स प्रचक्रमे ॥६१॥ गत्वा गजाह्वयं राजा चकारोत्सवमुत्तमम् ॥ दैवज्ञं च समाहूय पप्रच्छ च शुभं दिनम् ॥ ६२ ॥ समाहृत्य प्रजाः सर्वाः सचिवान्सर्वशः शुभान् ॥ यौवराज्येऽथ गांगेयं स्थापयामास पार्थिवः ॥ ६३ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

न सस्मारेति ॥ पुत्रमुखेन जाह्नवीविरहजदुःखस्य नाशात्तां न सस्मारेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वितीयस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ एकोनषष्टिश्लोकैस्तु सत्यवत्यातिसुंदरी ॥ वृता शंतनुना राज्ञा कथेयं सम्यगीर्यते ॥ १ ॥ गंगया सह शंतनोर्विवाहादिकं श्रुत्वा

कृत्वा तं युवराजानं पुत्रं सर्वगुणान्वितम् ॥ सुखमास स धर्मात्मा न सस्मार च जाह्नवीम् ॥ ६४ ॥ सूत उवाच ॥ एतद्वः कथितं सर्वं कारणं वसुशापजम् ॥ गांगेयस्य तथोत्पत्तिं जाह्नव्याः संभवं तथा ॥ ६५ ॥ गंगावतरणं पुण्यं वसूनां संभवं तथा ॥ यः शृणोति नरः पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ६६ ॥ पुण्यं पवित्रमाख्यानं कथितं मुनिसत्तमाः ॥ यथा मया श्रुतं व्यासात्पुराणं वेदसंमितम् ॥ ६७ ॥ श्रीमद्भागवतं पुण्यं नानाख्यानकथान्वितम् ॥ द्वैपायनमुखोद्भूतं पंचलक्षणसंयुतम् ॥ ६८ ॥ शृण्वतां सर्वपापघ्नं शुभदं सुखदं तथा ॥ इतिहासमिमं पुण्यं कीर्तितं मुनिसत्तमाः ॥ ६९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ वसूनां संभवः सूत कथितः शापकारणात् ॥ गांगेयस्य तथोत्पत्तिः कथिता लोमहर्षणे ॥ १ ॥ माता व्यासस्य धर्मज्ञ नाम्ना सत्यवती सती ॥ कथं शंतनुना प्राप्ता भार्या गंधवती शुभा ॥ २ ॥ तन्ममाचक्ष्व विस्तारं दाशपुत्री कथं वृता ॥ राज्ञा धर्मवरिष्ठेन संशयं छिंधि सुव्रत ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ शंतनुर्नाम राजर्षिर्मृगयानिरतः सदा ॥ वनं जगाम निघ्नन्वै मृगांश्च महिषान्रुरून् ॥ ४ ॥ चत्वार्येव तु वर्षाणि पुत्रेण सह भूपतिः ॥ रममाणः सुखं प्राप कुमारेण यथा हरः ॥ ५ ॥ एकदा विक्षिपन्बाणान्विनिघ्नन्खड्गसूकरान् ॥ स कदाचिद्वनं प्राप्तः कालिंदीं सरितां वराम् ॥ ६ ॥ महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्गंधमुत्तमम् ॥ तस्य प्रसभमन्विच्छन्संचचार वनं तदा ॥ ७ ॥ न मंदारस्य गंधोऽयं मृगनाभिमदस्य न ॥ चंपकस्य न मालत्या न केतक्या मनोहरः ॥ ८ ॥ कुतोऽयमेति वायुर्वै मम घ्राणविमोहनः ॥ ९ ॥

सत्यवतीविवाहकथां पृच्छंति । वसूनामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुत्रेण सह भीष्मेण सह ॥ कुमारेण स्कंदेन ॥ ५ ॥ स कदाचिदिति ॥ प्रथमं वनं प्राप्तः पश्चाद्वनमध्यस्थां सरिद्वरां कालिंदीं यमुनां प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ अनिर्देश्यं निर्णेतुमशक्यं तस्य गंधस्य प्रभवमुत्पत्तिस्थानम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ गंधवहो वायुः ॥ ९ ॥

पवनानुगः पवनमनु लक्षीकृत्य गंता ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ गंगां स्मरन् कामवशं गतः कामेन रूढाचित्तः सन् यया गंगयाऽहं त्यक्तः सैव गंगा किं न

इति संचिंत्यमानोऽसौ बभ्राम वनमंडलम् ॥ मोहितो गंधलोभेन शंतनुः पवनानुगः ॥ १० ॥ स ददर्श नदीतीरे संस्थितां
चारुदर्शनाम् ॥ शृंगारसहितां कांतां सुस्थितां मलिनांबराम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा तामसितापांगीं विस्मितः स महीपतिः ॥
अस्या देहस्य गंधोऽयमिति संजातनिश्चयः ॥ १२ ॥ तदद्भुतं रूपमतीव सुन्दरं तथैव गंधोऽखिललोकसंमतः ॥ वयश्च
तादृङ् नवयौवनं शुभं दृष्ट्वैव राजा किल विस्मितोऽभवत् ॥ १३ ॥ केयं कुतो वा समुपागताऽधुना देवांगना वा किमु
मानुषी वा ॥ गंधर्वपुत्री किल नागकन्या जाने कथं गंधवतीं नु कामिनीम् ॥ १४ ॥ संचिंत्य चैवं मनसा नृपोऽसौ न निश्चयं
प्राप यदा ततः स्वयम् ॥ गंगां स्मरन्कामवशं गतोऽथ पप्रच्छ कांतां तटसंस्थितां च ॥ १५ ॥ काऽसि प्रिये कस्य सुताऽसि
कस्मादिह स्थिता त्वं विजने वरोरु ॥ एकाकिनी किं वद चारुनेत्रे विवाहिता वा न विवाहिताऽसि ॥ १६ ॥ संजातकामोऽहम
रालनेत्रे त्वां वीक्ष्य कांतां च मनोरमां च ॥ ब्रूहि प्रिये याऽसि चिकीर्षसि त्वं किं चेति सर्वं मम विस्तरेण ॥ १७ ॥ इत्येव
मुक्ता सुदती नृपेण प्रोवाच तं सस्मितमंबुजेक्षणा ॥ दाशस्य पुत्रीं त्वमवेहि राजन्कन्यां पितुः शासनसंस्थितां च ॥ १८ ॥
तरीमिमां धर्मनिमित्तमेव संवाहयामीह जले नृपेंद्र ॥ पिता गृहे मेऽद्य गतोऽस्ति कामं सत्यं ब्रवीम्यर्थपते तवाग्रे ॥ १९ ॥
इत्येवमुक्त्वा विरराम बाला कामातुरस्तां नृपतिर्बभाषे ॥ कुरुप्रवीरं कुरु मा पतिं त्वं वृथा न गच्छेन्ननु यौवनं ते ॥२०॥ न चास्ति
पत्नी मम वै द्वितीया त्वं धर्मपत्नी भव मे मृगाक्षि ॥ दासोऽस्मि तेऽहं वशगः सदैव मनोभवस्तापयाति प्रिये माम् ॥ २१ ॥ गता
प्रिया मां परिहृत्य कांता नान्या वृताऽहं विधुरोऽस्मि कांते ॥ त्वां वीक्ष्य सर्वावयवातिरम्यां मनो हि जातं विवशं मदीयम् ॥२२॥

स्यादिति तां गंगां स्मरन् पप्रच्छेत्यर्थः॥१५॥१६॥अरालनेत्रे कुटिलनेत्रे॥१७॥१८॥धर्मनिमित्तमेवेति अस्माकं दाशानामयं धर्मोऽस्तीति तन्निमित्तमित्यर्थः॥१९॥२०॥२१॥
विवशं कामाधीनमिति यावत् ॥ २२ ॥

अतिधैर्यमिति ॥ अनेन साऽपि कामातुरा जातेति बोधितम् ॥ २३ ॥ यदात्थ राजन्निति ॥ हे राजन् यत्तवाभिलषितं तदेतन्ममाप्यभिलषितमित्यर्थः ॥ २४ ॥ न स्वैरिणी न कुलटाऽहमस्मि अपितु कुलीनस्य दाशस्य पुत्री ॥ २५ ॥ ननु त्वत्पिता प्रष्टव्य इत्यवकाशः कामांधस्य मम नैवास्तीति चेत्तत्राऽह मनोभव इति ॥ यथा मां पुनर्नवयौवनां मनोभवो दुनोति क्लेशयति तथा नृप त्वां किं दुनोति नैव दुनोति ॥ पुरुषापेक्षया अष्टगुणितकामस्य स्त्रीषु सत्त्वात् ॥ तथाऽप्यहं

श्रुत्वाऽमृतास्वादरसं नृपस्य वचोऽतिरम्यं खलु दाशकन्या ॥ उवाच तं सात्त्विकभावयुक्ता कृत्वाऽतिधैर्यं नृपतिं सुगंधा ॥ २३ ॥ यदात्थ राजन्मयि तत्तथैव मन्येऽहमेतत्तु यथा वचस्ते ॥ नास्मि स्वतंत्रा त्वमवेहि कामं दाता पिता मेऽर्थय तं त्वमाशु ॥ २४ ॥ न स्वैरिणीहास्म्यपि दाशपुत्री पितुर्वशेऽहं सततं चरामि ॥ स चेद्ददाति प्रथितः पिता मे गृहाण पाणिं वशगाऽस्मि तेऽहम् ॥ २५ ॥ मनोभवस्त्वां नृप किं दुनोति यथा पुनर्मां नवयौवनां च ॥ दुनोति तत्रापि हि रक्षणीया धृतिः कुलाचारपरंपरासु ॥ २६ ॥ सूत उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्या नृपतिः काममोहितः ॥ गतो दाशपतेर्गेहं तस्या याचनहेतवे ॥ २७ ॥ दृष्ट्वा नृपतिमायांतं दाशोऽतिविस्मयं गतः ॥ प्रणामं नृपतेः कृत्वा कृतांजलिरभाषत ॥ २८ ॥ दाश उवाच ॥ दासोऽस्मि तव भूपल कृतार्थोऽहं तवाऽऽगमे ॥ आज्ञां देहि महाराज यदर्थमिह चागमः ॥ २९ ॥ राजोवाच ॥ धर्मपत्नीं करिष्यामि सुतामेतां तवानघ ॥ त्वया चेद्दीयते मह्यं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३० ॥ दाश उवाच ॥ कन्यारत्नं मदीयं चेद्यत्त्वं प्रार्थयसे नृप ॥ दातव्यं तु प्रदास्यामि न त्वदेयं कदाचन ॥ ३१ ॥ तस्याः पुत्रो महाराज त्वदंते पृथिवीपतिः ॥ सर्वथा चाभिषेक्तव्यो नान्यः पुत्रस्तवेति वै ॥ ३२ ॥ सूत उवाच ॥ श्रुत्वा वाक्यं तु दाशस्य राजा चिंतातुरोऽभवत् ॥ गांगेयं मनसा कृत्वा नोवाच नृपतिस्तदा ॥ ३३ ॥

यथा धैर्येण न विह्वलाऽस्मि ॥ एवं त्वया तत्रापि कामोद्भवेऽपि धृतिः कुलाचारपरंपरासु योग्या रक्षणीयेत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रार्थयसे चेदित्यन्वयः ॥ दातव्यं त्ववश्यं दातव्यमेवास्ति तद्वस्तु न गृहे स्थापनीयं त्वादृशो यदि प्रार्थयते तदाऽवश्यं दास्यामि ॥ ३१ ॥ पुत्रस्तवेति वै इति ॥ इति यदि तवेष्टं तदा दास्यामीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ गांगेयं मनसा राज्याधिपं कृत्वा प्रत्युत्तरं नोवाच ॥ गांगेयसदृशे पुत्रे सति कथमेतस्याः पुत्राय रज्यं देयमिति भावः ॥ ३३ ॥

तस्याः पुत्राय राज्यदानेऽनिष्टेऽपि सा त्विष्टैवेत्याह । कामातुर इति ॥ ३४ ॥ देवव्रतो भीष्मः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ दुःखं पितुरिति शेषः ॥ यो दुःखं पितुर्न नाशयाति स पुत्र ऋणं प्राग्जन्मनि गृहीतं पित्रा तद् ग्रहीतुमागतोऽस्तीति धिक्तादृशं पुत्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सुतो हरिश्चंद्रेति ॥ दासार्पितो लक्षणया दासत्वेनार्पित इत्यर्थः ॥ इयं कथा सप्तमस्कंधे वक्ष्यमाणा ॥ ३९ ॥ तथाऽजिगर्तस्येति ॥ इयमपि कथा सप्तमस्कंधे वक्ष्यमाणा ॥ गाधिसुतेन विश्वामित्रेण ॥ ४० ॥ पित्राज्ञयेति ॥ गुरोरनुज्ञा

कामातुरो गृहं प्राप्तश्चिताविष्टो महीपतिः ॥ न सस्नौ बुभुजे नाथ न सुष्वाप गृहं गतः ॥ ३४ ॥ चिंतातुरं तु तं दृष्ट्वा पुत्रो देवव्रतस्तदा ॥ गत्वाऽपृच्छन्महीपालं तदसंतोषकारणम् ॥ ३५ ॥ दुर्जयः कोऽस्ति शत्रुस्ते करोमि वशगं तव ॥ का चिंता नृपशार्दूल सत्यं वद नृपोत्तम ॥ ३६ ॥ किं तेन जातेन सुतेन राजन्दुःखं न जानाति न नाशयेद्यः ॥ ऋणं ग्रहीतु समुपागतोऽसौ प्राग्जन्मजं नात्र विचारणाऽस्ति ॥ ३७ ॥ विमुच्य राज्यं रघुनन्दनोऽपि ताताज्ञया दाशरथिस्तु रामः ॥ वनं गतो लक्ष्मणजानकीभ्यां सहैव शैलं किल चित्रकूटम् ॥ ३८ ॥ सुतो हरिश्चंद्रनृपस्य राजन्यो रोहितश्चेति प्रसिद्धनामा ॥ क्रीतोऽथ पित्रा विपणोद्यतश्च दासार्पितो विप्रगृहे तु नूनम् ॥३९॥ तथाऽजिगर्तस्य सुतो वरिष्ठो नाम्ना शुनःशेप इति प्रसिद्धः ॥ क्रीतस्तु पित्राऽप्यथ यूपबद्धः संमोचितो गाधिसुतेन पश्चात् ॥ ४० ॥ पित्राज्ञया जामदग्न्येन पूर्वं छिन्नं शिरो मातुरिति प्रसिद्धम् ॥ अकार्यमप्याचरितं च तेन गुरोरनुज्ञा च गरीयसी कृता ॥४१॥ इदं शरीरं तव भूपते न क्षमोऽस्मि नूनं वद किं करोम्यहम् ॥ न शोचनीयं मयि वर्तमानेऽप्य साध्यमर्थं प्रतिपादयाम्यदः॥४२॥प्रब्रूहि राजंस्तव काऽस्ति चिंता निवारयाम्यद्य धनुर्गृहीत्वा॥देहेन मे चेच्चरितार्थता वा भवत्वमोघा भवतश्चिकीर्षा ॥ ४३ ॥ धिक्तं सुतं यः पितुरीप्सितार्थं क्षमोऽपि सन्न प्रतिपादयेद्यः ॥ जातेन किं तेन सुतेन कामं पितुर्न चिंतां हि समुद्धरेद्यः ॥ ४४ ॥

गुरोः पितुर्जमदग्नेरित्यर्थः ॥ ४१ ॥ न क्षमोऽस्मि नूनमिति ॥ यद्यपि किमपि भवत्प्रियं कर्तुं न क्षमः समर्थोऽस्मि तथाऽप्यहं किं करोमीति वद मया किं कर्तव्यमिति वदेत्यर्थः ॥ अदः इदमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ देहेनेति ॥ यादि कार्यकरणे मम देहः पतति तदा देहेन चरितार्थता मम जाता मम देहः सार्थको जातः ॥ अथवा कार्यं जातं तदा भवताश्चिकीर्षा अमोघा सफला जाता उभयतोऽपि फलमेवाऽस्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ समुद्धरेन्नाशयेत् ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ मृधे युद्धेऽकस्मात् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९॥ वित्तेति ॥ यूयं पृष्ट्वा नृपस्य वार्ता वित्त जानीत ॥ ५० ॥ विदितार्थो ज्ञातार्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सत्यं वाक्यमिति ॥ त्वं यद्यपि सत्यवाक्यतया राज्यं न करिष्यसि ॥ तथाऽपि त्वत्सुतस्तु बलाद्राज्यं गृह्णीयान्मम दौहित्रस्येत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सूत उवाच ॥ निशम्येति वचस्तस्य पुत्रस्य शंतनुर्नृपः॥ लज्जमानस्तु मनसा तमाह त्वरितं सुतम् ॥ ४५ ॥ राजोवाच ॥ चिंता मे महती पुत्र यस्त्वमेकोऽसि मे सुतः॥ शूरोऽतिबलवान्मानी संग्रामेष्वपराङ्मुखः ॥ ४६ ॥ एकापत्यस्य मे तात वृथेदं जीवितं किल ॥मृते त्वयि मृधे क्वापि किं करोमि निराश्रयः॥ ४७॥ एषा मे महती चिंता तेनाद्य दुःखितोऽस्म्यहम् ॥ नान्या चिंताऽस्ति मे पुत्र यां तवाग्रे वदाम्यहम् ॥ ४८ ॥ सूत उवाच ॥ तदाकर्ण्याथ गांगेयो मंत्रिवृद्धानपृच्छत ॥ न मां वदति भूपालो लज्जयाऽद्य परिप्लुतः ॥ ४९ ॥ वित्त वार्तां नृपस्याद्य पृष्ट्वा यूयं विनिश्चयात् ॥सत्यं ब्रुवंतु मां सर्वं तत्करोमि निराकुलः ॥ ५० ॥ तच्छ्रुत्वा ते नृपं गत्वा संविज्ञाय च कारणम् ॥ शशंसुर्विदितार्थस्तु गांगेयस्तदचिंतयत्॥५१॥सहितस्तैर्जगामाशु दाशस्य सदनं तदा ॥ प्रेमपूर्वमुवाचेदं विनम्रो जाह्नवीसुतः ॥ ५२ ॥ गांगेय उवाच ॥ पित्रे देहि सुतां तेऽद्य प्रार्थयामि सुमध्यमाम् ॥ माता मेऽस्तु सुतेयं ते दासोऽस्म्यस्याः परंतप ॥ ५३ ॥ दाश उवाच ॥ त्वं गृहाण महाभाग पत्नीं कुरु नृपात्मज ॥ पुत्रोऽस्या न भवेद्राजा वर्तमाने त्वयीति वै ॥५४॥ गांगेय उवाच ॥ मातेयं मम दाशेयी राज्यं नैव करोम्यहम् ॥ पुत्रोऽस्याः सर्वथा राज्यं करिष्यति न संशयः ॥५५॥ दाश उवाच ॥ सत्यं वाक्यं मया ज्ञातं पुत्रस्ते बलवान्भवेत् ॥ सोऽपि राज्यं बलान्नूनं गृह्णीयादिति निश्चयः ॥५६॥ गांगेय उवाच ॥ न दारसंग्रहं नूनं करिष्यामि हि सर्वथा ॥ सत्यं मे वचनं तात मया भीष्मं व्रतं कृतम् ॥५७॥ सूत उवाच ॥ एवं कृतां प्रतिज्ञां तु निशम्य झषजीवकः ॥ ददौ सत्यवतीं तस्मै राज्ञे सर्वांगशोभनाम् ॥ ५८ ॥

मया विवाहे कृते सत्येतद्भयम् ॥ ततो विवाहमेवाहं न करिष्यामीति भीष्मं भयंकरं व्रतं मया कृतमिति जानीहि ॥ ५७ ॥ झषजीवको मत्स्यजीवनो दाशराजः ॥ ५८ ॥

ननु व्यासमाता अन्यस्त्री कथं तेन विवाहितेति चेत्तत्राऽऽह ॥ न जानातीति ॥ तदुदरे व्यासस्य जन्म राजा न जानाति ॥ कन्यैवेयमिति निश्चितमतिरित्यर्थः ॥ एतेन धर्मज्ञेन राज्ञा कथं दाशकन्याऽन्यस्त्री विवाहितेति दूषणं निरस्तम् ॥ कामातुरत्वाच्चाश्लाघ्यमप्याचरितमहो भगवत्या अंतर्यामिरूपिण्या अयं महिमा यदकार्यमपि महद्भिः कारयति कारयित्वा च स्वोपासनाबलेन सर्वान्महीकरोतीति ॥ अत एव वक्ष्यति सप्तमस्कंधे ॥ सोमसूर्योद्भवा राजानः सर्वे शक्त्युपासनया महत्त्वं प्राप्ता इति ॥ ६९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वितीयस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ एकसप्ततिपद्यैस्तु व्यासात्पुत्रत्रयोद्भवः ॥ पांडवानां तथोत्पत्तिः संक्षेपादिह कथ्यते ॥ १ ॥ तृतीयाध्याये प्रश्नाः कृतास्तेषां सर्वेषामुत्तरमेतत्पर्यंतं दत्तम् ॥ कथं गोलकावुत्पादिताविति शंका केवलमवशिष्टा तदर्थमाह ॥ एवं सत्यवतीति ॥ द्वौ पुत्रौ चित्रांगदविचित्रवीर्यौ वंशाभावे गोलकावप्युत्पादनीयाविति वेदाज्ञया गोलकौ वंशसंरक्षणार्थमुत्पादिताविति याह ॥ कालवशादपीति ॥ इदमुत्तरान्वय्यपि ॥ यतो वंशोच्छेदकालः समागतस्त

अनेन विधिना तेन वृता सत्यवती प्रिया ॥ न जानाति परं जन्म व्यासस्य नृपसत्तमः ॥ ६९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ सूत उवाच ॥ एवं सत्यवती तेन वृता शंतनुना किल ॥ द्वौ पुत्रौ च तथा जातौ मृतौ कालवशादपि ॥ १ ॥ व्यासवीर्यात्तु संजातो धृतराष्ट्रोऽन्ध एव च ॥ मुनिं दृष्ट्वाऽथ कामिन्या नेत्रसंमीलने कृते ॥ २ ॥ श्वेतरूपा यतो जाता दृष्ट्वा व्यासं नृपात्मजा ॥ व्यासकोपात्समुत्पन्नः पांडुस्तेन न संशयः ॥ ३ ॥ संतोषितस्तया व्यासो दास्या कामकलाविदा ॥ विदुरस्तु समुत्पन्नो धर्मांशः सत्यवाक्छुचिः ॥ ४ ॥ राज्ये संस्थापितः पांडुः कनीयानपि मंत्रिभिः ॥ अंधत्वाद्धृतराष्ट्रोऽसौ नाधिकारे नियोजितः ॥ ५ ॥

द्वशादेवेत्यर्थः ॥ एतेन धार्मिकेण व्यासेन कथं भ्रातृभार्यागमनं कृतमिति शंका निरस्ता ॥ वंशोच्छेदप्राप्तावेतादृशकर्मकरणे वेदाज्ञायाः सत्त्वादिति ॥ इदं कलियुगातिरिक्तपरम् ॥ १ ॥ अंधत्वे निमित्तमाह ॥ मुनिं दृष्ट्वेति ॥ जटिलं व्यासं दृष्ट्वा तत्रानुरागाभावेन स्त्रिया नेत्रनिमीलने कृते सति तन्निमित्तवशादंधो जात इत्यर्थः ॥ २ ॥ श्वेतं रूपेति ॥ मुनिं दृष्ट्वा तत्रानुरागाभावान्निर्लाभा श्वेता जातेति हेतोः स्वस्मिन्ननुरागाभावाद्व्यासस्य कोप उत्पन्नस्तस्माद्धेतोः पुत्रः पांडुः श्वेत उत्पन्नः ॥ ३ ॥ यदा पुनर्वर्षांते विचित्रवीर्यपत्नी प्रेषिता सा न गता तया स्वकीया दासी प्रेषिता शृंगारादिरसैः कामकलाविदा कामशास्त्राभिज्ञया दास्या व्यासः संतोषितस्तत्संतोषवशात्सम्यक् पुत्रो विदुर उत्पन्नः ॥ ४ ॥ प्रथमाध्यायमारभ्यैतावत्पर्यंतमृषिभिर्ये ये प्रश्नाः कृतास्तेषामुत्तरमेतत्पर्यंतं सूतेन क्रमेण दत्तमितः परमपृष्टमप्यृषिभिः पांडवाख्यानं जनमेजयपर्यंतं सूतेन कथ्यते॥तत्प्रयोजनं त्वग्रे जनमेजयाय स्वपूर्वजदुर्गतिगतपांडवोद्धारार्थं व्यासो देवीभागवतं कथयामासेति वक्तव्यमस्ति॥तत्र के पांडवाः

किं च तैर्दुरितमाचरितं को जनमेजय इत्याकांक्षा स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं प्रकृतमपृष्टमप्याख्यानं पांडवानां वक्तुमारभते ॥ राज्ये संस्थापित इति ॥ ननु शुकाय भागवतोपदे
शसमये जनमेजयोत्पत्त्यभावेन जनमेजयायोपादिष्टं भागवतमिति कथा शुकोपादिष्टभागवतेऽसंगतेति चेन्न ॥ व्यासस्य सर्वज्ञत्वेन जनमेजयं प्रत्येवं वक्तास्मीत्यभिप्रायेण
पूर्वमेव ग्रंथं भविष्याख्यानघटितं कृत्वा शुकायोपादिदेशेति कल्पनात् ॥ ५ ॥६॥ सौबली सुबलस्यापत्यं कन्या ॥ ७ ॥ शूरसेनस्यापत्यं कन्या शौरसेनी ॥ मद्रदेशजा
मद्रदेशराजजेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ जनित उत्पादितः ॥ विवाहितायाः पुनर्विवाहोऽसंगत इत्यर्थः ॥ ११॥ पित्रा यदि सा न विवाहिता तर्हि सूर्यात्कर्णः कथमुत्पन्नः

भीष्मस्यानुमते राज्यं प्राप्तः पांडुर्महाबलः॥ विदुरोऽप्यथ मेधावी मंत्रकार्ये नियोजितः ॥६॥ धृतराष्ट्रस्य द्वे भार्ये गांधारी सौबली
स्मृता ॥ द्वितीया च तथा वैश्या गार्हस्थ्येषु प्रतिष्ठिता ॥ ७ ॥ पांडोरपि तथा पत्न्यौ द्वे प्रोक्ते वेदवादिभिः ॥ शौरसेनी तथा कुंती
माद्री च मद्रदेशजा॥८॥ गांधारी सुषुवे पुत्रशतं परमशोभनम् ॥ वैश्याऽप्येकं सुतं कांतं युयुत्सुं सुषुवे प्रियम्॥९॥ कुंती तु प्रथमं
कन्या सूर्यात्कर्णं मनोहरम् ॥ सुषुवे पितृगेहस्था पश्चात्पांडुपरिग्रहः ॥ १० ॥ ऋषय ऊचुः ॥ किमेतत्सूत चित्रं त्वं भाषसे मुनि
सत्तम ॥ जनितश्च सुतः पूर्वं पांडुना सा विवाहिता ॥ ११ ॥ सूर्यात्कर्णः कथं जातः कन्यायां वद विस्तरात् ॥ कन्या कथं पुनर्जाता
पांडुना सा विवाहिता॥ १२॥ सूत उवाच ॥ शूरसेनसुता कुंती बालभावे यदा द्विजाः ॥ कुंतिभोजेन राज्ञा तु प्रार्थिता कन्यका
शुभा ॥ १३ ॥ कुंतिभोजेन सा बाला पुत्री तु परिकल्पिता ॥ सेवनार्थं तु दीप्तस्य विहिता चारुहासिनी ॥ १४ ॥ दुर्वासास्तु
मुनिः प्राप्तश्चातुर्मास्ये स्थितो द्विजः ॥ परिचर्या कृता कुंत्या मुनिस्तोषं जगाम ह ॥ १५ ॥ ददौ मंत्रं शुभं तस्यै येनाहूतः सुरः
स्वयम् ॥ समायाति तथा कामं पूरयिष्यति वांछितम् ॥१६॥ गते मुनौ ततः कुंती निश्चयार्थं गृहे स्थिता ॥ चिंतयामास मनसा
कं सुरं समचिंतये ॥ १७ ॥ उदितश्च तदा भानुस्तया दृष्टो दिवाकरः ॥ मंत्रोच्चारं तथा कृत्वा चाहूतस्तिग्मगुस्तदा ॥ १८ ॥

कन्यावस्थायां व्यभिचारेणोत्पत्तौ तु पुनः कन्या कथं जाता कन्यात्वाभावे पाण्डुना कथं सा विवाहितेत्याह ॥ सूर्यात्कर्ण इति ॥ १२ ॥ यदेति ॥ बाल्यभावे यदा स्थिता
कुन्ती तदा कुंतिभोजेन राज्ञा मम कन्या नास्ति भवत्कन्या ममास्त्विति प्रार्थितः शूरसेनस्तस्मै कन्यां दत्तवानित्यर्थः ॥ १३ ॥ दीप्तस्याग्निहोत्रास्थितस्याग्नेः
॥ १४ ॥ १५ ॥ येन मंत्रेण सुरो वा यो वा को वा समायाति समायास्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

पेशलं सुंदरम् ॥१९॥ रजोदोषं प्राप्ता रजस्वला जातेत्यर्थः ॥२०॥ सुप्रीताऽस्मि त्वं गच्छ ॥ मम त्वद्दर्शनातिरिक्तं प्रयोजनांतरं नास्तीत्यर्थः ॥२१॥२२॥२३॥ न दुर्वाच्या दुर्वाक्यविषया नास्मि यतोऽहं कुलकन्याऽस्मि ॥ २४ ॥ वाच्यतां निंद्यताम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एका धात्री वेद नान्यो जनः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मंडलान्मानुषं रूपं कृत्वा सर्वातिपेशलम् ॥ अवातरत्तदाऽऽकाशात्समीपे तत्र मंदिरे ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा देवं समायांतं कुंती भानुं सुविस्मिता ॥ वेपमाना रजोदोषं प्राप्ता सद्यस्तु भामिनी ॥ २० ॥ कृतांजलिः स्थिता सूर्यं बभाषे चारुलोचना ॥ सुप्रीता दर्शनेनाद्य गच्छ त्वं निजमंडलम् ॥ २१ ॥ सूर्य उवाच ॥ आहूतोऽस्मि कथं कुंति त्वया मंत्रबलेन वै ॥ न मां भजसि कस्मात्त्वं समाहूय पुरो गतम् ॥ २२ ॥ कामार्तोऽस्म्यसितापांगि भज मां भावसंयुतम् ॥ मन्त्रेणाधीनतां प्राप्तं क्रीडितुं नय मामिति ॥ २३ ॥ कुन्त्युवाच ॥ कन्याऽस्म्यहं तु धर्मज्ञ सर्वसाक्षिन्नमाम्यहम् ॥ तवाप्यहं न दुर्वाच्या कुलकन्याऽस्मि सुव्रत ॥ २४ ॥ सूर्य उवाच ॥ लज्जा मे महती चाद्य यदि गच्छाम्यहं वृथा ॥ वाच्यतां सर्वदेवानां यास्याम्यत्र न संशयः ॥ २५ ॥ शप्स्यामि तं द्विजं चाद्य येन मंत्रः समर्पितः ॥ त्वां चापि सुभृशं कुन्ति नोचेन्मां त्वं भजिष्यसि ॥ २६ ॥ कन्याधर्मः स्थिरस्ते स्यान्न ज्ञास्यंति जनाः किल ॥ मत्समस्तु तथा पुत्रो भविता ते वरानने ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा तरणिः कुंतीं तन्मनस्कां सुलज्जिताम् ॥ भुक्त्वा जगाम देवेशो वरं दत्त्वाऽतिवांछितम् ॥ २८ ॥ गर्भं दधार सुश्रोणी सुगुप्ते मंदिरे स्थिता ॥ धात्री वेद प्रिया चैका न माता न जनस्तथा ॥ २९ ॥ गुप्तः सद्मनि पुत्रस्तु जातश्चातिमनोहरः ॥ कवचेनातिरम्येण कुंडलाभ्यां समन्वितः ॥ ३० ॥ द्वितीय इव सूर्यस्तु कुमार इव चापरः ॥ करे कृत्वाऽथ धात्रेयी तामुवाच सुलज्जिताम् ॥ ३१ ॥ कां चिंतां करभोरु त्वमाधत्सेऽद्य स्थिताऽस्म्यहम् ॥ मंजूषायां सुतं कुन्ती मुंचती वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

कां चिंतामिति ॥ अहं त्वदाज्ञाधारिका स्थिताऽस्मि यद्यत्त्वयाऽऽज्ञाप्येत तत्सर्वं क्रियते ततः कां चिंतामाधत्से धारयासि नैतादृशी चिंताऽस्तीत्यर्थः ॥ ततो मंजूषायां स्थापितं पुत्रं नद्यां त्यक्तुमिच्छंती कुंती प्राहेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ सर्वेश्वरीं भगवतीं स्मृत्वाऽऽशिषो ददाति पातु त्वामिति ॥ अधुना त्वां त्यक्त्वा तव मुखपंकजं कदा द्रक्ष्ये इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ सुत प्रियेति संबो
धनद्वयम् ॥ ३५ ॥ धात्रीहस्ते इति ॥ गंगायां त्यक्तुं ददौ ॥ ३६ ॥ ३८ ॥ अधिरथस्य सूतस्य भार्या राधा तया सुतः प्रार्थितः पुत्रत्वेन स्वीकृत

किं करोमि सुतार्ताऽहं त्यजे त्वां प्राणवल्लभम् ॥ मन्दभाग्या त्यजामि त्वां सर्वलक्षणसंयुतम् ॥३३॥पातु त्वां सगुणाऽगुणा भग
वती सर्वेश्वरी चांबिका स्तन्यं सैव ददातु विश्वजननी कात्यायनी कामदा ॥ द्रक्ष्येऽहं मुखपंकजं सुललितं प्राणप्रियाहं कदा
त्यक्त्वा त्वां विजने वने रविसुतं दुष्टा यथा स्वैरिणी ॥ ३४ ॥ पूर्वस्मिन्नपि जन्मनि त्रिजगतां माता न चाराधिता न ध्यातं
पदपंकजं सुखकरं देव्याः शिवायाश्चिरम् ॥ तेनाहं सुत दुर्भगाऽस्मि सततं त्यक्त्वा पुनस्त्वां वने तप्स्यामि प्रिय पातकं स्मृत
वती बुद्ध्या कृतं यत्स्वयम् ॥ ३५ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्त्वा तं सुतं कुन्ती मंजूषायां धृतं किल ॥ धात्रीहस्ते ददौ भीता
जनदर्शनतस्तथा ॥ ३६ ॥ स्नात्वा त्रस्ता तदा कुन्ती पितृवेश्मन्युवास सा ॥ मंजूषा वहमाना च प्राप्ता ह्यधिरथेन वै ॥ ३७ ॥
राधा सूतस्य भार्या वै तयाऽसौ प्रार्थितः सुतः ॥ कर्णोऽभूद्बलवान्वीरः पालितः सूतसद्मनि ॥ ३८ ॥ कुंती विवाहिता कन्या
पांडुना सा स्वयंवरे ॥ माद्री चैवापरा भार्या मद्रराजसुता शुभा ॥ ३९ ॥ मृगयारममाणस्तु वने पांडुर्महाबलः ॥ जघान
मृगबुद्ध्या तु रममाणं मुनिं वने ॥ ४० ॥ शप्तस्तेन तदा पांडुर्मुनिना कुपितेन च ॥ स्त्रीसंगं यदि कर्तासि तदा ते मरणं ध्रुवम्
॥ ४१ ॥ इति शप्तस्तु मुनिना पांडुः शोकसमन्वितः ॥ त्यक्त्वा राज्यं वने वासं चकार भृशदुःखितः ॥ ४२ ॥ कुंती माद्री च
भार्ये द्वे जग्मतुः सह संगते ॥ सेवनार्थं सतीधर्मं संश्रिते मुनिसत्तमाः ॥ ४३ ॥ गंगातीरे स्थितः पांडुर्मुनीनामाश्रमेषु च ॥
शृण्वानो धर्मशास्त्राणि चकार दुश्चरं तपः ॥ ४४ ॥ कथायां वर्तमानायां कदाचिद्धर्मसंश्रितम् ॥ अशृणोद्वचनं राजा सुपृष्टं
मुनिभाषितम् ॥ ४५ ॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गे गंतुं परंतप ॥ येनकेनाप्युपायेन पुत्रस्य जननं चरेत् ॥ ४६ ॥ अंशजः
पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजो गोलकस्तथा ॥ कुंडः सहोढः कानीनः क्रीतः प्राप्तस्तथा वने ॥ ४७ ॥

इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अंशजः स्ववीर्यजः ॥ पुत्रिकापुत्रः कन्यापुत्रः अस्यां जायमानः पुत्रो ममेति

संकेतितः ॥ क्षेत्रजः यस्तलपजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ॥ स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृत इति मनुः ॥ गोलक इत्येकः स्वक्षेत्रे स्वस्त्रियां मृते भर्तरि जायमानो गोलकः ॥ अमृते जारजः कुण्डः ॥ सहोढजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः स वोढुः पुत्रः ॥ कानीनः पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ॥ तं कानीनं वदेन्नाम्नेति ॥ क्रीतो मौल्येन गृहीतः ॥ वने प्राप्तश्च ॥ ४७ ॥ अशक्तौ पुत्रपालनासामर्थ्ये केनापि दत्तः ॥ एते धनग्राहिसुता भवंति

दत्तः केनापिचाशक्तौ धनग्राहिसुताः स्मृताः ॥ उत्तरोत्तरतः पुत्रा निकृष्टा इति निश्चयः ॥ ४८ ॥ इत्याकर्ण्य तदा प्राह कुंतीं कमललोचनाम् ॥ सुतमुत्पादयाशु त्वं मुनिं गत्वा तपोन्वितम् ॥ ४९ ॥ ममाऽऽज्ञया न दोषस्ते पुरा राज्ञा महात्मना ॥ वसिष्ठाज्जनितः पुत्रः सौदासेनेति मे श्रुतम् ॥५०॥ तं कुन्ती वचनं प्राह मम मंत्रोऽस्ति कामदः ॥ दत्तो दुर्वाससा पूर्वं सिद्धिदः सर्वथा प्रभो ॥५१॥ निमंत्रयेऽहं यं देवं मंत्रेणानेन पार्थिव ॥ आगच्छेत्सर्वथा सो वै मम पार्श्वे नियंत्रितः ॥ ५२ ॥ भर्तुर्वाक्येन सा तत्र स्मृत्वा धर्मं सुरोत्तमम् ॥ संगम्य सुषुवे पुत्रं प्रथमं च युधिष्ठिरम् ॥५३॥ वायोर्वृकोदरं पुत्रं जिष्णुं चैव शतक्रतोः ॥ वर्षे वर्षे त्रयः पुत्राः कुंत्यां जाता महाबलाः ॥ ५४ ॥ माद्री प्राह पतिं पांडुं पुत्रं मे कुरुसत्तम ॥ किं करोमि महाराज दुःखं नाशय मे प्रभो ॥ ५५ ॥ प्रार्थिता पतिना कुन्ती ददौ मन्त्रं दयान्विता ॥ एकपुत्रप्रबंधेन माद्री पतिमते स्थिता ॥ ५६ ॥ स्मृत्वा तदाऽश्विनौ देवौ मद्रराजसुता सुतौ ॥ नकुलः सहदेवश्च सुषुवे वरवर्णिनी ॥ ५७ ॥ एवं ते पांडवाः पंच क्षेत्रोत्पन्नाः सुरात्मजाः ॥ वर्षवर्षांतरे जाता वने तस्मिन्द्विजोत्तमाः ॥ ५८ ॥ एकस्मिन्समये पांडुर्माद्रीं दृष्ट्वाऽथ निर्जने ॥ आश्रमे चातिकामार्तो जग्राहागतवैशसः ॥ ५९ ॥ मा मा मा मेति बहुधा निषिद्धोऽपि तया भृशम् ॥ आलिलिंग प्रियां दैवात्पपात धरणीतले ॥ ६० ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सो वै इत्यत्र संधिरार्षः ॥ ५२ ॥ संगम्य मिथुनीभूय ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ पुत्रं मे इति ॥ देहीति शेषः ॥ कुरुसत्तमेति संबोधनम् ॥ यद्वा पुत्रं मे कुरु हे सत्तमेति संबोधनम् ॥ ५५ ॥ एकपुत्रप्रबंधेन एकपुत्रोद्देशेन ॥ ५६ ॥ तदनंतरं माद्री मद्रराजसुता अश्विनीकुमारौ स्मृत्वा नकुलः सहदेवश्चेत्येतौ सुतौ सुषुवे इति संबंधः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आगतवैशसः प्राप्तमरणः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ पांडोः शापं समाज्ञाय कस्येमे पुत्रा इति सर्वे पप्रच्छुः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तैः सुरैर्नोऽस्माकं देवानां सुता इति कथितम् ॥ ६९ ॥ वधूं कुंतीं च ॥ अर्थतो यथायोग्यं धनादिभिः ॥७०॥७१॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वितीयस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ अष्टषष्टिश्लोकवर्यैः पाण्डवानां

यथा वृक्षगता वल्ली छिन्ने पतति वै द्रुमे ॥ तथा सा पतिता बाला कुर्वंती रोदनं बहु ॥ ६१ ॥ प्रत्यागता तदा कुंती रुदती बालकास्तथा ॥ मुनयश्च महाभागाः श्रुत्वा कोलाहलं तदा ॥ ६२ ॥ मृतः पांडुस्तदा सर्वे मुनयः संशितव्रताः ॥ सहाग्निभिर्विधिं कृत्वा गंगातीरे तदाऽदहन् ॥ ६३ ॥ चक्रे सहैव गमनं माद्री दत्त्वा सुतौ शिशू ॥ कुंत्यै धर्मं पुरस्कृत्य सतीनां सत्यकामतः ॥ ६४ ॥ जलदानादिकं कृत्वा मुनयस्तत्रवासिनः ॥ पंचपुत्रयुतां कुंतीमनयन्हस्तिनापुरम् ॥ ६५ ॥ तां प्राप्तां च समाज्ञाय गांगेयो विदुरस्तथा ॥ नागरा धृतराष्ट्रस्य सर्वे तत्र समाययुः ॥ ६६ ॥ पप्रच्छुश्च जनाः सर्वे कस्य पुत्रा वरानने ॥ पांडोः शापं समाज्ञाय कुंती दुःखान्विता तदा ॥ ६७ ॥ तानुवाच सुराणां वै पुत्राः कुरुकुलोद्भवाः ॥ विश्वासार्थं समाहूताः कुंत्या सर्वे सुरास्तदा ॥ ६८ ॥ आगत्य खे तदा तैस्तु कथितं नः सुताः किल ॥ भीष्मेण सत्कृतं वाक्यं देवानां सत्कृताः सुताः ॥ ६९ ॥ गता नागपुरं सर्वे तानादाय सुतान्वधूम् ॥ भीष्मादयः प्रीतचित्ताः पालयामासुरर्थतः ॥ ७० ॥ एवं पार्थाः समुत्पन्ना गांगेयेनाथ पालिताः ॥७१॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥ सूत उवाच ॥ पंचानां द्रौपदी भार्या सामान्या सा पतिव्रता॥ पंच पुत्रास्तु तस्याः स्युर्भर्तृभ्योऽतीव सुंदराः ॥ १ ॥ अर्जुनस्य तथा भार्या कृष्णस्य भगिनी शुभा ॥ सुभद्रा या हृता पूर्वं जिष्णुना हरिसंमते ॥ २ ॥ तस्यां जातो महावीरो निहतोऽसौ रणाजिरे ॥ अभिमन्युर्हतास्तत्र द्रौपद्याश्च सुताः किल ॥३॥ अभिमन्योर्वरा भार्या वैराटी चातिसुंदरी ॥ कुलांते सुषुवे पुत्रं मृतो बाणाग्निना शिशुः॥४॥

कथानकम् ॥ मृतानां दर्शनं देवीप्रसादादिह कथ्यते ॥ १ ॥ पंचानामिति ॥ १ ॥ जिष्णुनाऽर्जुनेन हरिसंमते सति ॥ कृष्णानुमतेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ वैराटी विराटकन्या उत्तरा कुलांते कुलक्षये सति ॥ स पुत्रो गर्भ एवाश्वत्थामबाणाग्निना मृतः ॥ ४ ॥

पुनर्द्रौणिरश्वत्थामा तस्य बाणाग्निनिर्दग्धो भागिनेयो भगिन्या अपत्यं भागिनेयोऽभिमन्युस्तस्य सुतोऽद्भुतप्रतापेन कृष्णेन जीवित इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ तस्य पुत्रस्य जीवि
तस्य परीक्षितनाम किन्निमित्तं तत्राह परिक्षीणेष्विति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ धर्मात्मा धर्मराजः ॥ १४ ॥ धर्मजं यमधर्माज्जातं युधि

जीवितः स तु कृष्णेन भागिनेयसुतः स्वयम् ॥ द्रौणिबाणाग्निनिर्दग्धः प्रतापेनाद्भुतेन च ॥ ५ ॥ परिक्षीणेषु वंशेषु जातो यस्माद्वरः सुतः ॥ तस्मात्परीक्षितो नाम विख्यातः पृथिवीतले ॥ ६ ॥ निहतेषु च पुत्रेषु धृतराष्ट्रोऽतिदुःखितः ॥ तस्थौ पांडवराज्ये च भीमवाग्बाणपीडितः ॥ ७ ॥ गांधारी च तथाऽतिष्ठत्पुत्रशोकातुरा भृशम् ॥ सेवां तयोर्दिवारात्रं चकारार्तो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ विदुरोऽप्यतिधर्मात्मा प्रज्ञानेत्रमबोधयत् ॥ युधिष्ठिरस्यानुमते भ्रातृपार्श्वे व्यतिष्ठत ॥ ९ ॥ धर्मपुत्रोऽपि धर्मात्मा चकार सेवनं पितुः ॥पुत्रशोकोद्भवं दुःखं तस्य विस्मारयन्निव ॥ १० ॥ यथा शृणोति वृद्धोऽसौ तथा भीमोऽतिरोषितः ॥ वाग्बाणेनाहनत्तं तु श्रावयन्संस्थिताञ्जनान् ॥ ११ ॥ मया पुत्रा हताः सर्वे दुष्टस्यांधस्य ते रणे ॥ दुःशासनस्य रुधिरं पीतं हृद्यं तथा भृशम् ॥ १२ ॥ भुनक्ति पिंडमंधोऽयं मया दत्तं गतत्रपः ॥ ध्वांक्षवद्वा श्ववच्चापि वृथा जीवत्यसौ जनः ॥ १३ ॥ एवंविधानि रूक्षाणि श्रावयत्यनुवासरम् ॥ आश्वासयति धर्मात्मा मूर्खोऽयमिति च ब्रुवन् ॥ १४ ॥ अष्टादशैव वर्षाणि स्थित्वा तत्रैव दुःखितः ॥ धृतराष्ट्रो वने यानं प्रार्थयामास धर्मजम् ॥ १५ ॥ अयाचत धर्मपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ पुत्रेभ्योऽहं ददाम्यद्य निवापं विधिपूर्वकम् ॥ १६ ॥ वृकोदरेण सर्वेषां कृतमत्रौर्ध्वदैहिकम् ॥ न कृतं मम पुत्राणां पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ १७ ॥ ददासि चेद्धनं मह्यं कृत्वा चैवौर्ध्वदैहिकम् ॥ गमिष्येऽहं वनं तप्तुं तपः स्वर्गफलप्रदम् ॥ १८ ॥ एकांते विदुरेणोक्तो राजा धर्मसुतः शुचिः ॥ धनं दातुं मनश्चक्रे धृतराष्ट्राय चार्थिने ॥ १९ ॥ समाहूय निजान्सर्वानुवाच पृथिवीपतिः ॥ धनं दास्ये महाभागाः पित्रे निर्वापकामिने ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं भ्रातुर्ज्येष्ठस्यामिततेजसः ॥ संग्रहेऽस्य महाबाहुर्मारुतिः कुपितोऽब्रवीत् ॥ २१ ॥

ष्ठिरम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ निर्वापकामिने पुत्रपिंडप्रदानकामवते ॥ २० ॥ मारुतिर्भीमसेनः ॥ २१ ॥

अंधोऽप्येतादृशदुष्टो धृतराष्ट्रोऽपीत्यर्थः ॥ २२ ॥ दुरात्मना दुःशासनेन ॥ सभायामिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ मागधं जरासंधं हत्वा लब्धयशा अहं विराटस्य सूपकारोऽभूवमेतादृशः क्षयः कथं स्यात्त्वं ज्येष्ठो देविता द्यूतव्यसनी न चेदित्यर्थः॥२५॥वासवात्मजो देवेंद्रजः ॥२६॥२७ ॥ दृष्ट्वेति ॥ अर्जुनस्य मूर्ध्नि कृतां वेणीं लोचने कज्जलं च दृष्ट्वा दुःखितस्य मम तदा सुखं स्याद्यद्यहं धृतराष्ट्रमसिं गृहीत्वा तरसा वेगेन मस्तके छेद्मि छेत्स्यामि नान्यथेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अपृष्ट्वा भीष्मादिभिरविचार्ये

धनं देयं महाभाग दुर्योधनहिताय किम् ॥ अंधोऽपि सुखमाप्नोति मूर्खत्वं किमतः परम् ॥ २२ ॥ तव दुर्मंत्रितेनाथ दुःखं प्राप्ता वने वयम् ॥ द्रौपदी च महाभागा समानीता दुरात्मना ॥ २३ ॥ विराटभवने वासः प्रसादात्तव सुव्रत ॥ दासत्वं च कृतं सर्वैर्मत्स्यस्यामितविक्रमैः ॥ २४ ॥ देविता त्वं न चेज्ज्येष्ठः प्रभवेत्संक्षयः कथम् ॥ सूपकारो विराटस्य हत्वाऽभूवं तु मागधम् ॥ २५ ॥ बृहन्नला कथं जिष्णुर्भवेद्बालस्य नर्तकः ॥ कृत्वा वेषं महाबाहुर्योषाया वासवात्मजः ॥ २६ ॥ गांडीवशोभितौ हस्तौ कृतौ कंकणशोभितौ ॥ मानुषं च वपुः प्राप्य किं दुःखं स्यादतः परम् ॥ २७ ॥ दृष्ट्वा वेणीं कृतां मूर्ध्नि कज्जलं लोचने तथा ॥ असिं गृहीत्वा तरसा च्छेद्म्यहं नान्यथा सुखम् ॥ २८ ॥ अपृष्ट्वा च महीपालं निक्षिप्तोऽग्निर्मयागृहे ॥ दग्धुकामश्च पापात्मा निर्दग्धोऽसौ पुरोजनः ॥२९॥ कीचका निहताः सर्वे त्वामपृष्ट्वा जनाधिप ॥ न तथा निहताः सर्वे सभार्या धृतराष्ट्रजाः ॥ ३० ॥ मूर्खत्वं तव राजेंद्र गंधर्वेभ्यश्च मोचिताः ॥ दुर्योधनादयः कामं शत्रवो निगडीकृताः ॥ ३१ ॥ दुर्योधनहितायाद्य धनं दातुं त्वमिच्छसि ॥ नाहं ददे महीपाल सर्वथा प्रेरितस्त्वया ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वा निर्गते भीमे त्रिभिः परिवृतो नृपः ॥ ददौ वित्तं सुबहुलं धृतराष्ट्राय धर्मजः ॥ ३३ ॥

त्यर्थः ॥ येन दुष्टेन मयागृहे मयासुरविद्यानिर्मिते लाक्षागृहेऽग्निर्निक्षिप्तः निर्दग्धोऽसौ दुष्टात्माऽस्मद्दैवेनैव केवलं न त्वस्माकं रक्षकः कश्चिदासीदेतादृशं महद् दुःखम स्माभिस्त्वत्प्रसादादेव लब्धमिति भावः ॥ २९ ॥ न तथेति ॥ अयं मनासि खेदोऽद्यापि वर्तत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ गंधर्वेण निगडीकृता बद्धा दुर्योधनादयः शत्रवस्त्वया मोचिता इदं तव मूर्खत्वमेव ॥ एतादृशेषु दया नैव विधेयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ त्रिभिरर्जुननकुलसहदेवैः ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शूरसेनसुता कुंती ॥ ३६ ॥ ययुरिति ॥ तान्वनं प्रेषयित्वा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ यदा याता हि तापसा धृतराष्ट्रादयस्तदा तेभ्य इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ मातरं

कारयामास विधिवत्पुत्राणां चौर्ध्वदैहिकम् ॥ ददौ दानानि विप्रेभ्यो धृतराष्ट्रोंऽबिकासुतः ॥ ३४ ॥ कृत्वौर्ध्वदैहिकं सर्वं गांधारीसहितो नृपः ॥ प्रविवेश वनं तूर्णं कुंत्या च विदुरेण च ॥ ३५ ॥ संजयेन परिज्ञातो निर्गतोऽसौ महामतिः ॥ पुत्रैर्निवार्यमाणाऽपि शूरसेनसुता गता ॥ ३६ ॥ विलपन्भीमसेनोऽपि तथाऽन्ये चापि कौरवाः ॥ गंगातीरात्परावृत्य ययुः सर्वे गजाह्वयम् ॥ ॥ ३७ ॥ ते गत्वा जाह्नवीतीरे शतयूपाश्रमं शुभम् ॥ कृत्वा तृणैः कुटीं तत्र तपस्तेपुः समाहिताः ॥ ३८ ॥ गतान्यब्दानि षट् तेषां यदा याता हि तापसाः ॥ युधिष्ठिरस्तु विरहादनुजानिदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ स्वप्ने दृष्टा मया कुंती दुर्बला वनसंस्थिता ॥ मनो मे जायते द्रष्टुं मातरं पितरौ तथा ॥ ४० ॥ विदुरं च महात्मानं संजयं च महामतिम् ॥ रोचते यदि वः सर्वान्व्रजाम इति मे मतिः ॥ ४१ ॥ ततस्ते भ्रातरः सर्वे सुभद्रा द्रौपदी तथा ॥ वैराटी च महाभागा तथा नागरिको जनः ॥४२ ॥ प्राप्ताः सर्वजनैः सार्धं पांडवा दर्शनोत्सुकाः ॥ शतयूपाश्रमं प्राप्य ददृशुः सर्व एव ते ॥ ४३ ॥ विदुरो न यदा दृष्टो धर्मस्तं पृष्टवांस्तदा ॥ क्वास्ते स विदुरो धीमांस्तमुवाचांबिकासुतः ॥ ४४ ॥ विरक्तश्चरते क्षत्ता निरीहो निष्परिग्रहः ॥ कुत्राप्येकांतसंवासी ध्यायतेंऽतः सनातनम् ॥ ४५ ॥ गंगां गच्छन्द्वितीयेऽह्नि वने राजा युधिष्ठिरः ॥ ददर्श विदुरं क्षामं तपसा संशितव्रतम् ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वोवाच महीपालो वंदेऽहं त्वां युधिष्ठिरः ॥ तस्थौ श्रुत्वा च विदुरः स्थाणुभूतइवानघः ॥ ४७ ॥ क्षणेन विदुरस्यास्यान्निःसृतं तेज अद्भुतम् ॥ लीनं युधिष्ठिरस्यास्ये धर्मांशत्वात्परस्परम् ॥ ४८ ॥ क्षत्ता जहौ तदा प्राणाञ्छुशोचाति युधिष्ठिरः ॥ दाहार्थं तस्य देहस्य कृतवानुद्यमं नृपः ॥ ४९ ॥ शृण्वतस्तु तदा राज्ञो वागुवाचाशरीरिणी ॥ विरक्तोऽयं न दाहार्हो यथेष्टं गच्छ भूपते ॥ ५० ॥

कुंतीम् ॥ पितरौ धृतराष्ट्रगांधार्याविति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अंबिकासुतो धृतराष्ट्रः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तेज अद्भुतमित्यार्षम् ॥ धर्मांशत्वादुभयोर्यमधर्मजन्यत्वात् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ विरक्तो ज्ञानीत्यर्थः ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ हे कृष्ण कृष्णद्वैपायनेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ सनातनीं नित्यां देवीं साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिणीं भुवनेश्वरीमित्यर्थः ॥
॥ ५८ ॥ ५९ ॥ पुरुषारामां पुरुषाश्रयां चैतन्याभिन्नामित्यर्थः॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ साम्यावस्थां वर्णयति ॥ इमामिति ॥ इमं जीवलोकं जीवसमुदायं चित्ते हिरण्य

श्रुत्वा ते भ्रातरः सर्वे सस्नुर्गंगाजलेऽमले ॥ गत्वा निवेदयामासुर्धृतराष्ट्राय विस्तरात् ॥ ५१ ॥ स्थितास्तत्राश्रमे सर्वे पांडवा
नागरैः सह ॥ तत्र सत्यवतीसूनुर्नारदश्च समागतः ॥ ५२ ॥ मुनयोऽन्ये महात्मानश्चागता धर्मनंदनम् ॥ कुंती प्राह तदा व्यासं
संस्थितं शुभदर्शनम् ॥ ५३ ॥ कृष्ण कर्णस्तु पुत्रो मे जातमात्रस्तु वीक्षितः॥ मनो मे तप्यते सर्वं दर्शयस्व तपोधन ॥ ५४ ॥
समर्थोऽसि महाभाग कुरु मे वांछितं प्रभो ॥ गांधार्युवाच ॥ दुर्योधनो रणेऽगच्छद्वीक्षितो न मया मुने ॥ ५५ ॥ तं दर्शय मुनि
श्रेष्ठ पुत्रं मे त्वं सहानुजम् ॥ सुभद्रोवाच ॥ अभिमन्युं महावीरं प्राणादप्यधिकं प्रियम् ॥ ५६ ॥ द्रष्टुकामाऽस्मि सर्वज्ञ दर्श
याद्य तपोधन ॥ सूत उवाच ॥ एवंविधानि वाक्यानि श्रुत्वा सत्यवतीसुतः ॥ ५७ ॥ प्राणायामं ततः कृत्वा दध्यौ देवीं सनात
नीम् ॥ संध्याकालेऽथ संप्राप्ते गंगायां मुनिसत्तमः ॥ ५८ ॥ सर्वांस्तांश्च समाहूय युधिष्ठिरपुरोगमान् ॥ तुष्टाव विश्वजननीं
स्नात्वा पुण्यसरिज्जले ॥ ५९ ॥ प्रकृतिं पुरुषारामां सगुणां निर्गुणां तथा ॥ देवदेवीं ब्रह्मरूपां मणिद्वीपाधिवासिनीम् ॥ ६० ॥
यदा न वेधा न च विष्णुरीश्वरो न वासवो नैव जलाधिपस्तथा ॥ न वित्तपो नैव यमश्च पावकस्तदाऽसि देवि त्वमहं नमामि
ताम् ॥ ६१ ॥ जलं न वायुर्न धरा न चांबरं गुणा न तेषां च न चेंद्रियाण्यहम् ॥ मनो न बुद्धिर्न च तिग्मगुः शशी तदाऽसि
देवि त्वमहं नमामि ताम् ॥ ६२ ॥ इमं जीवलोकं समाधाय चित्ते गुणौर्लिंगकोशं च नीत्वा समाधौ ॥ स्थिता कल्पकालं नयस्या
त्मतंत्रा न कोऽप्यस्ति वेत्ता विवेकं गतोऽपि ॥ ६३ ॥

गर्भात्मके समष्टौ समाधाय संस्थाप्य तदेकतां नीत्वेत्यर्थः ॥ तं लिंगकोशं च समष्टिलिंगशरीरात्मकं हिरण्यगर्भं चेत्यथः ॥ तं हिरण्यगर्भं गुणैः पृथग् भिन्नैः सत्त्वादि
भिश्च सहितं समाधौ साम्यावस्थात्मके सुषुप्तिद्वारा नीत्वा स्थिता त्वं कल्पकालं यावत्कल्पस्य परिमाणं तावंतं कालं स्वतंत्रा सती नयसि तास्मिन् समये विवेकं गतो

प्रार्थयत्येष मां लोको मृतानां दर्शनं पुनः॥नाहं क्षमोऽस्मि मातस्त्वं दर्शयाशु जनान्मृतान्॥६४॥सूत उवाच ॥ एवं स्तुता तदा देवी माया श्रीभुवनेश्वरी ॥ स्वर्गादाहूय सर्वान्वै दर्शयामास पार्थिवान् ॥ ६५ ॥ दृष्ट्वा कुंती च गांधारी सुभद्रा च विराटजा ॥ पांडवा मुमुदुः सर्वे वीक्ष्य प्रत्यागतान्स्वकान् ॥ ६६ ॥ पुनर्विसर्जितास्तेन व्यासेनामिततेजसा ॥ स्मृत्वा देवीं महामायामिंद्रजालमिवोद्यतम् ॥ ६७ ॥ तदा पृष्ट्वा ययुः सर्वे पांडवा मुनयस्तथा॥ राजा नागपुरं प्राप्तः कुर्वन्व्यासकथां पथि॥६८॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ ततो दिने तृतीये च धृतराष्ट्रः स भूपतिः ॥ दावाग्निना वने दग्धः सभार्यः कुंतिसंयुतः ॥ १ ॥ संजयस्तीर्थयात्रायां गतस्त्यक्त्वा महीपतिम् ॥ श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजा नारदाद्दुःखमातवान् ॥ २ ॥ षट्त्रिंशेऽथ गते वर्षे कौरवाणां क्षयात्पुनः ॥ प्रभासे यादवाः सर्वे विप्रशापात्क्षयं गताः ॥ ३ ॥ ते पीत्वा मदिरां मत्ताः कृत्वा युद्धं परस्परम् ॥ क्षयं प्राप्ता महात्मानः पश्यतो रामकृष्णयोः ॥ ४ ॥ देहं तत्याज रामस्तु कृष्णः कमललोचनः ॥ व्याधबाणहतः शापं पालयन्भगवान्हरिः॥ ५॥ वसुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा देहत्यागं हरेरथ ॥ जहौ प्राणाञ्छुचीन्कृत्वा चित्ते श्रीभुवनेश्वरीम् ॥ ६ ॥

ज्ञानवान् वेत्ता तव कोऽपि नास्त्येतादृशी त्वं साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिणी सर्वोत्तरेत्यर्थः ॥ यावान्प्रपंचस्य कालस्तावानेव प्रलयस्यापीति तु पुराणे प्रसिद्धम् ॥ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इंद्रजालमित्यनेन जगतो मिथ्यात्वप्रतिपादनान्मिथ्याभूतसंसारादेतादृशानामीश्वरानुगृहीतानामपीदृशी दशा जायत इति विरक्तो भूत्वा भगवतीस्वरूपं मोक्षार्थं विचिंतयेदित्यवांतरतात्पर्यम् ॥ व्यासकथां व्यासे श्रीभुवनेश्वर्यनुग्रहकथाम् ॥ ६८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वितीयस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ पंचाशत्पद्यकैरेकेनोनैर्नष्टं हरेः कुलम् ॥ कीर्तयित्वोत्तरासूनोर्वृत्तं च परिगीयते ॥ १ ॥ तत इति ॥ पांडवानां हस्तिनापुरागमनोत्तरम् ॥ १ ॥ नारदाच्छ्रुत्वेत्यन्वयः ॥ २ ॥ षट्त्रिंशेऽथेति ॥ कौरवाणां क्षयादनंतरं षट्त्रिंशे वर्षे गते सत्यथ प्रभासे यादवा इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ पश्यतो रामकृष्णयोरित्यनेनेश्वरयोरापि भावित्वस्यापरिहारकत्वमुक्तं भवति ॥ ४ ॥ एवं रामकृष्णयोरपि दुर्दशां दर्शयति देहं तत्याजेति ॥ ५ ॥ श्रीभुवनेश्वरीं चित्ते कृत्वेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ निष्क्रामयज्जनमिति ॥ वासुदेवेन स्वशक्त्या तत्पुरं समुद्रमध्ये निर्मितं तस्मिन्नीश्वरे गते सतीश्वरण स्वशक्त्यपकर्षान्निश्चयेन समुद्रो नगरीं प्लावयिष्यतीति भयेन निष्क्रामयन्निष्कासितवानित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इंद्रप्रस्थे इति ॥ अनिरुद्धसुतो वज्रनामा यादवानां राजा कृतः ॥ १२ ॥ कथितं दुःख

अर्जुनस्तु ततो गत्वा प्रभासे चातिदुःखितः ॥ संस्कारं तत्र सर्वेषां यथायोग्यं चकार ह ॥ ७ ॥ समीक्ष्याथ हरेर्देहं कृत्वा काष्ठस्य संचयम् ॥ अष्टाभिः सह पत्नीभिर्दाहयामास पार्थिवः ॥ ८ ॥ देहं रामस्य रेवत्या सह दग्ध्वा विभावसौ ॥ अर्जुनो द्वारकामेत्य पुरान्निष्क्रामयज्जनम् ॥ ९ ॥ पुरी सा वासुदेवस्य प्लावितोदधिना ततः ॥ अर्जुनः सर्वलोकान्वै गृहीत्वा निर्गतस्तदा ॥ १० ॥ अनिरुद्धसुतो नाम्ना पार्थेनामिततेजसा ॥ व्यासाय कथितं दुःखं तेनोक्तोऽसौ महारथः ॥ ११ ॥ पुनर्यदा हरिस्त्वं च भवितासि महामते ॥ कृष्णपत्न्यस्तदा मार्गे चौराभीरैश्च लुंठिताः ॥ १२ ॥ धनं सर्वं गृहीतं च निस्तेजाश्चार्जुनोऽभवत् ॥ इंद्रप्रस्थे समागम्य वज्रो राजा कृतस्ततः ॥ १३ ॥ तदा तेजस्तवात्युग्रं भविष्यति पुनर्युगे ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं पार्थो गत्वा नागपुरेऽर्जुनः ॥१४॥ दुःखितो धर्मराजानं वृत्तांतं सर्वमब्रवीत् ॥ देहत्यागं हरेः श्रुत्वा यादवानां क्षयं तथा ॥ १५ ॥ गमनाय मतिं चक्रे राजा हैमाचलं प्रति ॥ षट्त्रिंशद्वार्षिकं राज्ये स्थापयित्वोत्तरासुतम् ॥ १६ ॥ निर्जगाम वनं राजा द्रौपद्या भ्रातृभिः सह ॥ षट्त्रिंशच्चैव वर्षाणि कृत्वा राज्यं गजाह्वये ॥ १७ ॥ गत्वा हिमाचले षट् ते जहुः प्राणान्पृथासुताः ॥ परीक्षिदपि राजर्षिः प्रजाः सर्वाः सुधार्मिकः ॥१८॥ अपालयच्च राजेंद्रः षष्टिवर्षाण्यतंद्रितः ॥ बभूव मृगयाशीलो जगाम च वनं महत् ॥ १९ ॥ विद्धं मृगं विचिन्वानो मध्याह्ने भूपतिः स्वयम् ॥ तृषितश्च परिश्रांतः क्षुधितश्चोत्तरासुतः ॥ २० ॥ रजा घर्मेण संतप्तो ददर्श मुनिमंतिके ॥ ध्याने स्थितं मुनिं राजा जलं पप्रच्छ चातुरः ॥ २१ ॥

मिति ॥ मम महती शक्तिः क्व गतेति दुःखं कथितमित्यन्वयः ॥१३ ॥ पुनर्युगे इति ॥ अधुना शक्तिर्हरिणाऽपहृता सा पुनर्हरेरवतारे जाते तवापि चावतारे जाते आयास्यति न मध्ये ॥ १४ ॥ १५ ॥ उत्तरासुतं परीक्षितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥१८ ॥ १९ ॥ २० ॥ घर्मेणोष्णजन्यजलेन ॥ २१ ॥

तृषातुरस्तृषापीडितः ॥ २२ ॥ आरोपितेऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ गविजातस्तन्नामक इत्यर्थः ॥ २४ ॥ महाशक्त इति ॥ पराशक्तेरुपासक इत्यर्थः ॥ तत्पुत्रं यस्य कंठे सर्प आरोपितस्तस्य पुत्रमित्यर्थः ॥ २५ ॥ लंबितः स्थापितः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ मम द्वेषान्ममापराधादित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

नोवाच किंचिन्मौनस्थश्चुकोप नृपतिस्तदा ॥ मृतं सर्पं तदाऽऽदाय धनुष्कोट्या तृषातुरः ॥ २२ ॥ कलिनाऽऽविष्टचित्तस्तु कंठे तस्य न्यवेशयत् ॥ आरोपिते तथा सर्पे नोवाच मुनिसत्तमः ॥ २३ ॥ न चचाल समाधिस्थो राजाऽपि स्वगृहं गतः ॥ तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी गविजातो महातपाः ॥ २४ ॥ महाशक्तोऽथ शुश्राव क्रीडमानो वनांतिके ॥ मित्राण्याहुश्च तत्पुत्रं पितुः कंठे तवाधुना ॥ २५ ॥ लंबितोऽस्ति मृतः सर्पः केनापीति मुनीश्वर ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चुकोपातिशयं तदा ॥ २६ ॥ शशाप नृपतिं क्रुद्धो गृहीत्वाऽऽशु करे जलम् ॥ पितुः कंठेऽद्य मे येन विनिक्षिप्तो मृतोरगः ॥२७॥ तक्षकः सप्तरात्रेण तं दशेत्पापपूरुषम् ॥ मुनेः शिष्योऽथ राजानं समुपेत्य गृहे स्थितम् ॥ २८ ॥ शापं निवेदयामास मुनिपुत्रेण चार्पितम् ॥ अभिमन्युसुतः श्रुत्वा शापं दत्तं द्विजेन वै ॥ २९ ॥ अनिवार्यं च विज्ञाय मंत्रिवृद्धानुवाच ह ॥ शप्तोऽहं द्विजरूपेण मम द्वेषादसंशयम् ॥ ३० ॥ किं विधेयं मयाऽमात्या उपायश्चिंत्यतामिह ॥ मृत्युः किलानिवार्योऽसौ वदंति वेदवादिनः ॥ ३१ ॥ यत्नस्तथाऽपि शास्त्रोक्तः कर्तव्यः सर्वथा बुधैः ॥ उपायवादिनः केचित्प्रवदंति मनीषिणः ॥ ३२ ॥ विज्ञोपायेन सिध्यंति कार्याणि नेतरस्य च ॥ मणिमंत्रौषधीनां वै प्रभावाः खलु दुर्विदः ॥ ३३ ॥ न भवेदिति किं तैस्तु मणिमद्भिः सुसाधितैः ॥ सर्पदष्टा पुरा भार्या मुनेः संजीविता मृता ॥ ३४ ॥ दत्त्वाऽर्धमायुषस्तेन मुनिना सा वराप्सराः ॥ भवितव्ये न विश्वासः कर्तव्यः सर्वथा बुधैः ॥ ३५ ॥ प्रत्यक्षं तत्र दृष्टांतं पश्यंतु सचिवाः किल ॥ दिवि कोऽपि पृथिव्यां वा दृश्यते पुरुषः क्वचित् ॥ ३६ ॥

विज्ञोपायेनाभिज्ञकृतोपायेन दुर्लभा अप्यर्थाः सिध्यंतीत्यर्थः ॥ दुर्विंदोऽचिन्त्या इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भवितव्ये न विश्वासः कार्यो भवितव्यतामाश्रित्यैव निरुद्योगेन स्थातव्यमिति न ॥ किंतूद्योगोऽपि कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अयं सर्पदष्टोऽनेन प्रत्यक्षं जीवित इति प्रत्यक्षदृष्टांतं प्रथमं तु मयोच्यमानमालोचयंतु ॥ तं तथाविधं निश्चित्य दिवि पृथिव्यां वा यः कोऽपि पुरुषो विद्यते क्वचित्स आनेय इति शेषः ॥ ३६ ॥

ननु दैवं प्रारब्धमेव मुख्यमिति केचिद्वदन्ति तत्राह। दैवे मतिमिति ॥ एतादृशो निरुद्यमस्तु पुरुषो विरक्तो दैवे प्रारब्धे निश्चयात्मके मतिं कृत्वा यास्तिष्ठति यतिर्भूत्वा भिक्षार्थे गृहस्थानां गृहं याति॥ न तु गृहस्थाश्रमे तिष्ठति अतो मम गृहस्थाश्रमिणो न तन्मतं युक्तमिति भावः ॥३७॥ उद्योगस्तु तदाश्रमेऽप्यपेक्षितोऽन्यथाऽनिर्वाहादिति तन्मतेऽपि दूषणमस्त्येवेत्याह। गृहस्थानामिति । आहूतोऽथवाऽनाहूतो वा यदृच्छति गृहस्थानां गृहं प्रति यतिः स उद्योगेनैव गच्छति न तु केवलं दैवेन तथा यदृच्छयोपात्तं केनापि मुखे निक्षिप्तान्नमुद्योगेन विना यत्न विना कथमुदरे संविशेत् न कथमपीत्यर्थः ॥ तस्माद्विरक्तोऽप्युद्योगप्रधान एवेति भावः ॥ ३८ ॥

दैवे मतिं समाधाय यस्तिष्ठेत्तु निरुद्यमः ॥ विरक्तस्तु यतिर्भूत्वा भिक्षार्थं याति सर्वथा ॥३७॥ गृहस्थानां गृहे काममाहूतोऽप्यथ वाऽन्यथा ॥ यदृच्छयोपपन्नं च क्षिप्तं केनापि वा मुखे ॥३८॥ उद्यमेन विना चास्यादुदरे संविशेत्कथम् ॥ प्रयत्नश्चोद्यमे कार्यो यदा सिद्धिं न याति तत् ॥ ३९ ॥ तदा दैवं स्थितं चेति चित्तमालंबयेद् बुधः ॥ मंत्रिण ऊचुः॥ को मुनिर्येन दत्त्वाऽर्धमायुषो जीविता प्रिया॥४०॥कथं मृता महाराज तन्नो ब्रूहि सविस्तरम् ॥ राजोवाच ॥ भृगोर्भार्या वरारोहा पुलोमा नाम सुंदरी ॥ ४१ ॥ तस्यां तु च्यवनो नाम मुनिर्जातोऽतिविश्रुतः ॥ च्यवनस्य च शर्यातेः सुकन्या नाम सुंदरी ॥४२॥ तस्यां जज्ञे सुतः श्रीमान्प्रमतिर्नाम विश्रुतः॥प्रमतेस्तु प्रिया भार्या प्रतापी नाम विश्रुता॥४३॥रुरुर्नाम सुतो जातस्तथा परमतापसः॥ तस्मिंश्च समये कश्चित्स्थूलकेशश्च विश्रुतः ॥ ४४ ॥ बभूव तपसा युक्तो धर्मात्मा सत्यसंमतः ॥ एतस्मिन्नंतरे मान्या मेनका च वराप्सराः ॥ ४५ ॥ क्रीडां चक्रे नदीतीरे त्रिषु लोकेषु सुंदरी ॥ गर्भं विश्वावसोः प्राप्य निर्गता वरवर्णिनी ॥ ४६ ॥ स्थूलकेशाश्रमे गत्वा विससर्ज वराप्सराः ॥ कन्यकां च नदीतीरे त्रिषु लोकेषु सुंदरीम् ॥ ४७ ॥ दृष्ट्वाऽनाथां तदा कन्यां जग्राह मुनिसत्तमः ॥ पुपोष स्थूलकेशस्तु नाम्ना चक्रे प्रमद्वराम् ॥ ४८ ॥

तदेवाऽऽह। उद्यमेनेति ॥ ३९ ॥ यदोद्यमे कृतेऽपि कार्यं न सिध्यति तदा दैवं प्रबलमिति निश्चयः कर्तव्यो न तु ततः पूर्वमित्याह। तदा दैवं स्थितं चेति ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ सुंदरीति ॥ शर्यातेः सुकन्या शोभना कन्या च्यवनस्य सुंदरी पत्नी आसीदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ प्रमद्वरामिति ॥ तदर्थस्तु महाभारते प्रमदाभ्यो वरा सा तु सत्त्वरूपा गुणान्विता ॥ ततः प्रमद्वरेत्यस्या नाम चक्रे महानृषिरिति ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वितीयस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ अर्धाधिकैकपंचाशत्पद्यैर्वृत्तं रुरोः पुरः ॥ कीर्तयित्वा गुप्तगेहे राज्ञो वासस्तथोच्यते ॥१॥ कामार्तः कामपीडितः सन् ॥ विमनाः खिन्नः ॥ १ ॥ २ ॥ प्रमतिः पिता प्रमुह्य स्वभाषणेन मोहयित्वाऽतिसंकटेन सुमुखं प्रसन्नम् ॥ ३ ॥ शुभेऽहनि प्रदास्यामीति वाचमि

सा काले यौवनं प्राप्ता सर्वलक्षणसंयुता ॥ रुरुर्दृष्ट्वाऽथ तां बालां कामबाणार्दितो ह्यभूत् ॥ ४९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥परीक्षिदुवाच ॥ कामार्तः स मुनिर्गत्वा रुरुस्सुप्तो निजाश्रमे ॥ पिता पप्रच्छ दीनं तं किं रुरो विमना असि ॥ १ ॥ स तमाहातिकामार्तः स्थूलकेशस्य चाऽऽश्रमे ॥ कन्या प्रमद्वरा नाम सा मे भार्या भवेदिति ॥ २ ॥ स गत्वा प्रमतिस्तूर्णं स्थूलकेशं महामुनिम् ॥ प्रमुह्य सुमुखं कृत्वा ययाचे तां वराननाम् ॥ ३ ॥ ददौ वाचं स्थूलकेशः प्रदास्यामि शुभेऽहनि ॥ विवाहार्थं च संभारं रचयामासतुर्वने ॥ ४ ॥ प्रमतिः स्थूलकेशश्च विवाहार्थं समुद्यतौ ॥ बभूवतुर्महात्मानौ समीपस्थौ तपोवने ॥ ५ ॥ तस्मिन्नवसरे कन्या रममाणा गृहांगणे ॥ प्रसुप्तं पन्नगं पादेनास्पृशच्चारुलोचना ॥ ६ ॥ दष्टा तु पन्नगेनाथ सा ममार वरांगना ॥ कोलाहलस्तदा जातो मृतां दृष्ट्वा प्रमद्वराम् ॥ ७ ॥ मिलिता मुनयः सर्वे चुक्रुशुः शोकसंयुताः ॥ भूमौ तां पतितां दृष्ट्वा पिता तस्याऽतिदुःखितः ॥ ८ ॥ रुरोद विगतप्राणां दीप्यमानां सुतेजसा ॥ रुरुः श्रुत्वा तदाऽऽक्रंदन्दर्शनार्थं समागतः ॥ ९ ॥ ददर्श पतितां तत्र सजीवामिव कामिनीम् ॥ रुदंतं स्थूलकेशं च दृष्ट्वाऽन्यानृषिसत्तमान् ॥ १० ॥ रुरुः स्थानाद्बहिर्गत्वा रुरोद विरहाकुलः ॥ अहो दैवेन सर्पोऽयं प्रेषितः परमाद्भुतः ॥ ११ ॥ मम शर्मविघाताय दुःखहेतुरयं किल ॥ किं करोमि क्व गच्छामि मृता मे प्राणवल्लभा ॥ १२ ॥ न वै जीवितुमिच्छामि वियुक्तः प्रिययाऽनया ॥ नालिंगिता वरारोहा न मया चुंबिता मुखे ॥ १३ ॥ न पाणिग्रहणं प्राप्तं मंदभाग्येन सर्वथा ॥ लाजहोमस्तथा चाग्नौ न कृतस्त्वनया सह ॥ १४ ॥

त्यर्थः ॥ ततो वाक्यनिश्चयोत्तरं संभारं सामग्रीमुभावपि संबंधिनौ रचयामासतुः ॥ ४ ॥ समीपस्थौ दूरदेशादागत्य समीपदेशस्थौ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तस्याऽतिदुःखित इत्यत्र सन्धिरार्षः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सजीवामिवेति ॥ मृताऽपि तेजस्विनीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ सुखं तर्हीति ॥ अनया विनेति शेषः ॥ अतः प्रपतामीत्यर्थः ॥ वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ पतिष्यामीति तु फलितम् ॥ १६ ॥ इत्थं प्रथमतो मरणनिश्चयं कृत्वा
पुनर्मनसा विचार्योपायं चिंतयामासेति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ दैवो विधिः ॥ पुँल्लिंगमार्षम् ॥१९॥ सर्वो लोकः शत्रुलोकः ॥ यदर्थं प्राणो देयस्तस्याः
स्त्रियाः परलोके क उपकारः स्यादित्याह ॥ उपकार इति ॥ २० ॥ ननु तद्वासनया मरणे परलोके सा प्राप्स्यति तत्राह मृते मय्यात्मेति ॥ आत्मघातव्यतिरिक्तस्य

मानुष्यं धिगिदं कामं गच्छंत्वद्य ममासवः ॥ दुःखितस्य न वा मृत्युर्वांछितः समुपैति हि ॥ १५ ॥ सुखं तर्हि कथं दिव्यमा
प्यते भुवि वांछितम् ॥ प्रपतामि ह्रदे घोरे पावके प्रपताम्यहम् ॥ १६ ॥ विषमद्मि गले पाशं कृत्वा प्राणांस्त्यजाम्यह
म् ॥ विलप्यैवं रुरुस्तत्र विचार्य मनसा पुनः ॥ १७ ॥ उपायं चिंतयामास स्थितस्तस्मिन्नदीतटे ॥ मरणात्किं फलं मे स्यादा
त्महत्या दुरत्यया ॥ १८ ॥ दुःखितश्च पिता मे स्याज्जननी चातिदुःखिता ॥ दैवस्तुष्टो भवेत्कामं दृष्ट्वा मां त्यक्तजीवितम् ॥ १९ ॥
सर्वः प्रमुदितश्च स्यान्मत्क्षये नात्र संशयः ॥ उपकारः प्रियायाः कः परलोके भवेदपि ॥ २० ॥ मृते मय्यात्मघातेन विरहात्पी
डितेऽपि च ॥ परलोके प्रिया साऽपि न मे स्यादात्मघातिनः ॥ २१ ॥ एतदर्थं मृते दोषा मयि नैवामृते पुनः ॥
विमृश्यैवं रुरुस्तत्र स्नात्वाऽऽचम्य शुचिः स्थितः ॥ २२ ॥ अब्रवीद्वचनं कृत्वा जलं पाणावसौ मुनिः ॥ यन्मया सुकृतं किंचि
त्कृतं देवार्चनादिकम् ॥ २३ ॥ गुरवः पूजिता भक्त्या हुतं जप्तं तपः कृतम् ॥ अधीतास्त्वखिला वेदा गायत्री संस्कृता यदि
॥ २४ ॥ रविराराधितस्तेन संजीवतु मम प्रिया ॥ यदि जीवेन्न मे कांता त्यजे प्राणानहं ततः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा तज्जलं भूमौ
चिक्षेपाराध्य देवताः ॥ राजोवाच ॥ एवं विलपतस्तस्य भार्यया दुःखितस्य च ॥२६॥ देवदूतस्तदाऽभ्येत्य वाक्यमाह रुरुं ततः ॥
देवदूत उवाच ॥ मा कार्षीः साहसं ब्रह्मन्कथं जीवेन्मृता प्रिया ॥ २७ ॥

तदर्थं कर्माचरितवतस्तद्वासनया तत्फलं भवति नात्मघातिनस्तस्य त्वेतदर्थमेतन्मृताप्रियाप्रयोजनायाधोगतेरेव श्रवणादित्यर्थः ॥ २१ ॥ तस्मान्मयि मृते दोषा एव भवे
युर्नामृते ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ देवदूत इति ॥ सर्वपुण्यकर्मणः शपथे कृते सति देवेनेश्वरेण बोधनार्थं प्रेषितो दूतोऽयं देवदूत इति बोध्यम् ॥२७॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१॥ ३२ ॥ स्वर्गलोकात्समागत इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रेषयामासेति ॥

गतायुरेषा सुश्रोणी गंधर्वाप्सरसोः सुता ॥ अन्यां कामय चार्वंगीं मृतेयं चाविवाहिता ॥ २८ ॥ किं रोदिषि सुदुर्बुद्धे का प्रीतिस्तेऽनया सह ॥ रुरुरुवाच ॥ देवदूत न चान्यां वै वरिष्याम्यहमंगनाम् ॥ २९ ॥ यदि जीवेन्न जीवेद्वा मर्तव्यं चाधुना मया ॥ राजोवाच ॥ विदित्वेति हठं तस्य देवदूतो मुदाऽन्वितः ॥ ३० ॥ उवाच वचनं तथ्यं सत्यं चातिमनोहरम् ॥ उपायं शृणु विप्रेंद्र विहितं यत्सुरैः पुरा ॥३१॥ आयुषोऽर्धप्रदानेन जीवयाशु प्रमद्वराम् ॥ रुरुरुवाच ॥ आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यायै नात्र संशयः॥३२॥ अद्य प्रत्यावृतप्राणा प्रोत्तिष्ठतु मम प्रिया ॥ विश्वावसुस्तदा तत्र विमानेन समागतः ॥३३ ॥ ज्ञात्वा पुत्रीं मृतां चाशु स्वर्गलोकात्प्रमद्वराम् ॥ ततो गंधर्वराजश्च देवदूतश्च सत्तमः ॥ ३४॥ धर्मराजमुपेत्येदं वचनं प्रत्यभाषताम् ॥ धर्मराज रुरोः पत्नी सुता विश्वावसोस्तथा ॥ ३५ ॥ मृता प्रमद्वरा कन्या दष्टा सर्पेण चाधुना ॥ सा रुरोरायुषोऽर्धेन मर्तुकामस्य सूर्यज ॥ ३६ ॥ समुत्तिष्ठतु तन्वंगी व्रतचर्याप्रभावतः ॥ धर्म उवाच ॥ विश्वावसुसुतां कन्यां देवदूत यदीच्छसि ॥ ३७ ॥ उत्तिष्ठत्वायुषोऽर्धेन रुरुं गत्वा त्वमर्पय ॥ राजोवाच ॥ एवमुक्तस्ततो गत्वा जीवयित्वा प्रमद्वराम् ॥३८॥ रुरोः समर्पयामास देवदूतस्त्वरान्वितः ॥ ततः शुभेऽह्नि विधिना रुरुणाऽपि विवाहिता ॥ ३९ ॥ इत्थं चोपाययोगेन मृताऽप्युज्जीविता तदा ॥ उपायस्तु प्रकर्तव्यः सर्वथा शास्त्रसंमतः ॥ ४० ॥ मणिमंत्रौषधीभिश्च विधिवत्प्राणरक्षणे ॥ इत्युक्त्वा सचिवान्राजा कल्पयित्वा सुरक्षकान् ॥ ४१ ॥ कारयित्वाऽथ प्रासादं सप्तभूमिकमुत्तमम् ॥ आरुरोहोत्तरासूनुः सचिवैः सह तत्क्षणम् ॥ ४२ ॥ मणिमंत्रधराः शूराः स्थापितास्तत्र रक्षणे ॥ प्रेषयामास भूपालो मुनिं गौरमुखं ततः ॥ ४३ ॥ प्रसादार्थं सेवकस्य क्षमस्वेति पुनःपुनः ॥ ब्राह्मणान्सिद्धमंत्रज्ञान्रक्षणार्थमितस्ततः ॥ ४४ ॥

येन मुनिना शापो दत्तस्तं मुनिं प्रति सेवकस्य मम प्रसादार्थं पुनःपुनः क्षमस्वेति प्रार्थयितुं गौरमुखं मुनिं प्रेषयामासेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ ब्राह्मणानिति ॥ इतस्ततो

यत्रकुत्रचिद्विद्यमानान् सिद्धमंत्रज्ञान् रक्षणार्थमानिनायेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वातोऽपीति ॥ विनिवार्यते सेवकैरन्यस्य प्रवेशे तत्र का वार्तेति भावः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वितीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ अष्टाधिकैः षष्टिपद्यैस्तक्षकद्विजयोः कथाम् ॥ समाप्य तक्षकेणाथो राजा मृत इतीर्यते ॥ १ ॥ तस्मिन्नेव दिने इति ॥ यस्मिन्दिने कश्यपो गृहान्निर्गतस्तस्मिन्नेवेत्यर्थः ॥ पुरुषोत्तमः पुरुषाकृतिः सन् इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अपज्वरं

मंत्रिपुत्रः स्थितस्तत्र स्थापयामास दंतिनः ॥ न कश्चिदारुहेत्तत्र प्रासादे चातिरक्षिते ॥ ४५ ॥ वातोऽपि न चरेत्तत्र प्रवेशे विनिवार्यते ॥ भक्ष्यभोज्यादिकं राजा तत्रस्थश्च चकार सः ॥४६॥ स्नानसंध्यादिकं कर्म तत्रैव विनिवर्त्य च ॥ राजकार्याणि सर्वाणि तत्रस्थश्चाकरोन्नृपः ॥४७॥ मंत्रिभिः सह संमंत्र्य गणयन्दिवसानपि॥ कश्चिच्च कश्यपो नाम ब्राह्मणो मंत्रिसत्तमः ॥४८॥ शुश्राव च तथा शापं प्राप्तं राज्ञा महात्मना ॥ स धनार्थी द्विजश्रेष्ठः कश्यपः समचिंतयत् ॥४९॥ व्रजामि तत्र यत्रास्ते शप्तो राजा द्विजेन ह ॥ इति कृत्वा मतिं विप्रः स्वगृहान्निःसृतः पथि ॥५०॥ कश्यपो मंत्रविद्विद्वान्धनार्थी मुनिसत्तमः ॥५१॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ सूत उवाच ॥ तस्मिन्नेव दिने नाम्ना तक्षकस्तं नृपोत्तमम् ॥ शप्तं ज्ञात्वा गृहात्तूर्णं निःसृतः पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥ वृद्धब्राह्मणवेषेण तक्षकः पथि निर्गतः ॥ अपश्यत्कश्यपं मार्गे व्रजंतं नृपतिं प्रति ॥ २ ॥ तमपृच्छत्पन्नगोऽसौ ब्राह्मणं मंत्रवादिनम् ॥ क्व भवांस्त्वरितो याति किं च कार्यं चिकीर्षति ॥३॥ कश्यप उवाच ॥ परीक्षितं नृपश्रेष्ठं तक्षकश्च प्रधक्ष्यति ॥ तत्राहं त्वरितो यामि नृपं कर्तुमपज्वरम् ॥४॥ मंत्रोऽस्ति मम विप्रेंद्र विषनाशकरः किल ॥ जीवयिष्याम्यहं तं वै जीवितव्येऽधुना किल ॥५॥ तक्षक उवाच ॥ अहं स पन्नगो ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम् ॥ निवर्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम् ॥ ६ ॥ कश्यप उवाच ॥ अहं दष्टं त्वया सप नृपं शप्तं द्विजेन वै ॥ जीवयिष्याम्यसंदेहं कामं मंत्रबलेन वै ॥ ७ ॥

शांतम् ॥ ४ ॥ जीवितव्ये आयुष्ये सति ॥ तदभावे ब्रह्मणाऽपि जीवयितुमशक्यत्वादिति ॥ ५ ॥ अहं स इति ॥ यस्य विषं नाशयितुमिच्छसि सोऽहं तक्षकोऽस्मि राजानमधुनैव धक्ष्यामि भस्मसात्करिष्यामि ॥ ६ ॥ असंदेहं मृतशरीरम् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ न्यग्रोधं वटम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ नगं वृक्षम् ॥ १४ ॥ किमर्थमिति ॥ किं धनलोभार्थमित्थं प्रयासं करोषि अथवा प्रतिष्ठार्थमित्यर्थः ॥
॥ १५ ॥ हे पन्नग नृपतिं शप्तं मत्वा विद्यया संजीविन्या नृपसत्तममुपकर्तुं वित्तार्थं च गृहादहं निःसृत इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ सकामोऽहमिति ॥ अतस्तव गमनादहं

तक्षक उवाच ॥ यदि त्वं जीवितुं यासि मया दष्टं नृपोत्तमम् ॥ मंत्रशक्तिबलं विप्र दर्शय त्वं ममानघ॥८॥धक्ष्याम्येनं च न्यग्रोधं
विषदंष्ट्राभिरद्य वै ॥ कश्यप उवाच ॥ जीवयिष्ये त्वया दष्टं दग्धं वा पन्नगोत्तम ॥ ९ ॥ सूत उवाच ॥ अदशत्पन्नगो वृक्षं भस्म
साच्च चकार तम् ॥ उवाच कश्यपं भूयो जीवयैनं द्विजोत्तम ॥ १० ॥ दृष्ट्वा भस्मीकृतं वृक्षं पन्नगेन विषाग्निना ॥ सर्वं भस्म
समाहृत्य कश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥ पश्य मंत्रबलं मेऽद्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तम ॥ जीवयाम्यद्य वृक्षं वै पश्यतस्ते महाविष
॥१२॥ इत्युक्त्वा जलमादाय कश्यपो मंत्रवित्तमः ॥ सिषेच भस्मराशिं तं मंत्रितेनैव वारिणा ॥ १३ ॥ तद्वारिसेचनाज्जातो न्यग्रोधः
पूर्ववच्छुभः ॥ विस्मयं तक्षकः प्राप्तो दृष्ट्वा तं जीवितं नगम् ॥ १४ ॥ तमाह कश्यपं नागः किमर्थं ते परिश्रमः ॥ संपादयामि तं
कामं ब्रूहि वाडव वांछितम् ॥१५॥ कश्यप उवाच ॥ वित्तार्थी नृपतिं मत्वा शप्तं पन्नग निःसृतः ॥ गृहादहं चोपकर्तुं विद्यया नृप
सत्तमम् ॥ १६ ॥ तक्षक उवाच ॥ वित्तं गृहाण विप्रेंद्र यावदिच्छसि पार्थिवात् ॥ ददामि स्वगृहं याहि सकामोऽहं भवाम्यतः
॥ १७ ॥ सूत उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कश्यपः परमार्थवित् ॥ चिंतयामास मनसा किं करोमि पुनःपुनः ॥१८॥ धनं गृहीत्वा
स्वगृहं प्रयामि यद्यहं पुनः ॥ भविष्यति न मे कीर्तिर्लोके लोभसमाश्रयात् ॥१९॥ जीवितेऽथ नृपश्रेष्ठे कीर्तिः स्यादचला मम ॥
धनप्राप्तिश्च बहुधा भवेत्पुण्यं च जीवनात् ॥ २० ॥ रक्षणीयं यशः कामं धिग्धनं यशसा विना ॥ सर्वस्वं रघुणा पूर्वं दत्तं विप्राय
कीर्तये ॥ २१ ॥ हरिश्चंद्रेण कर्णेन कीर्त्यर्थं बहुविस्तरम् ॥ उपेक्षेयं कथं भूपं दह्यमानं विषाग्निना॥ २२॥

सकामः पूर्णकामो भवामि भविष्यामीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ राजानं न गत्वा तक्षकान्मध्ये एव धनग्रहणे धनं तु लब्धं परंतु राजसंजीवनजन्या महती कीर्तिर्न स्यात्
॥ १९ ॥ गमने तु फलत्रयं भविष्यतीत्याह ॥ जीवितेऽथेति ॥ २० ॥ २१ ॥ उपेक्षेयं कथमुपेक्षां कुर्यामहम् ॥ २२ ॥

मया धार्मिके राज्ञि जीविते सर्वजनसुखं स्यादित्यपि महाफलम् ॥ अजीविते तु दोषप्राप्तिश्च फलम् ॥ २३ ॥ अहो धनलोभेन दुष्टेनानेन धार्मिको राजा न रक्षितः प्रजाश्च नाशिता इत्यपकीर्तिः स्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति विचार्याधुना मया किं कर्तव्यमिति निश्चेतुं योगजज्ञानेन ध्यानं कृतवांस्तस्मिंश्च ध्याने गतायुषं नृपतिं

जीवितेऽद्य मया राज्ञि सुखं सर्वजनस्य च ॥ अराजके प्रजानाशो भविता नात्र संशयः ॥ २३ ॥ प्रजानाशस्य पापं मे भविष्यति मृते नृपे ॥ अपकीर्तिश्च लोकेषु धनलोभाद्भविष्यति ॥ २४ ॥ इति संचिंत्य मनसा ध्यानं कृत्वा स कश्यपः ॥ गतायुषं च नृपतिं ज्ञातवान्बुद्धिमत्तरः ॥ २५ ॥ आपन्नमृत्युं राजानं ज्ञात्वा ध्यानेन कश्यपः ॥ गृहं ययौ स धर्मात्मा धनमादाय तक्षकात् ॥ २६ ॥ निवर्त्य कश्यपं सर्पः सप्तमे दिवसे नृपम् ॥ हंतुकामो जगामाशु नगरं नागसाह्वयम् ॥ २७ ॥ शुश्राव नगरस्यांते प्रासादस्थं परीक्षितम् ॥ मणिमंत्रौषधैः कामं रक्ष्यमाणमतंद्रितम् ॥ २८ ॥ चिंताविष्टस्तदा नागो विप्रशापभयाकुलः ॥ चिंतयामास योगेन प्रविशेयं गृहं कथम् ॥ २९ ॥ वंचयामि कथं चैनं राजानं पापकारिणम् ॥ विप्रशापाद्धतं मूढं विप्रपीडाकरं शठम् ॥ ३० ॥ पांडवानां कुले जातः कोऽपि नैतादृशो भवेत् ॥ तापसस्य गले येन मृतः सर्पो निवेशितः ॥ ३१ ॥ कृत्वा विगर्हितं कर्म जानन्कालगतिं नृपः ॥ रक्षकान्भवने कृत्वा प्रासादमभिगम्य च ॥ ३२ ॥ मृत्युं वंचयते राजा वर्ततेऽद्य निराकुलः ॥ तं कथं धक्षयिष्यामि विप्रवाक्येन चोदितः ॥ ३३ ॥ न जानाति च मंदात्मा मरणे ह्यनिवर्तनम् ॥ तेनासौ रक्षकान्स्थाप्य सौधारूढोऽद्य मोदते ॥ ३४ ॥ यदि वै विहितो मृत्युर्दैवेनामिततेजसा ॥ स कथं परिवर्तेत कृतैर्यत्नैस्तु कोटिभिः ॥ ३५ ॥ पांडवस्य च दायादो जानन्मृत्युं गतं नृपः ॥ जीवने मतिमास्थाय स्थितः स्थाने निराकुलः ॥ ३६ ॥ दानपुण्यादिकं राजा कर्तुमर्हति सर्वथा ॥ धर्मेण हन्यते व्याधिर्येनाऽऽयुः शाश्वतं भवेत् ॥ ३७ ॥

ज्ञातवान् ॥ २५ ॥ २६ ॥२७॥२८॥ विप्रशापभयाकुल इति ॥ यदि राजा मया न दश्यते तदा राजशापदाता ब्राह्मणो मां शपेदिति भयाकुल इत्यर्थः ॥ योगेन केनोपायेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥३४ ॥३५॥ मृत्युं गतं नष्टमिति जानन् ॥ जीवने मतिं बुद्धिमास्थायेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ भवेदिति हेतोरित्यर्थः॥३७॥

इति यद्येतस्य मनसि नो चेत्तर्हि मृत्युविधिमासन्नमृत्योर्यो विधिस्तं कृत्वा स्नानदानादिक्रियाः कृत्वा स्वर्गलोकाय स्वर्गलोकं गंतुं मरणं प्रतीक्षते ॥ अन्यथा स्नानादि
क्रियाऽभावे मरणं नरकाय भवेदिति भयान्न च तथाऽयं करोति तस्मान्मृत्युं जितवानहमिति जानातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ द्विजपीडाकृतं पापमस्य जातं तथा विप्रशा

नोचेन्मृत्युविधिं कृत्वा स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥ मरणं स्वर्गलोकाय नरकायान्यथा भवेत्॥३८॥द्विजपीडाकृतं पापं पृथग्वाऽस्य
च भूपतेः ॥ विप्रशापस्तथा घोर आसन्ने मरणे किल ॥ ३९ ॥ न कोऽपि ब्राह्मणः पार्श्वे य एवं प्रतिबोधयेत् ॥ वेधसा विहितो
मृत्युरनिवार्यस्तु सर्वथा ॥ ४० ॥ इति संचिंत्य सर्पोऽसौ स्वान्नागान्निकटे स्थितान् ॥ कृत्वा तापसवेषांस्तान्प्राहिणोत्सुभुजंग
मान् ॥ ४१ ॥ फलमूलादिकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः ॥ स्वयं च कीटरूपेण फलमध्ये ससार ह ॥ ४२ ॥ निर्गतास्ते तदा
नागाः फलान्यादाय सत्वराः ॥ ते राजभवनं प्राप्य स्थिताः प्रासादसन्निधौ ॥ ४३ ॥ रक्षकास्तापसान्दृष्ट्वा पप्रच्छुस्तच्चिकी
र्षितम् ॥ ऊचुस्ते भूपतिं द्रष्टुं प्राप्ताः स्मोऽद्य तपोवनात् ॥ ४४ ॥ अभिमन्युसुतं वीरं कुलार्कं चारुदर्शनम् ॥ परिवर्धयितुं प्राप्ता
मंत्रैराथर्वणैस्तथा ॥ ४५ ॥ निवेदयध्वं राजानं दर्शनार्थागतान्मुनीन् ॥ कृत्वाऽभिषेकान्यास्यामो दत्त्वा मिष्टफलानि च ॥ ४६ ॥
भारतानां कुले क्वाऽपि न दृष्टा द्वाररक्षकाः ॥ न श्रुतं तापसानां तु राज्ञोऽसंदर्शनं किल ॥ ४७ ॥ आरोहामो वयं तत्र यत्र
राजा परीक्षितः ॥ आशीर्भिर्वर्धयित्वैनं दत्ताज्ञाः प्रव्रजामहे ॥ ४८ ॥ सूत उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तेषां तापसानां तु रक्षकाः ॥
प्रत्यूचुस्तान्द्विजान्मत्वा निदेशं भूपतेर्यथा ॥४९॥ नाद्य वो दर्शनं विप्रा राज्ञः स्यादिति नो मतिः ॥ श्वः सर्वतापसैरत्र त्वागंतव्यं
नृपालये ॥ ५० ॥ अनारोहस्तु प्रासादो विप्राणां मुनिसत्तमाः ॥ विप्रशापभयाद्राज्ञा विहितोऽस्ति न संशयः ॥ ५१ ॥ तदो
चुस्तानथो विप्राः फलमूलजलानि च ॥ विप्राशिषश्च राज्ञेऽथ ग्राहयंतु सुरक्षकाः ॥ ५२ ॥

पोऽपि जातस्तावुभावप्यासन्नमरणे एव भवतो नान्यथा तस्मादयमासन्नमरण इत्यर्थः ॥ इदं स्वयं न जानात्येतादृशो मूढोऽयमिति भावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
गृह्येति ल्यबंतमार्षं संगृह्येत्यर्थः ॥ ससार गतवान् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ राज्ञः असंदर्शनमिति च्छेदः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ किं कार्यमिति पृच्छध्वं प्रातरागमनं युष्माकं भवत्विति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥५९॥ न मे भयमिति ॥ सप्तमदिवसस्यास्तं गते सवितरि तक्षकस्याभावेन तक्षकविषजन्यमरणभयस्य गतत्वादिति भावः ॥ ६० ॥ अथ ब्राह्मणशापसार्थक्याय ग्रीवायामेनं कीटं स्थापयामि स च मां दशतु तेन दष्टे सति तक्षकसदृशकीटदंशनेनापि यथाकथंचिद्ब्राह्मणवाक्यसार्थक्यं भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह अंगीकरोमीति ॥ ब्राह्मणवाक्यनैरर्थक्याभावायेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ अस्तं याते

ते गत्वा नृपतिं प्रोचुस्तापसानागताञ्जनाः ॥ राजोवाचाऽऽनयध्वं वै फलमूलादिकं च यत् ॥ ५३ ॥ पृच्छध्वं तापसान्कार्यं प्रातरागमनं पुनः ॥ प्रणामं कथयध्वं मे नाद्य संदर्शनं मम ॥ ५४ ॥ ते गत्वाऽथ समादाय फलमूलादिकं च यत् ॥ राज्ञे समर्पयामासुर्बहुमानपुरःसरम् ॥ ५५ ॥ गतेषु तेषु नागेषु विप्रवेषावृतेषु च ॥ फलान्यादाय राजाऽसौ सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ सुहृदो भक्षयंत्वद्य फलान्येतानि सर्वशः ॥ अद्म्यहं चैकमेतद्वै फलं विप्रार्पितं महत् ॥ ५७ ॥ इत्युक्त्वा तत्फलं दत्त्वा सुहृद्भ्यश्चोत्तरासुतः ॥ करे कृत्वा फलं पक्वं ददार नृपतिः स्वयम् ॥ ५८ ॥ विदारितं फलं राज्ञा तत्र क्रिमिरभूदणुः ॥ स कृष्णनयनस्ताम्रो दृष्टो भूपतिना स्वयम् ॥ ५९ ॥ तं दृष्ट्वा नृपतिः प्राह सचिवान्विस्मितानथ ॥ अस्तमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम् ॥ ६० ॥ अंगीकरोमि तं शापं कृमिको मां दशत्वयम् ॥ एवमुक्त्वा स राजेंद्रो ग्रीवायां संन्यवेशयत् ॥ ६१ ॥ अस्तं याते दिवानाथे धृतः कंठेऽथ कीटकः ॥ तक्षकस्तु तदा जातः कालरूपो भयानकः ॥ ६२ ॥ राजा संवेष्टितस्तेन दष्टश्चापि महीपतिः ॥ मंत्रिणो विस्मयं प्राप्ता रुरुदुर्भृशदुःखिताः ॥ ६३ ॥ घोररूपमहिं वीक्ष्य दुद्रुवुस्ते भयार्दिताः ॥ चुक्रुशू रक्षकाः सर्वे हाहाकारो महानभूत् ॥६४॥ वेष्टितो भोगिभोगेन विनष्टबहुपौरुषः ॥ नोवाच नृपतिः किंचिन्न चचालोत्तरासुतः ॥६५॥ उत्थिताऽग्निशिखा घोरा विषजा तक्षकाननात् ॥ प्रजज्वाल नृपं त्वाशु गतप्राणं चकार ह ॥ ६६ ॥

इति ॥ अस्तगमनसमये एवेति भावः ॥ तथाच दैवेव मरणेन ब्राह्मणशापो यथार्थो जात इति बोध्यम् ॥ अंगीकरोमीत्यनेन राज्ञ उन्मादश्च ध्वनितः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ न चचाल धैर्यादिति शेषः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वितीयस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ सार्धपंचाधिकैः षष्टिपद्यैश्च जनमेजयः ॥ सर्पसत्रे कृतोद्योग आस्तीकेन निवारितः ॥ १ ॥ गतप्राणामिति ॥ १ ॥ प्रथमं दुर्मरणेन मृतस्यामंत्रकं दाहमाह ॥ गंगातीरे इति ॥ पश्चात्पालाशविधिना अगुरुचंदनकाष्ठयुक्तायां चितायामध्यरोपयन्

हत्वाऽऽशु जीवितं राज्ञस्तक्षको गगने गतः ॥ जगद्दग्धं तु कुर्वाणं ददृशुस्तं जना इह ॥ ६७ ॥ स पपात गतप्राणो राजा दग्ध इव द्रुमः ॥ चुक्रुशुश्च जनाः सर्वे मृतं दृष्ट्वा नराधिपम् ॥६८॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे परीक्षिन्मरणं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ सूत उवाच ॥ गतप्राणं तु राजानं बालं पुत्रं समीक्ष्य च ॥ चक्रुश्च मंत्रिणः सर्वे परलोकस्य सत्क्रियाः ॥ १ ॥ गंगातीरे दग्धदेहं भस्मप्रायं महीपतिम् ॥ अगुरुभिश्चाभियुक्तायां चितायामध्यरोपयन् ॥२॥ दुर्मरेण मृतस्यास्य चक्रुश्चैवौर्ध्वदेहिकीम् ॥ क्रियां पुरोहितास्तस्य वेदमंत्रैर्विधानतः ॥३॥ ददुर्दानानि विप्रेभ्यो गाः सुवर्णं यथोचितम् ॥ अन्नं बहुविधं तत्र वस्त्राणि विविधानि च ॥ ४ ॥ सुमुहूर्ते सुतं बालं प्रजानां प्रीतिवर्धनम् ॥ सिंहासने शुभे तत्र मंत्रिणः संन्यवेशयन् ॥ ५ ॥ पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं नृपतिं शिशुम् ॥ जनमेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम् ॥ ६ ॥ धात्रेयी शिक्षयामास राजचिह्नानि सर्वशः ॥ दिने दिने वर्धमानः स बभूव महामतिः ॥ ७ ॥ प्राप्ते चैकादशे वर्षे तस्मै कुलपुरोहितः ॥ यथोचितां ददौ विद्यां जग्राह स यथोचिताम् ॥८॥ धनुर्वेदं कृपः पूर्णं ददावस्मै सुसंस्कृतम् ॥ अर्जुनाय यथा द्रोणः कर्णाय भार्गवो यथा ॥९॥ संप्राप्तविद्यो बलवान्बभूव दुरतिक्रमः ॥ धनुर्वेदे तथा वेदे पारगः परमार्थवित् ॥ १० ॥ धर्मशास्त्रार्थकुशलः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ चकार राज्यं धर्मात्मा पुरा धर्मसुतो यथा ॥ ११ ॥ ततः सुवर्णवर्माक्षो राजा काशिपतिः किल ॥ वपुष्टमां शुभां कन्यां ददौ परीक्षिताय च ॥ १२ ॥ स तां प्राप्यासितापांगीं मुमुदे जनमेजयः ॥ काशिराजसुतां कांतां प्राप्य राजा यथा पुरा ॥ १३ ॥

स्थापितवंत इत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्र पालाशविधौ हेतुमाह दुर्मरेणेति ॥ मरणं मरो दुर्मरो दुर्मृतिस्तेन मृतस्यौर्ध्वदेहिकाः क्रियाः समंत्रकाश्चक्रुरित्यर्थः ॥३॥४॥५॥६॥७॥ ददौ विद्यां गायत्रीं क्षत्रियजातेस्तस्मिन्काले व्रतबंधस्य सत्त्वात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तथा वेदे स्वशाखायाम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥१४॥१५॥१६॥तक्षकेण परिक्लिष्ट इति॥वैरस्य तक्षकेण कृतस्यापचितिं प्रतिक्रियामुत्तंकस्य गुरोः पत्न्या राजपत्नीकुंडलाऽऽनयनार्थमुत्तंके प्रेषिते स चोत्तंको राजपत्नीं प्रार्थ
यित्वा तया दत्ते कुंडले संगृह्य मार्गमध्ये क्वचित्सरसि कुंडले तीरे स्थापयित्वा स्नानार्थमुत्ततार तस्मिन्नेव समये तक्षकोऽप्यागत्य कुंडले अपहृतवानंतरं महताऽऽयासेन ते
कुण्डले उत्तंकेन लब्धे तद्दिनात्तक्षकेण सहोत्तंकस्य वैरमासीदिति कथा महाभारते प्रसिद्धा ॥ १७ ॥ परीक्षितसुतो जनमेजयः कुर्यादिति मत्वा तं नृपं समुपागतः सन्

विचित्रवीर्यो मुमुदे सुभद्रां च यथाऽर्जुनः ॥ विजहार महीपालो वनेषूपवनेषु च ॥१४॥ तया कमलपत्राक्ष्या शच्या शतक्रतुर्यथा ॥
प्रजास्तस्य सुसंतुष्टा बभूवुः सुखलालिताः ॥ १५ ॥ मंत्रिणः कर्मकुशलाश्चक्रुः कार्याणि सर्वशः ॥ एतस्मिन्नेव काले तु मुनिरुत्तं
कनामकः॥१६॥तक्षकेण परिक्लिष्टो हस्तिनापुरमभ्यगात् ॥ वैरस्यापचितिं कोऽस्य प्रकुर्यादिति चिंतयन् ॥१७॥ परीक्षितसुतं मत्वा
तं नृपं समुपागतः ॥ कार्याकार्यं न जानासि समये नृपसत्तम ॥१८॥ अकर्तव्यं करोष्यद्य कर्तव्यं न करोषि च ॥ किं त्वां संप्रार्थ
याम्यद्य गतामर्षं निरुध्य मम ॥१९॥ अवैरज्ञमतंत्रज्ञं बालचेष्टासमन्वितम् ॥ जनमेजय उवाच ॥ किं वैरं न मया ज्ञातं न किं प्रति
कृतं मया॥२०॥ तद्वद त्वं महाभाग करोमि यदनंतरम् ॥उत्तंक उवाच ॥ पिता ते निहतो भूप तक्षकेण दुरात्मना ॥२१॥ मंत्रिण
स्त्वं समाहूय पृच्छस्व पितृनाशनम् ॥ सूत उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा पप्रच्छ मंत्रिसत्तमान् ॥ २२ ॥ ऊचुस्ते द्विजशापेन
दष्टः सर्पेण वै मृतः ॥ जनमेजय उवाच ॥ शापोऽत्र कारणं राज्ञः शप्तस्य मुनिना किल ॥ २३ ॥ तक्षकस्य तु को दोषो ब्रूहि मे
मुनिसत्तम ॥ उत्तंक उवाच ॥ तक्षकेण धनं दत्त्वा कश्यपः किन्निवारितः ॥ २४ ॥ न स किं तक्षको वैरी पितृहा तव भूपते ॥
भार्या रुरोः पुरा भूप दष्टा सर्पेण सा मृता ॥२५॥

बभाषे इति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अतंत्रज्ञमशास्त्रज्ञं नहि शास्त्रज्ञः सन् पितृशत्रोः क्षयं न कुर्यादित्यर्थः ॥ किं वैरमिति ॥ यद्भवता वैरमुच्यते तत्किमिति वद न
तन्मया ज्ञातमस्तीत्यर्थः ॥ न किं प्रतिकृतमिति ॥ वैरं ज्ञात्वा मया न तत्प्रतिकृतमिति नैवास्तीत्यर्थः । तथाऽस्ति चेत्तदपि वदेत्यर्थः ॥ २० ॥ करोमि करिष्यामि ॥
वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ शापेन मृतत्य दोषस्तक्षके नैव संभवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ ब्राह्मणशापात्तक्षकेण दंशः कर्तव्यः ॥ संजीवयिता कश्यपो
ब्राह्मणो धनं दत्त्वा किमिति निवारितः ॥ न च तदभावे तस्य काचित्क्षतिरभूत्तस्मात्स एव तस्यापराध इत्यर्थः ॥ इत्थमपराधे स तक्षको वैरी तव पितृहा न

किमिति वदेत्याह न स किमिति ॥ नन्वेतादृशापराधिनः शिक्षा केन कृतेति चेत्तत्राऽऽह भार्योंति ॥ २५ ॥ २६ ॥ हन्मि हनिष्यामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ डुंडुभमजगरम्॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ते तुभ्यं नापराध्नोमि द्रोहं करोमि ॥ ३० ॥ इयमिति ॥ सर्पजातिर्हंतव्येत्येवंरूपेत्यर्थः ॥ दंशकसर्पविषये सा प्रतिज्ञा तवास्ति नाहं दंशक इत्याह

अविवाहिता तु मुनिना जीविता च पुनः प्रिया ॥ रुरुणाऽपि कृता तत्र प्रतिज्ञा चातिदारुणा ॥ २६ ॥ यंयं सर्पं प्रपश्यामि तं तं
हन्म्यायुधेन वै ॥ एवं कृत्वा प्रतिज्ञां स शस्त्रपाणी रुरुस्तदा ॥ २७ ॥ व्यचरत्पृथिवीं राजन्निघ्नन्सर्पान्यतस्ततः ॥ एकदा स वने
घोरं डुंडुभं जरसाऽन्वितम् ॥ २८ ॥ अपश्यद्दंडमुद्यम्य हंतुं तं समुपाययौ ॥ अभ्यहन्रुषितो विप्रस्तमुवाचाथ डुंडुभः ॥२९॥ नाप
राध्नोमि ते विप्र कस्मान्मामभिहंसि वै ॥ रुरुरुवाच ॥ प्राणप्रिया मे दयिता दष्टा सर्पेण सा मृता ॥ ३० ॥ प्रतिज्ञेयं तदा सर्प
दुःखितेन मया कृता ॥ डुंडुभ उवाच ॥ नाहं दशामि तेऽन्ये वै ये दशंति भुजंगमाः ॥ ३१ ॥ शरीरसमयोगेन न मां हिंसितुम
र्हसि ॥ उत्तंक उवाच ॥ श्रुत्वा तां मानुषीं वाणीं सर्पेणोक्तां मनोहराम् ॥ ३२ ॥ रुरुः पप्रच्छ कोऽसि त्वं कस्माड्डुंडुभतां गतः ॥
सर्प उवाच ॥ ब्राह्मणोऽहं पुरा विप्र सखा मे खगमाभिधः ॥ ३३ ॥ विप्रो धर्मभृतां श्रेष्ठः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ स मया वंचितो
मौर्ख्यात्सर्पं कृत्वा च तार्णकम् ॥ ३४ ॥ भयं च प्रापितोऽत्यर्थमग्निहोत्रगृहे स्थितः ॥ तेन भीतेन शप्तोऽहं विह्वलेनातिवेपिना
॥३५॥ भव सर्पो मंदबुद्धे येनाहं धार्षितस्त्वया ॥ मया प्रसादितोऽत्यर्थं सर्पेणासौ द्विजोत्तमः ॥३६॥ मामुवाचाथ तत्क्रोधात्किंचि
च्छांतिमवाप्य च ॥ रुरुस्ते मोचिता शापस्यास्य सर्प भविष्यति ॥ ३७ ॥ प्रमतेस्तु सुतो नूनमिति मां सोऽब्रवीद्वचः ॥ सोऽहं
सर्पो रुरुस्त्वं च शृणु मे परमं वचः ॥ ३८ ॥ अहिंसा परमो धर्मो विप्राणां नात्र संशयः ॥ दया सर्वत्र कर्तव्या ब्राह्मणेन विजा
नता ॥३९॥ यज्ञादन्यत्र विप्रेन्द्र न हिंसा याज्ञिकी मता ॥ उत्तंक उवाच ॥ सर्पयोनेर्विनिर्मुक्तो ब्राह्मणोऽसौ रुरुस्ततः ॥ ४० ॥

नाहमिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ खगमः खेचर इत्यन्वर्थनामा ॥ ३३ ॥ तार्णकं तृणनिर्मितं सर्पं कृत्वा वंचितः ॥ ३४ ॥ मया भयं प्रापित इति तात्पर्यम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ यज्ञादन्यत्र दया कर्तव्या ॥ यज्ञे तु हिंसैव कर्त्तव्या ॥ न सा याज्ञिकी हिंसा हिंसा भवति अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतेरित्याह ॥

यज्ञादन्यत्रेति ॥ ४० ॥ एवं प्रकारेण रुरुणा बाला स्त्री मृता संजीविताऽऽयुषोऽर्धदानेन ततो विवाहिता च ॥ पुनरनंतरं पूर्ववैरमनुस्मरन् सर्पाणां तेन कदनं नाशनं कृतम् ॥ ततः शापांतं कृत्वा हिंसनं परित्यक्तमित्यन्वयः ॥ ४१ ॥ त्वं तु वैरमिति ॥ इदमाश्चर्यं मम भातीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ यावत्तान्न हनिष्यसीति स्वशत्रुनाशने तस्य वासनाया अवशिष्टत्वात्तया वासनया दुर्गतिर्युक्तैव ॥ अंबामखो वक्ष्यमाणो नवरात्रोत्सवः ॥ ४५ ॥ जन्मेजय इति ॥ जन्मनैवातिशुद्धेन शत्रूनेजितवान्यतः ॥ एजृ

कृत्वा तस्य च शापांतं परित्यक्तं च हिंसनम् ॥ विवाहिता तेन बाला मृता संजीविता पुनः ॥ ४१ ॥ कदनं सर्वसर्पाणां कृतं वैरमनुस्मरन् ॥ त्वं तु वैरं समुत्सृज्य वर्तसे पन्नगेष्वथ ॥ ४२ ॥ विमन्युर्भरतश्रेष्ठ पितृघातकरेषु वै ॥ अंतरिक्षे मृतस्तातः स्नानदानविवर्जितः ॥ ४३ ॥ तस्योद्धारं च राजेंद्र कुरु हत्वाऽथ पन्नगान् ॥ पितुर्वैरं न जानाति जीवन्नेव मृतो हि सः ॥ ४४ ॥ दुर्गतिस्ते पितुस्तावद्यावत्तान्न हनिष्यसि ॥ अंबामखमिषं कृत्वा कुरु यत्नं नृपोत्तम ॥ ४५ ॥ सर्पसत्रं महाराज पितुर्वैरमनुस्मरन् ॥ सूत उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्तदा ॥ ४६ ॥ नेत्राभ्यामश्रुपातं च चकारातीव दुःखितः ॥ धिङ् मामस्तु सुदुर्बुद्धेर्वृथा मानकरस्य वै ॥ ४७ ॥ पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीडितः ॥ अद्याहं मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः ॥ ४८ ॥ हत्वा सर्पानसंदिग्धो दीप्यमाने विभावसौ ॥ आहूय मंत्रिणः सर्वान्राजा वचनमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ कुर्वंतु यज्ञसंभारं यथाऽर्हं मंत्रिसत्तमाः ॥ गंगातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः ॥ ५० ॥ कुर्वंतु मंडपं स्वस्थाः शतस्तंभं मनोहरम् ॥ वेदी यज्ञस्य कर्तव्या समाद्य सचिवाः खलु ॥ ५१ ॥ तदंगत्वे विधेयो वै सर्पसत्रः सुविस्तरः ॥ तक्षकस्तु पशुस्तत्र होतोत्तंको महामुनिः ॥ ५२ ॥ शीघ्रमाहूयतां विप्राः सर्वज्ञा वेदपारगाः ॥ सूत उवाच ॥ मंत्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपवाक्यैर्विचक्षणाः ॥ ५३ ॥ यज्ञस्य सर्वसंभारं वेदिं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥ हवने वर्तमाने तु सर्पाणां तक्षको गतः ॥ ५४ ॥ इंद्रं प्रति भयार्तोऽहं त्राहि मामिति चाब्रवीत् ॥ भयभीतं समाश्वास्य स्वासने संनिवेश्य च ॥ ५५ ॥

कंपने धातोर्हि जन्मेजय इति श्रुतः इति वचनात् ॥ शकंध्वादित्वात्पररूपे जन्मेजय इत्यपि साधु ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ मापयित्वेति परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ तदंगत्वे सति तादृशवेद्याद्यङ्गत्वे सति सर्पसत्रो विधेयो नान्यथेत्यर्थः ॥ पुंस्त्वमार्षम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ उत्तंकोऽह्वयत् सेंद्रम् आहूतवान् तक्षकं प्रथमतः पुरोनुवाक्यादिभिर्निमंत्रणं कृत्वेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ वांछितैरिति ॥ वांछितं वृण्वित्युक्तवानित्यर्थः ॥५९॥ ॥६०॥वैशंपायन इति प्रथमांतं छांदसत्वाल्लुप्तविभक्त्यंतम् ॥ ६१ ॥ भारतश्रवणेनापि शांतिर्न जातेति व्यासं पप्रच्छेत्याह । व्यासमिति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ संग्रामे महति रणे॥ रणे सामान्ये ॥ ६४ ॥ मरणं मे पितुर्नाऽभूदिति गृहे वा विधिपूर्वकमित्यनेनान्वोति ॥६५॥ दुर्गतिं गत इति ॥ परीक्षितो दुर्गतिश्च महाभारतेऽप्युक्ता ॥ अपृच्छत्स

ददावभयमत्यर्थं निर्भयो भव पन्नग ॥ तमिंद्रशरणं ज्ञात्वा मुनिर्दत्ताभयं तथा ॥ ५६ ॥ उतंकोऽह्वयदुद्विग्नः सेन्द्रं कृत्वा निमंत्रणम्॥स्मृतस्तदा तक्षकेण यायावरकुलोद्भवः ॥ ५७ ॥ आस्तीको नाम धर्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः ॥ तत्रागत्य मुनेर्बालस्तुष्टाव जनमेजयम् ॥५८॥ राजा तमर्चयामास दृष्ट्वा बालं सुपंडितम् ॥ अर्चयित्वा नृपस्तं तु छंदयामास वांछितैः ॥५९॥ स तु वव्रे महाभाग यज्ञोऽयं विरमत्विति ॥ सत्यबद्धो नृपस्तेन प्रार्थितश्च पुनस्तथा ॥ ६० ॥ होमं निवर्तयामास सर्पाणां मुनिवाक्यतः ॥ भारतं श्रावयामास वैशंपायन विस्तरात् ॥ ६१ ॥ श्रुत्वाऽपि नृपतिः कामं न शांतिमभिजग्मिवान् ॥ व्यासं पप्रच्छ भूपालो मम शांतिः कथं भवेत्॥६२॥ मनोऽतिदह्यते कामं किं करोमि वदस्व मे ॥ पिता मे दुर्भगस्यैव मृतः पार्थसुतात्मजः ॥६३॥ क्षत्रियाणां महाभाग संग्रामे मरणं वरम् ॥ रणे वा मरणं व्यास गृहे वा विधिपूर्वकम्॥६४॥ मरणं न पितुर्मेऽभूदंतरिक्षे मृतोऽवशः ॥ शांत्युपायं वदस्वात्र त्वं च सत्यवतीसुत ॥ ६५ ॥ यथा स्वर्गं व्रजेदाशु पिता मे दुर्गतिं गतः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ सूत उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ उवाच वचनं तत्र सभायां नृपतिं च तम् ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि पुराणं गुह्यमद्भुतम् ॥ पुण्यं भागवतं नाम नानाख्यानयुतं शिवम् ॥ २ ॥

तदा राजा मंत्रिणस्तान्सुदुःखितः ॥ उत्तंकस्यैव सान्निध्ये पितुः स्वर्गगतिं प्रतीति ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वितीयस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ चतुःषष्टिश्लोकवर्यैरास्तीकस्य समुद्भवः ॥ श्रीमद्भागवतस्यापि माहात्म्यमतिकथ्यते ॥ १ ॥ तच्छ्रुत्वेति ॥ भारतादिश्रवणेन मम चित्तशांतिर्न जातेति मम पिता दुर्गतिं गत इति च जन्मेजयवाक्यं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ श्रवणात्कारणमित्यन्वयः ॥ सर्वागमसमुद्धृतं सर्ववेदेभ्यः सारं गृहीत्वा कृतमित्यर्थः ॥ ४ ॥ विघ्नार्थं सर्पसत्रविघ्नार्थम् ॥ ५ ॥ इदं प्रथमत उक्त्वा ऽनंतरं सर्वं पुराणं वदेत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वपूर्वजाः स्ववंशजाः ॥ ७ ॥ ततस्तमाहुरिति ॥ तं जरत्कारुं तत्पितर आहुः येन दारकरणेन नोऽस्माकं तृप्तिः स्यात्तथा कुर्वित्यर्थः ॥ यथाच त्वयि सुते सति वयं स्वर्गे व्रजामस्तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ इत्थं पूर्वजवाक्यं श्रुत्वा जरत्कारुस्तानाह ॥ स तानिति ॥ समानां नाम्ना

अध्यापितं मया पूर्वं शुकायात्मसुताय वै ॥ श्रावयामि नृप त्वां हि रहस्यं परमं मम ॥ ३ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां कारणं श्रवणात्किल ॥ शुभदं सुखदं नित्यं सर्वागमसमुद्धृतम् ॥ ४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ आस्तीकोऽयं सुतः कस्य विघ्नार्थं कथमागतः ॥ प्रयोजनं किमत्रास्य सर्पाणां रक्षणे प्रभो ॥ ५ ॥ कथयैतन्महाभाग विस्तरेण कथानकम् ॥ पुराणं च तथा सर्वं विस्तराद्वद सुव्रत ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ जरत्कारुर्मुनिः शांतो न चकार गृहाश्रमम् ॥ तेन दृष्टा वने गर्ते लंबमानाः स्वपूर्वजाः ॥ ७ ॥ ततस्तमाहुः कुरु[1] पुत्र दारान्यथा च नः स्यात्परमा हि तृप्तिः ॥ स्वर्गं व्रजामः खलु दुःखमुक्ता वयं सदाचारयुते सुते वै ॥ ८ ॥ स तानुवाचाथ लभे समानाम याचितां चातिवशानुगां च ॥ तदा गृहारंभमहं करोमि ब्रवीमि तथ्यं मम पूर्वजा वै ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा ताञ्जरत्कारुर्गतस्तीर्थान्प्रति द्विजः ॥ तदैव पन्नगाः शप्ता मात्राऽग्नौ निपतंत्विति ॥ १० ॥ कश्यपस्य मुनेः पत्न्यौ कद्रूश्च विनता तथा ॥ दृष्ट्वाऽऽदित्यरथे चाश्वमूचतुश्च परस्परम् ॥ ११ ॥ तं दृष्ट्वा च तदा कद्रूर्विनतामिदमब्रवीत् ॥ किंवर्णोऽयं हयो भद्रे सत्यं प्रब्रूहि मा चिरम् ॥ १२ ॥ विनतोवाच ॥ श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ॥ ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततस्तु विपणावहे ॥ १३ ॥ कद्रूरुवाच ॥ कृष्णवर्णमहं मन्ये हयमेनं शुचिस्मिते ॥ एहि सार्धं मया दिव्यं. दासीभावाय भामिनि ॥ १४ ॥

समानां यस्याः कन्याया नाम मम नाम च समानमेकमस्ति पुनरयाचितां मयाऽप्रार्थितां पुनरतिवशानुगामतिवश्यामेतादृशीं कन्यां यद्यहं लभे प्राप्नुयां तर्हिं गृहारंभं विवाहं करोमि करिष्यामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अग्नौ पतंत्विति मात्रा शप्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥ तत्र का माता कथं वा शप्ता इति सर्ववृत्तांतमाह ॥ कश्यपस्येति ॥ ऊचतुर्वक्ष्यमाणम् ॥ ११ ॥ किं तत्तदाह ॥ तं दृष्ट्वेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ दासीभावायेति ॥ यस्याः पराभवः सा तस्या दासीति दासीभवनाय दिव्यं पणं कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

वालानश्वस्य केशान् ॥ श्यामान् स्वकृष्णशरीरवेष्टनेन ॥१९॥गमिष्यथ पतथेत्यर्थः ॥१६॥ कर्बुरं बहुलकृष्णवर्णकम् ॥ वर्णभोगकैर्नानावर्णविशिष्टस्वशरीरैः ॥१७॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ रविसारथिररुणः ॥ २० ॥ वां गरुडाऽरुणयोः ॥ २१ ॥ वृथा क्षता व्यर्थं खंडिताऽहं सपत्न्या दासी जाता ततो दासीभावादधिकं दुःखं किं ब्रवीमि ॥

सूत उवाच॥कद्रूश्च स्वसुतानाह सर्वान्सर्पान्वशे स्थितान्॥वालाञ्छ्यामान्प्रकुर्वंतु यावंतोऽश्वशरीरके॥१५॥नेति केचन तत्राहुस्तानथा
ऽसौ शशाप ह॥जनमेजयस्य यज्ञे वै गमिष्यथ हुताशनम्॥१६॥अन्ये चक्रुर्हयं सर्पाः कर्बुरवर्णभोगकैः॥ वेष्टयित्वाऽस्य पुच्छन्तु
मातुः प्रियचिकीर्षया॥१७॥ भगिन्यौ च सुसंयुक्ते गत्वा ददृशतुर्हयम्॥ कर्बुरं तं हयं दृष्ट्वा विनता चातिदुःखिता॥१८॥ तदाऽऽज
गाम गरुडः सुतस्तस्या महाबलः॥ स दृष्ट्वा मातरं दीनामपृच्छत्पन्नगाशनः॥१९॥मातः कथं सुदीनाऽसि रुदितेव विभासि मे॥जीव
माने मयि सुते तथाऽन्ये रविसारथौ॥ २० ॥ दुःखिताऽसि ततो वां धिग्जीवितं चारुलोचने॥ किं जातेन सुतेनाथ यदि माता
सुदुःखिता॥ २१ ॥शंस मे कारणं मातः करोमि विगतज्वराम्॥ विनतोवाच॥सपत्न्या दास्यहं पुत्र किं ब्रवीमि वृथा क्षता॥२२॥
वह मां सा ब्रवीत्यद्य तेनाऽस्मि दुःखिता सुत॥ गरुड उवाच॥ वहिष्येऽहं तत्र किल यत्र सा गंतुमुत्सुका॥ २३ ॥ मा शोकं
कुरु कल्याणि निश्चितां त्वां करोम्यहम्॥ व्यास उवाच॥ इत्युक्ता सा गता पार्श्वं कद्रोश्च विनता तदा॥ २४ ॥ दासीभावमपा
कर्तुं गरुडोऽपि महाबलः॥ उवाह तां सपुत्रां वै सिंधोः पारं जगाम ह॥२५॥ गत्वा तां गरुडः प्राह ब्रूहि मातर्नमोऽस्तु ते॥ कथं
मुच्येत मे माता दासीभावादसंशयम्॥ २६ ॥ कद्रूरुवाच॥ अमृतं देवलोकात्त्वं बलादानीय मे सुतान्॥ समर्पय सुताद्याशु मातरं
मोचयाबलाम्॥२७॥ व्यास उवाच इत्युक्तः प्रययौ शीघ्रमिंद्रलोकं महाबलः॥ कृत्वा युद्धं जहाराऽऽशु सुधाकुंभं खगोत्तमः॥२८॥
समानीयामृतं मात्रे वैनतेयः समार्पयत्॥ मोचिता विनता तेन दासीभावादसंशयम्॥ २९ ॥

वृथा कृतेत्यपि पाठः ॥ २२ ॥ वह मामिति ॥ स्वस्कंधे मां स्थापयित्वा यत्र देशे गंतुमिच्छामि तं देशं मां वह प्रापयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ कथं मुच्येत
तद्वदेत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

संजहारापहृतवानित्यर्थः ॥ यदा सर्पाः स्नातुं स्नानं कर्तुं गतास्तदेत्यर्थः ॥ विपतेः पक्षिराजस्य ॥ ३० ॥ लीढा अमृतकुंभस्थानास्थितानां कुशानाममृतद्रवयुक्तत्वबुद्ध्या आस्वादिता जिह्वया ततः कुशानां तीक्ष्णाग्रत्वान्मध्ये जिह्वाः स्फालिताः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ महामुनिरस्तीति शेषः ॥ सनामिकां समाननामिकां जरत्का

अमृतं संजहारेंद्रः स्नातुं सर्पा यदा गताः ॥ दासीभावाद्विनिर्मुक्ता विनता विपतेर्बलात् ॥ ३० ॥ तत्राऽऽस्तीर्णाः कुशास्तैस्तु लीढाः पन्नगनायकैः ॥ द्विजिह्वास्ते सुसंपन्नाः कुशाग्रस्पर्शमात्रतः ॥ ३१ ॥ मात्रा शप्ताश्च ये नागा वासुकिप्रमुखाः शुचा ॥ ब्रह्माणं शरणं गत्वा ते होचुः शापजं भयम् ॥ ३२ ॥ तानाह भगवान्ब्रह्मा जरत्कारुर्महामुनिः ॥ वासुकेर्भगिनीं तस्मै अर्पयध्वं सनामिकाम् ॥ ३३ ॥ तस्यां यो जायते पुत्रः स वस्त्राता भविष्यति ॥ आस्तीक इति नामाऽसौ भविता नात्र संशयः ॥३४॥ वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं ब्रह्मणः शिवम् ॥ वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्वकम् ॥ ३५ ॥ समानां तां मुनिर्ज्ञात्वा जरत्कारुरुवाच तम् ॥ अप्रियं मे यदा कुर्यात्तदा तां संत्यजाम्यहम् ॥३६॥ वाग्बंधं तादृशं कृत्वा मुनिर्जग्राह तां स्वयम् ॥ दत्त्वा च वासुकिः कामं भवनं स्वं जगाम ह ॥३७॥ कृत्वा पर्णकुटीं शुभ्रां जरत्कारुर्महावने ॥ तया सह सुखं प्राप रममाणः परंतप ॥३८॥ एकदा भोजनं कृत्वा सुप्तोऽसौ मुनिसत्तमः ॥ भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी ॥३९॥ न संबोधयितव्योऽहं त्वया कांते कथंचन ॥ इत्युक्त्वा तु गतो निद्रां मुनिस्तां सुदतीं तदा॥४०॥रविरस्तगिरिं प्राप्तः संध्याकाल उपस्थिते॥ किं करोमि न मे शांतिस्त्यजेन्मां बोधितः पुनः ॥४१॥ धर्मलोपभयाद्भीता जरत्कारुरचिंतयत् ॥ नोचेत्प्रबोधयाम्येनं संध्याकालो वृथा व्रजेत् ॥४२॥ धर्मनाशाद्वरं त्यागस्तथाऽपि मरणं ध्रुवम् ॥ धर्महानिर्नराणां हि नरकाय भवेत्पुनः ॥ ४३ ॥ इति संचिंत्य सा बाला तं मुनिं प्रत्यबोधयत् ॥ संध्याकालोऽपि संजात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रत ॥ ४४ ॥

रुनामिकामित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तं वासुकिम् ॥ ३६ ॥ ६७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥४०॥४१ ॥ जरत्कारुर्जरत्कारुमुनेः पत्नी ॥४२ ॥ धर्मनाशापेक्षया मम त्यागं करिष्यति अथवा मम मरणं स्यादिदं वरं न तु धर्मनाश इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तदस्तीति तव भ्रातुर्य इष्टः पुत्रः स तव गर्भेऽस्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ भव्यं कृतं सम्यक् कृतमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ यत्त्वयोक्तं भारतं सकलं श्रुतं दानानि नानाविधानि दत्तानि तथाऽपि मे चित्तशांतिर्न जाता न वा पितुः स्वर्गोऽभूदिति तत्तथैवाऽस्तीत्याह । भारतं सकलमिति ॥ ५३ ॥ अद्याऽप्येभिः कर्मभिरपि त्वया न कुलं पावितम् ॥ अतो मया यदुच्यते त्वत्कल्याणार्थं तच्छृण्वित्यभिप्रायः ॥ ५४ ॥ तत्किं तदाह ॥ देव्याश्चाऽऽयतनमिति ॥

उत्थितोऽसौ मुनिः कोपात्तामुवाच व्रजाम्यहम् ॥ त्वं तु भ्रातृगृहं याहि निद्राविच्छेदकारिणि॥४५॥वेपमानाऽब्रवीद्वाक्यमित्युक्ता मुनिना तदा ॥ भ्रात्रा दत्ता यदर्थं तत्कथं स्यादमितप्रभ ॥४६॥ मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः ॥ गता सा मुनिना त्यक्ता वासुकेः सदनं तदा॥४७॥पृष्टा भ्रात्राऽब्रवीद्वाक्यं यथोक्तं पतिना तदा॥अस्तीत्युक्त्वा च हित्वा मां गतोऽसौ मुनिसत्तमः॥ ॥४८॥वासुकिस्तु तदाकर्ण्य सत्यवाग्मुनिरित्युत ॥ विश्वासं च परं कृत्वा भगिनीं तां समाश्रयत् ॥४९॥ततः कालेन कियता जातोऽसौ मुनिबालकः ॥ आस्तीक इति नामाऽसौ विख्यातः कुरुसत्तम ॥ ५० ॥ तेनाऽयं रक्षितो यज्ञस्तव पार्थिवसत्तम ॥ मातृपक्षस्य रक्षार्थं मुनिना भावितात्मना ॥ ५१ ॥ भव्यं कृतं महाराज मानितोऽयं त्वया मुनिः ॥ यायावरकुलोत्पन्नो वासुकेर्भगिनीसुतः ॥ ५२ ॥ स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो भारतं सकलं श्रुतम् ॥ दानानि बहु दत्तानि पूजिता मुनयस्तथा ॥ ५३ ॥ कृतेन सुकृतेनापि न पिता स्वर्गतिं गतः ॥ पावितं न कुलं कृत्स्नं त्वया भूपतिसत्तम ॥ ५४ ॥ देव्याश्चाऽऽयतनं भूप विस्तीर्णं कुरु भक्तितः ॥ येन वै सकला सिद्धिस्तव स्याज्जनमेजय ॥ ५५ ॥

तदुक्तं शिवपुराणे यो देवीं स्थापयेत्स्कंद प्रासादे भक्तिभावतः ॥ त्रैलोक्यं स्थापितं तेन यतः सर्वमयी शिवा ॥ नानेन सदृशो धर्मो देवीस्थापनकर्मणा ॥ तुष्टायां खलु तस्यां तु संतुष्टं भुवनत्रयम् ॥ यः करोति नरो भक्त्या देवीप्रासादमद्भुतम् ॥ स कोटिकुलमुद्धृत्य मणिद्वीपे विराजते ॥ कुलकोटिसमायुक्तो देवीलोके वसेन्नरः ॥ ज्ञानं दिव्यं परं प्राप्य कैवल्यं मोक्षमाप्नुयात् ॥ इत्यादिवचनानि पुराणान्तरेष्वपि द्रष्टव्यानि ॥ ५५ ॥

राज्यं चकारान्मोक्षं च ॥ ५६ ॥ देवीमखं नवरात्रोत्सवादिकं ज्योतिष्टोमादिकं कोटिहोमादिकं च देवीप्रीत्यर्थं कृतं देवीमखशब्देनोच्यते ॥ तं देवीमखं कृत्वा श्रीदेवीभागवतं शृणु ॥ अनेन वचनेन नवरात्रोत्सवे देवीभागवतपारायणविधिः प्रदर्शितः ॥ अतोऽवश्यं नवरात्रचतुष्टये देवीभागवतपारायणं कर्तव्यं श्रोतव्यं च ॥ ५७ ॥ किं फलं तच्छ्रवणेनेति चेत्संसारतारिणीमिति ॥ केवलं देवीभागवतश्रवणेनैव देवीप्रसादे जाते संसारान्मुक्तो भवतीति महाफलं श्रवणेनेति भावः ॥ ५८ ॥ अस्मात्पुराणादधिकं समं वाऽन्यत्पुराणं श्रोतव्यं नैव भुवि विद्यते ॥ अस्य पुराणस्य साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मप्रतिपादकत्वादन्येषां च पुराणाना

पूजिता परया भक्त्या शिवा सकलदा सदा ॥ कुलवृद्धिं करोत्येव राज्यं च सुस्थिरं सदा ॥ ५६ ॥ देवीमखं विधानेन कृत्वा पार्थिवसत्तम ॥ श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं परमं शृणु ॥ ५७ ॥ त्वामहं श्रावयिष्यामि कथां परमपावनीम् ॥ संसारतारिणीं दिव्यां नानारससमाहृताम् ॥ ५८ ॥ न श्रोतव्यं परं चास्मात्पुराणाद्विद्यते भुवि॥ नाराध्यं विद्यते राजन्देवीपादांबुजादृते॥५९॥ ते सभाग्याः कृतप्रज्ञा धन्यास्ते नृपसत्तम ॥ येषां चित्ते सदा देवी वसति प्रेमसंकुले ॥ ६० ॥ सुदुःखितास्ते दृश्यंते भुवि भारत भारते ॥ नाराधिता महामाया यैर्जनैश्च सदांऽबिका ॥ ६१ ॥ ब्रह्मादयः सुराः सर्वे यदाराधनतत्पराः ॥ वर्तंते सर्वदा राजंस्तां न सेवेत को जनः ॥ ६२ ॥ य इदं शृणुयान्नित्यं सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ भगवत्या समाख्यातं विष्णवे यदनुत्तमम् ॥ ६३ ॥

मेकैकसत्त्वादिगुणोपाधिहरिहरब्रह्मादिप्रतिपादकत्वात् ॥ अत एव साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिण्या भगवत्या एकैकसत्त्वादिगुणोपाधिहरिहराद्यपेक्षया सर्वोत्कृष्टत्वादेव देवीपादांबुजादृते आराध्यं नैवास्ति तदेव सर्वैराराध्यमिति भावः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ मनुष्यैर्भगवती सर्वदाऽऽराध्येत्यत्र किं वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायेनाऽऽह । ब्रह्मादय इति ॥ ६२ ॥ विष्णवे यदनुत्तममिति । पूर्वोक्तार्धश्लोकात्मकं यद्भागवतं साक्षाद्भगवत्या स्वमुखेनैव विष्णवे उपदिष्टं यस्मात्तस्मादनेन सदृशं महाफलं किमन्यत्स्यान्न किमपीति भावः ॥ ६३ ॥

तेन श्रुतेन ते राजंश्चित्तशांतिर्भविष्यति ॥ पितॄणां चाक्षयः स्वर्गः पुराणश्रवणाद्भवेत् ॥ ६४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे श्रोतृप्रवक्तृप्रसंगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ स्कंधश्चायं समाप्तः ॥ २ ॥ ॥ द्वाविंशत्यधिकसंख्यैः पद्यैः सप्तशतैः शुभैः ॥ श्रीमद्व्यासमुखोद्गीतैर्द्वितीयस्कंध ईरितः ॥ १ ॥

यदुक्तं मम चित्तशांतिर्न जाता पितॄणामुद्धारोऽपि न जात इति तत्राऽऽह । तेन श्रुतेनेति ॥ ६४ ॥ श्रीमच्छैवकुलोत्पन्नो रंगनाथात्मजः सुधीः ॥ श्रीलक्ष्मीगर्भसंभूतो नीलकंठोऽभिधानतः ॥ १ ॥ देवीभागवतस्यास्य व्याख्यानरहितस्य च ॥ तिलकाख्यां महाव्याख्यां सम्यग्यः कृतवाञ्छुभाम् ॥ २ ॥ स्कंधो द्वितीयस्तस्यास्तु समाप्तोऽभूच्छुभार्थदः ॥ इति श्रीशैवकुलोत्पन्नरंगनाथात्मजश्रीलक्ष्मीगर्भजनीलकंठकृते देवीभागवतव्याख्याने तिलकाभिधाने द्वितीयस्कंधे द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥ श्रीमहालक्ष्मीः प्रसन्नाऽस्तु ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन श्रेष्ठिना
स्वकीये “श्रीवेङ्कटेश्वर”-स्टीम्-यन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम् ।
संवत् १९८८, शकाब्दाः १८५३.

इति श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धः समाप्तः ।

॥ अथ श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ पाशांकुशवराभीतिधरां देवीं चिदात्मिकाम् ॥ वंदे समंदहसितां मणिद्वीपाधिवासिनीम् ॥ १ ॥ पंचाशत्पद्यकैरर्धश्लोकोनैर्भुवनेश्वरीम् ॥ सम्यक्पृष्टवते राज्ञे निर्णयः सम्यगुच्यते ॥ २ ॥ सर्वैर्भगवत्येवाराध्या पूज्या चेति व्यासवाक्यं श्रुत्वा जनमेजयः पृच्छति भगवन्निति ॥ यज्ञं यजनीयं पूज्यमित्यर्थः । अंबाभिधमंबासंज्ञकं तत्त्वमित्यर्थः।यत्त्वया प्रोक्तं तत्र का सा अंबा किंस्वरूपा कथं केन प्रकारेणोत्पन्ना कुत्र कस्मिन्देशे काले वा उत्पन्ना कस्मात्कारणादुत्पन्ना किंगुणा किंगुणवती सा च ॥ १ ॥ तस्या देव्या मखो यज्ञो यस्त्वया प्रोक्तः स कीदृशस्तस्य मखस्य स्वरूपं कीदृशं तथा विधानं च कीदृशं तत्सर्वं विधिवद् ब्रूहि यतस्त्वं सर्वज्ञोऽसि ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ भगवन्भवता प्रोक्तं यज्ञमंबाभिधं महत् ॥ सा का कथं समुत्पन्ना कुत्र कस्माच्च किंगुणा ॥ १ ॥ कीदृशश्च मखस्तस्याः स्वरूपं कीदृशं तथा ॥ विधानं विधिवद् ब्रूहि सर्वज्ञोऽसि दयानिधे ॥ २ ॥ ब्रह्माण्डस्य तथोत्पत्तिं वद विस्तरतस्तथा ॥ यथोक्तं यादृशं ब्रह्मन्नखिलं वेत्सि भूसुर ॥ ३ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रयो देवा मया श्रुताः ॥ सृष्टिपालनसंहारकारकाः सगुणास्त्वमी ॥ ४ ॥ स्वतंत्रास्ते महात्मानः पाराशर्य वदस्व मे ॥ आहोस्वित्परतंत्रास्ते श्रोतुमिच्छामि सांप्रतम् ॥ ५ ॥ मृत्युधर्माश्च ते नो वा सच्चिदानंदरूपिणः ॥ अधिभूतादिभिर्युक्ता न वा दुःखैस्त्रिधात्मकैः ॥६॥ कालस्य वशगा नो वा ते सुरेंद्रा महाबलाः ॥ कथं ते वै समुत्पन्नाः कस्मादिति च संशयः ॥७॥ हर्षशोकयुतास्ते वै निद्रालस्यसमन्विताः ॥ सप्तधातुमयास्तेषां देहाः किं वाऽन्यथा मुने ॥ ८ ॥ कैर्द्रव्यैर्निर्मितास्ते वै कैर्गुणैरिंद्रियैस्तथा ॥ भोगश्च कीदृशस्तेषां प्रमाणमायुषस्तथा ॥ ९ ॥ निवासस्थानमप्येषां विभूतिं च वदस्व मे ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं ब्रह्मन्विस्तरेण कथामिमाम् ॥ १० ॥ व्यास उवाच ॥ दुर्गमः प्रश्नभारोऽयं कृतो राजंस्त्वयाऽधुना ॥ ब्रह्मादीनां समुत्पत्तिः कस्मादिति महामते ॥ ११ ॥

यथोक्तं यादृशं पृष्टं मया तत्सर्वं त्वं वेत्सि॥३॥४॥ते किं स्वतंत्रा आहोस्वित्परतंत्रा इत्यपि पाराशर्य वद॥५॥मृत्युधर्मा जीवा वा आहोस्वित्सच्चिदानंदरूपिणस्ते ब्रह्मादयः॥ तथाऽऽधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकैस्त्रिविधात्मकैस्त्रिविधैर्दुःखैस्ते युक्ता अथवा न युक्ताः ॥ ६ ॥ इति च संशयोऽस्तीति शेषः ॥ ७ ॥ हर्षशोकयुतास्ते संति किमन्यथा वेति पादत्रयेण संबध्यते ॥८॥ कैर्द्रव्यैरिति ॥ तेषां देहाः पांचभौतिका उत न ॥९॥१०॥ ब्रह्मादीनामिति ॥ इदमुपलक्षणं जनमेजयेन कृतानां सर्वेषां प्रश्नानाम् ॥ ११ ॥

एतदेवेति ॥ ननु जनमेजयेन प्रश्ना अन्यविधाः कृताः व्यासस्य नारदं प्रति प्रश्नास्त्वन्यविधाः संति तत्कथमुच्यते एतदेव मयेति चेन्न ॥ एतदेवेत्यस्यैतत्सदृशामित्यर्थात् ॥ ये त्वया प्रश्नाः कृतास्तत्सदृशा एव प्रश्ना मया नारदं प्रति कृतास्तेषां प्रश्नानां प्रत्युत्तरं नारदो दत्तवांस्तेनैव त्वत्प्रश्नानां समाधानं भविष्यति ॥ न त्वत्प्रश्नानां पृथक्प्रतिवचनं देयं भवतीति भावः ॥ अत एव जनमेजयेन कृतप्रश्नानां प्रत्येकं प्रतिवचनं व्यासो न दत्तवानिति बोध्यम् ॥ उत्थित आविर्भूतो मदग्रे प्रकटीभूतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विरोधोऽयमिति ॥ कृतिजन्यत्वाभावे कार्यत्वमेव न स्यादिति विरोधः ॥ १८ ॥ १९ ॥ या विकल्पकोटीस्ता अहमुक्तवानित्याह ॥ ब्रूवंति शंकरमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

एतदेव मया पूर्वं पृष्टोऽसौ नारदो मुनिः ॥ विस्मितः प्रत्युवाचेदमुत्थितः शृणु भूपते ॥१२॥ कस्मिंश्च समये चाहं गंगातीरे स्थितं मुनिम् ॥ अपश्यं नारदं शांतं सर्वज्ञं वेदवित्तमम् ॥१३॥ दृष्ट्वाऽहं मुदितो गत्वा पादयोरपतं मुनेः ॥ तेनाज्ञप्तः समीपेऽस्य संविष्टश्च वरासने ॥१४॥ श्रुत्वा कुशलवार्तां वै तमपृच्छं विधेः सुतम् ॥ निविष्टं जाह्नवीतीरे निर्जने सूक्ष्मवालुके ॥१५॥ मुनेऽतिविततस्यास्य ब्रह्मांडस्य महामते ॥ कः कर्ता परमः प्रोक्तस्तन्मे ब्रूहि विधानतः ॥१६॥ कस्मादेतत्समुत्पन्नं ब्रह्मांडं मुनिसत्तम ॥ अनित्यं वा तथा नित्यं तदाचक्ष्व द्विजोत्तम ॥१७॥ एककर्तृकमेतद्वा बहुकर्तृकमन्यथा ॥ अकर्तृकं न कार्यं स्याद्विरोधोऽयं विभाति मे ॥१८॥ इति संदेहसंदोहे मग्नं मां तारयाधुना ॥ विकल्पकोटीः कुर्वाणं संसारेऽस्मिन्प्रविस्तरे ॥१९॥ ब्रुवंति शंकरं केचिन्मत्वा कारणकारणम् ॥ सदाशिवं महादेवं प्रलयोत्पत्तिवर्जितम् ॥२०॥ आत्मारामं सुरेशं च त्रिगुणं निर्मलं हरम् ॥ संसारतारकं नित्यं सृष्टिस्थित्यंतकारणम् ॥ २१ ॥ अन्ये विष्णुं स्तुवंत्येनं सर्वेषां प्रभुमीश्वरम् ॥ परमात्मानमव्यक्तं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥ २२ ॥ भुक्तिदं मुक्तिदं शांतं सर्वादिं सर्वतोमुखम् ॥ व्यापकं विश्वशरणमनादिनिधनं हरिम् ॥ २३ ॥ धातारं च तथा चान्ये ब्रुवंति सृष्टिकारणम् ॥ तमेव सर्ववेत्तारं सर्वभूतप्रवर्तकम् ॥ २४ ॥ चतुर्मुखं सुरेशानं नाभिपद्मभवं विभुम् ॥ स्रष्टारं सर्वलोकानां सत्यलोकनिवासिनम् ॥ २५ ॥ दिनेशं प्रवदंत्यन्ये सर्वेशं वेदवादिनः ॥ स्तुवंति चैव गायंति सायंप्रातरतंद्रिताः ॥२६॥ यजंति च तथा यज्ञे वासवं च शतक्रतुम् ॥ सहस्राक्षं देवदेवं सर्वेषां प्रभुमुल्बणम् ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३॥३४ ॥३५ ॥३६॥ वेदांतिमतमाह । निरंजनमिति ॥३७॥३८॥ विराट्स्वरूपवादिमतमाह ॥ सहस्रशीर्षेति ॥३९॥४०॥ अनेकेश्वरवादिमतमाह ॥ नैकोऽपीति ॥ गृहप्रासादादि विचित्रं कार्यमनेककर्तृकं दृष्टं तथेदं जगत्कार्यमप्यनेककर्तृकमेवेति भावः ॥ ४१ ॥ अनीश्वरं स्वभावादेवेदं जगद

यज्ञाधीशं सुराधीशं त्रिलोकेशं शचीपतिम् ॥ यज्ञानां चैव भोक्तारं सोमपं सोमपप्रियम् ॥ २८ ॥ वरुणं च तथा सोमं पावकं पवनं तथा ॥ यमं कुबेरं धनदं गणाधीशं तथाऽपरे ॥ २९ ॥ हेरंबं गजवक्त्रं च सर्वकार्यप्रसाधकम् ॥ स्मरणात्सिद्धिदं कार्यं कामदं कामगं परम् ॥ ३० ॥ भवानीं केचनाचार्याः प्रवदंत्यखिलार्थदाम् ॥ आदिमायां महाशक्तिं प्रकृतिं पुरुषानुगाम् ॥ ३१ ॥ ब्रह्मैकतासमापन्नां सृष्टिस्थित्यंतकारिणीम् ॥ मातरं सर्वभूतानां देवतानां तथैव च ॥ ३२ ॥ अनादिनिधनां पूर्णां व्यापिकां सर्वजंतुषु ॥ ईश्वरीं सर्वलोकानां निर्गुणां सगुणां शिवाम् ॥ ३३ ॥ वैष्णवीं शांकरीं ब्राह्मीं वासवीं वारुणीं तथा ॥ वाराहीं नारसिंहीं च महालक्ष्मीं तथाऽद्भुताम् ॥ ३४ ॥ वेदमातरमेकां च विद्यां भवतरोः स्थिराम् ॥ सर्वदुःखनिहंत्रीं च स्मरणात्सर्वकामदाम् ॥ ३५ ॥ मोक्षदां च मुमुक्षूणां कामदां च फलार्थिनाम् ॥ त्रिगुणातीतरूपां च गुणविस्तारकारकाम् ॥ ३६ ॥ निर्गुणां सगुणां तस्मात्तां ध्यायंति फलार्थिनः ॥ निरंजनं निराकारं निर्लेपं निर्गुणं किल ॥ ३७ ॥ अरूपं व्यापकं ब्रह्म प्रवदंति मुनीश्वराः ॥ वेदोपनिषदि प्रोक्तस्तेजोमय इति क्वचित् ॥ ३८ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रनयनस्तथा ॥ सहस्रकरकर्णश्च सहस्रास्यः सहस्रपात् ॥ ३९ ॥ विष्णोः पादमथाकाशं परमं समुदाहृतम् ॥ विराजं विरजं शांतं प्रवदंति मनीषिणः ॥ ४० ॥ पुरुषोत्तमं यथा चान्ये प्रवदंति पुराविदः ॥ नैकोऽपीति वदंत्यन्ये प्रभुरीशः कदाचन ॥ ४१ ॥ अनीश्वरमिदं सर्वं ब्रह्मांडमिति केचन ॥ न कदाऽपीशजन्यं यज्जगदेतदचिंतितम् ॥ ४२ ॥

भूदिति केषांचिन्मतमाह ॥ अनीश्वरमिति ॥ तन्मतसाधकमाह ॥ न कदाऽपीशजन्यमिति ॥ यदीदं जगदीशजन्यं स्यात्तदाऽचिंतितमनिर्वचनीयं किमिति स्यान्नहि कुलालकर्तृको घटोऽनिर्वचनीयोऽस्ति तस्मादचिंतितत्वादनिर्वचनीयत्वात्स्वभावादेव जन्यं न त्वीशजन्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

सांख्यमतं प्राह ॥ अकर्तेति ॥ तथा च सेति ॥ कर्त्रीत्यर्थः ॥४३॥४४॥४५॥ यत्र कल्याणं तिष्ठति तत्र धर्मोऽपि तिष्ठति धर्मस्य कल्याणं चिह्नं ज्ञेयमिति चेत्तत्राह । देवाः सत्त्वगुणोत्पन्ना इति ॥ ४६ ॥ धर्मिष्ठानां देवानां मम वंशजानां पांडवानां च धर्मिष्ठत्वेऽप्यकल्याणोपहतत्वाद्यत्र कल्याणं तत्र धर्मस्तिष्ठतीत्यत्र व्याप्त्यभावान्न धर्मचिह्नं ज्ञातुं शक्यत इति भावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ चत्वारिंशच्छ्लोकत्रय्यैरर्धश्लोकाधिकैरथ ॥ विमानेन गतिर्ब्रह्मादीनामिह तु कथ्यते ॥ १ ॥ यत्त्वयेति ॥ हे महाबाहो यत्त्वयाऽहं पृष्टो यान् यान् प्रश्नांस्त्वं मां प्रत्यकार्षीस्तान् सर्वान्प्रश्नान् मुनीश्वरो नारदो

सदैवेदमनीशं च स्वभावोत्थं सदेदृशम् ॥ अकर्ताऽसौ पुमान् प्रोक्तः प्रकृतिस्तु तथा च सा ॥ ४३ ॥ एवं वदंति सांख्याश्च मुनयः कपिलादयः ॥ एते संदेहसंदोहाः प्रभवंति तथाऽपरे ॥ ४४ ॥ विकल्पोपहतं चेतः किं करोमि मुनीश्वर ॥ धर्माधर्मविवक्षायां न मनो मे स्थिरं भवेत् ॥ ४५ ॥ को धर्मः कीदृशोऽधर्मश्चिह्नं नैवोपलभ्यते ॥ देवाः सत्त्वगुणोत्पन्नाः सत्यधर्मव्यवस्थिताः ॥४६॥ पीड्यंते दानवैः पापैः कुत्र धर्मव्यवस्थितिः ॥ धर्मस्थिताः सदाचाराः पांडवा मम वंशजाः ॥ ४७ ॥ दुःखं बहुविधं प्राप्तास्तत्र धर्मस्य का स्थितिः ॥ अतो मे हृदयं तात वेपतेऽतीव संशये ॥ ४८ ॥ कुरु मेऽसंशयं चेतः समर्थोऽसि महामुने ॥ त्राहि संसारवार्धेस्त्वं ज्ञानपोतेन मां मुने ॥ ४९ ॥ मज्जंतं चोत्पतंतं च मग्नं मोहजलाविले ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां तृतीयस्कंधे जनमेजयप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ व्यास उवाच ॥ यत्त्वया च महाबाहो पृष्टोऽहं कुरुसत्तम ॥ तान्प्रश्नान्नारदः प्राह मया पृष्टो मुनीश्वरः ॥१॥ नारद उवाच ॥ व्यास किं ते ब्रवीम्यद्य पुराऽयं संशयो मम ॥ उत्पन्नो हृदयेऽत्यर्थं संदेहासारपीडितः ॥ २ ॥ गत्वाऽहं पितरं स्थाने ब्रह्माणममितौजसम् ॥ अपृच्छं यत्त्वया पृष्टं व्यासाद्य प्रश्नमुत्तमम् ॥३॥

मया पृष्टो नारदं प्रति तान् सर्वान् प्रश्नान् कृतवानित्यर्थः ॥ अत्र व्यास उवाचेत्यत उत्तरं यत्त्वया चेत्यतः पूर्वमेकादश श्लोका दाक्षिणात्यपाठे संति परंतु सोऽपपाठः ॥ संगत्यग्रहात्पुनरुक्तिदोषाच्च गौडपाठे प्राचीनपुस्तकेषु च तेषामनुपलंभाच्च ॥ १ ॥ ततस्तदुत्तरं नारदः किमुवाच तदाह ॥ व्यास किं ते इति ॥ संदेहासारेण संदेहधारासंपातेन ॥ २ ॥ अद्य यत्त्वया पृष्टं तं प्रश्नमपृच्छमित्यन्वयः ॥ अद्य यस्त्वया पृष्टः प्रश्नस्तथाविधमन्यं प्रश्नं ब्रह्माणं प्रत्यहं कृतवांस्तत्प्रत्युत्तरं यदेव ब्रह्मा प्राह तदेव त्वत्प्रश्नानां प्रतिवचनं भविष्यतीति भावः ॥ ३ ॥

भवत्कृतेन भवद्व्यापारेणेत्यर्थः॥अस्योत्पन्नामिति शेषः ॥४॥ आराधनीयः पूज्यः सर्वदेवेषूत्कृष्टः सर्वोत्कृष्टश्च कः ॥५॥६॥७॥ ८ ॥९॥ १० ॥ हे सूत त्वया कृतं दुर्बोधं प्रश्नं किं ब्रवीमि यदि विष्णोरपि निश्चयाद्वक्तुमशक्यं भवतीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ एतस्य ज्ञाता रागी बहिर्मुखः कोऽपि नास्ति किंतु योंऽतर्मुखो ज्ञानी स एव जानाति ॥ तथा च श्रुतिः ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति ॥ १२ ॥ तत्र विष्ण्वादिभिरप्यज्ञेयत्वे पूर्वकथामाह एकार्णवे इति ॥ नष्टे स्थावरजंगमे

पितः कुतः समुत्पन्नं ब्रह्मांडमखिलं विभो ॥ भवत्कृतेन वा सम्यक्किं वा विष्णुकृतं त्विदम् ॥ ४ ॥ रुद्रकृतं वा विश्वात्मन्ब्रूहि सत्यं जगत्पते ॥ आराधनीयः कः कामं सर्वोत्कृष्टश्च कः प्रभुः ॥ ५ ॥ तत्सर्वं वद मे ब्रह्मन्संदेहांश्छिधि चानघ ॥ निमग्नो ह्यस्मि संसारे दुःखरूपेऽनृतोपमे ॥ ६ ॥ संदेहांदोलितं चेतो न प्रशाम्यति कुत्रचित् ॥ न तीर्थेषु न देवेषु साधनेष्वितरेषु च ॥ ७ ॥ अविज्ञाय परं तत्त्वं कुतः शांतिः परंतप ॥ विकीर्णं बहुधा चित्तं न कुत्र स्थिरतां व्रजेत् ॥८॥ कं स्मरामि यजे कं वा कं व्रजाम्यर्चयामि कम् ॥ स्तौमि कं नाभिजानामि देवं सर्वेश्वरेश्वरम् ॥ ९ ॥ ततो मां प्रत्युवाचेदं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ मया सत्यवतीसूनो कृते प्रश्ने सुदुस्तरे॥१०॥ब्रह्मोवाच ॥ किं ब्रवीमि सुताद्याहं दुर्बोधं प्रश्नमुत्तमम् ॥ त्वया शक्यं महाभाग विष्णोरपि सुनिश्चयात् ॥ ११ ॥ रागी कोऽपि न जानाति संसारेऽस्मिन्महामते ॥ विरक्तश्च विजानाति निरीहो यो विमत्सरः ॥ १२ ॥ एकार्णवे पुरा जाते नष्टे स्थावरजंगमे ॥ भूतमात्रे समुत्पन्ने संजज्ञे कमलादहम् ॥ १३ ॥ नापश्यं तरणिं सोमं न वृक्षान्न च पर्वतान् ॥ कर्णिकायां समाविष्टश्चिंतामकरवं तदा ॥ १४ ॥ कस्मादहं समुद्भूतः सलिलेऽस्मिन्महार्णवे ॥ को मे त्राता प्रभुः कर्ता संहर्ता वा युगात्यये ॥ १५ ॥ न च भूर्विद्यते स्पष्टा यदाधारं जलं त्विदम् ॥ पंकजं कथमुत्पन्नं प्रसिद्धं रूढियोगयोः ॥१६॥ पश्याम्यद्यास्य पंकं तं मूलं वै पंकजस्य च ॥ भविष्यति धरा तत्र मूलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १७ ॥

सति प्रलयकालेऽनंतरमात्मन आकाशः संभूत इत्येवंरीत्या भूतमात्रे पंचमहाभूतमात्रेऽन्यपदार्थैरहिते उत्पन्ने सति तदानीमहं कमलाज्जज्ञे उत्पन्नः ॥१३॥ १४ ॥ १५ ॥ पंकजं हि पंकाज्जातम् ॥ पंकस्त्वत्र नास्ति ततः पंकजं कथमुत्पन्नम् ॥ १६ ॥ मा दृश्यतामत्र पंकस्तथाऽपि कार्येण पंकजेन कारणस्य पंकस्यानुमानादस्त्येव स कुत्र

चिदिति निश्चित्य तं पंकं पश्यामीति निश्चयं कृतवानित्याह । पश्यामीति ॥ पंकस्यापि धरा मूलं साऽपि तत्र स्यादिति पंकान्वेषणेन धराऽपि प्राप्ता भवेदिति भावः ॥ ॥ १७ ॥ नावापं तां धरणीं तं पंकं च नावापं न प्राप्तवानहम् ॥१८॥ १९ ॥ २० ॥ युद्धाय युद्धं कर्तुम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८॥ तदा विलोकितौ देव्या कटाक्षेण प्रथमं विलोकितौ ततो विमोहितौ ततो हरिणा निपातिताविति पूर्ववृत्तांतः स्मारितः ॥२९॥ रुद्रस्तत्रैव संप्राप्त इति वचनेनायं रुद्रो

उत्तरं सलिले तत्र यावद्वर्षसहस्रकम् ॥अन्वेषमाणो धरणीं नावापं तां यदा तदा ॥१८॥ तपस्तपेति चाकाशे वागभूदशरीरिणी ॥ ततो मया तपस्तप्तं पद्मे वर्षसहस्रकम् ॥१९॥ सृजंति पुनरुद्भूता वाणी तत्र श्रुता मया ॥ विमूढोऽहं तदाकर्ण्य कं सृजामि करोमि किम् ॥२०॥ तदा दैत्यावतिप्राप्तौ दारुणौ मधुकैटभौ॥ ताभ्यां विभीषितश्चाहं युद्धाय मकरालये॥२१॥ततोऽहं नालमालंब्य वारिमध्यमवातरम् ॥ तदा तत्र मया दृष्टः पुरुषः परमाद्भुतः ॥२२॥ मेघश्यामशरीरस्तु पीतवासाश्चतुर्भुजः ॥ शेषशायी जगन्नाथो वनमालाविभूषितः ॥ २३ ॥ शंखचक्रगदापद्माद्यायुधैः सुविराजितः ॥ तमद्राक्षं महाविष्णुं शेषपर्यंकशायिनम् ॥ २४ ॥ योगनिद्रासमाक्रांतमविस्पंदिनमच्युतम् ॥ शयानं तं समालोक्य भोगिभोगोपरिस्थितम् ॥ २५ ॥ चिंता ममाद्भुता जाता किं करोमीति नारद ॥ मया स्मृता तदा देवी स्तुता निद्रास्वरूपिणी ॥ २६ ॥ देहान्निर्गत्य सा देवी गगने संस्थिता शिवा ॥ अवितर्क्यशरीरा सा दिव्याभरणमंडिता ॥ २७ ॥ विष्णोर्देहं विहायाशु विरराज नभःस्थिता ॥ उदतिष्ठदमेयात्मा तया मुक्तो जनार्दनः ॥ २८ ॥ पंचवर्षसहस्राणि कृतवान्युद्धमुत्तमम् ॥ तदा विलोकितौ दैत्यौ हरिणा विनिपातितौ ॥ २९ ॥ उत्संगं विपुलं कृत्वा तत्रैव निहतौ च तौ ॥ रुद्रस्तत्रैव संप्राप्तो यत्राऽऽवां संस्थितावुभौ ॥ ३० ॥ त्रिभिः संवीक्षिताऽस्माभिः स्वस्था देवी मनोहरा ॥ संस्तुता परमा शक्तिरुवाचास्मानवस्थितान् ॥ ३१ ॥ कृपावलोकनैः कृत्वा पावनैर्मुदितानथ ॥ देव्युवाच ॥ काजेशाः स्वानि कार्याणि कुरुध्वं समतंद्रिताः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मललाटादुत्पन्नाद्वक्ष्यमाणाद्रुद्रादन्य एवेति निःसंशयमेव बोध्यते ॥ अत एव कूर्मपुराणादिपुराणेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकत्रिमूर्तिरहितस्तुरीयो रुद्रोऽस्तीत्युक्तम् ॥ एतावांस्तु विशेषः क्वचित्पुराणेषु ब्रह्मललाटोद्भवस्य मूर्तित्रयांतर्गतत्वमस्य तुरीयत्वं क्वचित्त्वस्यैव मूर्तित्रयांतर्गतस्य ब्रह्मललाटोद्भवस्य तु न तुरीयत्वं नापि तृतीयत्वमिति॥३०-३२॥

विशिष्टानि सृष्टिस्थितिसंहाररूपाणीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ गतसाध्वसा गतभयाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ सप्तषष्टिश्लोकवर्यैर्विमानस्था हरादयः ॥ ददृशुस्ते देवदेवीमिति सम्यगिहोच्यते ॥ १ ॥ विमानस्यांबरगमनानंतरं जातं वृत्तमाह ।

सृष्टिस्थितिविशिष्टानि हतावेतौ महासुरौ ॥ कृत्वा स्वानि निकेतानि वसध्वं विगतज्वराः ॥ ३३ ॥ प्रजाश्चतुर्विधाः सर्वाः सृजध्वं स्वविभूतिभिः ॥ ब्रह्मोवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्याः पेशलं सुखदं मृदु ॥३४॥ अब्रूम तामशक्ताः स्मः कथं कुर्मस्त्विमाः प्रजाः॥ न मही वितता मातः सर्वत्र विततं जलम् ॥ ३५ ॥ न भूतानि गुणाश्चापि तन्मात्राणींद्रियाणि च ॥ तदाकर्ण्य वचोऽस्माकं शिवा जाता स्मितानना ॥३६॥ झटित्येवागतं तत्र विमानं गगनाच्छुभम् ॥ सोवाचास्मिन्सुराः कामं विशध्वं गतसाध्वसाः ॥ ३७ ॥ विमाने ब्रह्मविष्णवीशा दर्शयाम्यद्य चाद्भुतम् ॥ तन्निशम्य वचस्तस्या ओमित्युक्त्वा पुनर्वयम् ॥ ३८ ॥ समारुह्योपविष्टाः स्मो विमाने रत्नमंडिते ॥ मुक्तादामसुसंवीते किंकिणीजालशब्दिते ॥३९॥ सुरसद्मनिभे रम्ये त्रयस्तत्राविशंकिताः ॥ सोपविष्टांस्ततो दृष्ट्वा देव्यस्मान्विजितेंद्रियान् ॥ ४० ॥ स्वशक्त्या तद्विमानं वै नोदयामास चांबरे ॥ ४१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां तृतीयस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ विमानं तन्मनोवेगं यत्र स्थानांतरे गतम् ॥ न जलं तत्र पश्यामो विस्मिताः स्मो वयं तदा ॥१॥ वृक्षाः सर्वफला रम्याः कोकिलारावमंडिताः ॥ मही महीधराः कामं वनान्युपवनानि च ॥ २ ॥ नार्यश्च पुरुषाश्चैव पशवश्च सरिद्वराः ॥ वाप्यः कूपास्तडागाश्च पल्वलानि च निर्झराः ॥ ३ ॥ पुरतो नगरं रम्यं दिव्यप्राकारमंडितम् ॥ यज्ञशालासमायुक्तं नानाहर्म्यविराजितम् ॥ ४ ॥ प्रत्यभिज्ञा तदा जाताऽप्यस्माकं प्रेक्ष्य तत्पुरम् ॥ स्वर्गोऽयमिति केनासौ निर्मितोऽस्ति तदाऽद्भुतम् ॥ ५ ॥

विमानं तन्मनोवेगमिति ॥ १ ॥ २ ॥ निर्झरा गिरिप्रस्रवणानि ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्वर्गोऽयमित्यस्माकं प्रत्यभिज्ञा जाता परंतु स स्वर्गोऽयमस्मत्सृष्टिस्थस्वर्गापेक्षयांऽन्यः केन निर्मित इत्यद्भुतमाश्चर्यं तदा जातम् ॥ ५ ॥

तत्र यदा विमानमागतं तस्मिन्समये तत्स्वर्गस्थो देवराजो मृगयां कर्तुं बहिर्निर्गतः सोऽस्माभिर्दृष्टः ॥ तस्मिन्नेव स्थले स्थितैरस्माभिः पूर्वदृष्टा याऽम्बिका साऽपि विमानोपरि स्थिता दृष्टा ॥ ६ ॥ मृगयां कर्तुं गतमित्यनेन स्वर्गाद्बहुदूरं यदा विमानं स्थितं तत्कालिको वृत्तांत एतत्पर्यंतमुपपादितोऽथ यदा मुहूर्तांतरेण विमानं स्वर्गनिकटे गतं तत्कालिकं वृत्तांतमाह । क्षणाच्चचालेति ॥ देशे चान्य इति ॥ स्वर्गनिकटे देश इत्यर्थः ॥ ७ ॥ सुरभिः स्थिता दृष्टेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ रमंति

राजानं देवसंकाशं व्रजंतं मृगयां वने ॥ अस्माभिः संस्थिता दृष्टा विमानोपरि चांबिका ॥ ६ ॥ क्षणाच्चचाल गगने विमानं पवनेरितम् ॥ मुहूर्ताद्गाततः प्राप्तं देशे चान्ये मनोहरे ॥ ७ ॥ नंदनं च वनं तत्र दृष्टमस्माभिरुत्तमम् ॥ पारिजाततरुच्छायासंश्रिता सुरभिः स्थिता ॥ ८ ॥ चतुर्दंतो गजस्तस्याः समीपे समवस्थितः ॥ तत्राप्सरसां वृन्दानि मेनकाप्रभृतीनि च ॥ ९ ॥ क्रीडंति विविधैर्भावैर्गाननृत्यसमन्वितैः ॥ गंधर्वाः शतशस्तत्र यक्षा विद्याधरास्तथा ॥ १० ॥ मंदारवाटिकामध्ये गायंति च रमंति च ॥ दृष्टः शतक्रतुस्तत्र पौलोम्या सहितः प्रभुः ॥ ११ ॥ वयं तु विस्मिताश्चास्म दृष्ट्वा त्रैविष्टपं तदा ॥ यादःपतिं कुबेरं च यमं सूर्यं विभावसुम् ॥ १२ ॥ विलोक्य विस्मिताश्चास्म वयं तत्र सुरान्स्थितान् ॥ तदा विनिर्गतो राजा पुरात्तस्मात्सुमंडितात् ॥ १३ ॥ देवराज इवाक्षोभ्यो नरवाह्यावनौ स्थितः ॥ विमानस्था वयं तच्च चचाल तरसा गतम् ॥ १४ ॥ ब्रह्मलोकं तदा दिव्यं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ तत्र ब्रह्माणमालोक्य विस्मितौ हरकेशवौ ॥ १९ ॥ सभायां तत्र वेदाश्च सर्वे सांगाः स्वरूपिणः ॥ सागराः सरितश्चैव पर्वताः पन्नगोरगाः ॥ १६ ॥ मामूचतुश्चतुर्वक्त्र कोऽयं ब्रह्मा सनातनः ॥ ताववोचमहं नैव जाने सृष्टिपतिं पतिम् ॥ १७ ॥ कोऽहं कोऽयं किमर्थं वा भ्रमोऽयं मम चेश्वरौ ॥ क्षणादथ विमानं तच्चचालाशु मनोजवम् ॥ १८ ॥ कैलासशिखरे प्राप्तं रम्ये यक्षगणान्विते ॥ मंदारवाटिकारम्ये कीरकोकिलकूजिते ॥ १९ ॥

चेति ॥ ते च दृष्टा इत्यर्थः ॥ इंद्रासने इंद्रोऽपि दृष्ट इत्याह । शतक्रतुरिति ॥ मृगयां कृत्वाऽऽगतः स्वासने स्थितो दृष्ट इत्यर्थः ॥ ११ ॥ यादःपतिं वरुणम् ॥ १२ ॥ विस्मिता इति । अस्मत्सृष्टिस्थदेवतापेक्षयाऽन्य एते कस्मादागता इति विस्मिता इत्यर्थः । तस्मिन्नेव समये यः सिंहासने स्थितइंद्रो दृष्टः स तस्मात्पुरान्निर्गतो देवराजः ॥ १३ ॥ इवशब्दो निश्चयार्थकः । देवराज एव नरवाह्या याऽवनिः शिबिकारूपा तस्यां स्थितो दृष्टः ॥ १४ ॥ १९ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥२०॥२१॥२२॥२३॥ शंकरमिति ॥ एतच्छंकराद्विमानस्थाच्छंकरादन्यमित्यर्थः ॥२४॥ मातृभिः सहितं शंकरमित्यन्वयः ॥२५॥२६॥ सदनाग्रे इति ॥ यद्वैकुंठस्थितो विष्णुस्तद्वैकुंठसदनाग्रे इत्यर्थः॥ययौ प्राप्तवान् ॥ इमे ब्रह्मादयोऽन्यब्रह्मांडस्था एतैर्दृष्टा इति बोध्यम् ॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥ मंदारपारिजातेति ॥ अतिशोभितो मणिद्वीपदेश इति शेषः ॥ अत एवाग्रे तस्मिन् द्वीप इत्युक्तं संगच्छते॥३२॥३३॥३४॥शिवाकारः पर्यंकः ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वराः पर्यंकखुराः सदाशिवस्तु फलकस्थानीयः

वीणामुरजवाद्यैश्च नादिते सुखदे शिवे ॥ यदा प्राप्तं विमानं तत्तदैव सदनाच्छुभात् ॥ २० ॥ निर्गतो भगवाञ्छंभुर्वृषारूढस्त्रिलोचनः ॥ पंचाननो दशभुजः कृतसोमार्धशेखरः ॥ २१ ॥ व्याघ्रचर्मपरीधानो गजचर्मोत्तरीयकः ॥ पार्ष्णिरक्षौ महावीरौ गजाननषडाननौ ॥ २२ ॥ शिवेन सह पुत्रौ द्वौ व्रजमानौ विरेजतुः ॥ नंदिप्रभृतयः सर्वे गणपाश्च वराश्च ते ॥ २३ ॥ जयशब्दं प्रयुंजाना व्रजंति शिवपृष्ठगाः ॥ तं वीक्ष्य शंकरं चान्यं विस्मितास्तत्र नारद ॥ २४ ॥ मातृभिः संशयाविष्टस्तत्राहं न्यवसं मुने ॥ क्षणात्तस्माद्गिरेः शृंगाद्विमानं वातरंहसा ॥ २५ ॥ वैकुंठसदनं प्राप्तं रमारमणमंदिरम् ॥ असंभाव्या विभूतिश्च तत्र दृष्टा मया सुत ॥ २६ ॥ विसिष्मिये तदा विष्णुर्दृष्ट्वा तत्पुरमुत्तमम् ॥ सदनाग्रे ययौ तावद्धरिः कमललोचनः ॥ २७ ॥ अतसीकुसुमाभासः पीतवासाश्चतुर्भुजः ॥ द्विजराजाधिरूढश्च दिव्याभरणभूषितः ॥ २८ ॥ वीज्यमानस्तदा लक्ष्म्या कामिन्या चामरैः शुभैः ॥ तं वीक्ष्य विस्मिताः सर्वे वयं विष्णुं सनातनम् ॥ २९ ॥ परस्परं निरीक्षंतः स्थितास्तस्मिन्वरासने ॥ ततश्चचाल तरसा विमानं वातरंहसा ॥ ३० ॥ सुधासमुद्रः संप्राप्तो मिष्टवारिमहोर्मिमान् ॥ यादोगणसमाकीर्णश्चलद्वीचिविराजितः ॥ ३१ ॥ मंदारपारिजाताद्यैः पादपैरतिशोभितः ॥ नानास्तरणसंयुक्तो नानाचित्रविचित्रितः ॥ ३२ ॥ मुक्तादामपरिक्लिष्टो नानादामविराजितः ॥ अशोकबकुलाख्यैश्च वृक्षैः कुरुबकादिभिः ॥ ३३ ॥ संवृतः सर्वतः सौम्यैः केतकीचंपकैर्वृतः ॥ कोकिलारावसंघुष्टो दिव्यगंधसमन्वितः ॥ ३४ ॥ द्विरेफातिरणत्कारै रंजितः परमाद्भुतः ॥ तस्मिन्द्वीपे शिवाकारः पर्यंकः सुमनोहरः ॥ ३५ ॥

ततः शिवाकारो जातः ॥ इद सप्तमस्कंधे स्पष्टम् ॥ अत्र मणिद्वीपस्थानं ब्रह्मांडाद्बहिरस्तीति द्वादशस्कंधे वक्ष्यते ॥ सुमेरुमध्यशृंगे भवतीति तु ब्रह्मांडपुराणे ललितोपाख्याने स्पष्टम् ॥ तत्परिमाणं तद्वर्णनं च तत्रैव स्पष्टम् ॥ दुर्वासःकृते स्तवरत्ने शिवरहस्ये द्वितीयांशे च ॥ ३५ ॥

रत्नालयो रत्नभ्रमराः ॥ ३६ ॥ इंद्रचापसमान्वित इंद्रचापवदनेकवर्णविशिष्टमणिसमन्वित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वरपाशांकुशेति ॥ आयुधस्थानानि वमाधःकरमारभ्य दक्षिणाधःकरपर्यंतम् ॥ तदुक्तं महासंमोहने तंत्रे ॥ दक्षिणे चांकुशं दद्याद्वामे पाशं प्रदापयेत् ॥ अभयं दक्षिणे दद्याद्वरं वामे प्रदापयेदिति ॥ दशपटल्यामपि भुवनेशीध्याने दक्षेऽकुशाभयं प्रोक्ते वामे पाशमथेष्टदमितिं ॥ इष्टदं वरम् ॥ आयुधार्थस्तु प्रपंचसारे भुवनेश्वरीपटले श्रीमच्छंकरभगवत्पादैर्विस्तरेणोपपादित इति तत एवावधार्यः॥भुवनेश्वरी सर्वभुवनेश्वरीत्यर्थः॥ भुवनेश्वरीपदनिरुक्तिस्तु भुवनेश्वरीपारिजाते भुवनेश्वरीहृदये दाक्षिणामूर्तिसंहितायां च ॥इदं च ध्यानं देव्यथर्वशिरसि हृत्पुंडरीकमध्यस्थां प्रातःसूर्यसमप्रभाम् ॥ पाशांकुशधरां सौम्यां वरदाभयहस्तकाम् ॥ त्रिनेत्रां रक्तवसनां भक्तकामदुघां भजे ॥ इत्युक्तम् ॥ ४० ॥ ह्रींकारजपनिष्ठैस्त्विति ॥ यदा पक्षिगणोऽपि ह्रींकारं जपति तदाऽन्ये जपंति ह्रींकारबीजमित्यत्र किं वक्तव्यम् ॥४१ ॥ उद्यत्पीनेति ॥ स्तनद्वयेन कमलकुड्मले जिते इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

रत्नालिखचितोऽत्यर्थं नानारत्नविराजितः ॥ दृष्टोऽस्माभिर्विमानस्थैर्दूरतः परिमंडितः॥३६॥नानास्तरणसंछन्न इंद्रचापसमन्वितः ॥
पर्यंकप्रवरे तस्मिन्नुपविष्टा वरांगना ॥ ३७ ॥ रक्तमाल्यांबरधरा रक्तगंधानुलेपना ॥ सुरक्तनयना कांता विद्युत्कोटिसमप्रभा ॥३८ ॥
सुचारुवदना रक्तदंतच्छदविराजिता ॥ रमाकोटयधिका कांत्या सूर्यबिंबनिभाखिला॥३९॥वरपाशांकुशाभीष्टधरा श्रीभुवनेश्वरी ॥
अदृष्टपूर्वा सा दृष्टा सुंदरी स्मितभूषणा ॥४०॥ह्रींकारजपनिष्ठैस्तु पक्षिवृंदैर्निषेविता॥अरुणा करुणामूर्तिः कुमारी नवयौवना॥४१॥
सर्वशृंगारवेषाढ्या मंदस्मितमुखांबुजा ॥ उद्यत्पीनकुचद्वंद्वनिर्जितांभोजकुड्मला ॥ ४२ ॥ नानामणिगणाकीर्णभूषणैरुपशोभिता ॥
कनकांगदकेयूरकिरीटपरिशोभिता ॥४३॥ कनच्छ्रीचक्रताटंकाविटंकवदनांबुजा ॥ हृल्लेखा भुवनेशीति नामजापपरायणैः ॥ ४४ ॥

कनच्छ्रीचक्रताटंकेति ॥कनती दीप्यमाने ये श्रीचक्राकारे त्रिपुरसुंदरीचक्राकारे ताटंके रत्नकुंडले ताभ्यां विटंकं सुंदरं वदनारविंदं यस्याः सा ॥ हृल्लेखा भुवनेशीति ॥ हृल्लेखापदव्युत्पत्तिस्तु भुवनेश्वरीरहस्ये उक्ता ॥ हृदि लेखेव जागर्ति प्राणशक्तिरियं परा ॥ हृल्लेखा कथ्यते तस्मादिति ॥ त्रिपुरतापनीयश्रुतिरपि ॥ हृदयागारवासिनी हृल्लेखेति ॥ भुवनेशीपदव्युत्पत्तिस्तु भुवनेशीपारिजाते भुवनेशीहृदये दाक्षिणामूर्तिसंहितायां च॥व्योमबीजे महेशानि कैलासादि प्रतिष्ठितम्॥ वह्निबीजात्सुवर्णादि निष्पन्नं बहुधा प्रिये ॥ तेनायं वर्तते लोको भूमंडलसमास्थितः । तुर्यस्वरेण पाताले शेषरूपेण धार्यते ॥ महाभूमंडलं तस्मात्पातालस्याऽपि नायिका ॥ अत एव महेशानी भुवनेशीति कथ्यते॥ बिंदुचंद्रामृतं देवी प्लावयंती जगत्त्रयम् ॥ द्रवरूपा भवेत्तस्मात्सृजांति चार्धमात्रया ॥ अत एव महेशानी भुवनेशीति कथ्यत इति ॥ भुवनेश्वर्युपनिषदि भुवनाधीश्वरी तुर्यातीता विश्वविमोहिनीति ॥ मंत्रार्थस्तु हालास्यमाहात्म्ये उक्तः ॥ स चोपोद्घाते एव दर्शितः ॥ ४४ ॥

हृल्लेखाद्या अमरकन्याः॥४५॥ अनंगकुसुमाद्याश्च यंत्रावरणदेवताः॥ इदमुपलक्षणं सेवार्थमागतानामन्यदेवतानामपि ॥ तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे ॥ सेवार्थमागतास्तत्र ब्रह्माणी ब्रह्मकोटयः ॥ लक्ष्मीनारायणानां च कोटयः समुपागताः ॥ गौरीकोटिसहस्राणां रुद्राणामपि कोटय इति ॥ यंत्रमाह ॥ देवी षट्कोणेति ॥ षड्गुणितयंत्रमध्यस्थेत्यर्थः॥ तत्र यंत्रं प्रपंचसारे स्पष्टम् ॥ यद्वा पद्ममष्टदलं बाह्ये वृत्तं षोडशभिर्दलैः ॥ विलिखेत्कर्णिकामध्ये षट्कोणमतिसुंदरमिति शारदोक्तं ग्राह्यम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इति यावच्चतुर्भुजां पश्यंति तावदेव सैव मूर्तिर्विराड्रूपेण दृश्यमानाऽभवदित्याह ॥ सहस्रनयना रामेति ॥ विराट्स्वरूपं देव्यास्तु सप्तमस्कंधे स्पष्टम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ स्वाविज्ञानात्स्वकीयस्मरणात् ॥ ५० ॥ एषेति ॥ यन्नोऽस्माकं कारणं साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपं तदिदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं

सखीवृंदैः स्तुता नित्यं भुवनेशी महेश्वरी ॥ हृल्लेखाद्याभिरमरकन्याभिः परिवेष्टिता ॥ ४५ ॥ अनंगकुसुमाद्याभिर्देवीभिः परिवेष्टिता ॥ देवी षट्कोणमध्यस्थयंत्रराजोपरि स्थिता ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वा तां विस्मिताः सर्वे वयं तत्र स्थिताभवन् ॥ केयं कांता च किं नाम न जानीमोऽत्र संस्थिता ॥ ४७ ॥ सहस्रनयना रामा सहस्रकरसंयुता ॥ सहस्रवदना रम्या भाति दूरादसंशयम् ॥ ४८ ॥ नाप्सरा नापि गंधर्वी नेयं देवांगना किल ॥ इति संशयमापन्नास्तत्र नारद संस्थिताः॥४९॥तदाऽसौ भगवान्विष्णुर्दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम् ॥ उवाचांबांस्वविज्ञानात्कृत्वा मनसि निश्चयम् ॥ ५० ॥ एषा भगवती देवी सर्वेषां कारणं हि नः ॥ महाविद्या महामाया पूर्णा प्रकृतिरव्यया ॥५१॥दुर्ज्ञेयाऽल्पधियां देवी योगगम्या दुराशया ॥ इच्छा परात्मनः कामं नित्यानित्यस्वरूपिणी ॥ ५२ ॥

माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजति सर्वमिदं रक्षति सर्वमिदं संहरति तस्मान्मायामेतां शक्तिं विद्यादिति ॥ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां न तस्य कार्यं करणं चेत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं च ॥ तदेषा भगवती तस्यैव मुख्या मूर्तिरियमिति भावः ॥ परं ब्रह्मैव सर्वकारणमायाशबलितं भक्तानुग्रहार्थमिदं रूपं दधारेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ इच्छेति ॥ इच्छाशक्तिरुमा कुमारीति शिवसूत्रप्रतिपाद्या ॥ तत्किं जडा नेत्याह ॥ नित्यानित्यस्वरूपिणीति ॥ नित्यं ब्रह्मानित्यं माया तदुभयरूपिणी ॥ मायाशबलब्रह्मरूपिणीत्यर्थः ॥ तथा च भगवत्या उभयात्मकत्वात्कदाचिद्ब्रह्मरूपेणैव वर्णनं कदाचित्तच्छक्तिरूपेणैव वर्णनमितीच्छाशक्तिरूपत्वेन वर्णने न वर्णनेऽपि दोषाभावः ॥ तथा च स्मृतिः ॥ ह्रींकार उभयात्मक इति ॥ शिवशक्त्यात्मक इत्यर्थः । ह्रा ब्रह्मेति श्रुतेश्च ॥ ५२ ॥

वेदगर्भा वेदजनयित्री ॥ अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिश्रुतेः ॥ ममैवाज्ञा परा शक्तिर्वेदसंज्ञा पुरातनी ॥ ऋग्यजुःसामरूपेण सर्गादौ संप्रवर्तते इति कूर्मपुराणद्वादशाध्याये श्रीभगवत्युक्तेश्च ॥ ५३ ॥ कारणस्वरूपं भगवत्या विशदयति ॥ एषा संहृत्येति ॥ सर्वजीवानामिति ॥ व्यष्टिलिंगशरीराणि तद्वासनाश्च समष्टौ सूत्रात्मनि स्थापयित्वा तत्समष्टिलिंगशरीरं सवासनं स्वशरीरे प्रलयकाले संनिवेश्य स्थापयित्वा एकाकिनी क्रीडाति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ मूलप्रकृतिरेवैषेति ॥ एवं वर्णनं जडशक्तिरूपत्वेन क्रियते ॥ भुवनेश्वर्या जडाजडरूपत्वेन विद्यमानत्वात् ॥ ६० ॥ द्रष्टाऽसौ जीवो दृश्यमिदं सर्वं विश्वं

दुराराध्याऽल्पभाग्यैश्च देवी विश्वेश्वरी शिवा ॥ वेदगर्भा विशालाक्षी सर्वेषामादिरीश्वरी ॥५३॥ एषा संहृत्य सकलं विश्वं क्रीडति संक्षये ॥ लिंगानि सर्वजीवानां स्वशरीरे निवेश्य च ॥ ५४ ॥ सर्वबीजमयी ह्येषा राजते सांप्रतं सुरौ ॥ विभूतयः स्थिताः पार्श्वे पश्यतां कोटिशः क्रमात् ॥ ५५ ॥ दिव्याभरणभूषाढ्या दिव्यगंधानुलेपनाः ॥ परिचर्यापराः सर्वाः पश्यतं ब्रह्मशंकरौ ॥ ५६ ॥ धन्या वयं महाभागाः कृतकृत्याः स्म सांप्रतम् ॥ यदत्र दर्शनं प्राप्ता भगवत्याः स्वयं त्विदम् ॥ ५७ ॥ तपस्तप्तं पुरा यत्नात्तस्येदं फलमुत्तमम् ॥ अन्यथा दर्शनं कुत्र भवेदस्माकमादरात् ॥५८॥ पश्यंति पुण्यपुंजा ये ये वदान्यास्तपस्विनः ॥ रागिणो नैव पश्यंति देवीं भगवतीं शिवाम् ॥५९॥ मूलप्रकृतिरेवैषा सदा पुरुषसंगता ॥ ब्रह्मांडं दर्शयत्येषा कृत्वा वै परमात्मने ॥ ६० ॥ द्रष्टाऽसौ दृश्यमखिलं ब्रह्मांडं देवतास्सुरौ ॥ तस्यैषा कारणं सर्वा माया सर्वेश्वरी शिवा ॥ ६१ ॥ क्वाहं वा क्व सुराः सर्वे रमाद्याः सुरयोषितः ॥ लक्षांशेन तुलामस्या न भवामः कथंचन ॥ ६२ ॥ सैषा वरांगना नाम या दृष्टा वै महार्णवे ॥ बालभावे महादेवी दोलयंती व मां मुदा ॥ ६३ ॥

तस्योभयविधस्याप्येषैव कारणम् ॥ यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगा इति श्रुतेर्जीवविश्वविभागस्य कारणब्रह्माधीनत्वात् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सैषेति ॥ अनयैव ममार्धश्लोकात्मकभागवतस्य रहस्यभूतस्योपदेशः कृत इत्यस्या मूर्तिदर्शनेन मम प्रत्यभिज्ञा समुत्थिता ॥ तस्य श्लोकार्धस्यार्थस्तु सर्वं खल्विदं ब्रह्माहमेवेति ॥ तस्माद्या मया दृष्टा सैवेयं सा च सर्वकारणत्वं स्वस्याह ॥ तस्मादियं सर्वकारणमेवेति भावः ॥ ननु कस्यामवस्थायामियं त्वया दृष्टा तत्राह ॥ बालभावे इति ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ एकोनपंचाशत्पद्यैः स्त्रीभावगमनोत्तरम् ॥ विष्णुनाऽथ कृतं स्तोत्रं श्रीदेव्या इति कथ्यते ॥१॥ श्रीदेवीदर्शनोत्तरं ब्रह्मादीनां वृत्तमाह । इत्युक्त्वेति ॥ इति पूर्वोक्तां बालावस्थाकथां ब्रह्मणे विष्णुरुक्त्वा पुनर्ब्रह्माणं विष्णुराह ॥ १ ॥ २॥ तत्रस्था यद्देशे वारयिष्यंति तस्मिन्नेव देशे स्थिताः स्तुतिं करिष्यामस्तावता दयार्द्रा सर्वज्ञा देवी ज्ञास्यत्यस्माकं स्तुतिं कृपां च करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ नारदं प्रति

शयानं वटपत्रे च पर्यंके सुस्थिरे दृढे ॥ पादांगुष्ठं करे कृत्वा निवेश्य मुखपंकजे ॥६४॥ लेलिहंतं च क्रीडंतमनेकैर्बालचेष्टितैः ॥ रममाणं कोमलांगं वटपत्रपुटे स्थितम् ॥६५॥ गायंती दोलयंती च बालभावान्मयि स्थिते ॥ सेयं सुनिश्चितं ज्ञानं जातं मे दर्शनादिव ॥६६॥ कामं नो जननी सैषा शृणु तं प्रवदाम्यहम् ॥ अनुभूते मया पूर्वं प्रत्यभिज्ञा समुत्थिता ॥६७॥ इति श्रीदेवीभा० म० अष्टादशसाहस्र्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुः पुनराह जनार्दनः ॥ वयं गच्छेम पार्श्वेऽस्याः प्रणमंतः पुनः पुनः ॥ १ ॥ सेयं वरा महामाया दास्यत्येषा वरान्हि नः ॥ स्तुवामः संनिधिं प्राप्य निर्भयाश्चरणांतिके ॥ २ ॥ यदि नो वारयिष्यंति द्वारस्थाः परिचारकाः ॥ पठिष्यामश्च तत्रस्थाः स्तुतिं देव्याः समाहिताः ॥ ३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ इत्युक्ते हरिणा वाक्ये सुप्रहृष्टौ सुसंस्थितौ ॥ जातौ प्रमुदितौ कामं निकटे गमनाय च ॥ ४ ॥ ओमित्युक्त्वा हरिं सर्वे विमानात्त्वरितास्त्रयः ॥ उत्तीर्य निर्गता द्वारि शंकमाना मनस्यलम् ॥ ५ ॥ द्वारस्थान्वीक्ष्य तान्सर्वान्देवी भगवती तदा ॥ स्मितं कृत्वा चकाराशु तांस्त्रीन्स्त्रीरूपधारिणः ॥ ६ ॥ वयं युवतयो जाताः सुरूपाश्चारुभूषणाः ॥ विस्मयं परमं प्राप्ता गतास्तत्संनिधिं पुनः ॥ ७ ॥ सा दृष्ट्वा नः स्थितांस्तत्र स्त्रीरूपांश्चरणांतिके ॥ व्यलोकयत चार्वंगी प्रेमसंपूर्णया दृशा ॥ ८ ॥ प्रणम्य तां महादेवीं पुरतः संस्थिता वयम् ॥ परस्परं लोकयंतः स्त्रीरूपाश्चारुभूषणाः ॥ ९ ॥

ब्रह्माऽऽह ॥ इत्युक्ते इति ॥ हरिवाक्यं श्रुत्वा अहं हरश्चोभौ प्रमुदितौ जातौ निकटे श्रीदेवीसमीपे गमनाय तदा हरिं प्रत्योमित्यंगीकारवाक्यमुक्त्वा स्थितौ ॥ ४ ॥ ततः सर्वे वयं विमानादुत्तीर्य तत्र गता इत्याह ॥ ओमित्युक्त्वेति ॥ ५ ॥ स्त्रीरूपधारिण इति ॥ ते वयं त्रयः स्त्रीरूपा जाता इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पादपीठं सिंहासनम् ॥ अनेन दासमर्यादा बोधिता ॥ यद्दासेन स्वामिमुखनिरीक्षणं न विधेयं किंतु पादयोरेव दृष्टिः स्थापनीयेति ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ मारुतवाद्यं वेण्वादिकम् ॥ १३ ॥ तदुत्तरं श्रीभुवनेश्वर्याः स्वपादनखमध्ये एवानेककोटिब्रह्मांडानि दर्शितानीत्याह शृणु नारदेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

पादपीठं प्रेक्षमाणा नानामणिविभूषितम् ॥ सूर्यकोटिप्रतीकाशं स्थितास्तत्र वयं त्रयः ॥ १० ॥ काश्चिद्रक्तांबरास्तत्र सहचर्यः सहस्रशः ॥ काश्चिन्नीलांबरा नार्यस्तथा पीतांबराः शुभाः ॥११॥ देव्यः सर्वाः शुभाकारा विचित्रांबरभूषणाः ॥ विरेजुः पार्श्वतस्तस्याः परिचर्यापराः किल ॥ १२ ॥ जगुश्च ननृतुश्चान्याः पर्युपासत ताः स्त्रियः ॥ वीणामारुतवाद्यानि वादयंत्यो मुदाऽन्विताः ॥१३॥ शृणु नारद वक्ष्यामि यद्दृष्टं तत्र चाद्भुतम् ॥ नखदर्पणमध्ये वै देव्याश्चरणपंकजे ॥ १४ ॥ ब्रह्मांडमखिलं सर्वं तत्र स्थावरजंगमम् ॥ अहं विष्णुश्च रुद्रश्च वायुरग्निर्यमो रविः ॥ १५ ॥ वरुणः शीतगुस्त्वष्टा कुबेरः पाकशासनः ॥ पर्वताः सागरा नद्यो गंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ १६ ॥ विश्वावसुश्चित्रकेतुः श्वेतश्चित्रांगदस्तथा ॥ नारदस्तुंबुरुश्चैव हाहा हूहूस्तथैव च ॥१७॥ अश्विनौ वसवः साध्याः सिद्धाश्च पितरस्तथा ॥ नागाः शेषादयः सर्वे किन्नरोरगराक्षसाः ॥ १८॥ वैकुंठो ब्रह्मलोकश्च कैलासः पर्वतोत्तमः ॥ सर्वं तदखिलं दृष्टं नखमध्यस्थितं चन ॥ १९ ॥ मज्जन्मपंकजं तत्र स्थितोऽहं चतुराननः ॥ शेषशायी जगन्नाथस्तथा च मधुकैटभौ ॥ २० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं दृष्टं मया तत्र पादपद्मनखे स्थितम् ॥ विस्मितोऽहं ततो वीक्ष्य किमेतदिति शंकितः ॥ २१ ॥ विष्णुश्च विस्मयाविष्टः शंकरश्च तथा स्थितः ॥ तां तदा मेनिरे देवीं वयं विश्वस्य मातरम् ॥ २२ ॥ ततो वर्षशतं पूर्णं व्यतिक्रांतं प्रपश्यतः ॥ सुधामये शिवे द्वीपे विहारं विविधं तदा ॥२३॥ सख्य इव तदा तत्र मेनिरेऽस्मानवस्थितान् ॥ देव्यः प्रमुदिताकारा नानाभरणमंडिताः ॥ २४ ॥ वयमप्यतिरम्यत्वाद्भूविम विमोहिताः ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वेऽपश्यन्भावान्मनोरमान् ॥२५॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ चनेत्यव्ययमप्यर्थकं नखमध्यस्थितमपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति दर्शनेनेयमेव सर्वकारणमित्यस्माकं निश्चयो जात इत्याह विश्वस्य मातरामिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ संसारारणये संसारयोनये ॥ पंचकृत्यविधात्र्यै ॥ पंचविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहृतितिरोभावाः ॥ तद्वदनुग्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्येति वचनोक्तानि पंच कृत्यानि तेषां विधात्री कर्त्री ॥ २८ ॥ सर्वाधिष्ठानरूपायै सर्वं विवर्तरूपं मिथ्या जगत्तदधिष्ठानाविकृतब्रह्मरूपायै इत्यर्थः ॥ तथा च ब्रह्मांडपुराणे मिथ्याजगदधिष्ठानेति ॥ कूटस्थायै देहद्वयाधिष्ठानं कूटवन्निर्विकारं चैतन्यं कूटस्थं तद्रूपायै ॥ अर्धमात्रार्थः परं ब्रह्म ॥ अर्धमात्रात्मिका देवी ब्रह्मानंदैकविग्रहा ॥ भुवनाधीश्वरी तुर्यातीता विश्वविमोहिनीति श्रुतेः ॥ अकारो भगवान्ब्रह्मा उकारो विष्णुरुच्यते ॥ मकारो भगवान्रुद्र अर्धमात्रा परं पदम् ॥ अर्धमात्रास्थिता नित्येति स्मृतेश्च तद्रूपिण्यै ॥ हृल्लेखायै प्रत्यगात्मभूतायै ॥ २९ ॥ इत्थं निर्गुणब्रह्मरूपत्वेन वर्णयित्वा कारणब्रह्मत्वेन स्तौति ॥ ज्ञातमिति ॥ त्वयि सन्निविष्टं स्थितमित्यर्थः ॥ ते

एकदा तां महादेवीं देवीं श्रीभुवनेश्वरीम् ॥ तुष्टाव भगवान्विष्णुर्युवतीभावसंस्थितः ॥ २६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नमो देव्यै प्रकृत्यै च विधात्र्यै सततं नमः ॥ कल्याण्यै कामदायै च वृद्ध्यै सिद्ध्यै नमो नमः॥ २७ ॥ सच्चिदानंदरूपिण्यै संसारारणये नमः॥ पंचकृत्यविधात्र्यै ते भुवनेश्यै नमो नमः ॥ २८ ॥ सर्वाधिष्ठानरूपायै कूटस्थायै नमो नमः ॥ अर्धमात्रार्थभूतायै हृल्लेखायै नमो नमः ॥२९॥ ज्ञातं मयाऽखिलमिदं त्वयि सन्निविष्टं त्वत्तोऽस्य सम्भवलयावपि मातरद्य ॥ शक्तिश्च तेऽस्य करणे विततप्रभावा ज्ञाताऽधुना सकललोकमयीति नूनम् ॥ ३० ॥ विस्तार्य सर्वमखिलं सदसद्विकारं संदर्शयस्यविकलं पुरुषाय काले ॥ तत्त्वैश्च षोडशभिरेव च सप्तभिश्च भासींद्रजालमिव नः किल रंजनाय ॥ ३१ ॥

ब्रह्मरूपिण्या अस्य जगतः करणे या शक्तिर्मायाख्या सकललोकमयीति प्रसिद्धाऽस्ति सा ज्ञाता मया ॥ नखदर्पणमध्येऽनेकब्रह्मांडदर्शनात् ॥ सर्वं खल्विदमेवाहं नान्यदस्ति सनातनमिति भगवत्युक्तेश्च ॥ तस्मात्सर्वकारणभूता त्वमेवासीति भावः ॥ ३० ॥ इत्थं कारणब्रह्मरूपिणीं वर्णयित्वा मायाशक्तिमात्रां वर्णयति ॥ विस्तार्येति ॥ सत् आकाशवायुरूपममूर्तं भूतद्वयम् ॥ असत् तेजोजलभूमिरूपं मूर्तं भूतत्रयम् ॥ तयोर्विकारं तत्परिणामरूपं सर्वं जगत् विस्तार्य पुरुषाय चेतनाय भोक्त्रे दर्शयासि ॥ किमर्थं रंजनाय तस्य नानाप्रकारैर्भोगं कर्तुमित्यर्थः ॥ एतादृशी षोडशभिस्तत्त्वैः सांख्योक्तैस्तद्रूपैः परिणता तथा सप्तभिश्च महदाद्यैस्तत्त्वैस्तद्रूपैः परिणता त्वं नोऽस्माकमिंद्रजालमिव विलक्षणा भासि ॥ अनिर्वचनीयेत्यर्थः ॥ यदाहुः सांख्याः ॥ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ॥ षोडशकस्तु विकार इति ॥३१ ॥

त्वामृते किमपि वस्तु नैवास्तीति व्याप्तिमाह ॥ न त्वामिति ॥ यद्वस्तु भासते तन्नामरूपविशिष्टमेव भासते तच्च नामरूपं त्वद्रूपमेव ततस्तव व्याप्तिरव्याहतेति भावः ॥ ३२ ॥ प्रीणासीति ॥ इदं विश्वं प्रकटीकरोष्युत्पादयसि तथा प्रीणासि अंतर्भावितण्यर्थात्तोषयासि तेन त्वं करुणावत्यसीति भासि ॥ प्रलयकाले सर्वमत्सि भक्षयसि तेन च क्रूरेति भासीति ते वैभवस्यैश्वर्यस्य चरितं को वेद न कोऽपीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अस्त्वन्यत्र कथंचिदस्मासु तु त्वमतिकरुणावत्यसीति निदर्शनमाह ॥ त्राता वयमिति ॥ रक्षिता मधुकैटभाभ्यां सकाशात् ॥ सुखस्य भवने मणिद्वीपे नीता आनीताः परमां च कोटिं नीताः प्रापिताः ॥ यद्यस्मात्तव

न त्वामृते किमपि वस्तु गतं विभाति व्याप्यैव सर्वमखिलं त्वमवस्थिताऽसि॥शक्तिं विना व्यवहृतौ पुरुषोऽप्यशक्तो बंभण्यते जननि बुद्धिमता जनेन ॥ ३२ ॥ प्रीणासि विश्वमखिलं सततं प्रभावैः स्वैस्तेजसा च सकलं प्रकटीकरोषि ॥ अत्स्येव देवि तरसा किल कल्पकाले को वेद देवि चरितं तव वैभवस्य ॥ ३३ ॥ त्राता वयं जननि ते मधुकैटभाभ्यां लोकाश्च ते सुवितताः खलु दर्शिता वै ॥ नीताः सुखस्य भवने परमां च कोटिं यद्दर्शनं तव भवानि महाप्रभावम् ॥ ३४ ॥ नाहं भवो न च विरिंचि विवेद मातः कोऽन्यो हि वेत्ति चरितं तव दुर्विभाव्यम् ॥ कानीह संति भुवनानि महाप्रभावे ह्यस्मिन्भवानि चरिते रचनाकलापे॥ ३५॥ अस्माभिरत्र भुवने हरिरन्य एव दृष्टः शिवः कमलजः प्रथितप्रभावः॥ अन्येषु देवि भुवनेषु न संति किं ते किं विद्म देवि विततं तव सुप्रभावम् ॥ ३६ ॥ याचेंऽब तेंऽघ्रिकमलं प्रणिपत्य कामं चित्ते सदा वसतु रूपमिदं तवैतत् ॥ नामापि वक्त्रकुहरे सततं तवैव संदर्शनं तव पदांबुजयोः सदैव ॥ ३७ ॥ भृत्योऽयमस्ति सततं मयि भावनीयं त्वां स्वामिनीति मनसा ननु चिंतयामि ॥ एषाऽऽवयोरविरता किल देवि भूयाद्व्याप्तिः सदैव जननीसुतयोरिवार्ये ॥ ३८ ॥

महाप्रभावं दर्शनं जातं तस्मादित्यर्थः ॥ न ह्येतत्करुणामंतरा संभवति तस्मादस्मासु करुणावत्यवेति भावः ॥ ३४ ॥ नाहं भव इति ॥ यानीह नखदर्पणे दृष्टानि भुवनानि तादृशान्यन्यानि कानि कतिसंख्यानि तवास्मिन् प्रभावे चरिते रचनाकलापरूपे संति तानि को वेद न कोऽपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अस्माभिरिति ॥ यथाऽस्मिन्भुवने अस्माभिर्ब्रह्मादयो दृष्टाः संति तथाऽन्येषु भुवनेषु किं न संति संत्येव ॥ कथमिदं भविष्यतीति चेत्तव वैभवस्य चरितं को वेद न कोऽपीत्यर्थः ॥ तव वैभवेन संभविष्यतीति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ जननीसुतयोर्मातापुत्रयोरिव व्याप्तिः संबंधः स्वस्वामिभावः सदैव भूयात् ॥ ३८ ॥

यतः सर्वज्ञतायाः परिसमाप्तेर्नितांतभूमिश्चरमभूमिस्त्वमसि ॥ इंगितमभिप्रेतम् ॥ ३९ किं सत्यमेतन्न सत्यमित्यर्थः ॥ यतस्तवेच्छया तव शक्तियुक्ता वयं कर्तुं क्षमा नान्यथा तस्मादित्यर्थः ॥४०॥ त्वं प्रथमतो विरजा निर्गुणात्मरूपिणी विभासि पश्चात्ते प्रभया युतः सूर्यो विभाति ॥ तथा च श्रुतिः तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति ॥४१॥ ते प्रभावात्तव शक्तेर्वयं सर्वे जनिमंतो जन्मवन्तोऽन्योऽस्मदपेक्षया जन्मवान् को नित्यः स्यान्न कोऽपीत्यर्थः ॥ किंतु त्वमेव नित्येत्यर्थः॥४२॥ त्वं चेदिति॥यदि पुरुषं पुराणं त्वं दयसे दयां करोषि ब्रह्माकारमनोवृत्तिरूपब्रह्मविद्याप्रदानेन तदा स स्वरूपं जानीयादिति शेषः॥इदं तव सन्निधिगोऽहं जाने निश्चिनोमि॥

त्वं वेत्सि सर्वमखिलं भुवनप्रपंचं सर्वज्ञतापरिसमाप्तिनितांतभूमिः ॥ किं पामरेण जगदंब निवेदनीयं यद्युक्तमाचर भवानि तवेंगितं स्यात् ॥ ३९ ॥ ब्रह्मा सृजत्यवति विष्णुरुमापतिश्च संहारकारक इयं तु जने प्रसिद्धिः ॥ किं सत्यमेतदपि देवि तवेच्छया वै कर्तुं क्षमा वयमजे तव शक्तियुक्ताः ॥ ४० ॥ धात्री धराधरसुते न जगद्बिभर्ति आधारशक्तिरखिलं तव वै बिभर्ति ॥ सूर्योऽपि भाति वरदे प्रभया युतस्ते त्वं सर्वमेतदखिलं विरजा विभासि ॥ ४१ ॥ ब्रह्माऽहमीश्वरवरः किल ते प्रभावात्सर्वे वयं जनियुता न यदा तु नित्याः ॥ केऽन्ये सुराः शतमखप्रमुखाश्च नित्या नित्या त्वमेव जननी प्रकृतिः पुराणा ॥ ४२ ॥ त्वं चेद्भवानि दयसे पुरुषं पुराणं जानेऽहमद्य तव संनिधिगः सदैव ॥ नोचेदहं विभुरनादिरनीह ईशो विश्वात्मधीरिति तमःप्रकृतिः सदैव ॥ ४३ ॥ विद्या त्वमेव ननु बुद्धिमतां नराणां शक्तिस्त्वमेव किल शक्तिमतां सदैव ॥ त्वं कीर्तिकांतिकमलामलतुष्टिरूपा मुक्तिप्रदा विरतिरेव मनुष्यलोके ॥ ४४ ॥ गायत्र्यसि प्रथमवेदकला त्वमेव स्वाहा स्वधा भगवती सगुणाऽर्धमात्रा ॥ आम्नाय एव विहितो निगमो भवत्या संजीवनाय सततं सुरपूर्वजानाम् ॥ ४५ ॥ मोक्षार्थमेव रचयस्यखिलं प्रपंचं तेषां गताः खलु यतो ननु जीवभावम् ॥ अंशा अनादिनिधनस्य किलानघस्य पूर्णार्णवस्य वितता हि यथा तरंगाः ॥ ४६ ॥

अन्यथाऽविद्यावत्वेनानेकाहंकारादिधर्मवांस्तमःप्रकृतिर्मूढप्रकृतिरेव स्यात् विभुरहमनादिरहमनीहोऽहमिशोऽहीमत्यादयोऽहंकारधर्मास्तद्वान् स्यात् स पुरुषस्तथा नंक्ष्यत्येवेति भावः ॥४३ ॥ ४४ ॥ सुरपूर्वजानां देवादिजीवानामपि संजीवनाय रक्षणाय मोक्षाय चाम्नायरूपः शास्त्ररूपोऽन्नसत्रस्थानीयो निगम एव विहितो भवत्यैतादृशी त्वं दयावत्यसीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ मोक्षार्थमेवेति ॥ समुद्रतरंगवदनादिनिधनस्य ब्रह्मणो येंऽशा जीवभावं गतास्तेषां मोक्षप्राप्त्यर्थमेव स्वप्रयोजनाभावेऽपि प्रपंचं कष्टेन

रचयस्येतादृश्यतिदयावत्यसीति भावः ॥४६॥ जीवो यदेति ॥ यदा जीवः कृत्यं कर्तृत्वादिकं तवैव त्वत्कर्तृकमेव परिवेत्ति जानाति न स्वकर्तृकम् ॥ स्वयं त्वसंगोदासी न एवाहमिति विवेकतो जानाति॥ तथा अखिलमेतत्त्वमेव संहरसीत्यपि प्रसिद्धं जानाति ॥ तदा त्वं जीवस्यासंगत्वादिज्ञानस्य सत्त्वाद्विरमसे उपशमं प्राप्नोषि स्वकृत्यात् ॥ तत्र दृष्टान्ता यथा वितथे मिथ्यारूपेंऽतरंगेऽतिरहस्ये चमत्काररूपे कार्ये कृते नटेन रचितं नाट्यं यथा विरमाति तथेत्यर्थः ॥४७॥ त्राता त्वमेवेति ॥ मोहमयाद्भवाब्धेः सकाशान्मम त्राता त्वमेव नाऽन्यः ॥ एमि अस्य शरणमिति शेषः ॥ महार्तिदे चेत्युत्तरेण काले इत्यनेनान्वेति ॥ अंतकाले नाशकाले इत्यर्थः ॥४८॥४९॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ चत्वारिंशत्पद्यकैस्तु षट्पद्यैरधिकैरथ ॥ हरस्तुत्युत्तरं ब्रह्मस्तुतिरत्रापि वर्ण्यते ॥ १ ॥ ब्रह्मा नारदं प्रत्याह ॥ इत्युक्त्वेति ॥ १ ॥

जीवो यदा तु परिवेत्ति तवैव कृत्यं त्वं संहरस्यखिलमेतदिति प्रसिद्धम् ॥ नाट्यं नटेन रचितं वितथेंऽतरंगे कार्यें कृते विरमसे प्रथितप्रभावा ॥ ४७ ॥ त्राता त्वमेव मम मोहमयाद्भवाब्धेस्त्वामंबिके सततमेमि महार्तिदे च॥ रागादिभिर्विरचिते वितथे किलांते मामेव पाहि बहुदुःखकरे च काले ॥४८॥ नमो देवि महाविद्ये नमामि चरणौ तव ॥ सदा ज्ञानप्रकाशं मे देहि सर्वार्थदे शिवे ॥४९॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां तृतीयस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः॥४॥ ब्रह्मोवाच ॥ इत्युक्त्वा विरते विष्णौ देवदेवे जनार्दने ॥ उवाच शंकरः शर्वः प्रणतः पुरतः स्थितः ॥१॥ शिव उवाच ॥ यदि हरिस्तव देवि विभावजस्तदनु पद्मज एव तवोद्भवः। किमहमत्र तवापि न सद्गुणः सकललोकविधौ चतुरा शिवे ॥ २ ॥ त्वमसि भूः सलिलं पवनस्तथा खमपि वह्निगुणश्च तथा पुनः ॥ जननि तानि पुनः करणानि च त्वमसि बुद्धिमनोऽप्यथहंकृतिः ॥ ३ ॥ न च विदंति वदंति च येऽन्यथा हरिहराजकृतं निखिलं जगत् ॥ तव कृतास्त्रय एव सदैव ते विरचयंति जगत्सचराचरम् ॥ ४ ॥

यदीति॥हे देवि यदि हरिस्तव विभावजः पराक्रमाज्जातस्तर्हिं तदनु तस्य विष्णोरनु पश्चाज्जायमानः पद्मजो ब्रह्माऽपि तवोद्भवस्त्वज्जन्य एव॥यदैवमस्ति तत्राहं सद्गुणस्तमोगुणवान् तव त्वज्जन्यो न किमपितु त्वज्जन्य एव ॥ गुणत्रयस्य त्वत्संबंधित्वादस्माकं च तदात्मकत्वात् ॥ यतस्त्वं सकललोकविधाने चतुराऽसि ततोऽस्माकं जननं त्वया कथं कृतमित्यत्र किमाश्चर्यम् ॥ २ ॥ त्वमसीति ॥ वह्निगुणस्वरूपताप्रतिपादनं वह्निस्वरूपताप्रतिपादनस्याप्युपलक्षणम् ॥ करणानि ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियाणि ॥ अथ अहंकृतिरहंकारः ॥ शकंध्वादित्वात्पररूपम् ॥ ३ ॥ नच विदंतीति ॥ ये निखिलं जगद्विष्णुहरब्रह्मकृतामित्यन्यथा वदंति ते न शास्त्रसिद्धांतं विदंति जानंति ॥ यतस्ते त्रयस्तव कृता

स्त्वया कृता एव जगाद्विरचयांति ॥ तस्मात्त्वमेव सकलजगत्कर्त्रींति सिद्धांत इत्यर्थः॥४॥नतु पंच महाभूतैरेव जगदुत्पद्यतां नेश्वरस्योपयोग इति चेत्तत्राह अवनीति॥यदि पंच भूतैर्विषयसहितैः गुणसहितैः शब्दस्पर्शादिसहितैश्च जगद्भवेदिति मतं तदा तद् भतपंचकं तव कलां चिदंशरूपामृते कथं स्फुटं भवेत् तस्य भूतपंचकस्य दृश्यत्वेन कार्यत्वात्कार्यस्य कर्त्रपेक्षत्वात्कश्चिच्चेतनः कर्ताऽपेक्षित एवेति त्वमेव जगत्कर्त्रींति भावः ॥ ५ ॥ एकोऽहं बहुस्यां प्रजायेय इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इति श्रुतिरेकैव त्वमनेकरूपा भवसीत्याह ॥ भवसीति विविधवेषैर्ये विलासाः क्रीडास्तासु कुतूहलैराश्चर्यै रमसे क्रीडसे क्रीडानंतरं प्रलयकाले विरामं च प्राप्नोषि॥तथा च व्याससूत्रम्॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति ॥ ६ ॥ अस्मासु यत्कर्तृत्वं तत्तु त्वत्सृष्टपदार्थेष्वेवाकारांतरोत्पादकत्वं घटं प्रति कुलालस्येवेत्याह ॥ सकललोकेति॥ एते वयं भवाम जगत्कर्तारो भवाम॥ ॥ कदा ॥ यदा त्वत्पदरजो भूजलादिकं समधिगम्य प्राप्य तस्याकारविशेषं चक्रिम कृतवंतस्तदेत्यर्थः ॥ ननु इति पूर्वकल्पीयकथा स्मारिता ॥ ७ ॥ यदि दयार्द्रेति ॥ यदि

अवनिवायुखवह्निजलादिभिः सविषयैः सगुणैश्च जगद्भवत् ॥ यदि तदा कथमद्य च तत्स्फुटं प्रभवतीति तवांब कलामृते ॥ ५ ॥
भवसि सर्वमिदं सचराचरं त्वमजविष्णुशिवाकृतिकल्पितम् ॥ विविधवेषविलासकुतूहलैर्विरमसे रमसेंऽब यथारुचि ॥ ६ ॥ सक
ललोकसिसृक्षुरहं हरिः कमलभूश्च भवाम यदांऽबिके ॥ तव पदांबुजपांसुपरिग्रहं समधिगम्य तदा ननु चक्रिम ॥ ७ ॥ यदि
दयार्द्रमना न सदांऽबिके कथमहं विहितश्च तमोगुणः ॥ कमलजश्च रजोगुणसंभवः सुविहितः किमु सत्त्वगुणो हरिः ॥ ८ ॥
यदि न ते विषमा मतिरंबिके कथमिदं बहुधा विहितं जगत् ॥ सचिवभूपतिभृत्यजनावृतं बहुधनैरधनैश्च समाकुलम् ॥ ९ ॥
तव गुणास्त्रय एव सदा क्षमाः प्रकटनावनसंहरणेषु वै ॥ हरिहरद्रुहिणाश्च क्रमात्त्वया विरचितास्त्रिजगतां किल कारणम् ॥ १० ॥

देवी त्वं दयावती नासि ॥ तदा प्रलयकाले सुषुप्तिमूर्च्छांगतेभ्योऽस्मभ्यं तत्तद्गुणोपाधिकं ज्ञानयोग्यं देहं को दद्याद्यतो देहो दत्तस्तस्माद्दयावतीत्वात्तव मय्यपि दयां कुर्वींति भावः ॥ ८ ॥ननु मम सर्वे प्राणिनः समा एवेति कथं तान्विहाय त्वद्भुपर्येव दया कर्तव्येति चेत्तत्राह ॥ यदि न ते इति ॥ याद तव विषमा मतिर्नास्ति किंतु समैव तर्हिं सर्वे प्राणिनः समदुःखसुखाः किमिति न कृता विषमाश्च कृतास्तत्तत्प्राणि कृतकर्मवशात्तस्मात्तवापि जगत्कर्मवशाद्विषमा मतिरस्त्येवेति मय्यपि भक्तिप्रेमयुक्ते दयां कुर्वींति भावः ॥ ९ ॥ ननु युष्मत् पूर्वं जगन्मया केन साधनेन निर्मितं तत्राह ॥ तव गुणा इति ॥ तव गुणत्रयमेव जगत्कर्तुं समर्थमित्यर्थः ॥ तर्हिं भवंतः कथं जगतां कारणमिति चेत्तत्राह ॥ हरिहरेति ॥ त्वत्सृष्टपदार्थानां पंचमहाभूतानामाकारविशेषरूपाणां त्रिजगतां कारणं वयं त्वया रचिताः ॥ त्वत्सृष्टपदार्थेष्वहंकारादिषु जगदाकारविशेषोत्पादकत्वमेवास्माकं कारणत्वं न ततोऽतिरिक्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

यदि त्वद्गुणानां कर्तृत्वं न स्यात्तदाऽऽह ॥ परिचितानीति ॥ मया हरिणा च विमानगतेन कमलजेन च एतैरस्माभिः पथि गतान भुवनानि दृष्टानि तानि केन कृतानीति
कथय ॥ न ह्यस्माकं तत्कर्तृत्वं किंतु त्वद्गुणानामेवेति भावः ॥ ११ ॥ तस्मात्त्वमेव जगत्स्रष्ट्रीत्याह ॥ सृजसीति॥कथं जगदेकाकिनी सृजसीति तव लीलां न विद्म इति
भावः ॥ १२ ॥ भगवतीसान्निध्यं प्रार्थयते ॥ जननीति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ परिचितं सेवितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ एतादृशं त्वत्पदांबुजं ये न भजंति ते हतभाग्या

परिचितानि मया हरिणा तथा कमलजेन विमानगतेन वै ॥ पथि गतैर्भुवनानि कृतानि वा कथय केन भवानि नवानि च ॥ ११ ॥
सृजसि पासि जगज्जगदंबिके स्वकलया कियदिच्छसि नाशितुम् ॥ रमयसे स्वपतिं पुरुषं सदा तव गतिं न हि विद्म वयं शिवे
॥ १२ ॥ जननि देहि पदांबुजसेवनं युवतिभावगतानपि नः सदा ॥ पुरुषतामधिगम्य पदांबुजाद्विरहिताः क्व लभेम सुखं स्फुटम्
॥ १३ ॥ न रुचिरस्ति ममांब पदांबुजं तव विहाय शिवे भुवनेष्वलम् ॥ निवसितुं नरदेहमवाप्य च त्रिभुवनस्य पतित्वमवाप्य
वै ॥ १४ ॥ सुदति नास्ति मनागपि मे रतिर्युवतिभावमवाप्य तवांतिके ॥ पुरुषता क्व सुखाय भवत्यलं तव पदं न यदीक्षणगोचरः
॥१५॥ त्रिभुवनेषु भवत्वियमंबिके मम सदैव हि कीर्तिरनाविला ॥ युवतिभावमवाप्य पदांबुजं परिचितं तव संसृतिनाशनम् ॥ १६ ॥
भुवि विहाय तवांतिकसेवनं क इह वांछति राज्यमकंटकम् ॥ त्रुटिरसौ किल याति युगात्मतां न निकटं यदि तेंऽघ्रिसरोरुहम्
॥ १७ ॥ तपसि ये निरता मुनयोऽमलास्तव विहाय पदांबुजपूजनम् ॥ जननि ते विधिना किल वंचिताः परिभवो विभवे परिक
ल्पितः ॥ १८ ॥ न तपसा न दमेन समाधिना न च तथा विहितैः क्रतुभिर्यथा ॥ तव पदाब्जपरागनिषेवणाद्भवति मुक्तिरजे
भवसागरात् ॥ १९ ॥ कुरु दयां दयसे यदि देवि मां कथय मंत्रमनाविलमद्भुतम् ॥ समभवं प्रजपन्सुखितो ह्यहं सुविशदं च
नवार्णमनुत्तमम् ॥ २० ॥

इत्याह तपसीति ॥ विभवे ऐश्वर्ये तपोरूपे सत्यपि परिभवो मोक्षात्सकाशात्परिकल्पितो जातस्तेषामित्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्मान्न तपसेति ॥ न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुतेः ॥ अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ॥ यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामिति
श्रुतेश्च ॥ तव पदाब्जानिषेवणाद्यथा मुक्तिः सा च झटिति भवति तथा न कुत्रापीति भावः ॥ १९ ॥ प्रजपन्सुखितः समभवामित्यन्वयः ॥ २० ॥

ननु नवार्णमंत्रोऽस्तीत्येव प्रथमतस्त्वया कथं ज्ञातमिति चेत्तत्राह ॥ प्रथमजन्मनीति॥पूर्वजन्मनि मया गुरोः सकाशादधिगतः प्राप्तः स्थितः स इह जन्मन्यधुना न विभाति विस्मृतत्वात्तथाऽपि संस्कारस्तु तिष्ठति तस्मात्स्मरणं जातमिति भावः ॥ नवाक्षर इति ॥ नवार्णश्चंडिकामंत्र इत्यर्थः ॥ तद्विधानं च नवमस्कंधांतिमाध्याये वक्ष्यति ॥अनेन च ब्रह्मादीनां जीवत्वं स्पष्टमेवोक्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ बीजयुक्तं वाक्काममायायुक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ न वेदा इति ॥ वेदास्त्वामेवं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टां कलयितुं ज्ञातुं पटवो नासन् इति न किं तर्हि पटव एव ॥ यतस्त्वां सकलजनधात्रीमविकलां क्षुद्रकर्मणि यज्ञादिषु नोचुस्तदेतत्त्वन्महिमज्ञानाभावे संभवति किं नैव संभवति तस्माज्जा

प्रथमजन्मनि चाधिगतो मया तदधुना न विभाति नवाक्षरः ॥ कथय मां मनुमद्य भवार्णवाज्जननि तारय तारय तारके ॥ २१ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ इत्युक्ता सा तदा देवी शिवेनाद्भुततेजसा ॥ उच्चचारांबिका मंत्रं प्रस्फुटं च नवाक्षरम् ॥ २२ ॥ तं गृहीत्वा महादेवः परां मुदमवाप ह ॥ प्रणम्य चरणौ देव्यास्तत्रैवावस्थितः शिवः ॥ २३ ॥ जपन्नवाक्षरं मंत्रं कामदं मोक्षदं तथा ॥ बीजयुक्तं शुभोच्चारं शंकरस्तस्थिवांस्तदा ॥ २४ ॥ तं तथाऽवस्थितं दृष्ट्वा शंकरं लोकशंकरम् ॥ अवोचं तां महामायां संस्थितोऽहं पदांतिके ॥ २५ ॥ न वेदास्त्वामेवं कलयितुमिहासन्न पटवो यतस्ते नोचुस्त्वां सकलजनधात्रीमविकलाम् ॥ स्वाहाभूता देवी सकलमखहोमेषु विहिता तदा त्वं सर्वज्ञा जननि खलु जाता त्रिभुवने ॥ २६ ॥ कर्ताऽहं प्रकरोमि सर्वमखिलं ब्रह्मांडमत्यद्भुतं कोऽन्योऽस्तीह चराचरे त्रिभुवने मत्तः समर्थः पुमान् ॥ धन्योऽस्म्यत्र न संशयः किल यदा ब्रह्माऽस्मि लोकातिगो मग्नोऽहं भवसागरे प्रवितते गर्वाभिवेशादिति ॥ २७ ॥ अद्याहं तव पादपंकजपरागादानगर्वेण वै धन्योऽस्मीति यथार्थवादनिपुणो जातः प्रसादाच्च ते ॥ याचे त्वां भवभीतिनाशचतुरां मुक्तिप्रदां चेश्वरीं हित्वा मोहकृतं महार्तिनिगडं त्वद्भक्तियुक्तं कुरु ॥ २८ ॥

नत एव ते ॥ ननु तर्हि सर्वथा न जानंति मामतो नोचुरित्येव किं न स्यात्तत्राह ॥ स्वाहाभूतेति ॥ यदि त्वां सर्वथा न जानंति तर्हि त्वदेकदेशभूतशक्तिः स्वाहाभूता कथं सकलमखहोमेषु विहिता तैस्तस्माज्जानत एव ते ॥ अत एव तव वेदैकवेद्यत्वमस्त्येव ॥ यतस्त्वं क्षुद्रकर्मणि न विहिता तत एव त्वं सर्वज्ञा सर्वोत्तरा जाता न त्विंद्रादिक्षुद्रदेवगणपंक्तिस्था जातेति भावः ॥ २६ ॥ भक्त्यभिनिवेशात्स्वधन्यतां वर्णयति ॥ कर्ताहऽमिति श्लोकद्वयेन ॥ कर्ताऽहं धन्योऽस्मीत्यद्य तादृशाभिमानेन केवल गर्वाभिनिवेशान्मोहसागरे मग्नः स्थितः विलक्षणगुणाभावेऽभिमानस्य मूर्खधर्मत्वात् ॥ २७ ॥ यद्यप्येतावत्कालपर्यंतमेतादृशः स्थितस्तथाऽप्यद्याहं धन्योऽस्मीति वक्ता

यथार्थवादनिपुणो यथार्थवक्ता जातोऽस्मि महागुणलाभात् ॥ कोऽसौ महागुणस्तत्राह ॥ तव पादपंकजपरागस्यादानं ग्रहणं तस्य यो गर्वः स एव महान्गुणस्तेन ॥ अनेन च भक्तिनिर्भरो दर्शितः ॥ यत एतादृशी भक्तिर्निर्गुणस्यापि दुराचारवतो महत्त्वप्रदा तस्मान्महार्तिं निगडं हित्वा त्वद्भक्तियुक्तं कुरु इत्येव प्रार्थना ममेति भावः ॥ २८ ॥ अत इति ॥ हे शिवे त्वदाविष्कृतात्सरोजादहं जातः कथं मुक्तः स्यामिति चिंतया युक्तस्तवाज्ञाकरः किंकरोऽस्मीति नूनं मां निश्चित्य भवाब्धौ मोहेनाविवेकेन मग्नं मामतो भक्तिप्रदानेन पाहि रक्षय ॥ २९ ॥ ये तवाद्यं पवित्रं चरित्रं जगत्सर्जनादिरूपं न जानंति ते मां प्रभुं वदंति ॥ तथा ये याजकाः स्वर्गकामास्तेऽपि ते प्रभावं न जानंति ॥ यतो मोक्षार्थं त्वामनाराध्य स्वर्गार्थमिंद्रादिदेवानेव यथेष्टं यजांति मोहिता एव तव माययैते इति भावः ॥ तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे ॥ अश्रुतासः श्रुतासश्च यज्वानो येऽप्ययज्वनः ॥ स्वर्यंतो नापेक्षंते इंद्रमग्निं च ये विदुः ॥ सिकता इव संयंति रश्मिभिः समुदीरिताः ॥ अस्माल्लोकादमुष्माच्चेत्याह

अतोऽहं च जातो विमुक्तः कथं स्यां सरोजादमेयात्त्वदाविष्कृताद्वै ॥ तवाज्ञाकरः किंकरोऽस्मीति नूनं शिवे पाहि मां मोहमग्नं भवाब्धौ ॥२९॥ न जानंति ये मानवास्ते वदन्ति प्रभुं मां तवाद्यं चरित्रं पवित्रम् ॥ यजंतीह ये याजकाः स्वर्गकामा न ते ते प्रभावं विदंत्येव कामम् ॥ ३० ॥ त्वया निर्मितोऽहं विधित्वे विहारं विकर्तुं चतुर्धा विधायादिसर्गम् ॥ अहं वेद्मि कोऽन्यो विवेदादिमाये क्षमस्वापराधं त्वहंकारजं मे ॥ ३१ ॥ श्रमं येऽष्टधा योगमार्गे प्रवृत्ताः प्रकुर्वंति मूढाः समाधौ स्थिता वै ॥ न जानंति ते नाम मोक्षप्रदं वा समुच्चारितं जातु मातर्मिषेण ॥ ३२ ॥ विचारे परे तत्त्वसंख्याविधाने पदे मोहिता नाम ते संविहाय ॥ न किं ते विमूढा भवाब्धौ भवानि त्वमेवासि संसारमुक्तिप्रदा वै ॥ ३३ ॥

चारण्यकश्रुतिरिति॥३०॥ त्वयेति ॥ विहारं संसारसर्जनादिरूपं विशेषेण कर्तुमहं विधित्वे विधित्वपदव्यां त्वया निर्मित उत्पादितः सन्नप्यादिसर्गं चतुर्धाऽडजस्वेदजजरायुजोद्भिज्जादिरूपेण विधायाहंकारादहमेव वेद्मि सर्वं मत्तः कोऽन्यो विवेदेति वृत्तिमान् जातस्तदहंकारजमपराधं क्षमस्व ॥ नहि त्वया निर्मितस्यैवमपराधो युक्त इति भावः ॥ ॥३१॥श्रममिति ॥ मिषेणापि व्याजेनापि यन्नाम श्रीदेव्याः समुच्चारितं जातु कदाचिदपि न निरंतरं तथाऽपि तन्नामोच्चारितं मोक्षप्रदं भवति ॥ इत्थं सति मोक्षार्थं येऽष्टांगयोगादिसाधनश्रमं कुर्वंति ते मूढा एव ॥ तदुक्तं महाकालसंहितायाम् ॥ सहेलं वा सलीलं वा यस्याः स्मरणमात्रतः ॥ करामलकवन्मुक्तिस्तां न सेवेत को जन इति॥३२॥विचारे परे इति ॥ यथा योगिनो मूढा एवं सांख्या अपि मूढा एवेत्याह ॥ विचारे इति ॥ तत्त्वसंख्याविधाने तत्त्वसंख्याविधानवति विचारे पदे स्थाने मोहिता एते भवाब्धौ किं न मूढा अपितु मूढा एव ॥ यतः संसारमुक्तिप्रदा त्वमेवासि ततस्त्वन्नाम विहाय तस्मिन्पदे मोहिता मूढाः कथं न स्युरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अस्तु मूढानामियं वार्ता पूर्णज्ञानिनस्तु त्वयि प्रेम्णोऽतिशयात्त्वन्नाम कदाऽपि न त्यजंतीत्याह ॥ परं तत्त्वेति ॥ आद्यैर्हरिहरादिभिर्जनैर्यैः परं तत्त्वज्ञानमनुभूतं तेऽपि किं
निमेषार्धमपि शिवा चांबिका शक्तिरीशेति नाम त्यजंति नैव त्यजंतीत्यर्थः ॥ तदुक्तं भुवनेशीसंहितायाम् ॥ आत्मानुभूतिनिष्णाता द्वैतभावविवर्जिताः ॥ तेऽपि
प्रेम्णा भजंत्येनामित्थं सर्वोत्तमा शिवेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ हरिः पालक इति ॥ यः सिंधुमध्ये त्वया मधोर्वा कैटभाद्वा रक्षितो हरिरसौ जगतः पालकः किं भवति
नैव भवतीत्यर्थः॥यः स्वरक्षणे समर्थो न स कथमन्यपालने समर्थः स्यादिति भावः॥तथा सर्वसंहारको यदि हरस्तर्हि त्वयाऽसौ किं काले प्रलयकाले संहृतो नाशितः यदि न

परं तत्त्वविज्ञानमाद्यैर्जनैर्यैरजे चानुभूतं त्यजंत्येव ते किम् ॥ निमेषार्धमात्रं पवित्रं चरित्रं शिवा चांबिका शक्तिरीशेति
नाम ॥ ३४ ॥ न किं त्वं समर्थाऽसि विश्वं विधातुं दृशैवाशु सर्वं चतुर्धा विभक्तम् ॥ विनोदार्थमेवं विधिं मां विधायादिसर्गे
किलेदं करोषीति कामम् ॥ ३५ ॥ हरिः पालकः किं त्वयाऽसौ मधोर्वा तथा कैटभाद्रक्षितः सिंधुमध्ये ॥ हरः संहृतः किं
त्वयाऽसौ न काले कथं मे भ्रुवोर्मध्यदेशात्स जातः ॥ ३६ ॥ न ते जन्म कुत्रापि दृष्टं श्रुतं वा कुतः संभवस्ते न कोऽपीह
वेद ॥ किलाद्याऽसि शक्तिस्त्वमेका भवानि स्वतंत्रैः समस्तैरतो बोधिताऽसि ॥ ३७ ॥ त्वया संयुतोऽहं विकर्तुं समर्थो हरिस्त्रा
तुमंब त्वया संयुतश्च ॥ हरः संप्रहर्तुं त्वयैवेह युक्तः क्षमा नाद्य सर्वे त्वया विप्रयुक्ताः ॥ ३८ ॥ यथाऽहं हरिः शंकरः किं
तथाऽन्ये न जाता न संतीह नो वाऽभविष्यन् ॥ न मुह्यंति केऽस्मिंस्तवात्यंतचित्रे विनोदे विवादास्पदेऽल्पाशयानाम् ॥ ३९ ॥
अकर्ता गुणस्पष्ट एवाद्यदेवो निरीहोऽनुपाधिः सदैवाकलश्च ॥ तथाऽपीश्वरस्ते वितीर्णं विनोदं सुसंपश्यतीत्याहुरेवं विधिज्ञाः
॥ ४० ॥ दृष्टादृष्टविभेदेऽस्मिन्प्राक्त्वत्तो वै पुमान्परः ॥ नान्यः कोऽपि तृतीयोऽस्ति प्रमेये सुविचारिते ॥ ४१ ॥

नाशितस्तर्हि कथं मे भ्रुवोर्मध्यदेशात्संजातस्तस्मात्सोऽपि सर्वसंहारको न ॥ नहि सर्वसंहारकमन्यः संहरेत्तस्मान्मुख्या सृष्टिस्थितिसंहारकर्त्री त्वमेवासीति भावः ॥ ३६ ॥
स्वतंत्रैर्वेदैरित्यर्थः॥३७॥त्वया विप्रयुक्ता वियुक्ताः क्षमा नेत्यन्वयः॥३८॥अल्पाशयानामल्पबुद्धीनां विवादास्पदे सद्वाऽसद्वेत्यादिविकल्पास्पदे॥३९॥निर्गुणोऽपीश्वरस्तव
विनोदं संपश्यतीति विधिज्ञाः शास्त्रज्ञा वदंतीत्यन्वयः ॥ एतादृशी त्वं महाचमत्कारकर्त्री ॥ यस्याश्चमत्कृतिं निरीहोऽपीश्वरो वेदितुमिच्छतीति ॥ ४० ॥ इत्थं देवीं
स्तुत्वा स्वमनसि स्थितां शंकां दूरीकर्तुं पृच्छति ॥ दृष्टादृष्टविभेदेऽस्मिन्निति ॥ दृष्टादृष्टयोर्मूर्तामूर्तयोर्विभेदो यस्मिन्संसारे दृश्यादृश्यराशिद्वयात्मक इत्यर्थः ॥ तस्मिन्संसारे

त्वत्तः प्रागाधारभूतस्तव परः पुमान्भवति ॥ आधाराधेययोः पूर्वापरीभावस्य लोकदृष्ट्योक्तत्वात् ॥ न तु वास्तविकः पूर्वापरीभावः उभयोरप्यनादित्वस्य वेदसिद्धत्वात् ॥ तथा चैका त्वं स चैक इति तत्त्वद्वयं सिद्धम् ॥ अनेन तत्त्वद्वयेनैव सर्वप्रपंचनिर्वाहे तृतीयस्योपयोगाभावान्नान्यः कोऽपि तृतीयोऽस्ति ॥ इत्थं प्रमेये पदार्थे कृत्या युक्त्या लाघवेन च विचारिते पदार्थद्वयमेव सिध्यत्ति ॥ अविचारिते तु मतांतरेऽनेकानि तत्त्वानि जातान्येवेति तदुपयोगाभावः ॥ ४१ ॥ तत्रैकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किंचनेति श्रुतिवाक्यं कदापि मिथ्या नैव कल्पनीयम् ॥ सर्वप्रमाणमूर्धन्यत्वात् ॥ तत्रैवं सति पदार्थद्वयमनुभवेन भासते श्रुतिस्त्वद्वैतं वक्ति ॥ तस्मच्छ्रुत्यनुभवयोर्महान्विरोधो मया हृदये विशंकितस्तर्कित इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ तत्र श्रुतिप्रामाण्यादात्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वं वक्तव्यं तदा किं त्वमात्मरूपाऽस्युतासौ

न मिथ्या वेदवाक्यं वै कल्पनीयं कदाचन॥ विरोधोऽयं मयाऽत्यंतं हृदये तु विशंकितः ॥ ४२ ॥ एकमेवाद्वितीयं यद्ब्रह्म वेदा वदंति वै ॥सा किं त्वं वाऽप्यसौ वा किं संदेहं विनिवर्तय ॥४३॥ निःसंशयं न मे चेतः प्रभवत्यविशंकितम् ॥ द्वित्वैकत्वविचारेऽस्मिन्निमग्नं क्षुल्लकं मनः ॥४४॥ स्वमुखेनापि संदेहं छेत्तुमर्हसि मामकम् ॥ पुण्ययोगाच्च मे प्राप्ता संगतिस्तव पादयोः ॥४५॥ पुमानसि त्वं स्त्री वाऽसि वद विस्तरतो मम ॥ ज्ञात्वाऽहं परमां शक्तिं मुक्तः स्यां भवसागरात् ॥ ४६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां तृतीयस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ इति पृष्टा मया देवी विनयावनतेन च ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णमाद्या भगवती हि सा ॥ १ ॥ देव्युवाच ॥ सदैकत्वं न भेदोऽस्ति सर्वदैव ममास्य च ॥ योऽसौ साऽहमहं योऽसौ भेदोऽस्ति मतिविभ्रमात् ॥ २ ॥

पुरुष इति संदेहं विनिवर्तय ॥ मिथ्यापदार्थभजने श्रद्धाया अजायमानत्वादिति निर्णय आवश्यक इति भावः ॥ ४३ ॥ द्वित्वैकत्वेति ॥ द्वैतं सत्यं वाऽद्वैतं सत्यं वेति विचारे इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ स्वमुखेनापि स्वमुखेनैवेत्यर्थः ॥ बहुपुण्ययोगेन तव पादयोः संगतिर्लब्धाऽस्ति तत एतादृशं रहस्यमेव प्रष्टव्यामिति भावः ॥ ४५ ॥ येन ज्ञानेन त्वां परमां शक्तिं ज्ञात्वा भवसागरान्मुक्तः स्यामित्यर्थः ॥ ४६ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ पंचाशीतिमहापद्यैरर्धश्लोकाधिकैरथ ॥ श्रीदेव्या उपदेशश्च ब्रह्मणे कृत ईर्यते ॥ १ ॥ ब्रह्मप्रश्नोत्तरं श्रीदेवी निजरूपोपदेशं चकारेत्याह इति पृष्टेति ॥ १ ॥ सदैकत्वमिति ॥ यत्त्वयोक्तमद्वैतं सत्यं चेद्द्वैतस्य मिथ्यात्वाद्द्वैतांतर्गत एव मायादिपदार्थः संभवतीति मिथ्यापदार्थभजने श्रद्धा न जायत इति त्वं ब्रह्मरूपिण्यासि वा

ततो भिन्नाऽसि चेति तत्रैतदुच्यते ॥ सत्यमद्वैतमेव तथाऽप्यद्वतरूपाद्ब्रह्मणो नाहं भिन्नाऽस्मि शक्तेश्च शक्ताव्यतिरेकात् । अग्न्यादिशक्तीनामग्नेर्व्यतिरेकेणादर्शनात् ॥ द्विविधं हि शक्तिरूपं कार्यं कारणं च॥तत्र कार्यरूपमावरणविक्षेपादिरूपं तत्तु शक्तिमद्रूपात्पृथगेव भासते अहमज्ञोऽहं सुखी दुःखी चेत्याद्यनुभवात् ॥ अग्निरूपाद्भिन्नत्वेनं भासमानदाहस्फोटादिशक्तिकार्यवत् ॥ यच्च कारणभूतं महामायारूपं न तच्छक्तिमतो ब्रह्मणः पृथगवभासते अग्नेर्दाहादिकार्यभिन्नदाहादिकार्यजनकशक्तभेदेनादर्शनात्स्वात्मन्यावरणविक्षेपभिन्नावरणविक्षेपजनकमहामायाशक्तेरनुभवाच्च ॥ तस्याः सद्भावे तर्हि किं प्रमाणमिति चेत्तदावरणविक्षेपरूपकार्यान्यथानुपपत्तिः ॥ श्रुत्यादिकं चेति ब्रूमः ॥ तत्रैवं सति यथाऽग्नौ होमेऽग्निशक्त्यां होमोऽर्थसिद्धो यथा वाऽग्निशक्तौ होमेऽग्नौ होमोऽर्थसिद्ध एवं ब्रह्मोपासनायामपि ममोपासनाऽर्थादेव सिद्धा ममोपासनायामपि ब्रह्मोपासनाऽर्थादेव सिद्धा ॥ तथा चोभयत्र मायोपासनायां ब्रह्मोपासनायां च मायाविशिष्टब्रह्मरूपमेवोपास्यं भवति ॥ तथाच ममोभयात्मकत्वादेकस्य भागस्य मायारूपस्य मम मिथ्यात्वेऽपि द्वितियिभागस्य ब्रह्मरूपस्य मम सत्यत्वान्नाद्वैतश्रुतिविरोधो न वोपासनायामश्रद्धा स्यात् ॥ अयं तु भ्रमः सर्वेषाम् ॥ मायोपासना मायाया एव ब्रह्मोपासना ब्रह्मण एवेति ॥ तस्मात्केवलमायायाः कारणभूताया ब्रह्मानधिष्ठिताया उपास्यत्वासंभवेन मायाविशिष्टं ब्रह्मैव सर्वेषामुपास्यमिति ॥

आवयोरंतरं सूक्ष्मं यो वेद मतिमान्हि सः ॥ विमुक्तः स तु संसारान्मुच्यते नात्र संशयः ॥३॥ एकमेवाद्वितीयं वै ब्रह्म नित्यं सनातनम्॥
द्वैतभावं पुनर्याति काल उत्पित्सुसंज्ञके ॥ ४ ॥ यथा दीपस्तथोपाधेर्योगात्संजायते द्विधा ॥ छायेवादर्शमध्ये वा प्रतिबिंबं तथा
ऽऽवयोः ॥ ५ ॥ भेद उत्पत्तिकाले वै सगार्थं प्रभवत्यज ॥ दृश्यादृश्यविभेदोऽयं द्वैविध्ये सति सर्वथा ॥ ६ ॥

तदेव च मम मुख्यं स्वरूपामिति न कश्चिद्दोषलेश इति इदं सर्वमुपोद्घाते एव स्पष्टीकृतं तदेतत्सर्वं मनसिं निधाय श्रीदेव्युवाच ॥ सदैकत्वमिति ॥ तदुक्तं पावकस्योष्णतेवेयमुष्णांशोरिव दीधितिः॥चन्द्रस्य चंद्रिकेवेयं शिवस्य सहजा ध्रुवेति॥योऽसौ परमात्मा स एवाहमास्मि अहं याऽस्मि स एव योऽसौ परमात्मा सोऽस्ति ॥शक्तिशक्तिमतोरभेदात् ॥ मतिविभ्रमादिति ॥ शक्तिः शक्तिमतो भिन्नेति भेदो भ्रममूलक एवेत्यर्थः ॥ २ ॥ आवयोः शक्तिशक्तिमतोरंतरं भेदः ॥ कार्यरूपेण शक्तिः शक्ताद्भिन्नेतिरूपस्तं यो वेद अर्थात् कारणशक्तिरूपस्य ब्रह्मणा सहाऽभेदं यो वेद स पुरुषो मायाशक्तिज्ञानसमये एव तदभिन्नब्रह्मज्ञानवान् सन् ज्ञानसमये एव विमुक्तः सन्नपि देहांते संसारान्मुच्यते॥विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः॥यद्वाऽऽवयोरंतरं नाम्नैव भेदो न स्वरूपतो भेदस्तं यो वेदेति समानार्थम्॥३॥यद्येकमेव ब्रह्म तर्हीदं द्वैतं कस्मादागतमिति चेत्तत्राह ॥ एकमेवेति ॥ काले उत्पित्सुसंज्ञके उत्पादनेच्छावति काले सृष्टिकाले इत्यर्थः ॥ ४ ॥ यथा दीप इति ॥ यथा दीप एकः सन्नप्युपाधियोगादनेकधा भवति ॥ तथा मायातत्कार्योपाधिभेदादात्मैकोऽपि द्विधाऽनेकदृश्यादृश्यकोटिभेदेन द्विधा भवति ॥ यथा मुखमेकमप्युपाधिदर्पणभेदात्प्रतिबिंबरूपेण बहुधा भवति यथा वा पुरुषस्य छायोपाधिभेदादनेकधा भवति तथैवावयोः प्रतिबिंबं मायाकार्यांतःकरणरूपोपोधिष्वनेकधा भवति ॥ ५ ॥ किमर्थमयं भेदो भवति तत्राह ॥

सर्गार्थमिति ॥ अयं भावः ॥ नियतकालपरिपाकानां कर्मणां मध्ये परिपक्कानामुपभोगेन क्षयादितरेषां चापरिपक्कानां भोगासंभवेन तदर्थायाः सृष्टेरनुपयोगात्प्राकृतः प्रलयो भवति तस्मिन्प्रलये सर्वं जगद्बीजरूपेण मायायां लीनं भवति माया च ग्रस्तसमस्तप्रपंचा ब्रह्माभेदेन तिष्ठति तदा निस्तरंगसमुद्रकल्पं ब्रह्म निरीहं तथैव तिष्ठति यदधिकृत्योच्यते ॥ नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यदित्यादि तुच्छेनाभ्वपिहितमित्यंतम् ॥ परिपक्केषु तु कर्मसु तत्तत्कालकर्मवशात्क्षेत्रस्थं बीजं यथोच्छूनं भवति तथैवाद्वैतं निरीहं ब्रह्मापि कालकर्मवशादुच्छूनं भवति ॥ पश्चादंकुरस्ततः शाखास्ताभ्यः पत्राणि ततः पुष्पं ततः फलमेवं क्षेत्रबीजवदत्रापि मायाबीजादंकुरादिकं जायते ॥ स चोच्छूनतादिपरिणामो मायाया एव न ब्रह्मणस्तस्य निरवयवत्वान्मायायाश्च सावयवत्वात्परिणामे सावयववस्तुन एवापेक्षणात्॥ब्रह्म तु विवर्तोपादानं तद्भिना मायायाः सत्तास्फूर्त्योरभावेन परिणामायोगात्॥तथा च मायायां तत्तत्कार्यें च ब्रह्मणोऽनुस्यूतत्वाद्यावंतो मायाभेदास्तावन्त एव

नाहं स्त्री न पुमांश्चाहं न क्लीबं सर्गसंक्षये ॥ सर्गे सति विभेदः स्यात्कल्पितोऽयं धिया पुनः ॥७॥ अहं बुद्धिरहं श्रीश्च धृतिः कीर्तिः स्मृतिस्तथा ॥ श्रद्धा मेधा दया लज्जा क्षुधा तृष्णा तथा क्षमा॥८॥कांतिः शांतिः पिपासा च निद्रा तंद्रा जराऽजरा॥ विद्याऽविद्या स्पृहा वांछा शक्तिश्चाशक्तिरेव च ॥ ९ ॥ वसा मज्जा च त्वक्चाहं दृष्टिर्वागनृता नृता ॥ परा मध्या च पश्यंती नाड्योऽहं विविधाश्च याः ॥ १० ॥ किं नाहं पश्य संसारे मद्वियुक्तं किमस्ति हि॥ सर्वमेवाहमित्येवं निश्चयं विद्धि पद्मज ॥ ११ ॥ एतैर्मे निश्चितै रूपैर्विहीनं किं वदस्व मे ॥ तस्मादहं विधे चास्मिन्सर्गे वै वितताऽभवम् ॥१२॥ नूनं सर्वेषु देवेषु नानानामधरा ह्यहम् ॥ भवामि शक्तिरूपेण करोमि च पराक्रमम् ॥ १३ ॥ गौरी ब्राह्मी तथा रौद्री वाराही वैष्णवी शिवा ॥ वारुणी चाथ कौबेरी नारसिंही च वासवी॥ १४ ॥ उत्पन्नेषु समस्तेषु कार्येषु प्रविशामि तान् ॥ करोमि सर्वकार्याणि निमित्तं तं विधाय वै ॥ १५ ॥

ब्रह्मणो भेदाः सर्गार्थं जाता इति॥यदैवं जातं तदा द्वैविध्ये सति दृश्यादृश्यभेदोऽपि सर्वथा जातः॥६॥तथा चाहं मायाविशिष्टब्रह्मरूपिण्येव न पुरुषरूपा क्लीबरूपा वा न वा स्त्रीरूपेत्याह॥नाहं स्त्रीति॥सर्वसंक्षये प्रलये इदं किमपि नास्ति अहं पुरुषो वा स्त्री वेति पुनः सर्गे सति जीवानुग्रहार्थमयं भेदो मया धिया स्ववृत्त्यात्मिकया कल्पितः ॥७॥ भेदानामानंत्येऽप्युदाहरणार्थं कांश्चिद्भेदानाह ॥ अहं बुद्धिरिति ॥ ८॥९॥१० ॥ सर्वमेवाहमिति एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति श्रुतेर्मायाविशिष्टं ब्रह्मैव सर्वाकारेण भासत इति मद्वियुक्तं वस्तु किमस्ति नैवास्तीत्यर्थः ॥ यदि स्यात्तर्हि तद्वंध्यापुत्रोपममसदेव स्यादिति ॥ ११ ॥ वितता व्यापिका॥ १२॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रविशामि तानिति ॥ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः तान् पदार्थानित्यर्थः ॥ अनेन चांतर्यामित्वं भगवत्या स्वास्योक्तम् ॥ निमित्तं तमिति ॥

स करोतीति तं पुरुषं निमित्तमात्रं विधायाहमेव सर्वं करोमीत्यर्थः ॥ १९ ॥ हिमा शीतला चंद्रिकेत्यर्थः ॥ १६॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२॥२३॥२४॥ यदिच्छामीति ॥ यद्यदिच्छामि तत्तत्सर्वं स्वातंत्र्येण करोमि न मत्तोऽन्यः कोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननु यदि त्वमेव सर्वस्वरूपा तर्हि तव निरंतरं विद्यमानत्वात्सर्वप्रपंचस्यापि विद्यमानताऽस्त्येवेति जगन्मयोत्पाद्यते इति तव वचनं न संगच्छेत ॥ अथच यदि त्वत्सकाशात्त्वत्तोऽतिरिक्तमेव जगदपूर्वमुत्पद्यत इति मतम् तदा त्वं सर्वरूपाऽसीति वचनं न संगच्छेतेति शंकां निराकर्तुमाह ॥ तत्त्वानां चैवेति ॥ हे ब्रह्मन् सर्वेषां तत्त्वानामसतां भावसंदेह उत्पत्तिसंदेहः कदाऽपि नैव कर्तव्यः ॥ असत उत्प

जले शीतं तथा वह्नावौष्ण्यं ज्योतिर्दिवाकरे ॥ निशानाथे हिमा कामं प्रभवामि यथातथा ॥ १६ ॥ मया त्यक्तं विधे नूनं स्पंदितुं न क्षमं भवेत् ॥ जीवजातं च संसारे निश्चयोऽयं ब्रुवे त्वयि ॥ १७ ॥ अशक्तः शंकरो हंतुं दैत्यान्किल मयोज्झितः ॥ शक्तिहीनं नरं ब्रूते लोकश्चैवातिदुर्बलम् ॥ १८ ॥ रुद्रहीनं विष्णुहीनं न वदंति जनाः किल ॥ शक्तिहीनं यथा सर्वे प्रवदंति नराधमम् ॥ १९ ॥ पतितः स्खलितो भीतः शांतः शत्रुवशं गतः ॥ अशक्तः प्रोच्यते लोके नारुद्रः कोऽपि कथ्यते ॥ २० ॥ तद्विद्धि कारणं शक्तिर्यया त्वं च सिसृक्षसि ॥ भविता च यदा युक्तः शक्त्या कर्ता तदाऽखिलम्॥२१॥तथा हरिस्तथा शंभुस्तथेंद्रोऽथ विभावसुः ॥ शशी सूर्यो यमस्त्वष्टा वरुणः पवनस्तथा ॥ २२ ॥ धरा स्थिरा तदा धर्तुं शक्तियुक्ता यदा भवेत् ॥ अन्यथा चेदशक्ता स्यात्परमाणोश्च धारणे ॥ २३ ॥ तथा शेषस्तथा कूर्मो येऽन्ये सर्वे च दिग्गजाः ॥ मद्युक्ता वै समर्थाश्च स्वानि कार्याणि साधितुम् ॥ २४ ॥ जलं पिबामि सकलं संहरामि विभावसुम् ॥ पवनं स्तंभयाम्यद्य यदिच्छामि तथाऽचरम् ॥२५॥ तत्त्वानां चैव सर्वेषां कदाऽपि कमलोद्भव ॥ असतां भावसंदेहः कर्तव्यो न कदाचन ॥ २६ ॥ कदाचित्प्रागभावः स्यात्प्रध्वंसाभाव एव वा ॥ मृत्पिंडेषु कपालेषु घटाभावो यथा तथा ॥ २७ ॥

त्त्याद्याश्रयत्वायोगात् ॥ नह्यसन्वंध्यापुत्र उत्पत्त्याद्याश्रयो भवति किंतु सद्रूपेण सतां विद्यमानानामेव तत्त्वानामुत्पत्तिरिति जानीहि ॥२६॥ ननु तर्हि सतां विद्यमानानां तत्त्वानामुत्पत्त्याद्याश्रयत्वमपि न संभवतीति चेदाविर्भावतिरोभावावेव सत्कार्यवादे उत्पत्तिप्रलयौ नान्याावित्याह ॥कदाचिदिति॥यथा विद्यमानस्यैव घटस्य मृत्पिंडेष्वभावः प्रागभाव आविर्भावजनकः ॥ यथा वा कपालेषु घटादेर्विद्यमानस्यैवाभावः प्रध्वंसाभावस्तिरोभावजनकः ॥ तथैव कारणात्मना विद्यमानानां तत्त्वानामाविर्भावतिरोभावा

वेवोत्पत्तिप्रलयौ नान्याविति न सत्कारणवादे सर्वात्मत्वमव्याहतमिति भावः॥२७॥अत्र सत्कार्यवादेऽनुभवमाह ॥ अद्यात्रेति॥अद्यात्र पृथिवी घटरूपा नास्ति ध्वंसे साति सा क्व गतेति विचारणे सति लोका अस्या घटरूपायाः पृथिव्याः परमाणवो जाता इति वदंति ॥ तथाच परमाणुरूपेण घटस्य विद्यमानताऽस्त्येवेति लोकसिद्ध एव सत्कार्यवाद इति॥२८॥इत्थं भगवत्युपदिश्याज्ञापयति॥शाश्वतमिति॥शाश्वतमित्यादिपरस्परविरुद्धविशेषणैर्महत्तत्त्वस्यापि मायाजन्यत्वादनिर्वचनीयत्वं सूचितम्॥अहंकारस्याग्रे प्रथमतो भवं सप्तभेदैर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेत्येवंरूपैर्भेदैर्विवक्षितम् ॥ महत्तत्त्वादेरन्येषां तत्त्वानां सत्त्वात्स्वस्यापि स्वांतर्भावविवक्षया सप्ततोक्तिः ॥ २९ ॥

अद्यात्र पृथिवी नास्ति क्व गतेति विचारणे ॥ संजाता इति विज्ञेया अस्यास्तु परमाणवः ॥२८॥ शाश्वतं क्षणिकं शून्यं नित्यानित्यं सकर्तृकम् ॥ अहंकाराग्रिमं चैव सप्तभेदैर्विवक्षितम् ॥२९॥ गृहाणाज महत्तत्त्वमहंकारस्तदुद्भवः ॥ ततः सर्वाणि भूतानि रचयस्व यथापुरा ॥ ३० ॥ व्रजंतु स्वानि धिष्ण्यानि विरच्यानि वसंतु वः ॥ स्वानिःस्वानि च कार्याणि कुर्वंतु देवभाविताः ॥३१॥ गृहाणेमां विधे शक्तिं सुरूपां चारुहासिनीम् ॥ महासरस्वतीं नाम्ना रजोगुणयुतां वराम् ॥३२॥ श्वेतांबरधरां दिव्यां दिव्यभूषणभूषिताम् ॥ वरासनसमारूढां क्रीडार्थं सहचारिणीम् ॥ ३३ ॥ एषा सहचरी नित्यं भविष्यति वरांगना ॥ माऽवमंस्था विभूतिं मे मत्वा पूज्यतमां प्रियाम् ॥३४॥ गच्छ त्वमनया सार्धं सत्यलोकं बताशु वै ॥ बीजाच्चतुर्विधं सर्वं समुत्पादय सांप्रतम् ॥३५॥ लिंगकोशाश्च जीवैस्तैः सहिताः कर्मभिस्तथा ॥ वर्तंते संस्थिताः काले तान्कुरु त्वं यथापुरा ॥ ३६ ॥ कालकर्मस्वभावाख्यैः कारणैः सकलं जगत् ॥ स्वभावस्वगुणैर्युक्तं पूर्ववत्सचराचरम् ॥३७॥ माननीयस्त्वया विष्णुः पूजनीयश्च सर्वदा ॥ सत्त्वगुणप्रधानत्वादधिकः सर्वतः सदा ॥ ३८ ॥

॥ ३० ॥ इतः परमस्मात्स्थानाद्भवंतो व्रजंतु निर्गत्य चेदं कुर्वंत्वित्याह ॥ व्रजंत्विति ॥ दैवभाविताः प्रारब्धेनोत्पादिताः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ बीजान्महत्त्वात् ॥ ३५ ॥ तस्मिन्बीजे किं किमस्ति तत्राह ॥ लिंगेति ॥ लिंगशरीराणि कर्मजीवसहितानि संति तानि यथापुरा पूर्ववत् पृथक्कुरु ॥ ३६ ॥ सामग्र्यंतरमाह ॥ कालकर्मस्वभावाख्यैः कारणैरिति ॥ एभिः कारणैः स्वभावभूताः स्वगुणाः सत्त्वादयः शब्दादयश्च तैश्च युक्तं पूर्ववत्कुर्वित्यर्थः ॥ यो यस्य गुणो यद्यस्य प्रारब्धं यो यस्य कालो यो यस्य स्वभावभूतो गुणस्तस्मिन्काले तादृशकर्मगुणानुरोधेन तादृशं फलं देयमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ मन्नाम स्वाहेति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ एताश्चान्याश्चेत्यस्य हरिष्यंतीति पूर्वेणान्वयः ॥ ४६ ॥ नवाक्षरमिमं मंत्रमिति ॥

यदा यदा हि कार्यं वो भविष्यति दुरत्ययम् ॥ करिष्यति पृथिव्यां वै अवतारं तदा हरिः ॥ ३९ ॥ तिर्यग्योनावथान्यत्र
मानुषीं तनुमाश्रितः ॥ दानवानां विनाशं वै करिष्यति जनार्दनः ॥ ४० ॥ भवोऽयं ते सहायश्च भविष्यति महाबलः ॥ समु
त्पाद्य सुरान्सर्वान्विहरस्व यथासुखम् ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या नानायज्ञैः सदक्षिणैः ॥ यजिष्यंति विधानेन सर्वान्वः
सुसमाहिताः ॥ ४२ ॥ मन्नामोच्चारणात्सर्वे मखेषु सकलेषु च ॥ सदा तृप्ताश्च संतुष्टा भविष्यध्वं सुराः किल ॥ ४३ ॥ शिवश्च
माननीयो वै सर्वथा यत्तमोगुणः ॥ यज्ञकार्येषु सर्वेषु पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ ४४ ॥ यदा पुनः सुराणां वै भयं दैत्याद्भविष्यति ॥
शक्तयो मे तदोत्पन्ना हरिष्यंति सुविग्रहाः ॥४५॥ वाराही वैष्णवी गौरी नारसिंही सदाशिवा ॥ एताश्चान्याश्च कार्याणि कुरु त्वं
कमलोद्भव ॥ ४६ ॥ नवाक्षरमिमं मंत्रं बीजध्यानयुतं सदा ॥ जपन्सर्वाणि कार्याणि कुरु त्वं कमलोद्भव ॥ ४७ ॥ मंत्राणामु
त्तमोऽयं वै त्वं जानीहि महामते ॥ हृदये ते सदा धार्यः सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वा मां जगन्माता हरिं प्राह शुचि
स्मिता ॥ विष्णो व्रज गृहाणेमां महालक्ष्मीं मनोहराम् ॥४९॥ सदा वक्षःस्थले स्थाने भविता नात्र संशयः ॥ क्रीडार्थं ते मया
दत्ता शक्तिः सर्वार्थदा शिवा ॥ ५० ॥ त्वयेयं नावमंतव्या माननीया च सर्वदा ॥ लक्ष्मीनारायणाख्योऽयं योगो वै विहितो मया
॥ ५१ ॥ जीवनार्थं कृता यज्ञा देवानां सर्वथा मया ॥ अविरोधेन संगेन वर्तितव्यं त्रिभिः सदा ॥ ५२ ॥ त्वं च वेधाः शिव
स्त्वेते देवा मद्गुणसंभवाः ॥ मान्याः पूज्याश्च सर्वेषां भविष्यंति न संशयः ॥ ५३ ॥ ये विभेदं करिष्यंति मानवा मूढचे
तसः ॥ निरयं ते गमिष्यंति विभेदान्नात्र संशयः ॥ ५४ ॥ यो हरिः स शिवः साक्षाद्यः शिवः स स्वयं हरिः ॥ एतयोर्भेदमाति
ष्ठन्नरकाय भवेन्नरः ॥ ५५ ॥

स च दुर्गाया नवार्णः प्रसिद्धः ॥ एतद्विधानं नवमस्कंधांतिमाध्याये वक्ष्यति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अपरो गुणभेदोऽस्तीति ॥ यूयं तत्तत्कार्येषु तत्तद्गुणयुक्ता भवितारः ॥ अन्यकार्येषु त्वन्यगुणयुक्ता इति गुणत्रयात्मकत्वमेव सर्वेषामिति भावः ॥ ५६ ॥ यदा यो गुणो मुख्यस्तदाऽन्यौ गुणौ गौणत्वे एव स्थितौ स्याताम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ वाग्बीजं कामराजं चेति ॥ अयं च त्र्यक्षरो भुवनेशीमंत्रो भुवनेशीसंहितायां प्रसिद्धः॥

तथैव द्रुहिणो ज्ञेयो नात्र कार्या विचारणा॥अपरो गुणभेदोऽस्ति शृणु विष्णो ब्रवीमि ते॥५६॥मुख्यः सत्त्वगुणस्तेऽस्तु परमात्मविचिंतने ॥ गौणत्वेऽपि परौ ख्यातौ रजोगुणतमोगुणौ ॥५७॥ लक्ष्म्या सह विकारेषु नानाभेदेषु सर्वदा॥रजोगुणयुतो भूत्वा विहरस्वानया सह॥५८॥वाग्बीजं कामराजं च मायाबीजं तृतीयकम्॥मंत्रोऽयं त्वं रमाकांत मद्दत्तः परमार्थदः॥५९॥गृहीत्वा जप तं नित्यं विहरस्व यथासुखम्॥ न ते मृत्युभयं विष्णो न कालप्रभवं भयम्॥६०॥ यावदेष विहारो मे भविष्यति सुनिश्चयः ॥ संहरिष्याम्यहं सर्वं यदा विश्वं चराचरम्॥६१॥भवंतोऽपि तदा नूनं मयि लीना भविष्यथ ॥ स्मर्तव्योऽयं सदा मंत्रः कामदो मोक्षदस्तथा॥ ॥ ६२ ॥ उद्गीथेन च संयुक्तः कर्तव्यः शुभमिच्छता ॥ कारयित्वाऽथ वैकुंठं वस्तव्यं पुरुषोत्तम ॥६३॥विहरस्व यथाकामं चिंतयन्मां सनातनीम् ॥ ब्रह्मोवाच ॥ इत्युक्त्वा वासुदेवं सा त्रिगुणा प्रकृतिः परा ॥ ६४ ॥ निर्गुणा शंकरं देवमवोचदमृतं वचः ॥ देव्युवाच ॥गृहाण हर गौरीं त्वं महाकालीं मनोहराम्॥६५॥कैलासं कारयित्वा च विहरस्व यथासुखम् ॥मुख्यस्तमोगुणस्तेऽस्तु गौणौ सत्त्वरजोगुणौ॥६६॥ विहरासुरनाशार्थं रजोगुणतमोगुणौ ॥ तपस्तप्तुं तथा कर्तुं स्मरणं परमात्मनः ॥६७॥शर्व सत्त्वगुणः शान्तो ग्रहीतव्यः सदाऽनघ ॥ सर्वथा त्रिगुणा यूयं सृष्टिस्थित्यंतकारकाः॥६८॥एभिर्विहीनं संसारे वस्तु नैवात्र कुत्रचित् ॥ वस्तुमात्रं तु यद्दृश्यं संसारे त्रिगुणं हि तत् ॥ ६९ ॥ दृश्यं च निर्गुणं लोके न भूतं नो भविष्यति ॥ निर्गुणः परमात्माऽसौ न तु दृश्यः कदाचन ॥ ७० ॥ सगुणा निर्गुणा चाहं समये शंकरोत्तमा ॥ सदाऽहं कारणं शंभो न च कार्यं कदाचन ॥ ७१ ॥

ध्यानपूजादि यंत्रादिकं च तत्रैव स्पष्टम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ विहारः क्रीडा जगत्सर्जनादिरूपा ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ उद्गीथेनेति ॥ प्रणवेन संयुक्तोऽयं मंत्रो जप्य इत्यर्थः ॥ तथा च प्रणवादिचतुरक्षरो मंत्रः सम्पन्नः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ समय इति ॥ सृष्ट्यादिसमये सगुणा समाधिसमये निर्गुणा ॥

सदाऽहमिति ॥ अहं हे शंभो कार्यं कदाऽपि नास्मि ममानादिसिद्धत्वेनोत्पत्त्यभावात्किंतु सर्वकारणरूपैवास्मीत्यर्थः ॥ ननु निर्गुणायास्तव कारणत्वमपि कथमिति चेत्तर्हिं सगुणेति ॥ न मम सदा निर्गुणत्वं किंतु परमात्माभिन्नांतर्हितगुणत्रयसाम्यावस्थायामुद्भूतगुणाभावेन निर्गुणाऽहम् ॥ सृष्ट्यादिदशायां तु सगुणैवास्मि ॥ ततश्च कारणत्वं न विरुध्यत इति भावः ॥ ७१ ॥ कारणत्वं विशदयति । महत्तत्त्वमिति ॥ शब्दादयः शब्दस्पर्शादयो गुणा इत्यर्थः ॥ ७२ ॥ कार्यकारणरूपेणेति ॥ पूर्वपूर्वस्य कारणत्वमुत्तरोत्तरस्य कार्यत्वं तद्रूपेण संसरंते परिणमंत्यहर्निशं न कदाचिद्विरामोऽस्ति ॥ तत्र महत्तत्त्वमव्यक्तात्केन क्रमेणोत्पद्यते तत्राह ॥ सदुद्भूतस्त्वहंकार इति ॥ अहंकारो द्विविधः ॥ एकः पराहंतारूपो द्वितीयो महत्तत्त्वादुत्पन्नः ॥ पराहंतारूपश्च बृहदारण्यके सोवेदहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिरूप उक्तः ॥ तथाच सृष्टिसमये यः प्रथमो भावोऽव्यक्तस्य परावाणीरूपोऽयमहमस्मीत्युत्पन्नः पराहंतारूपः सोऽहंकारः सदुद्भूतः सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्रोक्तात्सत उत्पन्न इत्यर्थः ॥ तेन हेतुनाऽहमव्यक्तरूपा कारणं पराहंतारूपाहंकारस्येत्यर्थः ॥ ७२ ॥ स च पराहंतारूपोऽहंकारोऽपि मत्कार्यभूतो गुणत्रयात्मकः प्रतिष्ठितोऽस्मि ॥ सर्वस्यैव पदार्थ

सगुणा कारणत्वाद्वै निर्गुणा पुरुषांतिके ॥ महत्तत्त्वमहंकारो गुणाः शब्दादयस्तथा॥७२॥कार्यकारणरूपेण संसरंते त्वहर्निशम् ॥ सदुद्भूतस्त्वहंकारस्तेनाहं कारणं शिवा ॥ ७३ ॥ अहंकारश्च मे कार्यं त्रिगुणोऽसौ प्रतिष्ठितः॥ अहंकारान्महत्तत्त्वं बुद्धिः सा परिकीर्तिता ॥ ७४ ॥ महत्तत्त्वं हि कार्यं स्यादहंकारो हि कारणम् ॥ तन्मात्राणि त्वहंकारादुत्पद्यंते सदैव हि ॥ ७५ ॥ कारणं पंचभूतानां तानि सर्वसमुद्भवे ॥ कर्मेंद्रियाणि पंचैव पंच ज्ञानेंद्रियाणि च ॥७६॥ महाभूतानि पंचैव मनः षोडशमेव च ॥ कार्यं च कारणं चैव गणोऽयं षोडशात्मकः ॥ ७७ ॥

जातस्य गुणत्रयात्मकत्वात् ॥ तथा चाव्यक्तात्प्रथमं पराहंतारूपोऽहंकार उत्पन्नस्ततोऽहंकारान्महत्तत्त्वमुत्पन्नमित्याह ॥ अहंकारान्महत्तत्त्वमिति ॥ बुद्धिः समष्टिबुद्धिरित्यर्थः ॥ एतेन सांख्योक्तं महत्तत्त्वमनाश्रितं भवति ॥ ७४ ॥ तन्महत्तत्त्वं हि कार्यम् अहंकारो हि पराहंतारूपस्तस्य महत्तत्त्वस्य कारणमित्यर्थः ॥ तस्मादहंकारो द्वितीय उत्पन्नस्तस्मादहंकारात्तन्मात्रापरपर्यायाणि सूक्ष्मभूतान्युत्पन्नानि ॥ द्वितीयाहंकारस्योत्पत्तिरनेन वाक्येनार्थाद्बोधिता ॥ ७५ ॥ कारणं पंचभूतानां तानीति ॥ तानि सूक्ष्मभूतानि पंचीकृतानां पंचभूतानां कारणं भवंति । अपंचीकृतभूतेभ्यः पंचीकृतपंचमहाभूतोत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ सर्वप्रपंचस्य समुद्भवे उत्पत्तिसमये ॥ तत्र पंचभूतानां सात्त्विकांशेभ्यः पंच ज्ञानेंद्रियाणि भवंति ॥ पंचभूतानां राजसांशेभ्यः कर्मेन्द्रियाणि भवंति ॥ मनस्तु पंचभूतानां मिलितसात्त्विकांशेभ्यो भवति तथा प्राणोऽपि पंचभूतानां मिलितराजसांशेभ्यो भवति ॥ ७६ ॥ तत्र कर्मेन्द्रियाणि पंच पंच ज्ञानेन्द्रियाणि पंच भूतानि मनश्च षोडशमित्येवं कार्यमिन्द्रियरूपं कारणं

महाभूतरूपं मिलित्वाऽयं गुणसमुदायः षोडशात्मको भवति ॥ यदधिकृत्योच्यते षोडशकस्तु विकार इति ॥ ७७ ॥ एवमष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराश्चोक्ताः ॥ सोऽयं सर्वोऽपि परिणामो मायाया एव न परमात्मन इत्यह ॥ परमात्मेति ॥ परमात्मा न कस्यचित्कार्यम् ॥ न कस्यापि कारणमुपादानं भवति ॥ किंतु विवर्तकारणमेव भवतीत्यर्थः ॥ एवं समुद्भव इति ॥ आदिसंभवे आदिसर्गे ईश्वरकृतसृष्टौ सर्वेषामुद्भवो मत्तः सकाशादेवं भवतीति संक्षेपेणात्रोक्तमित्यर्थः ॥ ७८ ॥ पूर्वोक्तं श्रीदेव्या दत्तं महत्तत्त्वं गृहीत्वा चतुर्मुखादिभिः क्रियमाणा व्यष्टिदेहादिसृष्टिर्जीवसृष्टिः ॥ इत्थं महासृष्टिं व्यष्टिसृष्टिं चोक्त्वाऽनंतरमाह ॥ व्रजंत्विति ॥ ७९ ॥

परमात्मा पुमानाद्यो न कार्यं न च कारणम् ॥ एवं समुद्भवः शंभो सर्वेषामादिसंभवे ॥ ७८ ॥ संक्षेपेण मया प्रोक्तस्तव तत्र समुद्भवः ॥ व्रजंत्वद्य विमानेन कार्यार्थं मम सत्तमाः ॥ ७९ ॥ स्मरणाद्दर्शनं तुभ्यं दास्येऽहं विषमे स्थिते ॥ स्मर्तव्याऽहं सदा देवाः परमात्मा सनातनः ॥ ८० ॥ उभयोः स्मरणादेव कार्यसिद्धिरसंशयम् ॥ ब्रह्मोवाच ॥ इत्युक्त्वा विससर्जास्मान्दत्त्वा शक्तीः सुसंस्कृतान् ॥ ८१ ॥ विष्णवेऽथ महालक्ष्मीं महाकालीं शिवाय च ॥ महासरस्वतीं मह्यं स्थानात्तस्माद्विसर्जिताः ॥ ८२ ॥ स्थलांतरं समासाद्य ते जाताः पुरुषा वयम् ॥ चिंतयंतः स्वरूपं तत्प्रभावं परमाद्भुतम् ॥ ८३ ॥ विमानं तत्समासाद्य संरूढास्तत्र वै त्रयः ॥ न द्वीपोऽसौ न सा देवी सुधासिंधुस्तथैव च ॥ पुनर्दृष्टं विमानं वै तत्रास्माभिर्न चान्यथा ॥ ८४ ॥ आसाद्य तस्मिन्वितते विमाने प्राप्ता वयं पंकजसन्निधौ च ॥ महार्णवे यत्र हतौ दुरत्ययौ मुरारिणा तौ मधुकैटभाख्यौ ॥ ८५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विषमे संकटे ॥ इदानीमुपासनास्वरूपमाह ॥ स्मर्तव्याऽहमिति ॥ परमात्मोपासनायामपि न केवलं परमात्मा स्मर्तव्यो मायायास्तदभिन्नाया वह्निशक्तिवत्त्यक्तुमशक्यत्वात्तथा शक्त्युपासनायामपि न केवला शक्तिः स्मर्तव्या परमात्मनस्तदभिन्नस्य वह्निवत्त्यक्तुमशक्यत्वात्तस्मान्मायाविशिष्टं ब्रह्मैवोभयत्र देवतेति ब्रह्मोपासकैः शक्त्युपासकैश्च तदेवोपास्यं ध्येयं ज्ञेयं चेति ॥ ८० ॥ तदभिप्रायेणाह ॥ उभयोरिति ॥ सर्वं चेदमुपोद्घाते स्पष्टम् ॥ ८१ ॥ मह्यं दत्त्वेति शेषः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

द्विपंचाशत्पद्यकैस्तु प्रोक्तं तत्त्वस्वरूपकम् ॥ गुणानां भेदसंस्थानैः साधिदैवमथोच्यते ॥ १ ॥ तास्ता देव्य आवरणदेवताः ॥ १ ॥ २ ॥ अच्युतिनाशरहितः ॥ दृष्टश्चैवेति ॥ स्वनेत्रेण दृष्टोऽनुभूतश्च स्यात्तं यथादृष्टं यथानुभूतं च वद ॥ ३ ॥ यथा त्रिगुणा स्थूलरूपा शक्तिर्मणिद्वीपे करचरणादिविशिष्टा दृष्टा तथा निर्गुणाऽपि दृष्टा स्यात्तथा च सा निर्गुणा कीदृशीति तस्या अपि स्वरूपं ब्रूहि ॥ ४ ॥ एतत्परमात्मदेव्या दर्शनार्थं बहुतपस्तप्तं तथाऽपि तौ न लब्धावित्याह ॥ यदर्थमिति ॥

ब्रह्मोवाच ॥ एवंप्रभावा सा देवी मया दृष्टाऽथ विष्णुना ॥ शिवेनापि महाभाग तास्ता देव्यः पृथक्पृथक् ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्ण्य पितुर्वाक्यं नारदो मुनिसत्तमः ॥ पप्रच्छ परमप्रीतः प्रजापतिमिदं वचः ॥ २ ॥ नारद उवाच ॥ पुमानाद्योऽविनाशी यो निर्गुणोऽच्युतिरव्ययः ॥ दृष्टश्चैवानुभूतश्च तद्वदस्व पितामह ॥३॥ त्रिगुणा वीक्षिता शक्तिर्निर्गुणा कीदृशी पितः ॥ तस्याः स्वरूपं मे ब्रूहि पुरुषस्य च पद्मज ॥४॥ यदर्थं च मया तप्तं श्वेतद्वीपे महातपः ॥ दृष्टाः सिद्धा महात्मानस्तापसा गतमन्यवः ॥ ५ ॥ परमात्मा न संप्राप्तो मयाऽसौ दृष्टिगोचरः ॥ पुनःपुनस्तपस्तीव्रं कृतं तत्र प्रजापते ॥ ६ ॥ भवता सगुणा शक्तिर्दृष्टा तात मनोरमा ॥ निर्गुणा निर्गुणश्चैव कीदृशौ तौ वदस्व मे ॥७॥ व्यास उवाच ॥ इति पृष्टः पिता तेन नारदेन प्रजापतिः ॥ उवाच वचनं तथ्यं स्मितपूर्वं पितामहः ॥ ८ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ निर्गुणस्य मुने रूपं न भवेद्दृष्टिगोचरम् ॥ दृश्यं च नश्वरं यस्मादरूपं दृश्यते कथम् ॥ ९ ॥ निर्गुणा दुर्गमा शक्तिर्निर्गुणश्च तथा पुमान् ॥ ज्ञानगम्यौ मुनीनां तु भावनीयौ तथा पुनः ॥ १० ॥ अनादिनिधनौ विद्धि सदा प्रकृतिपूरुषौ ॥ विश्वासेनाभिगम्यौ तौ नाविश्वासेन कर्हिचित् ॥११॥ चैतन्यं सर्वभूतेषु यत्तद्विद्धि परात्मकम् ॥ तेजः सर्वत्रगं नित्यं नानाभावेषु नारद ॥ १२ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ दृश्यं च नश्वरमिति ॥ यस्माद्धेतोर्यद्यद्दृश्यं तत्तन्नश्वरमिति व्याप्तिस्तस्मात्परमात्मनो नश्वरत्वाभावान्न दृश्यत्वं दृश्यत्वे नश्वरत्वं स्यादेवेत्यर्थः ॥ एतेन प्रथमाध्यायोक्तस्य सा का कथं समुत्पन्नेति जनमेजयप्रश्नस्योत्तरं व्यासेन नारदब्रह्मसंवादमुखेनोक्तमिति बोध्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ विश्वासेनेति अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोरिति श्रुत्यनुभवविश्वासेनैव ज्ञेयावित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्र तयोर्व्यापकत्वमाह ॥ चैतन्यमिति ॥ नानाभावेषु नानाजीवेषु ॥ १२ ॥

यथा चैतन्यं व्यापकं तथा तां तदभिन्नां शक्तिमपि व्यापिकां विद्धि तस्मादुभावपि व्यापकौ ॥ ताभ्यां विहीनमिति ॥ तथा च श्रुतिः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ तयोर्विभूतिलेशो वै जगदेतच्चराचरमिति ॥ १३ ॥ ताविति तौ च पृथङ् नोपास्यौ किंतु मिश्रीभूतावेवोपास्यौ ॥ तयोर्निरंतरं मिश्रीभूतयोरेव सत्त्वात्पृथक्त्वेनैकस्याप्यवस्थानाभावादिति भावः ॥ अत एव शास्त्रे देव्या उपासना योक्ता सा जडाया मिथ्याभूताया उक्तेति न भ्रमितव्यम् ॥ तथा च मायाविशिष्टं ब्रह्मैव देवीपदवाच्यं मायापदशक्त्यादिपदवाच्यमिति सिद्धांतः ॥ स्पष्टं चेदमुपोद्घाते ॥ १४ ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ या शक्तिरिति ॥ अन्तरं भेदः ॥ सूक्ष्ममपि न वेद ॥ १५ ॥ यावत्पर्यंतं सत्त्वादिशुद्ध्या वैराग्यं नास्ति तावत्पर्यंतं सर्वशास्त्राण्यप्यधीत्य तयोः परमात्मदेव्योर्नाममात्रकृतं सूक्ष्ममंतरं भेदं न जानाति किंतु स्वरूपत एव मूढो भेदं

तं च तां च महाभाग व्यापकौ विद्धि सर्वगौ ॥ ताभ्यां विहीनं संसारे न किंचिद्वस्तु विद्यते ॥ १३ ॥ तौ विचिंत्यौ सदा देहे
मिश्रीभूतौ सदाऽव्ययौ ॥ एकरूपौ चिदात्मानौ निर्गुणौ निर्मलावुभौ ॥ १४ ॥ या शक्तिः परमात्माऽसौ योऽसौ सा परमा मता॥
अंतरं नैतयोः कोऽपि सूक्ष्मं वेद च नारद ॥ १५ ॥ अधीत्य सर्वशास्त्राणि वेदान्सांगांश्च नारद ॥ न जानाति तयोः सूक्ष्म
मंतरं विरतिं विना ॥ १६ ॥ अहंकारकृतं सर्वं विश्व स्थावरजंगमम् ॥ कथं तद्रहितं पुत्र भवेत्कल्पशतैरपि ॥ १७ ॥ निर्गुणं
सगुणः पुत्र कथं पश्यति चक्षुषा ॥ सगुणं च महाबुद्धे चेतसा संविचारय ॥१८॥ पित्तेनाच्छादिता जिह्वा चक्षुश्च मुनिसत्तम ॥
कटु पित्तं विजानाति रसं रूपं न तत्तथा ॥ १९ ॥ गुणैः समावृतं चेतः कथं जानाति निर्गुणम् ॥ अहंकारोद्भवं तच्च तद्विहीनं
कथं भवेत् ॥ २० ॥ यावन्न गुणविच्छेदस्तावत्तद्दर्शनं कुतः ॥ तं पश्यति तदा चित्ते यदाऽहंकारवर्जितः ॥ २१॥ नारद उवाच ॥
स्वरूपं देवदेवेश त्रयाणामेव विस्तरात् ॥ गुणानां यत्स्वरूपोऽस्ति ह्यहंकारस्त्रिरूपकः ॥ २२ ॥

जानाति ॥ विरक्तः सत्त्वशुद्धस्तु तयोः स्वरूपतो भेदं नैव जानातीति भावः ॥ १६ ॥ ननु तद्वैराग्यं कुतो दुर्लभमिति चेत्तत्राऽऽह ॥ अहंकारेति ॥ सर्वं विश्वं देहादिष्वहंकारेण व्याप्तं तद्विश्वं कल्पशतैरपि कथं तद्रहितं स्यान्न च तत्सत्त्वे वैराग्यं भवति ततो वैराग्यं दुर्लभमिति ॥ १७ ॥ तस्मान्निर्गुणं परमात्मानं स्वयं सगुणोऽहंकारादिविशिष्टः पुरुषः कथं चक्षुषा पश्यति न कथमपीत्यर्थः ॥ तस्माद्योग्यताभावात्सगुणमेवाधिकारप्राप्तिपर्यंतं चेतसा संविचारयोपास्व ॥ १८ ॥ दृष्टांतमाह ॥ पित्तेनेति ॥ रसं रूपं नेति ॥ यथार्थरसं यथार्थरूपं न जानातीत्यर्थः ॥१९॥ दार्ष्टांतिकमाह ॥ गुणैरिति ॥ तद्विहीनं गुणविहीनम् ॥ अहंकारस्य गुणत्रयात्मकत्वेन तदुद्भूतस्य चेतसस्तन्मयत्वेन कथं तस्य चेतसो गुणरहितत्वं स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥ न यावद् गुणविच्छेदस्तावत्तयोः परमात्मदेव्योर्दर्शनाशाऽपि नास्तीत्याह ॥ यावन्नेति ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ त्रयाणामहंकाराणाम् ॥ तिस्रः शक्तयः ॥ ज्ञानजनिका शक्तिः सात्त्विकस्य क्रियाजनिका शक्ती राजसस्य पृथिव्याद्यर्थरूपकायजनिका शक्तिस्तामसस्येत्याह ॥ त्रयाणामिति ॥ २५ ॥ २६ ॥ तामस्या इति ॥ तामसाहंकारसंबंधिद्रव्यजनकशक्तेः सकाशाच्छब्दादिगुणानामुत्पत्तिः ॥ २७ ॥ एतेभ्यो गुणेभ्यः शब्दैकगुणमाकाशमित्यादिक्रमेण सूक्ष्माणि तन्मात्रापरपर्यायाणि पंचभूतान्युत्पद्यंत इत्याह ॥ शब्दैकगुणमिति ॥ २८ ॥ २९ ॥ पुनर्वक्ष्यमाणरीत्या पंचीकरणे कृते सति द्रव्यशक्तियुततामसाहंकारानुवृत्तियुक्तो ब्रह्मांडसर्गो जायत इत्याह ॥ दशैतानीति ॥ ३० ॥ राजसाहंकारसंबंधिक्रियाजनकशक्तेः कार्याण्याह ॥

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च तथाऽपरः ॥ विभेदेन स्वरूपाणि वदस्व पुरुषोत्तम ॥२३ ॥ यज्ज्ञात्वा विप्रमुच्येऽहं ज्ञानं तद्वद मे प्रभो ॥ गुणानां लक्षणान्येव विततानि विभागशः ॥ २४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ त्रयाणां शक्तयस्तिस्रस्तद्ब्रवीमि तवानघ ॥ ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरर्थशक्तिस्तथाऽपरा ॥ २५ ॥ सात्त्विकस्य ज्ञानशक्ती राजसस्य क्रियात्मिका ॥ द्रव्यशक्तिस्तामसस्य तिस्रश्च कथितास्तव ॥२६॥ तेषां कार्याणि वक्ष्यामि शृणु नारद तत्त्वतः ॥ तामस्या द्रव्यशक्तेश्च शब्दस्पर्शसमुद्भवः ॥२७॥ रूपं रसश्च गंधश्च तन्मात्राणि प्रचक्षते॥ शब्दैकगुणमाकाशं वायुः स्पर्शगुणस्तथा॥२८॥ सुरूपकगुणोऽग्निश्च जलं रसगुणात्मकम्॥ पृथ्वी गंधगुणा ज्ञेया सूक्ष्माण्येतानि नारद ॥ २९ ॥ दशैतानि मिलित्वा तु द्रव्यशक्तियुतानि वै ॥ तामसाहंकारजः स्यात्सर्गस्तदनुवृत्तिकः ॥ ३० ॥ राजस्याश्च क्रियाशक्तेरुत्पन्नानि शृणुष्व मे ॥ श्रोत्रं त्वग्रसना चक्षुर्घ्राणं चैव च पंचमम् ॥ ३१ ॥ ज्ञानेंद्रियाणि चैतानि तथा कर्मेन्द्रियाणि च ॥ वाक्पाणिपादपायुश्च गुह्यांतानि च पंच वै ॥३२॥ प्राणोऽपानश्च व्यानश्च समानोदानवायवः ॥ पंचदश मिलित्वैव राजसः सर्ग उच्यते ॥३३॥ साधनानि किलैतानि क्रियाशक्तिमयानि च ॥ उपादानं किलैतेषां चिदनुवृत्तिरुच्यते ॥३४॥ ज्ञानशक्तिसमायुक्ताः सात्त्विकाच्च समुद्भवाः ॥ दिशो वायुश्च सूर्यश्च वरुणश्चाश्विनावपि ॥ ३५॥

राजस्या इति ॥ पंच ज्ञानेंद्रियाणि पंच कर्मेन्द्रियाणि पंच प्राणाश्चोत्पद्यंत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ साधनानि किलेति ॥ साधनानि करणसंज्ञकानींद्रियाण्येतानीत्यर्थः ॥ किंच क्रियाशक्तियुक्तत्वात्क्रियाशक्तिमयानि ॥ एतेषां सर्वेषामुपादानं विवर्तोपादानं तु चिदनुवृत्तिश्चिदेव वर्तत इत्यर्थः ॥ यद्वा उपादानं समवायिकारणं तु चिदनुवृत्तिश्चितोऽनुवृत्तिरनुस्यूतता यस्यां मायायां सा मायोच्यत इत्यर्थः ॥ मायैव सर्वेषां परिणामोपादानमित्यर्थः ॥३४॥ समुद्भवा अर्शआद्यजंतम् ॥ सात्त्विकादहंकारा

दधिष्ठातृदेवता दिशो वायुश्चेति वक्ष्यमाणा उत्पन्ना इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अत्र ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठातृदेवता कथं न कर्मेन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानामुपलक्षणम् ॥ वैकारिकादहंकाराद्द्वयोरप्युत्पन्नत्वात् ॥ चंद्रो ब्रह्मेति चतुष्टयं तु वृत्तिभेदेन चतुर्धा भिन्नस्यांतःकरणस्याधिष्ठात्रिति बोध्यम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वृत्तिभेदेनैव मनसश्चतुष्टयात्मकत्वं न स्वरूपतः ॥ स्वरूपतस्त्वेकत्वमेवेति ॥ पंच ज्ञानेंद्रियाणि पंच कर्मेन्द्रियाणि पंच प्राणा इति पंचदश वस्तूनि एकेन मनसा युक्तानि षोडशविकारे गणितानि षोडशैव भवंति न त्वधिकानीति ॥ तदुक्तम्- मूलभूतात्ततोऽव्यक्ताद्विकृतात्परवस्तुनः ॥ आसीत्किल महत्तत्त्वं गुणांतः करणात्मकम् ॥ अभूत्तस्मादहंकारस्त्रिविधः सृष्टिभेदतः ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ वैकारिकादहंकाराद्देवा वैकारिका दश ॥ दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नींद्रोपेंद्रमित्रकाः ॥ तैजसादिंद्रियाण्यासंस्तन्मात्राक्रमयोगतः ॥ भूतादिकादहंकारात्पंचभूतानि जज्ञिर इति शारदायाम् ॥ अत्रेंद्रियसृष्टिविषये पंचभूतसृष्टिविषये च शैवसांख्यवेदांतिनां परस्परं बहुविरोधो दृश्यते तथाऽपि सृष्टेर्मायिकत्वेन मिथ्यात्वात्तत्रादराभावेन यथाकथंचिदिंद्रजालवद् दृश्यमानस्य निरुक्तिर्मूढजनबुद्धिशंकानिवारणार्थं कांचिदपि प्रक्रियामाश्रित्य कर्तव्येत्यभिप्रायेण ग्रंथकृदुक्ता सृष्टिर्मतां

ज्ञानेंद्रियाणां पंचानां पंचाधिष्ठातृदेवताः ॥ चंद्रो ब्रह्मा तथा रुद्रः क्षेत्रज्ञश्च चतुर्थकः ॥ ३६ ॥ इत्यंतःकरणाख्यस्य बुद्ध्यादेश्चाधिदैवतम् ॥ चत्वार्येव तथा प्रोक्ताः किलाधिष्ठातृदेवताः ॥ ३७॥ मनसा सह चैतानि नूनं पंचदशैव तु ॥ सात्त्विकस्य तु सर्गोऽयं सात्त्विकाख्यः प्रकीर्तितः ॥३८॥ स्थूलसूक्ष्मादिभेदेन द्वे रूपे परमात्मनः ॥ ज्ञानरूपं निराकारं निदानं तत्प्रचक्षते ॥ ३९ ॥ साधकस्य तु ध्यानादौ स्थूलरूपं प्रचक्षते ॥ शरीरं सूक्ष्ममेवेदं पुरुषस्य प्रकीर्तितम् ॥ ४० ॥ मम चैव शरीरं वै सूत्रमित्यभिधीयते ॥ स्थूलं शरीरं वक्ष्यामि ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ४१ ॥

तरविरुद्धेति न मंतव्यमिति ॥ ३८ ॥ इत्थं तत्त्वसृष्टिमुपपाद्योपासनार्थं मायाशक्तिविशिष्टब्रह्मणो भगवतीपदवाच्यस्य द्विविधं रूपमाह । स्थूलसूक्ष्मादिभेदेनेति ॥ निदानमिति ज्ञानरूपं सर्वाधिष्ठानं निदानं विवर्तादिकारणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तत्तूत्तमाधिकारिज्ञानगम्यमेव न तु मध्यमाधिकारिध्यानगम्यम् ॥ ततो मध्यमाधिकारिण उपासनार्थं द्वितीयं स्थूलरूपमस्तीत्याह । साधकस्येति ॥ सूक्ष्ममेवेति ॥ मायाशक्ते रूपद्वयमंतर्मुखबहिर्मुखरूपभेदेन ॥ तत्रांतर्मुखं रूपं तु पराहंतारूपमुत्तमाधिकारिज्ञानविषयो बहिर्मुखं रूपं तु तदपेक्षया स्थूलं भवति ततो बहिर्मुखमायाशक्त्याकारविशिष्टं ब्रह्मरूपं मध्यमाधिकारिभिरुपास्यमित्यर्थः ॥ अक्षरार्थस्तु पुरुषस्य परमात्मनो लिंगदेहापेक्षया सूक्ष्ममेवेदं बहिर्मुखमायाकाररूपमन्तर्मुखमायाकारापेक्षया तु स्थूलं शरीरं प्रकीर्तितं ततस्तदुपास्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥ मम चेति ॥ मम च यच्छरीरं सूत्रं सूत्रसंज्ञकं तदपि परमात्मनः स्थूलं शरीरमित्यभिधीयते ॥ ततस्तद्विशिष्टः परमात्माऽप्युपास्य इत्यर्थः ॥ अथ स्थूलतमं विराट्शरीरमाह । स्थूलं शरी

रंमिति ॥ ४१ ॥ प्रथमस्योत्पत्तिमाह शृण्विति ॥ ४२ ॥ तान्येवेति ॥ तान्येव सूक्ष्मभूतानीश्वरेण पंचीकृत्य पंचभूतसमुद्भवः कृत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रथमं रसतन्मात्रामिति ॥ रसतन्मात्रां मनस्युपादाय निश्चित्य तद्द्वेधा कल्पयेदिति शेषः ॥ अनंतरं यथा तत्स्थूलमुदकं भवति तथा कल्पयेत् ॥ ४४ ॥ कया कल्पनया तथा भवति तत्स्वयमेवाह । शिष्टानामिति ॥ यथा रसतन्मात्रा द्विधा कृता तथाऽवशिष्टा भूततन्मात्रा अपि द्विधा कर्तव्याः ॥ तत्र सर्वेष्वर्धभागस्तथैव स्थापनीयोऽवशिष्टार्धभागस्यांशान् पृथक् पृथक् चतुर्धा कृत्वा स्वस्वार्धभागरहितेऽर्धभागे तानंशान् मेलयेत् ॥ तथा च रसतन्मात्रार्धभागे उदके रसतन्मात्रातिरिक्तभूततन्मात्रार्धभागचतुःखंडान्मिश्रयेन्मेलयेदेवं कृते रसमये स्थूलजले जात इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ततोऽनंतरमेवमेव तदा भूतविभागे इतरेषां चतुर्णां भूतानां पंचीकरणेन विभागे जाते तस्मिन् पंचीकृतपंच

शृणु नारद यत्नेन यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यते ॥ तन्मात्राणि पुरोक्तानि भूतसूक्ष्माणि यानि वै ॥ ४२ ॥ पंचीकृत्य तु तान्येव पंच
भूतसमुद्भवः ॥ पंचीकरणभेदोऽयं शृणु संवदतः किल ॥ ४३ ॥ प्रथमं रसतन्मात्रामुपादाय मनस्यपि ॥ कल्पयेच्च तथा तद्द्वे
यथा भवति चोदकम् ॥ ४४ ॥ शिष्टानां चैव भूतानामंशान्कृत्वा पृथक् पृथक् ॥ उदके मिश्रयेच्चांशान्कृते रसमये ततः ॥४५॥
तदा भूतविभागे च चैतन्ये च प्रकाशिते ॥ चैतन्यस्य प्रवेशाच्च तदाऽहमिति संशयः ॥ ४६ ॥ प्रतीयमाने तेनैव विशेषेणाभि
मानतः ॥ आदिनारायणो देवो भगवानिति चोच्यते ॥ ४७ ॥ घनीभूतेऽथ भूतानां विभागे स्पष्टतां गते ॥ वृद्धिं प्राप्य गुणैश्चेत्थ
मेकैकगुणवृद्धितः ॥४८॥ आकाशस्य गुणश्चैकः शब्द एव न चापरः ॥ शब्दस्पर्शौ च वायोश्च द्वौ गुणौ परिकीर्तितौ ॥ ४९ ॥
अग्नेः शब्दश्च स्पर्शश्च रूपमेते त्रयो गुणाः ॥ शब्दस्पर्शरूपरसाश्चत्वारो वै जलस्य च ॥ ५० ॥

भूतात्मकेऽधिष्ठानतया चैतन्यस्य प्रवेशे जातेऽपि प्रतिबिंबतया प्रवेश उच्यते चैतन्ये च प्रवेशित इति ॥ तस्य प्रतिबिंबरूपचैतन्यस्य प्रवेशात्पंचभूतात्मके देहे अहमिति संशयस्तादात्म्यरूपः संशयो मनोवृत्तिरूप उत्पद्यते ॥ तस्य देहेऽहमिति तादात्म्यमुत्पद्यत इति फलितम् ॥४६॥ तत्स्थूलदेहाभिमानविशिष्टं चैतन्यं वैश्वानर इत्यादि नारायण इत्यादिसंज्ञाभिरुच्यते ॥ ४७ ॥ पंचीकृतपंचभूतानां गुणवृद्ध्या स्वरूपमाह । घनीभूत इति ॥ घनीभूते पंचीकरणेन दृढीभूते सति ।विभागे आकाशादिरूपेण विभागे स्पष्टतां गते सति पूर्वोक्तरसतन्मात्रागुणैः कारणभूतैर्वृद्धिं प्राप्य कारणगुणाः कार्यगुणानारभंत इति न्यायाद् गुणवृद्धिं प्राप्यैकैकगुणवृद्धितो युक्तान्येकैकभूतानि भवंतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ कया कया गुणवृद्ध्या किं किं भूतं युक्तमस्ति तन्नाम्ना निर्दिशति । आकाशस्येति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

Nepal Sanskrit University, Valmeeki Campus, Kathmandu

एवमिति।एवं पंचीकृतभूतात्मकमेव ब्रह्मांडमुत्पद्यत इत्यर्थः॥५१॥सर्वे जीवा इति॥एते सर्वे जीवा मिलित्वैव सर्वजीवाविद्याभिरेव ब्रह्मांडस्योत्पत्तिरित्यर्थः॥जीवाविद्याभिरेव ब्रह्मांडं कल्पितं स्वकर्मफलभोगार्थमिति भावः॥न त्वीश्वरस्य तत्कल्पने किंचित्फलमस्ति॥किं बहुनेश्वरोऽपि जीवाविद्याभिरेव कल्पित इति रहस्यम्॥कति जीवाः संति तत्राह चतुरशीतीति॥ तदेतत्स्थूलतमं रूपमप्युपास्यम् ॥ तथा च एतावता सर्वग्रंथेन सर्वा महासृष्टिरीश्वरकर्तृका जीवसृष्टिश्चोपपादिता तस्यां सृष्टौ विद्यमानजीवानामुत्तमाधिकारिणां ज्ञानघनं तुरीयं प्रणवमायाबीजवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयमुक्तम् ॥ मध्यमाधिकारिणां तु स्थूलसूक्ष्मकारणदेहावच्छिन्नं ब्रह्मवैश्वानरसूत्राहिरण्यगर्भाव्याकृतसंज्ञकं व्यष्टौ विश्वतेजसप्राज्ञसंज्ञकं प्रणवमायाबीजावयववर्णत्रयवाच्यमुपास्यमुक्तं भवति ॥ चतुष्पादेव च ब्रह्ममांडूक्यादिषु प्रतिपादितं तद्वाचका वर्णाश्च प्रतिपादिताः। इति बोध्यम्॥५२॥

स्पर्शशब्दरसा रूपं गंधश्च पृथिवीगुणाः ॥ एवं मिलितयोगैश्च ब्रह्मांडोत्पत्तिरुच्यते ॥५१॥ सर्वे जीवा मिलित्वैव ब्रह्मांडांशसमुद्भवाः ॥ चतुरशीतिलक्षाश्च प्रोक्ता वै जीवजातयः ॥ ५२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ सर्गोऽयं कथितस्तात यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽधुना ॥ गुणानां रूपसंस्थां वै शृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ १ ॥ सत्त्वं प्रीत्यात्मकं ज्ञेयं सुखात्प्रीतिसमुद्भवः ॥ आर्जवं च तथा सत्यं शौचं श्रद्धा क्षमा धृतिः ॥२॥ अनुकम्पा तथा लज्जा शांतिः संतोष एव च॥ एतैः सत्त्वप्रतीतिश्च जायते निश्चला सदा ॥ ३ ॥ श्वेतवर्णं तथा सत्त्वं धर्मे प्रीतिकरं सदा॥ सच्छ्रद्धोत्पादकं नित्यमसच्छ्रद्धानिवारकम् ॥ ४ ॥ सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथाऽपरा ॥ श्रद्धा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५ ॥ रक्तवर्णं रजः प्रोक्तमप्रीतिकरमद्भुतम् ॥ अप्रीतिर्दुःखयोगत्वाद्भवत्येव सुनिश्चिता ॥ ६ ॥

इति श्रीदेवीभा० तृ० सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ एकाधिकैश्च पंचाशत्पद्यैरथ चतुर्मुखः ॥ गुणानां रूपसंस्थां वै कथयामास विस्तरात् ॥ १ ॥ सर्गोऽयमिति ॥ दृश्यमात्रस्य सर्ग इत्यर्थः ॥ १ ॥ गुणानां मुमुक्षुभिर्हेयोपादेयत्वज्ञानार्थं स्वरूपं कार्यं चाह ॥ प्रीत्यात्मकमिति ॥ सत्त्वाद्धि सर्वत्र सुखं भवति ॥ सुखे जाते सर्वपदार्थस्य सुखदत्वात्तत्र प्रीतिरुत्पद्यते॥तस्माद्धेतोः सत्त्वं प्रीत्यात्मकमित्यर्थः॥२॥एतैर्लक्षणैः सत्त्वकार्यभूतैः कारणस्य सत्त्वस्य प्रतीतिर्निश्चयो जायते मयि सत्त्वं निश्चलमुत्पन्नमिति॥३॥सत्त्वस्य कार्यांतराण्यप्याह । श्वेतवर्णमिति ॥ ४ ॥ ननु श्रद्धा किमनेकविधाऽस्ति यस्मादत्रोच्यतेऽसच्छ्रद्धानिवारकमिति चेदस्त्येवेत्याह । सात्त्विकीति ॥ सात्त्विक्यतिरिक्ताऽसती श्रद्धेत्यर्थः॥५॥अप्रीतिकरमिति॥रजो हि दुःखप्रदं सर्वत्र दुःखे जाते सर्वपदार्थेष्वप्रीतिर्जायत इत्यप्रीतिकरमुच्यते ॥ तदेवाह । अप्रीतिरिति॥६॥

॥ ७ ॥ रजसति ॥ रजःकार्याण्येतानीत्यर्थः ॥ प्रत्येतव्यमिति ॥ एतैर्लक्षणै रजःकार्यभूतैर्मयि कारणभूतो रजोगुणोऽस्तीति ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ परतापोपपादकमिति पूर्वान्वयि तमोगुणलक्षणम् ॥ ११ ॥ किमर्थमेतानि लक्षणान्युक्तानि तत्राह । सत्त्वं प्रकाशयितव्यमिति ॥ सत्त्ववृद्धिर्यथा भवति तथा कर्तव्यमित्यर्थः ॥ नहि तत्सत्त्वलक्षणज्ञानमंतरा संभवति ॥ हेयोपादेययोः स्वरूपज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः ॥ १२ ॥ अन्योन्येति ॥ एतेऽन्योन्याभिभवात्परस्पराभिभवात् विरुध्यंतीति स्वभाव एषाम् ॥ ततश्च सत्त्वस्थैर्येणेतरयोरभिभवः कर्तव्य इति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मयेत्युक्तं वचो ज्ञात्वेत्यन्वयः ॥ ज्ञातं तदनुभूतमिति ॥ हे महामते श्रवणा

प्रद्वेषोऽथ तथा द्रोहो मत्सरः स्तंभ एव च ॥ उत्कंठा च तथा निद्रा श्रद्धा तत्र च राजसी ॥ ७ ॥ मानो मदस्तथा गर्वो रजसा
किल जायते ॥ प्रत्येतव्यं रजस्त्वेतैर्लक्षणैश्च विचक्षणैः ॥ ८ ॥ कृष्णवर्णं तमः प्रोक्तं मोहनं च विषादकृत् ॥ आलस्यं च तथाऽज्ञानं
निद्रा दैन्यं भयं तथा ॥ ९ ॥ विवादश्चैव कार्पण्यं कौटिल्यं रोष एव च ॥ वैषम्यं वाऽतिनास्तिक्यं परदोषानुदर्शनम् ॥ १० ॥
प्रत्येतव्यं तमस्त्वेतैर्लक्षणैः सर्वथा बुधैः ॥ तामस्या श्रद्धया युक्तं परतापोपपादकम् ॥ ११ ॥ सत्त्वं प्रकाशयितव्यं नियंतव्यं रजः
सदा ॥ संहर्तव्यं तमः कामं जनेन शुभमिच्छता ॥ १२ ॥ अन्योन्याभिभवाच्चैते विरुध्यंति परस्परम् ॥ तथाऽन्योन्याश्रयाः सर्वे
न तिष्ठंति निराश्रयाः ॥ १३ ॥ सत्त्वं न केवलं क्वापि न रजो न तमस्तथा ॥ मिलिताश्च सदा सर्वे तेनान्योन्याश्रयाः स्मृताः ॥
॥ १४ ॥ अन्योन्यमिथुनाश्चैव विस्तारं कथयाम्यहम् ॥ शृणु नारद यज्ज्ञात्वा मुच्यते भवबंधनात् ॥ १५ ॥ संदेहोऽत्र न कर्तव्यो
ज्ञात्वेत्युक्तं मया वचः ॥ ज्ञातं तदनुभूतं यत्परिज्ञातं फले सति ॥ १६ ॥ श्रवणाद्दर्शनाच्चैव सपद्येव महामते ॥ संस्कारानुभवा
च्चैव परिज्ञातं न जायते ॥ १७ ॥ श्रुतं तीर्थं पवित्रं च श्रद्धोत्पन्ना च राजसी ॥ निर्गतस्तत्र तीर्थे वै दृष्टं चैव यथाश्रुतम् ॥ १८ ॥

द्दर्शनाच्चैव सपदि तत्कालमेव फले सति यत्परिज्ञातं फलजनकत्वेन परिज्ञातं तदेव ज्ञातं श्रुतमनुभूतं च भवति ॥ यत्तु संस्कारानुभवात्संस्कारजन्यस्मरणाज्ज्ञातं तत्र तत्काले तत्पदार्थस्यानुभवाभावे फलस्याभावान्न तज्ज्ञानं जायते ॥ नहि गंगातीरे आम्रा दृष्टा इति स्मरणेन किंचित्फलमस्ति तदुत्तरं तदनुभवस्यैव सफलत्वात् तथा च यत्र कर्मणि फलं न दृश्यते तत्कृतमकृतमेव ॥ तादृशं च राजसं तामसं वा कर्म भवतीति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तदेवाह श्रुतमिति ॥ राजसीति ॥ फलं भवतु वा मा

वा लोका गच्छंति मयाऽपि गंतव्यामित्येवंरूपेत्यर्थः ॥ राजसं फलं भवतु वा मा वेत्युक्तरूपम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तत्र फलाभावात्तत्तीर्थं तेन न श्रुतं नाप्यनुभूतमित्यर्थः ॥ २१ ॥ किं तत्र तीर्थस्य फलं तत्राह । निष्पापत्वमिति ॥ २२ ॥ ननु पापस्यामूर्तत्वात्पापं न गतमिति कथं ज्ञायत इति चेत्पापकार्याणां कामादीनां दृश्यमानत्वे तेन कार्येण कारणस्य पापस्यानुमानादित्याह ॥ पापदेहविकारा इति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आपीडितमासमंताद्बद्धम् ॥ महार्घममूल्यं बीजमित्यर्थः ॥

स्नातस्तत्र कृतं कृत्यं दत्तं दानं च राजसम् ॥ स्थितस्तत्र कियत्कालं रजोगुणसमावृतः ॥ १९ ॥ रागद्वेषान्न निर्मुक्तः कामक्रोधसमावृतः ॥ पुनरेव गृहं प्राप्तो यथापूर्वं तथा स्थितः ॥ २० ॥ श्रुतं च नानुभूतं वै तेन तीर्थं मुनीश्वर ॥ न प्राप्तं च फलं यस्मादश्रुतं विद्धि नारद ॥ २१ ॥ निष्पापत्वं फलं विद्धि तीर्थस्य मुनिसत्तम ॥ कृषेः फलं यथा लोके निष्पन्नान्नस्य भक्षणम् ॥ २२ ॥ पापदेहविकारा ये कामक्रोधादयः परे ॥ लोभो मोहस्तथा तृष्णा द्वेषो रागस्तथा मदः ॥ २३ ॥ असूयेर्ष्याऽक्षमाऽशांतिः पापान्येतानि नारद ॥ न निर्गतानि देहात्तु तावत्पापयुतो नरः ॥ २४ ॥ कृते तीर्थे यदैतानि देहान्न निर्गतानि चेत् ॥ निष्फलः श्रम एवैकः कर्षकस्य यथा तथा ॥ २५ ॥ श्रमेणापीडितं क्षेत्रं कृष्टा भूमिः सुदुर्घटा ॥ उप्तं बीजं महार्घं च हिता वृत्तिरुदाहृता ॥२६॥ अहोरात्रं परिक्लिष्टो रक्षणार्थं फलोत्सुकः ॥ काले सुप्तस्तु हेमंते वने व्याघ्रादिभिर्भृशम् ॥ २७॥ भक्षितं शलभैः सर्वं निराशश्च कृतः पुनः ॥ तद्वत्तीर्थश्रमः पुत्र कष्टदो न फलप्रदः ॥ २८ ॥ सत्त्वं समुत्कटं जातं प्रवृद्धं शास्त्रदर्शनात् ॥ वैराग्यं तत्फलं जातं तामसार्थेषु नारद ॥ २९ ॥ प्रसह्याभिभवत्येव तद्रजस्तमसी उभे ॥ रजः समुत्कटं जातं प्रवृत्तं लोभयोगतः ॥ ३० ॥ तत्तथाऽभिभवत्येव तमःसत्त्वे तथा उभे ॥ तमस्तथोत्कटं भूत्वा प्रवृद्धं मोहयोगतः ॥ ३१ ॥ तत्सत्त्वरजसी चोभे संगम्याभिभवत्यपि ॥ विस्तरं कथयाम्यद्य यथाऽभिभवतीति वै ॥ ३२ ॥

हिता वृत्तिरियं वृत्तिर्हिता कल्याणकरी उदाहृता यद्यपि तथाऽपि फलाभावे निराशः कृत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ दार्ष्टांतिके योजयति । तद्वदिति ॥ २८ ॥ एकैकस्य कारणवशादुत्कटत्वे जातेऽन्ययोरभिभवो भवतीत्याह ॥ सत्त्वमिति ॥ शास्त्रं विवेकशास्त्रं वेदांतस्तद्दर्शनं सत्त्वोद्रेके कारणमुक्तम् ॥ तेन दर्शनेन तामसार्थेषु राजसेषु च वैराग्यं फलम् ॥ २९ ॥ तत्सत्त्वं प्रसह्य बलात्कारेण ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

विवृद्धसत्त्वस्य लक्षणमाह ॥ यदा सत्त्वमिति ॥ ३३ ॥ न चान्यथा रजस्तमःसमुद्भूतं बाह्यार्थं न गृह्णातीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ मोक्षार्थी सन् राजसेषु तामसेषु च कामं कुरुत
इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ परस्परजनकत्वमुपपादयति सत्त्वं कदाचिच्चेति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ कस्मिन्स्थले

यदा सत्त्वं प्रवृद्धं वै मतिर्धर्मे स्थिता तदा ॥ न चिंतयति बाह्यार्थं रजस्तमःसमुद्भवम् ॥ ३३ ॥ अर्थं सत्त्वसमुद्भूतं गृह्णाति च
न चान्यथा ॥ अनायासकृतं चार्थं धर्मं यज्ञं च वांछति ॥३४॥ सात्त्विकेष्वेव भोगेषु कामं वै कुरुते तदा ॥ राजसेषु न मोक्षार्थी
तामसेषु पुनः कुतः ॥ ३५ ॥ एवं जित्वा रजः पूर्वं ततश्च तमसो जयः ॥ सत्त्वं च केवलं पुत्र तदा भवति निर्मलम् ॥ ३६ ॥
यदा रजः प्रवृद्धं वै त्यक्त्वा धर्मान्सनातनान् ॥ अन्यथा कुरुते धर्माञ्छ्रद्धां प्राप्य तु राजसीम् ॥३७॥ राजसादर्थसंवृद्धिस्तथा भोगस्तु
राजसः ॥ सत्त्वं विनिर्गतं तेन तमसश्चापि निग्रहः ॥३८॥ यदा तमो विवृद्धं स्यादुत्कटं संबभूव ह ॥ तदा वेदे न विश्वासो धर्म
शास्त्रे तथैव च ॥३९॥ श्रद्धां च तामसीं प्राप्य करोति च धनात्ययम् ॥ द्रोहं सर्वत्र कुरुते न शांतिमधिगच्छति ॥ ४० ॥ जित्वा
सत्त्वं रजश्चैव क्रोधनो दुर्मतिः शठः ॥ वर्तते कामचारेण भावेषु विततेषु च ॥४१॥ एकं सत्त्वं न भवति रजश्चैकं तमस्तथा ॥
सहैवाश्रित्य वर्तंते गुणा मिथुनधर्मिणः ॥ ४२ ॥ रजो विना न सत्त्वं स्याद्रजः सत्त्वं विना क्वचित् ॥ तमो विना न चैवैते
वर्तंते पुरुषर्षभ ॥ ४३ ॥ तमस्ताभ्यां विहीनं तु केवलं न कदाचन ॥ सर्वे मिथुनधर्माणो गुणाः कार्यांतरेषु वै ॥ ४४ ॥ अन्योन्यसंश्रिताः
सर्वे तिष्ठंति न वियोजिताः ॥ अन्योन्यजनकाश्चैव यतः प्रसवधर्मिणः ॥ ४५ ॥ सत्त्वं कदाचिच्च रजस्तमसी जनयत्युत
॥ कदाचित्तु रजः सत्त्वतमसी जनयत्यपि ॥ ४६ ॥ कदाचित्तु तमः सत्त्वरजसी जनयत्युभे ॥ जनयंत्येवमन्योन्यं
मृत्पिंडश्च घटं यथा ॥ ४७ ॥ बुद्धिस्थास्ते गुणाः कामान्बोधयंति परस्परम् ॥ देवदत्तविष्णुमित्रयज्ञदत्तादयो यथा ॥ ४८ ॥

स्थिता गुणा इत्थं कार्यं कुर्वंति तत्राह ॥ बुद्धिस्था इति ॥ यथा एकैकोत्कटत्वेऽप्येकैकं स्वकार्यं चोक्तं कुर्वंति तथा मिथुनीभूयाप्युभयगुणकं कार्यमुत्पादयंतीति
दृष्टांतमुखेनाह । देवदत्तेति । यथा देवदत्तादयस्त्रयो मिलित्वा कार्यं कुर्वंति यथा वा स्त्रीपुरुषौ मिथुनीभूय कार्यमुत्पादयतस्तथेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

युग्मभावं मिथुनीभावं परस्परं यांतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ तदेव दर्शयाति ॥ रजसो मिथुने सत्त्वमिति ॥ रजःसत्त्वरूपमेकं मिथुनमित्यर्थः ॥ एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ यथा रजसो मिथुने सत्त्वं गौणं स्त्रीस्थानापन्नं यथा वा सत्त्वस्य मिथुने रजो गौणं स्त्रीस्थानापन्नं तथैव सत्त्वतमोमिथुनं रजस्तमोमिथुनामित्याह । उभे ते सत्त्वरजसी इति॥ सत्त्वस्य मिथुने तमस्तमसो मिथुने सत्त्वं तथा रजसो मिथुने तमस्तमसो मिथुने रज इत्यर्थः ॥ एकं प्रधानं पुरुषभावापन्नमितरद्गौणं स्त्रीभावापन्नमित्यर्थः ॥ एतेषां मिथुनानां बुद्धौ वर्तमानतोत्पद्यमानोभयात्मककार्येण प्रत्येकं प्रत्येतव्या ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ अष्टाधिकैस्तु

यथा स्त्री पुरुषश्चैव मिथुनौ च परस्परम् ॥ तथा गुणाः समायांति युग्मभावं परस्परम् ॥ ४९ ॥ रजसो मिथुने सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुने रजः ॥ उभे ते सत्त्वरजसी तमसो मिथुने विदुः ॥५०॥ नारद उवाच ॥ इत्येतत्कथितं पित्रा गुणरूपमनुत्तमम् ॥ श्रुत्वाऽप्येतत्स एवाहं ततोऽपृच्छं पितामहम् ॥५१॥ इति श्रीदेवीभा०म०तृ० अष्टमोऽध्यायः ॥८॥ नारद उवाच ॥ गुणानां लक्षणं तात भवता कथितं किल ॥ न तृप्तोऽस्मि पिबन्मिष्टं त्वन्मुखात्प्रच्युतं रसम् ॥ १ ॥ गुणानां तु परिज्ञानं यथावदनुवर्णय ॥ येनाहं परमां शांतिमधिगच्छामि चेतसि ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ इति पृष्टस्तु पुत्रेण नारदेन महात्मना ॥ उवाच च जगत्कर्ता रजोगुणसमुद्भवः ॥ ३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ शृणु नारद वक्ष्यामि गुणानां परिवर्णनम् ॥ सम्यङ् नाहं विजानामि यथामति वदामि ते ॥ ४ ॥ सत्त्वं तु केवलं नैव कुत्रापि परिलक्ष्यते ॥ मिश्रीभावस्तु तेषां वै मिश्रत्वं प्रतिभाति वै ॥५॥ यथा काचिद्वरा नारी सर्वभूषणभूषिता ॥ हावभावयुता कामं भर्तुः प्रीतिकरी भवेत् ॥ ६ ॥ मातापित्रोस्तथा सैव बंधुवर्गस्य प्रीतिदा ॥ दुःखं मोहं सपत्नीषु जनयत्यपि सैव हि ॥ ७ ॥ एवं सत्त्वेन तेनैव स्त्रीत्वमापादितेन च ॥ रजसस्तमसश्चैव जनिता वृत्तिरन्यथा ॥ ८ ॥

चत्वारिंशत्पद्यैर्नारदेन च ॥ गुणानां लक्षणं पृष्टं पुनरेवोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ मुमुक्षुभिर्गुणानां हेयोपादेयत्वज्ञानार्थं स्वरूपं कार्यं च पुनराह ॥ गुणानामिति॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥सत्त्वं तु केवलमिति ॥ एकैकगुणोऽन्यगुणासहायः कुत्रापि न तिष्ठति ॥ तेषां गुणानां परस्परं मिश्रीभावात्तु मिश्रत्वमेव सर्वदाऽस्ति ॥ ५ ॥ मिश्रीभावादेव गुणानां सुखदुःखमोहात्मकत्वं भवति नान्यथेति दृष्टांतमुखेनाह यथा काचिदिति॥ ६॥ ७॥यथैकैव स्त्री सुखदुःखमोहात्मिका व्यक्तिभेदेन भिन्नं प्रति कालभेदेन वा एकां व्यक्तिं प्रति भवति तथैव सत्त्वं भवतीत्याह । एवं सत्त्वेनेति ॥ स्त्रीत्वमापादितेनेति स्त्रीस्थानापन्नमित्यर्थः ॥ तेन सत्त्वेन कस्यचित्पुरुषस्य सुखजनिता वृत्तिर्जनिता भवति तस्यैव पुरुषस्य कालांतरेऽन्यथा

दुःखमोहात्मकरजसः संबंधिनी तमसो वा सम्बन्धिनी वृत्तिर्जनिता भवति ॥ ८ ॥ एवं रजो यदा स्त्रीकृतं स्त्रीभावापन्नं तथा तमो यदा स्त्रीस्थानत्वेन कल्पितं तदा तेन रजसा तमसा वा दुःखात्मिका मोहात्मिका वा कस्यचित्पुरुषस्य वृत्तिर्जनिता भवति तस्यैव पुरुषस्य कालांतरे सुखवृत्तिरुत्पाद्यते ॥ न चैतद्गुणानामन्यगुणसहायताभावे संभवति तस्मान्मिश्रीभूता एव गुणा इति ज्ञेयमित्याह ॥ अन्योन्यस्येति ॥ ९ ॥ अवस्थानात्स्वभावेष्विति ॥ यदि गुणा एकैका एव स्युर्न मिश्रीभूतास्तदा तेषां स्वभावेष्ववस्थानादेकरूपैव वृत्तिः स्यान्न जात्यंतराणि स्युः लक्ष्यंते तु विपरीतानि जात्यंतराणि ॥ कदाचित्सुखात्मकं कदाचिद् दुःखात्मकं कदाचिन्मोहात्मकमिति तस्मान्मिश्रीभूता एव गुणा इति भावः ॥१०॥ यथा रूपवतीत्यारभ्य चौरैरुपद्रुतेति पर्यंतं पाठः पुनरुक्तार्थकोऽपि दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरुपसंहारार्थमिति बोध्यम् ॥११॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ दृष्टांतांतरमाह । चौरैरिति ॥ सेना राजसेना ॥ १४ ॥ जनयांति एते दृष्टांतार्था यथा तथा गुणाः विपरीतप्रतीतिं जनयंतीत्यर्थः ॥ यथेति ॥ दुर्दिनं मेघच्छन्नो दिवसः ॥ १५ ॥ तमोरूपं निबिडांधकारप्रायम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रोषितभर्तृकाणां विरहिणीनां कामिनीनाम् ॥ स्वभावस्था इति ॥ एते यथा दृष्टांता एवमेते गुणाः स्वभावस्था अन्यगुणसाहाय्येन विपरीता भांति तस्मान्मिश्रीभूता एवेति भावः ॥ १९ ॥ सत्त्वादिगुणोद्रेके सति जायमानानि लक्षणान्याह ॥

रजसा स्त्रीकृतेनैव तमसा च तथा पुनः ॥ अन्योन्यस्य समायोगादन्यथा प्रतिभाति वै ॥ ९ ॥ अवस्थानात्स्वभावेषु न वै जात्यंतराणि च॥लक्ष्यंते विपरीतानि योगान्नारद कुत्रचित्॥ १०॥यथा रूपवती नारी यौवनेन विभूषिता ॥लज्जामाधुर्ययुक्ता च तथा विनयसंयुता॥ ११॥कामशास्त्रविधिज्ञा च धर्मशास्त्रेऽपि संमता ॥ भर्तुः प्रीतिकरी भूत्वा सपत्नीनां च दुःखदा॥ १२॥मोहदुःखस्वभावस्था सत्त्वस्थेत्युच्यते जनैः ॥ तथा सत्त्वं विकुर्वाणमन्यभावं विभाति वै ॥ १३॥ चौरैरुपद्रुतानां हि साधूनां सुखदा भवेत् ॥ दुःखा मूढा च दस्यूनां सैव सेना तथागुणा ॥ १४ ॥ विपरीतप्रतीतिं वै जनयंति स्वभावतः ॥ यथा च दुर्दिनं जातं महामेघघनावृतम् ॥ १५ ॥ विद्युत्स्तनितसंयुक्तं तिमिरेणावगुंठितम् ॥ सिंचद्भूमिं प्रवर्षद्वै तमोरूपमुदाहृतम् ॥ १६ ॥ यदेतत्कर्षकाणां वै तदेवातीव दुर्दिनम् ॥ बीजोपस्करयुक्तानां सुखदं प्रभवत्युत ॥ १७ ॥ अप्रच्छन्नगृहाणां च दुर्भगानां विशेषतः ॥ तृणकाष्ठगृहीतानां दुःखदं गृहमेधिनाम् ॥ १८ ॥ प्रोषितभर्तृकाणां वै मोहदं प्रवदंत्यपि ॥ स्वभावस्था गुणाः सर्वे विपरीता विभांति वै ॥ १९ ॥ लक्षणानि पुनस्तेषां शृणु पुत्र ब्रवीम्यहम् ॥ लघु प्रकाशकं सत्त्वं निर्मलं विशदं सदा ॥ २० ॥

लक्षणानीति ॥ २० ॥ लघुस्वरूपमाह ॥ यदांऽगानीति ॥ लघून्येव न भारवंति ॥ तान् राजसांस्तामसान्वा विषयान्न गृह्णातीत्यर्थः ॥२१॥ जृंभामिति ॥ जृंभां स्तंभं शरीरगुरुतां तंद्रां च यदा पश्यति तदा चलं रजः समुत्कटं जातमित्यन्वयः ॥ २२ ॥ तमोलक्षणमाह ॥ कलिमिति ॥ कलिः कलहः ॥ एतानि लक्षणानि यदा भवंति तदा तत्तम उत्कटं जातमिति ज्ञेयमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ गुरुमावरणमित्यस्यार्थमाह । तदांगानीति ॥ आवृतानि तमसेत्यर्थः ॥ शून्यं ज्ञानशून्यम् ॥ २५ ॥ मिश्रीभूता गुणाः कार्यं कुर्वंतीति श्रुत्वा नारदः शंकते । विभिन्नेति ॥ यथा शत्रवो मिलिताः कार्यं न कुर्वंति तथा गुणाः परस्परं शत्रवः संतः कथं मिलित्वा

यदांऽगानि लघून्येव नेत्रादीनींद्रियाणि च ॥ निर्मलं च तथा चेतो गृह्णाति विषयान्नतान् ॥२१॥ तदा सत्त्वं शरीरे वै मंतव्यं च समुत्कटम् ॥ जृंभां स्तंभं च तंद्रां च चलं चैव रजः पुनः ॥२२॥ यदा तदुत्कटं जातं देहे यस्य च कस्यचित् ॥ कलिं मृगयते कर्तुं गंतुं ग्रामांतरं तथा ॥ २३ ॥ चलचित्तश्च सोऽत्यर्थं विवादे चोद्यतस्तथा ॥ गुरुमावरणं कामं तमो भवति तद्यदा ॥ २४ ॥ तदांऽगानि गुरूण्याशु प्रभवंत्यावृतानि च ॥ इन्द्रियाणि मनः शून्यं निद्रां नैवाभिवांछति ॥ २५ ॥ गुणानां लक्षणान्येव विज्ञेयानीह नारद ॥ नारद उवाच ॥ विभिन्नलक्षणाः प्रोक्ताः पितामह गुणास्त्रयः ॥ २६ ॥ कथमेकत्र संस्थाने कार्यं कुर्वंति शाश्वतम् ॥ परस्परं मिलित्वा हि विभिन्नाः शत्रवः किल ॥ २७ ॥ एकत्रस्थाः कथं कार्यं कुर्वंतीति वदस्व मे ॥ ब्रह्मोवाच ॥ शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि गुणास्ते दीपवृत्तयः ॥ २८ ॥ प्रदीपश्च यथा कार्यं प्रकरोत्यर्थदर्शनम् ॥ वर्तिस्तैलं यथाऽर्चिश्च विरुद्धाश्च परस्परम् ॥ २९ ॥ विरुद्धं हि तथा तैलमग्निना सह संगतम् ॥ तैलं वर्तिविरोध्येव पावकोऽपि परस्परम् ॥ ३० ॥ एकत्रस्थाः पदार्थानां प्रकुर्वंति प्रदर्शनम् ॥ नारद उवाच ॥ एवं प्रकृतिजाः प्रोक्ता गुणाः सत्यवतीसुत ॥ ३१ ॥ विश्वस्य कारणं ते वै मया पूर्वं यथाश्रुतम् ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तं नारदेनाथ मम सर्वं सविस्तरम् ॥ ३२ ॥

कार्यं कुर्वंतीत्यर्थः ॥२६॥२७॥ दीपवृत्तय इति तथा च यथा दीपवर्तिकातैलानि परस्परविरुद्धान्यपि मिलित्वा घटार्थप्रकाशनमेकं कुर्वंति तद्वद् गुणा अपीति भावः ॥२८॥ ॥२९॥३०॥ इत्थमेतावत्पर्यंतं ब्रह्मणा नारदं प्रत्युक्तं नारदो व्यासं प्रत्युक्तवानित्याह । एवं प्रकृतिजा इति॥अत्र नारद उवाचेत्यनेनैव ब्रह्मनारदसंवादसमाप्तेः सिद्धत्वात्सा पुराणे नोक्तेति बोध्यम् ॥३१॥ ते वै विश्वस्य कारणं ते वै प्रकृतिसंबन्धिनो गुणा एव नान्यो विश्वस्य कारणमित्यर्थः॥ इत्युक्तमिति॥हे राजन् जनमेजय यत्त्वया पृष्टं तदेवो

द्दिश्य मया पृष्टो नारदो मां प्रत्येवमुक्तवानित्यर्थः॥३२॥इत्थं संवादश्रवणेन जनमेजयस्य सर्वप्रश्नसमाधाने जातेऽपि संवादनिर्गलितार्थं निगमनस्थानीयं व्यास आह आरा
ध्योति॥हे राजन् यतो यया देव्या सर्वमिदं व्याप्तं या च जगत्सृष्टिस्थितिक्षयतिरोधानानुग्रहपंचकृत्यकर्त्री उत्पत्तिस्थितिक्षयरहिता गुणत्रयसमुद्भूतपंचभूतसमुद्भूत
देहवतामेकैकगुणाभिमानिब्रह्मादिजीवानां सृष्टिस्थितिक्षयकारिणी साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिणी श्रीदेवी हेयगुणांस्तत्कार्याणि च ज्ञात्वा कर्मोपासनादिभिर्वेदां
तशास्त्रश्रवणादिभिश्च हेयगुणांस्तत्कार्याणि च निरुध्य ग्राह्यं सत्त्वगुणं तत्कार्याणि च ज्ञात्वा तं संपाद्य सत्त्वगुणोद्रेकेण युक्तेन पुरुषेण सैव सर्वोत्कृष्टदेवी सर्ववेदां

गुणानां लक्षणं सर्वं कार्यं चैव विभागशः ॥ आराध्या परमा शक्तिर्यया सर्वमिदं ततम् ॥ ३३ ॥ सगुणा निर्गुणा चैव कार्यभेदे
सदैव हि ॥ अकर्ता पुरुषः पूर्णो निरीहः परमोऽव्ययः ॥ ३४ ॥ करोत्येषा महामाया विश्वं सदसदात्मकम् ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा
रुद्रः सूर्यश्चंद्रः शचीपतिः ॥३५॥ अश्विनौ वसवस्त्वष्टा कुबेरो यादसांपतिः ॥ वह्निर्वायुस्तथा पूषा सेनानीश्च विनायकः ॥३६॥
सर्वे शक्तियुताः शक्ताः कर्तुं कार्याणि स्वानि च ॥ अन्यथा तेऽप्यशक्ता वै प्रस्पंदितुमनीश्वराः ॥ ३७ ॥ सा चैव कारणं राज
ञ्जगतः परमेश्वरी ॥ समाराधय तां भूप कुरु यज्ञं जनाधिप ॥ ३८ ॥ पूजनं परया भक्त्या तस्या एव विधानतः ॥ महालक्ष्मी
र्महाकाली तथा महासरस्वती ॥३९॥ ईश्वरी सर्वभूतानां सर्वकारणकारणम् ॥ सर्वकामार्थदा शांता सुखसेव्या दयान्विता ॥४०॥
नामोच्चारणमात्रेण वांछितार्थफलप्रदा ॥ देवैराराधिता पूर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ॥ ४१ ॥ मोक्षकामैश्च विविधैस्तापसैर्विजिता
त्मभिः ॥ अस्पष्टमपि यन्नाम प्रसंगेनापि भाषितम् ॥ ४२ ॥

ततात्पर्यभूमिराराध्या ज्ञेया च मोक्षकामेनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कार्यभेदे मोक्षरूपे कार्ये ब्रह्माभिन्ना निर्गुणा आराध्या तदन्यकामे तु सगुणा गुणविशिष्टेयमेव मायाविशिष्ट
ब्रह्मरूपिणी श्रीदेवी जगत्कर्त्री न केवलं ब्रह्म न वा ब्रह्मादयो देवा इत्याह ॥ अकर्तेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सा चैव कारणमिति ॥ यानि मया नारदं प्रति जग
त्कारणानि शंकितानि तानि तानि सर्वाणि न स्वस्वशक्तिं विहाय जगत्कर्तुं समर्थानि तस्मात्सा शक्तिरेव जगत्कारणं सैव सर्वोत्कृष्टा ध्येया ज्ञेया चेति मम नार
दस्य संवादे नारदस्य ब्रह्मणश्च संवादे निर्णीतमित्यर्थः ॥ यज्ञमंबामखमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अस्पष्टं यथावद्वर्णरहितमित्यर्थः ॥ प्रसंगेनापि

देवतानामबुद्धिरहितेनापि पुरुषेणान्यप्रसंगेनापीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ इतरदेवतास्त्वाराधनेनैव यत्किंचित्फलं ददाति ॥ इयं तु अशुद्धनामोच्चारणे प्रसंगेनापि कृते पुरुषार्थचतुष्टयं ददातीति कथं न सर्वैः सेव्येति भावः ॥ तदुदाहरणमाह ॥ ऐऐ इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥प्रत्यक्ष एवेति ॥ अस्माकं मुनीनां भगवतीनाममहिमस्वरूपं नानाप्रकारकजातसिद्धिभिर्वारं वारं प्रत्यक्षमेवास्ति न संशयोऽस्माकं तत्रेति भावः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अक्षरमिति ॥ ऐकाराक्षरमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ हे राजन्नेतादृशी दयार्द्रा भगवती

ददाति वांछितानर्थान्दुर्लभानपि सर्वथा ॥ ऐऐ इति भयार्तेन दृष्ट्वा व्याघ्रादिकं वने ॥ ४३ ॥ बिंदुहीनमपीत्युक्तं वांछितं प्रददाति वै ॥ तत्र सत्यव्रतस्यैव दृष्टांतो नृपसत्तम ॥ ४४ ॥ प्रत्यक्ष एव चास्माकं मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ब्राह्मणानां समाजेषु तस्योदाहरणं बुधैः ॥ ४५ ॥ कथ्यमानं मया राजञ्छुतं सर्वं सविस्तरम् ॥ अनक्षरो महामूर्खो नाम्ना सत्यव्रतो द्विजः ॥ ४६ ॥ श्रुत्वाऽक्षरं कोलमुखात्समुच्चार्य स्वयं ततः ॥ बिंदुहीनं प्रसंगेन जातोऽसौ विबुधोत्तमः ॥ ४७ ॥ ऐकारोच्चारणाद्देवी तुष्टा भगवती तदा ॥ चकार कविराजं तं दयार्द्रा परमेश्वरी ॥ ४८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कोऽसौ सत्यव्रतो नाम ब्राह्मणो द्विजसत्तमः ॥ कस्मिन्देशे समुत्पन्नः कीदृशश्च वदस्व मे ॥ १ ॥ कथं तेन श्रुतः शब्दः कथमुच्चारितः पुनः ॥ सिद्धिश्च कीदृशी जाता तस्य विप्रस्य तत्क्षणात् ॥ २ ॥ कथं तुष्टा भवानी सा सर्वज्ञा सर्वसंस्थिता ॥ विस्तरेण वदस्वाद्य कथामेतां मनोरमाम् ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ इति पृष्टस्तदा राज्ञा व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ उवाच परमोदारं वचनं रसवच्छुचि ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ श्रुता मुनिसमाजेषु मया पूर्वं कुरूद्वह ॥५॥

सर्वोत्कृष्टा भक्तकामकल्पद्रुमाऽस्तीति सैवाराध्येति भावः ॥ ४८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ पंचषष्टिश्लोकवर्यैर्वाग्बीजमहिमा महान् ॥ सत्यव्रतकथायोगात्प्रोच्यते भक्तिकारकः ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते प्रश्नबीजमुपलभ्य कोऽसौ सत्यव्रतः कथं तेन प्रसंगेनास्पष्टनामोच्चारणं कृतं का च तेन सिद्धिर्जातेति परमभावुको राजा पृच्छति । कोऽसाविति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ आराधनीयतमः सर्वोत्कृष्टः पूज्यतमश्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ परा प्रकृतिः साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिणी ॥ तदुक्तं गीतासु ॥ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां विद्धि मे प्रकृतिं पराम् ॥ जीवरूपां महाबाहो ययेदं धार्यते जगदिति ॥ जीवरूपां चैतन्यरूपाम् ॥ तथा सूतसंहितायाम् ॥ चिन्मात्राश्रयमायायाः शक्त्याकारे द्विजोत्तमाः॥अनुप्रविष्टा या संविन्निर्विकल्पा स्वयंप्रभा॥

एकदाऽहं कुरुश्रेष्ठ कुर्वंस्तीर्थाटनं शुचि॥ संप्राप्तो नैमिषारण्यं पावनं मुनिसेवितम् ॥ ६ ॥ प्रणम्याहं मुनीन्सर्वान्स्थितस्तत्र वराश्रमे ॥ विधिपुत्रास्तु यत्रासञ्जीवन्मुक्ता महाव्रताः ॥७॥ कथाप्रसंग एवासीत्तत्र विप्रसमागमे ॥ जमदग्निस्तु पप्रच्छ मुनीनेवं समास्थितः ॥८॥ जमदग्निरुवाच ॥ संदेहोऽस्ति महाभागा मम चेतसि तापसाः ॥ समाजेषु मुनीनां वै निःसंदेहो भवाम्यहम् ॥९॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रो मघवा वरुणोऽनलः ॥ कुबेरः पवनस्त्वष्टा सेनानीश्च गणाधिपः ॥ १० ॥ सूर्योऽश्विनौ भगः पूषा निशानाथो ग्रहास्तथा ॥ आराधनीयतमः कोऽत्र वांछितार्थफलप्रदः ॥ ११ ॥ सुखसेव्यश्च सततं चाशुतोषश्च मानदाः ॥ ब्रुवंतु मुनयः शीघ्रं सर्वज्ञाः संशितव्रताः ॥१२॥ एवं प्रश्ने कृते तत्र लोमशो वाक्यमब्रवीत् ॥ जमदग्ने शृणुष्वैतद्यत्पृष्टं वै त्वयाऽधुना ॥१३॥ सेवनीयतमा शक्तिः सर्वेषां शुभमिच्छताम् ॥ परा प्रकृतिराद्या च सर्वगा सर्वदा शिवा ॥ १४ ॥ देवानां जननी सैव ब्रह्मादीनां महात्मनाम् ॥ आदिप्रकृतिर्मूलं सा संसारपादपस्य वै ॥ १५ ॥ स्मृता चोच्चारिता देवी ददाति किल वांछितम् ॥ सर्वदैवाऽऽर्द्रचित्ता सा वरदानाय सेविता ॥१६॥ इतिहासं प्रवक्ष्यामि शृण्वंतु मुनयः शुभम् ॥ अक्षरोच्चारणादेव यथा प्राप्तं द्विजेन वै ॥१७॥ कोसलेषु द्विजः कश्चिद्देवदत्तेति विश्रुतः ॥ अनपत्यश्चकारेष्टिं पुत्राय विधिपूर्वकम् ॥ १८ ॥ तमसातीरमास्थाय कृत्वा मण्डपमुत्तमम् ॥ द्विजानाहूय वेदज्ञान्सत्रकर्मविशारदान् ॥ १९ ॥

सदाकारा सदानंदा संसारोच्छेदकारिणी ॥ सा शिवा परमा देवी शिवाभिन्ना शिवंकरीति ॥ शिवाभिन्ना ब्रह्माभिन्नेत्यर्थः ॥ जगदंकुररूपिण्या शक्त्या यदवच्छिन्नं चैतन्यं सा मूलप्रकृतिः पराशक्तिरिति चोच्यते इति तट्टीकायां माधवः॥१४॥संसारवृक्षस्य मूलं मूलभूतेत्यर्थः ॥ सेविता सती वरदानार्थं सदैवाऽऽर्द्रचित्ता या भवतीत्यर्थः॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ यथा प्राप्तं फलमित्यर्थः ॥ १७ ॥ पुत्राय पुत्रार्थम् ॥ १८ ॥ तमसानाम्नी नदी तत्तीरम् ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ काम्यकर्मभ्रंशे काम्यसिद्धिर्न स्यादिति भावः ॥ संजाते प्राप्ते ॥ २५ ॥ शब्दविवर्जितो मूकः ॥ २६ ॥ सर्वप्राणिशरीरे श्वासोच्छ्वासः सुदुर्ग्रहः स्वाधीनो नास्ति तथा च मदपराधाभावे दुर्वाक्यं वदतस्तन पुत्रस्तथैव स्यादिति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तदुक्तं वरं

कृत्वा वेदिं विधानेन स्थापयित्वा विभावसून् ॥ पुत्रेष्टिं विधिवत्तत्र चकार द्विजसत्तमः ॥ २० ॥ ब्रह्माणं कल्पयामास सुहोत्रं मुनिसत्तमम् ॥ अध्वर्युं याज्ञवल्क्यं च होतारं च बृहस्पतिम् ॥ २१ ॥ प्रस्तोतारं तथा पैलमुद्गातारं च गोभिलम् ॥ सभ्यानन्यान्मुनीन्कृत्वा विधिवत्प्रददौ वसु ॥ २२ ॥ उद्गाता सामगः श्रेष्ठः सप्तस्वरसमन्वितम् ॥ रथंतरमगायत्तु स्वरितेन समन्वितम् ॥ २३ ॥ तदाऽस्य स्वरभंगोऽभूत्कृते श्वासे मुहुर्मुहुः ॥ देवदत्तश्चुकोपाऽऽशु गोभिलं प्रत्युवाच ह ॥ २४ ॥ मूर्खोऽसि मुनिमुख्याद्य स्वरभंगस्त्वया कृतः॥ काम्यकर्मणि संजाते पुत्रार्थं यजतश्च मे ॥२५॥ गोभिलस्तु तदोवाच देवदत्तं सुकोपितः॥ मूर्खस्ते भविता पुत्रः शठः शब्दविवर्जितः ॥ २६ ॥ सर्वप्राणिशरीरे तु श्वासोच्छ्वासः सुदुर्ग्रहः ॥ न मेऽत्र दूषणं किंचित्स्वरभंगे महामते ॥ २७ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य गोभिलस्य महात्मनः ॥ शापाद्भीतो देवदत्तस्तमुवाचातिदुःखितः ॥ २८ ॥ कथं क्रुद्धोऽसि विप्रेंद्र वृथा मयि निरागसि ॥ अक्रोधना हि मुनयो भवंति सुखदाः सदा ॥ २९ ॥ स्वल्पेऽपराधे विप्रेंद्र कथं शप्तस्त्वया ह्यहम् ॥ अपुत्रोऽहं सुतप्तः प्राक्तापयुक्तः पुनः कृतः ॥ ३० ॥ मूर्खपुत्रादपुत्रत्वं वरं वेदविदो विदुः ॥ तथाऽपि ब्राह्मणो मूर्खः सर्वेषां निंद्य एव हि ॥ ३१ ॥ पशुवच्छूद्रवच्चैव न योग्यः सर्वकर्मसु ॥ किं करोमीह मूर्खेण पुत्रेण द्विजसत्तम ॥ ३२ ॥ यथा शूद्रस्तथा मूर्खो ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ न पूजार्हो न दानार्हो निंद्यश्च सर्वकर्मसु ॥३३॥ देशे वै वसमानश्च ब्राह्मणो वेदवर्जितः ॥ करदः शूद्रवच्चैव मंतव्यः स च भूभुजा ॥ ३५ ॥ नासने पितृकार्येषु देवकार्येषु स द्विजः ॥ मूर्खः समुपवेश्यश्च कार्यस्य फलमिच्छता ॥ ३५ ॥ राज्ञा शूद्रसमो ज्ञेयो न योज्यः सर्वकर्मसु ॥ कर्षकस्तु द्विजः कार्यो ब्राह्मणो वेदवर्जितः ॥ ३६ ॥

पुत्रादपुत्रत्वं मूर्खश्चेद्भविता सुत इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ देशे वसमानो वासं कुर्वाणः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ देशे अबुधाः इति च्छेदः ॥३९॥४०॥४१॥ असतामिति ॥ यथा पिचुमंदो निंबः फलाढ्योऽपि काकैरेवोपभुज्यते स यथाऽसतां काकानामुपकाराय तथे

विना विप्रेण कर्तव्यं श्राद्धं कुशचटेन वै ॥ न तु विप्रेण मूर्खेण श्राद्धं कार्यं कदाचन ॥ ३७ ॥ आहारादधिकं चान्नं न दातव्य
मपंडिते ॥ दाता नरकमाप्नोति ग्रहीता तु विशेषतः ॥ ३८ ॥ धिग्राज्यं तस्य राज्ञो वै यस्य देशेऽबुधा जनाः ॥ पूज्यंते ब्राह्मणा
मूर्खा दानमानादिकैरपि ॥ ३९ ॥ आसने पूजने दाने यत्र भेदो न चाण्वपि ॥ मूर्खपंडितयोर्भेदो ज्ञातव्यो विबुधेन वै ॥ ४० ॥
मूर्खा यत्र सुगर्विष्ठा दानमानपरिग्रहैः ॥ तस्मिन्देशे न वस्तव्यं पंडितेन कथंचन ॥४१॥ असतामुपकाराय दुर्जनानां विभूतयः ॥
पिचुमंदः फलाढ्योऽपि काकैरेवोपभुज्यते ॥ ४२ ॥ भुक्त्वाऽन्नं वेदविद्विप्रो वेदाभ्यासं करोति वै ॥ क्रीडंति पूर्वजास्तस्य स्वर्गे
प्रमुदिताः किल ॥ ४३ ॥ गोभिलातः किमुक्तं वै त्वया वेदविदुत्तम ॥ संसारे मूर्खपुत्रत्वं मरणादतिगर्हितम् ॥ ४४ ॥ कृपां
कुरु महाभाग शापस्यानुग्रहं प्रति ॥ दीनोद्धारण शक्तोऽसि पतामि तव पादयोः ॥ ४५ ॥ लोमश उवाच ॥ इत्युक्त्वा देव
दत्तस्तु पतितस्तस्य पादयोः ॥ स्तुवन्दीनहृदत्यर्थं कृपणः साश्रुलोचनः ॥ ४६ ॥ गोभिलस्तु तदा तत्र दृष्ट्वा तं दीनचेतसम् ॥
क्षणकोपा महांतो वै पापिष्ठाः कल्पकोपनाः ॥ ४७ ॥ जलं स्वभावतः शीतं पावकातपयोगतः ॥ उष्णं भवति तच्छीघ्रं तद्विना
शिशिरं भवेत् ॥ ४८ ॥ दयावान्गोभिलस्त्वाह देवदत्तं सुदुःखितम् ॥ मूर्खो भूत्वा सुतस्ते वै विद्वानपि भविष्यति ॥ ४९ ॥
इति दत्तवरः सोऽथ मुदितोऽभूद्द्विजर्षभः ॥ इष्टिं समाप्य विप्रान्वै विससर्ज यथाविधि ॥ ५० ॥ कालेन कियता तस्य भार्या रूप
वती सती ॥ गर्भं दधार काले सा रोहिणी रोहिणीसमा ॥ ५१ ॥ गर्भाधानादिकं कर्म चकार विधिवद्द्विजः ॥ पुंसवनविधानं च
शृंगारकरणं तथा ॥ ५२ ॥ सीमंतोन्नयनं चैव कृतं वेदविधानतः ॥ ददौ दानानि मुदितो मत्वेष्टिं सफलां तथा ॥ ५३ ॥ शुभे
ऽह्नि सुषुवे पुत्रं रोहिणी रोहिणीयुते ॥ दिने लग्ने शुभेऽत्यर्थं जातकर्म चकार सः ॥ ५४ ॥

त्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कल्पकोपनाः बहुकालपर्यंतं कोपवंतः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

पुत्रदर्शनकं कृत्वा नामकर्म चकार च ॥ उतथ्य इति पुत्रस्य कृतं नाम पुराविदा ॥ ५५ ॥ स चाष्टमे तथा वर्षे शुभे वै शुभवासरे ॥ तस्योपनयनं कर्म चकार विधिवत्पिता ॥ ५६ ॥ वेदमध्यापयामास गुरुस्तं वै व्रते स्थितम् ॥ नोच्चचार तथोतथ्यः संस्थितो मुग्धवत्तदा ॥ ५७ ॥ बहुधा पाठितः पित्रा न दधार मतिं शठः ॥ मूढवत्तिष्ठतेऽत्यर्थं तं शुशोच पिता तदा ॥ ५८ ॥ एवं कुर्वन्सदाऽभ्यासं जातो द्वादशवार्षिकः ॥ न वेद विधिवत्कर्तुं संध्यावंदनकं विधिम् ॥ ५९ ॥ मूर्खोऽभूदिति लोकेषु गता वार्ताऽतिविस्तरम् ॥ ब्राह्मणेषु च सर्वेषु तापसेष्वितरेषु च ॥ ६० ॥ जहास लोकस्तं विप्रं यत्र तत्र गतं वने ॥ पिता माता निनिंदाथ मूर्खं तमतिभर्त्सयन् ॥ ६१ ॥ निंदितोऽथ जनैः कामं पितृभ्यामथ बांधवैः ॥ वैराग्यमगमद्विप्रो जगाम वनमप्यसौ ॥ ६२ ॥ अधो वरस्तथा पंगुर्न मूर्खस्तु वरः सुतः ॥ इत्युक्तोऽसौ पितृभ्यां वै विवेश काननं प्रति ॥ ६३ ॥ गंगातीरे शुभे स्थाने कृत्वोटजमनुत्तमम् ॥ वन्यां वृत्तिं च संकल्प्य स्थितस्तत्र समाहितः ॥ ६४ ॥ नियमं च परं कृत्वा नासत्यं प्रब्रवीम्यहम् ॥ स्थितस्तत्राश्रमे रम्ये ब्रह्मचर्यव्रतो हि सः ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥१०॥ लोमश उवाच ॥ न वेदाध्ययनं किंचिज्जानाति न जपं तथा ॥ ध्यानं न देवतानां च न चैवाराधनं तथा ॥ १ ॥ नासनं वेद विप्रोऽसौ प्राणायामं तथा पुनः ॥ प्रत्याहारं तु नो वेद भूतशुद्धिं च कारणम् ॥ २ ॥ न मंत्रं कीलकं जाप्यं गायत्रीं च न वेद सः ॥ शौचं स्नानविधिं चैव तथाऽऽचमनकं पुनः ॥ ३ ॥ प्राणाग्निहोत्रं नो वेद बलिदानं न चातिथिम् ॥ न संध्यां समिधो होमं विवेद च तथा मुनिः ॥ ४ ॥

॥५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ उटजं कुटीम् ॥ वन्यां वृत्तिं फलमूलाशनरूपाम् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अष्टपंचाशाद्भिरेव पद्यैः सत्यव्रतस्य ह ॥ वाग्बीजोच्चारणात्सिद्धिर्जातेति परिगीयते ॥ १ ॥ वनं गतस्योतथ्यस्य वृत्तमाह लोमशः । न वेदेति ॥ १ ॥ कारणं सर्वेश्वरं च न वेद ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

तर्हि तत्र किमकरोत्तत्राह । सोऽकरोदिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ सत्यमेव तपो यस्य स सत्यतपा अयं च ऋषिः सत्य इति सत्यतपा राथीतर इति तैत्तिरीयश्रुतिप्रसिद्धः ॥ ७ ॥ नाहितं कस्यचित्कुर्यादिति ॥ जानातीति शेषः ॥ चिंतयन्निति ॥ इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ न दुग्धं दोहे दोहने यस्याः सा ॥ ११ ॥ किंन्विति ॥

सोऽकरोत्प्रातरुत्थाय यत्किंचिद्दंतधावनम् ॥ स्नानं च शूद्रवत्तत्र गंगायां मंत्रवर्जितम् ॥ ५ ॥ फलान्यादाय वन्यानि मध्याह्नेऽपि यदृच्छया ॥ भक्ष्याभक्ष्यपरिज्ञानं न जानाति शठस्तथा ॥ ६ ॥ सत्यं ब्रूते स्थितस्तत्र नानृतं वदते पुनः ॥ जनैः सत्यतपा नाम कृतमस्य द्विजस्य वै ॥ ७ ॥ नाहितं कस्यचित्कुर्यान्न तथाऽविहितं क्वचित् ॥ सुखं स्वपिति तत्रैव निर्भयश्चिंतयन्निति ॥ ८ ॥ कदा मे मरणं भावि दुःखं जीवामि कानने ॥ जीवितं धिक्च मूर्खस्य तरसा मरणं ध्रुवम् ॥ ९ ॥ दैवेनाहं कृतो मूर्खो नान्योऽत्र कारणं मम ॥ प्राप्य चैवोत्तमं जन्म वृथा जातं ममाधुना ॥ १० ॥ यथा वंध्या सुरूपा च यथा वा निष्फलो द्रुमः ॥ अदुग्धदोहा धेनुश्च तथाऽहं निष्फलः कृतः ॥ ११ ॥ किंतु निंदाम्यहं दैवं नूनं कर्म ममेदृशम् ॥ न दत्तं पुस्तकं कृत्वा ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १२ ॥ न वै विद्या मया दत्ता पूर्वजन्मनि निर्मला ॥ तेनाहं कर्मयोगेन शठोऽस्मि च द्विजाधमः ॥ १३ ॥ न च तीर्थे तपस्तप्तं सेविता न च साधवः ॥ न द्विजाः पूजिता द्रव्यैस्तेन जातोऽस्मि दुष्टधीः ॥ १४ ॥ वर्तंते मुनिपुत्राश्च वेदशास्त्रार्थपारगाः ॥ अहं सुमूढः संजातो दैवयोगेन केनचित् ॥ १५ ॥ न जानामि तपस्तप्तुं किं करोमि सुसाधनम् ॥ मिथ्याऽयं मेऽत्र संकल्पो न मे भाग्यं शुभं किल ॥ १६ ॥ दैवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकम् ॥ वृथा श्रमकृतं कार्यं दैवाद्भवति सर्वथा ॥ १७ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च शक्राद्याः किल देवताः ॥ कालस्य वशगाः सर्वे कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १८ ॥ एवंविधान्वितर्कांस्तु कुर्वाणोऽहर्निशं द्विजः ॥ स्थितस्तत्राश्रमे तीरे जाह्नव्याः पावने स्थले ॥ १९ ॥

दैवं विधिं किंतु किमर्थं निंदामि यतो मम कर्मैवेदृशं भवति विधेः कर्मानुरूपमेव फलदातृत्वात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इदं न मया कृतमिति संकल्पः पश्चात्तापोऽपि मिथ्यैव यतो भाग्यं मे शुभं नास्ति ततः पश्चात्तापेऽपि न सत्कर्म भवितुमर्हतीति ॥१६॥ वृथेति ॥ श्रमेण पौरुषेण कृतं कार्यं दैवात्सर्वथा वृथा भवति ॥ १७–१९ ॥

॥२०॥२१॥ सत्यं वदतीति व्रतमित्यन्वयः ॥ अत एव सत्यतपा इति नाम जातमित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कोलो वराहः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सारस्वतं बीजमिति ॥ ऐऐ इति शब्दं चकारेत्यर्थः ॥ स्वभाव एवायं मनुष्याणां दुःखातुरं दृष्ट्वा ऐऐ इति शब्द उच्चारणीय इति ॥ २६ ॥ न ज्ञातवानिति ॥ मया यदुच्चारितं तद्बीजमस्तीति

विरक्तः स तु संजातः स्थितस्तत्राऽऽश्रमे द्विजः ॥ कालातिवाहनं शांतश्चकार विजने वने ॥ २० ॥ एवं स्थितस्य तु वने विमलोदके वै वर्षाणि तत्र नव पंच गतानि कामम् ॥ नाराधनं न च जपं न विवेद मंत्र कालातिवाहनमसौ कृतवान्वने वै ॥ २१ ॥ जानाति तस्य विततं व्रतमेव लाकः सत्यं वदत्यपि मुनिः किल नाम जातम् ॥ जातं यशश्च सकलेषु जनेषु कामं सत्यव्रतोऽयमनिशं न मृषाभिभाषी ॥ २२ ॥ तत्रैकदा तु मृगयां रममाण एव प्राप्तो निषादनिशठो धृतचापबाणः ॥ क्रीडन्वनेऽतिविपुले यमतुल्यदेहः क्रूराकृतिर्हननकर्मणि चातिदक्षः ॥ २३ ॥ तेनातिकृष्टेन शरेण विद्धः कोलः किरातेन धनुर्धरेण ॥ पलायमानो भयविह्वलश्च मुनेः समीपं विद्रुतो जगाम ॥ २४ ॥ विकंपमानो रुधिरार्द्रदेहो यदा जगामाश्रममंडलं वै ॥ कोलस्तदाऽतीव दयार्द्रभावं प्राप्तो मुनिस्तत्र समीक्ष्य दीनम् ॥ २५ ॥ अग्रे व्रजंतं रुधिरार्द्रदेहं दृष्ट्वा मुनिः सूकरमाशु विद्धम् ॥ दयाभिवेशादतिकंपमानः सारस्वतं बीजमथोच्चचार ॥ २६ ॥ अज्ञातपूर्वं च तथाऽश्रुतं च दैवान्मुखे वै समुपागतं च ॥ न ज्ञातवान्बीजमसौ विमूढो ममज्ज शोके स मुनिर्महात्मा ॥ २७ ॥ कोलः प्रविश्याऽऽश्रममंडलं तद्गतो निकुंजे प्रविलीय गूढम् ॥ अप्राप्तमार्गो दृढनिर्विण्णचेताः प्रवेपमानः शरपीडितत्वात् ॥२८॥ ततः क्षणादाकरणांतकृष्टं चापं दधानोऽतिकरालदेहः ॥ प्राप्तस्तदंते स च मृग्यमाणो निषादराजः किल काल एव ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा मुनिं तत्र कुशासने स्थितं नाम्ना तु सत्यव्रतमद्वितीयम् ॥ व्याधः प्रणम्य प्रमुखे स्थितोऽसौ पप्रच्छ कोलः क्व गतो द्विजेश ॥ ३०॥

न ज्ञातवान् ॥ अथ च तं सूकरं दृष्ट्वा शोके ममज्ज च ॥ २७ ॥ निकुंजे निबिडवृक्षदेशे प्रविलीयादृश्यो भूत्वा ॥२८॥ तत इति ॥ सूकरे आश्रमं प्रविश्यानंतरं निबिडवने गते सति ततोऽनंतरमेवाकरणांतं कृष्टं करणं श्रोत्रेंद्रियं तत्पर्यंतं कृष्टं चापं दधान इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

किल आगतोऽस्मीत्यत्र संध्यभाव आर्षः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सत्यमिति ॥ भवान्सत्यं ब्रवीतु ॥ ३३ ॥ वितर्कमग्नः संदेहमग्नः ॥ संदेहमेवाऽऽह । सत्यमिति ॥ न दृष्ट इत्युच्चरिते मम सत्यव्रतं भग्नं न भवेत्किम् आपितु भवेदेव ॥ ३४ ॥ अतो गतः कोलः शरविद्धदेह इत्यमृषा सत्यं वक्तव्यमिति चेत्तत्राऽऽह । कथं ब्रवीमीति ॥ हिंसादोषभयादपि सत्यं कथं ब्रवीमीति ॥ तत उभयतो दोषान्मृषा वाऽमृषा कथं ब्रवीमीति ॥ कथं ब्रवीमीति वाक्यस्य देहलीदीपकन्यायेनान्वयः ॥ सत्ये उक्तेऽयं हनिष्यत्येवेत्याह ॥ क्षुधार्दित इति ॥ ३५ ॥ सत्यं न सत्यमिति ॥ येन सत्यभाषणेन हिंसा भवति तत्सत्यं सत्यं न भवति किंतु दयान्वितं दययाऽन्यकल्याणार्थं प्रयुज्यमानमप्यनृतं सत्यमेव भवति ॥ ३६ ॥ यद्यप्यन्यकल्याणार्थमनृतमपि सत्यं तथा च ममानृतकथनेऽत्र दोषो नास्ति तथाऽप्युभयं संरक्षितं स्याच्चेत्सर्वतो

जानामि तेऽहं सुव्रतं प्रसिद्धं तेनाद्य पृच्छे मम बाणविद्धः ॥ क्षुधार्दितं मे सकलं कुटुंबं बिभर्तुकामः किल आगतोऽस्मि ॥ ३१ ॥
वृत्तिर्ममैषा विहिता विधात्रा नान्याऽस्ति विप्रेन्द्र ऋतं ब्रवीमि ॥ भर्तव्यमेवेह कुटुंबमंजसा केनाप्युपायेन शुभाशुभेन ॥ ३२ ॥
सत्यं ब्रवीत्वद्य सत्यव्रतोऽसि क्षुधातुरो वर्तते पोष्यवर्गः ॥ क्वासौ गतः सूकरो बाणविद्धः पृच्छाम्यहं वाडव ब्रूहि तूर्णम् ॥ ३३ ॥
तेनेति पृष्टः स मुनिर्महात्मा वितर्कमग्नः प्रबभूव कामम् ॥ सत्यव्रतं मेऽद्य भवेन्न भग्नं न दृष्ट इत्युच्चरितेन किं वै ॥ ३४ ॥
गतोऽत्र कोलः शरविद्धदेहः कथं ब्रवीम्यद्य मृषाऽमृषा वा ॥ क्षुधार्दितोऽयं परिपृच्छतीव दृष्ट्वा हनिष्यत्यपि सूकरं वै ॥ ३५ ॥
सत्यं न सत्यं खलु यत्र हिंसा दयान्वितं चानृतमेव सत्यम् ॥ हितं नराणां भवतीह येन तदेव सत्यं न तथाऽन्यथैव ॥ ३६ ॥
हितं कथं स्यादुभयोर्विरुद्धयोस्तदुत्तरं किं न यथा मृषा वचः ॥ विचारयन्वाडव धर्मसंकटे न प्राप वक्तुं वचनं यथोचितम् ॥ ३७ ॥
बाणाहतं वीक्ष्य दयान्वितं च कोलं तदंते समुदाहृतं वचः ॥ तेन प्रसन्ना निजबीजतः शिवा विद्यां दुरापां प्रददौ च तस्मै ॥ ३८ ॥

वरमिति मनसि विचारयन्नाह । हितं कथं स्यादिति ॥ उभयोर्विरुद्धयोः प्रसंगे मम हितं कथं स्यात्तस्योत्तरं च मया किं वक्तव्यं येन मम वचो मृषा न स्यादिति विचारयन् सन् हे वाडव हे जमदग्ने धर्मसंकटे यथोचितं वचनं वक्तुं न प्राप न समर्थो बभूव ॥ ३७ ॥ बाणाहतमिति ॥ हे जमदग्ने अस्मिन्समये निजबीजतो निजबीजवाग्भवबीजोच्चारतो देवी प्रसन्ना सती विद्यां ब्रह्मविद्यां दुरापां ददौ तस्मै सत्यव्रताय ॥ यया विद्यया बाणाहतं दयान्वितं कोलं वीक्ष्य तदंते विचारांते तेन सत्यव्रतेन वचः समुदाहृतम् ॥ यद्वा यद्वचः ऐऐ इति समुदाहृतं तेन वचसेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

तदेवाऽऽह । बीजोच्चारणेति ॥३९॥ ४० ॥ यदुक्तं त्वया वराहः केन मार्गेण गत इति तत्र दर्शनवदनयोरेककर्तृत्वे एवेदं संभवति न च दर्शनवदनकर्तृत्वमेकस्यास्ति किंतु भिन्नस्यैवेत्याह । या पश्यतीति॥या अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति श्रुतिप्रतिपाद्या सर्वसाक्षिणी सा पश्यति ॥ तमेव भांतमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुत्या सर्वप्रकाशकत्वस्य चितिशक्तेरेव प्रतिपादनात् ॥ तथा च सा पश्यतिं सा या पश्यति न सा ब्रूते वदनकर्तृत्वं बुद्धेरेव न चितिशक्तेः ॥ या ब्रूते बुद्धिर्न सा पश्यति न विषयं प्रकाशयाति ॥ तस्याः जडत्वात्॥ ननु सत्यानृते मिथुनीकृत्य यथा लोके चितिशक्तिजडशक्त्योरेकत्वमाध्यासिकं स्वीकृत्य य एव पश्यति स एव ब्रूते इति व्यवहारो दृश्यते तथा भवता व्यवहारः कुतो न क्रियत इति चेदध्यासकारणस्याविद्यारूपस्य मय्यभावादित्यभिप्रायः ॥ इत्थं सत्यहो व्याध स्वकार्यार्थिन्मां प्रति पुनः पुनः किं पृच्छसि नैतत्प्रष्टुं योग्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ परावृत्त इति ॥ अयं ज्ञानी वर्तते पूज्यो नातिशयप्रश्नार्होऽयमिति मत्या परावृत्त इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ प्रचेता वरुणः

बीजोच्चारणतो देव्या विद्या प्रस्फुरिताऽखिला ॥ वाल्मीकेश्च यथा पूर्वं तथा स ह्यभवत्कविः ॥ ३९ ॥ तमुवाच द्विजो व्याधं सन्मुखस्थं धनुर्धरम् ॥ सत्यकामस्तु धर्मात्मा श्लोकमेकं दयापरः ॥ ४० ॥ या पश्यति न सा ब्रूते या ब्रूते सा न पश्यति ॥ अहो व्याध स्वकार्यार्थिन्किं पृच्छसि पुनः पुनः ॥ ४१ ॥ इत्युक्तस्तु तदा तेन गतोऽसौ पशुहा पुनः ॥ निराशः सूकरे तस्मिन्परावृत्तो निजालये ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणस्तु कविर्जातः प्राचेतस इवापरः ॥ प्रसिद्धः सर्वलोकेषु नाम्ना सत्यव्रतो द्विजः ॥ ४३ ॥ सारस्वतं ततो बीजं जजाप विधिपूर्वकम् ॥ पंडितश्चातिविख्यातो द्विजोऽसौ धरणीतले ॥ ४४ ॥ प्रतिपर्वसु गायंति ब्राह्मणा यद्यशः सदा ॥ आख्यानं चातिविस्तीर्णं स्तुवंति मुनयः किल ॥ ४५ ॥ तच्छ्रुत्वा सदनं तस्य समागम्य तदाश्रमे ॥ येन त्यक्तः पुरा तेन गृहं नीतोऽतिमानितः ॥ ४६ ॥

स च श्रुतिसिद्धो ज्ञानी ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अत्रत्यमेव सत्यव्रतमुनेराख्यानं लघुस्तवे श्रीमदाचार्यैरपि संगृहीतम् ॥ दृष्ट्वा संभ्रमकारि वस्तु सहसा ऐऐ इति व्याहृतं येनाकूतवशादपीह वरदे बिंदुं विनाऽप्यक्षरम् ॥ तस्यापि ध्रुवमेव देवि तरसा जाते तवानुग्रहे वाचः सूक्तिसुधारसद्रवमुचो निर्यंति वक्त्रांबुजात् ॥ यन्नित्ये तव कामराजमपरं मंत्राक्षरं निष्कलं तत्सारस्वतमित्यवैति विरलः कश्चिज्जनश्चेद्भुवि ॥ आख्यानं प्रतिपर्व सत्यतपसो यत्कीर्तयंतो द्विजाः प्रारंभे प्रणवास्पदप्रणयतां नीत्वोच्चरंति स्फुटमिति ॥ तथा पृथ्वीधराचार्यैरपि ऋक्सामयोर्यजुषि संधिवशादुदीर्णं बीजं सरस्वति सकृत्तव ये जपंति ॥ ते सत्यवाक्यमुनिवद्विदितत्रयीका आथर्वणादिकमवाप्य सुखीभवंतीति ॥ येन त्यक्तस्तेन पित्रेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एतादृशमहाफलदात्री यत्किंचिन्मिषेण स्मृता भगवती तस्मादन्यदेवतां विहायेयमेवाऽऽराध्येत्याह । तस्मादिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तेन कारणेन कामदेति लोके कीर्त्यते ॥ ४९ ॥ सुखिनो जनान् दृष्ट्वैतैर्भगवत्याराधिताऽस्तीत्यनुमानं कर्त्तव्यम् ॥ दुःखिनो दृष्ट्वा यत एते दुःखिनस्तस्मादेतैर्भगवती नाराधितेत्यनुमानं कर्तव्यमिति समुदायार्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

तस्माद्राजन्सदा सेव्या पूजनीया च भक्तितः ॥ आदिशक्तिः परा देवी जगतां कारणं हि सा ॥४७॥ तस्या यज्ञं महाराज कुरु वेदविधानतः ॥ सर्वकामप्रदं नित्यं निश्चयं कथितं पुरा ॥४८॥ स्मृता संपूजिता भक्त्या ध्याता चोच्चारिता स्तुता ॥ ददाति वांछितानर्थान्कामदा तेन कीर्त्यते ॥ ४९ ॥ अनुमानमिदं राजन्कर्तव्यं सर्वथा बुधैः ॥ दृष्ट्वा रोगयुतान्दीनान्क्षुधितान्निर्धनाञ्छठान् ॥ ५० ॥ जनानार्तांस्तथा मूर्खान्पीडितान्वैरिभिः सदा ॥ दासानाक्षाकरान्क्षुद्रान्विकलान्विह्वलानथ ॥ ५१ ॥ अतृप्तान्भोजने भोगे सदाऽऽर्तानजितेंद्रियान् ॥ तृष्णाधिकानशक्तांश्च सदाऽऽधिपरिपीडितान् ॥ ५२ ॥ तथा विभवसंपन्नान्पुत्रपौत्रविवर्धनान् ॥ पुष्टदेहांश्च संभोगैः संयुतान्वेदवादिनः ॥ ५३ ॥ राजलक्ष्म्या युताञ्छूरान्वशीकृतजनानथ ॥ स्वजनैरवियुक्तांश्च सर्वलक्षणलक्षितान् ॥५४ ॥ व्यतिरेकान्वयाभ्यां च विचेतव्यं विचक्षणैः ॥ एभिर्न पूजिता देवी सर्वार्थफलदा शिवा ॥५५ ॥ समाराधिता च तथा नृभिरेभिः सदांऽबिका ॥ यतोऽमी सुखिनः सर्वे संसारेऽस्मिन्न संशयः ॥ ५६ ॥ व्यास उवाच ॥ इति राजञ्छ्रुतं तत्र मया मुनिसमागमे ॥ लोमशस्य मुखात्कामं देवीमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ५७ ॥ इति संचिंत्य राजेंद्र कर्तव्यं च सदाऽर्चनम् ॥ भक्त्या परमया देव्याः प्रीत्या च पुरुषर्षभ ॥ ५८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ राजोवाच ॥ वद यज्ञविधिं सम्यग्देव्यास्तस्याः समंततः ॥ श्रुत्वा करोम्यहं स्वामिन्यथाशक्ति ह्यतंद्रितः ॥१॥ पूजाविधिं च मंत्रांश्च होमद्रव्यमसंशयम् ॥ ब्राह्मणाः कतिसंख्याश्च दक्षिणाश्च तथा पुनः ॥ २ ॥

सप्ताशीतिमहापद्यैरंबायज्ञविधिर्महान् ॥ यथावत्प्रोच्यते येन मुक्तो भवति मानवः ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते अंबायज्ञस्य महाफलत्वं श्रुत्वा तद्यज्ञविधिं राजा पृच्छति । वद यज्ञेति ॥ १ ॥ २ ॥

त्रिविधमिति ॥ सर्वं कर्म विधिदृष्टेन कर्मणाऽनुष्ठानेन त्रिविधं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ त्रैविध्यमाह । सात्त्विकमिति ॥ ४ ॥ ज्ञानिनां विमुक्तानां गुणोज्झितं ज्ञानमयमित्यर्थः ॥ ५ ॥ तत्र सात्त्विकस्वरूपमाह । देश इति ॥ सात्त्विको देशो वाराणस्यादिः ॥ काल उत्तरायणादि द्रव्यं न्यायार्जितम् ॥ मंत्रा वैदिकाः ॥ ब्राह्मणाः

व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि देव्या यज्ञं विधानतः ॥ त्रिविधं तु सदा ज्ञेयं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ३ ॥ सात्त्विकं राजसं
चैव तामसं च तथाऽपरम् ॥ मुनीनां सात्त्विकं प्रोक्तं नृपाणां राजसं स्मृतम् ॥ ४ ॥ तापसं राक्षसानां वै ज्ञानिनां तु गुणोज्झितम्
॥ विमुक्तानां ज्ञानमये विस्तरात्प्रब्रवीमि ते ॥ ५ ॥ देशः कालस्तथा द्रव्यं मंत्राश्च ब्राह्मणास्तथा ॥ श्रद्धा च सात्त्विकी यत्र
तं यज्ञं सात्त्विकं विदुः ॥ ६ ॥ द्रव्यशुद्धिः क्रियाशुद्धिर्मंत्रशुद्धिश्च भूमिप ॥ भवेद्यदि तदा पूर्णं फलं भवति नान्यथा ॥ ७ ॥
अन्यायोपार्जितेनैव द्रव्येण सुकृतं कृतम् ॥ न कीर्तिरिह लोके च परलोके न तत्फलम् ॥ ८ ॥ तस्मान्न्यायार्जितेनैव कर्तव्यं
सुकृतं सदा ॥ यशसे परलोकाय भवत्येव सुखाय च ॥ ९ ॥ प्रत्यक्षं तव राजेंद्र पांडवैस्तु मखः कृतः ॥ राजसूयः क्रतुवरः समाप्तवरदक्षिणः
॥ १० ॥ यत्र साक्षाद्धरिः कृष्णो यादवेंद्रो महामनाः ॥ ब्राह्मणाः पूर्णविद्याश्च भारद्वाजादयस्तथा ॥ ११ ॥
कृत्वा यज्ञं सुसंपूर्णं मासमात्रेण पांडवैः ॥ प्राप्तं महत्तरं कष्टं वनवासश्च दारुणः ॥ १२ ॥ पीडनं चैव पांचाल्यास्तथा द्यूते पराजयः
॥ वनवासो महत्कष्टं क्व गतं मखजं फलम् ॥ १३ ॥ दासत्वं च विराटस्य कृतं सर्वैर्महात्मभिः ॥ कीचकेन परिक्लिष्टा
द्रौपदी च प्रमद्वरा ॥ १४ ॥ आशीर्वादा द्विजातीनां क्व गताः शुद्धचेतसाम् ॥ भक्तिर्वा वासुदेवस्य क्व गता तत्र संकटे ॥ १५ ॥
न रक्षिता तदा बाला केनापि द्रुपदात्मजा ॥ प्राप्तकेशग्रहा काले साध्वी च वरवर्णिनी ॥ १६ ॥ किमत्र चिंतनीयं वै धर्मवैगुण्यकारणम्
॥ केशवे सति देवेशे धर्मपुत्रे युधिष्ठिर ॥ १७ ॥

श्रोत्रियाः ॥ श्रद्धाऽस्तिक्यबुद्धिः सात्त्विकी विषयसौंदर्यजनितरागाद्यकलुषिता ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ यद्येतादृशी सामग्री नास्ति तर्हि तत्र तत्कर्मणः फलं नैव भवति ॥ तत्र दृष्टांतमाह । प्रत्यक्षं तवेति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ किमत्रेति ॥ परमेश्वरे केशवे सत्यपि धर्ममूर्तौ युधिष्ठिरे सत्यपि

तादृशयज्ञोत्तरमेतादृशो महानर्थो जातस्तस्मात्तत्र धर्मवैगुण्यं जातमिति किमत्र चिंतनीयं विचारणीयम्॥जातमेव धर्मवैगुण्यमित्येव निश्चेतव्यमित्यर्थः॥१७॥ननु धर्मवै
गुण्यं तत्र न जातं किंतु तेषां पांडवानां भवितव्यं प्रारब्धं तथैव स्थितमतस्तथा फलं जातमिति चेत्तत्राऽऽह भवितव्यमिति प्रोक्ते इति ॥ यदि प्रारब्धमेव मुख्यं न
पुरुषार्थं इति मतं स्वीक्रियते तदाऽऽगमोऽनुष्ठानप्रतिपादको व्यर्थ एव स्यात् ॥ यथा प्रारब्धं स्यात्तथा भविष्यत्यागमस्तत्र किं करिष्यतीति ॥ १८ ॥ वचने वेदवचने
फलप्रतिपादके सत्यापि तत्र विश्वासः कस्यापि न स्यात् ॥ यद्यस्माकं प्रारब्धं स्यात्तदाऽनुष्ठानमंतराऽपि तत्कार्यं भविष्यति नोचेदनुष्ठाने कृतेऽपि न भविष्यतीति ॥
भवितव्ये भवत्येव वचने प्रतिपादके सत्यापि किं फलमित्यक्षरार्थः ॥ १९ ॥ ननु तर्हि फलप्रतिपादकवेदः किमर्थमिति चेत्सोऽपि त्वन्मतेऽर्थवादः स्यादित्याह । आग

भवितव्यमिति प्रोक्ते निष्फलः स्यात्तदाऽऽगमः ॥ वेदमंत्रास्तथाऽन्ये वै वितथाः स्युरसंशयम् ॥ १८ ॥ साधनं निष्फलं सर्वमु
पायश्च निरर्थकः ॥ भवितव्यं भवत्येव वचने प्रतिपादके ॥ १९ ॥ आगमोऽप्यर्थवादः स्यात्क्रियाः सर्वा निरर्थकाः ॥ स्वर्गार्थं
च तपो व्यर्थं वर्णधर्मश्च वै तथा ॥ २० ॥ सर्वं प्रमाणं व्यर्थं स्याद्भवितव्ये कृते हृदि ॥ उभयं चापि मंतव्यं दैवं चोपाय एव
च ॥२१॥ कृते कर्मणि चेत्सिद्धिर्विपरीता यदा भवेत् ॥ वैगुण्यं कल्पनीयं स्यात्प्राज्ञैः पंडितमौलिभिः ॥२२॥ तत्कर्म बहुधा प्रोक्तं
विद्वद्भिः कर्मकारिभिः ॥ कर्तृभेदान्मन्त्रभेदाद्द्रव्यभेदात्तथा पुनः ॥२३॥ यथा मघवता पूर्वं विश्वरूपो वृतो गुरुः ॥ विपरीतं कृतं तेन
कर्म मातृहिताय वै ॥ २४ ॥ देवेभ्यो दानवेभ्यस्तु स्वस्तीत्युक्त्वा पुनः पुनः ॥ असुरा मातृपक्षीयाः कृतं तेषां च रक्षणम् ॥ २५ ॥
दैत्यान्दृष्ट्वाऽतिसंपुष्टांश्चुकोप मघवा तदा ॥ शिरांसि तस्य वज्रेण चिच्छेद तरसा हरिः ॥ २६ ॥ क्रियावैगुण्यमत्रैव कर्तृभेदा
दसंशयम् ॥ नोचेत्पंचालराजेन रोषेणापि कृता क्रिया ॥ २७ ॥

मोऽपीति ॥ एतानि सर्वाणि दूषणानि त्वन्मते स्युरित्यर्थः ॥ भवितव्यमेव मुख्यमिति मते हृदि कृते सति ॥ २० ॥ उभयमिति ॥ तस्माद्दैवं पुरुषकारश्चेत्युभयं
फलसिद्धिं प्रति कारणमिति वक्तव्यम् ॥ ततश्च पुरुषव्यापारे व्यंगमेव फलं भवतीति सिद्धम् ॥ २१ ॥ तदेवाऽऽह कृते कर्मणीति ॥ २२ ॥ २३ ॥ अत्रानेकोदा
हरणान्याह । यथेति ॥ मातृहिताय मातृपक्षीयदैत्यहितायेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ तस्य विश्वरूपस्य ॥ २६ ॥ वैगुण्ये सति विपरीतं फलं भवतीत्युक्त्वा नोचेद्वैगुण्यं
तदाऽधिकं फलं भवतीत्याह । नोचेदिति ॥ कर्मवैगुण्यं न चेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

भारद्वाजो द्रोणः ॥ पुत्रोऽपि लब्धो द्रौपद्यप्याधिका लब्धा ॥ २८ ॥ पुरेति ॥ एकपुत्रार्थं कृते यत्ने चत्वारः पुत्रा उत्पन्ना इत्यर्थः ॥ २९ ॥ उपसंहरति अतइति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ किं तत्र वैगुण्यं पांडवानां मखे जातमिति चेत्तत्राऽऽह कुद्रव्येति ॥ अनेकराजवधपूर्वकं संपादितत्वात्कुद्रव्यत्वं धनस्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तस्माद् दुर्लभः सात्त्विको यज्ञोऽस्ति स च वैखानसादिसात्त्विकमुनीनामेव संभवति नान्यस्येत्याह ॥ सात्त्विकस्त्विति ॥ ३४ ॥ ऋष्यम् ऋषिभ्योहितम् ॥ ३५ ॥

भारद्वाजविनाशाय पुत्रस्योत्पादनाय च ॥ धृष्टद्युम्नः समुत्पन्नो वेदिमध्याच्च द्रौपदी ॥ २८ ॥ पुरा दशरथेनापि पुत्रेष्टिस्तु कृता यदा ॥ अपुत्रस्य सुतास्तस्य चत्वारः संप्रजज्ञिरे ॥२९॥ अतः क्रिया कृता युक्त्या सिद्धिदा सर्वथा भवेत् ॥ अयुक्त्या विपरीता स्यात्सर्वथा नृपसत्तम ॥ ३० ॥ पांडवानां यथा यज्ञे किंचिद्वैगुण्ययोगतः ॥ विपरीतं फलं प्राप्तं निर्जितास्ते दुरोदरे ॥ ३१ ॥ सत्यवादी तथा राजन्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ द्रौपदी च तथा साध्वी तथाऽन्येऽप्यनुजाः शुभाः ॥ ३२ ॥ कुद्रव्ययोगाद्वैगुण्यं समुत्पन्नं मखेऽथवा ॥ साभिमानैः कृताद्वाऽपि दूषणं समुपस्थितम् ॥ ३३ ॥ सात्त्विकस्तु महाराज दुर्लभो वै मखः स्मृतः ॥ वैखानसमुनीनां हि विहितोऽसौ महामखः ॥ ३४ ॥ सात्त्विकं भोजनं ये वै नित्यं कुर्वंति तापसाः ॥ न्यायार्जितं च वन्यं च तथा ऋष्यं सुसंस्कृतम् ॥ ३५ ॥ पुरोडाशपरा नित्यं वियूपा मंत्रपूर्वकाः ॥ श्रद्धाधिका मखा राजन्सात्त्विकाः परमाः स्मृताः ॥ ३६ ॥ राजसा द्रव्यबहुलाः सयूपाश्च सुसंस्कृताः ॥ क्षत्रियाणां विशां चैव साभिमानाश्च वै मखाः ॥३७॥ तामसा दानवानां वै सक्रोधामदवर्धकाः ॥ सामर्षाः संस्कृताः क्रूरा मखाः प्रोक्ता महात्मभिः ॥३८॥ मुनीनां मोक्षकामानां विरक्तानां महात्मनाम् ॥ मानसस्तु स्मृतो यागः सर्वसाधनसंयुतः ॥ ३९ ॥ अन्येषु सर्वयज्ञेषु किंचिन्न्यूनं भवेदपि ॥ द्रव्येण श्रद्धया वाऽपि क्रियया ब्राह्मणैस्तथा ॥ ४० ॥ देशकालपृथग्द्रव्यसाधनैः सकलैस्तथा ॥ नान्यो भवति पूर्णो वै तथा भवति मानसः ॥ ४१ ॥

वियूपाः पशुबंधनस्तंभरहिता इत्यर्थः ॥ अपशुका यज्ञा इति तात्पर्यम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥३८॥ तत्र सात्त्विकदेवीमखोऽपि बाह्याभ्यंतरभेदेन द्विविधः ॥ बाह्यस्तु वैदिकमंत्रादिपूर्वोक्तसात्त्विकसाधननिर्वृत्तो गृहस्थानां स्वकल्याणार्थिनामभ्यंतरस्तु मोक्षकामानामित्याह । मुनीनामिति ॥३९॥ मानसमंबायज्ञं स्तौति । अन्येष्विति ॥४०॥४१॥

मानसांबायज्ञस्याधिकारिणमाह । प्रथमं त्विति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मंडपं मानसम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तथैव मानसमेव ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वायुष्वेवाग्निभावना कार्येत्याह । पावका इति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उदानः सभ्यः ॥ आर्ष उकारलोपः ॥ निर्गुणं दोषरहितमित्यर्थः ॥ ५० ॥ मन एवेति ॥ संकल्पविकल्पात्मकमित्यर्थः ॥ तथैव तदिति ॥ तदहंकारवृत्तिविशिष्टं मन एव यजमान इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ निर्गुणा शक्तिरिति ॥ साम्यावस्थमायारूपिणी फलदात्री या शक्तिः सा च देवतेत्यर्थः ॥ तथा च साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिणी भगवती देवतेति फलितम् ॥ ५२ ॥ तदुद्देशेन मायाविशिष्टब्रह्मरूपभगवत्युद्देशेन द्रव्यं मनसा कल्पितं

प्रथमं तु मनः शोध्यं कर्तव्यं गुणवर्जितम् ॥ शुद्धे मनसि देहो वै शुद्ध एव न संशयः ॥ ४२ ॥ इंद्रियार्थपरित्यक्तं यदा जातं मनः शुचि ॥ तदा तस्य मखस्यासौ प्रभवेदधिकारवान् ॥ ४३ ॥ तदाऽसौ मंडपं कृत्वा बहुयोजनविस्तृतम् ॥ स्तंभैश्च विपुलैः [illegible]णैर्याज्ञियद्रुमसंभवैः ॥४४॥ वेदिं च विशदां तत्र मनसा परिकल्पयेत् ॥ अग्नयोऽपि तथा स्थाप्या विधिवन्मनसा किल॥४५॥ ब्राह्मणानां च वरणं तथैव प्रतिपाद्य च ॥ ब्रह्माऽध्वर्युस्तथा होता प्रस्तोता विधिपूर्वकम् ॥ ४६ ॥ उद्गाता प्रतिहर्ता च सभ्याश्चान्ये यथाविधि ॥ पूजनीयाः प्रयत्नेन मनसैव द्विजोत्तमाः ॥ ४७ ॥ प्राणोऽपानस्तथा व्यानः समानोदान एव च ॥ पावकाः पंच एवैते स्थाप्या वेद्यां विधानतः ॥ ४८ ॥ गार्हपत्यस्तदा प्राणोऽपानश्चाहवनीयकः ॥ दक्षिणाग्निस्तथा व्यानः समानश्चावसथ्यकः ॥ ४९ ॥ सभ्यो दानः स्मृता ह्येते पावकाः परमोत्कटाः ॥ द्रव्यं च मनसा भाव्यं निर्गुणं परमं शुचि ॥ ५० ॥ मन एव तदा होता यजमानस्तथैव तत् ॥ यज्ञाधिदेवता ब्रह्म निर्गुणं च सनातनम् ॥५१ ॥ फलदा निर्गुणा शक्तिः सदा निर्वेददा शिवा ब्रह्मविद्याऽखिलाधारा व्याप्य सर्वत्र संस्थिता ॥ ५२ ॥ तदुद्देशेन तद्द्रव्यं हुनेत्प्राणाग्निषु द्विजः ॥ पश्चाच्चित्तं निरालंबं कृत्वा प्राणानपि प्रभो ॥ ५३ ॥ कुंडलीमुखमार्गेण हुनेद्ब्रह्मणि शाश्वते ॥ स्वानुभूत्या स्वयं साक्षात्स्वात्मभूतां महेश्वरीम् ॥ ५४ ॥

यत्स्यात्तदिदं द्रव्यमेतावदाहुतिकमेतैर्मंत्रैरेतेष्वग्निषु मया हूयते इति भावनामय एव होमो भगवतीप्रीत्यर्थं कर्तव्य इति मानसिकहोमोत्तरं पश्चान्निजं चित्तं निरालंबं निराश्रयं निर्विषयं कृत्वा कुंडलीमुखमार्गेण सुषुम्नारंध्रेण तान्प्राणाग्नीन्ब्रह्मणि भगवतीपदवाच्ये हुनोद्विलापयेत् ॥ ५३ ॥ इत्थं प्राणलये जाते संकल्पविकल्पावपि मनसोऽनायासेन लीनौ भवत एव प्राणमनसोर्दुग्धांबुवन्मिलितत्वात् ॥ तदुक्तम् ॥ दुग्धांबुवत्संमिलितावुभौ तौ तुल्यक्रियौ मानसमारुतौ तौ ॥ तत्रैकनाशादपरस्य नाशस्त

त्रैकवृत्तेरपरप्रवृत्तिरिति ॥ इत्थं प्राणलये संकल्पविकल्पलये च समाधिर्भवति ॥ तस्मिन्समाधौ स्वात्मभूतां महेश्वरीं स्वाभिन्नां भगवतीं निर्विकल्पचेतसि ध्यायेत् ॥ ५४ ॥ इत्थं ध्यायतो यदैवं ज्ञानं भवति तदाऽऽत्मस्वरूपभगवत्याः साक्षात्कारो जात इति ज्ञेयमित्याह । सर्वभूतस्थमात्मानमिति ॥ सर्वभूतेष्वधिष्ठानतया स्थितमात्मानं यदाऽनुभवति सर्वभूतानि च रज्जुसर्पवन्मायाकल्पितानीति यदा पश्यति तदा भगवतीसाक्षात्कारो जात इति बोध्यमित्यर्थः ॥५५॥ इत्थमात्मरूपिण्या भगवत्याः साक्षात्कारे जाते स नरो ब्रह्मविद् भूयात् ॥ आत्मनो ब्रह्मणश्चैकत्वात् ॥ ५६ ॥ इत्थं यदा भगवत्याः साक्षात्कारो भवति तदा मायाविद्याद्यंधकाररूपसकलसंसारकारणं

समाधिनैव योगेन ध्यायेच्चेतस्यनाकुलः ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥५५॥ यदा पश्यति भूतात्मा तदा पश्यति तां शिवाम् ॥ दृष्ट्वा तां ब्रह्मविद्भूयात्सच्चिदानंदरूपिणीम् ॥ ५६ ॥ तदा मायादिकं सर्वं दग्धं भवति भूमिप ॥ प्रारब्धकर्ममात्रं तु यावद्देहं च तिष्ठति ॥ ५७ ॥ जीवन्मुक्तस्तदा जातो मृतो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ कृतकृत्यो भवेत्तात यो भजेज्जगदंबिकाम् ॥ ५८ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ध्येया श्रीभुवनेश्वरी ॥ श्रोतव्या चैव मंतव्या गुरुवाक्यानुसारतः ॥ ५९ ॥ राजन्नेवं कृतो यज्ञो मोक्षदो नात्र संशयः ॥ अन्ये यज्ञाः सकामास्तु प्रभवन्ति क्षयोन्मुखाः ॥ ६० ॥ अग्निष्टोमेन विधिवत्स्वर्गकामो यजेदिति ॥ वेदानुशासनं चैतत्प्रवदंति मनीषिणः ॥ ६१ ॥ क्षीणे पुण्ये मृत्युलोकं विशंति च यथामति ॥ तस्मात्तु मानसः श्रेष्ठो यज्ञोऽप्यक्षय एव सः ॥ ६२ ॥ न राज्ञा साधितुं योग्यो मखोऽसौ जयमिच्छता ॥ तामसस्तु कृतः पूर्वं सर्पयज्ञस्त्वयाऽधुना ॥ ६३ ॥ वैरं निर्वाहितं राजंस्तक्षकस्य दुरात्मनः ॥ यत्कृते निहताः सर्पास्त्वयाऽग्नौ कोटिशः परे॥ ६४ ॥ देवीयज्ञं कुरुष्वाद्य विततं विधिपूर्वकम् ॥ विष्णुना यः कृतः पूर्वं सृष्ट्यादौ नृपसत्तम ॥ ६५॥ तथा त्वं कुरु राजेंद्र विधिं ते प्रब्रवीम्यहम् ॥ ब्राह्मणाः संति राजेंद्र विधिज्ञा वेदवित्तमाः ॥ ६६ ॥ देवीबीजविधानज्ञा मंत्रमार्गविचक्षणाः ॥ याजकास्ते भविष्यंति यजमानस्त्वमेव हि ॥ ६७ ॥

दग्धं भवतीत्याह । तदा मायादिकमिति ॥ तर्हि देहः कथं तिष्ठतीति चेत्प्रारब्धकर्मशेषादित्याह प्रारब्धकर्ममात्रं त्विति ॥ तस्य मुक्तेषुवत्सर्ववेगसमाप्तिं विना पतनाभावात् ॥ ५७ ॥ तावता ज्ञानेन जीवन्मुक्तः सन्मृतो मोक्षमवाप्नुयात् तत्र न संदेह इत्याह । जीवन्मुक्त इति ॥ ५८ ॥ श्रोतव्या च सैवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ क्षयोन्मुखत्वमेवाऽऽह । अग्निष्टोमेनेति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ देवीबीजं मायाबीजं तद्विधानज्ञाः ॥ ६७ ॥

॥६८॥६९॥७०॥७१॥ कपूणानि कुत्सितानि ॥ इमानि सर्वाणि दुष्टसाधनानि संति चेत्सन्तु यद्येकं साधनं स्यात्तर्हि मनुष्यो मुक्त एव तदपि साधनं तस्य न जातामिति प्राह । तत्रैकं कारणमिति ॥७२॥ किं तन्मोक्षकारणं तदाह । यत्र स्थित इति॥यत्र कुत्रापि स्थित इत्यर्थः ॥७३॥ मम किं चात्र दुःखदमिति ॥ देहातिरिक्तोऽहमस्मि ॥

कृत्वा यज्ञं विधानेन दत्त्वा पुण्यं मखार्जितम् ॥ समुद्धर महाराज पितरं दुर्गतिं गतम् ॥ ६८ ॥ विप्रावमानजं पापं दुर्घटं नरकप्रदम् ॥ तथैव शापजो दोषः प्राप्तः पित्रा तवाऽनघ ॥ ६९ ॥ तथा दुर्मरणं प्राप्तं सर्पदंशेन भूभुजा ॥ अंतराले तथा मृत्युर्न भूमौ कुशसंस्तरे ॥ ७० ॥ न संग्रामे न गंगायां स्नानदानादिवार्जितम् ॥ मरणं ते पितुस्तत्र सौधे जातं कुरूद्वह ॥ ॥ ७१ ॥ कपूणानि च सर्वाणि नरकस्य नृपोत्तम ॥ तत्रैकं कारणं तस्य न जातं चातिदुर्लभम् ॥ ७२ ॥ यत्र यत्र स्थितः प्राणी ज्ञात्वा कालं समागतम् ॥ साधनानामभावेऽपि ह्यवशश्चातिसंकटे ॥ ७३ ॥ यदा निर्वेदमायाति मनसा निर्मलेन वै ॥ पंचभूतात्मको देहो मम किं चात्र दुःखदम् ॥ ७४ ॥ पतत्वद्य यथाकामं मुक्तोऽहं निर्गुणोऽव्ययः ॥ नाशात्मकानि तत्त्वानि तत्र का परिदेवना ॥ ७५ ॥ ब्रह्मैवाहं न संसारी सदा मुक्तः सनातनः ॥ देहे न मम संबंधः कर्मणा प्रतिपादितः ॥ ॥ ७६ ॥ तानि सर्वाणि मुक्तानि शुभानि चेतराणि च ॥ मनुष्यदेहयोगेन सुखदुःखानुसाधनात् ॥ ७७ ॥ विमुक्तोऽतिभयाद्घोरादस्मात्संसारसंकटात् ॥ इत्येवं चिंत्यमानस्तु स्नानदानविवर्जितः ॥७८॥ मरणं चेदवाप्नोति स मुच्येज्जन्मदुःखतः ॥ एषा काष्ठा परा प्रोक्ता योगिनामपि दुर्लभा ॥ ७९ ॥ पिता ते नृपशार्दूल श्रुत्वा शापं द्विजोदितम् ॥ देहे ममत्वं कृतवान्न निर्वेदमवाप्तवान् ॥ ८० ॥ नीरोगो मम देहोऽयं राज्यं निहतकंटकम् ॥ कथं जीवाम्यहं कामं मंत्रज्ञानानयंतु वै ॥ ८१ ॥ औषधं मणिमंत्रे च यंत्रं परमकं तथा ॥ आरोहणं तथा सौधे कृतवान्नृपतिस्तदा ॥ ८२ ॥ न स्नानं न कृतं दानं न देव्याः स्मरणं कृतम् ॥ न भूमौ शयनं चैव दैवं मत्वा परं तथा ॥ ८३ ॥

मम दुःखदं किमत्रास्ति न किमपीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ निर्वेदं वैराग्यम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ दैवं प्रारब्धं मुख्यं मत्वा वैराग्यमा

स्थाय न स्थित इत्यर्थः ॥ ८३ ॥ आहिना सर्पेण हतः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ अर्धाधिकैरष्टपं
चाशत्पद्यैरंबिकामखः ॥ विष्णुना च कृतः स्वार्थमिति सम्यगिहोच्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते विष्णुना देवीमखः कृत इतिं श्रुत्वा परमभावुको जनमेजयः पृच्छति । हरिणा

मग्नो मोहार्णवे घोरे मृतः सौधेऽहिना हतः ॥ कृत्वा पापं कलेर्योगात्तापसस्यावमानजम् ॥ ८४ ॥ अवश्यमेव नरक एतैराचर
णैर्भवेत् ॥ तस्मात्त्वं पितरं पापात्समुद्धर नृपोत्तम ॥ ८५ ॥ सूत उवाच ॥इति श्रुत्वा वचस्तस्य व्यासस्यामिततेजसः ॥ साश्रुकं
ठोऽतिदुःखार्तो बभूव जनमेजयः ॥ ८६ ॥ धिगिदं जीवितं मेऽद्य पिता मे नरके स्थितः ॥ तत्करोमि यथैवाद्य स्वर्गं यात्युत्त
रासुतः ॥ ८७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ राजोवाच ॥ हरिणा तु कथं यज्ञः कृतः
पूर्वं पितामह ॥ जगत्कारणरूपेण विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १ ॥ के सहायास्तु तत्राऽऽसन्ब्राह्मणाः के महामते ॥ ऋत्विजो वेदत
त्त्वज्ञास्तन्मे ब्रूहि परंतप ॥२॥ पश्चात्करोम्यहं यज्ञं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ श्रुत्वा विष्णुकृतं यागमंबिकायाः समाहितः ॥ ३ ॥
व्यास उवाच ॥ राजञ्छृणु महाभाग विस्तरं परमाद्भुतम् ॥ यथा भगवतीयज्ञः कृतश्च विधिपूर्वकः ॥४॥ विसार्जिता यदा देव्या
दत्त्वा शक्तीश्च तास्त्रयः ॥ काजेशाः पुरुषा जाता विमानवरमास्थिताः ॥५॥ प्राप्ता महार्णवं घोरं त्रयस्ते विबुधोत्तमाः ॥ चक्रुः
स्थानानि वासार्थं समुत्पाद्य धरां स्थिताः ॥ ६ ॥ आधारशक्तिरचला मुक्ता देव्या स्वयं ततः ॥ तदाधारा स्थिता जाता धरा मेदः
समन्विता ॥ ७ ॥ मधुकैटभयोर्मेदःसंयोगान्मेदिनी स्मृता ॥ धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः ॥ ८ ॥ मही चापि
महीयस्त्वाद्धृता सा शेषमस्तके ॥ गिरयश्च कृताः सर्वे धारणार्थं प्रविस्तराः ॥९॥ लोहकीलं यथा काष्ठे तथा ते गिरयः कृताः ॥
महीधरा महाराज प्रोच्यंते विबुधैर्जनैः ॥ १० ॥

त्विति ॥ पितामह हे पूर्वज व्यास ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कदा यज्ञः कृत इत्याशंकां निवर्तयन्प्रथमं तत्समयमाह । विसार्जिता इति ॥ यदा मणिद्वीपाधिवासिन्या भुवने
श्वर्या शक्तीर्दत्त्वा ते त्रयो ब्रह्मादयो विसर्जितास्तदनंतरं ते त्रयो युवतीभावं विहाय पुरुषा जाताः ॥ तदनंतरमिति सर्वत्र योज्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ दक्षकन्यास्त्रयोदश कश्यपस्य स्त्रियस्ताभ्यो देवा दैत्याश्चोत्पन्नाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अतिसुंदराः कन्याः ॥ १६ ॥ १७ ॥

जातरूपमयो मेरुर्बहुयोजनविस्तरः ॥ कृतो मणिमयैः शृंगैः शोभितः परमाद्भुतः ॥ ११ ॥ मरीचिर्नारदोऽत्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
दक्षो वसिष्ठ इत्येते ब्रह्मणः प्रथिताः सुताः ॥ १२ ॥ मरीचेः कश्यपो जातो दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥ ताभ्यो देवाश्च दैत्याश्च समुत्पन्ना
ह्यनेकशः ॥ १३ ॥ ततस्तु काश्यपी सृष्टिः प्रवृत्ता चातिविस्तरा ॥ मनुष्यपशुसर्पादिजातिभेदैरनेकधा ॥ १४ ॥ ब्रह्मणश्चार्धदेहात्तु
मनुः स्वायंभुवोऽभवत् ॥ शतरूपा तथा नारी संजाता वामभागतः ॥ १५ ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ तस्या बभूवतुः ॥ तिस्रः
कन्या वरारोहा ह्यभवन्नतिसुन्दराः ॥ १६ ॥ एवं सृष्टिं समुत्पाद्य भगवान्कमलोद्भवः ॥ चकार ब्रह्मलोकं च मेरुशृंगे मनोहरम् ॥ १७ ॥
वैकुंठं भगवान्विष्णू रमारमणमुत्तमम् ॥ क्रीडास्थानं सुरम्यं च सर्वलोकोपरि स्थितम् ॥ १८ ॥ शिवोऽपि परमं स्थानं कैला
साख्यं चकार ह ॥ समासाद्य भूतगणं विजहार यथारुचि ॥ १९ ॥ स्वर्गस्त्रिविष्टपो मेरुशिखरोपरि कल्पितः ॥ तच्च स्थानं सुरे
न्द्रस्य नानारत्नविराजितम् ॥ २० ॥ समुद्रमथनात्प्राप्तः पारिजातस्तरूत्तमः ॥ चतुर्दंतस्तथा नागः कामधेनुश्च कामदा ॥ २१ ॥
उच्चैःश्रवास्तथाऽश्वो वै रंभाद्यप्सरसस्तथा ॥ इंद्रेणोपात्तमखिलं जातं वै स्वर्गभूषणम् ॥ २२ ॥ धन्वंतरिश्चंद्रमाश्च सागराच्च समु
द्भवौ ॥ स्वर्गे स्थितौ विराजेते देवौ बहुगणैर्वृतौ ॥ २३ ॥ एवं सृष्टिः समुत्पन्ना त्रिविधा नृपसत्तम ॥ देवतिर्यङ्मनुष्यादिभेदैर्विवि
धकल्पिता ॥ २४ ॥ अंडजाः स्वेदजाश्चैव चोद्भिज्जाश्च जरायुजाः ॥ चतुर्भेदैः समुत्पन्ना जीवाः कर्मयुताः किल ॥ २५ ॥ एवं
सृष्टिं समासाद्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ विहारं स्वेषु स्थानेषु चक्रुः सर्वे यथेप्सितम् ॥ २६ ॥ एवं प्रवर्तिते सर्गे भगवान्प्रभुरच्युतः ॥
महालक्ष्म्या समं तत्र चिक्रीड भुवने स्वके ॥ २७ ॥ एकस्मिन्समये विष्णुर्वैकुंठे संस्थितः पुरा ॥ सुधासिन्धुस्थितं द्वीपं
सस्मार मणिमंडितम् ॥ २८ ॥

रमारमणं रमाक्रीडास्थानं वैकुंठम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इत्यमेतावत्पर्यंतं ब्रह्मविष्णुरुद्रा न स्वतंत्राः किंतु पराश

त्त्यधीनाः पराशक्तेरुत्पन्नत्वान्मृत्युधर्माणस्तापत्रययुक्ताः पांचभौतिकदेहवंतो यावत्कल्पपर्यंतमायुष्यवंतो वैकुंठब्रह्मलोककैलासवासिन इति प्रथमाध्यायोक्तप्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ब्रह्मांडोत्पत्तिकथनेन च तत्प्रश्नस्याप्युत्तरं निरूपितम् ॥ अंबायज्ञविषयप्रश्नस्योत्तरं किंचित्पूर्वं दत्तमग्रे च दास्यतीति बोध्यम् ॥ एतावत्पर्यंतं पूर्वं जाते कथिते सत्यनंतरं जातं वृत्तमाह ॥ एकस्मिन्समय इति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ देव्या बीजं मायाबीजं हृल्लेखा शक्तिर्देव्याख्या इति मंत्रकोशात् ॥ माया बीजस्य नामानि मालिनी शिववल्लरी ॥ वातावर्तिः कला वाणी बीजं शक्तिश्च कुंडलीति मंत्रकोशाच्च तेन समन्वितान् ॥ ३४ ॥ जुहुवुरिति ॥ ते ब्राह्मणा विधिवत्परिक

यत्र दृष्ट्वा महामायां मंत्रश्चासादितः शुभः ॥ स्मृत्वा तां परमां शक्तिं स्त्रीभावं गमितो यया ॥ २९ ॥ यज्ञं कर्तुं मनश्चक्रे अम्बिकाया रमापतिः ॥ उत्तीर्य भुवनात्तस्मात्समाहूय महेश्वरम् ॥ ३० ॥ ब्रह्माणं वरुणं शक्रं कुबेरं पावकं यमम् ॥ वशिष्ठं कश्यपं दक्षं वामदेवं बृहस्पतिम् ॥ ३१ ॥ संभारं कल्पयामास यज्ञार्थं चातिविस्तरम् ॥ महाविभवसंयुक्तं सात्त्विकं च मनोहरम् ॥ ३२ ॥ मंडपं विततं तत्र कारयामास शिल्पिभिः ॥ ऋत्विजो वरयामास सप्तविंशतिसुव्रतान् ॥ ३३ ॥ चितिं च कारयामास वेदीश्चैव सुविस्तराः ॥ प्रजेपुर्ब्राह्मणा मंत्रान्देव्या बीजसमन्वितान् ॥ ३४ ॥ जुहुवुस्ते हविः कामं विधिवत् परिकल्पिते ॥ कृते तु वितते होमे वागुवाचाशरीरिणी ॥ ३५ ॥ विष्णुं तदा समाभाष्य सुस्वरा मधुराक्षरा ॥ विष्णो त्वं भव देवानां हरे श्रेष्ठतमः सदा ॥ ३६ ॥ मान्यश्च पूजनीयश्च समर्थश्च सुरेष्वपि ॥ सर्वे त्वामर्चयिष्यंति ब्रह्माद्याश्च सवासवाः ॥३७॥ प्रभविष्यंति भो भक्त्या मानवा भुवि सर्वतः ॥ वरदस्त्वं च सर्वेषां भविता मानवेषु वै ॥३८॥ कामदः सर्वदेवानां परमः परमेश्वरः॥ सर्वयज्ञेषु मुख्यस्त्वं पूज्यः सर्वैश्च याज्ञिकैः ॥ ३९ ॥ त्वां जनाः पूजयिष्यंति वरदस्त्वं भविष्यसि ॥ श्रयिष्यंति च देवास्त्वां दानवैरतिपीडिताः ॥ ४० ॥

ल्पिते वह्नौ यथेष्टं हविरष्टद्रव्यरूपं जुहुवुः कोटिहोमादिकं चक्रुरित्यर्थः ॥ तदुक्तं भुवनेश्वरीसंहितायाम् ॥ अश्वत्थोदुंबरप्लक्षन्यग्रोधसमिधास्तिलाः ॥ सिद्धार्थपायसाज्यानि द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधाः ॥ यथेष्टसंख्यापूर्तिरेकैकद्रव्येण यथाविभागं कृत्वा कर्तव्या द्रव्यन्यूनतायामंतिमद्रव्यावृत्तिराधिक्येऽतिमद्रव्याहुतिद्वयं त्रयं वा एकीकृत्यैकैकमंत्रेण होमः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रभविष्यंतीति ॥ त्वयीति शेषः ॥ भक्त्या तत्सहिता मानवा इत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अत एव देवीप्रसादाद्विष्णोरधिका लोके प्रसिद्धिः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ महिमेति ॥ एवं तव

शरण्यस्त्वं च सर्वेषां भविता पुरुषोत्तम ॥ पुराणेषु च सर्वेषु वेदेषु विततेषु च ॥ ४१ ॥ त्वं वै पूज्यतमः कामं कीर्तिस्तव भविष्यति ॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भूतले ॥ ४२ ॥ तदांऽशेनावतीर्याशु कर्तव्यं धर्मरक्षणम् ॥ अवताराः सुविख्याताः पृथिव्यां तव भागशः ॥ ४३ ॥ भविष्यंति धरायां वै माननीया महात्मनाम् ॥ अवतारेषु सर्वेषु नानायोनिषु माधव ॥ ४४ ॥ विख्यातः सर्वलोकेषु भविता मधुसूदन ॥ अवतारेषु सर्वेषु शक्तिस्ते सहचारिणी ॥ ४५ ॥ भविष्यति ममांशेन सर्वकार्यप्रसाधिनी ॥ वाराही नारसिंही च नानाभेदैरनेकधा ॥ ४६ ॥ नानायुधाः शुभाकाराः सर्वाभरणमंडिताः ॥ ताभिर्युक्तः सदा विष्णो सुरकार्याणि माधव ॥ ४७ ॥ साधयिष्यसि तत्सर्वं मद्दत्तवरदानतः ॥ तास्त्वया नावमंतव्याः सर्वदा गर्वलेशतः ॥ ४८ ॥ पूजनीयाः प्रयत्नेन माननीयाश्च सर्वथा ॥ नूनं ता भारते खंडे शक्तयः सर्वकामदाः ॥ ४९ ॥ भविष्यंति मनुष्याणां पूजिताः प्रतिमासु च ॥ तासां तव च देवेश कीर्तिः स्यादखिलेष्वपि ॥ ५० ॥ द्वीपेषु सप्तस्वपि च विख्याता भुवि मंडले ॥ ताश्च त्वां वै महाभाग मानवा भुवि मंडले ॥ ५१ ॥ अर्चयिष्यंति वांछार्थं सकामाः सततं हरे ॥ अर्चासु चोपहारैश्च नानाभावसमन्विताः ॥५२॥ पूजयिष्यंति वेदोक्तमंत्रैर्नामजपैस्तथा ॥ महिमा तव भूर्लोके स्वर्गे च मधुसूदन ॥५३॥ पूजनाद्देवदेवेश वृद्धिमेष्यति मानवैः ॥ व्यास उवाच ॥ इति दत्त्वा वरान्वाणी विरराम खसंभवा ॥ ५४ ॥ भगवानपि प्रीतात्मा ह्यभवच्छ्रवणादिव ॥ समाप्य विधिवद्यज्ञं भगवान्हरिरीश्वरः ॥५५॥ विसर्जयित्वा तान्देवान्ब्रह्मपुत्रान्मुनीनथ ॥ जगामानुचरैः सार्धं वैकुंठं गरुडध्वजः ॥ ५६ ॥ स्वानि स्वानि च धिष्ण्यानि पुनः सर्वे सुरास्ततः ॥ मुनयो विस्मिता वार्तां कुर्वंतस्ते परस्परम् ॥ ५७॥ ययुः प्रमुदिताः कामं स्वाश्रमान्पावनानथ ॥ ५८ ॥

महिमा भविष्यतीत्यर्थः ॥५३॥ खसंभवा आकाशजन्या ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

प्रकृतिविषये मूलप्रकृतौ ॥ तस्याः प्रकृतेर्भुवनेश्वर्याः ॥ ९९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ त्रिपंचाशतपद्यकैस्तु राजप्रश्नोत्तरं
ततः ॥ वैभवं प्रोच्यते सम्यग्यथावद् भुवनेशितुः ॥ १ ॥ विष्णुकृतमंबायज्ञं श्रुत्वा पुनर्भगवतीमहिम्नो बुभुत्सुर्जनमेजयः पृच्छति श्रुत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रुत्वा वाणीं परमविशदां व्योमजां श्रोत्ररम्यां सर्वेषां वै प्रकृतिविषये भक्तिभावश्च जातः॥चक्रुः सर्वे द्विजमुनिगणाः पूजनं भक्तियु
क्तास्तस्याः कामं निखिलफलदं चागमोक्तं मुनींद्राः॥९९॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३ ॥
जनमेजय उवाच ॥ श्रुतो वै हरिणा कृतो यज्ञो विस्तरतो द्विज ॥ महिमानं तथांऽबाया वद विस्तरतो मम ॥ १ ॥ श्रुत्वा
देव्याश्चरित्रं वै कुर्वे मखमनुत्तमम् ॥ प्रसादात्तव विप्रेंद्र भविष्यामि च पावनः ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि
देव्याश्चरितमुत्तमम् ॥ इतिहासपुराणं च कथयामि सुविस्तरम् ॥ ३ ॥ कोसलेषु नृपश्रेष्ठः सूर्यवंशसमुद्भवः ॥ पुष्पपुत्रो महाते
जा ध्रुवसंधिरिति स्मृतः ॥ ४ ॥ धर्मात्मा सत्यसंधश्च वर्णाश्रमहिते रतः ॥ अयोध्यायां समृद्धायां राज्यं चक्रे शुचिव्रतः ॥५॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये तथा द्विजाः ॥ स्वां स्वां वृत्तिं समास्थाय तद्राज्ये धर्मतोऽभवन् ॥ ६ ॥ न चौराः पिशुना
धूर्तास्तस्य राज्ये च कुत्रचित् ॥ दंभाः कृतघ्ना मूर्खाश्च वसंति किल मानवाः ॥ ७ ॥ एवं वै वर्तमानस्य नृपस्य कुरुसत्तम ॥
द्वे पत्न्यौ रूपसंपन्ने ह्यासतुः कामभोगदे ॥ ८ ॥ मनोरमा धर्मपत्नी सुरूपाऽतिविचक्षणा ॥ लीलावती द्वितीया च साऽपि रूप
गुणान्विता ॥ ९ ॥ विजहार स पत्नीभ्यां गृहेषूपवनेषु च ॥ क्रीडागिरौ दीर्घिकासु सौधेषु विविधेषु च ॥ १० ॥ मनोरमा शुभे
काले सुषुवे पुत्रमुत्तमम् ॥ सुदर्शनाभिधं पुत्रं राजलक्षणसंयुतम् ॥ ११ ॥ लीलावत्यपि तत्पत्नी मासेनैकेन भामिनी ॥ सुषुवे
सुन्दरं पुत्रं शुभे पक्षे दिने तथा ॥ १२ ॥ चकार नृपतिस्तत्र जातकर्मादिकं द्वयोः ॥ ददौ दानानि विप्रेभ्यः पुत्रजन्मप्रमोदितः ॥
॥ १३ ॥ प्रीतिं तयोः समां राजा चकार सुतयोर्नृप ॥ नृपश्चकार सौहार्दैष्वंतरं न कदाचन ॥ १४ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ धर्मतो धर्मेण युक्ता अभवन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ मंदभाग्यादिति ॥ सुदर्शनस्य मंदभाग्यात्तस्मिन्सुदर्शने मंदभावो नृपतिर्यथा शत्रुजिति प्रीतिं चकार तथा सुदर्शने प्रीतिं न चकारे

चूडाकर्म तयोश्चक्रे विधिना नृपसत्तमः ॥ यथाविभवमेवासौ प्रीतियुक्तः परंतपः ॥१५॥ कृतचूडौ सुतौ कामं जह्रतुर्नृपतेर्मनः ॥
क्रीडमानावुभौ कांतौ लोकानामनुरंजकौ॥१६॥तयोः सुदर्शनो ज्येष्ठो लीलावत्याः सुतः शुभः॥ शत्रुजित्संज्ञकः कामं चाटुवाक्यो
बभूव ह ॥१७॥ नृपतेः प्रीतिजनको मंजुवाक्चारुदर्शनः॥प्रजानां वल्लभः सोऽभूत्तथा मंत्रिजनस्य वै॥१८॥यथा तस्मिन्नृपः प्रीतिं
चकार गुणयोगतः ॥ मंदभाग्यान्मंदभावो न तथा वै सुदर्शने ॥१९॥ एवं गच्छति काले तु ध्रुवसंधिर्नृपोत्तमः ॥ जगाम वनमध्ये
ऽसौ मृगयाभिरतः सदा ॥ २० ॥ निघ्नन्मृगान्रुरून्कंबून्सूकरान्गवयाञ्छशान् ॥ महिषाञ्छरभान्खड्गांश्चिक्रीड नृपतिर्वने ॥
॥ २१ ॥ क्रीडमाने नृपे तत्र वने घोरेऽतिदारुणे ॥ उदतिष्ठन्निकुंजात्तु सिंहः परमकोपनः ॥ २२ ॥ राज्ञा शिलीमुखेनादौ विद्धः
क्रोधवशं गतः ॥ दृष्ट्वाऽग्रे नृपतिं सिंहो ननाद मेघनिःस्वनः ॥ २३ ॥ कृत्वा चोर्ध्वं स लांगूलं प्रसारितबृहत्सटः ॥ हंतुं नृपति
माकाशादुत्पपातातिकोपनः ॥ २४ ॥ नृपतिस्तरसा वीक्ष्य दधारासिं करे तदा ॥ वामे चमसमादाय स्थितः सिंह इवापरः ॥
॥ २५ ॥ सेवकास्तस्य ये सर्वे तेऽपि बाणान्पृथक्पृथक् ॥ अमुंचन्कुपिताः कामं सिंहोपरि रुषाऽन्विताः ॥ २६ ॥ हाहाकारो
महानासीत्संप्रहारश्च दारुणः ॥ उत्पपात ततः सिंहो नृपस्योपरि दारुणः ॥ २७ ॥ तं पततं समालोक्य खड्गेनाभ्यहनन्नृपः ॥
सोऽपि क्रूरैर्नखाग्रैश्च तत्राऽगत्य विदारितः ॥ २८ ॥ स नखैराहतो राजा पपात च ममार वै ॥ चुक्रुशुः सैनिकास्ते तु
निर्जघ्नुर्विशिखैस्तदा ॥ २९ ॥ मृतः सिंहोऽपि तत्रैव भूपतिश्च तथा मृतः ॥ सैनिकैर्मंत्रिमुख्याश्च तत्रागत्य निवेदिताः ॥ ३० ॥
परलोकगतं भूपं श्रुत्वा ते मंत्रिसत्तमाः ॥ संस्कारं कारयामासुर्गत्वा तत्र वनांतिके॥ ३१ ॥

त्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ कंबूनिति ॥ कंबूः शंखे स्त्रियां पुंसि शंबूके वलये गज इति मेदिनीकोशाद्गजानित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ सोऽपि राजाऽपि तत्रागत्य सिंहेनेति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ साध्वससंस्थितौ भयसंस्थितौ भयंकरावित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ज्येष्ठः क इति ॥ यद्यपि वयसा ज्येष्ठः सुदर्श

परलोकक्रियां सर्वां वसिष्ठो विधिपूर्वकम् ॥ कारयामास तत्रैव परलोकसुखावहम् ॥ ३२॥ प्रजाः प्रकृतयश्चैव वसिष्ठश्च महामुनिः ॥ सुदर्शनं नृपं कर्तुं मंत्रं चक्रुः परस्परम् ॥३३॥ धर्मपत्नीसुतः शांतः पुरुषश्च सुलक्षणः ॥ अयं नृपासनार्हश्च ह्यब्रुवन्मंत्रिसत्तमाः ॥ ३४ ॥ वसिष्ठोऽपि तथैवाऽऽह योग्योऽयं नृपतेः सुतः॥ बालोऽपि धर्मवान्राजा नृपासनमिहार्हति॥३५॥कृते मंत्रे मंत्रिवृद्धैर्युधाजिन्नाम पार्थिवः ॥ तत्राऽऽजगाम तरसा श्रुत्वा तूज्जयिनीपतिः ॥ ३६ ॥ मृतं जामातरं श्रुत्वा लीलावत्याः पिता तदा॥ तत्राऽऽजगाम त्वरितो दौहित्रप्रियकाम्यया ॥३७॥ वीरसेनस्तथाऽऽयातः सुदर्शनहितेच्छया ॥ कलिंगाधिपतिश्चैव मनोरमापिता नृपः॥ ३८॥उभौ तौ सैन्यसंयुक्तौ नृपौ साध्वससंस्थितौ ॥ चक्रतुर्मंत्रिमुख्यैस्तैर्मंत्रं राज्यस्य कारणात् ॥ ३९ ॥ युधाजित्तु तदाऽपृच्छज्ज्येष्ठः कः सुतयोर्द्वयोः ॥ राज्यं प्राप्नोति ज्येष्ठो वै न कनीयान्कदाचन ॥ ४० ॥ वीरसेनोऽपि तत्राऽऽह धर्मपत्नीसुतः किल ॥ राज्यार्हः स यथा राजञ्छास्त्रज्ञेभ्यो मया श्रुतम् ॥४१॥ युधाजित्पुनराहेदं ज्येष्ठोऽयं च यथा गुणैः॥ राजलक्षणसंयुक्तो न तथाऽयं सुदर्शनः ॥ ४२ ॥ विवादोऽत्र सुसम्पन्नो नृपयोस्तत्र लुब्धयोः ॥ कः संदेहमपाकर्तुं क्षमः स्यादतिसंकटे॥४३॥ युधाजिन्मंत्रिणः प्राह यूयं स्वार्थपराः किल ॥ सुदर्शनं नृपं कृत्वा धनं भोक्तुं किलेच्छथ॥४४॥ युष्माकं तु विचारोऽयं मया ज्ञातस्तथेंगितैः ॥ शत्रुजित्सबलस्तस्मात्संमतो वो नृपासने॥४५॥मयि जीवति कः कुर्यात्कनीयांसं नृपं किल ॥ त्यक्त्वा ज्येष्ठं गुणार्हं च सेनया च समन्वितम् ॥ ४६ ॥ नूनं युद्धं करिष्यामि तस्मिन्खड्गस्य मेदिनी ॥ धारया च द्विधा भूयाद्युष्माकं तत्र का कथा ॥ ४७ ॥ वीरसेनस्तु तच्छ्रुत्वा युधाजितमभाषत ॥ बालौ द्वौ सदृशप्रज्ञौ को भेदोऽत्र विचक्षण ॥ ४८ ॥

नस्तथाऽपि गुणेन ज्येष्ठः शत्रुजिदेव भवतीति युधाजितोऽभिप्रायः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तस्मात्सुदर्शनात्सबलो धर्मपत्नीजन्यत्वाच्छत्रुजिदेव नृपासने संमतो नान्य इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ एकषष्टिश्लोकवर्यैर्युधाजिद्वीरसेनयोः ॥ दौहित्रार्थं महायुद्धमभूदिति तु वर्ण्यते ॥१॥ तौ युधाजिद्वीरसेनौ युद्धकामौ जातौ तदुत्तरं संग्रामः प्रवृत्त इत्याह ॥ संयुगे च सतीति ॥ आहवाय युद्धार्थं संगृहीतशस्त्रयोः संग्रामे सति विमर्दः संघर्षो बभूव ॥१॥

एवं विवदमानौ तौ संस्थितौ नृपती सदा ॥ प्रजाश्च ऋषयश्चैव बभूवुर्व्यग्रमानसाः ॥ ४९ ॥ समाजग्मुश्च सामंताः ससैन्याः क्लेशतत्पराः ॥ विग्रहं चाभिकांक्षन्तः परस्परमतंद्रिताः ॥ ५० ॥ निषादा ह्यययुस्तत्र शृंगवेरपुराश्रयाः ॥ राजद्रव्यमुपाहर्तुं मृतं श्रुत्वा महीपतिम् ॥ ५१ ॥ पुत्रौ च बालकौ श्रुत्वा विग्रहं च परस्परम् ॥ चौरास्तत्र समाजग्मुर्देशदेशांतरादपि ॥ ५२ ॥ संमर्दस्तत्र संजातः कलहे समुपस्थिते ॥ युधाजिद्वीरसेनश्च युद्धकामौ बभूवतुः ॥५३॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ व्यास उवाच ॥ संयुगे च सति तत्र भूपयोराहवाय समुपात्तशस्त्रयोः ॥ क्रोधलोभवशयोः समंततः संबभूव तुमुलस्तु विमर्दः ॥ १ ॥ संस्थितः स समरे धृतचापः पार्थिवः पृथुलबाहुयुधाजित् ॥ संयुतः स्वबलवाहनादिकैराहवाय कृतनिश्चयो नृपः ॥ २ ॥ वीरसेन इह सैन्यसंयुतः क्षात्रधर्ममनुसृत्य संगरे ॥ पुत्रिकात्मजहिताय पार्थिवः संस्थितः सुरपतेः समतेजाः ॥ ३ ॥ स बाणवृष्टिं विससर्ज पार्थिवो युधाजितं वीक्ष्य रणे स्थितं च ॥ गिरिं तडित्वानिव तोयवृष्टिभिः क्रोधान्वितः सत्यपराक्रमोऽसौ ॥ ४ ॥ तं वीरसेनो विशिखैः शिलाशितैः समावृणोदाशुगमैरजिह्मगैः ॥ चिच्छेद बाणैश्च शिलीमुखानसौ तेनैव मुक्तानतिवेगपातिनः ॥ ५ ॥ गजरथतुरगाणां संभूवातियुद्धं सुरनरमुनिसंघैर्वीक्षितं चातिघोरम् ॥ विततविहगवृंदैरावृतं व्योमसद्यः पिशितमशितुकामैः काकगृध्रादिभिश्च ॥ ६ ॥ तत्राद्भुता क्षतजसिंधुरुवाह घोरा वृंदेभ्य एव गजवीरतुरंगमाणाम् ॥ त्रासावहा नयनमार्गगता नराणां पापात्मनां रविजमार्गभवेव कामम् ॥ ७ ॥

पृथुलबाहुः पुष्टबाहुश्चासौ युधाजिच्चेति कर्मधारयः ॥ स समरे संस्थितः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तं युधाजितं तेनैव युधाजितैव असौ वीरसेनः ॥ ५ ॥ पिशितं मांसम् ॥ विहंगवृंदैः पक्षिवृंदैः॥६॥क्षतजं रक्तं तस्य सिंधुर्नदी उवाह निर्गता गजवीरतुरंगमाणां वृंदेभ्यः समुदायेभ्यः ॥ कीदृशी ॥ रविजः सूर्यजो यमस्तस्य लोकस्य मार्गे भवा या वैतरणी

नदी सा पापात्मनां पापिनां यथा नयनमार्गगता त्रासावहा तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥ कीर्णानीति ॥ भिन्नं नाशितं प्रवाहवेगेन पुलिनं तटं येन तस्मिन्प्रवाहे रक्तमये केशावृ
तानि नरमस्तकानि योधमस्तकानि कीर्णानि विक्षिप्तानि कथं विभांति ॥ यथा रविसुता यमुना तत्तीरप्रभवैर्विहर्तुकामैर्बालैस्तुंबीफलानि सिंधौ यमुनायां विहितानि
स्थापितानि तथैव तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ वीरमिति ॥ मृतं वीरं दृष्ट्वा तस्योपरि गृध्रो भ्रमति यत्तदहमसौ जीवो निजशरीरं कांतं रणे पतितं पुनः प्रवेष्टुं कांक्षतीच्छतीति
मन्ये ॥ ९ ॥ तस्मिन्धारातीर्थे मृतानां वृत्तमाह । आजाविति ॥ आजौ युद्धे ॥ सुरवधूं स्ववेश्याम् ॥ १० ॥ तद्वदेवान्यस्य वृत्तमाह । एको हत इति ॥ देवांगनां स्ववे

कीर्णानि भिन्नपुलिने नरमस्तकानि केशावृतानि च विभांति यथैव सिंधौ ॥ तुंबीफलानि विहितानि विहर्तुकामैर्बालैर्यथा रवि
सुताप्रभवैश्च नूनम् ॥ ८ ॥ वीरं मृतं भुवि गतं पतितं रथाद्वै गृध्रः पलार्थमुपरि भ्रमतीति मन्ये ॥ जीवोऽप्यसौ निजशरी
रमवेक्ष्य कांतं कांक्षत्यहोऽतिविवशोऽपि पुनः प्रवेष्टुम् ॥ ९ ॥ आजौ हतोऽपि नृवरः सुविमानरूढः स्वांके स्थितां सुरवधूं प्रवदत्य
भीष्टम् ॥ पश्याधुना मम शरीरमिदं पृथिव्यां बाणाहतं निपतितं करभोरु कांतम् ॥१०॥ एको हतस्तु रिपुणैव गतोऽतरिक्षं देवां
गनां समधिगम्य युतो विमाने ॥ तावत्प्रिया हुतवहे सुसमर्प्य देहं जग्राह कांतमबला सबला स्वकीया ॥ ११ ॥ युद्धे मृतौ च
सुभटौ दिवि संगतौ तावन्योन्यशस्त्रनिहतौ सह संप्रयातौ ॥ तत्रैव जघ्नतुरलं परमाहितास्त्रावेकाप्सरोऽर्थविहतौ कलहाकुलौ च
॥ १२ ॥ कश्चिद्युवा समधिगम्य सुरांगनां वै रूपाधिकां गुणवतीं किल भक्तियुक्तः ॥ स्वीयान्गुणान्प्रविततान्प्रवदंस्तदाऽसौ तां
प्रेमदामनुचकार च योगयुक्तः ॥ १३ ॥

श्यां समधिगम्य प्राप्य तया युतो विमाने यावत्तिष्ठति तावदेव तस्य मृतदेहस्य प्रिया स्त्री हुतवहेऽग्नौ सती भूत्वा देहं समर्प्य पत्या सह स्वदेहं दग्ध्वा दिव्यदेहा भूत्वा
सबला स्वकीया तस्यैव स्त्री कांतं स्वपतिं जग्राहेत्यर्थः ॥ ११ ॥ तस्मिन्युद्धे मृतानामन्यमपि चमत्कारमाह । युद्धे मृताविति ॥ अत्र यौ भटौ परस्परं युद्धं कृत्वा दिवं
गतौ तौ तत्राप्येका याऽप्सराः समानपुण्यसाध्या तदर्थं तत्रापि कलहाकुलौ भूत्वा संजघ्नतुरिति चमत्कारः ॥ १२ ॥ कश्चिदिति ॥ कश्चिद्युवा युद्धे मृतः सुरांगनां स्वापे
क्षयाऽधिकगुणवतीं प्राप्य सा मयि गुणाभावाद्विरज्येतेति भिया यथा सा स्वस्मिन्प्रेमदाऽनुकूलगुणदर्शनेन भविष्यति तथा स्वीयान् गुणान्प्रवदन् सन् तां प्रेमदामुद्दिश्या

नुचकार तद्गुणानुरूपमेवानुकरणं कृतवानित्यर्थः ॥ योगयुक्तः प्रेमयुक्तः ॥१३॥ भौमं रज इति ॥ यद्युद्धसमये सेनयोः संमर्दादुत्थितं भौमं रजो दिवि गतं तरणिं सूर्यं समावृणोद्यच्च दिवसेऽपि रात्रिं चकार तद्रजो युद्धमध्येऽकस्मादनायासेन रुधिरांबुनिधौ रक्तसमुद्रे मग्नं यदाऽभवत्तदाऽतिकांतियुक्तो रविरपि सहसा प्रादुर्बभूवेत्याश्चर्य

भौमं रजोऽतिविततं दिवि संस्थितं च रात्रिं चकार तरणिं च समावृणोद्यत् ॥ मग्नं तदेव रुधिरांबुनिधावकस्मात्प्रादुर्बभूव रविरप्यतिकांतियुक्तः ॥ १४ ॥ कश्चिद्गतस्तु गगनं किल देवकन्यां संप्राप्य चारुवदनां किल भक्तियुक्ताम् ॥ नांगीचकार चतुरो व्रतनाशभीतो यास्यत्ययं मम वृथा ह्यनुकूलशब्दः ॥ १५ ॥ संग्रामे संवृते तत्र युधाजित्पृथिवीपतिः ॥ जघान वीरसेनं तं बाणैस्तीव्रैः सुदारुणैः ॥ १६ ॥ निहतः स पपातोर्व्यां छिन्नमूर्धा महीपतिः ॥ प्रभग्नं तद्बलं सर्वं निर्गतं च चतुर्दिशम् ॥ १७ ॥ मनोरमा हतं श्रुत्वा पितरं रणमूर्धनि ॥ भयत्रस्ताऽथ संजाता पितुर्वैरमनुस्मरन् ॥ १८ ॥ हनिष्यति युधाजिद्वै पुत्रं मम दुराशयः ॥ राज्यलोभेन पापात्मा सेति चिंतापराऽभवत् ॥ १९ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि पिता मे निहतो रणे ॥ भर्ता चापि मृतोऽद्यैव पुत्रोऽयं मम बालकः ॥ २० ॥ लोभोऽतीव च पापिष्ठस्तेन को न वशीकृतः ॥ किं न कुर्यात्तदाविष्टः पापं पार्थिवसत्तमः ॥ २१ ॥ पितरं मातरं भ्रातॄन्गुरून्स्वजनबांधवान् ॥ हंति लोभसमाविष्टो जनो नात्र विचारणा ॥२२॥ अभक्ष्यभक्षणं लोभादगम्यागमनं तथा ॥ करोति किल तृष्णार्तो धर्मत्यागं तथा पुनः ॥२३॥ न सहायोऽस्ति मे कश्चिन्नगरेऽत्र महाबलः ॥ यदाधारे स्थिता चाहं पालयामि सुतं शुभम् ॥ २४ ॥ हते पुत्रे नृपेणाद्य किं करिष्याम्यहं पुनः ॥ न मे त्राताऽस्ति भुवने येन वै सुस्थिता ह्यहम् ॥ २५ ॥ साऽपि वैरयुता कामं सपत्नी सर्वदा भवेत् ॥ लीलावती न मे पुत्रे भविष्यति दयावती ॥ २६ ॥

मेवं महाभयंकरं युद्धमभूदिति तात्पर्यम् ॥ १४ ॥ कश्चिदिति ॥ अनुकूलः शब्दः अयं ब्रह्मचारीत्यनुकूलशब्दो योग्यः शब्दो वृथा स्यादिति भियेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पालयामि पालयिष्यामि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ एवमनर्थाः पूर्वं बहवो जाता इत्याह ॥ श्रूयते हीति ॥ २८ ॥ अल्पकमल्पं पविं वज्रम् ॥ २९ ॥ कथांतरमाह । सपत्न्या इति ॥ गर्भनाशार्थं गर्भनाशरूपमर्थमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अवशाः न स्वाधीनाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ वाराणस्या वने इत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

युधाजिति समायाते न मे निःसरणं भवेत् ॥ ज्ञात्वा बालं सुतं सोऽद्य कारागारं नयिष्यति॥२७॥श्रूयते हि पुरेंद्रेण मातुर्गर्भगतः
शिशुः॥कृंतितः सप्तधा पश्चात्कृतास्ते सप्त सप्तधा॥२८॥प्रविश्य चोदरं मातुः करे कृत्वाऽल्पकं पविम्॥एकोनपंचाशदपि तेऽभवन्म
रुतो दिवि॥२९॥सपत्न्यै गरलं दत्तं सपत्न्या नृपभार्यया॥गर्भनाशार्थमुद्दिश्य पुरैतद्वै मया श्रुतम्॥३०॥ जातस्तु बालकः पश्चाद्देहे
विषयुतः किल॥तेनासौ सगरो नाम विख्यातो भुवि मंडले॥३१॥जीवमानोऽथ भर्त्ता वै कैकेय्या नृपभार्यया ॥ रामः प्रव्राजितो
ज्येष्ठो मृतो दशरथो नृपः ॥ ३२ ॥ मंत्रिणस्त्ववशाः कामं ये मे पुत्रं सुदर्शनम् ॥ राजानं कर्तुकामा वै युधाजिद्वशगाश्च ते ॥
॥३३॥ न मे भ्राता तथा शूरो यो मे बंधात्प्रमोचयेत् ॥ महत्कष्टं च संप्राप्तं माया वै दैवयोगतः ॥३४॥ उद्यमः सर्वथा कार्यः
सिद्धिर्दैवाद्धि जायते ॥ उपायं पुत्ररक्षार्थं करोम्यद्य त्वरान्विता ॥ ३५ ॥ इति संचिंत्य सा बाला विदल्लं चातिमानिनम् ॥ निपुणं
सर्वकार्येषु चिंत्यं मंत्रिवरोत्तमम् ॥ ३६ ॥ समाहूय तमेकांते प्रोवाच बहुदुःखिता ॥ गृहीत्वा बालकं हस्ते रुदती दीनमानसा॥
॥ ३७ ॥ पिता मे निहतः संख्ये पुत्रोऽयं बालकस्तथा ॥ युधाजिद्बलवान्राजा किं विधेयं वदस्व मे ॥ ३८ ॥ तामुवाच विदल्लो
ऽसौ नात्र स्थातव्यमेव च ॥ गमिष्यामो वने कामं वाराणस्याः पुनः किल ॥३९॥ तत्र मे मातुलः श्रीमान्वर्तते बलवत्तरः ॥
सुबाहुरिति विख्यातो रक्षिता स भविष्यति ॥ ४० ॥ युधाजिद्दर्शनोत्कंठमनसा नगराद्बहिः ॥ निर्गत्य रथमारुह्य गंतव्यं नात्र
संशयः ॥ ४१ ॥ इत्युक्त्वा तेन सा राज्ञी गत्वा लीलावतीं प्रति ॥ उवाच पितरं द्रष्टुं गच्छाम्यद्य सुलोचने ॥ ४२ ॥

नगरान्निर्गमनोपायमाह । युधाजिद्दर्शनोत्कंठेति ॥ युधाजिद्राजस्य दर्शनोत्कंठचेतसा मया दर्शनार्थं राज्ञो गम्यत इत्यभिप्रायं बहिर्दर्शयित्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ पितरं युधाजितम् ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ पितरं गतजीवितमिति ॥ वीरसेनं च पितरं संस्कार्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ त्रिकूटपर्वतं चित्रकूटम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ कस्य परिग्रहः

इत्युक्त्वा रथमारुह्य सैरंध्री संयुता तदा ॥ विदल्लेन च संयुक्ता निःसृता नगराद्बहिः ॥४३॥ त्रस्ता ह्यार्ताऽतिकृपणा पितुः शोकसमा
कुला ॥ दृष्ट्वा युधाजितं भूपं पितरं गतजीवितम् ॥ ४४ ॥ संस्कार्य च त्वरायुक्ता वेपमाना भयाकुला ॥ दिनद्वयेन संप्राप्ता राज्ञी
॥ भागीरथीतटम् ॥ ४५ ॥ निषादैर्लुंठिता तत्र गृहीतं सकलं वसु ॥ रथं चापि गृहीत्वा ते निर्गता दस्यवः शठाः ॥ ४६ ॥
रुदती सुतमादाय चारुवस्त्रा मनोरमा ॥ निर्ययौ जाह्नवीतीरे सैरंध्रीकरलंबिता ॥ ४७ ॥ आरुह्य च भयाच्छीघ्रमुडुपं सा भया
कुला ॥ तीर्त्वा भागीरथीं पुण्यां ययौ त्रिकूटपर्वतम् ॥ ४८ ॥ भारद्वाजाश्रमं प्राप्ता त्वरया च भयाकुला ॥ संवीक्ष्य तापसांस्तत्र
संजाता निर्भया तदा ॥ ४९ ॥ मुनिना सा ततः पृष्टा काऽसि कस्य परिग्रहः ॥ कष्टेनात्र कथं प्राप्ता सत्यं ब्रूहि शुचिस्मिते ॥
॥ ५० ॥ देवी वा मानुषी वाऽसि बालपुत्रा वने कथम् ॥ राज्यभ्रष्टेव वामोरु भासि त्वं कमलेक्षणे ॥ ५१॥ एवं सा मुनिना पृष्टा
नोवाच वरवर्णिनी ॥ रुदती दुःखसंतप्ता विदल्लं च समादिशत् ॥ ५२ ॥ विदल्लस्तमुवाचेदं ध्रुवसंधिर्नृपोत्तमः ॥ तस्य भार्या धर्म
पत्नी नाम्ना चेयं मनोरमा ॥ ५३ ॥ सिंहेन निहतो राजा सूर्यवंशी महाबलः ॥ पुत्रोऽयं नृपतेस्तस्य नाम्ना चैव सुदर्शनः ॥
॥ ५४ ॥ अस्याः पिताऽतिधर्मात्मा दौहित्रार्थं मृतो रणे ॥ युधाजिद्भयसंत्रस्ता संप्राप्ता विजने वने ॥ ५५ ॥ त्वामेव शरणं
प्राप्ता बालपुत्रा नृपात्मजा ॥ त्राता भव महाभाग त्वमस्या मुनिसत्तम ॥ ५६ ॥ आर्तस्य रक्षणे पुण्यं यज्ञाधिकमुदाहृतम् ॥ भय
त्रस्तस्य दीनस्य विशेषफलदं स्मृतम् ॥५७॥ ऋषिरुवाच ॥ निर्भया वस कल्याणि पुत्रं पालय सुव्रते ॥ न ते भयं विशालाक्षि
कर्तव्यं शत्रुसंभवम् ॥ ५८ ॥ पालयस्व सुतं कांतं राजा तेऽयं भविष्यति ॥ नात्र दुःखं तथा शोकः कदाचित्संभविष्य
ति ॥ ५९ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्ता मुनिना राज्ञी स्वस्था सा संबभूव ह ॥ उटजे मुनिना दत्ते वीतशोका तदाऽवसत् ॥ ६० ॥

कस्य स्त्रीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ विदल्लं स्वमंत्रिणं वक्तुं समादिशदाज्ञापितवती ॥५२॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ इति श्रीदवीभागवततिलके तृतीयस्कन्धे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ षष्टिश्लोकैर्युधाजित्तु सुदर्शनजिघांसया ॥ भारद्वाजाश्रमं प्राप्त इति सम्यगिहोच्यते ॥ १ ॥
भारद्वाजाश्रमे मनोरमायां गतायामनंतरं जातं वृत्तमाह ॥ युधाजित्त्वथेति ॥ मनोरमां चकारात्तत्पुत्रं च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पूर्नगरी नूतनेव बभौ ॥ ६ ॥

सैरंध्रीसहिता तत्र विदल्लेन च संयुता ॥ सुदर्शनं पालयाना न्यवसत्सा मनोरमा ॥ ६१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीय
स्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ व्यास उवाच ॥ युधाजित्त्वथ संग्रामाद्गत्वाऽयोध्यां महाबलः ॥ मनोरमां च पप्रच्छ सुदर्शनजि
घांसया ॥१॥ सेवकान्प्रेषयामास क्व गतेति मुहुर्वदन् ॥ शुभे दिनेऽथ दौहित्रं स्थापयामास चासने ॥ २ ॥ मंत्रिभिश्च वसिष्ठेन
मंत्रैराथर्वणैः शुभैः ॥ अभिषिक्तश्च संपूर्णैः कलशैर्जलपूरितैः ॥ ३ ॥ भेरीशंखनिनादैश्च तूर्याणां चाथ निःस्वनैः ॥ उत्सवस्तु न
गर्यां वै संबभूव कुरूद्वह ॥ ४ ॥ विप्राणां वेदपाठैश्च बंदिनां स्तुतिभिस्तथा ॥ अयोध्या मुदितेवासीज्जयशब्दैः सुमंगलैः ॥ ५ ॥
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा स्तुतिवादित्रनिःस्वना ॥ नवे तस्मिन्महीपाले पूर्बभौ नूतनेव सा ॥ ६ ॥ केचित्साधुजना ये वै चक्रुः शोकं
गृहे स्थिताः ॥ सुदर्शनं विचिंत्याद्य क्व गतोऽसौ नृपात्मजः ॥ ७ ॥ मनोरमाऽतिसाध्वी सा क्व गता सुतसंयुता ॥ पिताऽस्या
निहतः संख्ये राज्यलोभेन वैरिणा ॥ ८ ॥ इत्येवं चिंत्यमानास्ते साधवः समबुद्धयः॥ अतिष्ठन्दुःखितास्तत्र शत्रुजिद्वशवर्तिनः ॥
॥ ९ ॥ युधाजिदपि दौहित्रं स्थापयित्वा विधानतः ॥ राज्यं च मंत्रिसात्कृत्वा चलितः स्वां पुरीं प्रति ॥ १० ॥
श्रुत्वा सुदर्शनं तत्र मुनीनामाश्रमे स्थितम् ॥ हंतुकामो जगामाऽऽशु चित्रकूटं स पर्वतम् ॥ ११ ॥ निषादाधिपतिं शूरं पुरस्कृत्य
बलाभिधम् ॥ दुर्दर्शाख्यमगादाशु शृङ्गवेरपुराधिपम् ॥ १२ ॥ श्रुत्वा मनोरमा तत्र बभूवातिसुदुःखिता ॥ आगच्छंतं बालपुत्रा
भयार्ता सैन्यसंयुतम् ॥ १३ ॥ तमुवाचातिशोकार्ता मुनिं साश्रुविलोचना ॥ किं करोमि क्व गच्छामि युधाजित्समुपस्थितः ॥ १४ ॥
पिता मे निहतोऽनेन दौहित्रो भूपतिः कृतः ॥ सुतं मे हंतुकामोऽत्र समायाति बलान्वितः ॥ १५ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ बलाभिधं निषादाधिपतिं शृङ्गवेरपुराधिपं दुर्दर्शाख्यं पुरस्कृत्य राजाऽगादित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ स्वामिन् हे भारद्वाज ॥२६॥२७॥२८॥२९ ॥३०॥ बर्बूलाः कंटकवृक्षाः ॥३१॥३२॥३३॥३३॥३४॥

पुरा श्रुतं मया स्वामिन्पांडवा वै वने स्थिताः ॥ मुनीनामाश्रमे पुण्ये पांचाल्या सहितास्तदा॥१६॥गतास्ते मृगयां पार्था भ्रातरः पंच
एव ते ॥ द्रौपदी संस्थिता तत्र मुनीनामाश्रमे शुभे ॥ १७॥ धौम्योऽत्रिर्गालवः पैलो जाबालिर्गौतमो भृगुः ॥ च्यवनश्चात्रिगोत्रश्च
कण्वश्चैव जतुः क्रतुः॥ १८ ॥ वीतिहोत्रः सुमंतुश्च यज्ञदत्तोऽथ वत्सलः ॥ राशासनः कहोडश्च यवक्रीर्यज्ञकृत्क्रतुः ॥ १९ ॥ एते
चान्ये च मुनयो भारद्वाजादयः शुभाः ॥ वेदपाठयुताः सर्वे संस्थिताश्चाश्रमे स्थिताः ॥ २० ॥ दासीभिः सहिता तत्र याज्ञसेनी
स्थिता मुने ॥ आश्रमे चारुसर्वांगी निर्भया मुनिसंवृते ॥२१॥ पार्था मृगानुगास्तावत्प्रयाताश्च वनाद्वनम् ॥ धनुर्बाणधरा वीराः पंचैव
शत्रुतापनाः ॥२२॥ तावत्सिंधुपतिः श्रीमान्मार्गस्थो बलसंयुतः ॥ आगतश्चाश्रमाभ्याशे श्रुत्वा तु निगमध्वनिम् ॥२३॥ श्रुत्वा
वेदध्वनिं राजा मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ उत्ततार रथात्तूर्णं दर्शनाकांक्षया नृपः ॥ २४ ॥ यदा निरगमत्तत्र भृत्यद्वयसमन्वितः ॥
वेदपाठयुतान्वीक्ष्य मुनीनुद्यमसंस्थितः ॥ २५ ॥ कृतांजलिपुटः स्वामिन्संस्थितोऽथ जयद्रथः ॥ आश्रमे मुनिभिर्जुष्टे भूपतिः संवि
वेश ह ॥ २६ ॥ तत्रोपविष्टं राजानं द्रष्टुकामाः स्त्रियस्तदा ॥ आययुर्मुनिभार्याश्च कोऽयमित्यब्रुवन्नृपम् ॥ २७ ॥ तासां मध्ये
वरारोहा याज्ञसेनी समागता ॥ जयद्रथेन दृष्टा सा रूपेण श्रीरिवापरा ॥ २८ ॥ तां विलोक्यासितापांगीं देवकन्यामिवापराम् ॥
पप्रच्छ नृपतिर्धौम्यं केयं श्यामा वरानना ॥ २९ ॥ भार्या कस्य सुता कस्य नाम्ना का वरवर्णिनी ॥ रूपलावण्यसंयुक्ता शची
व वसुधां गता ॥ ३० ॥ बर्बूलवनमध्यस्था लवंगलतिका यथा ॥ राक्षसीवृंदगा नूनं रंभेवाऽऽभाति भामिनी ॥ ३१ ॥ सत्यं वद
महाभाग कस्येयं वल्लभाऽबला ॥ राजपत्नीव चाभाति नैषा मुनिवधूर्द्विज ॥ ३२ ॥ धौम्य उवाच ॥ पांडवानां प्रिया भार्या द्रौप
दी शुभलक्षणा ॥ पांचाली सिंधुराजेंद्र वसत्यत्र वराश्रमे ॥ ३३ ॥ जयद्रथ उवाच ॥ क्व गताः पांडवाः पंच शूराः संप्रति
विश्रुताः ॥ वसंत्यत्र वने वीरा वीतशोका महाबलाः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७॥३८॥३९॥४०॥ ४१॥४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रपतंति नरके इति शेषः ॥४९॥५०॥ सर्वो व्यवहारो लोभमूलक एवेति

धौम्य उवाच ॥ मृगयार्थं गताः पंच पांडवा रथसंस्थिताः ॥ आगमिष्यंति मध्याह्ने मृगानादाय पार्थिवाः ॥ ३५ ॥ तच्छ्रुत्वा
वचनं तस्य उदतिष्ठदसौ नृपः ॥ द्रौपदीसन्निधौ गत्वा प्रणम्येदमुवाच ह ॥ ३६ ॥ कुशलं ते वरारोहे क्व गताः पतयश्च ते ॥
एकादश गतान्यद्य वर्षाणि च वने किल ॥ ३७ ॥ द्रौपदी तु तदोवाच स्वस्ति तेऽस्तु नृपात्मज ॥ विश्रमस्वाश्रमाभ्याशे
क्षणादायांति पांडवाः ॥ ३८ ॥ एवं ब्रुवत्यां तस्यां तु लोभाविष्टः स भूपतिः ॥ जहार द्रौपदीं वीरोऽनादृत्य मुनिसत्त
मान् ॥ ३९ ॥ कस्यचिन्नैव विश्वासः कर्तव्यः सर्वथा बुधैः ॥ कुर्वन्दुःखमवाप्नोति दृष्टांतस्त्वत्र वै बलिः ॥ ४० ॥ वैरोचन
सुतः श्रीमान्धर्मिष्ठः सत्यसंगरः ॥ यज्ञकर्ता च दाता च शरण्यः साधुसंमतः ॥ ४१ ॥ नाधर्मे निरतः क्वापि प्रह्लादस्य च
पौत्रकः ॥ एकोनशतयज्ञान्वै स चकार सदक्षिणान् ॥ ४२ ॥ सत्त्वमूर्तिः सदा विष्णुः सेव्यः स योगिनामपि ॥ निर्वि
कारोऽपि भगवान्देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ४३ ॥ कश्यपाच्च समुद्भूतो विष्णुः कपटवामनः ॥ राज्यं छलेन हृतवान्महीं चैव
ससागराम् ॥ ४४ ॥ सोऽभवत्सत्यवाग्राजा बलिर्वैरोचनिस्तदा ॥ कपटं कृतवान्विष्णुरिंद्रार्थे तु मया श्रुतम् ॥ ४५ ॥ अन्यः
किं न करोत्येवं कृतं वै सत्त्वमूर्तिना ॥ वामनं रूपमास्थाय यज्ञपातं चिकीर्षता ॥ ४६ ॥ न च विश्वसितव्यं वै कदाचित्केनचि
त्तथा ॥ लोभश्चेतसि चेत्स्वामिन्कीदृक्पापकृतं भयम् ॥ ४७ ॥ लोभाहताः प्रकुर्वंति पापानि प्राणिनः किल ॥ परलोकाद्भयं
नास्ति कस्यचित्कर्हिचिन्मुने ॥ ४८ ॥ मनसा कर्मणा वाचा परस्वादानहेतुतः ॥ प्रपतंति नराः सम्यग्लोभोपहतचेतसः ॥ ४९ ॥
देवानाराध्य सततं वांछंति च धनं नराः ॥ न देवास्तत्करे कृत्वा समर्था दातुमंजसा ॥ ५० ॥ अन्यस्यानीय ते वित्तं प्रयच्छंति
मनीषितम् ॥ वाणिज्येनाथ दानेन चौर्येणापि बलेन वा ॥ ५१ ॥

दर्शयति । अन्यस्यानीय ते इति ॥ ते देवा अन्यस्य पुरुषस्य वित्तमानीय तेभ्यः प्रयच्छांति मनीषितं धनं वाणिज्यादिव्यवहारेण वा तस्माद्देवा अपि परस्वादानत

त्परा एवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ग्रहणकाल इति ॥ यस्माद्यावत्परिमितं वार्धुषिकं ग्राह्यं तस्मात्तदपेक्षयाऽधिकं कांक्षति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ॥५९॥विश्वामित्र इति॥ स यथा नीतवांस्तथा त्वं नयस्व॥तस्य गातिवत्तवापि गतिर्भविष्यतीति तात्पर्यम्॥६०॥इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कन्धे षोडशोऽध्ययः॥१६॥

विक्रयार्थं गृहीत्वा च धान्यवस्त्रादिकं बहु ॥ देवानर्चयते वैश्यो महर्द्धिर्मे भवेदिति ॥ ५२ ॥ नात्र किं परवित्तेच्छा वाणिज्येन परं तप ॥ ग्रहणकाले तु संप्राप्ते महर्घं चापि कांक्षति ॥ ५३ ॥ एवंहि प्राणिनः सर्वे परस्वादानतत्पराः ॥ वर्तते सततं ब्रह्मन्विश्वासः कीदृशः पुनः ॥ ५४ ॥ वृथा तीर्थं वृथा दानं वृथाऽध्ययनमेव च ॥ लोभमोहवृतानां वै कृतं तदकृतं भवेत् ॥ ५५ ॥ तस्मादेनं महाभाग विसर्जय गृहं प्रति ॥ सपुत्राऽहं वसिष्यामि जानकीवद्विजोत्तम ॥ ५६ ॥ इत्युक्तोऽसौ मुनिस्तावद्गत्वा युधाजितं नृपम् ॥ उवाच वचनं राज्ञे भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५७ ॥ गच्छ राजन्यथाकामं स्वपुरं नृपसत्तस ॥ नेयं मनोरमाऽभ्येति बाल पुत्रा सुदुःखिता ॥ ५८ ॥ युधाजिदुवाच ॥ मुने मुंच हठं सौम्य विसर्जय मनोरमाम् ॥ न च यास्याम्यहं मुक्ता नेष्याम्यद्य बलात्पुनः ॥ ५९ ॥ ऋषिरुवाच ॥ नयस्व यदि शक्तिस्ते बलेनाद्य ममाश्रमात् ॥ विश्वामित्रो यथा धेनुं वसिष्ठस्य मुनेः पुरा ॥६० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य मुनेस्तत्रावनीपतिः ॥ मंत्रिवृद्धं समाहूय पप्रच्छ तमतंद्रितः ॥ १ ॥ किं कर्तव्यं सुबुद्धेऽत्र मयाऽद्य वद सुव्रत ॥ बलान्नयामि तां कामं सपुत्रां च सुभाषिणीम् ॥ २ ॥ रिपुरल्पोऽपि नोपेक्ष्यः सर्वथा शुभमिच्छता ॥ राजयक्ष्मेव संवृद्धो मृत्यवे परिकल्पयेत् ॥३॥ नात्र सैन्यं न योद्धाऽस्ति यो मामत्र निवारयेत् ॥ गृहीत्वा हन्मि तं तत्र दौहित्रस्य रिपुं किल ॥ ४ ॥ निष्कंटकं भवेद्राज्यं यताम्यद्य बलादहम् ॥ हते सुदर्शने नूनं निर्भयोऽसौ भवेदिति ॥ ५ ॥

द्विषष्टिश्लोकवर्यैस्तु विश्वामित्रकथोत्तरम् ॥ कामबीजस्य संप्राप्ती राजपुत्रस्य कथ्यते ॥ १ ॥ मुनिवाक्यश्रवणोत्तरं राजा यत्कृतवांस्तदाह । इत्याकर्ण्येति ॥ अवनीपतिर्युधाजित् ॥ १ ॥ स्वमतमाह । नयामि नेष्यामि ॥ २ ॥ ३ ॥ हन्मि हनिष्यामि ॥ ४ ॥ यतामि यत्नं करिष्यामि ॥ ५ ॥

राज्ञो मतस्य श्रवणानंतरं मंत्री मुनिना विश्वामित्रस्य दृष्टांत उक्तस्तदभिप्रायमुपवर्ण्य राजानं साहसान्निवारयतीत्याह—साहसमिति॥६॥दृष्टांतमुपपादयन् दृष्टांतोक्तेरभिप्राय
माह।पुरेति॥गाधिराजस्य सुतः ॥७॥ मुनिना वसिष्ठेन ॥८॥९॥ नंदिन्याऽऽसादितं नंदिन्या कामधुक्कन्यया स्वस्तनेभ्यो निष्कास्य दत्तं वांछितं यस्य यदपेक्षितं तत् ॥१०॥

प्रधान उवाच ॥ साहसं न हि कर्तव्यं श्रुतं राजन्मुनेर्वचः ॥ विश्वामित्रस्य दृष्टांतः कथितस्तेन मारिष ॥ ६ ॥ पुरा गाधिसुतः
श्रीमाविन्श्वामित्रोऽतिविश्रुतः ॥ विचरन्स नृपश्रेष्ठो वसिष्ठाश्रममभ्यगात् ॥७॥ नमस्कृत्य च तं राजा विश्वामित्रः प्रतापवान्॥उप
विष्टो नृपश्रेष्ठो मुनिना दत्तविष्टरः॥८॥निमंत्रितो वसिष्ठेन भोजनाय महात्मना॥ ससैन्यश्च स्थितो राजा गाधिपुत्रो महायशाः॥९॥
नंदिन्याऽऽसादितं सर्वं भक्ष्यभोज्यादिकं च यत् ॥ भुक्त्वा राजा ससैन्यश्च वांछितं तत्र भोजनम् ॥ १० ॥ प्रतापं तं च नंदिन्याः
परिज्ञाय स पार्थिवः ॥ ययाचे नंदिनीं राजा वसिष्ठं मुनिसत्तमम् ॥ ११ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ मुने धेनुसहस्रं ते घटोध्नीनां
ददाम्यहम् ॥ नंदिनीं देहि मे धेनुं प्रार्थयामि परंतप ॥ १२ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ होमधेनुरियं राजन्न ददामि कथंचन ॥ सहस्रं
चापि धेनूनां तवेदं तव तिष्ठतु ॥ १३ ॥ विश्वामित्र उवाच॥ अयुतं वाऽथ लक्षं वा ददामि मनसेप्सितम् ॥ देहि मे नंदिनीं साधो
ग्रहीष्यामि बलादथ ॥ १४ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ कामं गृहाण नृपते बलादद्य यथारुचि ॥ नाहं ददामि ते राजन्स्वेच्छया नंदिनीं
गृहात् ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भृत्यानादिदेश महाबलान् ॥ नयध्वं नंदिनीं धेनुं बलदर्पसुसंस्थिताः ॥ १६ ॥ ते भृत्या जगृहु
र्धेनुं हठादाक्रम्य यंत्रिताम् ॥ वेपमाना मुनिं प्राह सुरभिः साश्रुलोचना ॥१७॥ मुने त्यजसि मां कस्मात्कर्षयंति सुयंत्रिताम् ॥
मुनिस्तां प्रत्युवाचेदं त्यजे नाहं सुदुग्धदे ॥ १८ ॥ बलान्नयति राजाऽसौ पूजितोऽद्य मया शुभे ॥ किं करोमि न चेच्छामि
त्यक्तुं त्वां मनसा किल ॥ १९ ॥ इत्युक्ता मुनिना धेनुः क्रोधयुक्ता बभूव ह ॥ हंभारवं चकाराशु क्रूरशब्दं सुदारुणम् ॥ २० ॥

॥ ११ ॥ घटोध्नीनां घटवदूधो यासां गवां तासां बहुदुग्धवतीनामिति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥ न ददामि न दास्यामि तवेदं तवैव तिष्ठतु ॥ १३ ॥ १४ ॥ गृहान्निष्कास्येत्यर्थः
॥ १५ ॥ १६ ॥ यंत्रितां हस्तपादादिषु बद्धाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ हंभेति गवां शब्दस्यानुकरणम् ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तथा हे राजन्मुनिना दृष्टांतो दत्तोऽयं तस्येदं तात्पर्यं त्वयाऽपि साहसं क्रियते चेत्तवापि तथैवावस्था भविष्यतीति यस्मादेवं तस्मादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उपचयं वृद्धिम् ॥ ३३ ॥ एकस्मिन्निति ॥ कस्मिंश्चित्समये विदल्लं मंत्रिणं मुनिपुत्रो हास्यव

उद्गतास्तत्र देहात्तु दैत्या घोरतरास्तदा ॥ सायुधास्तिष्ठ तिष्ठेति ब्रुवंतः कवचावृताः ॥ २१ ॥ सैन्यं सर्वं हतं तैस्तु नंदिनी प्रतिमोचिता ॥ एकाकी निर्गतो राजा विश्वामित्रोऽतिदुःखितः ॥ २२ ॥ हंत पापोऽतिदीनात्मा निंदन्क्षात्त्रबलं महत् ॥ ब्राह्मं बलं दुराराध्यं मत्वा तपसि संस्थितः ॥ २३ ॥ तप्त्वा बहूनि वर्षाणि तपो घोरं महावने ॥ ऋषित्वं प्राप गाधेयस्त्यक्त्वा क्षात्त्रं विधिं पुनः ॥ २४ ॥ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र मा कृथा वैरमद्भुतम् ॥ कुलनाशकरं नूनं तापसैः सह संयुगम् ॥ २५ ॥ मुनिवर्यं व्रजाद्य त्वं समाश्वास्य तपोनिधिम् ॥ सुदर्शनोऽपि राजेंद्र तिष्ठत्वत्र यथासुखम् ॥ २६ ॥ बालोऽयं निर्धनः किं ते करिष्यति नृपाहितम् ॥ वृथा ते वैरभावोऽयमनाथे दुर्बले शिशौ ॥ २७ ॥ दया सर्वत्र कर्तव्या दैवाधीनमिदं जगत् ॥ ईर्ष्यया किं नृपश्रेष्ठ यद्भाव्यं तद्भविष्यति ॥ २८ ॥ वज्रं तृणायते राजन्दैवयोगान्न संशयः ॥ तृणं वज्रायते क्वापि समये दैवयोगतः ॥ २९ ॥ शशको हंति शार्दूलं मशको वै यथा गजम् ॥ साहसं मुंच मेधाविन्कुरु मे वचनं हितम् ॥ ३० ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य युधाजिन्नृपसत्तमः ॥ प्रणम्य तं मुनिं मूर्ध्ना जगाम स्वपुरं नृपः ॥ ३१ ॥ मनोरमाऽपि स्वस्थाऽभूदाश्रमे तत्र संस्थिता ॥ पालयामास पुत्रं तं सुदर्शनमृतव्रतम् ॥ ३२ ॥ दिने दिने कुमारोऽसौ जगामोपचयं ततः ॥ मुनिबालगतः क्रीडन्निर्भयः सर्वतः शुभः ॥ ३३ ॥ एकस्मिन्समये तत्र विदल्लं समुपागतम् ॥ क्लीबेति मुनिपुत्रस्तमामंत्रयत्तदंतिके ॥ ३४ ॥ सुदर्शनस्तु तच्छ्रुत्वा दधारैकाक्षरं स्फुटम् ॥ अनुस्वारायुतं तच्च प्रोवाचाति पुनः पुनः ॥ ३५ ॥

शात्क्लीबेति नाम्नाऽऽमंत्रयत् ॥ ३४ ॥ सुदर्शनस्त्विति ॥ तद्वाक्यं सुदर्शनः श्रुत्वा तस्य नाम्न आद्यमेकाक्षरं प्रारब्धवशादनुस्वारायुतमनुस्वारेण विहीनमपि चित्ते दधार स्थापयामास पुनःपुनः प्रोवाच जजाप चेत्यर्थः ॥ तेन बकारे उक्तेऽप्युपांशूच्चारणाद्ककारमश्रुत्वा क्लीत्येव नाम चमत्कृतमस्तीत्यभिप्रायेण जाजापेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वरं वरय यत्तवेष्टं तद्वरय प्रार्थय ॥ अथच मम भक्तः सुदर्श

बीजं वै कामराजाख्यं गृहीतं मनसा तदा ॥ जजाप बालकोऽत्यर्थं धृत्वा चेतसि सादरम् ॥ ३६ ॥ भावियोगान्महाराज काम
राजाख्यमद्भुतम् ॥ स्वभावेनैव तेनेत्थं गृहीतं बालकेन वै ॥३७॥ तदाऽसौ पंचमे वर्षे प्राप्य मंत्रमनुत्तमम् ॥ ऋषिच्छंदोविहीनं च
ध्यानन्यासविवर्जितम् ॥३८॥ प्रजपन्मनसा नित्यं क्रीडत्यपि स्वपित्यपि ॥ विसस्मार न तं मंत्रं ज्ञात्वा सारमिति स्वयम्॥३९॥
वर्षे चैकादशे प्राप्ते कुमारोऽसौ नृपात्मजः ॥ मुनिना चोपनीतोऽथ वेदमध्यापितस्तथा ॥ ४० ॥ धनुर्वेदं तथा सांगं नीतिशास्त्रं
विधानतः ॥ अभ्यस्ताः सकला विद्यास्तेन मंत्रबलादिव ॥ ४१ ॥ कदाचित्सोऽपि प्रत्यक्षं देवीरूपं ददर्श ह ॥ रक्तांबरं
रक्तवर्णं रक्तसर्वांगभूषणम् ॥ ४२ ॥ गरुडे वाहने संस्थां वैष्णवीं शक्तिमद्भुताम् ॥ दृष्ट्वा प्रसन्नवदनः स बभूव नृपात्मजः ॥
॥४३ ॥ वने तस्मिन्स्थितः सोऽथ सर्वविद्यार्थतत्त्ववित् ॥ मातरं सेवमानस्तु विजहार नदीतटे ॥ ४४ ॥ शरासनं च
संप्राप्तं विशिखाश्च शिलाशिताः ॥ तूणीरं कवचं तस्मै दत्तं चांबिकया वने ॥ ४५ ॥ एतस्मिन्समये पुत्री काशीराजस्य
सुप्रिया ॥ नाम्ना शशिकला दिव्या सर्वलक्षणसंयुता ॥४६॥ शुश्राव नृपपुत्रं तं वनस्थं च सुदर्शनम् ॥ सर्वलक्षणसंपन्नं शूरं का
ममिवापरम् ॥ ४७ ॥ बंदीजनमुखाच्छ्रुत्वा राजपुत्रं सुसंमतम् ॥ चकमे मनसा तं वै वरं वरयितुं धिया ॥ ४८ ॥ स्वप्ने तस्याः
समागम्य जगदंबा निशांतरे ॥ उवाच वचनं चेदं समाश्वास्य सुसंस्थिता ॥ ४९ ॥ वरं वरय सुश्रोणि मम भक्तः सुदर्शनः ॥
सर्वकामप्रदस्तेऽस्तु वचनान्मम भामिनि ॥ ५० ॥ एवं शशिकला दृष्ट्वा स्वप्ने रूपं मनोहरम् ॥ अंबाया वचनं स्मृत्वा जहर्ष
भृशमानिनी ॥ ५१ ॥ उत्थिता सा मुदा युक्ता पृष्टा मात्रा पुनःपुनः ॥ प्रमोदे कारणं बाला नोवाचातित्रपान्विता ॥ ५२ ॥
जहास मुदमापन्ना स्मृत्वा स्वप्नं मुहुर्मुहुः ॥ सखीं प्राह तदाऽन्यां वै स्वप्नवृत्तं सविस्तरम् ॥ ५३ ॥

नस्तव कामदः पतिरस्तु मे वचनात् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ कौतुकात्सर्वगुणानामेकमाकरं द्रष्टुं तेनैव विधात्रैकस्मिन्सुदर्शने सर्वे गुणा निहिता इत्यहं मन्ये ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
इति श्रीदेवीभागवततिलके तृ० सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ पंचाधिकैश्च पंचाशत्पद्यैरथ निजां सुताम् ॥ विवाहयितुमुद्युक्तः काशीराज इतीर्यते ॥ १ ॥ इत्थं शशिकलां

कदाचित्सा विहारार्थमवापोपवनं शुभम् ॥ सखीयुक्ता विशालाक्षी चंपकैरुपशोभितम् ॥५४॥ पुष्पाणि चिन्वती बाला चंपकाधः
स्थिताऽबला॥ अपश्यद्ब्राह्मणं मार्गे आगच्छंतं त्वरान्वितम् ॥५५॥ तं प्रणम्य द्विजं श्यामा बभाषे मधुरं वचः॥ कुतो देशान्महाभाग
कृतमागमनं त्वया॥५६॥ द्विज उवाच॥ भारद्वाजाश्रमाद्बाले नूनमागमनं मम॥ जातं वै कार्ययोगेन किं पृच्छसि वदस्व माम्॥५७॥
शशिकलोवाच ॥ तत्राश्रमे महाभाग वर्णनीयं किमस्ति वै ॥ लोकातिगं विशेषेण प्रेक्षणीयतमं किल ॥ ५८ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥
ध्रुवसंधिसुतः श्रीमानास्ते सुदर्शनो नृपः ॥ यथार्थनामा सुश्रोणि वर्तते पुरुषोत्तमः ॥ ५९ ॥ तस्य लोचनमत्यंतं निष्फलं प्रति
भाति मे ॥ येन दृष्टो न वामोरु कुमारस्तु सुदर्शनः ॥ ६० ॥ एकत्र निहिता धात्रा गुणाः सर्वे सिसृक्षुणा ॥ गुणानामाकरं
द्रष्टुं मन्ये तेनैव कौतुकात् ॥ ६१ ॥ तव योग्यः कुमारोऽसौ भर्ता भवितुमर्हति ॥ योगोऽयं विहितोऽप्यासीन्मणिकांचनयोरिव
॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ छ ॥ व्यास उवाच ॥ श्रुत्वा तद्वचनं श्यामा
प्रेमयुक्ता बभूव ह ॥ प्रतस्थे ब्राह्मणस्तस्मात्स्थानादुक्त्वा समाहितः ॥ १ ॥ सा तु पूर्वानुरागाद्वै मग्ना प्रेम्णाऽतिचंचला ॥ काम
बाणहतेवास गते तस्मिन्द्विजोत्तमे ॥ २ ॥ अथ कामार्दिता प्राह सखीं छन्दोनुवर्तिनीम् ॥ विकारश्च समुत्पन्नो देहे यच्छ्रवणा
दनु ॥ ३ ॥ अज्ञातरसविज्ञानं कुमारं कुलसंभवम् ॥ दुनोति मदनः पापः किं करोमि क्व यामि च ॥ ४ ॥ स्वप्नेषु वा मया दृष्टः
पंचबाण इवापरः ॥ तपते मे मनोऽत्यर्थं विरहाकुलितं मृदु ॥ ५ ॥ चंदनं देहलग्नं मे विषवद्भाति भामिनि ॥ स्रगियं सर्पवच्चैव
चंद्रपादाश्च वह्निवत् ॥ ६ ॥ न च हर्म्ये वने शं मे दीर्घिकायां न पर्वते ॥ न दिवा न निशायां वा न सुखं सुखसाधनैः ॥ ७ ॥

सुदर्शनसमाचारं ब्राह्मण उक्त्वा गतवानित्याह । श्रुत्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ यच्छ्रवणादनु देहे विकार उत्पन्न इति सखीं प्राहेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ अज्ञातं रसविज्ञानं यस्य ॥
एतस्य शृंगाररसविज्ञानं लोकैर्न ज्ञातमित्यर्थः ॥ अधुनैव संप्राप्तयौवन इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शं कल्याणं हर्म्ये गृहे न वनेऽपि न दीर्घिकायां वाप्यामपि न ॥ ७ ॥

न प्रीणयंति एते उपचारा इत्यर्थः ॥ ८ ॥ शठ इत्यनेनातिप्रेमविरहाकुलाचित्तत्वं सूचितम् ॥ प्रयामि यास्यामि परंतु कुललज्जायाः सकाशाद्भीताऽस्मि तथाऽपि पितुः परतंत्राऽस्मि ततो न मया गंतुं शक्यत इति भावः ॥ ९ ॥ यद्यद्य मे सुदर्शनेनैव विवाहं करिष्यति तर्हि सुदर्शनाय राजपुत्राय कामं मैथुनं दास्यामि ॥ १० ॥ संत्यन्य इति ॥ न मे ते मता इति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्याश्चित्ते सुसंस्थित इति इयं या चित्तस्यैवं स्थितिः सा वाग्बीजस्य जपं करोति या शशिकला तज्जपाद्या सिद्धि

न शय्या न च तांबूलं न गीतं न च वादनम् ॥ प्रीणयंति मनो मेऽद्य न तृप्ते मम लोचने ॥ ८ ॥ प्रयाम्यद्य वने तत्र यत्रासौ वर्तते शठः ॥ भीताऽस्मि कुललज्जायाः परतंत्रा पितुस्तथा ॥ ९ ॥ स्वयंवरं पिता मेऽद्य न करोति करोमि किम् ॥ दास्यामि राजपुत्राय कामं सुदर्शनाय वै ॥ १० ॥ संत्यन्ये पृथिवीपालाः शतशः संभृतर्द्धयः ॥ रमणीया न मे तेऽद्य राज्यहीनोऽप्यसौ मतः ॥ ११ ॥ व्यास उवाच ॥ एकाकी निर्धनश्चैव बलहीनः सुदर्शनः ॥ वनवासी फलाहारस्तस्याश्चित्ते सुसंस्थितः ॥ १२ ॥ वाग्बीजस्य जपात्सिद्धिस्तस्य। एषाऽप्युपस्थिता ॥ सोऽपि ध्यानपरोऽत्यंतं जजाप मंत्रमुत्तमम् ॥ १३ ॥ स्वप्ने पश्यत्यसौ देवीं विष्णुमायामखंडिताम् ॥ विश्वमातरमव्यक्तां सर्वसंपत्करांबिकाम् ॥ १४ ॥ शृंगवेरपुराध्यक्षो निषादः समुपेत्य तम् ॥ ददौ रथवरं तस्मै सर्वोपस्करसंयुतम् ॥ १५ ॥ चतुर्भिरस्तुगैर्युक्तं पताकावरमंडितम् ॥ जैत्रं राजसुते ज्ञात्वा ददौ चोपायनं तदा ॥ १६ ॥ सोऽपि जग्राह तत्प्रीत्या मित्रत्वेन सुसंस्थितम् ॥ वन्यैर्मूलफलैः सम्यगर्चयामास शंबरम् ॥ १७ ॥ कृतातिथ्ये गते तस्मिन्निषादाधिपतौ तदा ॥ मुनयः प्रीतियुक्तास्ते तमूचुस्तपसा मिथः ॥ १८ ॥ राजपुत्र ध्रुवं राज्यं प्राप्स्यसि त्वं च सर्वथा ॥ स्वल्पैरहोभिरव्यग्रः प्रतापान्नात्र संशयः ॥ १९ ॥ प्रसन्ना तेंऽबिका देवी वरदा विश्वमोहिनी ॥ सहायस्तु सुसंपन्नो न चिंतां कुरु सुव्रत ॥ २० ॥ मनोरमां तथोचुस्ते मुनयः संशितव्रताः ॥ पुत्रस्तेऽद्य धराधीशो भविष्यति शुचिस्मिते ॥ २१ ॥

स्तस्याः सकाशादेवोपस्थिता ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ जैत्रं जयकारिणम् ॥ १६ ॥ तं रथमुपायनभूतं जग्राह मित्रत्वेन स्थितं शंबरं निषादमर्चयामास ॥ १७ ॥ तं राजपुत्रम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ अन्यत्साधनं मत्पुत्रस्य राज्यप्राप्तौ न दृश्यते भवतामाशीर्वादैरेव केवलं भवेत् ॥ २४ ॥ रथारूढ इति ॥ एक एव सन्नक्षौहिणीसमावृत इव भाति ॥
॥ २५ ॥ कुत एवमिति चेन्मंत्रमाहिमाऽयमित्याह । प्रताप इति ॥ एवं वै एवं फलं जातमित्यर्थः ॥ २६ ॥ गुरोर्मंत्रमप्राप्य जपत एवं सिद्धिरनुभूता यस्तु सद्गुरोर्बीजं
कामराजाख्यमद्भुतं संप्राप्य जपेत्स सर्वान्कामानवाप्नुयादित्याह । संप्राप्येति ॥ २७ ॥ प्रसंगाज्जनमेजयाय श्रीदेवीमाहिमानमनुवदाति व्यासः । न तदस्तीति ॥

सा तानुवाच तन्वंगी वचनं वोऽस्तु सत्फलम् ॥ दासोऽयं भवतां विप्राः किं चित्रं सदुपासनात् ॥ २२ ॥ न सैन्यं सचिवाः
कोशो न सहायश्च कश्चन ॥ केन योगेन पुत्रो मे राज्यं प्राप्तुमिहार्हति ॥ २३ ॥ आशीर्वादैश्च वो नूनं पुत्रोऽयं मे महीपतिः ॥
भविष्यति न संदेहो भवंतो मंत्रवित्तमाः ॥ २४ ॥ व्यास उवाच ॥ रथारूढः स मेधावी यत्र याति सुदर्शनः ॥ अक्षौहिणीसमावृत
इवाऽऽभाति स तेजसा ॥२५॥ प्रतापो मंत्रबीजस्य नान्यः कश्चन भूपते ॥ एवं वै जपतस्तस्य प्रीतियुक्तस्य सर्वथा ॥२६॥
संप्राप्य सद्गुरोर्बीजं कामराजाख्यमद्भुतम् ॥ जपेद्यस्तु शुचिः शांतः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ २७ ॥ न तदस्ति पृथिव्यां वा
दिवि वाऽपि सुदुर्लभम् ॥ प्रसन्नायाः शिवायाश्च यदप्राप्यं नृपोत्तम ॥ २८ ॥ ते मंदास्तेऽतिदुर्भाग्या रोगैस्ते समभिद्रुताः ॥ येषां
चित्ते न विश्वासो भवेदंबार्चनादिषु ॥ २९ ॥ या माता सर्वदेवानां युगादौ परिकीर्तिता ॥ आदिमातेति विख्याता नाम्ना तेन कुरूद्वह
॥ ३० ॥ बुद्धिः कीर्तिर्धृतिर्लक्ष्मीः शक्तिः श्रद्धा मतिः स्मृतिः ॥ सर्वेषां प्राणिनां सा वै प्रत्यक्षं वै विभासते ॥ ३१ ॥ न जानंति
नरा ये वै मोहिता मायया किल ॥ न भजंति कुतर्कज्ञा देवीं विश्वेश्वरीं शिवाम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा शंभुर्वासवो वरुणो
यमः ॥ वायुरग्निः कुबेरश्च त्वष्टा पूषाऽश्विनौ भगः ॥३३॥ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः॥सर्वे ध्यायंति तां देवीं
सृष्टिस्थित्यंतकारिणीम् ॥३४॥ को न सेवेत विद्वान्वै तां शक्तिं परमात्मिकाम्॥सुदर्शनेन सा ज्ञाता देवी सर्वार्थदा शिवा ॥३५॥

शिवायाः सकाशादित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ बुद्धिः कीर्तिरिति ॥ इत्यादिरूपैः सर्वेषां कल्याणकर्त्री प्रत्यक्षं स्पष्टमेव विभासते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
सुदर्शनेनेति ॥ तस्मात्तस्य कथमेवं फलं न स्यादित्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मरूपिण्याः संविद एव देवीपदवाच्यत्वमिति भावः॥ तथाच श्रुतिः॥ सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः काऽसि त्वं महादेवी साऽब्रवीदहं ब्रह्मरूपिणी मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगदिति ॥ मुमुक्षूणां च वल्लभेति ॥ मुमुक्षवो हि सर्वं विहाय महाप्रेम्णा स्वात्मरूपां संविदमेव परिशीलयंति तस्मात्तेषां प्रियेत्यर्थः ॥३६॥ मायाविशिष्टं ब्रह्मैव देवी तत्र ब्रह्मभागरूपेण वर्णनं कृत्वा मायाभागरूपेणापि वर्णयति । परमात्मस्वरूपमिति ॥ सर्वपुराणतंत्रादिषु वेदेषु चेत्थमेव रीतिः ॥ देव्या मायाविशिष्टब्रह्मरूपत्वात्क्वचिन्मायोपसर्जनब्रह्मरूपत्वेन वर्णनं क्वचिद्ब्रह्मोपसर्जनमायारूपत्वेन वर्णनमितीदं चास्माभिरसकृदुक्तं न विस्मर्तव्यम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१॥ ४२ ॥ शौर्यशुल्कश्च शौर्यं शुल्कं यस्मिन्स इत्यर्थः । यस्य शौर्यं वर्तते तेन सर्वान् राज्ञो जित्वा कन्या हरणीयेति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥४६॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

ब्रह्मैव साऽतिदुष्प्रापा विद्याऽविद्यास्वरूपिणी ॥ योगगम्या परा शक्तिर्मुमुक्षूणां च वल्लभा ॥ ३६ ॥ परमात्मस्वरूपं को वेत्तुमर्हति तां विना ॥ या सृष्टिं त्रिविधां कृत्वा दर्शयत्यखिलात्मने ॥ ३७ ॥ सुदर्शनस्तु तां देवीं मनसा परिचिंतयन् ॥ राज्यलाभात्परं प्राप्य सुखं वै कानने स्थितः ॥ ३८ ॥ साऽपि चंद्रकलाऽत्यर्थं कामबाणप्रपीडिता ॥ नानोपचारैरनिशं दधार दुःखितं वपुः ॥ ३९ ॥ तावत्तस्याः पिता ज्ञात्वा कन्यां पुत्रवरार्थिनीम् ॥ सुबाहुः कारयामास स्वयंवरमतंद्रितः ॥ ४० ॥ स्वयंवरस्तु त्रिविधो विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥ राज्ञां विवाहयोग्यो वै नान्येषां कथितः किल ॥ ४१ ॥ इच्छास्वयंवरश्चैको द्वितीयश्च पणाभिधः ॥ यथा रामेण भग्नं वै त्र्यंबकस्य शरासनम् ॥ ४२ ॥ तृतीयः शौर्यशुल्कश्च शूराणां परिकीर्तितः ॥ इच्छास्वयंवरं तत्र चकार नृपसत्तमः ॥ ४३ ॥ शिल्पिभिः कारिता मंचाः शुभैरास्तरणैर्युताः ॥ ततश्च विविधाकाराः सुकृप्ताः सभ्यमंडपाः ॥ ४४ ॥ एवं कृतेऽतिसंभारे विवाहार्थं सुविस्तरे ॥ सखीं शशिकला प्राह दुःखिता चारुलोचना ॥४५॥ इदं मे मातरं ब्रूहि त्वमेकांते वचो मम ॥ मया वृतः पतिश्चित्ते ध्रुवसंधिसुतः शुभः ॥४६॥ नान्यं वरं वरिष्यामि तमृते वै सुदर्शनम् ॥ स मे भर्ता नृपसुतो भगवत्या प्रतिष्ठितः ॥ ४७ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्ता सा सखी गत्वा मातरं प्राह सत्वरा ॥ वैदर्भीं विजने वाक्यं मधुरं मंजुभाषिणी ॥ ४८ ॥ पुत्री ते दुःखिता प्राह साध्वि त्वां मन्मुखेन यत् ॥ शृणु त्वं कुरु कल्याणि तद्धितं त्वरिताऽधुना ॥ ४९ ॥

॥५०॥५१ ॥सूनृतमित्यपि पाठः ॥५२॥५३॥५४॥ ब्रहीति ॥ अस्मिन्स्वयंवरे स्थितिमंतः प्रतिष्ठिता राजान आगमिष्यंति तस्मादेतादृशं सर्वेषां विप्रियं वाक्यं कदाऽपि त्वया न वक्तव्यमिति शेषः। इति पुत्रीं ब्रूहीति ॥ ५५ ॥ इति श्रीदे० तृ० अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ द्विषष्टिश्लोकवर्यैस्तु सुदर्शनयुता नृपाः ॥ स्वयंवरे समाजग्मुरीति

भारद्वाजाश्रमे पुण्ये ध्रुवसंधिसुतोऽस्ति यः॥स मे भर्ता वृतश्चित्ते नान्यं भूपं वृणोम्यहम्॥५०॥व्यास उवाच॥ राज्ञी तद्वचनं श्रुत्वा स्वपतौ गृहमागते॥निवेदयामास तदा पुत्रीवाक्यं यथातथम्॥५१॥तच्छ्रुत्वा वचनं राजा विस्मितः प्रहसन्मुहुः॥भार्यामुवाच वैदर्भी सुबाहुस्तु ऋतं वचः ॥ ५२ ॥ सुभ्रु जानासि बालोऽसौ राज्यान्निष्कासितो वने ॥ एकाकी सह मात्रा वै वसते निर्जने वने ॥ ५३ ॥ तत्कृते निहतो राजा वीरसेनो युधाजिता ॥ स कथं निर्धनो भर्ता योग्यः स्याच्चारुलोचने ॥५४॥ ब्रूहि पुत्रीं ततो वाक्यं कदाचिदपि विप्रियम् ॥ आगमिष्यंति राजानः स्थितिमंतः स्वयंवरे ॥५५॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ व्यास उवाच ॥ भर्त्रा साऽभिहिता बालां पुत्रीं कृत्वांऽकसंस्थिताम्॥उवाच वचनं श्लक्ष्णं समाश्वास्य शुचिस्मिताम् ॥ १ ॥ किं वृथा सुदति त्वं हि विप्रियं मम भाषसे ॥ पिता ते दुःखमाप्नोति वाक्येनानेन सुव्रते ॥ २ ॥ सुदर्शनोऽतिदुर्भाग्यो राज्यभ्रष्टो निराश्रयः ॥ बलकोशविहीनश्च परित्यक्तस्तु बांधवैः ॥ ३ ॥ मात्रा सह वनं प्राप्तः फलमूलाशनः कृशः ॥ न ते योग्यो वरोऽयं वै वनवासी च दुर्भगः ॥ ४ ॥ राजपुत्राः कृतप्रज्ञा रूपवंतः सुसंमताः ॥ तवार्हाः पुत्रि संत्यन्ये राजचिह्नैरलंकृताः ॥ ५ ॥ भ्राताऽस्य वर्तते कांतः स राज्यं कोसलेषु वै ॥ करोति रूपसंपन्नः सर्वलक्षणसंयुतः ॥ ६ ॥ अन्यच्च कारणं सुभ्रु शृणु यच्च मया श्रुतम् ॥ युधाजित्सततं तस्य वधकामोऽस्ति भूमिपः ॥ ७ ॥ दौहित्रः स्थापितस्तेन राज्ये कृत्वाऽतिसंगरम् ॥ वीरसेनं नृपं हत्वा संमंत्र्य सचिवैः सह ॥ ८ ॥ भारद्वाजाश्रमं प्राप्तं हंतुकामः सुदर्शनम् ॥ मुनिना वारितः पश्चाज्जगाम निजमंदिरम् ॥ ९ ॥ शशिकलोवाच ॥ मातर्ममेप्सितः कामे वनस्थोऽपि नृपात्मजः ॥ शर्यातिवचनेनैव सुकन्या च पतिव्रता ॥ १० ॥

सम्यक्कथोच्यते॥१॥ भर्त्रा सेति ॥ सा राजपत्नी भर्त्रा राज्ञेत्यर्थः॥१॥२॥३॥४॥राजचिह्नैश्छत्रचामरादिभिः॥५॥६॥७ ॥अतिसंगरमतिसंग्रामम् ॥८॥९ ॥एवं मातुर्वचनं

वाक्यं सुदर्शनप्रत्याख्यानाभिप्रायकं श्रुत्वा शशिकलोवाच । मातमर्मेप्सित इति ॥ कामे मन्मनोरथाविषये ॥ तत्र दृष्टांतमाह ॥ शर्यातीति ॥ १० ॥
यथेति ॥ यथा शर्याति राज्ञो वचनेन सुकन्यानाम्नी शर्यातिसुता च्यवन वृद्धं पतिं प्राप्य पतिशुश्रूषणे रता तथैव मम राज्यादिलोभो नास्ति किंतु भर्तृ
शुश्रूषणमेवाभिलषितं तत्तु मम सुदर्शने पत्यावस्त्येवेति भावः ॥ भर्तृशुश्रूषणमेव स्त्रीणां परो धर्म इत्याह ॥ भर्त्रिति ॥ ११ ॥ किंच सुदर्शनविषये मम

च्यवनं च यथा प्राप्य पतिशुश्रूषणे रता ॥ भर्तृशुश्रूषणं स्त्रीणां स्वर्गदं मोक्षदं तथा ॥११॥ अकैतवकृतं नूनं सुखदं भवति स्त्रियाः ॥
भगवत्या समादिष्टं स्वप्ने वरमनुत्तमम् ॥ १२ ॥ तमृतेऽहं कथं चान्यं संश्रयामि नृपात्मजम् ॥ मच्चित्तभित्तौ लिखितो भगवत्या
सुदर्शनः ॥१३॥ तं विहाय प्रियं कांतं करिष्येऽहं न चापरम् ॥ व्यास उवाच ॥ प्रत्यादिष्टाऽथ वैदर्भी तया बहुनिदर्शनैः ॥१४॥
भर्तारं सर्वमाचष्ट पुत्र्योक्तं वचनं भृशम् ॥ विवाहस्य दिनादर्वागागतं श्रुतसमन्वितम् ॥ १५ ॥ द्विजं शशिकला तत्र प्रेषयामास
सत्वरम् ॥ यथा न वेद मे तातस्तथा गच्छ सुदर्शनम् ॥ १६ ॥ भारद्वाजाश्रमे ब्रूहि मद्वाक्यात्तरसा विभो ॥ पित्रा मे संभृतः
कामं मदर्थेन स्वयंवरः ॥ १७ ॥ आगमिष्यंति राजानो बलयुक्ता ह्यनेकशः ॥ मया त्वं वै वृतश्चित्ते सर्वथा प्रीतिपूर्वकम् ॥१८॥
भगवत्या समादिष्टः स्वप्ने मम सुरोपम ॥ विषमग्निं हुताशे वा प्रपतामि प्रदीपिते ॥ १९ ॥ वरये त्वदृते नान्यं पितृभ्यां प्रेरिता
ऽपि वा ॥ मनसा कर्मणा वाचा संवृतस्त्वं मया वरः ॥२०॥ भगवत्याः प्रसादेन शर्मावाभ्यां भविष्यति ॥ आगंतव्यं त्वयाऽत्रैव
दैवं कृत्वा परं बलम् ॥ २१ ॥ यदधीनं जगत्सर्वं वर्तते सचराचरम् ॥ भगवत्या यदादिष्टं न तन्मिथ्या भविष्यति ॥२२॥ यद्वशे
देवताः सर्वा वर्तंते शंकरादयः ॥ वक्तव्योऽसौ त्वया ब्रह्मन्नेकांते वै नृपात्मजः ॥ २३ ॥

भगवत्या आज्ञाऽप्यस्तीत्याह ॥ भगवत्येति ॥ समादिष्टं तं सुदर्शनं वरं पतिमृते इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ संश्रयामि संश्रयिष्यामि ॥ १३ ॥ प्रत्यादिष्टा प्रत्या
ख्याता ॥ १४ ॥ अस्मिन्समये शशिकला यत्कृतवती तदाह ॥ विवाहस्येति ॥ १५ ॥ १६ ॥ मदर्थेन मत्प्रयोजनेन स्वयंवरः संभृतः संपादितः ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ हे सुरोपम त्वं भगवत्या स्वप्ने समादिष्टो दर्शित आज्ञप्तो मया चित्ते वृत इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ वक्तव्योऽसाविति ॥ हे ब्रह्मन्म

द्वाक्यान्नृपात्मजः सुदर्शनस्त्वयैवं वक्तव्यः ॥ २३ ॥ २४ ॥ तत्र शशिकला यद्देश तत्र प्रत्यागतः ॥ २५ ॥ मुनिना भारद्वाजेन प्रेरितो गमने निश्चयं चकार ॥ २६ ॥ २७ ॥ किं विचिंत्येति ॥ किमाश्रयं विचिंत्य स्वयंवरे गच्छसीत्यन्वयः ॥२८॥२९॥३०॥३१॥ आदेशादाज्ञया ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अग्रतोऽम्बिका पातु ॥

यथा भवति मे कार्यं तत्कर्तव्यं त्वयाऽनघ ॥ इत्युक्त्वा दक्षिणां दत्त्वा मुनिर्व्यापारितस्तया ॥ २४ ॥ गत्वा सर्वं निवेद्याशु तत्र प्रत्यागतो द्विजः ॥ सुदर्शनस्तु तज्ज्ञात्वा निश्चयं गमने तदा ॥ २५ ॥ चकार मुनिना तेन प्रेरितः परमादरात् ॥ व्यास उवाच ॥ गमनायोद्यतं पुत्रं तमुवाच मनोरमा ॥ २६ ॥ वेपमानाऽतिदुःखार्ता जातत्रासाऽश्रुलोचना ॥ कुत्र गच्छसि तत्राद्य समाजे भूभृतां किल ॥ २७ ॥ एकाकी कृतवैरश्च किं विचिंत्य स्वयंवरे ॥ युधाजिद्धंतुकामस्त्वां समेष्यति महीपतिः ॥ २८॥ न तेऽन्योऽस्ति सहायश्च तस्मान्मा व्रज पुत्रक ॥ एकपुत्राऽतिदीनाऽस्मि तवाऽऽधारा निराश्रया ॥ २९ ॥ नार्हसि त्वं महाभाग निराशां कर्तुमद्य माम् ॥ पिता मे निहतो येन सोऽपि तत्रागतो नृपः ॥ ३० ॥ एकाकिनं गतं तत्र युधाजित्त्वां हनिष्यति ॥ सुदर्शन उवाच ॥ भवितव्यं भवत्येव नात्र कार्या विचारणा ॥ ३१ ॥ आदेशाच्च जगन्मातुर्गच्छाम्यद्य स्वयंवरे ॥ मा शोकं कुरु कल्याणि क्षत्रियाऽसि वरानने ॥ ३२ ॥ न बिभेमि प्रसादेन भगवत्या निरंतरम् ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा रथमारुह्य गंतुकामं सुदर्शनम् ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वा मनोरमा पुत्रमाशीर्भिश्चान्वमोदयत् ॥ अग्रतस्तेऽम्बिका पातु पावती पातु पृष्ठतः ॥ ३४ ॥ (पार्वती पार्श्वयोः पातु शिवः सर्वत्र सांप्रतम्) ॥ वाराही विषमे मार्गे दुर्गा दुर्गेषु कर्हिचित् ॥ कालिका कलहे घोरे पातु त्वां परमेश्वरी ॥ ३५ ॥ मंडपे तत्र मातंगी तथा सौम्या स्वयंवरे ॥ भवानी भूपमध्ये तु पातु त्वां भवमोचनी ॥३६॥ गिरिजा गिरिदुर्गेषु चामुण्डा चत्वरेषु च ॥ कामगा काननेष्वेवं रक्षतु त्वां सनातनी ॥ ३७ ॥ विवादे वैष्णवी शक्तिरवतात्त्वां रघूद्वह ॥ भैरवी च रणे सौम्य शत्रूणां वै समागमे ॥ ३८ ॥

ते तवाग्रतोऽग्रदेशे स्थितांऽबिका त्वां पात्वित्यर्थः ॥ उत्तरत्राप्येवमेवार्थः ॥३४॥३५॥३६॥ गिरिसंबंधिनो ये दुर्गास्तेषु ॥ पूर्वोक्ता दुर्गास्तु स्थलदुर्गाः ॥३७॥३८॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ राघवः रघुकुलोत्पन्नः सुदर्शनः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ दौहित्रेण शत्रुजिता ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कामरुं देशं पातीति कामरूपः ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ किंनु सांप्रतमिति ॥ युधाजित्प्रमुखास्त्रिषष्ट्यक्षौहिणीसहिताः प्राणहारकाः शत्रवः सर्वे समागताः ॥ अस्मिन्समाजे एकाकिन

सर्वदा सर्वदेशेषु पातु त्वां भुवनेश्वरी ॥ महामाया जगद्धात्री सच्चिदानंदरूपिणी ॥ ३९ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा तं तदा माता वेपमाना भयाकुला ॥ उवाचाहं त्वया सार्धमागमिष्यामि सर्वथा ॥ ४० ॥ निमिषार्धं विना त्वां वै नाहं स्थातुमिहोत्सहे ॥ सहैवं नय मां वत्स यत्र ते गमने मतिः ॥ ४१ ॥ इत्युक्त्वा निःसृता माता धात्रेयी संयुता तदा ॥ विप्रैर्दत्ताशिषः सर्वे निर्ययुर्हर्षसंयुताः ॥ ४२ ॥ वाराणस्यां ततः प्राप्तो रथेनैकेन राघवः ॥ ज्ञातः सुबाहुना तत्र पूजितश्चार्हणादिभिः ॥ ४३ ॥ निवेशार्थं गृहं दत्तमन्नपानादिकं तथा ॥ सेवकं समनुज्ञाप्य परिचर्यार्थमेव च ॥ ४४ ॥ मिलितास्त्वथ राजानो नानादेशाधिपाः किल ॥ युधाजिदपि संप्राप्तो दौहित्रेण समन्वितः ॥ ४५ ॥ करूषाधिपतिश्चैव तथा मद्रेश्वरो नृपः ॥ सिंधुराजस्तथा वीरो योद्धा माहिष्मतीपतिः ॥ ४६ ॥ पांचालः पर्वतीयश्च कामरूपोऽतिवीर्यवान् ॥ कार्णाटश्चोलदेशीयो वैदर्भश्च महाबलः ॥ ४७ ॥ अक्षौहिणीत्रिषष्टिश्च मिलिता संख्यया तदा ॥ वेष्टिता नगरी सा तु सैन्यैः सर्वत्र संस्थितैः ॥ ४८ ॥ एते चान्ये च बहवः स्वयंवरदिदृक्षया ॥ मिलितास्तत्र राजानो वरवारणसंयुताः ॥ ४९ ॥ अन्योन्यं नृपपुत्रास्त इत्यूचुर्मिलितास्तदा ॥ सुदर्शनो नृपसुतो ह्यागतोऽस्ति निराकुलः ॥ ५० ॥ एकाकी रथमारुह्य मात्रा सह महामतिः ॥ विवाहार्थमिहायातः काकुत्स्थः किंनु सांप्रतम् ॥ ५१ ॥ एतान्राजसुतांस्त्यक्त्वा ससैन्यान्सायुधानथ ॥ किमेनं राजपुत्री सा वरिष्यति महाभुजम् ॥ ५२ ॥ युधाजिदथ राजेशस्तानुवाच महीपतीन् ॥ अहमेनं हनिष्यामि कन्यार्थे नात्र संशयः ॥ ५३ ॥ केरलाधिपतिः प्राह तं तदा नीतिसत्तमः ॥ नात्र युद्धं प्रकर्तव्यं राजन्निच्छास्वयंवरे ॥ ५४ ॥

आगमनं किंनु सांप्रतं योग्यं न योग्यमिति तात्पर्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नीतिसत्तमो नीतिज्ञः ॥ इच्छास्वयंवरे कन्याया यस्मिन्निच्छा भवति स तया वरणीय

इति मर्यादायाः सत्त्वान्नात्र युद्धं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ बलेनेति ॥ अस्मिन्निच्छास्वयंवरे बलेन हरणं नास्ति तत्तु शौर्यशुल्के एव वर्तते नात्र स शुल्कोऽस्ति किं तर्हि तत्राऽऽह ॥ कन्येच्छयेति ॥ ५५ ॥ किंचास्यापराधाभावेन कथमेनं हनिष्यसीत्याह ॥ अन्यायेनेति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ जगत्पतिः परमेश्वरोऽस्त्येव शास्ता कश्चिद्विलक्षणः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ कथं तं न वरिष्यतीति ॥ यदि कन्याया इच्छाऽस्ति तर्हि तं कथं न वरिष्यति यदि नास्ति तर्हि तव विवादेनापि

बलेन हरणं नास्ति नात्र शुल्कस्वयंवरः ॥ कन्येच्छयाऽत्र वरणं विवादः कीदृशस्त्विह ॥ ५५ ॥ अन्यायेन त्वया पूर्वमसौ राज्यात्प्रवासितः ॥ दौहित्रायार्पितं राज्यं बलवन्नृपसत्तम ॥ ५६ ॥ काकुत्स्थोऽयं महाभाग कोसलाधिपतेः सुतः ॥ कथमेनं राजपुत्रं हनिष्यसि निरागसम् ॥ ५७ ॥ लप्स्यसे तत्फलं नूनमनयस्य नृपोत्तम ॥ शास्ताऽस्ति कश्चिदायुष्माञ्जगतोऽस्य जगत्पतिः ॥ ५८ ॥ धर्मो जयति नाधर्मः सत्यं जयति नानृतम् ॥ माऽनयं कुरु राजेंद्र त्यज पापमतिं किल ॥ ५९ ॥ दौहित्रस्तव संप्राप्तः सोऽपि रूपसमन्वितः ॥ राज्ययुक्तस्तथा श्रीमान्कथं तं न वरिष्यति ॥६०॥ अन्ये राजसुताः कामं वर्तंते बलवत्तराः ॥ कन्यास्वयंवरे कन्या स्वीकरिष्यति सांप्रतम् ॥ ६१ ॥ वृते तथा विवादः कः प्रवदंतु महीभुजः ॥ परस्परं विरोधोऽत्र न कर्तव्यो विजानता ॥ ६२ ॥ इति श्रीदे० म० तृ० एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ व्यास उवाच ॥ इतिवादिनि भूपाले केरलाधिपतौ तदा ॥ प्रत्युवाच महाभाग युधाजिदपि पार्थिवः ॥ १ ॥ नीतिरियं महीपाल यद्ब्रवीति भवानिह ॥ समाजः पार्थिवानां वै सत्यवाग्विजितेंद्रियः ॥ २ ॥ योग्येषु वर्तमानेषु कन्यारत्नं कुलोद्वह ॥ अयोग्योऽर्हति भूपाल न्यायोऽयं तव रोचते ॥ ३ ॥ भागं सिंहस्य गोमायुर्भोक्तुमर्हति वा कथम् ॥ तथा सुदर्शनोऽयं वै कन्यारत्नं किमर्हति ॥ ४ ॥

किं फलम् ॥ कन्येच्छायाः स्वतंत्रत्वात् ॥ ६० ॥ कं वा सांप्रतं स्वीकरिष्यति तं स्वीकरोतु ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ एकसप्ततिपद्यैस्तु राज्ञां तत्र परस्परम् ॥ संवादं तु विनिर्वर्त्य कन्याबोध उदीर्यते ॥ १ ॥ केरलाधिपतिवाक्यानंतरं युधाजिद्वाक्यमाहेत्याह ॥ इतिवादिनीति ॥ महाभाग हे जनमेजय ॥ १ ॥ नीतिरियमिति ॥ इयं नीतिः किमित्यर्थः ॥ २ ॥ अयं न्यायस्तवैव रोचते नान्यस्येत्याह ॥ ३ ॥ असांप्रतं

तव मतमित्याह । भागमिति ॥ सिंहस्य भागं गोमायुः शृगालः कथं भोक्तुमर्हति न कथमपीत्यर्थः ॥ ४ ॥५॥ यदुक्तमिच्छास्वयंवर इति तत्राऽऽह ॥ बलं शुल्कमिति ॥ निर्बलराजानां स स्वयंवरो वीर्यवतां राज्ञां तु बलमेव शुल्कं परिकीर्तितम् ॥ शुल्कं वरादिदेये स्याद्वरादर्थग्रहे स्त्रियामिति मेदिनीकोशाच्छुल्कं वरादर्थग्रहरूपं परिकीर्तितं नान्यत् । तस्य शुल्कं विवाहरूपस्य स्पष्टं रूपमाह । बलवानेवेति ॥ यतो राज्ञां बलमेव शुल्कं तस्मात्कन्यां बलवानेव गृह्णात्वबलस्तु कदापि न गृह्णात्विति पणं कृत्वाऽत्र विवाहे नीतिर्ममाभिलषितोऽयं न्यायो विधीयतां क्रियताम् ॥ अस्वीकारे दोषमाह ॥ अन्यथेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ राजन्निति ॥ पणरूपा पूर्वोक्तराजाभिर्निश्चिता नीति

बलं वेदो हि विप्राणां भूभुजां चापजं बलम् ॥ किमन्याय्यं महाराज ब्रवीम्यहमिहाधुना ॥ ५ ॥ बलं शुल्कं यथा राज्ञां विवाहे
परिकीर्तितम् ॥ बलवानेव गृह्णातु नाबलस्तु कदाचन ॥ ६ ॥ तस्मात्कन्यां पणं कृत्वा नीतिरत्र विधीयताम् ॥ अन्यथा कलहः
कामं भविष्यति महीभुजाम् ॥ ७ ॥ एवं विवादे संवृत्ते राज्ञां तत्र परस्परम् ॥ आहूतस्तु सभामध्ये सुबाहुर्नृपसत्तमः ॥ ८ ॥
समाहूय नृपाः सर्वे तमूचुस्तत्त्वदर्शिनः ॥ राजन्नीतिस्त्वया कार्या विवाहेऽत्र समाहिता ॥ ९ ॥ किं ते चिकीर्षितं राजंस्तद्वदस्व
समाहितः ॥ पुत्र्याः प्रदानं कस्मै ते रोचते नृप चेतसि ॥ १० ॥ सुबाहुरुवाच ॥ पुत्र्या मे मनसा कामं वृतः किल
सुदर्शनः ॥ मया निवारिताऽत्यर्थं न सा प्रत्येति मे वचः ॥ ११ ॥ किं करोमि सुताया मे न वशे वर्तते मनः ॥ सुदर्शनस्तथैकाकी
संप्राप्तोऽस्ति निराकुलः ॥ १२ ॥ व्यास उवाच ॥ संपन्नभूभुजः सर्वे समाहूय सुदर्शनम् ॥ ऊचुः समागतं शांतमेकाकिनमतंद्रिताः
॥ १३ ॥ राजपुत्र महाभाग केनाहूतोऽसि सुव्रत ॥ एकाकी यः समायातः समाजे भूभृतामिह ॥ १४ ॥ न वै सैन्यं न
सचिवा न कोशो न बृहद्बलम् ॥ किमर्थं च समायातस्तत्त्वं ब्रूहि महामते ॥ १५ ॥

न्यायस्त्वया कार्याऽत्र स्वयंवरे इत्यस्मदभिलषितमस्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तव यच्चिकीर्षितं तत्तु त्वमपि वदेत्याह । किं ते इति ॥ त्वया पणस्तु न कृतोऽथ विवाहार्थं प्रवृत्तोऽसि ॥ तस्मात्पुत्र्याः प्रदानं कस्मै ते रोचते तद्वदेत्यर्थः ॥ १० ॥ कामं यथेष्टं सुदर्शन वृतः । प्रत्येति स्वीकरोति ॥ ११ ॥ सुताया मनो मे वशे नास्तीत्यर्थः । तथा यथा तस्याः कन्याया अभिप्रायस्तथैव सुदर्शनोऽप्यनाहूतो मयाऽत्र प्राप्तः । तेन जानामि नूनं कन्ययैवायमाहूत इति ॥ १२ ॥ सुबाहुवचनं श्रुत्वा केनाहूतस्त्वं किमर्थमत्रागतोऽसीत्यभिप्रायेण सुदर्शनं पप्रच्छुरित्याह । संपन्नभूभुज इति । शिष्टा भूभुज इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥१६॥१७॥ त्वयि सैन्यविहीने दृष्टे सत्यस्माभिर्दयावशाद्याथातथ्यम् । अर्शआद्यजंतम् ॥ याथातथ्यविशिष्टं वाक्यं सत्यं वाक्यमुदाहृतमुक्तं तदुत्तरं गच्छाथवा तिष्ठ यथेष्टं स्यात्तथा कुर्वित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ केनाहूतः किमर्थमागतोऽसीत्यस्योत्तरमाह । अत्रेति ॥ न केनाप्याहूतः किंतु भगवतीप्रेरणयैव स्वयंवरं द्रष्टुमागतोऽस्मीति भावः ॥ २० ॥ किं त्वं कर्तुमिहेच्छसीत्यस्योत्तरमाह । नान्यदिति ॥ मां जगदीश्वरी यदाह त्वया तत्र गंतव्यमिति तस्मात्तद्वाक्यपरिपालनादन्यन्मम चिकीर्षितं नास्त्येव ॥

युद्धकामा नृपतयो वर्ततेऽत्र समागमे ॥ कन्यार्थं सैन्यसंपन्नाः किं त्वं कर्तुमिहेच्छसि ॥ १६ ॥ भ्राता ते सुबलः शूरः संप्राप्तोऽस्ति जिघृक्षया ॥ युधाजिच्च महाबाहुः साहाय्यं कर्तुमागतः ॥१७॥ गच्छ वा तिष्ठ राजेंद्र याथातथ्यमुदाहृतम् ॥ त्वयि सैन्यविहीने च यथेष्टं कुरु सुव्रत ॥ १८ ॥ सुदर्शन उवाच ॥ न बलं न सहायो मे न कोशो दुर्गसंश्रयः ॥ न मित्राणि न सौहार्दी न नृपा रक्षका मम ॥ १९ ॥ अत्र स्वयंवरं श्रुत्वा द्रष्टुकाम इहागतः ॥ स्वप्ने देव्या प्रेरितोऽस्मि भगवत्या न संशयः ॥ २० ॥ नान्यच्चिकीर्षितं मेऽद्य मामाह जगदीश्वरी ॥ तया यद्विहितं तच्च भविताऽद्य न संशयः ॥ २१ ॥ न शत्रुरस्ति संसारे कोऽप्यत्र जगतीश्वराः ॥ सर्वत्र पश्यतो मेऽद्य भवानीं जगदंबिकाम् ॥ २२ ॥ यः करिष्यति शत्रुत्वं मया सह नृपात्मजाः ॥ शास्ता तस्य महाविद्या नाहं जानामि शत्रुताम् ॥ २३ ॥ यद्भावि तद्भै भविता नान्यथा नृपसत्तमाः ॥ का चिंता ह्यत्र कर्तव्या दैवाधीनोऽस्मि सर्वदा ॥ २४ ॥ देवभूतमनुष्येषु सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ सर्वेषां तत्कृता शक्तिर्नान्यथा नृपसत्तमाः ॥ २५ ॥ सा यं चिकीर्षते भूपं तं करोति नृपाधिपाः ॥ निर्धनं वा नरं कामं का चिंता वै तदा मम ॥२६॥ तामृते परमां शक्तिं ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ न शक्ताः स्पंदितुं देवाः का चिंता मे तदा नृपाः ॥ २७ ॥ अशक्तो वा सशक्तो वा यादृशस्तादृशस्त्वहम् ॥ तदाज्ञया नृपाऽद्यैव संप्राप्तोऽस्मि स्वयंवरे ॥ २८ ॥ सा यदिच्छति तत्कुर्यान्मम किं चिंतनेन वै ॥ नात्र शंका प्रकर्तव्या सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ २९ ॥

युद्धं भविष्यति तदा तव काऽवस्थेति चेत्तत्राऽऽह । तयेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ तामृते इति ॥ तदुक्तं सूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडे त्रयोदशाऽध्याये ॥ यस्तु ब्रह्मत्वमापन्नः शिवो यो मुनिसत्तमाः ॥ सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ॥ यस्तु विष्णुत्वमापन्नः शिवो यो मुनिसत्तमाः ॥ सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ॥ यस्तु रुद्रत्वमापन्नः शिवो यो मुनिसत्तमाः ॥ सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थक इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ त्वत्कृतेन त्वदाचरणेन दया दिष्टा प्रेरिता तस्मात्त्वां वयं ब्रवीमो ब्रूमो नान्यथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ न केवलं कर्मवशगः
किंतु कालकर्मस्वभाववशगश्चेत्याह । कालेति ॥ स्वभावो मूलभूता प्रकृतिः ॥ ततं व्याप्तं तद्वशगमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तदेवोपपादयति । न देव इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

जये पराजये लज्जा न मेऽत्राण्वपि पार्थिवाः ॥ भगवत्यास्तु लज्जाऽस्ति तदधीनोऽस्मि सर्वदा ॥ ३० ॥ व्यास उवाच ॥ इति
तस्य तदाकर्ण्य वचनं राजसत्तमाः ॥ ऊचुः परस्परं प्रेक्ष्य निश्चयज्ञा नराधिपाः ॥ ३१ ॥ सत्यमुक्तं त्वया साधो न मिथ्या
कर्हिचिद्भवेत् ॥ तथाऽप्युज्जयिनीनाथस्त्वां हंतुं परिकांक्षति ॥ ३२ ॥ त्वत्कृतेन दया दिष्टा त्वां ब्रवीमो महामते ॥ तद्युक्तं तत्त्वया
कार्यं विचार्य मनसाऽनघ ॥ ३३ ॥ सुदर्शन उवाच ॥ सत्यमुक्तं भवद्भिश्च कृपावद्भिः सुहृज्जनैः ॥ किं ब्रवीमि पुनर्वाक्यमुक्त्वा
नृपतिसत्तमाः ॥ ३४ ॥ न मृत्युः केनचिद्भाव्यः कस्यचिद्वा कदाचन ॥ दैवाधीनमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ३५ ॥ स्वव
शोऽयं न जीवोऽस्ति स्वकर्मवशगः सदा ॥ तत्कर्म त्रिविधं प्रोक्तं विद्वद्भिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ३६ ॥ संचितं वर्तमानं च प्रारब्धं च
तृतीयकम् ॥ कालकर्मस्वभावैश्च ततं सर्वमिदं जगत् ॥ ३७ ॥ न देवो मानुषं हंतुं शक्तः कालागमं विना ॥ हतं निमित्तमात्रेण
हंति कालः सनातनः ॥ ३८ ॥ यथा पिता मे निहतः सिंहेनामित्रकर्षणः ॥ तथा मातामहोऽप्येवं युद्धे युधाजिता हतः ॥ ३९ ॥
यत्नकोटिं प्रकुर्वाणो हन्यते दैवयोगतः ॥ जीवेद्वर्षसहस्राणि रक्षणेन विना नरः ॥ ४० ॥ नाहं बिभेमि धर्मिष्ठाः कदाचिच्च युधा
जितः ॥ दैवमेव परं मत्वा सुस्थितोऽस्मि सदा नृपाः ॥४१॥ स्मरणं सततं नित्यं भगवत्याः करोम्यहम् ॥ विश्वस्य जननी देवी
कल्याणं सा करिष्यति ॥ ४२ ॥ पूर्वार्जितं हि भोक्तव्यं शुभं वाऽप्यशुभं तथा ॥ स्वकृतस्य च भोगेन कीदृक्छोको विजानताम्
॥४३॥ स्वकर्मफलयोगेन प्राप्य दुःखमचेतनः ॥ निमित्तकारणे वैरं करोत्यल्पमतिः किल ॥ ४४ ॥ न तथाऽहं विजानामि वैरं
शोकं भयं तथा ॥ निःशंकमिह संप्राप्तः समाजे भूभृतामिह ॥ ४५ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अचेतनो बुद्धिरहितो मूढः ॥ निमित्तकारणे दुःखस्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

एकाकीत्यादि पूर्वान्वयि ॥ ४६ ॥ भगवत्या वाक्यमिति शेषः ॥४७॥४८॥४९॥५०॥॥५१॥५२॥ श्रुतपुण्यं कं वरिष्यतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४॥५५॥ ५६ ॥ सिंधुसुता

एकाकी द्रष्टुकामोऽहं स्वयंवरमनुत्तमम्॥भविष्यति च यद्भाव्यं प्राप्तोऽस्मि चंडिकाज्ञया॥४६॥भगवत्याः प्रमाणं मे नान्यं जानामि संयतः ॥ तत्कृतं च सुखं दुःखं भविष्यति च नान्यथा॥ ४७ ॥ युधाजित्सुखमाप्नोतु न मे वैरं नृपोत्तमाः ॥ यः करिष्यति मे वैरं स प्राप्स्यति फलं तथा ॥४८॥ व्यास उवाच॥इत्युक्तास्ते तथा तेन संतुष्टा भूभुजः स्थिताः ॥ सोऽपि स्वमाश्रमं प्राप्य सुस्थितः संबभूव ह ॥४९॥ अपरेऽह्नि शुभे काले नृपाः संमंत्रिताः किल ॥ सुबाहुना नृपेणाथ रुचिरे वै स्वमंडपे॥५०॥दिव्यास्तरणयुक्तेषु मंचेषु रचितेषु च ॥ उपविष्टाश्च राजानः शुभालंकरणैर्युताः॥५१॥दिव्यवेषधराः कामं विमानेष्वमरा इव॥दीप्यमानाः स्थितास्तत्र स्वयंवरदिदृक्षया॥५२॥ इति चिंतापराः सर्वे कदा साऽप्यागमिष्यति ॥ भाग्यवंतं नृपश्रेष्ठं श्रुतपुण्यं वरिष्यति॥५३॥यदा सुदर्शनं दैवात्स्रजा संभूषयेदिह॥ विवादो वै नृपाणां च भविता नात्र संशयः॥ ५४ ॥ इत्येवं चिंत्यमानास्ते भूपा मंचेषु संस्थिताः॥वादित्रघोषः सुमहानुत्थितो नृपमंडपे॥५५॥अथ काशीपतिः प्राह सुतां स्नातां स्वलंकृताम् ॥ मधूकमालासंयुक्तां क्षौमवासोविभूषिताम्॥ ॥५६॥विवाहोपस्करैर्युक्तां दिव्यां सिंधुसुतोपमाम्॥ चिंतापरां सुवसनां स्मितपूर्वमिदं वचः ॥५७॥ उत्तिष्ठ पुत्रि सुनसे करे धृत्वा शुभां स्रजम् ॥ व्रज मंडपमध्येऽद्य समाजं पश्य भूभुजाम् ॥५८॥ गुणवान्रूपसंपन्नः कुलीनश्च नृपोत्तमः ॥ तव चित्ते वसेद्यस्तु तं वृणुष्व सुमध्यमे॥५९॥देशदेशाधिपाः सर्वे मंचेषु रचितेषु च ॥ संविष्टाः पश्य तन्वंगि वरयस्व यथारुचि॥६०॥व्यास उवाच ॥ तं तथा भाषमाणं वै पितरं मितभाषिणी ॥ उवाच वचनं बाला ललितं धर्मसंयुतम् ॥ ६१ ॥ शशिकलोवाच॥नाहं दृष्टिपथे राज्ञां गमिष्यामि पितः किल॥कामुकानां नरेशानां गच्छंत्यन्याश्च योषितः॥६२॥धर्मशास्त्रे श्रुतं तात मयेदं वचनं किल ॥ एक एव वरो नार्या निरीक्ष्यः स्यान्न चापरः ॥६३॥सतीत्वं निर्गतं तस्या या प्रयाति बहूनथ॥संकल्पयंति ते सर्वे दृष्ट्वा मे भवतात्त्विति ॥६४॥

लक्ष्मीः॥चिंतापरां भगवतीध्यानपराम् ॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥ अन्या व्यभिचारिण्यः ॥ ६२ ॥ ६३॥ संकलपयंतीति॥ मां दृष्ट्वेयं मे भवतादिति ते संकलपयंति ॥

भवतादित्याशीर्लोट्टि तावङ् ॥ ६४ ॥६५॥६६ ॥ कुर्वे इति ॥ वारस्त्रिया कृतं कथं कुव इत्यर्थः ॥ ६७॥ ननु वृद्धसंप्रदाय एवमेवास्ति स च त्वयाऽप्याश्रयणीय इति चेत्तत्राऽऽह । वृद्धैरिति ॥ ६८ ॥ तत्र दोषमाह । सामान्येति ॥ यथा काचित्सामान्या स्त्री प्रथमं सभायां गत्वा मनसि बहुपुरुषसंघं संकल्पितं कृत्वा पश्चात्स्वभाग्ये लिखितमेकमेव वृणोति तथा सामान्यावत्कथमद्य पुरुषं वृणोम्यहं पतिव्रता सतीत्यर्थः ॥ ६९॥७०॥ ७१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके.तृतीयस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥२०॥

स्वयंवरे स्रजं धृत्वा यदा गच्छति मंडपे ॥ सामान्या सा तदा जाता कुलटेवापरा वधूः ॥ ६५ ॥ वारस्त्री विपणे गत्वा यथा वीक्ष्य नरान्स्थितान् ॥ गुणागुणपरिज्ञानं करोति निजमानसे ॥ ६६ ॥ नैकभावा यथा वेश्या वृथा पश्यति कामुकम् ॥ तथाऽहं मंडपे गत्वा कुर्वे वारस्त्रिया कृतम् ॥ ६७ ॥ वृद्धैरेतैः कृतं धर्मं न करिष्यामि सांप्रतम् ॥ पत्नीव्रतं तथा कामं चरिष्येऽहं धृतव्रता ॥ ६८ ॥ सामान्या प्रथमं गत्वा कृत्वा संकल्पितं बहु ॥ वृणोति चैकं तद्वद्वै वृणोमि कथमद्य वै ॥ ६९ ॥ सुदर्शनो मया पूर्वं वृतः सर्वात्मना पितः ॥ तमृते नान्यथा कर्तुमिच्छामि नृपसत्तम ॥ ७० ॥ विवाहविधिना देहि कन्यादानं शुभे दिने ॥ सुदर्शनाय नृपते यदीच्छसि शुभं मम ॥ ७१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ सुबाहुरपि तच्छ्रुत्वा युक्तमुक्तं तया तदा ॥ चिंताविष्टो बभूवाशु किं कर्तव्यमितः परम् ॥ १ ॥ संगताः पृथिवीपालाः ससैन्याः सपरिग्रहाः ॥ उपविष्टाश्च मंचेषु योद्धुकामा महाबलाः ॥ २ ॥ यदि ब्रवीमि तान्सर्वान्सुता नायाति सांप्रतम् ॥ तथाऽपि कोपसंयुक्ता हन्युर्मां दुष्टबुद्धयः ॥ ३ ॥ न मे सैन्यबलं तादृङ् न दुर्गं बलमद्भुतम् ॥ येनाहं नृपतीन्सर्वान्प्रत्यादेष्टुमिहोत्सहे ॥ ४ ॥ सुदर्शनस्तथकाकी ह्यसहायोऽधनः शिशुः ॥ किं कर्तव्यं निमग्नोऽहं सर्वथा दुःखसागरे ॥ ५ ॥

अर्धाधिकैः षष्टिपद्यै राज्ञां कोलाहले सति ॥ कन्यायाः संमतौ राजा स्थित इत्येतदुच्यते ॥ १ ॥ कन्यावाक्योत्तरं चिंताग्रस्तो राजा यच्चकार तदुच्यते । सुबाहुरपीति ॥ कन्यया तु सम्यगुक्तं परंतु मया किं कर्तव्यमिति चिंताविष्टो बभवेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ नायातीति ॥ इतीति शेषः ॥ ३ ॥ प्रत्यादेष्टुं प्रत्याख्यातुम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ मात्रा जनन्या ॥ ७ ॥ वः सदनानि यूयं व्रजंत्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ खेदिता ताडिता सती यदि म्रियेतेत्यर्थः ॥ १० ॥ किमेतयेति । एतया दुष्टया मंदभा
ग्यया भवतां किं फलं भविष्यति यदर्थमेतावानाग्रहो भवद्भिः क्रियते ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अवमान्येति ॥ पुत्रीं दातुं किमिच्छसि ॥ यदीच्छसि तर्ह्य

इति चिंतापरो राजा जगाम नृपसन्निधौ ॥ प्रणम्य तानुवाचाथ प्रश्रयावनतो नृपः ॥ ६ ॥ किं कर्तव्यं नृपाः कामं नैति
मे मंडपे सुता ॥ बहुशः प्रेर्यमाणाऽपि सा मात्राऽपि मयाऽपि च ॥ ७ ॥ मूर्ध्ना पतामि पादेषु राज्ञां दासोऽस्मि सांप्रतम् ॥
पूजादिकं गृहीत्वाऽद्य व्रजंतु सदनानि वः ॥ ८ ॥ ददामि बहुरत्नानि वस्त्राणि च गजान्रथान् ॥ गृहीत्वाऽद्य कृपां कृत्वा
व्रजंतु भवनान्युत ॥९॥ न वशे मे सुता बाला म्रियेत यदि खेदिता ॥ तदा मे स्यान्महद्दुःखं तेन चिंतातुरोऽस्म्यहम् ॥ १० ॥
भवंतः करुणावंतो महाभाग्या महौजसः ॥ किमेतया दुहित्रा मे मंदया दुर्विनीतया ॥ ११ ॥ अनुग्राह्योऽस्मि वः कामं दासोऽह
मिति सर्वथा ॥ सुता सुतेव मंतव्या भवद्भिः सर्वथा मम ॥ १२ ॥ व्यास उवाच ॥ श्रुत्वा सुबाहुवचनं नोचुः केचन भूमिपाः ॥
युधाजित्क्रोधताम्राक्षस्तमुवाच रुषाऽन्वितः ॥ १३ ॥ राजन्मूर्खोऽसि किं ब्रूषे कृत्वा कार्यं सुनिंदितम् ॥ स्वयंवरः कथं मोहाद्र
चितः संशये सति ॥ १४ ॥ मिलिता भूभुजः सर्वे त्वयाऽऽहूताः स्वयंवरे ॥ कथमद्य नृपा गंतुं योग्यास्ते स्वगृहान्प्रति ॥ १५ ॥
अवमान्य नृपान्सर्वांस्त्वं किं सुदर्शनाय वै ॥ दातुमिच्छसि पुत्रीं च किमनार्यमतः परम् ॥ १६ ॥ विचार्य पुरुषेणादौ कार्यं वै
शुभमिच्छता ॥ आरब्धव्यं त्वया तत्तु कृतं राजन्नजानता ॥ १७ ॥ एतान्विहाय नृपतीन्बलवाहनसंयुतान् ॥ वरं सुदर्शनं कर्तुं
कथमिच्छसि सांप्रतम् ॥ १८ ॥ अहं त्वां हन्मि पापिष्ठं तथा पश्चात्सुदर्शनम् ॥ दौहित्रायाद्य मे कन्यां दास्यामीति विनिश्चयः
॥ १९ ॥ मयि तिष्ठति कोऽन्योऽस्ति यः कन्यां हर्तुमिच्छति ॥ सुदर्शनः कियानद्य निर्धनो निर्बलः शिशुः ॥ २० ॥

तोऽस्मात्परमधिकमनार्यमश्लाघ्यं किमस्ति ॥ महानपराधस्तव तदेत्यर्थः ॥ १६ ॥ विचार्येति शुभमिच्छता पुरुषेणाऽऽदौ कार्यं साध्यमसाध्यं वेति विचार्य पश्चादार
ब्धव्यम् ॥ त्वया तु राजन्नजानता तत्कार्यं कृतमतः फलं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ दौहित्रायैवेमां कन्यां दास्यामीति मे विनिश्चयोऽस्ति ॥ १९ ॥ २० ॥

मुनिकृते मुनिसंकोचार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ संबंधी भवेति ॥ ममेति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ बहु यदि त्वया प्रार्थ्यते तर्हीदं स्वीकरोमीत्याह । सुदर्श
नमृत इति ॥ सुदर्शनं विहाय यं वा कं वा नृपतिमियं कन्या वरिष्यति तदाऽसौ विग्रहो न स्यात्तदा तवेप्सितो विवाहोऽस्तु नोचेन्नेति भावः ॥ २७ ॥ विरोधः कीदृश
इति ॥ विरोधः किंविषय इत्यर्थः ॥ स्वयमेव वदति एनं वृणोद्यदीति ॥ एनं सुदर्शनमियं कन्या यदि वृणोद्वृणुयात्तर्हि तद्विषये विरोधो नान्यराजविषय इत्यर्थः ॥ २८ ॥

भारद्वाजाश्रमे पूर्वं मुक्तो मुनिकृते मया ॥ नाद्याहं मोचयिष्यामि सर्वथा जीवितं शिशोः ॥ २१ ॥ तस्माद्विचार्य सम्यक्त्वं पुत्र्या
च भार्यया सह ॥ दौहित्राय प्रियां कन्यां देहि मे सुभ्रुवं किल ॥२२॥ संबंधी भव दत्त्वा त्वं पुत्रीमेतां मनोरमाम् ॥ उच्चाश्रयः
प्रकर्तव्यः सर्वदा शुभमिच्छता ॥ २३ ॥ सुदर्शनाय दत्त्वा त्वं पुत्रीं प्राणप्रियां शुभाम् ॥ एकाकिनेऽप्यराज्याय किं सुखं प्राप्तु
मिच्छसि ॥ २४ ॥ "कुलं वित्तं बलं रूपं राज्यं दुर्गं सुहृज्जनम् ॥ दृष्ट्वा कन्या प्रदातव्या नान्यथा सुखमृच्छति ॥ १ ॥" परि
चिंतय धर्मं त्वं राज्यनीतिं च शाश्वतीम् ॥ कुरु कार्यं यथायोग्यं मा कृथा मतिमन्यथा ॥ २५ ॥ सुहृदसि ममात्यर्थं हितं ते
प्रब्रवीम्यहम् ॥ समानय सुतां राजन्मंडपे तां सखीवृताम् ॥ २६ ॥ सुदर्शनमृते चेयं वरिष्यति यदाऽप्यसौ ॥ विग्रहो मे तदा
न स्याद्विवाहोऽस्तु तवेप्सितः ॥ २७ ॥ अन्ये नृपतयः सर्वे कुलीनाः सबलाः समाः ॥ विरोधः कीदृशस्त्वेनं वृणोद्यदि नृपोत्तम
॥ २८ ॥ अन्यथाऽहं हरिष्येऽद्य बलात्कन्यामिमां शुभाम् ॥ मा विरोधं सुदुःसाध्यं गच्छ पार्थिवसत्तम ॥ २९ ॥ व्यास उवाच
युधाजिता समादिष्टः सुबाहुः शोकसंयुतः ॥ निःश्वसन्भवनं गत्वा भार्यां प्राह शुचा वृतः ॥ ३० ॥ पुत्रीं ब्रूहि सुधर्मज्ञे कलहे ससु
पस्थिते ॥ किं कर्त्तव्यं मया शक्यं त्वद्वशोऽस्मि सुलोचने ॥ ३१ ॥ व्यास उवाच ॥ सा श्रुत्वा पतिवाक्यं तु गत्वा प्राह सुतांति
कम् ॥ वत्से राजाऽतिदुःखार्तः पिता तेऽद्यापि वर्तते ॥ ३२ ॥ त्वदर्थे विग्रहः कामं समुत्पन्नोऽद्य भूभृताम् ॥ अन्यं वरय सुश्रोणि
सुदर्शनमृते नृपम् ॥३३॥ यदि सुदर्शनं वत्से हठात्त्वं वै वरिष्यसि ॥ युधाजित्त्वां च मां चैव हनिष्यति बलान्वितः ॥ ३४ ॥

॥ अन्यथेति ॥ यदि सुदर्शनाय दास्यसीत्यर्थः ॥ अतो निरर्थकं मया सह विरोधं दुःसाध्यं मा गच्छ मा व्रजेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ पुत्रीं ब्रूहीति ॥ एतादृशे कलहे
जाते प्राप्ते मया शक्यं यत्किं कर्तव्यं तस्मात्त्वद्वशोऽस्मि तव यद्युक्तं भासते तथा कुर्वीति पुत्रीं ब्रूहीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ पणे कृते कलहो न भविष्यतीत्याह । यदि त इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ क मं

सुदर्शनं च राजाऽसौ बलमत्तः प्रतापवान् ॥ द्वितीयस्ते पतिः पश्चाद्भविता कलहे सति ॥ ३५ ॥ तस्मात्सुदर्शनं त्यक्त्वा वरयान्यं
नृपोत्तमम् ॥ सुखमिच्छसि चेन्मह्यं तुभ्यं वा मृगलोचने ॥ इति मात्रा बोधितां तां पश्चाद्राजाऽप्यबोधयत् ॥३६॥ उभयोर्वचनं
श्रुत्वा निर्भयोवाच कन्यका ॥ कन्योवाच ॥ सत्यमुक्तं नृपश्रेष्ठ जानासि च व्रतं मम ॥३७॥ नान्यं वृणोमि भूपालं सुदर्शनमृते
क्वचित् ॥ बिभेषि यदि राजेंद्र नृपेभ्यः किल कातरः ॥ ३८ ॥ सुदर्शनाय दत्त्वा मां विसर्जय पुराद्बहिः ॥ स मां रथे समारोप्य
निर्गमिष्यति ते पुरात् ॥३९॥ भवितव्यं तु पश्चाद्वै भविष्यति न चान्यथा॥नात्र चिंता त्वया कार्या भवितव्ये नृपोत्तम ॥४०॥
यद्भावि तद्भवत्येव सर्वथाऽत्र न संशयः ॥ राजोवाच ॥ न पुत्रि साहसं कार्यं मतिमद्भिः कदाचन ॥४१॥ बहुभिर्न विरोद्धव्यमिति
वेदविदो विदुः ॥ विस्रक्ष्यामि कथं कन्यां दत्त्वा राजसुताय च ॥ ४२ ॥ राजानो वैरसंयुक्ताः किं न कुर्युरसांप्रतम् ॥ यदि ते
रोचते वत्से पणं संविदधाम्यहम् ॥४३॥जनकेन यथा पूर्वं कृतः सीतास्वयंवरे ॥ शैवं धनुर्यथा तेन धृतं कृत्वा पणं तथा ॥४४॥
तथाऽहमपि तन्वंगि करोम्यद्य दुरासदम् ॥ विवादो येन राज्ञां वै कृते सति शमं व्रजेत् ॥ ४५ ॥ पालयिष्यति यः कामं स
ते भर्ता भविष्यति ॥ सुदर्शनस्तथाऽन्यो वा यः कश्चिद्बलवत्तरः ॥ ४६ ॥ पालयित्वा पणं त्वां वै वरयिष्यति सर्वथा ॥ एवं
कृते नृपाणां तु विवादः शमितो भवेत् ॥ ४७ ॥ सुखेनाहं विवाहं ते करिष्यामि ततः परम् ॥ कन्योवाच ॥ संदेहे नैव मज्जामि
मूर्खकृत्यमिदं यतः ॥ ४८ ॥ मया सुदर्शनः पूर्वं धृतश्चेतसि नान्यथा ॥ कारणं पुण्य पापानां मन एव महीपते ॥ ४९ ॥ मनसा
विधृतं त्यक्त्वा कथमन्यं वृणे पितः ॥ कृते पणे महाराज सर्वेषां वशगा ह्यहम् ॥ ५० ॥

पणम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सर्वेषामिति ॥ ये ये पणं साधयिष्यंति तेषां सर्वेषां वशगा भविष्यामीत्यर्थः ॥ न ह्येकेनैव पणः साधनीय इति पणसमये
नियमः क्रियते किंतु समुदायोद्देशेनेति ॥ ५० ॥

एतदेवाऽऽह । एकः पालयितेति ॥ त्रिभिर्यदिवा द्वाभ्यां वा पणः साध्यते तदैका कन्या कस्य भविष्यतीति विवादे समुपस्थिते किं कर्तव्यम् ॥ न कश्चिदत्रोपायो
विद्यते तस्माद्द्वाभ्यां त्रिभ्यो वा सा कन्या देयेति प्रसंगः स्यात्ततश्च महाननर्थः पणे कृते सति भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ संशयाधिष्ठिते संशयविषय इत्यर्थः ।
अयं वा पतिरयं वा पतिरिति पतिविषये संशये कुलटावदहं गतिं न करोमि पतिव्रता सतीति भावः ॥ ५२ ॥ विवाहं विधिना कृत्वा सुदर्शनाय मां देहीति

एकः पालयिता द्वौ वा बहवो वा भवंतिचेत् ॥ किं कर्तव्यं तदा तात विवादे समुपस्थिते ॥५१॥ संशयाधिष्ठिते कार्ये मतिं नाहं
करोम्यतः॥मा चिंतां कुरु राजेंद्र देहि सुदर्शनाय माम्॥५२॥विवाहं विधिना कृत्वा शं विधास्यति चंडिका॥यन्नामकीर्तनादेव दुःखौघो
विलयं व्रजेत् ॥५३॥ तां स्मृत्वा परमां शक्तिं कुरु कार्यमतंद्रितः॥गत्वा वद नृपेभ्यस्त्वं कृतांजलिपुटोऽद्य वै॥५४॥आगन्तव्यं च
श्वः सर्वैरिह भूपैः स्वयंवरे ॥ इत्युक्त्वा त्वं विसृज्याशु सर्वं नृपतिमंडलम् ॥ ५५ ॥ विवाहं कुरु रात्रौ मे वेदोक्तविधिना नृप ॥
पारिबर्हं यथायोग्यं दत्त्वा तस्मै विसर्जय ॥ ५६ ॥ गमिष्यति गृहीत्वा मां ध्रुवसंधिसुतः किल ॥ कदाचित्ते नृपाः क्रुद्धाः संग्रामं
कर्तुमुद्यताः ॥ ५७ ॥ भविष्यंति तदा देवी साहाय्यं नः करिष्यति ॥ सोऽपि राजसुतैस्तैस्तु संग्रामं संविधास्यति ॥५८॥ दैवा
न्मृधे मृते तस्मिन्मरिष्याम्यहमप्युत ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गृहे तिष्ठ दत्त्वा मां सहसैन्यकः ॥ ५९ ॥ एकैवाहं गमिष्यामि तेन सार्धं
रिरंसया ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा राजाऽसौ कृतनिश्चयः ॥ ६० ॥ मतिं चक्रे तथा कर्तुं विश्वासं प्रतिपद्य
च ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ व्यास उवाच ॥ श्रुत्वा सुतावाक्यमनिंदितात्मा
नृपांश्च गत्वा नृपतिर्जगाद ॥ व्रजंतु कामं शिबिराणि भूपाः श्वो वा विवाहं किल संविधास्ये ॥ १ ॥ भक्ष्याणि पेयानि मया
र्पितानि गृह्णन्तु सर्वे मयि सुप्रसन्नाः ॥ श्वो भावि कार्यं किल मंडपेऽत्र समेत्य सर्वैरिह संविधेयम् ॥ २ ॥

पूवणान्वयः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ अष्टाधिकैश्च चत्वारिंशत्पद्यरथ वर्ण्यते॥
सुदर्शनविवाहश्च सुबाहोश्चैव कन्यया ॥ १ ॥ कन्यावाक्यं श्रुत्वा यच्चकार राजा तदाह । श्रुत्वेति ॥ कामं यथेष्टम् ॥ श्वो वा श्व एव ॥ १ ॥ कार्यं विवाहरूपम् ॥ २ ॥

नयिष्ये आनयिष्ये ॥ ३ ॥ न विग्रह इति विग्रहो न युक्त इति शेषः ॥ प्रातरिह सुतामानयिष्ये ॥ अधुना तां कृपां विधाय यथेष्टं नृपा गच्छन्तु ॥ ४ ॥ कथं श्वो विवाहं
करिष्यसीति चेत्तत्राऽऽह॥इच्छापणं वेति ॥ इच्छापणं वा शौर्यपणं वा यथा भवतां मनीषितं वर्तते तथा चित्ते पणं परिचिन्त्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ अवितथं सत्यं नगरस्य
पार्श्वे आसमंताद्रक्षां विधाय कदाचिद्राजा छलं विधास्यतीति शंकया ॥ ६ ॥ आर्यजनैः पुरोहितादिभिः ॥७॥ तस्य जामातुः ॥ अर्हणां पूजाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ मनोरमाया

नायाति पुत्री किल मण्डपेऽद्य करोमि किं भूपतयोऽत्र कामम्॥प्रातः समाश्वास्य सुतां नयिष्ये गच्छंतु तस्माच्छिबिराणि भूपाः॥३॥न
विग्रहो बुद्धिमतां निजाश्रिते कृपा विधेया सततं ह्यपत्ये ॥ विधाय तां प्रातरिहानयिष्ये सुतां तु गच्छंतु नृपा यथेष्टम्॥४॥इच्छा
पणं वा परिचिंत्य चित्ते प्रातः करिष्याम्यथ संविवाहम् ॥ सर्वैः समेत्यात्र नृपैः समेतैः स्वयंवरः सर्वमतेन कार्यः ॥ ५ ॥ श्रुत्वा
नृपास्तेऽवितथं विदित्वा वचो ययुः स्वानि निकेतनानि ॥ विधाय पार्श्वे नगरस्य रक्षां चक्रुः क्रिया मध्यदिनोदिताश्च ॥ ६ ॥
सुबाहुरप्यार्यजनैः समेतश्चकार कार्याणि विवाहकाले ॥ पुत्रीं समाहूय गृहेषु गुप्ते पुरोहितैर्वेदविदां वरिष्ठैः ॥ ७ ॥ स्नानादिकं
कर्म वरस्य कृत्वा विवाहभूषाकरणं तथैव ॥ आनाय्य वेदीरचिते गृहे वै तस्यार्हणां भूमिपतिश्चकार ॥ ८ ॥ सविष्टरं चाच
मनीयमर्घ्यं वस्त्रद्वयं गामथ कुंडले द्वे ॥ समर्प्य तस्मै विधिवन्नरेंद्र ऐच्छत्सुतादानमहीनसत्त्वः ॥ ९ ॥ सोऽप्यग्रहीत्सर्वमदीन
चेताः शशाम चिंताऽथ मनोरमायाः ॥ कन्यां सुकेशीं निधिकन्यकासमां मेने तदाऽऽत्मानमनुत्तमं च ॥ १० ॥ सुपूजितं
भूषणवस्त्रदानैर्वरोत्तमं तं सचिवास्तदानीम् ॥ निन्युश्च ते कौतुकमण्डपांतंर्मुदाऽन्विता वीतभयाश्च सर्वे ॥११॥ समाप्तभूषां विधि
वद्विधिज्ञाः स्त्रियश्च तां राजसुतां सुयाने॥ आरोप्य निन्युर्वरसंनिधानं चतुष्कयुक्ते किल मण्डपे वै॥१२॥अग्निं समाधाय पुरोहितः
स हुत्वा यथावच्च तदन्तराले ॥ आह्वाययत्तौ कृतकौतुकौ तु वधूवरौ प्रेमयुतौ निकामम् ॥ १३ ॥ लाजाविसर्गं विधिवद्विधाय
कृत्वा हुताशस्य प्रदक्षिणां च ॥ तौ चक्रतुस्तत्र यथोचितं तत्सर्वं विधानं कुलगोत्रजातम् ॥ १४ ॥

श्चिंता मम पुत्राय कन्यां दास्यति वा न दास्यतीति सा शशाम ॥ निधिकन्यकासमां कुबेरकन्यकासमां मेने ॥ आत्मानं त्वनुत्तममलपं कन्यापेक्षया मेने महतां विवाहे
एषैव रीतिः ॥ १० ॥ ११ ॥ चतुष्कयुक्ते वेदीयुक्ते इत्यर्थः ॥ १२ ॥ आह्वाययत् पित्रादिनेत्यर्थः ॥ १३॥ लाजाविसर्गं लाजाहोमम् ॥ १४ ॥

Nepal Sanskrit University, Baneswor Campus, Kathmandu

॥१५॥ सपादं पंचाविंशत्यधिकं शतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ करेणुकानां शतम् ॥ १७ ॥ संभृतभूषितमिति कर्मधारयः ॥ आविकानि ऊर्णावस्त्राणि ॥ १८ ॥ १९ ॥ क्रमेलका
नामुष्ट्राणां च ॥ २० ॥ इत्थं पारिबर्हं वराय दत्त्वा वरमातरं तोषयति । मनोरमामिति ॥ २१॥ हे भूप ते कुलस्य वृद्धिरप्यस्त्वित्यर्थः ॥ मम दुर्भगायाः सूनवे त्वया कन्या
दत्ता ततस्तव कल्याणं भवत्वस्माच्चाधिकं न किंचिन्ममाभिलषणीयमस्ति ॥ २२ ॥ अथास्मिन्समये तव महत्तरा स्तुतिः कर्तव्या परंतु सा तु स्तुतिः स्तुतिविषयस्य परकी

शतद्वयं चाश्वयुजां रथानां सुभूषितं चापि शरौघसंयुतम् ॥ ददौ नृपेंद्रस्तु सुदर्शनाय सुपूजितं पारिबर्हं विवाहे ॥ १५ ॥ मदो
त्कटान्हेमविभूषितांश्च गजान्गिरेः शृङ्गसमानदेहान् ॥ शतं सपादं नृपसूनवेऽसौ ददावथ प्रेमयुतो नृपेंद्र ॥ १६ ॥ दासीशतं
कांचनभूषितं च करेणुकानां च शतं सुचारु ॥ समर्पयामास वराय राजा विवाहकाले मुदितोऽनुवेलम् ॥ १७ ॥ अदात्पुनर्दासस
हस्रमेकं सर्वायुधैः संभृतभूषितं च ॥ रत्नानि वासांसि यथोचितानि दिव्यानि चित्राणि तथाऽऽविकानि ॥ १८ ॥ ददौ पुनर्वासगृ
हाणि तस्मै रम्याणि दीर्घाणि विचित्रितानि ॥ सिंधूद्भवानां तुरगोत्तमानामदात्सहस्रद्वितयं सुरम्यम् ॥ १९ ॥ क्रमेलकानां च
शतत्रयं वै प्रत्यादिशद्भारभृतां सुचारु ॥ शतद्वयं वै शकटोत्तमानां तस्मै ददौ धान्यरसैः प्रपूरितम् ॥ २० ॥ मनोरमां राजसुतां
प्रणम्य जगाद वाक्यं विहितांजलिः पुरः ॥ दासोऽस्मि ते राजसुते वरिष्ठे तद्ब्रूहि यत्स्यात्तु मनोगतं ते ॥ २१ ॥ तं चारुवाक्यं
निजगाद साऽपि स्वस्त्यस्तु ते भूपकुलस्य वृद्धिः ॥ संमानिताऽहं मम सूनवे त्वया दत्ता यतो रत्नवरा स्वकन्या ॥ २२ ॥ न
बंदिपुत्री नृप मागधी वा स्तौमीह किं त्वां स्वजनं महत्तरम् ॥ सुमेरुतुल्यस्तु कृतः सुतोऽद्य मे सम्बंधिना भूपतिनोत्तमेन॥२३॥
अहोऽतिचित्रं नृपतेश्चरित्रं परं पवित्रं तव किं वदामि ॥ यद्भ्रष्टराज्याय सुताय मेऽद्य दत्ता त्वया पूज्यसुता वरिष्ठा ॥ २४ ॥
वनाधिवासाय किलाधनाय पित्रा विहीनाय विसैन्यकाय ॥ सर्वानिमान्भूमिपतीन्विहाय फलाशनायार्थविवर्जिताय ॥२५॥ समा
नवित्तेऽथ कुले बले च ददाति पुत्रीं नृपतिश्च भूयः ॥ न कोऽपि मे भूप सुतेऽर्थहीने गुणान्वितां रूपवतीं च दद्यात् ॥ २६ ॥

यत्वे स्तुतिं कर्तुं बन्दिजनवत्कविताशक्तिमत्त्वे एव संभवति नचात्रैतदुभयमस्ति तव स्वजनत्वान्मम च कुलीनाया बंदिजनत्वाभावादित्याह । न बंदिपुत्रीति ॥ २३ ॥
पूज्यस्य सुता॥ २४ ॥ कथंभूताय मम सुताय तत्राऽऽह । वनाधिवासायेति ॥ २५ ॥ बले बलवतीत्यर्थः ॥ हे भूप मेऽर्थहीने सुते न कोऽपि दद्यादित्यन्वयः ॥ २६ ॥

॥२७॥ निशम्येति ॥ राज्यं त्वं गृहाणाहं तु तव सेनाधिपतिर्भवामि भविष्यामीत्यर्थः ॥२८॥ वनेऽथवा पुरे स वासो मे न मान्योऽस्ति ॥ एतादृशक्षेत्रवासं विहाय नान्यत्र गंतव्यमित्यर्थः॥२९॥ कुपितनृपभयं त्वया नैव कर्तव्यमित्याह । नृपास्त्विति ॥ द्वावपरावुपायौ दानभेदौ तैस्त्रिभिस्तेषां सान्त्वनं जातं चेद्वरम् ॥ नोचेद्युद्धमहं करिष्ये त्वया न भीतिः कर्त्तव्येत्यर्थः॥३०॥ननु युद्धे तव पराजये मम भयं तदवस्थमेवेति चेत्तत्राऽऽह । जयाजयाविति॥यद्यपि तौ दैववशौ तथाऽपि यतो धर्मस्ततो जय इति नियमाद्धर्मे

वैरं तु सर्वैः सह संविधाय नृपैर्वरिष्ठैर्बलसंयुतैश्च ॥ सुदर्शनायाथ सुताऽर्पिता मे किं वर्णये धैर्यमिदं त्वदीयम् ॥२७॥ निशम्य वाक्यानि नृपः प्रहृष्टः कृतांजलिर्वाक्यमुवाच भूयः॥गृहाण राज्यं मम सुप्रसिद्धं भवामि सेनापतिरद्य चाहम् ॥ २८ ॥ नोचेत्तदर्धं प्रतिगृह्य चात्र सुतान्वितो राज्यफलानि भुंक्ष्व ॥ विहाय वाराणसिकानिवासं वने पुरे वा समतो न मेऽस्ति ॥ २९॥ नृपास्तु संत्येव रुषाऽन्विता वै गत्वा करिष्ये प्रथमं तु सान्त्वनम् ॥ ततः परं द्वावपरावुपायौ नोचेत्ततो युद्धमहं करिष्ये ॥ ३० ॥ जयाजयौ दैववशौ तथाऽपि धर्मे जयो नैव कृतेऽप्यधर्मे ॥ तेषां किलाधर्मवतां नृपाणां कथं भविष्यत्यनुचिन्तितं वै ॥ ३१ ॥ आकर्ण्य तद्भाषितमर्थवच्च जगाद वाक्यं हितकारकं तम् ॥ मनोरमा मानमवाप्य तस्मात्सर्वात्मना मोदयुता प्रसन्ना ॥ ३२ ॥ राजञ्छिवं तेऽस्तु कुरुष्व राज्यं त्यक्त्वा भयं त्वं स्वसुतैः समेतः ॥ सुतोऽपि मे नूनमवाप्य राज्यं साकेतपुर्यां प्रचरिष्यतीह ॥ ३३ ॥ विसर्जयास्मान्निजसद्म गन्तुं शिवं भवानी तव संविधास्यति ॥ न काऽपि चिन्ता मम भूप वर्तते सञ्चिन्तयन्त्याः परमाम्बिकां वै ॥ ३४ ॥ दोषा गता विविधवाक्यपदै रसालैरन्योन्यभाषणपदैरमृतोपमैश्च ॥ प्रातर्नृपाः समधिगम्य कृतं विवाहं रोषान्विता नगरबाह्यगतास्तथोचुः ॥ ३५ ॥

मयैतादृशे कृते जय एव मम भविष्यति ॥ अधर्मेऽपि अधर्मे तु कृते नैव जयस्तस्मात्तषामनुचिंतितमभिलषितं कथं भवेन्न कथमपीत्यर्थः ॥ ३१॥३२॥ राज्यमवाप्योति ॥ अंनंतकोटिब्रह्माण्डनायिकाश्रीभुवनेश्वरीभगवतीप्रसादादिति रहस्यम् । साकेतपुर्यामयोध्यायाम् ॥३३॥ तदेवाह ॥ विसर्जयेति ॥ परमाम्बिकां सच्चिदानन्दरूपिणीम् ॥३४॥ दोषा गतेति ॥ एवं वदतोः संबंधिनोर्भाषणैरेव दोषा रात्रिर्गताऽनंतरं प्रातः कृतं विवाहं नृपाः समधिगम्य ज्ञात्वा नगरबाह्यगतास्तथा वक्ष्यमाणप्रकारेणोचुः ॥ ३५ ॥

अद्यैवेति ॥ अस्मत्प्रतारणकर्तारं सुबाहुं तं बालं सुदर्शनं च हत्वा तां कन्यां लक्ष्मीं राज्ञो लक्ष्मीं च गृह्णीमो यद्येतन्न क्रियते तर्हि लज्जामवाप्य निजगृहं कथं व्रजेम ॥३६॥ विवाहनिश्चयः कथं भवता ज्ञात इति चेत्तत्रोचुः शृण्वंत्विति ॥ मृदंगशब्दा मधुरा अपि निजाबाहुल्यात्क्रूराञ्छंखस्वनानाभिभवंति एतैर्लक्षणैर्विवाहः कृत इति मन्यामहे ॥ ३७ ॥ करपीडनं कन्याकरग्रहणं चकार अंतर्भावितणिजर्थत्वात्कारयामासेत्यर्थः ॥३८॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ हे नृपते स्वगृहं व्रजेत्येवास्माकं प्रार्थना भवतोऽन्य

अद्यैव तं नृपकलंकधरं च हत्वा बालं तथैव किल तं नविवाहयोग्यम् ॥ गृह्णीम तां शशिकलां नृपतेश्च लक्ष्मीं लज्जामवाप्य निजसद्म कथं व्रजेम ॥ ३६ ॥ शृण्वन्तु तूर्यनिनदान्किल वाद्यमानाञ्छंखस्वनानभिभवन्ति मृदङ्गशब्दाः ॥ गीतध्वनिं च विविधं निगमस्वनं च मन्यामहे नृपतिनाऽत्र कृतो विवाहः ॥ ३७ ॥ अस्मान्प्रतार्य वचनैर्विधिवच्चकार वैवाहिकेन विधिना करपीडनं वै ॥ कर्त्तव्यमद्य किमहो प्रविचिन्तयन्तु भूपाः परस्परमतिं च समर्थयन्तु ॥ ३८ ॥ एवं वदत्सु नृपतिष्वथ कन्यकायाः कृत्वा विवाहविधिमप्रतिमप्रभावः ॥ भूपान्निमन्त्रयितुमाशु जगाम राजा काशीपतिः स्वसुहृदैः प्रथितप्रभावैः ॥ ३९ ॥ आगच्छन्तं च तं दृष्ट्वा नृपाः काशीपतिं तदा ॥ नोचुः किंचिदपि क्रोधा मौनमाधाय संस्थिताः ॥४०॥ स गत्वा प्रणिपत्याह कृताञ्जलिरभाषत ॥ आगंतव्यं नृपैः सर्वैर्भोजनार्थं गृहे मम ॥४१॥ कन्ययाऽसौ वृतो भूपः किं करोमि हिताहितम् ॥ भवद्भिस्तु शमः कार्यो महान्तो हि दयालवः ॥ ४२ ॥ तन्निशम्य वचस्तस्य नृपाः क्रोधपरिप्लुताः ॥ प्रत्यूचुर्भुक्तमस्माभिः स्वगृहं नृपते व्रज ॥ ४३ ॥ कुरु कार्याण्यशेषाणि यथेष्टं सुकृतं कृतम् ॥ नृपाः सर्वे प्रयान्त्वद्य स्वानि स्वानि गृहाणि वै ॥ ४४ ॥ सुबाहुरपि तच्छ्रुत्वा जगाम शंकितो गृहम् ॥ किं करिष्यंति संविग्नाः क्रोधयुक्ता नृपोत्तमाः ॥ ४५ ॥

त्सर्वमेवास्माभिर्लब्धं पूर्णकामा वयं जाता इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ सुकृतं कृतं हे राजंस्त्वया सुकृतं पुण्यं कृतं सम्यक्संपादितम् ॥ अस्मदवज्ञयेत्यर्थः ॥ इत्थं राजानमुक्त्वा परस्परं वदन्ति । नृपा इति ॥ ४४ ॥ तच्छ्रुत्वा स्तुतिनिंदाफलकं वाक्यं श्रुत्वा नेमे सांत्वनयोग्या इति मत्वैते संविग्ना दुःखेन क्रोधयुक्ताः किं करिष्यंतीति न जाने इति शंकितो गृहं जगाम ॥ ४५ ॥

समयं संकेतम् ॥४६॥ केचनोचुरिति ॥ उदासीना इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ उत्तरकार्याणि वरवधूप्रस्थापनविषयाणि ॥ ४८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ पंचाधिकैश्च पंचाशत्पद्यैरथ महारणे ॥ शत्रवो निहता देव्येत्येवमर्थोंऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥ तस्मै इति ॥ गौरवभोज्यानि गौरवेण मानेन भोज्यानि मानपुरःसरं भोज्यानीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ मार्गरोधनं कृतं राजभिरिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ भारद्वाजाश्रममिति ॥ भारद्वाजमुनेराज्ञया वयमत्रागताः पुनस्तमृषिं द्रष्टुं

गते तस्मिन्महीपालाश्चक्रुश्च समयं पुनः ॥ रुद्ध्वा मार्गं ग्रहीष्यामः कन्यां हत्वा सुदर्शनम् ॥ ४६ ॥ केचनोचुः किमस्माकं हंत तेन नृपेण वै ॥ दृष्ट्वा तु कौतुकं सर्वं गमिष्यामो यथागतम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा ते नृपाः सर्वे मार्गमाक्रम्य संस्थिताः ॥ चकारोत्तरकार्याणि सुबाहुः स्वगृहं गतः ॥ ४८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते म० तृ० द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ व्यास उवाच ॥ तस्मै गौरवभोज्यानि विधाय विधिवत्तदा ॥ वासराणि च षड्राजा भोजयामास भक्तितः ॥ १ ॥ एवं विवाहकार्याणि कृत्वा सर्वाणि पार्थिवः ॥ पारिबर्हं प्रदत्त्वाऽथ मन्त्रयन्सचिवैः सह ॥ २ ॥ दूतैस्तु कथितं श्रुत्वा मार्गसंरोधनं कृतम् ॥ बभूव विमना राजा सुबाहुरमितद्युतिः ॥ ३ ॥ सुदर्शनस्तदोवाच श्वशुरं संशितव्रतः ॥ अस्मान्विसर्जयाशु त्वं गमिष्यामो ह्यशंकिताः ॥ ४ ॥ भारद्वाजाश्रमं पुण्यं गत्वा तत्र समाहिताः ॥ निवासाय विचारो वै कर्तव्यः सर्वथा नृप ॥५॥ नृपेभ्यश्च न कर्तव्यं भयं किंचित्त्वयाऽनघ ॥ जगन्माता भवानी मे साहाय्यं वै करिष्यति ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ तस्येति मतमाज्ञाय जामातुर्नृपसत्तमः ॥ विससर्ज धनं दत्त्वा प्रतस्थे सोऽपि सत्वरः ॥ ७ ॥ बलेन महताऽऽविष्टो ययावनु नृपोत्तमः ॥ सुदर्शनो वृतस्तत्र चचाल पथि निर्भयः ॥ ८ ॥ रथैः परिवृतः शूरः सदारो रथसंस्थितः ॥ गच्छन्ददर्श सैन्यानि नृपाणां रघुनंदनः ॥९॥ सुबाहुरपि तान्वीक्ष्य चिंताविष्टो बभूव ह ॥ विधिवत्स शिवां चित्ते जगाम शरणं मुदा ॥ १० ॥

भारद्वाजाश्रमं गत्वा स्थास्यामः पश्चादस्माभिस्तस्मिन्नाश्रमे स्थेयमुत स्वगृहे स्थेयमिति विचारः कर्तव्यो न मध्ये इति भावः ॥ ५ ॥ इदमुत्तरं पूर्वं राज्ञा मद्गृहे स्थेयमित्युक्तं तस्येति बोध्यम् ॥ ६ ॥ सोऽपि सुदर्शनोऽपि ॥ ७ ॥ अनु पश्चान्नृपोत्तमः सुबाहुः वृतो विवाहितः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सुदर्शनः शिवां शरणं जगाम पत्न्या सह निर्भया जातो मंत्रजपप्रभावादित्यर्थः ॥ १० ॥

॥११॥ १२ ॥ राघवेण सुदर्शनेन ॥ १३ ॥ परस्परजिघांसतां राज्ञां शंखा भेर्यश्च नेदुरित्यर्थः ॥१४॥१५॥ अग्रतः सर्वसैन्यस्य तु सुदर्शनमुपस्थितः प्राप्तस्तेन युधाजिता सहितः शत्रुजिच्चोपस्थित इति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ किमर्थं भ्रातरं सुदर्शनं हंतुम् अनुज एवानुजः प्रज्ञादित्वादण् ॥ ततक्षुश्चिच्छिदुस्ते त्रयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

जजापैकाक्षरं मंत्रं कामराजमनुत्तमम् ॥ निर्भयो वीतशोकश्च पत्न्या सह नवोढया ॥ ११ ॥ ततः सर्वे महीपालाः कृत्वा कोलाहलं तदा॥उत्थिताः सैन्यसंयुक्ता हन्तुकामास्तु कन्यकाम् ॥१२॥ काशीराजस्तु तान्दृष्ट्वा हंतुकामो बभूव ह॥निवारितस्तदाऽत्यर्थं राघवेण जिघांसया ॥ १३ ॥ तत्रापि नेदुः शंखाश्च भेर्यश्चानकदुंदुभिः ॥ सुबाहोश्च नृपाणां च परस्परजिघांसताम् ॥१४॥ शत्रुजित्तु सुसंवृत्तः स्थितस्तत्र जिघांसया ॥ युधाजित्तत्सहायार्थं सन्नद्धः प्रबभूव ह ॥ १५ ॥ केचिच्च प्रेक्षकास्तस्य सहानीकैः स्थितास्तदा ॥ युधाजिदग्रतो गत्वा सुदर्शनमुपस्थितः ॥ १६ ॥ शत्रुजित्तेन सहितो हंतुं भ्रातरमानुजः ॥ परस्परं ते बाणौघैस्ततक्षुः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ १७ ॥ संमर्दः सुमहांस्तत्र संप्रवृत्तः सुमार्गणैः ॥ काशीपतिस्तदा तूर्णं सैन्येन बहुना वृतः ॥ १८ ॥ साहाय्यार्थं जगामाशु जामातरमनिंदितम् ॥ एवं प्रवृत्ते संग्रामे दारुणे लोमहर्षणे ॥ १९ ॥ प्रादुर्बभूव सहसा देवी सिंहोपरि स्थिता ॥ नानायुधधरा रम्या वराभूषणभूषिता ॥ २० ॥ दिव्यांबरपरीधाना मंदारस्रक्सुसंयुता ॥ तां दृष्ट्वा तेऽथ भूपाला विस्मयं परमं गताः ॥२१॥ केयं सिंहसमारूढा कुतो वेति समुत्थिता॥ सुदर्शनस्तु तां वीक्ष्य सुबाहुमिति चाब्रवीत् ॥२२॥ पश्य राजन्महादेवीमागतां दिव्यदर्शनाम् ॥ अनुग्रहाय मे नूनं प्रादुर्भूता दयान्विता ॥ २३ ॥ निर्भयोऽहं महाराज जातोऽस्मि निर्भयादपि ॥ सुदर्शनः सुबाहुश्च तामालोक्य वराननाम् ॥ २४ ॥ प्रणामं चक्रतुस्तस्या मुदितौ दर्शनेन च॥ ननाद च तथा सिंहो गजास्त्रस्ताश्च कंपिरे ॥ २५ ॥ ववुर्वाता महाघोरा दिशश्चासन्सुदारुणाः ॥ सुदर्शनस्तदा प्राह निजं सेनापतिं प्रति ॥ २६ ॥ मार्गे व्रज त्वं तरसा भूपाला यत्र संस्थिताः ॥ किं करिष्यंति राजानः कुपिता दुष्टचेतसः ॥ २७ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ विस्मयमेवाऽऽह । केयमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तस्या दर्शनेन मुदितावित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥२८॥२९॥३०॥ ३१ ॥ ३२ ॥केसरिणा आदत्तां गृहीताम् ॥ आदत्तामिति च्छेदः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कर्मारेण लोहकारेण परिमार्जितांस्तीक्ष्णीकृतान् ॥ ३५ ॥ सुदर्शनं हंतुकामः सुदर्शनस्यैवो परीत्यर्थः॥३६॥३७॥ तत्र संप्राप्ता जगदंबिका तुमुलं युद्धं चकारेत्यन्वयः ॥ यद्यपि पामरेषु मनुष्येषु भगवत्याः शस्त्रधारणमनुचितं तथाऽपि भक्त

शरणार्थं च संप्राप्ता देवी भगवती हि नः॥निरातंकैश्च गंतव्यं मार्गेऽस्मिन्भूपसंकुले॥२८॥स्मृता मया महादेवी रक्षणार्थमुपागता॥
तच्छ्रुत्वा वचनं सेनापतिस्तेन पथाऽव्रजत् ॥ २९ ॥ युधाजित्तु सुसंक्रुद्धस्तानुवाच महीपतीन् ॥ किं स्थिता भयसंत्रस्ता निघ्नंतु
कन्यकान्वितम् ॥ ३० ॥ अवमन्य च नः सर्वान्बलहीनो बलाधिकान् ॥ कन्यां गृहीत्वा संयाति निर्भयस्तरसा शिशुः ॥३१॥ किं
भीताः कामिनीं वीक्ष्य सिंहोपरि सुसंस्थिताम् ॥ नोपेक्ष्यो हि महाभाग हंतव्योऽत्र समाहितैः॥ ३२॥ हत्वैनं संग्रहीष्यामः कन्यां
चारुविभूषणाम् ॥ नायं केसरिणाऽऽदत्तां छेत्तुमर्हति जंबुकः ॥३३॥ इत्युक्त्वा सैन्यसंयुक्तः शत्रुजित्सहितस्तदा ॥ योद्धुकामः सुसंप्राप्तो
युधाजित्क्रोधसंवृतः॥३४॥मुमोच विशिखांस्तूर्णं समपुंखाञ्छिलाशितान् ॥ धनुराकृष्य कर्णांतं कर्मारपरिमार्जितान् ॥३५॥
हंतुकामः सुदुर्मेधाः सुदर्शनमथोपरि॥सुदर्शनस्तु तान्बाणैश्चिच्छेदापततः क्षणात्॥३६॥एवं युद्धे प्रवृत्तेऽथ चुकोप चंडिका भृशम् ॥
दुर्गादेवी मुमोचाथ बाणान्युधाजितं प्रति ॥ ३७ ॥ नानारूपा तदा जाता नानाशस्त्रधरा शिवा ॥ संप्राप्ता तुमुलं तत्र चकार जगदंबिका ॥ ३८ ॥
शत्रुजिन्निहतस्तत्र युधाजिदपि पार्थिवः ॥ पतितौ तौ रथाभ्यां तु जयशब्दस्तदाऽभवत् ॥ ३९ ॥ विस्मयं परमं
प्राप्ता भूपाः सर्वे विलोक्य तान् ॥ निधनं मातुलस्यापि भागिनेयस्य संयुगे ॥ ४० ॥ सुबाहुरपि तं दृष्ट्वा निधनं संयुगे तयोः ॥
तुष्टाव परमप्रीतो दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ॥ ४१ ॥ सुबाहुरुवाच ॥ नमो देव्यै जगद्धात्र्यै शिवायै सततं नमः ॥ दुर्गायै भगवत्यै ते
कामदायै नमो नमः ॥४२॥ नमः शिवायै शांत्यै ते विद्यायै मोक्षदे नमः ॥ विश्वव्याप्त्यै जगन्मातर्जगद्धात्र्यै नमः शिवे ॥४३॥

वात्सल्यादनुचितमपि कर्म भगवती करोतीत्यनेन बोधितम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मातुलस्यापीति ॥ मातुलभागिनेयौ सुबाहो राज्ञः ॥ तौ च युधाजित्पक्षपातिनौ स्थितौ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

नाहमिति ॥ अहं सगुणो गुणत्रयबद्धात्ममातिर्धिया तव निर्गुणायाः साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिण्या गतिं पराक्रमं व्याप्तिं वा परिचिंतयन्वाङ्मनसयोरविषयत्वान्न जानामि॥तदा किं स्तौमि स्तुतिविषयस्यैव ज्ञानाभावात् ॥४४॥ त्वां स्तौमीति॥यतस्त्वं सर्वमनोनियंत्री ततस्त्वां किं स्तौमि मनसो विषयत्वाभावादिति भावः॥किं स्तूयत इति ॥ सर्वव्यापकमात्मरूपं किं स्तूयते न स्तूयते ॥ मनोविषयत्वाभावात्॥तथैव तदात्माभिन्नां त्वां मनोविषयत्वाभावात्किं स्तौमि न किमपीत्यर्थः ॥४५॥ ब्रह्मा हरश्चेति॥ एतादृशा ब्रह्मादयो महांतोऽनिशं स्तुवंतोऽपि तव गुणानामंतं न गताः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ यस्याः स्वरूपं ब्रह्मादयो न विजानंति तस्मादुच्यतेऽज्ञेया यस्या अंतो न विद्यते तस्मादुच्यतेऽनंतेति ॥ यदेत्थमस्ति तदाऽहमप्रसिद्धो गुणैः सत्त्वादिभिर्बद्धो विभेदमतिर्जीवब्रह्मभेदमतिरज्ञस्तव चरित्रं वक्तुं क्व कस्मिन्काले क्षमो न कस्मिन्नपीत्यर्थः

नाहं गतिं तव धिया परिचिंतयन्वै जानामि देवि सगुणः किल निर्गुणायाः ॥ किं स्तौमि विश्वजननि प्रकटप्रभावां भक्तार्तिनाशनपरां परमां च शक्तिम् ॥ ४४ ॥ वाग्देवता त्वमसि सर्वगतैव बुद्धिर्विद्या मतिश्च गतिरप्यसि सर्वजन्तोः ॥ त्वां स्तौमि किं त्वमसि सर्वमनो नियन्त्री किं स्तूयते हि सततं खलु चात्मरूपम् ॥४५॥ ब्रह्मा हरश्च हरिरप्यनिशं स्तुवन्तो नांतं गताः सुरवराः किल ते गुणानाम् ॥ क्वाहं विभेदमतिरंब गुणैर्वृतो वै वक्तुं क्षमस्तव चरित्रमहो प्रसिद्धः ॥ ४६ ॥ सत्संगतिः कथमहो न करोति कामं प्रासंगिकाऽपि विहिता खलु चित्तशुद्धिः ॥ जामातुरस्य विहितेन समागमेन प्राप्तं मयाऽद्भुतमिदं तव दर्शनं वै ॥ ४७ ॥ ब्रह्माऽपि वांछति सदैव हरो हरिश्च सेंद्राः सुराश्च मुनयो विदितार्थतत्त्वाः ॥ यद्दर्शनं जननि तेऽद्य मया दुरापं प्राप्तं विना दमशमादिसमाधिभिश्च ॥ ४८ ॥

॥ ४६ ॥ मम चित्तशुद्ध्यभावाद्यद्यपि भवत्या दर्शनयोग्यता नास्ति तथाऽपि भवच्चरणकमलनिमग्नांतःकरणानां सतां संगत्या कः कामो न सिध्येदपितु सिध्यत्येवेत्याह । सत्संगतिरिति ॥ सत्संगतिः कामं मनोरथं कथं न करोति संपादयति अपितु करोत्येव ॥ भगवत्याः स्वस्मिन्भक्तिं कुर्वाणापेक्षया स्वभक्ते भक्तिं कुर्वाणेऽधिकप्रेमयुक्तत्वात् ॥ तदुक्तं देवीपुराणे मद्भक्त्यपेक्षया भक्ते मम भक्तिस्तु सिद्धिदेति ॥ ननु चित्तशुद्धिं विना कथं मद्दर्शनार्हतेति चेत्सा चित्तशुद्धिर्भवद्भक्तदर्शनप्रसंगेनायासेनापि विहिता भवति कृता भवति ॥ एतादृशो भवद्भक्तदर्शनमहिमेति भावः ॥ कोऽसौ मम भक्तस्तवैतादृशो मिलित इति चेदस्य जामातुः सुदर्शनस्य तव भक्तस्य यद्दैवेन विहितेन समागमेन च प्राप्तं मयाऽद्भुतमिदं तव दर्शनं वै ॥ ४७ ॥ इदानीं स्वस्य धन्यतां वर्णयति ॥ ब्रह्माऽपीति ॥ शमदमादिसमाधिभिर्विनाऽपि प्राप्त

ततो मत्समोऽन्यः को वा धन्योऽस्तीति भावः ॥ ४८ ॥ ज्ञाताऽसीति ॥ अथापि मया ज्ञाताऽसि दृष्टाऽसि ततो मदन्यः कोऽस्ति धन्यः ॥ कथंभूता त्वं भावयुक्तभक्तेष्वनुकंपनपरा ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कामं मनोरथं कर्तुं शक्ताऽसीति किं चित्रमित्यन्वयः ॥ अत एव त्वं भक्तैर्गीयसे ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति

क्वाहं सुमंदमतिराशु तवावलोकं क्वेदं भवानि भवभेषजमद्वितीयम् ॥ ज्ञाताऽसि देवि सततं किल भावयुक्ता भक्तानुकम्पनपराऽमरवर्गपूज्या ॥ ४९ ॥ किं वर्णयामि तव देवि चरित्रमेतद्यद्रक्षितोऽस्ति विषमेऽत्र सुदर्शनोऽयम् ॥ शत्रू हतौ सुबलिनौ तरसा त्वया यद्भक्तानुकंपि चरितं परमं पवित्रम् ॥ ५० ॥ नाश्चर्यमेतदिति देवि विचारितेऽर्थे त्वं पासि सर्वमखिलं स्थिरजंगमं वै ॥ त्रातस्त्वया च विनिहत्य रिपुर्दयातः संरक्षितोऽयमधुना ध्रुवसंधिसूनुः ॥ ५१ ॥ भक्तस्य सेवनपरस्य यशोऽतिदीप्तं कर्तुं भवानि रचितं चरितं त्वयैतत् ॥ नो चे त्कथं सुपरिगृह्य सुतां मदीयां युद्धे भवेत्कुशलवाननवद्यशीलः ॥ ५२ ॥ शक्ताऽसि जन्ममरणादिभयान्विहंतुं किं चित्रमत्र किल भक्तजनस्य कामम् ॥ त्वं गीयसे जननि भक्तजनैरपारा त्वं पापपुण्यरहिता सगुणाऽगुणा च ॥५३॥ त्वद्दर्शनादहमहो सुकृती कृतार्थो जातोऽस्मि देवि भुवनेश्वरि धन्यजन्मा ॥ बीजं न ते न भजनं किल वेद्मि मातर्ज्ञातस्तवाद्य महिमा प्रगटप्रभावः ॥ ५४ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुता तदा देवी प्रसन्नवदना शिवा ॥ उवाच च नृपं देवी वरं वरय सुव्रत ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ व्यास उवाच ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भवान्याः स नृपोत्तमः ॥ प्रोवाच वचनं तत्र सुबाहुर्भक्तिसंयुतः ॥ १ ॥ सुबाहुरुवाच ॥ एकतो देवलोकस्य राज्यं भूमंडलस्य च ॥ एकतो दर्शनं ते वै न च तुल्यं कदाचन ॥ २ ॥ दर्शनात्सदृशं किंचित्त्रिषु लोकेषु नास्ति मे ॥ कं वरं देवि याचेऽहं कृतार्थोऽस्मि धरातले ॥ ३ ॥

श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ पंचाशद्भिस्तथा श्लोकैः श्रीदेवीमहिमोच्यते ॥ दुर्गादव्या निवासश्च काश्यां कृत इतायते ॥ १ ॥ तस्या इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ त्वं पराशक्तिर्दुर्गादेवीति नाम्ना सांस्थिता भवेति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अथो इत्योकारांतो निपातः ॥ १२ ॥ भक्तानुकंपीति ॥ सकलोऽपि जनो देवादिलोको भक्तानुकंप्यास्ति विमुक्तभक्तेर्भक्तिरहितस्य पुरुषस्य त्ववनं न कोऽपि करोति ते तव व्रतं तु तादृशभक्तिरहितस्य

एतदिच्छाम्यहं मातर्याचितुं वांछितं वरम् ॥ तव भक्तिः सदा मेऽस्तु निश्चला ह्यनपायिनी ॥ ४ ॥ नगरेऽत्र त्वया मातः स्थातव्यं मम सर्वदा ॥ दुर्गादेवीति नाम्ना वै त्वं शक्तिरिह संस्थिता ॥ ५ ॥ रक्षा त्वया च कर्तव्या सर्वदा नगरस्य ह ॥ यथा सुदर्शनस्त्रातो रिपुसंघादनामयः ॥ ६ ॥ तथाऽत्र रक्षा कर्तव्या वाराणस्यास्त्वयांऽबिके ॥ यावत्पुरी भवेद्भूमौ सुप्रतिष्ठा सुसंस्थिता ॥ ७ ॥ तावत्त्वयाऽत्र स्थातव्यं दुर्गे देवि कृपानिधे ॥ वरोऽयं मम ते देयः किमन्यत्प्रार्थयाम्यहम् ॥ ८ ॥ विविधान्सकलान्कामान्देहि मे विद्विषो जहि ॥ अभद्राणां विनाशं च कुरु लोकस्य सर्वदा ॥ ९ ॥ व्यास उवाच ॥ इति संप्रार्थिता देवी दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनी ॥ तमुवाच नृपं तत्र स्तुत्वा वै संस्थितं परः ॥ १० ॥ दुर्गोवाच ॥ राजन्सदा निवासो मे मुक्तिपुर्यां भविष्यति ॥ रक्षार्थं सर्वलोकानां यावत्तिष्ठति मेदिनी ॥ ११ ॥ अथो सुदर्शनस्तत्र समागम्य मुदाऽन्वितः ॥ प्रणम्य परया भक्त्या तुष्टाव जगदंबिकाम् ॥ १२ ॥ अहो कृपा ते कथयाम्यहं किं त्रातस्त्वया यत्किल भक्तिहीनः ॥ भक्तानुकंपी सकलो जनोऽस्ति विमुक्तभक्तेरवनं व्रतं ते ॥ १३ ॥ त्वं देवि सर्वं सृजसि प्रपंचं श्रुतं मया पालयसि स्वसृष्टम् ॥ त्वमत्सि संहारपरे च काले न तेऽत्र चित्रं मम रक्षणं वै ॥ १४ ॥ करोमि किं ते वद देवि कार्यं क्व वा व्रजामीत्यनुमोदयाशु ॥ कार्ये विमूढोऽस्मि तवाज्ञयाऽहं गच्छामि तिष्ठे विहरामि मातः ॥ १५ ॥ व्यास उवाच ॥ तं तथा भाषमाणं तु देवी प्राह दयान्विता ॥ गच्छायोध्यां महाभाग कुरु राज्यं कुलोचितम् ॥ १६ ॥ स्मरणीया सदाऽहं ते पूजनीया प्रयत्नतः ॥ शं विधास्याम्यहं नित्यं राज्ये ते नृपसत्तम ॥ १७ ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः ॥ मम पूजा प्रकर्तव्या बलिदानविधानतः ॥ १८ ॥

पुरुषस्याप्यवनं कर्तव्यमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ करोमीति ॥ किं ते कार्यं मया कर्तव्यमिति वदेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अर्चा प्रतिमा ॥ १९ ॥ २० ॥ चैत्र माघे आश्विने आषाढे नवरात्रे इत्यन्वयः ॥ इति नवरात्रचतुष्टयेऽपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ बुधैर्महोत्सवपूजा कार्येत्यर्थः ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अयोध्याधिपतिं सुदर्शनम् ॥ २५ ॥ २६॥ २७ ॥ त्वत्कृते त्वदर्थम् ॥ २८ ॥२९॥३०॥ ३१ ॥ भव त्वं नौश्चेति ॥ त्वं संसारे संसाररूप समुद्रे

अर्चा मदीया नगरे स्थापनीया त्वयाऽनघ॥पूजनीया प्रयत्नेन त्रिकालं भक्तिपूर्वकम्॥१९॥शरत्काले महापूजा कर्तव्या मम सर्वदा॥
नवरात्रविधानेन भक्तिभावयुतेन च॥२०॥चैत्रेऽश्विने तथाऽऽषाढे माघे कार्यो महोत्सवः॥नवरात्रे महाराज पूजा कार्या विशेषतः॥२१॥
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां मम भक्तिसमन्वितैः ॥ कर्तव्या नृपशार्दूल तथाऽष्टम्यां सदा बुधैः ॥ २२ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वांऽत
र्हिता देवी दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनी ॥ नता सुदर्शनेनाथ स्तुता च बहुविस्तरम् ॥२३॥ अंतर्हितां तु तां दृष्ट्वा राजानः सर्व एव ते॥
प्रणेमुस्तं समागम्य यथा शक्रं सुरास्तथा ॥ २४ ॥ सुबाहुरपि तं नत्वा स्थितश्चाग्रे मुदाऽन्वितः ॥ ऊचुः सर्वे महीपाला अयो
ध्याधिपतिं तदा ॥ २५ ॥ त्वमस्माकं प्रभुः शास्ता सेवकास्ते वयं सदा ॥ कुरु राज्यमयोध्यायां पालयास्मान्नृपोत्तम ॥ २६ ॥
त्वत्प्रसादान्महाराज दृष्टा विश्वेश्वरी शिवा ॥ आदिशक्तिर्भवानी सा चतुर्वर्गफलप्रदा ॥ २७ ॥ धन्यस्त्वं कृतकृत्योऽसि बहुपु
ण्यो धरातले ॥ यस्माच्च त्वत्कृते देवी प्रादुर्भूता सनातनी ॥ २८ ॥ न जानीमो वयं सर्वे प्रभावं नृपसत्तम ॥ चंडिकायास्तमो
युक्ता मायया मोहिताः सदा ॥ २९ ॥ धनदारसुतानां च चिंतनेऽभिरताः सदा ॥ मग्ना महार्णवे घोरे कामक्रोधझषाकुले ॥ ३० ॥
पृच्छामस्त्वां महाभाग सर्वज्ञोऽसि महामते ॥ केयं शक्तिः कुतो जाता किंप्रभावा वदस्व तत् ॥ ३१ ॥ भव त्वं नौश्च संसारे
साधवोऽतिदयापराः ॥ तस्मान्नो वद काकुत्स्थ देवीमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ यत्प्रभावा च सा देवी यत्स्वरूपा यदुद्भवा ॥
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामस्त्वं ब्रूहि नृवरोत्तम ॥ ३३ ॥ व्यास उवाच ॥ इति पृष्टस्तदा तैस्तु ध्रुवसंधिसुतो नृपः ॥ विचिंत्य मनसा
देवीं तानुवाच मुदाऽन्वितः ॥ ३४ ॥ सुदर्शन उवाच ॥ किं ब्रवीमि महीपालास्तस्याश्चरितमुत्तमम् ॥ ब्रह्मादयो न जानंति सेशाः
सुरगणास्तथा ॥ ३५ ॥ सर्वस्याऽऽद्या महालक्ष्मीर्वरेण्या शक्तिरुत्तमा ॥ सात्त्विकीयं महीपाला जगत्पालनतत्परा ॥ ३६ ॥

नौर्भव नौका भवास्मांस्तारयितुम् ॥ यतः साधवोऽतिदयापरा भवन्ति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ चतुर्व्यूहात्मकं हि भगवत्याः स्वरूपं क्रमेण दर्शयति ॥

सृजते या रजोरूपा सत्त्वरूपा च पालने ॥ संहारे च तमोरूपा त्रिगुणा सा सदा मता ॥३७॥ निर्गुणा परमा शक्तिः सर्वकामफलप्रदा ॥ सर्वेषां कारणं सा हि ब्रह्मादीनां नृपोत्तमाः ॥ ३८॥ निर्गुणा सर्वथा ज्ञातुमशक्या योगिभिर्नृपाः ॥ सगुणा सुखसेव्या सा चिंतनीया सदा बुधैः ॥ ३९ ॥ राजान ऊचुः ॥ बाल एव वनं प्राप्तस्त्वं तु नूनं भयातुरः ॥ कथं ज्ञाता त्वया देवी परमा शक्तिरुत्तमा ॥ ४० ॥ उपासिता कथं चैव पूजिता च कथं नृप ॥ या प्रसन्ना तु साहाय्यं चकार त्वरयाऽन्विता ॥४१ ॥ सुदर्शन उवाच ॥ बालभावान्मया प्राप्तं बीजं तस्याः सुसंमतम् ॥ स्मरामि प्रजपन्नित्यं कामबीजाभिधं नृपाः ॥ ४२ ॥ ऋषिभिः कथ्यमाना सा मया ज्ञातांऽबिका शिवा ॥ स्मरामि तां दिवारात्रं भक्त्या परमया पराम् ॥ ४३ ॥ व्यास उवाच ॥ तन्निशम्य वचस्तस्य राजानो भक्तितत्पराः ॥ तां मत्वा परमां शक्ति निर्ययुः स्वगृहान्प्रति ॥ ४४ ॥

सर्वस्याऽऽद्योति ॥ एका पालयित्री सात्त्विकी महालक्ष्मीर्विष्णुशक्तिः सर्वप्रपञ्चस्याद्येयम् ॥ द्वितीया तु सृजते या रजोरूपा च सत्त्वरूपा पालने इति पुनरुक्तिरनुवादरूपा ॥ संहारे तमोरूपा या सेयं तृतीया शक्तिः ॥ एतासां नामानि प्रथमस्कंध एवोक्तानि ॥ तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी तथा ॥ महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः स्त्रियः इति॥ननु रहस्ये तु सत्त्वाख्येनातिशुद्धेन गुणेनन्दुप्रभां दधाविति वचनेन महालक्ष्मी रजोगुणा सरस्वती सत्त्वगुणेति लभ्यत इति चेन्न कल्पभेदेन गुणभेदव्यवस्थायाः सुस्थत्वात् ॥ एतासां शक्तीनां शक्तस्वरूपाव्यतिरेकाद्ब्रह्माश्रयं विहायावस्थानासंभवेन तद्गुणविशिष्टं ब्रह्मैव महालक्ष्म्यादिनामकमिति बोध्यम् ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ निर्गुणेति ॥ अथ या गुणत्रयकारणभूता साम्यावस्थात्मिका सा निर्गुणा ॥ तस्या अपि पराशक्तित्वेन ब्रह्माश्रयं विनाऽवस्थानासंभवेन साम्यावस्थमायोपाधिकं ब्रह्मैव परांशक्तिर्मायांभुवनेश्वरीशब्दवाच्यं भवति ॥ सर्वं चेदमुपोद्धाते स्पष्टम् ॥ तत्र निर्गुणा सर्वेषां कारणमित्याह ॥ सर्वेषां कारणं सा हीति सर्वकारणस्यानवस्थाभिया कस्मादप्युत्पत्त्यभावेन नित्यत्वमुक्तं तेने च केयं शक्तिः कुतो जातेत्यस्योत्तरं दत्तं भवति ॥ ३८ ॥ रूपचतुष्टयमध्येऽप्याह । निर्गुणेति ॥ अयोगिभिरिति च्छेदः ॥ अयोगिभिर्निर्विकल्पसमाधिरहितैर्निर्गुणा ज्ञातुमशक्या योगिबुद्धिगम्यैव सेत्यर्थः । तथाच श्वेताश्वतरे ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति ॥ मध्यमाधिकारिणां योगिनां तु सगुणा महालक्ष्म्यादिरूपा चिंतनीयेत्यर्थः ॥ तद्द्वारा मूलप्रकृतेरेव सर्वत्रोपास्यत्वमिति रहस्यम् ॥ सर्वं चेदं मत्कृतशक्तितत्त्वविमर्शिन्यां स्पष्टम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥४५॥४६॥४७॥ प्रकृतयोऽयोध्यावासिनो महाजनाः ॥४८॥४९॥ सुमनसैः पुष्पैः ॥५०॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥ षट्श्लोकैरधिकैश्चत्वारिंशत्पद्यैर्निजांबिकाम् ॥ तोषयित्वा पुरे देवी स्थापितेत्युच्यते परा ॥१॥ सुदर्शनस्यायोध्यागमनोत्तरं कृत्यमाह गत्वेति ॥१॥२॥ संख्ये युद्धे ॥३॥ सुखासुखा

सुबाहुरगमत्काश्यां तमापृच्छ्य सुदर्शनम् ॥ सुदर्शनोऽपि धर्मात्मा निर्जगाम सुकोसलान् ॥ ४५ ॥ मंत्रिणस्तु नृपं श्रुत्वा हतं
शत्रुजितं मृधे ॥ जितं सुदर्शनं चैव बभूवुः प्रेमसंयुताः ॥ ४६ ॥ आगच्छंतं नृपं श्रुत्वा तं साकेतनिवासिनः ॥उपायनान्युपादाय
प्रययुः संमुखे जनाः ॥४७॥ तथा प्रकृतयः सर्वे नानोपायनपाणयः ॥ ध्रुवसंधिसुतं मत्वा मुदिताः प्रययुः प्रजाः ॥ ४८ ॥ स्त्रियो
पसंयुतः सोऽथ प्राप्यायोध्यां सुदर्शनः ॥ संमान्य सर्वलोकांश्च ययौ राजा निवेशनम् ॥ ४९ ॥ बंदिभिः स्तूयमानस्तु वंद्यमा
नश्च मंत्रिभिः ॥ कन्याभिः कीर्यमाणश्च लाजैः सुमनसैस्तथा ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे चतुर्विं
शोऽध्यायः ॥ २४ ॥ व्यास उवाच ॥ गत्वाऽयोध्यां नृपश्रेष्ठो गृहं राज्ञः सुहृद्वृतः ॥ शत्रुजिन्मातरं प्राह प्रणम्य शोकसंकु
लाम् ॥ १ ॥ मातर्न ते मया पुत्रः संग्रामे निहतः किल ॥ न पिता ते युधाजिच्च शपे ते चरणौ तथा ॥ २॥ दुर्गया तौ हतौ संख्ये
नापराधो ममात्र वै ॥ अवश्यंभाविभावेषु प्रतीकारो न विद्यते ॥३॥ न शोकोऽत्र त्वया कार्यो मृतपुत्रस्य मानिनि ॥ स्वकर्मवशगो
जीवो भुंक्ते भोगान्सुखासुखान् ॥ ४ ॥ दासोऽस्मि तव भो मातर्यथा मम मनोरमा ॥ तथा त्वमपि धर्मज्ञे न भेदोऽस्ति मना
गपि ॥ ५ ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ तस्मान्न शोचितव्यं ते सुखदुःखे कदाचन ॥ ६ ॥ दुःखे दुखाधि
कान्पश्येत्सुखे पश्येत्सुखाधिकम् ॥ आत्मानं शोकहर्षाभ्यां शत्रुभ्यामिव नार्पयेत् ॥ ७ ॥ दैवाधीनमिदं सर्वं नात्माधीनं
कदाचन ॥ न शोके न तदाऽऽत्मानं शोषयेन्मतिमान्नरः ॥ ८ ॥ यथा दारुमयी योषा नटादीनां प्रचेष्टते ॥ तथा स्वकर्मवशगो
देही सर्वत्र वर्तते ॥ ९ ॥ अहं वनगतो मातर्नाभवं दुःखमानसः ॥ चिंतयन्स्वकृतं कर्म भोक्तव्यमिति वेद्मि च ॥ १० ॥

नित्यर्शआद्यजन्तम् ॥४॥५॥६॥७॥ आत्माधीनमंतःकरणाधीनं न नात्मानं नांतःकरणं शोषयेत् ॥८॥ दारुमयी पुत्तली ॥ नटादीनामित्यस्य वशगेति शेषः ॥९ ॥ १० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus Collection

मृतो मातामहोऽत्रैव विधुरा जननी मम ॥ भयातुरा गृहीत्वा मां निययौ गहनं वनम् ॥ ११ ॥ लुंठिता तस्करैर्मार्गे वस्त्रहीना तथा कृता ॥ पाथेयं च हृतं सर्वं बालपुत्रा निराश्रया ॥ १२ ॥ माता गृहीत्वा मां प्राप्ता भारद्वाजाश्रमं प्रति ॥ विदल्लोऽयं समायातस्तथा धात्रेयिकाऽबला ॥ १३ ॥ मुनिभिर्मुनिपत्नीभिर्दयायुक्तैः समंततः ॥ पोषिताः फलनीवारैर्वयं तत्र स्थितास्त्रयः ॥ १४ ॥ दुःखं न मे तदा ह्यासीत्सुखं नाद्य धनागमे ॥ न वैरं न च मात्सर्यं मम चित्ते तु कर्हिचित् ॥ ॥ १५ ॥ नीवारभक्षणं श्रेष्ठ राजभोगात्परंतपे ॥ तदाशी नरकं याति न नीवाराशनः क्वचित् ॥ १६ ॥ धर्मस्याचरणं कार्यं पुरुषेण विजानता ॥ संजित्येंद्रियवर्गं वै यथा न नरकं व्रजेत् ॥ १७ ॥ मानुष्यं दुर्भलं मातः खंडेऽस्मिन्भारते शुभे ॥ आहारादिसुखं नूनं भवेत्सर्वासु योनिषु ॥ १८ ॥ प्राप्य तं मानुषं देहं कर्तव्यं धर्मसाधनम् ॥ स्वर्गमोक्षप्रदं नृणां दुर्लभं चान्ययोनिषु ॥ १९ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्ता सा तदा तेन लीलावत्यतिलज्जिता ॥ पुत्रशोकं परित्यज्य तमाहाश्रुविलोचना ॥ २० ॥ सापराधाऽस्मि पुत्राहं कृता पित्रा युधाजिता ॥ हत्वा मातामहं तेऽत्र हृतं राज्यं तु येन वै ॥ २१ ॥ न तं वारयितुं शक्ता तदाऽहं न सुतं मम ॥ यत्कृतं कर्म तेनैव नापराधोऽस्ति मे सुते ॥२२॥ तौ मृतौ स्वकृतेनैव कारणं त्वं तयोर्न च ॥ नाहं शोचामि तं पुत्रं सदा शोचामि तत्कृतम् ॥ २३ ॥ पुत्रस्त्वमसि कल्याण भगिनी मे मनोरमा ॥ न क्रोधो न च शोको मे त्वयि पुत्र मनागपि ॥ २४ ॥ कुरु राज्यं महाभाग प्रजाः पालय सुव्रत ॥ भगवत्याः प्रसादेन प्राप्तमेतदकंटकम् ॥ २५ ॥ तदाकर्ण्य वचो मातुर्नत्वा तां नृपनंदनः ॥ जगाम भुवनं रम्यं यत्र पूर्वं मनोरमा ॥ २६ ॥

॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥ तदाशी राजभोगाशी ॥१६॥ यथा न नरकं व्रजेत्तथा धर्माचरणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥१७॥१८॥१९॥ २० ॥ लीलावती तु तव नापराधः किंतु ममैवेत्याह । सापराधाऽस्मीति ॥ २१ ॥ न सुतं शत्रुजितं वारयितुं शक्ताऽहं तदा तस्य मत्पित्रधीनत्वादिति भावः ॥ यत्कृतमिति ॥ यद्यद् दुष्टं कर्म कृतं तत्सर्वं तेनैव युधाजिता कृतम् ॥ २२ ॥ त्वं तयोर्मरणे कारणं नैवासि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ कस्मै प्रयोजनाय मुहूर्तप्रश्न इति चेत्तत्राह ॥ सिंहासनं तथा हैममिति ॥ देवीस्थापनार्थमित्यर्थः ॥२८ ॥ २९ ॥ अथ मंत्रिण आज्ञापयति ॥ पूजनीयेति॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रासादे मतिमान्देव्या इति ॥ मूर्तिमिति शेषः ॥ पूर्वं सामान्यतः स्थापनमुक्तमत्र तु क्रमेणेति न पुनरुक्तिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

न्यवसत्तत्र गत्वा तु सर्वानाहूय मंत्रिणः ॥ दैवज्ञानथ पप्रच्छ मुहूर्तं दिवसं शुभम् ॥२७ ॥ सिंहासनं तथा हैमं कारयित्वा मनोहरम् ॥ सिंहासने स्थितां देवीं पूजयिष्ये सदाऽप्यहम् ॥ २८ ॥ स्थापयित्वाऽऽसने देवीं धर्मार्थकाममोक्षदाम् ॥ राज्यं पश्चात्करिष्यामि यथा रामादिभिः कृतम्॥२९॥पूजनीया सदा देवी सर्वैर्नागरिकैर्जनैः॥ माननीया शिवा शक्तिः सर्वकामार्थसिद्धिदा॥३०॥ इत्युक्ता मंत्रिणस्ते तु चक्रुर्वै राजशासनम् ॥ प्रासादं कारयामासुः शिल्पिभिः सुमनोरमम् ॥३१॥ प्रतिमां कारयित्वाऽथ मुहूर्तेऽथ शुभे दिने ॥ द्विजानाहूय वेदज्ञान्स्थापयामास भूपतिः ॥ ३२ ॥ हवनं विधिवत्कृत्वा पूजयित्वाऽथ देवताम् ॥ प्रासादे मतिमान्देव्याः स्थापयामास भूमिपः॥ ३३ ॥उत्सवस्तत्र संवृत्तो वादित्राणां च निःस्वनैः ॥ ब्राह्मणानां वेदघोषैर्गानैस्तु विविधैर्नृप ॥३४॥ व्यास उवाच॥ प्रतिष्ठाप्य शिवां देवीं विधिवद्वेदवादिभिः ॥ पूजां नानाविधां राजा चकारातिविधानतः ॥३५॥ कृत्वा पूजाविधिं राजा राज्यं प्राप्य स्वपैतृकम् ॥ विख्यातश्चांबिका देवी कोसलेषु बभूव ह ॥३६ ॥ राज्यं प्राप्य नृपः सर्वसामंतकनृपानथ ॥ वशे चक्रेऽतिधर्मिष्ठान्सद्धर्मविजयी नृपः ॥३७॥ यथा रामः स्वराज्येऽभूद्दिलीपस्य रघुर्यथा ॥ प्रजानां वै सुखं तद्वन्मर्यादाऽपि तथाऽभवत् ॥३८॥ धर्मा वर्णाश्रमाणां च चतुष्पादभवत्तथा ॥ नाधर्मे रमते चित्तं केषामपि महीतले ॥ ३९ ॥ ग्रामेग्रामे च प्रासादांश्चक्रुः सर्वे जनाधिपाः ॥ देव्याः पूजा तदा प्रीत्या कोसलेषु प्रवर्तिता ॥ ४० ॥ सुबाहुरपि काश्यां तु दुर्गायाः प्रतिमां शुभाम् ॥ कारयित्वा च प्रासादं स्थापयामास भक्तितः ॥४१॥ तत्र तस्या जनाः सर्वे प्रेमभक्तिपरायणाः ॥ पूजां चक्रुर्विधानेन यथा विश्वेश्वरस्य ह ॥४२॥ विख्याता सा बभूवाथ दुर्गादेवी धरातले॥देशेदेशे महाराज तस्या भक्तिर्व्यवर्धत ॥ ४३ ॥

कृत्वेति ॥ कृत्वा विख्यातो बभूवेत्यन्वयः ॥ अंबिका च देवी विख्याता बभूवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥४४ ॥ ४५ ॥ ४६॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ द्विषष्टिश्लोकवर्यैस्तु नवरात्रविधिं नृपः ॥ पप्रच्छ तस्मै प्रोवाच व्यास इत्येतदुच्यते ॥ १ ॥ नवरात्रोत्सवः कर्तव्य इति पूर्वाध्यायांते उक्तं तस्य विधिं जनमेजयः पृच्छति नवरात्रे तु संप्राप्त इति ॥ १ ॥ २॥ ३ ॥ ऋतुद्वये किमित्यवश्यं कर्तव्यं तत्राह । द्वावृतू इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अमावास्यां चेति ॥ पूर्वेद्युरमावास्यायां पूजासामग्री संपादनीयेत्यर्थः ॥ एकभुक्तं त्विति ॥ अमावास्यायामेकवारं

सर्वत्र भारते लोके सर्ववर्णेषु सर्वथा ॥ भजनीया भवानी तु सर्वेषामभवत्तदा ॥ ४४ ॥ शक्तिभक्तिरताः सर्वे मानिनश्चाभवन्नृप ॥
आगमोक्तैरथ स्तोत्रैर्जपध्यानपरायणाः ॥ ४५ ॥ नवरात्रेषु सर्वेषु चक्रुः सर्वे विधानतः ॥ अर्चनं हवनं यागं देव्या भक्तिपरा
जनाः ॥ ४६ ॥ इति श्रीदे० महापुराणे तृतीयस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ नवरात्रे तु संप्राप्ते किं
कर्तव्यं द्विजोत्तम ॥ विधानं विधिवद् ब्रूहि शरत्काले विशेषतः ॥ १॥ किं फलं खलु कस्तत्र विधिः कार्यो महामते ॥ एतद्विस्त
रतो ब्रूहि कृपया द्विजसत्तम ॥२॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि नवरात्रव्रतं शुभम् ॥ शरत्काले विशेषेण कर्तव्यं विधि
पूर्वकम्॥३॥वसंते च प्रकर्तव्यं तथैव प्रेमपूर्वकम् ॥ द्वावृतू यमदंष्ट्राख्यौ नूनं सर्वजनेषु वै ॥४॥ शरद्वसंतनामानौ दुर्गमौ प्राणिना
मिह॥ तस्माद्यत्नादिदं कार्यं सर्वत्र शुभमिच्छता॥५॥द्वावेव सुमहाघोरावृतू रोगकरौ नृणाम्॥वसंतशरदावेव जननाशकरावुभौ॥६॥
तस्मात्तत्र प्रकर्तव्यं चंडिकापूजनं बुधैः ॥ चैत्रेऽश्विने शुभे मासे भक्तिपूर्वं नराधिप ॥ ७ ॥ अमावास्यां च संप्राप्य संभारं
कल्पयेच्छुभम् ॥ हविष्यं चाशनं कार्यमेकभुक्तं तु तद्दिने ॥८॥ मंडपस्तु प्रकर्तव्यः समे देशे शुभे स्थले ॥ हस्तषोडशमानेन
स्तंभध्वजसमन्वितः ॥ ९ ॥ गौरमृद्गोमयाभ्यां च लेपनं कारयेत्ततः ॥ तन्मध्ये वेदिका शुभ्रा कर्तव्या च समा स्थिरा ॥ १० ॥

भोजनं हविष्याशनरूपं कार्यम् ॥८॥ अमावास्यायामेव मंडपादिकं कार्यं कर्तव्यमित्याह मंडपस्त्विति ॥ शुभे स्थले इत्यनेन भूशोधनादिकमुक्तं भवति ॥ समे स्थले निम्नोन्नतरहिते प्राचीसाधनयुते इत्यर्थः ॥ हस्तषोडशेति ॥ तदुक्तं शारदायाम् ॥ पंचभिः सप्तभिर्हस्तैर्नवभिर्वामितांतरम् ॥ षोडशस्तंभसंयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यगा इति ॥ तत्र सप्तभिर्नवभिर्हस्तैर्मिलित्वा षोडशहस्ताः संपन्नाः ॥ इदं चोत्तममानम् ॥ ९ ॥ १० ॥

॥११॥ अमावास्यायामेव रात्रावृत्विङ्निमंत्रणं कार्यमित्याह । रात्राविति ॥१२॥१३॥ मधुपूर्वकं मधुपर्कपूर्वकमित्यर्थः ॥१४॥१५ ॥ विप्रैः संतोषितैः कार्यं निजं संपूर्णं
भवेन्नान्यथा तस्मात्तेषां संतोषः कार्य इत्यर्थः ॥ देव्याः पाठे सप्तशत्याख्यस्तोत्रपाठे कर्तव्ये देवीभागवतपाठे कर्तव्ये चेत्यर्थः ॥ तदुक्तं दुर्गातरंगिण्यां यामले ॥ नव
रात्रे तु देवेशि दौर्गं भागवतं पठेत् ॥ जपेत्सप्तशतीं चंडीं नियमेन समाहित इति ॥ महेशठक्कुरकृतदुर्गाप्रदीपे देवीयामले च ॥ देवीभागवतं भक्त्या पठेन्नित्यमतंद्रितः॥
नवरात्रे विशेषेण श्रीदेवीप्रीतये मुदेतिं ॥ द्विजाः स्मृताः शक्त्यनुसारेण लघुगुर्वनुष्ठानानुसारेण च ॥ १६ ॥ एकब्राह्मणपक्षे आह । वरयेदिति ॥ तत्राऽऽदौ स्वस्तिवाचनं
कार्यमित्याह ॥ १७ ॥ तदनंतरं देवीस्थापनमाह । वेद्यामिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अष्टादशभुजा वा प्रतिमा कार्या ॥ तद्ध्यानं त्वक्षस्रक्परशू गदेषुकुलिशमित्यादिकं प्राधा

चतुर्हस्ता च हस्तोच्छ्रा पीठार्थं स्थानमुत्तमम्॥तोरणानि विचित्राणि वितानं च प्रकल्पयेत्॥११॥रात्रौ द्विजानथामंत्र्य देवीतत्त्वविशा
रदान् ॥ आचारनिरतान्दांतान्वेदवेदांगपारगान् ॥१२॥ प्रतिपद्दिवसे कार्यं प्रातः स्नानं विधानतः ॥ नद्यां नदे तडागे वा वाप्यां
कूपे गृहेऽथवा ॥ १३ ॥ प्रातर्नित्यं पुरः कृत्वा द्विजानां वरणं ततः ॥ अर्घ्यपाद्यादिकं सर्वं कर्तव्यं मधुपूर्वकम् ॥ १४ ॥ वस्त्रालं
करणादीनि देयानि च स्वशक्तितः॥वित्तशाठ्यं न कर्तव्यं विभवे सति कर्हिचित्॥१५॥विप्रैः संतोषितैः कार्यं संपूर्णं सर्वथा भवेत्॥
नव पंच त्रयश्चैको देव्याः पाठे द्विजाः स्मृताः ॥१६॥ वरयेद्ब्राह्मणं शांतं पारायणकृते तदा ॥ स्वस्तिवाचनकं कार्यं वेदमंत्रविधा
नतः ॥ १७ ॥ वेद्यां सिंहासनं स्थाप्य क्षौमवस्त्रसमन्वितम् ॥ तत्र स्थाप्याऽबिका देवी चतुर्हस्ताऽऽयुधान्विता ॥१८॥ रत्नभूषण
संयुक्ता मुक्ताहारविराजिता ॥ दिव्यांबरधरा सौम्या सर्वलक्षणसंयुता ॥ १९ ॥ शंखचक्रगदापद्मधरा सिंहे स्थिता शिवा ॥ अष्टा
दशभुजा वाऽपि प्रतिष्ठाप्या सनातनी ॥२०॥ अर्चाभावे तथा यंत्रं नवार्णमंत्रसंयुतम्॥स्थापयेत्पीठपूजार्थं कलशं तत्र पार्श्वतः॥२१॥

निकरहस्याज्ज्ञेयम् ॥ २० ॥ अर्चाभावे प्रतिमाया अप्यभावे तस्मिन्सिंहासने नवार्णमंत्रसंयुतं मध्ये लिखितं नवार्णमंत्रेण संयुतं प्रत्यासत्त्या नवार्णमंत्रस्यैव यंत्रं स्थाप
येदित्यर्थः । तद्यंत्रं तदावरणदेवताश्च मंत्रमहोदध्यादिग्रन्थेषु स्पष्टाः ॥ स्थापयेदिति ॥ तत्र वेद्यां पार्श्वतः सिंहासनस्य दक्षिणभागे कलशं कलशस्थापनविधानेन स्थाप
येत् ॥ स च विधिर्ग्रंथांतरे स्पष्ट एव ॥ क्वचित्सिंहासनस्याग्रेऽपि कलशस्थापनमुक्तम् ॥ ननु स्थानद्वये देवीस्थापनस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न ॥ सिंहासने नित्यपूजा
मूर्तेः स्थापनस्य कलशे तु नैमित्तिकनवरात्रपूजार्थं देव्याः स्थापनस्याभिहितत्वात्तया च कलशे एव प्राणादिस्थापनं सिंहासनस्थमूर्तौ तु पूर्वं जातमेवेति न तत्र तद्विधे

यम् ॥ तदुक्तं देवीपुराणे ॥ नित्यपूजाकृतेरग्रे कलशं स्थापयेत्तत इति ॥ नित्यपूजाकृतेर्नित्यपूजामूर्तेरित्यर्थः ॥ २१ ॥ कलशस्थापनप्रकारमाह । पंचपल्लवेति ॥ २२ ॥
पार्श्वे स्वस्येति शेषः ॥ २३ ॥ नंदायां हस्तनक्षत्रयुता नंदा प्रतिपत्तिथिस्तस्यां पूजनं सर्वोत्तममित्यर्थः ॥ २४ ॥ नियमं संकल्पम् ॥ तत्स्वरूपमाह । उपवासेनेति ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ उपवासाद्यशक्तावाह । यथाशक्तीति ॥ २७ ॥ करजं पुष्पजातिविशेषः ॥ २८ ॥ ब्रह्मकापुष्पैर्ब्राह्मीपुष्पैरित्यर्थः ॥२९॥ ३० ॥ पूर्णफलैर्बिल्वफलैः ॥
॥ ३१ ॥ मांसाशनं ये कुर्वंतीति ॥ यद्यपि मांसाशनं ब्राह्मणैरपि क्रियते तथाऽपि ब्राह्मणस्य कालिकापुराणादिषु साक्षाद्बलिदानस्य निषेधकथनात्क्षत्रियाविषयक एवायं
विधिरिति बोध्यम् ॥ तथाच शारदायाम् । ब्राह्मणो नियतः शुद्धः सात्त्विकं बलिमाहरेदिति ॥ तथा हिंसायुक्तो बलिस्त्वाद्यवर्णं हित्वा प्रशस्यते इति ॥ आद्यवर्णं ब्राह्म

पंचपल्लवसंयुक्तं वेदमंत्रैः सुसंस्कृतम् ॥ सुतीर्थजलसंपूर्णं हेमरत्नैः समन्वितम् ॥२२॥ पार्श्वे पूजार्थसंभारान्परिकल्प्य समंततः ॥
गीतवादित्रनिर्घोषान्कारयेन्मंगलाय वै ॥२३॥ तिथौ हस्तान्वितायां च नंदायां पूजनं वरम् ॥ प्रथमे दिवसे राजन्विधिवत्कामदं
नृणाम् ॥२४॥ नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात्पूजां समाचरेत् ॥ उपवासेन नक्तेन चैकभक्तेन वा पुनः ॥२५॥ करिष्यामि व्रतं मातर्नव
रात्रमनुत्तमम् ॥ साहाय्यं कुरु मे देवि जगदंब ममाखिलम् ॥२६॥ यथाशक्ति प्रकर्तव्यो नियमो व्रतहेतवे ॥ पश्चात्पूजा प्रकर्तव्या
विधिवन्मंत्रपूर्वकम्॥२७॥चंदनागुरुकर्पूरैः कुसुमैश्च सुगंधिभिः॥ मंदारकरजाशोकचंपकैः करवीरकैः॥२८॥मालतीब्रह्मकापुष्पैस्तथा
बिल्वदलैः शुभैः ॥ पूजयेज्जगतां धात्रीं धूपैर्दीपैर्विधानतः॥२९॥ फलैर्नानाविधैरर्घ्यं प्रदातव्यं च तत्र वै ॥ नारिकेलैर्मातुलिंगैर्दाडिमीक
दलीफलैः ॥ ३० ॥ नारंगैः पनसैश्चैव तथा पूर्णफलैः शुभैः ॥ अन्नदानं प्रकर्तव्यं भक्तिपूर्वं नराधिप ॥ ३१ ॥ मांसाशनं ये कुर्वंति
तैः कार्यं पशुहिंसनम् ॥ महिषाजवराहाणां बलिदानं विशिष्यते ॥ ३२ ॥ देव्यग्रे निहता यांति पशवः स्वर्गमव्ययम् ॥ न हिंसा
पशुजा तत्र निघ्नतां तत्कृतेऽनघ ॥ ३३ ॥

णवर्णं हित्वा त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ तथा कालिकापुराणे ॥ सिंहव्याघ्रादिकं दत्त्वा चात्मवध्यामवाप्नुयात् ॥ मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ अवश्यं विहितो यत्र
बलिस्तत्र द्विजः पुनः । पिष्टेनापि घृतेनापि निर्मितं तु समर्पयेदिति ॥ छांदोग्यश्रुतिरपि ॥ अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यपि ॥ ३२ ॥ ननु
देव्यातिरिक्तदेवतासु शास्त्रे बलिदानमनुक्त्वा देव्युपासनायामेव किमिति बलिदानं शास्त्रेषूक्तमिति चेदत्र समाहितं दुर्गाप्रदीपे यामले ॥ ब्रह्मविद्या जीवदशानिहंत्रीति
श्रुतौ श्रुतं तत्तस्मात्कारणाद्देव्या बलिदानं प्रियं मतमिति ॥ यतः कारणाद्देवी ब्रह्मविद्याधिष्ठात्री भवति ब्रह्मविद्यायाश्च स्वभावो जीवदशा नाशयितव्येति तस्माद्देव्याः

प्रियो बलिर्भवतीति तदर्थः ॥ ३३ ॥ न हिंसा पशुजा तत्रेति ॥ अहिंसा याज्ञिकी प्रोक्तेति च क्षत्रियोद्देशेनैव तस्य चित्ते जायमानहिंसाशंकानिवृत्त्यर्थं न ब्राह्मणोद्देशेनोति बोध्यम् ॥ ३४ ॥ मानत इति ॥ होमानुसारेणैकहस्तादिदशहस्तांतमानत इत्यर्थः ॥ तदुक्तं शारदायाम् ॥ दशहस्तांतमन्येषामिति ॥ मुष्टिमात्रं मितं कुंडं शतार्धे संप्रचक्षते ॥ शतहोमेऽरत्निमात्रमित्यादि॥अत्र होमस्तु तत्तत्कल्पोक्त एव ग्राह्यो यो यत्रोक्तो नित्यनैमित्ति ककाम्यभेदेन॥३५॥३६॥सुधामयैरमृतमयैर्मिष्टैरित्यर्थः॥३७॥

अहिंसा याज्ञिकी प्रोक्ता सर्वशास्त्रविनिर्णये ॥ देवतार्थे विसृष्टानां पशूनां स्वर्गतिर्ध्रुवा ॥ ३४ ॥ होमार्थं चैव कर्तव्यं कुंडं चैव त्रिकोणकम् ॥ स्थंडिलं वा प्रकर्तव्यं त्रिकोणं मानतः शुभम्॥३५॥ त्रिकालं पूजनं नित्यं नानाद्रव्यैर्मनोहरैः ॥ गीतवादित्रनृत्यैश्च कर्तव्यश्च महोत्सवः ॥ ३६ ॥ नित्यं भूमौ च शयनं कुमारीणां च पूजनम् ॥ वस्त्रालंकरणैर्दिव्यैर्भोजनैश्च सुधामयैः ॥ ३७ ॥ एकैकां पूजयेन्नित्यमेकवृद्ध्या तथा पुनः ॥ द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि प्रत्येकं नवकं च वा ॥ ३८ ॥ विभवस्यानुसारेण कर्तव्यं पूजनं किल ॥ वित्तशाठ्यं न कर्तव्यं राजञ्छक्तिमखे सदा ॥ ३९ ॥ एकवर्षा न कर्तव्या कन्या पूजाविधौ नृप ॥ परमज्ञा तु भोगानां गंधादीनां च बालिका ॥ ४० ॥ कुमारिका तु सा प्रोक्ता द्विवर्षा या भवेदिह ॥ त्रिमूर्तिश्च त्रिवर्षा च कल्याणी चतुरब्दिका॥ ४१ ॥ रोहिणी पंचवर्षा च षड्वर्षा कालिका स्मृता ॥ चंडिका सप्तवर्षा स्यादष्टवर्षा च शांभवी ॥ ४२ ॥ नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवार्षिकी ॥ अत ऊर्ध्वं न कर्तव्या सर्वकार्यविगर्हिता ॥ ४३ ॥ एभिश्च नामभिः पूजा कर्तव्या विधिसंयुता ॥ तासां फलानि वक्ष्यामि नवानां पूजने सदा ॥ ४४ ॥ कुमारी पूजिता कुर्याद्दुःखदारिद्र्यनाशनम् ॥ शत्रुक्षयं धनायुष्यं बलवृद्धिं करोति वै ॥ ४५ ॥

कुमारीपूजनपक्षानाह ॥ एकैकामिति ॥ प्रत्यहमेकैकामित्येकः पक्षः ॥ एकैकवृद्ध्येति तु द्वितीयः ॥ द्विगुणत्रिगुणवृद्ध्येति तु तृतीयचतुर्थपक्षौ ॥ प्रत्येकं प्रत्यहं नवकं च वा नवनवकुमारीणां पूजनमित्युत्तमः पक्षः ॥ ३८ ॥ शक्तिमखेंऽबायज्ञे ॥ ३९ ॥ एकवर्षा न कर्तव्येति ॥ तत्र हेतुर्यतः सा गंधादिभोगानामज्ञा ततः ॥४०॥ द्विवर्षादिदशवर्षांतानां पूज्यानां कुमारीणां नामानि तत्पूजाफलं तासां पूजामन्त्राश्चोच्यन्ते ॥ कुमारिका तु सेति॥४१॥४२॥ न कर्तव्या पूजार्थं न कर्तव्येत्यर्थः ॥४३॥४४॥४५॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ श्रीमन्त्रयुक्तैरन्यैर्मन्त्रैर्वा ॥ ५२ ॥ तान्मन्त्रानेवाऽऽह । कुमारस्य चेति ॥ कुमारस्य बालकस्य स्कंदस्य वा तत्त्वानि रहस्यभूतानि वस्तूनि या सृजतीत्यर्थः ॥ कादीन्ब्रह्मादीनापि देवान् ॥ ५३ ॥ सत्त्वादिभिः सत्त्वादिगुणैस्त्रिमूर्तिर्महालक्ष्म्यादिरूपिणी ॥ तैः सत्त्वादिगुणैरेव नानारूपिणी

त्रिमूर्तिपूजनादायुस्त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ॥ धनधान्यागमश्चैव पुत्रपौत्रादिवृद्धयः ॥ ४६ ॥ विद्यार्थी विजयार्थी च राज्यार्थी यश्च पार्थिवः ॥ सुखार्थी पूजयेन्नित्यं कल्याणीं सर्वकामदाम् ॥ ४७ ॥ कालिकां शत्रुनाशार्थं पूजयेद्भक्तिपूर्वकम् ॥ ऐश्वर्यधनकामश्च चंडिकां परिपूजयेत् ॥४८॥ पूजयेच्छांभवीं नित्यं नृप संमोहनाय च ॥ दुःखदारिद्र्यनाशाय संग्रामे विजयाय च ॥ ४९ ॥ क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोग्रकर्मसाधने ॥ दुर्गां च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ॥ ५० ॥ वांछितार्थस्य सिद्ध्यर्थं सुभद्रां पूजयेत्सदा ॥ रोहिणीं रोगनाशाय पूजयेद्विधिवन्नरः ॥ ५१ ॥ श्रीरस्त्विति च मंत्रेण पूजयेद्भक्तितत्परः ॥ श्रीयुक्तमंत्रैरथवा बीजमंत्रैरथापि वा ॥ ५२ ॥ कुमारस्य च तत्त्वानि या सृजत्यपि लीलया ॥ कादीनपि च देवांस्तां कुमारीं पूजयाम्यहम् ॥ ५३ ॥ सत्त्वादिभिस्त्रिमूर्तिर्या तैर्हि नानास्वरूपिणी ॥ त्रिकालव्यापिनी शक्तिस्त्रिमूर्तिं पूजयाम्यहम् ॥ ५४ ॥ कल्याणकारिणी नित्यं भक्तानां पूजिताऽनिशम् ॥ पूजयामि च तां भक्त्या कल्याणीं सर्वकामदाम् ॥ ५५ ॥ रोहयंती च बीजानि प्राग्जन्मसंचितानि वै ॥ या देवी सर्वभूतानां रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥५६॥ काली कालयते सर्वं ब्रह्मांडं सचराचरम् ॥ कल्पांतसमये या तां कालिकां पूजयाम्यहम् ॥ ५७ ॥ चंडिकां चंडरूपां च चंडमुंडविनाशिनीम् ॥ तां चंडपापहरिणीं चंडिकां पूजयाम्यहम् ॥ ५८ ॥ अकारणात्समुत्पत्तिर्यन्मयैः परिकीर्तिता ॥ यस्यास्तां सुखदां देवीं शांभवीं पूजयाम्यहम् ॥ ५९ ॥ दुर्गात्त्रायति भक्तं या सदा दुर्गार्तिनाशिनी ॥ दुर्ज्ञेया सर्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥ ६० ॥

प्रस्ताररीत्या त्रिकालव्यापिनी कालत्रयाबाध्या चिद्रूपिणी ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ रोहयंती अंकुरीभूतानि कुर्वती ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अकारणादिति ॥ यस्याः समुत्पत्तिर्यन्मयैर्यत्स्वरूपैर्वेदैरकारणादेव परिकीर्तिता ॥ यस्या आविर्भावोऽकारणादेव भवति ॥ स्वस्मादेव स्वयमाविर्भवति नान्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ नवरात्रपूजाक्रमस्त्वनुष्ठानग्रंथादवसेयः ॥ गौरवादत्र न लिख्यते ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ सप्ताधिकैस्तु पंचाशत्पद्यैरथ कुमारिकाः॥कथयित्वा वर्जनीया माहात्म्यमपि चोच्यते॥ १॥वर्जनीयाः कुमारिका आह । हीनांगीमिति॥न्यूनांगीमित्यर्थः॥गंधेन दुर्गंधेन स्फुरितं युक्तमत एव हीनमंगं यस्यास्ताम्॥विशालं वेः शालच्छंकटचौ॥विशालकुलसंभवामदुष्टकुलसंभवामपीत्यर्थः॥ १॥रक्तपुष्पादिनांऽकितां रक्तपुष्पं स्त्रीरजआदि यौवनचिह्नं तेनान्विताम्

सुभद्राणि च भक्तानां कुरुते पूजिता सदा॥अभद्रनाशिनीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥६१॥ एभिर्मंत्रैः पूजनीयाः कन्यकाः सर्वदा बुधैः ॥ वस्त्रालंकरणैर्माल्यैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवी० म०तृतीयस्कंधे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ व्यास उवाच ॥ हीनांगीं वर्जयेत्कन्यां कुष्ठयुक्तां व्रणांकिताम् ॥ गंधस्फुरितहीनांगीं विशालकुलसंभवाम् ॥ १ ॥ जात्यंधां केकरां काणीं कुरूपां बहुरोमशाम् ॥ संत्यजेद्रोगिणीं कन्यां रक्तपुष्पादिनांऽकिताम् ॥ २ ॥ क्षामां गर्भसमुद्भूतां गोलकां कन्यकोद्भवाम् ॥ वर्जनीयाः सदा चैताः सर्वपूजादिकर्मसु ॥ ३ ॥ अरोगिणीं सुरूपांगीं सुंदरीं व्रणवर्जिताम् ॥ एकवंशसमुद्भूतां कन्यां सम्यक्प्रपूजयेत् ॥४॥ ब्राह्मणी सर्वकार्येषु जयार्थं नृपवंशजा ॥ लाभार्थे वैश्यवंशोत्था मता वा शूद्रवंशजा ॥ ५ ॥ ब्राह्मणैर्ब्रह्मजाः पूज्या राजन्यैर्ब्रह्मवंशजा ॥ वैश्यैस्त्रिवर्गगाः पूज्याश्चतस्रः पादसंभवैः ॥ ६ ॥ कारुभिश्चैव वंशोत्था यथायोग्यं प्रपूजयेत् ॥ नवरात्रविधानेन भक्तिपूर्वं सदैव हि ॥ ७ ॥ अशक्तो नियतं पूजां कर्तुं चेन्नवरात्रके ॥ अष्टम्यां च विशेषेण कर्तव्यं पूजनं सदा ॥ ८ ॥ पुराऽष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ॥ प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥ ९ ॥ अतोऽष्टम्यां विशेषेण कर्तव्यं पूजनं सदा ॥ नानाविधोपहारैश्च गंधमाल्यानुलेपनैः ॥ १० ॥

॥२॥ क्षामां कृशाम् ॥ गर्भसमुद्भूतामतिबालामेकदिनादिजाताम् ॥ गोलकां मृतभर्तृमातृजातां विधवाजन्यामित्यर्थः ॥ कन्यकोद्भवामविवाहितकन्याजन्याम् ॥३॥ एकवंशसमुद्भूतामजारजामित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पादसंभवैः शूद्रैश्चतस्रो वर्णचतुष्टयजन्याः कन्याः पूज्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥ कारुभिरिति ॥ कारुर्विश्वकर्मणि ना त्रिषु कारकशिल्पिनोरिति मेदिनीकोशात्कारुभिः शिल्पिभिः स्वस्ववंशोत्थाः पूज्याः ॥ शूद्रापेक्षयैतेष्वयं विशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अत इति ॥ तदुक्तमीशानसंहितायाम् ॥ एकादशीकोटि

सहस्रतुल्या जन्माष्टमी पर्वतराजपुत्र्याः ॥ ततोऽपि शुक्ला गणिता शतेन पराशरव्यासवसिष्ठमुख्यैरिति ॥ १० ॥ आमिषैर्मांसैः ॥ इदं क्षत्रियादिपरम् ॥ ११ ॥१२ ॥१३॥
विप्राणां चैव भोजनैरेतैः सर्वैर्व्रतं संपूर्णं भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इयं विधवा व्रतं न कृतवतीत्यनुमाऽनुमितिः कर्तव्ये

पायसैरामिषैर्होमैर्ब्राह्मणानां च भोजनैः ॥ फलपुष्पोपहारैश्च तोषयेज्जगदंबिकाम् ॥११॥ उपवासे ह्यशक्तानां नवरात्रव्रते पुनः ॥
उपोषणत्रयं प्रोक्तं यथोक्तं फलदं नृप ॥१२॥ सप्तम्यां च तथाऽष्टम्यां नवम्यां भक्तिभावतः॥त्रिरात्रकरणात्सर्वं फलं भवति पूज
नात्॥१३॥पूजाभिश्चैव होमैश्च कुमारीपूजनैस्तथा ॥ सम्पूर्णं तद्व्रतं प्रोक्तं विप्राणां चैव भोजनैः ॥१४॥ व्रतानि यानि चान्यानि
दानानि विविधानि च॥ नवरात्रव्रतस्यास्य नैव तुल्यानि भूतले ॥१५॥ धनधान्यप्रदं नित्यं सुखसन्तानवृद्धिदम् ॥ आयुरारोग्यदं
चैव स्वर्गदं मोक्षदं तथा ॥ १६ ॥ विद्यार्थी वा धनार्थी वा पुत्रार्थी वा भवेन्नरः ॥ तेनेदं विधिवत्कार्यं व्रतं सौभाग्यदं शिवम् ॥
॥ १७ ॥ विद्यार्थी सर्वविद्यां वै प्राप्नोति व्रतसाधनात् ॥ राज्यभ्रष्टो नृपो राज्यं समवाप्नोति सर्वथा ॥ १८ ॥ पूर्वजन्मनि यैर्नूनं
न कृतं व्रतमुत्तमम् ॥ ते व्याधिनो दरिद्राश्च भवंति पुत्रवर्जिताः ॥ १९ ॥ वंध्या च या भवेन्नारी विधवा धनवर्जिता ॥ अनुमा
तत्र कर्त्तव्या नेयं कृतवती व्रतम् ॥२०॥ नवरात्रव्रतं प्रोक्तं न कृतं येन भूतले ॥ स कथं विभवं प्राप्य मोदते च तथा दिवि ॥२१॥
रक्तचंदनसंमिश्रैः कोमलैर्बिल्वपत्रकैः ॥ भवानी पूजिता येन स भवेन्नृपतिः क्षितौ ॥ २२ ॥ नाराधिता येन शिवा सना
तनी दुःखार्तिहा सिद्धिकरी जगद्धरा ॥ दुःखावृतः शत्रुयुतश्च भूतले नूनं दरिद्रो भवतीह मानवः ॥२३॥ यां विष्णुरिंद्रो हरपद्मजौ
तथा वह्निः कुबेरो वरुणो दिवाकरः ॥ ध्यायंति सर्वार्थसमाप्तिनंदितास्तां किं मनुष्या न भजंति चंडिकाम् ॥ २४ ॥ स्वाहा
स्वधानाम मनुप्रभावैस्तृप्यंति देवाः पितरस्तथैव ॥ यज्ञेषु सर्वेषु मुदा हरंति यन्नामयुग्मं श्रुतिभिर्मुनीन्द्राः ॥ २५ ॥

त्यर्थः ॥ यत इयं विधवा जाताऽत इति भावः ॥ २० ॥ २१ २२ ॥ २३ ॥ सर्वार्थानां समाप्तिः समवाप्तिः प्राप्तिस्तया नंदिता इत्यर्थः ॥ २४ ॥ स्वाहेति ॥
स्वाहास्वधानामरूपो यो मनुस्तत्प्रभावैर्मुदा हर्षेण हरंति वदंति ॥ यन्नामयुग्मं स्वाहास्वधेत्येवंरूपं श्रुतिभिर्वेदमंत्रांते इत्यर्थः । यतस्तृप्यंति ततो यज्ञेषु श्राद्धेषु च वेद

मंत्रांते स्वाहा स्वधेति प्रयुंजत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ व्यासो जनाञ्छोचति । यस्येच्छयेति ॥ २६ ॥ नैकोऽस्तीति ॥ तया शक्त्या विहीनः सन्यथेच्छं स्पंदितुं शक्तियुतः
सामर्थ्ययुतो भवति एतादृशो नैकोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ अर्थचतुष्टयं धर्मार्थकाममोक्षरूपं वांछन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥ मुच्यत इति ॥ तदुक्तमुमासंहितायाम् ॥
प्रायश्चित्तं न पापानां येषां तेषां तु नाशने ॥ प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं जगदंबापदस्मृतिः ॥ स्मरणेनैव दुर्गाया निमिषार्धेन यत्फलम् ॥ न तद्वक्तुं समर्थोऽस्ति
शिवो वर्षशतैरपि ॥ विष्णुनामसहस्रेभ्यः शिवनाम विशिष्यते ॥ शिवनामसहस्रेभ्यो देवीनाम विशिष्यते ॥ स साधको महाज्ञानी यश्च दुर्गापदानुगः ॥ न च

यस्येच्छया सृजति विश्वमिदं प्रजेशो नानावतारकलनं कुरुते हरिश्च॥नूनं करोति जगतः किल भस्म शंभुस्तां शर्मदां न भजते नु
कथं मनुष्यः ॥२६॥ नैकोऽस्ति सर्वभवनेषु तया विहीनो देवो नरोऽथ विहगः किल पन्नगो वा ॥ गंधर्वराक्षसपिशाचनगेषु नूनं
यः स्पंदितुं भवति शक्तियुतो यथेच्छम् ॥२७॥ तां न सेवेत कश्चण्डीं सर्वकामार्थदां शिवाम् ॥ व्रतं तस्या न कः कुर्याद्वांछन्नर्थ
चतुष्टयम् ॥ २८ ॥ महापातकसंयुक्तो नवरात्रव्रतं चरेत् ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो नात्र कार्या विचारणा ॥ २९ ॥ पुरा कश्चिद्वणि
क्छीनो धनहीनः सुदुःखितः ॥ कुटुंबी चाभवत्कश्चित्कौसले नृपसत्तम ॥ ३० ॥ अपत्यानि बहून्यस्याभवन्क्षुत्पीडितानि च ॥
भक्ष्यं किंचित्तु सायाह्ने प्रापुस्तस्य च बालकाः ॥ ३१ ॥ भुंक्ते स्म कार्यकर्ताऽसौ परस्याथ बुभुक्षितः ॥ कुटुंबभरणं तत्र चका
रातिनिराकुलः ॥ ३२ ॥ सदा धर्मरतः शांतः सदाचारश्च सत्यवाक् ॥ अक्रोधनश्च धृतिमान्निर्मदश्चानसूयकः ॥ ३३ ॥ संपूज्य
देवता नित्यं पितृनप्यतिथींस्तथा ॥ भुंजाने पोष्यवर्गेऽथ कृतवान्भोजनं वणिक् ॥ ३४ ॥ एवं गच्छति काले वै सुशीलो नामतो
गुणैः ॥ दारिद्र्यार्तो द्विजं शान्तं पप्रच्छातिबुभुक्षितः ॥ ३५ ॥ सुशील उवाच ॥ भो भूदेव कृपां कृत्वा वदस्वाद्य महामते ॥
कथं दारिद्र्यनाशः स्यादिति मे निश्चयेन वै ॥ ३६ ॥

मुक्तिर्न वा भुक्तिर्न गतिर्नगनंदिनि ॥ विना दुर्गां जगद्धात्रीं निष्फलं जीवनं भवेदिति । चरमे जन्मनि परं श्रीदेवीभक्तिमान्भवेदिति ॥ २९ ॥ क्षीनो दुःखी ॥ ३० ॥
सायाह्ने किंचित्प्रापुर्नोदरपरिमितामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ भुंक्ते स्मेति ॥ बुभुक्षितः परस्य कार्यकर्ताऽसावपि सायाह्ने एव भुंक्ते स्मेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मया विसर्जितो यतो रुदन्बालो गेहाद्गतोऽत इत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

धनेषणा मे नैवास्ति धनी स्यामिति मानद ॥ कुटुंबभरणार्थं वै पृच्छामि त्वां द्विजोत्तम ॥ ३७ ॥ पुत्रीसुतस्तु मे बालो भक्षार्थी
रोदते भृशम् ॥ तावन्मात्रं गृहे नान्नं मुष्टिमेकां ददाम्यहम् ॥ ३८ ॥ विसर्जितो यतो गेहाद्गतो बालो रुदन्मया ॥ अतो मे दह्यते
ऽत्यर्थं किं करोमि धनं विना ॥ ३९ ॥ विवाहोऽस्ति सुताया मे नास्ति वित्तं करोमि किम् ॥ दशवर्षाधिकायास्तु दानकालोऽपि
यात्यलम् ॥ ४० ॥ तेन शोचामि विप्रेंद्र सर्वज्ञोऽसि दयानिधे ॥ तपो दानं व्रतं किंचिद् ब्रूहि मंत्रं जपं तथा ॥ ४१ ॥ येनाहं
पोष्यवर्गस्य करोमि द्विज पोषणम् ॥ तावन्मे स्याद्धनप्राप्तिर्नाधिकं प्रार्थये किल ॥ ४२ ॥ त्वत्प्रसादात्कुटुंबं मे सुखितं प्रभवे
दिह ॥ तत्कुरुष्व महाभाग ज्ञानेन परिचिन्त्य च ॥ ४३ ॥ व्यास उवाच ॥ इति पृष्टस्तथा तेन ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ उवाच
परमप्रीतस्तं वैश्यं नृपसत्तम ॥ ४४ ॥ वैश्यवर्य कुरुष्वाद्य नवरात्रव्रतं शुभम् ॥ पूजनं भगवत्याश्च हवनं भोजनं तथा ॥४५॥
वेदपारायणं शक्तिजपहोमादिकं तथा ॥ कुरुष्वाद्य यथाशक्ति तव कार्यं भविष्यति ॥ ४६ ॥ एतस्मादपरं किंचिद्व्रतं नास्ति
धरातले ॥ नवरात्राभिधं वैश्य पावनं सुखदं तथा ॥ ४७ ॥ ज्ञानदं मोक्षदं चैव सुखसन्तानवर्धनम् ॥ शत्रुनाशकरं कामं नव
रात्रव्रतं सदा ॥ ४८ ॥ राज्यभ्रष्टेन रामेण सीताविरहितेन च ॥ किष्किन्धायां व्रतं चैतत्कृतं दुःखातुरेण वै ॥ ४९ ॥ प्रतप्ते
नापि रामेण सीताविरहवह्निना ॥ विधिवत्पूजिता देवी नवरात्रव्रतेन वै ॥ ५० ॥ तेन प्राप्ताऽथ वैदेही कृत्वा सेतुं महार्णवे ॥
हत्वा मन्दोदरीनाथं कुंभकर्णं महाबलम् ॥ ५१ ॥ मेघनादं सुतं हत्वा कृत्वा भूपं विभीषणम् ॥ पश्चादयोध्यामागत्य प्राप्तं
राज्यमकण्टकम् ॥ ५२ ॥ नवरात्रव्रतस्यास्य प्रभावेण विशां वर ॥ सुखं भूमितले प्राप्तं रामेणामिततेजसा ॥ ५३ ॥ व्यास
उवाच ॥ इति विप्रवचः श्रुत्वा स वैश्यस्तं द्विजं गुरुम् ॥ कृत्वा जग्राह सन्मन्त्रं मायाबीजाभिधं नृप ॥ ५४ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ मायाबीजाभिधं भुवनेश्वरीमंत्रमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

॥५५॥५६॥इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कंधे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ एकोनसप्ततिश्लोकैर्नवरात्रप्रसंगतः ॥ रामायणकथा राज्ञा पृष्टा व्यासेन चोच्यते ॥ १ ॥
पूर्वाध्याये राज्यभ्रष्टेन रामेण नवरात्रव्रतं कृतं तेन तत्कल्याणं जातमिति वर्णितं तत्प्रश्नबीजमुपलभ्य राजा पृच्छति कथं रामेण तच्चीर्णमिति॥१॥ सूर्यवंशे वर उत्कृष्टः ॥

जजाप परया भक्त्या नवरात्रमतंद्रितः ॥ नानाविधोपहारैश्च पूजयामास सादरम् ॥ ५५ ॥ नवसंवत्सरं चैव मायाबीजपरा
यणः ॥ नवमे वत्सरांते तु महाष्टम्यां महेश्वरी ॥ ५६ ॥ अर्धरात्रे तु सञ्जाते प्रत्यक्षं दर्शनं ददौ ॥ नानावरप्रदानैश्च
कृतकृत्यं चकार तम् ॥ ५७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ जनमेजय उवाच ॥
कथं रामेण तच्चीर्णं व्रतं देव्याः सुखप्रदम् ॥ राज्यभ्रष्टः कथं सोऽथ कथं सीता हृता पुनः ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ राजा दशरथः
श्रीमानयोध्याधिपतिः पुरा ॥ सूर्यवंशवरश्चासीद्देवब्राह्मणपूजकः ॥ २ ॥ चत्वारो जज्ञिरे तस्य पुत्रा लोकेषु विश्रुताः ॥
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्चेति नामतः ॥ ३ ॥ राज्ञः प्रियंकराः सर्वे सदृशा गुणरूपतः ॥ कौसल्यायाः सुतो रामः कैकेय्या
भरतः स्मृतः ॥ ४ ॥ सुमित्रातनयौ जातौ यमलौ द्वौ मनोहरौ ॥ ते जाता वै किशोराश्च धनुर्बाणधराः किल ॥५॥ सूनवः कृतसं
स्कारा भूपतेः सुखवर्धकाः ॥ कौशिकेन तदाऽऽगत्य प्रार्थितो रघुनंदनः ॥ ६ ॥ राघवं मखरक्षार्थं सूनुं षोडशवार्षिकम् ॥ तस्मै
सोऽयं ददौ रामं कौशिकाय सलक्ष्मणम् ॥ ७ ॥ तौ समेत्य मुनिं मार्गे जग्मतुश्चारुदर्शनौ ॥ ताटका निहता मार्गे राक्षसी
घोरदर्शना ॥८॥ रामेणैकेन बाणेन मुनीनां दुःखदा सदा ॥ यज्ञरक्षा कृता तत्र सुबाहुर्निहतः शठः॥९॥ मारीचोऽथ मृतप्रायो निक्षिप्तो
बाणवेगतः ॥ एवं कृत्वा महत्कर्म यज्ञस्य परिरक्षणम् ॥१०॥ गतास्ते मिथिलां सर्वे रामलक्ष्मणकौशिकाः ॥ अहल्या मोचिता
शापान्निष्पापा सा कृताऽबला ॥ ११ ॥ विदेहनगरे तौ तु जग्मतुर्मुनिना सह ॥ बभंज शिवचापं च जनकेन पणीकृतम् ॥ १२ ॥
उपयेमे ततः सीतां जानकीं च रमांशजाम् ॥ लक्ष्मणाय ददौ राजा पुत्रीमेकां तथोर्मिलाम् ॥ १३ ॥

॥२॥३॥४॥५ ॥ कौशिकेन विश्वामित्रेण ॥ रघुनंदनो दशरथः ॥६॥७॥८॥९॥ मारीचसुबाहू दैत्यौ ॥१०॥११॥१२॥ उपयेमे विवाहं कृतवान् स्वीकृतवानिति वा ॥१३॥

कुशध्वजो जनकबंधुः ॥ १४ ॥ १५ ॥ धुरं राज्यभारम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ एकेन वरेण भरताय राज्यं द्वितीयेन वरेणार्याद्रामाय वनवासं वव्रे इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६॥ कृत्वेति ॥ सीताप्रलोभनप्रयोजनाय तं हेममृगं कृत्वा सीतां नेतुमित्यन्वयः ॥ रामं दूरदेशं नेतुमिति वा ॥ २७ ॥

कुशध्वजसुते कन्ये प्रापतुर्भ्रातरावुभौ ॥ तथा भरतशत्रुघ्नौ सुशीलौ शुभलक्षणौ॥१४॥एवं दारक्रियास्तेषां भ्रातृणां चाभवन्नृप ॥
चतुर्णां मिथिलायां तु यथाविधि विधानतः ॥१५॥ राज्ययोग्यं सुतं दृष्ट्वा राजा दशरथस्तदा॥राघवाय धुरं दातुं मनश्चक्रे निजाय
वै ॥१६॥ संभारं विहितं दृष्ट्वा कैकेयी पूर्वकल्पितौ ॥ वरौ संप्रार्थयामास भर्तारं वशवर्तिनम् ॥ १७ ॥ राज्यं सुताय चैकेन भरताय
महात्मने ॥ रामाय वनवासं च चतुर्दश समास्तथा ॥१८॥ रामस्तु वचनात्तस्याः सीतालक्ष्मणसंयुतः॥जगाम दंडकारण्यं राक्षसैरु
पसेवितम्॥१९॥राजा दशरथः पुत्रविरहेण प्रपीडितः ॥ जहौ प्राणानमेयात्मा पूर्वशापमनुस्मरन्॥२०॥भरतः पितरं दृष्ट्वा मृतं मातृ
कृतेन वै॥राज्यमृद्धं न जग्राह भ्रातुः प्रियचिकीर्षया ॥ २१ ॥ पंचवट्यां वसन्रामो रावणावरजां वने ॥ शूर्पणखां विरूपां वै चकारा
तिस्मरातुराम्॥२२॥खरादयस्तु तां दृष्ट्वा छिन्ननासां निशाचराः॥चक्रुः संग्राममतुलं रामेणामिततेजसा ॥२३॥ स जघान खरादींश्च
दैत्यानतिबलान्वितान् ॥ मुनीनां हितमन्विच्छन् रामः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ गत्वा शूर्पणखा लंकां खरदूषणघातनम् ॥ दूषिता
कथयामास रावणाय च राघवात् ॥ २५ ॥ सोऽपि श्रुत्वा विनाशं तं जातः क्रोधवशः खलः ॥ जगाम रथमारुह्य मारीचस्या
श्रमं तदा ॥ २६ ॥ कृत्वा हेममृगं नेतुं प्रेषयामास रावणः ॥ सीताप्रलोभनार्थाय मायाविनमसंभवम् ॥ २७ ॥ सोऽथ हेम
मृगो भूत्वा सीतादृष्टिपथं गतः ॥ मायावी चातिचित्रांगश्चरन्प्रबलमंतिके ॥ २८ ॥ तं दृष्ट्वा जानकी प्राह राघवं दैवनोदिता ॥
चर्मानयस्व कान्तेति स्वाधीनपतिका यथा ॥ २९ ॥ अविचार्याथ रामोऽपि तत्र संस्थाप्य लक्ष्मणम् ॥ सशरं धनुरादाय ययौ
मृगपदानुगः ॥ ३० ॥ सारंगोऽपि हरिं दृष्ट्वा मायाकोटिविशारदः ॥ दृश्यादृश्यो बभूवाथ जगाम च वनांतरम् ॥ ३१ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सारंगो मृगरूपः पशुः ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ स मारीचो मृगरूपस्तेन रामेण निहतोऽतिबलाच्चुक्रोश ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ रामवधादपीति ॥ रामवधे जातेऽपि त्वामसहायामाश्रमे मुक्त्वाऽहं न गच्छे ॥ आत्मनेपदमार्षम् ॥ किंपुना रामे जीवति सतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ हतं वै इति ॥ यदा वधे जातेऽपि न गमिष्यामि तदा हतमेव दूरदेशं प्रति मायाविनेति ज्ञात्वा कथं गमिष्यामीति भावः ॥ यद्वा राघवसदृशं पराक्रमिणं मायाविना केनाचिद्दैत्येन दृष्ट्वोपद्रवयुक्ते तादृशे देशे त्वां त्यक्त्वा पदमेकमपि नाधिगच्छामि न गमिष्यामीत्यर्थः ॥

मत्वा हस्तगतं रामः क्रोधाकृष्टधनुः पुनः॥जघान चातितीक्ष्णेन शरेण कृत्रिमं मृगम्॥३२॥स हतोऽतिबलात्तेन चुक्रोश भृशदुःखितः॥ हा लक्ष्मण हतोऽस्मीति मायावी नश्वरः खलः ॥ ३३ ॥ स शब्दस्तुमुलस्तावज्जानक्या संश्रुतस्तदा ॥ राघवस्येति सा मत्वा दीना देवरमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ गच्छ लक्ष्मण तूर्णं त्वं हतोऽसौ रघुनंदनः ॥ त्वामाह्वयति सौमित्रे साहाय्यं कुरु सत्वरम् ॥३५॥ तत्राऽऽह लक्ष्मणः सीतामंब रामवधादपि ॥ नाहं गच्छेऽद्य मुक्त्वा त्वामसहायामिहाश्रमे ॥३६॥ आज्ञा मे राघवस्यात्र तिष्ठति जनकात्मजे ॥ तदतिक्रमभीतोऽहं न त्यजामि तवांतिकम् ॥ ३७ ॥ हतं वै राघवं दृष्ट्वा वने मायाविना किल ॥ त्यक्त्वा त्वां नाधिगच्छामि पदमेकं शुचिस्मिते ॥ ३८ ॥ कुरु धैर्यं न मन्येऽद्य रामं हंतुं क्षमं क्षितौ ॥ नाहं त्यक्त्वा गमिष्यामि विलंघ्य रामभाषितम् ॥ ३९ ॥ व्यास उवाच ॥ रुदती सुदती प्राह तं तदा विधिनोदिता ॥ अक्रूरा वचनं क्रूरं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ४० ॥ अहं जानामि सौमित्रे सानुरागं च मां प्रति ॥ प्रेरितं भरतेनैव मदर्थमिह संगतम् ॥ ४१ ॥ नाहं तथाविधा नारी स्वैरिणी कुहकाधमा ॥ मृते रामे पतिं त्वां न कर्तुमिच्छामि कामतः ॥ ४२ ॥ नागमिष्यति चेद्रामो जीवितं संत्यजाम्यहम् ॥ विना तेन न जीवामि विधुरा दुःखिता भृशम् ॥ ४३ ॥ गच्छ वा तिष्ठ सौमित्रे न जानेऽहं तवेप्सितम् ॥ क्व गतं तेऽत्र सौहार्दं ज्येष्ठे धर्मरते किल ॥ ४४ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या लक्ष्मणो दीनमानसः ॥ प्रोवाच रुद्धकंठस्तु तां तदा जनकात्मजाम् ॥ ४५ ॥

॥ ३८ ॥ रामं हंतुं क्षितौ क्षमः समर्थस्तं न मन्ये नैव तादृशोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ मदर्थं मत्प्राप्त्यर्थम् ॥ ४१ ॥ हे कुहक हे अधम ॥ स्वैरिणी कुलटा ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

किं वदसीति ॥ एतादृशवदनेन तेऽत्यनिष्टं भावि भवतीत्यहं धिया जाने जानामि ॥ ४६ ॥ अग्रजस्य रामस्य चिह्नांकितौ पादौ भूम्यां पश्यंस्तेन मार्गेण ययावि
त्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सौधार्हा सौधयुक्तमहागृहे वस्तुमर्हा ॥ ५२ ॥ दिव्यं दिष्ट्येति ॥ मन्दोदर्याः पतिं रावणं दिष्ट्या प्रारब्ध

किमात्थ क्षितिजे वाक्यं मयि क्रूरतरं किल ॥ किं वदस्यत्यनिष्टं ते भावि जाने धिया ह्यहम् ॥ ४६ ॥ इत्युक्त्वा निर्ययौ
वीरस्तां त्यक्त्वा प्ररुदन्भृशम् ॥ अग्रजस्य ययौ पश्यञ्छोकार्तः पृथिवीपते ॥ ४७ ॥ गतेऽथ लक्ष्मणे तत्र रावणः कपटा
कृतिः ॥ भिक्षुवेषं ततः कृत्वा प्रविवेश तदाश्रमे ॥ ४८ ॥ जानकी तं यतिं मत्वा दत्त्वाऽर्घं वन्यमादरात् ॥ भैक्ष्यं समर्पया
मास रावणाय दुरात्मने ॥ ४९ ॥ तां पप्रच्छ स दुष्टात्मा नम्रपूर्वं मृदुस्वरम् ॥ काऽसि पद्मपलाशाक्षि वने चैकाकिनी
प्रिये ॥ ५० ॥ पिता कस्तेऽथ वामोरु भ्राता कः कः पतिस्तव ॥ मूढेनैकाकिनी चात्र स्थिताऽसि वरवर्णिनि ॥ ५१ ॥ निर्जने
विपिने किं त्वं सौधार्हा त्वमसि प्रिये ॥ उटजे मुनिपत्नीवद्देवकन्यासमप्रभा ॥ ५२ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्यु
वाच विदेहजा ॥ दिव्यं दिष्ट्या यतिं ज्ञात्वा मंदोदर्याः पतिं तदा ॥ ५३ ॥ राजा दशरथः श्रीमांश्चत्वारस्तस्य वै सुताः ॥ तेषां
ज्येष्ठः पतिर्मेऽस्ति रामनामेति विश्रुतः ॥ ५४ ॥ विवासितोऽथ कैकेय्या कृते भूपतिना वरे ॥ चतुर्दश समा रामो वसतेऽत्र
सलक्ष्मणः ॥ ५५ ॥ जनकस्य सुता चाहं सीतानाम्नीति विश्रुता ॥ भंक्त्वा शैवं धनुः कामं रामेणाहं विवाहिता ॥ ५६ ॥
रामबाहुबलेनात्र वसामो निर्भया वने ॥ कांचनं मृगमालोक्य हंतुं मे निर्गतः पतिः ॥ ५७ ॥ लक्ष्मणोऽपि पुनः श्रुत्वा रवं भ्रातु
र्गतोऽधुना ॥ तयोर्बाहुबलादत्र निर्भयाऽहं वसामि वै ॥ ५८ ॥ मयेदं कथितं सर्वं वृत्तांतं वनवासके ॥ तेऽत्रागत्यार्हणां ते वै
करिष्यंति यथाविधि ॥ ५९ ॥ यतिर्विष्णुस्वरूपोऽसि तस्मात्त्वं पूजितो मया ॥ आश्रमो विपिने घोरे कृतोऽस्ति रक्षसां कुले
॥ ६० ॥ तस्मात्त्वां परिपृच्छामि सत्यं ब्रूहि ममाग्रतः ॥ कोऽसि त्रिदंडीरूपेण विपिने त्वं समागतः ॥ ६१ ॥

वशेन यतिं दिव्यं ज्ञात्वा ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ रुद्रचापभयादिति ॥ ममाऽऽराध्या यो रुद्रस्तस्य चापभंगे मया कृते तस्यावमानो भविष्यतीति हेतोर्मया स्वयंवरे नागतं न पुनर्मम बलं नास्तीति भावः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके तृतीयस्कन्धेऽष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ पश्चाधिकैश्च पंचाशत्पद्यैः सीताहृतेः

रावण उवाच ॥ लंकेशोऽहं मरालाक्षि श्रीमान्मंदोदरीपतिः ॥ त्वत्कृते तु कृतं रूपं मयेत्थं शोभनाकृते ॥६२॥ आगतोऽहं वरारोहे भगिन्या प्रेरितोऽत्र वै ॥ जनस्थाने हतौ श्रुत्वा भ्रातरौ खरदूषणौ ॥ ६३ ॥ अंगीकुरु नृपं मां त्वं त्यक्त्वा तं मानुषं पतिम् ॥ हतराज्यं गतश्रीकं निर्बलं वनवासिनम् ॥ ६४ ॥ पट्टराज्ञी भव त्वं मे मंदोदर्युपरि स्फुटम् ॥ दासोऽस्मि तव तन्वंगि स्वामिनी भव भामिनि ॥ ६५ ॥ जेताऽहं लोकपालानां पतामि तव पादयोः ॥ करं गृहाण मेऽद्य त्वं सनाथं कुरु जानकि ॥ ६६ ॥ पिता ते याचितः पूर्वं मया वै त्वत्कृतेऽबले ॥ जनको मामुवाचेत्थं पणबंधो मया कृतः ॥६७॥ रुद्रचापभयान्नाहं संप्राप्तस्तु स्वयंवरे ॥ मनो मे संस्थितं तावन्निमग्नं विरहातुरम् ॥ ६८ ॥ वनेऽत्र संस्थितां श्रुत्वा पूर्वानुरागमोहितः ॥ आगतोऽस्म्यसितापांगि सफलं कुरु मे श्रमम् ॥ ६९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ व्यास उवाच ॥ तदाकर्ण्य वचो दुष्टं जानकी भयविह्वला ॥ वेपमाना स्थिरं कृत्वा मनो वाचमुवाच ह ॥ १ ॥ पौलस्त्य किमसद्वाक्यं त्वमात्थ स्मरमोहितः ॥ नाहं वै स्वैरिणी किंतु जनकस्य कुलोद्भवा ॥२॥ गच्छ लंकां दशास्य त्वं रामस्त्वां वै हनिष्यति ॥ मत्कृते मरणं तत्र भविष्यति न संशयः ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा पर्णशालायां गता सा वह्निसन्निधौ ॥ गच्छ गच्छेति वदती रावणं लोकरावणम् ॥ ४ ॥ सोऽथ कृत्वा निजं रूपं जगामोटजमंतिकम् ॥ बलाज्जग्राह तां बालां रुदतीं भयविह्वलाम् ॥ ५ ॥ राम रामेति क्रंदंतीं लक्ष्मणेति मुहुर्मुहः ॥ गृहीत्वा निर्गतः पापो रथमारोप्य सत्वरः ॥ ६ ॥

परम् ॥ रामः शोकं चकारेति भण्यते विस्तरादिह ॥ १ ॥ रावणवाक्यश्रवणोत्तरं यज्जातं तदाह । तदाकर्ण्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वह्निसन्निधावग्निहोत्रसंबंधिगार्हपत्यसन्निधौ ॥ लोकान्दुःखादिना रावयति स लोकरावणः ॥ ४ ॥ निजं राक्षसरूपम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ तं जटायुषं हत्वा तां जानकीं च गृहीत्वा गत इत्यन्वयः ॥ लंकायामित्यस्योत्तरेणान्वयः ॥ दुरात्मना लंकायामशोकवनिकायां कुररीव क्रंदती स्थापितेत्यर्थः
॥ ८ ॥ ९ ॥ हे अनुज लक्ष्मणासमं विषमम् ॥ १० ॥ श्रुत्वेति ॥ पापस्य दुष्टस्य मारीचस्य स्वनं श्रुत्वा प्रियामेकाकिनीं हित्वा किमर्थं त्वमिहागत इतीदं राघवोऽब्रवीत्

गच्छन्नरुणपुत्रेण मार्गे रुद्धो जटायुषा ॥ संग्रामोऽभून्महारौद्रस्तयोस्तत्र वनांतरे ॥ ७ ॥ हत्वा तं तां गृहीत्वा च गतोऽसौ राक्षसा
धिपः ॥ लंकायां क्रंदती तात कुररीव दुरात्मना ॥ ८॥ अशोकवनिकायां सा स्थापिता राक्षसीयुता ॥ स्ववृत्तान्नैव चलिता
सामदानादिभिः किल॥९॥ रामोऽपि तं मृगं हत्वा जगामाऽऽदाय निर्वृतः॥ आयांतं लक्ष्मणं वीक्ष्य किं कृतं तेऽनुजासमम् ॥१०॥
एकाकिनीं प्रियां हित्वा किमर्थं त्वमिहागतः॥श्रुत्वा स्वनं तु पापस्य राघवस्त्वब्रवीदिदम् ॥ ११ ॥ सौमित्रिस्त्वब्रवीद्वाक्यं सीतावा
ग्बाणताडितः॥प्रभोऽत्राहं समायातः कालयोगान्न संशयः ॥१२॥ तदा तौ पर्णशालायां गत्वा वीक्ष्यातिदुःखितौ ॥ जानक्यन्वेषणे
यत्नमुभौ कर्तुं समुद्यतौ ॥ १३॥ मार्गमाणौ तु संप्राप्तौ यत्रासौ पतितः खगः ॥ जटायुः प्राणशेषस्तु पतितः पृथिवीतले ॥ १४॥
तेनोक्तं रावणेनाद्य हृताऽसौ जनकात्मजा ॥ मया निरुद्धः पापात्मा पातितोऽहं मृधे पुनः॥१५॥ इत्युक्त्वाऽसौ गतप्राणः संस्कृतो
राघवेण वै ॥ कृत्वौर्ध्वदैहिकं रामलक्ष्मणौ निर्गतौ ततः ॥१६॥ कबंधं घातयित्वाऽसौ शापाच्चामोचयत्प्रभुः ॥ वचनात्तस्य हरिणा
सख्यं चक्रेऽथ राघवः ॥१७॥ हत्वा च वालिनं वीरं किष्किंधाराज्यमुत्तमम् ॥ सुग्रीवाय ददौ रामः कृतसख्याय कार्यतः ॥१८॥
तत्रैव वार्षिकान्मासांस्तस्थौ लक्ष्मणसंयुतः ॥ चिंतयञ्जानकीं चित्ते दशाननहृतां प्रियाम् ॥ १९ ॥ लक्ष्मणं प्राह रामस्तु सीता
विरहपीडितः ॥ सौमित्रे कैकयसुता जाता पूर्णमनोरथा ॥ २० ॥ न प्राप्ता जानकी नूनं नाहं जीवामि तां विना ॥ नागमिष्या
म्ययोध्यायामृते जनकनंदिनीम् ॥ २१ ॥ गतं राज्यं वनेवासो मृतस्तातो हृता प्रिया ॥ पीडयन्मां स दुष्टात्मा दैवोऽग्रे किं करि
ष्यति ॥२२॥ दुर्ज्ञेयं भवितव्यं हि प्राणिनां भरतानुज ॥ आवयोः का गतिस्तात भविष्यति सुदुःखदा ॥ २३ ॥

॥ ११ ॥ १२॥ १३ ॥ १४ ॥ पातितस्तेनेति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ तस्य कबन्धस्य ॥ हरिणा वानरेण सुग्रीवेण ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ कथं दुखं भविष्यतीत्यनुभविष्यतीत्यर्थः ॥ तन्न वेद्म्यहमिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ नियंतृत्वे रावणेन नियं
तृत्वे स्वीकृते सतीत्यर्थः । नियंतृत्वं स्वीकृत्य यदि बलात्कारं कुर्यादिति तात्पर्यम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आपदि संपदीति ॥ आपदि सत्यां संपदि सत्या

प्राप्य जन्म मनोर्वंशे राजपुत्रावुभौ किल ॥ वनेऽतिदुःखभोक्तारौ जातौ पूर्वकृतेन च ॥ २४ ॥ त्यक्त्वा त्वमपि भोगांस्तु मया
सह विनिर्गतः॥ दैवयोगाच्च सौमित्रे भुंक्ष्व दुःखं दुरत्ययम् ॥ २५ ॥ न कोऽप्यस्मत्कुले पूर्वं मत्समो दुःखभाङ् नरः ॥ अकिंच
नोऽक्षमः क्लिष्टो न भूतो न भविष्यति ॥ २६ ॥ किं करोम्यद्य सौमित्रे मग्नोऽस्मि दुःखसागरे ॥ न चास्ति तरणोपायो ह्यसहा
यस्य मे किल ॥ २७ ॥ न वित्तं न बलं वीर त्वमेकः सहचारकः ॥ कोपं कस्मिन्करोम्यद्य भोगेऽस्मिन्स्वकृतेऽनुज ॥ २८ ॥
गतं हस्तगतं राज्यं क्षणादिंद्रसभोपमम् ॥ वने वासस्तु संप्राप्तः को वेद विधिनिर्मितम् ॥ २९ ॥ बालभावाच्च वैदेही चलिता
चावयोः सह ॥ नीता दैवेन दुष्टेन श्यामा दुःखतरां दशाम् ॥ ३० ॥ लंकेशस्य गृहे श्यामा कथं दुःखं भविष्यति ॥ पतिव्रता
सुशीला च मयि प्रीतियुता भृशम् ॥ ३१ ॥ न च लक्ष्मण वैदेही सा तस्य वशगा भवेत् ॥ स्वैरिणीव वरारोहा कथं स्याज्जन
कात्मजा ॥ ३२ ॥ त्यजेत्प्राणान्नियंतृत्वे मैथिली भरतानुज ॥ न रावणस्य वशगा भवेदिति सुनिश्चितम् ॥ ३३ ॥ मृता चेज्जा
नकी वीर प्राणांस्त्यक्ष्याम्यसंशयम् ॥ मृता चेदसितापांगी किं मे देहेन लक्ष्मण ॥ ३४ ॥ एवं विलपमानं तं रामं कमललोच
नम् ॥ लक्ष्मणः प्राह धर्मात्मा सांत्वयन्नृतया गिरा ॥ ३५ ॥ धैर्यं कुरु महाबाहो त्यक्त्वा कातरतामिह ॥ आनयिष्यामि वैदेहीं
हत्वा तं राक्षसाधमम् ॥ ३६ ॥ आपदि संपदि तुल्या धैर्याद्भवंति ते धीराः ॥ अल्पधियस्तु निमग्नाः कष्टे भवंति विभवेऽपि ॥
॥ ३७ ॥ संयोगो विप्रयोगश्च दैवाधीनावुभावपि ॥ शोकस्तु कीदृशस्तत्र देहेऽनात्मनि च क्वचित् ॥ ३८ ॥ राज्याद्यथा वने
वासो वैदेह्या हरणं यथा ॥ तथा काले समीचीने संयोगोऽपि भविष्यति ॥ ३९ ॥

मित्यर्थः ॥ तुल्याः समचित्ता इत्यर्थः ॥ निमग्नः कष्टे इति ॥ अल्पधियस्तु विभवेऽपि सति कष्टे निमग्ना भवंति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥ अज्ञातवासं कृतवानिति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अत्यर्थमतिशयितम् ॥ ५५ ॥ इति

प्राप्तव्यं सुखदुःखानां भोगान्निर्वर्तनं क्वचित् ॥ नान्यथा जानकी जाने तस्माच्छोकं त्यजाधुना ॥ ४० ॥ वानराः संति भूयांसो गमिष्यंति चतुर्दिशम् ॥ शुद्धिं जनकनंदिन्या आनयिष्यंति ते किल ॥४१॥ ज्ञात्वा मार्गस्थितिं तत्र गत्वा कृत्वा पराक्रमम् ॥ हत्वा तं पापकर्माणमानयिष्यामि मैथिलीम् ॥ ४२ ॥ ससैन्यं भरतं वाऽपि समाहूय सहानुजम् ॥ हनिष्यामो वयं शत्रुं किं शोचसि वृथाऽग्रज ॥ ४३ ॥ रघुणैकरथेनैव जिताः सर्वा दिशः पुरा ॥ तद्वंशजः कथं शोकं कर्तुमर्हसि राघव ॥ ४४ ॥ एकोऽहं सकलाञ्जेतुं समर्थोऽस्मि सुरासुरान् ॥ किं पुनः ससहायो वै रावणं कुलपांसनम् ॥ ४५ ॥ जनकं वा समानीय साहाय्ये रघुनन्दन ॥ हनिष्यामि दुराचारं रावणं सुरकंटकम् ॥ ४६ ॥ सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखम् ॥ चक्रनेमिरिवैकं तन्न भवेद्रघुनंदन ॥ ४७ ॥ मनोऽतिकातरं यस्य सुखदुःखसमुद्भवे ॥ स शोकसागरे मग्नो न सुखी स्यात्कदाचन ॥४८॥ इंद्रेण व्यसनं प्राप्तं पुरा वै रघुनन्दन ॥ नहुषः स्थापितो देवैः सर्वैर्मघवतः पदे ॥४९॥ स्थितः पंकजमध्ये च बहुवर्षगणानपि ॥ अज्ञातवासं मघवा भीतस्त्यक्त्वा निजं पदम् ॥५०॥ पुनः प्राप्तं निजं स्थानं काले विपरिवर्तिते ॥ नहुषः पतितो भूमौ शापादजगराकृतिः ॥५१॥ इन्द्राणीं कामयानस्तु ब्राह्मणानवमन्य च ॥ अगस्तिकोपात्संजातः सर्पदेहो महीपतिः ॥ ५२ ॥ तस्माच्छोको न कर्तव्यो व्यसने सति राघव ॥ उद्यमे चित्तमास्थाय स्थातव्यं वै विपश्चिता ॥ ५३ ॥ सर्वज्ञोऽसि महाभाग समर्थोऽसि जगत्पते ॥ किं प्राकृत इवात्यर्थं कुरुषे शोकमात्मनि ॥ ५४ ॥ व्यास उवाच ॥ इति लक्ष्मणवाक्येन बोधितो रघुनन्दनः ॥ त्यक्त्वा शोकं तथाऽत्यर्थं बभूव विगतज्वरः ॥ ५५ ॥ इति श्रीदे० म०तृ० एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं तौ संविदं कृत्वा यावत्तूष्णीं बभूवतुः ॥ आजगाम तदाऽऽकाशान्नारदो भगवानृषिः ॥ १ ॥

श्रीदे० तृतीयस्कंधे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ त्रिषष्टिश्लोकवर्यैस्तु नारदो व्रतमाह हि ॥ रामश्चकार तच्चापि सम्यगेतदिहोच्यते ॥ १ ॥ लक्ष्मणभाषणानंतरं

जायमानं कृत्यमाह ॥ एवं ताविति ॥ संविदं विचारम् ॥ १ ॥ तं राममुपतस्थिवान् ॥ २ ॥ रामस्तं दृष्ट्वोत्थाय वृषं श्रेष्ठमासनं ददौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कबरं केशपाशम् ॥ १० ॥ संस्पर्शदूषितं देहं त्यक्तुमिछंतीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ व्याली स्रगिवेति ॥ संभ्रमाद्व्याली स्रगिव स्रग्बुद्ध्या मालाबुद्ध्या गृहीता व्यालीव सर्पिणीवेत्यर्थः ॥ रमायाः शापेन पूर्वजन्मनि मुनिपुत्रीत्वं जातं तत्कथा तु स्कांदे प्रसिद्धा सैव द्वितीयजन्मनि सीताऽभवत् ॥ १३ ॥ अजो

रणयन्महतीं वीणां स्वरग्रामविभूषिताम् ॥ गायन्बृहद्रथं साम तदा तमुपतस्थिवान् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा तं राम उत्थाय ददावथ वृषं शुभम् ॥ आसनं चार्घपाद्यं च कृतवानमितद्युतिः ॥ ३ ॥ पूजां परमिकां कृत्वा कृतांजलिरुपस्थितः ॥ उपविष्टः समीपे तु कृताज्ञो मुनिना हरिः ॥ ४ ॥ उपविष्टं तदा रामं सानुजं दुःखमानसम् ॥ पप्रच्छ नारदः प्रीत्या कुशलं मुनिसत्तमः ॥ ५ ॥ कथं राघव शोकार्तो यथा वै प्राकृतो नरः ॥ हृतां सीतां च जानामि रावणेन दुरात्मना ॥ ६ ॥ सुरसद्मगतश्चाहं श्रुतवाञ्जनकात्मजाम् ॥ पौलस्त्येन हृतां मोहान्मरणं स्वमजानता ॥ ७ ॥ तव जन्म च काकुत्स्थ पौलस्त्यनिधनाय वै ॥ मैथिलीहरणं जातमेतदर्थं नराधिप ॥ ८ ॥ पूर्वजन्मनि वैदेही मुनिपुत्री तपस्विनी ॥ रावणेन वने दृष्टा तपस्यंती शुचिस्मिता ॥ ९ ॥ प्रार्थिता रावणेनासौ भव भार्येति राघव ॥ तिरस्कृतस्तयाऽसौ वै जग्राह कबरं बलात् ॥ १० ॥ शशाप तत्क्षणं राम रावणं तापसी भृशम् ॥ कुपिता त्यक्तुमिच्छंती देहं संस्पर्शदूषितम् ॥ ११ ॥ दुरात्मंस्तव नाशार्थं भविष्यामि धरातले ॥ अयोनिजा वरा नारीत्युक्त्वा देहं जहावपि ॥ १२ ॥ सेयं रमांशसंभूता गृहीता तेन रक्षसा ॥ विनाशार्थं कुलस्यैव व्याली स्रगिव संभ्रमात् ॥ १३ ॥ तव जन्म च काकुत्स्थ तस्य नाशाय चामरैः ॥ प्रार्थितस्य हरेरंशादजवंशेऽप्यजन्मनः ॥१४॥ कुरु धैर्यं महाबाहो तत्र सा वर्ततेऽवशा ॥ सती धर्मरता सीता त्वां ध्यायंती दिवानिशम् ॥ १५ ॥

नाम रघुपुत्रस्तस्य वंशे ॥ १४ ॥ यत एतादृशः परमेश्वरस्त्वं सीता च परमेश्वर्यंशभूता ततः कुरु धैर्यमित्याह ॥ कुरु धैर्यमिति ॥ त्वां ध्यायंतीत्यनेन पातिव्रत्यभंगो न जात इति बोधितम् ॥ १५ ॥

उदरक्षुधया पीडिता सती रावणस्य वश्या भविष्यतीति चेत्तत्राह॥कामधेनुपय इति॥१६॥१७॥अस्त्वेतत्तस्याः पातिव्रत्यं यदि प्राप्स्यति तर्हि तदुपयोगाय नो चेन्मम किं फलं तस्येति चेत्तत्राऽऽह उपायमिति ॥१८ ॥ १९ ॥ विशंसितैः शस्तैः ॥ दशांशं हवनं जपदशांशमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ मधुनाशायेति ॥ यद्यपि तस्मिन्समये व्रतं कर्तुमवकाशो न जातो निद्रोत्तरमव्यवहितकाले एव युद्धस्य जायमानत्वात् तथापि मम जयो भवत्वहं व्रतं करिष्यामीतिं तस्मिन्समये

कामधेनुपयः पात्रे कृत्वा मघवता स्वयम् ॥ पानार्थं प्रेषितं तस्याः पीतं चैवामृतं तथा ॥१६॥ सुरभीदुग्धपानात्सा क्षुत्तृड्दुःखविवर्जिता ॥ जाता कमलपत्राक्षी वर्तते वीक्षिता मया ॥ १७ ॥ उपायं कथयाम्यद्य तस्य नाशाय राघव ॥ व्रतं कुरुष्व श्रद्धावानाश्विने मासि सांप्रतम् ॥ १८ ॥ नवरात्रोपवासं च भगवत्याः प्रपूजनम् ॥ सर्वसिद्धिकरं राम जपहोमविधानतः ॥ १९ ॥ मेध्यैश्च पशुभिर्देव्या बलिं दत्त्वा विशंसितैः ॥ दशांशं हवनं कृत्वा सुशक्तस्त्वं भविष्यसि ॥ २० ॥ विष्णुना चरितं पूर्वं महादेवेन ब्रह्मणा॥ तथा मघवता चीर्णं स्वर्गमध्यस्थितेन वै ॥ २१ ॥ सुखिना राम कर्तव्यं नवरात्रव्रतं शुभम् ॥ विशेषेण च कर्तव्यं पुंसा कष्टगतेन वै ॥ २२ ॥ विश्वामित्रेण काकुत्स्थ कृतमेतन्न संशयः ॥ भृगुणाऽथ वसिष्ठेन कश्यपेन तथैव च ॥ २३ ॥ गुरुणा हृतदारेण कृतमेतन्महाव्रतम् ॥ तस्मात्त्वं कुरु राजेंद्र रावणस्य वधाय च ॥ २४ ॥ इंद्रेण वृत्रनाशाय कृतं व्रतमनुत्तमम् ॥ त्रिपुरस्य विनाशाय शिवेनापि पुरा कृतम् ॥२५॥ हरिणा मधुनाशाय कृतं मेरौ महामते ॥ विधिवत्कुरु काकुत्स्थ व्रतमेतदतंद्रितः॥२६॥ श्रीराम उवाच ॥ का देवी किंप्रभावा सा कुतो जाता किमाह्वया ॥ व्रतं किं विधिवद् ब्रूहि सर्वज्ञोऽसि दयानिधे ॥ २७ ॥ नारद उवाच॥ शृणु राम सदा नित्या शक्तिराद्या सनातनी ॥ सर्वकामप्रदा देवी पूजिता दुःखनाशिनी ॥ २८ ॥

संकल्प्यानंतरं कृतमित्यत्र तात्पर्यात् ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रश्नचतुष्टयस्य क्रमेणोत्तरमाह । शृणु रामोति ॥ हे राम या नित्या कालत्रयाबाध्या आद्या सर्वादिकारणभूता ब्रह्मरूपा या च सनातन्यादिसिद्धा शक्तिर्जडरूपा मायाख्या वह्नौ वह्निशक्तिवद्ब्रह्मणि स्थिता ॥ एतदुभयात्मकमायाविशिष्टं ब्रह्मरूपं तत्त्वं सा देवी देवीपदवाच्यं भवति ॥ यथा गजशरीरे प्रविष्टं चैतन्यं गजनामकं भवति॥तथा जगत्कारणमायाशरीरे प्रविष्टं प्रथमतश्चैतन्यं मुख्यतया मायाशक्तिप्रकृतिसंज्ञकं भवति अत एव सर्वोत्कृष्टं

प्रथमं देवीतत्त्वं भवति तदनंतरं देवीतत्त्वमेव तत्तद्गुणोपाधिषु प्रविष्टं ब्रह्मविष्णवादिसंज्ञां भजते तदेव पंचतन्मात्रासु प्रविष्टं तथा महाभूतेषु प्रविष्टं तत्तत्संज्ञां भजते इति देवीरूपमेव सर्वमिति सर्ववेदसिद्धांतो जागर्ति न पुनर्वैष्णवशैवमतापभ्रंशाः ॥ कीदृशी सा या पूजिता सती दुःखनाशिनी जननमरणादिसर्वसंसारदुःखनाशिनी सर्वकामप्रदा धर्मकामार्थमोक्षप्रदा भवति ॥ एतेन का देवीति रामप्रश्नस्योत्तरं दत्तं भवति ॥ इदं भगवत्याः स्वरूपं बृहदारण्यके गार्गिब्राह्मणे स्पष्टम् ॥ तत्राहि पृथिव्यादिकं कस्मिन्नोतं प्रोतं चेति गार्ग्या प्रथमे प्रश्ने कृते याज्ञवल्क्येन पराकाशशब्दितायां चिदम्बरशक्तौ मायायामोतं प्रोतं चेत्युत्तरिते पुनः सा चिदम्बरशक्तिः पराकाशशब्दिता माया कस्मिन्नोता च प्रोता चेत्यभिप्रायेण सा होवाच ॥ यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्यां यदंतरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं चेति गार्ग्या प्रश्ने कृते ब्रह्मण्येव सा शक्तिरोता च प्रोता चेत्यभिप्रायेण याज्ञवल्क्यः स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्चेत्याचक्षते ॥ आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्वाऽऽकाश ओतश्च प्रोतश्चेति सहोवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमनण्व

कारणं सर्वजंतूनां ब्रह्मादीनां रघूद्वह ॥ तस्याः शक्तिं विना कोऽपि स्पंदितुं न क्षमो भवेत् ॥ २९ ॥ विष्णोः पालनशक्तिः सा कर्तृशक्तिः पितुर्मम ॥ रुद्रस्य नाशशक्तिः सा त्वन्यशक्तिः परा शिवा ॥ ३० ॥ यच्च किंचित्क्वचिद्वस्तु सदसद्भुवनत्रये ॥ तस्य सर्वस्य या शक्तिस्तदुत्पत्तिः कुतो भवेत् ॥ ३१ ॥ न ब्रह्मा न यदा विष्णुर्न रुद्रो न दिवाकरः ॥ न चेंद्राद्याः सुराः सर्वे न धरा न धराधराः ॥ ३२ ॥

ह्रस्वमित्यादिनोत्तरं दत्तवान् ॥ तेन च ग्रन्थेनेदमेव भगवतीस्वरूपं प्रतिपादितं भवति स्पष्टीकृतं चैतदस्माभिर्बृहदारण्यकटीकायां नीलकण्ठ्यामितीहोपरम्यते ॥ अथ किंप्रभावा सेति पृष्टस्योत्तरमाह ॥ कारणमिति सर्वजन्तूनामितीदं सर्वजडाजडप्रपंचस्योपलक्षणम् ॥ तथा च सर्वकर्तृत्वमेवास्याः प्रभाव इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वमिति ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ तयोर्विभूतिलेशो वै जगदेतच्चराचरमिति ॥ २८ ॥ अधुना कुतो जातेति पृष्टस्योत्तरमाह । तस्याः शक्तिं विनेति॥तस्या ब्रह्मरूपिण्या भगवत्याः संविदः शक्तिर्मायाख्या तां विना कोऽपि प्राणी स्पंदितुं चलितुं क्षमः समर्थो नैव भवेत् ॥ २९ ॥ किंच विष्णोरिति ॥ विष्णवादीनां शक्तित्रयमपि सैवेत्यर्थः ॥ का सा तत्राऽऽह ॥ अन्या शक्तिरिति ॥ परा शिवा या त्वन्या शक्तिः परब्रह्मशक्तिः सैव विष्णवादिशक्तित्रयरूपिणीत्यर्थः ॥३०॥ किं बहुना यच्च किंचिदिति ॥ यदैतादृशो यदीयायाः शक्तेर्महिमा तदा तादृशशक्तिमत्या ब्रह्मरूपिण्या भगवत्या उत्पत्तिः कुतो भवेन्न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ नहि सर्वकारणस्योत्पत्तिः कस्मादपि सम्भवत्यनवस्थापातादिति भावः ॥ ३१ ॥ सर्वादित्वमेव वर्णयन्नुत्पत्तिराहित्यं द्रढयति । न ब्रह्मेति ॥ ३२ ॥

यदा सर्वाभावस्तदा सा प्रकृतिः पूर्णा पुरुषेण पराचिद्रूपेण संयुता ।निर्गुणा साम्यावस्थारूपा युगादौ विहराति ॥ ३३ ॥ सा भूत्वेति ॥ सैव पश्चात्सगुणा गुणत्रय संभिन्ना भूत्वा तत्तद्गुणोपाधिभिः पूर्वं ब्रह्मादीन्संसृज्योत्पादयित्वा तेभ्यः शक्तीश्च दत्त्वा भुवनत्रयं करोति ॥ ३४ ॥ तां ज्ञात्वेति ॥ तां ब्रह्मरूपिणीं ज्ञात्वा निर्विकल्पचेतसा स्वाभेदेन साक्षात्कृत्य जन्तुर्जीवो जन्मादिरूपसंसाररूपबन्धनान्मुच्यते ॥ तथा च श्रुतिः ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति ॥ सा विद्येति ॥ परमा या विद्या निर्विकल्पवृत्तिरूपा सा भवगती ब्रह्मरूपिणी ज्ञेया ॥ ब्रह्मणो विद्याशरीरत्वात् ॥ तदुक्तं—शक्तिः शरीरमधिदैवतमन्तरात्मा ज्ञानं क्रियाः करणमासनजालमिच्छा ॥ ऐश्वर्यमायतनमावरणानि च त्वं किं तन्न यद्भवसि देवि शशांकमौलेः ॥ एतादृश्या भगवत्याश्चिद्रूपिण्या उत्पत्तिर्मनसाऽपि न सम्भाव्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अथ किमा

तदा सा प्रकृतिः पूर्णा पुरुषेण परेण वै ॥ संयुता विहरत्येव युगादौ निर्गुणा शिवा ॥३३॥ सा भूत्वा सगुणा पश्चात्करोति भुवनत्र
यम् ॥ पूर्वं संसृज्य ब्रह्मादीन्दत्त्वा शक्तीश्च सर्वशः ॥ ३४ ॥ तां ज्ञात्वा मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनात् ॥ सा विद्या परमा ज्ञेया
वेदाद्या वेदकारिणी ॥३५॥ असंख्यातानि नामानितस्या ब्रह्मादिभिः किल ॥ गुणकर्मविधानैस्तु कल्पितानि च किं ब्रुवे ॥३६॥
अकारादिक्षकारांतैः स्वरैर्वर्णैस्तु योजितैः ॥ असंख्येयानि नामानि भवंति रघुनन्दन ॥३७॥ राम उवाच ॥ विधिं मे ब्रुहि विप्रर्षे
व्रतस्यास्य समासतः ॥ करोम्यद्यैव श्रद्धावान्छ्रीदेव्याः पूजनं तथा ॥ ३८ ॥ नारद उवाच ॥ पीठं कृत्वा समे स्थाने संस्थाप्य
जगदंबिकाम् ॥ उपवासान्नवैव त्वं कुरु राम विधानतः ॥ ३९ ॥ आचार्योऽहं भविष्यामि कर्मण्यस्मिन्महीपते ॥ देवकार्यविधाना
र्थमुत्साहं प्रकरोम्यहम् ॥ ४० ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं सत्यं मत्वा रामः प्रतापवान् ॥ कारयित्वा शुभं पीठंस्थापयि
त्वांऽबिकां शिवाम् ॥ ४१ ॥ विधिवत्पूजनं तस्याश्चकार व्रतवान्हरिः ॥ संप्राप्ते चाश्विने मासि तस्मिन्गिरिवरे तदा ॥ ४२ ॥

द्वयेति पृष्टस्योत्तरमाह ॥ असंख्यातानीति ॥ हे राम श्रीभगवत्या नामैकमस्तीति चेन्मया वक्तव्यं किन्तु यावंतः पदार्थास्ते सर्वे भगवतीरूपाः ॥ एकैव सर्वत्र वर्तते तस्मादुच्यते एकेति श्रुतेः ॥ एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुतेः ॥ तथाच यावंतः पदार्थास्तेषां गुणकर्मभेदेन विधानेन ब्रह्मादिभिरसंख्येयानि नामानि कल्पितानि यदेत्थं राम वर्तते तदेदं नाम भवतीदं नेति कथं ब्रुवे तस्मात्सर्वाणि नामान्यस्या एव भवन्तीत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति ॥३६॥ तदेव स्पष्टयति । अकारादिक्षकारांतैरिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अकूपारः समुद्रः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ द्विजे द्विजाधिकरणे ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

उपवासपरो रामः कृतवान्व्रतमुत्तमम्॥होमं च विधिवत्तत्र बलिदानं च पूजनम् ॥४३॥ भ्रातरौ चक्रतुः प्रेम्णा व्रतं नारदसंमतम्॥
अष्टम्यां मध्यरात्रे तु देवी भगवती हि सा ॥ ४४ ॥ सिंहारूढा ददौ तत्र दर्शनं प्रतिपूजिता ॥ गिरिशृंगे स्थितोवाच राघवं
सानुजं गिरा ॥ ४५ ॥ मेघगंभीरया चेदं भक्तिभावेन तोषिता ॥ देव्युवाच ॥ राम राम महाबाहो तुष्टाऽस्म्यद्य व्रतेन ते ॥४६॥
प्रार्थयस्व वरं कामं यत्ते मनसि वर्तते ॥ नारायणांशसंभूतस्त्वं वंशे मानवेऽनघे ॥ ४७ ॥ रावणस्य वधायैव प्रार्थितस्त्वमरैरसि॥
पुरा मत्स्यतनुं कृत्वा हत्वा घोरं च राक्षसम् ॥ ४८ ॥ त्वया वै रक्षिता वेदाः सुराणां हितमिच्छता ॥ भूत्वा कच्छपरूपस्तु
धृतवान्मन्दरं गिरिम् ॥ ४९ ॥ अकूपारं प्रमंथानं कृत्वा देवानपोषयः ॥ कोलरूपं पुरा कृत्वा दशनाग्रेण मेदिनीम् ॥ ५० ॥ धृत
वानसि यद्राम हिरण्याक्षं जघान च ॥ नारसिंहीं तनुं कृत्वा हिरण्यकशिपुं पुरा ॥५१॥ प्रह्लादं राम रक्षित्वा हतवानसि राघव ॥
वामनं वपुरास्थाय पुरा छलितवान्बलिम् ॥ ५२ ॥ भूत्वेंद्रस्यानुजः कामं देवकार्यप्रसाधकः ॥ जमदग्निसुतस्त्वं मे विष्णोरंशेन
संगतः ॥ ५३ ॥ कृत्वांऽतं क्षत्रियाणां तु दानं भूमेरदाद्द्विजे ॥ तथेदानीं तु काकुत्स्थ जातो दशरथात्मजः ॥ ५४ ॥ प्रार्थितस्तु
सुरैः सर्वै रावणेनातिपीडितैः ॥ कपयस्ते सहाया वै देवांशा बलवत्तराः ॥ ५५ ॥ भविष्यंति नरव्याघ्र मच्छक्तिसंयुता ह्यमी ॥
शेषांशोऽप्यनुजस्तेऽयं रावणात्मजनाशकः ॥ ५६ ॥ भविष्यति न संदेहः कर्तव्योऽत्र त्वयाऽनघ ॥ वसंते सेवनं कार्यं त्वया तत्रा
तिश्रद्धया ॥ ५७ ॥ हत्वाऽथ रावणं पापं कुरु राज्यं यथासुखम् ॥ एकादश सहस्राणि वर्षाणि पृथिवीतले ॥५८॥ कृत्वा राज्यं
रघुश्रेष्ठ गंतासि त्रिदिवं पुनः ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वांऽतर्दधे देवी रामस्तु प्रीतमानसः ॥ ५९ ॥ समाप्य तद्व्रतं चक्रे प्रयाणं
दशमीदिने ॥ विजयापूजनं कृत्वा दत्त्वा दानान्यनेकशः ॥ ६० ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ इतिं वरं दत्त्वेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ न तुल्यानीति ॥ तानि पुराणान्येकैकगुणोपाधिब्रह्मविष्ण्वादिप्रतिपादकानीदं तु देवीभागवतं तद्गुणमूलभूतसाम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपपराशक्तिप्रतिपादकमतो नैतत्तुल्यानि तानि पुराणानीति भावः ॥ ६३ ॥ श्रीमच्छैवकुलोत्पन्नरंगनाथात्मजः सुधीः ॥ श्रीलक्ष्मीगर्भसंभूतो नीलकंठोऽभिधानतः ॥ १ ॥ देवीभागवतस्यास्य व्याख्यानरहितस्य च ॥ तिलकाख्यां महाव्याख्यां सम्यग्यः कृतवाञ्छुभाम् ॥ २ ॥ तृतीयस्कंध एतस्याः समाप्तोऽभूच्छुभार्थदः ॥ तेन

कपिपतिबलयुक्तः सानुजः श्रीपतिश्च प्रकटपरमशक्त्या प्रेरितः पूर्णकामः ॥ उदधितटगतोऽसौ सेतुबंधं विधायात्यहनदमरशत्रुं रावणं गीतकीर्तिः ॥६१॥ यः शृणोति नरो भक्त्या देव्याश्चरितमुत्तमम् ॥ स भुक्त्वा विपुलान्भोगान्प्राप्नोति परमं पदम् ॥६२॥ संत्यन्यानि पुराणानि विस्ताराणि बहूनि च ॥ श्रीमद्भागवतस्यास्य न तुल्यानीति मे मतिः ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां तृतीयस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ इति तृतीयस्कंधः सम्पूर्णः ॥

देव्या भागवतस्यास्य तृतीयस्कंधविस्तरम् ॥ सार्धैः षडब्धिशैलेंदु (१७४६ ॥ पद्यैर्व्यासो व्यरीरचत् ॥

तुष्यतु सा देवी सच्चिदानंदरूपिणी ॥ ३ ॥ इति श्रीशैवकुलोत्पन्नरंगनाथात्मजश्रीलक्ष्मीगर्भजनीलकंठकृते देवीभागवतव्याख्याने तिलकाभिधाने तृतीयस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ श्रीजगदंबार्पणमस्तु ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन श्रेष्ठिना
स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर"-स्टीम्-यन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम् ।
संवत् १९८८, शकाब्दाः १८५३.

॥ अथ श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ यदुन्मेषनिमेषाभ्यां जगतः प्रलयोद्भवौ ॥ वंदे तां भुवनेशानीं सच्चिदानंदरूपिणीम् ॥ १ ॥ अष्टाधिकैश्च चत्वारिंशाद्भिः पद्यैरनन्तरम् ॥ कृष्णाऽवतारसंप्रश्नो राज्ञा कृत उदीर्यते ॥ २ ॥ पूर्वाऽध्यायान्ते रामावतारपर्यंतमवताराः श्रीभगवत्यधीनास्तया यथा यथा प्रेर्यंते तथा तथा ते कुर्वंतीत्युक्तं न तु कृष्णावतारस्तदधीन उक्तः ॥ तथा च तस्येश्वरशक्तियुक्तत्वेन तस्य दुर्दशा तदाश्रितानां यादवानां पांडवानां दुर्दशा किमिति जातेत्यभिप्रायेण, किंच जगतः कारणं श्रीभुवनेश्वरी भगवती मायाविशिष्टब्रह्मरूपिणीति सर्ववेदसिद्धं तस्याश्च वैषम्यनैर्घृण्यराहित्येनोच्चावचसृष्टिकल्पनं किंनिमित्तमभवादिति तन्निमित्तपरिचयार्थं च जनमेजयः पृच्छति । वासवेय मुनिश्रेष्ठेति ॥ वासव्याः सुगन्धायाः अपत्यं वासवेयः ॥ स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् ॥ हे व्यास ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ आगोऽपराधः

श्रीगणेशाय नमः ॥ जनमेजय उवाच ॥ वासवेय मुनिश्रेष्ठ सर्वज्ञाननिधेऽनघ ॥ प्रष्टुमिच्छाम्यहं स्वामिन्नस्माकं कुलवर्धन ॥ १ ॥ शूरसेनसुतः श्रीमान्वसुदेवः प्रतापवान् ॥ श्रुतं मया हरिर्यस्य पुत्रभावमवाप्तवान् ॥ २ ॥ देवानामपि पूज्योऽभून्नाम्ना चाऽऽनकदुंदुभिः ॥ कारागारे कथं बद्धः कंसस्य धर्मतत्परः ॥ ३ ॥ देवक्या भार्यया सार्धं किमागः कृतवानसौ ॥ देवक्या बालषट्कस्य विनाशश्च कृतः पुनः ॥ ४ ॥ तेन कंसेन कस्माद्वै ययातिकुलजेन च ॥ कारागारे कथं जन्म वासुदेवस्य वै हरेः ॥ ५ ॥ गोकुले च कथं नीतो भगवान्सात्वतां पतिः ॥ गतो जन्मांतरं कस्मात्पितरौ निगडे स्थितौ ॥ ६ ॥ देवकीवसुदेवौ च कृष्णस्यामिततेजसः ॥ कथं न मोचितौ वृद्धौ पितरौ हरिणाऽमुना ॥ ७ ॥ जगत्कर्तुं समर्थेन स्थितेन जनकोदरे ॥ प्राक्तनं किं तयोः कर्म दुर्विज्ञेयं महात्मभिः ॥ ८ ॥ जन्म वै वासुदेवस्य यत्राऽऽसीत्परमात्मनः ॥ के ते पुत्राश्च का बाला या कंसेन विपोथिता ॥ ९ ॥ शिलायां निर्गता व्योम्नि जाता त्वष्टभुजा पुनः ॥ गार्हस्थ्यं च हरे ब्रूहि बहुभार्यस्य चानघ ॥ १० ॥

येनापराधेन कारागारे बद्धस्तादृशमागः किं कृतवानित्यर्थः ॥ ४ ॥ ययातेः कुलमुत्तममेव तदुद्भवेनापि कंसेन कुलीनेनेत्यर्थः ॥ ५ ॥ गतो जन्मान्तरमिति ॥ क्षत्रियवंशजः सन् गोपालवंशजत्वविशिष्टं लोकदृष्ट्या जन्मान्तरं कस्माद्गत इत्यर्थः ॥ पितरावित्यस्योत्तरत्रान्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ननु प्राक्तनकर्मवशात्तौ बद्धौ तत्र हरिः किं करिष्यतीति चेत्तत्राऽऽह ॥ प्राक्तनं किमिति ॥ यत्र परमात्मनो जन्माभवत्तत्र प्राक्तनं किमवशिष्टम् ॥ यन्महात्मभिरपि दुर्ज्ञेयम् ॥ नहि तस्मिन्सति परमेश्वरस्य जन्म स्यादिति भावः ॥ ८ ॥ किंच के ते पुत्रा इति ॥ शिलायां ये विपोथिता इति शेषः ॥ ते के पूर्वजन्मानि स्थिता इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

किंवदंत्या जनश्रुत्या ॥ मनो मोहयतीवेति ॥ क्वचिदीश्वरवच्चरितेन क्वचिज्जीववच्चरितेन किमयमीश्वरो वा जीवो वेति मनसो मोहो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ किंच नर
नारायणाविति ॥ १२ ॥ १३ ॥ जितषड्गुणौ जितकामक्रोधादिषट्कौ जगत्स्थेम्ने जगत्कल्याणाय ॥ १४ ॥ १५ ॥ विद्यमानशरीरौ ताविति ॥ पूर्वदेहं परि
त्यज्यैव देहान्तरगमनं संभवति न च तदिहास्ति ॥ तथा च कथं तयोर्देहांतरगमनमित्यर्थः ॥ १६ ॥ किंच यौ चक्रतुरिति ॥ मुक्त्यर्थं तपस्यतोर्देहांतरगमनफलं

कार्याणि तत्र तान्येव देहत्यागं च तस्य वै ॥ किंवदंत्या श्रुतं यत्तन्मनो मोहयतीव मे ॥ ११ ॥ चरितं वासुदेवस्य त्वमाख्याहि
यथातथम् ॥ नरनारायणौ देवौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ १२ ॥ धर्मपुत्रौ महात्मानौ तपश्चेरतुरुत्तमम् ॥ यौ मुनी बहुवर्षाणि पुण्ये
बदरिकाश्रमे ॥ १३ ॥ निराहारौजितात्मानौ निःस्पृहौ जितषड्गुणौ ॥ विष्णोरंशौ जगत्स्थेम्ने तपश्चेरतुरुत्तमम् ॥ १४ ॥ तयोरं
शावतारौ हि जिष्णुकृष्णौ महाबलौ ॥ प्रसिद्धौ मुनिभिः प्रोक्तौ सर्वज्ञैर्नारदादिभिः ॥ १५ ॥ विद्यमानशरीरौ तौ कथं देहांतरं
गतौ ॥ नरनारायणौ देवौ पुनःकृष्णार्जुनौ कथम् ॥ १६ ॥ यौ चक्रतुस्तपश्चोग्रं मुक्त्यर्थं मुनिसत्तमौ ॥ तौ कथं प्रापतुर्देहौ प्राप्त
योगौ महातपौ ॥ १७ ॥ शूद्रः स्वधर्मनिष्ठस्तु देहान्ते क्षत्रियस्तु सः ॥ शुभाचारो मृतो यौ वै स शूद्रो ब्राह्मणो भवेत् ॥ १८ ॥
ब्राह्मणो निःस्पृहः शांतो भवरोगाद्विमुच्यते ॥ विपरीतमिदं भाति नरनारायणौ च तौ ॥ १९ ॥ तपसा शोषितात्मानौ क्षत्रियौ
तौ बभूवतुः ॥ केन तौ कर्मणा शांतौ जातौ शापेन वा पुनः ॥ २० ॥ ब्राह्मणौ क्षत्रियौ जातौ कारणं तन्मुने वद ॥ याद
वानां विनाशश्च ब्रह्मशापादिति श्रुतः ॥ २१ ॥ कृष्णस्याऽपि हि गांधार्याः शापेनैव कुलक्षयः ॥ प्रद्युम्नहरणं चैव शंबरेण कथं
कृतम् ॥ २२ ॥ वर्तमाने वासुदेवे देवदेवे जनार्दने ॥ पुत्रस्य सूतिकागेहाद्धरणं चातिदुर्घटम् ॥ २३ ॥

विरुद्धं कथमभूदिति प्रश्नार्थः ॥ १७ ॥ यद्यत्तपसा यद्यत्फलं भवति तदाह । शूद्र इति ॥ १८ ॥ एवं नियमे सति नरनारायणयोर्ब्राह्मणयोर्ज्ञानिनोर्विपरीतं क्षत्रिय
जन्मफलं कथमभूदित्याह । विपरीतमिति ॥ १९ ॥ विपरीतफलकारणं तर्कयति ॥ केन ताविति ॥ २० ॥ किंच यादवानामिति ॥ स कथं जात इति वदेति
शेषः ॥ २१ ॥ कृष्णस्यापीति ॥ गांधार्याः शापेनेश्वरस्य कुलक्षयः कथं जात इत्यपि वदेत्यर्थः ॥ २२ ॥ वासुदेवे वर्तमाने पुत्रस्य हरणं कथं कृतमित्यन्वयः

॥ २३ ॥ किंच तेन कृतं हरणं वासुदेवेन दिव्यचक्षुषा कथं न ज्ञातम् । यदर्थं महामोहे निमग्न इत्याह । न ज्ञातमिति ॥ २४ ॥ किंच यत्पत्न्य इति ॥ २५ ॥ स्वर्गते वैकुंठं गते ॥ २६ ॥ किंच ॥ विष्णोरिति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ भीष्मद्रोणादयो धर्मात्मानोऽपि भूभारकारका ज्ञात्वा तेषां वधस्तस्य मत इष्टो जातस्तथा सति तेषां स्तेनानां कथं तेन वधो न कृत इति वदेत्यभिप्रायः ॥ ३१ ॥ किंच कृष्णभक्ता इति ॥३२॥३३॥ क्व गतं सुकृतं च तादिति ॥ ननु पूर्वमेवोक्तं

द्वारकादुर्गमध्याद्वै हरिर्विस्माद् दुरत्ययात् ॥ न ज्ञातं वासुदेवेन तत्कथं द्रिव्यचक्षुषा ॥ २४ ॥ संदेहोऽयं महान्ब्रह्मन्निःसंदेहं कुरु प्रभो ॥ यत्पत्न्यो वासुदेवस्य दस्युभिर्लुंठिता हृताः ॥ २५ ॥ स्वर्गते देवदेवे तु तत्कथं मुनिसत्तम ॥ संशयो जायते ब्रह्मंश्चित्तांदोलनकारकः ॥२६॥ विष्णोरंशः समुद्भूतः शौरिर्भूभारहारकृत् ॥ स कथं मथुराराज्यं भयात्त्यक्त्वा जनार्दनः ॥ २७ ॥ द्वारवत्यां गतः साधो ससैन्यः ससुहृद्गणः ॥ अवतारो हरेः प्रोक्तो भूभारहरणाय वै ॥ २८ ॥ पापात्मनां विनाशाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ तत्कथं वासुदेवेन चौरास्तेन निपातिताः ॥ २९ ॥ यैर्हृता वासुदेवस्य पत्न्यः संलुंठिताश्च ताः ॥ स्तेनास्ते किं न विज्ञाताः सर्वज्ञेन सता पुनः ॥ ३० ॥ भीष्मद्रोणवधः कामं भूभारहरणे मतः ॥ अविताश्च महात्मानः पांडवा धर्मतत्पराः ॥ ३१ ॥ कृष्णभक्ताः सदाचारा युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ते कृत्वा राजसूयं च यज्ञराजं विधानतः ॥ ३२ ॥ दक्षिणा विविधा दत्त्वा ब्राह्मणेभ्योऽतिभावतः ॥ पांडुपुत्रस्तु देवांशा वासुदेवाश्रिता मुने ॥ ३३ ॥ घोरं दुःखं कथं प्राप्ताः क्व गतं सुकृतं च तत् ॥ किं तत्पापं महारौद्रं येन ते पीडिताः सदा ॥ ३४ ॥ द्रौपदी च महाभागा वेदी मध्यात्समुत्थिता ॥ रमांशजा च साध्वी च कृष्णभक्तियुता तथा ॥ ३५ ॥ सा कथं दुःखमतुलं प्रापघोरं पुनःपुनः ॥ दुःशासनेन सा केशे गृहीता पीडिता भृशम् ॥ ३६ ॥ रजस्वला सभायां तु नीता भीतैकवाससा ॥ विराटनगरे दासी जाता मत्स्यस्य सा पुनः ॥ ३७ ॥

राजसूयः सांगो यज्ञो न जात इति तत्कथमत्र शंक्यते क्व गतं सुकृतं च तदिति चेन्न ॥ एतादृशवासुदेवादिसर्वज्ञपुरुषसान्निध्ये कथं सांगो यज्ञो न जात इत्यत्रैव प्रश्नतात्पर्यात् ॥ तदेवाह । किं तत्पापमिति ॥ येन पापेन सांगो यज्ञो न जात इति कृत्वा दुःखेन पीडितास्तत्पापं किमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ किंच द्रौपदीति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ किंच राजसूयामिति ॥ ४० ॥ मम पूर्वजाः पूर्वजन्मकृतपापेन दुःखं प्राप्ता इति वक्तव्यं तदापि न संभवति ॥ देवांशानां तेषां पूर्वजन्माभावाद्देवानां
च परमेश्वराधिकारिपुरुषत्वात्पापसंभावनाऽभावस्तथा च देवांशानां तेषां कथं दुःखसंभव इत्ययं संशयो मे वर्तत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ किंच सदाचारैस्त्विति ॥ नश्वरं
मिथ्या जगज्जानानैर्ज्ञानवद्भिः सदाचारैः कथं हता इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ किंच प्रेरिता इति ॥ वासुदेवेनेश्वरेण कथं पापे प्रेरिता इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ लोभेन योधान्न
हत्वा न विनाश्य भिक्षाटनादिना जीवनं वरम् ॥ न तु लोभेन योधान्हत्वा राज्यभोगो वर इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ किंच विच्छिन्नस्त्विति ॥ ४५ ॥ त्वादृशमहानुभावादुत्पन्ने

धर्षिता कीचकेनाथ रुदती कुररी यथा ॥ हृता जयद्रथेनाथ क्रंदमानाऽतिदुःखिता ॥ ३८ ॥ मोचिता पांडवैः पश्चाद्बलवद्भिर्म
हात्मभिः ॥ पूर्वजन्मकृतं पापं किं तद्येन च पीडिताः ॥ ३९ ॥ दुःखान्यनेकान्याप्तास्ते कथयाद्य महामते ॥ राजसूयं क्रतुवरं
कृत्वा ते मम पूर्वजाः ॥ ४० ॥ दुःखं महत्तरं प्राप्ताः पूर्वजन्मकृतेन वै॥ देवांशानां कथं तेषां संशयोऽयं महान्हि मे ॥ ४१ ॥
सदाचारैस्तु कौंतेयैर्भीष्मद्रोणादयो हताः ॥ छलेन धनलोभार्थं जानानैर्नश्वरं जगत् ॥ ४२ ॥ प्रेरिता वासुदेवेन पापे घोरे महा
त्मना ॥ कुलं क्षयितवंतस्ते हरिणा परमात्मना ॥ ४३॥ वरं भिक्षाटनं साधोर्नीवारैर्जीवनं वरम् ॥ योधान्न हत्वा लोभेन शिल्पेन
जीवनं वरम् ॥४४॥ विच्छिन्नस्तु त्वया वंशो रक्षितो मुनिसत्तम ॥ समुत्पाद्य सुतानाशु गोलकान्छत्रुनाशनान् ॥ ४५ ॥ सोऽल्पे
नैव तु कालेन विराटतनया सुतः ॥ तापस्य गले सर्पं न्यस्तवान्कथमद्भुतम् ॥ ४६ ॥ न कोऽपि ब्राह्मणं द्वेष्टि क्षत्रियस्य कुलो
द्भवः ॥ तापसं मौनसंयुक्तं पित्रा किं तत्कृतं मुने ॥ ४७॥ एतैरन्यैश्च संदेहैर्विकलं मे मनोऽधुना ॥ स्थिरं कुरु पितः साधो सर्वज्ञो
ऽसि दयानिधे ॥ ४८ ॥ इति श्रीदे०म०चतुर्थस्कंधे जनमेजयप्रश्नो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ सूत उवाच ॥ एवं पृष्टः पुरा
णज्ञो व्यासः सत्यवतीसुत ॥ परीक्षितसुतं शांत ततो वै जनमेजयम् ॥ १ ॥

वंशे जायमानः स विराटतनया उत्तरा तस्याः सुतः परीक्षित्तापसस्य गले सर्पं कथं न्यस्तवानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इति श्रीदे० चतुर्थस्कंधे प्रथमोऽध्यायः
॥ १ ॥ षष्टिश्लोकैर्विचित्रस्य प्रपंचस्य च कारणम् ॥ देवादीनां च सर्वेषां कर्मैवेत्येतदुच्यते ॥ १ ॥ इत्थं जनमेजयेनानेकविधान्कृतान्प्रश्नान् श्रुत्वा तेषां सर्वेषां
प्रश्नानां समाधानं प्रपंचस्य देवादीनां च कर्माधीनत्वमिति व्यास उवाचेति शौनकादीन्प्रति सूत अह । एवं पृष्टः पुराणज्ञ इति ॥ १ ॥

किमुवाच तदाह। राजन्किमिति ॥ एतत्त्वया पृष्टं किं वक्तव्यं यतो देवानामपि कर्मणां गहना कष्टा गतिर्दुर्ज्ञेया भवति॥यदा देवादीनामपि कर्मणैवं गतिस्तदा मानवान का कथा ॥ तस्मात्किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ कर्माधीनत्वमेव सर्वेषामाह यदेति। अत्र तदेति शेषः ॥ ३ ॥ कर्मबीजसमुद्भवाः कर्मरूपकारणजन्याः ॥ ४ ॥ देहसंयोगोऽयं त्रिविधकर्मरहितः कदाऽपि न तिष्ठति ॥ ५ ॥ तत्र कर्माणि त्रिविधानि संतीत्याह। शुभाशुभैरिति ॥ शुभानि सात्त्विकानि ॥ अशुभानि तामसानि ॥ मिश्राणि राजसानि तेषां स्वरूपं च तृतीयस्कन्धे सत्त्वादिगुणनिरूपणप्रकरणे स्पष्टीकृतम् ॥ ६ ॥ तानि च प्रत्येकं त्रिविधानीत्याह संचितानीति ॥ एवं कर्मणां त्रैविध्यं भवतीत्यर्थः ॥७॥ यद्यपि ब्रह्मादय ईश्वराः संति तथाऽपि ते कर्मणैवेश्वरा जाता इति कर्मवश्यत्वं तेषामस्त्येवेत्याह । ब्रह्मादीनामिति ॥ पूर्वजन्मनि कश्चिद्विद्यमानो जीवः

उवाच संशयच्छेतृ वाक्यं वाक्यविशारदः॥व्यास उवाच ॥ राजन्किमेतद्वक्तव्यं कर्मणां गहना गतिः॥२॥दुर्ज्ञेया किल देवानां मानवानां च का कथा ॥ यदा समुत्थितं चैतद्ब्रह्माण्डं त्रिगुणात्मकम् ॥३॥ कर्मणैव समुत्पत्तिः सर्वेषां नात्र संशयः ॥ अनादिनिधना जीवाः कर्मबीजसमुद्भवाः ॥ ४ ॥ नानायोनिषु जायंते म्रियंते च पुनःपुनः ॥ कर्मणा रहितो देहसंयोगो न कदाचन ॥ ५ ॥ शुभाशुभैस्तथा मिश्रैः कर्मभिर्वेष्टितं त्विदम्॥त्रिविधानि हितान्याहुर्बुधास्तत्त्वविदश्च ये॥६॥संचितानि भविष्याणि प्रारब्धानि तथा पुनः॥वर्तमानानि देहेऽस्मिंस्त्रैविध्यं कर्मणां किल॥७॥ब्रह्मादीनां च सर्वेषां तद्वशत्वं नराधिप॥ सुखदुःखजरामृत्युहर्षशोकादयस्तथा ॥ ८ ॥ कामक्रोधौ च लोभश्च सर्वे देहगता गुणाः ॥ दैवाधीनाश्च सर्वेषां प्रभवंति नराधिप ॥ ९ ॥ रागद्वेषादयो भावाः स्वर्गेऽपि प्रभवंति हि ॥ देवानां मानवानां च तिरश्चां च तथा पुनः ॥ १० ॥ विकाराः सर्व एवैते देहेन सह संगताः ॥ पूर्ववैरानुयोगेन स्नेहयोगेन वै पुनः ॥ ११ ॥ उत्पत्तिः सर्वजंतूनां विना कर्म न विद्यते ॥ कर्मणा भ्रमते सूर्यः शशांकः क्षयरोगवान् ॥ १२ ॥

कर्मोपासनाऽतिशयेन हिरण्यगर्भो भवति ॥ सोऽबिभेत् स नैव रेमे इति बृहदारण्यकश्रुतेः ॥ कर्मभिर्बद्ध एव स पूर्वजन्मकृतश्रवणादिसाधनसंस्कारवशादेव हिरण्यगर्भजन्मनि ज्ञानवांश्च भवतीत्येतदपि बृहदारण्यक एवोक्तम्॥कर्माधीनस्य तस्य हिरण्यगर्भस्यैवावतारा एते ब्रह्मविष्णुहरादय इति हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्यादिश्रुत्योक्तम् ॥ तथाच कर्माधीनहिरण्यगर्भांशत्वाद्ब्रह्मादीनामपि कर्माधीनत्वं भवत्येवेति भावः ॥ ८ ॥ दैवाधीनाः कर्माधीना इत्यर्थः ॥ ९ ॥ देवानां मानवानां च तिरश्चां सर्वेषामपि कर्माधीनत्वस्य तुल्यत्वादित्याह देवानामिति ॥ १० ॥ पूर्ववैरानुयोगेनेत्यर्धं पूर्वान्वायि ॥ ११ ॥ कर्माधीनत्वं निगमयति । उत्पत्तिरिति ॥ १२ ॥

ननु कस्मादेतादृशं दुर्घटं कर्मोत्पन्नमिति चेत्तत्राह । अनादीति ॥ बीजांकुरवदेतस्याऽनादित्वम् ॥ अनिधनत्वं तु मोक्षपर्यंतावस्थानात् ॥ तदेतादृशकर्म संभवे सर्वस्योत्पत्तौ कारणं भवतीत्यर्थः ॥ तेन कारणेन सर्वं जगच्छाश्वतं प्रवाहरूपेण नित्यं भवतीत्यर्थः ॥ तथा च कैवल्यश्रुतिः पुनश्च जन्मांतरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्ध इति कर्मण एव कारणत्वं दर्शयति ॥ तथा च नैतादृशं कर्म कस्मादप्युत्पन्नं भवितुमर्हतीत्यर्थः ॥ अत एवाहुः । जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा । अविद्या तच्चितोर्भेदः षडस्माकमनादय इति ॥ १३ ॥ इत्थं कर्मसद्भावे आगमं प्रदर्श्याऽर्थापत्तिमप्याह । नित्यानित्येति ॥ इदं जगन्नित्यं प्रलयरहितमाहोस्विदानित्यं प्रलयसहितं भवति इति विचारे सदा मुनयो निमग्नाः ॥ १४ ॥ कुतो निमग्नास्तत्राऽऽह । न जानंतीति ॥ यतो नित्यं वाऽनित्यं वेति न जानंति ततो निमग्ना इत्यर्थः ॥ ननु जगन्नश्वरे भाति ततो नित्यकोटिः कथमुत्थितेति चेदनुमित्येत्याह । मायायामिति ॥ करणस्य नित्यत्वे कार्यमपि सदेव स्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥ तदेवाह ।

कपाली च तथा रुद्रः कर्मणैव न संशयः॥अनादिनिधनं चैतत्कारणं कर्मसंभवे॥१३॥तेनेह शाश्वतं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम्॥नित्या
नित्यविचारेऽत्र निमग्ना मुनयः सदा ॥१४॥ न जानंति किमेतद्वै नित्यं वाऽनित्यमेव च ॥ मायायां विद्यमानायां जगन्नित्यं प्रती
यते ॥१५॥ कार्याभावः कथं वाच्यः कारणे सति सर्वथा ॥ माया नित्या कारणं च सर्वेषां सर्वदा किल ॥ १६ ॥ कर्मबीजं ततो
ऽनित्यं चिंतनीयं सदा बुधैः ॥ भ्रमत्येव जगत्सर्वं राजन्कर्मनियंत्रितम् ॥१७॥ नानायोनिषु राजेंद्र नानाधर्ममयेषु च ॥ इच्छया च
भवेज्जन्म विष्णोरमिततेजसः ॥१८॥ युगेयुगेष्वनेकासु नीचयोनिषु तत्कथम् ॥ त्यक्त्वा वैकुंठसंवासं सुखभोगाननेकशः॥१९॥

कार्याभाव इति ॥ अतो हेतोर्नित्यत्वकोटिः समुत्थितेत्यर्थः ॥ ननु मायैवाऽनित्या स्यादिति चेन्नेत्याह । माया नित्येति ॥ मोक्षपर्यंतं नित्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ तर्हि प्रत्यक्षोपलभ्यमानस्य जगतो नश्वरत्वस्य का गतिरिति चेत्तदन्यथाऽनुपपत्त्या कर्मबीजस्य सहकारिकारणस्याऽनित्यत्वं कल्पनीयमित्याह । कर्मबीजं ततोऽनित्यमिति ॥ अनित्यं कर्म बीजे सहकारिकारणं बुद्धौ चिंतनीयमित्यर्थः ॥ तस्माज्जगत उत्पत्तिप्रलयान्यथाऽनुपपत्त्याऽपि कर्मसद्भावः सिद्ध इति भावः ॥ तस्मिंश्चानित्ये कर्मणि स्वीकृते यदा प्रारब्धं कर्मोत्तिष्ठति तदा माया विसृजति यदा प्रारब्धं सर्वप्राणिनां नश्यति तदा कारणभूताया मायाया नित्यत्वेऽपि सहकारिकारणस्य कर्मणोऽभावाज्जगतः प्रलयो भवतीति सर्वं समंजसम् ॥ १७ ॥ यदि कर्मनियंत्रितं जगन्न स्यात्तदेश्वराणां कथमेतादृशी गतिर्भवेदित्याह नानायोनिष्विति ॥ इच्छया यदि नानायोनिषु अधर्ममयेषु देशेषु जन्म न स्यात्तदा देवादीनां कर्मनियन्त्रितत्वं न स्यान्न चेच्छया कश्चन दुःखेषु पतति तस्माद्देवादीनामपि कर्मनियंत्रितत्वमेवेति भावः ॥१८॥ इच्छया देवादीनां नानाजन्मभोक्तृत्वमिति वक्तारमुपहसति युगेयुगेष्विति ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ अधोमुखवासं बाल्यावस्थायां गर्भे वा ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ यद्भीतास्विति पूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

विण्मूत्रमंदिरे वासं संत्रस्तः कोऽभिवांछति ॥ पुष्पावचयलीला च जलकेलिः सुखासनम् ॥ २० ॥ त्यक्त्वा गर्भगृहे वासं कोऽभिवांछति बुद्धिमाम् ॥ तूलिकां मृदुसंयुक्तां दिव्यां शय्यां विनिर्मिताम् ॥ २१ ॥ त्यक्त्वाऽधोमुखवासं च कोऽभिवांछति पंडितः ॥ गीतं नृत्यं च वाद्यं च नानाभावसमन्वितम् ॥ २२ ॥ मुक्त्वा को नरके वासं मनसाऽपि विचिंतयेत ॥ सिंधुजाद्भुतभावानां रसं त्यक्त्वा सुदुस्त्यजम् ॥ २३ ॥ विण्मूत्ररसपानं च क इच्छेन्मतिमान्नरः ॥ गर्भवासात्परो नास्ति नरको भुवनत्रये ॥ २४ ॥ तद्भीताश्च प्रकुर्वंति मुनयो दुस्तरं तपः ॥ हित्वा भोगं च राज्यं च वने यांति मनस्विनः ॥ २५ ॥ यद्भीतास्तु विमूढात्मा कस्तं सेवितुमिच्छति ॥ गर्भे तुदंति कृमयो जठराग्निस्तपत्यधः ॥ २६ ॥ वपासंवेष्टनं क्रूरं किं सुखं तत्र भूपते ॥ वरं कारागृहे वासो बन्धनं निगडैर्वरम् ॥ २७ ॥ अल्पमात्रं क्षणं नैव गर्भवासः क्वचिच्छुभः ॥ गर्भवासे महद्दुःखं दशमासनिवासनम् ॥ २८ ॥ तथा निःसरणे दुःखं योनियंत्रेऽतिदारुणे ॥ बालभावे तदा दुःखं मूकाज्ञभावसंयुतम् ॥ २९ ॥ क्षुत्तृडावेदनाशक्तः परतंत्रोऽतिकातरः ॥ क्षुधिते रुदिते बाले माता चिंतातुरा तदा ॥ ३० ॥ भैषजं पातुमिच्छंती ज्ञात्वा व्याधिव्यथां दृढाम् ॥ नानाविधानि दुःखानि बालभावे भवंति वै ॥ ३१ ॥ किं सुखं विबुधा दृष्ट्वा जन्म वांछंति चेच्छया ॥ संग्राममसुरैः सार्धं सुखं त्यक्त्वा निरंतरम् ॥ ३२ ॥ कर्तुमिच्छेच्च को मूढः श्रमदं सुखनाशनम् ॥ सर्वथैव नृपश्रेष्ठ सर्वे ब्रह्मादयः सुराः ॥ ३३ ॥ कृतकर्मविपाकेन प्राप्नुवंति सुखासुखे ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ देहवद्भिर्नृभिर्देवैस्तिर्यग्भिश्च नृपोत्तम ॥ ३४ ॥ तपसा दानयज्ञैश्च मानवश्चेन्द्रतां व्रजेत ॥ क्षीणे पुण्येऽथ शक्रोऽपि पतत्येव न संशयः ॥ ३५ ॥ रामावतारयोगेन देवा वानरतां गताः ॥ तथा कृष्णसहायार्थं देवा यादवतां गताः ॥ ३६ ॥ एवं युगे युगे विष्णुरवतारानेनेकशः ॥ करोति धर्मरक्षार्थं ब्रह्मणा प्रेरितो भृशम् ॥ ३७ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

रथचक्रवत्परिवर्तनामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इत्थं सर्वप्रपंचस्य सामान्यतः कर्मजन्यत्वमुपपादितम् ॥ अयं भावः ॥ सच्चिदानंदरूपिण्या भगवत्या नित्यतृप्ताया जगत्कल्पने न किंचित्फलमस्ति किंतु नानाकर्मभिर्बद्धाः प्राणिनो जगत्सर्जनाऽभावे विषयाभावाद्भोगासंभवेन तथैव बद्धाः स्युरिति तेषां भोगेन कर्मक्षयार्थं स्वप्रयोजनाभावेऽपि केवलं प्राणिदयामवलंब्यैव भगवत्या जगत्सर्जने प्रवृत्तिः ॥ तत्र यथा यथा यस्य कर्म वर्तते तथा तथा तस्य फलं देयमिति ॥ न भगवत्या वैषम्य नैर्घृण्यदोषप्रसक्तिः ॥ नच प्रपंचे साति कर्मोद्भवस्तस्मिन्सति तन्निमित्तः प्रपञ्च इत्यन्योन्याश्रयो वैषम्यनैर्घृण्यदोषप्रसक्तिश्च तदवस्थैवेति चेन्न ॥ बीजांकुरवत्कर्मणां प्रपञ्चस्य चानादित्वात् ॥ यदाहुः-जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जविशयोर्भिदा । आविद्या तच्चितोर्भेदः षडस्माकमनादय इति ॥ अत एव बृहदारण्यके पूर्वजन्मनि कृत

पुनःपुनर्हरेरेवं नानायोनिषु पार्थिव ॥ अवतारा भवंत्यन्ये रथचक्रवदद्भुताः ॥ ३८ ॥ दैत्यानां हननं कर्म कर्तव्यं हरिणा स्वयम् ॥ अंशांशेन पृथिव्यां वै कृत्वा जन्म महात्मना ॥ ३९ ॥ तदहं संप्रवक्ष्यामि कृष्णजन्मकथां शुभाम् ॥ स एव भगवान्विष्णुरवतीर्णो यदोः कुले ॥ ४० ॥ कश्यपस्य मुनेरंशो वसुदेवः प्रतापवान् ॥ गोवृत्तिरभवद्राजन्पूर्वशापानुभावतः ॥ ॥४१ ॥ कश्यपस्य च द्वे पत्न्यौ शापादत्र महीतले ॥ अदितिः सुरसा चैव मासतुः पृथिवीपते ॥४२ ॥ देवकी रोहिणी चोभे भगिन्यौ भरतर्षभ ॥ वरुणेन महाञ्छापो दत्तः कोपादिति श्रुतम् ॥ ४३ ॥ राजोवाच ॥ किं कृतं कश्यपेनाऽऽगो येन शप्तो महानृषिः ॥ सभार्यः स कथं जातस्तद्वदस्व महामते ॥ ४४ ॥ कथं च भगवान्विष्णुस्तत्र जातोऽस्ति गोकुले ॥ वासी वैकुण्ठनिलये रमापतिरखंडितः ॥ ४५ ॥ निदेशात्कस्य भगवान्वर्तते प्रभुरव्ययः ॥ नारायणः सुरश्रेष्ठो युगादिः सर्वधारकः ॥ ४६ ॥

कर्मोपासनस्य यजमानस्य हिरण्यगर्भपदप्राप्तौ सत्यां कर्मबद्धत्वादेवेश्वरस्याऽपि हिरण्यगर्भस्याभयारत्यादिकं सोऽबिभेत्स नैव रेमे इत्यादिनोक्तम् ॥ अनंतरं च सो वेदाहं ब्रह्मास्मि इत्यनेन तत्त्वज्ञानमप्युक्तम् ॥ यदा हिरण्यगर्भस्यापि कर्मबद्धत्वं तदा तदवतारेषु हरिब्रह्मादिषु तदवतारावतारेषु रामकृष्णादिषु कर्मबद्धत्वे का कथेति ॥ अधुना शापादिविशेषकर्मबद्धत्वं च च वदन्पूर्वप्रश्नानामुत्तरमप्याह ॥ कश्यपस्य मुनेरंश इति ॥ गोवृत्तिः पशुपालवृत्तिः ॥ ४१ ॥ कश्यपस्य ऋषेः पत्न्यावदितिः सुरसा चेत्येवं नाम्ना बभूवतुस्ते वरुणशापाद्देवकीरोहिण्यौ जाते इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ येन शप्त इति ॥ येनागसाऽपराधेन सभार्यः स ऋषिः कथं शप्तो जात इत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ गोकुले वैकुण्ठापेक्षयाऽतिनिकृष्टे ॥ ४५ ॥ कस्य निदेशादाज्ञयैतादृशो वर्तते भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ दुष्टत्वमेवोपपादयाति कामः क्रोध इति ॥ ४९ ॥ वचनं विश्वासभाषणम् ॥ विमर्शो विचारः ॥ विकत्थनं वल्गनम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ एवमिदं सर्वमनुभूतमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ रक्षागृहे कारागृहे ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ न ह्येतत्स्वेच्छया कश्चित्करोति किंत्वन्याऽधीनतयै

स कथं सदनं त्यक्त्वा कर्मवानिव मानुषे ॥ करोति जननं कस्मादत्र मे संशयो महान् ॥४७॥प्राप्य मानुषदेहं तु करोति च विडं
बनम्॥ भावान्नानाविधांस्तत्र मानुष दुष्टजन्मनि ॥४८॥ कामः क्रोधोऽमर्षशोकौ वैरं प्रीतिश्च कर्हिचित्॥ सुखं दुःखं भयं नृणां दै
न्यमार्जवमेव च ॥ ४९ ॥ दुष्कृतं सुकृतं चैव वचनं हननं तथा ॥ पोषणं चलनं तापो विमर्शश्च विकत्थनम् ॥५० ॥ लोभो दंभ
स्तथा मोहः कपटं शोचनं तथा ॥ एते चान्ये तथा भावा मानुष्ये संभवंति हि ॥ ५१ ॥ स कथं भगवान्विष्णुस्त्यक्त्वा सुखम
नश्वरम् ॥ करोति मानुषं जन्म भावैरेतैरभिद्रुतम् ॥ ५२ ॥ किं सुखं मानुषं प्राप्य भुवि जन्म मुनीश्वर ॥ किंनिमित्तं हरिः
साक्षाद्गर्भवासं करोति वै ॥ ५३ ॥ गर्भदुःखं जन्मदुःखं बालभावे तथा पुनः ॥ यौवने कामजं दुःखं गार्हस्थ्येऽतिमहत्त
रम् ॥ ५४ ॥ दुःखान्येतान्यवाप्नोति मानुषे द्विजसत्तम ॥ कथं स भगवान्विष्णुरवतारान्पुनःपुनः ॥ ५५ ॥ प्राप्य रामावतारं
हि हरिणा ब्रह्मयोनिना ॥ दुःखं महत्तरं प्राप्तं वनवासेऽतिदारुणे ॥ ५६ ॥ सीताविरहजं दुःखं संग्रामश्च पुनःपुनः ॥ कांतात्या
गोऽप्यनेनैवमनुभूतो महात्मना ॥ ५७ ॥ तथा कृष्णाऽवतारेऽपि जन्म रक्षागृहे पुनः ॥ गोकुले गमनं चैव गवां चारणमित्युत ॥
॥ ५८ ॥ कंसस्य हननं कष्टाद्द्वारकागमनं पुनः ॥ नानासंसारदुःखानि भुक्तवान्भगवान्कथम् ॥ ५९ ॥ स्वेच्छया कः प्रतीक्षेत
मुक्तो दुःखानि ज्ञानवान् ॥ संशयं छिंधि सर्वज्ञ मम चित्तप्रशांतये ॥ ६० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ कारणानि बहून्यत्राप्यवतारे हरेः किल ॥ सर्वेषां चैव देवानामंशावतरणेष्वपि ॥ १ ॥

वेत्याह । स्वेच्छयेति ॥ ६० ॥ इति श्रीदेवीभागवतातिलके चतुर्थस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ सार्धपञ्चाऽधिकैःपंचाशद्भिः पद्यैरनंतरम् ॥ अदितेः शापकथनं विस्त
रादिह वर्ण्यते ॥ १ ॥ देवकी केन शापेन जातेति राज्ञा पृष्टे व्यास उवाच । कारणानीति ॥ मुख्यं कारणं तु कर्मेत्युक्तमवांतरकारणानि तु बहूनि संतीत्यर्थः ॥ न हरे

देवक्या एव किंतु सर्वेषां देवानामवतारेष्वित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ धेनुमिति जात्येकवचनम् उत्तरत्र धेनव इति वचनात् । वरुणस्य सम्बन्धिनीमाहरदाहृतवान् ॥ वरुणेन स्वधेन्वर्थे याच्यमानोऽपि कश्यपो न ददावित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ मत्त उन्मत्तः अतो मया शापो विसृष्टः ॥ ५ ॥ तत्रैव मानुषे एव ॥ वत्सा रुदन्ति त्वयाऽऽदत्तानां गवामित्यर्थः ॥ ६ ॥ तस्मात् तेन कारणेनेत्यर्थः ॥ तेनापि तेनैव कारणेन इति शापे दत्तेऽपि न ददातीत्याश्चर्यं ब्रह्माणं प्रत्युक्तवानिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अहो

वसुदेवावतारस्य कारणं शृणु तत्त्वतः ॥ देवक्याश्चैव रोहिण्या अवतारस्य कारणम् ॥ २ ॥ एकदा कश्यपः श्रीमान्यज्ञार्थं धेनुमाहरन् ॥ याचितोऽयं बहुविधं न ददौ धेनुमुत्तमाम् ॥ ३ ॥ वरुणस्तु ततो गत्वा ब्रह्माणं जगतः प्रभुम् ॥ प्रणम्योवाच दीनात्मा स्वदुःखं विनयान्वितः ॥ ४ ॥ किंकरोमि महाभाग मत्तोऽसौ न ददाति गाम् ॥ शापो मया विसृष्टोऽस्मै गोपालो भव मानुषे ॥ ५ ॥ भार्ये द्वे अपि तत्रैव भवेतां चातिदुःखिते ॥ यतो वत्सा रुदंत्यत्र मातृहीनाः सुदुःखिताः ॥ ६ ॥ मृतवत्सा दितिस्तस्माद्भविष्यति धरातले ॥ कारागारनिवासा च तेनापि बहुदुःखिता ॥ ७ ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य यादोनाथस्य पद्मभूः ॥ समाहूय मुनिं तत्र तमुवाच प्रजापतिः ॥ ८ ॥ कस्मात्त्वया महाभाग लोकपालस्य धेनवः ॥ हृताः पुनर्न दत्ताश्च किमन्यायं करोषि वै ॥ ९ ॥ जानन्न्यायं महाभाग परवित्तापहारणम् ॥ कृतवान्कथमन्यायं सर्वज्ञोऽसि महामते ॥ १० ॥ अहो लोभस्य महिमा महतोऽपि न मुंचति ॥ लोभं नरकदं नूनं पापाकरमसंमतम् ॥ ११ ॥ कश्यपोऽपि न तं त्यक्तुं समर्थः किं करोम्यहम् ॥ सर्वदैवाधिकस्तस्माल्लोभो वै कलितो मया ॥ १२ ॥ धन्यास्ते मुनयः शांता जितो यैर्लोभ एव च ॥ वैखानसैः शमपरैः प्रतिग्रहपराङ्मुखैः ॥ १३ ॥ संसारे बलवाञ्छत्रुर्लोभोऽमेध्यवरः सदा ॥ कश्यपोऽपि दुराचारः कृतस्नेहो दुरात्मना ॥ १४ ॥ ब्रह्माऽपि तं शशापाऽथ कश्यपं मुनिसत्तमम् ॥ मर्यादारक्षणार्थं हि पौत्रं परमवल्लभम् ॥ १५ ॥

लोभस्येति ॥ यो लोभो महतोऽपीति द्वितीयाबहुवचनम् ॥ तानपि न मुञ्चतीत्यर्थः ॥ लोभं नरकदमित्यस्योत्तरत्र तमित्यनेनाऽन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अमेध्यवर इति च्छेदः । यतो दुरात्मना कृतस्नेहस्ततो दुराचार इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ अदितेः शापान्तरमप्याह । तथेति ॥ १८ ॥ शोकस्त्विति ॥ अस्मिन्विषये मम शोको भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मयोदितं यद् व्रतं तस्यांते इत्यर्थः ॥ तस्याः किञ्चित्पुत्रजनकं व्रतमुक्तमिति तात्पर्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ शुभ्रांशुं श्वेतवर्णां गर्भिणस्वभावत्वाच्छुक्लवर्णस्य ॥

अंशेन त्वं पृथिव्यां वै प्राप्य जन्म यदोः कुले ॥ भार्याभ्यां संयुतस्तत्र गोपालत्वं करिष्यसि ॥१६॥ व्यास उवाच ॥ एवं शप्तः कश्यपोऽसौ वरुणेन च ब्रह्मणा ॥ अंशावतरणार्थाय भूभारहरणाय च ॥ १७ ॥ तथा दित्याऽदितिः शप्ता शोकसंतप्तया भृशम् ॥ जाताजाता विनश्येरंस्तव पुत्रास्तु सप्त वै ॥ १८ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्माद्दित्या च भगिनी शप्तेंद्रजननी मुने ॥ कारणं वद शापे च शोकस्तु मुनिसत्तम ॥ १९ ॥ सूत उवाच ॥ पारीक्षितेन पृष्टस्तु व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ राजानं प्रत्युवाचेदं कारणं सुसमाहितः ॥ २० ॥ व्यास उवाच ॥ राजन्दक्षसुते द्वे तु दितिश्चादितिरुत्तमे ॥ कश्यपस्य प्रिये भार्ये बभूवतुरुरुक्रमे ॥ २१ ॥ अदित्यां मघवा पुत्रो यदाऽभूदतिवीर्यवान् ॥ तदा तु तादृशं पुत्रं चकमे दितिरोजसा ॥ २२ ॥ पतिमाहासितापांगी पुत्रं मे देहि मानद ॥ इंद्रतुल्यबलं वीरं धर्मिष्ठं वीर्यवत्तमम् ॥२३॥ तामुवाच मुनिः कान्ते स्वस्था भव मयादिते ॥ व्रतांते भविता तुभ्यं शतक्रतुसमः सुतः ॥२४॥ सा तथेति प्रतिश्रुत्य चकार व्रतमुत्तमम् ॥ निषिक्तं मुनिना गर्भं बिभ्राणा सुमनोहरम् ॥२५॥ भूमौ चकार शयनं पयोव्रतपरायणा ॥ पवित्रा धारणा युक्ता बभूव वरवर्णिनी ॥ २६ ॥ एवं जातः सुसंपूर्णो यदा गर्भोऽतिवीर्यवान् ॥ शुभ्रांशुमतिदीप्तांगीं दितिं दृष्ट्वा तु दुःखिता ॥२७॥ मघवत्सदृशः पुत्रो भविष्यति महाबलः ॥ दित्यास्तदा मम सुतस्तेजोहीनो भवेत्किल ॥ २८ ॥ इति चिंतापरा पुत्रमिंद्रं चोवाच मानिनी ॥ शत्रुस्तेऽद्य समुत्पन्नो दितिगर्भेऽतिवीर्यवान् ॥ २९ ॥ उपायं कुरु नाशाय शत्रोरद्य विचिन्त्य च ॥ उत्पत्तिरेव हंतव्या दित्या गर्भस्य शोभन ॥ ३० ॥ वीक्ष्य तामसितापांगीं सपत्नीभावमास्थिताम् ॥ दुनोति हृदये चिंता सुखमर्मविनाशिनी ॥ ३१ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अहितं शत्रुम् ॥ ३१ ॥

॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥ अदित्या मम मात्रा सह तव भेदः किमपि मे नास्तीतियर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पविनायकः पविधारकः ॥४२ ॥ मघवानसुमिति

राजयक्ष्मेव संवृद्धो नष्टो नैव भवेद्रिपुः ॥ तस्मादंकुरितं हन्याद् बुद्धिमानहितं किल ॥ ३२ ॥ लोहशंकुरिव क्षिप्तो गर्भो वै हृदये
मम ॥ येनकेनाऽप्युपायेन पातयाद्य शतक्रतो ॥ ३३॥ सामदानबलेनापि हिंसनीयस्त्वया सुतः ॥ दित्या गर्भो महाभाग मम चेदिच्छसि
प्रियम् ॥३४॥ व्यास उवाच ॥ श्रुत्वा मातृवचः शक्रो विचिन्त्य मनसा ततः ॥ जगामापरमातुः स समीपममराधिपः॥३५॥
ववंदे विनयात्पादौ दित्याः पापमतिर्नृप ॥ प्रोवाच विनयेनासौ मधुरं विषगर्भितम् ॥ ३६ ॥ इंद्र उवाच ॥ मातस्त्वं व्रतयुक्ताऽसि
क्षीणदेहाऽतिदुर्बला ॥ सेवार्थमिह संप्राप्तः किं कर्तव्यं वदस्व मे ॥३७॥ पादसंवाहनं तेऽहं करिष्यामि पतिव्रते ॥ गुरुशुश्रूषणात्पुण्यं
लभते गतिमक्षयाम् ॥ ३८ ॥ न मे किमपि भेदोऽस्ति तथाऽदित्या शपे किल ॥ इत्युक्त्वा चरणौ स्पृष्ट्वा संवाहनपरोऽभवत्
॥ ३९ ॥ संवाहनसुखं प्राप्य निद्रामाप सुलोचना ॥ श्रांता व्रतकृशा सुप्ता विश्वस्ता परमा सती ॥ ४० ॥ तां निद्रावशमापन्नां
विलोक्य प्राविशत्तनुम् ॥ रूपं कृत्वाऽतिसूक्ष्मं च शस्त्रपाणिः समाहितः ॥ ४१ ॥ उदरं प्रविवेशाशु तस्या योगबलेन
वै ॥ गर्भं चकर्त वज्रेण सप्तधा पविनायकः ॥ ४२ ॥ रुरोद च तदा बालो वज्रेणाभिहतस्तथा ॥ मा रुदेति शनैर्वाक्यमुवाच
मघवानमुम् ॥ ४३ ॥ शकलानि पुनः सप्त सप्तधा कर्तितानि च ॥ तदा चैकोनपंचाशन्मरुतश्चाभवन्नृप ॥४४॥ तदा प्रबुद्धासुदती
ज्ञात्वा गर्भं तथा कृतम् ॥ इंद्रेण च्छलरूपेण चुकोप भृशदुःखिता ॥ ४५ ॥ भगिनीकृतं तु सा बुद्ध्वा शशाप कुपिता तदा॥
अदितिं मघवंतं च सत्यव्रतपरायणा ॥ ४६ ॥ यथा मे कर्तितो गर्भस्तव पुत्रेण छद्मना ॥ तथा तन्नाशमायातु राज्यं त्रिभुवनस्य
तु ॥ ४७॥ यथा गुप्तेन पापेन मम गर्भो निपातितः ॥ अदित्या पापचारिण्या यथा मे घातितः सुतः ॥ ४८ ॥

॥ मघवा बहुलमिति सिद्धम् ॥ असुं बालम् ॥ ४३ ॥ सप्तधेति ॥ सप्तशकलेषु मध्ये एकैकं सप्तधा सप्तधा कृत्वेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७॥ ४८ ॥

॥४९॥ मरीचिनंदनः कश्यपः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ मघवत्सखाः ॥ राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच् समासांतः ॥५२॥५३॥ इयमदितिः ॥५४॥५५॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अर्धाधिकैर्द्विपंचाशतपद्यैरथ निरंतरम् ॥ अधर्मं च स्थितं सर्वं जगदित्येतदीर्यते ॥१॥ पूर्वाध्याये इंद्रादीनामपि महतां गर्भहननाद्यधर्माचरणं दृष्ट्वा विस्मितो राजा पृच्छति । विस्मितोऽस्मीति ॥ अयं पापरूपः संसारः ॥ अस्माद्बंधनात्संसाररूपान्मनुष्यः कथं मुच्यते ॥ नास्मान्मोचनाशा भवतीत्यर्थः॥१॥

तस्याः पुत्रास्तु नश्यंतु जाताजाताः पुनःपुनः ॥ कारागारे वसत्वेषा पुत्रशोकातुरा भृशम् ॥४९॥ अन्यजन्मनि चाप्येव मृतापत्या भविष्यति ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युत्सृष्टं तदा श्रुत्वा शापं मरीचिनंदनः ॥ ५० ॥ उवाच प्रणयोपेतो वचनं शमयन्निव ॥ मा कोपं कुरु कल्याणि पुत्रास्ते बलवत्तराः ॥ ५१ ॥ भविष्यंति सुराः सर्वे मरुतो मघवत्सखाः ॥ शापोऽयं तव वामोरु त्वष्टाविंशेऽथ द्वापरे ॥ ५२ ॥ अंशेन मानुषं जन्म प्राप्य भोक्ष्यति भामिनी ॥ वरुणेनापि दत्तोऽस्ति शापः संतापितेन च ॥ ५३ ॥ उभयोः शापयोगेन मानुषीयं भविष्यति ॥ व्यास उवाच ॥ पतिनाऽऽश्वासिता देवी संतुष्टा साऽभवत्तदा॥ ५४ ॥ नोवाच विप्रियं किंचित्ततः सा वरवर्णिनी ॥ इति ते कथितं राजन्पूर्वशापस्य कारणम् ॥ ५५ ॥ अदितिर्देवकी जाता स्वांशेन नृपसत्तम॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ राजोवाच ॥ विस्मितोऽस्मि महाभाग श्रुत्वाऽऽख्यानं महामते ॥ संसारोऽयं पापरूपः कथं मुच्येत बंधनात् ॥ १ ॥ कश्यपस्यापि दायादस्त्रिलोकीविभवे सति ॥ कृतवानीदृशं कर्म को न कुर्याज्जुगुप्सितम् ॥ २ ॥ गर्भं प्रविश्य बालस्य हननं दारुणं किल ॥ सेवामिषेण मातुश्च कृत्वा शपथमद्भुतम् ॥ ३॥ शास्ता धर्मस्य गोप्ता च त्रिलोक्याः पतिरप्युत ॥ कृतवानीदृशं कर्म को न कुर्यादसांप्रतम् ॥४॥ पितामहा मे संग्रामे कुरुक्षेत्रेऽतिदारुणम् ॥ कृतवंतस्तथाऽऽश्चर्यं दुष्टं कर्म जगद्गुरो ॥ ५ ॥

कुत इति चेत्तत्राऽऽह । कश्यपस्यापीति॥दायादः पुत्रः उत्तमकुलोत्पन्नोऽपीत्यर्थः॥त्रैलोक्याधिपत्येऽपि जुगुप्सितं कर्म कृतवांस्तदाऽन्यः को न कुर्याज्जुगुप्सितं निन्द्यं कर्म॥ सर्वोऽपि कुर्यादेव ॥ ततश्च संसारान्मोक्षो दुर्लभ इति भावः ॥२॥ किं तज्जुगुप्सितं कर्म कृतवांस्तत्राऽऽह । गर्भं प्रविश्येति ॥ शपथं कृतवानित्यर्थः ॥३॥४॥ न केवलं स

एव कृतवान्कित्वन्येऽपि धर्मात्मानो मत्पितामहादयोऽपि दुष्टं कर्म गुरुज्येष्ठवधादिकं कृतवंतस्तदेतदाश्चर्यमित्याह । पितामहा म इति ॥ ५ ॥ तथान्येऽपीत्याह । भीष्मो द्रोण इति ॥ वासुदेवेन विरुद्धधर्मेण गुरुज्येष्ठवधादिरूपेण नोदिताः प्रेरिताः ॥ नहीश्वरस्याधर्मे प्रेरकत्वं युक्तम्॥६॥तदेवाऽऽह । असारतामिति॥नहि संसारेऽसारतां जानतां तदाग्रहेणाऽधर्माचरणं सांप्रतम्॥७॥एतादृशानां यदेत्थमाचरणं तदा धर्मस्याऽवस्थाने का आस्था का श्रद्धा न काऽपीत्यर्थः॥किंच प्रमाणभूतं वस्तु किमस्ति विनिश्चितम् ॥ न किमपीत्यर्थः ॥ धर्मस्याचरणे एते धर्मात्मानः प्रमाणमिति स्थितम् ॥ यदा त्वेत एवाऽधर्माचरणवंतस्तदा प्रमाणं किमवशिष्टं न किमपीत्यर्थः ॥ धर्मस्याऽऽचरणे एतादृशं कथानकं श्रुत्वा चलचित्तोऽस्मीत्याह।चलचित्तोऽस्मीति ॥ ८ ॥ किंचाऽगमोऽप्युच्छिन्नः एतादृशाचरणवतामाप्तत्वाभावादाप्तवाक्यमागम इत्यस्य विषयाभावादित्याह । आप्तवाक्यमिति ॥ आप्तः कः न कोऽप्यस्तीत्यर्थः॥यो यो हि परदेहवानुत्कृष्टदेहवान् देहतादात्म्यवानित्यर्थः॥स सर्वोऽपि पुरुषो विषयासक्तो रागी सर्वथा भवति॥

भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो धर्मांशोऽपि युधिष्ठिरः ॥ सर्वे विरुद्धधर्मेण वासुदेवेन नोदिताः ॥ ६ ॥ असारतां विजानंतः संसारस्य सुमेधसः ॥ देवांशाश्च कथं चक्रुर्निंदितं धर्मतत्पराः ॥ ७ ॥ काऽऽस्था धर्मस्य विप्रेंद्र प्रमाणं किं विनिश्चितम् ॥ चलचित्तोऽस्मि संजातः श्रुत्वा चैतत्कथानकम् ॥ ८ ॥ आप्तवाक्यं प्रमाणं चेदाप्तः कः परदेहवान् ॥ पुरुषो विषयासक्तो रागी भवति सर्वथा ॥ ९ ॥ रागो द्वेषो भवेन्नूनमर्थनाशादसंशयम् ॥ द्वेषादसत्यवचनं वक्तव्यं स्वार्थसिद्धये ॥ १० ॥ जरासंधविघातार्थं हरिणा सत्त्वमूर्तिना ॥ छलेन रचितं रूपं ब्राह्मणस्य विजानता ॥ ११ ॥ तदाप्तः कः प्रमाणं किं सत्त्वमूर्तिरपीदृशः ॥ अर्जुनोऽपि तथैवात्र कार्ये यज्ञविनिर्मिते ॥ १२ ॥ कीदृशोऽयं कृतो यज्ञः किमर्थं शमवर्जितः ॥ परलोकपदार्थं वा यशसे वाऽन्यथा किल ॥ १३ ॥

ततो नाप्तोऽस्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तदेवाऽऽह ॥ रागो द्वेष इति ॥ यतः सर्वस्य पुरुषस्याऽर्थनाशाद्द्वेषो भवेदेवासंशयम् ॥ द्वेषाच्च स्वार्थसिद्धये असत्यवचनं वक्तव्यमेवेति नियमस्ततो नाप्तोऽस्तीत्यर्थः ॥ आप्तो हि हितकारी यथार्थवक्ता ॥ यदा तु सर्वे स्वहितकारिणः स्वहितार्थमनर्थमप्याचरंति तदाऽऽप्तः क तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १० ॥ आप्ताऽसंभवमेवाऽऽह जरासंधेति ॥ ११ ॥ अत्यन्तसात्त्विकविष्णोरपि स्वहितार्थं छलकर्तृत्वादाप्तत्वाभावो यथा तथा अर्जुनोऽपि यज्ञरूपे विनिर्मिते उत्पादिते कार्ये छलकारी भवति तस्मादाप्तो नास्तीत्यर्थः ॥१२॥ कथमर्जुनस्य छलकारित्वं तदाह । कीदृशोऽयमिति ॥ यत्र शिशुपालवधादिरूपोऽनर्थो जातः स यज्ञः कीदृशः ॥ सात्त्विको वा राजसो वा कृतः ॥ स च शमविवर्जितः किमर्थं कृतः नहि किमत्र च्छलं नास्तीति स च परलोकार्थं वा यशसे वाऽन्यथाऽन्यफलार्थं वा कृतः स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

तदपि फलं न संभवतीत्याह । धर्मस्य प्रथमः पाद इति ॥ १४ ॥ तैः पादैः ॥ १५ ॥ धर्महीनमिति ॥ तथा च पांडवैः सत्यदयादिविवर्जितैः कृतं यज्ञरूपं कर्म कथं तत्फलदं भवेन्न कथमपीत्यर्थः ॥ तस्मात्सोऽपि दांभिको यज्ञस्ततस्तत्कर्तारः कथमाप्ता भवेयुरित्यर्थः ॥१६॥ किं च छलार्थं चेति ॥ यदा विष्णुरपि छलार्थं वामनोऽभूत्तदाऽऽप्तः कोऽवशिष्ट इति भावः ॥ किं वामनेन कृतमिति चेत्तत्राऽऽह । येनेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ संत्वेते छलिनस्तत्र मम जातामाशंकां प्रथमं वद पश्चान्मया पृष्टस्यार्थस्योत्तरं वदेत्यभिप्रायेणाऽऽह । जितं केनेति ॥ हे कृष्ण व्यास ॥ तयोर्मध्ये बलिना वा जितं वामनेन वा जितं वानयोर्मध्ये क उत्कृष्ट इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

धर्मस्य प्रथमः पादः सत्यमेतच्छ्रुतेर्वचः ॥ द्वितीयस्तु तथा शौचं दया पादस्तृतीयकः ॥ १४ ॥ दानं पादश्चतुर्थश्च पुराणज्ञा वदन्ति वै ॥ तैर्विहीनः कथं धर्मस्तिष्ठेदिह सुसंमतः ॥ १५ ॥ धर्महीनं कृतं कर्म कथं तत्फलदं भवेत् ॥ धर्मे स्थिरा मतिः क्वापि न कस्यापि प्रतीयते ॥ १६ ॥ छलार्थं च यदा विष्णुर्वामनोऽभूज्जगत्प्रभुः ॥ येन वामनरूपेण वंचितोऽसौ बलिनृपः ॥ १७ ॥ विहर्ता शतयज्ञस्य वेदाज्ञापरिपालकः ॥ धर्मिष्ठो दानशीलश्च सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ १८ ॥ स्थानात्प्रभ्रंशितोऽकस्माद्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ जितं केन तयोः कृष्ण बलिना वामनेन वा ॥ १९ ॥ छलकर्मविदा चायं संदेहोऽत्र महान्मम ॥ वंचयित्वा वंचितेन सत्यं वद द्विजोत्तम ॥ २० ॥ पुराणकर्ता त्वमसि धर्मज्ञश्च महामतिः ॥ व्यास उवाच ॥ जितं वै बलिना राजन्दत्ता येन च मेदिनी ॥ २१ ॥ त्रिविक्रमोऽपि नाम्ना यः प्रथितो वामनोऽभवत् ॥ छलनार्थमिदंराजन्वामनत्वं नराधिप ॥ २२ ॥ संप्राप्तं हरिणा भूयो द्वारपालत्वमेव च ॥ सत्यादन्यतरन्नास्ति मूलं धर्मस्य पार्थिव ॥ २३ ॥ दुःसाध्यं देहिनां राजन्सत्यं सर्वात्मना किल ॥ माया बलवती भूप त्रिगुणा बहुरूपिणी ॥ २४ ॥ ययेदं निर्मितं विश्वं गुणैः शबलितं त्रिभिः ॥ तस्माच्छलवता सत्यं कुतोऽविद्धं भवेन्नृप ॥ २५ ॥

बलिरेव स्वसत्यान्न चलित इति स एव विष्णोराधिक इति प्रतिभाति ॥ तथा चेश्वरस्याऽऽप्तत्वभंगश्छलकर्तृत्वाच्चेति गूढोऽभिसन्धिर्नृपस्येति राजवाक्यं श्रुत्वा राजाऽभिप्रेतमेव व्यास आह । जितं वै बलिनेति ॥ भूमिं दास्यामीति प्रतिज्ञातस्य सस्यस्य परिपालनात् ॥ तदेवाऽऽह । दत्तेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ सत्यं स्तौति सत्यादन्यतरादिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ तस्मादिति ॥ तथा मायया च्छलवता पुरुषेण सत्यं कुतोऽविद्धमनाश्रितं भवेन्न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ अविद्धमिति च्छेदः ॥ २५ ॥

मिश्रेणेति ॥ प्रायोऽयं जनो मिश्रेण रजोगुणेन जनितो निर्मितः ॥ तथा चैतादृशस्य रजोगुण युक्तस्य सत्यं दुर्लभमेव भवति ॥ यद्यपि राजन्मायया कलुषितः सर्वजनो भवति तथापि तयैव मायया छलरहिता अपि प्राणिनः सत्यपरिपालका वैखानसाद्या मुनयो दृष्टांतप्रदर्शनाय कल्पितास्तथा च तादृशमायाविशिष्टपरमेश्वरस्य भगवती पदवाच्यस्याऽऽप्तत्वं भविष्यति तस्या वाचो वेदरूपाया आप्तवाक्यत्वं तस्य प्रामाण्यं च भविष्यतीति न काऽपि चिंताऽस्तीति तात्पर्येणाऽऽह ॥ वैखानसाश्च मुनय इति ॥ २६ ॥ २७ ॥ अन्यदिति ॥ तादृशऋषिभ्योऽन्यज्जीवजातमित्यर्थः ॥ नैकं वाक्यमिति ॥ यतः सर्वस्य जीवजातस्य गुणमिश्रितत्वम् ॥ तत एव तेषां मतेनार्थस्य

मिश्रेण जनितश्चैव स्थितिरेषा सनातनी ॥ वैखानसाश्च मुनयो निःसंगा निष्प्रतिग्रहाः ॥ २६ ॥ सत्ययुक्ता भवंत्यत्र वीत
रागा गततृषः ॥ दृष्टांतदर्शनार्थाय निर्मितास्ते च तादृशाः ॥ २७ ॥ अन्यत्सर्वं शबलितं गुणैरेभिस्त्रिभिर्नृप ॥ नैकं वाक्यं
पुराणेषु वेदेषु नृपसत्तम ॥ २८ ॥ धर्मशास्त्रेषु चांगेषु सगुणै रचितेष्विह ॥ सगुणः सगुणं कुर्यान्निर्गुणो न करोति वै ॥ २९ ॥
गुणास्ते मिश्रिताः सर्वे न पृथग्भावसंगताः ॥ निर्व्यलीके स्थिरे धर्मे मतिः कस्यापि न स्थिरा ॥ ३० ॥ भवोद्भवे महाराज
मायया मोहितस्य वै ॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि तदासक्तं मनस्तथा ॥ ३१ ॥ करोति विविधान्भावान्गुणैस्तैः प्रेरितो भृशम्॥
ब्रह्मादिस्तंबपर्यंताः प्राणिनः स्थिरजंगमाः॥३२॥सर्वे मायावशा राजन्साऽनुक्रीडति तैरिह ॥ सर्वान्वै मोहयत्येषा विकुर्वत्यनिशं
जगत् ॥ ३३ ॥ असत्यो जायते राजन्कार्यवान्प्रथमं नरः ॥ इंद्रियार्थांश्चितयानो न प्राप्नोति यदा नरः ॥ ३४ ॥ तदर्थं छलमादत्ते
छलात्पापे प्रवर्तते ॥ कामः क्रोधश्च लोभश्च वैरिणो बलवत्तराः ॥३५ ॥ कृताकृतं न जानंति प्राणिनस्तद्वशं गताः ॥ विभवे सत्य
हंकारः प्रबलः प्रभवत्यपि ॥ ३६ ॥ अहंकाराद्भवेन्मोहो मोहान्मरणमेव च ॥ संकल्पा बहवस्तत्र विकल्पाः प्रभवंति च ॥ ३७॥

भिन्नत्वात्तदनुभवानुवादिनां पुराणानां स्मृतीनां वेदेष्वपि तदनुभवानुवादस्यार्थवादभागे सत्त्वाद्वेदवाक्यानां च नैकं वाक्यं किंतु भिन्नं भिन्नमेव प्रतिभातीत्यर्थः॥२८॥ तदेवाह । सगुण इति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ साऽनुक्रीडतीति ॥ सा माया तैः सहानुक्रीडतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कार्यकारणभावमाह । असत्य इति ॥ कार्यवान्कार्येच्छावान्पुरुषः प्रथममसत्यो भवत्यसत्येनापि कार्यं संपादायष्यामीत्यसत्याभिसंधिमान्भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विभवे सतीति ॥ एतादृशाऽसत्यादिस्वीकारेणापि कार्यसिद्धौ सत्यामहंकारो भवति ततो मोहो मोहान्मरणं नाशो भवतीत्यर्थः ॥ अन्यान्यापि मोहकार्याण्याह संकल्पा इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ येऽपि यज्ञादिकर्तारस्तेऽपि मायाजन्याहंकारेण युक्ताः कुर्वंतीति ते मायावशगा एवेत्याह । यज्ञदानानीति ॥ ३९ ॥ स चाहंकारो महादुष्ट इति वैराग्यार्थमाह । अहंभावकृतमिति ॥ शौचवच्छुद्धिमन्नेत्यर्थः ॥ ४० ॥ रागलोभादिति ॥ सर्वांगमपि कर्म रागलोभात्कृतं शुद्धिवर्जितं भवति ततोऽहंकारवद्रागलोभावपि त्याज्याविति भावः ॥ अतोऽहंकारं रागलोभौ विहाय प्रथमं द्रव्यशुद्धिर्द्रष्टव्येत्याह । प्रथममिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ मनःशुद्धिफलमाह । मनोऽति

ईर्ष्याऽसूया तथा द्वेषः प्रादुर्भवति चेतसि ॥ आशा तृष्णा तथा दैन्यं दंभोऽधर्मं मतिस्तथा ॥ ३८ ॥ प्रणिनां प्राभवंत्येते भावा मोहसमुद्भवाः॥ यज्ञदानानि तीर्थानि व्रतानि नियमास्तथा ॥ ३९ ॥ अहंकाराभिभूतस्तु करोति पुरुषोऽन्वहम् ॥ अहंभावकृतं सर्वं प्रभवेद्वै न शौचवत् ॥ ४० ॥ रागलोभात्कृतं कर्म सर्वांगं शुद्धिवर्जितम् ॥ प्रथमं द्रव्यशुद्धिश्च द्रष्टव्या विबुधैः किल ॥ ४१ ॥ अद्रोहेणार्जितं द्रव्यं प्रशस्तं धर्मकर्मणि ॥ द्रोहार्जितेन द्रव्येण यत्करोति शुभं नरः ॥ ४२ ॥ विपरीतं भवेत्तत्तु फलकाले नृपोत्तम ॥ मनोऽतिनिर्मलं यस्य स सम्यक्फलभाग्भवेत् ॥ ४३ ॥ तस्मिन्विकारयुक्ते तु न यथार्थफलं लभेत् ॥ कर्तारः कर्मणां सर्वे आचार्यऋत्विजादयः ॥ ४४ ॥ स्युस्ते विशुद्धमनसस्तदा पूर्णं भवेत्फलम् ॥ देशकालक्रियाद्रव्यकर्तृणां शुद्धता यदि ॥ ४५ ॥ मंत्राणां च तदा पूर्णं कर्मणां फलमश्नुते ॥ शत्रूणां नाशमुद्दिश्य स्ववृद्धिं परमां तथा ॥ ४६ ॥ करोति सुकृतं तद्वद्विपरीतं भवेत्किल ॥ स्वार्थसक्तः पुमान्नित्यं न जानाति शुभाशुभम् ॥ ४७ ॥ दैवाधीनः सदा कुर्य्यात्पापमेव न सत्कृतम् ॥ प्राजापत्याः सुराः सर्वे ह्यसुराश्च तदुद्भवाः ॥ ४८ ॥ सर्वे ते स्वार्थनिरताः परस्परविरोधिनः ॥ सत्त्वोद्भवाः सुराः सर्वेऽप्युक्ता वेदेषु मानुषाः ॥ ४९ ॥

निर्मलमिति ॥ ४३ ॥ कर्मशुद्धिमाह । कर्तार इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तच्च कर्म परनाशाय न कर्तव्यमित्याह । शत्रूणामिति ॥ ४६ ॥ स्वार्थमपि न कर्म कुर्यात्किंत्वीश्वराराधनबुद्ध्यैवेत्याह । स्वार्थसक्त इति ॥ स्वार्थकरणे दोषमुद्भावयति न जानातीति ॥ ४७ ॥ दैवाधीनः प्रारब्धाधीनः सत्कृतं पुण्यम् ॥ ४८ ॥ परस्परेति ॥ यतः स्वार्थपरास्तत इत्यर्थः ॥ मानुषा रजोद्भवा इत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ तस्माद्देवादिभिर्मम पूर्वजादिभिश्च कथं पापं कृतमिति शंकावसर एव नास्ति ॥ मायांतःपातित्वात्सर्वस्य जीवजातस्य मायाप्रेरणयैवाऽऽचरणादतः संसारनाशाय मायाविशिष्टब्रह्मरूपिण्येव भगवत्याराध्येति भावः ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ एकाधिकैश्च पञ्चाशत्पद्यैश्च निखिलं जगत् ॥ माययाऽऽवृतमित्युक्त्वा नारायणकथोच्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायान्ते रागद्वेषविहीनस्तु स कथं जायते नृपेत्युक्तं तदेव विशदयति ॥ अथ किमिति ॥ कश्चिदिति । शुद्धसत्त्व इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ देवाः सेर्ष्या इत्युक्तं तत्रोदाहरणमाह । द्रोहपरे जने द्रोह परो भवेदिति समानता साम्यता सर्वत्र वर्तते ॥ अद्रोहिणि शांते तु विद्वेषो यः सा खलता दुष्टता सा क्वचिदेवास्ति न सर्वत्रेत्यर्थः ॥ ४ ॥ इंद्रो देवराजोऽपि संस्तां खलतां स्वीकृतवांस्ततः परं किमवशिष्टमित्याह ॥ यः कश्चि

रजोद्भवास्तामसास्तु तिर्यंचः परिकीर्तिताः ॥ सत्त्वोद्भवानां तैर्वैरं परस्परमनारतम्॥९०॥तिरश्चामत्र किं चित्रं जातिवैरसमुद्भवे ॥ सदा द्रोहपरा देवास्तपोविघ्नकरास्तथा॥९१॥असंतुष्टा द्वेषपराः परस्परविरोधिनः॥अहंकारसमुद्भूतः संसारोऽयं यतो नृप॥९२॥ रागद्वेषविहीनस्तु स कथं जायते नृप ॥ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥व्यास उवाच ॥ अथ किं बहुनोक्तेन संसारेऽस्मिन्नृपोत्तम ॥ धर्मात्माऽद्रोहबुद्धिस्तु कश्चिद्भवति कर्हिचित्॥१॥रागद्वेषावृतं विश्वं सर्वं स्थावरजंगमम्॥ आद्ये युगेऽपि राजेंद्र किमद्य कलिदूषिते ॥ २ ॥ देवाः सेर्ष्याश्च सद्रोहाश्छलकर्मरताः सदा॥ मानुषाणां तिरश्चां च का वार्ता नृप गण्यते ॥ ३ ॥ द्रोहपरे द्रोहपरो भवेदिति समानता ॥ अद्रोहिणि तथा शान्ते विद्वेषः खलता स्मृता ॥४॥ यः कश्चित्तापसः शांतो जपध्यानपरायणः ॥ भवेत्तस्य जपे विघ्नकर्ता वै मघवा परम् ॥५॥ सतां सत्ययुगं साक्षात्सर्वदैवासतां कलिः॥मध्यमो मध्यमानां तु क्रियायोगौ युगे स्मृतौ ॥ ६ ॥ कश्चित्कदाचिद्भवति सत्यधर्मानुवर्तकः ॥ अन्यथाऽन्ययुगानां वै सर्वे धर्मपरायणाः ॥ ७ ॥

दिति ॥ तापसो द्रोहाभाववांस्तस्मिञ्जपविघ्नकर्तृता खलतेंद्रस्य ॥ ९ ॥ नन्वेवं चेत्कथं धर्मस्थितिः स्यादिति चेत्तत्राऽऽह । सतामिति ॥ सर्वयुगेषु त्रिविधा नराः संति साधवोऽसाधवो मध्यमाश्च ॥ तत्र सतां सर्वयुगं सत्ययुगमेव ॥ असतां सर्वं युगं कलिरेव ॥ यस्मिन्युगे क्रियायोगौ व्यवस्थितौ स मध्यमः कालो द्वापरत्रेतात्मको मध्यमानां भवति ॥ तथाच ये साधवो मध्यमाश्च तदाश्रयेण धर्मः स्थास्यतीति भावः ॥ ६ ॥ ननु तर्हि साधवो नैव संतीति कथं पूर्वमुक्तामिति चेद्बहवो न संतीत्यभिप्रायेणेत्याह । कश्चित्कदाचिदिति ॥ अन्यथा बहवस्त्वन्ययुगानां ये धर्मास्तत्परायणाः सर्वे भवंतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु किमिति बहवस्तथा भवंति सर्वेऽपि सत्यभाजः साधवः कुतो न भवंतीति चेत्तत्राह । वासनेति ॥ शुद्धवासनानां पुण्यसाध्यत्वादल्पत्वम्॥मलिनवासनानां स्वभावत्वाद्बहुत्वम् ॥ तथाच वासनाबहुत्वात्ताद्दशानामपि बहुत्वमित्यर्थः॥८॥ यद्यपि बहुत्वं तेषां तथाऽपि मालिना वासना विनाशायैव भवंतीति निश्चित्य तासामाचरणं कदापि न कुर्यादिति भावः ॥ इत्थमेतत्पर्यंतं किमर्थं शापो जातो देवकीवसुदेवयोः कथं कृष्णेंद्रप्रभृतयो देवाश्छलेनाधर्माचरणवंतः पांडवादयश्च कथमधर्मशीला इत्यस्योत्तरं

वासना कारणं राजन्सर्वत्र धर्मसंस्थितौ ॥ तस्यां वै मलिनायां तु धर्मोऽपि मलिनो भवेत् ॥ ८ ॥ मलिना वासना सत्यं विनाशयति सर्वथा ॥ ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणः सत्यसंपन्नो वेदधर्मरतः सदा ॥ दक्षस्य दुहितारो हि वृता दश महात्मना ॥ १० ॥ विवाहविधिना सम्यङ् मुनिना गृहधर्मिणा ॥ तास्वजीजनयत्पुत्रान्धर्मः सत्यववतां वरः ॥ ११ ॥ हरिं कृष्णं नरं चैव तथा नारायणं नृप ॥ योगाभ्यासरतो नित्यं हरिः कृष्णो बभूव ह ॥ १२ ॥ नरनारायणौ चैव चेरतुस्तप उत्तमम् ॥ प्रालेयाद्रिं समागत्य तीर्थे बदरिकाश्रमे ॥ १३ ॥ तपस्विषु धुरीणौ तौ पुराणौ मुनिसत्तमौ ॥ गृणंतौ तत्परं ब्रह्म गंगाया विपुले तटे ॥ १४ ॥ हरेरंशौ स्थितौ तत्र नरनारायणावृषी ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं तु चक्राते तप उत्तमम् ॥ १५ ॥ तापितं च जगत्सर्वं तपसा सचराचरम् ॥ नरनारायणाभ्यां च शक्रः क्षोभं तदा ययौ ॥ १६ ॥ चिंताविष्टः सहस्राक्षो मनसा समकल्पयत् ॥ किं कर्तव्यं धर्मपुत्रौ तापसौ ध्यानसंयुतौ ॥ १७ ॥ सिद्धार्थौ सुभृशं श्रेष्ठमासनं न ग्रहीष्यतः ॥ विघ्नः कथं प्रकर्तव्यस्तपो येन भवेन्न हि ॥ १८ ॥ उत्पाद्य कामं क्रोधं च लोभं वाऽप्यतिदारुणम् ॥ इत्युद्दिश्य सहस्राक्षः समारुह्य गजोत्तमम् ॥ १९ ॥ विघ्नकामस्तु तरसा जगाम गंधमादनम् ॥ गत्वा तत्राऽऽश्रमे पुण्ये तावपश्यच्छतक्रतुः ॥ २० ॥

दत्तमधुना नरनारायणयोर्मुक्त्यर्थं तपः कुर्वतोः कथं देहांतरप्राप्तिर्मनुष्यदेहेनेति प्रश्नस्योत्तरमाह ॥ ब्रह्मणो हृदयादिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रालेयाद्रिं हिमालयम् ॥ १३ ॥ तत्परं ब्रह्मगायत्रीसंज्ञकमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कुतश्चिता किंच कल्पितवांस्तदुभयमप्याह । किं कर्तव्यमिति ॥ १७ ॥ आसनं ममेति शेषः ॥ विघ्न इति ॥ कामं क्रोधं वोत्पाद्ये येन विघ्नेन तपो न भवेत्स ताद्दशो विघ्नः कथं कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥२१॥२२॥ दातुं यातोऽस्म्यहमृषी ॥ हे ऋषी तं वरं दातुं यातः प्राप्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ २३॥२४॥वृष इंद्रः ॥२५॥ २६॥२७॥२८ ॥ नाश्रमात्स्वकादाश्रमनिमित्ततपसो न चलितावित्यर्थः ॥२९॥३०॥कुतो न चलितौ तत्र निमित्तमाह । चिंतयंताविति ॥ महाविद्यां श्रीभुवनेश्वरीं परां प्रकृतिं साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिणीम् ॥ विद्धि मे प्रकृतिं पराम्॥जीवभूत महाबाहो ययेदं धार्यते जगदिति गीतोक्ताम् ॥ ३१ ॥ बहुमायावित्सोऽपीत्यर्थः ॥ ध्यायतां मनो वशयितुमिति शेषः ॥ यन्मूला इति ॥ यत्परा

तपसा दीप्तदेहौ तु भास्कराविव चोदितौ ॥ ब्रह्मविष्णू किमेतौ वै प्रकटौ वा विभावसू ॥ २१ ॥ धर्मपुत्रावृषी एतौ तपसा किं करिष्यतः ॥ इति संचिंत्य तौ दृष्ट्वा तदोवाच शचीपतिः ॥ २२ ॥ किं वां कार्यं महाभागौ ब्रूतं धर्मसुतौ किल ॥ ददामि वां वरं श्रेष्ठं दातुं यातोऽस्म्यहमृषी ॥२३॥ अदेयमपि दास्यामि तुष्टोऽस्मि तपसा किल ॥ व्यास उवाच ॥ एवं पुनःपुनः शक्रस्तावुवाच पुरः स्थितः ॥ २४ ॥ नोचतुस्तावृषी ध्यानसंस्थितौ दृढचेतसौ ॥ ततो वै मोहिनीं मायां चकार भयदां वृषः ॥२५॥ वृकान्सिंहांश्च व्याघ्रांश्च समुत्पाद्याबिभीषयत् ॥ वर्षं वातं तथा वह्निं समुत्पाद्य पुनःपुनः ॥ २६ ॥ भीषयामास तौ शक्रो मायां कृत्वा विमोहिनीम् ॥ भयतोऽपि वशं नीतौ न तौ धर्मसुतौ मुनी ॥ २७ ॥ नरनारायणौ दृष्ट्वा शक्रः स्वभवनं गतः ॥ वरदाने प्रलुब्धौ न न भीतौ वह्निवायुतः ॥ २८ ॥ व्याघ्रसिंहादिभिः क्रांतौ चलितौ नाश्रमात्स्वकात् ॥ न तयोर्ध्यानभंगं वै कर्तुं कोऽपि क्षमोऽभवत् ॥ ॥ २९ ॥ इंद्रोऽपि सदनं गत्वा चिंतयामास दुःखितः ॥ चलितौ भयलोभाभ्यां नेमौ मुनिवरोत्तमौ ॥ ३० ॥ चिंतयंतौ महाविद्यामादिशक्तिं सनातनीम् ॥ ईश्वरीं सर्वलोकानां परां प्रकृतिमद्भुताम् ॥ ३१ ॥ ध्यायतां कः क्षमो लोके बहुमायाविदप्युत ॥ यन्मूलाः सकला माया देवासुरकृताः किल ॥ ३२ ॥ ते कथं बाधितुं शक्ता ध्यायंति गतकल्मषाः ॥ वाग्बीजं कामबीजं च मायाबीजं तथैव च ॥ ३३ ॥ चित्ते यस्य भवेत्तं तु बाधितुं कोऽपि न क्षमः ॥ मायया मोहितः शक्रो भूयस्तस्य प्रतिक्रियाम् ॥ ३४ ॥

शक्तिमूलाः सकला देवा सुरकृतमाया भवंतीति तां परां शक्तिमिति पूर्वेणान्वयः ॥३२ ॥ ते कथं बाधितुमिति ॥ अन्ये न बाधितुमित्यर्थः ॥ ये गतकल्मषा ध्यायंति ते इत्यन्वयः ॥ तृतीयस्कंधोक्तं भुवनेश्वरीमंत्रमाह । वाग्बीजमिति॥३३॥बाधितुं कोऽपि न क्षम इति॥तदुक्तं मुंडमालायाम् ॥ पार्वतीचरणद्वंद्वभजनार्तिककरो भवेत् ॥ स्वर्ग

भोगश्च मोक्षश्च शाक्तानां न भवेत्किमु ॥ शाक्तानां चैव निंदां ये कुर्वंति हि नराऽधमाः ॥ तेषां लोहितपानं वै कुर्वंति भैरवीगणाः ॥ भरवाश्चैव भैरव्यः सदा हिंसंति पाम
रान् ॥ शाक्तान्हिंसंति निंदंति गर्जंति बहुजल्पकाः ॥ छिनत्ति तेषां देवेशी शिरांसि हरवल्लभेति ॥ प्रतिक्रियां परिहारम् ॥३४॥३५॥३६॥ हे मन्मथ मार्गणैः ॥३७॥३८॥

कर्तुं कामवसंतौ तु समाहूयाब्रवीद्वचः ॥ मनोभव वसंतेन रत्या युक्तो व्रजाधुना॥३५॥अप्सरोभिः समायुक्तस्तरसा गंधमादनम्॥
नरनारायणौ तत्र पुराणावृषिसत्तमौ॥३६॥ कुरुतस्तप एकांते स्थितौ बदरिकाश्रमे॥गत्वा तत्र समीपे तु तयोर्मन्मथमार्गणैः॥३७॥
चित्तं कामातुरं कार्यं कुरु कार्यं ममाधुना ॥ मोहयित्वोच्चाटयित्वा विशिखैस्ताडयाऽऽशु च ॥३८॥ वशीकुरु महाभाग मुनी धर्मसु
तावपि ॥ को ह्यस्मिन्सर्वसंसारे देवो दैत्योऽथ मानवः ॥ ३९ ॥ यस्ते बाणवशं प्राप्तो न याति भृशताडितः ॥ ब्रह्माऽहं गिरिजाना
थश्चंद्रो वह्निर्विमोहितः ॥ ४०॥ गणना काऽनयोः काम त्वद्बाणानां पराक्रमे ॥ वारांगनागणोऽयं ते सहायार्थं मयेरितः ॥ ४१॥
आगमिष्यति तत्रैव रंभाहीनां मनोरमः ॥एका तिलोत्तमा रंभा कार्यं साधयितुं क्षमा॥४२॥ त्वमेवैकः क्षमः कामं मिलितैः कस्तु
संशयः ॥ कुरु कार्यं महाभाग ददामि तव वांछितम् ॥ ४३॥ प्रलोभितौ मयाऽत्यर्थं वरदानैस्तपस्विनौ ॥ स्थानान्न चलितौ शांतौ
वृथाऽयं मे गतः श्रमः ॥४४॥तथा वै मायया कृत्वा भीषितौ तापसौ भृशम् ॥ तथाऽपि नोत्थितौ स्थानाद्देहरक्षापरौ न तौ ॥४५॥
व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा शक्रं प्राह मनोभवः ॥ वासवाद्य करिष्यामि कार्यं ते मनसेप्सितम् ॥ ४६॥ यदि विष्णुं
महेशं वा ब्रह्माणं वा दिवाकरम् ॥ ध्यायंतौ तौ तदाऽस्माकं भवितारौ वशौ मुनी॥४७॥ देवीभक्तं वशीकर्तुं नाहं शक्तः कथंचन॥
कामराजं महाबीजं चिंतयंतं मनस्यलम्॥४८॥तां देवीं चेन्महाशक्तिं संश्रितौ भक्तिभावतः ॥ न तदा मम बाणानां रोचगौ तापसौ
किल ॥ ४९ ॥ इंद्र उवाच ॥ गच्छ त्वं च महाभाग सर्वैस्तत्र समुद्यतैः ॥ कार्यं ममातिदुःसाध्यं कर्ता हितमनुत्तमम् ॥ ५० ॥

॥ ३९ ॥ न यातीति ॥ मोहमिति शेषः ॥ ४० ॥ वारांगनेति पृथक् ॥ वारांगनानामित्यर्थः ॥ छांदसः शब्दः ॥४१॥४२॥ तव वांछितं तुभ्यं ददामीत्यर्थः ॥४३॥ तौ
न सामान्यावित्याह । प्रलोभिताविति ॥ ४४ ॥ मायया कृत्वा भयमिति शेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥४९॥ गच्छ त्वं चेति ॥ तौ पराशक्तिदेवीभक्तौ वर्तेते तत्र

संदेहो नास्ति तथाऽपि त्वं यत्नं तु कुरु यदग्रे भविष्याति तद्भवत्वित्यर्थः ॥ सर्वैः समुद्यतैः सहेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीदेवीभागवतातिलके चतुर्थस्कंधे पंचमो
ऽध्यायः ॥ ५ ॥ अधार्धिकैरष्टपंचाशाद्भिः पद्यैर्नराग्रजः ॥ उर्वशीं ससृजे चेति कथेयं समुदीर्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते वसंतागमनमुपवर्णितम् ॥ तदनंतरं जातं वृत्तमाह ।
प्रथमं तत्रेति ॥ तेन वसंतागमनेन पुष्पिताः पादपा वृक्षाः बभुः शोभिता इत्यर्थः ॥ द्विरेफालिविराजिताः भ्रमरपंक्तिविराजिताः ॥ १ ॥ २ ॥ नगोत्तमान्बृहद्वृक्षान् ॥३॥

व्यास उवाच ॥ इति तेन समादिष्टा ययुः सर्वे समुद्यताः ॥ तत्र तौ धर्मपुत्रौ द्वौ तेपाते दुष्करं तपः ॥ ५१ ॥ इति श्रीदेवी
भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ व्यास उवाच ॥ प्रथमं तत्र संप्राप्तो वसंतः पर्वतोत्तमे ॥पुष्पिताः पादपाः
सर्वे द्विरेफालिविराजिताः ॥१॥ आम्राश्च बकुला रम्यास्तिलकाः किंशुकाः शुभाः ॥ सालास्तलास्तमालाश्च मधूकाः पुष्पिता
बभुः ॥ २ ॥ बभूवुः कोकिलाऽऽलापा वृक्षाग्रेषु मनोहराः ॥ वल्ल्योऽपि पुष्पिताः सर्वा आलिलिंगुर्नगोत्तमान् ॥ ३ ॥ प्राणिनः
स्वासु भार्यासु प्रेमयुक्ताः स्मराऽऽतुराः ॥ बभूवुश्चातिमत्ताश्च क्रीडासक्ताः परस्परम् ॥ ४ ॥ ववुर्मंदाः सुगंधाश्च सुस्पर्शा दक्षि
णाऽनिलाः ॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि मुनीनामपि चाभवन् ॥ ५ ॥ रतियुक्तस्ततः कामः पूरयन्पंचमार्गणान् ॥ चकार त्वरितस्तत्र
वासं बदरिकाऽऽश्रमे ॥ ६ ॥ रंभातिलोत्तमाद्याश्च गत्वा तत्र वराऽऽश्रमे ॥ गानं चक्रुः सुगीतज्ञाः स्वरतानसमन्वितम् ॥ ७ ॥
तच्छ्रुत्वा मधुरोद्गीतं कोकिलानां च कूजितम् ॥ भ्रमरालिविरावं च प्रबुद्धौ तौ मुनीश्वरौ ॥८॥ ऋतुराजमकाले तु दृष्ट्वा तौ पुष्पितं
वनम् ॥ जातौ चिंतापरौ तत्र नरनारायणावृषी ॥९॥ किमद्य शिशिरापायः संवृत्तः समयं विना ॥ प्राणिनो विह्वलाः सर्वे लक्ष्यं
तेऽतिस्मरातुराः ॥ १० ॥ कालधर्मविपर्यासः कथमद्य दुरासदः ॥ नरं नारायणः प्राह विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ११ ॥ नारायण
उवाच ॥ पश्य भ्रातरिमे वृक्षाः पुष्पिताः प्रतिभांति वै ॥कोकिलाऽऽलापसंघुष्टा भ्रमरालिविराजिताः ॥ १२॥ शिशिरं भीममातंगं
दारयन्स्वखरैर्नखैः ॥ वसंतकेसरी प्राप्तः पलाशकुसुमैर्मुने ॥ १३ ॥

॥ ४ ॥ प्रमाथीनि बलवंति अस्वाधीनानीत्यर्थः ॥ ५ ॥ पूरयन्पंचमार्गणान्पंचबाणान्पूर्णान् व्यापकान्कुर्वन्नित्यर्थः ॥ पंचबाणैः सर्वांस्ताडयन्निति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥
भ्रमरालिर्भ्रमरपंक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इति मनसि ऋतुकालविपर्यासं चिंतयित्वा नारायण उवाच यत्तदाह । पश्येति ॥ १२ ॥ भीममातंगं शीतभयप्रदानेन

भीमं भयंकरं मातंगं गजं शिशिरऋतुरूपं पलाशकुसुमात्मकैः स्वस्य खरैः कठिनैर्नखैर्दारयन्प्राप्तो वसतंकेसरी वसंतरूपः सिंहो वर्तत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ न केवलं स्वयमेव
प्राप्तः किंतु लक्ष्मीनृसिंहवत्तस्य या शक्तिर्वसंतलक्ष्मीः साऽपि प्राप्तेति वदन्वसंतलक्ष्मीं वर्णयति। रक्ताशोकेति ॥ रक्तो नवीनपल्लवयोगाद्योऽशोकवृक्षः स एव करौ
यस्याः सा॥किंशुकः पुष्पितपलाशवृक्षः स एवांघ्री चरणौ यस्याः॥नीलो योऽशोको हरितपल्लवयोगात्स एव कचाः केशा यस्याः॥१४॥बिल्ववृक्षफलान्येव स्तनौ यस्याः ॥
मंजर्य एव कर्णौ यस्याः ॥ १५ ॥ सिंधुवारमेव नखानि यस्याः॥१६॥ बर्हिर्वृंदो मयूरवृंदः स एव कलापो भूषणं यस्याः ॥ सारसः पुष्कराह्वस्तु सारस इति कोशः तस्यां

रक्ताशोककरा तन्वी देवर्षे किंशुकांघ्रिका ॥ नीलाऽशोककचा श्यामा विकासिकमलाऽऽनना ॥ १४ ॥ नीलेंदीवरनेत्रा सा बिल्ववृक्ष
फलस्तनी ॥ प्रोत्फुल्लकुंदरदना मंजरीकर्णशोभिता ॥ १५ ॥ बंधुजीवाऽधरा शुभ्रा सिंधुवारनखाद्भुता ॥ पुंस्कोकिलस्वरा पुण्या
कदंबवसना शुभा ॥ १६ ॥ बर्हिर्वृंदकलापा च सारसस्वननूपुरा ॥ वासंतीबद्धरशना मत्तहंसगतिस्तथा ॥ १७ ॥
पुत्रजीवांशुकन्यस्तरोमराजिविराजिता ॥ वसंतलक्ष्मीः संप्राप्ता ब्रह्मन्बदरिकाश्रमे ॥ १८ ॥ अकाले किमियं प्राप्ता विस्मयोऽयं
ममाऽधुना ॥ तपोविघ्नकरा नूनं देवर्षे परिचिंतय ॥ १९ ॥ श्रूयते सुरनारीणां गानं ध्यानविनाशनम् ॥ आवयोस्तपिभंगाय क्लृप्तं
मघवता किल ॥ २० ॥ ऋतुराडन्यथाऽकाले प्रीतिं संजनयेत्कथम् ॥ विघ्नोऽयं विहितो भाति भीतेनाऽसुरशत्रुणा ॥ २१ ॥
वाताः सुगंधाः शीताश्च समायांति मनोहराः ॥ नान्यत्कारणमस्तीह शतक्रतुकृतिं विना ॥ २२ ॥ इति ब्रुवति विप्राऽग्र्ये देवे नारायणे
विभौ ॥ सर्वे दृष्टिपथं प्राप्ता मन्मथप्रमुखास्तदा ॥ २३ ॥ ददर्श भगवान्सर्वान्नरो नारायणस्तथा ॥ विस्मयाविष्टमनसौ
बभूवतुरुभावपि ॥ २४ ॥ मन्मथं मेनकां चैव रंभां चैव तिलोत्तमाम् ॥ पुष्पगंधां सुकेशीं च महाश्वेतां मनोरमाम् ॥ २५ ॥

स्वन एव नूपुरे यस्याः ॥ वासंती माधवी लता तद्रूपा बद्धा रशना कटिसूत्रं यया सा ॥ चलंतो ये मत्ता हंसास्त एव गतिर्यस्याः ॥ १७ ॥ कदंबवृक्षाधो ये पुत्रजीवा
वृक्षास्त एव कदंबवृक्षरूपं यत्पूर्वोक्तमंशुकं वस्त्रं तस्मिन्न्यस्ता क्षिप्ता आच्छादिता या रोमराजी रोमपंक्तिस्तया विराजिता ॥ कदंबवृक्षाणां वस्त्रत्वकल्पनात्तदधः
स्थितपुत्रजीवानां रोमराजिकल्पनेतिं बोध्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तपिभंगाय तपिस्तपिक्रिया तपश्चर्येत्यर्थः । तस्या भंगाय ॥ २० ॥ ऋतुराडिति॥ अन्यथा मदुक्तार्था
भावेऽकाले समयाभावेऽपि ऋतुराड् वसंतः कथं प्रीतिं जनयेन्न कथमपीत्यर्थः ॥ असुरशत्रुणेंद्रेण ॥ २१ ॥ २२ ॥ विप्राग्र्ये द्विजश्रेष्ठे ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ विद्युन्माला च सा चांबुजाक्षी चेति ॥ क्वचित्तु विद्युन्मालांबुजाक्ष्यौ चेति पाठस्तदा स्त्रीद्वयम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ देववारांगना अप्सरसः ॥ २९ ॥ यथा शास्त्रेणोक्तं तथाऽवस्थितमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अभिमानस्वरूपमाह । वराक्य इति ॥ ३४ ॥ इति संचिंत्येति ॥ तरसा वेगेनोरुं करेण प्रताड्य सर्वांगसुंदरीं नारीमुत्पादयामास ॥ ३५ ॥ नारायणेति ॥ हि यतो नारायणोरुसंभूता ततस्तस्माद्धेतोरुर्वशीति नाम्नाऽभवदित्यर्थः ॥ ऊरुमश्नात्याश्रयत्युत्पत्तिस्थान

प्रमद्वरां घृताचीं च गीतज्ञां चारुहासिनीम् ॥ चंद्रप्रभां च सोमां च कोकिलालापमंडिताम् ॥ २६ ॥ विद्युन्मालांबुजाक्षीं च तथा कांचनमालिनीम् ॥ एताश्चान्या वरारोहा दृष्टास्ताभ्यां तदाऽतिके ॥ २७ ॥ तासां व्यष्टसहस्राणि पंचाशदधिकानि च ॥ वीक्ष्य तौ विस्मितौ जातौ कामसैन्यं सुविस्तरम् ॥ २८ ॥ प्रणम्याग्रे स्थिताः सर्वा देववारांगनास्तदा ॥ दिव्याऽऽभरणभूषाढ्या दिव्यमाल्योपशोभिताः ॥ २९ ॥ जगुश्छलेन ताः सर्वाः पृथिव्यामतिदुर्लभम् ॥ तत्तथाऽवस्थितं दिव्यं मन्मथादिविवर्धनम् ॥ ॥३० ॥ शुश्राव भगवान्विष्णुर्नरो नारायणस्तदा ॥ श्रुत्वा प्रोवाच तास्तत्र प्रीत्या नारायणो मुनिः ॥ ३१ ॥ आस्यतां सुखमत्रैव करोम्यातिथ्यमद्भुतम् ॥ भवंत्योऽतिथिधर्मेण प्राप्ताः स्वर्गात्सुमध्यमाः ॥ ३२ ॥ व्यास उवाच ॥ साभिमानस्तु संजातस्तदा नारायणो मुनिः ॥ इंद्रेण प्रेषिता नूनं तथा विघ्नचिकीर्षया ॥ ३३ ॥ वराक्यः का इमाः सर्वाः सृजाम्यद्य नवाः किल ॥ एताभ्यो दिव्यरूपाश्च दर्शयामि तपोबलम् ॥ ३४ ॥ इति संचिंत्य मनसा करेणोरुं प्रताड्य वै ॥ तरसोत्पादयामास नारीं सर्वांगसुंदरीम् ॥३५॥ नारायणोरुसंभूता ह्युर्वशीति ततः शुभा॥ददृशुस्ताः स्थितास्तत्र विस्मयं परमं ययुः ॥३६॥तासां च परिचर्यार्थं तावतीश्चातिसुंदरीः ॥ प्रादुश्चकार तरसा तदा मुनिरसंभ्रमः ॥ ३७ ॥ गायंत्यश्च हसंत्यश्च नानोपायनपाणयः ॥ प्रणेमुस्ता मुनीं सर्वाः स्थिताः कृत्वांऽजलिं पुरः ॥ ३८ ॥

त्वेनेत्युर्वशीति व्युत्पत्तेः ॥ पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वत्वम् ॥ ददृशुरिति ॥ ता इंद्रेण प्रेषितास्तामुर्वशीं ददृशुः दृष्ट्वा परमं विस्मयं ययुः प्रापुः ॥३६॥ तासां चेति इंद्रप्रेषितानां स्त्रीणां परिचर्यार्थं तावतीः पंचाशदधिकषोडशसहस्रसंख्याका अतिसुन्दरीस्ताभ्योऽप्यतिसुंदरीः ॥ ३७ ॥ प्रणेमुरिति ॥ ता नारायणोत्पन्नाः स्त्रियोंऽजलिं कृत्वा पुरः

स्थितास्तौ मुनी नरनारायणौ प्रणेमुरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ तदनंतरमिंद्रप्रेषिताः स्तुतिं चक्रुरित्याह । तां वीक्ष्येति ॥ अन्यान्प्रविमोहयंत्योऽपि देवानां विभ्रमकरीं स्वस्यापि मोहकरीं तपसो विभूतिं दृष्ट्वा तौ नरनारायणौ प्रत्यूचुः॥कथंभूता रोमोद्गमेन रोमांचोद्गमेन चार्व्यः सुंदरा निजांगवल्ल्यो निजांगलता यासां ताः॥३९॥कुर्युः कथमिति॥हे देवौ वयं बाला मूढा भवतां तपसो महत्त्वं तथैव धैर्यं मनसोऽप्यविषयमभिवीक्ष्य स्तुतिं कथं कुर्युर्न कथमपीत्यर्थः ॥ अस्मत्कटाक्ष एव कज्जलरूपविषेण दिग्धो युक्तः शरस्तेन दग्धः को वा पृथिव्यां न भवति अपितु सर्वो भवत्येव ॥ तत्र तास्मिन्सत्यपि भवतां मनसो व्यथा विकारो नेति परमाश्चर्यं भवतामिति भावः ॥ ४० ॥ अत एव युवां न साधारणौ किंतु परमेश्वरस्यांशभूतावेवेत्यस्माभिर्ज्ञातावित्याहुः । ज्ञाताविति ॥ नरहरेर्विष्णोः ॥ हे भगवंतौ कपटेनाऽऽगतानामप्यस्माकं को वा भाग्योदयो जातो

तां वीक्ष्य विभ्रमकरीं तपसो विभूतिं देवांगना हि मुमुहुः प्रविमोहयंत्यः ॥ ऊचुश्च तौ प्रमुदिताननपद्मशोभा रोमोद्गमोल्लसित चारुनिजांगवल्ल्यः ॥ ३९ ॥ कुर्युः कथं स्तुतिमहो तपसो महत्त्वं धैर्यं तथैव भवतामभिवीक्ष्य बालाः ॥ अस्मत्कटाक्ष विषदिग्धशरेण दग्धः को वा न तत्र भवतां मनसो व्यथा न ॥ ४० ॥ ज्ञातौ युवां नरहरे परमांशभूतौ देवौ मुनी शमदमादिनिधी सदैव ॥ सेवानिमित्तमिह नो गमनं न कामं कार्यं हरेः शतमखस्य विघातुमेव ॥ ४१ ॥ भाग्येन केन युवयोः किल दर्शनं नः संपादितं न विदितं खलु संचितं तत् ॥ चित्तं क्षमं निजजने विहितं युवाभ्यामस्मद्विधे किल कृतागसि तापमुक्तम् ॥ ४२ ॥ कुर्वंति नैव विबुधास्तपसो व्ययं वै शापेन तुच्छफलदेन महानुभावाः ॥ व्यास उवाच ॥ इत्थं निशम्य वचनं सुरकामिनीनां तावूचतुर्मुनिवरौ विनयानतानाम् ॥ ४३ ॥ प्रीतौ प्रसन्नवदनौ जितकामलोभौ धर्मात्मजौ निजतपोरुचि शोभितांगौ ॥ नरनारायणावूचतुः॥ ब्रुवंतु वांछितान्कामान्ददावस्तुष्टमानसौ ॥४४॥ यांतु स्वर्गं गृहीत्वेमामुर्वशीं चारुलोचनाम् ॥ उपायनमियं बाला गच्छत्वद्य मनोहरा॥४५॥दत्ताऽऽवाभ्यां मघवतः प्रीणनायोरुसंभवा॥स्वस्त्यस्तु सर्वदेवेभ्यो यथेष्टं प्रव्रजंतु च॥४६॥

येन भवद्दर्शनमस्माभिर्लब्धमित्याहुः । सेवानिमित्तमिति ॥ नोऽस्माकं गमनमागमनमिह भवत्सेवानिमित्तं न किंतु कामं यथेच्छं हरेरिंद्रस्य शतमखस्य कार्यं भवत्तपोविघातरूपं विधातुं कर्तुमेव॥४१॥तादृशदुष्टानामस्माकं युवयोर्दर्शनं केन भाग्येन संपादितं तत्संचितं भाग्यं खलु न विदितमस्माभिः ॥ किंचाऽस्मद्विधेऽस्मत्सदृशे निजजने कृतागसि कृताऽपराधे चित्तं क्षमं शापादि कर्तुं समर्थमपि युवाभ्यां तापमुक्तं संतापरहितं कृतम् ॥ अहो अतिधन्या भवतां क्षमेति भावः ॥४२ ॥ इयं च रीतिर्भवद्विधानां महानुभावानां केनाभिप्रायेणेति तमभिप्रायमाह ॥ कुर्वंतीति ॥४३॥४४॥ इयं बाला राजानमिंद्रं प्रत्युपायनं गच्छतु ॥ ४५ ॥ आवाभ्यां नरनारायणाभ्याम् ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ त्वया पंचाशदधिकषोडशसहस्रं स्त्रिय उत्पादितास्ताः स्वर्गं गच्छन्तु ॥ तावत्संख्याका एव वयमत्र स्थास्याम इति भावः ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ पंचाधिकैश्च पञ्चाशद्भिः पद्यैः समनन्तरम् ॥

“न कस्यापि तपोविघ्नं प्रकर्तव्यमतः परम्” ॥ देव्य ऊचुः ॥ क्व गच्छामो महाभाग प्राप्तास्ते पादपंकजम् ॥ नारायण सुरश्रेष्ठ भक्त्या परमया मुदा ॥ ४७ ॥ वांछितं चेद्वरं नाथ ददासि मधुसूदन ॥ तुष्टः कमलपत्राक्ष नवीमो मनसेप्सितम् ॥ ॥ ४८ ॥ पतिस्त्वं भव देवेश वरमेनं परंतप ॥ भवामः प्रीतियुक्तास्त्वां सेवितुं जगदीश्वर ॥ ४९ ॥ त्वया चोत्पादिता नार्यः संत्यन्याश्चारुलोचनाः ॥ उर्वश्याद्यास्तथा यांतु स्वर्गं वै भवदाज्ञया ॥ ५० ॥ स्त्रीणां षोडशसाहस्रं तिष्ठत्वत्र शतार्धकम् ॥ सेवान्तेऽत्र करिष्यामो युवयोस्तापसोत्तमौ ॥ ५१ ॥ वांछितं देहि देवेश सत्यवाग्भव माधव ॥ आशाभंगो हि नारीणां हिंसनं परिकीर्तितम् ॥ ५२ ॥ कामार्तानां च मुनिभिर्धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ भाग्ययोगादिह प्राप्ताः स्वर्गात्प्रेमपरिप्लुताः॥ ५३ ॥ त्यक्तुं नार्हसि देवेश समर्थोऽसि जगत्पते ॥ नारायण उवाच ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं तु तपस्ततं महाऽत्र वै ॥ ५४ ॥ जितेन्द्रियेण चार्वंग्यः कथं भंगं करोम्यतः ॥ नेच्छा कामे सुखे काचित्सुखधर्मविनाशके ॥ ५५ ॥ पशूनामपि साधर्म्यं रमेत मतिमान्कथम् ॥ अप्सरस ऊचुः ॥ शब्दादीनां च पंचानां मध्ये स्पर्शसुखं वरम् ॥ ५६ ॥ आनंदरसमूलं वै नान्यदस्ति सुखं किल ॥ अतोऽस्माकं महाराज वचनं कुरु सर्वथा ॥ ५७ ॥ निर्भरं सुखमासाद्य चरस्व गंधमादने ॥ यदि वांछसि नाकत्वं नाऽधिको गंधमादनात् ॥ ५८ ॥ रमस्वाऽत्र शुभे स्थाने प्राप्य सर्वाः सुरांगनाः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तासां धर्मपुत्रः प्रतापवान् ॥ विमर्शमकरोच्चित्ते किं कर्तव्यं मयाऽधुना ॥ १ ॥

अहंकारावृतं विश्वं वैराग्यार्थमिहोच्यते ॥ १ ॥ रमस्वाऽत्र शुभे स्थाने प्राप्य सर्वाः सुरांगना इत्यप्सरसां प्रार्थनां श्रुत्वा नारायणो विचारं कृतवानित्याह । इत्याकर्ण्येति ॥ विमर्शं विचारम् ॥ १ ॥

इति विचारं कृत्वा प्रथमत इदं संकटं कस्मान्मूलादुत्पन्नामिति तन्मूलं शोधितवानित्याह । अहंकारादिदं प्राप्तमिति ॥ २ ॥ ननु कुतो धर्मविनाशस्य मूलमहंकार इति चेत्तत्राऽऽह । मूलमिति ॥ यतः संसारवृक्षस्य मूलमहंकारस्ततस्तस्मिन्संसारे यद्यद्भवति शुभं वाऽशुभं वा तस्य सर्वस्य मूलमहंकार एवेत्यर्थः ॥ का एता वराक्योऽहमेतदपेक्षयाऽप्यतिसुंदरीरुत्पादयिष्यामीत्यहंकारस्वरूपं तु पूर्वमुक्तमेवाऽत्राऽहंकारपदेन स्मारितं पुनः स्वयमेव वदति । दृष्ट्वेति ॥ ३ ॥ वारांगनागणं जुष्टमत्र समागतं दृष्ट्वाऽहं मौनं समाधाय न स्थितः किंतु तेन साकं भाषणादिकं कृतं तेनाहं दुःखभाजनं जातः ॥ किंच धर्मस्य तपसो व्ययोऽपि जातस्तपोबलात्तासामुत्पादनेनेत्याह ॥ उत्पादिता इति ॥ ४ ॥ तासामुत्पत्त्यैव स्वर्गस्य निर्वाहो जात इति मत्वा ताः स्वर्गस्था देवांगना मां बाधितुं प्रवृत्ताः

"हास्योऽहं मुनिवृन्देषु भविष्याम्यद्य संगमात् ॥" अहंकारादिदं प्राप्तं दुःखं नाऽत्र विचारणा ॥ मूलं धर्मविनाशस्य प्रथमं यदहंकृतिः ॥ २ ॥ मूलं संसारवृक्षस्य यतः प्रोक्तो महात्मभिः ॥ दृष्ट्वा मौनं समाधाय न स्थितोऽहं समागतम् ॥ ३ ॥ वारांगनागणं जुष्टं तेनाऽऽसं दुःखभाजनम् ॥ उत्पादितास्तथा नार्यो मया धर्मव्ययेन वै ॥ ४ ॥ तास्तु मां बाधितुं वृत्ताः कामार्ताः प्रमदोत्तमाः ॥ ऊर्णनाभिरिवाद्याऽहं जालेन स्वकृतेन वै ॥ ५ ॥ बद्धोऽस्मि सुदृढेनाऽत्र किं कर्तव्यमितः परम् ॥ यदि चिंतां समुत्सृज्य संत्यजाम्यबला इमाः ॥ ६ ॥ शप्त्वा भ्रष्टा व्रजिष्यंति सर्वा भग्नमनोरथाः ॥ मुक्तोऽहं संचरिष्यामि विजने परमं तपः ॥ ७ ॥ तस्मात्क्रोधं समुत्पाद्य त्यक्ष्यामि सुंदरीगणम् ॥ व्यास उवाच ॥ इति संचिंत्य मनसा मुनिर्नारायणस्तदा ॥ ८ ॥ विमर्शमकरोच्चित्ते सुखोत्पादनसाधने ॥ द्वितीयोऽयं महाशत्रुः क्रोधः संतापकारकः ॥ ९ ॥

यद्यहंकारमवलंब्य ता नोत्पादिताः स्युस्तदाऽयं प्रसंगः किमित्युपस्थितः स्यात् ॥ तस्मादूर्णनाभिरिव लताकीट इव स्वकृतेनैव जालेनाऽहं बद्ध इत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति मनसि स्वापराधं विनिश्चित्याऽतः परं किं कर्तव्यमिति विचारयामासेत्याह । किं कर्तव्यमितः परमिति ॥ तत एकमुपायं विचारितवानित्याह । यदीति ॥ यदीमास्त्यजामि तर्हि शापं दत्त्वा गमिष्यंति ॥ तथाऽप्यामिर्मुक्तोऽहं तपः संचरिष्यामीति महत्फलं भविष्यतीर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति विचार्य तस्यैवं निश्चयः कृतः इत्याह । तस्मात्क्रोधमिति ॥ ८ ॥ इति निश्चित्य मनसा पुनर्नारायणो विमर्शमकरोदित्याह । विमर्शमिति ॥ कीदृशो विमर्श इत्याह । द्वितीयोऽयमिति ॥ एकोऽहंकारशत्रुरवलंबितस्तस्येदं फलं जातम् ॥ पुनर्द्वितीयस्य क्रोधस्याऽवलंबे बहुदुःखमेव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

तस्य दुष्टत्वमेवाऽह । कामादिति ॥ १० ॥ दीर्घिकां नदीम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ताभ्यां भावाभ्यामहंकारक्रोधाभ्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कथमिति ॥

कामादप्यधिको लोके लोभादपि च दारुणः ॥ क्रोधाभिभूतः कुरुते हिंसां प्राणविघातिनीम् ॥ १० ॥ दुःखदां सर्वभूतानां नरकारा
मदीर्घिकाम् ॥ यथाऽग्निर्घर्षणाज्जातः पादपं प्रदहेत्तथा ॥ ११ ॥ देहोत्पन्नस्तथा क्रोधो देहं दहति दारुणः ॥ व्यास उवाच ॥
इति संचिंत्यमानं तं भ्रातरं दीनमानसम् ॥ १२ ॥ उवाच वचनं तथ्यं नरो धर्मसुतोऽनुजः ॥ नर उवाच ॥ नारायण महाभाग
कोपं यच्छ महामते ॥ १३ ॥ शांतम्भावं समाश्रित्य नाशयाऽहंकृतिं पराम् ॥ पुराऽहंकारदोषेण तपो नष्टं किलाऽऽवयोः ॥ १४ ॥
संग्रामश्चाभवत्ताभ्यां भावाभ्यामसुरेण ह ॥ दिव्यवर्षसहस्रं तु प्रह्लादेन महाद्भुतम् ॥ १५ ॥ दुःखं बहुतरं प्राप्तं तत्राऽऽवाभ्यां
सुरोत्तम ॥ तस्मात्क्रोधं परित्यज्य शांतो भव मुनीश्वर ॥ १६ ॥ "शांतत्वं तपसो मूलं मुनिभिः परिकीर्तितम्" ॥ व्यास उवाच ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा शांतोऽभूद्धर्मनंदनः ॥ जनमेजय उवाच ॥ संशयोऽयं मुनिश्रेष्ठ प्रह्लादेन महात्मना ॥ १७ ॥ विष्णुभक्तेन
शांतेन कथं युद्धं कृतं पुरा ॥ कृतवंतौ कथं युद्धं नरनारायणावृषी ॥ १८ ॥ तापसौ धर्मपुत्रौ द्वौ सुशांतमानसावुभौ ॥ समागमः
कथं जातस्तयोर्दैत्यसुतस्य च ॥ १९ ॥ संग्रामस्तु कथं ताभ्यां कृतस्तेन महात्मना ॥ प्रह्लादोऽप्यतिधर्मात्मा ज्ञानवान्विष्णुत
त्परः ॥ २० ॥ नरनारायणौ तद्वत्तापसौ सत्त्वसंस्थितौ ॥ तेन ताभ्यां समुद्भूतं वैरं यदि परस्परम् ॥ २१ ॥ तदा तपसि धर्मे च
श्रम एव हि केवलम् ॥ क्व जपः क्व तपश्चर्या पुरा सत्ययुगेऽपि च ॥ २२ ॥ तादृशैर्न जितं चित्तं क्रोधाऽहंकारसंवृतम् ॥ न क्रोधो
न च मात्सर्यमहंकारांकुरं विना ॥ २३ ॥ अहंकारात्समुत्पन्नाः कामक्रोधादयः किल ॥ वर्षकोटिसहस्रं तु तपः कृत्वाऽतिदारु
णम् ॥ २४ ॥ अहंकारांकुरे जाते व्यर्थं भवति सर्वथा ॥ यथा सूर्योदये जाते तमोरूपं न तिष्ठति ॥ २५ ॥ अहंकारांकुरस्याऽग्रे
तथा पुण्यं न तिष्ठति ॥ प्रह्लादोऽपि महाभाग हरिणा समयुध्यत ॥ २६ ॥

सोऽपि प्रह्लादः शांतस्तावपि नरनारायणौ शांतौ तथा च क्रोधाहंकारयोरभावात्कथं युद्धमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ कोऽप्यस्ति भुवनत्रये ॥ एतादृशा यदाऽहंकारयुक्तास्तदाऽहंकारविनिर्मुक्तः कोऽप्यस्ति न कोऽपीत्यर्थः ॥ २९ ॥ निगडैः शृंखलाभिः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मीमांसकानामिति ॥ कर्मैव प्रधानं सर्वैः कर्तव्यम् न तु ब्रह्मज्ञानादिकमस्ति संभवाति वेति मतम् ॥ ३३ ॥ इत्थं जनमेजयेनाहंकारमयत्वं सर्वस्योक्तं तदेव व्यासः स्थापयति । कार्यमिति ॥ अहंकारस्य सर्वं कार्यं तत्कारणादहंकारात्कथं भिन्नं भवति नाहि कटकं कुंडलं वा सुवर्णाद्भिन्नं भवति ॥

तदा व्यर्थं कृतं सर्वं सुकृतं किल भूतले ॥ नरनारायणौ शांतौ विहाय परमं तपः ॥ २७ ॥ कृतवंतौ यदा युद्धं क्व शमः सुकृतं पुनः ॥ ईदृग्भ्यां सत्त्वयुक्ताभ्यामजेया यद्यहंकृतिः ॥ २८ ॥ मादृशानां च का वार्ता मुनेऽहंकारसंक्षये ॥ अहंकारपरित्यक्तः कोऽप्यस्ति भुवनत्रये ॥ २९ ॥ न भूतो भविता नैव यस्त्यक्तस्तेन सर्वथा ॥ मुच्यते लोहनिगडैर्बद्धः काष्ठमयैस्तथा ॥ ३० ॥ अहंकारनिबद्धस्तु न कदाचिद्विमुच्यते ॥ अहंकाराऽऽवृतं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ३१ ॥ भ्रमत्येव हि संसारे विष्ठामूत्रप्रदूषिते ॥ ब्रह्मज्ञानं कुतस्तावत्संसारे मोहसंवृते ॥ ३२ ॥ मतं मीमांसकानां वै संमतं भाति सुव्रत ॥ महांतोऽपि सदा युक्ताः कामक्रोधादिभिर्मुने ॥ ३३ ॥ मादृशानां कलावस्मिन्का कथा मुनिसत्तम ॥ व्यास उवाच ॥ कार्यं वै कारणाद्भिन्नं कथं भवति भारत ॥ ३४ ॥ कटकं कुंडलं चैव सुवर्णसदृशं भवेत् ॥ अहंकारोद्भवं सर्वं ब्रह्मांडं सचराचरम् ॥ ३५ ॥ पटस्तंतुवशः प्रोक्तस्तद्वियुक्तः कथं भवेत् ॥ मायागुणैस्त्रिभिः सर्वं रचितं स्थिरजंगमम् ॥ ३६ ॥ सतृणस्तंबपर्यंतं का तत्र परिदेवना ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रस्ते चाऽहंकारमोहिताः ॥ ३७ ॥ भ्रमंत्यस्मिन्महागाधे संसारे नृपसत्तम ॥ वसिष्ठनारदाद्याश्च मुनयो ज्ञानिनः परम् ॥ ३८ ॥ तेऽभिभूताः संसरंति संसारेऽस्मिन्पुनःपुनः ॥ न कोऽप्यस्ति नृपश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु देहभृत् ॥ ३९ ॥ एभिर्मायागुणैर्मुक्तः शांत आत्मसुखे स्थितः ॥ कामक्रोधौ तथा लोभो मोहोऽहंकारसंभवः ॥ ४० ॥

किंतु सुवर्णसदृशं सुवर्णमेव भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ तदेवाऽऽह ॥ अहंकारोद्भवमिति ॥ ३५ ॥ पटस्तंतुवशस्तंत्वनतिरिक्तो यथा तथा तद्वियुक्तमहंकारवियुक्तं कथं चराचरं भवेन्न कथमपीत्यर्थः ॥ यद्यप्यहंकारावृतमेव सर्वं भवति तथाऽपि मायागुणैस्त्रिभिर्महत्तत्त्वादिकैः सर्वं रचितम् ॥ तथा च मायामयत्वात्सर्वं मिथ्या भवतीति ज्ञानिनां का परिदेवना खेदो न कोऽपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ पुनरहंकारावृतत्वं स्थापयति । ब्रह्मा विष्णुरिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ शांते परमात्मसुखे

स्थित इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ कृत्वेति ॥ शास्त्राण्यप्यधीत्य तीर्थाटनादिकं च कृत्वा यस्याऽहंकारस्य योगाद्विषयासक्तः सन्सर्वं कर्म करोति चौरवद्दांभिकः स्वांतास्थ
तद्गुणापहारकः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विद्धोऽत्रास्तीति ॥ अत्र कृतादिषु यत्र कलौ स्पर्धाद्रोहलोभादयः संति तत्र का कथेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवंविधोऽस्तीति ॥ यथा त्वया
ज्ञातोऽहंकारमयः संसारस्तथैवाऽस्ति न तत्र संदेह इत्यर्थः ॥ तर्हि साधवो नैव संतीति चेन्न तथा वक्तव्यं श्रीभगवत्यनुग्रहवंतोऽहंकारादिबाधारहिता विरलाः संत्येव वैखान
सादयः पूर्वमुक्ता दृष्टांतदर्शनार्थमित्याह।साधव इति ॥४५॥४६॥ सर्वप्रपंचस्याऽहंकारबाधापीडितत्वोक्त्याऽहंकारस्य च मायाजन्यत्वोक्त्या मायाविशिष्टब्रह्मरूपभगवत्या

न मुंचंति नरं सर्वं देहवंतं नृपोत्तम ॥ अधीत्य वेदशास्त्राणि पुराणानि विचिंत्य च ॥ ४१ ॥ कृत्वा तीर्थाऽटनं दानं ध्यानं
चैव सुराऽर्चनम् ॥ करोति विषयासक्तः सर्वं कर्म च चौरवत् ॥ ४२ ॥ विचारयति नो पूर्वं काममोहमदान्वितः ॥ कृते
युगेऽपि त्रेतायां द्वापरे कुरुनंदन ॥ ४३ ॥ विद्धोऽत्रास्ति च धर्मोऽपि का कथाऽद्य कलौ पुनः ॥ स्पर्धा सदैव सद्रोहा लोभा
मर्षौ च सर्वदा ॥ ४४ ॥ एवंविधोऽस्ति संसारो नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ साधवो विरला लोके भवंति गतमत्सराः ॥ ४५ ॥
जितक्रोधा जितामर्षा दृष्टांतार्थं व्यवस्थिताः ॥ राजोवाच ॥ ते धन्याः कृतपुण्यास्ते मदमोहविवर्जिताः ॥ ४६ ॥ जितें
द्रियाः सदाचारा जितं तैर्भुवनत्रयम् ॥ दुनोमि पातकं स्मृत्वा पितुर्मम महात्मनः ॥ ४७ ॥ कृतस्तपस्विनः कंठे मृतसर्पो ह्यवं
विना ॥ अतस्तस्य मुनिश्रेष्ठ भविता किं ममाग्रतः ॥ ४८ ॥ न जाने बुद्धिसंमोहात्किं वा कार्यं भविष्यति ॥ मधु पश्यति मूढात्मा
प्रपातं नैव पश्यति ॥ ४९ ॥ करोति निंदितं कर्म नरकान्न बिभेति च ॥ कथं युद्धं पुरा वृत्तं विस्तरात्तद्वदस्व मे ॥ ५० ॥ प्रह्लादेन
यथा चोग्रं नरनारायणस्य वै ॥ प्रह्लादस्तु कथं यातः पातालात्तद्वदस्व मे ॥५१॥ सारस्वते महातीर्थे पुण्ये बदरिकाश्रमे ॥ नरना
रायणौ शांतौ तापसौ मुनिसत्तमौ ॥५२॥ कृतवंतौ तथा युद्धं हेतुना केन मानद ॥ वैरं भवति वित्तार्थं दारार्थं वा परस्परम् ॥५३॥

आराधनयाऽहंकारादिबाधारहितो भवतीति मुनेर्गूढोऽभिसंधिः ॥ हे मुने एतादृशीं संसारावस्थां दृष्ट्वा मत्पित्रादीनां चाचरणं ममाचरणं च दृष्ट्वा कथमस्माकं गतिर्भविष्य
तीति भिया चित्तेऽहं दुनोमि खेदं प्राप्नोमीत्याह। दुनोमीति ॥ ४७ ॥ ममाऽग्रतो मत्संमुखम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अस्त्वेतद् दुःखकरं कियानस्य खेदः कर्तव्यः ॥
प्रकृतां युद्धकथां विस्तराद्वर्णयेत्याह। कथं युद्धमिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

प्रधनं युद्धम् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अर्धाधिकैः सप्तचत्वारिंशच्छ्लोकैरतः परम् ॥ प्रह्लादनारायणयोः समागम उदीर्यते ॥ १ ॥ १ ॥ राजाऽपि किंचिद्यत्पृष्टवानिति तदभिप्रायमाह । जनमेजयोऽपीति ॥ वैराटी विराटतनयोत्तरा तस्याः सुतः परीक्षित्तस्य चित्तं दुश्चरितं दुराचारं मत्वेत्यर्थः ॥२॥३॥ तेन तस्येति ॥ तेन पितृत्राणेन तस्य पितृत्राणकर्तुः पुत्रेति नाम सार्थकमन्वर्थकं स्यान्नाऽन्यथेत्यर्थः ॥४॥ औत्तरेयमुत्तराया अपत्यम्॥

एषणारहितौ कस्माच्चक्रतुः प्रधनं महत् ॥ प्रह्लादोऽपि च धर्मात्मा ज्ञात्वा देवौ सनातनौ ॥ ९४ ॥ कृतवान्स कथं युद्धं नरनारायणौ मुनी ॥ एतद्विस्तरतो ब्रह्मञ्छ्रोतुमिच्छामि कारणम् ॥ ९५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ इति पृष्टस्तदा विप्रो राज्ञा पारीक्षितेन वै ॥ उवाच विस्तरात्सर्वं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥ जनमेजयोऽपि धर्मात्मा निर्वेदं परमं गतः ॥ चित्तं दुश्चरितं मत्वा वैराटीतनयस्य वै ॥ २ ॥ तस्यैवोद्धरणार्थाय चकार सततं मनः ॥ विप्रावमानपापेन यमलोकं गतस्य वै ॥ ३ ॥ पुन्नामनरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं स्वकम् ॥ पुत्रेति नाम सार्थं स्यात्तेन तस्य मुनीश्वराः ॥ ४ ॥ सर्पदष्टं नृपं श्रुत्वा हर्म्योपरि मृतं तथा ॥ विप्रशापादौत्तरेयं स्नानदानविवर्जितम् ॥ ५ ॥ पितुर्गतिं निशम्याऽसौ निर्वेदं गतवान्नृपः ॥ पारीक्षितो महाभागः संतप्तो भयविह्वलः ॥६ ॥पप्रच्छाऽथ मुनिं व्यासं गृहागतमनिंदितः ॥ नरनारायणस्येमां कथां परमविस्तृताम् ॥७॥ व्यास उवाच ॥ स यदा निहतो रौद्रो हिरण्यकशिपुर्नृप ॥ अभिषिक्तस्तदा राज्ये प्रह्लादो नाम तत्सुतः॥८॥ तस्मिञ्छासति दैत्येंद्रे देवब्राह्मणपूजके ॥ मखैर्भूम्यां नृपतयो यजंतः श्रद्धयाऽन्विताः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाश्च तपोधर्मतीर्थयात्राश्च कुर्वते ॥ वैश्याश्च स्वस्ववृत्तिस्थाः शूद्राः शुश्रूषणे रताः ॥ १० ॥ नृसिंहेन च पाताले स्थापितः सोऽथ दैत्यराट् ॥ राज्यं चकार तत्रैव प्रजापालनतत्परः ॥११॥ कदाचिद्भृगुपुत्रोऽथ च्यवनाख्यो महातपाः ॥ जगाम नर्मदां स्नातुं तीर्थं वै व्याहृतीश्वरम् ॥१२॥

स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् ॥ ५ ॥ पितुर्गतिमिति ॥ इति पूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण पितुर्दुर्गतिं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ महाभारतेऽपि परीक्षिद्राजस्य दुर्गतिरुक्ता ॥ तद्वचनं च अपृच्छत्स तदा राजा मंत्रिणस्तान्सुदुःखितः ॥ उत्तंकस्यैव सान्निध्ये पितुः स्वर्गगतिं प्रतीति ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्प्रश्नोत्तरं व्यासो यदुक्तवांस्तदाह । स यदेति ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ व्याहृतीश्वरं व्याहृतीश्वरसम्बंधि तीर्थम् ॥ १२ ॥

तस्यां स्नानार्थमवातरत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ किं मे मघवतोति ॥ यदहं प्रेषितो दूतकार्यं कुर्वाणस्तव नगरे प्राप्तवानिति मघवते
न्द्रेण मम कार्यं किमास्ति न किमपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तर्हिं किमर्थमागतस्तत्राऽऽह । विद्धीति ॥ स्वनेत्रं ज्ञानचक्षुषम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तद्भक्तामिति ॥ अयं

रेवां महानदीं दृष्ट्वा ततस्तस्यामवातरत् ॥ उत्तरंतं प्रजग्राह नागो विषभयंकरः ॥ १३ ॥ गृहीतो भयभीतस्तु पाताले मुनि
सत्तमः ॥ सस्मार मनसा विष्णुं देवदेवं जनार्दनम् ॥ १४ ॥ संस्मृते पुंडरीकाक्षे निर्विषोऽभून्महोरगः ॥ न प्राप च्यवनो
दुःखं नीयमानो रसातलम् ॥ १५ ॥ द्विजिह्वेन मुनिस्त्यक्तो निर्विण्णेनाऽतिशंकिना ॥ मां शपेत मुनिः क्रुद्धस्तापसोऽयं महा
निति ॥१६॥ चचार नागकन्याभिः पूजितो मुनिसत्तमः ॥ विवेशाप्यथ नागानां दानवानां महत्पुरम् ॥ १७ ॥ कदाचिद् भृगु
पुत्रं तं विचरंतं पुरोत्तमे ॥ ददर्श दैत्यराजोऽसौ प्रह्लादो धर्मवत्सलः ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा तं पूजयामास मुनिं दैत्यपतिस्तदा ॥
पप्रच्छ कारणं किं ते पातालागमने वद ॥ १९ ॥ प्रेषितोऽसि किमिंद्रेण सत्यं ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ दैत्यविद्वेषयुक्तेन मम
राज्यदिदृक्षया ॥ २० ॥ च्यवन उवाच ॥ किं मे मघवता राजन्यदहं प्रेषितः पुनः ॥ दूतकार्यं प्रकुर्वाणः प्राप्तवान्नगरे तव ॥
॥ २१ ॥ विद्धि मां भृगुपुत्रं तं स्वनेत्रं धर्मतत्परम् । मा शंकां कुरु दैत्येंद्र वासवप्रेषितस्य वै ॥२२॥ स्नानार्थं नर्मदां प्राप्तः पुण्य
तीर्थे नृपोत्तम ॥ नद्यामेवावतीर्णोऽहं गृहीतश्च महाऽहिना ॥ २३ ॥ जातोऽसौ निर्विषः सर्पो विष्णोः संस्मरणादिव ॥ मुक्तोऽहं
तेन नागेन प्रभावात्स्मरणस्य वै ॥ २४ ॥ अत्राऽऽगतेन राजेंद्र मयाऽऽप्तं तव दर्शनम् ॥ विष्णुभक्तोऽसि दैत्येंद्र तद्भक्तं मां
विचिन्तय ॥ २५ ॥ व्यास उवाच ॥ तन्निशम्य वचः श्लक्ष्णं हिरण्यकशिपोः सुतः ॥ पप्रच्छ परया प्रीत्या तीर्थानि विविधानि
च ॥२६॥ प्रह्लाद उवाच ॥ पृथिव्यां कानि तीर्थानि पुण्यानि मुनिसत्तम ॥ पाताले च तथाऽऽकाशे तानि नो वद विस्तरात् ॥२७॥
च्यवन उवाच ॥ मनोवाक्काययुद्धानां राजंस्तीर्थं पदेपदे ॥ तथा मलिनचित्तानां गंगाऽपि कीकटाऽधिका ॥ २८ ॥

शाक्तोऽपीति सप्तमस्कंधे वक्ष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ कीकटाधिका कीकटदेशापेक्षयाऽधिका ॥ २८ ॥

॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥ कोटिस्नातः कोटिवारं स्नात इति मध्यमपदलोपी समासः ॥३६॥३७॥३८॥३९॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२॥४३॥ ४४॥४५॥४६॥

प्रथमं चेन्मनः शुद्धं जातं पापविवर्जितम् ॥ तदा तीर्थानि सर्वाणि पावनानि भवंति वै ॥२९॥ गंगातीरे हि सर्वत्र वसंति नगराणि च ॥ व्रजाश्चैवाकरा ग्रामाः सर्वे खेटास्तथाऽपरे ॥३०॥ निषादानां निवासाश्च कैवर्तानां तथाऽपरे ॥ हूणवंगखसानां च म्लेच्छानां दैत्यसत्तम ॥ ३१ ॥ पिबंति सर्वदा गांगं जलं ब्रह्मोपमं सदा ॥ स्नानं कुर्वंति दैत्येंद्र त्रिकालं स्वेच्छया जनाः ॥३२॥ तत्रैकोऽपि विशुद्धात्मा न भवत्येव मारिष ॥ किं फलं तर्हि तीर्थस्य विषयोपहतात्मसु ॥३३॥ कारणं मन एवाऽत्र नान्यद्राजन्विचिन्तय ॥ मनः शुद्धिः प्रकर्तव्या सततं शुद्धिमिच्छता ॥ ३४ ॥ तीर्थवासी महापापी भवेत्तत्रान्यवंचनात् ॥ तत्रैवाऽऽचरितं पापमानंत्याय प्रकल्पते ॥३५॥ यथेंद्रवारुणं पक्कं मिष्टं नैवोपजायते ॥[1]भावदुष्टस्तथा तीर्थे कोटिस्नातो न शुध्यति ॥ ३६ ॥ प्रथमं मनसः शुद्धिः कर्तव्या शुभमिच्छता ॥ शुद्धे मनसि द्रव्यस्य शुद्धिर्भवति नान्यथा ॥ ३७ ॥ तथैवाऽऽचारशुद्धिः स्यात्ततस्तीर्थं प्रसिध्यति ॥ अन्यथा तु कृतं सर्वं व्यर्थं भवति तत्क्षणात् ॥ ३८ ॥ “ हीनवर्णस्य संसर्गं तीर्थे गत्वा सदा त्यजेत् ” ॥ भूतानुकंपनं चैव कर्तव्यं कर्मणा धिया ॥ यदि पृच्छसि राजेंद्र तीर्थं वक्ष्याम्यनुत्तमम् ॥ ३९ ॥ प्रथमं नैमिषं पुण्यं चक्रतीर्थं च पुष्करम् ॥ अन्येषां चैव तीर्थानां संख्या नास्ति महीतले ॥ ४० ॥ पावनानि च स्थानानि बहूनि नृपसत्तम ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा नैमिषं गंतुमुद्यतः ॥ ४१ ॥ नोदयामास दैत्यान्वै हर्षनिर्भरमानसः ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ उत्तिष्ठंतु महाभागा गमिष्यामोऽद्य नैमिषम् ॥ ४२ ॥ द्रक्ष्यामः पुंडरीकाक्षं पीतवाससमच्युतम् ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्ता विष्णुभक्तेन सर्वे ते दानवास्तदा ॥ ॥ ४३ ॥ तेनैव सह पातालान्निर्ययुः परया मुदा ॥ ते समेत्य च दैतेया दानवाश्च महाबलाः ॥ ४४ ॥ नैमिषारण्यमासाद्य स्नानं चक्रुर्मुदाऽन्विताः ॥ प्रह्लादस्तत्र तीर्थेषु चरन्दैत्यैः समन्वितः ॥ ४५ ॥ सरस्वतीं महापुण्यां ददर्श विमलोदकाम् ॥ तीर्थे तत्र नृपश्रेष्ठ प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ अर्धाधिकैः पंचपंचाशद्भिः पद्यैरनंतरम् ॥ प्रह्लादनारायणयोर्युद्धमेवाऽनुवर्ण्यत ॥ १ ॥
प्रह्लादस्य सरस्वतीतीर्थप्राप्त्युत्तरं जातं वृत्तमाह । कुर्वंस्तीर्थविधिमिति ॥ १ ॥ अपरानुत्कृष्टान्नानाजातीयकान्भल्लत्वादिजातिसंभिन्नान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आजगवं
पिनाकः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विरोधोऽयमिति ॥ तपश्चरणचापधारणयोर्ब्राह्मणक्षत्रियधर्मत्वादेकत्राऽवस्थाने विरोध इत्यर्थः । अस्त्वेतत्कलिप्रियं कलौ योग्यमे

मनः प्रसन्नं संजातं स्नात्वा सारस्वते जले ॥ विधिवत्तत्र दैत्येंद्रः स्नानदानादिकं शुभे ॥ ४७ ॥ चकारातिप्रसन्नात्मा तीर्थे
परमपावने ॥ इति श्रीदेवीभा० म० चतुर्थस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ कुर्वंस्तीर्थविधिं तत्र हिरण्यकशिपोः
सुतः ॥ न्यग्रोधं सुमहच्छायमपश्यत्पुरतस्तदा ॥ १ ॥ ददर्श बाणानपरान्नानाजातीयकांस्तदा ॥ गृध्रपक्षयुतांस्तीव्राञ्छिला
धौतान्महोज्ज्वलान् ॥२॥ चिंतयामास मनसा यस्येमे विशिखास्त्विह ॥ ऋषीणामाश्रमे पुण्ये तीर्थे परमपावने ॥ ३ ॥ एवं चिंत
यताऽनेन कृष्णाजिनधरौ मुनी ॥ समुन्नतजटाभारौ दृष्टौ धर्मसुतौ तदा ॥ ४ ॥ तयोरग्रे धृते शुभ्रे धनुषी लक्षणान्विते ॥
शार्ङ्गमाजगवं चैव तथाऽक्षय्यौ महेषुधी ॥ ५ ॥ ध्यानस्थौ तौ महाभागौ नरनारायणावृषी ॥ दृष्ट्वा धर्मसुतौ तत्र दैत्यानामधि
पस्तदा ॥ ६ ॥ क्रोधरक्तेक्षणस्तौ तु प्रोवाचाऽसुरपालकः ॥ किं भवद्भ्यां समारब्धो दंभो धर्मविनाशनः ॥ ७ ॥ न श्रुतं नैव
दृष्टं हि संसारेऽस्मिन्कदाऽपि हि ॥ क्व तपश्चरणं तीव्रं तथा चापस्य धारणम् ॥ ८ ॥ विरोधोऽयं युगे चाऽऽद्ये कथं युक्तं
कलिप्रियम् ॥ ब्राह्मणस्य तपो युक्तं तत्र किं चापधारणम् ॥ ९ ॥ क्व जटाधारणं देहे क्वेषुधी च विडंबनौ ॥ धर्मस्याऽऽचरणं
युक्तं युवयोर्दिव्यभावयोः ॥ १० ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा नरः प्रोवाच भारत ॥ का ते चिंताऽत्र दैत्येंद्र वृथा
तपसि चाऽऽवयोः ॥ ११ ॥ सामर्थ्ये सति यः कुर्यात्तत्संपद्येत तस्य हि ॥ आवां कार्यद्वये मंद समर्थौ लोकविश्रुतौ ॥ १२ ॥

तदनुष्ठानमस्मिन्नाऽऽद्ये सत्ययुगे तु कथं युक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विरोधोऽयमित्युक्तं तत्र किमधिकाराभावाद्वा सामर्थ्याभावाद्वा ॥ नाद्यः ॥ उभयो
रप्युभयत्राधिकारात् ॥ न द्वितीयः ॥ यत्र सामर्थ्याभावस्तत्र तथाऽस्तु नाऽत्र तथाऽस्तीत्याह सामर्थ्ये सतीति ॥ १२ ॥

॥१३ ॥ १४ ॥ १५॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ समीक्ष्येति ॥ नरः स्वसृष्टान्स्वेन त्यक्तान्बाणांश्छिन्नान्समीक्ष्येत्यन्वयः ॥२३॥२४॥ २५ ॥

युद्धे तपसि सामर्थ्यं त्वं पुनः किं करिष्यसि ॥ गच्छ मार्गं यथाकामं कस्मादत्र विकत्थसे ॥ १३ ॥ ब्रह्मतेजो दुराराध्यं न त्वं
वेद विमोहितः ॥ विप्रचर्चा न कर्तव्या प्राणिभिः सुखमीप्सुभिः ॥ १४ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ तापसौ मंदबुद्धी स्थो मृषा वां गर्व
मोहितौ ॥ मयि तिष्ठति दैत्येंद्रे धर्मसेतुप्रवर्तके ॥१५॥ न युक्तमेतत्तीर्थेऽस्मिन्नधर्माऽऽचरणं पुनः ॥ का शक्तिस्तव युद्धेऽस्ति दर्श
याऽद्य तपोधन॥ १६॥व्यास उवाच॥तदाऽऽकर्ण्य वचस्तस्य नरस्तं प्रत्युवाच ह॥युध्यस्वाऽद्य मया सार्धं यदि ते मतिरीदृशी ॥१७॥
अद्य ते स्फोटयिष्यामि मूर्धानमसुराधम ॥ "युद्धे श्रद्धा न ते पश्चाद्भविष्यति कदाचन" ॥ व्यास उवाच ॥ तन्निशम्य वचस्त
स्य दैत्येंद्रः कुपितस्तदा ॥ १८ ॥ प्रह्लादो बलवानत्र प्रतिज्ञामारुरोह सः ॥ येनकेनाप्युपायेन जेष्यामि तावुभावपि ॥ १९ ॥ नर
नारायणौ दांतावृषी तपिसमन्वितौ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा वचनं दैत्यः प्रतिगृह्य शरासनम् ॥२०॥ आकृष्य तरसा चापं
ज्याशब्दं च चकार ह ॥ नरोऽपि धनुरादाय शरांस्तीव्राञ्छिलाशितान् ॥ २१ ॥ मुमोच बहुशः क्रोधात्प्रह्लादोपरि पार्थिव
॥ २२ ॥ तान्दैत्यराजस्तपनीयपुंखैश्चिच्छेद बाणैस्तरसा समेत्य ॥ समीक्ष्य छिन्नांश्च नरः स्वसृष्टानन्यान्मुमोचाऽऽशुरुषाऽन्वितो
वै ॥ २३ ॥ दैत्याऽधिपस्तानपि तीव्रवेगैश्छित्त्वा जघानोरसि तं मुनींद्रम् ॥ नरोऽपि तं पञ्चभिराशुगैश्च क्रुद्धोऽहनद्दैत्यपतिं बाहु
देशे ॥ २४ ॥ सेंद्राः सुरास्तत्र तयोर्हि युद्धं द्रष्टुं विमानैर्गगनस्थिताश्च ॥ नरस्य वीर्यं युधि संस्थितस्य ते तुष्टुवुर्दैत्यपतेश्च भूयः
॥ २५ ॥ ववर्ष दैत्याधिप आत्तचापः शिलीमुखानंबुधरो यथापः ॥ आदाय शार्ङ्गं धनुरप्रमेयं मुमोच बाणाञ्छितहेमपुंखान्
॥२६॥ बभूव युद्धं तुमुलं तयोस्तु जयैषिणोः पार्थिव देवदैत्ययोः ॥ ववर्षुराकाशपथे स्थितास्ते पुष्पाणि दिव्यानि प्रहृष्टचित्ताः
॥२७॥चुकोप दैत्याधिपतिर्हरौ स मुमोच बाणानतितीव्रवेगान्॥चिच्छेद तान्धर्मसुतः सुतीक्ष्णैर्धनुर्विमुक्तैर्विशिखैस्तदाऽऽशु॥२८॥

अस्मिन्नेव समये नारायणोऽपि धनुरादाय युद्धार्थं प्रवृत्त इत्याह । आदायेति ॥ २६ ॥ हरौ नारायणे ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ नेदृशमित्यस्य तारकासुरयुद्धमित्यननान्वयः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ततो नारायणं बाणैः प्रह्लादश्चातितर्षितैः ॥ ववर्ष सुस्थितं वीरं धर्मपुत्रं सनातनम् ॥ नारायणोऽपि तं वेगान्मुक्तैर्बाणैः शिलाशितैः ॥ २९ ॥ तुतोदाऽतीव पुरतो दैत्यानामधिपं स्थितम् ॥ सन्निपातोंऽबरे तत्र दिदृक्षूणां बभूव ह ॥३०॥ देवानां दानवानां च कुर्वतां जयघोषणम् ॥ उभयोः शरवर्षेण च्छादिते गगने तदा ॥ ३१ ॥ दिवाऽपि रात्रिसदृशं बभूव तिमिरं महत् ॥ ऊचुः परस्परं देवा दैत्याश्चातीव विस्मिताः ॥३२॥ अदृष्टपूर्वं युद्धं वै वर्ततेऽद्य सुदारुणम् ॥ देवर्षयोऽथ गंधर्वा यक्षकिन्नरपन्नगाः ॥३३॥ विद्याधराश्चारणश्चविस्मयं परमं ययुः ॥ नारदः पर्वतश्चैव प्रेक्षणार्थं स्थितौ मुनी ॥ ३४ ॥ नारदः पर्वतं प्राह नेदृशं चाभवत्पुरा ॥ तारकासुरयुद्धं च तथा वृत्रासुरस्य च ॥३५॥ मधुकैटभयोर्युद्धं हरिणा चेदृशं कृतम् ॥ प्रह्लादः प्रबलः शूरो यस्मान्नारायणेन च ॥३६॥ करोति सदृशं युद्धं सिद्धेनाद्भुतकर्मणा ॥ व्यास उवाच ॥ दिनेदिने तथा रात्रौ कृत्वा कृत्वा पुनः पुनः ॥३७॥ चक्रतुः परमं युद्धं तौ तदा दैत्यतापसौ ॥ नारायणस्तु चिच्छेद प्रह्लादस्य शरासनम् ॥ ३८ ॥ तरसैकेन बाणेन स चाऽन्यद्धनुराददे ॥ नारायणस्तु तरसा मुक्त्वाऽन्यं च शिलीमुखम् ॥ ३९ ॥ तदैव मध्यतश्चापं चिच्छेद लघुहस्तकः ॥ छिन्नं छिन्नं पुनर्दैत्यो धनुरन्यत्समाददे ॥ ४० ॥ नारायणस्तु चिच्छेद विशिखैराशु कोपितः ॥ छिन्ने धनुषि दैत्येंद्रः परिघं तु समाददे ॥ ४१ ॥ जघान धर्मजं तूर्णं बाहोर्मध्येऽतिकोपनः ॥ तमायांतं स बलवान्मार्गणैर्नवभिर्मुनिः ॥ ४२ ॥ चिच्छेद परिघं घोरं दशभिस्तमताडयत् ॥ गदामादाय दैत्येंद्रः सर्वायसमयीं दृढाम् ॥ ४३ ॥ जानुदेशे जघानाऽऽशु देवं नारायणं रुषा ॥ गदया चापि गिरिवत्संस्थितः स्थिरमानसः ॥ ४४ ॥ धर्मपुत्रोऽतिबलवान्मुमोचाऽऽशु शिलीमुखान् ॥ गदां चिच्छेद भगवांस्तदा दैत्यपतेर्दृढाम् ॥ ४५ ॥ विस्मयं परमं जग्मुः प्रेक्षका गगने स्थिताः ॥ स तु शक्तिं समादाय प्रह्लादः परवीरहा ॥ ४६ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ आजगाम जगाद च प्रह्लादं प्रति भाषितवानित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सुराणां सुरैः साकमित्यर्थः ॥ मया शतं समाः शतसंवत्सरं संग्रामः कृत एतादृशेन शूरेण मया कस्माद्धेतोर्न जिताविति महान्विस्मय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

चिक्षेप तरसा क्रुद्धो बलान्नारायणोरसि ॥ तामापतंतीं संवीक्ष्य बाणेनैकेन लीलया ॥४७॥ सप्तधा कृतवानाशु सप्तभिस्तं जघान ह ॥ दिव्यवर्षसहस्रं तु तद्युद्धं परमं तयोः॥४८॥जातं विस्मयदं राजन्सर्वेषां तत्र चाश्रमे॥तदाऽऽजगाम तरसा पीतवासाश्चतुर्भुजः ॥४९॥प्रह्लादस्याऽऽश्रमं तत्र जगाम च गदाधरः॥चतुर्भुजो रमाकांतो रथांगदरपद्मभृत्॥५०॥दृष्ट्वा तमागतं तत्र हिरण्यकशिपोः सुतः ॥ प्रणम्य परया भक्त्या प्रांजलिः प्रत्युवाच ह ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ देवदेव जगन्नाथ भक्तवत्सल माधव ॥ ५१ ॥ कथं न जितवानाजावहमेतौ तपस्विनौ ॥ संग्रामस्तु मया देव कृतः पूर्णं शतं समाः ॥ ५२ ॥ सुराणां न जितौ कस्मादिति मे विस्मयो महान् ॥ विष्णुरुवाच ॥ सिद्धाविमौ मदंशौ च विस्मयः कोऽत्र मारिष ॥ ५३ ॥ तापसौ न जितात्मानौ नरनारायणौ जितौ ॥ गच्छ त्वं वितलं राजन्कुरु भक्तिं ममाऽचलाम् ॥५४॥ नाऽऽभ्यां कुरु विरोधं त्वं तापसाभ्यां महामते ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याज्ञप्तो दैत्यराजो निर्ययावसुरैः सह ॥ ५५ ॥ नरनारायणौ भूयस्तपोयुक्तौ बभूवतुः ॥ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ संदेहोऽयं महानत्र पाराशर्य कथानके ॥ नरनारायणौ शांतौ वैष्णवांशौ तपोधनौ ॥ १ ॥ तीर्थाश्रयौ सत्त्वयुक्तौ वन्याशनपरौ सदा ॥ धर्मपुत्रौ महात्मानौ तापसौ सत्यसंस्थितौ ॥ २ ॥ कथं रागसमायुक्तौ जातौ युद्धे परस्परम् ॥ संग्रामं चक्रतः कस्मात्त्यक्त्वा तपिमनुत्तमाम् ॥३॥ प्रह्लादेन समं पूर्णं दिव्यवर्षशतं किल ॥ हित्वा शांतिसुखं युद्धं कृतवंतौ कथं मुनी ॥ ४ ॥

पंचाशद्भिरथ श्लोकैर्हरये भृगुणा पुनः ॥ शापो दत्तो यतः कृष्णो जात इत्येतदीर्यते ॥१॥ पूर्वाध्यायस्थकथां श्रुत्वाऽसंभावितमेतदिति पुनः पुनर्विमृश्य संशयवान्पृच्छति जनमेजयः संदेहोऽयमिति ॥ १ ॥ २ ॥ तपिं तपक्रियाम् ॥ ३ ॥ वर्षशतमिति ॥ अत्र तथोत्तरत्र युद्धस्य शतसंवत्सरपरिमाणकत्वोक्त्या पूर्वत्र दिव्यं सहस्रं त्वित्यत्र

सहस्रशब्दोऽनेकपर्यायो बहूनामनुरोधस्य न्याय्यत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृष्ण हे कृष्णद्वैपायन तत्रैवं सति कारणां तराऽभावाद्यद्युद्धं कृतं तत्केवलमहंकारेणैव कृतमिति निश्चीयते तदप्यतिदोषकरम् ॥ अहंकारेण कृतस्याऽतिदोषाधायकत्वात् ॥ किं तत्र प्रमाणमिति चेत्तत्राऽऽह ॥ श्रुतो मयेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ कीदृशोऽहंकारस्तस्येति चेत्तत्राऽऽह । शब्दोच्चारणमात्रेणेति ॥ मया ज्योतिष्टोमः कृतो मयाऽश्वमेधः कृत इति साभिनिवेशं कर्मणामभिलापः

कथं तौ चक्रतुर्युद्धं प्रह्लादेन समं मुनी ॥ कथयस्व महाभागकारणं विग्रहस्य वै ॥ ५ ॥ "कामिनी कनकं काय कारणं विग्रहस्य वै ॥" युद्धबुद्धिः कथं जाता तयोश्च तद्विरक्तयोः ॥ तथाविधं तपस्तप्तं ताभ्यां च केन हेतुना ॥६॥ मोहार्थं सुखभोगार्थं स्वर्गार्थं वा परंतप ॥ कृतमत्युत्कटं ताभ्यां तपः सर्वफलप्रदम् ॥७॥ मुनिभ्यां शान्तचित्ताभ्यां प्राप्तं किं फलमद्भुतम् ॥ तपसा पीडितो देहः संग्रामेण पुनः पुनः ॥ ८ ॥ दिव्यवर्षशतं पूर्णं श्रमेण परिपीडितौ ॥ न राज्यार्थे धने वाऽपि न दारेषु गृहेषु च ॥ ९ ॥ किमर्थं तु कृतं युद्धं ताभ्यां तेन महात्मना ॥ निरीहः पुरुषः कस्मात्प्रकुर्याद्युद्धमीदृशम् ॥ १० ॥ दुःखदं सर्वथा देहे जानन्धर्मं सनातनम् ॥ सुबुद्धिः सुखदानीह कर्माणि कुरुते सदा ॥ ११ ॥ न दुःखदानि धर्मज्ञ स्थितिरेषा सनातनी ॥ धर्मपुत्रौ हरेरंशौ सर्वज्ञौ सर्वभूषितौ ॥ १२ ॥ कृतवंतौ कथं युद्धं दुःखं धर्मविनाशकम् ॥ त्यक्त्वा ततः समाधीतं सुखारामं महत्फलम् ॥ १३ ॥ संयुगं दारुणं कृष्ण नैव मूर्खोऽपि वांछति ॥ श्रुतो मया ययातिस्तु च्युतः स्वर्गान्महीपतिः ॥१४ ॥ अहंकारभवात्पापात्पातितः पृथिवीतले ॥ यज्ञकृद्दानकर्ता च धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ १५ ॥ शब्दोच्चारणमात्रेण पातितो वज्रपाणिना ॥ अहंकारभृते युद्धं न भवत्येव निश्चयः ॥ १६ ॥ किं फलं तस्य युद्धस्य मुनेः पुण्यविनाशनम् ॥ व्यास उवाच ॥ राजन्संसारमूलं हि त्रिविधः परिकीर्तितः ॥ १७ ॥ अहंकारस्तु सर्वज्ञैर्मुनिभिर्धर्मनिश्चये ॥ स कथं मुनिना त्यक्तुं योग्यो देहभृता किल ॥ १८ ॥

कृतस्तादृशशब्दोच्चारणमात्रेणैवेत्यर्थः ॥ ननु तेन ययातिनाऽहंकारः कृतोऽस्तु नरनारायणाभ्यां त्वहंकारो न कृत इति चेत्तत्राऽऽह । अहंकारभृत इति ॥ निश्चय इत्यत्र इतीति शेषः ॥ १६ ॥ किंच किं फलमिति ॥ तपोबलेन कृते युद्धे पुण्यविनाशस्य स्पष्टत्वात् ॥ त्रिविधः सात्त्विकादिभेदेन ॥ १७ ॥ १८ ॥

कारणेन विनोति ॥ कारणेनाऽहंकारेण विना राहितं कार्यं जगद्रूपं नैव भवतीति निश्चयस्तस्माद्राजंस्त्वया यद्विनिश्चितमहंकारमृते युद्धं न भवत्येव निश्चय इति तत्सम्यगे
वेति भावः ॥ यद्यच्चेष्टितं तत्सर्वमहंकारेणैवेत्याह । तपो दानमिति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भ्रमणं सर्वदा स्मृतमिति ॥ अहंकारेणैवेत्यर्थः ॥

कारणेन विना कार्यं न भवत्येव निश्चयः ॥ तपो दानं तथा यज्ञाः सात्त्विकात्प्रभवंति ते ॥ १९ ॥ राजसाद्वा महाभाग तामसा
त्कलहस्तथा ॥ क्रिया स्वल्पाऽपि राजेन्द्र नाहंकारं विना क्वचित् ॥ २० ॥ शुभा वाऽप्यशुभा वाऽपि प्रभवत्यपि निश्चयः ॥
अहंकाराद्बन्धकारी नान्योऽस्ति जगतीतले ॥ २१ ॥ तेनेदं रचितं विश्वं कथं तद्रहितं भवेत् ॥ ब्रह्मा रुद्रस्तथा विष्णुरहंकारयु
तास्त्वमी ॥ २२ ॥ अन्येषां चैव का वार्ता मुनीनां वसुधाधिप ॥ अहंकाराऽऽवृतं विश्वं भ्रमतीदं चराचरम् ॥ २३ ॥ पुन
र्जन्म पुनर्मृत्युः सर्वं कर्मवशाऽनुगम् ॥ देवतिर्यङ्मनुष्याणां संसारेऽस्मिन्महीपते ॥ २४ ॥ रथांगवदसर्वार्थं भ्रमणं सर्वदा
स्मृतम् ॥ विष्णोरप्यवताराणां संख्यां जानाति कः पुमान् ॥ २५ ॥ विततेऽस्मिंस्तु संसार उत्तमाधमयोनिषु ॥ नारायणो हरिः
साक्षान्मात्स्यं वपुरुपाश्रितः ॥ २६ ॥ कामठं सौकरं चैव नारसिंहं च वामनम् ॥ युगेयुगे जगन्नाथो वासुदेवो जनार्दनः ॥ २७ ॥
अवतारानसंख्यातान्करोति विधियंत्रितः॥वैवस्वते महाराज सप्तमे भगवान्हरिः ॥२८॥ मन्वंतरेऽवतारान्वै चक्रे ताञ्छृणु तत्त्वतः॥
भृगुशापान्महाराज विष्णुर्दत्तवरः प्रभुः ॥२९॥ अवताराननेकांस्तु कृतवानखिलेश्वरः ॥ राजोवाच ॥ संदेहोऽयं महाभाग हृदये
मम जायते ॥ ३० ॥ भृगुणा भगवान्विष्णुः कथं शप्तः पितामह ॥ हरिणा च मुनेस्तस्य विप्रियं किं कृतं मुने ॥३१॥ यद्रोषा
द्भृगुणा शप्तो विष्णुर्देवनमस्कृतः ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि भृगोः शापस्य कारणम् ॥ ३२ ॥ पुरा कश्यपदायादो
हिरण्यकशिपुर्नृपः ॥ यदा तदाऽसुरैः सार्धं कृतं संख्यं परस्परम् ॥ ३३ ॥

विष्णोरप्यवताराणामिति ॥ अहंकाराऽभिनिवेशादेव विष्णोरवतारा ये जातास्तेषां संख्यामित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रश्नबीजमुपलभ्य राजोवाच ।
संदेहोऽयमिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यदेति ॥ अभवदिति शेषः ॥ संख्यं युद्धम् ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यावन्न च्यावयंति वै इति ॥ यावद्दैत्या मंत्रबलेनास्मान्न स्वस्थाना

कृते संख्ये जगत्सर्वं व्याकुलं समजायत ॥ हते तस्मिन्नृपे राजा प्रह्लादः समजायत ॥ ३४ ॥ देवान्स पीडयामास प्रह्लादः शत्रुकर्षणः ॥ संग्रामो ह्यभद्घोरः शक्रप्रह्लादयोस्तदा ॥ ३५ ॥ पूर्णं वर्षशतं राजँल्लोकविस्मयकारकम् ॥ देवैर्युद्धं कृतं चोग्रं प्रह्लादस्तु पराजितः ॥ ३६ ॥ निर्वेदं परमं प्राप्तो ज्ञात्वा धर्मं सनातनम् ॥ विरोचनसुतं राज्ये प्रतिष्ठाप्य बलिं नृप ॥ ३७ ॥ जगाम स तपस्तप्तुं पर्वते गंधमदने ॥ प्राप्य राज्यं बलिः श्रीमान्सुरैर्वैरं चकार ह ॥ ३८ ॥ ततः परस्परं युद्धं जातं परमदारुणम् ॥ ततः सुरैर्जिता दैत्या इंद्रेणाऽमिततेजसा ॥ ३९ ॥ विष्णुना च सहायेन राज्यभ्रष्टाः कृता नृप ॥ ततः पराजिता दैत्याः काव्यस्य शरणं गताः ॥ ४० ॥ किं त्वं न कुरुषे ब्रह्मन्साहाय्यं नः प्रतापवान् ॥ स्थातुं न शक्नुमो ह्यत्र प्रविशामो रसातलम् ॥ ४१ ॥ यदि त्वं न सहायोऽसि त्रातुं मंत्रविदुत्तम ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तः सोऽब्रवीद्दैत्यान्काव्यः कारुणिको मुनिः ॥ ४२ ॥ मा भैष्ट धारयिष्यामि तेजसा स्वेन भोः सुराः ॥ मंत्रैस्तथौषधीभिश्च साहाय्यं वः सदैव हि ॥ ४३ ॥ करिष्यामि कृतोत्साहा भवंतु विगतज्वराः ॥ व्यास उवाच ॥ ततस्ते निर्भया जाता दैत्याः काव्यस्य संश्रयात् ॥ ४४ ॥ देवैः श्रुतस्तु वृत्तांतः सर्वैश्चारमुखात्किल ॥ तत्र संमंत्र्य ते देवाः शक्रेण च परस्परम् ॥ ४५ ॥ मंत्रं चक्रुः सुसंविग्नाः काव्यमंत्रप्रभावतः ॥ योद्धुं गच्छामहे तूर्णं यावन्न च्यावयंति वै ॥ ४६ ॥ प्रसह्य हत्वा शिष्टांस्तु पातालं प्रापयामहे ॥ दैत्याञ्जग्मुस्ततो देवाः संरुष्टाः शस्त्रपाणयः ॥ ४७ ॥ जग्मुस्तान्विष्णुसहिता दानवान्हरिणोदिताः ॥ वध्यमानास्तु ते दैत्याः संत्रस्ता भयपीडिताः ॥ ४८ ॥ काव्यस्य शरणं जग्मू रक्ष रक्षेति चाऽब्रुवन् ॥ तान्दृष्ट्वा पीडितान्दृष्ट्वा देवैर्दैत्यान्महाबलान् ॥ ४९ ॥

+/

च्च्यावयंति तावदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

तान्प्रययुः किलेति ॥ तान्दैत्यानित्यर्थः ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ सप्ताधिकैश्च पंचाशत्पद्यैः शुक्रऋषेरथ ॥ मन्त्रला
भार्थगमनकथा सम्यगिहोच्यते ॥ १ ॥ एवं काव्यमंत्रसामर्थ्यवशाद्देवेषु गतेषु ततो दैत्यानाहूय काव्य उवाचेत्याह । तथा गतेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ न चाऽन्यथेत्युक्तामि

मा भैष्टेति वचः प्राह मंत्रौषधबलाद्विभुः ॥ दृष्ट्वा काव्यं सुराः सर्वे त्यक्त्वा तान्प्रययुः किल ॥ ५० ॥ इति श्रीदे०म०चतुर्थ
स्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ व्यास उवाच ॥ तथा गतेषु देवेषु काव्यस्तान्प्रत्युवाच ह ॥ ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं यच्छृणुध्वं दान
वोत्तमाः ॥ १ ॥ विष्णुर्दैत्यवधे युक्तो हनिष्यति जनार्दनः ॥ वाराहरूपं संस्थाय हिरण्याक्षो यथा हतः ॥ २ ॥ यथा नृसिंहरू
पेण हिरण्यकशिपुर्हतः ॥ तथा सर्वान्कृतोत्साहो हनिष्यति न चाऽन्यथा ॥ ३ ॥ न मे मन्त्रबलं सम्यक्प्रतिभाति यथा हरिम् ॥
जेतुं यूयं समर्थाः स्म मया त्राताः सुरानथ ॥ ४ ॥ तस्मात्कालं प्रतीक्षध्वं कियंतं दानवोत्तमाः ॥ अहमद्य महादेवं मंत्रार्थं प्रव्र
जामि वै ॥ ५ ॥ प्राप्य मंत्रान्महादेवादागमिष्यामि सांप्रतम् ॥ युष्मभ्यं तान्प्रदास्यामि यथार्थं दानवोत्तमाः ॥ ६ ॥ दैत्या
ऊचुः ॥ पराजिताः कथं स्थातुं पृथिव्यां मुनिसत्तम ॥ शक्ता भवामोऽप्यबलास्तावत्कालं प्रतीक्षितुम् ॥७॥ निहता बलिनः सर्वे
केचिच्छिष्टाश्च दानवाः ॥ नाद्य युक्ताश्च संग्रामे स्थातुमेवं सुखावहाः॥८॥शुक्र उवाच॥यावदहं मंत्रविद्यामानयिष्यामि शंकरात्॥
तावद्भवद्भिः स्थातव्यं तपोयुक्तैः शमान्वितैः ॥ ९ ॥ सामदानादयः प्रोक्ता विद्वद्भिः समयोचिताः ॥ देशं कालं बलं वीरैर्ज्ञा
त्वा शक्तिबलं बुधैः ॥ १० ॥ सेवाऽथ समये कार्या शत्रूणां शुभकाम्यया ॥ स्वशक्त्युपचये काले हंतव्यास्ते मनीषिभिः ॥११॥
तदद्य विनयं कृत्वा सामपूर्वं छलेन वै ॥ तिष्ठध्वं स्वनिकेतेषु मदागमनकांक्षया ॥ १२ ॥ प्राप्य मन्त्रान्महादेवादगमिष्यामि
दानवाः ॥ युध्यामहे पुनर्देवान्मांत्रमास्थाय वै बलम् ॥ १३ ॥

त्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्मान्नैतया विद्ययाऽनया सामग्र्या तेषां पराजयो भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह । न मे मन्त्रबलमिति ॥ सुरानथ सुरानपि जेतुं समर्था इत्यन्वयः ॥ ४॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ इति दैत्यवाक्यं श्रुत्वा शुक्र आह । यावदहमिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मांत्रं मन्त्रजन्यं बलमास्थायाऽऽश्रित्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

भृगुर्भृगुपुत्रा शुक्र इत्यर्थः॥१४॥काव्ये गते देवा आगत्याऽस्मान्नाशयिष्यंतीति भिया सामार्थं प्रह्लादं प्रेषयामासुरित्याह । दानवा इति ॥१५॥ नम्रतायुतं नम्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥ निःसन्नाहा युद्धार्थं निरुद्योगाः अतो युष्माभिर्वैरं विहाय दया विधेयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ सत्यमभिव्याहृतं भाषणं प्रह्लादस्य तच्छ्रुत्वा देवा न्यवर्तंत युद्धादिति

इत्युक्त्वाऽथ भृगुस्तेभ्यो जगाम कृतनिश्चयः ॥ महादेवं महाराज मंत्रार्थं मुनिसत्तमः ॥ १४ ॥ दानवाः प्रेषयामासुः प्रह्लादं सुरसन्निधौ ॥ सत्यवादिनमव्यग्रं सुराणां प्रत्ययप्रदम् ॥ १५ ॥ प्रह्लादस्तु सुरान्प्राह प्रश्रयावनतो नृपः ॥ असुरैः सहितस्तत्र वचनं नम्रतायुतम् ॥ १६ ॥ न्यस्तशस्त्रा वय सर्वे निःसन्नाहास्तथैव च ॥ देवास्तपश्चरिष्यामः संवृता वाल्कलैर्युताः ॥ १७ ॥ प्रह्लादस्य वचः श्रुत्वा सत्याऽभिव्याहृतं तु तत् ॥ ततो देवा न्यवर्तंत विज्वरा मुदिताश्च ते ॥ १८ ॥ न्यस्तशस्त्रेषु दैत्येषु विनिवृत्तास्तदा सुराः ॥ विश्रब्धाः स्वगृहान्गत्वा क्रीडासक्ताः सुसंस्थिताः ॥ १९ ॥ दैत्या दंभं समालंब्य तापसास्तपिसंयुताः ॥ कश्यपस्याऽऽश्रमे वासं चक्रुः काव्याऽऽगमेच्छया ॥ २० ॥ काव्यो गत्वाऽथ कैलासं महादेवं प्रणम्य च ॥ उवाच विभुना पृष्टः किं ते कार्यमिति प्रभुः ॥ २१ ॥ मंत्रानिच्छाम्यहं देव ये न संति बृहस्पतौ ॥ पराजयाय देवानामसुराणां जयाय च ॥ २२ ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सर्वज्ञः शंकरः शिवः ॥ चिंतयामास मनसा किं कर्तव्यमतः परम् ॥ २३ ॥ सुरेषु द्रोहबुद्ध्याऽसौ मंत्रार्थमिह सांप्रतम् ॥ प्राप्तः काव्यो गुरुस्तेषां दैत्यानां विजयाय च ॥ २४ ॥ रक्षणीया मया देवा इति संचिंत्य शंकरः ॥ दुष्करं व्रतमत्युग्रं तमुवाच महेश्वरः ॥ २५ ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं तु कणधूममवाक्छिराः ॥ यदि पास्यसि भद्रं ते ततो मन्त्रानवाप्स्यसि ॥ २६ ॥ इत्युक्तोऽसौ प्रणम्येशं बाढमित्यब्रवीद्वचः ॥ व्रतं चराम्यहं देव त्वयाऽऽज्ञप्तः सुरेश्वर ॥२७॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा शंकरं काव्यश्चकार व्रतमुत्तमम् ॥ धूमपानरतः शांतो मन्त्रार्थं कृतनिश्चयः ॥ २८ ॥

शेषः ॥ मुदिताश्चाभवन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तपिसंयुताः तपःक्रियायुक्ताः ॥२०॥२१॥ असुराणां जयाय चेति ॥ प्रभुः शुक्राचार्य उवाचेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आवाक्छिराः सन्कणधूमं यदि पास्यसीत्यर्थः ॥ एतद्व्रतं कठिनमयं न करिष्यति ततो मन्त्रानपि न दास्यामीति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

मंत्रतत्परा विचारानिष्ठाः ॥ २९ ॥ ३०॥३१॥ उत्पेतुर्देवान्प्रत्याजग्मुः ॥ सन्नद्धाञ्छस्त्रास्त्रैर्युक्तान् ॥३२॥ न्यस्तशस्त्रे इति ॥ एतेषु पुरा प्रथममभयं दत्त्वा पुनर्जिघांसया नोऽस्मान्प्राप्ता इदं किमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कुहकेन कपटेन तेन हेतुना भवतां तपो दुष्टभावेन वर्तते इत्यस्माभिर्ज्ञातं तेन कारणेन दुष्टान्प्रति दुष्टा भूत्वा युध्याम

ततो देवाः परिज्ञाय काव्यं व्रतरतं तदा ॥ दैत्यान्दंभरतांश्चैव बभूवुर्मंत्रतत्पराः ॥ २९ ॥ विचार्य मनसा सर्वे संग्रामायोद्यता नृप ॥ ययुर्धृतायुधास्तत्र यत्र ते दानवोत्तमाः ॥ ३० ॥ तानागतान्समीक्ष्याऽथ सायुधान्दंशितांस्तथा ॥ आसंस्ते भयसंविग्ना दैत्या देवान्समंततः ॥ ३१ ॥ उत्पेतुः सहसा ते वै सन्नद्धान्भयकर्शिताः ॥ अब्रुवन्वचनं तथ्यं ते देवान्बलदर्पितान् ॥ ॥ ३२ ॥ न्यस्तशस्त्रे भयवति आचार्ये व्रतमास्थिते ॥ दत्त्वाऽभयं पुरा देवाः संप्राप्ता नो जिघांसया ॥ ३३ ॥ सत्यं वः क्व गतं देवा धर्मश्च श्रुतिनोदितः ॥ न्यस्तशस्त्रा न हंतव्या भीताश्च शरणं गताः ॥ ३४ ॥ देवा ऊचुः ॥ भवद्भिः प्रेषितः काव्यो मंत्रार्थं कुहकेन च ॥ तपो ज्ञातं हि युष्माकं तेन युध्याम एव हि ॥ ३५ ॥ सज्जा भवंतु युद्धाय संरब्धाः शस्त्रपाणयः ॥ शत्रुश्छिद्रेण हंतव्य एष धर्मः सनातनः ॥ ३६ ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं दैत्या विचार्य च परस्परम् ॥ पलायनपराः सर्वे निर्गता भयविह्वलाः ॥ ३७ ॥ शरणं दानवा जग्मुर्भीतास्ते काव्यमातरम् ॥ दृष्ट्वा तानतिसंतप्तानभयं च ददावथ ॥ ३८ ॥ काव्यमातोवाच ॥ न भेतव्यं न भेतव्यं भयं त्यजत दानवाः ॥ मत्सन्निधौ वर्तमानान्न भीर्भवितुमर्हति ॥ ३९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं दैत्याः स्थितास्तत्र गतव्यथाः ॥ निरायुधा ह्यसंभ्रांतास्तत्राऽऽश्रमवरेऽसुराः ॥ ४० ॥ देवास्तान्विद्रुतान्वीक्ष्य दानवांस्ते पदानुगाः ॥ अभिजग्मुः प्रसह्यैतानविचार्य बलाबलम् ॥ ४१ ॥ तत्राऽऽगताः सुराः सर्वे हंतुं दैत्यान्समुद्यताः ॥ वारिताः काव्यमात्राऽपि जघ्नुस्तानाश्रमस्थितान् ॥ ४२ ॥

युद्धं कुर्म इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ पदं पदपद्धतिमनुलक्ष्य लक्षीकृत्य गच्छन्तोऽभिजग्मुः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

सनिद्रान्निद्रायुक्तानित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ हे इंद्र मां प्रविश त्वामहमन्यत्र नये प्रापयामि भद्रं तेऽस्तु तवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ योगविद्यया तस्या
योगजशक्त्या ॥ ४९ ॥ ५० ॥ अभिभतोऽशक्तः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कंधे एकादशोऽध्यायः

हन्यमानान्सुरैर्दृष्ट्वा काव्यमाताऽतिवेपिता ॥ उवाच सर्वान्सनिद्रांस्तपसा वै करोम्यहम् ॥ ४३ ॥ इत्युक्त्वा प्रेरिता निद्रा तानाग
त्य पपात च ॥ सेंद्रा निद्रावशं याता देवा मूकवदास्थिताः ॥ ४४ ॥ इंद्रं निद्राजितं दृष्ट्वा दीनं विष्णुरभाषत ॥ मां त्वं प्रविश
भद्रं ते नये त्वां च सुरोत्तम ॥ ४५ ॥ एवमुक्तस्ततो विष्णुं प्रविवेश पुरन्दरः ॥ निर्भयो गतनिद्रश्च बभूव हरिरक्षितः ॥ ४६ ॥
रक्षितं हरिणा दृष्ट्वा शक्रं तत्र गतव्यथम् ॥ काव्यमाता ततः क्रुद्धा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ मघवंस्त्वां भक्षयामि सविष्णुं
वै तपोबलात् ॥ पश्यतां सर्वदेवानामीदृशं मे तपोबलम् ॥४८॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तौ तु तया देवौ विष्ण्विद्रौ योगविद्यया॥
अभिभूतौ महात्मानौ स्तब्धौ तौ संबभूवतुः ॥ ४९ ॥ विस्मितास्तु तदा देवा दृष्ट्वा तावतिबाधितौ ॥ चक्रुः किलकिलाशब्दं
ततस्ते दीनमानसाः ॥ ५० ॥ क्रोशमानान्सुरान्दृष्ट्वा विष्णुं प्राह शचीपतिः ॥ विशेषेणाभिभूतोऽस्मि त्वत्तोऽहं मधुसूदन ॥५१॥
जह्येनां तरसा विष्णो यावन्नौ न दहेत्प्रभो ॥ तपसा दर्पितां दुष्टां मा विचारय माधव ॥ ५२ ॥ इत्युक्तो भगवान्विष्णुः शक्रेण
प्रथितेन च ॥ चक्रं सस्मार तरसा घृणां त्यक्त्वाऽथ माधवः ॥ ५३ ॥ स्मृतमात्रं तु संप्राप्तं चक्रं विष्णुवशानुगम् ॥ दधार च करे
क्रुद्धो वधार्थं शक्रनोदितः ॥ ५४ ॥ गृहीत्वा तत्करे चक्रं शिरश्चिच्छेद रंहसा ॥ हतां दृष्ट्वा तु तां शक्रो मुदितश्चाभवत्तदा ॥५५॥
देवाश्चातीव संतुष्टा हरिं जयजयेति च ॥ तुष्टुवुर्मुदिताः सर्वे संजाता विगतज्वराः ॥ ५६ ॥ इंद्राविष्णू तु संजातौ तत्क्षणाद्धृदय
व्यथौ ॥ स्त्रीवधाच्छंकमानौ तु भृगोः शापं दुरत्ययम् ॥ ५७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे एकादशोऽध्यायः
॥ ११ ॥ छ ॥ व्यास उवाच ॥ तं दृष्ट्वा तु वधं घोरं चुक्रोध भगवान्भृगुः ॥ वेपमानोऽतिदुःखार्तः प्रोवाच मधुसूदनम् ॥ १ ॥

॥ ११ ॥ एकोनषष्टिश्लोकैस्तु विष्णोः शापादनंतरम् ॥ प्रेषिता शुक्रसेवार्थं जयंतीति निगद्यते ॥ १ ॥ भृगुपत्नीवधानंतरं जातं कृत्यमाह । तं दृष्ट्वेति ॥ १ ॥

अकृतमिति ॥ ते त्वया । कृतमकार्यं कृतमित्यर्थः ॥ विप्रजाताया विप्रकन्याया अयं वधो मनसाऽपि कर्तुमक्षमः स त्वया साक्षात् कृत इत्यर्थः॥२॥कथं स्मृतं कथं जात
मित्यर्थः ॥३॥४॥५॥ कीटयोनिः कृष्णसर्प इत्यर्थः ॥६॥७॥८॥ यत्पृष्टं भृगुशापः कथं जात इति सा कथाऽत्र समापिता तदुपसंहरति । ततस्तेनाथेति ॥ धर्मे नष्टे

भृगुरुवाच ॥ अकृतं ते कृतं विष्णो जानन्पापं महामते ॥ वधोऽयं विप्रजाताया मनसा कर्तुमक्षमः ॥ २ ॥ आख्यातस्त्वं सत्त्व
गुणः स्मृतो ब्रह्मा च राजसः ॥ तथाऽसौ तामसः शंभुर्विपरीतं कथं स्मृतम् ॥३॥ तामसस्त्वं कथं जातः कृतं कर्मातिनिंदितम्॥
अवध्या स्त्री त्वया विष्णो हता कस्मान्निरागसा ॥ ४ ॥ शपामि त्वां दुराचारं किमन्यत्प्रकरोमि ते ॥ विधुरोऽहं कृतः पाप त्व
याऽहं शक्रकारणात् ॥ ५ ॥ न शपेऽहं तथा शक्रं शपे त्वां मधुसूदन ॥ तदा छलपरोऽसि त्वं कीटयोनिर्दुराशयः ॥ ६ ॥ ये च
त्वां सात्त्विकं प्राहुस्ते मूर्खा मुनयः किल ॥ तामसस्त्वं दुराचारः प्रत्यक्षं मे जनार्दन ॥७॥ अवतारा मृत्युलोके संतु मच्छापसं
भवाः ॥ प्रायो गर्भभवं दुःखं भुंक्ष्व पापाज्जनार्दन ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ ततस्तेनाथ शापेन नष्टे धर्मे पुनः पुनः ॥ लोकस्य च
हितार्थाय जायते मानुषेष्विह ॥ ९ ॥ राजोवाच ॥ भृगुभार्या हता तत्र चक्रेणामिततेजसा ॥ गार्हस्थ्यं च पुनस्तस्य कथं जातं
महात्मनः ॥ १० ॥ व्यास उवाच ॥इति शप्त्वा हरिं रोषात्तदादाय शिरस्त्वरन् ॥ काये संयोज्य तरसा भृगुः प्रोवाच कार्यवित्
॥ ११ ॥ अद्य त्वां विष्णुना देवि हतां संजीवयाम्यहम् ॥ यदि कृत्स्नो मया धर्मो ज्ञायते चरितोऽपि वा ॥ १२ ॥ तेन सत्येन
जीवेत यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ पश्यंतु देवताः सर्वा मम तेजोबलं महत् ॥ १३ ॥ अद्भिस्तां प्रोक्ष्य शीताभिर्जीवयामि तपोब
लात् ॥ सत्यं शौचं तथा वेदा यदि मे तपसो बलम् ॥ १४ ॥ व्यास उवाच ॥ अद्भिः संप्रोक्षिता देवी सद्यः संजीविता तदा ॥
उत्थिता परमप्रीता भृगोर्भार्या शुचिस्मिता ॥ १५ ॥ ततस्तां सर्वभूतानि दृष्ट्वा सुप्तोत्थितामिव ॥ साधु साध्विति तं तां तु तुष्टुवुः
सर्वतोदिशम् ॥ १६ ॥ एवं संजीविता तेन भृगुणा वरवर्णिनी ॥ विस्मयं परमं जग्मुर्देवाः सेंद्रा विलोक्य तत् ॥ १७ ॥

सतीत्यर्थः ॥९॥॥१०॥११॥ अद्य त्वामिति वाक्यं बौद्धस्त्रीविषयं प्रत्यक्षायास्तु मृतत्वादित्युक्त्वा मनसि संकल्पं करोति । यदीति ॥१२॥ यदि सत्यमिति यदि चाहं
सत्यं ब्रवीमि तेन सत्येन तेन धर्माचरणेन चेयं जीवेदिति मनसि संकल्पं कृत्वा देवान्वदति। पश्यंत्विति ॥१३॥१४॥१५॥ तं भृगुम् ॥ तां तत्पत्नीम् ॥१६॥॥१७॥

किं करिष्यतीति ॥ प्रथमतोऽस्मत्क्रोधेनैव गतस्ततो मातृवधं श्रुत्वा द्विगुणितक्रोधेन किं करिष्यति न जाने इत्यर्थः ॥ १८ ॥ अक्षेममिति च्छेदः ॥ मंत्रार्थं

इंद्रः सुरानथोवाच मुनिना जीविता सती ॥ काव्यस्तप्त्वा तपो घोरं किं करिष्यति मंत्रवित् ॥१८॥ व्यास उवाच॥गता निद्रा सुरेन्द्रस्य
देहेऽक्षेममभून्नृप ॥ स्मृत्वा काव्यस्य वृत्तांतं मंत्रार्थमतिदारुणम् ॥ १९ ॥ विमृश्य मनसा शक्रो जयंतीं स्वसुतां तदा ॥
उवाच कन्यां चार्वंगीं स्मितपूर्वमिदं वचः ॥ २० ॥ गच्छ पुत्रि मया दत्ता काव्याय त्वं तपस्विने ॥ समाराधय तन्वंगि मत्कृते
तं वशं कुरु ॥ २१ ॥ उपचारैर्मुनिं तैस्तैः समाराध्य मनःप्रियैः ॥ भयं मे तरसा गत्वा हर तत्र वराश्रमे ॥ २२ ॥ सा पितुर्वचनं
श्रुत्वा तत्रागच्छन्मनोरमा ॥ तमपश्यद्विशालाक्षी पिबंतं धूममाश्रमे ॥ २३ ॥ तस्य देहं समालोक्य स्मृत्वा वाक्यं पितुस्तदा ॥
कदलीदलमादाय वीजयामास तं मुनिम् ॥२४॥ निर्मलं शीतलं वारि समानीय सुवासितम् ॥ पानाय कल्पयामास भक्त्या
परमया लघु ॥ २५ ॥ छायां वस्त्रातपत्रेण भास्करे मध्यगे सति ॥ रचयामास तन्वंगी स्वयं घर्मे स्थिता सती ॥ २६ ॥
फलान्यानीय दिव्यानि पक्वानि मधुराणि च ॥ मुमोचाग्रे मुनेस्तस्य भक्ष्यार्थं विहितानि च ॥ २७ ॥ कुशाः प्रादेशमात्रा हि
हरिताः शुकसन्निभाः ॥ दधाराग्रेऽथ पुष्पाणि नित्यकर्मसमृद्धये ॥ २८ ॥ निद्रार्थं कल्पयामास संस्तरं पल्लवान्वितम् ॥ तस्मिन्मुनौ
चाऽऽदरस्था चकार व्यजनं शनैः ॥ २९ ॥ हावभावादिकं किंचिद्विकारजननं च तत् ॥ न चकार जयंती सा शापभीता
मुनेस्तदा ॥ ३० ॥ स्तुतिं चकार तन्वंगी गीर्भिस्तस्य महात्मनः ॥ सुभाषिण्यनुकूलाभिः प्रीतिकर्त्रीभिरप्युत ॥ ३१ ॥ प्रबुद्धे जलमादाय
दधाराचमनाय च ॥ मनोऽनुकूलं सततं कुर्वती व्यचरत्तदा ॥ ३२ ॥ इंद्रोऽपि सेवकांस्तत्र प्रेषयामास चातुरः ॥ प्रवृत्तिं ज्ञातुकामो
वै मुनेस्तस्य जितात्मनः ॥ ३३ ॥ एवं बहूनि वर्षाणि परिचर्यापराऽभवत् ॥ निर्विकारा जितक्रोधा ब्रह्मचर्यपरा सती ॥ ३४ ॥

मंत्रप्राप्त्यर्थमतिदारुणमधोमुखतया धूमपानादिकम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्र गत्वा मे भयं हरेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३९ ॥ यच्च किंचिदिति हे ब्रह्मन् यच्च किंचिदपि वस्तु विद्यते लोके यच्च त्वं प्रतिपश्यासि चक्षुषा यच्च कस्यचित्कस्यापि वाच्यं वचनविषया न तस्य
सर्वस्याभिभावकत्वेन युक्तस्त्वं भविष्यसीत्यर्थः ॥ सर्वजेता भविष्यसीति तात्पर्यम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ जयंतस्याऽवरजा

पूर्णे वर्षसहस्रे तु परितुष्टो महेश्वरः ॥ वरेण च्छन्दयामास काव्यं प्रीतमना हरः ॥३५॥ ईश्वर उवाच ॥ यच्च किंचिदपि ब्रह्मन्विद्यते
भृगुनंदन ॥ प्रतिपश्यसि यत्सर्वं यच्च वाच्यं न कस्यचित् ॥ ३६ ॥ सर्वाभिभावकत्वेन भविष्यसि न संशयः ॥ अवध्यः सर्वभू
तानां प्रजेशश्च द्विजोत्तमः ॥ ३७ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं दत्त्वा वराञ्छंभुस्तत्रैवांतरधीयत ॥ काव्यस्तामथ संवीक्ष्य जयंतीं
वाक्यमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ काऽसि कस्यासि सुश्रोणि ब्रूहि किं ते चिकीर्षितम् ॥ किमर्थमिह संप्राप्ता कार्यं वद वरोरु मे ॥ ३९ ॥
किं वांछसि करोम्यद्य दुष्करं चेत्सुलोचने ॥ प्रीतोऽस्मि त्वत्कृतेनाद्य वरं वरय सुव्रते ॥ ४० ॥ ततः सा तु मुनिं प्राह जयंती
मुदितानना ॥ चिकीर्षितं मे भगवंस्तपसा ज्ञातुमर्हसि ॥४१॥ काव्य उवाच ॥ ज्ञातं मया तथाऽपि त्वं ब्रूहि यन्मनसेप्सितम् ॥
करोमि सर्वथा भद्रं प्रीतोऽस्मि परिचर्यया ॥ ४२ ॥ जयन्त्युवाच ॥ शक्रस्याऽहं सुता ब्रह्मन्पित्रा तुभ्यं समर्पिता ॥ जयन्ती
नामतश्चाहं जयन्तावरजा मुने ॥ ४३ ॥ सकामाऽस्मि त्वयि विभो वांछितं कुरु मेऽधुना ॥ रंस्ये त्वया महाभाग धर्मतः प्रीति
पूर्वकम् ॥ ४४ ॥ शुक्र उवाच ॥ मया सह त्वं सुश्रोणि दश वर्षाणि भामिनि ॥ सर्वैर्भूतैरदृश्या च रमस्वेह यदृच्छया ॥ ४५ ॥
व्यास उवाच ॥ एवमुक्त्वा गृहं गत्वा जयंत्याः पाणिमुद्वहन् ॥ तया सहावसद्देव्या दश वर्षाणि भार्गवः ॥ ४६ ॥ अदृश्यः सर्व
भूतानां मायया संवृतः प्रभुः ॥ दैत्यास्तमागतं श्रुत्वा कृतार्थं मंत्रसंयुतम् ॥४७॥ अभिजग्मुर्गृहे तस्य मुदितास्ते दिदृक्षवः ॥ नाप
श्यन्रममाणं ते जयंत्या सह संयुतम् ॥४८॥ तदा विमनसः सर्वे जाता भग्नोद्यमाश्च ते ॥ चिंतापरातिदीनाश्च वीक्षमाणाः पुनःपुनः
॥ ४९ ॥ अदृष्ट्वा तं तु संवृत्तं प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ स्वगृहान्दैत्यवर्यास्ते चिंताविष्टा भयातुराः ॥ ५० ॥

कनिष्ठभगिनी ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ चिंतापराश्च तेऽतिदीनाश्चेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ संवृत्तं मायया आच्छन्नम् ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सुसंवृतं मायया आच्छन्नं तद्रूपं शुक्राचार्यरूपमास्थायाऽऽश्रित्यत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ विद्यां प्राप्तां सदाशिवादित्यर्थात् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ द्विषष्टिश्लोकवर्यैस्तु देवानां गुरुणा तथा ॥ शुक्ररूपेण ते दैत्या वंचिता इति कथ्यते ॥ १ ॥ इत्थं देवगुरुणा शुक्राचार्यरूपेण दैत्येषु संतोषितेषु तदनंतरं जातं वृत्तं पृच्छति। किं कृतमिति ॥ भृगुरूपेण लक्षणया भृगुपुत्ररूपेणेत्यर्थः ॥

रममाणं तथा ज्ञात्वा शक्रः प्रोवाच तं गुरुम् ॥ बृहस्पतिं महाभागं किं कर्तव्यमितः परम्॥५१॥गच्छाद्य दानवान्ब्रह्मन्मायया त्वं प्रलोभय ॥ अस्माकं कुरु कार्यं त्वं बुद्ध्या संचिंत्य मानद॥५२॥तच्छ्रुत्वा वचनं काव्यं रममाणं सुसंवृतम् ॥ ज्ञात्वा तद्रूपमास्थाय दैत्यान्प्रतिययौ गुरुः॥ ५३॥गत्वा तत्राऽतिभक्त्याऽसौ दानवान्समुपाह्वयत् ॥ आगतास्तेऽसुराः सर्वे ददृशुः काव्यमग्रतः॥ ५४॥ प्रणम्य संस्थिताः सर्वे काव्यं मत्वाऽतिमोहिताः ॥ न विदुस्ते गुरोर्मायां काव्यरूपविभाविनीम्॥५५॥ तानुवाच गुरुः काव्यरूपः प्रच्छन्नमायया ॥ स्वागतं मम याज्यानां प्राप्तोऽहं वो हिताय वै ॥ ५६॥ अहं वो बोधयिष्यामि विद्यां प्राप्तामममायया॥ तपसा तोषितः शंभुर्युष्मत्कल्याणहेतवे ॥ ५७ ॥ तच्छ्रुत्वा प्रीतमनसो जातास्ते दानवोत्तमाः ॥ कृतकार्यं गुरुं मत्वा जहृषुस्ते विमोहिताः ॥ ५८ ॥ प्रणेमुस्ते मुदा युक्ता निरातंका गतव्यथाः ॥ देवेभ्यश्च भयं त्यक्त्वा तस्थुः सर्वे निरामयाः ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ राजोवाच ॥ किं कृतं गुरुणा पश्चाद् भृगुरूपेण वर्तता ॥ छलेनैव हि दैत्यानां पौरोहित्येन धीमता ॥ १ ॥ गुरुः सुराणामनिशं सर्वविद्यानिधिस्तथा ॥ सुतोऽगिरस एवाऽसौ स कथं छलकृन्मुनिः ॥ २ ॥ धर्मशास्त्रेषु सर्वेषु सत्यं धर्मस्य कारणम् ॥ कथितं मुनिभिर्येन परमात्माऽपि लभ्यते ॥ ३ ॥ वाचस्पतिस्तथा मिथ्या वक्ता चेद्दानवान्प्रति ॥ कः सत्यवक्ता संसारे भविष्यति गृहाश्रमी ॥ ४ ॥ आहारादधिकं भोज्यं ब्रह्मांडविभवेऽपि न ॥ तदर्थं मुनयो मिथ्या प्रवर्तंते कथं मुने ॥ ५ ॥

छलेन कपटेन दैत्यानां संबंधिपौरोहित्येन युक्तेनेति शेषः ॥ १ ॥ इत्येकं प्रश्नं कृत्वा द्वितीयं प्रश्नमाह । गुरुः सुराणामिति ॥ न हि मुनेश्छलकर्तृत्वं युक्तमिति भावः ॥ २ ॥ धर्मशास्त्रेष्विति ॥ येन सत्येन परमात्मा परं ब्रह्म लभ्यते प्राप्यते ॥ तथाच श्रुतिः ॥ सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मेति ॥३॥४॥ ननु लोभार्थमसत्यवक्ता

जात इति चेत्तत्राऽऽह आहारादधिकमिति ॥ अतिलोभेन बहुतरे धने संपादितेऽपि आहारादधिकमन्नं केऽपि न भोक्ष्यंति ॥ आहारपरिपूर्तिपर्यंतं तु प्रारब्धं दास्यत्ये
वेति ज्ञात्वा किमर्थं व्यर्थायुःक्षपणार्थं लोभं कुर्वंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ किंचाविगीतशिष्टा हितकारिणो ह्याप्तास्तेषां वाक्यं प्रमाणमित्याप्तवाक्यमागम इत्यस्यार्थः ॥
तत्र महतां सर्वेषामेवमाचरणे क्वाविगीतत्वमनिंदितत्वं तिष्ठति तदभावे शब्दप्रमाणमुच्छेदं नाशं प्रति कथं न गतमित्याह । शब्दप्रमाणमिति अविगीतत्वमिति ॥ अवि
गीतत्वाभावे निंदितत्वाभावे शिष्टत्वस्याप्यभावो यतोऽविगीतत्वस्यैव शिष्टत्वात् ॥ ६ ॥ तदुच्छेदमेव द्रढयति देवाः सत्त्वसमुद्भूता इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

शब्दप्रमाणमुच्छेदं शिष्टाभावे गतं न किम् ॥ छलकर्मप्रवृत्ते वाऽविगीतत्वं गुरौ कथम् ॥ ६ ॥ देवाः सत्त्वसमुद्भूता राजसा
मानवाः स्मृताः ॥ तिर्यंचस्तामसाः प्रोक्ता उत्पत्तौ मुनिभिः किल ॥ ७ ॥ अमराणां गुरुः साक्षान्मिथ्यावादी स्वयं यदि ॥
तदा कः सत्यवक्ता स्याद्राजसस्तामसः पुनः ॥ ८ ॥ क्व स्थितिस्तस्य धर्मस्य संदेहोऽयं ममाऽऽत्मनः ॥ का गतिः सर्वजंतूनां
मिथ्याभूते जगत्त्रये ॥ ९ ॥ हरिर्ब्रह्मा शचीकांतस्तथाऽन्ये सुरसत्तमाः ॥ सर्वे छलविधौ दक्षा मनुष्याणां च का कथा ॥१०॥
कामक्रोधाभिसंतप्ता लोभोपहतचेतसः ॥ छले दक्षाः सुराः सर्वे मुनयश्च तपोधनाः ॥११॥ वसिष्ठो वामदेवश्च विश्वामित्रो गुरुस्तथा॥
एते पापरताः काऽत्र गतिर्धर्मस्य मानद ॥१२॥ इंद्रोऽग्निश्चंद्रमा वेधाः परदाराभिलंपटाः ॥ आर्यत्वं भुवनेष्वेषु स्थितं कुत्र मुने
वद ॥१३॥ वचनं कस्य मंतव्यमुपदेशधियाऽनघ ॥ सर्वे लोभाऽभिभूतास्ते देवाश्च मुनयस्तदा ॥१४॥ व्यास उवाच ॥ किं विष्णुः
किं शिवो ब्रह्मा मघवा किं बृहस्पतिः ॥ देहवान्प्रभवत्येव विकारैः संयुतस्तदा ॥ १५ ॥ रागी विष्णुः शिवो रागी ब्रह्माऽपि
रागसंयुतः ॥ "रागवान्किमकृत्यं वै न करोति नराधिप ॥" रागवानपि चातुर्याद्विदेह इव लक्ष्यते ॥ १६ ॥ संप्राप्ते संकटे
सोऽपि गुणैः संबाध्यते किल ॥ कारणाद्रहितं कार्यं कथं भवितुमर्हति ॥ १७ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ आर्यत्वं शिष्टत्वम् ॥ १३ ॥ ॥१४॥ इति जनमेजयवाक्यं श्रुत्वा व्यासस्तदुक्तमेव स्थापयति । किं विष्णुरिति ॥ विष्णुर्वाऽस्तु ब्रह्मा वाऽस्तु यो यो
देहवान्स पूर्वोक्तदोषरूपविकारैर्युक्त एव भवति नान्यथेत्यन्वयः ॥१५॥ चातुर्यादिति ॥ धौर्त्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥ कथं धौर्त्यादिति ज्ञातमिति चेत्तत्राह । संप्राप्ते इति ॥
संकटस्य प्रसंगे तस्य धौर्त्यं बहिर्निःसरतीत्यर्थः ॥ दृष्टाश्चैवं बहुविधाः परोपदेशे चतुराः स्वयमेकांते कामिनीकज्जलविषदिग्धकटाक्षशरेण ताडिता मोहिता जाता एवेति

भावः ॥ इदं राजन्नाश्चर्यं किंतु स्वभाव एव सर्वेषामित्याह । कारणाद्रहितामिति ॥ गुणत्रयं हि सर्वेषां कारणम् ॥ तस्य गुणत्रयस्य प्रारब्धवशात उपचयापचयं सति कचित्कदाचित्कस्यचिदपि विषयाऽऽचरणं भवत्येव नहि कारणाद्रहितं कार्यं कदाऽपि तिष्ठतीत्यर्थः ॥१७ ॥ पंचविंशत्समुद्भूता आर्षप्रयोगः पंचविंशतितत्त्वसमुद्भूता

ब्रह्मादीनां च सर्वेषां गुणा एव हि कारणम् ॥ पंचविंशत्समुद्भूता देहास्तेषां न चान्यथा ॥ १८ ॥ काले मरणधर्मास्ते संदेहः कोऽत्र ते नृप ॥ परोपदेशे विस्पष्टं शिष्टाः सर्वे भवंति च ॥ १९ ॥ विप्लुतिर्ह्यविशेषेण स्वकार्ये समुपस्थिते ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभद्रोहाऽहंकारमत्सराः ॥२०॥ देहवान्कः परित्यक्तुमीशो भवति तान्पुनः ॥ संसारोऽयं महाराज सदैवैवंविधः स्मृतः ॥ २१ ॥ नाऽन्यथा प्रभवत्येव शुभाशुभमयः किल ॥ कदाचिद्भगवान्विष्णुस्तपश्चरति दारुणम् ॥ २२ ॥ कदाचिद्विविधान्यज्ञान्वितनोति सुराधिपः ॥ कदाचित्तु रमारंगरंजितः परमेश्वरः ॥ २३ ॥ रमते किल वैकुंठे तद्वशस्तरुणो विभुः ॥ कदाचिद्दानवैः सार्धं युद्धं परमदारुणम् ॥ २४ ॥ करोति करुणासिंधुस्तद्बाणाऽऽपीडितो भृशम् ॥ कदाचिज्जयमाप्नोति दैवात्सोऽपि पराजयम् ॥ २५ ॥ सुखदुःखाभिभूतोऽसौ भवत्येव न संशयः ॥ शेषे शेते कदाचिद्वै योगनिद्रासमावृतः ॥ २६ ॥ काले जागर्ति विश्वात्मा स्वभावप्रतिबोधितः ॥ शर्वो ब्रह्मा हरिश्चेत इंद्राद्या ये सुरास्तथा ॥ २७ ॥ मुनयश्च विनिर्माणैः स्वायुषो विचरंति हि ॥ निशाऽवसाने संजाते जगत्स्थावरजंगमम् ॥ २८ ॥ म्रियते नात्र संदेहो नृप किंचित्कदाऽपि च ॥ स्वायुषोंऽते पद्मजाद्याः क्षयमृच्छंति पार्थिव ॥ २९ ॥ प्रभवंति पुनर्विष्णुहरशक्रादयः सुराः ॥ तस्मात्कामादिकान्भावान्देहवान्प्रतिपद्यते ॥ ३० ॥ नात्र ते विस्मयः कार्यः कदाचिदपि पार्थिव ॥ संसारोऽयं तु संदिग्धः कामक्रोधादिभिर्नृप ॥ ३१ ॥ दुर्लभस्तद्विनिर्मुक्तः पुरुषः परमार्थवित् ॥ यो बिभर्तीह संसारे स दारान्न करोत्यपि ॥ ३२ ॥

इत्यर्थः॥१८॥१९॥ विप्लुतिरिति ॥ स्वकार्ये प्राप्ते सर्वेषां विप्लुतिः स्वभावच्युतिर्भवतीत्यर्थः॥अनुपदमेवैतद् व्याख्यातम् ॥२०॥२१॥२२॥ कालवशेन गुणव्यत्ययमेव देवादिषु दर्शयति । कदाचिदिति ॥ रमारंगेण रंजित इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ संदिग्धः सम्यग्दिग्धो युक्तः ॥३१॥३२॥

तस्मादिति गुणत्रयबद्धत्वादित्यर्थः ॥ लंभितोपभुक्तेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ भ्रातुर्यवीयस इति ॥ उतथ्यो ज्येष्ठो बृहस्पतिर्मध्यम आनर्तः कनिष्ठस्तस्य भार्या गुरुणा लंभिता भुक्तेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ गार्हस्थ्यं संसारासक्तिमित्यर्थः ॥ नहि संसारासक्तः सन्संसारान्मुक्तो भवेत्तस्मात्संसारासक्तिं विहाय संसारनाशायोद्योगः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ तथाच ये संसारासक्तिरहितास्त एवाऽऽप्ता इति नाप्तवाक्यप्रमाणोच्छेदरूपं दूषणं तवेति भावः ॥ ननु संसारासक्तिराहित्यं तेन संसारनाशश्चात्यंतासंभाव्येव स्वभावभूत गुणानां नाशाऽसंभवादिति चेद्यस्या गुणैरयं बद्धस्तस्या एवोपासनया सर्वं भविष्यतीत्याह । तस्मात्सर्वप्रयत्नेनेति ॥ हित्वेति । वैराग्यमवलंब्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विमृद्योपमृद्य नाशयित्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ नान्यः पंथा इति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति ॥ ३८ ॥ कोऽन्योऽस्तीति ॥ या सर्वकर्त्री सा यदि दयां न

विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो विचरत्यविशंकितः ॥ तस्माद् बृहस्पतेर्भार्या शशिना लंभिता पुनः ॥ ३३ ॥ गुरुणा लंभिता भार्या तथा भ्रातुर्यवीयसः ॥ एवं संसारचक्रेऽस्मिन्रागलोभादिभिर्वृतः ॥ ३४ ॥ गार्हस्थ्यं च समास्थाय कथं मुक्तो भवेन्नरः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन हित्वा संसारसारताम् ॥ ३५ ॥ आराधयेन्महेशानीं सच्चिदानंदरूपिणीम् ॥ तन्मायागुणतश्छन्नं जगदेतच्चराचरम् ॥ ३६ ॥ भ्रमत्युन्मत्तवत्सर्वं मदिरामत्तवन्नृप ॥ तस्या आराधनेनैव गुणान्सर्वान्विमृद्य च ॥ ३७ ॥ मुक्तिं भजेत मतिमान्नान्यः पंथास्त्वितः परः ॥ आराधिता महेशानी न यावत्कुरुते कृपाम् ॥ ३८ ॥ तावद्भवेत्सुखं कस्मात्कोऽन्योऽस्ति दयया युतः ॥ करुणासागरामेतां भजेत्तस्मादमायया ॥ ३९ ॥ यस्यास्तु भजनेनैव जीवन्मुक्तत्वमश्नुते ॥ मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य सेविता न महेश्वरी ॥ ४० ॥ निश्रेणिकाग्रात्पतिता अध इत्येव विद्महे ॥ अहंकाराऽऽवृतं विश्वं गुणत्रयसमन्वितम् ॥ ४१ ॥ असत्येनापि संबद्धं मुच्यते कथमन्यथा ॥ हित्वा सर्वं ततः सर्वैः संसेव्या भुवनेश्वरी ॥ ४२ ॥

करोति तदा तदिच्छामुलंघ्याऽन्यः कः समर्थोऽस्ति सर्वेषां तदधीनत्वादिति भावः॥३९॥ सेवितेति । यैरित्यर्थः॥४०॥निःश्रेणिकाग्रादिति । निःश्रेणिका सोपानपंक्तिस्तस्या अग्रं प्राप्य तस्मादधः पतिता इत्येव जानीमह इत्यर्थः ॥ तदुक्तम्॥ आसाद्य जन्म मनुजेषु चिराद् दुरापं तत्रापि पाटवमवाप्य निजेंद्रियाणाम् ॥ नाभ्यर्चयंति जगतां जनयित्रि ये त्वां निश्रेणिकाग्रमधिरुह्य पुनः पतंतीति ॥ अहंकारावृतमिति ॥ यस्या मायाजन्यगुणत्रयेण तज्जन्याहंकारेण तज्जन्यासत्यादिदोषेण संबद्धं जगद्भवाति तस्या मायाविशिष्टब्रह्मरूपिण्या भगवत्या आराधनेनैव सर्वं गलितं नष्टं भविष्यतीति सैव सच्चिदानंदरूपिणी भुवनेश्वरी सर्वैराराध्येति भावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इत्थं जनमेजयस्य धर्मात्मनो धर्मनाशसंदर्शनक्षुभितेंद्रियांतःकरणस्यभगवत्याराधनावलंबेन स्वास्थ्यमभिधायाऽवास्थितं मुनि प्रति तत्स्वास्थ्यश्रवणसमुद्यदानंदो जनमेजय पुनः प्रकृतामेव कथां पृच्छाति। किं कृतामिति हे पितामह श्रेष्ठ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तन्मयास्तत्परायणाः ॥ ४५ ॥ भृगुं भृगुपुत्राधियेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ एतत्पर्यंतं गुरुवृत्तांतं वर्णयित्वा काव्यवृत्तांतं वर्णयाति ॥ दशवर्षात्मके काले इति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उपसंयांति शरणं गच्छंति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ स्वेन बृहस्पतिना कृतं

राजोवाच ॥ किं कृतं गुरुणा तत्र काव्यरूपधरेण च ॥ कदा शुक्रः समायातस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४३ ॥ व्यास उवाच ॥
शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यत्कृतं गुरुणा तदा ॥ कृत्वा काव्यस्वरूपं च प्रच्छन्नेन महात्मना ॥ ४४ ॥ गुरुणा बोधिता दैत्या मत्वा
काव्यं स्वकं गुरुम् ॥ विश्वासं परमं कृत्वा बभूवुस्तन्मयास्तदा ॥ ४५ ॥ विद्यार्थं शरणं प्राप्ता भृगुं मत्वाऽतिमोहिताः ॥ गुरुणा
विप्रलब्धास्ते लोभात्को वा न मुह्यति ॥४६॥ दश वर्षात्मके काले संपूर्णसमये तदा ॥ जयंत्या सह क्रीडित्वा काव्यो याज्यान
चिंतयत् ॥ ४७ ॥ आशया मम मार्गं ते पश्यंतः संस्थिताः किल ॥ गत्वा तान्वै प्रपश्येऽहं याज्यानति भयातुरान् ॥ ४८ ॥
मा देवेभ्यो भयं तेषां मद्भक्तानां भवेदिति ॥ संचिंत्य बुद्धिमास्थाय जयंतीं प्रत्युवाच ह ॥ ४९ ॥ देवानेवोपसंयांति पुत्रा मे
चारुलोचने ॥ समयस्तेऽद्य संपूर्णो जातोऽयं दशवार्षिकः ॥ ५० ॥ तस्माद्गच्छाम्यहं देवि द्रष्टुं याज्यान्सुमध्यमे ॥ पुनरे
वाऽऽगमिष्यामि तवांतिकमनुद्रुतः ॥ ५१ ॥ तथेति तमुवाचाऽथ जयंती धर्मवित्तमा ॥ यथेष्टं गच्छ धर्मज्ञ न ते धर्मं विलोपये
॥ ५२ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं काव्यो जगाम त्वरितस्ततः ॥ अपश्यद्दानवानां स पार्श्वे वाचस्पतिं तदा ॥ ५३ ॥ छद्मरूपधरं
सौम्यं बोधयंतं छलेन तान् ॥ जैनं धर्मं कृतं स्वेन यज्ञनिंदापरं तथा ॥ ५४ ॥ भो देवरिपवः सत्यं ब्रवीमि भवतां हितम् ॥
अहिंसा परमो धर्मोऽहंतव्या ह्याततायिनः ॥ ५५ ॥ द्विजैर्भोगरतैर्वेदे दर्शितं हिंसनं पशोः ॥ जिह्वास्वादपरैः काममहिंसैव
परा मता ॥ ५६ ॥ एवंविधानि वाक्यानि वेदशास्त्रपराणि च ॥ ब्रुवाणं गुरुमाकर्ण्य विस्मितोऽसौ भृगोः सुतः ॥ ५७ ॥

प्रणीतं जैनं धर्मं जैनशास्त्रं तान्दैत्यांश्छलेन बोधयंतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ बृहस्पतिमतमाह । भो देवरिपव इति ॥ आततायिनोऽपि अहंतव्या इति च्छेदः ॥ न हंतव्या इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ वेदोऽक्तापि हिंसा न कर्तव्येत्याह द्विजैरिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ अर्धाऽधिकैः सप्तपंचाशद्भिः पद्यैरनंतरम् ॥ दैत्यानां शुक्रसंप्राप्तिर्वंचितानामिहोच्यते ॥ १ ॥ दैत्याऽध्ययनं बृहस्पतिकर्तृकं श्रुत्वा दैत्यान्प्रति शुक्र उवाचेत्याह । इति संचिंत्य मनसेति ॥१॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स तानिति ॥ सुसंभ्रांतान्मो

चिंतयामास मनसा मम द्वेष्यो गुरुः किल ॥ वंचिताः किल धूर्तेन याज्या मे नात्र संशयः ॥ ५८ ॥ धिग्लोभं पापबीजं वै नरकद्वारमूर्जितम् ॥ गुरुरप्यनृतं ब्रूते प्रेरितो येन पाप्मना ॥ ५९ ॥ प्रमाणवचनं यस्य सोऽपि पाखंडधारकः ॥ गुरुः सुराणां सर्वेषां धर्मशास्त्रप्रवर्तकः ॥ ६० ॥ किं किं न लभते लोभान्मलिनीकृतमानसः ॥ अन्योऽपि गुरुरप्येवं जातः पाखंडपंडितः ॥ ६१ ॥ शैलूषवेष्टितं सर्वं परिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ वंचयत्यतिसंमूढान्दैत्यान्याज्यान्ममाप्यसौ ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्रीदे० म० चतुर्थस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ व्यास उवाच ॥ इति संचिंत्य मनसा तानुवाच हसन्निव ॥ वंचिता मत्स्वरूपेण दैत्याः किं गुरुणा किल ॥ १ ॥ अहं काव्यो गुरुश्चाऽयं देवकार्यप्रसाधकः ॥ अनेन वंचिता यूयं मद्याज्या नात्र संशयः ॥ २ ॥ मा श्रद्धध्वं वचोऽस्याऽऽर्या दांभिकोऽयं मदाकृतिः ॥ अनुगच्छत मां याज्यास्त्यजतैनं बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य दृष्ट्वा तौ सदृशौ पुनः ॥ विस्मयं परमं जग्मुः काव्योऽयमिति निश्चिताः ॥ ४ ॥ स तान्वीक्ष्य सुसंभ्रांतान्गुरुर्वाक्यमुवाच ह ॥ गुरुर्वो वंचयत्येव मद्रूपोऽयं बृहस्पतिः ॥ ५ ॥ प्राप्तो वंचयितुं युष्मान्देवकार्यार्थसिद्धये ॥ मा विश्वासं वचस्यस्य कुरुध्वं दैत्यसत्तमाः ॥ ६ ॥ प्राप्ता विद्या मया शंभोर्युष्मानध्यापयामि ताम् ॥ देवेभ्यो विजयं नूनं करिष्यामि न संशयः ॥ ७ ॥ इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं काव्यरूपधरस्य ते ॥ विश्वासं परमं जग्मुः काव्योऽयमिति निश्चयात् ॥ ८॥ काव्येन बहुधा तत्र बोधिताः किल दानवाः ॥ बुबुधुर्न गुरोर्मायामोहिताः कालपर्ययात् ॥ ९ ॥ एवं ते निश्चयं कृत्वा ततो भार्गवमब्रुवन् ॥ अयं गुरुर्नो धर्मात्मा बुद्धिदश्च हिते रतः ॥ १० ॥ दशवर्षाणि सततमयं नः शास्ति भार्गवः ॥ गच्छ त्वं कुहको भासि नाऽस्माकं गुरुरप्युत ॥ ११ ॥

हितान्मद्रूपेणाऽयं बृहस्पतिर्वो युष्मान्वंचयति ॥ वंचयिष्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ काव्येन वास्तविकेन ॥ कालपर्ययात्कालवैपरीत्येन गुरोर्बृहस्पतेर्मायया मोहिता इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

तं गुरुं बृहस्पतिं शुक्राचार्यरूपेण जगृहुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ततः शप्तानिति ॥ भार्गवेण शप्तान्दैत्याञ्ज्ञात्वा क्रुद्धोऽयं शुक्रो दैत्याञ्छिवात्माप्तान्मंत्रान्नोपदेक्ष्यतीति कृतकार्योऽहमिति मत्वा जगामेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अंतर्मलिनः कपटी ॥ २४ ॥ २५ ॥

इत्युक्त्वा भार्गवं मूढा निर्भर्त्स्य च पुनःपुनः ॥ जगृहुस्तं गुरुं प्रीत्या प्रणिपत्याऽभिवाद्य च॥१२॥काव्यस्तु तन्मयान्दृष्ट्वा चुकोपाऽथ शशाप च ॥ दैत्यान्विबोधितान्मत्वा गुरुणा चातिवंचितान् ॥ १३ ॥ यस्मान्मया बोधिता वै गृह्णीयुर्न च मे वचः ॥ तस्मात्प्रनष्टसंज्ञा वै पराभवमवाप्स्यथ ॥ १४ ॥ मदवज्ञाफलं कामं स्वल्पे काले ह्यवाप्स्यथ ॥ तदाऽस्य कपटं सर्वं परिज्ञातं भविष्यति ॥ १५ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वाऽसौ जगामाऽऽशु भार्गवः क्रोधसंयुतः बृहस्पतिर्मुदं प्राप्य तस्थौ तत्र समाहितः ॥१६ ॥ ततः शप्तान्गुरुर्ज्ञात्वा दैत्यांस्तान्भार्गवेण हि ॥ जगाम तरसा त्यक्त्वा स्वरूपं स्वं विधाय च ॥ १७ ॥ गत्वोवाच तदा शक्रं कृतं कार्यं मया ध्रुव ॥ शप्ताः शुक्रेण ते दैत्या मया त्यक्ताः पुनः पुनः ॥ १८ ॥ निराधाराः कृता नूनं यतध्वं सुरसत्तमाः ॥ संग्रामार्थं महाभाग शापदग्धा मया कृताः ॥ १९ ॥ इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं मघवा मुदमाप्तवान् ॥ जहृषुश्च सुराः सर्वे प्रतिपूज्य बृहस्पतिम् ॥ २० ॥ संग्रामाय मतिं चक्रुः संविचार्य मिथः पुनः ॥ निर्ययुर्मिलिताः सर्वे दानवाऽभिमुखाः सुराः ॥ २१ ॥ सुरान्समुद्यताञ्ज्ञात्वा कृतोद्योगान्महाबलान् ॥ अंतर्हितं गुरुं चैव बभूवुश्चिंतयाऽन्विताः ॥ २२ ॥ परस्परमथोचुस्ते मोहितास्तस्य मायया ॥ संप्रसाद्यो महात्मा च यातोऽसौ रुष्टमानसः ॥ २३ ॥ वंचयित्वा गतः पापो गुरुः कपटपंडितः ॥ भ्रातृस्त्रीलंभनः प्रायो मलिनोंऽतर्बहिः शुचिः ॥२४॥ किं कुर्मः क्व च गच्छामः कथं काव्यं प्रकोपितम् ॥ कुर्वीमहि सहायार्थं प्रसन्नं हृष्टमानसम् ॥२५॥ इति संचिंत्य ते सर्वे मिलिता भयकंपिताः ॥ प्रह्लादं पुरतः कृत्वा जग्मुस्ते भार्गवं पुनः ॥२६ ॥ प्रणेमुश्चरणौ तस्य मुने मौनभृतस्तदा ॥ भार्गवस्तानुवाचाथ रोषसंरक्तलोचनः ॥२७॥ मया प्रबोधिता यूयं मोहिता गुरुमायया ॥ न गृहीतं वचो योग्यं तदा याज्या हितं शुचि ॥ २८ ॥ तदाऽवगणितश्चाहं भवद्भिस्तद्वशं गतैः ॥ प्राप्तं नूनं मदोन्मत्तैर्ममाऽवमानजं फलम् ॥ २९ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ हे याज्याः ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१॥ ३२ ॥ शैलूषेण त्वद्वेषधारिणा बृहस्पतिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१॥ ४२ ॥ अद्येति ॥
यद्यप्यहं महादेवात्प्राप्तमन्त्रस्तथाऽपि भवतामयं पराजयकालोऽस्त्यतः कालयोगाद्देवैर्जिताः सन्तः सकृदेकवारं पातालं प्रतिपत्स्यथ गमिष्यथेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तत्र गच्छत सद्भ्रष्टा यत्रासौ कपटाकृतिः ॥ वंचकः सुरकार्यार्थी नाहं तद्बद्धि वंचकः॥३०॥व्यास उवाच ॥ एवं ब्रुवंतं शुक्रं तु वाक्यं
संदिग्धया गिरा ॥ प्रह्लादस्तं तदोवाच गृहीत्वा चरणौ ततः ॥३१॥ प्रह्लाद उवाच॥भार्गवाऽद्य समायातान्याज्यानस्मांस्तथाऽऽतु
रान् ॥ त्यक्तुं नार्हसि सर्वज्ञ त्वद्धितांस्तनयान्हि नः ॥ ३२ ॥ गते त्वयि तु मंत्रार्थं शैलूषेण दुरात्मना ॥ त्वद्वेषमधुराऽऽलापैर्वयं
तेन प्रवंचिताः ॥ ३३ ॥ अज्ञानकृतदोषेण नैव कुप्यति शांतिमान् ॥ सर्वज्ञस्त्वं विजानासि चित्तं नः प्रवणं त्वयि ॥ ३४ ॥
ज्ञात्वा नस्तपसा भावं त्यज कोपं महामते ॥ ब्रुवंति मुनयः सर्वे क्षणकोपा हि साधवः ॥ ३५ ॥ जलं स्वभावतः शीतं वह्न्या
तपसमागमात् ॥ भवत्युष्णं वियोगाच्च शीतत्वमनुगच्छति ॥ ३६ ॥ क्रोधश्चांडालरूपो वै त्यक्तव्यः सर्वथा बुधैः ॥ तस्माद्रोषं
परित्यज्य प्रसादं कुरु सुव्रत ॥ ३७ ॥ यदि न त्यजसि क्रोधं त्यजस्यस्मान्सुदुःखितान् ॥ त्वया त्यक्ता महाभाग गमिष्यामो
रसातलम् ॥ ३८ ॥ व्यास उवाच ॥ प्रह्लादस्य वचः श्रुत्वा भार्गवो ज्ञानचक्षुषा ॥ विलोक्य सुमना भूत्वा तानुवाच हसन्निव
॥ ३९ ॥ न भेतव्यं न गंतव्यं दानवा वा रसातलम् ॥ रक्षयिष्यामि वो याज्यान्मंत्रैरवितथैः किल ॥ ४० ॥ हितं सत्यं ब्रवी
म्यद्य शृणुध्वं तत्तु निश्चयम् ॥ वचनं मम धर्मज्ञाः श्रुतं यद्ब्रह्मणः पुरा ॥ ४१ ॥ अवश्यंभाविनो भावाः प्रभवंति शुभाऽशुभाः॥
दैवं न चाऽन्यथा कर्तुं क्षमः कोऽपि धरातले ॥ ४२ ॥ अद्य मंदबला यूयं कालयोगादसंशयम् ॥ देवैर्जिताः सकृच्चाऽपि
पातालं प्रतिपत्स्यथ ॥ ४३ ॥ प्राप्तः पर्यायकालो व इति ब्रह्माऽभ्यभाषत ॥ भुक्तं राज्यं भवद्भिश्च पूर्णं सर्वं समृद्धिमत् ॥ ४४ ॥
युगानि दश पूर्णानि देवानाक्रम्य मूर्धनि ॥ दैवयोगाच्च युष्माभिर्भुक्तं त्रैलोक्यमूर्जितम् ॥ ४५ ॥ सावर्णिके मनौ राज्यं पुनस्तत्तु
भविष्यति ॥ पौत्रस्त्रैलोक्यविजयी राज्यं प्राप्स्यति ते बलिः ॥ ४६ ॥

तदेव स्पष्टमाह प्राप्तः पर्यायकाल इति ॥ व्यत्ययकाल इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ मूर्धनि देवानाक्रम्य तेषां मस्तके चरणं दत्त्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥

इदं वामनरूपेण हरिणाऽपि पूर्वमुक्तमस्तीत्याह । यदेति ॥ हृतमिति ॥ राज्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पौत्रस्तवेति ॥ बलिरित्यर्थः ॥ इति वामनवाक्यम् ॥ तव पौत्रो बलिः श्रुत्वा भीतवत्सर्वभूतानामदृश्यः सन् गुप्तश्चरतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके

यदा वामनरूपेण हृतं देवेन विष्णुना ॥ तदैव च भवत्पौत्रः प्रोक्तो देवेन जिष्णुना ॥ ४७ ॥ हृतं येन बले राज्यं देववांछार्थसिद्धये ॥ त्वमिंद्रो भविता चाग्रे स्थिते सावर्णिके मनौ ॥४८॥ भार्गव उवाच ॥ इत्युक्तो हरिणा पौत्रस्तव प्रह्लाद सांप्रतम् ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां गुप्तश्चरति भीतवत्॥४९॥ एकदा वासवेनासौ बलिर्गर्दभरूपभाक्॥ शून्ये गृहे स्थितः कामं भयभीतः शतक्रतोः ॥५०॥ पृष्टश्च बहुधा तेन वासवेन बलिस्तदा ॥ किमर्थं गार्दभं रूपं कृतवान्दैत्यपुंगव ॥५१॥ भोक्ता त्वं सर्वलोकस्य दैत्यानां च प्रशासिता ॥ "नलज्जा खररूपेण तव राक्षससत्तम॥" तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दैत्यराजो बलिस्तदा ॥५२॥ प्रोवाच वचनं शक्रं कोऽत्र शोकः शतक्रतो ॥ यथा विष्णुर्महातेजा मत्स्यकच्छपतां गतः॥५३॥ तथाऽहं खररूपेण संस्थितः कालयोगतः ॥ यथा त्वं कमले लीनः संस्थितो ब्रह्महत्यया ॥५४॥ पीडितश्च तथा ह्यद्य स्थितोऽहं खररूपधृक् ॥ दैवाधीनस्य किं दुःखं किं सुखं पाकशासन॥५५॥कालः करोति वै नूनं यदिच्छति यथा तथा ॥ भार्गव उवाच ॥ इति तौ बलिदेवेशौ कृत्वा संविदमुत्तमाम्॥५६॥प्रबोधं प्रापतुः कामं यथा स्थानं च जग्मतुः ॥ इत्येतत्ते समाख्याता मया दैवबलिष्ठता॥५७॥दैवाधीनं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा भार्गवस्य महात्मनः॥ प्रह्लादस्तु सुसंहृष्टो बभूव नृपनंदनः ॥ १ ॥ ज्ञात्वा दैवं बलिष्ठं च प्रह्लादस्तानुवाच ह ॥ कृतेऽपि युद्धे न जयो भविष्यति कदाचन ॥२॥ तदा ते जयिनः प्रोचुर्दानवा मदगर्विताः ॥ संग्रामस्तु प्रकर्तव्यो दैवं किं न विदामहे ॥ ३ ॥

चतुर्थस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ अर्द्धश्लोकाऽधिकैरेकसप्ततिश्लोकवर्यकैः ॥ देवदानवयोर्युद्धशांतिर्दैव्या कृतोच्यते ॥ १ ॥ युद्धे युष्माभिः कृतेऽपि जयो न भविष्यति ॥ किन्तु पराजय एवेति भार्गववाक्यं श्रुत्वा प्रह्लादो दैत्यानुवाचेत्याह । इति तस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ दैवं किमिति ॥ अनुकूलं प्रतिकूलं वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यत्त्वयाक्तं दैवं प्रातिकूलं वर्तते जयो न भविष्यतीति ततद्भाषणं निरुद्यमानां पौरुषहीनानां भवति पराक्रमवाद्भिस्तु पौरुषमेव प्रधानतया मन्तव्यमदृष्टं तु क्व वा वर्तते किं दृष्टं वर्तते केन वा निर्मितमिति केन दृष्टं नैवादृष्टमस्तीति भावः ॥४॥५॥६॥७॥भवत् अभवदित्यर्थः ॥ आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादडागमाऽभावः ॥८॥९॥१०॥११॥ शक्तिदर्शननायिके इति ॥ शैवशाक्तसौरगाणेशवैष्णवनास्तिकमतप्रतिपादकानि षड् दर्शनानि संति॥तत्र शक्तिदर्शनस्य नायिका तन्मतस्य मुख्यत्वेन प्रतिपाद्या श्रीभुवनेश्वरी देवताऽस्तीति तदेतत्षड्दर्शनपूजायां स्पष्टं तदभिप्रायेणोच्यते। शक्तिदर्शननायिके इति ॥ दशतत्त्वात्मिके मातरिति ॥ शैवशाक्तसौरवैष्णवत्रैपुरादिमतभेदेन तत्त्वान्यनेकानि संति॥ तत्र शक्तिदर्शनमते श्रीभुवनेश्वर्या दश तत्त्वानि संति ॥ क्वचिन्नव तत्त्वान्यपि ॥ तदुक्तं शारदायाम् ॥ निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च ततो बिंदुः कला पुनः ॥ नादः

निरुद्यमानां दैवं हि प्रधान मसुराधिप ॥ केन दृष्टं क्व वा दृष्टं कीदृशं केन निर्मितम्॥४॥ तस्माद्युद्धं करिष्यामो बलमास्थाय सांप्रतम्॥भवाग्रे दैत्यवर्यत्वं सर्वज्ञोऽसि महामते॥५॥इत्युक्तस्तैस्तदा राजन्प्रह्लादःप्रबलारिहा ॥ सेनानीश्च तदा भूत्वा देवान्युद्धे समाह्वयत्॥६॥तेऽपि तत्रासुरान्दृष्ट्वा संग्रामे समुपस्थितान्॥सर्वे संभृतसंभारा देवास्तान्समयोधयन्॥७॥ संग्रामस्तु तदा घोरः शक्रप्रह्लादयोर्भवत् ॥ पूर्णं वर्षशतं तत्र मुनीनां विस्मयावहः॥८॥वर्तमाने महायुद्धे शुक्रेण प्रतिपालिताः॥जयमापुस्तदा दैत्याः प्रह्लादप्रमुखा नृप ॥ ९ ॥ तदैवेंद्रो गुरोर्वाक्यात्सर्वदुःखविनाशिनीम् ॥ सस्मार मनसा देवीं मुक्तिदां परमां शिवाम्॥१०॥इंद्र उवाच ॥ जयदेवि महामाये शूलधारिणि चांबिके ॥ शंखचक्रगदापद्मखड्गहस्तेऽभयप्रदे ॥११॥ नमस्ते भुवनेशानि शक्तिदर्शननायिके ॥ दशतत्त्वात्मिके मातर्महाबिंदुस्वरूपिणि॥१२॥महाकुंडलिनीरूपे सच्चिदानंदरूपिणि॥प्राणाऽग्निहोत्रविद्ये ते नमो दीपशिखात्मिके ॥ १३ ॥

शक्तिः सदापूर्वः शिवश्च प्रकृतेर्बिंदुरिति ॥ तत्त्वशब्देन सर्वप्रपंचस्य यत्रांतर्भावस्तत्तत्त्वमुच्यते ॥ तथाच तदभिप्रायेणोच्यते दशतत्त्वात्मिके मातरिति ॥ महाबिन्दुस्वरूपिणि ॥ सितशोणबिन्दुयुगलमिश्रणाज्जायमानो मिश्रबिन्दुर्महाबिंदुरिति कामकलारहस्ये स्पष्टम् ॥ तद्व्याख्यायां चाऽस्माभिर्विशदीकृतं तदभिप्रायेणोच्यते महाबिंदुस्वरूपिणीति ॥ साम्यावस्थमायाविशिष्टं ब्रह्म महाबिंदुस्तत्स्वरूपिणी ॥१२॥ प्राणाऽग्निहोत्रविद्ये त इति ॥ प्राणाग्निहोत्रप्रपंचयागाख्यौ द्वौ यागौ तयोर्द्वयोरपि देवता भुवनेश्वरी ॥ तदेतत्तंत्रेषु स्पष्टं तदभिप्रायेणोच्यते प्राणाग्निहोत्रविद्येति॥तद्देवतेत्यर्थः ॥ नमो दीपशिखात्मिके इति ॥ दीपशिखा वह्निशिखा तदात्मिके इत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता ॥ नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरेतिं ॥ १३ ॥

पुच्छब्रह्मस्वरूपिणीति ॥ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्योक्तोऽनन्दमयकोशपुच्छभूतब्रह्मरूपिणीत्यर्थः ॥ सर्वोपनिषदर्चिते इति ॥ सर्वे वेदो यत्पदमाम्नेनंति तपांसि
सर्वाणीति श्रुतेः ॥ १४ ॥ हीनसत्त्वान् हीनपराक्रमान् ॥ १५ ॥ दुःखान्वितेति ॥ अन्ये ये न ध्यायंति ते दुःखान्विताश्च ते अविगतशोकभयाश्चेति कर्मधारयः ॥
तथा भवंति मोक्षार्थिनो ये ध्यायंतीत्यनुषंगः ॥ १६ ॥ त्वं देवि विश्वेति ॥ आर्तिहरः प्रतापो यस्याः सत्त्वगुणं विना रक्षणाऽभावस्तमोगुणं विना संहाराऽभावो
मातुस्तु पुत्रविषये सत्त्वगुण एवाऽस्ति तव तु जगज्जनन्या जगतो रक्षणान्मारणाच्चोभयगुणवत्त्वमस्तीति तवैतादृशविलक्षणचरितं को वेद न कोऽपीत्यर्थः ॥ १७ ॥ मा

पंचकोशांतरगते पुच्छब्रह्मस्वरूपिणि ॥ आनंदकलिके मातः सर्वोपनिषदर्चिते ॥ १४ ॥ मातः प्रसादसुमुखी भवहीन
सत्त्वांस्त्रायस्व नो जननि दैत्यपराजितान्वै ॥ त्वं देवि नः शरणदा भुवने प्रमाणा शक्ताऽसि दुःखशमनेऽखिलवीर्ययुक्ते ॥ १५ ॥
ध्यायंति येऽपि सुखिनो नितरां भवंति दुःखान्विताविगतशोकभयास्तथाऽन्ये ॥ मोक्षार्थिनो विगतमानविमुक्तसंगाः संसारवा-
रिधिजलं प्रतरंति संतः ॥ १६ ॥ त्वं देवि विश्वजननि प्रथितप्रभावा संरक्षणार्थमुदिताऽऽर्तिहरप्रतापा ॥ संहर्तुमेतदखिलं किल
कालरूपा को वेत्ति तेंऽब चरितं ननु मंदबुद्धिः ॥१७॥ ब्रह्मा हरश्च हरिदश्वरथो हरिश्च इन्द्रो यमोऽथ वरुणोऽग्निसमीरणौ च ॥
ज्ञातुं क्षमा न मुनयोऽपि महानुभावा यस्याः प्रभावमतुलं निगमाऽऽगमाश्च ॥१८॥ धन्यास्त एव तव भक्तिपरा महांतः संसारदुःख-
रहिताः सुखसिंधुमग्नाः ॥ ये भक्तिभावरहिता न कदाऽपि दुःखांभोधिं जनिक्षयतरंगमुमे तरंति॥१९॥ये वीज्यमानाः सितचामरैश्च
क्रीडंति धन्याः शिबिकाधिरूढाः ॥ तैः पूजिता त्वं किल पूर्वदेहे नानोपहारैरिति चिंतयामि ॥ २० ॥ ये पूज्यमाना वरवारणस्था
विलासिनीवृंदविलासयुक्ताः ॥ सामंतकैश्चोपनतैर्व्रजंति मन्ये हितैस्त्वं किल पूजिताऽसि ॥ २१ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुता
मघवता देवी विश्वेश्वरी तदा ॥ प्रादुर्बभूव तरसा सिंहारूढा चतुर्भुजा॥२२॥शंखचक्रगदापद्मान्बिभ्रती चारुलोचना॥रक्तांबरधरा
देवी दिव्यमाल्यविभूषणा॥२३॥तानुवाच सुरान्देवी प्रसन्नवदना गिरा ॥ भयं त्यजंतु भो देवाः शं विधास्ये किलाऽधुना ॥२४॥

भून्मच्चरितं मंदबुद्धीनां तु विषयः सुबुद्धीनां तु विषयः स्यादिति चेत्तत्राऽह । ब्रह्मा हरश्चेति ॥ एते महांतोऽपि न जानंति तदैतदपेक्षयाऽधिकबुद्धिमन्तः के संति ॥ तस्मादे
तद्विषये सर्व एव मंदबुद्धय इत्यर्थः ॥ तथाच स्मृतिः यतो वाचो निवर्तंत इति ॥ १८ ॥ धन्या इति ॥ ये भक्तिरहितास्ते जनिक्षयतरंगवंतं दुःखांभोधिं हे उमे न कदाऽपि
तरंति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥२५॥२६॥ २७ ॥ २८ ॥ न योद्धव्यं किंतु पलाय्य गंतव्यमित्यन्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ दैत्यान्प्रत्युक्त्वा प्रह्लादं प्रत्याह । महाभागेति ॥ ३१॥३२॥ ३३ ॥ मालासर्पवदिति ॥ मालायां यथा सर्पभ्रमस्तद्वच्चराचरं यस्यां भाति तस्यै सर्वाधिष्ठानब्रह्मरूपायै ह्रींकारमूर्तये श्रीभुवनेश्वर्यै नमोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अन्ये ब्रह्मवि

इत्युक्त्वा सा तदा देवी सिंहाऽऽरूढाऽतिसुन्दरी ॥ जगाम तरसा तत्र यत्र दैत्या मदान्विताः ॥ २५ ॥ प्रह्लादप्रमुखाः सर्वे दृष्ट्वा देवीं पुरः स्थिताम् ॥ ऊचुः परस्परं भीताः किं कर्तव्यमितस्तदा ॥ २६ ॥ देवं नारायणं चाऽत्र संप्राप्ता चंडिका किल ॥ महिषांतकरी नूनं चंडमुंडविनाशिनी ॥ २७ ॥ निहनिष्यति नः सर्वानंबिका नाऽत्र संशयः ॥ वक्रदृष्ट्या यया पूर्वं निहतौ मधुकैटभौ ॥ २८ ॥ एवं चिंताऽतुरान्वीक्ष्य प्रह्लादस्तानुवाच ह ॥ योद्धव्यं नाऽथ गंतव्यं पलाय्य दानवोत्तमाः ॥ २९ ॥ नमुचिस्तानुवाचाऽथ पलायनपरानिह ॥ हनिष्यति जगन्माता रुषिता किल हेतिभिः ॥ ३० ॥ तथा कुरु महाभाग यथा दुःखं न जायते ॥ व्रजामोऽद्यैव पातालं तांस्तुत्वा तदनुज्ञया ॥ ३१ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ स्तौमि देवीं महामायां सृष्टिस्थित्यंतकारिणीम् ॥ सर्वेषां जननीं शक्तिं भक्तानामभयंकरीम् ॥ ३२ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा विष्णुभक्तस्तु प्रह्लादः परमार्थवित् ॥ तुष्टाव जगतां धात्रीं कृतांजलिपुटस्तदा ॥ ३३ ॥ मालासर्पवदाभांति यस्यां सर्वं चराचरम् ॥ सर्वाधिष्ठानरूपायै तस्यै ह्रीमूर्तये नमः ॥ ३४ ॥ त्वत्तः सर्वमिदं विश्वं स्थावरं जंगमं तथा ॥ अन्ये निमित्तमात्रास्ते कर्तारस्तव निर्मिताः ॥ ३५ ॥ नमो देवि महामाये सर्वेषां जननी स्मृता ॥ को भेदस्तव देवेषु दैत्येषु स्वकृतेषु च ॥३६॥ मातुः पुत्रेषु को भेदोऽप्यशुभेषु शुभेषु च॥तथैव देवेष्वस्मासु न कर्तव्यस्त्वयाऽधुना ॥३७॥ यादृशास्तादृशा मातः सुतास्ते दानवाः किल ॥ यतस्त्वं विश्वजननी पुराणेषु प्रकीर्तिता ॥ ३८ ॥ तेऽपि स्वार्थपरा नूनं तथैव वयमप्युत ॥ नांतरं दैत्यसुरयोर्भेदोऽयं मोहसंभवः ॥ ३९ ॥ धनदारादिभोगेषु वयं सक्ता दिवानिशम् ॥ तथैव देवा देवेशि को भेदोऽसुरदेवयोः ॥ ४० ॥

ष्ण्वादयः ॥ ३५ ॥ सर्वेषामिति ॥ देवादीनां दैत्यादीनां चेत्यर्थः ॥ तदा स्वेन कृतेषु दैत्येषु को भेदः भेदो नाऽपेक्षित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥४१॥न तथेति ॥ त्वयि सर्वसमुद्भवे सर्वकारण तथा विरोधकर्तृत्वं विहितं शास्त्रेणेत्यर्थः तर्हि किं तत्राऽऽह । साम्यतैवेति ॥४२॥४३॥कः अविरोधीति च्छेदः ॥तव गुण

तेऽपि कश्यपदायादा वयं तत्संभवाः किल ॥ कुतो विरोधसंभूतिर्जाता मातस्तवाऽधुना ॥ ४१ ॥ न तथा विहितं मातस्त्वयि सर्वसमुद्भवे॥साम्यतैव त्वया स्थाप्या देवेष्वस्मासु चैव हि॥४२॥ गुणव्यतिकरात्सर्वे समुत्पन्नाः सुरासुराः॥गुणान्विता भवेयुस्ते कामं देहभृतोऽमराः॥४३॥ कामः क्रोधश्च लोभश्च सर्वदेहेषु संस्थिताः ॥ वर्तते सर्वदा तस्मात्कोऽविरोधी भवेज्जनः॥४४॥त्वया मिथो विरोधोऽयं कल्पितः किल कौतुकात्॥मन्यामहे विभेदेन नूनं युद्धदिदृक्षया॥४५॥अन्यथा खलु भ्रातॄणां विरोधः कीदृशोऽनघे॥ त्वं चेन्नेच्छसि चामुंडे वीक्षितुं कलहं किल॥४६॥जानामि धर्मं धर्मज्ञे वेद्मि चाऽहं शतक्रतुम्॥तथाऽपि कलहोऽस्माकं भोगार्थं देवि सर्वदा॥४७॥एकः कोऽपि न शास्ताऽस्ति संसारे त्वां विनाऽम्बिके ॥ स्पृहावतस्तु कः कर्तुं क्षमते वचनं बुधः ॥ ४८ ॥ देवाऽसुरैरयं सिंधुर्मथितः समये क्वचित् ॥ विष्णुना विहितो भेदः सुधारत्नच्छलेन वै ॥ ४९ ॥ त्वयाऽसौ कल्पितः शौरिः पालकत्वे जगद्गुरुः ॥ तेन लक्ष्मीः स्वयं लोभाद् गृहीताऽमरसुंदरी ॥५०॥ ऐरावतस्तथेंद्रेण पारिजातोऽथ कामधुक् ॥ उच्चैःश्रवाः सुरैः सर्वं गृहीतं वैष्णवेच्छया ॥ ५१ ॥ अनयं तादृशं कृत्वा जाता देवास्तु साधवः ॥ "अन्यायिनः सुरा नूनं पश्य त्वं धर्मलक्षणम्" संस्थापिताः सुरा नूनं विष्णुना बहुमानिना ॥ ५२ ॥ नूनं दैत्याः पराभूवन्पश्य त्वं धर्मलक्षणम् ॥ क्व धर्मः कीदृशो धर्मः क्व कार्यं क्व च साधुता ॥ ५३ ॥ कथयामि च कस्याऽग्रे सिद्धं मैमांसिकं मतम् ॥ तार्किका युक्तिवादज्ञा विधिज्ञा वेदवादकाः ॥ ५४ ॥ उक्ताः सकर्तृकं विश्वं विवदंते जडात्मकाः ॥ कर्ता भवति चेदस्मिन्संसारे वितते किल ॥ ५५ ॥

महिमा एवाऽयं यद्विरोधकर्तृत्वमिति भावः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ संस्थापिताः ॥ स्वस्थानेष्विति शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ मैमांसिकमिति ॥ निरीश्वरं मतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

क्रोधनाऽऽह । वेदे नैकमतिरिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ शप्तो गर्भगता बाल इति ॥ अयं भावः ॥ बृहस्पतिना कनिष्ठबन्धोरानर्तस्य कामिनी भुक्ता ॥ चकारा
ज्ज्येष्ठबन्धोरुतथ्यस्य कामिनी ममतानाम्नी गर्भवती बलाद् भुक्ता॥तत्र यदा तां बलान्मैथुनार्थं जग्राह तदा गर्भस्थबाल उवाचात्र स्थलमतिसंकुचितं द्वितीयो गर्भो न
स्थास्याति ततो मैथुनं मा कुर्वीति तदगणयित्वा तथैव मैथुनं कृतवांस्तद्वीर्यं गर्भस्थबालः पदाघातेन बहिश्चिक्षेप ॥ ततः क्रुद्धो बृहस्पतिस्त्वमंधो भवेति गर्भस्थबालकं

विरोधः कीदृशस्तत्र चैककर्मणि वै मिथः ॥ वेदे नैकमतिः कस्माच्छास्त्रेष्वपि तथा पुनः ॥ ५६ ॥ नैकवाक्यं वचस्तेषामपि वेद
विदां पुनः ॥ यतः स्वार्थपरं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ५७ ॥ निःस्पृहः कोऽपि संसारे न भवेन्न भविष्यति ॥ शशिनाऽथ गुरो
र्भार्या हृता ज्ञात्वा बलादपि ॥ ५८ ॥ गौतमस्य तथेंद्रेण जानता धर्मनिश्चयम् ॥ गुरुणाऽनुजभार्या च भुक्ता गर्भवती बलात्
॥ ५९ ॥ शप्तो गर्भगतो बालः कृतश्चांधस्तथा पुनः ॥ विष्णुना च शिरश्छिन्नं राहोश्चक्रेण वै बलात् ॥ ६० ॥ अपराधं विना
कामं तदा सत्त्ववतांऽबिके ॥ पौत्रो धर्मवतां शूरः सत्यव्रतपरायणः ॥ ६१ ॥ यज्वा दानपतिः शांतः सर्वज्ञः सर्वपूजकः ॥ कृत्वा
ऽथ वामनं रूपं हरिणा छलवेदिना ॥ ६२ ॥ वंचितोऽसौ बलिः सर्वं हृतं राज्यं पुरा किल ॥ तथाऽपि देवान्धर्मस्थान्प्रवदंति मनी
षिणः ॥ ६३ ॥ वदंति चाटुवादांश्च धर्मवादाञ्जनं गताः ॥ एवं ज्ञात्वा जगन्मातर्यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६४ ॥ शरणा दानवाः
सर्वे जहि वा रक्ष वा पुनः ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ सर्वे गच्छत पातालं तत्र वासं यथेप्सितम् ॥ ६५ ॥ कुरुध्वं दानवाः सर्वे निर्भया
गतमन्यवः ॥ कालः प्रतीक्ष्यो युष्माभिः कारणं स शुभेऽशुभे ॥ ६६ ॥ सुनिर्वेदपराणां हि सुखं सर्वत्र सर्वदा ॥ त्रैलोक्यस्य च
राज्येऽपि न सुखं लोभचेतसाम् ॥६७॥ कृतेऽपि न सुखं पूर्णं सस्पृहाणां फलैरपि ॥ तस्मात्त्यक्त्वा महीमेतां प्रयांत्वद्य महीत
लम् ॥६८॥ ममाऽऽज्ञां पुरतः कृत्वा सर्वे विगतकल्मषाः ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं देव्यास्तथेत्युक्त्वा रसातलम्॥६९॥

शशापेति भारते इयं कथा प्रसिद्धा ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ कृतेऽपि कृतयुगेऽपि सस्पृहाणां नराणां फलैः प्राप्तैरपि न सुखमित्य
न्वयः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ इात श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ सप्तविंशतिभिः लोकैः परांबायाः परेच्छया ॥ हरेर्नानाऽवतारास्तु जायन्त इति कथ्यते ॥ १ ॥ भृगुशापं सोपस्करं श्रुत्वाऽनन्तरं तच्छापेन विष्णोरवताराः कस्मिन्कस्मिन्युगे कति जाता इति पृच्छति ॥ भृगुशापादिति ॥ १ ॥ २ ॥

प्रणम्य दानवाः सर्वे गताः शक्त्याऽभिरक्षिताः ॥ अंतर्दधे ततो देवी देवाः स्वभुवनं गताः ॥ ७० ॥ त्यक्त्वा वैरं स्थिताः सर्वे ते तदा देवदानवाः ॥ एतदाख्यानमखिलं यः शृणोति वदत्यथ ॥ ७१ ॥ सर्वदुःखविनिर्मुक्तः प्रयाति पदमुत्तमम् ॥ इति श्रीदेवी भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥ जनमेजय उवाच ॥ भृगुशापान्मुनिश्रेष्ठ हरेरद्भुतकर्मणः ॥ अवताराः कथं जाताः कस्मिन्मन्वन्तरे विभो ॥ १ ॥ विस्तराद्वद धर्मज्ञ अवतारकथां हरेः ॥ पापनाशकरीं ब्रह्मञ्छुतां सर्वसुखावहाम् ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि अवतारान्हरेर्यथा ॥ यस्मिन्मन्वन्तरे जाता युगे यस्मिन्नराधिप ॥ ३ ॥ येन रूपेण यत्कार्यं कृतं नारायणेन वै ॥ तत्सर्वं नृप वक्ष्यामि संक्षेपेण तवाऽधुना ॥ ४ ॥ धर्मस्यैवाऽवतारोऽभूच्चाक्षुषेमनुसंभवे ॥ नरनारायणौ धर्मपुत्रौ ख्यातौ महीतले ॥ ५ ॥ अथ वैवस्वताख्येऽस्मिन्द्वितीये तु युगे पुनः ॥ दत्तात्रेयोऽवतारोऽत्रेः पुत्रत्वमगमद्धरिः ॥ ६ ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रस्त्रयोऽमी देवसत्तमाः ॥ पुत्रत्वमगमन्देवास्तस्याऽत्रेर्भार्यया वृताः ॥ ७ ॥ अनसूयाऽत्रिपत्नी च सतीनामुत्तमा सती ॥ यया संप्रार्थिता देवाः पुत्रत्वमगमंस्त्रयः ॥ ८ ॥ ब्रह्माऽभूत्सोमरूपस्तु दत्तात्रेयो हरिः स्वयम् ॥ दुर्वासा रुद्ररूपोऽसौ पुत्रत्वं ते प्रपेदिरे ॥ ९ ॥ नृसिंहस्यावतारस्तु देवकार्यार्थसिद्धये ॥ चतुर्थे तु युगे जातो द्विधारूपो मनोहरः ॥ १० ॥ हिरण्यकशिपोः सम्यग्वधाय भगवान्हरिः ॥ चक्रे रूपं नारसिंहं देवानां विस्मयप्रदम् ॥ ११ ॥ बलेर्नियमनार्थाय श्रेष्ठे त्रेतायुगे तथा ॥ चकार रूपं भगवान्वामनं कश्यपान्मुनेः ॥ १२ ॥ छलयित्वा मखे भूपं राज्यं तस्य जहार ह ॥ पाताले स्थापयामास बलिं वामनरूपधृक् ॥ १३ ॥ युगे चैकोनविंशेऽथ त्रेताख्ये भगवान्हरिः ॥ जमदग्निसुतो जातो रामो नाम महाबलः ॥ १४ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ चाक्षुषे मनुसंभवे चाक्षुषमन्वन्तरे ॥ ५ ॥ अथेति ॥ द्वितीययुगे वैवस्वते मन्वन्तरे इत्यर्थः ॥ अत्रेः पुत्रत्वं हरिरगमत्स दत्तात्रेयाऽवतार इत्यर्थः ॥ ६ ॥ अत्रेर्भार्यया वृताः प्रार्थिताः ॥ ७ ॥ तदेवाऽऽह अनसूयेति ॥ ८ ॥ ९ ॥ द्विधारूपो मनुष्यसिंहात्मकः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ एते सर्वेऽप्यवताराः श्रीभगवतीच्छयैव जायंते तदधीनैवैतेषां चेष्टेत्याह । भवंतीति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यस्या मायारूपाया उपाधितस्त्रिधा ब्रह्मविष्णुरुद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा भाति परमात्मा सा माया प्रकृतिशब्दवाच्येत्यर्थः॥२३॥ननु सा किं ब्रह्मणो भिन्ना नेत्याह । उत्पत्तीति ॥ उत्पत्तिकाले यदा सा बहिर्मुखतां प्रयाति तदा सा भिन्ना भाति ॥ अन्तर्मुखा तु ब्रह्माऽभिन्नैव वर्तत इति भावः ॥ सा विश्वमिति ॥२४॥२५॥२६॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण ॥ २७ ॥

क्षत्रियांतकरः श्रीमान्सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ दत्तवान्मेदिनीं कृत्स्नां कश्यपाय महात्मने ॥१५॥ यो वै परशुरामाख्यो हरेरद्भुत कर्मणः ॥ अवतारस्तु राजेंद्र कथितः पापनाशनः ॥१६॥ त्रेतायुगे रघोर्वंशे रामो दशरथात्मजः ॥ नरनारायणांशौ द्वौ जातौ भुवि महाबलौ ॥ १७ ॥ अष्टाविंशे युगे शस्तौ द्वापरेऽर्जुनशौरिणौ ॥ धराभाराऽवताराय जातौ कृष्णार्जुनौ भुवि ॥ १८ ॥ कृतवंतौ महायुद्धं कुरुक्षेत्रेऽतिदारुणम् ॥ एवं युगे युगे राजन्नवतारा हरेः किल ॥ १९ ॥ भवंति बहवः कामं प्रकृतेरनुरूपतः ॥ प्रकृतेरखिलं सर्वं वशमेतज्जगत्त्रयम् ॥२०॥ यथेच्छति तथैवेयं भ्रामयत्यनिशं जगत् ॥ पुरुषस्य प्रियार्थं सा रचयत्यखिलं जगत् ॥२१॥ सृष्ट्वा पुरा हि भगवाञ्जगदेतच्चराचरम् ॥ सर्वादिः सर्वगश्चासौ दुर्ज्ञेयः परमोऽव्ययः ॥ २२ ॥ निरालंबो निराकारो निःस्पृहश्च परात्परः ॥ उपाधितस्त्रिधा भाति यस्याः सा प्रकृतिः परा ॥ २३ ॥ उत्पत्तिकालयोगात्सा भिन्ना भाति शिवा तदा ॥ सा विश्वं कुरुते कामं सा पालयति कामदा ॥ २४ ॥ कल्पान्ते संहरत्येव त्रिरूपा विश्वमोहिनी ॥ तया युक्तोऽसृजद्ब्रह्मा विष्णुः पाति तयाऽन्वितः ॥ २५ ॥ रुद्रः संहरते कामं तया संमिलितः शिवः ॥ सा चैवोत्पाद्य काकुत्स्थं पुरा वै नृपसत्तमम् ॥ २६ ॥ कुत्रचित्स्थापयामास दानवानां जयाय च ॥ एवमस्मिंश्च संसारे सुखदुःखान्विताः किल ॥२७॥ भवंति प्राणिनः सर्वे विधितंत्रनियंत्रिताः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे षोडशोऽध्यायः॥१६॥जनमेजय उवाच ॥ वारांगनास्त्वयाऽऽख्याता नरनारायणाऽऽश्रमे ॥ एकं नारायणं शांतं कामयानाः स्मरातुराः ॥ १ ॥

इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ पंचाधिकैश्च पंचाशत्पद्यैरथ सुरांगनाः ॥ नारायणाश्रमे प्राप्ताः कथा तासामिहोच्यते ॥१॥ एतावत्पर्यंतं प्रासंगिकीं कथां समाप्य प्रकृतां नारायणाश्रमे प्राप्तानां वारांगनानां कथां पृच्छति ॥ वारांगना इति । वारांगनाभिः स्मरातुराभिः प्रार्थितो नारायणस्ता वारांगनाः

शप्तुं प्रवृत्तो नरेण निवारित इति पूर्वमुक्तं तदनंतरं नारायणः किं कृतवानिति तद्ब्रूहीति समुदायार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आवाभ्यां नरनारायणाभ्याम् ॥ ९ ॥ १० ॥ शृंगारेऽस्मिन्निति ॥ अस्मिञ्छृंगाररसे स्थायीभावो रसस्तु रतिरेव ॥ सा च मया ब्रह्मचर्यव्रतधारणेन त्यक्ता ॥ ततो भवतीनां संबंधं

शप्तुकामस्तदा जातो मुनिर्नारायणश्च ताः॥निवारितो नरेणाऽथ भ्रात्रा धर्मविदा नृप॥२॥किं कृतं मुनिना तेन व्यसने समुपस्थिते॥ ताभिः संकल्पितेनाऽर्थकामार्थाभिर्भृशं मुने॥३॥ शक्रेणोत्पादिताभिश्च बहुप्रार्थनया पुनः॥याचितेन विवाहार्थं किं कृतं तेन जिष्णुना ॥४॥ इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि चरितं तस्य मोक्षदम्॥नारायणस्य मे ब्रूहि विस्तरेण पितामह ॥५॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यथा तस्य महात्मनः ॥ धर्मपुत्रस्य धर्मज्ञ विस्तरेण वदामि ते ॥ ६ ॥ शप्तुकामस्तु संदृष्टो नरेणाऽथ यदा हरिः॥ वारितोऽसौ समाश्वास्य मुनिर्नारायणस्तदा॥७॥ शांतकोपस्तदोवाच तास्तपस्वी महामुनिः ॥ स्मितपूर्वमिदं वाक्यं मधुरं धर्मनंदनः ॥८॥ अस्मिञ्जन्मनि चार्वंग्यः कृतसंकल्पवानहम्॥आवाभ्यां च न कर्तव्यः सर्वथा दारसंग्रहः॥९॥तस्माद्गच्छंतु त्रिदिवं कृपां कृत्वा ममोपरि ॥ धर्मज्ञा न प्रकुर्वंति व्रतभंगं परस्य वै ॥ १० ॥ शृंगारेऽस्मिन्रसे नूनं स्थायीभावो रतिः स्मृतः ॥ कथं करोमि संबंधं तदभावे सुलोचनाः ॥ ११ ॥ कारणेन विना कार्यं न भवेदिति निश्चयः ॥ कविभिः कथितं शास्त्रे स्थायीभावो रसः किल ॥ १२ ॥ धन्यः सुचारुसर्वांगः सभाग्योऽहं धरातले ॥ प्रीतिपात्रं यतो जातो भवतीनामकृत्रिमम् ॥ १३ ॥ भवतीभिः कृपां कृत्वा रक्षणीयं व्रतं मम ॥ भविष्यामि महाभागाः पतिरप्यन्यजन्मनि ॥ १४ ॥ अष्टाविंशे विशालाक्ष्यो द्वापरेऽस्मिन्धरातले ॥ देवानां कार्यसिद्ध्यर्थं प्रभविष्यामि सर्वथा ॥ १५ ॥ तदा भवत्यो मद्दाराः प्राप्य जन्म पृथक्पृथक् ॥ भूपतीनां सुता भूत्वा पत्नीभावं गमिष्यथ ॥ १६ ॥ इत्याश्वास्य हरिस्तास्तु प्रतिश्रुत्य परिग्रहम् ॥ व्यसर्जयत्स भगवाञ्जग्मुश्च विगतज्वराः ॥ १७ ॥ एवं विसर्जितास्तेन गताः स्वर्गं तदांऽगनाः ॥ शक्राय कथयामासुः कारणं सकलं पुनः ॥ १८ ॥ आश्रुत्य मघवांस्ताभ्यो वृत्तांतं तस्य विस्तरात् ॥ तुष्टाव तं महात्मानं नारीर्दृष्ट्वा तथोर्वशीः ॥ १९ ॥

कथं करोमि करिष्ये इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ उर्वशीरिति बहुवचनेन उर्वशीसदृशत्वात्पंचाशदधिकषोडशसहस्रपरिमिता

स्तासां परिचर्यार्थं या उत्पादिताः पूर्वमुक्तास्ता गृह्यंते ॥ तथाच नारायणेनोत्पादितस्त्रीभिः सहोर्वशी स्वर्गं प्रति प्रेषितेति भावः ॥ १९ ॥२०॥२१॥ २२ ॥२३॥२४॥

इंद्र उवाच॥ अहो धैर्यं मुनेः कामं तथैव च तपोबलम्॥येनोर्वश्यः स्वतपसा तादृग्रूपाः प्रकल्पिताः॥२०॥इति स्तुत्वा प्रसन्नात्मा बभूव सुरराट् ततः॥नारायणोऽपि धर्मात्मा तपस्यभिरतोऽभवत्॥२१॥इत्येतत्सर्वमाख्यातं मुनेर्वृत्तांतमद्भुतम्॥ नारायणस्य सकलं नरस्य च महामुने॥२२॥तौ हि कृष्णार्जुनौ वीरौ भूभारहरणाय च ॥ जातौ तौ भरतश्रेष्ठ भृगोः शापवशादिह॥२३॥राजोवाच॥ कृष्णावतारचरितं विस्तरेण वदस्व मे॥संदेहो मम चित्तेऽस्ति तं निवारय मानद॥२४॥ययोः पुत्रत्वमापन्नौ हर्यनंतौ महाबलौ ॥ देवकीवसुदेवौ तौ दुःखभाजौ कथं मुने॥२५॥ कंसेन निगडे बद्धौ पीडितौ बहुवत्सरान् ॥ ययोः पुत्रो हरिः साक्षात्तपसा तोषितोऽभवत् ॥ २६ ॥ जातोऽसौ मथुरायां तु गोकुले स कथं गतः ॥ कंसं हत्वा द्वारवत्यां निवासं कृतवान्कथम् ॥ २७ ॥ पित्रादिसेवितं देशं समृद्धं पावनं किल ॥ त्यक्त्वा देशांतरेऽनार्ये गतवान्स कथं हरिः ॥ २८ ॥ कुलं च द्विजशापेन कथमुत्सादितं हरेः ॥ भारावतारणं कृत्वा वासुदेवः सनातनः ॥ २९ ॥ देहं मुमोच तरसा जगाम च दिवं हरिः ॥ पापिष्ठानां च भारेण व्याकुलाऽभूच्च मेदिनी ॥ ३० ॥ ते हता वासुदेवेन पार्थेनामितकर्मणा ॥ लुंठिता यैर्हरेः पत्न्यस्ते कथं न निपातिताः ॥ ३१ ॥ भीष्मो द्रोणस्तथा कर्णो बाह्लीकोऽप्यथ पार्थिवः ॥ वैराटोऽथ विकर्णश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्थिवः ॥ ३२ ॥ सोमदत्तादयः सर्वे निहताः समरे नृप ॥ तेषामुत्तारितो भारश्चौराणां न हृतः कथम् ॥ ३३ ॥ कृष्णपत्न्यः कथं दुःखं प्राप्ताः प्रांते पतिव्रताः ॥ संदेहोऽयं मुनिश्रेष्ठ चित्ते मे परिवर्तते ॥ ३४ ॥ वसुदेवस्तु धर्मात्मा पुत्रदुःखेन तापितः ॥ त्यक्तवान्स कथं प्राणानपमृत्युं जगाम ह ॥ ३५ ॥ पांडवा धर्मसंयुक्ताः कृष्णे च निरताः सदा ॥ ते कथं दुःखभोक्तारो ह्यभवन्मुनिसत्तम ॥ ३६ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अनार्ये अश्रेष्ठे ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ चौराणां न हृतः कथमिति ॥ एवं तादृशसामर्थ्यवतां चौराणां भारः कथं न हृतः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ३९ ॥ ४० ॥ समर्थेनेश्वरेण हरिणैतेषां दैवमन्यथा कथं न कृतं नहीश्वरस्य किंचिद् दुर्घटमस्तीति भावः ॥ ४१ ॥ ४२॥ ४३ ॥ नरनारायणे परमेश्वरे

द्रौपदी च महाभागा कथं दुःखस्य भागिनी ॥ वेदीमध्याच्च संजाता लक्ष्म्यंशसंभवा किल॥३७॥ सभायां च समानीता रजोदोषसमन्विता ॥ बाला दुःशासनेनाथ केशग्रहणकर्शिता॥३८॥पीडिता सिंधुराज्ञाऽथ वनमध्यगता सती॥तथैव कीचकेनापि पीडिता रुदती भृशम् ॥३९॥ पुत्राः पंचैव तस्यास्तु निहता द्रौणिना गृहे॥सुभद्रायाः सुतो युद्धे बाल एव निपातितः ॥४०॥ तथाच देवकीपुत्राः षट् कंसेन निषूदिताः ॥ समर्थेनापि हरिणा दैवं न कृतमन्यथा ॥४१॥ यादवानां तथा शापः प्रभासे निधनं पुनः ॥ कुलक्षयस्तथा तीव्रस्तत्पत्नीनां च लुंठनम् ॥ ४२ ॥ विष्णुना चेश्वरेणापि साक्षान्नारायणेन च ॥ उग्रसेनस्य सेवा वै दासवत्सततं कृता ॥ ४३ ॥ संदेहोऽयं महाभाग तत्र नारायणे मुनौ ॥ सर्वजंतुसमानत्वं व्यवहारे निरंतरम् ॥ ४४ ॥ हर्षशोकादयो भावाः सर्वेषां सदृशाः कथम् ॥ ईश्वरस्य हरेर्जाता कथमप्यन्यथा गतिः ॥४५॥तस्माद्विस्तरतो ब्रूहि कृष्णस्य चरितं महत् ॥ अलौकिकेन हरिणा कृतं कर्म महीतले ॥४६॥ हता आयुःक्षये दैत्याः क्लेशेन महता पुनः ॥ क्वैश्वर्यशक्तिः प्रथिता हरिणा मुनिसत्तम॥ ॥ ४७ ॥ रुक्मिणीहरणे नूनं गृहीत्वाऽथ पलायनम् ॥ कृतं हि वासुदेवेन चौरवच्चरितं तदा ॥ ४८ ॥ मथुरामंडलं त्यक्त्वा समृद्धं कुलसंमतम् ॥ जरासंधभयात्तेन द्वारकागमनं कृतम् ॥ ४९ ॥ तदा केनाऽपि न ज्ञातो भगवान्हरिरीश्वरः ॥ किंचित्प्रब्रूहि मे ब्रह्मन्कारणं व्रज गोपनम् ॥५०॥ एते चान्ये च बहवः संदेहा वासवीसुत ॥ नाशयाऽद्य महाभाग सर्वज्ञोऽसि द्विजोत्तम ॥५१॥ गोप्यस्तथैकः संदेहो हृदयान्न निवर्तते ॥ पांचाल्याः पंचभर्तृत्वं लोके किं न जुगुप्सितम् ॥ ५२ ॥ सदाचारं प्रमाणं हि प्रवदंति मनीषिणः ॥ पशुधर्मः कथं तैस्तु समर्थैरपि संश्रितः ॥ ५३ ॥ भीष्मेणापि कृतं किं वा देवरूपेण भूतले॥ गोलकौ तौ समुत्पाद्य य त्तुवंशस्य रक्षणम् ॥ ५४ ॥

मुनौ सर्वजंतुसमानत्वं सर्वजीवसमानत्वं कथमिति संदेहः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ५० ॥ ५१॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ ९९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कंन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ षष्ठिश्लोकैर्दुष्टराजभराक्रांता तु मेदिनी ॥ ब्रह्माणं शरणं गत्वा स्वदुःखं सा न्यवेदयत् ॥१॥ कृष्णावतारं वर्णयेति राजवाक्यं श्रुत्वा व्यास आह । शृणु राजन्निति ॥ तत्र कृष्णावतारस्य कारणं नान्यदस्ति किंतु श्रीसच्चिदानन्दरूपिण्याः सकलजगन्नियंत्र्याः सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यविधायिन्याः सकलांतर्यामिन्या भगवत्या लीलयैव जगत्स्रष्टुं प्रवृत्तायाः प्रेरणैव कारणमित्यभिप्रायेणैवाऽऽह । अवतारकारणं चेति ॥ देव्याश्चरितं

धिग्धर्मनिर्णयः कामं मुनिभिः परिदर्शितः ॥ येनकेनाप्युपायेन पुत्रोत्पादनलक्षणः ॥९९॥ इति श्रीदेवी भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कृष्णस्य चरितं महम् ॥ अवतारकारणं चैव देव्याश्चरितमद्भुतम् ॥१॥ धरैकदा भराक्रांता रुदती चातिकर्शिता ॥गोरूपधारिणी दीना भीताऽगच्छत्रिविष्टपम् ॥२॥पृष्टा शक्रेण किं तेऽद्य वर्तते भयमित्यथ ॥ केन वै पीडिताऽसि त्वं किं ते दुःखं वसुंधरे ॥३॥ तच्छ्रुत्वेला तदोवाच शृणु देवेश मेऽखिलम् ॥ दुःखं पृच्छसि यत्त्वं मे भाराक्रांताऽस्मि मानद ॥४॥ जरासंधो महापापी मागधेषु पतिर्मम ॥ शिशुपालस्तथा चैद्यः काशिराजः प्रतापवान् ॥५॥ रुक्मिी च बलवान्कंसो नरकश्च महाबलः ॥ शाल्वः सौभपतिः क्रूरः केशी धेनुकवत्सकौ ॥ ६ ॥ सर्वधर्मविहीनाश्च परस्परविरोधिनः ॥ पापाचारा मदोन्मत्ताः कालरूपाश्च पार्थिवाः ॥ ७ ॥ तैरहं पीडिता शक्र भाराक्रांताऽक्षमा विभो ॥ किं करोमि क्व गच्छामि चिंता मे महती स्थिता ॥ ८ ॥ पीडिताहं वराहेण विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ शक्र जानीहि हरिणा दुःखाद्दुःखतरं गता ॥ ९ ॥ यतोऽहं दुष्टदैत्येन कश्यपस्यात्मजेन वै ॥ हृताऽहं हिरण्याक्षेण मग्ना तस्मिन्महार्णवे ॥ १० ॥ तदा सूकररूपेण विष्णुना निहतोऽप्यसौ ॥ उद्धृताऽहं वराहेण स्थापिता हि स्थिरा कृता ॥ ११ ॥ नोचेद्रसातले स्वस्था स्थिता स्यां सुखशायिनी ॥ न शक्ताऽस्म्यद्य देवेश भारं वोढुं दुरात्मनाम् ॥ १२ ॥

प्रेरणरूपम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इला पृथ्वी ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पीडिताऽहं वराहेणेति ॥ यदि वराहेणाऽहं जलान्नोद्धृता स्यां तदा किमित्येतादृशं दुःखं मम भवेत्तस्मात्तेनैवाहं पीडितेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तदेवाऽऽह यतोऽहमिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

[illegible] Sanskrit University, Bahri Campus [illegible]

॥१३॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥१८॥ हे भूर्हे धरणि ॥ इति ब्रह्मवाक्यं श्रुत्वा धरोवाच । कलिरायातीति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तथेति इन्द्रवदित्यर्थः ॥ २२ ॥

अग्रे दुष्टः समायाति ह्यष्टाविंशस्तथा कलिः ॥ तदाऽहं पीडिता शक्र गंताऽस्म्याशु रसातलम् ॥ १३ ॥ तस्मात्त्वं देवदेवेश दुःखरूपार्णवस्य च ॥ पारदो भव भारं मे हर पादौ नमामि ते ॥ १४ ॥ इंद्र उवाच ॥ इले किं ते करोम्यद्य ब्रह्माणं शरणं व्रज ॥ अहं तत्राऽऽगमिष्यामि स ते दुःखं हरिष्यति ॥१५॥ तच्छ्रुत्वा त्वरिता पृथ्वी ब्रह्मलोकं गता तदा ॥ शक्रोपि पृष्ठतः प्राप्तः सर्वदेवपुरःसरः ॥ १६ ॥ सुरभीमागतां तत्र दृष्ट्वोवाच प्रजापतिः ॥ महीं ज्ञात्वा महाराज ध्यानेन समुपस्थिताम् ॥ १७ ॥ कस्माद्रुदसि कल्याणि किं ते दुःखं वदाऽधुना ॥ पीडिताऽसि च केन त्वं पापाचरेण भूर्वद ॥१८॥ धरोवाच ॥ कलिरायाति दुष्टोऽयं बिभेमि तद्भयादहम् ॥ पापाचाराःप्रजास्तत्र भविष्यंति जगत्पते ॥१९॥ राजानश्च दुराचाराः परस्परविरोधिनः ॥ चौरकर्मरताः सर्वे राक्षसाः पूर्णवैरिणः ॥ २० ॥ तान्हत्वा नृपतीन्भारं हर मेऽद्य पितामह ॥ पीडिताऽस्मि महाराज सैन्यभारेण भूभृताम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नाऽहं शक्तस्तथा देवि भारावतरणे तव ॥ गच्छावः सदनं विष्णोर्देवदेवस्य चक्रिणः ॥ २२ ॥ स ते भारापनोदं वै करिष्यति जनार्दनः ॥ पूर्वं मयाऽपि ते कार्यं चिंतितं सुविचार्य च ॥ २३ ॥ तत्र गच्छ सुरश्रेष्ठ यत्र देवो जनार्दनः ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा वेदकर्ताऽसौ पुरस्कृत्य सुरांश्च गाम् ॥ २४ ॥ जगाम विष्णुसदनं हंसारूढश्चतुर्मुखः ॥ तुष्टाव वेदवाक्यैश्च भक्तिप्रवणमानसः ॥ २५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ सहस्रशीर्षा त्वमसि सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ त्वं वेदपुरुषः पूर्वं देवदेवः सनातनः ॥ २६ ॥ भूतपूर्वं भविष्यच्च वर्तमानं च यद्धि भो ॥ अमरत्वं त्वया दत्तमस्माकं च रमापते ॥ २७ ॥ एतावान्महिमा तेऽस्ति को न वेत्ति जगत्त्रये ॥ त्वं कर्ताऽप्यविता हंता त्वं सर्वगतिरीश्वरः ॥ २८ ॥ व्यास उवाच ॥ इतीडितः प्रभुर्विष्णुः प्रसन्नो गरुडध्वजः ॥ दर्शनं च ददौ तेभ्यो ब्रह्मादिभ्योऽमलाशयः ॥ २९ ॥

॥ २३ ॥ सुरश्रेष्ठेतींद्रं प्रति ब्रह्मणो वाक्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ भूतपूर्वमिति ॥ पूर्वं भूतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ को न वेत्ति कोऽपि न वेत्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

कारणं पप्रच्छत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ते त्वयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ योगमायेति ॥ गुणत्रयजनकसाम्यावस्था मायांऽतर्मुखा योगमायेत्युच्यते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
यद्यहमिति ॥ नहि स्वतन्त्रः कश्चित्स्वेच्छया दुःखांभोधौ निमज्जति ॥ ३६ ॥ ननु भोगाद्यर्थं त्वमवतारं गृहीतवानिति चेत्तत्राह । तिर्यग्योनिष्विति ॥ ३७ ॥॥ ३८ ॥

पप्रच्छ स्वागतं देवान्प्रसन्नवदनो हरिः ॥ ततस्त्वागमने तेषां कारणं च सविस्तरम् ॥ ३० ॥ तमुवाचाब्जजो नत्वा धरादुःखं च
संस्मरन् ॥ भारावतरणं विष्णो कर्तव्यं ते जनार्दन ॥३१॥ भुवि धृत्वाऽवतारं त्वं द्वापरान्ते समागते ॥ हत्वा दुष्टान्नृपानुर्व्यां हर
भारं दयानिधे ॥ ३२ ॥ विष्णुरुवाच ॥ नाऽहं स्वतंत्र एवाऽत्र न ब्रह्मा न शिवस्तथा ॥ नेंद्रोऽग्निर्न यमस्त्वष्टा न सूर्यो वरुणस्तथा
॥३३॥ योगमायावशे सर्वमिदं स्थावरजंगमम् ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं ग्रथितं गुणसूत्रतः ॥३४॥ यथा सा स्वेच्छया पूर्वं कर्तुमिच्छति
सुव्रत ॥ तथा करोति सुहिता वयं सर्वेऽपि तद्वशाः ॥३५॥ यद्यहं स्यां स्वतंत्रो वै चिंतयंतु धिया किल ॥ कुतोऽभवन्मत्स्यवपुः
कच्छपो वा महार्णवे ॥३६॥ तिर्यग्योनिषु को भोगः का कीर्तिः किं सुखं पुनः ॥ किं पुण्यं किं फलं तत्र क्षुद्रयोनिगतस्य मे ॥३७॥
कोलो वाऽथ नृसिंहो वा वामनो वाऽभवं कुतः ॥ जमदग्निसुतः कस्मात्संभवेयं पितामह ॥ ३८ ॥ नृशंसं वा कथं कर्म कृतवा
नस्मि भूतले ॥ क्षतजैस्तु ह्रदान्सर्वान्पूरयेयं कथं पुनः ॥ ३९ ॥ तत्कथं जमदग्नेश्च पुत्रो भूत्वा द्विजोत्तमः ॥ क्षत्रियान्हतवानादौ
निर्दयो गर्भगानपि ॥ ४० ॥ रामो भूत्वाऽथ देवेंद्र प्राविशद्दंडकं वनम् ॥ पदातिश्चीरवासाश्च जटावल्कलवान्पुनः ॥४१ ॥ अस
हायो ह्यपाथेयो भीषणे निर्जने वने ॥ कुर्वन्नाखेटकं तत्र व्यचरं विगतत्रपः ॥ ४२ ॥ न ज्ञातवान्मृगं हैमं मायया पिहितस्तदा ॥
उटजे जानकीं त्यक्त्वा निर्गतस्तत्पदानुगः ॥ ४३ ॥ लक्ष्मणोऽपि च तां त्यक्त्वा निर्गतो मत्पदानुगः ॥ वारितोऽपि मयाऽत्यर्थं
मोहितः प्राकृतैर्गुणैः ॥ ४४ ॥ भिक्षुरूपं ततः कृत्वा रावणः कपटाकृतिः ॥ जहार तरसा रक्षो जानकीं शोककर्शिताम् ॥ ४५ ॥
दुःखार्तेन मया तत्र रुदितं च वनेवने ॥ सुग्रीवेण च मित्रत्वं कृतं कार्यवशान्मया ॥ ४६ ॥

क्षतजै रुधिरैः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आखेटकं मृगहननादिरूपम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥४७॥॥४८॥४९॥ ददात्येवमिति ॥ दैवमित्यनुषंगः ॥ दैवं विधिर्ददातीत्यर्थः॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥एवं रामावतारे इति ॥ इयं कथा रामायणादिषु प्रसिद्धाऽस्तीति न विविच्य दर्शिता ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ नह्येतादृशीं विडंबनां स्वतंत्रः कश्चित्स्वेच्छया स्वस्य करोति ॥ तस्मादनेकदृष्टांतैरेवंविधैर्विजानीहि हे ब्रह्मन्नहं परतंत्र एवेति समुदायार्थः ॥ ६० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ अर्धाधिकैश्च षट्चत्वारिंशत्पद्यैर्हरिर्भुजः ।

अन्यायेन हतो वाली शापाच्चैव निवारितः ॥ सहायान्वानरान्कृत्वा लंकायां चलितः पुनः ॥४७॥ बद्धोऽहं नागपाशैश्च लक्ष्मणश्च ममानुजः ॥ विसंज्ञौ पतितौ दृष्ट्वा वानरा विस्मयं गताः ॥ ४८ ॥ गरुडेन तदाऽऽगत्य मोचितौ भ्रातरौ किल ॥ चिंता मे महती जाता दैवं किं वा करिष्यति॥४९॥हृतं राज्यं वने वासो मृतस्तातः प्रिया हृता ॥ युद्धं कष्टं ददात्येवमग्रे किं वा करिष्यति॥५०॥ प्रथमं तु महादुःखमराज्यस्य वनाश्रयम् ॥ राजपुत्र्याऽन्वितस्यैव धनहीनस्य मे सुराः॥५१॥वराटिकाऽपि पित्रा मे न दत्ता वननिर्गमे॥ पदातिरसहायोऽहं धनहीनश्च निर्गतः॥५२॥चतुर्दशैव वर्षाणि नीतानि च तदा मया ॥ क्षात्रं धर्मं परित्यज्य व्याधवृत्त्या महावने॥५३॥दैवाद्युद्धे जयः प्राप्तो निहतोऽसौ महासुरः ॥ आनीता च पुनः सीता प्राप्ताऽयोध्या मया तथा ॥५४॥ वर्षाणि कतिचित्तत्र सुखं संसारसंभवम् ॥ प्राप्तं राज्यं च संपूर्णं कोसलानधितिष्ठता ॥ ५५ ॥ पुरैवं वर्तमानेन प्राप्तराज्येन वै तदा ॥ लोकापवादभीतेन त्यक्ता सीता वने मया ॥ ५६ ॥ कांताविरहजं दुःखं पुनः प्राप्तं दुरासदम् ॥ पातालं सा गता पश्चाद्धरां भित्त्वा धरात्मजा ॥ ५७ ॥ एवं रामावतारेऽपि दुःखं प्राप्तं निरंतरम् ॥ परतंत्रेण मे नूनं स्वतंत्रः को भवेत्तदा ॥ ५८ ॥ पश्चात्कालवशात्प्राप्तः स्वर्गो मे भ्रातृभिः सह ॥ परतंत्रस्य का वार्ता वक्तव्या विबुधेन वै ॥ ५९ ॥ परतंत्रोऽस्म्यहं नूनं पद्मयोने निशामय ॥ तथा त्वमपि रुद्रश्च सर्वे चान्ये सुरोत्तमाः ॥ ६० ॥ इति श्रीदे०महापुराणे चतुर्थस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुः पुनराह प्रजापतिम् ॥ यन्मायामोहितः सर्वस्तत्त्वं जानाति नो जनः ॥ १ ॥

विष्णवाज्ञया पराशक्तेः स्तुतिं चक्रुः समाहिताः ॥ १ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ हे ब्रह्मन्नहमीश्वर इति भ्रमस्तवास्ति नासौ युक्त इत्याह । यन्मायामोहित इति ॥ यन्मायामोहितो यद्यस्मात्परमात्मनो या माया शक्तिस्तया मोहितः सर्वो जनस्तत्त्वं परमात्मतत्त्वं न जानाति ॥ १ ॥

तया माययाऽऽवृता आच्छादिता वयम् ॥ तस्मात्तं जगद्गुरुं जगज्जनकं न स्मरामो मायाभ्रमणेन भ्रांता एवास्मेत्यर्थः ॥ ततश्चेतरजीववदस्माकं विद्यमानत्वान्नेश्वरत्वमिति भावः॥२॥तदेव भ्रांतत्वं स्वस्याऽऽह अहं विष्णुरिति ॥३॥ यन्मायेति ॥ यद्यस्मात्कारणादित्यर्थः ॥ परवान्पराधीन इत्यर्थः ॥ तत्र दृष्टांतो यथा दारुपांचाली काष्ठपुत्तली मायिकस्य वशे भवति तथाऽहं पराधीनो वर्ते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु स परमात्मा क्व वर्तते कीदृशश्चाऽस्तीति चेत्स व्यापकः सर्वत्रैवाऽस्ति सच्चिदानंदरूपः ॥ न चक्षुषा स द्रष्टुं शक्यो निर्गुणत्वान्निरवयवत्वाच्च ॥ कथं तर्हि तस्य ध्यानादिकं कर्तव्यमिति चेत्तस्य परमात्मनो या मुख्या मूर्तिस्तस्या ध्यानेनैवेति ब्रूमः ॥ सा मूर्तिः कथमस्तीति चेत्तत्राऽऽह । भवताऽपीति ॥ विभूतिर्मूर्तिरित्यर्थः ॥ तथा च या मणिद्वीपे पूर्वं भवता दृष्टा भगवती सैव परमात्मनो मुख्यमूर्तिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ श्रुता न वचसाऽपि चेति ॥ यावत्पर्यंतं सा न दृष्टा स्थिता तावत्पर्यंतं वचसाऽपि न श्रुताऽतिरहस्यभूतेत्यर्थः ॥ भक्तानुग्रहार्थं परमात्मा नैवाकारविशेषो

वयं मायावृताः कामं न स्मरामो जगद्गुरुम् ॥ परमं पुरुषं शांतं सच्चिदानंदमव्ययम् ॥ २ ॥ अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शिवोऽहमिति
मोहिताः ॥ न जानीमो वयं धातः परं वस्तु सनातनम् ॥ ३ ॥ यन्मायामोहितश्चाहं सदा वर्ते परात्मनः ॥ परवान्दारुपांचाली
मायिकस्य यथा वशे॥४॥ भवताऽपि तथा दृष्टा विभूतिस्तस्य चाद्भुता ॥ कल्पादौ भवयुक्तेन मयाऽपि च सुधार्णवे ॥ ५ ॥
मणिद्वीपेऽथ मंदारविटपे रासमंडले ॥ समाजे तत्र सा दृष्टा श्रुता न वचसाऽपि च ॥६॥ तस्मात्तां परमां शक्तिं स्मरंत्वद्य सुराः
शिवाम् ॥ सर्वकामप्रदां मायामाद्यां शक्तिं परात्मनः ॥ ७ ॥

मायाविशिष्टब्रह्मणा संगृहीत इति तत्त्वम् ॥ मंदारविटपाः संत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अर्शआद्यजंतो मंदारविटपशब्दः ॥ रासमंडले रासः क्रीडाविशेषस्तस्य मंडले स्थाने मणिद्वीप इत्यर्थः ॥ समाजे सर्वदेवतानामित्यर्थः ॥ ६ ॥ तस्मादिति यस्मादहं नेश्वरस्तस्मात्तामित्यर्थः ॥ आद्यां शक्तिं परमात्मन इति ॥ अत्र केवलमायाया उपास्यत्वकथनेऽपि तस्या ब्रह्माश्रयं विहायाऽवस्थानाऽसंभवात्केवलाया ग्रहणेऽपि मायाविशिष्टब्रह्मण एव ग्रहणं भविष्यतीत्यभिप्रायेण क्वचित्केवलाया उपास्यत्वोक्तिरिति बोध्यम् ॥ स्पष्टीकृतं चैतदस्माभिः शक्तितत्त्वविमर्शिन्याम् ॥ सर्वथाऽपि ब्रह्मोपासना शक्तिसहितब्रह्मण एव यथा तथा शक्त्युपासनाऽपि ब्रह्मविशिष्टशक्तेरेवेति न शक्त्युपासनायां ब्रह्मांशत्याग इत्यसकृदावेदितमेवाधस्तात् ॥ मायाविशिष्टब्रह्मण एव भगवतीत्वात्तस्य च भागद्वयवत्त्वात्क्वचिद्ब्रह्मभागमादाय वर्णने क्वचिन्मायाभागमादाय वर्णनेऽपि दोषाभावः ॥ अत एव सवत्र श्रुतिपुराणतंत्रादिषु क्वचिद्भगवत्या ब्रह्मरूपत्वेन वर्णनं क्वचिन्मायारूपत्वेन वर्णनं संगच्छते ॥ ७ ॥

भुवनेश्वरीं मणिद्वीपे दृष्टां परमात्मनो मूर्तिम् ॥ ८ ॥ पाशांकुशेति ॥ आयुधक्रमस्त्वस्माभिस्तृतीयस्कंधव्याख्यायामुक्तो वेदितव्यः ॥ ९ ॥ ऊर्णनाभादिति ॥ यथा ऊर्णनाभात्कीटविशेषाच्चेत्तनादनायासेन तंतुर्जडो विजातीय उत्पद्यते ॥ यथा वा विभावसोरग्नेरनायासेन सजीतायाः स्फुलिंगा उत्पद्यंते ॥ तथा यज्जगच्चेतनाऽचेतनात्मकमनायासेन तस्या भगवत्याः सकाशान्निर्गतं तां श्रीभुवनेश्वरीं वयं नताः स्मेत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवंति ॥ यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वमिति ॥ यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवंति सरूपाः ॥ तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्यभावाः प्रजायंते तत्र चवैाऽपियन्तीति च॥१०॥यन्मायेति॥यस्या मायाशक्त्याः संक्लृप्तं सर्वं चराचरं जगद्भवति स्वयं तु निर्विकारैव॥तां चितं चिद्रूपां भुवनाधीशां भुवनेश्वरीं करुणार्णवां

व्यास उवाच ॥ इत्युक्ता हरिणा देवा ब्रह्माद्या भुवनेश्वरीम् ॥ सस्मरुर्मनसा देवीं योगमायां सनातनीम् ॥ ८ ॥ स्मृतमात्रा तदा देवी प्रत्यक्षं दर्शनं ददौ ॥ पाशांकुशवराभीतिधरा देवी जपारुणा ॥ दृष्ट्वा प्रमुदिता देवास्तुष्टुवुस्तां सुदर्शनाम् ॥ ९ ॥ देवा ऊचुः ॥ ऊर्णनाभाद्यथा तंतुर्विस्फुलिंगा विभावसोः ॥ तथा जगद्यदेतस्या निर्गतं तां नता वयम् ॥ १० ॥ यन्मायाशक्तिसंक्लृप्तं जगत्सर्वं चराचरम् ॥ तां चितं भुवनाधीशां स्मरामः करुणार्णवाम् ॥ ११ ॥ यदज्ञानाद्भवोत्पत्तिर्यज्ज्ञानाद्भवनाशनम् ॥ संविद्रूपां च तां देवीं स्मरामः सा प्रचोदयात् ॥ १२ ॥ महालक्ष्म्यै च विद्महे सर्वशक्त्यै च धीमहि ॥ तन्नो देवी प्रचोदयात् ॥ १३ ॥ मातर्नताः स्म भुवनार्तिहरे प्रसीद शं नो विधेहि कुरु कार्यमिदं दयार्द्रे ॥ भारं हरस्व विनिहत्य सुरारिवर्गं मह्या महेश्वरि सतां कुरु शं भवानि ॥ १४ ॥ यद्यंबुजाक्षि दयसे न सुरान्कदाचित्किं ते क्षमा रणमुखेऽसिशरैः प्रहर्तुम् ॥ एतत्त्वयैव गदितं ननु यक्षरूपं धृत्वा तृणं दह हुताशपदाभिलापैः ॥ १५ ॥

स्मरामः ॥ मायाशक्तीति पदेन जगतो मिथ्यात्वं बोधितं मायाया मिथ्यात्वात् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ त्रयमेतत्स्वप्नं सुषुप्तं मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमात्मेति ॥ ११ ॥ यज्ज्ञानादिति ॥ यस्या भगवत्या ज्ञानाद्भवनाशनं रज्जुज्ञानात्सर्पस्य नाशनमिव भवति तां संविद्रूपां देवीं स्मरामः ॥ सा स्मृता देवी स्मरणे निरंतरमस्माकं प्रचोदयात्प्रेरयतु ॥ १२ ॥ अथ देव्यथर्वशिरासि स्थितां गायत्रीं स्तोत्रप्रसंगेनाऽऽह । महालक्ष्म्यै च विद्महे इति ॥ अत्र पदद्वये चतुर्थी द्वितीयार्थेऽर्थस्तु स्पष्ट एव ॥ १३ ॥ मह्याः पृथिव्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥यद्यंबुजाक्षि कमलाक्षि ॥ यदि त्वं कदाचित्सुरान्देवान्न दयसे न दयां करोषि तर्हि ते रणमुखे शरैः प्रहर्तुं क्षमाः किं न कथमपीत्यर्थः ॥ एतत्तवा

ऽनुग्रहं विना न क्षमाः कस्मिन्नपि कार्ये इत्येतत्त्वयैव गादितं बोधितम्॥ननु निश्चयेन॥केन गादितामिति चेत्तत्राऽऽह।यक्षरूपं धृत्वेति॥अनेन च केनोपनिषदुक्तकथा स्मारिता॥ तत्र हि देवासुरसंग्रामे परमेश्वरीप्रसादादेव देवैर्जये लब्धे तामगणय्याऽस्माकमेवाऽयं जयोऽस्माकमेवायं महिमेत्यभिमानवंतो बभूवुः॥ ततस्तेषामभिमानखंडनपुरःसरमनुग्रहं कर्तुं यक्षरूपेण भगवती प्रादुर्भूता ॥ ततः किमिदं यक्षमस्तीति परीक्षार्थं प्रथममग्निर्गतः तमग्निं यक्षरूपा भगवत्युवाच कोऽसीति ॥ तामग्निराह ॥ अग्निर्वाऽहमस्मि जातवेदा वा अहमास्मि इति॥ ततो यक्षरूपिणी प्रोवाच तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति ॥ ततोऽग्निरुवाच इत्यपि इदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ततो यक्षरूपं तस्मिंस्तृणं निदधौ तस्याग्रे तृणं स्थापितवत् एतद्दहेति च यक्षरूपमुवाच ॥ तत्तृणं दग्धुं जातवेदाः सर्वप्रकारेणोद्योगं कृतवांस्तथाऽपि तत्तृणं दग्धुं न शशाकेत्येवंप्रकारेण वाय्विंद्रयोरप्यभिमानखंडनोत्तरमुमारूपधारणेन तेषाममुग्रहः कृत इत्युक्तम् ॥ न ह्येतत्तवानुग्रहं विना संभवति ॥ तस्मादस्मासु तव दयाऽस्त्येवेति भावः ॥ अक्षरार्थस्तु यक्षरूपं यजनीयरूपम् ॥ सर्वोत्तमतेजोमयरूपं धृत्वा हे हुताश तृणं दह इत्यादिपक्षाभिलापैः पदानामुच्चारणैर्गदितमित्यन्वयः ॥ स्पष्टीकृतं चैतदस्माभिः केनोपनिषद्भाष्यटीकायां चंद्रिकाभिधानायाम् ॥ १५ ॥

कंसः कुजोऽथ यवनेंद्रसुतश्च केशी बार्हद्रथो बकबकी खरशाल्वमुख्याः॥ येऽन्ये तथा नृपतयो भुवि संति तांस्त्वं हत्वा हरस्व
जगतो भरमाशु मातः ॥ १६॥ ये विष्णुना न निहता किल शंकरेण ये वा विगृह्य जलजाक्षि पुरंदरेण ॥ ते ते मुखं सुखकरं
सुसमीक्षमाणास्संख्ये शरैर्विनिहता निजलीलया ते॥१७॥शक्तिं विना हरिहरप्रमुखाः सुराश्च नैवेश्वरा विचलितुं तव देवदेवि ॥
किं धारणाविरहितः प्रभुरप्यनंतो धर्तुं धरां च रजनीशकलावतंसे ॥ १८ ॥ इंद्र उवाच॥ वाचा विना विधिरलं भवतीह
विश्वं कर्तुं हरिः किमु रमारहितोऽथ पातुम् ॥ संहर्तुमीश उमयोज्झित ईश्वरः किं ते ताभिरेव सहिताः प्रभवः प्रजेशाः ॥ १९ ॥

कुजो भौमः ॥ यवनेंद्रसुतः कालीययवनः ॥ बकी पूतना ॥ खरः खरोऽसुरः ॥ १६ ॥ कियांस्तवाऽनुग्रहोऽस्मासु वर्तत इति कियद्वर्णनीयमित्याह । ये विष्णुना न निहता इति ॥ ते ते दैत्यास्ते तव सुखकरं मुखं सुसमीक्षमाणाः संख्ये युद्धे लीलया त्वया शरैर्विनिहता इत्यहो भगवत्याः सामर्थ्यमस्मासु चाव्याजकरुणेति भावः ॥ १७ ॥ शक्तिं विनेति ॥ हे देवदेवि ॥ हे रजनीशकलावतंसे चंद्रखंडमौले सर्वे सुरास्तव शक्तिं विना चलितुमपि नेश्वराः ॥ नन्वनंतो धारणायुक्तो धरां बिभर्ति न मच्छक्तियुक्त एवमन्येऽपि इति चेत्सा धारणा किं त्वच्छक्तेरन्यास्ति किन्तु त्वच्छक्तिरेवेत्यभिप्रायेणाह । किं धारणाविरहित इति ॥ १८ ॥ इत्थं देवसंघस्तुत्युत्तरं पृथगिंद्रः स्तौति । वाचा विनेति ॥ हे भगवति वाचा सरस्वत्या विना विधिर्ब्रह्मा विश्वं कर्तुमलं समर्थो भवतीह किमु न भवतीत्यर्थः ॥ किंतु ते त्रयोऽपि

प्रजेशास्ताभिः सरस्वतीलक्ष्मीगौरीसंज्ञकाभिस्तव शक्तिभिर्युक्ता एव प्रभवः समर्था इत्यर्थः ॥ १९ ॥ अथेंद्रस्तुत्यनंतरं विष्णुः स्तौति । कर्तुं प्रभुरिति ॥ जगत्कतुं प्रभुर्न द्रुहिणो न कदाचिदहं नापीश्वरः शिवस्तव कलारहितः सन् ॥ किंच त्रिलोक्याः प्रभुत्वमपि कर्तुं न प्रभुरिति पूर्वानुषंगेण योजनीयम् ॥ तथा विहर्तुं नाशितुमापि न प्रभुः किंतु हे समस्तविभवेश्वरि ॥ नूनं निश्चयेन त्वमेव भासि ॥ सर्वशक्त्यात्मना स प्रभुत्वेन सर्वोत्कर्षेणेति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २४ ॥ २९ ॥ २६॥

विष्णुरुवाच ॥ कर्तुं प्रभुर्न द्रुहिणो न कदाचनाहं नापीश्वरस्तव कलारहितस्त्रिलोक्याः ॥ कर्तुं प्रभुत्वमनघेऽत्र तथा विहर्तुं त्वं वै समस्तविभवेश्वरि भासि नूनम् ॥ २० ॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुता तदा देवी तानाह विबुधेश्वरान्॥किं तत्कार्यं वदंत्वद्य करोमि विगतज्वराः ॥ २१ ॥ असाध्यमपि लोकेऽस्मिंस्तत्करोमि सुरेप्सितम् ॥ शंसंतु भवतां दुःखं धरायाश्च सुरोत्तमाः ॥२२॥ देवा ऊचुः ॥ वसुधेयं भराक्रांता संप्राप्ता विबुधान्प्रति ॥ रुदती वेपमाना च पीडिता दुष्टभूभुजैः ॥२३ ॥ भारापहरणं चास्याः कर्तव्यं भुवनेश्वरि ॥ देवानामीप्सितं कार्यमेतदेवाधुना शिवे ॥ २४ ॥ घातितस्तु पुरा मातस्त्वया महिषरूपभृत् ॥ दानवोऽतिबलाक्रांतस्तत्सहायाश्च कोटिशः ॥ २५ ॥ तथा शुंभो निशुंभश्च रक्तबीजस्तथाऽपरः ॥ चंडमुंडौ महावीर्यौ तथैव धूम्रलोचनः ॥ २६ ॥ दुर्मुखो दुःसहश्चैव करालश्चातिवीर्यवान् ॥ अन्ये च बहवः क्रूरास्त्वयैव च निपातिताः ॥ २७ ॥ तथैव च सुरारींश्च जहि सर्वान्महीश्वरान् ॥ "भारं हर धरायाश्च दुर्धरं दुष्टभूभुजाम् ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्ता सा तदा देवी देवानाहांबिका शिवा ॥ २८ ॥ संप्रहस्यासितापांगी मेघगंभीरया गिरा ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ मयेदं चिंतितं पूर्वमंशावतरणं सुराः ॥ २९ ॥ भारावतरणं चैव यथा स्याद्दुष्टभूभुजाम् ॥ मया सर्वे निहंतव्या दैत्येशा ये महीभुजः ॥ ३० ॥ मागधाद्या महाभागाः स्वशक्त्या मंदतेजसः ॥ भवद्भिरपि स्वैरंशैरवतीर्य धरातले ॥ ३१ ॥ मच्छक्तियुक्तैः कर्तव्यं भारावतरणं सुराः ॥ कश्यपो भार्यया सार्धं दिविजानां प्रजापतिः ॥३२॥ यादवानां कुले पूर्वं भविताऽऽनकदुंदुभिः ॥ तथैव भृगुशापाद्वै भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ ३३ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ यदुक्तं भवद्भिस्त्वया पूर्वं यथा निपातिता दैत्यास्तथैव तेऽपि नाशयितव्या इति तत्किं नवीनमेतत्किंतु सर्वप्रपंचकृत्यं सृष्ट्यादिकं मदधीनमेव तस्मान्मदन्यः को वा नाशयिता स्यादेतेषामतो मयैवैते निहंतव्या इत्यभिप्रायेणाह । मया सर्वे इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मदवतारात्पूर्वं प्रथमं यादवानां कुले आनक

दुंदुभिर्वसुदेवो भविता भवत्वित्यर्थः ॥ तथैवोति ॥ स यथा शापादंशेन भविता तथैवेत्यर्थः ॥३३॥३४॥ ३५ ॥ उपचितौ युक्तौ ॥ ३६॥ भूभुजामिति क्विबंतोऽयं शब्दः ॥
३७ ॥ यमौ यमलौ नकुलसहदेवावित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥४४॥४५॥ भगवतीवचनेन दुष्टनाशे विश्वस्ताः संतुष्टा बभूवुरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अंशेन भविता तत्र वसुदेवसुतो हरिः ॥ तदाऽहं प्रभविष्यामि यशोदायां च गोकुले ॥ ३४ ॥ कार्यं सर्वं करिष्यामि सुराणां सुर
सत्तमाः ॥ कारागारे गतं विष्णुं प्रापयिष्यामि गोकुले ॥३५॥ शेषं च देवकीगर्भात्प्रापयिष्यामि रोहिणीम् ॥ मच्छक्त्योपचितौ
तौ च कर्तारौ दुष्टसंक्षयम्॥३६॥ दुष्टानां भूभुजां कामं द्वापरांते सुनिश्चितम् ॥ इंद्रांशोऽप्यर्जुनः साक्षात्करिष्यति बलक्षयम्॥३७॥
धर्मांशोऽपि महाराजो भविष्यति युधिष्ठिरः ॥ वाय्वंशो भीमसेनश्चाऽश्विन्यंशौ च यमावपि ॥ ३८ ॥ वसोरंशोऽथ गांगेयः करि
ष्यति बलक्षयम् ॥ व्रजंतु च भवंतोऽद्य धरा भवतु सुस्थिरा ॥ ३९ ॥ भारावतरणं नूनं करिष्यामि सुरोत्तमाः ॥ कृत्वा निमि
त्तमात्रांस्तान्स्वशक्त्याऽहं न संशयः ॥ ४० ॥ कुरुक्षेत्रे करिष्यामि क्षत्रियाणां च संक्षयम् ॥ असूयेर्ष्या मतिस्तृष्णा ममताऽभि
मता स्पृहा ॥ ४१ ॥ जिगीषा मदनो मोहो दोषैर्नंक्ष्यंति यादवाः ॥ ब्राह्मणस्य च शापेन वंशनाशो भविष्यति ॥ ४२ ॥ भगवा
नपि शापेन त्यक्ष्यत्येतत्कलेवरम् ॥ भवंतोऽपि निजांगैश्च सहायाः शार्ङ्गधन्वनः ॥ ४३ ॥ प्रभवंतु सनारीका मथुरायां च गोकुले
॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वांऽतर्दधे देवी योगमाया परात्मनः ॥ ४४ ॥ सधरा वै सुराः सर्वे जग्मुः स्वान्यालयानि च ॥ धराऽपि
सुस्थिरा जाता तस्या वाक्येन तोषिता ॥ ४५ ॥ ओषधीवीरुधोपेता बभूव जनमेजय ॥ प्रजाश्च सुखिनो जाता द्विजाश्चापुर्महो
दयम् ॥ ४६ ॥ सन्तुष्टा मुनयः सर्वे बभूवुर्धर्मतत्पराः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥
व्यास उवाच ॥ शृणु भारत वक्ष्यामि भारावतरणं तथा ॥ कुरुक्षेत्रे प्रभासे च क्षपितं योगमायया ॥ १ ॥

इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ सार्धाष्टाशीतिपद्यैस्तु देवीमाहात्म्यवर्णनम् ॥ क्रियते वासुदेवाद्याद्यवतारकथोच्यते ॥ १ ॥ इत्थं
देवादिष्ववतारसंकल्पं जातमभिधाय पुनरवतारकथां प्रवर्तयाति ॥ शृणु भारतेति ॥ प्रभासे कुरुक्षेत्रे च योगमायया क्षपितं नाशनं सैन्यस्येत्यर्थः । तदपि शृण्वित्यर्थः ॥

क्षपितामित्यत्र भावे क्तः॥ १ ॥ २ ॥यद्यप्यवतारे कारणद्वयमुक्तं तथाऽपि मुख्यं कारणं महामायेच्छैव शापस्तु गौणनिमित्तत्वेन माययैव विहित इत्याह । क्षितिभारेति॥ क्षितिभारसमुत्तारनिमित्तं यद्धरातले विष्णोर्जन्म तद्रूपोऽयं योगः स माययैव विहितो नान्यत्कारणं तत्रेति मे मतिः सिद्धांतः ॥ ३ ॥ ननु माया किमेतादृशी सर्वनियंत्री वर्तते यया विष्णोरपि जन्माऽऽपादितमिति चेद्वर्तत एव सर्वनियंत्रीत्याह । किं चित्रमिति । यदा ब्रह्मादीनंतर्यामिरूपेण नर्तयति तदाऽपराञ्जीवान्नर्तयतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ यया विगतलीलया प्रसिद्धलीलया ययेत्यर्थः ॥ दुःखस्य विण्मूत्रस्नायुसंयुतत्वमेकदेहाश्रितत्वेन ॥५॥ यथा विष्णोर्जन्म मानुषं माययाऽऽपादितं तथा पुरा रामावतारेऽपि निर्जरा देवा वानराः कृताः ॥ किंच विष्णुर्देवो रामचंद्रो दुःखपाशेन मोहितः कृत एतदुभयमपि ते विदितमस्त्येव न तद्वक्तव्यमस्तीत्याह । पुरेति ॥ ६ ॥

यदुवंशे समुत्पत्तिर्विष्णोरमिततेजसः॥ भृगुशापप्रतापेन महामायाबलेन च ॥२॥क्षितिभारसमुत्तारनिमित्तमिति मे मतिः ॥ मायया विहितो योगो विष्णोर्जन्म धरातले ॥३॥ किं चित्रं नृप देवी सा ब्रह्मविष्णुसुरानपि॥नर्तयत्यनिशं माया त्रिगुणानपरान्किमु॥४॥ गर्भवासोद्भवं दुःखं विण्मूत्रस्नायुसंयुतम् ॥ विष्णोरापादितं सम्यग्यया विगतलीलया ॥ ५॥ पुरा रामावतारेऽपि निर्जरा वानराः कृताः ॥ विदितं ते यथा विष्णुर्दुःखपाशेन मोहितः ॥ ६ ॥ अहं ममेति पाशेन सुदृढेन नराधिप ॥ योगिनो मुक्तसंगाश्च भुक्तिकामा मुमुक्षवः ॥ ७ ॥ तामेव समुपासंते देवीं विश्वेश्वरीं शिवाम् ॥ यद्भक्तिलेशलेशांशलेशलेशलवांशकम् ॥ ८ ॥ लब्ध्वा मुक्तो भवेज्जंतुस्तां न सेवेत को जनः ॥ भुवनेशीत्येव वक्रे ददाति भुवनत्रयम् ॥ ९ ॥ मां पाहीत्यस्य वचसो देयाभावादृणान्विता ॥ विद्याऽविद्येति तस्या द्वे रूपे जानीहि पार्थिव ॥ १० ॥

अहं ममेति पाशेन सुदृढेनेत्येतद् दुःखपाशेनेत्यनेनान्वेति ॥ यतो मायाधीनं सर्वं तस्मात्तां मायामेव सर्वयोगिनः समुपासत इत्याह । योगिन इति ॥ मुक्तसंगास्त्यक्तसर्वैषणा न केवलं मुमुक्षव एव भगवतीं समाराधयंति॥किं तर्हि भुक्तिकामा भोगेच्छावंतोऽपीत्यर्थः॥तदुक्तं यत्रास्ति मोक्षो यत्रास्ति भोगो नहि तत्र भोगो नहि तत्र मोक्षः॥ श्रीसुंदरीपादयुगार्चकानां भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एवेति ॥ शिवपुराणेऽपि ॥ भोगमोक्षप्रदात्री च शिवैव परिकीर्तितेति॥७॥ननु योगिनोऽप्येनां किं समाराधयंतीति चेत्किमेतत्तवाऽऽश्चर्यं जातमेतादृशीं को न सेवेतेत्याह । यद्भक्तिलेशेति ॥ ८ ॥ भुवनेशीति ॥ यः कश्चन पुरुषो हे भुवनेशि मां पाहीति विवक्षया यावद् भुवनेशीति संबोधनांतमुच्चारयति तावदेव भुवनेशीति नाम वक्रे उच्चारणकर्त्रे उच्चारणकाल एव भुवनत्रयं ददाति परमेश्वरं करोति ॥ ९ ॥ पश्चात्तेन पुरुषेण मां पाहीत्युक्ते त्रैलोक्यादधिकपदा

र्थस्य देयस्याभावात्तस्य भक्तस्य शिवा ऋणीभवति एतादृशीं भक्तकामदुघां भक्तफलप्रदानातुरां को न सेवेतेत्यभिप्रायः ॥ नन्वेकस्या एव बंधकत्वं मोचकत्वं च कथं संभवतीति चेद्रूपभेदस्वीकारेणोभयस्यापि संभवादित्याह । विद्याऽविद्येति ॥ अविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पंडितंमन्यमाना इति श्रुतेः ॥ संप्राप्य विद्यां गुरुवक्रागम्यामिति श्रुतेश्च ॥ १० ॥ यैतादृशी तदधीनं सर्वं वर्तत इत्याह ब्रह्मा विष्णुरिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अभिधानत इति

विद्यया मुच्यते जंतुर्बध्यतेऽविद्यया पुनः ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वे तस्या वशानुगाः ॥ ११ ॥ अवताराः सर्व एव यंत्रिता इव दामभिः ॥ कदाचिच्च सुखं भुंक्ते वैकुंठे क्षीरसागरे ॥ १२ ॥ कदाचित्कुरुते युद्धं दानवैर्बलवत्तरैः ॥ हरिः कदाचिद्यज्ञान्वै विततान्प्रकरोति च ॥ १३ ॥ कदाचिच्च तपस्तीव्रं तीर्थे चरति सुव्रत ॥ कदाचिच्छयने शेते योगनिद्रामुपाश्रितः ॥ १४ ॥ न स्वतंत्रः कदाचिच्च भगवान्मधुसूदनः॥ तथा ब्रह्मा तथा रुद्रस्तथेंद्रो वरुणो यमः॥१५॥कुबेरोऽग्नी रवींदू च तथाऽन्ये सुरसत्तमाः॥ मुनयः सनकाद्याश्च वसिष्ठाद्यास्तथाऽपरे ॥१६॥ सर्वेऽबावशगा नित्यं पांचालीव नरस्य च ॥ नसि प्रोता यथा गावो विचरंति वशानुगाः ॥ १७ ॥ तथैव देवताः सर्वाः कालपाशनियंत्रिताः ॥ हर्षशोकादयो भावा निद्रातंद्रालसादयः ॥१८॥ सर्वेषां सर्वदा राजन्देहिनां देहसंश्रिताः ॥ अमरा निर्जराः प्रोक्ता देवाश्च ग्रंथकारकैः ॥ १९ ॥ अभिधानतश्चार्थतो न ते नूनं तादृशाः क्वचित् ॥ उत्पत्तिस्थितिनाशाख्या भावा येषां निरंतरम् ॥ २० ॥ अमरास्ते कथं वाच्या निर्जराश्च कथं पुनः ॥ कथं दुःखाभिभूता वा जायंते विबुधोत्तमाः ॥ २१॥ कथं देवाश्च वक्तव्या व्यसने क्रीडनं कथम् ॥ क्षणादुत्पत्तिर्नाशश्च दृश्यतेऽस्मिन्न संशयः ॥ २२ ॥ जलजानां च कीटानां मशकानां तथा पुनः ॥ उपमा न कथं चैषामायुषोंऽते मराः स्मृताः ॥ २३ ॥ ततो वर्षायुषश्चापि शत वर्षायुषस्तथा ॥ मनुष्या ह्यमरा देवास्तस्माद्ब्रह्मा परः स्मृतः ॥ २४ ॥

निर्जरा देवा अभिधानतो नाम्नैवामरा न त्वर्थत इत्यर्थः ॥ प्रलयकाले मरणात् ॥ तदेवाऽऽह । उत्पत्तीति ॥ २० ॥२१॥ षड्भावविकाराणां देहधर्मत्वादमरत्वं निर्जरत्वं च यथा न संभवति तथा दुःखे सति क्रीडाया असंभवाद्देवत्वमपि न संभवतीत्याह ॥ कथं देवाश्चेति ॥ क्रीडार्थकाद्दिवुधातोरेतद्रूपम् ॥ २२ ॥ जलजानामिति ॥ यतो देवा आयुषोंऽते मराः स्मृताः ॥ म्रियंते इति मराः ॥ तस्मान्म्रियमाणानां जलजकीटमशकानामुपमा कथमेषां न भवति भवत्येवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ततो वर्षायुषश्चापीति ॥

ततो जन्मादिषड्भावविकाराद्यथा मनुष्या वर्षायुषः केचित्केचिच्छतवर्षायुषस्तथैव देवा अमरा अपि सांति ॥ यथा यस्य तपश्चर्या ॥ तस्मान्मनुष्यामरसंघाद् ब्रह्मा परोऽधिकायुष्यवान् ॥ २४ ॥ तथा रुद्रस्तथा विष्णुरप्याधिकायुष्यवान् परंतु सर्वेऽपि क्रमशो भवंत्युत्पद्यंते नश्यंति चोति षड्भावविकारवंत एव सर्वे इत्यर्थः ॥ २५ ॥ तदेवाह ॥ नूनं देहवत इति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सर्वेषां जन्मनाशौ मायैव करोति ॥ तत्र यस्य यथा कर्म तदनुरोधेन तस्य निमित्तं कल्पयित्वा तेन निमित्तेन

रुद्रस्तथा तथा विष्णुः क्रमशश्च भवंति हि ॥ नश्यंति क्रमशश्चैव वर्धंति चोत्तरोत्तरम् ॥ २५ ॥ नूनं देहवतो नाशो मृतस्योत्पत्तिरेव च ॥ चक्रवद्भ्रमणं राजन्सर्वेषां नाऽत्र संशयः ॥ २६ ॥ मोहजालाऽऽवृतो जंतुर्मुच्यते न कदाचन ॥ मायायां विद्यमानायां मोहजालं न नश्यति ॥ २७ ॥ उत्पित्सुकाल उत्पत्तिः सर्वेषां नृप जायते ॥ तथैव नाशः कल्पान्ते ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥ २८ ॥ निमित्तं यस्तु यन्नाशे स घातयति तं नृप ॥ नान्यथा तद्भवेन्नूनं विधिना निर्मितं तु यत् ॥ २९ ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखं वा सुखमेव वा ॥ तत्तथैव भवेत्कामं नान्यथेह विनिर्णयः ॥ ३० ॥ सर्वेषां सुखदौ देवौ प्रत्यक्षौ शशिभास्करौ ॥ न नश्यति तयोः पीडा क्वचित्तद्वैरिसंभवा ॥ ३१ ॥ भास्करस्य सुतो मंदः क्षयी चंद्रः कलंकवान् ॥ पश्य राजन्विधेः सूत्रं दुर्वारं महतामपि ॥ ३२ ॥ वेदकर्ता जगद्धर्ता बुद्धिदस्तु चतुर्मुखः ॥ सोऽपि विक्लवतां प्राप्तो दृष्ट्वा पुत्रीं सरस्वतीम् ॥ ३३ ॥ शिवस्याऽपि मृता भार्या सती दग्ध्वा कलेवरम् ॥ सोऽभवद्दुःखसंतप्तः कामार्तश्च जनार्तिहा ॥३४॥ कामाग्निदग्धदेहस्तु कालिंद्यां पतितः शिवः ॥ साऽपि श्यामजला जाता तन्निदाघवशान्नृप ॥३५॥ कामार्तो रममाणस्तु नग्नः सोऽपि भृगोर्वनम्॥गतः प्राप्तोऽथ भृगुणा शप्तः कामातुरो भृशम् ॥ ३६ ॥ पतत्वद्यैव ते लिंगं निर्लज्जेति भृशं किल॥ पपौ चामृतवापीं च दानवैर्निर्मितां मुदे ॥३७॥

नाशयाति तस्माद्यन्नाशे यो निमित्तं स तं घातयाति हंतीत्यर्थः ॥ स्वार्थे णिच् ॥ तद्यद्भगवतीजनिताविधिना निर्मितं तदन्यथा नैव भवेत् ॥२९॥ तत्तथैवेति ॥ विधिनिर्मितप्रकारेणैवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ तद्वैरिसंभवा राहुसंभवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ जनार्तिहाऽपि कामार्तो जात एतादृशो महामायाप्रभाव इति भावः ॥ ३४ ॥ तन्निदाघवशात्तत्संतापवशादित्यर्थः ॥ संतापेनाऽपि श्यामवर्णत्वं कोपेन चास्या वदनं मषीवर्णमभूत्तदेत्यादौ प्रसिद्धम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ हे निर्लज्ज ते लिंगमद्यैव पतत्विति भृशं

इंद्रोऽपि च वृषो भूत्वा वाहनत्वं गतः क्षितौ ॥ आद्यस्य सर्वलोकस्य विष्णोरेव विवेकिनः ॥ ३८ ॥ सर्वज्ञत्वं गतं कुत्र प्रभुशक्तिः कुतो गता ॥ यद्धेममृगविज्ञानं न ज्ञातं हरिणा किल ॥ ३९ ॥ राजन्मायाबलं पश्य रामो हि काममोहितः ॥ रामो विरहसंतप्तो रुरोद भृशमातुरः ॥ ४० ॥ योऽपृच्छत्पादपान्मूढः क्व गता जनकात्मजा ॥ भक्षिता वा हृता केन रुदन्नुच्चतरं ततः ॥४१॥ लक्ष्मणाऽहं मरिष्यामि कांताविरहदुःखितः ॥ त्वं चापि मम दुःखेन मरिष्यसि वनेऽनुज ॥ ४२ ॥ आवयोर्मरणं ज्ञात्वा माता मम मरिष्यति ॥ शत्रुघ्नोऽप्यतिदुःखार्तः कथं जीवितुमर्हति ॥ ४३ ॥ सुमित्रा जीवितं जह्यात्पुत्रव्यसनकर्शिता ॥ पूर्णकामाऽथ कैकेयी भवेत्पुत्रसमन्विता ॥ ४४ ॥ हा सीते क्व गताऽसि त्वं मां विहाय स्मरातुरा ॥ एह्येहि मृगशावाक्षि मां जीवय कृशोदरि ॥ ॥ ४५ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि त्वदधीनं च जीवितम् ॥ समाश्वासय दीनं मां प्रियं जनकनंदिनि ॥ ४६ ॥ एवं विलपता तेन रामेणाऽमिततेजसा ॥ वनेवने च भ्रमता नेक्षिता जनकात्मजा ॥ ४७ ॥ शरण्यः सर्वलोकानां रामः कमललोचनः ॥ शरणं वानराणां स गतो मायाविमोहितः ॥ ४८ ॥ सहायान्वानरान्कृत्वा बबन्ध वरुणालयम् ॥ जघान रावणं वीरं कुम्भकर्णं महोदरम् ॥ ॥ ४९ ॥ आनीय च ततः सीतां रामो दिव्यमकारयत् ॥ सर्वज्ञोऽपि हृतां मत्वा रावणेन दुरात्मना ॥ ५० ॥ किं ब्रवीमि महाराज योगमायाबलं महत् ॥ यया विश्वमिदं सर्वं भ्रामितं भ्रमते किल ॥५१॥ एवं नानाऽवतारेऽत्र विष्णुः शापवशं गतः ॥ करोति विविधाश्चेष्टा दैवाधीनः सदैव हि ॥ ५२ ॥

शप्त इति पूर्वेणान्वयः ॥ पपाविति ॥ शिव एवेत्यर्थः ॥ इयं कथा शिवपुराणे स्पष्टा ॥ ३७ ॥ विष्णोः सर्वज्ञत्वं यद्यस्ति तर्हि तत्कुत्र गतमित्यनेनान्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इत्थं सर्वदेवानां नानाविधा दुर्दशा माययैव तत्तदनादिकर्मयोगेन कृतेत्याह । किं ब्रवीमीति ॥ एतेनाऽऽदौ अध्यायारंभे मध्ये वा जनमेजयेन देवादीनामित्थं दशा किमिति जाता इति यच्छंकितं तस्य सर्वस्याप्युत्तरमिदमुक्तमिति वेदितव्यम् ॥ तस्मादेतादृशानेकदुर्दशाप्रहाणायाऽऽदिशक्तिर्मायाविशिष्टब्रह्मरूपिणी भगवती सर्वप्रकारेण सर्वैराराध्येति रहस्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥॥ ५९ ॥ ६० ॥ माधवो लक्ष्मीपतिः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ निहत्यैनां स्थितस्योति शेषः ॥ ६६ ॥ इत्थं
विमर्शं प्रथमतः कृत्वा पुनर्विचारांतरमकरोदित्याह । इयं पितृष्वसोति ॥ मम पितुः स्थानीयाद्देवकादुत्पन्ना मम स्वसा भगिन्यस्तीत्यर्थः ॥ शाकपार्थिवादित्वात्साधुत्वम्

तवाहं कथयिष्यामि कृष्णस्याऽपि विचेष्टितम् ॥ अभवं मानुषं लोके देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ५३ ॥ कालिंदीपुलिने
रम्ये ह्यासीन्मधुवनं पुरा ॥ लवणो मधुपुत्रस्तु तत्राऽऽसीद्दानवो बली ॥ ५४ ॥ द्विजानां दुःखदः पापो वरदानेन
गर्वितः ॥ निहतोऽसौ महाभाग लक्ष्मणस्यानुजेन वै ॥ ५५ ॥ शत्रुघ्नेनाथ संग्रामे तं निहत्य मदोत्कटम् ॥ वासि
ता मथुरा नाम पुरी परमशोभना ॥ ५६ ॥ स तत्र पुष्कराक्षौ द्वौ पुत्रौ शत्रुनिषूदनः ॥ निवेश्य राज्ये मतिमान्काले प्राप्ते दिवं
गतः ॥ ५७ ॥ सूर्यवंशक्षये तां तु यादवाः प्रतिपेदिरे ॥ मथुरां मुक्तिदां राजन्ययातितनयः पुरा ॥ ५८ ॥ शूरसेनाभिधः शूर
स्तत्राभून्मेदिनीपतिः ॥ माथुराञ्छूरसेनांश्च बुभुजे विषयान्नृप ॥ ५९ ॥ तत्रोत्पन्नः कश्यपांशः शापाच्च वरुणस्य वै ॥ वसुदेवोऽ
तिविख्यातः शूरसेनसुतस्तदा ॥ ६० ॥ वैश्यवृत्तिरतः सोऽभून्मृते पितरि माधवः ॥ उग्रसेनो बभूवाथ कंसस्तस्याऽऽत्मजो महा
न् ॥ ६१ ॥ अदितिर्देवकी जाता देवकस्य सुता तदा ॥ शापाद्वै वरुणस्यात्र कश्यपानुगता किल ॥ ६२ ॥ दत्ता सा वसुदेवा
य देवकेन महात्मना ॥ विवाहे रचिते तत्र वागभूद्गगने तदा ॥ ६३ ॥ कंस कंस महाभाग देवकीगर्भसंभवः ॥ अष्टमस्तु सुतः
श्रीमांस्तव हंता भविष्यति ॥ ६४ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं कंसो विस्मितोऽभून्महाबलः ॥ देववाचं तु तां मत्वा सत्यां चिंतामवाप
सः ॥ ६५ ॥ किं करोमीति संचिंत्य विमर्शमकरोत्तदा ॥ निहत्यैनां न मे मृत्युर्भवेदद्यैव सत्वरम् ॥ ६६ ॥ उपायो नान्यथा
चास्मिन्कार्ये मृत्युभयावहे ॥ इयं पितृष्वसा पूज्या कथं हन्मीत्यचिंतयत् ॥ ६७ ॥ पुनर्विचारयामास मरणं मेऽस्त्यहो स्वसा
॥ पापेनाऽपि प्रकर्तव्या देहरक्षा विपश्चिता ॥ ६८ ॥ प्रायश्चित्तेन पापस्य शुद्धिर्भवति सर्वदा ॥ प्राणरक्षा प्रकर्तव्या बुधैर
प्येनसा तथा ॥ ६९ ॥

॥ ६७ ॥ इति द्वितीयविचारोत्तरं तृतीयाविचारं पुनरकरोदित्याह ॥ पुनरिति ॥ यतो मे मरणं स्वसा भगिनीयं भवति ततोऽवश्यं हंतव्यैवेति शेषः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ भूतभाषितमात्रेणाकाशवाण्येत्यर्थः ॥ ७७ ॥ तव शत्रुणाऽस्य वसुदेवस्य वा शत्रुणाऽन्तर्हितेनोदितेति कुतो न स्यादित्यर्थः ॥ ७८ ॥ वसुदेवस्य गृहस्य वसुदेवपत्न्याः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ पितृष्वसेति ॥ पितृस्थानीयाद्देवकादुत्पन्ना तव स्वसा भगिनीत्यर्थः ॥ पितृव्यभागिनीति फलि

विचिंत्य मनसा कंसः खड्गमादाय सत्वरः ॥ जग्राह तां वरारोहां केशेष्वाकृष्य पापकृत् ॥७०॥ कोशात्खड्गमुपाकृष्य हंतुकामो दुराशयः ॥ पश्यतां सर्वलोकानां नवोढां तां चकर्ष ह ॥ ७१ ॥ हन्यमानां च तां दृष्ट्वा हाहाकारो महानभूत् ॥ वसुदेवानुगा वीरा युद्धायोद्यतकार्मुकाः ॥७२॥ मुंच मुंचेति प्रोचुस्तं ते तदाऽद्भुतसाहसाः ॥ कृपया मोचयामासुर्देवकीं देवमातरम् ॥ ७३ ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं धीराणां च परस्परम् ॥ वसुदेवसहायानां कंसेन च महात्मना ॥ ७४ ॥ वर्तमाने तथा युद्धे दारुणे लोमहर्षणे ॥ कंसं निवारयामासुर्वृद्धा ये यदुसत्तमाः ॥ ७५ ॥ पितृष्वसेयं ते वीर पूजनीया च बालिश ॥ न हंतव्या त्वया वीर विवाहोत्सव संगमे ॥ ७६ ॥ स्त्रीहत्या दुःसहा वीर कीर्तिघ्नी पापकृत्तमा ॥ भूतभाषितमात्रेण न कर्तव्या विजानता ॥ ७७ ॥ अंतर्हितेन केनाऽपि शत्रुणा तव चास्य वा ॥ उदितेति कुतो न स्याद्वागनर्थंकरी विभो ॥ ७८ ॥ यशसस्ते विघाताय वसुदेवगृहस्य च ॥ अरिणा रचिता वाणी गुणमायाविदा नृप ॥७९॥ बिभेषि वीरस्त्वं भूत्वा भूतभाषितभाषया ॥ यशोमूलविघातार्थमुपायस्त्वरिणा कृतः ॥ ८० ॥ पितृष्वसा न हंतव्या विवाहसमये पुनः ॥ भवितव्यं महाराज भवेच्च कथमन्यथा ॥ ८१ ॥ एवं तैर्बोध्यमानोऽसौ निवृत्तो नाऽभवद्यदा ॥ तदा तं वसुदेवोऽपि नीतिज्ञः प्रत्यभाषत ॥ ८२ ॥ कंस सत्यं ब्रवीम्यद्य सत्याधारं जगत्रयम् ॥ दास्यामि देवकीपुत्रानुत्पन्नांस्तव सर्वशः ॥८३॥ जातं जातं सुतं तुभ्यं न दास्यामि यदि प्रभो ॥ कुंभीपाके तदा घोरे पतंतु मम पूर्वजाः ॥८४॥ श्रुत्वाऽथ वचनं सत्यं पौरवा ये पुरः स्थिताः ॥ ऊचुस्ते त्वरिताः कंसं साधु साधु पुनः पुनः ॥ ८५ ॥ न मिथ्या भाषते क्वापि वसुदेवो महामनाः ॥ केशं मुंच महाभाग स्त्रीहत्यापातकं तथा ॥ ८६ ॥

तम् ॥ मध्यमपदलोपी समासः ॥ भवितव्यमिति ॥ यद्येतत्पुत्रसकाशात्तव वधो दैवेन निश्चितः स्यात्तदाऽस्या वधेन किं भविष्यति केनापि प्रकारेण तव वधो भाविष्यत्येव नहि भवितव्यं क्वचिदन्यथा भवतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

॥८७॥ ८८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ अर्धाधिकैश्चतुष्पंचाशद्भिः श्लोकैरनंतरम् ॥ देवकीतनयान्सप्त जघानेति कथोच्यते ॥१॥ विवाहोत्तरं गृहागमने जातेऽनंतरं जातं वृत्तमाह ॥ अथेति ॥ वसुदेवेन संगता मिथुनीभावं प्राप्ता ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वरोरु समयमिति ॥ हे महाभागे मया शपथेन तदा त्वं मोचिता तदा मया कृतं स्वसुतार्पणे समयं पणं जानासीत्यन्वयः॥४॥ ततः किमिति चेत्तत्राऽऽह । इमं पुत्रमिति । हे सुकेशांते शोभनकेशांते ततः पणसत्यतायै

व्यास उवाच ॥ एवं प्रबोधितः कंसो यदुवृद्धैर्महात्मभिः ॥ क्रोधं त्यक्त्वा स्थितस्तत्र सत्यवाक्यानुमोदितः ॥ ततो दुंदुभयो नेदुर्वादित्राणि च सस्वनुः ॥८७॥ "जयशब्दस्तु सर्वेषामुत्पन्नस्तत्र संसदि ॥" प्रसाद्य कंसं प्रतिमोच्य देवकीं महायशाः शूरसुतस्तदानीम् ॥ जगाम गेहं स्वजनानुवृत्तो नवोढया वीतभयस्तरस्वी ॥ ८८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ व्यास उवाच ॥ अथ काले तु संप्राप्ते देवकी देवरूपिणी ॥ गर्भं दधार विधिवद्वसुदेवेन संगता ॥१॥ पूर्णेऽथ दशमे मासे सुषुवे सुतमुत्तमम् ॥ रूपावयवसंपन्नं देवकी प्रथमं यदा ॥२॥ तदाऽऽह वसुदेवस्तां सत्यवाक्यानुमोदितः ॥ भावित्वाच्च महाभागो देवकीं देवमातरम् ॥३॥ वरोरु समयं मे त्वं जानासि स्वसुतार्पणे ॥ मोचिता त्वं महाभागे शपथेन मया तदा ॥४॥ इमं पुत्रं सुकेशांते दास्यामि भ्रातृसूनवे ॥"खले कंसे विनाशार्थं दैवे किं वा करिष्यसि ॥" विचित्रकर्मणां पाको दुर्ज्ञेयो ह्यकृतात्मभिः ॥ ५ ॥ सर्वेषां किल जीवानां कालपाशानुवर्तिनाम् ॥ भोक्तव्यं स्वकृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥६॥ प्रारब्धं सर्वथैवाऽत्र जीवस्य विधिनिर्मितम् ॥ देवक्युवाच ॥ स्वामिन्पूर्वं कृतं कर्म भोक्तव्यं सर्वथा नृभिः ॥ ७ ॥ तीर्थैस्तपोभिर्दानैर्वा किं न याति क्षयं हि तत् ॥ लिखितो धर्मशास्त्रेषु प्रायश्चित्तविधिर्नृप ॥ ८ ॥ पूर्वार्जितानां पापानां विनाशाय महात्मभिः ॥ ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतल्पगः ॥ ९ ॥ द्वादशाब्दव्रते चीर्णे शुद्धिं याति यतस्ततः ॥ मन्वादिभिर्यथोद्दिष्टं प्रायश्चित्तं विधानतः ॥ १० ॥

इमं पुत्रं ते भ्रातृसूनवे त्वत्पितृभ्रातुरुग्रसेनस्य सूनवे पुत्राय कंसाय दास्यामीत्यर्थः ॥ नन्वेतत्त्वया दयालुना कथं क्रियत इति चेत्तत्राऽऽह विचित्रकर्मणामिति ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ प्रारब्धकर्माधीनत्वान्मयैतत्क्रियत इत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥ तत्र दैवं देवकी शंकते । तीर्थैरिति ॥ यथा तीर्थादिसेवनरैन्यत्पातकं नश्यति तथा प्रारब्धमपि न क्षयं याति किमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

यदि तदुक्तप्रायश्चित्तैः प्रारब्धं न नश्यति तदा ते किं विगीतवचना मिथ्यावचनाः संतीत्यर्थः ॥११॥१२॥ यदि प्रारब्धाधीनमेव सर्वं तदा आयुर्वेदमंत्रशास्त्रोक्ता उपाया मिथ्यैव स्युः ॥ प्रारब्धानुकूलताभावे तैः कार्यस्याऽजायमानत्वात् सति चानुकूले प्रारब्धे तेनैव कार्यसिद्धौ तेषामुपयोगाभावादिति भावः ॥ किंचैवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वं दैवानिर्मितं प्रारब्धनिर्मितं चेत्सर्वोऽप्युद्यमो वृथैव स्यादित्याह । उद्यमास्त्विवति॥१३॥१४॥किंच प्रारब्धप्राबल्ये स्वीक्रियमाणे प्रमाणं वेदरूपं परमेश्वरेण वृथैव परिभाषितं स्यात्पूर्वोक्तयुक्त्या प्रारब्धप्रातिकूल्ये तेन वेदोक्तानुष्ठानेन फलाजननात्तदानुकूल्ये तेनैव प्रजननात्तस्योपयोगाभावादित्याह । यदा तदेति ॥ यदा वेदस्य मिथ्यार्थवादित्वं तदा धर्मोच्छेद एव कुतो न स्यादित्याह । वितथे इति॥१५॥तस्मादुद्योग एव प्रधानो यत उद्योगेनैव सिद्धिर्घटादेः सस्यादेश्च दृश्यते ॥ नहि कुलालादयो हित्वोद्योगं

तथा कृत्वा नरः पापान्मुच्यते वा न वाऽनघ॥ विगीतवचनास्ते किं मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्यादयः सर्वे धर्मशास्त्र
प्रवर्तकाः ॥ भवितव्यं भवत्येव यद्येवं निश्चयः प्रभो ॥१२॥ आयुर्वेदः स मिथ्यैव मंत्रवादास्तथाऽखिलाः ॥ उद्यमस्तु वृथा सर्व
मेवं चेद्दैवनिर्मितम् ॥१३॥ भवितव्यं भवत्येव प्रवृत्तिस्तु निरर्थिका ॥ अग्निष्टोमादिकं व्यर्थं नियतं स्वर्गसाधनम् ॥ १४ ॥ यदा
तदा प्रमाणं हि वृथैव परिभाषितम् ॥ वितथे तत्प्रमाणे तु धर्मोच्छेदः कुतो न हि ॥ १५ ॥ उद्यमे च कृते सिद्धिः प्रत्यक्षेणैव
साध्यते॥तस्मादत्र प्रकर्तव्यः प्रपंचश्चित्तकल्पितः॥१६॥यथाऽयं बालकः क्षेमं प्राप्नोति मम पुत्रकः ॥ मिथ्या यदि प्रकर्तव्यं वचनं
शुभमिच्छता ॥१७॥ न तत्र दूषणं किंचित्प्रवदंति मनीषिणः ॥ वसुदेव उवाच ॥ निशामय महाभागे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥१८॥
उद्यमः खलु कर्तव्यः फलं दैववशानुगम् ॥ त्रिविधानीह कर्माणि संसारेऽत्र पुराविदः ॥ १९ ॥

प्रारब्धमेवाऽऽश्रित्य तिष्ठंतो घटादिसिद्धिं प्राप्नुवंतीत्याह । उद्यमे च कृत इति ॥ तस्मादिति ॥ यत उद्योगः प्रधानस्तस्मादत्र चित्तकल्पितः कश्चन प्रपंच उपायः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु मया मिथ्या कथं कृत्वा पुत्रः संरक्षणीय इति चेत्तत्राह । मिथ्येति ॥ यदिशब्दोऽप्यर्थको निपातानामनेकार्थत्वात् ॥ तथा च शुभं जीवरक्षणादि रूपमिच्छता पुरुषेण मिथ्याऽपि कर्तव्यमित्यर्थः ॥ जीवरक्षणार्थं मिथ्यावदनेऽपि दोषाभाव इति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ यदुक्तमुद्योगः प्रधान इति तन्न संभवति ॥ सर्व सामग्रीसमवधानेऽपि पुत्राद्युत्पत्त्यदर्शनात् ॥ तस्माद्दैवं प्रारब्धमेव मुख्यं फलसिद्धिं प्रति उद्योगस्तु सहायभूत एव सर्वत्रेत्याह । उद्यमस्तु प्रकर्तव्य इति ॥ यदुक्तं

प्रायश्चित्तादिना प्रारब्धं नंक्ष्यति वा न नंक्ष्यतीति तत्राह । त्रिविधानीहेति ॥ १९ ॥ संचितानीति ॥ एका संचितकोटिरेका प्रारब्धकोटिरेका वर्तमानकोटिरित्यर्थः ॥२०॥ कर्मणां स्वीकारे फलं जीवानामुच्चावचगातिरूपमस्तीत्याह । बीजभूतानीति ॥ २१ ॥ तदेव विशदयति । पूर्वदेहमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ कर्मभिरिति संचितेभ्यः कर्मभ्यः पृथक्कृतैः पक्वैः कर्मभिरित्यर्थः ॥ २५ ॥ तं कालं तस्मिँल्लिंगदेहाविर्भावकाले इत्यर्थः ॥ योजयत्ययीत्परमेश्वरः ॥ अतः कर्माणि प्राक्कृतानि संचितानि तथा देहेनानेन भाव्यानि वर्तमानानि चेत्यर्थः ॥ २६ ॥ तथा प्रारब्धानि च जीवेन त्रिविधानि भोक्तव्यान्येवेत्यर्थः ॥ प्रायश्चित्ते तु सर्वाणि न नश्यंति किंतु कानिचिदेवेत्याह

प्रवदंतीह जीवानां पुराणेष्वागमेषु च॥संचितानि च जीर्णानि प्रारब्धानि सुमध्यमे ॥२०॥ वर्तमानानि वामोरु त्रिविधानीह देहिनाम्॥शुभाशुभानि कर्माणि बीजभूतानि यानि च॥२१॥बहुजन्मसमुत्थानि काले तिष्ठंति सर्वथा ॥ पूर्वदेहं परित्यज्य जीवः कर्मवशानुगः ॥२२॥ स्वर्गं वा नरकं वाऽपि प्राप्नोति स्वकृतेन वै॥दिव्यं देहं च संप्राप्य यातनादेहमर्थजम् ॥२३॥ भुनक्ति विविधान्भोगान्स्वर्गे वा नरकेऽथ वा ॥ भोगांते च यदोत्पत्तेः समयस्तस्य जायते॥२४॥लिंगदेहेन सहितं जायते जीवसंज्ञितम्॥तदैव संचितेभ्यश्च कर्मभ्यः कर्मभिः पुनः ॥ २५ ॥ योजयत्येव तं कालं कर्माणि प्राकृतानि च ॥ देहेनानेन भाव्यानि शुभानि चाशुभानि च ॥ २६ ॥ प्रारब्धानि च जीवेन भोक्तव्यानि सुलोचने ॥ प्रायश्चित्तेन नश्यंति वर्तमानानि भामिनि ॥२७॥ संचितानि तथैवाऽऽशु यथार्थं विहितेन च ॥ प्रारब्धकर्मणां भोगात्संक्षयो नान्यथा भवेत् ॥ २८ ॥ तेनायं ते कुमारो वै देयः कंसाय सर्वथा ॥ न मिथ्या वचनं मेऽस्ति लोकनिंदाऽभिदूषितम् ॥ २९ ॥ अनित्येऽस्मिंस्तु संसारे धर्मसारे महात्मनाम् ॥ दैवाधीनं हि सर्वेषां मरणं जननं तथा ॥ ३० ॥ तस्माच्छोको न कर्तव्यो देहिना हि निरर्थकः ॥ सत्यं यस्य गतं कांते वृथा तस्यैव जीवितम् ॥ ३१ ॥

प्रायश्चित्तेनेति ॥ २७ ॥ प्रारब्धानां तु भोगादेव क्षय इत्याह । प्रारब्धेति ॥ २८ ॥ तेनेति ॥ यतस्तस्य भोगेनैव क्षयस्तेन हेतुना तत्प्रारब्धक्षयाय कुमारः कंसाय सर्वथा देय इत्यर्थः ॥ यत्त्वयोक्तं जीवरक्षार्थं मिथ्याऽपि वक्तव्यमिति तत्परकीयविषये जीवरक्षार्थं वक्तव्यं न स्वीयजीवरक्षार्थम् ॥ अन्यथा स्वरक्षार्थं सर्वोऽपि मिथ्या वदतीति कोऽपि सत्यत्यागेन दोषवान्न स्यात् तस्मान्न स्वकीयविषये मम वचनं मिथ्याऽस्तीत्याह । न मिथ्येति ॥ लोकनिंदयाऽभिदूषितं वचनमित्यन्वयः ॥ २९ ॥ इत्थं तस्याः शंकानिरासं कृत्वा तदनुमत्यर्थे तां बोधयति । अनित्य इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ क्षेमं व्याहृतवानिति ॥ अयं बालो गृहं गच्छत्विति क्षेमं कल्याणकरं वाक्यं नृपः कंसो

इहलोको गतो यस्मात्परलोकः कुतस्ततः ॥ अतो देहि सुतं सुभ्रु कंसाय प्रददाम्यहम् ॥३२॥ सत्यसंस्तरणाद्देवि शुभमग्रे भविष्यति ॥ कर्तव्यं सुकृतं पुंभिः सुखे दुःखे सति प्रिये ॥ ३३ ॥ "सत्यसंरक्षणाद्देवि शुभमेव भविष्यति ॥" व्यास उवाच॥इत्युक्तवति कांते सा देवकी शोकसंयुता ॥ ददौ पुत्रं प्रसूतं च वेपमाना मनस्विनी ॥ ३४ ॥ वसुदेवोऽपि धर्मात्मा आदाय स्वसुतं शिशुम् ॥ जगाम कंससदनं मार्गे लोकैरभिष्टुतः ॥३५॥ लोका ऊचुः ॥ पश्यंतु वसुदेवं भो लोका एवं मनस्विनम् ॥ स्ववाक्यमनुरुध्यैव बालमादाय यात्यसौ ॥ ३६ ॥ मृत्यवे दातुकामोऽद्य सत्यवागनसूयकः ॥ सफलं जीवितं चाऽस्य धर्मं पश्यंतु चाऽद्भुतम् ॥ ३७ ॥ यः पुत्रं याति कंसाय दातुं कालात्मनेऽपि हि ॥ व्यास उवाच ॥ इति संस्तूयमानस्तु प्राप्तः कंसालयं नृप॥३८॥ ददावस्मै कुमारं तं जातमात्रममानुषम् ॥ कंसोऽपि विस्मयं प्राप्तो दृष्ट्वा धैर्यं महात्मनः ॥ ३९ ॥ गृहीत्वा बालकं प्राह स्मितपूर्वमिदं वचः ॥ धन्यस्त्वं शूरपुत्राद्य ज्ञातः पुत्रसमर्पणात् ॥ ४० ॥ मम मृत्युर्न चायं वै गिरा प्रोक्तस्तु चाष्टमः ॥ न हंतव्यो मया कामं बालोऽयं यातु ते गृहम् ॥ ४१ ॥ अष्टमस्तु प्रदातव्यस्त्वया पुत्रो महामते ॥ इत्युक्त्वा वसुदेवाय ददावाशु खलः शिशुम् ॥ ४२ ॥ गच्छत्वयं गृहे बालः क्षेमं व्याहृतवान्नृपः ॥ तमादाय तदा शौरिर्जगाम स्वगृहं मुदा ॥ ४३ ॥ कंसोऽपि सचिवानाह वृथा किं घातये शिशुम् ॥ अष्टमाद्देवकीपुत्रान्मम मृत्युरुदाहृतः ॥ ४४ ॥ अतः किं प्रथमं बालं हत्वा पापं करोम्यहम् ॥ साधुसाध्विति तेऽप्युक्त्वा संस्थिता मंत्रिसत्तमाः॥ ४५ ॥ विसर्जितास्तु कंसेन जग्मुस्ते स्वगृहान्प्रति ॥ गतेषु तेषु संप्राप्तो नारदो मुनिसत्तमः ॥ ४६ ॥ अभ्युत्थानार्घ्यपाद्यादि चकारोग्रसुतस्तदा ॥ पप्रच्छ कुशलं राजा तत्राऽऽगमनकारणम् ॥ ४७ ॥ नारदस्तं तदोवाच स्मितपूर्वमिदं वचः ॥ कंस कंस महाभाग गतोऽहं हेमपर्वतम् ॥ ४८ ॥

व्याहृतवान्कथितवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ हेमपर्वतं सुमेरुम् ॥ ४८ ॥

॥४९॥५०॥५१॥५२ ॥ संमेलनेति ॥ यदा ते चैकत्र मिलितास्तदा सर्वे परस्परापेक्षया अष्टमा एवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति श्रीदे०भा०चतुर्थस्कंधे एकविंशोऽध्यायः
॥२१॥द्व्यधिकैश्चैव पंचाशत्पद्यैरथ धरातले ॥ केषामंशैर्नृपा जातास्तदेतत्सम्यगुच्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायकथां श्रुत्वा जनमेजयः पृच्छति । किं कृतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तत्र ब्रह्मादयो देवा मंत्रं चक्रुः समाहिताः॥देवक्यां वसुदेवस्य भार्यायां सुरसत्तमः॥४९॥वधार्थं तव विष्णुश्च जन्म चाऽत्र करिष्यति॥
तत्कथं न हतः पुत्रस्त्वया नीतिं विजानता ॥ ५० ॥ कंस उवाच ॥ अष्टमं च हनिष्येऽहं मृत्युं मे देवभाषितम् ॥ नारद उवाच॥
न जानासि नृपश्रेष्ठ राजनीतिं शुभाशुभम्॥५१॥मायाबलं च देवानां न त्वं वेत्सि वदामि किम् ॥ रिपुरल्पोऽपि शूरेण नोपेक्ष्यः
शुभमिच्छता॥५२॥ संमेलनक्रियायां तु सर्वे ते ह्यष्टमाः स्मृताः॥ मूर्खस्त्वमरिसंत्यागः कृतोऽयं जानता त्वया॥५३॥ इत्युक्त्वाऽऽशु
गतः श्रीमान्नारदो देवदर्शनः ॥ गतेऽथ नारदे कंसः समाहूयाथ बालकम् ॥ ५४ ॥ पाषाणे पोथयामास सुखं प्राप च मंदधीः ॥
॥ इति श्रीदे०म०च०एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ जनमेजय उवाच ॥ किं कृतं पातकं तेन बालकेन पितामह ॥ यो जातमात्रो
निहतस्तथा तेन दुरात्मना ॥ १ ॥ नारदोऽपि मुनिश्रेष्ठो ज्ञानवान्धर्मतत्परः॥ कथमेवंविधं पापं कृतवान्ब्रह्मवित्तमः ॥ २ ॥ कर्ता
कारयिता पापे तुल्यपापौ स्मृतौ बुधैः ॥ स कथं प्रेरयामास मुनिः कंसं खलं तदा ॥ ३ ॥ संशयोऽयं महान्मेऽत्र ब्रूहि सर्वं सविस्तरम् ॥
येन कर्मविपाकेन बालको निधनं गतः ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ नारदः कौतुकप्रेक्षी सर्वदा कलहप्रियः ॥ देवकार्यार्थमागत्य
सर्वमेतच्चकार ह ॥ ५ ॥ न मिथ्याभाषणे बुद्धिर्मुनेस्तस्य कदाचन ॥ सत्यवक्ता सुराणां स कर्तव्ये निरतः शुचिः ॥ ६॥
एवं षड् बालकास्तेन जाता जाता निपातिताः ॥ षड्गर्भाः शापयोगेन संभूय मरणं गताः ॥ ७ ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि तेषां
शापस्य कारणम् ॥ स्वायंभुवेऽन्तरे पुत्रा मरीचेः षण्महाबलाः॥८॥ऊर्णायां चैव भार्यायामासन्धर्मविचक्षणाः॥ ब्रह्माणं जहसुर्वीक्ष्य
सुतां यभितुमुद्यतम् ॥९॥ शशाप तांस्तदा ब्रह्मा दैत्ययोनिं विशंत्वधः ॥ कालनेमिसुता जातास्ते षड्गर्भा विशांपते ॥ १० ॥

॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥

अवतारे परे द्वितीये जन्मनीत्यर्थः ॥ ज्ञानसंयुक्ता इति दैत्यस्वभावं त्यक्त्वा ज्ञानयुक्ता जाता इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ वरेण हेतुनेत्यर्थः ॥ युष्माभिर्हापित इति ॥ यतो युष्माभिर्मयि स्नेहो हापितस्त्यक्तो मदाराधनं विहाय मच्छत्रोर्ब्रह्मणो महदाराधनं कुर्वद्भिस्ततो युष्माञ्छत्रुभूतांस्त्यजामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यूयमिति ॥ पाताले व्रजंत्वित्येकः शापः ॥ भुवि षड् गर्भा भवतेति द्वितीयः ॥ तस्यैव व्याख्यानं पाताले इति ॥

अवतारे परे ते तु हिरण्यकशिपोः सुताः ॥ जातास्ते ज्ञानसंयुक्ताः पूर्वशापभयान्नृप ॥ ११ ॥ तस्मिञ्जन्मनि शांताश्च तपश्चक्रुः समाहिताः ॥ तेषां प्रीतोऽभवद्ब्रह्मा षड्गर्भाणां वरान्ददौ ॥ १२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ शप्ता यूयं मया पूर्वं क्रोधयुक्तेन पुत्रकाः ॥ तुष्टोऽस्मि वो महाभागा ब्रुवंतु वांछितं वरम् ॥१३॥ व्यास उवाच ॥ ते तु श्रुत्वा वचस्तस्य ब्रह्मणः प्रीतमानसाः ॥ ब्रह्माणमब्रुवन्कामं सर्वे कार्यार्थतत्पराः ॥ १४ ॥ गर्भा ऊचुः ॥ पितामहाद्य तुष्टोऽसि देहि नो वांछितं वरम् ॥ अवध्या दैवतैः सर्वैर्मानवैश्च महोरगैः ॥ १५ ॥ गंधर्वसिद्धपतिभिर्वधो मा भूत्पितामह ॥ व्यास उवाच ॥ तानुवाच ततो ब्रह्मा सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १६ ॥ गच्छंतु वो महाभागाः सत्यमेव न संशयः ॥ दत्त्वा वरं ततो ब्रह्मा मुदितास्ते तदाऽभवन् ॥ १७ ॥ हिरण्यकशिपुः क्रुद्धस्तानुवाच कुरूद्वह ॥ यस्माद्विहाय मां पुत्रास्तोषितो वै पितामहः ॥ १८ ॥ वरेण प्रार्थितोऽत्यर्थं बलवन्तो यतोऽभवन् ॥ युष्माभिर्हापितः स्नेहस्ततो युष्मांस्त्यजाम्यहम् ॥ १९ ॥ यूयं व्रजंतु पाताले षड् गर्भा विश्रुता भुवि ॥ पाताले निद्रयाऽऽविष्टास्तिष्ठंतु बहुवत्सरान् ॥ २० ॥ ततस्तु देवकीगर्भे वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥ पिता वः कालनेमिस्तु तत्र कंसो भविष्यति ॥ २१ ॥ स एव जातमात्रान्वो वधिष्यति सुदारुणः ॥ व्यास उवाच ॥ एवं शप्तांस्तदा तेन गर्भे जातान्पुनः पुनः ॥२२॥ जघान देवकीपुत्रान्षड्गर्भाञ्छापनोदितः ॥ शेषांशः सप्तमस्तत्र देवकीगर्भसंस्थितः ॥ २३ ॥ विस्रंसितश्च गर्भोऽसौ योगेन योगमायया ॥ नीतश्च रोहिणीगर्भे कृत्वा संकर्षणं बलात् ॥ २४ ॥ पतितः पंचमे मासि लोकख्यातिं गतस्तदा ॥ कंसोऽपि ज्ञातवांस्तत्र देवकीगर्भपातनम् ॥ २५॥

॥२०॥ भुवि कस्या गर्भे जन्मेति चेत्तत्राह । ततस्त्विति ॥ पिता व इति ॥ प्राग्जन्मस्थ इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ जघानेति ॥ ब्रह्मणा दत्तमवध्यत्वं तु हिरण्यकशिपुशापोत्तरं नक्षत्ररूपेण तेषामवस्थानरूपं पुराणांतरेषूक्तमिति बोध्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ पतित इति ॥ गर्भ इति शेषः ॥ २५ ॥

॥२६॥२७॥विष्णुशेषकश्यपावतारान् राजा श्रुत्वा अन्यदेवांशावतारबुभुत्सया पृच्छति । अन्ये च येंऽशा देवानामिति॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥तत्सुतोऽश्वत्थामा

मुदं प्राप स दुष्टात्मा श्रुत्वा वार्तां सुखावहाम् ॥ अष्टमे देवकीगर्भे भगवान्सात्वतां पतिः ॥ २६ ॥ उवास देवकार्यार्थं भारावतरणाय च ॥ राजोवाच ॥ वसुदेवः कश्यपांशः शेषांशश्च तदाऽभवत् ॥ २७ ॥ हरेरंशस्तथा प्रोक्तो भवता मुनिसत्तम ॥ अन्ये च येंऽशा देवानां तत्र जातास्तु तान्वद ॥ २८ ॥ भारावतरणार्थं वै क्षितेः प्रार्थनयाऽनघ ॥ व्यास उवाच ॥ सुराणामसुराणां च ये येंऽशा भुवि विश्रुताः ॥ २९ ॥ तानहं संप्रवक्ष्यामि संक्षेपेण शृणुष्व तान् ॥ वसुदेवः कश्यपांशो देवकी च तथाऽदितिः ॥ ३० ॥ बलदेवस्त्वनंतांशो वर्तमानेषु तेषु च ॥ योऽसौ धर्मसुतः श्रीमान्नारायण इति श्रुतः ॥ ३१ ॥ तस्यांशो वासुदेवस्तु विद्यमाने मुनौ तदा ॥ नरस्तस्यानुजो यस्तु तस्यांशोऽर्जुन एव च ॥ ३२ ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मांशो वाय्वंशो भीम इत्युत ॥ अश्विन्यंशौ ततः प्रोक्तौ माद्रीपुत्रौ महाबलौ ॥ ३३ ॥ सूर्यांशः कर्ण आख्यातो धर्मांशो विदुरः स्मृतः ॥ द्रोणो बृहस्पतेरंशस्तत्सुतस्तु शिवांशजः ॥ ३४ ॥ समुद्रः शंतनुः प्रोक्तो गंगा भार्या मता बुधैः ॥ देवकस्तु समाख्यातो गंधर्वपतिरागमे ॥ ३५ ॥ वसुर्भीष्मो विराटस्तु मरुद्गण इति स्मृतः ॥ अरिष्टस्य सुतो हंसो धृतराष्ट्रः प्रकीर्तितः ॥३६॥ मरुद्गणः कृपः प्रोक्तः कृतवर्मा तथाऽपरः ॥ दुर्योधनः कलेरंशः शकुनिं विद्धि द्वापरम् ॥३७॥ सोमपुत्रः सुवर्चाख्यः सोमप्ररुरुदाहृतः ॥ पाकांशो धृष्टद्युम्नश्च शिखंडी राक्षसस्तथा ॥ ३८ ॥ सनत्कुमारस्यांशस्तु प्रद्युम्नः परिकीर्तितः ॥ द्रुपदो वरुणस्यांशो द्रौपदी च रमांशजा ॥३९॥ द्रौपदी तनयाः पंच विश्वे देवांशजाः स्मृताः ॥ कुंतिः सिद्धिर्धृतिर्माद्री मतिर्गांधारराजजा ॥ ४० ॥ कृष्णपत्न्यस्तथा सर्वदेववारांगनाः स्मृताः ॥ राजानश्च तथा सर्वे असुराः शक्रनोदिताः ॥ ४१ ॥

॥३४॥आगमे पुराणशास्त्रेषु गंधर्वपतिराख्यात इत्यर्थः ॥३५॥ हंसनामा अरिष्टनेमिर्दैत्यस्य सुतः पुत्रो धृतराष्ट्र इत्यर्थः ॥३६॥ तथाऽपर इति ॥ मरुद्गण इत्यर्थः ॥३७॥ सोमप्ररुर्यादवः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अनुह्लादो दैत्यः ॥ लंबो दैत्यः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ द्रोणपुत्र इति ॥ न केवलं पूर्वमुक्तं शिवांशज एवेति मन्तव्यं किंतु चतुर्णामयमंश इति भावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सिताऽसिताविति ॥ तथा च कृष्णः पूर्वोक्तरीत्या नारायणस्यासितकेशस्य चावतारः बलरामस्तु शेषस्य सितकेशस्य चावतारः अर्जुनस्तु नरस्यवै ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके चतुर्थस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ अर्धाधिकैर्द्वैपंचाशत्पद्यैर्ज

हिरण्यकशिपोरंशः शिशुपाल उदाहृतः॥विप्रचित्तिर्जरासंधः शल्यः प्रह्लाद इत्यपि॥४२॥कालनेमिस्तथा कंसः केशी हयशिरास्तथा॥अरिष्टो बलिपुत्रस्तु ककुद्मी गोकुले हतः ॥ ४३ ॥ अनुह्नदो धृष्टकेतुर्भगदत्तोऽथ बाष्कलः ॥ लंबः प्रलंबसंजातः खरोऽसौ धेनुकोऽभवत् ॥४४॥ वाराहश्च किशोरश्च दैत्यौ परमदारुणौ॥मल्लौ तावेव संजातौ ख्यातौ चाणूरमुष्टिकौ॥४५॥ दितिपुत्रस्तथाऽरिष्टो गजः कुवलयाभिधः ॥ बलिपुत्री बकी ख्याता बकस्तदनुजः स्मृतः ॥४६॥ यमो रुद्रस्तथा कामः क्रोधश्चैव चतुर्थकः ॥ तेषामंशैस्तु संजातो द्रोणपुत्रो महाबलः ॥ ४७ ॥ अंशावतरणे पूर्वं दैतेया राक्षसास्तथा ॥ जाताः सर्वे सुरांशास्ते क्षितिभारावतारणे ॥ ४८ ॥ एतेषां कथितं राजन्नंशावतरणं नृप ॥ सुराणां चासुराणां च पुराणेषु प्रकीर्तितम् ॥ ४९ ॥ यदा ब्रह्मादयो देवाः प्रार्थनार्थं हरिं गताः ॥ हरिणा च तदा दत्तौ केशौ खलु सितासितौ ॥ ५० ॥ श्यामवर्णस्ततः कृष्णः श्वेतः संकर्षणस्तथा ॥ भारावतारणार्थं तौ जातौ देवांशसंभवौ ॥ ५१ ॥ अंशावतरणं चैतच्छृणोति भक्तिभावतः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो मोदते स्वजनैर्वृतः ॥ ५२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२॥ व्यास उवाच ॥ हतेषु षट्सु पुत्रेषु देवक्या औग्रसेनिना ॥ सप्तमे पतिते गर्भे वचनान्नारदस्य च ॥ १ ॥ अष्टमस्य च गर्भस्य रक्षणार्थमतंद्रितः ॥ प्रयत्नमकरोद्राजा मरणं स्वं विचिंतयन् ॥ २ ॥ समये देवकीगर्भे प्रवेशमकरोद्धरिः ॥ अंशेन वसुदेवे तु समागत्य यथाक्रमम् ॥ ३ ॥

न्मनिरूपणम् ॥ वासुदेवस्य तल्लीलाः कीर्त्यंते च ततः परम् ॥ १ ॥ हतेषु षट्स्विति ॥ औग्रसेनिना कंसेन ॥ सप्तमे च गर्भे पतिते सति ॥ १ ॥ नारदस्य वचनान्मरणं स्वां विचिन्तयन्नित्यन्वयः ॥ २ ॥ समय इति ॥ अवतारकालप्राप्तिसमय इत्यर्थः ॥ अंशेन वसुदेवे भक्षितान्नद्वाराऽऽगत्य तदनंतरं यथाक्रमं वीर्यद्वारा देवकीगर्भे

तदेयं योगमाया च यशोदायां यथेच्छया ॥ प्रवेशमकरोद्देवी देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ४ ॥ रोहिण्यास्तनयो रामो गोकुले समजायत ॥ यतः कंसभयोद्विग्ना संस्थिता सा च कामिनी ॥ ५ ॥ कारागारे ततः कंसो देवकीं देवसंस्तुताम् ॥ स्थापयामास रक्षार्थं सेवकान्समकल्पयत् ॥ ६ ॥ वसुदेवस्तु कामिन्याः प्रेमतंतुनियंत्रितः ॥ पुत्रोत्पत्तिं च संचिंत्य प्रविष्टः सह भार्यया ॥ ७ ॥ देवकीगर्भगो विष्णुर्देवकार्यार्थसिद्धये ॥ संस्तुतोऽमरसंघैश्च व्यवर्धत यथाक्रमम् ॥ ८ ॥ संजाते दशमे तत्र मासेऽथ श्रावणे शुभे ॥ प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ते कृष्णपक्षेऽष्टमीदिने ॥ ९ ॥ कंसस्तु दानवान्सर्वानुवाच भयविह्वलः ॥ रक्षणीया भवद्भिश्च देवकी गर्भमंदिरे ॥ १० ॥ अष्टमो देवकीगर्भः शत्रुर्मे प्रभविष्यति ॥ रक्षणीयः प्रयत्नेन मृत्युरूपः स बालकः ॥११॥ हत्वैनं बालकं दैत्याः सुखं स्वप्स्यामि मंदिरे ॥ निवृत्तिवर्जिते दुःखे नाशिते चाऽष्टमे सुते ॥ १२ ॥ खड्गप्रासधराः सर्वे तिष्ठंतु धृतकार्मुकाः ॥ निद्रातंद्राविहीनाश्च सर्वत्र निहितेक्षणाः ॥ १३ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्यादिश्यासुरगणान्कृशोऽतिभयविह्वलः ॥ मंदिरं स्वं जगामाऽऽशु न लेभे दानवः सुखम् ॥ १४ ॥ निशीथे देवकी तत्र वसुदेवमुवाच ह ॥ किं करोमि महाराज प्रसवावसरो मम ॥ १५॥ बहवो रक्षपालाश्च तिष्ठंत्यत्र भयानकाः ॥ नन्दपत्न्या मया सार्धं कृतोऽस्ति समयः पुरा ॥१६॥ प्रेषितव्यस्त्वया पुत्रो मंदिरे मम मानिनि ॥ पालयिष्याम्यहं तत्र तवातिमनसा किल ॥१७॥ अपत्यं ते प्रदास्यामि कंसस्य प्रत्ययाय वै ॥ किं कर्तव्यं प्रभो चाऽद्य विषमे समुपस्थिते॥१८॥व्यत्ययः संततेः शौरे कथं कर्त्तुं क्षमो भवेः॥दूरे तिष्ठस्व कांताद्य लज्जा मेऽतिदुरत्यया॥१९॥

प्रवेशमकरोदित्यर्थः ॥ ३ ॥ यथेच्छया स्वेच्छया न तु परेच्छयेत्यर्थः ॥ तस्या भगवत्याः स्वतंत्रत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ रक्षार्थं तस्या इति शेषः ॥ ६ ॥ पुत्रोत्पत्तिं च संचिन्त्येति ॥ कामिन्याः प्रेमतंतुनियंत्रितो बद्धः स्वस्य पुत्रोत्पत्तिं संचिंत्य स्वस्य पुत्रोत्पत्त्यर्थं भार्यया सहांतःपुरे प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्राजापत्यर्क्षं रोहिणीनक्षत्रम् ॥ ९ ॥ अष्टमीदिने तस्याश्चेष्टया प्रसवकालमालक्ष्य दानवान्कंस उवाचेत्याह कंसस्त्विति ॥ १० ॥ ११ ॥ अष्टमे सुते इति ॥ कथंभूते सुते दुःखरूपे इत्यर्थः ॥ कथंभूते दुःखे निवृत्तिवर्जिते नाशवर्जिते अतिशायितदुःखरूपे इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ संततेर्व्यत्ययो व्यत्यासः कथं कर्तुं क्षमो

भवेस्त्वमिति शेषः ॥ शौरे इति संबोधनम् ॥१९॥ हे स्वामिन्मुखं परावृत्य दूरे तिष्ठेति पूर्वेणान्वयः ॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ तमादाय ययावाशु इति ॥ ननु जातं जातं सुतं तुभ्यं न दास्यामि यदि प्रभो ॥ कुंभीपाके तदा घोरे पतंतु मम पूर्वजा इति वसुदेवेन प्रतिज्ञातत्वात्स्वसत्यपालनार्थं कंसाय पुत्रः कथं न दत्त

परावृत्य मुखं स्वामिन्नन्यथा किं करोम्यहम् ॥ इत्युक्त्वा तं महाभागं देवकी देवसंमतम् ॥ २० ॥ बालकं सुषुवे तत्र निशीथे परमाद्भुतम् ॥ तं दृष्ट्वा विस्मयं प्राप देवकी बालकं शुभम् ॥ २१ ॥ पतिं प्राह महाभागा हर्षोत्फुल्लकलेवरा ॥ पश्य पुत्रमुखं कांत दुर्लभं हि तव प्रभो ॥ २२ ॥ अद्यैनं कालरूपोऽसौ घातयिष्यति भ्रातृजः ॥ वसुदेवस्तथेत्युक्त्वा तमादाय करे सुतम् ॥ २३ ॥ अपश्यच्चाननं तस्य सुतस्याद्भुतकर्मणः ॥ वीक्ष्य पुत्रमुखं शौरिश्चिंताविष्टो बभूव ह ॥ २४ ॥ किं करोमि कथं न स्याद्दुःखमस्य कृते मम ॥ एवं चिंतातुरे तस्मिन्वागुवाचाशरीरिणी ॥ २५ ॥ वसुदेवं समाभाष्य गगने विशदाक्षरा ॥ वसुदेव गृहीत्वैनं गोकुलं नय सत्वरः ॥ २६ ॥ रक्षपालास्तथा सर्वे मया निद्राविमोहिताः ॥ विवृतानि कृतान्यष्ट कपाटानि च शृंखलाः ॥ २७ ॥ मुक्त्वैनं नंदगेहे त्वं योगमायां समानय ॥ श्रुत्वैवं वसुदेवस्तु तस्मिन्कारागृहे गतः ॥२८॥ विवृतं द्वारमालोक्य बभूव तरसा नृप ॥ तमादाय ययावाशु द्वारपालैरलक्षितः ॥ २९ ॥ कालिंदीतटमासाद्य पूरं दृष्ट्वा सुनिश्चितम् ॥ तदैव कटिदघ्नी सा बभूवाशु सरिद्वरा ॥ ३० ॥ योगमायाप्रभावेण ततारानकदुंदुभिः ॥ गत्वा तु गोकुलं शौरिर्निशीथे निर्जने पथि ॥ ३१ ॥ नन्दद्वारे स्थितः पश्यन्विभूतिं पशुसंज्ञिताम् ॥ तदैव तत्र संजाता यशोदा गर्भसंभवा ॥ ३२ ॥ योगमायांशजा देवी त्रिगुणा दिव्यरूपिणी ॥ जातां तां बालिकां दिव्यां गृहीत्वा करपंकजे ॥ ३३ ॥ तत्रागत्य ददौ देवी सैरंध्रीरूपधारिणी ॥ वसुदेवः सुतं दत्त्वा सैरंध्रीकरपंकजे॥३४॥तामादाय ययौ शीघ्रं बालिकां मुदिताशयः॥कारागारे ततो गत्वा देवक्याः शयने सुताम्॥३५॥

इति चेन्न स्वसत्यत्वपालनापेक्षया सत्यसंकलपस्याऽऽकाशवाणीरूपेण वदतो भगवतो वचनपालनस्याऽभ्यर्हितत्वात्पितॄणामुद्धारं तु भगवान् करिष्यतीत्याशयात्॥२९॥ कटिदघ्नी कटिप्रमाणा॥प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच इति दघ्नच् प्रत्ययः॥३०।३१॥पशुसंज्ञितां गवां विभूतिमित्यर्थः॥३२।३३॥तत्रागत्येति॥देवकार्यार्थं सर्वेश्वरी देवी सैरंध्रीरूपधारिणी सती तां बालां जातां करपंकजे गृहीत्वा तत्र वसुदेवसमीप आगत्य वसुदेवाय ददावित्यन्वयः॥वसुदेवोऽपि सुतं सैरंध्रीक रपंकजे दत्त्वा तां बालिकामादाय ययावित्यन्वयः३४॥३५॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति

निक्षिप्य स स्थितः पार्श्वे चिंताविष्टो भयाऽऽतुरः ॥ रुरोद सुस्वरं कन्या तदैवागतसंज्ञका॥३६॥उत्तस्थुः सेवका राज्ञः श्रुत्वा तद्रुदितं निशि ॥तमूचुर्भूपतिं गत्वा त्वरितास्तेऽतिविह्वलाः॥३७॥देवक्याश्च सुतो जातः शीघ्रमेहि महामते ॥तदाकर्ण्य वचस्तेषां शीघ्रं भोजपतिर्ययौ ॥३८॥ प्रावृतं द्वारमालोक्य वसुदेवमथाह्वयत् ॥ कंस उवाच॥सुतमानय देवक्या वसुदेव महामते॥३९॥मृत्युर्मे चाऽष्टमो गर्भस्तन्निहन्मि रिपुं हरिम्॥व्यास उवाच॥श्रुत्वा कंसवचः शौरिर्भयत्रस्तविलोचनः॥४०॥तामादाय सुतां पाणौ ददौ चाऽऽशुरुदन्निव॥दृष्ट्वाऽथ दारिकां राजा विस्मयं परमं गतः॥४१॥देववाणी वृथा जाता नारदस्य च भाषितम्॥वसुदेवः कथं कुर्यादनृतं संकटे स्थितः॥४२॥रक्षपालाश्च मे सर्वे सावधाना न संशयः ॥ कुतोऽत्र कन्यका कामं क्व गतः स सुतः किल ॥ ४३ ॥ संदेहोऽत्र न कर्तव्यः कालस्य विषमा गतिः ॥ इति सांचिंत्य तां बालां गृहीत्वा पादयोः खलः ॥ ४४ ॥ पोथयामास पाषाणे निर्घृणः कुलपांसनः॥ सा करान्निःसृता बाला ययावाकाशमंडलम्॥४५॥दिव्यरूपा तदा भूत्वा तमुवाच मृदुस्वना॥किं मया हतया पाप जातस्ते बलवान्रिपुः॥४६॥हनिष्यति दुराराध्यः सर्वथा त्वां नराधमम्॥इत्युक्त्वा सा गता कन्या गगनं कामगा शिवा॥४७॥कंसस्तु विस्मयाविष्टो गतो निजगृहं तदा॥आनाय्य दानवान्सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥४८॥ बकधेनुकवत्सादीन्क्रोधाविष्टो भयाऽऽतुरः ॥ गच्छंतु दानवाः सर्वे मम कार्यार्थसिद्धये॥४९॥जातमात्राश्च हंतव्या बालका यत्र कुत्रचित् ॥ पूतनैषा व्रजत्वद्य बालघ्नी नंदगोकुलम्॥५०॥ जातमात्रान्विनिघ्नंती शिशूंस्तत्र ममाऽऽज्ञया॥धेनुको वत्सकः केशी प्रलंबो बक एव च॥५१॥सर्वे तिष्ठंतु तत्रैव मम कार्यचिकीर्षया॥ इत्याज्ञाप्यासुरान्कंसो ययौ निजगृहं खलः॥५२॥चिंताविष्टोऽतिदीनात्मा चिंतयित्वैव तं पुनः॥इति श्रीदे० म० पु० चतुर्थस्कंध त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३ ॥ व्यास उवाच ॥ प्रातर्नंदगृहे जातः पुत्रजन्ममहोत्सवः॥ किंवदंत्यथ कंसेन श्रुता चारमुखादपि॥ १ ॥

श्रीदे० भा० ति० चतु० त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ द्विषष्टिश्लोकवर्यैस्तु काश्चित्कृष्णकथाः शुभाः ॥ कथ्यन्ते मोहिताः सर्वे माययेति बुभुत्सया ॥१॥ पूर्वाध्याये पूत

नैषा व्रजत्वद्य बालघ्नी नन्दगोकुलमित्युक्तम् तत्र गोकुले कृष्णाविर्भावज्ञानं कंसस्य कथं जातमिति राज्ञो मनसि शंका स्यात्तन्निरासार्थं स्वयमेव व्यास आह।
प्रातरिति ॥ किंवदंती जनश्रुतिः सा श्रुता चारमुखादपि पुत्रोत्सवः श्रुत इत्यर्थः ॥ १ ॥ द्वितीयं ज्ञानकारणमाह । जानातीति ॥ २ ॥ तेन कारणेन
कंसो गोकुलं प्रति कृष्णजन्मशंकया समाविष्टो युक्तोऽभवदित्यर्थः ॥ तृतीयं ज्ञानकारणं प्राह । नारदेनेति ॥ कारणं ज्ञानकारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ इत्थं गोकुले

जानाति वसुदेवस्य दारास्तत्र वसंति हि ॥ पशवो दासवर्गश्च सर्वे ते नंदगोकुले॥२॥तेन शंकासमाविष्टो गोकुलं प्रति भारत ॥ नार
देनाऽपि तत्सर्वं कथितं कारणं पुरा॥३॥गोकुले ये च नंदाद्यास्तत्पत्न्यश्च सुरांशजाः॥देवकीवसुदेवाद्याः सर्वे ते शत्रवः किल ॥४॥
इति नारदवाक्येन बोधितोऽसौ कुलाधमः ॥ जातः कोपमना राजन्कंसः परमपापकृत्॥५॥पूतना निहता तत्र कृष्णेनामिततेजसा॥
बको वत्सासुरश्चापि धेनुकश्च महाबलः ॥ ६ ॥ प्रलंबो निहतस्तेन तथा गोवर्धनो धृतः ॥ श्रुत्वैतत्कर्म कंसस्तु मेने मरणमात्मनः
॥ ७ ॥ तथा विनिहतः केशी ज्ञात्वा कंसोऽतिदुर्मनाः ॥ धनुर्यागमिषेणाशु तावानेतुं प्रचक्रमे ॥ ८ ॥ अक्रूरं प्रेषयामास क्रूरः पाप
मतिस्तदा ॥ आनेतुं रामकृष्णौ च वधायामितविक्रमौ ॥ ९ ॥ रथमारोप्य गोपालौ गोकुलाद्गांदिनीसुतः ॥ आगतो मथुरायां
तु कंसादेशे स्थितः किल ॥ १० ॥ तावागत्य तदा तत्र धनुर्भंगं च चक्रतुः ॥ हत्वाऽथ रजकं कामं गजं चाणूरमुष्टिकम् ॥ ११ ॥
शलं च तोशलं चैव निजघान हरिस्तदा ॥ जघान कंसं देवेशः केशेष्वाकृष्य लीलया ॥ १२ ॥ पितरौ मोचयित्वाऽथ गतदुःखौ
चकार ह॥उग्रसेनाय राज्यं तद्ददावरिनिषूदनः॥१३॥वसुदेवस्तयोस्तत्र मौंजीबन्धनपूर्वकम्॥कारयामास विधिवद्व्रतबंधं महामनाः
॥ १४ ॥ उपनीतौ तदा तौ तु गतौ सांदीपनालयम् ॥ विद्याः सर्वाः समभ्यस्य मथुरामागतौ पुनः ॥ १५ ॥ जातौ द्वादशवर्षीयौ
कृतविद्यौ महाबलौ ॥ मथुरायां स्थितौ वीरौ सुतावानकदुंदुभेः ॥ १६ ॥ मागधस्तु जरासंधो जामातृवधदुःखितः ॥ कृत्वा सैन्य
समाजं स मथुरामागतः पुरीम् ॥१७॥ स सप्तदशवारं तु कृष्णेन कृतबुद्धिना ॥ जितः संग्राममासाद्य मधुपुर्यां निवासिना ॥१८॥

कृष्णाविर्भावज्ञानकारणं कंसस्योपपाद्य कृष्णजन्मोत्तरं कृष्णवृत्तं किंचिद्वर्णयति । पूतनेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गांदिनीसुतोऽक्रूरः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥१६ ॥ जामातृवधः कंसवधः ॥१७॥ स सप्तेति ॥ कृष्णेन संग्रामं सप्तदशवारमासाद्य कृत्वा जरासंधो मधुपुर्यां निवासिना कृष्णेन जित इत्यन्वयः॥१८॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अत एव क्षीराब्धौ कैलासे च हरिहरौ स्थितावित्याह । शेषेति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

पश्चाच्च प्रेरितस्तेन स कालयवनाभिधः ॥ सर्वम्लेच्छाधिपः शूरो यादवानां भयंकरः ॥ १९ ॥ श्रुत्वा यवनमायांतं कृष्णः सर्वान्यदूत्तमान् ॥ आनाय्य च तथा राममुवाच मधुसूदनः ॥ २० ॥ भयं नोऽत्र समुत्पन्नं जरासंधान्महाबलात् ॥ किं कर्तव्यं महाभागा यवनः समुपैति वै ॥२१॥ प्राणत्राणं प्रकर्तव्यं त्यक्त्वा गेहं बलं धनम् ॥ सुखेन स्थीयते यत्र स देशः खलु पैतृकः ॥२२॥ सदोद्वेगकरः कामं किं कर्तव्यः कुलोचितः ॥ शैलसागरसान्निध्ये स्थातव्यं सुखमिच्छता ॥ २३ ॥ यत्र वैरिभयं न स्यात्स्थातव्यं तत्र पंडितैः ॥ शेषशय्यां समाश्रित्य हरिः स्वपिति सागरे ॥ २४ ॥ तथैव च भयाद्भीतः कैलासे त्रिपुरार्दनः ॥ तस्मान्नात्रैव स्थातव्यमस्माभिः शत्रुतापितैः ॥ २५ ॥ द्वारवत्यां गमिष्यामः सहिताः सर्व एव वै ॥ कथिता गरुडेनाद्य रम्या द्वारवती पुरी ॥ २६ ॥ रेवताचलसांनिध्ये सिंधुकूले मनोहरा ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तथ्यं सर्वे यादवपुंगवाः ॥ २७ ॥ गमनाय मतिं चक्रुः सकुटुंबाः सवाहनाः ॥ शकटानि तथोष्ट्राश्च वाम्यश्च महिषास्तथा ॥२८॥ धनपूर्णानि कृत्वा ते निर्ययुर्नगराद्बहिः ॥ रामकृष्णौ पुरस्कृत्य सर्वे ते सपरिच्छदाः ॥ २९ ॥ अग्रे कृत्वा प्रजाः सर्वाश्चेलुः सर्वे यदूत्तमाः । कतिचिद्दिवसैः प्रापुः पुरीं द्वारवतीं किल ॥ ३० ॥ शिल्पिभिः कारयामास जीर्णोद्धारं हि माधव ॥ संस्थाप्य यादवांस्तत्र तावेतौ बलकेशवौ ॥ ३१ ॥ तरसा मथुरामेत्य संस्थितौ निर्जनां पुरीम् ॥ तदा तत्रैव संप्राप्तो बलवान्यवनाधिपः ॥ ३२ ॥ ज्ञात्वैनमागतं कृष्णो निर्ययौ नगराद्बहिः ॥ पदातिरग्रे तस्याभूद्यवनस्य जनार्दनः ॥ ३३ ॥ पीतांबरधरः श्रीमान्प्राहसन्मधुसूदनः ॥ तं दृष्ट्वा पुरतो यांतं कृष्णं कमललोचनम् ॥ ३४ ॥ यवनोऽपि पदा शंसन्पृष्ठतोऽनुगतः खलः ॥ प्रसुप्तो यत्र राजर्षिर्मुचुकुंदो महाबलः ॥३५॥ प्रययौ भगवांस्तत्र सकालयवनो हरिः ॥ तत्रैवांतर्दधे विष्णुर्मुचुकुंदं समीक्ष्य च ॥ ३६ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अहरदिति ॥ शिशुपालस्य स्वयंवराद्रुक्मिणीमहरत् ॥ ४० ॥ तदनंतरं राक्षसेन विवाहेन दारविधिं चक्रे हरिरित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वृत्रासुरादय इति ॥ यया वृत्रासुरादयोऽत्रादिपदेन रक्तासुरादयो गृह्यंते ते दैत्या लीलयैव हतास्तां देवीमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४६ ॥

तत्रैव यवनः प्राप्तः सुप्तभूतमपश्यत ॥ मत्वा तं वासुदेवं स पादेनाताडयन्नृपम् ॥ ३७ ॥ प्रबुद्धः क्रोधरक्ताक्षस्तं ददाह महाबलः ॥ तं दग्ध्वा मुचुकुंदोऽथ ददर्श कमलेक्षणम् ॥ ३८ ॥ वासुदेवं सुदेवेशं प्रणम्य प्रस्थितो वनम् ॥ जगाम द्वारकां कृष्णो बलदेवसमन्वितः ॥ ३९ ॥ उग्रसेनं नृपं कृत्वा विजहार यथारुचि ॥ अहरद्रुक्मिणीं कामं शिशुपालस्वयंवरात् ॥४०॥ राक्षसेन विवाहेन चक्रे दारविधिं हरिः ॥ ततो जांबवतीं सत्यां मित्रविंदां च भामिनीम् ॥४१॥ कालिंदीं लक्ष्मणां भद्रां तथा नाग्नजितीं शुभाम् ॥ पृथक्पृथक्समानीयाप्युपयेमे जनार्दनः ॥ ४२ ॥ अष्टावेव महीपाल पत्न्यः परमशोभनाः ॥ प्रासूत रुक्मिणी पुत्रं प्रद्युम्नं चारुदर्शनम् ॥ ४३ ॥ जातकर्मादिकं तस्य चकार मधुसूदनः ॥ हतोऽसौ सूतिकागेहाच्छंबरेण बलीयसा ॥ ४४ ॥ नीतश्च स्वपुरीं बालो मायावत्यै समर्पितः ॥ वासुदेवो हतं दृष्ट्वा पुत्रशोकसमन्वितः ॥४५॥ जगाम शरणं देवीं भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ वृत्रासुरादयो दैत्या लीलयैव यया हताः ॥ ४६ ॥ ततोऽसौ योगमायायाश्चकार परमां स्तुतिम् ॥ वचोभिः परमोदारैरक्षरैः स्तवनैः शुभैः ॥ ४७ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ मातर्मयाऽतितपसा परितोषिता त्वं प्राग्जन्मनि प्रसुमनादिभिरार्चिताऽसि ॥ धर्मात्मजेन बदरीवनखंडमध्ये किं विस्मृतो जननि ते त्वयि भक्तिभावः ॥४८॥ सूतीगृहादपहृतः किमु बालको मे केनापि दुष्टमनसाऽप्यथ कौतुकाद्वा ॥ मानापहारकरणाय ममाद्य नूनं लज्जा तवांब खलु भक्तजनस्य युक्ता ॥ ४९ ॥

॥ ४७ ॥ मातरिति ॥ मया नारायणसंज्ञकेन ॥ हे जननि स भक्तिभावस्ते त्वया विस्मृतः किम् ॥ ४८ ॥ दुष्टमनसा शत्रुणा अथवा केनचित्कौतुकान्मानापहारकरणाय ममाभिमानापहारणं कर्तुं सूतीगृहादपहृत इत्यर्थः ॥ उभयथाऽपि हे अंब भक्तजनस्य लज्जा तव युक्ता अपेक्षितेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ममैव दोषात्प्रारब्धरूपादित्यर्थः॥५०॥५१॥नो वेद्म्यहमिति॥यदाऽहमेव सर्वेश्वरत्वेनाभिमतो न वेद्मि ते चरितम् तदाऽल्पविदेवाल्पज्ञ एव देही को वेद न कोपीत्यर्थः॥हर्ता पुत्रहरणकर्ता भटैर्न च वीक्षित इत्यर्थः ॥ इयं तव कल्पिता जवनिका मायांऽतर्धानपटो भवतीत्यर्थः॥५२॥ केनापि प्रकारेणान्येन पुत्रो मम नीत इति नैव प्रतिभात्यथ पुत्रस्तु न दृश्यते तस्मात्तवैवेयं मायेति भावः ॥ नन्वेतादृशी माया मया क्व दर्शिताऽस्तीति चेद्बलदेवजन्मसमय इत्याह ॥ चित्रमिति ॥ मम पुरतो ममैवाग्रदेशेऽर्धसमये दशमासात्मकजन्मसमयस्यार्धसमये पंचमे मासि मातृगर्भादसौ पुत्रस्त्वया नीतः ॥ कोऽसाविति चेत्तत्राह ॥ यं रोहिणीति ॥ असावित्यर्थः ॥ ननु देवक्युदरान्मया

दुर्गो महानतितरां नगरी सुगुप्ता तत्रापि मेऽतिसदनं किल मध्यभागे ॥ अंतःपुरे च पिहितं ननु सूतिगेहं बालो हृतः खलु तथाऽपि ममैव दोषात् ॥ ५० ॥ नाहं गतः परपुरं न च यादवाश्च रक्षावतीव नगरी किल वीरवर्यैः ॥ माया तवैव जननि प्रकटप्रभावा मे बालकः परिहृतः कुहकेन केन ॥ ५१ ॥ नो वेद्म्यहं जननि ते चरितं सुगुप्तं को वेद मंदमतिरल्पविदेव देही ॥ क्वाऽसौ गतो मम भटैर्न च वीक्षितो वा हर्ताऽम्बिके जवनिका तव कल्पितेयम् ॥ ५२ ॥ चित्रं न तेऽत्र पुरतो मम मातृगर्भान्नीतस्त्वयाऽर्धसमये किल माययाऽसौ ॥ यं रोहिणी हलधरं सुषुवे प्रसिद्धं दूरे स्थिता पतिपरा मिथुनं विनाऽपि ॥५३॥ सृष्टिं करोषि जगतामनुपालनं च नाशं तथैव पुनरप्यनिशं गुणैस्त्वम् ॥ को वेद तेऽब चरितं दुरितांतकारि प्रायेण सर्वमखिलं विहितं त्वयैतत् ॥ ५४ ॥ उत्पाद्य पुत्रजननप्रभवं प्रमोदं दत्त्वा पुनर्विरहजं किल दुःखभारम् ॥ त्वं क्रीडसे सुललितैः खलु तैर्विहारैर्नो चेत्कथं मम सुतातिरतिर्वृथा स्यात् ॥ ५५ ॥ माताऽस्य रोदिति भृशं कुररीव बाला दुःखं तनोति मम सन्निधिगा सदैव ॥ कष्टं न वेत्सि ललितेऽप्रमितप्रभावे मातस्त्वमेव शरणं भवपीडितानाम् ॥ ५६ ॥

नीतः पुत्रस्तदुदरे स्थापित इति कुतस्तस्याः पत्युः सकाशादेव पुत्रो जात इत्यस्त्विति चेत्तत्राऽऽह मिथुनं विनाऽपीति ॥ पत्युर्वसुदेवस्य कारागृहे स्थितत्वेन तत्संयोगासंभवे पुत्रस्य तन्मिथुनजन्यत्वाभावात् ॥ ननु व्यभिचारेणैव पुत्रो जातोऽऽस्त्विति चेत्तत्राऽऽह ॥ पतिपरेति ॥ पतिव्रतेत्यर्थः ॥ ततश्च न व्यभिचारसंभवः ॥ तथाचान्यस्या उदराद्गर्भापहरणकर्त्र्यास्तव सूतीगृहात्पुत्राहरणे न चित्रं नाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ किंच जगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्त्र्यास्तवैतादृशकरणे किं चित्रमित्यभिप्रायेणाऽऽह सृष्टिं करोषीति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

सीमेति ॥ लोके सुतजन्म सुखस्य सीमा भवति तदीयनाशः पुत्रस्य नाशो दुःखस्य सीमा भवति ॥ ततो मे प्रथमे पुत्रे नष्टे हृदयं स्फुटतीव द्विधा भवतीवेत्यर्थः ॥ ९७ ॥ यज्ञं करोमीति ॥ अंबायज्ञं करिष्यामीत्यर्थः ॥ वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ पुत्रप्राप्त्युत्तरं त्वत्प्रीत्यर्थं नानायज्ञान्व्रताद्यनुष्ठानानि च करिष्यामीत्यर्थः ॥ ९८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवतति० महापुराणे चतुर्थस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ अशीतिपद्यवर्यैस्तु किंचिज्ज्ञत्वं हरादिषु ॥ प्रतिपाद्य पराशक्तेः सर्वेशत्वमुदीर्यते ॥ १ ॥ इत्थं पूर्वाध्यायांते श्रीभगवतीप्रसादात्प्रद्युम्नप्राप्तिं कृष्णस्य श्रुत्वा संशयाविष्टो राजा पृच्छति ॥ संदेहो मे मुनिश्रेष्ठेति ॥ ननु राज्ञा प्रथमस्कंधारंभेऽप्येतादृशा एव प्रश्नाः कृता मुनिना च मायाधीनत्वाद्ब्रह्मादिदेवानां संभवति सर्वमेतदित्युत्तरं दत्तम् ॥ पुनर्द्वितीयवारं तथैव प्रश्नो राज्ञा कृतो मुनिना च तथैवोत्तरमभिहितम् ॥ पुनरंते तथैव प्रश्नो राज्ञा क्रियते मुनिना च तथैवोत्तरमभिधीयते ॥ तथा चैतादृशपुनरुक्तदोषरूपायाः किं प्रयोजनमिति

सीमा सुखस्य सुतजन्म तदीयनाशो दुःखस्य देवि भवने विबुधा वदंति॥तत्किं करोमि जननि प्रथमे प्रनष्टे पुत्रे ममाद्य हृदयं स्फुटतीव मातः ॥९७॥ यज्ञं करोमि तव तुष्टिकरं व्रतं वा दैवं च पूजनमथाखिलदुःखहात्वम् ॥ मातः सुतोऽत्र यदि जीवति दर्शयाशु त्वं वै क्षमा सकलशोकविनाशनाय ॥९८॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुता तदा देवी कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ प्रत्यक्षदर्शना भूत्वा तमुवाच जगद्गुरुम् ॥९९॥ श्रीदेव्युवाच॥ शोकं मा कुरु देवेश शापोऽयं ते पुरातनः॥तस्य योगेन पुत्रस्ते शंबरेण हृतो बलात्॥६०॥ अतस्ते षोडशे वर्षे हत्वा तं शंबरं बलात् ॥ आगमिष्यति पुत्रस्ते मत्प्रसादान्न संशयः ॥६१॥ व्यास उवाच॥इत्युक्त्वांऽतर्दधे देवी चंडिका चंडविक्रमा॥भगवानपि पुत्रस्य शोकं त्यक्त्वाऽभवत्सुखी ॥६२॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ राजोवाच ॥ संदेहो मे मुनिश्रेष्ठ जायते वचनात्तव ॥ वैष्णवांशे भगवति दुःखोत्पत्तिं विलोक्य च ॥ १ ॥

चेन्न ॥ सर्वप्राणिजातस्यावांतरसृष्ट्यादिकर्तृषु ब्रह्मादिषु श्रीभगवतीकल्पितसत्त्वाद्येकैकगुणोपाधिषु श्रीभगवत्यधीनेषु परिच्छिन्नेषु असर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तिमत्सु श्रीभगवतीसृष्टसमष्टिप्रपंचेऽवांतरजीवव्यष्टिसृष्ट्यादिकर्तृत्वश्रवणाल्लोकानां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वसर्वेश्वरत्वभ्रमो बहुकालं प्रवृत्तोऽस्ति तदुच्छेदाय पुनः पुनः समानप्रश्नोत्तरयोः सत्त्वात् ॥ नाहि बहुकालवासनावासितांतकरणस्य सकृदुपदेशे निर्वाहोऽस्ति ॥ राजा तु पराशक्तिपरमभक्तलोकानां तादृशवासनामुच्छेदयितुं प्रवृत्तो न कथं पुनः पुनस्तादृक्प्रश्नान् कुर्यादिति ॥ ननु कृष्णावतारकथा खंडितैवोक्ता ॥ तथा रामावतारकथाऽपि ॥ साऽप्यनेकवारमुक्तेति न निष्प्रयोजनमेतादृशं कथनं क्वचिदस्तीति चेन्न ॥ तेषामसर्वज्ञतादिप्रतिपादनार्थं ग्रंथस्य सत्त्वेन तत्कथाकथने आसक्तप्रभावबोधनार्थं तथा कथनात् ॥ नह्यत्र राज्ञो व्यासस्य वा कृष्णरामादिकथावर्णने तात्पर्यमस्ति

किंतु श्रीभगवती गुणाऽनुवर्णने एव तात्पर्यम्॥तस्याश्च सर्वज्ञत्वं सर्वोत्तमत्वं च प्रतिपादयितुं प्रवृत्तौ तत्र यदि तदितरत्र रामकृष्णादिषु तत्सर्वज्ञत्वादिकं स्यात्तदा भगवत्य स्थितं सर्वज्ञत्वादिकमाकुलं भवेत् अतस्तेषामत्रैव यत्किंचित्कथाप्रदर्शनेनासर्वज्ञतादिकं परतंत्रत्वादिकं तेषां प्रतिपादयितुं तथा कथनात् ॥ तात्पर्यं तु श्रोतृवक्त्रोस्तेषाम सर्वज्ञत्वादिकं प्रतिपाद्य सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं स्वतंत्रत्वं सर्वोत्तमत्वं च श्रीभगवत्यामेवाऽस्तीत्यत्रेति॥१॥नारायणांशेति॥नारायणांशसंभूतो यस्तस्य हरेरित्यन्वयः॥२॥३॥४॥

नारायणांशसंभूतो वासुदेवः प्रतापवान् ॥ कथं स सूतिकागाराद्धृतो बालो हरेरपि ॥२॥ सुगुप्तनगरे रम्ये गुप्तेऽथ सूतिकागृहे॥प्रवि
श्य तेन दैत्येन गृहीतोऽसौ कथं शिशुः॥३॥न ज्ञातो वासुदेवेन चित्रमेतन्ममाद्भुतम् ॥ जायते महदाश्चर्यं चित्ते सत्यवतीसुत॥४॥
ब्रूहि तत्कारणं ब्रह्मन्न ज्ञातं केशवेन यत् ॥ हरणं तत्र संस्थेन शिशोर्वा सूतिकागृहात् ॥ ५ ॥व्यास उवाच ॥ माया बलवती राज
न्नराणां बुद्धिमोहिनी ॥ शांभवी विश्रुता लोके को वा मोहं न गच्छति ॥ ६ ॥ मानुषं जन्म संप्राप्य गुणाः सर्वेऽपि मानुषाः ॥
भवंति देहजाः कामं न देवा नासुरास्तदा ॥ ७ ॥ क्षुत्तृण्निद्राभयं तंद्रा व्यामोहः शोकसंशयः ॥ हर्षश्चैवाऽभिमानश्च जरा मर
णमेव च ॥ ८ ॥ अज्ञानं ग्लानिरप्रीतिरीर्ष्याऽसूया मदः श्रमः ॥ एते देहभवा भावाः प्रभवंति नराधिप ॥ ९ ॥ यथा हेममृगं
रामो न बुबोध पुरो गतम् ॥ जानक्या हरणं चैव जटायुमरणं तथा ॥ १० ॥ अभिषेकदिने रामो वनवासं न वेद च ॥ तथा न
ज्ञातवान्रामः स्वशोकान्मरणं पितुः ॥ ११ ॥ अज्ञवद्विचचारासौ पश्यमानो वनेवने ॥ जानकीं न विवेदाथ रावणेन हृतां बलात्
॥ १२ ॥ सहायान्वानरान्कृत्वा हत्वा शक्रसुतं बलात् ॥ सागरे सेतुबंधं च कृत्वोत्तीर्य सरित्पतिम् ॥ १३ ॥ प्रेषयामास सर्वासु
दिक्षु तान्कपिकुंजरान् ॥ संग्रामं कृतवान्घोरं दुःखं प्राप रणाजिरे ॥ १४ ॥ बंधनं नागपाशेन प्राप रामो महाबलः ॥ गरुडा
न्मोक्षणं पश्चादन्वभूद्रघुनंदनः ॥ ॥ १५ ॥ अहनद्रावणं संख्ये कुंभकर्णं महाबलम् ॥मेघनादं निकुंभं च कुपितो रघुनंदनः॥१६॥

॥ ५ ॥ एतत्पर्यंतं कृष्णस्यासर्वज्ञत्वं परतंत्रत्वं च प्रतिपादितं शंकित्रा राज्ञा व्यासस्तु तदेवाऽसर्वज्ञत्वं परतंत्रत्वं च तेषां स्थापयति मायेति ॥ ६ ॥ न देवा नासुरास्तदेति ॥ तदा मानुषभावप्राप्तिकाले न देवा न देवस्वभावास्तिष्ठंति तथा नासुरा दैत्यस्वभावास्तिष्ठंतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ न केवलं कृष्णावतार एवासर्वज्ञत्वं परतंत्रत्वं च किंतु रामाद्यवतारेऽपीत्याह । यथा हेममृगमिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कुपितो रघुनंदन इति ॥ अनेन साधनेनेत्थमग्रे भविष्यतीत्यज्ञा

त्वैव प्रारब्धवशेनैवेदं सवर्मकरोदिति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ खरांतकः खरदैत्यनाशो रामो मानुषं देहमाश्रित्य प्रारब्धकर्मयोगान्मानुषचोष्टितं चक्रे इत्यर्थः ॥ २१ ॥ रामावतारे दृष्टांतभूतेऽज्ञत्वमसर्वज्ञत्वं परतंत्रत्वं चाचरणेन दर्शयित्वा दार्ष्टांतिके कृष्णावतारे दर्शयाति पूर्वं कंसभयादिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ धर्मं

अदूष्यत्वं च जानक्या न विवेद जनार्दनः ॥ दिव्यं च कारयामास ज्वलिताग्नौ प्रवेशनम् ॥ १७ ॥ लोकापवादाच्च परं ततस्तत्याज तां प्रियाम् ॥ अदूष्यां दूषितां मत्वा सीतां दशरथात्मजः ॥ १८ ॥ न ज्ञातौ स्वसुतौ तेन रामेण च कुशीलवौ ॥ मुनिना कथितौ तौ तु तस्य पुत्रौ महाबलौ ॥ १९ ॥ पातालगमनं चैव जानक्या ज्ञातवान्न च ॥ राघवः कोपसंयुक्तो भ्रातरं हंतुमुद्यतः ॥ २० ॥ कालस्यागमनं चैव न विवेद खरांतकः ॥ मानुषं देहमाश्रित्य चक्रे मानुषचेष्टितम् ॥ २१ ॥ तथैव मानुषान्भावान्नात्र कार्या विचारणा ॥ पूर्वं कंसभयात्प्राप्तो गोकुले यदुनंदनः ॥ २२ ॥ जरासंधभयात्पश्चाद्द्वारवत्यां गतो हरिः ॥ अधर्मं कृतवान्कृष्णो रुक्मिण्या हरणं च यत् ॥ २३ ॥ शिशुपालहृतायाश्च जानन्धर्मं सनातनम् ॥ शुशोच बालकं कृष्णः शंबरेण हृतं बलात् ॥ २४ ॥ मुमोद जानन्पुत्रं तं हर्षशोकयुतस्ततः ॥ सत्यभामाज्ञया यत्तु युयुधे स्वर्गतः किल ॥ २५ ॥ इंद्रेण पादपार्थं तु स्त्रीजितत्वं प्रकाशयन् ॥ जहार कल्पवृक्षं यः पराभूय शतक्रतुम् ॥ २६ ॥ मानिनीमानरक्षार्थं हरिश्चित्रधरः प्रभुः ॥ बद्ध्वा वृक्षे हरिं सत्या नारदाय ददौ पतिम् ॥२७॥ दत्त्वाऽथ कानकं कृष्णं मोचयामास भामिनी ॥ दृष्ट्वा पुत्रान्पुरुगुणान्प्रद्युम्नप्रमुखानथ ॥ २८ ॥ कृष्णं जांबवती दीना ययाचे संततिं शुभाम् ॥ स ययौ पर्वतं कृष्णस्तपस्याकृतनिश्चयः ॥ २९ ॥ उपमन्युर्मुनिर्यत्र शिवभक्तः परंतपः ॥ उपमन्युं गुरुं कृत्वा दीक्षां पाशुपतीं हरिः ॥ ३० ॥ जग्राह पुत्रकामस्तु मुंडी दंडी बभूव ह ॥ उग्रं तत्र तपस्तेपे मासमेकं फलाशनः ॥ ३१ ॥

जानन्साञ्छिशुपालेन हृता यां रुक्मिण्या इत्यन्वयः ॥ अनेन चा धर्मानिष्ठत्वं कृष्णस्य बोधितम् २४ ॥ स्वर्गतः स्वर्गं गत इत्यर्थः ॥ सार्वविभक्तिकस्तासिर्वा ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पुरतोऽग्रे स्थितस्य शंभोः स्तुतिं चकारेत्यन्वः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

जजाप शिवमंत्रं तु शिवध्यानपरो हरिः ॥ द्वितीये तु जलाहारस्तिष्ठन्नेकपदा हरिः ॥ ३२ ॥ तृतीये वायुभक्षस्तु पादांगुष्ठाग्रसंस्थितः ॥ षष्ठे तु भगवान्रुद्रः प्रसन्नो भक्तिभावतः ॥ ३३ ॥ दर्शनं च ददौ तत्र सोमः सोमकलाधरः ॥ आजगाम वृषारूढः सुरैरिंद्रादिभिर्वृतः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मविष्णुयुतः साक्षाद्यक्षगंधर्वसेवितः ॥ संबोधयन्वासुदेवं शंकरस्तमुवाच ह ॥ ३५ ॥ तुष्टोऽस्मि कृष्ण तपसा तवोग्रेण महामते ॥ ददामि वांछितान्कामान् ब्रूहि यादवनंदन ॥ ३६ ॥ मयि दृष्टे कामपूरे कामशेषो न संभवेत् ॥ व्यास उवाच ॥ तं दृष्ट्वा शंकरं तुष्टं भगवान्देवकीसुतः ॥ ३७ ॥ पपात पादयोस्तस्य दंडवत्प्रेमसंयुतः ॥ स्तुतिं चकार देवेशो मेघगंभीरया गिरा ॥ ३८ ॥ स्थितस्तु पुरतः शंभोर्वासुदेवः सनातनः ॥ कृष्ण उवाच ॥ देव देव जगन्नाथ सर्वभूतार्तिनाशन ॥ ३९ ॥ विश्वयोने सुरारिघ्न नमस्त्रैलोक्यकारक ॥ नीलकंठ नमस्तुभ्यं शूलिने ते नमो नमः ॥ ४० ॥ शैलजावल्लभायाथ यज्ञघ्नाय नमोऽस्तु ते ॥ धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं दर्शनात्तव सुव्रत ॥ ४१ ॥ जन्म मे सफलं जातं नत्वा ते पादपंकजम् ॥ बद्धोऽहं स्त्रीमयैः पाशैः संसारेऽस्मिञ्जगद्गुरो ॥ ४२ ॥ शरणं तेऽद्य संप्राप्तो रक्षणार्थं त्रिलोचन ॥ संप्राप्य मानुषं जन्म खिन्नोऽहं दुःखनाशन ॥ ४३ ॥ त्राहि मां शरणं प्राप्तं भवभीतं भवाधुना ॥ गर्भवासे महद्दुःखं प्राप्तं मदनदाहक ॥ ४४ ॥ जन्मतः कंसभयजमनुभूतं च गोकुले ॥ जातोऽहं नंदगोपालो बल्लवाज्ञाकरस्तथा ॥ ४५ ॥ गोरजःकीर्णकेशस्तु भ्रमन्वृन्दावने घने ॥ म्लेच्छराजभयत्रस्तो गतो द्वारवतीं पुनः ॥ ४६ ॥ त्यक्त्वा पित्र्यं शुभं देशं माथुरं दुर्लभं विभो ॥ ययातिशापबद्धेन तस्मै दत्तं भयाद्विभो ॥ ४७ ॥ राज्यं सुपुष्टमपि च धर्मरक्षापरेण च ॥ उग्रसेनस्य दासत्वं कृतं वै सर्वदा मया ॥ ४८ ॥ राजाऽसौ यादवानां वै कृतो नः पूर्वजैः किल ॥ गार्हस्थ्यं दुःखदं शंभो स्त्रीवश्यं धर्मखंडनम् ॥ ४९ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ एतावत्पर्यंतं कृष्णस्याल्पज्ञत्वं

पारतंत्र्यं सदा बंधो मोक्षवार्ताऽत्र दुर्लभा ॥ रुक्मिण्यास्तनयान्दृष्ट्वा भार्या जांबवती मम ॥ ५० ॥ प्रेरयामास पुत्रार्थं
तपसे मदनांतक ॥ सकामेन मया तप्तं तपः पुत्रार्थमद्य वै ॥ ५१ ॥ लज्जा भवति देवेश प्रार्थनायां जगद्गुरो ॥ कस्त्वा
माराध्य देवेशं मुक्तिदं भक्तवत्सलम् ॥ ५२ ॥ प्रसन्नं याचते मूढः फलं तुच्छं विनाशि यत् ॥ सोऽयं मायाविमूढात्मा
याचे पुत्रसुखं विभो ॥ ५३ ॥ कामिन्या प्रेरितः शंभो मुक्तिदं त्वां जगत्पते ॥ जानामि दुःखदं शंभो संसारं दुःख
साधनम् ॥ ५४ ॥ अनित्यं नाशधर्माणं तथाऽपि विरतिर्न मे ॥ शापान्नारायणांशोऽहं जातोऽस्मिन्क्षितिमंडले ॥ ५५ ॥
भोक्तुं बहुतरं दुःखं मायापाशेन यंत्रितः ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तवंतं गोविंदं प्रत्युवाच महेश्वरः ॥ ५६ ॥ बहवस्ते भविष्यंति
पुत्राः शत्रुनिषूदन ॥ स्त्रीणां षोडशसाहस्रं भविष्यति शतार्धकम् ॥ ५७ ॥ तासु पुत्रा दशदश भविष्यंति महाबलाः ॥ इत्युक्तो
परामाशु शंकरः प्रियदर्शनः ॥५८॥ उवाच गिरिजा देवी प्रणतं मधुसूदनम् ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो संसारेऽस्मिन्नराधिप॥५९॥
गृहस्थप्रवरो लोके भविष्यति भवानिह ॥ ततो वर्षशतांते तु द्विजशापाज्जनार्दन ॥ ६० ॥ गांधार्याश्च तथा शापाद्भविता ते कुल
क्षयः ॥ परस्परं निहत्याजौ पुत्रास्ते शापमोहिताः ॥ ६१ ॥ गमिष्यंति क्षयं सर्वे यादवाश्च तथाऽपरे ॥ सानुजस्त्वं तथा देहं त्य
क्त्वा यास्यसि वै दिवम् ॥ ६२ ॥ शोकस्तत्र न कर्तव्यो भवितव्यं प्रति प्रभो ॥ अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो न विद्यते॥६३॥
तत्र शोको न कर्तव्यो नूनं मम मतं सदा ॥ अष्टावक्रस्य शापेन भार्यास्ते मधुसूदन ॥ ६४ ॥ चौरेभ्यो ग्रहणं कृष्ण गमिष्यंति
मृते त्वयि ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वांऽतर्दधे शंभुः सोमः ससुरमंडलः ॥६५॥ उपमन्युं प्रणम्याथ कृष्णोऽपि द्वारकां ययौ ॥
तस्माद्ब्रह्मादयो राजन्संति यद्यप्यधीश्वराः ॥ ६६ ॥

परतंत्रत्वं स्त्रीजितत्वमनीश्वरत्वं मूढत्वं चोपपादितम् ॥ तदेवमुपसंहरञ्छ्री भगवत्याः सर्वज्ञत्वं सर्वोत्तमत्वं सर्वेश्वरत्वं च श्रुत्या सर्वाराध्यत्वं गमासिद्धमुपसंहराति ।

तस्मादिति ॥ यस्माद्धेतोरेतादृशी विडंबनैतादृशावतराणां भवति तस्माद्यद्यपि ब्रह्मादयोऽस्मदपेक्षयाऽधीश्वराः परमेश्वराः संति ॥ ६६ ॥ तथाऽपि न सर्वापेक्षया परमेश्वराः
किंतु मायायाः कल्लोलास्तरंगास्तेषां वेगेन क्षुभितांतराः संति ॥ यथा काष्ठपुत्तलिका पुरुषाधीना तद्वदुपमा येषामेतादृशास्तदधीना मायाधीनाः संति ॥ तस्मान्मुख्या
सर्वापेक्षया सर्वेश्वरी सैवाऽस्तीति भावः ॥ ६७ ॥ सा च न स्वातंत्र्येण जगत्प्रेरयति किंतु प्राक्तनकर्मानुरोधेनान्यथोच्चावचप्राणिकर्तृत्वेन वैषम्यनैर्घृण्ये
स्यातामित्याह । यथायथेति ॥ माया परब्रह्मस्वरूपिणीति पदेन मायाविशिष्टब्रह्मस्वरूपिणीति स्पष्ट मेवोक्तम् ॥ ६८ ॥ यमादेवं तस्मान्न वैषम्यमिति
यदि तस्याः स्वातंत्र्येणेच्छा नास्ति तर्हि किमर्थमन्यकर्मानुरुध्य सा जगत्करोतीति चेत्तत्राह । जीवमोक्षार्थमिति ॥ ६९ ॥ तदेवोपपादयाति ॥ प्रलयकाले

तथाऽपि मायाकल्लोलयोगसंक्षुभितांतराः ॥ तदधीनाः स्थिताः सर्वे काष्ठपुत्तलिकोपमाः ॥ ६७ ॥ यथायथा पूर्वभवं कर्म
तेषां तथातथा ॥ प्रेरयत्यनिशं माया परब्रह्मस्वरूपिणी ॥ ६८ ॥ न वैषम्यं न नैर्घृण्यं भगवत्यां कदाचन ॥ केवलं
जीवमोक्षार्थं यतते भुवनेश्वरी ॥ ६९ ॥ यदि सा नैव सृज्येत जगदेतच्चराचरम् ॥ तदा मायाविना भूतं जडं स्यादेव
नित्यशः ॥ ७० ॥ तस्मात्कारुण्यमाश्रित्य जगज्जीवादिकं च यत् ॥ करोति सततं देवी प्रेरयत्यनिशं च तत् ॥ ७१ ॥
तस्माद्ब्रह्मादिमोहेऽस्मिन्कर्तव्यः संशयो न हि ॥ मायांतःपातिनः सर्वे मायाधीनाः सुराऽसुराः ॥ ७२ ॥ स्वतंत्रा सैव
देवेशी स्वेच्छाचारविहारिणी ॥ तस्मात्सर्वात्मना राजन्सेवनीया महेश्वरी ॥ ७३ ॥ नातः परतरं किंचिदधिकं भुवनत्रये ॥
एतद्धि जन्मसाफल्यं पराशक्तेः पदस्मृतिः ॥ ७४ ॥ मा भूत्तत्र कुले जन्म यत्र देवी न दैवतम् ॥ अहं देवी न चान्योऽस्मि ब्रह्मै
वाहं न शोकभाक् ॥ ७५ ॥ इत्यभेदेन तां नित्यां चिंतयेज्जगदंबिकाम् ॥ ज्ञात्वा गुरुमुखादेनां वेदांतश्रवणादिभिः ॥ ७६ ॥

जगन्मायायां लीनं तथैव तिष्ठेन्न तु मुक्तं भवेत्तत्तत्कर्मानुरोधेन ॥ जगत्सर्जने तु कर्मोपासनाकरणेन श्रवणमननादिना चाऽऽत्मसाक्षात्कारेण जगन्मुक्तं भवे
त्तस्मात्कारुण्यमवलंब्य स्वेच्छया विहारेऽपि प्राणिमोक्षार्थं जगज्जीवादिकं करोति कर्मानुरोधेन तदेव प्रेरयाति चेति भावः ॥ मायाविना भूतं मायायां लीनमित्यर्थः ॥
जडं बुद्धिरहितमित्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तस्माद्धे राजन्ब्रह्मादीनां कथं मोहो भवतीत्यादिपूर्वोक्तः संशयस्त्वया नैव कर्तव्य इत्याह । तस्मादिति ॥ तत्र
हेतुमाह । मायांतःपातिन इति ॥ ७२ ॥ तर्हि स्वतंत्रः कोऽस्तीति चेत्तत्राऽऽह । स्वतंत्रा सैवे देवेशीति ॥७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

॥७७॥ आत्मरूपां हृदा ज्ञात्वेति ॥ तथा च श्वेताश्वतरोपानिषादि ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति ॥७८॥७९॥८०॥८१॥ देवीलोके पूर्वोक्त मणिद्वीपे ॥ ८२ ॥ पुराणं पंचममिति ॥ ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथेति महापुराणसंग्रहवाक्ये पुराणांतरेषु पंचमत्वेन गृहीतमित्यर्थः ॥८३॥ श्रीमच्छैवकुलोत्पन्नो रंगनाथात्मजः सुधीः ॥ श्रीलक्ष्मीगर्भसंभूतो नीलकंठोऽभिधानतः ॥ १ ॥ देवीभागवतस्यास्य व्याख्यानरहितस्य च ॥ व्याख्यां यः कृतवान्सम्यक्तिलकाख्यां

नित्यमेकाग्रमनसा भावयेदात्मरूपिणीम् ॥ मुक्तो भवति तेनाशु नान्यथा कर्मकोटिभिः ॥ ७७ ॥ श्वेताश्वतरादयः सर्व ऋषयो निर्मलाशयाः ॥ आत्मरूपां हृदा ज्ञात्वा विमुक्ता भवबंधनात् ॥ ७८ ॥ ब्रह्मविष्ण्वादयस्तद्वद्गौरीलक्ष्म्यादयस्तथा ॥ तामेव समुपासंते सच्चिदानंदरूपिणीम् ॥७९॥ इति ते कथितं राजन्यद्यत्पृष्टं त्वयाऽनघ ॥ प्रपंचतापत्रस्तेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥८०॥ एतत्ते कथितं राजन्मयाऽऽख्यानमनुत्तमम् ॥ सर्वपापहरं पुण्यं पुराणं परमाद्भुतम् ॥ ८१ ॥ य इदं शृणुयान्नित्यं पुराणं वेदसंमितम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो देवीलोके महीयते ॥ ८२ ॥ सूत उवाच ॥ एतन्मया श्रुतं व्यासात्कथ्यमानं सविस्तरम् ॥ पुराणं पंचमं नूनं श्रीमद्भागवताभिधम् ॥८३॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां चतुर्थस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः ॥२५॥ स्कंधाश्चायं समाप्तः ॥

अर्धाधिकैर्वसुविधुयुगविश्वंभरा (१४१८ ॥) भिधैः ॥ पद्यैश्चतुर्थस्कंधोऽयं कथितो व्यासनिर्मितैः ॥

शुभार्थदाम् ॥ २ ॥ चतुर्थस्कंध एतस्याः समाप्तोऽभूच्छुभार्थदः ॥ प्रीयतां तेन मे देवि भुवनेशी महेश्वरी ॥ ३ ॥ इति श्रीशैवकुलोत्पन्नरंगनाथात्मजलक्ष्मीगर्भजनीलकंठविरचिते देवीभागवतव्याख्याने तिलकाभिधाने चतुर्थस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ समाप्तोऽयं चतुर्थस्कंधः ॥ ४ ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन श्रेष्ठिना
स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर"-स्टीम्-यन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम् ।
संवत् १९८८, शकाब्दाः १८५३.

॥ इति श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धः समाप्तः ॥

॥ इति श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधः समाप्तः ॥

॥ ९२ ॥ संहितां संहितैकदेशं पंचमस्कंधमित्यर्थः ॥ ९३ ॥ तदेवाह ॥ चरितं चंडिकायास्त्विति ॥ ५४ ॥ श्रीमच्छैवकुलोत्पन्नो रंगनाथात्मजः सुधीः ॥ श्रीलक्ष्मीगर्भसंभूतो नीलकंठोऽभिधानतः ॥ १ ॥ देवीभागवतस्यास्य व्याख्यानरहितस्य च ॥ तिलकाख्यां महाव्याख्यां सम्यग्यः कृतवाञ्छुभाम् ॥ २ ॥ पंचमस्कंध एतस्याः

अखिलार्थप्रदं नृणां सर्वधर्मसमावृतम् ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां कारणं परमं मतम् ॥ ९२ ॥ सूत उवाच ॥ जनमेजयेन राज्ञाऽसौ पृष्टः सत्यवतीसुतः ॥ उवाच संहितां दिव्यां व्यासः सर्वार्थतत्त्ववित् ॥ ९३ ॥ चरितं चंडिकायास्तु शुंभदैत्यवधाश्रितम् ॥ कथयामास भगवान्कृष्णः कारुणिको मुनिः ॥ ९४ ॥ इति वः कथितः सारः पुराणानां मुनीश्वराः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां पंचमस्कंधे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

व्योमांकाभ्रद्विसंख्यातैः २०९० श्लोकैर्व्यासेन धीमता ॥ देवीभागवतस्यास्य पंचमः स्कंध ईरितः ॥

समाप्तोऽभूच्छुभार्थदः ॥ प्रीयतां तेन मे देवी भुवनेशी महेश्वरी ॥ ३ ॥ इति श्रीशैवकुलोत्पन्नरंगनाथात्मजश्रीगर्भजनीलकंठकृते देवीभागवतव्याख्याने तिलकाभिधाने पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ स्कंधश्चायं समाप्तः ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन श्रेष्ठिना
स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर"-स्टीम्-यन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम् ।
संवत् १९८८, शकाब्दाः १८५३.

॥ इति श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधः समाप्तः ॥

॥ १७ ॥ दिनमध्ये गुरोर्दर्शनं ग्राह्यमिति नियमात्तावन्मात्रकाल एव जपध्यानविरामो नान्यकाले इत्यभिप्रायेणाह ॥ कदाचीदिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दर्शनलालसौ प्रत्यक्षदर्शनलालसौ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ रुधिरेणेति ॥ अयं मांसहोमो बलिदानं स्वगात्ररुधिरेण चेति द्वयं

तयोर्मासव्रतेनैव जाता प्रीतिरनुत्तमा ॥ पादांबुजे भवान्यास्तु स्थिरा बुद्धिस्तथाऽप्यलम् ॥१७॥ कदाचित्पादयोर्गत्वा मुनेस्तस्य
महात्मनः ॥ कृतप्रणामावागत्य तस्थतुश्च कुशासने ॥१८॥ नान्यकार्यपरौ क्वापि बभूवतुः कदाचन ॥ देवीध्यानपरौ नित्यं जप
मंत्ररतौ सदा ॥ १९ ॥ एवं जाते तदा पूर्णे तत्र संवत्सरे नृप ॥ बभूवतुः फलाहारं त्यक्त्वा पर्णाशनौ नृप ॥ २० ॥ वर्षमेकं तप
स्तत्र चक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ ॥ शुष्कपर्णाशनौ दांतौ जपध्यानपरायणौ ॥ २१ ॥ पूर्णे वर्षद्वये जाते कदाचिद्दर्शनं च तौ ॥ प्रापतुः
स्वप्नमध्ये तु भगवत्या मनोहरम् ॥ २२ ॥ रक्तांबरधरां देवीं चारुभूषणभूषिताम् ॥ कदाचिन्नृपतिः स्वप्नेऽप्यपश्यज्जगदंबिकाम्
॥ २३ ॥ वीक्ष्य स्वप्ने च तौ देवीं प्रीतियुक्तौ बभूवतुः ॥ जलाहारैस्तृतीये तु स्थितौ संवत्सरे तु तौ ॥ २४ ॥ एवं वर्षत्रयं कृत्वा
ततस्तौ वैश्यपार्थिवौ ॥ चक्रतुस्तौ तदा चिंतां चित्ते दर्शनलालसौ ॥ २५ ॥ प्रत्यक्षदर्शनं देव्या न प्राप्तं शांतिदं नृणाम् ॥ देह
त्यागं करिष्यावो दुःखितौ भृशमातुरौ ॥ २६ ॥ इति संचिंत्य मनसा राजा कुंडं चकार ह ॥ त्रिकोणं सुस्थिरं सौम्यं हस्तमात्र
प्रमाणतः ॥ २७ ॥ संस्थाप्य पावकं राजा तथा वैश्योऽतिभक्तिमान् ॥ जुहावासौ निजं मांसं छित्त्वा छित्त्वा पुनःपुनः ॥२८॥
तथा वैश्योऽपि दीप्तेऽग्नौ स्वमांसं प्राक्षिपत्तदा ॥ रुधिरेण बलिं चास्यै ददतुस्तौ कृतोद्यमौ ॥२९॥ तदा भगवती दत्त्वा प्रत्यक्षं
दर्शनं तयोः ॥ प्राह प्रीतिभरोद्भ्रांतौ दृष्ट्वा तौ दुःखितौ भृशम् ॥३०॥ श्रीदेव्युवाच ॥ वरं वरय भो राजन्यत्ते मनसि वांछितम् ॥
तुष्टाऽहं तपसा तेऽद्य भक्तोऽसि त्वं मतो मम॥३१॥वैश्यं प्राह तदा देवी प्रसन्नाऽहं महामते ॥ किं तेऽभीष्टं ददाम्यद्य प्रार्थयाशु
मनोगतम् ॥३२॥ व्यास उवाच॥तच्छ्रुत्वा वचनं राजा तामुवाच मुदाऽन्वितः॥देहि मेऽद्य निजं राज्यं हतशत्रुबलं बलात् ॥३३॥

ब्राह्मणाऽतिरिक्तविषयामिति कालिकापुराणादिषु स्पष्टम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अर्धाऽधिकैश्चतुःपंचाशत्पद्यैरथ भूपतिः ॥ वैश्यश्च देव्याः प्रत्यक्षं दर्शनं प्रापतुर्भृशम् ॥ १ ॥ देवीपूजाविधिं राजा वैश्यश्च श्रुत्वा मन्त्रोपदेशार्थमुभौ प्रार्थयेते इत्याह इति तस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ भवार्णवमग्नावित्यर्थः ॥ मंत्रदानेन पारं नयेत्यन्वयः ॥ १० ॥ मंत्रं गृहीत्वा किं करिष्यत

व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा दुःखितौ वैश्यपार्थिवौ ॥ प्रणिपत्य मुनिं प्रीत्या प्रश्रयावनतौ भृशम् ॥१॥ हर्षेणोत्फुल्लनयनावूचतुर्वाक्यकोविदौ ॥ कृतांजलिपुटौ शांतौ भक्तिप्रवणचेतसौ ॥ २ ॥ भगवन्पावितावद्य शांतौ दीनौ शुचाऽन्वितौ ॥ तव सूक्तसरस्वत्या गंगयेव भगीरथः ॥ ३ ॥ साधवः सम्भवन्तीह परोपकृतितत्पराः ॥ अकृत्रिमगुणारामाः सुखदाः सर्वदेहिनाम् ॥४॥ पूर्वपुण्यप्रसंगेन प्राप्तोऽयमाश्रमः शुभः ॥ तवावाभ्यां महाभाग महादुःखविनाशकः ॥ ५ ॥ भवन्ति मानवा भूमौ बहवः स्वार्थतत्पराः ॥ परार्थसाधने दक्षाः केचित्क्वापि भवादृशाः ॥ ६ ॥ दुःखितोऽहं मुनिश्रेष्ठ वैश्योऽयं चातिदुःखितः ॥ उभौ संसारसंतप्तौ तवाश्रमपदे मुदा ॥ ७ ॥ दर्शनादेव हे विद्वन्गतं दुःखमिहावयोः ॥ देहजं मानसं वाक्यश्रवणादेव सांप्रतम् ॥ ८ ॥ धन्यावावां कृतकृत्यौ जातौ सूक्तिसुधारसात् ॥ पावितौ भवता ब्रह्मन्कृपया करुणार्णव ॥ ९ ॥ गृहाणास्मत्करौ साधो नय पारं भवार्णवे ॥ मग्नौ श्रांताविति ज्ञात्वा मन्त्रदानेन सांप्रतम् ॥ १० ॥ तपः कृत्वाऽतिविपुलं समाराध्य सुखप्रदाम् ॥ संप्राप्य दर्शनं भूयो यास्यावो निजमन्दिरम् ॥११॥ वदनात्तव संप्राप्य देवीमन्त्रं नवाक्षरम् ॥ स्मरणं च करिष्यावो निराहारौ धृतव्रतौ ॥१२॥ व्यास उवाच ॥ इति संचोदितस्ताभ्यां सुमेधा मुनिसत्तमः ॥ ददौ मन्त्रं शुभं ताभ्यां ध्यानबीजपुरःसरम् ॥१३॥ तौ च प्राप्य मुनेर्मंत्रं संमंत्र्य गुरुदैवतौ ॥ जग्मतुर्वैश्यराजानौ नदीतीरमनुत्तमम् ॥ १४ ॥ एकांते विजने स्थाने कृत्वाऽऽसनपरिग्रहम् ॥ उपविष्टौ स्थिरप्रज्ञौ तावतीव कृशोदरौ ॥ १५ ॥ मंत्रजाप्यरतौ शांतौ चरित्रत्रयपाठकौ ॥ निन्यतुर्मासमेकं तु तत्र ध्यानपरायणौ ॥१६॥

इति चेत्तत्राह ॥ तपः कृत्वेति ॥ सुखप्रदां भगवतीं समाराध्येत्यर्थः ॥ ततो दर्शनं तस्याः प्राप्य निजमंदिरं यास्याव इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ गुरुदैवतौ मंत्रस्य ऋषिच्छंदोदैवतं बीजशक्तयश्चार्थात्प्रापेत्यर्थः ॥ अनंतरं मुनिं संमंत्र्य तदनुज्ञां गृहीत्वाजग्मतुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

कन्यकाविधिस्तन्मंत्राश्च तृतीयस्कंधे उक्ताः ॥ २८ ॥ २९ ॥ होमं पूर्वोक्तद्रव्यैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ परमं स्थानं मणिद्वीपं देवीलोकम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

उत्सव स्तत्र कर्तव्यो नानावादित्रसंयुतैः ॥ कन्यकानां पूजनं च विधेयं विधिपूर्वकम्॥२८॥चंदनैर्भूषणैर्वस्त्रैर्भक्ष्यैश्च विविधैस्तथा॥
सुगंधतैलमाल्यैश्च मनसो रुचिकारकैः ॥ २९ ॥ एवं संपूजनं कृत्वा होमं मंत्रविधानतः ॥ अष्टम्यां वा नवम्यां वा कारयेद्विधि
पूर्वकम् ॥ ३० ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्पारणं दशमीदिने ॥ कर्तव्यं शक्तितो दानं देयं भक्तिपरैर्नृपैः ॥३१॥ एवं यः कुरुते भक्त्या
नवरात्रव्रतं नरः ॥ नारी वा सधवा भक्त्या विधवा वा पतिव्रता ॥ ३२ ॥ इह लोके सुखं भोगान्प्राप्नोति मनसेप्सितान् ॥ देहांते
परमं स्थानं प्राप्नोति व्रततत्परः ॥ ३३ ॥ जन्मांतरेंऽबिकाभक्तिर्भवत्यव्यभिचारिणी ॥ जन्मोत्तमकुले प्राप्य सदाचारो भवेद्धि
सः ॥ ३४ ॥ नवरात्रव्रतं प्रोक्तं व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥ आराधनं शिवायास्तु सर्वसौख्यकरं परम् ॥ ३५ ॥ अनेन विधिना राज
न्समाराधय चंडिकाम् ॥ जित्वा रिपूनस्खलितं राज्यं प्राप्स्यस्यनुत्तमम् ॥ ३६ ॥ सुखं च परमं भूप देहेऽस्मिन्स्वगृहे पुनः ॥
पुत्रदारान्समासाद्य लप्स्यसे नात्र संशयः ॥ ३७ ॥ वैश्योत्तम त्वमेवाद्य समाराधय कामदाम् ॥ देवीं विश्वेश्वरीं मायां सृष्टिसं
हारकारिणीम् ॥ ३८ ॥ स्वजनानां च मान्यस्त्वं भविष्यसि गृहे गतः ॥ सुखं सांसारिकं प्राप्य यथाभिलषितं पुनः ॥ ३९ ॥
देवीलोके शुभे वासो भविता ते न संशयः ॥ नाराधिता भगवती यैस्ते नरकभागिनः ॥४०॥ इह लोकेऽतिदुःखार्ता नानारोगैः
प्रपीडिताः ॥ भवंति मानवा राजञ्छत्रुभिश्च पराजिताः ॥ ४१ ॥ निष्कलत्रा ह्यपुत्राश्च तृष्णार्ताः स्तब्धबुद्धयः ॥ बिल्वीदलैः
करवीरैः शतपत्रैश्च चम्पकैः ॥४२॥ अर्चिता जगतां धात्री यैस्तेऽतीव विलासिनः ॥ भवंति कृतपुण्यास्ते शक्तिभक्तिपरायणाः
॥४३॥ धनविभवसुखाढ्या मानवा मानवन्तः सकलगुणगणानां भाजनं भारतीशाः ॥ निगमपठितमन्त्रैः पूजिता यैर्भवानी नृप
तितिलकमुख्यास्ते भवन्तीह लोके ॥ ४४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ देवीलोके मणिद्वीपे ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कन्धे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

ग्राह्यम् ॥ स च पाठो नित्यः ॥ ततः पाठानंतरं देवीं विसर्जयेदित्यर्थः। अथाऽऽवश्यं कर्तव्यं नित्यं नवरात्रव्रतमाह ॥ नवरात्रव्रतं चैवेति॥१२॥तत्कालमाह ॥ आश्विनेति ॥ १३ ॥ जप्यमंत्रैर्यस्य मन्त्रस्य जपः क्रियते तन्मंत्रैः ॥ अनेकमंत्रापेक्षया बहुवचनम् ॥ सुसंस्कृतैरित्यंतमेकमेव पायसं द्रव्यम् ॥ आहुतिबाहुल्यापेक्षया बहुवचनम् ॥ १४ ॥ छागमांसेन वेति ॥ इदं क्षत्रियपरम् ॥ कालिकापुराणादिषु वैदिकस्य ब्राह्मणस्य तत्राधिकाराऽनुक्तत्वात् ॥ १५ ॥ अष्टम्यादितिथिषु तु विशेषपूजाऽपि निय

आश्विने च तथा चैत्रे शुक्ले पक्षे नराधिप ॥ नवरात्रोपवासो वै कर्त्तव्यः शुभमिच्छता ॥ १३ ॥ होमः सुविपुलः कार्यो जप्यमंत्रैः सुपायसैः ॥ शर्कराघृतमिश्रैश्च मधुयुक्तैः सुसंस्कृतैः ॥ १४ ॥ छागमांसेन वा कार्यो बिल्वपत्रैस्तथा शुभैः ॥ हयारिकुसुमै रक्तैस्तिलैर्वा शर्करायुतैः ॥ १५ ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः ॥ कर्तव्यं पूजनं देव्या ब्राह्मणानां च भोजनम् ॥१६॥ निर्धनो धनमाप्नोति रोगी रोगात्प्रमुच्यते ॥ अपुत्रो लभते पुत्राञ्छुभांश्च वशवर्तिनः ॥ १७ ॥ राज्यभ्रष्टो नृपो राज्यं प्राप्नोति सार्वभौमिकम् ॥ शत्रुभिः पीडितो हंति रिपुं मायाप्रसादतः ॥१८॥ विद्यार्थी पूजनं यस्तु करोति नियतेंद्रियः ॥ अनवद्यां शुभां विद्यां विंदते नाऽत्र संशयः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा भक्तिसंयुतः ॥ पूजयेज्जगतां धात्रीं स सर्वसुखभाग्भवेत् ॥ २० ॥ नवरात्रव्रतं कुर्यान्नरनारीगणश्च यः ॥ वांछितं फलमाप्नोति सर्वदा भक्तितत्परः ॥२१॥ आश्विने शुक्ल पक्षे तु नवरात्रव्रतं शुभम् ॥ करोति भावसंयुक्तः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ २२ ॥ विधिवन्मंडलं कृत्वा पूजास्थानं प्रकल्पयेत् ॥ कलशं स्थापयेत्तत्र वेदमंत्रविधानतः॥२३॥यंत्रं सुरुचिरं कृत्वा स्थापयेत्कलशोपरि ॥ वापयित्वा यवांश्चारून्पार्श्वतः परिवर्तितान् ॥२४॥ कृत्वोपरि वितानं च पुष्पमालासमावृतम् ॥ धूपदीपसुसंयुक्तं कर्तव्यं चंडिकागृहम् ॥ २५ ॥ त्रिकालं तत्र कर्तव्या पूजा शक्त्यनुसारतः ॥ वित्तशाठ्यं न कर्तव्यं चंडिकायाश्च पूजने ॥ २६ ॥ धूपैर्दीपैः सुनैवेद्यैः फलपुष्पैरनेकशः ॥ गीतवाद्यैः स्तोत्रपाठैर्वेदपारायणैस्तथा ॥ २७ ॥

मेन कर्तव्येत्याह ॥ अष्टम्यामिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ नवरात्रविधिमाह॥विधिवदिति ॥ मंडलं क्षेत्रमृत्तिकया चतुरस्रमित्यर्थः ॥२३॥ यंत्रं पूर्वोक्तं पार्श्वतः कलशस्य समंततो मूलमंत्रेण यवान्विकिरेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

भूतशुद्धिं विधाय चेति ॥ भुवं जले जलं वह्नौ वह्निं वायौ नभस्यमुम् ॥ विलाप्य खमहंकारे महत्तत्त्वेऽप्यहंकृतिम् ॥ महांतं प्रकृतौ मायामात्मानि प्रविलापयेदित्यादिशरीरोत्पत्तिपर्यंतं विधायेत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्राणप्रतिष्ठा त्विति ॥ तु शब्दश्चार्थस्तेन मातृकान्यासांतं कर्म कृत्वेत्यर्थः ॥ मंत्रतः जप्यमानमंत्रस्यास्त्रमंत्रेणेत्यर्थः । केवलं फडिति मंत्रेण वा कालज्ञानम् । अद्येत्यादिसंकल्पविधिस्तं कृत्वा ॥ न्यासं मातृकान्यासादिनिजमंत्रन्यासांतं कृत्वा निजदेहे धर्मादिभिः पीठं कल्पयित्वा तत्रांतरपूजां कृत्वा पूजामारभेदित्यनुक्तमप्यर्थाद्बोध्यम् ॥ ६ ॥ बाह्यपूजायां यंत्रमाह । शुभे इति ॥ चकारेणाऽष्टगंधेन वा ॥ अष्टकोणमष्टपत्रं चकाराद् भूपुरमपि विलिखेदित्यर्थः॥७॥ नवाक्षरस्य मंत्रस्योति देव्यग्रपत्रमारभ्याष्टपत्रेष्वष्टावक्षराणि लिखित्वा नवममक्षरं मध्ये कर्णिकाया देव्यग्रे लिखेदित्यर्थः ॥ कृत्वेति । प्राणप्रतिष्ठामंत्रेणेत्यर्थः ॥ वेदोक्तां वेदमंत्रेण वेत्यर्थः । तत्र मध्ये आधारशक्त्यादिपीठमंत्रांतं संपूज्य देवीमावाह्य तां मूलमंत्रेणाऽऽसनाद्युपचारैः पूजयित्वा षट्कोणेषु षडंगानि मंत्रस्य पूजयेत् ॥ तत्र क्रमस्तु

पूजाद्रव्यं सुसंस्थाप्य यथाशक्त्यनुसारतः ॥ प्राणायामं ततः कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय च ॥५॥ कुर्यात्प्राणप्रतिष्ठां तु संभारं प्रोक्ष्य मंत्रतः ॥ कालज्ञानं ततः कृत्वा न्यासं कुर्याद्यथाविधि ॥६॥ शुभे ताम्रमये पात्रे चंदनेन सितेन च ॥ षट्कोणं विलिखेद्यंत्रं चाऽष्टकोणं ततो बहिः ॥७॥ नवाक्षरस्य मंत्रस्य बीजानि विलिखेत्ततः ॥ कृत्वा यंत्रप्रतिष्ठां च वेदोक्तां संविधाय च ॥ ८ ॥ अर्चां वा धातवीं कुर्यात्पूजामंत्रैः शिवोदितैः ॥ पूजनं पृथिवीपाल भगवत्याः प्रयत्नतः ॥९॥ कृत्वा वा विधिवत्पूजामागमोक्तां समाहितः॥ जपेन्नवाक्षरं मंत्रं सततं ध्यानपूर्वकम् ॥ १० ॥ होमं दशांशतः कुर्याद्दशांशेन च तर्पणम् ॥ भोजनं ब्राह्मणानां च तद्दशांशेन कारयेत् ॥ ११ ॥ चरित्रत्रयपाठं च नित्यं कुर्याद्विसर्जयेत् ॥ नवरात्रव्रतं चैव विधेयं विधिपूर्वकम् ॥ १२ ॥

शारदायामुक्तः ॥ अग्निनैर्ऋत्यवायव्यमध्ये दिक्ष्वंगपूजनमिति नवस्वक्षरेषु शैलपुत्र्याद्या नव दुर्गाः पूजयेत् ॥ भूपुरेष्विद्रादीन्वज्रादींश्च पूजयेदिति मंत्रपूजाप्रकारः ॥८॥ यन्त्राऽभावे प्रतिमां वा भगवत्या धातुनिर्मितां कुर्यादित्याह ॥ अर्चां वेति॥प्रतिमां वेत्यर्थः॥धातवीं सुवर्णादिधातुनिर्मितां शिवोदितैः यामलादितन्त्रोक्तैः ॥ ते च मंत्राः प्रपंचसारविवरणे स्पष्टाः ॥ मूलमंत्रेण वा पूजा कर्तव्या ॥ पूजामुपसंहरति ॥ पूजनमिति ॥ ९ ॥ कृत्वा वेति ॥ वाशब्देन वैदिकमंत्रैर्वा पूजां कृत्वेत्यर्थः ॥ जपेदिति ॥ पूजानंतरमृष्यादिन्यासपूर्वकं ध्यात्वा जपेदित्यर्थः ॥ १० ॥ तत्र जपो द्विविधः ॥ नित्यः पौरश्चरणिकश्चेति ॥ तत्र नित्यजपे नित्यहोमविधिस्तंत्रांतरोक्त उपसंहर्तव्यः नैमित्तिके तु पुरश्चरणे दशांशमित्याह ॥ होमदशांशत इति॥ होमद्रव्यं तु तत्तत्कल्पोक्तमेव ॥ ११ ॥ इत्थं जपं समाप्य देव्यग्रे चरित्रत्रयपाठं कुर्यादित्याह ॥ चरित्रत्रयमिति ॥ पाठे चरित्रत्रयं तु यद्यपि देवीभागवतेऽस्मिन्स्कंधे चरित्रद्वयं प्रथमस्कंधे प्रथमचरित्रमस्ति तथा वामनपुराणेऽप्यस्ति तथाऽपि मार्कंडेयपुराणोक्तमेव संक्षिप्तत्वाद्

तस्मादित्येवं निदर्शनात् ज्ञानिनोऽपि मोहिता एव महामाययेत्याह । ज्ञानिनामपीति ॥ ५१ ॥ न केवलं मोहकर्त्री ॥ किंतु ज्ञान दा बंधमोक्षदाऽपि सैवेत्याह । ययेति ॥ आत्मनो निर्विकारस्यैकविधत्वात्तदतिरिक्तस्य सर्वस्य वेद्यजातस्य मायामयत्वादिति भावः ॥ ५२ ॥ इत्थं पराशक्तेर्महिमानं श्रुत्वा राजा पृच्छति ॥ भगवन्निति ॥ तस्या मे मह्यं रूपं ब्रूहि तथा बलं ब्रूहि तस्या उत्पत्तेः कारणं तत्स्थानं च ब्रूहीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ तत्र तृतीयप्रश्नसमाधानमाह । न चोत्पत्तिरिति तत्र हेतुमाह । अनादित्वादिति ॥ तथा चोत्पत्तेरभावादुत्पत्तिकारणस्याभाव इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ नित्यैवेति ॥ आमोक्षपर्यंतं विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ बल माह ॥ कारणानां च कारणं निरतिशयपराक्रमवती सर्वजनकत्वरूपेव बलमस्या इत्यर्थः ॥ स्थानमाह ॥ वर्तत इति॥सर्वपदार्थेषु शक्तेर्विद्यमानत्वात्सर्वमस्याः स्थानं भवति सर्वव्यापिनी

सर्वं अन्येषां प्राणिनां राजन्का वार्ता विभ्रमं ज्ञे देवकार्यांशे का वार्ताऽन्यस्य भूपते ॥ ज्ञानिनामपि चेतांसि परमा प्रकृतिः किल ॥ ५१ ॥ बलादाकृष्य मोहाय प्रयच्छति महीपते ॥ यया व्याप्तमिदं सर्वं भगवत्या चराचरम् ॥ ५२ ॥ मोहदा ज्ञानदा सैव बंधमोक्षप्रदा सदा ॥ राजोवाच ॥ भगवन्ब्रूहि मे तस्याः स्वरूपं बलमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ उत्पत्तिकारणं वाऽपि स्थानं परमकं च यत् ॥ ऋषिरुवाच ॥ न चोत्पत्तिरनादित्वान्नृप तस्याः कदाचन ॥ ५४ ॥ नित्यैव सा परा देवी कारणानां च कारणम् ॥ वर्तते सर्वभूतेषु शक्तिः सर्वात्मना नृप ॥ ५५ ॥ शववच्छक्तिहीनस्तु प्राणी भवति सर्वथा ॥ चिच्छक्तिः सर्वभूतेषु रूपं तस्यास्तदेव हि ॥ ५६ ॥ आविर्भावतिरोभावौ देवानां कार्यसिद्धये ॥ यदा स्तुवंति तां देवा मनुजाश्च विशांपते ॥ ५७ ॥ प्रादुर्भवति भूतानां दुःखनाशाय चांबिका ॥ नानारूपधरा देवी नानाशक्तिसमन्विता ॥ ५८ ॥ आविर्भवति कार्यार्थं स्वेच्छया परमेश्वरी ॥ दैवाधीना न सा देवी यथा सर्वे सुरा नृप ॥ ५९ ॥

त्यर्थः ॥ ५५ ॥ तत्र व्यतिरेकमाह ॥ शववदिति॥रूपमाह ॥ चिच्छक्तिरिति ॥ यत इयं सर्वव्यापकस्य चितो ब्रह्मण इयं शक्तिस्ततोऽस्या रूपं तदेव ब्रह्मैव च नाऽन्यत् । नह्यग्निशक्तेरग्निभिन्नं रूपं दृश्यते किंत्वग्निरेव ॥ तद्वदियमपि ब्रह्माभिन्नत्वात् ब्रह्मरूपैवेत्यर्थः ॥ तथाच मायोपासनायां मायाविशिष्टब्रह्मरूपमेवोपास्यम् ॥ तदेव भगवतीरूपमिति फलितम् ॥ स्फुटीकृतं चैतदस्माभिः सप्तशत्यंगषट्कव्याख्याने उपोद्घाते च ॥ ५६ ॥ ननु देवैः स्तुता सती उत्पन्नेति व्यवहारः किमभिप्रायक इति चेदाविर्भावतिरोभावमूलक ॥ह ॥ आविर्भावेति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

न कालेति ॥ दैवस्य च तस्याः सकाशादेवोत्पन्नादित्यर्थः ॥ अकर्तेति ॥ अकर्ता आत्मा द्रष्टा तदतिरिक्तं सर्वं दृश्यं तस्य सर्वस्य जननी तस्मात्स्वतन्त्रेत्यर्थः ॥ ६० ॥ सदसदात्मिका ॥ सत्कारणमसत्कार्यं तदात्मिका अस्याः पुरुषरंजनार्थायात्मरंजनार्थायैव स्वेच्छया जगत्कारणत्वं न तु पराधीनतयेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ यदा रंजनादुपरता तदेयमेव संहरतीत्याह रंजिते इति ॥ ननु ब्रह्मादयः सृष्टिस्थितिसंहृतिकर्तार इति लोके प्रवादः कथमिति चेदज्ञानमूलक इत्याह । तयेति ॥ ६२ ॥ कलिपता इति ॥ राजाज्ञया प्रधानस्य व्यवहारवदपि भगवत्याः शक्त्या तेषां व्यवहार इति भगवत्येव सृष्ट्यादिकर्त्रीति भावः ॥ ६३ ॥ अत एव ते ब्रह्मादयो देवास्तां ध्यायंतीत्याह । ते तामिति ॥ ६४ ॥ नांतं जानामीति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यस्या अंतो न विद्यते तस्मादुच्यतेऽनन्तेति ॥ मायास्वरूपं तन्महिमा च नृसिंहोत्तरतापिनीये

न कालवशगा नित्यं पुरुषार्थ प्रवर्तिनी ॥ अकर्ता पुरुषो द्रष्टा दृश्यं सर्वमिदं जगत् ॥ ६० ॥ दृश्यस्य जननी सैव देवी सदसदात्मिका ॥ पुरुषं रंजयत्येका कृत्वा ब्रह्मांडनाटकम् ॥ ६१ ॥ रंजिते पुरुषे सर्वं संहरत्यतिरंहसा ॥ तया निमित्तभूतास्ते ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ६२ ॥ कलिपताः स्वस्वकार्येषु प्रेरिता लीलया त्वमी ॥ स्वांशं तेषु समारोप्य कृतास्ते बलवत्तराः ॥ ६३ ॥ दत्ताश्च शक्तयस्तेभ्यो गीर्लक्ष्मीर्गिरिजा तथा ॥ ते तां ध्यायंति देवेशाः पूजयंति परां मुदा ॥ ६४ ॥ ज्ञात्वा सर्वेश्वरीं शक्तिं सृष्टिस्थितिविनाशिनीम् ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं देवीमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ६५ ॥ मम बुद्ध्यनुसारेण नांतं जानामि भूपते ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कंधे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ राजोवाच ॥ भगवन्ब्रूहि मे सम्यक्तस्या आराधने विधिम् ॥ पूजाविधिं च मन्त्रांश्च तथा होमविधिं वद ॥ १ ॥ ऋषिरुवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि तस्याः पूजाविधिं शुभम् ॥ कामदं मोक्षदं नृणां ज्ञानदं दुःखनाशनम् ॥ २ ॥ आदौ स्नानविधिं कृत्वा शुचिः शुक्लांबरो नरः ॥ आचम्य प्रयतः कृत्वा शुभमायतनं निजम् ॥ ३ ॥ ततोऽवलिप्तभूम्यां तु संस्थाप्याऽऽसनमुत्तमम् ॥ तत्रोपविश्य विधिवन्निराचम्य मुदाऽन्वितः ॥ ४ ॥

माया च तमोरूपानुभूतेरित्यादिग्रन्थेन विशेषतः स्पष्टीकृतस्तद्भाष्ये च व्याख्यातस्तत एवाऽवधार्यः ॥६५॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पञ्चमस्कन्धे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ चतुर्भिरधिकैश्चत्वारिंशत्पद्यैः समर्चनम् ॥ परांबायाः पृष्टवते राज्ञे प्रोवाच तापसः ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये भगवतीस्वरूपं महत्त्वं च तस्याः सर्वोत्तरं श्रुत्वा तत्पूजनादिकं बुभुत्सू राजा पृच्छति । भगवन्निति ॥ १ ॥ पूजाविधेः फलमाह । कामदमिति ॥ २ ॥ स्नानविधिं वैदिकं तांत्रिकं च कृत्वाऽर्थाद्वैदिकसंध्यामन्त्रसन्ध्यां च कृत्वे त्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

भूतशुद्धिं विधाय चेति ॥ भुवं जले जलं वह्नौ वह्निं वायौ नभस्यमुम् ॥ विलाप्य खमहंकारे महत्तत्त्वेऽप्यहंकृतिम् ॥ महांतं प्रकृतौ मायामात्मनि प्रविलापयेदित्यादिशरीरोत्पत्तिपर्यंतं विधायेत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्राणप्रतिष्ठा त्विति ॥ तु शब्दश्चार्थस्तेन मातृकान्यासांतं कर्म कृत्वेत्यर्थः ॥ मंत्रतः जप्यमानमंत्रस्यास्त्रमंत्रेणेत्यर्थः । केवलं फडिति मंत्रेण वा कालज्ञानम् । अद्येत्यादिसंकल्पविधिस्तं कृत्वा ॥ न्यासं मातृकान्यासादिनिजमंत्रन्यासांतं कृत्वा निजदेहे धर्मादिभिः पीठं कल्पयित्वा तत्रांतरपूजां कृत्वा पूजामारभेदित्यनुक्तमप्यर्थाद्बोध्यम् ॥ ६ ॥ बाह्यपूजायां यंत्रमाह । शुभे इति ॥ चकारेणाऽष्टगंधेन वा ॥ अष्टकोणमष्टपत्रं चकाराद् भूपुरमपि विलिखेदित्यर्थः॥७॥ नवाक्षरस्य मंत्रस्येति देव्यग्रपत्रमारभ्याष्टपत्रेष्वष्टावक्षराणि लिखित्वा नवममक्षरं मध्ये कर्णिकाया देव्यग्रे लिखेदित्यर्थः ॥ कृत्वेति । प्राणप्रतिष्ठामंत्रेणेत्यर्थः ॥ वेदोक्तां वेदमंत्रेण वेत्यर्थः । तत्र मध्ये आधारशक्त्यादिपीठमंत्रांतं संपूज्य देवीमावाह्य तां मूलमंत्रेणाऽऽसनाद्युपचारैः पूजयित्वा षट्कोणेषु षडंगानि मंत्रस्य पूजयेत् ॥ तत्र क्रमस्तु

पूजाद्रव्यं सुसंस्थाप्य यथाशक्त्यनुसारतः ॥ प्राणायामं ततः कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय च ॥५॥ कुर्यात्प्राणप्रतिष्ठां तु संभारं प्रोक्ष्य मंत्रतः ॥ कालज्ञानं ततः कृत्वा न्यासं कुर्याद्यथाविधि ॥६॥ शुभे ताम्रमये पात्रे चंदनेन सितेन च ॥ षट्कोणं विलिखेद्यंत्रं चाऽष्टकोणं ततो बहिः ॥७॥ नवाक्षरस्य मंत्रस्य बीजानि विलिखेत्ततः ॥ कृत्वा यंत्रप्रतिष्ठां च वेदोक्तां संविधाय च ॥ ८ ॥ अर्चां वा धातवीं कुर्यात्पूजामंत्रैः शिवोदितैः ॥ पूजनं पृथिवीपाल भगवत्याः प्रयत्नतः ॥९॥ कृत्वा वा विधिवत्पूजामागमोक्तां समाहितः॥ जपेन्नवाक्षरं मंत्रं सततं ध्यानपूर्वकम् ॥ १० ॥ होमं दशांशतः कुर्याद्दशांशेन च तर्पणम् ॥ भोजनं ब्राह्मणानां च तद्दशांशेन कारयेत् ॥ ११ ॥ चरित्रत्रयपाठं च नित्यं कुर्याद्विसर्जयेत् ॥ नवरात्रव्रतं चैव विधेयं विधिपूर्वकम् ॥ १२ ॥

शारदायामुक्तः ॥ अग्निनैर्ऋत्यवायव्यमध्ये दिक्ष्वंगपूजनमिति नवस्वक्षरेषु शैलपुत्र्याद्या नव दुर्गाः पूजयेत् ॥ भूपुरेष्विंद्रादीन्वज्रादींश्च पूजयेदिति मंत्रपूजाप्रकारः ॥८॥ यन्त्राऽभावे प्रतिमां वा भगवत्या धातुनिर्मितां कुर्यादित्याह ॥ अर्चां वेति॥प्रतिमां वेत्यर्थः॥धातवीं सुवर्णादिधातुनिर्मितां शिवोदितैः यामलादितन्त्रोक्तैः ॥ ते च मंत्राः प्रपंचसारविवरणे स्पष्टाः ॥ मूलमंत्रेण वा पूजा कर्तव्या ॥ पूजामुपसंहरति ॥ पूजनमिति ॥ ९ ॥ कृत्वा वेति ॥ वाशब्देन वैदिकमंत्रैर्वा पूजां कृत्वेत्यर्थः ॥ जपेदिति ॥ पूजानंतरमृष्यादिन्यासपूर्वकं ध्यात्वा जपेदित्यर्थः ॥ १० ॥ तत्र जपो द्विविधः ॥ नित्यः पौरश्चरणिकश्चेति ॥ तत्र नित्यजपे नित्यहोमविधिस्तंत्रांतरोक्त उपसंहर्तव्यः नैमित्तिके तु पुरश्चरणे दशांशमित्याह ॥ होमदशांशत इति॥ होमद्रव्यं तु तत्तत्कल्पोक्तमेव ॥ ११ ॥ इत्थं जपं समाप्य देव्यग्रे चरित्रत्रयपाठं कुर्यादित्याह ॥ चरित्रत्रयमिति ॥ पाठे चरित्रत्रयं तु यद्यपि देवीभागवतेऽस्मिन्स्कंधे चरित्रद्वयं प्रथमस्कंधे प्रथमचरित्रमस्ति तथा वामनपुराणेऽप्यस्ति तथाऽपि मार्कंडेयपुराणोक्तमेव संक्षिप्तत्वाद्

अनश्वरसुखाय नित्यानंदस्याखंडितप्राप्त्यर्थं जीवन्मुक्तिदशासिद्ध्यर्थमिति यावत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कस्त्वं कस्त्वमिति पितृपुत्रत्वज्ञानमेव प्रथमतो मोहन नष्टम् ॥ इदमेव प्रथमं मोहस्वरूपमिति भावः ॥२०॥ द्वितीयं मोहमाह ॥ ब्रह्मा प्रोवाचेति ॥२१॥२२॥ अद्यैवेति समीपकाले इत्यर्थः ॥ न त्वद्यैव वर्षाणामयुतं तपश्चरणात् ॥

अनश्वरसुखायासौ चिंतयानस्ततः परम् ॥ एकस्मिन्निर्जने देशे ब्रह्माऽपि परमाद्भुते ॥ १७ ॥ स्थितस्तपसि राजेंद्र मोहस्य विनिवृत्तये ॥ कदाचिद्वासुदेवोऽसौ स्थलांतरमतिर्हरिः ॥ १८ ॥ तस्माद्देशात्समुत्थाय जगामान्यद्दिदृक्षया ॥ चतुर्मुखोऽपि राजेंद्र तथैव निःसृतः स्थलात् ॥ १९ ॥ मिलितौ मार्गमध्ये तु चतुर्मुखचतुर्भुजौ ॥ अन्योन्यं पृष्टवन्तौ तौ कस्त्वं कस्त्वमिति स्म ह ॥ २० ॥ ब्रह्मा प्रोवाच तं देवं कर्ताऽहं जगतः किल ॥ विष्णुस्तमाह भो मूर्ख जगत्कर्ताऽहमच्युतः ॥ २१ ॥ त्वं कियान्बलहीनोऽसि रजोगुणसमाश्रितः ॥ सत्त्वाश्रितं हि मां विद्धि वासुदेवं सनातनम् ॥ २२ ॥ मया त्वं रक्षितोऽद्यैव कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥ शरणं मे समायातो दानवाभ्यां प्रपीडितः ॥ २३ ॥ मया तौ निहतौ कामं दानवौ मधुकैटभौ ॥ कथं गर्वायसे मन्दमोहोऽयं त्यज सांप्रतम् ॥ २४ ॥ न मत्तोऽप्यधिकः कश्चित्संसारेऽस्मिन्प्रसारिते ॥ ऋषिरुवाच ॥ एवं प्रवदमानौ तौ ब्रह्मविष्णू परस्परम् ॥ २५ ॥ स्फुरदोष्ठौ वेपमानौ लोहिताक्षौ बभूवतुः ॥ प्रादुर्बभूव सहसा तयोर्विवदमानयोः ॥ २६ ॥ मन्ये लिंगं सुधाश्वेतं विपुलं दीर्घमद्भुतम् ॥ आकाशे तरसा तत्र वागुवाचाऽशरीरिणी ॥ २७ ॥ तौ संबोध्य महाभागौ विवदंतौ परस्परम् ॥ ब्रह्मन्विष्णो विवादं मा कुरुतां वां परस्परम् ॥ २८ ॥ लिंगस्यास्य परं पारमधस्तादुपरि ध्रुवम् ॥ यो याति युवयोर्मध्ये स श्रेष्ठो वां सदैव हि ॥ २९ ॥ एकः प्रयातु पातालमाकाशमपरोऽधुना ॥ प्रमाणं मे वचः कार्यं त्यक्त्वा वादं निरर्थकम् ॥ ३० ॥ मध्यस्थः सर्वदा कार्यो विवादेऽस्मिन्द्वयोरिह ॥ ऋषिरुवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं दिव्यं सज्जीभूतौ कृतोद्यमौ ॥ ३१ ॥ जग्मतुर्मातुमग्रस्थं लिंगमद्भुतदर्शनम् ॥ पातालमगमद्विष्णुर्ब्रह्माऽप्याकाशमेव च ॥ ३२ ॥

दानवाभ्यां मधुकैटभाभ्याम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मातुं परिच्छेत्तुम्॥ ३२ ॥

भूतशुद्धिं विधाय चेति ॥ भुवं जले जलं वह्नौ वह्निं वायौ नभस्यमुम् ॥ विलाप्य खमहंकारे महत्तत्त्वेऽप्यहंकृतिम् ॥ महांतं प्रकृतौ मायामात्मानि प्रविलापयेदित्यादिशरीरोत्पत्तिपर्यंतं विधायेत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्राणप्रतिष्ठा त्विति ॥ तु शब्दश्चार्थस्तेन मातृकान्यासांतं कर्म कृत्वेत्यर्थः ॥ मंत्रतः जप्यमानमंत्रस्यास्त्रमंत्रेणेत्यर्थः । केवलं फडिति मंत्रेण वा कालज्ञानम् । अद्येत्यादिसंकल्पविधिस्तं कृत्वा ॥ न्यासं मातृकान्यासादिनिजमंत्रन्यासांतं कृत्वा निजदेहे धर्मादिभिः पीठं कल्पयित्वा तत्रांतरपूजां कृत्वा पूजामारभेदित्यनुक्तमप्यर्थाद्बोध्यम् ॥ ६ ॥ बाह्यपूजायां यंत्रमाह । शुभे इति ॥ चकारेणाऽष्टगंधेन वा ॥ अष्टकोणमष्टपत्रं चकाराद् भूपुरमपि विलिखेदित्यर्थः॥७॥ नवाक्षरस्य मंत्रस्योति देव्यग्रपत्रमारभ्याष्टपत्रेष्वष्टावक्षराणि लिखित्वा नवममक्षरं मध्ये कर्णिकाया देव्यग्रे लिखेदित्यर्थः॥ कृत्वेति । प्राणप्रतिष्ठामंत्रेणेत्यर्थः ॥ वेदोक्तां वेदमंत्रेण वेत्यर्थः । तत्र मध्ये आधारशक्त्यादिपीठमंत्रांतं संपूज्य देवीमावाह्य तां मूलमंत्रेणाऽऽसनाद्युपचारैः पूजयित्वा षट्कोणेषु षडंगानि मंत्रस्य पूजयेत् ॥ तत्र क्रमस्तु

पूजाद्रव्यं सुसंस्थाप्य यथाशक्त्यनुसारतः ॥ प्राणायामं ततः कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय च ॥५॥ कुर्यात्प्राणप्रतिष्ठां तु संभारं प्रोक्ष्य मंत्रतः ॥ कालज्ञानं ततः कृत्वा न्यासं कुर्याद्यथाविधि ॥६॥ शुभे ताम्रमये पात्रे चंदनेन सितेन च ॥ षट्कोणं विलिखेद्यंत्रं चाऽष्टकोणं ततो बहिः ॥७॥ नवाक्षरस्य मंत्रस्य बीजानि विलिखेत्ततः ॥ कृत्वा यंत्रप्रतिष्ठां च वेदोक्तां संविधाय च ॥ ८ ॥ अर्चां वा धातवीं कुर्यात्पूजामंत्रैः शिवोदितैः ॥ पूजनं पृथिवीपाल भगवत्याः प्रयत्नतः ॥९॥ कृत्वा वा विधिवत्पूजामागमोक्तां समाहितः॥ जपेन्नवाक्षरं मंत्रं सततं ध्यानपूर्वकम् ॥ १० ॥ होमं दशांशतः कुर्याद्दशांशेन च तर्पणम् ॥ भोजनं ब्राह्मणानां च तद्दशांशेन कारयेत् ॥ ११ ॥ चरित्रत्रयपाठं च नित्यं कुर्याद्विसर्जयेत् ॥ नवरात्रव्रतं चैव विधेयं विधिपूर्वकम् ॥ १२ ॥

शारदायामुक्तः ॥ अग्निनैर्ऋत्यवायव्यमध्ये दिक्ष्वंगपूजनमिति नवस्वक्षरेषु शैलपुत्र्याद्या नव दुर्गाः पूजयेत् ॥ भूपुरेष्विंद्रादीन्वज्रादींश्च पूजयेदिति मंत्रपूजाप्रकारः ॥८॥ यन्त्राऽभावे प्रतिमां वा भगवत्या धातुनिर्मितां कुर्यादित्याह ॥ अर्चां वेति॥प्रतिमां वेत्यर्थः॥धातवीं सुवर्णादिधातुनिर्मितां शिवोदितैः यामलादितन्त्रोक्तैः ॥ ते च मंत्राः प्रपंचसारविवरणे स्पष्टाः ॥ मूलमंत्रेण वा पूजा कर्तव्या ॥ पूजामुपसंहरति ॥ पूजनमिति ॥ ९ ॥ कृत्वा वेति ॥ वाशब्देन वैदिकमंत्रैर्वा पूजां कृत्वेत्यर्थः ॥ जपेदिति ॥ पूजानंतरमृष्यादिन्यासपूर्वकं ध्यात्वा जपेदित्यर्थः ॥ १० ॥ तत्र जपो द्विविधः ॥ नित्यः पौरश्चरणिकश्चेति ॥ तत्र नित्यजपे नित्यहोमविधिस्तंत्रांतरोक्त उपसंहर्तव्यः नैमित्तिके तु पुरश्चरणे दशांशमित्याह ॥ होमदशांशत इति॥ होमद्रव्यं तु तत्तत्कल्पोक्तमेव ॥ ११ ॥ इत्थं जपं समाप्य देव्यग्रे चरित्रत्रयपाठं कुर्यादित्याह ॥ चरित्रत्रयमिति ॥ पाठे चरित्रत्रयं तु यद्यपि देवीभागवतेऽस्मिन्स्कंधे चरित्रद्वयं प्रथमस्कंधे प्रथमचरित्रमस्ति तथा वामनपुराणेऽप्यस्ति तथाऽपि मार्कंडेयपुराणोक्तमेव संक्षिप्तत्वाद्

गृहे गताशयो गतचित्तः ॥४०॥४१॥४२॥४३॥ भुजिष्या वेश्या॥४४म्लेच्छाः पापबुद्धयो मंत्रिणोऽपि मे पापबुद्धय एव ॥ ४५ ॥४६ ॥ कोऽसि का जातिस्ते इत्यर्थः

कदाचित्स नृपस्तत्र वृक्षच्छायां समाश्रितः ॥ चिंतयामास चिंतार्तो गृह एव गताशयः ॥ ४० ॥ राज्यं शत्रुभिः प्राप्तं म्लेच्छैः पापरतैः सदा ॥ संपीडिताः स्युर्लोकास्तैर्दुराचारैर्गतत्रपैः ॥ ४१ ॥ गजाश्च तुरगाः सर्वे दुर्बला भक्ष्यवर्जिताः ॥ जाताः स्युर्नात्र संदेहः शत्रुणा परिपीडिताः ॥ ४२ ॥ सेवका मम सर्वे ते शत्रूणां वशवर्तिनः ॥ दुःखिता एव जाताः स्युः पालिता ये मया पुरा ॥ ४३ ॥ धनं मे सुदुराचारैरसद्व्ययपरैः परैः ॥ द्यूतासवभुजिष्यादिस्थाने स्यात्प्रापितं किल ॥ ४४ ॥ कोशक्षयं करिष्यंति व्यसनैः पापबुद्धयः ॥ न पात्रदाननिपुणा म्लेच्छास्ते मंत्रिणोऽपि मे ॥ ४५ ॥ इति चिंतापरो राजा वृक्षमूल स्थितो यदा ॥ तदाऽऽजगाम वैश्यस्तु कश्चिदार्तिपरस्तथा ॥ ४६ ॥ नृपेण पुरतो दृष्टः पार्श्वे तत्रोपवेशितः ॥ पप्रच्छ तं नृपः कोऽसि कुत एवागतो वनम् ॥ ४७ ॥ कोऽसि कस्माच्च दीनोऽसि हरिणः शोकपीडितः ॥ ब्रूहि सत्यं महाभाग मैत्री साप्तपदी मता ॥ ४८ ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राज्ञस्तमुवाच विशोत्तमः ॥ उपविश्य स्थिरो भूत्वा मत्वा साधुसमागमम् ॥ ४९ ॥ वैश्य उवाच ॥ मित्राहं वैश्यजातीयः समाधिर्नाम विश्रुतः ॥ धनवान्धर्मनिपुणः सत्यवागनसूयकः ॥ ५० ॥ पुत्रदारैर्निरस्तोऽहं धनलुब्धैरसाधुभिः ॥ “ कृपणेति मिषं कृत्वा त्यक्त्वा मायां सुदुस्त्यजाम् ॥ ” स्वजनेन च संत्यक्तः प्राप्तोऽस्मि वनमाशु वै ॥ ५१ ॥ कोऽसि त्वं भाग्यवान्भासि कथयस्व प्रियाधुना ॥ राजोवाच ॥ सुरथो नाम राजाऽहं दस्युभिः पीडितोऽभवम् ॥ ५२ ॥ प्राप्तोऽस्मि गतराज्योऽत्र मंत्रिभिः परिवंचितः ॥ दिष्ट्या त्वमत्र मित्रं मे मिलितोऽसि विशोत्तम ॥ ५३ ॥ सुखेन विहरिष्यावो वनेऽत्र शुभपादपे ॥ शोकं त्यज महाबुद्धे स्वस्थो भव विशोत्तम ॥५४॥ “ अत्रैव च यथाकामं सुखं तिष्ठ मया सह ॥ वैश्य उवाच ॥ कुटुंबं मे निरालंबं मया हीनं सुदुःखितम् ॥ भविष्यति च चिंतार्तं व्याधिशोकोपतापितम् ॥ ५५ ॥

॥ ४७ ॥ कुतः कस्माद्देशादित्यर्थः ॥ कोऽसि किं नाम ते इत्यर्थः ॥ कस्मात्कारणादित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ये दुःखदास्ते सुहृदः कुतः नैव सुहृद इत्यर्थः ॥६०॥६१॥६२॥६३॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कंधे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥

भार्यादेहे सुखं नो वा पुत्रदेहे न वा सुखम् ॥ इति चिंतातुरं चेतो न मे शाम्यति भूमिप ॥ ५६ ॥ कदा द्रक्ष्ये सुतं भार्यां गृहं स्वजनमेव च ॥ स्वस्थं न मन्मनो राजन्गृहचिंताकुलं भृशम् ॥ ५७ ॥ राजोवाच ॥ यैर्निरस्तोऽसि पुत्राद्यैरसद्वृत्तैः सुबालिशैः ॥ तान्दृष्ट्वा किं सुखं तेऽद्य भविष्यति महामते ॥ ५८ ॥ हितकारी वरः शत्रुर्दुःखदाः सुहृदः कुतः ॥ तस्मात्स्थिरं मनः कृत्वा विहरस्व मया सह ॥ ५९ ॥ वैश्य उवाच ॥ मनो मे न स्थिरं राजन्भवत्यद्य सुदुः खितम् ॥ चिंतयाऽत्र कुटुंबस्य दुस्त्यजस्य दुरात्मभिः ॥ ६० ॥ राजोवाच ॥ ममापि राज्यजं दुःखं दुनोति किल मानसम् ॥ पृच्छावोऽद्य मुनिं शांतं शोकनाशनमौषधम् ॥ ६१ ॥ व्यास उवाच ॥ इति कृत्वा मतिं तौ तु राजा वैश्यश्च जग्मतुः ॥ मुनिं तौ विनयोपेतौ प्रष्टुं शोकस्य कारणम् ॥ ६२ ॥ गत्वा तं प्रणिपत्याह राजा ऋषिमनुत्तमम् ॥ आसीनं सम्यगासीनः शांतं शांतिमुपागतः ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ राजोवाच ॥ मुने वैश्योऽयमधुना वने मे मित्रतां गतः ॥ पुत्रदारैर्निरस्तोऽयं प्राप्तोऽत्र मम संगमम् ॥ १ ॥ “ कुटुंबविरहेणासौ दुःखितोऽतीव दुर्मनाः ॥ न शांतिमुपयात्येष तथाऽपि मम सांप्रतम् ॥ गतराज्यस्य दुःखेन शोकार्तोऽस्मि महामते ॥ ” निष्कारणं च मे चिंता हृदयान्न निवर्तते ॥ हया मे दुर्बलाः स्युः किं गजाः शत्रुवशं गताः ॥ २ ॥ भृत्यवर्गस्तथा दुःखी जातः स्यात्तु मया विना ॥ कोशक्षयं करिष्यंति रिपवोऽतिबलात्क्षणात् ॥ ३ ॥ इत्येवं चिंतयानस्य न मे निद्रा तनौ सुखम् ॥ जानामीदं जगन्मिथ्या स्वप्नवत्सर्वमेव हि ॥ ४ ॥ जानतोऽपि मनो भ्रांतं न स्थिरं भवति प्रभो ॥ कोऽहं केऽश्वा गजाः केऽमी न ते मे च सहोदराः ॥ ५ ॥ न पुत्रा न च मित्राणि येषां दुःखं दुनोति माम् ॥ यभ्रमोऽमिति जानामि तथाऽपि मम मानसः ॥ ६ ॥

अर्धाधिकैः पंचषष्टिपद्यैर्माहात्म्यमुच्यते ॥ श्रीमद्भुवनसुंदर्या राज्ञे पृष्टवतेऽधुना॥१॥मुनिं प्रति राजा गत्वा किं चकार तदाह । मुने वैश्योऽयमिति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥

मानसो मोहो नैवापसरति तत्कारणं किमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ कारणं बन्धमोक्षयोरिति ॥ बंधमोक्षयोः कारणे कथिते तदंतर्गतस्य मोहस्याऽपि तदेव कारणमित्यर्थात्कथितं भवतीति भावः ॥ ९ ॥ महामायेति ॥ गुणत्रयसाम्यावस्थात्मिका मूलप्रकृतिर्या महामायेति व्याख्याता सा सर्वेषां प्राणिनां बंधमोक्षयोः कारणमित्यर्थः ॥ ब्रह्मादयोऽपि तदधीनाः संतीत्याह । ब्रह्मा विष्णुरिति ॥ १० ॥ ११ ॥ मायाधीनाश्चेति ॥ न ह्यद्वैते ब्रह्मणि मायां विना कश्चित्पदार्थो भासते ॥ ततो मायाधीनमेव सर्वमित्यर्थः ॥ ननु कर्त्रधीनं कार्यं भवितुमर्हति न तु मायाधीनमिति चेत्सैव कर्त्र्यस्ति नान्यः कर्ताऽस्तीत्याह ॥ तयेति ॥ १२ ॥ यदेवं सर्वं मायामोहजालेन यंत्रितम् तदा त्वं पामरः कथमहं मोहजालेन यंत्रित इति किमाश्चर्यं करोषीत्याह ॥ त्वं कियानिति ॥ १३ ॥ ननु मम ब्रह्मज्ञानं वर्तते ततः कुतो न मोहो नष्ट इति

मोहो नैवापसरति किं तत्कारणमद्भुतम् ॥ स्वामिंस्त्वमसि सर्वज्ञः सर्वसंशयनाशकृत् ॥ ७ ॥ कारणं ब्रूहि मोहस्य ममास्य च दयानिधे ॥ व्यास उवाच ॥ इति पृष्टस्तदा राजा सुमेधा मुनिसत्तमः ॥८॥ तमुवाच परं ज्ञानं शोकमोहविनाशनम् ॥ ऋषिरुवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कारणं बंधमोक्षयोः ॥ ९ ॥ महामायेति विख्याता सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथेशानस्तुराषाड् वरुणोऽनिलः ॥ १० ॥ सर्वे देवा मनुष्याश्च गंधर्वोरगराक्षसाः ॥ वृक्षाश्च विविधा वल्ल्यः पशवो मृगपक्षिणः ॥ ११ ॥ मायाधीनाश्च ते सर्वे भाजनं बंधमोक्षयोः ॥ तया सृष्टमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ १२ ॥ तद्वशे वर्तते नूनं मोहजालेन यंत्रितम् ॥ त्वं कियान्मानुषेष्वेकः क्षत्रियो रजसाऽऽविलः ॥ १३ ॥ ज्ञानिनामपि चेतांसि मोहयत्यनिशं हि सा॥ब्रह्मेशवासुदेवाद्या ज्ञाने सत्यपि शेषतः ॥ १४ ॥ तेऽपि रागवशाल्लोके भ्रमंति परिमोहिताः ॥ पुरा सत्ययुगे राजन्विष्णुर्नारायणः स्वयम् ॥ १५ ॥ श्वेतद्वीपं समासाद्य चकार विपुलं तपः ॥ वर्षाणामयुतं यावद्ब्रह्मविद्याप्रसक्तये ॥ १६ ॥

चेत्तत्राह ॥ ज्ञानिनामपीति ॥ तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे ॥ ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ॥ बलादाकृष्य मोहाय माहामाया प्रयच्छतीति ॥ ननु केषा ज्ञानिनां तया चित्तानि मोहितानीति चेत्तत्राह ॥ ब्रह्मेशेति ॥ ननु ब्रह्मज्ञानेन तेषां मायाकार्यस्य मोहस्य कुतो न नाशसंभव इति चेत्तत्राह ॥ शेषत इति ॥ प्रारब्धकर्मभोगपर्यंतं मायाशेषस्य विद्यमानत्वात्तस्माच्छेषादेव मोहः संभविष्यतीति भावः ॥ १४ ॥ ननु ब्रह्मादीनां मोहः कदा दृष्ट इति चेद्बहुवारं दृष्टोऽस्ति तत्रैकमुदाहरणमुच्यत इत्याह पुरा सत्ययुगे इति ॥ १५ ॥ ब्रह्मविद्याप्रसक्तये तस्याः स्थिरतायै इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अनश्वरसुखाय नित्यानंदस्याखंडितप्राप्त्यर्थं जीवन्मुक्तिदशासिद्ध्यर्थमिति यावत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कस्त्वं कस्त्वमिति पितृपुत्रत्वज्ञानमेव प्रथमतो मोहन नष्टम् ॥
इदमेव प्रथमं मोहस्वरूपमिति भावः ॥२०॥ द्वितीयं मोहमाह ॥ ब्रह्मा प्रोवाचेति ॥२१॥२२॥ अद्यैवेति समीपकाले इत्यर्थः ॥ न त्वद्यैव वर्षाणामयुतं तपश्चरणात् ॥

अनश्वरसुखायासौ चिंतयानस्ततः परम् ॥ एकस्मिन्निर्जने देशे ब्रह्माऽपि परमाद्भुते ॥ १७ ॥ स्थितस्तपसि राजेंद्र मोहस्य विनि
वृत्तये ॥ कदाचिद्वासुदेवोऽसौ स्थलांतरमतिर्हरिः ॥ १८ ॥ तस्माद्देशात्समुत्थाय जगामान्यद्दिदृक्षया ॥ चतुर्मुखोऽपि राजेंद्र
तथैव निःसृतः स्थलात् ॥ १९ ॥ मिलितौ मार्गमध्ये तु चतुर्मुखचतुर्भुजौ ॥ अन्योन्यं पृष्टवन्तौ तौ कस्त्वं कस्त्वमिति स्म
ह ॥ २० ॥ ब्रह्मा प्रोवाच तं देवं कर्ताऽहं जगतः किल ॥ विष्णुस्तमाह भो मूर्ख जगत्कर्ताऽहमच्युतः ॥ २१ ॥ त्वं कियान्बल
हीनोऽसि रजोगुणसमाश्रितः ॥ सत्त्वाश्रितं हि मां विद्धि वासुदेवं सनातनम् ॥ २२ ॥ मया त्वं रक्षितोऽद्यैव कृत्वा युद्धं सुदारु
णम् ॥ शरणं मे समायातो दानवाभ्यां प्रपीडितः ॥ २३ ॥ मया तौ निहतौ कामं दानवौ मधुकैटभौ ॥ कथं गर्वायसे मन्द
मोहोऽयं त्यज सांप्रतम् ॥ २४ ॥ न मत्तोऽप्यधिकः कश्चित्संसारेऽस्मिन्प्रसारिते ॥ ऋषिरुवाच ॥ एवं प्रवदमानो तौ ब्रह्मविष्णू
परस्परम् ॥ २५ ॥ स्फुरदोष्ठौ वेपमानौ लोहिताक्षौ बभूवतुः ॥ प्रादुर्बभूव सहसा तयोर्विवदमानयोः ॥ २६ ॥ मन्ये लिंगं
सुधाश्वेतं विपुलं दीर्घमद्भुतम् ॥ आकाशे तरसा तत्र वागुवाचाऽशरीरिणी ॥ २७ ॥ तौ संबोध्य महाभागौ विवदंतौ परस्परम् ॥
ब्रह्मन्विष्णो विवादं मा कुरुतां वां परस्परम् ॥ २८ ॥ लिंगस्यास्य परं पारमधस्तादुपरि ध्रुवम् ॥ यो याति युवयोर्मध्ये स
श्रेष्ठो वां सदैव हि ॥ २९ ॥ एकः प्रयातु पातालमाकाशमपरोऽधुना ॥ प्रमाणं मे वचः कार्यं त्यक्त्वा वादं निरर्थकम् ॥ ३० ॥
मध्यस्थः सर्वदा कार्यो विवादेऽस्मिन्द्वयोरिह ॥ ऋषिरुवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं दिव्यं सज्जीभूतौ कृतोद्यमौ ॥ ३१ ॥ जग्मतुर्मा
तुमग्रस्थं लिंगमद्भुतदर्शनम् ॥ पातालमगमद्विष्णुर्ब्रह्माऽप्याकाशमेव च ॥ ३२ ॥

दानवाभ्यां मधुकैटभाभ्याम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मातुं परिच्छेत्तुम्॥ ३२ ॥

स्तापसस्य तन्नामकस्य मुनेरित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सालच्छायासु सालवृक्षच्छायासु ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ बृसीमासनम् ॥ ३० ॥

बहुवृक्षसमायुक्तं नदीपुलिनसंश्रितम् ॥ निर्वैरश्वापदाकीर्णं कोकिलारावमण्डितम्॥२२॥शिष्याध्ययनशब्दाढ्यं मृगयूथशतावृतम्
॥ नीवारान्नसुपक्वाढ्यं सुपुष्पफलपादपम् ॥ २३ ॥ होमधूमसुगन्धेन प्रीतिदं प्राणिनां सदा ॥ वेदध्वनिसमाक्रांतं स्वर्गादपि
मनोहरम् ॥ २४ ॥ दृष्ट्वा तमाश्रमं राजा बभूवासौ मुदाऽन्वितः ॥ भयं त्यक्त्वा मतिं चक्रे विश्रामाय द्विजाश्रमे ॥ २५ ॥
आसज्य पादपेऽश्वं तु जगाम विनयान्वितः ॥ दृष्ट्वा तं मुनिमासीनं सालच्छायासु संश्रितम् ॥ २६ ॥ मृगाजिनासनं शांतं तप
साऽतिकृशमृजुम् ॥ अध्यापयंतं शिष्यांश्च वेदशास्त्रार्थदर्शिनम् ॥ २७ ॥ रहितं क्रोधलोभाद्यैर्द्वंद्वातीतं विमत्सरम् ॥ आत्मज्ञा
नरतं सत्यवादिनं शमसंयुतम् ॥ २८ ॥ तं वीक्ष्य भूपतिर्भूमौ पपात दण्डवत्तदा ॥ तदग्रेऽश्रुजलापूर्णनयनः प्रेमसंयुतः ॥ २९ ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते तमुवाच तदा मुनिः ॥ शिष्यो ददौ बृसीं तस्मै गुरुणा नोदितस्तदा ॥ ३० ॥ उत्थाय नृपतिस्तस्यां समा
सीनस्तदाज्ञया ॥ अर्घ्यपाद्यार्हणं चक्रे सुमेधा विधिपूर्वकम् ॥ ३१ ॥ पप्रच्छात्र कुतः प्राप्तः कस्त्वं चिंतापरः कथम् ॥ कथयस्व
यथाकामं संवृतं कारणं त्विह ॥ ३२ ॥ किमागमनकृत्यं ते ब्रूहि कार्यं मनोगतम् ॥ करिष्ये वांछितं .काममसाध्यमपि यत्तव
॥ ३३ ॥ राजोवाच ॥ सुरथो नाम राजाऽहं शत्रुभिश्च पराजितः ॥ त्यक्त्वा राज्यं गृहं भार्यामहं ते शरणं गतः ॥ ३४ ॥ यदा
ज्ञापयसे ब्रह्मंस्तदहं भक्तितत्परः ॥ करिष्यामि न मे त्राता त्वदन्यः पृथ्वीतले ॥ ३५ ॥ शत्रुभ्यो मे भयं घोरं प्राप्तोऽस्म्यद्य तवां
तिकम् ॥ त्रायस्व मुनिशार्दूल शरणागतवत्सल ॥ ३६ ॥ ऋषिरुवाच ॥ निर्भयं वस राजेंद्र नात्र ते शत्रवः किल ॥ आगमिष्यंति
बलिनो निश्चयं तपसो बलात् ॥ ३७ ॥ नात्र हिंसा प्रकर्तव्या वनवृत्त्या नृपोत्तम ॥ कर्तव्यं जीवनं शस्तैर्नीवारफलमूलकैः ॥३८॥
व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा निर्भयः स नृपस्तदा ॥ उवासाश्रम एवाऽसौ फलमूलाशनः शुचिः ॥ ३९ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शत्रुभ्यो मे भयं घोरं वर्तत इत्येकं वाक्यम् ॥ प्राप्तोऽस्म्यद्य तवांतिकं मां त्रायस्वेत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ये दुःखदास्ते सुहृदः कुतः नैव सुहृद इत्यर्थः ॥६०॥६१॥६२॥६३॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कंधे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥

भार्यादेहे सुखं नो वा पुत्रदेहे न वा सुखम् ॥ इति चिंतातुरं चेतो न मे शाम्यति भूमिप ॥ ५६ ॥ कदा द्रक्ष्ये सुतं भार्यां गृहं
स्वजनमेव च ॥ स्वस्थं न मन्मनो राजन्गृहचिंताकुलं भृशम् ॥ ५७ ॥ राजोवाच ॥ यैर्निरस्तोऽसि पुत्राद्यैरसद्वृत्तैः सुबालिशैः
॥ तान्दृष्ट्वा किं सुखं तेऽद्य भविष्यति महामते ॥ ५८ ॥ हितकारी वरः शत्रुर्दुःखदाः सुहृदः कुतः ॥ तस्मात्स्थिरं मनः
कृत्वा विहरस्व मया सह ॥ ५९ ॥ वैश्य उवाच ॥ मनो मे न स्थिरं राजन्भवत्यद्य सुदुःखितम् ॥ चिंतयाऽत्र कुटुंबस्य
दुस्त्यजस्य दुरात्मभिः ॥ ६० ॥ राजोवाच ॥ ममापि राज्यजं दुःखं दुनोति किल मानसम् ॥ पृच्छावोऽद्य मुनिं शांतं शोकनाशनमौषधम्
॥ ६१ ॥ व्यास उवाच ॥ इति कृत्वा मतिं तौ तु राजा वैश्यश्च जग्मतुः ॥ मुनिं तौ विनयोपेतौ प्रष्टुं शोकस्य
कारणम् ॥ ६२ ॥ गत्वा तं प्रणिपत्याह राजा ऋषिमनुत्तमम् ॥ आसीनं सम्यगासीनः शांतं शांतिमुपागतः ॥ ६३ ॥ इति
श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ राजोवाच ॥ मुने वैश्योऽयमधुना वने मे मित्रतां गतः ॥
पुत्रदारैर्निरस्तोऽयं प्राप्तोऽत्र मम संगमम् ॥ १ ॥ " कुटुंबविरहेणासौ दुःखितोऽतीव दुर्मनाः ॥ न शांतिमुपयात्येष तथाऽपि
मम सांप्रतम् ॥ गतराज्यस्य दुःखेन शोकार्तोऽस्मि महामते ॥ " निष्कारणं च मे चिंता हृदयान्न निवर्तते ॥ हया मे दुर्बलाः स्युः
किं गजाः शत्रुवशं गताः ॥ २ ॥ भृत्यवर्गस्तथा दुःखी जातः स्यात्तु मया विना ॥ कोशक्षयं करिष्यंति रिपवोऽतिबलात्क्षणात्
॥ ३ ॥ इत्येवं चिंतयानस्य न मे निद्रा तनौ सुखम् ॥ जानामीदं जगन्मिथ्या स्वप्नवत्सर्वमेव हि ॥ ४ ॥ जानतोऽपि मनो
भ्रांतं न स्थिरं भवति प्रभो ॥ कोऽहं केऽश्वा गजाः केऽमी न ते मे च सहोदराः ॥ ५ ॥ न पुत्रा न च मित्राणि येषां दुःखं दुनोति
माम् ॥ यभ्रमोऽमिति जानामि तथाऽपि मम मानसः ॥ ६ ॥

अर्धाधिकैः पंचषाष्टिपद्यैर्माहात्म्यमुच्यते ॥ श्रीमद्भुवनसुंदर्या राज्ञे पृष्टवतेऽधुना ॥१॥ मुनिं प्रति राजा गत्वा किं चकार तदाह । मुने वैश्योऽयमिति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥

मानसो मोहो नैवापसराति तत्कारणं किमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ कारणं बन्धमोक्षयोरिति ॥ बंधमोक्षयोः कारणे कथिते तदंतर्गतस्य मोहस्याऽपि तदेव कारणमित्यर्थात्कथितं भवतीति भावः ॥ ९ ॥ महामायेति ॥ गुणत्रयसाम्यावस्थात्मिका मूलप्रकृतिर्या महामायेति व्याख्याता सा सर्वेषां प्राणिनां बंधमोक्षयोः कारणमित्यर्थः ॥ ब्रह्मादयोऽपि तदधीनाः संतीत्याह । ब्रह्मा विष्णुरिति ॥ १० ॥ ११ ॥ मायाधीनाश्चेति ॥ न ह्यद्वैते ब्रह्मणि मायां विना कश्चित्पदार्थो भासते ॥ ततो मायाधीनमेव सर्वमित्यर्थः ॥ ननु कर्त्रधीनं कार्यं भवितुमर्हति न तु मायाधीनमिति चेत्सैव कर्त्र्यस्ति नान्यः कर्ताऽस्तीत्याह ॥ तयेति ॥ १२ ॥ यदैवं सर्वं मायामोहजालेन यंत्रितम् तदा त्वं पामरः कथमहं मोहजालेन यंत्रित इति किमाश्चर्यं करोषीत्याह ॥ त्वं कियानिति ॥ १३ ॥ ननु मम ब्रह्मज्ञानं वर्तते ततः कुतो न मोहो नष्ट इति

मोहो नैवापसरति किं तत्कारणमद्भुतम् ॥ स्वामिंस्त्वमसि सर्वज्ञः सर्वसंशयनाशकृत् ॥ ७ ॥ कारणं ब्रूहि मोहस्य ममास्य च दयानिधे ॥ व्यास उवाच ॥ इति पृष्टस्तदा राजा सुमेधा मुनिसत्तमः ॥ ८ ॥ तमुवाच परं ज्ञानं शोकमोहविनाशनम् ॥ ऋषिरुवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कारणं बंधमोक्षयोः ॥ ९ ॥ महामायेति विख्याता सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथेशानस्तुराषाड् वरुणोऽनिलः ॥ १० ॥ सर्वे देवा मनुष्याश्च गंधर्वोरगराक्षसाः ॥ वृक्षाश्च विविधा वल्ल्यः पशवो मृगपक्षिणः ॥ ११ ॥ मायाधीनाश्च ते सर्वे भाजनं बंधमोक्षयोः ॥ तया सृष्टमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ १२ ॥ तद्वशे वर्तते नूनं मोहजालेन यंत्रितम् ॥ त्वं कियान्मानुषेष्वेकः क्षत्रियो रजसाऽऽविलः ॥ १३ ॥ ज्ञानिनामपि चेतांसि मोहयत्यनिशं हि सा ॥ ब्रह्मेशवासुदेवाद्या ज्ञाने सत्यपि शेषतः ॥ १४ ॥ तेऽपि रागवशाल्लोके भ्रमंति परिमोहिताः ॥ पुरा सत्ययुगे राजन्विष्णुर्नारायणः स्वयम् ॥ १५ ॥ श्वेतद्वीपं समासाद्य चकार विपुलं तपः ॥ वर्षाणामयुतं यावद्ब्रह्मविद्याप्रसक्तये ॥ १६ ॥

चेत्तत्राह ॥ ज्ञानिनामपीति ॥ तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे ॥ ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ॥ बलादाकृष्य मोहाय माहामाया प्रयच्छतीति ॥ ननु केषां ज्ञानिनां तया चित्तानि मोहितानीति चेत्तत्राह ॥ ब्रह्मेशेति ॥ ननु ब्रह्मज्ञानेन तेषां मायाकार्यस्य मोहस्य कुतो न नाशसंभव इति चेत्तत्राह ॥ शेषत इति ॥ प्रारब्धकर्मभोगपर्यंतं मायाशेषस्य विद्यमानत्वात्तस्माच्छेषादेव मोहः संभविष्यतीति भावः ॥ १४ ॥ ननु ब्रह्मादीनां मोहः कदा दृष्ट इति चेद्बहुवारं दृष्टोऽस्ति तत्रैकमुदाहरणमुच्यत इत्याह पुरा सत्ययुगे इति ॥ १९ ॥ ब्रह्मविद्याप्रसक्तये तस्याः स्थिरतायै इत्यर्थः ॥ १६ ॥

स्तापसस्य तन्नामकस्य मुनेरित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सालच्छायासु सालवृक्षच्छायासु ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ बृसीमासनम् ॥ ३० ॥

बहुवृक्षसमायुक्तं नदीपुलिनसंश्रितम् ॥ निर्वैरश्वापदाकीर्णं कोकिलारावमण्डितम्॥२२॥शिष्याध्ययनशब्दाढ्यं मृगयूथशतावृतम्
॥ नीवारान्नसुपक्वाढ्यं सुपुष्पफलपादपम् ॥ २३ ॥ होमधूमसुगन्धेन प्रीतिदं प्राणिनां सदा ॥ वेदध्वनिसमाक्रांतं स्वर्गादपि
मनोहरम् ॥ २४ ॥ दृष्ट्वा तमाश्रमं राजा बभूवासौ मुदाऽन्वितः ॥ भयं त्यक्त्वा मतिं चक्रे विश्रामाय द्विजाश्रमे ॥ २५ ॥
आसज्य पादपेऽश्वं तु जगाम विनयान्वितः ॥ दृष्ट्वा तं मुनिमासीनं सालच्छायासु संश्रितम् ॥ २६ ॥ मृगाजिनासनं शांतं तप
साऽतिकृशमृजुम् ॥ अध्यापयंतं शिष्यांश्च वेदशास्त्रार्थदर्शिनम् ॥ २७ ॥ रहितं क्रोधलोभाद्यैर्द्वंद्वातीतं विमत्सरम् ॥ आत्मज्ञा
नरतं सत्यवादिनं शमसंयुतम् ॥ २८ ॥ तं वीक्ष्य भूपतिर्भूमौ पपात दण्डवत्तदा ॥ तदग्रेऽश्रुजलापूर्णनयनः प्रेमसंयुतः ॥ २९ ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते तमुवाच तदा मुनिः ॥ शिष्यो ददौ बृसीं तस्मै गुरुणा नोदितस्तदा ॥ ३० ॥ उत्थाय नृपतिस्तस्यां समा
सीनस्तदाज्ञया ॥ अर्घ्यपाद्यार्हणं चक्रे सुमेधा विधिपूर्वकम् ॥ ३१ ॥ पप्रच्छात्र कुतः प्राप्तः कस्त्वं चिंतापरः कथम् ॥ कथयस्व
यथाकामं संवृतं कारणं त्विह ॥ ३२ ॥ किमागमनकृत्यं ते ब्रूहि कार्यं मनोगतम् ॥ करिष्ये वांछितं .काममसाध्यमपि यत्तव
॥ ३३ ॥ राजोवाच ॥ सुरथो नाम राजाऽहं शत्रुभिश्च पराजितः ॥ त्यक्त्वा राज्यं गृहं भार्यामहं ते शरणं गतः ॥ ३४ ॥ यदा
ज्ञापयसे ब्रह्मंस्तदहं भक्तितत्परः ॥ करिष्यामि न मे त्राता त्वदन्यः पृथ्वीतले ॥ ३५ ॥ शत्रुभ्यो मे भयं घोरं प्राप्तोऽस्म्यद्य तवां
तिकम् ॥ त्रायस्व मुनिशार्दूल शरणागतवत्सल ॥ ३६ ॥ ऋषिरुवाच ॥ निर्भयं वस राजेंद्र नात्र ते शत्रवः किल ॥ आगमिष्यंति
बलिनो निश्चयं तपसो बलात् ॥ ३७ ॥ नात्र हिंसा प्रकर्तव्या वनवृत्त्या नृपोत्तम ॥ कर्तव्यं जीवनं शस्तैर्नीवारफलमूलकैः ॥३८॥
व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा निर्भयः स नृपस्तदा ॥ उवासाश्रम एवाऽसौ फलमूलाशनः शुचिः ॥ ३९ ॥

॥३१॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शत्रुभ्यो मे भयं घोरं वर्तत इत्येकं वाक्यम् ॥ प्राप्तोऽस्म्यद्य तवांतिकं मां त्रायस्वेत्यन्वयः ॥३६॥३७॥३८॥३९॥

॥६५॥६६॥६७॥अत्र देवस्तुत्युत्तरं भगवत्या वरदानं तस्याश्चांतर्धानमनुक्तमपि मार्कंडेयपुराणादवसेयम्॥६८॥इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कंधे एकात्रिंशोऽध्यायः॥
॥३१॥त्रिषष्टिश्लोकवर्यैस्तु चरित्रत्रयसेवकौ ॥राजवैश्यौ प्रसिद्धौ यौ तयोर्वार्ता तु कथ्यते॥१॥अत्र पूर्वाध्याये चरित्रत्रयपाठस्य तच्छ्रवणस्य च सर्वकामप्रदत्वं मोक्षप्रदत्वं
चाभिहितम् ॥ तत्र चरित्रत्रयपाठेन श्रवणेन वा कस्य सिद्धिर्जातेति भक्तिमान् राजा पृच्छति महिमा वर्णितः सम्यगिति ॥ केन चाराधितेति ॥ ननु भगवत्याः सर्वे
ब्रह्मादयो देवाः सर्वे देवर्षयः सर्वे राजर्षयः सर्वे ब्रह्मर्षयो गौरीलक्ष्म्यादिमहादेवताश्च किं बहुना प्राणिजातं सर्वमाराधकमस्ति सुखमात्रं भगवत्याराधनेनैव भवतीति

त्यक्त्वाऽऽयुधानि ते सर्वे पातालं प्रययुर्नृप॥एतत्ते सर्वमाख्यातं देव्याश्चरितमुत्तमम् ॥ ६५ ॥ शुंभादीनां वधं चैव सुराणां रक्षणं
तथा ॥ एतदाख्यानकं सर्वं पठंति भुवि मानवाः ॥६६॥ शृण्वंति च सदा भक्त्या ते कृतार्था भवंति हि ॥ अपुत्रो लभते पुत्रा
न्निर्धनश्च धनं बहु ॥६७॥ रोगी च मुच्यते रोगात्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ शत्रुतो न भयं तस्य य इदं चरितं शुभम् ॥ शृणोति
पठते नित्यं मुक्तिमाज्ञायते नरः ॥ ६८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे शुंभवधो नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥
जनमेजय उवाच ॥ महिमा वर्णितः सम्यक्चंडिकायास्त्वया मुने ॥ केन चाराधिता पूर्वं चरित्रत्रययोगतः ॥१॥ प्रसन्ना कस्य
वरदा केन प्राप्तं फलं महत् ॥ आराध्य कामदां देवीं कथयस्व कृपानिधे ॥ २॥ उपासनाविधिं ब्रह्मंस्तथा पूजाविधिं वद ॥ विस्त
रेण महाभाग होमस्य च विधिं पुनः ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ इति भूपवचः श्रुत्वा प्रीतः सत्यवतीसुतः ॥ प्रत्युवाच नृपं कृष्णो
महामायाप्रपूजनम् ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ स्वारोचिषेंऽतरे पूर्वं सुरथो नाम पार्थिवः ॥ बभूव परमोदारः प्रजापालनतत्परः ॥५॥
सत्यवादी कर्मपरो ब्राह्मणानां च पूजकः ॥ गुरुभक्तिरतो नित्यं स्वदारगमने रतः ॥ ६ ॥

तदाराधनफलं मोक्षकामसुनिभिराराधनान्मोक्षफलं च पूर्वमुक्तमेवेति चेत्तत्राह चरित्रत्रययोगत इति ॥ सत्यम् ॥ पूर्वमुक्तं तथाऽपि भगवत्याराधनमनेकमंत्रजपध्यान
समाधिपूजास्तोत्रपाठैरनेकविधं भवति ॥ तत्र चरित्रत्रयस्य क्रमाच्चरित्रत्रयपाठेन श्रवणेन वा कस्य सिद्धिर्जातेति विशेषेण चरित्रत्रयमात्रपाठश्रवणफलं कस्य जातमिति
मया पृच्छ्यत इति भावः ॥ चरित्रत्रययोगतः केनाराधितेत्यन्वयः ॥ १ ॥ केन प्राप्तं फलमिति ॥ अत्रापि चरित्रत्रययोगत इत्यनुषंजनीयम् ॥ २ ॥ किंचोपासना
विधिमपि ब्रूहीत्याह उपासनेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्वारोचिषेंऽतरे इति ॥ स्वरोचिषा विकारोक्षिते द्वितीयमन्वन्तरे इत्यर्थः ॥ पूर्वमिति कथाकालापेक्षया ॥ ५ ॥ ६ ॥

लंबोष्ठीभित्यादिलक्षणां प्रार्थयासि तथा कालिकेयमास्ति तयैव युद्धं कुरु ॥ अहं केवलं प्रेक्षिकाऽस्मि भवामि ॥ ततो न मयि प्रहारापेक्षेत्यर्थः ॥ अथवा चामुंडया

प्रहरस्व यथाकामं नाहं त्वां योद्धुमुत्सहे ॥ इत्युक्त्वा कालिकां प्राह देवो मधुरया गिरा ॥ ४९ ॥ जह्येनं कालिके क्रूरे कुरूपप्रियमाहवे ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्ता कालिका कालप्रेरिता कालरूपिणी ॥ ५० ॥ गदां प्रगृह्य तरसा तस्थावाजौ कृतोद्यमा ॥ तयोः परस्परं युद्धं बभूवातिभयानकम् ॥ ५१ ॥ पश्यतां सर्वदेवानां मुनीनां च महात्मनाम् ॥ गदामुद्यम्य शुंभोऽथ जघान कालिकां रणे ॥ ५२ ॥ कालिका दैत्यराजानं गदया न्यहनद्भृशम् ॥ बभंजास्य रथं चंडी गदया कनकोज्ज्वलम् ॥ ५३ ॥ खरान्हत्वा जघानाशु दारुकं दारुणस्वना ॥ स पदातिर्गदां गुर्वीं समादाय क्रुधाऽन्वितः ॥ ५४ ॥ कालिकामुभयोर्मध्ये प्रहसन्नहनत्तदा ॥ वंचयित्वा गदापातं खड्गमादाय सत्वरा ॥ ५५ ॥ चिच्छेदास्य भुजं सव्यं सायुधं चंदनार्चितम् ॥ स च्छिन्नबाहुर्विरथो गदापाणिः परिप्लुतः ॥ ५६ ॥ रुधिरेण समागम्य कालिकामहनत्तदा ॥ काली च करवालेन भुजं तस्याथ दक्षिणम् ॥ ५७ ॥ चिच्छेद प्रहसंती सा सगदं किल सांगदम् ॥ कर्तुं पादप्रहारं स कुपितः प्रययौ जवात् ॥ ५८ ॥ काली चिच्छेद चरणौ खड्गेनास्य त्वरान्विता ॥ स च्छिन्नकरपादोऽपि तिष्ठ तिष्ठेति च ब्रुवन् ॥ ५९ ॥ धावमानो ययावाशु कालिकां भीषयन्निव ॥ तमागच्छंतमालोक्य कालिका कमलोपमम् ॥ ६० ॥ चकर्त मस्तकं कंठाद्रुधिरौघवहं भृशम् ॥ छिन्नेऽसौ मस्तके भूमौ पपात गिरिसन्निभः ॥ ६१ ॥ प्राणा विनिर्ययुस्तस्य देहादुत्क्रम्य सत्वरम् ॥ गतासुं पतितं दैत्यं दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ॥ ६२ ॥ तुष्टुवुस्तां तदा देवीं चामुंडां कालिकां तथा ॥ ववुर्वाताः शिवास्तत्र दिशश्च विमला भृशम् ॥ ६३ ॥ बभूवुश्चाग्नयो होमे प्रदक्षिणशिखाः शुभाः ॥ हतशेषाश्च ये दैत्याः प्रणम्य जगदंबिकाम् ॥ ६४ ॥

ललाटादुद्भूतया कुरु युद्धम् ॥ एते कौशिकीचामुण्डे तव रणांगणे योग्ये भवत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ दारुकं सारथिम् ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

अस्या वशा अनुगाः सेवकाश्च संति ततो भेदोऽप्यत्र विफल इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यथाविधि यथादैवम् ॥ ३३ ॥ सत्त्वाश्रितो धैर्याश्रितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सन्नाह
उद्योगः ॥ अंगरागो हरिचंदनादि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ चामुंडा परनायिका परोऽन्यो नायको यस्याः सा परनायिका चतुरा न परनायिका अचतुरेत्यर्थः ॥ ४० ॥

तस्मात्तु मरणं श्रेयो न संग्रामे पलायनम् ॥ जयो वा मरणं वाऽद्य भवत्येव यथाविधि ॥ ३३ ॥ व्यास उवाच ॥ इति संचि
त्य मनसा शुंभः सत्त्वाश्रितोऽभवत् ॥ युद्धाय सुस्थिरो भूत्वा तामुवाच पुरः स्थिताम् ॥ ३४ ॥ देवि युध्यस्व कान्तेऽद्य
वृथाऽयं ते परिश्रमः ॥ मूर्खाऽसि किल नारीणां नाऽयं धर्मः कदाचन ॥३५॥ नारीणां लोचने बाणा भ्रुवावेव शरासनम् ॥ हाव
भावास्तु शस्त्राणि पुमांल्लक्ष्यं विचक्षणः ॥ ३६ ॥ सन्नाहश्चांगरागोऽत्र रथश्चापि मनोरथः ॥ मन्दप्रजल्पितं भेरी शब्दो नान्यः
कदाचन ॥ ३७ ॥ अन्यास्त्रधारणं स्त्रीणां विडम्बनमसंशयम् ॥ लज्जैव भूषणं कान्ते न च धाष्टर्यं कदाचन ॥ ३८ ॥ युध्य
माना वरा नारी कर्कशेवाभिदृश्यते ॥ स्तनौ संगोपनीयौ वा धनुषः कर्षणे कथम् ॥ ३९ ॥ क्व मंदगमनं कुत्र गदामादाय धाव
न्नम् ॥ बुद्धिदा कालिका तेऽत्र चामुंडा परनायिका ॥ ४० ॥ चंडिका मंत्रमध्यस्था लालनेऽसुस्वरा शिवा ॥ वाहनं मृगराडास्ते
सर्वसत्त्वभयंकरः ॥४१॥ वीणानादं परित्यज्य घंटानादं करोषि यत् ॥ रूपयौवनयोः सर्वं विरोधि वरवर्णिनि ॥ ४२ ॥ यदि ते
संगरेच्छाऽस्ति कुरूपा भव भामिनि ॥ लंबोष्ठी कुनखी क्रूरा ध्वांक्षवर्णा विलोचना ॥ ४३ ॥ लंबपादा कुदंती च मार्जारनय
नाकृतिः ॥ ईदृशं रूपमास्थाय तिष्ठ युद्धे स्थिरा भव ॥ ४४ ॥ कर्कशं वचनं ब्रूहि ततो युद्धं करोम्यहम् ॥ ईदृशीं सुदतीं दृष्ट्वा न
मे पाणिः प्रसीदति ॥ ४५ ॥ हंतुं त्वां मृगशावाक्षि कामकांतोपमे मृधे॥ व्यास उवाच ॥ इति ब्रुवाणं कामार्तं वीक्ष्य तं जगदं
बिका ॥ ४६ ॥ स्मितपूर्वमिदं वाक्यमुवाच भरतोत्तम ॥ देव्युवाच ॥ किं विषीदसि मंदात्मन्कामबाणविमोहित ॥ ४७ ॥ प्रेक्षि
काऽहं स्थिता मूढ कुरु कालिकया मृधम् ॥ चामुंडया वा कुर्वंते तव योग्ये रणांगणे ॥ ४८ ॥

मन्त्रमध्यस्था मन्त्रदात्री लालनेऽपि असुस्वरा कठोरस्वरा न ह्येतादृशया लालनं संभवतीत्यर्थः ॥ अत एनां विहाय मन्निकटे आगच्छेति भावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ विलो
चनांधा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कामकांता रतिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ प्रेक्षिकाऽहमिति ॥ यदि मयि प्रहारं कर्तुं तव हस्तो न प्रसीदति तर्हि यथा त्वं युद्धार्थं कुरूपां

कालस्यैव मुख्यत्वे तत्तत्कालिकं कार्यं तत्तकाले कुतो न स्यात्तस्मान्न कालो मुख्य इत्याह । न वर्षति चेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ कस्तर्हि मुख्य इति चेत्तत्राह कालो निमित्तमात्रं त्विति ॥ ७ ॥ ननु त्वया पूर्वं जैनमतमाश्रित्य प्रत्यक्षमेके चार्वाका इति बार्हस्पत्यशास्त्रावलम्बेन दैवं वेदसिद्धं खंडयित्वा पौरुषमेव कार्यसाधकं साधितमधुना तु कथं दैवं कार्यसाधकमुच्यत इति चेत्तत्राह । दैवमेव परमिति ॥ पौरुषे सत्यपि कार्यस्याऽजातत्वादनर्थकं कार्यसाधकं पौरुषं धिगित्यर्थः ॥ अने

कदाचिन्मार्गशीर्षे वा पौषे माघेऽथ फाल्गुने ॥ अकाले वर्षतीवाशु तस्मान्मुख्यो न चास्त्ययम् ॥६॥ कालो निमित्तमात्रं तु दैवं हि बलवत्तरम्॥दैवेन निर्मितं सर्वं नान्यथा भवतीत्यदः ॥७॥ दैवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकम्॥जेता यः सर्वदेवानां निशुंभोऽप्यनया हतः ॥८॥ रक्तबीजो महाशूरः सोऽपि नाशं गतो यदा ॥ तदाऽहं कीर्तिमुत्सृज्य जीविताशां करोमि किम्॥९॥प्राप्ते काले स्वयं ब्रह्मा परार्धद्वयसंमिते ॥ निधनं याति तरसा जगत्कर्ता स्वयंप्रभुः ॥ १० ॥ चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिवसे किल ॥ पतंति भवनात्पंच नव चेंद्रास्तथा पुनः ॥ ११ ॥ तथैव द्विगुणे विष्णुर्मरणायोपकल्पते ॥ तथैव द्विगुणे काले शंकरः शांतिमेति च ॥ १२ ॥ का चिंता मरणे मूढा निश्चले दैवनिर्मिते ॥ महीमहीधराणां च नाशः सूर्यशशांकयोः ॥ १३ ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥ अध्रुवेऽस्मिञ्छरीरे तु रक्षणीयं यशः स्थिरम्॥ १४ ॥ रथो मे कल्प्यतां शीघ्रं गमिष्यामि रणाजिरे ॥ जयो वा मरणं वाऽपि भवत्वद्यैव दैवतः ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा सैनिकाञ्छुंभो रथमास्थाय सत्वरः ॥ प्रययावंबिका यत्र संस्थिता तु हिमाचले ॥१६॥ सैन्यं प्रचलितं तस्य संगे तत्र चतुर्विधम् ॥ हस्त्यश्वरथपादातिसंयुतं सायुधं बहु ॥१७॥ तत्र गत्वाऽचले शुंभः संस्थितां जगदंबिकाम्॥त्रैलोक्यमोहिनीं कांतामपश्यत्सिंहवाहिनीम्॥१८॥सर्वाभरणभूषाढ्यां सर्वलक्षणसंवृताम्॥स्तूयमानां सुरैः खस्थैर्गंधर्वयक्षकिन्नरैः ॥१९॥ पुष्पैश्च पूज्यमानां च मंदारपादपोद्भवैः ॥ कुर्वाणां शंखनिनदं घंटानादं मनोहरम् ॥ २० ॥

ककार्यकारणभावप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनापेक्षया वेदप्रमाणासिद्धं दैवमेव परं मुख्यं कार्यसाधकं मन्ये इत्यर्थः ॥ तस्मात्सर्वस्य दैवाधीनत्वाद्यद्भाविष्याति तद्भवतु ॥ मया योद्धव्यमेवेति भावः । किंच लोकदृष्ट्याऽप्यधुना जीविताशाऽकिंचित्करेत्याह । जेतेति ॥ ८ ॥ करोमि किं करिष्यामि किमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तुहिनाचले हिमाचले ॥ निशुंभयुद्धसमये युद्धं विहाय गृहं गतः पुनः प्रययौ गतवानित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ रूपेण रतिस्तत्समा ॥ धैर्यं युद्धधैर्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ कामकांता रतिस्तत्समा ॥ रूपेण रतिसदृशीत्यर्थः ॥ अतिलावण्यवती शृंगारं निजकर्म विहाय सर्वान्महाबलान् हंति वीरकर्म करोति किमेतदित्यर्थः ॥ २४ ॥ मम सन्निधौ मरालाक्षी हंसलोचना तस्याः साधने वशीकारे समर्था मंत्रा अपि न संतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ किंच सर्वमंत्रमयीयमस्तीति न कश्चिन्मंत्र एतां वशीकुर्यादित्यभिप्रायेणाह । सर्वमंत्रमयीति ॥ हि यतः सर्वमोहिनी ततः सर्वमंत्रमयीत्यर्थः ॥ २६ ॥

दृष्ट्वा तां मोहमगमच्छुंभः कामविमोहितः ॥ पंचबाणाहतः कामं मनसा समचिंतयत् ॥ २१ ॥ अहो रूपमिदं सम्यगहो चातुर्यमद्भुतम् ॥ सौकुमार्यं च धैर्यं च परस्परविरोधि यत् ॥ २२ ॥ सुकुमाराऽतितन्वंगी सद्यः प्रकटयौवना ॥ चित्रमेतदसौ बाला कामभावविवर्जिता ॥ २३ ॥ कामकांतासमा रूपे सर्वलक्षणलक्षिता ॥ अंबिकेयं किमेतत्तु हंति सर्वान्महाबलान् ॥ २४ ॥ उपायः कोऽत्र कर्तव्यो येन मे वशगा भवेत् ॥ न मंत्रा वा मरालाक्षी साधने सन्निधौ मम ॥ २५ ॥ सर्वमंत्रमयी ह्येषा मोहिनी मदगर्विता ॥ सुंदरीयं कथं मे स्याद्वशगा वरवर्णिनी ॥ २६ ॥ पातालगमनं मेऽद्य न युक्तं समरांगणात् ॥ सामदानविभेदैश्च नेयं साध्या महाबला ॥ २७ ॥ किं कर्तव्यं क्व गंतव्यं विषमे समुपस्थिते ॥ मरणं नोत्तमं चाऽत्र स्त्रीकृतं तु यशोऽपहृत् ॥ २८ ॥ मरणमृषिभिः प्रोक्त संगरे मंगलास्पदम् ॥ यत्तत्समानबलयोर्योधयोर्युध्यतोः किल ॥ २९ ॥ प्राप्तेयं दैवरचिता नारी नरशतोत्तमा ॥ नाशायास्मत्कुलस्येह सर्वथाऽतिबलाऽबला ॥ ३० ॥ वृथा किं सामवाक्यानि मया योज्यानि सांप्रतम् ॥ हननायागता ह्येषा किंतु साम्ना प्रसीदति ॥ ३१ ॥ न दानैश्चालितुं योग्या नानाशस्त्रविभूषिता ॥ भेदस्तु विकलः कामं सर्व देववशानुगा ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ विषमे संकटे ॥ अत्र स्त्रीकृतं स्त्रीहस्तेन कृतं जातं मरणं च मरणमपि नोत्तमं यतस्तद्यशोऽपहृत् यशोहारकमेव वर्तत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ तदेव स्पष्टयति । मरणमिति ॥ २९ ॥ अबलेति च्छेदः ॥ ३० ॥ वृथेति ॥ सांप्रतमस्मिन्काले किं योज्यानि किमर्थं योज्यानि नायं कालः सामवाक्यानामिति भावः ॥ तदेवाह ॥ हननायेति ॥ ३१ ॥ न दानैरिति ॥ यतो नानाशस्त्रविभूषिता सर्वसाधनसंपादने समर्था ततो यत्किंचिद्धनदानैर्न चालयितुं योग्याऽस्तीत्यर्थः ॥ भेदस्त्विति ॥ यतः सर्वे देवा

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ परमांगना सर्वकारणभूता संविद्रूपिणी श्रीभगवत्यस्तीतयर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥४८॥४९ ॥५० ॥ ततश्चाऽधुनेदं

देवी तस्य शितैर्बाणैश्चिच्छेद चरणौ करौ॥पपातोर्व्यां ततः पापी गतासुः पर्वतोपमः॥३९॥तस्मिन्निपतिते दैत्ये निशुंभे भीमविक्रमे॥ हाहाकारो महानासीत्तत्सैन्ये भयकंपिते ॥ ४० ॥ त्यक्त्वाऽऽयुधानि सर्वाणि सैनिकाः क्षतजाऽऽप्लुताः ॥ जग्मुर्बुंबारवं सर्वे कुर्वाणा राजमन्दिरम् ॥ ४१ ॥ तानागतान्सुसंप्रेक्ष्य शुम्भः शत्रुनिषूदनः ॥ पप्रच्छ क्व निशुम्भोऽसौ कथं भग्नाः पलायिताः ॥ ४२ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राज्ञस्ते प्रोचुः प्रणता भृशम् ॥ राजंस्ते निहतो भ्राता शेते समरमूर्धनि ॥ ४३ ॥ तया निपातिताः शूरा ये च तेऽप्यनुजानुगाः ॥ वयं त्वां कथितुं सर्वं वृत्तांतं समुपागताः ॥ ४४ ॥ निशुम्भो निहतस्तत्र तया चण्डिकयाधुना ॥ नहि युद्धस्य कालोऽद्य तव राजन्रणांगणे ॥ ४५ ॥ देवकार्यं समुद्दिश्य काऽपीयं परमांगना ॥ हंतुं दैत्यकुलं नूनं प्राप्तेति परिचिंतय ॥ ४६ ॥ नैषा प्राकृतयोषैव देवी शक्तिरनुत्तमा ॥ अचिंत्यचरिता क्वाऽपि दुर्ज्ञेया दैवतैरपि ॥ ४७ ॥ नानारूपधरातीव मायामूलविशारदा ॥ विचित्रभूषणा देवी सर्वायुधधरा शुभा ॥ ४८ ॥ गहना गूढचरिता कालरात्रिरिवापरा ॥ आपारपारगा पूर्णा सर्वलक्षणसंयुता ॥ ४९ ॥ अन्तरिक्षस्थिता देवास्तांस्तुवंत्यकुतोभयाः॥देवकार्यं च कुर्वाणां श्रीदेवीं परमाद्भुताम् ॥ ५० ॥ पलायनं परो धर्मः सर्वथा देहरक्षणम् ॥ रक्षिते किल देहेऽस्मिन्कालेऽस्मत्सुखतां गते ॥५१॥ संग्रामे विजयो राजन्भविता ते न संशयः ॥ कालः करोति बलिनं समये निर्बलं क्वचित् ॥ ५२ ॥ तं पुनः सबलं कृत्वा जयायोपदधाति हि ॥ दातारं याचकं कालः करोति समये क्वचित् ॥ ५३ ॥ भिक्षुकं धनदातारं करोति समयांतरे ॥ विष्णुः कालवशे नूनं ब्रह्मा वा पार्वतीमतिः ॥ ५४ ॥ इंद्राद्या निर्जराः सर्वे काल एव प्रभुः स्वयम् ॥ तस्मात्कालं प्रतीक्षस्व विपरीतं तवाधुना ॥५५॥ संमुखो देवतानां च दैत्यानां नाशहेतुकः ॥ एकैव च गतिर्नास्ति कालस्य किल भूपते ॥ ५६ ॥

कर्तव्यमित्याह ॥ पलायनं परो धर्म इति कालेऽस्मत्सुखतां गतेऽनुकूले आगते इत्यर्थः ॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥ ५६ ॥

सोऽपि क्रुद्धो गदाघातैश्चामुंडां समघातयत् ॥ तथाऽपि सा पपावाशु क्षतजं तमभक्षयत् ॥३१॥ येऽन्ये रुधिरजाः क्रूरा रक्तबीजा
महाबलाः॥तेऽपि निष्पातिताः सर्वे भक्षिता गतशोणिताः॥३२॥कृत्रिमा भक्षिताः सर्वे यस्तु स्वाभाविकोऽसुरः॥सोऽपि प्रपातितो
हत्वा खड्गे नातिविखंडितः॥३३॥रक्तबीजे हते रौद्रे ये चान्ये दानवा रणे ॥ पलायनं ततः कृत्वा गतास्ते भयकंपिताः॥३४॥हाहेति
विब्रुवंतस्ते शुंभं प्रोचुः सुविह्वलाः ॥ रुधिरारक्तदेहाश्च विगतास्त्रा विचेतसः ॥३५॥ राजन्नंबिकया रक्तबीजोऽसौ विनिपातितः ॥
चामुंडा तस्य देहात्तु पपौ सर्वं च शोणितम् ॥ ३६ ॥ ये चान्ये दानवाः शूरा वाहनेनातिरंहसा ॥ सिंहेन निहताः सर्वे काल्या
च भक्षिताः परे ॥ ३७ ॥ वयं त्वां कथितुं राजन्नागता युद्धचेष्टितम् ॥ चरितं च तथा देव्याः संग्रामे परमाद्भुतम् ॥ ३८ ॥ अजेयेयं
महाराज सर्वथा दैत्यदानवैः ॥ गन्धर्वासुरयक्षैश्च पन्नगोरगराक्षसैः ॥३९॥ अन्यास्तत्रागता देव्य इंद्राणीप्रमुखा भृशम् ॥ युध्यमाना
महाराज वाहनैरायुधैर्युताः ॥ ४० ॥ ताभिः सर्वं हतं सैन्यं दानवानां वरायुधैः॥रक्तबीजोऽपि राजेंद्र तरसा विनिपातितः ॥४१॥
एकाऽपि दुःसहा देवी किं पुनस्ताभिरन्विता ॥ सिंहोऽपि हन्ति संग्रामे राक्षसानमितप्रभः ॥ ४२ ॥ अतो विचार्य सचिवैर्यद्युक्तं
तद्विधीयताम् ॥ न वैरमनया युक्तं संधिरेव सुखप्रदः ॥ ४३ ॥ आश्चर्यमेतदखिलं यन्नारी हंति राक्षसान् ॥ रक्तबीजोऽपि निहतः
पीतं तस्यापि शोणितम् ॥ ४४ ॥ अन्ये निपातिता दैत्याः संग्रामेंऽबिकया नृप ॥ चामुंडया च मांसं वै भक्षितं सकलं रणे ॥४५॥
वरं पातालगमनं तस्याः सेवाऽथवा वरा ॥ न तु युद्धं महाराज कार्यमंबिकया सह ॥ ४६ ॥ न नारी प्राकृता ह्येषा देवकार्यार्थ
साधिनी ॥ मायेयं प्रबला देवी क्षपयंतीयमुत्थिता ॥ ४७ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तेषां वचस्तथ्यं श्रुत्वा कालविमोहितः ॥ मुमूर्षुः
प्रत्युवाचेदं शुंभः प्रस्फुरिताधरः ॥ ४८ ॥ शुंभ उवाच ॥ यूयं गच्छत पातालं शरणं वा भयातुराः ॥ हनिष्याम्यहमद्यैव तां च
ताश्च समुद्यतः ॥ ४९ ॥ जित्वा सर्वान्सुरानाजौ कृत्वा राज्यं सुपुष्कलम् ॥ कथं नारीभयोद्विग्नः पातालं प्रविशाम्यहम् ॥५०॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥१७॥१८॥१९॥२०॥ आगमिष्यतीति आगमिष्यति चेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दानवान् भक्षयंती रणे चर व्रजेत्यर्थः ॥ अहं दैत्यान्हनिष्यामि त्वं तान्हतान्भक्षयेत्यर्थः ॥ २४ ॥ किंच तथेति तद्रुधिरस्य पानमपि तथा कुरु यथा भूम्यां बिंदुमात्रमपि लेशमात्रमपि सांप्रतं न पतेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

गदाशक्तिप्रहारैस्तु मातृः सर्वाः पृथक्पृथक् ॥ शक्तयस्तं शराघातैर्विविधुस्तत्प्रकोपिताः ॥ १४ ॥ तस्य शस्त्राणि चिच्छेद चंडिका स्वशरैः शितैः ॥ जघानान्यैश्च विशिखैस्तं देवी कुपिता भृशम् ॥ १५ ॥ तस्य देहाच्च सुस्राव रुधिरं बहुधा तु यत् ॥ तस्मात्तत्सदृशः शूराः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ १६ ॥ रक्तबीजैर्जगद्व्याप्तं रुधिरौघसमुद्भवैः ॥ सन्नद्धैः सायुधैः कामं कुर्वद्भिर्युद्धमद्भुतम् ॥ १७ ॥ प्रहरंतश्च तान्दृष्ट्वा रक्तबीजाननेकशः ॥ भयभीताः सुरास्त्रेसुर्विषण्णाः शोककर्शिताः ॥१८॥ कथमद्य क्षयं दैत्या गमिष्यंति सहस्रशः ॥ महाकाया महावीर्या दानवा रक्तसंभवाः ॥ १९ ॥ एकैव चंडिकाऽत्रास्ति तथा काली च मातरः ॥ एताभिर्दानवाः सर्वे जेतव्याः कष्टमेव तत् ॥ २० ॥ निशुंभो वाऽथ शुंभो वा सहसा बलसंवृतः ॥ आगमिष्यति संग्रामे ततोऽनर्थो महान्भवेत् ॥ २१ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं देवा भयोद्विग्नाश्चितामापुर्महत्तराम् ॥ यदा तदांबिका प्राह कालीं कमललोचनाम् ॥ २२ ॥ चामुण्डे कुरु विस्तीर्णं वदनं त्वरिता भृशम् ॥ मच्छस्त्रपातसंभूतं रुधिरं पिब सत्वरा ॥ २३ ॥ भक्षयंती चर रणेदानवानद्य कामतः ॥ हनिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्गदासिमुसलैस्तथा ॥ २४ ॥ तथा कुरु विशालाक्षि पानं तद्रुधिरस्य च ॥ बिंदुमात्रं यथा भूम्यां न पतेदपि सांप्रतम् ॥२५॥ भक्ष्यमाणा स्तदा दैत्या न चोत्पत्स्यंति चापरे ॥ एवमेषां क्षयो नूनं भविष्यति न चान्यथा ॥ २६ ॥ घातयिष्याम्यहं दैत्यं त्वं भक्षय च सत्वरा ॥ पिबती क्षतजं सर्वं यतमानाऽरिसंक्षये ॥ २७ ॥ इत्थं दैत्यक्षयं कृत्वा दत्त्वा राज्यं सुरालयम् ॥ इंद्राय सुस्थिरं सर्वं गमिष्यामो यथासुखम् ॥ २८ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्ताऽबिकया देवी चामुंडा चंडविक्रमा ॥ पपौ च क्षतजं सर्वं रक्तबीजशरीरजम् ॥ २९ ॥ अंबिका तं जघानाशु खड्गेन मुसलेन च ॥ चखाद देहशकलांश्चामुंडा तान्कृशोदरी ॥ ३० ॥

किमनेन भविष्यतीति चेत्तत्राह ॥ भक्ष्यमाणा इति ॥ २६ ॥ घातयिष्याम्यहमिति पूर्वानुवादं कृत्वाग्रे कर्तव्यमाह ॥ घातयिष्यामीति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पञ्चमस्कन्धेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ षाष्टिश्लोके रक्तबीजवधाख्यानं सविस्तरम् ॥ कीर्तयित्वाऽथ शुंभस्य
युद्धायोद्योग ईर्यते ॥१॥ रक्तबीजस्य प्रभावं वर्णयति वरदानमिदं तस्येति ॥ शिवेनाऽर्पितं रंभासुर एवाग्निमध्यान्निर्गतो रक्तबीजो जात इति महिषासुरोत्पत्तौ पूर्वमुक्तं

तच्छ्रुत्वा निनदं घोरं जयशब्दं च दानवाः ॥ रक्तबीजश्चुकोपाशु दृष्ट्वा दैत्यान्पलायितान् ॥ ६१ ॥ गर्जमानांस्तथा
देवान्वीक्ष्य दैत्यो महाबलः ॥ रक्तबीजस्तु तेजस्वी रणमभ्याययौ तदा ॥ ६२ ॥ सायुधो रथसंविष्टः कुर्वञ्ज्याशब्द
मद्भुतम् ॥ आजगाम तदा देवीं क्रोधरक्तेक्षणोद्यतः ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः
॥ २८ ॥ व्यास उवाच ॥ वरदानमिदं तस्य दानवस्य शिवार्पितम् ॥ अत्यद्भुततरं राजञ्छृणु तत्प्रब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ तस्या
देहाद्रक्तबिंदुर्यदा पतति भूतले ॥ समुत्पतंति दैतेयास्तद्रूपास्तत्पराक्रमाः ॥ २ ॥ असंख्याता महावीर्या दानवा रक्तसंभवाः ॥
प्रभवंत्विति रुद्रेण दत्तोऽस्त्यत्यद्भुतो वरः ॥ ३ ॥ स तेन वरदानेन दर्पितः क्रोधसंयुतः ॥ अभ्यगात्तरसा संख्ये हंतुं देवीं सका
लिकाम् ॥ ४ ॥ स दृष्ट्वा वैष्णवीं शक्तिं गरुडोपरि संस्थिताम् ॥ शक्त्या जघान दैत्येंद्रस्तां वै कमललोचनाम् ॥ ५ ॥ गदया
वारयामास शक्तिः सा शक्तिसंयुता ॥ अताडयच्च चक्रेण रक्तबीजं महासुरम् ॥ ६ ॥ रथांगहतदेहात्तु बहु सुस्राव शोणितम् ॥
वज्राहतगिरेः शृंगान्निर्झरा इव गैरिकाः ॥ ७ ॥ यत्र यत्र यदा भूमौ पतंति रक्तबिंदवः ॥ समुत्तस्थुस्तदाकाराः पुरुषाश्च सहस्रशः
॥ ८ ॥ ऐंद्री तमसुरं घोरं वज्रेणाभिजघान च ॥ रक्तबीजं क्रुधाऽऽविष्टा निःससार च शोणितम् ॥ ९ ॥ ततस्तत्क्षतजाज्जाता
रक्तबीजा ह्यनेकशः ॥ तद्वीर्याश्च तदाकाराः सायुधा युद्धदुर्मदाः ॥ १० ॥ ब्रह्माणी ब्रह्मदंडेन कुपिता ह्यहनद्भृशम् ॥ माहेश्वरी
त्रिशूलेन दारयामास दानवम् ॥ ११ ॥ नारसिंही नखाघातैस्तं विव्याध महासुरम् ॥ अहनत्तुंडघातेन क्रुद्धा तं राक्षसाधमम्
॥ १२ ॥ कौमारी च तथा शक्त्या वक्षस्येनमताडयत् ॥ सोऽपि क्रुद्धः शरासारैर्बिभेद निशितैश्च ताः ॥ १३ ॥

स एव पश्चात्तपस्यया शिवाद्वरं लब्धवानित्याह । अत्यद्भुततरमिति ॥ तद्वरदानमत्यद्भुततरं नैतत्सदृशमन्यत्र क्वापि दृष्टमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ क्षतजाद्रुधिरात् ॥ १० ॥ ११ ॥ तुण्डघातेन वाराही देव्यहनत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥४२॥ ४३ ॥ इत्युवाच महाराज्ञीति ॥ त्यक्त्वा स्वर्गमित्यारभ्याशु वै एततपर्यंतमितिशब्दार्थः ॥ ४४ ॥ देवविाक्यं देव्या वाक्यं हितकृदमृतसान्निभं श्रावयित्वा शूलभृ

त्वत्सकाशमिहायातो हितं कर्तुं तवाखिलम्॥त्यक्त्वा स्वर्गं तथा भूमिं यूयं गच्छत सत्वरम्॥४२॥पातालं यत्र प्रह्लादो बलिश्च
बलिनां वरः॥अथवा मरणेच्छा चेत्तर्ह्यागच्छत सत्वरम् ॥४३॥ संग्रामे वो हनिष्यामि सर्वानेवाहमाशु वै ॥ इत्युवाच महाराज्ञी
युष्मत्कल्याणहेतवे ॥४४॥ व्यास उवाच ॥ इति दैत्यवरान्देवी वाक्यं पीयूषसन्निभम्॥हितकृच्छ्रावयित्वा स प्रत्यायातश्च शूलभृत्
॥४५॥ययाऽसौ प्रेरितः शंभुर्दूतत्वे दानवान्प्रति॥शिवदूतीति विख्याता जाता त्रिभुवनेऽखिले॥४६॥तेऽपि श्रुत्वा वचो देव्याः शंक
रोक्तं तु दुष्करम्॥युद्धाय निर्ययुः शीघ्रं दंशिताः शस्त्रपाणयः॥४७॥तरसा रणमागत्य चंडिकां प्रति दानवाः॥निर्जघ्नुश्च शरैस्तीक्ष्णैः
कर्णाकृष्टैः शिलाशितैः ॥ ४८ ॥ कालिका शूलपातैस्तान् गदाशक्तिविदारितान् ॥ कुर्वंती व्यचरत्तत्र भक्षयंती च दानवान्
॥ ४९ ॥ कमंडलुजलाक्षेपगतप्राणान्महाबलान् ॥ ब्रह्माणी चाकरोत्तत्र दानवान्समरांगणे ॥ ५० ॥ माहेश्वरी वृषारूढा त्रिशू
लेनातिरंहसा ॥ जघान दानवान्संख्ये पातयामास भूतले ॥ ५१ ॥ वैष्णवीचक्रपातेन गदापातेन दानवान् ॥ गतप्राणांश्चकारा
शु चोत्तमांगविवर्जितान् ॥ ५२ ॥ ऐंद्री वज्रप्रहारेण पातयामास भूतले ॥ ऐरावतकराघातपीडितान्दैत्यपुंगवान् ॥ ५३ ॥ वारा
ही तुंडघातेन दंष्ट्राग्रपातनेन च ॥ जघान क्रोधसंयुक्ता शतशो दैत्यदानवान् ॥ ५४ ॥ नारसिंही नखैस्तीव्रैर्दारितान्दैत्यपुंगवान् ॥
भक्षयंती चचाराजौ ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ ५५ ॥ शिवदूती साऽट्टहासैः पातयामास भूतले ॥ तांश्चखादाथ चामुंडा कालिका
च त्वरान्विता ॥ ५६ ॥ शिखिसंस्था च कौमारी कर्णाकृष्टैः शिलाशितैः ॥ निजघान रणे शत्रून्देवानां च हिताय वै ॥ ५७ ॥
वारुणी पाशसंबद्धान्दैत्यान्समरमस्तके॥पातयामास तत्पृष्ठे मूर्च्छितान्गतचेतनान्॥५८॥एवं मातृगणेनाजावतिवीर्यपराक्रमम् ॥
मर्दितं दानवं सैन्यं पलायनपरं ह्यभूत् ॥५९॥ बुंबारवस्तु सुमहानभूत्तत्र बलार्णवे॥पुष्पवृष्टिं तदा देवाश्चक्रुर्देव्या गणोपरि ॥६०॥

च्छिवः प्रत्यायात इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ययेति ॥ कौशिकीत उम्द्भूतयेत्यर्थः ॥४६॥४७॥ ४८ ॥४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३॥५४ ॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥

तथाऽऽकाराः यस्य देवस्य या शक्तिस्तस्य देवस्य आकारस्तथाकारो यासां ता इत्यर्थः॥२७॥२८॥२९॥ये चान्ये दानवाः स्थितास्तान् दैत्यबलं च सर्वं हत्वेत्यर्थः॥ ३०॥३१॥३२॥३३॥अतिविशिष्टतेजसः कौशिक्याः सविधे स्वयं गंतुमसक्तास्ता देवशक्तीरीशानो देव्यै दर्शयित्वा कौशिक्याः स्वशक्तेः पार्वत्याः सकाशात्प्रादुर्भूतत्वेन धृष्टतया ईशान एव तथोक्तवानिति भावः ॥ स्वस्याऽपि सहायप्रदर्शनेनेषद्रुष्टा भगवती तस्योत्तरं नाऽह किन्तु तस्याः सकाशादुत्पन्ना काचिच्छक्तिरित्याह । चंडिकायाः

एवंविधास्तथाऽऽकारा ययुः स्वस्वबलैर्वृताः ॥ आगतास्ताः समालोक्य देवी मुदमवाप च ॥२७॥ स्वस्था मुमुदिरे देवा दैत्याश्च भयमाययुः ॥ ताभिः परिवृतस्तत्र शंकरो लोकशंकरः ॥२८॥ समागम्य च संग्रामे चण्डिकामित्युवाच ह ॥ हन्यंतामसुराः शीघ्रं देवानां कार्यसिद्धये ॥२९॥ निशुंभं चैव शुंभं च ये चान्ये दानवाः स्थिताः ॥ हत्वा दैत्यबलं सर्वं कृत्वा च निर्भयं जगत् ॥३०॥ स्वानि स्वानि च धिष्ण्यानि समागच्छंतु शक्तयः॥देवा यज्ञभुजः संतु ब्राह्मणा यजने रताः॥३१॥प्राणिनः संतु संतुष्टाः सर्वे स्थावरजंगमाः॥ शमं यांतु तथोत्पाता ईतयश्च तथा पुनः ॥३२॥ घनाः काले प्रवर्षन्तु कृषिर्बहुफला तथा ॥ व्यास उवाच ॥ एवं ब्रुवति देवेशे शंकरे लोकशंकरे ॥ ३३ ॥चंडिकायाः शरीरात्तु निर्गता शक्तिरद्भुता ॥ भीषणाऽतिप्रचंडा च शिवाशतनिनादिनी ॥३४॥ घोररूपाऽथ पंचास्यमित्युवाच स्मितानना ॥ देवदेव व्रजाशु त्वं दैत्यानामधिपं प्रति॥३५॥दूतत्वं कुरु कामारे ब्रूहि शुंभं स्मराकुलम्॥निशुंभं च मदोत्सिक्तं वचनान्मम शंकर॥३६॥मुक्त्वा त्रिविष्टपं यात यूयं पातालमाशु वै॥देवाः स्वर्गं सुखं यांतु तुराषाट् स्वासनं शुभम् ॥३७॥ प्राप्नोतु त्रिदिवं स्थानं यज्ञभागांश्च देवताः ॥ जीवितेच्छा च युष्माकं यदि स्यात्तु महत्तरा ॥३८॥ तर्हि गच्छत पातालं तरसा यत्र दानवाः ॥ अथवा बलमास्थाय युद्धेच्छा मरणाय चेत् ॥ ३९ ॥ तदाऽऽगच्छंतु तृप्यंतु मच्छिवाः पिशितेन वः ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्याः शूलपाणिस्त्वरान्वितः ॥ ४० ॥ गत्वाऽऽह दैत्यराजानं शुंभं सदसि संस्थितम् ॥ शिव उवाच ॥ राजन्दूतोऽहमंबायास्त्रिपुरांतकरो हरः ॥ ४१ ॥

शरीरात्त्विति ॥ शिवाशतनिनादिनी शतशब्दोऽनंतवाची ॥ शिवानां शतेन निनादिनीति विग्रहः ॥ निनददनंतशिवावृतेत्यर्थः॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥मच्छिवाः या मया सह निनदंत्यः प्रादुर्भूताः ॥ पिशितं मांसम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥६०॥ये कुत्राप्युपयोगिनो न संत्यंधपंगुमूढादयस्ते शांतिरसे निमग्ना इत्यर्थः॥किंच ज्ञानं भवति चेत्साऽपि शांतिः शांतिरसोऽस्तु तदेव तु सर्वथा दुर्लभमित्याह।क्व ज्ञानमिति॥६१॥६२॥६३॥चामुंडा ललाटान्निःसृता कालिका शोकान्निर्गता॥अंबिका तयोर्जननी॥इति श्रीदेवीभागवततिलके पञ्चमस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः॥२७॥त्रिषष्टिश्लोकवैर्यैस्तु रक्तबीजासुरेण ह ॥ देव्या सह महायुद्धमभूदिति च वर्ण्यते ॥ १ ॥ रक्तबीजवाक्यं श्रुत्वा देवी यदाह तदुच्यते ॥ कृत्वा हास्यमिति ॥ १ ॥ पूर्वमेवेति ॥ हे

भवंति यतयस्ते वै मूढा दैवेन वंचिताः॥ असंस्काररसज्ञास्ते वञ्चिता वंचनापरैः ॥ ६० ॥ मधुरालापनिपुणे रताः शांतिरसे हिते
॥ क्व ज्ञानं क्व च वैराग्यं वर्तमाने मनोभवे ॥ ६१ ॥ लोभे क्रोधे च दुर्धर्षे मोहे मतिविनाशके॥तस्मात्त्वमपि कल्याणि कुरु
कांतं मनोहरम् ॥६२॥ शुंभं सुराणां जेतारं निशुंभं वा महाबलम् ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा रक्तबीजोऽसौ विरराम पुरः स्थितः
॥ ६३ ॥ श्रुत्वा जहास चामुण्डा कालिका चांबिका तथा ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः
॥ २७ ॥ व्यास उवाच ॥ कृत्वा हास्यं ततो देवी तमुवाच विशांपते ॥ मेघगंभीरया वाचा युक्तियुक्तमिदं वचः ॥ १ ॥ पूर्वमेव
मया प्रोक्तं मंदात्मन्किं विकत्थसे ॥ दूतस्याग्रे यथा योग्यं वचनं हितसंयुतम् ॥ २ ॥ सदृशो मम रूपेण बलेन विभवेन च ॥
त्रिलोक्यां यदि कोऽपि स्यात्तं पतिं प्रवृणोम्यहम् ॥ ३ ॥ ब्रूहि शुंभं निशुंभं च प्रतिज्ञा मे पुरा कृता ॥ तस्माद्युद्ध्यस्व जित्वा
मां विवाहं विधिवत्कुरु ॥ ४ ॥ त्वं वै तदाज्ञया प्राप्तस्तस्य कार्यार्थसिद्धये ॥ संग्रामं कुरु पातालं गच्छ वा पतिना सह ॥ ५ ॥
व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं देव्याः स दैत्योऽमर्षपूरितः ॥ मुमोच तरसा बाणान्सिंहस्योपरि दारुणान् ॥ ६॥ अंबिका
ताञ्छरान्वीक्ष्य गगने पन्नगोपमान् ॥ चिच्छेद सायकैस्तीक्ष्णैर्लघुहस्ततया क्षणात् ॥ ७ ॥ अन्यैर्जघान विशिखै रक्तबीजं महासुरम्
॥ अंबिका चापनिर्मुक्तैः कर्णाकृष्टैः शिलाशितैः ॥ ८ ॥

मन्दात्मन् पूर्वं प्रेषितस्य दूतस्याग्रे यथायोग्यं हितसंयुतं वचनं मया पूर्वमेव प्रोक्तं पुनस्त्वं किमर्थं विकत्थस इत्यन्वयः ॥ २ ॥ तत्किमुक्तमिति चेत्तदाह । सदृशो ममेति ॥ प्रवृणोमि वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् वरिष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ इति प्रतिज्ञेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्यैरिति । स्थूलाग्रैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

तैन च रक्तं न निर्गतं मूर्च्छा च जातेति युक्तमेव ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ काली विस्तारिताननना सती तेन नादेन युक्ता जाता ॥ तथा तेषां नादं

देवीबाणहतः पापो मूर्च्छामाप रथोपरि ॥ पतिते रक्तबीजे तु हाहाकारो महानभूत् ॥९॥ सैनिकाश्चुक्रुशुः सर्वे हताः स्म इति चाब्रुवन् ॥ ततो बुंबारवं श्रुत्वा शुंभः परमदारुणम् ॥ १० ॥ उद्योगं सर्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह ॥ शुंभ उवाच ॥ निर्यांतु दानवाः सर्वे कांबोजाः स्वबलैर्वृताः ॥११॥ अन्येऽप्यतिबलाः शूराः कालकेया विशेषतः ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याज्ञप्तं बलं सर्वं शुंभेन च चतुर्विधम् ॥ १२ ॥ निर्जगाम मदाविष्टं देवी समरमंडले ॥ तमागतं समालोक्य चंडिका दानवं बलम् ॥ १३ ॥ घंटानादं चकाराशु भीषणं भयदं मुहुः॥ज्यास्वनं शंखनादं च चकार जगदंबिका॥१४॥तेन नादेन सा जाता काली विस्तारितानना ॥ श्रुत्वा तन्निनदं घोरं सिंहो देव्याश्च वाहनम् ॥१५॥ जगर्ज सोऽपि बलवाञ्जनयन्भयमद्भुतम् ॥ तन्निनादमुपश्रुत्य दानवाः क्रोधमूर्छिताः ॥१६॥सर्वे चिक्षिपुरस्त्राणि देवीं प्रति महाबलाः॥ तस्मिन्नेवायते युद्धे दारुणे लोमहर्षणे ॥१७॥ ब्रह्मादीनां च देवानां शक्तयश्चंडिकां ययुः ॥ यस्य देवस्य यद्रूपं यथा भूषणवाहनम्॥१८॥तादृग्रुपास्तदा देव्यः प्रययुः समरांगणे ॥ ब्रह्माणी वरटारूढा साक्षसूत्रकमंडलुः ॥१९॥ आगता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणीति प्रतिश्रुता ॥ वैष्णवी गरुडारूढा शंखचक्रगदाधरा ॥ २० ॥ पद्महस्ता समायाता पीतांबरविभूषिता ॥ शांकरी तु वृषारूढा त्रिशूलवरधारिणी ॥२१॥ अर्धचन्द्रधरा देवी तथाऽहिवलया शिवा ॥ कौमारी शिखिसंरूढा शक्तिहस्ता वरानना ॥ २२ ॥ युद्धकामा समायाता कार्तिकेयस्वरूपिणी ॥ इन्द्राणी सुष्ठुवदना सुश्वेतगजवाहना ॥ २३ ॥ वज्रहस्ताऽतिरोषाढ्या संग्रामाभिमुखी ययौ ॥ वाराही सूकराकारा प्रौढप्रेतासना मता ॥ २४ ॥ नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः ॥ याम्या च महिषारूढा दंडहस्ता भयप्रदा ॥ २५ ॥ समायाताऽथ संग्रामे यमरूपा शुचिस्मिता॥ तथैव वारुणी शक्तिः कौबेरी च मदोत्कटा ॥ २६

स्वमुखनोकरोदित्यर्थः ॥१५॥१६॥ आयते विस्तीर्णे ॥ १७ ॥१८॥ वरटो हंसः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ शिखिसंरूढा मयूरा रूढेत्यर्थः ॥२२॥२३॥२४॥ २५॥२६॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ शैलोपरि स्थितामिति ॥ यद्यपि देवी शुंभस्योपवने स्थितेति पूर्वमुक्तं तथाऽपि चंडमुंडवधानंतरं सर्वदैत्यानां वधे विस्तीर्णस्थलस्यापेक्षितत्वाल्लोकासं
कुलिते विस्तीर्णे देशे हिमालये गतवती भगवतीति वा शैलोपर्येव तस्योपवनमासीदिति वा बोध्यम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ परंतु यत्किंचिन्मयोच्यते
तच्छ्रुत्वा पश्चाद्युद्धं कुर्वित्याह ॥ वृद्धाश्चेति ॥ सर्वेषां वाक्यानां चेदस्तीत्यनेनान्वयः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ रसानामिति ॥ विद्वत्सभासु श्रृंगाररसः

पश्य मे युद्धचातुर्यं केयं बाला सुरप्रिया ॥ दासी तेऽहं करिष्यामि जित्वेमां समरे बलात् ॥ ४६ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याभाष्य
कुरुश्रेष्ठ रक्तबीजो महासुरः ॥ जगाम रथमारुह्य स्वसैन्यपरिवारितः ॥ ४७ ॥ हस्त्यश्वरथपादातवृंदैश्च परिवेष्टितः ॥ निर्जगाम
रथारूढो देवीं शैलोपरि स्थिताम् ॥ ४८ ॥ तमागतं समालोक्य देवी शंखमवादयत् ॥ भयदं सर्वदैत्यानां देवानां मोदवर्धनम्
॥ ४९ ॥ श्रुत्वा शंखस्वनं चोग्रं रक्तबीजोऽतिवेगवान् ॥ गत्वा समीपे चामुंडां बभाषे वचनं मृदु ॥ ५० ॥ रक्तबीज उवाच॥
बाले किं मां भीषयसि मत्वा त्वं कातरं किल ॥ शंखनादेन तन्वंगि वेत्सि किं धूम्रलोचनम् ॥ ५१ ॥ रक्तबीजोऽस्मि नाम्नाऽहं
त्वत्सकाशमिहागतः ॥ युद्धेच्छा चेत्पिकालापे सज्जा भव भयं न मे ॥ ५२ ॥ पश्याद्य मे बलं कांते दृष्टा ये कातरास्त्वया ॥ नाहं
पंक्तिगतस्तेषां कुरु युद्धं यथेच्छसि ॥ ५३ ॥ वृद्धाश्च सेविताः पूर्वं नीतिशास्त्रं श्रुतं त्वया ॥ पठितं चार्थविज्ञानं विद्वद्गोष्ठी
कृताऽथवा ॥ ५४ ॥ साहित्यतंत्रविज्ञानं चेदस्ति तव सुंदरि ॥ शृणु मे वचनं पथ्यं तथ्यं प्रमितिबृंहितम् ॥ ५५ ॥ रसानां
च नवानां वै द्वावेव मुख्यतां गतौ ॥ शृंगारकः शांतिरसो विद्वज्जनसभासु च ॥ ५६ ॥ तयोः शृङ्गार एवादौ नृपभावे प्रतिष्ठितः॥
विष्णुर्लक्ष्म्या सहास्ते वै सावित्र्या चतुराननः ॥ ५७ ॥ शच्येंद्रः शैलसुतया शंकरः सह शेरते ॥ वल्ल्या वृक्षो मृगो मृग्या
कपोत्या च कपोतकः ॥ ५८ ॥ एवं सर्वे प्राणभृतः संयोगरसिका भृशम् ॥ अप्राप्तभोगविभवा ये चान्ये कातरा नराः॥५९॥

शांतिरसश्चेति द्वावेव मुख्यत्वेन गणितौ ॥५६॥ नृपभावे संसारासक्तिरूपे नृपस्वभावे इत्यर्थः ॥ अस्मिन् रसे के सक्ता इति चेत्तत्राह ॥ विष्णुर्लक्ष्म्या इति ॥ ५७॥
॥ ५८ ॥ शांतिरसे के सक्ता इति चेद्धतभाग्या इत्याह । अप्राप्तभोगविभवा इति ॥ ५९ ॥

दैवाधीनत्वपक्षेऽपीदमुत्तरं मया दत्तम् ॥ उद्यमाधीनत्वपक्षे तु सर्वथा योद्धव्यमित्येवायातीत्याह । दैवं मिथ्येति ॥ तेषां वचो युक्तियुक्तम् इत्थं येऽभिभाषितं
शास्त्रं जानंति ते वदंतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्र युक्तमाह । उद्यमेन विनेति ॥ तद्भविष्यतीति ॥ अत्रेति ॥ शेषः ॥ ३७ ॥ तस्य सत्त्वे किमिति ॥ तस्यादृष्टस्य
सत्त्वे किं प्रमाणं न प्रमाणमस्तीत्यर्थः ॥ अदृश्यमदृष्टं कथं दृश्यते तस्माद्दृश्यत्वाभावान्न प्रत्यक्षं प्रमाणमष्टसत्त्वे इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तस्माददृष्टाभावादवलंबं
विनैवाश्रयं विनैवेषा चित्तस्य धारणा स्थापना दुःखे दुःखविषये ॥ ३९ ॥ चक्रीति ॥ वर्तुलं पाषाणद्वयं पिष्टसाधनं चक्रीपदवाच्यम् ॥ लोके चक्कीति
वदंति ॥ ४० ॥ ननूद्यमे कृतेऽपि क्वचित्कार्यं न भवति तस्मादुद्योगोऽप्यकिंचित्करः किंतु दैवमेव प्रधानमिति चेत्तत्राह ॥ कदाचिदिति ॥ कार्या

दैवं मिथ्येति विद्वांसो वदंत्युद्यमवादिनः॥युक्तियुक्तं वचस्तेषां ये जानंत्यभिभाषितम्॥३६॥उद्यमेन विना कामं न सिध्यंति मनोरथाः॥
कातरा एव जल्पंति यद्भव्यं तद्भविष्यति॥३७॥अदृष्टं बलवन्मूढाः प्रवदंति न पंडिताः॥प्रमाणं तस्य सत्त्वे किमदृश्यं दृश्यते कथम्
॥ ३८ ॥ अदृष्टं क्वापि दृष्टं स्यादेषा मूर्खविभीषिका ॥ अवलंबं विनैवैषा दुःखे चित्तस्य धारणा ॥ ३९ ॥ चक्रीसमीपे संविष्टा
संस्थिता पिष्टकारिणी ॥ उद्यमेन विना पिष्टं न भवत्येव सर्वथा ॥ ४० ॥ उद्यमे च कृते कार्यं सिद्धिं यात्येव सर्वथा ॥ कदा
चित्तस्य न्यूनत्वे कार्यं नैव भवेदपि ॥ ४१ ॥ देशं कालं च विज्ञाय स्वबलं शत्रुजं बलम् ॥ कृतं कार्यं भवत्येव बृहस्पतिवचो
यथा ॥ ४२ ॥ व्यास उवाच ॥ इति निश्चित्य दैत्येंद्रो रक्तबीजं महासुरम् ॥ प्रेषयामास संग्रामे सैन्येन महता वृतम् ॥ ४३ ॥
शुंभ उवाच ॥ रक्तबीज महाबाहो गच्छ त्वं समरांगणे ॥ कुरु युद्धं महाभाग यथा ते बलमाहितम् ॥ ४४ ॥ रक्तबीज उवाच ॥
महाराज न ते कार्या चिंता स्वल्पतराऽपि वा ॥ अहमेनां हनिष्यामि करिष्यामि वशे तव ॥ ४५ ॥

नुरूपोद्योगे भवत्येव कार्यम् ॥ कार्यबाहुल्ये उद्योगन्यूनतायां न कार्यं भवतीति न तन्निर्वाहार्थमदृष्टाऽपेक्षाऽस्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ प्रत्यक्षप्रमाणाभावेऽप्यागमस्याऽदृष्ट
विषये प्रामाण्यमस्त्येवेति चेद्वेदप्रामाण्यवादिनस्तान्प्रतीत्थं वक्तव्यम् ॥ न वयं तादृशाः किंतु प्रत्यक्षमेके चार्वाका इति नास्तिकमतावलंबिन इत्याह ॥ देशं कालं
चेति ॥ देशकालावप्युद्योगस्य सामग्रीभूते कल्प्येते इति भावः ॥ को भवतामाचार्य इति चेत्तत्राह ॥ बृहस्पतीति ॥ बार्हस्पत्यं शास्त्रमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
अयं रक्तबीजो महिषासुरस्योत्पत्तिसमये चितामध्यान्निर्गतो देहांतरेण रंभासुर एवेति पूर्वमुक्तम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ २ ॥ बुंबारवमिति हस्तमुखसंयोगेन क्रियमाणः शब्दो बुंबारवः ॥ कस्मिंश्चिदनर्थे संप्राप्ते एवं तं शब्दं लोकाः कुर्वंति ॥ ३ ॥ ४ ॥ दासेरकपदातिभिरिति ॥ दासेरकस्तु करभे दासीपुत्रे च धीवरे इति मेदिनी दासेरकाश्च पदातयश्चेति द्वंद्वः कर्मधारयो वा ॥ दासेरका उष्ट्रा वा ॥ ५ ॥ कुल्या नदी ॥ शोणितमेव जलं तस्य

भिन्नांगा विशिखैः केचित्केचिच्छिन्नकरास्तथा ॥ रुधिरस्रावदेहाश्च रुदंतोऽभिययुः परे ॥ २ ॥ गत्वा दैत्यपतिं सर्वे चक्रुर्बुंबारवं मुहुः ॥ रक्ष रक्ष महाराज भक्षयत्यद्य कालिका ॥ ३ ॥ तया हतौ महावीरौ चण्डमुण्डौ सुरार्दनौ ॥ भक्षिताः सैनिकाः सर्वे वयं भग्ना भयातुराः ॥ ४ ॥ भीतिदं च रणस्थानं कृतं कालिकया प्रभो ॥ पातितैर्गजवीराश्वैर्दासेरकपदातिभिः ॥ ५ ॥ शोणितौघवहा कुल्या कृता मांसातिकर्दमा ॥ केशशैवलिनी भग्नरथचक्रविराजिता ॥ ६ ॥ छिन्नबाह्वादिमत्स्याढ्या शीर्षतुंबीफलान्विता ॥ भयदा कातराणां वै शूराणां मोदवर्धिनी ॥ ७ ॥ कुलं रक्ष महाराज पातालं गच्छ सत्वरम् ॥ क्रुद्धा देवी क्षयं सद्यः करिष्यति न संशयः ॥ ८ ॥ सिंहोऽपि भक्षयत्याजौ दानवान्दनुजेश्वर ॥ तथैव कालिका देवी हंति बाणैरनेकधा ॥ ९ ॥ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र मरणाय मृषा मतिम् ॥ करोषि सहितो भ्रात्रा शुंभेन कुपिताशयः ॥ १० ॥ किं करिष्यति नार्येषा क्रूरा कुलविनाशिनी ॥ यस्या हेतोर्महाराज हंतुमिच्छसि बांधवान् ॥ ११ ॥ दैवाधीनौ महाराज लोके जयपराजयौ ॥ अल्पार्थाय महद्दुःखं बुद्धिमान्न प्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥ चित्रं पश्य विधेः कर्म यदधीनं जगत्प्रभो ॥ निहता राक्षसाः सर्वे स्त्रिया पश्यैकयाऽनया ॥ १३ ॥ जेता त्वं लोकपालानां सैन्ययुक्तो हि सांप्रतम् ॥ एका प्रार्थयते बाला युद्धायेति सुसंभ्रमः ॥ १४ ॥ पुरा त्वया तपस्तप्तं पुष्करे देवतायने ॥ वरदानाय संप्राप्तो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ १५ ॥ धात्रोक्तस्त्वं महाराज वरं वरय सुव्रत ॥ तदा त्वयाऽमरत्वं च प्रार्थितं ब्रह्मणः किल ॥ १६ ॥ देवदैत्यमनुष्येभ्यो न भवेन्मरणं मम ॥ सर्पकिन्नरयक्षेभ्यः पुंल्लिंगवाचकादपि ॥ १७ ॥

प्रापिका मांसमेवातिशयितः कर्दमो यस्यां केशरूपशैवालवती भग्ना रथास्तेषां चक्रैरावर्तस्थानापन्नैर्विराजिता ॥ ६ ॥ छिन्ना ये बाहुपादास्त एव मत्स्यास्तैर्युक्ता ॥ शीर्षाण्येव तुंबीफलानि तद्युक्ता ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ किं करिष्यतीति ॥ किमनया फलमित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुसंभ्रम आश्चर्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ जीविताशा युष्माकं बलीयस्यस्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ मम दैवाधीनत्वनिश्चयात्सा नास्तीत्याह ।

तस्मात्त्वां हंतुकामैषा प्राप्ता योषिद्वरा प्रभो॥युद्धं मा कुरु राजेंद्र विचार्यैवं धियाऽधुना॥१८॥देवी ह्येषा महामाया प्रकृतिः परमा
मता॥कल्पांतकाले राजेंद्र सर्वसंहारकारिणी ॥१९॥ उत्पादयित्री लोकानां देवानामीश्वरी शुभा ॥ त्रिगुणा तामसी देवी सर्वशक्तिसमन्विता ॥ २० ॥ अजय्या चाक्षया नित्या सर्वज्ञा च सदोदिता ॥ वेदमाता च गायत्री संध्या सर्वसुरालया ॥ २१ ॥ निर्गुणा
सगुणा सिद्धा सर्वसिद्धिप्रदाऽव्यया ॥ आनंदाऽऽनंददा गौरी देवानामभयप्रदा ॥२२॥ एवं ज्ञात्वा महाराज वैरभावं त्यजानया ॥
शरणं व्रज राजेंद्र देवी त्वां पालयिष्यति ॥२३॥ आज्ञाकरो भवैतस्याः संजीवय निजं कुलम् ॥ हतशेषाश्च ये दैत्यास्ते भवंतु
चिरायुषः ॥ २४ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा शुंभः सुरबलार्दनः ॥ उवाच वचनं तथ्यं वीरवर्यगुणान्वितम् ॥२५॥
शुंभ उवाच ॥ मानं कुर्वंतु भो मंदा यूयं भग्ना रणाजिरात् ॥ शीघ्रं गच्छत पातालं जीविताशा बलीयसी ॥ २६ ॥ दैवाधीनं
जगत्सर्वं का चिंताऽत्र जये मम ॥ देवास्तथैव ब्रह्माद्या दैवाधीना वयं यथा ॥२७॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रोऽयं यमोऽग्निर्वरुणस्तथा ॥
सूर्यश्चंद्रस्तथा शक्रः सर्वे दैववशाः किल ॥ २८ ॥ का चिंता तर्हि मे मंदा यद्भावि तद्भविष्यति ॥ उद्यमस्तादृशो भूयाद्यादृशी
भवितव्यता ॥ २९ ॥ सर्वथैवं विचार्यैव न शोचंति बुधाः क्वचित् ॥ स्वधर्मं न त्यजंतीह ज्ञानिनो मरणाद्भयात् ॥ ३० ॥ सुखं
दुःखं तथैवायुर्जीवितं मरणं नृणाम् ॥ काले भवति संप्राप्ते सर्वथा दैवनिर्मितम् ॥ ३१ ॥ ब्रह्मा पतति काले स्वे विष्णुश्च पार्वतीपतिः ॥ नाशं गच्छन्त्यायुषोंऽते सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ३२ ॥ तथाऽहमपि कालस्य वशगः सर्वथाऽधुना ॥ नाशं जयं वा
गंतास्मि स्वधर्मपरिपालनात् ॥ ३३ ॥ आहूतोऽप्यनया कामं युद्धायाबलया किल ॥ कथं पलायनपरो जीवेयं शरदां शतम् ॥३४॥
करिष्याम्यद्य संग्रामं यद्भावि तद्भवत्विह ॥ जयो वा मरणं वाऽपि स्वीकरोमि यथा तथा ॥ ३५ ॥

दैवाधीनमिति ॥ २७ ॥ २८॥२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इत्थं कालवशत्वे सर्वेषां समाने यथा ते युद्ध्यंति तथाऽहमपीत्याह । तथाऽहमपीति ॥३३॥३४॥३५॥

यज्ञे पशुवधस्यापेक्षितत्वाद्रणयज्ञे त्वदुद्देशेनेमौ पशू मयाऽऽनीतावित्याह ॥ रणयज्ञार्थमिति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ वधं हिंसां मा कुरु तर्हि किं मोचनीयौ तत्राह । मां मुंचेति ॥ तर्हि बद्ध्वा स्थापनीयौ तत्राह । चतुराऽसीति ॥ हे रणप्रिये चतुराऽसि त्वं मद्वाक्ययोरर्थं विचार्य देवानां कार्यसिद्धिरसौ कर्तव्या त्वयेत्यर्थः ॥ रणे यज्ञबुद्ध्याऽनयोः पशुबुद्ध्या च हनने यागीयहिंसायां हिंसात्वाभावाद्वधोऽपि न भविष्यति ॥ मोचनमपि न भविष्यति॥देवानां कार्यसिद्धिश्च भविष्यतीति तदभिप्राय इति ॥ ६१ ॥ कालिका देवीं प्राहेत्याह ॥ इति तस्या इति ॥ ६२ ॥ महत्कार्ये देव्यर्थं बलिदानं कर्तव्यमिति देव्यभिप्रायं ज्ञात्वा कालिकयाऽग्रे महादैत्यवधादिमहाकार्यसिद्ध्यर्थं पशुबुद्ध्या श्रीदेव्यग्रे तौ हताविति गूढोऽभिसंधिः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अत्र यद्यंबिकाशब्देन कौशिकी माता गृह्यते तदांऽबिकाया ललाटफलका

आगत्य तामथोवाच गृहाणेमौ पशू प्रिये ॥ रणयज्ञार्थमानीतौ दानवौ रणदुर्जयौ ॥ ५९ ॥ तावानीतौ तदा वीक्ष्य चंडिका तौ वृकाविव ॥ अंबिका कालिकां प्राह माधुरीसंयुतं वचः ॥ ६० ॥ वधं मा कुरु मा मुंच चतुराऽसि रणप्रिये ॥ देवानां कार्यसंसिद्धिः कर्तव्या तरसा त्वया ॥ ६१ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा कालिका प्राह तां पुनः ॥ युद्धयज्ञेऽतिविख्याते खड्गयूपे प्रतिष्ठिते ॥ ६२ ॥ आलंभं च करिष्यामि यथा हिंसा न जायते ॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवी खड्गेन शिरसी तयोः ॥ ६३ ॥ चकर्त तरसा काली पपौ च रुधिरं मुदा ॥ एवं दैत्यौ हतौ दृष्ट्वा मुदितोवाच चांबिका ॥ ६४ ॥ कृतं कार्यं सुराणां ते ददाम्यद्य वरं शुभम् ॥ चण्डमुण्डौ हतौ यस्मात्तस्मात्ते नाम कालिके ॥ ६५ ॥ चामुण्डेति सुविख्यातं भविष्यति धरातले ॥ इति श्रीदे० म० पञ्चमस्कन्धे चण्डमुण्डवधे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ व्यास उवाच ॥ हतौ तौ दानवौ दृष्ट्वा हतशेषाश्च सैनिकाः ॥ पलायनं ततः कृत्वा जग्मुः सर्वे नृपं प्रति ॥ १ ॥

न्निसृतायाः काल्याश्चण्डमुण्डौ निहत्यागताया अंबिकयैव चामुंडेति नामकरणं कृतमित्यर्थः संपद्यते ॥ यदि त्वंबिकाशब्देन कौशिक्येव गृह्यते तदा कौशिकीललाटफलकान्निसृतायाः काल्याश्चंडमुंडौ निहत्यागतायाः कौशिक्यैव चामुंडेति नामकरणं कृतमित्यर्थः संपद्यते ॥ मार्कंडेयपुराणेऽप्युभयपक्षौ संभवतः ॥ प्रांचस्तु द्वितीयपक्षमेव सप्तशतीव्याख्यायां समाश्रयंति ॥ परंत्वंबिकाशब्दस्य कौशिकीजनन्यां शक्तेः पूर्वमुभयपुराणयोरुक्तत्वात्सेवाऽत्र ग्राह्या युक्तत्वादिति प्रथमपक्ष एव ज्यायानिति मम प्रतिभाति ॥ चामुंडेति ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ इति श्रीदे० पं० चंडमुंडवधे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ अर्धाऽधिकैस्त्रिषष्ट्यात्मपद्यैरथ सविस्तरम् ॥ रक्तबीजासुरस्यात्र युद्धं सम्यगिहोच्यते ॥ १ ॥ चंडमुंडवधोत्तरं जातं वृत्तमाह ॥ हतौ ताविति ॥ १ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अतिभैरवं यथा स्यात्तथा चर्वयति वर्तमानसामीप्ये भूते लट् ॥ चचर्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अनंतरैर्व्यवधानरहितैः ॥ ४६ ॥ चण्डकरच्छायं सूर्यसदृशम् ॥ चक्रधरो विष्णुस्तदायुधं सुदर्शनम् ॥ लक्षणया तद्वदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मंत्रैरभिमंत्रिता ईषिकाः शलाकाः ईषिकास्त्रम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

विस्तीर्णवदना जिह्वां चालयंतीं मुहुर्मुहुः ॥ विस्तारजघना वेगाज्जघानासुरसैनिकान् ॥ ४२ ॥ करे कृत्वा महावीरांस्तरसा सा रुषान्विता ॥ मुखे चिक्षेप दैतेयान्पिपेष दशनैः शनैः ॥ ४३ ॥ गजान्घंटान्वितान्हस्ते गृहीत्वा निदधौ मुखे ॥ सारोहान्भक्षयित्वाऽऽजौ साऽट्टहासं चकार ह ॥ ४४ ॥ तथैव तुरगानुष्ट्रांस्तथा सारथिभिः सह ॥ निक्षिप्य वक्त्रे दशनैश्चर्वयत्यतिभैरवम् ॥ ४५ ॥ हन्यमानं बलं प्रेक्ष्य चंडमुंडौ महासुरौ ॥ छादयामासतुर्देवीं बाणाऽऽसारैरनंतरैः ॥४६॥ चंडश्चंडकरच्छायं चक्रं चक्रधरायुधम् ॥ चिक्षेप तरसा देवीं ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ ४७ ॥ नदंतं वीक्ष्य तं काली रथांगं च रविप्रभम् ॥ बाणेनैकेन चिच्छेद सुप्रभं तत्सुदर्शनम् ॥४८॥ तं जघान शरैस्तीक्ष्णैश्चंडं चंडी शिलाशितैः ॥ मूर्छितोऽसौ पपातोर्व्यां देवीबाणार्दितो भृशम् ॥ ४९ ॥ पतितं भ्रातरं वीक्ष्य मुंडो दुःखार्दितस्तदा ॥ चकार शरवृष्टिं च कालिकोपरि कोपतः ॥ ५० ॥ चंडिका मुंडनिर्मुक्तां शरवृष्टिं सुदारुणाम् ॥ ईषिकास्त्रैर्बलान्मुक्तैश्चकार तिलशः क्षणात् ॥५१॥ अर्धचंद्रेण बाणेन ताडयामास तं पुनः ॥ पतितोऽसौ महावीर्यो मेदिन्यां मदवर्जितः ॥ ५२ ॥ हाहाकारो महानासीद्दानवानां बले तदा ॥ जहर्षुरमराः सर्वे गगनस्था गतव्यथाः ॥ ५३ ॥ विहाय मूर्च्छां चंडस्तु संगृह्य महतीं गदाम् ॥ तरसा ताडयामास कालिकां दक्षिणे भुजे ॥५४॥ वंचयित्वा गदाघातं तं बबंध महासुरम् ॥ तरसा बाणपाशेन मंत्रमुक्तेन कालिका ॥५५॥ उत्थितस्तु तदा मुंडो बद्धं दृष्ट्वाऽनुजं बलात् ॥ आजगाम सुसन्नद्धः शक्तिं कृत्वा करे दृढाम् ॥ ५६ ॥ आगच्छंतं तदा काली दानवं वीक्ष्य सत्वरम् ॥ बबंध तरसा तं तु द्वितीयं भ्रातरं भृशम् ॥५७॥ गृहीत्वा तौ महावीर्यौ चंडमुडौ शशाविव ॥ कुर्वती विपुलं हासमाजगामांबिकां प्रति ॥५८॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ कर्षकाणां क्षेत्रकर्षकाणां भयप्रदैर्धान्यादिभक्षणेन भयदायकैः शलभैरिव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

किं ते कार्यं निशुंभेन शुंभेन च दुरात्मना ॥ वीरधर्मं परं प्राप्य गच्छ स्वर्गं सुरालयम् ॥२५॥ शुंभोनि शुंभश्चैवान्ये ये चात्र तव बांधवाः॥सर्वे तवानुगाः पश्चादागमिष्यन्ति सांप्रतम्॥२६॥क्रमशः सर्वदैत्यानां करिष्याम्यद्य संक्षयम्॥विषादं त्यज मंदात्मन्कुरु युद्धं विशांपते॥२७॥त्वामहं निहनिष्यामि भ्रातरं तव सांप्रतम् ॥ ततः शुंभं निशुंभं च रक्तबीजं मदोत्कटम्॥२८॥अन्यांश्च दानवान्सर्वान्हत्वाऽहं समरांगणे ॥ गमिष्यामि यथास्थानं तिष्ठ वा गच्छ वा द्रुतम् ॥२९॥ गृहाणास्त्रं वृथा पुष्ट कुरु युद्धं मयाऽधुना ॥ किं जल्पसि मृषा वाक्यं सर्वथा कातरप्रियम् ॥ ३० ॥ व्यास उवाच ॥ तयेत्थं प्रेरितौ दैत्यौ चंडमुंडौ क्रुधाऽन्वितौ ॥ ज्याशब्दं तरसा घोरं चक्रतुर्बलदर्पितौ ॥ ३१ ॥ साऽपि शंखस्वनं चक्रे पूरयंती दिशो दश ॥ सिंहोऽपि कुपितस्तावन्नादं समकरोद्बली ॥ ३२ ॥ तेन नादेन शक्राद्या जहर्षुरमरास्तदा ॥ मुनयो यक्षगंधर्वाः सिद्धाः साध्याश्च किन्नराः ॥३३॥ युद्धं परस्परं तत्र जातं कातरभीतिदम् ॥ चंडिका चण्डयोस्तीव्रं बाणखड्गगदादिभिः ॥ ३४ ॥ चंडमुक्तान्छरान्देवी चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ मुमोच पुनरुग्रा सा चंडिका पन्नगानिव ॥ ३५ ॥ गगनं छादितं तत्र संग्रामे विशिखैस्तदा ॥ शलभैरिव मेघान्ते कर्षकाणां भयप्रदैः ॥ ३६ ॥ मुण्डोऽपि सैनिकैः सार्धं पपात तरसा रणे ॥ मुमोच बाणवृष्टिं वै क्रुद्धः परमदारुणः ॥ ३७ ॥ बाणजालं महद्दृष्ट्वा क्रुद्धा तत्रांबिका भृशम् ॥ कोपेन वदनं तस्या बभूव घनसन्निभम् ॥ ३८ ॥ कदलीपुष्पनेत्रं च भ्रुकुटीकुटिलं तदा ॥ निष्क्रांता च तदा काली ललाटफलकाद्द्रुतम् ॥ ३९ ॥ व्याघ्रचर्मांबरा क्रूरा गजचर्मोत्तरीयका ॥ मुंडमालाधरा घोरा शुष्कवापीसमोदरा ॥ ४० ॥ खड्गपाशधराऽतीव भीषणा भयदायिनी ॥ खट्वांगधारिणी रौद्रा कालरात्रिरिवापरा ॥ ४१ ॥

घनसन्निभं कृष्णवर्णम् ॥ ३८ ॥ ललाटफलकादंबिकाया ललाटदेशादित्यर्थः ॥ ३९ ॥ शुष्का निर्जला या वापी गंभीरा तया सममंतर्गतंगर्तवदुदरं यस्याः ॥ अतिक्षुधितेति तात्पर्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९॥ १० ॥ ११ ॥ वृथैवाऽनुमीतिः ॥ देवबलमपि महोदयं बलत्वाद्दैत्यबलादित्यनुमितिः वृथैव तत्र दैत्यसंबंधि त्वस्योपाधित्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ तव दुःखाय देवानां शिक्षा भवाति स्वार्थस्य च साधिका भवतीदं कथं त्वया न ज्ञातमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ वस्तुतः

किं भुजैर्बहुभिर्व्यर्थैरायुधैः किं श्रमप्रदैः ॥ शुंभस्याग्रे सुराणां वै जेतुः समरशालिनः ॥ ७ ॥ ऐरावतकरच्छेत्तुर्दंतिदारणकारिणः ॥ जयिनः सुरसंघानां कार्यं कुरु मनोगतम् ॥ ८ ॥ वृथा गर्वायसे कान्ते कुरु मे वचनं प्रियम् ॥ हितं तव
विशालाक्षि सुखदं दुःखनाशनम् ॥ ९ ॥ दुःखदानि च कार्याणि त्याज्यानि दूरतो बुधैः ॥ सुखदानि च सेव्यानि शास्त्रतत्त्वविशारदैः ॥ १० ॥ चतुराऽसि पिकालापे पश्य शुभबलं महत् ॥ प्रत्यक्षं सुरसंघानां मर्दनेन महोदयम् ॥ ११ ॥
प्रत्यक्षं च परित्यज्य वृथैवानुमितिः किल ॥ संदेहसहिते कार्ये न विपश्चित्प्रवर्तते ॥ १२ ॥ शत्रुः सुराणां परमः शुंभः
समरदुर्जयः॥तस्मात्त्वां प्रेरयत्यत्र देवा दैत्येशपीडिताः ॥ १३ ॥ तस्मात्तद्वचनैः स्निग्धैर्वंचिताऽसि शुचिस्मिते ॥ दुःखाय
तव देवानां शिक्षा स्वार्थस्य साधिका ॥ १४ ॥ कार्यमित्रं परिक्षिप्य धर्ममित्रं समाश्रयेत् ॥ देवाः स्वार्थपराः कामं त्वामहं
सत्यमब्रुवम्॥१५॥भज शुंभं सुरेशानं जेतारं भुवनेश्वरम्॥चतुरं सुंदरं शूरं कामशास्त्रविशारदम्॥१६॥ऐश्वर्यं सर्वलोकानां प्राप्स्यसे
शुंभशासनात् ॥ निश्चयं परमं कृत्वा भर्तारं भज शोभनम् ॥ १७ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा चांधस्य जगदंबिका ॥
मेघगंभीरनिनदं जगर्ज पुनरब्रवीत् ॥ १८ ॥ गच्छ जाल्म मृषा किं त्वं भाषसे वंचकं वचः ॥ त्यक्त्वा हरिहरादींश्च शुंभं कस्माद्भजे पतिम् ॥ १९ ॥ न मे कश्चित्पतिः कार्यो न कार्यं पतिना सह ॥ स्वामिनी सर्वभूतानामहमेव निशामय ॥ २० ॥ शुंभा मे
बहवो दृष्टा निशुंभाश्च सहस्रशः ॥ घातिताश्च मया पूर्वं शतशो दैत्यदानवाः ॥ २१ ॥ ममाग्रे देववृंदानि विनष्टानि युगेयुगे ॥
नाशं यास्यंति दैत्यानां यूथानि पुनरद्य वै ॥ २२ ॥ काल एवागतोऽस्त्यत्र दैत्यसंहारकारकः ॥ वृथा त्वं कुरुषे यत्नं रक्षणायात्मसंततेः ॥ २३ ॥ कुरु युद्धं वीरधर्मरक्षायै त्वं महामते ॥ मरणं भावि दुस्त्याज्यं यशो रक्ष्यं महात्मभिः ॥ २४ ॥

पत्यपेक्षा मम नास्तीत्याह । न मे इति ॥ स्वामिनी सर्वेश्वरीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ ९३ ॥ अन्यथेति ॥ बलवद्दैवादहमेव मरिष्यामि चेदित्यर्थः ॥ तदेति शेषः ॥ तस्य मृते मयीत्यत्राऽन्वयः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ तामबलां कालिकां
हंतुमित्यर्थः ॥ ९८ ॥ गृहीत्वेति ॥ कालिकां निहत्याथ तामंबिकां गृहीत्वेत्यर्थः ॥ ९९ ॥ ६० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पञ्चमस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

ससैन्योऽहं गमिष्यामि रणे तु प्रवराश्रितः ॥ हत्वा तामागमिष्यामि तरसा त्वबलामिमाम् ॥ ९३ ॥ अथवा बलवद्दैवादन्यथा
चेद्भविष्यति ॥ मृते मयि त्वया कार्यं विमृश्य च पुनः पुनः ॥ ॥ ९४ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा शुंभः प्रोवाच चानुजम् ॥
तिष्ठ त्वं चंडमुण्डौ द्वौ गच्छतां बलसंयुतौ ॥ ९५॥शशकग्रहणायात्र न युक्तं गजमोचनम् ॥ चंडमुंडौ महावीरौ तां हंतुं सर्वथा
क्षमौ॥९६॥इत्युक्त्वा भ्रातरं शुंभं संभाष्य च महाबलौ ॥उवाच वचनं राजा चंडमुंडौ पुरः स्थितौ ॥९७॥ गच्छतं चंडमुंडौ द्वौ
स्वसैन्यपरिवारितौ ॥ हंतुं तामबलां शीघ्रं निर्लज्जां मदगर्विताम् ॥९८॥ गृहीत्वाऽथ निहत्याजौ कालिकां पिंगलोचनाम्॥आगम्यतां
महाभागौ कृत्वा कार्यं महत्तरम् ॥९९॥ सा नायाति गृहीताऽपि गर्विता चांबिका यदि॥तदा बाणैर्महातीक्ष्णैर्हंतव्याऽऽहव
मंडिता ॥ ६० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥ व्यास उवाच ॥ इत्याज्ञप्तौ तदा वीरौ
चंडमुंडौ महाबलौ ॥जग्मतुस्तरसैवाजौ सैन्येन महताऽन्वितौ ॥ १ ॥ दृष्ट्वा तत्र स्थितां देवीं देवानां हितकारिणीम्॥ऊचतुस्तौ
महावीर्यौ तदा सामान्वितं वचः॥२॥बाले त्वं किं न जानासि शुंभं सुरबलार्दनम्॥ निशुंभं च महावीर्यं तुराषाड्विजयोद्धतम्॥३॥
त्वमेकासि वरारोहे कालिका सिंहसंयुता ॥ जेतुमिच्छसि दुर्बुद्धे शुंभं सर्वबलान्वितम् ॥ ४ ॥ मतिदः कोऽपि ते नास्ति नारी
वाऽपि नरोऽपि वा ॥ देवास्त्वां प्रेरयंत्येव विनाशाय तवैव ते ॥ ५ ॥ विमृश्य कुरु तन्वंगि कार्यं स्वपरयोर्बलम् ॥ अष्टादश
भुजत्त्वात्त्वं गर्वं च कुरुषे मृषा ॥ ६ ॥

अर्धाऽधिकैः पञ्चषष्टिपद्यैरथ भयङ्करम् ॥ युद्धं समभवद्घोरं श्रीदेव्याश्चंडमुंडयोः ॥ १ ॥ चण्डमुण्डाज्ञानन्तरं जातं वृत्तमाह ॥ इत्याज्ञप्ताविति ॥ १ ॥ २ ॥ तुराषाडिंद्रस्तस्य
विजयेनोद्धतमुन्मत्तम् ॥ ३ ॥४॥ ५ ॥ स्वपरयोर्बलं विमृश्य विचार्य कार्यं कुर्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ संधिर्मैत्री ॥ विग्रहः शत्रुत्वम् ॥ स्थानमुदासीनतयाऽवस्थानम् ॥ निर्याणं पलायनम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ समये इति ॥ तावपि हरिशंकरौ समये सहायौ
भविष्यत इति शेषः ॥ ४१ ॥ रक्षोगणाः भूतगणाः ॥ ४२ ॥ वस्तुतस्तस्याः सहायापेक्षैव नास्तीत्याह ॥ अंबिकाया इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

विस्मयोऽयं महाराज यदेका जगदंबिका ॥ भवद्भिः सह युद्धाय संस्थिता सैन्यवर्जिता ॥ ३७ ॥ निर्भयैकाकिनी बाला सिंहारूढ
मदोत्कटा ॥ चित्रमेतन्महाराज भसतेऽद्भुतमंजसा ॥ ३८ ॥ संधिर्वा विग्रहो वाऽद्य स्थानं निर्याणमेव च ॥ मंत्रयित्वा महाराज
कुरु कार्यं यथारुचि ॥ ३९ ॥ तत्सन्निधौ बलं नाऽस्ति तथाऽपि शत्रुतापन ॥ पार्ष्णिग्राहाः सुराः सर्वे भविष्यंति किलापदि
॥ ४० ॥ समये तत्समीपस्थौ ज्ञातौ च हरिशंकरौ ॥ लोकपालाः समीपेऽद्य वर्तन्ते गगने स्थिताः ॥४१॥ रक्षोगणाश्च गंधर्वाः
किन्नरा मानुषास्तथा ॥ तत्सहायाश्च मंतव्याः समये सुरतापन ॥४२॥ अस्माकं मतिमानेन ज्ञायते सर्वथेदृशम् ॥ अंबिकायाः
सहायाऽऽशा तत्कार्यांशा न काचन ॥ ४३ ॥ एका नाशयितुं शक्ता जगत्सर्वं चराचरम् ॥ का कथा दानवानां तु सर्वेषामिति
निश्चयः ॥ ४४ ॥ इति ज्ञात्वा महाभाग यथारुचि तथा कुरु ॥ हितं सत्यं मितं वाक्यं वक्तव्यमनुयायिभिः ॥ ४५ ॥ व्यास
उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां शुंभः परबलार्दनः ॥ कनीयांसं समानीय पप्रच्छ रहसि स्थितः ॥ ४६ ॥ भ्रातः कालिकयाऽद्यैव
निहतो धूम्रलोचनः ॥ बलं च शातितं सर्वं गणा भग्नाः समागताः ॥ ४७ ॥ अंबिका शंखनादं वै करोति मदगर्विताः ॥ ज्ञानिनां
चैव दुर्ज्ञेया गतिः कालस्य सर्वथा ॥ ४८ ॥ तृणं वज्रायते नूनं वज्रं चैव तृणायते ॥ बलवान्बलहीनः स्याद्दैवस्य गतिरीदृशी
॥ ४९ ॥ पृच्छामि त्वां महाभाग किं कर्तव्यमितः परम् ॥ अभोग्या चांबिका नूनं कारणादत्र वा गता ॥ ५० ॥ युक्तं पलायनं
वीर युद्धं वा वद सत्वरम् ॥ लघु ज्येष्ठं विजानामि त्वामहं कार्यसंकटे ॥ ५१ ॥ निशुंभ उवाच ॥ न वा पलायनं युक्तं न दुर्गग्र
हणं तथा ॥ युद्धमेव परं श्रेयः सर्वथैवानयाऽनघ ॥ ५२ ॥

॥ ४९ ॥ अभोग्येति ॥ अस्मात्कारणात्पराभवरूपादत्र समागतांऽबिका नूनमभोग्या न सेवनीयेति युक्तं पलायनं वा युक्तं युद्धं वा युक्तमित्यन्वयः ॥ ५० ॥५१॥५२॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आजौ युद्धे ॥ एनां सुंदरीमंबिकाम् ॥ अहं राजानं प्रतीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ तर्हि कार्यं कुतो न करोषि चेत्तत्राह ॥ रसभंगेति ॥ १० ॥ नायं धर्मो

सिंही किं त्वतिकामार्ता जंबुकं कुरुते पतिम् ॥ करिणी गर्दभं वाऽपि गवयं सुरभिः किमु ॥ ६ ॥ गच्छ शुंभं निशुंभं च वद
सत्यं वचो मम ॥ कुरु युद्धं न चेद्या हि पातालं तरसाऽधुना ॥ ७ ॥ व्यास उवाच ॥ कालिकाया वचः श्रुत्वा स दैत्यो धूम्रलो
चनः ॥ तामुवाच महाभाग क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ८ ॥ दुर्दर्शे त्वां निहत्याजौ सिंहं च मदगर्वितम् ॥ गृहीत्वैनां गमिष्यामि
राजानं प्रत्यहं किल ॥ ९ ॥ रसभंगभयात्कालि बिभेमि त्विह सांप्रतम् ॥ नो चेत्त्वां निशितैर्बाणैर्हन्म्यद्य कलहप्रिये ॥ १० ॥
कालिकोवाच ॥ किं विकत्थसि मंदात्मन्नायं धर्मो धनुष्मताम् ॥ स्वशक्त्या मुंच विशिखान्गंतासि यमसंसदि ॥ ११ ॥ व्यास
उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं दैत्यः संगृह्य कार्मुकं दृढम् ॥ कालिकां तां शरासारैर्ववर्षातिशिलाशितैः ॥ १२ ॥ देवास्तु प्रेक्षकास्त
त्र विमानवरसंस्थिताः ॥ तां स्तुवंतो जयेत्यूचुर्देवीं शक्रपुरोगमाः ॥१३॥ तयोः परस्परं युद्धं प्रवृत्तं चातिदारुणम् ॥ बाणखड्ग
गदाशक्तिमुसलादिभिरुत्कटम् ॥ १४ ॥ कालिका बाणपातैस्तु हत्वा पूर्वं खरानथ ॥ बभंज तद्रथं व्यूढं जहास च मुहुर्मुहुः
॥ १५ ॥ स चान्यं रथमारूढः कोपेन प्रज्वलन्निव ॥ बाणवृष्टिं चकारोग्रां कालिकोपरि भारत ॥ १६ ॥ साऽपि चिच्छेद तरसा
तस्य बाणानसंगतान् ॥ मुमोचान्यानुग्रवेगान्दानवोपरि कालिका ॥ १७ ॥ तैर्बाणैर्निहतास्तस्य पार्ष्णिग्राहाः सहस्रशः ॥ बभं
ज च रथं वेगात्सूतं हत्वा खरानपि ॥ १८ ॥ चिच्छेद तद्धनुः सद्यो बाणैरुरगसन्निभैः मुदं चक्रे सुराणां सा शंखनादं तथा
ऽकरोत् ॥ १९ ॥ विरथः परिघं गृह्य सर्वलोहमयं दृढम् ॥ आजगाम रथोपस्थं कुपितो धूम्रलोचनः ॥ २० ॥ वाचा निर्भर्त्सय
न्कालीं करालः कालसन्निभः ॥ अद्यैव त्वां हनिष्यामि कुरूपे पिंगलोचने ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वा सहसाऽऽगत्य परिघं क्षिपते यदा ॥
हुंकारेणैव तं भस्म चकार तरसांऽबिका ॥ २२ ॥

मुखेन वल्गनरूपः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ खरान् रथवाहान् रासभान् ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ २० ॥ २१ ॥ यदा यदेति ॥ यस्मिन्काले क्षिपते त्यजाति

तस्मिन्नेव काले सांऽबिका यस्याः शरीरात्कौशिकी निर्गता सा सुंदरी अम्बिका हुंकारेणैव हुंकारोच्चारणेनैव तं भस्म चकार ॥ काष्ठं भस्म चकारोतिवत्प्रयोगः ॥ तथा चांबिकया स हुंकारेण नाशितो न तु कालिकया ॥ तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे ॥ हुंकारेणव तं भस्म सा चकारांबिका तत इति ॥ २२ ॥ पथि हा तातेत्यब्रुवन्नित्यन्वयः ॥२३॥२४॥ निहतैर्निर्गतप्राणैर्दानवादिभिर्दारुणा भयंकरा समपद्यतेत्यन्वयः ॥२५॥ वटा वरफाः ॥ वटवरफशब्देन पिशाचविशेषाः ॥ तदुक्तं शूलिनीमन्त्रविधाने ॥

दृष्ट्वा भस्मीकृतं दैत्यं सैनिका भयविह्वलाः ॥ चक्रुः पलायनं सद्यो हा तातेत्यब्रुवन्पथि ॥ २३ ॥ देवास्तं निहतं दृष्ट्वा दानवं धूम्रलोचनम् ॥ मुमुचुः पुष्पवृष्टिं ते मुदिता गगने स्थिताः ॥ २४ ॥ रणभूमिस्तदा राजन्दारुणा समपद्यत ॥ निहतैर्दानवैरश्वैः खरैश्च वारणैस्तथा ॥ २५ ॥ गृध्राः काका वटाः श्येना वरफा जंबुकास्तथा ॥ ननृतुश्चुक्रुशुः प्रेतान्पतितान्रणभूमिषु ॥२६ ॥ अंबिका तद्रणस्थानं त्यक्त्वा क्रूरं स्थलांतरे ॥ गत्वा चकार चाप्युग्रं शंखनादं भयप्रदम् ॥ २७ ॥ तं श्रुत्वा दूरशब्दं तु शुंभः सद्मनि संस्थितः ॥ दृष्ट्वाऽथ दानवान्भग्नानागतान्रुधिरोक्षितान् ॥ २८ ॥ छिन्नपादकराक्षांश्च मंचकारोपितानपि ॥ भग्नपृष्ठकटिग्रीवान्क्रंदमानाननेकशः ॥ २९ ॥ वीक्ष्य शुंभो निशुंभश्च क्व गतो धूम्रलोचनः ॥ कथं भग्नाः समायाता नानीता किं वरानना ॥ ३० ॥ सैन्यं कुत्र गतं मंदाः कथयंतु यथोचितम् ॥ कस्यायं शंखनादोऽद्य श्रूयते भयवर्धनः ॥ ३१ ॥ गणा ऊचुः ॥ बलं च पातितं सर्वं निहतो धूम्रलोचनः ॥ कृतं कालिकया कर्म रणभूमावमानुषम् ॥ ३२ ॥ शंखनादोंऽबिकायास्तु गगनं व्याप्य राजते ॥ हर्षदः सुरसंघानां दानवानां च शोककृत् ॥३३॥ यदा निपातिताः सर्वे तेन केसरिणा विभो ॥ रथा भग्ना हयाश्चैव बाणपातैर्विनाशिताः ॥ ३४ ॥ गगनस्थाः सुराश्चक्रुः पुष्पवृष्टिं मुदाऽन्विताः ॥ दृष्ट्वा भग्नं बलं सर्वं पातितं धूम्रलोचनम् ॥ ३५ ॥ निश्चयस्तु कृतोऽस्माभिर्जयो नैव भवेदिति ॥ विचारं कुरु राजेंद्र मंत्रिभिर्मंत्रवित्तमैः ॥ ३६ ॥

सहस्रं प्रजपेन्मंत्रं शूलिन्या यः स्पृशन्नरः ॥ वटाश्च वरफाश्चैव न स्पृशन्ति कदाचनोति ॥ चुक्रुशुः कोलाहलं चक्रुः ॥ रणभूमिषु प्रेतान्पातितान्दृष्ट्वेति शेषः ॥ २६ ॥ ॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥ यदा सर्वे तेन केसरिणा निपातिताः ॥ यदा च रथा भग्ना बाणपातैर्हयाश्च विनाशितास्तदा गगनस्थ इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ भग्नं बलं धूम्रलोचनं पातितं दृष्ट्वाऽस्माभिर्जयो नैव भवेत्तवेति निश्चयः कृत इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

चतुरोऽस्मि वचनं मम शृण्वित्याह । चतुराऽसीति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ सीधुसेकेन स्वमुखमादिरासेकेन बकुलवृक्षं तथा कुरुबकवृक्षे विकासितमिव राजानं पादघातेन विकासितम् ॥ विकासितमशोकवृक्षं कुर्वित्यर्थः ॥ पादघातेनाशोकवृक्षस्य सीधुसेकेन बकुलकुरुबकयोर्वृद्धेर्लोकप्रसिद्धत्वात् ॥ ६० ॥ इति श्रीदेवीभागवतातिलके पञ्चमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ षष्टिश्लोकैर्महादेव्या हतोऽसौ धूम्रलोचनः ॥ विचारः शुंभसदसि जात इत्यपि कीर्त्यते

भज शुंभं त्रिलोकेशं देवदर्पनिबर्हणम् ॥ पट्टराज्ञी प्रिया भूत्वा भुंक्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ५३ ॥ जेष्यति त्वां महाबाहुः शुंभः कामबलार्थवित् ॥ विचित्रान्कुरु हावांस्त्वं सोऽपि भावान्करिष्यति ॥ ५४ ॥ भविष्यति कालिकेयं तत्र वै नर्मसाक्षिणी ॥ एवं संगरयोगेन पतिमें परमार्थवित् ॥ ५५ ॥ जित्वा त्वां सुखशय्यायां परिश्रांता करिष्यति ॥ रक्तदेहां नखाघातैर्दंतैश्च खंडिताधराम् ॥ ५६ ॥ स्वेदक्लिन्नां प्रभग्नां त्वां संविधास्यति भूपतिः ॥ भविता मानसः कामो रतिसंग्रामजस्तव ॥ ५७ ॥ दर्शनाद्वश एवास्ते शुंभः सर्वात्मना प्रिये ॥ वचनं कुरु मे पथ्यं हितकृच्चापि पेशलम् ॥ ५८ ॥ भज शुंभं गणाध्यक्षं माननीयाऽतिमानिनी ॥ मंदभाग्याश्च ते नूनं ह्यस्त्रयुद्धप्रियाश्च ये ॥ ५९ ॥ न तदर्हाऽसि कान्ते त्वं सदा सुरतवल्लभे ॥ अशोकं कुरु राजानं पादघातविकासितम् ॥ ६० ॥ बकुलं सीधुसेकेन तथा कुरबकं कुरु ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे देवीमहात्म्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा विररामासौ वचनं धूम्रलोचनः ॥ प्रत्युवाच तदा काली प्रहस्य ललितं वचः ॥ १ ॥ विदूषकोऽसि जाल्म त्वं शैलूष इव भाषसे ॥ वृथा मनोरथांश्चित्ते करोषि मधुरं वदन् ॥ २ ॥ बलवान्बलसंयुक्तः प्रेषितोऽसि दुरात्मना ॥ कुरु युद्धं वृथा वादं मुंच मूढमतेऽधुना ॥ ३ ॥ हत्वा शुंभं च शुंभं च त्वदन्यान्वा बलाधिकान् ॥ देवी क्रुद्धा शराघातैर्व्रजिष्यति निजालयम् ॥ ४ ॥ क्वासौ मंदमतिः शुंभः क्व वा विश्वविमोहिनी ॥ अयुक्तः खलु संसारे विवाहविधिरेतयोः ॥ ५ ॥

॥१॥ धूम्रलोचनवाक्यविरामोत्तरं जातं वृत्तमाह ॥ इत्युक्त्वा विररामेति ॥ काली कौशिकी ॥ १ ॥ विदूषकोऽसीति विदूषकश्चाटुबटौ परनिंदाकरेऽपि चेति मेदिनी ॥ शैलूषो नटः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ३८ ॥ रक्षणीया न हंतव्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ असाधूनां दैत्यानामित्यर्थः ॥ तदुक्तम् ॥ वृतः षष्ट्या सहस्राणामसुराणां द्रुतं ययाविति मार्कंडेय पुराणे ॥ षष्टिसहस्रासुरैः सहित इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ रम्योपवनसंस्थितां ददर्शेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तेन दूतेन वचस्त्वदुक्तमित्यर्थः ॥

तत्पार्ष्णिग्राहतां प्राप्तो हंतव्यस्तरसा त्वया ॥ तत्पार्श्ववर्तिनीं कालीं हत्वा संगृह्य तां पुनः ॥ ३८ ॥ शीघ्रमत्र समागच्छ कृत्वा कार्यमनुत्तमम् ॥ रक्षणीया त्वया साध्वी मुंचंती मृदुमार्गणान् ॥ ३९ ॥ यत्नेन महता वीर मृदुदेहा कृशोदरी ॥ तत्सहायाश्च हंतव्या ये रणे शस्त्रपाणयः ॥ ४० ॥ सर्वथा सा न हंतव्या रक्षणीया प्रयत्नतः ॥ व्यास उवाच ॥ इत्यादिष्टस्तदा राज्ञा तरसा धूम्रलोचनः ॥ ४१ ॥ प्रणम्य शुंभं सैन्येन वृतः शीघ्रं ययौ रणे ॥ असाधूनां सहस्राणां षष्ट्या तेषां वृतस्तथा ॥ ४२ ॥ स ददर्श ततो देवीं रम्योपवनसंस्थिताम् दृष्ट्वा तां मृगशावाक्षीं विनयेन समन्वितः ॥ ४३ ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णं हेतुमद्रसभूषितम् ॥ शृणु देवि महाभागे शुंभस्त्वद्विरहाऽऽतुरः ॥ ४४ ॥ दूतं प्रेषितवान्पार्श्वे तव नीतिविशारदः ॥ रसभंगभयोद्विग्नः सामपूर्वं त्वयि स्वयम् ॥ ४५ ॥ तेनागत्य वचः प्रोक्तं विपरीतं वरानने ॥ वचसा तेन मे भर्ता चिंताविष्टमना नृपः ॥ ४६ ॥ बभूव रसमार्गज्ञे शुंभः कामविमोहितः ॥ दूतेन तेन न ज्ञातं हेतुगर्भं वचस्तव ॥ ४७ ॥ यो मां जयति संग्रामे यदुक्तं कठिनं वचः ॥ न ज्ञातस्तेन संग्रामो द्विविधः खलु मानिनि ॥ ४८ ॥ रतिजोऽथोत्साहजश्च पात्रभेदे विवक्षितः ॥ रतिजस्त्वयि वामोरु शत्रोरुत्साहजः स्मृतः ॥ ४९ ॥ सुखदः प्रथमः कान्ते दुःखदश्चारिजः स्मृतः.॥ जानाम्यहं वरारोहे भवत्या मानसं किल ॥५०॥ रतिसंग्रामभावस्ते हृदये परिवर्तते ॥ इति तज्ज्ञं विदित्वा मां त्वत्सकाशं नराधिपः ॥ ५१ ॥ प्रेषयामास शुंभोऽद्य बलेन महताऽऽवृतम् ॥ चतुराऽसि महाभागे शृणु मे वचनं मृदु ॥ ५२ ॥

॥ ४७ ॥ यदुक्तं त्वया कठिनं गूढतात्पर्यं वचो वाक्यमित्यर्थः ॥ न ज्ञात इति ॥ तवाभिप्रेतः संग्रामस्तेन मूढेन न ज्ञात इत्येर्थः ॥ ४८ ॥ कोऽसौ द्विविधः संग्रामस्तदाह । रतिजोऽथोत्साहजश्चेति ॥ पात्रभेदमाह । रतिजस्त्वयीति ॥ ४९ ॥ इदं तवाभिप्रेतमहं जानामि न पूर्वं प्रेषितो मूढो दूत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ तस्मादहं पूर्वापेक्षया

ते तव केशेषु अथवा ते दैत्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सत्यं प्रियं च वक्तव्यमिति प्रभोरग्रे सत्यं प्रियं च वाक्यं वक्तव्यमिति हि नीतिशास्त्रं वर्तते ॥ तेन हेतुना हे राजन्नहं चिंतापरोऽस्मीत्यर्थः ॥ कुतश्चिंतापर इति चेत्तत्राह ॥ सत्यं

केशेष्वाकृष्य ते नूनं दानवा बलदर्पिताः ॥ त्वां नयिष्यंति वामोरु तरसा शुंभसन्निधौ ॥ ९ ॥ स्वलज्जां रक्ष तन्वंगि
साहसं सर्वथा त्यज ॥ मानिता गच्छ तत्पार्श्वं मानपात्रं यतोऽसि वै ॥ १० ॥ क्व युद्धं निशितैर्बाणैः क्व सुखं रतिसंगजम् ॥
सारासारं परिच्छिद्य कुरु मे वचनं पटु ॥ ११ ॥ भज शुंभं निशुंभं वा लब्धासि परमं शुभम् ॥ देव्युवाच ॥ सत्यं दूत महा
भाग प्रवक्तुं निपुणो ह्यसि ॥ १२ ॥ निशुंभशुंभौ जानामि बलवंताविति ध्रुवम् ॥ प्रतिज्ञा मे कृता बाल्यादन्यथा सा कथं भवेत्
॥ १३ ॥ तस्माद् ब्रूहि निशुंभं च शुम्भं वा बलवत्तरम् ॥ विना युद्धं न मे भर्ता भविता कोऽपि सौष्ठवात् ॥ १४ ॥ जित्वा मां
तरसा कामं करं गृह्णातु सांप्रतम् ॥ युद्धेच्छया समायातां विद्धि मामबलां नृप ॥ १५ ॥ युद्धं देहि समर्थोऽसि वीरधर्मं समा
चर ॥ बिभेषि मम शूलाच्चेत्पातालं गच्छ मा चिरम् ॥ १६ ॥ त्रिदिवं च धरां त्यक्त्वा जीवितेच्छा यदस्ति ते ॥ इति दूत वदा
शु त्वं गत्वा स्वपतिमादरात् ॥ १७ ॥ स विचार्य यथा युक्तं करिष्यति महाबलः ॥ संसारे दूतधर्मोऽयं यत्सत्यं भाषणं किल
॥ १८ ॥ शत्रौ पत्यौ च धर्मज्ञ तथा त्वं कुरु मा चिरम् ॥ व्यास उवाच ॥ अथ तद्वचनं श्रुत्वा नीतिमद्बलसंयुतम् ॥ १९ ॥
हेतुयुक्तं प्रगल्भं च विस्मितः प्रययौ तदा ॥ गत्वा दैत्यपतिं दूतो विचार्य च पुनःपुनः ॥ २० ॥ प्रणम्य पादयोः प्रह्वः प्रत्युवाच
नृपं च तम् ॥ राजनीतिकरं वाक्यं मृदुपूर्वं प्रियं वचः ॥ २१ ॥ दूत उवाच ॥ सत्यं प्रियं च वक्तव्यं तेन चिंतापरो ह्यहम् ॥
सत्यं प्रियं च राजेंद्र वचनं दुर्लभं किल ॥ २२ ॥

प्रियं चेति यदि सत्यमुच्यते तर्हि तत्कर्णकठोरत्वादप्रियमेव भवति ॥ यदि तु यथा मनोरञ्जनं भवति तथा वक्तव्यं तर्हि कार्यहानिः ॥ अतो हि सत्यप्रियात्मकं वाक्यं दुर्लभमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ राजकार्योऽनुरोधेन सत्यमेव वक्तव्यं तदा तस्य कर्णकठोरत्वाद्राजा सर्वथा कुप्यतीत्यर्थः एतादृशमतिकठोरं वक्तुमयोग्यं तयोदाहृतमिति भावः ॥ अबला किंबले

अप्रियं वदतां कामं राजा कुप्यति सर्वथा ॥ साक्षात् कुतः समायाता कस्य वा किंबलाऽबला ॥२३॥ न ज्ञानगोचरं किंचित्किं
ब्रवीमि विचेष्टितम् ॥ युद्धकामा मया दृष्टा गर्विता कटुभाषिणी ॥ २४ ॥ तया यत्कथितं सम्यक्तच्छृणुष्व महामते ॥
मया बाल्यात्प्रतिज्ञेयं कृता पूर्वं विनोदतः ॥ २५ ॥ सखीनां पुरतः कामं विवाहं प्रति सर्वथा ॥ यो मां युद्धे जयेदद्धा
दर्पं च विधुनोति वै ॥ २६ ॥ तं वरिष्याम्यहं कामं पतिं समबलं किल ॥ न मे प्रतिज्ञा मिथ्या सा कर्तव्या नृपसत्तम
॥ २७ ॥ तस्माद्युद्धयस्व धर्मज्ञ जित्वा मां स्ववशं कुरु ॥ तयेति व्याहृतं वाक्यं श्रुत्वाऽहं समुपागतः ॥ २८ ॥ यथेच्छसि
महाराज तथा कुरु तव प्रियम् ॥ सा युद्धार्थं कृतमतिः सायुधा सिंहगामिनी ॥ २९ ॥ निश्चला वर्तते भूप यद्योग्यं तद्विधी
यताम् ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य सुग्रीवस्य नराधिपः ॥३०॥ पप्रच्छ भ्रातरं शूरं समीपस्थं महाबलम् ॥ शुंभ
उवाच ॥ भ्रातः किमत्र कर्तव्यं ब्रूहि सत्यं महामते ॥ ३१ ॥ नार्येका योद्धुकामाऽस्ति समाह्वयति सांप्रतम् ॥ अहं गच्छामि
संग्रामे त्वं वा गच्छ बलान्वितः ॥ ३२ ॥ यद्रोचते निशुंभाद्य तत्कर्तव्यं मया किल ॥ निशुंभ उवाच ॥ न मया न त्वया
वीर गंतव्यं रणमूर्धनि ॥ ३३ ॥ प्रेषयस्व महाराज त्वरितं धूम्रलोचनम् ॥ स गत्वा तां रणे जित्वा गृहीत्वा चारुलोचनाम्
॥ ३४ ॥ आगमिष्यति शुंभात्र विवाहः संविधीयताम् ॥ व्यास उवाच ॥ तन्निशम्य वचस्तस्य शुंभो भ्रातुः कनीयसः ॥ ३५ ॥
कोपात्संप्रेषयामास पार्श्वस्थं धूम्रलोचनम् ॥ शुंभ उवाच ॥ धूम्रलोचन गच्छाऽऽशु सैन्येन महताऽऽवृतः ॥३६॥ गृहीत्वाऽऽनय
तां मुग्धां स्ववीर्यमदमोहिताम् ॥ देवो वा दानवो वाऽपि मनुष्यो वा महाबलः ॥ ३७ ॥

त्यन्वयः ॥ २३ ॥ इदं किंचिदपि ज्ञानगोचरं न भवति ॥ मया किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यद्रोचते तवेति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीदेवीभागवतातिलके पंचमस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ अर्धाऽधिकैः षष्टिपद्यैर्दूतसंवादकीर्तनम् ॥
क्रियते यत्र दैत्यानां कामार्थं मरणं स्मृतम् ॥ १ ॥ तस्मात्परस्त्रियं नैव कामयेन्मतिमान्नरः ॥ इति दर्शयितुं कामवर्णनं सम्यगीर्यते ॥ २ ॥ देवीवाक्यश्रवणोत्तरं दूतो

भोक्तारं सर्वरत्नानां स्वाधीनं स्वबलोन्नतम् ॥ पतिकामाऽस्म्यहं सत्यं तव योग्या नराधिप ॥ ६० ॥ स्वेच्छया नगरे तेऽत्र
समायाता महामते ॥ ममास्ति कारणं किंचिद्विवाहे राक्षसोत्तम ॥६१॥ बालभावाद्व्रतं किंचित्कृतं राजन्मया पुरा ॥ क्रीडंत्या
च वयस्याभिः सहैकान्ते यदृच्छया ॥ ६२ ॥ स्वदेहबलदर्पेण सखीनां पुरतो रहः ॥ मत्समानबलः शूरो रणे मां जेष्यति
स्फुटम् ॥६३॥ तं वरिष्याम्यहं कामं ज्ञात्वा तस्य बलाबलम् ॥ जहसुर्वचनं श्रुत्वा सख्यो विस्मितमानसाः ॥ ६४ ॥ किमेतया
कृतं क्रूरं व्रतमद्भुतमाशु वै ॥ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र ज्ञात्वा मे हीदृशं बलम् ॥ ६५ ॥ जित्वा मां स्वबलेनात्र वांछितं कुरु चात्मनः ॥
त्वं वा तवाऽनुजो भ्राता समेत्य समरांगणे ॥ ६६ ॥ जित्वा मां समरेणात्र विवाहं कुरु सुंदर ॥ इति श्रीदेवीभागवते
महापुराणे पञ्चमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ व्यास उवाच ॥ देव्यास्तद्वचनं श्रुत्वा स दूतः प्राह विस्मितः ॥ किं
ब्रूषे रुचिरापांगि स्त्रीस्वभावाद्धि साहसात् ॥ १॥ इंद्राद्या निर्जिता येन देवा दैत्यास्तथाऽपरे ॥ तं कथं समरे देवि जेतुमिच्छसि
भामिनी ॥ २ ॥ त्रलोक्ये तादृशो नास्ति यः शुंभं समरे जयेत् ॥ का त्वं कमलपत्राक्षि तस्याग्रे युधि सांप्रतम् ॥ ३ ॥ अविचार्य
न वक्तव्यं वचनं क्वापि सुंदरि ॥ बलं स्वपरयोर्ज्ञात्वा वक्तव्यं समयोचितम् ॥ ४ ॥ त्रैलोक्याधिपतिः शुंभस्तव रूपेण
मोहितः ॥ त्वां च प्रार्थयते राजा कुरु तस्येप्सितं प्रिये ॥५॥ त्यक्त्वा मूर्खस्वभावं त्वं संमान्य वचनं मम ॥ भज शुंभं निशुंभं वा
हितमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६ ॥ शृंगारः सर्वथा सर्वैः प्राणिभिः परया मुदा ॥ सेवनीयो बुद्धिमद्भिर्नवानामुत्तमो यतः ॥ ७ ॥ नागमिष्यसि
चेद्बाले स क्रुद्धः पृथिवीपतिः ॥ अन्यानाज्ञाकरान्प्रेष्य बलान्नेष्यति सांप्रतम् ॥ ८ ॥

यदाह तद्ब्रवीति ॥ देव्या इति ॥ १ ॥ २ ॥ युधि सांप्रतं युद्धे योग्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

त्वद्गुणैः कर्णमागत्य प्रविश्य हृदयांतरम् ॥ त्वदधीनः कृतः कामं किंकरोऽस्मि करोमि किम् ॥४४॥ त्वमाज्ञापय रंभोरु तत्करोमि वशानुगः ॥ दासोऽहं तव चार्वंगि रक्ष मां कामबाणतः ॥ ४५ ॥ भज मां त्वं मरालक्षि तवाधीनं स्मराकुलम् ॥ त्रैलोक्यस्वामिनी भूत्वा भुंक्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ४६ ॥ तव चाज्ञाकरः कान्ते भवामि मरणावधि ॥ अवध्योऽस्मि वरारोहे सदेवासुरमानुषैः ॥४७॥ सदा सौभाग्यसंयुक्ता भविष्यसि वरानने ॥ यत्र ते रमते चित्तं तत्र क्रीडस्व सुन्दरि ॥ ४८ ॥ इति तस्य वचश्चित्ते विमृश्य मदमंथरे ॥ वक्तव्यं यद्भवेत्प्रेम्णा तद् ब्रूहि मधुरं वचः ॥ ४९ ॥ शुंभाय चंचलापांगि तद्ब्रवीम्यहमाशु वै ॥ व्यास उवाच ॥ तद्दूतवचनं श्रुत्वा स्मितं कृत्वा सुपेशलम् ॥५०॥ तं प्राह मधुरां वाचं देवी देवार्थसाधिका ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ जानाम्यहं निशुंभं च शुंभं चातिबलं नृपम् ॥ ५१ ॥ जेतारं सर्वदेवानां हंतारं चैव विद्विषाम् ॥ राशिं सर्वगुणानां च भोक्तारं सर्वसंपदाम् ॥ ५२ ॥ दातारं चातिशूरं च सुन्दरं मन्मथाकृतिम् ॥ द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युक्तमवध्यं सुरमानुषैः ॥ ५३ ॥ ज्ञात्वा समागताऽस्म्यत्र द्रष्टुकामा महासुरम् ॥ रत्नं कनकमायाति स्वशोभाधिकवृद्धये ॥ ॥ ५४ ॥ तत्राहं स्वपतिं द्रष्टुं दूरादेवागताऽस्मि वै ॥ दृष्टा मया सुराः सर्वे मानवा भुवि मानदाः ॥५५॥ गंधर्वा राक्षसाश्चान्ये ये चातिप्रियदर्शनाः ॥ सर्वे शुंभभयाद्भीता वेपमाना विचेतसः ॥ ५६ ॥ श्रुत्वा शुंभगुणानत्र प्राप्ताऽस्म्यद्य दिदृक्षया ॥ गच्छ दूत महाभाग ब्रूहि शुंभं महाबलम् ॥४७॥ निर्जने श्लक्ष्णया वाचा वचनं वचनान्मम ॥ त्वां ज्ञात्वा बलिनां श्रेष्ठं सुन्दराणां च सुंदरम् ॥५८॥ दातारं गुणिनं शूरं सर्वविद्याविशारदम् ॥ जेतारं सर्वदेवानां दक्षं चोग्रं कुलोत्तरम् ॥ ५९ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ द्वात्रिंशल्लक्षणानि काशीखंडे एकादशाध्याये ॥ पंचसूक्ष्मः पंचदीर्घः सप्तरक्तः षडुन्नतः ॥ त्रिपृथुर्लघुगंभीरो द्वात्रिंशल्लक्षणस्त्विति त्रिलघुस्त्रिगंभीर इत्यर्थः ॥ एतद्व्याख्याऽपि तत्रैव स्पष्टा ॥ महाभारते च प्रसिद्धानि ॥ ५३ ॥ स्वस्य शोभायाः अधिकवृद्ध्यर्थम् ॥ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ २७ ॥ त्वयाऽऽत्तानि त्वया गृहीतानि कांतारत्नं स्त्रीरत्नम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ रसाऽऽभासः ॥ भेदे कपटस्यावश्यं जायमानत्वात्कपटं

कामधेनुर्गृहीताऽद्य वर्तते सागरोद्भवा ॥ मेनकाद्या वशे राजंस्तव तिष्ठंति चाप्सराः ॥ २७ ॥ एवं सर्वाणि रत्नानि त्वयाऽऽत्तानि
बलादपि ॥ कस्तां न गृह्यते कांतारत्नमेषा वरांगना ॥ २८ ॥ सर्वाणि ते गृहस्थानि रत्नानि विशदान्यथ ॥ अनया सम्भ
विष्यंति रत्नभूतानि भूपते ॥ २९ ॥ त्रिषु लोकेषु दैत्येन्द्र नेदृशी वर्तते प्रिया ॥ तस्मात्तामानयाशु त्वं कुरु भार्यां मनोह
राम् ॥ ३० ॥ व्यास उवाच ॥ इति श्रुत्वा तयोर्वाक्यं मधुरं मधुराक्षरम् ॥ प्रसन्नवदनः प्राह सुग्रीवं सन्निधौ स्थितम् ॥ ३१ ॥
गच्छ सुग्रीव दूतत्वं कुरु कार्यं विचक्षण ॥ वक्तव्यं च तथा तत्र यथाऽभ्येति कृशोदरी ॥ ३२ ॥ उपायौ द्वौ प्रयोक्तव्यौ
कांतासु सुविचक्षणैः ॥ सामदाने इति प्राहुः शृंगाररसकोविदाः ॥ ३३ ॥ भेदे प्रयुज्यमानेऽपि रसाभासस्तु जायते ॥ निग्रहे
रसभंगः स्यात्तस्मात्तौ दूषितौ बुधैः ॥३४॥ सामदानमुखैर्वाक्यैः श्लक्ष्णैर्नर्मयुतैस्तथा ॥ का न याति वशे दूत कामिनी कामपी
डिता॥३५॥व्यास उवाच ॥ सुग्रीवस्तु वचः श्रुत्वा शुभोक्तं सुप्रियं पटु ॥ जगाम तरसा तत्र यत्रास्ते जगदम्बिका ॥३६॥ सोऽप
श्यत्सुमुखीं कांतां सिंहस्योपरि संस्थिताम् ॥ प्रणम्य मधुरं वाक्यमुवाच जगदंबिकाम् ॥ ३७॥ दूत उवाच॥ वरोरु त्रिदशारातिः
शुंभः सर्वांगसुन्दरः ॥ त्रैलोक्याधिपतिः शूरः सर्वजिद्राजते नृपः ॥ ॥ ३८ ॥ तेनाहं प्रेषितः कामं त्वत्सकाशं महात्मना ॥ त्वद्रू
पश्रवणासक्तचितेनातिविदूयता ॥ ३९ ॥ वचनं तस्य तन्वंगि शृणु प्रेमपुरःसरम् ॥ प्रणिपत्य यथा प्राह दैत्यानामधिपस्त्वयि
॥ ४० ॥ देवा मया जिताः सर्वे त्रैलोक्याधिपतिस्त्वहम् ॥ यज्ञभागानहं कांते गृह्णामीह स्थितः सदा ॥ ॥ ४१ ॥ हृतसारा
कृता नूनं द्यौर्मया रत्नवर्जिता ॥ यानि रत्नानि देवानां तानि चाऽऽहृतवानहम् ॥ ४२ ॥ भोक्ताऽहं सर्वरत्नानां त्रिषु लोकेषु
भामिनि ॥ वशानुगाः सुराः सर्वे मम दैत्याश्च मानवाः ॥ ४३ ॥

विना भेदासंभवात्सति तस्मिन्कपटे रसाऽऽभास एव भवतीत्यर्थः ॥ निग्रहे दंडे ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

जगन्मोहनस्य कामस्यापि मोहनं मोहकारकं कलं मधुरं जगौ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ संसारे निश्चितं नास्तीत्यन्वयः ॥

सा गत्वोपवने तस्थावंबिका कालिकान्विता ॥ जगावथ कलं तत्र जगन्मोहनमोहनम् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तन्मधुरं गानं मोहमीयुः खगा मृगाः ॥ मुदं च परमां प्रापुरमरा गगने स्थिताः ॥१०॥ तस्मिन्नवसरे तत्र दानवौ शुंभसेवकौ ॥ चंडमुंडाभिधौ घोरौ रममाणौ यदृच्छया॥११॥आगतौ ददृशाते तु तां तदा दिव्यरूपिणीम् ॥ अंबिकां गानसंयुक्तां कालिकां पुरतःस्थिताम् ॥१२॥ दृष्ट्वा तां दिव्यरूपां च दानवौ विस्मयान्वितौ ॥ जग्मतुस्तरसा पार्श्वं शुंभस्य नृपसत्तम ॥ १३ ॥ तौ गत्वा तौ समासीनं दैत्यानामधिपं गृहे ॥ ऊचतुर्मधुरां वाणीं प्रणम्य शिरसा नृपम् ॥ १४ ॥ राजन्हिमालयात्कामं कामिनी काममोहनी ॥ संप्राप्ता सिंहमारूढा सर्वलक्षणसंयुता ॥ १५ ॥ नेदृशी देवलोकेऽस्ति न गंधर्वपुरे तथा ॥ न दृष्टा न श्रुता क्वाऽपि पृथिव्यां प्रमदोत्तमा ॥ १६ ॥ गानं च तादृशं राजन्करोति जनरंजनम् ॥ मृगास्तिष्ठंति तत्पार्श्वे मधुरस्वरमोहिताः ॥ १७ ॥ ज्ञायतां कस्य पुत्रीयं किमर्थमिह चागता ॥ गृह्यतां राजशार्दूल तव योग्याऽस्ति कामिनी ॥ १८ ॥ ज्ञात्वाऽऽनय गृहे भार्यां कुरु कल्याणलोचनाम् ॥ निश्चितं नास्ति संसारे नारी त्वेवंविधा किल ॥ १९॥ देवानां सर्वरत्नानि गृहीतानि त्वया नृप ॥ कस्मान्नेमां वरारोहां प्रगृह्णसि नृपोत्तम ॥ २० ॥ इंद्रस्यैरावतः श्रीमान्पारिजाततरुस्तथा ॥ गृहीतोऽश्वः सप्तमुखस्त्वया नृप बलात्किल ॥ २१ ॥ विमानं वैधसं दिव्यं मरालध्वजसंयुतम् ॥ त्वयाऽऽत्तं रत्नभूतं तद्बलेन नृप चाद्भुतम् ॥२२॥ कुबेरस्य निधिः पद्मस्त्वया राजन्समाहृतः ॥ छत्रं जलपतेः शुभ्रं गृहीतं तत्त्वया बलात् ॥ २३ ॥ पाशश्चापि निशुंभेन भ्रात्रा तव नृपोत्तम ॥ गृहीतोऽस्ति हठात्कामं वरुणस्य जितस्य च ॥ २४ ॥ अम्लानपंकजां तुभ्यं मालां जलनिधिर्ददौ ॥ भयात्तव महाराज रत्नानि विविधानि च ॥ २५ ॥ मृत्योः शक्तिर्यमस्यापि दण्डः परमदारुणः ॥ त्वया जित्वा हृतः कामं किमन्यद्वर्ण्यते नृप ॥ २६ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ वैधसं ब्रह्मणः संबंधीत्यर्थः मरालो हंसः ॥ त्वया आत्तं गृहीतमित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ अर्धाऽधिकैश्च षट्षाष्टिश्लोकैरथ सुरैः स्तुता ॥ कौशिकीति गिरौ तत्र प्रादुर्भूतेति चोच्यते ॥ १ ॥ देववाक्यश्रवणोत्तरं पार्वती यत्कृत्यं चकार तदाह ॥ एवं स्तुतेति ॥ १ ॥ कौशिकीति ॥ कोशान्निर्गता कौशिकी ॥ तदुक्तम् ॥ शरीरकोशाद्यत्तस्याः पार्वत्या निःसृतांऽबिका ॥ कौशिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयत इति ॥ पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥ तदुक्तं वैकृतिकरहस्ये ॥ गौरीदेहसमुद्भूता या सत्त्वैकगुणाश्रया॥ साक्षात्सरस्वती प्रोक्ता शुंभासुरनिबर्हिणी ॥ दधौ चाष्टभुजा बाणमुसले शूलचक्रभृत् ॥ शंखं घंटां लांगलं च कार्मुकं वसुधाधिप ॥ एषा संपूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं

देवास्त्वदंघ्रिभजने निरताः सदैव ते दानवैरतिबलैर्विपदं सुगीताः ॥ तान्देवि दुःखरहितान्कुरु भक्तियुक्तान्मातस्त्वमेव शरणं भव दुःखितानाम् ॥५६॥ सकलभुवनरक्षा देवि कार्या त्वयाऽद्य स्वकृतमिति विदित्वा विश्वमेतद्युगादौ॥ जननि जगति पीडां दानवा दर्पयुक्ताः स्वबलमदसमेतास्ते प्रकुर्वति मातः ॥ ५७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः॥२२॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुता तदा देवी दैवतैः शत्रुतापितैः ॥ स्वशरीरात्परं रूपं प्रादुर्भूतं चकार ह ॥ १ ॥ पार्वत्यास्तु शरीराद्वै निःसृता चांबिका यदा ॥ कौशिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु पठ्यते ॥२॥ निःसृतायां तु तस्यां सा पार्वती तनुव्यत्ययात् ॥ कृष्णरूपाऽथ संजाता कालिका सा प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥ मषीवर्णा महाघोरा दैत्यानां भयवर्धिनी ॥ कालरात्रीति सा प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा ॥४ ॥ अंबिकायाः परं रूपं विरराज मनोहरम् ॥ सर्वभूषणसंयुक्तं लावण्यगुणसंयुतम् ॥ ५ ॥ ततोऽबिका तदा देवानित्युवाच ह सस्मिता॥ तिष्ठंतु निर्भया यूयं हरिष्यामि रिपूनिह ॥६॥ कार्यं वः सर्वथा कार्यं विहरिष्याम्यहं रणे ॥ निशुंभादीन्वधिष्यामि युष्माकं सुखहेतवे ॥७॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवी सिंहारूढा मदोत्कटा ॥ कालिकां पार्श्वतः कृत्वा जगाम नगरेरिपोः ॥८॥

प्रयच्छतीति ॥ २ ॥ निःसृतायामिति ॥ पार्वत्यास्तनुव्यत्ययाच्छरीरपरिणामात् तस्यां कौशिक्यां निःसृतायां निर्गतायां सत्यां सा सैव कौशिकी अथानंतरं कृष्णरूपा संजाता तदा सा कृष्णवर्णत्वात्कालिकेति प्रकीर्तितेत्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्या ध्यानमाह मषीवर्णेति ॥ इयमेव कालरात्रिरित्यर्थः ॥ ४ ॥ अंबिकाया इति ॥ यस्याः शरीरात्कौशिक्युत्पन्ना तस्याः पार्वत्या इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ततोंऽबिका पार्वतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ कालिकां स्वशरीरान्निर्गतां कौशिकीमित्यर्थः ॥ ८ ॥

भजंति तदा परस्य का कथेत्याह। किमपरस्य नरस्येति ॥ ये त्यक्तैषणा ज्ञानिनस्तेऽपि त्वदंशभूतां दयां क्षमां च भजन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ये त्वां न भजांति तेषां

देवि त्वदंघ्रिभजने न जना रता ये संसारकूपपतिताः पतिताः किलामी ॥ ते कुष्ठगुल्मशिरआधियुता भवंति दारिद्र्यदैन्यसहिता
रहिताः सुखौघैः ॥४१॥ ये काष्ठभारवहने यवसावहारे कार्ये भवंति निपुणा धनदारहीनाः ॥ जानीमहेऽल्पमतिभिर्भवदंघ्रिसेवा पूर्वे
भवे जननि तैर्न कृता कदापि ॥ ४२ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुता सुरैः सर्वैरंबिका करुणान्विता ॥ प्रादुर्बभूव तरसा रूपयौवन
संयुता ॥ ४३ ॥ दिव्यांबरधरा देवी द्विव्यभूषणभूषिता ॥ दिव्यमाल्य समायुक्ता दिव्यचंदनचर्चिता ॥४४॥ जगन्मोहनलावण्या
सर्वलक्षणलक्षिता ॥ अद्वितीयस्वरूपा सा देवानां दर्शनं गता ॥ ४५ ॥ जाह्नव्यां स्नातुकामा सा निर्गता गिरिगह्वरात् ॥ दिव्य
रूपधरा देवी विश्वमोहनमोहिनी ॥४६॥ देवान्स्तुतिपरानाह मेघगंभीरया गिरा ॥ प्रेमपूर्वं स्मितं कृत्वा कोकिला मंजुवादिनी ॥
॥४७॥ देव्युवाच ॥ भोभोः सुरवराः काऽत्र भवद्भिः स्तूयते भृशम् ॥ किमर्थं ब्रूत वः कार्यं चिंताविष्टाः कुतः पुनः ॥४८॥ व्यास
उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या मोहिता रूपसंपदा ॥ प्रेमपूर्वं हृदुत्साहास्तामूचुः सुरसत्तमाः ॥४९॥ देवा ऊचुः ॥ देवि स्तुमस्त्वां
विश्वेशि प्रणताः स्म कृपार्णवे ॥ पाहि नः सर्वदुःखेभ्यः संविग्नान्दैत्यतापितान् ॥५०॥ पुरा त्वया महादेवि निहत्यासुरकंटकम् ॥
महिषं नो वरो दत्तः स्मर्तव्याऽहं यदाऽऽपदि ॥५१॥ स्मरणाद्दैत्यजां पीडां नाशयिष्याम्यसंशयम् ॥ तेन त्वं संस्मृता देवि नूनम
स्माभिरित्यपि ॥ ५२ ॥ अद्य शुंभनिशुंभौ द्वावसुरौ घोरदर्शनौ ॥ उत्पन्नौ विघ्नकर्तारावहन्यौ पुरुषैः किल ॥ ५३॥ रक्तबीजश्च
बलवांश्चंडमुंडौ तथाऽसुरौ ॥ एतैरन्यैश्च देवानां हृतं राज्यं महाबलैः ॥ ५४ ॥ गतिरन्या न चास्माकं त्वमेवासि महाबले ॥
कुरु कार्यं सुराणां वै दुःखितानां सुमध्यमे ॥ ५५ ॥

गतिरीदृशी भवतीत्याह ॥ देवि त्वदंघ्रीति ॥ भजने न रता इत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ यवसं तृणं तस्याऽवहारो भक्षणम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥४८॥
॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

कांतिशांती इति द्वंद्वः ॥ तथा कीर्तिमेधे इत्यत्रापि ॥ विश्वस्य बीजं मायाविशिष्टब्रह्मरूपमव्यक्तम् ॥ २७ ॥ तेभ्यो रूपेभ्य इत्यथः ॥ शांत्यै कल्याणार्थमित्यर्थः ॥ तान्येव रूपाण्याह ॥ क्षमा योगानिद्रेति ॥ २८ ॥ कृतं कार्यमिति ॥ यद्यस्मात्कारणात्त्वया यत्कार्यमादौ कृतं किं तत्सुराणां महारिः शत्रुर्हयारिर्महिषासुरस्त्वया हत इति तस्मात्कारणात्सर्वदेवेषु ते दया सदा प्रसिद्धा ॥ सा दया वेदेषु पुराणेषु च गीता वर्णितेत्यर्थः ॥ २९ ॥ इयं या दया त्वया कृताऽत्र किं चित्रम् । मातुः स्वभाव एवाऽयं यत्पुत्रेषु दया कर्तव्येत्याह ॥ किमत्रास्तीति ॥ यतस्त्वं सुराणां जनित्री सहाया चासि ततः एकचित्तेनास्माकं समग्रं सर्वं कार्यं कुरुष्व न पुनर्महिषवधः कृत इति तावन्मात्रेण संतोषं कुर्वित्यर्थः ॥ ३० ॥ एतेषां स्तुतिभक्तिश्रद्धादिकं दृष्ट्वाऽहं कार्यं करिष्यामीत्याशा मा कुरु अस्माकं तज्ज्ञानाऽभावादित्याह । न वा ते इति ॥ तै

स्मृतिस्त्वं धृतिस्त्वं त्वमेवाऽसि बुद्धिर्जरा पुष्टितुष्टी धृतिः कांतिशांती ॥ सुविद्या सुलक्ष्मीर्गतिः कीर्तिमेधे त्वमेवासि विश्वस्य बीजं पुराणम् ॥ २७ ॥ यदा यैः स्वरूपैः करोषीह कार्यं सुराणां च तेभ्यो नमामोऽद्य शांत्यै ॥ क्षमा योगनिद्रा दया त्वं विवक्षा स्थिता सर्वभूतेषु शस्तैः स्वरूपैः ॥ २८ ॥ कृतं कार्यमादौ त्वया यत्सुराणां हतोऽसौ महारिर्मदांधो हयारिः ॥ दया ते सदा सर्वदेवेषु देवि प्रसिद्धा पुराणेषु वेदेषु गीता ॥ २९ ॥ किमत्रास्ति चित्रं यदंबा सुते स्वं मुदा पालयेत्पोषयेत्सम्यगेव ॥ यतस्त्वं जनित्री सुराणां सहाया कुरुष्वैकचित्तेन कार्यं समग्रम् ॥ ३० ॥ न वा ते गुणानामियत्तां स्वरूपं वयं देवि जानीमहे विश्ववंद्ये ॥ कृपापात्रमित्येव मत्वा तथाऽस्मान्भयेभ्यः सदा पाहि पातुं समर्थे ॥ ३१ ॥ विना बाणपातैर्विना मुष्टिघातैर्विना शूलखड्गैर्विना शक्तिदंडैः ॥ रिपून्हंतुमेवासि शक्ता विनोदात्तथाऽपीह लोकोपकाराय लीला ॥ ३२ ॥ इदं शाश्वतं नैव जानंति मूढा न कार्यं विना कारणं संभवेद्वा ॥ वयं तर्कयामोऽनुमानं प्रमाणं त्वमेवासि कर्ताऽस्य विश्वस्य चेति ॥ ३३ ॥

गुणानामियत्तां तथा तव स्वरूपं च न जानीमहे वयं येन स्तुतिं कर्तुं समर्था भवेम ॥ तर्हि किमर्थं मयाऽनुग्रहः कर्तव्य इति चेत्तत्राह ॥ कृपापात्रमिति ॥ ३१ ॥ नन्वत्र महान् श्रमो भवति ततो नाऽहमेतत्कार्यं करिष्यामीति चेत्तत्राह । विना बाणपातैरिति ॥ अनायासेनैवेच्छामात्रेणैव सकलजगत्सर्जनवद्रिपून्हंतुं त्वं शक्ता समर्थाऽसि ॥ किमर्थं तर्हि मया दैत्यनाशार्थमवतारा धृता इति चेल्लोकैरवतारचेष्टावर्णनं कर्तव्यं तेन च तस्य कल्याणं भवितव्यमिति लोकोपकारायैवाऽवतारलीला इत्याह । तथाऽपीति ॥ ३२ ॥ नन्विदं वाक्यं यो जगत्कर्ताऽस्ति तं प्रति वक्तव्यं नाहं तथाविधाऽस्मीति चेत्तत्राह ॥ इदं शाश्वतमिति ॥ मूढा लोका अपि इदं जगच्छाश्वतं नैव जानंति

जननमरणादिपरिणामवत्त्वात् ॥ तथाच जगतः कार्यत्वमुत्पत्त्याश्रयत्वात्सिद्धं तच्च कार्यं कारणं विना नैव संभवेत् ॥ वा निश्चयेन तच्च कारणं न केवल आत्मा निर्विकारत्वात् ॥ न केवलं जडम् ॥ तस्य नानाविधनियतभोगवज्जनकत्वाऽसंभवात् ॥ अतोऽन्यथाऽनुपपत्तिरूपानुमानेन मायाविशिष्टचेतनब्रह्मरूपिणी त्वमेव जगत्कारणमिति वयं कल्पयाम इत्यर्थः॥३३॥नन्वहं जगत्कर्त्री चेत्कथं ब्रह्मादयः सृष्ट्यादिकर्तार इति प्रसिद्धमिति चेत्तत्राह ॥ अजः सृष्टिकर्तेति ॥ अवितेति च्छेदः॥सत्यं ते जगत्कर्तारः परंतु ते देहवत्त्वादुत्पत्तिमन्त एव ॥ तथा च तेषामपि कार्यत्वात्तत्रापि कारणापेक्षायां त्वमेव सर्वकारणं पर्यवस्यसीति भावः ॥ तथाच श्रुतिर्मैत्रायणीयानाम्॥ तमो वा इदमेकमेवास तत्परे स्यात्तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति यदेतद्रज इत्यारभ्य ब्रह्मादीनां मायाविशिष्टब्रह्मण एवोत्पत्तिः प्रतिपादितेति ॥ ३४ ॥ तदेव स्पष्टयति ।

अजः सृष्टिकर्ता मुकुंदोऽविताऽयं हरो नाशकृद्वै पुराणे प्रसिद्धः ॥ न किं त्वत्प्रसूतास्त्रयस्ते युगादौ त्वमेवासि सर्वस्य
तेनैव माता ॥ ३४ ॥ त्रिभिस्त्वं पुराऽऽराधिता देवि दत्ता त्वया शक्तिरुग्रा च तेभ्यः समग्रा ॥ त्वया संयुतास्ते प्रकुर्वंति
कामं जगत्पालनोत्पत्तिसंहारमेव ॥ ३५ ॥ ते किं न मंदमतयो यतयो विमूढास्त्वां ये न विश्वजननीं समुपाश्रयंति ॥
विद्यां परां सकलकामफलप्रदां तां मुक्तिप्रदां विबुधवृन्दसुवंदितांघ्रिम् ॥ ३६ ॥ ये वैष्णवाः पाशुपताश्च सौरा दंभास्त
एव प्रतिभांति नूनम् ॥ ध्यायंति न त्वां कमलां च लज्जां कांतिं स्थितिं कीर्तिमथाऽपि पुष्टिम् ॥ ३७ ॥ हरिहरादिभिरप्यथ
सेविता त्वमिह देववरैरसुरैस्तथा ॥ भुवि भजंति न येऽल्पधियो नरा जननि ते विधिना खलु वंचिताः ॥ ३८ ॥
जलधिजापदपंकजरंजनं जतुरसेन करोति हरिः स्वयम् ॥ त्रिनयनोऽपि धराधरजांघ्रिपंकजपरागनिषेवणतत्परः ॥ ३९ ॥ किम
परस्य नरस्य कथानकैस्तव पदाब्जयुगं न भजंति के ॥ विगतरागगृहाश्च दयां क्षमां कृतधियो मुनयोऽपि भजंति ते ॥ ४० ॥

त्रिभिस्त्वमिंति॥३५॥इत्थं या त्वं सर्वेश्वरीतां त्वां ये न भजान्ति ते मूढा एवेत्याह । ते किं नेति ॥ यतयस्तेऽपीत्यर्थः॥तथा ये वैष्णवाद्यास्तेऽपि दंभा दांभिका एव मूढा एवेत्याह । ये वैष्णवा इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ननु किमिति ते मूढा इति चेत्ते वैष्णवाद्या यान् विष्ण्वादिदेवान् भंजाति ते देवा अपि यां देवतां पराशक्तिं भजंति तामभजंतस्ते कथं न मूढा इत्याह ॥ हरिहरादिभिरपीति ॥ नाहि राजसेवकसेवनकर्ता राजानं भजाति मुख्यत्वेन ॥ न ते केवलं मूढा आपितु विधिना वंचिता अपीत्याह । विधिनेति ॥ ३८ ॥ कथं हरिहरादयो भजंतीति तत्स्वरूपमाह । जलधिजोति ॥ जलधिजा रमा ॥ जतु लाक्षा ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥ एतादृशा ब्रह्मादयो महांतोऽपि यदा त्वां

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अनुष्ठाने मुख्यो मंत्रः को वाऽस्तीति चेत्तत्राह ॥ मायाबीजोति ॥ स च मायाविशिष्टब्रह्मणो वाचकः ॥ ह्रींकार उभयात्मक इति ब्रह्मांडपुराणात् ॥ तथाच मायाविशिष्टब्रह्मवाचकभुवनेश्वरीमंत्रेण सा मायाविशिष्टब्रह्मरूपिणी भुवनेश्वरी देवताऽऽराध्येत्यर्थः॥तत्पुरश्चरणे मायाबीजपुरश्चरणे रता आसक्ता इत्यर्थः ॥ तत्संख्या च शारदायाम् ॥ प्रजपेन्मंत्रविन्मंत्रं द्वात्रिंशल्लक्षमानतः ॥ त्रिः स्वाद्वयुक्तैर्जुहुयादष्टद्रव्यैर्दशांशत इति ॥ दक्षिणामूर्तिसंहितायां तु ॥ रविलक्षं

पुरा भगवती तुष्टा जघान महिषासुरम् ॥ युष्माभिस्तु स्तुता देवी वरदानं ददावथ ॥ १५ ॥ आपदं नाशयिष्यामि संस्मृता वा सदैव हि ॥ यदा यदा वो देवेशा आपदो दैवसंभवाः ॥ १६ ॥ प्रभवंति तदा कामं स्मर्तव्याऽहं सुरैः सदा ॥ स्मृताऽहं नाशयिष्यामि युष्माकं परमापदः ॥ १७ ॥ तस्माद्धिमाचले गत्वा पर्वते सुमनोहरे ॥ आराधनं चंडिकायाः कुरुध्वं प्रेमपूर्वकम् ॥ १८ ॥ मायाबीजविधानज्ञास्तत्पुरश्चरणे रताः ॥ जानाम्यहं योगबलात्प्रसन्ना सा भविष्यति ॥ १९ ॥ दुःखस्यांतोऽद्य युष्माकं दृश्यते नात्र संशयः ॥ तस्मिञ्छैले सदा देवी तिष्ठतीति मया श्रुतम् ॥ २० ॥ स्तुता संपूजिता सद्यो वांछितार्थान्प्रदास्यति ॥ निश्चयं परमं कृत्वा गच्छध्वं वै हिमालयम् ॥ २१ ॥ सुराः सर्वाणि कार्याणि सा वः कामं विधास्यति ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा देवास्ते प्रययुर्गिरिम् ॥ २२ ॥ हिमालयं महाराज देवीध्यानपरायणाः ॥ मायाबीजं हृदा नित्यं जपंतः सर्व एव हि ॥ २३ ॥ नमश्चक्रुर्महामायां भक्तानामभयप्रदाम् ॥ तुष्टुवुः स्तोत्रमंत्रैश्च भक्त्या परमया युताः॥२४॥ नमो देवि विश्वेश्वरि प्राणनाथे मदानंदरूपे सुरानंददे ते ॥ नमो दानवांतप्रदे मानवानामनेकार्थदे भक्तिगम्यस्वरूपे ॥ २५ ॥ न ते नामसंख्यां न ते रूपमीदृक्तथा कोऽपि वेदादिदेवरूपे ॥ त्वमेवाऽसि सर्वेषु शक्तिस्वरूपा प्रजासृष्टिसंहारकाले सदैव ॥२६ ॥

जपेद्विद्यामिति द्वादशलक्षात्मकं पुरश्चरणमुक्तम् ॥ हालास्यमाहात्म्ये तु ॥ एकलक्षजपेनैव सालोक्यं स्याद्द्विलक्षतः ॥ सामीप्यं चैव सायुज्यं चतुर्लक्षजपात्सुते ॥ इत्यनेन लक्षचतुष्टयात्मकमपि पुरश्चरणमभिहितम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ महामायां मायाविशिष्टब्रह्मरूपिणीं भुवनेश्वरीमित्यर्थः ॥ २४ ॥ ते तुभ्यमित्यर्थः ॥ सदानंदरूपे ब्रह्मरूपे इत्यर्थः ॥ २५ ॥ आदिदेवो हिरण्यगर्भस्तदादयो ये देवास्तत्स्वरूपे ॥ हिरण्यगर्भः समवर्ततताग्रे इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

॥ ६१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ सप्ताधिकैश्च पंचाशत्पद्यैरथ सुरैः स्तुता ॥ प्रादुर्भूता परा देवी देवकार्यार्थमुच्यते ॥ ॥ १ ॥ देवपराजयोत्तरं जातं वृत्तमाह ॥ पराजिता इति ॥ १ ॥ गुरुं बृहस्पतिम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ हे आंगिरस अंगिरोगोत्रोद्भव ॥ ७ ॥ एकांतफलप्रदाः

विष्णुर्जननमाप्नोति सूकरादिषु योनिषु॥हरः कपाली संजातः कालेनैव बलीयसा ॥६१॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कन्धे
भगवतीमाहात्म्ये एकविंशोऽध्यायः॥२१॥व्यास उवाच॥पराजिताः सुराः सर्वे राज्यं शुंभः शशास ह॥एवं वर्षसहस्रं तु
जगाम नृपसत्तम ॥ १॥ भ्रष्टराज्यास्ततो देवाश्चिंतामापुः सुदुस्तराम् ॥ गुरुं दुःखातुरास्ते तु पप्रच्छुरिदमादृताः ॥ २ ॥ किं
कर्तव्यं गुरो ब्रूहि सर्वज्ञस्त्वं महामुनिः ॥ उपायोऽस्ति महाभाग दुःखस्य विनिवृत्तये ॥ ३ ॥ उपचारपरा नूनं वेदमंत्राः सहस्रशः ॥
वांछितार्थकरा नूनं सूत्रैः संलक्षिताः किल ॥ ४ ॥ इष्टयो विविधाः प्रोक्ताः सर्वकामफलप्रदाः ॥ ताः कुरुष्व मुने नूनं त्वं
जानासि च तत्क्रियाः ॥ ॥ ५ ॥ विधिः शत्रुविनाशाय यथोदिष्टः सदागमे ॥ तं कुरुष्वाद्य विधिवद्यथा नो दुःखसंक्षयः ॥६॥
भवेदांगिरसाद्यैव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ दानवानां विनाशाय अभिचारं यथामति ॥ ७ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ सर्वे मंत्राश्च वेदोक्ता
दैवाधीनफलाश्च ते ॥ न स्वतंत्राः सुराधीश तथैकांतफलप्रदाः ॥ ८ ॥ मंत्राणां देवता यूयं ते तु दुःखैकभाजनम् ॥ जाताः स्म
कालयोगेन किं करोमि प्रसाधनम् ॥ ९ ॥ इंद्राग्निवरुणादीनां यजनं यज्ञकर्मसु ॥ ते यूयं विपदं प्राप्ताः करिष्यंति किमिष्टयः
॥ १० ॥ अवश्यं भाविभावानां प्रतीकारो न विद्यते ॥ उपायस्त्वथ कर्तव्य इति शिष्टानुशासनम् ॥ ११ ॥ दैवं हि बलवत्केचित्प्रवदंति
मनीषिणः ॥ उपायवादिनो दैवं प्रवदंति निरर्थकम्॥१२॥दैवं चैवाप्युपायश्च द्वावेवाभिमतौ नृणाम्॥केवलं दैवमाश्रित्य
न स्थातव्यं कदाचन ॥१३॥ उपायः सर्वथा कार्यो विचार्य स्वधिया पुनः ॥ तस्माद्ब्रवीमि वः सर्वान्संविचार्य पुनः पुनः ॥१४॥

नियमेन फलप्रदाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तदा इष्टयः किं करिष्यंतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ ननु दैवमेव प्रबलं चेदुपायः किमिति कर्तव्य इति चेत्तत्राह ॥ दैवमिति ॥ १२ ॥ सिद्धांतस्त्वयमस्तीत्याह ॥ दैवं चैवाप्युपायश्चेति ॥ १३ ॥ १४ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥ मर्यादा विहिता लोके पूर्वं विश्वकृता किल ॥२२॥ मर्तव्यं सर्वथा सर्वैः प्राणिभिर्नात्र
संशयः॥अन्यं प्रार्थयतं कामं ददामि यच्च वांछितम्॥२३॥व्यास उवाच॥तदाकर्ण्य वचस्तस्य सुविमृश्य च दानवौ॥ऊचतुः प्रणिप
त्याथ ब्रह्माणं पुरतः स्थितम् ॥ २४ ॥ पुरुषैरमराद्यैश्च मानवैर्मृगपक्षिभिः ॥ अवध्यत्वं कृपासिंधो देहि नौ वांछितं वरम् ॥२५॥
नारी बलवती काऽस्ति या नौ नाशं करिष्यति ॥ न बिभीवः स्त्रियः कामं त्रैलोक्ये सचराचरे ॥२६॥ अवध्यौ भ्रातरौ स्यातां
नरेभ्यः पंकजोद्भव ॥ भयं न स्त्रीजनेभ्यश्च स्वभावादबला हि सा ॥ २७ ॥ व्यास उवाच॥ इति श्रुत्वा तयोर्वाक्यं प्रददौ
वांछितं वरम् ॥ ब्रह्मा प्रसन्नमनसा जगामाथ स्वमालयम् ॥२८॥ गतेऽथ भवने तस्मिन्दानवौ स्वगृहं गतौ॥ भृगुं पुरोहितं कृत्वा
चक्रतुः पूजनं तदा ॥ २९ ॥ शुभे दिने सुनक्षत्रे जातरूपमयं शुभम् ॥ कृत्वा सिंहासनं दिव्यं राज्यार्थं प्रददौ मुनिः ॥ ३० ॥
शुंभाय ज्येष्ठभूताय ददौ राज्यासनं शुभम्॥ सेवनार्थं तदैवाशु संप्राप्ता दानवोत्तमाः ॥ ३१ ॥ चंडमुण्डौ महावीरौ भ्रातरौ बल
दर्पितौ ॥ संप्राप्तौ सैन्यसंयुक्तौ रथवाजिगजान्वितौ ॥ ३२ ॥ धूम्रलोचननामा च तद्रूपश्चंडविक्रमः ॥ शुंभं च भूपतिं श्रुत्वा
तदाऽगाद्बलसंयुतः ॥ ३३ ॥ रक्तबीजस्तथा शूरो वरदानबलाधिकः ॥ अक्षौहिणीभ्यां संयुक्तस्तत्रैवागत्य संगतः ॥ ३४ ॥ तस्यै
कं कारणं राजन्संग्रामे युध्यतः सदा ॥ देहाद्रुधिरसम्पातस्तस्य शस्त्राहतस्य च ॥ ३५ ॥ जायते च यदा भूमावुत्पद्यंते ह्यनेक
शः ॥ तादृशाः पुरुषाः क्रूरा बहवः शस्त्रपाणयः ॥ ३६ ॥ संभवंति तदाकारास्तद्रूपास्तत्पराक्रमाः ॥ युद्धं पुनस्ते कुर्वंति पुरुषा
रक्तसंभवाः ॥ ३७ ॥ अतः सोऽपि महावीर्यः संग्रामेऽतीव दुर्जयः ॥ अवध्यः सर्वभूतानां रक्तबीजो महासुरः ॥३८॥ अन्ये च
बहवः शूराश्चतुरंगसमन्विताः ॥ शुंभं च नृपतिं मत्वा बभूवुस्तस्य सेवकाः॥ ३९ ॥ असंख्याता तदा जाता सेना शुंभनिशुंभयोः
पृथिव्याः सकलं राज्यं गृहीतं बलवत्तया ॥ ४० ॥

॥२२॥२३॥२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ संगतः स्थितः ॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सेनायोगं तदा कृत्वा निशुंभः परवीरहा ॥ जगाम तरसा स्वर्गं शचीपतिजयाय च ॥४१॥ चकाराऽसौ महायुद्धं लोकपालैः समं
ततः ॥ वृत्रहा वज्रपातेन ताडयामास वक्षसि ॥ ४२ ॥ स वज्राभिहतो भूमौ पपात दानवानुजः ॥ भग्नं बलं तदा तस्य निशुंभ
स्य महात्मनः ॥ ४३ ॥ भ्रातरं मूर्छितं श्रुत्वा शुंभः परबलार्दनः ॥ तत्रागत्य सुरान्सर्वांस्ताडयामास सायकैः ॥ ४४ ॥ कृतं
युद्धं महत्तेन शुंभेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ निर्जितास्तु सुराः सर्वे सेंद्राः पालाश्च सर्वशः ॥ ४५॥ ऐंद्रं पदं तदा तेन गृहीतं बलवत्तया ॥
कल्पपादपसंयुक्तं कामधेनुसमन्वितम्॥४६॥त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च हृतास्तेन महात्मना ॥ नंदनं च वनं प्राप्य मुदितोऽभून्महासुरः
॥४७॥सुधायाश्चैव पानेन सुखमाप महासुरः॥कुबेरं स च निर्जित्य तस्य राज्यं चकार ह ॥४८॥ अधिकारं तथा भानोः शशिनश्च
चकार ह ॥यमं चैव विनिर्जित्य जग्राह तत्पदं तथा ॥४९॥ वरुणस्य तथा राज्यं चकार वह्निकर्म च ॥ वायोः कार्यं निशुंभश्च
चकार स्वबलान्वितः ॥ ५० ॥ ततो देवा विनिर्धूता हृतराज्या हृतश्रियः ॥ संत्यज्य नंदनं सर्वे निर्ययुर्गिरिगह्वरे ॥ ५१ ॥
हृताधिकारास्ते सर्वे बभ्रमुर्विजने वने ॥ निरालंबा निराधारा निस्तेजस्का निरायुधाः ॥ ५२ ॥ विचेरुरमराः सर्वे पर्वतानां
गुहासु च ॥ उद्यानेषु च शून्येषु नदीनां गह्वरेषु च ॥ ५३ ॥ न प्रापुस्ते सुखं क्वाऽपि स्थानभ्रष्टा विचेतसः ॥ लोकपाला
महाराज दैवाधीनं सुखं किल ॥ ५४ ॥ बलवंतो महाभागा बहुज्ञा धनसंयुताः ॥ काले दुःखं तथा दैन्यमाप्नुवंति नराऽधिप
॥ ५५ ॥ चित्रमेतन्महाराज कालस्यैव विचेष्टितम् ॥ यः करोति नरं तावद्राजानं भिक्षुकं ततः ॥ ५६ ॥ दातारं याचकं चैव
बलवंतं तथा बलम् ॥ पंडितं विकलं कामं शूरं चाऽतीव कातरम् ॥५७॥ मखानां च शतं कृत्वा प्राप्येंद्रासनमुत्तमम् ॥ पुनर्दुःखं
परं प्राप्तं कालस्य गतिरीदृशी ॥ ५८ ॥ कालः करोति धर्मिष्ठं पुरुषं ज्ञानसंयुतम् ॥ तमेवाऽतीव पापिष्ठं ज्ञानलेशविवर्जितम्
॥ ५९ ॥ न विस्मयोऽत्र कर्तव्यः सर्वथा कालचेष्टिते ॥ ब्रह्मविष्णुहरादीनामपीदृक्कष्टचेष्टितम् ॥ ६० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ पाला दिक्पाला इंद्रसहिताः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ हमाचले शुभे इत्यंतं सूत्ररूपेण चरित्रमुक्तं तद्व्याख्यानाय राजा पृच्छाति । कावेताविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ वरटापतिं

चंडमुंडौ महाबाहू रक्तबीजोऽतिदारुणः ॥ धूम्रलोचननामा च निहतास्ते रणांगणे ॥५॥ तान्निहत्य सुराणां सा जहार भयमुत्तमम् ॥ स्तुता संपूजिता देवैर्गिरौ हेमाचले शुभे॥६॥राजोवाच ॥ कावेतावसुरावादौ कथं तौ बलिनां वरौ ॥ केन संस्थापितौ चेह स्त्रीवध्यत्वं कुतो गतौ ॥ ७ ॥ तपसा वरदानेन कस्य जातौ महाबलौ ॥ कथं च निहतौ सर्वं कथयस्व सविस्तरम् ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ देव्याश्चरितसंयुक्तां सर्वार्थफलदां शुभाम् ॥ ९ ॥ पुरा शुंभनिशुंभौ द्वावसुरौ भूमिमंडले ॥ पातालतश्च संप्राप्तौ भ्रातरौ शुभदर्शनौ ॥ १० ॥ तौ प्राप्तयौवनौ चैव चेरतुस्तप उत्तमम् ॥ अन्नोदकं परित्यज्य पुष्करे लोकपावने ॥ ११ ॥ वर्षाणामयुतं यावद्योगविद्यापरायणौ ॥ एकत्रैवाऽऽसनं कृत्वा तेपाते परमं तपः ॥ १२ ॥ तयोस्तुष्टोऽभवद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ तत्राऽगतश्च भगवानारुह्य वरटापतिम् ॥ १३ ॥ तावुभौ च जगत्स्रष्टा दृष्ट्वा ध्यानपरौ स्थितौ ॥ उत्तिष्ठतं महाभागौ तुष्टोऽहं तपसा किल ॥ १४ ॥ वाञ्छितं वां वरं कामं ददामि ब्रुवतामिह ॥ कामदोऽहं समायातो दृष्ट्वा वां तपसो बलम् ॥ १५ ॥ व्यास उवाच ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य प्रबुद्धौ तौ समाहितौ ॥ प्रदक्षिणक्रियां कृत्वा प्रणामं चक्रतुस्तदा ॥ १६ ॥ दंडवत्प्रणिपातं च कृत्वा तौ दुर्बलाकृती ॥ ऊचतुर्मधुरां वाचं दीनौ गद्गदया गिरा ॥ १७ ॥ देवदेव दयासिंधो भक्तानामभयप्रद ॥ अमरत्वं च नौ ब्रह्मन्देहि तुष्टोऽसि चेद्विभो ॥ १८ ॥ मरणादपरं किंचिद्भयं नास्ति धरातले ॥ तस्माद्भयाच्च संत्रस्तौ युष्माकं शरणं गतौ ॥ १९ ॥ त्राहि त्वं देवदेवेश जगत्कर्तः क्षमानिधे ॥ परिस्फोटय विश्वात्मन्सद्यो मरणजं भयम् ॥ २० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ किमिदं प्रार्थनीयं वो विपरीतं तु सर्वथा ॥ अदेयं सर्वथा सर्वैः सर्वेभ्यो भुवनत्रये ॥ २१ ॥

हंसम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ तपसो बलमिति ॥ इति ब्रह्मोवाचेति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वो युष्माकमिदं प्रार्थनीयं सर्वथा विपरीतं किं विपरीतमेव कथमित्यर्थः ॥ विपरीतत्वमेवाह अदेयमिति ॥ २१ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ अर्धाधिकैः

सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्च तथाऽपरे ॥ सर्वे वेदविदो दक्षाः सात्त्विकाः सत्त्ववृत्तयः ॥ ३९ ॥ प्रतिग्रहविहीनाश्च दयाद
मपरायणाः ॥ यज्ञांस्ते सात्त्विकैरन्नैः कुर्वाणा धर्मतत्पराः ॥ ४० ॥ पुरोडाशविधानैश्च पशुभिर्न कदाचन ॥ दानमध्ययनं चैव
यजनं तु तृतीयकम् ॥ ४१ ॥ त्रिकर्मरसिकास्ते वै सात्त्विका ब्राह्मणा नृप ॥ राजसा वेदविद्वांसः क्षत्रियाणां पुरोहिताः ॥ ४२ ॥
षट्कर्मनिरताः सर्वे विधिवन्मांसभक्षकाः ॥ यजनं याजनं दानं तथैव च प्रतिग्रहः ॥ ४३ ॥ अध्ययनं तु वेदानां तथैवाध्या
पनं तु षट् ॥ तामसाः क्रोधसंयुक्ता रागद्वेषपराः पुनः ॥ ४४ ॥ राज्ञा कर्मकरा नित्यं किंचिदध्ययने रताः ॥ महिषे निहते सर्वे
सुखिनो वेदतत्पराः ॥ ४५ ॥ बभूवुर्व्रतनिष्णाता दानधर्मपरास्तथा ॥ क्षत्रियाः पालने युक्ता वैश्या वणिजवृत्तयः ॥४६॥ कृषि
वाणिज्यगोरक्षाकुसीदवृत्तयः परे ॥ एवं प्रमुदितो लोको महिषे विनिपातिते ॥ ४७॥ अनुद्वेगः प्रजानां वै संबभूव धनाऽऽगमः ॥
बहुक्षीराः शुभा गावो नद्यश्चैव बहूदकाः॥४८॥वृक्षा बहुफलाश्चाऽऽसन्मानवा रोगवर्जिताः ॥ नाऽऽधयो नेतयः क्वाऽपि प्रजानां
दुःखदायकाः ॥४९॥ न निधनमुपयांति प्राणिनस्तेऽप्यकाले सकलविभवयुक्ता रोगहीनाः सदैव ॥ निगमविहितधर्मे तत्परा
श्चंडिकायाश्चरणसरसिजानां सेवने दत्तचित्ताः ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥२०॥
व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि देव्याश्चरितमुत्तमम् ॥ सुखदं सर्वजंतूनां सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १ ॥ यथा शुंभो निशुंभश्च
भ्रातरौ बलवत्तरौ ॥ बभूवतुर्महावीराववध्यौ पुरुषैः किल ॥ २ ॥ बहुसेनावृतौ शूरौ देवानां दुःखदौ सदा ॥ दुराचारौ मदोत्सि
क्तौ बहुदानवसंयुतौ ॥३॥ हतावंबिकया तौ तु संग्रामेऽतीव दारुणे ॥ देवानां च हितार्थाय सर्वैः परिचरैः सह ॥ ४ ॥

षाष्टिपद्यैः शुंभासुरकथोच्यते ॥ स्वस्थानाच्चामरादीनां च्यवनं सम्यगीर्यते ॥ १ ॥ देव्याश्चरित्रमेकमुक्त्वा पुनरपि देव्याश्चरित्रं द्वितीयं व्यासः कथयति । शृणु राजन्निति
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ परिचरैः सेवकैः सह हतावित्यन्वयः ॥ ४ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥घटवदूधांसि यासां ता घटोध्न्यः ॥ ऊधसोऽनङित्यनङादेशे बहुव्रीहेरूधसो ङीबिति ङीप् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ब्राह्मणैः

अयोध्याऽधिपतिं वीरं शत्रुघ्नं नाम पार्थिवम् ॥ सर्वलक्षणसंपन्नं महिषस्यासने शुभे ॥२१॥ दत्त्वा राज्यं तदा तस्मै देवा इंद्रपुरोगमाः
॥ स्वकीयैर्वाहनैः सर्वे जग्मुः स्वान्यालयानि ते ॥२२॥ गतेषु तेषु देवेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ धर्मराज्यं बभूवाथ प्रजाश्च
सुखितास्तथा ॥२३॥ पर्जन्यः कालवर्षी च धरा धान्यगुणावृता ॥ पादपाः फलपुष्पाढ्या बभूवुः सुखदाः सदा ॥२४॥ गावश्च
क्षीरसंपन्ना घटोध्न्यः कामदा नृणाम् ॥ नद्यः सुमार्गगाः स्वच्छाः शीतोदाः खगसंयुताः॥२५॥ ब्राह्मणा वेदतत्त्वाश्च यज्ञकर्मरतास्तथा
॥ क्षत्रिया धर्मसंयुक्ता दानाध्ययनतत्पराः ॥ २६ ॥ शस्त्रविद्यारता नित्यं प्रजारक्षणतत्पराः ॥ न्यायदंडधराः सर्वे राजानः
शमसंयुताः ॥२७॥ अविरोधस्तु भूतानां सर्वेषां संबभूव ह ॥ आकरा धनदा नृणां व्रजा गोयूथसंयुताः ॥२८॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया
वैश्याः शूद्राश्च नृपसत्तम ॥ देवीभक्तिपराः सर्वे संबभूवुर्धरातले ॥ २९ ॥ सर्वत्र यज्ञयूपाश्च मंडपाश्च मनोहराः ॥ मखैः पूर्णा
धराश्चासन् ब्राह्मणैः क्षत्रियैः कृतैः ॥ ३० ॥ पतिव्रतधरा नार्यः सुशीलाः सत्यसंयुताः ॥ पितृभक्तिपराः पुत्रा आसन्धर्मपरायणाः
॥ ३१ ॥ न पाखंडं न वाऽधर्मः कुत्रापि पृथिवीतले ॥ वेदवादाः शास्त्रवादा नान्ये वादास्तथाऽभवन् ॥ ३२ ॥ कलहो
नैव केषां चिन्न दैन्यं नाशुभा मतिः ॥ सर्वत्र सुखिनो लोकाः काले च मरणं तथा ॥ ३३ ॥ सुहृदां न वियोगश्च नापदश्च
कदाचन ॥ नाऽनावृष्टिर्न दुर्भिक्षं न मारी दुःखदा नृणाम् ॥ ३४ ॥ न रोगो न च मात्सर्यं न विरोधः परस्परम् ॥ सर्वत्र सुखसंपन्ना
नरा नार्यः सुखान्विताः ॥ ३५ ॥ क्रीडंति मानवाः सर्वे स्वर्गे देवगणा इव ॥ न चोरा नैव पाखंडा वंचका दंभकास्तथा
॥ ३६ ॥ पिशुना लंपटाः स्तब्धा न बभूवुस्तदा नृप ॥ न वेदद्वेषिणः पापा मानवाः पृथिवीपते ॥ ३७ ॥ सर्वधर्मरता नित्यं
द्विजसेवापरायणाः ॥ त्रिधात्वात्सृष्टिधर्मस्य त्रिविधा ब्राह्मणास्ततः ॥ ३८ ॥

क्षत्रियैः कृतैर्मखैर्धराः पृथिव्यः पूर्णा आसन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इत्येवमनुमेयमित्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ उदरमेवौदरं तत्पूर्तिमात्रमपि नैवाप्नुवंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ भगवत्या आराधनादैहिकं पारलौकिकं सुखं धर्मार्थकाममोक्षरूपं च सिद्ध्यतीति प्रकरणार्थः ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कथितामिति ॥ ते त्वयांऽतर्धानं गतेत्युक्तं तत्रांतर्धानोत्तरं सा भुवनेश्वरी स्वर्गे वा मृत्युलोके वा क्व संस्थितेति

यैः पूजिता पूर्वभवे भवानी सत्कुंदपुष्पैरथ चंपकैश्च ॥ बैल्वैर्दलैस्ते भुवि भोगयुक्ता नृपा भवंतीत्यनुमेयमेवम् ॥ ७ ॥ ये भक्तिहीनाः समवाप्य देहं तं मानुषं भारतभूमिभागे ॥ यैर्नार्चिता ते धनधान्यहीना रोगान्विताः संततिवर्जिताश्च ॥ ८ ॥ भ्रमंति नित्यं किल दासभूता आज्ञाकराः केवलभारवाहाः ॥ दिवानिशं स्वार्थपराः कदाऽपि नैवाप्नुवंत्यौदरपूर्तिमात्रम् ॥ ९ ॥ अंधाश्च मूका बधिराश्च खंजाः कुष्ठान्विता ये भुवि दुःखभाजः ॥ तत्रानुमानं कविभिर्विधेयं नाराधिता तैः सततं भवानी ॥ १० ॥ ये राजभोगान्वितऋद्धिपूर्णाः संसेव्यमाना बहुभिर्मनुष्यैः ॥ दृश्यंति ये वा विभवैः समेतास्तैः पूजितांऽबेत्यनुमेयमेव ॥ ११ ॥ तस्मात्सत्यवतीसूनो देव्याश्चरितमुत्तमम् ॥ कथयस्व कृपां कृत्वा दयावानसि सांप्रतम् ॥१२॥ हत्वा तं महिषं पापं स्तुता संपूजिता सुरैः क्व गता सा महालक्ष्मीः सर्वतेजःसमुद्भवा ॥ १३ ॥ कथितं ते महाभाग गतांऽतर्धानमाशु सा ॥ स्वर्गे वा मृत्युलोके वा संस्थिता भुवनेश्वरी ॥ १४ ॥ लयं गता वा तत्रैव वैकुंठे वा समाश्रिता ॥ अथवा हेमशैले सा तत्त्वतो मे वदाधुना ॥ १५ ॥ व्यास उवाच ॥ पूर्वं मया ते कथितं मणिद्वीपं मनोहरम् ॥ क्रीडास्थानं सदा देव्या वल्लभं परमं स्मृतम् ॥ १६ ॥ यत्र ब्रह्मा हरिः स्थाणुः स्त्रीभावं ते प्रपेदिरे ॥ पुरुषत्वं पुनः प्राप्य स्वानि कार्याणि चक्रिरे ॥ १७ ॥ यः सुधासिंधुमध्येऽस्ति द्वीपः परमशोभनः ॥ नानारूपैः सदा तत्र विहारं कुरुतेंऽबिका ॥ १८ ॥ स्तुता संपूजिता देवैः सा तत्रैव गता शिवा ॥ यत्र संक्रीडते नित्यं मायाशक्तिः सनातनी ॥ १९ ॥ देवास्तां निर्गतां वीक्ष्य देवीं सर्वेश्वरीं तथा ॥ रविवंशोद्भवं चक्रुर्भूमिपालं महाबलम् ॥ २० ॥

वदेत्यर्थः ॥ १४ ॥ लयं गतेति ॥ तस्मिन्नेव स्थले लयं गता स्थूलशरीरस्थभूम्यादिक्रमेण स्वात्मनि लीना वेत्यर्थः ॥ हेमशैले सुमेरौ वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ मायाशक्तिः ॥ मायाशक्तिविशिष्टब्रह्मरूपिणी भगवती श्रीभुवनेश्वरी यत्र मणिद्वीपे वर्तते तत्र तदंशभता सा गतेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

स्तः ॥ तयोर्निरंतरं सख्यमस्ति कदाऽप्युभयोर्वियोगाऽभावात् एवंरीत्याऽनयोस्तृतीयः सखा नैवाऽस्ति ॥ य एतस्य जीवस्याऽपराधं सहेत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ यस्मादेवं तस्माज्जीवः स्वसखायं परमेश्वरीं भगवतीं परसंविदं हित्वा किंनु करिष्यति स्वकल्याणं नहि शत्रुतः कल्याणं संभवति ॥ न वा गत्यंतरमस्तीत्यर्थः ॥ तस्मादियमेव भगवती पितृमातृसखिस्थाना सर्वैर्जीवैराराध्येति भावः ॥ तथाच श्रुतिः द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके

तस्माज्जीवः सखायं त्वां हित्वा किं नु करिष्यति ॥ पापात्मा मंदभाग्योऽसौ सुरमानुषयोनिषु ॥ ४० ॥ प्राप्य देहं सुदुष्प्रापं न स्मरेत्त्वां नराधमः ॥ मनसा कर्मणा वाचा ब्रूमः सत्यं पुनःपुनः ॥ ४१ ॥ सुखे वाऽप्यथवा दुःखे त्वं नः शरणमद्भुतम् ॥ पाहि नः सततं देवि सर्वैस्तव वरायुधैः ॥ ४२ ॥ अन्यथा शरणं नास्ति त्वत्पदांबुजरेणुतः ॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुता सुरैर्देवी तत्रैवांतरधीयत ॥ ४३ ॥ विस्मयं परमं जग्मुर्देवास्तां वीक्ष्य निर्गताम् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ अथाऽद्भुतं वीक्ष्य मुने प्रभावं देव्या जगच्छांतिकरं वरं च ॥ न तृप्तिरस्ति द्विजवर्य शृण्वतः कथाऽमृतं ते मुखपद्मजातम् ॥ १ ॥ अंतर्हितायां च तदा भवान्यां चक्रुश्च किं देवपुरोगमास्ते ॥ देव्याश्चरित्रं परमं पवित्रं दुरापमेवाल्पपुण्यैर्नराणाम् ॥ २ ॥ कस्तृप्तिमाप्नोति कथाऽमृतेन भिन्नोऽल्पभाग्यात्पटुकर्णरंध्रः ॥ पीतेन येनामरतां प्रयाति धिक्तान्नरान्ये न पिबंति सादरम् ॥ ३ ॥ लीलाचरित्रं जगदंबिकाया रक्षान्वितं दवमहामुनीनान् ॥ संसारवार्धेस्तरणं नराणां कथं कृतज्ञा हि परित्यजेयुः ॥ ४ ॥ मुक्ताश्च ये चैव मुमुक्षवश्च संसारिणो रोगयुताश्च केचित् ॥ तेषां सदा श्रोत्रपुटैश्च पेयं सर्वार्थदं वेदविदो वदंति ॥ ५ ॥ तथा विशेषेण मुने नृपाणां धर्मार्थकामेषु सदा रतानाम् ॥ मुक्ताश्च यस्मात्खलु तत्पिबंति कथं न पेयं रहितैश्च तेभ्यः ॥ ६ ॥

पंचमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ पंचाशद्भिरथ श्लोकैरंतर्धानोत्तरं तु यत् ॥ अभूद् वृत्तं जगत्क्षेमं तदत्रैवोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ श्रीदेव्या अंतर्धानोत्तरं जनमेजयः पृच्छति। अथेति ॥ अद्भुतप्रभावं वीक्ष्य तत्कथामृतं शृण्वतो मे तृप्तिर्नास्तीत्यन्वयः ॥ १ ॥ नराणां मध्येऽल्पपुण्यैरित्यन्वयः ॥ तद् दुरापमेव श्रुत्वेति शेषः ॥२॥ तच्छ्रुत्वा अल्पभाग्याद्भिन्नः कस्तृप्तिमाप्नोतीत्यर्थः ॥३॥४॥५॥ तेभ्यो मुक्तेभ्यो रहितैरित्यन्वयः ॥ ६ ॥

हे भगवति वयं स्तुतिं कर्तुं मवक्ता एव केवलं न स्तुतिं कर्तुं योग्यास्तव सकलकारणाया मनोवाचामगोचरत्वात्तव चरितस्य ब्राह्मणादिबुद्धीनामप्यविषयत्वादित्याह । सर्वं त्वयेदमिति ॥ मनुजा इत्युपलक्षणं देवानाम् ॥ ३१ ॥ न केवलं ब्रह्मादय एव त्वां न जानंतीति किंतु वेदा अपि तव गतिं यथार्थतया न जानंति तदा कां ते स्तुतिं कर्तुं वयं जानीम इत्याह । हत्वाऽसुरमिति॥यथार्थतया याथातथ्येन न जग्मुः न प्रापुः तथाच श्रुतिः॥यतो वाचो निवर्त्तंत इति ॥ ३२ ॥ अधुनाऽवतारं गृहीत्वा देव्या कृतमुपकारं वर्णयंति । कार्यं कृतमिति ॥ भुवनकंटकश्चासौ दुर्विभाव्यश्चेति कर्मधारयः ॥ कृपा विधेया जगत्सु हे जननि प्रथितप्रभावा त्वमस्मांश्च पाहीत्यन्वयः ॥३३॥३४॥३५॥

सर्वं त्वयेदमखिलं विहितं भवादौ त्वं पासि वै हरिहरप्रमुखान्दिगीशान् ॥ कालेऽसि विश्वमपि ते चरितं भवाद्यं जानंति नैव मनुजाः क्व नु मंदभाग्याः ॥ ३१ ॥ हत्वाऽसुरं महिषरूपधरं महोग्रं मातस्त्वया सुरगणः किल रक्षितोऽयम् ॥ कां ते स्तुतिं जननि मंदधियो विदामो वेदा गतिं तव यथार्थतया न जग्मुः ॥ ३२ ॥ कार्यं कृतं जगति नो यदसौ दुरात्मा वैरी हतो भुवनकंटकदुर्विभाव्यः ॥ कीर्तिः कृता ननु जगत्सु कृपा विधेयाऽप्यस्मांश्च पाहि जननि प्रथितप्रभावे ॥ ३३ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुता सुरैर्देवी तानुवाच मृदुस्वरा ॥ अन्यत्कार्यं च दुःसाध्यं ब्रुवंतु सुरसत्तमाः ॥ ३४ ॥ यदा यदा हि देवानां कार्यं स्यादतिदुर्घटम् ॥ स्मर्तव्याऽहं तदा शीघ्रं नाशयिष्यामि चाऽऽपदम् ॥ ३५ ॥ देवा ऊचुः ॥ सर्वं कृतं त्वया देवि कार्यं नः खलु सांप्रतम् ॥ यदयं निहतः शत्रुरस्माकं महिषासुरः ॥ ३६ ॥ स्मरिष्यामो यथा तेंऽब सदैव पदपंकजम् ॥ तथा कुरु जगन्मातर्भक्तिं त्वय्यप्यचंचलाम् ॥ ३७ ॥ अपराधसहस्राणि मातैव सहते सदा ॥ इति ज्ञात्वा जगद्योनिं न भजंते कुतो जनाः ॥ ३८ ॥ द्वौ सुपर्णौ तु देहेऽस्मिंस्तयोः सख्यं निरंतरम् ॥ नान्यः सखा तृतीयोऽस्ति योऽपराधं सहेत हि ॥ ३९ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अपराधसहस्रेति ॥ सर्वनिजजनेषु सत्स्वपि पुत्रापराधं निर्व्याजवृत्त्या मातैव सहते नान्य इति ज्ञात्वा सर्वजगद्योनिं मातरं सर्वजगतो देवीं कुतो जना न भजंते कुतः स्वकल्याणात्प्रच्यवंते इति जनानाक्रोशति ॥ तथाच व्याससूत्रम् ॥ योनिश्च गीयत इति ॥ ३८ ॥ न केवलं भगवत्या जगद्योनित्वं किंतु सर्वजीवसखित्वमप्यस्तीति वक्तुं द्वा सुपर्णेति श्रुतिमर्थतः पठति ॥ द्वौ सुपर्णाविति ॥ अस्मिन्देहरूपे वृक्षे द्वौ सुपर्णौ पक्षिसदृशौ द्वौ जीवपरमात्मानौ

पिण्या भगवत्या रूपं केनचिदुपलभ्यते स्पष्टतया ॥ किंतु अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ॥ अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ इति श्रुत्युक्तरीत्या तथा नेति नेतीति प्रतिपादितरीत्या च निषेधावधिभूता काचिदस्ति भगवतीति सत्तामात्रोपलब्ध्यैव तदाराधनस्य सम्भवात् ॥ तत्र क्लेशं मन्वाना ये तां सच्चिदानंदरूपिणीं न भजंति ते क्लिश्यंतीति युक्तमेवेति ॥ तथा श्रुतिः ॥ यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गि अस्मिँल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यंतवानेवाऽस्य लोको भवतीति ॥ २३ ॥ ननु तर्हि सर्वोत्कृष्टां सुलभां सर्वफलदां ममोपासनां किमिति मूढाः परित्यजंति व्यर्थामिति चेत्तत्राह । मन्ये इति ॥ हे मातस्तव गुणाः सत्त्वादयो हि स्वबुद्धिरचितैर्विविधाऽऽगमैर्नानातंत्रैर्मोहकैर्हेतुभिर्लोकान् विष्णवीशभास्करगणेशदेवतापरान् तत्तत्प्राणिप्रारब्धवशेन तत्तद्देवतोपासकान् विधाय तव भक्तिभावाद् विमुखान्कुर्वंतीति मन्येऽहं तत्तस्माद्धेतोस्तवोपासनां परित्यजंति स स्वभाव इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ननु मद्गुणैरेव तेषां बुद्धिर्विपरीता मयैवं कृतेति भवता कथं ज्ञायत इति तत्रोच्यते कुर्वंति ये तवेति ॥ हेंऽबिके मातर्ये पुरुषाः स्वोक्तागमैः पुरुषप्रणीतागमैः कथंभूतैर्हरिहरार्चनभक्तियोगैर्हरिहरार्चनभक्ति

मन्ये गुणास्तव भुवि प्रथितप्रभावाः कुर्वंति ये हि विमुखान्ननु भक्तिभावात् ॥ लोकान्स्वबुद्धिरचितैर्विविधाऽऽगमैश्च विष्णवी
शभास्करगणेशपरान्विधाय ॥ २४ ॥ कुर्वंति ये तव पदाद्विमुखान्नराग्र्यान्स्वोक्तागमैर्हरिहरार्चनभक्तियोगैः ॥ तेषां न कुप्यसि दयां
कुरुषेऽबिके त्वं तान्मोहमंत्रनिपुणान्प्रथयस्यलं च ॥ २५ ॥ तुर्य युगे भवति चाऽतिबलं गुणस्य तुर्यस्य तेन मथितान्यसदा
गमानि ॥ त्वां गोपयंति निपुणाः कवयः कलौ वै त्वत्कल्पितान्सुरगणानपि संस्तुवंति ॥ २६ ॥

प्रतिपादकैस्तादृशागमैस्तदुपदेशैरित्यर्थः ॥ नराग्र्यान् ब्राह्मणान् तव पदाद्विमुखान् कुर्वंति तेषाम् । संबंधसामान्ये षष्ठी । तान्न कुप्यसीत्यर्थः ॥ किंच तेषु दयां च कुरुषे ॥ किंच तान्मोहमंत्रनिपुणान् वश्याकर्षणादिमंत्रनिष्णातानलं पूर्णं प्रथयसि विस्तारयसि ॥ धनादिना वंशवृद्ध्यादिना चेत्यर्थः। अयं भावः । यदि त्वदन्यदेवतोपासना तवेष्टा नाऽस्ति तर्हि तद्देवतोपासकानां तद्देवतामन्त्रागमोपदेष्टॄणां च कल्याणं कथं करोषि नाशयोग्या हि ते ॥ करोषि च कल्याणं यत्किंचित्क्षुल्लकफलप्रदानेन ॥ तस्मादपि तवाभिमतमेवेति ज्ञायते ॥ तस्मात्त्वयैव स्वगुणैः प्रारब्धवशात्तेषां विपरीता बुद्धिः कृतेति निश्चीयत इति ॥ २५ ॥ ननु यद्यहमेव स्वगुणैस्तेषां विपरीतबुद्धिं करोमि तर्हि सत्ययुगेऽपि तथाविधाः कुतो न संति सर्वे मदाराधका एव कुतः संतीति चेत्तत्राह । तुर्ये युगे इति ॥ तुर्ये सत्ययुगे तुर्यगुणस्यातिशुद्धसत्त्वगुणस्य मिश्रितस्य गुणत्रयापेक्षया तुर्यत्वात् ॥ तस्य तुर्यगुणस्याऽतिबलं प्राबल्यं भवति ॥ तेन हेतुना सत्ययुगेऽसदागमान्यसच्छास्त्राणि मथितान्युन्मथितानि भवंति कलौ तु तुर्यगुणस्याभावाद् गुणत्रयस्याऽतिप्रबलत्वात् कवयो निपुणाः कवित्वाभिमानिनस्त्वां गोपयंति नोपासते मंदभाग्यत्वादथ च त्वत्कल्पितान् हरिब्रह्मादीन् सुरा

न्संस्तुवंति भजंते इत्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ सत्ययुगे सर्वें उत्तमप्रारब्धवंतः पुण्यजनाः संतिं ततस्त्वया तस्मिन् युगे सुखदायकः सत्त्वगुण एव स्थापितस्तदनुगुणा स्वोपासना च स्थापिता ॥ कलियुगे तु दुष्टप्रारब्धत्वात्त दुःखदायका गुणास्त्वया स्थापितास्तद्गुणानुरोधेन च स्वाऽतिरिक्तदेवानामल्पफलदानां चोपासना स्थापितेति तस्मिन्युगे सर्वें त्वदाराधकाः संति ॥ नान्यदेवताराधका इति ॥ २६ ॥ अस्त्वियं पामराणां कथा त्वदुपासकास्तु धन्या एवेत्याह । ध्यायंतीति ॥ तदुक्तमुमासंहितायाम् ॥ ते धन्याः कृतकृत्याः स्युर्धन्यास्तेषां प्रसूः कुलम् ॥ येषां चित्तं भवेल्लीनं श्रीदेव्यां परसंविदीति ॥ २७ ॥ अधुना मायाविशिष्टब्रह्मरूपिण्याः भगवत्याः पुंप्रकृत्यात्मकत्वात्केवलप्रकृतिरूपत्वेनापि तां वर्णयति । चिच्छक्तिरिति ॥ चिच्छक्तिशब्देन चैतन्यमुच्यते ॥ तदुक्तं संक्षेपशारीरके ॥ चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते इति ॥ हे मातः सा चिच्छक्तिः परमात्मन्यस्ति तेन कारणेन सोऽपि परमात्मा व्यक्तो नामरूपात्मको भवति तथा जगत्सु विदितः प्रसिद्धस्तथा भवकृत्यकर्ता प्रपंचसृष्टिस्थितिसंहृतिकर्ता भवति ॥ कः पुरुषोऽस्मात्परमात्मनोऽन्यस्त्वद्विरहितः स्वशक्त्यैवाऽमुष्मिन्प्रपंचे कर्तुं विहर्तुं तथा संचलितं प्रभवति न कोऽपीत्यर्थः ॥ यद्यस्ति तर्हि तत्रापि त्वं शक्तिरूपा भवस्येव ॥ एतादृशी त्वं सकलकारणा महनीयेति भावः ॥ तदुक्तं दक्षिणामूर्तिसंहितायाम् ॥ शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यत इति ॥ २८ ॥ ननु मा भञ्चिच्छक्तिस्तत्त्वान्येव चतुर्विंशतिसंख्यानि महदादीनि जगत्करिष्यंतीति चेत्तत्राह । तत्त्वानीति ॥ चिद्भिरहितानि चिच्छक्तिविरहितानीत्यर्थः ॥ तान्यपि जडत्वान्न जगत्कर्तुं फलं प्रदातुं वा समर्थानीत्यर्थस्तथैवेंद्रियाण्यपीति संपिंडितोऽर्थः ॥ २९ ॥ अस्माकं देवानां तु सर्वभावेन त्वमेव पालयित्र्यसीत्याह । देवा मखेष्वपीति॥हेंऽब त्वं चेत्स्वाहारूपा तत्र यज्ञेषु निमित्तभता साधनभूता नासि तर्हि मुनिभिर्विधिवत् प्रतिपादितं मखेषु हुतं स्वभागं किं देवा गृह्णीयुर्न गृह्णीयुरित्यर्थः॥यस्मादेवं तस्मात्त्वमेव देवान्पालयसि देवेषु पालितेषु देवपालितं विश्वं त्वयैव पालितं भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

ध्यायंति मुक्तिफलदां भुवि योगसिद्धां विद्यां परां च मुनयोऽतिविशुद्धसत्त्वाः ॥ ते नाप्नुवंति जननीजठरे तु दुःखं धन्यास्त एव मनुजास्त्वयि ये विलीनाः ॥ २७ ॥ चिच्छक्तिरस्ति परमात्मनि तेन सोऽपि व्यक्तो जगत्सु विदितो भवकृत्यकर्ता ॥ कोऽन्यस्त्वया विरहितः प्रभवत्यमुष्मिन्कर्तुं विहर्तुमपि संचलितुं स्वशक्त्या ॥ २८ ॥ तत्त्वानि चिद्भिरहितानि जगद्विधातुं किंवा क्षमाणि जगदंब यतो जडानि ॥ किंचेंद्रियाणि गुणकर्मयुतानि संति देवि त्वया विरहितानि फलं प्रदातुम् ॥ २९ ॥ देवा मखेष्वपि हुतं मुनिभिः स्वभागं गृह्णीयुरंब विधिवत्प्रतिपादितं किम् ॥ स्वाहा न चेत्त्वमसि तत्र निमित्तभूता तस्मात्त्वमेव ननु पालयसीव विश्वम् ॥ ३० ॥

न जानन्तीति हेतोः ॥ नहि तादृशज्ञाने सति उत्कृष्टपक्षपातं विहाय निकृष्टपक्षपातं कश्चित्करोति ॥ तस्मात्ते मूढत्वात्तथा कुर्वंतीति भावः ॥ तदुक्तं शिवपुराणे उमासंहितायाम् ॥ गंगां विहाय तृप्त्यर्थं मरुवारि यथा व्रजेत् ॥ विहाय देवीं तद्भिन्नं तथा देवांतरं व्रजेदिति ॥ यस्याः स्मरणमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयम् ॥ अनायासेन लभते कस्त्यजेत्तां नरोत्तमः ॥ इति ॥ सूतसंहितायामपि ॥ करुणासागरामेतां यः पूजयति शांकरीम् ॥ किं न सिध्यति तस्येष्टं तस्या एव प्रसादत इति ॥२०॥ श्रीदेवीं संतोषयितुं कांचिच्चमत्कारवार्तां कुर्वंति । चित्रमिति ॥ हे देवि चित्रमयमेको विलक्षणश्चमत्कार इत्यर्थः ॥ कोऽसाविति चेच्छृणु त्वयाऽरिजनतापि शत्रुसमूहोऽपि दयार्द्रभावान्निशितशरै रणे हत्वा द्युलोकं स्वर्गलोकं गमिता प्रापितेति ॥ नहि दयायां सत्यां दयाविषयस्य वधः संभवति॥नच शत्रुविषये कस्याऽपि दयोद्भवो भवति ॥ तस्मादिदमुभयमपि विद्यमानमाश्चर्यमेव ॥ ननु किमर्थं मया तेषां दैत्यानामुपरि आश्चर्यकारणभूता दया संपादितेति चेत्तत्राह । नो चेत्स्वकर्मेति ॥ स्वस्यासुरसमूहस्य यत्तामसं कर्म तेन निचिते संपादिते निरये नरके नितान्तमत्यन्तं यथा स्यात्तथा दुःखापेक्षयाऽप्यतिदुःखस्य गतिः प्राप्तिस्तद्रूपामापदं नोचेद्यदि दया न

चित्रं त्वयाऽरिजनताऽपि दयार्द्रभावाद्धत्वा रणे शितशरैर्गमिता द्युलोकम् ॥ नो चेत्स्वकर्मनिचिते निरये नितांतं दुःखातिदुःखगतिमापदमापतेत्सा ॥ २१ ॥ ब्रह्मा हरश्च हरिरप्युत गर्वभावाज्जानंति तेऽपि विबुधा न तव प्रभावम् ॥ केऽन्ये भवंति मनुजा विदितुं समर्थाः संमोहितास्तव गुणैरमितप्रभावैः ॥ २२ ॥ क्लिश्यंति तेऽपि मुनयस्तव दुर्विभाव्यं पादांबुजं न हि भजंति विमूढचित्ताः ॥ सूर्याग्निसेवनपराः परमार्थतत्त्वं ज्ञातं न तैः श्रुतिशतैरपि वेदसारम् ॥ २३ ॥

क्रियते चेत्तदाऽऽपतेत्प्राप्नुयात्साऽरिजनतेति हेतोरित्यर्थः ॥ असुरयोनिष्वपि यदैतादृशी दया तदा भक्तेषु कियती स्यादिति न विद्म इति गूढोऽभिसंधिः॥ निरतिशयदयावत्त्वमनेन वर्णितम् ॥ २१ ॥ ननु वीराणां पराक्रमवर्णन एव सन्तोषो भवति ततो भवद्भिर्मम पराक्रमः कुतो न वर्ण्यते तत्राह । ब्रह्मा हरश्चेति ॥ गर्वभावादहंकारावृतत्वात्तादृशाः परिच्छिन्ना ब्रह्मादयोऽपि तव प्रभावं न जानंति यदा तदा तवाऽमितप्रभावैर्गुणैः सत्त्वादिभिः संमोहिताः केऽन्ये अस्मदादयः प्रभावं विदितुं समर्था भवंति । न केऽपीत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यस्याः स्वरूपं ब्रह्मादयो न विजानंति तस्मादुच्यतेऽज्ञेयेति ॥ २२ ॥ ननु यथा मत्प्रभावस्तथा मत्स्वरूपमपि केनापि न ज्ञायते चेत्कथमुच्यते भगवत्याराधनान्मुक्तो भवतीति ॥ नहि प्रभावस्वरूपज्ञानं विनाऽऽराधनं संभवतीति चेत्तत्राह । क्लिश्यंतीति हे ॥ मातः ये मुनयस्तव रूपं दुर्विभाव्यमिति मत्वा तव पादांबुजं नहि भजंति ॥ अथ च दृश्यमानसूर्याग्निसेवनपरा अग्निहोत्रादिकर्मनिष्णाता भवंति ते विमूढचित्ताः ॥ क्लिश्यंत्येव क्लेशं प्राप्नुवंत्येव ॥ तेऽपीति ॥ यतः श्रुतिशतैः सर्ववेदैरपि प्रतिपादितमत एव वेदसारं परमार्थतत्त्वं तैर्न ज्ञातं तत इत्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ नहि ब्रह्मरू

पुनर्जनानाक्रोशति । चंडीति ॥ चाडि कोप इति धातोश्चंडीति रूपं निष्पन्नम् ॥ सकलजगद्भयंकरं ब्रह्म मायाविशिष्टं चंडीपदवाच्यम् ॥ ब्रह्मणो भयंकरत्वं च भीषाऽस्माद्वातः पवत इति श्रुतौ ॥ महद्भयं वज्रमुद्यतमिति श्रुतौ कंपनादित्यधिकरणे च वर्णितम् ॥ त्वदंघ्रिजलजं तवांघ्रिकमलं तस्मादुत्थितं रजः पंचमहाभूतरूपम् अन्यः स्पष्टोऽर्थः ॥ १६ ॥ इयं या यथाकथंचिदस्माभिः स्तुतिः क्रियते सा सती वासती वेति न वयं विज्ञो यतो वाग्देवतया त्वया यथा मुखे स्थितया प्रेर्यते तथा कुर्म इत्याह । वाग्देवतेति ॥ हे देवि सुराऽसुराणां वाग्देवता त्वमसि ॥ कुत इति चेद्यस्मात्तेषां मुखे यदैव यदाऽपि त्वं चेन्नैव वससि वासं नैव करोषि तदा तेऽमरवरा उपलक्षणतया दैत्या अपि वक्तुं शक्ता नैव प्रभवंति तस्मादित्यर्थः ॥ क्वेयं व्याप्तिर्गृहीतेति चेद्यस्मान्मनुजास्तद्विहीना वाग्देवताविहीना मूका मुखे सत्यपि नैव ब्रुवंति वदंति तस्मात्तत्र गृहीता व्याप्तिरिति भावः ॥ १७ ॥ अधुना देवतासु प्रत्येकं दोषं दर्शयंस्तद्भक्तानुपहसति ॥ शप्तो हरिरिति ॥ हे जननि

चंडि त्वदंघ्रिजलजोत्थरजःप्रसादैर्ब्रह्मा करोति सकलं भुवनं भवादौ ॥ शौरिश्च पाति खलु संहरते हरस्तु त्वां सेवते न मनुजस्त्विह दुर्भगोऽसौ ॥१६॥ वाग्देवता त्वमसि देवि सुरासुराणां वक्तुं न तेऽमरवराः प्रभवंति शक्ताः ॥ त्वं चेन्मुखे वससि नैव यदैव तेषां यस्माद्भवंति मनुजा न हि तद्विहीनाः ॥ १७ ॥ शप्तो हरिस्तु भृगुणा कुपितेन कामं मीनो बभूव कमठः खलु सूकरस्तु ॥ पश्चान्नृसिंह इति यश्छलकृद्धरायां तान्सेवतां जननि मृत्युभयं न किं स्यात् ॥१८॥ शंभोः पपात भुवि लिंगमिदं प्रसिद्धं शापेन तेन च भृगोर्विपिने गतस्य ॥ तं ये नरा भुवि भजंति कपालिनं तु तेषां सुखं कथमिहापि परत्र मातः ॥१९॥ योऽभूद्गजाननगणाधिपतिर्महेशात्तं ये भजंति मनुजा वितथप्रपन्नाः ॥ जानंति ते न सकलार्थफलप्रदात्रीं त्वां देवि विश्वजननीं सुखसेवनीयाम् ॥२०॥

कुपितेन भृगुणा हरिः शप्तस्तु शप्त एव कामं यथेच्छं मीनो बभूव ॥ तथा कमठः कूर्मः ॥ तथा सूकरस्तु वराहोऽपि॥ पश्चादनंतरं नृसिंह इति एवं प्रकारेण यश्छलकृद्वामनोऽपि बभूवेति पराधीना येऽवतारास्तान् सेवतां पुरुषाणां मृतिभयं किं न स्यादपि तु स्यादेव ये शापदग्धाः स्वस्य कल्याणं कर्तुं न शक्नुवंति तैः परस्य कल्याणं कथं क्रियेत इति भावः ॥ १८ ॥ शंभोः पपातेति ॥ यस्य शंभोः सतीवियोगादरण्यगतस्य भृगोः शापाल्लिंगं पतितमिदं पुराणादिषु प्रसिद्धं स्वलिंगपालनेऽपि यो न समर्थस्तं शिवं ये भजंति तेषामिह परत्र च कथं सुखं भूयान्न कथमपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ योऽभूद्गजाननेति ॥ हे मातः महेशाच्छिवाद्भूत्कोऽसौ गजाननश्चाऽसौ गणाधिपातिश्च तं शिवपुत्रं ये भजंति ते नरा वितथप्रपन्ना अकल्याणकरे देवे कल्याणकरदेवबुद्धिमापन्ना भ्रान्ता एव ॥ शिवाराधने तु कल्याणं नैव जायते ॥ कुतः पुनस्तत्पुत्राराधनेनेति भावः ॥ किमर्थमेतादृशं भवतीति चेत्तत्राह जानन्ति ते नेति ॥ सुखसेवनीयां स्मरणमात्रेणापि चतुर्विधपुरुषार्थदां विश्वमातरं

भोगप्रदाऽसि भवतीह चराचराणां स्वांशैर्ददासि खलु जीवनमेव नित्यम् ॥ स्वीयान्सुराञ्जननि पोषयसीह यद्वत्तद्वत्परानपि च
पालयसीति हेतोः ॥ ८ ॥ मातः स्वयं विरचितान्विपिने विनोदाद्वंध्यान्पलाशरहितांश्च कटूंश्च वृक्षान् ॥ नोच्छेदयन्ति पुरुषा
निपुणाः कथंचित्तस्मात्त्वमप्यतितरां परिपासि दैत्यान् ॥ ९ ॥ यत्त्वं तु हंसि रणमूर्ध्नि शरैररातीन्देवांगनासुरतिकेलिमती
न्विदित्वा ॥ देहांतरेऽपि करुणारसमाददाना तत्ते चरित्रमिदमीप्सितपूरणाय ॥ १० ॥

पाख्याने ॥ अश्रुतासः श्रुतासश्च यज्वानो येऽप्ययज्वनः ॥ स्वर्यंतो नापेक्षंते इन्द्रमग्निं च ये विदुः ॥ सिकता इव संयंति रश्मिभिः समुदीरिताः ॥ अस्माल्लोकादमुष्माच्चेत्याह चारण्यकश्रुतिरिति ॥ काठकेऽपि ॥ प्लवा ह्येते दृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्मेति ॥ ७ ॥ ननु तेषां देवानां भोगप्रदत्वाल्लोकास्तानेव भजन्तीति चेत्तत्राह । भोगप्रदाऽसीति॥हे भगवति त्वमेव चराचराणां भोगप्रदाऽसि॥यतः स्वांशैः सप्तप्रकृतिंविकृतिरूपैः॥षोडशविकारैश्च नित्यं प्राणिनां जीवनं प्राणनं ददासि प्रारब्धकर्मभोगार्थम् ॥ नहि तद्भिरहितानां जीवहीनानां प्रारब्धभोगः संभवति तस्मात्प्रारब्धकर्मभोगानुसारेण जीवनदातृत्वात्त्वमेव भोगप्रदाऽसीत्यर्थः ॥ तत्र हेतुमप्याह । स्वीयानिति ॥ यथा स्वीयान्सुरान्पोषयसि इह प्रपंचे तद्वत्परानसुरानपि भोगजीवितदानेनाऽपि पालयसीति हेतोस्त्वमेव भोगप्रदाऽसीत्यर्थः ॥ नहि पूर्वोक्तदेवानां भोगप्रदत्वे ते देवाः स्वशत्रुभ्योऽपि भोगं ददतीति युज्यते ॥ दैत्यभोगप्रणाशार्थमेव तेषामुद्योगात्तस्मात्तद्देवेभ्यो व्यतिरिक्ता त्वमेव भोगप्रदाऽसीति भावः ॥ ८ ॥ ननु दुष्टान् दैत्यान् किमित्यहं पालयामीति चेत्तत्राह । मातः स्वयमिति ॥ हे भगवति मातर्यस्मात्कारणाद्विपिनेऽरण्ये विनोदाल्लीलया वंध्यानफलान्पलाशरहितान्पत्ररहितान् कटूंश्च वृक्षान्स्वयं विरचितानुत्पादितान्निपुणाः पंडिताः पुरुषा नोच्छेदयंति कथंचित्कथमपि ॥ तस्मात्त्वमपि तद्वदेव तेषां निकृष्टकर्मभिस्तानुत्पाद्य दैत्यान् नोच्छेदयसि किंतु पालयस्येवेत्यर्थः ॥ तदुक्तं विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतमिति ॥ ९ ॥ नन्वेवं चेत्तेषामुच्छेदोऽनुचित एवेति कथं मया ते निरंतरं हन्यन्ते इति चेत्तत्राह । यत्त्वं तु हंसीति॥हे भगवति त्वं करुणारसमाददानैव देहांतरेऽपि स्वर्गादिष्वपि देवांगनानां सुरतरूपासु केलिषु क्रीडासु मतिर्येषामरातीनां शत्रूणां तानरातीन् शरै रणमूर्ध्नि हंसि यत्तत्ते चरित्रमिदमनुचितं न।किंत्वीप्सितपूरणायैव तेषां मनोरथपूरणाय न द्वेषार्थमित्यर्थः॥अयं भावः॥यद्यहं देवानां भोगेच्छून्दैत्यान्न हनिष्यामि तदा तेषां कथं तद्भोगसिद्धिः ॥ नहि ते तामसप्रकृतयो यागादिभिः स्वर्गं गमिष्यंति ॥ नच तद्विना तत्सुखं प्राप्स्यंति तस्मादेतान् मच्छस्त्रपूतान्कृत्वा स्वर्गं प्रापयिष्यामीति मनीषया तेषां कल्याणार्थमेव वधो नान्यप्रयोजन इति ॥ तदुक्तम् ॥ लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथाऽर्भके ॥ तद्वदेव महेशस्य नियंतुर्गुणदोषयोरिति ॥ १० ॥

ननु स्वर्गसुखार्थमेव यदि तानहं हन्मि तर्हि तावन्मात्रं कार्यं ममेच्छयाऽपि भवितुमर्हति ॥ ममेच्छयैव सर्वसृष्टेर्जातत्वात्तथा च किमर्थं दैत्यवधफल्गुकार्यार्थमवतारग्रहणमिति चेत्तत्राह।चित्रं त्वमी इति॥हे जननि येषां कृते येषां दैत्यानामर्थे ते तव देहनिबंधनं देहग्रहणं भवति॥ते दनुजा दैत्यास्त्वच्चिंतितेन त्वदिच्छया असुभिः प्राणै रहिता न संतीति यत्तच्चित्रमेवाश्चर्यमेव त्वदिच्छयैव तेषां मरणं स्वर्गप्राप्तिश्चानायासेनैवापेक्षिता॥न तु तदर्थमवताराऽपेक्षाऽस्ति॥तदेतत्कुतो न जातमित्याश्चर्यमेवाऽस्माकं भाति॥ तर्हि ममाऽवतारग्रहणे को हेतुर्भवद्भिर्योजित इति चेत्क्रीडारस एवाऽत्र हेतुर्नान्यतरः ॥ स्वार्थे तरप् ॥ नान्य इत्यर्थः ॥ अवतारं गृहीत्वा नानालीलाः कर्तव्यास्तल्लीलाकीर्तनेन श्रवणेन च भक्तिवृद्धिः पवित्रता च भविष्यतीति क्रीडारस एवाऽत्र हेतुरिति भावः ॥ तदुक्तं शिवपुराणे उमासंहितायाम् यदिच्छावैभवं सर्वं तस्या देहग्रहः स्मृतः॥लीलया साऽपि भक्तानां गुणवर्णनहेतवे ॥ साऽपि लीलाऽपीत्यर्थः ॥ देहग्रहोऽवतारः ॥ ११ ॥ एवमेतादृशवैभवां त्वां जना न भजंति यतो धूर्तैस्ते वंचिता इति

चित्रं त्वमी यदसुभी रहिता न संति त्वच्चिंतितेन दनुजाः प्रथितप्रभावाः ॥ येषां कृते जननि देहनिबंधनं ते क्रीडारसस्तव न चान्यतरोऽत्र हेतुः ॥ ११ ॥ प्राप्ते कलावहह दुष्टतरे च काले न त्वां भजंति मनुजा ननु वंचितास्ते ॥ धूर्तैः पुराणचतुरैर्हरिशंकराणां सेवापराश्च विहितास्तव निर्मितानाम् ॥१२॥ ज्ञात्वा सुरांस्तव वशानसुरार्दितांश्च ये वै भजंति भुवि भावयुता विभग्नान्॥ धृत्वा करे सुविमलं खलु दीपकं ते कूपे पतंति मनुजा विजलेऽतिघोरे ॥१३॥ विद्या त्वमेव सुखदाऽसुखदाप्यविद्या मातस्त्वमेव जननार्तिहरा नराणाम् ॥ मोक्षार्थिभिस्तु कलिता किल मंदधीभिर्नाराधिता जननि भोगपरैस्तथाऽज्ञैः॥१४॥ ब्रह्मा हरश्च हरिरप्यनिशं शरण्यं पादांबुजं तव भजंति सुरास्तथाऽन्ये ॥ तद्वै न येऽल्पमतयो मनसा भजंति भ्रांताः पतंति सततं भवसागरे ते ॥१५॥

जनानाक्रोशति।प्राप्ते कलाविति॥दुष्टे कलौ प्राप्ते सति साधनांतररहितस्यातिपापिनोऽपि स्मरणमात्रेण चतुर्विधपुरुषार्थदां त्वां भगवतीं ये न भजंति ते धूर्तैः पुराणचतुरैः ननु निश्चयेन वंचिताः ॥ वंचयित्वा च तव निर्मितानां त्वयोत्पादितानां हरिशंकरादीनां सेवापराश्च विहिता इत्याहाहो लोकस्य भग्यमित्थमस्तीति भावः ॥ १२ ॥ पुनरपि जनानाक्रोशति । ज्ञात्वेति ॥ तव वशांस्त्वदधीनानसुरार्दितान् दैत्यपीडितान्विभग्नान् खंडिताभिमानान् एतादृशान् देवाञ्ज्ञात्वाऽपि ये भजंतीत्यन्वयः ॥ दीपकं दीपमित्यर्थः॥अन्योऽर्थः स्पष्टः॥तदुक्तमुमासंहितायाम् ॥ न भजंति महादेवीं करुणारससागराम् ॥ अंधकूपे पतंत्येते घोरे संसाररूपिणीति॥१३॥ननु तर्हि कैरहमाराधिताऽस्मीति चेत्तत्राहुः । विद्या त्वमेवेति ॥ असुखदा अविद्याऽपि हे मातस्त्वमेव नराणां जननाऽऽर्तिहराऽपि त्वमेव ॥ सर्वस्वरूपा त्वमेवाऽसीत्यर्थः ॥ सैतादृशी त्वं मोक्षार्थिभिर्मुनिभिः कलिताऽसि आराधिताऽसि॥अज्ञैर्नाऽऽराधिताऽसीत्यार्थिकार्थकथनम्॥१४॥तर्हि ये मां न भजंति तेषां का गतिर्भवतीति चेत्तत्राह ब्रह्मा हरश्चेति॥१५॥

विद्या क्षमा जगति कांतिरपीह मेधा सर्वं त्वमेव विदिता भुवनत्रयेऽस्मिन् ॥ आभिर्विना तव तु शक्तिभिराशु कर्तुं को वा क्षमः सकललोकनिवासभूमे ॥ ४ ॥
त्वं धारणा ननु न चेदसि कूर्मनागौ धर्तुं क्षमौ कथमिलामपि तौ भवेताम् ॥ पृथ्वी न चेत्त्वमसि वा गगने कथं स्थास्यत्येतदंब निखिलं बहुभारयुक्तम् ॥ ५ ॥
ये वा स्तुवंति मनुजा अमरान्विमूढा मायागुणैस्तव चतुर्मुखविष्णुरुद्रान् ॥ शुभ्रांशुवह्नियमवायुगणेशमुख्यान्किं त्वामृते जननि ते प्रभवंति कार्ये ॥६॥
ये जुह्वति प्रविततेऽल्पधियोऽब यज्ञवह्नौ सुरान्समधिकृत्य हविः समृद्धम् ॥ स्वाहा न चेत्त्वमसि ते कथमापुरद्धा त्वामेव किं न हि यजंति ततो हि मूढाः ॥ ७॥

किंपुनरेतावत्स्वरूपैवाहमस्मीति चेत्तत्राह । सर्वं त्वमेव विदितेति ॥ सर्वकारणरूपायास्तव कार्यमात्रस्वरूपत्वात्सर्वात्मकत्वमस्त्येवेत्यर्थः ॥ ननु तदैतच्छक्तिस्वरूपत्वमेव प्रथमतः किमिति प्रतिपादितमिति चेदाभिर्विना व्यवहारस्यासंभवादासां मुख्यत्वेनोपासकानां विभूतिस्वरूपप्रदर्शनार्थं प्रतिपादितमित्यभिप्रायेणाह । आभिर्विनेति ॥ कर्तुं व्यवहारमित्यर्थः ॥ सकललोकनिवासभूमे इति देवीसंबोधनम् ॥ सर्वाऽधिष्ठानरूपिणीत्यर्थः ॥ ४ ॥ अधुना धारणाशक्तिरूपां विभूतिं वर्णयति । त्वं धारणा ननु न चेदिति ॥ हे भगवति त्वं धारणाशक्तिरूपा ननु निश्चयेन न चेदसि तदा कूर्मनागाविलां पृथ्वीं धर्तुं कथं क्षमौ भवेता न कथमपीत्यर्थः ॥ तथा त्वं पृथ्वी न चेदसि तदैतज्जगद्बहुभारयुक्तं गगनेंतरिक्षे कथं स्थास्यति ॥ न कथमपीत्यर्थः ॥ तथाच सर्वाधारशक्तिरूपा त्वमसीति भावः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः । अहं मित्रावरुणोभा बिभर्मीत्यादिः ॥ ५ ॥ इत्थं सर्वेश्वर्यां त्वयि सत्यां येऽन्येऽन्यदेवत उपासते ॥ ते तव मायागुणैर्विमूढा एवेत्याह । ये वा स्तुवंतीति ॥ वाशब्दस्त्वर्थकः ॥ ये तु मनुजा अमरांश्चतुर्मुखविष्णुरुद्रांस्तथा शुभ्रांशुश्चंद्रस्तत्प्रभृतीन्स्तुवंति ॥ ते तव मायागुणैर्विमूढा एव मोहिता एव ॥ न स्वोपास्यदेवतां कल्याणदायिनीं मुख्यत्वेनाराध्यां जानंतीति भावः ॥ किं त्वां शक्तिरूपामृते विहाय कार्ये कार्यविषये ते देवाः प्रभवंति समर्था भवंति ॥ यतो मूढैराराध्यंते किंतु नैव भवंति त्वच्छक्तियुक्ता एव ते भक्तकार्यं कर्तुं क्षमास्ततस्त्वामेव कुतो न भजंतीति भावः॥ तदुक्तं शिवपुराणे उमासंहितायाम् ॥ ये न स्तुवंति देवेशीं सर्वकारणकारणाम् ॥ मायागुणैर्मोहिताः स्युर्हतभाग्या न संशय इति॥६॥एवमन्यदेवतोपासकोपहासं कृत्वा श्रोत्रियोपहासमाह । ये जुह्वति प्रवितत इति ॥ हे भगवाति॥ अथानंतरं ये प्रवितते विस्तृते यज्ञे सुरानिंद्रादीन्देवान्समधिकृत्योद्दिश्य समृद्धं विपुलं हविर्जुह्वति तेऽपि अल्पधिय एव ॥ यतस्तस्मिन्यज्ञे त्वं स्वाहारूपा न चेदसि न प्रयुज्यसे चेत्तदा ते देवा अद्धा साक्षात्तद् हुतं हविरापुः प्राप्नुयुः किं नैव प्राप्नुयुः ॥ ततस्त्वदधीनमेव तेषां जीवितमिति ॥ ततस्तस्माद्धेतोस्त्वामेव मूढाः किं न यजन्ति कुतो न यजंतीत्यर्थः ॥ यतो न यजंति ततोऽल्पधिय एव ते इति भावः ॥ तथा च ब्रह्मांडपुराणे ललितो

चंडिकाऽपि रणं त्यक्त्वा शुभे देशेऽथ संस्थिता ॥ देवास्तत्राऽऽययुः शीघ्रं स्तोतुकामाः सुखप्रदाम् ॥ ७० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कंधे महिषाऽसुरवधो नामाऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ व्यास उवाच ॥ अथ प्रमुदिताः सर्वे देवा इंद्रपुरोगमाः ॥ महिषं निहतं दृष्ट्वा तुष्टुवुर्जगदंबिकाम् ॥ १ ॥ देवा ऊचुः ॥ ब्रह्मा सृजत्यवति विष्णुरिदं महेशः शक्त्या तवैव हरते ननु चांतकाले ॥ ईशा न तेऽपि च भवंति तया विहीनास्तस्मात्त्वमेव जगतः स्थितिनाशकर्त्री ॥ २ ॥ कीर्तिर्मतिः स्मृतिगती करुणा दया त्वं श्रद्धा धृतिश्च वसुधा कमला जपा च ॥ पुष्टिः कलाऽथ विजया गिरिजा जया त्वं तुष्टिः प्रमा त्वमसि बुद्धिरुमा रमा च ॥ ३ ॥

ननु महिषवधो मार्कंडेयपुराणेऽन्यथोक्तो देवीभागवते चाऽन्यथोक्तस्तच्चायुक्तम् ॥ पुरा कल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथैव च ॥ प्रवर्तते स्वयं देवी दैत्यानां नाशनाय वै ॥ तथैव जायते युद्धं तथैव त्रिदशागम इति रामवृत्तान्तवर्णनं कालिकापुराणादिति चेन्न ॥ तत्र वचने प्रायश इत्यध्याहारेण दोषाऽभावात् ॥ अत एव हरिवंशादिषूत्पत्तिक्रमभेदोऽपि न दोषाधायक इति ॥ ७० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ अर्धाधिकैस्त्रिचत्वारिंशत्सुपद्यैरनन्तरम् ॥ देवैः कृता महादेव्याः स्तुतिरित्येतदुच्यते ॥ १ ॥ स्तोतुकामा देवा आगत्य किं चक्रुस्तदुच्यते । अथेति ॥ १ ॥ तत्र प्रथमतः सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वेन सर्वेश्वरत्वं भगवत्याः सहेतुकं वर्णयन्ति । हे भगवति यस्माद्ब्रह्मा तवैव शक्त्या युक्तो जगत्सृजति ॥ तथा विष्णुरिदं जगदवति पालयति ॥ तथांतकाले प्रलयकाले तवैव शक्त्या युक्तो महेशः शिवो जगत्संहरते ॥ यस्माच्च तया शक्त्या विहीनास्ते ब्रह्मादयो जगत्सृष्टिस्थितिनाशेषु नेशा न समर्थास्तस्मादन्वयव्यतिरेकात्त्वमेव जगतः स्थितिनाशकर्त्री ॥ इदं सृष्टिकर्तृत्वस्याप्युपलक्षणम् ॥ त्वमेव सर्वेश्वरीति भावः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ काऽसि त्वं महादेवि । साऽब्रवीदहं ब्रह्मरूपिणी मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगत् ॥ माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजति सर्वमिदं रक्षति सर्वमिदं संहरतीत्यादिः ॥ सूतसंहितायां च ॥ यस्तु ब्रह्मत्वमापन्नः शिवो यो मुनिसत्तमाः ॥ सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ॥ यस्तु विष्णुत्वमापन्नः शिवो यो मुनिसत्तमाः ॥ सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ॥ यस्तु रुद्रत्वमापन्नः शिवो यो मुनिसत्तमाः ॥ सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थक इति ॥ २ ॥ यस्मात्त्वं महाकारणस्वरूपा तस्मात्सर्वकार्यरूपाऽपि जातैव ॥ कार्यस्य कारणानन्यत्वादिति वदन्मुख्यानि रूपाणि विभूतिस्थानापन्नान्युपासनार्थमनुवदति । कीर्तिरिति ॥ स्मृतिगती इति द्वन्द्वः ॥ जपा मन्त्ररूपेत्यर्थः । गिरिजा रुद्रशक्तिः ॥ उमा ईश्वरशक्तिः ॥ ३ ॥

हंतुकामा महासुरमित्यस्याऽयमभिप्रायः ॥ महिषासुरस्य कालिकापुराणोक्तरीत्या शिवांशत्वात्तस्य च बुद्धिपुरःसरं हननाऽयोग्यत्वादेवं मदिरां पीत्वा तद्वधार्थं

व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा चषकं हैमं गृहीत्वा सुरया युतम् ॥ पपौ पुनः पुनः क्रोधाद्धंतुकामा महासुरम् ॥ ५४ ॥ पीत्वा द्राक्षासवं मिष्टं शूलमादाय सत्वरा ॥ दुद्राव दानवं देवी हर्षयन्देवतागणान् ॥ ५५ ॥ देवास्तां तुष्टुवुः प्रेम्णा चक्रुः कुसुमवर्षणम् ॥ जय जीवेति ते प्रोचुर्दुंदुभीनां च निःस्वनैः ॥ ५६ ॥ ऋषयः सिद्धगंधर्वाः पिशाचोरगचारणाः ॥ किन्नराः प्रेक्ष्य संग्रामं मुदिता गगने स्थिताः ॥ ५७ ॥ सोऽपि नानाविधान्देहान्कृत्वा कृत्वा पुनः पुनः ॥ मायामयाञ्जघानाजौ देवीं कपटपंडितः ॥ ५८ ॥ चंडिकाऽपि च तं पापं त्रिशूलेन बलाद्धृदि ॥ ताडयामास तीक्ष्णेन क्रोधादरुणलोचना ॥ ५९ ॥ ताडितोऽसौ पपातोर्व्यां मूर्च्छामाप मुहूर्तकम् ॥ पुनरुत्थाय चामुंडां पद्भ्यां वेगादताडयत् ॥ ६० ॥ विनिहत्य पदाघातैर्जहास च मुहुर्मुहुः ॥ रुराव दारुणं शब्दं देवानां भयकारकम् ॥ ६१ ॥ ततो देवी सहस्रारं सुनाभं चक्रमुत्तमम् ॥ करे कृत्वा जगादोच्चैः संस्थितं महिषासुरम् ॥ ६२ ॥ पश्य चक्रं मदांधाद्य तव कंठनिकृंतनम् ॥ क्षणमात्रं स्थिरो भूत्वा यमलोकं व्रजाधुना ॥ ६३ ॥ इत्युक्त्वा दारुणं चक्रं मुमोच जगदंबिका ॥ शिरश्छिन्नं रथांगेन दानवस्य तदा रणे ॥ ६४ ॥ सुस्राव रुधिरं चोष्णं कंठनालाद्गिरेर्यथा ॥ गैरिकाघरुणं प्रौढं प्रवाहमिव नैर्झरम् ॥ ६५ ॥ कबंधस्तस्य दैत्यस्य भ्रमन्वै पतितः क्षितौ ॥ जयशब्दश्च देवानां बभूव सुखवर्धनः ॥ ॥ ६६ ॥ सिंहस्त्वतिबलस्तत्र पलायनपरानथ ॥ दानवान्भक्षयामास क्षुधार्त इव संगरे ॥ ६७ ॥ मृते च महिषे क्रूरे दानवा भयपीडिताः ॥ मृतशेषाश्च ये केचित्पातालं ते ययुर्नृप ॥ ६८ ॥ आनन्दं परमं जग्मुर्देवास्तस्मिन्निपातिते ॥ मुनयो मानवाश्चैव ये चान्ये साधवः क्षितौ ॥ ६९ ॥

देव्या मदांधत्वं स्वीकृतमिति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

महिषासुरमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ करे कृत्वेति । शुंडायां गृहीत्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अष्टापदीति ॥ अष्टापदी चन्द्र मल्ला शरभे

स गदाभिहतो मूर्छामवापामरबाधकः ॥ विषह्य पीडां पापात्मा पुनरागत्य सत्वरः ॥३७॥ जघान गदया सिंहं मूर्ध्नि क्रोधसमन्वितः ॥ सिंहोऽपि नखघातेन तं ददार महासुरम् ॥३८॥ विहाय पौरुषं रूपं सोऽपि सिंहो बभूव ह ॥ नखैर्विदारयामास देवीसहं मदोत्कटम् ॥३९॥ तं च केसरिणं वीक्ष्य देवी क्रुद्धा ह्ययोमुखैः॥शरैरवाकिरत्तीक्ष्णैः शरैराशीविषैरिव ॥४०॥ त्यक्त्वा स हरिरूपं तु गजो भूत्वा मदस्रवः ॥ शैलशृंगं करे कृत्वा चिक्षेप चंडिकां प्रति ॥४१॥ आगच्छंतं गिरेः शृंगं देवी बाणैः शिलाशितैः ॥ चकार तिलशः खण्डाञ्जहास जगदंबिका ॥४२॥ उत्पत्य च तदा सिंहस्तस्य मूर्ध्नि व्यवस्थितः ॥ नखैर्विदारयामास महिषं गजरूपिणम् ॥४३॥ विहाय गजरूपं च बभूवाष्टापदी तथा ॥ हंतुकामो हरिं कोपाद्दारुणो बलवत्तरः ॥ ४४ ॥ तं वीक्ष्य शरभं देवी खड्गेन सा रुषाऽन्विता॥उत्तमांगे जघानाशु सोऽपि तां प्राहरत्तदा ॥४५॥ तयोः परस्परं युद्धं बभूवातिभयप्रदम् ॥ माहिषं रूपमास्थाय शृंगाभ्यां प्राहरत्तदा॥४६॥पुच्छप्रभ्रमणेनाशु शृंगघातैर्महासुरः॥ताडयामास तन्वंगीं घोररूपो भयानकः ॥४७॥ पुच्छेन पर्वताञ्छृंगे गृहीत्वा भ्रामयन्बलात् ॥ प्रेषयामास पापात्मा प्रहसन्परया मुदा ॥४८॥ तामुवाच बलोन्मत्तस्तिष्ठ देवि रणांगणे ॥ अद्याहं त्वां हनिष्यामि रूपयौवनभूषिताम्॥४९॥मूर्खाऽसि मदमत्ताऽद्य यन्मया सह संगरम्॥करोषि मोहिताऽतीव मृषा बलवतीखरा ॥ ५० ॥ हत्वा त्वां निहनिष्यामि देवान्कपटपंडितान् ॥ ये नारीं पुरतः कृत्वा जेतुमिच्छंति मां शठाः ॥ ५१ ॥ देव्युवाच ॥ मा गर्वं कुरु मंदात्मंस्तिष्ठ तिष्ठ रणांगणे ॥ करिष्यामि निरातंकान्हत्वा त्वां सुरसत्तमान्॥५२॥पीत्वाऽद्य माधवीमिष्टां शातयामि रणेऽधम ॥ देवानां दुःखदं पापं मुनीनां भयकारकम्॥ ५३ ॥

कर्कटे पुमानिति मेदिनीकोशादष्टापदी शरभः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तयोर्देव्यष्टापदिनोः ॥ पुनस्तद्रूपं विहाय माहिषं रूपमास्थाय शृंगाभ्यां प्राहरत् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ माधवीं सुराम् ॥ ५३ ॥

॥ २० ॥ इत्थं विनोदार्थं मंदोदरीकथा भगवत्या पृष्टा सा श्रुताऽधुना विनोदं विहाय यथार्थं भाषणमाह । मंदात्मन्निति ॥ अहं न प्राकृताऽस्मि किंतु सर्वेश्वरी ॥ २१ ॥
किमर्थं तर्हि अत्राऽऽगताऽसीति चेत्तत्राह यदा यदेति ॥ २२ ॥ तदेव स्पष्टयति । अरूपाया इति ॥ अजन्मायाश्चेत्यत्र डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामिति डाप् ॥२३॥२४ ॥

वचनं कुरु मे तथ्यं नारीणां परमं हितम्॥अकृत्वा परमं शोकं लप्स्यसे नात्र संशयः॥२०॥ देव्युवाच॥मंदात्मन्गच्छ पातालं युद्धं
वा कुरु सांप्रतम् ॥ हत्वा त्वामसुरान्सर्वान्गमिष्यामि यथासुखम्॥२१॥यदा यदा हि साधूनां दुःखं भवति दानव ॥तदा तेषां च
रक्षार्थं देहं संधारयाम्यहम्॥२२॥ अरूपायाश्च मे रूपमजन्मायाश्च जन्म च॥सुराणां रक्षणार्थाय विद्धि दैत्य विनिश्चितम् ॥२३॥
सत्यं ब्रवीमि जानीहि प्रार्थिताऽहं सुरैः किल ॥ त्वद्वधार्थं हयारे त्वां हत्वा स्थास्यामि निश्चला ॥२४ ॥ तस्माद्युध्यस्व वा गच्छ
पातालमसुरालयम् ॥सर्वथा त्वां हनिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम्॥२५॥व्यास उवाच॥इत्युक्तः स तया देव्या धनुरादाय दानवः ॥
युद्धकामः स्थितस्तत्र संग्रामांगणभूमिषु ॥२६॥ मुमोच तरसा बाणान्कर्णाऽऽकृष्टाञ्छिलाशितान् ॥ देवी चिच्छेद तान्बाणैः क्रोधा
न्मुक्तैरयोमुखैः ॥ २७ ॥ तयोः परस्परं युद्धं संबभूव भयप्रदम् ॥ देवानां दानवानां च परस्परजयैषिणाम्॥२८॥मध्ये दुर्धर आगत्य
मुमोच च शिलीमुखान् ॥ देवीं प्रति विषासक्तान्कोपयन्नतिदारुणान्॥२९॥ततो भगवती क्रुद्धा तं जघान शितैः शरैः ॥ दुर्धरस्तु
पपातोर्व्यां गतासुर्गिरिशृंगवत् ॥ ३० ॥ तं तथा निहतं दृष्ट्वा त्रिनेत्रः परमास्त्रवित् ॥ आगत्य सप्तभिर्बाणैर्जघान परमेश्वरीम्
॥ ३१ ॥ अनागतांस्तु चिच्छेद देवी तान्विशिखैः शरान् ॥ त्रिशूलेन त्रिनेत्रं तु जघान जगदंबिका ॥ ३२ ॥ अन्धकस्त्वाजगा
माशु हतं दृष्ट्वा त्रिलोचनम् ॥ गदया लोहमय्याऽऽशु सिंहं विव्याध मस्तके ॥ ३३ ॥ सिंहस्तु नखघातेन तं हत्वा बलवत्तरम् ॥
चखाद तरसा मांसमंधकस्य रुषाऽन्वितः ॥ ३४ ॥ तान्रणे निहतान्वीक्ष्य दानवो विस्मयं गतः ॥ चिक्षेप तरसा बाणानतिती
क्ष्णाञ्छिलाशितान् ॥ ३५ ॥ द्विधा चक्रे शरान्देवी तानप्राप्ताञ्छिलीमुखैः ॥ गदया ताडयामास दैत्यं वक्षसि चांबिका ॥ ३६ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ त्रिनेत्रो दैत्यः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दानवो विस्मयं गतः स च महिषासुरः ॥ ३५ ॥ दैत्यं वक्षसीति ॥

॥ ३ ॥ विटं धूर्तम् ॥ सा मंदोदरी ॥ ४ ॥ मद्राधिपं मद्रराजम् ॥ ५ ॥ तत्परस्तदुद्योगवान् ॥ ६ ॥ तं मद्राधिपम् ॥ ७ ॥ चारुदेष्णो राजा मद्राधिपस्तां

तया वृतो नृपः कश्चिद्बलवान्रूपसंयुतः॥ कुलशीलसमायुक्तः सर्वलक्षणसंयुतः ॥ ३ ॥ तदा कामातुरा जाता विटं वीक्ष्य नृपं तु
सा ॥चकमे दैवयोगात्तु शठं चातुर्यभूषितम् ॥४॥पितरं प्राह तन्वंगी विवाहं कुरु मे पितः ॥ इच्छा मेऽद्य समुद्भूता दृष्ट्वा मद्राधिपं
त्विह ॥५॥ चंद्रसेनोऽपि तच्छ्रुत्वा पुत्र्या यद्भाषितं रहः ॥ प्रहसन्नेव मनसा तत्कार्ये तत्परोऽभवत् ॥६॥ तमाहूय नृपं गेहे विवा
हविधिना ददौ ॥ कन्यां मंदोदरीं तस्मै पारिबर्हं तथा बहु ॥७॥ चारुदेष्णोऽपि तां प्राप्य सुन्दरीं मुदितोऽभवत् ॥ जगाम स्व
गृहं तुष्टो राजाऽपि सहितः स्त्रिया ॥ ८ ॥ रेमे नृपतिशार्दूलः कामिन्या बहुवासरान् ॥ कदाचिद्दासपत्न्या स रममाणो रहः किल
॥ ९ ॥ सैरंध्र्या कथितं तस्यै तया दृष्टः पतिस्तथा ॥ उपलंभं ददौ तस्मै स्मितपूर्वं रुषाऽन्विता ॥१०॥ कदाचिदपि सामान्यां
रहो रूपवतीं नृपः ॥ क्रीडयंल्लालयन्दृष्टः खेदं प्राप तदैव सा ॥ ११ ॥ न ज्ञातोऽयं शठः पूर्वं यदा दृष्टः स्वयंवरे ॥ किं कृतं
तु मया मोहाद्वंचिताऽहं नृपेण ह ॥ १२ ॥ किं करोम्यद्य संतापं निर्लज्जे निघृण शठ ॥ का प्रीतिरीदृशे पत्यौ धिगद्य मम
जीवितम् ॥ १३ ॥ अद्यप्रभृति संसारे सुखं त्यक्तं मया खलु ॥ पतिसंभोगजं सर्वं संतोषोऽद्य मया कृतः ॥ १४ ॥ अकर्तव्यं
कृतं कार्यं तज्जातं दुःखदं मम ॥ देहत्यागः क्रियते चेद्धत्याऽतीव दुरत्यया ॥ १५ ॥ पितृगेहं व्रजाम्याशु तत्राऽपि न सुखं
भवेत् ॥ हास्ययोग्या सखीनां तु भवेयं नात्र संशयः ॥१६॥ तस्मादत्रैव संवासो वैराग्ययुतया मया ॥ कर्तव्यः कालयोगेन त्य
क्त्वा कामसुखं पुनः ॥ १७ ॥ महिष उवाच ॥ इति संचिंत्य सा नारी दुःखशोकपरायणा ॥ स्थिता पतिगृहं त्यक्त्वा सुखं
संसारजं ततः ॥ १८ ॥ तस्मात्त्वमपि कल्याणि मामनादृत्य भूपतिम् ॥ अन्यं कापुरुषं मंदं कामार्ता संश्रयिष्यसि ॥ १९ ॥

प्राप्य तया स्त्रिया सहित इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ पतिगृहं पतिशयनागारमित्यर्थः ॥ संसारजं सुखं च हित्वे
त्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्मादिति ॥ मंदोदरीवत्त्वमपीत्यर्थः ॥ कापुरुषं कुत्सितपुरुषम् ॥ १९ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रसाधिकां कुट्टिनीमित्यर्थः ॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥

यौवनस्यांकुरा जाता नारीणां कामदीपकाः ॥ तथाऽपि सा वयस्याभिः प्रेरिताऽपि पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ चकमे न पतिं कर्तुं ज्ञानार्थपदभाषिणी ॥ एकदोद्यानदेशे सा विहर्तुं बहुपादपे ॥ ३२ ॥ जगाम सुमुखी प्रेम्णा सैरंध्रीगणसेविता ॥ रेमे कृशोदरी तत्रापश्यत्कुसुमिता लताः ॥ ३३ ॥ पुष्पाणि चिन्वती रम्या वयस्याभिः समावृता ॥ कोसलाधिपतिस्तत्र मार्गे दैववशात्तदा ॥ ३४ ॥ आजगाम महावीरो वीरसेनोऽतिविश्रुतः ॥ एकाकी रथमारूढः कतिचित्सेवकैर्वृतः ॥ ३५ ॥ सैन्यं च पृष्ठतस्तस्य समायाति शनैः शनैः ॥ दृष्टस्तस्या वयस्या तु दूरतः पार्थिवस्तदा ॥ ३६ ॥ मंदोदर्यै तथा प्रोक्तं समायाति नरः पथि ॥ रथारूढो महाबाहू रूपवान्मदनोऽपरः ॥ ३७ ॥ मन्येऽहं नृपतिः कश्चित्प्राप्तो भाग्यवशादिह ॥ एवं ब्रुवत्यां तत्रासौ कोशलेन्द्रः समागतः॥३८॥दृष्ट्वा तामसितापांगीं विस्मयं प्राप भूपतिः ॥ उत्तीर्य स रथात्तूर्णं पप्रच्छ परिचारिकाम् ॥३९॥ केयं बाला विशालाक्षी कस्य पुत्री वदाशु मे ॥ एवं पृष्टा तु सैरंध्री तमुवाच शुचिस्मिता ॥ ४० ॥ प्रथमं ब्रूहि मे वीर पृच्छामि त्वां सुलोचन ॥ कोऽसि त्वं किमिहायातः किं कार्यं वद सांप्रतम् ॥ ४१ ॥ इति पृष्टस्तु सैरंध्र्या तामुवाच महीपतिः ॥ कोसलो नाम देशोऽस्ति पृथिव्यां परमाद्भुतः ॥ ४२ ॥ तस्य पालयिता चाहं वीरसेनाभिधः प्रिये ॥ वाहिनी पृष्ठतः कामं समायाति चतुर्विधा ॥ ४३ ॥ मार्गश्रमादिह प्राप्तं विद्धि मां कोसलाधिपम् ॥ सैरंध्र्युवाच ॥ चंद्रसेनसुता राजन्नाम्ना मंदोदरी किल ॥ ४४ ॥ उद्याने रंतुकामेयं प्राप्ता कमललोचना ॥ श्रुत्वा तद्भाषितं राजा प्रत्युवाच प्रसाधिकाम् ॥ ४५ ॥ सैरंध्रि चतुराऽसि त्वं राजपुत्रीं प्रबोधय ॥ ककुत्स्थवंशजश्चाहं राजाऽस्मि चारुलोचने॥४६॥ गांधर्वेण विवाहेन पतिं मां कुरु कामिनि ॥ न मे भार्याऽस्ति सुश्रोणि वयसोऽद्भुतयौवनाम् ॥ ४७ ॥ वांछामि रूपसंपन्नां सुकुलां कामिनीं किल ॥ अथवा ते पिता मह्यं विधिना दातुमर्हति ॥४८॥ अनुकूलपतिश्चाहं भविष्यामि न संशयः ॥ महिष उवाच ॥ इत्याऽऽकर्ण्य वचस्तस्य सैरंध्री प्राह तां तदा ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तपं तु तपसा सहेति द्विरूपकोशः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कन्धे

प्रहस्य मधुरं वाक्यं कामशास्त्रविशारदा ॥ मन्दोदरि नृपः प्राप्तः सूर्यवंशसमुद्भवः ॥ ५० ॥ रूपवान्बलवान्कांतो वयसा त्वत्समः पुनः ॥ प्रीतिमान्नृपतिर्जातस्त्वयि सुन्दरि सर्वथा ॥ ५१ ॥ पिताऽपि ते विशालाक्षि परितप्यति सर्वथा ॥ विवाहकालं ते ज्ञात्वा त्वां च वैराग्यसंयुताम् ॥ ५२ ॥ इत्याहाऽस्मान्स नृपतिर्विनिःश्वस्य पुनः पुनः ॥ पुत्रीं प्रबोधयंत्वेतां सैरंध्र्यः सेवने रताः ॥ ५३ ॥ वक्तुं शक्ता वयं न त्वां हठधर्मरतां पुनः ॥ भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मोऽब्रवीन्मनुः ॥ ५४ ॥ भर्तारं सेवमाना वै नारी स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ तस्मात्कुरु विशालाक्षि विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ५५ ॥ मन्दोदर्युवाच ॥ नाऽहं पतिं करिष्यामि चरिष्ये तपमद्भुतम् ॥ निवारय नृपं बाले किं मां पश्यति निस्त्रपः ॥ ५६ ॥ सैरंध्र्युवाच ॥ दुर्जयो देवि कामोऽसौ कालोऽसौ दुरतिक्रमः ॥ तस्मान्मे वचनं पथ्यं कर्तुमर्हसि सुंदरि ॥ ५७ ॥ अन्यथा व्यसनं नूनमापतेदिति निश्चयः ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा कन्योवाचाथ तां सखीम् ॥ ५८ ॥ यद्यद्भवेत्तद्भवतु दैवयोगादसंशयम् ॥ न विवाहं करिष्येऽहं सर्वथा परिचारिके ॥ ५९ ॥ महिष उवाच ॥ इति तस्यास्तु निर्बंधं ज्ञात्वा प्राह नृपं पुनः ॥ गच्छ राजन्यथाकामं नेयमिच्छति सत्पतिम् ॥ ॥ ६० ॥ नृपस्तु तद्वचः श्रुत्वा निर्गतः सह सेनया ॥ कोशलान्विमना भूत्वा कामिनीं प्रति निःस्पृहः ॥ ६१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ महिष उवाच ॥ तस्यास्तु भगिनी कन्या नाम्ना चेंदुमती शुभा ॥ विवाहयोग्या संजाता सुरूपाऽवरजा यदा ॥ १ ॥ तस्या विवाहः संवृत्तः संजातश्च स्वयंवरः ॥ राजानो बहुदेशीयाः संगतास्तत्र मंडपे ॥ २ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ सप्ततिश्लोकवर्यैस्तु मंदोदर्याः कथानकम् ॥ समाप्य महिषस्यापि वध एवात्र कथ्यते ॥ १ ॥ तस्मिन् राजनि गतेऽनंतरं जातं वृत्तमाह । तस्यास्तु भगिनीति तस्या मंदोदर्याः ॥ १ ॥ २ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ उत्तानचरणो ह्युत्तानपादः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ परोषिते देशांतरगते

सर्वलक्षणसंपन्नः सर्वविद्यार्थपारगः ॥ राज्ञा पृष्ठा तदा राज्ञी नाम्ना गुणवती प्रिया ॥ १२ ॥ कंबुग्रीवाय कन्यां स्वां दास्यामि
वरवर्णिनीम् ॥ सा तु पत्युर्वचः श्रुत्वा पुत्रीं पप्रच्छ सादरम् ॥१३॥ विवाहं ते पिता कर्तुं कंबुग्रीवेण वांछति ॥ तच्छ्रुत्वा मातरं
प्राह वाक्यं मन्दोदरी तदा॥१४॥नाहं पतिं करिष्यामि नेच्छा मेऽस्ति परिग्रहे॥कौमारं व्रतमास्थाय कालं नेष्यामि सर्वथा॥१५॥
स्वातंत्र्येण चरिष्यामि तपस्तीव्रं सदैव हि ॥ पारतंत्र्यं परं दुःखं मातः संसारसागरे ॥१६॥ स्वातंत्र्यान्मोक्षमित्याहुः पण्डिताः
शास्त्रकोविदाः ॥ तस्मान्मुक्ता भविष्यामि पत्या मे न प्रयोजनम् ॥ १७ ॥ विवाहे वर्तमाने तु पावकस्य च सन्निधौ ॥ वक्तव्यं
वचनं सम्यक्त्वदधीनाऽस्मि सर्वदा॥१८॥श्वश्रूदेवरवर्गाणां दासीत्वं श्वशुरालये॥पतिचित्तानुवर्तित्वं दुःखाद्दुःखतरं स्मृतम् ॥१९॥
कदाचित्पतिरन्यां वा कामिनीं च भजेद्यदि ॥ तदा महत्तरं दुःखं सपत्नीसंभवं भवेत् ॥२०॥ तदेर्ष्या जायते पत्यौ क्लेशश्चापि
भवेदथ ॥ संसारे क्व सुखं मातर्नारीणां च विशेषतः॥२१॥स्वभावात्परतन्त्राणां संसारे स्वप्नधर्मिणि॥श्रुतं मया पुरा मातरुत्तान
चरणात्मजः॥२२॥ उत्तमः सर्वधर्मज्ञो ध्रुवादवरजो नृपः॥पत्नीं धर्मपरां साध्वीं पतिभक्तिपरायणाम्॥२३॥अपराधं विना कांतां
त्यक्तवान्विपिने प्रियाम् ॥ एवंविधानि दुःखानि विद्यमाने तु भर्तरि ॥ २४ ॥ कालयोगान्मृते तस्मिन्नारी स्याद् दुःखभाजनम्॥
वैधव्यं परमं दुःखं शोकसंतापकारकम् ॥ २५ ॥ परोषितपतित्वेऽपि दुःखं स्यादधिकं गृहे ॥ मदनाग्निविदग्धायाः किं सुखं पति
संगजम्॥२६॥ तस्मात्पतिर्न कर्तव्यः सर्वथेति मतिर्मम॥ एवं प्रोक्ता तदा माता पतिं प्राह नृपात्मजा॥२७॥न च वांछति भर्तारं
कौमारव्रतधारिणी ॥ व्रतजाप्यपरा नित्यं संसाराद्विमुखी सदा ॥२८॥न कांक्षति पतिं कर्तुं बहुदोषविचक्षणा ॥भार्याया भाषितं
श्रुत्वा तथैव संस्थितो नृपः॥२९॥विवाहो न कृतः पुत्र्या ज्ञात्वा भावविवर्जिताम्॥वर्तमाना गृहेष्वेवं पित्रा मात्रा च रक्षिता॥३०॥

इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

अथवा मेऽहितैरिति ॥ अथवा मे ममाहितैः शत्रुभिर्देवैर्मम सुखविध्वंसिभिरयं झषध्वजो वारितः किमित्यर्थः ॥ तेन कारणेनासौ त्वयि न प्रहरतीत्यर्थः॥ ६३ ॥ ६४ ॥ मंदोदरीव पश्चात्तापमित्यन्वयः ॥ सा तन्वंगी अनुकूलपतिं परित्यज्य पश्चाच्छठं पतिं चकार ॥ कदा यदा कामार्ता जाता पश्चात्पूर्वपत्यलाभेन पश्चात्तापं प्राप्ता तदेत्यर्थः

तेन च त्वय्यरालाक्षि न मुंचति शिलीमुखान् ॥ अथवा मेऽहितैर्देवैर्वारितोऽसौ झषध्वजः ॥ ६३ ॥ सुखविध्वंसिभिस्तेन त्वयि न प्रहरत्यपि ॥ त्यक्त्वा मां मृगशावाक्षि पश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ६४ ॥ मंदोदरीव तन्वंगि परित्यज्य शुभं नृपम् अनुकूलं पतिं पश्चात्सा चकार शठं पतिम् ॥ कामार्ता च यदा जाता मोहेन व्याकुलांतरा ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पं० देवीचरित्रे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ व्यास उवाच ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य देवी पप्रच्छ दानवम् ॥ का सा मंदोदरी नारी कोऽसौ त्यक्तो नृपस्तया ॥ १ ॥ शठः को वा नृपः पश्चात्तन्मे ब्रूहि कथानकम् ॥ विस्तरेण यथा प्राप्तं दुःखं वनितया पुनः ॥ २ ॥ महिष उवाच ॥ सिंहलो नाम देशोऽस्ति विख्यातः पृथिवीतले ॥ घनपादपसंयुक्तो धनधान्यसमृद्धिमान् ॥ ३ ॥ चंद्रसेनाऽभिधस्तत्र राजा धर्मपरायणः ॥ न्यायदंडधरः शांतः प्रजापालनतत्परः ॥ ४ ॥ सत्यवादी मृदुः शूरस्तितिक्षुर्नीतिसागरः ॥ शास्त्रवित्सर्वधर्मज्ञो धनुर्वेदेऽतिनिष्ठितः ॥ ५ ॥ तस्य भार्या वरारोहा सुन्दरी सुभगा शुभा ॥ सदाचाराऽतिसुमुखी पतिभक्तिपरायणा ॥ ६ ॥ नाम्ना गुणवती कांता सर्वलक्षणसंयुता ॥ सुषुवे प्रथमे गर्भे पुत्रीं सा चातिसुन्दरीम् ॥ ७ ॥ पिता चातीव संतुष्टः पुत्रीं प्राप्य मनोरमाम् ॥ मन्दोदरीति नामास्याः पिता चक्रे मुदाऽन्वितः ॥ ८ ॥ इंदोः कलेव चात्यर्थं ववृधे सा दिनेदिने ॥ दशवर्षा यदा जाता कन्या चातिमनोहरा ॥ ९ ॥ वरार्थं नृपतिश्चिन्तामवाप च दिनेदिने ॥ मद्रदेशाधिपः शूरः सुधन्वा नाम पार्थिवः ॥ १० ॥ तस्य पुत्रोऽतिमेधावी कंबुग्रीवोऽतिविश्रुतः ॥ ब्राह्मणैः कथितो राज्ञे स युक्तोऽस्या वरः शुभः ॥ ११ ॥

॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ एकषष्टिश्लोकवर्यैर्मंदोदर्याः कथानकम् ॥ देवीबोधाय दैत्येन कथ्यते चेति कथ्यते ॥ १ ॥ मंदोदरीदृष्टांतं श्रुत्वा लीलावशाद्देवी पृच्छतीत्याह। इति श्रुत्वेति ॥ १ ॥ वनितया मंदोदर्या ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

भयात्मकत्वेऽपि स्वस्य प्रकृतिरूपत्वाभिमानमाश्रित्य भगवत्येदमुच्यतेऽलंकारार्थमिति बोध्यम् ॥ ३५ ॥ इच्छाऽस्म्यहमिति ॥ पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुत्युक्तबलशब्दोदितेत्यर्थः ॥ इच्छाशक्तिरुमा कुमारीति शिवसूत्रोदिता चेत्यर्थः॥३६॥चैतन्यं प्रतिबिंबरूपमित्यर्थः ॥ तस्य प्रतिबिंबस्य संयोगादहं जडाऽस्मीत्यर्थः ॥ ३७॥ नन्वन्यसंबंधात्कथमन्यस्य चेतनत्वमिति चेत्तद् दृष्टांतवशात्संभवतीत्याह । अयस्कांतस्येति ॥ तथा च नाऽहं प्राकृतांगनाऽस्मि यन्मां त्वमित्थं भाषसे किंतु सर्वेश्वर्यहमस्मीति भावः ॥ ननु तथाऽपि तव ग्राम्यसुखेच्छाऽस्ति वा न वेतिं चेत्तत्राह । न ग्राम्येति ॥ मम सर्वेश्वरत्वान्न काचित्पीडाऽस्तीति भावः ॥ ३८ ॥

तस्य चेच्छाऽस्म्यहं दैत्य सृजामि सकलं जगत् ॥ स मां पश्यति विश्वात्मा तस्याहं प्रकृतिः शिवा ॥ ३६ ॥ तत्सान्निध्यवशादेव चैतन्यं मयि शाश्वतम्॥जडाऽहं तस्य संयोगात्प्रभवामि सचेतना ॥ ३७ ॥ अयस्कांतस्य सान्निध्यादयसश्चेतना यथा ॥ न ग्राम्यसुखवांछा मे कदाचिदपि जायते ॥ ३८ ॥ मूर्खस्त्वमसि मन्दात्मन्यत्स्त्रीसंगं चिकीर्षसि ॥ नरस्य बंधनार्थाय शृंखला स्त्री प्रकीर्तिता ॥ ३९ ॥ लोहबद्धोऽपि मुच्येत स्त्रीबद्धो नैव मुच्यते ॥ किमिच्छसि च मन्दात्मन्मूत्रागारस्य सेवनम् ॥ ४० ॥ शमं कुरु सुखाय त्वं शमात्सुखमवाप्स्यसि ॥ नारीसंगे महद्दुःखं जानन्किं त्वं विमुह्यसि ॥ ४१ ॥ त्यज वैरं सुरैः सार्धं यथेष्टं विचरावनौ॥पातालं गच्छ वा कामं जीवितेच्छा यदस्ति॥४२॥अथवा कुरु संग्रामं बलवत्यस्मि सांप्रतम्॥प्रेषिताऽहं सुरैः सर्वैस्तव नाशाय दानव ॥ ४३ ॥ सत्यं ब्रवीमि येनाद्य त्वया वचनसौहृदम् ॥ दर्शितं तेन तुष्टाऽस्मि जीवन्गच्छ यथासुखम् ॥ ४४ ॥ सतां सप्तपदी मैत्री तेन मुंचामि जीवितम् ॥ मरणेच्छाऽस्ति चेद्युद्धं कुरु वीर यथासुखम् ॥ ४५ ॥ हनिष्यामि महाबाहो त्वामहं नात्र संशयः ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा दानवः काममोहितः ॥ ४६ ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा मधुरं वचनं ततः ॥ बिभेम्यहं वरारोहे त्वां प्रहर्तुं वरानने ॥ ४७ ॥

यच्चाहं पंडितः किंतु मूर्ख एवासीति ॥ तत्र हेतुमाह । यत्स्त्रीसंगमिति ॥ तस्य दुष्टत्वमाह । नरस्येति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ एतादृशं मृदु वचनं न त्वद्भयान्मयोच्यते किंतु त्वया वचनं सौहृदमेतावत्पर्यंतं तद्वशादित्याह । सत्यं ब्रवीमीति ॥ अतो जीवन्सन् गच्छ यथासुखं न युद्धं कुर्विति भावः ॥ ४४॥ ४५॥४६ ॥ त्वया वारंवारं युद्धं कुर्वित्युच्यते तत्र न ते युद्धादहं बिभेमि किंतु कोमलांगी कथं हतव्येति भयादित्याह । बिभेम्यहमिति ॥ ४७ ॥

॥४८॥४९॥५०॥५१॥ केवलं शोभाऽभाव एव न किंतु स्त्रीहत्याऽपि तव हनने भविष्यतीत्याह । स्त्रीहत्येति बलात्कारेण त्वां नेष्यामीत्यपि सामर्थ्यं मयि वर्तते तथाऽपि तत्र बलात्कारेण भोगे सुखाऽसंभवान्न तत्क्रियत इत्याह । गृहीत्वा त्वामिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ यत इति ॥ यतः पुरुषस्य सुखं कांतामुखांबुजादृते न स्यात् तस्मात्तथैव नारीणामपि पुरुषं विना न स्यात्तुल्यन्यायत्वादुभयोरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ संयोगे इति ॥ इदं किं न जानासीति शेषः ॥ कांताऽसीति ॥ ५५ ॥ इदं पुरुषसंगविषयं चातुर्यं

कोमलां चारुसर्वांगीं नारीं नरविमोहिनीम् ॥ जित्वा हरिहरादींश्च लोकपालांश्च सर्वशः ॥ ४८ ॥ किं त्वया सह युद्धं मे युक्तं कमललोचने ॥ रोचते यदि चार्वंगि विवाहं कुरु मां भज ॥ ४९ ॥ नो चेद्गच्छ यथेष्टं ते देशं यस्मात्समागता ॥ नाहं त्वां प्रहरिष्यामि यतो मैत्री कृता त्वया ॥ ५० ॥ हितमुक्तं शुभं वाक्यं तस्माद्गच्छ यथासुखम् ॥ का शोभा मे भवेदंते हत्वा त्वां चारुलोचनाम् ॥ ५१ ॥ स्त्रीहत्या बालहत्या च ब्रह्महत्या दुरत्यया ॥ गृहीत्वा त्वां गृहं नूनं गच्छाम्यद्य वरानने ॥ ५२ ॥ तथाऽपि मे फलं न स्याद्बलाद्भोगसुखं कुतः ॥ प्रब्रवीमि सुकेशि त्वां विनयावनतो यतः ॥ ५३ ॥ पुरुषस्य सुखं न स्यादृते कांतामुखांबुजात् ॥ तत्तथैव हि नारीणां न स्याच्च पुरुषं विना ॥ ५४ ॥ संयोगे सुखसंभूतिर्वियोगे दुःखसम्भवः ॥ कांताऽसि रूपसंपन्ना सर्वाऽऽभरणभूषिता ॥ ५५ ॥ चातुर्यं त्वयि किं नास्ति यतो मां न भजस्यहो ॥ तवोपदिष्टं केनेदं भोगानां परिवर्जनम् ॥ ५६ ॥ वंचिताऽसि प्रियालापे वैरिणा केनचित्त्विह ॥ मुंचाग्रहमिमं कांते कुरु कार्यं सुशोभनम् ॥ ५७ ॥ सुखं तव ममापि स्याद्विवाहे विहिते किल ॥ विष्णुर्लक्ष्म्या सहाभाति सावित्र्या च सहात्मभूः ॥ ५८ ॥ रुद्रो भाति च पार्वत्या शच्या शतमखस्तथा॥का नारी पतिहीना च सुखं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥५९॥ येन त्वमसितापांगि न करोषि पतिं शुभम् ॥ कामः क्वाद्य गतः कान्ते यस्त्वां बाणैः सुकोमलैः॥६०॥मादनैः पंचभिः कामं न ताडयति मंदधीः ॥ मन्येऽहमिव कामोऽपि दयावांस्त्वयि सुंदरि॥६१॥अबलेति च मन्वानो न प्रेरयति मार्गणान्॥मनोभवस्य वैरं वा किमप्यस्ति मया सह॥६२॥

तव किं नाऽस्तीत्यर्थः ॥ कांताय इदं चातुर्यमवश्यमपेक्षितमिति भावः ॥ ननु विषयो न कर्तव्य इति मां प्रति केनचिदुक्तमस्तीत्यत आह । तवोपदिष्टमिति ॥ ५६ ॥ ॥५७ ॥ ५८ ॥ शच्या शतमखस्तथेति । तथाऽहमपि त्वया शोभां प्राप्स्यामीति शेषः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

मस्तु संयोग इति ॥ यः सोऽत्युत्तमः संयोगः स एव संसारेऽत्युत्तमसुखप्रद इत्यर्थः ॥२०॥ स कोऽसाविति चेत्तत्राह । नारीपुरुषयोरिति ॥ २१ ॥ कुतस्तस्याऽत्युत्तमत्वं
तत्राह । अत्युत्तमसुखस्यैवेति ॥ तथाविधोऽत्युत्तम इत्यर्थः ॥ चातुर्यरूपेति ॥ २२ ॥ चातुर्यादिभिः परस्परसमुत्कर्षोऽन्योन्यसमुत्कर्षो हि यतः परस्परं कथ्यते स्त्री
चातुर्यादिगुणैः पुरुषं वर्णयति पुरुषश्चातुर्यादिगुणैः स्त्रियं वर्णयाति ॥ तस्मात्सोऽत्युत्तम एवाऽत्र संयोग इत्यर्थः ॥ एतावत्पर्यंतं संयोगस्वरूपविभागकथनस्य प्रयोजनमाह

नारीपुरुषयोः कांते समानवयसोः सदा ॥ संयोगो यः समाख्यातः स एवात्युत्तमः स्मृतः ॥ २१ ॥ अत्युत्तमसुखस्यैवदातृत्वात्स
तथाविधः ॥ चातुर्यरूपवेषाद्यैः कुलशीलगुणैस्तथा ॥ २२ ॥ परस्परसमुत्कर्षः कथ्यते हि परस्परम् ॥ तं चेत्करोषि संयोगं
वीरेण च मया सह ॥ २३ ॥ अत्युत्तमसुखस्यैव प्राप्तिः स्यात्ते न संशयः ॥ नानाविधानि रूपाणि करोमि स्वेच्छया प्रिये
॥ २४ ॥ इन्द्रादयः सुराः सर्वे संग्रामे विजिता मया ॥ रत्नानि यानि दिव्यानि भवनेऽस्मिन्ममाधुना ॥ २५ ॥ भुंक्ष्व त्वं तानि
सर्वाणि यथेष्टं देहि वा यथा ॥ पट्टराज्ञी भवाद्य त्वं दासोऽस्मि तव सुंदरि ॥ २६ ॥ वैरं त्यजेऽहं देवैस्तु तव वाक्यान्न संशयः ॥
यथा त्वं सुखमाप्नोषि तथाऽहं करवाणि वै ॥ २७ ॥ आज्ञापय विशालाक्षि तथाऽहं प्रकरोम्यथ ॥ चित्तं मे तव रूपेण मोहितं
चारुभाषिणि ॥ २८ ॥ आतुरोऽस्मि वरारोहे प्राप्तस्ते शरणं किल ॥ प्रपन्नं पाहि रंभोरु कामबाणैः प्रपीडितम् ॥ २९ ॥ धर्मा
णामुत्तमो धर्मः शरणागतरक्षणम् ॥ त्वदीयोऽस्म्यसितापांगि सेवकोऽहं कृशोदरि ॥ ३० ॥ मरणांतं वचः सत्यं नान्यथा प्रक
रोम्यहम् ॥ पादौ नतोऽस्मि तन्वंगि त्यक्त्वा नानायुधानि ते ॥ ३१ ॥ दयां कुरु विशालाक्षि तप्तोऽस्मि काममार्गणैः ॥ जन्म
प्रभृति चार्वंगि दैन्यं नाचरितं मया ॥ ३२ ॥ ब्रह्मादीनीश्वरान्प्राप्य त्वयि तद्विदधाम्यहम् ॥ चरितं मम जानंति रणे ब्रह्मादयः
सुराः ॥३३॥ सोऽप्यहं तव दासोऽस्मि मन्मुखं पश्य भामिनि ॥ व्यास उवाच ॥इति ब्रुवाणं तं दैत्यं देवी भगवती हि सा॥३४॥
प्रहस्य सस्मितं वाक्यमुवाच वरवर्णिनी ॥ देव्युवाच ॥ नाहं पुरुषमिच्छामि परमं पुरुषं विना ॥ ३५ ॥

तं चेदिति ॥ २३ ॥ कथं वीरत्वं तवेति चेत्तत्राह । नानाविधानीति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ मरणांतमिति ॥ ते वचो मरणांतं मरणपर्यं
तमन्यथा न करोमि न करिष्यामि सत्यमेतज्जानीहीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नाऽहं पुरुषमिच्छामीति ॥ अत्र भगवत्या मायाविशिष्टब्रह्मरूपत्वात्पुंप्रकृत्यु

॥ १४ ॥ संयोगजं पदार्थसंबंधजन्यमित्यर्थः ॥ असंयोगे पदार्थसंबंधाऽभावे सुखं तु नैव भवतीत्यर्थः ॥ तानिति ॥ संयोगस्य तान्भेदान् ब्रवीमीत्यन्वयः ॥ १५ ॥ भेदानां त्रैविध्यमाह सुप्रीतीति ॥ केचित्संयोगाः प्रीत्युत्थाः प्रीतिः प्रेम तद्धेतुका एव ॥ नान्यत्कारणांतरं लोभादिकं विद्यते ॥ यथा मातापित्रोः पुत्रेण संयोगः प्रेमनिमित्त एव तादृशसंयोगस्य सुखजनकत्वमक्षतमेव तादृशाः केचित्संयोगा इत्यर्थः ॥ तथा केचिद्धेतूत्थलोभादिरूपहेतुजन्या यथा भ्रातुः संयोगः स च मामुपकरिष्यतीति लोभमूलक एव ॥ तस्मात्तादृशाः संयोगा हेतूत्था इत्युच्यंते तथा स्वभावोत्थाः स्वभावेन प्रसंगेनैव जायमानाः केचित्संयोगा यथा पांथानाम् ॥ नाहि तेषां संयोगे प्रीतिर्वा लोभो वा कारणं संभवति किंतु स्वभाव एव । तथा च तादृशाः संयोगाः स्वभावोत्था इत्युच्यंते इत्यर्थः ॥ तत्र प्रीत्युत्थानामुदाहरणमाह । तत्र प्रीतिभवानिति ॥ १६ ॥ मातापित्रोः पुत्रेण संयोगः प्रीतिजन्यः प्रथमः ॥ स चतादृशप्रीतिजन्यः संयोग उत्तम एवोत्तमसुखजनकत्वात् ॥ पुत्ररूपप्रियपदार्थ

देवि संसारचक्रेऽस्मिन्वर्तमानो जनः किल ॥ नरो वाऽथ तथा नारी सुखं वांछति सर्वथा ॥ १४ ॥ सुखं संयोगजं नृणां नासंयोगे भवेदिह ॥ संयोगो बहुधा भिन्नस्तान्ब्रवीमि शृणुष्व ह ॥ १५ ॥ भेदान्सुप्रीतिहेतूत्थान्स्वभावोत्थाननेकशः ॥ तत्र प्रीतिभवानादौ कथयामि यथामति ॥ १६ ॥ मातापित्रोस्तु पुत्रेण संयोगस्तूत्तमः स्मृतः ॥ भ्रातुर्भ्रात्रा तथा योगः कारणान्मध्यमो मतः ॥१७॥ उत्तमस्य सुखस्यैव दातृत्वादुत्तमः स्मृतः ॥ तस्मादल्पसुखस्यैव प्रदातृत्वाच्च मध्यमः ॥ १८ ॥ नाविकानां तु संयोगः स्मृतः स्वाभाविको बुधैः ॥ विविधावृतचित्तानां प्रसंगपरिवर्तिनाम् ॥ १९ ॥ अत्यल्पसुखदातृत्वात्कनिष्ठोऽयं स्मृतो बुधैः ॥ अत्युत्तमस्तु संयोगः संसारे सुखदः सदा ॥ २० ॥

दर्शनमात्रेणैव तत्र निरतिशयसुखस्योद्भवात् ॥ हेतूत्थानामुदाहरणमाह । भ्रातुर्भ्रात्रेति ॥ कारणादिति।भ्रातुर्भ्रात्रा यः संयोगः स उपकारमूलकः सुखजनको न दर्शनमात्रेण यथा पितापुत्रयोः ॥ स च संयोगो मध्यमः ॥ भ्रात्रोपकारे कृते तत्संयोगस्य पूर्वापेक्षयाऽल्पसुखजनकत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ अनयोः संयोगयोः कुतो मध्यमोत्तमत्वं तदाह ॥ उत्तमस्य सुखस्येति ॥ बहुसुखदातृत्वादुत्तमत्वमित्यर्थः ॥ तस्मादल्पसुखस्यैवेति ॥ तस्मात्पूर्वसुखापेक्षयाऽल्पसुखप्रदातृत्वान्मध्यमत्वमित्यर्थः ॥ १८ ॥ स्वभावोत्थसंयोगस्य स्वरूपं तत्कनिष्ठत्वं चाह । नाविकानामिति ॥ नावा चरंति ते नाविकाः पांथाः इत्यर्थः । तेषां विविधावृतचित्तानामनेकदेशेष्वनेककार्यार्थं व्याकुलचित्तानां प्रसंगपरिवर्तिनां कार्यांतरप्रसंगेनैकत्र मिलितानां यः संयोगः स स्वाभाविक इत्यर्थः॥ १९॥स त्वत्यल्पसुखदातृत्वात्कनिष्ठ इत्याह । अत्यल्पेति ॥ संत्येते योगास्त्रिविधाः अल्पमध्यमोत्तमसुखप्रदत्वात्त्रिप्रकारास्तथाऽपि न तेष्वत्युत्तमसुखदातृत्वादत्युत्तमः संयोगोऽस्ति॥स तु भिन्न एव तेभ्योऽस्तीत्याह।अत्युत्त

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीदेवभिागवततिलके पं० पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ अर्धाधिकैः पंचषष्टिपद्यैरथ सविस्तरम् ॥ माहिषासुरसंवादो देव्या जात उदीर्यते ॥ १ ॥ पूर्वाऽध्यायांते हतशेषा दैत्यास्त्राहि त्राहीति भाषणै राजानं प्रति गत्वा रुरुदुरित्युक्तं तदुत्तरं जातं वृत्तमाह ॥ तेषामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ महिषदेहं त्यक्त्वा मानुषदेहधारणे कारणमाह विचार्येति ॥ मां शृंगिणं महिषं दृष्ट्वा देवी विरता भविष्यतीति मनसा विचार्येत्यन्वयः ॥ ५ ॥ तमेव विचारमाह ॥ नारीणामिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ किंच

अन्ये ये सैनिका राजन्सिंहेन भक्षिताश्च ते ॥ एवं ब्रुवंतो राजानं तदा चक्रुश्च वैशसम् ॥ ५६ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां माहिषो दुर्मनास्तदा ॥ बभूव चिंताकुलितो विमना दुःखसंयुतः ॥ ५७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ व्यास उवाच ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधयुक्तो नराधिपः ॥ दारुकं प्राह तरसा रथमानय मेऽद्भुतम् ॥ १ ॥ सहस्रखरसंयुक्तं पताकाध्वजभूषितम् ॥ आयुधैः संयुतं शुभ्रं सुचक्रं चारुकूबरम् ॥ ॥ २ ॥ सूतोऽपि रथमानीय तमुवाच त्वरान्वितः ॥ राजन्रथोऽयमानीतो द्वारि तिष्ठति भूषितः ॥ ३ ॥ सर्वायुधसमायुक्तो वरास्तरण संयुतः ॥ आनीतं तं रथं ज्ञात्वा दानवेंद्रो महाबलः ॥ ४ ॥ मानुषं देहमास्थाय संग्रामे गंतुमुद्यतः ॥ विचार्य मनसा चेति देवी मां प्रेक्ष्य दुर्मुखम् ॥ ५ ॥ शृंगिणं महिषं नूनं विमना सा भविष्यति ॥ नारीणां च प्रियं रूपं तथा चातुर्यमित्यपि ॥ ६ ॥ तस्माद्रूपं च चातुर्यं कृत्वा यास्यामि तां प्रति ॥ यथा मां वीक्ष्य सा बाला प्रेमयुक्ता भविष्यति ॥ ७ ॥ ममापि च तदैव स्यात्सुखं नान्यस्वरूपतः ॥ इति संचिंत्य मनसा दानवेंद्रो महाबलः ॥ ८ ॥ त्यक्त्वा तन्माहिषं रूपं बभूव पुरुषः शुभः ॥ सर्वायुधधरः श्रीमांश्चारुभूषणभूषितः ॥ ९ ॥ दिव्यांबरधरः कांतः पुष्पबाण इवापरः ॥ रथोपविष्टः केयूरस्रग्वी बाणधनुर्धरः ॥ १० ॥ सेनापरिवृतो देवीं जगाम मदगर्वितः ॥ मनोज्ञं रूपमास्थाय मानिनीनां मनोहरम् ॥ ११ ॥ तमागतं समालोक्य दैत्यानामधिपं तदा ॥ बहुभिः संवृतं वीरैर्देवी शंखमवादयत् ॥ १२ ॥ स शंखनिनदं श्रुत्वा जनविस्मयकारकम् ॥ समीपमेत्य देव्यास्तु तामुवाच हसन्निव ॥ १३ ॥

ममापि महिषदेहस्य नास्यां विजातीयायां सुखं स्याद्विषयसुखस्य सजातीया एव विद्यमानत्वात् ॥ तस्मात्तस्याः प्रीत्यर्थं मदर्थं च मनुष्यरूपमेव मया धार्यमित्याह । ममापीति ॥ ८ ॥ ९ ॥ पुष्पबाणो मदनः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥॥ ५२ ॥ ५३ ॥५४॥ हतशेषा दैत्या राजानं प्रति गत्वा किमूचु

प्राप्य बाणव्यथां दैत्यः पपात समरांगणे ॥ मूर्च्छितोऽथ ममाराऽऽशु दानवो दैवयोगतः ॥ ३८ ॥ बिडालाख्यं हतं दृष्ट्वा रणे
शक्तिशरोत्करैः ॥ असिलोमा धनुष्पाणिः संस्थितो युद्धतत्परः ॥ ३९ ॥ ऊर्ध्वं सव्यं करं कृत्वा तामुवाच मितं वचः ॥ देवि
जानामि मरणं दानवानां दुरात्मनाम् ॥ ४० ॥ तथाऽपि युद्धं कर्तव्यं पराधीनेन वै मया ॥ महिषो मंदबुद्धिश्च न जानाति प्रिया
प्रिये ॥ ४१ ॥ तदग्रे नैव वक्तव्यं हितं चैवाप्रियं मया ॥ मर्तव्यं वीरधर्मेण शुभं वाऽप्यशुभं भवेत् ॥ ४२ ॥ दैवमेव परं मन्ये
धिक्पौरुषमनर्थकम् ॥ पतंति दानवास्तूर्णं तव बाणहता भुवि ॥ ४३ ॥ इत्युक्त्वा शरवृष्टिं स चकार दानवोत्तमः ॥ देवी चिच्छेद
तान्बाणैरप्राप्तांस्तु निजांतिके ॥ ४४ ॥ अन्यैर्विव्याध तं तूर्णमसिलोमानमाशुगैः ॥ वीक्षिताऽमरसंघैश्च कोपपूर्णानना तदा॥४५॥
शुशुभे दानवः कामं बाणैर्विद्धतनुः किल ॥ स्रवद्रुधिरधारः स प्रफुल्लः किंशुको यथा ॥ ४६ ॥ असिलोमा गदां गुर्वीं लौहीमु
द्यम्य वेगतः ॥ दुद्राव चंडिकां कोपात्सिंहं मूर्ध्नि जघान ह ॥ ४७ ॥ सिंहोऽपि नखराघातैस्तं ददार भुजांतरे ॥ अगणय्य गदा
घातं कृतं तेन बलीयसा ॥४८॥ उत्पत्य तरसा दैत्यो गदापाणिः सुदारुणः ॥ सिंहमूर्ध्नि समारुह्य जघान गदयांबिकाम् ॥४९॥
कृतं तेन प्रहारं तु वंचयित्वा विशांपते ॥ खड्गेन शितधारेण शिरश्चिच्छेद कंठतः ॥ ५० ॥ छिन्ने शिरसि दैत्येंद्रः पपात तरसा
क्षितौ ॥ हाहाकारो महानासीत्सैन्ये तस्य दुरात्मनः ॥ ५१ ॥ जय देवीति देवास्तां तुष्टुवुर्जगदंबिकाम् ॥ देवदुंदुभयो नेदुर्जगुश्च
नृप किन्नराः ॥ ५२ ॥ निहतौ दानवौ वीक्ष्य पतितौ च रणांगणे ॥ निहताः सैनिकाः सर्वे तत्र केसरिणा बलात् ॥५३॥ भक्षि
ताश्च तथा केचिन्निःशेषं तद्वणं कृतम् ॥ भग्नाः केचिद्गता मंदा महिषं प्रति दुःखिताः ॥ ५४ ॥ चुक्रुशू रुरुदुश्चैव त्राहि त्राहीति
भाषणैः ॥ असिलोमबिडालाख्यौ निहतौ नृपसत्तम ॥ ५५ ॥

स्तदाह । असिलोमेति ॥ ५५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ एवं गते एवं प्राप्ते इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१॥ किं तत्कठोरं वाक्यं तदाह । गच्छंत्विति ॥ एतादृशफल्गुवाक्येन राजा कदाऽपि न बोधनीयो

किमन्यान्प्रेषयस्यत्र स्वयं युद्धं कुरुष्व ह ॥ संधिं चेत्कर्तुमिच्छाऽस्ति राज्ञस्तव मया सह ॥ २६ ॥ सर्वे गच्छन्तु पातालं वैरं त्यक्त्वा यथासुखम् ॥ देवद्रव्यं तु यत्किंचिद्धृतं जित्वा रणे सुरान् ॥ २७ ॥ तद्दत्त्वा यांतु पातालं प्रह्लादो यत्र तिष्ठति ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं देव्या असिलोमा पुरः स्थितः ॥ २८ ॥ बिडालाख्यं महावीरं पप्रच्छ प्रीतिपूर्वकम् ॥ असिलोमोवाच ॥ श्रुतं तेऽद्य बिडालाख्य भवान्या कथितं च यत् ॥ २९ ॥ एवं गते किं कर्तव्यो विग्रहः संधिरेव वा ॥ बिडालाख्य उवाच ॥ न संधिकामोऽस्ति नृपोऽभिमानी युद्धे च मृत्युं नियतं हि जानन् ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा हतान्प्रेरयते तथाऽस्मान्दैवं हि कोऽतिक्रमितुं समर्थः ॥ “ दुःसाध्य एवास्त्विह सेवकानां धर्मः सदा मानविवर्जितानाम् ॥ आज्ञापराणां वशवर्तिकानां पांचालिकानामिव सूत्रभेदात् ॥ ” गत्वा कथं तस्य पुरस्त्वया च मयाऽपि वक्तव्यमिदं कठोरम् ॥ ३१ ॥ गच्छंतु पातालमितश्च सर्वे दत्त्वाऽथ रत्नानि धनं सुराणाम् ॥ “ प्रियं हि वक्तव्यमसत्यमेव न च प्रियं स्याद्धितकृत्तु भाषितम् ॥ सत्यं प्रियं नो भवतीह कामं मौनं ततो बुद्धिमतां प्रतिष्ठितम् ॥ ” न फल्गुवाक्यैः प्रतिबोधनीयो राजा तु वीरैरिति नीतिशास्त्रम् ॥ ३२ ॥ न नूनं तत्र गंतव्यं हितं वा वक्तुमादरात् ॥ प्रष्टुं वाऽपि गते राजा कोपयुक्तो भविष्यति ॥ ३३ ॥ इति संचिंत्य कर्तव्यं युद्धं प्राणस्य संशये ॥ स्वामिकार्यं परं मत्वा मरणं तृणवत्तथा ॥ ३४ ॥ व्यास उवाच ॥ इति संचिंत्य तौ वीरौ संस्थितौ युद्धतत्परौ ॥ धनुर्बाणधरौ तत्र सन्नद्धौ रथसंगतौ ॥ ३९ ॥ प्रथमं तु बिडालाख्यः सप्त बाणान्मुमोच ह ॥ असिलोमा स्थितो दूरे प्रेक्षकः परमास्त्रवित् ॥ ३६ ॥ चिच्छेद तांस्तथा प्राप्तानंबिका स्वशरैः शरान् ॥ बिडालाख्यं त्रिभिर्बाणैर्जघान च शिलाशितैः ॥ ३७ ॥

वीरैरेतादृशं नीतिशास्त्रमप्यस्तीत्याह ॥ न फल्गुवाक्यैरिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३९ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तद्भोगजं नाशात्मकमनित्यं त्याज्यमित्यन्वयः ॥ तस्मात्त्वमपि ब्रह्मज्ञानं संपाद्य सुखी भव युद्धादुपरमं कुर्वीति भावः ॥ ननु सौगतानां मते परलोक एव नास्ति दूरतो
ब्रह्मज्ञानम्॥तथा च तन्मते युद्धसंभवोऽस्तीति चेत्तत्राह । सौगतानामिति ॥ १२ ॥ तन्मतेऽपि परलोकभयाभावात् विषयसुखमेव भोक्तव्यमित्यायातीत्याह । तथा
ऽपीति ननु मम न वेदांतिमतं नाऽपि सौगतं किंतु मीमांसकमतम् ॥ तथा च तन्मते परलोकस्य सत्त्वाद्युद्धं परलोकप्राप्त्यर्थमावश्यकमिति चेत्तत्राह । परलोकस्येति

नाशात्मकं तु तत्त्याज्यं वेदशास्त्रार्थचिंतकैः ॥ सौगतानां मतं चेत्त्वं स्वीकरोषि वरानने ॥ १२ ॥ तथाऽपि यौवनं
प्राप्य भुंक्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ परलोकस्य सन्देहो यदि तेऽस्ति कृशोदरि ॥ १३ ॥ स्वर्गभोगपरा नित्यं भव भामिनि
भूतले ॥ अनित्यं यौवनं देहे ज्ञात्वेति सुकृतं चरेत् ॥ १४ ॥ परोपतापनं कार्यं वर्जनीयं सदा बुधैः॥अविरोधेन कर्तव्यं धर्मार्थका
मसेवनम् ॥ १५ ॥ तस्मात्त्वमपि कल्याणि मतिं धर्मे सदा कुरु ॥ अपराधं विना दैत्यान्कस्मान्मारयसेंऽबिके ॥ १६ ॥ दया
धर्मोऽस्य देहोऽस्ति सत्ये प्राणाः प्रकीर्तिताः ॥ तस्माद्दया तथा सत्यं रक्षणीयं सदा बुधैः ॥ १७ ॥ कारणं वद
सुश्रोणि दानवानां वधे तव ॥ देव्युवाच ॥ त्वया पृष्टं महाबाहो किमर्थमिह चागता ॥ १८ ॥ तदहं संप्रवक्ष्यामि
हनने च प्रयोजनम् ॥ विचरामि सदा दैत्य सर्वलोकेषु सर्वदा ॥ १९ ॥ न्यायान्यायौ च भूतानां पश्यंति साक्षिरूपिणी ॥
न मे कदापि भोगेच्छा न लोभो न च वैरिता ॥२०॥ धर्मार्थं विचराम्यत्र संसारे साधुरक्षणम् ॥ व्रतमेतत्तु नियतं पालयामि
निजं सदा ॥२१॥ साधूनां रक्षणं कार्यं हंतव्या येऽप्यसाधवः ॥ वेदसंरक्षणं कार्यमवतारैरनेकशः ॥२२॥ युगेयुगे तानेवाऽहमवता
रान्बिभर्मि च ॥ महिषस्तु दुराचारो देवान्वै हंतुमुद्यतः॥२३॥ज्ञात्वाऽहं तद्वधार्थं भोः प्राप्ताऽस्मि राक्षसाधुना ॥ तं हनिष्ये दुरा
चारं सुरशत्रुं महाबलम्॥२४॥गच्छ वा तिष्ठ कामं त्वं सत्यमेतदुदाहृतम् ॥ ब्रूहि वा तं दुरात्मानं राजानं महिषीसुतम्॥२५॥

॥ १३ ॥ तन्मते स्वर्गसुखस्य सर्वोत्तमत्वात्तत्प्राप्त्यर्थं कर्मादिकं कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दयाधर्मोऽस्येति ॥ अस्य पुरुषस्य देहो दयाधर्मो दयैव धर्मो
यस्य स दयाधर्मस्तथाऽस्ति ॥ अथ चास्य पुरुषस्य प्राणाः सत्ये प्रतिष्ठिताः सत्येनैव प्राणानां रक्षणात् ॥ तस्माद्दया सत्यं च रक्षणीयमित्याह ॥ तस्मादिति ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ यतः साक्षिरूपिणी तत इत्यर्थः ॥ २० ॥ साधुरक्षणमित्येतदुत्तरान्वयि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

रथात्स्वरथात्स्ववाहनात्सिहादित्यर्थः॥३३॥रथोपस्थ इव रथोपर्येवेत्यर्थः॥३४॥३५॥३६॥किं भवद्भिरिति॥भवद्भिरागतैः किं फलं भवतां पतिरेव कुतो नायाति स महिषो गृहे

युद्धं परस्परं तत्र बभूव विस्मयप्रदम्॥गदया घातयामास तं रथाज्जगदंबिका॥३३॥मूर्च्छां प्राप स दुष्टात्मा गदयाऽभिहतो भृशम् ॥
मुहूर्तद्वयमात्रं तु रथोपस्थ इवाचलः॥३४॥तं तथा मूर्छितं दृष्ट्वा ताम्रः परबलार्दनः॥आजगाम रणे योद्धुं चंडिकां प्रति चापलात्
॥३५॥आगच्छंतं तु तं वीक्ष्य हसंती प्राह चण्डिका॥एह्येहि दानवश्रेष्ठ यमलोकं नयाम्यहम्॥३६॥किं भवद्भिः समायातैरबलैश्च
गतायुषः ॥ महिषः किं गृहे मूढः करोति जीवनोद्यमम्॥३७॥ किं भवद्भिर्हतैर्मंदैर्ममापि विफलः श्रमः ॥ अहते महिषे पापे सुर
शत्रौ दुरात्मनि ॥ ३८ ॥ तस्माद्यूयं गृहं गत्वा महिषे प्रेषयंत्विह ॥ पश्येन्मां सोऽपि मंदात्मा यादृशीं तादृशीं स्थिताम् ॥३९॥
ताम्रस्तद्वचनं श्रुत्वा बाणवृष्टिं चकार ह ॥ चण्डिकां प्रति कोपेन कर्णाऽऽकृष्टशरासनः ॥ ४० ॥ भगवत्यपि ताम्राक्षी समाकृष्य
शरासनम् ॥ बाणान्मुमोच तरसा हंतुकामा सुराहितम् ॥ चिक्षुराख्योऽपि बालवान्मूर्च्छां त्यक्त्वोत्थितः पुनः ॥ गृहीत्वा सशरं
चापं तस्थौ तत्संमुखः क्षणात् ॥ ४२ ॥ चिक्षुराख्यश्च ताम्रश्च द्वावप्यतिबलोत्कटौ ॥ युयुधाते महावीरौ सह देव्या रणांगणे
॥ ४३ ॥ कुपिता च महामाया ववर्ष शरसंततिम् ॥ चकार दानवान्सर्वान्बाणक्षततनुच्छदान् ॥ ४४ ॥ असुराः क्रोधसंमूढा
बभूवुः शरताडिताः ॥ चिक्षिपुः शरजालानि देवीं प्रति रुषाऽन्विताः ॥४५॥ बभुस्ते राक्षसास्तत्र किंशुका इव पुष्पिणः ॥ शिली
मुखक्षताः सर्वे वसन्ते च वने रणे ॥ ४६ ॥ बभूव तुमुलं युद्धं ताम्रेण सह संयुगे ॥ विस्मयं परमं जग्मुर्देवा ये प्रेक्षकाः स्थिताः
॥ ४७ ॥ ताम्रो मुसलमादाय लोहजं दारुणं दृढम् ॥ जघान मस्तके सिंहं जहास च ननर्द च ॥४८॥ नर्दमानं तदा तं तु दृष्ट्वा
देवी रुषाऽन्विता ॥ खड्गेन शितधारेण शिरश्चिच्छेद सत्वरा ॥ ४९ ॥ छिन्ने शिरसि ताम्रस्तु विशीर्षो मुसली बली ॥ बभ्राम
क्षणमात्रं तु पपात रणमस्तके॥५०॥पतितं ताम्रमालोक्य चिक्षुराख्यो महाबलः॥खड्गमादाय तरसा दुद्राव चंडिकां प्रति ॥५१॥

स्थित्वा किं जीवनोद्यमं करोति॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥ वसंते च किंशुका इव रणे राक्षसा इत्यन्वयः ॥ ४६ ॥४७॥४८॥४९॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ पंचबाणानां विभागमाह । एकेनेति ॥ अपरैः शरैरवशिष्टैस्त्रिभिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ सप्ताधिकैश्च पंचाशत्पद्यैरथ महारणे ॥ असिलोमादयः सर्वे निहता इति कीर्त्यते ॥ १ ॥ इत्थं पूर्वाध्यायांते ताम्रचिक्षुरयोर्वधानंतरं

भगवत्यपि तं दृष्ट्वा खड्गपाणिमुपागतम् ॥ दानवं पंचभिर्बाणैर्जघान तरसा रणे ॥ ५२ ॥ एकेन पतितं खड्गं द्वितीयेन तु तत्करः ॥ कंठाच्च मस्तकं तस्य कृंतितं चापरैः शरैः ॥ ५३ ॥ एवं तौ निहतौ क्रूरौ राक्षसौ रणदुर्मदौ ॥ भग्नं सैन्यं तयोस्तूर्णं दिक्षु संत्रस्तमानसम् ॥ ५४ ॥ देवाश्च मुदिताः सर्वे दृष्ट्वा तौ निहतौ रणे ॥ पुष्पवृष्टिं मुदा चक्रुर्जयशब्दं नभःस्थिताः ॥ ५५ ॥ ऋषयो देवगंधर्वा वेतालाः सिद्धचारणाः ॥ ऊचुस्ते जय देवीति चांबिकेति पुनःपुनः ॥५६॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ व्यास उवाच ॥ तौ तया निहतौ श्रुत्वा महिषो विस्मयान्वितः ॥ प्रेषयामास दैतेयांस्तद्वधार्थं महाबलान् ॥ १ ॥ असिलोमबिडालाख्यप्रमुखान्युद्धदुर्मदान् ॥ सैन्येन महता युक्तान्सायुधान्सपरिच्छदान् ॥ २ ॥ ते तत्र ददृशुर्देवीं सिंहस्योपरि संस्थिताम् ॥ अष्टादशभुजां दिव्यां खड्गखेटकधारिणीम् ॥ ३ ॥ असिलोमाऽग्रतो गत्वा तामुवाच हसन्निव ॥ विनयावनतः शांतो देवीं दैत्यवधोद्यताम् ॥ ४ ॥ असिलोमोवाच ॥ देवि ब्रूहि वचः सत्यं किमर्थमिह सुन्दरि ॥ आगताऽसि किमर्थं वा हंसि दैत्यान्निरागसः ॥ ५ ॥ कारणं कथयाद्य त्वं त्वया संधिं करोम्यहम् ॥ कांचनं मणिरत्नानि भाजनानि वराणि च ॥ ६ ॥ यानीच्छसि वरारोहे गृहीत्वा गच्छ मा चिरम् ॥ किमर्थं युद्धकामाऽसि दुःखसंतापवर्धनम् ॥ ७ ॥ कथयंति महात्मानो युद्धं सर्वसुखापहम् ॥ कोमलेऽतीव ते देहे पुष्पघातासहे भृशम् ॥ ८ ॥ किमर्थं शस्त्रसंपातान्सहसीति विसिष्मिये ॥ चातुर्यस्य फलं शांतिः सततं सुखसेवनम् ॥९॥ तत्किमर्थं दुःखहेतुं संग्रामं कर्तुमिच्छसि ॥ संसारेऽत्र सुखं ग्राह्यं दुःखं हेयमिति स्थितिः॥१०॥तत्सुखं द्विविधं प्रोक्तं नित्यानित्यप्रभेदतः॥आत्मज्ञानं सुखं नित्यमनित्यं भोगजं स्मृतम्॥११॥

वृत्तमाह । ताविति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ दुःखसंतापेत्युत्तरान्वायि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

ननु युद्धे क्षत्रिया यशः प्राप्नुवंति तद्वदहमपि प्राप्स्यामीति चेत्तेषामपि धिक्कार एवाऽस्तीत्याह । धिग्जन्मेति ॥ येषां धर्मो लालितोऽयं प्रियो देहः शरैः कृंतनीय इति ॥ १७ ॥ तदेव स्पष्टयति । तैलाभ्यंगैरिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रत्युत दुर्गुणा एव रणे संतीत्याह । खड्गपातमिति ॥ २१ ॥ ननु तर्हि दुर्गुणवतो रणस्य किमर्थं कविभिः प्रशंसनं कृतमिति चेद्र् धूर्तकविभिस्तत्कृतमप्रामाणिकमेवेत्याह । तस्यैवेति ॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

धिग्जन्म मानुषे लोके क्षात्रधर्मानुजीविनाम् ॥ लालितोऽयं प्रियो देहः कृंतनीयः शितैः शरैः ॥ १७ ॥ तैलाभ्यंगैः पुष्पवातैस्तथा मिष्टान्नभोजनैः ॥ पोषितोऽयं प्रियो देहो घातनीयः परेषुभिः ॥ १८ ॥ देहं छित्त्वाऽसिधाराभिर्धनभृज्जायते नरः ॥ धिग्धनं दुःखदं पूर्वं पश्चात्किं सुखदं भवेत् ॥ १९ ॥ त्वमप्यज्ञैव वामोरु युद्धमाकांक्षसे यतः ॥ सुखं संभोगजं त्यक्त्वा कं गुणं वेत्सि संगरे ॥ २० ॥ खड्गपातं गदाघातं भेदनं च शिलीमुखैः ॥ मरणांते तु संस्कारो गोमायुमुखकर्षणम् ॥ २१ ॥ तस्यैव कविभिर्धूर्तैः कृतं चातीव शंसनम् ॥ रणे मृतानां स्वःप्राप्तिरर्थवादोऽस्ति केवलः ॥ २२ ॥ तस्माद्गच्छ वरारोहे यत्र ते रमते मनः ॥ भज वा भूपतिं नाथं हयारिं सुरमर्दनम् ॥ २३ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं ब्रुवाणं तं दैत्यं प्रोवाच जगदंबिका ॥ किं मृषा भाषसे मूढ बुद्धिमानिव पंडितः ॥ २४ ॥ नीतिशास्त्रं न जानासि विद्यां चान्वीक्षिकीं तथा ॥ न सेवितास्त्वया वृद्धा न धर्मे मतिरस्ति ते ॥२५॥ मूर्खसेवापरो यस्मात्तस्मात्त्वं मूर्ख एव हि ॥ राजधर्मं न जानासि किं ब्रवीषि ममाग्रतः ॥ २६ ॥ संग्रामे महिषं हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम् ॥ यशःस्तंभं स्थिरं कृत्वा गमिष्यामि यथासुखम् ॥ २७ ॥ देवानां दुःखदातारं दानवं मदगर्वितम् ॥ हनिष्येऽहं दुराचारं युद्धं कुरु स्थिरो भव॥२८॥जीवितेच्छाऽस्ति चेन्मूढ महिषस्य तथा तव ॥ तदा गच्छंतु पातालं दानवाः सर्व एव ते ॥ २९ ॥ मुमूर्षा यदि वश्चित्ते युद्धं कुर्वंतु सत्वराः ॥ सर्वानेव वधिष्यामि निश्चयोऽयं ममाधुना ॥ ३० ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य दानवा बलदर्पिताः ॥ मुमोच बाणवृष्टिं तां घनवृष्टिमिवापराम् ॥ ३१ ॥ चिच्छेद तस्य सा बाणान्स्वबाणैर्निशितैस्तदा ॥ जघान तं तथा घोरैराशीविषसमैः शरैः ॥ ३२ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ षट्पंचाशन्महापद्यैर्दैत्यौ तौ ताम्रचिक्षुरौ ॥ महामृधे हतौ देव्या कथ्येयं समुदीर्यते ॥ १ ॥ दुर्मुखवधोत्तरं जातं वृत्तमाह । दुर्मुखमिति ॥ दैवचेष्टितं प्रारब्धचेष्टितमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

तुष्टुवुस्तां तदा देवीं दुर्मुखे निहतेऽमराः ॥ पुष्पवृष्टिं तथा चक्रुर्जयशब्दं नभःस्थिताः ॥४९॥ ऋषयः सिद्धगंधर्वाः सविद्याधरकिन्नराः ॥ जहृषुस्तं हतं दृष्ट्वा दानवं रणमस्तके ॥५०॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

व्यास उवाच ॥ दुर्मुखं निहतं श्रुत्वा महिषः क्रोधमूर्च्छितः ॥ उवाच दानवान्सर्वान्किं जातमिति चासकृत् ॥ १ ॥ निहतौ दानवौ शूरौ रणे दुर्मुखबाष्कलौ ॥ तन्व्या तत्परमाश्चर्यं पश्यंतु दैवचेष्टितम् ॥२॥ कालो हि बलवान्कर्ता सततं सुखदुःखयोः ॥ नराणां परतंत्राणां पुण्यपापानुयोगतः ॥ ३ ॥ निहतौ दानवश्रेष्ठौ किं कर्तव्यमतः परम् ॥ ब्रुवंतु मिलिताः सर्वे यद्युक्तं कार्यसंकटे ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं ब्रुवति राजेंद्र महिषेऽतिबलान्विते ॥ चिक्षुराख्यस्तु सेनानीस्तमुवाच महारथः ॥ ५ ॥ राजन्नहं हनिष्यामि का चिंता स्त्रीविहिंसने ॥ इत्युक्त्वा स्वबलैर्युक्तः प्रययौ रथसंयुतः ॥ ६ ॥ द्वितीयं पार्ष्णिरक्षं तु कृत्वा ताम्रं महाबलम् ॥ महता सैन्यघोषेण पूरयन्गगनं दिशः ॥ ७ ॥ तमागच्छंतमालोक्य देवी भगवती शिवा ॥ चकार शंखज्याघोषं घंटानादं महाद्भुतम् ॥ ८ ॥ तत्रसुस्तेन शब्देन ते च सर्वे सुरारयः ॥ किमेतदिति भाषंतो दुद्रुवुर्भयकंपिताः ॥ ९ ॥ चिक्षुराख्यस्तु तान्दृष्ट्वा पलायनपरायणान् ॥ उवाचातीव संक्रुद्धः किं भयं वः समागतम् ॥१०॥ अद्यैवाहं हनिष्यामि बाणैर्बालां मदोन्नताम् ॥ तिष्ठंत्वत्र भयं त्यक्त्वा दैत्याः समरमूर्धनि ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा दानवश्रेष्ठश्चापपाणिर्बलान्वितः ॥ आगत्य संगरे देवीमित्युवाच गतव्यथः ॥१२॥ किं गर्जसि विशालाक्षि भीषयन्तीतरान्नरान् ॥नाहं बिभेमि तन्वंगि श्रुत्वा तेऽद्य विचेष्टितम्॥१३॥स्त्रीवधे दूषणं ज्ञात्वा तथैवार्कीर्तिसंभवम्॥उपेक्षां कुरुते चित्तं मदीयं वामलोचने॥१४॥स्त्रीणां युद्धं कटाक्षैश्च तथा हावैश्च सुंदरि॥ न शस्त्रैर्विहितं क्वापि त्वादृशीनां कदाचन॥१५॥पुष्पैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निशितैः शरैः॥भवादृशीनां देहेषु दुनोति मालतीदलम्॥१६॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ दुनोति खेदयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

हत्वाऽहं त्वां गमिष्यामि नान्यथा गमनं मम ॥ इत्थं ज्ञात्वा सुदुर्बुद्धे यथेच्छसि तथा कुरु ॥१२॥ मामनिर्जित्य भूभागे न स्थानं
ते कदाचन ॥ भविष्यति चतुष्पादं दिवि वा गिरिकन्दरे ॥ १३॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तौ तौ तया दैत्यौ कोपाकुलितलोचनौ
धनुर्बाणधरौ वीरौ युद्धकामौ बभूवतुः ॥ १४ ॥ कृत्वा सुविपुलं नादं देवी सा निर्भया स्थिता ॥ उभौ च चक्रतुस्तीव्रां बाण
वृष्टिं कुरूद्वह ॥ १५ ॥ भगवत्यपि बाणौघान्मुमोच दानवौ प्रति ॥ कृत्वाऽतिमधुरं नादं देवकार्यार्थसिद्धये ॥ १६ ॥ तयोस्तु
बाष्कलस्तूर्णं संमुखोऽभूद्रणांगणे ॥ दुर्मुखः प्रेक्षकस्तत्र देवीमभिमुखः स्थितः ॥ १७ ॥ तयोर्युद्धमभूद्घोरं देवीबाष्कलयोस्तदा ॥
बाणासिपरिघाघातैर्भयदं मंदचेतसाम् ॥ १८ ॥ ततः क्रुद्धा जगन्माता दृष्ट्वा तं युद्धदुर्मदम् ॥ जघान पंचभिर्बाणैः कर्णाकृष्टैः
शिलाशितैः ॥ १९ ॥ दानवोऽपि शरान्देव्याश्चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ सप्तभिस्ताडयामास देवीं सिंहोपरि स्थिताम् ॥ २० ॥
साऽपि तं दशभिस्तीक्ष्णैः सुपीतैः सायकैः खलम् ॥ जघान तच्छरांश्छित्त्वा जहास च मुहुर्मुहुः ॥ २१ ॥ अर्धचन्द्रेण बाणेन
चिच्छेद च शरासनम् ॥ बाष्कलोऽपि गदां गृह्य देवीं हंतुमुपाययौ ॥ २२ ॥ आगच्छंतं गदापाणिं दानवं मदगर्वितम् ॥ चंडिका
स्वगदापातैः पातयामास भूतले ॥ २३ ॥ बाष्कलः पतितो भूमौ मुहूर्तादुत्थितः पुनः ॥ चिक्षेप च गदां सोऽपि चंडिकां चंड
विक्रमः ॥ २४ ॥ तमागच्छंतमालोक्य देवी शूलेन वक्षसि ॥ जघान बाष्कलं क्रुद्धा पपात च ममार सः ॥ २५ ॥ पतिते बाष्क
ले सैन्यं भग्नं तस्य दुरात्मनः ॥ जयेति च मुदा देवाश्चुक्रुशुर्गगने स्थिताः ॥ २६ ॥ तस्मिंश्च निहते दैत्ये दुर्मुखोऽतिबलान्वि
तः ॥ आजगाम रणे देवीं क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ २७ ॥ तिष्ठ तिष्ठाबले सोऽपि भाषमाणः पुनःपुनः ॥ धनुर्बाणधरः श्रीमान्रथ
स्थः कवचावृतः ॥२८॥ तमागच्छंतमालोक्य देवी शंखमवादयत् ॥ कोपयंती दानवं तं ज्याघोषं च चकार ह ॥२९॥ सोऽपि
बाणान्मुमोचाऽऽशु तीक्ष्णानाशीविषोपमान् ॥ स्वबाणैस्तान्महामाया चिच्छेद च ननाद च ॥ ३० ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥१५॥ १६ ॥१७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तिष्ठ तिष्ठेति भाषमाण इत्यर्थः ॥२८॥ २९ ॥ ३० ॥

॥३१॥ ३२ ॥ यथेति ॥ वैतरणीसंतरणायेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ गोमायुः शृगालः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥४१ ॥४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तयोः परस्परं युद्धं बभूव तुमुलं नृप ॥ बाणशक्तिगदाघातमुसलैस्तोमरैस्तथा ॥ ३१ ॥ रणभूमौ तदा जाता
रुधिरौघवहा नदी ॥ पतितानि तदा तीरे शिरांसि प्रबभुस्तदा ॥ ३२ ॥ यथा संतरणार्थाय यमकिंकरनायकैः ॥ तुंबीफलानि
नीतानि नवशिक्षापरैर्मुदा ॥ ३३ ॥ रणभूमिस्तदा घोरा बभूवातीव दुर्गमा ॥ शरीरैः पतितैर्भूमौ खाद्यमानैर्वृकादिभिः
॥ ३४ ॥ गोमायुसारमेयाश्च काकाः कंका अयोमुखाः ॥ गृध्राः श्येनाश्च खादंति शरीराणि दुरात्मनाम् ॥ ३५ ॥ ववौ
वायुश्च दुर्गंधो मृतानां देहसंगतः ॥ अभूत्किलकिलाशब्दः खगानां पलभक्षिणाम् ॥ ३६ ॥ तदा चुकोप दुष्टात्मा दुर्मुखः काल
मोहितः ॥ देवीमुवाच गर्वेण कृत्वा चोर्ध्वं करं शुभम् ॥ ३७ ॥ गच्छ चंडि हनिष्यामि त्वामद्यैव सुबालिशे ॥ दैत्यं वा भज
वामोरु महिषं मदगर्वितम् ॥ ३८ ॥ देव्युवाच ॥ आसन्नमरणः कामं प्रलपस्यद्य मोहितः ॥ अद्यैव त्वां हनिष्यामि यथाऽयं बाष्कलो
हतः ॥ ३९ ॥ गच्छ वा तिष्ठ वा मंद मरणं यदि रोचते ॥ हत्वा त्वां वै वधिष्यामि बालिशं महिषीसुतम् ॥४०॥ तच्छ्रुत्वा
वचनं तस्या दुर्मुखो मर्तुमुद्यतः ॥ मुमोच बाणवृष्टिं तु चंडिकां प्रति दारुणाम् ॥ ४१ ॥ साऽपि तां तरसा च्छित्त्वा बाणवृष्टिं
शितैः शरैः ॥ जघान दानवं क्रुद्धा वृत्रं वज्रधरो यथा ॥ ४२ ॥ तयोः परस्परं युद्धं संजातं चातिकर्कशम् ॥ भयदं कातराणां च
शूराणां बलवर्धनम् ॥ ४३ ॥ देवी चिच्छेद तरसा धनुस्तस्य करे स्थितम् ॥ तथैव पञ्चभिर्बाणैर्बभंज रथमुत्तमम् ॥४४॥ रथे
भग्ने महाबाहुः पदातिर्दुर्मुखस्तदा ॥ गदां गृहीत्वा दुर्धर्षा जगाम चंडिकां प्रति ॥ ४५ ॥ चकार स गदाघातं सिंहमौलौ महाबलात्
॥ न चचाल हरिः स्थानात्ताडितोऽपि महाबलः ॥४६॥ अंबिका तं समालोक्य गदापाणिं पुरः स्थितम् ॥ खड्गेन शितधारेण
शिरश्चिच्छेद मौलिमत् ॥४७॥ छिन्ने च मस्तके भूमौ पपात दुर्मुखो मृतः ॥ जयशब्दं तदा चक्रुर्मुदिता निर्जरा भृशम् ॥ ४८ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ मौलिमत् किरीटवदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति भावः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पञ्चमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ पञ्चाशच्छ्लोकवर्यैस्तु युद्धा बाष्कलदुर्मुखौ ॥ यमलोकं गतावेतदुच्यतेऽसुरनायकौ ॥ १ ॥ राजाज्ञां पूर्वाध्यायांतोक्तां परिगृह्य बाष्कलदुर्मुखौ निर्गतावित्याह । इत्युक्त्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ संसारसुखं विषयसुखम् ॥ ६ ॥ जाल्मेति ॥ हे जाल्म त्वं काममोहिता नारीयं भवति इति किं मां जानासि ॥ यद्यस्मात्तथाविधाऽहं महिषं शठं भजेयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ किंतु कुलांगना

विश्वासस्तु न कर्तव्यस्तेषां राजन्कदाचन॥विश्वासे कार्यहानिः स्यान्मंत्रहानिः सदैव हि॥६२॥खलाः किं किं न कुर्वंति विश्वस्ता लोभतत्पराः॥तामसाः पापनिरता बुद्धिहीनाः शठास्तथा ॥ ६३ ॥ तस्मात्कार्यं करिष्यामि गत्वाऽहं रणमस्तके ॥ चिंता त्वया न कर्तव्या सर्वथा नृपसत्तम॥६४॥गृहीत्वा तां दुराचारामागमिष्यामि सत्वरः ॥ पश्य मेऽद्य बलं धैर्यं प्रभुकार्यं स्वशक्तितः ॥६५॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कं० द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा तौ महाबाहू दैत्यौ बाष्कलदुर्मुखौ ॥ जग्मतुर्मदिग्धांगौ सर्वशस्त्रास्त्रकोविदौ॥१॥तौ गत्वा समरे देवीमूचतुर्वचनं तदा ॥ दानवौ च मदोन्मत्तौ मेघगंभीरया गिरा ॥२॥ देवि देवा जिता येन महिषेण महात्मना ॥ वरय त्वं वरारोहे सर्वदैत्याधिपं नृपम् ॥ ३ ॥ स कृत्वा मानुषं रूपं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ भूषितं भूषणैर्दिव्यैस्त्वामेष्यति रहः किल ॥ ४ ॥ त्रैलोक्यविभवं कामं त्वमेष्यसि शुचिस्मिते ॥ महिषे परमं भावं कुरु कांते मनोगतम् ॥ ५ ॥ कृत्वा पतिं महावीरं संसारसुखमद्भुतम् ॥ त्वं प्राप्स्यसि पिकालापे योषितां खलु वांछितम् ॥ ६ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ जाल्म त्वं किं विजानासि नारीयं काममोहिता ॥ मंदबुद्धिबलाऽत्यर्थं भजेयं महिषं शठम् ॥७॥ कुलशीलगुणैस्तुल्यं तं भजंति कुलस्त्रियः ॥ अधिकं रूपचातुर्यबुद्धिशीलक्षमादिभिः ॥ ८ ॥ का नु कामातुरा नारी भजेच्च पशुरूपिणम् ॥ पशूनामधमं नूनं महिषं देवरूपिणी ॥ ९ ॥ गच्छतं महिषं तूर्णं भूपं बाष्कलदुर्मदौ ॥ वदतं मद्वचो दैत्यं गजतुल्यं विषाणिनम् ॥ १० ॥ पातालं गच्छ वाऽभ्येत्य संग्रामं कुरु वा मया ॥ रणे जाते सहस्राक्षो निर्भयः स्यादिति ध्रुवम् ॥ ११ ॥

ऽहमस्मि ॥ तथा च कुलांगनानामिदं वृत्तमस्तीत्याह । कुलशीलगुणैस्तुल्यमिति॥रूपचातुर्यबुद्ध्यादिभिरधिकमित्यर्थः॥स्वस्माद्रूपचातुर्यबुद्ध्यादिभिराधिकमपीत्यर्थः॥८॥ ॥ ९ ॥ गच्छतमिति लोट्मध्यमपुरुषद्विवचनांतं तथैव वदतमित्यपि ॥ १० ॥ ११ ॥

॥४५॥४६॥रसस्य शृंगाररसस्य स्थायीभावो नाम विभावेनानुभावेन व्यक्तः संचारिणा तथा॥रसतामेति रत्यादिः स्थायीभावः स चेतस इत्युक्तलक्षणश्चेतसश्चमत्कारः॥ यद्यपि रस एव स्थायीभावो न रसस्य संबंधी तथापि रसस्येति षष्ठी राहोः शिर इतिवज्ज्ञेया॥यद्वा रसस्य चित्तस्येत्यर्थो वा वैरी वीररसस्य तु भयानको भावो वैरीत्यर्थः

व्यास उवाच ॥ दुर्मुखस्य वचः श्रुत्वा बाष्कलो वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रणतः प्रांजलिर्भूत्वा राजानं वाक्यकोविदः ॥ ४५ ॥ बाष्कल उवाच ॥ राजंश्चिता न कर्तव्या कार्येऽस्मिन्कातराऽप्रिये ॥ अहमेको हनिष्यामि चंडीं चंचललोचनाम् ॥ ४६ ॥ उत्साहस्तु प्रकर्तव्यः स्थायीभावो रसस्य च ॥ भयानको भवेद्वैरी वीरस्य नृपसत्तम ॥ ४७ ॥ तस्मात्त्यक्त्वा भयं भूप करिष्ये युद्धमद्भुतम् ॥ नयिष्यामि नरेंद्राहं चंडिकां यमसादनम् ॥ ४८ ॥ न बिभेमि यमादिंद्रात्कुबेराद्वरुणादपि ॥ वायोर्वह्नेस्तथा विष्णोः शंकराच्छशिनो रवेः ॥ ४९ ॥ एकाकिनी तथा नारी किं पुनर्मदगर्विता ॥ अहं तां निहनिष्यामि विशिखैश्च शिलाशितैः ॥ ५० ॥ पश्य बाहुबलं मेऽद्य विहरस्व यथासुखम् ॥ भवताऽत्र न गंतव्यं संग्रामेऽप्यनया समम् ॥ ५१ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं ब्रुवति राजेंद्र बाष्कले मदगर्विते ॥ प्रणम्य नृपतिं तत्र दुर्धरो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५२ ॥ दुर्धर उवाच ॥ महिषाऽहं विजेष्यामि देवीं देवविनिर्मिताम् ॥ अष्टादशभुजां रम्यां कारणाच्च समागताम् ॥ ५३ ॥ राजन्भीषयितुं त्वां वै मायैषा निर्मिता सुरैः ॥ विभीषिकेयं विज्ञाय त्यज मोहं मनोगतम् ॥ ५४ ॥ राजनीतिरियं राजन्मंत्रिकृत्यं तथा शृणु ॥ सात्त्विका राजसाः केचित्तामसाश्च तथा परे ॥ ५५ ॥ मंत्रिणस्त्रिविधा लोके भवंति दानवाधिप ॥ सात्त्विकाः प्रभुकार्याणि साधयंति स्वशक्तिभिः ॥ ५६ ॥ आत्मकृत्यं प्रकुर्वंति स्वामिकार्याविरोधतः ॥ एकचित्ता धर्मपरा मंत्रशास्त्रविशारदाः ॥ ५७ ॥ राजसा भिन्नचित्ताश्च स्वकार्यनिरताः सदा ॥ कदाचित्स्वामिकार्यं ते प्रकुर्वंति यदृच्छया ॥ ५८ ॥ तामसा लोभनिरताः स्वकार्यनिरताः सदा ॥ प्रभुकार्यं विनाश्यैव स्वकार्यं साधयंति ते ॥ ५९ ॥ समये ते विभिद्यंते परैस्तु परिवंचिताः ॥ स्वच्छिद्रं शत्रुपक्षीयान्निर्दिशंति गृहस्थिताः ॥ ६० ॥ कार्यभेदकरा नित्यंकोशगुप्ताऽसिवत्सदा ॥ संग्रामेऽथ समुत्पन्ने भीषयंति प्रभुं सदा ॥ ६१ ॥

॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥ भीषयंति प्रभुं सदेति ॥ तस्मात्त्वां ये मंत्रिणो भीषयंति ते शत्रुपक्षीयास्तव नाशकरा

॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥ राजन्निति॥इयं कस्य पत्नी किमर्थमत्रागतेति प्रथमं ज्ञातव्या । ततः पश्चाद्विचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥३२॥ ननु तव मनसि केयमस्ती

युद्धं प्रार्थयते बाला किमाश्चर्यमतः परम्॥श्रेयोऽत्र विपरीतं वा को वेत्ति भुवनत्रये॥२६॥न बहूनां जयोऽप्यस्ति नैकस्य च पराजयः॥
दैवाधीनौ सदा ज्ञेयौ युद्धे जयपराजयौ॥२७॥उपायवादिनः प्राहुर्दैवं किं केन वीक्षितम्॥अदृष्टमिति यन्नाम प्रवदंति मनीषिणः॥२८॥
तत्सत्त्वेऽपि प्रमाणं किं कातराशावलंबनम्॥न समर्थजनानां हि दैवं कुत्रापि लक्ष्यते॥२९॥उद्यमो दैवमेतौ हि शूरकातरयोर्मतम्॥
विचिंत्याद्य धिया सर्वं कर्तव्यं कार्यमादरात् ॥३०॥ व्यास उवाच ॥ इति राज्ञो वचः श्रुत्वा हेतुगर्भं महायशाः ॥ बिडालाख्यो
महाराजमित्युवाच कृतांजलिः ॥३१॥राजन्नेषा विशालाक्षी ज्ञातव्या यत्नतः पुनः॥किमर्थमिह संप्राप्ता कुतः कस्य परिग्रहः॥३२॥
मरणं ते परिज्ञाय स्त्रियाः सर्वात्मना सुरैः ॥ प्रेषिता पद्मपत्राक्षी समुत्पाद्य स्वतेजसः ॥ ३३ ॥ तेऽपि च्छन्नाः स्थिताः खेऽत्र सर्वे
युद्धदिदृक्षवः ॥ समयेऽस्याः सहायास्ते भविष्यंति युयुत्सवः ॥ ३४ ॥ पुरतः कामिनीं कृत्वा ते वै विष्णुपुरोगमाः ॥ वधिष्यंति
च नः सर्वान्सा त्वां युद्धे हनिष्यति ॥ ३५ ॥ एतच्चिकीर्षितं तेषां मया ज्ञातं नराधिप ॥ भवितव्यस्य न ज्ञानं वर्तते मम सर्वथा
॥ ३६ ॥ योद्धव्यं न त्वयाऽद्येति नाहं वक्तुं क्षमः प्रभो ॥ प्रमाणं त्वं महाराज कार्येऽत्र देवनिर्मिते ॥ ३७ ॥ त्वदर्थेऽस्माभिरनिशं
मर्तव्यं कार्यगौरवात् ॥ विहर्तव्यं त्वया सार्धमेष धर्मोऽनुजीविनाम् ॥३८॥ विचारोऽत्र महानस्ति यदेका कामिनी नृप ॥ युद्धं
प्रार्थयतेऽस्माभिः ससैन्यैर्बलदर्पितैः॥३९॥दुर्मुख उवाच॥राजन्युद्धे जयो नोऽद्य भविता वेद्म्यहं किल ॥ पलायनं न कर्तव्यं यशो
हानिकरं नृणाम् ॥४०॥ इंद्रादीनां संयुगेऽपि न कृतं यज्जुगुप्सितम् ॥ एकाकिनीं स्त्रियं प्राप्य को हि कुर्यात्पलायनम् ॥४१॥
तस्माद्युद्धं प्रकर्तव्यं मरणं वा रणे जयः ॥ यद्भावि तद्भवत्येव काऽत्र चिंता विपश्यतः ॥ ४२ ॥ मरणेऽत्र यशःप्राप्तिर्जीवने च
तथा सुखम् ॥ उभयं मनसा कृत्वा कर्तव्यं युद्धमद्य वै ॥ ४३ ॥ पलायने यशोहानिर्मरणं चायुषः क्षये ॥ तस्माच्छोको न कर्तव्यो
जीविते मरणे वृथा ॥ ४४ ॥

त्यागतं तत्राह । मरणं ते इति ॥ स्त्रियाः सकाशात्ते मरणं सुरैः सर्वात्मना परिज्ञायेत्यन्वयः ॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥

॥ ८ ॥ प्रबुध्येति ॥ इत्थं प्रबुध्य युध्यतामित्यर्थः ॥ जलवाहकम् । जलवाहकत्वेन माहषः प्रसिद्धोऽस्सीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्त्वयोक्तं माहिषेण
सुखं संबंधे भविष्यतीति तत्राह । कामं सदृशयोरिति ॥ ११ ॥ तदेवोपपादयति । मूर्खस्त्वमसीति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

सर्वा वासक्षमः शांतः सर्वदृक्सर्वभावनः॥तं त्यक्त्वा महिषं मंदं कथं सेवितुमुत्सहे॥८॥प्रबुध्य युध्यतां कामं करोमि यमवाहनम् ॥
अथवा मनुजानां वै करिष्ये जलवाहकम्॥९॥ जीवितेच्छाऽस्ति चेत्पाप गच्छ पातालमाशु वै॥समस्तैर्दानवैर्युक्तस्त्वन्यथा हन्मि
सगरे ॥१०॥कामं सदृशयोर्योगः संसारे सुखदो भवेत् ॥ अन्यथा दुःखदो भूयादज्ञानाद्यदि कल्पितः ॥११॥ मूर्खस्त्वमसि यद्
ब्रूषे पतिं मे भज भामिनि ॥ क्वाहं क्व महिषः शृंगी संबंधः कीदृशो द्वयोः ॥ १२ ॥ गच्छ युध्यस्व वा कामं हनिष्येऽहं सबांध
वम् ॥ यज्ञभागं देवलोकं नो चेत्त्यक्त्वा सुखी भव ॥ १३ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवी जगर्ज भृशमद्भुतम् ॥
कल्पांतसदृशं नादं चक्रे दैत्यभयावहम् ॥ ॥ १४ ॥ चकंपे वसुधा चेलुस्तेन शब्देन भूधराः ॥ गर्भश्च दैत्यपत्नीनां सस्रंसुर्गर्जित
स्वनात् ॥ १५ ॥ ताम्रः श्रुत्वा च तं शब्दं भयत्रस्तमनास्तदा ॥ पलायनं ततः कृत्वा जगाम महिषांतिकम् ॥ १६ ॥ नगरे तस्य
ये दैत्यास्तेऽपि चिंतामवाप्नुवन् ॥ बधिरीकृतकर्णाश्च पलायनपरा नृप ॥ १७ ॥ तदा क्रोधेन सिंहोऽपि ननाद भृशमुत्सटः ॥ तेन
नादेन दैतेया भयं जग्मुरपि स्फुटम् ॥ १८ ॥ ताम्रं समागतं दृष्ट्वा हयारिरपि मोहितः ॥ चिंतयामास सचिवैः किं कर्तव्यमतः
परम् ॥ १९ ॥ दुर्गग्रहो वा कर्तव्यो युद्धं निर्गत्य वा पुनः ॥ पलायने कृते श्रेयो भवेद्वा दानवोत्तमाः ॥ २० ॥ बुद्धिमंतो दुरा
धर्षाः सर्वे शास्त्रविशारदाः ॥ मंत्रः खलु प्रकर्तव्यः सुगुप्तः कार्यसिद्धये ॥ २१ ॥ मंत्रमूलं स्मृतं राज्यं यदि स स्यात्सुरक्षितः ॥
मंत्रिभिश्च सदाचारैर्विधेयः सर्वथा बुधैः ॥ २२ ॥ मंत्रभेदे विनाशः स्याद्राज्यस्य भूपतेस्तथा ॥ तस्माद्भेदभयाद्गुप्तः कर्तव्यो भूति
मिच्छता ॥ २३ ॥ तदत्र मंत्रिभिर्वाच्यं वचनं हेतुमद्धितम् ॥ कालदेशानुसारेण विचिंत्य नीतिनिर्णयम् ॥ २४ ॥ या योषाऽत्र
समायाता प्रबला देवनिर्मिता ॥ एकाकिनी निरालंबा कारणं तद्विचिंत्यताम् ॥ २५ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ भूतिमिच्छता मंत्रो गुप्तः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥५९॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ कष्टं प्राप्यापि संग्रामे जयसंदेह इत्यन्वयः ॥ ६५ ॥ ६६॥६७॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥११॥ पंचषष्टिश्लोकवर्यैस्ताम्रस्याऽऽगमनोत्तरम् ॥ दैत्यौ च प्रेषितौ तेन श्रुतौ बाष्कलदुर्मुखौ ॥ १ ॥ ताम्रवाक्यश्रवणोत्तरं जगदंबिका यदाह तदुच्यते तन्निशम्येति

करभोरु किमर्थं ते गृहीतान्यायुधान्यलम् ॥ पुष्पकंदुकयोग्यास्ते कराः कमलकोमलाः ॥५९॥ भ्रूचापे विद्यमानेऽपि धनुषा किं प्रयोजनम् ॥ कटाक्षविशिखाः संति किं बाणैर्निष्प्रयोजनैः ॥ ६० ॥ संसारे दुःखदं युद्धं न कर्तव्यं विजानता ॥ लोभासक्ताः प्रकुर्वंति संग्रामं च परस्परम् ॥ ६१ ॥ पुष्पैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निशितैः शरैः ॥ भेदनं निजगात्राणां कस्य तज्जायते मुदे ॥ ६२ ॥ तस्मात्त्वमपि तन्वंगि प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ भर्तारं भज मे नाथं देवदानवपूजितम् ॥ ६३ ॥ स तेऽत्र वांछितं सर्वं करिष्यति मनोरथम् ॥ त्वं पट्टमहिषी राज्ञः सर्वथा नात्र संशयः ॥ ६४ ॥ वचनं कुरु मे देवि प्राप्स्यसे सुखमुत्तमम् ॥ संग्रामे जयसंदेहः कष्टं प्राप्य न संशयः ॥ ६५ ॥ जानासि राजनीतिं त्वं यथावद्वरवर्णिनि ॥ भुंक्ष्व राज्यसुखं पूर्णं वर्षाणामयुतायुतम् ॥ ६६ ॥ पुत्रस्ते भविता कांतः सोऽपि राजा भविष्यति ॥ यौवने क्रीडयित्वांते वार्धक्ये सुखमाप्स्यसि ॥ ६७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे देवीमाहात्म्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ व्यास उवाच ॥ तन्निशम्य वचस्तस्या ताम्रस्य जगदंबिका ॥ मेघगंभीरया वाचा हसंती तमुवाच ह ॥ १ ॥ देव्युवाच ॥ गच्छ ताम्र पतिं ब्रूहि मुमूर्षुं मंदचेतसम् ॥ महिषं चातिकामार्तं मूढं ज्ञानविवर्जितम् ॥२॥ यथा ते महिषी माता प्रौढा यवसभक्षिणी॥नाहं तथा शृंगवती लंबपुच्छा महोदरी ॥ ३ ॥ न कामयेऽहं देवेशं नैव विष्णुं न शंकरम् ॥ धनदं वरुणं नैव ब्रह्माणं न च पावकम् ॥४॥ एतान्देवगणान्हित्वा पशुं केन गुणेन वै ॥ वृणोम्यहं वृथा लोके गर्हणा मे भवेदिति ॥ ५ ॥ नाहं पतिंवरा नारी वर्तते मे पतिः प्रभुः ॥ सर्वकर्ता सर्वसाक्षी ह्यकर्ता निःस्पृहः स्थिरः ॥ ६ ॥ निर्गुणो निर्ममोऽनंतो निरालंबो निराश्रयः ॥ सर्वज्ञः सर्वगः साक्षी पूर्णः पूर्णाशयः शिवः ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ यवसं तृणम् ॥ यथा त्वं तथा त्वज्जातीया नाहं यन्मामभिकांक्षसीति भावः ॥ ३ ॥ किंच न कामयेऽहमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ निःस्पृहः स्थिर इति भगवत्या मायाविशिष्टब्रह्मरूपत्वेन पुंप्रकृत्युभयात्मकत्वात्स्वस्य केवलमायास्वरूपत्वाभिमानेनेयमुक्तिरिति बोध्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

निश्रीयत इत्याह ॥ यत्त्वामिति ॥ ४० ॥ नन्वनया कथं मम वधो भवष्यतीति चेत् तत्राह । नैषाऽस्तीति ॥ विलक्षणशक्तिमत्त्वाद्भविष्यतीत्यर्थः ॥४१॥४२॥४३ ॥४४॥
॥ ४५ ॥ हंतव्या नान्यथेति ॥ यदि संग्रामे न वशगा तदा हंतव्या यद्यन्यथा वशगा स्यात्तदा न हंतव्या किंतु कामं यथेष्टं माननीयेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

नैषाऽस्ति मानुषी नो वा गांधर्वी न तथाऽऽसुरी ॥ देवैः कृतेयं ज्ञातव्या माया मोहकरी विभो ॥ ४१ ॥ कातरत्वं
न कर्तव्यं ममैतन्मतमित्यलम्॥कर्तव्यं सर्वथा युद्धं यद्भाव्यं तद्भविष्यति ॥४२॥ को वेद दैवकर्तव्यं शुभं वाऽप्यशुभं तथा ॥ अव
लंब्य धिया धैर्यं स्थातव्यं वै विचक्षणैः ॥४३॥ जीवितं मरणं पुंसां दैवाधीनं नराधिप ॥ कोऽपि नैवान्यथा कर्तुं समर्थो भुवन
त्रये ॥ ४४ ॥ महिष उवाच ॥ गच्छ ताम्र महाभाग युद्धाय कृतनिश्चयः॥ तामानय वरारोहां जित्वा धर्मेण मानिनीम् ॥ ४५ ॥
न भवेद्वशगा नारी संग्रामे यदि सा तव ॥ हंतव्या नान्यथा कामं माननीया प्रयत्नतः ॥ ४६ ॥ वीरस्त्वमसि सर्वज्ञ कामशास्त्र
विशारदः ॥ येन केनाप्युपायेन जेतव्या वरवर्णिनी ॥ ४७ ॥ त्वरन्वीर महाबाहो सैन्येन महता वृतः ॥ तत्र गत्वा त्वया ज्ञेया
विचार्य च पुनःपुनः ॥४८॥ किमर्थमागता चेयं ज्ञातव्यं तद्धि कारणम् ॥ कामाद्वा वैरभावाच्च माया कस्येयमित्युत ॥ ४९ ॥
आदौ तन्निश्चयं कृत्वा ज्ञातव्यं तच्चिकीर्षितम् ॥ पश्चाद्युद्धं प्रकर्तव्यं यथायोग्यं यथाबलम् ॥ ५० ॥ कातरत्वं न कर्तव्यं निर्दयत्वं
तथा न च ॥ यादृशं हि मनस्तस्याः कर्तव्यं तादृशं त्वया ॥५१॥ व्यास उवाच ॥ इति तद्भाषितं श्रुत्वा ताम्रः कालवशं गतः ॥
निर्गतः सैन्यसंयुक्तः प्रणम्य महिषं नृपम् ॥५२ ॥ गच्छन्मार्गे दुरात्माऽसौ शकुनान्वीक्ष्य दारुणान् ॥ विस्मयं च भयं प्राप यम
मार्गप्रदर्शकान् ॥ ५३ ॥ स गत्वा तां समालोक्य देवीं सिंहोपरि स्थिताम् ॥ स्तूयमानां सुरैः सर्वैः सर्वायुधविभूषिताम् ॥ ५४ ॥
तामुवाच विनीतः सन्वाक्यं मधुरया गिरा ॥ सामभावं समाश्रित्य विनयावनतः स्थितः ॥ ५५ ॥ देवि दैत्येश्वरः श्रृंगी त्वद्रूपगुण
मोहितः ॥ स्पृहां करोति महिषस्त्वत्पाणिग्रहणाय च ॥ ५६ ॥ भावं कुरु विशालाक्षि तस्मिन्नमरदुर्जये ॥ पतिं तं प्राप्य मृद्वंगि
नंदने विहराद्भुते ॥ ५७ ॥ सर्वांगसुन्दरं देहं प्राप्य सर्वसुखास्पदम् ॥ सुखं सर्वात्मना ग्राह्यं दुःखं हेयमिति स्थितिः ॥ ५८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

स्वीकृते इत्यर्थः ॥ १३ ॥ यामि गच्छामीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ हावोऽयमिति ॥ यो रसवित्तमः स योऽयं मानिनीनां हावस्तं वेत्ति । वक्रोक्तिरिति ॥ कामिन्या वक्रोक्तिः प्रियं प्रति पुरुषं प्रति परायणं भवति ॥ सुखाश्रयभूता भवति ॥ २० ॥ स्त्रियो हृद्यं न सर्वे जानंति ॥ किंतु कोऽपि चतुरः कामशास्त्रविचक्षण एव जानातीत्याह । वेत्तीति ॥ तर्हि त्वमेव तद्धृदयवेत्ताऽसि ततस्तद्वाक्यार्थं वर्णयेति चेत्तदाह । यदुक्तमिति ॥ हेतुगर्भमिति ॥ कारणगर्भं तात्पर्यांतरविशिष्टमित्यर्थः ॥ २१ ॥ किं तत्तात्पर्यांतरं तदाह । बाणास्त्विति ॥ न प्रसिद्धा बाणा अत्र विवक्षिताः किंतु कटाक्षाः ॥ २२ ॥ पुष्पांजलिमया इति ॥

तस्माद्याम्यहमेकाकी युद्धाय चंडिकां प्रति ॥ हनिष्ये तां महाराज निर्भयो भव सांप्रतम् ॥ १४ ॥ सेनावृतोऽहं गत्वा तां शस्त्रास्त्रैर्विविधैः किल ॥ निषूदयामि दुर्मर्षां चंडिकां चंडविक्रमाम् ॥ १५ ॥ बद्ध्वा सर्पमयैः पाशैरानयिष्ये तवांतिकम् ॥ वशगा तु सदा ते स्यात्पश्य राजन्बलं मम ॥ १६ ॥ व्यास उवाच ॥ विरूपाक्षवचः श्रुत्वा दुर्धरो वाक्यमब्रवीत् ॥ सत्यमुक्तं वचो राजन्विरूपाक्षेण धीमता ॥१७॥ ममापि वचनं श्लक्ष्णं श्रोतव्यं धीमता त्वया ॥ कामातुरैषा सुदती लक्ष्यतेऽप्यनुमानतः ॥ १८ ॥ भवत्येवंविधा कामं नायिका रूपगर्विता ॥ भीषयित्वा वरारोहा त्वां वशे कर्तुमिच्छति ॥ १९ ॥ हावोऽयं मानिनीनां वै तं वेत्ति रसवित्तमः ॥ वक्रोक्तिरेषा कामिन्याः प्रियं प्रति परायणम् ॥ २० ॥ वेत्ति कोऽपि नरः कामं कामशास्त्रविचक्षणः ॥ यदुक्तं नाम बाणैस्त्वां वधिष्ये रणमूर्धनि ॥ २१ ॥ हेतुगर्भमिदं वाक्यं ज्ञातव्यं हेतुवित्तमैः ॥ बाणास्तु मानिनीनां वै कटाक्षा एव विश्रुताः ॥ २२ ॥ पुष्पांजलिमयाश्चान्ये व्यंग्यानि वचनानि च ॥ का शक्तिरन्यबाणानां प्रेरणे त्वयि पार्थिव ॥ २३ ॥ तादृशीनां न सा शक्तिर्ब्रह्मविष्णुहरादिषु ॥ यथोक्तं नेत्रबाणैस्त्वां हनिष्ये मन्द पार्थिवम् ॥ २४ ॥ विपरीतं परिज्ञातं तेनाऽरसविदा किल ॥ पातयिष्यामि शय्यायां रणमय्यां पतिं तव ॥ २५ ॥

यथा कटाक्षाः पूर्वोक्ताऽभिप्रायास्तथा पुष्पांजलिमया व्यंग्यवचनानि नर्मोक्तयश्च बाणा इत्यर्थः ॥ ननु मुख्यबाणाः कुतो नाऽत्र विवक्षिता इति चेदसंभवान्न तेऽत्र विवक्षिता इत्याह । का शक्तिरिति ॥ २३ ॥ तादृशीनां शृंगारवतीनां स्त्रीणामन्यबाणानां प्रेरणे का शक्तिः ॥ किंशब्दः क्षेपार्थः नैव शक्तिरित्यर्थः ॥ या शक्तिर्ब्रह्मविष्णुहरादिषु नास्ति तस्माद्यत्तयोक्तं बाणैस्त्वां वधिष्ये इति तस्याऽयमभिप्राय इत्याह ॥ २४ ॥ २५ ॥

यच्च तयोक्तं तव पतिं महिषासुरं शय्यायां रणमय्यां रणरूपायां पातयिष्यामीति तस्याऽयमभिप्राय इत्याह । विपरीतरतीति ॥२६॥ यच्च तयोक्तं करिष्ये विगतप्राणमिति तस्याऽयमभिप्राय इत्याह । वीर्यं प्राणा इति ॥ तद्विहीनं वीर्यविहीनं करिष्यामीत्येव तद्वचनार्थः ॥ एतादृशव्यंग्याधिक्येन नर्मोक्त्याधिक्येन वाक्येन साऽत्युत्तमा कामिनी त्वां वरयतीति यन्मयोच्यते तद्वै रसग्रंथविचक्षणैः शृंगारशास्त्रनिपुणैर्विचारतो ज्ञेयं निश्चेतव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

विपरीतरतिक्रीडाभाषणं ज्ञेयमेव तत् ॥ करिष्ये विगतप्राणं यदुक्तं वचनं तया ॥ २६ ॥ वीर्यं प्राणा इति प्रोक्तं तद्विहीनं न चान्यथा ॥ व्यंग्याधिक्येन वाक्येन वरयत्युत्तमा नृप ॥ २७ ॥ तद्वै विचारतो ज्ञेयं रसग्रंथविचक्षणैः ॥ इति ज्ञात्वा महाराज कर्तव्यं रससंयुतम् ॥२८॥ सामदानद्वयं तस्या नान्योपायोऽस्ति भूपते ॥ रुष्टा वा गर्विता वाऽपि वशगा मानिनी भवेत् ॥२९॥ तादृशैर्मधुरैर्वाक्यैरानयिष्ये तवांतिकम् ॥ किं बहूक्तेन मे राजन्कर्तव्या वशवर्तिनी॥३०॥गत्वा मयाऽधुनैवेयं किंकरीव सदैव ते ॥ व्यास उवाच ॥ इत्थं निशम्य तद्वाक्यं ताम्रस्तत्त्वविचक्षणः ॥३१॥ उवाच वचनं राजन्निशामय मयोदितम् ॥ हेतुमद्धर्मसहितं रसयुक्तं नयान्वितम् ॥३२॥ नैषा कामातुरा बाला नानुरक्ता विचक्षण ॥ व्यंग्यानि नैव वाक्यानि तयोक्तानि तु मानद ॥ ३३ ॥ चित्रमत्र महाबाहो यदेका वरवर्णिनी ॥ निरालंबा समायाति चित्ररूपा मनोहरा ॥ ३४ ॥ अष्टादशभुजा नारी न श्रुता न च वीक्षिता ॥ केनाऽपि त्रिषु लोकेषु पराक्रमवती शुभा ॥ ३५ ॥ आयुधान्यपि तावंति धृतानि बलवंति च ॥ विपरीतमिदं मन्ये सर्वं कालकृतं नृप ॥३६॥ स्वप्नानि दुर्निमित्तानि मया दृष्टानि वै निशि ॥ तेन जानाम्यहं नूनं वैशसं समुपागतम् ॥ ३७ ॥ कृष्णांबरधरा नारी रुदती च गृहांगणे ॥ दृष्टा स्वप्नेऽप्युषःकाले चिंतितव्यस्तदत्ययः ॥३८॥ विकृताः पक्षिणो रात्रौ रोरुवंति गृहे गृहे ॥ उत्पाता विविधा राजन्प्रभवंति गृहे गृहे ॥ ३९ ॥ तेन जानाम्यहं नूनं कारणं किंचिदेव हि ॥ यत्त्वां प्रार्थयते बाला युद्धाय कृतनिश्चया ॥ ४० ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तेन स्वप्नेन तदत्ययो येन स्वप्नो दृष्टस्तदत्ययो ध्वंसो नियतं चिंतितव्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ तेनेति ॥ तेन दुःस्वप्नादिना किंचिदन्यदेव कारणमस्माकं मरणरूपमस्यावतारस्य जानामि अनुमिनोमीत्यर्थः ॥ किंच प्रत्यक्षतोऽपीदं

॥६६॥ इति श्रीदेवीभागवतातिलके पञ्चमस्कन्धे दशमोऽध्यायः॥१०॥सप्तषाष्टिश्लोकवर्यैर्महिषासुरसंसदि ॥ विमृश्य ताम्रदूतस्तु प्रेषितश्चेति कीर्त्यते॥१॥इत्थं पूर्वाध्यायांते मन्त्रिवर्यभाषणमुपन्यस्य तदुत्तरं जातं वृत्तमाह । इति तस्येति ॥१॥ विश्रब्धं निश्चितम् ॥२॥ सामादिषूपायेषु क उपाय इत्यर्थः ॥३॥ सत्यमिति ॥ वक्तव्यं हि द्विविधं सत्यं प्रियं चेत्यर्थः ॥ तयोर्मध्य एकं विबुधैर्हितकरं विचार्य कार्यं स्वीकार्यमित्यर्थः॥४॥ किं तद्धितकरं तत्स्वयमेवाहुः सत्यं चेति॥ प्रियं चाऽहितकृदिति ॥ सत्यमुच्यते

कार्येऽस्मिंस्त्वं प्रमाणं नो मंत्रोऽतीव दुरासदः ॥ युद्धं पलायनं श्रेयो न जानेऽहं विनिश्चयम् ॥ ६६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा महिषो मदविह्वलः ॥ मंत्रिवृद्धान्समाहूय राजा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ मंत्रिणः किं च कर्तव्यं विश्रब्धं ब्रूत मा चिरम् ॥ आगता देवविहिता मायेयं शांबरीव किम् ॥ २ ॥ कार्येऽस्मिन्निपुणा यूयमुपायेषु विचक्षणाः ॥ सामादिषु च कर्तव्यः कोऽत्र मह्यं ब्रुवंतु च ॥ ३ ॥ मन्त्रिण ऊचुः ॥ सत्यं सदैव वक्तव्यं प्रियं च नृपसत्तम ॥ कार्यं हितकरं नूनं विचार्य विबुधैः किल ॥ ४ ॥ सत्यं च हितकृद्राजन्प्रियं चाहितकृद्भवेत् ॥ यथौषधं नृणां लोके ह्यप्रियं रोगनाशनम् ॥ ५ ॥ सत्यस्य श्रोता मंता च दुर्लभः पृथिवीपते ॥ वक्ताऽपि दुर्लभः कामं बहवश्चाटुभाषकाः ॥६॥ कथं ब्रूमोऽत्र नृपते विचारे गहने त्विह ॥ शुभं वाऽप्यशुभं वाऽपि को वेत्ति भुवनत्रये ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ स्वस्वमत्यनुसारेण ब्रुवंत्वद्य पृथक्पृथक् ॥ येषां हि यादृशो भावस्तच्छ्रुत्वा चिंतयाम्यहम् ॥ ८ ॥ बहूनां मतमाज्ञाय विचार्य च पुनःपुनः ॥ यच्छ्रेयस्तद्धि कर्तव्यं कार्यं कार्यविचक्षणैः ॥ ९ ॥ व्यास उवाच ॥ तस्यैवं वचनं श्रुत्वा विरूपाक्षो महाबलः ॥ उवाच तरसा वाक्यं रंजयन्पृथिवीपतिम् ॥१०॥ विरूपाक्ष उवाच ॥ राजन्नारी वराकीयं सा ब्रूते मदगर्विता ॥ विभीषिकामात्रमिदं ज्ञातव्यं वचनं त्वया ॥ ११ ॥ को बिभेति स्त्रियो वाक्यैर्दुरुक्तै रणदुर्मदैः ॥ अनृतं साहसं चेति जानन्नारीविचेष्टितम् ॥१२॥ जित्वा त्रिभुवनं राजन्नद्य कांताभयं न वै॥दीनत्वेऽप्ययशो नूनं वीरस्य भुवने भवेत् ॥१३॥

चंद्राज्ञः क्रोधो भविष्यतीति भिया राज्ञो हितकरमपि सत्यं वाक्यं हित्वा तन्मनोरञ्जनायाऽसत्यं कार्यनाशकरं च यन्मिष्टं तद्वक्तव्यं तदेतदत्र प्रियपदवाच्यं तच्चाऽहितकृदेव भवेत् ॥तद्भिन्नमप्रियं सत्यं वाक्यं हितकृदिति भावः ॥ तत्र दृष्टांतमाह ॥ यथौषधमिति ॥ चाटुभाषकाः मनोऽनुकूलवक्तारः ॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥दीनत्वे

विवाहार्थमिहाज्ञप्तो राज्ञा कामातुरेण वै ॥ तत्कथं विरसं कृत्वा गच्छेयं नृपसन्निधौ ॥ ४७ ॥ इयं बुद्धिः समीचीना यद्व्रजामि
कलिं विना ॥ यथाऽऽगतं तथा शीघ्रं राज्ञे संवेदयाम्यहम् ॥ ४८ ॥ स प्रमाणं पुनः कार्ये राजा मतिमतांवरः ॥ करिष्यति
विचार्यैव सचिवैर्निपुणैः सह ॥ ४९ ॥ सहसा न मया युद्धं कर्तव्यमनया सह ॥ जये पराजये वाऽपि भूपतेरप्रियं भवेत् ॥
॥ ५० ॥ यदि मां सुंदरी हन्यादहं वा हन्मि तां पुनः ॥ येन केनाऽप्युपायेन स कुप्येत्पार्थिवः किल ॥ ५१ ॥ तस्मात्तत्रैव
गत्वाऽहं बोधयिष्यामि तं नृपम् ॥ यथाऽद्याभि हितं देव्या यथारुचि करोतु सः॥ ५२ ॥ व्यास उवाच ॥ इति संचिंत्य मेधावी
जगाम नृपसन्निधौ ॥ प्रणम्य तमुवाचेदं कृतांजलिरमात्यजः ॥ ५३ ॥ मंत्र्युवाच ॥ राजन्देवी वरारोहा सिंहस्योपरि संस्थिता ॥
अष्टादशभुजा रम्या वराऽऽयुधधरा परा ॥ ५४ ॥ सा मयोक्ता महाराज महिषं भज भामिनि ॥ महिषी भव राज्ञस्त्वं त्रैलोक्याधि
पतेः प्रिया ॥ ५५ ॥ पट्टराज्ञी त्वमेवास्य भविता नात्र संशयः ॥ स ते वाऽऽज्ञाकरो जातो वशवर्ती भविष्यति ॥ ५६ ॥ त्रैलो
क्यविभवं भुक्त्वा चिरकालं वरानने॥महिषं पतिमासाद्य योषितां सुभगा भव ॥५७॥ इति मद्वचनं श्रुत्वा सा स्मयावेशमोहिता ॥
मामुवाच विशालाक्षी स्मितपूर्वमिदं वचः ॥ ५८ ॥ महिषीगर्भसंभूतं पशूनामधमं किल ॥ बलिं दास्याम्यहं देव्यै सुराणां हितका
म्यया ॥५९॥ का मूढा कामिनी लोके महिषं वै पतिं भजेत् ॥ मादृशी मंदबुद्धे किं पशुभावं भजेदिह ॥ ६० ॥ महिषी महिषं
नाथं सशृंगा शृगसंयुतम् ॥ कुरुते क्रंदमाना वै नाहं तत्सदृशी शठा॥ ६१ ॥ करिष्येऽहं मृधे युद्धं हनिष्ये त्वां सुराप्रियम् ॥ गच्छ
वा दुष्ट पातालं जीवितेच्छा यदस्ति ते ॥ ६२ ॥ परुषं तु तया वाक्यमित्युक्तं नृप मत्तया ॥ तच्छ्रुत्वाऽहं समायातः प्रतिचिंत्य
पुनःपुनः ॥ ६३ ॥ रसभंगं विचिंत्यैव न युद्धे तु मया कृतम् ॥ आज्ञां विना तवात्यंतं कथं कुर्यां वृथोद्यमम् ॥ ६४ ॥ साऽतीव
च बलोन्मत्ता वर्तते भूप भामिनि ॥ भवितव्यं न जानामि किं वा भावि भविष्यति ॥ ६५ ॥

॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥ देव्या इत्यस्याग्रे तदनंतरामिति शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥५७॥५८॥५९ ॥ ६०॥६१ ॥६२॥६३॥ ६४ ॥ ६५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ स्त्रीसदृशमप्रौढम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ हि यतः शृंगारे परुषं वाक्यं विरुद्धं भवति ॥ ततो रसभंगाद्बिभेमि ॥ तता न परुषं वक्तुं

यथेच्छं गच्छ वा मूढ पातालं पन्नगावृतम् ॥ हित्वा भूसुरसद्माद्य जीवितेच्छा यदस्ति ते॥१६॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तः स ततो देव्या मंत्रिश्रेष्ठो बलान्वितः ॥ प्रत्युवाच निशम्यासौ वचनं हेतुगर्भितम् ॥१७॥ देवि स्त्रीसदृशं वाक्यं ब्रूषे त्वं मदगर्विता ॥ क्वासौ क्व त्वं कथं युद्धमसंभाव्यमिदं किल ॥ १८ ॥ एकाकिनी पुनर्बाला प्रारब्धयौवना मृदुः ॥ महिषोऽसौ महाकायो दुर्विभाव्यं हि संगतम्॥१९॥ सैन्यं बहुविधं तस्य हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ पदातिगणसंविद्धं नानाऽऽयुधविराजितम् ॥२०॥ कः श्रमः करिराजस्य मालतीपुष्पमर्दने ॥ मारणे तव वामोरु महिषस्य तथा रणे॥२१॥ यदि त्वां परुषं वाक्यं ब्रवीमि स्वल्पमप्यहम्॥शृंगारे तद्विरुद्धं हि रसभंगाद्बिभेम्यहम् ॥ २२ ॥ राजास्माकं सुररिपुर्वर्तते त्वयि भक्तिमान् ॥ साममेव मया वाच्यं दानयुक्तं तथा वचः ॥२३॥ नोचेद्धन्म्यहमद्यैव बाणेन त्वां मृषावदाम् ॥ मिथ्याभिमानचतुरां रूपयौवनगर्विताम् ॥२४॥ स्वामी मे मोहितः श्रुत्वा रूपं ते भुवनातिगम् ॥ तत्प्रियार्थं प्रियं कामं वक्तव्यं त्वयि यन्मया ॥ २५ ॥ राज्यं तव धनं सर्वं दासस्ते महिषः किल ॥ कुरु भावं विशालाक्षि त्यक्त्वा रोषं मृतिप्रदम् ॥ २६ ॥ पतामि पादयोस्तेऽहं भक्तिभावेन भामिनि ॥ पट्टराज्ञी महाराज्ञो भव शीघ्रं शुचिस्मिते ॥ २७ ॥ त्रैलोक्यविभवं सर्वं प्राप्स्यसि त्वमनाविलम् ॥ सुखं संसारजं सर्वं महिषस्य परिग्रहात् ॥ २८ ॥ देव्युवाच ॥ शृणु साचिव वक्ष्यामि वाक्यानां सारमुत्तमम् ॥ शास्त्रदृष्टेन मार्गेण चातुर्यमनुचिंत्य च ॥ २९ ॥ महिषस्य प्रधानस्त्वं मया ज्ञातं धिया किल ॥पशुबुद्धिस्वभावोऽसि वचनात्तव सांप्रतम् ॥ ३० ॥ मंत्रिणस्त्वादृशा यस्य स कथं बुद्धिमान्भवेत् ॥ उभयोः सदृशो योगः कृतोऽयं विधिना किल ॥ ३१ ॥ यदुक्तं स्त्रीस्वभावाऽसि तद्विचारय मूढ किम् ॥ पुमान्नाऽहं तत्स्वभावाऽभवं स्त्रीवेषधारिणी ॥ ३२ ॥

शक्नोमीत्यर्थः ॥२२॥२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सचिव एव साचिवः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ यदुक्तं स्त्रीस्वभावेति ॥ यत्त्वयोक्तं मूढ स्त्रीस्वभावा

ऽसीति तत्र विचारय किमहं पुमान्नास्मि तत्स्वभावा किं पुमान्नाहं मायाविशिष्टब्रह्मरूपिण्या मम पुंप्रकृत्युभयात्मकत्वात् पुरुषस्वभावत्वमस्त्येव ननु किम तर्हि स्त्री वेषो धृत इति चेद्देवैर्महिषवधार्थं प्रार्थिता स्त्रीवेषाऽभवमित्याह । अभवं स्त्रीवेषधारिणीति ॥ ३२ ॥ तदेवाह । याचितमिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ यदुक्तमेकाकिनीति तत्रोत्तरमाह विपरीतामिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ किंच तव महिषासुरान्मम मृत्युर्यदि कल्पितः स्यात्तर्हि स भविष्यत्येव तत्राऽहमेकाकिनी स्यामपि चे

याचितं मरणं पूर्वं स्त्रिया त्वत्प्रभुणा यथा ॥ तस्मान्मन्येऽतिमूर्खोऽसौ न वीररसवित्तमः ॥ ३३ ॥ कामिन्या मरणं क्लीबरतिदं शूरदुःखदम् ॥ प्रार्थितं प्रभुणा तेन महिषेणात्मबुद्धिना ॥ ३४ ॥ तस्मात्स्त्रीरूपमाधाय कार्यं कर्तुमुपागता ॥ कथं बिभेमि त्वद्वाक्यैर्धर्मशास्त्रविरोधकैः ॥ ३५ ॥ विपरीतं यदा दैवं तृणं वज्रसमं भवेत् ॥ विधिश्चेत्सुमुखः कामं कुलिशं तूलवत्तदा ॥ ३६ ॥ किं सैन्यैरायुधैः किं वा प्रपंचैर्दुर्गसेवनैः ॥ मरणं सांप्रतं यस्य तस्य सैन्यैस्तु किं फलम् ॥ ३७ ॥ यदाऽयं देहसंबंधो जीवस्य कालयोगतः ॥ तदैव लिखितं सर्वं सुखं दुःखं तथा मृतिः ॥ ३८ ॥ यस्य येन प्रकारेण मरणं दैवनिर्मितम् ॥ तस्य तेनैव जायेत नान्यथेति विनिश्चयः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मादीनां यथा काले नाशोत्पत्ती विनिर्मिते ॥ तथैव भवतः कामं किमन्येषां विचार्यते ॥ ४० ॥ ये मृत्युधर्मिणस्तेषां वरदानेन दर्पिताः ॥ मरिष्यामो न मन्यंते ते मूढा मंदचेतसः ॥ ४१ ॥ तस्माद्गच्छ नृपं ब्रूहि वचनं मम सत्वरम् ॥ यदाज्ञापयते भूपस्तत्कर्तव्यं त्वया किल ॥ ४२ ॥ मघवा स्वर्गमाप्नोति देवाः संतु हविर्भुजः ॥ यूयं प्रयात पातालं यदि जीवितुमिच्छथ ॥ ४३ ॥ अन्यथा चेन्मतिर्मंद महिषस्य दुरात्मनः ॥ तद्युध्यस्व मया सार्धं मरणाय कृतादरः ॥ ४४ ॥ मन्यसे संगरे भग्ना देवा विष्णुपुरोगमाः ॥ दैवं हि कारणं तत्र वरदानं प्रजापतेः ॥ ४५ ॥ व्यास उवाच ॥ इति देव्या वचः श्रुत्वा चिंतयामास दानवः ॥ किं कर्तव्यं मया युद्धं गंतव्यं वा नृपं प्रति ॥ ४६ ॥

त्किं सैन्ययुता चेदपि किमित्याह । यदाऽयमिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ननु महिषासुरस्य वरो वर्त्तते ततस्तस्य मरणाभावात्कथं तं हनिष्यसि त्वं तत्राह ॥ ब्रह्मादीनामिति ॥ महिषासुरबुद्ध्याऽऽह । भवत इति ॥ ४० ॥ ये मृत्युधर्मिण इति ॥ ये मृत्युधर्मिणो देवास्तेषां वरेणाऽमृता भवाम इति ये जानंति ते मूढा इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

षट्षष्टिश्लोकवर्यैस्तु दूतसंवादकीर्तनम् ॥ क्रियते यत्र दोषास्तु दैत्यानां भांति सर्वतः ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते दूतवाक्यं श्रुत्वा देवी यदाह तदुच्यत । इति तस्यंति ॥
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कालाऽग्निसमया सदृश्या ॥ ६ ॥ गच्छ तमिति ॥ तं महिषं प्रति गच्छेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यद्यस्मा

व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य प्रमदोत्तमा ॥ तमुवाच महाराज मेघगंभीरया गिरा ॥ १ ॥
देव्युवाच ॥ मन्त्रिवर्य सुराणां वै जननीं विद्धि मां किल ॥ महालक्ष्मीमिति ख्यातां सर्वदैत्यनिषूदिनीम् ॥ २ ॥ प्रार्थिताऽहं
सुरैः सर्वैर्महिषस्य वधाय च ॥ पीडितैर्दानवेन्द्रेण यज्ञभागबहिष्कृतैः ॥ ३ ॥ तस्मादिहागताऽस्म्यद्य तद्वधार्थं कृतोद्यमा ॥
एकाकिनी न सैन्येन संयुता मंत्रिसत्तम ॥ ४ ॥ यत्त्वयाऽहं सामपूर्वं कृत्वा स्वागतमादरात् ॥ उक्ता मधुरया वाचा तेन
तुष्टाऽस्मि तेऽनघ ॥ ५ ॥ नो चेद्धन्मि दृशा त्वां वै कालाग्निसमया किल ॥ कस्य प्रीतिकरं न स्यान्माधुर्यवचनं खलु ॥ ६ ॥
गच्छ तं महिषं पाप वद मद्वचनादिदम् ॥ गच्छ पातालमधुना जीवितेच्छा यदस्ति ते ॥७॥ नोचेत्कृतागसं दुष्टं हनिष्यामि रणां
गणे ॥ मद्बाणक्षुण्णदेहस्त्वं गंतासि यमसादनम् ॥ ८ ॥ दयालुत्वं ममेदं त्वं विदित्वा गच्छ सत्वरम् ॥ हते त्वयि सुरा मूढ स्वर्गं
प्राप्स्यंति सत्वरम् ॥ ९ ॥ तस्माद्गच्छस्व त्यक्त्वैको मेदिनीं च ससागराम् ॥ पातालं तरसा मंद यावद्बाणा न मेऽपतन् ॥ १० ॥
युद्धेच्छा चेन्मनसि ते तर्ह्येहि त्वरितोऽसुर ॥ वीरैर्महाबलैः सर्वैर्नयामि यमसादनम् ॥ ११ ॥ युगेयुगे महामूढ हतास्त्वत्सदृशाः
किल ॥ असंख्यातास्तथा त्वां वै हनिष्यामि रणांगणे ॥ १२ ॥ साफल्यं कुरु शस्त्राणां धारणे तु श्रमोऽन्यथा ॥ तद्युद्धयस्व मया
सार्धं समरे स्मरपीडितः ॥ १३ ॥ मा गर्वं कुरु दुष्टात्मन्यन्मेऽस्ति ब्रह्मणो वरः ॥ स्त्रीवध्यत्वे त्वया मूढ पीडिताः सुरसत्तमाः
॥१४॥ कर्तव्यं वचनं धातुस्तेनाहं त्वामुपागता ॥ स्त्रीरूपमतुलं कृत्वा सत्यं हंतुं कृतागसम् ॥ १५ ॥

दित्यर्थः । स्त्रीवध्यत्वेऽवशिष्टे सतीति शेषः। तस्मिन्नवशिष्टे साति ब्रह्मणो वरो वर्तत इत्यत्र गर्वं मा कुर्विंत्यर्थः ॥ तर्हि का स्त्री हनिष्यतीति चेदहमेव हनिष्यामीत्याह ।
त्वयेति ॥ १४ ॥ कृतागसं त्वां हंतुं समुपागतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ असंभाष्येति ॥ स्त्रीसंभाषणस्य वीराणामश्लाघ्यत्वादिति भावः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अहत्वेति ॥ प्राणो न गच्छतीत्यर्थेव शिक्षायि
सुरापानरता कामं जानीमो न सभर्तृका ॥ अंतरिक्षस्थिता देवास्तां स्तुवंति मुदान्विताः ॥ ५१ ॥ जयेति पाहि नश्चेति
जहि शत्रुमिति प्रभो॥ न जाने का वरारोहा कस्य वा सा परिग्रहः॥५२॥किमर्थमागता चात्र किं चिकीर्षति सुंदरी ॥ द्रष्टुं नैव
समर्थाः स्मस्तत्तेजःपरिधर्षिताः ॥ ५३ ॥ शृंगारवीरहासाढ्या रौद्राद्भुतरसान्विता ॥ दृष्ट्वैवैवंविधां नारीमसंभाष्य समागताः
॥ ५४ ॥ वयं त्वदाज्ञया राजन्किं कर्तव्यमतः परम् ॥ महिष उवाच ॥ गच्छ वीर मयाऽऽदिष्टो मंत्रिश्रेष्ठ बलान्वितः ॥५५॥
सामादिभिरुपायैस्त्वं समानय शुभाननाम् ॥ नायाति यदि सा नारी त्रिभिः सामादिभिस्त्विह ॥ ५६ ॥ अहत्वा तां वरारोहां
त्वमानय ममांतिकम् ॥ करोमि पट्टमहिषीं तां मरालभ्रुवं मुदा ॥ ५७ ॥ प्रीतियुक्ता समायाति यदि सा मृगलोचना ॥ रसभंगो
यथा न स्यात्तथा कुरु ममेप्सितम् ॥ ५८ ॥ श्रवणान्मोहितोऽस्म्यद्य तस्या रूपस्य संपदा ॥ व्यास उवाच ॥ महिषस्य वचः
श्रुत्वा पेशलं मंत्रिसत्तमः ॥ ५९ ॥ जगाम तरसा कामं गजाश्वरथसंयुतः ॥ गत्वा दूरतरं स्थित्वा तामुवाच मनस्विनीम् ॥६०॥
विनयावनतः श्लक्ष्णं मंत्री मधुरया गिरा ॥ प्रधान उवाच ॥ काऽसि त्वं मधुरालापे किमत्रागमनं कृतम् ॥ ६१ ॥ पृच्छति त्वां
महाभागे मन्मुखेन मम प्रभुः ॥ स जेता सर्वदेवानामवध्यस्तु नरैः किल ॥ ६२ ॥ ब्रह्मणो वरदानेन गर्वितश्चारुलोचने ॥ दैत्ये
श्वरोऽसौ बलवान्कामरूपधरः सदा ॥ ६३ ॥ श्रुत्वा त्वां समुपायातां चारुवेषां मनोहराम् ॥ द्रष्टुमिच्छति राजा मे महिषो नाम
पार्थिवः॥६४॥मानुषं रूपमादाय त्वत्समीपं समेष्यति॥यथा रुच्येत चार्वंगि तथा मन्यामहे वयम्॥६५॥तदेहि मृगशावाक्षि समीपं
तस्य धीमतः॥नो चेदिहानयाम्येनं राजानं भक्तितत्परम्॥६६॥ तथा करोमि देवेशि यथा ते मनसेप्सितम्॥ वशगोऽसौ तवात्यर्थं
रूपसंश्रवणात्तव॥६७॥करभोरु वदाऽऽशु त्वं संविधेयं मया तथा ॥६८॥ इति श्रीदे०भा०म०देवीमाहात्म्ये नवमोऽध्यायः ॥९॥
त्वाऽऽनयेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्यामवतीर्णया भगवत्याऽष्टम्यां कृतवधस्य कीर्तनात् ॥ ३१ ॥ हासकारणमाह । चित्रमेतच्चेति । एतादृशा महांतोऽपि ब्रह्माद्याः कालवशान्महिषासुराद्भयं प्राप्ता इत्यहो

व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा सा सुरान्देवी जहासातीव सुस्वरम् ॥ चित्रमेतच्च संसारे भ्रममोहयुतं जगत् ॥ ३२ ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशाद्याः सेंद्राश्चान्ये सुरास्तथा ॥ कंपयुक्ता भयत्रस्ता वर्तंते महिषात्किल ॥ ३३ ॥ अहो दैवबलं घोरं दुर्जयं
सुरसत्तमाः ॥ कालः कर्ताऽस्ति दुःखानां सुखानां प्रभुरीश्वरः ॥ ३४ ॥ सृष्टिपालनसंहारे समर्था अपि ते यदा ॥ मुह्यंति क्लेश
संतप्ता महिषेण प्रपीडिताः ॥ ३५ ॥ इति कृत्वा स्मितं देवी साट्टहासं चकार ह ॥ उच्चैः शब्दं महाघोरं दानवानां भयप्रदम्
॥ ३६ ॥ चकंपे वसुधा तत्र श्रुत्वा तच्छब्दमद्भुतम् ॥ चेलुश्च पर्वताः सर्वे चुक्षोभाब्धिश्च वीर्यवान् ॥ ३७ ॥ मेरुश्चचाल
शब्देन दिशः सर्वाः प्रपूरिताः ॥ भयं जग्मुस्तदा श्रुत्वा दानवास्तं स्वनं महत् ॥ ३८ ॥ जय पाहीति देवास्तामूचुः परमहर्षिताः
॥ महिषोऽपि स्वनं श्रुत्वा चुकोप मदगर्वितः ॥ ३९॥ किमेतदिति तान्दैत्यान्प्रपच्छ स्वनशंकितः ॥ गच्छंतु त्वरिता दूता ज्ञातुं
शब्दसमुद्भवम् ॥ ४० ॥ कुतः केनायमत्युग्रः शब्दः कर्णव्यथाकरः ॥ देवो वा दानवो वाऽपि यो भवेत्स्वनकारकः ॥ ४१ ॥
गृहीत्वा तं दुरात्मानं मत्समीपं नयंत्विह ॥ हनिष्यामि दुराचारं गर्जंतं स्मयदुर्मदम् ॥ ४२ ॥ क्षीणायुष्यं मंदमतिं नयामि
यमसादनम् ॥ पराजिताः सुराः कामं न गर्जंति भयातुराः ॥ ४३ ॥ नासुरा मम वश्यास्ते कस्येदं मूढचेष्टितम्॥त्वरिता मामुपा
यांतु ज्ञात्वा शब्दस्य कारणम् ॥४४॥ अहं गत्वा हनिष्यामि तं पापं वितथश्रमम् ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तास्तेन ते दूता देवीं
सर्वांगसुंदरीम् ॥ ४५ ॥ अष्टादशभुजां दिव्यां सर्वाभरणभूषिताम् ॥ सर्वलक्षणसंपन्नां वरायुधधरां शुभाम् ॥ ४६ ॥ दधतीं चषकं
हस्ते पिबंतीं च मुहुर्मधु ॥ संवीक्ष्य भयभीतास्ते जग्मुस्त्रस्ताः सुशंकिताः ॥ ४७ ॥ सकाशे महिषस्याशु तमूचुः स्वनकारणम् ॥
॥ दूता ऊचुः ॥ देवी दैत्येश्वर प्रौढा दृश्यते काचिदंगना ॥४८॥ सर्वांगभूषणा नारी सर्वरत्नोपशोभिता ॥ न मानुषी नासुरी
सा दिव्यरूपा मनोहरा ॥ ४९ ॥ सिंहारूढाऽऽयुधधरा चाष्टादशकरा वरा ॥ सा नादं कुरुते नारी लक्ष्यते मदगर्विता ॥ ५० ॥

प्रारब्धमतीव चित्रमस्तीति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६॥४७ ॥४८॥४९॥५०॥

॥१९॥घंटाशतनिनादिनीमिति गदाया विशेषणम्॥अनेकघंटासंबद्धा गदेत्यर्थः ॥ त्वष्टा विश्वकर्मा गदामस्त्राणि कवचं चादादित्येकं वाक्यम् ॥ सप्तशतीपाठानुरोधात् ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पृथिव्यामिति ॥ पृथिव्यां यांऽतःस्थिता पृथिव्या या न ज्ञाता ॥ अविषयत्वात् ॥ या पृथिवीं स्वकार्ये यमयति नियमयति तां परां देवतामीश्वरींमंतर्यामिरूपिणीं वंदे ॥ तथा चांतर्यामिब्राह्मणं यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या आंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयति

धनदस्तु सुरापूर्णं पानपात्रं सुवर्णजम् ॥ पकंजं वरुणश्चादाद्देव्यै दिव्यं मनोहरम् ॥ १९ ॥ गदां कौमोदकीं त्वष्टा घंटाशतनिनादिनीम् ॥ अदात्तस्यै प्रसन्नात्मा सुरशत्रुविनाशिनीम् ॥ २० ॥ अस्त्राण्यनेकरूपाणि तथाऽभेद्यं च दंशनम् ॥ ददौ त्वष्टा जगन्मात्रे निजरश्मीन्दिवाकरः॥२१॥सायुधां भूषणैर्युक्तां दृष्ट्वा ते विस्मयं गताः॥तुष्टुवुस्तां सुरा देवीं त्रैलोक्यमोहिनीं शिवाम् ॥२२॥ देवा ऊचुः ॥ नमः शिवायै कल्याण्यै शांत्यै पुष्ट्यै नमो नमः ॥ भगवत्यै नमो देव्यै रुद्राण्यै सततं नमः ॥२३॥ कालरात्र्यै तथांऽबाया इंद्राण्यै ते नमो नमः ॥ सिद्ध्यै बुद्ध्यै तथा वृद्ध्यै वैष्णव्यै ते नमो नमः ॥ २४ ॥ पृथिव्यां या स्थिता पृथ्व्या न ज्ञाता पृथिवीं च या ॥ अंतःस्थिता यमयति वंदे तामीश्वरीं पराम् ॥ २५ ॥ मायायां या स्थिता ज्ञाता मायया न च तामजाम् ॥ अंतः स्थिता प्रेरयति प्रेरयित्रीं नुमः शिवाम् ॥ २६ ॥ कल्याणं कुरु भो मातस्त्राहि नः शत्रुतापितान् ॥ जहि पापं हयारिं त्वं तेजसा स्वेन मोहितम् ॥ २७ ॥ खलं मायाविनं घोरं स्त्रीवध्यं वरदर्पितम् ॥ दुखःदं सर्वदेवानां नानारूपधरं शठम् ॥ २८ ॥ त्वमेका सर्वदेवानां शरणं भक्तवत्सले ॥ पीडितान्दानवेनाद्य त्राहि देवि नमोऽस्तु ते ॥ २९ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुता तदा देवी सुरैः सर्वसुखप्रदा ॥ तानुवाच महादेवी स्मितपूर्वं शुभं वचः ॥ ३० ॥ देव्युवाच ॥ भयं त्यजंतु गीर्वाणा महिषान्मंदचेतसः ॥ हनिष्यामि रणेऽद्यैव वरदृप्तं विमोहितम् ॥ ३१ ॥

स त आत्मांतर्याम्यमृत इति ॥ २५ ॥ मायायामिति ॥ या मायायां स्थिता या मायया न च ज्ञाता तामजां मायां यांतःस्थिता प्रेरयाति तां प्रेरयित्रीं शिवां नुम इत्यर्थः ॥ अत्र प्रत्याहारन्यायेन पृथिवीमाययोरंतर्यामिस्वरूपत्वस्य भगवत्याः प्रतिपादनेन सर्वप्रपंचांतर्यामित्वं भगवत्याः प्रतिपादितं भवतीति बोध्यम् ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ त्वमेकेति ॥ कार्यस्य देवादिप्रपंचस्य सर्वकारणभूतश्रीभगवत्यधीनत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अद्यैवेति ॥ शीघ्रमित्यर्थः ॥ कालिकापुराणे चतुर्द

भ्याभेद्यं च दंशनमित्यंतमेकं वाक्यम् ॥ तत्राऽपि विश्वकर्मा कर्ता तेन तयोर्वाक्ययोरप्येकवाक्यतेति ॥ अम्लानपंकजां मालामित्यारभ्य वरुणः संप्रयच्छतेत्यंतमेकं वाक्यम् ॥ वरुणः कर्ता ॥ सप्तशत्यामप्यम्लानपंकजामित्यारभ्य पंकजं चाऽतिशोभनमित्यंतमेकं वाक्यम् ॥ तत्रापि जलधिशब्देन वरुण एव कर्ता ग्राह्यस्तेन तयोरप्येकवाक्यतेति ॥ अक्षरार्थस्तु व्याख्यायते॥क्षीरोदः समुद्रो वस्त्रद्वयमेकं रत्नहारं च ददावित्यर्थः॥२॥चूडामणिं कुंडले कटकानि केयूरान् कंकणानि विश्वकर्मा ददौ ॥

ददौ चूडामणिं दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ कुंडले च तथा शुभ्रे कटकानि भुजेषु वै ॥ ३ ॥ केयूरान्कंकणान्दिव्यान्नानारत्नविराजितान् ॥ ददौ तस्यै विश्वकर्मा प्रसन्नेंद्रियमानसः ॥४ ॥ नूपुरौ सुस्वरौ कांतौ निर्मलौ रत्नभूषितौ ॥ ददौ सूर्यप्रतीकाशौ त्वष्टा तस्यै सुपादयोः ॥:५ ॥ तथा ग्रैवेयकं रम्यं ददौ तस्यै महार्णवः ॥ अंगुलीयकरत्नानि तेजोवंति च सर्वशः ॥६॥ अम्लानपंकजां मालां गंधाढ्यां भ्रमराऽनुगाम् ॥ तथैव वैजयंतीं च वरुणः संप्रयच्छत ॥७ ॥ हिमवानथ संतुष्टो रत्नानि विविधानि च ॥ ददौ च वाहनं सिंहं कनकाभं मनोहरम् ॥८॥ भूषणैर्भूषिता दिव्यैः सा रराज वरा शुभा ॥ सिंहारूढा वरारोहा सर्वलक्षणसंयुता ॥ ९ ॥ विष्णुश्चक्रात्समुत्पाद्य ददावस्यै रथांगकम् ॥ सहस्रारं सुदीप्तं च देवारिशिरसां हरम् ॥१०॥ स्वत्रिशूलात्समुत्पाद्य शंकरः शूलमुत्तमम्॥ ददौ देव्यै सुरारीणां कृंतनं भयनाशनम् ॥ ११ ॥ वरुणश्च प्रसन्नात्मा ददौ शंखं समुज्ज्वलम् ॥ घोषवंतं स्वशंखात्तु समुत्पाद्य सुमंगलम् ॥१२॥हुताशनस्तथा शक्तिं शतघ्नीं सुमनोजवाम्॥प्रायच्छत्तु प्रसन्नात्मा तस्यै दैत्यविनाशिनीम्॥१३॥इषुधिं बाणपूर्णं च चापं चाद्भुतदर्शनम् ॥ मारुतो दत्तवांस्तस्यै दुराकर्षं खरस्वरम् ॥ १४ ॥ स्ववज्राद्वज्रमुत्पाद्य ददाविंद्रोऽतिदारुणम् ॥ घंटामैरावतात्तूर्णं सुशब्दां चातिसुंदराम्॥१५॥ददौ दंडं यमः कामं कालदंडसमुद्भवम्॥येनांतं सर्वभूतानामकरोत्काल आगते॥१६॥ ब्रह्मा कमंडलुं दिव्यं गंगावारिप्रपूरितम् ॥ ददावस्यै मुदा युक्तो वरुणः पाशमेव च ॥१७॥ कालः खड्गं तथा चर्म प्रायच्छत्तु नराधिप ॥ परशुं विश्वकर्मा च तीक्ष्णमस्यै ददावथ ॥ १८ ॥

नूपुरावपि त्वष्टा विश्वकर्मैव ददौ ॥ ग्रवैयेकमंगुलीयकरत्नान्यपि महार्णवो महार्णवसदृशोऽगाधहृदयो विश्वकर्मैव ददावित्यर्थः ॥ सप्तशत्येकवाक्यत्वात् ॥३॥४॥५॥ ६ ॥ वैजयंतीं मालामुरासि शिरासि अम्लानपंकजां मालां वरुणो ददावित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

भ्रुवोर्विशेषणम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ शिखरिणः साग्रा दंताः प्राजापत्येन तेजसा दक्षादितेजसा ॥ तेन ब्रह्मणस्तेजसा पादावित्यनेन न विरोधः
॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ अर्धाधिकैः सप्तषष्टि
पद्यैरथ महायुधैः ॥ अर्चिता निर्जरैर्देवी कथेयं सम्यगुच्यते ॥ १ ॥ इत्थं विष्णुवाक्यश्रवणाऽनंतरं यद्देवैः कृतं तदुच्यते । देवा इति ॥ १ ॥ क्षीरोदश्चांबरे इति ॥

वायोश्च तेजसा शस्तौ श्रवणौ संबभूवतुः ॥ नातिदीर्घौ नाऽतिह्रस्वौ दोलाविव मनोभुवः ॥ ६६ ॥ तिलपुष्पसमाकारा नासिका
सुमनोहरा ॥ संजाता स्निग्धवर्णा वै धनदस्य च तेजसा ॥ ६७ ॥ दंताः शिखरिणः श्लक्ष्णाः कुंदाग्रसदृशाः समाः ॥ संजाताः
सुप्रभा राजन्प्राजापत्येन तेजसा ॥६८॥ अधरश्चातिरक्तोऽस्याः संजातोऽरुणतेजसा ॥ उत्तरोष्ठस्तथा रम्यः कार्त्तिकेयस्य तेजसा
॥ ६९ ॥ अष्टादशभुजाकारा बाहवो विष्णुतेजसा ॥ वसूनां तेजसांऽगुल्यो रक्तवर्णास्तथाऽभवन् ॥ ७० ॥ सौम्येन तेजसा जातं
स्तनयोर्युग्ममुत्तमम् ॥ ऐंद्रेणास्यास्तथा मध्यं जातं त्रिवलिसंयुतम् ॥ ७१ ॥ जंघोरू वरुणस्याऽथ तेजसा संबभूवतुः ॥ नितंबः
स तु संजातो विपुलस्तेजसा भुवः ॥ ७२ ॥ एवं नारी शुभाकारा सुरूपा सुस्वरा भृशम् ॥ समुत्पन्ना तथा राजंस्तेजोराशिस
मुद्भवा ॥ ७३ ॥ तां दृष्ट्वा सुष्ठुसर्वांगीं सुदतीं चारुलोचनाम् ॥ मुदं प्रापुः सुराः सर्वे महिषेण प्रपीडिताः ॥ ७४ ॥ विष्णुस्त्वाह
सुरान्सर्वान्भूषणान्यायुधानि च ॥ प्रयच्छंतु शुभान्यस्यै देवाः सर्वाणि सांप्रतम् ॥ ७५ ॥ स्वायुधेभ्यः समुत्पाद्य तेजोयुक्तानि
सत्वराः ॥ समर्पयंतु सर्वेऽद्य देव्यै नानाऽऽयुधानि वै ॥ ७६ ॥ इति श्रीदे० म० पंचमस्कंधे देवीमाहात्म्ये स्वरूपोद्भवो नामाष्ट
मोऽध्यायः ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ देवा विष्णुवचः श्रुत्वा सर्वे प्रमुदितास्तदा ॥ ददुश्च भूषणान्याशु वस्त्राणि स्वायुधानि च
॥ १ ॥ क्षीरोदश्चांबरे दिव्ये रक्ते सूक्ष्मे तथाऽजरे ॥ निर्मलं च तथा हारं प्रीतस्तस्यै सुमंडितम् ॥ २ ॥

अस्मिन्स्थले सप्तशतीपाठव्याख्यातारो नानाविधमन्वयं कृत्वा नानाविधमर्थं कल्पयंति ते च देवीभागवतोक्तार्थेन विरुद्धाः संतीत्यत्रोक्तार्थेन सप्तशतीपाठोक्तार्थेन च
यथा न विरोधस्तथा व्याख्यायते॥क्षीरोद इत्यारभ्य ददावित्यंतमेकं वाक्यम्॥सप्तशत्यामपि क्षीरोदश्चामलं हारमजरे च तथांऽबरे इत्यंतमेकं वाक्यम् ॥ दत्तवानित्यस्य
पूर्वश्लोकस्याऽनुवृत्तिः तेनोभयोरेकवाक्यता॥अनंतरं च चूडामणिमित्यारभ्य तेजोवंति च सर्वश इत्यंतमेकं वाक्यम्॥अत्र विश्वकर्मा कर्ता॥सप्तशत्यामपि चूडामणिमित्यार

नीलं सत्त्वगुणोपेतमिति ॥ ब्रह्मणः कोपेऽपि रजआधिक्येन शिवस्य तमोगुणप्राधान्येन कोपेऽपि तमोगुणस्याधिक्येन विष्णुकोपस्य पालनमूलकत्वेन सत्त्वाऽधिक्यवत्तया त्रिगुणा एषेति ध्वन्यते ॥ तदुक्तं वैकृतिकरहस्ये ॥ सर्वदेवशरीरेभ्यो याऽऽविर्भूता महाप्रभा ॥ त्रिगुणा सा महालक्ष्मीः साक्षान्महिषमर्दिनीति । स्पष्टीकृतं चैतदस्माभिः सप्तशत्यंगषट्कव्याख्याने ॥ तत्राऽपि रजःसत्त्वयोराधिक्यम् । देवानां रजःसत्त्वमयत्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तं तेजोराशिमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ श्वेताऽऽननेति ॥ शिवस्य श्वेतत्वात्तदंशजन्याऽऽननस्याऽपि श्वेतत्वम् ॥ यद्यपि नेत्रत्रयस्य वर्णत्रयत्वमग्रे वक्ष्यति ॥ तथाऽपि कज्जलाऽभिप्रायेण कृष्णनेत्रत्वमत्रोक्तमिति बोध्यम् ॥ एवं सर्वदेवांशजावयवेषु तत्तद्देवरूपसदृशरूपवत्त्वं बोध्यम् ॥ तदुक्तं वैकृतिकरहस्ये ॥ श्वेताऽऽनना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ॥ रक्तमध्या रक्तपादा रक्तजंघोरुरुन्मदा ॥ सुचित्रजघना चित्रमाल्यांबरविभूषणा ॥ चित्राऽनुलेपना कांतिरूपसौभाग्यशालिनी ॥ एवं च रूपेणाऽपि त्रिगुणात्मत्वं सूचितं स्वस्य चित्रत्वादेव चित्रमाल्यादिधारणम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

ततो विष्णुशरीरात्तु तेजोराशिमिवापरम् ॥ नीलं सत्त्वगुणोपेतं प्रादुरास · महाद्युति ॥ ३८ ॥ ततश्चेंद्रशरीरात्तु चित्ररूपं
दुरासदम् ॥ आविरासीत्सुसंवृत्तं तेजः सर्वगुणात्मकम् ॥ ३९ ॥ कुबेरयमवह्नीनां शरीरेभ्यः समंततः ॥ निश्चक्राम महत्तेजो
वरुणस्य तथैव च ॥ ॥ ४० ॥ अन्येषां चैव देवानां शरीरेभ्योऽतिभास्वरम् ॥ निर्गतं तन्महातेजोराशिरासीन्महोज्ज्वलः ॥ ४१ ॥
तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे देवो विष्णुपुरोगमाः ॥ तेजोराशिं महादिव्यं हिमाचलमिवापरम् ॥ ४२ ॥ पश्यतां तत्र देवानां तेजःपुञ्जसमुद्भवा
॥ बभूवातिवरा नारी सुंदरी विस्मयप्रदा ॥ ४३ ॥ त्रिगुणा सा महालक्ष्मीः सर्वदेवशरीरजा ॥ अष्टादशभुजा रम्या
त्रिवर्णा विश्वमोहिनी ॥ ४४ ॥ श्वेतानना कृष्णनेत्रा संरक्ताधरपल्लवा ॥ ताम्रपाणितला कांता दिव्यभूषणभूषिता ॥ ४५ ॥ अष्टादश
भुजा देवी सहस्रभुजमंडिता ॥ संभूताऽसुरनाशाय तेजोराशिसमुद्भवा ॥ ४६ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कृष्ण देव महाभाग
सर्वज्ञ मुनिसत्तम ॥ विस्तरं ब्रूहि तस्यास्त्वं शरीरस्य समुद्भवम् ॥ ४७ ॥ एकीभूतं च सर्वेषां तेजः किं वा पृथक्स्थितम् ॥
अंगानि चैव तस्यास्तु सर्वतेजोमयानि वा ॥ ४८ ॥ भिन्नभागविभागेन जातान्यंगानि यानि तु ॥ मुखनासाऽक्षिभेदेन सर्वत्रैकभवानि
च ॥ ४९ ॥ ब्रूहि तद्विस्तरं व्यास शरीरांगसमुद्भवम् ॥ बभूव यस्य देवस्य तेजसोंऽगं यदद्भुतम् ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ न ब्रह्मा न हरिरिति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यस्याः स्वरूपं ब्रह्मादयो न विजानंति तस्मादुच्यतेऽज्ञेयेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ स्वलीलयेति ॥ तथा च व्याससूत्रम् ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति ॥ ५९ ॥ यथा तस्याः कार्याऽनुसारेण रूपभेद एवं नानाकर्माचरणात्पाठकपाचकवद्धात्वर्थ

आयुधाऽऽभरणादीनि दत्तानि यैर्यथा यथा॥तत्सर्वं श्रोतुकामोऽस्मि त्वन्मुखांबुजनिर्गतम्॥५१॥ नहि तृप्याम्यहं ब्रह्मन्सुधामयरसं पिबन् ॥ चरितं च महालक्ष्म्यास्त्वन्मुखांभोजनिःसृतम्॥५२॥सूत उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा राज्ञः सत्यवतीसुतः॥ उवाच मधुरं वाक्यं प्रीणयन्निव भूपतिम् ॥ ५३ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्महाभाग विस्तरेण ब्रवीमि ते ॥ यथामति कुरुश्रेष्ठ तस्या देहसमुद्भवम् ॥ ५४ ॥ न ब्रह्मा न हरिः साक्षान्न रुद्रो न च वासवः ॥ याथातथ्येन तद्रूपं वक्तुमीशः कदाचन ॥ ५५ ॥ कथं जानाम्यहं देव्या यद्रूपं यादृशं यतः ॥ वाचारंभणमात्रं तदुत्पन्नेति ब्रवीमि यत् ॥ ५६ ॥ सा नित्या सर्वदैवास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ॥ नानारूपा त्वेकरूपा जायते कार्यगौरवात् ॥ ५७ ॥यथा नटो रंगगतो नानारूपो भवत्यसौ॥एकरूपस्वभावोऽपि लोकरंजनहेतवे ॥ ५८॥ तथैषा देवकार्यार्थमरूपाऽपि स्वलीलया ॥ करोति बहुरूपाणि निर्गुणा सगुणानि च ॥ ५९ ॥ कार्यकर्माऽनुसारेण नामानि प्रभवंति हि॥ धात्वर्थगुणयुक्तानि गौणानि सुबहून्यपि ॥ ६० ॥ तद्वै बुद्ध्यनुसारेण प्रब्रवीमि नराधिप ॥ यथा तेजःसमुद्भूतं रूपं तस्या मनोहरम्॥ ६१ ॥ शंकरस्य च यत्तेजस्तेन तन्मुखपंकजम् ॥ श्वेतवर्णं शुभाकारमजायत महत्तरम् ॥६२॥ केशास्तस्यास्तथा स्निग्धा याम्येन तेजसाऽभवन् ॥ वक्राग्राश्चातिदीर्घा वै मेघवर्णा मनोहराः ॥ ६३ ॥ नयनत्रितयं तस्या जज्ञे पावकतेजसा ॥ कृष्णं रक्तं तथा श्वेतं वर्णत्रयविभूषितम् ॥ ६४ ॥ वक्रे स्निग्धे कृष्णवर्णे संध्ययोस्तेजसा भ्रुवौ ॥ जाते देव्याः सुतेजस्के कामस्य धनुषीव ते ॥ ६५ ॥

गुणयोगाद्गौणानि नामानि काली तारा सुंदरी भुवनेश्वरी दुर्गेत्यादिकानि प्रभवंतीत्यर्थः ॥ अनेन चाऽनंतरूपत्वमनंतनामवत्त्वं च बोधितम् ॥ तदुक्तम् ॥ असंख्ये यानि नामानि तस्या ब्रह्मादिभिः सुरैः ॥ गुणकर्मविधानाद्यैः कल्पितानि च किं ब्रुवे इति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ वक्रे स्निग्धे इति द्विवचनं

॥ अद्य सर्वमिति ॥ तेजोभिः शक्त्यंशै रूपं श्वेतकृष्णादि ॥ तेन यदि युक्ता वरारोहा स्त्री उत्पन्ना स्यात्तदा सा तं दैत्यं हन्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ नन्वस्माकं शक्त्यंशैर्निर्मिता नारी कथं स्यान्न ह्यस्माकं तत्सामर्थ्यमस्ति तत्राह । प्रार्थयंतु चेति ॥ यूयमपि स्वतेजोंऽशान् प्रार्थयंतु ॥ तथाऽस्माकं स्त्रियश्च तथा पुनः प्रार्थयंतु सर्वैः स्त्रीपुरुषैरपि पराशक्तिः प्रार्थनीयेति भावः ॥ यथा प्रार्थनयोत्पन्नैस्तेजोंऽशैस्तेजोराशिः स्त्री यथा भवेत्तथा प्रार्थयंत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एवंविधा नारी यदा पराशक्तिप्रसादाद्भविष्यति तदैनं हनिष्यतीत्याह ॥ सर्वायुधेति ॥ ३२ ॥ स्वयमेवोद्भभाविति । इत्थं पराशक्तिः सर्वैर्मिलित्वा प्रार्थनीयेति संकल्पं यावत्कुर्वंति ताव त्तादृशसंकल्पे पराशक्तिरिति स्मरणमात्रेणैव भक्तकामदुघा भगवती पराशक्तिः प्रार्थिताऽपि वत्सं प्रति गौरिव स्वयमेव तत्तच्छक्त्यंशरूपैः पुरतः प्रादुर्बभूवेत्यहो भक्त

अद्य सर्वसुराणां वै तेजोभी रूपसंपदा ॥ उत्पन्ना चेद्वरारोहा सा हन्यात्तं रणे बलात् ॥ २८ ॥ हयारिं वरदत्तं च मायाशतविशारदम् ॥ हंतुं योग्या भवेन्नारी शक्त्यंशैर्निर्मिता हि नः ॥ २९ ॥ प्रार्थयंतु च तेजोंऽशान्स्त्रियोऽस्माकं तथा पुनः ॥ उत्पन्नैस्तैश्च तेजोंऽशैस्तेजोराशिर्भवेद्यथा ॥ ३० ॥ आयुधानि वयं दद्मः सर्वे रुद्रपुरोगमाः ॥ तस्यै सर्वाणि दिव्यानि त्रिशूलादीनि यानि च ॥ ३१ ॥ सर्वाऽऽयुधधरा नारी सर्वतेजःसमन्विता ॥ हनिष्यति दुरात्मानं तं पापं मदगर्वितम् ॥ ३२ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तवति देवेशे ब्रह्मणो वदनात्ततः ॥ स्वयमेवोद्भभौ तेजोराशिश्चातीव दुःसहः ॥ ३३ ॥ रक्तवर्णं शुभाकारं पद्मरागमणिप्रभम् ॥ किंचिच्छीतं तथा चोष्णं मरीचिजालमंडितम् ॥ ३४ ॥ निःसृतं हरिणा दृष्टं हरेण च महात्मना ॥ विस्मितौ तौ भद्राराज बभूवतुरुरुक्रमौ ॥ ३५ ॥ शंकरस्य शरीरात्तु निःसृतं महदद्भुतम् ॥ रौप्यवर्णमभूत्तीव्रं दुर्दर्शं दारुणं महत् ॥३६॥ भयंकरं च दैत्यानां देवानां विस्मयप्रदम् ॥ घोररूपं गिरिप्रख्यं तमोगुणमिवापरम् ॥ ३७ ॥

वात्सल्यं भगवत्या इति भावः ॥ तदुक्तं चतुर्थस्कंधे ॥ भुवनेशीत्येव वक्त्रे ददाति भुवनत्रयम् ॥ मां पाहीति वचो वक्त्रे देयाभावादृणान्वितेति । व्याख्यातं चैतदस्माभिः पुरस्तादेव ॥ ३३ ॥ अयं चाऽवतारः पुराणांतरप्रसिद्धे कात्यायनाऽऽश्रमे कात्यायनशिष्यं स्त्रीरूपेण मोहयंतं महिषं दृष्ट्वा कात्यायनः स्त्री त्वां हनिष्यतीति शप्तवानिति तदाश्रमे एव रूपधारणमिति कालिकापुराणे स्पष्टम् ॥ आश्विनकृष्णचतुर्दश्यामयमवतारः ॥ तच्छुक्लाष्टम्यां तद्वधः ॥ नवम्यां पूजा दशम्यां विसर्जनं कृतं दैवैरिति च तत्रोक्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

समागतान्देवानुवाचेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुरान्प्रतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ हे निर्जराः आसनेषु विशंतु वो युष्माकं कुशलं

व्यास उवाच ॥ विजयस्तद्वचः श्रुत्वा गत्वाऽथ विष्णुसन्निधौ ॥ सर्वान्समागतान्देवान्प्रणम्योवाच सत्वरः॥११॥विजय उवाच ॥
देवदेव महाराज रमाकांत सुरारिहन्॥समागताः सुराः सर्वे द्वारि तिष्ठति वै विभो॥१२॥ ब्रह्मा रुद्रस्तथेंद्रश्च वरुणः पावको यमः॥
स्तुवंति वेदवाक्यैस्त्वाममरा दर्शनाऽर्थिनः ॥१३॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विष्णुर्विजयस्य रमापतिः ॥ निर्जगाम गृहा
त्तूर्णं सुरान्समधिकोत्सवः ॥ १४ ॥ गत्वा वीक्ष्य हरिर्देवान्द्वारस्थाञ्छ्रमकर्शितान् ॥ प्रीतिप्रवणया दृष्ट्या प्रीणयामास दुः
खितान् ॥ १५ ॥ प्रणेमुस्ते सुराः सर्वे देवदेवं जनार्दनम् ॥ तुष्टुवुश्च सुरारिघ्नं वाग्भिर्वेदविनिश्चितम् ॥ १६ ॥ देवा ऊचुः ॥
देवदेव जगन्नाथ सृष्टिस्थित्यंतकारक ॥ दयासिंधो महाराज त्राहि नः शरणागतान् ॥ १७ ॥ विष्णुरुवाच ॥ विशंतु निर्जराः
सर्वे कुशलं कथयंतु वः ॥ आसनेषु किमर्थं वै मिलिताः समुपागताः ॥ १८ ॥ चिंतातुराः कथं जाता विषण्णा दीनमानसाः ॥
ब्रह्मरुद्रेण सहिताः कार्यं प्रब्रूत सत्वरम् ॥ १९ ॥ देवा ऊचुः ॥ महिषेण महाराज पीडिताः पापकर्मणा ॥ असाध्येनाऽतिदुष्टेन
वरदृप्तेन पापिना ॥ २० ॥ यज्ञभागानसौ भुंक्ते ब्राह्मणैः प्रतिपादितान् ॥ अमरा गिरिदुर्गेषु भ्रमंति च भयातुराः ॥ २१ ॥ वरदा
नेन धातुः स दुर्जयो मधुसूदन ॥ तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता ज्ञात्वा तत्कार्यगौरवम् ॥ २२ ॥ समर्थोऽसि समुद्धर्तुं दैत्यमायाविशार
द ॥ कुरु कृष्ण वधोपायं तस्य दानवमर्दन ॥ २३ ॥ धात्रा तस्मै वरो दत्तो ह्यवध्योऽसि नरैः किल ॥ का स्त्री त्वेवंविधा बाला
या हन्यात्तं शठं रणे ॥ २४ ॥ उमा मा वा शची विद्या का समर्थाऽस्य घातने ॥ महिषस्यातिदुष्टस्य वरदानबलादपि ॥२५॥
विचिन्त्य बुद्ध्या यत्सर्वं मरणस्याऽस्य कारणम् ॥ कुरु कार्यं च देवानां भक्तवत्सल भूधर ॥२६॥ व्यास उवाच ॥ श्रुत्वा तद्व
चनं विष्णुस्तानुवाच हसन्निव ॥ युद्धं कृतं पुराऽस्माभिस्तथाऽपि न मृतो ह्यसौ ॥ २७ ॥

कथयंतु ॥१८॥१९॥२०॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ नरैः पुंव्यक्तिभिरित्यर्थः ॥ स्त्री हनिष्यतीतिचेत्तत्राह ॥ का स्त्री त्वेवमिति ॥२४॥ मा वा लक्ष्मीर्वा ॥२५॥२६॥२७॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ हे विभो ब्रह्मन्पुरा पूर्वमिदं

ब्रह्मोवाच ॥ किं करोमि सुराः कामं दानवो वरदार्पितः ॥ स्त्रीवध्योऽसौ न पुंवध्यो विधेयं तत्र किं पुनः ॥ ३६ ॥ व्रजामोऽद्य सुराः सर्वे कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ शंकरं पुरतः कृत्वा सर्वकार्यविशारदम् ॥ ३७ ॥ ततो व्रजाम वैकुंठं यत्र देवो जनार्दनः ॥ मिलित्वा देवकार्यं च विमृशामो विशेषतः ॥ ३८ ॥ इत्युक्त्वा हंसमारुह्य ब्रह्मा कार्यसमुच्चये ॥ देवांश्च पृष्ठतः कृत्वा कैलासाभिमुखो ययौ ॥ ३९ ॥ तावच्छिवोऽपि तरसा ज्ञात्वा ध्यानेन पद्मजम् ॥ आगच्छंतं सुरैः सार्धं निर्गतः स्वगृहाद्बहिः ॥ ४० ॥ दृष्ट्वा परस्परं तौ तु कृताऽभिवादनौ भृशम् ॥ प्रणतौ च सुरैः सर्वैः संतुष्टौ संबभूवतुः ॥ ४१ ॥ आसनानि पृथग्दत्त्वा देवेभ्यो गिरिजापतिः ॥ उपविष्टेषु तेष्वेव निषसादासने स्वके ॥ ४२ ॥ कृत्वा तु कुशलप्रश्नं ब्रह्माणं वृषभध्वजः ॥ पप्रच्छ कारणं देवान्कैलासाऽऽगमने विभुः ॥ ४३ ॥ शिव उवाच ॥ किमत्राऽऽगमनं ब्रह्मन्कृतं देवैः सवासवैः ॥ भवता च महाभाग ब्रूहि तत्कारणं किल ॥ ४४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ महिषेण सुरेशान पीडिताः स्वर्निवासिनः ॥ भ्रमंति गिरिदुर्गेषु भयत्रस्ताः सवासवाः ॥ ४५ ॥ यज्ञभुग्महिषो जातस्तथाऽन्ये सुरशत्रवः ॥ पीडिता लोकपालाश्च त्वामद्य शरणं गताः ॥ ४६ ॥ मया ते भवनं शंभो प्रापिताः कार्यगौरवात् ॥ यद्युक्तं तद्विधत्स्वाद्य सुरकार्यं सुरेश्वर ॥ ४७ ॥ त्वयि भारोऽस्ति सर्वेषां देवानां भूतभावन ॥ व्यास उवाच ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा शंकरः प्रहसन्निव ॥ ४८ ॥ वचनं श्लक्ष्णया वाचा प्रोवाच पद्मजं प्रति ॥ शिव उवाच ॥ भवतैव कृतं कार्यं वरदानात्पुरा विभो ॥४९॥ अनर्थदं च देवानां किं कर्तव्यमतः परम् ॥ ईदृशो बलवाञ्छूरः सर्वदेवभयप्रदः ॥ ५० ॥ का समर्था वरा नारी तं हंतुं मददर्पितम् ॥ न मे भार्या न ते भार्या संग्रामं गंतुमर्हति ॥ ५१ ॥ गत्वैव ते महाभागे युयुधाते कथं पुनः ॥ इंद्राणी च महाभाग न युद्धकुशलाऽस्तिहि ॥ ५२ ॥ काऽन्या हंतुं समर्थाऽस्ति तं पापं मददर्पितम् ॥ ममेदं मतमद्यैव गत्वा देवं जनार्दनम् ॥ ५३ ॥ स्तुत्वा तं देवकार्याय प्रेरयामः सुसत्वरम् ॥ सोऽतिबुद्धिमतां श्रेष्ठो विष्णुः सर्वार्थसाधने ॥ ५४ ॥

कार्यमनर्थरूपं वरदानाद्भवतैव कृतम् ॥ नैतादृशो वरो दुष्टेभ्यो देय इति भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ महाभागे सरस्वतीपार्वत्यौ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

प्रपञ्चेनऽकपटेनाऽपीत्यर्थः ॥५५॥५६ ॥५७॥ शकुनानेवाह । ववुर्वाता इति ॥ ५८ ॥ शुभमिव शुभमेवाऽभवत् ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवतातिलके पंचमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ षट्सप्ततिश्लोकवर्यैर्जगदंबाज्वलन्महः ॥ पलाशसमिधो दग्धुमुत्पन्नमिति कीर्त्यते ॥१॥ कैलासान्निर्गता देवा वैकुण्ठं ददृशुरित्याह ॥ तरसेति ॥ विष्णुवल्लभं

मिलित्वा वासुदेवं वै कर्तव्यं कार्यचिन्तनम् ॥ प्रपञ्चेन च बुद्ध्या स संविधास्यति साधनम्॥५५॥व्यास उवाच ॥ इति रुद्रवचः श्रुत्वा ब्रह्माद्याः सुरसत्तमाः ॥ उत्थितास्ते तथेत्युक्त्वा शिवेन सह सत्वराः ॥ ५६ ॥ स्वकीयैर्वाहनैः सर्वे ययुर्विष्णुपुरं प्रति ॥ मुदिताः शकुनान्दृष्ट्वा कार्यसिद्धिकराञ्छुभान् ॥ ५७ ॥ ववुर्वाताः शुभाः शांताः सुगंधाः शुभशंसिनः ॥ पक्षिणश्च शिवा वाचस्तत्रोचुः पथि सर्वशः ॥ ५८ ॥ निर्मलं चाऽभवद्व्योम दिशश्च विमलास्तथा ॥ गमने तत्र देवानां सर्वं शुभमिवाभवत् ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥ व्यास उवाच ॥ तरसा तेऽथ संप्राप्य वैकुंठं विष्णुवल्लभम् ॥ ददृशुः सर्वशोभाढ्यं दिव्यगृहविराजितम् ॥ १ ॥ सरोवापीसरिद्भिश्च संयुतं सुखदं शुभम् ॥ हंससारसचक्राह्वैः कूजद्भिश्च विराजितम् ॥ २ ॥ चंपकाऽशोककह्लारमंदारबकुलावृतैः ॥ मल्लिकातिलकाम्रातयुतैः कुरबकादिभिः ॥ ३ ॥ कोकिलारावसन्नादैः शिखंडैर्नृत्यरंजितैः ॥ भ्रमरारावरम्यैश्च दिव्यैरुपवनैर्युतम् ॥ ४ ॥ सुनंदनंदनाद्यैश्च पार्षदैर्भक्तितत्परैः ॥ संस्तुवद्भिर्युतं भक्तैरनन्यभववृत्तिभिः ॥ ५ ॥ प्रासादै रत्नखचितैः कांचनैश्चित्रमंडितैः ॥ अभ्रंलिहैर्विराजद्भिः संयुतं शुभसद्मकैः ॥ ६ ॥ गायद्भिर्देवगंधर्वैर्नृत्यद्भिरप्सरोगणैः ॥ रंजितं किन्नरैः शश्वद्रक्तकंठैर्मनोहरैः ॥ ७ ॥ मुनिभिश्च तथा शान्तैर्वेदपाठकृताऽऽदरैः ॥ स्तुवद्भिः श्रुतिसूक्तैश्च मंडितं सदनं हरेः ॥ ८ ॥ ते च विष्णुगृहं प्राप्य द्वारपालौ शुभाऽऽकृती ॥ वीक्ष्योचुर्जयविजयौ हेमयष्टिधरौ स्थितौ ॥ ९ ॥ गत्वैकोऽप्युभयार्मध्ये निवेदयतु संगतान् ॥ द्वारस्थान्ब्रह्मरुद्रादीन्विष्णुदर्शनलालसान् ॥ १० ॥

विष्णुपालितम् ॥ १ ॥ २ ॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥ ते देवा विष्णुगृहं प्राप्य द्वारपालौ जयविजयौ प्रत्यूचुः ॥ ९ ॥ किमूचुस्तदाह ॥ गत्वैकोऽपीति ॥ उभयोर्मध्ये एको गत्वा संगतान् द्वारस्थानस्मान्निवेदयतु ॥१०॥

त्यक्तां प्राप्येत्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ स्वजैः स्वस्माद्ब्रह्मणो जातैर्मानसैः पुत्रैरित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ अंबुजन्म कमलं तस्मिंस्तस्माद्वा

तरसा देवसदनं गत्वा स महिषासुरः ॥ जग्राह सुरराज्यं वै त्यक्तं देवैर्भयाऽऽतुरैः ॥२१॥ इंद्राऽऽसने तथा रम्ये दानवः समुपाविशत् ॥ दानवान्स्थापयामास देवानां स्थानकेषु सः॥२२॥एवं वर्षशतं पूर्णं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥ अवापैंद्रपदं कामं दानवो मदगर्वितः॥२३॥निर्जरा निर्गता नाकात्तेन सर्वेऽतिपीडिताः॥एवं बहूनि वर्षाणि बभ्रमुर्गिरिगह्वरे ॥२४॥ श्रांताः सर्वे तदा राजन्ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ प्रजापतिं जगन्नाथं रजोरूपं चतुर्मुखम् ॥ २५ ॥ पद्मासनं वेदगर्भं सेवितं मुनिभिः स्वजैः ॥ मरीचिप्रमुखैः शांतैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥२६॥ किन्नरैः सिद्धगंधर्वैश्चारणोरगपन्नगैः ॥ तुष्टुवुर्भयभीतास्ते देवदेवं जगद्गुरुम् ॥२७ ॥ देवा ऊचुः॥ धातः किमेतदखिलाऽऽर्तिहरांबुजन्मजन्माऽभिवीक्ष्य न दयां कुरुषे सुरान्यत् ॥ संपीडितान्रणजितानसुराधिपेन स्थानच्युतान्गिरिगुहाकृतसन्निवासान् ॥ २८ ॥ पुत्रान्पिता किमपराधशतैः समेतान्संत्यज्य लोभरहितः कुरुतेऽतिदुःस्थान् ॥ यस्त्वं सुरांस्तव पदांबुजभक्तियुक्तान्दैत्यार्दितांश्च कृपणान्यदुपेक्षसेऽद्य ॥ २९ ॥ अमरभुवनराज्यं तेन भुक्तं नितांतं मखहविरपि योग्यं ब्राह्मणैराददाति ॥ सुरतरुवरपुष्पं सेवतेऽसौ दुरात्मा जलनिधिनिधिभूतां गामसौ सेवते ताम् ॥ ३० ॥ किं वा गृणीमः सुरकार्यमद्भुतं जानासि देवेश सुरारिचेष्टितम् ॥ ज्ञानेन सर्वं त्वमशेषकार्यवित्तस्मात्प्रभो ते प्रणताः स्म पादयोः ॥ ३१ ॥ यत्राऽपि कुत्राऽपि गतान्सुरानसौ नानाचरित्रैः खलु पापमानसः ॥ पीडां करोत्येव स दुष्टचेष्टितस्त्राताऽसि देवेश विधेहि शं विभो ॥ ३२ ॥ नोचेद्वयं दावमहाऽग्निपीडिताः कं शांतिकर्तारमनंततेजसम् ॥ यामः प्रजेशं शरणं सुरेष्टं धातारमाद्यं परिमुच्य कं शिवम् ॥ ३३ ॥ व्यास उवाच ॥ इति स्तुत्वा सुराः सर्वे प्रणेमुस्तं प्रजापतिम् ॥ बद्धांजलिपुटाः सर्वे विषण्णवदना भृशम् ॥ ३४ ॥ तांस्तथा पीडितान्दृष्ट्वा तदा लोकपितामहः ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा सुखं संजनयन्निव ॥ ३५ ॥

जन्म यस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥ अतिदुःस्थान्दुष्टस्थानस्थितानित्यर्थः ॥ २९ ॥ जलनिधेर्निर्गतां निधिभूतां गां कामधेनुम् ॥३०॥३१ ॥ ३२ ॥ शिवं मंगलम् ॥ कं ब्रह्माणं परिमुच्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

नखाघातेन भुजे भुजस्थले विष्णुं जघानेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ शृंगी शृंगाभ्यामिति ॥ सिंहरूपं त्यक्त्वा शृंगी महिषो भूत्वा स्वशृंगाभ्यां हरिं न्यहनद्धातितवानित्यर्थः

गरुडं च नखाऽऽघातैः कृत्वा रुधिरविप्लुतम् ॥ जघान च भुजे विष्णुं नखाघातेन केसरी ॥ ३ ॥ वासुदेवोऽपितं दृष्ट्वा
चक्रमुद्यम्य वेगवान् ॥ हंतुकामो हरिः काममवापाऽऽशु क्रुधाऽन्वितः ॥ ४ ॥ यावद्धयरिपुं वेगाच्चक्रेणाभिजघान तम् ॥
तावत्सोऽतिबलः शृंगी शृंगाभ्यां न्यहनद्धरिम् ॥ ५ ॥ वासुदेवो विषाणाभ्यां ताडितोरसि विह्वलः ॥ पलायनपरो वेगाज्जगाम
भुवनं निजम् ॥ ६ ॥ गतं दृष्ट्वा हरिं कामं शंकरोऽपि भयान्वितः ॥ अवध्यं तं परं मत्वा ययौ कैलासपर्वतम् ॥ ७ ॥ ब्रह्माऽपि
च निजं धाम त्वरितः प्रययौ भयात् ॥ मघवा वज्रमालंब्य तस्थावाजौ महाबलः ॥ ८ ॥ वरुणः शक्तिमालंब्य धैर्यमालंब्य
संस्थितः॥यमोऽपि दंडमादाय यत्तः समरतत्परः॥९॥ततो यक्षाधिपः कामं बभूव रणतत्परः॥पावकः शक्तिमादाय तत्राऽभूद्युद्धमा
नसः ॥ १० ॥ नक्षत्राधिपतिः सूर्यः समवेतौ स्थितावुभौ ॥ वीक्ष्य तं दानवश्रेष्ठं युद्धाय कृतनिश्चयौ ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नंतरे
क्रुद्धं दैत्यसैन्यं समभ्यगात् ॥ विसृजन्बाणजालानि क्रूराहि सदृशानि च ॥ १२ ॥ कृत्वा हि माहिषं रूपं भूपतिः संस्थितस्त
दा ॥ देवदानवयोधानां निनादस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥ ज्याघातश्च तलाघातो मेघनादसमोऽभवत् ॥ संग्रामे सुमहाघोरे
देवदानवसेनयोः ॥ १४ ॥ शृंगाभ्यां पार्वतान्छृंगांश्चिक्षेप च महाबलः ॥ जघान सुरसंघांश्च दानवो मदगर्वितः ॥ १५ ॥
खुरघातैस्तथा देवान्पुच्छस्य भ्रमणेन च ॥ स जघान रुषाऽविष्टो महिषः परमाद्भुतः ॥ १६ ॥ ततो देवाः सगंधर्वा भयमाजग्मु
रुद्यताः ॥ मघवा महिषं दृष्ट्वा पलायनपरोऽभवत् ॥ १७ ॥ संगरं संपरित्यज्य गते शक्रे शचीपतौ ॥ यमो धनाधिपः पाशी
जग्मुः सर्वे भयाऽऽतुराः ॥ १८ ॥ महिषोऽतिजयं मत्वा जगाम स्वगृहं ततः ॥ ऐरावतं गजं प्राप्य त्यक्तमिंद्रेण गच्छता ॥ १९ ॥
तथोच्चैःश्रवसं भानोः कामधेनुं पयस्विनीम् ॥ स्वसैन्यसंवृतस्तूर्णं स्वर्गं गंतुं मनो दधे ॥ २० ॥

॥५॥भुवनं वैकुंठम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ आजौ युद्धे ॥ ८॥९॥१०॥ नक्षत्राऽधिपतिश्चंद्रः ॥ ११ ॥ १२ ॥१३ ॥१४॥१५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पयस्विनीं कामदुघां

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पार्वतान्पर्वतसंबंधिनः ॥ ४९ ॥ हरिः हयारिरित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ एकोनषष्टिश्लोकैस्तु पराभूतास्तु निर्जराः ॥ कलासे गमनं चक्रुः शर्मदं शंकरं प्रति ॥ पूर्वाऽध्यायांतेऽसुरान्वि

महिषं तरसाऽभ्येत्य प्राहरद्रोषसंयुतः ॥ सोऽपि शक्तिं मुमोचाथ शंकरस्योरसि स्फुटम् ॥४२॥ जगर्ज स च दुष्टात्मा वंचयित्वा त्रिशूलकम् ॥ शंकरोऽपि तदा पीडां न प्रापोरसि ताडितः ॥ ४३ ॥ तं जघान त्रिशूलेन कोपादरुणलोचनः ॥ संलग्नं शंकरं दृष्ट्वा महिषेण दुरात्मना ॥ ४४ ॥ आजगाम हरिस्तावत्त्यक्त्वा मूर्छां प्रहारजाम् ॥ महिषस्तु तदा वीक्ष्य संप्राप्तौ हरिशंकरौ ॥ ४५ ॥ युद्धकामौ महावीर्यौ चक्रशूलधरौ वरौ ॥ कोपयुक्तो बभूवासौ दृष्ट्वा तौ समुपागतौ ॥ ॥४६ ॥ जगाम संमुखस्तावत्संग्रामार्थं महाभुजः ॥ माहिषं वपुरास्थाय धुन्वन्पुच्छं समुत्कटम् ॥ ४७ ॥ चकार भैरवं नादं त्रासयन्नमरानपि ॥ धुन्वञ्छृंगे महाकायो दारुणो जलदो यथा ॥ ४८ ॥ शृङ्गाभ्यां पार्वताञ्छृंगांश्चिक्षेप भृशमुत्कटान् ॥ दृष्ट्वा तौ तु महावीर्यौ दानवं देवसत्तमौ ॥ ४९ ॥ चक्रतुर्बाणवृष्टिं च दानवोपरि दारुणाम् ॥ कुर्वाणौ बाणवृष्टिं तौ दृष्ट्वा हरिहरौ हरिः ॥ ५० ॥ चिक्षेप गिरिशृंगं तु पुच्छेनावृत्य दारुणम् ॥ आपतंतं गिरिं वीक्ष्य भगवान्सात्वतांपतिः ॥ ५१ ॥ विशिखैः शतधा चक्रे चक्रेणाशु जघान तम् ॥ हरिचक्राहतः संख्ये मूर्छामाप स दैत्यराट् ॥ ५२ ॥ उत्तस्थौ च क्षणान्नूनं मानुषं वपुरास्थितः ॥ गदापाणिर्महाघोरो दानवः पर्वतोपमः ॥५३॥ मेघनादं ननादोच्चैर्भीषयन्नमरानपि ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान्विष्णुः पांचजन्यं समुज्ज्वलम् ॥ ५४ ॥ पूरयामास तरसा शब्दं कर्तुं खरस्वरम् ॥ तेन शब्देन शंखस्य भयत्रस्ताश्च दानवाः ॥ ५५ ॥ बभूवुर्मुदिता देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महा० पं० षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ असुरान्महिषो दृष्ट्वा विषण्णमनसस्तदा ॥ त्यक्त्वा तन्माहिषं रूपं बभूव मृगराडसौ ॥ १ ॥ कृत्वा नादं महाघोरं विस्तार्य च महासटाम् ॥ पपात सुरसेनायां त्रासयन्नखदर्शनैः ॥ २ ॥

षण्णानवलोक्य महिषो यच्चकार तदाह असुरानिति ॥ १ ॥ २ ॥

महेशांधकयोरिति ॥ अत्र महेशो विष्णुः ॥ महिषासुररुद्रयोरित्यत्र तु रुद्रो महादेवः यमत्रिनेत्रयोरित्यत्र तु त्रिनेत्रो दत्यः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥२८॥

इन्द्रबाष्कलयोस्तद्वन्महिषासुररुद्रयोः ॥ यमत्रिनेत्रयोस्तद्वन्महाहनुधनेशयोः ॥ २३ ॥ असिलोमवरुणयोर्युद्धं परमदारुणम् ॥ परि गरुडं गदया दैत्यो जघान हरिवाहनम् ॥ २४ ॥ स गदापातखिन्नांगो निःश्वसन्नवतिष्ठत ॥ शौरिस्तं दक्षिणेनाशु हस्तेन परि सांत्वयन् ॥ २५ ॥ स्थिरं चकार देवेशो वैनतेयं महाबलम् ॥ समाकृष्य धनुः शार्ङ्गं मुमोच विशिखान्बहून् ॥ २६ ॥ अधंकोपरि कोपेन हंतुकामो जनार्दनः ॥ दानवोऽपि च तान्बाणांश्चिच्छेद स्वशरैः शितैः ॥२७॥ पंचाशद्भिर्हरिं कोपाज्जघान च शिलाशितैः ॥ वासुदेवोऽपि तांस्तूर्णं वंचयित्वा शरोत्तमान्॥२८॥चक्रं मुमोच वेगेन सहस्रारं सदर्शनम् ॥ त्यक्तं सुदर्शनं दूरात्स्वचक्रेण न्यवारयत् ॥२९॥ ननाद च महाराज देवान्संमोहयन्निव ॥ दृष्ट्वा तु विफलं जातं चक्रं देवस्य शार्ङ्गिणः ॥३०॥ जग्मुः शोकं सुराः सर्वे जहर्षुर्दानवास्तथा ॥ वासुदेवोऽपि तरसा दृष्ट्वा देवाञ्छुचाऽऽवृतान् ॥ ३१ ॥ गदां कौमोदकीं धृत्वा दानवं समुपाद्रवत् ॥ तं जघानातिवेगेन मूर्ध्नि मायाविनं हरिः ॥३२॥ स गदाभिहतो भूमौ निपपाताति मूर्छितः ॥ तं तथा पतितं वीक्ष्य हयारिरतिकोपनः ॥ ॥ ३३ ॥ आजगाम रमानाथं त्रासयन्नतिगर्जितैः ॥ वासुदेवोऽपि तं दृष्ट्वा समायांतं क्रुधाऽन्वितम् ॥३४ ॥ चापज्यानिनदं चोग्रं चकार नंदयन्सुरान् ॥ शरवृष्टिं चकाराशु भगवान्महिषोपरि ॥ ३५ ॥ सोऽपि चिच्छेद बाणौघैस्ताञ्छरान्गगनेरितान् ॥ तयोर्युद्धमभूद्राजन्परस्परभयावहम् ॥ ३६॥ गदया ताडयामास केशवो मस्तकोपरि ॥ स गदाभिहतो मूर्ध्नि पपातोर्व्यां सुमूर्छितः ॥३७॥ हाहाकारो महानासीत्सैन्ये तस्य सुदारुणः ॥ स विहाय व्यथां दैत्यो मुहूर्तादुत्थितः पुनः ॥ ३८ ॥ गृहीत्वा परिघं शीर्षे जघान मधुसूदनम् ॥ परिघेणाहतस्तेन मूर्छामाप जनार्दनः ॥ ३९ ॥ मूर्छितं तमुवाहाशु जगाम गरुडो रणात् ॥ परावृत्ते जगन्नाथे देवा इंद्रपुरोगमाः ॥ ४० ॥ भयं प्रापुः सुदुःखर्ताश्चुक्रुशुश्च रणाजिरे ॥ क्रंदमानान्सुरान्वीज्य शंकरः शूलभृत्तदा ॥ ४१ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

शांबरी लोके साबरीति वदंति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्राजग्मुश्चेति ॥ ननु पूर्वं ब्रह्मादयो युद्धार्थमागता इत्युक्तमेव पुनरत्राऽऽजग्मु
रिति कथमुच्यत इति चेदुच्यते ॥ आगता एव ब्रह्मादयो देवराजस्य युद्ध्यमानस्य पृष्ठतो बहुदूरदेशे स्थिता यदेंद्रस्य संकटमुपस्थितं तदा तेन स्मृता अग्रे आगता

चकाराशु तदा दैत्यो मायां मोहकरीं किल ॥ शांबरीं सर्वलोकघ्नीं मुनीनामपि मोहिनीम् ॥ ७ ॥ कोटिशो महिषास्तत्र
तद्रूपास्तत्पराक्रमाः ॥ ददृशुः सायुधाः सर्वे निघ्नंतो देववाहिनीम् ॥ ८ ॥ मघवा विस्मितस्तत्र दृष्ट्वा तां दैत्यनिर्मिताम् ॥
बभूवातिभयोद्विग्नो मायां मोहकरीं किल ॥ ९ ॥ वरुणोऽपि सुसंत्रस्तस्तथैव धननायकः ॥ यमो हुताशनः सूर्यः शीत
रश्मिर्भयातुरः ॥ १० ॥ पलायनपराः सर्वे बभूवुर्मोहिताः सुराः ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां स्मरणं चक्रुरुद्यताः ॥ ११ ॥ तत्राजग्मुश्च
काजेशाः स्मृतमात्राः सुरोत्तमाः ॥ हंसतार्क्ष्यवृषारूढास्त्रातुकामा वरायुधाः ॥ १२ ॥ शौरिस्तां मोहिनीं दृष्ट्वा सुदर्शनमथोज्ज्वलम्
॥ मुमोच तत्तेजसैव माया सा विलयं गता॥ १३ ॥वीक्ष्य तान्महिषस्तत्र सृष्टिस्थित्यंतकारिणः ॥ योद्धुकामः समादाय परिघं
समुपाद्रवत् ॥ १४ ॥ महिषाख्यो महावीरः सेनानीश्चिक्षुरस्तथा ॥ उग्रास्यश्चोग्रवीर्यश्च दुद्रुवुर्युद्धकामुकाः ॥ १५ ॥ असिलोमा
त्रिनेत्रश्च बाष्कलोंऽधक एव च ॥ एते चान्ये च बहवो युद्धकामा विनिर्ययुः ॥ १६ ॥ सन्नद्धा धृतचापास्ते रथारूढा मदोद्धताः
॥ परिवव्रुः सुरान्सर्वान्वृका इव सुवत्सकान् ॥ १७ ॥ बाणवृष्टिं ततश्चक्रुर्दानवा मदगर्विताः ॥ सुराश्चापि तथा चक्रुः परस्परजि
घांसवः ॥ १८ ॥ अंधको रिपुमासाद्य पंचबाणाञ्छिलाशितान् ॥ मुमोच विषसंदिग्धान्कर्णाऽऽकृष्टान्महाबलान् ॥ १९ ॥
वासुदेवोऽप्यसंप्राप्तान्विशिखानाशुगैस्तदा ॥ चिच्छेद तान्पुनः पञ्च मुमोच रिपुनाशकः॥ २० ॥ तयोः परस्परं युद्धं बभूव
हरिदैत्ययोः ॥ बाणासिचक्रमुसलैर्गदाशक्तिपरश्वधैः ॥ २१ ॥ महेशांधकयोर्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ पंचाशद्दिनपर्यन्तं
बभूव च परस्परम् ॥ २२ ॥

इत्यत्र तात्पर्यात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वृका इव सुवत्सकान् ॥ यथा वृकाः सुवत्सान्परिजघ्नुस्तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥२२॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ संग्रामांगणतः संग्रामस्थलात् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कंधे पंचमो
ऽध्यायः ॥५॥ अर्धाधिकैः पंचपंचाशद्भिः श्लोकैरनंतरम् ॥ देवदानवसैन्यस्य युद्धं जातमुदीर्यते ॥१॥ पूर्वाध्यायांते ताम्रे दैत्ये मूर्च्छिते सति तदुत्तरं जातं वृत्तमाह । ताम्रे

तस्मिन्विनिर्गते दैत्ये बिडालाख्येऽथ मूर्च्छिते ॥ जयशब्दो महानासीद्दुन्दुभीनां च निःस्वनः ॥ ४८ ॥ सुराः
प्रमुदिताः सर्वे तुष्टुवुस्तं शचीपतिम् ॥ जगुर्गंधर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥४९॥ चुकोप महिषः श्रुत्वा जयशब्दं सुरैः कृतम् ॥
प्रेषयामास तत्रैव ताम्रं परमदापहम् ॥ ५० ॥ ताम्रस्तु बहुभिः सार्धं समागम्य रणाजिरे ॥ शरवृष्टिं चकाराशु तडित्वानिव
सागरे ॥ ५१ ॥ वरुणः पाशमुद्यम्य जगाम त्वरितस्तदा ॥ यमश्च महिषारूढो दंडमादाय निर्ययौ ॥ ५२ ॥ तत्र युद्धमभूद्घोरं
देवदानवयोर्मिथः ॥ बाणैः खड्गैश्च मुसलैः शक्तिभिश्च परश्वधैः ॥५३॥ दंडेन निहतस्ताम्रो यमहस्तोद्यतेन च ॥ न चचाल महा
बाहुः संग्रामांगणतस्तदा ॥ ५४ ॥ चापमाकृष्य वेगेन मुक्त्वा तीव्राञ्छिलीमुखान् ॥ इंद्रादीनहनत्तूर्णं ताम्रस्तस्मिन्रणाजिरे ॥५५॥
तेऽपि देवाः शरैर्दिव्यैर्निशितैश्च शिलाशितैः ॥ निजघ्नुर्दानवान्क्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चुक्रुशुः ॥५६॥ निहतस्तैः सुरैर्दैत्यो मूर्च्छामाप रणां
गणे ॥ हाहाकारो महानासीद्दैत्यसैन्ये भयाऽतुरे ॥ ५७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे दैत्यसैन्यपराजयो नाम
पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ व्यास उवाच ॥ ताम्रेथ मूर्छिते दैत्ये महिषः क्रोधसंयुतः ॥ समुद्यम्य गदां गुर्वीं देवानुपजागाम ह ॥१॥
तिष्ठंत्वद्य सुराः सर्वे हन्म्यहं गदया किल ॥ सर्वे बलिभुजः कामं बलहीनाः सदैव हि ॥ २ ॥ इत्युक्त्वाऽसौ गजारूढं संप्राप्य
मदगर्वितः ॥ जघान गदया तूर्णं बाहुमूले महाभुजः ॥३॥ सोऽपि वज्रेण घोरेण चिच्छेदाशु गदां च ताम् ॥ प्रहर्तुकामस्त्वरितो
जगाम महिषं प्रति ॥ ४ ॥ हयारिरपि कोपेन खड्गमादाय सुप्रभम् ॥ ययाविंद्रं महावीर्यं प्रहरिष्यन्निवांतिकम् ॥ ५ ॥ बभूव च
तयोर्युद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ आयुधैर्विविधैस्तत्र मुनिविस्मयकारकम् ॥ ६ ॥

इति ॥ १ ॥ बलिभुजः काकाः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ १६ ॥ भीतभीतोऽस्मीति ॥ भीतादपि भीतोऽतिभीत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हरीश्वराः

बुद्धिमान्सर्वलोकेषु विदितोऽहं सुराऽधिप॥क्व मे गता तदा बुद्धिर्यदा भार्या हृता बलात्॥१२॥तस्मादुपायः कर्तव्यो बुद्धिमद्भिः सदा
नरैः॥कार्यसिद्धिः सदा नूनं दैवाधीना सुराधिप॥१३॥व्यास उवाच॥तच्छ्रुत्वा वचनं सत्यं गुरोः सार्थं शचीपतिः॥ब्रह्माणं शरणं गत्वा
नत्वा वचनमब्रवीत् ॥१४॥ पितामह सुराध्यक्ष दैत्यो महिषसंज्ञकः ॥ ग्रहीतुकामः स्वर्गं मे बलोद्योगं करोत्यलम् ॥१५॥ अन्ये
च दानवाः सर्वे तत्सैन्यं समुपस्थिताः ॥ योद्धुकामा महावीर्याः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १६ ॥ तेनाहं भीतभीतोऽस्मि त्वत्सका
शमिहागतः ॥ सर्वज्ञोऽसि महाप्राज्ञ साहाय्यं कर्तुमर्हसि॥१७॥ब्रह्मोवाच॥गच्छामः सर्व एवाद्य कैलासं त्वरिता वयम्॥शंकरं पुरतः
कृत्वा विष्णुं च बलिनां वरम् ॥ १८ ॥ ततो युद्धं प्रकर्तव्यं सर्वैः सुरगणैः सह ॥ मिलित्वा मंत्रमाधाय देशं कालं विचिंत्य च
॥ १९ ॥ बलाबलमविज्ञाय विवेकमपहाय च ॥ साहसं तु प्रकुर्वाणो नरः पतनमृच्छति ॥ २० ॥ व्यास उवाच ॥ तन्निशम्य
सहस्राक्षः कैलासं निर्जगाम ह ॥ ब्रह्माणं पुरतः कृत्वा लोकपालसमन्वितः ॥२१॥ तुष्टाव शंकरं गत्वा वेदमंत्रैर्महेश्वरम् ॥ प्रसन्नं
पुरतः कृत्वा ययौ विष्णुपुरं प्रति॥ २२ ॥ स्तुत्वा तं देवदेवेशं कार्यं प्रोवाच चात्मनः ॥ महिषात्तद्भयं चोग्रं वरदानमदोद्धतात्
॥२३॥तदाकर्ण्य भयं तस्य विष्णुर्देवानुवाच ह॥करिष्यामो वयं युद्धं हनिष्यामस्तु दुर्जयम्॥२४॥व्यास उवाच॥इति ते निश्चयं
कृत्वा ब्रह्मविष्णुहरीश्वराः ॥ स्वानि स्वानि समारुह्य वाहनानि ययुः सुराः॥२५॥ब्रह्मा हंससमारूढो विष्णुर्गरुडवाहनः॥शंकरो
वृषभारूढो वृत्रहा गजसंस्थितः॥२६॥मयूरवाहनः स्कंदो यमो महिषवाहनः॥कृत्वा सैन्यसमायोगं यावत्ते निर्ययुः सुराः॥२७॥ताव
दैत्यबलं प्राप्तं हतं महिषपालितम् ॥ तत्राभूत्तुमुलं युद्धं देवदानवसैन्ययोः ॥२८॥ बाणैः खड्गैस्तथाप्रासैर्मुसलैश्च परश्वधैः ॥ गदाभिः
पट्टिशैः शूलैश्चक्रैश्च शक्तितोमरैः ॥२९॥ मुद्गरैर्भिंदिपालैश्च हलैश्चैवातिदारुणैः ॥ अन्यैश्च विविधैरस्त्रैर्निजघ्नुस्ते परस्परम् ॥३०॥

हरिः सूर्यः ईश्वरः शंकरः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥३१॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ स तु च्छित्त्वेति ॥ स एवेंद्रश्चापनिःसृतैः स्वशरैस्तूर्णं तस्य शरांच्छित्त्वा तस्य गजं करोपरि

सेनानीश्चिक्षुरस्तस्य गजारूढो महाबलः ॥ मघवंतं पंचभिस्तैः सायकैः समताडयत् ॥ ३१ ॥ तुराषाडपि तांश्छित्त्वा बाणैर्बाणांस्त्वरान्वितः ॥ हृदये चार्धचंद्रेण ताडयामास तं कृती ॥ ३२ ॥ बाणाहतस्तु सेनानीः प्राप मूर्च्छां गजोपरि ॥ करिणं वज्रघातेन स जघान करे ततः ॥ ३३ ॥ तद्वज्राभिहतो नागो भग्नः सैन्यं जगाम ह ॥ दृष्ट्वा तं दैत्यराट् क्रुद्धो बिडालाख्यमथाब्रवीत् ॥ ३४ ॥ गच्छ वीर महाबाहो जहींद्रं मदगर्वितम् ॥ वरुणादीन्परान्देवान्हत्वाऽऽगच्छ ममांतिकम्॥३५॥व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य बिडालाऽऽख्यो महाबलः ॥ आरुह्य वारणं मत्तं जगाम त्रिदशाधिपम् ॥ ३६ ॥ वासवस्तं समायांतं दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः ॥ जघान विशिखैस्तीक्ष्णैराशीविषसमप्रभैः ॥ ३७ ॥ स तु च्छित्त्वा शरांस्तूर्णं स्वशरैश्चापनिःसृतैः ॥ पंचाशद्भिर्जघानाशु वासवं च शिलीमुखैः ॥ ३८ ॥ तथेंद्रोऽपि च तान्बाणांश्छित्त्वा कोपसमन्वितः ॥ जघान विशिखैस्तीक्ष्णैराशीविषसमप्रभैः ॥३९॥ स तु च्छित्त्वा शरांस्तूर्णं स्वशरैश्चापनिःसृतैः ॥ गदया ताडयमास गजं तस्य करोपरि ॥ ४० ॥ स्वकरे निहतो नागश्चकारार्तस्वरं मुहुः ॥ परिवृत्य जघानाशु दैत्यसैन्यं भयातुरम् ॥ ४१ ॥ दानवस्तु गजं वीक्ष्य परावृत्य गतं रणात् ॥ समाविश्य रथे रम्ये जगामाशु सुरान्रणे ॥ ४२ ॥ तुराषाडपि तं वीक्ष्य रथस्थं पुनरागतम् ॥ अहनद्विशिखैस्तीक्ष्णैराशीविषसमप्रभैः ॥ ४३ ॥ सोऽपि क्रुद्धश्चकारोग्रां बाणवृष्टिं महाबलः ॥ बभूव तुमुलं युद्धं तयोस्तत्र जयैषिणोः ॥४४॥ इंद्रस्तु बलिनं दृष्ट्वा कोपेनाकुलितेंद्रियः ॥ जयंतमग्रतः कृत्वा युयुधे तेन संयुतः ॥ ४५ ॥ जयंतस्तु शितैर्बाणैस्तं जघान स्तनांतरे ॥ पंचभिः प्रबलाकृष्टैरसुरं मदगर्वितम् ॥ ४६ ॥ स बाणाभिहतस्तावन्निपपात रथोपरि ॥ अतिवाह्य रथं सूतो निर्जगाम रणाजिरात् ॥ ४७ ॥

शुंडायां गदया तडयामासेत्यन्वयः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ जयंतं स्वपुत्रम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥९०॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पञ्चमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ सप्ताऽधिकैश्च पंचाशत्पद्यैरथ महामृधे ॥ देवैः कृतो दैत्यसेनापराजय उदीर्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते कृते यत्ने महाराज भवितव्यं भविष्यतीति बृहस्पतिवाक्यं श्रुत्वा देवराज आहेत्याह ॥ इति श्रुत्वेति ॥ १ ॥ सोद्यमाः पराक्रमिणो न प्रशंसंतीत्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवाह यतीनामिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ केवलं रक्षोघ्नान्मन्त्रान्पठ मत्कल्याणार्थमन्यत्सर्वमहं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ युद्ध्यतो जये पराजये वा संदिग्धे न च प्रेरयामीत्यन्वयः॥८॥९॥न मयेति॥भवतां युद्धे यद्भावि दुःखं सुखं वा तन्मया न ज्ञातं तज्ज्ञानं मम नाऽस्तीत्यर्थः ॥ ननु त्वं भावि वेत्सीतिप्रसिद्धिः अतः कथमेवं वदसीति चेत्तत्राह

अथवा मंत्रयित्वाऽद्य कुरु यत्नं यथाविधि ॥ कृते यत्ने महाराज भवितव्यं भविष्यति ॥ ९० ॥ इति श्रीदे० भा० म० पंचमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ इति श्रुत्वा सहस्राक्षः पुनराह बृहस्पतिम् ॥ युद्धोद्योगं करिष्यामि हयारेर्नाशनाय वै ॥ १ ॥ नोद्यमेन विना राज्यं न सुखं न च वै यशः ॥ निरुद्यमं न संति कातरा न च सोद्यमाः ॥ २ ॥ यतीनां भूषणं ज्ञानं संतोषो हि द्विजन्मनाम् ॥ उद्यमः शत्रुहननं भूषणं भूतिमिच्छताम् ॥ ३ ॥ उद्यमेन हतस्त्वाष्ट्रो नमुचिर्बल एव च ॥ तथैनं निहनिष्यामि महिषं मुनिसत्तम ॥ ४ ॥ बलं देवगुरुस्त्वं मे वज्रमायुधमुत्तमम् ॥ सहायस्तु हरिर्नूनं तथोमापतिरव्ययः ॥ ५ ॥ रक्षोघ्नान्पठ मे साधो करोम्यद्य समुद्यमम् ॥ स्वसैन्याभिनिवेशं च महिषं प्रति मानद ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तो देवराजेन वाचस्पतिरुवाच ह ॥ सुरेंद्रं युद्धसंरक्तं स्मितपूर्वं वचस्तदा ॥ ७ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ प्रेरयामि न चाहं त्वां न च निवारयाम्यहम् ॥ संदिग्धेऽत्र जये कामं युध्यतश्च पराजये ॥ ८ ॥ न तेऽत्र दूषणं किंचिद्भवितव्ये शचीपते ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं विहितं च भविष्यति ॥ ९ ॥ न मया तत्परिज्ञातं भावि दुःखं सुखं तथा ॥ यद्भार्याहरणे प्राप्तं पुरा वासव वेत्सि हि ॥ १० ॥ शशिना मे हृता भार्या मित्रणामित्रकर्शन ॥ स्वाश्रमस्थेन संप्राप्तं दुःखं सर्वसुखापहम् ॥ ११ ॥

यद्भार्याहरणे इति । यदि मम भाविज्ञानमस्ति तदा मम भार्यायां शशिना हृतायां जायमानं दुःखं मया पूर्वं ज्ञातमेव स्यात्तदुपायश्च मया कृत एव स्यान्न च कृतस्तस्मान्मम भाविज्ञानं नाऽस्तीत्यर्थः ॥ ननु भाविज्ञानं तव वर्तत एव तथाऽपि तत्परिहारोऽवश्यंभावित्वात्त्वया न कृत इति चेत्तदा भाविज्ञानं निरर्थकमेव यद्भवितव्यं तद्भविष्यति ॥ कुरु युद्धं त्वं मम भाविज्ञानसमाचारस्य न प्रकृते उपयोग इति गूढोऽभिसान्धिः ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तौ दुःखसुखदौ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सप्तैकषेडशादिभ्य इति ॥ सप्त महदाद्याः सप्त विकृतयः ॥

अंधवत्पंगुवत्कामं न तथा मुदमावहेत् ॥ कृते पुरुषकारेऽपि यदि सिद्धिर्न जायते ॥ ३२ ॥ न तत्र दूषणं तस्य दैवाधीने शरीरिणि ॥ कार्यसिद्धिर्न सैन्येऽस्ति न मंत्रे न च मंत्रणे ॥ ३३ ॥ न रथे नाऽऽयुधे नूनं दैवाधीना सुराधिप ॥ बलवान्क्लेशमाप्नोति निर्बलः सुखमश्नुते ॥ ३४ ॥ बुद्धिमान्क्षुधितः शेते निर्बुद्धिर्भोगवान्भवेत् ॥ कातरो जयमाप्नोति शूरो याति पराजयम् ॥ ३५ ॥ दैवाधीने तु संसारे कामं का परिदेवना ॥ उद्यमे योजयेन्नूनं भवितव्यं सुराधिप ॥ ३६ ॥ दुःखदे सुखदे वाऽपि तत्र तौ न विचिंतयेत् ॥ दुःखे दुःखाधिकान्पश्येत्सुखेपश्येत्सुखाधिकान् ॥३७॥ आत्मानं हर्षशोकाभ्यां शत्रुभ्यामिव नार्पयेत् ॥ धैर्यमेवावगंतव्यं हर्षशोकोद्भवे बुधैः ॥ ३८ ॥ अधैर्याद्यादृशं दुःखं न तु धैर्येऽस्ति तादृशम् ॥ दुर्लभं सहनत्वं वै समये सुखदुःखयोः ॥ ३९ ॥ हर्षशोकोद्भवो यत्र न भवेद् बुद्धिनिश्चयात् ॥ किं दुःखं कस्य वा दुःखं निर्गुणोऽहं सदाऽव्ययः ॥ ४० ॥ चतुर्विंशातिरिक्तोऽस्मि किं मे दुःखं सुखं च किम् ॥ प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे मनसः शोकमूर्च्छने ॥ ४१ ॥ जरामृत्यू शरीरस्य षडूर्मिरहितः शिवः ॥ शोकमोहौ शरीरस्य गुणौ किं मेऽत्र चिंतने ॥ ४२ ॥ शरीरं नाहमथवा तत्संबंधी न चाप्यहम् ॥ सप्तैकषोडशादिभ्यो विभिन्नोऽहं सदा सुखी ॥४३॥ प्रकृतिर्विकृतिर्नाऽहं किं मे दुःखं सदा पुनः ॥ इति मत्वा सुरेश त्वं मनसा भव निर्ममः ॥ ४४ ॥ उपायः प्रथमोऽयं ते दुःखनाशे शतक्रतो ॥ ममता परमं दुःखं निर्ममत्वं परं सुखम् ॥ ४५ ॥ संतोषादपरं नास्ति सुखस्थानं शचीपते ॥ अथवा यदि न ज्ञानं ममतानाशने किल ॥ ४६ ॥ ततो विवेकः कर्तव्यो भवितव्ये सुराधिप ॥ प्रारब्धकर्मणां नाशो नाभोगाल्लक्ष्यते किल ॥ ४७ ॥ यद्भावि तद्भवत्येव का चिंता सुखदुःखयोः ॥ सुरैः सर्वैः सहायैर्वा बुद्ध्या वा तव सत्तम॥४८॥सुखं क्षयाय पुण्यस्य दुःखं पापस्य मारिष॥तस्मात्सुखक्षये हर्षः कर्तव्यः सर्वथा बुधैः ॥४९॥

एकशब्देन मूलप्रकृतिः ॥ षोडशशब्देन षोडश विकाराः ॥ ४३ ॥ तदेवाह ॥ प्रकृतिर्विकृतिर्नाऽहमिति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यज्ञेऽस्माकं विजयार्थं काम्यानुष्ठानरूप यज्ञे इत्यर्थः॥ ५२ ॥ ५३ ॥इति श्रीदेवीभागवतातिलके पञ्चमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः॥३॥ पञ्चाशद्भिरथ श्लोकैर्विमर्शो देवसंसदि ॥ बृहस्पतियुतैर्देवैः प्रारब्ध इति कीर्त्यते ॥ १ ॥ दूतगमनानंतरं देवलोके जातं वृत्तमाह । गते दूत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ नतेषु नम्रेषु ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ सन्धियोगो मैत्रीयोगः यतो निरर्थकः खले संधियोगस्ततः सर्वथा साधुभिर्भवद्भिः पुनः पुनर्विचार्य कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १० ॥ ननु संधियोगाऽसंभवे

रक्षणार्थं च सर्वेषां भार्गवं मुनिसत्तमम् ॥ समाहूय च संपूज्य स्थाप्य यज्ञे गुरुं परम् ॥ ५२ ॥ व्यास उवाच ॥ इति संदिश्य दैत्येन्द्रान्महिषः पापधीस्तदा ॥ जगाम त्वरितो राजन्भवनं स्वं मुदाऽन्वितः ॥५३॥ इति श्रीदेवीभागवते० पंचमस्कंधे भगवतीमाहात्म्ये दैत्यसैन्योद्योगो नाम तृतीयोऽध्यायः॥३॥ व्यास उवाच॥गते दूते सुरेंद्रोऽपि समाहूय सुरानथ॥यमवायुधनाध्यक्षवरुणानिदमूचिवान् ॥ १ ॥ महिषो नाम दैत्येंद्रो रंभपुत्रो महाबलः ॥ वरदर्पमदोन्मत्तो मायाशतविचक्षणः ॥२॥ तस्य दूतोऽद्य संप्राप्तः प्रेषितस्तेन भोः सुराः ॥ स्वर्गकामेन लुब्धेन मामुवाचेदृशं वचः ॥ ३ ॥ त्यज देवालयं शक्र यथेच्छं व्रज वासव ॥ सेवां वा कुरु दैत्यस्य महिषस्य महात्मनः ॥ ४ ॥ दयावान्दानवेंद्रोऽसौ स ते वृत्तिं विधास्यति ॥ न तेषु भृत्यभूतेषु न कुप्यति कदाचन ॥५ ॥ नो चेद्युद्धाय देवेश सेनोद्योगं कुरु स्वयम् ॥ गते मयि स दैत्येंद्रस्त्वरितः समुपेष्यति ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वा स गतो दूतो दानवस्य दुरात्मनः ॥ किं कर्तव्यमतः कार्यं चिंतयध्वं सुरोत्तमाः ॥ ७ ॥ दुर्बलोऽपि न चोपेक्ष्यः शत्रुर्बलवता सुराः ॥ विशेषेण सदोद्योगी बलवान्बलदर्पितः ॥ ८ ॥ उद्यमः किल कर्तव्यो यथाबुद्धि यथाबलम् ॥ दैवाधीनो भवेन्नूनं जयो वाऽथ पराजयः ॥ ९ ॥ सन्धियोगो न चात्रास्ति खले संधिर्निरर्थकः ॥ सर्वथा साधुभिः कार्यं विचार्य च पुनः पुनः ॥ १० ॥ यानमप्यधुना नैव कर्तव्यं सहसा पुनः ॥ प्रेक्षकाः प्रेषणीयाश्च शीघ्रगाः सुप्रवेशकाः ॥ ११ ॥ इंगितज्ञाश्च निःसंगा निस्पृहाः सत्यवादिनः ॥ सेनाभियोगं प्रस्थानं बलसंख्यां यथार्थतः ॥ १२ ॥

युद्धार्थं यानमेव तर्हि कर्तव्यमिति चेत्तस्याप्यधुना परबलावेक्षणात्पूर्वं समयो नास्तीत्याह ॥ यानमिति ॥ तर्ह्यधुना किं कर्तव्यमिति चेत्तत्र स्वाभिप्रायमाह ॥ प्रेक्षका इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

वीराणां च परिज्ञानं कृत्वाऽऽयांतु त्वरान्विताः॥ज्ञात्वा दैत्यपतेस्तस्य सैन्यस्य च बलाबलम्॥१३॥करिष्यामि ततस्तूर्णं यानं वा
दुर्गसंग्रहम् ॥ "विचार्य खलु कर्तव्यं कार्यं बुद्धिमता सदा ॥" सहसा विहितं कार्यं दुःखदं सर्वथा भवेत् ॥१४॥ तस्माद्विमृश्य
कर्तव्यं सुखदं सर्वथा बुधैः ॥ नाऽत्र भेदविधिर्न्याय्यो दानवेषु च सर्वथा ॥१५॥ एकचित्तेषु कार्येऽस्मिंस्तस्माच्चारा व्रजंतु वै ॥
ज्ञात्वा बलाबलं तेषां पश्चान्नीतिर्विचार्य च ॥ १६ ॥ विधेया विधिवत्तज्ज्ञैस्तेषु कार्यपरेषु च ॥ अन्यथा विहितं कार्यं विपरीतफलप्रदम्
॥ १७ ॥ सर्वथा तद्भवेन्नूनमज्ञातमौषधं यथा ॥ व्यास उवाच ॥ इति संचिंत्य तैः सर्वैः प्रणिधिं कार्यवेदिनम्
॥ १८ ॥ प्रेषयामास देवेंद्रः परिज्ञानाय पार्थिव ॥ दूतस्तु त्वरितो गत्वा समागम्य सुराधिपम् ॥ १९ ॥ निवेदयामास तदा
सर्वसैन्यबलाबलम् ॥ ज्ञात्वा तद्बलमुद्योगं तुराषाडतिविस्मितः ॥ २० ॥ देवानचोदयत्तूर्णं समाहूय पुरोहितम् ॥ मंत्रं मंत्रविदां
श्रेष्ठं चकार त्रिदशेश्वरः ॥ २१ ॥ उवाचांगिरसश्रेष्ठं समासीनं वरासने ॥ इन्द्र उवाच ॥ भो भो देवगुरो विद्वन्किं कर्तव्यं वदस्व
नः ॥ २२ ॥ सर्वज्ञोऽसि समुत्पन्ने कार्ये त्वं गतिरद्य नः ॥ दानवो महिषो नाम महावीर्यो मदान्वितः ॥ २३ ॥ योद्धुकामः
समायाति बहुभिर्दानवैर्वृतः ॥ तत्र प्रतिक्रिया कार्या त्वया मंत्रविदाऽधुना ॥ २४ ॥ तेषां शुक्रस्तथा त्वं मे विघ्नहर्ता सुसंमतः ॥
व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं प्राह तुरासाहं बृहस्पतिः॥२५॥विचिंत्य मनसा कामं कार्यसाधनतत्परः ॥ गुरुरुवाच ॥ स्वस्थो
भव सुरेंद्र त्वं धैर्यमालंब्य मारिष॥२६॥व्यसने च समुत्पन्ने न त्याज्यं धैर्यमाशु वै ॥ जयाजयौ सुराध्यक्ष दैवाधीनौ सदैव हि
॥२७॥ स्थातव्यं धैर्यमालंब्य तस्माद् बुद्धिमता सदा ॥ भवितव्यं भवत्येव जानन्नेव शतक्रतो ॥२८॥ उद्यमः सर्वथा कार्यो यथा
पौरुषमात्मनः ॥ मुनयोऽपि हि मुक्त्यर्थमुद्यमैकरताः सदा ॥२९॥ दैवाधीनं च जानंतो योगध्यानपरायणाः ॥ तस्मात्सदैव कर्तव्यो
व्यवहारोदितोद्यमः॥३०॥सुखं भवतु वा मा वा दैवे का परिदेवना ॥ विना पुरुषकारेण कदाचित्सिद्धिमाप्नुयात्॥ ३१ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रणिधिं दूतम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रतिकर्तुं विपरीतं कर्तुम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ हे चराः दूतास्तानाहूतान्दानवान्सैन्येशान्कुर्वंतु भवंत इत्यर्थः
॥ ४३ ॥ वो युष्मान् शोभार्थं युद्धशोभार्थं समाहूय नयामीत्यर्थः ॥४४॥ ४५ ॥ ४६ ॥ जित्वेति ॥ येन कारणेन सुरालयं जित्वा नंदने विहरिष्याम्यहं तत्कुरुतेत्यर्थः ॥

नमुचिर्निहतो येन कृत्वा संधिं दुरात्मना ॥ शपथान्विविधानादौ कृत्वा भीतेन च्छद्मना ॥ ३५ ॥ विष्णुस्तु कपटाचार्यः
कुहकः शपथाकरः ॥ नानारूपधरः कामं बलकृद्दंभपंडितः ॥ ३६ ॥ कृत्वा कोलाकृतिं येन हिरण्याक्षो निपातितः ॥ हिरण्य
कशिपुर्येन नृसिंहेन च घातितः ॥ ३७ ॥ नाहं तद्वशगो नूनं भवेयं दनुनंदनः ॥ विश्वासं नैव गच्छामि देवानां कुत्र कर्हिचित्
॥ ३८ ॥ किं करिष्यति मे विष्णुरिंद्रो वा बलवत्तरः ॥ रुद्रो वाऽपि न मे शक्तः प्रतिकर्तुं रणांगणे ॥ ३९ ॥ त्रिविष्टपं ग्रहीष्या
मि जित्वेन्द्रं वरुणं यमम् ॥ धनदं पावकं चैव चंद्रसूर्यौ विजित्य च ॥ ४० ॥ यज्ञभागभुजः सर्वे भविष्यामोऽद्य सोमपाः ॥
जित्वा देवसमूहं च विहरिष्यामि दानवैः ॥ ४१ ॥ न मे भयं सुरेभ्यश्च वरदानेन दानवाः ॥ मरणं न नरेभ्यश्च नारी
किं मे करिष्यति ॥ ४२ ॥ पातालपर्वतेभ्यश्च समाहूय वरान्वरान् ॥ दानवान्मम सैन्येशान्कुर्वंतु त्वरिताश्चराः ॥ ४३ ॥
एकोऽहं सर्वदेवेशान्विजेतुं दानवाः क्षमः ॥ शोभार्थं वः समाहूय नयामि सुरसंगमे ॥ ४४ ॥ शृंगाभ्यां च खुराभ्यां च हनिष्ये
ऽहं सुरान्किल ॥ न मे भयं सुरेभ्यश्च वरदानप्रभावतः ॥ ४५ ॥ अवध्योऽहं सुरगणैरसुरैर्मानवैस्तथा ॥ तस्मात्सज्जा भवंत्व
द्य देवलोकजयाय वै ॥ ४६ ॥ जित्वा सुरालयं दैत्या विहरिष्यामि नंदने ॥ मंदारकुसुमापीडा देवयोषित्समन्विताः ॥४७॥
कामधेनुपयोत्सिक्ताः सुधापानप्रमोदिताः ॥ देवगंधर्वगीतादिनृत्यलास्यसमन्विताः ॥ ४८ ॥ उर्वशी मेनका रंभा घृताची
च तिलोत्तमा ॥ प्रमद्वरा महासेना मिश्रकेशी मदोत्कटा ॥ ४९ ॥ विप्रचित्तिप्रभृतयो नृत्यगीतविशारदाः ॥ रंजयिष्यंति वः
सर्वान्नानासवनिषेवणैः ॥ ५० ॥ सर्वे सज्जा भवंत्वद्य रोचतां गमनं दिवि ॥ संग्रामार्थं सुरैः सार्धं कृत्वा मंगलमुत्तमम् ॥५१॥

मद्योगाद्यूयमपि सुखिनो भविष्यथेत्याह । मन्दारकुसुमापीडा इति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ नानाऽऽसवान्यनेकविधा मदिराः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

ते एव कुशलो न युद्धे इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ यदुक्तमिति ॥ यत्तेन मूर्खेणेंद्रेणोक्तं तस्मादन्यथा कथं ब्रवीमि ॥ कथं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ कुत इति चेत्तत्राह । प्रियं सत्यमिति ॥ इन्द्रोक्तादन्यस्य भिन्नस्य कथने सत्यबाधः स्यादिति भावः ॥ २४ ॥ तत्र नीतिशास्त्रं प्रमाणयाति । प्रियं सत्यमिति ॥ २५ ॥ किंच सत्यं हित्वा देवराजेनानुक्तमपि केवलं प्रियं वाक्यं त्वत्संतोषार्थं वक्तव्यम् ॥ तथाऽपि तदा तव कार्यमिंद्रस्थानलाभो न भविष्यतीत्याह ॥ केवलमिति ॥ ननु तर्हि मम कार्यार्थमिंद्रेण यत्परुषं वाक्यमुक्तं तदेव वदेति चेत्तत्राह । परुषं चेति ॥ प्रभोरग्रे शुभमिच्छता पुरुषेण परुषं वाक्यमपि न वक्तव्यं मर्यादाभावप्रसंगादिति भावः ॥२६॥

व्यास उवाच ॥ इत्युक्तोऽसौ सुरेन्द्रेण स दूतस्त्वरितो गतः ॥ जगाम महिषं मत्तं प्रणम्य प्रत्युवाच ह ॥ २२ ॥ दूत उवाच ॥ राजन्देवाधिपः कामं न त्वां विगणयत्यसौ ॥ मन्यते स्वबलं पूर्णं देवसैन्यसमावृतः ॥ २३ ॥ यदुक्तं तेन मूर्खेण कथमन्यद्ब्रवीम्यहम् ॥ प्रियं सत्यं च वक्तव्यं भृत्येन पुरतः प्रभोः ॥ २४ ॥ प्रियं सत्यं च वक्तव्यं प्रभोरग्रे शुभेच्छुना ॥ इति नीतिर्महाराज जागर्ति शुभकारिणी ॥२५॥ केवलं चेत्प्रियं ब्रूयान्न ते कार्यं भविष्यति ॥ परुषं च न वक्तव्यं कदाचिच्छुभमिच्छता ॥ २६ ॥ यथा रिपुमुखाद्वाचः प्रसरंति विषोपमाः ॥ तथा मृत्यमुखान्नाथ निःसरंति कथं गिरः ॥२७॥ यादृशानीह वाक्यानि तेनोक्तानि महीपते ॥ तादृशानि न मे जिह्वा वक्तुमर्हति कर्हिचित् ॥ २८ ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य हेतुगर्भं तृणाशनः ॥ भृशं कोपपरीतात्मा बभूव महिषासुरः ॥ २९ ॥ समाहूयाब्रवीद्दैत्यान्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ लांगूलं पृष्ठदेशे च कृत्वा मूत्रं परित्यजन्॥३०॥भो भो दैत्याः सुरेंद्रोऽसौ युद्धकामोऽस्ति सर्वथा॥बलोद्योगं कुरुध्वं वै जेतव्योऽसौ सुराधमः॥३१॥मदग्रे को भवेच्छूरः कोटिशश्चेत्तथाविधाः॥न बिभेम्येकतः कामं हनिष्याम्यद्य सर्वथा॥३२॥शूरः शान्तेष्वसौ नूनं तपस्विषु बलाधिकः ॥ बलकर्ता हि कुहको लंपटः परदारहृत् ॥ ३३॥ अप्सरोबलसंमत्तस्तपोविघ्नकरः खलः॥छिद्रप्रहरणः पापो नित्यं विश्वासाघतकः॥ ३४ ॥

ननु भवतु ममाऽमर्यादा तदाऽपि यत्तेनोक्तं परुषं वाक्यं सत्यं तदेव वदेति चेत्तत्राह ॥ तथा रिपुमुखादिति ॥ कथं गिर इति ॥ अतिकठोरा मया वक्तुमनर्हा अतिनीचा वाचस्तेनोक्ता इत्यर्थः ॥ २७ ॥ तदेव स्पष्टमाह । यादृशानीहेति ॥ २८ ॥ २९ ॥ मूत्रं परित्यजन्मूत्रयन्नित्यर्थः ॥ वृषभमाहिषयोरयं स्वभावो दर्शितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥३२॥ शांतेषु सौम्येष्वसौ शूरो न मादृशेष्वित्यर्थः ॥ तथा तपस्विषु तपःकृशेषु बलाधिको न मादृशेषु ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

यज्ञभागसमर्पका यज्ञभागं महिषासुराय समर्पयामासुरित्यर्थः ॥ महिषस्य क्षितिमण्डले एवं सर्वे ब्राह्मणा वशगा जाता इत्यन्वयः ॥७॥८॥ प्रणिधिमिति ॥ प्रसिद्धे
भूषिते ख्याते प्रणिधिर्नाचरे परे ॥ इति मेदिनीकोशात्प्रणिधिमनुचरम् ॥ हयारिर्महिषासुरः शचीपतिं प्रति प्रमत्तः प्रेषयामासेत्यर्थः ॥ कथं प्रेषयामास तदाह स सन्दे
शेति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पूर्वैरिति ॥ अस्माकं पूर्वैः पूर्वजैस्त्वं नित्यं जितोऽसि ॥ तव पौरुषं कियद्वर्तते तदहं जानामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अहल्याजारेति ॥ अह

ब्राह्मणा वशगा जाता यज्ञभागसमर्पकः ॥ महिषस्य महाराज निखिले क्षितिमंडले॥७॥एकातपत्रं तद्राज्यं कृत्वा स महिषासुरः॥
स्वर्गं जेतुं मनश्चक्रे वरदानेन गर्वितः॥८॥प्रणिधिं प्रेषयामास हयारिस्तु शचीपतिम्॥स संदेशहरं शीघ्रमाहूयोवाच दैत्यराट्॥९॥गच्छ
वीर महाबाहो दूतत्वं कुरु मेऽनघ॥ब्रूहि शक्रं दिवं गत्वा निःशंकः सुरसन्निधौ॥१०॥मुञ्च स्वर्गं सहस्राक्ष यथेष्टं गच्छ मा चिरम्॥
सेवां वा कुरु देवेश महिषस्य महात्मनः ॥ ११ ॥ स त्वां संरक्षयेन्नूनं राजा शरणमागतम् ॥ तस्मात्त्वं शरणं याहि महिषस्य
शचीपते ॥ १२ ॥ नो चेद्वज्रं गृहाणाशु युद्धाय बलसूदन ॥ पूर्वैर्जितोऽसि चास्माकं जानामि तव पौरुषम् ॥ १३ ॥ अहल्या
जार विज्ञातं बलं ते सुरसंघप ॥ युध्यस्व व्रज वा कामं यत्र ते रमते मनः ॥ १४ ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य शक्रः
क्रोधसमन्वितः ॥ उवाच तं नृपश्रेष्ठ स्मितपूर्वं वचस्तदा ॥ १५ ॥ न जानेऽहं सुमंदात्मन्यतस्त्वं मददर्पितः ॥ चिकित्सां संकरि
ष्यामि रोगस्याऽस्य प्रभोस्तव ॥१६॥ अतः परं करिष्यामि मूलस्याऽस्य निर्मूलनम् ॥ गच्छ दूत तथा ब्रूहि तस्याग्रे मम भा
षितम् ॥१७॥ शिष्टैर्दूता न हंतव्यास्तस्मात्त्वां विसृजाम्यहम्॥युद्धेच्छा चेत्समागच्छ त्वरितो महिषीसुत॥१८॥हयारे त्वद्बलं ज्ञातं
तृणादस्त्वं जडाकृतिः ॥ शृंगयोस्ते करिष्यामि सुदृढं च शरासनम् ॥१९॥ दर्पः शृंगबलात्तेऽस्ति विदितं कारणं मया॥विषाणे ते
परिच्छिद्य संहरिष्यामि तद्बलम्॥२०॥यद्बलेनातिपूर्णस्त्वं जातोऽसि बलदर्पितः॥कुशलस्त्वं तदाघाते न युद्धे महिषाधम॥२१॥

ल्याजारेत्यनेन स्त्रीयोनिकुट्टने एव तव पौरुषं नान्यत्रेति बोधितम् ॥ व्रज वेति ॥ राज्यं त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ इत्येवं वाक्यं ब्रूहि शक्रं प्रतीति दैत्यराडुवाच ॥ ततः स दूतोऽपि
शक्रं प्रति गत्वेत्थमुवाचेत्यर्थाद्बोध्यमुत्तरश्लोकानुरोधात् ॥१४॥ तदा शक्रः किमुवाच दूतं प्रति तदाह तच्छ्रुत्वेति ॥१५॥ तव प्रभोः स्वामिनो महिषासुरस्यास्य मदरूपरो
गस्य चिकित्सामौषधं संकरिष्यामि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तृणाद इति ॥ तृणभक्षण एव बलं नान्यत्रेति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ तदाऽऽघाते शृंगाभ्यामाघा

दुःखमसहमाना गर्भवत्यव विभावसुं प्रविवंश ॥ ४६ ॥ तस्मिन्नेव समये माहिष्यां हि चितामध्याद्गर्भस्थितो महिषो बाहिः समुत्तस्थौ निर्गतः ॥ तस्मिन्नेव समये मृतो रम्भोऽपि पुत्रवात्सल्याद्रक्तबीजस्य रूपांतरं कृत्वा निर्गतः ॥ ४७ ॥ रक्तबीजोऽप्यसौ जात इति ॥ असौ रम्भ एव चितामध्याद्रूपांतरं कृत्वा निर्गतो रक्तबीजो जातः ॥ महिषासुरोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेणैवं जात इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिं श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ त्रिपञ्चाशत्पद्यकैस्तु देवेन्द्र समरोद्यतः ॥ महासुरः स्वसैन्यस्य समुद्योगं चकार ह॥१॥पूर्वाध्याये महिषासुरस्य बलाधिक्यकारणं तपस्यादिकमुपपाद्य तेन देवेन्द्रेण साकं कथं युद्धं कृतमित्याकांक्षायां

महिषस्तु चितामध्यात्मुसत्तस्थौ महाबलः ॥ रंभोऽप्यन्यद्वपुः कृत्वा निःसृतः पुत्रवत्सलः ॥ ४७ ॥ रक्तबीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः ॥ अभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ हयारिरसुरोत्तमैः ॥ ४८ ॥ एवं स माहिषो जातो रक्तबीजश्च वीर्यवान् ॥ अवध्यैस्तु सुरैर्दैत्यैर्मानवैश्च नृपोत्तम ॥ ४९ ॥ इत्येतत्कथितं राजञ्जन्म तस्य महात्मनः ॥ वरप्रदानं च तथा प्रोक्तं सर्वं सविस्तरम् ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे महिषासुरोत्पत्तिर्नामद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं स महिषो नाम दानवो वरदर्पितः ॥ प्राप्य राज्यं जगत्सर्वं वशे चक्रे महाबलः ॥ १ ॥ पृथिवीं पालयामास सागरांतां भुजार्जिताम् ॥ एकच्छत्रां निरातंकां वैरिवर्गविवर्जिताम् ॥ २ ॥ सेनानीश्चिक्षुरस्तस्य महावीर्यो मदोत्कटः ॥ धनाध्यक्षस्तथा ताम्रः सेनायुतसमावृतः ॥ ३ ॥ असिलोमा तथोदर्को बिडालाख्यश्च बाष्कलः ॥ त्रिनेत्रोऽथ तथा कालबंधको बलदर्पितः ॥४ ॥ एते सैन्ययुताः सर्वे दानवा मेदिनीं तदा ॥ आवृत्य संस्थिताः काममृद्धाः सागरमेखलाम् ॥५॥ करदाश्च कृताः सर्वे भूमिपालाः पुरातनाः ॥ निहता ये बलोदग्राः क्षात्रधर्मव्यवस्थिताः ॥ ६ ॥

युद्धप्रसंगमुपपादयाति । एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ सेनानीः सेनापतिः ताम्रो दैत्यस्तु सेनायुतसमावृतः ॥ अत्रायुतशब्दो बह्वर्थको बहुसेनावृतो धनाध्यक्ष भांडारगृहाधिपतिर्महिषासुरस्यासीदित्यर्थः ॥ ३ ॥ असिलोमादयोऽवांतरसेनापतयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ये बलोदग्रा बलेन क्रूराः क्षात्रधर्मो युद्धे चाप्यपलायनमित्यादिस्तस्मिन्ये स्थितास्ते निहता इत्यर्थः ॥ ये तु तदन्ये ते तु करदाः कृता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ननु राक्षस्याऽपि नानाविधसुंदरीर्विहाय पशुजातियमहिषीगमनं कथं रुचिकरं जातमिति चेत्तत्राह । भवितव्योति ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ भर्तरि रंभसंज्ञके मृते सतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ त महिषं तया सह मैथुनार्थं धावमानम् ॥ ४२ ॥ हयारिणा महिषेण ॥ शरेण

पावकस्तं तथेत्याह भविष्यति तवेप्सितम् ॥ पुत्रस्तव महाभाग मरणाद्विरमाधुना ॥ ३० ॥ यस्यां चित्तं तु रंभ त्वं प्रमदायां करिष्यसि ॥ तस्यां पुत्रो महाभाग भविष्यति बलाधिकः ॥ ३१ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तो वह्निना रंभो वचनं चित्तरंजनम् ॥ श्रुत्वा प्रणम्य प्रययौ वह्निं तं दानवोत्तमः ॥ ३२ ॥ यक्षैः परिवृतं स्थानं रमणीयं श्रियाऽन्वितम् ॥ दृष्ट्वा चक्रे तदा भावं महिष्यां दानवोत्तमः ॥ ३३ ॥ मत्तायां रूपपूर्णायां विहायान्यां च योषितम् ॥ सा समागाच्च तरसा कामयंती मुदाऽन्विता ॥ ३४ ॥ रंभोऽपि गमनं चक्रे भवितव्यप्रणोदितः ॥ सा तु गर्भवती जाता महिषी तस्य वीर्यतः ॥ ३५ ॥ तां गृहीत्वाऽथ पातालं प्रविवेश मनोरम् ॥ महिषेभ्यश्च तां रक्षन्प्रियामनुमतां किल ॥ ३६ ॥ कदाचिन्महिषश्चान्यः कामार्तस्तामुपाद्रवत् ॥ स्वयमागत्य तं हंतुं दानवः समुपाद्रवत् ॥ ३७ ॥ स्वरक्षार्थं समागम्य महिषं समताडयत् ॥ सोऽपि तं निजघानाशु शृंगाभ्यां काममोहितः ॥ ३८ ॥ ताडितस्तेन तीक्ष्णाभ्यां शृंगाभ्यां हृदये भृशम् ॥ भूमौ पपात तरसा ममार च विमूर्छितः ॥ ३९ ॥ मृते भर्तरि सा दीना भयार्ता विद्रुता भृशम् ॥ सा वेगात्त वटं प्राप्य यक्षाणां शरणं गता ॥ ४० ॥ पृष्ठतस्तु गतस्तत्र महिषः कामपीडितः ॥ कामयानस्तु तां कामी बलवीर्यमदोद्धतः ॥ ४१ ॥ रुदती सा भृशं दीना दृष्ट्वा यक्षैर्भयातुरा धावमानं च तं वीक्ष्य यक्षास्त्रातुं समाययुः ॥ ४२॥ युद्धं समभवद्घोरं यक्षाणां च हयारिणा ॥ शरेण ताडितस्तूर्णं पपात धरणीतले ॥४३॥ मृतं रंभं समानीय यक्षास्ते परमं प्रियम् ॥ चितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥४४॥ महिषी सा पतिं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा ॥ प्रवेष्टुं सा मतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥ ४५ ॥ वार्यमाणाऽपि यक्षैः सा प्रविवेश हुताशनम् ॥ ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ॥ ४६ ॥

यक्षक्षिप्तशरेण ॥ ४३ ॥ परमं प्रियं यक्षाणां मित्रवर्गांतर्गतमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वार्यमाणाऽपीति ॥ गर्भिण्याः सतीगमने नाधिकार इति वार्यमाणाऽपि पतिवियोग

रंभासुरतपस्यया प्रसन्नस्य शिवस्यांशोऽयं जन्मत्रये तत्सुतो महिषः ॥ स च तपसा मम देवी सायुज्यं भवत्विति वरं प्रार्थितवानित्यादिकम् ॥ आदिसृष्टावुग्रचंडमूर्त्या
त्वं निहतः पुरा ॥ द्वितीयसृष्टौ तु भवान्भद्रकाल्या मया हतः ॥ दुर्गारूपेणाधुना त्वां हनिष्यामि सहानुगमित्युक्तम् ॥१६॥ १७ ॥ १८ ॥ रसालवटो वटकक्षिणीस्थानं
यक्षपुर्यामस्तीति वट्यक्षिणीविधानतंत्रेषु स्पष्टम् ॥ १९ ॥ तत्र करंभो जले मग्नस्तपश्चकार ॥ रंभस्तु पंचाग्निसाधनं चकार ॥ स रंभास्त्विति ॥ स प्रसिद्धो रंभ इत्यर्थः ॥

व्यास उवाच ॥ दनोः पुत्रौ महाराज विख्यातौ क्षितिमंडले ॥ रंभश्चैव करंभश्च द्वावास्तां दानवोत्तमौ ॥ १७ ॥ तावपुत्रौ
महाराज पुत्रार्थं तेपतुस्तपः ॥ बहून्वर्षगणान्कामं पुण्ये पंचनदे जले ॥ १८ ॥ करंभस्तु जले मग्नश्चकार परमं तपः ॥ वृक्ष
रसालवटं प्राप्य स रंभोऽग्निमसेवत ॥ १९ ॥ पंचाग्निसाधनासक्तः स रंभस्तु यदाऽभवत् ॥ ज्ञात्वा शशीपतिर्दुःखमुद्ययौ दानवौ
प्रति ॥ २० ॥ गत्वा पंचनदे तत्र ग्राहरूपं चकार ह ॥ वासवस्तु करंभं तं तदा जग्राह पादयोः ॥ २१ ॥ निजघान च तं दुष्टं
करंभं वृत्रसूदनः ॥ भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रंभः कोपं परं गतः ॥ २२ ॥ स्वशीर्षं पावके होतुमैच्छच्छित्त्वा करेण ह ॥ केशपाशे
गृहीत्वाऽऽशु वामेन क्रोधसंयुतः ॥ २३ ॥ दक्षिणेन करेणोग्रं गृहीत्वा खड्गमुत्तमम् ॥ छिनत्ति शीर्षं तत्तावद्वह्निना प्रतिबोधितः
॥ २४ ॥ उक्तश्च दैत्य मूर्खोऽसि स्वशीर्षं छेत्तुमिच्छसि ॥ आत्महत्याऽतिदुःसाध्या कथं त्वं कर्तुमुद्यतः ॥ २५ ॥ वरं वरय भद्रं
ते यस्ते मनसि वर्तते ॥ मा म्रियस्व मृतेनाद्य किं ते कार्यं भविष्यति ॥ २६ ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं रंभः पावकस्य
सुभाषितम् ॥ ततोऽब्रवीद्वचो रंभस्त्यक्त्वा केशकलापकम् ॥ २७ ॥ यदि तुष्टोऽसि देवेश देहि मे वांछितं वरम् ॥
त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्मः परबलार्दनः ॥ २८ ॥ अजेयः सर्वथा स स्याद्देवदानवमानवैः ॥ कामरूपी महावीर्यः सर्वलोकाभिवंदितः ॥ २९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सर्वलोकाभिवंदित इति ॥ शिवस्यांश इत्यर्थः ॥ कालिकापुराणे महिषस्य शिवांशस्यैवोक्तत्वात् ॥
नन्वग्निं प्रति शिवांशो मम पुत्रो भवत्विति प्रार्थनयाऽपि कथं शिवांशः पुत्रो भविष्यति न ह्यग्न्यधीनः शिवोऽस्तीति चेन्न ॥ अग्निर्वै रुद्र इति श्रुतेरग्नेः शिवस्वरूपत्वात्स्वप्रार्थनयैव स्वांशस्य जायमानत्वात् ॥ २९ ॥

ब्रह्मविष्णुशिवादिदेहेषु विद्यमानः पुरुषोऽहंकारः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविध इत्यर्थः । त्रिषु तेषु त्रिविधोऽहंकारास्तिष्ठतीत्याह । त्रिविधस्त्रिष्विति ॥ ४९ ॥
॥ ४६ ॥ ननु विष्णोरहंकारवशत्वेन जीववज्जीवत्वमेव जातमिति लोकास्तमीश्वरं किमिति वदंति तत्राह मायामोहिता इति ॥ मनीषिणोऽपि ये मायामोहिता
मंदास्ते विष्णुः स्वेच्छयाऽवतारान्करोतीति वदंति न त्वमोहिताः ते तु परतंत्र एव विष्णुरस्तीति वदंतीत्यथः ॥ ४७ ॥ तत्राऽर्थापत्तिं प्रमाणयात । मंदोऽपीति ॥ गर्भवासे
मंदोऽपि मतिं न करोति तदा चक्रभृत्स्वतंत्र ईश्वरश्चेत्कथं कुर्यात्करोति च तस्मान्नेश्वरः ॥ ४८ ॥ वैष्णवा विष्णोर्गर्भवासगमनं स्वेच्छयेति वदंति न तु

तामसस्तु महाराज ब्रह्मविष्णुशिवादिषु ॥ त्रिविधस्त्रिषु राजेंद्र काजेशादिषु सर्वदा ॥ ४९ ॥ अहंकारः सदा प्रोक्तो मुनिभिस्त
त्वदर्शिभिः ॥ अहंकारेण तेनैव बद्धा एते न संशयः ॥ ४६ ॥ मायाविमोहिता मंदाः प्रवदंति मनीषिणः ॥ करोति स्वेच्छया
विष्णुरवताराननेकशः ॥ ४७ ॥ मंदोऽपि दुःखगहने गर्भवासेऽतिसंकटे ॥ न करोति मतिं विद्वान्कथं कुर्यात्स चक्रभृत् ॥ ४८ ॥
कौसल्यादेवकीगर्भे विष्ठामलसमाकुले ॥ स्वेच्छया प्रवदंत्यद्धा गतो हि मधुसूदनः ॥ ४९ ॥ वैकुंठसदनं त्यक्त्वा गर्भवासे सुखं नु
किम् ॥ चिताकोटिसमुत्थाने दुःखदे विषसंमिते ॥ ५० ॥ तपस्तप्त्वा क्रतून्कृत्वा दत्त्वा दानान्यनेकशः ॥ न वांछति यतो लोका
गर्भवासं सुदुःखदम् ॥ ५१ ॥ स कथं भगवान्विष्णुः स्ववशश्चेज्जनार्दनः ॥ गर्भवासरुचिर्भूयाद्भवेत्स्ववशता यदि ॥ ५२ ॥
जानीहि त्वं महाराज योगमायावशे जगत् ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं देवमानुषतिर्यगम् ॥ ५३ ॥ मायातंत्रीनिबद्धा ये ब्रह्मविष्णुहरा
दयः ॥ भ्रमंति बंधमायांति लीलया चोर्णनाभवत् ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
राजोवाच ॥ योगेश्वर्याः प्रभावोऽयं कथितश्चातिविस्तरात् ॥ ब्रूहि तच्चरितं स्वामिञ्छ्रोतुं कौतूहलं मम ॥ १ ॥ महादेवीप्रभावं
वै श्रोतुं को नाभिवांछति ॥ यो जानाति जगत्सर्वं तदुत्पन्नं चराचरम् ॥ २ ॥

परेच्छयेत्याह ॥ कौसल्येति ॥ ४९ ॥ तत्खंडयति ॥ वैकुण्ठेति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तस्माद्विष्ण्वादयः पराशक्तिवशा एव न स्वतंत्राः ॥
न केवलं त एव किंतु सर्वप्रपंचोऽप्येवमेवेत्याह । जानीहि त्वमिति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके पंचमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
पंचाशद्भिरथ श्लोकैर्देवीमाहात्म्यवर्णने ॥ जनमेजयपृष्टा सा महिषोत्पत्तिरुच्यते ॥ १ ॥ पूर्वस्कंधे श्रीभगवत्या एव सर्वोत्तमत्वं सर्वेशत्वं सर्वशक्तिचक्रवर्तित्वं

सर्वव्यापकत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वांतर्यामित्वं सकलकल्याणगुणरत्नाकरत्वं श्रुतिस्मृतियुक्तिभिरागमानुभवेन च श्रुत्वा परमपराशक्तिभक्तो जनमेजयो राजा पराशक्तिकृतावताराणामकलंकमहिमानं श्रोतुं पृच्छाति । योगेश्वर्याः प्रभावोऽयमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ कदा युद्धमभूदिति चेत्तत्राह । पृथिव्यामिति । महिषाख्ये महीपतौ पृथिव्यां सतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ महिषस्य देवसेनया युद्धे कस्मात्पराक्रमो जात इति चेत्तत्राह । महिषो नामेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एकं

व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि विस्तरेण महामते ॥ श्रद्दधानाय शांताय न ब्रूयात्स तु मंदधीः ॥ ३ ॥ पुरा युद्धमभूद्घोरं देवदानवसेनयोः ॥ पृथिव्यां पृथिवीपाल महिषाख्ये महीपतौ ॥ ४ ॥ महिषो नाम राजेंद्र चकार तप उत्तमम् ॥ गत्वा हेमगिरौ चोग्रं देवविस्मयकारकम् ॥५॥ वर्षाणामयुतं पूर्णं चिंतयन्हृदि देवताम् ॥ तस्य तुष्टो महाराज ब्रह्मा लोकपितामहः ॥६॥ तत्रागत्याब्रवीद्वाक्यं हंसारूढश्चतुर्मुखः ॥ वरं वरय धर्मात्मन्ददामि तव वांछितम् ॥ ७ ॥ महिष उवाच ॥ अमरत्वं देवदेव वांछामि द्रुहिण प्रभो ॥ यथा मृत्युभयं न स्यात्तथा कुरु पितामह ॥८॥ ब्रह्मोवाच ॥ उत्पन्नस्य ध्रुवं मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥ सर्वथा मरणोत्पत्ती सर्वेषां प्राणिनां किल ॥ ९ ॥ नाशः कालेन सर्वेषां प्राणिनां दैत्यपुंगव ॥ महामहीधराणां च समुद्राणां च सर्वथा ॥ १० ॥ एकं स्थानं परित्यज्य मरणस्य महीपते ॥ प्रब्रूहि तं वरं साधो यस्ते मनसि वर्तते ॥ ११ ॥ महिष उवाच ॥ न देवान्मानुषाद्दैत्यान्मरणं मे पितामह ॥ पुरुषान्न च मे मृत्युर्योषा मां का हनिष्यति ॥ १२ ॥ तस्मान्मे मरणं नूनं कामिन्याः कुरु पद्मज ॥ अबला हंत मां हंतुं कथं शक्ता भविष्यति ॥ १३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यदा कदाऽपि दैत्येंद्र नार्यास्ते मरणं ध्रुवम् ॥ न नरेभ्यो महाभाग मृतिस्ते महिषासुर ॥ १४ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं दत्त्वा वरं तस्मै ययौ ब्रह्मा निजालयम् ॥ सोऽपि दैत्यवरः प्राप निजं स्थानं मुदाऽन्वितः ॥ १५ ॥ राजोवाच ॥ महिषः कस्य पुत्रोऽसौ कथं जातो महाबली ॥ कथं च माहिषं रूपं प्राप्तं तेन महात्मना ॥ १६ ॥

मरणस्य स्थानं निमित्तं परित्यज्य यो यथेच्छं वरस्तं ब्रूहीत्यर्थः ॥ ११ ॥ योषा मां का हनिष्यति नहि तस्याः शक्तिरस्ति मां हंतुं तस्मात्पुरुषान्मृत्युर्माऽस्तु योषितो मृत्युरस्ति चेदस्तु न मम ततो भयमस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ न नरेभ्य इति ॥ पुंस्त्वविशिष्टेभ्यो यत्किंचित्प्राणिभ्य इत्यर्थः ॥ नरपदस्य सर्वप्राण्युपलक्षणार्थत्वात् ॥ १४ ॥१५॥ माहिषं रूपं महिषाकारं रूपमित्यर्थः । महात्मनेत्यनेनाऽयं शिवावतार इति कालिकापुराणे उक्तं सा कथा स्मारिता ॥ तत्र हि

कृष्णस्याऽधर्मकारित्वमुपपादयति ॥ यो भीमजामिति ॥ निखिलान्धर्मान्करोत्युत्पादयति यो विधिस्तं विधित्सुः कर्तुमिच्छुर्धर्मात्माऽपि भीमजां रुक्मिणीं शिशुपालेन वृतां तत्पत्नीं ताञ्छिशुपालादीञ्जित्वा तां रुक्मिणीमन्यपत्नीं स्वस्य धर्मपत्नीत्वेन जग्राहाऽसौ परकलत्रहृतौ यो विधिर्जातः स कः धर्मो वाऽधर्मो वेति भावः ॥ नह्येता दृशाऽधर्माचरणे स्त्रीजानितदुःखभोगे च स्वतंत्रः कश्चित्प्रवर्तेत तस्माच्छ्रीभगवत्यधीन एव सर्वव्यवहारः कृष्णरामादीनामिति भावः ॥ ३४ ॥ ननु केन प्रकृत्यंशेन वशीकृताः कृष्णादयोऽन्यथा स्वदुःखजनकमप्यनिष्टाचरणं कुर्वंतीति चेत्तत्राह । अहंकारवश इति ॥ प्रकृतिजन्याहंकारवश इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ न केवलं प्राणिचेष्टा

यो भीमजां हि हृतवाञ्छिशुपालकादीञ्जित्वा विधिं निखिलधर्मकृतो विधित्सुः ॥ जग्राह तां निजबलेन च धर्मपत्नीं कोऽसौ विधिः परकलत्रहृतौ विजातः ॥३४॥ अहंकारवशः प्राणी करोति च शुभाऽशुभम् ॥ विमूढो मोहजालेन तत्कृतेनाऽतिपातिना ॥ ॥ ३५ ॥ अहंकाराद्धि संजातमिदं स्थावरजंगमम् ॥ मूलाद्धरिहरादीनामुग्रात्प्रकृतिसंभवात् ॥ ३६ ॥ अहंकारपरित्यक्तो यदा भवति पद्मजः ॥ तदा विमुक्तो भवति नो चेत्संसारकर्मकृत् ॥ ३७ ॥ तन्मुक्तस्तु विमुक्तो हि बद्धस्तद्वशतां गतः ॥ न नारी न धनं गेहं न पुत्रा न सहोदराः ॥३८॥ बंधनं प्राणिनां राजन्नहंकारस्तु बंधकः ॥ अहं कर्ता मया चेदं कृतं कार्यं बलीयसा ॥ ३९ ॥ करिष्यामि करोम्येवं स्वयं बध्नाति प्राणभृत् ॥ कारणेन विना कार्यं न संभवति कर्हिचित् ॥ ४० ॥ यथा न दृश्यते जातो मृत्पिंडेन विना घटः ॥ विष्णुः पालयिता विश्वस्याहंकारसमन्वितः ॥ ४१ ॥ अन्यथा सर्वदा चिंतां बुधौ मग्नः कथं भवेत् ॥ अहंकारविमुक्तस्तु यदा भवति मानवः ॥४२॥ अवतारप्रवाहेषु कथं मज्जेच्छुभाशयः ॥ मोहमूलमहंकारः संसारस्तत्समुद्भवः ॥ ॥ ४३ ॥ अहंकारविहीनानां न मोहो न च संसृतिः॥ त्रिविधः पुरुषः प्रोक्तः सात्त्विको राजसस्तथा ॥ ४४ ॥

एवाहंकारजन्याः किंतु सर्वः प्रपंचोऽपीत्याह । अहंकाराद्धीति ॥ प्रकृतिसंभवादहंकारादित्यर्थः ॥ उग्रादन्यथाकारिणः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ननु कुत एवमहंकारस्य व्याप्तिरिति चेत्कारणस्याऽहंकारस्य सर्वप्रपंचरूपकार्येऽनुगमादित्याह । कारणेनेति ॥ ४० ॥ दृष्टांतमाह । यथेति ॥ विष्णुरहंकारेण वशीकृत इत्यत्रा ऽर्थापत्तिमपि प्रमाणयति । विष्णुरिति ॥ ४१ ॥ कथं मया जगत्पालितं स्यादिति चिंताया आकारः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अहंकारस्य त्रैविध्यमाह । त्रिविध इति ॥ ४४ ॥

निनो रुद्रस्य वर्तते॥ विष्णोर्लिङ्गदेहाऽभिमानिनो लिंगदेहस्य च कारणदेहेन व्यवधानात्तद्वारा सान्निध्यमिति विष्णोरपेक्षया रुद्रस्याऽऽधिक्यं निःसंशयमित्यर्थः ॥ इदं
सर्वं सूतसंहितायां सौरसंहितायां च स्पष्टम् । परतत्त्वप्रकाशस्तु रुद्रस्यैव महत्तरः ॥ न तथा सर्वदेवानां सान्निध्याभावहेतुत इत्यादि ॥ विष्णोस्तु तत्त्वसंबंधो रुद्रद्वारक
एव हीत्यादिना पुराणांतरेषु च स्पष्टमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥ इत्थं विष्णोरपेक्षया शिवस्योत्तमत्वं प्रतिपाद्य पुनः सर्वाऽपेक्षया श्रीदेव्या उत्तमत्वं वर्णयति ॥ अवतारा
इति ॥२८॥ या नेत्रेति ॥ नेत्रोन्मीलनेनेत्यर्थः ॥ परिभूयमानान् नानावतारकलने ग्रहणे दुःखैः परिभवं प्राप्यमाणानित्यर्थः ॥२९॥ सूतीगृहात्प्रसवगृहाद् व्रजनं गोकुलं
प्रति कृष्णस्येत्यर्थः ॥ पशुपालराज्ञो नंदस्य भवने संगोपितो दैत्यादिभ्यो रक्षितः श्रीकृष्णोऽनयैव ॥ भीतचित्तः श्रीकृष्णो ननु निश्चयेन श्रीद्वारकाप्रणयनेऽप्यनयैव

अवतारा हरेरेवं प्रभवंति युगेयुगे ॥ योगमायाप्रभावेन नात्र कार्या विचारणा ॥२८॥ या नेत्रपक्ष्मपरिसंचलनेन सम्यग्विश्वं सृजत्यवति
हन्ति निगूढभावा ॥ सैषा करोति सततं द्रुहिणाच्युतेशान्नानावतारकलने परिभूयमानान् ॥२९॥ सूतीगृहाद्व्रजनमप्यनया नियुक्तं
संगोपितश्च भवने पशुपालराज्ञः ॥ संप्रापितश्च मथुरां विनियोजितश्च श्रीद्वारकाप्रणयने ननु भीतचित्तः ॥३०॥ निर्माय षोडशसह
स्रशतार्धकास्ता नार्योऽष्ट संमततराः स्वकलासमुत्थाः ॥ तासां विलासवशगं तु विधाय कामं दासीकृतो हि भगवाननयाऽप्यनंतः
॥ ३१ ॥ एकाऽपि बंधनविधौ युवती समर्था पुंसो यथा सुदृढलोहमयं तु दाम ॥ किं नाम षोडशसहस्रशताऽर्धकाश्च तं स्त्री
कृतं शुकमिवाऽतिनिबंधयंति ॥ ३२ ॥ सात्राजितीवशगतेन मुदाऽन्वितेन प्राप्तं सुरेंद्रभवनं हरिणा तदानीम् ॥ कृत्वा मृधं मघवता
विहतस्तरूणामीशः प्रियासदनभूषणतां य आप ॥ ३३ ॥

देव्या विनियोजित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ निर्मायेति ॥ षोडशसहस्राधिकाः शतार्धकाः पंचाशत्संख्याका नार्योऽपि पंचाशदधिकषोडशसहस्रनार्योऽपि राजकन्यारूपाः
स्वयमेव भगवती निर्माय तथा स्वकला स्वशक्तिस्तस्याः सकाशात्समुत्था अष्टाष्टसंख्याका नायिकाः स्वयमेव देवी निर्माय तासां विलासवशगं कृष्णं विधायाऽनया
देव्या लोकाभिमतो भगवान्कृष्ण आसां स्त्रीणां दासीकृत इत्यर्थः ॥ सर्वचेष्टितं श्रीभगवतीकृतमेवेति भावः ॥ ३१ ॥ एकाऽपीति ॥ लोहमयं दाम शृंखला ॥
इत्थं स्त्रीबंधने न हि कश्चित्स्वतंत्रः पतेत् ॥ तस्मात्परांबाप्रेरितस्तदधीन एव कृष्णः सर्वं करोतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ स्त्रीसम्बन्धादनेकदुःखानि कृष्णेन प्राप्तानि तत्र
कानिचिद्वर्णयति॥सात्राजितीति॥सत्राजितस्याऽपत्यं कन्या सत्यभामा ॥ तरूणामीशः पारिजातो यस्तरुः प्रियासदनभूषणतां सत्यभामागृहालंकारतां प्रापेत्यर्थः ॥३३॥

॥१०॥ तप आचरदिति॥सर्वेश्वरस्य विष्णोः शिवाऽऽराधनं नेदं युक्तमित्यर्थः ॥११॥ व्यासोंऽगीकरोति।सत्यमिति॥देवानां कार्येषु क्षमः समर्थ इत्यर्थः॥१२॥यद्यपीत्थमस्ति तथाऽपि कारणद्वयसत्त्वात्तपश्चर्या शिवोद्देशेन तेन कृतेत्यभिप्रायेण कारणद्वये प्रथमं कारणमाह।तथाऽपीति॥मनुष्यदेहाऽपेक्षया शिवादिदेवतादेहानामुत्कृष्टत्वान्मनुष्यदेहधारिभिः श्रीरामकृष्णादिभिर्धर्ममार्गप्रवर्तकैः शिवादिपूजने न कृते वरिष्ठपक्षपातित्वात्सर्वेषां केऽपि शिवादिपूजनं न कुर्युः ॥ अतः कृष्णादिभिः शिवादिपूजनं कृतमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४॥१५॥ गुणमये सत्त्वादिगुणनिर्मिते गुणवृत्तयो नियमेन भविष्यंत्येवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ मनुष्यदेहसंबंधादज्ञत्वमप्यत एवागतमित्याह । सौबली

यः सर्वात्माऽपि सर्वेशः सर्वसिद्धिप्रदः प्रभुः ॥ स कथं कृतवान्घोरं तपः प्राकृतवद्धरिः ॥ १० ॥ जगत्कर्तुं क्षमः कृष्णस्तथा पालयितुं क्षमः ॥ संहर्तुमपि कस्मात्स दारुणं तप आचरत् ॥ ११ ॥ व्यास उवाच ॥ सत्यमुक्तं त्वया राजन्वासुदेवो जनार्दनः ॥ क्षमः सर्वेषु कार्येषु देवानां दैत्यसूदनः ॥ १२ ॥ तथाऽपि मानुषं देहमाश्रितः परमेश्वरः ॥ कृतवान्मानुषान्भावान्वर्णाश्रमसमाश्रितान् ॥ १३ ॥ वृद्धानां पूजनं चैव गुरुपादाभिवंदनम् ॥ ब्राह्मणानां तथा सेवा देवताराधनं तथा ॥ १४ ॥ शोके शोकाभियोगश्च हर्षे हर्षसमुन्नतिः ॥ दैन्यं नानापवादाश्च स्त्रीषु कामोपसेवनम् ॥ १५ ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभः कालेकाले भवंति हि ॥ तथा गुणमये देहे निर्गुणत्वं कथं भवेत् ॥ १६ ॥ सौबलीशापजाद्दोषात्तथा ब्राह्मणशापजात् ॥ निधनं यादवानां तु कृष्णदेहस्य मोचनम् ॥ १७ ॥ हरणं लुंठनं तद्वत्तत्पत्नीनां नराधिप ॥ अर्जुनस्यास्त्रमोक्षे च क्लीबत्वं तस्करेषु च ॥ १८ ॥ अज्ञत्वं हरणं गेहात्तत्प्रद्युम्नानिरुद्धयोः ॥ एवं मानुषदेहेऽस्मिन्मानुषं खलु चेष्टितम् ॥१९॥ विष्णोरंशावतारेऽस्मिन्नारायणमुनेस्तथा ॥ अंशजे वासुदेवेऽत्र किं चित्रं शिवसेवने ॥ २० ॥ स हि सर्वेश्वरो देवो विष्णोरपि च कारणम् ॥ सुषुप्तस्थाननाथः स विष्णुना च प्रपूजितः ॥ २१ ॥

शापजादिति ॥ सौबली गांधारी ॥ ब्राह्मणोऽष्टावक्रः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इत्थं प्राकृतदृष्ट्याऽपि शिवाराधकत्वं कृष्णस्योपपाद्य परमार्थदृष्ट्या विष्णोरपेक्षया शिव एवोत्कृष्ट इति विष्णोरपि शिवाराधकत्वमस्ति ॥ किं पुनस्तदवताराणां रामकृष्णादीनामित्यभिप्रायेण द्वितीयं कारणमाह । विष्णोरंशावतारे इति ॥ विष्णोरवतारो धर्मात्मजो नारायणस्तदवतारः कृष्णस्तस्मिन्न शिवसेवने किं चित्रमित्यर्थः ॥ २० ॥ शिवस्य विष्णोरपेक्षयोत्कृष्टत्वं प्रतिपादयति ॥ स हि सर्वेश्वर इति ॥ यतः स

शिवः सुषुप्तस्थानं कारणदेहस्तस्य नाथोऽधिपतिस्तत्स्वरूपोऽतो लिंगसूक्ष्मदेहाऽभिमानिनस्तत्स्वरूपस्य विष्णोरपि कारणं जनकः शिवः ॥ कारणदेहस्याज्ञानरूपस्य लिंगदेहजनकत्वात् ॥ २१ ॥ यतो विष्णोरपि कारणं शिवो विष्णुना च सर्वदा पूजितस्ततो हि तदंशभूतास्तस्य विष्णोरशंभूता ये कृष्णरामाद्यास्तैः कथं न स शिवः पूज्यते अपितु सर्वथा पूज्यत एवेत्यर्थः ॥ शिवस्य सुषुप्तस्थाननाथत्वमुपपादयाति ॥ अकार इति प्रणवे हि चत्वारो भागा अकारोकारमकारार्धमात्रारूपाः देहेऽपि चत्वारो भागाश्चतुष्पद्ब्रह्मरूपाः स्थूलसूक्ष्मकारणतुरीयरूपाः ते च ब्रह्मविष्णुरुद्रपरब्रह्मपदवाच्यास्तापनीयादिषु प्रसिद्धास्तत्राकारो ब्रह्मवाचक उकारो विष्णुवाचको मकारो रुद्रवाचकोऽर्धमात्रा चिद्रूपश्रीदेवीवाचिकेत्यर्थः ॥ तुरीयेऽप्यंतर्मुखस्वाऽभिन्नमायायाः तत्त्वान्मायाविशिष्टब्रह्मरूपत्वं पूर्वं देव्या उक्तं न विरुध्यते ॥ तुरीयस्य नित्यत्वमपि मायावैशिष्ट्येऽपि मायाकार्यत्वस्याऽभावाद्बोध्यम् ॥ मायारहितं तु तुरीयाऽतीतमिति नृसिंहतापिन्यां स्पष्टम् ॥ २२ ॥ एतेषां चतुर्णां भागानामुत्तरोत्तरभा

तदंशभूताः कृष्णाद्यास्तैः कथं न स पूज्यते ॥ अकारो भगवान्ब्रह्माऽप्युकारः स्याद्धरिः स्वयम् ॥ २२ ॥ मकारो भगवान्रुद्रोऽप्यर्धमात्रा महेश्वरी ॥ उत्तरोत्तरभावेनाप्युत्तमत्वं स्मृतं बुधैः ॥ २३ ॥ अतः सर्वेषु शास्त्रेषु देवी सर्वोत्तमा स्मृता ॥ अर्धमात्रास्थिता नित्या याऽनुच्चार्या विशेषतः ॥ २४ ॥ विष्णोरप्यधिको रुद्रो विष्णुस्तु ब्रह्मणोऽधिकः ॥ तस्मान्न संशयः कार्यः कृष्णेन शिवपूजने ॥ २५ ॥ इच्छया ब्रह्मणो वक्त्राद्वरदानार्थमुद्भभौ ॥ मूलरुद्रस्यांशभूतो रुद्रनामा द्वितीयकः ॥ २६ ॥ सोऽपि पूज्योऽस्ति सर्वेषां मूलरुद्रस्य का कथा ॥ देवीतत्त्वस्य सान्निध्यादुत्तमत्वं स्मृतं शिवे ॥ २७ ॥

वेन ब्रह्माऽपेक्षया विष्णुरुत्तमस्तदपेक्षया रुद्रस्तदपेक्षया चिद्रूपा संविद्भगवती उत्तमेत्येवं रीत्या उत्तमत्वं बुधैः स्मृतमित्यर्थः ॥ तथाच विष्णोरपेक्षयोत्तरस्थानस्थित रुद्रस्योत्तमत्वाद्विष्णुपूज्यत्वमव्याहतामिति भावः ॥ २३ ॥ यत एवमत आह । अत इति । यतः सर्वापेक्षयोत्तरस्थानास्थिता चिद्रूपा भगवती ततो भगवत्येव सर्वशास्त्रेषूत्तमा स्मृतेत्यर्थः ॥ सा च नित्या त्रिकालाबाध्याऽस्तीत्याह ॥ अर्धमात्रेति ॥ २४ ॥ विष्णोरपेक्षया रुद्रस्योत्तमत्त्वमुपसंहराति । विष्णोरप्याधिक इति ॥ २५ ॥ ननु ब्रह्मण उत्पन्नस्य रुद्रस्य कथं विष्णोरधिकत्वं तत्राह । इच्छयेति ॥ ब्रह्मणा सृष्ट्यर्थं शिवस्याराधना कृता ॥ तन्मनोरथपूर्त्यर्थं स्वेच्छया स्वांशेन शिवस्तस्माद्ब्रह्मणो वक्त्राद्वरदानार्थमुद्भभावुत्पन्नो मूलरुद्रांशभूतो द्वितीयो रुद्रः स इत्यर्थः ॥ २६ ॥ यः पुनर्मूलरुद्रांशभूतो ब्रह्मणो ललाटादुत्पन्नः सोऽपि सर्वेषां विष्णवादीनां पूज्योऽस्ति तदा मूलरुद्रः सर्वेषां पूज्योऽस्तीत्यत्र का कथेत्यर्थः ॥ शिवस्योत्तमत्वे हेत्वंतरमुपपादयाति । देवीतत्त्वस्येति ॥ देवीतत्त्वं संवित्तत्त्वं तत्सान्निध्यं कारणदेहस्य तदभिमा

निनो रुद्रस्य वर्तते॥ विष्णोर्लिङ्गदेहाऽभिमानिनो लिंगदेहस्य च कारणदेहेन व्यवधानात्तद्वारा सान्निध्यमिति विष्णोरपेक्षया रुद्रस्याऽऽधिक्यं निःसंशयमित्यर्थः ॥ इदं
सर्वं सूतसंहितायां सौरसंहितायां च स्पष्टम् । परतत्त्वप्रकाशस्तु रुद्रस्यैव महत्तरः ॥ न तथा सर्वदेवानां सान्निध्याभावहेतुत इत्यादि ॥ विष्णोस्तु तत्त्वसंबंधो रुद्रद्वारक
एव हीत्यादिना पुराणांतरेषु च स्पष्टमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥ इत्थं विष्णोरपेक्षया शिवस्योत्तमत्वं प्रतिपाद्य पुनः सर्वाऽपेक्षया श्रीदेव्या उत्तमत्वं वर्णयति ॥ अवतारा
इति ॥२८॥ या नेत्रेति ॥ नेत्रोन्मीलनेनेत्यर्थः ॥ परिभूयमानान् नानावतारकलने ग्रहणे दुःखैः परिभवं प्राप्यमाणानित्यर्थः ॥२९॥ सूतीगृहात्प्रसवगृहाद् व्रजनं गोकुलं
प्रति कृष्णस्येत्यर्थः ॥ पशुपालराज्ञो नंदस्य भवने संगोपितो दैत्यादिभ्यो रक्षितः श्रीकृष्णोऽनयैव ॥ भीतचित्तः श्रीकृष्णो ननु निश्चयेन श्रीद्वारकाप्रणयनेऽप्यनयैव

अवतारा हरेरेवं प्रभवंति युगेयुगे ॥ योगमायाप्रभावेन नात्र कार्या विचारणा ॥२८॥ या नेत्रपक्ष्मपरिसंचलनेन सम्यग्विश्वं सृजत्य
वति हन्ति निगूढभावा ॥ सैषा करोति सततं द्रुहिणाच्युतेशान्नानावतारकलने परिभूयमानान् ॥२९॥ सूतीगृहाद्व्रजनमप्यनया नियुक्तं
संगोपितश्च भवने पशुपालराज्ञः ॥ संप्रापितश्च मथुरां विनियोजितश्च श्रीद्वारकाप्रणयने ननु भीतचित्तः ॥३०॥ निर्माय षोडशसह
स्रशतार्धकास्ता नार्योऽष्ट संमततराः स्वकलासमुत्थाः ॥ तासां विलासवशगं तु विधाय कामं दासीकृतो हि भगवाननयाऽप्यनंतः
॥ ३१ ॥ एकाऽपि बंधनविधौ युवती समर्था पुंसो यथा सुदृढलोहमयं तु दाम ॥ किं नाम षोडशसहस्रशताऽर्धकाश्च तं स्वी
कृतं शुकमिवाऽतिनिबंधयंति ॥ ३२ ॥ सात्राजितीवशगतेन मुदाऽन्वितेन प्राप्तं सुरेंद्रभवनं हरिणा तदानीम् ॥ कृत्वा मृधं मघवता
विहतस्तरूणामीशः प्रियासदनभूषणतां य आप ॥ ३३ ॥

देव्या विनियोजित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ निर्मायेति ॥ षोडशसहस्राधिकाः शतार्धकाः पंचाशत्संख्याका नार्योऽपि पंचाशदधिकषोडशसहस्रनार्योऽपि राजकन्यारूपाः
स्वयमेव भगवती निर्माय तथा स्वकला स्वशक्तिस्तस्याः सकाशात्समुत्था अष्टाष्टसंख्याका नायिकाः स्वयमेव देवी निर्माय तासां विलासवशगं कृष्णं विधायाऽनया
देव्या लोकाभिमतो भगवान्कृष्ण आसां स्त्रीणां दासीकृत इत्यर्थः ॥ सर्वचेष्टितं श्रीभगवतीकृतमेवेति भावः ॥ ३१ ॥ एकाऽपीति ॥ लोहमयं दाम शृंखला ॥
इत्थं स्त्रीबंधने न हि कश्चित्स्वतंत्रः पतेत् ॥ तस्मात्पराम्बाप्रेरितस्तदधीन एव कृष्णः सर्वं करोतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ स्त्रीसम्बन्धादनेकदुःखानि कृष्णेन प्राप्तानि तत्र
कानिचिद्वर्णयति ॥ सात्राजितीति ॥ सत्राजितस्याऽपत्यं कन्या सत्यभामा ॥ तरूणामीशः पारिजातो यस्तरुः प्रियासदनभूषणतां सत्यभामागृहालंकारतां प्रापेत्यर्थः ॥३३॥

॥ अथ श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधः प्रारभ्यते ॥

॥ अथ श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ दरांदोलितदीर्घाक्षीं शृंगाररसवारिधिम् ॥ कुलीनां कलये कांचित्कामिनीं काममंजरीम् ॥१॥ षष्टिश्लोकैर्वृत्रदैत्यवधो देव्या कथं कृतः ॥ इत्याशंक्य कथा तस्य विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ २ ॥ तत्र प्रथमतः स्वभक्तिप्रदर्शनेन श्रोतोरा मुनयो वक्तारं सूतमुत्साहयन्ति सूत सूतोति ॥ द्विरुक्तिरादरार्था ॥ द्वैपायनोति ॥ द्वैपायनेन कृतमुत्पादितं तन्मुखान्निःसृत मित्यर्थः ॥ १ ॥ वेदेऽपीति ॥ बह्वृचब्राह्मणेऽपीत्यर्थः ॥ २ ॥ संख्ये युद्धे ॥ ३ ॥ ब्रह्मयोनिर्ब्राह्मणः ॥ ४ ॥ सात्त्विकानां देवानामेतत् क्रूरकर्माऽनुचितमित्याह ॥ देवा इति ॥ ५ ॥ इत्थं देवानां सात्त्विकत्वे साति क्रूरकर्मकरणे महान्विरोध इत्याह ॥ विरोधोऽत्रेति ॥ छलेनेति ॥ नहि

ऋषय ऊचुः ॥ सूत सूत महाभाग मिष्टं ते वचनामृतम् ॥ न तृप्ताः स्मो वयं पीत्वा द्वैपायनकृतं शुभम् ॥ १ ॥ पुनस्त्वां प्रष्टुमिच्छामः कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ वेदेऽपि कथितां रम्यां प्रसिद्धां पापनाशिनीम् ॥ २ ॥ वृत्रासुर इति ख्यातो वीर्यवांस्त्वष्टुरात्मजः ॥ स कथं निहतः संख्ये वासवेन महात्मना ॥ ३ ॥ त्वष्टा वै सुरपक्षीयस्तत्पुत्रो बलवत्तरः ॥ शक्रेण घातितः कस्माद्ब्रह्मयोनिर्महाबलः ॥ ४ ॥ देवाः सत्त्वगुणोत्पन्ना मानुषा राजसाः स्मृताः ॥ तिर्यञ्चस्तामसाः प्रोक्ताः पुराणागमवादिभिः ॥५॥ विरोधोऽत्र महान्भाति नूनं शतमखेन ह ॥ छलेन बलवान्वृत्रः शक्रेण विनिपातितः ॥ ६ ॥ विष्णुः प्रेरयिता तत्र स तु सत्त्वधरः परः ॥ प्रविष्टः पविमध्ये स च्छद्मना भगवान् प्रभुः ॥ ७ ॥ संधिं विधाय स ह्येवं मंत्रितोऽसौ महाबलः ॥ हरिभ्यां सत्यमुत्सृज्य जलफेनेन शातितः ॥ ८ ॥ कृतमिंद्रेण हरिणा किमेतत्सूत साहसम् ॥ महांतोऽपि च मोहेन वंचिताः पापबुद्धयः ॥ ९ ॥ अन्यायवर्तिनोऽत्यर्थं भवंति सुरसत्तमाः ॥ सदाचारेण युक्तेन देवाः शिष्टत्वमागताः ॥ १० ॥ एवं विशिष्टा धर्मेण शिष्टत्वं कीदृशं पुनः ॥ हत्वा वृत्रं तु विश्वस्तं शक्रेण च्छद्मना पुनः ॥ ११ ॥

सात्त्विकेषु छलसंभवस्तस्य रजोगुणादुत्पत्तेरिति भावः ॥ ६ ॥ किंच सात्त्विकस्येंद्रस्य प्रेरयिता विष्णुस्तु महासात्त्विकस्तेन कथं प्रेरितः ॥ क्रूरकर्मणि स्वयमपि कपटेन वज्रमध्ये कथं प्रविष्ट इत्याह । विष्णुरिति ॥ पविर्वज्रम् ॥ ७ ॥ किंच विश्वासघातोऽप्यनुचितः कथं कृत इत्याह ॥ संधिमिति ॥ संधिर्मैत्री ॥ सत्यं सत्यवाक्यं नाऽहं हनिष्यामीत्येवंरूपम् ॥ शातितो नाशितः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सदाचारेति ॥ युक्तेन शास्त्रानुमतेन सदाचारेण देवाः शिष्टत्वमागताः प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥ एवमिति ॥ एवं विशिष्टैनैतादृशेन धर्मेणाऽऽचारेण तेषां देवानां कीदृशं पुनः शिष्टत्वं न कथमपीत्यर्थः ॥ ११ ॥

किंचैतादृशब्रह्महत्यायाः फलं तेनेंद्रेण प्राप्तमथवा नेत्ययमपि प्रश्नोऽस्तीत्याह ॥ प्राप्तमिति ॥ प्रश्नान्तरमप्याह ॥ किंचेति ॥ यत्त्वया पुरा चतुर्थस्कन्धे प्रोक्तं श्रीदेव्या वृत्रासुरवधः कृत इति तच्चापि तदुक्तमपि नोऽस्मान्मोहयाति वृत्रासुरवधः किं देव्या कृत अहोस्विदिन्द्रेण कृत इत्यविवेकमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ तदुक्तं चतुर्थस्कंधे चतुर्विंशाध्याये ॥ वृत्रासुरादयो दैत्या लीलयैव यया हता इति ॥ तथाऽऽदित्यपुराणेऽपि ॥ या जघ्ने महिषं दैत्यं क्रूरं वृत्रासुरं तथा ॥ साद्य रक्तासुरं हत्वा स्वराज्यं ते प्रदास्यतीति ॥ १२ ॥ इत्यनेकान्मुनिप्रश्नान् श्रुत्वा सूत आह ॥ शृण्वंत्विति ॥ १३ ॥ १४ ॥ स यदाहेति ॥ स व्यासस्तं राजानं यदाह तदेवाऽहं ब्रुवे कथयामीत्यर्थः ॥ राजप्रश्नमाह ॥ कथमिति ॥ विष्णुसहायमासाद्य वृत्रासुरः पूर्वं कथं केन प्रकारेण मघवता हत इत्येकः प्रश्नः ॥ १५ ॥ द्वितीयं प्रश्नमाह ॥ कथंचेति ॥ यो

प्राप्तं पापफलं नो वा ब्रह्महत्यासमुद्भवम् ॥ किं च त्वया पुरा प्रोक्तं वृत्रासुरवधः कृतः ॥ १२ ॥ श्रीदेव्या इति तच्चापि चित्तं मोहयतीह नः ॥ सूत उवाच ॥ शृण्वंतु मुनयो वृत्तं वृत्रासुरवधाश्रयम् ॥ १३ ॥ यथेन्द्रेण च संप्राप्तं दुःखं हत्यासमुद्भवम् ॥ एवमेव पुरा पृष्टो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥१४॥ पारीक्षितेन राज्ञाऽपि स यदाह च तद् ब्रुवे ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं वृत्रासुरः पूर्वं हतोमघवता मुने ॥ १५ ॥ सहायं विष्णुमासाद्य च्छद्मना सात्त्विकेन ह ॥ कथं च देव्या निहतो दैत्योऽसौ केन हेतुना ॥ १६ ॥ कथमेकवधो द्वाभ्यां कृतः स्यान्मुनिपुंगव ॥ तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि परं कौतूहलं हि मे ॥१७॥ महतां चरितं शृण्वन्को विरज्येत मानवः ॥ कथयांबावैभवं त्वं वृत्रासुरवधाश्रितम् ॥१८॥ व्यास उवाच ॥ धन्योऽसि राजंस्तव बुद्धिरीदृशी जाता पुराणश्रवणेऽति सादरा ॥ पीत्वाऽमृतं देववरास्तु सर्वथा पाने वितृष्णाः प्रभवंति वै पुनः ॥ १९ ॥ दिनेदिने तेऽधिकभक्तिभावः कथासु राजन्महनीयकीर्तेः ॥ श्रोता यदैकप्रवणः शृणोति वक्ता तदाःप्रीतमना ब्रवीति ॥ २० ॥

मघवता निहत इत्युक्तः स कथं देव्या निहतः ॥ केनच हेतुना कारणेन देव्या निहत इति तृतीयः प्रश्नः ॥ १६ ॥ कथमेकवध इति ॥ द्वाभ्यां समर्थाभ्यामेकस्य वधः कथं कृत इत्याश्चर्यं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ यद्यपि द्वाभ्यामेकस्य वधो नाश्चर्यभूतस्तथापि श्रुतावींद्रेण कृत इत्युक्तम् ॥ पुराणेषु तु देवीकृत इत्युच्यत इत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पीत्वाऽमृतमिति ॥ अमृतं पीत्वा तत्स्वादं जानंतोऽपि देववराः पाने सुधापाने वितृष्णा भवंति ॥ त्वं त्वेतावत्पर्यंतं श्रुत्वाऽपि न वितृष्णो भवसीति धन्योऽसीति भावः ॥ १९ ॥ तदेवाह ॥ दिनेदिन त इति ॥ इदमेव श्रोतुर्युक्तम् ॥ तदैव वक्ताऽपि वक्तुं प्रसीदतीत्याह ॥ श्रोतेति ॥ २० ॥

युद्धमिति ॥ वेदे बह्वृचब्राह्मणे ॥ तथैव लब्धम् ॥ यथा कर्म दुर्घटं कृतं तथैव दुःखमपि लब्धमित्यर्थः ॥ २१ ॥ यत्त्वयोक्तं सात्त्विकेन वासवेन क्रूरकर्म कथं कृतमिति तत्राह । चित्रं किमत्रेति ॥ ये मुनयो देहदुःखप्रत्यक्षमनुभवंतोऽतएव पापाद्भीतास्तेऽपि मायमोहिताः संतो निंद्यं कर्म चक्रुर्बहवः ॥ तदा नित्यं दुःखासंस्पृष्टं स्वर्गसुखं मदांधा देवा अनुभवंतः कथं न मायया मोहिताः ॥ तथाच मायया मोहितत्वादिंद्रहरिभ्यां छद्मना विनिहतस्त्रिशिरा अग्रे वक्ष्यमाणो ब्राह्मणस्तथा वृत्रो दैत्यो विनिहतोऽत्र किं चित्रम् ॥ न किमपीत्यर्थः ॥ मायामोहिताः सर्वे कुर्वंतीति भावः ॥ २२ ॥ तत्किंविष्णुरपि मायावश एवेतिचेदस्त्येवेत्याह ॥ विष्णुः सदैवेति ॥

युद्धं पुरा वासववृत्रयोर्यद्वेदे प्रसिद्धं च तथा पुराणे ॥ दुःखं सुरेन्द्रेण तथैव लब्धं हत्वा रिपुं त्वाष्ट्रमपापमेव ॥ २१ ॥ चित्रं किमत्र नृपते हरिवज्रभृद्भ्यां यच्छद्मना विनिहतस्त्रिशिरोऽथ वृत्रः ॥ मायाबलेन मुनयोऽपि विमोहितास्ते चक्रुश्च निंद्यमनिशं किल पापभीताः ॥ २२ ॥ विष्णुः सदैव कपटेन जघान दैत्यान्सत्त्वात्ममूर्तिरपि मोहमवाप्य कामम् ॥ कोऽन्योऽस्ति तां भगवतीं मनसाऽपि जेतुं शक्तः समस्तजनमोहकरीं भवानीम् ॥ २३ ॥ मत्स्यादियोनिषु सहस्रयुगेषु सद्यः साक्षाद्भवत्यपि यया विनियोजितोऽत्र ॥ नारायणो नरसखो भगवाननंतः कार्यं करोति विहिताविहितं कदाचित् ॥ २४ ॥ देहं धनं गृहमिदं स्वजना मदीयं पुत्राः कलत्रमिति मोहमुपेत्य सर्वः ॥ पुण्यं करोत्यथ च पापचयं करोति मायागुणैरतिबलैर्विकलीकृतो यत् ॥ २५ ॥ न जातु मोहं क्षपितुं नरः क्षमः कश्चिद्भवेद्भूप परावरार्थवित् ॥ विमोहितस्तैस्त्रिभिरेव मूलतो वशीकृतात्मा जगतीतले भृशम् ॥२६॥ अथ तौ मायया विष्णुवासवौ मोहितौ भृशम् ॥ जघ्नतुश्छद्मना वृत्रं स्वार्थसाधनतत्परौ ॥ २७ ॥ तदहं संप्रवक्ष्यामि वृत्तांतमवनीपते ॥ कारणं पूर्ववैरस्य वृत्रवासवयोर्मिथः ॥ २८ ॥

कपटेनेति ॥ तन्मायामोहितत्वाभावे संभवतीतिं भावः ॥ यदा विष्णुरपि मायां जेतुमसमर्थस्तदा तदन्यः कः समर्थः स्यादित्याह॥ कोऽन्योऽस्तीति ॥२३॥ तदेव मायामेहितत्वं सर्वेषां विशदयति मत्स्यादीति ॥ यया विनियोजित इति ॥ माययेति शेषः ॥ २४ ॥ यद्यस्मान्मायागुणैर्विकलीकृतो मोहित इत्यर्थः ॥ अद्वैते ब्रह्मणि द्वैतस्य मायाकल्पितत्वान्मायाधीनं सर्वेषां हिताहितकर्तृत्वमुक्तं युक्तमेव ॥. २५ ॥ परावरार्थवित् ॥ परोऽर्थः कारणम् ॥ अवरोऽर्थः कार्यं तयोर्विदपीत्यर्थः ॥ मूलआदितः ॥ २६ ॥ यत एवमत आह अथेति ॥ २७ ॥ प्रश्नसमाधानमुपसंहृत्य कथारंभं प्रतिजानीते ॥ तदहमिति ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पादपाग्रे पादयोर्निवेशनं तथाचाधोमुखता फलित ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शातयिष्याति नाशयिष्यति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ॥ देवानां कार्यकर्ता च निपुणो ब्राह्मणप्रियः ॥ २९ ॥ सपुत्रं वै त्रिशिरसमिंद्रद्वेषात्कि
लाऽसृजत् ॥ विश्वरूपेतिविख्यातं नाम्ना रूपेण मोहनम् ॥ ३० ॥ त्रिभिः सवदनैः श्रेष्ठैर्व्यरोचत मनोहरैः ॥ त्रिभिर्भिन्नानि का
र्याणि मुखैः समकरोन्मुनिः ॥ ३१ ॥ वेदानेके न सोऽधीते सुरां चैकेन सोऽपिबत् ॥ तृतीयेन दिशः सर्वा युगपच्च निरीक्षते
॥ ३२ ॥ त्रिशिरा भोगमुत्सृज्य तपश्चक्रे सुदुष्करम् ॥ तपस्वी स मृदुर्दांतो धर्ममेव समाश्रितः ॥ ३३ ॥ पंचाग्निसाधनं काले
पादपाग्रे निवेशनम् ॥ जलमध्ये निवासं च हेमंते शिशिरे तथा ॥ ३४ ॥ निराहारो जितात्माऽसौ त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ तपश्चचार
मेधावी दुष्करं मंदबुद्धिभिः ॥ ३५ ॥ तं च दृष्ट्वा तपस्यंतं खेदमाप शचीपतिः ॥ विषादमगमत्तत्र शक्रोऽयं मास्मभूदिति ॥३६॥
दृष्ट्वा तस्य तपो वीर्यं सत्यं चामिततेजसः ॥ चिंतां च महतीं प्राह ह्यनिशं पाकशासनः ॥३७॥ विवर्धमानस्त्रिशिरा मामयं शात
यिष्यति ॥ नोपेक्ष्यः सर्वथा शत्रुर्वर्धमानबलो बुधैः ॥३८॥ तस्मादुपायः कर्तव्यस्तपोनाशाय सांप्रतम् ॥ कामस्तु तपसां शत्रुः
कामान्नश्यति वै तपः ॥ ३९ ॥ तथैवाऽद्य प्रकर्तव्यं भोगासक्तो भवेद्यथा ॥ इति संचिंत्य मनसा बुद्धिमान्बलमर्दनः ॥ ४० ॥
आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वाष्ट्रपुत्रप्रलोभने ॥ उर्वशीं मेनकां रंभां घृताचीं च तिलोत्तमाम् ॥ ४१ ॥ समाहूयाऽब्रवीच्छक्रस्तास्तदा
रूपगर्विताः ॥ प्रियं कुरुध्वं मे सर्वाः कार्येऽद्य समुपस्थिते ॥ ४२ ॥ यत्तो मेऽद्य महाञ्छत्रुस्तपस्तपति दुर्जयः ॥ कार्यं कुरुत
गच्छध्वं प्रलोभयत मा चिरम् ॥ ४३ ॥ शृङ्गारवेषैर्विविधैर्हावैर्देहसमुद्भवैः ॥ प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं ज्वरं मम ॥ ४४ ॥
अस्वस्थोऽहं महाभागास्तस्य ज्ञात्वा तपोबलम् ॥ बलवानासनं मेऽद्य ग्रहीष्यत्यविलंबितः ॥ ४५ ॥ भयं मे समुपायातं क्षिप्रं
नाशयताऽबलाः ॥ उपकुर्वंतु सहिताः कार्येऽद्य समुपस्थिते ॥ ४६ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यत्त इति ॥ संयत्त इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥ मूकांधबधिर इव स्थितः॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥दिष्ट्येति॥अस्मद्भाग्येनेत्यर्थः॥ न शप्ता इति यत्तद्दिष्ट्येत्यन्वयः॥५८॥५९॥६०॥
इति श्रीदेवीभागवत तिलके षष्ठस्कंधे प्रथमोध्यायः ॥१॥ त्रिपंचाशत्पद्यवर्यैस्त्रिशिरोवधवर्णनम् ॥ कृत्वा वृत्रासुरोत्पत्तिर्विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ पूर्वाध्याये पापबुद्धिं तद्वधाय

तच्छ्रुत्वा वचनं नार्य ऊचुस्तं प्रणताः पुरः ॥ मा भयं कुरु देवेश यतिष्यामः प्रलोभने ॥ ४७ ॥ यथा न स्याद्भयं तस्मा
त्तथा कार्यं महाद्युते ॥ नृत्यगीतविहारैश्च मुनेस्तस्य प्रलोभने ॥ ४८ ॥ कटाक्षैरंगभेदैश्च मोहयित्वा मुनिं विभो ॥ लोलुपं
वशमस्माकं करिष्यामो नियंत्रितम् ॥ ४९ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याभाष्य हरिं नार्यो ययुस्त्रिशिरसोंऽतिकम् ॥ कुर्वंत्यो
विविधान्भावान्कामशास्त्रोचितानपि ॥ ५० ॥ गायंत्यस्तालभेदैस्ता नृत्यंत्यः पुरतो मुनेः ॥ तं प्रलोभयितुं चक्रुर्नानाभा
वान्वरांगनाः ॥ ५१ ॥ नाऽपश्यत्सतपोराशिरंगनानां विडंबनम् ॥ इंद्रियाणि वशे कृत्वा मूकांधबधिरः स्थितः ॥ ५२ ॥
दिनानि कतिचित्तस्थुर्नार्यस्तस्याश्रमे वरे ॥ कुर्वंत्यो गाननृत्यादिप्रपंचानतिमोहदान् ॥ ५३ ॥ न चचाल यदा कामं
ध्यानाच्च त्रिशिरा मुनिः ॥ परावृत्य तदा देव्यः पुनः शक्रमुपस्थिताः ॥ ५४ ॥ कृतांजलिपुटाः सर्वा देवराजमथाऽब्रुवन् ॥
श्रांता दीना भयत्रस्ता विवर्णवदना भृशम् ॥ ५५ ॥ देवदेवमहाराज यत्नश्च परमः कृतः ॥ न स शक्यो दुराधर्षो धैर्याच्चालयितुं
विभो ॥ ५६ ॥ उपायोऽन्यः प्रकर्तव्यः सर्वथा पाकशासन ॥ नाऽस्माकं बलमेतस्मिंस्तापसे विजितेंद्रिये ॥ ५७ ॥ दिष्ट्या वयं
न शप्ताः स्म यदनेन महात्मना ॥ मुनिना वह्नितुल्येन तपसा द्योतितेन हि ॥ ५८ ॥ विसृज्याऽप्सरसः शक्रश्चिंतयामास
मंदधीः ॥ तस्यैव च वधोपायं पापबुद्धिरसांप्रतम् ॥ ५९ ॥ विसृज्य लोकलज्जां स तथा पापभयं भृशम् ॥ चकार पापबुद्धिं
तु तद्वधाय महीपते ॥ ६० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ अथ स लोभ
मुपेत्य सुराधिपः समधिगम्य गजासनसंस्थितः ॥ त्रिशिरसं प्रति दुष्टमतिस्तदा मुनिमपश्यदमेयपराक्रमम् ॥ १ ॥

चकारेत्युक्तं तदुत्तरं जातं वृत्तमाह ॥ अथेति ॥ स इंद्रः लोभमुपेत्य प्राप्य त्रिशिरसं प्रति समधिगम्य गत्वा तं मुनिमपश्यादित्यन्वयः ॥ १ ॥

परमापदं खेदम् ॥ २ ॥ आसनकामुकः मदीयासनेच्छावान् कथमुपेक्ष्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वाद्भुतदर्शनमित्यत्र वाशब्द इवार्थको भुवि निपतितमिवत्यवं याज्यः ॥
॥ ५॥६॥७॥ स हतोऽपीति ॥ हतो मृतोऽपि जीवमान इव जीववदिव विरराज ॥ यतस्तेजसां निधिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ किं वेति ॥ किं मूर्च्छां प्राप्तोऽयं पुनर्जीवेदित्यर्थः ॥

तमभिवीक्ष्य दृढासनसंस्थितं जितगिरं सुसमाधिवशं गतम् ॥ रविविभावसुसन्निभमोजसा सुरपतिः परमापदमभ्यगात् ॥ २ ॥
कथमसौ विनिहंतुमहो मया मुनिरपापमतिः किल संमतः ॥ रिपुरयं सुसमिद्धतपोबलः कथमुपेक्ष्य इहाऽऽसनकामुकः ॥ ३ ॥ इति
विचिंत्य पविं परमायुधं प्रतिमुमोच मुनिं तपसिस्थितम् ॥ शशिदिवाकरसन्निभमाशुगं त्रिशिरसं सुरसंघपतिः स्वयम् ॥ ४ ॥
तदभिघातहतः स धरातले किल पपात ममार च तापसः ॥ शिखरिणः शिखरं कुलिशार्दितं निपतितं भुवि वाऽद्भुतदर्शनम्
॥ ५ ॥ तं निहत्य मुदमाप सुरेशश्चुक्रुशुश्च मुनयस्तु संस्थिताः ॥ हाहतेति भृशमार्तनिस्वनाः किं कृतं शतमखेन पापिना
॥ ६ ॥ विनापराधं तपसां निधिर्हतः शचीपतिः पापमतिर्दुरात्मा ॥ फलं किलाऽयं तरसा कृतस्य प्राप्नोतु पापी हननोद्भवस्य
॥ ७ ॥ तं निहत्य तरसा सुरराजो निर्जगाम निजमंदिरमाशु ॥ स हतोऽपि विरराज महात्मा जीवमान इव तेजसां निधिः
॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ जीवंतमिव वृत्रहा ॥ चिंतामापाऽतिखिन्नांगः किंवा जीवेदयं पुनः ॥ ९ ॥ विमृश्य मनसाऽतीव
तत्क्षणं पुरतः स्थितम् ॥ मघवा वीक्ष्य तं प्राह स्वकार्यसदृशं वचः ॥ १० ॥ तक्षंश्छिधि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ मा
जीवतु महातेजा भाति जीवन्निव स्वयम् ॥ ११ ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य तक्षोवाच विगर्हयन् ॥ तक्षोवाच ॥ महास्कंधो भृशं
भाति परशुर्न तरिष्यति ॥ १२ ॥ ततो नाहं करिष्यामि कार्यमेतद्विगर्हितम् ॥ त्वया वै निंदितं कर्म कृतं सद्भिर्विगर्हितम् ॥१३॥
अहं बिभेमि पापाद्वै मृतस्यैव च मारणे ॥ मृतोऽयं मुनिरस्त्येव शिरसः कृंतनेन किम् ॥ १४ ॥ भयं किं तेऽत्र संजातं पाकशा
सन कथ्यताम् ॥ इन्द्र उवाच ॥ सजीव इव देहोऽयमाभाति विशदाकृतिः ॥ १५ ॥

॥९॥१०॥११ ॥महास्कंध इति॥स्कंधकंठो महागजवदच्छेद्यो भाति॥अत्र मम परशुश्छेदनास्त्रं न तरिष्यति कार्यं कर्तुं समर्थो न भविष्यतीत्यर्थः॥१२॥१३॥१४॥१५॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तं विनेति ॥ लोभविषयकवस्तुप्राप्तिं विनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ पशोर्यच्छिरोऽस्ति स ते भागो भविष्यति अमन्त्रकमपि तं भागं गृहीत्वा संतुष्टो भवेत्यर्थः ॥ शुल्केन मौल्येन ॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥ येन मुखेन सर्वा दिशः पिबन्निव भक्षयन्निवेक्षते तस्मादन्नादनान्मुखात्तित्तिरा निःसृता इत्यर्थः ॥

तस्माद्बिभेमि मा जीवेन्मुनिः शत्रुरयं मम ॥ तक्षोवाच ॥ नाऽत्र किं त्रपसे विद्वन्क्रूरेणानेन कर्मणा ॥१६ ॥ ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न किम्॥इन्द्र उवाच॥ प्रायश्चित्तं करिष्यामि पश्चात्पापक्षयाय वै॥१७॥ शत्रुस्तु सर्वथा वध्यश्छलेनापि महामते ॥ तक्षोवाच ॥ त्वं लोभाभिहतः पापं करोषि मघवन्निह ॥१८॥ तं विनाऽहं कथं पापं करोमि वद मे विभो ॥ इन्द्र उवाच ॥ मखेषु खलु भागं ते करिष्यामि सदैव हि॥१९॥शिरः पशोस्तु ते भागं यज्ञे दास्यंति मानवाः॥शुल्केनानेन च्छिंधि त्वं शिरांस्यस्य कुरु प्रियम्॥२०॥व्यास उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा महेंद्रस्य वचस्तक्षा मुदाऽन्वितः॥कुठारेण शिरांस्यस्य चकर्त सुदृढेन हि॥२१॥छिन्नानि त्रीणि शीर्षाणि पतितानि यदा भुवि ॥ तेभ्यस्तु पक्षिणः क्षिप्रं विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥२२॥ कलविंकास्तित्तिरयस्तथैव च कपिंजलाः ॥ पृथक्पृथग्विनिष्पेतुर्मुखतस्तरसा तदा ॥ २३ ॥ येन वेदानधीते स्म सोमं च पिबते तथा ॥ तस्माद्वक्त्रात्किलोत्पेतुः सद्य एव कपिंजलाः ॥ २४ ॥ येन सर्वा दिशः कामं पिबन्निव निरीक्षते ॥ तस्मात्तु तित्तिरास्तत्र निःसृतास्तिग्मतेजसः ॥ २५ ॥ यत्सुरापं तु तद्वक्त्रं तस्मात्तु चटकाः किल ॥ विनिष्पेतुस्त्रिशिरस एवं ते विहगा नृप ॥ २६ ॥ एवं विनिःसृतान्दृष्ट्वा तेभ्यः शक्रस्तदाऽऽडजान् ॥ मुमोद मनसा राजञ्जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ २७ ॥ गते शक्रे तु तक्षाऽपि स्वगृहं तरसा ययौ ॥ यज्ञभागं परं लब्ध्वा मुदमाप महीपते ॥ २८ ॥ इन्द्रोऽथ स्वगृहं गत्वा हत्वा शत्रुं महाबलम् ॥ मेने कृतार्थमात्मानं ब्रह्महत्यामचिंतयन् ॥ २९ ॥ तं श्रुत्वा निहतं त्वष्टा पुत्रं परमधार्मिकम् ॥ चुकोपातीव मनसा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३० ॥

तथाच श्रुतिः ॥ यत्सोमपानमासीत्स कपिंजलोऽभवद्यत्सुरापानं स कलविंको य दन्नादनं स तित्तिरिरिति ॥ २५ ॥ चटकाः कलविंकाः ॥ २६ ॥ मुमोदेति ॥ त्रिशिरा मृत इति निश्चयेन ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अष्टरात्रमाभिचारहोमे कृते सतीत्यर्थः ॥३४॥३५॥३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नामकं मम नामकरणं कुर्वित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तेन पुत्रेण जातेन किं फलं न किमपि ॥ यस्य पिता दुःखितो भवति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ हन्मींद्रमिति ॥ इंद्रं हन्मि हनिष्यामि यमं वाऽन्यद्वा देवतांतरं हन्मि हनिष्यामीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अनागसं मुनिं यस्मात्पुत्रं निहतवान्मम ॥ तस्मादुत्पादयिष्यामि तद्वधार्थं सुतं पुनः॥३१॥ सुराः पश्यंतु मे वीर्यं तपसश्च बलं तथा ॥ जानातु सर्वं पापात्मा स्वकृतस्य फलं महत्॥३२॥इत्युक्त्वाऽग्निं जुहावाऽथ मंत्रैराथर्वणोदितैः॥पुत्रस्योत्पादनार्थाय त्वष्टा क्रोधसमाकुलः ॥३३॥ कृते होमेऽष्टरात्रं तु संदीप्ताच्च विभावसोः॥प्रादुर्बभूव तरसा पुरुषः पावकोपमः॥३४॥ तं दृष्ट्वाऽग्रे सुतं त्वष्टा तेजोबलसमन्वितम् ॥ वेगात्प्रकटितं वह्नेर्दीप्यमानमिवानलम् ॥ ३५ ॥ उवाच वचनं त्वष्टा सुतं वीक्ष्य पुरः स्थितम् ॥ इंद्रशत्रो विवर्धस्व प्रतापात्तपसो मम ॥ ३६ ॥ इत्युक्ते वचने त्वष्ट्रा क्रोधप्रज्वलितेन च ॥ सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा वैश्वानरसमद्युतिः ॥ ३७ ॥ जातः स पर्वताकारः कालमृत्युसमः स्वराट् ॥ किं करोमीति तं प्राह पितरं परमातुरम् ॥ ३८ ॥ कुरु मे नामकं नाथ कार्यं कथय सुव्रत ॥ चिंतातुरोऽसि कस्मात्त्वं ब्रूहि मे शोककारणम् ॥ ३९ ॥ नाशयाम्यद्य ते शोकमिति मे व्रतमाहितम् ॥ तेन जातेन किं भूयः पिता भवति दुःखितः ॥ ४० ॥ पिबामि सागरं सद्यश्चूर्णयामि धराधरान् ॥ उद्यंतं वारयाम्यद्य तरणिं तिग्मतेजसम् ॥ ४१ ॥ हन्मींद्रं ससुरं सद्यो यमं वा देवतांतरम् ॥ क्षिपामि सागरे सर्वान्समुत्पाट्य च मेदिनीम् ॥ ४२ ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य त्वष्टा पुत्रस्य पेशलम् ॥ प्रत्युवाचातिमुदितस्तं सुतं पर्वतोपमम् ॥ ४३ ॥ वृजिनात्त्रातुमधुना यस्माच्छक्तोऽसि पुत्रक ॥ तस्माद् वृत्र इति ख्यातं तव नाम भविष्यति ॥ ४४ ॥ भ्राता तव महाभाग त्रिशिरा नाम तापसः ॥ त्रीणि तस्य च शीर्षाणि ह्यभवन्वीर्यवंति च ॥ ४५ ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञः सर्वविद्याविशारदः ॥ संस्थितस्तपसि प्रायस्त्रिलोकीविस्मयप्रदे ॥ ४६ ॥शक्रेण तु हतः सोऽद्य वज्रघातेन सांप्रतम्॥ विनाऽपराधं सहसा छिन्नानि मस्तकानि च ॥ ४७ ॥

वृजिनात्त्रायत इति वृत्रः ॥ पृषोदरादित्वाज्जिनशब्दस्य तकारादेशः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥४८॥चकार उत्पादिवान् ॥ ४९ ॥५०॥५१॥५२॥५३॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ षष्टिश्लोकैर्देवसेनापराजयकथोत्तरम् ॥ पित्राज्ञया

तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र जहि शक्रं कृतागसम्॥ब्रह्महत्यायुतं पापं निस्त्रपं दुर्मतिं शठम्॥४८॥इत्युक्त्वा च तदा त्वष्टा पुत्रशोकसमाकुलः॥
आयुधा नि च दिव्यानि चकार विविधानि च॥४९॥ददावस्मै सहस्राक्षवधाय प्रबलानि च॥खड्गशूलगदाशक्तितोमरप्रमुखानि वै
॥ ५० ॥ शार्ङ्गं धनुस्तथा बाणं परिघं पट्टिशं तथा ॥ चक्रं दिव्यं सहस्रारं सुदर्शनसमप्रभम् ॥ ५१ ॥ तूणीरौ चाक्षयौ दिव्यौ
कवचं चातिसुन्दरम् ॥ रथं मेघप्रतीकाशं दृढं भारसहं जवम् ॥ ५२ ॥ युद्धोपकरणं सर्वं कृत्वा पुत्राय पार्थिव ॥ दत्त्वाऽसौ प्रेर
यामास त्वष्टा क्रोधसमन्वितः ॥ ५३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥
कृतस्वस्त्ययनो वृत्रो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ निर्जगाम रथारूढो हंतुं शक्रं महाबलः ॥१॥ तदैव राक्षसाः क्रूराः पुरा देवपराजिताः ॥
समाजग्मुश्च सेवार्थं वृत्रं ज्ञात्वा महाबलम् ॥ २ ॥ इन्द्रदूतास्तु तं दृष्ट्वा युद्धाय तु समागतम् ॥ वेगादागत्य वृत्तांतं शशंसुस्त
स्य चेष्टितम् ॥ ३ ॥ दूता ऊचुः ॥ स्वामिञ्छीघ्रमिहायाति वृतो नाम रिपुस्तव ॥ बलवान्स्यंदने रूढस्त्वष्ट्रा चोत्पादितः
किल ॥ ४ ॥ अभिचारेण नाशार्थं तव क्रोधान्वितेन वै ॥ पुत्रघाताभितप्तेन दुःसहो राक्षसैर्युतः ॥ ५ ॥ यत्नं कुरु
महाभाग शीघ्रमायाति सांप्रतम् ॥ मेरुमंदरसंकाशो घोरशब्दोऽतिदारुणः ॥ ६ ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र भीता देवगणा
भृशम् ॥ आगत्योचुः सुरपतिं शृण्वंतं दूतभाषितम् ॥ ७ ॥ गणा ऊचुः ॥ मघवन्दुर्निमित्तानि भवंति त्रिदशालये ॥
बहूनि भयशंसीनि पक्षिणां विरुतानि च ॥ ८ ॥ काका गृध्रास्तथा श्येनाः कंकाद्या दारुणाः खगाः ॥ रुदंति विकृतैः
शब्दैरुत्कारैर्भवनोपरि ॥ ९ ॥ चीचीकूचीति निनदान्कुर्वंति विहगा भृशम् ॥ वाहनानां च नेत्रेभ्यो जलधाराः पतंत्यधः ॥१०॥
श्रूयतेऽतिमहाञ्छब्दो रुदतीनां निशासु च ॥ राक्षसीनां महाभाग भवनोपरि दारुणः ॥ ११ ॥

तपस्यार्थं वृत्रो गत उदीर्यते ॥ १ ॥ त्वष्टुः प्रेरणोत्तरं जातं वृत्तमाह ॥ कृतस्वस्त्ययन इति ॥१॥२॥ ३॥४॥ तव नाशार्थमित्यन्वयः ॥५॥ ६ ॥ ७ ॥८॥९॥१०॥११॥

दिवि उत्पाता भवंति भूम्यंतरिक्षजाश्चोत्पाता भवंतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अलकाः केशाः खतः आकाशतः पतंति ॥१८॥ १९ ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ अत्युग्रेति ॥ यतः सत्वरं फलं भवाति ततो विचार्य कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ देवेन्द्रेति ॥ हे देवेन्द्र प्रलयं कुर्वन्नागच्छाति ॥

प्रपतंति ध्वजास्तूर्णं विना वातेन मानद ॥ प्रभवंति महोत्पाता दिवि भूम्यंतरिक्षजाः॥१२॥कृष्णांबरधरा नार्यो भ्रमंति च गृहेगृहे॥
यांतु यांतु गृहात्तुर्णं कुर्वंत्यो विकृताननाः ॥ १३॥ रात्रौ स्वप्नेषु कांतानां सुतानां निजमंदिरे ॥ केशाँल्लुनंति राक्षस्यो भीषयंत्यो
भृशातुराः॥१४॥ एवंविधानि देवेश भूकंपोल्कादयस्तथा ॥ गोमायवो रुदंति स्म निशायां भवनांगणे॥१५॥सरटानां च जालानि
प्रभवंति गृहेगृहे ॥ अंगप्रस्फुरणादीनि दुर्निमित्तानि सर्वशः ॥१६॥ व्यास उवाच ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा चिंतामाप सुरेश्वरः ॥
बृहस्पतिं समाहूय पप्रच्छ च मनोगतम् ॥१७॥ इंद्र उवाच ॥ ब्रह्मन्किमुत घोराणि निमित्तानि भवंति वै ॥ वाताश्च दारुणा वांति
प्रपतंत्यलकाः खतः ॥ १८ ॥ सर्वज्ञोऽसि महाभाग समर्थो विघ्ननाशने ॥ बुद्धिमाञ्छास्त्रतत्त्वज्ञो देवतानां गुरुस्तथा ॥१९॥ कुरु
शांतिं विधानज्ञ शत्रुक्षयविधायिनीम् ॥ यथा मे न भवेद्दुःखं तथा कार्यं विधीयताम्॥२०॥बृहस्पतिरुवाच॥ किं करोमि सहस्राक्ष
त्वयाऽद्य दुष्कृतं कृतम् ॥ अनागसं मुनिं हत्वा किं फलं समुपार्जितम् ॥ २१ ॥ अत्युग्रपुण्यपापानां फलं भवति सत्वरम् ॥
विचार्य खलु कर्तव्यं कार्यं तद्भूतिमिच्छता ॥ २२ ॥ परोपतापनं कर्म न कर्तव्यं कदाचन ॥ न सुखं विंदते प्राणी परपीडापरा
यणः ॥ २३ ॥ मोहाल्लोभाद्ब्रह्महत्या कृता शक्र त्वयाऽधुना ॥ तस्य पापस्य सहसा फलमेतदुपागतम् ॥ २४ ॥ अवध्यः सर्वदे
वानां जातोऽसौ वृत्रसंज्ञकः ॥ हंतुं त्वां स समायाति दानवैर्बहुभिर्वृतः ॥ २५ ॥ आयुधानि च सर्वाणि वज्रतुल्यानि वासव ॥ त्वष्ट्रा
दत्तानि दिव्यानि गृहीत्वा समुपस्थितः ॥ २६ ॥ समागच्छति दुर्धर्षो रथारूढः प्रतापवान् ॥ देवेंद्र प्रलयं कुर्वन्नास्य मृत्युर्भवि
ष्यति ॥ २७ ॥ कोलाहलस्तदा जातस्तथा ब्रुवति वाक्पतौ ॥ गंधर्वाः किन्नरा यक्षा मुनयश्च तपोधनाः ॥ २८ ॥

अस्य मृत्युर्नैव भविष्याति ॥ तादृशपराक्रमवतः पुरुषस्याऽभावादिति भावः ॥ २७ ॥ गन्धर्वा इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

॥२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥३२॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मानुषेणेति ॥ मनुष्याणां शतवर्षपरिमितकालपर्यंतमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ बभूवेति अस्य संग्राम इत्यनेनान्वयः ॥

सदनानि विहायैवामराः सर्वे पलायिताः ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं शक्रश्चिंतापरायणः ॥२९॥ आज्ञापयामास तदा सेनोद्योगाय सेवकान्॥आनयध्वं वसून्रुद्रानश्विनौ च दिवाकरान्॥३०॥पूषणं च भगं वायुं कुबेरं वरुणं यमम् ॥ विमानेषु समारुह्य सायुधाः सुरसत्तमाः॥ ३१॥ समागच्छंतु तरसा शत्रुरायाति सांप्रतम् ॥ इत्याज्ञाप्य सुरपतिः समारुह्य गजोत्तमम् ॥ ३२॥ बृहस्पतिं पुरोधाय निर्गतो निजमंदिरात् ॥ तथैव त्रिदशाः सर्वे स्वं स्वं वाहनमास्थिताः ॥३३॥ युद्धाय कृतसंकल्पा निर्ययुः शस्त्रपाणयः ॥ वृत्रोऽथ दानवैर्युक्तः संप्राप्तो मानसोत्तरम् ॥ ३४ ॥ पर्वतं देवतावासं रम्यं पादपशोभितम् ॥ इंद्रोऽप्यागत्य संग्रामं चकार मानसोत्तरे ॥३५॥ पर्वते देवतायुक्तो वाचस्पतिपुरःसरः ॥ तत्राभूद्दारुणं युद्धं वृत्रवासवयोस्तदा ॥ ३६ ॥ गदासिपरिघैः पाशैर्बाणैः शक्तिपरश्वधैः ॥ मानुषेण प्रमाणेन संग्रामः शरदां शतम् ॥ ३७ ॥ बभूव भयदो नृणामृषीणां भावितात्मनाम् ॥ वरुणः प्रथमं भग्नस्ततो वायुगणः किल ॥ ३८ ॥ यमो विभावसुः शक्रः सर्वे ते निर्गता रणात् ॥ पलायनपरान्दृष्ट्वा देवानिंद्रपुरोगमान् ॥ ३९ ॥ वृत्रोऽपि पितरं प्रागादाश्रमस्थं मुदाऽन्वितम् ॥ प्रणम्य प्राह त्वष्टारं पितुः कार्यं मया कृतम् ॥४०॥ देवा विनिर्जिताः सर्वे सेंद्राः समरसंस्थिताः ॥ विद्रुतास्ते गताः स्थानं यथा सिंहान्मृगा गजाः ॥ ४१ ॥ इन्द्रः पदातिरगमन्मयाऽऽनीतो गजोत्तमः ॥ ऐरावतोऽयं भगवन्गृहाण द्विरदोत्तमम् ॥४२॥ न हतास्ते मया तस्मादयुक्तं भीतमारणम् ॥ आज्ञापय पुनस्तात किं करोमि तवेप्सितम् ॥ ४३ ॥ निर्जरा निर्गताः सर्वे भयभीताः श्रमातुराः ॥ इंद्रोऽप्यैरावतं त्यक्त्वा भयभीतः पलायितः ॥ ४४ ॥ व्यास उवाच ॥ इति पुत्रवचः श्रुत्वा त्वष्टा प्राह मुदाऽन्वितः ॥ पुत्रवानद्य जातोऽस्मि सफलं मम जीवितम् ॥४५॥ त्वयाऽहं पावितः पुत्र गतो मे मानसो ज्वरः ॥ निश्चलं मे मनो जातं दृष्ट्वा वीर्यं तवाद्भुतम् ॥ ४६ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ मृगा गजाः यथा सिंहाद्विद्रुता इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥४७॥४८॥४९ ॥ ५० ॥ ५१॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

शृणु वक्ष्याम्यहं पुत्र हिनं तेऽद्य निशामय ॥ तपः कुरु महाभाग सावधानः स्थिरासनः ॥ ४७ ॥ विश्वासो नैव कर्तव्यः केषांचि
त्पाकशासनः ॥ शत्रुस्ते छलकर्ताऽस्ति नानाभेदविशारदः ॥ ४८ ॥ तपसा प्राप्यते लक्ष्मीस्तपसा राज्यमुत्तमम् ॥ तपसा बल
बुद्धिः स्यात्संग्रामे विजयस्तथा ॥ ४९ ॥ आराध्य द्रुहिणं देवं लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ॥ जहि शक्रं दुराचारं ब्रह्महत्यासमायु
तम् ॥५०॥ सावधानः स्थिरो भूत्वा दातारं भज शंकरम् ॥ वांछितं स वरं दद्यात्संतुष्टश्चतुराननः॥ ५१ ॥ तोषयित्वा विश्वयोनिं
ब्रह्माणममितौजसम् ॥ अविनाशित्वमासाद्य जहि शक्रं कृतागसम् ॥ ५२ ॥ वैरं मनसि मे पुत्र वर्तते सुतघातजम् ॥ न
शांतिमनुगच्छामि न स्वपामि सुखेन ह ॥ ५३ ॥ तापसो मे हतः पुत्रो निरागाः पाप्मना यतः ॥ न विंदामि सुखं वृत्र त्वं
मामुद्धर दुःखितम्॥५४॥व्यास उवाच॥ तदाकर्ण्य पितुर्वाक्यं वृत्रः क्रोधयुतस्तदा॥आज्ञामादाय च पितुर्जगाम तपसे मुदा॥५५॥
गंधमादनमासाद्य पुण्यां देवधुनीं शुभाम् ॥ स्नात्वा कुशासनं कृत्वा संस्थितश्च स्थिरासनः ॥५६॥ त्यक्त्वान्नं वारिपानं च योगा
भ्यासपरायणः ॥ ध्यायन्विश्वसृजं चित्ते सोपविष्टः स्थिरासने ॥ ५७ ॥ मघवा तं तपस्यंतं ज्ञात्वा चिंतातुरो ह्यभूत् ॥ गंधर्वा
न्प्रेषयामास विघ्नार्थं पाकशासनः ॥५८॥ यक्षांश्च पन्नगान्सर्पान्किन्नरानमितौजसः ॥ विद्याधरानप्सरसो देवदूताननेकशः ॥५९॥
उपायास्तैः कृताः सम्यक्तपोविघ्नाय मायिभिः ॥ न चचाल ततो ध्यानात्त्वाष्ट्रः परमतापसः ॥ ६० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महा
पुराणे षष्ठस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ निर्गतास्ते परावृत्तास्तपोविघ्नकराः सुराः ॥ निराशाः कार्यसंसिद्ध्यै तं
दृष्ट्वा दृढचेतसम् ॥ १ ॥ जाते वर्षशते पूर्णे ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ तत्राऽऽजगाम तरसा हंसारूढश्चतुर्मुखः ॥ २ ॥ आगत्य तमु
वाचेदं त्वष्टृपुत्र सुखी भव ॥ त्यक्त्वा ध्यानं वरं ब्रूहि ददामि तव वांछितम् ॥ ३ ॥

द्विषष्टिश्लोकवर्यैस्तु वृत्रेण वरगर्वतः ॥ देवाः सर्वे पराभूताः शंकरं शरणं ययुः ॥ १ ॥ तपोविघ्नकरगंधर्वगमनोत्तरं जातं वृत्तमाह ॥ निर्गता इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ योगकलानां ध्यानविधिम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ वेत्सि भावमिति ॥ यद्यपि त्वं मम भावमभिप्रायं सर्वज्ञत्वाद्वेत्सि तथापीत्यर्थः ॥ ७ ॥ वंशनिचयैः वंशा

तपसा तेऽद्य तुष्टोऽस्मि त्वां दृष्ट्वा चाऽतिकर्शितम् ॥ वरं वरय भद्रं ते मनोऽभिलषितं तव॥४॥व्यास उवाच ॥ वृत्रस्तदाऽतिविशदां पुरतो निशम्य वाचं सुधासमरसां जगदेककर्तुः ॥ संत्यज्य योगकलनां सहसोदतिष्ठत्संजातहर्षनयनाश्रुकलाकलापः ॥५॥ पादौ प्रणम्य शिरसा प्रणयाद्विधातुर्बद्धांजलिः पुरत एव समाससाद ॥ प्रोवाच तं सुवरदं तपसा प्रपन्नं प्रेम्णाऽतिगद्गदगिरा विनयेन नम्रः॥६॥प्राप्तं मया सकलदेवपदं प्रभोऽद्य यद्दर्शनं तव सुदुर्लभमाशु जातम् ॥ वाञ्छाऽस्ति नाथ मनसि प्रवणे दुरापा तां प्रब्रवीमि कमलासन वेत्सि भावम् ॥७॥ मृत्युश्च मा भवतु मे किल लोहकाष्ठशुष्कार्द्रवंशनिचयैरपरैश्च शस्त्रैः ॥ वृद्धिं प्रयातु मम वीर्यमतीव युद्धे यस्माद्भवामि सबलैरमरैरजेयः ॥८॥ व्यास उवाच ॥ इत्थं संप्रार्थितो ब्रह्मा तमाह प्रहसन्निव ॥ उत्तिष्ठ गच्छ भद्रं ते वांछितं सफलं सदा॥९॥ न शुष्केण नचाऽऽर्द्रेण न पाषाणेन दारुणा॥ भविष्यति च ते मृत्युरिति सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥१०॥ इति दत्त्वा वरं ब्रह्मा जगाम भुवनं परम् ॥ वृत्रस्तु तं वरं लब्ध्वा मुदितः स्वगृहं ययौ॥११॥शशंस पितुरग्रे तद्वरदानं महामतिः ॥ त्वष्टा तु मुदितः प्राप्तं पुत्रं प्राप्तवरं तदा ॥ १२ ॥ स्वस्ति तेऽस्तु महाभाग जहि शक्रं रिपुं मम ॥ हत्वा गच्छ त्रिशिरसो हंतारं पापसंयुतम् ॥१३॥ भव त्वं त्रिदशाधीशः संप्राप्य विजयं रणे ॥ ममाधिं छिंधि विपुलं पुत्रनाशसमुद्भवम् ॥१४॥ जीवतो वाक्यकरणात्क्षयाहे भूरि भोजनात् ॥ गयायां पिंडदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥ १५ ॥ तस्मात्पुत्र ममाऽत्यर्थं दुःखं नाशितुमर्हसि ॥ त्रिशिरा मम चित्तात्तु नाऽपसर्पति कर्हिचित् ॥ १६ ॥ सुशीलः सत्यवादी च तापसो वेदवित्तमः ॥ अपराधं विना तेन निहतः पापबुद्धिना ॥१७॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा पुत्रः परमदुर्जयः ॥ रथमारुह्य तरसा निर्जगाम पितुर्गृहात् ॥ १८ ॥

वेणवस्तेषां काष्ठत्वेऽपि पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ त्रिशिरसो हंतारमिंद्रम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पापबुद्धिनेति ॥ इति पुत्रं प्राहेति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१॥२२॥ २३ ॥ गृध्रव्यूहं गृध्रपक्ष्याकारसेनानिवेशम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अपावृत्य कवचवस्त्राद्यावरणरहितं कृत्वेत्यर्थः ॥२९॥

रणदुंदुभिनिर्घोषं शंखनादं महाबलम् ॥ कारयित्वा प्रयाणं स चकार मदगर्वितः ॥१९॥ निर्ययौ नयसंयुक्तः सेवकानिति संवदन् ॥हत्वा शक्रं ग्रहीष्यामि सुरराज्यमकंटकम् ॥२०॥ इत्युक्त्वा निर्जगामाऽऽशु स्वसैन्यपरिवारितः ॥ महता सैन्यनादेन भीषयन्नमरावतीम्॥२१॥ तमागच्छंतमाज्ञाय तुराषाडपि सत्वरः ॥ सेनोद्योगं भयत्रस्तः कारयामास भारत ॥२२॥ सर्वानाहूय तरसा लोकपालानरिंदमः ॥ युद्धार्थं प्रेरयन्सर्वान्व्यरोचत महाद्युतिः ॥ २३ ॥ गृध्रव्यूहं ततः कृत्वा संस्थितः पाकशासनः ॥ तत्राऽऽजगाम वेगात्तु वृत्रः परबलार्दनः ॥२४॥ देवदानवयोस्तावत्संग्रामस्तुमुलोऽभवत् ॥ वृत्रवासवयोः संख्ये मनसा विजयैषिणोः ॥२५॥ एवं परस्परं युद्धे संदीप्ते भयदे भृशम् ॥ आकूतं देवताः प्रापुर्दैत्याश्च परमां मुदम् ॥२६॥ तोमरैर्भिंदिपालैश्च खड्गैः परशुपट्टिशैः॥ जघ्नुः परस्परं देवदैत्याः स्वस्ववरायुधैः ॥ २७ ॥ एवं युद्धे वर्तमाने दारुणे लोमहर्षणे ॥ शक्रं जग्राह सहसा वृत्रः क्रोधसमन्वितः ॥ २८ ॥ अपावृत्य मुखे क्षिप्त्वा स्थितो पुत्रः शतक्रतुम् ॥ मुदितोऽभून्महाराज पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २९ ॥ शक्रे ग्रस्तेऽथ वृत्रेण संभ्रांता निर्जरास्तदा ॥ चुक्रुशुः परमार्तास्ते हा शक्रेति मुहुर्मुहुः ॥३०॥ अपावृतं मुखे शक्रं ज्ञात्वा सर्वे दिवौकसः ॥ बृहस्पतिं प्रणम्योचुर्दीना व्यथितचेतसः ॥ ३१ ॥ किं कर्तव्यं द्विजश्रेष्ठ त्वमस्माकं गुरुः परः ॥ शक्रो ग्रस्तस्तु वृत्रेण रक्षितो देवतांतरैः ॥ ३२ ॥ विना शक्रेण किं कुर्मः सर्वे हीनपराक्रमाः ॥ अभिचारं कुरु विभो सत्वरः शुक्रमुक्तये ॥३३॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ किं कर्तव्यं सुराः क्षिप्तो मुखमध्येऽस्ति वासवः ॥ वृत्रेणोत्सादितो जीवन्नस्ति कोष्ठांतरे रिपोः ॥ ॥ ३४ ॥ व्यास उवाच ॥ देवाश्चिंतातुराः सर्वे तुरासाहं तथा कृतम् ॥ दृष्ट्वा विमृश्य तरसा चक्रुर्यत्नं विमुक्तये ॥ ३५ ॥ असृजंत महासत्त्वां जृंभिकां रिपुनाशिनीम् ॥ ततो विजृंभमाणः स व्यावृतास्यो बभूव ह ॥ ३६ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ जीवन्नस्तीति ॥ जीवतो निष्कासनोपायः प्रथमतः कर्तव्यस्तदनंतरमभिचारं चिकीर्षति बृहस्पतेराभिप्रायः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यज्ञभागात्सुरालयाच्च परिभ्रष्टा इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

विजृंभमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादवाप तत् ॥ स्वान्यंगान्यपि संक्षिप्य निष्क्रांतो बलसूदनः ॥३७॥ ततःप्रभृति लोकेषु जृंभिका
प्राणिसंस्थिता ॥ जहृषुश्च सुराः सर्वे शक्रं दृष्ट्वा विनिर्गतम् ॥३८॥ ततः प्रववृते युद्धं तयोर्लोकभयप्रदम् ॥ वर्षाणामयुतं यावद्दारुणं
लोमहर्षणम् ॥ ३९ ॥ एकतश्च सुराः सर्वे युद्धाय समुपस्थिताः ॥ एकतो बलवांस्त्वाष्ट्रः संग्रामे समवर्तत ॥ ४० ॥ यदा व्यवर्धत
रणे वृत्रो वरमदावृतः ॥ पराजितस्तदा शक्रस्तेजसा तस्य धर्षितः ॥ ४१ ॥ विव्यथे मघवा युद्धे ततः प्राप्य पराजयम् ॥ विषाद
मगमन्देवा दृष्ट्वा शक्रं पराजितम् ॥४२॥ जग्मुस्त्यक्त्वा रणं सर्वे देवा इंद्रपुरोगमाः ॥ गृहीतं देवसदनं वृत्रेणागत्य रंहसा ॥४३॥
देवोद्यानानि सर्वाणि भुंक्तेऽसौ दानवो बलात् ॥ ऐरावतोऽपि दैत्येन गृहीतोऽसौ गजोत्तमः ॥ ४४ ॥ विमानानि च सर्वाणि
गृहीतानि विशांपते ॥ उच्चैःश्रवा हयवरो जातस्तस्य वशे तदा ॥४५॥ कामधेनुः पारिजातो गणश्चाप्सरसां तथा ॥ गृहीतं रत्न
मात्रं तु तेन त्वष्टृसुतेन ह ॥ ४६ ॥ स्थानभ्रष्टाः सुराः सर्वे गिरिदुर्गेषु संस्थिताः ॥ दुःखमापुः परिभ्रष्टा यज्ञभागात्सुरालयात्
॥४७॥ वृत्रः सुरपदं प्राप्य बभूव मदगर्वितः॥ त्वष्टाऽतीव सुखं प्राप्य मुमोद सुतसंयुतः ॥४८॥ अमंत्रयन्हि तं देवा मुनिभिः सह भारत॥
किं कर्तव्यमिति प्राप्ते विचिंत्य भयमोहिताः ॥ ४९ ॥ जग्मुः कैलासमचलं सुराः शक्रसमन्विताः ॥ महादेवं प्रणम्योचुः प्रह्वाः
प्रांजलयो भृशम् ॥५०॥ देवदेव महादेव कृपासिंधो महेश्वर ॥ रक्षाऽस्मान्भयभीतांस्तु वृत्रेणाऽतिपराजितान् ॥५१॥ गृहीतं देवस
दनं तेन देव बलीयसा ॥ किं कर्तव्यमतः शंभो ब्रूहि सत्यं शिवाऽद्य नः ॥५२॥ किं कुर्मः क्व च गच्छामः स्थानभ्रष्टा महेश्वर ॥ दुःख
स्य नाऽधिगच्छामो विनाशोपायमीश्वर ॥५३॥ साहाय्यं कुरु भूतेश व्यथिताः स्म कृपानिधे ॥ वृत्रं जहि मदोत्सिक्तं वरदानब
लाद्विभो ॥५४॥ शिव उवाच ॥ ब्रह्माणं पुरतः कृत्वा वयं सर्वे हरेः क्षयम् ॥ गत्वा समेत्य तं विष्णुं चिन्तयामो वधोद्यमम्॥५५॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ हरेः क्षयं स्थानम् ॥ ५५ ॥

॥९६॥ ९७ ॥ क्षये स्थाने ॥ भक्तवत्सलत्वं तु चेतनत्वारोपेण ॥ ९८ ॥ ९९॥६०॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ एको
नषष्टिश्लोकैस्तु देवाः सर्वे सवासवाः ॥ देवीं स्तुत्वा वरं प्रापुरिति सम्यगिहोच्यते ॥ १ ॥ मौनमाश्रितेषु देवेष्वनंतरं जातं वृत्तमाह ॥ तथेति ॥ १ ॥ सदसद्वाऽपीति ॥

सशक्तश्च च्छलज्ञश्च बलवान्बुद्धिमत्तरः ॥ शरण्यश्च दयाब्धिश्च वासुदेवो जनार्दनः ॥ ९६ ॥ विना तं देवदेवेशं नार्थसिद्धिर्भ
विष्यति ॥ तस्मात्तत्र च गंतव्यं सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ ९७ ॥ व्यास उवाच ॥ इति संचिन्त्य ते सर्वे ब्रह्मा शक्रः सशंकरः ॥
जग्मुर्विष्णोः क्षयं देवाः शरण्यं भक्तवत्सलम् ॥ ९८ ॥ गत्वा विष्णुपदं देवास्तुष्टुवुः परमेश्वरम् ॥ हरिं पुरुषसूक्तेन वेदोक्तेन
जगद्गुरुम् ॥ ९९ ॥ प्रत्यक्षोऽभूज्जगन्नाथस्तेषां स कमलापतिः ॥ संमान्य च सुरान्सर्वानित्युवाच पुरः स्थितः ॥ ६० ॥ किमा
गताः स्म लोकेशा हरब्रह्मसमन्विताः ॥ कारणं कथयध्वं वः सर्वेषां सुरसत्तमाः ॥ ६१ ॥ व्यास उवाच ॥ इति श्रुत्वा
हरेर्वाक्यं नोचुर्देवा रमापतिम् ॥ चिन्ताविष्टाः स्थिताः प्रायः सर्वे प्रांजलयस्तथा ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे
षष्ठस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ तथा चिन्तातुरान्वीक्ष्य सर्वान्सर्वार्थतत्त्ववित् ॥ प्राह प्रेमभरोद्भ्रांतान्माधवो
मेदिनीपते ॥ १ ॥ विष्णुरुवाच ॥ किं मौनमाश्रिता यूयं ब्रुवंतु कारणं सुराः ॥ सदसद्वाऽपि यच्छ्रुत्वा यतिष्ये तन्निवारणे
॥ २ ॥ देवा ऊचुः ॥ किमज्ञातं तव विभो त्रिषु लोकेषु वर्तते ॥ सर्वं वेद भवान्कार्यं किं पृच्छसि पुनःपुनः ॥ ३ ॥ त्वया पूर्वं
बलिर्बद्धः शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ वामनं वपुरास्थाय क्रांतं त्रिभुवनं पदैः ॥ ४ ॥ अमृतं त्वाहृतं विष्णो दैत्याश्च विनिपातिताः ॥
त्वं प्रभुः सर्वदेवानां सर्वापद्विनिवारणे ॥ ५ ॥ विष्णुरुवाच ॥ न भेतव्यं सुरवरा वेद्म्युपायं सुसंमतम् ॥ तद्विधाय प्रवक्ष्यामि
येन सौख्यं भविष्यति ॥६॥ अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमात्मना ॥ बुद्ध्या बलेन चार्थेन येन केन च्छलेन वा ॥ ७ ॥ उपा
याः खलु चत्वारः कथितास्तत्त्वदर्शिभिः ॥ सामादयः सुहृत्स्वेव दुर्हृदेषु विशेषतः ॥ ८ ॥

सत् कारणं वाऽस्तु असत् कारणं वाऽस्तु तद् ब्रुवंत्वित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥७॥ सामादयः सामदानभेददंडाः ॥ ते सर्वे यथायोग्यं केचित्सुहृत्सु केचिद्दुर्हृ

देषु विशेषतः कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ विना सामेति ॥ साम विना प्रतारणं विना यतो ब्रह्मदत्तवरेणासौ दृप्तस्तस्माद्भेददंडयोरत्रासंभवात्साम प्रतारणं
विना दुःसाध्योऽयमित्यर्थः ॥११॥१२ ॥ संगम्येति ॥ तत्र संगम्य गत्वा यथा स वक्ष्यति समयं संकेतम् ॥ तेन संकेतेन शपथान् कृत्वा तं विश्वास्य तेन मित्रत्वं च
समाधाय हंतव्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अहं तु किं करिष्यामि तत्राह । अदृश्य इति ॥ १४ ॥ अत्र त्वरा न कर्तव्या ॥ आयुषः क्षय एव मरणं भवति नान्यथा ॥ आयुस्तु
तस्याद्यापि वर्तते इत्याह । समयं चेति ॥ समयं कालम् ॥ १५ ॥ इन्द्रेण सह वृत्रासुरस्य मित्रत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ न चान्यथेति ॥ एतदुक्तप्रकारादन्यः

ब्रह्मणाऽस्य वरो दत्तस्तपसाऽऽराधितेन च ॥ दुर्जयत्वं च संप्राप्तं वरदानप्रभावतः ॥ ९ ॥ अजेयः सर्वभूतानां त्वष्ट्रा समुपपा
दितः ॥ ततो बलेन वृद्धिं स प्राप्तः परपुरंजयः ॥ १० ॥ दुःसाध्योऽसौ सुराः शत्रुर्विना साम प्रतारणम् ॥ प्रलोभ्य वशमानेयो
हंतव्यस्तु ततः परम् ॥ ११ ॥ गच्छध्वं सर्वगंधर्वा यत्राऽसौ बलवत्तरः ॥ साम तस्य प्रयुंजध्वं तत एनं विजेष्यथ ॥ १२ ॥
संगम्य शपथान्कृत्वा विश्वास्य समयेन हि ॥ मित्रत्वं च समाधाय हंतव्यः प्रबलो रिपुः ॥१३॥ अदृश्य संप्रवेक्ष्यामि वज्रमस्य
वरायुधम् ॥ साहाय्यं च करिष्यामि शक्रस्याहं सुरोत्तमाः ॥ १४ ॥ समयं च प्रतीक्षध्वं सर्वथैवायुषः क्षये ॥ मरणं विबुधा
स्तस्य नान्यथा सम्भविष्यति ॥ १५ ॥ गच्छध्वमृषिभिः सार्धं गन्धर्वाः कपटावृताः ॥ इन्द्रेण सह मित्रत्वं कुरुध्वं वाक्यदानतः
॥ १६ ॥ यथा स याति विश्वासं तथा कार्यं प्रतारणम् ॥ गुप्तोऽहं संप्रवेक्ष्यामि पविं संछादितं दृढम् ॥ १७ ॥ विश्वस्तं मघवा
शत्रुं हनिष्यति न चान्यथा ॥ विश्वासस्य कृते पापं कृत्वा शक्रस्तु पृष्ठतः ॥ १८ ॥ मत्सहायोऽथ वज्रेण शातयिष्यति पापि
नम् ॥ न दोषोऽत्र शठे शत्रौ शाठ्यमेव प्रकुर्वतः ॥१९॥ नान्यथा बलवान्वध्यः शूरधर्मेण जायते ॥ वामनं रूपमाधाय मयाऽयं
वंचितो बलिः ॥ २० ॥ कृत्वा च मोहिनी वेषं दैत्याः सर्वेऽपि वंचिताः ॥ भवंतः सहिताः सर्वे देवीं भगवतीं शिवाम् ॥ २१ ॥

प्रकारस्तस्य मरणे नास्तीत्यर्थः ॥ ननु वासवो विश्वासघातं न कुर्यात्तदा कथमस्माकं कार्यं भाविष्यति तत्राह विश्वस्तमिति ॥ मया बोधित इति शेषः ॥ १८ ॥
किंचात्र दुष्टशत्रुविषये स दोषोऽपि नास्तीत्याह । न दोष इति ॥ शठं प्रति शाठ्यं कुर्यादिति न्यायादित्यर्थः ॥ १९ ॥ किंच यदि पापभिया शाठ्यं न क्रियते तदाऽ
न्यप्रकारेण शूरधर्मेणायं वध्यो नैव भवतीत्याह । नान्यथेति ॥ मयाऽप्येवं बहुविधं कपटं संकटे प्राप्ते कृतमित्याह ॥ वामनमिति ॥ २० ॥ किंचाऽयं सर्वोऽपि स

त्यां वा मिथ्या वा प्राकारस्तदैव सिध्येद्यदि परमेश्वर्या जगदम्बायाः प्रसादः स्यात्तस्मात्सैव मुख्यत्वनाराधनीयेत्याह । भवंत इति ॥ भगवंतीम् ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ॥ ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतींगनेति श्लोकोक्तषड्भगरूपैश्वर्यवतीम् ॥ यद्वा ॥ भगं माया समाख्याता योनिः सर्वस्य सा यतः ॥ तद्वतीति तदीशानी नाम्ना भगवती स्मृतेति शिवपुराणांतर्गतोमासांहितोक्तेः॥सर्वकारणत्वाद्योनिस्थानापन्ना मायाशक्तिस्तस्याः स्वामिनीत्वात्तद्वितीया सच्चिदानन्दरूपिणी देवी सा भगवतीपदेनोच्यते ॥ तां भगवतीं शिवां मंगलरूपां तद्दात्रीं वा॥यद्वा॥ शिवामेतासुमामेनां जडशक्तिं तथैव चेति सूतसंहितोक्तरीत्या संविद्रूपामिति वा ॥२१॥ ॥ २२ ॥ किंच निरंतरमस्माभिः सर्वैः सैवाराध्यते ॥ ततोऽस्मिन्संकटे तां विहाय कमन्यं शरणं व्रजेमेत्यभिप्रायेणाह । वंदामहे इति ॥ सात्त्विकीं शुद्धसत्त्वात्मकमायोपाधिविशिष्टां प्रकृतिम्॥प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादिति ब्रह्मसूत्रप्रतिपाद्यां सर्वकारणां चिद्रूपां भगवतीमित्यर्थः ॥ देवीं स्वप्रकाशाम्॥तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य

गच्छध्वं शरणं भावैः स्तोत्रमंत्रैः सुरोत्तमाः ॥ साहाय्यं सा योगमाया भवतां संविधास्यति ॥२२॥ वंदामहे सदा देवीं सात्त्विकीं प्रकृतिं पराम् ॥ सिद्धिदां कामदां कामां दुरापामकृतात्मभिः ॥ २३ ॥ इंद्रोऽपि तां समाराध्य हनिष्यति रिपुं रणे ॥ मोहिनी सा महामाया मोहयिष्यति दानवम् ॥ २४ ॥ मोहितो मायया वृत्रः सुखसाध्यो भविष्यति ॥ प्रसन्नायां परांबायां सर्वं साध्यं भविष्यति ॥ २५ ॥ नो चेन्मनोरथावाप्तिर्न कस्याऽपि भविष्यति ॥ अंतर्यामिस्वरूपा सा सर्वकारणकारणा ॥ २६ ॥ तस्मात्तां विश्वजननीं प्रकृतिं परमादृताः ॥ भजध्वं सात्त्विकैर्भावैः शत्रुनाशाय सत्तमाः ॥ २७ ॥ पुरा मयाऽपि संग्रामं कृत्वा परमदारुणम् ॥ पंचवर्षसहस्राणि निहतौ मधुकैटभौ ॥ २८ ॥

भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः ॥ सिद्धिदां मोक्षदां कामदामैहिकपारलौकिककामदाम् ॥ काम्यां सर्वैरभिलषणीयाम् ॥ २३ ॥ ननु तदाराधने किं साक्षाद्धनिष्यति नेत्याह । मोहिनीति ॥ २४ ॥ ननु तया मोहितोऽपि न स मरिष्यति शस्त्रादिना तस्य मृतेरभावादिति चेत्तत्राह । प्रसन्नायामिति ॥ सर्वं यथा स शस्त्रादिरहितोपायेन मरिष्यति तथा तत्सर्वं साध्यं भविष्यति ॥ २५ ॥ तदप्रसन्नतायां तु सर्वं दुर्लभमेवेत्याह । नो चेदिति ॥ ननु सर्वोत्तमा सा किमर्थमस्मदर्थं क्लेशमाश्रयिष्यतीति चेत्तत्राह ॥ अंतर्यामीति ॥ सर्वदा तयांतर्यामिरूपिण्या सर्वे क्लेशा आश्रयितव्या इत्यर्थः ॥ यद्वा ननु सर्वोत्तमा सा किमर्थमस्माकमुपायं वक्ष्यतीति चेत्तत्राह । अंतर्यामीति ॥ सर्वोत्तमाया एव तस्याः अंतर्यामिरूपत्वाद्यद्यच्चेष्टितं तत्सर्वं तत्प्रेरणयैव भवतीति सा प्रार्थिता सती यथा कार्यं भविष्यति तथैव प्रेरयिष्यतीति भावः ॥ सर्वेषां कारणं माया तस्या अपि कारणा विवर्ताधिष्ठानरूपा ॥ यद्यपि मायाया अनादित्वं तथाऽपि तद्वृत्तेरुत्पन्नत्वात्तदभिप्रायेणेयमुक्तिरिति बोध्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥२९॥३०॥३१॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रतप्तान्संसारतापेन ॥ परमार्थसत्यं यत्तत्त्वं ब्रह्मरूपं तत्स्वरूपे हे भगवति त्वदंघ्रिकमलं शरणमाश्रयं प्राप्तानित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ उपेक्षसीति परस्मैपदमार्षम् ॥३५॥ अस्मिन्संकटे ब्रह्मादयः किमिति न प्रार्थ्यंते तत्राह ॥ त्रैलोक्यमिति॥अस्वतंत्रप्रार्थनया किं फलं भविष्यतीति भावः॥३६॥किंचास्मत्प्रार्थनयैव वयं त्वया पालनीया इति न किंतु स्वकल्पितरीतिपरिपालनार्थमपि वयं त्वया रक्षणीया इत्याह॥माता सुतानिति॥माता परिभवात्सुतान्पालयतीति रीतिर्मर्यादा त्वयैव

स्तुता मया तदाऽऽत्यर्थं प्रसन्ना प्रकृतिः परा ॥ मोहितौ तौ तदा दैत्यौ छलेन च मया हतौ ॥ २९ ॥ विप्रलब्धौ महाबाहू दानवौ मदगर्वितौ ॥ तथा कुरुध्वं प्रकृतेर्भजनं भावसंयुताः ॥ ३० ॥ सर्वथा कार्यसिद्धिं सा करिष्यति सुरोत्तमाः ॥ एवं ते दत्तमतयो विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३१ ॥ जग्मुस्ते मेरुशिखरं मंदारद्रुममंडितम् ॥ एकांते संस्थिता देवाः कृत्वा ध्यानं जपं तपः ॥ ३२ ॥ तुष्टुवुर्जगतां धात्रीं सृष्टिसंहारकारिणीम् ॥ भक्तकामदुघामंबां संसारक्लेशनाशिनीम् ॥ ३३ ॥ देवा ऊचुः ॥ देवि प्रसीद परिपाहि सुरान्प्रतप्तान्वृत्रासुरेण समरे परिपीडितांश्च ॥ दीनार्तिनाशनपरे परमार्थतत्त्वे प्राप्तांस्त्वदंघ्रिकमलं शरणं सदैव ॥ ३४ ॥ त्वं सर्वविश्वजननी परिपालयास्मान्पुत्रानिवातिपतितान्रिपुसंकटेऽस्मिन् ॥ मातर्न तेऽस्त्यविदितं भुवनत्रयेऽपि कस्मादुपेक्षसि सुरानसुरप्रतप्तान् ॥ ३५ ॥ त्रैलोक्यमेतदखिलं विहितं त्वयैव ब्रह्मा हरिः पशुपतिस्तव वासनोत्थाः ॥ कुर्वंति कार्यमखिलं स्ववशा न ते ते भ्रूभंगचालनवशाद्विहरंति कामम् ॥ ३६ ॥ माता सुतान्परिभवात्परिपाति दीनान्नीतिस्त्वयैव रचिता प्रकटापराधान् ॥ कस्मान्न पालयसि देवि विनापराधानस्मांस्त्वदंघ्रिशरणान्करुणारसाब्धे ॥ ३७ ॥ नूनं मदंघ्रिभजनात्तपदाः किलैते भक्तिं विहाय विभवे सुखभोगलुब्धाः ॥ नेमे कटाक्षविषया इति चेन्न चैषा रीतिः सुते जननकर्तरि चापि दृष्टा ॥ ३८ ॥

युगादौ रचिता ॥ अज्ञेषु पशुष्वपि दर्शनात् ॥ वयं तु निरपराधा एव ॥ ततः हे करुणारसाब्धे कुतोऽस्मान्सुतान्मातृभूता सती न पालयसीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ननु यूयं सापराधा मद्दत्तलक्ष्मीमदांधाः संतो न मां भजथेति ततो मन्नेत्रकटाक्षविषया न भवथेति चेत्तत्राह नूनमिति ॥ ममांघ्रेर्भजनेनाप्तं पदमिंद्रादिस्थानं यैस्ते यूयं विभवे सति स्थानप्राप्तौ सत्यां सुखस्य भोगे लुब्धा आसक्ताः ॥ न चैषेति ॥ अस्त्वेवं रीतिरन्यत्र ॥ सुते सुताविषये जननकर्तरि जनन्यां च नैषा रीतिः कुत्रापि दृष्टा ॥ पुत्रापराधाः

सर्वेऽपि मात्रा सोढव्या एवेति भावः ॥ ३८ ॥ किंच नायं दोषोऽस्माकं त्वया मोहेनाऽऽच्छादितं सर्वं यथा यथा यस्मिन्कार्ये प्रेरयसि तथा कुर्म इत्याह ॥ दोषो न न इति ॥ ततो निरपराधिषु दयाऽवश्यं विधेयेति भावः ॥ ३९ ॥ किंच वयमपराधिनो नाधुनैव किंतु पूर्वमपि स्थितास्तत्र पूर्वं यथाऽस्मदपराधानविगणय्य यथा महिषाद्या दैत्या हतास्तथाऽधुनाऽपि वृत्रं कुतो न नाशयसीत्याह ॥ पूर्वं त्वयेति ॥ विधुनोषि नाशयसि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ त्वदन्यः कोऽप्यस्मान्रक्षेदित्याशा मनसाऽपि न त्वया कर्तव्येत्याह ॥ त्वं पालयाद्येति ॥ स्वशक्त्याऽस्माकं क्लेशजालं निर्दहेदेतादृशो नैवास्तीत्यर्थः ॥ सर्वेषां क्लेशनाशका वयं देवाः अस्मत्क्लेशस्य

दोषो न नोऽत्र जननि प्रतिभाति चित्ते यत्ते विहाय भजनं विभवे निमग्नाः ॥ मोहस्त्वया विरचितः प्रभवत्यसौ नस्तस्मात्स्व
भावकरुणे दयसे कथं न ॥ ३९ ॥ पूर्वं त्वया जननि दैत्यपतिर्बलिष्ठो व्यापादितो महिषरूपधरः किलाऽऽजौ ॥ अस्मत्कृते
सकललोकभयावहोऽसौ वृत्रं कथं न भयदं विधुनोषि मातः ॥ ४० ॥ शुंभस्तथाऽतिबलवाननुजो निशुंभस्तौ भ्रातरौ तद
नुगा निहता हतौ च ॥ वृत्रं तथा जहि खलं प्रबलं दयार्द्रे मत्तं विमोहय तथा न भवेद्यथाऽसौ ॥ ४१ ॥ त्वं पालयाद्य
विबुधानसुरेण मातः संतापितानतितरां भयविह्वलांश्च ॥ नाऽन्योऽस्ति कोऽपि भुवनेषु सुरार्तिहंता यः क्लेशजालमखिलं
निर्दहेत्स्वशक्त्या ॥ ४२ ॥ वृत्रे दया तव यदि प्रथिता तथाऽपि जह्येनमाशु जनदुःखकरं खलं च ॥ पापात्समुद्धर भवानि शरैः
पुनाना नो चेत्प्रयास्यति तमो ननु दुष्टबुद्धिः॥४३॥ते प्रापिता सुरवनं विबुधारयो ये हत्वा रणेऽपि विशिखैः किल पावितास्ते ॥
त्राता न किं निरयपातभयाद्दयार्द्रे यच्छत्रवोऽपि न हि किं विनिहंसि वृत्रम् ॥ ४४ ॥ जानीमहे रिपुरसौ तव सेवको न प्रायेण
पीडयति नः किल पापबुद्धिः ॥ यस्तावकस्त्विह भवेदमरानसौ किं त्वत्पादपंकजरतान्ननु पीडयेद्वा ॥ ४५ ॥

निवारकः कोऽन्यः स्यादिति भावः ॥ ४२॥ ननु यथा भवतां माताऽस्मि तथा दैत्यानामपि भवामि ततश्च कथं मया जनन्या ते हन्तव्या इति चेत्तत्राह ॥ वृत्रे दयेति ॥ दुष्टबुद्धिर्दुराचारः स यदि त्वया न हन्यते तदा स्वपापात्तमो नरकं प्रयास्यति ततस्तत्कल्याणार्थमेव तं जहीति भावः ॥ ४३ ॥ ननु मच्छस्त्रपूताः के स्वर्गं गता इति चेत्तत्राह ॥ ते प्रापिता इति ॥ सुरवनं नंदनं ये ये त्वया हताः शत्रवो भवंति ते ते सर्वेऽपि न प्रापिता किम् । अपि तु प्रापिता एव ॥ तथा नरकपातभयान्न त्राताः किम् अपितु त्राता एव ॥ ततो वृत्रं किं कुतो न विनिहंसीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ननु स मम भक्तोऽस्ति ततः कथं हंतव्य इति चेत्स तव भक्तो नैवाऽस्ति यदि तव भक्तः

स्यात्तदा त्वत्पादाब्जभजनरतानस्मान्कथं पीडयेदित्याह ॥ जानीमहे इति ॥ तव भक्तस्तु सर्वत्र देवीबुद्धिमाश्रितो भवाति ॥ न च तथाविधः किंचित्पीडयाति ॥ यतोऽयं
पीडयति तस्मान्न तव भक्त इति भावः ॥४५॥ अथ तव पूजया तव संतोष उत्पादनीय इति चेदस्माकं निकटे कः पदार्थः पूजायोग्योऽस्ति येन त्वं संतुष्यसि योऽस्ति
स त्वद्रूपस्तवैवास्ति ततो नास्माकं पूजायोग्यता॥किंतु केवलं नमस्कारेणैव संतुष्टा भवेत्येभिप्रायेणाह ॥ कुर्मः कथमिति ॥ मंत्रा वयं पूजाकर्तारः चकारादन्यदपि पूजा
योग्यं ग्राह्यम् ॥ तत्सर्वं परशक्तिरूपमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ अथ भगवत्युपासकानां धन्यतां वर्णयन्ति ॥ धन्यास्त एवेति ॥ पोतं नौकाम् ॥ ४७ ॥ ये याज्ञिका इति ॥
स्वाहास्वधोच्चारणकर्तारस्तेऽपि धन्या इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ विभवमिति ॥ मेधादिकं सर्वं विभवमैश्वर्यं कृत्वोत्पाद्य भजतां कृपया तेभ्यो ददासि तदैवेत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

कुर्मः कथं जननि पूजनमद्य तेऽब पुष्पादिकं तव विनिर्मितमेव यस्मात् ॥ मंत्रा वयं च सकलं परशक्तिरूपं तस्माद्भवानि चरणे
प्रणताः स्म नूनम् ॥ ४६ ॥ धन्यास्त एव मनुजा हि भजंति भक्त्या पादांबुजं तव भवाब्धिजलेषु पोतम् ॥ यं योगिनोऽपि
मनसा सततं स्मरंति मोक्षार्थिनो विगतरागविकारमोहाः ॥ ४७ ॥ ये याज्ञिकाः सकलवेदविदोऽपि नूनं त्वां संस्मरंति सततं
किल होमकाले ॥ स्वाहां तु तृप्तिजननीममरेश्वराणां भूयः स्वधां पितृगणस्य च तृप्तिहेतुम् ॥ ४८ ॥ मेधाऽसि कांतिरसि शांति
रपि प्रसिद्धा बुद्धिस्त्वमेव विशदार्थकरी नराणाम् ॥ सर्वं त्वमेव विभवं भुवनत्रयेऽस्मिन्कृत्वा ददासि भजतां कृपया सदैव
॥ ४९ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुता सुरैर्देवी प्रत्यक्षा साऽभवत्तदा ॥ चारुरूपधरा तन्वी सर्वाभरणभूषिता ॥ ५० ॥ पाशांकुश
वरा भीतिलसद्बाहुचतुष्टया ॥ रणत्किंकिणिकाजालरसनाबद्धसत्कटिः ॥ ५१ ॥ कलकंठीरवा कांता क्वणत्कंकणनूपुरा ॥ चंद्रखं
डसमाबद्धरत्नमौलिविराजिता ॥ ५२ ॥ मन्दस्मितारविंदास्या नेत्रत्रयविभूषिता ॥ पारिजातप्रसूनाच्छनालवर्णसमप्रभा ॥५३ ॥

॥ ५० ॥ पाशांकुशवराभीतिभिर्लसद्युक्तं बाहुचतुष्टयं यस्याः सा ॥ तत्राभीतिरभयमुद्रा ॥ तत्रायुधक्रमस्तु दशपटल्यामुक्तः ॥ दक्षेऽकुशाभये प्रोक्ते वामे पाशमथेष्टद
मिति ॥ रणच्छब्दायमानं यत्किंकिणिकानां क्षुद्रघंटिकानां जालं तद्युक्तरसनया कांच्या बद्धा सत्कटिर्यस्याः सा ॥ ५१ ॥ कलकंठी कोकिला तद्वत् मधुरो रवः
शब्दो यस्याः कांता दीप्ताः क्वणंतः शब्दायमानाः कंकणनूपुरा यस्याः सा ॥ चंद्रखंडेनार्धचंद्रेण समाबद्धो रत्नमौली रत्नमुकुटस्तेन विराजिता ॥ ५२ ॥
मंदस्मितमीषद्धास्यं तेन युक्तमरविंदसदृशमास्यमाननं यस्याः ॥ पारिजातवृक्षस्य यत्प्रसूनं पुष्पं तस्य यदच्छनालं तस्य यो वर्णो रक्तस्तेन समा प्रभा यस्याः
सा रक्तवर्णेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

प्रसादेन प्रसन्नतया सुमुखी ॥ ५४ ॥ सर्वशृंगारयुक्तवेषेणाढ्या युक्ता शृंगारमूर्तिरित्यर्थः ॥ सर्वं यद्द्वैतमात्मातिरिक्तं पदार्थजातं तस्याऽरणिरुत्पादिका ॥ अत एव
सर्वज्ञा सर्वकर्त्री च तथा सर्वविवर्ताधिष्ठानं ब्रह्म तद्रूपिणी च ॥ ५५ ॥ सर्वे वेदांता उपनिषद्भागास्तैः संसिद्धा तदेकप्रतिपाद्येत्यर्थः ॥ ५६ ॥ वो यत्कार्यं
न्तमां ब्रुवंत्वित्यन्वयः ॥ ब्रूधातोर्द्विकर्मकत्वात् ॥ ५७ ॥ यथा देवान्विश्वसते देवेषु यथा विश्वसेत्तथा विमोहितं कुर्वित्यर्थः ॥ किंचायुधेऽपि बलं देहि येन बलेन रिपुर्हतः

रक्तांबरपरीधाना रक्तचंदनचर्चिता ॥ प्रसादसुमुखी देवी करुणारससागरा ॥ ५४ ॥ सर्वशृंगारवेषाढ्या सर्वद्वैतारणिः परा ॥
सर्वज्ञा सर्वकर्त्री च सर्वाधिष्ठानरूपिणी ॥ ५५ ॥ सर्ववेदांतसंसिद्धा सच्चिदानंदरूपिणी ॥ प्रणेमुस्तां समालोक्य सुरा
देवीं पुरः स्थिताम् ॥ ५६ ॥ तानाह प्रणतानंबा किं वः कार्यं ब्रुवंतु माम् ॥ देवा ऊचुः ॥ मोहयैनं रिपुं वृत्रं देवानामतिदुःखदम्
॥ ५७ ॥ यथा विश्वसते देवांस्तथा कुरु विमोहितम् ॥ आयुधे च बलं देहि हतः स्याद्येन वा रिपुः ॥ ५८ ॥ व्यास उवाच ॥
तथेत्युक्त्वा भगवती तत्रैवांतरधीयत ॥ स्वानि स्वानि निकेतानि जग्मुर्देवा मुदाऽन्विताः ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापु
राणे षष्ठस्कंधे देवीमाहात्म्ये पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं प्राप्तवरा देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ "जग्मुः सर्वे च
संमंत्र्य वृत्रस्याश्रममुत्तमम् ॥" ददृशुस्तत्र तं वृत्रं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ १ ॥ धक्ष्यंतमिव लोकांस्त्रीन्ग्रसंतमिव चामरान् ॥
ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ॥ २ ॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं सामयुक्तं रसात्मकम् ॥ ऋषय ऊचुः ॥ वृत्र वृत्र महा
भाग सर्वलोकभयंकर ॥ ३ ॥ व्याप्तं त्वयैतत्सकलं ब्रह्मांडमखिलं किल ॥ शक्रेण तव वैरं यत्तु सौख्यविघातकम् ॥ ४ ॥ युव
योर्दुःखदं कामं चिंतावृद्धिकरं परम् ॥ न त्वं स्वपिषि संतुष्टो न चापि मघवा तथा ॥ ५ ॥

स्यादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ अथ षष्टिश्लोकवर्यैर्वृत्रदैत्यवधाश्रिता ॥ कथा प्रारभ्यते यत्र देव्यास्तु महिमा
स्मृतः ॥ १ ॥ देव्यंतर्धानानंतरं जातं वृत्तांतमाह ॥ एवं प्राप्तेति ॥ १ ॥ विष्णुना पूर्वमुक्तं प्रथमतः साम्ना विश्वासः कर्तव्यस्ततो विश्वस्तो हंतव्य इति तत्सामार्थं
मृषयस्तं वृत्रं प्रत्यागत्योचुरित्याह ॥ ऋषयोऽथेति ॥ २ ॥ ३ ॥ सौख्यविघातकं स्वशत्रोर्नाशचिंतया दग्धचित्तत्वात् ॥ ४ ॥ तदेवोपपादयति ॥ युवयोरिति ॥ ५ ॥

यद्यस्मात्कारणाद्द्वयोः परस्परं वैरिजन्यं भयं भवति तस्मादित्यर्थः ॥ ६ ॥ स्थितिर्मर्यादा ॥ ७ ॥ संग्रामरसिकाः युद्धं प्रशंसंतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ पंडिताः शृंगारचतुरास्तु युद्धं न शंसांति यतस्तादिंद्रियार्थविघातकं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥९॥ विजयार्थं युद्धं चेत्तत्रापि संदेह एवेत्याह ॥ युद्ध इति ॥ बाणताडनं तज्जन्यं दुःखं तु निश्चितमेव भवति न तत्र संदेह इत्यर्थः ॥ कुतो विजयसंदेह इति चेत्तत्राह ॥ दैवाधीनमिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अरातेः सुखप्रदे स्वमरणात् संग्राममरणात्स्वर्गो भवत्येव सुनि

सुखं स्वपिति चिंतार्तो द्वयोर्यद्वैरिजं भयम् ॥ युवयोर्युध्यतोः कालोऽप्यतीतस्तु महानिह ॥६॥ पीडयंते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ॥ संसारेऽत्र सुखं ग्राह्यं दुःखं हेयमिति स्थितिः ॥७॥ न सुखं कृतवैरस्य भवतीति विनिर्णयः ॥ संग्रामरसिकाः शूराः प्रशंसंति न पंडिताः ॥ ८ ॥ युद्धं शृंगारचतुरा इंद्रियार्थविघातकम् ॥ पुष्पैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निशितैः शरैः ॥९॥ युद्धे विजयसंदेहो निश्चयं बाणताडनम् ॥ दैवाधीनमिदं विश्वं तथा जयपराजयौ ॥ १० ॥ दैवाधीनाविति ज्ञात्वा न योद्धव्यं कदाचन ॥ कालेऽथ भोजनं स्नानं शय्यायां शयनं तथा ॥ ११ ॥ परिचर्यापरा भार्या संसारे सुखसाधनम् ॥ किं सुखं युध्यतः संख्ये बाणवृष्टिभयंकरे ॥ १२ ॥ खड्गपातातिरौद्रे च तथाऽरातिसुखप्रदे ॥ संग्रामे मरणात्स्वर्गसुखप्राप्तिरिति स्फुटम् ॥ १३ ॥ प्रलोभनपरं वाक्यं नोदनार्थं निरर्थकम् ॥ छित्त्वा देहं व्यथां प्राप्य शृगालकरटादिभिः ॥ १४ ॥ पश्चात्स्वर्गसुखावाप्तिं को वा वांछति मंदधीः ॥ सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ॥१५॥ अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रश्चापि निरंतरम् ॥ वयं च तापसाः सर्गे गंधर्वाश्च निजाश्रमे ॥१६॥ सुखवासं गमिष्यामः शांते वैरेऽधुनैव वाम् ॥ संग्रामे युवयोर्धीर वर्तमाने दिवानिशम् ॥ १७ ॥ पीड्यन्ते मुनयः सर्वे गंधर्वाः किन्नरा नराः ॥ सर्वेषां शांतिकामानां सख्यमिच्छामहे वयम् ॥ १८ ॥ मुनयस्त्वं च शक्रश्च प्राप्नुवंतु सुखं किल ॥ मध्यस्थाश्च वयं वृत्र युवयोः सख्यकारणे ॥ १९ ॥

श्चितमिति वचनात्स्वर्गफलार्थं युद्धं युक्तमिति चेत्तत्राह ॥ संग्राम इति ॥ १३ ॥ युद्धे नोदनार्थं प्रेरणार्थमर्थवादः स न तु तत्र तात्पर्यमित्यर्थः ॥ छित्त्वेति ॥ को नाम पुरुषो बाणव्यथां प्राप्य शृगालकरटादीभिः देहं छित्त्वा पश्चात्स्वर्गसुखावाप्तिं वांछति न कोऽपीति भावः ॥ यद्वा शृगालकरटादिभिर्देहं भक्षयित्वेति शेषः ॥ १४ ॥ यत एवं ततः सख्यं भवत्विति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वेषां शांतिकामानां सौख्यायेति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥

ननु भवंतोऽपि तत्पक्षीयास्ततः भवतां को विश्वासस्तत्राह ॥ शपथमितिं ॥ तदेव विशदयति । शक्रस्त्विति ॥२०॥२१॥२२॥ समूलो ह वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदतीति प्रश्नोपनिषदि श्रुतेः ॥ सत्यभयं सर्वेषामस्तीति भावः ॥ ततः किं तत्राह ॥ तस्मादिति॥२३॥२४॥२५॥ यूयं साधवश्छलकारणं छलं च न विदुरतः सख्यार्थं भवद्भिः प्रार्थ्यते तथाऽपि नायं सख्ययोग्य इति नीतिशास्त्रवचनमाह ॥ वैरे इति ॥ कृतवैरे शत्रौ शठे कपटवति स्तब्धे बुद्धिरहिते कामुके विषयिणि गतत्विषि अपगतकीर्तौ ॥ २६ ॥ निर्लज्जे सख्यं न कर्तव्यमिति नीतिरित्यर्थः ॥ एतेषां मध्ये कोऽसौ वासव इति चेत्तत्राह ॥ निर्लज्जोऽयमिति ॥ सर्वदुर्गुणवानिति भावः ॥ २७ ॥

शपथं कारयित्वाऽत्र योजयामो मिथः प्रियम् ॥ शक्रस्तु शपथान्कृत्वा यथोक्तांश्च तवाग्रतः ॥ २० ॥ चित्तं ते प्रीतिसंयुक्तं करिष्यति तु सांप्रतम् ॥ सत्याधारा धरा नूनं सत्येन च दिवाकरः ॥२१॥ तपत्ययं यथाकालं वायुः सत्येन वात्यथ॥ उदन्वानपि मर्यादां सत्येनैव न मुंचति ॥ २२ ॥ तस्मात्सत्येन सख्यं वां भवत्वद्य यथासुखम् ॥ एकत्र शयनं क्रीडा जलकेलिः सुखासनम् ॥२३॥ युवाभ्यां सर्वथा कार्यं कर्तव्यं सख्यमेत्य च ॥ व्यास उवाच ॥ महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महामतिः ॥ २४ ॥ अवश्यं भगवंतो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ भवंतो मुनयः क्वापि न मिथ्यावादिनो भृशम् ॥ २५ ॥ सदाचाराः सुशांताश्च न विदुश्छलकारणम् ॥ कृतवैरे शठे स्तब्धे कामुके च गतत्विषि ॥ २६ ॥ निर्लज्जे नैव कर्त्तव्यं सख्यं मतिमता सदा ॥ निर्लज्जोऽयं दुराचारो ब्रह्महा लंपटः शठः ॥ २७ ॥ न विश्वासस्तु कर्तव्यः सर्वथैवेदृशे जने ॥ भवंतो निपुणाः सर्वे न द्रोहमतयः सदा ॥ २८ ॥ अनभिज्ञास्तु शांतत्वाच्चित्तानामतिवादिनाम् ॥ मुनय ऊचुः ॥ जंतुः कृतस्य भोक्ता वै शुभस्य त्वशुभस्य च ॥२९॥ द्रोहं कृत्वा कुतः शांतिमाप्नुयान्नष्टचेतनः ॥ विश्वासघातकर्तारो नरकं यांति निश्चयम् ॥३०॥ दुःखं च समवाप्नोति नूनं विश्वासघातकः ॥ निष्कृतिर्ब्रह्महंतृणां सुरापानां च निष्कृतिः॥३१॥ विश्वासघातिनां नैव मित्रद्रोहकृतामपि॥ समयं ब्रूहि सर्वज्ञ यथा ते चेतसि ध्रुवम् ॥३२॥

॥ २८ ॥ यूयं साधवोऽतिवादिनां कपटिनां चेतसामनभिज्ञा अतो भवद्भिः प्रार्थ्यते ॥ परन्तु दुष्टमध्यस्थता भवद्भिर्न स्वीकार्येत्यभिप्रायेणाह ॥ अनभिज्ञा इति ॥ मुनयस्तु यद्येतादृशं शपथं कृत्वा विश्वासघातं करिष्यति तर्हि तस्य फलं भोक्ष्यतीत्यभिप्रायेणाहुः ॥ जंतुः कृतस्येति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ब्रह्महंतणां तथा सुरापानां च निष्कृतिरस्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अतः सर्वथाऽस्मद्वचनात्त्वया सख्यं कर्तव्यमिति भावः ॥ समयमिति ॥ परंतु तत्र समयं संकेतमेतादृशं भवद्भिः स्वीक्रियते

चेन्मया सख्यं क्रियत इत्येवं रूपं ब्रूहि ॥ तेनैव समयेन शपथोत्तरमुभयोः संधिर्मैत्री स्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ एवामिति ॥ एवं समयः शपथेन क्रियेत चेन्मे मम संधी रोचत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ रंध्रान्वेषी संकेतातिरिक्तमरणोपायो रंध्रं तदन्वेषी ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तेनैव समयेनाद्य संधिः स्यादुभयोः किल ॥ वृत्र उवाच ॥ न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ॥ ३३ ॥ न वज्रेण महाभाग न दिवा निशि नैव च ॥ वध्यो भवेयं विप्रेंद्राः शक्रस्य सह दैवतैः ॥ ३४ ॥ एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नान्यथा ॥ व्यास उवाच ॥ ऋषयस्तं तदा प्राहुर्बाढमित्येव चादृताः ॥३५॥ समयं श्रावयामासुस्तत्रानीय सुरेश्वरम् ॥ इंद्रोऽपि शपथांस्तत्र चकार विगतज्वरः ॥३६॥ साक्षिणं पावकं कृत्वा मुनीनां सन्निधौ किल ॥ वृत्रस्तु वचनैस्तस्य विश्वासमगमत्तदा ॥३७॥ बभूव मित्रवच्छक्रे सहचर्यापरायणः ॥ कदाचिन्नंदने चोभौ कदाचिद्गंधमादने ॥ ३८ ॥ कदाचिदुदधेस्तीरे मोदमानौ विचेरतुः ॥ एवं कृते च संधाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥३९॥ शक्रोऽपि वधकामस्तु तदुपायानचिंतयत् ॥ रन्ध्रान्वेषी समुद्विग्नस्तदाऽऽसीन्मघवा भृशम् ॥ ४० ॥ एवं चिंतयतस्तस्य कालः समभिवर्तत ॥ विश्वासं परमं प्राप वृत्रः शक्रेऽतिदारुणे ॥ ४१ ॥ एवं कतिचिद्ब्दानि गतानि समये कृते ॥ वृत्रस्य मरणोपायान्मनसींद्रोऽप्यचिंतयत् ॥ ४२ ॥ त्वष्टैकदा सुतं प्राह विश्वस्तं पाकशासने ॥ पुत्र वृत्र महाभाग शृणु मे वचनं हितम् ॥ ४३ ॥ न विश्वासस्तु कर्तव्यः कृतवैरे कथंचन ॥ मघवा कृतवैरस्ते सदाऽसूयापरः परैः ॥ ४४ ॥ लोभान्मत्तो द्वेषरतः परदुःखोत्सवान्वितः ॥ परदारलंपटः स पापबुद्धिप्रतारकः ॥४५॥ रन्ध्रान्वेषी द्रोहपरो मायावी मदगर्वितः ॥ यः प्रविश्योदरे मातुर्गर्भच्छेदं चकार ह ॥ ४६ ॥ सप्तकृत्वः सप्तकृत्वः क्रंदमानमनातुरः ॥ तस्मात्पुत्र न कर्तव्यो विश्वासस्तु कथंचन ॥४७॥ कृतपापस्य का लज्जा पुनः पुत्र प्रकुर्वतः॥व्यास उवाच॥एवं प्रबोधितः पित्रा वचनैर्हेतुसंयुतैः॥ ४८॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सप्तकृत्वः सप्तकृत्व इति सप्तकृत्वो यथा स्यात्तथा प्रथमगर्भच्छेदं चकार पश्चादेकैकमवयवं सप्तकृत्वश्चकार तेन चैकोनपंचाशन्मरुतो निष्पन्ना इति पुराणांतरे स्पष्टम् ॥ अनातुरो मनासि पापभयरहितः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

कदाचिदिति ॥ स वासवः ॥ ४९ ॥ वरदानमिति दिवा निशि च मरणं नास्तीयं तु संध्या भवत्यस्यां मारणेन वरदानं मिथ्या न भवतीत्यर्थः ॥ महात्मनां ब्रह्मादीनां वरदानमित्यन्वयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ कथं हन्यामिति ॥ मनसा संचिंत्येत्यन्वयः ॥ ५४ ॥ ननु संकटेन मारणापेक्षया न हंतव्य एवेति चेत्तत्राह ॥ यदि वृत्रमिति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स्वांशं पराशक्त्यंशं येन स दैत्यो नंक्ष्यति तथांऽशं देवी तस्मिन् फेने न्यधापयत् स्थापितवतीत्यर्थः ॥ तेन

न बुबोध तदा वृत्र आसन्नमरणः किल ॥ स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ॥ ४९ ॥ संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्तेऽतीवदारुणे ॥ ततः संचिन्त्य मघवा वरदानं महात्मनाम् ॥ ५० ॥ संध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसो न च ॥ हंतव्योऽयं मया चाद्य बलेनैव न संशयः ॥ ५१ ॥ एकाकी विजने चात्र संप्राप्तः समयोचितः ॥ एवं विचार्य मनसा सस्मार हरिमव्ययम् ॥५२॥ तत्राऽऽजगाम भगवानदृश्यः पुरुषोत्तमः ॥ वज्रमध्ये प्रविश्यासौ संस्थितो भगवान्हरिः ॥ ५३ ॥ इन्द्रो बुद्धिं चकाराऽऽशु तदा वृत्रवधं प्रति ॥ इति संचिन्त्य मनसा कथं हन्यां रिपुं रणे॥५४॥अजेयं सर्वथा सर्वदेवैश्च दानवैस्तथा॥यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वंचयित्वा महाबलम् ॥ ५५ ॥ न श्रेयो मम नूनं स्यात्सर्वथा रिपुरक्षणात् ॥ अपां फेनं तदाऽपश्यत्समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ५६ ॥ नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ॥ अपां फेनं तदा शक्रो जग्राह किल लीलया ॥ ५७ ॥ परां शक्तिं च सस्मार भक्त्या परमया युतः ॥ स्मृतमात्रा तदा देवी स्वांशं फेने न्यधापयत ॥ ५८ ॥ वज्रं तदावृतं तत्र चकार हरिसंयुतम् ॥ फेनावृतं पविं तत्र शक्रश्चिक्षेप तं प्रति ॥५९॥ सहसा निपपाताशु वज्राहत इवाचलः ॥ वासवस्तु प्रहृष्टात्मा बभूव निहते तदा ॥ ६० ॥ ऋषयश्च महेंद्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः ॥ हतशत्रुः प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः ॥ ६१ ॥ देवीं संपूजयामास यत्प्रसादाद्धतो रिपुः ॥ प्रसादयामास तदा स्तोत्रैर्नानाविधैरपि ॥६२॥ देवोद्याने पराशक्तेः प्रासादमकरोद्धरिः ॥ पद्मरागमयीं मूर्तिं स्थापयामास वासवः॥६३॥

चातिकोमलोऽपि फेनपिंडो वज्रादप्यधिको जात इति भावः ॥ ५८ ॥ तदावृतं फेनावृतम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ देवोद्याने नंदनवने हरिरिंद्रः ॥ पराशक्तेः प्रासादं महांतमकरोदित्यर्थः ॥ तस्मिन् प्रासादे पद्मरागमणेररुणवर्णरत्नस्य निर्मितां श्रीभुवनेश्वर्या मूर्तिं पूर्वं यथा दर्शनं जातं तथा कृत्वा स्थापयामासेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

तदाप्रभृति तस्मात्कालादारभ्य श्रीदेवी भुवनेश्वरी देवानां कुलदैवतं वंशपरंपरोपास्यमिष्टदैवतमभूदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इत्थमिति ॥ इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण यतो वृत्रनामको दैत्यः पराशक्तेः प्रवेशः संचरणं तद्युक्तफेनतः फेनपिंडेन शक्रेण सहसा हतस्तस्मात् किंच तया परशक्त्या कृतो यो दैत्यस्य मोहो देवमैत्रीकरणे अविवेकस्तस्माच्चेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ततो वृत्रेति ॥ ततस्तस्मात्कारणाद्देवी वृत्रासुरनिहंत्रीति लोकेषु गीयते ॥ यथा मधुकैटभवधो विष्णुना

त्रिकालं महतीं पूजां चक्रुः सर्वेऽपि निर्जराः ॥ तदाप्रभृति देवानां श्रीदेवी कुलदैवतम् ॥ ६४ ॥ विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास वासवः ॥ ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ॥ ६५ ॥ प्रववौ च शिवो वायुर्जहृषुर्देवतास्तथा ॥ हते तस्मिन्सगंधर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः ॥ ६६ ॥ इत्थं वृत्रः पराशक्तिप्रवेशयुतफेनतः ॥ तया कृतविमोहाच्च शक्रेण सहसा हतः ॥ ६७ ॥ ततो वृत्रनिहंत्रीति देवी लोकेषु गीयते ॥ शक्रेण निहतत्वाच्च शक्रेण हत उच्यते ॥ ६८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ अथ तं पतितं दृष्ट्वा विष्णुर्विष्णुपुरीं ययौ ॥ मनसा शंकमानस्तु तस्य हत्याकृतं भयम् ॥ ॥ १ ॥ इंद्रोऽपि भयसंत्रस्तो ययाविंद्रपुरीं ततः ॥ मुनयो भयसंविग्ना ह्यभवन्निहते रिपौ ॥ २ ॥ किमस्माभिः कृतं पापं यदसौ वंचितः किल ॥ मुनिशब्दो वृथा जातः सुरेशस्य च संगमात् ॥ ३ ॥ अस्माकं वचनाद् वृत्रो विश्वासमगमत्किल ॥ विश्वासघातिनः संगाद्वयं विश्वासघातकाः ॥ ४ ॥ धिगियं ममता पापमूलमेवमनर्थकृत् ॥ यदस्माभिश्छलं कृत्वा शपथैर्वंचितोऽसुरः ॥ ५ ॥ मंत्रकृद्बुद्धिदाता च प्रेरकः पापकारिणाम् ॥ पापभाक्स भवेन्नूनं पक्षकर्ता तथैव च ॥ ६ ॥ विष्णुनाऽपि कृतं पापं यत्साहाय्यमवाप्तवान् ॥ वज्रं प्रविश्य येनासौ पातितः सत्त्वमूर्तिना ॥ ७ ॥ नूनं स्वार्थपरः प्राणी न पापात्रासमश्नुते ॥ हरिणा हरिसंगेन सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ॥ ८ ॥

कृतोऽपि देवीप्रसादमंतरा तस्याऽजायमानत्वाद्देवीकृत इत्युच्यते तद्वदिति भावः ॥ ६८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ अर्धोनया त्रिषष्ट्या तु युतैः पद्यैरनंतरम् ॥ गुप्तवासो वासवस्य नहुषस्याऽभिषेचनम् ॥ १ ॥ वृत्रवधानंतरं जातं वृत्तमाह ॥ अथ तमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ हरिणा विष्णुना हरिसंगेनेंद्रसंगेन ॥ ८ ॥

द्वावेव स्तः पदार्थानां द्वावेव निधनं गतौ ॥ प्रथमश्च तुरीयश्च यौ त्रिलोक्यां तु दुर्लभौ ॥९॥ अर्थकामौ प्रशस्तौ द्वौ सर्वेषां संमतौ
प्रियौ ॥ धर्मधर्मेति वाग्वादो दंभोऽयं महतामपि ॥१०॥ मुनयोऽपि मनस्तापमेवं कृत्वा पुनःपुनः ॥ जग्मुः स्वानाश्रमानेव विमन
स्का हतोद्यमाः ॥११॥ त्वष्टा तु निहतं श्रुत्वा पुत्रमिंद्रेण भारत ॥ रुरोद दुःखसंतप्तो निर्वेदमगमत्पुनः ॥ १२ ॥ यत्रासौ पतित
स्तत्र गत्वा वीक्ष्य तथागतम् ॥ संस्कारं कारयामास विधिवत्पारलौकिकम् ॥ १३ ॥ स्नात्वाऽस्य सलिलं दत्त्वा कृत्वा चैवौ
र्ध्वदेहिकम् ॥ शशापेंद्रं स शोकार्तः पापिष्ठं मित्रघातकम् ॥ १४ ॥ यथा मे निहतः पुत्रः प्रलोभ्य शपथैर्भृशम् ॥ तथेंद्रोऽपि मह
द्दुःखं प्राप्नोतु विधिनिर्मितम् ॥ १५ ॥ इति शप्त्वा सुरेशानं त्वष्टा तापसमन्वितः ॥ मेरोः शिखरमास्थाय तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥
॥ १६ ॥ जनमेजय उवाच ॥ हत्वा त्वाष्ट्रं सुरेशोऽथ कामवस्थामवाप्तवान् ॥ सुखं वा दुःखमेवाग्रे तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१७॥
व्यास उवाच ॥ किं पृच्छसि महाभाग संदेहः कीदृशस्तव ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥१८॥ बलिष्ठैर्दुर्बलैर्वा
ऽपि स्वल्पं वा बहु वा कृतम् ॥ सर्वथैव हि भोक्तव्यं सदेवासुरमानुषैः ॥१९॥ शक्रायेत्थं मतिर्दत्ता हरिणा वृत्रघातिने ॥ प्रविष्टोऽथ
पविं विष्णुः सहायः प्रत्यपद्यत ॥२०॥ न चापदि सहायोऽभूद्वासुदेवः कथंचन ॥ समये स्वजनः सर्वः संसारेऽस्मिन्नराधिप ॥२१॥

द्वावेव स्त इति ॥ पदार्थानां धर्मार्थकाममोक्षरूपाणां मध्ये द्वावेव पदार्थौ वक्ष्यमाणौ विद्यमानौ स्तः ॥ द्वावेव च निधनं नाशं गतौ ॥ ननु कौ तौ निधनं गतौ तत्राह ॥ प्रथमश्च तुरीयश्चेति ॥ धर्ममोक्षावित्यर्थः ॥ यौ त्रिलोक्यां दुर्लभौ तौ धर्ममोक्षौ सर्वथाऽस्मिन्समये उच्छिन्नावित्यर्थः ॥ ९ ॥ कौ विद्यमानौ स्तस्तत्राह ॥ अर्थकामाविति ॥ सर्वेऽर्थकामपरायणा जाता इत्यर्थः ॥ ननु न धर्मोऽद्याप्युच्छिन्नो यतो लोके धर्मः कर्तव्योऽयं धर्मोऽयं धर्म इति वदंतीति चेत्तत्राह ॥ धर्मधर्मेति ॥ वाग्वादो वाचा केवलं भाषणमेवोर्वरितं न धर्मस्वरूपं कुत्रापि दृश्यत इत्यर्थः ॥ ननु स वाग्वादः किमर्थमिति चेद्दंभार्थमित्याह ॥ दंभोऽयमिति ॥ लोकैर्धार्मिका एते रामकृष्णपंडिता इत्येवं वक्तव्यमेतदर्थमित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ननु यो विष्णुः पूर्वं वज्रं प्रविश्य सहायो जातः स कथमिंद्रस्य तदनन्तरं संकटे सहायो न जातस्तत्राह ॥ न चापदिति ॥ दैवेऽनुकूले सर्वे सहाया भवन्ति प्रातिकूले तु न कोऽपि कस्यास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तदवाह ॥ दवे इति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दैवे प्रतिकूले ये तदीयाः स्थितास्त एव तमिन्द्रं शेपुरित्याह शेपुरिति ॥ किंचायं ब्रह्महेति शनैः परस्परं निंदां चक्रुरित्याह ॥ ब्रह्महेति ॥ किंच सर्वत्र तत्तत्स्थलेषु नानाविधा वार्ताश्चाभवन्नित्याह ॥ को नामेति ॥ २५ ॥ देवगोष्ठ्यां देवस्थाने ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

दैवे विमुखतां प्राप्ते न कोऽप्यस्ति सहायवान् ॥ पिता माता तथा भार्या भ्राता वाऽथ सहोदरः ॥ २२ ॥ सेवको वाऽपि मित्रं वा पुत्रश्चैव तथौरसः ॥ प्रतिकूले गते दैवे न कोऽप्येति सहायताम् ॥ २३ ॥ भोक्ता पापस्य पुण्यस्य कर्ता भवति सर्वथा ॥ वृत्रं हत्वा गताः सर्वे निस्तेजस्कः शचीपतिः ॥ २४ ॥ शेपुस्तं त्रिदशाः सर्वे ब्रह्महेत्यब्रुवञ्छनैः ॥ को नाम शपथान् कृत्वा सत्यं दत्त्वा वचः पुनः ॥ २५ ॥ जिघांसति सविश्वस्तं मुनिं मित्रत्वमागतम् ॥ देवगोष्ठ्यां सुरोद्याने गंधर्वाणां समागमे ॥ २६ ॥ सर्वत्रैव कथा तस्य विस्तारमगमत्किल ॥ किं कृतं दुष्कृतं कर्म शक्रेणाद्य जिघांसता ॥ २७ ॥ वृत्रं छलेन विश्वस्तं मुनिभिश्च प्रतारितम् ॥ वेदप्रमाणमुत्सृज्य स्वीकृतं सौगतं गतम् ॥२८॥ यदयं निहतः शत्रुर्वंचयित्वाऽतिसाहसात् ॥ को नाम वचनं दत्त्वा विपरीतमथाचरेत् ॥ २९ ॥ विना शक्रं हरिं वाऽपि यथाऽयं विनिपातितः ॥ एवंविधाः कथाश्चान्याः समाजेष्वभवन्भृशम् ॥ ३० ॥ शुश्रावेंद्रोऽपि विविधाः स्वकीर्तेर्हानिकारकाः ॥ यस्य कीर्तिर्हता लोके धिक्तस्यैव कुजीवितम् ॥ ३१ ॥ यं दृष्ट्वा पथि गच्छंतं शत्रुः स्मेरमुखो भवेत् ॥ इंद्रद्युम्नोऽपि राजर्षिः पतितः कीर्तिसंक्षयात् ॥ ३२ ॥ स्वर्गादकृतपापोऽसौ पापकृत्किं न पात्यते ॥ स्वल्पेऽपराधेऽपि नृपो ययातिः पतितः किल ॥ ३३ ॥ नृपः कर्कटतां प्राप्तो युगानष्टादशैव तु ॥ भृगुपत्नीशिरश्छेदाद्भगवान् हरिरच्युतः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मशापात्पशोर्योनौ संजातो मकरादिषु ॥ विष्णुश्च वामनो भूत्वा याचनार्थं बलेर्गृहे ॥ ३५ ॥ गतः किमपरं दुःखं प्राप्नोति दुष्कृती नरः ॥ रामोऽपि वनवासेषु सीताविरहजं बहु ॥ ३६ ॥

यथाऽयं विनिपातितस्तथा विपरीतं कर्म हरिं शक्रं विना को नामाऽऽचरेत् इति पूर्वेणान्वयः न कोऽपीत्यर्थः ॥३०॥ ३१ ॥ इन्द्रद्युम्नोऽपीति । पुण्यवानपि कीर्तिसंक्षयात्पतितः किं पुनर्मादृशः पापीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इदं कथाद्वयं महाभारते प्रसिद्धम् ॥ भृगुपत्नीति ॥ इयं च कथाऽत्रैव चतुर्थस्कन्धे प्रसिद्धा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥४१ ॥ ४२ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७॥ तुराषाडिंद्रः ऐत् अगच्छत् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

दुःखं च प्राप्तवान्घोरं भृगुशापेन भारत ॥ तथेंद्रोऽपि ब्रह्महत्याकृतं प्राप्य महद्भयम् ॥ ३७ ॥ न स्वास्थ्यं प्राप गेहेऽसौ सर्वसिद्धिसमन्विते ॥ पौलोमी तं सभाहीनं दृष्ट्वा प्रोवाच वासवम् ॥ ३८॥ निश्वसंतं भयत्रस्तं नष्टसंज्ञं विचेतनम् ॥ किं प्रभोऽद्य भयार्तोऽसि मृतस्ते दारुणो रिपुः ॥ ३९ ॥ का चिंता वर्तते कांत तव शत्रुनिषूदन ॥ कस्माच्छोचसि लोकेश निःश्वसन्प्राकृतो यथा ॥ ४० ॥ नान्योऽस्ति बलवाञ्छत्रुर्येन चिंतापरो भवान् ॥ इन्द्र उवाच ॥ नारातिर्बलवान्मेऽस्ति न शांतिर्न सुखं तथा ॥ ४१ ॥ ब्रह्महत्याभयाद्राज्ञि बिभेमि सततं गृहे ॥ नंदनं न सुखाकारं नामृतं न गृहं वनम् ॥ ४२ ॥ गंधर्वाणां तथा गेयं नृत्यमप्सरसां पुनः ॥ न त्वं सुखकरा नारी नाना च सुरयोषितः ॥ ४३ ॥ न तथा कामधेनुश्च देववृक्षः सुखप्रदः ॥ किं करोमि क्व गच्छामि क्व शर्म मम जायते ॥ ४४ ॥ इति चिंतापरः कान्ते न लभे सुखमात्मनि ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा वचनं शक्रः प्रियां परमकातराम् ॥ ४५ ॥ निर्जगाम गृहान्मंदो मानसं सर उत्तमम् ॥ पद्मनाले प्रविष्टोऽसौ भयार्तः शोककर्शितः ॥ ४६ ॥ न प्राज्ञायत देवेंद्रस्त्वभिभूतश्च कल्मषैः ॥ प्रतिच्छन्नो वसत्यप्सु चेष्टमान इवोरगः ॥ ४७ ॥ असहायस्तुराषाडैश्चिन्तार्तो विकलेन्द्रियः ॥ ततः प्रनष्टे देवेंद्रे ब्रह्महत्याभयार्दिते ॥ ४८ ॥ सुराश्चितातुराश्चासन्नुत्पाताश्चाभवन्नथ ॥ ऋषयः सिद्धगंधर्वा भयार्ताश्चाभवन्भृशम् ॥ ४९ ॥ अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ॥ अवर्षणं तदा जातं पृथिवी क्षीणवैभवा ॥ ५० ॥ विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि वै ॥ एवं त्वराजके जाते देवता मुनयस्तथा ॥ ५१ ॥ विचार्य नहुषं चक्रुः शक्रं सर्वे दिवौकसः ॥ संप्राप्य नहुषो राजा धर्मिष्ठोऽपि रजोबलात् ॥ ५२ ॥ बभूव विषयासक्तः पंचबाणशराहतः ॥ अप्सरोभिर्वृतः क्रीडन्देवोद्यानेषु भारत ॥ ५३ ॥ शक्रपत्नीगुणाञ्छुत्वा चकमे तां स पार्थिवः ॥ ऋषीनाह किमिंद्राणी नोपगच्छति मां किल ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अर्धाधिकैकसप्तत्या श्लोकानां
नहुषे नृपे ॥ शच्यासक्तमतौ सा तु देवीं चित्ते चकार ह ॥ देवीप्रसादतश्चेंद्रं ददर्श च शची ततः ॥ १ ॥ बृहस्पतिनाऽभये दत्ते तदुत्तरं जातं वृत्तमाह ॥

भवद्भिश्चामरैः सर्वैः कृतोऽहं वासवस्त्विह ॥ प्रेषयध्वं सुराः कामं सेवार्थं मम वै शचीम् ॥ ५५ ॥ प्रियं चेन्मम कर्तव्यं
सर्वथा मुनयोऽमराः ॥ अहमिंद्रोऽद्य देवानां लोकानां च तथेश्वरः ॥ ५६ ॥ आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनम् ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा देवा देवर्षयस्तथा ॥ ५७ ॥ गत्वा चिंतातुराः प्रोचुः पौलोमीं प्रणतास्ततः ॥ इन्द्रपत्नि दुराचारो
नहुषस्त्वामिहेच्छति ॥ ५८ ॥ कुपितोऽस्मानुवाचेदं प्रेषयध्वं शचीमिह ॥ किं कुर्मस्तदधीनाः स्म येनेंद्रोऽयं कृतः किल
॥ ५९ ॥ तच्छुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ॥ रक्ष मां नहुषाद्ब्रह्मंस्तवास्मि शरणं गता ॥ ६० ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥
न भेतव्यं त्वया देवि नहुषात्पापमोहितात् ॥ न त्वां दास्याम्यहं वत्से त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥ ६१ ॥ शरणागतमार्तं
च यो ददाति नराधमः ॥ स एव नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ६२ ॥ स्वस्था भव पृथुश्रोणि न त्यक्ष्ये त्वां
कदाचन ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ व्यास उवाच ॥ नहुषस्त्वथ तां श्रुत्वा
गुरोस्तु शरणं गताम् ॥ चुक्रोध स्मरबाणार्तस्तमांगिरसमाशु वै ॥ १ ॥ देवानाहांगिरासूनुर्हंतव्योऽयं मया किल ॥
इतींद्राणीं गृहे मूढो रक्षतीति मया श्रुतम् ॥ २ ॥ इति तं कुपितं दृष्ट्वा देवाः सर्षिपुरोगमाः ॥ अब्रुवन्नहुषं घोरं सामपूर्वं
वचस्तदा ॥ ३ ॥ क्रोधं संहर राजेंद्र त्यज पापमतिं प्रभो ॥ निंदंति धर्मशास्त्रेषु परदाराभिमर्शनम् ॥ ४ ॥ शक्रपत्नी सदा
साध्वी जीवमाने पतौ पुनः ॥ कथमन्यं पतिं कुर्यात्सुभगाऽतिपतिव्रता ॥५॥ त्रिलोकीशस्त्वमधुना शास्ता धर्मस्य वै विभो ॥
त्वादृशोऽधर्ममातिष्ठेत्तदा नश्येत्प्रजा ध्रुवम् ॥ ६ ॥

नहुष इति ॥ आंगिरसं बृहस्पतिम् ॥ १ ॥ इतीत्यस्याहेत्यनेनान्वयः ॥ कुतो हंतव्य इत्यत्र हेतुमाह ॥ गृहे मूढस्तां रक्षतीति ॥ इति हेतोरिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रजा ध्रुवमिति ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति न्यायात्त्वं देवराजोऽपि सन्परदारलंपटश्चेत्सर्वेऽपि परदारलंपटा भवेयुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ देवता इति संबोधनांतरम् ॥ सोमेन चन्द्रेण तु वाचस्पतेर्गुरोर्दारा भुक्ता इत्यन्वयः ॥ तदा यूयं धर्मज्ञाः क्व स्थितास्त
स्मिन्समये तयोरुपदेशः किमिति भवद्भिर्न कृत इति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतस्या इंद्राण्याः सुखमित्यन्वयः १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अंगिरसः पुत्रं

सर्वथा प्रभुणा कार्यं शिष्टाचारस्य रक्षणम् ॥ वारमुख्याश्च शतशो वर्तन्तेऽत्र शचीसमाः ॥ ७ ॥ रतिस्तु कारणं प्रोक्तं
शृंगारस्य महात्मभिः ॥ रसहानिर्बलात्कारे कृते सति तु जायते ॥ ८ ॥ उभयोः सदृशं प्रेम यदि पार्थिवसत्तम ॥ तदा वै
सुखसंपत्तिरुभयोरुपजायते ॥ ९ ॥ तस्माद्भावमिमं मुंच परदाराभिमर्शने ॥ सद्भावं कुरु देवे न्द्रपदं प्राप्तोऽस्यनुत्तमम् ॥१०॥
ऋद्धिक्षयस्तु पापेन पुण्येनातिविवर्धनम् ॥ तस्मात्पापं परित्यज्य सन्मतिं कुरु पार्थिव ॥११॥ नहुष उवाच ॥ गौतमस्य यदा
भुक्ता दाराः शक्रेण देवताः ॥ वाचस्पतेस्तु सोमेन क्व यूयं संस्थितास्तदा ॥ १२ ॥ परोपदेशे कुशलाः प्रभवंति नराः किल ॥
कर्ता चैवोपदेष्टा च दुर्लभः पुरुषो भवेत् ॥ १३ ॥ मामागच्छतु सा देवी हितं स्यादद्भुतं हि वः ॥ एतस्याः परमं देवाः सुखमेवं
भविष्यति ॥ १४ ॥ अन्यथा न हि तुष्येऽहं सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ विनयाद्वा बलाद्वाऽपि तामाशु प्रापयंत्विह ॥ १५ ॥ इति
तस्य वचः श्रुत्वा देवाश्च मुनयस्तथा ॥ तमूचुश्चातिसंत्रस्ता नहुषं मदनातुरम् ॥ १६ ॥ इन्द्राणीमानयिष्यामः सामपूर्वं
तवांतिकम् ॥ इत्युक्त्वा ते तदा जग्मुर्बृहस्पतिनिकेतनम् ॥ १७ ॥ व्यास उवाच ॥ ते गत्वांऽगिरसः पुत्रं प्रोचुः प्रांजलयः सुराः ॥
जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तव वेश्मनि ॥ १८ ॥ सा देया नहुषायाद्य वासवोऽसौ कृतो यतः ॥ वृणोत्वियं वरारोहा पतित्वे
वरवर्णिनी ॥ १९ ॥ बृहस्पतिः सुरानाह तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ॥ नाहं त्यक्ष्ये तु पौलोमीं सतीं च शरणागताम् ॥ २० ॥ देवा
ऊचुः ॥ उपायोऽन्यः प्रकर्तव्यो येन सोऽद्य प्रसीदति ॥ अन्यथा कोपसंयुक्तो दुराराध्यो भविष्यति ॥२१॥ गुरुरुवाच ॥ तत्र गत्वा
शची भूपं प्रलोभ्य वचसा भृशम् ॥ करोतु समयं बाला पतिं ज्ञात्वा मृतं भजे ॥ २२ ॥

बृहस्पतिम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कोऽसावुपायः कर्तव्य इति चेत्तमुपायं स्वयमेवाह ॥ तत्र गत्वेति ॥ पतिमिंद्रं ज्ञात्वा भजे भजिष्ये ॥ वर्तमानसामीप्ये
भविष्याति लट् ॥ इति समयं करोत्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

मे मत्स्वामिनीन्द्रे इत्यन्वयः ॥ ननु पतिर्मृत इति ज्ञानं कथं भविष्यतीतिं चेन्मयाऽन्वेषणार्थं गंतव्यं तदा भविष्यतीत्याशयेनाह ॥ अन्वेषणार्थमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इन्द्रे जीवति मे कांते कथमन्यं करोम्यहम्॥अन्वेषणार्थं गंतव्यं मया तस्य महात्मनः ॥२३॥ इति सा समयं कृत्वा वंचयित्वा च भूपतिम् ॥ भर्तुरानयने यत्नं करोतु मम वाक्यतः ॥ २४ ॥ इति संचिन्त्य ते सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ नहुषं सहिता जग्मुरिंद्रपत्न्या दिवौकसः ॥ २५ ॥ तानागतान्समीक्ष्याह तदा कृत्रिमवासवः ॥ जहर्ष च मुदा युक्तस्तां वीक्ष्य मुदितोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥ अद्यास्मि वासवः कांते भज मां चारुलोचने ॥ पतित्वे सर्वलोकस्य पूज्योऽहं विहितः सुरैः ॥ २७ ॥ इत्युक्ता सा नृपं प्राह वेपमाना त्रपायुता ॥ वरमिच्छाम्यहं राजंस्त्वत्तः प्राप्तं सुरेश्वर ॥२८॥ किंचित्कालं प्रतीक्षस्व यावत्कुर्वे विनिर्णयम् ॥ इन्द्रोऽस्तीति न वाऽस्तीति संदेहो मे हृदि स्थितः ॥ २९ ॥ ततस्त्वां समुपस्थास्ये कृत्वा निश्चयमात्मनि ॥ तावत्क्षमस्व राजेंद्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥३०॥ न हि विज्ञायते शक्रो नष्टः किं वा क्व वा गतः ॥ एवमुक्तः स चेन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥३१॥ व्यसर्जयत्स तां देवीं तथेत्युक्त्वा मुदाऽन्वितः ॥ सा विसृष्टा नृपेणाशु गत्वा प्राह सुरान्सती ॥ ३२ ॥ इंद्रस्याऽऽगमने यत्नं कुरुताद्य कृतोद्यमाः ॥ श्रुत्वा तद्वचनं देवा इंद्राण्या रसवच्छुचि ॥ ३३ ॥ मंत्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं नृपसत्तम ॥ ते गत्वा वैष्णवं धाम तुष्टुवुः परमेश्वरम् ॥३४॥ आदिदेवं जगन्नाथं शरणागतवत्सलम् ॥ ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ ३५ ॥ देवदेवः सुरपतिर्ब्रह्महत्याप्रपीडितः ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां क्वापि तिष्ठति वासवः ॥ ३६ ॥ त्वद्धिया निहते विप्रे ब्रह्महत्या कुतः प्रभो ॥ त्वं गतिस्तस्य भगवन्नस्माकं च तथैव हि ॥ ३७ ॥ त्राहि नः परमापन्नान्मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ देवानां वचनं श्रुत्वा कातरं विष्णुरब्रवीत् ॥ ३८ ॥

इंद्रपत्न्या सहिता इत्यन्वयः ॥ २५ ॥ कृत्रिमवासवो नहुषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ मे हृदि स्थितः संदेहस्तस्य निर्णयं यावत्कुर्वे इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ हयमेधः किं देवतोद्देशेन कर्तव्यस्तत्राह । हयमेधेन संतुष्टेति ॥ श्रीदेवीप्रीत्यर्थमश्वमेधः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४० ॥ कैमुतिकन्यायेनाह ॥ यस्याः स्मरणमात्रे
णेति ॥ ४१ ॥ इतींद्रकर्तव्यमुक्त्वा शचीकर्तव्यमाह ॥ इंद्राणीति ॥ कुरुतान्नित्यामिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ एनसा पापेन ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ जग्मुस्तं देशमिति पूर्वं
देवैर्ज्ञात एव देशो नहुषभयान्न प्रकटीकृतोऽथवा तस्मिन्समये बहुतरं शोधं कृत्वा तं देशं जग्मुरिति वाऽर्थः कर्तव्यः॥४६॥४७॥४८॥ कालाकांक्षी उदयकालं प्रतीक्षमाणो

यजतामश्वमेधेन शक्रपापनिवृत्तये ॥ पुण्येन हयमेधेन पावितः पाकशासनः ॥३९॥ पुनरेष्यति देवानामिंद्रत्वमकुतोभयः ॥ हय
मेधेन संतुष्टा देवी श्रीजगदंबिका ॥ ४० ॥ ब्रह्महत्यादिपापानि नाशयिष्यत्यसंशयम् ॥ यस्याः स्मरणमात्रेण पापजालं विनश्यति
॥ ४१ ॥ किं पुनर्वाजिमेधेन तत्प्रीत्यर्थं कृतेन च ॥ इन्द्राणी कुरुतान्नित्यं भगवत्याः प्रपूजनम् ॥४२॥ आराधनं शिवायास्तु सुख
कारि भविष्यति ॥ नहुषोऽपि जगन्मातुर्मायया मोहितः किल ॥४३॥ विनाशं स्वकृतेनाशु गमिष्यत्येनसा सुराः ॥ पावितश्चाश्व
मेधेन तुराषाडपि वैभवम् ॥४४॥ प्राप्स्यत्यचिरकालेन स्वमासनमनुत्तमम् ॥ ते तु श्रुत्वा शुभां वाणीं विष्णोरमिततेजसः॥४५॥
जग्मुस्तं देशमनिशं यत्रास्ते पाकशासनः ॥ तमाश्वास्य सुराः शक्रं बृहस्पतिपुरोगमाः ॥४६॥ कारयामासुरखिलं हयमेधं महाक्र
तुम् ॥ विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ॥४७॥ पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैवाक्षिपद्विभुः ॥ तां विसृज्य च भूतेषु विपापः
पाकशासनः ॥ ४८ ॥ विज्वरः समभूद्भूयः कालाकांक्षी स्थितो जले ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां पद्मनाले व्यतिष्ठत ॥४९ ॥ देवा
स्तु निर्गताः स्थाने कृत्वा कार्यं तदद्भुतम् ॥ पौलोमी तु गुरुं प्राह दुःखिता विरहाकुला ॥ ५० ॥ कृतयज्ञोऽपि मे भर्ता किम
दृश्यः पुरंदरः ॥ कथं द्रक्ष्ये प्रियं स्वामिंस्तमुपायं वदस्व मे ॥ ५१ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ त्वमाराधय पौलोमि देवीं भगवतीं
शिवाम् ॥ दर्शयिष्यति ते नाथं देवी विगतकल्मषम् ॥ ५२ ॥

नहुषभयाद्यस्मिन्स्थलेऽश्वमेधः कृतस्तत् स्थलं परित्यज्य देवानामप्यगोचरे क्वचिज्जले पद्मनाले कस्मिंश्चिद्व्यतिष्ठत स्थितवानित्यर्थः ॥ अत एव स वासव इंद्राण्या
न ज्ञात इति वक्ष्यमाणग्रंथेन न विरोधः ॥ अन्यथा देवैर्ज्ञातत्वादिंद्राण्या ज्ञात एवेति तद्विरोधः स्यादेवेति ॥ ४९ ॥ स्थाने स्वस्थाने देवा गता इत्यर्थः ॥ ५० ॥
किमदृश्य इति ॥ यज्ञकाले प्रकटो जातः पुनः कथमदृश्यो जात इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

केवलं दर्शनेनाऽपि किं फलं यदि तस्य राज्यप्राप्तिर्न स्यात्तस्मात्तस्य राज्यप्राप्त्युपायमपि वदेत्यभिप्रायं शच्या जानन्नाह ॥ आराधितेति ॥ पातयिष्यतीति ॥ तत इंद्रस्य राज्यप्राप्तिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ पुलोमतनया शची गुरोः सकाशात्ससाधनं मन्त्रं सिद्धिसाधनसहितं मंत्रं विधिवद्दीक्षयोक्तविधिना जग्राहेत्यर्थः । साधनं तु ऋष्यादि न्यासादिपुरश्चरणांतं मंत्रकल्पोक्तं ग्राह्यम् ॥ ५४ ॥ कोऽसौ मंत्रो गृहीत इति चेत्तत्राह ॥ विद्यामिति ॥ श्रीभुवनेश्वरीं महाविद्यां प्राप्येत्यन्वयः ॥ हृल्लेखात्मकश्रीभुवनेश्वरीमंत्रं प्राप्येत्यर्थः॥अयं च मंत्रः सर्वमंत्रोत्तमोत्तमः ॥ मुख्यत्वेन मायाविशिष्टब्रह्मप्रतिपादकत्वादत एवैं तन्मंत्रस्यैव मायाबीजशक्तिबीजदेवीप्रकृतिबीजप्रणवेत्यादयः संज्ञाः ॥ स्पष्टीकृतं चैतद्विस्तरेण सप्रमाणमस्माभिः शक्तितत्त्वविमर्शिन्याम् ॥ मंत्रशास्त्रविदां वैदिकानामुपनिषद्भागविदां च स्पष्टमेवैतत् ॥ ५५ ॥ त्यक्तेति॥पुरश्चरणो

आराधिता जगद्धात्री नहुषं वारयिष्यति ॥ मोहयित्वा नृपं स्थानात्पातयिष्यति चांबिका ॥ ५३ ॥ इत्युक्ता सा तदा तेन पुलोमतनया नृप ॥ जग्राह मंत्रं विधिवद्गुरोर्देव्याः ससाधनम् ॥ ५४ ॥ विद्यां प्राप्य गुरोर्देवी देवीं श्रीभुवनेश्वरीम् ॥ सम्यगाराधयामास बलिपुष्पार्चनैः शुभैः ॥ ५५ ॥ त्यक्तान्यभोगसंभारा तापसीवेषधारिणी ॥ चकार पूजनं देव्याः प्रियदर्शनलालसा ॥ ५६ ॥ कालेन कियता तुष्टा प्रत्यक्षं दर्शनं ददौ ॥ सौम्यरूपधरा देवी वरदा हंसवाहिनी ॥ ५७ ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशा चंद्रकोटिसुशीतला ॥ विद्युत्कोटिसमानाभा चतुर्वेदसमन्विता ॥ ५८ ॥ पाशांकुशाभयवरान्दधती निजबाहुभिः ॥ आपादलंबिनीं स्वच्छां मुक्तामालां च बिभ्रती ॥५९॥ प्रसन्नस्मेरवदना लोचनत्रयभूषिता ॥ आब्रह्मकीटजननी करुणामृतसागरा ॥ ६० ॥ अनंतकोटिब्रह्मांडनायिका परमेश्वरी ॥ सौम्यानंतरसैर्युक्तस्तनद्वयविराजिता ॥ ६१ ॥

क्तव्रतपरा भूत्वेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ हंसवाहिनीत्यनेन भुवनेश्वर्या हंसो वाहनमस्तीति बोधितम् ॥ ५७ ॥ कोटिसूर्येत्यादिना तेजोवत्त्वातिशयो द्योतितः ॥ चतुर्वेदसमन्वितेति ॥ चतुर्दिक्षु विद्यमानैश्चतुर्भिर्वेदैः स्तुतिं कुर्वद्भिः समन्विता वेदचतुष्टयप्रतिपाद्येति तेन बोधितम् ॥५८॥ पाशांकुशेति ॥ आयुधध्यानं पूर्वमुक्तं न विस्मर्तव्यम्॥ आयुधार्थस्तु श्रीमच्छंकराचार्यैः प्रपंचसारे भुवनेश्वरीपटले उक्तः धातृ द्वौ स्तो रक्षणव्यापकार्थावित्यादिग्रन्थेन स तत एवावगंतव्यो नेह वितन्यते ॥ आपादेति ॥ मुक्ताफलानां वैजयंतीमालेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ सौम्यानंतेति ॥ सौम्याः शांतिदांत्यादयो येऽनंतरसा मोक्षदायकास्तैर्युक्तं परिपूर्णं स्तनद्वयं तेन विराजिता अतिपुष्टस्तनयोरुत्प्रेक्षेयम् ॥ ६१ ॥

कूटस्थाक्षरं ब्रह्म तद्रूपिणी ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ शक्रपत्नीमुत्साहयति । वरदाऽहं समायातेति ॥ ६४ ॥ अनेककोटीति ॥ तदुक्तमुमासंहितायां शिवपुराणे ॥ वक्तुं शक्य न तत्पुण्यं येन देवी प्रदृश्यत इति ॥ इत्युक्तेति देव्या उक्ता सा शक्रपत्नी पुरोऽग्रदेशे प्रणता सती तां देवीं भगवतीमाहेत्यन्वयः ॥६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९॥ तां शक्रपत्नीं सा देव्या दत्ता दूती गृहीत्वा स्वपत्युः सान्निध्यं प्रापयामासेत्यन्वयः ॥७०॥ अत्र स्वशब्देन शची विवक्षिता । परमेश्वरीमिति शक्रपत्नीविशेषणम्॥७१॥

सर्वेश्वरी च सर्वज्ञा कूटस्थाऽक्षररूपिणी ॥ तामुवाच प्रसन्ना सा शक्रपत्नीं कृतोद्यमाम् ॥ ६२ ॥ मेघगंभीरशब्देन मुदमाददती भृशम् ॥ देव्युवाच ॥ वरं वरय सुश्रोणि वांछितं शक्रवल्लभे ॥ ६३ ॥ ददाम्यद्य प्रसन्नाऽस्मि पूजिता सुभृशं त्वया ॥ वरदाऽहं समायाता दर्शनं सहजं न मे ॥ ६४ ॥ अनेककोटिजन्मोत्थपुण्यपुंजं हि लभ्यते ॥ इत्युक्ता सा तदा देवी तामाह प्रणता पुरः ॥ ६५ ॥ शक्रपत्नी भगवतीं प्रसन्नां परमेश्वरीम् ॥ वांछामि दर्शनं मातः पत्युः परमदुर्लभम् ॥ ६६ ॥ नहुषाद्भयनाशं च स्वपदप्रापणं तथा ॥ देव्युवाच ॥ गच्छ त्वमनया दूत्या सार्द्धं श्रीमानसं सरः ॥ ६७ ॥ यत्र मे मूर्तिरचला विश्वकामाभिधा मता ॥ तत्र पश्यसि शक्रं त्वं दुःखितं भयविह्वलम् ॥ ६८ ॥ मोहयिष्यामि राजानं कालेन कियता पुनः ॥ स्वस्था भव विशालाक्षि करोमि तव चेप्सितम् ॥ ६९ ॥ भ्रंशयिष्यामि भूपालं मोहितं त्रिदशासनात् ॥ व्यास उवाच ॥ देवीदूती तां गृहीत्वा शक्रपत्नीं त्वरान्विता ॥ ७० ॥ प्रापयामास सान्निध्यं स्वपत्युः परमेश्वरीम् ॥ सा दृष्ट्वा तं पतिं बाला सुरेशं गुप्तसंस्थितम् ॥ ७१ ॥ मुदिताऽभूद्वरं वीक्ष्य बहुकालाभिवांछितम् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे शक्रदर्शनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ तां वीक्ष्य विपुलापांगीं रहः शोकसमन्विताम् ॥ आखंडलः प्रियां भार्यां विस्मितश्चाब्रवीत्तदा ॥ १ ॥ कथमत्रागता कान्ते कथं ज्ञातस्त्वया ह्यहम् ॥ दुर्ज्ञेयः सर्वभूतानां संस्थितोऽस्मि शुभानने ॥२॥ शच्युवाच ॥ देवदेव्याः प्रसादेन ज्ञातोऽस्यद्य भवानिह ॥ पुनस्तस्याः प्रसादेन प्राप्तास्मि त्वां दिवस्पते ॥ ३ ॥

इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ सप्तषष्टिश्लोकवर्यैर्जगदंबाप्रसादतः ॥ नहुषस्याप्यधःपातो विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ इंद्रदर्शने शच्या कृते साति तदुत्तरं जातं वृत्तमाह । तां वीक्ष्येति ॥१॥२॥ प्राप्तास्मीति ॥ तस्या एव प्रसादेन तव दर्शनमधुना जातं पुनस्तस्या एव प्रसादेन त्वां प्राप्तास्मि प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ परेणेति ॥ कामेन भिन्नं संभिन्नं चित्तं यस्या अतिचंचला नारी कोटिभिरुपायैः परेणाऽन्येन रक्षिता पतिव्रता नैव भवेदित्यन्वयः ॥ १४ ॥ किंतु तत्राह ॥ शीलमेवेति ॥ तस्याः शीलं स्वभावो वासनात्मकस्तां रक्षतीत्यर्थः । शीलं सद्वासनामास्थाय ॥ १५ ॥

नहुषो नाम राजर्षिः स्थापितो भवदासने॥त्रिदशैर्मुनिभिश्चैव स मां बाधति नित्यशः॥४॥पतिं मां कुरु चार्वंगि तुरासाहं सुराधिपम्॥एवं वदति मां पाप्मा किं करोमि बलार्दन ॥५॥ इंद्र उवाच ॥ कालाकांक्षी वरारोहे संस्थितोऽस्मि यदृच्छया॥ तथा त्वमपि कल्याणि सुस्थिरं स्वमनः कुरु ॥६॥व्यास उवाच ॥ इत्युक्ता तेन सा देवी पतिनाऽतिप्रशंसिना ॥ निःश्वसंत्याह तं शक्रं वेपमानाऽतिदुःखिता ॥७॥ कथं तिष्ठे महाभाग पापात्मा मां वशानुगाम् ॥ करिष्यति मदोन्मत्तो वरदानेन गर्वितः ॥८॥ देवाश्च मुनयः सर्वे मामूचुस्तद्भयाकुलाः ॥ तं भजस्व वरारोहे देवराजं स्मरातुरम् ॥ ९ ॥ बृहस्पतिस्तु शत्रुघ्न वाडवो बलवर्जितः ॥ कथं मां रक्षितुं शक्तो भवेद्देवानुगः सदा ॥ १० ॥ तस्माच्चिंताऽस्ति महती नार्यहं वशवर्तिनी ॥ अनाथा किं करिष्यामि विपरीते विधौ विभो ॥ ११ ॥ नार्यस्म्यहं न कुलटा त्वच्चित्ताऽतिपतिव्रता ॥ नास्ति मे शरणं तत्र यो मां रक्षति दुःखिताम् ॥ १२ ॥ इंद्र उवाच ॥ उपायं प्रब्रवीम्यद्य तं कुरुष्व वरानने ॥ शीलं ते दुःखिते काले परित्रातं भविष्यति ॥ १३ ॥ परेण रक्षिता नारी न भवेच्च पतिव्रता ॥ उपायैः कोटिभिः कामभिन्नचित्ताऽतिचंचला ॥ १४ ॥ शीलमेव हि नारीणां सदा रक्षति पापतः ॥ तस्मात्त्वं शीलमास्थाय स्थिरा भव शुचिस्मिते ॥ १५ ॥ यदा त्वां नहुषो राजा बलादाकर्षयेत्खलः ॥ तदा त्वं समयं कृत्वा गुप्तं वंचय भूपतिम् ॥ १६ ॥ एकान्ते तत्समीपे त्वं गत्वा वद मदालसे ॥ ऋषियानेन दिव्येन मामुपेहि जगत्पते ॥ १७ ॥ एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति मे व्रतम् ॥ इति ते वद सुश्रोणि तदा तु परिमोहितः॥१८॥कामांधः स मुनीन्याने योजयिष्यति पार्थिवः ॥ अवश्यं तापसो भूपं शापदग्धं करिष्यति॥१९॥साहाय्यं जगदंबा ते करिष्यति न संशयः ॥ जगदंबापदस्मर्तुः संकटं न कदाचन ॥२०॥

नहुषबाधापरिहारोपायमाह ॥ यदा त्वामिति ॥ खलो दुष्टः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

यदि जायेतेति ॥ यदि कदाचिद् दुःखं जायेत तदा ज्ञेयं तद् दुःखं मम स्वस्तये कल्याणाय भवति अग्रे महत्कल्याणं भवतीति ज्ञेयमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तथे
त्युक्त्वेति ॥ यथेन्द्रेणोक्तं तथैवोक्त्वा स्थितेति शेषः ॥ इतिशब्द एवार्थकः ॥ तथैवोक्तेति पाठः सुगमः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तव

यदि जायेत तच्चापि ज्ञेयं तत्स्वस्तये किल ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मणिद्वीपाधिवासिनीम् ॥ २१ ॥ भज त्वं भुवनेशानीं गुरु
वाक्यानुसारतः ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याख्याता शची तेन जगाम नहुषं प्रति ॥ २२ ॥ तथेत्युक्त्वाऽतिविश्वस्ता भाविकार्यै
कृतोद्यमा ॥ नहुषस्तां समालोक्य मुदितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ स्वागतं सत्यवचनैस्त्वदधीनोऽस्मि कामिनी ॥ दासोऽहं तव
सत्येन पालितं वचनं त्वया ॥ २४ ॥ यदागता समीपे मे तुष्टोऽस्मि मितभाषिणि ॥ न च व्रीडा त्वया कार्या भक्तं मां भज
सुस्मिते ॥ २५ ॥ कार्यं वद विशालाक्षि करिष्यामि तव प्रियम् ॥ शच्युवाच ॥ सर्वं कृतं त्वया कार्यं मम कृत्रिमवासव॥ २६ ॥
मनोरथोऽस्ति मे देव शृणु चित्तेऽधुना विभो ॥ वांछितं कुरु कल्याण त्वद्वशाऽहमतः परम् ॥ २७ ॥ ब्रवीमि मानसोत्साहं
त्वं तं कर्तुमिहाऽर्हसि ॥ कार्यं त्वं ब्रूहि चंद्रास्ये करोमि तव वांछितम् ॥ २८ ॥ अलभ्यमपि दास्यामि तुभ्यं सुभ्रु वदस्व
माम् ॥ शच्युवाच ॥ कथं ब्रवीमि राजेंद्र प्रत्ययो नास्ति मे तव ॥ २९ ॥ शपथं कुरु राजेन्द्र यत्करोमि प्रियं तव ॥ राजानः
सत्यवचसो दुर्लभा एव भूतले ॥ ३० ॥ पश्चाद्ब्रवीम्यहं राजञ्ज्ञात्वा सत्येन यंत्रितम् ॥ कृते चेद्वांछिते भूप सदा ते वशव
र्तिनी ॥ ३१ ॥ भविष्यामि तुराषाड् वै सत्यमेतद्वचो मम ॥ नहुष उवाच॥अवश्यमेव कर्तव्यं वचनं तव सुंदरि ॥ ३२ ॥ शपामि
सुकृतेनाऽहं यज्ञदानकृतेन वै ॥ शच्युवाच ॥ इंद्रस्य हरयो वाहा गजश्चैव रथस्तथा ॥ ३३ ॥ गरुडो वासुदेवस्य यमस्य महिष
स्तथा ॥ ऋषभः शंकरस्याऽपि ब्रह्मणो वरटापतिः ॥ ३४ ॥ मयूरः कार्त्तिकेयस्य गजास्यस्य तु मूषकः ॥ इच्छाम्यहमपूर्वं वै
वाहनं ते सुराधिप ॥ ३५ ॥ यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नाऽसुराणां न रक्षसाम् ॥ वहंतु त्वां महाराज मुनयः संशितव्रताः ॥ ३६ ॥
सर्वे शिबिकया राजन्नेतद्धि मम वांछितम् ॥ सर्वदेवाधिकं त्वां वै जानामि वसुधाधिप ॥ ३७ ॥

यत्प्रियं तत्करोमि करिष्यामीत्येवं विषयं शपथं कुर्वित्यर्थः ॥ ३० ॥ मे वांछिते कृते सतीत्यन्वयः ॥ ३१॥३२ ॥३३॥ वरटापतिर्हंसः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सर्वाधिकस्य

अत्र "नहुषउवाच", इतिपाठो भवितुमर्हति

तव सर्वोत्तममृषिवाहनमेवोचितमित्याह । सर्वदेवाधिकं त्वामिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ महादेव्या वरदानसमये यदुक्तं नहुषं मोहयिष्यामीति तन्मोहनमस्मिन्समये
कृतमित्याह । मोहितास्त्विति ॥ महादेव्या कृतेनोत्पादितेन मोहेनेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नह्यल्पेति ॥ हि यतो यो मुनीन्वाहान्कुरुते सोऽल्पवीर्यो न भवति ॥ तस्मात्तेन

तेन ते तेजसो वृद्धिं वांछाम्यहमतंद्रिता ॥ व्यास उवाच ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य ज्ञानदुर्बलः ॥३८॥ मोहितस्तु महादेव्या
कृतमोहेन तत्क्षणम् ॥ उवाच वचनं भूपः संस्तुवन्वासवप्रियाम् ॥ ३९ ॥ नहुष उवाच ॥ सत्यमुक्तं त्वया तन्वि वाहनं रुचिरं मम ॥
करिष्यामि सुकेशांते वचनं तव सर्वथा ॥४०॥ नह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान्कुरुते मुनीन् ॥ अहमारुह्य यानेन त्वामेष्यामि शुचि
स्मिते ॥४१॥ सप्तर्षयो मां वक्ष्यंति सर्वे देवर्षयस्तथा ॥ समर्थं त्रिषु लोकेषु ज्ञात्वा मां तपसाऽधिकम् ॥४२॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा
तां सुसंतुष्टो विससर्ज हरिप्रियाम् ॥ मुनीनाहूय सर्वांस्तानित्युवाच स्मरान्वितः ॥४३॥ नहुष उवाच ॥ अहमिंद्रोऽद्य भो विप्राः सर्व
शक्तिसमन्वितः ॥ कार्यमत्र प्रकुर्वंतु भवंतो विगतस्मयाः ॥ ४४ ॥ इंद्रासनं मया प्राप्तं नेंद्राणी मामुपैति च ॥ आकारिता च मां
ब्रूते प्रेमपूर्वमिदं वचः ॥ ४५ ॥ मुनियानेन देवेंद्र मामुपेहि सुराधिप ॥ देवदेव महाराज मत्प्रियं कुरु मानद ॥ ४६ ॥ एतत्कार्यं
मुनिश्रेष्ठा ममाऽत्यंतं दुरासदम् ॥ भवद्भिस्तु प्रकर्तव्यं सर्वथैव दयालुभिः ॥४७॥ मनो दहति मे कामः शक्रपत्न्यां प्रवर्तितम् ॥
भवंतः शरणं मेऽद्य कुरुध्वं कार्यमद्भुतम् ॥ ४८ ॥ अगस्तिप्रमुखास्तस्य श्रुत्वा वाक्यमसत्करम् ॥ अंगीचक्रुश्च भावित्वा
त्कृपया परमर्षयः ॥ ४९ ॥ अंगीकृतेऽथ तद्वाक्ये मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ मुदं प्राप नृपः कामं पौलोमीकृतमानसः ॥ ५० ॥
आरुह्य शिबिकां रम्यां संस्थितस्त्वरयाऽन्वितः ॥ वाहान्कृत्वा मुनीन्दिव्यान्सर्पसर्पेति चाब्रवीत् ॥ ५१ ॥ कामार्तः सोऽस्पृश
न्मूढः पादेन मुनिमस्तकम् ॥ अगस्तिं तापसश्रेष्ठं लोपामुद्रापतिं तदा ॥ ५२ ॥

वाहनेन मम तेजसो वृद्धिर्भविष्यतीति यत्त्वयोक्तं तत्सत्यमेवेति भावः ॥ ४१ ॥ यदाहमनेन यानेनाऽऽगमिष्यामि तदा मां सप्तर्षय एवं वक्ष्यंतीत्याह । सप्तर्षय
इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ मुनिमस्तकं पादेनाऽस्पृशत् ॥ अगस्तिं च कशया ताडयामासेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तं मुनिसत्तममगस्तिं स्तुत्वा स्तोत्रेण संतोष्येत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६०॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तथाच यथेंद्रेण दुष्टं कर्म कृतं तथा तेन तस्य फलमपि भुक्तमेवेति भावः ॥ ६७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ एकाऽधिकैस्तु चत्वारिं

वातापिभक्षकर्तारं समुद्रस्याऽपि शोषकम्॥कशया ताडयामास पंचबाणशराहतः॥५३॥इंद्राणीहृतचित्तोऽसौ सर्पेति प्रब्रुवन्मुनिम्॥ तं शशाप मुनिः क्रुद्धः कशाघातमनुस्मरन् ॥ ५४ ॥ सर्पो भव दुराचार वने घोरवपुर्महान् ॥ बहुवर्षसहस्राणि यत्र क्लेशो महान्भवेत्॥५५॥विचरिष्यसि वीर्येण पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि॥दृष्ट्वा युधिष्ठिरं नाम तव मोक्षो भविष्यति॥५६॥प्रश्नानामुत्तरं श्रुत्वा धर्मपुत्रमुखात्ततः ॥ व्यास उवाच ॥ एवं शप्तः स राजर्षिः स्तुत्वा तं मुनिसत्तमम्॥५७॥ स्वर्गात्पपात सहसा सर्परूपधरोऽभवत् ॥ बृहस्पतिस्ततो गत्वा तरसा मानसं प्रति॥५८॥इंद्राय सर्ववृत्तांतं कथयामास विस्तरात् ॥ तच्छ्रुत्वा मघवा राज्ञः स्वर्गात्प्रच्यवनादिकम्॥५९॥ मुदितोऽभून्महाराजः स्थितस्तत्रैव वासवः ॥ देवाश्च मुनयो दृष्ट्वा नहुषं पतितं भुवि॥६०॥जग्मुः सर्वेऽपि तत्रैव यत्रेंद्रः सरसि स्थितः ॥ तमाश्वास्य सुराः सर्वे मुनिभिः सहितास्तदा॥६१॥ स्वर्गे समानयामासुर्मानपूर्वं शचीपतिम्॥समागतं ततः शक्रं सर्वे ते मुनयः सुराः ॥ ६२ ॥ स्थापयित्वाऽऽसने पश्चादभिषेकं दधुः शिवम् ॥ इंद्रोऽपि स्वासनं प्राप्य शच्या सह सुरालये ॥६३॥ चिक्रीड नंदने रम्ये कानने प्रेमयुक्तया ॥ व्यास उवाच ॥ एवमिंद्रेण संप्राप्तं दुःखं परमदारुणम् ॥ ६४ ॥ हत्वाऽसुरं कामरूपं विश्वरूपं मुदा मुनिम् ॥ पुनर्देव्याः प्रसादेन स्वस्थानं प्राप्तवान्नृप ॥ ६५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वृत्रासुरवधाश्रयम् ॥ यत्पृष्टोऽहं त्वया राजन्कथानकमनुत्तमम् ॥ ६६ ॥ यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमाप्नुयात् ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ ॥ ६७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे वृत्रवधो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथितं चरितं ब्रह्मञ्छक्रस्याऽद्भुतकर्मणः ॥ स्थानभ्रंशस्तथा दुःखप्राप्तिरुक्ता विशेषतः ॥ १ ॥

शत्पद्यैस्त्रिविधस्य ह ॥ कर्मणो रूपकथनं जंतुर्येन तु बद्ध्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमित्युक्तं तत्रेंद्रेण शताश्वमेधात्मकं सर्वोत्तमं शुभकर्मैवाऽऽचरितं किमिति तस्याकल्याणं जातमिति पृच्छति कथितं चरितमिति ॥ अद्भुतकर्मणः अद्भुतं ब्रह्मवध्यारूपं कर्म यस्य तस्य शक्रस्येत्यन्वयः ॥

तस्य कर्मणः फलमपि स्थानभ्रंशो दुःखप्राप्तिश्चोक्ता ॥१॥ परंतु तत्र संदेहो वर्तत इत्याह । संदेहोऽत्रेति ॥ कोऽसौ तदाह । यच्छक्रोऽपीति ॥ २ ॥ दुःखहंतृदेवा धिपत्यमिंद्रत्वं प्राप्यापि दुःखमन्वभूदित्यर्थः ॥ तदेव स्पष्टयति । मखानामिति ॥ ३ ॥ यस्मादेवंविधः सन्देहो भवति तस्मात्तस्य संदेहस्य नाशकं किमर्थं दुःखमभूत्तस्य च कारणमेतत्सर्वं समाचक्ष्व कथय ॥ ४ ॥ ५ ॥ संदेहापनोदनमिति ॥ अयं भावः ॥ शताश्वमेधानां फलं स्वर्गः न च स स्वर्गो मध्ये एव शताश्वमेधकर्मजन्यपुण्यनाशमंतरा नष्टो भवितुमर्हति दृढतरकारणस्य विद्यमानत्वात् ॥ ननु मध्ये ततोऽपि दृढतरस्य कारणस्य ब्रह्मवध्यारूपस्य जातत्वात्तस्य फलं दुःखं मध्ये एव जातमिति

यत्र देवाधिदेव्याश्च महिमाऽतीव वर्णितः ॥ संदेहोऽत्र ममाप्यस्ति यच्छक्रोऽपि महातपाः ॥२॥ देवाधिपत्यमासाद्य दुःखहं दुःखमन्वभूत् ॥ मखानां तु शतं कृत्वा प्राप्तुं स्थानमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ देवेशत्वं च संप्राप्य भ्रष्टः स्थानादसौ कथम् ॥ एतत्सर्वं समाचक्ष्व कारणं करुणानिधे ॥४॥ सर्वज्ञोऽसि मुनिश्रेष्ठ पुराणानां प्रवर्तकः ॥ नावाच्यं महतां किंचिच्छिष्ये च श्रद्धयाऽन्विते ॥५॥ तस्मात्कुरु महाभाग मत्संदेहापनोदनम् ॥ सूत उवाच ॥ इति पृष्टः स राज्ञा वै तदा सत्यवतीसुतः ॥ ६ ॥ तमाहातिप्रसन्नात्मा यथानुक्रममुत्तरम् ॥ व्यास उवाच ॥ निबोध नृपतिश्रेष्ठ कारणं परमाद्भुतम् ॥ ७ ॥ कर्मणस्तु त्रिधा प्रोक्ता गतिस्तत्त्वविदां वरैः ॥ संचितं वर्तमानं च प्रारब्धमिति भेदतः ॥८॥ अनेकजन्मसंजातं प्राक्तनं संचितं स्मृतम् ॥ सात्त्विकं राजसं कर्म तामसं त्रिविधं पुनः ॥ ९ ॥ शुभं वाऽप्यशुभं भूप संचितं बहुकालिकम् ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं सुकृतं दुष्कृतं तथा ॥ १० ॥ जन्मजन्मनि देवानां संचितानां च कर्मणाम् ॥ निःशेषस्तु क्षयो नाभूत्कल्पकोटिशतैरपि ॥ ११ ॥ क्रियमाणं च यत्कर्म वर्तमानं तदुच्यते ॥ देहं प्राप्य शुभं वाऽपि ह्यशुभं वा समाचरेत् ॥ १२ ॥

चेदेतादृशपुण्यकर्तुर्दुष्टे कर्मणि ब्रह्मवध्यारूपे एव कथं प्रवृत्तिरिति संदेहो जागरूक एवेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्र प्रथमतः कर्मत्रैविध्यं वर्णयति ॥ कर्मणस्त्विति ॥ त्रैविध्यमेवाह ॥ संचितं वर्तमानं चेति ॥ ८ ॥ तत्र संचितस्वरूपाह ॥ अनेकेति ॥ तदपि संचितं त्रिविधमस्तीत्याह ॥ सात्त्विकमिति ॥ ९ ॥ ननु, तत्संचितं कर्म बहुकालव्यवधानेन नष्टमेव जातं स्यादिति चेन्नेत्याह ॥ अवश्यमिति ॥ न तु तन्नष्टं किन्तु निजरूपेण स्थितमस्ति तत्सुकृतदुष्कृतात्मकं कालांतरेऽवश्यमेव भोक्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ तदेव स्पष्टयति जन्मजन्मनीति ॥ ११ ॥ संचितस्वरूपमुपपाद्य वर्तमानस्वरूपमाह ॥ क्रियमाणमिति ॥ तस्यैव विशेषेण स्वरूपमाह ॥ देहं

प्राप्योति ॥ अस्मिन्देहे अधुना यत्क्रियते तदित्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रारब्धस्वरूपमाह ॥ संचितानामिति ॥ संचितानां कर्मणां मध्यात्कानिचित्त्यक्तानि कर्माणि समाहृत्य कियान्कालो देहारम्भसमये तदारंभावच्छिन्ने काले तानि कर्माणि प्रेरयति फलदानार्थं प्रारब्धं कर्म विज्ञेयमित्यर्थः ॥ १३ ॥ तस्य प्रारब्धकर्मणो भोगादेव क्षय इत्याह ॥ भोगादिति ॥ १४ ॥ एवं क्रमेण सर्वाणि संचितानि भोक्तव्यानीत्याह ॥ पुरा कृतानीति ॥ १५ ॥ कैर्भोक्तव्यानि तत्राह ॥ देवैरिति ॥ संचितकर्माभावे देहारंभ एव न स्यात्तस्माद्देवादीनां देहप्राप्त्या संचितकर्म तेषामप्यनुमीयत इत्यभिप्रायेण कर्मदेहयोः कार्यकारणभाव उच्यते कर्मैव हि महाराजेति ॥ तथाच बृहदारण्यके श्रुतिः ॥ तदेव यत्तत्सह कर्मणैति लिंगं मनो यत्र निषिक्तमस्येति ॥ कैवल्योपनिषदि ॥ पुनश्च जन्मांतरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्ध इति ॥

संचितानां पुनर्मध्यात्समाहृत्य कियान्किल ॥ देहारंभे च समये कालः प्रेरयतीव तत् ॥ १३ ॥ प्रारब्धं कर्म विज्ञेयं भोगात्तस्य क्षयः स्मृतः ॥ प्राणिभिः खलु भोक्तव्यं प्रारब्धं नात्र संशयः ॥ १४ ॥ पुरा कृतानि राजेंद्र ह्यशुभानि शुभानि च ॥ अवश्यमेव कर्माणि भोक्तव्यानीति निश्चयः ॥ १५ ॥ देवैर्मनुष्यैरसुरैर्यक्षगंधर्वकिन्नरैः ॥ कर्मैव हि महाराज देहारंभस्य कारणम् ॥ १६ ॥ कर्मक्षये जन्मनाशः प्राणिनां नात्र संशयः ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्र इन्द्राद्याश्च सुरास्तथा ॥ ॥ १७ ॥ दानवा यक्षगंधर्वाः सर्वे कर्मवशाः किल ॥ अन्यथा देहसंबंधः कथं भवति भूपते ॥ १८ ॥ कारणं यस्तु भोगस्य देहिनः सुखदुःखयोः ॥ तस्मादनेकजन्मोत्थसंचितानां च कर्मणाम् ॥ १९ ॥ मध्ये वेगः समायाति कस्यचित्कालपाकतः ॥ तत्प्रारब्धवशात्पुण्यं करोति च यथा तथा ॥ २० ॥

॥ १६ ॥ एवं कर्मणो देहकारणत्वं प्रसाध्य ब्रह्मादीनामपि देहवत्त्वात्कर्माधीनत्वमस्तीत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ १७ ॥ तत्र प्रमाणमाह ॥ अन्यथेति ॥ १८ ॥ कारणं यस्त्वित्यस्यार्धस्य पूर्वेण देहसम्बन्ध इत्यनेनान्वयः ॥ देहिनः सुखदुःखयोर्भोगस्य कारणं यस्तु देहसंबंधः सोऽन्यथा ब्रह्मादीनां कर्मानधीनत्वे ननु कथं स्यादिति विशिष्टोऽन्वयः ॥ इत्थं कर्मणां त्रैविध्यमुपपाद्य यद्राज्ञा पृष्टं देवेशत्वं च संप्राप्य भ्रष्टः स्थानादसौ कथमिति तत्समाधानमाह ॥ तस्मादिति ॥ कर्मणां मध्ये कस्यचित्कर्मणः कालेन परिपाकवशाद्वेगः समायातीत्यन्वयः॥१९॥ तत्प्रारब्धेति ॥ यस्य वेगः समायाति तदेव प्रारब्धं तत्प्रारब्धवशाद्यथा पुण्यं करोति तथा पापमपि करोतीत्यन्वयः ॥ तथा यथा पुण्येन प्रारब्धेन पुण्यकर्म कृत्वैंद्रं पदं लब्धम् ॥ तथा पापेन प्रारब्धेन ब्रह्महत्यां कृत्वा स्थानभ्रंशोऽपींद्रस्य जात इति न शंकावसर इति भावः ॥ २० ॥

न केवलर्मिं एव कर्मवशग इत्याश्चर्यं कर्तव्यं किंतु नारायणादयः सर्वेऽपि कर्मवशगा इत्याह ॥ तथा नारायण इति ॥ धर्मजाविति ॥ देवांशयोरपि कर्माधीनत्वमस्त्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ नारायणांशावित्यत्र किं प्रमाणं तत्राह ॥ पुराणपीठिकेयमिति ॥ पुराणकर्म एवात्र प्रमाणमित्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्रैव प्रमाणांतरं वचनमाह ॥ देवांश इति ॥ अर्चंते इत्यार्षः प्रयोगः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इत्थं देवानां कर्मवशत्वमुपपाद्य सर्वप्राणिनां कर्मवशत्वमुपपादयाति ॥ शरीरीति ॥ २८ ॥

पापं करोति मनुजस्तथा देवादयोऽपि च ॥ तथा नारायणो राजन्नरश्च धर्मजावुभौ ॥ २१ ॥ जातौ कृष्णार्जुनौ काममंशौ नारायणस्य तौ ॥ पुराणपीठिकेयं वै मुनिभिः परिकीर्तिता ॥ २२ ॥ देवांशः स तु विज्ञेयो यो भवेद्विभवाधिकः ॥ नानृषिः कुरुते काव्यं नारुद्रो रुद्रमर्चंते ॥ २३ ॥ नादेवांशो ददात्यन्नं नाविष्णुः पृथिवीपतिः ॥ इंद्रादग्नेर्यमाद्विष्णोर्धनदादिति भूपते ॥ २४ ॥ प्रभुत्वं च प्रभावं च कोपं चैव पराक्रमम् ॥ आदाय क्रियते नूनं शरीरमिति निश्चयः ॥ २५ ॥ यः कश्चिद्बलवाँल्लोके भाग्यवानथ भोगवान् ॥ विद्यावान्दानवान्वाऽपि स देवांशः प्रपठ्यते ॥ २६ ॥ तथैवैते समाख्याताः पांडवाः पृथिवीपते ॥ देवांशो वासुदेवोऽपि नारायणसमद्युतिः ॥ २७ ॥ शरीरं प्रणिनां नूनं भाजनं सुखदुःखयोः ॥ शरीरी प्राप्नुयात्कामं सुखदुःखमनंतरम् ॥ २८ ॥ देही नास्ति वशः कोऽपि दैवाधीनः सदैव हि ॥ जननं मरणं दुःखं सुखं प्राप्नोति चावशः ॥ २९ ॥ पांडवास्ते वने जाताः प्राप्तास्तु स्वगृहं पुनः ॥ स्वबाहुबलतः पश्चाद्राजसूयक्रतूत्तमम् ॥ ३० ॥ वनवासं पुनः प्राप्ता बहुदुःखकरं परम् ॥ अर्जुनेन तपस्तप्तं दुष्करं ह्यजितेंद्रियैः ॥ ३१ ॥ संतुष्टैस्तु सुरैर्दत्तं वरदानं पुनः शुभम् ॥ नरदेहकृतं पुण्यं क्व गतं वनवासजम् ॥ ३२ ॥ नरदेहे तपस्तप्तं चोग्रे बदरिकाश्रमे ॥ नार्जुनस्य शरीरे तत्फलदं संबभूव ह ॥ ३३ ॥ प्राणिनां देहसंबंधे गहना कर्मणो गतिः ॥ दुर्ज्ञेया सर्वथा देवैर्मानवानां तु का कथा ॥ ३४ ॥

॥ २९ ॥ दैवाधीनत्वे निदर्शनं पांडवानामाह ॥ पांडवा इति ॥ स्वबाहुबलेन राजसूयः क्रतूत्तमस्तैः कृत इति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ क्व गतमिति ॥ एतादृशपुण्यकर्मवंतोऽपि दैवाधीनत्वाद् दुःखं प्राप्ता इति भावः ॥ ३२ ॥ तदेव स्पष्टयति । नरदेह इति ॥ फलदं न संबभूवेत्यर्थः ॥ यतो न तादृशपुण्यानुरूपं फलं दृश्यतेऽर्जुनस्येति भावः ॥ ३३ ॥ तस्मादाह ॥ प्राणिनामिति ॥ ३४ ॥

वासुदेवस्याऽपि कर्माधीनत्वमाह ॥ वासुदेवोऽपीति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ ॥ १० ॥ अर्धाधिकैः पञ्चषष्टिश्लोकैर्धर्मा युगोद्भवाः ॥ कथ्यंते यत्र सदसद्धर्मस्य च विनिर्णयः ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते वासुदेवकथां श्रुत्वा तत्र संदिहानो राजा पृच्छति॥ भारावतारेति ॥ कृष्णयोरिति ॥ अर्जुनस्याऽपि हरेरंशत्वाभिप्रायेणाह ॥ कृष्णत्वव्यवहारो बलरामस्य वा हरेः श्वेतकेशोद्भवत्वात्कृष्णत्वव्यवहारः ॥ तथा च

वासुदेवोऽपि संजातः कारागरेऽतिसंकटे ॥ नीतोऽसौ वासुदेवेन नंदगोपस्य गोकुलम् ॥ ३५ ॥ एकादशैव वर्षाणि संस्थितस्तत्र भारत ॥ पुनः स मथुरां गत्वा जघानोग्रसुतं बलात् ॥ ३६ ॥ मोचयामास पितरौ बंधनाद् भृशदुःखितौ ॥ उग्रसेनं च राजानं चकार मथुरापुरे ॥३७॥ जगाम द्वारवत्यां स म्लेच्छराजभयात्पुनः ॥ सर्वं भाविवशात्कृष्णः कृतवान्पौरुषं महत् ॥३८॥ कृत्वा कार्याण्यनेकानि द्वारवत्यां जनार्दनः ॥ देहं त्यक्त्वा प्रभासे तु सकुटुंबो दिवं गतः ॥३९॥ पुत्राः पौत्राश्च सुहृदो भ्रातरो जामयस्तथा॥प्रभासे यादवाः सर्वे विप्रशापात्क्षयं गताः ॥४०॥ एवं ते कथिता राजन्कर्मणो गहना गतिः ॥ वासुदेवोऽपि व्याधस्य बाणेन निधनं गतः॥४१॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥१०॥ जनमेजय उवाच ॥ भारावतरणार्थाय कथितं जन्म कृष्णयोः ॥ संशयोऽयं द्विजश्रेष्ठ हृदये मम तिष्ठति ॥ १ ॥ पृथिवी गोस्वरूपेण ब्रह्माणं शरणं गता ॥ द्वापरांतेऽतिदीनाऽऽर्ता गुरुभारप्रपीडिता ॥ २ ॥ वेधसा प्रार्थितो विष्णुः कमलापतिरीश्वरः ॥ भूभारोत्तरणार्थाय साधूनां रक्षणाय च ॥ ३ ॥ भगवन्भारते खंडे देवैः सह जनार्दन ॥ अवतारं गृहाणाशु वसुदेवगृहे विभो ॥ ४ ॥ एवं संप्रार्थितो धात्रा भगवान्देवकीसुतः ॥ बभूव सह रामेण भूभारोत्तरणाय वै ॥ ५ ॥ कियानुत्तारितो भारो हत्वा दुष्टाननेकशः ॥ ज्ञात्वा सर्वान्दुराचारान्पापबुद्धिनृपानिह ॥ ६ ॥ हतो भीष्मो हतो द्रोणो विराटो द्रुपदस्तथा ॥ बाह्लीकः सोमदत्तश्च कर्णो वैकर्तनस्तथा ॥ ७ ॥

कृष्णयोरित्यस्य कृष्णार्जुनयोरित्यर्थः ॥ कृष्णबलरामयोरित्यर्थो वा ॥ संशय उक्तविषय इति शेषः ॥ १ ॥ अवतारकथां संक्षेपेण वर्णयति ॥ पृथिवीति ॥ २॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कियानिति ॥ दुष्टान् सर्वान् ज्ञात्वा तांश्च हत्वा भारः कियानुत्तारितो न किमपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु भीष्मादीन्निहत्य भार उत्तारित एव नेति कथमुच्यते तत्राह ॥ हतो भीष्म इति ॥ एते एकैकश एव हता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तर्ह्यवशिष्टाः के तत्राह ॥ यैर्लुंठितं धनमिति ॥ एते सर्वे दुष्टा अवशिष्टा एवेत्यर्थः ॥८ ॥ भारावतारणमिति ॥ भारावतारप्रतिज्ञां कृत्वाऽवतारो गृहीतस्तत्र सर्वदुष्टानामवशिष्टत्वादवतारं गृहीत्वा भारावतरणं किं कृतं न किमपीत्यर्थः॥९॥पश्यतः रामकृष्णौ कथं न ताः प्रजा नाशितवंताविति शेषः॥१०॥समाधत्ते॥राजन्निति॥ अयं भावः॥ दुष्टाचारा द्विविधाः पुरुषाः एके युगधर्मेण दुष्टाचाराः ॥ परे वेदधर्मोच्छेदार्थमवतीर्णा दैत्या दुराचाराः ॥ तत्रावतारं गृहीत्वा ये वेदधर्मोच्छेदं कर्तुं क्षत्रियगृहेऽवतीर्णा

यैर्लुंठितं धनं सर्वं हृताश्च हरियोषितः ॥ कथं न नाशिता दुष्टा ये स्थिताः पृथिवीतले॥८॥ आभीराश्च शका म्लेच्छा निषादाः कोटिशस्तथा ॥ भारावतरणं किं तत्कृतं कृष्णेन धीमता ॥९॥ संदेहोऽयं महाभाग न निवर्तति चित्ततः ॥ कलावस्मिन्प्रजाः सर्वाः पश्यतः पापनिश्चयाः ॥ १० ॥ व्यास उवाच ॥ राजन्यस्मिन्युगे यादृक्प्रजा भवति कालतः ॥ नान्यथा तद्भवेन्नूनं युगधर्मोऽत्र कारणम् ॥ ११ ॥ ये धर्मरसिका जीवास्ते वै सत्ययुगेऽभवन् ॥ धर्मार्थरसिका ये तु ते वै त्रेतायुगेऽभवन् ॥ १२ ॥ धर्मार्थकामरसिका द्वापरे चाभवन्युगे ॥ अर्थकामपराः सर्वे कलावस्मिन्भवंति हि ॥ १३ ॥ युगधर्मस्तु राजेंद्र न याति व्यत्ययं पुनः ॥ कालः कर्ताऽस्ति धर्मस्य ह्यधर्मस्य च वै पुनः ॥ १४ ॥ राजोवाच ॥ ये तु सत्ययुगे जीवा भवंति धर्मतत्पराः ॥ कुत्र तेऽद्य महाभाग तिष्ठंति पुण्यभागिनः ॥ १५ ॥ त्रेतायुगे द्वापरे वा ये दानव्रतकारकाः ॥ वर्तंते मुनयः श्रेष्ठ कुत्र ब्रूहि पितामह ॥ १६ ॥ कलावद्य दुराचारा येऽत्र संति गतत्रपाः ॥ आद्ये युगे क्व यास्यंति पापिष्ठा देवनिंदकाः ॥ १७ ॥ एतत्सर्वं समाचक्ष्व विस्तरेण महामते ॥ सर्वथा श्रोतुकामोऽस्मि यदेतद्धर्मनिर्णयम् ॥ १८ ॥ व्यास उवाच ॥ ये वै कृतयुगे राजन्संभवंतीह मानवाः ॥ कृत्वा ते पुण्यकर्माणि देवलोकान्व्रजंति वै ॥ १९ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च नृपसत्तम ॥ स्वधर्मनिरता यांति लोकान्कर्मजितान्किल ॥ २० ॥ सत्यं दया तथा दानं स्वदारगमनं तथा ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु समता सर्वजंतुषु ॥ २१ ॥

दैत्यकुले वा येऽवतीर्णा दैत्यास्त एव नाशिता न तु कालस्वभावेन दुराचारास्तेन नाशितास्तेषां नाशने सर्वेऽपि कलिस्वभावदुष्टाः संतीति सर्वेषां मारणप्रसंगेन प्रजोच्छेद एव स्यादिति ॥ नान्यथा तद्भवेदिति ॥ न ता नाशयितुं शक्यंत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ तानेव युगधर्मानुपपादयाति ॥ ये धर्मरसिका इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रसंगागतमाह । वैराग्यार्थं ये तु सत्ययुगे इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

तद्युगस्था रजकादयो नीचा अपि धर्मतः स्वधर्माचरणात्स्वर्गं यांतीत्यन्वयः ॥२२॥ कलावस्मिन्निति ॥ अस्मिन् कलौ ये पापाचारास्ते नरकं यांतीत्यर्थः ॥२३॥२४ ॥ ॥२५॥ २६ ॥ २७ ॥ व्यत्ययो भवेदिति ॥ सत्ययुगे पापं केचित्कुर्वंति कलियुगेऽपि केचि त्पुण्यं कुर्वंतीत्येवंरूप इत्यर्थः ॥ व्यत्ययांतरमप्याह ॥ कलौ ये साधव इति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ युगधर्मा मया प्रोच्यंते तान् सावधानतया समाचर नोचेद्युगधर्मानुरोधेन बुद्धेर्भ्रंशः स्यात् कस्य बुद्धेर्भ्रंशो जात इति चेच्छृणु तं दृष्टांत

एतत्साधारणं धर्मं कृत्वा सत्ययुगे पुनः ॥ स्वर्गं यांतीतरे वर्णा धर्मतो रजकादयः ॥ २२ ॥ तथा त्रेतायुगे राजन्द्वापरेऽथ युगे तथा ॥ कलावस्मिन्युगे पापा नरकं यांति मानवाः ॥२३॥ तावत्तिष्ठंति ते तत्र यावत्स्याद्युगपर्ययः ॥ पुनश्च मानुषे लोके भवंति भुवि मानवाः ॥ २४ ॥ यदा सत्ययुगस्यादिः कलेरंतश्च पार्थिव ॥ तदा स्वर्गात्पुण्यकृतो जायंते किल मानवाः ॥ २५ ॥ यदा कलियुगस्यादिर्द्वापरस्य क्षयस्तथा ॥ नरकात्पापिनः सर्वे भवंति भुवि मानवाः ॥ २६ ॥ एवं कालसमाचारो नान्यथाऽभूत्कदाचन ॥ तस्मात्कलिरसत्कर्ता तस्मिंस्तु तादृशी प्रजा ॥ २७ ॥ कदाचिद्दैवयोगात्तु प्राणिनां व्यत्ययो भवेत् ॥ कलौ ये साधवः केचिद्द्वापरे संभवंति ते ॥ २८ ॥ अथ त्रेतायुगे केचित्केचित्सत्ययुगे तथा ॥ दुष्टाः सत्ययुगे ये तु ते भवंति कलावपि ॥ २९ ॥ कृतकर्मप्रभावेण प्राप्नुवंत्यसुखानि च ॥ पुनश्च तादृशं कर्म कुर्वंति युगभावतः ॥३०॥ जनमेजय उवाच ॥ युगधर्मान्महाभाग ब्रूहि सर्वानशेषतः ॥ यस्मिन्वै यादृशो धर्मो ज्ञातुमिच्छामि तं तथा ॥ ३१ ॥ व्यास उवाच ॥ निबोध नृपशार्दूल दृष्टांतं ते ब्रवीम्यहम् ॥ साधूनामपि चेतांसि युगभावाद्भ्रमंति हि ॥ ३२ ॥ पितुर्यथा ते राजेंद्र बुद्धिर्विप्रावहेलने ॥ कृता वै कलिना राजन्धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ ३३ ॥ अन्यथा क्षत्रियो राजा ययातिकुलसंभवः ॥ तापसस्य गले सर्पं मृतं कस्मादयोजयत् ॥ ३४ ॥ सर्वं युगबलं राजन्वेदितव्यं विजानता ॥ प्रयत्नेन हि कर्तव्यं धर्मकर्म विशेषतः ॥ ३५ ॥ नूनं सत्ययुगे राजन्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ पराशक्त्यर्चनरता देवीदर्शनलालसाः ॥ ३६ ॥

मित्यभिप्रायेणाह ॥ निबोधेति ॥ हि निश्चयेन साधूनामपि चेतांसि युगभावात् युगप्रभावात् भ्रमंति मोहं प्राप्नुवंति तत्र वक्ष्यमाणं दृष्टांतं निबोध शृण्वित्यर्थः॥३२॥३३॥ ॥ ३४ ॥ यस्मादेवं तस्मादाह । प्रयत्नेनेति ॥ सावधानेन चेतसेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अथ युगधर्मानाह । नूनमिति ॥ पराशक्त्यर्चनं पूजा जपध्यानादि तस्मिन्रताः ॥ ३६ ॥

गायत्र्यासक्ताः प्रणवासक्ताश्चेत्यर्थः ॥ मायाबीजं भुवनेश्वरीमंत्रस्तस्यैकजापिनी मुख्यत्वेन जपशीलाः ॥ ३७ ॥ ३८॥३९॥४०॥ परांबापूजनांति ॥ परे युगे सत्ये सर्वेऽपि वर्णाः परांबापूजनासक्ता भवंतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ प्रसंगनावांतरं कलौ कंचिद्विशेषमाह । पूर्वं ये राक्षसा इति ॥ तेऽपि कलियुगे धर्मनाशार्थं ब्राह्मणा भवंतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥ कामचारा यथेष्टाचारवत्यः ॥४८॥४९॥ ननु यदि धर्मः श्रेष्ठस्तर्हि किमिति कलौ धर्मं नाचरंति तत्राह । आहारशुद्धचेति ॥ ५० ॥ शुद्धे

गायत्री प्रणवासक्ता गायत्रीध्यानकारिणः ॥ गायत्रीजपसंसक्ता मायाबीजैकजापिनः ॥ ३७॥ ग्रामेग्रामे परांबायाः प्रासादकरणोत्सुकाः ॥ स्वकर्मनिरताः सर्वे सत्यशौचदयान्विताः ॥ ३८ ॥ त्रय्युक्तकर्मनिरतास्तत्त्वज्ञानविशारदाः ॥ अभवन्क्षत्रियास्तत्र प्रजाभरणतत्पराः ॥ ३९ ॥ वैश्यास्तु कृषिवाणिज्यगोसेवानिरतास्तथा ॥ शूद्राः सेवापरास्तत्र पुण्ये सत्ययुगे नृप ॥ ४० ॥ परांबापूजनासक्ताः सर्वे वर्णाः परे युगे ॥ तथा त्रेतायुगे किंचिन्न्यूना धर्मस्य संस्थितिः ॥४१॥ द्वापरे च विशेषेण न्यूना सत्ययुगस्थितिः॥ पूर्वं ये राक्षसा राजंस्ते कलौ ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ४२ ॥ पाखंडनिरताः प्रायो भवंति जनवंचकाः ॥ असत्यवादिनः सर्वे वेदधर्मविवर्जिताः ॥ ४३ ॥ दांभिका लोकचतुरा मानिनो वेदवर्जिताः ॥ शूद्रसेवापराः केचिन्नानाधर्मप्रवर्तकाः ॥ ४४ ॥ वेदनिंदाकराः क्रूरा धर्मभ्रष्टातिवादुकाः ॥ यथायथा कलिर्वृद्धिं याति राजंस्तथातथा ॥ ४५ ॥ धर्मस्य सत्यमूलस्य क्षयः सर्वात्मना भवेत् ॥ तथैव क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च धर्मवर्जिताः ॥ ४६॥ असत्यवादिनः पापास्तथा वर्णेतराः कलौ ॥ शूद्रधर्मरता विप्राः प्रतिग्रहपरायणाः ॥ ४७ ॥ भविष्यंति कलौ राजन्युगे वृद्धिं गताः किल ॥ कामचाराः स्त्रियः कामलोभमोहसमन्विताः॥४८॥पापा मिथ्याभिवादिन्यः सदा क्लेशरता नृप ॥ स्वभर्तृवंचका नित्यं धर्मभाषणपंडिताः ॥ ४९ ॥ भवंत्येवंविधा नार्यः पापिष्ठाश्च कलौ युगे ॥ आहारशुद्ध्या नृपते चित्तशुद्धिस्तु जायते ॥ ५० ॥ शुद्धे चित्ते प्रकाशः स्याद्धर्मस्य नृपसत्तम ॥ वृत्तसंकरदोषेण जायते धर्मसंकरः ॥ ५१ ॥

चित्त इति । आहारशुद्ध्या सत्त्वशुद्धिस्तच्छुद्धौ धर्मप्रकाशस्तथा च कलावाहारशुद्ध्याद्यभावान्न धर्मबुद्धिर्जायत इत्यर्थः॥तथा च छांदोग्यश्रुतिः॥आहारशुद्ध्या सत्त्वशुद्धिस्तच्छुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरिति ॥ धर्मबुद्ध्यभावे को दोषस्तत्राह । वृत्तसंकरेति ॥ वृत्तं वर्णाश्रमाचारस्तत्संकरदोषेण धर्मसंकरो भवतीत्यर्थः ॥ ब्राह्मणाचरणं शूद्रेण

शूद्राचरणं ब्राह्मणेन कृतं चेद्धर्मसंकरो भवत्येवेति भावः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३॥ ५४ ॥पापनिष्कृत्युपायं राजा पृच्छति ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञेति ॥५५॥ ५६ ॥ देवीपदांबुजं मायाविशिष्टब्रह्मरूपिण्याः देव्याः पदांबुजमित्यर्थः॥५७॥न संत्यघानीति ॥ देव्या नाम्नि पापदाहे पापदाहविषये यावती शक्तिरस्ति तावंत्यघानि पापानि नैव संतीत्यर्थः॥यस्मादेवं तस्मात्कलियुगाद्भीतिर्भयं कुतो भवति ॥ कलियुगभये न किंचित्कारणमस्तीत्यर्थः॥५८॥५९॥६०॥ नामस्मरणं चरेत् कुर्यादित्यर्थः ॥६१॥ ॥ ६२ ॥ इदानीं सर्वे प्राणिनः पराशक्तिमंत्रमजपाख्यं निरंतरं जपंति जन्मन आरभ्य मरणपर्यंतम् ॥ तथाऽप्ययं मंत्रोऽस्तीति मायाकृतमोहेन न जानंति ततो न

धर्मस्य संकरे जाते नूनं स्याद्वर्णसंकरः ॥ एवं कलियुगे भूप सर्वधर्मविवर्जिते ॥ ५२ ॥ स्ववर्णधर्मवार्तैषा न कुत्राप्युपलभ्यते ॥ महांतोऽपि च धर्मज्ञा अधर्मं कुर्वते नृप ॥ ५३ ॥ कलिस्वभाव एवैष परिहार्यो न केनचित् ॥ तस्मादत्र,मनुष्याणां स्वभावात्पापकारिणाम्॥५४॥निष्कृतिर्न हि राजेंद्र सामान्योपायतो भवेत्॥जनमेजय उवाच॥भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ ५५ ॥ कलावधर्मबहुले नराणां का गतिर्भवेत् ॥ यद्यस्ति तदुपायश्चेद्दयया तं वदस्व मे ॥ ५६ ॥ व्यास उवाच ॥ एक एव महाराज तत्रोपायोऽस्ति नाऽपरः ॥ सर्वदोषनिरासार्थं ध्यायेद्देवीपदांबुजम् ॥ ५७ ॥ न संत्यघानि तावंति यावती शक्तिरस्ति हि ॥ नाम्नि देव्याः पापदाहे तस्माद्भीतिः कुतो नृप ॥ ५८ ॥ अवशेनाऽपि यन्नाम लीलयोच्चारितं यदि ॥ किं किं ददाति तज्ज्ञातुं समर्था न हरादयः ॥ ५९ ॥ प्रायश्चित्तं तु पापानां श्रीदेवीनामसंस्मृतिः ॥ तस्मात्कलिभयाद्राजन्पुण्यक्षेत्रे वसेन्नरः ॥ ६० ॥ निरंतरं परांबाया नामसंस्मरणं चरेत् ॥ छित्त्वा भित्त्वा च भूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ॥ ६१ ॥ देवीं नमति भक्त्या यो न स पापैर्विलिप्यते ॥ रहस्यं सर्वशास्त्राणां मया राजन्नुदीरितम् ॥ ६२ ॥ विमृश्यैतदशेषेण भज देवीपदांबुजम् ॥ अजपां नाम गायत्रीं जपंति निखिला जनाः ॥ ६३ ॥ महिमानं न जानंति मायाया वैभवं महत् ॥ गायत्रीं ब्राह्मणाः सर्वे जपंति हृदयांतरे ॥ ६४ ॥

मुक्ता भवंतीत्याह । मायाया वैभवमिति ॥ जनानाक्रोशति । अजपां नाम गायत्रीमिति ॥ तदुक्तम् ॥ अजपां नाम गायत्रीं जीवो जपति नित्यशः ॥ अजपां जपतो नित्यं पुनर्जन्म न विद्यत इति । अजपामंत्रविधानं तु दक्षिणामूर्तिसंहितायां स्पष्टम् ॥ ६३ ॥ यथाऽजपां सर्वे जपंति तथैव गायत्रीमपि सर्वे ब्राह्मणा जपंति तथाऽपि तस्या महिमानं न जानंति ततो न मुक्ता भवंतीत्याह ॥ गायत्रीमिति ॥ गायत्रीमहिमा तु सर्वत्रैव प्रसिद्धः ॥ उपपादितश्चास्माभिर्बृहदारण्यकटीकायां

सप्तमाध्याय इति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कन्ध एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ चतुःसप्ततिपद्यैस्तु तीर्थयात्राप्रसंगतः ॥ आडीबकं महायुद्धं विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते तस्मात्कलिभयाद्राजन्पुण्यक्षेत्रे वसेन्नरः ॥ निरंतरं परांबाया नामसंस्मरणं चरेदित्युक्तम् ॥ तत्र कानि तानि पुण्यक्षेत्राणीति राजा पृच्छति ॥ तीर्थानि भुवीति ॥ १ ॥ विशेषतो ब्रूहीत्यन्वयः ॥ २ ॥ येषु तीर्थेषु देवीनां ललितादेवीनां प्रशस्तान्यायनानि स्थानानि विद्यंते तानीत्यर्थः ॥

महिमानं न जानंति मायाया वैभवं महत् ॥ एतत्सर्वं समाख्यातं यत्पृष्टं तत्त्वया नृप ॥ ६५ ॥ युगधर्मव्यवस्थायां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंध एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ राजोवाच ॥ तीर्थानि भुवि पुण्यानि ब्रूहि मे मुनिसत्तम ॥ गम्यानि मानवैर्देवैः क्षेत्राणि सरितस्तथा ॥ १ ॥ फलं च यादृशं यत्र तीर्थेषु स्नानदानतः ॥ विधिं तु तीर्थयात्रायां नियमांश्च विशेषतः ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि तीर्थानि विविधानि च ॥ येषु तीर्थेषु देवीनां प्रशस्तान्यायनानि च ॥ ३ ॥ नदीनां जाह्नवी श्रेष्ठा यमुना च सरस्वती ॥ नर्मदा गंडकी सिंधुर्गोमती तमसा तथा ॥ ४ ॥ कावेरी चंद्रभागा च पुण्या वेत्रवती शुभा ॥ चर्मण्वती च सरयूस्तापी साभ्रमती तथा ॥ ५ ॥ एताश्च कथिता राजन्नन्याश्च शतशः पुनः ॥ तासां समुद्रगाः पुण्याः स्वल्पपुण्या ह्यनब्धिगाः ॥ ६ ॥ समुद्रगानां ताः पुण्याः सर्वदौघवहास्तु याः ॥ मासद्वयं श्रावणादौ ताश्च सर्वा रजस्वलाः ॥ ७ ॥ भवंति वृष्टियोगेन ग्राम्यवारिवहास्तथा ॥ पुष्करं च कुरुक्षेत्रं धर्मारण्यं सुपावनम् ॥ ८ ॥ प्रभासं च प्रयागं च नैमिषारण्यमेव च ॥ विश्रुतं चार्बुदारण्यं शैलाश्च पावनास्तथा ॥ ९ ॥ श्रीशैलश्च सुमेरुश्च पर्वतो गंधमादनः ॥ सरांसि चैव पुण्यानि मानसं सर्वविश्रुतम् ॥ १० ॥ तथा बिंदुसरः श्रेष्ठमच्छोदं नाम पावनम् ॥ आश्रमास्तु तथा पुण्या मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ११ ॥

अयनमेवायनम् ॥ ३ ॥ तमसा नदी॥४॥५॥६॥सर्वदौघवहास्तु या इति ॥ असमुद्रगासु समुद्रगाः श्रेष्ठाः समुद्रगास्वापि सर्वदा जलवहाः श्रेष्ठाः ताः सर्वदा जलवहाः श्रावणादौ श्रावणभाद्रपदयोरादौ मासद्वयं सर्वा रजस्वलाः प्रोक्ता इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ग्राम्यवारिवहा इति ॥ ग्रामोपयोगिजलवहाः॥न समुद्रगामिन्य इत्यर्थः ॥ क्षेत्राण्याह । पुष्करमिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ शैलानाह । श्रीशैलश्चेति ॥ सरोवराण्याह । सरांसीति ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ एष्विति ॥ सर्वेष्वेषु स्थानेषु देवीस्थानानि संतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अग्रे सप्तमस्कंधे कानिचिद्देवीस्थानानि कथयिष्यामीत्यर्थः ॥
तीर्थादिषु नियमानाह । तीर्थानीति ॥ हे नृप तीर्थानि दानानि व्रतानि मखास्तपांसि सर्वाणि द्रव्यशुद्धिक्रियाशुद्धिमनःशुद्धिसापेक्षाणि तदपेक्षया फलदानि
भवंति न स्वत इत्यर्थः ॥ अतस्तीर्थादिषु वसञ्छुद्धित्रयं संपादयेदिति तात्पर्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत्र द्रव्यशुद्धिः क्रियाशुद्धिः कदाचित्सिध्येत् मनःशुद्धिस्तु सर्वथा

विश्रुतस्तु सदा पुण्यः ख्यातो बदरिकाश्रमः ॥ नरनारायणौ यत्र तेपाते तौ मुनी तपः ॥ १२ ॥ वामनाश्रम आख्यातः शतयू
पाश्रमस्तथा ॥ येन यत्र तपस्तप्तं तस्य नाम्नाऽतिविश्रुतः ॥ १३ ॥ एवं पुण्यानि स्थानानि ह्यसंख्यातानि भूतले ॥ मुनिभिः परि
गीतानि पावनानि महीपते ॥ १४ ॥ एषु स्थानेषु सर्वत्र देवीस्थानानि भूपते ॥ दर्शनात्पापहारीणि वसंति नियमेन च ॥ १५ ॥
कथयिष्यामि तान्यग्रे प्रसंगेन च कानिचित् ॥ तीर्थानि नृप दानानि व्रतानि च मखास्तथा ॥ १६ ॥ तपांसि पुण्यकर्माणि
सापेक्षाणि महीपते ॥ द्रव्यशुद्धिं क्रियाशुद्धिं मनःशुद्धिमपेक्ष्य च ॥ १७ ॥ पावनानि हि तीर्थानि तपांसि च व्रतानि च ॥ कदा
चिद्द्रव्यशुद्धिः स्यात्क्रियाशुद्धिः कदाचन ॥ १८ ॥ दुर्लभा मनसः शुद्धिः सर्वेषां सर्वदा नृप ॥ मनस्तु चंचलं राजन्ननेकविषयाश्रि
तम् ॥ १९ ॥ कथं शुद्धं भवेद्राजन्नानाभावसमाश्रितम् ॥ कामक्रोधौ तथा लोभो ह्यहंकारो मदस्तथा ॥ २० ॥ सर्वविघ्नकरा
ह्येते तपस्तीर्थव्रतेषु च ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिंद्रियनिग्रहः ॥ २१ ॥ स्वधर्मपालनं राजन्सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ नित्यक
र्मपरित्यागान्मार्गे संसर्गदोषतः ॥ २२ ॥ व्यर्थं तीर्थाधिगमनं पापमेवावशिष्यते ॥ क्षालयंति हि तीर्थानि सर्वथा देहजं मलम्
॥ २३ ॥ मानसं क्षालितुं तानि न समर्थानि वै नृप ॥ शक्तानि यदि चेत्तानि गंगातीरनिवासिनः ॥ २४ ॥ मुनयो द्रोहसंयुक्ताः
कथं स्युर्भावितेश्वराः ॥ वसिष्ठसदृशाः प्रह्वा विश्वामित्रादयः किल ॥२५॥ रागद्वेषरताः सर्वे कामक्रोधाकुलाः सदा ॥ चित्तशुद्धि
मयं तीर्थं गंगादिभ्योऽतिपावनम्॥२६॥यदि स्याद्दैवयोगेन क्षालयत्यांतरं मलम् ॥ विशेषेण तु सत्संगो ज्ञाननिष्ठस्य भूपते॥२७॥

दुःसाध्येत्याह ॥ कदाचिदिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ देहजं मलमिति ॥ तीर्थानि देहमलमेव क्षालयंति न तु मानसं मलमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ ननु यदि तीर्थादिसेवनान्न चित्तशुद्धिस्तर्हि सा कस्माद्भवति तत्राह । यदि स्यादिति ॥ हे भूपते यदि दैवयोगेन ज्ञाननिष्ठस्य सत्संगो विशेषेण निरं

तरं स्यात्तदा स एव सत्संगः आंतरं मलं मानसं मलं क्षालयति नान्य इत्यर्थः ॥ यदि दैवयोगेनेत्यनेन सत्संगस्यातिदुर्लभत्वं बोधितम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ तथाच
कलिभयार्दितस्तृतीयचतुर्थस्कंधयोः प्रतिपादितां द्रव्यशुद्धिं क्रियाशुद्धिं च संपाद्य पुण्यक्षेत्रे वसन् ज्ञाननिष्ठसत्समागमेन शास्त्रश्रवणादिना मानसीं शुद्धिं वैराग्या
दिना संपाद्य देवीनामानि गृह्णन् श्रीदेवीसमाराधनपरो भवेदिति सर्वप्रकरणार्थः ॥ अत्र द्रव्यक्रियाचित्तशुद्धीनां मध्ये सर्वेषां व्रतनियमानामंतर्भावमभिप्रेत्य राज्ञा
पृष्टा अपि तीर्थव्रतनियमा नोक्ता इति बोध्यम् ॥ तत्र चित्तशुद्धिरतिदुर्लभेति दर्शयितुं वसिष्ठविश्वामित्रयोः कथां प्रस्तौति । वसिष्ठो ब्रह्मण इति ॥ गंगातीरास्थितो

न वेदा न च शास्त्राणि न व्रतानि तपांसि न ॥ न मखा न च दानानि चित्तशुद्धेस्तु कारणम् ॥ २८ ॥ वसिष्ठो ब्रह्मणः
पुत्रो वेदविद्याविशारदः ॥ रागद्वेषान्वितः कामं गंगातीरसमाश्रितः ॥ २९ ॥ आडीबकं महायुद्धं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ॥
जातं निरर्थकं द्वेषाद्देवानां विस्मयप्रदम् ॥ ३० ॥ विश्वामित्रो बकस्तत्र जातः परमतापसः ॥ शप्तः स तु वसिष्ठेन हरिश्चंद्रस्य
कारणात् ॥ ३१ ॥ कौशिकेन वसिष्ठोऽपि शप्त्वाऽऽडीदेहभाक्कृतः ॥ शापादाडीबकौ जातौ तौ मुनी विशदप्रभौ ॥ ३२ ॥ निवा
सं प्रापतुस्तीरे सरसो मानसस्य च ॥ चक्रतुर्दारुणं युद्धं नखचंचुप्रताडनैः ॥ ३३ ॥ वर्षाणामयुतं यावत्तावृषी रोषसंयुतौ ॥ युयु
धाते मदोन्मत्तौ सिंहाविव परस्परम् ॥ ३४ ॥ राजोवाच ॥ कथं तौ मुनिशार्दूलौ तापसौ धर्मतत्परौ ॥ परस्परं वैरपरौ संजातौ
केन हेतुना ॥ ३५ ॥ शापं परस्परं केन कारणेन महामती ॥ दत्तवंतौ मिथः क्लेशकारकौ दुःखदौ नृणाम् ॥ ३६ ॥ व्यास उवाच॥
हरिश्चंद्रो नृपश्रेष्ठस्त्रिशंकुतनयः पुरा ॥ बभूव रविवंशीयो रामचन्द्रस्य पूर्वजः ॥ ३७ ॥ अनपत्यः स राजर्षिर्वरुणाय महाक्रतुम् ॥
प्रतिजज्ञे पुत्रकामो नरमेधं दुरासदम्॥३८॥वरुणस्तस्य संतुष्टो यज्ञस्य नियमे कृते॥दधार गर्भं राज्ञस्तु भार्या परमसुंदरी ॥३९ ॥

ऽपि रागद्वेषान्विताश्चित्तशुद्धिरहित इत्यर्थः ॥ एतादृशानां महतामपि यतो न चित्तशुद्धिस्ततः सा दुर्लभैवेति भावः ॥ २९ ॥ रागद्वेषान्वितत्वे किं प्रमाणमिति चेद्युद्धमेव
प्रमाणमित्याह । आडीबकमिति ॥ आडिश्च बकश्च योद्धारौ यस्मिन् युद्धे तद्युद्धमाडीबकम् ॥ आडिः शरारिः ॥ शरारिराटिराडिश्चेति कोशः ॥ आडीबकमित्यत्रा
न्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रतिजज्ञ इति ॥ मम पुत्रो भवतु तेन पुत्रेण नरमेधं महाक्रतुं हे वरुण
त्वत्प्रीत्यर्थं करिष्यामीति प्रतिज्ञां कृतवानित्यर्थः ॥ ३८ ॥ दधार गर्भमिति ॥ तेन वरुणसंतोषेणेति शेषः ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ दोग्ध्रीर्दुग्धवतीः ॥ ४२ ॥ यादसां पतिर्वरुणः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भवामि भविष्यामीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

राजा बभूव संतुष्टो दृष्ट्वा भार्यां सदोहदाम् ॥ चकार विधिवत्कर्म गर्भसंस्कारकारकम् ॥ ४० ॥ सुषुवे तनयं नारी सर्वलक्षण
संयुतम् ॥ मुदं प्राप नृपस्तत्र पुत्रे जाते विशांपते ॥ ४१ ॥ कृतवाञ्जातकर्मादि संस्कारविधिमुत्तमम् ॥ ददौ हिरण्यं गा
दोग्ध्रीर्ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ ४२ ॥ जन्मोत्सवेऽतिसंवृत्ते गेहे वै यादसांपतिः ॥ आजगाम महाराज विप्रवेषधरस्तथा ॥ ४३ ॥
पूजितः पार्थिवेनाथ दत्त्वा विधिवदासनम् ॥ कार्ये पृष्टेऽब्रवीद्वाक्यं वरुणोऽस्मीति भूपतिम् ॥ ४४ ॥ कुरु यज्ञं सुतं कृत्वा पशुं
परमपावनम् ॥ सत्यवाग्भव राजेंद्र संकल्पस्तु त्वया कृतः ॥ ४५ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा विह्वलोऽतिव्यथाकुलः ॥ संस्तभ्या
धिं नृपः प्राह वरुणं सत्कृतांजलिः ॥ ४६ ॥ स्वामिन्करोमि तं यज्ञं सर्वथा विधिपूर्वकम् ॥ मया ते यत्प्रतिज्ञातं भवामि सत्य
वागहम् ॥ ४७ ॥ पूर्णे मासे विशुद्ध्येत धर्मपत्नी सुरोत्तम ॥ विशुद्धायां तु भार्यायां कर्तव्यः सपशुर्मखः ॥ ४८ ॥ व्यास
उवाच ॥ इत्युक्ते वचने राज्ञा वरुणः स्वगृहं गतः ॥ राजा बभूव संतुष्टः किंचिच्चिंतातुरस्तथा ॥ ४९ ॥ पूर्णे मासि पुनः पाशी
परीक्षार्थं नृपालये ॥ आजगाम द्विजो भूत्वा सुवेषः सुष्ठुभाषकः ॥ ५० ॥ कृतार्हणं सुखासीनं भूपतिस्तं सुरोत्तमम् ॥ उवाच
विनयोपेतो हेतुगर्भं वचस्तदा ॥५१॥ असंस्कृतं सुतं स्वामिन्यूपे बध्नामि तं कथम् ॥ संस्कृत्य क्षत्रियं कृत्वा यजेऽहं यज्ञमुत्त
मम् ॥५२॥ दयसे यदि देव त्वं ज्ञात्वा दीनं स्वसेवकम्॥असंस्कृतस्य बालस्य नाधिकारोऽस्ति कुत्रचित्॥५३॥ वरुण उवाच ॥
प्रतारयसि राजेंद्र कृत्वा समयमग्रतः॥ दुस्त्यजस्तव जानामि सुतस्नेहो ह्यपुत्रिणः॥५४॥गृहं व्रजामि भूपाल वचनात्तव कोमलात्॥
कियत्कालं प्रतीक्ष्याहमागमिष्यामि ते गृहम् ॥ ५५ ॥ भवितव्यं त्वया तात तदा सत्यवचोऽन्वितम् ॥ अन्यथा त्वयि मुंचामि
कोपं शापसमन्वितम्॥५६॥राजोवाच ॥ समावर्तनकर्मांते सर्वथा यादसांपते ॥ कृत्वा वृत्रं पशुं यज्ञे यजिष्ये विधिपूर्वकम् ॥५७॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥५७॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ कृत्वेति ॥ समयामीत शेषः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ देहदं पितरमित्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

व्यास उवाच ॥ तच्छुत्वा वचनं राज्ञो वरुणः प्रीतमानसः ॥ तथेत्युक्त्वा ययौ तूर्णं नृपस्तु सुस्थितोऽभवत् ॥५८॥ रोहिताख्य इति
ख्यातः सुतस्तस्य विवृद्धिमान् ॥ संजातश्चतुरः सर्वविद्यानां च विशारदः ॥ ५९॥ यज्ञस्य कारणं तेन ज्ञातं सर्वं सविस्तरम् ॥
भयभीतस्ततः सोऽपि मत्वा मरणमात्मनः ॥ ६० ॥ कृत्वा पलायनं वीरो गतोऽसौ गिरिगह्वरे ॥ अगम्ये नृपतिस्थाने स्थित
स्तत्र भयातुरः ॥ ६१ ॥ प्राप्ते कालेऽथ वरुणो यज्ञार्थी नृपतेर्गृहम् ॥ गत्वा तमाह भूपालं कुरु यज्ञं विशांपते ॥ ६२ ॥ प्रम्लान
वदनो राजा तमाह व्यथितेंद्रियः ॥ किं करोमि गतः क्वाऽपि सुतो मे सुरसत्तम ॥ ६३ ॥ श्रुत्वा तद्वचनं राज्ञः कुपितो याद
सांपतिः ॥ शशाप तं नृपं कोपादसत्यवादिनं भृशम् ॥ ६४ ॥ जलोदराभिधो व्याधिर्देहे भवतु ते नृप ॥ यतः प्रतारितश्चाहं
कृत्वा कपटपंडित ॥ ६५ ॥ इति शप्त्वा ययौ धाम स्वकं पाशधरस्तदा ॥ राजा चिंतातुरस्तस्थौ भवने व्याधिपीडितः॥ ६६॥
यदाऽतिव्याधितो राजा रोगेण शापजेन ह ॥ यदा शुश्राव पुत्रोऽपि पितरं व्याधिपीडितम् ॥६७॥ पांथिकः प्राह पुत्रं हि पिता
ते भृशदुःखितः ॥ जलोदरविकारेण शापजेन नृपात्मज ॥ ६८ ॥ विनष्टं जीवितं तेऽद्य वृथा जातस्य दुर्मते ॥ यत्त्यक्त्वा पितरं
दुःस्थं प्राप्तोऽसि गिरिगह्वरम् ॥ ६९ ॥ किमनेन शरीरेण प्राप्तं ते जन्मनः फलम् ॥ देहदं दुःखितं कृत्वा स्थितोऽस्यत्र सुता
धम ॥ ७० ॥ प्राणास्त्याज्याः पितुः कार्यें सत्पुत्रेणेति निश्चयः ॥ त्वदर्थें दुःखितो राजा क्रंदति व्याधिपीडितः ॥ ७१ ॥
व्यास उवाच ॥ तदाकर्ण्य वचस्तथ्यं पांथिकाद्धर्मसंयुतम् ॥ यदा चक्रे मनो गंतुं द्रष्टुं तातं व्यथातुरम् ॥ ७२ ॥ तदा विप्रव
पुर्भूत्वा वासवस्तमुपागमत् ॥ रहः प्राह हितं वाक्यं दयावानिव भारत ॥ ७३ ॥ मूर्खोऽसि राजपुत्र त्वं गमनाय मतिं वृथा ॥
करोषि पितरं त्वद्य न जानासि व्यथायुतम् ॥ ७४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

चतुर्भिरधिकैः पञ्चाशद्भिः पद्यैरनन्तरम् ॥ शुनःशेपकथांते च युद्धमाडीबकं स्मृतम् ॥१॥ पितुर्गृहे गम्यते चेत्पिता तव नरमेधं त्वत्पशुकं करिष्यति तस्मान्मा गमस्तत्रे
त्यभिप्रायेण पितुर्वृत्तांतमिंद्रो बोधयति । साहसमिति ॥ प्रियं पुत्रं पशुं कृत्वा कथितो वेदेपूक्तो मखो नरमेधो वरुणाय पूर्वं प्रतिज्ञात इति यत्तद्राजा साहसं कृतवानित्यर्थः
॥१॥ततः किं तत्राह । गते त्वयीति ॥ अघृण इति च्छेदः ॥ व्यथातुरः पीडितः ॥ २ ॥ स्थितस्तत्रैवेति ॥ पितृगृहं न गत इत्यर्थः ॥ मायेशी मायास्वामिनी भगवती

इंद्र उवाच ॥ साहसं कृतवान्राजा पूर्वं यत्कथितो मखः ॥ वरुणाय प्रतिज्ञातः पुत्रं कृत्वा पशुं प्रियम् ॥१॥ गते त्वयि पिता पुत्रं
बद्ध्वा यूपेऽघृणः पुनः ॥ पशुं कृत्वा महाबुद्धे वधिष्यति वृथातुरः ॥ २ ॥ इत्थं निषिद्धस्तत्पुत्रः शक्रेणामिततेजसा ॥ स्थितस्त
त्रैव मायेशीमायया मोहितो भृशम् ॥ ३ ॥ यदा पुनः पुनः श्रुत्वा पितरं रोगपीडितम् ॥ गमनाय मतिं चक्रे तदेंद्रः प्रत्यषेधयत
॥ ४ ॥ हरिश्चंद्रोऽतिदुःखार्तः पप्रच्छ गुरुमंतिके ॥ स्थितं वसिष्ठमेकान्ते सर्वज्ञं हिततत्परम् ॥ ५ ॥ राजोवाच ॥ भगवन्किं करो
म्यद्य कातरोऽस्मि व्यथाकुलः ॥ त्राहि मां दुःखमनसं महाव्याधिभयातुरम् ॥ ६ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ शृणु राजन्नुपायोऽस्ति रोग
नाशं प्रति स्तुतः ॥ त्रयोदशविधाः पुत्राः कथिता धर्मसंग्रहे ॥ ७ ॥ तस्मात्क्रीतं सुतं कृत्वा यजस्व मखमुत्तमम् ॥ द्रव्यं दत्त्वा
यथोद्दिष्टमानयस्व द्विजोत्तमम् ॥ ८ ॥ एवं कृते मखे भूप रोगनाशो भविष्यति ॥ वरुणोऽपि प्रसन्नात्मा भविष्यति यथासुखम्
॥ ९ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा प्रोवाच मंत्रिणम् ॥ अन्वेषय महाबुद्धे विषयेष्वतियत्नतः ॥ १० ॥ कदा
चित्कोऽपि लोभार्थी ददाति स्वसुतं पिता ॥ समानय धनं दत्त्वा यावत्प्रार्थयतेऽप्यसौ ॥ ११ ॥ सर्वथैव समानेयो यज्ञार्थं द्विज
बालकः ॥ न कार्या कृपणा बुद्धिस्त्वया मत्कार्यहेतवे ॥ १२ ॥ प्रार्थनीयस्त्वया पुत्रः कस्यचिद्द्विजवादिनः ॥ द्रव्येण देहि यज्ञार्थं
कर्तव्योऽसौ पशुः किल ॥ १३ ॥ इति संचोदितस्तेन सचिवः कार्यहेतवे ॥ अन्वेषयामास पुरे ग्रामे ग्रामे गृहे गृहे ॥ १४ ॥

ब्रह्मचिद्रूपिणी तस्या मायया मोहित इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ त्रयोदशविधा इति ॥ औरसक्षेत्रजदात्रिमकृत्रिमादयो मनुस्मृतिप्रसिद्धाः ॥ धर्मसंग्रहे धर्मशास्त्रे
॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ विषयेषु देशेषु ॥ १० ॥ असौ पिता यावद्धनं प्रार्थयते तावद्दत्त्वेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ द्विजवादिनः ब्राह्मणस्येत्यर्थः ॥ प्रार्थनास्वरूपमाह ॥
द्रव्येण देहीति ॥ इति प्रार्थनीय इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ तं द्विजसुतं स्वदहसंरक्षार्थं हंसीदमनुचितमिति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ पाशधरस्य वरुणस्य

एवमन्वेषतस्तस्य विषये कश्चिदातुरः ॥ निर्धनस्त्रिसुतश्चासीदजीगर्तेति नामतः ॥१५॥ तस्य पुत्रं शुनःशेपं मध्यमं मंत्रिसत्तमः॥
आनयामास दत्त्वाऽर्थं प्रार्थितं यद्धनं तदा॥१६॥ समानीय शुनःशेपं सचिवः कार्यतत्परः ॥ राज्ञे निवेदयामास पशुयोग्यं द्विजा
तमजम् ॥ १७ ॥ राजाऽतिमुदितस्तेन विप्रानानीय सर्वतः ॥ कारयामास संभारान्यज्ञार्थं वेदवित्तमान् ॥ १८॥ प्रारब्धे तु मखे
तत्र विश्वामित्रो महामुनिः ॥ बद्धं दृष्ट्वा शुनःशेपं निषिषेध नृपं तदा॥१९॥राजन्मा साहसं कार्षीर्मुंचैनं द्विजबालकम् ॥ प्रार्थया
म्यहमायुष्मन्सुखं तेऽद्य भविष्यति॥२०॥क्रंदत्ययं शुनःशेपः करुणा मां दुनोत्यपि॥दयावान्भव राजेंद्र कुरु मे वचनं नृप॥२१॥
परदेहस्य रक्षायै स्वदेहं ये दयापराः ॥ ददति क्षत्रियाः पूर्वं स्वर्गकामाः शुचिव्रताः ॥ २२ ॥ तं स्वदेहस्य रक्षार्थं हंसि द्विजसुतं
बलात् ॥ पापं मा कुरु राजेंद्र दयावान्भव बालके ॥ २३ ॥ सर्वेषां सदृशी प्रीतिर्देहे वेत्सि स्वयं नृप ॥ मुंचैनं बालकं तस्मा
त्प्रमाणं यदि मे वचः ॥ २४ ॥ व्यास उवाच ॥ अनादृत्य च तद्वाक्यं राजा दुःखातुरो भृशम् ॥ न मुमोच मुनिस्तस्मै चुकोपा
तीव तापसः ॥ २५ ॥ उपदेशं ददौ तस्मै शुनःशेपाय कौशिकः ॥ मंत्रं पाशधरस्याथ दयावान्वेदवित्तमः ॥ २६ ॥ शुनः
शेपोऽपि तं मंत्रमसकृद्बधकर्शितः ॥ प्लुतस्वरेण चुक्रोश संस्मरन्वरुणं भृशम् ॥ २७ ॥ स्तुवंतं मुनिपुत्रं तं ज्ञात्वा वै यादसां
पतिः ॥ तत्रागत्य शुनःशेपं मुमोच करुणार्णवः ॥ २८ ॥ रोगहीनं नृपं कृत्वा वरुणः स्वगृहं ययौ ॥ विश्वामित्रस्तु तं पुत्रं
कृतवान्मोचितं मृतेः ॥२९॥ न कृतं वचनं राज्ञा कौशिकस्य महात्मनः॥ रोषं दधार मनसा राजोपरि स गाधिजः॥३०॥एकस्मि
न्समये राजा हयारूढो वनं गतः ॥ सूकरं हंतुकामस्तु मध्याह्ने कौशिकीतटे ॥ ३१ ॥ वृद्धब्राह्मणवेषेण विश्वामित्रेण वंचितः ॥
सर्वस्वं प्रार्थितं तस्य गृहीतं राज्यमद्भुतम् ॥३२॥

॥ २६ ॥ प्लुतस्वरेणाऽऽक्रोशेन जजापेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ मृतेर्मरणान्मोचितं मुक्तं कृतवानित्यर्थः ॥ २९ ॥ गाधिजो विश्वामित्रः ॥३०॥३१॥ राज्यमद्भुतमिति

इयं कथा विस्तरेण सप्तमस्कन्धे वक्ष्यते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ जाल्म मूर्ख ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नीडं पक्षिगृहम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

पीडितोऽसौ हरिश्चन्द्रो यजमानो यतो भृशम्॥ वशिष्ठः कौशिकं प्राह वने प्राप्तं यदृच्छया ॥ ३३ ॥ क्षत्रियाधम दुर्बुद्धे वृथा ब्राह्मणवेषभृत् ॥ बकधर्म वृथा किं त्वं गर्वं वहसि दांभिक ॥ ३४ ॥ कस्मात्त्वया नृपश्रेष्ठो यजमानो ममाप्यसौ ॥ अपराधं विना जाल्म गमितो दुःखमद्भुतम् ॥ ३५ ॥ बकध्यानपरो यस्मात्तस्मात्त्वं वै बको भव ॥ इति शप्तो वसिष्ठेन कौशिकः प्राह तं पुनः॥३६॥त्वमप्याडिर्भवायुष्मन्बकोऽहं यावदेव हि॥ व्यास उवाच ॥ एवं परस्परं दत्त्वा शापं तौ क्रोधपीडितौ ॥३७॥ अंडजौ तरसा जातौ सरस्याडीबकौ मुनी ॥ एकस्मिन्पादपे नीडं कृत्वाऽसौ बकरूपभाक्॥३८॥ विश्वामित्रः स्थितस्तत्र दिव्ये सरसि मानसे ॥ अन्यस्मिन्पादपे कृत्वा वसिष्ठो नीडमुत्तमम् ॥ ३९ ॥ आडीरूपधरस्तस्थावन्योन्यं द्वेषतत्परौ ॥ दिनेदिने तौ संग्रामं चक्रतुः क्रोधसंयुतौ ॥ ४० ॥ दुःखदं सर्वलोकानां क्रंदमानावुभौ भृशम् ॥ चंचुपक्षप्रहारैस्तु नखाघातैः परस्परम् ॥४१॥ जघ्नतू रुधिरक्लिन्नौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ एवं बहूनि वर्षाणि पक्षिरूपधरौ मुनी ॥ ४२ ॥ स्थितौ तत्र महाराज शापपाशेन यंत्रितौ ॥ राजोवाच ॥ कथं मुक्तौ मुनिश्रेष्ठौ शापाद्वसिष्ठकौशिकौ ॥ ४३ ॥ तन्ममाचक्ष्व विप्रर्षे परं कौतूहलं हि मे ॥ व्यास उवाच ॥ युध्यमानावुभौ दृष्ट्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४४ ॥ तत्राजगामानिमिषैर्वृतः सर्वैर्दयापरैः ॥ तावाश्वास्य जगत्कर्ता युद्धतो विनिवार्य च॥४५॥शापं संमोचयामास तयोः क्षिप्तं परस्परम् ॥ ततो जग्मुः सुराः सर्वे स्वानि धिष्ण्यानि पद्मभूः ॥४६॥ सत्यलोकं जगामाशु हंसारूढः प्रतापवान्॥विश्वामित्रोऽप्यगात्तूर्णं वसिष्ठः स्वाश्रमं गतः ॥ ४७ ॥ मिथः स्नेहं ततः कृत्वा प्रजापत्युपदेशतः ॥ मैत्रावरुणिनाऽप्येवं कृतं युद्धमकारणम् ॥ ४८ ॥ कौशिकेन समं भूप दुःखदं च परस्परम् ॥ को नाम मानवो लोके देवो वा दानवोऽपि वा ॥ ४९ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अनिमिषैर्देवगणैः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ मैत्रावरुणिना शांतेन वसिष्ठेनापीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

चित्तशुद्धेर्दौर्लभ्यदर्शनार्थमियं कथा दृष्टांतार्थं गृहीता तामुपसंहरति। तस्माद्राजन्निति ॥ ५० ॥ निरर्थकमित्यस्योत्तरत्रान्वयः ॥ ५१ ॥ एतादृशी दुर्लभा चित्तशुद्धिः कथं साधनीयेति चेत्तत्राह । वासनारहितमिति ॥ सत्संगं पूर्वोक्तं कृत्वा वेदांतश्रवणादिना चित्तं वासनारहितं यदा भवति तदा तच्छुद्धमिति कथ्यते तथा कृत्वा तीर्थादिषु वसेदित्यर्थः किं कुर्वन्वसेत्तत्राह । देवीपूजनतत्पर इति॥ ५२ ॥ ५३ ॥ एवं कुर्वतः किं फलं भवति तत्राह । एवं त्विति ॥ मुच्यते श्रीभगवत्यनुग्रहेण ज्ञानप्राप्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ एकोनसप्ततिश्लोकैर्वसिष्ठस्य तु शापतः ॥

अहंकारजयं कृत्वा सर्वदा सुखभाग्भवेत् ॥ तस्माद्राजंश्चित्तशुद्धिर्महतामपि दुर्लभा ॥ ५० ॥ यत्नेन साधनीया सा तद्विहीनं निरर्थकम् ॥ तीर्थदानतपः सत्यं यत्किंचिद्धर्मसाधनम्॥ ५१॥ "श्रद्धाऽत्र त्रिविधा प्रोक्ता सात्त्विकी राजसी तथा ॥ तामसी सर्वदेहेषु देहिनां धर्मकर्मसु ॥ १ ॥ सात्त्विकी दुर्लभा लोके यथोक्तफलदा सदा ॥ तदर्धफलदा प्रोक्ता राजसी विधिसंयुता ॥ २ ॥ तामसी त्वफला राजन्न तु कीर्तिकरी पुनः ॥ कामक्रोधाभिभूतानां जनानां नृपसत्तम ॥ ३ ॥" वासनारहितं कृत्वा तच्चित्तं श्रवणादिना ॥ तीर्थादिषु वसेन्नित्यं देवीपूजनतत्परः ॥ ५२ ॥ देवीनामानि वचसा गृह्णंस्तस्या गुणान्स्तुवन् ॥ ध्यायंस्तस्याः पदांभोजं कलिदोषभयार्दितः ॥ ५३ ॥ एवं तु कुर्वतस्तस्य न कदाचित्कलेर्भयम् ॥ अनायासेन संसारान्मुच्यते पातकी जनः ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ मैत्रावरुणिरित्युक्तं नाम तस्य मुनेः कथम् ॥ वसिष्ठस्य महाभाग ब्रह्मणस्तनुजस्य ह ॥ १ ॥ किमसौ कर्मतो नाम प्राप्तवान्गुणतस्तथा ॥ ब्रूहि मे वदतां श्रेष्ठ कारणं तस्य नामजम् ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ निबोध नृपतिश्रेष्ठ वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ निमिशापात्तनुं त्यक्त्वा पुनर्जातो महाद्युतिः ॥ ३ ॥ मित्रावरुणयोर्यस्मात्तस्मात्तन्नाम विश्रुतम् ॥ मैत्रावरुणिरित्यस्मिँल्लोके सर्वत्र पार्थिव ॥ ४ ॥

मैत्रावरुणितो जाता सा कथा प्रोच्यतेऽधुना ॥ १ ॥ वसिष्ठस्य पूर्वाध्याये मैत्रावरुणिरिति नामोक्तं तत्र केन प्रवृत्तिनिमित्तेन तन्नाम जातमिति राजा पृच्छति । मैत्रावरुणिरित्युक्तमिति ॥ यदि मित्रावरुणयोरपत्यमित्यर्थः ॥ तर्हि ब्रह्मणस्तनुजस्य तन्नाम कथं जातमित्यर्थः ॥ १ ॥ तस्मात्किमसाविति ॥ असौ वसिष्ठः किं तयोर्मित्रावरुणयोः कर्मतस्तन्नाम प्राप्तवानथवा गुणत इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ यस्मान्मित्रावरुणयोरपत्यमिति शेषस्तस्मादित्यन्वयः ॥ ४ ॥

चित्रमेतदिति ॥ राज्ञः शापो मुनिं लग्नः प्राप्त एतदप्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ किमसौ किमर्थमित्यर्थः ॥ मूलत आदितः ॥ ६ ॥ पूर्वमिति तृतीयचतुर्थस्कन्धयो
रित्यर्थः ॥ मायागुणैरिति ॥ मायामयः सर्वः प्रपंचो मायायास्त्रिभिर्गुणैः सर्वदा व्याप्तः ॥ ते च गुणाः सर्वदोपचयापचयविशिष्टाः ॥ तथाच यदा सत्त्वगुणो
पचयस्तदा नीचा अत्युत्तमं कर्म कुर्वंति ॥ यदा रजस्तमोगुणोपचयस्तदा महांतोऽपि नीचं कर्म कुर्वंतीति महांतं प्रति कथं शापो दत्त इत्याश्चर्यं न कर्तव्यमित्यर्थः
॥ ७ ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ धर्मं करोत्विति ॥ ननु ते सर्वे धर्मकर्तारः सात्त्विकाः प्रतिभांति तत्राह ॥ सर्वेषां त्विति ॥ नोज्ज्वलं न सात्त्विकं तद्धर्मादिकमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

राजोवाच ॥ कस्माच्छप्तः स धर्मात्मा राज्ञा ब्रह्मात्मजो मुनिः ॥ चित्रमेतन्मुनिं लग्नो राज्ञः शापोऽतिदारुणः ॥ ५ ॥ अना
गसं मुनिं राजा किमसौ शप्तवान्मुने ॥ कारणं वद धर्मज्ञ तस्य शापस्य मूलतः ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ कारणं तु मया
प्रोक्तं तव पूर्वं विनिश्चितम् ॥ संसारोऽयं त्रिभिर्व्याप्तो राजन्मायागुणैः किल ॥ ७ ॥ धर्मं करोतु भूपालश्चरंतु तापसास्तपः ॥
सर्वेषां तु गुणैर्विद्धं नोज्ज्वलं तद्भवेदिह ॥ ८ ॥ कामक्रोधाभिभूताश्च राजानो मुनयस्तथा ॥ लोभाहंकारसंयुक्ताश्चरंति दुश्चरं
तपः ॥ ९ ॥ यजंति क्षत्रिया राजन्रजोगुणसमावृताः ॥ ब्राह्मणास्तु तथा राजन्न कोऽपि सत्त्वसंयुतः ॥ १० ॥ ऋषिणाऽसौ
निमिः शप्तस्तेन शप्तो मुनिः पुनः ॥ दुःखाद् दुःखतरं प्राप्तावुभावपि विधेर्बलात् ॥ ११ ॥ द्रव्यशुद्धिः क्रियाशुद्धिर्मनसः शुद्धि
रुज्ज्वला ॥ दुर्लभा प्राणिनां भूप संसारे त्रिगुणात्मके ॥ १२ ॥ पराशक्तिप्रभावोऽयं नोल्लंघ्यः केनचित्क्वचित् ॥ यस्यानुग्र
हमिच्छेत्सा मोचयत्येव तं क्षणात् ॥ १३ ॥ महांतोऽपि न मुच्यंते हरिब्रह्महरादयः ॥ पामरा अपि मुच्यंते यथा सत्यव्रता
दयः ॥ १४ ॥ तस्यास्तु हृदयं कोऽपि न वेत्ति भुवनत्रये ॥ तथापि भक्तवश्येयं भवत्येव सुनिश्चितम् ॥ १५ ॥

॥ १० ॥ विधेर्बलात्प्रारब्धप्रेरिततमोगुणबलादित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ नन्वेतादृशा महांतः किमिति गुणत्रयवेगदमनं नाचरंति तत्राह ॥ पराशक्तिप्रभावोऽयमिति॥
ताह कोऽपि मुक्तो न स्यादिति चेत्तत्राह ॥ यस्यानुग्रहमिति ॥ ॥ १३ ॥ बंधमोक्षादिकं सर्वं तदिच्छया भवतीत्याह ॥ महांतोऽपीति ॥ अद्यापि ते स्वसेवार्थं ब्रह्मा
दयो महांतोऽपि स्थापिताः न मोचिताः ॥ अथ च पामरा अपि सत्यव्रतादयस्तृतीयस्कंधोक्तप्रकारेण मोचिताः॥ अत्र महाराज्ञ्याः पराशक्तेरिच्छैव कारणं नान्यादित्यर्थः
॥ १४ ॥ ननु तर्हि स्वतंत्रायास्तस्याः परमेश्वर्या मनसि किमस्ति तत्राह ॥ तस्यास्त्विति॥ तर्हि किं कर्तव्यमिति चेत्तद्भयं मा कार्षीर्यतो भक्तवश्या भगवतीति निश्चितं

भवति ततो न किंचिद्भयमस्तीत्याभिप्रायेणाह ॥ तथाऽपीति ॥ १५ ॥ यस्मादेवं तस्मादिति दोषनिर्मूलनाय गुणत्रयोच्छेदायेत्यर्थः ॥ परंतु सा भक्तिर्निर्व्याजा चेत्कल्याणकरी नोचेदनर्थकरीत्याह ॥ रागदंभादीति ॥ इदं निर्व्याजभक्तेरावश्यकत्वद्योतनार्थं विभीषिकामात्रम् ॥ वस्तुतस्तु सहेलं वा सलीलं वा यस्याः स्मरणमात्रतः सिद्धयोऽष्टौ करस्थाः स्युरंते मुक्तिश्च शाश्वतीत्यादिवचनैर्यथाकथंचिदपि देव्या भक्तिः सिद्धिदायिनीति बोध्यम् ॥ १६ ॥ अथ कथां प्रस्तौति इक्ष्वाकिति ॥ १७ ॥

तस्मात्तद्भक्तिरास्थेया दोषनिर्मूलनाय च ॥ रागदंभादियुक्ता चेत्सा भक्तिर्नाशिनी भवेत् ॥ १६ ॥ इक्ष्वाकुकुलसंभूतो निमिर्नाम नराधिपः ॥ रूपवान्गुणसंपन्नो धर्मज्ञो लोकरंजकः ॥ १७ ॥ सत्यवादी दानपरो याजको ज्ञानवाञ्छुचिः ॥ द्वादशस्तनयो धीमान्प्रजापालनतत्परः ॥ १८ ॥ पुरं निवेशयामास गौतमाश्रमसन्निधौ ॥ जयं तु पुरसंज्ञं तु ब्राह्मणानां हिताय सः ॥ १९ ॥ बुद्धिस्तस्य समुत्पन्ना यजेयमिति राजसी ॥ यज्ञेन बहुकालेन दक्षिणासंयुतेन च ॥ २० ॥ इक्ष्वाकुं पितरं दृष्ट्वा यज्ञकार्याय पार्थिव ॥ कारयामास संभारं यथोद्दिष्टं महात्मभिः ॥ २१ ॥ भृगुमंगिरसं चैव वामदेवं च गौतमम् ॥ वसिष्ठं च पुलस्त्यं च ऋचीकं पुलहं क्रतुम् ॥ २२ ॥ मुनीनां मंत्रयामास सर्वज्ञान्वेदपारगान् ॥ यज्ञविद्याप्रवीणांश्च तापसान्वेदवित्तमान् ॥ २३ ॥ राजा संभूतसंभारः संपूज्य गुरुमात्मनः ॥ वसिष्ठं प्राह धर्मज्ञो विनयेन समन्वितः ॥ २४ ॥ यजेयं मुनिशार्दूल याजयस्व कृपानिधे ॥ गुरुस्त्वं सर्ववेत्ताऽसि कार्यं मे कुरु सांप्रतम् ॥ २५ ॥ यज्ञोपकरणं सर्वं समानीतं सुसंस्कृतम् ॥ पंचवर्षसहस्रं तु दीक्षां कर्तुं मतिश्च मे ॥ २६ ॥ यस्मिन्यज्ञे समाराध्या देवी श्रीजगदंबिका ॥ तत्प्रीत्यर्थमहं यज्ञं करोमि विधिपूर्वकम् ॥ २७ ॥ तच्छ्रुत्वाऽसौ निमेर्वाक्यं वसिष्ठः प्राह भूपतिम् ॥ इन्द्रेणाहं वृतः पूर्वं यज्ञार्थं नृपसत्तम ॥ २८ ॥ पराशक्तिमखं कर्तुमुद्युक्तः पाकशासनः ॥ स दीक्षां गमितो देवः पंचवर्षशतात्मिकाम् ॥ २९ ॥ तस्मात्त्वमंतरं तावत्प्रतिपालय पार्थिव ॥ इंद्रयज्ञे समाप्तेऽत्र कृत्वा कार्यं दिवस्पतेः ॥ ३० ॥

इक्ष्वाकोर्द्वादशस्तनयो निमिः ॥ १८ ॥ ब्राह्मणानामग्रहारं जयं तु पुरसंज्ञकं निवेशयामासेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ इक्ष्वाकुं पितरं दृष्ट्वा तदनुज्ञामादायेति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ किंदेवतोद्देशेन यज्ञ इति चेत्तत्राह ॥ यस्मिन्यज्ञे इति ॥ श्रीदेवीप्रीत्यर्थं यज्ञः क्रियत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इंद्रोऽपि देवीमखं कर्तुमुद्युक्तो मया दीक्षां गमितः ॥ प्रापितोऽस्ति ॥ तथा च मध्ये आगमनं मम न संभवति त्वं तद्यज्ञसमाप्त्युत्तरं प्रारंभं कुर्वित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

प्रतिपालय कालमिति शेषः ॥ ३१ ॥ पालयामि कथं कथं पालयिष्यामीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

आगमिष्याम्यहं राजंस्तावत्त्वं प्रतिपालय ॥ राजोवाच ॥ मया निमंत्रिताश्चान्ये मुनयो यज्ञकारणात् ॥ ३१ ॥ संभाराः संभृताः
सर्वे पालयामि कथं गुरो ॥ इक्ष्वाकूणां कुले ब्रह्मन्गुरुस्त्वं वेदवित्तमः॥३२॥कथं त्यक्त्वाऽद्य मे कार्यमुद्यतो गंतुमाशु वै॥न ते युक्तं
द्विजश्रेष्ठ यदुत्सृज्य मखं मम ॥ ३३ ॥ गंतासि धनलोभेन लोभाकुलितचेतनः ॥ निवारितोऽपि राज्ञा स जगामेंद्रमखं गुरुः
॥ ३४ ॥ राजाऽपि विमना भूत्वा गौतमं प्रत्यपूजयत् ॥ इयाज हिमवत्पार्श्वे सागरस्य समीपतः ॥ ३५ ॥ दक्षिणा बहुला दत्ता
विप्रेभ्यो मखकर्मणि ॥ निमिना पंचसाहस्री दीक्षा तत्र कृता नृप ॥ ३६ ॥ ऋत्विजः पूजिताः कामं धनैर्गोभिर्मुदा युताः ॥ शक्र
यज्ञे समाप्ते तु पंचवर्षशतात्मके ॥ ३७ ॥ आजगाम वसिष्ठस्तु राज्ञः सत्रदिदृक्षया ॥ आगत्य संस्थितस्तत्र दर्शनार्थं नृपस्य च
॥ ३८ ॥ तदा राजा प्रसुप्तस्तु निद्रयाऽपहृतो भृशम् ॥ नासौ प्रबोधितो भृत्यैर्नागतस्तु मुनिं नृपः ॥ ३९ ॥ वसिष्ठस्य ततो मन्युः
प्रादुर्भूतोऽवमानतः ॥ अदर्शनान्निमेस्तत्र चुकोप मुनिसत्तमः ॥ ४० ॥ शापं च दत्तवांस्तस्मै राज्ञे मन्युवशं गतः ॥ यस्मात्त्वं
मां गुरुं त्यक्त्वा कृत्वाऽन्यं गुरुमात्मनः ॥४१॥ दीक्षितोऽसि बलान्मंद मामवज्ञाय पार्थिव ॥ वारितोऽपि मया तस्माद्विदेहस्त्वं
भविष्यसि ॥४२॥ पतत्विदं शरीरं ते विदेहो भव भूपते ॥ व्यास उवाच ॥ इति तद्व्याहृतं श्रुत्वा राज्ञस्तु परिचारकाः ॥४३॥
सद्यः प्रबोधयामासुर्मुनिमाहुः प्रकोपितम् ॥ कुपितं तं समागत्य राजा विगतकल्मषः ॥ ४४ ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णं हेतुगर्भं च
युक्तिमत् ॥ मम दोषो न धर्मज्ञ गतस्त्वं तृष्णयाऽऽकुलः ॥ ४५ ॥ हित्वा मां यजमानं वै प्रार्थितोऽपि मया भृशम् ॥ न लज्जसे
द्विजश्रेष्ठ कृत्वा कर्म जुगुप्सितम् ॥ ४६ ॥ संतोषे ब्राह्मणश्रेष्ठ जानन्धर्मस्य निश्चयम् ॥ पुत्रोऽसि ब्रह्मणः साक्षाद्वेदवेदांगवित्तमः
॥ ४७ ॥ न वेत्सि विप्रधर्मस्य गतिं सूक्ष्मां दुरत्ययाम् ॥ आत्मदोषं मयि ज्ञात्वा मृषा मां शप्तुमिच्छसि ॥ ४८ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ हे पितर्मे जनकं वद कस्योदरे मया जन्म ग्राह्यम् ॥ ५३ ॥ किंच ॥ तथा मे इति ॥ तथा तद्वदेव मे देहसंयोगः पूर्ववत्समपद्यतां
प्राप्नुयात् ॥ यदाकारोऽयं देहस्तदाकार एव द्वितीयो देहो भवत्वित्यर्थः ॥ तथा यादृशं ज्ञानमस्मिन्देहेऽस्ति तादृशमेव तस्मिन्देहेऽप्यास्त्वित्यर्थः ॥ ५४ ॥

त्याज्यस्तु सुजनैः क्रोधश्चंडालादधिको यतः ॥ वृथा क्रोधपरीतेन मयि शापः प्रपातितः ॥ ४९ ॥ तवापि च पतत्वद्य देहोऽयं
क्रोधसंयुतः ॥ एवं शप्तो मुनी राज्ञा राजा च मुनिना तथा ॥ ५० ॥ परस्परं प्राप्य शापं दुःखितौ तौ बभूवतुः ॥ वसिष्ठस्त्वति
चिंतार्तो ब्रह्माणं शरणं गतः ॥ ५१ ॥ निवेदयामास तथा शापं भूपकृतं महत् ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ राज्ञा शप्तोऽस्मि देहोऽयं
पतत्वद्य तवेति वै ॥ ५२ ॥ किं करोमि पितः प्राप्तं कष्टं कायप्रपातजम् ॥ अन्यदेहसमुत्पत्तौ जनकं वद सांप्रतम् ॥ ५३ ॥
तथा मे देहसंयोगः पूर्ववत्समपद्यताम् ॥ यादृशं ज्ञानमेतस्मिन्देहे तत्रास्तु तत्पितः ॥ ५४ ॥ समर्थोऽसि महाराज प्रसादं कर्तुम
र्हसि ॥ वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा ब्रह्मा प्रोवाच तं सुतम् ॥ ५५ ॥ मित्रावरुणयोस्तेजस्त्वं प्रविश्य स्थिरो भव ॥ तस्मादयोनिजः
काले भविता त्वं न संशयः ॥ ५६ ॥ पुनर्देहं समासाद्य धर्मयुक्तो भविष्यसि ॥ भूतात्मा वेदवित्कामं सर्वज्ञः सर्वपूजितः ॥ ५७ ॥
एवमुक्तस्तदा पित्रा प्रययौ वरुणालयम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं प्रीत्या प्रणम्य च पितामहम् ॥ ५८ ॥ विवेश स तयोर्देहे मित्रावरुणयोः
किल ॥ जीवांशेन वसिष्ठोऽथ त्यक्त्वा देहमनुत्तमम् ॥ ५९ ॥ कदाचित्तूर्वशी राजन्नागता वरुणालयम् ॥ यदृच्छया वरारोहा
सखीगणसमावृता ॥ ६० ॥ दृष्ट्वा तामप्सरां दिव्यां रूपयौवनसंयुताम् ॥ जातौ कामातुरौ देवौ तदा तामूचतुर्नृप ॥ ६१ ॥ विव
शौ चारुसर्वांगीं देवकन्यां मनोरमाम् ॥ आवां त्वमनवद्यांगि वरयस्व समाकुलौ ॥ ६२ ॥ विहरस्व यथाकामं स्थानेऽस्मिन्वरव
र्णिनि ॥ तथोक्ता सा ततो देवी ताभ्यां तत्र स्थिताऽवशा ॥ ६३ ॥ कृत्वा भावं स्थिरं देवी मित्रावरुणयोर्गृहे ॥ सा गृहीत्वा
तयोर्भावं संस्थिता चारुदर्शना ॥ ६४ ॥

। ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ जीवांशेन लिंगदेहेन विवेशेत्यन्वयः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ तौ मित्रावरुणौ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ते वंशस्य सुखार्थं पालयामासेति राजानं प्रति व्यासोक्तिः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ त्रिषष्टिश्लोकवर्यैस्तु निमेर्देहांतरे गतिम् ॥ प्रोक्त्वा राज्ञां हैहयानां कथा प्रारभ्यतेऽधुना ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये वसिष्ठदेहप्राप्तिकथां श्रुत्वा निमेर्देहांतरप्राप्तिमपि शुश्रूषू राजा जनमेजयः पृच्छाति देहप्राप्तिरीति ॥ १ ॥ न तथेति ॥ वसिष्ठवत्स्थूलदेहो न प्राप्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ तर्हि कीदृशं देहं प्राप्तवानिति चेत्तत्र

तयोस्तु पतितं वीर्यं कुंभे दैवादनावृते ॥ तस्माज्जातौ मुनी राजन्द्वावेवातिमनोहरौ ॥ ६५ ॥ अगस्तिः प्रथमस्तत्र वसिष्ठश्चापरस्तथा ॥ मित्रावरुणयोर्वीर्यात्तापसावृषिसत्तमौ ॥ ६६ ॥ प्रथमस्तु वनं प्राप्तो बाल एव महातपाः ॥ इक्ष्वाकुस्तु वसिष्ठं तं बालं वव्रे पुरोहितम् ॥ ६७ ॥ वंशस्यास्य सुखार्थं ते पालयामास पार्थिव ॥ विशेषेण मुनिं ज्ञात्वा प्रीत्या युक्तो बभूव ह ॥ ६८ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वसिष्ठस्य च कारणम् ॥ शापाद्देहांतरप्राप्तिर्मित्रावरुणयोः कुले ॥ ६९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ देहप्राप्तिर्वसिष्ठस्य कथिता भवता किल ॥ निमिः कथं पुनर्देहं प्राप्तवानिति मे वद ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ वसिष्ठेन च संप्राप्तः पुनर्देहो नराधिप ॥ निमिना न तथा प्राप्तो देहः शापादनंतरम् ॥ २ ॥ यदा शप्तो वसिष्ठेन तदा ते ब्राह्मणाः क्रतौ ॥ ऋत्विजो ये वृता राज्ञा ते सर्वे समचिंतयन् ॥ ३ ॥ किं कर्तव्यमहोऽस्माभिः शापदग्धो महीपतिः ॥ अस्मिन्यज्ञे त्वसंपूर्णे दीक्षायुक्तश्च धार्मिकः ॥ ४ ॥ किं कर्तव्यं कार्यमेतद्विपरीतमभूत्किल ॥ अवश्यंभाविभावत्वादशक्ताः स्म निवारणे ॥ ५ ॥ मंत्रैर्बहुविधैर्देहं तदा तस्य महात्मनः ॥ रक्षितं धारयामासुः किंचिच्छ्वसनसंयुतम् ॥ ६ ॥ गंधैर्माल्यैश्च विविधैः पूज्यमानं मुहुर्मुहुः ॥ मंत्रशक्त्या प्रतिष्टभ्य निर्विकारं सुपूजितम् ॥ ७ ॥ समाप्ते च क्रतौ तत्र देवाः सर्वे समागताः ॥ ऋत्विग्भिस्तु स्तुताः सर्वे सुप्रीताश्चाभवन्नृप ॥ ८ ॥ विज्ञप्ता मुनिभिः स्तोत्रैर्निर्विण्णात्मानमब्रुवम् ॥ प्रसन्नाः स्म महीपाल वरं वरय सुव्रत ॥ ९ ॥

कथा प्रस्तूयते । यदेति ॥ ३ ॥ अस्मिन्यज्ञे त्वसंपूर्ण इति ॥ अद्यापि यज्ञो न संपूर्णो दीक्षायुक्तश्च राजा मध्ये एवाधुना मरिष्याति ततश्च किं कर्तव्यमिति चिंता चक्रुरित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तदनन्तरं मंत्रशक्त्या तस्य लिंगदेहं तस्मिन्नेव देहे यज्ञसमाप्तिपर्यंतं स्तंभयामासुरित्याह ॥ मन्त्रैर्बहुविधैरिति ॥ किंचिच्छ्वसनेति ॥ यथा श्वासोच्छ्वाससंयुक्तं किंचित्स्यात्तथेत्यर्थः ॥६॥७॥ देवा यज्ञे हविषा संतुष्टा इंद्रादयः ॥८॥ विज्ञप्ता इति एतादृशी राज्ञोऽवस्था जातेति मुनिभिर्बोधिता. इत्यर्थः ॥

ते विज्ञप्ता देवा निर्विण्णात्मानं खिन्नात्मानं राजानमब्रुवन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ यज्ञेनानेनापूर्वे कृते सति दिव्यं जन्म विधीयते प्राप्यते इत्यर्थः ॥ अतो देवदेहं नृदेहं वा
यत्ते मनसि वांछितं भवति तं देहं वरयेत्यर्थः ॥ १० ॥ दृप्त इति ॥ यथा ते पुरोधा उपाध्यायो वसिष्ठस्त्वच्छापात्पूर्वदेहं त्यक्त्वा यथासुखं मृत्युलोके एव तद्देहसदृशं
द्वितीयदेहधारणं कृत्वा दृप्तो गर्वितास्तिष्ठति तथा तवापेक्षितं चेत्तदपि वरयेत्यर्थः ॥ निमेरात्मेति ॥ अनेन च राजा वसिष्ठशापेन देहाभिमानं त्यक्त्वा गंतुकामो
ब्राह्मणैर्मंत्रबलेन स्तंभितस्तद्देहाभिमानं त्यक्त्वा लिंगात्माभिमानेन स्थित इति बोधितम् ॥ ११ ॥ सर्वसत्त्वानां सर्वजीवनां दृष्टौ मम वासो भवत्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

यज्ञेनानेन राजर्षे वरं जन्म विधीयते ॥ देवदेहं नृदेहं वा यत्ते मनसि वांछितम् ॥ १० ॥ दृप्तः कामं पुरोधास्ते मृत्युलोके यथा
सुखम् ॥ एवमुक्तो निमेरात्मा संतुष्टस्तानुवाच ह ॥ ११ ॥ न देहे मम वांछाऽस्ति सर्वदैव विनश्वरे ॥ वासो मे सर्वसत्त्वानां
दृष्टौ वस्तु सुरोत्तमाः ॥ १२॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चराम्यहम् ॥ एवमुक्ताः सुरास्तत्र निमेरात्मानमब्रुवन् ॥ १३ ॥ प्रार्थय
त्वं महाराज देवीं सर्वेश्वरीं शिवाम् ॥ मखेनानेन संतुष्टा सा तेऽभीष्टं विधास्यति ॥ १४ ॥ स देवैरेवमुक्तस्तु प्रार्थयामास देव
ताम् ॥ स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्भक्त्या गद्गदया गिरा ॥ १५ ॥ प्रसन्ना सा तदा देवी प्रत्यक्षं दर्शनं ददौ ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशं
रूपं लावण्यदीपितम् ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा प्रमुदिताः सर्वे कृतकृत्याश्च चेतसि ॥ प्रसन्नायां देवतायां राजा वव्रे वरं नृप ॥१७॥ ज्ञानं
तद्विमलं देहि येन मोक्षो भवेदपि ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां निवासो मे भवेदिति ॥ १८ ॥ ततः प्रसन्ना देवेशी प्रोवाच जगदं
बिका ॥ ज्ञानं ते विमलं भूयात्प्रारब्धस्यावशेषतः ॥ १९ ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां निवासोऽपि भविष्यति ॥ निमिषं यांति चक्षूं
षि त्वत्कृतेनैव देहिनाम् ॥ २० ॥ तव वासात्सनिमिषा मानवाः पशवस्तथा ॥ पतंगाश्च भविष्यंति पुनश्चानिमिषाः सुराः॥२१॥

॥ १३ ॥ एतत्त्वया प्रार्थितं दातुमस्माकं शक्तिर्नास्ति परतंत्राणां यस्मिन्यस्मिन्कार्ये वयं भगवत्या नियुक्तास्तदेव कर्तुं शक्नुमो यदि तव तथेच्छाऽस्ति तर्हि भगव
तीमेव प्रार्थयेत्याहुः ॥ प्रार्थय त्वमिति ॥ १४ ॥ देवतां सच्चिदानंदरूपिणीं भगवतीम् ॥ १५ ॥ रूपमिति तृतीयस्कंधोक्तप्रकारकम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ राज्ञा प्रथमं ज्ञानं
याचितमित्याह । ज्ञानं तदिति ॥ किंच यावत्प्रारब्धं कर्म न भुक्तं तावन्नेत्रेषु वासो भवत्विति द्वितियं वरं वव्रे इत्याह ॥ नेत्रेष्विति ॥ १८ ॥ १९ ॥ निवासो वायु
रूपेणेत्यर्थः २० ॥ सनिमिषा नेत्रनिमीलनवंत इत्यर्थः ॥ निमिलनादेर्वायुकार्यत्वादिति भावः ॥ पुनश्चानिमिषा इति ये सनिमिषास्त एवानिमिषा अपि भविष्यंति ॥

तव वायुरूपस्य निवासादित्यर्थः ॥ अनिमिषा उन्मीलनवंत इत्यर्थः ॥ न केवलं मानवा एव एतादृशाः किंतु सुरा आपि इत्याह ॥ सुरा इति ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति दत्त्वा वरं तस्मै तदा श्रीवरदेवता ॥ आमंत्र्य च मुनीन्सर्वांस्तत्रैवांतर्हिताऽभवत् ॥ २२ ॥ अंतर्हितायां देव्यां तु मुनयस्तत्र संस्थिताः ॥ विचिंत्य विधिवत्सर्वे निमेर्देहं समाहरन् ॥ २३ ॥ अरणिं तत्र संस्थाप्य ममंथुर्मंत्रवत्तदा ॥ मंत्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेरथ ॥ २४ ॥ अरण्यां मथ्यमानायां पुत्रः प्रादुरभूत्तदा ॥ सर्वलक्षणसंपन्नः साक्षान्निमिरिवापरः ॥ २५ ॥ अरण्यामथनाज्जातस्तस्मान्मिथिरिरिति स्मृतः ॥ येनायं जनकाज्जातस्तेनासौ जनकोऽभवत् ॥ २६ ॥ विदेहस्तु निमिर्जातो यस्मात्तस्मात्तदन्वये ॥ समुद्भूतास्तु राजानो विदेहा इति कीर्तिताः ॥ २७ ॥ एवं निमिसुतो राजा प्रथितो जनकोऽभवत् ॥ नगरी निर्मिता तेन गंगातीरे मनोहरा ॥ २८ ॥ मिथिलेति सुविख्याता गोपुराट्टालसंयुता ॥ धनधान्यसमायुक्ता हट्टशालाविराजिता ॥ २९ ॥ वंशेऽस्मिन्येऽपि राजानस्ते सर्वे जनकास्तथा ॥ विख्याता ज्ञानिनः सर्वे विदेहाः परिकीर्तिताः ॥ ३० ॥ एतत्ते कथितं राजन्निमेराख्यानमुत्तमम् ॥ शापाद्यस्य विदेहत्वं विस्तरादुदितं मया ॥ ३१ ॥ राजोवाच ॥ भगवन्भवता प्रोक्तं निमिशापस्य कारणम् ॥ श्रुत्वा संदेहमापन्नं मनो मेऽतीव चंचलम् ॥ ३२ ॥ वसिष्ठो ब्राह्मणः श्रेष्ठो राज्ञश्चैव पुरोहितः ॥ पुत्रः पंकजयोनेस्तु राज्ञा शप्तः कथं मुनिः ॥ ३३ ॥ गुरुं च ब्राह्मणं ज्ञात्वा निमिना न कृता क्षमा ॥ यज्ञकर्म शुभं कृत्वा कथं क्रोधमुपागतः ॥ ३४ ॥ ज्ञात्वा धर्मस्य विज्ञानं कथमिक्ष्वाकुसंभवः ॥ क्रोधस्य वशमापन्नः शप्तवान्ब्राह्मणं गुरुम् ॥ ३५ ॥ व्यास उवाच ॥ क्षमाऽतिदुर्लभा राजन्प्राणिभिरजितात्मभिः ॥ क्षमावान्दुर्लभो लोके सुसमर्थो विशेषतः ॥ ३६ ॥ सर्वसंगपरित्यागी मुनिर्भवतु तापसः ॥ निद्राक्षुधोर्विजेता च योगाभ्यासे सुनिष्ठितः ॥ ३७ ॥

समाहरन्मंथनार्थं गृहीतवंतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ मिथिरिरिति ॥ पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥ अनेन कारणेन जनकनामाऽभवदित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तेनापि पुरुषण दहमध्यस्था एते रिपवो दुर्ज्ञेया इत्यर्थः ॥ जेतुमशक्या इति तात्पर्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
सत्त्वैकांतव्यवस्थितौ सत्त्वस्य निरंतरमवस्थितावित्यर्थः ॥ सर्वत्र देवादिसर्वप्राणिमात्रदेहेष्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥ समभावः साम्यावस्था न कस्यापीत्यर्थः ॥ ४६ ॥
एकं परमात्मानमेकां मायां च हित्वा सर्वे गुणत्रयेण बद्धा इत्याह निर्गुण इति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तयोरैक्यमिति ॥ चंद्रचंद्रिकयोरिव वह्निदाहकतयोरिवेति भावः ॥
नहि शक्तिमतः शक्तिः कचित्पृथगुपलभ्यत इति ॥ सा च शक्तिर्यदांऽतर्मुखा तिष्ठाति तदा ब्रह्माभेदेन भासते ॥ यदा पुनर्बहिर्मुखा तिष्ठते तदा चैतन्यात्पृथग्भासते ॥

कामः क्रोधस्तथा लोभो ह्यहंकारश्चतुर्थकः॥दुर्ज्ञेया देहमध्यस्था रिपवस्तेन सर्वथा ॥ ३८ ॥ न भूतपूर्वः संसारे न चैव वर्ततेऽधु
ना ॥ भविता न पुमान्कश्चिद्यो जयेत रिपूनिमान् ॥ ३९ ॥ न स्वर्गे न च भूलोके ब्रह्मलोके हरेः पदे ॥ कैलासे नेदृशः कश्चिद्यो
जयेत रिपूनिमान् ॥४०॥ मुनयो ब्रह्मपुत्राश्च तथाऽन्ये तापसोत्तमाः ॥ तेऽपि गुणत्रयाविद्धाः किं पुनर्मानवा भुवि ॥ ४१ ॥ क
पिलः सांख्यवेत्ता च योगाभ्यासरतः शुचिः ॥ तेनापि दैवयोगाद्धि प्रदग्धाः सगरात्मजाः ॥ ४२ ॥ तस्माद्राजन्नहंकारात्संजातं
भुवनत्रयम् ॥ कार्यकारणभावात्तु तद्वियुक्तं कथं भवेत् ॥ ४३ ॥ ब्रह्मा गुणत्रयाविष्टो विष्णुश्चैवाथ शंकरः॥ प्रभवंति शरीरेषु तेषां
भावाः पृथक्पृथक् ॥ ४४ ॥ मानवानां च का वार्ता सत्त्वैकान्तव्यवास्थितौ ॥ गुणानां संकरो राजन्सर्वत्र समवस्थितः ॥४५ ॥
कदाचित्सत्त्ववृद्धिः स्यात्कदाचिद्रजसः किल ॥ कदाचित्तमसो वृद्धिः समभावः कदाचन ॥४६॥ निर्गुणः परमात्माऽसौ निर्लेपः
परमोऽव्ययः ॥ अलक्ष्यः सर्वतत्त्वानामप्रमेयः सनातनः ॥४७॥ तथैव परमा शक्तिर्निर्गुणा ब्रह्मसंस्थिता ॥ दुर्ज्ञेया चाल्पमतिभिः
सर्वभूतव्यवस्थितिः ॥ ४८ ॥ परात्मनस्तथा शक्तेस्तयोरैक्यं सदैव हि ॥ अभिन्नं तद्वपुर्ज्ञात्वा मुच्यते सर्वदोषतः ॥ ४९ ॥ तज्ज्ञा
नादेव मोक्षः स्यादिति वेदांतडिंडिमः ॥ यो वेद सविमुक्तोऽस्मिन्संसारे त्रिगुणात्मके ॥ ५० ॥

तथा चाभिन्नं तद्वपुरित्यनेनांतर्मुखशक्तिविशिष्टमभिन्नब्रह्ममायारूपमुक्तं भवति तद्वपुर्ज्ञात्वा सर्वदोषादविद्यारूपाद् गुणत्रयादिरूपान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ अयमवे
सर्ववेदसिद्धांत इत्यह ॥ तज्ज्ञानादेवेति ॥ तथाच श्रुतिः ॥ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति श्वेताश्वतरे ॥ तदुक्तमुमासंहितायाम् ॥
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायावि ब्रह्म शाश्वतम् ॥ अभिन्नं तद्वपुर्ज्ञात्वा मुच्यते भवबंधनादिति ॥ अंतर्मुखा शक्तिरेव विद्येति शैवागमाच्च ॥ ५० ॥

शाब्दिकमिति ॥ शब्दश्रवणमात्रेण जायमानं परोक्षमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ तत्र प्रतिकल्पिता वितर्काः संशयविपर्यासादिरूपा बहवो जायन्त इति न तज्ज्ञानं मोक्षदायकमित्यर्थः ॥ अनुभवाख्यमिति ॥ अपरोक्षमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ तत्तदेति ॥ तदपरोक्षज्ञानं यदा वेत्तुरनुभवितुः संगो भवेत्तदैव न भवेदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ संभवत्यतिमानुषमिति ॥ सहजतया न संभवति किंतु महताऽऽयासेनेति भावः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इदमेतावत्पर्यंतमप्रकृतं किमर्थमुक्तं तत्राह ॥ विद्ययेति ॥ ५७ ॥ कामादिशत्रुनाश

ज्ञानं तु द्विविधं प्रोक्तं शाब्दिकं प्रथमं स्मृतम् ॥ वेदशास्त्रार्थविज्ञानात्तद्भवेद् बुद्धियोगतः ॥ ५१ ॥ विकल्पास्तत्र बहवो भवंति मतिकल्पिताः ॥ "कुतर्ककल्पिताः केचित्सुतर्ककल्पिताः परे ॥ वितर्कैर्विभ्रमोत्पत्तिर्विभ्रमाद् बुद्धिभ्रंशता ॥ बुद्धिभ्रंशाज्ज्ञाननाशः प्राणिनां परिकीर्तितः ॥" अनुभवाख्यं द्वितीयं तु ज्ञानं तद् दुर्लभं नृप ॥ ५२ ॥ तत्तदा प्राप्यते तस्य वेत्तुः संगो यदा भवेत् ॥ शब्दज्ञानान्न कार्यस्य सिद्धिर्भवति भारत ॥ ५३ ॥ तस्मान्नानुभवज्ञानं संभवत्यतिमानुषम् ॥ अंतर्गतं तमश्छेत्तुं शाब्दबोधो हि न क्षमः ॥ ५४ ॥ तथा न नश्यति तमः कृतया दीपवार्तया ॥ तत्कर्म यन्न बंधाय सा विद्या या विमुक्तये ॥ ५५ ॥ आयासायापरं कर्म विद्याऽन्या शिल्पनैपुणम् ॥ शीलं परहितत्वं च कोपाभावः क्षमा धृतिः ॥ ५६ ॥ संतोषश्चेति विद्यायाः परिपाकोज्ज्वलं फलम् ॥ विद्यया तपसा वाऽपि योगाभ्यासे न भूपते ॥ ५७ ॥ विना कामादिशत्रूणां नैव नाशः कदाचन ॥ "मनस्तु चंचलं राजन्स्वभावादतिदुर्ग्रहम् ॥ तद्वशः सर्वथा प्राणी त्रिविधो भुवनत्रये ॥" कामक्रोधादयो भावाश्चित्तजाः परिकीर्तिताः ॥ ५८ ॥ ते तदा न भवंत्येव यदा वै निर्जितं मनः ॥ तस्मात्तु निमिना राजन्न क्षमा विहिता मुनौ ॥ ५९ ॥ यथा ययातिना पूर्वं कृता शुक्रे कृतागसि ॥ भृगुपुत्रेण शप्तोऽपिययातिर्नृपसत्तमः ॥६०॥ न शशाप मुनिं क्रोधाज्जरां राजा गृहीतवान् ॥ कश्चित्सौम्यो भवेत्कश्चित्क्रूरो भवति पार्थिवः ॥ ६१ ॥

साधनमुक्तमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ तथाच निमेस्तादृशसाधनाभावेन मनोजयाभावात्क्रोधादेः संभवान्निमिना मुनौ क्षमा न विहितेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ कृता क्षमेति शेषः ॥ यथा ययातिना पूर्वं शुक्रे कृतागसि क्षमा कृता ॥ तथा निमिना न कृतेत्यर्थः ॥ संक्षेपतस्तां कथामाह ॥ भृगुपुत्रेणेति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

कश्चित्सौम्य इत्यत्र यथातिदृष्टांतः ॥ कश्चित्क्रूरतर इत्यत्र हैहयदृष्टांत इत्याह । हैयया इति ॥ ६२ ॥ पातकं पृष्ठतः कृत्वा तदगणयित्वेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ एकाधिकैश्च पंचाशत्पद्यैरथ तु हैहयैः ॥ भार्गवा निहता लोभाद्ब्राह्मणा इति कथ्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते हैहया

स्वभावभेदान्नृपते कस्य दोषोऽत्र कल्प्यते ॥ हैहया भार्गवान्पूर्वं धनलोभात्पुरोहितान् ॥ ६२ ॥ ब्राह्मणान्मूलतः सर्वांश्चिच्छिदुः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ पातकं पृष्ठतः कृत्वा ब्रह्महत्यासमुद्भवम् ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कुले कस्य समुत्पन्नाः क्षत्रिया हैहयाश्च ये ॥ ब्रह्महत्यामनादृत्य निजघ्नुर्भार्गवांश्च ये ॥१॥ वैरस्य कारणं तेषां किं मे ब्रूहि पितामह ॥ निमित्तेन विना क्रोधं कथं कुर्वंति सत्तमाः ॥ २ ॥ वैरं पुरोहितैः सार्धं कस्मात्तेषामजायत ॥ नाल्पहेतोर्हि तद्वैरं क्षत्रियाणां भविष्यति ॥ ३ ॥ अन्यथा ब्राह्मणान्पूज्यान्कथं जघ्नुरनागसः ॥ बाहुजा बलवंतोऽपि पापभीताः कथं न ते ॥ ४ ॥ स्वल्पेऽपराधे को हन्याद्वाडवान्क्षत्रियर्षभः ॥ संदेहो मे मुनिश्रेष्ठ कारणं वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ सूत उवाच ॥ इति पृष्टस्तदा तेन राज्ञा सत्यवतीसुतः ॥ उवाच परमप्रीतः कथां संस्मृत्य चेतसा ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु पारिक्षिते वार्तां क्षत्रियाणां पुरातनीम् ॥ आश्चर्यकारिणीं सम्यग्विदितां च पुरा मया ॥ ७ ॥ कार्तवीर्येति नाम्नाऽभूद्धैहयः पृथिवीपतिः ॥ सहस्रबाहुर्बलवानर्जुनो धर्मतत्परः ॥ ८ ॥ दत्तात्रेयस्य शिष्योऽभूदवतारो हरेरिव ॥ सिद्धः सर्वार्थदः शाक्तो भृगूणां याज्य एव सः ॥ ९ ॥ यज्वा परमधर्मिष्ठः सदा दानपरायणः ॥ ददौ वित्तं भृगुभ्योऽसौ कृत्वा यज्ञाननेकशः ॥ १० ॥ धनिनस्ते द्विजा जाता भृगवो नृपदानतः ॥ हयरत्नसमृद्ध्याऽऽढ्या संजाताः प्रथिता भुवि ॥ ११ ॥ स्वर्याते नृपशार्दूले कार्तवीर्यार्जुने पुनः ॥ हैहया निर्धना जाताः कालेन महता नृप ॥ १२ ॥

भार्गवान्पूर्वं धनलोभात्पुरोहितानिति श्रुत्वा राजा पृच्छति कुले कस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अन्यथा महत्कारणाभावे ॥ बाहुजाः क्षत्रियाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ परिक्षिते इति संबोधनमार्षः प्रयोगः ॥ ७ ॥ ८ ॥ हरेरिव हरिरेवेत्यर्थः ॥ निपातानामनेकार्थत्वात् ॥ शाक्तः पराशक्तेरुपासकः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥१३॥१४॥१५॥ आश्रमान्गृहाणि ययुः ॥ पर्वतादिषु॥१६॥याज्यान् यजमानान्॥१७॥१८॥१९॥खनता खननकर्त्रा केनचित्पुरुषेण ॥२०॥ यत्रतत्रेति ॥ अन्यष्वापि
स्थलेषु खननात्पन्नं भूरि द्रव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ निर्भिद्य खनित्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ अतिचिन्वत्सुऔतशयेनान्वेषणं कुर्वत्सु ॥ निजघ्नुरीति॥युष्माकं निकटे द्रव्ये सति

धनकार्यं समुत्पन्नं हैहयानां कदाचन ॥ याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तान्भृगूंस्ते हैहया नृप ॥ १३ ॥ विनयं क्षत्त्रियाः कृत्वाऽप्यया
चंत धनं बहु ॥ न ददुस्तेऽतिलोभार्ता नास्ति नास्तीति वादिनः ॥ १४ ॥ भूमौ च निदधुः केचिद् भृगवो धनमुत्तमम् ॥ ददुः के
चिद् द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्त्रियतो भयम् ॥ १५ ॥ कृत्वा स्थानांतरे द्रव्यं ब्राह्मणा भयविह्वलाः ॥ त्यक्त्वाऽऽश्रमान्ययुः सर्वे
भृगवस्तृष्णयाऽन्विताः ॥ १६ ॥ याज्यांश्च दुःखितान्दृष्ट्वा न ददुर्लोभमोहिताः ॥ पलायित्वा गताः सर्वे गिरिदुर्गानुपाश्रिताः ॥
॥ १७ ॥ ततस्ते हैहयास्तात दुःखिताः कार्यगौरवात् ॥ भृगूणामाश्रमाञ्जग्मुर्द्रव्यार्थं क्षत्त्रियर्षभाः ॥ १८ ॥ भृगूंस्तु:निर्गतान्वीक्ष्य
शून्यांस्त्यक्त्वा गृहानथ ॥ चखनुर्भूतलं तत्र द्रव्यार्थं हैहया भृशम् ॥ १९ ॥ खनताऽधिगतं वित्तं केनचिद् भृगुवेश्मनि ॥ ददृशुः
क्षत्त्रियाः सर्वे तद्वित्तं श्रमकर्शिताः ॥ २० ॥ यत्र तत्र समुत्पन्नं भूरि द्रव्यं महीतलात् ॥ तदा ते पार्श्वभोगस्थब्राह्मणानां गृहा
ण्यपि ॥ २१ ॥ निर्भिद्य हैहया द्रव्यं ददृशुर्धनलिप्सया ॥ ब्राह्मणाश्चुक्रुशुः सर्वे भीताश्च शरणं गताः ॥ २२ ॥ अतिचिन्वत्सु
विप्राणां भवनान्निःसृतं बहु ॥ निजघ्नुस्तान्छरैः कोपाद्धाडवान्छरणागतान् ॥ २३ ॥ ययुस्ते गिरिदुर्गांश्च यत्र वै भृगवः
स्थिताः ॥ आगर्भादनुकृंतंतश्चेरुश्चैव महीमिमाम् ॥२४॥ प्राप्तान्प्राप्तान्भृगून्सर्वान्निजघ्नुर्निशितैः शरैः ॥ आबालवृद्धानपरानव
मन्य च पातकम् ॥ २५ ॥ एवमुत्पाद्यमानेषु भार्गवेषु यतस्ततः ॥ हन्युर्गर्भांश्च नारीणां गृहीत्वा हैहया भृशम् ॥ २६ ॥
रुरुदुस्ताः स्त्रियः कामं कुरर्य इव दुःखिताः ॥ गर्भाश्च कृंतिता यासां क्षत्त्रियैः पापनिश्चयैः ॥२७॥ अन्येऽप्याहुश्च तान्दृष्टान्मु
नयस्तीर्थवासिनः ॥ मुंचन्तु क्षत्त्रियाः क्रोधं ब्राह्मणेषु भयावहम् ॥ २८ ॥

नास्ति द्रव्यमिति भवद्भिः कथमुक्तमित्यपराधेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवमुत्पाद्यमानेषु नश्यमानेषु ब्राह्मणेषु पश्चाद्गर्भान् हन्युरित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥२९॥ ३० ॥ पापकारिणामर्थज्ञा अभिप्रायज्ञा भवंतो नेत्यर्थः ॥३१॥ पाटच्चरैश्चौरैरिवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पादवृद्ध्याऽपीति ॥ एकमुद्रिकायाः सपादमुद्रिकां

अयुक्तमेतदारब्धं भवद्भिः कर्म गर्हितम् ॥ यद्गर्भान्भृगुपत्नीनां निहन्युः क्षत्रियर्षभाः ॥ २९ ॥ अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमाप्नुयात्
॥ तस्माज्जुगुप्सितं कर्म त्यक्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ३० ॥ तानाहुर्हैहयाः क्रुद्धा मुनीनथ दयापरान् ॥ भवंतः साधवः सर्वे नार्थज्ञाः
पापकर्मणाम् ॥ ३१ ॥ एभिर्हृतं धनं सर्वं पूर्वजानां महात्मनाम् ॥ वंचयित्वा छलाभिज्ञैर्मार्गे पाटच्चरैरिव ॥ ३२ ॥ एते
प्रतारका दंभास्तादृशा बकवृत्तयः ॥ उत्पन्ने च महाकार्ये प्रार्थिता विनयेन ते ॥ ३३ ॥ न ददुः प्रार्थितं विप्राः पादवृद्ध्याऽपि याचिताः
॥ नास्तीति वादिनः स्तब्धा दुःखितान्वीक्ष्य याज्यकान् ॥ ३४ ॥ धनं प्राप्तं कार्तवीर्याद्रक्षितं केन हेतुना ॥ न कृताः क्रतवः
किं तैर्दानं चार्थिषु भूरिशः ॥३५॥ न संचितव्यं विप्रैस्तु धनं क्वापि कदाचन॥यष्टव्यं विधिवद्देयं भोक्तव्यं च यथा सुखम्
॥३६॥ द्रव्ये चौरभयं प्रोक्तं तथाराजभयं द्विजाः॥ वह्नेर्भयं महाघोरं तथा धूर्तभयं महत्॥३७॥ येन केनाप्युपायेन धनं त्यजति रक्षकम्
॥ अथवाऽसौ मृतो याति द्रव्यं त्यक्त्वा ह्यसद्गतिम् ॥ ३८ ॥ पादवृद्ध्या तथाऽस्माभिः प्रार्थितं विनयान्वितैः॥तथाऽपि लोभसंदिग्धैर्न
दत्तं नः पुरोहितैः ॥३९॥ दानं भोगस्तथा नाशो धनस्य गतिरीदृशी ॥ दानभोगौ कृतीनां च नाशः पापात्मनां किल
॥४०॥ न दाता न च यो भोक्ता कृपणो गुप्तितत्परः ॥ राज्ञाऽसौ सर्वथा दंड्यो वंचको दुःखभाङ् नरः ॥ ४१ ॥ तस्माद्वयं
गुरूनेतान्वंचकान्ब्राह्मणाधमान् ॥ हंतुं समुद्यताः सर्वे न क्रोद्धव्यं महात्मभिः॥४२॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा हेतुमद्वाक्यं तानाश्वास्य
मुनीनथ ॥ विचेरुश्च विचिन्वाना भृगुदाराननेकशः ॥ ४३ ॥ भयार्ता भृगुपत्न्यस्तु हिमवंतं धराधरम् ॥ प्रपेदिरे रुदंत्यश्च
वेपमानाः कृशा भृशम् ॥४४॥ एवं ते हैहयैर्विप्राः पीडिता धनकामुकैः॥ निहताश्च यथाकामं संरब्धैः पापकर्मभिः॥४५॥

दास्याम इति पादवृद्ध्येत्यर्थः ॥ याज्यकान् स्वार्थे कप्रत्ययो याज्यानित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥३९॥४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥४५॥

कथं हैहयैर्धार्मिकैः स्वगुरवो हिंसिता इति यत्पृष्टं राज्ञा तत्समाधानमाह ॥ लोभ एवेत्यादिना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ तथा क्रोधात्कामादहंकारात्किं न कुर्या दित्यन्वयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥५२॥५३॥५४॥५५॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ एकोनसप्ततिश्लोकैः श्रीदेवीकृपया ततः ॥ भृगुवंश

लोभ एव मनुष्याणां देहसंस्थो महारिपुः ॥ सर्वदुःखाकरः प्रोक्तो दुःखदः प्राणनाशकः ॥ ४६ ॥ सर्वपापस्य मूलं हि सर्वदा तृष्णयाऽन्वितः ॥ विरोधकृत्त्रिवर्णानां सर्वार्तेः कारणं तथा ॥ ४७ ॥ लोभात्त्यजंति धर्मं वै कुलधर्मं तथैव हि ॥ मातरं भ्रातरं हंति पितरं बांधवं तथा ॥४८॥ गुरुं मित्रं तथा भार्यां पुत्रं च भगिनीं तथा ॥ लोभाविष्टो न किं कुर्यादकृत्यं पापमोहितः ॥४९॥ क्रोधात्कामादहंकाराल्लोभ एव महारिपुः ॥ प्राणांस्त्यजति लोभेन किं पुनः स्यादनावृतम् ॥ ५० ॥ पूर्वजास्ते महाराज धर्मज्ञाः सत्पथे स्थिताः ॥ पांडवाः कौरवाश्चैव लोभेन निधनं गताः ॥ ५१ ॥ यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णश्च बाह्लिकः॥भीमसेनो धर्मपुत्रस्तथैवार्जुनकेशवौ॥ ५२ ॥तथापि युद्धमत्युग्रं कृतं तैश्च परस्परम्॥कुटुंबकदनं भूरि कृतं लोभातुरैरिह ॥५३॥ हतो द्रोणो हतो भीष्मस्तथैव पांडवात्मजाः ॥ भ्रातरः पितरः पुत्राः सर्वे वै निहता रणे॥५४॥तस्माल्लोभाभिभूतस्तु किं न कुर्यान्नरः किल ॥ हैहयैर्निहताः सर्वे भृगवः पापबुद्धिभिः॥५५॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ जनमेजय उवाच॥ कथं ताश्च स्त्रियः सर्वा भृगूणां दुःखसागरात् ॥ मुक्ता वंशः पुनस्तेषां ब्राह्मणानां स्थिरोऽभवत्॥१॥ हैहयैः किं कृतं कार्यं हत्वा तान्ब्राह्मणानपि ॥ क्षत्रियैर्लोभसंयुक्तैः पापाचारैर्वदस्व तत् ॥ २ ॥ न तृप्तिरस्ति मे ब्रह्मन्पिबतस्ते तथामृतम् ॥ पावनं सुखदं नृणां परलोकफलप्रदम् ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ यथा स्त्रियस्तु ता मुक्ता दुःखात्तस्माद्दुरत्ययात् ॥ ४ ॥

स्थितिं प्रोच्य हैहयोत्पत्तिरुच्यते ॥ १ ॥ भृगूणां पत्न्यो गिरिदुर्गादिषु गता इति पूर्वाध्याये उक्तं तदुत्तरं जातं वृत्तं राजा पृच्छाति ॥ कथं ताश्चेति ॥ कथं मुक्ता इत्यन्वयः ॥ किंच तेषां ब्राह्मणानामनन्तरं वंशः कथं स्थिरोऽभवत् प्रचलित इत्यर्थः ॥ १ ॥ किंच हैहयैरप्यनंतरं किं कृतमिति पृच्छाति ॥ हैहयैरिति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ यो युष्मासु मध्ये कस्याश्चित्स्त्रियः ऊरुं भित्त्वा पुमान् भविष्याति स मदंशो भवतीति भगवती प्राहेत्याह ॥ मदंश इति ॥ शक्तिसंभिन्नो मच्छक्तियुक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ दधारेति ॥ इयमपि शक्तिस्तस्याः श्रीभगवत्यनुग्रहादेव लब्धेति बोध्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मुष्णन्न

भृगुपत्न्यो यदा जरान्हिमवंतं गिरिं गताः ॥ भयत्रस्ता निभग्नाशा हैहयैः पीडिता भृशम् ॥ ५ ॥ गौरीं तत्र तु संस्थाप्य मृन्मयीं सरितस्तटे ॥ उपोषणपराश्चक्रुर्निश्चयं मरणं प्रति ॥ ६ ॥ स्पप्ने गत्वा तदा देवी प्राह ताः प्रमदोत्तमाः ॥ युष्मासु मध्ये कस्याश्चिद्भविता चोरुजः पुमान् ॥ ७ ॥ मदंशशक्तिसंभिन्नः स वः कार्यं विधास्यति ॥ इत्यादिश्य परांबा सा पश्चादंतर्हिताऽभवत् ॥ ८ ॥ जागृतास्तु ततः सर्वा मुदमापुर्वरांगनाः ॥ काचित्तासां भयोद्विग्ना कामिनी चतुरा भृशम् ॥ ९ ॥ दधार चोरुणैकेन गर्भं सा कुलवृद्धये ॥ पलायनपरा दृष्ट्वा क्षत्रियैर्ब्राह्मणी यदा ॥ १० ॥ विह्वला तेजसा युक्ता तदा ते दुद्रुवुर्भृशम् ॥ गृह्यतां वध्यतां नारी सगर्भा याति सत्वरा ॥ ११ ॥ इति ब्रुवंतः संप्राप्ताः कामिनीं खड्गपाणयः ॥ सा भयार्ता तु तान्दृष्ट्वा रुरोद समुपागतान् ॥१२॥ गर्भस्य रक्षणार्थं सा चुक्रोशातिभयातुरा ॥ रुदतीं मातरं श्रुत्वा दीनां त्राणविवर्जिताम्॥ ॥ १३ ॥ निराधारां क्रंदमानां क्षत्रियैर्भृशतापिताम् ॥ गृहीतामिव सिंहेन सगर्भां हरिणीं तथा ॥ १४ ॥ साश्रुनेत्रां वेपमानां संक्रुध्य बालकस्तदा ॥ भित्त्वोरुं निर्जगामाशु गर्भः सूर्य इवापरः ॥ १५ ॥ मुष्णन्दृष्टीः क्षत्रियाणां तेजसा बालकः शुभः ॥ दर्शनाद्बालकस्याशु सर्वे जाता विलोचनाः ॥ १६ ॥ बभ्रमुर्गिरिदुर्गेषु जन्मांधा इव क्षत्रियाः ॥ चिंतितं मनसा सर्वैः किमेतदिति सांप्रतम् ॥ १७ ॥ सर्वे चक्षुर्विहीना यज्जाताः स्म बालदर्शनात् ॥ ब्राह्मण्यास्तु प्रभावोऽयं सतीव्रतबलं महत् ॥ १८ ॥ क्षणाद्वाऽमोघसंकल्पाः किं करिष्यंति दुःखिताः ॥ इति संचिंत्य मनसा नेत्रहीना निराश्रयाः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्हैहया गतचेतसः ॥ प्रणेमुस्तां भयत्रस्तां कृतांजलिपुटाश्च ते ॥ २० ॥

पहरन् पराशक्त्यंशत्वात् ॥ विलोचना अंधाः ॥ १६ ॥ सांप्रतमस्मिकाले किमेतदित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वाचेतिवद्धलंताट्टाप् ॥ ३२ ॥ अघ्नन्निति पुरुषव्यत्यय आर्षः भृगूणां

ऊचुश्चैनां भयोद्विग्नां दृष्ट्यर्थं क्षत्रियर्षभाः॥प्रसीदसुभगे मातः सेवकास्ते वयं किल॥२१॥कृतापराधा रंभोरु क्षत्रियाः पापबुद्धयः॥
दर्शनात्तव तन्वंगि जाताः सर्वे विलोचनाः ॥२२॥ मुखं ते नैव पश्यामो जन्मांधा इव भामिनि ॥ अद्भुतं ते तपो वीर्यं किं कुर्मः
पापकारिणः ॥ २३ ॥ शरणं ते प्रपन्नाः स्मो देहि चक्षूंषि मानदे ॥ अंधत्वं मरणादुग्रं कृपां कर्तुं त्वमर्हसि ॥२४॥ पुनर्दृष्टिप्रदानेन
सेवकान्क्षत्रियान्कुरु ॥ उपरम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्मणः ॥२५॥ अतः परं न कर्तव्यमीदृशं कर्म कर्हिचित् ॥ भार्गवाणां
तु सर्वेषां सेवकाः स्मो वयं किल ॥ २६ ॥ अज्ञानाद्यत्कृतं पापं क्षंतव्यं तत्त्वयाऽधुना ॥ वैरं नातः परं क्वापि भृगुभिः क्षत्त्रियैः
सच ॥२७॥ कर्तव्यं शपथैः सम्यग्वर्तितव्यं तु हैहयैः ॥ सपुत्रा भव सुश्रोणि प्रणताः स्मो वयं च ते ॥२८॥ प्रसादं कुरु कल्याणि
न द्विष्यामः कदाचन ॥ व्यास उवाच ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा ब्राह्मणी विस्मयान्विता ॥ २९ ॥ तानाह प्रणतान्दुःस्थानाश्वास्य
गतलोचनान् ॥ गृहीता न मया दृष्टिर्युष्माकं क्षत्रियाः किल ॥ ३० ॥ नाहं रुषाऽन्विता सत्यं कारणं शृणुताद्य यत् ॥ अयं च
भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः ॥ ३१ ॥ चक्षूंषि तेन युष्माकं स्तंभितानि रुषावता ॥ स्वबन्धून्निहताञ्ज्ञात्वा गर्भस्थानपि
क्षत्त्रियैः ॥ ३२ ॥ अनागसो धर्मपरांस्तापसान्धनकाम्यया ॥ गर्भानपि यदा यूयं भृगूनघ्नंस्तु पुत्रकाः ॥ ३३ ॥ तदाऽयमूरुणा
गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ षडंगश्चाखिलो वेदो गृहीतोऽनेन चांजसा ॥ ३४ ॥ गर्भस्थेनापि बालेन भृगुवंशविवृद्धये ॥ सोऽपि
पितृवधान्नूनं क्रोधेद्धो हंतुमिच्छति ॥ ३५ ॥ भगवत्याः प्रसादेन जातोऽयं मम बालकः ॥ तेजसा यस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि
च ॥ ३६ ॥ तस्मादौर्वं सुतं मेऽद्य याचध्वं विनयान्विताः ॥ प्रणिपातेन तुष्टोऽसौ दृष्टिं वः प्रतिमोक्ष्यति ॥ ३७ ॥ ॥ ३७ ॥

ग्रथ पुत्रका इति पाठः पुस्तकांतरे ॥ हे पुत्रका हे राजानः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ गर्भस्थेनानेनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ कुतः प्रतापोऽयं बालकस्येति चेत्तत्राह ॥ भगवत्या इति ॥ ३६ ॥ औवर्मूरुभवम् ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ममाख्यानकृतं वचः ममाख्याने कृतं लब्धमिदं वक्ष्यमाणं वचनमित्यर्थः । तद्वैराग्यार्थे पठध्वमित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥ किं तद्वचनं तदाह ॥ अवश्यं

व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या हैहयास्तुष्टुवुश्च तम् ॥ प्रणेमुर्विनयोपेता ऊरुजं मुनिसत्तमम् ॥ ३८॥ स संतुष्टो बभूवाथ
तानुवाच विचक्षुषः ॥ गच्छध्वं स्वगृहान्भूपा ममाख्यानकृतं वचः ॥ ३९ ॥ अवश्यंभाविभावास्ते भवंति देवनिर्मिताः ॥ नात्र
शोकस्तु कर्तव्यः पुरुषेण विजानता ॥ ४० ॥ पूर्ववद्दृषयः सर्वे प्राप्नुवंतु यथासुखम् ॥ व्रजंतु विगतक्रोधा भवनानि यथा
सुखम् ॥ ४१ ॥ इति तेन समादिष्टा हैहयाः प्राप्तलोचनाः॥ और्वमामंत्र्य जग्मुस्ते सदनानि यथारुचि ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणी तं सुतं
दिव्यं गृहीत्वा स्वाश्रमं गता ॥ पालयामास भूपालं तेजस्विनमतंद्रिता ॥ ४३ ॥ एवं ते कथितं राजन्भृगूणां दुःविनाशनम् ॥
लोभाविष्टैः क्षत्त्रियैश्च यत्कृतं पातकं किल ॥ ४४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुतं मया महत्कर्म क्षत्त्रियाणां च दारुणम् ॥ कारणं
लोभ एवात्र दुःखदश्चोभयोस्तु सः ॥ ४५ ॥ किंचित्प्रष्टुमिहेच्छामि संशयं वासवीसुत ॥ हैहयास्ते कथं नाम्ना ख्याता भुवि
नृपात्मजाः ॥ ४६ ॥ यदोस्तु यादवाः कामं भरताद्भारतास्तथा ॥ हैहयः कोऽपि राजाऽभूत्तेषां वंशे प्रतिष्ठितः ॥ ४७ ॥
तदहं श्रोतुमिच्छामि कारणं करुणानिधे ॥ हैहयास्ते कथं जाताः क्षत्त्रियाः केन कर्मणा ॥ ४८ ॥ व्यास उवाच॥हैहयानां समु
त्पत्तिं शृणु भूप सविस्तराम् ॥ पुरातनां सुपुण्यां च कथां पापप्रणाशिनीम् ॥४९ ॥ कस्मिंश्चित्समये भूप सूर्यपुत्रः सुशोभनः॥
रेवंतेति च विख्यातो रूपवानमितप्रभः ॥ ५० ॥ उच्चैःश्रवसमारुह्य हयरत्नं मनोहरम् ॥ जगाम विष्णुसदनं वैकुंठं भास्करा
त्मजः॥५१॥भगवद्दर्शनाकांक्षी हयारूढो यदा गतः॥हयस्थस्तु तदा दृष्टो लक्ष्म्याऽसौ रविनंदनः॥५२॥रमा वीक्ष्य हयं दिव्यं भ्रातरं
सागरोद्भवम् ॥ रूपेण विस्मिता तस्य तस्थौ स्तंभितलोचना ॥५३॥ भगवानपि तं दृष्ट्वा हयारूढं मनोहरम् ॥ आगच्छंतं रमां
विष्णुः पप्रच्छ प्रणयात्प्रभुः॥ ५४ ॥ कोऽयमायाति चार्वंगि हयारूढ इवापरः ॥ स्मरतेजस्तनुः कान्ते मोहयन्भुवनत्रयम् ॥५५॥

भाविभावा इति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ स्मरतेजस्तनुः स्मरवत्तेजो यस्याः

सा तनुर्यस्येत्यर्थः ॥ स्मरस्ततनुजः कान्ते इति पाठोऽन्यत्र पुस्तके ॥ ५५ ॥ ५६॥ हरिमश्वं दृष्ट्वा॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ द्विषष्टिश्लोकवर्यैस्तु हैहयस्य कथोच्यते ॥ भगवत्याः प्रसादेन वंशो

प्रेक्षमाणा तदा लक्ष्मीस्तच्चित्ता दैवयोगतः ॥ नोवाच वचनं किंचित्पृष्टाऽपि च पुनः पुनः ॥ ५६ ॥ व्यास उवाच ॥ अश्वासक्तमतिं वीक्ष्य कामिनीमतिमोहिताम् ॥ पश्यंतीं परमप्रेम्णा चंचलाक्षीं च चंचलाम् ॥ ५७ ॥ तामाह भगवान्क्रुद्धः किं पश्यसि सुलोचने ॥ मोहिता च हरिं दृष्ट्वा पृष्टा नैवाभिभाषसे ॥ ५८ ॥ सर्वत्र रमसे यस्माद्रमा तस्माद्भविष्यसि ॥ चंचलत्वाच्चलेत्येवं सर्वथैव न संशयः ॥ ५९ ॥ प्राकृतो च यथा नारी नूनं भवति चंचला ॥ तथा त्वमपि कल्याणि स्थिरा नैव कदाचन ॥ ६० ॥ त्वं हयं मत्समीपस्था समीक्ष्य यदि मोहिता ॥ वडवा भव वामोरु मर्त्यलोकेऽतिदारुणे ॥६१॥ इति शप्ता रमा देवी हरिणा दैवयोगतः ॥ रुरोद वेपमाना सा भयभीताऽतिदुःखिता ॥६२ ॥ तमुवाच रमानाथं शंकिता चारुहासिनी ॥ प्रणम्य शिरसा देवं स्वपतिं विनयान्विता ॥ ६३ ॥ देवदेव जगन्नाथ करुणाकर केशव ॥ स्वल्पेऽपराधे गोविंद कस्माच्छापं ददासि मे ॥ ६४ ॥ न कदाचिन्मया दृष्टः क्रोधस्ते हीदृशः प्रभो ॥ क्व गतस्ते मयि स्नेहः सहजो न तु नश्वरः ॥६५॥ वज्रपातस्तु शत्रौ वै कर्तव्यो न सुहृज्जने ॥ सदाऽहं वरयोग्या ते शापयोग्या कथं कृता ॥ ६६ ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यामि गोविंद पश्यतोऽद्य तवाग्रतः ॥ कथं जीवे त्वया हीना विरहानलतापिता ॥ ६७ ॥ प्रसादं कुरु देवेश शापादस्मात्सुदारुणात् ॥ कदा मुक्ता समीपं ते प्राप्नोमि सुखदं विभो ॥ ६८ ॥ हरिरुवाच ॥ यदा ते भविता पुत्र पृथिव्यां मत्समः प्रिये ॥ तदा मां प्राप्य तन्वंगि सुखिता त्वं भविष्यसि ॥ ६९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ जनमेजय उवाच ॥ इति शप्ता भगवता सिंधुजा कोपयोगतः ॥ कथं सा वडवा जाता रेवंतेन च किं कृतम् ॥ १ ॥

ऽयमिति कीर्त्यते ॥ १ ॥ भगवता लक्ष्म्यां शप्तायामनंतरं किं वृत्तं जातमिति पृच्छति । इति शप्ता इति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कर्णे कर्णयोरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ रेवंतकथां समाप्य रमायाः कथामाह दुःखितेति ॥ १० ॥ सूर्यपत्न्या ॥ ११ ॥ तदेव

कस्मिन्देशेऽब्धिजा देवी वडवारूपधारिणी ॥ संस्थितैकाकिनी बाला परोषित्पतिका यथा ॥ २ ॥ कालं कियंतमायुष्मन्वियुक्ता
पतिना रमा ॥ संस्थिता विजनेऽरण्ये किं कृतं च तया पुनः ॥ ३ ॥ समागमं कदा प्राप्ता वासुदेवस्य सिंधुजा ॥ पुत्रः कथं तया
प्राप्तो नारायणवियुक्तया ॥ ४ ॥ एतद् वृत्तांतमार्येश कथयस्व सविस्तरम् ॥ श्रोतुकामोऽस्मि विप्रेंद्र कथाख्यानमनुत्तमम् ॥५॥
सूत उवाच ॥ इति पृष्टस्तदा व्यासः परीक्षित्तनयेन वै ॥ कथयामास भो विप्राः कथामेतां सुविस्तराम् ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥
शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ पावनीं सुखदां कर्णे विशदाक्षरसंयुताम् ॥ ७ ॥ रेवंतस्तु रमां दृष्ट्वा शप्तां देवेन
कामिनीम् ॥ भयार्तः प्रययौ दूरात्प्रणम्यज गतां पतिम् ॥८॥ पितुः सकाशं त्वरितो वीक्ष्य कोपं जगत्पतेः ॥ निवेदयामास कथां
भास्कराय स शापजाम् ॥९॥ दुःखिता सा रमा देवी प्रणम्य जगदीश्वरम् ॥ आज्ञप्ता मानुषं लोकं प्राप्ता कमललोचना ॥ १० ॥
सूर्यपत्न्या तपस्तप्तं यत्र पूर्वं सुदारुणम् ॥ तत्रैव सा ययावाशु वडवारूपधारिणी ॥ ११ ॥ कालिंदीतमसासंगे सुपर्णाक्षस्य
चोत्तरे ॥ सर्वकामप्रदे स्थाने सुरम्यवनमंडिते ॥ १२ ॥ तत्र स्थिता महादेवं शंकरं वांछितप्रदम् ॥ दध्यौ चैकेन मनसा शूलिनं
चंद्रशेखरम् ॥ १३ ॥ पंचाननं दशभुजं गौरीदेहार्धधारिणम् ॥ कर्पूरगौरदेहाभं नीलकंठं त्रिलोचनम् ॥ १४ ॥ व्याघ्राजिनधरं
देवं गजचर्मोत्तरीयकम् ॥ कपालमालाकलितं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ १५ ॥ सागरस्य सुता कृत्वा हयीरूपं मनोहरम् ॥ तस्मिं
स्तीर्थे रमा देवी चकार दुश्चरं तपः ॥ १६ ॥ ध्यायमाना परं देवं वैराग्यं समुपाश्रिता ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तु गतं तत्र महीपते
॥ १७ ॥ ततस्तुष्टो महादेवो वृषारूढस्त्रिलोचनः ॥ प्रत्यक्षोऽभून्महेशानः पार्वतीसहितः प्रभुः ॥ १८ ॥ तत्रैत्य सगणः शंभु
स्तामाह हरिवल्लभाम् ॥ तपस्यंतीं महाभागामश्विनीरूपधारिणीम् ॥ १९ ॥

स्थलमाह ॥ कालिंदीतमसेति ॥ तमसा नाम्नी नदी ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ १५ ॥ १६ ॥ परं देवं महादेवम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ अश्विनी वडवा ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यादृशस्तादृश इति ॥ यादृशोऽस्ति साधुर्वाऽसाधुर्वा तादृशः सेव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ आशुतोष शीघ्रप्रसादकर ॥ २५ ॥ तदोक्तमिति यदा शापो दत्तस्तदा मया प्रार्थितेन विष्णुनोक्तमित्यर्थः ॥२६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ वामां स्त्रियमनागसमनपराधिनीम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ यस्त्वं सोऽसौ

किं तपस्यसि कल्याणि जगन्मातर्वदस्व मे ॥ सर्वार्थदः पतिस्तेऽस्ति सर्वलोकविधायकः ॥२०॥ हरिं त्यक्त्वाऽद्य मां कस्मात्स्तौषि देवि जगत्पतिम्॥वासुदेवं जगन्नाथं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ २१ ॥ वेदोक्तं वचनं कार्यं नारीणां देवता पतिः ॥ नान्यस्मिन्त्सर्वथा भावः कर्तव्यः कर्हिचित्क्वचित् ॥ २२ ॥ पतिशुश्रूषणं स्त्रीणां धर्म एव सनातनः॥ यादृशस्तादृशः सेव्यः सर्वथा शुभकाम्यया ॥२३॥ नारायणस्तु सर्वेषां सेव्यो योग्यः सदैव हि ॥ तं त्यक्त्वा देवदेवेशं किं मां ध्यायसि सिंधुजे ॥२४॥ लक्ष्मीरुवाच ॥ आशुतोष महेशान शप्ताऽहं पतिना शिव ॥ मां समुद्धर देवेश शापादस्माद्दयानिधे ॥२५॥ तदोक्तं हरिणा शंभो शापानुग्रहकारणम् ॥ विज्ञप्तेन मया कामं दयायुक्तेन विष्णुना॥२६॥यदा ते भविता पुत्रस्तदा शापस्य मोक्षणम् ॥ भविष्यति च वैकुंठवासस्ते कमलालये ॥ २७॥ इत्युक्ताऽहं तपस्तप्तुमागताऽस्मि तपोवने॥आराधितो मया देव त्वं सर्वार्थप्रदायकः ॥२८॥ पतिसंगं विना पुत्रं देवदेव लभे कथम् ॥ स तु तिष्ठति वैकुंठे त्यक्त्वा वामामनागसम् ॥ २९ ॥ वरं मे देहि देवेश यदि तुष्टोऽसि शंकर॥तव तस्य द्विधा भावो नास्ति नूनं कदाचन ॥ ३० ॥ मयैतद्गिरिजाकांत ज्ञातं पत्युः पुरो हर ॥ यस्त्वं सोऽसौ पुनर्योऽसौ स त्वं नास्त्यत्र संशयः ॥ ३१ ॥ एकत्वं च मया ज्ञात्वा मया ते स्मरणं कृतम् ॥ अन्यथा मम दोषस्त्वामाश्रयंत्या भवेच्छिव ॥ ३२ ॥ शिव उवाच ॥ कथं ज्ञातस्त्वया देवि मम तस्य च सुंदरि ॥ ऐक्यभावो हरेर्नूनं सत्यं मे वद सिंधुजे ॥ ३३ ॥ एकत्वं च न जानंति देवाश्च मुनयस्तथा ॥ ज्ञानिनो वेदतत्त्वज्ञाः कुतर्कोपहताः किल ॥ ३४ ॥ मद्भक्ता वासुदेवस्य निंदका बहवस्तथा ॥ विष्णुभक्तास्तु बहवो मम निंदापरायणाः॥३५॥ भवंति कालभेदेन कलौ देवि विशेषतः ॥ कथं ज्ञातस्त्वया भद्रे दुर्ज्ञेयो ह्यकृतात्मभिः॥३६॥

विष्णुः योऽसौ विष्णुः स त्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ अन्यथा युवयोः शिवविष्णवोर्भेदसत्त्वे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
सर्वथा त्वैक्यभावस्तु हरेर्मम च दुर्लभः ॥ व्यास उवाच ॥ इति सा शंभुना पृष्टा तुष्टेन हरिवल्लभा ॥ ३७ ॥ वृत्तांतं तस्य
विज्ञातं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ शिवं प्रति रमा तत्र प्रसन्नवदना भृशम् ॥ ३८ ॥ लक्ष्मीरुवाच ॥ एकदा देवदेवेश विष्णुर्ध्या
नपरो रहः ॥ दृष्टो मया तपः कुर्वन्पद्मासनगतो यदा ॥ ३९ ॥ तदाऽहं विस्मिता देवं तमपृच्छं पतिं किल ॥ प्रबुद्धं सुप्रसन्नं च
ज्ञात्वा विनयपूर्वकम् ॥ ४० ॥ देवदेव जगन्नाथ यदाऽहं निर्गताऽर्णवात् ॥ मथ्यमानात्सुरैर्दैत्यैः सर्वैर्ब्रह्मादिभिः प्रभो ॥ ४१ ॥
वीक्षिताश्च मया सर्वे पतिकामनया तदा ॥ वृतस्त्वं सर्वदेवेभ्यः श्रेष्ठोऽसीति विनिश्चयात् ॥ ४२ ॥ त्वं कं ध्यायसि सर्वेश
संशयोऽयं महान्मम ॥ प्रियोऽसि कैटभारे मे कथयस्व मनोगतम् ॥ ४३ ॥ विष्णुरुवाच ॥ शृणु कांते प्रवक्ष्यामि यं ध्यायामि
सुरोत्तमम् ॥ आशुतोषं महेशानं गिरिजावल्लभं हृदि ॥ ४४ ॥ कदाचिद्देवदेवो मां ध्यायत्यमितविक्रमः ॥ ध्यायाम्यहं च देवेशं
शंकरं त्रिपुरांतकम् ॥ ४५ ॥ शिवस्याहं प्रियः प्राणः शंकरस्तु तथा मम ॥ उभयोरंतरं नास्ति मिथः संसक्तचेतसोः ॥ ४६ ॥
नरकं यांति ते नूनं ये द्विषंति महेश्वरम् ॥ भक्ता मम विशालाक्षि सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥४७॥ इत्युक्तं देवदेवेन विष्णुना प्रभवि
ष्णुना ॥ एकांते किल पृष्टेन मया शैलसुताप्रिय ॥ ४८ ॥ तस्मात्त्वां वल्लभं विष्णोर्ज्ञात्वा ध्यातवती ह्यहम् ॥ तथा कुरु महे
शान यथा मे प्रियसंगमः ॥ ४९ ॥ व्यास उवाच ॥ इति श्रियो वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महेश्वरः ॥ तामाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैर्यथार्थ
वाक्यकोविदः ॥ ५० ॥ स्वस्था भव पृथुश्रोणि तुष्टोऽहं तपसा तव ॥ समागमस्ते पतिना भविष्यति न संशयः ॥५१॥ अत्रैव
हयरूपेण भगवाञ्जगदीश्वरः ॥ आगमिष्यति ते कामं पूर्णं कर्तुं मयेरितः ॥५२॥ तथाऽहं प्रेरयिष्यामि तं देवं मधुसूदनम् ॥ यथा
ऽसौ हयरूपेण त्वामेष्यति मदातुरः ॥ ५३ ॥ पुत्रस्ते भविता सुभ्रु नारायणसमः क्षितौ ॥ भविष्यति स भूपालः सर्वलोकनम
स्कृतः ॥ ५४ ॥ सुतं प्राप्य महाभागे त्वं तेन पतिना सह ॥ गंतासि दिवि वैकुंठं प्रिया तस्य भविष्यसि ॥५५॥

॥ ५६ ॥ परंत्वेतत्कार्यसिद्ध्यर्थमहमेकं रहस्यं वदामि तच्छृण्वित्याह ॥ परन्तु विस्मृताऽसि त्वमिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अन्यथेति ॥ यदि सच्चिदानंदरूपिण्यां भगवत्यां तव चित्तमासक्तं स्यात्तर्हि हयोत्तमे सूर्यस्याश्वे कथं चित्तं गतं स्यात्तस्माद्भगवत्यां तव चित्तस्यासक्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ निघृष्टनखमंडलं चरणांभोजमित्यर्थः

एकवीरेति नाम्नाऽसौ ख्यातिं यास्यति ते सुतः ॥ तस्मात्तु हैहयो वंशो भुवि विस्तारमेष्यति ॥ ५६ ॥ परंतु विस्मृताऽसि त्वं हृदिस्थां परमेश्वरीम् ॥ मदांधा मत्तचित्ता च तेन ते फलमीदृशम् ॥ ५७ ॥ अतस्तद्दोषशांत्यर्थं हृदिस्थां परदेवताम् ॥ शरणं याहि सर्वात्मभावेन जलधेः सुते ॥ ५८ ॥ अन्यथा तव चित्तं तु कथं गच्छेद्धयोत्तमे ॥ व्यास उवाच ॥ इति दत्त्वा वरं देव्यै भगवाञ्छैलजापतिः ॥ ५९ ॥ अंतर्धानं गतः साक्षादुमया सहितः शिवः ॥ साऽपि तत्रैव चार्वंगी संस्थिता कमलासना ॥६०॥ ध्यायंती चरणांभोजं देव्याः परमशोभनम् ॥ देवासुरशिरोरत्ननिघृष्टनखमंडलम्॥६१॥ प्रेमगद्गदया वाचा तुष्टाव च मुहुर्मुहुः॥ प्रतीक्षमाणा भर्तारं हयरूपधरं हरिम्॥६२॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ व्यास उवाच ॥तस्यै दत्त्वा वरं शंभुः कैलासं त्वरितो ययौ॥रम्यं देवगणैर्जुष्टमप्सरोभिश्च मंडितम् ॥ १ ॥ तत्र गत्वा चित्ररूपं गणं कार्यविशारदम् ॥ प्रेषयामास वैकुंठे लक्ष्मीकार्यार्थसिद्धये ॥२॥ शिव उवाच ॥ चित्ररूप हरिं गत्वा ब्रूहि त्वं वचनान्मम ॥ यथाऽसौ दुःखितां पत्नीं विशोकां च करिष्यति ॥३॥ इत्युक्ताश्चित्ररूपोऽथ निर्जगाम त्वरान्वितः ॥ वैकुंठं परमं स्थानं वैष्णवैश्च गणैर्वृतम् ॥४॥ नानाद्रुमगणाकीर्णं वापीशतविराजितम् ॥ संजुष्टं हंसकारंडमयूरशुककोकिलैः ॥ ५ ॥ उच्चप्रासादसंयुक्तं पताकाभिरलंकृतम् ॥ नृत्यगीतकलापूर्णं मंदारद्रुमसंयुतम् ॥ ६ ॥ बकुलाशोकतिलकचंपकालिविमंडितम् ॥ कूजितैर्विहगानां तु कर्णाह्लादकरैर्युतम् ॥ ७ ॥ संवीक्ष्य भवनं विष्णोर्द्वास्थौ प्राह प्रणम्य च ॥ जयविजयनामानौ वेत्रपाणी स्थितावुभौ ॥ ८ ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीदे० म० षष्ठस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ पंचाधिकैश्च पंचाशत्पद्यैरथ हरेरजात् ॥ अश्विन्यामभवत्पुत्र इति सम्यगिहोच्यते ॥ १ ॥ शंभुवरदानोत्तरं जातं वृत्तं व्यास आह ॥ तस्यैवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ चंपकालिश्चंपकपंक्तिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रज्ञातकारणः सर्वज्ञत्वात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अरिमंडले

चित्ररूप उवाच ॥ भो निवेदयत शीघ्रं हरये परमात्मने॥ दूतं प्राप्तं हरस्यात्र प्रेरितं शूलपाणिना ॥९॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य जयः
परमबुद्धिमान्॥गत्वा हरिं प्रणम्याह कृतांजलिपुटः पुरः ॥ १० ॥ देवदेव रमाकांत करुणाकर केशव ॥ द्वारि तिष्ठति दूतोऽत्र
शंकरस्य समागतः ॥ ११ ॥ आज्ञापय प्रवेष्टव्यो न वेति गरुडध्वज ॥ चित्ररूपधरोऽप्यस्ति न जाने कार्यगौरवम् ॥१२॥ इत्या
कर्ण्य हरिः प्राह जयं प्रज्ञातकारणः॥ प्रवेशयात्र रुद्रस्य भृत्यं समयसंस्थितम्॥ १३॥इत्याकर्ण्य जयस्तूर्णं गत्वा तं परमाद्भुतम्॥
एहीत्याकारयामास जयः शंकरसेवकम् ॥ १४ ॥ प्रवेशितो जयेनाथ चित्ररूपस्तथाकृतिः ॥ प्रणम्य दंडवद्विष्णुं कृतांजलिपुटः
स्थितः ॥ १५ ॥ दृष्ट्वा तं विस्मयं प्राप भगवान्गरुडध्वजः ॥ चित्ररूपधरं शंभोः सेवकं विनयान्वितम् ॥ १६ ॥ पप्रच्छ तं
स्मितं कृत्वा चित्ररूपं रमापतिः ॥ कुशलं देवदेवस्य सकुटुंबस्य चानघ ॥ १७ ॥ कस्मात्त्वं प्रेषितोऽस्यत्र ब्रूहि कार्यं हरस्य
किम् ॥ अथवा देवतानां च किंचित्कार्यं समुत्थितम् ॥ १८ ॥ दूत उवाच ॥ किमज्ञातं तवास्तीह संसारे गरुडध्वज ॥ वर्त
मानं त्रिकालज्ञ यदहं प्रब्रवीमि वै ॥ १९ ॥ प्रेषितोऽस्मि भवेनात्र विज्ञप्तुं त्वां जनार्दन ॥ हरस्य वचनाद्वाक्यं प्रब्रवीमि त्वयि
प्रभो ॥ २० ॥ तेनोक्तमेतद्देवेश भार्या ते कमलालया ॥ तपस्तपति कालिंदीतमसासंगमे विभो ॥ २१ ॥ हयीरूपधरा
देवी सर्वार्थसिद्धिदायिनी ॥ ध्यातुं योग्याऽमरगणैर्मानवैर्यक्षकिन्नरैः ॥ २२ ॥ विना तया नरः कोऽपि सुखभागी भवेद्भुवि ॥
तां त्यक्त्वा पुंडरीकाक्ष प्राप्नोषि किं सुखं हरे ॥ २३ ॥ दुर्बलोऽपि स्त्रियं पाति निर्धनोऽपि जगत्पते ॥ विनाऽपराधं च विभो
किं त्यक्ता जगदीश्वरी ॥ २४ ॥ दुःखं प्राप्नोति संसारे यस्य भार्या जगद्गुरो ॥ धिक्तस्य जीवितं लोके निंदितं त्वरिमंडले
॥ २५ ॥ सकामा रिपवस्तेऽद्य दृष्ट्वा तां दुःस्थितां भृशम् ॥ त्वां वियुक्तं च रमया हसिष्यंति दिवानिशम् ॥ २६ ॥

शत्रुमंडले निंदितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ दुःस्थितां दुःखितामित्यर्थः ॥ रमया वियुक्तं त्वामित्यन्वयः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ स्मराम्यहमिति शिवोक्तिः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वडवाया

रमां रमय देवेश त्वदुत्संगगतां कुरु ॥ सर्वलक्षणसंपन्नां सुशीलां च सुरूपिणीम्॥२७॥सुखितो भव तां प्राप्य वल्लभां चारुहासिनीम् ॥ कांताविरहजं दुःखं स्मराम्यहमनातुरः॥२८॥मम भार्या मृता विष्णो दक्षयज्ञे सती यदा ॥ तदाऽहं दुःसहं दुःखं भुक्तवानंबुजेक्षण ॥ २९ ॥ संसारेऽस्मिन्नरः कोऽपि मा भून्मत्सदृशोऽपरः ॥ मनसाऽकरवं शोकं तस्या विरहपीडितः ॥ ३० ॥ कालेन महता प्राप्ता मया गिरिसुता पुनः ॥ तपस्तप्त्वाऽतिदुःसाध्यं या दग्धा तु रुषाऽध्वरे ॥ ३१ ॥ हरे किं सुखमापन्नं त्वया संत्यज्य कामिनीम् ॥ एकाकी तिष्ठता कालं सहस्रवत्सरात्मकम् ॥ ३२ ॥ गत्वाऽऽश्वास्य महाभागां समानय निजालयम् ॥ मा भूत्कोऽपीह संसारे वियुक्तो रमया तया ॥ ३३ ॥ कृत्वा तुरगरूपं त्वं भजतात्कमलालयाम् ॥ उत्पाद्य पुत्रमायुष्मंस्तामानय शुचिस्मिताम् ॥ ३४ ॥ व्यास उवाच ॥ हरिराकर्ण्य तद्वाक्यं चित्ररूपस्य भारत ॥ तथेत्युक्त्वा तु दूतं तं प्रेषयामास शंकरम् ॥ ३५ ॥ गते दूतेऽथ भगवान्वैकुंठात्कामसंयुतः ॥ जगाम धृत्वा तत्राऽऽशु वाजिरूपं मनोहरम् ॥ ३६ ॥ यत्र सा वडवारूपं कृत्वा तपति सिंधुजा ॥ विष्णुस्तं देशमासाद्य तामपश्यद्धयीं स्थिताम् ॥ ३७ ॥ साऽपि तं वीक्ष्य गोविंदं हयरूपधरं पतिम् ॥ ज्ञात्वा वीक्ष्य स्थिता साध्वी विस्मिता साश्रुलोचना ॥ ३८ ॥ तयोस्तु संगमस्तत्र प्रवृत्तो मन्मथार्तयोः ॥ कालिंदीतमसासंगे पावने लोकविश्रुते ॥ ३९ ॥ सगर्भा सा तदा जाता वडवा हरिवल्लभा ॥ सुषुवे सुंदरं बालं तत्रैव सुगुणोत्तरम् ॥ ४० ॥ तमाह भगवान्वाक्यं प्रहस्य समयाश्रितम् ॥ त्यजाद्य वाडवं देहं पूर्वदेहा भवाधुना ॥ ४१ ॥ गमिष्यावः स्ववैकुंठमावां कृत्वा निजं वपुः ॥ तिष्ठत्वत्र कुमारोऽयं त्वया जातः सुलोचने ॥ ४२ ॥ लक्ष्मीरुवाच ॥ स्वदेहसंभवं पुत्रं कथं हित्वा व्रजाम्यहम् ॥ स्नेहः सुदुस्त्यजः कामं स्वात्मजस्य सुरर्षभ ॥ ४३ ॥

इदं वाडवम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ सदयं मम मनः सुतं त्यक्त्वा गंतुं कथं समर्थं भवेदित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥४७॥४८॥४९॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवत
तिलके षष्ठस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः॥१९॥ चतुर्भिरधिकैः पंचाशद्भिः पद्यैः सुतस्य ह ॥ हरेः कथानकं सम्यग्घयीजातस्य चोच्यते ॥१॥ सुतमरण्ये त्यक्त्वा नारायणे

का गतिः स्यादमेयात्मन्बालस्यास्य नदीतटे ॥ अनाथस्यासमर्थस्य विजनेऽल्पतनोरिह ॥ ४४ ॥ अनाश्रयं सुतं त्यक्त्वा
कथं गंतुं मनो मम ॥ समर्थं सदयं स्वामिन्भवेदंबुजलोचन ॥ ४५ ॥ दिव्यदेहौ ततो जातौ लक्ष्मीनारायणावुभौ ॥ विमानवरसं
विष्टौ स्तूयमानौ सुरैर्दिवि ॥ ४६ ॥ गंतुकामं पतिं प्राह कमला कमलापतिम् ॥ गृहाणेमं सुतं नाथ नाहं शक्ताऽस्मि हापितुम्
॥ ४७ ॥ प्राणप्रियोऽस्ति मे पुत्रः कांत्या त्वत्सदृशः प्रभो ॥ गृहीत्वैनं गमिष्यावो वैकुंठं मधुसूदन ॥ ४८ ॥ हरिरुवाच ॥ मा
विषादं प्रिये कर्तुं त्वमर्हसि वरानने ॥ तिष्ठत्वयं सुखेनात्र रक्षा मे विहिता त्विह ॥ ४९ ॥ कार्यं किमपि वामोरु वर्तते महदद्भु
तम् ॥ निबोध कथयाम्यद्य सुतस्यात्र विमोचने ॥ ५० ॥ तुर्वसुर्नाम विख्यातो ययातितनुजो भुवि ॥ हरिवर्मेति पित्राऽस्य
कृतं नाम सुविश्रुतम् ॥५१॥ स राजा पुत्रकामोऽद्य तपस्तपति पावने ॥ तीर्थे वर्षशतं जातं तस्य वै कुर्वतस्तपः ॥ ५२ ॥ तस्या
र्थे निर्मितः पुत्रो मयाऽयं कमलालये ॥ तत्र गत्वा नृपं सुभ्रु प्रेरयिष्यामि सांप्रतम् ॥ ५३ ॥ तस्मै दास्याम्यहं पुत्रं पुत्रकामा
य कामिनि ॥ गृहीत्वा स्वगृहं राजा प्रापयिष्यति बालकम् ॥ ५४ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याश्वास्य प्रियां पद्मां कृत्वा रक्षां च
बालके ॥ विमानवरमारुह्य प्रययौ प्रियया सह ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
जनमेजय उवाच ॥ संशयोऽयं महानत्र जातमात्रः शिशुस्तथा ॥ मुक्तः केन गृहीतोऽसावेकाकी विजने वने ॥ १ ॥ का गतिस्तस्य
बालस्य जाता सत्यवतीसुत ॥ व्याघ्रसिंहादिभिर्हिंस्रैर्गृहीतो नातिबालकः ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ लक्ष्मीनारायणौ तस्मात्स्था
नाच्च चलितौ यदा ॥ तदैव तत्र चंपाख्यः प्राप्तो विद्याधरः किल ॥ ३ ॥ विमानवरमारूढः कामिन्या सहितो नृप ॥ मदनालसया
कामं क्रीडमानो यदृच्छया ॥ ४ ॥

गते सति संशयितो राजा पृच्छति ॥ संशयोऽयमिति ॥ १ ॥ नातिबालक इति ॥ अतिबालको व्याघ्रादिभिः कथं न भक्षित इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ८ ॥तन्व्या कृशांग्या ॥ ९ ॥ १० ॥ त्र्यंबकपाणिना त्र्यंबकं धनुस्तत्पाणौ यस्य तेन शिवेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ अमुं पुत्रं करिष्यामि वेदमंत्रेणेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तां गृहीत्वा तं च बालकं गृहीत्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कालिंदीतमसासंगे संगमे ॥ १६ ॥ १७ ॥ कृत्रिमस्तु सुत इति ॥ तथा च मनुः सदृशं

विलोक्य तं शिशुम्भूमावेकाकिनमनुत्तमम् ॥ देवपुत्रप्रतीकाशं रममाणं यथासुखम् ॥ ५ ॥ विमानात्तरसोत्तीर्य चंपकस्तं शिशुं जवात् ॥ जग्राह च मुदं प्राप निधिं प्राप्य यथाऽधनः ॥ ६ ॥ गृहीत्वा चंपकः प्रादाद्देव्यै तं मदनोपमम् ॥ मदनालसायै तं बालं जातमात्रं मनोहरम् ॥ ७ ॥ सा गृहीत्वा शिशुं प्रेम्णा सरोमांचा सविस्मया ॥ मुखं चुचुंब बालस्य कृत्वा तु हृदये भृशम् ॥ ८ ॥ अलिंगितश्चुंबितश्च तयाऽसौ प्रीतिपूर्वकम् ॥ उत्संगे च कृतस्तन्व्या पुत्रभावेन भारत ॥ ९ ॥ कृत्वांऽके तौ समारूढौ विमानं दंपती मुदा ॥ पतिं पप्रच्छ चार्वंगी प्रहस्य मदनालसा ॥ १० ॥ कस्यायं बालकः कांत त्यक्तः केन च कानने ॥ पुत्रोऽयं मम दैवेन दत्तस्त्र्यंबकपाणिना ॥ ११ ॥ चंपक उवाच ॥ प्रिये गत्वाऽद्य पृच्छेयं शक्रं सर्वज्ञमाशु वै ॥ देवो वा दानवो वाऽपि गंधर्वो वा शिशुः किल ॥ १२ ॥ तेनाज्ञप्तः करिष्यामि पुत्रं प्राप्तं वनादमुम् ॥ अपृष्ट्वा नैव कर्तव्यं कार्यं किंचिन्मया ध्रुवम् ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा तां गृहीत्वा तं विमानेनाथ चंपकः ॥ ययौ शक्रपुरं तूर्णं हर्षेणोत्फुल्ललोचनः ॥ १४ ॥ प्रणम्य पादयोः प्रीत्या चंपकस्तु शचीपतिम् ॥ निवेद्य बालकं प्राह कृतांजलिपुटः स्थितः ॥ १५ ॥ देवदेव मया लब्धस्तीर्थे परमपावने ॥ कालिंदीतमसासंगे बालकोऽयं स्मरप्रभः ॥ १६ ॥ कस्यायं बालकः कांतः कथं त्यक्तः शचीपते ॥ आज्ञा चेत्तव देवेश कुर्वेऽहं बालकं सुतम् ॥ १७ ॥ अतीव सुंदरो बालः प्रियया वल्लभः सुतः ॥ कृत्रिमस्तु सुतः प्रोक्तो धर्मशास्त्रेषु सर्वथा ॥ १८ ॥ इंद्र उवाच ॥ पुत्रोऽयं वासुदेवस्य वाजिरूपधरस्य ह ॥ हैहयोऽयं महाभाग लक्ष्म्यां जातः परंतपः ॥ १९ ॥ उत्पादितो भगवता कार्यार्थं किल बालकः ॥ दातुं नृपतये नूनं ययातितनयाय च ॥ २० ॥

तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणः ॥ पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिम इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ वरेति संबोधनम् ॥ २३ ॥ एकवीरेति ॥ इदं द्वितीयं नाम ॥ एकवीरेति बाहुलकात्साधु ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

हरिणा प्रेरितः सोऽद्य राजा परमधार्मिकः ॥ आगमिष्यति पुत्रार्थं तीर्थे तस्मिन्मनोरमे॥२१॥तावत्त्वं गच्छ तत्रैव गृहीत्वा बालकं
शुभम् ॥ यावन्न याति नृपतिर्ग्रहीतुं हरिणेरितः॥२२॥गत्वा तत्र विमुंचैनं विलंबं मा कृथा वर ॥ अदृष्ट्वा बालकं राजा दुःखितश्च
भविष्यति ॥ २३ ॥ तस्माच्चंपक मुंचैनं राजा प्राप्नोतु पुत्रकम् ॥ एकवीरेति नाम्नाऽयं ख्यातः स्यात्पृथिवीतले ॥ २४ ॥ व्यास
उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा चंपकस्त्वरयाऽन्वितः ॥ जगाम पुत्रमादाय स्थले तस्मिन्महीपते ॥ २५ ॥ मुमोच बालकं तत्र
यत्र पूर्वं स्थितो ह्यभूत् ॥ आरुह्य स्वविमानं तु ययौ स्वाश्रममंडलम् ॥२६॥ तदैव कमलाकांतो लक्ष्म्या सह जगद्गुरुः ॥ विमानवरमारूढो
जगाम नृपतिं प्रति ॥२७॥ दृष्टस्तदा तेन नृपेण विष्णुः समुत्तरंस्तत्र विमानमुख्यात्॥जहर्ष राजा हरिदर्शनेन पपात
भूमौ खलु दंडवच्च ॥२८॥ उत्तिष्ठ वत्सेति हरिः पतंतमाश्वासयद्भूमिगतं स्वभक्तम् ॥ सोऽप्युत्सुको वासुदेवं पुरःस्थं तुष्टाव भक्त्या
मुखरीकृतोऽथ ॥ २९॥ देवाधिदेवाखिललोकनाथ कृपानिधे लोकगुरो रमेश॥मंदस्य मे ते किल दर्शनं यत्सुदुर्लभं योगिजनैरलभ्यम्॥३०॥ये
निःस्पृहास्ते विषयैरपेतास्तेषां त्वदीयं खलु दर्शनं स्यात् ॥ आशापरोऽहं भगवन्ननंत योग्यो न ते दर्शने देवदेव
॥३१॥ इति स्तुतस्तेन नृपेण विष्णुस्तमाह वाक्येन सुधामयेन ॥ वृणीष्व राजन्मनसेप्सितं ते ददामि तुष्टस्तपसा तवेति॥३२॥
ततो नृपस्तं प्रणिपत्य पादयोः प्रावोच विष्णुं पुरतः स्थितं च ॥ तपस्तु तप्तं हि मया सुतार्थे पुत्रं ददस्वात्मसमं मुरारे ॥ ३३ ॥
श्रुत्वा नृपप्रार्थितमादिदेवस्तमाह राजानममोघवाक्यम्॥ययातिसूनो व्रज तत्र तीर्थे कलिंदकन्यातमसाप्रसंगे ॥ ३४ ॥ मयाऽद्य
पुत्रस्तु यथेप्सितस्ते तत्रैव मुक्तोऽस्त्यमितप्रभावः ॥ लक्ष्म्याः प्रसूतो मम वीर्यजश्च कृतस्तवार्थेऽथ गृहाण राजन् ॥ ३५॥ श्रुत्वा
हरेर्वाक्यमतीव मृष्टं संतुष्टचित्तः प्रबभूव राजा ॥ हरिस्तु दत्त्वेति वरं जगाम वैकुंठलोकं रमया युतश्च ॥ ३६ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अनुद्धातरथेन अप्रतिहतगतिमता रथेनेत्यर्थः ॥ निशम्येति ॥ जनार्दनस्येति ॥ इति पूर्वोक्त प्रकारकम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नेत्राम्बुनाऽश्रुजलेनावरुद्धकंठः॥

गते हरौ सोऽथ ययातिसूनुर्ययावनुद्धातरथेन राजा ॥ प्रेमान्वितस्तत्र सुतोऽस्ति यत्र वचो निशम्येति जनार्दनस्य ॥ ३७ ॥
स तत्र गत्वाऽतिमनोहरं तं ददर्श बालं भुवि खेलमानम् ॥ मुखे निवेश्यैककरेण कृत्वा श्लक्ष्णं पदांगुष्ठमनन्यसत्त्वः ॥ ३८ ॥
तं वीक्ष्य पुत्रं मदनस्वरूपं नारायणांशं कमलाप्रसूतम् ॥ हरिप्रभावं हरिवर्मनामा हर्षप्रफुल्लाननपंकजोऽभूत् ॥ ३९ ॥ गृह्णन्भुवे
गात्करपंकजाभ्यां बभूव प्रेमार्णवमग्नदेहः ॥ मूर्धन्युपाघ्राय मुदाऽन्वितोऽसौ ननंद राजा सुतमालिलिंग ॥ ४० ॥ मुखं समीक्ष्या
तिमनोहरं तमुवाच नेत्रांबुनिरुद्धकंठः ॥ दत्तोऽसि देवेन जनार्दनेन मात्रा हि पुत्रा वमुदुःखभीतेः ॥ ४१ ॥ तप्तं मया पुत्र तप
स्तवार्थे सुदुष्करं वर्षशतं च पूर्णम् ॥ तेनैव तुष्टेन रमाप्रियेण दत्तोऽसि संसारसुखोदयाय ॥ ४२ ॥ माता रमा त्वां तनुजं मदर्थे
त्यक्त्वा गता सा हरिणा समेता ॥ धन्या तु सा या प्रहसंतमंके कृत्वा सुतं त्वां मुदितानना स्यात् ॥ ४३ ॥ त्वमेव संसारस
मुद्रनौकारूपः कृतः पुत्र लक्ष्मीधरेण ॥ इत्येवमुक्त्वा नृपतिः सुतं तं मुदा समादाय ययौ गृहाय ॥ ४४ ॥ पुरीसमीपे नृप
मागतं तमाकर्ण्य सर्वे सचिवास्तु राज्ञः ॥ ययुः समीपं नृपतेश्च लोकाः सोपायनास्ते सपुरोहिताश्च ॥ ४५ ॥ बंदीजना
गायनकाश्च सूताः समाययुः संमुखमाशु राज्ञः ॥ नृपः पुरं प्राप्य पुरः समागतं जनं समाश्वास्य वाक्यैश्च दृष्ट्या ॥ ४६ ॥
संपूजितः पौरजनेन राजा विवेश पुत्रेण युतो नगर्याम् ॥ मार्गेषु लाजैः कुसुमैः समंताद्विकीर्यमाणो नृपतिर्जगाम ॥ ४७ ॥ गृहं
समृद्धं सचिवैः समेतः सुतं समादाय मुदा कराभ्याम् ॥ राज्ञ्यै ददौ चाथ सुतं मनोज्ञं सद्यः प्रसूतं च मनोभवाभम् ॥ ४८ ॥
राज्ञी गृहीत्वाऽभिनवं तनूजं पप्रच्छ राजानमनिंदिता सा ॥ राजन्कुतश्चैष सुतः सुजन्मा प्राप्तस्त्वया मन्मथतुल्यरूपः ॥ ४९ ॥
केनैष दत्तः कथयाशु कांत चेतो मदीयं प्रहृतं सुतेन ॥ नृपस्तदोवाच मुदाऽन्वितोऽसौ प्रिये रमेशेन सुतोऽति मह्यम् ॥ ५० ॥

अवमदुःखं नीचदुःखं नरकपातजन्यं तद्भीतेरित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ गायनकाः गायकाः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ अर्धाधिकैकषष्ट्या तु श्लोकानामभिषेचने ॥ एकवीरस्य च कृतेऽनंतरं वृत्तमुच्यते ॥ १ ॥ राज्ञः पुत्रप्राप्त्युत्तरं जातं वृत्तमाह ॥ जातकर्मादिति ॥ १ ॥ मेने मानितवान् ॥ २ ॥ षष्ठे मासीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ याचकानितरानपि मूकांधादी

लोलाक्षि दत्तः कमलासमुत्थो जनार्दनांशोऽयमहीनसत्त्वः ॥ सा तं गृहीत्वा मुदमाप राज्ञी राजा चकारोत्सवमद्भुतं च ॥ ५१ ॥ ददौ च दानं किल याचकेभ्यो गीतानि वाद्यानि बहूनि नेदुः ॥ कृत्वोत्सवं भूपतिरात्मजस्य नामैकवीरेति चकार विश्रुतम् ॥५२॥ सुखं च संप्राप्य मुदाऽन्वितोऽसौ ननंद देवाधिपतुल्यवीर्यः ॥ पुत्रं हरे रूपगुणानुरूपं संप्राप्य वंशस्य ऋणाच्च मुक्तः ॥ ५३ ॥ इति सकलसुराणामीश्वरेणार्पितं तं सकलगुणगणाढ्यं पुत्रमासाद्य राजा ॥ विविधसुखविनोदैर्भार्यया सेव्यमानो व्यहरत निजगेहे शक्रतुल्यप्रतापः ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

व्यास उवाच ॥ जातकर्मादिसंस्कारांश्चकार नृपतिस्तदा ॥ दिनेदिने जगामाशु वृद्धिं बालः सुलालितः ॥ १॥ नृपः संसारजं प्राप्य सुखं पुत्रसमुद्भवम् ॥ ऋणत्रयविमोक्षं च मेने तेन महात्मना ॥ २ ॥ षष्ठेऽन्नप्राशनं तस्य कृत्वा मासि यथाविधि ॥ तृतीयेऽथ तथा वर्षे चूडाकरणमुत्तमम् ॥३॥ चकार ब्राह्मणान्द्रव्यैः संपूज्य विविधैर्धनैः ॥ गोभिश्च विविधैर्दानैर्याचकानितरानपि ॥ ४ ॥ वर्षे चैकादशे तस्य मौंजीबंधनकर्म वै ॥ कारयित्वा धनुर्वेदमध्यापयत पार्थिवः ॥ ५ ॥ अधीतवेदं पुत्रं तं राजधर्मविशारदम् ॥ दृष्ट्वा तस्याभिषेकाय मतिं चक्रे जनाधिपः ॥ ६ ॥ पुष्यार्कयोगसंयुक्तदिवसे नृपसत्तमः ॥ कारयामास संभारानभिषेकार्थमादरात् ॥ ७ ॥ द्विजानाहूय वेदज्ञान्सर्वशास्त्रविचक्षणान् ॥ अभिषेकं चकारासौ विधिवत्स्वात्मजस्य ह ॥ ८ ॥ जलमानीय तीर्थेभ्यः सागरेभ्यश्च पार्थिवः ॥ स्वयं चकार विधिवदभिषेकं शुभे दिने ॥ ९ ॥ धनं दत्त्वाऽथ विप्रेभ्यो राज्यं पुत्रे निवेश्य सः ॥ जगाम वनमेवाशु स्वर्गकामः स भूपतिः ॥ १० ॥ एकवीरं नृपं कृत्वा संमान्य सचिवानथ ॥ भार्यया सह भूपालः प्रविवेश वनं वशी ॥ ११ ॥

न्संपूज्य चूडाकरणं चकारेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

पार्वतीं भगवतीं चिंतयामासेत्यर्थः ॥ १२ ॥ दिष्टांते प्रारब्धकर्मसमाप्तावित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ होमधूमेनावृत आकाशो येषु ते

मैनाकशिखरे राजा कृत्वा तार्तीयमाश्रमम् ॥ नित्यं पत्रफलाहारश्चिंतयामास पार्वतीम् ॥१२॥ एवं स नृपतिः कृत्वा दिष्टांते सह भार्यया ॥ मृतोऽसौ वासवं लोकं गतः पुण्येन कर्मणा ॥ १३ ॥ इंद्रलोकं पिता प्राप्त इति श्रुत्वाऽथ हैहयः ॥ चकार वेदनिर्दिष्टं कर्म चैवौर्ध्वदेहिकम् ॥ १४ ॥ कृत्वोत्तराः क्रियाः सर्वाः पितुः पार्थिवनंदनः ॥ राज्यं चकार मेधावी पित्रा दत्तं सुसंमतम् ॥१५॥ एकवीरोऽथ धर्मज्ञः प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ॥ बुभुजे विविधान्भोगान्सचिवैश्च सुमानितः ॥ १६ ॥ एकस्मिन्दिवसे राजा मंत्रिपुत्रैः समन्वितः ॥ जगाम जाह्नवीतीरे हयारूढः प्रतापवान् ॥१७॥ संपश्यन्पादपान्रम्यान्कोकिलालापसंयुतान् ॥ पुष्पितान्फलसंयुक्तान्षट्पदालिविराजितान् ॥ १८ ॥ मुनीनामाश्रमान्दिव्यान्वेदध्वनिनिनादितान् ॥ होमधूमावृताकाशान्मृगशावसमावृतान् ॥ १९ ॥ केदारान्छालिसंपक्वान्गोपिकाभिः सुरक्षितान् ॥ प्रफुल्लपंकजारामान्निकुंजांश्च मनोरमान् ॥ २० ॥ प्रेक्षमाणः प्रियालांस्तु चंपकान्पनसद्रुमान् ॥ बकुलांस्तिलकान्नीपान्मंदारांश्च प्रफुल्लितान् ॥ २१ ॥ शालांस्तालांस्तमालांश्च जंबूचूतकदंबकान् ॥ स गच्छञ्जाह्नवीतोये प्रफुल्लं शतपत्रकम् ॥ २२ ॥ पंकजं चातिगंधाढ्यमपश्यदवनीपतिः ॥ दक्षिणे जलजस्याथ पार्श्वे कमललोचनाम् ॥ २३ ॥ कनकाभां सुकेशीं च कंबुग्रीवां कृशोदरीम् ॥ बिंबोष्ठीं सुंदरीं किंचित्समुद्यत्सुपयोधराम् ॥ २४ ॥ सुनासां चारुसर्वांगीमपश्यत्कन्यकां नृपः ॥ रुदतीं तां सखीं त्यक्त्वा विह्वलां दुःखपीडिताम् ॥ २५ ॥ साश्रुनेत्रां क्रंदमानां विजने कुररीमिव ॥ संवीक्ष्य राजा प्रपच्छ कन्यकां शोककारणम् ॥ २६ ॥ सुनसे ब्रूहि काऽसि त्वं कस्य पुत्री शुभानने ॥ गंधर्वी देवकन्याऽथ कथं रोदिषि सुंदरि ॥ २७ ॥ कथमेकाकिनी बाले त्यक्ता केन पिकस्वरे ॥ पतिस्ते क्व गतः कांते पिता वा ब्रूहि सांप्रतम् ॥ २८ ॥

आश्रमा इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ किंचित्समुद्यत्सुपयोधराम् अंकुरितयौवनामित्यर्थः ॥ २४ ॥ तां सखीं वक्ष्यमाणाम् ॥२५॥२६॥२७॥२८॥

अरालभ्रु कुटिलभ्रु इति तस्याः संबोधनम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दैवं च मानुषं दैवं मानुषसुभयमपीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ विपत्तिरहित इति ॥
विपत्तिहीनः कथं रुदति नैव रोदितीत्यर्थः ॥ रुदतीत्यार्षम् ॥ तस्माद्रोदनेन विपत्त्यनुमानं कुर्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

किं ते दुःखमरालभ्रु कथयाद्य ममांतिके ॥ करोमि दुःखनाशं ते सर्वथैव कृशोदरि॥२९॥न राज्ये मम तन्वंगि पीडां कोऽपि करोत्यलम्
॥ न भयं चौरजं कांते न राक्षसभयं तथा ॥ ३० ॥ मयि शासति भूपाले नोत्पाता दारुणा भुवि ॥ भयं न व्याघ्रसिंहेभ्यो
न भयं कस्यचिद्भवेत् ॥ ३१ ॥ वद वामोरु कस्मात्त्वं विलापं जाह्नवीतटे ॥ करोषि त्राणहीनाऽत्र किं ते दुःखं वदस्व मे ॥३२ ॥
हन्म्यहं दुःखमत्युग्रं प्राणिनां पृथिवीतले ॥ दैवं च मानुषं कांते व्रतमेतन्ममाद्भुतम् ॥ ३३ ॥ विशाललोचने ब्रूहि करोमि तव
चिंतितम् ॥ इत्युक्ते वचने राज्ञा श्रुत्वोवाच मृदुस्वना ॥ ३४ ॥ शृणु राजेंद्र वक्ष्यामि मम शोकस्य कारणम् ॥ विपत्तिरहितः
प्राणी कथं रुदति भूपते ॥ ३५ ॥ प्रब्रवीमि महाबाहो यदर्थं रुदती त्वहम् ॥ तव राज्यादन्यदेशे राजा परमधार्मिकः ॥ ३६ ॥
रैभ्यो नाम महाराजः संतानरहितो भृशम्॥तस्य भार्या सुविख्याता रुक्मरेखेति नामतः॥३७॥सुरूपा चतुरा साध्वी सर्वलक्षणसंयुता
॥ अपुत्रा दुःखिता कांतमित्युवाच पुनः पुनः ॥ ३८॥ किं जीवितेन मे नाथ धिग्वृथा जीवितं मम ॥ वंध्यायाः सुखहीनाया
ह्यपुत्राया धरातले ॥ ३९ ॥ इत्येवं भार्यया भूपः प्रेरितो मखमुत्तमम् ॥ चकार ब्राह्मणांस्तज्ज्ञानाहूय विधिवत्तदा ॥ ४० ॥ पुत्रकामो
धनं भूरि ददावथ यथोदितम् ॥ हूयमाने घृतेऽत्यर्थं पावकादतिसुप्रभात् ॥४१ ॥ आविर्बभूव चार्वंगी कन्यका शुभलक्षणा॥
बिंबोष्ठी सुदती सुभ्रूः पूर्णचंद्रनिभानना ॥ ४२ ॥ कनकाभा सुकेशांता रक्तपाणितला मृदुः ॥ सुरक्तनयना तन्वी रक्तपादतला
भृशम् ॥ ४३ ॥ हुताशनात्समुद्भूता होत्रा सा स्वीकृता तदा ॥ होता प्रोवाच राजानं गृहीत्वा तां सुमध्यमाम् ॥ ४४ ॥ राजन्पुत्रीं
गृहाणेमां सर्वलक्षणसंयुताम् ॥ एकावलीव संभूता हूयमानाद्धुताशनात् ॥ ४५ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ एकावलीव मुक्तामालेव ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ हे सुभगे सुतां गृहाणेत्येवमाभाष्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ पुत्रवृद्ध्या पुत्रवर्धनसमा नवर्धनेनेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ पुत्रीं सुतस्थीनायां मत्वा सुतजन्मानि जायमान उत्सवः तस्य राज्ञो गृहे तद्दिने संप्रवृत्तः ॥ ५३ ॥ सुबुद्धे मन्मथाकृते इति राज्ञः संबोधनम् तेन च त्वयि समासक्तिर्वर्तत इति यशोवत्या बोधितम् ॥ ५४ ॥ आवयोः राजकन्यायाः मम चेत्यर्थः ॥ वयस्या सखी ॥ ५५ ॥ एकावल्याः स्वभावमाह । गंधवं तीति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तस्यास्तत्कर्म जाह्नवी

नाम्ना चैकावली लोके ख्याता पुत्री भविष्यति ॥ सुखितो भव भूपाल पुत्र्या पुत्रसमानया ॥ ४६ ॥ संतोषं कुरु राजेंद्र दत्ता देवेन विष्णुना ॥ होतुर्वाक्यं नृपः श्रुत्वा दृष्ट्वा तां कन्यकां शुभाम् ॥ ४७ ॥ जग्राह परमप्रीतो होत्रा दत्तां सुसंमताम् ॥ गृहीत्वा नृपतिस्तां तु ददौ पत्न्यै वराननाम् ॥ ४८ ॥ आभाष्यरुक्मरेखायै गृहाण सुभगे सुतम् ॥ सा तां कमलपत्राक्षीं प्राप्य कन्यां मनोरमाम् ॥ ४९ ॥ जहर्ष मुदिता राज्ञी पुत्रं प्राप्य यथासुखम् ॥ चकार मंगलं कर्म जातकर्मादिकं शुभम् ॥ ५० ॥ पुत्रजन्मसमुत्थं यत्तत्सर्वं विधिवत्ततः ॥ समाप्य च मखं राजा द्विजेभ्यो दक्षिणां शुभाम् ॥ ५१ ॥ दत्त्वा विसृज्य विप्रेंद्रान्मुदं प्राप महीपतिः ॥ दिनेदिनेऽसितापांगी पुत्रवृद्ध्या भृशं बभौ ॥ ५२ ॥ मुदं च परमां प्राप नृपभार्या सुतान्विता ॥ उत्सवस्तद्दिने तस्य प्रवृत्तः सुतजन्मजः ॥ ५३ ॥ पुत्री पुत्रसमाऽत्यर्थं बभूव वल्लभा किल ॥ राज्ञो मंत्रिसुता चाहं सुबुद्धे मन्मथाकृते ॥ ५४ ॥ यशोवती च मे नाम समानं वय आवयोः ॥ वयस्याऽहं कृता राज्ञा क्रीडनाय तया सह ॥ ५५ ॥ सदा सहचरी जाता प्रेमयुक्ता दिवानिशम् ॥ एकावली गंधवंति यत्र पद्मानि पश्यति ॥ ५६ ॥ तत्र सा रमते बाला नान्यत्र सुखमाप्नुयात् ॥ सुदूरे जाह्नवीतीरे भवंति कमलान्यपि ॥ ५७ ॥ रममाणा तत्र याता मत्समेता सखीयुता ॥ मया निवेदितं राजन्पुत्री ते कमलाकरान् ॥ ५८ ॥ प्रेक्षमाणाऽतिदूरे सा प्रयाति निर्जने वने ॥ निषेधिताऽथ पित्राऽसौ गृहे कृत्वा जलाशयान् ॥ ५९ ॥

तीरदूरदेशस्थकमलग्रहणरूपं मया राज्ञे निवेदितं कथं निवेदितं तत्राह ॥ राजन्निति ॥ ५८ ॥ निर्जने वने तथा च कस्मिंश्चिद् दिवसे व्याघ्रादिभिरुपद्रुता स्यादिति भावः ॥ इत्थं मया निवेदिते सति गृहे जलाशयान्कृत्वा तत्र पुष्पितान् भ्रमरावृतान् कमलान्॥पुंस्त्वमार्षम् ॥ वापयित्वा रोपयित्वाऽसौ कन्या पित्राऽथ जाह्नवीतीरं गंतु निवारिता तथाऽपीत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे एकविंशोऽध्यायः॥२१॥ पंचषष्टिश्लोकवर्यैरेकावल्याः कथानकम् ॥ यशोवती प्राह राज्ञे इति सम्यगिहोच्यते ॥ १॥ पूर्वाध्यायोक्तवृत्तोत्तरं यशोवती वृत्तं कथयाति ॥ प्रातरुत्थायेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ रक्षपालानां मध्ये गच्छाव इति मया तदैकावल्युक्ता ॥ ७ ॥ तद

कमलान्वापयित्वाऽथ पुष्पितान्भ्रमरावृतान् ॥ तथाऽपि निर्ययौ बाला कमलासक्तचेतना ॥ ६० ॥ तदा राज्ञा रक्षपालाः प्रेरिताः शस्त्रपाणयः ॥ एवं रक्षायुता तन्वी मत्समेता सखीयुता ॥ ६१ ॥ क्रीडार्थं जाह्नवीतोये नित्यमायाति याति च ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ यशोवत्युवाच ॥ प्रातरुत्थाय तन्वंगी चलिता च सखीयुता ॥ चामरैर्वीज्यमाना सा रक्षिता बहुरक्षिभिः ॥ १ ॥ सायुधैश्चातिसन्नद्धैः सहिता वरवर्णिनी ॥ क्रीडार्थमत्र राजेंद्र संप्राप्ता नलिनीं शुभाम् ॥ २ ॥ अहमप्यनया सार्धं गंगातीरे समागता ॥ अप्सरोभिः समेता च कमलैः क्रीडमानया ॥ ३ ॥ एकावली तथा चाहं जाते क्रीडापरे यदा॥सहसैव तदाऽऽयातो दानवो बलसंयुतः ॥४॥ कालकेतुरिति ख्यातो राक्षसैर्बहुभिर्युतः॥ परिघासिगदाचापबाणतोमरपाणिभिः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा चैकावली तेन रूपयौवनशालिनी ॥ द्वितीया कामपत्नीव क्रीडमाना सुपंकजैः ॥६॥ मयोक्तैकावली राजन्कोऽयं दैत्यः समागतः ॥ गच्छावो रक्षपालानां मध्ये पंकजलोचने ॥ ७ ॥ विमृश्यैवं सखी चाहं त्वरयैव गते भयात ॥ मध्ये वै सैनिकानां तु सायुधानां नृपात्मज ॥ ८ ॥ कालकेतुस्तु तां दृष्ट्वा मोहिनीं मदनातुरः ॥ गदां गुर्वीं गृहीत्वा तु धावमानः समागतः ॥ ९ ॥ रक्षकान्दूरतः कृत्वा जग्राहांबुजलोचनाम् ॥ त्रस्तां वेपथुसंयुक्तां क्रंदमानां कृशोदरीम् ॥ १० ॥ त्यजैनां मां गृहाणेति मया चोक्तोऽपि दानवः ॥ न मां जग्राह कामार्तस्तां गृहीत्वा विनिःसृतः ॥ ११ ॥ तिष्ठ तिष्ठेति भाषंतो रक्षकास्तं महाबलम् ॥ प्रतिषिध्य तु संग्रामं चक्रुर्विस्मयकारकम् ॥ १२ ॥ तस्यापि, राक्षसाः क्रूराः सर्वतः शस्त्रपाणयः ॥ युयुधू रक्षकैः सार्धं स्वामिकार्यें कृतोद्यमाः ॥ १३ ॥

नंतरं तयैवं विमृश्याहं सा सखी एकावली चोभे सैनिकानां मध्ये दैत्यभयात्त्वरयैव गते इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एनामेकावलीं त्यज मां गृहाण इति मयोक्तोऽपीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ रत्या क्रीडयाऽहं तव दासोऽस्मि कस्मात्क्रंदसि रोदिषीति सखा कथयेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २० ॥ हे सुलोचने स्वस्था

संग्रामस्तु तदा जातः कालकेतोस्तथा रणे ॥ निहत्य रक्षकान्सर्वान्गृहीत्वैनां महाबलः ॥ १४ ॥ युक्तो राक्षससैन्येन निर्जगाम पुरं प्रति ॥ वीक्ष्य तां रुदतीं बालां गृहीतां दानवेन तु ॥ १५ ॥ पृष्ठतोऽहं गता तत्र यत्र नीता सखी मम ॥ विक्रोशंती यथा सा मां पश्येदिति पदानुगा ॥ १६ ॥ साऽपि मामागता वीक्ष्य किंचित्स्वस्थाऽभवत्तदा ॥ गताऽहं तत्समीपे तु तामाभाष्य पुनःपुनः ॥ १७ ॥ सा मां प्राप्यातिदुःखार्ता स्तंभस्वेदसमाकुला ॥ कंठे गृहीत्वा मां भूप रुरोद भृशदुःखिता ॥ १८ ॥ स मामाह कालकेतुः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ समाश्वासय भीतां त्वं सखीं चंचललोचनाम् ॥ १९ ॥ प्राप्तं ममाद्य नगरं देवलोकसमं प्रिये ॥ दासोऽस्मि तव रत्या हि कस्मात्क्रंदसि कातरा ॥ २० ॥ कथयैतां सखीं तेऽद्य स्वस्था भव सुलोचने ॥ इत्युक्त्वा मां सखीपार्श्वैं समारोप्य रथोत्तमे ॥ २१ ॥ जगाम तरसा दुष्टः पुरे स्वस्य मनोहरे ॥ सैन्येन महता युक्तः प्रफुल्लवदनांबुजः ॥ २२ ॥ एकावलीं तथा मां च संस्थाप्य धवले गृहे ॥ राक्षसान्गृहरक्षार्थं कल्पयामास कोटिशः ॥ २३ ॥ द्वितीये दिवसे सोऽथ मामुवाच रहो नृपः ॥ प्रबोधय सखीं बालां शोचंतीं विरहातुराम् ॥ २४ ॥ पत्नी मे भव सुश्रोणि सुखं भुंक्ष्व यथेप्सितम् ॥ राज्यं त्वदीयं चंद्रास्ये सेवकोऽहं सदा तव ॥ २५ ॥ पुनरुक्तं मया वाक्यं श्रुत्वा तद्भाषितं खरम् ॥ नाऽहं क्षमाऽप्रियं वक्तुं त्वमेनां कथय प्रभो ॥ २६ ॥ इत्युक्ते वचने दुष्टो मदनक्षतमानसः ॥ उवाच विनयादेनां सखीं क्षामोदरीं प्रियाम् ॥ २७ ॥ कृशोदरि त्वया मंत्रो निक्षिप्तोऽस्ति ममोपरि ॥ तेन मे हृदयं कांते हृतं ते वशतां गतम् ॥ २८ ॥ तेनाहं तव दासोऽद्य कृतोऽस्मीति विनिश्चयः ॥ भज मां कामबाणेन पीडितं विवशं भृशम् ॥ २९ ॥

भवेत्यपि कथयेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अप्रियमिति च्छेदः ॥ २६ ॥ इत्युक्ते इति ॥ २७ ॥ मया वचने उक्ते सतीत्यर्थः इति ॥ मंत्रो वशीकरण इत्यर्थः ॥ अनेन च त्वय्यहमत्यंतं मोहितोऽस्मीति बोध्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ राजसुताय दातुं पित्रा कल्पितेत्यर्थः ॥ मया च मनसा हैहय एव वृत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ रारटीमि वल्गनां करोमीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सांप्रतमस्मिन्काले ॥ ३८ ॥ हैहय इति ॥ यद्यपि हय्या अपत्यमित्यर्थे स्त्रीभ्यो ढकि हयेय इत्यवं रूपं सिध्यति तथापि पृषोदरादित्वाद्धैहयपदस्य साधुत्वं बोध्यम् ॥ यद्वा हेशब्देन नामैकदेशेन नामग्रहणमिति न्यायाद्धेषाशब्दस्य ग्रहणम् तथाच हेशब्देन हेषाशब्देन तं शब्दं कुर्वन्हयति गच्छतीति ॥ हेहयो

यौवनं यातिरंभोरु चंचलं दुर्लभं तथा ॥ सफलं कुरु कल्याणि पतिं मां परिरभ्य च ॥३०॥ एकावल्युवाच ॥ पित्राऽहं कल्पिता पूर्वं दातुं राजसुताय वै ॥ हैहयस्तु महाभाग स मया मनसा वृतः ॥ ३१ ॥ कथमन्यं भजे कांतं त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥ कन्याधर्मं विहायाद्य वेत्सि शास्त्रविनिश्चयम् ॥ ३२ ॥ यस्मै दद्यात्पिता कामं कन्या तं पतिमाप्नुयात् ॥ परतंत्रा सदा कन्या न स्वातंत्र्यं कदाचन ॥ ३३ ॥ इत्युक्तोऽपि तया पापी विरराम न मोहितः ॥ न मुमोच विशालाक्षीं मां च पार्श्वस्थितां तथा ॥ ३४ ॥ पातालविवरे तस्य पुरं परमसंकटे ॥ राक्षसै रक्षितं दुर्गं मंडितं परिखावृतम् ॥ ३५ ॥ तत्र तिष्ठति दुःखार्ता सखी मे प्राणवल्लभा ॥ तेनाहं विरहेणात्र रारटीमि सुदुःखिता ॥३६॥ एकवीर उवाच ॥ कथं त्वमत्र संप्राप्ता पुरात्तस्य दुरात्मनः ॥ विस्मयो मे महानत्र तत्त्वं ब्रूहि वरानने ॥ ३७ ॥ त्वया च कथितं वाक्यं संदिग्धं भाति भामिनि ॥ हैहयार्थे कल्पिता सा पित्रेति मम सांप्रतम् ॥ ३८ ॥ हैहयो नाम राजाऽहं नान्योऽस्ति पृथिवीपतिः ॥ मदर्थे कथिता सा किं सखी तव सुलोचना ॥ ३९ ॥ एतन्मे संशयं सुभ्रु च्छेत्तुमर्हसि भामिनि ॥ अहं तामानयिष्यामि तं हत्वा राक्षसाधमम् ॥ ४० ॥ स्थानं दर्शय मे तस्य यदि जानासि सुव्रते ॥ राज्ञे निवेदितं किं वा तत्पित्रे चातिदुःखिता ॥ ४१ ॥ यस्यैषा वल्लभा पुत्री न किं जानाति तां हृताम् ॥ नोद्यमः किं कृतस्तेन ततो मोचनहेतवे ॥ ४२ ॥

ऽश्वस्तस्यायं हैहय इति ॥ यद्वा हे भक्त इत्युच्चार्य हयति गच्छतीति हेहयो विष्णुस्तस्यायं हैहय इति व्युत्पत्त्या साधुत्वं बोध्यम् ॥ मदर्थे कथिता सा किमिति ॥ यदि मदर्थे सा कथिता तर्हि ममैव सा स्त्री संकटे पतितेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इदं वर्तमानं राज्ञे निवेदितं किं वा नेति वदेति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

|| ४३ ||४४ || ४५ || ४६ || ४७ || ४८ || ४९ || ५० || ५१ || ५२ || ५३ || ५४ || महाविद्याभिधः श्रीविद्यामंत्र इत्यर्थः || ५५ || ५६ ||

बन्दीकृतां सुतां ज्ञात्वा कथं तिष्ठति सुस्थिरः ॥ असमर्थो नृपः किं वा कारणं ब्रूहि सत्वरम् ॥ ४३ ॥ त्वया मेऽपहृतं चेतो गुणानुक्त्वा ह्यमानुषान् ॥ सख्याः पंकजपत्राक्षि कृतः कामवशो भृशम् ॥ ४४ ॥ कदा पश्यामि तां कांतां मोचयित्वाऽतिसंकटात् ॥ इति मे हृदयं चाद्य करोत्यतिमनोरथम् ॥ ४५ ॥ ब्रूहि मे गमनोपायं पुरे तस्यातिदुर्गमे ॥ कथं त्वमागता तस्मात्संकटादत्र तद्वद ॥ ४६ ॥ यशोवत्युवाच ॥ बालभावान्मया मंत्रो भगवत्या विशांपते ॥ प्राप्तोऽस्ति ब्राह्मणात्सिद्धात्सबीजध्यानपूर्वकः ॥ ४७ ॥ तत्रावस्थितया राजन्मया चित्ते विचारितम् ॥ आराधयामि सततं चंडिकां चंडविक्रमाम् ॥ ४८ ॥ सा देवी सेविता कामं बंधमोक्षं करिष्यति ॥ भक्तानुकंपिनी शक्तिः समर्था सर्वसाधने ॥ ४९ ॥ या विश्वं सृजते शक्त्या पालयत्येव सा पुनः ॥ कल्पांते संहरत्येव निराकारा निराश्रया ॥ ५० ॥ इति संचिंत्य मनसा देवींविश्वेश्वरीं शिवाम् ॥ ध्यात्वा रक्तांबरां सौम्यां सुरक्तनयनां हृदि ॥ ५१ ॥ संस्मृत्य मनसा रूपं मंत्रजाप्यपराऽभवम् ॥ उपासिता मया देवी मासमेकं समाधिना ॥ ५२ ॥ स्वप्ने मम समायाता भक्तिभावेन तोषिता ॥ मामाहामृतया वाचा किं सुप्ताऽसीति चंडिका ॥ ५३ ॥ उत्तिष्ठ याहि तरसा गंगातीरं मनोहरम् ॥ आगमिष्यति तत्रासौ हैहयो नृपपुंगवः ॥ ५४ ॥ एक वीरो महाबाहुः सर्वशत्रुविमर्दनः ॥ दत्तात्रेयेण मन्मंत्रो महाविद्याभिधः परः ॥ ५५ ॥ दत्तोऽस्मै सोऽपि सततं मामुपास्तेऽतिभक्तितः ॥ मय्यासक्तमतिर्नित्यं मम पूजापरायणः ॥ ५६ ॥ मामेव सर्वभूतेषु ध्यायन्नास्ते च मत्परः ॥ स ते दुःखविनाशं वै करिष्यति महामतिः ॥ ५७ ॥ मासुतो विहरंस्तत्र तव त्राता भविष्यति ॥ हत्वा तं राक्षसं घोरं मोचयिष्यति मानिनीम् ॥ ५८ ॥ एकावलीमेकवीरः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ पश्चात्सैव पतिः कार्यस्त्वया राजसुतः शुभः ॥ ५९ ॥

मामेव सर्वभूतेष्विति ॥ सर्वं मदात्मकं पश्यतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ मासुतो लक्ष्मीसुत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ विभक्तिलोपः सन्धिश्चार्षः ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ तस्माज्जायमानात्स्वप्नाद्युपसरणं गमनं युक्तमिति मत्वेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ महादेवीप्रसादता मार्गज्ञानं शीघ्रगतिर्मया प्राप्तेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ कस्त्वं कस्येति॥ यद्यपि हैहयो नाम राजाऽहंनान्योऽस्ति पृथिवीपतिरित्यनेन राजवाक्येन संदेहस्य निवृत्तत्वमिति प्रश्नो न युक्तस्तथाऽपि एकावलीलोभार्थमिदं राज्ञोक्तं वा मुख्यत्वेन स राजाऽयमेवास्तीति तद्वशाद्युक्तमिति संदेहाविष्टा यशोवती पुनः पृच्छति । कस्त्वं कस्येति ॥ यथातथा सत्यं वदेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवी

इत्युक्त्वांऽतर्दधे देवी प्रबुद्धाऽहं तदैव हि ॥ कथितं स्वप्नवृत्तांतं देव्याश्चाराधनं तथा ॥६०॥ प्रसन्नवदना जाता श्रुत्वा सा कमलेक्षणा ॥ विशेषेण च संतुष्टा मामुवाच शुचिस्मिता ॥ ६१ ॥ गच्छ तत्र त्वरायुक्ता कुरु कार्यं मम प्रिये ॥ सत्यवाक्या भगवती साऽऽवां मोक्षं विधास्यति ॥ ६२ ॥ इत्याज्ञप्ता तया चाहं सख्या वै प्रेमयुक्तया ॥ मत्वोपसरणं युक्तं तस्मात्स्थानात्तदा नृप ॥ ६३ ॥ चालिताऽहं ततः शीघ्रं महादेवीप्रसादतः ॥ मार्गज्ञानं शीघ्रगतिर्मया प्राप्ता नृपात्मज ॥ ६४ ॥ इत्येतत्कथितं सर्वं कारणं मम दुःखजम् ॥ कस्त्वं कस्य सुतश्चेति वद वीर यथातथा ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ व्यास उवाच ॥ तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा रमापुत्रः प्रतापवान् ॥ प्रफुल्लवदनांभोजस्तामुवाच विशांपते ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ रंभोरु यस्त्वया पृष्टो वृत्तांतो विशदाक्षरः ॥ हैहयोऽहं चैकवीरनाम्ना सिंधुसुतासुतः ॥ २ ॥ मनो मे यत्त्वया नूनं परतंत्रं कृतं किल ॥ किं करोमि क्व गच्छामि विरहेणातिपीडितः ॥ ३ ॥ प्रथमं रूपमाख्यातं सर्वलोकातिगं त्वया ॥ तेन मे विह्वलं जातं कामबाणहतंमनः ॥ ४ ॥ ततस्तस्या गुणाः प्रोक्तास्तैस्तु चित्तं हृतं पुनः ॥ यत्त्वयोक्तं पुनर्वाक्यं तेन मे विस्मयोऽभवत् ॥ ५ ॥ एकावल्या वचः प्रोक्तं दानवाग्रे मया वृतः ॥ हैहयस्तं विना नान्यं वृणोमीति विनिश्चयः ॥ ६ ॥ तेन वाक्येन तन्वंगि भृत्योऽहमधुना कृतः ॥ त्वया तस्याः सुकेशांते ब्रूहि किं करवाणि वाम् ॥ ७ ॥

भागवततिलके षष्ठस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ अर्धाधिकैश्च षट्षष्टिश्लोकैर्हैहयभूभृता ॥ कालकेतोर्महायुद्धं जातमित्येतदुच्यते ॥ १ ॥ यशोवतीवाक्यं श्रुत्वा राजोवाचेत्याह । तस्यास्त्विति ॥ १ ॥ त्वया यः पृष्टो वृत्तांतो मद्विषयकस्तं शृण्विति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ किं तद्वाक्यं तदाह । एकावल्या वच इति ॥ मया हैहयो वृतस्तं हैहयं विनाऽन्यं न वृणोमीति निश्चय इति दानवाग्रे वच एकावल्या प्रोक्तमित्यन्वयः ॥ ६ ॥ तेन वाक्येनेति श्रावितेनेति शेषः । वां युवयोः ॥ ७ ॥

॥८॥वदमातिति ॥ उपायमिति शेषः ॥ प्रापयितुं क्षमेति यतस्तस्मात्स्थलात्त्वमागताऽसि ततस्तदुपायाभिज्ञाऽसीत्यर्थः ॥९॥१०॥११॥ १२ ॥ १३ ॥ यथा हन्मि हनि
ष्यामि तथा कुर्वित्यर्थः ॥ इत्येतत्प्रियं कर्तुं त्वं शक्ताऽसि तव देवीभक्ति युक्तत्वात् ॥१४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ दत्तात्रेयाद्दैवयोगात्प्राप्तादिति॥
दैवयोगात्काकतालीयन्यायेन प्राप्तादित्यर्थः ॥ योगेश्वरीमहामंत्रमिति ॥ त्रिलोक्यास्तिलकवद् भूषणभूतत्वात्त्रिलोकीतिलक इत्यभिधा यस्य सः ॥ तथाविधं मंत्रं ह्रीं

गतिर्मे नास्ति गमने पुरे तस्मिन्सुलोचने ॥ ८ ॥ वद मां त्वं विशालाक्षि तत्र
स्थानं तस्य न जानामि राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ गतिर्मे नास्ति गमने पुरे तस्मिन्सुलोचने ॥ ८ ॥ वद मां त्वं विशालाक्षि तत्र
प्रापयितुं क्षमा ॥ प्रापयाशु सखी ते सा यत्र तिष्ठति सुन्दरी ॥ ९ ॥ हत्वा तं राक्षसं क्रूरं मोचयिष्यामि सांप्रतम् ॥ विवशां
शोकसंतप्तां राजपुत्रीं तव प्रियाम् ॥ १० ॥ विमुक्तदुःखां कृत्वाऽऽशु प्रापयिष्यामि ते पुरम् ॥ पित्रे चास्याः प्रदास्यामि
कन्यामेकावलीमहम् ॥ ११ ॥ पश्चाद्विवाहं कर्ताऽसौ राजा पुत्र्याः परंतप ॥ एवं ते मनसः कामो मम चापि प्रियंवदे ॥ १२ ॥
भविष्यति स संपूर्णः साधनेन तवाधुना ॥ दर्शयाऽऽशु पुरं यस्य पश्य मे त्वं पराक्रमम् ॥ १३ ॥ यथा हन्मि दुराचारं परदारा
पहारकम् ॥ तथा कुरु प्रियं कर्तुं शक्ताऽसि वरवर्णिनि ॥ १४ ॥ मार्गं दर्शय तस्याद्य पुरस्य दुर्गमस्य च ॥ व्यास उवाच ॥
तन्निशम्य प्रियं वाक्यं मुदिता च यशोवती ॥ १५ ॥ तमुवाच रमापुत्रं गमनोपायमादरात् ॥ मंत्रं गृहाण राजेंद्र भगवत्यास्तु
सिद्धिदम् ॥ १६ ॥ दर्शयिष्यामि तस्याद्य पुरं राक्षसपालितम् ॥ सज्जो भव महाभाग गमनाय मया सह ॥ १७ ॥ सैन्येन
महता युक्तस्तत्र युद्धं भविष्यति ॥ कलाकेतुर्महावीरो राक्षसैर्बलिभिर्वृतः ॥ १८ ॥ तस्मान्मंत्रं गृहीत्वा त्वं व्रज तत्र मया सह ॥
दर्शयिष्यामि ते मार्गं पुरस्यास्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥ हत्वा तं पापकर्माणं मोचयाऽऽशु सखीं मम ॥ श्रुत्वा तद्वचनं वीरो मंत्रं
जग्राह सत्वरः ॥ २० ॥ दत्तात्रेयाद्दैवयोगात्प्राप्ताज्ज्ञानिवराच्छुभात् ॥ योगेश्वरीमहामंत्रं त्रिलोकीतिलकाभिधम् ॥ २१ ॥ तेन
सर्वज्ञता जाता सर्वांतश्चारिता तथा ॥ तया सह जगामाऽऽशु पुरं तस्य सुदुर्गमम् ॥ २२ ॥

गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि हुंफट् स्वाहेत्येतद्रूपं योगेश्वरीमंत्रं जग्राहेत्यर्थः ॥ अयं मंत्रो गौरीतंत्रादिषु प्रसिद्धः न्यासादिकं श्मरदातिलकटीकायामुक्तं नवमपले घंटार्गलयंत्र
विधाने ॥ २१ ॥ सर्वांतश्चारितेति ॥ तेन मंत्रप्रभावेन पृथिव्यादिभूतभेदेन शक्तिश्च जातेत्यर्थः ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ जयंतो वेति ॥ इन्द्रपुत्र इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ एवं

रक्षितं राक्षसैर्घोरैः पातालमिव पन्नगैः ॥ यशोवत्या च सैन्येन महता संयुतो नृपः ॥ २३ ॥ तमायांतं समालोक्य दूतास्तस्य
भयातुराः ॥ क्रोशंतोऽभिययुः पार्श्वे कालकेतोस्तरस्विनः ॥ २४ ॥ तमूचुः सहसा मत्वा राक्षसं काममोहितम् ॥ एकावलीसमी
पस्थं कुर्वंतं विनयान्बहून् ॥ २५ ॥ दूता ऊचुः ॥ राजन्यशोवती नारी कामिन्याः सहचारिणी ॥ आयाति सह सैन्येन राज
पुत्रेण संयुता ॥ २६ ॥ जयंतो वा महाराज कार्त्तिकेयोऽथ वा नु किम् ॥ आगच्छति बलोन्मत्तो वाहिनीसहितः किल ॥२७॥
संयतो भव राजेंद्र संग्रामः समुपस्थितः ॥ देवपुत्रेण युध्यस्व त्यज वा कमलेक्षणाम् ॥ २८ ॥ इतो दूरेऽस्ति सैन्यं तद्योज
नत्रयमात्रतः ॥ सज्जो भव महीपाल दुंदुभिं घोषयाऽऽशु वै ॥२९॥ व्यास उवाच ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसः क्रोधमूर्च्छितः ॥
राक्षसान्प्रेरयामास सायुधान्सबलान्बहून् ॥ ३० ॥ गच्छध्वं राक्षसाः सर्वे सम्मुखाः शस्त्रपाणयः ॥ तानाज्ञाप्य कालकेतुः पप्रच्छ
प्रणयान्वितः ॥ ३१ ॥ एकावलीं समीपस्थां विवशां भृशदुःखिताम् ॥ कोऽयमायाति तन्वंगि पिता ते वा परः पुमान् ॥३२॥
त्वदर्थे सैन्यसंयुक्तो ब्रूहि सत्यं कृशोदरि ॥ पिता ते यदि संप्राप्तो नेतुं त्वां विरहातुरः ॥ ३३ ॥ ज्ञात्वा ते पितरं सम्यक्संग्रामं
न करोम्यहम् ॥ आनयित्वा गृहे पूजां रत्नैर्वस्त्रैर्हयैः शुभैः ॥ ३४ ॥ करोमि तस्य चाऽऽतिथ्यं गृहेप्राप्तस्य सर्वथा ॥ अन्यश्चे
द्यदि संप्राप्तस्तं हन्मि निशितैः शरैः ॥३५॥ आनीतः किल कालेन मरणाय महात्मना ॥ तस्माद्वद विशालाक्षि कोऽयसायाति
मंदधीः ॥३६॥ अज्ञात्वा मां दुराधर्षं कालरूपं महाबलम् ॥ एकावल्युवाच ॥ न जानेऽहं महाभाग कोऽयमायाति सत्वरः॥३७॥
नमेऽस्ति विदितः कोऽपि स्थितायास्तव बंधने ॥ नाऽयं पिता मे न भ्राता कोऽप्यन्योऽस्ति महाबलः ॥ ३८ ॥ किमर्थमिह
चायाति नाऽहं वेद विनिश्चयम् ॥ दैत्य उवाच ॥ एवं वदंत्यमी दूता वयस्या ते यशोवती ॥ ३९ ॥

वदंत्यमी इति ॥ त यशोवती वयस्या सखी तं वीरं समानीय कृताद्यमाऽऽस्ते तिष्ठतीत्येवममी दूता वदंतीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

तथाच सा सखी त्वयैव प्रेषिता स्यात्सा क्व त्वया प्रेषितेति वदेत्याह ॥ क्वगतेति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ स्कन्धावारे ग्रामप्रांतभागे ॥ स्कन्धावारः पुरांतः स्यादिति कोशः ॥ स्कन्धावारः सेना वा ॥ स्कन्धावारस्तु कटक इति त्रिकांडशेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ कथितेति ॥ तस्या

समानीय च तं वीरमागतेति कृतोद्यमा ॥ क्व गता सा सखी कांते विदग्धा कार्यनिश्चये ॥ ४० ॥ नाऽन्यः कोऽपि ममारातियो मे प्रतिबलो भवेत् ॥ व्यास उवाच ॥ एतस्मिन्नंतरे दूतास्तत्राऽन्येन वै समागताः ॥ ४१ ॥ ते होचुस्त्वरिता भीताः कालकेतुं गृहे स्थितम् ॥ किं स्वस्थोऽसि महाराज समीपे सैन्यमागतम् ॥ ४२ ॥ निर्गच्छ नगरात्तूर्णं सैन्येन महता वृतः ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कालकेतुर्महाबलः ॥ ४३ ॥ रथमारुह्य त्वरितो निर्ययौ स्वपुराद्बहिः ॥ एकवीरोऽपि सहसा हयारूढः प्रतापवान् ॥ ४४ ॥ आगतस्तत्र कामिन्या विरहेण समाकुलः ॥ युद्धं तयोरभूत्तत्र वृत्रवासवयोरिव ॥ ४५ ॥ शस्त्रास्त्रैर्बहुधामुक्तैरादीपितदिगंतरम् ॥ वर्तमाने तदा युद्धे कातराणां भयावहे ॥ ४६ ॥ गदया ताडयामास दैत्यं सिंधुसुतासुतः ॥ स गतासुः पपातोर्व्यां वज्राहत इवाऽचलः ॥ ४७ ॥ पलायित्वा गताः सर्वे राक्षसा भयपीडिताः ॥ यशोवती ततो गत्वा वेगादेकावलीं तदा ॥ ४८ ॥ उवाच मधुरां वाणीं विस्मितां मुदिता भृशम् ॥ एह्यालि नृपपुत्रेण दानवोऽसौ निपातितः ॥ ४९ ॥ एकवीरेण धीरेण युद्धं कृत्वा सुदारुणम् ॥ स्कंधावारेऽप्यसौ राजा तिष्ठत्यद्य श्रमातुरः ॥ ५० ॥ दर्शनं कांक्षमाणस्ते श्रुतरूपगुणस्तव ॥ पश्य तं कुटिलापांगि मनोभवसमं नृपम् ॥ ५१ ॥ कथिता त्वं मया पूर्वं तस्याऽग्रे जाह्नवीतटे ॥ पूर्णानुरागः संजातस्तेनाऽसौ विरहातुरः ॥ ५२ ॥ वांछति त्वां चारुरूपां द्रष्टुं नृपतिनंदनः ॥ सा तस्या वचनं श्रुत्वा गमनाय मनो दधे ॥ ५३ ॥ लज्जमाना भृशं भीत्या कौमारप्राप्तया तया ॥ कथं तस्य मुखं द्रक्ष्ये कुमारी ह्यवशा भृशम् ॥ ५४ ॥ स मां गृह्णाति कामार्त इति चिंताकुला सती ॥ यशोवत्या युता तत्र नरयानस्थिता ययौ ॥ ५५ ॥

ऽग्रे त्वं मया कथिता तेन हेतुनाऽसौ त्वयि पूर्णानुरागः परिपूर्णप्रेमा जात इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ कौमारप्राप्तयेति ॥ कौमारेण वयसा प्राप्ता या भीतिस्तया भीत्या लज्जमानेत्यन्वयः ॥ कौमारात्कथं भीत्युद्भवस्तदाह । कथं तस्येति बलात्कारेण मां ग्रहीष्यतीति हेतोरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ तदेवाह । स मां गृह्णातीति ॥ ग्रहीष्यतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ भवितेति ॥ विवाहोत्तरं संगमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ यशोवत्या समन्वितामिति ॥ तस्मै यशोवत्यापि दत्तेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ एकषष्टिश्लोकवर्यैर्ज्ञानिप्रारब्धवेगतः ॥ विक्षेपशक्तिकार्यं तु तिष्ठत्येवेति चोच्यते ॥ १ ॥

स्कंधावारेऽतिमलिना मलिनांबरधारिणी॥तामागतां विशालाक्षीं दृष्ट्वा राजसुतोऽब्रवीत्॥५६॥दर्शनं देहि तन्वंगि तृषिते नयने मम॥ कामातुरं च तं वीक्ष्य तां च लज्जाभरावृताम् ॥५७ ॥ नीतिज्ञा शिष्टमार्गज्ञा तमुवाच यशोवती ॥ राजपुत्रपिताऽप्यस्यास्त्वामेनां दातुमिच्छति ॥ ५८ ॥ एषाऽपि त्वद्वशा नूनं भविता संगमस्तव ॥ कालं प्रतीक्ष्य राजेंद्र नयैनां पितुरंतिकम् ॥ ५९ ॥ स विवाहविधिं कृत्वा दास्यतीति विनिश्चयः॥स तस्या वचनं तथ्यं मत्वा सैन्यसमन्वितः ॥६० ॥ समेतः कामिनीभ्यां तु ययौ तत्पितुराश्रमम् ॥ राजपुत्रीं तथायातां श्रुत्वा प्रेमसमन्वितः ॥ ६१ ॥ प्रययौ संमुखस्तूर्णं सचिवैः परिवेष्टितः ॥ बहुभिर्दिवसैर्दृष्टा पुत्री सा मलिनांबरा ॥ ६२ ॥ यशोवत्या तु वृत्तांतः कथितो विस्तरात्पुनः ॥ एकवीरं मिलित्वाऽसौ गृहमानीय चादरात् ॥ ६३ ॥ पुण्येऽह्नि कारयामास विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ पारिबर्हं ततो दत्त्वा संपूज्य विधिवत्तदा ॥ ६४ ॥ पुत्रीं विसर्जयामास यशोवत्या समन्विताम् ॥ एवं विवाहे संवृत्ते रमापुत्रो मुदान्वितः ॥ ६५ ॥ गृहं प्राप्य बहून्भोगान्बुभुजे प्रियया समम् ॥ बभूव तस्यां पुत्रस्तु कृतवीर्याभिधः किल ॥ ६६ ॥ तत्सुतः कार्तवीर्यस्तु वंशोऽयं कथितो मया ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ राजोवाच ॥ भगवंस्त्वन्मुखांभोजाच्च्युतं दिव्यकथारसम् ॥ न तृप्तिमधिगच्छामि पिबंस्तु सुधया समम् ॥ १ ॥ विचित्रमिदमाख्यानं कथितं भवता मम ॥ हैहयानां समुत्पत्तिर्विस्तराद्विस्मयप्रदा ॥ २ ॥ परं कौतूहलं मेऽत्र यद्विष्णुः कमलापतिः ॥ देवदेवो जगन्नाथः सृष्टिस्थित्यंतकारकः ॥ ३ ॥ सोऽप्यश्वभावमापन्नो भगवान्हरिरच्युतः ॥ परतंत्रः कथं जातः स्वतंत्रः पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥ एतन्मे संशयं ब्रह्मञ्छेत्तुमर्हसि सांप्रतम् ॥ सर्वज्ञस्त्वं मुनिश्रेष्ठ ब्रूहि वृत्तांतमद्भुतम् ॥ ५ ॥

हैहयकथां श्रुत्वा संशयितो राजा पृच्छति । भगवंस्त्वन्मुखांभोजादित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ कोऽसौ विस्मयस्तमाह । परं कौतूहलं मेऽत्रेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

अयं भावः । विष्णवादयः किं ज्ञानिन उताऽज्ञानिनस्तदा तेषां मायया अविवेकस्य च नाशात्कथमेतदविवेकजन्यं हयरूपधारणादिकमाचरणम् ॥ अथ यद्यज्ञानिनस्तर्हि संसारे केऽपि ज्ञानिनो न संतीति विवेकोपदेशप्रतिपादकं शास्त्रं कर्मोपासनाप्रतिपादकं शास्त्रं च व्यर्थं स्यात् । तद्धि चित्तशुद्धिसंपादनद्वारा ज्ञाने उपयुज्यते यदि तु ज्ञानमेव दुर्लभं तदा तदुपयोगार्थं तदाचरणस्याऽनर्थक्यमेवेति शृणु राजन्निति ॥ अत्र समाधानकर्तुरयमभिप्रायः ॥ विष्णवादयो महांतो ज्ञानिन एव परंतु मायायाः शक्तिद्वयमस्ति एकमावरणशक्त्यात्मकं रूपमपरं विक्षेपशक्त्यात्मकं रूपम् । तत्र ज्ञानेन तेषामावरणशक्तिरूपे नष्टेऽपि विक्षेपशक्तिरूपं यावत्कालपर्यंतं प्रारब्धकर्मणा देहस्तिष्ठति तावत्कालपर्यंतं तिष्ठत्येव॥तथाच तेषां ज्ञानित्वेऽपि प्रारब्धकर्मप्रेरितविक्षेपशक्त्या हयरूपधारणादिकं परतन्त्रतादिकं च सर्वं संभवत्येवेति न ज्ञानिपुरुषोच्छेदो

व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि संदेहस्याऽस्य निर्णयम् ॥ यथा श्रुतं मया पूर्वं नारदान्मुनिसत्तमात् ॥ ६ ॥
ब्रह्मणो मानसः पुत्रो नारदो नाम तापसः ॥ सर्वज्ञः सर्वगः शांतः सर्वलोकप्रियः कविः ॥ ७ ॥ स चैकदा मुनिश्रेष्ठो विचरन्पृथिवीमिमाम् ॥ वादयन्महतीं वीणां स्वरतानसमन्विताम् ॥ ८ ॥ बृहद्रथंतरादीनां साम्नां भेदाननेकशः ॥ गायन्गायत्रममृतं संप्राप्तोऽथ ममाऽऽश्रमम् ॥ ९ ॥ शम्याप्रासं महातीर्थं सरस्वत्याः सुपावनम् ॥ निवासं मुनिमुख्यानां शर्मदं ज्ञानदं तथा ॥ १० ॥
तमागतमहं प्रेक्ष्य ब्रह्मपुत्रं महाद्युतिम् ॥ अभ्युत्थानादिकं सर्वं कृतवानर्चनादिकम् ॥ ११॥ अर्घ्यपाद्यविधिं कृत्वा तस्याऽऽसनस्थितस्य च ॥ उपविष्टः समीपेऽहं मुनेरमिततेजसः॥१२॥दृष्ट्वा विश्रमिणं शांतं नारदं ज्ञानपारदम्॥तमपृच्छमहं राजन्यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽधुना ॥१३॥ असारेऽस्मिंस्तु संसारे प्राणिनां किं सुखं मुने ॥ न पश्यामि विनिश्चित्य कदाचित्कुत्रचित् क्वचित्॥ १४ ॥
द्वीपे जातो जनन्याहं संत्यक्तस्तत्क्षणादपि ॥ अनाश्रयो वने वृद्धिं प्राप्तः कर्मानुसारतः ॥ १५ ॥

न वा कर्मोपासनाज्ञानकांडानां वैयर्थ्यम् ॥ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति श्रुत्या तदावरणशक्तिनाशमात्रेण जीवन्मुक्तेर्विदेहमोक्षस्य च संभवादिति॥ एतदर्थोपष्टंभार्थमेवाऽयं सर्वोऽपि स्कन्धसमाप्तिपर्यंतो ग्रन्थो वेदितव्यः ॥ तदुक्तं वाराहे ॥ ज्ञानेनाऽऽवरणे नष्टे विक्षेपस्त्ववशिष्यत इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ निवासं स्थानभूतम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तमपृच्छमहमिति ॥ त्वया यः प्रश्नः कृतस्तत्र ममाऽप्यज्ञानं पूर्वं स्थितमिति भावः ॥ १३ ॥ कुत्रचित्क्वचिदिति ॥ तथाच सुखाभावे किमर्थं महांतोऽपि संसारमोहिताः कर्माणि कुर्वंतीति भावः ॥ १४ ॥ ननु संसारे सुखं नास्तीति त्वया कथं निश्चितमिति चेत्स्वानुभवेनैवेत्याह । द्वीपे जात इति ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ वेदानां सारः श्रीदेवीभागवतम् ॥ आदितः प्रथमतः आरंभत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ कृत्वा चिंतयित्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ मिथ्योति जानन्नापि मायापाशेन

तपस्तप्तं मया चोग्रं पर्वते बहुवार्षिकम् ॥ पुत्रकामेन देवर्षे शंकरः समुपासितः ॥ १६ ॥ ततो मया शुकः प्राप्तः पुत्रो ज्ञान
वतां वरः ॥ पाठितस्तु मया सम्यग्वेदानां सार आदितः ॥ १७ ॥ स त्यक्त्वा मां गतः क्वाऽपि रुदंतं विरहातुरम् ॥ लोकाल्लो
कांतरं साधो वचनात्तव बोधितः ॥१८॥ ततोऽहं पुत्रसंतप्तस्त्यक्त्वा मेरुं महागिरिम् ॥ मातरं मनसा कृत्वा संप्राप्तः कुरुजांगलम्
॥ १९॥ पुत्रस्नेहादतितरां कृशांगः शोकसंयुतः ॥ जानन्मिथ्येति संसारं मायापाशनियंत्रितः॥२०॥ततो राज्ञावृतां ज्ञात्वा मातरं
वासवीं शुभाम् ॥ स्थितोऽत्रैवाऽऽश्रमं कृत्वा सरस्वत्यास्तटे शुभे ॥२१॥ शंतनुः स्वर्गतिं प्राप्तो विधुरा जननी स्थिता ॥ पुत्रद्वय
युता साध्वी भीष्मेण प्रतिपालिता ॥ २२ ॥ चित्रांगदः कृतो राजा गंगापुत्रेण धीमता ॥ कालेन सोऽपि मे भ्राता मृतः कामसम
द्युतिः ॥ २३ ॥ ततः सत्यवतीमाता निमग्ना शोकसागरे ॥ चित्रांगदं मृतं पुत्रं रुरोद भृशमातुरा ॥ २४ ॥ संप्राप्तोऽहं महाभाग
ज्ञात्वा तां दुःखितां सतीम् ॥ आश्वासिता मयात्यर्थं भीष्मेण च महात्मना ॥२५॥ विचित्रवीर्यस्त्वपरो वीर्यवान्पृथिवीपतिः ॥
कृतो भीष्मेण भ्राता वै स्त्रीराज्यविमुखेन ह ॥ २६ ॥ काशिराजसुते रम्ये विजित्य पृथिवीपतीन् ॥ भीष्मेणाऽऽनीय स्वब
लात्कन्यके द्वे समर्पिते ॥ २७ ॥ सत्यवत्यै शुभे काले विवाहः परिकल्पितः ॥ भ्रातुर्वैचित्रवीर्यस्य तदाऽहं सुखितोऽभवम्
॥२८॥ पुनः सोऽपि मृतो भ्राता यक्ष्मणा पीडितो भृशम् ॥ अनपत्यो युवा धन्वी माता मे दुःखिताऽभवत् ॥ २९ ॥ काशिराज
सुते द्वे तु मृतं दृष्ट्वा पतिं तदा ॥ पतिव्रताधर्मपरे भगिन्यौ संबभूवतुः ॥ ३० ॥ ते ऊचतुः सतीं श्वश्रूं रुदतीं भृशदुःखिताम् ॥
पतिना सह गामिन्यौ भविष्यावो हुताशने ॥ ३१ ॥

नियंत्रितो बद्धः ॥ २० ॥ राज्ञा शंतनुना ॥ २१ ॥ २२ ॥ गंगापुत्रेण भीष्मेण ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्त्रीराज्यविमुखेनेति ॥ स्त्रीविमुखेन राज्यविमुखेन च भीष्मेणेत्यर्थः
॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ते काशिराजसुते ऊचतुः ॥ ३१ ॥

श्वश्रु इतिसंबोधनं संयुते मिलिते सपत्न्यौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

पुत्रेन सह ते श्वश्रु स्वर्गे गत्वाऽथ नंदने ॥ सुखेन विहरिष्यावः पतिना सह संयुते ॥ ३२ ॥ निवारिते तदा मात्रा वध्वौ
तस्मान्महोद्यमात् ॥ स्नेहभावं समाश्रित्य भीष्मस्य वचनात्तदा ॥ ३३ ॥ गांगेयेन च मात्रा मे संमंत्र्य च परस्परम् ॥ कृत्वौ
र्ध्वदेहिकं सर्वं संस्मृतोऽहं गजाह्वये ॥ ३४ ॥ स्मृतमात्रस्तु मात्रा वै ज्ञात्वा भावं मनोगतम् ॥ तरसैवाऽऽगतश्चाऽहं नगरं
नागसाह्वयम् ॥ ३५ ॥ प्रणम्य मातरं मूर्ध्ना संस्थितोऽथ कृतांजलिः ॥ तामब्रुवं सुतप्तांगीं पुत्रशोकेन कर्शिताम् ॥ ३६ ॥ मात
स्त्वया किमाहूतो मनसाऽहं तपस्विनि ॥ आज्ञापय महत्कार्यं दासोऽस्मि करवाणि किम् ॥ ३७ ॥ त्वं मे तीर्थं परं मातर्दैवश्च
प्रथितः परः ॥ आगतश्चिंतितश्चाऽत्र ब्रूहि कृत्यं तव प्रियम् ॥ ३८ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वाऽहं स्थितस्तत्र मातुरग्रे यदा मुने ॥
तदा सा मामुवाचेदं पश्यंती भीष्ममंतिके ॥ ३९ ॥ पुत्र तेऽद्य मृतो भ्राता पीडितो राजयक्ष्मणा ॥ तेनाऽहं दुःखिता जाता वंशच्छे
दभयादिह ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमद्य मेधाविन्मयाऽऽहूतः समाधिना ॥ गांगेयस्य मतेनात्र पाराशर्यार्थसिद्धये ॥ ४१ ॥ कुलं स्थापय
नष्टं त्वं शंतनोर्नामकारणात् ॥ रक्ष मां दुःखतः कृष्णवंशच्छेदोद्भवाद्भुतम् ॥ ४२ ॥ काशिराजसुते भार्ये भ्रातुस्तव यवीयसः ॥
साधोर्विचित्रवीर्यस्य रूपयौवनभूषितम् ॥ ४३ ॥ ताभ्यां संगम्य मेधाविन्पुत्रोत्पादनकं कुरु ॥ रक्षस्व भारतं वंशं नात्र दोषोऽस्ति
कर्हिचित् ॥ ४४ ॥ व्यास उवाच ॥ इति मातुर्वचः श्रुत्वा जातश्चिंतातुरो ह्यहम् ॥ लज्जयाऽकुलचित्तस्तामब्रुवं विनयानतः ॥
॥ ४५ ॥ मातः पापाधिकं कर्म परदाराभिमर्शनम् ॥ ज्ञात्वा धर्मपथं सम्यक्करोमि कथमादरात् ॥ ४६ ॥ तथा यवीयसो
भ्रातुर्वधूः कन्या प्रकीर्तिता ॥ व्यभिचारं कथं कुर्यामधीत्य निगमानहम् ॥ ४७ ॥ अन्यायेन न कर्तव्यं सर्वथा कुलरक्षणम् ॥
न तरंति हि संसारात्पितरः पापकारिणः ॥ ४८ ॥ लोकानामुपदेष्टा यः पुराणानां प्रवर्तकः ॥ स कथं कुत्सितं कर्म ज्ञात्वा
कुर्यान्महाद्भुतम् ॥ ४९ ॥

या पुत्रशोकातितप्ता तया मात्रेत्यन्वयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ भविष्यति सुतः पुत्रेति ॥ हे पुत्र सुतो भविष्यति किमित्यर्थः ॥ रात्रौ गर्भधारणमनया कृतं न वेति प्रश्नार्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ कथं पुत्रेति ॥ हे पुत्र व्यास ते पुत्रोंऽधो भविष्यतीति कथं त्वया शापो दत्तो नेदमुचितं कृतमिति भावः ॥६१॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ त्रिषष्टिश्लोकवर्यैस्तु स्वमोहमुपपादयन् ॥ व्यासो ज्ञानिवराणां च

पुनरुक्तो ह्यहं मात्रा रुदत्या भृशमंतिके ॥ पुत्रशोकातितप्ता या वंशरक्षणकाम्यया ॥ ५० ॥ पाराशर्य न ते दोषो वचनान्मम पुत्रक ॥ गुरूणां वचनं तथ्यं सदोषमपि मानवैः ॥ ५१ ॥ कर्तव्यमविचार्यैव शिष्टाचारप्रमाणतः ॥ वचनं कुरु मे पुत्र न ते दोषोऽस्ति मानद ॥ ५२ ॥ पुत्रस्य जननं कृत्वा सुखिनीं कुरु मातरम् ॥ विशेषेण तु संतप्तां मग्नां शोकार्णवे सुत ॥ ५३ ॥ इति तां ब्रुवतीं श्रुत्वा तदासुरनदीसुतः ॥ मामुवाच विशेषज्ञः सूक्ष्मधर्मस्य निर्णये ॥ ५४ ॥ द्वैपायन विचारोऽत्र न कर्तव्यस्त्वयाऽनघ ॥ मातुर्वचनमादाय विहरस्व यथासुखम् ॥ ५५ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा मातुश्च प्रार्थनं तथा ॥ निःशंकोऽहं तदा जातः कार्ये तस्मिञ्जुगुप्सिते ॥ ५६ ॥ अंबिकायां प्रवृत्तोऽहमृतुमत्यां मुदा निशि ॥ मयि विमनसायां तु तापसे कुत्सिते भृशम् ॥ ५७ ॥ शप्ता मया सा सुश्रोणी प्रसंगे प्रथमे तदा ॥ अंधस्ते भविता पुत्रो यतो नेत्रे निमीलिते ॥ ५८ ॥ द्वीतीयेऽह्नि मुनिश्रेष्ठ पृष्टो मात्रा रहः पुनः ॥ भविष्यति सुतः पुत्र काशिराजसुतोदरे ॥ ५९ ॥ मयोक्ता जननी तत्र व्रीडानम्रमुखेन ह ॥ विनेत्रो भविता पुत्रो मातः शापान्ममैव हि ॥ ६० ॥ तया निर्भर्त्सितस्तत्र कठोरवचसा मुने ॥ कथं पुत्र त्वया शप्ता पुत्रस्तेंऽधो भविष्यति ॥ ६१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

व्यास उवाच ॥ वासवी चकिता जाता श्रुत्वा मे वाक्यमीदृशम् ॥ दाशेयी मामुवाचेदं पुत्रार्थे भृशमातुरा ॥ १ ॥

मोहे पृच्छति कारणम् ॥ १ ॥ पुनरपि व्यासः स्वमोहं स्वदुःखमुपपादयति । वासवी चकितेति ॥ दाशेयी दाशा दाशपत्नी तस्याः कन्या सत्यवती ॥ स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् ॥ यद्यपि सा मत्स्योदरे जाता तथाऽपि सा दासेन कन्यात्वेन स्वीकृतेति तत्पत्न्या अपि सा कन्या जातेति सत्यवती दाशेयी ॥ १ ॥

॥ २ ॥ संगं तस्यां कृत्वा पुत्रं जनयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ रुषेति ॥ कामातुरे मयि प्रीत्याकरणाद्रोषसम्भव इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥ मामनुरू दृष्ट्वा

अंबालिका वधूर्धन्या काशिराजसुता सुत ॥ भार्या विचित्रवीर्यस्य विधवा शोकसंयुता ॥ २ ॥ सर्वलक्षणसंपन्ना रूपयौवनशालिनी ॥ तस्यां जनय संगं त्वं कृत्वा पुत्रं सुसंमतम् ॥ ३ ॥ नांधो राजाऽधिकारी स्यात्तस्मात्पुत्रं मनोहरम् ॥ उत्पादय राजपुत्र्यां वचनान्मम मानद ॥४॥ इत्युक्तोऽहं तदा मात्रा स्थितस्तत्र गजाह्वये ॥ यावदृतुमती जाता काशिराजसुता मुने ॥५॥ एकांते शयनागारे प्राप्ता सा मम सन्निधौ ॥ लज्जमाना सुकेशांता स्वश्वश्रूवचनात्तदा ॥६॥ दृष्ट्वा मां जटिलं दांतं तापसं रसवर्जितम् ॥ सा स्वेदवदना जाता पांडुरा विमना भृशम् ॥७॥ कुपितोऽहं तदा दृष्ट्वा कामिनीं निशि संगताम् ॥ वेपमानां स्थितः पार्श्वे ह्यब्रुवं तामहं रुषा ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा मां यदि गर्वेण पांडुवर्णा समावृता ॥ अतस्ते तनयः पांडुर्भविष्यति सुमध्यमे ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा निशि तत्रैव स्थितोंऽबालिकया युतः ॥ भुक्त्वा तां निशि निर्यातः स्थानमापृच्छ्य मातरम् ॥ १० ॥ ततस्ताभ्यां सुतौ काले प्रसूतावंधपांडुरौ ॥ धृतराष्ट्रश्च पांडुश्च प्रथितौ संबभूवतुः ॥११॥ माता मे विमना जाता तादृशौ वीक्ष्य तौ सुतौ ॥ ततः संवत्सरस्यांते मामाहूय तदाऽब्रवीत् ॥ १२ ॥ द्वैपायनसुतौ जातौ राज्ययोग्यौ न तादृशौ ॥ अन्यं मनोहरं पुत्रं समुत्पादय मे प्रियम् ॥ १३ ॥ तथेति सा मया प्रोक्ता मुदिता जननी तदा ॥ अंबिकां प्रार्थयामास सुतार्थं काल आगते ॥ १४ ॥ पुत्रि व्यासं समालिंग्य पुत्रमुत्पादयाऽद्भुतम् ॥ कुरु वंशस्य कर्तारं राज्ययोग्य वरानने ॥ १५ ॥ वधूर्लज्जान्विता किंचिन्नोवाच वचनं तदा ॥ गतोऽहं शयनागारे मातुस्तद्वचनान्निशि ॥ १६ ॥ दासी विचित्रवीर्यस्य रूपयौवनसंयुता ॥ प्रेषितांऽबिकया त्वत्र विचित्राभरणांबरा ॥ १७ ॥ चंदनारक्तदेहा सा पुष्पमालाविभूषिता ॥ आयाता हावसंयुक्ता सुकेशी हंसगामिनी ॥ १८ ॥ पर्यंके मां समावेश्य संस्थिता प्रेमसंयुता ॥ प्रसन्नोऽहं तदा तस्या विलासेनाभवं मुने ॥ १९ ॥

गर्वेण स्वसौंदर्याभिमानेन यदि यतस्त्वं पांडुवर्णा जाता तत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तां भुक्त्वा निर्यात इत्यर्थः ॥१०॥११॥१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥१६॥१७॥१८॥१९॥

॥ २० ॥ २१ ॥ मया हतुना त्रयः पुत्रा अभवन्नित्यर्थः ॥ माया वृद्धिं गतेति ॥ परक्षेत्रोद्भवे पुत्रेऽन्यस्त्रीषु जायमाने पुत्रे मम माया वृद्धिं गतेत्यर्थः ॥ मम पुत्रा एते इति भावो जात इत्यर्थः ॥ २२ ॥ तदेवाह ॥ विस्मृत इति ॥ २३ ॥ २४ ॥ तया मायया किं कृतं तदाह मातरि स्नेहेति ॥ संवृतमासक्तम् ॥ एतादृशं मम चित्तं मायया मोहितं वने शांतिं नागात् न प्राप्तवदित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ननु तव विवेकाभावान्मायामोहितत्वं युक्तमेवेति चेद्विवेकोऽप्यतिनिर्मलोऽस्ति ॥ तथापि मायामोहितत्वमस्तीत्याश्चर्यमित्याह । कदाचिदिति ॥ चिंतयन्विचारयन्स्थितोऽहं यदा तदा कदाचिन्मम मानसे इत्यर्थः ॥ केऽमीति ॥ अमी पुत्राः केमे मृतस्य

रात्रौ संक्रीडितं प्रेम्णा तया सह मया भृशम् ॥ वरो दत्तः पुनस्तस्यै प्रसन्नेन तु नारद ॥ २० ॥ सुभगे भविता पुत्रः सर्वलक्षणसंयुतः ॥ सुरूपः सर्वधर्मज्ञः सत्यवादी शमे रतः ॥ २१ ॥ स तदा विदुरो जातस्त्रयः पुत्रा मयाऽभवन् ॥ माया वृद्धिंगता साधो परक्षेत्रोद्भवे मम ॥ २२ ॥ विस्मृतः शुकसबंधी विरहः शोककारणम् ॥ दृष्ट्वा त्रीन्स्वसुतान्कामं वीर्यवान् वीर्यसंमतान् ॥ २३ ॥ माया बलवती ब्रह्मन्दुस्त्यजा ह्यकृतात्मभिः ॥ अरूपा च निरालंबा ज्ञानिनामपि मोहिनी ॥ २४ ॥ मातरि स्नेहसंबद्धं तथा पुत्रेषु संवृतम् ॥ न मे चित्तं वने शांतिमगान्मुनिवरोत्तम ॥ २५ ॥ दोलारूढं मनो जातं कदाचिद्धस्तिनापुरे ॥ पुनः सरस्वतीतीरे न चैकत्र व्यवस्थितिः ॥ २६ ॥ कदाचिच्चिंतयञ्ज्ञानं मानसे प्रतिभाति वै ॥ केऽमी पुत्राः क्व मोहोऽयं न श्राद्धार्हा मृतस्य मे ॥ २७ ॥ व्यभिचारोद्भवाः किं मे सुखदाः स्युः सुताः किल ॥ माया बलवती मोहं वितनोति हि मानसे ॥ २८ ॥ जानन्मोहांधकूपेऽस्मिन्पतितोऽहं मृषा मुने ॥ इत्यकुर्वं रहस्तापं कदाचित्सुसमाहितः ॥ २९ ॥ राज्यं प्राप ततः पांडुर्बलवान्भीष्मसंमतः ॥ तदा मम मनो जातं प्रसन्नं सुतकारणात् ॥ ३० ॥ कुंती माद्री सुरूपे द्वे भार्ये तस्य बभूवतुः ॥ शूरसेनसुता कुंती मद्रराजसुताऽपरा ॥ ३१ ॥ स शापं द्विजतः प्राप्य कामिनीद्वयसंयुतः ॥ पांडुर्निर्वेदमापन्नस्त्यक्त्वा राज्यं वनं गतः॥३२॥

श्राद्धार्हा अपि न ॥ श्राद्धकारिणोऽपि न भवंति तथा सति तेष्वयं मोहः क्व निरर्थकस्तेषु मोह इति ज्ञानमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ तथा च ज्ञानिनोऽपि मे मायाविमोहो न गच्छति दुःखादिकं च जायत इति दाशमतम् ॥ २९ ॥ यदा पांडुर्नृपो राज्यं प्राप तदा मम मनः प्रसन्नं जातमित्यर्थः ॥ इयमपि मायैव ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स शापमिति ॥ स्त्रीसंभोगे कृते सति तव मरणं भविष्यतीत्येवंरूपम् ॥ ३२ ॥

तदा मामिति ॥ इयमपि मायैवेतिभावः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मजातटे सरस्वतीतटे ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पतिना सहाग्निं प्रविष्टेत्यर्थः॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ परात्मभिः परदेहैः पीडित इयमपि मायेत्यर्थः ॥ भीष्मेणेति ॥ भीष्मेण विदुरेण धृतराष्ट्रेण ते पांडोः पुत्राः पालिता इति विचिंत्य दुर्योधनादयस्तस्य धृतराष्ट्रस्य पुत्रा विरोधं चक्रुरित्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ मग्नोऽहमिति ॥ इयमपि मायैवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

तदा मामाविशच्छोकः श्रुत्वा पुत्रं वने स्थितम् ॥ गतोऽहं तत्र यत्रासौ भार्याभ्यां सह संस्थितः ॥ ३३ ॥ तमाश्वास्य वने पांडुम्पुनः प्राप्तो गजाह्वये ॥ धृतराष्ट्रं समाभाष्य ह्यागमं ब्रह्मजातटे ॥३४॥ क्षेत्रजान्पंच पुत्रान्स समुत्पाद्य वनाश्रमे ॥ धर्मतो वायुतः शक्रादश्विभ्यां पंच पांडवान् ॥ ३५ ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनस्तथैवार्जुन इत्यपि ॥ कुंतीपुत्राः समाख्याता धर्मानिलसुरेशजाः॥३६॥ नकुलः सहदेवश्च मद्रराजसुतासुतौ ॥ कदाचित्तु रहो माद्रीं समालिंग्य महीपतिः॥ ३७ ॥ मृतः शापात्तु मुनिभिः संस्कृतो हुतभुङ्मुखे ॥ माद्री तत्र सती भूत्वा प्रविष्टा पतिना सह ॥३८ ॥ स्थिता पुत्रयुता कुंती ज्वलिते जातवेदसि॥मुनयः सुतसंयुक्तां शूरसेनसुतां तदा ॥ ३९ ॥ दुःखितां प्रतिहीनां तामानिन्युर्गजसाह्वये ॥ समर्पिताऽथ भीष्माय विदुराय महात्मने ॥४०॥ श्रुत्वाऽहं सुखदुःखाभ्यां पीडितस्तु परात्मभिः ॥ भीष्मेण पालिताः पुत्राः पांडोरिति विचिंत्यते ॥ ४१ ॥ विदुरेण तथा प्रीत्या धृतराष्ट्रेण धीमता ॥ दुर्योधनादयस्तस्य पुत्रा ये क्रूरमानसाः ॥ ४२ ॥ एकत्र स्थितिमापन्ना विरोधं चक्रुरद्भुतम् ॥ द्रोणाचार्यस्तु संप्राप्तस्तत्र भीष्मेण मानितः ॥ ४३ ॥ अध्यापनाय पुत्राणां पुरे तस्मिन्निवासितः ॥ कर्णः कुंत्या परित्यक्तो जातमात्रः शिशुर्यदा ॥ ४४ ॥ सूतेन पालितो नद्यां प्राप्तश्चाधिरथेन ह ॥ दुर्योधनप्रियश्चाभूत्कर्णः शूरतमस्तथा ॥ ४५ ॥ परस्परं विरोधोऽभूद्भीमदुर्योधनादिषु ॥ धृतराष्ट्रस्तु संचिंत्य क्लेशं पुत्रेषु तेषु च ॥ ४६ ॥ निवासं कल्पयामास पांडवानां महात्मनाम् ॥ विरोधशमनायैव नगरे वारणावते ॥ ४७ ॥ दुर्योधनेन तत्रैव द्रोहाज्जतुगृहाणि वै ॥ कारितानि च दिव्यानि प्रेष्य मित्रं पुरोचनम् ॥ ४८ ॥ श्रुत्वा जतुगृहे दग्धान्पांडवान्पृथया युतान् ॥ पौत्रभावान्मुनिश्रेष्ठ मग्नोऽहं व्यसनार्णवे ॥ ४९ ॥

वने पश्यन्नन्वेषणमाण इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ जानन्धर्मं सनातनमिति ॥ ब्रह्मविद्यां तत्साधनं सर्वं जानन्नित्यर्थः ॥ ६० ॥ ज्ञानिनोऽपि मम कथमनेकेषु पूर्वोक्तेषु स्थलेषु मायामोहसुखदुःखादिकं च जातमित्यर्थः ॥ मोहादीनामनेकेषु दर्शनार्थमेवैतावत्पर्यंतं प्रसिद्ध

शोकातुरो भृशं शून्ये वने पश्यन्नहर्निशम् ॥ दृष्ट्वा मयैकचक्रायां पांडवा दुःखकर्शिताः ॥ ५० ॥ ततस्तुष्टमनाश्चाहं जातः पार्थान्विलोक्य च ॥ प्रेरितास्ते मया तूर्णं द्रुपदस्य पुरं प्रति ॥ ५१ ॥ ते गतास्तत्र दुःखार्ता विप्रवेषधराः कृशाः ॥ मृगचर्मपरीधानाः सभायां संस्थितास्तदा ॥ ५२ ॥ कृत्वा पराक्रमं जिष्णुः स जित्वा द्रुपदात्मजाम् ॥ चक्रुर्विवाहं मानिन्या पंचैवमातृवाक्यतः ॥ ५३ ॥ दृष्ट्वा विवाहं तेषां तु मुदितोऽहं भृशं तदा ॥ ततो नागाह्वये प्राप्ताः पांचालीसहिता मुने ॥ ५४ ॥ निवासं खांडवप्रस्थं धृतराष्ट्रेण कल्पितम् ॥ पांडवानां द्विजश्रेष्ठ वसुदेवसुतेन वै ॥ ५५ ॥ तर्पितः पावकस्तत्र विष्णुना सहजिष्णुना ॥ राजसूयः कृतो यज्ञस्तदाऽहं मुदितोऽभवम् ॥ ५६ ॥ दृष्ट्वाऽथ विभवं तेषां तथा मयकृतां सभाम् ॥ दुर्योधनोऽतिसंततो दुरोदरमथाकरोत् ॥ ५७ ॥ दुर्द्यूतवेदी शकुनिरनक्षज्ञश्च धर्मजः ॥ हृतं राज्यं धनं सर्वं याज्ञसेनी च क्लेशिता ॥ ५८ ॥ वने द्वादश वर्षाणि पांडवास्ते विवासिताः ॥ पांचालीसहितास्तेन दुःखं मे जनितं भृशम् ॥ ५९ ॥ एवं नारद संसारे सुखदुःखात्मके भृशम् ॥ निमग्नोऽहं भ्रमेणैव जानन्धर्मं सनातनम्॥६०॥ कोऽहं कस्य सुतास्तेऽमी का माता किं सुखं पुनः ॥ येन मे हृदयं मोहाद्भ्रमतीति दिवानिशम् ॥ ६१ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि संतोषो नाधिगच्छति ॥ दोलारूढं मनो मेऽत्र चंचलं न स्थिरं भवेत् ॥ ६२॥ सर्वज्ञोऽसि मुनिश्रेष्ठ संदेहं मे निवर्तय ॥ तथा कुरु यथाऽहं स्यां सुखितो विगतज्वरः ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ व्यास उवाच ॥ इति मे वचनं श्रुत्वा नारदः परमार्थवित् ॥ मामाह च स्मितं कृत्वा पृच्छंतं मोहकारणम् ॥ १ ॥

कथाया उपन्यासः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कंधे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ सप्ताधिकैश्च पञ्चाशत्पद्यैरथ तु नारदः ॥ स्वमोहस्यैव माहात्म्यं निजगादेति चोच्यते ॥ १ ॥

इति मे इति ॥ इति मे पूर्वोक्तवाक्यं श्रुत्वा मां नारद आहेत्यन्वयः ॥ १ ॥ संसारेऽस्मिन्निति ॥ अयं भावः ॥ ज्ञानिनोऽपि मम कथं मायामोहदुःखादिकं जायत इति त्वया पृष्टं तत्र नाऽयं ज्ञानमहिमा येन विक्षेपरूपसंसारोच्छेदो भवेत् ॥ किंतु मायायाः शक्तिद्वयमस्ति ॥ एकाऽऽवरणशक्तिरपरा विक्षेपरूपा तत्र ज्ञाने सत्यावरणरूपशक्तेर्नाशेऽपि विक्षेपशक्तिः प्रारब्धकर्मक्षयपर्यंतं तथैव तिष्ठति तथा च पूर्ववदेव कदाचिन्मोहादिकं जायते ॥ तस्मात्कथं मम विचारवतोऽपि मोहादिकमिति नाश्चर्यं किंतु देहवतः स्वभाव एवाऽयमिति ॥ २ ॥ न केवलं जीवानामेव मोहादिकं जायते इति मंतव्यं किंत्वीश्वराणामपीत्याह ॥ ब्रह्मविष्णुस्था रुद्र इति ॥ तेषां मोहः प्रथमस्कन्धमारभ्य बहुषु स्थलेषु पूर्वमुपपादित एव ॥ मायया वेष्टिता इति वेष्टितत्वात् ज्ञानिनामपि तेषां विक्षेपशक्तिर्वर्तत एव ॥ अत एव ते भववर्त्मनि

नारद उवाच ॥ पाराशर्य पुराणज्ञ किं पृच्छसि सुनिश्चयम् ॥ संसारेऽस्मिन्विना मोहं कोऽपि नास्ति शरीरवान् ॥२॥ ब्रह्मा विष्णु
स्तथा रुद्रः सनकः कपिलस्तथा ॥ मायया वेष्टिताः सर्वे भ्रमंति भववर्त्मनि ॥३॥ ज्ञानिनं मां जनो वेत्ति भ्रांतोऽहं सर्वलोकवत् ॥
शृणु मे पूर्ववृत्तात्तं प्रब्रवीमि सुनिश्चितम्॥४॥दुःखं मया यथा पूर्वमनुभूतं महत्तरम् ॥ स्वकृतेन च मोहेन भार्यार्थे वासवीसुत॥५॥
एकदा पर्वतश्चाऽहं देवलोकान्महीतलम् ॥ प्राप्तो विलोकनार्थाय भारतं खंडमुत्तमम् ॥ ६ ॥ भ्रमंतौ सहितावुर्व्यां पश्यंतौ तीर्थ
मंडलम् ॥ पावनानि च स्थानानि मुनीनामाश्रमाञ्छुभान् ॥ ७ ॥ शपथं देवलोकात्तु कृत्वा पूर्वं परस्परम्॥चलितौ समये चेमं
संमंत्र्य निश्चयेन वै ॥८॥ चित्तवृत्तिस्तु वक्तव्या यादृशी यस्य जायते ॥ शुभा वाऽप्यशुभा वाऽपि न गोप्तव्या कदाचन ॥९॥
भोजनेच्छा धनेच्छाऽपि रतीच्छा वा भवेदपि ॥ यादृशी यस्य चित्ते तु कथनीया परस्परम् ॥ १० ॥ इत्यावां समयं कृत्वा
स्वर्गाद्भूलोकमागतौ ॥ एकचित्तौ मुनी भूतौ विचरंतौ यथेच्छया ॥ ११ ॥

भ्रमंति नीचमत्स्यादियोनिषु ॥ यतो देवादीनामपीदृशी दशा ततो मनुष्याणां किं विचार्यमिति भावः ॥ ३ ॥ किंच हे व्यास मां जनो ज्ञानिनं वेत्ति तत्राहमपि ज्ञानी सन्नपि सर्वलोकवत्पामरजनवद् भ्रांत एव कस्मादिति चेच्छणु मम लोकातीतां दुर्दशामित्याह ॥ शृण्विति ॥ ४ ॥ ५ ॥ पर्वतश्चाहं पर्वतनामा मम भागिनेयो मुनिरहं चेत्यर्थः॥ननु ब्रह्मपुत्रस्य नारदस्य कथं पर्वतो भागिनेय इति चेत्सप्तमस्कन्धे दक्षान्नारदस्य द्वितीयजन्मनो वक्ष्यमाणत्वेन द्वितीयजन्मस्थोऽयं भागिनेय इत्यभिप्रायेणास्य उक्तेः सत्त्वात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ चित्तवृत्तिस्तु वक्तव्येति ॥ भूतले नानाविधं वस्तु दृष्ट्वा यस्य यादृशी जायते चित्तवृत्तिः सा तेन वक्तव्येत्यर्थः॥ अयमेवोभाभ्यां संकेतः कृतः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

एवं भ्रमंतौ लोकेऽस्मिन्ग्रीष्मांते समुपागते ॥ संजयस्य पुरं रम्यं संप्राप्तौ नृपतेः पुनः ॥ १२ ॥ तेन संपूजितौ भक्त्या राज्ञा संमा
नितौ भृशम् ॥ स्थितौ तत्र गृहे तस्य चातुर्मास्यं महात्मनः ॥ १३ ॥ वार्षिकाश्चतुरो मासा दुर्गमाः पथि सर्वदा ॥ तस्मादेकत्र
विबुधैः स्थातव्यमिति निश्चयः ॥ १४ ॥ अष्टौ मासांस्तु प्रवसेत्सदा कार्यवशाद् द्विजः ॥ वर्षाकाले न गंतव्यं प्रवासे सुखमि
च्छता ॥ १५ ॥ इति संचिंत्य मनसा संजयस्य गृहे तदा ॥ संस्थितौ मानितौ राज्ञा कृतातिथ्यौ महात्मना ॥ १६ ॥ दमयंतीति
विख्याता तस्य पुत्री महीपतेः ॥ आज्ञप्ता परिचर्यार्थं सुदती सुंदरी भृशम् ॥ १७ ॥ विवेकज्ञा विशालाक्षी राजपुत्री कृतोद्यमा ॥
सेवनं सर्वकाले च व्यदधादुभयोरपि ॥ १८ ॥ स्नानार्थमुदकं काले भोजनं मृष्टमायतम् ॥ मुखवासं तथा चान्यं यदिष्टं तद्ददाति
सा ॥ १९ ॥ मनोऽभिलषितान्कामानुभयोरपि कन्यका ॥ व्यजनासनशय्यादीन्वांछितानप्यकल्पयत् ॥ २० ॥ एवं संसेव्य
मानौ तु स्थितौ राज्ञो गृहे किल ॥ वेदाध्ययनसंशीलावावां वेदव्रते रतौ ॥२१॥ अहं वीणां करे कृत्वा साधयित्वा स्वरोत्तमम् ॥
गायत्रं साम सुस्वादमगां कर्णरसायनम् ॥ २२ ॥ राजपुत्री तु तच्छ्रुत्वा सामगानं मनोहरम् ॥ बभूव मयि रागाढ्या प्रीतियुक्ता
विशारदा ॥ २३ ॥ दिनेदिनेऽनुरागोऽस्या मयि वृद्धिं गतः परः ॥ ममापि प्रीतियुक्तायां मनो जातं स्पृहापरम् ॥ २४ ॥ मम
तस्य च सा कन्या भोजनादिषु कर्हिचित् ॥ अकरोदंतरं किंचित्सेवाभेदं रसान्विता ॥ २५ ॥ स्नानायोष्णजलं मह्यं पर्वताय च
शीतलम् ॥ दधि मह्यं तथा तक्रं पर्वतायाप्यकल्पयत् ॥ २६ ॥ शयनास्तरणं शुभ्रं मदर्थे पर्यकल्पयत् ॥ प्रीत्या परमया यद्वत्प
र्वताय न तादृशम् ॥ २७ ॥ विलोकयति मां प्रेम्णा सुंदरी न च पर्वतम् ॥ ततोऽस्यास्तादृशं दृष्ट्वा पर्वतः प्रेमकारणम् ॥ २८ ॥
मनसा चिंतयामास किमेतदिति विस्मितः ॥ पप्रच्छ मां रहः सम्यग्ब्रूहि नारद सर्वथा ॥ २९ ॥ राजपुत्री त्वयि प्रेम करोति
मुदिता भृशम् ॥ ददाति भक्ष्यभोज्यानि स्नेहयुक्ता समंततः ॥ ३० ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

न तथा मयि भेदोऽत्र संदेहं जनयत्यसौ ॥ मन्यते त्वां पतिं कर्तुं सर्वथा संजयात्मजा ॥ ३१ ॥ तवाऽपि तादृशं भावं जानामि लक्षणैरहम् ॥ नेत्रवक्त्रविकारैश्च ज्ञायते प्रीतिकारणम् ॥ ३२ ॥ सत्यं वद न ते मिथ्या वक्तव्यं वचनं मुने ॥ स्वर्गतः समयं कृत्वा चलितौ संस्मराधुना ॥ ३३ ॥ नारद उवाच ॥ पृष्टोऽहं पर्वतेनेदं कारणं तु हठाद्यदा ॥ तदाऽहं ह्रीसमाक्रांतः संजातश्चाब्रुवं पुनः ॥ ३४ ॥ पर्वतैषा विशालाक्षी पतिं मां कर्तुमुद्यता ॥ ममापि मानसो भावो वर्ततेऽस्यां विशेषतः ॥ ३५ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं सत्यं पर्वतः कोपसंयुतः ॥ मामुवाच मुनिर्वाक्यं धिग्धिगिति पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ प्रथमं शपथान्कृत्वा वंचितोऽहं त्वया यतः ॥ भव वानरवक्त्रस्त्वं शापाच्च मम मित्रध्रुक् ॥ ३७ ॥ इति शप्तस्तु तेनाहं कुपितेन महात्मना ॥ सहसा ह्यभवं क्रूरः शाखामृगमुखस्तदा ॥ ३८ ॥ मयाऽपि न कृता तस्मिन्क्षमा तु भगिनीसुते ॥ सोऽपि शप्तोऽतिकोपाद्वै मा स्वर्गे ते गतिः किल ॥ ३९ ॥ स्वल्पेऽपराधे यस्मान्मां शप्तवानसि पर्वत ॥ तस्मात्तवापि मंदात्मन्मृत्युलोके स्थितिः किल ॥ ४० ॥ पर्वतस्तु गतस्तस्मान्नगराद्विमना भृशम् ॥ अहं वानरवक्त्रस्तु संजातस्तत्क्षणादपि ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वा मां वानरं क्रूरं राजपुत्री विलक्षणा ॥ विमनाऽतीव संजाता वीणाश्रवणलालसा ॥ ४२ ॥ व्यास उवाच ॥ ततः किमभवद्ब्रह्मन्कथं शापान्निवर्तितः ॥ मानुषास्यः पुनर्जातो भवान्ब्रूहि यथाविधि ॥ ४३ ॥ पर्वतः क्व गतो भूयः संगमो युवयोरभूत् ॥ कदा कुत्र कथं सर्वं विस्तरेण वदस्व ह ॥ ४४ ॥ नारद उवाच ॥ किं ब्रवीमि महाभाग मायायाश्चरितं महत् ॥ दुःखितोऽहं भृशं तत्र पर्वते रुषिते गते ॥ ४५ ॥ पुनः सेवापराऽत्यर्थं राजपुत्री ममाभवत् ॥ गतेऽथ पर्वते कामं स्थितस्तत्रैव सद्मनि ॥ ४६ ॥ अहं दुःखान्वितो दीनस्तथा वानरवन्मुखः ॥ विशेषेण तु चिन्तार्तः किं मे स्यादिति चिंतयन् ॥ ४७ ॥ संजयोऽथ सुतां दृष्ट्वा किंचित्प्रकटयौवनाम् ॥ विवाहार्थं राजसुतामपृच्छत्सचिवं तदा ॥ ४८ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शाखामृगो मर्कटः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥५६॥ तिमिंगिलविवर्जिते सुखविघातकपदार्थरहिते नादसिंधावित्यर्थः ॥५७॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ षट्पंचाशत्पद्यवर्यैर्विवाहो नारदस्य ह ॥ प्रोच्यते यत्र मोहस्य महिमाऽतीव वर्ण्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये दमयंती स्वाभिप्रायं धात्र्यै प्रोवाचे

विवाहकालः संप्राप्तः सुताया मम सांप्रतम् ॥ योग्यं वरं मम ब्रूहि राजपुत्रं सुसंमतम् ॥ ४९ ॥ रूपौदार्यगुणैर्युक्तं शूरं सुकुलसंभवम् ॥ विवाहं विधिवत्पुत्र्याः करोमि किल सांप्रतम् ॥ ५० ॥ प्रधानस्त्वब्रवीद्राजन् राजपुत्रा ह्यनेकशः ॥ वर्तंते भुवि पुत्र्यास्ते योग्याः सर्वगुणान्विताः ॥ ५१ ॥ यस्मिन्रुचिस्ते राजेंद्र तमाहूय नृपात्मजम् ॥ देहि कन्यां धनं भूरि हस्त्यश्वरथसंयुतम् ॥ ५२ ॥ नारद उवाच ॥ पितुश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा दमयंती तदा नृपम् ॥ धात्र्या मुखेन वाक्यज्ञा तमुवाच रहः स्थितम् ॥ ५३ ॥धात्र्युवाच ॥ दमयंती महाराज पुत्री ते मामथाब्रवीत् ॥ पितरं ब्रूहि धात्रेयि वचनान्मे सुखान्वितम्॥५४॥ मया वृतोऽयं मेधावी नारदो महतीयुतः॥ नादमोहितया कामं नाऽन्यः कोऽपि प्रियो मम ॥५५ ॥ कुरु मे वांछितं तात विवाहं मुनिना सह॥नान्यं वरिष्ये धर्मज्ञा नारदं तु पतिं विना ॥ ५६ ॥ मग्नाऽहं नादसिंधौ वै नक्रहीने रसात्मके ॥ अक्षारे सुखसंपूर्णे तिमिंगिलविवर्जिते ॥ ५७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥ नारद उवाच ॥ तत्पुत्र्या वचनं श्रुत्वा राजा धात्रीमुखात्ततः ॥ भार्यां प्रोवाच कैकेयीं समीपस्थां सुलोचनाम् ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ यदुक्तं वचनं कांते धात्र्या तत्तु त्वया श्रुतम् ॥ वृतोऽयं नारदः कामं मुनिर्वानरवक्त्रभाक् ॥ २ ॥ किमिदं चिंतितं पुत्र्या बुद्धिहीनं विचेष्टितम् ॥ कथमस्मै मया देया कन्या हरिमुखाय सा ॥ ३ ॥ क्वासौ भिक्षुः कुरूपः क्व दमयंती ममात्मजा ॥ विपरीतमिदं कार्यं न विधेयं कदाचन ॥४॥ तामेकान्ते सुकेशांते निवारय हठात्सुताम् ॥ युक्त्या मुनिरतां मुग्धां शास्त्रवृद्धानुसारया ॥ ५ ॥

त्युक्तं तदुत्तरं जातं वृत्तमाह ॥ तत्पुत्र्या वचनमिति ॥ १ ॥ २ ॥ बुद्धिहीनं यथा स्यात्तथा विचेष्टितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ हे सुकेशान्ते शास्त्रवृद्धानुसारया युक्त्या मुनिरतां मुग्धां निवारयेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ बुबूलवृक्षः कंटकवृक्षः ॥ १० ॥ दासेरकाय दास्याः पुत्रो दासेरः ॥ क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे ढूक्स एव दासेरकः उष्ट्रो वा ॥ ११ ॥ १२ ॥

इति भर्तृवचः श्रुत्वा जननी तामथाब्रवीत् ॥ क्व ते रूपं मुनिः क्वासौ वानरास्योऽधनः पुनः ॥ ६ ॥ कथं मोहमवाप्ताऽसि भिक्षुके चतुरा पुनः ॥ लताकोमलदेहा त्वं भस्मरूक्षतनुस्त्वयम् ॥ ७ ॥ वार्ता वानरवक्त्रेण कथं युक्ता तवानघे ॥ का प्रीतिः कुत्सिते पुंसि भविष्यति शुचिस्मिते ॥ ८ ॥ वरस्ते राजपुत्रोऽस्तु मा कुरु त्वं वृथा शठम् ॥ पिता ते दुःखमाप्नोति श्रुत्वा धात्रीमुखाद्वचः ॥ ९ ॥ लग्नां बुबूलवृक्षेण कोमलां मालतीलताम् ॥ दृष्ट्वा कस्य मनः खेदं चतुरस्य न गच्छति ॥ १० ॥ दासेरकाय तांबूलीदलानि कोमलानि कः ॥ ददाति भक्षणार्थाय मूर्खोऽपि धरणीतले ॥ ११ ॥ वीक्ष्य त्वां करसंलग्नां नारदस्य समीपतः ॥ विवाहे वर्तमाने तु कस्य चेतो न दह्यति ॥ १२ ॥ कुमुखेन समं वार्ता न रुचिं जनयत्यतः ॥ आमृतेस्तु कथं कालः क्षपितव्यस्त्वयाऽमुना ॥ १३ ॥ नारद उवाच ॥ इति मातुर्वचः श्रुत्वा दमयंती भृशातुरा ॥ मातरं प्राह तन्वंगी मयि सा कृतनिश्चया ॥ १४ ॥ किं मुखेन च रूपेण मूर्खस्य च धनेन किम् ॥ किं राज्येनाविदग्धस्य रसमार्गाविदोऽस्य च ॥ १५ ॥ हरिण्योऽपि वने धन्या या नादेन विमोहिताः ॥ मातः प्राणान्प्रयच्छंति धिङ् मूर्खान्मानुषान्भुवि ॥ १६ ॥ नारदो वेत्ति यां विद्यां मातः सप्तस्वरात्मिकाम् ॥ तृतीयः कोऽपि नो वेद शिवादन्यः पुमान्किल ॥ १७ ॥ मूर्खेण सह संवासो मरणं तत्क्षणे क्षणे ॥ रूपवान्धनवांस्त्याज्यो गुणहीनो नरः सदा ॥ १८ ॥ धिङ् मैत्रीं मूर्खभूपाले वृथा गर्वसमन्विते ॥ गुणज्ञे भिक्षुके श्रेष्ठा वचनात्सुखदायिनी ॥ १९ ॥ स्वरज्ञो ग्रामवित्कामं मूर्छनाज्ञानभेदभाक् ॥ दुर्लभः पुरुषश्चाष्टरसज्ञो दुर्बलोऽपि वै ॥ २० ॥ यथा नयति कैलासं गंगा चैव सरस्वती ॥ तथा नयति कैलासं स्वरज्ञानविशारदः ॥ २१ ॥

असुना नारदेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्य रसमार्गाविदोऽविदग्धस्य मूर्खस्य मुखेन रूपेण धनेन च किं फलमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

सप्तभेदं षड्जादिसप्तभेदसहितं गानमित्यर्थः ॥ २२ ॥ हरिणाः पशवो न हि तेषां गानलुब्धत्वस्य सत्त्वात् ॥ २३ ॥ सकर्णाश्चेति ॥ यतो मुदं न यांतीति

स्वरमानं तु यो वेद स देवो मानुषोऽपि सन् ॥ सप्तभेदं न यो वेद स पशुः सुरराडपि ॥ २२ ॥ मूर्छनातानमार्गं तु श्रुत्वा
मोदं न याति यः ॥ स पशुः सर्वथा ज्ञेयो हरिणाः पशवो न हि ॥ २३ ॥ वरं विषधरः सर्पः श्रुत्वा नादं मनोहरम् ॥
अश्रोत्रोऽपि मुदं याति धिक्सकर्णांश्च मानवान् ॥ २४ ॥ बालोऽपि सुस्वरं गेयं श्रुत्वा मुदितमानसः ॥ जायते
किंतु ये वृद्धा न जानंति धिगस्तु तान् ॥ २५॥ पिता मे किं न जानाति नारदस्य गुणान्बहून् ॥ द्वितीयः सामगो नास्ति त्रिषु
लोकेषु तत्समः ॥ २६ ॥ तस्मादसौ मया नूनं वृतः पूर्वं समागमात् ॥ पश्चाच्छापवशाज्जातो वानरास्यो गुणाकरः ॥ २७ ॥
किन्नरा न प्रियाः कस्य भवंति तुरगाननाः ॥ गानविद्यासमायुक्ताः किं मुखेन वरेण ह ॥ २८ ॥ पितरं ब्रूहि मे मातर्वृतोऽयं
मुनिसत्तमः ॥ तस्मात्त्वमाग्रहं त्यक्त्वा देहि तस्मै च मां मुदा ॥ २९ ॥ नारद उवाच॥ इति पुत्र्या वचः श्रुत्वा राज्ञी राज्ञे न्यवेदयत् ॥ आग्रहं सुंदरी ज्ञात्वा सुताया नारदे मुने ॥ ३० ॥ विवाहं कुरु राजेंद्र दमयंत्याः शुभे दिने ॥ मुनिना स च सर्वज्ञो
वृतोऽसौ मनसाऽनया ॥ ३१ ॥ नारद उवाच ॥ इति संचोदितो राज्ञ्या संजयः पृथिवीपतिः ॥ चकार विधिवत्सर्वं विधिं वैवाहिकं ततः ॥ ३२ ॥ एवं दारग्रहं कृत्वा वानरास्यः परंतप ॥ स्थितस्तत्रैव मनसा दह्यमानेन चान्वहम् ॥ ३३ ॥ यदाऽऽगच्छद्राजसुता सेवार्थं मम सन्निधौ ॥ अभवं दुःखसंतप्तस्तदाऽहं वानराननः ॥ ३४ ॥ दमयंती तु मां वीक्ष्य प्रफुल्लवदनांबुजा ॥ शोकं
वानरवक्त्रत्वान्न चकार कदाचन ॥ ३५ ॥ एवं गच्छति काले तु सहसा पर्वतो मुनिः ॥ कुर्वंस्तीर्थान्यनेकानि द्रष्टुं मां समुपागतः ॥ ३६ ॥ मयाऽतिमानितः प्रेम्णा पूजितश्च यथाविधि ॥ आसीन आसने दिव्ये वीक्ष्य मां दुःखितो ह्यभूत् ॥ ३७ ॥

शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वानरास्योऽहं तत्रैव स्थित इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ यतो वानराननस्ततो दुःखसंतप्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अस्य भाषितं शापोद्धाररूपं श्रुत्वा चित्तं प्रवणं कृत्वा अनुग्रहः कृत इत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातमिति ॥ ज्ञानिनोऽपि मम मायामोहे सुखदुःखादिकं विक्षेपरूपमस्त्येवेत्येतदाख्यातं कथितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ यावत्कालपर्यंतं गुणत्रयजन्यो
देहास्तिष्ठति तावत्कालपर्यंतं मायामोहसुखदुःखादिकं विक्षेपजातं सर्वस्यापि भविष्यत्येव न तत्र प्रतीकारोऽस्तीत्याह । संसारेऽस्मिन्निति ॥४८॥ ४९ ॥ सर्वथा

कृतदारं वानरास्यं दीनं चिंतातुरं भृशम् ॥ ३८ ॥ दयावान्मामुवाचेदं पर्वतो मातुलं कृशम् ॥ मया नारद कोपात्त्वं शप्तोऽसि
मुनिसत्तम ॥ निष्कृतिं तस्य शापस्य करोम्यद्य निशामय ॥ ३९ ॥ भव त्वं चारुवदनो मम पुण्येन नारद ॥ दृष्ट्वा राजसुतां
चित्ते कृपा जाता ममाऽधुना ॥ ४० ॥ नारद उवाच ॥ मयाऽपि प्रवणं चित्तं कृत्वा श्रुत्वाऽस्य भाषितम् ॥ अनुग्रहः कृतः सद्य
स्तस्य शापस्य तत्क्षणात् ॥ ४१ ॥ भागिनेय तवाप्यस्तु गमनं सुरसद्मनि ॥ शापस्यानुग्रहः कामं कृतोऽयं पर्वताधुना ॥ ४२ ॥
नारद उवाच ॥ जातोऽहं चारुवदनो वचनात्तस्य पश्यतः ॥ राजपुत्री तु संतुष्टा मातरं प्राह सत्वरम् ॥ ४३ ॥ मातस्ते सुमुखो
जातो जामाता च महाद्युतिः ॥ वचनात्पर्वतस्याद्य मुक्तशापो मुनेरभूत् ॥ ४४ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राज्ञ्या कथितं तत्र राजनि ॥
ययौ द्रष्टुं मुनिं तत्र संजयः प्रीतिमांस्तदा ॥ ४५ ॥ धनं समर्पितं राज्ञा संतुष्टेन तदा महत् ॥ मह्यं च भागिनेयाय पारिबर्हं
महात्मना ॥ ४६ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वर्तनं यत्पुरातनम् ॥ मायाया बलमाहात्म्यं ह्यनुभूतं यथा मया ॥ ४७ ॥ संसारेऽस्मि
न्महाभाग मायागुणकृतेऽनृते ॥ तनुभृत्तु सुखी नास्ति न भूतो न भविष्यति ॥ ४८ ॥ कामक्रोधौ तथा लोभो मत्सरो ममता
तथा ॥ अहंकारो मदः केन जिताः सर्वे महाबलाः ॥ ४९ ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्त्रय इमे किल॥कारणं प्राणिनां देहसंभवे
सर्वथा मुने ॥ ५० ॥ कस्मिंश्चित्समये व्यास वनेऽहं विष्णुना सह ॥ गच्छन्हास्यविनोदेन स्त्रीभावं गमितः क्षणात् ॥ ५१ ॥

मुने इति ॥ तथाच गुणत्रयवैषम्यं नियमेन भविष्यत्येव ततश्च मोहादिकं भविष्यत्येवेति ॥ ५० ॥ स्वस्य मायामोहादिकं प्रदर्शयितुमेकां कथामुपपाद्य द्वितीयामुपपा
दयति । कस्मिंश्चित्समय इति ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ अर्धाधिकैश्चतुष्पंचाशत्पद्यैर्नारदः पुनः ॥ स्वकथां वदति प्राज्ञ
इत्येतत्सम्यगीर्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते राजप्रश्नकथनोत्तरं जातं वृत्तमाह । निशामयेति ॥ मुनिभिरपि मायाबलं सुदुर्ज्ञेयमित्यन्वयः ॥ १ ॥ तदेव विशदयति । माया

राजपत्नीत्वमापन्नो मायाबलविमोहितः॥ पुत्राः प्रसूता बहवो गेहे तस्य नृपस्य ह ॥ ५२ ॥ व्यास उवाच ॥ संशयोऽयं महान्सा
धो श्रुत्वा ते वचनं किल ॥ कथं नारीत्वमापन्नस्त्वं मुने ज्ञानवान्भृशम् ॥ ५३ ॥ कथं च पुरुषो जातो ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ कथं
पुत्रास्त्वया जाताः कस्य राज्ञो गृहेऽञ्जसा ॥ ५४ ॥ एतदाख्याहि चरितं मायाया महदद्भुतम् ॥ मोहितं च यया सर्वमिदं स्था
वरजंगमम् ॥ ५५ ॥ न तृप्तिमधिगच्छामि शृण्वंस्तव कथामृतम् ॥ सर्वग्रंथार्थतत्त्वं च सर्वसंशयनाशनम् ॥५६॥ इति श्रीदेवी
भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ नारद उवाच ॥ निशामय मुनिश्रेष्ठ गदतो मम सत्कथाम्॥मायाबलं
सुदुर्ज्ञेयं मुनिभिर्योगवित्तमैः ॥ १ ॥ मायया मोहितं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतमजया दुर्विभाव्यया॥ २ ॥ क
दाचित्सत्यलोकाद्ब्र श्वेतद्वीपे मनोहरे ॥ गतोऽहं दर्शनाकांक्षी हरेरद्भुतकर्मणः ॥ ३ ॥ वादयन्महतीं वीणां स्वरतानविभूषिताम् ॥
गायत्रं गायमानस्तु साम सप्तस्वरान्वितम् ॥४॥ दृष्टो मया देवदेवश्चक्रपाणिर्गदाधरः॥कौस्तुभोद्भासितोरस्को मेघश्यामश्चतुर्भुजः
॥ ५ ॥ पीतांबरपरीधानो मुकुटांगदराजितः ॥ लक्ष्म्या सह विलासिन्या क्रीडमानो मुदा युतः ॥ ६ ॥ वीक्ष्य मां कमला देवी
गतांऽतर्धानमंतिकात् ॥ सर्वलक्षणसंपन्ना सर्वभूषणभूषिता ॥ ७ ॥ नारीणां प्रवरा कांता रूपयौवनगर्विता ॥ सुप्रिया वासुदेवस्य
वरचामीकरप्रभा ॥ ८ ॥ अंतर्गृहं गतां दृष्ट्वा सिंधुजां व्यंजनान्विताम् ॥ मया पृष्टो देवदेवो वनमाली जगत्प्रभुः ॥ ९ ॥ भगवन्दे
वदेवेश पद्मनाभ सुरारिहन् ॥ कथं च मा गता दृष्ट्वा मामागच्छंतमंतिकात् ॥ १० ॥

मोहितमिति ॥ २ ॥ ३ ॥ गायत्रं सामेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अंतर्धानं गता अदृश्यतां गतांऽतर्गृहे गतेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ व्यंजनान्वितां वस्त्रांतर्व्यंजितस्तनीमि
त्यर्थः ॥ ९ ॥ मां दृष्ट्वा मा लक्ष्मीः कथं गता किमर्थं गतेत्यर्थः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ देवैश्च दुर्ज्ञेयेत्यन्वयः ॥ एवं सति यत्त्वयोक्तमहं जितमायोऽस्मीति तदेवं वाक्यं त्वया कदाऽपि न वक्तव्यमित्याह । यत्त्वयोक्तमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ यतः शिवादयोऽपि तामजां मायां जेतुं न समर्थास्तस्मादित्याह नाहं शिव इति ॥ कस्त्वमिति ॥ यत एवं तस्मात्कस्त्वं पामरस्तस्या जये क्षमस्तथाऽन्ये वा के क्षमा न केऽपीत्यर्थः ॥ १६ ॥ देहं धारयन्मायां जयतीति कथं संभवेत् ॥ मायाजये देहस्याप्यसंभवः स्यात्कारणाभावे कार्यस्यानवस्थिते रित्याह । देवदेहमिति ॥ १७ ॥ ननु माया जितैव ज्ञानिभिरावरणाभावात्केवलं विक्षेपशक्तिरेवावशिष्टाऽस्तीति चेत्सैव विक्षेपशक्तिर्माया तया बद्धत्वं तदधीनमोह

नाहं विटो न वा धूर्तस्तापसोऽहं जगद्गुरो ॥ जितेंद्रियो जितक्रोधो जितमायो जनार्दन ॥ ११ ॥ नारद उवाच ॥ निशम्य वचनं किंचिद्गर्वयुक्तं जनार्दनः ॥ उवाच मां स्मितं कृत्वा वीणावन्मधुरां गिरम् ॥ १२ ॥ विष्णुरुवाच ॥ नारदैवंविधा नीतिर्न स्थातव्यं कदाचन ॥ पतिं विनाऽन्यसान्निध्ये कस्यचिद्योषया क्वचित् ॥ १३ ॥ माया सुदुर्जया विद्वन्योगिभिर्जितमारुतैः॥ सांख्यविद्भिर्निराहारैस्तापसैश्च जितेंद्रियैः ॥ १४ ॥ देवैश्च मुनिशार्दूल यत्त्वयोक्तं वचोऽधुना ॥ जितमायोऽस्मि गीतज्ञ नैवं वाच्यं कदाचन ॥ १५ ॥ नाहं शिवो न वा ब्रह्मा जेतुं तां प्रभवोऽप्यजाम् ॥ मुनयः सनकाद्याश्च कस्त्वं केऽन्ये क्षमा जये ॥ १६ ॥ देवदेहं नृदेहं वा तिर्यग्देहमथापि वा ॥ बिभृयाद्यः शरीरं च स कथं तां जयेदजाम् ॥ १७ ॥ त्रियुतस्तां कथं मायां जेतुं शक्तः पुमान्भवेत् ॥ वेदविद्योगविद्वाऽपि सर्वज्ञो विजितेंद्रियः ॥ १८ ॥ कालोऽपि तस्या रूपं हि रूपहीनः स्वरूपकृत् ॥ तद्वशे वर्तते देही विद्वान्मूर्खोऽथ मध्यमः ॥ १९ ॥कालः करोति धर्मज्ञ कदाचिद्विकलं पुनः ॥ स्वभावात्कर्मतो वाऽपि दुर्ज्ञेयं तस्य चेष्टितम् ॥ २० ॥ नारद उवाच ॥ इत्युक्त्वा विरतो विष्णुरहं विस्मयमानसः ॥ तमब्रुवं जगन्नाथं वासुदेवं सनातनम् ॥ २१ ॥ रमापते कथंरूपा माया सा कीदृशी पुनः ॥ कियद्बला क्वसंस्थाना कस्याधारा वदस्व मे ॥ २२ ॥

सुखदुःखादिमत्त्वं च संभवत्येवेत्याह । त्रियुतस्तामिति ॥ त्रियुतो गुणत्रययुत इत्यर्थः ॥ कथं जेतुं शक्त इत्यन्वयः ॥ विक्षेपशक्तिस्तु स्थास्यत्येवेति भावः ॥ १८ ॥ ननु जगतो मायाधीनत्वे कालाधीनत्वं कथं लोकैरुच्यत इति चेत्कालोऽपि मायाया एव रूपमित्यभिप्रायेणेत्याह । कालोऽपि तस्या रूपं हीति ॥ आत्मातिरिक्तस्य मायामयत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्रसादं कुर्विति ॥ मायावैभवं वदेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्र कथंरूपेत्यस्योत्तरं त्रिगुणा सेति ॥ कस्याधारेत्यस्योत्तरमखिलाधारेति ॥ कियद्बलेत्यस्योत्तरमजेयेति ॥ सर्वतो
बलवतीत्यर्थः ॥ कीदृशीत्यस्योत्तरं सर्वज्ञेति ॥ क्वसंस्थानेत्यस्योत्तरं सर्वं व्याप्य संस्थितेति ॥ प्रश्नवाक्ये सुप्सुपेति समासः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

द्रष्टुकामोऽस्मि तां मायां दर्शयाशु महीधर ॥ ज्ञातुमिच्छामि तां सम्यक्प्रसादं कुरु मापते ॥ २३॥ विष्णुरुवाच॥त्रिगुणा साऽखि
लाधारा सर्वज्ञा सर्वसंमता ॥ अजेयाऽनेकरूपा च सर्वं व्याप्य स्थिता जगत् ॥२४॥ दिदृक्षा यदि ते चित्ते नारदारोहणं कुरु ॥
गरुडे मत्समेतोऽद्य गच्छावोऽन्यत्र सांप्रतम् ॥ २५ ॥ दर्शयिष्यामि ते मायां दुर्जयामजितात्मभिः ॥ दृष्ट्वा तां ब्रह्मपुत्र त्वं विषादे
मा मनः कृथाः ॥२६॥ इत्युक्त्वा देवदेवो मां सस्मार विनतासुतम्॥स्मृतमात्रस्तु गरुडस्तदागाद्धरिसंनिधौ ॥२७॥ आगतं गरुडं
वीक्ष्य आरुरोह जनार्दनः ॥ समारोप्य च मां पृष्ठे गमनाय कृतादरः ॥ २८ ॥ चलितो विनतापुत्रो वैकुण्ठाद्वायुवेगवान् ॥ प्रेरितो
यत्र कृष्णेन गंतुकामेन काननम् ॥२९॥ महावनानि दिव्यानि सरांसि सरितस्तथा॥ पुरग्रामाकरादींश्च खेटखर्वटगोव्रजान् ॥३०॥
मुनीनामाश्रमान्रम्यान्वापीश्च सुमनोहराः ॥ पल्वलानि विशालानि ह्रदान्पंकजभूषितान् ॥ ३१ ॥ मृगाणां च वराहाणां वृंदान्य
प्यवलोक्य च ॥ गतावावां कान्यकुब्जसमीपं गरुडासनौ ॥ ३२ ॥ यत्र रम्यं सरो दिव्यं दृष्टं पंकजमंडितम् ॥ हंसकारंडवाकीर्णं
चक्रवाकोपशोभितम् ॥ ३३ ॥ नानावर्णैः प्रफुल्लैश्च पंकजैरुपरंजितम् ॥ शुचिमिष्टजलं भृंगयूथनादविराजितम् ॥ ३४ ॥
मामाह भगवान्वीक्ष्य तडागं परमाद्भुतम् ॥ स्पर्धकं चोदधेः क्षीरं मिष्टं वारि विशेषतः ॥ ३५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पश्य
नारद गंभीरं सरः सारसनादितम् ॥ सर्वत्र पंकजैश्छन्नं स्वच्छनीरप्रपूरितम् ॥ ३६ ॥ अत्र स्नात्वा गमिष्यावः कान्यकुब्जं पुरोत्त
मम् ॥ इत्युक्त्वा गरुडादाशु मामुत्तार्य व्यतारयत् ॥ ३७ ॥ विहस्य भगवांस्तत्र जग्राह मम तर्जनीम् ॥ स्तुवन्सरोवरं भूय
स्तीरे मामनयत्प्रभुः ॥ ३८ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उदधेः स्पर्धकं स्पर्धाकरम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ व्यतारयत् गामितवान् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके

विश्रम्य तटभागे तु स्निग्धच्छाये मनोहरे॥मामुवाच मुने स्नानं कुरु त्वं विमले जले॥३९॥पश्चादहं करिष्यामि तडागेऽस्मिन्सुपावने ॥ साधूनामिव चेतांसि जलानि निर्मलानि च॥४०॥सुरभीणि परागैस्तु पंकजानां विशेषतः॥इत्युक्तोऽहं भगवता मुक्त्वा वीणां मृगाजिनम्॥४१॥स्नानाय कृतधीस्तीरे गतः प्रेमसमन्वितः ॥ पादौ प्रक्षाल्य हस्तौ च शिखां बद्ध्वा कुशग्रहम्॥४२॥कृत्वाऽऽचम्य शुचिस्तोये स्नातवानस्मि तज्जले॥यदा तस्मिञ्जले रम्ये स्नातोऽहं पश्यतो हरेः॥४३॥विहाय पौरुषं रूपं प्राप्तः स्त्रीत्वमनुत्तमम् ॥ हरिर्गृहीत्वा वीणां मे तथा कृष्णाजिनं शुभम्॥४४॥आरुह्य गगनं तूर्णं जगाम स्वगृहं क्षणात्॥ततोऽहं स्त्रीत्वमापन्नश्चारुभूषणभूषितः॥४५॥तत्क्षणान्मनसो जाता पूर्वदेहस्य विस्मृतिः ॥ विस्मृतोऽसौ जगन्नाथो महती विस्मृता पुनः ॥ ४६ ॥ संप्राप्य मोहिनी रूपं तडागान्निर्गतो बहिः ॥ अपश्यं नलिनीजुष्टंसरस्तद्विमलोदकम् ॥४७॥ किमेतदिति मनसाऽकरवं विस्मयं मुहुः ॥ एवं चिंतयमानस्य नारीरूपधरस्य मे ॥४८॥ सहसा दृक्पथं प्राप्तस्तत्र तालध्वजो नृपः ॥ गजाश्वरथवृन्दैश्च संवृतो रथसंस्थितः ॥४९॥ युवा भूषणसंवीतो देहवानिव मन्मथः ॥ वीक्ष्य मां भूपतिस्तत्र दिव्यभूषणभूषिताम् ॥ ५० ॥ राकाचंद्रमुखीं योषां विस्मयं परमं गतः ॥ पप्रच्छ काऽसि कल्याणि कस्य पुत्री सुरस्य वा ॥ ५१ ॥ मानुषस्य च वा कांते गंधर्वस्योरगस्य च ॥ एकाकिनी कथं बाला रूपयौवनभूषिता ॥५२ ॥ विवाहिताऽथ कन्या वा सत्यं वद सुलोचने ॥ किं पश्यसि सुकेशांते तडागेऽस्मिन्सुमध्यमे ॥ ॥ ५३ ॥ चिकीर्षितं पिकालापे ब्रूहि मन्मथमोहिनि ॥ भुंक्ष्व भोगान्मरालाक्षि मया सह कृशोदरि ॥ वांछितान्मनसा नूनं कृत्वा मां पतिमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ नारद उवाच ॥ इत्युक्तोऽहं तदा तेन राज्ञा तालध्वजेन च ॥ विमृश्य मनसाऽत्यर्थं तमुवाच विशांपते ॥ १ ॥

षष्ठस्कन्धेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ षट्पष्टिश्लोकवर्यैस्तु स्त्रीभावं गमितस्य च ॥ नारदस्य पुनः सम्यक् पुरुषप्राप्तिरुच्यते ॥ १ ॥ तालध्वजसमागमानंतरं

जातं वृत्तमाह इत्युक्त इति ॥ १ ॥ २ ॥ सुकृतं कल्याणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

राजन्नाहं विजानामि पुत्री कस्येति निश्चयम् ॥ पितरौ क्व च मे केन स्थापिता च सरोवरे ॥ २ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि कथं
मे सुकृतं भवेत् ॥ निराधाराऽस्मि राजेंद्र चिंतयामि चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥ दैवमेव परं राजन्नास्त्यत्र पौरुषं मम ॥ धर्मज्ञोऽसि
महीपाल यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ४ ॥ तवाधीनाऽस्म्यहं भूप न मे कोऽप्यस्ति पालकः ॥ न पिता न च माता च न स्थानं
न च बांधवाः ॥ ५ ॥ इत्युक्तोऽसौ मया राजा बभूव मदनातुरः ॥ मां निरीक्ष्य विशालाक्षीं सेवकानित्युवाच ह ॥ ६ ॥ नरयान
मानयध्वं चतुर्वाह्यं मनोहरम् ॥ आरोहणार्थमस्यास्तु कौशेयांबरवेष्टितम् ॥ ७ ॥ मृद्वास्तरणसंयुक्तं मुक्ताजालविभूषितम् ॥
चतुरस्रं विशालं च सुवर्णरचितं शुभम् ॥ ८ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भृत्याः सत्वरगामिनः ॥ आनिन्युः शिबिकां दिव्यां मदर्थे
वस्त्रवेष्टिताम् ॥ ९ ॥ आरूढाऽहं तदा तस्यां तस्य प्रियचिकीर्षया ॥ मुदितोऽसौ गृहे नीत्वा मां तदा पृथिवीपतिः ॥ १० ॥
विवाहविधिना राजा शुभे लग्ने शुभे दिने ॥ उपयेमे च मां तत्र हुतभुक्सन्निधौ ततः ॥ ११ ॥ तस्याहं वल्लभा जाता प्राणेभ्यो
ऽपि गरीयसी ॥ सौभाग्यसुन्दरीत्येवं नाम तत्र कृतं मम ॥ १२ ॥ रममाणो मया सार्धं सुखमाप महीपतिः ॥ नानाभोगविलासैश्च
कामशास्त्रोदितैस्तथा ॥ १३ ॥ राजकार्याणि संत्यज्य क्रीडासक्तो दिवानिशम् ॥ नासौ विवेद गच्छंतं कालं कामकलारतः ॥ १४ ॥
उद्यानेषु च रम्येषु वापीषु च गृहेषु च ॥ हर्म्येषु वरशैलेषु दीर्घिकासु वरासु च ॥ १५ ॥ वारुणीमदमत्तोऽसौ विहरन्कानने
शुभे ॥ विसृज्य सर्वकार्याणि मदधीनो बभूव ह ॥ १६ ॥ व्यासाहं तेन संसक्ता क्रीडारसवशीकृता ॥ स्मृतवान्पूर्वदेहं न पुंभावं
मुनिजन्म च ॥ १७ ॥ ममैवायं पतिर्योषाऽहं पत्नीषु प्रिया सती ॥ पट्टराज्ञी विलासज्ञा सफलं जीवितं मम ॥ १८ ॥ इति चिंत
यती तस्मिन्प्रेमबद्धा दिवानिशम् ॥ क्रीडासक्ता सुखे लुब्धा तं स्थिता वशवर्तिनी ॥ १९ ॥

पूर्वदेहं पुंभावं मुनिजन्म च न स्मृतवानित्यर्थः ॥ १७ ॥ पत्नीष्वस्यान्यपत्नीषु मध्ये प्रिया सत्यहमेवास्य योषा नान्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

ब्रह्मविज्ञानमिति ॥ अनेन च ब्रह्मविज्ञाने जातेऽपि पुनः संस्काररूपेण दग्धबीजवत्स्थितस्याऽऽवरणशक्तिरूपस्याज्ञानस्य मायाबलात् प्रादुर्भावोऽस्मिन्नेव जन्मनि भवतीति बोधितम् ॥ एतादृशमहो मायाबलमिति भावः । ननु ब्रह्मज्ञाने जातेऽपि पुनरज्ञानस्योद्भवे ब्रह्मज्ञानं निरर्थकमेवेति चेन्न ॥ सकृद्ब्रह्मज्ञानेन दग्धस्याऽज्ञानस्य संस्काररूपेण दग्धबीजवत्स्थितस्य तस्मिन्नेव देहप्रादुर्भावेऽपि तस्य जन्मांतरदायकत्वाभावात् ब्रह्मज्ञानसार्थकत्वसिद्धेः । तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि त्यजन्प्राणान् ॥

विस्मृतं ब्रह्मविज्ञानं ब्रह्मज्ञानं च शाश्वतम् ॥ धर्मशास्त्रपरिज्ञानं तदासक्तमनाः स्थिता ॥ २० ॥ एवं विहरतस्तत्र वर्षाणि द्वादशैव तु ॥ गतानि क्षणवत्कामक्रीडासक्तस्य मे मुने ॥ २१ ॥ जाता गर्भवती चाहं मुदं प्राप नृपस्तदा ॥ कारयामास विधिवद्गर्भसंस्कारकर्म च ॥ २२ ॥ अपृच्छद्दोहदं राजा प्रीणयन्मां पुनः पुनः ॥ नाब्रुवं लज्जमानाऽहं नृपं प्रीतमना भृशम् ॥ ॥ २३ ॥ सम्पूर्णे दशमे मासि पुत्रो जातस्ततो मम ॥ शुभेऽह्नि ग्रहनक्षत्रलग्नताराबलान्विते ॥ २४ ॥ बभूव नृपतेर्गेहे पुत्रजन्ममहोत्सवः ॥ राजा परमसन्तुष्टो बभूव सुतजन्मतः ॥ २५ ॥ सूतकांते सुतं वीक्ष्य राजा मुदमवाप ह ॥ अहं भूमिपतेश्चासं प्रिया भार्या परंतप ॥२६॥ ततो वर्षद्वयांते वै पुनर्गर्भो मया धृतः ॥ द्वितीयस्तु सुतो जातः सर्वलक्षणसंयुतः॥२७॥ सुधन्वेति सुतस्यार्थे नाम चक्रे नृपस्तदा ॥ वीरवर्मेति ज्येष्ठस्य ब्राह्मणैः प्रेरितस्त्वयम् ॥ २८ ॥ एवं द्वादश पुत्राश्च प्रसूता भूपसंमताः ॥ मोहितोऽहं तदा तेषां प्रीत्या पालनलालने ॥ २९ ॥ पुनरष्ट सुताः काले काले जाताः स्वरूपिणः ॥ गार्हस्थ्यं मे ततः पूर्णं संपन्नं सुखसाधनम् ॥३०॥ तेषां दारक्रियाः काले कृता राज्ञा यथोचिताः ॥ स्नुषाभिश्च तथा पुत्रैः परिवारो महानभूत् ॥ ३१ ॥ ततः पौत्रादिसंभूतास्तेऽपि क्रीडारसान्विताः ॥ आसन्नानारसोपेता मोहवृद्धिकरा भृशम् ॥ ३२॥ कदाचित्सुखमैश्वर्यं कदाचिद्दुःखमद्भुतम् ॥ पुत्रेषु रोगजनितं देहसंतापकारकम् ॥ ३३ ॥

ज्ञानसमकालमेव कैवल्यं याति हतशोकः ॥ इति परमार्थसारे पतंजल्युक्तेरिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ दोहदं गर्भिणीमनोरथम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥२७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अहं नारदो भगवता मायया वंचितोऽस्मीति मया मनसा न कदाऽपि चिंतितमेतादृशं मायाबलं प्रबलामीति भावः ॥ ३९ ॥

परस्परं कदाचित्तु विरोधोऽभूत्सुदारुणः ॥ पुत्राणां वा वधूनां च तेन संतापसंभवः ॥ ३४ ॥ सुखदुःखात्मके घोरे मिथ्याचारकरे
भृशम् ॥ संकल्पजनिते क्षुद्रे मग्नोऽहं मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥ विस्मृतं पूर्वविज्ञानं शास्त्रज्ञानं तथा गतम् ॥ योषाभावे विलीनोऽहं
गृहकार्येषु सर्वथा ॥ ३६ ॥ अहंकारस्तु संजातो भृशं मोहविवर्धकः ॥ एते मे बलिनः पुत्राः स्नुषाः स्वकुलसंभवाः ॥ ३७ ॥ एते
पुत्राः सुसन्नद्धाः क्रीडंति मम वेश्मसु ॥ धन्याऽहं खलु नारीणां संसारेऽस्मिन्नहो भृशम् ॥ ३८ ॥ नारदोऽहं भगवता वंचितो
मायया किल ॥ न कदाचिन्मयाऽप्येवं चिंतितं मनसा किल ॥ ३९ ॥ राजपत्नी शुभाचारा बहुपुत्रा पतिव्रता ॥ धन्याऽहं किल
संसारे कृष्णैवं मोहितस्त्वहम् ॥ ४० ॥ अथ कश्चिन्नृपः कामं दूरदेशाधिपो महान् ॥ अरातिभावमापन्नः पतिना सह मानद
॥ ४१ ॥ कृत्वा सैन्यसमायोगं रथैश्च वारणैर्युतम् ॥ आजगाम कान्यकुब्जे पुरे युद्धमचिंतयत् ॥ ४२ ॥ वेष्टितं नगरं तेन राज्ञा
सैन्ययुतेन च ॥ मम पुत्राश्च पौत्राश्च निर्गता नगरात्तदा ॥ ४३ ॥ संग्रामस्तुमुलस्तत्र कृतस्तैस्तेन पुत्रकैः ॥ हता रणे सुताः सर्वे
वैरिणा कालयोगतः ॥ ४४ ॥ राजा भग्नस्तु संग्रामादागतः स्वगृहं पुनः ॥ श्रुतं मया मृताः पुत्राः संग्रामे भृशदारुणे ॥ ४५ ॥
स हत्वा मे सुतान्पौत्रान्गतो राजा बलान्वितः ॥ क्रंदमाना ह्यहं तत्र गता समरमंडले ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वा तान्पतितान्पुत्रान्पौत्रांश्च
दुःखपीडिता ॥ विललापाहमायुष्मञ्छोकसागरसंप्लुवे ॥४७॥ हा पुत्राः क्व गता मेऽद्य हा हताऽस्मि दुरात्मना ॥ दैवेनातिबलिष्ठे
न दुर्वारेणातिपापिना॥४८॥एतस्मिन्नन्तरे तत्र भगवान्मधुसूदनः॥कृत्वा रूपं द्विजस्यागादवृद्धः परमशोभनः॥४९॥सुवासा वेदवि
त्कामं मत्समीपं समागतः ॥ मामुवाचातिदीनां स क्रंदमानां रणाजिरे ॥५०॥ ब्राह्मण उवाच ॥ किं विषीदसि तन्वंगि भ्रमोऽयं
प्रकटीकृतः ॥ मोहेन कोकिलालापे पतिपुत्रगृहात्मके ॥ ५१ ॥

४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ शोकं निरर्थकं त्यज अयं पुत्राणां क्रियाकालोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

का त्वं कस्याः सुताः केऽमी चिंतयाऽऽत्मगतिं पराम् ॥ उत्तिष्ठ रोदनं त्यक्त्वा स्वस्था भव सुलोचने ॥ ५२ ॥ स्नानं च तिलदानं च पुत्राणां कुरु कामिनि ॥ परलोकगतानां च मर्यादारक्षणाय वै ॥५३ ॥ कर्तव्यं सर्वथा तीर्थे स्नानं तु न गृहे क्वचित् ॥ मृतानां किल बंधूनां धर्मशास्त्रस्य निर्णयः ॥ ५४ ॥ नारद उवाच ॥ इत्युक्त्वा तेन विप्रेण वृद्धेन प्रतिबोधिता ॥ उत्थिताऽहं नृपेणाथ युक्ता बंधुभिरावृता ॥ ५५ ॥ अग्रतो द्विजरूपेण भगवान्भूतभावनः ॥ चलिताऽहं ततस्तूर्णं तीर्थं परमपावनम् ॥ ५६ ॥ हरिर्मां कृपया तत्र पुंतीर्थे सरसि प्रभुः ॥ नीत्वाऽहं भगवान्विष्णुर्द्विजरूपी जनार्दनः ॥ ५७ ॥ स्नानं कुरु तडागेऽस्मिन्पावने गजगामिनि ॥ त्यज शोकं क्रियाकालः पुत्राणां च निरर्थकम् ॥ ५८ ॥ कोटिशस्ते मृताः पुत्रा जन्मजन्मसमुद्भवाः ॥ पितरः पतयश्चैव भ्रातरो जामयस्तथा ॥ ५९ ॥ केषां दुःखं त्वया कार्यं भ्रमेऽस्मिन्मानसोद्भवे ॥ वितथे स्वप्नसदृशे तापदे देहिनामिह ॥६०॥ नारद उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा तीर्थे पुरुषसंज्ञके ॥ प्रविष्टा स्नातुकामाऽहं प्रेरिता तत्र विष्णुना ॥ ६१ ॥ मज्जनादेव तीर्थेषु पुमाञ्जातः क्षणादपि ॥ हरिर्वीणां करे कृत्वा स्थितस्तीरे स्वदेहवान् ॥६२॥ उन्मज्ज्य च मया तीरे दृष्टः कमललोचनः ॥ प्रत्यभिज्ञा तदा जाता मम चित्ते द्विजोत्तम ॥ ६३ ॥ संचिंतितं मया तत्र नारदोऽहमिहागतः ॥ हरिणा सह स्त्रीभावं प्राप्तो मायाविमोहितः ॥ ६४ ॥ इति चिंतापरश्चाहं यदा जातस्तदा हरिः ॥ मामाह नारदागच्छ किं करोषि जले स्थितः ॥ ६५ ॥ विस्मितोऽहं तदा स्मृत्वा स्त्रीभावं दारुणं भृशम् ॥ पुनः पुरुषभावश्च संपन्नः केन हेतुना ॥ ६६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ नारद उवाच ॥ मां दृष्ट्वा नारदं विप्रं विस्मितोऽसौ महीपतिः ॥ क्व गता मम भार्या सा कुतोऽयं मुनिसत्तमः ॥ १ ॥

॥ ६५ ॥ केन हेतुनेति विस्मृत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ त्र्यधिकैश्चैव पंचाशत्पद्यैरथ हरिः स्वयम् ॥ नारदाय महामायामाहिमानं वदत्यपि ॥ १ ॥ नारदस्य पुरुषभावप्राप्त्युत्तरं जातं वृत्तमाह ॥ मां दृष्ट्वेति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ तव विरहेण यदि प्राणा बहिर्निर्गच्छंति तदपि वरम् परन्तु तेऽपि बहिर्न निर्गच्छंतीत्याह ॥ न प्राणा इति ॥ प्राणधारणात्प्राणधारणं व्याप्य यावज्जीवमित्यर्थः ॥ त्वामृते प्रीतिधर्मो गत उच्छिन्न इत्यर्थः ॥ इतः परं यावज्जीवं कुत्रापि प्रीतिर्न स्थास्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ मयि या तव प्रीतिः स्थिता

विललाप नृपस्तत्र हा प्रियेति मुहुर्मुहुः ॥ क्व गता मां परित्यज्य विलपंतं वियोगिनम् ॥ २ ॥ विना त्वां विपुलश्रोणि वृथा मे जीवितं गृहम् ॥ राज्यं कमलपत्राक्षि किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ३ ॥ न प्राणा मे बहिर्यांति विरहेण तवाधुना ॥ गतो वै प्रीतिधर्मस्तु त्वामृते प्राणधारणात् ॥ ४ ॥ विलपामि विशालाक्षि देहि प्रत्युत्तरं प्रियम् ॥ क्व गता सा मयि प्रीतिर्याऽभूत्प्रथम संगमे ॥५॥ विमग्ना किं जले सुभ्रूर्भक्षिता मत्स्यकच्छपैः ॥ गृहीता वरुणेनाशु मम दौर्भाग्ययोगतः ॥६॥ धन्या सुचारुसर्वांगि या त्वं पुत्रैः समागता ॥ अकृत्रिमस्तु पुत्रेषु स्नेहस्तेऽमृतभाषिणि ॥ ७ ॥ न युक्तमधुना यन्मां विहाय त्रिदिवं गता ॥ विलपंतं पतिं दीनं पुत्रस्नेहेन यंत्रिता ॥ ८ ॥ उभयं मे गतं कांते पुत्रास्त्वं प्राणवल्लभा ॥ तथाऽपि मरणं नास्ति दुःखितस्य भृशं प्रिये ॥ ९ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि रामो नास्ति महीतले ॥ रामाविरहजं दुःखं जानाति रघुनंदनः ॥ १० ॥ विधिना निष्ठुरेणात्र विपरीतं कृतं भुवि ॥ दंपत्योर्मरणं भिन्नं सर्वथा समचित्तयोः ॥ ११ ॥ उपकारस्तु नारीणां मुनिभिर्विहितः किल ॥ यदुक्तं धर्मशास्त्रेषु ज्वलनं पतिना सह ॥ १२ ॥ एवं विलपमानं तं राजानं भगवान्हरिः ॥ निवारयामास तदा वचनैर्युक्तियोजितैः ॥ १३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ किं विषीदसि राजेंद्र क्व गता ते प्रियांगना ॥ न श्रुतं किं त्वया शास्त्रं न कृतोऽसौ बुधाश्रयः ॥ १४ ॥ का सा कस्त्वं क्व संयोगो वियोगः कीदृशस्तव ॥ प्रवाहरूपसंसारे नृणां नौतरतामिव ॥ १५ ॥ गृहे गच्छ नृपश्रेष्ठ वृथा ते रुदितेन किम् ॥ संयोगश्च वियोगश्च दैवाधीनः सदा नृणाम् ॥ १६ ॥

साऽधुना क्व गतेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ पुत्रैः सह समागता मृतेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पतिना सहेति ॥ तथा पुरुषस्यापि स्त्रिया सह ज्वलनं कुतो न कृतमिति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ यद्भूतं यदुपन्नं तद्यथोत्पन्नं तथा गतं तत्र खेदोऽनुचित इति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दायादे पुत्रे न्यस्य स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ मायेयमिति ॥ भगवत्याः सच्चिदानन्दरूपिण्याः देव्या इयं दृश्यमाना सर्वा माया भवति ॥ का सा माया यया जगत् सर्वं सदेवासुरमानुषं

अनया सह ते राजन्संयोगस्त्विह संवृतः ॥ भुक्ता त्वया विशालाक्षी सुंदरी तनुमध्यमा ॥१७॥ न दृष्टौ पितरावस्यास्त्वया प्राप्ता सरोवरे ॥ काकतालीप्रसंगेन यद्भूतं तत्तथा गतम् ॥ १८ ॥ मा शोकं कुरु राजेंद्र कालो हि दुरतिक्रमः ॥ कालयोगं समासाद्य भुंक्ष्व भोगान्गृहे यथा ॥ १९ ॥ यथाऽऽगता गता सा तु तथैव वरवर्णिनी ॥ यथा पूर्वं तथा तत्र गच्छ कार्यं कुरु प्रभो ॥ २० ॥ रुदितेन तवाद्यैव नागमिष्यति कामिनी ॥ वृथा शोचसि पृथ्वीश योगयुक्तो भवाधुना ॥ २१ ॥ भोगः कालवशादेति तत्रैव प्रतियाति च ॥ नात्र शोकस्तु कर्तव्यो निष्फले भववर्त्मनि ॥ २२ ॥ नैकत्र सुखसंयोगो दुःखयोगस्तु नैकतः ॥ घटिकायंत्रवत्कामं भ्रमणं सुखदुःखयोः ॥ २३ ॥ मनः कृत्वा स्थिरं भूप कुरु राज्यं यथासुखम् ॥ अथवा न्यस्य दायादे वनं सेवय साम्प्रतम् ॥२४॥ दुर्लभो मानुषो देहः प्राणिनां क्षणभंगुरः ॥ तस्मिन् प्राप्ते तु कर्त्तव्यं सर्वथैवात्मसाधनम् ॥२५॥ जिह्वोपस्थरसो राजन्पशुयोनिषु वर्तते ॥ ज्ञानं मानुषदेहे वै नान्यासु च कुयोनिषु ॥२६॥ तस्माद्गच्छ गृहं त्यक्त्वा शोकं कान्तासमुद्भवम् ॥ मायेयं भगवत्यास्तु यया संमोहितं जगत् ॥ २७ ॥ नारद उवाच ॥ इत्युक्तो हरिणा राजा प्रणम्य कमलापतिम् ॥ कृत्वा स्नानविधिं सम्यग्जगाम निजमंदिरम् ॥ २८ ॥ दत्त्वा राज्यं स्वपौत्राय प्राप्य निर्वेदमद्भुतम् ॥ वनं जगाम भूपालस्तत्त्वज्ञानमवाप च ॥ २९ ॥ गते राजन्यहं वीक्ष्य भगवंतमधोक्षजम् ॥ तमब्रुवं जगन्नाथं हसंतं मां पुनः पुनः ॥ ३० ॥ वंचितोऽहं त्वया देव ज्ञातं मायाबलं महत् ॥ स्मरामि चरितं सर्वं स्त्रीदेहे यत्कृतं मया ॥ ३१ ॥ ब्रूहि मे देवदेवेश प्रविष्टोऽहं सरोवरे ॥ विगतं पूर्वविज्ञानं स्नानादेव कथं हरे ॥ ३२ ॥ योषिद्देहं समासाद्य मोहितोऽहं जगद्गुरो ॥ पतिं प्राप्य नृपश्रेष्ठ पुलोमी वासवं यथा ॥३३॥

संमोहितं भवति तथा च मायामयत्वात्सर्वस्य मिथ्यात्वमुक्तं भवति मिथ्यात्वादेव मिथ्यापदार्थस्याधिष्ठानज्ञानमन्तरा नाशाभावादधिष्ठानरूपसच्चिदानंदात्मिकाया भगवत्याः साक्षात्कारोऽवश्यं संपादनीयो मायामयप्रपंचनाशनार्थमिति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥३४॥३५॥३६॥३७॥ यत्त्वयोक्तं विविक्तमधुना यथा जानामि तथा तदा स्त्रीभावसमये विवेकः क्व गत इति तत्र नैवं संदेहं कुरु॥सर्पभ्रमस्थले विवेकज्ञानस्य कुत्राप्यस
त्त्वादित्याह । पश्य नारदेति ॥ ननु भ्रमस्थलेकुतो न विवेकास्तिष्ठतीति चेन्मायाविलासादित्याह मायाविलासोऽयमिति ॥ तत्रानुभवं प्रसिद्धमाह । दशाभेदा इति ता दशा
आह । जाग्रदिति ॥ एताश्चतस्रो दशा यद्यपि भ्रमरूपा आत्मनि तिष्ठंति तथापि तद्दशानुभवसमये उपदेशमन्तरा न कस्यापि भ्रमोऽयमिति विवेकज्ञानं भवति॥यथाऽयं
दृष्टांतस्तथा त्वयि देहान्तरं प्राप्ते साति भ्रमोऽयमिति न त्वया ज्ञातमतो दृष्टान्तानुरोधन पुनः कीदृशः सन्देहोऽत्र सन्देहस्थलं नैतादित्यर्थः ॥ नाहि रज्जुसर्पादिभ्रमस्थले

मनस्तदेव तच्चित्तं देहः स च पुरातनः ॥ लिंगं तदेव देवेश स्मृतेर्नाशः कथं हरेः ॥ ३४ ॥ विस्मयोऽयं महान्मेऽत्र ज्ञान
नाशं प्रति प्रभो ॥ कथयाद्य रमाकान्त कारणं परमं च यत् ॥ ३५ ॥ नारीदेहं मया प्राप्य भुक्ता भोगा ह्यनेकशः ॥
सुरापानं कृतं नित्यं विधिहीनं च भोजनम् ॥ ३६ ॥ मया तदेव न ज्ञातं नारदोऽहमिति स्फुटम् ॥ जानाम्यद्य यथा सर्वं
विविक्तं न तथा तदा ॥ ३७ ॥ विष्णुरुवाच ॥ पश्य नारद मायावी विलासोऽयं महामते ॥ देहेषु सर्वजन्तूनां दशा
भेदा ह्यनेकशः ॥ ३८ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिश्च तुरीया देहिनां दशा ॥ तथा देहांतरे प्राप्ते संदेहः कीदृशः पुनः ॥ ३९ ॥ सुप्तो
नरो न जानाति न शृणोति वहत्यपि ॥ पुनः प्रबुद्धो जानाति सर्वं ज्ञानमशेषतः ॥ ४० ॥ निद्रया चाल्यते चित्तं भवंति
स्वप्नसम्भवाः ॥ नानाविधा मनोभेदा मनोभावा ह्यनेकशः ॥ ४१ ॥ गजो मां हंतुमायाति न शक्तोऽस्मि पलायने ॥ किं करो
मि न मे स्थानं यत्र गच्छामि सत्वरः ॥ ४२ ॥ मृतं पितामहं स्वप्ने पश्यति स्वगृहागतम् ॥ संयोगस्तेन वार्ता च भोजनं सह
मन्यते ॥ ४३ ॥ प्रबुद्धः खलु जानाति स्वप्ने दृष्टं सुखासुखम् ॥ स्मृत्वा सर्वं जनेभ्यस्तु विस्तरात्प्रवदत्यपि ॥ ४४ ॥ स्वप्ने
कोऽपि न जानाति भ्रमोऽयमिति निश्चयः ॥ तथा तथैव विभवो मायाया दुर्गमः किल ॥ ४५ ॥

सदुपदेशं विना विवेकज्ञानं भवति मायाविनो विला एवाऽयं यः स्वमाययाऽसत्यमपि सत्यमिव दर्शयतीति ॥ ३८॥ ३९ ॥ इदमेवाऽनेकदृष्टान्तोपपादनेन विशदयाति ॥
सुप्तो नर इति ॥ यथा सुप्तो नरः सुप्तिसमये सुप्तिरिति न जानाति प्रबुद्धस्तु सुप्तोऽहमेतावंत कालमिति जानाति तथेति शेषः ॥ तथा सर्वं ज्ञानं भ्रमस्थलेऽस्तीत्यर्थः ॥
तस्मिन् समये तस्य तत्त्वं न जानातीत्यर्थः ॥ ४० ॥ स्वप्नदृष्टांतमस्मिन्नेवार्थे आह निद्रयेति ॥ ४१ ॥ तानेव नानाविधमनोभावानाह ॥ गजो मामिति ॥ ४२ ॥४३॥
जानाति स्मरतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ उपसंहरति । यथा तथैवेति ॥ ४५ ॥

ननु मायाया एवमघटितघटनापटीयस्त्वं कीदृशमिति चेत्तन्न कोऽपि जानातीत्याह । नाहं नारदेति ॥ गुणानां पारमित्यन्वयः ॥४६॥४७॥ येन ज्ञेयं स गुणत्रयांतर्गतो
वा तदतीतो वा॥ यदि तदतीतस्तदा स परमात्मैवास्ति निर्विकारो नान्यस्तस्य च निर्विकारत्वादघटितघटनापटीयस्त्वं तेन ज्ञातुमशक्यम्॥ यदि तु गुणत्रयान्तर्गतस्तदा
पश्चाज्जायमानस्यार्वाचीनस्य कथं तज्ज्ञानं सम्भवेन्नहि पुत्रस्य पितृकृतस्वजननव्यापारस्य ज्ञानसम्भवस्तस्मान्न कोऽपि मायाया वैभवं जानातीत्याह गुणत्रयकृतं सर्वमिति
॥ ४८ ॥ तदेवोपपादयति । अहं सत्त्वेति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तथाच श्रुतिर्मायावैभवस्य दुर्ज्ञेयत्वं दर्शयति ॥ को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इयं
विसृष्टिः ॥ अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥ इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न वेद ॥ यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्सो

नाहं नारद जानामि पारं परमदुर्घटम् ॥ गुणानां किल मायाया नैव शम्भुर्न पद्मजः ॥ ४६ ॥ कोऽन्यो ज्ञातुं समर्थोऽभून्मानतो
मंदधीः पुनः ॥ मायागुणपरिज्ञानं न कस्यापि भवेदिह ॥ ४७ ॥ गुणत्रयकृतं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ विना गुणैर्न संसारो
वर्तते किंचिदप्यदः ॥ ४८ ॥अहं सत्त्वप्रधानोऽस्मि रजस्तमससमन्वितः ॥ न कदाचित्त्रिभिर्हीनो भवामि भुवनेश्वरः ॥ ४९ ॥
तथा ब्रह्मा पिता तेऽत्र रजोमुख्यः प्रकीर्तितः ॥ तमःसत्त्वसमायुक्तो न ताभ्यामुज्झितः किल ॥ ५० ॥ शिवस्तथा तमोमुख्यो
रजःसत्त्वसमावृतः ॥ गुणत्रयविहीनस्तु नैव कोऽपि मया श्रुतः ॥५१ ॥ तस्मान्मोहो न कर्तव्यः संसारेऽस्मिन्मुनीश्वर ॥ माया
विनिर्मितेऽसारेऽपारे परमदुर्घटे ॥ ५२ ॥ दृष्टा माया त्वयाऽद्यैव भुक्ता भोगा ह्यनेकशः ॥ किं पृच्छसि महाभाग तस्याश्चरि
तमद्भुतम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अंग वेद यदि वा न वेदेति ॥ ५१ ॥ तर्हि किं कर्तव्यमेतत्परिज्ञानायेति चेत्तत्राह । तस्मादिति ॥ न किंचिन्मायावैभवपरिज्ञाने फलमस्ति किं तर्हि संसारो मायामयो
मिथ्याभूतो मायाविनिर्मितो दुर्घटोऽपारोऽसारभूतोऽस्तीति ज्ञात्वा तस्मिन् मोहो न कर्तव्यः ॥ किंतु येन मायाविना मायाविशिष्टब्रह्मणा निर्मितोऽयं संसारस्तां माया
विशिष्टब्रह्मरूपिणीं भगवतीं जपेद्ध्यायेन्नमेत्तन्निष्ठस्तत्परायण एव भवेदिति भावः ॥ तदुक्तं सूतसंहितायाम् ॥ ततः सर्वं समुत्सृज्य पूर्णां परमसंविदम् ॥ स्वात्मनै
वानुसन्धाय पुनस्तच्च विसर्जयेत् ॥ स्वानुभूत्या स्वयं साक्षात्स्वात्मभूतां महेश्वरीम् ॥ पूजयेदादरेणैव पूजा सा पुरुषार्थदेति ॥ ५२ ॥ उपसंहरति । दृष्टेति ॥ ५३ ॥
इति श्रीदेवीभागवततिलके षष्ठस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

षष्टिश्लोकैर्महामायामहिमा संनिगद्यते ॥ तन्नाशने भगवतीध्यानादिकमिहोच्यते ॥ १ ॥ विष्णुना नारदायोपदेशे कृतेऽनंतरं जातं वृत्तमाह । निशामयेति ॥ १ ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ चिंतातुरं मां वीक्ष्य स्थितेन पित्राऽहं पृष्ट इत्यर्थः ॥ मुने इति व्याससंबोधनम् ॥ ९ ॥ १० ॥ बृस्यामासने ॥ ११ ॥

व्यास उवाच॥निशामय महाराज ब्रवीमि विशदाक्षरम् ॥ माहात्म्यं खलु मायाया नारदात्तु मया श्रुतम्॥१॥ मया पुनर्मुनिः पृष्टो
नारदः सर्ववित्तमः ॥ श्रुत्वा कथां मुनेस्तस्य नारीदेहसमुद्भवाम् ॥ २ ॥ ब्रूहि नारद पश्चात्किं कथितं हरिणा तदा ॥ क्व गतश्च
जगन्नाथो भवता सह माधवः॥ ३ ॥ नारद उवाच ॥ इत्युक्त्वा भगवांस्तस्मिंस्तडागेऽतिमनोहरे ॥ आरुह्य गरुडं गंतुं वैकुंठे च
मनो दधे ॥४॥ मामुवाच रमाकांतो यथेष्टं गच्छ नारद ॥ एहि वा मम लोकं स्वं यथारुचि तथा कुरु ॥५॥ ब्रह्मलोकं गतश्चाह
मापृच्छ्य मधुसूदनम् ॥ भगवानपि देवेशस्तत्क्षणाद्गरुडासनः ॥६॥ वैकुण्ठमगमत्तूर्णं मामादिश्य यथासुखम् ॥ ततोऽहं पितृस
दनं गतो याते जनार्दने ॥ ७ ॥ चिंतयन्सकलं दुःखं सुखं च परमाद्भुतम् ॥ गत्वा प्रणम्य पितरं स्थितो यावत्पुरः पितुः ॥८॥
तावत्पृष्टो मुने पित्रा वीक्ष्य चिंतातुरं तु माम् ॥ ब्रह्मोवाच ॥ क्व गतोऽसि महाभाग कस्माच्चिंतातुरः सुत ॥ ९ ॥ स्वस्थं नैवाद्य
पश्यामि मनस्ते मुनिसत्तम ॥ केनापि वंचितोऽसि त्वं दृष्टं वा किंचिदद्भुतम् ॥ १० ॥ विषण्णं गतविज्ञानं पश्यामि त्वां कथं
सुत ॥ नारद उवाच ॥ इति पृष्टस्तदा पित्रा बृस्यां समुपवेश्य च ॥ ११ ॥ तमब्रुवं स्ववृत्तांतं मायाबलसमुद्भवम् ॥ वंचितोऽहं
पितः कामं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १२ ॥ स्त्रीभावं गमितः कामं वर्षाणि सुबहून्यपि ॥ अनुभूतं महद्दुःखं पुत्रशोकसमुद्भ
वम् ॥ १३ ॥ प्रबोधितोऽहं तेनैव मृदुवाक्यामृतेन च ॥ पुनः सरोवरे स्नात्वा जातोऽहं नारदः पुमान् ॥ १४ ॥ किमेतत्कारणं
ब्रह्मन्यन्मोहमगमं तदा ॥ विस्मृतं पूर्वविज्ञानं तन्मयस्तरसा कृतः ॥१५॥ एतन्मायाबलं ब्रह्मन्न जानेऽहं दुरत्ययम्॥ ज्ञानहानिकरं
जातं मूलं मोहस्य विस्फुटम्॥१६॥अनुभूतं मया सम्यग्ज्ञातं सर्वं शुभाशुभम् ॥ कथं त्वं जितवांस्तात तमुपायं वदस्वमे ॥१७॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अहं मोहमगमं गतवानित्यर्थः ॥ विस्मृतं मयेति शेषः । तन्मयो मोहमयोऽहं तरसा वेगेन कृतः ॥ किमस्य कारणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥
हे तात तामेवातिदुर्घटकारिणीं मायां त्वं कथं जितवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कालकर्मेति ॥ मायोपादानकारणं कालकर्मादिकं निमित्तकारणं साधनं सामग्रीभूतं तैर्निमित्तकारणैर्वृता युक्ता मायाऽस्तीत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चित्योति श्वेताश्वरे ॥ तथाचानेकसामग्रीविशिष्टा मायाऽतिप्रबला यत एकैकसामग्रीनाशोऽपि केनचित्कर्तुं न शक्यते कुतः पुनः सकलसामग्रीसहितायास्तस्या नाश इति ॥ २१ ॥ वयं सर्वे विमोहिता इति ॥ अज्ञानिन आवरणशक्त्या विक्षेपशक्त्या च मोहिताः वयं ज्ञानिनस्तु विक्षेपशक्त्या विमोहिताः यावद्देहधारणपर्यंतमित्यर्थः ॥ २२॥२३॥ कौरवनाशजं पूर्वमध्यायद्वयेन त्वयोक्तं मोहम् ॥ सुखासीनः सुखे भूमानंदे

नारद उवाच ॥ विज्ञप्तोऽसौ मया धाता प्रीतिपूर्वमतः परम् ॥ मामुवाच स्मितं कृत्वा पिता मे वासवीसुत ॥ १८ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ दुर्जयैषा सुरैः सर्वैर्मुनिभिश्च महात्मभिः ॥ तापसैर्ज्ञानयुक्तैश्च योगिभिः पवनाशनैः ॥ १९ ॥ नाहं तां सर्वथा ज्ञातुं शक्तो मायां महाबलाम् ॥ विष्णुर्ज्ञातुं न शक्तश्च तथा शंभुरुमापतिः ॥ २० ॥ दुर्ज्ञेया सा महामाया सृष्टिस्थित्यंतकारिणी ॥ कालकर्मस्वभावाद्यैर्निमित्तकारणैर्वृता ॥ २१ ॥ शोकं मा कुरु मेधाविंस्तत्र मायामहाबले ॥ न चैव विस्मयः कार्यो वयं सर्वे विमोहिताः ॥ २२ ॥ नारद उवाच ॥ पित्रेत्युक्तस्तदा व्यास तमापृच्छ्य गतस्मयः॥आगतोऽस्म्यत्र पश्यन्वै तीर्थानि च वराणि च ॥ २३ ॥ तस्मात्त्वमपि संत्यज्य मोहं कौरवनाशजम् ॥ कालक्षयं सुखासीनः स्थानेऽस्मिन्कुरुसत्तम ॥ २४ ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ निश्चयं हृदये कृत्वा विचरस्व यथासुखम् ॥ २५॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा नारदो राजन्गतो मां प्रतिबोध्य च ॥ अहं तच्चिंतयन्वाक्यं यदुक्तं मुनिना तदा ॥ २६ ॥ स्थितः सरस्वतीतीरे कल्पे सारस्वते वरे ॥ कालातिवाहनायैतत्कृतं भागवतं मया ॥ २७ ॥

संविद्रूपिण्यां भगवत्यामासीनः स्थितस्तन्निष्ठो भूत्वेत्यर्थः ॥ कालक्षयं कुरु न जगत्तन्मोहादिकं वाऽवलोकय जीवन्मुक्तिलाभार्थं भगवत्यां समाधिनिष्ठो भवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ यदि समाधिमतोऽपि कदाचित्प्रारब्धवशेन चित्तं व्युत्थितं भवेत्तदा विक्षेपो भोक्तव्य एव न तत्रोपायोऽस्तीत्याह । अवश्यमेवेति ॥ २५ ॥ २६ ॥ कल्पे सारस्वते वर इति ॥ सारस्वतकल्पे जायमानाः याः कथा देव्याविर्भावादिकास्ता गृहीत्वा मयैतद्देवीभागवतं कृतमित्यर्थः ॥ यद्वा सारस्वतकल्पे एव मयैतद्भागवतं कृतमित्यर्थः ॥ कालातिवाहनेति ॥ समाधेर्व्युत्थितस्य चित्तस्य विक्षेपबाधा मा भूत्किंतु भगवतीगुणानुवर्णनेन कालो गच्छतु तदर्थमित्यर्थः ॥ तदुक्तं मात्स्ये ॥ सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥ तद्वृत्तांतोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यत इति ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ मायैवैतेषां सर्वभावानां कारणं सर्वस्य दृश्यमात्रस्यापि सर्वकारणमित्यत्र न संदेहः कर्तव्य इत्याह । संदेहोऽत्र न कर्तव्य इति ॥ पांचालीं पुत्तलीं दारवीं दारुनिर्मितास् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ गुणास्त्विति ॥ मायागुणा एवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ विविधास्त्रयो गुणाः ॥ प्रस्तारे कृते त्रयाणां नव भेदा भवंति पुनर्नवानां प्रस्तारे

पुराणमुत्तमं भूप सर्वसंशयनाशनम् ॥ नानाख्यानसमायुक्तं वेदप्रामाण्यसंश्रितम् ॥ २८ ॥ संदेहोऽत्र न कर्तव्यः सर्वथा नृपसत्तम ॥ यथेन्द्रजालिकः कश्चित्पांचालीं दारवीं करे ॥ २९ ॥ कृत्वा नर्तयते कामं स्वेच्छया वशवर्तिनीम् ॥ तथा नर्तयते माया जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ३० ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं सदेवासुरमानुषम् ॥ पंचेंद्रियसमायुक्तं मनश्चित्तानुवर्तनम् ॥ ३१ ॥ गुणास्तु कारणं राजन्सर्वेषां सर्वथा त्रयः ॥ कार्यं कारणसंयुक्तं भवतीति विनिश्चयः ॥ ३२ ॥ भिन्नभिन्नस्वभावास्ते गुणा मायासमुद्भवाः ॥ शांतो घोरस्तथा मूढस्त्रयस्तु विविधा यतः ॥ ३३ ॥ तत्समेतः पुमान्नित्यं तद्विहीनः कथं भवेत् ॥ न भवत्येव संसारे रहितस्तंतुभिः पटः ॥ ३४ ॥ तथा गुणैस्त्रिभिर्हीनो न देहीति विनिश्चयः ॥ देवदेहो मनुष्यो वा तिरश्चो वा नराधिप ॥ ३५ ॥ गुणैर्विरहितो न स्यान्मृद्विहीनो घटो यथा ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रस्त्रयश्चामी गुणाश्रयाः ॥ ३६ ॥ कदाचित्प्रीतियुक्तास्ते तथा प्रीतियुताः पुनः ॥ तथा विषादयुक्तास्ते भवंति गुणयोगतः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मा कदाचित्सत्त्वस्थस्तदा शांतः समाधिमान् ॥ प्रीतियुक्तो भवेत्सर्वभूतेषु ज्ञानसंयुतः ॥३८॥ पुनः सत्त्वविहीनस्तु रजोगुणसमावृतः ॥ तदा भवेद्घोररूपः सर्वत्राऽप्रीतिसंयुतः ॥ ३९ ॥ यदा तमोगुणाविष्टो बाहुल्येन भवेद्विधिः ॥ तदा विषादसंपन्नो मूढो भवति नान्यथा ॥ ४० ॥ माधवोऽपि सदा सत्त्वसंश्रितः सर्वथा भवेत् ॥ यदा शांतः प्रीतियुक्तो भवेज्ज्ञानसमन्वितः ॥ ४१ ॥ स एव रजआधिक्यादप्रीतिसंयुतो भवेत् ॥ घोरश्च सर्वभूतेषु गुणाधीनो रमापतिः ॥ ४२ ॥

पुनस्तावतां प्रस्तारे एवं क्रमेणाऽनंता भेदा गुणानां भवंतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ एवं गुणानामनंतत्वं प्रसाध्य तेषां व्याप्त्या मायाव्याप्तिमाह । तत्समेत इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ माधवो विष्णुरपि तथैवेत्याह । माधवोऽपीति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ मन्वादयोऽपि तथैवेत्याह । सूर्यवंशोद्भवा इति ॥ ४९ ॥ यस्मादेवं तस्मान्मायाव्याप्तं मायामयमेव सर्वमित्याह । मायाधीनमिति ॥ यस्मादिदं सर्वं मायाधीनं तस्माद्विष्णुः सर्वज्ञः सन् कथं हयरूपं धृतवानित्यादिः संदेहो न कर्तव्य इत्याह । तस्माद्राजन्निति ॥ सर्वोऽपि देही मायाधीन इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ननु मायाया जडत्वात् कथं जगद्वशीकर्तुं समर्थेति चेत्तत्राह । सा च मायेति ॥ संविद्रूपे संविद्रूपिण्यां भगवत्यां तिष्ठति तदधीना सर्वदा संविद्रूपाधीनाऽस्ति तेन संविद्रूपेण सर्वदा जीवे प्रेरिता चाऽस्ति ॥ तथाच संविद्रूपिण्या भगवत्याश्चेतनत्वात्तत्प्रेरितमायाधीनत्वं जगतः संभवतीत्यर्थः ॥ ननु प्रवर्तकत्वं चाऽप्यस्य मायया न स्वभावत इति सूतसंहितोक्तेः प्रवर्तनाशक्तिरपि मायाया एवाऽस्ति चेत्सत्यम् ॥ चेतनाश्रितत्वमेव मायाया न स्वातंत्र्येणावस्थानं

रुद्रोऽपि सत्त्वसंयुक्तः प्रीतिमाञ्छांतिमान्भवेत् ॥ रजोनिमीलितः सोऽपि घोरः प्रीतिविवर्जितः ॥४३॥ तमोगुणयुतः सोऽपि मूढो विषादयुग्भवेत् ॥ एते यदि गुणाधीना ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ ४४ ॥ सूर्यवंशोद्भवास्तद्वत्सोमवंशभवा अपि ॥ मन्वादयश्च ये प्रोक्ताश्चतुर्दश युगेयुगे ॥४५॥ अन्येषां चैव का वार्ता संसारेऽस्मिन्नृपोत्तम ॥ मायाधीनं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥४६॥ तस्माद्राजन्न कर्तव्यः संदेहोऽत्र कदाचन ॥ देही मायापराधीनश्चेष्टते तद्वशानुगः ॥४७॥ सा च माया परे तत्त्वे संविद्रूपेऽस्ति सर्वदा ॥ तदधीना प्रेरिता च तेन जीवेषु सर्वदा ॥ ४८ ॥ ततो मायाविशिष्टां तां संविदं परमेश्वरीम् ॥ मायेश्वरीं भगवतीं सच्चिदानंदरूपिणीम् ॥ ४९ ॥ ध्यायेत्तथाऽऽराधयेच्च प्रणमेच्च जपेदपि ॥ तेन सा सदया भूत्वा मोचयत्येव देहिनम् ॥ ५० ॥ स्वमायां संतरत्येव स्वानुभूतिप्रदानतः ॥ भुवनं खलु माया स्यादीश्वरी तस्य नायिका ॥ ५१ ॥

मायाया अस्ति तत्सम्बन्धादेव तस्याश्चेतनत्वमित्यत्रैव ग्रंथस्य तात्पर्यात् ॥ तथाच श्रुतिः मैत्रायणीयानाम् ॥ तमो वा इदमग्र आसीदेकं तत्परे स्यात्तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयातीति ॥४८॥ नन्वेतादृशमायाया निवृत्तिः केन भविष्यतीति चेदधिष्ठानभूतसंविद्रूपभगवत्याराधनेनेत्याह । ततो मायाविशिष्टां तामिति॥ मायेश्वरीं मायाया अंतर्यामिभूतां मायाया अधिष्ठानभूतां संविदं भगवतीमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ध्यायेदिति ॥ ध्यानादिना किं भविष्यति तदाह । तेन सा सदयेति ॥ यो यं बध्नाति तदाराधनेन स मुक्तो भवतीति न्यायादिति भावः ॥ ५० ॥ ननु मायातो मोचनेऽपि कुत्रचिद्वर्तमाना सा माया कालांतरे बाधिष्यत एवेति चेत्तत्राह । स्वमायां संहरत्येवेति ॥ मायाया मिथ्यात्वान्मिथ्यापदार्थस्याधिष्ठाने कल्पितत्वादधिष्ठानज्ञानेन रज्जुसर्पादेः कल्पितस्य निःशेषं नाशदर्शनान्मायाधिष्ठानभूतस्य संविद्रूपस्यानुभूतिः

साक्षात्कारस्तत्प्रदानतः प्रदानेन निःशेषां स्वमायां संहरत्येवेत्यर्थः॥तथाच निःशेषनाशात् कालांतरे बाधशंका नास्तीति भावः॥तदुक्तं सूतसंहितायाम्॥अधिष्ठानावशेषा
हि नाशः कल्पितवस्तुन इति ॥ मायेश्वरीत्वादेव भगवत्या भुवनेश्वरीति नामेत्याह । भुवनं खलु माया स्यादिति ॥५१॥ ननु तस्या अनुग्रहोऽप्यतिप्रयत्नसाध्यो दुर्घट
एवेति चेत्तत्राह । तद्रूपेति॥तस्या अनुग्रहोऽस्तु मा वा तस्याः संविद्रूपे यदि चित्तं शक्तं तदा तत्सरूपस्वभावेनैव सदसद्भूतया सदसद्विलक्षणया मायया किं भवेन्न किमपी
त्यर्थः ॥ नहि वह्निसान्निध्ये शैत्यबाधा भवति ॥ नच वह्नेस्तस्मिन्पुरुषेऽनुग्रहोऽस्ति ॥ किन्तु वह्निस्वभाव एवायं तद्वदत्रापीति भावः ॥५२॥ ननु ब्रह्मविष्णवादिदेवतानुग्रहे
णापि मायानाशो भविष्यतीति चेत्तत्राह॥नान्यद्वै देवतांतरमिति॥नहि रज्जुसर्पौ हरिहरादिदेवताराधनेन तदनुग्रहेणाश्वमेधादिकर्मणा वा कदाचिदपि नश्यति किंत्वधिष्ठान
भूतरज्जुज्ञानादेव॥तद्वदत्रापि रज्जुसर्पवद्भासमानाया मायाया न हरिहराद्युपासनया नाशो न वाश्वमेधादिकर्मभिर्नाशः किंतु मायाधिष्ठानभूतसंविद्रूपभगवत्याराधनानुभ

भुवनेशी ततः प्रोक्ता देवी त्रैलोक्यसुंदरी ॥ तद्रूपे यदि सक्तं स्याच्चित्तं भूमिपते सदा ॥ ५२ ॥ मायया किं भवेत्तत्र सदसद्भू
तया नृप ॥ तस्मान्मायानिरासार्थं नान्यद्वै देवतांतरम् ॥ ५३ ॥ समर्थं तु विना देवीं सच्चिदानंदरूपिणीम् ॥ तमोराशिं नाश
यितुं शक्तं नैव तमो भवेत् ॥५४॥ किंतु भानुप्रभाचंद्रविद्युद्वह्निप्रभादयः ॥ तस्मान्मायेश्वरीमंबां स्वप्रकाशां तु संविदम् ॥५५॥
आराधयेदतिप्रीत्या मायागुणनिवृत्तये ॥ इति सम्यङ्‌ मयाऽऽख्यातं वृत्रासुरवधादिकम् ॥ ५६ ॥ यत्पृष्टं राजशार्दूल किम
न्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ पूर्वार्धोऽयं पुराणस्य कथितस्तव सुव्रत ॥ ५७ ॥ यत्र देव्यास्तु महिमा विस्तारेणोपपादितः ॥ एतद्रहस्यं
श्रीमातुर्न देयं यस्य कस्यचित् ॥ ५८ ॥

वनैवेति भावः ॥ ५३ ॥ तत्रैव युक्त्यन्तरमाह ॥ तमोराशिमिति ॥ यथा तमो नाशयितुं न द्वितीयं तमः शक्तं समर्थं भवेत्किंतु भानुप्रभाचन्द्रप्रभाविद्युत्प्रभाव
ह्निप्रभा एव समर्था भवंति तद्वदत्रापि मायान्धकारनाशे मायान्धकाररूपा मायामया हरिहरादयो न मायां नाशयितुं समर्थाः किंतु स्वप्रकाशसंविद्रूपिण्येव भगवतीति
भावः ॥ ५४ ॥ यस्मादेवं तस्मात्सैव सच्चिदानन्दरूपिणी भगवती समाराध्येत्याह । तस्मादिति ॥ ५५ ॥ उपसंहराति सम्यगिति ॥ ५६ ॥ पूर्वार्धोऽयं पुराण
स्येति ॥ तेन च पूर्वार्धोत्तरार्धभेदेन भागद्वयवदिदं पुराणमस्तीति बोधितम् ॥ तेन च ततो भागवतं प्रोक्तं भागद्वयविभूषितमित्यादित्यपुराणवचनमपि देवीभागवत
परमेव न विष्णुभागवतपरम् ॥ विष्णुभागवतदशमस्कंधस्य पूर्वार्धोत्तरार्धभेदेन भागद्वयवत्त्वेऽपि सर्वपुराणस्य भागद्वयवत्त्वाभावात् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥९९ ॥ ग्रंथपाठफलं वदति । इदमखिलकथानामिति ॥ ६०॥ श्रीमच्छैवकुलोत्पन्नो रंगनाथात्मजः सुधीः ॥ श्रीलक्ष्मीगर्भसंभूतो नीलकंठोऽभिधानतः ॥ १ ॥ देवीभागवतस्यास्य व्याख्यानराहितस्य च ॥ व्याख्यां यः कृतवान् सम्यग्विशदर्थां तु निर्मलाम् ॥ २ ॥ तिलकाख्यां तु तस्यास्तु पूर्वार्धोऽन्तमगाच्छुभः ॥ षष्ठस्कंधः समाप्तोऽत्र

देयं भक्ताय शान्ताय देवीभक्तिरताय च ॥ शिष्याय ज्येष्ठपुत्राय गुरुभक्तियुताय च ॥ ९९ ॥ इदमखिलकथानां सारभूतं पुराणं निखिलनिगमतुल्यं सप्रमाणानुविद्धम् ॥ पठति परमभावाद्यः शृणोतीह भक्त्या स भवति धनवान्वै ज्ञानवान्मानवोऽत्र ॥ ६० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भगवतीमाहात्म्ये एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ वेदाष्टवसुभूसंख्यैः (१८८४) पद्यैर्व्यासकृतैः शुभैः ॥ देवीभागवतस्यास्य षष्ठस्कंधः समातवान् ॥ १ ॥

स्कंधश्चायं तेन तुष्यतु पार्वती ॥ इति श्रीशैवकुलोत्पन्नरंगनाथात्मजश्रीलक्ष्मीगर्भजनीलकंठकृते देवीभागवतव्याख्याने तिलकाभिख्याने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ स्कंधश्चायं समाप्तः ॥ श्रीजगदंबार्पणमस्तु ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन श्रेष्ठिना
स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर"-स्टीम्-मुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम्।
संवत् १९८८, शकाब्दाः १८५३.

॥ अथ श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीभगवत्यै नमः ॥ सूत उवाच ॥ श्रुत्वैतां तापसा दिव्यां कथां राजा मुदाऽन्वितः ॥ व्यासं पप्रच्छ धर्मात्मा परीक्षितसुतः पुनः ॥ १ ॥ जनमेजय उवाच ॥ स्वामिन्सूर्यान्वयानां च राज्ञां वंशस्य विस्तरम् ॥ तथा सोमान्वयानां च श्रोतुकामोऽस्मि सर्वथा ॥ २ ॥ कथयानघ सर्वज्ञ कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ चरितं भूपतीनां च विस्तराद्वंशयोर्द्वयोः ॥ ३ ॥ ते हि सर्वे पराशक्तिभक्ता इति मया श्रुतम् ॥ देवीभक्तस्य चरितं शृण्वन्कोऽस्ति विरक्तिभाक् ॥ ४ ॥ इति राजर्षिणा पृष्टो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ तमुवाच मुनिश्रेष्ठः प्रसन्नवदनो मुनिः ॥ ५ ॥ व्यास उवाच ॥ निशामय महाराज विस्तराद्वदतो मम ॥ सोमसूर्यान्वयानां च तथाऽन्येषां समुद्भवम् ॥ ६ ॥ विष्णोर्नाभिसरोजाद्वै ब्रह्माऽभूच्चतुराननः ॥ तपस्तप्त्वा समाराध्य महादेवीं सुदुर्गमाम् ॥ ७ ॥ तया दत्तवरो धाता जगत्कर्तुं समुद्यतः ॥ नाशकन्मानुषीं सृष्टिं कर्तुं लोकपितामहः ॥८॥ विचिंत्य बहुधा चित्ते सृष्ट्यर्थं चतुराननः ॥ न विस्तारं जगामाशु रचिताऽपि महात्मना ॥ ९ ॥ "ससर्ज मानसान्पुत्रान्सप्तसंख्यान्प्रजापतिः" ॥ मरीचिरंगिराऽत्रिश्च वसिष्ठः पुलहः क्रतुः ॥ पुलस्त्यश्चेति विख्याताः सप्तैते मानसाः सुताः ॥ १० ॥ रुद्रो रोषात्समुत्पन्नोऽप्युत्संगान्नारदोऽभवत् ॥ दक्षोंऽगुष्ठात्तथाऽन्येऽपि मानसाः सनकादयः ॥ ११ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अनंतकोटिब्रह्मांडजननीपदपंकजम् ॥ नमामि यन्नतेर्नश्येद्द्वयं संसारपंकजम् ॥ १ ॥ अर्धश्लोकाधिकैरष्टत्रिंच्छ्लोकैरतः परम् ॥ सूर्यसोमोद्भवानां च कथा प्रारभ्यतेऽधुना ॥२॥ पूर्वाध्याये सूर्यवंशोद्भवास्तद्वत्सोमवंशोद्भवा अपीत्युक्तम् तत्र तामेव कथां राजा पृष्टवानिति सूत आह ॥ श्रुत्वैतामिति ॥ तापसा इति मुनिसंबोधनम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ननु काकदंतपरीक्षावन्निरर्थकं तेषां राज्ञां चरितकथने किं फलमिति चेत्तत्राह । ते हि सर्वे पराशक्तीति ॥ कोऽस्ति विरक्तिभाक् न कोऽपीत्यर्थः ॥ देवीचरितकथनापेक्षयाऽपि देवीभक्तचरितकथनं देव्या अतिप्रियं भवति॥ तस्माद्धेतोर्देवीभक्तानां राज्ञां वंशयोः कथां कथयेत्यर्थः ॥ तदुक्तं देवीपुराणे ॥ मद्भक्त्यपेक्षया भक्ते मम भक्तिस्तु सिद्धिदेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ तथाऽन्येषामिति ॥ तत्प्रसंगेनान्येषामपि राज्ञामित्यर्थः ॥ ६ ॥ महादेवीं सुदुर्गमामिति ॥ मायाबीजं जजापेत्यर्थः ॥ तदुक्तमुमासंहितायाम् ॥ सृष्ट्यर्थं भगवान्ब्रह्मा मायाबीजं परात्परम् ॥ जजाप यत्प्रसादेन सृष्टिकर्ताऽभवद्विभुरिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ महात्मना बहुधा विचिंत्य रचिता सृष्टिस्तथाऽपि चतुराननः तस्या विस्तारं न जगामेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ मानसः सुत इति ॥ यद्यप्युत्संगान्नारदोऽभवदिति पूर्वमुक्तं तथाऽपि नारदस्य कस्मिंश्चित्कल्पे मनसोऽप्युद्भवात्तदभिप्रायेण मानसत्वोक्तिरिति बोध्यम् ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ जन्म द्वितीयं कृतं गृहीतमित्यर्थः ॥ कस्य शापादित्यन्वयः ॥ १७ ॥ वृद्धिहेतोर्जगत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ हास्यतामिति ॥

वामांगुष्ठाद्दक्षपत्नी जाता सर्वांगसुंदरी ॥ वीरिणीनामविख्याता पुराणेषु महीपते ॥ १२ ॥ असिक्नीति च नाम्ना सा यस्यां जातो
ऽथ नारदः ॥ देवर्षिप्रवरः कामं ब्रह्मणो मानसः सुतः ॥ १३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ अत्र मे संशयो ब्रह्मन्यदुक्तं भवता वचः ॥
वीरिण्यां नारदो जातो दक्षादिति महातपाः ॥१४॥ कथं दक्षस्य पत्न्यां तु वीरिण्यां नारदो मुनिः ॥ जातो हि ब्रह्मणः पुत्रो धर्म
ज्ञस्तापसोत्तमः ॥ १५ ॥ विचित्रमिदमाख्यातं भवता नारदस्य च ॥ दक्षाज्जन्मास्य भार्यायां तद्वदस्व सविस्तरम् ॥ १६ ॥
पूर्वदेहः कथं मुक्तः शापात्कस्य महात्मना ॥ नारदेन बहुज्ञेन कस्माज्जन्म कृतं मुने ॥ १७ ॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मणाऽसौ समा
दिष्टो दक्षः सृष्ट्यर्थमादितः ॥ प्रजाः सृजेति सुभृशं वृद्धिहेतोः स्वयंभुवा ॥ १८ ॥ ततः पञ्चसहस्रांश्च जनयामास वीर्यवान् ॥
दक्षः प्रजापतिः पुत्रान्वीरिण्यां बलवत्तरान् ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा तान्नारदः पुत्रान्सर्वान्वर्धयिषून्प्रजाः ॥ उवाच प्रहसन्वाचं देवर्षिः
कालनोदितः ॥ २० ॥ भुवः प्रमाणमज्ञात्वा स्रष्टुकामाः प्रजाः कथम् ॥ लोकानां हास्यतां यूयं गमिष्यथ न संशयः ॥ २१ ॥
पृथिव्या वै प्रमाणं तु ज्ञात्वा कार्यः समुद्यमः ॥ कृतोऽसौ सिद्धिमायाति नान्यथेति विनिश्चयः ॥ २२ ॥ बालिशा बत यूयं
वै यदज्ञात्वा भुवस्तलम् ॥ समुद्यताः प्रजाः कर्तुं कथं सिद्धिर्भविष्यति ॥ २३ ॥ व्यास उवाच ॥ नारदेनैवमुक्तास्ते हर्यश्वा
दैवयोगतः ॥ अन्योन्यमूचुः सहसा सम्यगाह मुनिः किल ॥ २४ ॥ ज्ञात्वा प्रमाणमूर्व्यास्तु सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः ॥ इति
संचिन्त्य ते सर्वे प्रयाताः प्रेक्षितुं भुवः ॥ २५ ॥ तलं सर्वं परिज्ञातुं वचनान्नारदस्य च ॥ प्राच्यां केचिद्गताः कामं दक्षिणस्यां
तथाऽपरे ॥ २६ ॥ प्रतीच्यामुत्तरस्यां तु कृतोत्साहाः समंततः ॥ दक्षः पुत्रान्गतान्दृष्ट्वा पीडितस्तु शुचा भृशम् ॥ २७ ॥

युष्मान्दृष्ट्वा लोका हसिष्यंतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ बालिशा इति । स्थलाभावे प्रजाः क्व स्थास्यंतीति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

प्रजाथमुद्यम कत्तुमुद्यता इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ यद्वचनं पूर्वमुक्तं तदेव प्राहे त्यन्वयः ॥ तदेव वाक्यमाह । बालिशा इति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ द्वे कन्ये अंगिरसे कृशाश्वाय ददावित्यर्थः ॥ तथैवांगिरसे पुनरिति ॥ पुनर्द्वे अवशिष्टे कन्ये अंगिरसे तन्नाम्ने मुनये ददौ ॥ तदुक्तं ॥ कूर्मपुराणे ॥ सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥ द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते ॥ द्वे चैवांगिरसे तद्वत्तेषां वक्ष्येऽथ विस्तरमिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीदेवीभागवत

प्रा।

अन्यानुत्पादयामास प्रजार्थं कृतनिश्चयः ॥ तेऽपि तत्रोद्यताः कर्तुं प्रजार्थ मुद्यमं सुताः ॥ २८ ॥ नारदः प्राह तान्दृष्ट्वा पूर्वं यद्वचनं मुनिः ॥ बालिशा बत यूयं वै यदज्ञात्वा भुवः किल ॥ २९ ॥ प्रमाणं तु प्रजाः कर्तुं प्रवृत्ताः केन हेतुना ॥ श्रुत्वा वाक्यं मुनेस्तेऽपि मत्वा सत्यं विमोहिताः ॥ ३० ॥ जग्मुः सर्वे यथापूर्वं भ्रातरश्चलितास्तथा ॥ तान्सुतान्प्रस्थितान्दृष्ट्वा दक्षः कोपसमन्वितः ॥ ३१ ॥ शशाप नारदं रोषात्पुत्रशोकसमुद्भवात् ॥ दक्ष उवाच ॥ नाशिता मे सुता यस्मात्तस्मान्नाशमवाप्नुहि ॥३२॥ पापेनानेन दुर्बुद्धे गर्भवासं व्रजेति च ॥ पुत्रो मे भव कामं त्वं यतो मे भ्रंशिताः सुताः ॥ ३३ ॥ इति शप्तस्ततो जातो वीरिण्यां नारदो मुनिः ॥ षष्टिर्भूयोऽसृजत्कन्या वीरिण्यामिति नः श्रुतम् ॥ ३४ ॥ शोकं विहाय पुत्राणां दक्षः परमधर्मवित् ॥ तासां त्रयोदशप्रदात्कश्यपाय महात्मने ॥३५॥ दश धर्माय सोमाय सप्तविंशति भूपते ॥ द्वे चैव भृगवे प्रादाच्चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥३६॥ द्वे चैवांगिरसे कन्ये तथैवांगिरसे पुनः ॥ तासां पुत्राश्च पौत्राश्च देवाश्च दानवास्तथा ॥ ३७ ॥ जाता बलसमायुक्ताः परस्परविरोधकाः ॥ रागद्वेषान्विताः सर्वे परस्परविरोधिनः ॥ सर्वे मोहावृताः शूराश्चभवन्नातिमायिनः ॥ ३८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ममाख्याहि महाभाग राज्ञां वंशं सुविस्तरम् ॥ सूर्यान्वयप्रसूतानां धर्मज्ञानां विशेषतः ॥ १ ॥

तिलके सप्तमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ पंचषष्टिश्लोकवर्यैः सूर्यसोमान्वयस्य च ॥ विस्तारो वर्ण्यते सम्यग्देवीभक्तियुतस्य च ॥ १ ॥ सूर्यसोमवंशविस्तारं राजा पृच्छति । ममाख्याहीति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ममाश्रमं आजगामेति व्यासोक्तिः ॥ ३ ॥ ४ ॥५॥ सप्तमेऽस्मिन् मनोः कुले इति ॥ वैवस्वतमनोरित्यर्थः॥६॥७॥समासव्यासौ संक्षेपाविस्तारौ कुत्राचित् संक्षेपः

व्यास उवाच॥शृणु भारत वक्ष्यामि रविवंशस्य विस्तरम् ॥ यथा श्रुतं मया पूर्वं नारदादृषिसत्तमात् ॥ २ ॥ एकदा नारदः श्रीमान्सरस्वत्यास्तटे शुभे ॥ आजगामाऽऽश्रमे पुण्ये विचरन्स्वेच्छया मुनिः॥३॥प्रणम्य शिरसा पादौ तस्याग्रे संस्थितस्तदा ॥ ततस्तस्यासनं दत्त्वा कृत्वाऽर्हणमथादरात् ॥ ४ ॥ विधिवत्पूजयित्वा तमुक्तवान्वचनं त्विदम् ॥ पावितोऽहं मुनिश्रेष्ठ पूज्यस्यागमनेन वै ॥ ५ ॥ कथां कथय सर्वज्ञ राज्ञां चरितसंयुताम्॥राजानो ये समाख्याताः सप्तमेऽस्मिन्मनोः कुले ॥ ६ ॥ तेषामुत्पत्तिरतुला चरितं परमाद्भुतम् ॥ श्रोतुकामोऽस्म्यहं ब्रह्मन्सूर्यवंशस्य विस्तरम्॥७॥समाख्याहि मुनिश्रेष्ठ समासव्यासपूर्वकम्॥इति पृष्टो मया राजन्नारदः परमार्थवित् ॥ ८ ॥ उवाच प्रहसन्प्रीतः समाभाष्य मुदाऽन्वयम् ॥ नारद उवाच ॥ शृणु सत्यवतीसूनो राज्ञां वंशमनुत्तमम् ॥ ९ ॥ पावनं कर्णसुखदं धर्मज्ञानादिभिर्युतम् ॥ ब्रह्मा पूर्वं जगत्कर्ता नाभिपंकजसंभवः ॥ १० ॥ विष्णोरिति पुराणेषु प्रसिद्धः परिकीर्तितः ॥ सर्वज्ञः सर्वकर्ताऽसौ स्वयंभूः सर्वशक्तिमान् ॥ ११ ॥ तपस्तप्त्वा स विश्वात्मा वर्षाणामयुतं पुरा ॥ सृष्टिकामः शिवां ध्यात्वा प्राप्य शक्तिमनुत्तमाम् ॥ १२ ॥ पुत्रानुत्पादयामास मानसाञ्छुभलक्षणान् ॥ मरीचिः प्रथितस्तेषामभवत्सृष्टिकर्मणि ॥ १३ ॥ तस्य पुत्रोऽतिविख्यातः कश्यपः सर्वसंमतः ॥ त्रयोदशैव तस्यासन्भार्या दक्षसुताः किल ॥ १४ ॥ देवाः सर्वे समुत्पन्ना दैत्या यक्षाश्च पन्नगाः ॥ पशवः पक्षिणश्चैव तस्मात्सृष्टिस्तु काश्यपी ॥ १५ ॥ देवानां प्रथितः सूर्यो विवस्वान्नाम तस्य तु ॥ तस्य पुत्रः स विख्यातो वैवस्वतमनुर्नृपः ॥ १६ ॥ तस्य पुत्रस्तथेक्ष्वाकुः सूर्यवंशविवर्धनः ॥ नवाभवन्सुतास्तस्य मनोरिक्ष्वाकुपूर्वजाः ॥ १७ ॥ तेषां नामानि राजेंद्र शृणुष्वैकमनाः पुनः ॥ इक्ष्वाकुरथ नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च ॥ १८ ॥

कुत्रचिद्विस्तारः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥१४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इक्ष्वाकुः पूर्वं जातो येषां नवानां ते नव पुत्रास्तस्य मनोर्वैवस्वतस्याभवन् ॥ १७ ॥ तेषां नामान्याह । तेषामिति ॥ १८ ॥

प्रांशोरेव पुराणांतरे कविरिति संज्ञा ॥ नवैत इति इक्ष्वाकुरहिता नव तत्सहितास्तु दशैवेति बोध्यम् ॥ कूर्मपुराणे तु नवैवोक्ताः ॥ ॥ १९ ॥ पुत्रशतमध्यं ज्येष्ठपुत्रो विकुक्षिरित्यर्थः ॥ २० ॥ नवानामिति ॥ नवानां पुत्राणां मध्ये केषांचिदित्यर्थः ॥ सर्वेषां वंशाकथनात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ रविपुत्राभ्यामिति ॥

नरिष्यंतस्तथा प्रांशुर्नृगो दिष्टश्च सप्तमः ॥ करूषश्च पृषध्रश्च नवैते मानवाः स्मृताः ॥१९॥ इक्ष्वाकुस्तु मनोः पुत्रः प्रथमः समजायत॥तस्य पुत्रशतं चासीज्ज्येष्ठो विकुक्षिरात्मवान्॥२०॥ नवानां वंशविस्तारं संक्षेपेण निशामय॥शूराणां मनुपुत्राणां मनोरंतरजन्मनाम् ॥ २१ ॥ नाभागस्य तु पुत्रोऽभूदंबरीषः प्रतापवान् ॥ धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजापालनतत्परः ॥ २२ ॥ धृष्टात्तु धार्ष्टकं क्षत्रं ब्रह्मभूतमजायत ॥ संग्रामकातरं सम्यग्ब्रह्मकर्मरतं तथा ॥२३॥ शर्यातेस्तनयश्चाभूदानर्तो नामविश्रुतः ॥ सुकन्या च तथा पुत्री रूपलावण्यसंयुता ॥ २४ ॥ च्यवनाय सुता दत्ता राज्ञाऽप्यंधाय सुंदरी ॥ मुनिः सुलोचनो जातस्तस्याः शीलगुणेन ह ॥ २५ ॥ विहितो रविपुत्राभ्यामश्विभ्यामिति नः श्रुतम् ॥ जनमेजय उवाच ॥ संदेहोऽयं महान्ब्रह्मन्कथायां कथितस्त्वया ॥२६॥ यद्राज्ञा मुनयेऽधाय दत्ता पुत्री सुलोचना ॥ कुरूपा गुणहीना वा नारी लक्षणवर्जिता ॥ २७ ॥ पुत्री यदा भवेद्राजा तदांऽधाय प्रयच्छति ॥ ज्ञात्वांऽधं सुमुखीं कस्माद्दत्तवान्नृपसत्तमः ॥ २८ ॥ कारणं ब्रूहि मे ब्रह्मन्ननुग्राह्योऽस्मि सर्वदा ॥ सूत उवाच ॥ इति राज्ञो वचः श्रुत्वा परीक्षितसुतस्य वै ॥ २९ ॥ द्वैपायनः प्रसन्नात्मा तमुवाच हसन्निव ॥ व्यास उवाच ॥ वैवस्वतसुतः श्रीमान्छर्यातिर्नाम पार्थिवः ॥ ३० ॥ तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहाः ॥ राजपुत्र्यः सरूपाश्च सर्वलक्षणसंयुताः ॥ ३१ ॥ पत्न्यः प्रेमयुताः सर्वाः प्रिया राज्ञः सुसंमताः ॥ एका पुत्री तु तासां वै सुकन्या नाम सुंदरी ॥ ३२ ॥ पितुः प्रिया च मातॄणां सर्वासां चारुहासिनी ॥ नगरान्नातिदूरेऽभूत्सरो मानससन्निभम् ॥ ३३ ॥ बद्धसोपानमार्गं च स्वच्छपानीयपूरितम् ॥ हंसकारंडवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ॥ ३४ ॥ दात्यूहसारसाकीर्णं सर्वपक्षिगणावृतम् ॥ पंचधा कमलोपेतं चंचरीकसुसेवितम् ॥ ३५ ॥

अश्विनीकुमाराभ्यां विहितो नेत्रयुक्तः कृतः इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ परिग्रहाः परिगृहीता विवाहिता इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दात्यूहः कालकण्ठकः ॥ पुष्कराह्वस्तु सारस इत्यमरः ॥ चंचरीको भ्रमरः ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ क्रमुकः पूगवृक्षः ॥ कांचनद्रुमा भाषया कचनार इति प्रसिद्धोऽस्ति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ भार्गवो भृगुपुत्रः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
परांबिकां सच्चिदानन्दरूपिणीं भगवतीं ध्यायन्नास्ते इत्यर्थः तस्यैवं भगवतीं ध्यायतः शरीरोपरि वल्मीकमभवदित्याह ॥ स वल्मीक इति ॥ ४३ ॥ मृत्पिंड

पार्श्वतश्च द्रुमाकीर्णं वेष्टितं पादपैः शुभैः ॥ सालैस्तमालैः सरलैः पुन्नागाशोकमंडितम् ॥ ३६ ॥ वटाश्वत्थकदंबैश्च कदलीखंडरा
जितम् ॥ जंबीरैर्बीजपूरैश्च खर्जूरैः पनसैस्तथा ॥ ३७ ॥ क्रमुकैर्नारिकेलैश्च केतकैः कांचनद्रुमैः ॥ यूथिकाजालकैः शुभ्रैः संवृतं
मल्लिकागणैः ॥ ३८ ॥ जंब्वाम्रतिंतिणीभिश्च करंजकुटकावृतम् ॥ पलाशनिंबखदिरबिल्वामलकमंडितम् ॥ ३९ ॥ बभूव कोकिला
रावकेकास्वनविराजितम् ॥ तत्समीपे शुभे देशे पादपानां गणावृते ॥ ४० ॥ भार्गवश्च्यवनः शांतस्तापसः संस्थितो मुनिः ॥ ज्ञात्वा
ऽसौ विजनं स्थानं तपस्तेपे समाहितः ॥ ४१ ॥ कृत्वा दृढासनं मौनमाधाय जितमारुतः ॥ इंद्रियाणि च संयम्य त्यक्ताहारस्तपो
निधिः ॥ ४२ ॥ जलपानादिरहितो ध्यायन्नास्ते परांबिकाम् ॥ स वल्मीकोऽभवद्राजल्लँताभिः परिवेष्टितः ॥ ४३ ॥ कालेन महता
राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिंड इव सर्वतः ॥ ४४ ॥ कदाचित्स महीपालः कामिनीगणसंवृतः ॥
आजगाम सरो राजन्विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ४५ ॥ शर्यातिः सुंदरीवृंदसंयुतः सलिलेऽमले ॥ क्रीडासक्तो महीपालो बभूव कमला
करे ॥ ४६ ॥ सुकन्या वनमासाद्य विजहार सखीवृता ॥ सुमनांसि विचिन्वंती चञ्चला चञ्चलोपमा ॥ ४७ ॥ सर्वाभरणसंयु
क्ता रणच्चरणनूपुरा ॥ चंक्रममाणा वल्मीकं च्यवनस्य समाददत् ॥ ४८ ॥ क्रीडासक्तोपविष्टा सा वल्मीकस्य समीपतः ॥
ददर्श चास्य रंध्रे वै खद्योत इव ज्योतिषी ॥ ४९ ॥ किमेतदिति संचिंत्य समुद्धर्तुं मनो दधे ॥ गृहीत्वा कंटकं तीक्ष्णं त्वरमाणा
कृशोदरी ॥ ५० ॥ सा दृष्टा मुनिना बाला समीपस्था कृतोद्यमा ॥ विचरंती सुकेशांता मन्मथस्येव कामिनी ॥ ५१ ॥

इवाऽऽसेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ चञ्चलोपमा विद्युत्समाना ॥ ४७ ॥ चंक्रममाणा गमनं कुर्वती ॥ समासदत् प्राप्तवती ॥ ४८ ॥ ज्योतिषी नेत्रस्थे ॥ समाधिकाले
नेत्रयोरुन्मीलनस्य सत्त्वात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मुनिना तस्मिन्नेव काले समाधेर्व्युत्थितेन मुनिनेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

तां वीक्ष्य सुदतीं तत्र क्षामकंठस्तपोनिधिः ॥ तामभाषत कल्याणीं किमेतदिति भार्गवः ॥ ५२ ॥ दूरं गच्छ विशालाक्षि तापसोऽहं वरानने ॥ मा भिंदस्वाद्य वल्मीकं कंटकेन कृशोदरि ॥ ५३ ॥ तेनेदं प्रोच्यमानाऽपि सा चास्य न शृणोति वै ॥ किमु खल्विदमित्युक्ता निर्बिभेदास्य लोचने ॥ ५४ ॥ दैवेन नोदिता भित्त्वा जगाम नृपकन्यका ॥ क्रीडंती शंकमाना सा किं कृतं तु मयेति च ॥ ५५ ॥ चुक्रोध स तथा विद्धनेत्रः परममन्युमान् ॥ वेदनाभ्यर्दितः कामं परितापं जगाम ह ॥ ५६ ॥ शकृन्मूत्रनिरोधोऽभूत्सैनिकानां तु तत्क्षणात् ॥ विशेषेण तु भूपस्य सामात्यस्य समंततः ॥ ५७ ॥ गजोष्ट्रतुरगाणां च सर्वेषां प्राणिनां तदा ॥ ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे शर्यातिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ५८ ॥ सैनिकैः कथितं तस्मै शकृन्मूत्रनिरोधनम् ॥ चिंतयामास भूपालः कारणं दुःखसंभवे ॥ ५९ ॥ विचिंत्याह ततो राजा सैनिकान्स्वजनांस्तथा ॥ गृहमागत्य चिंतार्तः केनेदं दुष्कृतं कृतम् ॥ ६० ॥ सरसः पश्चिमे भागे वनमध्ये महातपाः ॥ च्यवनस्तापसस्तत्र तपश्चरति दुश्चरम् ॥६१॥ केनाप्यपकृतं तत्र तापसेऽग्निसमप्रभे ॥ तस्मात्पीडा समुत्पन्ना सर्वेषामिति निश्चयः ॥६२॥ तपोवृद्धस्य वृद्धस्य वरिष्ठस्य विशेषतः ॥ केनाप्यपकृतं मन्ये भार्गवस्य महात्मनः ॥ ६३ ॥ ज्ञातं वा यदि वाऽज्ञातं तस्येदं फलमुत्तमम् ॥ कैश्च दुष्टैः कृतं तस्य हेलनं तापसस्य ह ॥ ६४ ॥ इति पृष्टास्तमूचुस्ते सैनिका वेदनार्दिताः ॥ मनोवाक्कायजनितं न विद्मोऽपकृतं वयम् ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ व्यास उवाच ॥ इति पप्रच्छ तान्सर्वान्राजा चिंताकुलस्तथा ॥ पर्यपृच्छत्सुहृद्वर्गं साम्ना चोग्रतयाऽपि च ॥ १ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्ध द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ अर्धाधिकैश्चतुःषष्टिपद्यैःपुत्री सुकन्यका ॥ च्यवनाय मुदा दत्ता नृपेणेति तु कथ्यते ॥ १ ॥ तान् सैनिकान् राजा पृष्ट्वाऽनन्तरं सुहृद्वर्गं पप्रच्छेत्याह । इति पप्रच्छेति ॥ साम्ना शांत्या उग्रतया क्रोधेन ॥ १ ॥

वीरुधा वृतो वृक्षौषध्या वृतः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥ ननु त्वया शापो न दत्तस्तर्हि किमित्येतादृशी निष्कारणा दशा जातेति चेत्तत्राह । अपराधं परं कृत्वेति ॥ शिवोऽपि यदि त्राता भवति तथाऽपि देवीभक्तस्यापराधं कृत्वा को जनः सुखं लभेत न कोऽपीत्यर्थः ॥

पीड्यमानं जनं वीक्ष्य पितरं दुःखितं तथा ॥ विचिंत्य शूलभेदं सा सुकन्या चेदमब्रवीत् ॥ २ ॥ वने मया पितस्तत्र वल्मीको वीरुधावृतः ॥ क्रीडंत्या सुदृढो दृष्टश्छिद्रद्वयसमन्वितः ॥ ३ ॥ तत्र खद्योतवद्दीप्तज्योतिषी वीक्षिते मया ॥ सूच्या विद्धे महाराज पुनः खद्योतशंकया ॥ ४ ॥ जलक्लिन्ना तदा सूची मया दृष्टा पितः किल ॥ हा हेति च श्रुतः शब्दो मंदो वल्मीकमध्यतः ॥ ५ ॥ तदाऽहं विस्मिता राजन्किमेतदिति शंकया ॥ न जाने किं मया विद्धं तस्मिन्वल्मीकमंडले ॥ ६ ॥ राजा श्रुत्वा तु शर्यातिः सुकन्यावचनं मृदु ॥ मुनेस्तद्धेलनं ज्ञात्वा वल्मीकं क्षिप्रमभ्यगात् ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्तपोवृद्धं च्यवनं दुःखितं भृशम् ॥ स्फोटयामास वल्मीकं मुनिदेहावृतं भृशम् ॥ ८ ॥ प्रणम्य दण्डवद्भूमौ राजा तं भार्गवं प्रति ॥ तुष्टाव विनयोपेतस्तमुवाच कृतांजलिः ॥ ९ ॥ पुत्र्या मम महाभाग क्रीडंत्या दुष्कृतं कृतम् ॥ अज्ञानाद्बालया ब्रह्मन्कृतं तत्क्षंतुमर्हसि ॥ १० ॥ अक्रोधना हि मुनयो भवंतीति मया श्रुतम् ॥ तस्मात्त्वमपि बालायाः क्षंतुमर्हसि सांप्रतम् ॥ ११ ॥ व्यास उवाच ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ॥ विनयोपनतं दृष्ट्वा राजानं दुःखितं भृशम् ॥ १२ ॥ च्यवन उवाच ॥ राजन्नाहं कदाचिद्वै करोमि क्रोधमण्वपि ॥ न मयाऽद्यैव शप्तस्त्वं दुहित्रा पीडने कृते ॥ १३ ॥ नेत्रे पीडा समुत्पन्ना मम चाद्य निरागसः ॥ तेन पापेन जानामि दुःखितस्त्वं महीपते ॥१४॥अपराधं परं कृत्वा देवीभक्तस्य को जनः ॥ सुखं लभेत यदपि भवेत्त्राता शिवः स्वयम् ॥१५॥ किं करोमि महीपाल नेत्रहीनो जरावृतः ॥ अंधस्य परिचर्यां च कः करिष्यति पार्थिव॥ १६ ॥

देवीभक्तापराधस्य दुःखदातृत्वं स्वभाव एव न तु कारणांतरं विद्यत इति भावः ॥ तदुक्तं मुण्डमालायाम् ॥ शाक्तान् हिंसंति गर्जंति निन्दंति बहुजल्पकाः ॥ छिनत्ति तेषां देवेशी शिरांसि हरवल्लभोति ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ यौवने इति ॥ आत्मतुल्यमात्मानुरूपमापि पतिं प्राप्य कामो दुर्जयोऽस्ति तदा

राजोवाच ॥ सेवका बहवः सेवां करिष्यंति तवानिशम् ॥ क्षमस्व मुनिशार्दूल स्वल्पक्रोधा हि तापसाः ॥ १७ ॥ च्यवन उवाच ॥ अंधोऽहं निर्जनो राजंस्तपस्तप्तुं कथं क्षमः ॥ त्वदीयाः सेवकाः किं ते करिष्यंति मम प्रियम् ॥ १८ ॥ क्षमापयसि चेन्मां त्वं कुरु मे वचनं नृप ॥ देहि मे परिचर्यार्थं कन्यां कमललोचनाम् ॥ १९ ॥ तुष्येऽनया महाराज पुत्र्या तव महामते ॥ करिष्यामि तपश्चाहं सा मे सेवां करिष्यति ॥ २० ॥ एवं कृते सुखं मे स्यात्तव चैव भविष्यति ॥ संतुष्टे मयि राजेंद्र सैनिकानां न संशयः ॥ २१ ॥ विचिंत्य मनसा भूप कन्यादानं समाचर ॥ न चात्र दूषणं किंचित्तापसोऽहं यतव्रतः ॥ २२ ॥ व्यास उवाच ॥ शर्यातिर्वचनं श्रुत्वा मुनेश्चिंतातुरोऽभवत् ॥ न दास्येऽप्यथ वा दास्ये किंचिन्नोवाच भारत ॥ २३ ॥ कथमंधाय वृद्धाय कुरूपाय सुतामिमाम् ॥ देवकन्योपमां दत्त्वा सुखी स्यामात्मसंभवाम् ॥ २४ ॥ को वाऽऽत्मनः सुखार्थाय पुत्र्याः संसारजं सुखम् ॥ हरतेऽल्पमतिः पापो जानन्नपि शुभाशुभम् ॥ २५ ॥ प्राप्य सा च्यवनं सुभ्रूः पञ्चबाणशरार्दिता ॥ अंधं वृद्धं पतिं प्राप्य कथं कालं नयिष्यति॥२६॥यौवने दुर्जयः कामो विशेषेण सुरूपया॥आत्मतुल्यं पतिं प्राप्य किमु वृद्धं विलोचनम्॥२७॥ गौतमं तापसं प्राप्य रूपयौवनसंयुता ॥ अहल्या वासवेनाशु वंचिता वरवर्णिनी ॥ २८ ॥ शप्ता च पतिना पश्चाज्ज्ञात्वा धर्मविपर्ययम् ॥ तस्माद्भवतु मे दुःखं न ददामि सुकन्यकाम् ॥ २९ ॥ इति संचिंत्य शर्यातिर्विमनाः स्वगृहं ययौ ॥ सचिवांश्च समादाय मंत्रं चक्रेऽतिदुःखितः ॥३०॥ भो मंत्रिणो ब्रुवंत्वद्य किं कर्तव्यं मयाऽधुना ॥ पुत्री देयाऽथ विप्राय भोक्तव्यं दुःखमेव वा ॥ ॥ ३१ ॥ विचारयध्वं मिलिता हितं स्यान्मम वै कथम् ॥ मंत्रिण ऊचुः ॥ किं ब्रूमोऽस्मिन्महाराज संकटेऽतिदुरासदे ॥ ३२ ॥ दुर्भगाय सुकन्यैषा कथं देयाऽतिसुंदरी ॥ व्यास उवाच ॥ तदा चिंताकुलं वीक्ष्य पितरं मंत्रिणस्तदा ॥ ३३ ॥

विलोचनमन्धं वृद्धं पतिं प्राप्य कामो दुर्जयोऽस्तीति किमु वक्तव्यं सर्वथैव दुर्जय इति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सुकन्या त्विंगितं ज्ञात्वा प्रहस्येदमुवाच ह ॥ पितः कस्माद्भवानद्य चिंताव्याकुलितेंद्रियः ॥ ३४ ॥ मत्कृते दुःखसंविग्नो विष
ण्णवदनोऽसि वै ॥ अहं गत्वा मुनिं तत्र समाश्वास्य भयार्दितम् ॥ ३५ ॥ करिष्यामि प्रसन्नं तमात्मदानेन वै पितः ॥ इति
राजा वचः श्रुत्वा भाषितं यत्सुकन्यया ॥ ३६ ॥ तामुवाच प्रसन्नात्मा सचिवानां च शृण्वताम् ॥ कथं पुत्रि त्वमंधस्य परि
चर्यां वनेऽबला ॥ ३७॥ करिष्यसि जरार्तस्य क्रोधनस्य विशेषतः ॥ कथमंधाय चानेन रूपेण रतिसन्निभाम् ॥३८॥ ददामि
जरया ग्रस्तदेहाय सुखवांछया ॥ पित्रा पुत्री प्रदातव्या वयोज्ञातिबलाय च ॥ ३९ ॥ धनधान्यसमृद्धाय नाधनाय कदाचन ॥
क्व ते रूपं विशालाक्षि क्वासौ वृद्धो वनेचरः ॥ ४० ॥ कथं देया मया पुत्री तस्मै चातिवराय च ॥ उटजे नियतं वासो यस्य
नित्यं मनोहरे ॥ ४१ ॥ कथमंबुजपत्राक्षि कल्पनीयो मया तव ॥ मरणं मे वरं प्राप्तं सैनिकानां तथैव च ॥ ४२ ॥ न ते प्रदानमं
धाय रोचते पिकभाषिणि ॥ भवितव्यं भवत्येव धैर्यं नैव त्यजाम्यहम् ॥ ४३ ॥ सुस्थिरा भव सुश्रोणि न दास्येंऽधाय कर्हि
चित् ॥ राज्यं तिष्ठतु वा यातु देहोऽयं च तथैव मे ॥ ४४ ॥ न त्वां दास्याम्यहं तस्मै नेत्रहीनाय बालिके ॥ सुकन्या तं तदा
प्राह श्रुत्वा तद्वचनं पितुः ॥ ४५ ॥ प्रसन्नवदनाऽतीव स्नेहयुक्तमिदं वचः ॥ सुकन्योवाच ॥ न मे चिंता पितः कार्या देहि मां
मुनयेऽधुना ॥ ४६ ॥ सुखं भवतु सर्वेषां लोकानां मत्कृतेन हि ॥ सेवयिष्यामि संतुष्टा पतिं परमपावनम् ॥ ४७ ॥ भक्त्या पर
मया चापि वृद्धं च विजने वने ॥ सतीधर्मपरा चाहं चरिष्यामि सुसंमतम्॥ ४८ ॥ न भोगेच्छाऽस्ति मे तात स्वस्थं चित्तं ममा
नघ ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या मंत्रिणो विस्मयं गताः ॥ ४९ ॥ राजा च परमप्रीतो जगाम मुनिसन्निधौ ॥
गत्वा प्रणम्य शिरसा तमुवाच तपोधनम् ॥ ५० ॥ स्वामिन्गृहाण पुत्रीं मे सेवार्थं विधिवद्विभो ॥ इत्युक्त्वाऽस्मै ददौ पुत्रीं
विवाहविधिना नृपः ॥ ५१ ॥ प्रतिगृह्य मुनिः कन्यां प्रसन्नो भार्गवोऽभवत् ॥ पारिबर्हं न जग्राह दीयमानं नृपेण ह ॥ ५२ ॥
॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ चरिष्यामि सेवां करिष्यामि पत्युः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्त

कन्यामेवाग्रहीत्कामं परिचर्यार्थमात्मनः ॥ प्रसन्नेऽस्मिन्मुनौ जातं सैनिकानां सुखं तदा ॥ ५३ ॥ राज्ञश्च परमाह्लादः संजातस्तत्क्षणादपि ॥ दत्त्वा पुत्रीं यदा राजा गमनाय गृहं प्रति ॥ ५४ ॥ मतिं चकार तन्वंगी तदोवाच नृपं सुता ॥ सुकन्योवाच ॥ गृहाण मम वासांसि भूषणानि च मे पितः ॥५५॥ वल्कलं परिधानाय प्रयच्छाजिनमुत्तमम् ॥ वेषं तु मुनिपत्नीनां कृत्वा तपसि सेवनम् ॥ ५६ ॥ करिष्यामि तथा तात यथा ते कीर्तिरच्युता ॥ भविष्यति भुवः पृष्ठे तथा स्वर्गे रसातले ॥ ५७ ॥ परलोकसुखायाहं चरिष्यामि दिवानिशम् ॥ दत्त्वांऽधाय च वृद्धाय सुंदरीं युवतीं तु माम् ॥ ५८ ॥ चिंता त्वया न कर्तव्या शीलनाशसमुद्भवा ॥ अरुंधती वसिष्ठस्य धर्मपत्नी यथा भुवि ॥ ५९ ॥ तथैवाहं भविष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ अनसूया यथा साध्वी भार्याऽत्रेः प्रथिता भुवि ॥ ६० ॥ तथैवाहं भविष्यामि पुत्री कीर्तिकरी तव ॥ सुकन्यावचनं श्रुत्वा राजा परमधर्मवित् ॥ ६१ ॥ दत्त्वाऽजिनं रुरोदाशु वीक्ष्य तां चारुहासिनीम् ॥ त्यक्त्वा भूषणवासांसि मुनिवेषधरां सुताम् ॥ ६२ ॥ विवर्णवदनो भूत्वा स्थितस्तत्रैव पार्थिवः ॥ राज्यः सर्वाः सुतां दृष्ट्वा वल्कलाजिनधारिणीम् ॥ ६३ ॥ रुरुदुर्भृशशोकार्ता वेपमाना इवाभवन् ॥ तामापृच्छ्य महीपालो मंत्रिभिः परिवारितः ॥ ययौ स्वनगरं राजा मुक्त्वा पुत्रीं शुचाऽर्पिताम् ॥ ६४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ गते राजनि सा बाला पतिसेवापरायणा ॥ बभूव च तथाऽग्नीनां सेवने धर्मतत्परा ॥ १ ॥ फलान्यादाय स्वादूनि मूलानि विविधानि च ॥ ददौ सा मुनये बाला पतिसेवापरायणा ॥ २ ॥ पतिं तप्तोदकेनाशु स्नापयित्वा मृगत्वचा ॥ परिवेष्ट्य शुभायां तु बृस्यां स्थापितवत्यपि ॥ ३ ॥

मस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अर्धाधिकैः पञ्चपञ्चाशद्भिः पद्यैरतः परम् ॥ सुकन्यादेवभिषजां संवादश्चात्र कथ्यते ॥ १ ॥ च्यवनाय दत्तायाः सुकन्यायाः समाचारमाह ॥ गते राजनीतिं ॥ १ ॥ २ ॥ बृस्यामासने ॥ ३ ॥

अग्रे प्रथमम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ भोजयामासेति ॥ भुजधातोः प्रत्यवसानार्थत्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ ६ ॥ पूगं क्रमुकं पत्राणि नागवल्लीदलानि ॥ ७ ॥ शरीरस्य

तिलान्यवकुशानग्रे परिकल्प्य कमंडलुम् ॥ तमुवाच नित्यकर्म कुरुष्व मुनिसत्तम ॥४॥ तमुत्थाप्य करे कृत्वा समाप्ते नित्यकर्मणि ॥ भूम्यां वा संस्तरे बाला भर्तारं संन्यवेशयत् ॥५॥ पश्चादानीय पक्कानि फलानि च नृपात्मजा ॥ भोजयामास च्यवनं नीवारान्नं सुसंस्कृतम् ॥ ६ ॥ भुक्तवन्तं पतिं तृप्तं दत्त्वाऽऽचमनमादरात् ॥ पश्चाच्च पूगं पत्राणि ददौ चादरसंयुता ॥७॥ गृहीतमुखवासं तं संवेश्य च शुभासने ॥ गृहीत्वाऽऽज्ञां शरीरस्य चकार साधनं ततः ॥८॥ फलाहारं स्वयं कृत्वा पुनर्गत्वा च सन्निधौ ॥ प्रोवाच प्रणयोपेता किमाज्ञापयसे प्रभो ॥ ९ ॥ पादसंवाहनं तेऽद्य करोमि यदि मन्यसे ॥ एवं सेवापरा नित्यं बभूव पतितत्परा ॥ १० ॥ सायं होमावसाने सा फलान्याहृत्य सुंदरी ॥ अर्पयामास मुनये स्वादूनि च मृदूनि च ॥ ११ ॥ ततः शेषाणि बुभुजे प्रेमयुक्ता तदाज्ञया ॥ सुस्पर्शास्तरणं कृत्वा शाययामास तं मुदा ॥ १२ ॥ सुप्ते सुखं प्रिंये कांता पादसंवाहनं तदा ॥ चकार पृच्छती धर्मं कुलस्त्रीणां कृशोदरी ॥ १३ ॥ पादसंवाहनं कृत्वा निशि भक्तिपरायणा ॥ निद्रितं च मुनिं ज्ञात्वा सुष्वाप चरणांतिके ॥ १४ ॥ शुचौ प्रतिष्ठितं वीक्ष्य तालवृंतेन भामिनी ॥ कुर्वाणा शीतलं वायुं सिषेवे स्वपतिं तदा ॥ १५ ॥ हेमंते काष्ठसंभारं कृत्वाऽग्निज्वलनं पुरः ॥ स्थापयित्वा तथाऽपृच्छत्सुखं तेऽस्तीति चासकृत् ॥ १६ ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय जलं पात्रं च मृत्तिकाम् ॥ समर्पयित्वा शौचार्थं समुत्थाप्य पतिं प्रिया ॥ १७ ॥ स्थानाद् दूरे च संस्थाप्य दूरं गत्वा स्थिराऽभवत् ॥ कृतशौचं पतिं कृत्वा ज्ञात्वा जग्राह तं पुनः ॥१८॥ आनीयाश्रममव्यग्रा चोपवेश्यासने शुभे ॥ मृज्जलाभ्यां च प्रक्षाल्य पादावस्य यथाविधि ॥ १९ ॥ दत्त्वाऽऽचमनमात्रं तु दंतधावनमाहरत् ॥ समर्प्य दंतकाष्ठं च यथोक्तं नृपनंदिनी ॥२०॥ चकारोष्णं जलं शुद्धं समानीतं सुपावनम् ॥ स्नानार्थं जलमाहृत्य पप्रच्छ प्रणयान्विता ॥ २१ ॥

स्वशरीरस्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

किमाज्ञापयसे ब्रह्मन्कृतं वै दंतधावनम् ॥ उष्णोदकं सुसंपन्नं कुरु स्नानं समंत्रकम् ॥२२॥ वर्तते होमकालोऽयं संध्या पूर्वा प्रवर्तते ॥ विधिवद्धवनं कृत्वा देवतापूजनं कुरु ॥ २३ ॥ एवं कन्या पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिंदिता ॥ नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २४ ॥ अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषां कुर्वती सदा ॥ आराधयामास मुदा च्यवनं सा शुभानना ॥ २५ ॥ कस्मिश्चिदथ काले तु रविजावश्विनावुभौ ॥ च्यवनस्याश्रमाभ्याशे क्रीडमानौ समागतौ ॥ २६ ॥ जले स्नात्वा तु तां कन्यां निवृत्तां स्वाश्रमं प्रति ॥ गच्छंतीं चारुसर्वांगीं रविपुत्रावपश्यताम् ॥ २७ ॥ तां दृष्ट्वा देवकन्याभां गत्वा चांतिकमादरात् ॥ ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावतिमोहितौ ॥ २८ ॥ क्षणं तिष्ठ वरारोहे प्रष्टुं त्वां गजगामिनि ॥ आवां देवसुतौ प्राप्तौ ब्रूहि सत्यं शुचिस्मिते ॥२९॥ पुत्री कस्य पतिः कस्ते कथमुद्यानमागता ॥ एकाकिनी तडागेऽस्मिन्स्नानार्थं चारुलोचने ॥ ३० ॥ द्वितीया श्रीरिवाभासि कांत्या कमललोचने ॥ इच्छामस्तु वयं ज्ञातुं तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥३१॥ कोमलौ चरणौ कांते स्थितौ भूमावनावृतौ ॥ हृदये कुरुतः पीडां चलंतौ चललोचने ॥ ३२ ॥ विमानार्हाऽसि तन्वंगि कथं पद्भ्यां व्रजस्यदः ॥ अनावृताऽत्र विपिने किमर्थं गमनं तव ॥ ३३ ॥ दासीशतसमायुक्ता कथं न त्वं विनिर्गता ॥ राजपुत्र्यप्सरा वाऽसि वद सत्यं वरानने ॥ ३४ ॥ धन्या माता यतो जाता धन्योऽसौ जनकस्तव ॥ वक्तुं त्वां नैव शक्तौ च भर्तुर्भाग्यं तवानघे ॥३५॥ देवलोकाधिका भूमिरियं चैव सुलोचने ॥ प्रचलंश्चरणस्तेऽद्य संपावयति भूतलम् ॥३६ ॥ सौभाग्याश्च मृगाः कामं ये त्वां पश्यंति वै वने ॥ ये चान्ये पक्षिणः सर्वे भूरियं चातिपावना॥३७॥ स्तुत्याऽलं तव चात्यर्थं सत्यं ब्रूहि सुलोचने ॥ पिता कस्ते पतिः क्वासौ द्रष्टुमिच्छाऽस्ति सादरम् ॥ ३८ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ रविजौ सूर्यजौ ॥ २६ ॥ २७ ॥ नासत्यावश्विनौ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनावृतावनुपानत्कौ चललोचने इति कन्यासम्बोधनम् ॥ ३२ ॥ अनावृता उत्तरीयमहापट्टवस्त्ररहिता ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नैव शक्तावावामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ यतस्ते चरणो भूतलं सम्पावयति पवित्रीकरोति ॥ ३६ ॥ सौभाग्याः ॥ अर्शआद्यजन्तम् ॥ सौभाग्यवंत इत्यर्थः ॥ ये चान्ये पाक्षिणस्तेऽपि सौभाग्यवंत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सौदामनीति ॥ विद्युतो विशेषणं तद्देशस्था विद्युदपि चञ्चला भवतीति ॥ तव तुल्या देवेष्वपि न दृष्टेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ वरूथः

व्यास उवाच ॥ तयोरिति वचः श्रुत्वा राजकन्याऽतिसुंदरी॥ तावुवाच त्रपाक्रान्ता देवपुत्रौ नृपात्मजा॥३९॥ शर्यातितनयां मां वां
वित्तं भार्यां मुनेरिह ॥ च्यवनस्य सतीं कांतां पित्रा दत्तां यदृच्छया॥४०॥पतिरंधोऽस्ति मे देवौ वृद्धश्चातीव तापसः॥ तस्य सेवाम
होरात्रं करोमि प्रीतमानसा ॥४१॥कौ युवां किमिहायातौ पतिस्तिष्ठति चाश्रमे ॥ तत्रागत्य प्रकुरुतमाश्रमं चाद्य पावनम् ॥४२॥
तदाकर्ण्य वचो दस्रावूचतुस्तां नराधिप ॥ कथं त्वमपि कल्याणि पित्रा दत्ता तपस्विने ॥ ४३ ॥ भ्राजसेऽस्मिन्वनोद्देशे विद्युत्सौ
दामनी यथा ॥ न देवेष्वपि तुल्या हि तव दृष्टाऽस्ति भामिनि ॥ ४४ ॥ त्वं दिव्यांबरयोग्याऽसि शोभसे नाजिनैर्वृता ॥ सर्वाभ
रणसंयुक्ता नीलालकवरूथिनी ॥४५॥ अहो विधेर्दुष्कलितं विचेष्टितं यदत्र रंभोरु वने विषीदसि॥विशालनेत्रेंऽधमिमं पतिं प्रिये
मुनिं समासाद्य जरातुरं भृशम्॥४६॥वृथा वृतस्तेन भृशं न शोभसे नवं वयः प्राप्य सुनृत्यपंडिते ॥मनोभवेनाशु शराः सुसंहिताः
पतंति कस्मिन्पतिरीदृशस्तव॥४७॥त्वमंधभार्या नवयौवनान्विता कृताऽसि धात्रा ननु मंदबुद्धिना॥न चैनमर्हस्यसितायतेक्षणे पतिं
त्वमन्यं कुरु चारुलोचने ॥४८॥वृथैव ते जीवितमंबुजेक्षणे पतिं च संप्राप्य मुनिं गतेक्षणम् ॥ वने निवासं च तथाऽजिनांबरप्रधा
रणं योग्यतरं न मन्महे ॥४९॥ अतोऽनवद्यांग्युभयोस्त्वमेककं वरं कुरुष्वावहिता सुलोचने ॥ किं यौवनं मानिनि संकरोषि वृथा
मुनिं सुंदरि सेवमाना ॥५०॥किं सेवसे भाग्यविवर्जितं तं समुज्झितं पोषणरक्षणाभ्याम्॥त्यक्त्वा मुनिं सर्वसुखापवर्जितं भजानव
द्यांग्युभयोस्त्वमेकम्॥५१॥त्वं नंदने चैत्ररथे वने च कुरुष्व कांते प्रथितं विहारम् ॥ अंधेन वृद्धेन कथं हि कालं विनेष्यसे मानिनि
मानहीनम् ॥ ५२ ॥ भूपात्मजा त्वं शुभलक्षणा च जानासि संसारविहारभावम् ॥ भाग्येन हीना विजने वनेऽत्र कालं कथं वाह
यसे वृथा च ॥ ५३ ॥

समूहः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वृथा वृतस्त्वयाऽयम् अन्ध इत्यन्वयः ॥ तेनांधेन त्वं न शोभसे ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उभयोरावयोरित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ यत्र वने नवं वयस्तेऽस्ति सेवा चांधस्य वर्तते तत्र किं सुखमित्यन्वयः । किं ते मतमिति हे भूपातिपुत्रि ॥ ते किं दुःखं मतमभिमतमस्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥५६॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अर्धाधिकैरष्टपञ्चाशद्भिः श्लोकैरथोच्यते ॥ च्यवनस्य युवावस्था रविपुत्रप्रसादजा ॥ १॥ अश्विनीकुमार

तस्माद्व्रजस्व पिकभाषिणि चारुवक्त्रे एकं द्वयोस्तव सुखाय विशालनेत्रे ॥ देवालयेषु च कृशोदरि भुंक्ष्व भोगांस्त्यक्त्वा मुनिं जरठमाशु नृपेंद्रपुत्रि ॥५४ ॥ किं ते सुखं यत्र वने सुकेशि वृद्धेन सार्धं विजने मृगाक्षि॥ सेवा तथांऽधस्य नवं वयश्च किं ते मतं भूपतिपुत्रि दुःखम् ॥५५ ॥ शशिमुखि त्वमतीव सुकोमला फलजलाहरणं तव नोचितम् ॥ ५६॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ तयोस्तद्भाषितं श्रुत्वा वेपमाना नृपात्मजा ॥ धैर्यमालंब्य तौ तत्र बभाषे मित भाषिणी ॥१॥ देवौ वां रविपुत्रौ च सर्वज्ञौ सुरसंमतौ ॥ सतीं मां धर्मशीलां च नैवं वदितुमर्हथः ॥२॥ पित्रा दत्ता सुरश्रेष्ठौ मुनये योगधर्मिणे ॥ कथं गच्छामि तं मार्गं पुंश्चलीगणसेवितम् ॥३॥ द्रष्टाऽयं सर्वलोकस्य कर्मसाक्षी दिवाकरः॥ कश्यपाच्चैव संभूतो नैवं भाषितुमर्हथः ॥ ४॥कुलकन्या पतिं त्यक्त्वा कथमन्यं भजेन्नरम्॥असारेऽस्मिन्हि संसारे जानंतौ धर्मनिर्णयम् ॥५॥ यथेच्छं गच्छतं देवौ शापं दास्यामि वाऽनघौ॥ सुकन्याऽहं च शर्यातेः पतिभक्तिपरायणा ॥६॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्या नासत्यौ विस्मितौ भृशम्॥तावब्रूतां पुनस्त्वेनां शंकमानौ भयं मुनेः॥७॥राजपुत्रि प्रसन्नौ ते धर्मेण वरवर्णिनि॥वरं वरय सुश्रोणि दास्यावः श्रेयसे तव ॥ ८ ॥ जानीहि प्रमदे नूनमावां देवभिषग्वरौ ॥ युवानं रूपसंपन्नं प्रकुर्याव पतिं तव ॥ ९ ॥ ततस्त्रयाणामस्माकं पतिमेकतमं वृणु ॥ समानरूपदेहानां मध्ये चातुर्यपंडिते ॥ १० ॥ सा तयोर्वचनं श्रुत्वा विस्मिता स्वपतिं तदा ॥ गत्वोवाच तयोर्वाक्यं ताभ्यामुक्तं यदद्भुतम् ॥ ११ ॥

भाषणानन्तरं जातं वृत्तमाह । तयोस्तद्भाषितामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ जानन्ताविति रविपुत्रयोः सम्बोधनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ चातुर्यपण्डिते इति सम्बोधनम् ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ एतेन समयेनेति पूर्वान्वयि ॥ कोऽसौ समयस्तत्राऽऽह ॥ शृणु त्वमिति ॥ मयोदितं वक्ष्यमाणं तं शृणु इत्यर्थः ॥ १४ ॥ समावयवरूपं चास्मत्सदृशावयवरूपवन्तमित्यर्थः ॥ तत्र त्रयाणामिति ॥ तदाऽस्मद्भाग्ये यदि त्वं लिखिता स्यास्तदाऽस्माकमेव भविष्यसीति तयो रविपुत्रयोरभिप्रायः ॥ १५ ॥

सुकन्योवाच ॥ स्वामिन् सूर्यसुतौ देवौ संप्राप्तौ च्यवनाश्रमे ॥ दृष्टौ मया दिव्यदेहौ नासत्यौ भृगुनंदन ॥१२॥ वीक्ष्य मां चारु
सर्वाङ्गीं जातौ कामातुरावुभौ ॥ कथितं वचनं स्वामिन्पतिं ते नवयौवनम् ॥ १३ ॥ दिव्यदेहं करिष्यावश्चक्षुष्मंतं मुनिं किल ॥
एतेन समयेनाद्य तं शृणु त्वं मयोदितम् ॥ १४ ॥ समावयवरूपं च करिष्यावः पतिं तव ॥ तत्र त्रयाणामस्माकं पतिमेकतमं
वृणु ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वाऽहमिहायाता प्रष्टुं त्वां कार्यमद्भुतम् ॥ किं कर्तव्यमतः साधो ब्रूह्यस्मिन्कार्यसंकटे ॥१६॥ देवमायाऽपि
दुर्ज्ञेया न जाने कपटं तयोः ॥ यदाज्ञापय सर्वज्ञ तत्करोमि तवेप्सितम् ॥ १७ ॥ च्यवन उवाच ॥ गच्छ कांतेऽद्य नासत्यौ वच
नान्मम सुव्रते ॥ आनयस्व समीपं मे शीघ्रं देवभिषग्वरौ ॥ १८ ॥ क्रियतामाशु तद्वाक्यं नात्र कार्या विचारणा ॥ व्यास
उवाच ॥ एवं सा समनुज्ञाता तत्र गत्वा वचोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥ क्रियतामाशु नासत्यौ समयेन सुरोत्तमौ ॥ तच्छ्रुत्वा चाश्विनौ
वाक्यं तस्यास्तौ तत्र चागतौ ॥ २० ॥ ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ॥ रूपार्थं च्यवनस्तूर्णं ततोंऽभः प्रविवेश ह
॥ २१ ॥ अश्विनावपि पश्चात्तत्प्रविष्टौ सर उत्तमम् ॥ ततस्ते निःसृतास्तस्मात्सरसस्तत्क्षणात्त्रयः ॥ २२ ॥ तुल्यरूपा दिव्यदेहा
युवानः सदृशाः किल ॥ दिव्यकुंडलभूषाढ्याः समानावयवास्तथा ॥ २३ ॥ तेऽब्रुवन् सहिताः सर्वे वृणीष्व वरवर्णिनि ॥ अस्मा
कमीप्सितं भद्रे पतिं त्वममलानने ॥२४॥ यस्मिन्वाऽप्यधिका प्रीतिस्तं वृणुष्व वरानने ॥ व्यास उवाच ॥ सा दृष्ट्वा तुल्यरूपां
स्तान्समानवयसस्तथा ॥ २५ ॥

॥ १६ ॥ कपटं तयोरिति ॥ केनाभिप्रायेणेदं तैरुक्तमिति तयोः कपटं न जानेऽहमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ क्रियतामिति ॥ समयेन पूर्वोक्तपणबन्धेन यद्भवद्भ्यां कर्तव्यत्वेनाभिलषितं तत्क्रियतामित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ देवाभ्यामाश्विनीकुमाराभ्यां कूटं कपटं चरितमाचरित

एकस्वरांस्तुल्यवेषांस्त्रीन्वै देवसुतोपमान् ॥ सा तु संशयमापन्ना वीक्ष्य तान्सदृशाकृतीन् ॥ २६ ॥ अजानती पतिं सम्यग्व्याकुला
समचिंतयत् ॥ किं करोमि त्रयस्तुल्याः कं वृणोमि न वेद्म्यहम् ॥ २७॥ पतिं देवसुता ह्येते संशये पतिताऽस्म्यहम् ॥ इंद्रजालमिदं
सम्यग्देवाभ्यामिह कल्पितम् ॥ २८॥ कर्तव्यं किं मया चात्र मरणं समुपागतम् ॥ न मया पतिमुत्सृज्य वरणीयः कथंचन॥२९॥
देवस्त्वाधुनिकः कश्चिदित्येषा मम धारणा ॥ इति संचिंत्य मनसा परां विश्वेश्वरीं शिवाम् ॥ ३० ॥ दध्यौ भगवतीं देवीं तुष्टाव
च कृशोदरी ॥ सुकन्योवाच ॥ शरणं त्वां जगन्मातः प्राप्ताऽस्मि भृशदुःखिता ॥ ३१ ॥ रक्ष मेऽद्य सतीधर्मं नमामि चरणौ
तव ॥ नमः पद्मोद्भवे देवि नमः शंकरवल्लभे ॥ ३२ ॥ विष्णुप्रिये नमो लक्ष्मि वेदमातः सरस्वति ॥ इदं जगत्त्वया सृष्टं सर्वं
स्थावरजंगमम् ॥ ३३ ॥ पासि त्वमिदमव्यग्रा तथाऽत्सि लोकशांतये ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां जननी त्वं सुसंमता ॥ ३४ ॥
बुद्धिदाऽसि त्वमज्ञानां ज्ञानिनां मोक्षदा सदा ॥ आद्या त्वं प्रकृतिः पूर्णा पुरुषप्रियदर्शना ॥ ३५ ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदाऽसि त्वं
प्राणिनां विशदात्मनाम् ॥ अज्ञानां दुःखदा कामं सत्त्वानां सुखसाधना ॥ ३६ ॥ सिद्धिदा योगिनामंब जयदा कीर्तिदा
पुनः ॥ शरणं त्वां प्रपन्नाऽस्मि विस्मयं परमं गता ॥ ३७ ॥ पतिं दर्शय मे मातर्मग्नाऽस्मिञ्छोकसागरे ॥ देवाभ्यां चरितं
कूटं कं वृणोमि विमोहिता ॥ ३८ ॥ पतिं दर्शय सर्वज्ञे विदित्वा मे सतीव्रतम् ॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुता तदा देवी तथा त्रिपुर
सुन्दरी ॥ ३९ ॥ हृदयेऽस्यास्तदा ज्ञानं ददावाशु सुखोदयम् ॥ निश्चित्य मनसा तुल्यवयोरूपधरान्सती ॥४० ॥ प्रसमीक्ष्य तु
तान्सर्वान्वव्रे बाला स्वकं पतिम् ॥ वृतेऽथ च्यवने देवौ संतुष्टौ तौ बभूवतुः ॥ ४१ ॥ सतीधर्मं समालोक्य संप्रीतौ ददतुर्वरम् ॥
भगवत्याः प्रसादेन प्रसन्नौ तौ सुरोत्तमौ ॥ ४२ ॥

मित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६॥४७॥४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ चमसग्रहे ग्रहः सोमाधारः पात्रविशेषस्तस्मिन्निषिद्धौ ग्रहणे सोमपानमनयोर्नास्तीति निषिद्धावित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलक सप्तमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥५ ॥ एकषष्टिश्लोकवर्यैश्च्यवनेन महात्मना ॥

मुनिमामंत्र्य तरसा गमनायोद्यतावुभौ ॥ लब्ध्वा तु च्यवनो रूपं नेत्रे भार्यां च यौवनम् ॥ ४३ ॥ हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥ उपकारः कृतोऽयं मे युवाभ्यां सुरसत्तमौ ॥ ४४ ॥ किं ब्रवीमि सुखं प्राप्तं संसारेऽस्मिन्ननुत्तमे ॥ प्राप्य भार्यां सुकेशांतां दुःखं मेऽभवदन्वहम् ॥ ४५ ॥ अंधस्य चातिवृद्धस्य भोगहीनस्य कानने ॥ युवाभ्यां नयने दत्ते यौवनं रूपमद्भुतम्॥ ४६ ॥ संपादितं ततः किंचिदुपकर्तुमहं ब्रुवे ॥ उपकारिणि मित्रे यो नोपकुर्यात्कथंचन॥४७॥ तं धिगस्तु नरं देवौ भवेच्च ऋणवान्भुवि ॥ तस्माद्वां वांछितं किंचिद्दातुमिच्छामि सांप्रतम् ॥४८॥ आत्मनो ऋणमोक्षाय देवेशौ नूतनस्य च॥प्रार्थितं वां प्रदास्यामि यदलभ्यं सुरासुरैः ॥४९॥ ब्रुवाथां वां मनोद्दिष्टं प्रीतोऽस्मि सुकृतेन वाम् ॥ श्रुत्वा तौ तु मुनेर्वाक्यमभिमंत्र्य परस्परम् ॥ ५० ॥ तमूचतुर्मुनिश्रेष्ठं सुकन्यासहितं स्थितम् ॥ मुने पितुः प्रसादेन सर्वं नो मनसेप्सितम्॥५१॥ उत्कंठा सोमपानस्य वर्तते नौ सुरैः सह ॥ भिषजाविति देवेन निषिद्धौ चमसग्रहे ॥ ५२ ॥ शक्रेण वितते यज्ञे ब्रह्मणः कनकाचले ॥ तस्मात्त्वमपि धर्मज्ञ यदि शक्तोऽसि तापस ॥ ५३ ॥ कार्यमेतद्धि कर्तव्यं वांछितं नौ सुसंमतम् ॥ एतद्विज्ञाय वा ब्रह्मन्कुरु वां सोमपायिनौ ॥ ५४॥ पिपासाऽस्ति सुदुष्प्रापा त्वत्तः समुपयास्यति ॥ च्यवनस्तु तयोः प्राह तच्छ्रुत्वा वचनं मृदु ॥५५॥ यदहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ॥ कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्यां च प्राप्तवानिति ॥ ५६ ॥ तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याऽहं सोमपायिनौ ॥ मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ५७ ॥ राज्ञस्तु वितते यज्ञे शर्यातेरमितद्युतेः ॥ इत्याकर्ण्य वचो हृष्टौ तौ दिवं प्रति जग्मतुः ॥ ५८ ॥ च्यवनस्तां गृहीत्वा तु जगामाश्रममंडलम् ॥५९॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे पञ्चमोऽध्यायः॥ ५ ॥

जनमेजय उवाच ॥ च्यवनेन कथं वैद्यौ तौ कृतौ सोमपायिनौ ॥ वचनं च कथं सत्यं जातं तस्य महात्मनः ॥ १ ॥

शर्यातिः प्रेरितो यज्ञं चकारेति निगद्यते ॥ १ ॥ अश्विनीकुमारगमनानन्तरं जातं वृत्तं राजा पृच्छति । च्यवनेनेति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ धर्मनिष्ठेति व्याससम्बोधनम् ॥ ३ ॥ शर्यातेर्मखे च्यवनस्य चरितमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ :॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ मुनिमपि द्रष्टुमित्यन्वयः

मानुषस्य बलं कीदृग्देवराजबलं प्रति ॥ निषिद्धौ भिषजौ तेन कृतौ तौ सोमपायिनौ ॥ २ ॥ धर्मनिष्ठ तदाश्चर्यं विस्तरेण वद प्रभो ॥ चरितं च्यवनस्याद्य श्रोतुकामोऽस्मि सर्वथा ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ निशामय महाराज चरितं परमाद्भुतम् ॥ च्यवनस्य मखे तस्मिञ्छर्यातेर्भुवि भारत ॥ ४ ॥ सुकन्यां सुंदरीं प्राप्य च्यवनः सुरसन्निभः ॥ विजहार प्रसन्नात्मा देवकन्यामिवामरः ॥ ५ ॥ कदाचिदथ शर्यातिभार्या चिंतातुरा भृशम् ॥ पतिं प्राह वेपमाना वचनं रुदती प्रिया ॥ ६ ॥ राजन्पुत्री त्वया दत्ता मुनयेऽधाय कानने ॥ मृता जीवति वा सा तु द्रष्टव्या सर्वथा त्वया ॥ ७ ॥ गच्छ नाथ मुनेस्तावदाश्रमं द्रष्टुमादरात् ॥ किं करोति सुकन्या सा प्राप्य नाथं तथाविधम् ॥ ८ ॥ पुत्रीदुःखेन राजर्षे दग्धाऽस्मि सर्वथा हृदि ॥ तामानय विशालाक्षीं तपःक्षामां मदंतिके ॥ ९ ॥ पश्यामि सर्वथा पुत्रीं कृशांगीं वल्कलावृताम् ॥ अंधं पतिं समासाद्य दुःखभाजं कृशोदरीम् ॥ १० ॥ शर्यातिरुवाच ॥ गच्छामोऽद्य विशालाक्षि सुकन्यां द्रष्टुमादरात् ॥ प्रियपुत्रीं वरारोहे मुनिं तं संशितव्रतम् ॥ ११ ॥ व्यास उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु शर्यातिः कामिनीं शोकसंकुलाम् ॥ जगाम रथमारुह्य त्वरितश्चाऽऽश्रमं मुनेः ॥ १२ ॥ गत्वाऽऽश्रमसमीपे तु तमपश्यन्महीपतिः ॥ नवयौवनसंपन्नं देवपुत्रोपमं मुनिम् ॥ १३ ॥ तं विलोक्यामराकारं विस्मयं नृपतिर्गतः ॥ किं कृतं कुत्सितं कर्म पुत्र्या लोकविगर्हितम् ॥ १४ ॥ निहतोऽसौ मुनिर्वृद्धस्त्वनयाऽन्यः पतिः कृतः ॥ कामपीडितया कामं प्रशांतोऽप्यतिनिर्धनः ॥ १५ ॥ दुःसहोऽयं पुष्पधन्वा विशेषेण च यौवने ॥ कुले कलंकः सुमहाननया मानवे कृतः ॥ १६ ॥ धिक्तस्य जीवितं लोके यस्य पुत्री हि कुत्सिता ॥ सर्वपापैस्तु दुःखाय पुत्री भवति देहिनाम् ॥ १७ ॥ मया त्वनुचितं कर्म कृतं स्वार्थस्य सिद्धये ॥ वृद्धायांधाय या दत्ता पुत्री सर्वात्मना किल ॥ १८ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मानवे मनोः सम्बन्धिनि कुले इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ पुत्र्या विशेषतः कन्याहतया स्त्रीहतया चेत्युभयमत्र स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥ किंच हंतुमपि न शक्नोमि यतो दुस्त्याज्या स्नेहशृंखला भवतीत्याह ।

कन्या योग्याय दातव्या पित्रा सर्वात्मना किल ॥ तादृशं हि फलं प्राप्तं यादृशं वै कृतं मया ॥ १९ ॥ हन्मि चेदद्य तनयां
दुःशीलां पापकारिणीम् ॥ स्त्रीहत्या दुस्तरा स्यान्मे तथा पुत्र्या विशेषतः ॥२०॥ मनुवंशस्तु विख्यातः सकलंकः कृतो मया॥
लोकापवादो बलवान्दुस्त्याज्या स्नेहशृंखला ॥ २१ ॥ किं करोमीति चिंताब्धौ यदा मग्नः स पार्थिवः ॥ सुकन्यया तदा दैवा
दृष्टश्चिन्ताकुलः पिता ॥ २२ ॥ सा दृष्ट्वा तं जगामाशु सुकन्या पितुरंतिके ॥ गत्वा पप्रच्छ भूपालं प्रेमपूरितमानसा ॥ २३ ॥
किं विचारयसे राजंश्चिताव्याकुलिताननः ॥ उपविष्टं मुनिं वीक्ष्य युवानमंबुजेक्षणम् ॥ २४ ॥ एह्येहि पुरुषव्याघ्र प्रणमस्व पतिं
मम ॥ मा विषादं नृपश्रेष्ठ सांप्रतं कुरु मानव ॥२५॥ व्यास उवाच ॥ इति पुत्र्या वचः श्रुत्वा शर्यातिः क्रोधपीडितः ॥ प्रोवाच
वचनं राजा पुरःस्थां तनयां ततः ॥ २६ ॥ राजोवाच ॥ क्व मुनिश्च्यवनः पुत्रि वृद्धोऽधस्तापसोत्तमः ॥ कोऽयं युवा मदोन्मत्तः
संदेहोऽत्र महान्मम ॥ २७ ॥ मुनिः किं निहतः पापे त्वया दुष्कृतकारिणि ॥ नूतनोऽसौ पतिः कामात्कृतः कुलविनाशिनि ॥
॥ २८ ॥ सोऽहं चिंतातुरस्ते न पश्याम्याश्रमसंस्थितम् ॥ किं कृतं दुष्कृतं कर्म कुलटाचरितं किल ॥ २९ ॥ निमग्नोऽहं दुराचारे
शोकाब्धौ त्वत्कृतेऽधुना ॥ दृष्ट्वैनं पुरुषं दिव्यमदृष्ट्वा च्यवनं मुनिम् ॥ ३० ॥ विहस्य तमुवाचाशु सा श्रुत्वा वचनं पितुः ॥
गृहीत्वाऽनीय पितरं भर्तुरंतिकमादरात् ॥ ३१ ॥ च्यवनोऽसौ मुनिस्तात जामाता ते न संशयः ॥ अश्विभ्यामीदृशः कांतः
कृतः कमललोचनः ॥ ३२ ॥ यदृच्छयाऽत्र संप्राप्तौ नासत्यावाश्रमे मम ॥ ताभ्यां करुणया नूनं च्यवनस्तादृशः कृतः ॥ ३३ ॥
नाहं तव सुता तात तथा स्यां पापकारिणी॥यथा त्वं मन्यसे राजन्विमूढो रूपसंशये ॥ ३४ ॥ प्रणम त्वं मुनिं राजन्भार्गवं च्यवनं
पितः ॥ आपृच्छ कारणं सर्वं कथयिष्यति विस्तरम् ॥ ३५ ॥

दुस्त्याज्येति ॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥ पुरःस्थाम् अग्रस्थाम् ॥२६॥२७॥२८॥२९॥ दुराचारे इति कन्यासम्बोधनम् ॥ ३०॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥३४॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ उपकारो मन्त्रकृत उपायः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सोममखे अग्निष्टोमयज्ञे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति श्रुत्वा वचः पुत्र्याः शर्यातिस्त्वरितस्तदा ॥ प्रणनाम मुनिं तत्र गत्वा पप्रच्छ सादरम् ॥ ३६ ॥ राजोवाच ॥ कथयस्व स्व
वृत्तांतं भार्गवाशु यथोचितम् ॥ नयने च कथं प्राप्ते क्व गता ते जरा पुनः ॥ ३७ ॥ संशयोऽयं महान्मेऽस्ति रूपं दृष्ट्वाऽतिसुंद
रम् ॥ वद विस्तरतो ब्रह्मञ्छ्रुत्वाऽहं सुखमाप्नुयाम् ॥ ३८ ॥ च्यवन उवाच ॥ नासत्यावत्र संप्राप्तौ देवानां भिषजावुभौ ॥ उप
कारः कृतस्ताभ्यां कृपया नृपसत्तम ॥ ३९ ॥ मया ताभ्यां वरो दत्त उपकारस्य हेतवे ॥ करिष्यामि मखे राज्ञो भवंतौ सोम
पायिनौ ॥ ४० ॥ एवं मया वयः प्राप्तं लोचने विमले तथा ॥ स्वस्थो भव महाराज संविशस्वासने शुभे ॥ ४१ ॥ इत्युक्तः स तु
विप्रेण सभार्यः पृथिवीपतिः ॥ सुखोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे महात्मना ॥ ४२ ॥ अथैनं भार्गवः प्राह राजानं परिसांत्व
यन् ॥ याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥ ४३ ॥ मया प्रतिश्रुतं ताभ्यां कर्तव्यौ सोमपौ युवाम् ॥ तत्कर्तव्यं नृपश्रेष्ठ
तव यज्ञेऽतिविस्तरे ॥ ४४ ॥ इंद्रं निवारयिष्यामि क्रुद्धं तेजोबलेन वै ॥ पाययिष्यामि राजेंद्र सोमं सोममखे तव ॥ ४५ ॥ ततः
परमसंतुष्टश्शर्यातिः पृथिवीपतिः ॥ च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ४६ ॥ संमान्य च्यवनं राजा जगाम
नगरं प्रति ॥ सभार्यश्चातिसंतुष्टः कुर्वन्वार्तां मुनेः किल ॥ ४७ ॥ प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमान् ॥ कारयामास
शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ४८ ॥ समानीय मुनीन्पूज्यान्वसिष्ठप्रमुखानसौ ॥ भार्गवो याजयामास च्यवनः पृथिवीपतिम्
॥ ४९ ॥ वितते तु तथा यज्ञे देवाः सर्वे सवासवाः ॥ आजग्मुश्चाश्विनौ तत्र सोमार्थमुपजग्मतुः ॥ ५० ॥ इंद्रस्तु शंकितस्तत्र
वीक्ष्य तावश्विनावुभौ ॥ पप्रच्छ च सुरान्सर्वान्किमेतौ समुपागतौ ॥ ५१ ॥ चिकित्सकौ न सोमार्हौ केनानीताविहेति च ॥
नाब्रुवन्नमरास्तत्र राज्ञस्तु वितते मखे ॥ ५२ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

एतयोराश्विनोर्ग्रहं सोमपूरितं पात्रं मा गृहाण ॥ यज्ञे तयोर्निषिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ द्विपञ्चाशच्छ्लोकवर्यैः शर्यातिस्तु महामखे ॥ अश्विनौ सोमपानेन संतुष्टाविति कीर्त्यते ॥ १ ॥ अश्विभ्यां ग्रहपात्रदानानं

अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ॥ शक्रस्तं वारयामास मा गृहाणैतयोर्ग्रहम् ॥ ५३ ॥ तमाह च्यवनस्तत्र कथमेतौ रवेः सुतौ ॥ न ग्रहार्हौ च नासत्यौ ब्रूहि सत्यं शचीपते ॥ ५४ ॥ न संकरौ समुत्पन्नौ धर्मपत्नीसुतौ रवेः ॥ केन दोषेण देवेंद्र नार्हौ सोमं भिषग्वरौ ॥ ५५ ॥ निर्णयोऽत्र मखे शक्र कर्तव्यदैवतैः ॥ ग्राहयिष्याम्यहं सोमं कृतौ तौ सोमपौ मया ॥ ५६ ॥ प्रेरितोऽसौ मया राजा मखाय मघवन्किल ॥ एतदर्थं करिष्यामि सत्यं मे वचनं विभो ॥ ५७ ॥ आभ्यामुपकृतं शक्र तथा दत्तं नवं वयः ॥ तस्मात्प्रत्युपकारस्तु कर्तव्यः सर्वथा मया ॥ ५८ ॥ इंद्र उवाच ॥ चिकित्सकौ कृतावेतौ नासत्यौ निंदितौ सुरैः ॥ उभावेतौ न सोमार्हौ मा गृहाणैतयोर्ग्रहम् ॥ ५९ ॥ च्यवन उवाच ॥ अहल्याजार संयच्छ कोपं चाद्य निरर्थकम् ॥ वृत्रघ्न किं हि नासत्यौ न सोमार्हौ सुरात्मजौ ॥ ६० ॥ एवं विवादे समुपस्थिते च न कोऽपि वाचं तमुवाच भूप ॥ ग्रहं तयोर्भार्गवतिग्मतेजाः संग्राहयामास तपोबलेन ॥ ६१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ दत्ते ग्रहे तु राजेंद्र वासवः कुपितो भृशम् ॥ प्रोवाच च्यवनं तत्र दर्शयन्बलमात्मनः ॥ १ ॥ मा ब्रह्मबंधो मर्यादामिमां त्वं कर्तुमर्हसि ॥ वधिष्यामि द्विषंतं त्वां विश्वरूपमिवापरम् ॥ २ ॥ च्यवन उवाच ॥ माऽवमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवर्चसा ॥ यौ चक्रतुर्मां मघवन्वृंदारकमिवापरम् ॥ ३ ॥ ऋते त्वां विबुधाश्चान्ये कथं वाऽऽददते ग्रहम् ॥ अश्विनापि देवेंद्र देवौ विद्धि परं तपौ ॥ ४ ॥ इंद्र उवाच ॥ भिषजौ नार्हतः कामं ग्रहं यज्ञे कथंचन ॥ यदि दित्ससि मंदात्मन् शिरश्छेत्स्यामि सांप्रतम् ॥ ५ ॥

तरं जातं वृत्तमाह दत्ते ग्रहे त्विति ॥ १ ॥ विश्वरूपमिति ॥ विश्वरूपस्त्वाष्ट्रस्तस्य कथा षष्ठस्कन्धे उक्ता ॥ २ ॥ ३ ॥ ऋते त्वां विना त्वत्तो भिन्ना यथाऽन्ये देवा ग्रहमाददते गृह्णंति तथाऽश्विनावपि देवौ विद्धि। ततस्तयोः कुतो नाऽधिकार इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ आभ्यामिति तृतीयांतम् ॥ अर्थाय स्वस्य प्रयोजनाय ॥ ८ ॥ जग्राह अंतर्भावितण्यर्थोऽत्र ग्रहिः ॥ ग्राहयामासेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ स्तंभयामासेति ॥

व्यास उवाच ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं वासवस्य च भार्गवः ॥ ग्रहं तु ग्राहयामास भर्त्सयन्निव तं भृशम् ॥ ६ ॥ सोमपात्रं यदा ताभ्यां गृहीतं तु पिपासया ॥ समीक्ष्य बलभिद्देव इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्राहयिष्यसि चेत्स्वयम् ॥ वज्रं तु प्रहरिष्यामि विश्वरूपमिवापरम् ॥ ८ ॥ वासवेनैवमुक्तस्तु भार्गवश्चातिगर्वितः ॥ जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामतिमन्युमान् ॥९॥ इंद्रोऽपि प्राक्षिपत्कोपाद्वज्रमस्मै स्वमायुधम्॥पश्यतां सर्वदेवानां सूर्यकोटिसमप्रभम्॥१०॥ प्रेरितं चाशनिं प्रेक्ष्य च्यवनस्तपसा ततः ॥ स्तंभयामास वज्रं स शक्रस्यामिततेजसः ॥ ११ ॥ कृत्यया स महाबाहुरिंद्रं हंतुमिहोद्यतः ॥ जुहावाग्नौ शृतं हव्यं मंत्रेण मुनिसत्तमः ॥ १२ ॥ तत्र कृत्या समुत्पन्ना च्यवनस्य तपोबलात् ॥ प्रबलः पुरुषः क्रूरो बृहत्कायो महासुरः ॥ १३ ॥ मदो नाम महाघोरो भयदः प्राणिनामिह ॥ शरीरे पर्वताकारस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भयानकः ॥१४॥ चतस्रश्चाऽऽयता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ॥ इतरे त्वस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ॥ १५ ॥ बाहू पर्वतसंकाशावायतौ क्रूरदर्शनौ ॥ जिह्वा तु भीषणा क्रूरा लेलिहाना नभस्तलम् ॥ १६ ॥ ग्रीवा तु गिरिशृंगाभा कठिना भीषणा भृशम् ॥ नखा व्याघ्रनखप्रख्याः केशाश्चातीव भीषणाः ॥ १७ ॥ शरीरं कज्जलाभं च तस्य चास्यं भयानकम् ॥ नेत्रे दावानलप्रख्ये भीषणे च भयानके ॥१८॥ हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता ॥ एवंविधः समुत्पन्नो मदो नाम बृहत्तनुः ॥ १९ ॥ तं विलोक्य सुराः सर्वे भयमाजग्मुरंहसा ॥ इंद्रोऽपि भयसंत्रस्तो युद्धाय न मनो दधे ॥ २० ॥ दैत्योऽपि वदने कामं वज्रमादाय संस्थितः ॥ व्यात्तं नभो घोरदृष्टिर्ग्रसन्निव जगत्रयम् ॥ २१ ॥ स भक्षयिष्यन्संक्रुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् ॥ चुक्रुशुश्च सुराः सर्वे हा हताः स्मेति संस्थिताः ॥२२॥ इंद्रः स्तंभितबाहुस्तु मुमुक्षुर्वज्रमंतिकात् ॥ न शशाक पविं तस्मिन्प्रहर्तुं पाकशासनः ॥ २३ ॥

स्वशरीरं न प्राप्तं यावत्तावदित्यर्थः ॥ ११ ॥ शृतं पक्वम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥२६॥ २७ ॥ २८ ॥ न निवारयितुमिति ॥ शक्तिभक्तस्य पराशक्तिभक्तस्य रोषं कोपं ब्रह्माऽपि निवारयितुं न शक्तः कः पुनरन्यः स्यात् ॥ च्यवनस्तु

वज्रहस्तः सुरेशानस्तं वीक्ष्य कालसन्निभम् ॥ सस्मार मनसा तत्र गुरुं समयकोविदम् ॥ २४ ॥ स्मरणादाजगामाशु बृहस्पतिरुदारधीः ॥ गुरुस्तत्समयं दृष्ट्वा विपत्तिसदृशं महत् ॥२५ ॥ विचार्य मनसा कृत्यं तमुवाच शचीपतिम् ॥ दुःसाध्योऽयं महामंत्रैस्त्वयं वज्रेण वासव ॥ २६ ॥ असुरो मदसंज्ञस्तु यज्ञकुंडात्समुत्थितः ॥ तपोबलमृषेः सम्यक् च्यवनस्य महाबलः ॥ २७ ॥ अनिवार्यो ह्ययं शत्रुस्त्वया देवैस्तथा मया ॥ शरणं याहि देवेश च्यवनस्य महात्मनः ॥ २८ ॥ स निवारयिता नूनं कृत्यामात्मकृतां किल ॥ न निवारयितुं शक्ताः शक्तिभक्तरुषं क्वचित ॥२९॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तो गुरुणा शक्रस्तदाऽऽगच्छन्मुनिं प्रति ॥ प्रणम्य शिरसा नम्रस्तमुवाच भयान्वितः ॥ ३० ॥ क्षमस्व मुनिशार्दूल शमयासुरमुद्यतम् ॥ प्रसन्नो भव सर्वज्ञ वचनं ते करोम्यहम् ॥ ३१ ॥ सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव ॥ भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३२ ॥ मिथ्या ते नोद्यमो ह्येष भवत्वेव तपोधन ॥ जाने त्वमपि धर्मज्ञ मिथ्या नैव करिष्यसि ॥ ३३ ॥ सोमपावश्विनावेतौ त्वत्कृतौ च सदैव हि ॥ भविष्यतश्च शर्यातेः कीर्तिस्तु विपुला भवेत् ॥ ३४ ॥ मया यद्धि कृतं कर्म सर्वथा मुनिसत्तम ॥ परीक्षार्थं तु विज्ञेयं तव वीर्यप्रकाशनम् ॥ ३५ ॥ प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्मदं संहर चोत्थितम् ॥ कल्याणं सर्वदेवानां तथा भूयो विधीयताम् ॥ ३६ ॥ एवमुक्तस्तु शक्रेण च्यवनः परमार्थवित् ॥ संजहार ततः कोपं समुत्पन्नं विरोधजम् ॥ ३७ ॥ देवमाश्वास्य संविग्नं भार्गवस्तु मदं ततः ॥ व्यभजत्स्त्रीषु पानेषु द्यूतेषु मृगयासु च ॥ ३८ ॥ मदं विभज्य देवेंद्रमाश्वास्य चकितं भिया ॥ संस्थाप्य च सुरान्सर्वान्मखं तस्य न्यवर्तयत् ॥ ३९ ॥ ततस्तु संस्कृतं सोमं वासवाय महात्मने ॥ अश्विभ्यां सर्वधर्मात्मा पाययामास भार्गवः ॥ ४० ॥ एवं तौ च्यवनेनार्यावश्विनौ रविपुत्रकौ ॥ विहितौ सोमपौ राजन्सर्वथा तपसो बलात् ॥ ४१ ॥

महाशक्तिभक्तस्ततो दुःसाध्य इति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ शाक्तानां सर्वोत्तरो महिमाऽस्तीत्यवांतरतात्पर्यम् ॥ तदुक्तं मुण्डमालायाम् ॥ स्वर्गे मर्त्ये च पाताले नास्ति शाक्तात्पराक्रमी ॥ सौराणां गाणपत्यानां वैष्णवानां तथैव च ॥ तदंते चैव शाक्ताः स्युः क्रमशः क्रमशः प्रिये ॥ शृणु देवि वरारोहे नास्ति शाक्तात्परो जनः ॥ शाक्तो हि शंकरः साक्षात् परब्रह्मस्वरूपभागिति ॥ ५२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ षट्पञ्चाशन्महापद्यै

सरस्तदपि विख्यातं जातं यूपविमंडितम् ॥ आश्रमस्तु मुनेः सम्यक्पृथिव्यां विश्रुतोऽभवत् ॥ ४२ ॥ शर्यातिरपि संतुष्टो ह्यभवत्तेन कर्मणा ॥ यज्ञं समाप्य नगरे जगाम सचिवैर्वृतः ॥ ४३ ॥ राज्यं चकार धर्मज्ञो मनुपुत्रः प्रतापवान् ॥ आनर्तस्तस्य पुत्रोऽभूदानर्ताद्रेवतोऽभवत् ॥ ४४ ॥ सोऽतः समुद्रे नगरीं विनिर्माय कुशस्थलीम् ॥ आस्थितोऽभुंक्तविषयानानर्तादीनरिंदमः ॥ ४५ ॥ तस्य पुत्रशतं जज्ञे ककुद्मिज्येष्ठमुत्तमम् ॥ पुत्री च रेवती नाम्ना सुंदरी शुभलक्षणा ॥ ४६ ॥ वरयोग्या यदा जाता तदा राजा च रेवतः ॥ चिंतयामास राजेंद्रो राजपुत्रान्कुलोद्भवान् ॥ ४७ ॥ रैवतं नाम च गिरिमाश्रितः पृथिवीपतिः ॥ चकार राज्यं बलवानानर्तेषु नराधिपः ॥ ४८ ॥ विचिन्त्य मनसा राजा कस्मै देया मया सुता ॥ गत्वा पृच्छामि ब्रह्माणं सर्वज्ञं सुरपूजितम् ॥ ४९ ॥ इति संचिंत्य भूपालः सुतामादाय रेवतीम् ॥ ब्रह्मलोकं जगामाशु प्रष्टुकामः पितामहम् ॥ ५० ॥ यत्र देवाश्च यज्ञाश्च छंदांसि पर्वतास्तथा ॥ अब्धयः सरितश्चापि दिव्यरूपधराः स्थिताः ॥ ५१ ॥ ऋषयः सिद्धगंधर्वाः पन्नगाश्चारणास्तथा ॥ तस्थुः प्रांजलयः सर्वे स्तुवंतश्च पुरातनाः ॥ ५२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ जनमेजय उवाच ॥ संशयोऽयं महान्ब्रह्मन्वर्तते मम मानसे ॥ ब्रह्मलोकं गतो राजा रेवतीसंयुतः स्वयम् ॥ १ ॥ मया पूर्वं श्रुतं कृत्स्नं ब्राह्मणेभ्यः कथांतरे ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मविच्छांतो ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ २ ॥ राजा कथं गतस्तत्र रेवतीसंयुतः स्वयम् ॥ सत्यलोकेऽतिदुष्प्रापे भूर्लोकादिति संशयः ॥ ३ ॥

रेवतस्य कथानकम् ॥ समाप्य वंशविस्तारः पुना राज्ञां समुच्यते ॥ १ ॥ ब्रह्मलोकं रेवतो गत इति राजा श्रुत्वा संशयितः पृच्छति । संशयोऽयमिति ॥ ब्रह्मलोकं गतस्तद्विषये संशय इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पश्चात्पूर्वं स्वर्लोकगताय आसन्नित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ यातौ वसुंधरामिति इयं कथा पूर्वमुक्ता ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

मृतः स्वर्गमवाप्नोति सर्वशास्त्रेषु निर्णयः "मानुषेण तु देहेन ब्रह्मलोके गतिः कथम् ॥" स्वर्गात्पुनः कथं लोके मानुषे जायते गतिः ॥ ४॥ एतन्मे संशयं विद्वंश्छेत्तुमर्हसि सांप्रतम् ॥ यथा राजा गतस्तत्र प्रष्टुकामः प्रजापतिम्॥५॥ व्यास उवाच ॥ मेरोस्तु शिखरे राजन्सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ इंद्रलोको वह्निलोको या च संयमिनी पुरी ॥ ६ ॥ तथैव सत्यलोकश्च कैलासश्च तथा पुनः ॥ वैकुंठश्च पुनस्तत्र वैष्णवं पदमुच्यते ॥ ७ ॥ यथाऽर्जुनः शक्रलोके गतः पार्थो धनुर्धरः ॥ पञ्च वर्षाणि कौंतेयः स्थितस्तत्र सुरालये ॥ ८ ॥ मानुषेणैव देहेन वासवस्य च सन्निधौ ॥ तथैवान्येऽपि भूपालाः ककुत्स्थप्रमुखाः किल ॥ ९ ॥ स्वर्लोकगतयः पश्चाद्दैत्याश्चापि महाबलाः ॥ जित्वेंद्रसदनं प्राप्य संस्थितास्तत्र कामतः ॥ १० ॥ महाभिषः पुरा राजा ब्रह्मलोकं गतः स्वराट् ॥ आगच्छंतीं नृपो गंगामपश्यच्चातिसुंदरीम् ॥ ११ ॥ वायुनांबरमस्यास्तु दैवादपहृतं नृप ॥ किंचिन्नग्ना नृपेणाथ दृष्टा सा सुंदरी तथा ॥ १२ ॥ स्मितं चकार कामार्तः सा च किंचिज्जहास वै ॥ ब्रह्मणा तौ तदा दृष्टौ शप्तौ यातौ वसुंधराम् ॥ १३ ॥ वैकुंठेऽपि सुराः सर्वे पीडिता दैत्यदानवैः ॥ गत्वा हरिं जगन्नाथमस्तुवन्कमलापतिम् ॥ १४ ॥ संदेहो नाऽत्र कर्तव्यः सर्वथा नृपसत्तम ॥ गम्याः सर्वेऽपि लोकाः स्युर्मानवानां नराधिप ॥ १५ ॥ अवश्यं कृतपुण्यानां तापसानां नराधिप ॥ पुण्यसद्भाव एवात्र गमने कारणं नृप ॥ १६ ॥ तथैव यजमानानां यज्ञेन भावितात्मनाम् ॥ जनमेजय उवाच ॥ रेवतो रेवतीं कन्यां गृहीत्वा चारुलोचनाम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मलोकं गतः पश्चात्किं कृतं तेन भूभुजा ॥ ब्रह्मणा किं समादिष्टं कस्मै दत्ता सुता पुनः ॥ १८ ॥ तत्सर्वं विस्तराद्ब्रह्मन्कथय त्वं ममाधुना ॥ व्यास उवाच ॥ निशामय महीपाल राजा रेवतकः किल ॥ १९ ॥ पुत्र्या वरं परिप्रष्टुं ब्रह्मलोकं गतो यदा ॥ आवर्तमाने गांधर्वे स्थितो लब्धक्षणः क्षणम् ॥ २० ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ गांधर्वे गाने प्रचलिते सति लब्धक्षणो लब्धावकाशः क्षणं क्षणपरिमितलब्धावकाशः इत्यर्थः ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ संभवा उत्पन्नाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

शृण्वन्नतृप्यद्धृष्टात्मा सभायां तु सकन्यकः ॥ समाप्ते तत्र गांधर्वे प्रणम्य परमेश्वरम् ॥२१॥ दर्शयित्वा सुतां तस्मै स्वाभिप्रायं न्यवेदयत् ॥ राजोवाच ॥ वरं कथय देवेश कन्येयं मम पुत्रिका ॥२२॥ देया कस्मै मया ब्रह्मन्प्रष्टुं त्वां समुपागतः ॥ बहवो राजपुत्रा मे वीक्षिताः कुलसंभवाः ॥२३॥ कस्मिंश्चिन्मे मनः कामं नोपतिष्ठति चंचलम् ॥ तस्मात्त्वां देवदेवश प्रष्टुमत्रागतोऽस्म्यहम् ॥२४॥ तदाज्ञापय सर्वज्ञ योग्यं राजसुतं वरम् ॥ कुलीनं बलवंतं च सर्वलक्षणसंयुतम् ॥२५॥ दातारं धर्मशीलं च राजपुत्रं समादिश॥ व्यास उवाच ॥ तदाकर्ण्य जगत्कर्ता वचनं नृपतेस्तदा॥२६॥तमुवाच हसन्वाक्यं दृष्ट्वा कालस्य पर्ययम् ॥ ब्रह्मोवाच ॥ राजपुत्रास्त्वया राजन्वरा ये हृदये कृताः ॥२७॥ ग्रस्ताः कालेन ते सर्वे सपितृपौत्रबांधवाः ॥ सप्तविंशतिमोऽद्यैव द्वापरस्तु प्रवर्तते॥२८॥ वंशजास्ते मृताः सर्वे पुरी दैत्यैर्विलुंठिता ॥ सोमवंशोद्भवस्तत्र राजा राज्यं प्रशास्ति हि ॥ २९ ॥ उग्रसेन इति ख्यातो मथुराधिपतिः किल ॥ ययातिवंशसंभूतो राजा माथुरमंडले ॥ ३० ॥ उग्रसेनात्मजः कंसः सुरद्वेषी महाबलः ॥ दैत्यांशः पितरं सोऽपि कारागारं न्यवेशयत् ॥ ३१ ॥ स्वयं राज्यं चकारासौ नृपाणां मदगर्वितः ॥ मेदिनी चातिभारार्ता ब्रह्माणं शरणं गता ॥ ३२ ॥ दुष्टराजन्यसैन्यानां भारेणातिसमाकुला ॥ अंशावतरणं तत्र गदितं सुरसत्तमैः ॥ ३३ ॥ वासुदेवः समुत्पन्नः कृष्णः कमललोचनः ॥ देवक्यां देवरूपिण्यां योऽसौ नारायणो मुनिः ॥ ३४ ॥ तपश्चचार दुःसाध्यं धर्मपुत्रः सनातनः ॥ गंगातीरे नरसखः पुण्ये बदरिकाश्रमे ॥ ३५ ॥ सोऽवतीर्णो यदुकुले वासुदेवोऽपि विश्रुतः ॥ तेनासौ निहतः पापः कंसः कृष्णेन सत्तम ॥ ३६ ॥ उग्रसेनाय राज्यं वै दत्तं हत्वा खलं सुतम् ॥ कंसस्य श्वशुरः पापो जरासधो महाबलः ॥ ३७ ॥ आगत्य मथुरां क्रोधाच्चकार संगरं मुदा ॥ कृष्णेनासौ जितः संख्ये जरासंधो महाबलः ॥ ३८ ॥ प्रेषयामास युद्धाय सबलं यवनं ततः ॥ श्रुत्वाऽऽयांतं महाशूरं ससैन्यं यवनाधिपम् ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अस्याः कथायास्तात्पर्यं तु क्षणभंगुरः संसारोऽस्ति न तत्राऽऽसक्तिः कर्तव्या किंतु परमैश्वर्या आराधनमेव कर्तव्यमिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ४६॥ ४७॥४८॥४९॥ मेरुं गतस्य स्वर्गं गतस्य शर्यातेः मरणोत्तरमित्यर्थः ॥ ५० ॥ इत्थं शर्यातिकथां समाप्येक्ष्वाकोर्वंशमाह । मनोरिति ॥ क्षुवत इति

"कृष्णस्तु मथुरां त्यक्त्वा पुरीं द्वारवतीमगात् ॥ प्रभग्नां तां पुरीं कृष्णः शिल्पिभिः सह संगतैः ॥ कारयामास दुर्गाढ्यां हट्टशालाविमंडिताम् ॥ जीर्णोद्धारं पुरः कृत्वा वासुदेवः प्रतापवान् ॥ उग्रसेनं च राजानं चकार वशवर्तिनम् ॥" यादवान्स्थापयामास द्वारवत्यां यदूत्तमः ॥ वासुदेवस्तु तत्राद्य वर्तते बांधवैः सह ॥ ४० ॥ तस्याग्रजः स विख्यातो बलदेवो हलायुधः ॥ शेषांशो मुसली वीरो वरोऽस्तु तव संमतः ॥ ४१ ॥ संकर्षणाय देह्याशु कन्यां कमललोचनाम् ॥ रेवतीं बलभद्राय विवाहविधिना ततः ॥ ४२ ॥ दत्त्वा पुत्रीं नृपश्रेष्ठ गच्छ त्वं बदरिकाश्रमम् ॥ तपस्तप्तुं सुरारामं पावनं कामदं नृणाम् ॥ ४३ ॥ व्यास उवाच ॥ इति राजा समादिष्टो ब्रह्मणा पद्मयोनिना ॥ जगाम तरसा राजन्द्वारकां कन्यया ऽन्वितः ॥ ४४ ॥ ददौ तां बलदेवाय कन्यां वै शुभलक्षणाम् ॥ ततस्तप्त्वा तपस्तीव्रं नृपतिः कालपर्यये ॥४५॥ जगाम त्रिदशावासं त्यक्त्वा देहं सरित्तटे ॥ राजोवाच ॥ भगवन्महदाश्चर्यं भवता समुदाहृतम् ॥४६॥ रेवतस्तु स्थितस्तत्र ब्रह्मलोके सुतार्थतः॥ युगानां तु गतं तत्र शतमष्टोत्तरं किल ॥ ४७ ॥ कन्या वृद्धा न संजाता राजा वाऽतितरां नु किम् ॥ एतावंतं तथा कालमायुः पूर्णं तयोः कथम्॥४८॥व्यास उवाच ॥ न जरा क्षुत्पिपासा वा न मृत्युर्न भयं पुनः॥न तु ग्लानिः प्रभवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ ॥ ४९ ॥ मेरुं गतस्य शर्यातेः संतती राक्षसैर्हृता ॥ गता कुशस्थलीं त्यक्त्वा भयभीता इतस्ततः ॥ ५० ॥ मनोश्च क्षुवतः पुत्र उत्पन्नो वीर्यवत्तरः ॥ इक्ष्वाकुरिति विख्यातः सूर्यवंशकरस्तु सः ॥ ५१ ॥ वंशार्थं तप आतिष्ठद्देवीं ध्यात्वा निरंतरम् ॥ नारदस्योपदेशेन प्राप्य दीक्षामनुत्तमाम् ॥ ५२ ॥

क्षुतं कुर्वतो वैवस्वतमनोर्घ्राणत उत्पन्न इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ देवीं ध्यात्वेति ॥ नारदोपदेशतो दीक्षां प्राप्य तन्मंत्रजपपुरःसरं देवीं ध्यात्वा तप आतिष्ठदित्यन्वयः ॥ ५२ ॥

ततो देवीप्रसादेन सूर्यवंशश्चलित इत्याह । तस्य पुत्रशतमिति ॥ अनेन च सर्वेंऽपि सूर्यवंशीया राजानो देवीपदांबुजरता इति बोधितम् ॥ मूलपुरुषस्य देवीभक्तत्वात् ॥ ५३ ॥ पुत्रशतविभागमाह । अयोध्यामिति ॥ ५४ ॥ उत्तरापथदेशस्येति पूर्वस्याप्युपलक्षणम् । दक्षिणस्यामिति पश्चिमाया उपलक्षणम् ॥ तदुक्तं भागवते नवमस्कंधे ॥ क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञ इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ॥ तस्य पुत्रशतं ज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदंडकाः ॥ तेषां पुरस्तादभवन्नार्यावर्ते नृपा नृप ॥ पंचविंशति पश्चाच्च तयोर्मध्ये परोऽन्यत इति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ अर्धाधिकत्रिषष्ट्या तु पद्यानामुद्भवस्तथा ॥ ककुत्स्थस्य

तस्य पुत्रशतं राजन्निक्ष्वाकोरिति विश्रुतम् ॥ विकुक्षिः प्रथमस्तेषां बलवीर्यसमन्वितः ॥ ५३ ॥ अयोध्यायां स्थितो राजा इक्ष्वाकुरिति विश्रुतः ॥ शकुनिप्रमुखाः पुत्राः पंचाशद्बलवत्तराः ॥ ५४ ॥ उत्तरापथदेशस्य रक्षितारः कृताः किल ॥ दक्षिणस्यां तथा राजन्नादिष्टास्तेन ते सुताः ॥ ५५ ॥ चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च रक्षणार्थं महात्मना ॥ अन्यौ द्वौ संस्थितौ पार्श्वे सेवार्थं तस्य भूपतेः ॥ ५६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ कदाचिदष्टकाश्राद्धे विकुक्षिं पृथिवीपतिः ॥ आज्ञापयदसंमूढो मांसमानय सत्वरम् ॥ १ ॥ मेध्यं श्राद्धार्थमधुना वने गत्वा सुतादरात् ॥ इत्युक्तोऽसौ तथेत्याशु जगाम वनमस्त्रभृत् ॥ २ ॥ गत्वा जघान बाणैः स वराहान्सूकरान्मृगान् ॥ शशांश्चापि परिश्रांतो बभूवाऽथ बुभुक्षितः ॥ ३ ॥ विस्मृता चाष्टका तस्य शशं चाऽददसौ वने ॥ शेषं निवेदयामास पित्रे मांसमनुत्तमम् ॥ ४ ॥ प्रोक्षणाय समानीतं मांसं दृष्ट्वा गुरुस्तदा ॥ अनर्हमिति तज्ज्ञात्वा चुकोप मुनिसत्तमः ॥ ५ ॥ भुक्तशेषं तु न श्राद्धे प्रोक्षणीयमिति स्थितिः ॥ राज्ञे निवेदयामास वशिष्ठः पाकदूषणम् ॥ ६ ॥ पुत्रस्य कर्म तज्ज्ञात्वा भूपतिर्गुरुणोदितम् ॥ चुकोप विधिलोपात्तं देशान्निःसारयत्ततः ॥ ७ ॥

प्रथमतस्ततो मांधातुरुच्यते ॥ १ ॥ इक्ष्वाकोश्चरितमाह । कदाचिदिति ॥ अष्टकाश्राद्धे पित्रादिमातृमध्यं च तथा मातामहांतिममित्युक्तलक्षणे ॥ पृथिवीपतिरिक्ष्वाकुः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ आदत् अभक्षयत् ॥ ४ ॥ गुरुर्वसिष्ठः ॥ ५ ॥ भुक्तशेषमिति ॥ श्राद्धोद्देशेन यदन्नं निष्कासितं तन्मध्यात्किंचिदन्नं भक्षितं चेद्यदवशिष्टमन्नं तद् भुक्तशेषं जातमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

शशभक्षणात् शशादा जातः ॥ ८ ॥ ९॥१०॥ ११॥ १२॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तस्य कस्मात्कारणादेतादृशं सामर्थ्यमिति चेत्तत्राह । पराशक्तेः प्रसादेनेति ॥ पराश
क्त्युपासकस्य राज्ञस्तस्या एव प्रसादात्सामर्थ्यलाभ इति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भगवतीप्रसादेन तव न किंचिद् दुर्लभमित्याह ॥

शशाद इति विख्यातो नाम्ना जातो नृपात्मजः ॥ गतो वने शशादस्तु पितृकोपादसंभ्रमः ॥८॥ वन्येन वर्तयन्कालं नीतवान्धर्मत
त्परः ॥ पितर्युपरते राज्यं प्राप्तं तेन महात्मना ॥९॥शशादस्त्वकरोद्राज्यमयोध्यायाः पतिः स्वयम् ॥ यज्ञाननेकशः पूर्णांश्चकार
सरयूतटे ॥ १०॥ शशादस्याभवत्पुत्रः ककुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ तस्यैव नामभेदाद्वै इंद्रवाहः पुरंजयः ॥११॥ जनमेजय उवाच ॥
नामभेदः कथं जातो राजपुत्रस्य चानघ ॥ कारणं ब्रूहि मे सर्वं कर्मणा येन चाभवत् ॥१२॥ व्यास उवाच ॥ शशादे स्वर्गते राजा
ककुत्स्थ इति चाभवत् ॥ " राज्यं चकार धर्मज्ञः पितृपैतामहं बलात् ॥ " एतस्मिन्नन्तरे देवा दैत्यैः सर्वे पराजिताः॥१३॥
जग्मुस्त्रिलोकाधिपतिं विष्णुं शरणमव्ययम् ॥ तान्प्रोवाच महाविष्णुस्तदा देवान्सनातनः ॥ १४ ॥ विष्णुरुवाच ॥ पार्ष्णिग्राहं
महीपालं प्रार्थयंतु शशादजम् ॥ स हनिष्यति वै दैत्यान्संग्रामे सुरसत्तमाः ॥ १५ ॥ आगमिष्यति धर्मात्मा साहाय्यार्थं धनु
र्धरः ॥ पराशक्तेः प्रसादेन सामर्थ्यं तस्य चाऽतुलम् ॥ १६ ॥ हरेः सुवचनाद्देवा ययुः सर्वे सवासवाः ॥ अयोध्यायां महाराज
शशादतनयं प्रति ॥ १७ ॥ तानागतान्सुरान्राजा पूजयामास धर्मतः ॥ पप्रच्छागमने राजा प्रयोजनमतंद्रितः ॥ १८ ॥ राजो
वाच ॥ धन्योऽहं पावितश्चाऽस्मि जीवितं सफलं मम ॥ यदागत्य गृहे देवा ददुश्च दर्शनं महत् ॥ १९ ॥ ब्रुवंतु कृत्यं देवेशा
दुःसाध्यमपि मानवैः ॥ करिष्यामि महत्कार्यं सर्वथा भवतां महत् ॥२०॥ देवा ऊचुः ॥ साहाय्यं कुरु राजेंद्र सखा भव शची
पतेः ॥ संग्रामे जय दैत्येंद्रान्दुर्जयांस्त्रिदशैरपि ॥२१॥ पराशक्तिप्रसादेन दुर्लभं नास्ति ते क्वचित ॥ विष्णुना प्रेरिताश्चैवमागता
स्तव सन्निधौ॥ २२ ॥ राजोवाच ॥ पार्ष्णिग्राहो भवाम्यद्य देवानां सुरसत्तमाः ॥ इंद्रो मे वाहनं तत्र भवेद्यदि सुराधिपः ॥ २३ ॥

पराशक्तीति ॥ २२ ॥ पार्ष्णिग्राहः संरक्षिता ॥ २३ ॥

देवकृते देवार्थम्॥ २४ ॥ पत्रं वाहनम्॥२५॥रुद्रस्य यथा वृषभस्तथेत्यर्थः॥२६॥यनास्योति ॥ येन कारणेनाऽस्येन्द्रस्य वृषभरूपस्य ककुदि स्थितस्तेन कारणेनेत्यर्थः ।
॥ २७ ॥ २८ ॥ तेषां दैत्यानां धनं देवेभ्यो दत्तवानित्यर्थः ॥ पप्रच्छेति ॥ स्वनगरं गन्तुं देवानिति शेषः ॥ अनेन प्रकारेण राजर्षेरिंद्रस्य च सख्यं बभूवेत्याह । राजर्षे

संग्रामं तु करिष्यामि दैत्यैर्देवकृतेऽधुना ॥ आरुह्येंद्रं गमिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ २४ ॥ तदोचुर्वासवं देवाः कर्तव्यं कार्य
मद्भुतम् ॥ पत्रं भव नरेंद्रस्य त्यक्त्वा लज्जां शचीपते ॥२५॥ लज्जमानस्तदा शक्रः प्रेरितो हरिणा भृशम्॥ बभूव वृषभस्तूर्णं रुद्र
स्येवापरो महान् ॥ २६ ॥ तमारुरोह राजाऽसौ संग्रामगमनाय वै ॥ स्थितः ककुदि येनाऽस्य ककुत्स्थस्तेन चाभवत् ॥२७ ॥
इंद्रो वाहः कृतो येन तेन नाम्नेंद्रवाहकः ॥ पुरं जितं तु दैत्यानां तेनाऽभूच्च पुरंजयः ॥ २८ ॥ जित्वा दैत्यान्महाबाहुर्धनं तेषां प्रद
त्तवान् ॥ पप्रच्छ चैवं राजर्षेरिति सख्यं बभूव ह ॥ २९ ॥ ककुत्स्थश्चाऽतिविख्यातो नृपतिस्तस्य वंशजाः ॥ काकुत्स्था भुवि
राजानो बभूवुर्बहुविश्रुताः ॥ ३० ॥ ककुत्स्थस्याऽभवत्पुत्रो धर्मपत्न्यां महाबलः ॥ अनेनाविश्रुतस्तस्य पृथुः पुत्रश्च वीर्यवान्
॥ ३१ ॥ विष्णोरंशः स्मृतः साक्षात्पराशक्तिपदार्चकः ॥ विश्वरंधिस्तु विज्ञेयः पृथोः पुत्रो नराधिपः ॥ ३२ ॥ चंद्रस्तस्य सुतः
श्रीमान्राजा वंशकरः स्मृतः ॥ तत्सुतो युवनाश्वस्तु तेजस्वी बलवत्तरः ॥ ३३ ॥ शावंतो युवनाश्वस्य जज्ञे परमधार्मिकः ॥ शावं
ती निर्मिता तेन पुरी शक्रपुरीसमा ॥ ३४॥ बृहदश्वस्तु पुत्रोऽभूच्छावंतस्य महात्मनः ॥ कुवलयाश्वः सुतस्तस्य बभूव पृथिवीपतिः
॥ ३५ ॥ धुन्धुर्नामा हतो दैत्यस्तेनासौ पृथिवीतले ॥ धुंधुमारेति विख्यातं नाम प्रापातिविश्रुतम् ॥ ३६ ॥ पुत्रस्तस्य दृढा
श्वस्तु पालयामास मेदिनीम् ॥ दृढाश्वस्य सुतः श्रीमान्हर्यश्व इति कीर्तितः ॥ ३७ ॥ निकुंभस्तत्सुतः प्रोक्तो बभूव पृथिवी
पतिः ॥ बर्हणाश्वो निकुंभस्य कृशाश्वस्तस्य वै सुतः ॥ ३८ ॥ प्रसेनजित्कृशाश्वस्य बलवान्सत्यविक्रमः ॥ तस्य पुत्रो महा
भागो यौवनाश्वेति विश्रुतः ॥ ३९ ॥ यौवनाश्वसुतः श्रीमान्मांधातेति महीपतिः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं तु प्रासादा येन निर्मिताः॥४०॥

रिति ॥ २९ ॥ ३० ॥ अनेनाविश्रुतः काकुत्स्थनाम्ना विख्यात इत्यर्थः ॥ तस्य काकुत्स्थस्य पृथुः पुत्रः ॥ ३१ ॥ स च पृथुर्विष्णोरंशः पराशक्तेश्च परमभक्त इत्याह ॥
विष्णोरिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ शावन्तीति तदुक्तं कूर्मपुराणे ॥ शावंती निर्मिता तेन गौडदेशे महापुरीति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥३९॥ मांधातुः पराक्रमं

वर्णयति ॥ अष्टोत्तरं सहस्रं त्विति ॥ येन महातीर्थेषु काश्यादिषु श्रीभगवतीतुष्ट्यर्थमष्टोत्तरसहस्रसंख्याका भगवत्याः प्रासादा निर्मिताः ॥ एतादृशोऽयं परमभगवतीभक्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥ भगवत्यास्तुष्ट्यर्थमिति ॥ तदुक्तमुमासंहितायाम् ॥ त्रिलोकीस्थापनात्पुण्यं यद्भवेन्मुनिपुंगव ॥ तत्कोटिगुणितं पुण्यं श्रीदेवीस्थापनाद्भवेत् ॥ मध्ये देवीं स्थापयित्वा पञ्चायतनदेवताः ॥ चतुर्दिक्षु स्थापयेद्यस्तस्य पुण्यं न गण्यते ॥ विष्णोर्नाम्नां कोटिजपाद् ग्रहणे सूर्यचन्द्रयोः ॥ यत्फलं लभ्यते तस्माच्छतकोटिगुणो

भगवत्यास्तु तुष्ट्यर्थं महातीर्थेषु मानद ॥ मातृगर्भे न जातोऽसावुत्पन्नो जनकोदरे ॥ ४१ ॥ निःसारितस्ततः पुत्रः कुक्षिं भित्त्वा पितुः पुनः ॥ राजोवाच ॥ न श्रुतं न च दृष्टं वा भवता यदुदाहृतम् ॥ ४२ ॥ असंभाव्यं महाभाग तस्य जन्म यथोदितम् ॥ विस्तरेण वदस्वाद्य मांधातुर्जन्मकारणम् ॥ ४३ ॥ राजोदरे यथोत्पन्नः पुत्रः सर्वांगसुंदरः ॥ व्यास उवाच ॥ यौवनाश्वोऽनपत्योऽभूद्राजा परमधार्मिकः ॥ ४४ ॥ भार्याणां च शतं तस्य बभूव नृपतेर्नृप ॥ राजा चिंतापरः प्रायश्चिंतयामास नित्यशः ॥ ४५ ॥ अपत्यार्थे यौवनाश्वो दुःखितस्तु वनं गतः ॥ ऋषीणामाश्रमे पुण्ये निर्विण्णः स च पार्थिवः ॥ ४६ ॥ मुमोच दुःखितः श्वासांस्तापसानां च पश्यताम् ॥ दृष्ट्वा तु दुःखितं विप्रा बभूवुश्च कृपालवः ॥ ४७ ॥ तमूचुर्ब्राह्मणा राजन्कस्माच्छोचसि पार्थिव ॥ किं ते दुःखं महाराज ब्रूहि सत्यं मनोगतम् ॥ ४८ ॥ प्रतीकारं करिष्यामो दुःखस्य तव सर्वथा ॥ यौवनाश्व उवाच ॥ राज्यं धनं सदश्वाश्च वर्तते मुनयो मम ॥ ४९ ॥ भार्याणां च शतं शुद्धं वर्तते विशदप्रभम् ॥ नारातिस्त्रिषु लोकेषु कोऽप्यस्ति बलवान्मम ॥ ५० ॥ आज्ञाकरास्तु सामंता वर्तंते मंत्रिणस्तथा ॥ एकं संतानजं दुःखं नान्यत्पश्यामि तापसाः ॥ ५१ ॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च ॥ तस्माच्छोचामि विप्रेंद्राः संतानार्थं भृशं ततः ॥ ५२ ॥ वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञास्तापसाश्च कृतश्रमाः ॥ इष्टिं संतानकामस्य युक्तां ज्ञात्वा दिशंतु मे ॥ ५३ ॥ कुर्वंतु मम कार्यं वै कृपा चेदस्ति तापसाः ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राज्ञः कृपया पूर्णमानसाः ॥ ५४ ॥

त्तरम् ॥ शिवनाम्नो जपादेव तस्मात्कोटिगुणोत्तरम्॥ श्रीदेवीनामजापात्तु ततः कोटिगुणोत्तरम् ॥ देव्याः प्रासादकरणात्पुण्यं तु समवाप्यते ॥ स्थापिता येन सा देवी जगन्माता त्रयीमयी ॥ न तस्य दुर्लभं किंचिच्छ्रीमातुः करुणावशादिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥४८॥४९॥ ५० ॥५१॥५२॥५३॥५४॥

॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥ कं धास्यति कं पास्यतीत्यर्थः ॥ मातुरभावात्स्तनपानं कस्य शिशुः करिष्यतीत्यर्थः ॥६२॥ मांधातेति ॥ तदा तस्मिन्काले इन्द्रो देशिनीं तर्जनीं शिशवे प्रादाद्दत्तवान्स्तनस्थाने ॥ अथ चेन्द्रोऽवदत् किमिति मां धतेति मां पास्यतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ अष्टाधिकैश्च पंचाशत्पद्यैरथ तु सादरम् ॥ मांधातुश्च कथां प्रोच्य सत्यव्रतकथोच्यते ॥१॥ मांधातुरुत्पत्त्यनंतरं तस्य वृत्तमाह । बभूवेति ॥ १ ॥

कारयामासुरव्यग्रास्तस्येष्टिमिंद्रदेवताम्॥कलशः स्थापितस्तत्र जलपूर्णस्तु वाडवैः॥५५॥मंत्रितो वेदमंत्रैश्च पुत्रार्थं तस्य भूपतेः॥ राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टस्तृषितो निशि ॥५६॥ विप्रान्दृष्ट्वा शयानान्स पपौ मंत्रजलं स्वयम्॥भार्यार्थं संस्कृतं विप्रैर्मंत्रितं विधिनोद्धृतम् ॥५७॥ पीतं राज्ञा तृषार्तेन तदज्ञानान्नृपोत्तम ॥ व्युदकं कलशं दृष्ट्वा तदा विप्रा विशंकिताः॥५८॥पप्रच्छुस्ते नृपं केन पीतं जलमिति द्विजाः ॥ राज्ञा पीतं विदित्वा ते ज्ञात्वा दैवबलं महत् ॥५९॥ इष्टिं समापयामासुर्गतास्ते मुनयो गृहान् ॥ गर्भं दधार नृपतिस्ततो मंत्रबलादथ ॥ ६० ॥ ततः काले स उत्पन्नः कुक्षिं भित्त्वाऽस्य दक्षिणम् ॥ पुत्रं निष्कासयामासुर्मन्त्रिणस्तस्य भूपतेः ॥ ६१ ॥ देवानां कृपया तत्र न ममार महीपतिः ॥ कं धास्यति कुमारोऽयं मंत्रिणश्चुक्रुशुर्भृशम् ॥ ६२ ॥ तदेन्द्रो देशिनीं प्रादान्मांधातेत्यवदद्वचः ॥ सोऽभवद्बलवान्राजा मांधाता पृथिवीपतिः ॥ ६३ ॥ तदुत्पत्तिस्तु भूपाल कथिता तव विस्तरात् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ व्यास उवाच ॥ बभूव चक्रवर्ती स नृपतिः सत्यसंगरः ॥ मांधाता पृथिवीं सर्वामजयन्नृपतीश्वरः ॥१॥ दस्यवोऽस्य भयत्रस्ता ययुर्गिरिगुहासु च ॥ इंद्रेणास्य कृतं नाम त्रसदस्युरिति स्फुटम् ॥ २ ॥ तस्य बिंदुमती भार्या शशबिंदोः सुताऽभवत् ॥ पतिव्रता सुरूपा च सर्वलक्षणसंयुता ॥ ३ ॥ तस्यामुत्पादयामास मांधाता द्वौ सुतौ नृप ॥ पुरुकुत्सं सुविख्यातं मुचुकुंदं तथाऽपरम् ॥ ४ ॥ पुरुकुत्सात्ततोऽरण्यः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ पितृभक्तिरतश्चाभूद् बृहदश्वस्तदात्मजः ॥ ५ ॥

त्रस्ता दस्यवो यस्मादिति त्रसदस्युः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ततोऽरण्य इति नामैकदेशेन नामग्रहणादनरण्य इत्यर्थः ॥ बृहदश्व इत्यनरण्यस्य विशेषणम् ॥ तदात्मजः पुरुकुत्सात्मज इत्यर्थः ॥ तदुक्तं पुराणांतरे॥त्रसदस्योः पौरकुत्सो योऽनरण्यस्य देहकृत् । हर्यश्वस्तत्सुतस्तस्मादरुणोऽथो त्रिबंधन इति ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रेरितोऽसाविति ॥ वसिष्ठेनारुणो महीपतिरयं पुत्रो

हर्यश्वस्तस्य पुत्रोऽभूद्धार्मिकः परमार्थवित् ॥ तस्याऽऽत्मजस्त्रिधन्वाभूदरुणस्तस्य चात्मजः ॥६॥ अरुणस्य सुतः श्रीमान्सत्यव्रत
इति श्रुतः ॥ सोऽभूदिच्छाचरः कामी मंदात्मा ह्यतिलोलुपः ॥ ७ ॥ स पापात्मा विप्रभार्यां हृतवान्काममोहितः ॥ विवाहे तस्य
विघ्नं स चकार नृपतेः सुतः ॥ ८ ॥ मिलिता ब्राह्मणास्तत्र राजानमरुणं नृप ॥ ऊचुर्भृशं सुदुःखार्ता हा हताः स्मेति चासकृत्
॥९॥ पप्रच्छ राजा तान्विप्रान्दुःखितान्पुरवासिनः ॥ किं कृतं मम पुत्रेण भवतामशुभं द्विजाः ॥ १० ॥ तन्निशम्य द्विजा वाक्यं
राज्ञो विनयपूर्वकम् ॥ तदोचुस्त्वरुणं विप्राः कृताशीर्वचना भृशम् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ राजंस्तव सुतेनाद्य विवाहे
प्रहृता किल ॥ विवाहिता विप्रकन्या बलेन बलिनां वर ॥ १२ ॥ व्यास उवाच ॥ श्रुत्वा तेषां वचस्तथ्यं राजा परमधार्मिकः
॥ पुत्रमाह वृथा नाम कृतं ते दुष्टकर्मणा ॥ १३ ॥ गच्छ दूरं सुमंदात्मन्दुराचार गृहान्मम ॥ न स्थातव्यं त्वया पाप विषये
मम सर्वथा ॥ १४ ॥ कुपितं पितरं प्राह क्व गच्छामीति वै मुहुः ॥ अरुणस्तमथोवाच श्वपाकैः सह वर्तय ॥ १५ ॥ श्वपचस्य
कृतं कर्म द्विजदारापहारणम् ॥ तस्मात्तैः सह संसर्गं कृत्वा तिष्ठ यथासुखम् ॥१६॥ नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वया च कुलपांसन॥
यथेष्टं व्रज दुष्टात्मन्कीर्तिनाशः कृतस्त्वया ॥ १७ ॥ स निशम्य पितुर्वाक्यं कुपितस्य महात्मनः ॥ निश्चक्राम पुरात्तस्मात्तरसा
श्वपचान्ययौ ॥ १८ ॥ सत्यव्रतस्तदा तत्र श्वपाकैः सह वर्तते ॥ धनुर्बाणधरः श्रीमान्कवची करुणालयः ॥ १९ ॥ यदा निष्का
सितः पित्रा कुपितेन महात्मना ॥ गुरुणाऽथ वसिष्ठेन प्रेरितोऽसौ महीपतिः ॥२०॥ तस्मात्सत्यव्रतस्तस्मिन्बभूव क्रोधसंयुतः ॥
वसिष्ठे धर्मशास्त्रज्ञे निवारणपराङ्मुखे ॥ २१ ॥ केनचित्कारणेनाथ पिता तस्य महीपतिः ॥ पुत्रार्थेऽसौ तपस्तप्तुं पुरं
त्यक्त्वा वनं गतः ॥ २२ ॥ न ववर्ष तदा तस्मिन्विषये पाकशासनः ॥ समा द्वादश राजेंद्र तेनाऽधर्मेण सर्वथा ॥ २३ ॥

निष्कासनाय इति प्रेरित इत्यर्थः ॥ २० ॥ तस्मिन्वासिष्ठे निवारणे पुत्रनिष्कासननिवारणे पराङ्मुखे बहिर्मुखे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ कातरा भयभीता ॥ २५ ॥ नीवारान् अरण्यभवश्यामाकान् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ काऽधुनेति

विश्वामित्रस्तदा दारांस्तस्मिंस्तु विषये नृप ॥ संन्यस्य कौशिकीतीरे चचार विपुलं तपः ॥ २४ ॥ कातरा तत्र संजाता भार्या वै कौशिकस्य ह ॥ कुटुंबभरणार्थाय दुःखिता वरवर्णिनी ॥ २५ ॥ बालकान्क्षुधयाऽऽक्रांतान्रुदतः पश्यती भृशम् ॥ याचमानांश्च नीवारान्कष्टमाप पतिव्रता ॥२६॥ चिंतयामास दुःखार्ता तोकान्वीक्ष्य क्षुधाऽऽतुरान् ॥ नृपो नास्ति पुरे ह्यद्य कं याचे वा करोमि किम् ॥ २७ ॥ न मे त्राताऽस्ति पुत्राणां पतिर्मे नास्ति सन्निधौ ॥ रुदंति बालकाः कामं धिङ्मे जीवनमद्य वै ॥२८॥ धनहीनां च मां त्यक्त्वा तपस्तप्तुं गतः पतिः ॥ न जानाति समर्थोऽपि दुःखितां धनवर्जिताम् ॥ २९ ॥ बालानां भरणं केन करोमि पतिना विना ॥ मरिष्यंति सुताः सर्वे क्षुधया पीडिता भृशम् ॥ ३० ॥ एकं सुतं तु विक्रीय द्रव्येण कियता पुनः ॥ पालयामि सुतानन्यानेष मे विहितो विधिः ॥३१॥सर्वेषां मारणं नाद्धा युक्तं मम विपर्यये॥कालस्य कलनायाहं विक्रीणामि तथाऽऽत्मजम् ॥ ३२ ॥ हृदयं कठिनं कृत्वा संचिंत्य मनसा सती ॥ सा दर्भरज्ज्वा बद्ध्वाथ गले पुत्रं विनिर्गता ॥ ३३ ॥ मुनिपत्नी गले बद्ध्वा मध्यमं पुत्रमौरसम् ॥ शेषस्य भरणार्थाय गृहीत्वा चलिता गृहात् ॥ ३४ ॥ दृष्ट्वा सत्यव्रतेनाऽऽर्ता तापसीशोकसंयुता ॥ पप्रच्छ नृपतिस्तां तु किं चिकीर्षसि शोभने ॥ ३५ ॥ रुदंतं बालकं कंठे बद्ध्वा नयसि काऽधुना ॥ किमर्थं चारुसर्वांगि सत्यं ब्रूहि ममाऽग्रतः ॥ ३६ ॥ ऋषिपत्न्युवाच ॥ विश्वामित्रस्य भार्याऽहं पुत्रोऽयं मे नृपात्मज ॥ विक्रेतुमौरसं कामं गमिष्ये विषमे सुतम् ॥ ३७ ॥ अन्नं नास्ति पतिर्मुक्त्वा गतस्तप्तुं नृप क्वचित् ॥ विक्रीणामि क्षुधार्तैनं शेषस्य भरणाय वै ॥ ३८ ॥ राजोवाच ॥ पतिव्रते रक्ष पुत्रं दास्यामि भरणं तव ॥ तावदेव पतिस्तेऽत्र वनाच्चैवाऽऽगमिष्यति ॥ ३९ ॥ वृक्षे तवाऽऽश्रमाभ्याशे भक्ष्यं किंचिन्निरंतरम् ॥ बंधयित्वा गमिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ४० ॥

अधुना का त्वं नयसीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ त्यज्यमानमिति ॥ धर्मिष्ठं पुत्रं त्यज्यमानं पित्रा दृष्ट्वा निवारणकारणे सत्यपि वसिष्ठो न
निवारयामास ततो हेतोस्तस्मिन्मन्युं धारयामासेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ननु किं तत्कारणं यस्मिन् सत्यपि वसिष्ठेन न निवारित इतिचेत्तदाह । पाणिग्रहेणेति ॥ सप्तमे
पदे सप्तपदीकर्म यदा स्यात्तदा पाणिग्रहणमंत्राणां निष्ठासमाप्तिर्भवति ॥ ततः पूर्वं कन्यापहारे तु नाऽन्यस्य पत्नी अपहृता किन्तु कन्यैवापहृतेति न सोऽपहारो

इत्युक्ता सा तदा तेन राज्ञा कौशिककामिनी ॥ विबंधं तनयं कृत्वा जगामाऽऽश्रममंडलम् ॥ ४१ ॥ सोऽभवद्गालवो नाम
गलबंधान्महातपाः ॥ सा तु स्वस्याऽऽश्रमे गत्वा मुमोद बालकैर्वृता ॥ ४२ ॥ सत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च परिप्लुतः ॥
विश्वामित्रस्य च मुनेः कलत्रं तद्बभार ह ॥ ४३ ॥ वने स्थितान्मृगान्हत्वा वराहान्महिषांस्तथा ॥ विश्वामित्रवनाभ्याशे
मांसं वृक्षे बबंध ह ॥ ४४ ॥ ऋषिपत्नी गृहीत्वा तन्मांसं पुत्रानदात्ततः ॥ निर्वृतिं परमां प्राप प्राप्य भक्ष्यमनुत्तमम् ॥ ४५ ॥
अयोध्यां चैव राज्यं च तथैवांतःपुरं मुनिः ॥ गते तप्तुं नृपे तस्मिन्वसिष्ठः पर्यरक्षत ॥ ४६ ॥ सत्यव्रतोऽपि धर्मात्मा ह्यतिष्ठन्नग
राद्बहिः ॥ पितुराज्ञां समास्थाय पशुघ्नव्रतवान्वने ॥ ४७ ॥ सत्यव्रतो ह्यकस्माच्च कस्यचित्कारणान्नृपः ॥ वसिष्ठे चाऽधिकं
मन्युं धारयामास नित्यदा ॥४८॥ त्याज्यमानं वने पित्रा धर्मिष्ठं च प्रियं सुतम् ॥ न वारयामास मुनिर्वसिष्ठः कारणेन ह ॥४९॥
पाणिग्रहणमंत्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ॥ जानन्नपि स धर्मात्मा विप्रदारपरिग्रहे ॥ ५० ॥ कस्मिंश्चिद्दिवसेऽरण्ये मृगाभावे
महीपतिः ॥ वसिष्ठस्य च गां दोग्ध्रीमपश्यद्वनमध्यगाम् ॥ ५१ ॥ तां जघान क्षुधार्तस्तु क्रोधान्मोहाच्च दस्युवत् ॥ वृक्षे बबंध
तन्मांसं नीत्वा स्वयमभक्षयत् ॥ ५२ ॥ ऋषिपत्नी सुतान्सर्वान्भोजयामास तत्तदा ॥ शंकमाना मृगस्येति न गोरिति च सुव्रता ॥
॥ ५३ ॥ वसिष्ठस्तु हतां दोग्ध्रीं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तमब्रवीत् ॥ दुरात्मन्किं कृतं पापं धेनुघातात्पिशाचवत् ॥ ५४ ॥ एवं ते शंकवः
क्रूराः पतंतु त्वरितास्त्रयः ॥ गोवधाद्दारहरणात्पितुः क्रोधात्तथा भृशम् ॥ ५५ ॥

दोषायेति भावः ॥ इदं विप्रदाराणामपरिग्रहे अपहाराभावे कारणं धर्मात्मा जानन्नपि वसिष्ठो न निवारयामासेति तस्मिन् चुकोपेति भावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ वृक्षे
बबन्ध विश्वामित्रपत्न्या भक्षणार्थम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ मस्तके शंकवः पापचिह्नानि कुष्ठवत्पतंत्वित्यर्थः ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ त्रिपञ्चाशत्पद्यवर्यैस्त्रिशंकोऽस्तु कथानकम् ॥ प्रोच्यते यत्र महिमा भगव

त्रिशंकुरिति नाम्ना वै भुवि ख्यातो भविष्यसि ॥ पिशाचरूपमात्मानं दर्शयन्सर्वदेहिनाम् ॥ ५६ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं
शप्तो वसिष्ठेन तदा सत्यव्रतो नृपः ॥ चचार च तपस्तीव्रं तस्मिन्नेवाऽऽश्रमे स्थितः ॥ ५७ ॥ कस्माच्चिन्मुनिपुत्रात्तु
प्राप्य मंत्रमनुत्तमम् ॥ ध्यायन्भगवतीं देवीं प्रकृतिं परमां शिवाम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ जनमेजय उवाच ॥ वसिष्ठेन च शप्तोऽसौ त्रिशंकुर्नृपतेः सुतः ॥ कथं शापाद्विनिर्मुक्तस्तन्मे ब्रूहि महामते
॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ सत्यव्रतस्तथा शप्तः पिशाचत्वमवाप्तवान् ॥ तस्मिन्नेवाऽऽश्रमे तस्थौ देवीभक्तिपरायणः ॥ २ ॥ कदाचि
न्नृपतिस्तत्र जप्त्वा मंत्रं नवाक्षरम् ॥ होमार्थं ब्राह्मणान्गत्वा प्रणम्योवाच भक्तितः ॥ ३ ॥ भूमिदेवाः शृणुध्वं वै वचनं प्रणतस्य मे॥
ऋत्विजो मम सर्वेऽत्र भवंतः प्रभवंतु ह ॥ ४ ॥ जपस्य च दशांशेन होमः कार्यो विधानतः ॥ भवद्भिः कार्यसिद्ध्यर्थं वेदविद्भिः
कृपापरैः ॥ ५ ॥ सत्यव्रतोऽहं नृपतेः पुत्रो ब्रह्मविदां वराः ॥ कार्यं मम विधातव्यं सर्वथा सुखहेतवे ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणास्तत्र
तमूचुर्नृपतेः सुतम् ॥ शप्तस्त्वं गुरुणा प्राप्तं पिशाचत्वं त्वयाऽधुना ॥ ७ ॥ न यागार्होऽसि तस्मात्त्वं वेदेष्वनधिकारतः ॥ पिशा
चत्वमनुप्राप्तं सर्वलोकेषु गर्हितम् ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ तन्निशम्य वचस्तेषां राजा दुःखमवाप ह ॥ धिग्जीवितमिदं मेऽद्य किं
करोमि वने स्थितः ॥ ९ ॥ पित्रा चाऽहं परित्यक्तः शप्तश्च गुरुणा भृशम् ॥ राज्याद्भ्रष्टः पिशाचत्वमनुप्राप्तः करोमि किम् ॥ १० ॥
तदा पृथुतरां कृत्वा चितां काष्ठैर्नृपात्मजः ॥ सस्मार चंडिकां देवीं प्रवेशमनुचिंतयन् ॥ ११ ॥ स्मृत्वा देवीं महामायां चितां
प्रज्वलितां पुरः ॥ कृत्वा स्नात्वा प्रवेशार्थं स्थितः प्रांजलिरग्रतः ॥ १२ ॥ ज्ञात्वा भगवती तं तु मर्तुकामं महीपतिम् ॥ आजगाम
तदाकाशं प्रत्यक्षं तस्य चाऽग्रतः ॥ १३ ॥ दत्त्वाऽथ दर्शनं देवी तमुवाच नृपात्मजम् ॥ सिंहारूढा महाराज मेघगंभीरया गिरा ॥ १४ ॥

यास्तु वर्ण्यते ॥ १ ॥ वसिष्ठेन शप्ते त्रिशंकौ पश्चाज्जातं वृत्तं पृच्छति ॥ वसिष्ठेन चेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ विज्ञाने श्रीदेव्या उपासने स्थितः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

देव्युवाच ॥ किं ते व्यवसितं साधो हुताशे मा तनुं त्यज ॥ स्थिरो भव महाभाग पिता ते जरसाऽन्वितः ॥ १५ ॥
राज्यं दत्त्वा वने तुभ्यं गंताऽस्ति तपसे किल ॥ विषादं त्यज हे वीर परश्वोऽहनि भूपते ॥ १६ ॥ नेतुं त्वामागमिष्यंति सचिवाश्च
पितुस्तव ॥ मत्प्रसादात्पिता च त्वामभिषिच्य नृपासने ॥१७॥ जित्वा कामं ब्रह्मलोकं गमिष्यत्येष निश्चयः ॥ व्यास उवाच ॥
इत्युक्त्वा तं तदा देवी तत्रैवांतरधीयत ॥ १८ ॥ राजपुत्रो विरमितो मरणात्पावकात्ततः ॥ अयोध्यायां तदाऽऽगत्य नारदेन
महात्मना ॥ १९ ॥ वृत्तांतः कथितः सर्वो राज्ञे सत्वरमादितः ॥ श्रुत्वा राजाऽथ पुत्रस्य तं तथा मरणोद्यमम् ॥ २० ॥ खेदमा
धाय मनसि शुशोच बहुधा नृपः ॥ सचिवानाह धर्मात्मा पुत्रशोकपरिप्लुतः ॥ २१ ॥ ज्ञातं भवद्भिरत्युग्रं पुत्रस्य मम चेष्टितम् ॥
त्यक्तो मया वने धीमान्पुत्रः सत्यव्रतो मम ॥ २२ ॥ आज्ञया सौगतः सद्यो राज्यार्हः परमार्थवित् ॥ स्थितस्तत्रैव विज्ञाने धन
हीनः क्षमान्वितः ॥ २३ ॥ वसिष्ठेन तथा शप्तः पिशाचसदृशः कृतः ॥ सोऽद्य दुःखेन संतप्तः प्रवेष्टुं च हुताशनम् ॥ २४ ॥
उद्यतः श्रीमहादेव्या निषिद्धः संस्थितः पुनः ॥ तस्माद्गच्छतु तं शीघ्रं ज्येष्ठपुत्रं महाबलम् ॥ २५ ॥ आश्वास्य वचनैरत्र तरसै
वानयंत्विह ॥ अभिषिच्य सुतं राज्ये औरसं पालनक्षमम् ॥२६॥ वनं यास्यामि शांतोऽहं तपसे कृतनिश्चयः ॥ इत्युक्त्वा मंत्रिणः
सर्वान्प्रेषयामास पार्थिवः ॥२७॥ तस्यैवाऽऽनयनार्थं हि प्रीतिप्रवणमानसः ॥ ते गत्वा तं समाश्वास्य मंत्रिणः पार्थिवात्मजम् ॥२८॥
अयोध्यायां महात्मानं मानपूर्वं समानयन् ॥ दृष्ट्वा सत्यव्रतं राजा दुर्बलं मलिनांबरम् ॥ २९ ॥ जटाजूटधरं क्रूरं चिंतातुरमचिंत
यत् ॥ किं कृतं निष्ठुरं कर्म मया पुत्रो विवासितः ॥ ३० ॥ राज्यार्हश्चातिमेधावी जानता धर्मनिश्चयम् ॥ इति संचिंत्य मनसा
तमालिंग्य महीपतिः ॥ ३१ ॥ आसने स्वसमीपस्थे समाश्वास्योपवेशयत् ॥ उपविष्टं सुतं राजा प्रेमपूर्वमुवाच ह ॥ ३२ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

मुखोद्भवाः ब्राह्मणाः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तेभ्यो द्यूतादिभ्यः
प्रजा रक्षयेन्निवारयेत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सुदीक्षितः गुरूपदेशेन गृहीतदेवीमन्त्र इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ देवीचरणोदकमाहात्म्यमाह । सकृत्कृत्वेति ॥ अत्र ह्येवं पुराणान्तरे
कथा श्रूयेत ॥ कश्चिद्दृषिः प्रवासी क्वचित्सरसि स्नात्वा देवीपूजां विधाय तत्तीर्थं बिल्वमूले चिक्षेप तत्र चटकाः शुकाश्चागत्य तत्तीर्थं तृषिताः पपुः ॥ देहपातोत्तरं तं
शुकादयः कल्पपर्यन्तं स्वर्गभोगं भुक्त्वा केचित्सुद्युम्नभूरिद्युम्नेन्द्रद्युम्नकुवलयाश्वयौवनाश्वध्रुवयशोऽश्वपतिशशबिन्दुहरिषादयो मैत्रायणीयश्रुतिप्रसिद्धाः परमज्ञानिनो

प्रेमगद्गदया वाचा नीतिशास्त्रविशारदः ॥ राजोवाच ॥ पुत्र धर्मे मतिः कार्या माननीया मुखोद्भवाः ॥३३॥ न्यायागतं धनं ग्राह्यं
रक्षणीयाः सदा प्रजाः ॥ नासत्यं क्वापि वक्तव्यं नामार्गे गमनं क्वचित् ॥ ३४ ॥ शिष्टप्रोक्तं प्रकर्तव्यं पूजनीयास्तपस्विनः ॥
हंतव्या दस्यवः क्रूरा इंद्रियाणां तथा जयः ॥३५॥ कर्तव्यः कार्यसिद्ध्यर्थं राज्ञा पुत्र सदैव हि ॥ मंत्रस्तु सर्वथा गोप्यः कर्तव्यः
सचिवैः सह ॥ ३६ ॥ नोपेक्ष्योऽल्पोऽपि कृतिना रिपुः सर्वात्मना सुत ॥ न विश्वसेत्परासक्तं सचिवं च तथा नतम् ॥ ३७ ॥
चाराः सर्वत्र योक्तव्याः शत्रुमित्रेषु सर्वथा ॥ धर्मे मतिः सदा कार्या दानं दद्याच्च नित्यशः ॥३८॥ शुष्कवादो न कर्तव्यो दुष्टसंगं
च वर्जयेत् ॥ यष्टव्या विवधा यज्ञाः पूजनीया महर्षयः ॥ ३९ ॥ न विश्वसेत्स्त्रियं क्वाऽपि स्त्रैणं द्यूतरतं नरम् ॥ अत्यादरो न
कर्तव्यो मृगयायां कदाचन ॥ ४० ॥ द्यूते मद्ये तथा गेये नूनं वारवधूषु च ॥ स्वयं तद्विमुखो भूयात्प्रजास्तेभ्यश्च रक्षयेत् ॥४१॥
ब्राह्मे मुहूर्ते कर्तव्यमुत्थानं सर्वथा सदा ॥ स्नानादिकं सर्वविधिं विधाय विधिवद्यथा ॥ ४२ ॥ पराशक्तेः परां पूजां भक्त्या कुर्या
त्सुदीक्षितः ॥ पुत्रैतज्जन्मसाफल्यं पराशक्तेः पदार्चनम् ॥ ४३ ॥ सकृत्कृत्वा महापूजां देवीपादजलं पिबन् ॥ न जातु जननीगर्भे
गच्छेदिति विनिश्चयः ॥ ४४॥ सर्वं दृश्यं महादेवी द्रष्टा साक्षी च सैव हि ॥ इति तद्भावभरितस्तिष्ठेन्निर्भयचेतसा ॥ ४५ ॥

राजानोऽभूवन् ॥ केचित्खगाः कण्वजातूकर्ण्यकात्यायनाऽऽसुरिपंचशिखवैशंपायनापस्तम्बहारीतादयो मुनयो ज्ञानिवरा अभूवन्निति ॥ ४४ ॥ द्रष्टा जीवः साक्षी
ईश्वरो दृश्यं सर्वं जगदिदं सैव भगवतीत्यर्थः ॥ तदुक्तं मुण्डमालायाम् ॥ भूतानि दुर्गा भुवनानि दुर्गा नराः स्त्रियश्चापि सुरासुरादिकम् ॥ याद्याद्धि दृश्यं खलु
तच्च दुर्गा दुर्गास्वरूपादपरं न किंचित् ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९॥ ५० ॥ तत्र प्रमाणमाह । अद्भ्योऽग्निरिति ॥ स्वासु योनिषु स्वकारणेषु जलादिषु शाम्याति न तत्र पराक्रमं दर्शयतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ चतुःषष्टिश्लोकवर्यैर्विश्वामित्रप्रतापतः ॥ त्रिशंकोः स्वर्गवासश्च विस्तरेणोपवर्ण्यते

कृत्वा नित्यविधिं सम्यग्गंतव्यं सदसि द्विजान् ॥ समाहूय च प्रष्टव्यो धर्मशास्त्रविनिर्णयः॥४६॥ संपूज्य ब्राह्मणान्पूज्यान्वेदवेदांग
पारगान् ॥ गोभूहिरण्यादिकं च देयं पात्रेषु सर्वदा ॥ ४७ ॥ अविद्वान्ब्राह्मणः कोऽपि नैव पूज्यः कदाचन ॥ आहारादधिकं नैव
देयं मूर्खाय कर्हिचित् ॥ ४८ ॥ न वा लोभात्त्वया पुत्र कर्तव्यं धर्मलंघनम् ॥ अतः परं न कर्तव्यं क्वचिद्विप्रावमाननम्॥४९॥
ब्राह्मणा भूमिदेवाश्च माननीयाः प्रयत्नतः ॥ कारणं क्षत्रियाणां च द्विजा एव न संशयः ॥ ५० ॥ अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मणः क्षत्रमश्मनो
लोहमुत्थितम् ॥ तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ५१ ॥ तस्माद्राज्ञा विशेषेण माननीया मुखोद्भवाः ॥ दानेन विन
येनैव सर्वथा भूतिमिच्छता ॥ ५२ ॥ दंडनीतिः सदा कार्या धर्मशास्त्रानुसारतः ॥ कोशस्य संग्रहः कार्यो नूनं न्यायागतस्य ह
॥ ५३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं प्रबोधितः पित्रा
त्रिशंकुः प्रणतो नृपः ॥ तथेति पितरं प्राह प्रेमगद्गदया गिरा ॥ १ ॥ विप्रानाहूय मंत्रज्ञान्वेदशास्त्रविशारदान् ॥ अभिषेकाय संभा
रान्कारयामास सत्वरम् ॥ २ ॥ सलिलं सर्वतीर्थानां समानाय्य विशांपतिः ॥ प्रकृतीश्च समाहूय सामंतान्भूपतींस्तथा ॥ ३ ॥
पुण्येऽह्नि विधिवत्तस्मै ददावासनमुत्तमम् ॥ अभिषिच्य सुतं राज्ये त्रिशंकुं विधिवत्पिता ॥ ४ ॥ तृतीयमाश्रमं पुण्यं जग्राह
भार्यया युतः ॥ वने त्रिपथगाकूले चचार दुश्चरं तपः ॥ ५ ॥ काले प्राप्ते ययौ स्वर्गं पूजितस्त्रिदशैरपि ॥ इंद्रासनसमीपस्थो
रराज रविवत्सदा ॥ ६ ॥ राजोवाच ॥ पूर्वं भगवता प्रोक्तं कथायोगेन सांप्रतम् ॥ सत्यव्रतो वसिष्ठेन शप्तो दोग्ध्रीवधात्किल ॥
॥ ७ ॥ कुपितेन पिशाचत्वं प्रापितो गुरुणा ततः ॥ कथं मुक्तः पिशाचत्वादित्येतत्संशयः प्रभो ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ त्रिशंकोः पितुरुपदेशानन्तरं जातं वृत्तमाह । एवं प्रबोधित इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

केनाऽन्येन कर्मणा पापाच्छापरूपान्मोचितो मुनिनेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ देवीकृपया सर्वमेतत्संपन्नमित्याह । वसिष्ठेन चेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

न सिंहासनयोग्यो हि भवेच्छापसमन्वितः ॥ मुनिना मोचितः शापात्केनाऽन्येन च कर्मणा ॥९॥ एतन्मे ब्रूहि विप्रर्षे शापमोक्षणकारणम् ॥ आनीतस्तु कथं पित्रा स्वगृहे तादृशाकृतिः ॥ १० ॥ व्यास उवाच ॥ वसिष्ठेन च शप्तोऽसौ सद्यः पैशाचतां गतः ॥ दुर्वेषश्चातिदुर्धर्षः सर्वलोकभयंकरः ॥११॥ यदैवोपासिता देवी भक्त्या सत्यव्रतेन ह ॥ तया प्रसन्नया राजन्दिव्यदेहः कृतः क्षणात् ॥१२॥ पिशाचत्वं गतं तस्य पापं चैव क्षयं गतम् ॥ विपाप्मा चातितेजस्वी संभूतस्तत्कृपामृतात् ॥ १३ ॥ वसिष्ठोऽपि प्रसन्नात्मा जातः शक्तिप्रसादतः ॥ पिताऽपि च बभूवास्य प्रेमयुक्तस्त्वनुग्रहात् ॥१४॥ राज्यं शशास धर्मात्मा मृते पितरि पार्थिवः ॥ ईजे च विविधैर्यज्ञैर्देवदेवीं सनातनीम् ॥१५॥ तस्य पुत्रो बभूवाथ हरिश्चंद्रः सुशोभनः ॥ लक्षणैः शास्त्रनिर्दिष्टैः संयुतश्चातिसुंदरः ॥१६॥ युवराजं सुतं कृत्वा त्रिशंकुः पृथिवीपतिः ॥ मानुषेण शरीरेण स्वर्गं भोक्तुं मनो दधे ॥ १७ ॥ वसिष्ठस्याऽऽश्रमं गत्वा प्रणम्य विधिवन्नृपः ॥ उवाच वचनं प्रीतः कृतांजलिपुटस्तदा ॥ १८ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मपुत्र महाभाग सर्वमंत्रविशारद ॥ विज्ञप्तिं मे सुमनसा श्रोतुमर्हसि तापस ॥ १९ ॥ इच्छा मेऽद्य समुत्पन्ना स्वर्गलोकसुखाय च ॥ अनेनैव शरीरेण भोगान्भोक्तुममानुषान् ॥ २० ॥ अप्सरोभिश्च संवासः क्रीडितुं नंदने वने ॥ देवगंधर्वगानं च श्रोतव्यं मधुरं किल ॥ २१ ॥ याजय त्वं मखेनाऽऽशु तादृशेन महामुने ॥ यथाऽनेन शरीरेण वसे लोकं त्रिविष्टपम् ॥ २२ ॥ समर्थोऽसि मुनिश्रेष्ठ कुरु कार्यं ममाधुना ॥ प्रापयाऽऽशु मखं कृत्वा देवलोके दुरासदम् ॥ २३ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ राजन्मानुषदेहेन स्वर्गे वासः सुदुर्लभः ॥ मृतस्य हि ध्रुवं स्वर्गः कथितः पुण्यकर्मणा॥२४॥ तस्माद्बिभेमि सर्वज्ञ दुर्लभाच्च मनोरथात् ॥ अप्सरोभिश्च संवासो जीवमानस्य दुर्लभः॥२५॥

ईजे चेति ॥ विविधैर्नानाविधैरग्निष्टोमाद्यश्वमेधांतैर्यज्ञैः सनातनीं नित्यां देवीं श्रीसच्चिदानंदरूपिणीं भगवतीमीजे इयाजेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ उच्छिन्नधर्ममार्गेति संबोधनम् ॥ उच्छिन्नो धर्ममार्गो येनेत्यर्थः ॥ सुरभिवधदूषितत्वं ब्रह्मपत्नीहरत्वं च पूर्वमुपपादितम् ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥३३ ॥ इदं फलं पराशक्त्युपासकवसिष्ठशापेन जातमित्याह ॥ शक्त्युपासकरोषेणेति ॥३४॥ तस्माच्छाक्तिभक्तापराधं न कुर्यादित्याह ॥ तस्मादिति ।

कुरु यज्ञान्महाभाग मृतः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य राजा परमदुर्मनाः ॥ २६ ॥ उवाच वचनं भूयो वसिष्ठं पूर्वरोषितम् ॥ न त्वं याजयसे ब्रह्मन्गर्वावेशाच्च मां यदि ॥ २७ ॥ अन्यं पुरोहितं कृत्वा यक्ष्येऽहं किल सांप्रतम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य वसिष्ठः कोपसंयुतः ॥ २८ ॥ शशाप भूपतिं चेति चांडालो भव दुर्मते ॥ अनेन त्वं शरीरेण श्वपचो भव सत्वरम् ॥ २९ ॥ स्वर्गकृंतनपापिष्ठ सुरभीवधदूषित ॥ ब्रह्मपत्नीहरोच्छिन्नधर्ममार्गविदूषक ॥ ३० ॥ न ते स्वर्गे गतिः पाप मृतस्यापि कथंचन ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तो गुरुणा राजंस्त्रिशंकुस्तत्क्षणादपि ॥ ३१ ॥ तत्र तेन शरीरेण बभूव श्वपचाकृतिः ॥ कुंडलेऽश्ममये वाऽपि जाते तस्य च तत्क्षणात् ॥ ३२ ॥ देहे चंदनगंधश्च विगंधो ह्यभवत्तदा ॥ नीलवर्णे च संजाते दिव्ये पीतांबरे तनौ ॥ ३३ ॥ गजवर्णोऽभवद्देहः शापात्तस्य महात्मनः ॥ शक्त्युपासकरोषेण फलमेतदभून्नृप ॥ ३४ ॥ तस्माच्छ्रीशक्तिभक्तो हि नावमान्यः कदाचन ॥ गायत्रीजपनिष्ठो हि वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा निंद्यं निजं देहं राजा दुःखमवाप्तवान् ॥ न जगाम गृहे दीनो वनमेवाऽभितो ययौ ॥ ३६ ॥ चिंतयामास दुःखार्तस्त्रिशंकुः शोकविह्वलः ॥ किं करोमि क्व गच्छामि देहो मेऽतीव निंदितः ॥ ३७ ॥ कर्तव्यं नैव पश्यामि येन मे दुःखसंक्षयः ॥ गृहे गच्छामि चेत्पुत्रः पीडितोऽद्य भविष्यति ॥ ३८ ॥ भार्याऽपि श्वपचं दृष्ट्वा नांगीकारं करिष्यति ॥ सचिवा नादरिष्यंति वीक्ष्य मामीदृशं पुनः ॥३९ ॥ ज्ञातयो बंधुवर्गश्च संगतो न भजिष्यति ॥ सर्वैस्त्यक्तस्य मे नूनं जीवितान्मरणं वरम् ॥ ४० ॥ विषं वा भक्षयित्वाऽद्य पतित्वा वा जलाशये ॥ कृत्वा वा कंठपाशं च देहत्यागं करोम्यहम् ॥ ४१ ॥

अयं च वसिष्ठो गायत्र्युपासकत्वात्पराशाक्तिभक्त इत्याह ॥ गायत्रीति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥४२॥यदि प्राणांस्त्यजामि तदाऽऽत्महत्या भविष्यतीत्याह । आत्महत्येति॥जन्मनि तया च किं भविष्यति तत्राह । जन्मनीति ॥ प्रतिजन्मनि श्वपचत्वं भवेद्धत्यादोषात्पु
नरप्येवंविधं शापादिकं च भवेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ साधुसमागम इति ॥ स यदा भाग्ययोगाद्भविष्यति तदा मम कार्यं स्यादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

अग्नौ वा ज्वलिते देहं जुहोमि विधिवद्बलात्॥कृत्वा वाऽनशनं प्राणांस्त्यजामि दूषितान्भृशम्॥४२॥आत्महत्या भवेन्नूनं पुनर्ज
न्मनि जन्मनि॥श्वपचत्वं च शापश्च हत्यादोषाद्भवेदपि॥४३॥पुनर्विचार्य भूपालश्चेतसा समचिंतयत्॥आत्महत्या न कर्तव्या सर्वथैव
मयाऽधुना ॥४४॥ भोक्तव्यं स्वकृतं कर्म देहेनानेन कानने ॥ भोगेनास्य विपाकस्य भविता सर्वथा क्षयः ॥४५॥ प्रारब्धकर्मणां
भोगादन्यथा न क्षयो भवेत् ॥ तस्मान्मयाऽत्र भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥४६॥कुर्वन्पुण्याश्रमाभ्याशे तीर्थानां सेवनं तथा॥
स्मरणं चांबिकायास्तु साधूनां सेवनं तथा ॥४७॥एवं कर्मक्षयं नूनं करिष्यामि वने वसन् ॥ भाग्ययोगात्कदाचित्तु भवेत्साधुस
मागमः॥ ४८ ॥ इति संचिंत्य मनसा त्यक्त्वा स्वनगरं नृपः ॥ गंगातीरे गतः कामं शोचंस्तत्रैव संस्थितः॥४९॥हरिश्चंद्रस्तदा
ज्ञात्वा पितुः शापस्य कारणम् ॥ दुःखितः सचिवांस्तत्र प्रेषयामास पार्थिवः ॥ ५० ॥ सचिवास्तत्र गत्वाऽऽशु तमूचुः प्रश्रया
न्विताः ॥ प्रणम्य श्वपचाकारं निःश्वसंतं मुहुर्मुहुः ॥ ५१ ॥ राजन्पुत्रेण ते नूनं प्रेषितान्समुपागतान् ॥ अवेहि सचिवांस्त्वं नो
हरिश्चंद्राज्ञया स्थितान् ॥ ५२ ॥ युवराजः सुतः प्राह यत्तच्छृणु नराधिप ॥ आनयध्वं नृपं यूयं संमान्य पितरं मम ॥ ५३ ॥
तस्माद्राजन्समागच्छ राज्यं प्रति गतव्यथः ॥ सेवां सर्वे करिष्यंति सचिवाश्च प्रजास्तथा ॥५४॥ गुरुं प्रसादयिष्यामः स यथा
तु दयेत वै ॥ प्रसन्नोऽसौ महातेजा दुःखस्यांतं करिष्यति ॥ ५५ ॥ इति पुत्रेण ते राजन्कथितं बहुधा किल ॥ तस्माद्गमन
मेवाऽऽशु रोचतां निजसद्मनि ॥ ५६ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तेषां नृपः श्रुत्वा भाषितं श्वपचाकृतिः ॥ स्वगृहं गमनयासौ न
मतिं कृतवानदः ॥ ५७ ॥ तानुवाच तदा वाक्यं व्रजंतु सचिवाः पुरम् ॥ गत्वा पुरं महाभागा ब्रुवंतु वचनाच्च मे ॥ ५८ ॥

॥ ४९ ॥ सचिवानिति ॥ स्वापेक्षया ज्येष्ठान् राज्ञोऽप्यतिप्रियान् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥६१॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ द्विषष्टिश्लोकवर्यैस्तु हरिश्चंद्रे नृपे सति ॥ त्रिशंकोः कौशिकस्याऽपि समागम उदीर्यते ॥ १ ॥ हरिश्चंद्रस्य राज्याभिषेके कृते सत्यनंतरं वृत्तमाह । हरिश्चंद्र इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अस्मिन् समयेत तपश्चर्यार्थं

नागमिष्याम्यहं पुत्र कुरु राज्यमतंद्रितः ॥ मानयन्ब्राह्मणान्देवान्यजन्यज्ञैरनेकशः॥५९॥नाहं श्वपचवेषेण गर्हितेन महात्मभिः ॥ आगमिष्याम्ययोध्यायां सर्वे गच्छंतु मा चिरम् ॥ ६० ॥ पुत्रं सिंहासने स्थाप्य हरिश्चंद्रं महाबलम् ॥ कुर्वंतु राज्यकर्माणि यूयं तत्र ममाज्ञया ॥ ६१ ॥ इत्यादिष्टास्ततस्ते तु रुरुदुश्चातुरा भृशम् ॥ सचिवा निर्ययुस्तूर्णं नत्वा तं च वनाश्रमात् ॥ ६२ ॥ अयोध्यायामुपागत्य पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ॥ अभिषेकं तदा चक्रुर्हरिश्चंद्रस्य मूर्ध्नि ते ॥६३॥ अभिषिक्तस्तु तेजस्वी सचिवैश्च नृपाज्ञया॥राज्यं चकार धर्मिष्ठः पितरं चिंतयन्भृशम् ॥६४॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ राजोवाच ॥ हरिश्चंद्रः कृतो राजा सचिवैर्नृपशासनात् ॥ त्रिशंकुस्तु कथं मुक्तस्तस्माच्चांडालदेहतः ॥ १ ॥ मृतो वा वनमध्ये तु गंगातीरे परिप्लुतः ॥ गुरुणा वा कृपां कृत्वा शापात्तस्माद्विमोचितः ॥ २ ॥ एतद्वृत्तांतमखिलं कथयस्व ममाग्रतः ॥ चरितं तस्य नृपतेः श्रोतुकामोऽस्मि सर्वथा ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ अभिषिक्तं सुतं कृत्वा राजा संतुष्टमानसः ॥ कालातिक्रमणं तत्र चकार चिंतयञ्छिवाम् ॥ ४ ॥ एवं गच्छति काले तु तपस्तप्त्वा समाहितः ॥ द्रष्टुं दारान्सुतादींश्च तदाऽगात्कौशिको मुनिः ॥ ५ ॥ आगत्य स्वजनं दृष्ट्वा सुस्थितं मुदमाप्तवान् ॥ भार्यां पप्रच्छ मेधावी स्थितामग्रे सपर्यया ॥ ६ ॥ दुर्भिक्षे तु कथं कालस्त्वया नीतः सुलोचने ॥ अन्नं विना त्विमे बालाः पालिताः केन तद्वद ॥ ७ ॥ अहं तपसि संबद्धो नागतः शृणु सुंदरि ॥ किं कृतं तु त्वया कान्ते विना द्रव्येण शोभने ॥ ८ ॥ मया चिंता कृता तत्र श्रुत्वा दुर्भिक्षमद्भुतम् ॥ नागतोऽहं विचार्यैवं किं करिष्यामि निर्धनः ॥ ९ ॥

बहुकालं गतो विश्वामित्रः स्वगृहमागत इत्याह । एवं गच्छतीति ॥ ५ ॥ ६ ॥ विश्वामित्रो दुर्भिक्षकालजं वृत्तांतं भार्यां पृच्छति । दुर्भिक्षे त्विति ॥ ७ ॥ ८॥ ९ ॥

इत्थं भार्यावृत्तांतं पृष्ट्वा स्ववृत्तांतमाह । अहमप्यतीति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ द्विजत्वे ब्राह्मणत्वं चेति ॥ द्विजत्वे सत्यापि ब्राह्मणत्वं दुर्लभमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ माया तु मा गच्छतु माशब्दो निषेधार्थकः ॥ २१॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ असदुपाये सत्यापि यः क्षुधितः प्राणत्यागं

अहमप्यतिवामोरु पीडितः क्षुधया वने ॥ प्रविष्टश्चौरभावेन कुत्रचिच्छ्वपचालये ॥ १० ॥ श्वपचं निद्रितं दृष्ट्वा क्षुधया पीडितो भृशम् ॥ महानसं परिज्ञाय भक्ष्यार्थं समुपस्थितः ॥ ११ ॥ यदा भांडं समुद्घाट्य पक्कं श्वतनुजामिषम् ॥ गृह्णामि भक्षणार्थाय तदा दृष्टस्तु तेन वै ॥ १२ ॥ पृष्टः कस्त्वं कथं प्राप्तो गृहे मे निशि सादरम् ॥ ब्रूहि कार्यं किमर्थं त्वमुद्घाटयसि भांडकम् ॥ १३ ॥ इत्युक्तः श्वपचेनाऽहं क्षुधया पीडितो भृशम् ॥ तमवोचं सुकेशान्ते कामं गद्गदया गिरा ॥ १४ ॥ ब्राह्मणोऽहं महाभाग तापसः क्षुधयाऽर्दितः ॥ चौरभावमनुप्राप्तो भक्ष्यं पश्यामि भांडके ॥ १५ ॥ चौरभावेन संप्राप्तोऽस्म्यतिथिस्ते महामते ॥ क्षुधितोऽस्मि ददस्वाज्ञां मांसमद्मि सुसंस्कृतम् ॥ १६ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ श्वपचस्तु वचः श्रुत्वा मामुवाच सुनिश्चितम् ॥ भक्षं मा कुरु वर्णाग्र्य जानीहि श्वपचालयम् ॥ १७ ॥ दुर्लभं खलु मानुष्यं तत्राऽपि च द्विजन्मता ॥ द्विजत्वे ब्राह्मणत्वं च दुर्लभं वेत्सि किं न हि ॥ १८ ॥ दुष्टाहारो न कर्तव्यः सर्वथा लोकमिच्छता अग्राह्या मनुना प्रोक्ताः कर्मणा सप्त चांत्यजाः ॥१९॥ त्याज्योऽहं कर्मणा विप्र श्वपचो नाऽत्र संशयः ॥ निवारयामि भक्ष्यात्त्वां न लोभेनांजसा द्विज ॥ २० ॥ वर्णसंकरदोषोऽयं माऽऽयातु त्वां द्विजोत्तम ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ सत्यं वदसि धर्मज्ञमतिस्ते विशदांत्यज ॥ २१ ॥ तथाऽप्यापदि धर्मस्य सूक्ष्ममार्गं ब्रवीम्यहम् ॥ देहस्य रक्षणं कार्यं सर्वथा यदि मानद ॥ २२ ॥ पापस्यान्ते पुनः कार्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ दुर्गतिस्तु भवेत्पापादनापदि न चाऽऽपदि ॥ २३ ॥ मरणात्क्षुधितस्याथ नरको नात्र संशयः ॥ तस्मात्क्षुधापहरणं कर्तव्यं शुभमिच्छता ॥ २४ ॥ तेनाऽहं चौर्यधर्मेण देहं रक्षेऽप्यथांत्यज ॥ अवर्षणे च चौर्येण यत्पापं कथितं बुधैः ॥ २५ ॥

करोति स नरकं प्राप्नोतीत्याह । मरणादिति ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ नीवारार्थमरण्ये भवाः श्यामाका नीवारा इति नीवाराश्च मे इति रुद्रभाष्ये माधवः ॥ ३१ ॥ फलं नीवाररूपं किंचिदु

यो न वर्षति पर्जन्यं तत्तु तस्मै भविष्यति ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ इत्युक्ते वचने कान्ते पर्जन्यः सहसाऽपतत् ॥ २६ ॥
गगनाद्धस्तिहस्ताभिर्धाराभिरभिकांक्षितः ॥ मुदितोऽहं घनं वीक्ष्य वर्षंतं विद्युता सह ॥ २७ ॥ तदाऽहं तद् गृहं त्यक्त्वा
निःसृतः परया मुदा ॥ कथय त्वं वरारोहे कालो नीतस्त्वया कथम् ॥ २८ ॥ कान्तारे परमः क्रूरः क्षयकृत्प्राणिनामिह ॥
व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा पतिमाह प्रियवंदा ॥ २९ ॥ यथा शृणु मया नीतः कालः परमदारुणः ॥ गते त्वयि
मुनिश्रेष्ठ दुर्भिक्षं समुपागतम् ॥ ३० ॥ अन्नार्थं पुत्रकाः सर्वे बभूवुश्चातिदुःखिताः ॥ क्षुधितान्बालकान्वीक्ष्य नीवारार्थं वने
वने ॥ ३१ ॥ भ्रान्ताऽहं चिंतयाऽऽविष्टा किंचित्प्राप्तं फलं तदा ॥ एवं च कतिचिन्मासा नीवारेणातिवाहिताः ॥ ३२ ॥ तद
भावे मया कांत चिंतितं मनसा पुनः ॥ न भिक्षा किल दुर्भिक्षे नीवारा नापि कानने ॥ ३३ ॥ न वृक्षेषु फलान्यासुर्न मूलानि
धरातले ॥ क्षुधया पीडिता बाला रुदंति भृशमातुराः॥३४॥किं करोमि क्व गच्छामि किं ब्रवीमि क्षुधार्दितान्॥ एवं विचिंत्य मनसा
निश्चयस्तु मया कृतः ॥ ३५ ॥ पुत्रमेकं ददाम्यद्य कस्मैचिद्धनिने किल ॥ गृहीत्वा तस्य मौल्यं तु तेन द्रव्येण बालकान्
॥ ३६ ॥ पालयेऽहं क्षुधार्तांस्तु नान्योपायोऽस्ति पालने ॥ इति संचिंत्य मनसा पुत्रोऽयं प्रहितो मया ॥ ३७ ॥ विक्रयार्थं
महाभाग क्रन्दमानो भृशातुरः ॥ क्रन्दमानं गृहीत्वैनं निर्गताऽहं गतत्रपा ॥ ३८ ॥ तदा सत्यव्रतो मार्गे मामुद्वीक्ष्य भृशातुरम्॥
प्रपच्छ स च राजर्षिः कस्माद्रोदिति बालकः ॥ ३९ ॥ तदाऽहं तमुवाचेदं वचनं मुनिसत्तम ॥ विक्रयार्थं नीयतेऽसौ बाल
कोऽद्य मया नृप ॥ ४० ॥ श्रुत्वा मे वचनं राजा दयार्द्रहृदयस्ततः ॥ मामुवाच गृहं याहि गृहीत्वैनं कुमारकम् ॥ ४१ ॥
भोजनार्थं कुमाराणामामिषं विहितं तव ॥ प्रापयिष्याम्यहं नित्यं यावन्मुनिसमागमः ॥ ४२ ॥

दरपूर्त्यपरिमितम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आसुरित्यत्र छांदसो भूभावाभावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ संधिरार्षः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तस्माद्रक्षेति ॥ तस्माच्छ्वपचत्वाद्रक्षणमित्यर्थः ॥४८ ॥ ४९ ॥ कांतारात्संकटात् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ॥५२॥ पक्कणे श्वपचग्रामे

अहन्यहनि भूपालो वृक्षेऽस्मिन्मृगसूकरान् ॥ विन्यस्य याति हत्वाऽसौ प्रत्यहं दययाऽऽन्वितः ॥ ४३ ॥ तेनैव बालकाः कांत
पालिता वृजिनार्णवात् ॥ वसिष्ठेनाथ शप्तोऽसौ भूपतिर्मम कारणात् ॥ ४४ ॥ कस्मिंश्चिद्दिवसे मांसं न प्राप्तं तेन कानने ॥
हता दोग्ध्री वसिष्ठस्य तेनासौ कुपितो मुनिः ॥ ४५ ॥ त्रिशंकुरिति भूपस्य कृतं नाम महात्मना ॥ कुपितेन वधाद्धेतोश्चांडालश्च
कृतो नृपः ॥ ४६ ॥ तेनाहं दुःखिता जाता तस्य दुःखेन कौशिक ॥ श्वपचत्वमसौ प्राप्तो मत्कृते नृपनन्दनः ॥ ४७ ॥
येनकेनाप्युपायेन भवता नृपतेः किल ॥ तस्माद्रक्षा प्रकर्तव्या तपसा प्रबलेन ह ॥ ४८ ॥ व्यास उवाच ॥ इति भार्यावचः
श्रुत्वा कौशिको मुनिसत्तमः ॥ तामाह कामिनीं दीनां सांत्वपूर्वमरिंदम ॥ ४९ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ मोचयिष्यामि तं
शापान्नृपं कमललोचने ॥ उपकारः कृतो येन कांताराद्रक्षिताऽसि वै ॥ ५० ॥ विद्यातपोबलेनाहं करिष्ये दुःखसंक्षयम् ॥
इत्याश्वास्य प्रियां तत्र कौशिकः परमार्थवित् ॥ ५१ ॥ चिंतयामास नृपतेः कथं स्याद्दुःखनाशनम् ॥ संविमृश्य मुनिस्तत्र
जगाम यत्र पार्थिवः ॥५२॥ त्रिशंकुः पक्कणे दीनः संस्थितः श्वपचाकृतिः ॥ आगच्छंतं मुनिं दृष्ट्वा विस्मितोऽसौ नराधिपः ॥५३॥
दंडवन्निपपातोर्व्यां पादयोस्तरसा मुनेः ॥ गृहीत्वा तं करे भूपं पतितं कौशिकस्तदा ॥ ५४ ॥ उत्थाप्योवाच वचनं सांत्वपूर्वं
द्विजोत्तमः ॥ मत्कृते त्वं महीपाल शप्तोऽसि मुनिना यतः ॥ ५५ ॥ वांछितं ते करिष्यामि ब्रूहि किं करवाण्यहम् ॥ राजोवाच ॥
मया संप्रार्थितः पूर्वं वसिष्ठो मखहेतवे ॥ ५६ ॥ मां याजय मुनिश्रेष्ठ करोमि मखमुत्तमम् ॥ यथेष्टं कुरु विप्रेंद्र यथा स्वर्गं
व्रजाम्यहम् ॥ ५७ ॥ अनेनैव शरीरेण शक्रलोकं सुखालयम् ॥ कोपं कृत्वा वसिष्ठोऽसौ मामाहेति सुदुर्मते ॥ ५८ ॥ मानुषेण
हि देहेन स्वर्गवासः कुतस्तव ॥ पुनर्मयोक्तो भगवान्स्वर्गलुब्धेन चानघ ॥ ५९ ॥

ग्रामाद्बहिर्भूते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अन्यं पुरोहितं कृत्वा यक्ष्येऽहं यज्ञमुत्तमम्॥तदा तेनैव शप्तोऽहं चांडालो भव पामर॥६०॥इत्येतत्कथितं सर्वं कारणं शापसंभवम्॥ मम दुःखविनाशाय समर्थोऽसि मुनीश्वर ॥ ६१ ॥ इत्युक्त्वा विररामासौ राजा दुःखरुजार्दितः ॥ कौशिकोऽपि निराकर्तुं शापं तस्य व्यचिंतयत्॥६२॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥व्यास उवाच॥विचिंत्य मनसा कृत्यं गाधिसूनुर्महातपाः॥प्रकल्प्य यज्ञसंभारान्मुनीनामंत्रयत्तदा ॥१॥ मुनयस्तं मखं ज्ञात्वा विश्वामित्रनिमंत्रिताः ॥ नागताः सर्व एवैते वसिष्ठेन निवारिताः ॥२॥ गाधिसूनुस्तदाज्ञाय विमनाश्चातिदुःखितः॥आजगामाश्रमं तत्र यत्राऽसौ नृपतिः स्थितः ॥ ३ ॥ तमाह कौशिकः क्रुद्धो वसिष्ठेन निवारिताः ॥ नागता ब्राह्मणाः सर्वे यज्ञार्थं नृपसत्तम ॥ ४ ॥ पश्य मे तपसः सिद्धिं यथा त्वां सुरसद्मनि ॥ प्रापयामि महाराज वांछितं ते करोम्यहम् ॥ ५॥ इत्युक्त्वा जलमादाय हस्तेन मुनिसत्तमः ॥ ददौ पुण्यं तदा तस्मै गायत्रीजपसंभवम् ॥ ६ ॥ दत्त्वाऽथ सुकृतं राज्ञे तमुवाच महीपतिम् ॥ यथेष्टं गच्छ राजर्षे त्रिविष्टपमतंद्रितः ॥ ७ ॥ पुण्येन मम राजेंद्र बहुकालार्जितेन च ॥ याहि शक्रपुरीं प्रीतः स्वस्ति तेऽस्तु सुरालये ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तवति विप्रेंद्रे त्रिशंकुस्तरसा ततः ॥ उत्पपात यथा पक्षी वेगवांस्तपसो बलात् ॥ ९ ॥ उत्पत्य गगने राजा गतः शक्रपुरीं यदा ॥ दृष्टो देवगणैस्तत्र क्रूरश्चांडालवेषभाक् ॥ १० ॥ कथितोऽसौ सुरेंद्राय कोऽयमायाति सत्वरः ॥ गगने देववद्धायोर्दुर्दर्शः श्वपचाकृतिः ॥ ११ ॥ सहसोत्थाय शक्रस्तमपश्यत्पुरुषाधमम् ॥ ज्ञात्वा त्रिशंकुमपि स निर्भर्त्स्य तरसाऽब्रवीत् ॥ १२ ॥ श्वपच क्व समायासि देवलोके जुगुप्सितः ॥ याहि शीघ्रं ततो भूमौ नात्र स्थातुं त्वयोचितम् ॥ १३ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ पञ्चाधिकैश्च पञ्चाशत्पद्यैः स्वर्गगते सति ॥ त्रिशंकौ तु हरिश्चन्द्रकथा प्रारभ्यतेऽधुना ॥ १ ॥ त्रिशंकुवाक्यं श्रुत्वा विश्वामित्रः किं कृतवांस्तदाह । विचिंत्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वांछितं तेऽभिलषितं करोमीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ शीघ्रं भूमौ याहि ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६॥ चलितोऽपि मुनेस्तपःप्रभावेण तत्रैव स्थित इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वं निवासं स्वकीयं स्थानं नयस्वेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ओवाच
त्यत्राऽऽङ्पूर्वकः प्रयोगः ॥ त्रिशंकोः स्वर्गवासश्च स्कान्दे नागरखण्डेऽप्युक्तः ॥ तत्र ब्रह्माणं प्रति देववाक्यम् ॥ सृष्टिः सृष्टा सुरश्रेष्ठ विश्वामित्रेण सांप्रतम् ॥ तस्माद्वा
रय तं गत्वा स्वयमेव पितामह ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा तैरेव सहितो विधिः ॥ गत्वोवाच जगन्मित्रं विश्वामित्रं मुनीश्वरम् ॥ निवृत्तिं कुरु विप्रर्षे सांप्रतं वचनान्मम ॥

इत्युक्तः स्खलितः स्वर्गाच्छक्रेणामित्रकर्शन ॥ निपपात तदा राजा क्षीणपुण्यो यथाऽमरः ॥ १४ ॥ पुनश्चुक्रोश भूपालो विश्वा
मित्रेति चासकृत् ॥ पतामि रक्ष दुःखार्तं स्वर्गाच्चलितमाशुगम् ॥१५॥तस्य तत्क्रंदितं राजन्पततः कौशिको मुनिः॥श्रुत्वा तिष्ठति
होवाच पतंतं वीक्ष्य भूपतिम्॥१६॥वचनात्तस्य तत्रैव स्थितोऽसौ गगने नृपः ॥ मुनेस्तपःप्रभावेण चलितोऽपि सुरालयात्॥१७॥
विश्वामित्रोऽप्यपः स्पृष्ट्वा चकारेष्टिं सुविस्तराम्॥विधातुं नूतनां सृष्टिं स्वर्गलोकं द्वितीयकम्॥१८॥तस्योद्यमं तथा ज्ञात्वा त्वरि
तस्तु शचीपतिः ॥तत्राजगाम सहसा मुनिं प्रति तु गाधिजम्॥१९॥किं ब्रह्मन्क्रियते साधो कस्मात्कोपसमाकुलः ॥ अलं सृष्ट्या
मुनिश्रेष्ठ ब्रूहि किं करवाणि ते ॥२०॥ विश्वामित्र उवाच॥ स्वं निवासं महीपालं च्युतं त्वद्भुवनाद्विभो॥नयस्व प्रीतियोगेन त्रिशंकुं
चातिदुःखितम् ॥ २१ ॥ व्यास उवाच ॥ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा तुराषाडतिशंकितः ॥ ततो बलं विदित्वोग्रमोमित्योवाच
वासवः ॥ २२ ॥ दिव्यदेहं नृपं कृत्वा विमानवरसंस्थितम् ॥ आपृच्छ्य कौशिकं शक्रोऽगमन्निजपुरीं तदा ॥ २३ ॥ गते शक्रे
तु वै स्वर्गं त्रिशंकुसहिते ततः ॥ विश्वामित्रः सुखं प्राप्य स्वाश्रमे सुस्थिरोऽभवत् ॥ २४ ॥ हरिश्चंद्रोऽथ तच्छ्रुत्वा विश्वामित्रो
पकारकम् ॥ पितुः स्वर्गमनं कामं मुदितो राज्यमन्वशात् ॥ २५ ॥ अयोध्याधिपतिः क्रीडां चकार सह भार्यया ॥ रूपयौवन
चातुर्ययुक्तया प्रीतिसंयुतः ॥ २६ ॥ अतीतकाले युवती न सा गर्भवती ह्यभूत् ॥ तदा चिंतातुरो राजा बभूवातीव दुःखितः
॥ २७ ॥ वसिष्ठस्याश्रमं गत्वा प्रणम्य शिरसा मुनिम् ॥ अनपत्यत्वजां चिंतां गुरुवे समवेदयत् ॥ २८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥ अनेनैव शरीरेण त्रिशंकुर्देवसत्तम ॥ यादि गच्छति ते लोके तत्सृष्टिं न करोम्यहम् ॥ ब्रह्मोवाच ॥ एष गच्छति भूपालो मया सह त्रिविष्टपम् ॥
अनेनैव शरीरेण मत्प्रसादान्मुनीश्वरेति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ निर्वेदमिश्रितं खेदमिश्रितम् ॥ ३२ ॥ अनपत्यत्वजं यद् दुःखं तथा दुःखं संसारे न विद्यत इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

दैवज्ञोऽसि भवान्कामं मंत्रविद्याविशारदः ॥ उपायं कुरु धर्मज्ञ संततेर्मम मानद ॥ २९ ॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति जानासि
द्विजसत्तम ॥ कस्मादुपेक्षसे जानन्दुःखं मम च शक्तिमान् ॥ ३० ॥ कलविंकास्त्विमे धन्या ये शिशुं लालयंति हि ॥
मंदभाग्योऽहमनिशं चिन्तयामि दिवानिशम् ॥ ३१ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्ण्य मुनिस्तस्य निर्वेदमिश्रितं वचः ॥
संचिंत्य मनसा सम्यक्तमुवाच विधेः सुतः ॥ ३२ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ सत्यं ब्रूषे महाराज संसारेऽस्मिन्न विद्यते ॥
अनपत्यत्वजं दुःखं यत्तथा दुःखमद्भुतम् ॥ ३३ ॥ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र वरुणं यादसां पतिम् ॥ समाराधय यत्नेन
स ते कार्यं करिष्यति ॥ ३४ ॥ वरुणादधिको नास्ति देवः संतानदायकः ॥ तमाराधय धर्मिष्ठ कार्यसिद्धिर्भविष्यति ॥ ३५ ॥
दैवं पुरुषकारश्च माननीयाविमौ नृभिः ॥ उद्यमेन विना कार्यसिद्धिः संजायते कथम् ॥ ३६ ॥ न्यायतस्तु नरैः कार्य उद्यमस्तत्त्व
दर्शिभिः ॥ कृते तस्मिन्भवेत्सिद्धिर्नाऽन्यथा नृपसत्तम ॥ ३७ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा गुरोरमिततेजसः ॥ प्रणम्य निर्ययौ
राजा तपसे कृतनिश्चयः ॥ ३८ ॥ गंगातीरे शुभे स्थाने कृतपद्मासनो नृपः ॥ ध्यायन्पाशधरं चित्ते चचार दुश्चरं तपः ॥ ३९ ॥
एवं तपस्यतस्तस्य प्रचेता दृष्टिगोचरः ॥ कृपयाऽभून्महाराज प्रसन्नमुखपंकजः ॥ ४० ॥ हरिश्चंद्रमुवाचेदं वचनं यादसां पतिः॥
वरं वरय धर्मज्ञ तुष्टोऽस्मि तपसा तव ॥ ४१ ॥ राजोवाच ॥ अनपत्योऽस्मि देवेश पुत्रं देहि सुखप्रदम् ॥ ऋणत्रयापहारार्थमु
द्यमोऽयं मया कृतः ॥ ४२ ॥ नृपस्य वचनं श्रुत्वा प्रगल्भं दुःखितस्य च ॥ स्मितपूर्वं ततः पाशी तमाह पुरतः स्थितम् ॥ ४३ ॥
वरुण उवाच ॥ पुत्रो यदि भवेद्राजन्गुणी मनसि वांछितः ॥ सिद्धे कार्यें ततः पश्चात्किं करिष्यसि मे प्रियम् ॥४४ ॥ यदि त्वं
तेन पुत्रेण मां यजेथा विशंकितः ॥ पशुबंधेन तेनैव ददामि नृपते वरम् ॥ ४५ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ पशुबन्धेन पशुपणेन ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ममाग्रे यद्ब्रवीषि पुत्रं दास्यामीति तद्वचनं सत्यं कार्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ शैब्या शिबेरपत्यं कन्या ॥ ५० ॥ दोहदो गर्भिणीमनोरथः ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ आदौ जातकर्म चकार ततो दानादि ददावित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ षट्षष्टिश्लोकवर्यैस्तु राज्ञः पुत्रोत्सवे साति ॥ वरुणस्य ततो वृत्तं यथावदभिधीयते ॥ १ ॥ राज्ञः पुत्रोत्सवानंतरं जातं वृत्तमाह । प्रवृत्ते सदने इति ॥ पाशी वरुणः ॥ १ ॥ यजानेनेति ॥ नरमेधं कुर्वित्यर्थः ॥ २ ॥ ननु त्वदनुग्रहादेक एव मम पुत्रोऽभूत्तस्मिंश्च दत्ते मम पुत्रो नैवाऽस्ति ॥ तथा चैवं व्यर्थमेव त्वं मया प्रार्थित इति भवतीत्यत आह ॥ वंध्यत्वमिति ॥ मम वंध्यत्वं गच्छत्विति मनीषयैव त्वयाऽहं प्रार्थितो न पुनः पुत्रो मम जीवत्विति ॥ तच्च कार्यं तव मया संपादितम् ॥ ततश्च न मम प्रार्थना व्यर्थेति भावः ॥ ३ ॥

राजोवाच॥देव मे माऽस्तु वंध्यत्वं यजिष्येऽहं जलाधिपम्॥पशुं कृत्वा सुतं पुत्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥४६॥ वंध्यत्वे परमं दुःखमसह्यं भुवि मानद॥शोकाग्निशमनं नृणां तस्माद्देहि सुतं शुभम्॥४७॥ वरुण उवाच॥ भविष्यति सुतः कामं राजन्गच्छ गृहाय वै ॥ सत्यं तद्वचनं कार्यं यद्ब्रवीषि ममाग्रतः॥४८॥व्यास उवाच॥इत्युक्तो वरुणेनाऽसौ हरिश्चंद्रो गृहं ययौ॥भार्यायै कथयामास वृत्तांतं वरदानजम्॥४९॥तस्य भार्याशतं पूर्णं बभूवातिमनोहरम् ॥ पट्टराज्ञी शुभा शैब्या धर्मपत्नी पतिव्रता॥५०॥काले गतेऽथ सा गर्भं दधार वरवर्णिनी ॥ बभूव मुदितो राजा श्रुत्वा दोहदचेष्टितम् ॥ ५१ ॥ कारयामास विधिवत्संस्कारान्नृपतिस्तदा ॥ मासेऽथ दशमे पूर्णे सुषुवे सा शुभे दिने ॥ ५२ ॥ ताराग्रहबलोपेते पुत्रं देवसुतोपमम् ॥ पुत्रे जाते नृपः स्नात्वा ब्राह्मणैः परिवेष्टितः ॥ ५३ ॥ चकार जातकर्माऽऽदौ ददौ दानानि भूरिशः ॥ राज्ञश्चाऽतिप्रमोदोऽभूत्पुत्रजन्मसमुद्भवः ॥ ५४ ॥ बभूव परमोदारो धनधान्यसमन्वितः ॥ विशेषदानसंयुक्तो गीतवादित्रसंकुलः ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ व्यास उवाच ॥ प्रवृत्ते सदने तस्य राज्ञः पुत्रमहोत्सवे ॥ आजगाम तदा पाशी विप्रवेषधरः शुभः ॥ १ ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा नृपं प्राह वरुणोऽहं निशामय ॥ पुत्रो जातस्तवाधीश यजानेन नृपाशु माम् ॥ २ ॥ सत्यं कुरु वचो राजन्यत्प्रोक्तं भवता पुरा ॥ वंध्यत्वं तु गतं तेऽद्य वरदानेन मे किल ॥ ३ ॥

हन्मि हनिष्यामीत्यर्थः ॥ वर्तमानसामीप्ये भविष्याति लट् ॥ ४ ॥ कीदृशीं चिंतां चकारेति तदाह । लोकपाल इति ॥ पुत्रे न दत्ते देवस्य हेलनं वञ्चनं भवाति
मोहाद्दातुं न शक्यते ततश्च किं कर्तव्यमिति चिंतेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ दशाहेन दशाहोत्तरामित्यर्थः ॥ दंपती तत्रेति ॥ तत्र नरमेधकर्मणि दंपती जायापती

इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा चिंतां चकार ह ॥ कथं हन्मि सुतं जातं जलजेन समाननम् ॥ ४ ॥ लोकपालः समायातो विप्र
वेषेण वीर्यवान् ॥ न देवहेलनं कार्यं सर्वथा शुभमिच्छता ॥ ५ ॥ पुत्रस्नेहः सुदुश्छेद्यः सर्वथा प्राणिभिः सदा ॥ किं करोमि कथं
मे स्यात्सुखं संततिसंभवम् ॥ ६ ॥ धैर्यमालंब्य भूपालस्तं नत्वा प्रतिपूज्य च ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णं युक्तं विनयपूर्वकम् ॥७॥
राजोवाच ॥ देवदेव तवानुज्ञां करोमि करुणानिधे ॥ वेदोक्तेन विधानेन मखं च बहुदक्षिणम् ॥ ८ ॥ पुत्रे जाते दशाहेन कर्मयो
ग्यो भवेत्पिता ॥ मासेन शुद्ध्येज्जननी दंपती तत्र कारणम् ॥ ९ ॥ सर्वज्ञोऽसि प्रचेतस्त्वं धर्मं जानासि शाश्वतम् ॥ कृपां कुरु त्वं
वारीश क्षमस्व परमेश्वर ॥ १० ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तस्तु प्रचेतास्तं प्रत्युवाच जनाधिपम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि कुरु
कार्याणि पार्थिव ॥ ११ ॥ आगमिष्यामि मासांते यष्टव्यं सर्वथा त्वया ॥ कृत्वौत्थानिकमाचारं पुत्रस्य नृपसत्तम ॥ १२ ॥
इत्युक्त्वा श्लक्ष्णया वाचा राजानं यादसां पतिः ॥ हरिश्चंद्रो मुदं प्राप गते पाशिनि पार्थिवः ॥ १३ ॥ कोटिशः प्रददौ गास्ता
घटोध्नीर्हेमपूरिताः ॥ विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च तथैव तिलपर्वतान् ॥ १४ ॥ राजा पुत्रमुखं दृष्ट्वा सुखमाप महत्तरम् ॥ नामास्य
रोहितश्चेति चकार विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥ पूर्णे मासे ततः पाशी विप्रवेषेण भूपतेः ॥ आजगाम गृहे सद्यो यजस्वेति ब्रुव
न्मुहुः ॥ १६ ॥ वीक्ष्य तं नृपतिर्देवं निमग्नः शोकसागरे ॥ प्रणिपत्य कृतातिथ्यं तमुवाच कृतांजलिः ॥ १७ ॥ दिष्ट्या देव
त्वमायातो गृहं मे पावितं प्रभो ॥ मखं करोमि वारीश विधिवद्वांछितं तव ॥ १८ ॥

कारणमधिकारिणौ ततश्च मासपर्यंतमनधिकारात्कथं यज्ञः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कृत्वौत्थानिकमिति ॥ जातकर्मनामकरणादिकमित्यर्थः ॥
आचारं कृत्वा यष्टव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अदंतो न पशुः श्लाघ्य इत्याहुर्वेदवादिनः ॥ तस्माद्दंतोद्भवे तेऽहं करिष्यामि महामखम् ॥ १९ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तस्तेन
वरुणस्तथेत्युक्त्वा ययावथ ॥ हरिश्चंद्रो मुदं प्राप्य विजहार गृहाश्रमे ॥ २० ॥ पुनर्दंतोद्भवं ज्ञात्वा प्रचेता द्विजरूपवान् ॥
आजगाम गृहे तस्य कुरु कार्यमिति ब्रुवन् ॥ २१ ॥ भूपालोऽपि जलाधीशं वीक्ष्य प्राप्तं द्विजाकृतिम् ॥ प्रणम्यासनसन्मानैः
पूजयामास सादरम् ॥ २२ ॥ स्तुत्वा प्रोवाच वचनं विनयानतकंधरः ॥ करोमि विधिवत्कामं मखं प्रबलदक्षिणम् ॥ २३ ॥
बालोऽप्यकृतचौलोऽयं गर्भकेशो न संमतः ॥ यज्ञार्थे पशुकरणे मया वृद्धमुखाच्छ्रुतम् ॥ २४ ॥ तावत्क्षमस्व वारीश विधिं
जानासि शाश्वतम् ॥ कर्तव्यः सर्वथा यज्ञो मुंडनांते शिशोः किल ॥ २५ ॥ तस्येति वचनं श्रुत्वा प्रचेताः प्राह तं पुनः ॥
प्रतारयसि मां राजन्पुनः पुनरिदं ब्रुवन् ॥ २६ ॥ अपि ते सर्वसामग्री वर्तते नृपतेऽधुना ॥ पुत्रस्नेहनिबद्धस्त्वं वंचयस्येव सांप्रतम्
॥ २७ ॥ क्षौरकर्मविधिं कृत्वा न कर्तासि मखं यदि ॥ तदाऽहं दारुणं शापं दास्ये कोपसमन्वितः ॥ २८ ॥ अद्य गच्छामि
राजेंद्र वचनात्तव मानद ॥ न मृषा वचनं कार्यं त्वयेक्ष्वाकुकुलोद्भव ॥ २९ ॥ इत्याभाष्य ययावाशु प्रचेता नृपतेर्गृहात् ॥
राजा परंमसंतुष्टो ननंद भवने तदा ॥३०॥ चूडाकरणकाले तु प्रवृत्ते परमोत्सवे ॥ संप्राप्तस्तरसा पाशी भवनं नृपतेः पुनः ॥३१॥
यदांके सुतमादाय राज्ञी नृपतिसन्निधौ ॥ उपविष्टा क्रियाकाले तदैव वरुणोऽभ्यगात् ॥ ३२ ॥ कुरु कर्मेति विस्पष्टं वचनं कथयन्नृपम्
॥ विप्ररूपधरः श्रीमान्प्रत्यक्ष इव पावकः ॥ ३३ ॥ नृपतिस्तं समालोक्य बभूवातीव विह्वलः ॥ नमश्चकार तं
भीत्या कृतांजलिपुटः पुरः ॥ ३४ ॥ विधिवत्पूजयित्वा तं राजोवाच विनीतवान् ॥ स्वामिन्कार्यं करोम्यद्य मखस्य विधिपूर्वकम्
॥ ३५ ॥ वक्तव्यमस्ति तत्राऽपि शृणुष्वैकमना विभो ॥ युक्तं चेन्मन्यसे स्वामिंस्तद्ब्रवीमि तवाग्रतः ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो
वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ संस्कृताश्चान्यथा शूद्रा एवं वेदविदो विदुः ॥ ३७ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यद्वचः सत्यमिति ॥ यच्छब्दो यद्यर्थकः ॥ यदि सत्यं मन्यसे इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तस्मादयं सुतो मेऽद्य शूद्रवद्वर्तते शिशुः ॥ उपनीतः क्रियार्हः स्यादिति वेदेषु निर्णयः ॥ ३८ ॥ राज्ञामेकादशे वर्षे सदोपनयनं
स्मृतम्॥अष्टमे ब्राह्मणानां च वैश्यानां द्वादशे किल ॥३९॥ दयसे यदि देवेश दीनं मां सेवकं तव ॥ तदोपनीय कर्ताऽस्मि पशुना
यज्ञमुत्तमम्॥४०॥ लोकपालोऽसि धर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद॥मन्यसे यद्वचः सत्यं तद्गच्छ भवनं विभो॥४१॥व्यास उवाच ॥ इति
तस्य वचः श्रुत्वा दयावान्यादसां पतिः ॥ ओमित्युक्त्वा ययावाशु प्रसन्नवदनो नृपः ॥ ४२ ॥ गतेऽथ वरुणे राजा बभूवाऽतिमुदा
ऽन्वितः ॥ सुखं प्राप्य सुतस्यैवं राजा मुदमवाप ह॥४३॥चकार राजकार्याणि हरिश्चंद्रस्तदा नृप॥कालेन व्रजता पुत्रो बभूव दशवा
र्षिकः॥४४॥ तस्योपवीतसामग्रीं विभूतिसदृशीं नृपः ॥ चकार ब्राह्मणैः शिष्टैरन्वितः साचिवैस्तथा॥४५॥ एकादशे सुतस्याब्दे व्रत
बंधविधौ नृपः ॥ विदधे विधिवत्कार्यं चित्ते चिंतातुरः पुनः ॥४६॥ वर्तमाने तथा कार्ये उपनीते कुमारके ॥ आजगामाथ वरुणो
विप्रवेषधरस्तदा ॥ ४७ ॥ तं वीक्ष्य नृपतिस्तूर्णं प्रणम्य पुरतः स्थितः ॥ कृतांजलिपुटः प्रीतः प्रत्युवाच सुरोत्तमम् ॥ ४८ ॥
देवदत्तोपवीतोऽयं पशुयोग्योऽस्ति मे सुतः ॥ प्रसादात्तव मे शोको गतो वंध्यापवादजः ॥ ४९ ॥ कर्तुमिच्छाम्यहं यज्ञं प्रभूतवर
दक्षिणम् ॥ समये शृणु धर्मज्ञ सत्यमद्य ब्रवीम्यहम् ॥ ५० ॥ समावर्तनकर्मांते करिष्यामि तवेप्सितम् ॥ ममोपरि दयां कृत्वा
तावत्त्वं क्षंतुमर्हसि ॥ ५१ ॥ वरुण उवाच ॥ प्रतारयसि मां राजन्पुत्रप्रेमाकुलो भृशम् ॥ मुहुर्मुहुर्मतिं कृत्वा युक्तियुक्तां महा
मते ॥ ५२ ॥ गच्छाम्यद्य महाराज वचसा तव नोदितः ॥ आगमिष्यामि समये समावर्तनकर्मणि ॥ ५३ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ
पाशी तमापृच्छ्य विशांपते ॥ राजा प्रमुदितः कार्यं चकार च यथोत्तरम् ॥ ५४ ॥ आगतं वरुणं दृष्ट्वा कुमारोऽतिविच
क्षणः ॥ यज्ञस्य समयं ज्ञात्वा तदा चिंतातुरोऽभवत् ॥ ५५ ॥

देवदत्तेति ॥ देवेति वरुणसंबोधनम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

Nepal Sanskrit University, Valmeeki Campus, Kathmandu

आयुष्मन्निति जनमेजयसंबोधनम् ॥ ५६ ॥ नगरान्निर्गत्य वनमेव प्रययावित्यन्वयः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ एकोनषष्टिश्लोकैस्तु शुनःशेपवधाश्रया ॥ कथा प्रारभ्यते यत्र विश्वामित्रेण वैरिता ॥

शोकस्य कारणं राज्ञः पर्यपृच्छदितस्ततः ॥ ज्ञात्वाऽऽत्मवधमायुष्मन्गमनाय मतिं दधौ ॥ ५६ ॥ निश्चयं परमं कृत्वा संमंत्र्य सचिवात्मजैः ॥ प्रययौ नगरात्तस्मान्निर्गत्य वनमप्यसौ ॥ ५७ ॥ गते पुत्रे नृपः कामं दुःखितोऽभूद् भृशं तदा ॥ प्रेरयामास दूतान्स्वांस्तस्यान्वेषणकाम्यया ॥ एवं गतेऽथ कालेऽसौ वरुणस्तद्गृहं गतः ॥ राजानं शोकसंततं कुरु यज्ञमिति ब्रुवन् ॥ ५९ ॥ राजा प्रणम्य तं प्राह देवदेव करोमि किम् ॥ न जाने क्वाऽपि पुत्रो मे गतस्त्वद्य भयाकुलः ॥ ६० ॥ सर्वत्र गिरिदुर्गेषु मुनीनामाश्रमेषु च ॥ अन्वेषितो मे दूतैस्तु न प्राप्तो यादसांपते ॥ ६१ ॥ आज्ञापय महाराज किं करोमि गते सुते ॥ न मे दोषोऽत्र सर्वज्ञ भाग्यदोषस्तु सर्वथा ॥ ६२ ॥ व्यास उवाच ॥ इति भूपवचः श्रुत्वा प्रचेताः कुपितो भृशम् ॥ शशाप च नृपं क्रोधाद्वंचितस्तु पुनःपुनः ॥ ६३ ॥ नृपतेऽहं त्वया यस्माद्वचसा च प्रवंचितः ॥ तस्माज्जलोदरो व्याधिस्त्वां तुदत्वतिदारुणः ॥ ६४ ॥ व्यास उवाच ॥ इति शप्तो महीपालः कुपितेन प्रचेतसा ॥ पीडितोऽभूत्तदा राजा व्याधिना दुःखदेन तु ॥ ६५ ॥ एवं शप्त्वा नृपं पाशी जगाम निजमास्पदम् ॥ राजा प्राप्य महाव्याधिं बभूवातीव दुःखितः ॥ ६६ ॥ इति श्रीदे० म० सप्तमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ व्यास उवाच ॥ गतेऽथ वरुणे राजा रोगेणाऽतीव पीडितः ॥ दुःखाद्दुःखं परं प्राप्य व्यथितोऽभूद् भृशं तदा ॥ १ ॥ कुमारोऽसौ वने श्रुत्वा पितरं रोगपीडितम् ॥ गमनाय मतिं राजंश्चकार स्नेहयंत्रितः ॥ २ ॥ संवत्सरे व्यतीते तु पितरं द्रष्टुमादरात् ॥ गंतुकामं तु तं ज्ञात्वा शक्रस्तत्राजगाम ह ॥ ३॥ वासवस्तु तदा रूपं कृत्वा विप्रस्य सत्वरः ॥ वारयामास युक्त्या वै कुमारं गंतुमुद्यतम् ॥ ४ ॥

हारिश्चंद्रेण संजाता परं प्रारब्धवेगतः ॥ १ ॥ वरुणशापदानानंतरं जातं वृत्तमाह । गतेऽथेति ॥ १ ॥ २ ॥ तत्राजगाम हेति ॥ यत्र पुत्रः स्थितस्तत्रेत्यर्थः ॥ ३ ॥ वारयामासेति ॥ केवलं दयावशादित्यर्थः ॥ ४ ॥

॥५॥ ते तव पशुभूतस्य होमं कारयिष्यतीत्यन्वयः॥६॥ आत्मा हि वल्लभ इति॥ न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यादिना न वा

इंद्र उवाच ॥ राजपुत्र न जानासि राजनीतिं सुदुर्लभाम् ॥ अतः करोषि मूढस्त्वं गमनाय मतिं वृथा ॥ ५ ॥ पिता तव
महाभाग ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ कारयिष्यति होमं ते ज्वलितेऽथ विभावसौ ॥ ६ ॥ आत्मा हि वल्लभस्तात सर्वेषां
प्राणिनां खलु ॥ तदर्थं वल्लभाः संति पुत्रदारधनादयः ॥ ७ ॥ आत्मनो देहरक्षार्थं हत्वा त्वां वल्लभं सुतम् ॥ हवनं
कारयित्वाऽसौ रोगमुक्तो भविष्यति ॥ ८ ॥ तस्मात्त्वया न गंतव्यं राजपुत्र पितुर्गृहे ॥ मृते पितरि गंतव्यं राज्यार्थं
सर्वथा पुनः ॥ ९ ॥ एवं निषेधितस्तत्र वासवेन नृपात्मजः ॥ वनमध्ये स्थितः कामं पुनः संवत्सरं नृप ॥ १० ॥ अत्यं
तं दुःखितं श्रुत्वा हरिश्चंद्रं तदात्मजः ॥ गमनाय मतिं चक्रे मरणे कृतनिश्चयः ॥ ११ ॥ तुराषाड् द्विजरूपेण तत्रागत्य च रोहि
तम् ॥ निवारयामास सुतं युक्तिवाक्यैः पुनःपुनः ॥ १२ ॥ हरिश्चंद्रोऽतिदुःखार्तो वसिष्ठं स्वपुरोहितम् ॥ पप्रच्छ रोगनाशाय तत्रो
पायं सुनिश्चितम् ॥ १३ ॥ तमाह ब्रह्मणः पुत्रो यज्ञं कुरु नृपोत्तम ॥ क्रयक्रीतेन पुत्रेण शापमोक्षो भविष्यति ॥ १४ ॥ पुत्रा
दशविधाः प्रोक्ता ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ द्रव्येणानीय तस्मात्त्वं पुत्रं कुरु नृपोत्तम ॥ १५ ॥ वरुणोऽपि प्रसन्नः सन्सुखकारी भवि
ष्यति ॥ लोभात्कोऽपि द्विजः पुत्रं प्रदास्यति स्वराष्ट्रजः ॥ १६ ॥ एवं प्रमोदितो राजा वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रधानं प्रेरयामास
तदन्वेषणकाम्यया ॥ १७ ॥ अजीगर्तो द्विजः कश्चिद्विषये तस्य भूपतेः ॥ तस्यासंश्च त्रयः पुत्रा निर्धनस्य विशेषतः ॥ १८ ॥
प्रधाने नाप्यसौ पृष्टः पुत्रार्थं दुर्बलद्विजः ॥ गवां शतं ददामीति देहि पुत्रं मखाय वै ॥१९॥ शुनःपुच्छः शुनःशेपः शुनोलांगूल
इत्यमी ॥ तेषामेकतमं देहि ददामि तु गवां शतम् ॥ २० ॥ अजीगर्तस्तु तच्छ्रुत्वा क्षुधया पीडितो भृशम् ॥ पुत्रं च कतमं
तेभ्यो विक्रेतुं वै मनो दधे ॥ २१ ॥

अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवतीति बृहदारण्यकश्रुतेरनुभवाच्च॥तदर्थं आत्मार्थं इत्यर्थः ॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥

कार्याधिकारिणं मृतक्रियाधिकारिणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शामित्राय शामितुः कर्म वधरूपं शामित्रं तस्मै वधाय कर्मणे पशुं चक्रे दत्तवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अजीगर्तो लोभवशात्पुत्रवधं कर्तुं प्रवृत्त इत्याह । अजीगर्त इति ॥ २९ ॥ ३० ॥ सदाऽसूयेति ॥ पुत्रेऽतिद्वेषबुद्धिरित्यर्थः॥ प्रसूयते उत्पद्यते ॥ ३१ ॥

कार्याधिकारिणं ज्येष्ठं मत्वा नासावदादमुम् ॥ कनिष्ठं नाप्यदान्माता ममैष इति वादिनी ॥ २२ ॥ मध्यमं च शुनःशेपं ददौ गवां शतेन च ॥ आनिनाय पशुं चक्रे नरमेधे नराधिपः ॥ २३ ॥ रुदंतं दुःखितं दीनं वेपमानं भृशातुरम् ॥ यूपे बद्धं निरीक्ष्यामुं चुक्रुशुर्मुनयस्तदा ॥ २४ ॥ शामित्राय पशुं चक्रे नरमेधे नराधिपः ॥ शमिता नाददे शस्त्रं तमालंभयितुं शिशुम् ॥ २५ ॥ नाहं द्विजसुतं दीनं रुदंतं करुणं भृशम् ॥ हनिष्यामि स्वलोभार्थमित्युवाचाप्यसौ तदा ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वा विररामासौ कर्मणो दुष्करादथ ॥ राजा सभासदः प्राह किं कर्तव्यमिति द्विजाः ॥ २७ ॥ जातः किलकिलाशब्दो जनानां क्रोशतां तदा ॥ क्रंदमाने शुनःशेपे सभायां भृशमद्भुतम् ॥ २८ ॥ अजीगर्तस्तदोत्थाय तमुवाच नृपोत्तमम् ॥ राजन्कार्यं करिष्यामि तवाहं सुस्थिरो भव ॥ २९ ॥ वेतनं द्विगुणं देहि हनिष्यामि पशुं किल ॥ कर्तव्यं मखकार्यं वै मया तेऽद्य धनार्थिना ॥ ३० ॥ दुःखितस्य धनार्थस्य सदाऽसूया प्रसूयते ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य हरिश्चंद्रो मुदाऽन्वितः ॥ ३१ ॥ तमुवाच ददाम्यद्य गवां शतमनुत्तमम् ॥ तदाकर्ण्य पिता तस्य पुत्रं हंतुं समुद्यतः ॥ ३२ ॥ लोभेनाकुलचित्तोऽसौ शामित्रे कृतनिश्चयः ॥ समुद्यतं च तं दृष्ट्वा जनाः सर्वे सभासदः ॥ ३३ ॥ चुक्रुशुर्भृशदुःखार्ता हाहेति जगदुर्वचः ॥ पिशाचोऽयं महापापी क्रूरकर्मा द्विजाकृतिः ॥ ३४ ॥ यत्स्वयं स्वसुतं हंतुमुद्यतः कुलपांसनः ॥ धिक्चांडाल किमेतत्ते पापकर्म चिकीर्षितम् ॥ ३५ ॥ हत्वा सुतं धनं प्राप्य किं सुखं ते भविष्यति ॥ आत्मा वै जायते पुत्र अंगाद्वै वेदभाषितम् ॥ ३६ ॥ तत्कथं पापबुद्धे त्वमात्मानं हंतुमिच्छसि ॥ एवं कोलाहले तत्र जाते कौशिकनंदनः ॥ ३७ ॥

॥ ३२ ॥ शामित्रे वधकर्मणि । अनेन च लोभाविष्टस्य ईदृशी गतिर्जायते इति बोधितम् ॥ तस्माल्लोभस्त्याज्य इत्यवांतरतात्पर्यम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नोदनेयं प्रेरणेयं विधिवाक्येनेत्यर्थः ॥ नतु विधिवाक्यानामवश्यं हिंसाकरणे तात्पर्यम् । तदेतद्विचारय निश्चिनुहीत्यर्थः ॥ किंतु हिंसानिवृत्तावेव
तात्पर्यम् ॥ तदुक्तं भागवते ॥ लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जंतोर्नहि तत्र चोदना ॥ व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टेति ॥ ४० ॥ ४१॥४२॥

समीपं नृपतेर्गत्वा तमुवाच दयापरः ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ राजन्नमुं शुनःशेपं रुदंतं भृशदुःखितम् ॥ ३८ ॥ क्रतुस्ते भविता पूर्णो
रोगनाशश्च सर्वथा ॥ दयासमं नास्ति पुण्यं पापं हिंसासमं न हि ॥ ३९ ॥ रागिणां रोचनार्थाय नोदनेयं विचारय ॥ आत्मदे
हस्य रक्षार्थं परदेहनिकृंतनम् ॥ ४० ॥ न कर्तव्यं महाराज सर्वतः शुभमिच्छता ॥ दयया सर्वभूतेषु संतुष्टो येन केनच ॥ ४१ ॥
सर्वेन्द्रियोपशांत्या च तुष्यत्याशु जगत्पतिः ॥ आत्मवत्सर्वभूतेषु चिंतनीयं नृपोत्तम ॥४२॥ जीवितव्यं प्रियं नूनं सर्वेषां सर्वदा
किल ॥ त्वमिच्छसि सुखं कर्तुं देहे हत्वा त्वमुं द्विजम् ॥ ४३ ॥ कथं नेच्छेदसौ देहं रक्षितुं स्वसुखास्पदम् ॥ पूर्वजन्मकृतं वैरं
नानेन सहते नृप ॥ ४४ ॥ येनामुं हंतुकामस्त्वं द्विजपुत्रं निरागसम् ॥ योऽयं हंति विना वैरं स्वकामः सततं पुनः ॥४५॥ हंतारं
हंति तं प्राप्य जननं जननांतरे ॥ जनकोऽस्य सुदुष्टात्मा येनासौ ते समर्पितः ॥ ४६ ॥ स्वात्मजो धनलोभेन पापाचारः स
दुर्मतिः ॥ एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ ४७ ॥ यजेत चाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ देशमध्ये च यः कश्चि
त्पापकर्म समाचरेत् ॥ ४८ ॥ षष्ठांशस्तस्य पापस्य राजा भुंक्ते न संशयः ॥ निषेधनीयो राज्ञाऽसौ पापं कर्तुं समुद्यतः ॥ ४९ ॥
न निषिद्धस्त्वया कस्मात्पुत्रं विक्रेतुमुद्यतः ॥ सूर्यवंशे समुत्पन्नस्त्रिशंकुतनयः शुभः ॥ ५० ॥ आर्यस्त्वनार्यवत्कर्म कर्तुमिच्छसि
पार्थिव ॥ मोचनान्मुनिपुत्रस्य करणाद्वचनस्य मे ॥ ५१ ॥ तव देहे सुखं राजन्भविष्यत्यविचारणात् ॥ पिता ते शापयोगेन
चांडालत्वमुपागतः ॥ ५२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ हंतारं हंतीति ॥ यं हंति स जननं प्राप्य तं हंतारं पूर्वजन्मस्थं जननांतरे द्वितीयजन्मनि हंतीत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
मे मम वचनस्य करणात्स्वीकरणादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ निग्रहः आग्रहः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ एकोनषष्टिश्लोकैस्तु विश्वामित्रेण मोचिते ॥ शुनःशेपे हरिश्चंद्रो रोगान्मुक्त इतीर्यते ॥ १ ॥ राजवाक्यं श्रुत्वा विश्वामित्रो यदकरोत्तदाह । रुदंतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

मयाऽसौ तेन देहेन स्वर्लोकं प्रापितः किल ॥ तेनैव प्रीतियोगेन कुरु मे वचनं नृप॥५३॥मुञ्चैनं बालकं दीनं रुदंतं भृशमातुरम्॥ याचितोऽसि मया नूनं यज्ञेऽस्मिन्राजसूयके॥५४॥प्रार्थनाभंगजं दोषं कथं त्वं नाऽवबुध्यसे॥ प्रार्थितं सर्वदा देयं यज्ञेऽस्मिन्नृपसत्तम॥५५॥अन्यथा पापमेव स्यात्तव राजन्न संशयः ॥ व्यास उवाच॥इति तस्य वचः श्रुत्वा कौशिकस्य नृपोत्तमः॥५६॥प्रत्युवाच महाराज कौशिकं मुनिसत्तमम्॥जलोदरेण गाधेय दुःखितोऽहं भृशं मुने॥५७॥तस्मान्न मोचयाम्येनमन्यत्प्रार्थय कौशिक॥ न त्वया विग्रहः कार्यः कार्येऽस्मिन्मम सर्वथा ॥ ५८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राज्ञो विश्वामित्रोऽतिकोपतः ॥ बभूव दुःखसंतप्तो वीक्ष्य दीनं द्विजात्मजम्॥५९॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ व्यास उवाच ॥ रुदंतं बालकं वीक्ष्य विश्वामित्रो दयातुरः ॥ शुनःशेपमुवाचेदं गत्वा पार्श्वेऽतिदुःखितम् ॥१॥ मंत्रं प्रचेतसः पुत्र मयोक्तं मनसा स्मरन् ॥ जपतस्तव कल्याणं भविष्यति ममाज्ञया॥२॥विश्वामित्रवचः श्रुत्वा शुनःशेपः शुचाकुलः॥मंत्रं जजाप मनसा कौशिकोक्तं स्फुटाक्षरम्॥३॥ जपतस्तत्र तस्याशु प्रचेतास्तु कृपाकरः ॥ प्रादुर्बभूव सहसा प्रसन्नो नृपबालके ॥४॥ दृष्ट्वा तमागतं सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ तुष्टुवुर्वरुणं देवं मुदिता दर्शनेन ते ॥५॥ राजाऽतिविस्मितः पादौ प्रणनाम रुजातुरः॥बद्धांजलिपुटो देवं तुष्टाव पुरतः स्थितम् ॥६॥ हरिश्चंद्र उवाच॥ देवदेव कृपासिंधो पापात्माऽहं सुमंदधीः ॥ कृतापराधः कृपणः पावितः परमेष्ठिना ॥ ७॥ मया ते पुत्रकामेन दुःखसंस्थेन हेलनम्॥कृतं क्षमाप्यं प्रभुणा कोऽपराधः सुदुर्मते॥८॥अर्थी दोषं न जानाति तस्मात्पुत्रार्थिना मया॥ वञ्चितस्त्वं देवदेव भीतेन नरकाद्विभो॥९॥अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च॥भीतोऽहं तेन वाक्येन तस्मात्ते हेलनं कृतम्॥१०॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ भीतेन नरकादिति ॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्तीति शासनात्पुत्रे मृते नरकं प्राप्स्यामीति नरकात् भीतेनेत्यर्थः ॥९॥ तदेवाह अपुत्रस्येति ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ विरुजं रोगरहितम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ विद्याप्रदश्चेति चकारेण

नाज्ञस्य दूषणं चिंत्यं नूनं ज्ञानवता विभो ॥ दुःखितोऽहं रुजाऽऽक्रांतो वंचितः स्वसुतेन ह ॥११॥ न जानेऽहं महाराज पुत्रो मे क्व गतः प्रभो ॥ वंचयित्वा वने भीतो मरणान्मां कृपानिधे॥१२॥प्रययौ द्रविणं दत्त्वा गृहीतो द्विजबालकः॥यज्ञोऽयं क्रीतपुत्रेण प्रारब्धस्तव तुष्टये॥१३॥ दर्शनं तव संप्राप्य गतं दुःखं ममाद्भुतम्॥जलोदरकृतं सर्वं प्रसन्ने त्वयि सांप्रतम्॥१४॥ व्यास उवाच॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा राज्ञो रोगातुरस्य च ॥ दयावान्देवदेवेशः प्रत्युवाच नृपोत्तमम्॥१५॥ वरुण उवाच ॥मुंच राजञ्छुनःशेपं स्तुवंतं मां भृशातुरम् ॥ यज्ञोऽयं परिपूर्णस्ते रोगमुक्तो भवात्मना ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा वरुणस्तूर्णं राजानं विरुजं तथा ॥ चकार पश्यतां तत्र सदस्यानां सुसंस्थितम् ॥१७॥ विमुक्तोऽसौ द्विजः पाशाद्वरुणेन महात्मना॥जयशब्दस्ततस्तत्र संजातो मखमंडपे ॥ १८ ॥ राजा प्रमुदितः सद्यो रोगान्मुक्तः सुदारुणात् ॥ यूपान्मुक्तः शुनःशेपो बभूवातीव संस्थितः॥ १९॥ राजा त्विमं मखं पूर्णं चकार विनयान्वितः ॥ शुनःशेपस्तदा सभ्यानित्युवाच कृतांजलिः ॥२०॥ भोभोः सभ्याः सुधर्मज्ञा ब्रुवंतु धर्मनिर्णयम् ॥ वेदशास्त्रानुसारेण यथार्थवादिनः किल ॥२१॥ पुत्रोऽहं कस्य सर्वज्ञाः पिता मे कोऽग्रतः परम् ॥ महतां वचनात्तस्य शरणं प्रव्रजाम्यहम् ॥ २२ ॥ इत्युक्ते वचने तत्र सभ्याः प्रोचुः परस्परम् ॥ सभ्या ऊचुः ॥ अजीगर्तस्य पुत्रोऽयं कस्यान्यस्य भवेदसौ ॥ २३॥ अंगादंगात्समुद्भूतः पालितस्तेन भक्षितः ॥ अन्यस्य कस्य पुत्रोऽसौ प्रभवेदिति निश्चयः॥ २४ ॥ तच्छुत्वा वामदेवस्तु तानुवाच सभासदः ॥ विक्रीतस्तेन तातेन द्रव्यलोभात्सुतः किलः ॥२५॥ पुत्रोऽयं धनदातुश्च राज्ञस्तत्र न संशयः ॥ अथवा वरुणस्यैष पाशान्मुक्तोऽस्त्यनेन वै ॥ २६ ॥ अन्नदाता भयत्राता तथा विद्याप्रदश्च यः ॥ तथा वित्तप्रदश्चैव पंचैते पितरः स्मृताः ॥ २७ ॥

जन्मदाताऽपीत्येवं मिलिताः पंचेत्यर्थः ॥ २७ ॥

भवता [illegible]
[illegible]

तदा केचित्पितुः प्राहुः केचिद्राज्ञस्तथाऽपरे ॥ वरुणस्येति संवादे निर्णयं न ययुश्च ते ॥ २८ ॥ इत्थं संदेहमापन्ने
वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ सभ्यान्विवदतस्तत्र सर्वज्ञः सर्वपूजितः ॥ २९ ॥ शृणुध्वं भो महाभागा निर्णयं श्रुतिसंमतम् ॥
निःस्नेहेन यदा पित्रा विक्रीतोऽयं सुतः शिशुः ॥ ३० ॥ संबंधस्तु गतस्तस्य तदैव धनसंग्रहात् ॥ हरिश्चंद्रस्य संजातः पुत्रोऽसौ
क्रीत एव च ॥ ३१ ॥ यूपे बद्धो यदा राज्ञा तदा तस्य न वै सुतः ॥ वरुणस्तु स्तुतोऽनेन तेन तुष्टेन मोचितः ॥३२॥ तस्मान्नायं
महाभागा ह्यसौ पुत्रः प्रचेतसः ॥ योऽयं स्तौति महामंत्रैः सोऽपि तुष्टो ददाति च ॥३३॥ धनं प्राणान्पशून्राज्यं तथा मोक्षं किले
प्सितम् ॥ कौशिकस्य सुतश्चायमरिष्टे येन रक्षितः ॥ ३४ ॥ मंत्रं दत्त्वा महावीर्यं वरुणस्यातिसंकटे ॥ व्यास उवाच ॥ श्रुत्वा
वाक्यं वसिष्ठस्य बाढमूचुः सभासदः ॥ ३५ ॥ विश्वामित्रस्तु जग्राह तं करे दक्षिणे तदा ॥ एहि पुत्र गृहं मे त्वमित्युक्त्वा प्रेम
पूरितः ॥ ३६ ॥ शुनःशेपो जगामाशु तेनैव सह सत्वरः ॥ वरुणस्तु प्रसन्नात्मा जगाम च स्वमालयम् ॥ ३७ ॥ ऋत्विजश्च
तथा सभ्याः स्वगृहान्निर्ययुस्तदा ॥ राजाऽपि रोगनिर्मुक्तो बभूवातिमुदाऽन्वितः ॥ ३८ ॥ प्रजास्तु पालयामास सुप्रसन्नेन
चेतसा ॥ रोहिताख्यस्तु तच्छ्रुत्वा वृत्तांतं वरुणस्य ह ॥ ३९ ॥ आजगाम गृहं प्रीतो दुर्गमाद्वनपर्वतात् ॥ दूता राजानमभ्येत्य
प्रोचुः पुत्रं समागतम् ॥ ४० ॥ मुदितोऽसौ जगामाशु संमुखः कोसलाधिपः ॥ दृष्ट्वा पितरमायांतं प्रेमोद्रिक्तः सुसंभ्रमः ॥ ४१ ॥
दंडवत्पतितो भूमावश्रुपूर्णमुखः शुचा ॥ राजाऽपि तं समुत्थाप्य परिरभ्य मुदान्वितः ॥ ४२ ॥ समाघ्राय सुतं मूर्ध्नि
पप्रच्छ कुशलं पुनः ॥ उत्संगे तं समारोप्य मुदितो मेदिनीपतिः ॥ ४३ ॥ उष्णैर्नेत्रजलैः शीर्षण्यभिषेकमथाऽकरोत् ॥ राज्यं
शशास तेनासौ पुत्रेणातिप्रियेण च॥ ४४ ॥ वृत्तांतं नरमेधस्य कथयामास विस्तरात् ॥ राजसूयं क्रतुवरं चकार नृपसत्तमः ॥
॥ ४५॥ वसिष्ठं पूजयित्वाऽथ होतारमकरोद्विभुः ॥ समाप्ते त्वथ यज्ञेशे वसिष्ठोऽतीव पूजितः ॥ ४६ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ विश्वामित्रोऽतिकोपन इति ॥ त्रिशंकोः स्वपितुरुद्धारकस्य मम शुनःशेपमोचनविषयकं वाक्यं नांगीचकारै तादृशस्यातिदुष्टहरिश्चंद्रस्य प्रशंसां मदग्रे करोतीत्यसूया कोपकारणम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ग्लहं पणम् ॥ ५६ ॥ अहं चेदिति ॥ त्वयाऽतिसंस्तुतं राजानं हरिश्चंद्रं तं प्रसिद्धमहमसत्यवादिनं न करोमि न करिष्यामि चेन्मम पुण्यं विनश्यतु अन्यथा तु तं यद्यहमसत्यवादिनं करिष्यामि तदा तव पुण्यमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

शक्रस्य सदनं रम्यं जगाम मुनिरादरात् ॥ विश्वामित्रोऽपि तत्रैव वसिष्ठेन च संगतः ॥४७॥ मिलित्वा तौ स्थितौ देवसदने मुनिसत्तम॥ विश्वामित्रोऽपि पप्रच्छ वसिष्ठं प्रति पूजितम् ॥४८॥ वीक्ष्य विस्मयचित्तस्तं सभायां तु शचीपतेः॥ विश्वामित्र उवाच ॥ क्वेयं पूजा त्वया प्राप्ता महती मुनिसत्तम॥४९॥ कृता केन महाभाग सत्यं ब्रूहि ममांतिके॥ वसिष्ठ उवाच॥ यजमानोऽस्ति मे राजा हरिश्चंद्रः प्रतापवान् ॥ ५० ॥ राजसूयः कृतस्तेन राज्ञा प्रवरदक्षिणः ॥ नेदृशोऽस्ति नृपश्चान्यः सत्यवादी धृतव्रतः॥५१॥ दाता च धर्मशीलश्च प्रजारंजनतत्परः॥ तस्य यज्ञे मया पूजा प्राप्ता कौशिकनंदन ॥५२॥ “किं पृच्छसि पुनः सत्यं ब्रवीम्यकृत्रिमं द्विज॥” हरिश्चंद्रसमो राजा न भूतो न भविष्यति॥ सत्यवादी तथा दाता शूरः परमधार्मिकः॥५३॥ व्यास उवाच॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रोऽतिकोपनः॥ बभूव क्रोधसंरक्तलोचनोऽप्यब्रवीच्च तम् ॥५४॥ विश्वामित्र उवाच॥ एवं स्तौषि नृपं मिथ्यावादिनं कपटप्रियम्॥ वञ्चितो वरुणो येन प्रतिश्रुत्य वरं पुनः॥५५॥ मम जन्मार्जितं पुण्यं तपसः पठितस्य च॥ त्वदीयं वाऽतितपसो ग्लहं कुरु महामते ॥ ५६ ॥ अहं चेत्तं नृपं सद्यो न करोम्यतिसंस्तुतम् ॥ असत्यवादिनं कामम दातारं महाखलम् ॥ ५७ ॥ आजन्मसंचितं सर्वं पुण्यं मम विनश्यतु ॥ अन्यथा त्वत्कृतं सर्वं पुण्यं त्विति पणावहे ॥ ५८ ॥ ग्लहं कृत्वा ततस्तौ तु विवदंतौ मुनी तदा ॥ स्वाश्रमं स्वर्गलोकाच्च गतौ परमकोपनौ ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

व्यास उवाच ॥ कदाचित्तु हरिश्चंद्रो मृगयार्थं वनं ययौ ॥ अपश्यद्रुदतीं बालां सुंदरीं चारुलोचनाम् ॥ १ ॥

॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ अष्टाधिकैश्च पञ्चाशतपद्यैरथ नृपेण ह ॥ विश्वामित्रमुनेर्वैरमभूदिति तु कीर्त्यते ॥ १ ॥ वसिष्ठविश्वामित्रयोः पणानंतरं जातं वृत्तमाह ॥ कदाचिदिति ॥ अपश्यद्रुदतीमिति ॥ इयं विश्वामित्रनिर्मिता माया ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मदर्थं सिद्धिरूपिणी याऽहमास्मि तस्यै मत्प्रयोजनार्थमित्यर्थः ॥ अनेन च का त्वं कस्ते भर्ता पिताऽथवैतस्योत्तरमर्थाद्दत्तं भवति सिद्धेः शास्त्रे प्रसिद्धत्वात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तापपरायणं तपश्चर्यापरायणम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इत्थं निषिध्योति ॥ अनेन च सिद्ध्यर्थं तपः कर्ता निरंतरमेव विघ्नैरभिभूयत इत्युक्तं भवति ॥ तस्मान्निष्कामनया श्रीभगवत्या आराधनं कर्तव्यमित्यवांतरतात्पर्यम् ॥ १४ ॥ वासिष्ठस्य च संवादमिति ॥

तामपृच्छन्महाराजः कामिनीं करुणापरः॥पद्मपत्रविशालाक्षि किं रोदिषि वरानने॥२॥केनाऽसि पीडिताऽत्यर्थं किं ते दुःखं वदाशु मे ॥काच त्वं विजने घोरे कस्ते भर्ता पिताऽथ वा ॥३॥ न बाधते च राज्ये मे राक्षसोऽपि परांगनाम् ॥ तं हन्मि तरसा कान्ते यस्त्वां सुंदरि बाधते ॥ ४ ॥ ब्रूहि दुःखं वरारोहे स्वस्था भव कृशोदरि ॥ विषये मम पापात्मा न तिष्ठति सुमध्यमे ॥ ५ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा नारी तमब्रवीन्नृपम् ॥ प्रमृज्याऽश्रूणि वदनाद्धरिश्चंद्रं नृपोत्तमम् ॥ ६ ॥ नार्युवाच ॥ राजन्मां बाधतेऽत्यर्थं विश्वामित्रो महामुनिः ॥ तपः करोति यद्घोरं मदर्थं कौशिको वने ॥ ७ ॥ तेनाऽहं दुःखिता राजन्विषये तव सुव्रत ॥ विद्धि मां कमनां कांतां पीडितां मुनिना भृशम् ॥ ८ ॥ राजोवाच ॥ स्वस्था भव विशालाक्षि न ते दुःखं भविष्यति ॥ तमहं वारयिष्यामि मुनिं तापपरायणम् ॥ ९ ॥ इत्याश्वास्य स्त्रियं राजा तरसा मुनिसन्निधौ ॥ नत्वा प्रणम्य शिरसा तमुवाच महीपतिः ॥ १० ॥ स्वामिन्किं क्रियतेऽत्यर्थं तपसा देहपीडनम् ॥ किमर्थं ते समारंभो ब्रूहि सत्यं महामते ॥ ११ ॥ वांछितं तव गाधेय करोमि सफलं किल ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ तरसा तपसाऽलमतः परम् ॥ १२ ॥ विषये मम सर्वज्ञ न कर्तव्यं सुदारुणम् ॥ लोकपीडाकरं घोरं तपः केनापि कर्हिचित् ॥ १३ ॥ इत्थं निषिध्य तं राजा विश्वामित्रं गृहं ययौ ॥ मनसा क्रोधमाधायागतोऽसौ कौशिको मुनिः ॥ १४ ॥ स गत्वा चिंतयामास नृपकृत्यमसांप्रतम् ॥ वसिष्ठस्य च संवादं तपसः प्रतिषेधनम् ॥ १५ ॥ कोपाविष्टेन मनसा प्रतीकारमथाकरोत् ॥ विचिंत्य बहुधा चित्ते दानवं घोरविग्रहम् ॥ १६ ॥

वसिष्ठेनाऽयं राजा परमधार्मिक इत्युक्तम् ॥ यद्ययं परमधार्मिकस्तर्हि मम तपसः कथमनेन प्रतिषेधनं कृतं कथं च वसिष्ठेन पणः कृतः इति प्रष्टव्यो वसिष्ठोऽस्मिन्समये इति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥१७॥१८॥१९॥२०॥ वने सूकरो वृक्षाणां कदनं चकारेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५॥२६ ॥२७॥ २८ ॥ २९ ॥३० ॥ ३१ ॥३२॥ ३३॥३४॥३५॥

प्रेषयामास तद्देशं विधाय सूकराकृतिम् ॥ सोऽतिकायो महाकालः कुर्वन्नादं सुदारुणम् ॥१७॥ राज्ञश्चोपवने प्राप्तस्त्रासयन्रक्षकांस्तदा॥मालतीनां च खंडानि कदंबानां तथैव च॥१८॥यूथिकानां च वृंदानि कंपयंश्च मुहुर्मुहुः॥दन्तेन विलिखन्भूमिं समुन्मूलयते द्रुमान् ॥१९॥चंपकान्केतकीखंडान्मल्लिकानां च पादपान् ॥ करवीरानुशीरांश्च निचखान शुभान्मृदून् ॥२०॥ मुचुकुंदानशोकांश्च बकुलांस्तिलकांस्तथा॥उन्मूल्य कदनं तत्र चकार सूकरो वने॥२१॥वाटिकारक्षकाः सर्वे दुद्रुवुः शस्त्रपाणयः ॥ हाहेति चुक्रुशुस्तत्र मालाकारा भृशातुराः ॥२२ ॥ बाणैः संताड्यमानोऽपि यदा त्रस्तो न वै मृगः॥रक्षकान्पीडयामास कोलः कालसमद्युतिः॥२३॥ ते तदाऽतिभयाक्रांता राजानं शरणं ययुः ॥ तमूचुस्त्राहि त्राहीति वेपमाना भयाकुलाः ॥ २४ ॥ तानागतान्समालोक्य भयार्तान्भूपतिस्तदा ॥ पप्रच्छ किं भयं कस्मान्मां ब्रुवंतु समागताः ॥ २५ ॥ नाहं बिभेमि देवेभ्यो राक्षसेभ्यश्च रक्षकाः ॥ कस्माद्भयं समुत्पन्नं तद् ब्रुवंतु ममाग्रतः ॥ २६ ॥ हन्मि चैकेन बाणेन तं शत्रुं दुर्भगं किल ॥ यो मेऽरातिः समुत्पन्नो लोके पापमतिः खलः ॥ २७ ॥ देवो वा दानवो वाऽपि तन्निहन्मि शरैः शितैः ॥ क्व तिष्ठति कियद्रूपः कियद्बलसमन्वितः ॥ २८ ॥ मालाकारा ऊचुः ॥ न देवो न च दैत्योऽस्ति न यक्षो न च किन्नरः ॥ कश्चित्कोलो महाकायो राजंस्तिष्ठति कानने ॥२९॥ पुष्पवृक्षानतिमृदून्दंतेनोन्मूलयत्यसौ ॥ विदीर्णं तद्वनं सर्वं सूकरेणातिरंहसा ॥ ३० ॥ विशिखैस्ताडितोऽस्माभिर्दृषद्भिर्लकुटैस्तथा ॥ न बिभेति महाराज हंतुमस्मानुपाद्रवत् ॥ ३१ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तेषां राजा कोपसमाकुलः ॥ अश्वमारुह्य तरसा जगामोपवनं प्रति ॥ ३२ ॥ सैन्येन महता युक्तो गजाश्वरथसंयुतः ॥ पदातिवृंदसहितः प्रययौ वनमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ तत्रापश्यन्महाकोलं घुर्घुरंतं भयानकम् ॥ वनं भग्नं च संवीक्ष्य राजा क्रोधयुतोऽभवत् ॥ ३४ ॥ चापे बाणं समारोप्य विकृष्य च शरासनम् ॥ तं हंतुं सूकरं पापं तरसा समुपाक्रमत् ॥ ३५ ॥

समालोक्य च राजानं चापहस्तं रुषाऽऽकुलम् ॥ संमुखोऽभ्यद्रवत्तूर्णं कुर्वञ्छब्दं सुदारुणम् ॥ ३६ ॥ तमायांतं समालोक्य
वराहं विकृताननम् ॥ मुमोच विशिखं तस्मिन्हंतुकामो महीपतिः ॥ ३७ ॥ वंचयित्वाऽथ तद्बाणं सूकरस्तरसा बलात् ॥
निर्जगाम महावेगात्तमुल्लंघ्य नृपं तदा ॥ ३८ ॥ गच्छंतं तं समालोक्य राजा कोपसमन्वितः ॥ मुमोच विशिखांस्तीक्ष्णां
श्चापमाकृष्य यत्नतः ॥ ३९ ॥ क्षणं दृष्टिपथं राज्ञः क्षणं चादर्शनं गतः ॥ कुर्वन्बहुविधारावं सूकरः समुपाद्रवत् ॥ ४० ॥
हरिश्चंद्रोऽतिकुपितो :मृगस्यानुजगाम ह ॥ अश्वेन वायुवेगेन विकृष्य च शरासनम् ॥ ४१ ॥ इतस्ततस्ततः सैन्यमगमच्च
वनांतरम् ॥ एकाकी नृपतिः कोलं व्रजंतं समुपाद्रवत् ॥ ४२ ॥ मध्याह्नसमये राजा संप्राप्तो विजने वने ॥ तृषितः
क्षुधितोऽत्यर्थं बभूव श्रांतवाहनः ॥ ४३ ॥ सूकरोऽदर्शनं प्राप्तो राजा चिंतातुरोऽभवत् ॥ मार्गभ्रष्टोऽतिविपिने दारुणे
दीनवत्स्थितः ॥ ४४ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि न सहायोऽस्ति मे वने ॥ अज्ञातस्वपथः कुत्र व्रजामीति व्यचिंतयत् ॥ ४५ ॥
एवं चिंतयतस्तत्र विपिने जनवर्जिते ॥ राजा चिंतातुरोऽपश्यन्नदीं सुविमलोदकाम् ॥ ४६ ॥ वीक्ष्य तां मुदितो राजा पाययि
त्वा तुरंगमम् ॥ अश्वादुत्तीर्य विमलं पपौ पानीयमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ जलं पीत्वा नृपस्तत्र सुखमाप महीपतिः ॥ इयेष नगरं गंतु
दिग्भ्रमेणातिमोहितः॥४८॥विश्वामित्रस्तु संप्राप्तो वृद्धब्राह्मणरूपधृक्॥ननाम वीक्ष्य राजा तं प्रीतिपूर्वं द्विजोत्तमम्॥४९॥तमुवाच
गाधिराजः प्रणमंतं नृपोत्तमम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु महाराज किमर्थमिह चागतः ॥ ५० ॥ एकाकी विजने राजन्किं चिकीर्षित
मत्र ते ॥ ब्रूहि सर्वं स्थिरो भूत्वा कारणं नृपसत्तम ॥ ५१ ॥ राजोवाच ॥ सूकरोऽतिमहाकायो बलवान्पुष्पकाननम् ॥ समुपेत्य
ममर्दाशु कोमलान्पुष्पपादपान् ॥ ५२ ॥ तं निवारयितुं दुष्टं करे कृत्वा च कार्मुकम् ॥ ससैन्योऽहं स्वनगरान्निर्गतो मुनिस
त्तम ॥ ५३ ॥ गतोऽसौ दृक्पथात्पापो मायावी क्वापि वेगवान् ॥ पृष्ठतोऽहमपि प्राप्तः सैन्यं क्वापि गतं मम ॥ ५४ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥५५॥५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ त्रिषष्टिश्लोकवर्यैस्तु कौशिकेन महात्मना ॥ हृतं राज्यं हरिश्चन्द्रनृपतेरि
दमुच्यते ॥ १ ॥ राजवाक्यं श्रुत्वा कौशिको यदकरोत्तदाह । इति तस्येति ॥ प्रहस्येति ॥ धार्मिकस्त्वमास्मिंस्तीर्थे न स्नात्वा कथं गंतुमिच्छसीत्यभिप्रायेण हास्यं

क्षुधितस्तृषितश्चाहं सैन्यभ्रष्टस्त्विहागतः ॥ न जाने पुरमार्गं च तथा सैन्यगतिं मुने ॥५५॥ पंथानं दर्शय विभो व्रजामि नगरं प्रति ॥ ममात्र भाग्ययोगेन प्राप्तस्त्वं विजने वने ॥ ५६ ॥ अयोध्याधिपतिश्चाहं हरिश्चंद्रोऽतिविश्रुतः ॥ राजसूयस्य कर्ता च वांछितार्थप्रदः सदा ॥ ५७ ॥ धनेच्छा यदि ते ब्रह्मन्यज्ञार्थं द्विजसत्तम ॥ आगंतव्यमयोध्यायां दास्यामि विपुलं धनम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा भूपतेः कौशिको मुनिः ॥ प्रहस्य प्रत्युवाचेदं हरिश्चंद्रं तदा नृपः ॥ १ ॥ राजंस्तीर्थमिदं पुण्यं पावनं पापनाशनम् ॥ स्नानं कुरु महाभाग पितृणां तर्पणं तथा ॥ २ ॥ कालः शुभतमोऽस्तीह तीर्थे स्नात्वा विशांपते ॥ दानं ददस्व शक्त्याऽत्र पुण्यतीर्थेऽतिपावने ॥ ३ ॥ प्राप्य तीर्थं महापुण्यमस्नात्वा यस्तु गच्छति ॥ स भवेदात्महा भूय इति स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ तस्मात्तीर्थवरे राजन्कुरु पुण्यं स्वशक्तितः ॥ दर्शयिष्यामि मार्गं ते गंतासि नगरं ततः ॥ ५ ॥ आगमिष्याम्यहं मार्गदर्शनार्थं तवानघ ॥ त्वया सहाऽद्य काकुत्स्थ तव दानेन तोषितः ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा मुनेः कपटमंडितम् ॥ वासांस्युत्तार्य विधिवत्स्नातुमभ्याययौ नदीम् ॥ ७ ॥ बंधयित्वा हयं वृक्षे मुनिवाक्येन मोहितः ॥ अवश्यंभावियोगेन तद्वशस्तु तदाऽभवत् ॥ ८ ॥ राजा स्नानविधिं कृत्वा संतर्प्य पितृदेवताः ॥ विश्वामित्रमुवाचेदं स्वामिन्दानं ददामि ते ॥ ९ ॥ यदिच्छसि महाभाग तत्ते दास्यामि सांप्रतम् ॥ गावो भूमिं हिरण्यं च गजाश्वरथवाहनम् ॥ १० ॥ नादेयं मे किमप्यस्ति कृतमेतद्व्रतं पुरा ॥ राजसूये मखश्रेष्ठे मुनीनां सन्निधावपि ॥ ११ ॥ तस्मात्त्वमिह संप्राप्तस्तीर्थेऽस्मिन्प्रवरे मुने ॥ यत्तेऽस्ति वांछितं ब्रूहि ददामि तव वांछितम् ॥ १२ ॥

चकार ॥ १ ॥ तदेवाह ॥ राजन्निति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ मुनीनां संनिधौ राजसूययज्ञे मयैतद्व्रतं कृतमित्यन्वयः ॥११॥१२॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मे पुत्रस्य विवाहोऽस्तीत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ वेदीमध्य इति ॥ अग्निहोत्रशालायां राजा तस्मिन्समये स्थितः ॥ तथा च तस्मिन्वेदीमध्येऽग्निहोत्रवेदीमध्ये दानं देहीत्यन्वयः ॥ अयं भावः ॥ विवाहकार्यार्थं यद्धनं त्वया प्रतिश्रुतं तत् । अथच वरवध्वोः पोषणार्थं च यद्विपुलं

विश्वामित्र उवाच ॥ मया पूर्वं स्मृता राजन्कीर्तिस्ते विपुला भुवि॥वसिष्ठेन च संप्रोक्ता दाता नास्ति महीतले॥१३॥हरिश्चंद्रो नृपश्रेष्ठः सूर्यवंशे महीपतिः॥तादृशो नृपतिर्दाता न भूतो न भविष्यति ॥ १४ ॥ पृथिव्यां परमोदारस्त्रिशंकुतनयो यथा ॥ अतस्त्वां प्रार्थयाम्यद्य विवाहो मेऽस्ति पार्थिव ॥१५॥पुत्रस्य च महाभाग तदर्थं देहि मे धनम् ॥ राजोवाच॥विवाहं कुरु विप्रेन्द्र ददामि प्रार्थितं तव ॥ १६ ॥ यदिच्छसि धनं कामं दाता तस्यास्मि निश्चितम् ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तः कौशिकस्तेन वंचनातत्परो मुनिः॥१७॥उद्भाव्य मायां गांधर्वीं पार्थिवायाप्यदर्शयत्॥कुमारः सुकुमारश्च कन्या च दशवार्षिकी॥१८॥एतयोः कार्यमप्यद्य कर्तव्यं नृपसत्तम ॥ राजसूयाधिकं पुण्यं गृहस्थस्य विवाहतः ॥१९॥भविष्यति तवाद्यैव विप्रपुत्रविवाहतः॥तच्छ्रुत्वा वचनं राजा मायया तस्य मोहितः ॥ २० ॥ तथेति च प्रतिज्ञाय नोवाचाल्पं वचस्तथा ॥ तेन दर्शितमार्गोऽसौ नगरं प्रतिजग्मिवान्॥ २१॥विश्वामित्रोऽपि राजानं वंचयित्वाऽऽश्रमं ययौ ॥ कृतोद्वाहविधिस्तावद्विश्वामित्रोऽब्रवीन्नृपम्॥२२॥वेदीमध्ये नृपाद्य त्वं देहि दानं यथेप्सितम्॥राजोवाच॥किं तेऽभीष्टं द्विज ब्रूहि ददामि वांछितं किल॥२३॥अदेयमपि संसारे यशःकामोऽस्मि सांप्रतम्॥व्यर्थं हि जीवितं तस्य विभवं प्राप्य येन वै ॥ २४॥ नोपार्जितं यशः शुद्धं परलोकसुखप्रदम्॥विश्वामित्र उवाच॥राज्यं देहि महाराज वराय सपरिच्छदम्॥२५॥गजाश्वरथरत्नाढ्यं वेदीमध्येऽतिपावने ॥ व्यास उवाच ॥ मोहितो मायया तस्य श्रुत्वा वाक्यं मुनेर्नृपः ॥२६॥दत्तमित्युक्तवान्राज्यमविचार्य यदृच्छया ॥ गृहीतमिति तं प्राह विश्वामित्रोऽतिनिष्ठुरः ॥ २७ ॥

धनं तद्दानं देहि ॥ अन्यथा त्वत्कृते विवाहे वरवध्वोर्भिक्षाटनप्रसंगे तवापकीर्तिः स्यादिति ॥ राजा तु पोषणार्थं धनं ब्राह्मणोऽयं यत्किंचित्प्रार्थयिष्यति तत् तस्मै देयमित्यभिप्रायेणाऽऽह । किं तेऽभीष्टमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ ब्राह्मणस्तु सर्वस्वहरणेच्छया वदति । राज्यं देहीति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ हेमभारद्वयं सार्धमिति ॥ आचितस्य दशमो भागो भारस्तथा चार्धभारेण सहितभारद्वयपरिमाणां सुवर्णदक्षिणां देहीत्यर्थः ॥ राजा दास्यामीत्युक्त्वा स्वनिकटे धनाभावात्किं मयेदं कृतमित्यतिविस्मित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तदैव सैनिका इति ॥ ये राज्ञा साकं वने गतास्ते मार्गभ्रंशादितस्ततो गता

दक्षिणां देहि राजेंद्र दानयोग्यां महामते ॥ दक्षिणारहितं दानं निष्फलं मनुरब्रवीत्॥२८॥ तस्माद्दानफलाय त्वं यथोक्तां देहि दक्षिणाम्॥
इत्युक्तस्तु तदा राजा तमुवाचातिविस्मितः॥२९॥ ब्रूहि किं यद्धनं तुभ्यं देयं स्वामिन्मयाऽधुना॥दक्षिणानिष्क्रयं साधो वद
यावत्प्रमाणकम्॥३०॥दानपूर्त्यै प्रदास्यामि स्वस्थो भव तपोधन॥विश्वामित्रस्तु तच्छ्रुत्वा तमाह मेदिनीपतिम् ॥३१॥ हेमभारद्वयं
सार्धं दक्षिणां देहि सांप्रतम् ॥ दास्यामीति प्रतिश्रुत्य तस्मै राजाऽतिविस्मितः॥३२॥तदैव सैनिकास्तस्य वीक्षमाणाः समागताः ॥
दृष्ट्वा महीपतिं व्यग्रं तुष्टुवुस्ते मुदाऽन्विताः॥३३॥व्यास उवाच॥श्रुत्वा तेषां वचो राजा नोक्त्वा किंचिच्छुभाशुभम्॥चिंतयन्स्वकृतं
कर्म ययावंतःपुरे ततः॥ ३४॥ किं मया स्वीकृतं दानं सर्वस्वं यत्समर्पितम् ॥ वंचितोऽहं द्विजेनात्र वने पाटच्चरैरिव ॥३५॥ राज्यं
सोपस्करं तस्मै मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ॥ भारद्वयं सुवर्णस्य सार्धं च दक्षिणा पुनः ॥ ३६ ॥ किं करोमि मतिर्भ्रष्टा न ज्ञातं कपटं
मुनेः ॥ प्रतारितोऽहं सहसा ब्राह्मणेन तपस्विना ॥ ३७ ॥ न जाने दैवकार्यं वै हा दैव किं भविष्यति ॥ इति चिंतापरो राजा
गृहं प्राप्तोऽतिविह्वलः ॥ ३८ ॥ पतिं चिन्तापरं दृष्ट्वा राज्ञी पप्रच्छ कारणम् ॥ किं प्रभो विमना भासि का चिंता ब्रूहि सांप्रतम्
॥ ३९ ॥ वनात्पुत्रः समायातो राजसूयः कृतः पुरा ॥ कस्माच्छोचसि राजेंद्र शोकस्य कारणं वद ॥ ४० ॥ नारातिर्विद्यते क्वापि
बलवान्दुर्बलोऽपि वा ॥ वरुणोऽपि सुसंतुष्टः कृतकृत्योऽसि भूतले ॥ ४१ ॥ चिंतया क्षीयते देहो नास्ति चिंतासमा मृतिः ॥
त्यज्यतां नृपशार्दूल स्वस्थो भव विचक्षण ॥ ४२ ॥ तन्निशम्य प्रियावाक्यं प्रीतिपूर्वं नराधिपः ॥ प्रोवाच किंचिच्चिंतायाः कारणं
च शुभाशुभम् ॥ ४३ ॥ भोजनं न चकारासौ चिंताविष्टस्तथा नृपः ॥ सुप्त्वाऽपि शयने शुभ्रे लेभे निद्रां न भूमिपः ॥ ४४ ॥

इत्युक्तं ते सैनिका राजानं वीक्षमाणा आगता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अंतःपुरे ह्यगारे गतः चिंताग्रस्तः सन् ॥ ३४ ॥ स्वकृतमनयं स्मरति । किं मयेति ॥ पाटच्चरैस्तस्करैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गृहं स्त्रीपुरम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शुभाशुभं यथाकथंचिदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

विश्वामित्रो ब्राह्मणवेषेण समागत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ सुवर्णं स्पृश दक्षिणात्वेन प्रतिज्ञातं देहीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ दानं ददामि राज्यदानमधुना

प्रातरुत्थाय चिंतार्तो यावत्संध्यादिकाः क्रियाः ॥ करोति नृपतिस्तावद्विश्वामित्रः समागतः ॥४५॥ क्षत्त्रा निवेदितो राज्ञे मुनिः
सर्वस्वहारकः ॥ आगत्योवाच राजानं प्रणमंतं पुनःपुनः ॥ ४६ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ राजंस्त्यजस्व राज्यं मे देहि वाचा प्रति
श्रुतम् ॥ सुवर्णं स्पृश राजेंद्र सत्यवाग्भव सांप्रतम् ॥ ४७ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ स्वामिन्राज्यं तवेदं मे मया दत्तं किलाधुना ॥
त्यक्त्वाऽन्यत्र गमिष्यामि मा चिंतां कुरु कौशिक ॥ ४८ ॥ सर्वस्वं मम ते ब्रह्मन्गृहीतं विधिवद्विभो ॥ सुवर्णदक्षिणां दातुम
शक्तो ह्यधुना द्विज ॥ ४९ ॥ दानं ददामि ते तावद्यावन्मे स्याद्धनागमः ॥ पुनश्चेत्कालयोगेन तदा दास्यामि दक्षिणाम् ॥ ५० ॥
इत्युक्त्वा नृपतिः प्राह पुत्रं भार्यां च माधवीम् ॥ राज्यमस्मै प्रदत्तं वै मया वेद्यां सुविस्तरे ॥ ५१ ॥ हस्त्यश्वरथसंयुक्तं रत्नहेमस
मन्वितम् ॥ त्यक्त्वा त्रीणि शरीराणि सर्वं चास्मै समर्पितम् ॥ ५२ ॥ त्यक्त्वाऽयोध्यां गमिष्यामि कुत्रचिद्वनगह्वरे ॥ गृह्णात्विदं
मुनिः सम्यग्राज्यं सर्वसमृद्धिमत् ॥ ५३ ॥ इत्याभाष्य सुतं भार्यां हरिश्चंद्रः स्वमंदिरात् ॥ विनिर्गतः सुधर्मात्मा मानयंस्तं द्विजो
त्तमम् ॥ ५४ ॥ व्रजंतं भूपतिं वीक्ष्य भार्यापुत्रावुभावपि ॥ चिंतातुरौ सुदीनास्यौ जग्मतुः पृष्ठतस्तदा ॥ ५५ ॥ हाहाकारो महा
नासीन्नगरे वीक्ष्य तांस्तथा ॥ चुक्रुशुः प्राणिनः सर्वे साकेतपुरवासिनः ॥ ५६ ॥ हा राजन्किं कृतं कर्म कुतः क्लेशः समागतः ॥
वंचितोऽसि महाराज विधिनाऽपंडितेन ह ॥ ५७ ॥ सर्वे वर्णास्तदा दुःखमाप्नुयुस्तं महीपतिम् ॥ विलोक्य भार्यया सार्धं पुत्रेण
च महात्मना ॥ ५८ ॥ निनिंदुर्ब्राह्मणं तं तु दुराचारं पुरौकसः ॥ धूर्तोऽयमिति भाषंतो दुःखार्ता ब्राह्मणादयः ॥ ५९ ॥ निर्गत्य
नगरात्तस्माद्विश्वामित्रः क्षितीश्वरम् ॥ गच्छंतं तमुवाचेदं समेत्य निष्ठुरं वचः ॥६०॥ दक्षिणायाः सुवर्णं मे दत्त्वा गच्छ नराधिप॥
नाहं दास्यामि वा ब्रूहि मया त्यक्तं सुवर्णकम् ॥ ६१ ॥

ददामि दक्षिणां तु धनप्राप्त्युत्तरं कालांतरे दास्यामीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२॥ ५३॥५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥६२॥६३॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः॥१९॥ अर्धाधिकैः पञ्चचत्वारिंशच्छ्लोकैरितः परम् ॥ दक्षिणादानयत्नश्च राज्ञा कृत इतीर्यते॥१॥
राजा विश्वामित्रब्राह्मणं प्रति किमुक्तवान् तदाह । अदत्त्वेति न करिष्यामि भोजनमिति अन्नं त्यक्त्वा फलाहारादिना कालं नेष्यामित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
कंचित्कालमिति ॥ मासपरिमितं कालमित्यर्थः ॥ अग्रे माससमाप्तावेव ब्राह्मणस्याऽऽगमनात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ वदाधुनेति ॥ एवं राज्ञोक्ते मिथ्यावादी

राज्यं गृहाण वा सर्वं लोभश्चेद्धृदि वर्तते ॥ दत्तं चेन्मन्यसे राजन्देहि यत्तत्प्रतिश्रुतम् ॥ ६२ ॥ एवं ब्रुवंतं गाधेयं हरिश्चंद्रो मही
पतिः ॥ प्रणिपत्य सुदीनात्मा कृतांजलिपुटोऽब्रवीत् ॥६३॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः॥१९॥
हरिश्चंद्र उवाच ॥ अदत्त्वा ते हिरण्यं वै न करिष्यामि भोजनम् ॥ प्रतिज्ञा मे मुनिश्रेष्ठ विषादं त्यज सुव्रत ॥ १ ॥ सूर्य
वंशसमुद्भूतः क्षत्रियोऽहं महीपतिः ॥ राजसूयस्य यज्ञस्य कर्ता वाञ्छितदो नृषु ॥ २ ॥ कथं करोमि नाकारं स्वामिन्दत्त्वा
यदृच्छया ॥ अवश्यमेव दातव्यमृणं मे द्विजसत्तम ॥ ३ ॥ स्वस्थो भव प्रदास्यामि सुवर्णं मनसेप्सितम् ॥ कंचित्कालं प्रती
क्षस्व यावत्प्राप्स्याम्यहं धनम् ॥ ४ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ कुतस्ते भविता राजन्धनप्राप्तिरतः परम् ॥ गतं राज्यं तथा कोशो
बलं चैवाथ साधनम् ॥ ५ ॥ वृथाऽऽशा ते महीपाल धनार्थे किं करोम्यहम् ॥ निर्धनं त्वां च लोभेन पीडयामि कथं नृप ॥६॥
तस्मात्कथय भूपाल न दास्यामीति सांप्रतम् ॥ त्यक्त्वाऽऽशां महतीं कामं गच्छाम्यहमतः परम् ॥ ७ ॥ यथेष्टं व्रज राजेन्द्र
भार्यापुत्रसमन्वितः ॥ सुवर्णं नास्ति किं तुभ्यं ददामीति वदाधुना ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ गच्छन्वाक्यमिदं श्रुत्वा ब्राह्मणस्य
च भूपतिः ॥ प्रत्युवाच मुनिं ब्रह्मन्धैर्यं कुरु ददाम्यहम् ॥ ९ ॥ मम देहोऽस्ति भार्यायाः पुत्रस्य च ह्यनामयः ॥ क्रीत्वा देहं
तु तं नूनमृणं दास्यामि ते द्विज ॥ १० ॥ ग्राहकं पश्य विप्रेंद्र वाराणस्यां पुरि प्रभो ॥ दासभावं गमिष्यामि सदारोऽहं सपु
त्रकः ॥ ११ ॥ गृहाण कांचनं पूर्णं सार्धभारद्वयं मुने ॥ मौल्येन दत्त्वा सर्वान्नः संतुष्टो भव भूधर ॥ १२ ॥

राजा जात इति वसिष्ठं जेष्यामीति ब्राह्मणाभिप्रायः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ग्राहकमिति ॥ अस्यामयोध्यायां यदि कश्चिद् ग्राहकः स्यात्तर्हि तं पश्य नोचेदहं
वाराणस्यां गत्वा सर्वान्मौल्येन दत्त्वा दासभावं गमिष्यामि तदा त्वं कांचनं गृहाणाथ च संतुष्टो भवेति पिंडितोऽर्थः ॥ ११ ॥ भूधरेति ब्राह्मणसंबोधनम् ॥ १२ ॥

उमया पराशक्त्या सहितो यत्र काश्यां शंकरस्तिष्ठाति तस्यां काश्यां जगामेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ दिग्विलोकनं केन मार्गेण गंतव्यामिति समंतादवलोकितवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ नैषा मनुष्यभुक्तेति ॥ यदीयं पुरी मनुष्येण भुक्ता पालिता स्यात्तदा मामकिंचित्करं मौल्यं दत्त्वा कोऽपि न ग्रहीष्यति परं तु तथा न किंतु शूलपाणेः सर्वेश्वरस्य शिवस्य परिग्रहोऽस्ति तेन पालिताऽस्ति ततः सर्वेश्वरः शिवो मामाकिंचित्करमापि मौल्यं दत्त्वा ग्रहीष्यतीत्यभिप्रायेण काश्यां जगामेति

इति ब्रुवञ्जगामाथ सह पत्न्यासुतान्वितः॥ उमया कांतया सार्धं यत्रास्ते शंकरः स्वयम्॥१३॥तां दृष्ट्वा च पुरीं रम्यां मनसो ह्लादकारिणीम् ॥ उवाच स कृतार्थोऽस्मि पुरीं पश्यन्सुवर्चसम् ॥ १४ ॥ ततो भागीरथीं प्राप्य स्नात्वा देवादितर्पणम्॥देवार्चनं च निर्वर्त्य कृतवान्दिग्विलोकनम् ॥ १५ ॥ प्रविश्य वसुधापालो दिव्यां वाराणसीं पुरीम् ॥ नैषा मनुष्यभुक्तेति शूलपाणेः परिग्रहः ॥ १६ ॥ जगाम पद्भ्यां दुःखार्तः सह पत्न्या समाकुलः ॥ पुरीं प्रविश्य स नृपो विश्वासमकरोत्तदा ॥ १७ ॥ ददृशेऽथ मुनिश्रेष्ठं ब्राह्मणं दक्षिणार्थिनम् ॥ तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं विनयावनतोऽभवत् ॥ १८ ॥ प्राह चैवांजलिं कृत्वा हरिश्चंद्रो महामुनिम् ॥ इमे प्राणाः सुतश्चायं प्रिया पत्नी मुने मम ॥ १९ ॥ येन ते कृत्यमस्त्याशु गृहाणाद्य द्विजोत्तम ॥ यच्चान्यत्कार्यमस्माभिस्तन्ममाऽऽख्यातुमर्हसि ॥ २० ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ पूर्णः स मासो भद्रं ते दीयतां मम दक्षिणा ॥ पूर्वं तस्य निमित्तं हि स्मर्यते स्ववचो यदि ॥ २१ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मन्नाद्यापि संपूर्णो मासो ज्ञानतपोबल ॥ तिष्ठत्येकदिनार्धं यत्तत्प्रतीक्षस्व नापरम् ॥ २२ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ एवमस्तु महाराज आगमिष्याम्यहं पुनः ॥ शापं तव प्रदास्यामि न चेदद्य प्रयच्छसि ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वाऽथ ययौ विप्रो राजा चाचिंतयत्तदा ॥ कथमस्मै प्रयच्छामि दक्षिणा या प्रतिश्रुता ॥ २४ ॥ कुतः पुष्टानि मित्राणि कुत्रार्थः सांप्रतं मम ॥ प्रतिग्रहः प्रदुष्टो मे तत्र याच्ञा कथं भवेत् ॥ २५ ॥

भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पूर्णः स मास इति ॥ यस्त्वया दक्षिणादाने प्रतिज्ञातो मासो मासांते दक्षिणां दास्यामीति स मासः पूर्ण इत्यर्थः । तस्य निमित्तं मासान्ते दक्षिणां दास्यामीति प्रतिज्ञारूपम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३॥२४ ॥ कुतः पुष्टानि मित्राणीति ॥ येभ्यो धनं गृहीत्वाऽस्मै ब्राह्मणाय दक्षिणां दास्यामि तादृशानि पुष्टानि संपन्नानि मम मित्राणि अत्र काश्यां कुतः संति नैव सन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रतिग्रहः कुतो दुष्टस्तदाह । राज्ञां वृत्तित्रयमिति ॥ दानाध्ययनयजनरूपं न तु तत्र प्रतिग्रहोऽस्ति तस्मादित्यर्थः ॥ ननु द्रव्याभावे तथैव स्थयितां यन्मुनिः करिष्यति तत्करोत्विति चेत्तथैवावस्थाने यदि प्राणान्विमुंचामि मम मरणं स्यात्तदा ब्राह्मणस्वहरणात्पापात्कृमिर्भविष्याम्यथवा प्रेततां पिशाचत्वं यास्यामि तदपेक्षयाऽऽत्मविक्रयः कर्तव्यः इदमेव वरमित्याह यदि प्राणानिति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ नातः परतरमिति ॥ अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यत इति स्मृतः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सत्यं पालनायाऽनृतं पातनाय नरकपातनायेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ शताश्वमेधानिति ॥ पार्थिवो ययातिर्नृपः सकृदसत्यवचनादसत्यभाषणात्स्वर्गाच्च्युतः पतित इत्यन्वयः ॥

राज्ञां वृत्तित्रयं प्रोक्तं धर्मशास्त्रेषु निश्चितम्॥यदि प्राणान्विमुंचामि ह्यप्रदाय च दक्षिणाम्॥२६॥ब्रह्मस्वहा कृमिः पापो भविष्याम्यधमाधमः
॥ अथवा प्रेततां यास्ये वर एवात्मविक्रयः॥२७॥सूत उवाच ॥ राजानं व्याकुलं दीनं चिंतयानमधोमुखम् ॥ प्रत्युवाच
तदा पत्नी बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २८ ॥ त्यज चिंतां महाराज स्वधर्ममनुपालय ॥ प्रेतवद्वर्जनीयो हि नरः सत्यबहिष्कृतः
॥२९॥ नातः परतरं धर्मं वदंति पुरुषस्य च ॥ यादृशं पुरुषव्याघ्र स्वसत्यस्यानुपालनम् ॥ ३० ॥ अग्निहोत्रमधीतं च दानाद्याः
सकलाः क्रियाः ॥ भवंति तस्य वैफल्यं वाक्यं यस्यानृतं भवेत् ॥ ३१ ॥ सत्यमत्यंतमुदितं धर्मशास्त्रेषु धीमताम् ॥ तारणायानृतं
तद्वत्पातनायाकृतात्मनाम् ॥ ३२ ॥ शताश्वमेधानाहृत्य राजसूयं च पार्थिवः ॥ कृत्वा राजा सकृत्स्वर्गादसत्यवचनाच्च्युतः
॥३३॥ राजोवाच ॥ वंशवृद्धिकरश्चायं पुत्रस्तिष्ठति बालकः ॥ उच्यतां वक्तुकामाऽसि यद्वाक्यं गजगामिनि ॥३४॥ पत्न्युवाच ॥
राजन्मा भूदसत्यं ते पुंसां पुत्रफलाः स्त्रियः ॥ तन्मां प्रदाय वित्तेन देहि विप्राय दक्षिणाम् ॥ ३५ ॥ व्यास उवाच ॥ एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ययौ मोहं महीपतिः ॥ प्रतिलभ्य च संज्ञां वै विललापातिदुःखितः ॥ ३६ ॥

इयं कथा पुराणेषु प्रसिद्धा ॥ ३३ ॥ वंशवृद्धिकरश्चायमिति ॥ यत्त्वं मां बोधयसि दक्षिणा देयेति तत्र मदीयत्वेन प्राणिद्वयमेवावशिष्टं पुत्रो भार्या चेति ॥ तत्र पुत्रो वंशवृद्धिकरत्वान्न देय इति शास्त्राज्ञाऽस्ति. तथैव भार्याऽपि न विक्रेतव्येति ॥ ततश्च किं कर्तव्यं मया कथं वा दक्षिणा देयेत्युच्यतां त्वया तद्वाक्यम् ॥ यतस्त्वं वक्तुकामाऽसि बोधकवाक्यं वक्तुकामाऽसि तत इत्यर्थः॥इत्थं संकटे किं कर्तव्यं मयेति त्वमेव वदेत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥ पुत्रफला इतिं ॥ पुत्रे जाते स्त्रीणां फलं नास्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तव स्मितसंलापाः प्रेम्णा हास्यभावणानि किं मम विस्मृतानि भवंति यत्त्वदुक्तमेदहं करिष्यामीति मन्यसे इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ शरणोचितो महास्तरणयुक्तगृहोचितः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ हे दैवेति विधेः संबोधनम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अग्रे प्रांतभागे मे जिह्वा शुष्यतीत्यन्वयः ॥ इति श्रीदेवी

महद्दुःखमिदं भद्रे यत्त्वमेवं ब्रवीषि मे ॥ किं तव स्मितसंलापा मम पापस्य विस्मृताः ॥ ३७ ॥ हा हा त्वया कथं योग्यं वक्तुमेतच्छुचिस्मिते ॥ दुर्वाच्यमेतद्वचनं कथं वदसि भामिनि ॥ ३८ ॥ इत्युक्त्वा नृपतिः श्रेष्ठो न धीरो दारविक्रये ॥ निपपात महीपृष्ठे मूर्छ्याऽतिपरिप्लुतः ॥ ३९ ॥ शयानं भुवि तं दृष्ट्वा मूर्च्छ्याऽपि महीपतिम् ॥ उवाचेदं सुकरुणं राजपुत्री सुदुःखिता ॥ ४० ॥ हा महाराज कस्येदमपध्यानादुपागतम् ॥ यस्त्वं निपतितो भूमौ रंकवच्छरणोचितः ॥४१॥ येनैव कोटिशो वित्तं विप्राणामपवर्जितम् ॥ स एव पृथिवीनाथो भुवि स्वपिति मे पतिः ॥ ४२ ॥ हा कष्टं किं तवानेन कृतं दैव महीक्षिता ॥ यदिंद्रोपेंद्रतुल्योऽयं नीतः पापामिमां दशाम् ॥ ४३ ॥ इत्युक्त्वा साऽपि सुश्रोणी मूर्च्छिता निपपात ह ॥ भर्तुर्दुःखमोहभारेणासह्येनातिपीडिता ॥ ४४ ॥ शिशुर्दृष्ट्वा क्षुधाऽऽविष्टः प्राह वाक्यं सुदुःखितः ॥ तात तात प्रदेह्यन्नं मातर्मे देहि भोजनम् ॥ ४५ ॥ क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाऽग्रे मेऽतिशुष्यति ॥ इति श्रीदे० भा० म० स० हरिश्चंद्रोपाख्याने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ एतस्मिन्नंतरे प्राप्तो विश्वामित्रो महातपाः ॥ अंतकेन समः क्रुद्धो धनं स्वं याचितुं तदा ॥ १ ॥ तमालोक्य हरिश्चंद्रः पपात भुवि मूर्छितः ॥ स वारिणा तमभ्युक्ष्य राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेंद्र स्वां ददस्वेष्टदक्षिणाम् ॥ ऋणं धारयतां दुःखमहन्यहनि वर्द्धते ॥३॥ आप्यायमानः स तदा हिमशीतेन वारिणा ॥ अवाप्य चेतनां राजा विश्वामित्रमवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ पुनर्मोहं समापेदे ह्यथ क्रोधं ययौ मुनिः ॥ समाश्वास्य च राजानं वाक्यमाह द्विजोत्तमः ॥ ५ ॥

भागवततिलके सप्तमस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ सप्तविंशतिपद्यैस्तु हरिश्चंद्रेण भूभृता ॥ महाञ्छोकः कृत इति कथानकमिहोच्यते ॥१॥ इत्थं शिशुभार्याभाषणानंतरं जातं वृत्तमाह । एतस्मिन्नंतरे इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥६॥७॥८॥९॥ अवने दक्षिणादानेन सत्यरक्षणे दुःखीभूत इत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥१७॥ १८॥ यादि त्वया राज्ञामित्थं धर्म
इत्युच्यते तर्हि ब्राह्मणानामपि परपीडाकरणाभाव एव धर्म इत्यर्थादुक्तमेव भवति तथा च कालवशाद्ब्राह्मणैस्त्वदुपद्रवकर्तृभिर्यथा स्वधर्मस्त्यक्तस्तथा त्वया किमिति न

विश्वामित्र उवाच ॥ दीयतां दक्षिणा सा मे यदि धैर्यमवेक्षसे॥सत्येनार्कः प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी॥६॥सत्ये प्रोक्तः परो धर्मः
स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः॥अश्वमेधसहस्रं तु सत्यं च तुलया धृतम्॥७॥अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेकं विशिष्यते॥अथवा किं ममै
तेन प्रोक्तेनास्ति प्रयोजनम्॥८॥मदीयां दक्षिणां राजन्न दास्यति भवान्यदि ॥ अस्ताचलगते ह्यर्के शप्स्यामि त्वामतो ध्रुवम्॥९॥
इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो राजा चासीद्भयातुरः ॥ दुःखीभूतोऽवने निःस्वो नृशंसमुनिनाऽर्दितः ॥ १० ॥ सूत उवाच ॥ एत
स्मिन्नंतरे तत्र ब्राह्मणो वेदपारगः॥ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं निर्ययौ स्वगृहाद्बहिः॥११॥ततो राज्ञी तु तं दृष्ट्वा आयांतं तापसं स्थितम्॥
उवाच वाक्यं राजानं धर्मार्थसहितं तदा ॥ १२ ॥ त्रयाणामपि वर्णानां पिता ब्राह्मण उच्यते ॥ पितृद्रव्यं हि पुत्रेण ग्रहीतव्यं
न संशयः ॥ १३ ॥ तस्मादयं प्रार्थनीयो धनार्थमिति मे मतिः ॥ राजोवाच ॥ नाहं प्रतिग्रहं कांक्षे क्षत्रियोऽहं सुमध्यमे
॥ १४ ॥ याचनं खलु विप्राणां क्षत्रियाणां न विद्यते ॥ गुरुर्हि विप्रो वर्णानां पूजनीयोऽस्ति सर्वदा ॥ १५ ॥ तस्माद्गुरुर्न याच्यः
स्यात्क्षत्रियाणां विशेषतः ॥ यजनाध्ययनं दानं क्षत्रियस्य विधीयते ॥ १६ ॥ शरणागतानामभयं प्रजानां प्रतिपालनम् ॥ न
चाऽप्येवं तु वक्तव्यं देहीति कृपणं वचः ॥ १७ ॥ ददामीत्येव मे देवि हृदये निहितं वचः ॥ अर्जितं कुत्रचिद्द्रव्यं ब्राह्मणाय
ददाम्यहम् ॥ १८ ॥ पत्न्युवाच ॥ कालः समविषमकरः परिभवसम्मानमानदः कालः ॥ कालः करोति पुरुषं दातारं याचितारं
च ॥ १९ ॥ विप्रेण विदुषा राजा क्रुद्धेनातिबलीयसा ॥ राज्यान्निरस्तः सौख्याच्च पश्य कालस्य चेष्टितम् ॥ २० ॥ राजो
वाच ॥ असिना तीक्ष्णधारेण वरं जिह्वा द्विधा कृता ॥ न तु मानं परित्यज्य देहि देहीति भाषितम् ॥ २१ ॥

त्यज्यत इत्यभिप्रायेणाह । कालः समविषमकर इति ॥ न्यूनाधिककर इत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेवोपपादयति । विप्रेणेति ॥ २० ॥ न तु मानमिति ॥ मानं क्षत्रियोऽस्मीत्य

भिमानम् ॥ यद्वा मानं शास्त्ररूपं प्रमाणम् ॥ भाषितं करिष्यामीति शेषः॥२१॥ ददामि वाऽहं ददाम्येवाऽहं न तु गृह्णामीत्यर्थः ॥२२॥२३॥२४॥२५॥ नीचत्वमुपयास्यसीत्यतः पूर्वं नोचेदिति शेषः ॥ २६ ॥ ब्राह्मणार्थमतादृशायोग्यकरणे निंदाऽपि न भविष्यतीत्याह । न द्यूतहेतोरिति ॥ २७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ चतुर्भिरधिकैः पंचाशद्भिः पद्यैस्तु भूभृता ॥ विक्रीता निजपत्नीति कथानकमिहोच्यते ॥ १ ॥ इत्थं स्वविषये भार्यया प्रेर्यमाणो

क्षत्रियोऽहं महाभागे न याचे किंचिदप्यहम् ॥ ददामि वाऽहं नित्यं हि भुजवीर्यार्जितं धनम्॥२२॥पत्न्युवाच ॥ यदि ते हि महाराज याचितुं न क्षमं मनः ॥ अहं तु न्यायतो दत्ता देवैरपि सवासवैः ॥ २३ ॥ अहं शास्या च पत्या च रक्ष्या चैव महाद्युते ॥ मन्मौल्यं संगृहीत्वाऽथ गुर्वर्थं संप्रदीयताम् ॥२४॥ एतद्वाक्यमुपश्रुत्य हरिश्चंद्रो महीपतिः ॥ कष्टं कष्टमिति प्रोच्य विललापातिदुःखितः ॥२५॥ भार्या च भूयः प्राहेदं क्रियतां वचनं मम ॥ विप्रशापाग्निदग्धत्वान्नीचत्वमुपयास्यसि॥ २६॥ न द्यूतहेतोर्न च मद्यहेतोर्न राज्यहेतोर्न च भोगहेतोः ॥ ददस्व गुर्वर्थमतो मया त्वं सत्यव्रतत्वं सफलं कुरुष्व ॥ २७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे हरिश्चंद्रोपाख्याने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ व्यास उवाच ॥ स तया नोद्यमानस्तु राजा पत्न्या पुनःपुनः ॥ प्राह भद्रे करोम्येष विक्रयं ते सुनिर्घृणः ॥ १ ॥ नृशंसैरपि यत्कर्तुं न शक्यं तत्करोम्यहम् ॥ यदि ते भ्राजते वाणी वक्तुमीदृक्सुनिष्ठुरम् ॥ २ ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा गत्वा नगरमातुरः ॥ अवतार्य तदा रंगे तां भार्यां नृपसत्तमः ॥ ३ ॥ बाष्पगद्गदकंठस्तु ततो वचनमब्रवीत् ॥ भोभो नागरिकाः सर्वे शृणुध्वं वचनं मम ॥ ४ ॥ कस्यचिद्यदि कार्यं स्याद्दास्या प्राणेष्टया मम ॥ स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्स्वं धारयाम्यहम् ॥ ५ ॥ तेऽब्रुवन्पंडिताः कस्त्वं पत्नीं विक्रेतुमागतः ॥ राजोवाच ॥ किं मां पृच्छथ कस्त्वं भो नृशंसोऽहममानुषः ॥ ६ ॥ राक्षसो वाऽस्मि कठिनस्ततः पापं करोम्यहम् ॥ व्यास उवाच ॥ तं शब्दं सहसा श्रुत्वा कौशिको विप्ररूपधृक् ॥ ७ ॥

नृपः किमकरोत्तदाह । स तयोति ॥ १ ॥ २ ॥ रंगे राजमार्गे ॥ ३ ॥ ४ ॥ यावदहं स्वं धनं धारयामि वदामि तद्दातुं यस्य शक्तिः स ब्रवीत्वित्यर्थः ॥ ५ ॥ भोः कस्त्वमिति किं मां पृच्छथ अहं नृशंसः क्रूरोऽस्मीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ अस्मात् कारणादित्यर्थः ॥ राजा दुःखातुरो न वदतीत्यालोच्य स्वयमेव ब्राह्मण आह । कर्मणश्चेति ॥ तव योषितः कर्मणो वयोरूपशीलानां चानुरूपमित्यन्वयः ॥
॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्त्रियो मौल्यं सुवर्णस्य कोटिः पुंसस्तु सुवर्णस्यार्बुदं दश कोट्यो मौल्यमित्यर्थः ॥ स्त्रियो द्वात्रिंशल्लक्षणानि तु विराटपर्वणि

वृद्धरूपं समास्थाय हरिश्चंद्रमभाषत ॥ समर्पयस्व मे दासीमहं क्रेता धनप्रदः ॥ ८ ॥ अस्ति मे वित्तमतुलं सुकुमारी च मे
प्रिया ॥ गृहकर्म न शक्नोति कर्तुमस्मात्प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥ अहं गृह्णामि दासीं तु कति दास्यामि ते धनम् ॥ एवमुक्ते तु विप्रेण
हरिश्चंद्रस्य भूपतेः ॥ १० ॥ विदीर्णं तु मनो दुःखान्न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ विप्र उवाच ॥ कर्मणश्च वयोरूपशीलानां तव
योषितः ॥ ११ ॥ अनुरूपमिदं वित्त गृहाणार्पय मेऽबलाम् ॥ धर्मशास्त्रेषु यद् दृष्टं स्त्रियो मौल्यं नरस्य च ॥ १२ ॥ द्वात्रिंशल्लक्षणोपेता
दक्षा शीलगुणान्विता ॥ कोटिमौल्यं सुवर्णस्य स्त्रियः पुंसस्तथाऽर्बुदम् ॥ १३ ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य हरिश्चंद्रो
महीपतिः ॥ दुःखेन महताऽऽविष्टो न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ १४ ॥ ततः स विप्रो नृपतेः पुरतो वल्कलोपरि ॥ धनं निधाय
केशेषु धृत्वा राज्ञीमकर्षयत् ॥ १५ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ मुंच मुञ्चार्य मां सद्यो यावत्पश्याम्यहं सुतम् ॥ दुर्लभं दर्शनं विप्र पुनरस्य
भविष्यति ॥ १६ ॥ पश्येह पुत्र मामेवं मातरं दास्यतां गताम् ॥ मां मा स्प्राक्षी राजपुत्र न स्पृश्याऽहं त्वयाऽधुना
॥ १७ ॥ ततः स बालः सहसा दृष्ट्वा कृष्टां तु मातरम् ॥ समभ्यधावदंबेति वदन्साश्रुविलोचनः ॥ १८ ॥ हस्ते वस्त्रं समाकर्षन्काकपक्षधरः
स्खलन् ॥ तमागतं द्विजः क्रोधाद्बालमप्याहनत्तदा ॥ १९ ॥ वदंस्तथापि सोंऽबेति नैव मुंचति मातरम् ॥ राज्ञ्युवाच
॥ प्रसादं कुरु मे नाथ क्रीणीष्वेमं हि बालकम् ॥ २० ॥ क्रीताऽपि नाहं भविता विनैनं कार्यसाधिका ॥ इत्थं ममाल्पभाग्यायाः
प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ २१ ॥

द्रौपदीवर्णने स्पष्टानि ॥ पुरुषस्य द्वात्रिंशल्लक्षणानि तु काशीखंडे एकादशाध्याये स्पष्टानि ॥ १३॥१४॥१५॥१६॥ राज्ञी पुत्रं वदति । पश्येहेति ॥ मां मा स्प्राक्षीः
स्पर्शं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ अहमधुना दास्यतां गता त्वया राजपुत्रेण न स्पृश्या भवामीत्यर्थः ॥१७॥१८॥ काकपक्षधरः कर्णद्वयोपरि चूडा काकपक्षः ॥१९॥२०॥२१॥

॥ २२ ॥ शतं सहस्रामिति गुणतारतम्येन मौल्यतारतम्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ वियुक्तेति ॥ वृक्षस्य च्छाया जडाऽपि तं वृक्षं न
जहाति तथा सति तद्वदियं नित्यसंयुक्ता मम कथमद्य मया वियुक्ता जातेत्यर्थः ॥ २९ ॥ परस्परं मात्रा संबद्धं पुत्रमप्याह । एवं भार्यां वदित्वेति ॥ ३० ॥ पुत्रमुक्त्वा

ब्राह्मण उवाच ॥ गृह्यतां वित्तमेतत्ते दीयतां मम बालकः ॥ स्त्रीपुंसोर्धर्मशास्त्रज्ञैः कृतमेव हि वेतनम् ॥ २२ ॥ शतं
सहस्रं लक्षं च कोटिमौल्यं तथाऽपरैः ॥ द्वात्रिंशल्लक्षणोपेता दक्षा शीलगुणान्विता ॥ २३ ॥ कोटिमौल्यं स्त्रियः
प्रोक्तं पुरुषस्य तथाऽर्बुदम् ॥ सूत उवाच ॥ तथैव तस्य तद्वित्तं पुरः क्षिप्तं पटे पुनः ॥ २४ ॥ प्रगृह्य बालकं मात्रा
सहैकस्थमबंधयत् ॥ प्रतस्थे स गृहं क्षिप्रं तया सह मुदाऽन्वितः ॥ २५ ॥ प्रदक्षिणां तु सा कृत्वा जानुभ्यां प्रणता स्थिता ॥
बाष्पपर्याकुला दीना त्विदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ यदि दत्तं यदि हुतं ब्राह्मणास्तर्पिता यदि ॥ तेन पुण्येन मे भर्ता हरिश्चन्द्रोऽस्तु
वै पुनः ॥ २७ ॥ पादयोः पतितां दृष्ट्वा प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ हा हेति च वदन्राजा विललापाकुलेंद्रियः
॥ २८ ॥ वियुक्तेयं कथं जाता सत्यशीलगुणान्विता ॥ वृक्षच्छायाऽपि वृक्षं तं न जहाति कदाचन ॥ २९ ॥ एवं भार्यां वदित्वा
ऽथ सुसंबद्धं परस्परम् ॥ पुत्रं च तमुवाचेदं मां त्वं हित्वा क्व यास्यसि ॥ ३० ॥ कां दिशं प्रतियास्यामि को मे दुःखं निवारयेत्
॥ राज्यत्यागे न मे दुःखं वनवासे न मे द्विज ॥ ३१ ॥ यत्पुत्रेण वियोगो मे एवमाह स भूपतिः ॥ सद्भर्तृभोग्या हि सदा
लोके भार्या भवंति हि ॥ ३२ ॥ मया त्यक्ताऽसि कल्याणि दुःखेन विनियोजिता ॥ इक्ष्वाकुवंशसंभूतं सर्वराज्यसुखोचितम
॥ ३३ ॥ मामीदृशं पतिं प्राप्य दासीभावं गता ह्यसि ॥ ईदृशे मज्जमानं मां सुमहच्छोकसागरे ॥ ३४ ॥ को मामुद्धरते देवि पौराणाख्यान
विस्तरैः ॥ सूत उवाच ॥ पश्यतस्तस्य राजर्षेः कशाघातैः सुदारुणैः ॥ ३५ ॥ घातयित्वा तु विप्रेशो नेतुं समुपचक्रमे
॥ नीयमानौ तु तौ दृष्ट्वा भार्यापुत्रौ स पार्थिवः ॥ ३६ ॥

ब्राह्मणं वदति । कां दिशमिति ॥ ३१ ॥ पुनर्भार्या वदति ॥ सद्भर्तृभोग्या इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अत्रांतरे विश्वामित्रेणागत्य दृष्टं पुत्रभार्याविक्रयेण राज्यदानदक्षिणा त्वनेन राज्ञा संपादिता ततः परं कनोपायेनेमं राजानं धर्मात्प्रच्युतं करिष्यामीति विमृश्य यदष्टादशाध्यायान्ते प्रथमं राज्ञोक्तं धनेच्छा यदि ते ब्रह्मन्यज्ञार्थं द्विजसत्तम ॥ आगंतव्यमयोध्यायां दास्यामि विपुलं धनमिति तद्वाक्यं स्मृत्वा तां यज्ञस्य दक्षिणां राज्ञा प्रतिज्ञातां विश्वामित्रो याचते या त्वयोक्तेति ॥ तत्र यद्यपि राज्ञा राजसूयेति नाम न गृहीतं किंतु

विललापातिदुःखार्तो निश्वस्योष्णं पुनःपुनः ॥ यां न वायुर्न वाऽऽदित्यो न चन्द्रो न पृथग्जनाः ॥ ३७ ॥ दृष्टवंतः पुरा पत्नीं सेयं दासीत्वमागता ॥ सूर्यवंशप्रसूतोऽयं सुकुमारकरांगुलिः ॥ ३८ ॥ संप्राप्तो विक्रयं बालो धिङ् मामस्तु सुदुर्मतिम् ॥ हा प्रिये हा शिशो वत्स ममानार्यस्य दुर्नयः ॥ ३९ ॥ दैवाधीनदशां प्राप्तो न मृतोऽस्मि तथाऽपि धिक् ॥ व्यास उवाच ॥ एवं विलपतो राज्ञोऽग्रे विप्रोऽतरधीयत ॥ ४० ॥ वृक्षगेहादिभिस्तुंगैस्तावादाय त्वरान्वितः ॥ अत्रांतरे मुनिश्रेष्ठस्त्वाजगाम महातपाः ॥ ४१ ॥ सशिष्यः कौशिकेंद्रोऽसौ निष्ठुरः क्रूरदर्शनः ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ या त्वयोक्ता पुरा राजन्राजसूयस्य दक्षिणा ॥ ४२ ॥ तां ददस्व महाबाहो यदि सत्यं पुरस्कृतम् ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ नमस्करोमि राजर्षे गृहाणेमां स्वदक्षिणाम् ॥ ४३ ॥ राजसूयस्य यागस्य या मयोक्ता पुराऽनघ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ कुतो लब्धमिदं द्रव्यं दक्षिणार्थं प्रदीयते ॥ ४४ ॥ एतदाचक्ष्व राजेंद्र यथा द्रव्यं त्वयाऽर्जितम् ॥ राजोवाच ॥ किमनेन महाभाग कथितेन तवानघ ॥ ४५ ॥ शोकस्तु वर्धते विप्र श्रुतेनानेन सुव्रत ॥ ऋषिरुवाच ॥ अशस्तं नैव गृह्णामि शस्तमेव प्रयच्छ मे ॥ ४६ ॥ द्रव्यस्यागमनं राजन्कथयस्व यथातथम् ॥ राजोवाच ॥ मया देवी तु सा भार्या विक्रीता कोटिसम्मितैः ॥ ४७ ॥ निष्कैः पुत्रो रोहिताख्यो विक्रीतोऽर्बुदसंख्यया ॥ विप्रैकादश कोटयस्त्वं सुवर्णस्य गृहाण मे ॥ ४८ ॥

सामान्ययज्ञस्य तथाऽपि राजसूययज्ञस्यैव दक्षिणां ग्रहीष्यामि स एव ममाऽभिमतो नोचेत्सत्यं त्यजेति ब्राह्मणाभिमानः ॥ ४२ ॥ पुत्रभार्याविक्रयेण सार्धहेमभारद्वयाधिकं धनं यल्लब्धं तत्पुरस्कृत्य राजोवाच ॥ गृहाणेमां दक्षिणामिति ॥ अस्मिन्द्रव्ये राज्यदानदक्षिणां सार्धभारद्वयपरिमितां गृहाण अवशिष्टं द्रव्यं यज्ञस्य दक्षिणां गृहाणेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ मम यथा ज्ञानं तपोबलं वर्तते तथा त्वं प्रथमं पश्य पश्चादुत्तमपात्रयोग्यां यज्ञदक्षिणां देहि नेदृशीमल्पां दरिद्रकर्तृकयज्ञयोग्यां दक्षिणां ग्रहीष्यामीत्यभिप्रायेण ब्राह्मण आह । क्षत्रबंधो इति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नोत्तरमित उत्तरं मर्यादा न कर्तव्येत्यर्थः ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके स० स्कं० द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ अष्टात्रिंशन्महाश्लोकैर्हरिश्चंद्रो हि भूपतिः । चांडालेन क्रयक्रीत इति सम्यक्कथोच्यते ॥ १ ॥ तदादायेति । राज्यदानदक्षिणाभूतं सार्धहेमभार

सूत उवाच ॥ तद्वित्तं स्वल्पमालक्ष्य दारविक्रयसंभवम् ॥ शोकाभिभूतं राजानं कुपितः कौशिकोऽब्रवीत् ॥ ४९ ॥ ऋषिरुवाच ॥ राजसूयस्य यज्ञस्य नैषा भवति दक्षिणा ॥ अन्यदुत्पादय क्षिप्रं संपूर्णा येन सा भवेत् ॥ ५० ॥ क्षत्रबंधो ममेमां त्वं सदृशीं यदि दक्षिणाम् ॥ मन्यसे तर्हि तत्क्षिप्रं पश्य त्वं मे परं बलम् ॥ ५१ ॥ तपसोऽस्य सुतप्तस्य ब्राह्मणस्यामलस्य च ॥ मत्प्रभावस्य चोग्रस्य शुद्धस्याध्ययनस्य च ॥ ५२ ॥ राजोवाच ॥ अन्यद्दास्यामि भगवन्कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् ॥ अधुनैवास्ति विक्रीता पत्नी पुत्रश्च बालकः ॥ ५३ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ चतुर्भागः स्थितो योऽयं दिवसस्य नराधिप ॥ एष एव प्रतीक्ष्यो मे वक्तव्यं नोत्तरं त्वया ॥ ५४ ॥ इति श्रीदे० महा० स० द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ व्यास उवाच ॥ तमेवमुक्त्वा राजानं निर्घृणं निष्ठुरं वचः ॥ तदादाय धनं पूर्णं कुपितः कौशिको ययौ ॥१॥ विश्वामित्रे गते राजा ततः शोकमुपागतः ॥ श्वासोच्छ्वासं मुहुः कृत्वा प्रोवाचोच्चैरधोमुखः ॥ २ ॥ वित्तक्रीतेन यस्यार्तिर्मया प्रेतेन गच्छति ॥ स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यामे तिष्ठति भास्करः ॥ ३ ॥ अथाजगाम त्वरितो धर्मश्चांडालरूपधृक् ॥ दुर्गंधो विकृतोरस्कः श्मश्रुलो दंतुरोऽघृणी ॥ ४ ॥ कृष्णो लंबोदरः स्निग्धः करालः पुरुषाधमः ॥ हस्तजर्जरयष्टिश्च शवमाल्यैरलंकृतः ॥५॥ चांडाल उवाच ॥ अहं गृह्णामि दासत्वे भृत्यार्थः सुमहान्मम ॥ क्षिप्रमाचक्ष्व मौल्यं किमेतत्ते संप्रदीयते ॥ ६ ॥

रिद्वयपरिमितं धनं गृहीत्वा ययावित्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ मया प्रेतेन शवभूतेनातिपापिना वित्तक्रीतेन धनेन क्रीतेन यस्यार्तिः पीडा गच्छाति मया क्रीतेन यस्योपकारो भवति स पुरुषस्त्वरायुक्तो मम मौल्यं ब्रवीतु ॥ चतुर्थे यामेऽद्यापि भास्करस्तिष्ठति ततो भास्करास्तानंतरं मम द्रव्यस्योपयोगाभावः इति भावः ॥ ३ ॥ धर्म इति ॥ हरिश्चंद्रपरीक्षार्थं चांडालरूपेण धर्मोऽप्यागत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ भृत्यार्थो भृत्यप्रयोजनं मम सिद्धं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ प्रवीरेति नाम्ना विख्यातः ॥ ८ ॥ ९ ॥ उत्तमस्येति तवाधमस्य गृहे ममोत्तमस्य धर्मो न चलिष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ एवमेवेति ॥ यद्येवं तव मनसि वर्तते तर्हि
यो वा को वा मां गृह्णात्विति सामान्यतः किमिति सत्यमुक्तं ब्राह्मण एव मां गृह्णात्विति किमिति न त्वयोक्तं तस्मादेवमेवासत्यभाषणरूप एवाधर्मस्त्वया कथितः

व्यास उवाच ॥ तं तादृशमथालक्ष्य क्रूरदृष्टिं सुनिर्घृणम्॥वदंतमतिदुःशीलं कस्त्वमित्याह पार्थिवः॥७॥ चांडाल उवाच॥चांडालो
ऽहमिह ख्यातः प्रवीरेति नृपोत्तम ॥ शासने सर्वदा तिष्ठ मृतचैलापहारकः ॥८॥ एवमुक्तस्तदा राजा वचनं चेदमब्रवीत्॥ब्राह्मणः
क्षत्रियो वाऽपि गृह्णात्विति मतिर्मम॥९॥उत्तमस्योत्तमो धर्मो मध्यमस्य च मध्यमः॥ अधमस्याधमश्चैव इति प्राहुर्मनीषिणः ॥१०॥
चांडाल उवाच॥ एवमेव त्वया धर्मः कथितो नृपसत्तम ॥ अविचार्य त्वया राजन्नधुनोक्तं ममाग्रतः॥११॥ विचारयित्वा यो ब्रूते
सोऽभीष्टं लभते नरः ॥ सामान्यमेव तत्प्रोक्तमविचार्य त्वयाऽनघ ॥१२॥ यदि सत्यं प्रमाणं ते गृहीतोऽसि न संशयः ॥ हरिश्चंद्र
उवाच ॥ असत्यान्नरके गच्छेत्सद्यः क्रूरे नराधमः ॥१३॥ ततश्चांडालता साध्वी न वग मे ह्यसत्यता॥व्यास उवाच॥तस्यैवं वदतः
प्राप्तो विश्वामित्रस्तपोनिधिः ॥१४॥क्रोधामर्षविवृत्ताक्षः प्राह चेदं नराधिपम् ॥ चांडालोऽयं मनस्थं ते दातुं वित्तमुपस्थितः॥१५॥
कस्मान्न दीयते मह्यमशेषा यज्ञदक्षिणा ॥ राजोवाच॥भगवन्सूर्यवंशोत्थमात्मानं वेद्मि कौशिक॥१६॥कथं चांडालदासत्वं गमिष्ये
वित्तकामतः ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ यदि चांडालवित्तं त्वमात्मविक्रयजं मम ॥ १७ ॥ न प्रदास्यसि चेत्तर्हि शप्स्यामि त्वामसं
शयम् ॥ चांडालादथवा विप्राद्देहि मे दक्षिणाधनम् ॥ १८ ॥ विना चांडालमधुना नान्यः कश्चिद्धनप्रदः॥धनेनाहं विना राजन्न
यास्यामि न संशयः ॥ १९ ॥ इदानीमेव मे वित्तं न प्रदास्यसि चेन्नृप ॥ दिनेऽर्धघटिकाशेषे तत्त्वां शापाग्निना दहे ॥ २० ॥
व्यास उवाच ॥ हरिश्चंद्रस्ततो राजा मृतवच्छ्रितजीवितः ॥ प्रसीदेति वदन्पादौ ऋषेर्जग्राह विह्वलः ॥ २१ ॥

किमित्यर्थः ॥ ममाग्रतोऽविचार्य विचारमकृत्वैव किमधुनोक्तं त्वयेत्यर्थः॥ ११ ॥ १२ ॥ यदि सत्यमिति ॥ यदि सत्यं प्रमाणं भवति तर्हि मया पूर्ववाक्येनैव त्वं
गृहीतोऽसि नोचेत्सत्यं जहीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ मृतवच्छ्रितजीवितः अर्धमृतवदाश्रितजीवनः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इत्थं विश्वामित्रेण राजा विक्रीतस्ततो विश्वामित्र एव स्वदासं हरिश्चंद्रं द्रव्यं गृहीत्वा चांडालायार्पयाति तदा तत्र राज्ञो न काश्चिदुपाय आसीदित्याह । चांडालागच्छेति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ निर्विकारमुख इति ॥ ब्राह्मणो मम स्वामी भवति स यथा प्रेरयाति तथा

हरिश्चंद्र उवाच ॥दासोऽस्म्यार्तोऽस्मि दीनोऽस्मि त्वद्भक्तश्च विशेषतः॥प्रसादं कुरु विप्रर्षे कष्टश्चांडालसंकरः॥२२॥भवेयं वित्तशेषेण तव कर्मकरो वशः ॥ तवैव मुनिशार्दूल प्रेष्यश्चित्तानुवर्तकः ॥२३॥ विश्वामित्र उवाच ॥ एवमस्तु महाराज ममैव भव किंकरः ॥ किंतु मद्वचनं कार्यं सर्वदैव नराधिप ॥ २४ ॥ व्यास उवाच ॥ एवमुक्तेऽथ वचने राजा हर्षसमन्वितः ॥ अमन्यत पुनर्जातमात्मानं प्राह कौशिकम् ॥ २५ ॥ तवादेशं करिष्यामि सदैवाहं न संशयः ॥ आदेशय द्विजश्रेष्ठ किं करोमि तवानघ ॥ २६॥ विश्वामित्र उवाच ॥ चांडालागच्छ मद्दासमौल्यं किं मे प्रयच्छसि ॥ गृहाण दासं मौल्येन मया दत्तं तवाधुना ॥२७॥ नास्ति दासेन मे कार्यं वित्ताशा वर्तते मम ॥ व्यास उवाच ॥ एवमुक्ते तदा तेन श्वपचो हृष्टमानसः ॥ २८ ॥ आगत्य सन्निधौ तूर्णं विश्वामित्रमभाषत ॥ चांडाल उवाच ॥ दशयोजनविस्तीर्णे प्रयागस्य च मंडले ॥ २९ ॥ भूमिं रत्नमयीं कृत्वा दास्ये तेऽहं द्विजोत्तम ॥ अस्य विक्रयणेनेयमार्तिश्च प्रहता त्वया ॥ ३० ॥ व्यास उवाच ॥ ततो रत्नसहस्राणि सुवर्णमणिमौक्तिकैः ॥ चांडालेन प्रदत्तानि जग्राह द्विजसत्तमः ॥ ३१ ॥ हरिश्चंद्रस्तथा राजा निर्विकारमुखोऽभवत् ॥ अमन्यत तथा धैर्याद्विश्वामित्रो हि मे पतिः ॥३२॥ तत्तदेव मया कार्यं यदयं कारयिष्यति ॥ अथांतरिक्षे सहसा वागुवाचाशरीरिणी ॥ ३३ ॥ अनृणोऽसि महाभाग दत्ता सा दक्षिणा त्वया ॥ ततो दिवः पुष्पवृष्टिः पपात नृपमूर्धनि ॥ ३४ ॥ साधु साध्विति तं देवाः प्रोचुः सेंद्रा महौजसः ॥ हर्षेण महताऽविष्टो राजा कौशिकमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ राजोवाच ॥ त्वं हि माता पिता चैव त्वं हि बंधुर्महामते ॥ यदर्थं मोहितोऽहं ते क्षणाच्चैवानृणीकृतः ॥ ३६ ॥

करोमि न पुनर्धर्मपालने मम स्वातंत्र्यमस्तीत्यभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ हे महाभाग हरिश्चंद्र त्वमनृणो जातोऽसीत्यन्वयः ॥ ३३॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ तदादायेति ॥ चंडालेन दत्तं धनं गृहीत्वा हरिश्चंद्रं तस्य हस्ते दत्त्वा ययावित्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति श्रीदेवीभागततिलके सप्तमस्कन्धे त्रयोविंशाऽध्यायः॥२३॥
त्रयस्त्रिंशन्महापद्यैश्चण्डालगृहवर्णनम् ॥ तदनुज्ञानकारित्वं हरिश्चंद्रस्य वर्ण्यते ॥ १ ॥ चांडालाधीनतां प्राप्तस्य हरिश्चंद्रस्य वृत्तमाह । ततः किमकरोदिति ॥ १ ॥ २ ॥

किं करोमि महाबाहो श्रेयो मे वचनं तव ॥ एवमुक्ते तु वचने नृपं मुनिरभाषत ॥३७॥ विश्वामित्र उवाच॥चांडालवचनं कार्यम
द्यप्रभृति ते नृप ॥ स्वस्ति तेऽस्त्विवति तं प्रोच्य तदादाय धनं ययौ॥३८॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे हरिश्चंद्रो
पाख्याने त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ शौनक उवाच ॥ ततः किमकरोद्राजा चांडालस्य गृहे गतः ॥ तद् ब्रूहि सूतवर्य त्वं
पृच्छतः सत्वरं हि मे ॥ १ ॥ सूत उवाच ॥ विश्वामित्रे गते विप्रे श्वपचो हृष्टमानसः ॥ विश्वामित्राय तद्द्रव्यं दत्त्वा बद्ध्वा नरे
श्वरम् ॥ २ ॥ असत्यो यास्यसीत्युक्त्वा दंडेनाताडयत्तदा ॥ दंडप्रहारसंभ्रांतमतीव व्याकुलेंद्रियम् ॥ ३ ॥ इष्टबंधुवियोगार्तमा
नीय निजपक्कणे ॥ निगडे स्थापयित्वा तं स्वयं सुष्वाप विज्वरः ॥ ४ ॥ निगडस्थस्ततो राजा वसंश्चांडालपक्कणे ॥ अन्नपाने
परित्यज्य सदा वै तदशोचयत् ॥ ५ ॥ तन्वी दीनमुखी दृष्ट्वा बालं दीनमुखं पुरः ॥ मां स्मरत्यसुखाविष्टा मोक्षयिष्यति नौ
नृपः ॥ ६ ॥ उपात्तवित्तो विप्राय दत्त्वा वित्तं प्रतिश्रुतम् ॥ रोदमानं सुतं वीक्ष्य मां च संबोधयिष्यति ॥ ७ ॥ तातपार्श्वं व्रजा
मीति रुदंतं बालकं पुनः ॥ तात तातेति भाषंतं तथा संबोधयिष्यति ॥ ८ ॥ न सा मां मृगशावाक्षी वेत्ति चांडालतां गतम् ॥
राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः ॥ ९ ॥ ततश्चांडालता चेयमहो दुःखपरंपरा ॥ एवं स निवसन्नित्यं स्मरंश्च दयितां
सुतम् ॥ १० ॥ निनाय दिवसान्राजा चतुरो विधिपीडितः॥अथाऽह्नि पंचमे तेन निगडान्मोचितो नृपः॥११॥चांडालेनानुशिष्टश्च
मृतचैलापहारणे ॥ क्रुद्धेन परुषैर्वाक्यैर्निर्भर्त्स्य च पुनःपुनः॥१२॥काश्याश्च दक्षिणे भागे श्मशानं विद्यते महत् ॥ तद्रक्षस्व यथा
न्यायं न त्याज्यं तत्त्वया क्वचित्॥१३॥इमं च जर्जरं दंडं गृहीत्वा याहि मा चिरम्॥वीरबाहोरयं दंड इति घोषस्व सर्वतः॥१४॥

॥ ३ ॥ पक्कणे स्थाने ॥ ४ ॥ ५ ॥ शोकमेवाह तन्वीति ॥ बालं दृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वीरबाहोस्तन्नामकस्य
चांडालस्यायं दण्डस्तस्याऽहं दूत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ शवमंदिरं श्मशानम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ उत्प्रेक्षां करोति ॥ अर्धदग्धेति ॥ विकसद्दंतपंक्तिभिरर्धदग्धशवास्यानि हसंति किमिति ॥ अग्निमध्यस्थकायस्य शरीरस्यैवं व्यवस्थितिर्दुर्दशा भवतीति ॥ नानामृतानामनेकमृतानां सुहृदां रोदननादो यस्मिञ् श्मशाने तत् ॥ १९ ॥ २० ॥ हे मे प्रियाद्याऽहं त्वया कथं

सूत उवाच ॥ कस्मिंश्चिदथ काले तु मृतचैलापहारकः ॥ हरिश्चंद्रोऽभवद्राजा श्मशाने तद्वशानुगः ॥ १५ ॥ चांडालेनानुशिष्टस्तु मृतचैलापहारिणा ॥ राजा तेन समादिष्टो जगाम शवमंदिरम् ॥ १६ ॥ पुर्यास्तु दक्षिणे देशे विद्यमानं भयानकम् ॥ शवमाल्यसमाकीर्णं दुर्गंधबहुधूमकम् ॥ १७ ॥ श्मशानं घोरसन्नादं शिवाशतसमाकुलम् ॥ गृध्रगोमायुसंकीर्णं श्ववृंदपरिवारितम् ॥ १८ ॥ अस्थिसंघातसंकीर्णं महादुर्गंधसंकुलम् ॥ अर्धदग्धशवास्यानि विकसद्दंतपंक्तिभिः ॥ १९ ॥ हसंतीवाग्निमध्यस्थकायस्यैवं व्यवस्थितिः ॥ नानामृतसुहृन्नादं महाकोलाहलाकुलम् ॥ २० ॥ हा पुत्र मित्र हा बंधो भ्रातर्वत्स प्रियाद्य मे ॥ हाप्यते भागिनेयार्हं हा मातुल पितामह ॥ २१ ॥ मातामह पितः पौत्र क्व गतोऽस्येहि बांधव ॥ इति शब्दैः समाकीर्णं भैरवैः सर्वदेहिनाम् ॥ २२ ॥ ज्वलन्मांसवसामेदच्छूमितिध्वनिसंकुलम् ॥ अग्नेश्चटचटाशब्दो भैरवो यत्र जायते ॥ २३ ॥ कल्पांतसदृशाकारं श्मशानं तत्सुदारुणम् ॥ स राजा तत्र संप्राप्तो दुःखादेवमशोचत ॥ २४ ॥ हा भृत्या मंत्रिणो यूयं क्व तद्राज्यं कुलोचितम् ॥ हा प्रिये पुत्र मे बाल मां त्यक्त्वा मंदभाग्यकम् ॥ २५ ॥ ब्राह्मणस्य च कोपेन गता यूयं क्व दूरतः ॥ विना धर्मं मनुष्याणां जायते न शुभं क्वचित् ॥ २६ ॥ यत्नतो धारयेत्तस्मात्पुरुषो धर्ममेव हि ॥ इत्येवं चिंतयंस्तत्र चांडालोक्तं पुनःपुनः ॥ २७ ॥ मलेन दिग्धसर्वांगः शवानां दर्शने व्रजन् ॥ लकुटाकारकल्पश्च धावंश्चापि ततस्ततः ॥ २८ ॥ अस्मिञ्छव इदं मौल्यं शतं प्राप्स्यामि चाग्रतः ॥ इदं मम इदं राज्ञ इदं चांडालकस्य च ॥ २९ ॥ इत्येवं चिंतयन्राजा व्यवस्थां दुस्तरां गतः ॥ जीर्णैकपटसुग्रंथिकृतकंथापरिग्रहः ॥ ३० ॥ चिताभस्मरजोलिप्तमुखबाहूदरांघ्रिकः ॥ नानामेदोवसामज्जालिप्तपाण्यंगुलिः श्वसन् ॥ ३१ ॥

हाप्यते त्याज्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शवानां दर्शने शवान्वेषणे ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नानाशवानां पिंडार्थं ये चौदनाः कृतास्तैर्भक्षितैर्या क्षुन्निवृत्तिस्तत्परायणः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
अर्धैनैकोननवतिश्लोकैरथ तु भूभृतः ॥ पुत्रभार्याकथां सम्यक्कथयामास भूभृते ॥ १ ॥ चांडालेन हरिश्चन्द्रे श्मशानकार्यार्थे नियुक्ते सत्यनन्तरं जातं वृत्तमाह ।
एकदा त्विति ॥ रंतुं क्रीडितुं नाऽतिदूरेऽतिनिकटे एव ॥ १ ॥ शक्त्यनुसारतो भारवहने यावती शक्तिः स्वस्य तदनुरोधत इत्यर्थः ॥ २ ॥ आर्यप्रीत्यर्थमिति ॥ वयस्यैः

नानाशवौदनकृतक्षुन्निवृत्तिपरायणः ॥ तदीयमाल्यसंश्लेषकृतमस्तकमंडलः ॥ ३२ ॥ न रात्रौ न दिवा शेते हाहेति प्रवद
न्मुहुः ॥ एवं द्वादश मासास्तु नीता वर्षशतोपमाः ॥ ३३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः
॥ २४ ॥ सूत उवाच ॥ एकदा तु गतो रंतुं बालकैः सहितो बहिः ॥ वाराणस्या नातिदूरे रोहिताख्यः कुमारकः ॥ १ ॥ क्रीडां
कृत्वा ततो दर्भान्ग्रहीतुमुपचक्रमे ॥ कोमलानल्पमूलांश्च साग्रान्छक्त्यनुसारतः ॥ २ ॥ आर्यप्रीत्यर्थमित्युक्त्वा हस्तयुग्मेन
यत्नतः ॥ सलक्षणाश्च समिधो बर्हिरिध्मं सलक्षणम् ॥ ३ ॥ पलाशकाष्ठान्यादाय त्वग्निहोमार्थमादरात् ॥ मस्तके भारकं कृत्वा
खिद्यमानः पदेपदे ॥ ४ ॥ उदकस्थानमासाद्य तदा बालस्तृषाऽन्वितः ॥ भुवि भारं विनिक्षिप्य जलस्थाने तदा शिशुः ॥ ५ ॥
कामतः सलिलं पीत्वा विश्रम्य च मुहूर्तकम् ॥ वल्मीकोपरि विन्यस्तभारो हर्तुं प्रचक्रमे ॥ ६ ॥ विश्वामित्राज्ञया तावत्कृष्णसर्पो
भयावहः ॥ महाविषो महाघोरो वल्मीकान्निर्गतस्तदा ॥ ७ ॥ तेनासौ बालको दष्टस्तदैव च पपात ह ॥ रोहिताख्यं मृतं
दृष्ट्वा ययुर्बाला द्विजालयम् ॥ ८ ॥ त्वरिता भयसंविग्नाः प्रोचुस्तन्मातुरग्रतः ॥ हे विप्रदासि ते पुत्रः क्रीडां कर्तुं बहिर्गतः ॥ ९ ॥
अस्माभिः सहितस्तत्र सर्पदष्टो मृतस्ततः ॥ इति सा तद्वचः श्रुत्वा वज्रपातोपमं तदा ॥ १० ॥ पपात मूर्च्छिता भूमौ छिन्नेव
कदली यथा ॥ अथ तां ब्राह्मणो रुष्टः पानीयेनाभ्यषिंचत ॥ ११ ॥ मुहूर्ताच्चेतनां प्राप्ता ब्राह्मणस्तामथाब्रवीत् ॥ ब्राह्मण
उवाच ॥ अलक्ष्मीकारकं निंद्यं जानती त्वं निशामुखे ॥ १२ ॥

किमर्थमिदं दर्भाहरणं क्रियते इति पृष्टे सति आर्यो मम स्वामी ब्राह्मणः तत्प्रीत्यर्थमिदं दर्भाहरणं मया क्रियत इति तान्वयस्यानुक्त्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ बाला रोहिताख्यस्य वयस्याः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निशामुखे सायंकाले रोदनमलक्ष्मीकारकमिति निषिद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ धूसरा धूलिभिर्मलिनेत्यर्थः ॥ १४ ॥ क्रयं मौल्यं गृह्य गृहीत्वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ धर्मसंकीर्त्तनेन कुतः कार्यं
नास्तीति चेत्तत्राह । यस्त्विति ॥ ऊषरदेशे बीजमिव तद्वाक्यं धर्मशास्त्रोपदेशवाक्यं तस्मिन्मूर्खत्वादिधर्मवति निष्फलं यतस्तत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ एहि ते इति । एहि

रोदनं कुरुषे दुष्टे लज्जा ते हृदये न किम् ॥ ब्राह्मणेनैवमुक्ता सा न किंचिद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥ रुरोद करुणं दीना पुत्रशोकेन
पीडिता॥अश्रुपूर्णमुखी दीना धूसरा मुक्तमूर्द्धजा ॥१४॥ अथ तां कुपितो विप्रो राजपत्नीमभाषत॥धिक्त्वां दुष्टे क्रयं गृह्य मम कार्यं
विलुंपसि ॥१५॥ अशक्ता चेत्कथं तर्हि गृहीतं मम तद्धनम् ॥ एवं निर्भर्त्सिता तेन क्रूरवाक्यैः पुनःपुनः ॥ १६ ॥ रुदिता कारणं
प्राह विप्रं गद्गदया गिरा ॥ स्वामिन्मम सुतो बालः सर्पदष्टो मृतो बहिः ॥ १७॥ अनुज्ञां मे प्रयच्छस्व द्रष्टुं यास्यामि बालकम् ॥
दुर्लभं दर्शनं तेन संजातं मम सुव्रत॥१८॥इत्युक्त्वा करुणं बाला पुनरेव रुरोद ह॥पुनस्तां कुपितो विप्रो राजपत्नीमभाषत॥१९॥
ब्राह्मण उवाच॥शठे दुष्टसमाचारे किं न जानासि पातकम् ॥ यः स्वामिवेतनं गृह्य तस्य कार्यं विलुम्पति ॥ २० ॥ नरके पच्यते
सोऽथ महारौरवपूर्वके॥उषित्वा नरके कल्पं ततोऽसौ कुक्कुटो भवेत्॥२१॥किमनेनाथवा कार्यं धर्मसंकीर्तनेन मे॥यस्तु पापरतो
मूर्खः क्रूरो नीचोऽनृतः शठः॥२२॥ तद्वाक्यं निष्फलं तस्मिन्भवेद्बीजमिवोषरे ॥ एहि ते विद्यते किंचित्परलोकभयं यदि॥२३॥
एवमुक्ताऽथ सा विप्रं वेपमानाऽब्रवीद्वचः ॥ कारुण्यं कुरु मे नाथ प्रसीद सुमुखो भव ॥ २४ ॥ प्रस्थापय मुहूर्तं मां यावद्द्रक्ष्यामि
बालकम् ॥ एवमुक्ताऽथ सा मूर्ध्ना निपत्य द्विजपादयोः ॥२५॥ रुरोद करुणं बाला पुत्रशोकेन पीडिता ॥ अथाह कुपितो विप्रः
क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ २६ ॥ विप्र उवाच ॥ किं ते पुत्रेण मे कार्यं गृहकर्म कुरुष्व मे ॥ किं न जानासि मे क्रोधं कशाघातफल
प्रदम् ॥ २७ ॥ एवमुक्ता स्थिता धैर्याद् गृहकर्म चकार ह ॥ अर्धरात्रो गतस्तस्याः पादाभ्यंगादिकर्मणा ॥ २८ ॥ ब्राह्मणेनाथ
सा प्रोक्ता पुत्रपार्श्वं व्रजाधुना ॥ तस्य दाहादिकं कृत्वा पुनरागच्छ सत्वरम् ॥ २९ ॥

गृहकार्यार्थमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ पादाभ्यंगादिकर्मणा पादसंवाहनादिनेत्यर्थः ॥ २८ ॥ पादसंवाहनानंतरमित्यर्थः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ शिवानां शतस्य निनादः संजातो यस्मिंस्ताद्दशमित्यर्थः ॥ ४० ॥ अस्तादस्तमारभ्य ते

न लुप्येत यथा प्रातर्गृहकर्म ममेति च ॥ ततस्त्वेकाकिनी रात्रौ विलपंती जगाम ह ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा मृतं निजं पुत्रं भृशं शोकेन
पीडिता॥यूथभ्रष्टा कुरंगीव विवत्सा सौरभी यथा॥३१॥वाराणस्या बहिर्गत्वा क्षणाद्दृष्ट्वा निजं सुतम्॥शयानं रंकवद्भूमौ काष्ठदर्भतृ
णोपरि॥३२॥ विललापातिदुःखार्ता शब्दं कृत्वा सुनिष्ठुरम्॥एहि मे संमुखं कस्माद्रोषितोऽसि वदाधुना॥३३॥आयास्यभिमुखो
नित्यमंबेत्युक्त्वा पुनः पुनः ॥ गत्वा स्खलत्पदा तस्य पपातोपरि मूर्च्छिता ॥३४॥ पुनः सा चेतनां प्राप्य दोर्भ्यामालिंग्य बाल
कम्॥तन्मुखे वदनं न्यस्य रुरोदार्तस्वनैस्तदा॥३५॥कराभ्यां ताडनं चक्रे मस्तकस्योदरस्य च॥हा बाल हा शिशो वत्स हा कुमारक
सुंदर॥३६॥ हा राजन्क्व गतोऽसि त्वं पश्येमं बालकं निजम् ॥ प्राणेभ्योऽपि गरीयांसं भूतले पतितं मृतम्॥३७॥तथाऽपश्यन्मुखं
तस्य भूयो जीवितशंकया ॥ निर्जीववदनं ज्ञात्वा मूर्च्छिता निपपात ह ॥३८॥ हस्तेन वदनं गृह्य पुनरेवमभाषत ॥शयनं त्यज हे
बाल शीघ्रं जागृहि भीषणम् ॥ ३९ ॥ निशार्धं वर्धते चेदं शिवाशतनिनादितम् ॥ भूतप्रेतपिशाचादिडाकिनीयूथनादितम् ॥४०॥
मित्राणि ते गतान्यस्तात्त्वमेकस्तु कुतः स्थितः ॥ सूत उवाच ॥ एवमुक्त्वा पुनस्तन्वी करुणं प्ररुरोद ह ॥ ४१ ॥ हा शिशो
बाल हा वत्स रोहिताख्य कुमारक ॥ रे पुत्र प्रतिशब्दं मे कस्मात्त्वं न प्रयच्छसि ॥ ४२ ॥ तवाऽहं जननी वत्स किं न जानासि
पश्य माम् ॥ देशत्यागाद्राज्यनाशात्पुत्र भर्त्रा स्वविक्रयात् ॥ ४३ ॥ यद्दासीत्वाच्च जीवामि त्वां दृष्ट्वा पुत्र केवलम् ॥
ते जन्मसमये विप्रैरादिष्टं यत्त्वनागतम् ॥ ४४ ॥ दीर्घायुः पृथिवीराजः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ शौर्यदानरतिः सत्त्वो गुरु
देवद्विजार्चकः ॥ ४५ ॥

तव मित्राणि वयस्याः गृहान् गतानि तेषां मध्ये त्वमेवैकः कुतोऽत्र स्थित इति विलापवाक्यमेतत् ॥ ४१ ॥ प्रतिशब्दं प्रत्युत्तरम् ॥ ४२ ॥ पुत्रेति संबोधनम् ॥ ४३ ॥
यज्जीवामि तत्त्वां केवलं दृष्ट्वैव जीवामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ मोघानि व्यर्थानि ॥ ४८ ॥४९॥ ५० ॥ रिंगता अतिबालावस्थाचलनवता ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ भूपते इत्यंतं पूर्वान्वायि ॥५४॥५५॥५६ ॥ ५७ ॥

मातापित्रोस्तु प्रियकृत्सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ इत्यादि सकलं जातमसत्यमधुना सुत ॥ ४६ ॥ चक्रमत्स्यावातपत्रश्रीवत्सस्व
स्तिकध्वजाः ॥ तव पाणितले पुत्र कलशश्चामरं तथा ॥ ४७ ॥ लक्षणानि तथाऽन्यानि त्वद्धस्ते यानि संति च ॥ तानि
सर्वाणि मोघानि संजातान्यधुना सुत ॥ ४८ ॥ हा राजन्पृथिवीनाथ क्व ते राज्यं क्व मंत्रिणः ॥ क्व ते सिंहासनं छत्रं क्व ते
खड्गः क्व तद्धनम् ॥ ४९ ॥ क्व साऽयोध्या क्व हर्म्याणि क्व गजाश्वरथप्रजाः ॥ सर्वमेतत्तथा पुत्र मां त्यक्त्वा क्व गतोऽसि
रे ॥ ५० ॥ हा कांत हा नृपागच्छ पश्येमं स्वसुतं प्रियम् ॥ येन ते रिंगता वक्षः कुंकुमेनावलेपितम् ॥ ५१ ॥ स्वशरीररजः
पंकैर्विशालं मलिनीकृतम्॥ येन ते बालभावेन मृगनाभिविलेपितः ॥ ५२ ॥ भ्रंशितो भालतिलकस्तवांकस्थेन भूपते ॥ यस्य
वक्रं मृदा लिप्तं स्नेहाद्वै चुंबितं मया ॥ ५३ ॥ तन्मुखं मक्षिकालिंग्यं पश्ये कीटैर्विदूषितम् ॥ हा राजन्पश्य तं पुत्रं भुवि
स्थं रंकवन्मृतम् ॥ ५४ ॥ हा देव किं मयाऽकृत्यं कृतं पूर्वभवांतरे ॥ तस्य कर्मफलस्येह न पारमुपलक्षये ॥ ५५ ॥
हा पुत्र हा शिशो वत्स हा कुमारक सुंदर ॥ एवं तस्या विलापं ते श्रुत्वा नगरपालकाः ॥ ५६ ॥ जागृतास्त्वरितास्तस्याः
पार्श्वमीयुः सुविस्मिताः ॥ जना ऊचुः ॥ का त्वं बालश्च कस्यायं पतिस्ते कुत्र तिष्ठति ॥ ५७ ॥ एकैव निर्भया रात्रौ कस्मा
त्त्वमिह रोदिषि॥एवमुक्ताऽथ सा तन्वी न किंचिद्वाक्यमब्रवीत्॥५८॥भूयोऽपि पृष्टा सा तूष्णीं स्तब्धीभूता बभूव ह ॥ विललापा
तिदुःखार्ता शोकाश्रुप्लुतलोचना ॥ ५९ ॥ अथ ते शंकितास्तस्यां रोमांचिततनूरुहाः ॥ संत्रस्ताः प्राहुरन्योन्यमुद्धृतायुधपाणयः
॥६०॥ नूनं स्त्री न भवत्येषा यतः किंचिन्न भाषते ॥ तस्माद्वध्या भवेदेषा यत्नतो बालघातिनी ॥ ६१ ॥ शुभा चेत्तर्हि किं ह्यत्र
निशार्धे तिष्ठते बहिः ॥ भक्षार्थमनया नूनमानीतः कस्यचिच्छिशुः ॥ ६२ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६०॥ बालघातिनी काचिद्बालघातिनी राक्षसीयं भवतीत्यर्थः ॥६१॥ शुभा चेद्यदि राक्षसी नास्तीत्यर्थः ॥ यत एवं तस्मादाह ॥ भक्षार्थमिति ॥६२॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ लोकडिंभानि लोकानां बालकाः ॥ ६६ ॥ पुण्यमर्जितमेतस्या वधेनेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अपरं प्रेष्यं

इत्युक्त्वा तैर्गृहीता सा गाढं केशेषु सत्वरम् ॥ भुजयोरपरैश्चैव कैश्चापि गलके तथा ॥ ६३ ॥ खेचरी यास्यतीत्युक्तं बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ आकृष्य पक्कणे नीता चांडालाय समर्पिता ॥ ६४ ॥ हे चांडाल बहिर्दुष्टा ह्यस्माभिर्बालघातिनी ॥ वध्यतां वध्यतामेषा शीघ्रं नीत्वा बहिःस्थले ॥ ६५ ॥ चांडालः प्राह तां दृष्ट्वा ज्ञातेयं लोकविश्रुता ॥ न दृष्टपूर्वा केनापि लोकडिंभान्यनेकधा ॥ ६६ ॥ भक्षितान्यनया भूरि भवद्भिः पुण्यमर्जितम् ॥ ख्यातिर्वः शाश्वती लोके गच्छध्वं च यथासुखम् ॥ ६७ ॥ द्विजघ्नो बालगोघाती स्वर्णस्तेयी च यो नरः ॥ अग्निदो वर्त्मघाती च मद्यपो गुरुतल्पगः ॥ ६८ ॥ महाजनविरोधी च तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥ द्विजस्यापि स्त्रियो वाऽपि न दोषो विद्यते वधे ॥ ६९ ॥ अस्या वधश्च मे योग्य इत्युक्त्वा गाढबंधनैः ॥ बद्ध्वा केशेष्वथाकृष्य रज्जुभिस्तामताडयत् ॥ ७० ॥ हरिश्चंद्रमथोवाच वाचा परुषया तदा॥रे दास वध्यतामेषा दुष्टात्मा मा विचारय ॥ ७१ ॥ तद्वाक्यं भूपतिः श्रुत्वा वज्रपातोपमं तदा ॥ वेपमानोऽथ चांडालं प्राह स्त्रीवधशंकितः ॥ ७२ ॥ न शक्तोऽहमिदं कर्तुं प्रेष्यं देहि ममापरम् ॥ असाध्यमपि यत्कर्म तत्करिष्ये त्वयोदितम् ॥ ७३ ॥ श्रुत्वा तदुक्तवचनं श्वपचो वाक्यमब्रवीत् ॥ मा भैषीस्त्वं गृहाणाऽसिं वधोऽस्याः पुण्यदो मतः ॥ ७४ ॥ बालानामेव भयदा नेयं रक्ष्या कदाचन ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ स्त्रियो रक्ष्याः प्रयत्नेन न हंतव्याः कदाचन ॥ स्त्रीवधे कीर्तितं पापं मुनिभिर्धर्मतत्परैः ॥ ७६ ॥ पुरुषो यः स्त्रियं हन्याज्ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ॥ नरके पच्यते सोऽथ महारौरवपूर्वके ॥७७॥ चांडाल उवाच ॥ मा वदाऽसिं गृहाणैनं तीक्ष्णविद्युत्समप्रभम् ॥ यत्रैकस्मिन्वधं नीते बहूनां तु सुखं भवेत् ॥ ७८ ॥ तस्य हिंसा कृता नूनं बहुपुण्यप्रदा भवेत् ॥ भक्षितान्यनया भूरि लोके डिंभानि दुष्टया ॥ ७९ ॥

सेवकं देहि स वधं करिष्यतीत्यर्थः ॥ असाध्यमपीति ॥ एतद्भिन्नमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ सार्ध

तत्क्षिप्रं वध्यतामेषा लोकः स्वस्थो भविष्यति॥राजोवाच॥चांडालाधिपते तीव्रं व्रतं स्त्रीवधवर्जनम् ॥८०॥ आजन्मतस्ततो यत्नं न
कुर्यां स्त्रीवधे तव॥चांडाल उवाच॥स्वामिकार्यं विना दुष्ट किं कार्यं विद्यते परम्॥८१॥गृहीत्वा वेतनं मेऽद्य कस्मात्कार्यं विलुम्पसि॥
यः स्वामिवेतनं गृह्य स्वामिकार्यं विलुम्पति॥८२॥नरकान्निष्कृतिस्तस्य नास्ति कल्पायुतैरपि॥राजोवाच॥ चांडालनाथ मे देहि प्राप्य
मन्यत्सुदारुणम्॥८३॥ स्वशत्रुं ब्रूहि तं क्षिप्रं घातयिष्याम्यसंशयम्॥घातयित्वा तु तं शत्रुं तव दास्यामि मेदिनीम्॥८४॥देवदेवो
रगैः सिद्धैर्गंधर्वैरपि संयुतम् ॥ देवेंद्रमपि जेष्यामि निहत्य निशितैः शरैः ॥ ८५ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो वाक्यं हरिश्चंद्रस्य भूपतेः ॥
चांडालः कुपितः प्राह वेपमानं महीपतिम् ॥ ८६ ॥ चांडाल उवाच॥ "नैतद्वाक्यं सुघटितं यद्वाक्यं दासकीर्तितम् ॥" चांडालदा
सतां कृत्वा सुराणां भाषसे वचः ॥ दास किं बहुना नूनं शृणु मे गदतो वचः॥८७॥ निर्लज्ज तव चेदस्ति किंचित्पापभयं हृदि ॥
किमर्थं दासतां यातश्चांडालस्य तु वेश्मनि ॥ ८८ ॥ गृहाणैनं ततः खड्गमस्याश्छिन्धि शिरोंऽबुजम् ॥ एवमुक्त्वाऽथ चांडालो
राज्ञे खड्गं न्यवेदयत् ॥ ८९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे हरिश्चंद्रोपाख्याने पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ सूत उवाच ॥
ततोऽथ भूपतिः प्राह राज्ञीं स्थित्वा ह्यधोमुखः ॥ अत्रोपविश्यतां बाले पापस्य पुरतो मम ॥ १ ॥ शिरस्ते च्छेदयिष्यामि हंतुं
शक्नोति चेत्करः ॥ एवमुक्त्वा समुद्यम्य खड्गं हंतुं गतो नृपः ॥ २ ॥ न जानाति नृपः पत्नीं सा न जानाति भूपतिम् ॥ अब्रवीद्
भृशदुःखार्ता स्वमृत्युमभिकांक्षती ॥ ३ ॥ स्त्र्युवाच ॥ चांडाल शृणु मे वाक्यं किंचित्त्वं यदि मन्यसे ॥ मृतस्तिष्ठति मे पुत्रो ना
तिदूरे बहिः पुरात् ॥ ४ ॥

त्रिसहितैः सप्ततिश्लोकैरथ भूभृता ॥ ज्ञाता स्वकीयपत्नीति शुशोच च ततः परम् ॥ १ ॥ चांडालेन राज्ञे स्त्रीवधाय खड्गे समर्पिते ततः परम् जातं वृत्तमाह । ततोऽथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ९ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ वस्त्रमस्याक्षिपत्तदेति ॥ अस्य पुत्रशवस्य मुखापरि यद्वस्त्रं स्थितं तदाक्षिपत् आकर्षितवानित्यर्थः ॥ कीदृशः पुत्रोऽस्तीति परिज्ञानार्थ

तं दहामि हतं यावदानयित्वा तवांतिकम् ॥ तावत्प्रतीक्ष्यतां पश्चादसिना घातयस्व माम् ॥ ५ ॥ तेनाथ बाढमित्युक्त्वा
प्रेषिता बालकं प्रति ॥ सा जगामातिदुःखार्ता विलपंती सुदारुणम् ॥ ६ ॥ भार्या तस्य नरेंद्रस्य सर्पदष्टं हि बालकम् ॥
हा पुत्र हा वत्स शिशो इत्येवं वदती मुहुः ॥ ७ ॥ कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ श्मशानभूमिमागत्य
बालं स्थाप्याविशद्भुवि ॥ ८ ॥ " राजन्नद्य स्वबालं तं पश्यसीह महीतले ॥ रममाणं स्वसखिभिर्दष्टं दुष्टाहिना मृतम् ॥ "
तस्या विलापशब्दं तमाकर्ण्य स नराधिपः ॥ शवसन्निधिमागत्य वस्त्रमस्याक्षिपत्तदा ॥ ९ ॥ तां तथा रुदतीं भार्यां नाभिजानाति
भूमिपः ॥ चिरप्रवाससंतप्तां पुनर्जातामिवाबलाम् ॥ १० ॥ साऽपि तं चारुकेशांतं पुरो दृष्ट्वा जटालकम् ॥ नाभ्यजानान्नृपवरं
शुष्कवृक्षत्वचोपमम् ॥ ११ ॥ भूमौ निपतितं बालं दृष्ट्वाऽऽशीविषपीडितम् ॥ नरेंद्रलक्षणोपेतमचिंतयदसौ नृपः ॥ १२ ॥
अस्य पूर्णेन्दुवद्वक्त्रं शुभमुन्नसमव्रणम् ॥ दर्पणप्रतिमोत्तुंगकपोलयुगशोभितम् ॥ १३ ॥ नीलान्केशान्कुंचिताग्रान्सान्द्रान्दीर्घां
स्तरंगिणः ॥ राजीवसदृशे नेत्रे ओष्ठौ बिंबफलोपमौ ॥ १४ ॥ विशालवक्षा दीर्घाक्षो दीर्घबाहून्नतांसकः ॥ विशालपादो गंभीरः
सूक्ष्मांगुल्यवनीधरः ॥ १५ ॥ मृणालपादो गंभीरनाभिरुद्धतकंधरः ॥ अहो कष्टं नरेंद्रस्य कस्याऽप्येष कुले शिशुः ॥ १६ ॥
जातो नीतः कृतांतेन कालपाशाद्दुरात्मना ॥ सूत उवाच ॥ एवं दृष्ट्वाऽथ तं बालं मातुरंके प्रसारितम् ॥ १७ ॥ स्मृतिमभ्या
गतो राजा हाहेत्यश्रूण्यपातयत् ॥ सोऽप्युवाच च वत्सो मे दशामेतामुपागतः ॥ १८ ॥ नीतो यदि च घोरेण कृतांतेनाऽत्मनो
वशम् ॥ विचारयित्वा राजाऽसौ हरिश्चन्द्रस्तथा स्थितः ॥ १९ ॥

मिति भावः ॥ ९ ॥ भार्येति नाभिजानाति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ तरंगिणः कुटिलानित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्मृतिमभ्यागत
इति ममैवायं पुत्र इति स्वपुत्रस्मृतिर्जातेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तथा स्थितः स्त्रियं प्रति न किंचिदुवाचेत्यर्थः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ यस्यापध्यानादापतितं तद्रूपमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्थानच्युतो राज्यभ्रष्टः ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रत्यभिज्ञायेति ॥ पूर्वानुभूतचिह्नज्ञानेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ वक्ष्ये किमिति शेषः ॥ २९ ॥ पुत्रसुखमद्यापि मम नाऽलं संभूतमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ घोरेण विषेण संतापरूपेण ॥ ३२ ॥ शैब्या तस्य

ततो राज्ञी महादुःखवेशादिदमभाषत ॥ राज्ञ्युवाच ॥ हा वत्स कस्य पापस्य त्वपध्यानादिदं महत् ॥२०॥ दुःखमापतितं घोरं तद्रूपं नोपलभ्यते॥हा नाथ राजन्भवता मामपास्य सुदुःखिताम्॥२१॥ कस्मिन्संस्थीयते स्थाने विश्रब्धं केन हेतुना॥ राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः ॥२२॥ हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधातः कृतं त्वया ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा राजा स्थानच्युतस्तदा॥२३॥प्रत्यभिज्ञाय देवीं तां पुत्रं च निधनं गतम्॥कष्टं ममैव पत्नीयं बालकश्चाऽपि मे सुतः ॥ २४॥ ज्ञात्वा पपात संतप्तो मूर्च्छामतिजगाम ह ॥ सा च तं प्रत्यभिज्ञाय तामवस्थामुपागतम् ॥२५॥ मूर्च्छिता निपपातार्ता निश्चेष्टा धरणीतले ॥ चेतनां प्राप्य राजेंद्रो राजपत्नी च तौ समम् ॥२६॥ विलेपतुः सुसंतप्तौ शोकभारेण पीडितौ ॥ राजोवाच ॥ हा वत्स सुकुमारं ते वदनं कुञ्चितालकम्॥२७॥पश्यतो मे मुखं दीनं हृदयं किं न दीर्यते॥तात तातेति मधुरं ब्रुवाणं स्वयमागतम्॥२८॥उपगुह्य कदा वक्ष्ये वत्स वत्सेति सौहृदात् ॥ कस्य जानुप्रणीतेन पिंगेन क्षितिरेणुना ॥ २९॥ ममोत्तरीयमुत्संगं तथांगं मलमेष्यति ॥ नवाऽलं मम संभूतं मनो हृदयनंदन ॥ ३० ॥ " मयाऽसि पितृमान्पित्रा विक्रीतो येन वस्तुवत् ॥" गतं राज्यमशेषं मे सबांधवधनं महत् ॥ " हीनदेवानृशंसेन दृष्टो मे तनयस्ततः ॥ " अहं महाहिदष्टस्य पुत्रस्याऽऽननपंकजम् ॥ ३१ ॥ निरीक्षन्नद्य घोरेण विषेणाऽधिकृतोऽधुना ॥ एवमुक्त्वा तमादाय बालकं बाष्पगद्गदः ॥ ३२ ॥ परिष्वज्य च निश्चेष्टो मूर्च्छया निपपात ह ॥ ततस्तं पतितं दृष्ट्वा शैब्या चैवमचिंतयत् ॥ ३३ ॥ अयं स पुरुषव्याघ्रः स्वरेणैवोपलक्ष्यते ॥ विद्वज्जनमनश्चन्द्रो हरिश्चन्द्रो न संशयः ॥३४॥ तथाऽस्य नासिका तुंगा तिलपुष्पोपमा शुभा ॥ दंताश्च मुकुलप्रख्याः ख्यातकीर्तेर्महात्मनः ॥ ३५ ॥

पत्नी ॥ ३३ ॥ अयं स इति ॥ पूर्वं संदिग्धं ज्ञानं जातमधुना तु निश्चितं जातमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥३६॥ अपप्तदिति लुङा रूपं पतितवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥३८॥३९॥४०॥ यस्यास्येति ॥ पूर्वं भृत्यतां गता राजानः स्वोत्तरीयैर्लम्बायमानैर्भूमिस्पृशैर्वस्त्रैः पादचारिणोऽग्रे धावमाना विरजस्कं महीतलं कुर्वंति ॥ एतादृशं यस्यैश्वर्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ कपालसंलग्ने नरकपालयुक्ते ॥ घटीपटनिरंतरे शवसंस्कारार्थमानीता अल्पघटा घट्यः शवपटाश्च तैर्निरंतरे निरवकाशे इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ मृतानां निर्माल्यसूत्रं तत्कंठगतपुष्पमालासंबंधि तदंतस्तन्मध्ये लग्ना ये शवकेशास्तैः सुदारुणे भयंकरे ॥ वसानिष्पंदेन युक्तं संशुष्कं सूर्यकिरणैरेतादृशं खरं यन्महापटलं भूमेस्तेन मंडिते ॥ ४३॥ भस्म चांगाराश्चार्धदग्धाः शवाश्चाऽस्थीनि च मज्जा च तेषां संघट्टः संमर्दस्तेन

श्मशानमागतः कस्माद्यद्येवं स नरेश्वरः ॥ विहाय पुत्रशोकं सा पश्यंती पतितं पतिम् ॥ ३६ ॥ प्रहृष्टा विस्मिता दीना भर्तृपुत्रार्तिपीडिता॥वीक्षंती सा तदाऽपतन्मूर्च्छया धरणीतले॥३७॥प्राप्य चेतश्च शनकैः सा गद्गदमभाषत॥ धिक्त्वा दैव ह्यकरुण निर्मर्याद जुगुप्सित॥३८॥येनायममरप्रख्यो नीतो राजा श्वपाकताम् ॥ राज्यनाशं सुहृत्त्यागं भार्यातनयविक्रयम् ॥३९॥ प्रापयित्वाऽपि येनाऽद्य चांडालोऽयं कृतो नृपः ॥ नाद्य पश्यामि ते छत्रं सिंहासनमथाऽपि वा ॥ ४० ॥ चामरव्यजने वाऽपि कोऽयं विधिविपर्ययः ॥ यस्याऽस्य व्रजतः पूर्वं राजानो भृत्यतां गताः ॥ ४१ ॥ स्वोत्तरीयैः प्रकुर्वंति विरजस्कं महीतलम् ॥ सोऽयं कपालसंलग्ने घटीपटनिरंतरे ॥ ४२ ॥ मृतनिर्माल्यसूत्रांतर्लग्नकेशसुदारुणे ॥ वसानिष्पंदसंशुष्कमहापटलमंडिते ॥ ४३ ॥ भस्मांगारार्धदग्धास्थिमज्जासंघट्टभीषणे ॥ गृध्रगोमायुनादार्ते पुष्टक्षुद्रविहंगमे ॥ ४४ ॥ चिताधूमायतपटनीलीकृतदिगंतरे ॥ कुणपास्वादनमुदा संप्रकृष्टनिशाचरे ॥ ४५ ॥ चरत्यमध्ये राजेंद्रः श्मशाने दुःखपीडितः ॥ एवमुक्त्वाऽथ संश्लिष्य कंठे राज्ञो नृपात्मजा ॥ ४६ ॥ कष्टं शोकसमाविष्टा विललापार्तया गिरा ॥ राजन्स्वप्नोऽथ तथ्यं वा यदेतन्मन्यते भवान् ॥ ४७ ॥ तत्कथ्यतां महाभाग मनो वै मुह्यते मम ॥ यद्येतदेवं धर्मज्ञ नास्ति धर्मे सहायता ॥ ४८ ॥

भीषणे ॥ गृध्रगोमायूनां नादैरार्ते युक्ते पुष्टाः क्षुद्रविहंगमा मांसभक्षिणः काकादयो यस्मिन् ॥ ४४ ॥ चिताधूम एवाऽऽयतः पटस्तेन नीलीकृतं दिगन्तरं यस्य ॥ कुणपानां शवानां यदास्वादनं भक्षणं तन्मुदा संप्रकृष्टाः संसक्ता निशाचरा राक्षसा यस्मिन् ॥४५॥ ४६ ॥ यदेतन्मन्यते इति ॥ चांडालदासोऽहमस्मीति यद्भवान्मन्यते तत्स्वप्नो वा मिथ्या वोत तथ्यं वेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ यद्येतदेवं यदि वास्तविकी चांडालदासतेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

यदि धर्म एव नास्ति तदा सत्यं कुतस्तदपि नास्ति तथाऽऽर्जवं तथाऽनृतांशताऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ धर्माधर्मयोः फलभेदे हि तद्विभागस्तदभावे तद्विभागस्याऽप्यभाव इति भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥पूजिता गौरीत्यनेन पराशक्तेरुपासिकेयमस्तीति बोधितम् ॥ ५७ ॥५८ ॥ मयाऽशितुं भोक्तु

तथैव विप्रदेवादिपूजने सत्यपालने ॥ नास्ति धर्मः कुतः सत्यं नाऽऽर्जवं नानृतांशता ॥ ४९ ॥ यत्र त्वं धर्मपरमः स्वराज्यादवरोपितः ॥ सूत उवाच ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा निःश्वस्योष्णं सगद्गदः ॥ ५० ॥ कथयामास तन्वंग्यै यथा प्राप्तः श्वपाकताम् ॥ रुदित्वा सा तु सुचिरं निःश्वस्योष्णं सुदुःखिता ॥ ५१ ॥ स्वपुत्रमरणं भीरुर्यथावत्तं न्यवेदयत् ॥ श्रुत्वा राजा तथा वाक्यं निपपात महीतले ॥ ५२ ॥ मृतपुत्रं समानीय जिह्वया विलिहन्मुहुः ॥ हरिश्चन्द्रमथो प्राह शैब्या गद्गदया गिरा ॥ ५३ ॥ कुरुष्व स्वामिनः प्रेष्यं छेदयित्वा शिरो मम ॥ स्वामिद्रोहो न तेऽस्त्वद्य माऽसत्यो भव भूपते ॥ ५४ ॥ माऽसत्यं तव राजेंद्र परद्रोहस्तु पातकम् ॥ एतदाकर्ण्य राजा तु पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ ५५ ॥ क्षणेन चेतनां प्राप्य विललापातिदुःखितः ॥ राजोवाच ॥ कथं प्रिये त्वया प्रोक्तं वचनं त्वतिनिष्ठुरम् ॥ ५६ ॥ यदशक्यं भवेद्वक्तुं तत्कर्म क्रियते कथम् ॥ पत्न्युवाच ॥ मया च पूजिता गौरी देवा विप्रास्तथैव च ॥ ५७ ॥ भविष्यसि पतिस्त्वं मे ह्यन्यस्मिञ्जन्मनि प्रभो ॥ श्रुत्वा राजा तदा वाक्यं निपपात महीतले ॥ ५८ ॥ मृतस्य पुत्रस्य तदा चुचुंब दुःखितो मुखम् ॥ राजोवाच ॥ प्रिये न रोचते दीर्घं कालं क्लेशं मयाऽशितुम् ॥ ५९ ॥ नात्मायत्तोऽहं तन्वंगि पश्य मे मंदभाग्यताम् ॥ चांडालेनाननुज्ञातः प्रवेक्ष्ये ज्वलनं यदि ॥ ६० ॥ चांडालदासतां यास्ये पुनरप्यन्यजन्मनि ॥ नरकं च वरं प्राप्य खेदं प्राप्स्यामि दारुणम् ॥ ६१ ॥ तापं प्राप्स्यामि संप्राप्य महारौरवरौरवे ॥ मग्नस्य दुःखजलधौ वरं प्राणैर्वियोजनम् ॥ ६२ ॥

मित्यर्थः ॥ ५९ ॥ नात्मायत्तः स्वाधीनांतःकरणो यतोऽहं नास्मीत्यर्थः ॥अननुज्ञातो नाज्ञप्तः ॥ ६० ॥ ६१॥ बलीयसा दैवानुयोगेन ममैकोऽपि पुत्रो मृतोऽतः प्राणैर्वियोजनं मम वरम् ॥ परन्तु परायत्तोऽस्मि चांडालायत्तोऽस्मि ॥ ततस्त स्यानुज्ञामंतरेण देहत्यागे तस्य ऋणस्यावशेषान्नरकदुःखं स्यादिति भावः ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ इत्थं पूर्वं विमृश्य नरकदुःखादपि पुत्रशोको दुःसह इति मत्वा पुनराह तथाऽपीति ॥ ६४ ॥ तदेवोपपादयति । त्रैलोक्य इति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे हरिश्चंद्रोपाख्याने षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ द्व्यधिकैश्चैव चत्वारिंशद्भिः पद्यैरतः

एकोऽपि बालको योऽयमासीद्वंशकरः सुतः॥मम दैवानुयोगेन मृतः सोऽपि बलीयसा॥६३॥कथं प्राणान्विमुंचामि परायत्तोऽस्मि दुर्गतः ॥ तथाऽपि दुःखबाहुल्यात्त्यक्ष्यामि तु निजां तनुम्॥६४॥त्रैलोक्ये नास्ति तद्दुःखं नासिपत्रवने तथा॥वैतरण्यां कुतस्तद्वद्यादृशं पुत्रविप्लवे ॥ ६५ ॥ सोऽहं सुतशरीरेण दीप्यमाने हुताशने ॥ निपतिष्यामि तन्वंगि क्षंतव्यं तन्ममाधुना ॥ ६६ ॥ न वक्तव्यं त्वया किंचिदतः कमललोचने ॥ मम वाक्यं च तन्वंगि निबोधाऽऽहतमानसा ॥ ६७ ॥ अनुज्ञाताऽथ गच्छ त्वं विप्रवेश्म शुचिस्मिते ॥ यदि दत्तं यदि हुतं गुरवो यदि तोषिताः ॥ ६८ ॥ संगमः परलोके मे निजपुत्रेण चेत्त्वया ॥ इह लोके कुतस्त्वेतद्भविष्यति समीप्सितम् ॥ ६९ ॥ यन्मया हसता किंचिद्रहसि त्वां शुचिस्मिते ॥ अशेषमुक्तं तत्सर्वं क्षंतव्यं मम यास्यतः ॥ ७० ॥ राजपत्नीति गर्वेण नावज्ञेयः स मे द्विजः ॥ सर्वयत्नेन तोष्यः स्यात्स्वामी दैवतवच्छुभे ॥ ७१ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ अहमप्यत्र राजर्षे निपतिष्ये हुताशने ॥ दुःखभारासहा देव सह यास्यामि वै त्वया ॥ ७२ ॥ त्वया सह मम श्रेयो गमनं नान्यथा भवेत् ॥ सह स्वर्गं च नरकं त्वया भोक्ष्यामि मानद ॥ ७३ ॥ श्रुत्वा राजा तदोवाच एवमस्तु पतिव्रते ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे हरिश्चन्द्रोपाख्याने षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ सूत उवाच ॥ ततः कृत्वा चितां राजा आरोप्य तनयं स्वकम् ॥ भार्यया सहितो राजा बद्धांजलिपुटस्तदा ॥ १ ॥ चिंतयन्परमेशानीं शताक्षीं जगदीश्वरीम् ॥ पंचकोशांतरगतां पुच्छब्रह्मस्वरूपिणीम् ॥ २ ॥ रक्तांबरपरीधानां करुणारससागराम् ॥ नानायुधधरामंबां जगत्पालनतत्पराम् ॥ ३ ॥

परम् ॥ हरिश्चंद्रस्वर्गवासो विस्तरणोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ राज्ञा स्वदेहदहननिश्चये कृतेऽनन्तरं जातं वृत्तमाह । ततः कृत्वेति ॥ १ ॥ तस्मिन् समये स्वेष्टदेवतां शताक्षीं चिंतयामासेत्याह चिंतयन्निति ॥ पुच्छब्रह्मस्वरूपिणीं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति तैत्तिरीयश्रुतिप्रतिपादितपुच्छब्रह्मरूपिणीमित्यर्थः ॥ २ ॥ नानायुधेति ॥ तानि चायुधानि वक्ष्यमाणाध्याये स्पष्टानि ॥ ३ ॥

धर्मं धर्माभिमानिनीं दवताम् ॥ तस्य चिंतयमानस्येत्यनेन त्वरान्विता इत्यनेन चेदं बोधितं परमेश्वरीभक्तस्य छले कृते शतधा मूर्धच्छेदः स्यादिति शीघ्रं तस्य प्रसादः संपादयितव्य इति ॥ ४॥५॥६॥ विश्वामित्रशब्दार्थमाह । विश्वत्रयेणेति ॥ विश्वं मित्रं यस्य विश्वामित्र इत्यर्थः ॥ धार्मिकजनानां नित्यमित्रत्वमयमिच्छतीत्यर्थः॥ ७ ॥

तस्य चिंतयमानस्य सर्वे देवाः सवासवाः॥ धर्मं प्रमुखतः कृत्वा समाजग्मुस्त्वरान्विताः ॥४॥ आगत्य सर्वे प्रोचुस्ते राजञ्छृणु महाप्रभो ॥ अहं पितामहः साक्षाद्धर्मश्च भगवान्स्वयम्॥५॥साध्याः सविश्वे मरुतो लोकपालाः सचारणाः ॥ नागाः सिद्धाः सगंधर्वा रुद्राश्चैव तथाऽश्विनौ ॥ ६ ॥ एते चान्येऽथ बहवो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ विश्वत्रयेण यो मैत्रीं कर्तुमिच्छति धर्मतः ॥७॥ विश्वामित्रः स तेऽभीष्टमाहर्तुं सम्यगिच्छति ॥ धर्म उवाच ॥ मा राजन्साहसं कार्षीर्धर्मोऽहं त्वामुपागतः ॥ ८ ॥ तितिक्षादमसत्त्वाद्यैस्त्वद्गुणैः परितोषितः ॥ इंद्र उवाच ॥ हरिश्चन्द्र महाभाग प्राप्तः शक्रोऽस्मि तेंऽतिकम् ॥ ९ ॥ त्वयाऽद्य भार्यापुत्रेण जिता लोकास्सनातनाः ॥ आरोह त्रिदिवं राजन्भार्यापुत्रसमन्वितः ॥१०॥ सुदुष्प्रापं नरैरन्यैर्जितमात्मीयकर्मभिः ॥ सूत उवाच ॥ ततोऽमृतमयं वर्षमपमृत्युविनाशनम् ॥११॥ इंद्रः प्रासृजदाकाशाच्चितामध्यगते शिशौ ॥ पुष्पवृष्टिश्च महती दुंदुभिस्वन एव च ॥१२॥ समुत्तस्थौ मृतः पुत्रो राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ सुकुमारतनुः स्वस्थः प्रसन्नः प्रीतमानसः ॥ १३ ॥ ततो राजा हरिश्चन्द्रः परिष्वज्य सुतं तदा ॥ सभार्यः स्वश्रिया युक्तो दिव्यमाल्यांबरावृतः ॥ १४ ॥ स्वस्थः संपूर्णहृदयो मुदा परमया वृतः ॥ बभूव तत्क्षणादिंद्रो भूपं चैवमभाषत ॥ १५ ॥ सभार्यस्त्वं सपुत्रश्च स्वर्लोकं सद्गतिं पराम् ॥ समारोह महाभाग निजानां कर्मणां फलम् ॥ १६ ॥ हरिश्चन्द्र उवाच ॥ देवराजाननुज्ञातः स्वामिना श्वपचेन हि ॥ अकृत्वा निष्कृतिं तस्य नारोक्ष्ये वै सुरालयम् ॥१७॥ धर्म उवाच ॥ तवैवं भाविनं क्लेशमवगम्याऽऽत्ममायया ॥ आत्मा श्वपाचतां नीतो दर्शितं तच्च पक्कणम् ॥ १८ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तवैवंभाविनमिति तव धर्मपरीक्षार्थं मया धर्मेणात्ममायया स्वमायया स्वात्मैव श्वपाकतां नीत इत्यर्थः ॥ अहमेव चांडालोऽहमेव च स ब्राह्मणः कृष्णसर्पश्च न मत्तोऽतिरिक्ताश्चांडालब्राह्मणसर्पाः संतीति भावः ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ २३ ॥ २४ ॥ भुंक्ते शक्रेति ॥ प्रकृतेः पौरवर्गस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ तेषां प्रभावेणैवाऽयं मम धर्मश्चालितोऽस्ति । तथाच तानुपदादान्
राजद्रव्यदातॄन्न संत्यक्ष्ये तैः सहैव स्वर्गं गमिष्यामीत्यर्थः॥ किंच तेषां लोकानां पुण्यं स्वर्गप्रापकं नास्तीति वदसि चेन्मया यत्पुण्यं कृतं तदेतेषामस्त्वित्याह । तस्माद्य
न्ममेति ॥ २७ ॥ ननु त्वयैकेन तत्पुण्यं भोक्ष्यते चेद्बहुकालं भोगाय भवति तैः सह भुज्यते चेत्पुण्यस्य विभागादेकदिनं भोगायैव तद्भविष्यतीति चेदिष्टापत्तिरित्याह ।

इंद्र उवाच ॥ प्रार्थ्यते यत्परं स्थानं समस्तैर्मनुजैर्भुवि ॥ तदारोह हरिश्चंद्र स्थानं पुण्यकृतां नृणाम् ॥ १९ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥
देवराज नमस्तुभ्यं वाक्यं चेदं निबोध मे ॥ मच्छोकमग्नमनसः कोसले नगरे नराः ॥ २० ॥ तिष्ठंति तानपास्यैवं कथं यास्या
म्यहं दिवम् ॥ ब्रह्महत्या सुरापानं गोवधः स्त्रीवधस्तथा ॥ २१ ॥ तुल्यमेभिर्महत्पापं भक्तत्यागादुदाहृतम् ॥ भजंतं भक्तमत्याज्यं
त्यजतः स्यात्कथं सुखम् ॥ २२ ॥ तैर्विना न प्रयास्यामि तस्माच्छक्र दिवं व्रज ॥ यदि ते सहिताः स्वर्गं मया यांति सुरेश्वर॥
॥ २३ ॥ ततोऽहमपि यास्यामि नरकं वाऽपि तैः सह ॥ इंद्र उवाच ॥ बहूनि पुण्यपापानि तेषां भिन्नानि वै नृप ॥ २४ ॥
कथं संघातभोज्यं त्वं भूप स्वर्गमभीप्ससि ॥ हरिश्चन्द्र उवाच ॥ भुंक्ते शक्र नृपो राज्यं प्रभावात्प्रकृतेर्ध्रुवम्॥२५॥ यजते च महा
यज्ञैः कर्मपूर्तं करोति च ॥ तच्च तेषां प्रभावेण मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ २६ ॥ उपदादान्न संत्यक्ष्ये तानहं स्वर्गलिप्सया ॥ तस्मा
द्यन्मम देवेश किंचिदस्ति सुचेष्टितम् ॥ २७ ॥ दत्तमिष्टमथो जप्तं सामान्यं तैस्तदस्तु नः ॥ बहुकालोपभोज्यं च फलं यन्मम
कर्मजम् ॥ २८ ॥ तदस्तु दिनमप्येकं तैः समं त्वत्प्रसादतः ॥ सूत उवाच ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ॥ २९ ॥
प्रसन्नचेता धर्मश्च विश्वामित्रश्च गाधिजः ॥ गत्वा तु नगरं सर्वे चातुर्वर्ण्यसमाकुलम् ॥ ३० ॥ हरिश्चंद्रस्य निकटे प्रोवाच विबु
धाधिपः ॥ आगच्छंतु जनाः शीघ्रं स्वर्गलोकं सुदुर्लभम् ॥ ३१ ॥ धर्मप्रसादात्संप्राप्तं सर्वैर्युष्माभिरेव तु ॥ हरिश्चन्द्रोऽपि तान्स
र्वाञ्जनान्नगरवासिनः ॥ ३२ ॥

बहुकालोपेति ॥ २८ ॥ २९ ॥ गत्वेति । ते सर्वे धर्मादयोऽध्यायां तस्मिन्नेव क्षणे काशीतो गत्वा नगरस्थान् लोकान्स्वर्गगमनायाऽऽह्वयामासुरिति शेषः ॥ दूतप्रेषणे
विलंबः स्यादिति त एव योगिनो गता इति भावः ॥ ३० ॥ योगशक्त्यैव तैर्नगरवासिनोऽप्यानीता इत्याह आगच्छंत्विति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कंधे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ त्र्यशीतिश्लोकवर्यैस्तु शताक्षीमहिमातुलः ॥ कथ्यते स्पष्टता यत्र वात्सल्यस्य महेशितुः ॥ १ ॥ पूर्वोक्ताख्यानं संस्तुत्य प्रष्टव्यं पृच्छति । विचित्रमिदमिति ॥ १ ॥ सा शताक्षीकस्मात्कारणाज्जातेत्याह । शताक्षी सेति ॥ २ ॥ शुद्धधीरिति ॥ यद्यप्यशुद्धबुद्धिर्देवीगुणश्रवणे तृप्तिं यास्यति तथापि शुद्धधीस्तृप्तिं को यास्यति न कोऽपीत्यर्थः ॥ तदुक्तमुमासं

प्राह राजा धर्मपरो दिवमारुह्यतामिति ॥ सूत उवाच ॥ तदिंद्रस्य वचः श्रुत्वा प्रीतास्तस्य च भूपतेः ॥ ३३ ॥ ये संसारेषु निर्विण्णास्ते धुरं स्वसुतेषु वै ॥ कृत्वा प्रहृष्टमनसो दिवमारुरुहुर्जनाः ॥ ३४ ॥ विमानवरमारूढाः सर्वे भास्वरविग्रहाः ॥ तदा संभूतहर्षास्ते हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥ ३५ ॥ राज्येऽभिषिच्य तनयं रोहिताख्यं महामनाः ॥ अयोध्याख्ये पुरे रम्ये हृष्टपुष्टजनान्विते ॥ ३६ ॥ तनयं सुहृदश्चापि प्रतिपूज्याभिनंद्य च ॥ पुण्येन लभ्यां विपुलां देवादीनां सुदुर्लभाम् ॥ ३७ ॥ संप्राप्य कीर्तिमतुलां विमाने स महीपतिः ॥ आसांचक्रे कामगमे क्षुद्रघंटाविराजिते ॥ ३८ ॥ ततस्तर्हि समालोक्य श्लोकमंत्रं तदा जगौ ॥ दैत्याचार्यो महाभागः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ ३९ ॥ शुक्र उवाच ॥ अहो तितिक्षामाहात्म्यमहो दानफलं महत् ॥ यदागतो हरिश्चन्द्रो महेंद्रस्य सलोकताम् ॥४०॥ सूत उवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं हरिश्चन्द्रस्य चेष्टितम्॥ यः शृणोति च दुःखार्तः स सुखं लभतेऽन्वहम् ॥४१॥ स्वर्गार्थी प्राप्नुयात्स्वर्गं सुतार्थी सुतमाप्नुयात् ॥ भार्यार्थी प्राप्नुयाद्भार्यां राज्यार्थी राज्यमाप्नुयात्॥४२॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे हरिश्चंद्रोपाख्याने सप्तविंशोऽध्यायः॥२७॥ जनमेजय उवाच॥ विचित्रमिदमाख्यानं हरिश्चन्द्रस्य कीर्तितम् ॥ शताक्षीपादभक्तस्य राजर्षेर्धार्मिकस्य च ॥ १ ॥ शताक्षी सा कुतो जाता देवी भगवती शिवा ॥ तत्कारणं वद मुने सार्थकं जन्म मे कुरु ॥ २ ॥ को हि देव्या गुणाञ्छृण्वंस्तृप्तिं यास्यति शुद्धधीः ॥ पदे पदेऽश्वमेधस्य फलमक्षय्यमश्नुते ॥ ३ ॥

हितायाम् ॥ को विरज्येत मतिमान्गुणश्रवणकर्मणि ॥ श्रीमातुर्ज्ञानिनो नित्यं यं त्यजंति कदापि नोति ॥ यस्या भगवत्या गुणश्रवणे महाफलं भवति तस्या गुणश्रवणं को न कुर्यादित्याह । पदे पदे इति ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ दवानां त्विति ॥ वेदे हि सति तदुक्तशस्त्रास्त्रैरस्मान्हिंसंति किंच तदुक्तमंत्रैर्मुनिभिर्होमादिके क्रियमाणे तद्धविर्भक्षणेऽन्यदेवानां पुष्टिर्भवतीति दवानां बलं वेद इति युक्तमेवेति ॥ विधेयं तावदेव तदिति ॥ यत एवं तत्तस्मात्कारणाद्देवनाशार्थं तावदेव वेदनाशपर्यंतमेव विधेयं नान्योपायान्तरोपयोगोऽत्रास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ इति मनसि विमृश्य वेददातुराराधनादेतत्कार्यं भविष्यतीति तस्याराधनं कर्तव्यमिति मत्वा तदाराधनं कर्तुं गत इत्याह ॥ विमृश्यैतदिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ हंसारूढो

व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि शताक्षीसंभवं शुभम् ॥ तवाऽवाच्यं न मे किंचिद्देवीभक्तस्य विद्यते ॥ ४ ॥ दुर्गमाख्यो महादैत्यः पूर्वं परमदारुणः ॥ हिरण्याक्षान्वये जातो रुरुपुत्रो महाखलः ॥ ५ ॥ देवानां तु बलं वेदो नाशे तस्य सुरा अपि ॥ नंक्ष्यंत्येव न संदेहो विधेयं तावदेव तत् ॥ ६ ॥ विमृश्यैतत्तपश्चर्यां गतः कर्तुं हिमालये ॥ ब्रह्माणं मनसा ध्यात्वा वायुभक्षो व्यतिष्ठत ॥ ७ ॥ सहस्रवर्षपर्यंतं चकार परमं तपः ॥ तेजसा तस्य लोकास्तु संतप्ताः ससुरासुराः ॥ ८ ॥ ततः प्रसन्नो भगवान्हंसारूढश्चतुर्मुखः ॥ ययौ तस्मै वरं दातुं प्रसन्नमुखपंकजः ॥ ९ ॥ समाधिस्थं मीलिताक्षं स्फुटमाह चतुर्मुखः ॥ वरं वरय भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ॥ १० ॥ तवाऽद्य तपसा तुष्टो वरदेशोऽहमागतः ॥ श्रुत्वा ब्रह्ममुखाद्वाणीं व्युत्थितः स समाहितः ॥११॥ पूजयित्वा वरं वव्रे वेदान्देहि सुरेश्वर ॥ त्रिषु लोकेषु ये मंत्रा ब्राह्मणेषु सुरेष्वपि॥१२॥विद्यंते ते तु सान्निध्ये मम संतु महेश्वर॥ बलं च देहि येन स्याद्देवानां च पराजयः॥१३॥इति तस्य वचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति वचो वदन्॥जगाम सत्यलोकं तु चतुर्वेदेश्वरः परः॥१४॥ततःप्रभृति विप्रैस्तु विस्मृता वेदराशयः ॥ स्नानसंध्यानित्यहोमश्राद्धयज्ञजपादयः ॥१५॥ विलुप्ते धरणीपृष्ठे हाहाकारो महानभूत् ॥ किमिदं किमिदं चेति विप्रा ऊचुः परस्परम् ॥१६॥ वेदाभावात्तदस्माभिः कर्तव्यं किमतः परम् ॥ इति भूमौ महानर्थे जाते परमदारुणे ॥ १७ ॥ निर्जराः सजरा जाता हविर्भागाद्यभावतः ॥ रुरोध स तदा दैत्यो नगरीममरावतीम् ॥ १८ ॥

ययावित्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सान्निध्ये मम संत्विति ॥ ममैव निकटे सर्वे वेदाः संतु एकोऽपि वेदमंत्रो देवब्राह्मणादीनां समीपे मास्त्वित्यर्थः ॥ किंच बलमप्यतुलं देहीत्याह । बलं चेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ किमिदमिति ॥ इदं किं जातमिदं किं जातमित्यर्थः ॥ १६॥१७॥ निर्जरेषु देवेषु सजरेषु निर्बलेषु जातेषु स दैत्यो नगरीममरावतीं रुरोधेत्याह । निर्जरा इति ॥ १८ ॥

तेन दैत्येन ते देवा योद्धुमशक्ता इत्यर्थः॥ वज्रसदृशोऽभेद्यो यस्य देहस्तेनाऽसुरेणेत्यर्थः ॥१९॥ रत्नसानुः सुमेरुः ॥ निलयं स्थानं संस्थिता इत्यन्वयः॥२०॥ वृष्ट्यभाव इति ॥ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेर्वृष्टिकारणहोमाभावे वृष्टेरप्यभाव इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ गृहेगृहे इति ॥ ये मनुष्या मृतास्तान् श्मशानं नेतुं मनुष्या न मिलंति ततःशवानि गृहे एव स्थितानीत्यर्थः॥२३॥२४॥२५॥ देवीं प्रार्थयंति। दयां कुर्वीति ॥ नैतच्छ्लाघ्यमिति ॥ पामरेष्वेतादृशः कोपो न युक्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ननु युष्माभिः पातकं कृतमतः क्रोधो ममोत्पन्न इति चेत्पातककर्त्री कारयित्री च त्वमेव नास्माकमपराधोऽस्ति यत

अशक्तास्तेन ते योद्धुं वज्रदेहासुरेण च ॥ पलायनं तदा कृत्वा निर्गता निर्जराः क्वचित् ॥ १९ ॥ निलीय गिरिदुर्गेषु रत्नसानुगुहासु च ॥ संस्थिताः परमां शक्तिं ध्यायंतस्ते परांबिकाम् ॥ २० ॥ अग्नौ होमाद्यभावात्तु वृष्ट्यभावोऽप्यभून्नृप ॥ वृष्टेरभावे संशुष्कं निर्जलं चापि भूतलम् ॥ २१ ॥ कूपवापीतडागाश्च सरितः शुष्कतां गताः ॥ अनावृष्टिरियं राजन्नभूच्च शतवार्षिकी ॥ २२ ॥ मृताः प्रजाश्च बहुधा गोमहिष्यादयस्तथा ॥ गृहे गृहे मनुष्याणामभवच्छवसंग्रहः ॥ २३ ॥ अनर्थे त्वेवमुद्भूते ब्राह्मणाः शांतचेतसः ॥ गत्वा हिमवतः पार्श्वे रिराधयिषवः शिवाम् ॥ २४ ॥ समाधिध्यानपूजाभिर्देवीं तुष्टुवुरन्वहम् ॥ निराहारास्तदासक्तास्तामेव शरणं ययुः ॥ २५ ॥ दयां कुरु महेशानि पामरेषु जनेषु हि ॥ सर्वापराधयुक्तेषु नैतच्छ्लाघ्यं तवांबिके ॥ २६ ॥ कोपं संहर देवेशि सर्वांतर्यामिरूपिणि ॥ त्वया यथा प्रेर्यतेऽयं करोति स तथा जनः ॥ २७ ॥ नान्या गतिर्जनस्यास्य किं पश्यसि पुनः पुनः ॥ यथेच्छसि तथा कर्तुं समर्थाऽसि महेश्वरि ॥ २८ ॥ समुद्धर महेशानि संकटात्परमोत्थितात् ॥ जीवनेन विनाऽस्माकं कथं स्यात्स्थितिरंबिके ॥२९॥ प्रसीद त्वं महेशानि प्रसीद जगदंबिके ॥ अनंतकोटिब्रह्मांडनायिके ते नमो नमः ॥३०॥ नमः कूटस्वरूपायै चिद्रूपायै नमो नमः ॥ नमो वेदांतवेद्यायै भुवनेश्यै नमो नमः ॥ ३१ ॥

स्त्वमंतर्यामिरूपिणीत्याह । त्वयेति ॥ २७ ॥ त्वां सर्वेश्वरीं विहायान्या गतिर्नास्तीत्याह । नान्येति ॥ अन्ये देवादयो होमजपाद्यनुष्ठानैरेव फलं प्रयच्छंति तदत्र मंत्राभावप्रयुक्तहोमजपाद्यभावात्तत्कृतानुग्रहस्याप्यसंभवः ॥ त्वं तु स्मरणमात्रेणैव बालके जननीवत्सर्वमातृत्वाद्दयां करोषि ततस्त्वदन्या गतिर्नास्तीति भावः ॥ २८ ॥ जीवनेन विना जलेन विनेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सकलागमैः सकलैर्वेदैर्नेति नेतीति सर्वनिषेधावधित्वेन या बोध्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ इत्थं संप्रार्थिता भुवनेश्वरी बहून्यक्षीणि शरीरे कृत्वा स्वरूपं दर्शयामासेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ एकस्यां मुष्टौ बाणानेकस्मिन्हस्ते कमलम् ॥ एकस्मिन्हस्ते पुष्पादिकमेकस्मिन्धनुर्बिभर्तीत्यर्थः ॥ दक्षाधोहस्तादिवामाधोहस्तपर्यंतमायुधध्यानम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सा देवी अनंतनयनोद्भवा बहुनयनोद्भवा वारिधारा मोचयामासेत्यन्वयः ॥३७ ॥३८ ॥ ननु नेत्रेभ्यः कुतो जलमागतमिति चेल्लोकान्दुःखितान्दृष्ट्वा जगन्मातुः कारुण्यवशाद्रोदनमागतं तद्वशादित्याह । दुःखितानिति ॥ नवरात्रपर्यंतं भगवत्या नेत्रेभ्योऽश्रूणि च्युतानि तेभ्यः सर्वं जगत्तस्मं सजलं

नेति नेतीति वाक्यैर्या बोध्यते सकलागमैः ॥ तां सर्वकारणां देवीं सर्वभावेन सन्नताः ॥ ३२ ॥ इति संप्रार्थिता देवी भुवनेशी महेश्वरी ॥ अनंताक्षिमयं रूपं दर्शयामास पार्वती ॥ ३३ ॥ नीलांजनसमप्रख्यं नीलपद्मायतेक्षणम् ॥ सुकर्कशसमोत्तुंगवृत्तपीनघनस्तनम् ॥ ३४ ॥ बाणमुष्टिं च कमलं पुष्पपल्लवमूलकान् ॥ शाकादीन्फलसंयुक्ताननंतरससंयुतान् ॥३५॥ क्षुत्तृड्जरापहान्हस्तैर्बिभ्रती च महाधनुः ॥ सर्वसौंदर्यसारं तद्रूपं लावण्यशोभितम् ॥ ३६ ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशं करुणारससागरम् ॥ दर्शयित्वा जगद्धात्री साऽनंतनयनोद्भवा ॥ ३७ ॥ मोचयामास लोकेषु वारिधाराः सहस्रशः ॥ नवरात्रं महावृष्टिरभून्नेत्रोद्भवैर्जलैः ॥ ३८ ॥ दुःखितान्वीक्ष्य सकलान्नेत्राश्रूणि विमुञ्चती ॥ तर्पितास्तेन ते लोका ओषध्यः सकला अपि ॥ ३९ ॥ नदीनदप्रवाहास्तैर्जलैः समभवन्नृप ॥ निलीय संस्थिताः पूर्वं सुरास्ते निर्गता बहिः ॥ ४० ॥ मिलित्वा ससुरा विप्रा देवीं समभितुष्टुवुः ॥ नमो वेदांतवेद्ये ते नमो ब्रह्मस्वरूपिणि ॥ ४१ ॥ स्वमायया सर्वजगद्विधात्र्यै ते नमो नमः ॥ भक्तकल्पद्रुमे देवि भक्तार्थं देहधारिणि ॥ ४२ ॥ नित्यतृप्ते निरुपमे भुवनेश्वरि ते नमः ॥ अस्मच्छांत्यर्थमतुलं लोचनानां सहस्रकम् ॥ ४३ ॥ त्वया यतो धृतं देवि शताक्षी त्वं ततो भव ॥ क्षुधया पीडिता मातः स्तोतुं शक्तिर्न चाऽस्ति नः ॥ ४४ ॥

जातमित्यहो कियत् पर्यंतं जनवात्सल्यं वर्णनीयं भगवत्या इति भावः ॥३९॥४०॥ सुरसहिता विप्रा मिलित्वेत्यर्थः ॥४१॥४२॥ ४३ ॥ शताक्षी त्वमिति ॥ अद्यारभ्य शताक्षीति तव नाम भवत्वित्यर्थः ॥ इत्थं भगवतीकृपया सजले लोके जातेऽपि बीजौषधीनां दग्धत्वात् भक्षणीयपदार्थाभावात्क्षुधाविष्टाः पुनः प्रार्थयंते । क्षुधया पीडिता इति ॥ ४४ ॥

किंच वेदानपि दहीत्याहुः । वेदानप्याहरेति ॥ ४५ ॥ मनुष्यभोज्यानि मनुष्येभ्यः पश्वादिभोज्यानि पश्वादिभ्यो ददावित्यर्थः ॥ ४६ ॥ कियत्कालपर्यंतं पूर्तिकरमन्नं श्रीभगवत्या पूरितमिति चेत्तत्राह । आनवीनोद्भवमिति ॥ वृष्ट्युत्तरं यावन्नवीनमन्नं भवति तावत्कालपर्यंतामित्यर्थः ॥ शाकैर्भरणात् पोषणाच्छाकंभरीति नाम ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ देव्यग्रस्थं देवसैन्यं विप्रगणं च स्वसैन्येन रोधयामासेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ देवानां ब्राह्मणानां च परितः समंतात्तेजोमयं चक्रमग्निप्राकाररक्षणाय

कृपां कुरु महेशानि वेदानप्याहरांबिके ॥ व्यास उवाच ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा शाकान्स्वकरसंस्थितान् ॥ ४५ ॥ स्वादूनि फलमूलानि भक्षणार्थं ददौ शिवा ॥ नानाविधानि चान्नानि पशुभोज्यानि यानि च ॥ ४६ ॥ काम्यानंतरसैर्युक्तान्यानवीनोद्भवं ददौ ॥ शाकंभरीति नामाऽपि तद्दिनात्समभून्नृप ॥ ४७ ॥ ततः कोलाहले जाते दूतवाक्येन बोधितः ॥ ससैन्यः सायुधो योद्धुं दुर्गमाख्योऽसुरो ययौ ॥ ४८ ॥ सहस्राक्षौहिणीयुक्तः शरान्मुंचंस्त्वरान्वितः ॥ रुरोध देवसैन्यं तद्यद्देव्यग्रे स्थितं पुरा ॥ ४९ ॥ तथा विप्रगणं चैव रोधयामास सर्वतः ॥ ततः किलकिलाशब्दः समभूद्देवमंडले ॥५०॥ त्राहि त्राहीति वाक्यानि प्रोचुः सर्वे द्विजामराः ॥ ततस्तेजोमयं चक्रं देवानां परितः शिवा ॥ ५१ ॥ चकार रक्षणार्थाय स्वयं तस्माद्बहिः स्थिता ॥ ततः समभवद्युद्धं देव्या दैत्यस्य चोभयोः ॥ ५२ ॥ शरवर्षसमाच्छन्नसूर्यमंडलमद्भुतम् ॥ परस्परशरोद्धर्षसमुद्भूताग्निसुप्रभम् ॥ ५३ ॥ कठोरज्याटणत्कारबधिरीकृतदिक्तटम् ॥ ततो देवीशरीरात्तु निर्गतास्तीव्रशक्तयः ॥ ५४ ॥ कालिका तारिणी बाला त्रिपुरा भैरवी रमा ॥ बगला चैव मातंगी तथा त्रिपुरसुंदरी ॥ ५५ ॥ कामाक्षी तुलजा देवी जंभिनी मोहिनी तथा ॥ छिन्नमस्ता गुह्यकाली दशसाहस्रबाहुका ॥ ५६ ॥

चक्रे इत्यर्थः ॥ स्वयं तु तस्मादग्निप्राकाराद्बहिर्युद्धार्थं संस्थिताऽऽसीत् ॥५१॥ ५२ ॥ शरवर्षेण समाच्छन्नं सूर्यमंडलं यस्मिन्परस्परं शराणां य उद्धर्षो घर्षणं तेन समुद्भूतो योऽग्निस्तेन सुप्रभं शरवर्षेण सूर्ये आच्छादिते तदग्निप्रकाशेनैव युद्धमभवादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ कठोरः कर्कशो यो ज्याटणत्कारस्तेन बाधिरीकृतं दिक्तटं यस्मिन् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ दशसाहस्रबाहुकेति गुह्यकाल्या विशेषणम् ॥ पंचसहस्रहस्तेषु बाणाः पंचसहस्रहस्तेषु धनूंषीत्यादिकं तस्या ध्यानं महाकालसंहितायां स्पष्टम् ॥५६॥

द्वात्रिंशच्छक्तयश्चतुष्षष्टिशक्तयश्च प्रपंचसारं भुवनश्वरीपटले शारदायां च भूतलिपिपटले स्पष्टाः ॥५७॥५८॥५९॥ रक्तवाहिनी नदी ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२॥६३॥६४॥ तेषां बाणानां विभागमाह । चतुर्भिरिति॥६५॥ ईशितुः श्रीपरमेश्वर्याः पुरोऽग्रे ममारेत्यर्थः ॥६६॥६७॥६८॥जगद्भ्रमरूपो यो विवर्तोऽन्यथाभावस्तस्य मुख्यकारणरूपे

द्वात्रिंशच्छक्तयश्चान्याश्चतुष्षष्टिमिताः पराः ॥ असंख्यातास्ततो देव्यः समुद्भूतास्तु सायुधाः॥ ५७ ॥ मृदंगशंखवीणादिनादितं संगरस्थलम् ॥ शक्तिभिर्दैत्यसैन्ये तु नाशितेऽक्षौहिणीशते ॥५८॥ अग्रेसरः समभवद्दुर्गमो वाहिनीपतिः॥शक्तिभिः सह युद्धं च चकार प्रथमं रिपुः॥५९॥महद्युद्धं समभवद्यत्राभूद्रक्तवाहिनी॥अक्षौहिण्यस्तु ताः सर्वा विनष्टा दशभिर्दिनैः ॥६०॥ तत एकादशे प्राप्ते दिने परमदारुणे॥रक्तमाल्यांबरधरो रक्तगंधानुलेपनः ॥६१॥ कृत्वोत्सवं महांतं तु युद्धाय रथसंस्थितः ॥ संरंभेणैव महता शक्तीः सर्वा विजित्य च॥६२॥महादेवीरथाग्रे तु स्वरथं संन्यवेशयत् ॥ ततोऽभवन्महद्युद्धं देव्या दैत्यस्य चोभयोः॥६३॥प्रहरद्वयपर्यंतं हृदयत्रासकारकम् ॥ ततः पंचदशात्युग्रबाणान्देवी मुमोच ह ॥ ६४ ॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहान्बाणेनैकेन सारथिम् ॥ द्वाभ्यां नेत्रे भुजौ द्वाभ्यां ध्वजमेकेन पत्रिणा ॥ ६५ ॥ पंचभिर्हृदयं तस्य विव्याध जगदंबिका ॥ ततो वमन्स रुधिरं ममार पुर ईशितुः ॥ ६६ ॥ तस्य तेजस्तु निर्गत्य देवीरूपे विवेश ह ॥ हते तस्मिन्महावीर्ये शांतमासीज्जगत्त्रयम् ॥ ६७ ॥ ततो ब्रह्मादयः सर्वे तुष्टुवुर्जगदंबिकाम् ॥ पुरस्कृत्य हरीशानौ भक्त्या गद्गदया गिरा ॥ ६८ ॥ देवा ऊचुः ॥ जगद्भ्रमविवर्तैककारणे परमेश्वरि ॥ नमः शाकंभरि शिवे नमस्ते शतलोचने ॥ ६९॥ सर्वोपनिषदुद्घुष्टे दुर्गमासुरनाशिनि ॥ नमो मायेश्वरि शिवे पंचकोशांतरस्थिते ॥ ७० ॥ चेतसा निर्विकल्पेन यां ध्यायंति मुनीश्वराः ॥ प्रणवार्थस्वरूपां तां भजामो भुवनेश्वरीम् ॥ ७१ ॥ अनंतकोटिब्रह्मांडजननीं दिव्यविग्रहाम् ॥ ब्रह्मविष्णवादिजननीं सर्वभावेनंता वयम् ॥ ७२ ॥ कः कुर्यात्पामरान्दृष्ट्वा रोदनं सकलेश्वरः ॥ सदयां परमेशानीं शताक्षीं मातरं विना ॥ ७३ ॥

इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अस्मान्पामरान्दुःखितान्दृष्ट्वा यत्परमेश्वर्या भवत्या रोदनं कृतं तत्त्वां शताक्षीं मातरं विना कः कुर्यान्न कोऽपीत्यर्थः ॥७३॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ यया मम वेदरूपतन्वा विना महाननर्थोऽयं जातोऽधुनैव भवद्भिर्दृष्ट इत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ अत्र शताक्षी शाकंभरीदुर्गादेवतानां जलदानान्नदानदैत्यवधकर्मभेदेन नामभेदमात्रमेव केवलं न त्ववतारभेद इति बोध्यम् ॥ तदुक्तं वैकृतिकरहस्ये ॥ शाकंभरी शताक्षी सा सैव दुर्गा प्रकीर्तितेति ॥ ८३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ चतुर्भिरधिकैश्चत्वारिंशच्छ्लोकैर्विहाय च ॥ व्यासवाक्याद्राजवार्तां

व्यास उवाच ॥ इति स्तुता सुरैर्देवी ब्रह्मविष्णवादिभिर्वरैः ॥ पूजिता विविधैर्द्रव्यैः संतुष्टाभूच्च तत्क्षणे ॥ ७४ ॥ प्रसन्ना सा तदा
देवी वेदानाहृत्य सा ददौ ॥ ब्राह्मणेभ्यो विशेषेण प्रोवाच पिकभाषिणी ॥ ७५ ॥ ममेयं तनुरुत्कृष्टा पालनीया विशेषतः ॥
यया विनाऽनर्थ एष जातो दृष्टोऽधुनैव हि ॥ ७६ ॥ पूज्याऽहं सर्वदा सेव्या युष्माभिः सर्वदैव हि ॥ नातः परतरं किंचित्कल्याणायोपदिश्यते ॥ ७७ ॥
पठनीयं ममैतद्धि माहात्म्यं सर्वदोत्तमम् ॥ तेन तुष्टा भविष्यामि हरिष्यामि तथाऽऽपदः ॥
॥ ७८ ॥ दुर्गमासुरहंत्रीत्वाद्दुर्गेति मम नाम यः ॥ गृह्णाति च शताक्षीति मायां भित्त्वा व्रजत्यसौ ॥ ७९ ॥ किमुक्ते
नात्र बहुना सारं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ संसेव्याऽहं सदा देवाः सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ८० ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वांऽतर्हिता देवी
देवानां चैव पश्यताम् ॥ संतोषं जनयंत्येवं सच्चिदानंदरूपिणी ॥ ८१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यं परमं महत् ॥ गोपनीयं प्रयत्नेन
सर्वकल्याणकारकम् ॥ ८२ ॥ य इमं शृणुयान्नित्यमध्यायं भक्तितत्परः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति देवीलोके महीयते ॥८३॥
इति श्रीदेवीभागवते म० सप्तमस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्येवं सूर्यवंश्यानां राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ सोमवंशोद्भवानां
च वर्णनीयं मया कियत् ॥ १ ॥ पराशक्तिप्रसादेन महत्त्वं प्रतिपेदिरे ॥ राजन्सुनिश्चितं विद्धि पराशक्तिप्रसादतः
॥ २ ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छ त्वं पराशक्त्यंशसंभवम् ॥ ३ ॥

प्रपच्छेशीकथानकम् ॥१॥ अथ वेदव्यासो राज्ञां कथायां जनमेजयचित्तमासक्तं ज्ञात्वा ततोऽपसृत्य देवीकथाभिमुखं कर्तुमाह । इत्येवमिति ॥ नानाविधराज्ञां धर्मात्मनां नानाविधं चरितं मया कियद्वर्णनीयं कालस्याल्पत्वादतो देवीकथामेव पृच्छेतिगूढोऽभिसंधिः ॥१॥ ननु किमिति राज्ञामेतादृशो महापराक्रमो जात इति चेत्सर्वेऽपीमे राजानः श्रीदेवीभक्तास्तथाच देवीप्रसादादेतादृशमहत्त्वं तेषामागतमित्याह । पराशक्तीति ॥ पराशक्तिप्रभावत एव महत्त्वमिति निश्चितं विद्धीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

कुठाराश्छेदका अभवन् ॥४॥ पलालमिव तुषमिव पराशक्तिसेवनादन्यं त्यजेदित्यर्थः॥तथा च श्रुतिः ॥ पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद् ग्रंथमशेषत इति॥५॥वेदरूपदुग्धाब्धिमथनेनेदं रत्नं पराशक्तिपदांभोजरूपं मया लब्धं ततस्तल्लाभादहं कृतकृत्योऽस्मि सार्थकजन्माऽस्मीत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिरहस्यत्वं वर्णयति ॥ बृहदारण्यके गार्गि ब्राह्मणे गार्गि माऽति प्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तत् ॥ अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसीति ॥ ६ ॥ श्रीभगवत्या ध्यानेनाऽपि सर्वोत्तमत्वं वर्णयति ॥ पंचब्रह्मेति ॥ ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरा मंचककोणखुरभूताः सदाशिवस्तु चतुर्णां मस्तकोपरि फलकस्थानीयः । तथाच ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवात्मकपंचब्रह्मात्मकं यदासनं तस्मिन्नारूढा भगवत्यतिरिक्ता काऽन्या देवताऽस्ति न काऽपि ॥ ततः स्वस्योत्कर्षं मूढानपि बोधयितुं महादेव्या पंचब्रह्मासनं स्वस्य स्वीकृतमितीयमेव सर्वोत्कृष्टेति भावः ॥ तथाच भुवनेश्वरी तंत्रे ब्रह्मांडपुराणे ललितोपाख्याने च ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः । एते पंच महाप्रोताः पादमूले व्यवस्थिता इति ॥ ७ ॥ ननु पंचब्रह्मातिरिक्तं

एते चाऽन्ये च राजानः पराशक्तेरुपासकाः ॥ संसारतरुमूलस्य कुठारा अभवन्नृप ॥ ४ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन संसेव्या भुवनेश्वरी ॥ पलालमिव धान्यार्थी त्यजेदन्यमशेषतः ॥ ५ ॥ आमथ्य वेददुग्धाब्धिं प्राप्तं रत्नं मया नृप ॥ पराशक्तिपदांभोजं कृतकृत्योऽस्म्यहं ततः ॥ ६ ॥ पंचब्रह्मासनारूढा नास्त्यन्या काऽपि देवता ॥ तत एव महादेव्या पंचब्रह्मासनं कृतम् ॥ ७ ॥ पंचभ्यस्त्वधिकं वस्तु वेदेऽव्यक्तमितीर्यते ॥ यस्मिन्नोतं च प्रोतं च सैव श्रीभुवनेश्वरी ॥ ८ ॥ तामविज्ञाय राजेंद्र नैव मुक्तो भवेन्नरः ॥ यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यंति मानवाः ॥ ९ ॥ तदा शिवामविज्ञाय दुःखस्यांतो भविष्यति ॥ अत एव श्रुतौ प्राहुः श्वेताश्वतरशाखिनः ॥ १० ॥

तेभ्योऽधिकं वस्तु नाऽस्त्येवेति चेत्तत्राह । पंचभ्य इति ॥ ब्रह्मादयः पंचभूम्यादिपंचभूताधिपतयस्तेषां पंचमहाभूतानामुत्पत्तिर्यस्माद्भवति तद्वस्तु वेदेऽव्यक्तमव्याकृतमित्यादिशब्दैरुच्यते । अस्मिन्निदं सर्वं जगत् सत्रे मणिगणा इवोतं प्रोतं च भवतीति गार्गिब्राह्मणे इति उक्तं तावता प्रकृते किमायातमिति चेत्तदाह ॥ सैव श्रीभुवनेश्वरीति । यद्वेदे पंचब्रह्मभ्योऽधिकमव्याकृतमित्युक्तं साम्यावस्थमायोपाधिकं ब्रह्म सैवास्माकं भुवनेश्वरी भगवतीति पंचब्रह्माधिकाऽस्त्येव वेदे भगवतीति भावः ॥८॥ यदा चर्मेति ॥ आकाशं यदा चर्मवत् कृष्णाजिनवन्मानवा वेष्टयिष्यंति तदा शिवां भुवनेश्वरीमविज्ञाय न ज्ञात्वा भुवनेश्वरीस्वरूपज्ञानं विनाऽपि दुःखस्य संसारजन्यस्य नाशो भविष्यति ॥ न कदापि चर्मवदाकाशवेष्टनं भविष्याति नच कदापि भुवनेश्वरीरूपज्ञानं विना मोक्षो भविष्यति ततोऽवश्यमेव भुवनेश्वरीस्वरूपज्ञाने यत्न आस्थेय इति भावः ॥ अत एव श्वेताश्वतरे भगवतीध्यानमेव मोक्षसाधनत्वेनोक्तमित्याह अत एवेति ॥ ९ ॥ १० ॥

तामेव श्रुतिं पठति । ते ध्यानेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ तन्निष्ठो भगवतीनिष्ठः ॥ १३ ॥१४॥ तत्र सच्चिदानंदरूपाया भगवत्या ध्यानाधिकारप्राप्त्यर्थमादावुपासनांतरमाह । विराड्रूपामिति ॥ सूत्ररूपां समष्टिव्यष्टिलिंगरूपदेहाम् ॥ अंतर्यामिरूपिणीं मायाशबलब्रह्मरूपिणीम् ॥ १५ ॥ इत्थं शुद्धे चेतसि जातेऽनन्तरं निर्गुणब्रह्मस्वरूपिणीं ध्यायेदित्याह । सच्चिदानंदेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इत्थं राजकथाश्रवणप्रश्नं विहाय भगवतीकथाश्रवणप्रश्नः कर्तव्य इति व्यासाभिप्रायं ज्ञात्वा जनमेजय आह । गौरीति ॥ हे भगवंस्त्वया तृतीयस्कंधे षष्ठाध्याये विष्णवेऽथ महालक्ष्मीर्महाकाली शिवाय च ॥ महासरस्वती मह्यं स्थानात्तस्माद्विसर्जिता इति वचनेन

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ॥ ॥ ११ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जन्मसाफल्यहेतवे ॥ लज्जया वा भये नाऽपि भक्त्या वा प्रेमयुक्तया ॥ सर्वसंगं परित्यज्य मनो हृदि निरुध्य च ॥१२॥ तन्निष्ठस्तत्परो भूयादिति वेदान्तडिंडिमः॥येन केन मिषेणापि स्वपंस्तिष्ठन्व्रजन्नपि॥१३॥ कीर्तयेत्सततं देवीं स वै मुच्येत बंधनात् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भज राजन्महेश्वरीम् ॥ १४ ॥ विराड्रूपां सूत्ररूपां तथाऽतर्यामिरूपिणीम् ॥ सोपानक्रमतः पूर्वं ततः शुद्धे तु चेतसि ॥१५॥ सच्चिदानंदलक्ष्यार्थरूपां तां ब्रह्मरूपिणीम् ॥ आराधय परां शक्तिं प्रपंचोल्लासवर्जिताम् ॥ १६ ॥ तस्यां चित्तलयो यः स तस्या आराधनं स्मृतम् ॥ राजन्राज्ञां पराशक्तिभक्तानां चरितं मया ॥ १७ ॥ धार्मिकाणां सूर्यसोमवंशजानां मनस्विनाम् ॥ पावनं कीर्तिदं धर्मबुद्धिदं सद्गतिप्रदम् ॥ १८ ॥ कथितं पुण्यदं पश्चात्किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ जनमेजय उवाच ॥ गौरीलक्ष्मीसरस्वत्यो दत्ताः पूर्वं परांबया ॥ १९ ॥ हराय हरये तद्वन्नाभिपद्मोद्भवाय च ॥ तुषाराद्रेश्च दक्षस्य गौरी कन्येति विश्रुतम् ॥ २० ॥ क्षीरोदधेश्च कन्येति महालक्ष्मीरिति स्मृतम् ॥ मूलदेव्युद्भवानां च कथं कन्यात्वमन्ययोः ॥ २१ ॥ असंभाव्यमिदं भाति संशयोऽत्र महान्मुने ॥ छिंधि ज्ञानासिना तं त्वं संशयच्छेदतत्पर ॥ २२ ॥

पूर्वमुक्तं किमिति गौरीलक्ष्मीसरस्वत्यो देवताः परांबाया मणिद्वीपाधिवासिन्या देव्या हराय हरये पद्मजाय च दत्ता इतिं ॥१९॥ लोके त्वित्थं श्रुतमित्याह । तुषाराद्रेरिति ॥ हिमालयस्य दक्षस्य च कन्या गौरी ॥ क्षीरोदधेः कन्या लक्ष्मीरिति श्रुतम् ॥ २० ॥ नन्वस्त्वेतत्किं तावतेति चेत्तत्राह ॥ मूलदेव्युद्भवानां चेति ॥ मूलदेवीत उत्पन्नयोर्गौरीलक्ष्म्योरन्यकन्यात्वं कथमपि न घटते विरोधादिति भावः ॥ २१ ॥ तमेव संशयं छिंधीत्याह । छिंधीति ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ दवीत्रयं गौरीलक्ष्मीसरस्वतीत्रयं देवत्रयाय रुद्रविष्णुब्रह्मभ्योऽदाद्दत्तवती परांबिका मणिद्वीपाधिवासिनी ॥ २४ ॥ हालाहलविषवद् दुःसहत्वाद्धाला
हलाभिधत्वं दैत्यानाम् ॥ २५ ॥ रजताचलं कैलासम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ताभ्यां शिवविष्णुभ्याम् ॥ यद्वशादिति ॥ ययोः शक्त्योर्निमित्तेन ते दैत्या हतास्तयो
र्गौरीलक्ष्मीशक्त्योर्निकटे एवास्माभिर्दैत्या हता वयमेतादृशाः ॥ पराक्रमिण इत्यभिमानं हरविष्णू चक्रतुरित्यर्थः ॥ २९ ॥ छलहास्यमिति ॥ अस्मत्प्रसादेनैवताभ्यां
दैत्या जितास्तत्कथमस्मन्निकट एव विक्षिप्तवदभिमानं कुर्वाते इत्यभिप्रायेण कपटहास्यं ते शक्ती चक्रतुरित्यर्थः ॥ तौ हरविष्णू तयोः शक्त्योः कपटहास्यं दृष्ट्वा ॥

व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ॥ देवीभक्तस्य ते किंचिदवाच्यं न हि विद्यते ॥ २३ ॥ देवीत्रयं यदा
देवत्रयायादात्परांबिका ॥ तदाप्रभृति ते देवाः सृष्टिकार्याणि चक्रिरे ॥ २४ ॥ कस्मिंश्चित्समये राजन्दैत्या हालाहलाभिधाः ॥
महापराक्रमा जातास्त्रैलोक्यं तैर्जितं क्षणात् ॥ २५ ॥ ब्रह्मणो वरदानेन दर्पिता रजताचलम् ॥ रुरुधुर्निजसेनाभिस्तथा वैकुण्ठमेव
च ॥ २६ ॥ कामारिः कैटभारिश्च युद्धोद्योगं च चक्रतुः ॥ षष्टिवर्षसहस्राणामभूद्युद्धं महोत्कटम् ॥२७॥ हाहाकारो महानासीद्देव
दानवसेनयोः ॥ महताऽथ प्रयत्नेन ताभ्यां ते दानवा हताः ॥ २८ ॥ स्वस्वस्थानेषु गत्वा तावभिमानं च चक्रतुः ॥ स्वश
क्त्योर्निकटे राजन्यद्वशादेव ते हताः ॥ २९ ॥ अभिमानं तयोर्ज्ञात्वा च्छलहास्यं च चक्रतुः ॥ महालक्ष्मीश्च गौरी च हास्यं
दृष्ट्वा तयोस्तु तौ ॥ ३० ॥ देवावतीव संक्रुद्धौ मोहितावादिमायया ॥ दुरुत्तरं च ददतुरवमानपुरःसरम् ॥ ३१ ॥ ततस्ते
देवते तस्मिन्क्षणे त्यक्त्वा तु तौ पुनः ॥ अंतर्हिते चाभवतां हाहाकारस्तदा ह्यभूत् ॥ ३२ ॥ निस्तेजस्कौ च निःशक्ती विक्षिप्तौ
च विचेतनौ ॥ अवमानात्तयोः शक्त्योर्जातौ हरिहरौ तदा ॥ ३३ ॥ ब्रह्मा चिंतातुरो जातः किमेतत्समुपस्थितम् ॥ प्रधानौ
देवतामध्ये कथं कार्याक्षमावमू ॥ ३४ ॥

॥ ३० ॥ अभिमानखंडनमिति तमतीव संक्रुद्धावित्यर्थः ॥ न केवलं संक्रुद्धौ किं त्वनादिमायया मोहितौ तत्प्रसादादेव जये लब्धेऽपि तदगणय्य किं मूर्खवच्छलहास्यं
क्रियत इति दुरुत्तरं च ददतुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तौ हरविष्णू त्यक्त्वेत्यर्थः । अत एव भगवत्या पूर्वमुक्तम्—एताः शक्तयो माननीया नाऽवमान्याः कदाचनेति ॥ ३२ ॥
विचेतनौ विगतधिषणौ यतो विक्षिप्तौ ॥ ३३ ॥ अमू हरिहरौ कार्याक्षमौ जगत्कार्यासमर्थौ कथं जातावित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अकांडे अकाले निरागसो निरपराधिनः ॥ सर्वकर्मक्षयाभावेऽपीति शेषः ॥ ३५ ॥ प्रतिक्रिया प्रतीकारः कथं कर्तव्यो निमित्तज्ञानाभावे ॥ नहि रोगनिदानज्ञानाभावे चिकित्सका उपायं कुर्वंतीति ॥ दध्यौ निमित्तज्ञानार्थं ध्यानं कृतवानित्यर्थः ॥३६॥ जानान्निति ॥ पराशक्तिप्रकोपरूपं निदानं जानान्नित्यर्थः ॥ सावधानोऽधुनोपायं करिष्यामीति विश्वासेनेत्यर्थः ॥३७॥ तत आरभ्य यावद्धरिहरौ स्वस्थौ भविष्यतस्तावत्पर्यंतं तयोः कार्यं पालनसंहाररूपं स्वयमेव ब्रह्मा स्वशक्तिप्रसादादकरोदित्याह । ततस्तयोरिति॥३८॥३९॥४०॥किं तत्कार्यं तदाह । पराशक्तिरिति॥जगद्धारो जगतः सृष्टिस्थितिसंहाररूपः ॥ स च पराशक्तेरेव कार्यं भवतीति मया तत्तोषार्थमवश्यं कर्त

अकाण्डे किंनिमित्तेन संकटं समुपस्थितम् ॥ प्रलयो भविता किं वा जगतोऽस्य निरागसः ॥ ३५ ॥ निमित्तं नैव जानेऽहं कथं कार्या प्रतिक्रिया ॥ इति चिन्तातुरोऽत्यर्थं दध्यौ मीलितलोचनः ॥ ३६ ॥ पराशक्तिप्रकोपात्तु जातमेतदिति स्म ह ॥ जानंस्तदा सावधानः पद्मजोऽभून्नृपोत्तम ॥ ३७ ॥ ततस्तयोश्च यत्कार्यं स्वयमेवाकरोत्तदा ॥ स्वशक्तेश्च प्रभावेण कियत्कालं तपोनिधिः ॥ ३८ ॥ ततस्तयोस्तु स्वस्त्यर्थं मन्वादीन्स्वसुतानथ ॥ आह्वयामास धर्मात्मा सनकादींश्च सत्वरः ॥ ३९ ॥ उवाच वचनं तेभ्यः सन्नतेभ्यस्तपोनिधिः ॥ कार्यासक्तोऽहमधुना तपः कर्तुं न च क्षमः ॥ ४० ॥ पराशक्तेस्तु तोषार्थं जगद्धारयुतोऽस्म्यहम् ॥ शिवविष्णू च विक्षिप्तौ पराशक्तिप्रकोपतः ॥४१॥ तस्मात्तां परमां शक्तिं यूयं संतोषयंत्वथ ॥ अत्यद्भुतं तपः कृत्वा भक्त्या परमया युताः ॥ ४२ ॥ यथा तौ पूर्ववृत्तौ च स्यातां शक्तियुतावपि ॥ तथा कुरुत मत्पुत्रा यशोवृद्धिर्भवेद्धि वः ॥४३॥ कुले यस्य भवेज्जन्म तयोः शक्त्योस्तु तत्कुलम् ॥पावयेज्जगतीं सर्वां कृतकृत्यं स्वयं भवेत्॥४४॥व्यास उवाच ॥ पितामहवचः श्रुत्वा गताः सर्वे वनांतरे ॥ रिराधयिषवः सर्वे दक्षाद्या विमलांतराः ॥ ४५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते० म० स० एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥ व्यास उवाच ॥ ततस्ते तु वनोद्देशे हिमाचलतटाश्रयाः ॥ मायाबीजजपासक्तास्तपश्चेरुः समाहिताः ॥ १ ॥

व्यमित्यर्थः॥४१॥४२॥पूर्ववृत्तौ पूर्वस्वभावौ॥४३॥किंच यस्य कुले तयोः शक्त्योर्जन्म भविष्यति तत्कुलं जगतीतलं पावयेत्स्वं च कृतकृत्यं भवेदित्याह । कुले यस्येति ॥४४॥४५॥इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कंधे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥ एकाधिकशतश्लोकैर्गौरीजन्म सदुच्यते ॥ नानापीठोद्भवस्तद्वच्छिवविभ्रांतिवर्णनम् ॥१॥ चतुर्मुखाज्ञया मुनयः ससुराः सर्वे हिमालये तपश्चर्यार्थं गता इत्युक्तं तदुत्तरं जातं वृत्तमाह । ततस्ते त्विति ॥ मायाबीजं श्रीभुवनेश्वरीमंत्रः ॥ १ ॥

॥२ ॥ पाशेति॥पाशांकुशाभयवरमुद्राहस्तेत्यर्थः ॥ ३ ॥ विश्वं व्यष्टिस्थूलदेहाभिमानी वैश्वानरः समष्टिस्थूलदेहाभिमानी ॥४॥ तैजसो व्यष्टिलिंगदेहाभिमानी ॥ सूत्रात्मा समष्टिलिंगदेहाभिमानी ॥ तदेवाह । यस्मिन्निति ॥ ओतप्रोता ग्रथिता इत्यर्थः॥५॥ प्राज्ञो व्यष्टिकारणदेहाभिमानी ॥ अव्याकृतः समष्टिकारणदेहाभिमानी ॥ प्रत्यग्जीवाधिष्ठानं कूटस्थं ब्रह्म ब्रह्ममूर्तये इत्यत्र तु सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मेति विभागः ॥ ६ ॥७॥ ८ ॥ तनोः शमं शांतिम् ॥ ९ ॥ तयोर्हरिहरयोस्तच्छक्तिलाभं गौरीलक्ष्मीशक्तिला

ध्यायतां परमां शक्तिं लक्षवर्षाण्यभून्नृप ॥ ततः प्रसन्ना देवी सा प्रत्यक्षं दर्शनं ददौ ॥ २ ॥ पाशांकुशवराभीतिचतुर्बाहुस्त्रिलोचना ॥ करुणारससंपूर्णा सच्चिदानंदरूपिणी ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा तां सर्वजननीं तुष्टुवुर्मुनयोऽमलाः ॥ नमस्ते विश्वरूपायै वैश्वानरसुमूर्तये ॥ ४ ॥ नमस्ते जलरूपायै सूत्रात्मवपुषे नमः ॥ यस्मिन्सर्वे लिंगदेहा ओतप्रोता व्यवस्थिताः ॥ ५ ॥ नमः प्राज्ञस्वरूपायै नमोऽव्याकृतमूर्तये ॥ नमः प्रत्यक्स्वरूपायै नमस्ते ब्रह्ममूर्तये ॥ ६ ॥ नमस्ते सर्वरूपायै सर्वलक्ष्यात्ममूर्तये ॥ इति स्तुत्वा जगद्धात्रीं भक्तिगद्गदया गिरा ॥७॥ प्रणेमुश्चरणांभोजं दक्षाद्या मुनयोऽमलाः ॥ ततः प्रसन्ना सा देवी प्रोवाच पिकभाषिणी ॥ ८॥ वरं ब्रूत महाभागा वरदाऽहं सदा मता ॥ तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा हरविष्ण्वोस्तनोः शमम् ॥ ९ ॥ तयोस्तच्छक्तिलाभं च वव्रिरे नृपसत्तम ॥ दक्षोऽथ पुनरप्याह जन्म देवि कुले मम ॥ १० ॥ भवेत्तवांब येनाऽहं कृतकृत्यो भवे इति ॥ जपं ध्यानं तथा पूजां स्थानानि विविधानि च ॥ ११ ॥ वद मे परमेशानि स्वमुखेनैव केवलम् ॥ देव्युवाच ॥ मच्छक्त्योरवमानाच्च जाताऽवस्था तयोर्द्वयोः ॥ १२ ॥ नैतादृशः प्रकर्तव्यो मेऽपराधः कदाचन ॥ अधुना मत्कृपालेशाच्छरीरे स्वस्थता तयोः ॥ १३ ॥ भविष्यति च ते शक्ती त्वद्गृहे क्षीरसागरे ॥ जनिष्यतस्तत्र ताभ्यां प्राप्स्यतः प्रेरिते मया ॥ १४ ॥ मायाबीजं हि मंत्रो मे मुख्यः प्रियकरः सदा ॥ ध्यानं विराट्स्वरूपं मेऽथवा त्वत्पुरतः स्थितम् ॥ १५ ॥

भम् ॥ १० ॥ ११ ॥ जाताऽवस्था तयोरिति ॥ तयोरेतादृश्यवस्था जातेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ एका शक्तिस्त्वद्गृहे तव दक्षस्य गृहेऽपरा शक्तिः क्षीरसागरे जनिष्यतः ॥ ताभ्यामिति तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ १४ ॥ जपध्यानादिकं यत्पृष्टं तत्रोत्तरमाह । मायाबीजं हीति ॥ स च भुवनेश्वरीमंत्रः त्वत्पुरत इति । यदेतन्मया दर्शितं

पाशांकुशाभयवरकरं ध्यानमित्यर्थः ॥ विराट्स्वरूपध्यानं त्वग्रे वक्ष्यति ॥ १५ ॥ सच्चिदानंदरूपं वा मम ध्यानमित्यर्थः ॥ तदुक्तं भुवनेश्वरीहृदये–स्त्रीरूपं वाऽथ पुंरूपं निष्कलं वा महेश्वरि ॥ निष्कामनापरतया जपेन्मंत्रं समाहित इति ॥ सर्वजगन्मम स्थानं भवति मम सर्वात्मकत्वादिति स्थानप्रश्नस्योत्तरम् ॥१६॥१७॥१८॥ शाक्तं महः पराशक्तेस्तेज इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ करकोणाहता इति ॥ दुंदुभिताडनार्थं यष्टिग्रहणेऽवकाशो नास्तीत्यतित्वरया करकोणेनैवाऽऽहता इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सच्चिदानंदरूपं वा स्थानं सर्वजगन्मम ॥ युष्माभिः सर्वदा चाऽहं पूज्या ध्येया च सर्वदा ॥ १६ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वां तर्दधे देवी मणिद्वीपाधिवासिनी ॥ दक्षाद्या मुनयः सर्वे ब्रह्माणं पुनराययुः ॥१७॥ ब्रह्मणे सर्ववृत्तांतं कथयामासुरादरात् ॥ हरो हरिश्च स्वस्थौ तौ स्वस्वकार्यक्षमौ नृप ॥ १८ ॥ जातौ परांबाकृपया गर्वेण रहितौ तदा ॥ कदाचिदथ काले तु महः शाक्तमवातरत् ॥ १९ ॥ दक्षगेहे महाराज त्रैलोक्येऽप्युत्सवोऽभवत् ॥ देवाः प्रमुदिताः सर्वे पुष्पवृष्टिं च चक्रिरे ॥ २० ॥ नेदुर्दुंदुभयः स्वर्गे करकोणाहता नृप ॥ मनांस्यासन्प्रसन्नानि साधूनाममलात्मनाम् ॥ २१ ॥ सरितो मार्गवाहिन्यः सुप्रभोऽभूद्दिवाकरः ॥ मंगलायां तु जातायां जात सर्वत्र मंगलम् ॥ २२ ॥ तस्या नाम सतीं चक्रे सत्यत्वात्परसंविदः ॥ ददौ पुनः शिवायाथ तस्य शक्तिस्तु याऽभवत् ॥ २३ ॥ सा पुनर्ज्वलने दग्धा दैवयोगान्मनोर्नृप ॥ जनमेजय उवाच ॥ अनर्थकरमेतत्ते श्रावितं वचनं मुने ॥ २४ ॥ एतादृशं महद्वस्तु कथ दग्धं हुताशने ॥ यन्नामस्मरणान्नॄणां संसाराग्निभयं न हि ॥ २५ ॥ केन कर्मविपाकेन मनोर्दग्धं तदेव हि ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्पुरावृत्तं सतीदाहस्य कारणम् ॥२६॥ कदाचिदथ दुर्वासा गतो जम्बूनदेश्वरीम् ॥ ददर्श देवीं तत्रासौ मायाबीजं जजाप सः ॥२७॥ ततः प्रसन्ना देवेशी निजकंठगतां स्रजम् ॥ भ्रमद्भ्रमरसंसक्तां मकरंदमदाकुलाम्॥२८॥ ददौ प्रसादभूतां तां जग्राह शिरसा मुनिः ॥ ततो निर्गत्य तरसा व्योममार्गेण तापसः ॥ २९ ॥

मंगलायां मंगं भक्तानां जननमरणासर्पणं लाति गृह्णाति नाशयति सा मंगला ॥२२॥ परसंविदो ब्रह्मरूपिण्याः सत्यत्वात्तदवतारत्वादस्याः सतीति नाम चक्रे इत्यर्थः॥ तस्य शक्तिरिति ॥ या पूर्वमियं शिवस्य शक्तिरासीत्सेयं शिवायैव दत्तेति भावः ॥ २३ ॥ मनोर्दक्षस्य प्रजापतेः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ जंबुरसेनोद्भूता या नदी यत्र जांबूनदं सुवर्णं भवति तस्येश्वरीं तत्स्थानस्थितां देवीमित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ मुनिर्दुर्वासाः ॥ २९ ॥

अंबाया दक्षगृहेऽवतीर्णाया जगन्मातुर्दर्शनार्थमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ देव्याः प्रसादमिति ॥ अश्रुपूर्णेक्षणो मुनिर्देवीप्रसादलब्धेयं मालेति प्रोवाचेत्यर्थः ॥ ३२ ॥
शक्तिभक्ताय पराशक्त्युपासकाय ॥३३ ॥ मनवे दक्षाय स दुर्वासाः ॥ ३४ ॥ तेन मालागधन मोदितो हर्षितः सन् रात्रौ पशुकर्मरतो मैथुनासक्तोऽभवदित्यर्थः ॥ ३५ ॥
तेन पापेन भगवतीमालाया अपमानरूपापराधजन्यपापेन शिवे देव्यां च द्वेषबुद्धिरभवदित्यर्थः ॥ अनेन च देवीसंबंधिपदार्थावहेलनेन एतादृशो महाननर्थो

आजगाम स यत्राऽऽस्ते दक्षः साक्षात्सतीपिता ॥ संदर्शनार्थमंबाया ननाम च सतीपदे ॥ ३० ॥ पृष्टो दक्षेण स मुनिर्माला
कस्यास्त्यलौकिकी ॥ कथं लब्धा त्वया नाथ दुर्लभा भुवि मानवैः ॥ ३१ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य प्रोवाचाश्रुयुतेक्षणः ॥ देव्याः
प्रसादमतुलं प्रेमगद्गदितांतरः ॥ ३२ ॥ प्रार्थयामास तां मालां तं मुनिं स सतीपिता ॥ अदेयं शक्तिभक्ताय नास्ति त्रैलोक्यमंडले
॥ ३३ ॥ इति बुद्ध्या तु तां मालां मनवे स समर्पयत् ॥ गृहीता शिरसा माला मनुना निजमंदिरे ॥ ३४ ॥ स्थापिता शयनं
यत्र दंपत्योरतिसुंदरम् ॥ पशुकर्मरतो रात्रौ मालागंधेन मोदितः ॥३५॥ अभवत्स महीपालस्तेन पापेन शंकरे ॥ शिवे द्वेषमति
र्जातो देव्यां सत्यां तथा नृप॥ ३६॥राजंस्तेनापराधेन तज्जन्यो देह एव च ॥ सत्या योगाग्निना दग्धः सतीधर्मदिदृशया ॥३७॥
पुनश्च हिमवत्पृष्ठे प्रादुरासीत्तु तन्महः ॥ जनमेजय उवाच ॥ दह्यमाने सतीदेहे जाते किमकरोच्छिवः ॥ ३८ ॥ प्राणाधिका सती
तस्य तद्वियोगेन कातरः ॥ व्यास उवाच ॥ ततः परं तु यज्जातं मया वक्तुं न शक्यते ॥ ३९ ॥ त्रैलोक्यप्रलयो जातः शिवकोपाग्निना
नृप ॥ वीरभद्रः समुत्पन्नो भद्रकालीगणान्वितः ॥ ४० ॥ त्रैलोक्यनाशनोद्युक्तो वीरभद्रो यदाऽभवत् ॥ ब्रह्मादयस्तदा
देवाः शंकरं शरणं ययुः ॥ ४१ ॥

जातस्तस्मात्तद्धेलनमज्ञानेनाऽपि न कर्तव्यमिति बोधितम् ॥ ३६ ॥ तेनापराधेन शिवद्वेषरूपापराधेन तज्जन्यः शिवापराधिदक्षजन्यः सतीधर्मः पतिव्रताधर्मः पतिनिंदाया
मेतादृशं व्रतं पतिव्रताभिराचरणीयमिति दिदृक्षया ॥ ३७ ॥ तं सतीदेहं त्यक्त्वा पुनस्तदेव देव्या महो हिमवत्पृष्ठे प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥भद्रकाल्या च शिव
गणैश्चान्वितः ॥ ४०॥ ४१ ॥

एतादृशे सर्वस्वनाशे जाते कोऽपि दयां न करिष्यति तथाऽपि शिवः करुणानिधित्वाच्चकारेत्याह । जाते सर्वस्वेति ॥ बस्तवक्त्रेण छागवक्त्रेण तं मनुं दक्षमजीवयज्जीवयामासेत्यर्थः ॥ एतेन वीरभद्रेण यज्ञध्वंसः कृतो दक्षस्य च शिरश्छेदितमित्यनुक्तमप्यर्थाद्बोध्यम् ॥ ४२ ॥ यज्ञवाटं यज्ञस्थानम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ भ्रांतचित्तो विक्षिप्तः सन्नित्यर्थः ॥ ४५ ॥ सत्या अवयवाः पतिष्यंति तत्र मोहेन शिवः स्थास्यति नोचेत्तां गृहीत्वा ब्रह्मांडाद्बहिरपि गमिष्यतीत्य

जाते सर्वस्वनाशेऽपि करुणानिधिरीश्वरः ॥ अभयं दत्तवांस्तेभ्यो बस्तवक्त्रेण तं मनुम् ॥ ४२ ॥ अजीवयन्महात्माऽसौ ततः खिन्नं महेश्वरः ॥ यक्षवाटमुपागम्य रुरोद भृशदुःखितः ॥४३॥ अपश्यत्तां सतीं वह्नौ दह्यमानां तु चित्कलाम् ॥ स्कंधेऽप्यारोपयामास हा सतीति वदन्मुहुः ॥४४॥ बभ्राम भ्रांतचित्तः सन्नानादेशेषु शंकरः ॥ तदा ब्रह्मादयो देवाश्चिंतामापुरनुत्तमाम् ॥४५॥ विष्णुस्तु त्वरया तत्र धनुरुद्यम्य मार्गणैः ॥ चिच्छेदावयवान्सत्यास्तत्तत्स्थानेषु तेऽपतन् ॥४६॥ तत्तत्स्थानेषु तत्रासीन्नानामूर्तिधरो हरः ॥ उवाच च ततो देवान्स्थानेष्वेतेषु ये शिवाम् ॥ ४७ ॥ भजंति परया भक्त्या तेषां किंचिन्न दुर्लभम् ॥ नित्यं सन्निहिता यत्र निजांगेषु परांबिका ॥ ४८ ॥ स्थानेष्वेतेषु ये मर्त्याः पुरश्चरणकर्मिणः ॥ तेषां मंत्राः प्रसिध्यंति मायाबीजं विशेषतः ॥ ४९ ॥ इत्युक्त्वा शंकरस्तेषु स्थानेषु विरहातुरः ॥ कालं निन्ये नृपश्रेष्ठ जपध्यानसमाधिभिः ॥ ५० ॥ जनमेजय उवाच ॥ कानि स्थानानि तानि स्युः सिद्धपीठानि चानघ ॥ कतिसंख्यानि नामानि कानि तेषां च मे वद ॥ ५१ ॥ तत्र स्थितानां देवीनां नामानि च कृपाकर ॥ कृतार्थोऽहं भवे येन तद्वदाशु महामुने ॥५२॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि देवीपीठानि सांप्रतम् ॥ येषां श्रवणमात्रेण पापहीनो भवेन्नरः ॥५३॥ येषु येषु च पीठेषूपास्येयं सिद्धिकांक्षिभिः ॥ भूतिकामैरभिध्येया तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥५४॥

भिप्रायेण सत्या देव्या अवयवांश्चिच्छेदेत्याह ॥ चिच्छेदेति ॥ तत्तत्स्थानेषु नानाविधेषु स्थानेषु तेऽवयवाश्छेदिता अपतन् ॥ ४६ ॥ यदर्थमवयवाश्छेदितास्तत्कार्यं तदा जातमित्याह ! नानामूर्तिधरो हर इति ॥ उवाचेति ॥ अत्र हरः कर्त्ता ॥४७॥ निजांगेषु निजावयवेषु स्थानेषु परांबिका देवी नानारूपैः संस्थिताऽस्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ मायाबीजं विशेषत इति ॥ देव्या मुख्यो मंत्रो हि मायाबीजं तस्मिन्देव्याः प्रत्यासत्त्यतिशयात् ॥ तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ॥ ह्रींकारादर्शबिंबिकेति ॥ तथाच तस्य जपेन शीघ्रं संतुष्टा भगवती शीघ्रं सिद्धिं ददातीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

गौरीमुखनिवासिनीति ॥ वाराणस्यां गौरीमुखं पतितं तस्मिन्पीठे मुखरूपेण यद्भगवत्या रूपं तस्य विशालाक्षीति नामेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ दक्षिणे मानसे कुमुदे ॥ उत्तरे

वाराणस्यां विशालाक्षी गौरीमुखनिवासिनी ॥ क्षेत्रे वै नैमिषारण्ये प्रोक्ता सा लिंगधारिणी ॥ ५५ ॥ प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गंधमादने ॥ मानसे कुमुदा प्रोक्ता दक्षिणे चोत्तरे तथा ॥ ५६ ॥ विश्वकामा भगवती विश्वकामप्रपूरिणी ॥ गोमंते गोमती देवी मंदरे कामचारिणी ॥ ५७ ॥ मदोत्कटा चैत्ररथे जयंती हस्तिनापुरे ॥ गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रंभा तु मलयाचले ॥ ५८ ॥ एकाम्रपीठे संप्रोक्ता देवी सा कीर्तिमत्यपि ॥ विश्वे विश्वेश्वरीं प्राहुः पुरुहूतां च पुष्करे ॥ ५९ ॥ केदारपीठे संप्रोक्ता देवी सन्मार्गदायिनी॥मंदा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका॥६०॥स्थानेश्वरी भवानी तु बिल्वके बिल्वपत्रिका॥ श्रीशैले माधवी प्रोक्ता भद्रा भद्रेश्वरे तथा ॥ ६१ ॥ वराहशैले तु जया कमला कमलालये ॥ रुद्राणी रुद्रकोट्यां तु काली कालंजरे तथा ॥६२ ॥ शालग्रामे महादेवी शिवलिंगे जलप्रिया ॥ महालिंगे तु कपिला माकोटे मुकुटेश्वरी ॥६३॥ मायापुर्यां कुमारी स्यात्संताने ललितांबिका ॥ गयायां मंगला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥६४॥ उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्पला ॥ विपाशायाममोघाक्षी पाडला पुंड्रवर्धने ॥ ६५ ॥ नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुंदरी ॥ विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयाचले ॥ ६६ ॥ सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चंद्रे तु चंद्रिका ॥ रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां मृगावती ॥ ६७ ॥ कोटवी कोटतीर्थे तु सुगंधा माधवे वने ॥ गोदावर्यां त्रिसंध्यां तु गंगाद्वारे रतिप्रिया ॥६८॥ शिवकुंडे शुभा नंदा नंदिनी देविकातटे ॥ रुक्मिणी द्वारवत्यां तु राधा वृंदावने वने॥६९॥ देवकी मथुरायां तु पाताले परमेश्वरी॥ चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विंध्याधिवासिनी ॥ ७० ॥ करवीरे महालक्ष्मीरुमा देवी विनायके ॥ आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥ ७१ ॥

मानसे विश्वकामप्रपूरिणी विश्वकामाख्या भगवती तिष्ठतीत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ गोमंते पर्वते ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२॥६३॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥६८॥ पाताले परमेश्वरीनाम्नी ॥ ६९॥ ७० ॥ ७१ ॥

उष्णतीर्थेष्वभयेति देवी विंध्यपर्वते नितंबा देवी ॥ पूर्वोक्ता विंध्यवासिनी च ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ तटे समुद्रतटे पारावारा देवी ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ विश्वेश्वरे क्षेत्रे तुष्टिर्देवी ॥७७॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ वैश्रवणालये कुबेरालये निधिनाम्नी देवता ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ तिलोत्तमेऽत्यंतमेवाष्टोत्तरशतनामसमाप्तिः॥ चित्ते ब्रह्मकला नामेत्यनेन तु सर्वासामुक्तानां देवतानां मुख्यरूपमुच्यते ॥ या चित्ते ब्रह्मकला या च सर्वशरीरिणां शक्तिः सैवैतद्देवतात्मिकेति शेषः ॥८३॥ ८४ ॥ इमानि सर्वाणि

अभयेत्युष्णतीर्थेषु नितंबा विंध्यपर्वते॥मांडव्ये मांडवी नाम स्वाहा माहेश्वरीपुरे॥७२॥छगलण्डे प्रचंडा तु चंडिकाऽमरकंटके॥ सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥ ७३ ॥ देवमाता सरस्वत्यां पारावारा तटे स्मृता ॥ महालये महाभागा पयोष्ण्यां पिंगलेश्वरी ॥ ७४ ॥ सिंहिका कृतशौचे तु कार्त्तिके त्वतिशांकरी ॥ उत्पलावर्तके लोला सुभद्रा शोणसंगमे ॥ ७५ ॥ माता सिद्धवने लक्ष्मीरनंगा भरताश्रमे ॥ जालंधरे विश्वमुखी तारा किष्किंधपर्वते ॥७६॥ देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमंडले॥भीमा देवी हिमाद्रौ तु तुष्टिर्विश्वेश्वरी तथा ॥७७॥ कपालमोचने शुद्धिर्माता कायावरोहणे ॥शंखोद्धारे धरा नाम धृतिः पिंडारके तथा ॥ ७८ ॥कला तु चंद्रभागायामच्छोदे शिवधारिणी ॥ वेणायाममृता नाम बदर्यामुर्वशी तथा॥७९॥औषधिश्चोत्तरकुरौ कुशद्वीपे कुशोदका॥मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥८०॥अश्वत्थे वंदनीया तु निधिर्वैश्रवणालये ॥ गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ॥ ८१ ॥ देवलोके तथेंद्राणी ब्रह्मास्येषु सरस्वती ॥ सूर्यबिंबे प्रभा नाम मातॄणां वैष्णवी मता ॥ ८२ ॥ अरुंधती सतीनां तु रामासु च तिलोत्तमा ॥ चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वशरीरिणाम् ॥८३॥ इमान्यष्टशतानि स्युः पीठानि जनमेजय ॥ तत्संख्याकास्तदीशान्यो देव्यश्च परिकीर्तिताः ॥ ८४ ॥ सतीदेव्यंगभूतानि पीठानि कथितानि च ॥ अन्यान्यपि प्रसंगेन यानि मुख्यानि भूतले ॥ ८५ ॥ यः स्मरेच्छृणुयाद्वाऽपि नामाष्टशतमुत्तमम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो देवीलोकं परं व्रजेत् ॥ ८६ ॥

स्थानानि न सतीदेव्यंगभूतानि किंतु कानिचिद्देव्यंगानि यत्र पतितानि तथाविधानि ॥ कानिचित्तु रामासु च तिलोत्तमेत्यादीनि प्रसंगेनोक्तानीत्याह । सतीदेव्यंगेति ॥ ॥ ८५ ॥ देवीलोकं मणिद्वीपम् ॥ ८६ ॥

यात्राविधानतः पुराणादिषु प्रोक्तेन यात्राविधानेनेत्यर्थः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ स्वयं देवीपुरे मणिद्वीपे स्थित्वा तत्र देवी
प्रसादाज्ज्ञानं लब्ध्वा भवांबुधेर्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ इमान्यष्टशतनामानि मत्स्यपुराणेऽपि स्पष्टानि ॥ १०१ ॥

एतेषु सर्वपीठेषु गच्छेद्यात्राविधानतः॥संतर्पयेच्च पित्रादीञ्छ्राद्धादीनि विधाय च॥८७॥कुर्याच्च महतीं पूजां भगवत्या विधानतः ॥
क्षमापयेज्जगद्धात्रीं जगदंबां मुहुर्मुहुः ॥ ८८ ॥ कृतकृत्यं स्वमात्मानं जानीयाज्जनमेजय ॥ भक्ष्यभोज्यादिभिः सर्वान्ब्राह्मणा
न्भोजयेत्ततः ॥ ८९ ॥ सुवासिनीः कुमारीश्च बटुकादींस्तथा नृप ॥ तस्मिन्क्षेत्रे स्थिता ये तु चांडालाद्या अपि प्रभो ॥९०॥ देवी
रूपाः स्मृताः सर्वे पूजनीयास्ततो हि ते ॥ प्रतिग्रहादिकं सर्वं तेषु क्षेत्रेषु वर्जयेत् ॥ ९१ ॥ यथाशक्ति पुरश्चर्यां कुर्यान्मंत्रस्य
सत्तमः ॥ मायाबीजेन देवेशीं तत्तत्पीठाधिवासिनीम् ॥ ९२ ॥ पूजयेदनिशं राजन्पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥ वित्तशाठ्यं न कुर्वीत देवी
भक्तिपरो नरः ॥ ९३ ॥ य एवं कुरुते यात्रां श्रीदेव्याः प्रीतमानसः ॥ सहस्रकल्पपर्यंतं ब्रह्मलोके महत्तरे ॥ ९४ ॥ वसंति पितर
स्तस्य सोऽपि देवीपुरे तथा ॥ अंते लब्ध्वा परं ज्ञानं भवेन्मुक्तो भवांबुधेः ॥९५॥ नामाष्टशतजापेन बहवः सिद्धतां गताः॥ यत्रैत
ल्लिखितं साक्षात्पुस्तके वाऽपि तिष्ठति ॥ ९६ ॥ ग्रहमारीभयादीनि तत्र नैव भवंति हि ॥ सौभाग्यं वर्धते नित्यं यथा पर्वणि
वारिधिः ॥ ९७ ॥ न तस्य दुर्लभं किंचिन्नामाष्टशतजापिनः ॥ कृतकृत्यो भवेन्नूनं देवीभक्तिपरायणः ॥९८॥ नमंति देवतास्तं
वै देवीरूपो हि स स्मृतः ॥ सर्वथा पूज्यते देवैः किं पुनर्मनुजोत्तमैः ॥ ९९ ॥ श्राद्धकाले पठेदेतन्नामाष्टशतमुत्तमम् ॥ तृप्तास्त
त्पितरः सर्वे प्रयांति परमां गतिम्॥१००॥इमानि मुक्तिक्षेत्राणि साक्षात्संविन्मयानि च॥सिद्धपीठानि राजेंद्र संश्रयेन्मतिमान्नरः
॥१०१॥पृष्टं यत्तत्त्वया राजन्नुक्तं सर्वं महेशितुः॥रहस्यातिरहस्यं च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥१०२॥इति श्रीदे०भा०सप्तमस्कंधे
त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥ जनमेजय उवाच ॥ धराधराधीशमौलावाविरासीत्परं महः ॥ यदुक्तं भवता पूर्वं विस्तरात्तद्वदस्व मे॥१॥

॥ १०२ ॥ इति श्रीदे० भा० सप्तमस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥ चतुःसप्ततिपद्यैस्तु पार्वत्याख्यं परं महः ॥ हिमालये प्रादुरभूदिति सम्यगिहोच्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये—
पुनश्च हिमवत्पृष्ठे प्रादुरासीत्तु तन्मह इत्युक्तं तत्कथां पृच्छति । धराधराधीशेति ॥ धराधराः पर्वतास्तेषामधीशो हिमालयस्तस्य मौलावित्यर्थः ॥ १ ॥

वक्तुरुत्साहार्थं कथाश्रवणे स्वोत्साहं दर्शयति । को विरज्येतेति ॥ सुधामापि पिबताममराणां यो मृत्युः स देवीकथामृतश्रवणवतो नैव भवेदित्यर्थः ॥ २॥३॥४ ॥ ५ ॥ सौभाग्यरहितमैश्वर्यरहितं तदा पराशक्तेः पुण्यश्लोकाया देव्याः पालयित्र्या जगन्मातुरभावाज्जातमित्यर्थः ॥६॥७॥ग्रहा अपि विपरीतगतयः शास्तुः सत्या देव्या अभावाज्जाता इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्रह्मणा दत्तो वरो यस्मै तादृशस्तस्मिन्नेव संधौ तारकासुरोऽभवदित्यर्थः ॥ कोऽसौ ब्रह्मणा वरो दत्तः तमाह । शिवौरसस्त्विति ॥ १० ॥

को विरज्येत मतिमान्पिबञ्छक्तिकथामृतम् ॥ सुधां तु पिबतां मृत्युः स नैतच्छृण्वतो भवेत् ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥
धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि शिक्षितोऽसि महात्मभिः ॥ भाग्यवानसि यद्देव्यां निर्व्याजा भक्तिरस्ति ते ॥ ३ ॥ शृणु राजन्पुरा
वृत्तं सतीदेहेऽग्निभर्जिते ॥ भ्रांतः शिवस्तु बभ्राम क्वचिद्देशे स्थिरोऽभवत् ॥४॥ प्रपंचभानरहितः समाधिगतमानसः॥ ध्यायन्देवी
स्वरूपं तु कालं निन्ये स आत्मवान् ॥५॥ सौभाग्यरहितं जातं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ शक्तिहीनं जगत्सर्वं साब्धिद्वीपं सपर्वतम्
॥६॥ आनंदः शुष्कतां यातः सर्वेषां हृदयांतरे ॥ उदासीनाः सर्वलोकाश्चिंताजर्जरचेतसः ॥७॥ सदा दुःखोदधौ मग्ना रोगग्रस्तास्तदाऽभवन्
॥ ग्रहाणां देवतानां च वैपरीत्येन वर्तनम् ॥ ८ ॥ अधिभूताधिदैवानां सत्यभावान्नृपाभवन् ॥ अथाऽस्मिन्नेव
काले तु तारकाख्यो महासुरः ॥ ९ ॥ ब्रह्मदत्तवरो दैत्योऽभवत्त्रैलोक्यनायकः॥ शिवौरसस्तु यः पुत्रः स ते हंता भविष्यति ॥१०॥
इति कल्पितमृत्युः स देवदेवैर्महासुरः ॥ शिवौरससुताभावाज्जगर्ज च ननंद च ॥ ११ ॥ तेन चोपद्रुताः सर्वे स्वस्थानात्प्रच्युताः
सुराः ॥ शिवौरससुताभावाच्चिंतामापुर्दुरत्ययाम् ॥ ॥ १२ ॥ नांगना शंकरस्यास्ति कथं तत्सुतसंभवः ॥ अस्माकं भाग्यहीनानां
कथं कार्यं भविष्यति ॥१३॥ इति चिंतातुराः सर्वे जग्मुर्वैकुंठमंडले ॥ शशंसुर्हरिमेकांते स चोपायं जगाद ह ॥ १४ ॥ कुतश्चितातुराः
सर्वे कामकल्पद्रुमा शिवा ॥ जागर्ति भुवनेशानी मणिद्वीपाधिवासिनी ॥१५॥ अस्माकमनयादेव तदुपेक्षाऽस्ति नान्यथा॥
शिक्षैवेयं जगन्मात्रा कृताऽस्मच्छिक्षणाय च ॥ १६ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अस्माकमनयादपराधादेव भगवत्या उपेक्षाऽस्ति सा चोपेक्षा नास्मन्नाशाय किंत्वेतादृशो ममाऽपराधो न कर्तव्य इति शिक्षणायेत्यर्थः ॥ १६ ॥

तत्र दृष्टांतमाह॥लालनेति । अर्भके बाले॥१७॥यद्यप्यपराधिनो वयं तथापि तां मातरं जगज्जननीं विना कोऽपरः सहेतास्मदपराधं पदेपदे जायमानमित्यर्थः ॥ १८ ॥
॥ १९ ॥ स्वजायया लक्ष्म्या सह देव्या आराधनार्थं विष्णुरपि देवैः सह निर्जगामेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ अंबाप्रीत्यर्थं यज्ञा नानाविधास्तृतीयस्कन्धोक्ता ज्योति
ष्टोमादयश्च तद्विधानज्ञा अंबायज्ञं चक्रिरे इत्यर्थः ॥ तृतीयादिव्रतानि हिमालयं प्रति भगवत्या वक्ष्यमाणानि ॥ २२ ॥ नामपरायणाः देवीनामजापिन इत्यर्थः ॥
सूक्तपरा अहं रुद्रेभिरित्यादिदेवीसूक्तजापिन इत्यर्थः ॥ नामपारायणं तंत्रराजादितंत्रेषूक्तं नित्यकालपारायणं तस्मिन्नुत्सुका निष्णाताः केचिदित्यर्थः ॥ २३ ॥

लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथाऽर्भके ॥ तद्वदेव जगन्मातुर्नियंत्रा गुणदोषयोः ॥ १७ ॥ अपराधो भवत्येव तनयस्य पदेपदे॥
कोऽपरः सहते लोके केवलं मातरं विना॥१८॥तस्माद्यूयं परांबां तां शरणं यात मा चिरम् ॥ निर्व्याजया चित्तवृत्त्या सा वः कार्यं
विधास्यति ॥ १९ ॥ इत्यादिश्य सुरान्सर्वान्महाविष्णुः स्वजायया ॥ संयुतो निर्जगामाशु देवैः सह सुराधिपः॥२०॥ आजगाम
महाशैलं हिमवंतं नगाधिपम् ॥ अभवंश्च सुराः सर्वे पुरश्चरणकर्मिणः ॥२१॥ अंबायज्ञविधानज्ञा अंबायज्ञं च चक्रिरे ॥ तृतीयादि
व्रतान्याशु चक्रुः सर्वे सुरा नृप॥२२॥केचित्समाधिनिष्णाताः केचिन्नामपरायणाः॥ केचित्सूक्तपराः केचिन्नामपारायणोत्सुकाः ॥
॥२३॥मंत्रपारायणपराः केचिच्छ्राद्धादिकारिणः ॥ अंतर्यागपराः केचित्केचिन्न्यासपरायणाः॥२४॥ हृल्लेखया पराशक्तेः पूजां चक्रु
रतंद्रिताः ॥ इत्येवं बहुवर्षाणि कालोऽगाज्जनमेजय ॥ २५ ॥ अकस्माच्चैत्रमासीयनवम्यां च भृगोर्दिने ॥ प्रादुर्बभूव पुरतस्तन्महः
श्रुतिबोधितम् ॥ २६ ॥ चतुर्दिक्षु चतुर्वेदैर्मूर्तिमद्भिरभिष्टुतम् ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशं चंद्रकोटिसुशीतलम् ॥ २७ ॥ विद्युत्कोटि
समानाभमरुणं तत्परं महः ॥ नैव चोर्ध्वं न तिर्यक्च न मध्ये परिजग्रभत् ॥ २८ ॥

मंत्रपारायणम् ॥ माया कुंडलिनी क्रिया मधुमती शुद्धा च काली कला मातंगी विजया जया भगवती देवी शिवा शांभवीति श्लोकोक्तरीत्या भुवनेश्वरीपारिजाते
स्पष्टीकृतं तत्परास्तन्निष्णाताः केचिदित्यर्थः ॥ कृच्छादिव्रतं कृच्छचांद्रायणादिकम् ॥ अंतर्यागः प्रपंचयागः प्राणाग्निहोत्रं च प्रपंचसारे उक्तं तत्पराः केचिदि
त्यर्थः ॥ २४ ॥ हृल्लेखया बीजमंत्रेण भुवनेश्वरीमंत्रेणेत्यर्थः ॥ २५ ॥ भृगोर्दिने भृगुवासरे ॥ स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीमित्यादि
श्रुतिबोधितं तन्महः शाक्तं प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ वेदचतुष्टयेन चतुर्दिक्षु स्थितेन सेवितमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अरुणमारक्तमनुग्रहार्थं स्वीकृतरजोगुणवत्त्वात् । एतद्रूपप्र

तिपादितां श्रुतिं पठंति नैव चोर्ध्वमिति ॥ परिजग्रभत् स्थानत्रयेऽपि न परिच्छिन्नामित्यर्थः ॥ २८ ॥ अथोभयं नपुंसकमपि नेत्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रथमं तस्य दीप्त्या
नेत्रपिधानं जातं पश्चात्तदेव महः स्त्रीरूपेणाऽऽभात्प्रकाशं प्रापेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उद्यदाविर्भवद्यत्पीनं कुचद्वंद्वं तेन निंदिते कमलकुड्मले यस्याः ॥ रणच्छन्दायमानं
यत्किंकिणिकाजालं तेन सिंजंत्यौ शब्दायमाने मंजीरमेखले नूपुरकांचीभूषणे यस्याः ॥ ३२ ॥ गलबंधः कंठभूषणम् ॥ ३३ ॥ तनुकेतके बालकेतकपत्रे

आद्यंतरहितं तत्तु न हस्ताद्यंगसंयुतम् ॥ न च स्त्रीरूपमथवा न पुंरूपमथोभयम् ॥ २९ ॥ दीप्त्या पिधानं नेत्राणां तेषामासीन्महीपते
॥ पुनश्च धैर्यमालंब्य यावत्ते ददृशुः सुराः ॥३०॥ तावत्तदेव स्त्रीरूपेणाभाद्दिव्यं मनोहरम् ॥ अतीव रमणीयांगीं कुमारीं
नवयौवनाम् ॥ ३१ ॥ उद्यत्पीनकुचद्वंद्वनिंदितांभोजकुड्मलाम् ॥ रणत्किंकिणिकाजालसिंजन्मंजीरमेखलाम्॥३२॥ कनकांगदकेयूर
ग्रैवेयकविभूषिताम् ॥ अनर्घ्यमणिसंभिन्नगलबंधविराजिताम् ॥ ३३ ॥ तनुकेतकसंराजन्नीलभ्रमरकुंतलाम् ॥ नितंबबिंबसुभगां
रोमराजिविराजिताम् ॥ ३४ ॥ कर्पूरशकलोन्मिश्रतांबूलपूरिताननाम् ॥ कनत्कनकताटंकविटंकवदनांबुजाम् ॥ ३५ ॥ अष्टमी
चंद्रबिंबाभललाटामायतभ्रुवम् ॥ रक्तारविंदनयनामुन्नसां मधुराधराम् ॥ ३६ ॥ कुंदकुड्मलदंताग्रां मुक्ताहारविराजिताम् ॥
रत्नसंभिन्नमुकुटां इंद्ररेखावतंसिनीम् ॥ ३७ ॥ मल्लिकामालतीमालाकेशपाशविराजिताम् ॥ काश्मीरबिंदुनिटिलां नेत्रत्रयविलासिनीम्
॥ ३८ ॥ पाशांकुशवराभीतिचतुर्बाहुं त्रिलोचनाम् ॥ रक्तवस्त्रपरीधानां दाडिमीकुसुमप्रभाम् ॥ ३९ ॥ सर्वशृंगारवेषाढ्यां
सर्वदेवनमस्कृताम् ॥ सर्वाशापूरिकां सर्वमातरं सर्वमोहिनीम् ॥ ४० ॥ प्रसादसुमुखीमंबां मंदस्मितमुखांबुजाम् ॥ अव्याजकरुणामूर्तिं
ददृशुः पुरतः सुराः ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वा तां करुणामूर्तिं प्रणेमुः सकलाः सुराः ॥ वक्तुं नाशक्नुवन्किंचिद्बाष्पसंरुद्धनिःस्वनाः
॥ ४२ ॥ कथं चित्स्थैर्यमालंब्य भक्त्या चानतकंधराः ॥ प्रेमाश्रुपूर्णनयनास्तुष्टुवुर्जगदंबिकाम् ॥ ४३ ॥

ऽतिश्वेते संराजन्यो नीलभ्रमरस्तद्वदतिनीलौ कुंतलौ कर्णकपोलमध्यस्थौ केशौ यस्याः ॥ ३४ ॥ कनंतौ दीप्यमानौ कनकताटंकौ ताभ्यां विटंकं सुंदरं वदनांबुजं
यस्याः ॥ ३५ ॥ अष्टमीचंद्रोऽर्धचन्द्रः ॥ उन्नसाम् उन्नतनासिकाम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ निटिलं ललाटम् ॥ ३८ ॥ त्रिलोचनामिति पुनरुक्तिर्लोचनानामतिसौंदर्य
बोधनार्था ॥३९॥४०॥४१॥ यतो बाष्पसंरुद्धनिस्स्वनास्ततो वक्तुं नाऽशक्नुवन्नित्यर्थः ॥ इतिकर्तव्यतायां मूढाः सर्वे विलोकनं कृतवंत एव स्थिता इत्यर्थः॥४२॥४३॥

नमो देव्यै इति वैदिको मंत्रः ॥ प्रकृत्यै प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टांतानुपरोधादिति सूत्रप्रतिपाद्यसाम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिण्यै ॥ भद्रायै सकलकल्याणगुणरत्नाकरायै ॥ नियताः संयताः ॥ ४४ ॥ तामग्निवर्णामिति ॥ अयमपि ऋङ्मंत्रः ॥ अग्निसमानारुणवर्णाम् ॥ तपसा ज्ञानेन ज्वलंतीं दीप्यमानां सर्वज्ञामित्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः तपसा चीयते ब्रह्मेति मुंडके ॥ वैरोचनीं विशेषेण दीप्ताम् ॥ कर्मफलेषु निमित्तेषु ब्राह्मणादिभिर्जुष्टां सेविताम् ॥ दुर्गामष्टांगयोगात्मकदुःखरूपायासेन प्राप्यां ज्ञानेन ॥ सुतरासि तरणयोग्ये संसारे तरसे तरणाय तस्यै दुर्गायै नमोऽस्त्वित्यर्थः ॥ तस्यै इति शेषः ॥ यद्वा अग्निशब्देनाग्निबीजं रेफो गृह्यते ॥स रवर्णो यस्या मंत्रेऽस्ति ताम् ॥ तपःशब्दो मायावाचकस्तेन तुरीयस्वर ईकारो गृह्यते ॥ तेन ज्वलंतीं तद्युक्तामित्यर्थः ॥ विरोचनः सूर्यस्तेन तद्बीजं हकारो गृह्यते सूर्यस्य बिंद्वात्मकपरमेश्वरत्वेन बिंदोश्च हकारात्मत्वेन प्रपंचसारे तृतीयचतुर्थपटलयोरुक्तत्वात् ॥ तेन हकारयुक्तामित्यर्थः । तथाच मायाबीजरूपिणीं दुर्गां शरणमहमित्यादिपूर्वेण समानार्थम् ॥ नारायणोपनिषद्भाष्ये तु तां दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये ॥ कीदृशीमाग्निसमानवर्णां तपसा स्वकीयसंतापेन ज्वलंतीमस्मच्छत्रून्दहन्तीं विशेषेण रोचते

देवा ऊचुः ॥ नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः ॥ नमः प्रकृत्य भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥ ४४ ॥ तामग्निवर्णां
तपसा ज्वलंतीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ॥ शरणमहं प्रपद्ये सुतरसि तरसे नमः ॥ ४५ ॥ देवीं वाचमजनयंत
देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदंति ॥ सा नो मंद्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥ ४६ ॥ कालरात्रीं ब्रह्मस्तुतां वैष्णवीं
स्कंदमातरम् ॥ सरस्वतीमदितिं दक्षदुहितरं नमामः पावनां शिवाम् ॥ ४७ ॥

स्वयमेव प्रकाशते इति विरोचनः परमात्मा तेन दृष्टत्वाद्वैरोचनीं कर्मफलेषु स्वर्गपशुपुत्रादिषु निमित्तभूतेषु जुष्टामुपासकैः सेविताम् ॥ हे सुतरसि सुष्ठु संसारतरणहेतो हे देवि ॥ तरसे तारयित्र्यै तुभ्यं नमोऽस्त्वित्युक्तं माधवाचार्यैः ॥ ४५ ॥ देवीं वाचमिति ॥ देवाः प्राणाः यां देवीं द्योतमानां वाचं वैखरीरूपामजनयंतोत्पादितवंतस्तां विश्वरूपाः पशवोऽस्मदादयो वदंति ॥ सर्वव्यवहारसिद्ध्यर्थं सेयं सर्वव्यवहारोपयोगिनी धेनुः कामदुघा मंद्रा मादयित्री प्रतिष्ठा मानदानादिना इष्टमूर्जं दुहानाऽन्नबलदात्री वाग्रूपा भगवती नोऽस्मान् सुष्टुता सती उपैतु प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ अयमपि ऋङ्मंत्र एव ॥ ४६ ॥ कालरात्रीमिति अयमपि देव्यथर्वशिरःस्थो मंत्रः ॥ सर्वमारकस्यापि कालस्य रात्री नाशिकेत्यर्थः ॥ प्रलये कालस्यापि नाशात् ॥ ब्रह्मस्तुतां मधुकैटभवधस्य समये ब्रह्मणा स्तुतां ब्रह्मणा वेदेन वा स्तुताम् ॥ वैष्णवीं विष्णुशक्तिं लक्ष्मीम् ॥ स्कंदमातरं पार्वतीं शिवशक्तिम् ॥ सरस्वतीं ब्रह्मशक्तिम् ॥ अदितिं देवमातरं दक्षदुहितरम् ॥ सतीनाम्नीम् एतादृशीं नानारूपधरां शिवां भुवनेश्वरीं पावनां नमाम इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

महालक्ष्म्यै चेति ॥ इयमपि देव्यर्थवशिरःस्था गायत्री ॥ तत्र चतुर्थी द्वितीयार्थे ॥ महालक्ष्मीं विद्महे जानीम इत्यर्थः ॥ तथा सर्वशक्तिं धीमहि ध्यायाम इत्यर्थः ॥ तदिति लुप्तसप्तम्यन्तम् ॥ तत्तत्र ज्ञाने ध्याने च नोऽस्मान्सा देवी प्रचोदयात्प्रेरयत्वित्यर्थः ॥४८॥ चतुष्पाद्ब्रह्मात्मिकां नमस्करोति नमो विराडिति ॥ ४९ ॥ यदज्ञानाद्यत्स्वरूपस्यापरिज्ञानादित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ शिवांगजाच्छिवौरसपुत्रात् ॥ ६० ॥ सर्वज्ञपुरत इति ॥

महालक्ष्म्यै च विद्महे सर्वशक्त्यै च धीमहि ॥ तन्नो देवी प्रचोदयात् ॥४८॥ नमो विराट्स्वरूपिण्यै नमः सूत्रात्ममूर्तये ॥ नमोऽव्याकृतरूपिण्यै नमः श्रीब्रह्ममूर्तये ॥ ४९ ॥ यदज्ञानाज्जगद्भाति रज्जुसर्पस्रगादिवत् ॥ यज्ज्ञानाल्लयमाप्नोति नुमस्तां भुवनेश्वरीम् ॥ ५० ॥ नुमस्तत्पदलक्ष्यार्थां चिदेकरसरूपिणीम् ॥ अखंडानन्दरूपां तां वेदतात्पर्यभूमिकाम् ॥ ५१ ॥ पंचकोशातिरिक्तां तामवस्थात्रयसाक्षिणीम् ॥ पुनस्त्वंपदलक्ष्यार्थां प्रत्यगात्मस्वरूपिणीम् ॥ ५२ ॥ नमः प्रणवरूपायै नमो ह्रींकारमूर्तये ॥ नानामंत्रात्मिकायै ते करुणायै नमो नमः ॥ ५३ ॥ इति स्तुता तदा देवैर्मणिद्वीपाधिवासिनी ॥ प्राह वाचा मधुरया मत्तकोकिलनिःस्वना ॥ ५४ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ वदंतु विबुधाः कार्यं यदर्थमिह संगताः ॥ वरदाऽहं सदा भक्तकामकल्पद्रुमाऽस्मि च ॥ ५५ ॥ तिष्ठंत्यां मयि का चिंता युष्माकं भक्तिशालिनाम् ॥ समुद्धरामि मद्भक्तान्दुःखसंसारसागरात् ॥ ५६ ॥ इति प्रतिज्ञां मे सत्यां जानीथ विबुधोत्तमाः ॥ इति प्रेमाकुलां वाणीं श्रुत्वा संतुष्टमानसाः ॥५७॥ निर्भया निर्जरा राजन्नूचुर्दुःखं स्वकीयकम् ॥ देवा ऊचुः ॥ नाज्ञातं किंचिदप्यत्र भवत्याऽस्ति जगत्त्रये ॥ ५८ ॥ सर्वज्ञया सर्वसाक्षिरूपिण्या परमेश्वरि ॥ तारकेणासुरेन्द्रेण पीडिताः स्मो दिवानिशम् ॥ ५९ ॥ शिवांगजाद्वधस्तस्य निर्मितो ब्रह्मणा शिवे ॥ शिवांगना तु नैवास्ति जानासि त्वं महेश्वरि ॥ ६० ॥ सर्वज्ञपुरतः किं वा वक्तव्यं पामरैर्जनैः ॥ एतदुद्देशतः प्रोक्तमपरं तर्कयांबिके ॥ ६१ ॥ सर्वदा चरणांभोजे भक्तिः स्यात्तव निश्चला ॥ प्रार्थनीयमिदं मुख्यमपरं देहहेतवे ॥ ६२ ॥

सर्वज्ञायास्तव पुरतोऽस्माभिः पामरैर्जनैः किं वक्तव्यं किं निवेदनीयं त्वं किं न जानासीत्यर्थः॥एतदुद्देशत इति ॥ इदं यदुक्तं तदुद्देशतो मुख्यत्वेन यत् स्थितं तदुक्तम् ॥ अपरमन्यद् दुःखमस्माकं यदस्ति तत्कियत्पर्यंतं वक्तव्यं तत्त्वमेव सर्वज्ञा तर्कय जानीहीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ मुख्यमभिलषितं प्रार्थयंति । सर्वदेति ॥ देहहेतवे देहाभिमा

ननिमित्तमपरं प्रार्थनीयामित्यर्थः ॥ ६२ ॥ या हिमालये अधुना भविष्यति सा शिवाय देया ॥ सा शक्तिर्वः कार्यं स्वजन्यपुत्रद्वारा तारकासुरवधरूपं करिष्यतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ननु हिमालये किमिति भवत्याऽवतारो गृह्यते तत्राह । हिमालयो हीति ॥ ६५ ॥ महाराज्ञीं सर्वेश्वरीं भुवनेश्वरीम् ॥ ६६ ॥ मद्भक्त्या तुष्टा त्वं मद्गृहेऽवतारं गृह्णासीति केवलं मल्लालनार्थमेव वस्तुतस्तु यस्यानुग्रहमिच्छासि ते पुरुषं महत्तरं कुरुषे केवलं स्वेच्छयैवेत्याह । महत्तरामिति । तथाच श्रुतिः ॥ यं कामये तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामिति ॥ इत्थं यदि नास्ति तर्हि तत्राह । नोचेदिति ॥ क्व त्वमतिदूरा मनोवाचामपि अगोचरा सच्चिदानं

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रोवाच परमेश्वरी ॥ मम शक्तिस्तु या गौरी भविष्यति हिमालये ॥ ६३ ॥ शिवाय सा प्रदेया स्यात्सा वः कार्यं विधास्यति ॥ भक्तिर्यच्चरणांभोजे भूयाद्युष्माकमादरात्॥ ६४ ॥ हिमालयो हि मनसा मामुपास्तेऽतिभक्तितः ॥ ततस्तस्य गृहे जन्म मम प्रियकरं मतम् ॥ ६५ ॥ व्यास उवाच ॥ हिमालयोऽपि तच्छ्रुत्वाऽत्यनुग्रहकरं वचः ॥ बाष्पैः संरुद्धकंठाक्षो महाराज्ञीं वचोऽब्रवीत् ॥ ६६ ॥ महत्तरं तं कुरुषे यस्यानुग्रहमिच्छसि ॥ नोचेत्काहं जडः स्थाणुः क्व त्वं सच्चित्स्वरूपिणी ॥ ६७ ॥ असंभाव्यं जन्मशतैस्त्वत्पितृत्वं ममानघे ॥ अश्वमेधादिपुण्यैर्वा पुण्यैर्वा तत्समाधिजैः ॥ ६८ ॥ अद्य प्रपंचे कीर्तिः स्याज्जगन्माता सुताऽभवत् ॥ अहो हिमालयस्यास्य धन्योऽसौ भाग्यवानिति ॥ ६९ ॥ यस्यास्तु जठरे संति ब्रह्मांडानां च कोटयः ॥ सैव यस्य सुता जाता को वा स्यात्तत्समो भुवि ॥ ७० ॥ न जानेऽस्मत्पितॄणां किं स्थानं स्यान्निर्मितं परम् ॥ एतादृशानां वासाय येषां वंशेऽस्ति मादृशः ॥ ७१ ॥

दरूपिणी ॥ ६७ ॥ एतादृश्यास्तव पितृत्वं जनकत्वं मम जन्मशतैरनंतजन्मभिरपि असंभाव्यं संभावनाविषयोऽपि न भवति तत्त्वत्पितृत्वं त्वं ददासि तस्मात्त्वदिच्छैव केवलं कारणं न तु मम योग्यतादिकमित्यर्थः ॥ तदेवाह । अश्वमेधेति॥ ६८॥अथ स्वभाग्यं वर्णयति॥अद्य प्रपंच इति ॥ अहो अस्य हिमालयस्य जगन्माता सुता कन्याऽभवत् ॥ धन्योऽसौ भाग्यवानिति प्रपञ्चे अद्याद्यप्रभृति कीर्तिः स्यादित्यन्वयः ॥ ६९ ॥ पराशक्त्यनुग्रहेण प्रेमपूर्णांतःकरणः स्वमुखेनैव स्वभाग्यं पुनर्वर्णयति । यस्यास्त्विति॥ को वा स्यान्न कोऽपीत्यर्थः ॥७०॥ येषां वंशे मादृशो भाग्यवानस्ति तेषां किं स्थानं ब्रह्मलोकाद्यपेक्षयाऽधिकं किं निर्मितं स्यात्तन्न जाने इति भावः॥७१॥

पुनः प्रार्थयते ॥ इदं यथेति ॥ इदमतिदुर्लभं त्वात्पितृत्वं यथा त्वया करुणया दत्तं तथेत्यन्वयः ॥ ७२ ॥ त्वमेवाहमिति ॥ तव मम चाभेदो येन स्यात्तदित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ पंचाशद्भिरथ श्लोकैरात्मतत्त्वनिरूपणम् ॥ करोति जगदंबा सा स्वमुखेनेति चोच्यते ॥ १ ॥ हिमालयं पुरस्कृत्य सर्वान्देवान्देवी वरवस्तूपदेशं करोति । शृण्वंत्विति ॥ व्याहरंत्याः कथयंत्याः ॥ १ ॥ अहमेवेति ॥ पूर्वं तु सृष्टेस्तु पूर्वमहमात्मरूपिण्येवाऽऽस बभूव मत्तोऽन्यत्किंचिदपि नास सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यमात्मतत्त्वमेवाऽऽसेत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचिदिति ॥ तदात्मरूपमिति॥तदेवात्मरूपं ब्रह्मैकनामकं भवति॥सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिका जगत्कारणप्रतिपादकश्रुतिषु प्रतिपादिताः शब्दास्तस्यैवात्मस्वरूपस्य वाचकाः संतीत्यर्थः ॥ २ ॥तथाच सर्ववेदप्रतिपाद्यमात्मरूपमवोसेति समन्वयाध्यायोक्तः सर्वपदानां ब्रह्मण्यात्मरूपे समन्वय उक्तो वेदितव्य

इदं यथा च दत्तं मे कृपया प्रेमपूर्णया॥सर्ववेदांतसिद्धं च त्वद्रूपं ब्रूहि मे तथा॥७२॥ योगं च भक्तिसहितं ज्ञानं च श्रुतिसंमतम्॥ वदस्व परमेशानि त्वमेवाहं यतो भवेः ॥ ७३ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रसन्नमुखपंकजा ॥ वक्तुमारभतांबा सा रहस्यं श्रुतिगूहितम् ॥ ७४ ॥ इति श्रीदे० म० सप्तमस्कंधे देवीगीतायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ शृण्वंतु निर्जराः सर्वे व्याहरंत्या वचो मम ॥ यस्य श्रवणमात्रेण मद्रूपत्वं प्रपद्यते ॥ १ ॥ अहमेवास पूर्वं तु नान्यत्किंचिन्नगाधिप ॥ तदात्मरूपं चित्संवित्परब्रह्मैकनामकम् ॥ २ ॥ अप्रतर्क्यमनिर्देश्यमनौपम्यमनामयम् ॥ तस्य काचित्स्वतःसिद्धा शक्तिर्मायेति विश्रुता ॥ ३ ॥

इति ॥ कीदृक्तदात्मरूपमस्तीति चेत्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यमिति॥अनुमानाविषयं श्रुत्यैकसमाधिगम्यमित्यर्थः ॥ अनिर्देश्यं श्रुत्याऽपि जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्निर्देष्टुमशक्यमित्यर्थः ॥ अनौपम्यमिति ॥ यदि तत्सदृशो द्वितीयः पदार्थो जगत्यां स्यात्तदुपमानेन स आत्मोपमेयः स्यान्न तु तदनौपम्यम् ॥ अनामयमिति॥ जायते वर्धत इत्यादिषड्भावविकारशून्यमित्यर्थः ॥ तेषां विकाराणां देहोपाधिनिष्ठत्वादस्य चात्मनो देहाभावात्तद्विकाररहितमनामयमेवैतादित्यर्थः ॥ एतादृशं निर्गुणं कथं जगत्कारणमिति चेत्तत्राह तस्येति॥काचिदनिर्वचनीया तस्य ममात्मरूपस्य स्वतःसिद्धाऽनादिभूता शक्तिरस्ति ॥ या मायेत्यादिपदैः सर्वश्रुतौ विश्रुता प्रसिद्धाऽस्ति मायां तु प्रकृतिं विद्यात् माया वा एषा नारसिंहीत्यादिषु ॥ ३ ॥

सा कीदृशी वर्तसे तदाह । न सतीति ॥ अत्र विरोधत इत्यावृत्त्या स्थानत्रयेऽपि योज्यम् ॥ ब्रह्मवत्कालत्रयाबाध्या सती न ब्रह्मज्ञानेन बाध्यत्वरूपविरोधात् ॥ नाऽपि वंध्यापुत्रवदसती व्यावहारिकसत्ता तत्त्वविरोधात् ॥ नाप्युभयात्मा सत्त्वासत्त्वाविशिष्टा ॥ विरुद्धधर्मयोः सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र सहावस्थानविरोधादेतत्त्रयविलक्षणा काचिदनिर्वचनीया वस्तुभूताऽस्ति सर्वदा अनादिः यावन्मोक्षस्थायिन्यस्तीत्यर्थः ॥ तथाच तापनीयश्रुतिः ॥ माया च तमोरूपानुभूतेस्तदेतज्जडं मोहात्मकमनंतं तुच्छमिदं रूपस्यास्य व्यंजिका नित्यनिवृत्ता विमूढैरात्मैव दृष्टाऽस्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयतीति ॥ ४ ॥ तत्र दृष्टांतमाह । पावकस्येति ॥ सहजाऽनादिर्ध्रुवा यावन्मोक्षस्थायिनी मायाशक्तिर्ममास्तीत्यर्थः ॥ एतेन मायाशक्त्या साद्वितीयत्वं ब्रह्मणोऽस्तीति कथं जगत्सृष्टेः पूर्वं ब्रह्म सजातीयविजातीयस्वगतभेदतो शून्यमिति शंका परास्ता ॥ शक्तेः शक्तानतिरेकात् ॥ नहि वह्निशक्तिर्वह्नेः पृथक्त्वेन क्वचित्कदाचिद् गृह्यते ॥ किंच द्वितीयः सत्यपदार्थो नास्तीत्येवैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेरर्थः । तथा चासत्या मायया सद्वितीयत्वेऽपि दोषाभावात् ॥ ५ ॥ नन्वेतादृश्या भुवनेश्वर्यास्तवोच्चनीचजीवसर्जने वैषम्यनैर्घृण्यदोष आपतेदिति चेत्तत्राह । तस्यां

न सती सा नासती सा नोभयात्मा विरोधतः ॥ एतद्विलक्षणा काचिद्वस्तुभूताऽस्ति सर्वदा ॥ ४ ॥ पावकस्योष्णतेवेयमुष्णांशोरिव दीधितिः ॥ चंद्रस्य चंद्रिकेवेयं ममेयं सहजा ध्रुवा ॥ ५ ॥ तस्यां कर्माणि जीवानां जीवाः कालश्च संचरे ॥ अभेदेन विलीनाः स्युः सुषुप्तौ व्यवहारवत् ॥ ६ ॥ स्वशक्तेश्च समायोगादहं बीजात्मतां गता ॥ स्वाधारावरणात्तस्या दोषत्वं च समागतम् ॥ ७ ॥

कर्माणीति ॥ जीवाः कर्माणि कालश्च सर्वे अनादयस्ते च सुषुप्तौ यथा प्रतिदिवसं व्यवहारो लीनो भवति तथा संचरे प्रलयकाले तस्यां मायायामभेदेन लीनाः स्युः ॥ तथाच यथा यथा यस्य जीवस्य कर्माणि भवंति तथा मया फलं दीयत इति न मम वैषम्यनैर्घृण्यदोषगंधोऽपीति भावः ॥ ६ ॥ तादृशी मम शक्तिर्जीवकर्मकालविशिष्टा तया युक्ताऽहं निर्गुणाऽपि बीजात्मतां जगत्कारणतां गताऽस्मीत्याह । स्वशक्तेश्चेति ॥ ननु तव शक्तिर्यथा त्वां न व्यामोहयति तथा जीवशक्तिरपि जीवं न व्यामोहयेत्तथा च मुक्ता एव जीवा इति सृष्टिर्निरर्थिकेति चेत्तत्राह । स्वाधारावरणादिति ॥ स्वं माया तस्याधार आत्मा तस्यावरणादाच्छादनादस्या मायाया दोषत्वमप्यस्तीत्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ मायाया रूपद्वयं मायाऽविद्यात्मकमस्ति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतेः ॥ तत्र प्रथमा या मम शक्तिर्माया तस्याः स्वाश्रयव्यामोहकारित्वाभावेऽपि जीवाश्रिताविद्यारूपस्य द्वितीयमायास्वरूपस्य स्वाश्रयव्यामोहकारित्वम

स्त्येवेति तज्जीवमोक्षार्थं सृष्टिः सार्थिकैवेति ॥ ७ ॥ ननु तथाऽपि लोके कार्यमात्रं प्रत्युपादानकारणनिमित्तकारणयोरपेक्षाऽस्ति घटादिषु दर्शनाज्जगत उत्पादनकर्त्री त्वं त्वेकैवेति कथमत्र कारणद्वयसद्भाव इति चेत्तत्राह । चैतन्यस्योति ॥ समायोगान्मायासमागमाच्चैतन्यस्य मायायां प्रतिबिंबितस्य चिदाभासस्य निमित्तत्वं निमित्तकारणत्वं कथ्यत इत्यर्थः ॥ प्रपंचेति ॥ प्रपंचरूपेण परिणामात्समवायित्वमुपादानकारणत्वमुच्यते मायाया इति शेषः ॥ चिदाभासो निमित्तकारणं मायोपादानकारणमिति विभागः ॥ अधिष्ठानभूतं शुद्धबिंबभूतं चैतन्यं तु विवर्तोपादानमित्यर्थात्सिद्धम् ॥ ८ ॥ तस्या मायायाः सद्भावप्रतिपादकानि वचनानि श्रुतिप्रोक्तानि कथयति । केचित्तामिति ॥ केचिच्छाखिनस्तां मायां तप इति वंदतीत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ तपसा चीयते ब्रह्मेति मुंडके ॥ तमः केचिदिति । तथाच श्रुतिः ॥ नासदासीन्नो सदासीदित्यादि ॥ तम आसीत्तमसा गूढमग्रे इति ॥ तदेतज्जडमिति तापनीये जडत्वमुक्तं स ऐक्षत लोकानुत्सृजा इति श्रुतौ ज्ञानत्वमुक्तम् ॥ अजामायाप्रधानप्रकृतिशक्तिपरादयः शब्दाः श्वेताश्वतरशाखायां प्रसिद्धाः ॥ तथाच सर्ववेदसंमतेयं मायेति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ तदेवाह । एवमिति ॥ ननु मायाया जडत्वं विथ्यात्वं च कुत इति चेत्तत्राह । तस्या इति ॥ तस्या दृश्यत्वात्स्वाधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वाच्च जडत्वं मिथ्यात्वं चेत्यर्थः ॥ यद्यद् दृश्यं तत्तज्जडं यथा घटादीत्यादिव्याप्तेः ॥ स्वाधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वं मिथ्यात्वमिति मिथ्यात्वलक्षणात् ॥ ११ ॥ एवं मायाया जडत्वं मिथ्यात्वं चोपपाद्य आत्मनस्तदुभयत्वं नास्तीत्युपपादयति । चैतन्यस्येति ॥ यदि चैतन्यस्य दृश्यत्वं स्यात्तर्हि तज्जडमेव भविष्यति ॥ यद्यद् दृश्यं तत्तज्जडमिति व्याप्तेः ॥ तथाच सर्वस्य जडत्वात्प्रकाशकाभावाज्जगदांध्यप्रसंगस्तस्मान्न तद् दृश्यमित्यर्थः ॥ ननु तस्य दुर्दृश्यत्वाभावे तदस्तित्वे प्रमाणाभावात्तदभाव एव प्रसज्येतेति चेत्तत्राह । स्वप्रकाशं चेति ॥ यदीदं

चैतन्यस्य समायोगान्निमित्तत्वं च कथ्यते ॥ प्रपंचपरिणामाच्च समवायित्वमुच्यते ॥ ८ ॥ केचित्तां तप इत्याहुस्तमः केचिज्जडं परे ॥ ज्ञानं मायां प्रधानं च प्रकृतिं शक्तिमप्यजाम् ॥ ९ ॥ विमर्श इति तां प्राहुः शैवशास्त्रविशारदाः ॥ अविद्यामितरे प्राहुर्वेदतत्त्वार्थचिंतकाः ॥ १० ॥ एवं नानाविधानि स्युर्नामानि निगमादिषु ॥ तस्या जडत्वं दृश्यत्वाज्ज्ञाननाशात्ततोऽसती ॥ ११ ॥ चैतन्यस्य न दृश्यत्वं दृश्यत्वे जडमेव तत् ॥ स्वप्रकाशं च चैतन्यं न परेण प्रकाशितम् ॥ १२ ॥ अनवस्थादोषसत्त्वान्न स्वेनापि प्रकाशितम् ॥ कर्मकर्त्रीविरोधः स्यात्तस्मात्तद्दीपवत्स्वयम् ॥ १३ ॥

चैतन्यं परप्रकाशं स्यात्तर्हि स परः केनान्येन प्रकाशितः सोऽप्यन्यः केन प्रकाशित इत्यनवस्था स्यात् ॥ न च स्वेनापि स्वं प्रकाशितमेकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वविरुद्धधर्मद्वयवत्त्वाभावात् तस्मात् यथा दीपः स्वयं प्रकाशः परप्रकाशकश्च तद्वन्मदीयं चैतन्यमपि ॥ हे पर्वत स्वयं भासमानमन्येषां सूर्यादीनां भासकं विद्धीत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध इति च ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यस्माद्धेतोर्नित्यत्वं संविद्रूपस्योक्तं तमेव हेतुमुपपादयति ॥ जाग्रदिति ॥ अवस्थात्रयेऽपि दृश्यस्य पदार्थजातस्य व्यभिचारो यतस्तत्संविदो व्यभिचाराभावश्च यतस्तस्मात्संविदो नित्यत्वमित्यर्थः ॥ ननु संविदोऽपि व्यभिचारोऽस्तु तत्राह । संविद इति ॥ योऽहं जागरितं पश्यामि स एवाहं स्वप्नं पश्यामि स एवाऽहं सुषुप्तं पश्यामीत्यनुभवे यथाऽवस्थात्रयस्याभावेऽनुभूयते न तथा कर्हिचित् कदाऽपि संविदोऽभावोऽनुभूयते तस्मादनिच्छताऽपि संविदो नित्यत्वमाश्रयणीयामित्यर्थः॥१५॥ ननु बौद्धैः संविदोऽप्यभावोऽनुभूयते अत एव ते बौद्धा यत्सत्तत्क्षणिकमिति व्याप्यत्वज्ञानस्याप्यनित्यत्वमिच्छंतीति चेत्तत्राह

प्रकाशमानमन्येषां भासकं विद्धि पर्वत ॥ अत एव च नित्यत्वं सिद्धसंवित्तनोर्मम ॥ १४ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादौ दृश्यस्य व्यभि
चारतः ॥ संविदो व्यभिचारश्च नानुभूतोऽस्ति कर्हिचित् ॥१५॥ यदि तस्याऽप्यनुभवस्तर्ह्ययं येन साक्षिणा ॥ अनुभूतः स एवात्र
शिष्टः संविद्वपुः पुरा ॥१६॥ अत एव च नित्यत्वं प्रोक्तं सच्छास्त्रकोविदैः ॥ आनंदरूपता चास्याः परप्रेमास्पदत्वतः ॥१७॥ मा
न भूवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनि स्थितम् ॥ सर्वस्यान्यस्य मिथ्यात्वादसंगत्वं स्फुटं मम ॥ १८ ॥

यदि तस्यापीति ॥ यदि तस्य संविद्रूपाभावस्यानुभवस्तर्हि येन साक्षिणा तस्य संविद्रूपस्याऽयमभावोऽनुभूतः स एवाऽत्र साक्षी संविद्वपुर्ज्ञानशरीरोऽवशिष्ट इति ॥ साक्षिज्ञानं नित्यमेव सर्वैरंगीकर्तव्यमित्यर्थः॥१६॥ तत्र शास्त्रविदनुभवं प्रमाणयति ॥ अत एवेति ॥ अधुनाऽऽत्मनः सुखरूपत्वमुपपादयति ॥ आनंदरूपयेति । अस्याः संविदो यतः परप्रेमास्पदत्वमनुभूयते तस्मादस्याः संविद आनंदरूपता सुखरूपताऽस्तीत्यर्थः ॥ न ह्यसुखं परप्रेमास्पदं भवतीति ॥ तदुक्तं सूतसंहितायाम् ॥ असुखस्य न हि प्रेमास्पदत्वं परिदृश्यते ॥ १७ ॥ तत्रानुभवं दर्शयति । मा न भूवं हीति हि यतोऽहं मा भूवमिति न ॥ किंतु भूयासमेवेति प्रेम सर्वलोकस्यात्मनि स्थितमस्ति ॥ न ह्येतदात्मनः सुखरूपत्वाभावे संभवति ॥ तस्मात्प्राणिमात्रस्याऽनुभवादात्मता संविदोऽस्त्येवेत्यर्थः ॥ आत्मनोऽसंगत्वमुपपादयति ॥ सर्वस्येति ॥ सर्वप्रपंचस्य मायानिर्मितत्वेन मिथ्यात्वात् मिथ्यापदार्थस्य सर्पादे रज्ज्वादिस्वसंबंध इवात्मनोऽपि मिथ्याप्रपंचेनासंबंधादसंगत्वं स्पष्टमेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

सर्वस्य परिच्छेदकस्य मिथ्यात्वादेवात्मनः परिच्छेदोऽपि नास्तीत्याह । अपरिच्छिन्नतेति ॥ अत एव सर्वस्य मिथ्यात्वादेव ममात्मरूपिण्या अपरिच्छिन्नताऽपि मतेत्यर्थः ॥ अत्र केचिज्ज्ञानस्वरूपो नात्मा किंत्वात्मनो धर्मो ज्ञानमिति वदंति तन्मतं खण्डयति । तच्च ज्ञानमिति ॥ यदि ज्ञानमात्मधर्मः स्यात्तदाऽऽत्मनो जडत्वापत्तिः ॥ ज्ञानातिरिक्तस्य जडत्वात्तस्माज्ज्ञानं नात्मनो धर्म इत्यर्थः ॥१९॥ किंच ज्ञानस्य जडशेषत्वं घटादिष्वदर्शनान्न कुत्रापि दृष्टं न च संभवति॥ तमःप्रकाशयोस्तयोर्धर्मधर्मित्वमित्यर्थः ॥ नन्वात्मा न जडः किंतु चिद्रूप एवेति तद्धर्मत्वं ज्ञानस्य संभवतीति चेत्तत्राह । चिद्धर्मत्वमिति ॥ उभयोश्चितोरेकत्वादात्मनो ज्ञानस्य च चिद्रूपस्य न धर्मिधर्मभावः संभवतीत्यर्थः ॥ भेदे हि सति धर्मधर्मिभावः ॥ यदि पुनर्ज्ञानमात्मनश्चिद्रूपाद्भिन्नं स्वीक्रियते तर्हि तज्ज्ञानं चितो भिन्नमचिदेव स्यादिति ॥ तदुक्तं सूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडे ॥ चितोऽन्यशेषताभावाच्चितोऽचिच्छेषता न हि ॥ शरावादिपदार्थानां चेतनत्वप्रसक्तितः ॥ चिच्छेषत्वं च नास्त्येव चितश्चिन्न हि भिद्यते ॥ भिद्यते चेदचिच्चित्स्याच्चितोऽचित्त्वं विरुध्यते ॥ तथा चिच्चेतनस्यापि न शेषत्वमवाप्नुयात् ॥ शेषत्वे सति तत्सिद्धिस्तत्सिद्धौ

अपरिच्छिन्नताऽप्येवमत एव मता मम ॥ तच्च ज्ञानं नात्मधर्मो धर्मत्वे जडताऽऽत्मनः ॥ १९ ॥ ज्ञानस्य जडशेषत्वं न दृष्टं न च संभवि ॥ चिद्धर्मत्वं तथा नास्ति चितश्चिन्न हि भिद्यते ॥ २० ॥ तस्मादात्मा ज्ञानरूपः सुखरूपश्च सर्वदा ॥ सत्यः पूर्णोऽप्यसंगश्च द्वैतजालविवर्जितः ॥ २१ ॥ स पुनः कामकर्मादियुक्तया स्वीयमायया ॥ पूर्वानुभूतसंस्कारात्कालकर्मविपाकतः ॥ २२ ॥ अविवेकाच्च तत्त्वस्य सिसृक्षावान्प्रजायते ॥ अबुद्धिपूर्वः सर्गोऽयं कथितस्ते नगाधिप ॥ २३ ॥

शेषता चितः ॥ अतोऽन्यशेषता लोके चितो भ्रांत्या प्रतीयत इति ॥ २० ॥ उपसंहरति । तस्मादिति ॥ तस्मादात्मा ज्ञानरूप एवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ इत्थं सृष्टेः पूर्वं सशक्तिकस्यात्मरूपस्य स्थितिमुक्त्वाऽनन्तरं तस्मादात्मनः सृष्टिमाह । स पुनरिति ॥ स आत्मा पुनः काम इच्छा कर्मादृष्टम् अनेकविधम् ॥ आदिना जीवास्तद्युक्ता या मायाशक्तिस्तया ॥ पूर्वं यो जगतोऽनुभवस्तज्जन्यो यः संस्कारस्तस्माद्धेतोः कालेन कृतो यः कर्मणां विपाको नाम परिपाकः ॥ फलदानायोन्मुखरूपस्तस्माच्च हेतोरित्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्त्वस्य चतुर्विंशतितत्त्वात्मकस्याऽविवेकाच्च तस्य तत्त्वस्य पृथक्करणार्थमिति तात्पर्यम् ॥ सिसृक्षावान्सर्जनेच्छावाञ्जायत इत्यर्थः । यथा बीजमुच्छूनं भवति तथैव परमात्माऽपि कालकर्मफलभोगसमये प्राप्ते जगत्सर्जनेच्छावान्भवति यथा च सुप्तः पुरुषः पूर्वसंस्कारवशेन जागर्ति तद्वत्परमात्माऽपि प्रलयरूपस्वापावस्थातो जागर्ति । प्रलयो हि परमेश्वरस्य स्वापः ॥ अबुद्धिपूर्व इति ॥ सा चेयं स्वापाज्जागरणरूपाऽवस्था न बुद्धिकृता ॥ तदानीं बुद्धेरभा

वात् ॥ किन्तु प्राणिकर्मसंस्कारकृतेति ॥ अयं यः सर्गो जागरणरूपस्योत्पत्तिः ॥ स बुद्धिकृतो ज्ञेयः संस्कारकृतो ज्ञेयः इत्यर्थः ॥ २३ ॥ एतत्स्वरूपस्य
सर्वोत्तमत्वमाह । एतद्धि यदिति ॥ मम मुख्यमलौकिकं लोकातीतं रूपमित्यर्थः ॥ तस्य नामांतराणि वेदोक्तान्याह । अव्याकृतमिति ॥ २४ ॥ २५ ॥ सर्व
प्राणिनां कर्माणि घनीभूतानि यस्मिन् सर्वकर्मसाक्षीत्यर्थः ॥ इच्छाज्ञानाक्रियाश्रयमिति ॥ तथा च श्रुतिः श्वेताश्वतरे ॥ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्स
मश्चाभ्याधिकश्च दृश्यते ॥ पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति ॥ पुराणान्तरेऽपि ॥ इच्छा ज्ञानं क्रिया चैव रौद्री ब्राह्मा तु वैष्णवी ॥
त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ह्रींकारमंत्रस्येदमेव तत्त्वं वाच्यमित्याह ह्रींकारेति ॥ २६ ॥ एवमादितत्त्वस्य स्वस्य महिमानमुपवर्ण्य
तस्मादादितत्त्वात् ह्रींकारवाच्यादात्मन आकाशः संभूतः इत्यादिक्रमेणाऽपंचीकृतभूतसृष्टिमाह । तस्मादाकाश इति ॥ अपंचीकृत आकाश उत्पन्न इत्यर्थः ॥

**एतद्धि यन्मया प्रोक्तं मम रूपमलौकिकम् ॥ अव्याकृतं तदव्यग्रं मायाशबलमित्यपि ॥ २४ ॥ प्रोच्यते सर्वशास्त्रेषु सर्वकारण
कारणम् ॥ तत्त्वानामादिभूतं च सच्चिदानंदविग्रहम् ॥ २५ ॥ सर्वकर्मघनीभूतमिच्छाज्ञानक्रियाश्रयम् ॥ ह्रींकारमंत्रवाच्यं तदा
दितत्त्वं तदुच्यते ॥ २६ ॥ तस्मादाकाश उत्पन्नः शब्दतन्मात्ररूपकः ॥ भवेत्स्पर्शात्मको वायुस्तेजोरूपात्मकं पुनः ॥ २७ ॥ जलं
रसात्मकं पश्चात्ततो गंधात्मिका धरा ॥ शब्दैकगुण आकाशो वायुः स्पर्शरवान्वितः ॥२८॥ शब्दस्पर्शरूपगुणं तेज इत्युच्यते
बुधैः ॥ शब्दस्पर्शरूपरसैरापो वेदगुणाः स्मृताः ॥ २९ ॥ शब्दस्पर्शरूपरसगंधैः पंचगुणा धरा ॥ तेभ्योऽभवन्महत्सूत्रं यल्लिंगं
परिचक्षते ॥ ३० ॥ सर्वात्मकं तत्संप्रोक्तं सूक्ष्मदेहोऽयमात्मनः ॥ अव्यक्तं कारणो देहः स चोक्तः पूर्वमेव हि ॥ ३१ ॥ यस्मि
ञ्जगद्बीजरूपं स्थितं लिंगोद्भवो यतः ॥ ततः स्थूलानि भूतानि पंचीकरणमार्गतः ॥ ३२ ॥**

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अधुना लिंगदेहोत्पत्तिमाह । तेभ्य इति ॥ तेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यो महद्व्यापकं सूत्रमभवत् यत् सूत्रं लिंगमिति परिचक्षते
लिंगशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ तेभ्यो भूतेभ्यो वक्ष्यमाणक्रमेण लिंगदेह उत्पन्न इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तत्र सूत्रशब्देन वायुर्गृह्यते ॥ वायुर्वै सूत्रं वायुना वै
सूत्रेण सर्वाणि भूतानि संदब्धानीति श्रुतेः तत्सूत्रं सर्वात्मकं सर्वप्राणात्मकं भवति ॥ तत्सूत्रं परमात्मनः सूक्ष्मदेह इत्यर्थः ॥ यत्पूर्वमव्यक्तमित्युक्तं तत्परमात्मनः
कारणदेह इत्याह ॥ अव्यक्तं कारणो देह इति ॥ ३१ ॥ यस्मिन् जगद्बीजरूपं स्थितं यस्माच्च लिंगदेहोद्भवस्तदव्यक्तमिति पूर्वेणान्वयः ॥ इत्थं परमात्मनः सका
शादपंचीकृतभूतोत्पत्तिमुक्त्वा मध्ये कारणलिंगदेहस्वरूपं सूक्ष्मं सूक्ष्मभूतोत्पत्तिप्रसंगेनोक्त्वाऽथ पञ्चीकृतभूतोत्पत्तिमाह । ततः स्थूलानीति ॥ ततः पंचीकृतभूतोत्प

त्यनंतरमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ पंचीकरणप्रकारमेवाह । पूर्वोक्तानीति ॥ यान्यपंचीकृतभूतानि पूर्वमुक्तानि तन्मध्ये एकैकं भूतं द्विधा विभजेत्तत्राप्येकैकभूतस्य योऽर्धो भागस्तं चतुर्धा विभजेत् । विभज्य स्वस्मात्स्वस्मादितरद्यद्भूतं तस्य यो द्वितीयोंऽशोऽर्धभागात्मकस्तास्मिन्योजनात्ते सर्वे पंच पदार्थाः पंचावयवा भवंतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥३४॥एवं पंचीकृतभूतानां यत्कार्यं तत्कार्यं विराड्देहो भवतीत्यर्थः ॥ स विराड्देहः परमेश्वरस्य स्थूलदेहो भवतीत्याह । स्थूलदेहोऽयमात्मन इति॥आत्मनो ममेत्यर्थः॥ अथेंद्रियांतःकरणप्राणानां पूर्वोक्तलिंगदेहांतर्गतानामुत्पत्तिमाह । पञ्चभूतस्थेति॥पंचभूतानां ये सत्त्वांशास्तैः प्रत्येकं ज्ञानेंद्रियाणि पंच भवंति ॥३५॥ मिलितैः सत्त्वांशैरंतःकरणं भवतीत्याह । मिलितैरिति ॥३६॥ वृत्तिभेदस्वरूपमाह । यदा त्विति॥संकलपविकल्पकृत्यं यदांऽतःकरणं करोति तदा तदंतःकरणं मन इत्यभिख्यं मनःसंज्ञकं भवती

पंचसंख्यानि जायंते तत्प्रकारस्त्वथोच्यते ॥ पूर्वोक्तानि च भूतानि प्रत्येकं विभजेद् द्विधा ॥ ३३ ॥ एकैकं भागमेकस्य चतुर्धा विभजेद्द्विरे ॥ स्वस्वेतरद्वितीयांशे योजनात्पंच पंच ते ॥ ३४ ॥ तत्कार्यं च विराड्देहः स्थूलदेहोऽयमात्मनः ॥ पंचभूतस्थसत्त्वांशैः श्रोत्रादीनां समुद्भवः ॥ ३५ ॥ ज्ञानेंद्रियाणां राजेंद्र प्रत्येकं मिलितैस्तु तैः ॥ अंतःकरणमेकं स्याद् वृत्तिभेदाच्चतुर्विधम् ॥ ३६ ॥ यदा तु संकल्पविकल्पकृत्यं तदा भवेत्तन्मन इत्यभिख्यम् ॥ स्याद् बुद्धिसंज्ञं च यदा प्रवेत्ति सुनिश्चितं संशयहीनरूपम् ॥ ३७ ॥ अनुसंधानरूपं तच्चित्तं च परिकीर्तितम् ॥ अहंकृत्यात्मवृत्त्या तु तदहंकारतां गतम् ॥ ३८ ॥ तेषां रजोंशैर्जातानि क्रमात्कर्मेन्द्रियाणि च ॥ प्रत्येकं मिलितैस्तैस्तु प्राणो भवति पंचधा ॥३९ ॥ हृदि प्राणो गुदेऽपानो नाभिस्थस्तु समानकः ॥ कंठदेशेऽप्युदानः स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः ॥ ४० ॥ ज्ञानेंद्रियाणि पंचैव पंच कर्मेंद्रियाणि च ॥ प्राणादिपञ्चकं चैव धिया च सहितं मनः ॥ ४१ ॥

त्यर्थः ॥ यदा संशयहीनं यथा स्यात्तथा सुनिश्चितं वस्तु तदंतःकरणं प्रवेत्ति तदा तद् बुद्धिसंज्ञकं भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ यदाऽनुसंधानवृत्तिर्भवति तदांऽतःकरणस्य चित्तमिति संज्ञेत्यर्थः । अहंकृत्यात्मवृत्त्येति ॥ आत्मशब्दः स्वरूपपरः ॥ अहंकृतिस्वरूपवृत्त्या तु तदंतःकरणमहंकारतां गतमहंकारसंज्ञां लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अथ कर्मेंद्रियाणामुत्पत्तिमाह । तेषामिति ॥ तेषां पंचभूतानां प्रत्येकं रजोंशैः कर्मेंद्रियाणि पंचोत्पद्यंते ॥ तैर्मिलितैस्तु रजोंशैः प्राणापानादिपञ्चवृत्त्यात्मकः प्राणो भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तेषां वायूनां वृत्तिभेदात्तेषां स्थानानि नामानि चाह । हृदि प्राण इति ॥ ४० ॥ अधुना पूर्वोक्तलिंगदेहस्य यावत्स्वरूपमुच्यते । ज्ञानेंद्रिया

णीति ॥ धिया च सहितं मन इति मनो बुद्धिश्चेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एतत्सप्तदशावयवकं सूक्ष्मशरीरं मम यल्लिंगसंज्ञकं भवति तदित्याह । एतत्सूक्ष्ममिति ॥ इत्थं दह
त्रयस्वरूपमुक्त्वा जीवेश्वराविभागकारणमाह ॥ तत्र या प्रकृतिरिति ॥ तत्रैका शुद्धसत्त्वाभिधाना सा माया द्वितीया मलिनसत्त्वप्रधाना साऽविद्येति मायाऽविद्ययोर्भेदः
॥ ४२ ॥ तत्र या स्वाश्रयं रक्षेन्नावृणुयात्सा मायेति निगद्यते ॥ ४३ ॥ तस्यामिति ॥ तस्यां स्वाश्रयाव्यामोहकारिण्यां शुद्धसत्त्वप्रधानायां मायायामीशितु
परमात्मनो यत्प्रतिबिंबं पतति तत्प्रतिबिंबमीश्वरः समाख्यातः ॥ स चेश्वरः स्वाश्रयं व्यापकं ब्रह्म तज्ज्ञानवान् भवति ॥ मायया तदाधारब्रह्मणोऽनावरणात् ॥ ४४ ॥
किंच तस्य व्यापकत्वात् कुत्रापि तज्ज्ञानस्यावरणाभावात्स सर्वज्ञो भवति अचिंत्यमायाशक्तिमत्त्वात्सर्वकर्ता च सर्वानुग्रहकर्ता च भवतीत्यर्थः ॥ अविद्यायामिति ॥

एतत्सूक्ष्मशरीरं स्यान्मम लिंगं यदुच्यते ॥ तत्र या प्रकृतिः प्रोक्ता सा राजन्द्विविधा स्मृता ॥ ४२ ॥ सत्त्वात्मिका तु माया
स्यादविद्या गुणमिश्रिता ॥ स्वाश्रयं या तु संरक्षेत्सा मायेति निगद्यते ॥ ४३ ॥ तस्यां यत्प्रतिबिंबं स्याद्बिंबभूतस्य चेशितुः ॥
स ईश्वरः समाख्यातः स्वाश्रयज्ञानवान्परः ॥ ४४ ॥ सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वानुग्रहकारकः ॥ अविद्यायां तु यत्किंचित्प्रति
बिंबं नगाधिप ॥ ४५ ॥ तदेव जीवसंज्ञं स्यात्सर्वदुःखाश्रयं पुनः ॥ द्वयोरपीह संप्रोक्तं देहत्रयमविद्यया ॥ ४६ ॥ देहत्रया
भिमानाच्चाप्यभून्नामत्रयं पुनः ॥ प्राज्ञस्तु कारणात्मा स्यात्सूक्ष्मदेही तु तैजसः ॥ ४७ ॥ स्थूलदेही तु विश्वाख्यस्त्रिविधः परि
कीर्तितः ॥ एवमीशोऽपि संप्रोक्त ईशसूत्रविराट्पदैः ॥ ४८ ॥ प्रथमो व्यष्टिरूपस्तु समष्ट्यात्मा परः स्मृतः ॥ स हि सर्वेश्वरः
साक्षाज्जीवानुग्रहकाम्यया ॥ ४९ ॥

मलिनसत्त्वप्रधानायामविद्यायां यत्प्रतिबिंबं तज्जीवसंज्ञं भवतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४५ ॥ तज्जीवसंज्ञं मलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्यया तदाश्रयस्य स्वरूपभूतानंदस्यावरणात्सर्व
दुःखाश्रयमसर्वज्ञमव्यापकं च भवतीत्यर्थः ॥ द्वयोरपीति ॥ द्वयोरपीश्वरजीवयोर्देहत्रयं पूर्वोक्तं भवति ॥ ईश्वरस्यावरणाभावेऽपि विक्षेपस्य सत्त्वात् ॥ अत्राविद्ययेत्यनेन
मायाऽविद्ययोरुभयोरपि ग्रहणम् ॥ ४६ ॥ देहत्रयाभिमानेति ॥ उभयोरपि देहत्रयाभिमानान्नामत्रयं भवतीत्यर्थः ॥ तत्र जीवस्य नामत्रयं वदति प्राज्ञस्त्विति ॥ कारण
देहाभिमानी यः स प्राज्ञः सूक्ष्मदेहाभिमानी तु तैजसः ॥ ४७ ॥ स्थूलदेहीति ॥ स्थूलदेहाभिमानी तु विश्वसंज्ञक इत्यर्थः ॥ एवमीश्वरोऽपि देहत्रयाभिमानादी
शसूत्रविराट्पदैः संप्रोक्तः कथित इत्यर्थः॥४८॥प्रथम इति ॥ प्रथमो जीवो व्यष्टिरूपो व्यष्टिदेहत्रयाभिमानीत्यर्थः॥ पर ईश्वरस्तु समष्टिदेहाभिमानीत्यर्थः॥ईश्वरस्य महि

मानं वर्णयति । स हि सर्वेश्वर इति ॥ तस्य स्वानुभवानंदन निरंतरं नित्य तृप्तत्वेऽपि केवलं जीवानुग्रहकाम्यया जीवानां मोक्षो भवत्वितीच्छया नानाविधं विश्वं नानाभोगाश्रयं रचयतीति करुणासमुद्र ईश्वर इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ सोऽपीति ॥ हे राजन् सोऽपीश्वरो मम ब्रह्मरूपिण्या या मायाशक्तिस्तया प्रेरित एव सर्वं करोति यतः स ईश्वरो मयि ब्रह्मरूपिण्यां रज्जुसर्पवदेव कल्पितस्ततो मच्छक्त्यधीन एवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कंधे देवीगीतायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ षट्पंचाशन्महापद्यैरपवादपुरःसरम् ॥ महाघोरं विश्वरूपं दर्शितं चेति कथ्यते ॥ १ ॥ इत्थमध्यारोपमुक्त्वाऽपवादमाह । मन्मायेति ॥ हे पर्वत यया मन्मायाशक्त्या चराचरं सर्वं जगत्क्लृप्तं साऽपि माया मत्तो मत्स्वरूपात्पृथङ्नास्ति तस्या मयि मिथ्यात्वात् कल्पितत्वेन मिथ्यापदार्थस्य चाऽधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताभावात्॥तस्मादहमेवाऽस्मि परमार्थतो नान्यत्किंचिद्वस्त्वंतरमस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ ननु सर्वथा द्वैताभावे जगत् कथं भासते इति चेत्तत्राह ॥ व्यवहारेति ॥ अनाद्यविद्याभ्रांतानां यो व्यवहारस्तद्दृशा तद्दृष्ट्या मायाऽविद्येति विश्रुता भवति ॥ तत्त्वदृष्ट्या तु ब्रह्मदृष्ट्या तु सा नैवास्ति किंतु तत्त्वमेव केवलमस्तीत्यर्थः ॥ नहि भ्रांतदृष्ट्या रज्जुसर्प

करोति विविधं विश्वं नानाभोगाश्रयं पुनः ॥ मच्छक्तिप्रेरितो नित्यं मयि राजन्प्रकल्पितः ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ देव्युवाच ॥ मन्मायाशक्तिसंक्लृप्तं जगत्सर्वं चराचरम् ॥ साऽपि मत्तः पृथङ्माया नास्त्येव परमार्थतः ॥ १ ॥ व्यवहारदृशा सेयं विद्या मायेति विश्रुता ॥ तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव तत्त्वमेवास्ति केवलम् ॥ २ ॥ साऽहं सर्वं जगत्सृष्ट्वा तदंतः प्रविशाम्यहम् ॥ मायाकर्मादिसहिता गिरे प्राणपुरःसरा ॥ ३ ॥ लोकांतरगतिर्नोचेत्कथं स्यादिति हेतुना ॥ यथायथा भवंत्येव मायाभेदास्तथातथा ॥ ४ ॥

वत् करणाज्ज्ञानसत्त्वेऽपि रज्जुदृष्ट्या किंचिदपि तद्वर्तत इति भावः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थतेति ॥ तापनीये च असत्त्वमरजस्कमतमस्कममायमिति ब्रह्म वर्णितम् ॥ २ ॥ ननु यदि प्रपंचो मिथ्या तर्हि तदंतःपाती जीवोऽपि मिथ्येति वक्तव्यम् ॥ तथाच जीवस्य मिथ्यात्वे मोक्षदशायां तस्यावस्थानाभावेन स्वनाशार्थं कदापि जीवो न यत्नं कुर्यादिति मोक्षशास्त्रं व्यर्थमेवेति चेत्तत्राह । साऽहमिति ॥ हे गिरे माया चाविद्या कर्माणि तत्तत्प्राणिनाम् आदिना नानासंस्काराणाश्च तैः सहिताऽहमेव कूटस्थब्रह्मरूपा सर्वं जगत्प्रथमतः सृष्ट्वा तदंतस्तन्मध्ये घटे आकाशवदादर्शे प्रतिबिंबवद्वा चिदाभासरूपेण प्रविशामि ॥ तत्रापि प्राणपुरःसरा प्राणमग्रतः कृत्वा प्रविशामि ॥ ३ ॥ किमर्थमिति चेत्तत्राह । लोकांतरगतिरिति ॥ यद्यहं प्राणं पुरःसरं कृत्वा प्राणाभिमानं कृत्वा न प्रवेक्ष्यामि तर्हि मम व्यापकत्वाल्लोकांतरगमनादिकं जननमरणादिव्यवहारश्च कथं स्यात् ॥ नहि व्यापकस्य गमनागमनं देहसम्बन्धो देहत्यागश्च संभवति ॥ इति हेतुना तद्धेत्वर्थं प्राणपुरःसरं प्रविशामि ॥ तस्मिंश्च प्राणे स्वीकृते सति तस्य देहांतरप्रवेशे जन्म

तत्त्यागे मरणं तथैव लोकांतरगतिश्चेति सर्वं सिध्यतीति ॥ अयं भावः ॥ न केवलं जीवत्वं चिदाभासस्यैव येन पूर्वोक्तं दूषणं भवेत् ॥ किं तर्हि अहं कूटस्थरूपिणी तथांऽतःकरणं तदाश्रयभूता विद्या चिदाभासश्चेति चतुष्टयं मिलित्वा जीवत्वम् ॥ यथा च ज्ञानेन विद्यांतःकरणचिदाभासानां नाशेऽपि कूटस्थब्रह्मांशस्य मुक्तावशेषान्न जीवस्य मोक्षार्थमप्रवृत्तिर्न वा मोक्षशास्त्रानर्थक्यमिति ॥ ननु तर्हि तवैकत्वाज्जीवस्याप्येकत्वं स्यादिति चेत्तत्राह । यथायथेति ॥ ननु तर्हि यथा व्यापक एक एवाकाशो घटाद्युपाधिभेदेन यथा भिद्यते तथाविधानेकत्वस्वीकारेणाविद्यानामंतःकरणानां च भेदात्कूटस्थोऽपि भिद्यत इति जीवबहुत्वमप्युपपन्नमेवेत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इत्युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति ॥ ४ ॥ तव जगदंतःपातित्वेन तद्दोषेण दुष्टत्वमपि स्यात्तत्राह । उच्चनीचादिवस्तूनीति ॥ यथा सूर्यः सर्वाण्युच्चनीचादिवस्तूनि भासयन्नपि न दुष्यति तथैवाऽहं कदापि दोषैर्दुष्टा नास्मीत्यर्थः॥ ५ ॥ ननु सूर्यः साक्षिभूतो न दुष्यतीति युक्तम् ॥ त्वं तु सकलकार्य

उपाधिभेदाद्भिन्नाऽहं घटाकाशादयो यथा ॥ उच्चनीचादिवस्तूनि भासयन्भास्करः सदा ॥ ५ ॥ न दुष्यति तथैवाऽहं दोषैर्लिप्ता कदाऽपि न ॥ मयि बुद्ध्यादिकर्तृत्वमध्यस्यैवापरे जनाः ॥ ६ ॥ वदंति चाऽऽत्मा कर्मेति विमूढा न सुबुद्धयः ॥ अज्ञानभेदतस्तद्वन्मायाया भेदतस्तथा ॥ ७ ॥ जीवेश्वरविभागश्च कल्पितो माययैव तु ॥ घटाकाशमहाकाशविभागः कल्पितो यथा ॥ ८ ॥ तथैव कल्पितो भेदो जीवात्मपरमात्मनोः ॥ यथा जीवबहुत्वं च माययैव न च स्वतः ॥ ९ ॥ तथेश्वरबहुत्वं च मायया न स्वभावतः ॥ देहेंद्रियादिसंघातवासनाभेदभेदिता ॥ १० ॥ अविद्या जीवभेदस्य हेतुर्नान्यः प्रकीर्तितः ॥ गुणानां वासनाभेदभेदिता या धराधर ॥ ११ ॥ माया सा परभेदस्य हेतुर्नान्यः कदाचन ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतमोतं च धरणीधर ॥ १२ ॥

कर्त्रीति कर्तुर्दोषलेपो भविष्यत्येवेति चेत्तत्राह ॥ मयि बुद्ध्यादीति ॥ विमूढा बुद्ध्यादिनिष्ठं कर्तृत्वमविवेकेन मय्यात्मन्यध्यस्यात्मा कर्तेति वदन्ति न सुबुद्धयो विवेकिनः ॥ तथाच सूर्यवदहमपि साक्षिण्येव न कर्त्रीति भावः ॥ ६ ॥ अज्ञानभेदत इति ॥ जीवबहुत्ववदीश्वरमूर्तिबहुत्वमपि मायाया भेदान्मायाकल्पितब्रह्मविष्ण्वाद्याकारभेदाद्भवतीति ॥ जीवेश्वरासिद्धिमुपसंहरति । जीवेश्वरविभागश्चेति ॥ अज्ञानभेदाज्जीवसिद्धिर्मायाभेदादीश्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्र दृष्टांतमाह । घटाकाशेति ॥ ८ ॥ ईश्वरबहुत्वं ब्रह्मविष्ण्वादिरूपेश्वरबहुत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥ जीवभेदहेतुं विशदयति ॥ देहेंद्रियादीति ॥ १० ॥ हे धराधर पर्वत । गुणानां ये वासनाभेदाः सात्त्विका राजसास्तामसाश्च तैर्भेदिता या माया सा परभेदस्य ब्रह्मविष्ण्वादीश्वरभेदस्य हेतुर्नान्या इत्यर्थः ॥ इदं सूतसंहितांतर्गते सूतगीतायां स्पष्टं व्याख्यातं च तत्र माधवाचार्यैः ॥ ११ ॥ यत एकमेव चैतन्यं सर्वात्मकं ततोऽहं सर्वात्मिकाऽस्मीत्याह । मयीति ॥ ओतं प्रोतं ग्रथितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ईश्वरः कारणदेहाभिमानी ॥ लिंगदेहाभिमानी सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः ॥ विराट् स्थूलदेहाभिमानी ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शून्यं स्यादिति ॥ मया सद्रूपया त्यक्तं शून्यमसदेव स्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अधिष्ठानातिरेकेणेति ॥ अधिष्ठानसत्तातिरेकेणेत्यर्थः ॥ यत एतत्कल्पितं जगत्तस्मान्मत्सत्तयैव सत्तावद्भवेन्नान्यथेत्यर्थः ॥ १९ ॥ समष्ट्यात्मेति ॥ सर्वाभिमानी विराट्स्वरूपं यथा वदसीत्यर्थः ॥ २० ॥ पूजयंतश्चेति ॥ सर्वेषां भगवतीविराट्स्वरूपदर्शनोत्सुकत्वात्स्वाभीष्टसं

ईश्वरोऽहं च सूत्रात्मा विराडात्माऽहमस्मि च ॥ ब्रह्माऽहं विष्णुरुद्रौ च गौरी ब्राह्मी च वैष्णवी ॥ १३ ॥ सूर्योऽहं तारकाश्चाहं तारकेशस्तथाऽस्म्यहम् ॥ पशुपक्षिस्वरूपाऽहं चांडालोऽहं च तस्करः ॥ १४ ॥ व्याधोऽहं क्रूरकर्माऽहं सत्कर्माऽहं महाजनः ॥ स्त्रीपुन्नपुंसकाकारोऽप्यहमेव न संशयः ॥ १५ ॥ यच्च किंचित्क्वचिद्वस्तु दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्याऽहं सर्वदा स्थिता ॥ १६ ॥ न तदस्ति मया त्यक्तं वस्तु किंचिच्चराचरम् ॥ यद्यस्ति चेत्तच्छून्यं स्याद्वंध्यापुत्रोपमं हि तत् ॥ १७ ॥ रज्जुर्यथा सर्पमालाभेदैरेका विभाति हि ॥ तथैवेशादिरूपेण भाम्यहं नात्र संशयः ॥ १८ ॥ अधिष्ठानातिरेकेण कल्पितं तन्न भासते ॥ तस्मान्मत्सत्तयैवैतत्सत्तावन्नान्यथा भवेत् ॥ १९ ॥ हिमालय उवाच ॥ यथा वदसि देवेशि समष्ट्यात्मवपुस्त्विदम् ॥ तथैव द्रष्टुमिच्छामि यदि देवि कृपा मयि ॥ २० ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा सर्वे देवाः सविष्णवः ॥ ननंदुर्मुदितात्मानः पूजयंतश्च तद्वचः ॥ २१ ॥ अथ देवमतं ज्ञात्वा भक्तकामदुघा शिवा ॥ अदर्शयन्निजं रूपं भक्तकामप्रपूरिणी ॥ २२ ॥ अपश्यंस्ते महादेव्या विराड्रूपं परात्परम् ॥ द्यौर्मस्तकं भवेद्यस्य चंद्रसूर्यौ च चक्षुषी ॥ २३ ॥ दिशः श्रोत्रे वचो वेदाः प्राणो वायुः प्रकीर्तितः ॥ विश्वं हृदयमित्याहुः पृथिवी जघनं स्मृतम् ॥ २४ ॥ नभस्तलं नाभिसरो ज्योतिश्चक्रमुरःस्थलम् ॥ महर्लोकस्तु ग्रीवा स्याज्जनोलोको मुखं स्मृतम् ॥ २५ ॥

पादने प्रवृत्तस्य हिमालयस्य तद्वचः साधुसाध्विति पूजयंत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ द्यौर्मस्तकमिति ॥ अत्र द्यौःशब्देन सर्वोर्ध्वः सत्यलोको गृह्यते ॥ २३ ॥ वायुरेवं तस्य प्राणा विश्वं सर्वात्मकमव्यक्तमित्यर्थः ॥ तदस्य रूपस्य हृदयम् ॥ २४ ॥ नभस्तलं भुवर्लोकः ॥ २५ ॥

सत्यलोकादधः स्थितस्तपोलोको रराटिर्ललाटमित्यर्थः ॥ शब्दः श्रोत्रमिति ॥ योऽस्माकं श्रोत्रविषयः शब्दः स तस्य रूपस्य श्रोत्रं श्रोत्रेंद्रियं भवतीत्यर्थः ॥ पूर्वत्र दिशः श्रोत्रे इत्यत्र तु श्रोत्रशब्देन श्रोत्रेंद्रियाधारो गृह्यत इति न पुनरुक्तिः ॥ २६ ॥ नासत्यदस्रौ अश्विनीकुमारौ तावस्य रूपस्य नासे नासापुटे स्तः ॥ गंधस्तु घ्राणं घ्राणेंद्रियमित्यर्थः ॥२७॥ ब्रह्मस्थानं प्रजापतिश्चतुर्मुखस्थानं तदस्य भ्रूविजृंभो भ्रूविकासः ॥ आपो जलानि तु तालुः रसनेंद्रियाधारो भवति ॥ तद्गतो रसस्तु जिह्वा भवति ॥ रसनेंद्रियं भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ स्नेहकलाः स्त्रीपुत्रादिस्नेहलेशाः ॥ सर्गः सृष्टिरवाऽपांगमोक्षः कटाक्ष इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अधर्ममार्गस्तु पृष्ठभाग इत्यर्थः ॥ ३० ॥ महेशितुर्महेश्वर्या देव्या गिरयः पर्वता अस्थीनीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ कौमारेति त्रिविधं वयो गतिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ चंद्रमास्त्विति । तुशब्दो मन

तपोलोको रराटिस्तु सत्यलोकादधः स्थितः॥इन्द्रादयो बाहवः स्युः शब्दः श्रोत्रं महेशितुः ॥२६॥ नासत्यदस्रौ नासे स्तो गंधो घ्राणं स्मृतो बुधैः ॥ मुखमग्निः समाख्यातो दिवारात्री च पक्ष्मणी ॥ २७ ॥ ब्रह्मस्थानं भ्रूविजृंभोऽप्यापस्तालुः प्रकीर्तिताः ॥ रसो जिह्वा समाख्याता यमो दंष्ट्राः प्रकीर्तिताः ॥ २८॥ दंताः स्नेहकला यस्य हासो माया प्रकीर्तिता ॥ सर्गस्त्वपांगमोक्षः स्याद्व्रीडोर्ध्वोष्ठो महेशितुः ॥ २९ ॥ लोभः स्यादधरोष्ठोऽस्या धर्ममार्गस्तु पृष्ठभूः ॥ प्रजापतिश्च मेढ्रं स्याद्यः स्रष्टा जगतीतले ॥ ३० ॥ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थीनि देव्या महेशितुः ॥ नद्यो नाड्यः समाख्याता वृक्षाः केशाः प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥ कौमारयौवनजरा वयोऽस्य गतिरुत्तमा ॥ बलाहकास्तु केशाः स्युः संध्ये ते वाससी विभोः ॥ ३२ ॥ राजञ्छ्रीजगदंबायाश्चंद्रमास्तु मनः स्मृतः॥विज्ञानशक्तिस्तु हरी रुद्रोंऽतःकरणं स्मृतम्॥३३॥अश्वा हि जातयः सर्वाः श्रोणिदेशे स्थिता विभोः ॥ अतलादिमहालोकाः कट्यधोभागतां गताः॥३४॥एतादृशं महारूपं ददृशुः सुरपुंगवाः॥ज्वालामालासहस्राढ्यं लेलिहानं च जिह्वया॥३५॥

इत्यत्र योज्यः ॥ हे राजन् जनमेजय श्रीजगदंबायाश्चंद्रो मनोऽपि स्मृत इत्यर्थः ॥ तेन पूर्वोक्तनेत्रमध्ये गणितस्य चंद्रमसो मनस्त्वमपि बोधितमिति बोध्यम् ॥ विज्ञानशक्तिर्बुद्धिः सा हरिः ॥ ३३ ॥ अतलादीति ॥ अतलादिपातालांता लोका यथायोग्यं कट्यधोभागतां गताः कटिमारभ्य पादमूलपर्यंतं व्यवस्थिता इत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ॥ वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतांतरात्मेति ॥ ३४ ॥ जिह्वया सर्वं जगल्लेलिहानं स्वादयंतम् ॥ ३५ ॥

दंष्ट्रासु कटकटारावः कटकटेति शब्दो यस्य ब्रह्मक्षत्रे ओदनो यस्य ॥ यस्य ब्रह्म क्षत्रं चोभे भवत ओदनो मृत्युयस्योपसेचनमिति श्रुतेः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ हाहाकारं भयेन भीतत्वाच्चक्रिरे इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्मरण च गतमिति ॥ इयं जगदंबाऽस्माकं पालयित्रीति स्मरणमपि तेषां गतं नष्टमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ अथ त इति ॥ विभोर्देव्याश्चतुर्दिक्षु ये मूर्तिमंतो वेदाः स्थितास्ते मूर्च्छितान्देवान्मूर्च्छांतो बोधयामासुर्व्युत्थापयामासुरित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सभया जाताः स्म इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ स्वस्याप्यज्ञेय इति ॥ यावान्यत्परिमाणवान्यश्च यादृशस्तव स्वपराक्रमः स तव स्वस्याप्यज्ञेय एवैतादृशोऽसौ तव पराक्रमोऽस्माकं तदर्वाक्

दंष्ट्राकटकटारावं वमंतं वह्निमक्षिभिः ॥ नानायुधधरं वीरं ब्रह्मक्षत्रौदनं च यत् ॥ ३६ ॥ सहस्रशीर्षनयनं सहस्रचरणं तथा ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशं विद्युत्कोटिसमप्रभम् ॥ ३७ ॥ भयंकरं महाघोरं हृदक्ष्णोस्त्रासकारकम् ॥ ददृशुस्ते सुराः सर्वे हाहाकारं च चक्रिरे ॥ ३८ ॥ विकंपमानहृदया मूर्च्छामापुर्दुरत्ययाम् ॥ स्मरणं च गतं तेषां जगदंबेयमित्यपि ॥ ३९ ॥ अथ ते ये स्थिता वेदाश्चतुर्दिक्षु महाविभोः ॥ बोधयामासुरत्युग्रं मूर्छांतो मूर्च्छितान्सुरान् ॥ ४० ॥ अथ ते धैर्यमालंब्य लब्ध्वा च श्रुतिमुत्तमाम् ॥ प्रेमाश्रुपूर्णनयना रुद्धकंठास्तु निर्जराः ॥ ४१ ॥ बाष्पगद्गदया वाचा स्तोतुं समुपचक्रिरे ॥ देवा ऊचुः ॥ अपराधं क्षमस्वांब पाहि दीनांस्त्वदुद्भवान् ॥ ४२ ॥ कोपं संहर देवेशि सभयारूपदर्शनात् ॥ का ते स्तुतिः प्रकर्तव्या पामरैर्निर्जरैरिह ॥ ४३ ॥ स्वस्याप्यज्ञेय एवाऽसौ यावान्यश्च स्वविक्रमः ॥ तदर्वाग्जायमानानां कथं स विषयो भवेत् ॥ ४४ ॥ नमस्ते भुवनेशानि नमस्ते प्रणवात्मिके ॥ सर्ववेदान्तसंसिद्धे नमो ह्रींकारमूर्तये ॥ ४५ ॥ यस्मादग्निः समुत्पन्नो यस्मात्सूर्यश्च चंद्रमाः ॥ यस्मादोषधयः सर्वास्तस्मै सर्वात्मने नमः॥४६॥यस्माच्च देवाः संभूताः साध्याः पक्षिण एव च॥पशवश्च मनुष्याश्च तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ४७ ॥ प्राणापानौ व्रीहियवौ तपः श्रद्धा ऋतं तथा ॥ ब्रह्मचर्यं विधिश्चैव यस्मात्तस्मै नमो नमः॥४८॥ सप्त प्राणार्चिषो यस्मात्समिधः सप्त एव च ॥ होमाः सप्त तथा लोकास्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ४९ ॥

जायमानानां कथं स विषयो भवेन्न कथमपीत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथाः को वेद यत आबभूवेति ॥ यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्सो अंग वेद यदि वा न वेदेति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ यस्मात्संभूतो विधिरितिकर्तव्यतारूपस्तस्मै नम इत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ सप्त प्राणार्चिष इति ॥ प्राणाश्चार्चिषश्चेति द्वंद्वः ॥ सप्तशीर्षण्याः प्राणास्तस्मादेव भवंतीत्यर्थः ॥ तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वस्वविषयावद्योतनानि ॥ तथा सप्त समिधः ॥ सप्त विषया विषयैर्हि

प्राणाः समिध्यंते ॥ सप्त होमास्तद्विषयाविज्ञानानि ॥ यदस्य विज्ञानं तज्जुहोतीति श्रुत्यंतरात् ॥ तथा सप्त लोका इंद्रियस्थानानि ॥ एते यस्माज्जातास्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ तथाच श्रुतिर्मुंडके ॥ यस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः ॥ सोमात्पर्जन्य ओषधयः प्रजानामित्यादि तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च संवत्सरो यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र वपते यत्र सूर्य इति ॥ ४९॥५० ॥ ५१ ॥५२॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥५६॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कंधे देवीगीतायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ पंचाशत्पद्यवर्यैस्तु वैराग्यकथनोत्तरम् ॥ ज्ञानमेव तु संपाद्यं मोक्षार्थमिति कथ्यते ॥ १ ॥ दर्शितं विश्वरूपमनायासेन लब्धमस्माभिरिति

यस्मात्समुद्रा गिरयः सिंधवः प्रचरंति च ॥ यस्मादोषधयः सर्वा रसास्तस्मै नमो नमः ॥ ५० ॥ यस्माद्यज्ञः समद्भूतो दीक्षा यूपश्च दक्षिणाः ॥ ऋचो यजूंषि सामानि तस्मै सर्वात्मने नमः ॥५१॥ नमः पुरस्तात्पृष्ठे च नमस्ते पार्श्वयोर्द्वयोः ॥ अध ऊर्ध्वं चतुर्दिक्षु मातर्भूयो नमो नमः ॥ ५२ ॥ उपसंहर देवेशि रूपमेतदलौकिकम् ॥ तदेव दर्शयाऽस्माकं रूपं सुन्दरसुन्दरम् ॥५३॥ व्यास उवाच ॥ इति भीतान्सुरान्दृष्ट्वा जगदंबा कृपार्णवा ॥ संहृत्य रूपं घोरं तद्दर्शयामास सुन्दरम् ॥ ५४॥ पाशांकुशवराभीतिधरं सर्वांगकोमलम् ॥ करुणापूर्णनयनं मंदस्मितमुखांबुजम् ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वा तत्सुन्दरं रूपं तदा भीतिविवर्जिताः ॥ शांतचित्ताः प्रणेमुस्ते हर्षगद्गदनिःस्वनाः ॥ ५६ ॥ इति श्रीदेवी० महापुराणे सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ क्व यूयं मंदभाग्या वै क्वेदं रूपं महाद्भुतम् ॥ तथापि भक्तवात्सल्यादीदृशं दर्शितं मया ॥ १ ॥ न वेदाध्ययनैर्योगैर्न दानैस्तपसेज्यया ॥ रूपं द्रष्टुमिदं शक्यं केवलं मत्कृपां विना ॥ २ ॥ प्रकृतं शृणु राजेन्द्र परमात्माऽत्र जीवताम् ॥ उपाधियोगात्संप्राप्तः कर्तृत्वादिकमप्युत ॥ ३ ॥ क्रियाः करोति विविधा धर्माधर्मैकहेतवः ॥ नानायोनीस्ततः प्राप्य सुखदुःखैश्च युज्यते ॥ ४ ॥ पुनस्तत्संस्कृतिवशान्नानाकर्मरतः सदा ॥ नानादेहान्समाप्नोति सुखदुःखैश्च युज्यते ॥ ५ ॥

सहजमस्तीति न मंतव्यमिति देवान्प्रति भगवती प्राह । क्व यूयमिति ॥ १ ॥ २ ॥ प्रकृतमिति ॥ ब्रह्मविद्योपदेशप्रकरणं हि प्रचलितं पूर्वं मध्ये देवैर्विश्वरूपदर्शनार्थं प्रार्थिता सती विश्वरूपं दर्शयामास ॥ उपसंहृते तु विश्वरूपे पुनः प्रकृतं यदुपदेशप्रकरणं तच्छृण्विति हिमालयं प्रति भगवती वदतीति बोध्यम् ॥ परमात्माऽत्र जीवतामिति ॥अमूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैवेति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३ ॥ वैराग्यार्थमाह । क्रियाः करोतीति ॥ ४ ॥ तत्संस्कृतिः सुखदुःखसंस्कारः ॥ ५ ॥

एतस्येति ॥ एतस्य जन्ममरणप्रबंधरूपस्य संसारस्य विरामः समाप्तिः कदाऽपि नास्ति ॥ अद्यपर्यंतमनंतसृष्टिप्रलयेषु जातेष्वपि जीवसंसारस्य विद्यमानत्वात् ॥ इत्थं संसारस्याऽनादिकालप्रवृत्तत्वमुपपाद्य तन्नाशोपायप्रदर्शनार्थं तन्निदानमाह ॥ अज्ञानमेवेति ॥ ततः कामोऽविद्यात इच्छेत्यर्थः । इच्छातः क्रिया भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ यस्मादज्ञानमेव मूलं तस्मादित्यर्थः ॥ एतद्धि जन्मेति ॥ तथाच श्रुतिः ॥ यो ह्यविदित्वाऽऽत्मानमस्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति॥७॥ अज्ञाननाशनसाधनमाह ॥ विद्यैवेति ॥ ८ ॥ तज्जन्मज्ञानजं कर्म न पटीय इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । विरोधाभावत इति ॥ न ह्यंधकारोंऽधकारं नाशयाति तद्वदज्ञानजन्यकर्मणोऽप्यज्ञानरूपत्वान्न तेनाज्ञानेन कर्मणा विरोध इत्यर्थः । कर्मणा ज्ञाननाशे आशा नैव भाव्यतां नैव कर्तव्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ कर्मणि दोषं वदति । अनर्थदानीति॥ १० ॥ अत्र समुच्चयवादिमतमुत्थापयति ॥ कुर्वन्नेवेहेति ॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति श्रुत्या यावज्जीवं कर्म विहितम् ॥ ज्ञानादेव हि कैवल्यमिति श्रुत्या ज्ञानमपि संपादयत्वे

घटीयंत्रवदेतस्य न विरामः कदापि हि ॥ अज्ञानमेव मूलं स्यात्ततः कामः क्रियास्ततः ॥ ६ ॥ तस्मादज्ञाननाशाय यतेत नियतं नरः ॥ एतद्धि जन्मसाफल्यं यदज्ञानस्य नाशनम् ॥ ७ ॥ पुरुषार्थसमाप्तिश्च जीवन्मुक्तदशापि च ॥ अज्ञाननाशने शक्ता विद्यैव तु पटीयसी ॥ ८ ॥ न कर्म तज्जनोपास्तिर्विरोधाभावतो गिरे ॥ प्रत्युताशा ज्ञाननाशे कर्मणा नैव भाव्यताम् ॥ ९ ॥ अनर्थदानि कर्माणि पुनः पुनरुशंति हि ॥ ततो रागस्ततो दोषस्ततोऽनर्थो महान्भवेत् ॥ १० ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ज्ञानं संपादयेन्नरः ॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यतः कर्माप्यवश्यकम् ॥ ११ ॥ ज्ञानादेव हि कैवल्यमतः स्यात्तत्समुच्चयः ॥ सहायतां व्रजेत्कर्म ज्ञानस्य हितकारि च ॥ १२ ॥ इति केचिद्वदंत्यत्र तद्विरोधान्न संभवेत् ॥ ज्ञानाद्धृद्ग्रंथिभेदः स्याद्धृद्ग्रंथौ कर्मसंभवः ॥ १३ ॥

नोक्तं तत्र यावज्जीवश्रुतेः संकोचे प्रमाणाभावाज्ज्ञानं कर्म च समुच्चयेन यावज्जीवं पुरुषेणाश्रयणीयमित्यर्थः ॥ ११ ॥ नन्वज्ञाननाशे ज्ञानस्यैवोपयोगात्कर्म किं करिष्यतीति चेत्तत्राह । सहायतामिति ॥ ज्ञानस्य सहायं भविष्यति कर्मेत्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्माद्यावज्जीवं कर्म ज्ञानं चाऽऽश्रयणीयमिति मतं केचिदाहुरित्याह । इति केचिदिति ॥ तत्खंडयाति । तद्विरोधादिति ॥ यादि ज्ञानोत्तरं कर्म संभवेत्तदा ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो वक्तव्यः ॥ स तु नैव संभवति ॥ तस्माद्यावज्जीवश्रुतेः संकोचो ज्ञानेन सहावस्थानविरोधाद्बले पतित इत्यर्थः ॥ ननु किमिति कर्मणो ज्ञानेन सहावस्था न संभवति तत्राह । ज्ञानाद्धृद्ग्रंथीति ॥ हृदयस्य ग्रंथिरंतःकरणात्मदेहतादात्म्यरूपः ॥ तस्यज्ञानेनात्मसाक्षात्कारेण भेदो नाशः स्यात् तस्मिंश्च हृद्ग्रंथौ मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं परलोकेच्छावानहमित्यादिरूपे सत्येव कर्मसंभवः तादृशमधिकारिणमुद्दिश्यैव कर्मविधानात् ॥ तस्मात्तयोर्नैकत्रावस्थानं संभवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

तदेव दृष्टांतपुरःसरं स्पष्टयति यौगपद्यमिति ॥ ततस्तस्माद्धेतोस्तयोर्ज्ञानकर्मणोस्तमःप्रकाशयोरिव विरोधाद्यौगपद्यं न संभवतीति यावज्जीवश्रुतिरज्ञानिविषयिकैवेति भावः ॥ १४ ॥ तर्हि कियत्पर्यंतं वैदिककर्ममर्यादेति चेत्तत्राह । तस्मात्सर्वाणीति ॥ यथा ज्ञानेन सह विरोधाद्यावज्जीवश्रुतेः संकोचस्तथा ज्ञानांगेन सहाऽपि विरोधात्तस्याः श्रुतेर्यावद्वैराग्यादिप्राप्तिपर्यंतमिति संकोचः कर्तव्यः ॥ तथा च चित्तशुद्ध्यंतमेव कर्माणि हे महामते ! सिद्धानि तानि प्रयत्नतोऽतियत्नेन श्रद्धादिपुरःसरं चित्तशुद्धिपर्यंतं कुर्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥ तस्यैव मर्यादामाह । शम इति ॥ शमोंऽतरिंद्रियनिग्रहः ॥ दमो बाह्येंद्रियनिग्रहः ॥ तितिक्षा शीतोष्णादिसहिष्णुत्वम् ॥ वैराग्यमिहामुत्र फलभोगविरागः ॥ सत्त्वसंभवोंऽतःकरणगतसत्त्वस्य शुद्धिः ॥ एतत्सिद्धिपर्यंतमेव कर्माणि न ततः परमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तदंते कर्म त्यागस्तु संन्यासेनैव कर्तव्यो नान्यथेत्याह ॥ तदंते चैवेति ॥ संन्यस्य संन्यस्याश्रमं गृहीत्वेत्यर्थः ॥ विधिना संपादितकर्मणो विधिनैव त्यागस्य युक्तत्वादिति भावः॥संन्यस्य

यौगपद्यं न संभाव्यं विरोधात्तु ततस्तयोः ॥ तमःप्रकाशयोर्यद्वद्यौगपद्यं न संभवि ॥ १४ ॥ तस्मात्सर्वाणि कर्माणि वैदिकानि महामते ॥ चित्तशुद्ध्यंतमेव स्युस्तानि कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ १५ ॥ शमो दमस्तितिक्षा च वैराग्यं सत्त्वसंभवः ॥ तावत्पर्यंतमेव स्युः कर्माणि न ततः परम् ॥ १६ ॥ तदंते चैव संन्यस्य संश्रयेद्गुरुमात्मवान् ॥ श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं च भक्त्या निर्व्याजया पुनः ॥ १७ ॥ वेदान्तश्रवणं कुर्यान्नित्यमेवमतंद्रितः ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य नित्यमर्थं विचारयेत्॥१८॥तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु जीवब्रह्मैक्यबोधकम्॥ऐक्ये ज्ञाते निर्भयस्तु मद्रूपो हि प्रजायते॥१९॥पदार्थावगतिः पूर्वं वाक्यार्थावगतिस्ततः॥तत्पदस्य च वाक्यार्थो गिरेऽहं परिकीर्तितः ॥ २० ॥ त्वंपदस्य च वाच्यार्थो जीव एव न संशयः ॥ उभयोरैक्यमसिना पदेन प्रोच्यते बुधैः ॥ २१ ॥

श्रवणं कुर्यादिति वाक्यात्संन्यासोत्तरं श्रवणार्थं गुरुमाश्रयेत् ॥ आत्मवान् स्वाधीनांतःकरण इत्यर्थः ॥ श्रोत्रियमधीतवेदवेदार्थम् ॥ ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मानुभविनम् ॥ निर्व्याजयाऽनिष्कपटया भक्त्या । तथाच श्रुतिः–यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ॥तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इति ॥ १७ ॥ गुरुमाश्रित्य वेदांतश्रवणं नित्यमतंद्रितो नामालस्यादिदोषशून्यः कुर्यादित्याह । वेदांतश्रवणमिति ॥ १८ ॥ किं तद्वाक्यविचारेण फलं भवति तत्राह । तत्त्वमस्यादीति ॥ मद्रूपो हीति ॥ ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १९ ॥ कथं वाक्यं विचारणीयमिति चेत्तत्राह । पदार्थावगतिरिति ॥ वाक्यार्थज्ञानं प्रति पदार्थज्ञानस्य कारणत्वात्पूर्वं पदपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थं विचारयेदित्यर्थः ॥ तर्हि कोऽसावत्र पदार्थस्तत्राह । तत्पदस्येति ॥ हे गिरे पर्वत तत्त्वमसीति वाक्यस्थं यत्तत्पदं तस्यार्थोऽहं सर्वेश्वरी परिकीर्तितः ॥ तत्पदं भुवनेश्वर्याः षड्गुणैश्वर्यसंपन्नाया मम वाचकमित्यर्थः॥२०॥त्वंपदं तु जीववाचकमित्याह । त्वंपदस्येति॥उभयोर्जीवेश्वरयोरैक्यमासिपदेनोच्यत इत्याह।उभयोरिति॥२१॥

ननु जीवेश्वरयोरत्यंतविरुद्धधर्मवतोः कथं श्रुत्याऽभेदः प्रतिपाद्यते इति चेद्भागलक्षणयेत्याह । वाच्यार्थयोरिति॥वाच्यार्थयोर्जीवेश्वरयोर्विरुद्धधर्मवत्त्वादित्यर्थः॥जीवस्यासर्वज्ञत्वपीरच्छिन्नत्वादयो निकृष्टधर्माः ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वव्यापकत्वादय उत्कृष्टधर्माः तथा च विरुद्धधर्मविशिष्टयोस्तयोरैक्यमभेदो नैव घटेत इदं ह सत्यमित्यर्थः॥तर्हि कथमभेदः प्रतिपाद्यत इति चेत्तत्राह।लक्षणात इति॥यतो विरुद्धयोरैक्यं न घटते तस्माच्छ्रुतिस्थयोस्तत्त्वमोस्तत्त्वंपदयोर्लक्षणा कर्तव्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ ननु कस्मिन्नर्थे लक्षणा कर्तव्या तत्राह । चिन्मात्रं त्विति ॥ सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं ब्रह्मचैतन्यमीश्वरः ॥ असर्वज्ञत्वादिविशिष्टं ब्रह्मचैतन्यं जीवः ॥ तत्र धर्मद्वयं विहाय चिन्मात्रमेव भागत्यागलक्षणयां ग्राह्यम् ॥ तस्मिन् गृहीते तयोर्लक्षणार्थयोरैक्यस्य संभवोऽस्तीत्यर्थः ॥ ननु तादृशाभेदज्ञानेन किं भविष्यति तत्राह । तयोरिति ॥ स्वाभेदेन तयोरैक्यं ज्ञात्वाऽद्वयो भवेदिदं

वाच्यार्थयोर्विरुद्धत्वादैक्यं नैव घटेत ह ॥ लक्षणाऽतः प्रकर्तव्या तत्त्वमोः श्रुतिसंस्थयोः ॥ २२ ॥ चिन्मात्रं तु तयोर्लक्ष्यं तयोरैक्यस्य संभवः ॥ तयोरैक्यं तथा ज्ञात्वा स्वाभेदेनाद्वयो भवेत् ॥ २३ ॥ देवदत्तः स एवायमितिवल्लक्षणा स्मृता ॥ स्थूलादिदेहरहितो ब्रह्म संपद्यते नरः ॥ २४ ॥ पंचीकृतमहाभूतसंभूतः स्थूलदेहकः ॥ भोगालयो जराव्याधिसंयुतः सर्वकर्मणाम् ॥ २५ ॥ मिथ्याभूतोऽयमाभाति स्फुटं मायामयत्वतः ॥ सोऽयं स्थूल उपाधिः स्यादात्मनो मे नगेश्वर ॥ २६ ॥ ज्ञानकर्मेन्द्रिययुतं प्राणपंचकसंयुतम् ॥ मनोबुद्धियुतं चैतत्सूक्ष्मं तत्कवयो विदुः ॥२७॥ अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मदेहोऽयमात्मनः ॥ द्वितीयोऽयमुपाधिः स्यात्सुखादेरवबोधकः ॥ २८ ॥ अनाद्यनिर्वाच्यमिदमज्ञानं तु तृतीयकः ॥ देहोऽयमात्मनो भाति कारणात्मा नगेश्वरः ॥ २९ ॥ उपाधिविलये जाते केवलात्माऽवशिष्यते ॥ देहत्रये पंचकोशा अंतःस्थाः संति सर्वदा ॥ ३० ॥

महाफलमस्तीति भावः॥२३॥ननु लोके भागत्यागलक्षणा क्व दृष्टेति चेत्तत्राह । देवदत्तः स एवेति॥सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तत्कालविशिष्टदेवदत्तस्यैतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य भेदेऽपि तत्कालवैशिष्टयतत्कालवैशिष्टयरूपधर्मद्वयत्यागेनाऽविरुद्धां व्यक्तिं भागत्यागलक्षणया गृहीत्वाऽभेदप्रत्यभिज्ञा क्रियते इति तत्र लक्षणा स्मृता दृष्टेत्यर्थः॥अनेनानुभवेन स्थूलादिदेहत्रयरहितो भवतीत्याह । स्थूलादीति ॥ २४ ॥ देहत्रयं स्पष्टयति । पंचीकृतेति ॥ २५ ॥ मिथ्यात्वे हेतुः मायामयत्वत इति ॥ २६ ॥ २७ ॥ अंतःकरणे सुखदुःखादेरवबोधक इत्युक्तम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ देहत्रय इति ॥ स्थूलसूक्ष्मकारणदेहत्रयमध्ये एवं पंच कोशा अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदम

याख्या अंतर्भूता भवंतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ततश्च देहत्रयत्यागेन पंचकोशत्यागे सति ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति श्रुत्युक्तं वस्तु लभ्यत इत्यर्थः ॥ तदेव ब्रह्म नेति नेतीत्यादि वाक्यैः सर्वनिषेधावधित्वेनोच्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इदं यद्ब्रह्मरूपं तन्न जायते नोत्पद्यते ॥ न वा म्रियते तथाऽयमात्मा भूत्वा न बभूव ॥ किंतु अनुत्पन्नो निरंतरं बभूवेत्यर्थः ॥ तत्र हेतुरजो नित्य इत्यादिः ॥ विकारत्रयनिषेधेन षड् भावविकारा अपि प्रत्याख्याता वेदितव्याः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अणोरिति ॥ अणुतोऽप्यणुतरः ॥ महतो व्योमादेरपि महत्तरः ॥ गुहायां बुद्धौ निहितः स्थापितस्तत्राऽनुभवात् ॥ अस्यात्मनो महिमानं तं धातुः प्रसादाच्चित्तप्रसादादक्रतुः संकल्पविकल्परहितः पश्यति ॥ ततो वीतशोको भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अथ कठवल्ल्युक्तरथरूपकल्पनामाह । आत्मानमिति ॥ रथिनं रथस्वामिनमात्मानं विद्धि शरीरमेव रथं विद्धि

पंचकोशपरित्यागे ब्रह्म पुच्छं हि लभ्यते॥नेति नेतीत्यादिवाक्यैर्मम रूपं यदुच्यते ॥ ३१ ॥ न जायते म्रियते तत्कदाचिन्नाऽयं भूत्वा न बभूव कश्चित् ॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥३२॥ हतं चेन्मन्यते हंतुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ॥ उभौ तौ न विजानीतो नाऽयं हंति न हन्यते ॥ ३३ ॥ अणोरणीयान्महतो महीयानात्माऽस्य जंतोर्निहितो गुहायाम् ॥ तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमस्य ॥ ३४ ॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥ बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ३६ ॥ यस्त्वविद्वान्भवति चाऽमनस्कश्च सदाऽशुचिः ॥ न तत्पदमवाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ३७ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ॥ स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ३८ ॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ॥ सोऽध्वनः पारमाप्नोति मदीयं यत्परं पदम् ॥ ३९ ॥

मनः प्रग्रहमश्वाकर्षणरज्जुभूतं विद्धि ॥ ३५ ॥ इंद्रियाण्येव हयास्तस्मिन् रथे विद्वांस आहुः ॥ गोचरान् गंतव्यमार्गान् विषयानाहुर्विषयेष्वेव निरंतरमस्य गमनात् ॥ रथिनः पूर्वोक्तस्य विशिष्टरूपमाह । आत्मेन्द्रियेति ॥ आत्मा चिदाभासः इंद्रियाणि मनश्चेत्येतत्रितयविशिष्टं कूटस्थमिति शेषः ॥ अर्थात्तं तादृशं कूटस्थं भोक्तेत्याहुर्भोक्तारं रथिनमाहुरित्यर्थः ॥ इतिशब्देन कर्मत्वस्याभिधानाद्द्वितीयाभावः ॥ ३६ ॥ एवं सति यस्तु पुरुषोऽविद्वानविवेकी भवति अमनस्कोऽस्वाधीनमनाश्च भवति सदाऽशुचिश्च सत्कर्मरहित इत्यर्थः ॥ स पुरुषो न तत्पदं परमात्मपदं प्राप्नोति किं तर्हि संसारं चाऽधिगच्छति संसारं प्रत्येव गच्छतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ यस्तु तद्विपरीतो भवति तत्राह । यस्त्विति ॥ यस्माद् भूयो न जायते तत्पदमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ किं तत्पदं तदाह । विज्ञानसारथिरिति ॥ मदीयं यत्परमं पदम् ॥

पद्यते ज्ञानिभिः प्राप्यते यन्मदीयं परमं रूपं सच्चिदानंदघनं तत्परमं पदमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ उपसंहरति इत्थमिति ॥ श्रुत्या वेदांतश्रवणेन ॥ मत्या श्रुतस्य मननेन निश्चित्य संशयविपर्यासरहितं परोक्षतो ज्ञात्वा साक्षात्कारार्थमात्मनांऽतःकरणेनाऽऽत्मरूपां मां निदिध्यासनत एकाग्रचित्तवृत्त्या भावयेदित्यन्वयः ॥ ४० ॥ इत्थं निदिध्यासनाभ्यासेन यदा समाधियोग्यतां चित्तस्य भवति तदा समाधेः पूर्वमित्थं ध्यानं कृत्वा समाधिं कुर्यादित्याह । योगवृत्तेरिति ॥ समाधिवृत्तेः पुरा पूर्वं स्वस्मिन्स्वशरीरे देवीप्रणवसंज्ञस्य मायाबीजमंत्रस्याऽक्षरत्रयं वक्ष्यमाणं भावयेत् मंत्रवाच्ययोर्मायाबजिमंत्रार्थयोः समष्टिव्यष्ट्योर्ध्यानार्थमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तदेवाक्षरत्रयं तद्देवताभावनास्थानानि चाह । हकार इति ॥ कारणात्मा कारणदेहरूप ईकार इत्यर्थः ॥ ह्रींकारोऽहं तुरीयकम् ॥ अहं यत्तुरीयकं तद् ध्रींकारवाच्यमित्यर्थ इति देवीवाक्यमेतत् ॥ तुरीयस्य वाचको ह्रींकार इति यावत् ॥ ४२ ॥ यथा व्यष्टिदेहेऽक्षरत्रयभावना कृता तथैव समष्टिदेहेऽपि कर्तव्येत्याह । एवं समष्टीति ॥ अक्षर

इत्थं श्रुत्या च मत्या च निश्चित्यात्मानमात्मना ॥ भावयेन्मामात्मरूपां निदिध्यासनतोऽपि च ॥ ४० ॥ योगवृत्तेः पुरा स्वस्मिन्भावयेदक्षरत्रयम् ॥ देवीप्रणवसंज्ञस्य ध्यानार्थं मंत्रवाच्ययोः ॥ ४१ ॥ हकारः स्थूलदेहः स्याद्रकारः सूक्ष्मदेहकः ॥ ईकारः कारणात्माऽसौ ह्रींकारोऽहं तुरीयकम् ॥ ४२ ॥ एवं समष्टिदेहेऽपि ज्ञात्वा बीजत्रयं क्रमात् ॥ समष्टिव्यष्ट्योरेकत्वं भावयेन्मतिमान्नरः ॥ ४३ ॥ समाधिकालात्पूर्वं तु भावयित्वैवमादृतः ॥ ततो ध्यायेन्निलीनाक्षो देवीं मां जगदीश्वरीम् ॥४४॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥ निवृत्तविषयाकांक्षो वीतदोषो विमत्सरः ॥ ४५ ॥ भक्त्या निर्व्याजया युक्तो गुहायां निःस्वने स्थले ॥ हकारं विश्वमात्मानं रकारे प्रविलापयेत् ॥ ४६ ॥ रकारं तैजसं देवमीकारे प्रविलापयेत् ॥ ईकारं प्राज्ञमत्मानं ह्रींकारे प्रविलापयेत् ॥४७॥ वाच्यवाचकताहीनं द्वैतभावविवर्जितम् ॥ अखंडं सच्चिदानंदं भावयेत्तच्छिखांतरे ॥४८॥

त्रयभावनां कृत्वा समष्टिव्यष्ट्योः पिंडब्रह्मांडयोरेकत्वन्यायेनैकत्वं भावयेदित्याह ॥ समष्टिव्यष्ट्योरिति॥इत्थं प्रथमतो भावनां कृत्वा ततो देवीं ध्यायेदित्याह । समाधीति ॥ ४३ ॥ समाधिसामग्रीमाह । प्राणापानाविति ॥ समौ कृत्वा प्राणायामाभ्यासेनेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ विलापनप्रकारमाह । हकारं विश्वमिति ॥ विश्वं वैश्वानरात्मकमित्यर्थः ॥ विश्वशब्दस्य वैश्वानरोपलक्षणत्वात् ॥ एवमुत्तरत्रापि ॥ रकारे इति ॥ रकारवाच्यसूक्ष्मदेहे हकारवाच्यं स्थूलदेहं विलापयेदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ईकारे तद्वाच्ये कारणदेहे सूक्ष्मदेहं विलापयेदित्यर्थः ॥ ह्रींकारे ह्रींकारवाच्ये ब्रह्मणि ईकारवाच्यं कारणदेहं विलापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ तच्छिखांतरे चैतन्याग्निदीपशिखान्तरे इत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित इति ॥ ४८ ॥

एवं ध्यानेन साक्षात्कारो भवति तेन च मद्रूप एव भवतीत्याह । इति ध्यानेनेति ॥ ४९ ॥ दृष्ट्वा नाशको भवेदित्यन्वयः ॥ विस्तरस्तु मत्कृतदेवीगीताबृहट्टीकयां द्रष्टव्यः
॥ ५० ॥ इति श्रीदेवभागवततिलके सप्तमस्कंधे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः॥३४॥अर्धाधिकाद्विषष्ट्या तु श्लोकानामत्र सादरम् ॥योगस्य मंत्रसिद्धेश्च साधनं सम्यगुच्यते ॥१॥
पूर्वाध्यायांते योगयुक्त्याऽनया दृष्ट्वा मामात्मानं परात्परमिति वाक्येनात्मदर्शने योगस्य साधनत्वमुक्तं तत्र कीदृशो योग इति पृच्छति । योगं वदेति ॥ संवित्प्र
दायकं ब्रह्माकारसंवित्साधनमित्यर्थः ॥ १ ॥ ऐक्यमिति ॥ जीवात्मनोरैक्यमभेदविषयकवृत्तिर्या सा योगशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्प्रत्यूहास्तस्या वृत्तेः
शत्रवः । के ते षट् तदाह । कामक्रोधाविति । एते पदार्थाः प्रसिद्धा एव ॥ ३ ॥ योगांगैरिति ॥ योगांगैर्यमनियमादिभिर्वक्ष्यमाणैः प्रथमतस्ताञ्छत्रून्भित्त्वा नाशयि

इति ध्यानेन मां राजन्साक्षात्कृत्य नरोत्तमः॥ मद्रूप एव भवति द्वयोरप्येकता यतः॥४९॥योगयुक्त्याऽनया दृष्ट्वा मामात्मानं परा
तपरम्॥ अज्ञानस्य सकार्यस्य तत्क्षणे नाशको भवेत् ॥५०॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां चतुस्त्रिंशो
ऽध्यायः॥३४॥हिमालय उवाच॥योगं वद महेशानि सांगं संवित्प्रदायकम्॥कृतेन येन योग्योऽहं भवेयं तत्त्वदर्शने ॥ १॥ श्रीदेव्यु
वाच॥ न योगो नभसः पृष्ठे न भूमौ न रसातले ॥ ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः॥२॥तत्प्रत्यूहाः षडाख्याता योगविघ्न
करानघ ॥ कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमात्सर्यसंज्ञकौ ॥ ३ ॥ योगांगैरेव भित्त्वा तान्योगिनो योगमाप्नुयुः ॥ यमं नियममासनप्रा
णायामौ ततः परम् ॥ ४ ॥ प्रत्याहारं धारणाख्यं ध्यानं सार्धं समाधिना ॥ अष्टांगान्याहुरेतानि योगिनां योगसाधने ॥ ५ ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् ॥ क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ॥ ६ ॥ तपः संतोष आस्तिक्यं दानं
देवस्य पूजनम् ॥ सिद्धांतश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम् ॥ ७ ॥

त्वाऽनंतरं योगिनो योगं तां वृत्तिमाप्नुयुरित्यर्थः ॥ योगांगान्याह । यममिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ अष्टस्वंगेषु प्रथमांगस्य यमस्य स्वरूपमाह । अहिंसेति ॥ अहिंसा
परपीडनाभावः । सत्यं सत्यभाषणम् ॥ अस्तेयं चौर्यमात्रस्याऽभावः ॥ ब्रह्मचर्यम् दर्शनं स्पर्शनं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम् ॥ संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्ति
रेव चेत्यष्टविधमैथुनत्यागः ॥ दया भूतेषु करुणा ॥ आर्जवम् ऋजुता सर्वापेक्षया स्वस्यालपत्वज्ञानम् ॥ क्षमा अपमानादिसहनशीलत्वं पृथिवीवत् ॥ धृतिः सर्वना
शेऽपि धीरता ॥ मिताहारो द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् ॥ मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेदिति रीत्याऽल्पाऽऽहारः ॥ शौचं बाह्याभ्यंतरशुद्धिः ॥
इति दशसंख्या यमा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ नियमस्वरूपमाह । तप इति तपो विध्युक्तानुष्ठानं न कृच्छ्रादि ॥ तस्य शरीरक्लेशकारित्वेन योगोपकारकत्वाभावात् ॥

संतोषो नाम प्रारब्धेन यदुपस्थापितं तेनैव चेतसस्तृप्तिः ॥ आस्तिक्यं वेददेवद्विजगुरुविश्वासः ॥ दानं यथाशक्ति सत्पात्रे द्रव्यत्यागः ॥ देवस्य परमेश्वरस्य पूजनम् ॥ सिद्धांतश्रवणं वेदांतश्रवणम् ॥ ह्रीः अकार्यकरणे लज्जा ॥ मतिः सत्कर्मसच्छास्त्रविषय ज्ञानम् ॥ जपो गायत्रीप्रणवभुवनेश्वरीमंत्रप्रभृतिमंत्राणाम् ॥ हुतं नित्यहोमादि ॥ ७ ॥ आसनान्याह । पद्मासनमिति॥८॥९॥ व्युत्क्रमादिति ॥ पृष्ठदेशाद्धस्तद्वयं परिवर्त्याऽऽनीय दक्षिणहस्तेन दक्षिणपादांगुष्ठं वामहस्तेन वामपादांगुष्ठं बध्नीयादित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ सीवन्या इति ॥ सीवनी अंडाधस्था शिरा ॥ गुल्फौ वृषणाधः स्थितौ यौ पादयोः पार्ष्णिभागौ तौ हस्ताभ्यां बंधयेत् ॥ १२ ॥

दशैते नियमाः प्रोक्ता मया पर्वतनायक ॥ पद्मासनं स्वस्तिक च भद्रं वज्रासनं तथा ॥ ८ ॥ वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपंचकम् ॥ ऊर्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक्पादतले शुभे ॥ ९ ॥ अंगुष्ठौ च निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्ततः ॥ पद्मासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् ॥ १० ॥ जानूर्वोरंतरे सम्यक्कृत्वा पादतले शुभे ॥ ऋजुकायो विशेद्योगी स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥ ॥ ११ ॥ सीवन्याः पार्श्वयोर्न्यस्य गुल्फयुग्मं सुनिश्चितम् ॥ वृषणाधः पादपार्ष्णी पार्ष्णिभ्यां परिबंधयेत् ॥ १२ ॥ भद्रासनमिति प्रोक्तं योगिभिः परिपूजितम् ॥ ऊर्वोः पादौ क्रमान्न्यस्य जान्वोः प्रत्यङ्मुखांगुली ॥ १३ ॥ करौ विदध्यादाख्यातं वज्रासनमनुत्तमम् ॥ एकं पादमधः कृत्वा विन्यस्योरुं तथोत्तरे ॥ १४ ॥ ऋजुकायो विशेद्योगी वीरासनमितीरितम् ॥ इडयाऽऽकर्षयेद्वायुं बाह्यं षोडशमात्रया ॥ १५ ॥ धारयेत्पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥ सुषुम्नामध्यगं सम्यग्द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः ॥ १६ ॥ नाड्या पिंगलया चैव रेचयेद्योगवित्तमः ॥ प्राणायाममिमं प्राहुर्योगशास्त्रविशारदाः ॥ १७ ॥ भूयोभूयः क्रमात्तस्य बाह्यमेवं समाचरेत् ॥ मात्रावृद्धिः क्रमेणैव सम्यग्द्वादश षोडश ॥ १८ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ इडया वामनासापुटेन षोडशमात्रया षोडशप्रणवोच्चारणेन बाह्यं वायुमाकर्षयेत् ॥ यद्यपि मात्राऽत्र योगशास्त्रोक्ता पारिभाषिकी उक्ता तथाऽपि तस्या अपि वायुपरिच्छेदे एव तात्पर्याद्येन वायुपरिच्छेदो भवति तद्ग्राह्यमित्यत्र तात्पर्यात् ॥ १५ ॥ धारयेत् चतुःषष्टिसंख्यप्रणवोच्चारणपर्यंतं कुंभकं कुर्यादित्यर्थः । पुनर्द्वात्रिंशत्प्रणवोच्चारणेन दक्षनासापुटेन विरेचयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ भूयो भूयः पुनः पुनः तस्य इडापिंगलादेः पुनरिडापिंगलादेः पुनः पिंगले

डादेः क्रमात् बाह्यं वायुमेवं समाचरेत् गृह्णीयात्त्यजेच्चेत्यर्थः ॥ मात्राणां प्रणवसंख्यानामप्युत्तरोत्तरं वृद्धिः कर्तव्या तथा प्राणायामानामपि प्रथमतो द्वादश तदुत्तरं कतिचित्कालानंतरं षोडशेत्येवं क्रमेण वृद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ सगर्भविगर्भभेदेन प्राणायामस्य द्वैविध्यमाह । जपध्यानादिभिरिति ॥ स्वेष्टमंत्रजपध्यानसहितः प्राणायामः सगर्भः ॥ तदपेतस्तद्रहितो विगर्भः इत्यर्थः ॥ १९ ॥ कनिष्ठमध्यमोत्तमभेदेन प्राणायामलक्षणमाह । क्रमादभ्यस्यत इति ॥ प्राणायामे प्रथमतः स्वेदोद्गमो भवति सोऽधमः प्राणायामः ॥ कंपसंयुक्तो मध्यमः ॥ भूमित्यागो भवति यस्मिंन् प्राणायामे स उत्तमः ॥ भूमिं त्यक्त्वाऽऽसनमुपर्येव तिष्ठति यदा तदा स भूमित्याग इति संप्रदायः ॥ तदुक्तम् । भूमित्यागं तनोति पर इति ॥ २० ॥ उत्तमप्राणायामसिद्धिपर्यंतं प्राणायामे कृते सति फलमाह । उत्तमस्येति ॥ गुणावाप्तिः वपुःप्रकाशोज्ज्वलनस्य दीप्तिरल्पा शिता चैव तनोर्लघुत्वमित्यादिगुणानामवाप्तिर्भवति ॥ यावत्पर्यंतं शीलनमभ्यास इष्यते तावत्पर्यंतमुत्तरोत्तरं गुणवृद्धिरेव भव

जपध्यानादिभिः सार्धं सगर्भं तं विदुर्बुधाः ॥ तदपेतं विगर्भं च प्राणायामं परे विदुः ॥१९॥ क्रमादभ्यस्यतः पुंसो देहस्वेदोद्गमोऽधमः ॥ मध्यमः कंपसंयुक्तो भूमित्यागः परो मतः ॥ २० ॥ उतमस्य गुणावाप्तिर्यावच्छीलनमिष्यते ॥ इन्द्रियाणां विचरतां विषये षुनिरर्गलम् ॥ २१ ॥ बलादाहरणं तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते ॥ अंगुष्ठगुल्फजानूरुमूलाधारलिंगनाभिषु ॥ २२ ॥ हृद्ग्रीवाकंण्ठदेशेषु लंबिकायां ततो नसि ॥ भ्रूमध्ये मस्तके मूर्ध्नि द्वादशांते यथाविधि ॥ २३ ॥ धारणं प्राणमरुतो धारणेति निगद्यते ॥ समाहितेन मनसा चैतन्यांतरवर्तिना ॥२४॥ आत्मन्यभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते ॥ समत्वभावना नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ॥ २५ ॥ समाधिमाहुर्मुनयः प्रोक्तमष्टांगलक्षणम् ॥ इदानीं कथये तेऽहं मंत्रयोगमनुत्तमम् ॥ २६ ॥

तीत्यर्थः ॥ प्रत्याहारमाह । इंद्रियाणामिति ॥ विषयेषु विचरतामिंद्रियाणां तेभ्यो निरर्गलं निर्विघ्नं यदाहरणं स प्रत्याहारः ॥ २१ ॥ धारणामाह । अंगुष्ठेति ॥ २२ ॥ २३ ॥ धारणमिति ॥ अंगुष्ठाद्यवयवेषु यत्प्राणवायोर्धारणं निरोधः सा धारणेत्यर्थः ॥ एतादृशो वायुः स्वाधीनोऽपेक्षित इति भावः ॥ ध्यानमाह । समाहीति ॥ अंतःकरणं चैतन्यांतर्वर्ति ध्यानेन कृत्वा तस्मिन्नात्मनि अभीष्टदेवानां यद्ध्यानं तद्ध्यानशब्देनाऽत्रोच्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ समत्वभावना द्वयोरैक्यभावना संप्रज्ञातसमाधिनैव भवतीति समत्वभावनाशब्देन संप्रज्ञातसमाधिरुच्यते ॥ अत एव योगसूत्रे तद्भाष्ये च संप्रज्ञातसमाधेरेवाष्टसु· योगांगेषु ग्रहणं निर्विकल्पकसमाधिस्त्वङ्गीभवतीत्युक्तम् ॥ २५ ॥ इत्थमष्टांगयोगमभिधायाऽधुना शरीरे नाडीस्थानानि आधारचक्रस्वरूपाणि तद्ध्यानफलानि चोपदिशति । इदानीं कथये तेऽहमिति ॥ मंत्रयोगं मंत्राणां शारदातिलकोक्तच्छिन्नादिदोषदुष्टानां मंत्राणां सिद्धिप्रदं योगमित्यर्थः ॥ २६ ॥

विश्वं शरीरमिति ॥ पिंडब्रह्मांडयोरेकत्वाच्छरीरमिदं विश्वमेव भवति ब्रह्मांडमेव भवति ॥ तदपि पंचभूतात्मकं चंद्रसूर्याग्निभिर्युक्तं जीवब्रह्मैक्यरूपकं यथा भवति तथेदमप्यस्तीत्याह । पंचभूतेति ॥ २७ ॥ तदर्धेन कोटयर्धेन सार्धत्रिकोव्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रधाना सुषुम्ना नाडी मेरुदंडे पृष्ठस्थवंशे स्थिता मूलाधारमारभ्य पृष्ठवंशमार्गेण ब्रह्मरंध्रपर्यंतं गतेत्यर्थः ॥ तस्या वामे इडा दक्षिणे पिंगलाऽस्तीत्याह । इडा वामे इति ॥ २९ ॥ शक्तिरूपा प्रकृतिरूपा ॥ ३० ॥ तस्या मध्ये सुषुम्नाया मध्ये विचित्राख्ये चित्राख्यनाड्यामित्यर्थः । सुषुम्नामूलदेशे चित्रा नाड्यस्तीति तस्या मध्ये चित्राख्या नाडी सूक्ष्मा तु वर्तत इति वचनेन तंत्रांतरे उक्तम् ॥ ३१ ॥

विश्वं शरीरमित्युक्तं पंचभूतात्मकं नग ॥ चंद्रसूर्याग्नितेजोभिर्जीवब्रह्मैक्यरूपकम् ॥ २७ ॥ तिस्रः कोटयस्तदर्धेन शरीरे नाडयो मताः ॥ तासु मुख्या दश प्रोक्तास्ताभ्यस्तिस्रो व्यवस्थिताः ॥ २८ ॥ प्रधाना मेरुदंडेऽत्र चंद्रसूर्याग्निरूपिणी ॥ इडा वामे स्थिता नाडी शुभ्रा तु चंद्ररूपिणी ॥ २९ ॥ शक्तिरूपा तु सा नाडी साक्षादमृतविग्रहा ॥ दक्षिणे या पिंगलाख्या पुंरूपा सूर्यविग्रहा ॥ ३० ॥ सर्वतेजोमयी सा तु सुषुम्ना वह्निरूपिणी ॥ तस्या मध्ये विचित्राख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मकम् ॥ ३१ ॥ मध्ये स्वयंभूलिंगं तु कोटिसूर्यसमप्रभम् ॥ तदूर्ध्वं मायाबीजं तु हरात्मा बिंदुनादकम् ॥ ३२ ॥ तदूर्ध्वं तु शिखाकारा कुंडली रक्तविग्रहा ॥ देव्यात्मिका तु सा प्रोक्ता मदभिन्ना नगाधिप ॥ ३३ ॥ तद्बाह्ये हेमरूपाभं वादिसांतचतुर्दलम् ॥ द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विचिंतयेत् ॥ ३४ ॥ तदूर्ध्वं त्वनलप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ॥ बादिलांतषडर्णेन स्वाधिष्ठानमनुत्तमम् ॥ ३५ ॥ मूलमाधारषट्कोणं मूलाधारं ततो विदुः ॥ स्वशब्देन परं लिंगं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥ ३६ ॥ तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् ॥ मेघाभं विद्युदाभं च बहुतेजोमयं ततः ॥ ३७ ॥ मणिवद्भिन्नं तत्पद्मं मणिपद्मं तथोच्यते ॥ दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफांताक्षरान्वितम् ॥ ३८ ॥ विष्णुनाऽधिष्ठितं पद्मं विष्ण्वालोकनकारणम् ॥ तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम् ॥ ३९ ॥

मध्ये इति । चित्रानाडीमध्ये इत्यर्थः ॥ हरात्मा बिंदुनादकम् आत्मा मत्या हकाररेफईकारबिंदुनादात्मकामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ शिखाकारा दीपशिखाकारा ॥ ३३ ॥ हेमरूपाभं पीतवर्णम् ॥ वादिसांतचतुर्दलम् ॥ चतुर्दलेषु वशषस इति चत्वारो वर्णा भवंतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ बादिलांतेति ॥ बकारादिलकारांतषड्वर्णैर्युक्तामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्वशब्देन परं लिंगं तस्याधिष्ठानं यतस्तस्मात्स्वाधिष्ठानमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भिन्नं विकासितम् ॥ डादिफांताक्षरैर्युक्तामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अर्कपत्रैर्द्वादशपत्रैर्युक्तं ककारादिठकारांतानि द्वादशाक्षराणि दलेषु ज्ञेयानि ॥ ४० ॥ शब्दानाहतम् अनाहतो नाम ताडनं विनाऽपि जायमानः शब्दः सोऽनाहतः शब्दो यस्मिंस्तच्छब्दानाहतम् ॥ वाऽऽहिताग्न्यादित्वात्साधुः ॥ ४१ ॥ पुरुषाधिष्ठितं रुद्राधिष्ठितमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ स्वरैः षोडशभिरिति ॥ षोडशपत्रेषु षोडश स्वरा इत्यर्थः ॥ जीवस्य हंसस्य परमात्मनोऽवलोकनाज्जीवं यस्माद्विशुद्धं तनुते ततो विशुद्धमित्यन्वयः ॥ तत्राऽनाहतं चक्रं हृदये विशुद्धचक्रं कंठे आज्ञाचक्रं भ्रूमध्ये इति तु ग्रंथांतरादवसेयम् ॥ अनाहतशब्दो मध्यमवाणीरूपो ज्ञेयः ॥ ४३ ॥ तदूर्ध्वे तु भ्रूमध्ये इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ आज्ञासंक्रमणमिति ॥ तस्मिन्स्थले निहितचित्तस्य पुरुषस्य सर्वपदार्थसाक्षात्कारेणैवं भूतमेवं वर्तते एवं भविष्यतीति ज्ञानेनाज्ञायाः इतः परं त्वयैवं कर्तव्यमिति परमेश्वराज्ञायाः संक्रमणं भवति तेन हेतुना तदाज्ञाचक्रमिति

कादिठांतदलैरेकं पत्रैश्च समाधिष्ठितम् ॥ तन्मध्ये बाणलिंगं तु सूर्यायुतसमप्रभम् ॥ ४० ॥ शब्दब्रह्ममयं शब्दानाहतं तत्र दृश्यते ॥
अनाहताख्यं तत्पद्मं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ ४१ ॥ आनंदसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥ तदूर्ध्वं तु विशुद्धाख्यं दलं षोडशपंकजम् ॥ ४२ ॥ स्वरैः षोडशभिर्युक्तं धूम्रवर्णमहाप्रभम् ॥ विशुद्धं तनुते यस्माज्जीवस्य हंसलोकनात् ॥ ४३ ॥
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम् ॥ आज्ञाचक्रं तदूर्ध्वे तु आत्मनाऽधिष्ठितं परम् ॥ ४४ ॥ आज्ञासंक्रमणं तत्र
तेनाज्ञेति प्रकीर्तितम् ॥ द्विदलं हक्षसंयुक्तं पद्मं तत्सुमनोहरम् ॥ ४५ ॥ कैलासाख्यं तदूर्ध्वं तु रोधिनी तु तदूर्ध्वतः ॥ एवं
त्वाधारचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ॥ ४६ ॥ सहस्रारयुतं बिंदुस्थानं तदूर्ध्वमीरितम् ॥ इत्येतत्कथितं सर्वं योगमार्गमनुत्तमम्
॥ ४७ ॥ आदौ पूरकयोगेनाप्याधारे योजयेन्मनः ॥ गुदमेढ्रांतरे शक्तिस्तामाकुंच्य प्रबोधयेत् ॥ ४८ ॥

कीर्तितमित्यर्थः ॥हक्षवर्णद्वयसंयुतं पत्रद्वययुक्तमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ तदूर्ध्वं कैलासचक्रं तदूर्ध्वं रोधिनीचक्रमित्यर्थः ॥ अनयोः स्वरूपं मत्कृतदेवीगीताबृहट्टीकायां द्रष्टव्यम्॥४६॥सर्वोपरि विद्यमानं सहस्रारं चक्रमाह । सहस्रारेति ॥ बिंदुस्थानं परमात्मस्थानमित्यर्थः ॥ इत्येतदिति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेणैतत्सर्वं ज्ञात्वेति शेषः ॥ ४७ ॥ ज्ञात्वा किं कर्तव्यं तत्राह । आदाविति ॥ प्रथमतः पूरकयोगेन बाह्यवायुमाकृष्य कुंभकं कृत्वा स्वमनो वायुसहितं मूलाधारे योजयेन्नयेदित्यर्थः ॥ अनंतरं गुदस्य मेढ्रस्य लिंगस्यांतरे मध्ये मूलाधारचक्रे इत्यर्थः ॥ विद्यमाना स्थिता या शक्तिः कुंडलिनी तामाकुंच्य मूलाधारगतवायुना पीडयित्वा प्रबोधयेत् उत्थापयेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

लिंगभेदेति॥तामुत्थाप्य लिंगभेदक्रमेण पूर्वोक्तचक्रगततत्तेजोमयस्वयंभ्वादिलिंगानां भेदो भेदनं तन्मार्गेण नयनं तत्क्रमेणैव तां कुंडलिनीं शक्तिं बिंदुचक्रं सहस्रारं तत्प्रापयेत्॥शंभुनेति ॥ सहस्रारपद्मस्थितेन शंभुना तां कुंडलिनीमेकीभूतां संगतां विभावयेदित्यर्थः॥४९॥तत्रोत्थितेति ॥ तत्र शिवशक्त्योः संगमे यदुत्थितममृतं द्रुतलाक्षासमानवर्णं तदमृतं तां कुंडलिनीं पाययित्वा तेन आनंदरसरूपेण तां तृप्तां कृत्वेत्यर्थः ॥ ९० ॥ षट्चक्रेति ॥ पूर्वोक्तानि यानि षट्चक्राणि तच्चक्रस्थिता देवता लिंगरूपा अमृतधारया शिवशक्तिसमागमोत्थानंदरसरूपामृतवृष्ट्या संतर्प्य पुनर्येनैव मार्गेण मस्तकं नीता कुंडलिनी तेनैव मार्गेण मूलाधारं तां कुंडलिनीमानयेदित्यर्थः ॥९१॥

लिंगभेदक्रमेणैव बिंदुचक्रं च प्रापयेत्॥शंभुना तां पराशक्तिमेकीभूतां विचिंतयेत्॥४९॥तत्रोत्थितामृतं यत्तु द्रुतलाक्षारसोपमम्॥
पाययित्वा तु तां शक्तिं मायाख्यां योगसिद्धिदम् ॥९०॥ षट्चक्रदेवतास्तत्र संतर्प्यामृतधारया ॥ आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं
ततः सुधीः ॥ ९१ ॥ एवमभ्यस्यमानस्याऽप्यहन्यहनि निश्चितम् ॥ पूर्वोक्तदूषिता मन्त्राः सर्वे सिध्यंति नान्यथा ॥ ९२ ॥
जरामरणदुःखाद्यैर्मुच्यते भवबंधनात् ॥ ये गुणाः संति देव्या मे जगन्मातुर्यथा तथा ॥ ९३ ॥ ते गुणाः साधकवरे भवंत्येव न
चान्यथा ॥ इत्येवं कथितं तात वायुधारणमुत्तमम् ॥ ९४ ॥ इदानीं धारणाख्यं तु शृणुष्वावहितो मम ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्न
देव्यां चेतो विधाय च ॥ ९९ ॥ तन्मयो भवति क्षिप्रं जीवब्रह्मैक्ययोजनात् ॥ अथवा समलं चेतो यदि क्षिप्रं न सिद्ध्यति
॥ ९६ ॥ तदाऽवयवयोगेन योगी योगान्समभ्यसेत् ॥ मदीयहस्तपादादावंगे तु मधुरे नग ॥ ९७ ॥ चित्तं संस्थापयेन्मन्त्री
स्थानस्थानजयात्पुनः विशुद्धचित्तः सर्वस्मिन्रूपे संस्थापयेन्मनः ॥ ९८ ॥ यावन्मनो लयं याति देव्यां संविदि पर्वत ॥ ताव
दिष्टमनु मन्त्री जपहोमैः समभ्यसेत् ॥ ९९ ॥

पूर्वोक्तेति ॥ छिन्नादिदोषदूषिता मंत्रा अनेन योगेन सिद्ध्यंतीत्यर्थः ॥ तदुक्तं शारदातिलके ॥ इत्यादिदोषदुष्टांस्तान्मंत्रानात्मानि योजयेत् ॥ शोधयेद्रुद्धपवनो बद्ध्या योनिमुद्रयेति ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ प्रसंगेन धारणास्वरूपं पूर्वमुक्तमेव विषयभेदेन विशदयति ॥ इदानीमिति ॥ पूर्वमष्टांगयोगनिरूपणे वायुधारणोक्ता अत्र तु चित्तस्य धारणोच्यते इत्यर्थः ॥ अर्थः स्पष्ट एव ॥ ९९ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ इत्थं ध्यानयोगकरणे यस्य यावद्योग्यता नास्ति तावत्पर्यंतं तेन पुरुषेण

किं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह । यावन्मन इति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ विस्तरस्तु मत्कृतदेवीगीताबृहट्टीकायां द्रष्टव्यः ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तम स्कंधे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ त्रिंशच्छ्लोकैर्मुख्यतत्त्वं ब्रह्मरूपं तु वर्ण्यते ॥ ब्रह्मविद्या दुर्लभेति यथावदभिधीयते ॥ १ ॥ अत्रार्धश्लोकोऽप्यधिकः ॥ एतादृशं योगं साधयित्वा यद्वस्तु ध्येयं तद्वर्णयति ॥ श्रीदेव्युवाचेति ॥ १ ॥ अत्राविः सन्निहितमित्यादिब्रह्मैवेदं विश्वं वरिष्ठमित्यंताः श्रुतयो मुंडकोपनिषदि अन्यूनानतिरिक्ताः संति ताश्च श्रुतयो भगवत्पादैः श्रीमच्छंकराचार्यैर्व्याख्याता एव मुंडकोपनिषद्भाष्ये ततस्तासां व्याख्यानं संक्षेपेणव क्रियते ॥ आविरिति ॥ आविःशब्दो निपातः प्रकाशवाची ब्रह्म विश्वोपलब्ध्यात्मना प्रकाशमानमेव सदेति भावयेदित्यर्थः ॥ सन्निहितमातिसमीपवार्ति ॥ गुहायां बुद्धौ चरति तत्रोपलभ्यते सर्वव्यापकमपीति गुहाचरं नाम ॥ पद्यते सर्वैर्मुनिभिर्योगादिसाधनैः प्राप्यते इति पदं महच्च तत्पदं चेति महत्पदम् ॥ अत्राऽस्मिन्ब्रह्मणि सर्वमाकाशादि सम

मंत्राभ्यासेन योगेन ज्ञेयज्ञानाय कल्पते ॥ न योगेन विना मंत्रो न मंत्रेण विना हि सः ॥ ६० ॥ द्वयोरभ्यासयोगो हि ब्रह्मसंसिद्धिकारणम् ॥ तमःपरिवृते गेहे घटो दीपेन दृश्यते ॥ ६१ ॥ एवं मायावृतो ह्यात्मा मनुना गोचरीकृतः ॥ इति योगविधिः कृत्स्नः सांगः प्रोक्तो मयाऽधुना ॥ ६२ ॥ गुरूपदेशतो ज्ञेयो नान्यथा शास्त्रकोटिभिः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तम स्कन्धे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥ देव्युवाच ॥ इत्यादियोगयुक्तात्मा ध्यायेन्मां ब्रह्मरूपिणीम् ॥ भक्त्या निर्व्याजया राजन्नासने समुपस्थितः ॥ १ ॥ आविः सन्निहितं गुहाचरं नाम महत्पदम् ॥ अत्रैतत्सर्वमर्पितमेजत्प्राणन्निमिषच्च यत् ॥ २ ॥ एतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणुं च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च ॥ ३ ॥

र्पितं स्थापितं कल्पितमित्यर्थः ॥ ततस्तस्य मिथ्यात्वादिदमेव सर्वैः प्राप्यमित्यर्थः ॥ किं किमत्र समर्पितं तदाह । एजदिति ॥ एजच्चलत्पक्ष्यादि ॥ प्राणत्प्राणितीति प्राणन्मनुष्यादि ॥ निमिषच्च यन्निमेषादिक्रियावत् ॥ यच्च निमिषम् ॥ चशब्दात्तत्सर्वं ब्रह्मण्येव समर्पितमित्यर्थः ॥ २ ॥ एतज्जानथेति भगवती वदति ॥ हे देवा एतन्मद्रूपं ब्रह्म जानथाऽवगच्छथ ॥ सदसद्वरेण्यं सत्कारणं माया असत्कार्यं जगत् तदुभयापेक्षया वरेण्यं श्रेष्ठम् ॥ प्रजानां लोकानां विज्ञानात्परं तज्ज्ञानाविषय इत्यर्थः ॥ यतो वरिष्ठं श्रेष्ठं ततो न सर्वबुद्धिगम्यमित्यर्थः ॥ यदर्चिमत्सूर्यादितेजसामपि प्रकाशकम् ॥ यतस्ततोऽतिशयदीप्तिमदित्यर्थः ॥ यस्मिन्भूरादयो लोकास्तन्निवासिजना लोकिनश्च निहिताः स्थापिताः कल्पिता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेतादिति॥तदेतत्सर्वाश्रयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु तदेव वाङ्मनोऽपि तदेतत्सत्यमवितथमतोऽमृतं तद्वेद्धव्यं मनसा शरेण ताडयितव्यं मनःसमाधानं तत्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥४॥कथं वेद्धव्यं तदुच्यते । धनुरिति॥औपनिषदमुपनिषद्भिर्बोधितम्॥महास्त्रं महच्च तदस्त्रं चोति महास्त्रं धनुर्गृहीत्वाऽऽदाय तथोपासाभिर्निशितं संतताभिध्यानेन तनूकृतं शरं तस्मिन्धनुषि संधयीत योजयेत् ॥ शरं संधाय संस्थाप्यानंतरमायम्याकृष्य सेंद्रियमंतःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्ये एव स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ तद्भावगतेन तस्मिन्ब्रह्मण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्गतेन चेतसा लक्ष्यं तदेव यथोक्तलक्षणमक्षरम् ॥ सौम्य हे पर्वतराज विद्धि ताडयेत्यर्थः ॥५॥ यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते । प्रणव इति॥ प्रणव ॐकारो देवीप्रणवो वा धनुर्यथेष्वासनं लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं तथा चित्तशरस्याऽक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणं प्रणवः प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संस्क्रियमाणः तदा लवतोऽप्रातिबंधेनाऽक्षरेऽवतिष्ठते ॥ यथा धनुषा प्रक्षिप्त इषुर्लक्ष्येऽतः प्रणवो धनुरिव धनुः शरो ह्यात्मांऽतःकरणं हि शरः शरसदृशलक्ष्यवेधनाच्छर इव शरः ॥

तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ॥ तदेतत्सत्यममृतं तद्वेद्धव्यं सौम्य विद्धि ॥ ४ ॥ धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संधयीत ॥ आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य विद्धि ॥ ५ ॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥ अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ६ ॥ यस्मिन्द्यौश्च पृथिवी चांतरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ॥ तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुंचथामृतस्यैष सेतुः ॥ ७ ॥ अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः ॥ स एषोंऽतश्चरते बहुधा जायमानः ॥ ८ ॥

अत्र लक्ष्यं तु तद्ब्रह्मैवोच्यत इत्याह । ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यत इति ॥ अप्रमत्तेनैकाग्रचेतसा तल्लक्ष्यं ब्रह्म वेद्धव्यं यथा शरो लक्ष्यैकात्मतां प्राप्नोति तथा देहाद्यात्मप्रत्ययातिरस्कारेणाऽक्षरैक्यात्म्यं फलमापादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ अक्षरस्य दुर्लक्ष्यत्वात्पुनःपुनर्वचनं सुलक्षणार्थम् । यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्नक्षरे द्यौः पृथिवी चांतरिक्षं च प्राणैः सह मनश्च समर्पितं तमेवैकमात्मानं जानथ जानीथ ॥ हे देवा यं ज्ञात्वा चान्यावाचोऽपरविद्यारूपा विमुंचथ विमुंचत परित्यजत ॥ यतोऽमृतस्य मोक्षस्य प्राप्तयेऽयं सेतुरिव सेतुः ॥ संसारमहोदधेस्तरणहेतुरित्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नन्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति॥७॥ किंच अरा इवेति ॥ यथा रथनाभौ समर्पिता अरा इव संहताः संप्रविष्टा एवं यत्र यस्मिन् हृदये नाड्यस्तस्मिन्हृदये बुद्धिप्रत्ययसाक्षिभूतः स एष प्रकृत आत्मांऽतर्मध्ये चरते चरति वर्तते बुद्ध्यादिप्रत्ययैर्जायमान इव जायमानोंऽतःकरणोपाध्यनुविधायित्वाद्वदंति लौकिकाः हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति ॥ ८ ॥

तमात्मानमोमित्येवोंकारालंबनाः संतो यथोक्तकल्पनया ध्यायथ चिंतयत ॥ तेषां कल्याणार्थमाशर्विचनं भगवती करुणानिधिर्वदति ॥ स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युष्माकं पाराय परकूलप्राप्तये ॥ तमसोऽविद्यातः परस्तादविद्याराहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनायेत्यर्थः ॥ स आत्मा क वर्तते तत्राह । यः सर्वज्ञो यश्च सर्वविद्यस्यैष महिमा विभूतिर्जगत्सर्जनादिरूपो भुवि प्रसिद्धः स दिव्ये द्योतनवति ब्रह्मपुरे हृदयपुंडरीके तत्र तस्य प्रकाशमानत्वात्तस्मिन् हृत्कमले यद्व्योमाकाशस्तस्मिन् प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते ॥ ९ ॥ स ह्यात्मा मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत इति मनोमयः ॥ प्राणश्च शरीरं च तयोरयं नेता ॥ शरीराच्छरीरांतरं प्रति प्रतिष्ठितोऽवस्थितोऽन्नेऽन्नपरिणामे पिंडे हृदये बुद्धिं संनिधाय समवस्थाप्य तद्विज्ञानेन तत्साक्षात्कारेण परिपश्यंति सर्वतः पूर्णं पश्यंति धीरा विवेकिनः ॥ आनंदरूपं दुःखासंस्पृष्टममृतं यद्विभाति सर्वदा तदित्यर्थः ॥१०॥ अस्यात्मज्ञानस्य फलमभिधीयते । भिद्यते इति ॥ हृदयग्रंथिः चिदहंकारतादात्म्यरूपो भिद्यते

ओमित्येवं ध्यायथात्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्॥दिव्ये ब्रह्मपुरे व्योम्नि आत्मा संप्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥ मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय ॥ तद्विज्ञानेन परिपश्यंति धीरा आनंदरूपममृतं यद्विभाति ॥१०॥ भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ११ ॥ हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १२ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १३ ॥

नश्यति ॥ छिद्यंते सर्वज्ञेयविषयाः संशयाः सर्वेषां मिथ्यात्वनिश्चयात् क्षीयंते नश्यंति च कर्माणि प्रारब्धातिरिक्तानि सर्वाणि तस्मिन् परमात्मनि दृष्टे साक्षात्कृते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे त्रयोऽपि मंत्राः ॥ हिरण्मयं ज्योतिर्मये परे कोशे आनंदमये कोशे विरजम् उपलक्षणतया गुणत्रयरहितं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति श्रुत्युक्तं ब्रह्म निष्कलं मायारहितमसत्त्वमरजस्कमतमस्कममायमिति श्रुत्यंतरात् ॥ अत एव शुभ्रं स्वच्छम् ॥ ज्योतिषां सर्वप्रकाशसूर्यादीनामपि ज्योतिः प्रकाशकमित्यर्थः ॥ यदाऽऽत्मविदो ज्ञानिनो महताऽऽयासेन विदुस्तद्धिरण्मये परे कोशे तिष्ठतीत्यन्वयः ॥ १२ ॥ कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिस्तदुच्यते । न तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन्नात्मभूते ब्रह्मणि न सूर्यो भाति सूर्योऽपि तद् ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ तथा चंद्रतारकम् इमा विद्युतोऽपि न भांति न प्रकाशयंति ॥ कुतोऽयमग्निःपूर्वापेक्षया स्वल्पज्योतिः प्रकाशयति नैव प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ किं बहुना यदिदं जगद्भाति तत्तमेवाऽऽत्मानं स्वप्रकाशत्वाद्भांतं प्रकाशितमनुभात्यनुदीप्यते तस्यैव भासा सर्वं

मिदं सूर्यादि जगद्विभातीत्यर्थः ॥ १३ ॥ यन्मयोक्तं ब्रह्म तदेव सत्यं रज्जुस्थानीयं नान्यज्जगत्सर्पस्थानीयं मृषात्वात् ॥ तस्मादिदमेवाऽऽश्रयणीयमित्याभिप्रायेण निगमन
स्थानीयेन मंत्रेणोपसंहरति ॥ ब्रह्मैवेदमिति ॥ ब्रह्मैवोक्तलक्षणमिदं यत्पुरस्तादग्रे ब्रह्मैवाऽविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद् ब्रह्म तथा दक्षिणतश्च तथोत्तरेण तथै
वाधस्तादूर्ध्वं च किं बहुना ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तं वरिष्ठमिदं जगत् ॥ अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययो ब्रह्मैवेदं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनामि
त्यर्थः॥ १४॥एतादृशानुभववतः कृतार्थत्वमाह । एतादृगिति ॥ १५॥ द्वितीयादिति ॥ तदभावाद् द्वितीयस्य भयकारणस्याभावात् ब्रह्मविन्न बिभेतीत्यर्थः ॥ तेन मम कदापि
वियोगो नास्तीत्याह तद्वियोग इति ॥ १६॥अहमेवेति ॥ अहं याऽस्मि सा स ज्ञान्यस्तीत्यर्थः ॥ स ज्ञानी योऽस्ति सोऽहमेवास्मीत्यर्थः॥व्यतिहारेण दृढाभेदो दर्शितः॥ १७॥

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥ अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वं वरिष्ठम् ॥ १४ ॥ एतादृगनुभवो
यस्य स कृतार्थो नरोत्तमः ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ॥ १५ ॥ द्वितीयाद्वै भयं राजंस्तदभावाद्बिभेति
न ॥ न तद्वियोगो मेऽप्यस्ति मद्वियोगोऽपि तस्य न ॥ १६ ॥ अहमेव स सोऽहं वै निश्चितं विद्धि पर्वत ॥ मद्दर्शनं तु तत्र
स्याद्यत्र ज्ञानी स्थितो मम ॥ १७ ॥ नाहं तीर्थे न कैलासे वैकुंठे वा न कर्हिचित् ॥ वसामि किंतु मज्ज्ञानिहृदयांभोजमध्यमे
॥ १८ ॥ मत्पूजाकोटिफलदं सकृन्मज्ज्ञानिनोऽर्चनम् ॥ कुलं पवित्रं तस्यास्ति जननी कृतकृत्यका ॥ १९ ॥ विश्वंभरा पुण्य
वती चिल्लयो यस्य चेतसः ॥ ब्रह्मज्ञानं तु यत्पृष्टं त्वया पर्वतसत्तम ॥ २० ॥ कथितं तन्मया सर्वं नातो वक्तव्यमस्ति हि ॥
इदं ज्येष्ठाय पुत्राय भक्तियुक्ताय शीलिने ॥ २१ ॥ शिष्याय च यथोक्ताय वक्तव्यं नान्यथा क्वचित् ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्य
था देवे तथा गुरौ ॥ २२ ॥ तस्यैते कथिताः ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः ॥ येनोपदिष्टा विद्येयं स एव परमेश्वरः ॥ २३ ॥

अहं ज्ञानिहृदये एव तिष्ठामीत्याह । नाहं तीर्थे इति ॥ १८ ॥ कृतकृत्यका ॥ स्वार्थे कन् प्रत्ययः ॥ १९ ॥ यस्य पुरुषस्य चेतसाश्चिति परमात्मनि लयो जातस्तेन
पुरुषेण विश्वंभरा पृथिवी पुण्यवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ नातो वक्तव्यमस्तीति ॥ इतः परमधिको वक्तव्यांशो नास्तीत्यर्थः ॥ विद्योपदेशपात्रमुपादिशाति । इदं ज्येष्ठाये
ति ॥ २१ ॥ यथोक्ताय शास्त्रोक्तलक्षणयुक्ताय ॥ गुरुप्रसादं विना परमेश्वरप्रसादं विना कदाऽपि ब्रह्मज्ञा विद्या न भवतीत्याह । यस्य देवे इति ॥
श्रुतिरियम् ॥ २२ ॥ विद्येयमिति ब्रह्मविद्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

यस्यायं सुकृतं कर्तुमसमर्थस्ततो ऋणी ॥ पित्रोरप्यधिकः प्रोक्तो ब्रह्मजन्मप्रदायकः ॥ २४ ॥ पितृजातं जन्म नष्टं नेत्थं जातं कदाचन ॥ तस्मै न द्रुह्येदित्यादिनिगमोऽप्यवदन्नग ॥ २५ ॥ तस्माच्छास्त्रस्य सिद्धांतो ब्रह्मदाता गुरुः परः ॥ शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न शंकरः ॥ २६ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रीगुरुं तोषयेन्नग ॥ कायेन मनसा वाचा सर्वदा तत्परो भवेत् ॥ २७ ॥ अन्यथा तु कृतघ्नः स्यात्कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ इंद्रेणाथर्वणायोक्ता शिरश्छेदप्रतिज्ञया ॥ २८ ॥ अश्विभ्यां कथने तस्य शिरश्छिन्नं च वज्रिणा ॥ अश्वीयं तच्छिरो नष्टं दृष्ट्वा वैद्यौ सुरोत्तमौ ॥ २९ ॥ पुनः संयोजितं स्वीयं ताभ्यां मुनिशिरस्तदा ॥ इति संकटसंपाद्या ब्रह्मविद्या नगाधिप॥लब्धा येन स धन्यः स्यात्कृतकृत्यश्च भूधर॥३०॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ हिमालय उवाच ॥ स्वीयां भक्तिं वदस्वांब येन ज्ञानं सुखेन हि ॥ जायेत मनुजस्यास्य मध्यमस्याविरागिणः ॥ १ ॥

सुकृतमुपकारं तस्य गुरोः कर्तुमयं शिष्यो यतोऽसमर्थस्ततोऽयं शिष्यस्तस्य गुरोर्यावज्जीवपर्यंतम् ऋणीत्यर्थः ॥ ब्रह्मजन्म ब्रह्मरूपेण जन्म ॥ २४ ॥ पितृजातं जन्म मरणे सति नष्टं भवेन्नेत्थं ब्रह्मरूपेण जातं कदाचिदापि नष्टं भवेत्तत इत्यर्थः॥अत एव तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानान्निति श्रुतिरपीममेवार्थं वक्तीत्याह । तस्मै न द्रुह्येदिति ॥ २५॥ २६॥२७॥ कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिरिति कृतघ्नप्रायाश्चित्तं नास्तीत्यर्थः ॥ इंद्रेणाऽथर्वणायोक्तेति ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ दध्यङ्नामाऽथर्वणो मुनिः स इंद्रं प्रति ब्रह्मविद्यां प्रार्थितवांस्तस्मा इंद्रो ब्रह्मविद्यां प्रोवाचाऽनंतरमुक्तवानिंद्रो यदीमां ब्रह्मविद्यामन्यस्मै वदसि तदैव ते शिरश्छेत्स्यामीति ॥ ततः कियता कालेन दध्यञ्चं मुनिं प्रत्यागत्याऽश्विनीकुमारौ ब्रह्मविद्यां प्रार्थितवंतौ ताभ्यां मुनिरुवाच यद्यहं ब्रह्मविद्यां वक्ष्यामि तर्हींद्रो मे शिरश्छेत्स्यतीति तच्छुत्वा तौ वैद्यावूचतुस्तवेदं शिरश्छित्त्वाऽस्माभिरन्यत्र स्थाप्यते अश्वीयं मस्तकं तव देहे संयोज्यते तेन ब्रह्मविद्यामस्मभ्यमुपादिश ॥ यदेंद्र आगत्य तच्छिरश्छेत्स्यति तदा वयं पूर्वस्थापितं मुख्यं शिरस्तव देहे संयोजयावस्तदनंतरं मुख्येनैव मुख्याशिरसा ब्रह्मविद्यां वदेति तदनंतरं स मुनिरपि तथैव चकारेति कथा सर्ववेदेषु प्रसिद्धा ॥ तां कथां ब्रह्मविद्यां स्तोतुं स्मारयाति । इंद्रेणाथर्वणायोक्तेति ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति संकटेति ॥ एतादृश्यतिदुर्लभा ब्रह्मविद्या येन लब्धा स धन्य इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ पंचाधिकैश्च चत्वारिंशत्पद्यैरथ सादरम् ॥ भक्तिस्वरूपमहिमा यथावदनुवर्ण्यते ॥ १ ॥ पूर्वं यस्य देवे परा भक्तिरित्युक्तं तत्र भक्तिस्वरूपं पृच्छति । स्वीयां भक्तिमिति ॥ मध्यमस्य मध्यमाधिकारिणो विरागिणो भक्तिरहितस्यापि दुर्लभं ज्ञानं येन भक्तिहेतुना जायेत तां भक्तिं वदेत्यर्थः ॥ १ ॥

मोक्षप्राप्तौ त्रयो मार्गाः कर्मोपासनाज्ञानभेदेन त्रिविधाः ॥ तत्र ज्ञानमार्गः साक्षान्मोक्षसाधनमितरौ चित्तशुद्धिद्वारेति विवेकः ॥ तानेव मार्गान्दर्शयति ॥ कर्मयोग इति ॥ भक्तियोग उपासनायोग इत्यर्थः ॥ २ ॥ त्रयाणामपि मार्गाणां मध्ये तन्मार्गगामिनां त्रयाणामपि पुरुषाणामयं भक्तियोगः कर्तुं योग्यः शक्यश्च भवति ॥ कुत इति चेदस्य भक्तियोगस्यान्यापेक्षया सुलभत्वान्मानसत्वाद् द्रव्यशरीरायासमंतरेण केवलं मनोवृत्त्यैव संपाद्यत्वात् ॥ यस्मिन् भक्तियोगे कायचित्तद्रव्यव्ययादिपीडनाभावो भवति तस्मादित्यर्थः ॥ तस्मात्सर्वैरप्ययं भक्तियोगो नियमेनाश्रयितव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तत्र भक्तेस्त्रैविध्यमुपदिशति गुणभेदादिति ॥ मनुष्याणां मनुष्यसंबंधिनां गुणानां सत्त्वरजस्तमोरूपाणां भेदांत् भक्तिरपि त्रिविधा ॥ सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा भवतीत्यर्थः ॥ त्रिविधभक्तिस्वरूपमाह । परपीडामिति ॥ अन्यनाशार्थमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ भेदबुद्ध्या जीवेश्वरयोर्भेदबुद्ध्या मां सर्वेश्वरीं स्वस्मादन्यां

देव्युवाच ॥ मार्गास्त्रयो मे विख्याता मोक्षप्राप्तौ नगाधिप ॥ कर्मयोगो ज्ञानयोगो भक्तियोगश्च सत्तम ॥ २ ॥ त्रयाणामप्ययं योग्यः कर्तुं शक्योऽस्ति सर्वथा ॥ सुलभत्वान्मानसत्वात्कायचित्ताद्यपीडनात् ॥ ३ ॥ गुणभेदान्मनुष्याणां सा भक्तिस्त्रिविधा मता ॥ परपीडां समुद्दिश्य दंभं कृत्वा पुरःसरम् ॥ ४ ॥ मात्सर्यक्रोधयुक्तो यस्तस्य भक्तिस्तु तामसी ॥ परपीडादिरहितः स्वकल्याणार्थमेव च ॥ ५ ॥ नित्यं सकामो हृदयं यशोर्थी भोगलोलुपः ॥ तत्तत्फलसमावाप्त्यै मामुपास्तेऽतिभक्तितः ॥६॥ भेदबुद्ध्या तु मां स्वस्मादन्यां जानाति पामरः ॥ तस्य भक्तिः समाख्याता नगाधिप तु राजसी ॥ ७ ॥ परमेशार्पणं कर्म पापसंक्षालनाय च ॥ वेदोक्तत्वादवश्यं तत्कर्तव्यं तु मयाऽनिशम् ॥ ८ ॥ इति निश्चितबुद्धिस्तु भेदबुद्धिमुपाश्रितः ॥ करोति प्रीतये कर्म भक्तिः सा नग सात्त्विकी ॥ ९ ॥ परभक्तेः प्रापिकेयं भेदबुद्ध्यवलंबनात् ॥ पूर्वप्रोक्ते ह्युभे भक्ती न परप्रापिके मते ॥ १० ॥

भिन्नां जानाति यतः पामरः ॥ ७ ॥ ८ ॥ भेदबुद्धिमुपाश्रित इति ॥ अयमपि सात्त्विकः पुरुषो भेदबुद्धिं जीवेश्वरयोः पृथक्त्वबुद्धिमाश्रित्यैव भक्तिं करोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ त्रिविधभक्तिस्वरूपमुपादिश्य तिसृणां भक्तीनां मध्ये द्वयोर्हेयत्वमेकस्या ग्राह्यत्वमाह । परभक्तेरिति ॥ सा परानुरक्तिरीश्वरे इति लक्षणलक्षितायाः परभक्तेः परप्रेमरूपाया इयं सात्त्विकी भक्तिः प्रापिका भवति ॥ तत इयमाश्रयणीयेति भावः ॥ नान्वियं परभक्तिः कुतो नेति चेत्तत्राह । भेदबुद्ध्यवलंबनादिति ॥ अस्यां भेदबुद्धिर्वर्तत इत्यात्मसदृशप्रेम्णोऽत्रासंभवान्नेयं पराभक्तिरित्यर्थः। परप्रेमा त्वात्मन्येव संभवति तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयः सर्वस्माद्यदंतरतरमित्यादिश्रुतिभ्यः ॥ पूर्वप्रोक्ते इति ॥ पूर्वप्रोक्ते द्वे भक्ती तु न परभक्तिप्रापिके ततस्ते उभे अपि त्याज्ये इत्यर्थः ॥ १० ॥

परभक्तिस्वरूपमाह । अधुनेति ॥ ११ ॥ तैलधारा यथा व्युच्छिन्ना न भवति तद्वदिदमपि चेतो ध्यानमध्ये विषयेषु न गच्छतीत्यर्थः ॥१२॥ हेतुरिति ॥ एतादृशध्याने हेतुः फलं को वाऽपि कोऽपि कदाचिदापि नैव भवेत् किंतु केवलं मत्प्रीत्यर्थं मयि परमाऽनुरागेणैव चेतसोऽनुवर्तनं करोतीत्यर्थः ॥ सामीप्यादिलोकेच्छयाऽपि न मदाराधनं करोति किंतु प्रेम्णैवेत्याह । सामीप्येति ॥ १३ ॥ सेव्यसेवकतेति ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ सेव्यसेवकभावं विहायेत्यर्थः ॥ मदाराधनमेवेच्छति न मोक्षमित्यर्थः ॥ १४ ॥ स्वाभेदेनैवेति ॥ अहमेव सच्चिदानंदरूपिणी भगवत्यस्मीति भावनयेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ईश्वर हे पर्वतराज भेदवर्जनात् सर्वत्र चैतन्यरूपैकैव

अधुना परभक्तिं तु प्रोच्यमानां निबोध मे ॥ मद्गुणश्रवणं नित्यं मम नामानुकीर्तनम् ॥११॥ कल्याणगुणरत्नानामाकरायां मयि
स्थिरम् ॥ चेतसो वर्तनं चैव तैलधारासमं सदा ॥ १२ ॥ हेतुस्तु तत्र को वाऽपि न कदाचिद्भवेदपि ॥ सामीप्यसार्ष्टिसायुज्यसा
लोक्यानां न चैषणा ॥ १३ ॥ मत्सेवातोऽधिकं किंचिन्नैव जानाति कर्हिचित् ॥ सेव्यसेवकताभावात्तत्र मोक्षं न वांछति ॥ १४॥
परानुरक्त्या मामेव चिंतयेद्यो ह्यतंद्रितः ॥ स्वाभेदेनैव मां नित्यं जानाति न विभेदतः ॥१५॥ मद्रूपत्वेन जीवानां चिंतनं कुरुते
तु यः ॥ यथा स्वस्यात्मनि प्रीतिस्तथैव च परात्मनि ॥ १६ ॥ चैतन्यस्य समानत्वान्न भेदं कुरुते तु यः ॥ सर्वत्र वर्तमानानां
सर्वरूपां च सर्वदा ॥ १७ ॥ नमते यजते चैवाप्याचांडालांतमीश्वर ॥ न कुत्रापि द्रोहबुद्धिं कुरुते भेदवर्जनात् ॥ १८ ॥ मत्स्था
नदर्शने श्रद्धा मद्भक्तदर्शने तथा ॥ मच्छास्त्रश्रवणे श्रद्धा मंत्रतंत्रादिषु प्रभो ॥ १९ ॥ मयि प्रेमाकुलमती रोमांचिततनुः सदा ॥
प्रेमाश्रुजलपूर्णाक्षः कंठगद्गदनिस्वनः ॥ २० ॥ अनन्येनैव भावेन पूजयेद्यो नगाधिप ॥ मामीश्वरीं जगद्योनिं सर्वकारणकार
णम् ॥ २१ ॥ व्रतानि मम दिव्यानि नित्यनैमित्तिकान्यपि ॥ नित्यं यः कुरुते भक्त्या वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ २२ ॥ मदुत्सव
दिदृक्षा च मदुत्सवकृतिस्तथा ॥ जायते यस्य नियतं स्वभावादेव भूधर ॥ २३ ॥

भगवत्यस्ति न द्वितीयेति भेदनिरासादित्यर्थः ॥ १८ ॥ मत्स्थानेति ॥ तानि च वक्ष्यमाणानि पूर्वोक्तानि च स्थानानि ॥ मच्छास्त्रं शक्तिदर्शनं तथा देवीभागवतं वेदांतं च ॥१९॥२० ॥ २१ ॥ व्रतानीति ॥ तानि वक्ष्यमाणानि ॥ २२ ॥ मदुत्सवेति ॥ ते चोत्सवा वक्ष्यमाणाः ॥ अन्यकृतोत्सवदर्शनेच्छा चेत्यर्थः ॥ स्वतोऽपि मदुत्सवकृतिर्मदुत्सवकरणमित्यर्थः ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ प्रारब्धेनेति ॥ प्रारब्धाधीनं सर्वं ज्ञात्वा कामपि मत्स्वरूपचिंतातिरिक्तां चिंतां न करोतीत्यर्थः ॥ २५ ॥२६॥ इत्थं परभक्त्या स्वस्वरूपे चित्तलययोग्यता भवतीत्याह । तदैवेति ॥ २७ ॥ भक्तास्त्विति ॥ यतो ज्ञाने सति भक्तिवैराग्ये सांगे संपूर्णे सिद्ध्यतस्तस्माद्भक्तेर्वैराग्यस्य च या परा काष्ठा सा ज्ञानमित्यर्थः ॥ तदुक्तं विष्णुभागवते ॥ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककाल इति ॥ २८ ॥ मणिद्वीपं पूर्वोक्तं द्वादशस्कन्धे वक्ष्यमाणं च ॥ २९ ॥ ऋच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ संवित्परतनोरिति प्रत्यगात्मविशेषणम् ॥ तस्य प्राणा इति ॥ न तस्य प्राणा उत्क्रामंतीति श्रुतेः॥ ३२ ॥ कंठचामीकरेति ॥

उच्चैर्गायंश्च नामानि ममैव खलु नृत्यति ॥ अहंकारादिरहितो देहतादात्म्यवर्जितः ॥ २४ ॥ प्रारब्धेन यथा यच्च क्रियते
तत्तथा भवेत् ॥ न मे चिंताऽस्ति तत्रापि देहसंरक्षणादिषु ॥२५॥ इति भक्तिस्तु या प्रोक्ता परभक्तिस्तु सा स्मृता ॥ यस्यां देव्य
तिरिक्तं तु न किंचिदपि भाव्यते ॥ २६ ॥ इत्थं जाता परा भक्तिर्यस्य भूधर तत्त्वतः ॥ तदैव तस्य चिन्मात्रे मद्रूपे विलयो
भवेत् ॥ २७ ॥ भक्तेस्तु या परा काष्ठा सैव ज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥ वैराग्यस्य च सीमा सा ज्ञाने तदुभयं यतः ॥ २८ ॥ भक्तौ
कृतायां यस्यापि प्रारब्धवशतो नग ॥ न जायते मम ज्ञानं मणिद्वीपं स गच्छति ॥ २९ ॥ तत्र गत्वाऽखिलान्भोगाननि
च्छन्नपि चर्च्छति ॥ तदंते मम चिद्रूपज्ञानं सम्यग्भवेन्नग ॥३०॥ तेन मुक्तः सदैव स्याज्ज्ञानान्मुक्तिर्न चान्यथा ॥ इहैव
यस्य ज्ञानं स्याद् हृद्गतप्रत्यगात्मनः ॥ ३१ ॥ मम संवित्परतनोस्तस्य प्राणा व्रजंति न ॥ ब्रह्मैव संस्तदाप्नोति ब्रह्मैव ब्रह्म
वेद यः ॥ ३२ ॥ कंठचामीकरसममज्ञानात्तु तिरोहितम् ॥ ज्ञानादज्ञाननाशेन लब्धमेव हि लभ्यते ॥ ३३ ॥ विदिताविदिता
दन्यन्नगोत्तम वपुर्मम ॥ यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा जले तथा पितृलोके ॥ ३४ ॥

यथा कंठगतं विद्यमानमेव चामीकर सुवर्णमज्ञानेन सुवर्णं तिरोभूतं ज्ञानेनाज्ञाननाशे सति तदेव प्राप्यते नान्यत्तद्वदेव विद्यमानमेवात्मरूपमज्ञानेन तिरोभतं पश्चाज्ज्ञानेनाज्ञाननाशे सति तदेव प्राप्यते नान्यदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ विदिताविदितादिति ॥ विदितं कार्यं घटादि ॥ अविदितं कारणं मायारूपं तस्मादन्यदित्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति ॥ एतदर्थस्तु मत्कृते केनोपनिषद्भाष्यव्याख्याने द्रष्टव्यः ॥ यथाऽऽदर्शे प्रतिबिंबं पतति तद्वदात्मन्यस्मिन्देहेऽनुभवो भवतीत्यर्थः ॥ यथा जले प्रतिबिंबं पूर्वापेक्षया विविक्तं तथा पितृलोकेऽनुभवो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

मम लोके मणिद्वीपे ॥ छायातपयोरिवात्यंतविविक्तानुभव इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नोचेन्महान्विनाश इति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिरिति ॥ प्रथमे वर्णे ब्राह्मणवर्णे तत्रापि जन्म दुर्लभं तत्रापि वेदप्राप्तिर्दुर्लभा ॥ ३९ ॥ ४० ॥ संस्कृतत्वं वेदोक्तसंस्कारसंस्कृतत्वम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ श्रवणादिषु प्रवृत्तस्य क्षणेक्षणेऽश्वमेधफलं भवतीत्याह । पदेपदे इति क्षणेक्षणे इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ उपदेशसारं भगवती वदति । घृतमिवेति ॥ पयसि दुग्धे घृतमिव भूतेभूते सर्वदेहेष्वित्यर्थः ॥ विज्ञानं ब्रह्म वसति तिरोहितं तन्मनसा मंथानभूतेन मंथयितव्यं मंथनेन पयसः सकाशाद्

छायातपौ यथा स्वच्छौ विविक्तौ तद्वदेव हि ॥ मम लोके भवेज्ज्ञानं द्वैतभानविवर्जितम् ॥३५॥ यस्तु वैराग्यवानेव ज्ञानहीनो म्रियेत चेत्॥ब्रह्मलोके वसेन्नित्यं यावत्कल्पं ततः परम्॥३६॥शुचीनां श्रीमतां गेहे भवेत्तस्य जनिः पुनः॥करोति साधनं पश्चात्ततो ज्ञानं हि जायते ॥ ३७ ॥ अनेकजन्मभी राजञ्ज्ञानं स्यान्नैकजन्मना ॥ ततः सर्वप्रयत्नेन ज्ञानार्थं यत्नमाश्रयेत् ॥ ३८ ॥ नोचेन्महान्विनाशः स्याज्जन्मैतद् दुर्लभं पुनः ॥ तत्रापि प्रथमे वर्णे वेदप्राप्तिश्च दुर्लभा ॥ ३९ ॥ शमादिषट्कसंपत्तिर्योगसिद्धिस्तथैव च ॥ तथोत्तमगुरुप्राप्तिः सर्वमेवात्र दुर्लभम् ॥ ४० ॥ तथेंद्रियाणां पटुता संस्कृतत्वं तनोस्तथा ॥ अनेकजन्मपुण्यैस्तु मोक्षेच्छा जायते ततः ॥ ४१ ॥ साधने सफलेऽप्येवं जायमानेऽपि यो नरः ॥ ज्ञानार्थं नैव यतते तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ ४२ ॥ तस्माद्राजन्यथाशक्त्या ज्ञानार्थं यत्नमाश्रयेत ॥ पदेपदेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति निश्चितम् ॥ ४३ ॥ घृतमिव पयसि निगूढं भूतेभूते च वसति विज्ञानम्॥सततं मन्थयितव्यं मनसा मंथानभूतेन॥४४॥ज्ञानं लब्ध्वा कृतार्थः स्यादिति वेदांतडिंडिमः ॥ सर्वमुक्तं समासेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥४५॥ इति श्रीदे० भ० सप्तमस्कंधे देवीगीतायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥३७॥ हिमालय उवाच ॥ कति स्थानानि देवेशि द्रष्टव्यानि महीतले॥ मुख्यानि च पवित्राणि देवीप्रियतमानि च ॥ १ ॥

घृतमिव पृथक्कुर्यादित्यर्थः ॥ इयमपि श्रुतिरेव कंठरवेणोपात्ता ॥ ४४ ॥ उपसंहरति । सर्वमुक्तमिति ॥ ४५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कंधे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥३७॥ पंचाशद्भिरथार्धोनैः पद्यैरत्र महोत्सवाः ॥ व्रतानि देव्याः स्थानानि कीर्त्यंते संग्रहेण तु ॥१॥ पूर्वं मत्स्थानदर्शने श्रद्धेत्युक्तं तथा व्रतानि मम दिव्यानीत्युक्तं तथा मदुत्सवदिदृक्षा च मदुत्सवकृतिस्तथेत्युक्तम् ॥ तत्र तानि कानि स्थानानि व्रतानि च कानि के ते उत्सवा इत्येतत्सर्वं पृच्छति कति स्थानानीति ॥१॥

॥ २ ॥ यस्मादहं सर्वरूपिणी तस्मात्सर्वं दृश्यमात्रं मम संविद्रूपिण्याः सर्वाधिष्ठानभूतायाः स्थानं सर्वस्य मायि कल्पितत्वात् । तथा सर्वेऽपि काला व्रतात्मकाः ॥ यस्मिन्काले यद्यत्क्रियते मत्प्रीत्यर्थं तत्सर्वं मम व्रतमेव मम सर्वकालात्मकत्वात् ॥ तथा उत्सवा अपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कोलापुरं दाक्षिणदेशे ॥ मातुः पुरं सह्याद्रिपर्वते ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ चंद्रला नाम देवी कर्णाटदेशे वर्तते ॥ ९ ॥ १० ॥ चिदंबरे हालास्यस्थाने ॥ ११ ॥ एकांबरं स्थानं भुवनेश्वर इति नाम्ना पुरुषोत्तमक्षेत्रसन्निधौ वर्तते ॥ परशक्त्या भुवनेश्वर्या प्रतिष्ठितं तत्स्थानं तास्मिन्स्थानेऽपि भुवनेश्वर्यहं तिष्ठामीत्यर्थः ॥ १२ ॥ महालसास्थानं दक्षिणदेशे

व्रतान्यपि तथा यानि तुष्टिदान्युत्सवा अपि ॥ तत्सर्वं वद मे मातः कृतकृत्यो यतो नरः ॥ २ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ सर्वं दृश्यं मम स्थानं सर्वे काला व्रतात्मकाः ॥ उत्सवाः सर्वकालेषु यतोऽहं सर्वरूपिणी ॥३॥ तथाऽपि भक्तवात्सल्यात्किंचित्किंचिदथोच्यते॥ शृणुष्वावहितो भूत्वा नगराज वचो मम ॥ ४ ॥ कोलापुरं महास्थानं यत्र लक्ष्मीः सदा स्थिता ॥ मातुः पुरं द्वितीयं च रेणुकाधिष्ठितं परम् ॥ ५ ॥ तुलजापुरं तृतीयं स्यात्सप्तशृंगं तथैव च ॥ हिंगुलाया महास्थानं ज्वालामुख्यास्तथैव च ॥ ६ ॥ शाकंभर्याः परं स्थानं भ्रामर्याः स्थान मुत्तमम् ॥ श्रीरक्तदंतिकास्थानं दुर्गास्थानं तथैव च ॥ ७ ॥ विंध्याचलनिवासिन्याः स्थानं सर्वोत्तमोत्तमम् ॥ अन्नपूर्णामहास्थानं कांचीपुरमनुत्तमम् ॥ ८ ॥ भीमादेव्याः परं स्थानं विमलास्थानमेव च ॥ श्रीचंद्रलामहास्थानं कौशिकीस्थानमेव च ॥ ९ ॥ नीलांबायाः परं स्थानं नीलपर्वतमस्तके ॥ जांबूनदेश्वरीस्थानं तथा श्रीनगरं शुभम् ॥ १० ॥ गुह्यकाल्या महास्थानं नेपाले यत्प्रतिष्ठितम् ॥ मीनाक्ष्याः परमं स्थानं यत्तु प्रोक्तं चिदंबरे ॥ ११ ॥ वेदारण्यं महास्थानं सुन्दर्याः समधिष्ठितम् ॥ एकांबरं महास्थानं परशक्त्या प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥ मदालसापरं स्थानं योगेश्वर्यास्तथैव च ॥ तथा नीलसरस्वत्याः स्थानं चीनेषु विश्रुतम् ॥ १३ ॥ वैद्यनाथे तु भगलास्थानं सर्वोत्तमं मतम् ॥ श्रीमच्छ्रीभुवनेश्वर्या मणिद्वीपं मम स्मृतम् ॥ १४ ॥ श्रीमत्त्रिपुरभैरव्याः कामाख्यायोनिमंडलम् ॥ भूमंडले क्षेत्ररत्नं महामायाधिवासितम् ॥ १५ ॥

मल्लारिस्थानमिति प्रसिद्धं तदस्ति योगेश्वरीस्थानं वराटदेशेऽस्ति ॥ चीनेषु चीनदेशेषु ॥ १३ ॥ माणिद्वीपं तृतीयस्कंधे वर्णितं तन्मम भुवनेश्वर्याः स्मृतमित्यर्थः॥ १४ ॥ कामाख्याया महादेव्याः सतीदेहेनावतीर्णाया योनिमंडलं यत्र पतितं कामरुदेशे कालिकापुराणे यस्य महद्वर्णनं तत्कामाख्यायोनिमंडलं त्रिपुरभैरव्याः स्थानमित्यर्थः ॥ तस्य महिमानं वर्णयति । भूमंडले इति ॥ १५ ॥

रजस्वला रजोवती एतादृशं तज्जागृतं स्थानमित्यर्थः ॥ १६ ॥ पर्वतात्मकतां गता इति ॥ कालिकापुराणे सर्वमेतत्स्पष्टम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ महाकाले उज्जयिन्याम् ॥ मध्यमाभिधे मध्यमेश्वरस्थाने ॥ २३ ॥ नाकुले स्थाने स्वायंभुवी देवी वर्तते इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

नातः परतरं स्थानं क्वचिदस्ति धरातले ॥ प्रतिमासं भवेद्देवी यत्र साक्षाद्रजस्वला ॥१६॥ तत्रत्या देवताः सर्वाः पर्वतात्मकतां गताः ॥ पर्वतेषु वसंत्येव महत्यो देवता अपि ॥ १७ ॥ तत्रत्या पृथिवी सर्वा देवीरूपा स्मृता बुधैः ॥ नातः परतरं स्थानं कामाख्यायोनिमंडलात् ॥ १८ ॥ गायत्र्याश्च परं स्थानं श्रीमत्पुष्करमीरितम् ॥ अमरेशे चंडिका स्यात्प्रभासे पुष्करेक्षिणी ॥ ॥ १९ ॥ नैमिषे तु महास्थाने देवी सा लिङ्गधारिणी ॥ पुरुहूता पुष्कराक्षे अषाढौ च रतिस्तथा ॥ २० ॥ चंडमुंडी महास्थाने दंडिनी परमेश्वरी ॥ भारभूतौ भवेद्भूतिर्नाकुले नकुलेश्वरी ॥ २१ ॥ चंद्रिका तु हरिश्चंद्रे श्रीगिरौ शांकरी स्मृता ॥ जप्येश्वरे त्रिशूला स्यात्सूक्ष्मा चाम्रातकेश्वरे ॥ २२ ॥ शांकरी तु महाकाले शर्वाणी मध्यमाभिधे ॥ केदाराख्ये महाक्षेत्रे देवी सा मार्गदायिनी ॥ २३ ॥ भैरवाख्ये भैरवी सा गयायां मंगला स्मृता ॥ स्थाणुप्रिया कुरुक्षेत्रे स्वायंभुव्यपि नाकुले ॥ २४ ॥ कनखले भवेदुग्रा विश्वेशा विमलेश्वरे ॥ अट्टहासे महानंदा महेंद्रे तु महांतका ॥ २५ ॥ भीमे भीमेश्वरी प्रोक्ता स्थाने वस्त्रापथे पुनः ॥ भवानी शांकरी प्रोक्ता रुद्राणी त्वर्धकोटिके ॥ २६ ॥ अविमुक्ते विशालाक्षी महाभागा महालये ॥ गोकर्णे भद्रकर्णी स्याद्भद्रा स्याद्भद्रकर्णके ॥ २७ ॥ उत्पलाक्षी सुवर्णाक्षे स्थाण्वीशा स्थाणुसंज्ञके ॥ कमलालये तु कमला प्रचंडा छगलंडके ॥ २८ ॥ कुरंडले त्रिसंध्या स्यान्माकोटे मुकुटेश्वरी ॥ मंडलेशे शांडकी स्यात्काली कालंजरे पुनः ॥ २९ ॥ शंकुकर्णे ध्वनिः प्रोक्ता स्थूला स्यात्स्थूलकेश्वरे ॥ ज्ञानिनां हृदयांभोजे हृल्लेखा परमेश्वरी ॥ ३० ॥

छगलंडके इदं स्थानं दक्षिणदेशे समुद्रसन्निधौ तिष्ठति ॥ २८ ॥ २९ ॥ हृल्लेखापदव्युत्पत्तिर्यामले भुवनेश्वरीरहस्ये ॥ हृदि लेखेव जागर्ति प्राणशक्तिरियं परा । हृल्लेखा कथ्यते तस्मादिति ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ व्रतमनंततृतीयाख्यमिति ॥ इमानि तृतीयाव्रतानि मत्स्यपुराणे प्रसिद्धानि ॥ तद्विधिश्च तत्रैवोक्तः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ यत्र प्रदोषकाले ॥ ३९ ॥ निशामुखे रजनीमुखे तस्मात्प्रदोषव्रतं देव्याः शिवस्य च सिद्धम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नवरात्रद्वयं चैवेति ॥ तच्च शारदं वासंतिकं च ॥ चकारेण पूर्वोक्तमपि माघाषाढस्थं नवरात्रद्वयं ग्राह्यम् ॥ ४२ ॥ एवमन्यान्यपीति ॥ अन्यान्यप्युपांगललिताव्रतादीनि व्रतानि पुराणांतरेषु तन्त्रान्तरेष्वप्युक्तानीत्यर्थः ॥

प्रोक्तानीमानि स्थानानि देव्याः प्रियतमानि च ॥ तत्तत्क्षेत्रस्य माहात्म्यं श्रुत्वा पूर्वं नगोत्तम ॥ ३१ ॥ तदुक्तेन विधानेन पश्चाद्देवीं प्रपूजयेत् ॥ अथवा सर्वक्षेत्राणि काश्यां संति नगोत्तम ॥ ३२ ॥ तत्र नित्यं वसेन्नित्यदेवीभक्तिपरायणः ॥ तानि स्थानानि संपश्यञ्जपन्देवीं निरंतरम् ॥ ३३ ॥ ध्यायंस्तच्चरणांभोजं मुक्तो भवति बंधनात् ॥ इमानि देवीनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ॥ ३४ ॥ भस्मीभवंति पापानि तत्क्षणान्नग सत्वरम् ॥ श्राद्धकाले पठेदेतान्यमलानि द्विजाग्रतः ॥ ३५ ॥ मुक्तास्तत्पितरः सर्वे प्रयांति परमां गतिम् ॥ अधुना कथयिष्यामि व्रतानि तव सुव्रत ॥ ३६ ॥ नारीभिश्च नरैश्चैव कर्तव्यानि प्रयत्नतः ॥ व्रतमनंततृतीयाख्यं रसकल्याणिनीव्रतम् ॥ ३७ ॥ आर्द्रानंदकरं नाम्ना तृतीयाया व्रतं च यत् ॥ शुक्रवारव्रत चैव तथा कृष्णचतुर्दशी ॥ ३८ ॥ भौमवारव्रतं चैव प्रदोषव्रतमेव च ॥ यत्र देवो महादेवो देवीं संस्थाप्य विष्टरे ॥ ३९ ॥ नृत्यं करोति पुरतः सार्धं देवैर्निशामुखे ॥ तत्रोपोष्य रजन्यादौ प्रदोषे पूजयेच्छिवाम् ॥ ४० ॥ प्रतिपक्षं विशेषेण तद्देवीप्रीतिकारकम् ॥ सोमवारव्रतं चैव ममातिप्रियकृन्नग ॥ ४१ ॥ तत्रापि देवीं संपूज्य रात्रौ भोजनमाचरेत् ॥ नवरात्रद्वयं चैव व्रतं प्रीतिकरं मम ॥ ४२ ॥ एवमन्यान्यपि विभो नित्यनैमित्तिकानि च ॥ व्रतानि कुरुते यो वै मत्प्रीत्यर्थं विमत्सरः ॥ ४३ ॥ प्राप्नोति मम सायुज्यं स मे भक्तः स मे प्रियः ॥ उत्सवानपि कुर्वीत दोलोत्सवमुखान्विभो ॥ ४४ ॥

॥ ४३ ॥ दोलोत्सवमुखानिति ॥ तद्विधिश्च तत्रैवोक्तः ॥ देवीपुराणे चैत्रशुक्लतृतीयायां कुर्याद्दोलोत्सवं बुधः ॥ तृतीयायां यजेद्देवीं शंकरेण समन्विताम् ॥ कुंकुमागुरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगंधकैः ॥ स्रग्गंधधूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः ॥ आंदोलयेत्ततो वत्स शिवोमातुष्टये सदेति ॥ ४४ ॥

शयनोत्सवमिति॥ तत्कालश्च वामनपुराणे उक्तः ॥ आषाढे पौर्णमासीत उत्तरा या तृतीया तद्रूपः ॥ तथा जागरणोत्सवकालश्च कार्त्तिकपौर्णमासीत उत्तरा या तृतीया तद्रूपः ॥ शयनोत्सवविधिर्जागरणोत्सवविधिश्च सर्वदेवतासु समानः ॥ देवताभेदेन तु कालभेद एव केवलं भिन्नः सर्वं चेदं वामनपुराणे स्पष्टम् ॥ रथोत्सवमिति॥तद्विधिश्चोमासंहितायां शिवपुराणे ॥ आषाढशुक्लपक्षीयतृतीयायां रथोत्सवम् ॥ देव्याः प्रियतमं कुर्याद्यथावित्तानुसारतः ॥ रथं पृथ्वीं विजानीयाद्रथांगे चंद्रभास्करौ ॥ वेदानश्वान्विजानीयात्सारथिं पद्मसंभवम् ॥ नानामणिगणाकीर्णपुष्पमालाविराजितम् ॥ एवं रथं कल्पयित्वा तस्मिन्संस्थापयेच्छिवाम् ॥ लोकसंरक्षणार्थाय लोकान्द्रष्टुं परांबिका ॥ रथमध्ये संस्थितेति भावयेन्मतिमान्नरः ॥ रथे प्रचलिते मंदं जयशब्दमुदीरयेत् ॥ पाहि देवि जनानस्मान्प्रपन्नान्दीनवत्सले ॥ इति वाक्यैस्तोष

शयनोत्सवं यथा कुर्यात्तथा जागरणोत्सवम् ॥ रथोत्सवं च मे कुर्याद्दमनोत्सवमेव च ॥ ४५ ॥ पवित्रोत्सवमेवापि श्रावणे प्रीतिकारकम् ॥ मम भक्तः सदा कुर्यादेवमन्यान्महोत्सवान् ॥ ४६ ॥ मद्भक्तान्भोजयेत्प्रीत्या तथा चैव सुवासिनीः ॥ कुमारीर्बटुकांश्चापि मद्बुद्ध्या तद्गतांतरः ॥ ४७ ॥ वित्तशाठ्येन रहितो यजेदेतान्सुमादिभिः ॥ य एवं कुरुते भक्त्या प्रतिवर्षमतंद्रितः ॥ ४८ ॥ स धन्यः कृतकृत्योऽसौ मत्प्रीतेः पात्रमंजसा ॥ सर्वमुक्तं समासेन मम प्रीतिप्रदायकम् ॥ नाशिष्याय प्रदातव्यं नाभक्ताय कदाचन ॥ ४९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे स०देवीगीतायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥३८॥ हिमालय उवाच॥ देवदेवि महेशानि करुणासागरेंऽबिके ॥ ब्रूहि पूजाविधिं सम्यग्यथावदधुना निजम् ॥ १ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ वक्ष्ये पूजाविधिं राजन्नंबिकाया यथा प्रियम् ॥ अत्यंतश्रद्धया सार्धं शृणु पर्वतपुंगव ॥ २ ॥ द्विविधा मम पूजा स्याद्बाह्या चाभ्यंतराऽपि च ॥ बाह्याऽपि द्विविधा प्रोक्ता वैदिकी तांत्रिकी तथा ॥ ३ ॥

येत्त्र नानावादित्रनिःस्वनैः ॥ सीमांते तु रथं नीत्वा तत्र संपूजयेद्रथे ॥ नानास्तोत्रैस्ततः स्तुत्वाऽप्यानयेत्तां स्ववेश्मनीति ॥ दमनोत्सवश्चैत्रपौर्णमास्याम् ॥ तद्विधिश्च धर्मशास्त्रे तंत्रेषु च प्रसिद्ध एव ॥ ४५ ॥ पवित्रोत्सवमिति ॥ स च श्रावणपौर्णमास्याम् ॥ तद्विधिश्च धर्मशास्त्रे तंत्रे च प्रसिद्ध एव ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सुमादिभिः कुसुमादिभिरेतान्कुमारीबटुकब्राह्मणान्पूजयेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कंधे देवीगीतायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ सप्ताधिकैश्च चत्वारिंशत्पद्यैरथ पूजनम् ॥ भगवत्याः कथ्यतेऽत्र येन देवी प्रसीदाति ॥ १ ॥ पूर्वं बहुषु स्थलेषु पूजाया महिमानं श्रुत्वा पूजाविधिं पृच्छति । देवदेवीति ॥१॥२॥३॥

तत्र कर्म नान्यशास्त्रोदितम् ॥ किंतु वेदोक्तमेवेत्याह । श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितामिति ॥ यदुदितं कर्म स धर्म इत्यर्थः ॥ १५ ॥ किमिति वेदोक्त एव धर्मो नान्यशास्त्रोदित
इति चेत्तत्राह । सर्वज्ञादिति ॥ सर्वज्ञात्सर्वशक्तेर्मत्तो मत्स्वरूपाद्वेदः समुत्थितः तदा ममाज्ञानाभावाद्यन्मयोक्तं तत्सत्यमेवेति श्रुतिर्नाऽप्रमाणम् । वेदातिरिक्तशास्त्राणि
त्वज्ञपुरुषबुद्धिकल्पितानि ततश्चाज्ञप्रणीतत्वादप्रमाणान्येवेति तदुक्तो धर्मो धर्माभासः वेदोक्त एव तु धर्म इत्यर्थः॥१६॥ननु मन्वादिस्मृतीनामप्येवंरीत्या प्रामाण्याभाव
आगत इति चेत्तत्राह स्मृतयश्चेति ॥ श्रुत्यर्थ एव तु स्मृतिभिरुच्यते ततो मूलभूतश्रुतेः प्रामाण्यात्तन्मूलकस्मृतीनामपि प्रामाण्यमव्याहतमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु मन्वादि
स्मृतीनां पुराणानां च सप्रमाणत्वे तप्तमुद्राविधानवामाचारादिवेदविरुद्धाचारस्य च पुराणस्मृतिषु सत्त्वात् ग्राह्यत्वं स्यादिति चेत्तत्राह । क्वचित्कदाचिदिति ॥ तंत्रार्थ

**श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितं यत्स धर्मः प्रकीर्तितः ॥अन्यशास्त्रेण यः प्रोक्तो धर्माभासः स उच्यते॥१५॥सर्वज्ञात्सर्वशक्तेश्च मत्तो वेदः
समुत्थितः॥अज्ञानस्य ममाभावादप्रमाणा न च श्रुतिः॥१६॥स्मृतयश्च श्रुतेरर्थं गृहीत्वैव च निर्गताः॥मन्वादीनां श्रुतीनां च ततः
प्रामाण्यमिष्यते॥१७॥क्वचित्कदाचित्तन्त्रार्थकटाक्षेण परोदितम्॥धर्मं वदंति सोंऽशस्तु नैव ग्राह्योऽस्ति वैदिकैः॥१८॥अन्येषां शास्त्रकर्तॄणामज्ञानप्रभवत्वतः ॥ अज्ञानदोषदुष्टत्वात्तदुक्तेर्न प्रमाणता ॥१९॥ तस्मान्मुमुक्षुधर्मार्थं सर्वथा वेदमाश्रयेत्॥राजाज्ञा च यथा
लोके हन्यते न कदाचन ॥२०॥ सर्वेशान्या ममाज्ञा सा श्रुतिस्त्याज्या कथं नृभिः ॥ मदाज्ञारक्षणार्थं तु ब्रह्मक्षत्रियजातयः ॥२१॥
मया सृष्टास्ततो ज्ञेयं रहस्यं मे श्रुतेर्वचः ॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भूधर॥२२॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा वेषान्बिभर्म्यहम् ॥ देवदैत्यविभागश्चाप्यत एवाभवन्नृप ॥ २३ ॥ ये न कुर्वंति तद्धर्मं तच्छिक्षार्थं मया सदा ॥ संपादितास्तु नरकास्त्रासो यच्छ्रवणाद्भवेत् ॥ २४ ॥ यो वेदधर्ममुज्झित्य धर्ममन्यं समाश्रयेत् ॥ राजा प्रवासयेद्देशान्निजादेतानधर्मिणः ॥ २५ ॥**

कटाक्षेण तंत्रतंत्रार्थावलोकनेन परोदितं वेदातिरिक्तशास्त्रोदितमपि धर्मं वदंति स धर्मः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वात्तैरुक्तोऽपि न वैदिकैर्ग्राह्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ तत्र हेतुमाह ।
अन्येषां शास्त्रकर्तॄणामिति ॥ १९ ॥ २० ॥ सर्वेशान्याः सर्वेश्वर्या मम सा श्रुतिराज्ञाऽस्ति सा नृभिः कथं त्याज्येत्यर्थः ॥ तथा च कूर्मपुराणे देवीवाक्यं द्वादशाध्याये ॥
ममैवाज्ञा परा शक्तिर्वेदसंज्ञा पुरातनी ॥ ऋग्यजुःसामरूपेण सर्गादौ संप्रवर्तत इति ॥ ममाज्ञाभूतश्रुतिरक्षणार्थं मया महान्यत्नः कृतोऽस्तीत्याह ॥ मदाज्ञेति ॥ २१ ॥
ततस्तस्माद्धेतोर्ज्ञेयं श्रुतेर्वचो मे मम रहस्यमस्तीति ॥ २२ ॥ वेषान् शाकंभर्यादिरामकृष्णाद्यवतारान्॥अत एवेति ॥ वेदसंरक्षका देवास्तन्नाशका दैत्या इति विभागो
वेदसद्भावादेव जात इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

मूर्तिभेदेन वक्ष्यमाणेन ॥ वेदोक्तदीक्षासमन्वितैर्वैदिकैः ॥ वैदिकी वेदोक्तप्रकारा पूजा कर्तव्येत्यर्थः ॥ सा च विराट्स्वरूपस्य पूर्वं देव्या दर्शितस्य ध्यानरूपा प्रथमा ॥ द्वितीया तु करचरणादिविशिष्टां सुकुमारां भगवतीमूर्तिं ध्यात्वा वेदोक्तमंत्रैरावाहनादिविसर्जनांतं कुर्य्यादिति द्वितीया पूजा ॥ इत्येवं मूर्तिभेदेन वैदिकी पूजा द्विविधेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तांत्रिक्या अधिकारिणमाह ॥ तंत्रोक्तेति ॥ कुंडमंडपादिपुरःसरं तांत्रिकमंत्रैर्दीक्षां कुर्वद्भिस्तांत्रिकी तंत्रोक्तविधिना पूजा कर्तव्येत्यर्थः ॥ न ज्ञात्वेति ॥ यस्य यस्यां पूजायामधिकारस्तत्र तं न ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ विपरीतकं वैदिकस्तांत्रिकं करोति तांत्रिको वैदिकं करोतीत्येवंरूपं यः करोति मूढः स पतत्येव नरकादिष्विति शेषः ॥ तथा च श्रुतिः। यो वै स्वां देवतामतियजते प्र स्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवतीति । अतियजते त्यजति ॥ च्यवते

वैदिक्यर्चाऽपि द्विविधा मूर्तिभेदेन भूधर ॥ वैदिकी वैदिकैः कार्या वेददीक्षासमन्वितैः ॥ ४ ॥ तंत्रोक्तदीक्षावद्भिस्तु तांत्रिकी
संश्रिता भवेत्॥इत्थं पूजारहस्यं च न ज्ञात्वा विपरीतकम् ॥ ५ ॥ करोति यो नरो मूढः स पतत्येव सर्वथा ॥ तत्र या वैदिकी
प्रोक्ता प्रथमा तां वदाम्यहम् ॥ ६ ॥ यन्मे साक्षात्परं रूपं दृष्टवानसि भूधर ॥ अनंतशीर्षनयनमनंतचरणं महत् ॥ ७ ॥ स
र्वशक्तिसमायुक्तं प्रेरकं यत्परात्परम् ॥ तदेव पूजयेन्नित्यं नमेद्ध्यायेत्स्मरेदपि ॥ ८ ॥ इत्येतत्प्रथमार्चायाः स्वरूपं कथितं नग ॥
शांतः समाहितमना दंभाहंकारवर्जितः ॥९॥ तत्परो भव तद्याजी तदेव शरणं व्रज ॥ तदेव चेतसा पश्य जप ध्यायस्व सर्वदा ॥
॥१०॥ अनन्यया प्रेमयुक्तभक्त्या मद्भावमाश्रितः ॥ यज्ञैर्यज तपोदानैर्मामेव परितोषय ॥ ११ ॥ इत्थं ममानुग्रहतो मोक्ष्यसे
भवबन्धनात् ॥ मत्परा ये मदासक्तचित्ता भक्तवरा मताः ॥१२॥ प्रतिजाने भवादस्मादुद्धराम्यचिरेण तु ॥ ध्यानेन कर्मयुक्तेन
भक्तिज्ञानेन वा पुनः ॥ १३ ॥ प्राप्याऽहं सर्वथा राजन्न तु केवलकर्मभिः ॥ धर्मात्संजायते भक्तिर्भक्त्या संजायते परम् ॥ १४ ॥

गृह्णाति । स्वां देवतामिति। स्वोचितमार्गोपलक्षणम् ॥ ५ ॥ तत्र वैदिक्यर्चाया एव स्वरूपं प्राशस्त्यं च वदति । तत्र या वैदिकीति ॥ प्रथमामिति ॥ वैदिकी तांत्रिकी तथेति वाक्योक्तां प्रथमां वैदिकीमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ शांत्यादियुक्तो वैदिकीं पूजां कुर्यादित्याह । शांतः समाहितेति ॥ ९ ॥ तत्परस्तन्मम विराट्स्वरूपमेव परमुत्कृष्टं यस्य तत्परः ॥ १० ॥ मामेव विराट्स्वरूपाम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ननु तर्हि केवलं कर्म निरर्थकमिति चेन्नेत्याह ॥ धर्मात्संजायते भक्तिरिति ॥ यदि कर्म नाचरितं तदा पापक्षयाभावाद्भक्तिरेव दुर्लभा स्यात् ॥ भक्तेरभावाच्च परं ब्रह्माप्यंत्यंतं दुर्लभं स्यादिति कर्माचरणं सार्थकमेवेति भावः ॥ परमिति ॥ ज्ञानमित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु तर्हि किमर्थं तंत्राणि शिवेन प्रणीतानीति चेत्तत्राह । अन्यानि यानीति ॥ २६ ॥ तेषां नामान्याह।वामं कापालिकमिति ॥ २७ ॥ पापिनां वेदधर्माचरणे सद्गतिः स्यादिति कर्मवैचित्र्याभावात्प्रपंचवैचित्र्यं न स्यादिति तेषां नानाफलप्रदर्शनेन तत्र प्रवृत्तये मोहार्थमेव वेदश्रद्धाप्रच्युत्यर्थं च तन्त्राणि प्रणीतानीत्यर्थः ॥ किंच शापदग्धानां वेदबहिष्कृतानां ब्राह्मणानां सोपानक्रमेण जन्मांतरे वेदाधिकारप्राप्त्यर्थं किंचित्परमेश्वरोपासनं वक्तव्यमिति तदनुग्रहार्थं च तंत्राणि प्रणीतानीत्याह । दक्षशापादिति ॥ शापकथा च कूर्मपुराणे सूतसंहितायामस्मिन्द्वादशस्कंधे च प्रसिद्धा पुराणांतरेषु च ॥२८॥२९॥३०॥ ननु तर्हि तंत्राणि सर्वथा त्याज्यानीति पर्यवसन्नमिति चेन्नेत्याह॥ तत्र वेदाविरुद्धोंऽश इति॥तंत्रेषु द्विविधांशोऽस्ति॥एको वेदविरुद्धो द्वितीयो वेदाविरुद्धः॥तत्र वैदिकैर्वेदविरुद्धांशस्त्याज्यो वेदाविरुद्धां

ब्राह्मणैर्न च संभाष्याः पंक्तिग्राह्या न च द्विजैः ॥ अन्यानि यानि शास्त्राणि लोकेऽस्मिन्विविधानि च ॥ २६ ॥ श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तामसान्येव सर्वशः ॥ वामं कापालकं चैव कौलकं भैरवागमः ॥ २७ ॥ शिवेन मोहनार्थाय प्रणीतो नान्यहेतुकः ॥ दक्षशापाद् भृगोः शापाद्दधीचस्य च शापतः ॥ २८ ॥ दग्धा ये ब्राह्मणवरा वेदमार्गबहिष्कृताः ॥ तेषामुद्धरणार्थाय सोपानक्रमतः सदा ॥ २९ ॥ शैवाश्च वैष्णवाश्चैव सौराः शाक्तास्तथैव च ॥ गाणपत्या आगमाश्च प्रणीताः शंकरेण तु ॥३०॥ तत्र वेदाविरुद्धोंऽशोऽप्युक्त एव क्वचित्क्वचित् ॥ वैदिकैस्तद्ग्रहे दोषो न भवत्येव कर्हिचित् ॥ ३१ ॥ सर्वथा वेदभिन्नार्थे नाधिकारी द्विजो भवेत् ॥ वेदाधिकारहीनस्तु भवेत्तत्राधिकारवान् ॥३२॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वैदिको वेदमाश्रयेत् ॥ धर्मेण सहितं ज्ञानं परं ब्रह्म प्रकाशयेत् ॥३३॥ सर्वैषणाः परित्यज्य मामेव शरणं गताः ॥ सर्वभूतदयावंतो मानाहंकारवर्जिताः॥३४॥मच्चित्ता मद्गतप्राणा मत्स्थानकथने रताः ॥ संन्यासिनो वनस्थाश्च गृहस्था ब्रह्मचारिणः॥३५॥उपासते सदा भक्त्या योगमैश्वरसंज्ञितम्॥तेषां नित्याभियुक्तानामहमज्ञानजं तमः ॥३६॥ ज्ञानसूर्यप्रकाशेन नाशयामि न संशयः ॥ इत्थं वैदिकपूजायाः प्रथमाया नगाधिप ॥ ३७ ॥

शस्तु ग्राह्य इत्यर्थः तदुक्तं वायुसंहितायाम्॥ शैवागमोऽपि द्विविधः श्रौताश्रौतश्च. तन्मयः॥ श्रुतिसारमयः श्रौतः स्वतंत्र इतरो मत इत्यादि ॥ श्रौतो ग्राह्यस्तु वैदिकैरिति सूतसंहितायाम्॥ तथाऽपि योंऽशो मार्गाणां वेदेन न विरुद्ध्यते ॥ योंऽशः प्रमाणमित्युक्तमिति ॥ इत्थमेतावत्पर्यंतं वैदिकं मतमुपपादितम् ॥ तंत्राणां स्वतः प्रामाण्यमंगीकुर्वतां तांत्रिकाणां मतं त्वन्यदेवेति दिक् ॥३१॥३२॥ यस्माद्वेदोक्त एव धर्मस्तस्माद्वेदमेवाश्रयेदित्याह । तस्मादिति ॥ धर्मेण वेदोक्तेन ॥३३॥ पुनर्विराट्स्वरूपोपासकस्य निष्ठामाह । सर्वैषणा इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ऐश्वरसंज्ञितं विराट्स्वरूपोपासनाभिधम् ॥ ३६ ॥ प्रथमवैदिकपूजास्वरूपकथनमुपसंहरति इत्थमिति ॥ ३७ ॥

वेदमार्गेण करचरणादिविशिष्टसुकुमारमूर्तिपूजारूपाया द्वितीयवैदिकपूजायाः स्वरूपमाह । द्वितीयाया इति ॥ ३८ ॥महापटे वस्त्रे ॥ ३९ ॥ सुकुमारां मूर्तिमाह । सगुणामिति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इत्थं बाह्यपूजा कियत्कालपर्यंतं कर्तव्येति चेत्तत्राह । यावदांतरेति ॥ आंतरपूजायामधिकारे जाते इत्यर्थः ॥ तदुक्तं सूतसंहितायां पञ्चमाध्याये शक्तिपूजाप्रकरणे॥ अथाभ्यंतरपूजायामधिकारो भवेद्यदि॥ त्यक्त्वा बाह्यामिमां पूजामाश्रयेदपरां बुध इति ॥४३॥ आंतरपूजास्वरूपमाह । आभ्यंतरेति॥ संविदि ज्ञानरूपे ब्रह्मणि मयि यच्चेतसो लयस्तद्रूपे इत्यर्थः ॥४४॥ ४५ ॥ निर्मनस्केन निर्विकल्पेन ॥ योगयुक्तेन भक्तियोगयुक्तेन ॥ ४६ ॥ इयं या मूर्तौ पूजा

स्वरूपमुक्तं संक्षेपाद् द्वितीयाया अथो ब्रुवे ॥ मूर्तौ वा स्थंडिले वाऽपि तथा सूर्येंदुमंडले ॥ ३८ ॥ जलेऽथ वा बाणलिंगे यंत्रे वाऽपि महापटे ॥ तथा श्रीहृदयांभोजे ध्यात्वा देवीं परात्पराम्॥३९॥सगुणां करुणापूर्णां तरुणीमरुणारुणाम् ॥ सौंदर्यसारसीमां तां सर्वावयवसुंदराम् ॥ ४० ॥ शृंगाररससंपूर्णां सदा भक्तार्तिकातराम् ॥ प्रसादसुमुखीमंबां चंद्रखंडशिखंडिनीम् ॥४१॥ पाशांकुशवराभीतिधरामानंदरूपिणीम् ॥ पूजयेदुपचारैश्च यथावित्तानुसारतः ॥ ४२ ॥ यावदांतरपूजायामधिकारो भवेन्न हि ॥ तावद्बाह्यामिमां पूजां श्रयेज्जाते तु तां त्यजेत् ॥४३॥ आभ्यंतरा तु या पूजा सा तु संविल्लयः स्मृतः ॥ संविदेव परं रूपमुपाधिरहितं मम ॥ ४४ ॥ अतः संविदि मद्रूपे चेतः स्थाप्यं निराश्रयम् ॥ संविद्रूपातिरिक्तं तु मिथ्या मायामयं जगत् ॥ ४५ ॥ अतः संसारनाशाय साक्षिणीमात्मरूपिणीम् ॥ भावयेन्निर्मनस्केन योगयुक्तेन चेतसा ॥ ४६ ॥ अतः परं बाह्यपूजाविस्तारः कथ्यते मया ॥ सावधानेन मनसा शृणु पर्वत सत्तम ॥ ४७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे देवीगीतायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ प्रातरुत्थाय शिरसि संस्मरेत्पद्ममुज्ज्वलम् ॥ कर्पूराभं स्मरेत्तत्र श्रीगुरुं निजरूपिणम् ॥ १ ॥ सुप्रसन्नं लसद्भूषाभूषितं शक्तिसंयुतम् ॥ नमस्कृत्य ततो देवीं कुंडलीं संस्मरेद् बुधः ॥ २ ॥

संक्षेपेणोक्ता तां विस्तरेण वक्तुं प्रतिजानीते । अतः परमिति ॥४७॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके सप्तमस्कन्धे देवीगीतायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ पञ्चाधिकैश्च चत्वारिंशद्भिः पद्यैरतः परम् ॥ बाह्यपूजाविधानं च यथावदभिधीयते ॥ १ ॥ बाह्यपूजां वक्तुमुपक्रमते प्रातरुत्थायेति ॥ अष्टपंच भवेत्प्रातरिति धर्मशास्त्रोक्त प्रातःकाले इत्यर्थः ॥ शिरसि स्वमस्तके ब्रह्मरंध्रे पद्मं सहस्रारम् ॥ तत्र तस्मिन्पद्मे निजरूपिणं निजगुरुसमानाकारमित्यर्थः ॥ १ ॥ शक्तिसंयुतं स्वपत्नीसंयुतम् ॥

माता एव गुरुश्चेत्तां पतिसंयुतां ध्यायेत् ॥२॥ प्रकाशमानामिति ॥ प्रथमे प्रयाणे ब्रह्मरंध्रगमनरूपे प्रकाशमानां चिद्रूपत्वेन भासमानां प्रतिप्रयाणे ब्रह्मरंध्रान्मूलाधारं पुनरागमने अमृतायमानाम् आनन्दामृतभरिताम् ॥ अंतःपदव्यां सुषुम्नायामनुसंचरंतीं गमनागमने कुर्वतीमबलां परां शक्तिं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मीत्यर्थः॥न विद्यते बलं यस्याः सकाशादन्यत्रेत्यबला ॥ इत्थं योगिभिः कुंडलिनी साक्षात्कर्तव्या योगाभावे भावना वा कर्त्तव्या ॥ ३ ॥ तच्छिखामध्ये सा या शिखा मूलाधारस्थचिदग्नेः शिखा कुंडलिनी तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित इति तैत्तिरीयश्रुत्युक्ता तन्मध्ये मां सच्चिदानंदरूपिणीं ध्यायेदित्यर्थः ॥ सर्वाः क्रियाः संध्यावंदनांताः ॥ ४ ॥ होमांते मत्प्रीत्यर्थमग्निहोत्रहोमान्ते इत्यर्थः ॥ ५ ॥ भूतशुद्धिमातृकान्यासौ प्रसिद्धौ गौरवान्न लिख्येते हृल्लेखा मातृकेति ॥ हृल्लेखा मायाबीजं प्रत्यक्षरं मायाबीजं पूर्वं दत्त्वा मातृकान्यासो यः कर्तव्यः स हृल्लेखामातृकान्यासः शारदायां दशविधमातृकान्यासेषु प्रसिद्धः ॥६॥ ७ ॥ धर्मादिभिरिति ॥ धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यान्

प्रकाशमानां प्रथमे प्रयाणे प्रतिप्रयाणेऽप्यमृतायमानाम् ॥ अंतःपदव्यामनुसंचरंतीमानंदरूपामबलां प्रपद्ये॥३॥ ध्यात्वैवं तच्छिखामध्ये सच्चिदानंदरूपिणीम्॥ मां ध्यायेदथ शौचादिक्रियाः सर्वाः समापयेत्॥४॥अग्निहोत्रं ततो हुत्वा मत्प्रीत्यर्थं द्विजोत्तमः॥ होमांते स्वासने स्थित्वा पूजासंकल्पमाचरेत् ॥५॥ भूतशुद्धिं पुरा कृत्वा मातृकान्यासमेव च ॥ हृल्लेखामातृकान्यासं नित्यमेव समाचरेत् ॥ ६ ॥ मूलाधारे हकारं च हृदये च रकारकम् ॥ भ्रूमध्ये तद्वदीकारं ह्रींकारं मस्तके न्यसेत् ॥ ७ ॥ तत्तन्मंत्रोदितानन्यान्न्यासान्सर्वान्समाचरेत् ॥ कल्पयेत्स्वात्मनो देहे पीठं धर्मादिभिः पुनः ॥ ८ ॥ ततो ध्यायेन्महादेवीं प्राणायामैर्विजृंभिते ॥ हृदंभोजे मम स्थाने पञ्चप्रेतासने बुधः ॥ ९ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ॥ एते पंच महाप्रेताः पादमूले मम स्थिताः ॥ १० ॥

विदिक्षु पीठखुरत्वेन भावयेत् ॥ अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यान्पूर्वादिचतुर्दिक्षु पीठमात्रत्वेन भावयेत् ॥ तत्पीठोपरि मध्येऽनंताय नमः ॥ पद्माय नमः ॥ अं सूर्यमंडलाय नमः ॥ मं वह्निमंडलाय नमः ॥ सं सत्त्वाय नमः ॥ रं रजसे नमः ॥ तं तमसे नमः ॥ पूर्वादिदिक्षु ॥ आं आत्मने नमः ॥ अं अंतरात्मने नमः ॥ पं परमात्मने नमः ॥ ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ॥ ततः पद्मस्य पूर्वादिदले ॥ जयायै नमः ॥ विजयायै नमः ॥ अपराजितायै नमः ॥ नित्यायै नमः ॥ विलासिन्यै नमः ॥ दोग्ध्र्यै नमः ॥ अघोरायै नमः ॥ मध्ये मंगलायै नमः ॥ इति पीठशक्तीः पूजयेत् ॥ इदं शारदायां स्पष्टम् ॥ ८ ॥ ततः प्राणायामैर्विकसिते हृत्पद्मे पंचप्रेतासने देवीं ध्यायेदित्याह । ततो ध्यायेदिति ॥ ९ ॥ पञ्चप्रेतानाह । ब्रह्मा विष्णुश्चेति ॥ १० ॥

किमर्थमेते त्वदासनतां गता इति तत्राह । पञ्चभूतात्मका ह्येते इति ॥ भूम्यादिपञ्चभूतानामेतेऽधिपतयोऽहं तु देवी तेषामुत्पादकं यदव्यक्तं मायाविशिष्टं ब्रह्म तद्रूपिणी तेभ्योऽधिका तथा ते ब्रह्मादयो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुर्यातीतरूपपंचावस्थाधिपतयोऽहं तु देवी तुर्यातीतावस्थातोऽप्यधिकं यद्ब्रह्म तद्रूपिणी तस्मात्ते ममाऽऽसनतां गता इत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्र ब्रह्मादयश्चत्वारो मंचकखुराः ॥ सदाशिवस्तु फलकस्थानीयः कल्पनीय इति बोध्यम् ॥ एवं हृदये प्रथमतो मानसोपचारैः पूजयित्वा यथाशक्ति मूलमंत्रं जपित्वा जपं देव्यै समर्प्य बाह्यपूजार्थमर्घ्यस्थापनं चरेदित्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ १२ ॥ अर्घ्यस्थापनप्रकारः शारदायां द्रष्टव्यो गौरवान्नेहोच्यते ॥ १३ ॥ अस्त्रमन्त्रेण फट्मन्त्राभ्युक्षितजलेन पूजाद्रव्याणि शोधयेदित्यर्थः ॥ दिग्बंधमिति ॥ फट्मन्त्रेण स्वपरितोऽग्निप्राकारं भावयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

पंचभूतात्मका ह्येते पञ्चावस्थात्मका अपि ॥ अहं त्वव्यक्तचिद्रूपा तदतीताऽस्मि सर्वथा ॥११॥ ततो विष्टरतां याताः शक्तितंत्रेषु सर्वदा॥ध्यात्वैवं मानसैर्भोगैः पूजयेन्मां जपेदपि ॥ १२ ॥ जपं समर्प्य श्रीदेव्यै ततोऽर्घ्यस्थापनं चरेत् ॥ पात्रासादनकं कृत्वा पूजाद्रव्याणि शोधयेत् ॥ १३॥ जलेन तेन मनुना चास्त्रमंत्रेण देशिकः॥दिग्बंधं च पुरा कृत्वा गुरून्नत्वा ततः परम् ॥१४॥ तदनुज्ञां समादाय बाह्यपीठे ततः परम् ॥ हृदिस्थां भावितां मूर्तिं मम दिव्यां मनोहराम् ॥ १५ ॥ आवाहयेत्ततः पीठे प्राणस्थापनविद्यया ॥ आसनावाहने चाऽर्घ्यं पाद्याद्याचमनं तथा ॥ १६ ॥ स्नानं वासोद्वयं चैव भूषणानि च सर्वशः ॥ गंधपुष्पं यथायोग्यं दत्त्वा देव्यै स्वभक्तितः ॥ १७ ॥ यन्त्रस्थानामावृतीनां पूजनं सम्यगाचरेत् ॥ प्रतिवारमशक्तानां शुक्रवारो नियम्यते ॥ १८ ॥ मूलदेवीप्रभारूपाः स्मर्तव्या अंगदेवताः ॥ तत्प्रभापटलव्याप्तं त्रैलोक्यं च विचिंतयेत् ॥ १९ ॥ पुनरावृत्तिसहितां मूलदेवीं च पूजयेत् ॥ गंधादिभिः सुगंधैस्तु तथा पुष्पैः सुवासितैः ॥ २० ॥ नैवेद्यैस्तर्पणैश्चैव तांबूलैर्दक्षिणादिभिः ॥ तोषयेन्मां त्वत्कृतेन नाम्नां साहस्रकेण च ॥ २१ ॥

बाह्यपीठे पूर्वोक्ते यंत्रादौ ॥ १५ ॥ प्राणस्थापनविद्यया प्राणप्रतिष्ठामंत्रेण ॥ १६ ॥ १७ ॥ पुष्पांतं पूजां कृत्वा यंत्रस्थानामावृतीनामावरणदेवतानां पूजनं कुर्यादित्याह । यंत्रस्थानामिति ॥ ताश्च देवतास्तत्तन्मूर्तिकल्पोक्ता ग्राह्याः ॥ प्रतिदिनमावरणदेवतापूजनं कर्तुमशक्तश्चेच्छुक्रवारेऽवश्यं कुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥ आवरणदेवतासु भावनामाह । मूलदेवीति ॥ १९ ॥ पुनरावृत्तीति ॥ इत्थमावरणदेवतां यथास्थानेषु स्थितां ध्यात्वा संपूज्य पुनः सावरणां सायुधां सशक्तिकां श्रीभुवनेश्वरीं गंधादिदक्षिणान्तैरुपचारैः पूजयेदित्यर्थः ॥ २० ॥ त्वत्कृतेनेति ॥ त्वया हिमालयेन कृतं यत्सहस्रनामस्तोत्रं मम तेन मां तोषयेदित्यर्थः ॥ अनेनैव

ज्ञापकेन हिमालयेन देवीदर्शने जाते सहस्रनामस्तोत्रेण देवी स्तुतेति बोधितम् । तच्च सहस्रनामस्तोत्रं यद्यप्यस्मिन्पुराणे नास्ति तथाऽपि कूर्मपुराणे द्वादशाध्याये वर्तते तद्ग्राह्यम् ॥ तत्राऽप्येतत्प्रसंगेनैव सहस्रनामकथनात् ॥ चकारेण नित्यमूलमंत्रजपं कृत्वा पश्चात्सहस्रनामस्तोत्रं पठेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ कवचेन तंत्रादिषु प्रोक्तेन अहं रुद्रेभिरिति देवीसूक्तेनेत्यन्वयः ॥ देव्यथर्वशिरोनाम सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुरित्यादिकं हृल्लेखोपनिषत् भुवनेश्वर्या उपनिषत्

कवचेन च सूक्तेनाऽहं रुद्रेभिरिति प्रभो ॥ देव्यथर्वशिरोमंत्रैर्हल्लेखोपनिषद्भवैः ॥ २२ ॥ महाविद्यामहामंत्रैस्तोषयेन्मां मुहुर्मुहुः ॥ क्षमापयेज्जगद्धात्रीं प्रेमार्द्रहृदयो नरः ॥ २३ ॥ पुलकांकितसर्वांगैर्बाष्परुद्धाक्षिनिःस्वनः ॥ नृत्यगीतादिघोषेण तोषयेन्मां मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥ वेदपारायणैश्चैव पुराणैः सकलैरपि ॥ प्रतिपाद्या यतोऽहं वै तस्मात्तैस्तोषयेच्च माम् ॥ २५ ॥ निजं सर्वस्वमपि मे सदेहं नित्यशोऽर्पयेत् ॥ नित्यहोमं ततः कुर्याद्ब्राह्मणांश्च सुवासिनीः ॥ २६ ॥ बटुकान्पामरानन्यान्देवीबुद्ध्या तु भोजयेत् ॥ नत्वा पुनः स्वहृदये व्युत्क्रमेण विवर्जयेत् ॥ २७ ॥ सर्वं हल्लेखया कुर्यात्पूजनं मम सुव्रत ॥ हल्लेखां सर्वमंत्राणां नायिका परमा स्मृता ॥ २८ ॥ हृल्लेखादर्पणे नित्यमहं तत्प्रतिबिंबिता ॥ तस्माद्धृल्लेखया दत्तं सर्वमंत्रैः समर्पितम् ॥ २९ ॥ गुरुं संपूज्य भूषाद्यैः कृतकृत्यत्वमावहेत् ॥ य एवं पूजयेद्देवीं श्रीमद्भुवनसुंदरीम् ॥ ३० ॥ न तस्य दुर्लभं किंचित्कदाचित्क्वचिदस्ति हि ॥ देहांते तु मणिद्वीपं मम यात्येव सर्वथा ॥ ३१ ॥ ज्ञेयो देवीस्वरूपोऽसौ देवा नित्यं नमंति तम् ॥ इति ते कथितं राजन्महादेव्याः प्रपूजनम् ॥ ३२ ॥ विमृश्यैतदशेषेणाप्यधिकारानुरूपतः ॥ कुरु मे पूजनं तेन कृतार्थस्त्वं भविष्यसि ॥३३॥ इदं तु गीताशास्त्रं मे नाशिष्याय वदेत्क्वचित् ॥ नाभक्ताय प्रदातव्यं न धूर्ताय च दुर्हृदे ॥३४॥ एतत्प्रकाशनं मातुरुद्घाटनमुरोजयोः ॥ तस्मादवश्यं यत्नेन गोपनीयमिदं सदा ॥३५॥ देयं भक्ताय शिष्याय ज्येष्ठपुत्राय चैव हि ॥ सुशीलाय सुवेषाय देवीभक्तियुताय च ॥ ३६ ॥ श्राद्धकाले पठेदेतद्ब्राह्मणानां समीपतः ॥ तृप्तास्तत्पितरः सर्वे प्रयांति परमं पदम् ॥३७॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सर्वस्वमपीति ॥ स्वदेहसहितं सर्वस्वं देव्यै समर्पयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ व्युत्क्रमेण संहारमुद्रया ॥ २७ ॥ पूर्वपूजायां ये उपचारा देयास्ते सर्वे मायाबीजमंत्रमुच्चार्य देया इत्याह ॥ सर्वं हृल्लेखयेति ॥ २८ ॥ कुतः सर्वमंत्राणां नायिकेति चेन्मम तस्मिन्मंत्रे प्रत्यासत्त्यतिशयादित्याह ॥ हृल्लेखादर्पणे ॥ इति ॥ तथा च ब्रह्मांडपुराणे ॥ ह्रींकारादर्शबिंबिकेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उरोजयोः स्तनयोः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ततो देवीवरप्रदानानंतरम् ॥ इयं च गौर्या उत्पत्तिर्ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यामभवत् तदुक्तं कृत्यरत्नावल्याम् ॥ ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यां तु जाता पूर्वमुमा सती ॥ तस्मात्सा तत्र संपूज्या सर्वैः सौभाग्यहेतवे ॥ उपहारैश्च विविधैर्गीतनृत्योत्सवादिभिः होमैः पयोभिर्वस्त्रैश्च पत्रपुष्पैः सुगंधिभिरिति ॥ सा चोत्पत्तिररुणोदयवेलायाम् ॥ तदुक्तं मात्स्ये तारकासुरयुद्धप्रस्तावे ॥ ततो जगत्परित्राणहेतुं हिमगिरेः प्रिया ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते सुभगे प्रासूयत गुहारणिमिति ॥ ३९ ॥ इत्थं गौर्या उत्पत्तिं तस्याः शिवस्य प्राप्तिं च सविस्तरमुपवर्ण्य लक्ष्म्युत्पत्तिं तस्या विष्णुप्राप्तिं च संक्षेपेण वदति । समुद्रमंथने इति ॥ रत्नान्यासु रत्नान्युत्पन्नानीत्यर्थः ॥ ४० ॥ तत्रेति ॥ तस्मिन्नपि

व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा सा भगवती तत्रैवांतरधीयत ॥ देवाश्च मुदिताः सर्वे देवीदर्शनतोऽभवन् ॥ ३८ ॥ व्यास उवाच ॥ ततो हिमालये जज्ञे देवी हैमवती तु सा ॥ या गौरीति प्रसिद्धाऽऽसीद्दत्ता सा शंकराय च ॥ ३९ ॥ ततः स्कंदः समुद्भूतस्तारकस्तेन पातितः ॥ समुद्रमंथने पूर्वं रत्नान्यासुर्नराधिप ॥ ४० ॥ तत्र देवैः स्तुता देवी लक्ष्मीप्राप्त्यर्थमादरात् ॥ तेषामनुग्रहार्थाय निर्गता तु रमा ततः ॥ ४१ ॥ वैकुंठाय सुरैर्दत्ता तेन तस्य शमोऽभवत् ॥ इति ते कथितं राजन्देवीमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ४२ ॥ गौरीलक्ष्म्योः समुत्पत्तिविषयं सर्वकामदम् ॥ न वाच्यं त्वेतदन्यस्मै रहस्यं कथितं यतः ॥ ४३ ॥ गीता रहस्यभूतेयं गोपनीया प्रयत्नतः ॥ सर्वमुक्तं समासेन यत्पृष्टं तत्त्वयाऽनघ ॥ ४४ ॥ पवित्रं पावनं दिव्यं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां सप्तमस्कंधे देवीगीतायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ श्रीरस्तु ॥ स्कंधश्चायं समाप्तः ॥ ७ ॥

खशरद्व्यश्वि (२२९०) पद्यैस्तु द्वैपायनमुखच्युतैः ॥ श्रीमद्भागवतस्यास्य सप्तमस्कंध ईरितः ॥ १ ॥

समये देवैर्देवी रमा शक्तिः स्तुता किमर्थं लक्ष्मीप्राप्त्यर्थम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ विस्तरस्तु मत्कृतदेवीगीताबृहट्टीकायां द्रष्टव्यः ॥ श्रीरामचच्छेवकुलोत्पन्नो रंगनाथात्मजः सुधीः ॥ श्रीलक्ष्मीगर्भसंभूतो नीलकंठोऽभिधानतः ॥ १ ॥ देवीभागवतस्याऽस्य व्याख्यानरहितस्य च । व्याख्यां यः कृतवान्सम्यक् तिलकाख्यां महत्तराम् ॥ २ ॥ सप्तमस्कंध एतस्याः समाप्तोऽभूच्छुभार्थदः ॥ प्रायतां तेन मेऽनंतकोटिब्रह्मांडनायिका ॥ ३ ॥ इति श्रीशैवकुलोत्पन्नरंगनाथात्मजलक्ष्मीगर्भजनीलकंठकृते श्रीमद्देवीभागवतातिलके सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ छ ॥ ॥ स्कंधश्चायं समाप्तः ॥ ७ ॥

॥ अथ श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ तरुणेंदुमौलितरुणीं करुणारसेन परिपूर्णाम् ॥ गुरुणा भरेण कुचयोर्नमितां नमतां भवेद्भवे न भवः ॥१ ॥ अष्टाधिकैश्च चत्वारिंशत्पद्यैरथ सादरम् ॥ मनवे वरदानं च देव्या दत्तमितीर्यते ॥१॥ जनमेजयो राजा सूर्यसोमोद्भवानां राज्ञां चरितं श्रुत्वा तदनंतरं देवीगीताश्रवणं कृतवान् ॥ तस्यां च गीतायां देव्या विराट्स्वरूपमुपवर्णितं तस्य विस्तारो न वर्णितस्तद्बुभुत्सुरथ मन्वंतरेषु येन रूपेण पूज्यते तद्बुभुत्सुश्च तथा इलावृतादिवर्षरूपेषु येषु स्थानेषु येन येन कर्मणा पूज्यते तद्बुभुत्सुश्च पृच्छति ॥ सूर्यचंद्रेति ॥१॥ मन्वंतरेष्विति ॥ सर्वमन्वंतरेषु मनुभिर्मनुवंशजैश्च येन येन रूपेण पूज्यते तद्वदेत्यन्वयः ॥२॥ किंच यस्मिंश्चेति॥यस्मिन्यस्मिन्निलावृतादिवर्षेषु खंडेषु स्थानविशेषेषु येन येन कर्मणा व्यापारेण चकाराद्येन सदाचारेण च पूज्यते तत्कर्म तं सदाचारं च वदेत्यन्वयः ॥ किंच देव्या इति । देव्या विराट्स्वरूपं यत्पूर्वमुक्तम् तस्य वर्णनमपि यथा वर्तते तथेत्यर्थः । तदपि तत्सर्वं वदेत्यन्वयः ॥३॥ ननु विराट्स्वरूपवर्णनस्य कोपयोग इति चेत्तत्राह । येनेति ॥ स्थूलरूप

श्रीगणेशाय नमः ॥ जनमेजय उवाच ॥ सूर्यचंद्रान्वयोत्थानां नृपाणां सत्कथाश्रितम् ॥ चरितं भवता प्रोक्तं श्रुतं तदमृतास्पदम् ॥ १ ॥ अधुना श्रोतुमिच्छामि सा देवी जगदंबिका ॥ मन्वंतरेषु सर्वेषु यद्यद्रूपेण पूज्यते ॥ २ ॥ यस्मिन्यस्मिंश्च वै स्थाने येन येन च कर्मणा ॥ "शरीरेण च देवेशी पूजनीया फलप्रदा ॥ येनैव मंत्रबीजेन यत्र यत्र च पूज्यते॥" देव्या विराट्स्वरूपस्य वर्णनं च यथातथम् ॥ ३ ॥ येन ध्यानेन तत्सूक्ष्मे स्वरूपे स्यान्मतेर्गतिः ॥ तत्सर्वं वद विप्रर्षे येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि देव्याराधनमुत्तमम् ॥ यत्कृतेन श्रुतेनापि नरः श्रेयोऽत्र विंदते ॥ ५ ॥ एवमेतन्नारदेन पृष्टो नारायणः पुरा ॥ तस्मै यदुक्तवान्देवो योगचर्याप्रवर्तकः ॥ ६ ॥ एकदा नारदः श्रीमान्पर्यटन्पृथिवीमिमाम् ॥ नारायणाश्रमं प्राप्तो गतखेदश्च तस्थिवान् ॥ ७ ॥ तस्मै योगात्मने नत्वा ब्रह्मदेवतनूद्भवः ॥ पर्यपृच्छदिमं चार्थं यत्पृष्टो भवताऽनघ ॥ ८ ॥

ध्यानेन हि चित्तस्यैकाग्रतायां साधितायां देव्याः सूक्ष्मरूपे मतेर्बुद्धेर्गतिर्गमनं स्यान्नान्यथेति स्थूलरूपध्यानार्थं स्थूलरूपसन्निवेशज्ञानमपेक्षितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तत्र मन्वन्तरेषु सर्वेष्वित्यस्योत्तरं दशमस्कंधे वक्ष्यति ॥ प्रथमतोऽत्र तृतीयप्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते । शृणु राजन्निति ॥ देव्याराधनमिति ॥ यद्यपि राज्ञा तृतीयप्रश्ने विराट्स्वरूपसन्निवेश एव पृष्टो न त्वाराधनं तथाऽपि तत्स्वरूपसंनिवेशज्ञानफलमाराधनमेवेति मनसि निधायोक्तमाराधनमिति बोध्यम् ॥ देव्या विराट्स्वरूपाया आराधनमित्यर्थः ॥ ५ ॥ तत्रेदं कथानकं नारदाय नारायणेन पूर्वमुक्तम् तदेव मयोच्यते नान्यदित्याह । एवमेतन्नारदेनेति ॥ ६ ॥ पूर्वकथामाह । एकदेति॥७॥योगात्मने योगमूर्तये ॥ पर्यपृच्छदिमं चार्थमिति ॥ भवताऽहं यत्पृष्टः इमं चार्थं विराट्स्वरूपसन्निवेशकथनरूपमर्थमन्यदपि तस्य मनसि यद्यत्स्थितं तं चार्थं पर्यपृच्छदित्यर्थः ॥८॥

॥ ९ ॥ कुतश्चेदं प्रतिष्ठितम् ॥ एतस्य पालयिता क इत्यर्थः ॥ १० ॥ अंतं नाशम् ॥ एतस्य नाशकर्ता क इत्यर्थः ॥ सर्वकर्मणां फलोदयः कुत्र कस्मिन्सति भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ आत्महृत्कजे आत्मनो हृदयकमले इत्यर्थः ॥ प्रकाश आत्मन इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अंधतमसमज्ञानरूपमंधकारम् ॥ १३ ॥ प्रतिनंद्य तद्वचः साधुसाध्विति स्तुत्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥ जगतः कार्यरूपस्य रज्जुसर्पसदृशस्य तत्त्वं कारणमुपादानं निमित्तं विवर्त्तरूपं च सर्पस्य रज्ज्वज्ञानादिवत् येन

नारद उवाच ॥ देवदेव महादेव पुराण पुरुषोत्तम ॥ जगदाधार सर्वज्ञ श्लाघनीयोरुसद्गुण ॥ ९ ॥ जगतस्तत्त्वमाप्तुं यत्तन्मे वद यथेप्सितम् ॥ जायते कुत एवेदं कुतश्चेदं प्रतिष्ठितम् ॥१०॥ कुतोऽन्तं प्राप्नुयात्काले कुत्र सर्वफलोदयः ॥ केन ज्ञातेन मायैषा मोहभूर्नाशमाप्नुयात् ॥ ११ ॥ कयाऽर्चया किंजपेन किंध्यानेनात्महृत्कजे ॥ प्रकाशो जायते देव तमस्यर्कोदयो यथा ॥ १२ ॥ एतत्प्रश्नोत्तरं देव ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ यथा लोकस्तरेदंधतमसं त्वंजसैव हि ॥ १३ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं देवर्षिणा पृष्टः प्राचीनो मुनिसत्तमः ॥ नारायणो महायोगी प्रतिनंद्य वचोऽब्रवीत् ॥१४॥ नारायण उवाच ॥ शृणु देवर्षिवर्यात्र जगतस्तत्त्वमुत्तमम् ॥ येन ज्ञातेन मर्त्यो हि जायते न जगद्भ्रमे ॥ १५ ॥ जगतस्तत्त्वमित्येव देवी प्रोक्ता मयाऽपि हि ॥ ऋषिभिर्देवगंधर्वैरन्यैश्चापि मनीषिभिः ॥१६॥ सा जगत्सृजते देवी तया च प्रतिपाल्यते ॥ तया च नाश्यते सर्वमिति प्रोक्तं गुणत्रयात् ॥१७॥ तस्याः स्वरूपं वक्ष्यामि देव्याः सिद्धर्षिपूजितम् ॥ स्मरतां सर्वपापघ्नं कामदं मोक्षदं तथा ॥१८॥ मनुः स्वायंभुवस्त्वाद्यः पद्मपुत्रः प्रतापवान्॥ शतरूपापतिः श्रीमान्सर्वमन्वंतराधिपः ॥ १९ ॥ स मनुः पितरं देवं प्रजापतिमकल्मषम् ॥ भक्त्या पर्यचरत्पूर्वं तमुवाचात्मभूः सुतम् ॥ २० ॥ पुत्र पुत्र त्वया कार्यं देव्याराधनमुत्तमम् ॥ तत्प्रसादेन ते तात प्रजासर्गः प्रसिद्ध्यति ॥ २१ ॥ एवमुक्तः प्रजास्रष्टा मनुः स्वायंभुवो विराट् ॥ जगद्योनिं तदा देवीं तपसाऽतर्पयद्विभुः ॥ २२ ॥

ज्ञातेन तत्त्वेन जगद्रूपे भ्रमे न जायते ॥ ज्ञातेन रज्ज्वादिना सर्पादिभ्रम इव पुनर्भ्रमो न भवतीति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥ देवी प्रोक्तेति ॥ साम्यावस्थमायाविशिष्टब्रह्मरूपिणी देवीत्यर्थः ॥ तत्र मायोपादानकारणं मायायां चित्प्रतिबिंबो निमित्तकारणं ब्रह्म विवर्तकारणमिति विवेकः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पद्मपुत्रः पद्मसंभवब्रह्मपुत्र इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

मायां मायाविशिष्टब्रह्मरूपिणीम् ॥ २३ ॥ जगत्कारणं हिरण्यगर्भस्तस्यापि कारणे इत्यर्थः ॥ नारायणहृदाश्रिते इदं च वैष्णव्याः शक्तेः स्वरूपं शंखचक्रगदापद्महस्तं ध्यानार्थमुपन्यस्तम् ॥ २४ ॥ कारणं माया तस्याः स्थानं ब्रह्म तद्रूपिणीत्यर्थः ॥ वेदत्रयरूपप्रमाणज्ञे सर्वज्ञे इत्यर्थः ॥ २५ ॥ महादेवस्य प्रिय आवासो वसतिरर्धांगवासो यस्याः सा ॥ २६ ॥ गोपेंद्रो नन्दस्तस्य प्रिये विंध्यवासिनीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ यतश्चेदमिति ॥ इदं जगद्यतो यस्याः सकाशादभूदित्यर्थः ॥

तुष्टाव देवीं देवेशीं समाहितमतिः किल ॥ आद्यां मायां सर्वशक्तिं सर्वकारणकारणाम् ॥२३॥ मनुरुवाच ॥ नमो नमस्ते देवेशि जगत्कारणकारणे ॥ शंखचक्रगदाहस्ते नारायणहृदाश्रिते ॥ २४ ॥ वेदमूर्तें जगन्मातः कारणस्थानरूपिणि ॥ वेदत्रयप्रमाणज्ञे सर्वदेवनुते शिवे ॥ २५ ॥ माहेश्वरि महाभागे महामाये महोदये ॥ महादेवप्रियावासे महादेवप्रियंकरि ॥ २६ ॥ गोपेन्द्रस्य प्रिये ज्येष्ठे महानंदे महोत्सवे ॥ महामारीभयहरे नमो देवादिपूजिते ॥ २७ ॥ सर्वमंगलमांगल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ॥ शरण्ये त्र्यंबके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥ यतश्चेदं यया विश्वमोतं प्रोतं च सर्वदा ॥ चैतन्यमेकमाद्यंतरहितं तेजसां निधिम् ॥ २९ ॥ ब्रह्मा यदीक्षणात्सर्वं करोति च हरिः सदा ॥ पालयत्यपि विश्वेशः संहर्ता यदनुग्रहात् ॥ ३० ॥ मधुकैटभसंभूतभयार्तः पद्मसंभवः ॥ यस्याः स्तवेन मुमुचे घोरदैत्यभवांबुधेः ॥ ३१ ॥ त्वं ह्रीः कीर्तिः स्मृतिः कांतिः कमला गिरिजा सती॥ दाक्षायणी वेदगर्भा बुद्धिदात्री सदाऽभया ॥ ३२ ॥ स्तोष्ये त्वां च नमस्यामि पूजयामि जपामि च ॥ ध्यायामि भावये वीक्षे श्रोष्ये देवि प्रसीद मे ॥ ३३ ॥ ब्रह्मा वेदनिधिः कृष्णो लक्ष्म्यावासः पुरंदरः ॥ त्रिलोकाधिपतिः पाशी यादसांपतिरुत्तमः ॥३४॥ कुबेरो निधिनाथोऽभूद्यमो जातः परेतराट् ॥ नैर्ऋतो रक्षसां नाथःसोमो जातो ह्यपोमयः ॥३५॥ त्रिलोकवंद्यो लोकेशि महामांगल्यरूपिणि ॥ नमस्तेऽस्तु पुनर्भूयो जगन्मातर्नमो नमः ॥ ३६ ॥

यया श्रीदेव्या जगदोतं प्रोतं च व्याप्तं ग्रथितमित्यर्थः ॥ तद्रूपं यच्चैतन्यमेकमाद्यंतरहितं तेजसां निधिं सर्वतस्तेजस्वीत्यर्थः ॥ तस्मै नमोऽस्त्विति शेषः ॥ २९ ॥ यदीक्षणाद्यस्याः कृपावलोकनादित्यर्थः ॥ तस्मै नमोऽस्तु ते इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ब्रह्मा वेदनिधिरिति ॥ यस्याः प्रसादाद् ब्रह्मा वेदनिधिर्जातः ॥ कृष्णस्तु लक्ष्म्यावासो लक्ष्मीपतिर्जातः पुंरदरो वज्री त्रिलोकाधिपतिर्जातः ॥ इति यथायोग्यं योजनीयम् । पाशी वरुणः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके अष्टमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥
॥ १ ॥ अष्टात्रिंशन्महापद्यैर्वराहेण धरातलम् ॥ जलादुद्धृतमित्येतत्कथानकमिहोच्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये इदं मच्चिंतितं कार्यं भगवानादिपूरुषः करिष्यतीति
प्रोक्तेन वाक्येन पद्मयोनेर्निश्चयं ज्ञात्वा भगवान्वराहरूपेण प्रादुरभूदित्याह। एवं मीमांसत इति ॥ ननु नारदेन जगतस्तत्त्वमेव पृष्टं तत्र नारायणेनाऽभिहितं पुन

नारायण उवाच ॥ एवं स्तुता भगवती दुर्गा नारायणी परा ॥ प्रसन्ना प्राह देवर्षे ब्रह्मपुत्रमिदं वचः ॥३७॥ श्रीदेव्युवाच ॥ वरं
वरय राजेंद्र ब्रह्मपुत्र यदिच्छसि॥प्रसन्नाऽहं स्तवेनात्र भक्त्या चाराधनेन च॥३८॥मनुरुवाच॥यदि देवि प्रसन्नाऽसि भक्त्या कारु
णिकोत्तमे॥तदा निर्विघ्नतः सृष्टिः प्रजायाः स्यात्तवाऽऽज्ञया॥३९॥श्रीदेव्युवाच॥प्रजासर्गः प्रभवतु ममानुग्रहतः किल॥निर्विघ्नेन च
राजेंद्र वृद्धिश्चाप्युत्तरोत्तरम्॥४०॥यः कश्चित्पठते स्तोत्रं मद्भक्त्या त्वत्कृतं सदा॥ तेषां विद्याप्रजासिद्धिः कीर्तिः कांत्युदयः खलु
॥४१॥जायंते धनधान्यानि शक्तिरप्रहता नृणाम् ॥ सर्वत्र विजयो राजन्सुखं शत्रुपरिक्षयः ॥ ४२ ॥ नारायण उवाच ॥ एवं
दत्त्वा वरान्देवी मनवे ब्रह्मसूनवे ॥ अंतर्धानं गता चासीत्पश्यतस्तस्य धीमतः॥४३॥अथ लब्धवरो राजा ब्रह्मपुत्रः प्रतापवान् ॥
ब्रह्माणमब्रवीत्तात स्थानं मे दीयतां रहः॥४४॥यत्राहं समधिष्ठाय प्रजाः स्रक्ष्यामि पुष्कलाः ॥ यक्ष्यामि यज्ञैर्देवेशं तत्समादिश
मा चिरम् ॥४५॥ इति पुत्रवचः श्रुत्वा प्रजापतिपतिर्विभुः ॥ चिंतयामास सुचिरं कथं कार्यं भवेदिदम् ॥४६॥ सृजतो मे गतः
कालो विपुलोऽनंतसंख्यकः ॥ धरा वार्भिः प्लुता मग्ना रसं याताऽखिलाश्रया ॥ ४७ ॥ इदं मच्चिंतितं कार्यं भगवानादिपूरुषः॥
करिष्यति सहायो मे यदादेशेऽहमाश्रितः॥४८॥इति श्री०दे०भा० महापुराणे अष्टमस्कंधे भुवनकोशो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥
नारायण उवाच ॥ एवं मीमांसतस्तस्य पद्मयोनेः परंतप ॥ मन्वादिभिर्मुनिवरैर्मरीच्याद्यैः समंततः ॥ १ ॥

रुतदुत्तरकथानकस्य नारदेनाऽपृष्टस्य कथने नोपयोग इति चेन्न अत्रापृष्टकथनान्यथानुपपत्त्यैव नारदेनैव तत्पृष्टमस्तीत्यर्थस्यापि कल्पनात् ॥ अत एवाग्रे विराट्
स्वरूपसन्निवेशप्रश्नस्य नारदकृतस्याभावेऽपि प्रथमाध्यायस्थं तस्मै योगात्मने नत्वा ब्रह्मदेवतनूद्भवः ॥ पर्यपृच्छदिमं चार्थं यत्पृष्टो भवताऽनघेति जनमेजयं प्रति
व्यासवाक्यं संगच्छते इति ॥ समंततस्तैर्मन्वादिभिः परिवेष्टितस्येति शेषः ॥ १ ॥

ध्यायतः पद्मयोनेरित्यन्वयः ॥ २ ॥ तस्यैव विरंचेरेव खस्थः पृथिव्यभावादाकाशस्थो वराहः ॥ ३ ॥ मरीचिमुख्यैः सहितो विरंचिस्तं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ सत्त्वं महाभूतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ दृष्टोंऽगुष्ठशिरोमात्र इति॥ यः पूर्वमंगुष्ठशिरोमात्रोंऽगुष्ठमात्रपरिमितो दृष्टः सः क्षणात्पर्वतसन्निभो जात इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ब्रह्मणः परमात्मनोऽग्रे

ध्यायतस्तस्य नासाग्राद्विरंचेः सहसाऽनघ ॥ वराहपोतो निरगादेकांगुलप्रमाणतः ॥ २ ॥ तस्यैव पश्यतः खस्थः क्षणेन किल नारद ॥ करिमात्रं प्रववृधे तदद्भुततमं ह्यभूत् ॥ ३ ॥ मरीचिमुख्यैर्विप्रेन्द्रैः सनकाद्यैश्च नारद ॥ तद्दृष्ट्वा सौकरं रूपं तर्कयामास पद्मभूः ॥ ४ ॥ किमेतत्सौकरव्याजं दिव्यं सत्त्वमवस्थितम् ॥ अत्याश्चर्यमिदं जातं नासिकाया विनिःसृतम् ॥ ५ ॥ दृष्टोंऽगुष्ठशिरोमात्रः क्षणाच्छैलेन्द्रसन्निभः ॥ आहोस्विद्भगवान्किं वा यज्ञो मे खेदयन्मनः ॥६॥इति तर्कयतस्तस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ वराहरूपो भगवाञ्जगर्जाचलसन्निभः ॥ ७ ॥ विरंचिं हर्षयामास संहतांश्च द्विजोत्तमान् ॥ स्वगर्जशब्दमात्रेण दिक्प्रांतमनुनादयन् ॥ ८ ॥ ते निशम्य स्वखेदस्य शयिष्णुं घुर्घुरस्वनम् ॥ जनस्तपःसत्यलोकवासिनोऽमरवर्यकाः ॥ ९ ॥ छन्दोमयैः स्तोत्रवरैर्ऋक्सामाथर्वसंभवैः ॥ वचोभिः पुरुषं त्वाद्यं द्विजेन्द्राः पर्यवाकिरन् ॥ १० ॥ तेषां स्तोत्रं निशम्याद्यो भगवान्हरिरीश्वरः ॥ कृपावलोकमात्रेणानुगृहीत्वाऽप आविशत् ॥ ११ ॥ तस्यांतर्विशतः क्रूरसटाघातप्रपीडितः॥ समुद्रोऽथाब्रवीद्देव रक्ष मां शरणार्तिहन् ॥ १२ ॥ इत्याकर्ण्य समुद्रोक्तं वचनं हरिरीश्वरः ॥ विदारयञ्जलचराञ्जगामांतर्जले विभुः ॥ १३ ॥ इतस्ततोऽभिधावन्सन्विचिन्वन्पृथिवीं धराम् ॥ आघ्रायाघ्राय सर्वेशो धरामासादयच्छनैः ॥ १४ ॥ अंतर्जलगतां भूमिं सर्वसत्त्वाश्रयां तदा ॥ भूमिं स देवदेवेशो दंष्ट्रयोदाजहार ताम् ॥ १५ ॥ तां समुद्धृत्य दंष्ट्राग्रे यज्ञेशो यज्ञपूरुषः ॥ शुशुभे दिग्गजो यद्वदुद्धृत्याथ सुपद्मिनीम् ॥ १६ ॥

इति शेषः ॥ ७ ॥ संहतान् मिलितान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अपः जलानि ॥ आविशत् प्रविवेश ॥ ११ ॥ क्रूरसटाघातः कठोरशरीरकेशाघातः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पद्मिनीं कमलिनीं शुंडाग्रेणोद्धृत्य दिग्गजो यथा शुशुभे ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ उद्धृतमंबुजं येनैतादृशं शुंडाग्रं यस्य स यः करींद्रस्तस्य तनुसन्निभम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८॥

तं दृष्ट्वा देवदेवेशो विरंचिः समनुः स्वराट्॥तुष्टाव वाग्भिर्देवेशंदंष्ट्रो द्धृतवसुंधरम् ॥१७॥ ब्रह्मोवाच ॥ जितं ते पुंडरीकाक्ष भक्ता
नामार्तिनाशन ॥ खर्वीकृतसुराधार सर्वकामफलप्रद ॥ १८ ॥ इयं च धरणी देव शोभते वसुधा तव ॥ पद्मिनीव सुपत्राढ्या
मतंगजकरोद्धृता ॥ १९ ॥इदं च ते शरीरं वै शोभते भूमिसंगमात् ॥ उद्धृतांबुजशुंडाग्रकरींद्रतनुसन्निभम् ॥ २० ॥ नमो नमस्ते
देवेश सृष्टिसंहारकारक ॥ दानवानां विनाशाय कृतनानाकृते प्रभो ॥ २१ ॥ अग्रतश्च नमस्तेऽस्तु पृष्ठतश्च नमो नमः ॥ सर्वा
मराधारभूत बृहद्धाम नमोऽस्तु ते ॥२२ ॥ त्वयाऽहं च प्रजासर्गे नियुक्तः शक्तिबृंहितः ॥ त्वदाज्ञावशतः सर्गं करोमि विकरोमि
च ॥२३ ॥ त्वत्सहायेन देवेशा अमराश्च पुरा हरे ॥ सुधां विभेजिरे सर्वे यथाकालं यथाबलम् ॥ २४ ॥ इंद्रस्त्रिलोकीसाम्राज्यं
लब्धवांस्त्वन्निदेशतः ॥ भुनक्ति लक्ष्मीं बहुलां सुरसंघप्रपूजितः ॥ २५॥ वह्निः पावकतां लब्ध्वा जाठरादिविभेदतः ॥ देवासुरम
नुष्याणां करोत्याप्यायनं तथा॥२६॥धर्मराजोऽथ पितृणामधिपः सर्वकर्महृक्॥ कर्मणां फलदाताऽसौ त्वन्नियोगादधीश्वरः॥२७॥
नैर्ऋतो रक्षसामीशो यक्षो विघ्नविनाशनः ॥ सर्वेषां प्राणिनां कर्मसाक्षी त्वत्तः प्रजायते ॥ २८ ॥ वरुणो यादसामीशो लोक
पालो जलाधिपः ॥ त्वदाज्ञाबलमाश्रित्य लोकपालत्वमागतः ॥२९ ॥ वायुर्गंधवहः सर्वभूतप्राणनकारणम् ॥ जातस्तव निदेशेन
लोकपालो जगद्गुरुः ॥ ३० ॥ कुबेरः किन्नरादीनां यक्षाणां जीवनाश्रयः ॥ त्वदाज्ञांतर्गतः सर्वलोकपेषु च मान्यभूः ॥ ३१ ॥
ईशानः सर्वरुद्राणामीश्वरांतकरः प्रभुः ॥ जातो लोकेशवंद्योऽसौ सर्वदेवाधिपालकः ॥ ३२ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते जगदीशाय
कुर्महे ॥ यस्यांशभागाः सर्वे हि जाता देवाः सहस्रशः ॥ ३३ ॥ नारद उवाच ॥ एवं स्तुतो विश्वसृजा भगवानादिपूरुषः ॥
लीलावलोकमात्रेणाऽप्यनुग्रहमवासृजत् ॥ ३४ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ लोकपेषु लोकपालेषु मान्यभूः पूज्यः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ त्रयोविंशतिपद्यैस्तु मनोः स्वायंभुवस्य तु ॥ वंशस्य

तत्रैवाभ्यागतं दैत्यं हिरण्याक्षं महासुरम् ॥ रुंधानमध्वनो भीमं गदयाऽताडयद्धरिः ॥ ३५ ॥ तद्रक्तपंकदिग्धांगो भगवानादि
पूरुषः ॥ उद्धृत्य धरिणीं देवो दंष्ट्रया लीलयाऽप्सु ताम् ॥ ३६ ॥ निवेश्य लोकनाथेशो जगाम स्थानमात्मनः॥एतद्भगवतश्चित्रं
धरण्युद्धरणं परम् ॥ ३७ ॥ शृणुयाद्यः पुमान्यश्च पठेच्चरितमुत्तमम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवीं गतिमाप्नुयात् ॥ ३८ ॥ इति
श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ नारायण उवाच ॥ महीं देवः प्रतिष्ठाप्य यथास्थाने च नारद॥
वैकुंठलोकमगमद्ब्रह्मोवाच स्वमात्मजम् ॥ १ ॥ स्वायंभुव महाबाहो पुत्र तेजस्विनां वर ॥ स्थाने महीमये तिष्ठ प्रजाः सृज यथो
चितम् ॥ २ ॥ देशकालविभागेन यज्ञेशं पुरुषं यज ॥ उच्चावचपदार्थैश्च यज्ञसाधनकैर्विभो ॥ ३ ॥ धर्ममाचर शास्त्रोक्तं वर्णा
श्रमनिबंधनम् ॥ एतेन क्रमयोगेन प्रजावृद्धिर्भविष्यति ॥ ४ ॥ पुत्रानुत्पाद्य गुणतः कीर्त्या कांत्याऽऽत्मरूपिणः ॥ विद्याविन
यसंपन्नान्सदाचारवतां वरान् ॥ ५ ॥ कन्याश्च दत्त्वा गुणवद्यशोवद्भ्यः समाहितः ॥ मनः सम्यक्समाधाय प्रधानपुरुषे परे
॥ ६ ॥ भक्तिसाधनयोगेन भगवत्परिचर्यया ॥ गतिमिष्टां सदा वंद्यां योगिनां गमिता भवान् ॥ ७ ॥ इत्याश्वास्य मनुं पुत्रं
पद्मयोनिः प्रजापतिः ॥ प्रजासर्गे नियम्याशु स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ८ ॥ प्रजाः सृजत पुत्रेति पितुराज्ञां समादधत् ॥ स्वायं
भुवः प्रजासर्गमकरोत्पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ ॥ कन्यास्तिस्रः प्रसूताश्च तासां नामानि मे
शृणु ॥ १० ॥ आकूतिः प्रथमा कन्या द्वितीया देवहूतिका ॥ तृतीया च प्रसूतिर्हि विख्याता लोकपावनी ॥ ११ ॥ आकूतिं
रुचये प्रादात्कर्दमाय च मध्यमाम् ॥ दक्षायादात्प्रसूतिं च यासां लोक इमाः प्रजाः ॥ १२ ॥

वर्णनं सम्यग्यथावदनुवर्ण्यते ॥ १ ॥ धरोद्धारानंतरं जातं कृत्यमाह । महीं देव इति ॥ देवो वराहः ॥ स्वमात्मजं स्वायंभुवमनुम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

आकूत्यामिति पूर्वेणान्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यज्ञश्चेति ॥ रुचेः पुत्रो यज्ञो नाम पुरुषः कस्मिंश्चित्समये रक्षोभिरुपद्रुतं स्वायंभुवं मनुं यामैस्तन्नामकैर्देवगणैर्वृतः संस्तेभ्यो रक्षोभ्यो मनुं ररक्षेति कथा पुराणांतरे प्रसिद्धा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कंधे

रुचेः प्रजज्ञे भगवान्यज्ञो नामादिपूरुषः ॥ आकूत्यां देवहूत्यां च कपिलोऽसौ च कर्दमात् ॥ १३ ॥ सांख्याचार्यः सर्वलोके विख्यातः कपिलो विभुः ॥ दक्षात्प्रसूत्यां कन्याश्च बहुशो जज्ञिरे प्रजाः ॥ १४ ॥ यासां संतानसंभूता देवतिर्यङ्नरादयः ॥ प्रसूता लोकविख्याताः सर्वे सर्गप्रवर्तकाः ॥ १५ ॥ यज्ञश्च भगवान्स्वायंभुवमन्वंतरे विभुः ॥ मनुं ररक्ष रक्षोभ्यो यामैर्देवगणैर्वृतः ॥ १६ ॥ कपिलोऽपि महायोगी भगवान्स्वाश्रमे स्थितः ॥ देवहूत्यै परं ज्ञानं सर्वाविद्यानिवर्तकम् ॥ १७ ॥ सविशेषं ध्यानयोगमध्यात्मज्ञाननिश्चयम् ॥ कापिलं शास्त्रमाख्यातं सर्वाज्ञानविनाशनम् ॥ १८ ॥ उपदिश्य महायोगी स ययौ पुलहाश्रमम् ॥ अद्यापि वर्तते देवः सांख्याचार्यो महाशयः ॥ १९ ॥ यन्नामस्मरणेनापि सांख्ययोगश्च सिद्ध्यति ॥ तं वंदे कपिलं योगाचार्यं सर्ववरप्रदम् ॥ २० ॥ एवमुक्तं मनोः कन्यावंशवर्णनमुत्तमम् ॥ पठतां शृण्वतां चाऽपि सर्वपापविनाशनम् ॥ २१ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि मनुपुत्रान्वयं शुभम् ॥ यदाकर्णनमात्रेण परं पदमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥ द्वीपवर्षसमुद्रादिव्यवस्था यत्सुतैः कृता ॥ व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं सर्वभूतसुखाप्तये ॥ २३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे भुवनकोशे नाम तृतीयोऽध्यायः॥३॥ नारायण उवाच ॥ मनोः स्वायंभुवस्यासीज्ज्येष्ठः पुत्रः प्रियव्रतः ॥ पितुः सेवापरो नित्यं सत्यधर्मपरायणः ॥ १ ॥ प्रजापतेर्दुहितरं सुरूपां विश्वकर्मणः ॥ बर्हिष्मतीं चोपयेमे समानां शीलकर्मभिः ॥ २ ॥ तस्यां पुत्रान्दश गुणैरन्वितान्भावितात्मनः ॥ जनयामास कन्यां चोर्जस्वतीं च यवीयसीम् ॥३ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अष्टाविंशतिभिः श्लोकैः प्रियव्रतकथानकम् ॥ यत्र द्वीपोद्भवः प्रोक्तस्तदेतत्सम्यगीर्यते ॥ १ ॥ मनुकन्यावंशकथनोत्तरं मनोः पुत्राणां वंशमाह । मनोः स्वायंभुवस्येति ॥ १ ॥ विश्वकर्मणः प्रजापतेरित्यन्वयः ॥ २ ॥ दश पुत्रान् गुणैरन्वितान्यवीयसीं दशपुत्रेभ्यः कनिष्ठामूर्जस्वतीं नाम ॥ ३ ॥

रुक्मशुक्रो हिरण्यरेतोनामकः ॥ ४ ॥ वह्नेर्नामानि येषां न त्वेत एव वह्नय इति भ्रमितव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्मविद्येति ॥ ते आत्मविद्यायामर्भकभावादारभ्य
कृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ दशकोटिभिरेकमर्बुदमेतादृशानि वर्षाणामेकादशार्बुदानि जगतीं बुभुजे इत्यन्वयः ॥ विभागे प्रथमे इति ॥
यदैकस्मिन्भागेऽतपत्तदा द्वितीयभागेऽर्थादंधकार आसीदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ योगबलेन तपोबलेन ॥ १२ ॥ जगत्प्रकाशयन् सप्तकृत्वः प्रदक्षिणां चकार ॥ एवं

आग्नीध्रश्चेध्मजिह्वश्च यज्ञबाहुस्तृतीयकः ॥ महावीरश्चतुर्थस्तु पंचमो रुक्मशुक्रकः ॥ ४ ॥ घृतपृष्ठश्च सवनो मेधाति
थिरथाष्टमः ॥ वीतिहोत्रः कविश्चेति दशैते वह्निनामकाः ॥ ५ ॥ एतेषां दशपुत्राणां त्रयोऽप्यासन्विरागिणः ॥ कविश्च
सवनश्चैव महावीर इति त्रयः ॥ ६ ॥ आत्मविद्यापरिष्णाताः सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ आश्रमे परहंसाख्ये निःस्पृहा
ह्यभवन्मुदा ॥ ७ ॥ अपरस्यां च जायायां त्रयः पुत्राश्च जज्ञिरे ॥ उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चेति विश्रुताः ॥ ८ ॥
मन्वंतराधिपतय एते पुत्रा महौजसः ॥ प्रियव्रतः स राजेंद्रो बुभुजे जगतीमिमाम् ॥ ९ ॥ एकादशार्बुदाब्दानामव्याहतबलें
द्रियः ॥ यदा सूर्यः पृथिव्याश्च विभागे प्रथमेऽतपत् ॥ १० ॥ भागे द्वितीये तत्रासीदंधकारोदयः किल ॥ एवं व्यति
करं राजा विलोक्य मनसा चिरम् ॥ ११ ॥ प्रशास्ति मयि भूम्यां च तमः प्रादुर्भवेत्कथम् ॥ एवं निवारयिष्यामि भूमौ
योगबलेन च ॥ १२ ॥ एवं व्यवसितो राजा पुत्रः स्वायंभुवस्य सः ॥ रथेनादित्यवर्णेन सप्तकृत्वः प्रकाशयन् ॥ १३ ॥
तस्यापि गच्छतो राज्ञो भूमौ यद्रथनेमयः ॥ पतितास्ते समुद्राख्यां भेजिरे लोकहेतवे ॥ १४ ॥ जाताः प्रदेशास्ते सप्त द्वीपा भूमौ
विभागशः ॥ रथनेमिसमुत्थास्ते परिखाः सप्त सिंधवः ॥ १५ ॥ यत आसंस्ततः सप्त भुवो द्वीपा हि ते स्मृताः ॥ जंबुद्वीपः
प्लक्षद्वीपः शाल्मलीद्वीपसंज्ञकः ॥ १६ ॥

कुर्वाणं प्रियव्रतमागत्य चतुराननः तवाधिकारोऽयं नास्तीति निवारयामासेति पुराणान्तरे प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ रथनेमयः सप्तकृत्वः प्रदक्षिणासमये यस्मिन् भूप्रदेशे रथनेमयः
पतितास्तत्र सप्त महागर्ता जातास्ते सप्त समुद्रा इत्युच्यंते ॥ १४ ॥ प्रदेशा इति ॥ द्वयोर्द्वयोः समुद्रयोर्मध्ये भूप्रदेशास्ते षट्संख्या मध्यस्थभूप्रदेशश्च सप्तम इति सप्त द्वीपा
इत्यर्थः ॥ तदेव विशदयति । रथनेमीति ॥ १५ ॥ यतः सप्त सिंधव आसंस्ततो द्वयोः समुद्रयोर्मध्ये या षट् भुवो मध्यस्था चैका भूस्ते सप्त द्वीपाः स्मृता इत्यर्थः ॥ १६ ॥

द्विगुणं चोत्तरोत्तरम् ॥ पूर्वस्य यद्विस्तारमानम् उत्तरस्तद्विगुणेन मानेनेत्येवं सिंधुरूपो बहिः समंततः सप्त द्वीपाः पूर्वोक्तभागक्रमेण संतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ द्वीपेक्षुरसेत्यार्षप्रयोगः ॥ प्रैयव्रतः प्रियव्रतस्यापत्यमित्यर्थः ॥ इध्मादिजिह्वकः इध्मजिह्वः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥२८॥२९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अर्धाधिकैश्च त्रिंशद्भिः पद्यैरथ सविस्तरम् ॥ भूमंडलस्य विस्तारो यथावदनुवर्ण्यते ॥ १ ॥

कुशद्वीपः क्रौंचद्वीपः शाकद्वीपश्च पुष्करः ॥ तेषां च परिमाणं तु द्विगुणं चोत्तरोत्तरम् ॥ १७ ॥ समंततश्चोपक्लृप्तं बहिर्भागक्रमेण च ॥ क्षारोदेक्षुरसोदौ च सुरोदश्च घृतोदकः ॥१८॥ क्षीरोदो दधिमंडोदः शुद्धोदश्चेति ते स्मृताः ॥ सप्तैते प्रतिविख्याताः पृथिव्यां सिंधवस्तदा ॥१९॥ प्रथमो जंबुद्वीपाख्यो यः क्षारोदेन वेष्टितः ॥ तत्पतिं विदधे राजा पुत्रमाग्नीध्रसंज्ञकम् ॥२०॥ प्लक्षद्वीपे द्वितीयेऽस्मिन्द्वीपेक्षुरससंप्लुते ॥ जातस्तदधिपः प्रैयव्रत इध्मादिजिह्वकः ॥२१॥शाल्मलीद्वीप एतस्मिन्सुरोदधिपरिप्लुते ॥ यज्ञबाहुं तदधिपं करोति स्म प्रियव्रतः ॥२२॥ कुशद्वीपेऽतिरम्ये च घृतोदेनोपवेष्टिते ॥ हिरण्यरेता राजाऽभूत्प्रियव्रततनूजनिः ॥ ॥२३॥ क्रौंचद्वीपे पंचमे तु क्षीरोदपरिसंप्लुते ॥ प्रैयव्रतो घृतपृष्ठः पतिरासीन्महाबलः ॥२४॥ शाकद्वीपे चारुतरे दधिमंडोदसंकुले ॥ मेधातिथिरभूद्राजा प्रियव्रतसुतो वरः ॥ २५ ॥ पुष्करद्वीपके शुद्धोदकसिंधुसमाकुले ॥ वीतिहोत्रो बभूवासौ राजा जनकसंमतः ॥ २६ ॥ कन्यामूर्जस्वतीनाम्नीं ददावुशनसे विभुः ॥ आसीत्तस्यां देवयानी कन्या काव्यस्य विश्रुता ॥ २७ ॥ एवं विभज्य पुत्रेभ्यः सप्तद्विपान्प्रियव्रतः ॥ विवेकवशगो भूत्वा योगमार्गाश्रितोऽभवत् ॥ २८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे भुवनकोशे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ श्रीनारायण उवाच ॥ देवर्षे शृणु विस्तारं द्वीपवर्षविभेदतः ॥ भूमंडलस्य सर्वस्य यथा देवप्रकल्पितम् ॥ १ ॥ समासात्संप्रवक्ष्यामि नालं विस्तरतः क्वचित् ॥ जंबुद्वीपः प्रथमतः प्रमाणे लक्षयोजनः ॥ २ ॥

अधुना भुवनकोशविस्तारमाह ॥ देवर्षे इति ॥ अत्रापि नारदस्य भुवनकोशविस्तारविषयकः प्रश्नोऽनुमेयः ॥ अन्यथाऽपृष्टविषयकोत्तरप्रदानस्याऽसंगत्यापत्तेः ॥ द्वीपवर्षविभेदतः द्वीपानि पूर्वोक्तानि ॥ वर्षाणि जम्बूद्वीपनवखण्डानि तेषां विभेदेनेत्यर्थः ॥ देवेन परमेश्वरेण कल्पितम् ॥१॥ जंबुद्वीप इति ॥ लक्षयोजनो विस्तीर्णः ॥ जम्बूः जंबु जांबवमिति कोशाज्जंबुशब्दो ह्रस्वांतोऽपि ॥ कमलस्य कर्णिकावदस्तीत्यर्थः ॥ पूर्वापरायतं सूत्रमपि लक्षयोजनं दक्षिणोत्तरायतमपि सूत्रं लक्षयोजनम् ॥ २ ॥

नव वर्षाणि ॥ तदयं सन्निवेशप्रकारः ॥ पूर्वापरायतदक्षिणोत्तरायतमध्यसूत्रद्वयपातोत्तरं समं वर्तुलं कृत्वा पूर्वापररेखाया उत्तरभागे पूर्वापरायतं समांशं रेखात्रयं दद्यात् ॥ एवं दक्षिणभागेऽपि समांशं रेखात्रयं दद्यात् । तथा दक्षिणोत्तररेखाया उत्तरभागे समांशभागे नैकां रेखां दक्षिणभागेऽपि समांशेनैकां रेखां दद्यात् ॥ पूर्वापरायतं मध्यमसूत्रं दक्षिणोत्तरायतं मध्यं सूत्रं च मार्जयेदेवं कृते नव कोष्ठानि संपद्यंते तानि नव वर्षाणि याश्चाष्टौ रेखाः पूर्वापरायताः षट् दक्षिणोत्तरायते च द्वे रेखे ॥ ता अष्टौ मर्यादापर्वताः ॥ तानि वर्षाणि आयामैर्विस्तारैर्नवसहस्रयोजनैः परिसंख्यानि ज्ञेयानीत्यर्थः ॥ एकैकवर्षस्य नवसहस्रयोजनो विस्तार इत्यर्थः ॥ एतच्च भद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ॥ तयोश्चतुस्त्रिंशद्योजनसहस्रायामत्वात् ॥ मध्यस्थगिरीनाह । गिरिभिरिति ॥ दीर्घरूपैः समुद्रपर्यंतगामिभिरष्टमर्यादापर्वतैस्तानि वर्षाणि प्रविभक्तानीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ जंबुद्वीपस्य संनिवेशं स्वयमेवाह । धनुर्वत्संस्थिते इति ॥ दक्षिणोत्तरे ॥ अंतिमे द्वे वर्षे चत्वारि चतुरस्रेलावृतधनुराकारवर्ष

विशालो वर्तुलाकारो यथाऽब्जस्य च कर्णिका॥ नव वर्षाणि यस्मिंश्च नवसाहस्रयोजनैः ॥३॥ आयामैः परिसंख्यानि गिरिभिः परितः श्रितैः ॥ अष्टभिर्दीर्घरूपैश्च सुविभक्तानि सर्वतः ॥ ४ ॥ धनुर्वत्संस्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ॥ दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतम् ॥ ५ ॥ इलावृतं मध्यवर्षं यन्नाभ्यां सुप्रतिष्ठितः ॥ सौवर्णो गिरिराजोऽयं लक्षयोजनमुच्छ्रितः ॥ ६ ॥ कर्णिकारूप एवायं भूगोलकमलस्य च ॥ मूर्ध्नि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनैर्विततस्त्वयम् ॥ ७ ॥ मूले षोडशसाहस्रस्तावताऽन्तर्गतः क्षितौ ॥ इलावृतस्योत्तरतो नीलः श्वेतश्च शृंगवान् ॥ ८ ॥ त्रयो वै गिरयः प्रोक्ता मर्यादावधयस्त्रिषु ॥ रम्यकाख्ये तथा वर्षे द्वितीये च हिरण्मये ॥ ९ ॥ कुरुवर्षे तृतीये तु मर्यादां व्यंजयंति ते ॥ प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयस्तथा ॥ १० ॥

द्वयमध्यस्थानीत्यर्थः ॥ चतुरस्रमिति ॥ यदिलावृतं तच्चतुरस्रं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ इलावृतवर्षमध्ये मेरुसंस्थामाह इलावृतमिति ॥ नाभ्यां मध्ये ॥ ६ ॥ भूगोलरूपकमलस्यायं कर्णिकास्थानो मेरुरित्यर्थः ॥ मूर्ध्नि मस्तके विततो विस्तीर्णः ॥ ७ ॥ मूलेऽधोभागे षोडशसाहस्रः षोडशसहस्रयोजनपरिमितिविस्तृतिरित्यर्थः ॥ तावता षोडशसहस्रयोजनमानेन चतुरशीतियोजनसहस्रमानेन बहिर्दृश्यते एवं लक्षयोजनोन्नाहः ॥ मर्यादापर्वतनामान्याह । इलावृतस्येति ॥ उत्तरत उत्तरस्यां दिशि ॥ ८ ॥ मर्यादावधयः ॥ त्रिषु वक्ष्यमाणवर्षेषु प्रोक्ता इत्यर्थः ॥ तेषां त्रयाणां नामान्याह । रम्यकेति ॥ ९ ॥ प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः ॥ उभयतो मूलेऽग्रभागे च क्षारोद एवाऽवधिर्येषां ते तथोक्ताः ॥ १० ॥

द्विसहस्रपृथुतराः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः ॥ एकैकशःएकस्मादेकस्मात्पूर्वात्पूर्वादुत्तरस्यां दिशि दशांशादीषदधिको योंऽशस्तेन दैर्घ्ये एव ह्रसंति न तूच्चत्वे पृथुत्वे वा ॥ तदुक्तं विष्णुपुराणे॥लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथा परे इति ॥एतदपि स्थूलदृष्ट्यैवोक्तम् ॥ तयोरपि यथावन्मध्यत्वाभावेन लक्षप्रमाणत्वाभावात्॥११॥ दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि ॥ १२ ॥ प्राग्विस्तीर्णाः प्रागायताः ॥ अयुतोत्सेधभाजः॥ अयुतयोजन उत्सेध उच्छ्रयो येषाम् ॥ अयं चोत्सेधो नीलादिपर्वतानामपि बोध्यः ॥ नीलादिपृथुत्वं चैषामपि द्रष्टव्यम्॥१३॥हरिवर्षादीनां त्रयाणामेते मर्यादागिरय इत्याह । हरिवर्षमिति ॥ एते त्रयो गिरयो वर्षत्रयस्य मर्यादां कथयंति बोधयंतीत्यर्थः ॥१४॥पश्चिमतः पश्चिमभागे माल्यवान्पर्वतः॥पूर्वेण पूर्वभागे गंधमादनः ॥१५॥ अनयोर्दैर्घ्यमर्यादामाह ॥आनीलनिषधं त्वेताविति ॥ उभावपि नीलनिषधपर्यंतं दीर्घावित्यर्थः ॥ अनयोर्विस्तारमाह ॥ द्विसहस्रतः द्विसहस्रयोजनैः पृथुतां विस्तारतां प्राप्तावित्यर्थः ॥ तावेव केतुमालभद्राश्ववर्षयोर्मर्यादाकारकौ ॥ १६ ॥ नन्वेवं

द्विसहस्रपृथुतरास्तता एकैकशः क्रमात् ॥ पूर्वात्पूर्वाच्चोत्तरस्यां दशांशादधिकांशतः ॥ ११ ॥ दैर्घ्य एव ह्रसंतीमे नानानदनदीयुताः ॥ इलावृताद्दक्षिणतो निषधो हेमकूटकः ॥ १२ ॥ त्रयो हिमालयश्चेति प्राग्विस्तीर्णाः सुशोभनाः ॥ अयुतोत्सेधभाजस्ते योजनैः परिकीर्तिताः ॥ १३ ॥ हरिवर्षं किंपुरुषं भारतं च यथातथम् ॥ विभागात्कथयंत्येते मर्यादागिरयस्त्रयः ॥१४॥ इलावृतात्पश्चिमतो माल्यवान्नाम पर्वतः ॥ पूर्वेण च ततः श्रीमान्गंधमादनपर्वतः ॥ १५ ॥ आनीलनिषधं त्वेतौ चायतौ द्विसहस्रतः ॥ योजनैः पृथुतां यातौ मर्यादाकारकौ गिरी ॥ १६ ॥ केतुमालाख्यभद्राश्ववर्षयोः प्रथितौ च तौ ॥ मंदरश्च तथा मेरुमंदरश्च सुपार्श्वकः ॥ १७ ॥ कुमुदश्चेति विख्याता गिरयो मेरुपादकाः ॥ योजनायुतविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशम् ॥ १८ ॥

सति पूर्वापररेखायामिलावृतवेष्टितो मेरुर्मध्ये ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं वर्षद्वयं च नातः परमस्ति ॥ दक्षिणोत्तरतो रेखायां तु तथैवेलावृतवेष्टितो मध्ये मेरुरुभयतस्त्रीणि त्रीणि वर्षाणि गिरयश्च पूर्वोक्तपरिमाणाः संति तत्कथं सर्वतो लक्षप्रमाणत्वं जंबुद्वीपस्येति चेदत्रोच्यते ॥ मेरोः षोडशसहस्राणि सर्वतः स्थितत्वादिलावृतस्याष्टादश अन्येषां वर्षाणां चतुष्पंचाशद्गिरीणां षण्णां द्वादशेत्येवं दक्षिणोत्तररेखायां तावल्लक्षं पूर्वापररेखायामपि सुमेरोरिलावृतस्य चतुस्त्रिंशद्गिर्योश्चत्वारि शेषाणि द्विषष्टिसहस्राणि पूर्वापरवर्षयोर्दैर्घ्ये द्रष्टव्यानि ॥ ततो न पूर्वापरविरोध इति श्रीधरस्वामिनः । मेरोरवष्टंभगिरीनाह । मंदरश्चेति ॥ १७ ॥ मेरुपादका मेरोः पादा इत्यर्थः ॥ योजनायुतेति ॥ अयुतयोजनप्रमाणौ विस्तारोन्नाहौ येषां विस्तीर्णमूर्ध्नोर्मेरोरवष्टंभत्वादेते अवष्टंभका इत्युच्यन्ते इत्यर्थः ॥ १८ ॥

पूर्वपाश्चिमौ गिरी दक्षिणोत्तरविस्तारौ दक्षिणोत्तरौ च पूर्वापरविस्तारौ द्रष्टव्यौ ॥ सर्वतो दशयोजनसहस्रांगीकारे त्विलावृतलोपात्पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयंतीत्यादिविरोधः स्यात् ॥ १९ ॥ कदंबसहितो न्यग्रोध इति विग्रहः ॥ गिरिराजेषु चतुर्ष्वेते पादपाः केतवो ध्वजरूपा इत्यर्थः ॥ एकादशशतोच्छ्रयाः एकादशशतयोजनोन्नताः ॥२०॥ तावत्प्रमाणा विटपविस्तारा येषां शताख्यपरिणाहिनः शतयोजनः परिणाहो विस्तारो येषाम् इदमुत्तरत्राऽन्वेति॥तेष्वेव पर्वतेषु ह्रदचतुष्टयमाह । पयोमध्विति ॥ पयोह्रदो मधुह्रद इक्षुरसह्रदः सज्जलः मधुरजलह्रद इत्यर्थः ॥ २१ ॥ यदुपस्पर्शिनो यत्सेविनः ॥ तेष्वेव पर्वतेषु देवोद्यानान्याह ॥ देवोद्यानानीति ॥

अवष्टंभकरास्ते तु सर्वतोऽभिविराजिताः ॥ एतेषु गिरिषु प्राप्ताः पादपाश्चूतजंबुनी॥१९॥कदंबन्यग्रोध इति चत्वारः पर्वताः स्थिताः ॥ केतवो गिरिराजेषु एकादशशतोच्छ्रयाः ॥ २० ॥ तावद्विटपविस्ताराः शताख्यपरिणाहिनः ॥ चत्वारश्च ह्रदास्तेषु पयोमध्विक्षुसज्जलाः ॥ २१ ॥ यदुपस्पर्शिनो देवा योगैश्वर्याणि विंदते ॥ देवोद्यानानि चत्वारि भवंति ललनासुखाः ॥ २२ ॥ नंदनं चैत्ररथकं वैभ्राजं सर्वभद्रकम् ॥ येषु स्थित्वाऽमरगणा ललनायूथसंयुताः ॥ २३ ॥ उपदेवगणैर्गीतमहिमानो महाशयाः ॥ विहरंति स्वतंत्रास्ते यथाकामं यथासुखम् ॥ २४ ॥ मंदरोत्संगसंस्थस्य देवचूतस्य मस्तकात् ॥ एकादशशतोच्छ्रायात्फलान्यमृतभांजि च ॥ २५ ॥ गिरिकूटप्रमाणानि सुस्वादूनि मृदूनि च ॥ तेषां विशीर्यमाणानां फलानां सुरसेन च ॥ २६ ॥ अरुणोदसवर्णेन अरुणोदा प्रवर्तते ॥ नदी रम्यजला देवदैत्यराजप्रपूजिता ॥ २७ ॥ अरुणाख्या महाराज वर्तते पापहारिणी ॥ पूजयंति च तां देवीं सर्वकामफलप्रदाम् ॥ २८ ॥ नानोपहारबलिभिः कल्मषघ्न्यभयप्रदाम् ॥ तस्याः कृपावलोकेन क्षेमारोग्यं व्रजंति ते ॥ २९ ॥ आद्या माया तुलाऽनंता पुष्टिरीश्वरमालिनी ॥ दुष्टनाशकरी कांतिदायिनीति स्मृता भुवि ॥ ३० ॥ अस्याः पूजाप्रभावेण जांबूनदमुदावहत् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे भुवनलोकवर्णनं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ललनासुखाः पुंस्त्वमार्षम् । स्त्रीसुखकारीणीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सुरसेन शोभनरसेनारुणोदसमानवर्णेनाऽरुणोदा नाम नदी प्रादुर्भूतेत्यर्थः ॥ ॥ २७ ॥ तत्रत्याः सर्वे देवाः सललनास्तत्पर्वतस्थितां श्रीभगवतीमरुणाभिधां सर्वभावेन सर्वदोपासयंतीत्याह ॥ अरुणाख्येति ॥ २८ ॥ कल्मषघ्नी चासावभयप्रदा चेति कर्मधारयः ॥ २९ ॥ यैर्नामभिः पूजयंति तानि नामानि प्राह आद्या ब्रह्मरूपिणी माया तद्विशिष्टा ईश्वरं मालते शोभयति तच्छीला ॥ ३० ॥ एतस्याः पूजाप्रभावेण जांबूनदं सुवर्णमुदावहन्निर्गतामित्यर्थः ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके अष्टमस्कंधे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

द्वात्रिंशद्भिर्महापद्यैरितरद्रुमवर्णनम् ॥ देवीनां वर्णनं सर्वजनोपास्तिश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥ अरुणोदा अरुणो य आम्रफलरसः स एवोदकं यस्याः सा अरुणोदा ॥ पूर्वेणेलावृतमिलावृतस्य पूर्वभागे प्लवेत् गच्छेदित्यर्थः ॥१॥ तस्मिन्निलावृतपूर्वभागे परमेश्वरेण क्रीडंत्या भवान्या अनुचरीणां यज्ञोषणाद्यस्य रसस्य सेवनादित्यर्थः॥२॥ एवमेव जंबूवृक्षस्य फलानि पतंतीत्याह । एवं जंबूफलेति ॥ ३ ॥ अनस्थीनामिति । सूक्ष्मबीजानाम् ॥ मेर्वाख्यमंदरपर्वतादित्यर्थः ॥ ४ ॥ इलावृतस्य

श्रीनारायण उवाच ॥ अरुणोदा नदी या तु मया प्रोक्ता च नारद ॥ मंदरान्निपतंती सा पूर्वेणेलावृतं प्लवेत् ॥ १ ॥ यज्ञोषणाद्भवान्याश्चाऽनुचरीणां स्त्रियामपि ॥ यक्षगन्धर्वपत्नीनां देहगंधवहोऽनिलः ॥२॥ वासयत्यभितो भूमिं दशयोजनसंख्यया ॥ एवं जंबूफलानां च तुंगदेशनिपातनात् ॥ ३ ॥ विशीर्यतामनस्थीनां कुंजरांगप्रमाणिनाम् ॥ रसेन च नदी जंबूनाम्नी मेर्वाख्यमंदरात् ॥ ४ ॥ पतंती भूमिभागे च दक्षिणेलावृतं गता॥देवी जंबूफलास्वादतुष्टा जंब्वादिनी स्मृता ॥५॥ तत्रत्यानां च लोकानां देवनागर्षिरक्षसाम् ॥ पूजनीयपदा मान्या सर्वभूतदयाकारी ॥ ६ ॥ पावनी पापिनां रोगनाशनी स्मरतामपि ॥ कीर्तिता विघ्नसंहर्त्री माननीया दिवौकसाम् ॥ ७ ॥ कोकिलाक्षी कामकला करुणा कामपूजिता ॥ कठोरविग्रहा धन्या नाकिमान्या गभस्तिनी ॥ ८ ॥ एभिर्नामपदैः कामं जपनीया सदा नृणाम् ॥ जंबूनदीरोधसोर्या मृत्तिका तीरवर्तिनी ॥ ९ ॥ जंबूरसेनानुविद्ध्यमाना वाय्वर्कयोगतः ॥ विद्याधरामरस्त्रीणां भूषणं विविधं महत् ॥ १० ॥ जाम्बूनदं सुवर्णं च प्रोक्तं देवविनिर्मितम् ॥ यत्सुवर्णं च विविधा योषिद्भिः कामुकाः सदा ॥ ११ ॥ मुकुटं कटिसूत्रं च केयूरादीन्प्रकुर्वते ॥ महाकदंबः संप्रोक्तः सुपार्श्वगिरिसंस्थितः ॥ १२ ॥ तस्य कोटरदेशेभ्यः पंच धाराश्च याः स्मृताः ॥ सुपार्श्वगिरिमूर्ध्नीह पतंत्येता भुवं गताः ॥ १३ ॥ मधुधाराः पंच तास्तु पश्चिमेलावृतं प्लुताः ॥ याश्चोपभुज्यमानानां देवानां मुखगन्धभृत् ॥ १४ ॥

दक्षिणभागे गतेत्यर्थः । तत्रत्याः सर्वेऽमरास्तत्र स्थितां जंबूफलादनं भक्षणं कर्त्रीं तच्छीलां जंब्वादिनीनाम्नीं देवीं भगवतीमुपासते इत्याह । देवी जंबूफलेति॥५॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ नाकिमान्या नाकिनो देवास्तेषां मान्या पूज्या ॥ ८ ॥ रोधसोरुभयतटयोः ॥ ९ ॥ वाय्वर्कयोगतो वाय्वर्कयोगजन्यपरिपाकेन सुवर्णभूता विविधं भूषणं सृजतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पश्चिमेलावृतम् ॥ छांदसः प्रयोगः ॥ इलावृतस्य पश्चिमदेशे गता इत्यर्थः ॥ १४ ॥

॥१५॥१६॥१७॥कुमुदरूढः कुमुदपर्वतस्थः ॥ तत्स्कन्धेभ्यः पंच नदाः कुमुदपर्वतमूर्धनि पतंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ आभरणैर्युक्ताः पंच नदा इत्यर्थः ॥ १९॥ इलावृतस्यो
त्तरभागे ते गच्छंतीत्यर्थः ॥ तत्रत्यामरैरुपास्या मीनाक्षी भगवती तत्र वर्तत इत्याह । मीनाक्षीति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२॥२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ जरामययोर्भ्राति

वायुः समंततो गच्छञ्छतयोजनवासनः॥धारेश्वरी महादेवी भक्तानां कार्यकारिणी॥१५॥देवपूज्या महोत्साहा कालरूपा महानना॥
वसते कर्मफलदा कांतारग्रहणेश्वरी॥१६॥करालदेहा कालांगी कामकोटिप्रवातनी॥इत्येतैर्नामभिः पूज्या देवी सर्वसुरेश्वरी ॥१७॥
एवं कुमुदरूढो यो नाम्ना शतबलो वटः ॥ तत्स्कंधेभ्योऽधोमुखाश्च नदाः कुमुदमूर्धतः ॥ १८ ॥ पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरा
दिभिः ॥ शय्यासनाद्याभरणैः सर्वै कामदुघाश्च ते ॥ १९ ॥ उत्तरेणेलावृतं ते प्लावयंति समंत : ॥ मीनाक्षी तत्तले देवी देवासु
रनिषेविता ॥ २० ॥ नीलांबरा रौद्रमुखी नीलालकयुता च सा ॥ नाकिनां देवसंघानां फलदा वरदा च सा ॥ २१ ॥ अतिमा
न्याऽतिपूज्या च मत्तमातंगगामिनी ॥ मदनोन्मादिनी मानप्रिया मानप्रियांतरा ॥ २२ ॥ मारवेगधरा मारपूजिता मारमादिनी ॥
मयूरवरशोभाढ्या शिखिवाहनगर्भभूः ॥ २३ ॥ एभिर्नामपदैर्वंद्या देवी सा मीनलोचना ॥ जपतां स्मरतां मानदात्री चेश्वरसंगिनी
॥ २४ ॥ तेषां नदानां पानीयपानानुगतचेतसाम् ॥ प्रजानां न कदाचित्स्याद्वलीपलितलक्षणम् ॥ २५ ॥ क्लमस्वेदादि दौर्गंध्यं
जरामयमृतिभ्रमाः ॥ शीतोष्णवातवैवर्ण्यमुखोपप्लवसंचयाः ॥ २६॥ नापदश्चैव जायंते यावज्जीवं सुखं भवेत् ॥ नैरंतर्येण तत्स्या
द्वै सुखं निरतिशायकम् ॥ २७ ॥ तत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि संनिवेशं च तद्गिरेः ॥ सुवर्णमयनाम्नो वै सुमेरोः पर्वताः पृथक् ॥२८॥
गिरयो विंशतिपराः कर्णिकाया इवेहते ॥ केसरीभूय सर्वेऽपि मेरोर्मूलविभागके ॥२९॥ परितश्चोपक्लृप्तास्ते तेषां नामानि शृण्वतः॥
कुरंगः कुरगश्चैव कुशुंभोऽथो विकंकतः ॥ ३० ॥ त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतंगो रुचकस्तथा ॥ निषधश्च शितीवासः कपिलः
शंख एव च ॥ ३१ ॥

र्भरणम् ॥ मुखोपप्लवो मुखरोगः ॥ २६॥२७॥ २८ ॥ मलविभागके मूलदेशे केशरीभूय कमलकेसरसदृशाः अल्पपरिमाणा विंशतिर्गिरयः ॥२९॥३०॥३१॥

॥ ३२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ सप्ताधिकैश्च त्रिंशद्भिर्महापद्यैरतः परम् ॥ मूलादूर्ध्वं महामेरोर्वर्णनं सम्यगुच्यते ॥ १ ॥ मेरुं पूर्वेण मेरोः पूर्वभागे द्वौ गिरी ॥ अष्टादशयोजनैः सहस्रैः सहस्रात्मकैरष्टादशसहस्रयोजनमित्यर्थः ॥ उदक् उदगायतौ तावेव द्विसहस्रं पृथूच्चकौ पृथुतुंगौ भवत इत्यर्थः ॥ चतुर्दिक्षु मेरुमूलाद्योजनसहस्रं त्यक्त्वा वह्नेः परिधय इव जठरदेवकूटादयस्तिष्ठंति अतोऽष्टादशयोजनसहस्रं परिमाणमत्रोक्तम् ॥ वैष्णवादिपुराणषु परिमाणादि यत्पुनरन्यथा वर्णितम् तत्तु कल्पभेदाद्यपेक्षया ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रागायतौ पूर्वदिशि दीर्घौ ॥ ४ ॥ ५ ॥

वैदूर्यश्चारुधिश्चैव हंसो ऋषभ एव च ॥ नागः कालंजरश्चैव नारदश्चेति विंशतिः ॥ ३२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ गिरी मेरुं च पूर्वेण द्वौ चाष्टादशयोजनैः ॥ सहस्रैरायतौ चोदग्द्विसहस्रपृथूच्चकौ ॥ १ ॥ जठरो देवकूटश्च तावेतौ गिरिवर्यकौ ॥ मेरोः पश्चिमतोऽद्री द्वौ पवमानस्तथाऽपरः ॥ २ ॥ पारियात्रश्च तौ तावद्विख्यातौ तुंगविस्तरौ ॥ मेरोर्दक्षिणतः ख्यातौ कैलासकरवीरकौ ॥ ३ ॥ प्रागायतौ पूर्ववृत्तौ महापर्वतराजकौ ॥ एवं चोत्तरतो मेरोस्त्रिशृंगमकरौ गिरी ॥ ४ ॥ एतैश्चाद्रिवरैरष्टसंख्यैः परिवृतो गिरिः ॥ सुमेरुः कांचनगिरिः परिभ्राजन्नविर्यथा ॥ ५ ॥ मेरोर्मूर्धनि धातुर्हि पुरी पंकजजन्मनः ॥ मध्यतश्चोपक्लृप्तेयं दशसाहस्रयोजनैः ॥ ६ ॥ समानचतुरस्रां च शातकौम्भमयीं पुरीम् ॥ वर्णयंति महात्मानः परावरविदो बुधाः ॥ ७ ॥ तां पुरीमनु लोकानामष्टानामीशिषां पराः ॥ पुर्यः प्रख्यातसौवर्णरूपास्ताश्च यथादिशम् ॥ ८ ॥ यथारूपं सार्धनेत्रसहस्रप्रमिताः कृताः ॥ मेरोर्नव पुराणि स्युर्मनोवत्यमरावती ॥ ९ ॥ तेजोवती संयमनी तथा कृष्णांगनाऽपरा ॥ श्रद्धावती गन्धवती तथा चान्या महोदया ॥ १० ॥ यशोवती च ब्रह्मेंद्रवह्न्यादीनां यथाक्रमम् ॥ तत्रैव यज्ञलिंगस्य विष्णोर्भगवतो विभोः ॥ ११ ॥

पंकजजन्मनश्चतुराननस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ तां पुरीमनु लक्षीकृत्याऽष्टानां लोकानामीशिषामष्टलोकेश्वराणां परा भिन्नाः पुर्यः यथादिशं प्राच्यादिदिक्षु ॥ ८ ॥ यथारूपं यस्य दिक्पालस्य यथा शरीरवर्णस्तत्समानवर्णाः ॥ सार्धनेत्रसहस्रप्रमिताः सार्द्धद्विसहस्रप्रमाणेन परिच्छिन्नाः ॥ तासां नामान्याह । मेरौ नव पुराणीति॥अष्टदिक्पालानामष्टौ ब्रह्मणश्चैकमिति नवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ गंगासन्निवेशमाह । तत्रैवेति ॥ मेरोर्मूर्धनीत्यर्थः॥यज्ञलिंगस्य बलेः यज्ञे लिंगं त्रिविक्रममूर्तिर्यस्य ॥ ११ ॥

विष्णोर्वामपादांगुष्ठनखेन निर्भिन्नो योंऽडकटाहस्तस्योर्ध्वभागस्तेन पतितं यद्रंध्रं तस्य रंध्रस्य मध्यात्सांविशंत्यंतःप्रविष्टा दिवो मूर्धन्यवततारेयं गंगा ॥ १२ ॥ सांविशंती सहस्रवंती ॥ १३ ॥ युगसाहस्रकेण कालेन बहुकालेनेत्यर्थः ॥ १४ ॥ आगत्य स्थितेत्यर्थः ॥ कोऽसौ दिवो मूर्धा तदाह । यत्तद्विष्णुपदमिति ॥ १५ ॥ उत्तानपादस्यापत्यम् ॥ १६ ॥ गंगा प्रथमतो बहुकालेन ध्रुवमंडलमागतेत्यर्थः ॥ तत्र ध्रुवमंडले ये सप्तर्षयः प्रदक्षिणां कुर्वंति ते तस्य गंगाप्रवाहस्य प्रभावज्ञा आत्यंतिकी मोक्षसिद्धिरियं तपतां तपस्विनां भवति सिद्धिदायिनीति मत्वा जटाजूटैरुषितेन युक्तेन शिरसा तां गंगामाद्रियंते नित्यं स्नानं कुर्वंतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

वामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नस्य च नारद॥अंडोर्ध्वभागरंध्रस्य मध्यात्संविशती दिवः॥१२॥मूर्धन्यवततारेयं गंगा संविशती विभोः ॥
लोकानामखिलानां च पापहारिजलाकुला ॥ १३ ॥ इयं च साक्षाद्भगवत्पदी लोकेषु विश्रुता॥कालेन महता सा तु युगसाहस्र
केण तु ॥ १४ ॥ दिवो मूर्धानमागत्य देवी देवनदीश्वरी ॥ यत्तद्विष्णुपदं नाम स्थानं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ १५ ॥ औत्ता
नपादिर्यत्रास्ते ध्रुवः परमपावनः ॥ भगवत्पादयुगलपद्मकोशरजो दधत् ॥१६॥ अद्याप्यास्ते स राजर्षिः पदवीमचलां श्रितः॥
तत्र सप्तर्षयस्तस्य प्रभावज्ञा महाशयाः ॥ १७ ॥ प्रदक्षिणं प्रक्रमंति सर्वलोकहितेप्सवः ॥ आत्यंतिकी सिद्धिरियं तपतां सिद्धिदा
यिनी ॥ १८ ॥ आद्रियंते च शिरसा जटाजूटोषितेन च ॥ ततो विष्णुपदाद्देवी नैकसाहस्रकोटिभिः ॥ १९ ॥ विमानैराकुले
देवयानेऽवतरती च सा ॥ चंद्रमंडलमाप्लाव्य पतंती ब्रह्मसद्मनि ॥ २० ॥ चतुर्धा भिद्यमाना सा ब्रह्मलोके च नारद ॥ चतुर्भि
र्नामभिर्देवी चतुर्दिशमभिस्रुता ॥ २१ ॥ सरितां च नदीनां च पतिमेवान्वपद्यत ॥ सीता चालकनंदा च चतुर्भद्रेति नामभिः
॥ २२ ॥ सीता च ब्रह्मसदनाच्छिखरेभ्यः क्षमाभृताम् ॥ केसराभिधनाम्नां च प्रस्रवंती च स्वर्णदी ॥ २३ ॥ गंधमादनमूर्ध्नीह
पतिता पापहारिणी ॥ अंतरेण तु भद्राश्ववर्षं प्राच्यां समागता ॥ २४ ॥

चंद्रमंडलात् ब्रह्मलोके पतनसमये चत्वारः प्रवाहा जाता इत्याह । चतुर्धेति ॥ अभिस्रुता ॥ २१ ॥ तस्मात्पतिता ये चत्वारः प्रवाहास्तेषां चत्वारि नामान्यभवन् ॥ सर्वे प्रवाहाः समुद्रं गता इत्याह । सरितां चेति ॥ नामान्याह ॥ सीता चेति ॥ २२ ॥ सीतानाम्नी गंगा ब्रह्मसदनान्निर्गता पूर्वं प्रोक्ता ये क्षमाभृतः पर्वताः केसराभिनामानः सुमेरुकर्णिकाकेसरभूतास्तेषां शिखरेभ्यः प्रस्रवंती गन्धमादनपर्वतमूर्धनि पतितेत्यन्वयः ॥ केसराचलानां समानोच्छ्रायत्वात् प्रथमं तेषामादिशिखरेषु मुख्यशृंगेषु पतति ॥ तेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवंती सती ॥ २३ ॥ भद्राश्ववर्षस्यांतरेण मध्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अब्जभूर्ब्रह्मा तस्य पदात् सदनादित्यर्थ ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्नानाय स्नानार्थं सरतां गच्छताम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ समुद्रमुत्तरसमुद्रम् ॥३२॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भौमस्वर्गप्रदानि चेत्यस्यार्थं स्वयमेवाह । स्वर्गिणामिति ॥ तत्रत्यं भोगमाह । पुरुषाणामिति ॥ ३५ ॥ दशभिर्नागसहस्त्रैः समबलेन परिकल्पि

क्षारोदधिं गता सा तु द्युनदी देवपूजिता ॥ ततो माल्यवतः शृंगाद् द्वितीया परिनिर्गता ॥२५॥ ततो वेगवती भूत्वा केतुमालं समागता ॥ चक्षुर्नाम्नी देवनदी प्रतीच्यां दिश्युपागता ॥ २६ ॥ सरितां पतिमाविष्टा सा गंगा देववंदिता ॥ ततस्तृतीया धारा तु नाम्ना ख्याता च नारद ॥ २७ ॥ पुण्या चालकनंदा वै दक्षिणेनाब्जभूपदात् ॥ वनानि गिरिकूटानि समतिक्रम्य चागता ॥ २८ ॥ हेमकूटं गिरिवरं प्राप्ताऽतोऽपीह निर्गता ॥ अतिवेगवती भूत्वा भारतं चागताऽपरा ॥ २९ ॥ दक्षिणं जलधिं प्राप्ता तृतीया सा सरिद्वरा ॥ यस्याः स्नानाय सरतां मनुजानां पदेपदे ॥ ३० ॥ राजसूयाश्वमेधादिफलं तु न हि दुर्लभम् ॥ ततश्चतुर्थी धारा तु शृंगवत्पर्वतात्पुनः ॥ ३१ ॥ भद्राभिधा संस्रवंती कुरून्संतर्प्य चोत्तरान् ॥ समुद्रं समनुप्राप्ता गंगा त्रैलोक्यपावनी ॥ ॥ ३२ ॥ अन्ये नदाश्च नद्यश्च वर्षेवर्षेऽपि संति हि ॥ बहुशो मेरुमंदारप्रसूताश्चैव नारद ॥ ३३ ॥ तत्राऽपि भारतं वर्षं कर्मक्षेत्रमुशंति हि ॥ अन्यानि चाष्ट वर्षाणि भौमस्वर्गप्रदानि च ॥ ३४ ॥ स्वर्गिणां पुण्यशेषस्य भोगस्थानानि नारद ॥ पुरुषाणां चायुतायुर्वज्रांगादेव सन्निभाः ॥ ३५ ॥ पुरुषा नागसाहस्रैर्दशभिः परिकल्पिताः ॥ महासौरतसंतुष्टाः कलत्राढ्याः सुखान्विताः ॥ ३६ ॥ एकवर्षोनके चायुष्याप्तगर्भाः स्त्रियोऽपि हि ॥ त्रेतायुगसमः कालो वर्तते सर्वदैव हि ॥ ३७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ तेषु वर्षेषु देवेशाः पूर्वोक्तैः स्तवनैः सदा ॥ पूजयंति महादेवीं जपध्यानसमाधिभिः ॥ १ ॥

ताः ॥ दशसहस्त्रनागबला इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एकवर्षोनेति ॥ आयुषि एकेन वर्षेणोने सति आप्तगर्भा गर्भवत्यः स्त्रियो भवंति तावत्पर्यंतं युवतय इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीदे० तिलके अष्टमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ त्रिंशद्भिरेकेनोनैस्तु पद्यैरथ सविस्तरम् ॥ इलावृतसमाचारः कथ्यते भक्तिवृद्धये ॥ १ ॥ सर्वेषु वर्षेषु

विद्यमाना देवादयः श्रीदेवीमुपासते इत्याह । तेषु वर्षेष्विति ॥ देवेशास्तत्तद्वर्षे तत्तद्वीपस्थिता विष्णुरुद्रसंकर्षणाग्न्यादयो देवा वक्ष्यमाणाः पूर्वोक्तैस्तवनैररुणाजब्वादिनीधारेश्वरीमीनाक्षीणां कथितैः स्तोत्रैर्जपध्यानसमाधिभिश्च श्रीभगवतीं सर्वे उपासते इत्यन्वयः ॥ १ ॥ तत्रत्यवनवर्णनमाह । सर्वर्तुकुसुमेति ॥ २ ॥ वर्षपर्वताः पूर्वोक्ता वर्षमर्यादाकारकाः पर्वतास्तेषां सानुषु शिखरेषु ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सर्ववर्षेषु भिन्नाभिन्नरूपेण विष्णुरपि पूज्यत इत्याह । नवस्वपि च वर्षेष्विति ॥ ६ ॥ आत्मव्यूहेन स्वमूर्तिभेदेन ॥ इज्या लोकैः क्रियमाणा पूजा तद्धेतुनेत्यर्थः ॥ सन्निधत्ते तेषु वर्षेषु सन्निधानं करो

सर्वर्तुकुसुमश्रेणीशोभिता वनराजयः ॥ फलानां पल्लवानां च यत्र शोभा निरंतरम् ॥ २ ॥ तेषु काननवर्षेषु वर्षपर्वतसानुषु ॥ गिरिद्रोणीषु सर्वासु निर्मलोदकराशिषु ॥ ३ ॥ विकचोत्पलमालासु हंससारससंचयैः ॥ विमिश्रितेषु तेष्वेव पक्षिभिः कूजितेषु च ॥ ४ ॥ जलक्रीडादिभिश्चित्रविनोदैः क्रीडयंति च ॥ सुन्दरीललितभ्रूणां विलासायतनेषु च ॥ ५ ॥ तत्रत्या विहरंत्यत्र स्वैरं युवतिभिः सह ॥ नवस्वपि च वर्षेषु भगवानादिपूरुषः ॥ ६ ॥ "नारायणाख्यो लोकानामनुग्रहरसैकहृक्" ॥ देवीमाराधयन्नास्ते स च सर्वैश्च पूज्यते ॥ आत्मव्यूहेनेज्ययाऽसौ सन्निधत्ते समाहितः ॥७॥ इलावृते तु भगवान्पद्मजाक्षिसमुद्भवः ॥ एक एव भवो देवो नित्यं वसति सांगनः ॥ ८ ॥ तत्क्षेत्रे नापरः कश्चित्प्रवेशं वितनोति च ॥ भवान्याः शापतस्तत्र पुमान्स्त्री भवति स्फुटम् ॥ ९ ॥ भवानीनाथकैः स्त्रीणामसंख्यैर्गणकोटिभिः ॥ संरुध्यमानो देवेशो देवं संकर्षणं भजन् ॥ १० ॥ आत्मना ध्यानयोगेन सर्वभूतहितेच्छया ॥ तां तामसीं तुरीयां च मूर्तिं प्रकृतिमात्मनः ॥ ११ ॥ उपधावते चैकाग्रमनसा भगवानजः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्यानायानंतायाव्यक्ताय नम इति ॥ १२ ॥ भजे भजन्यारणपादपंकजं भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणम् ॥ भक्तेष्वलं भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवभावमीश्वरम् ॥ १३ ॥

तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ पद्मजो ब्रह्मा तस्याक्षि लक्षणया भ्रूमध्यं तस्मात्समुद्भव उत्पत्तिर्यस्य स मुख्यशिवांशभूतो रुद्रो न तु मुख्यः ॥ ८ ॥ अपरोऽर्वाचीनः कुतो न प्रविशति तत्राह । भवान्या इति ॥ यतो रुद्रशक्तेर्भवान्याः शापतस्तत्र तस्मिन् क्षेत्रे स्फुटं पुमान् पुरुषः प्रवेशमात्रेण स्त्री भवति तत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ भवानी रुद्राणी नाथो येषां गणकोटीनां तैः ॥ संकर्षणं भजन् उपधावते इत्यन्वयः ॥ १० ॥ आत्मनः प्रकृतिकारणं पितामहम् ॥ ११ ॥ उपासनामंत्रमाह ॐ नम इति सर्वेषां गुणानां संख्यानं प्रकाशो यस्मात्स्वयं त्वव्यक्तायाप्रमेयाय ॥ १२ ॥ भजे भजन्येति ॥ हे भजन्य भजनीय त्वा त्वां परमेश्वरं भजे

इत्यन्वयः ॥ अरणं शरणं पादपंकजं यस्य ॥ कृत्स्नस्य भगस्यैश्वर्यादिषड्गुणस्य परमयनमाश्रयः ॥ भक्तेषु चालमत्यर्थं भावितं प्रकटितं भूतभावनस्वरूपं येन ॥ भवापहं संसारहरम् ॥ भक्तेष्वित्यनुषंगः ॥ भवं संसारं भावयतीति तथा तमर्थादभक्तेष्विति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ ईश्वरत्वमुपपादयंस्तामसत्वेन प्रसक्तमनादरं वारयति । न यस्येति निरीक्षमाणस्यापि दृष्टिर्मायागुणैर्विषयैश्चित्तवृत्तिभिः ॥ करणैश्च अण्वपीषदपि नाज्यते न लिप्यते ॥ किमर्थं निरीक्षमाणस्य ईशे ईशनाय नियमनाय ॥ ईशनमीट् ॥ संपदादित्वाद्भावे क्विप् ॥ अत्र वैधर्म्ये दृष्टांतः ॥ यथा जितक्रोधवेगानामस्माकं दृष्टिरज्यते न तथेति ॥ अत आत्मन इंद्रियाणि जिगीषुर्जेतुमिच्छुर्मुमुक्षुस्तं को न मन्येत नाद्रियेत ॥ १४ ॥ ननु सुरामद्याभ्यां मत्तस्य कुतो दृष्टिर्नाज्यते तत्राह । असदृशो य इति । असती दृक् दृष्टिर्यस्य तस्य ॥ स्वमायया क्षीबो मत्त इव यो भयंकरः प्रतिभाति मध्वासवाभ्यामाताम्रलोचन इव च नागवधूविमोहेन तथा प्रतिभानं युक्तमित्याह । नेति ॥ पादार्चने यस्य पादयोः स्पर्शनेन धर्षितं मोहितम् इंद्रियं मनो यासां ता ह्रिया लज्जया भुजाद्यर्हणे न ईशिरे न शेकुः ॥ कस्तं

न यस्य मायागुणकर्मवृत्तिभिर्निरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टिरज्यते॥ईशे यथा नो जितमन्युरंहसा कस्तं न मन्येत जिगीषुरात्मनः॥१४॥
असदृशो यः प्रतिभाति मायया क्षीबेव मध्वासवताम्रलोचनः ॥ न नागवध्वोऽर्हण ईशिरे ह्रिया यत्पादयोः स्पर्शनधर्षितेंद्रियाः
॥ १५ ॥ यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्विहीनं यमनंतमृषयः ॥ न वेद सिद्धार्थमिव क्वचित्स्थितं भूमंडलं मूर्धसहस्रधा
मसु ॥१६॥ यस्याऽऽद्य आसीद्गुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल ॥ यत्संवृतोऽहं त्रिवृता स्वतेजसा वैकारिकं
तामसमैंद्रियं सृजे ॥ १७ ॥

न मन्येतेति पूर्वेणान्वयः ॥ १५ ॥ यमाहुरिति ॥ अस्य विश्वस्य स्थितिजन्मसंयमहेतुं यमाहुः ॥ अत एव त्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनम् ॥ अनंतं च यमाहुः ॥ ऋषयो मंत्राः ॥ छंदोऽनुरोधेन दीर्घपाठे ऋकारो देवमाता लक्ष्मीः सा च ऋषयश्चेत्यर्थः ॥ अनंतत्वं दर्शयति ॥ मूर्धसहस्रमेव धामानि स्थानानि तेषु क्वचिदेकदेशे स्थितं भूमंडलं यो न वेद सिद्धार्थं सर्षपमिव तस्मै नम इति चतुर्थेनान्वयः ॥ १६ ॥ तत्र जन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपंचयति । यस्याद्य इति ॥ यस्य गुणनिमित्तो महान्नाम विग्रह आसीत् ॥ विज्ञानं सत्त्वं धिष्ण्यमाश्रयो यस्य सः ॥ तस्य चित्तरूपत्वेन सत्त्वेन सत्त्वप्रधानत्वात् स एव किलाधिदेवे वासुदेवाभेदविवक्षया भवान् ॥ अतो ब्रह्मा यत्संभवः ॥ यस्माद्ब्रह्मणः संभूतोऽहं रुद्रः त्रिवृता गुणेन स्वतेजसा विभूतिरूपेणाऽहंकारेण वैकारिकं देवतावर्गम् ॥ भतवर्गम् ॥ तामसं भूतवर्गम् ॥ ऐंद्रियमिन्द्रियवर्गं च सृजामि ॥ १७ ॥

किंचैते वयं महदादयः ॥ सर्वे यस्यानुग्रहादिदं ब्रह्माण्डं सृजाम ॥ कथंभूताः यस्य महात्मनो वशे स्थिताः संतो यतः सूत्रेण क्रियाशक्त्या यंत्रिताः प्रोताः शकुंताः पक्षिण इव लौकिकेन सूत्रेण वयमित्युक्तम् ॥ तानाह महानहंकारश्च वैकृतादयः पूर्वोक्ता वर्गाश्च ॥ १८ ॥ स्थितिलयहेतुत्वं दर्शयन् प्रणमति । यदिति ॥ येन निर्मितामेतां मायामेवायं जनोऽजसा वेद न तु तन्निस्तारणयोगमुपायं कर्हिचिदपि वेदेति ॥ स्थितिहेतुत्वं दर्शयति । कीदृशीं कर्माण्येव पर्वाणि ग्रंथयस्तानि नयति मापयतीति तथा ताम् ॥ प्रलयहेतुमाह । विलीयतेऽस्मिन्निति विलयः उदेत्यस्मादित्युदयः विलयश्चोदयश्चात्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ॥ नन्वत्रत्यश्लोकानुपूर्व्यां विष्णुभागवतोक्तश्लोकानुपूर्व्याश्चैकत्वं कथं सिद्ध्यतीति चेन्न एतद्ग्रंथस्याऽत्रत्यविष्णुभागवतग्रंथस्याऽपि तत्तद्वर्षस्थितदेवादिभिः कृतोपासनामंत्राणां चानुवादकत्वादनुवाद्यसमानानुपूर्विकत्वस्यापेक्षितत्वात् ॥ किंच क्वचित्क्वचित्पुराणांतरे श्लोकानुपूर्विकत्वस्य पुराणांतरे दृष्टत्वात् ॥ यथा नारदपुराणीयमंत्रखंडस्य तंत्रराजस्थ

एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुंता इव सूत्रयंत्रिताः ॥ महानहंवैकृततामसेंद्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदम् ॥१८॥
यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां जनोऽयं गुरुसर्गमोहितः ॥ न वेद निस्तारणयोगमंजसा तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने ॥१९॥
नारायण उवाच ॥ एवं स भगवान्रुद्रो देवं संकर्षणं प्रभुम् ॥ इलावृतमुपासीत देवीगणसमाहितः ॥ २० ॥ तथैव धर्मपुत्रोऽसौ
नाम्ना भद्रश्रवा इति ॥ तत्कुलस्याऽपि पतयः पुरुषा भद्रसेवकाः ॥ २१ ॥ भद्राश्ववर्षे तां मूर्तिं वासुदेवस्य विश्रुताम् ॥ हयमूर्ति
भिदा तां तु हयग्रीवपदांकिताम् ॥ २२ ॥ परमेण समाध्यन्यवारकेण नियंत्रिताम्॥एवमेव च तां मूर्तिं गृणंत उपयांति च॥२३॥
भद्रश्रवस ऊचुः ॥ ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नम इति ॥ अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं घ्नंतं जनोऽयं हि मिषन्न
पश्यति ॥ ध्यायन्न सद्यर्हि विकर्म सेवितुं निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषुः ॥ २४ ॥

श्लोकानुपूर्विकत्वम् ॥ शिवरहस्यस्थप्रदोषाध्यायस्य ब्रह्मोत्तरखंडस्थप्रदोषाध्यायसमानानुपूर्विकत्वं तथा ब्रह्मवैवर्तीयप्रकृतिखंडस्य देवीभागवतनवमस्कंधसमानानुपूर्विकत्वमित्याद्यूह्यम् ॥ तन्त्रेष्वपि बहुषु तंत्रांतरसमानानुपूर्विकत्वमुपलभ्यत एवेति ॥ १९ ॥ २० ॥ अथ भद्राश्ववर्षीयसेव्यसेवकभावमुपवर्णयति । तथैवेति ॥ भद्रश्रवा नाम धर्मपुत्रो वर्षपतिः तत्कुलस्यापि पतयस्तस्मिन्कुले जायमानाः पुरुषाः कथंभूताः भद्रस्य भद्रनाम्नो वर्षपतेः सेवकास्ते चेत्यर्थः ॥ २१ ॥ हयमूर्तिभिदा हयग्रीवमूर्तिभेदेन विश्रुतां तां तु तां च हयग्रीवपदांकितां हयग्रीवनाम्नीम् ॥ २२ ॥ समाध्यन्यवारकेणेति ॥ समाधेरन्यद् बाह्यव्यापारादि तद्वारकेण तन्निवारकेण पूजने निरंतरं समाधिनैव नियंत्रितां बद्धां विषयीकृतामित्यर्थः ॥ गृणंतः स्तुवंतः ॥ उपायांति च सिद्धिं मूर्तिं वा ॥ २३ ॥ भद्रश्रवस ऊचुरिति ॥

प्राणभृत उपदधातीतिवद् गुणलक्षणतया तद्योगाद् गुणिषु लिंगसमवायन्यायेन बहुवचनम्॥अहो विचित्रमिति॥अयं जनो मिषन्नपि पश्यन्नपि घ्नंतं हिंसन्तं मृत्युं न
पश्यतीति भगवद्विचेष्टितमेव तच्च विचित्रम्॥अदर्शने लिंगं पुत्रं वा पितरं च वृद्धं मृतं निर्हृत्य दग्ध्वा स्वयं तदुभयधनैर्जिजीविषुर्जीवितुमिच्छतीत्यर्थः॥किं धर्मार्थं न यार्हि
यतोऽसत्तुच्छं विषयसुखं सेवितुं विकर्म पापमेव ध्यायन् ॥ २४ ॥ नन्वविद्वान्न पश्यति किमत्र चित्रं तत्राह । वदंतीति ॥ नश्वरं वदंति स्म ॥ शास्त्रे तत्पश्यंति च समाधौ
हे अज तथाऽपि मुह्यंति एतच्च तव कृत्यं चेष्टितं सुविस्मितमातिविचित्रम् ॥ अतः शास्त्रादिश्रमं विहाय तं त्वाम् अजं नतोऽस्मि ॥ २५ ॥ इदमपरं चित्रवत्प्रतीयमानमपि
त्वयि न चित्रमित्याह विश्वोद्भवेति ॥ विश्वोद्भवादिकर्म कर्तुरपि अपगता आवृत् आवरणं यस्मात् तादृशस्यापि ते अंगीकृतं वेदेन त्वयि तन्न चित्रम् । यतो मायया

वदंति विश्वं कवयः स्म नश्वरं पश्यंति चाऽध्यात्मविदो विपश्चितः ॥ तथापि मुह्यंति तवाज मायया सुविस्मितं कृत्यमजं
नतोऽस्मि तम् ॥ २५ ॥ विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते ह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतः ॥ युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यकारणे सर्वात्मनि
व्यतिरिक्ते च वस्तुतः ॥ २६ ॥ वेदान्युगान्ते तमसा तिरस्कृतान्रसातलाद्यो नृतुरंगविग्रहः ॥ प्रत्याददे वै कवयेऽभियाचते तस्मै
नमस्तेऽवितथेहिताय ते ॥ २७ ॥ एवं स्तुवंति देवेशं हयशीर्षं हरिं च ते ॥ भद्रश्रवसनामानो वर्णयंति च तद्गुणान् ॥ २८ ॥
एषां चरितमेतद्धि यः पठेच्छ्रावयेच्च यः ॥ पापकंचुकमुत्सृज्य देवीलोकं व्रजेच्च सः ॥ २९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे
ऽष्टमस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः॥ ८ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ हरिवर्षे च भगवान्नृहरिः पापनाशनः ॥ वर्तते योगयुक्तात्मा भक्तानुग्रह
कारकः ॥ १ ॥ तस्य तद्दयितं रूपं महाभागवतोऽसुरः ॥ पश्यन्भक्तिसमायुक्तः स्तौति तद्गुणतत्त्ववित् ॥ २ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥
ॐ नमो भगवते नरसिंहाय नमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भव वज्रदंष्ट्र कर्माशयान् रंधय रंधय तमो ग्रस ग्रस ॐ स्वाहा ॥
अभयं ममात्मनि भूयिष्ठाः ॥ ॐ क्ष्रौं ॥ स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायंतु भूतानि शिवं मिथो धिया ॥ मनश्च भद्रं
भजतादधोक्षजे आवेश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी ॥ ३ ॥

सर्वात्मनि कार्यस्य कारणे स्रष्टरि कर्म युक्तं वस्तुतः सर्वव्यतिरिक्ते निरुपाधौ अनावृतत्वमकर्तृत्वं च युक्तम्॥२६॥परमेश्वरत्वेन स्तुत्वा प्रस्तुतावतारचरितमाह। वेदानिति॥
तमसा दैत्येन तिरस्कृतानपनीतान् ॥ ना च तुरंगश्च नृतुरंगौ तद्रूपो विग्रहो यस्य ॥ कवये ब्रह्मणे तदर्थम् अवितथेहिताय सत्यसंकल्पाय ॥ २७ ॥ २८ ॥
देवीलोके मणिद्वीपे ॥ २९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ त्रयोविंशतिभिः पद्यैर्मंत्रहीनैरतः परम् ॥ वर्षांतर्गतसंसेव्यसेवकत्वामि
होच्यते ॥ १ ॥ १ ॥ असुरः प्रह्लादः ॥ २ ॥ तेजसामपि तेजसे ॥ आविराविः अतिप्रकटो भव । वीप्सा वा ॥ कर्माशयान् कर्मवासनाः ॥ कर्माश्रयानिति पाठे

रागादीन् ॥ रंधय निर्दह ॥ भूयिष्ठाः भूयाः ॥ स्वस्त्यस्त्विति ॥ विश्वस्य स्वास्ति प्रार्थने खलस्याऽपि भवेत् तच्च साधुपीडां विना न स्यात् अन्योन्यममंगलं ध्यायतां च भूतानामन्योन्यघातनं विना न भवेदित्याशंक्याह । खलः प्रसीदतु क्रौर्यं त्यजतु ॥ भूतानि च मिथः शिवमेव ध्यायंतु तेषां मनश्च भद्रमुपशमादिकं भजतु॥ नोऽस्माकमपि मतिः अपिशब्दाद् भूतानां च मतिः अहैतुकी निष्कामा सती ॥ ३ ॥ माऽगारेति ॥ नः संगः क्वापि मा स्यात् यदि कथंचित्स्यात्तर्हि अगारादिषु मा स्यात् किंतु भगवत्प्रियेष्वेव ॥ अगारादिसंगदोषमाह । य इति ॥ इंद्रियप्रियो गृहेष्वासक्तः ॥ ४ ॥ भगवत्प्रियसंगे गुणमाह । यत्संगेति ॥ येषां भगवत्प्रियाणां संगाल्लब्धं मुकुंदविक्रमं श्रुतिभिः श्रवणादिभिः संस्पृशतां संसेवमानानां पुंसामंतर्गतोऽजो मानसं मलं हरति कथंभूतं विक्रमम् निजमसाधारणं वीर्यं वैभवं प्रभावातिशयो यस्य॥तीर्थं तु गंगादि मुहुः संस्पृशतामंगजं मलं केवलं हरति ॥ तत्को वै न सेवेतेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ मानसमलापगमे फलमाह । यस्येति ॥ अकिंचना निष्कामा मनःशुद्धौ हरेर्भक्तिर्भवति ॥ ततश्च

माऽगारदारात्मजवित्तबंधुषु संगो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः ॥ यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवान्सिद्ध्यत्यदूरान्न तथेंद्रिय प्रियः ॥ ४ ॥ यत्संगलब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसम् ॥ हरत्यजोऽतः श्रुतिभिर्गतोऽगजं को वै न सेवेत मुकुंदविक्रमम् ॥ ५ ॥ यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः ॥ हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथे नासति धावतो बहिः ॥ ६ ॥ हरिर्हि साक्षाद्भगवाञ्छरीरिणामात्मा झषाणामिव तोयमीप्सितम् ॥ हित्वा महांस्तं यदि सज्जते गृहे तदा महत्त्वं वयसा दंपतीनाम् ॥ ७ ॥ तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् ॥ हित्वा गृहं संसृति चक्रवालं नृसिंहपादं भजतां कुतो भयम् ॥ ८ ॥

तत्प्रसादे सति सर्वे देवाः सर्वगुणैर्धर्मज्ञानादिभिः सह तत्र सम्यगासते नित्यं वसंति गृहाद्यासक्तस्य तु हरिभक्त्यसंभवात्कुतो महतां गुणा ज्ञानवैराग्यादयो भवन्ति ॥ असति विषयसुखे मनोरथेन बहिर्धावतः ॥ ६ ॥ ननु हरिविमुखस्यापि गृहाद्यासक्तस्य लोके महत्त्वं दृश्यते ॥ सत्यम् । तत्तूपहासास्पदमिति सहेतुकमाह । हरिर्हीति ॥ यथा झषाणां मीनानामीप्सितं तोयमेवात्मा ॥ तेन विना जीवनाभावात् महानतिप्रसिद्धोऽपि गृहे यदि सज्जते तदा दंपतीनां मिथुनानां शूद्रादिष्वपि प्रसिद्धं वयसैव केवलं यन्महत्त्वं तदेव तस्य भवति ॥ न तु ज्ञानादिना मिथुनेषु तेषु पूज्यमानेषु स्त्रीभ्यः पुंसां महत्त्वम् ॥ बालमिथुनेभ्यश्च वृद्धमिथुनानां महत्त्वं यथेत्यर्थः ॥७॥ यस्मादेवं तस्मात् गृहं हित्वाऽकुतोभयं नृसिंहपादं भजतेत्यसुरानुपदिशति । तस्मादिति ॥ कीदृशं गृहम् रजस्तृष्णा रागोऽभिनिवेशः रजआदीनां मूलं कारणम् ॥ अत एव संसृतीनां जन्ममरणादीनां चक्रवालं मंडलमविच्छेदो यस्मात् ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वैर्गुणविशेषैः श्रेष्ठवस्तुभिर्विलक्षितो लक्षीकृत आत्मा यस्य ॥ आकूतीनां क्रियाणां चित्तीनां ज्ञानानां चेतसां संकल्पाध्यवसायादीन. विशेषाणां तद्विषयाणाम् ॥ षोडश कला अंशा एकादशेंद्रियपंचविषयलक्षणा यस्य ॥ छंदोमयाय वेदोक्तकर्मप्राप्याय ॥ अन्नमयायान्नेनोपष्टभ्यत्वात् ॥ अमृतमयाय परमानंदाविष्कारत्वात् ॥ सर्वमयाय सर्वविषयत्वात् ॥ सहसे ओजसे बलाय तद्धेतुत्वात् । त्वत्कामेनैव त्वत्सेवकत्वादहं कृतार्थोऽस्मि ॥ अन्यकामनया तु त्वामर्चयंत्यो न परिपूर्णमनोरथाः स्युरित्याह । स्त्रिय इति ॥ स्वत एव हृषीकाणामीश्वरं पतिं संतं त्वामाराध्य याः स्त्रियोऽन्यं पतिं प्रार्थयंते ॥ पतिकामानां हि

एवं दैत्यपतिःसोऽपि भक्त्याऽनुदिनमीडते ॥ नृहरिं पापमातंगहरिं हृत्पद्मवासिनम् ॥ ९ ॥ केतुमाले च वर्षे हि भगवान्स्मररूपधृक् ॥ आस्ते तद्वर्षनाथानां पूजनीयश्च सर्वदा ॥ १० ॥ एतेनोपासते स्तोत्रजालेन च रमाऽब्धिजा ॥ तद्वर्षनाथा सततं महतां मानदायिका ॥ ११ ॥ रमोवाच ॥ ॐ ह्रीं ह्रीं हूं ॐ नमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय च्छंदोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहसे ओजसे बलाय कांताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् ॥ स्त्रियो व्रतैस्त्वां हृषीकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पतिमाशासतेऽन्यम् ॥ तासां न ते वै परिपांत्यपत्यं प्रियं धनायूंषि यतोऽस्वतंत्राः ॥१२॥ स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वतः समंततः पाति भयातुरं जनम् ॥ स एक एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधि मन्यते परम् ॥ १३ ॥ या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं न कामयेत्साऽखिलकामलंपटा ॥ तदेव रासीप्सितमीप्सितोऽर्चितो यद्भग्नयाच्ञा भगवन्प्रतप्यते ॥ १४ ॥

कामाराधनं व्रतेषु प्रसिद्धम् ॥ तासामपत्यादीनि ते पतयो न पातुं शक्ताः ॥ १२ ॥ अतस्ते पतय एव न भवंतीत्याह । स वा इति ॥ स चैवंभूतः पतिर्भवानेक एव नाऽन्यः ॥ यो भवानात्मलाभात् परमन्यदध्यधिकं न मन्यते इतरथाऽन्याधीनसुखस्य न स्वतंत्रता ॥ स्वतंत्रनानात्वे च मंडलेश्वराणामिव मिथो भयं स्यादित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥ किंच निष्कामभजने अप्रार्थिता एव सर्वे कामा भवंति सकामभजने तु कामितमात्रमनित्यं चेत्याह । या तस्य ते इति ॥ या स्त्री तस्योक्तलक्षणस्य ते पादसरोरुहस्यार्हणं पूजामेव कामयेन्न फलांतरम् साऽखिलेषु कामेषु लंपटा सर्वान्कामान्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ईप्सितमीप्सितः फलांतरं प्राप्तुमपेक्षितः

सन् अर्चितश्चेत्तर्हि तदेव तदेकं रासि ददासि ॥ किंच यद्यतः फलभोगानंतरं भग्ना याच्ञा वंचितोऽर्थो यस्याः सा प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोति ॥ तदेव रासि न तु नित्यम् ॥ १४ ॥ ननु ममार्हणे कुतः सर्वकामप्राप्तिस्त्वमेव हि कामार्थिभिः सेव्यसे तत्राह । मत्प्राप्तये इति ॥ मत्प्राप्तये ब्रह्मादयस्तपस्तप्यं ते कुर्वंति ॥ कथंभूताः ऐन्द्रिये सुखे धीर्येषाम् ॥ अलुक्समासः ॥ तथाऽपि भवत्पादपरायणादृते मां न विंदंति मत्कटाक्षविलासिता विभूतीर्न लभंते इत्यर्थः॥ यतस्त्वय्येव हृदयं यस्याः साऽहं त्वत्परतंत्रत्वात् त्वदनुवर्तिनं विलोकयामि नान्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ इदानीं त्वत्कृपां प्रार्थयते। स त्वमिति ॥ यद्भजनं विना न कश्चित्पुरुषार्थः स त्वं त्वदिति त्वं यत्करांबुजं सात्वतां भक्तानां शीर्ष्णि अधायि कृपया न्यस्तं तन्ममापि शीर्ष्णि निधेहीति शेषः ॥ कथंभूतं वंदितं सर्वकामवर्षि

मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादयस्तप्यंत उग्रं तप ऐंद्रियेधियः ॥ ऋते भवत्पादपरायणान्न मां विंदंत्यहं त्वद्धृदया यतोऽजित
॥ १५ ॥ स त्वं ममाप्यच्युत शीर्ष्णि वंदितं करांबुजं यत्त्वदधायि सात्वताम् ॥ बिभर्षि मां लक्ष्म वरेण्य मायया क
ईश्वरस्येहितमूहितुं विभुः ॥ १६ ॥ एवं कामं स्तुवंत्येव लोकबंधुस्वरूपिणी ॥ प्रजापतिमुखा वर्षनाथाः कामस्य सिद्धये ॥
॥१७॥ रम्यके नाम वर्षे च मूर्तिं भगवतः पराम् ॥ मात्स्यां देवासुरैर्वंद्यां मनुः स्तौति निरंतरम् ॥ १८ ॥ मनुरुवाच ॥ ॐ नमो
मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय प्राणायौजसे बलाय महामत्स्याय नमः ॥ अंतर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपो विचरस्युरुस्वनः ॥
स ईश्वरस्त्वं य इदं वशे नयन्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियम् ॥१९॥ यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा हित्वा यतंतोऽपि पृथक्
समेत्य च ॥ पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥ २० ॥

त्वेन सद्भिः स्तुतम् ॥ न च मयि तवाऽनादरः ॥ यतो हे वरेण्य मां वक्षसि लक्ष्म बिभर्षि ॥ अहो चित्रमेतन्मयि केवलमादरमात्रं भक्तेषु तु परमा कृपा ॥ अत ईश्वरस्य तव यन्मायया ईहितं तत्को वितर्कयितुं समर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सत्त्वाय सत्त्वप्रधानाय ॥ प्राणाय सूत्रात्मने ॥ उरुः स्वनो वेदात्मको नादो यस्य ॥ य इदं विश्वं ब्राह्मणादिनाम्ना विधिनिषेधालंबनभूतेन वशे अनयत् नियमितवान् स त्वमीश्वरः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ तस्य वाक्तंतिर्नामानीति ॥ १९ ॥ नन्विंद्रादयो वशं न यांति कुतोऽहं तत्राऽह । यमिति ॥ मत्सर एव ज्वरो येषां ते ॥ यं हित्वा द्विपदचतुष्पदः सरीसृपं जंगमस्थावरं च यदत्र दृश्यते तत्किंचिदपि पातुं न शक्ताः ॥

स त्वमेव प्राणरूपेण पालक ईश्वरश्चेत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ ता अहिंसताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमित्यादि ॥ २० ॥ अवतारचरित्रमाह । भवानिति ॥ भवानिमां क्षोणीं मया मनुना सह मत्साहितां धृत्वेत्यध्याहारः ॥ ऊर्मिमालिनि प्रलयार्णव ओजसा उरुक्रमते विचरति ॥ यद्वा पातुमित्यस्याऽनुषंगः ॥ क्षोणीं पातुं क्रमते उत्सहते इत्यर्थः ॥ यतः अजः ॥ कीदृशीमोषधीनां वीरुधां च निधिम् आश्रयभूताम् ॥ जगतो यः प्राणगणस्तस्यात्मने नियंत्रे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ अर्धोनयैकविंशत्याऽप्यन्यवर्षांतरेष्वपि ॥ सेव्यसेवकरूपाणां वर्णनं सम्यगीर्यते ॥ १ ॥ अर्यमा पितृगणाधिपतिः ॥ १ ॥ अकूपाराय कूर्माय सर्वः संपूर्णः सत्त्वगुणविशेषणं यस्य नोपलक्षितं स्थानं यस्य वारिचरत्वात् ॥ वर्ष्मणे वर्षीयसे

भवान्युगांतार्णव ऊर्मिमालिनि क्षोणीमिमामोषधिवीरुधां निधिम् ॥ मया सहोरुक्रमतेऽज ओजसा तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नमः ॥ २१ ॥ एवं स्तौति च देवेशं मनुः पार्थिवसत्तमः ॥ मत्स्यावतारं देवेशं संशयच्छेदकारणम् ॥ २२ ॥ ध्यानयोगेन देवस्य निर्धूताशेषकल्मषः ॥ आस्ते परिचरन्भक्त्या महाभागवतोत्तमः ॥ २३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्ट० भुवनकोशवर्णने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ हिरण्मये नाम वर्षे भगवान्कूर्मरूपधृक् ॥ आस्ते योगपतिः सोऽयमर्यम्णा पूज्य ईड्यते ॥ १ ॥ अर्यमोवाच ॥ ॐ नमो भगवते अकूपाराय सर्वसत्त्वगुणविशेषणाय नोपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने नमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥ यद्रूपमेतन्निजमाययाऽर्पितमर्थस्वरूपं बहुरूपरूपितम् ॥ संख्या न यस्यास्त्ययथोपलंभना त्तस्मै नमस्तेऽव्यपदेशरूपिणे ॥ २ ॥ जरायुजं स्वेदजमंडजोद्भिदं चराचरं देवर्षिपितृभूतमैंद्रियम् ॥ द्यौः खं क्षितिः शैलसरित्समुद्रं द्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेय एकः ॥ ३ ॥

कालानवच्छिन्नाय ॥ भूम्ने सर्वगताय अवस्थानाय आधाराय । यद्रूपमिति ॥ निजमाययाऽर्पितं प्रकाशितमेतदर्थस्वरूपं दृश्यं पृथिव्यादि यस्यैवं रूपम् यतः पृथक् नास्ति ॥ कथंभूतम् । बहुभी रूपै रूपितं निरूपितं यस्य च संख्या नास्ति ॥ कुतः अयथा मिथ्यैवोपलंभात् ॥ नहि मरीचिजलमेतावदिति संख्यातुं शक्यते ॥ अव्यपदेशरूपिणे अनिरुक्तप्रपंचाकाराय ॥ २ ॥ बहुरूपत्वं दर्शयंस्तस्येश्वराद्व्यतिरेकमाह । जरायुजमिति ॥ द्वीपग्रहर्क्षमित्यभिधेयस्त्वमेवैकः न त्वद्व्यतिरिक्तोऽस्ति ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

सप्रपंचतामनूद्य तन्निरासेन प्रणमति । यस्मिन्निति ॥ असंख्येया अनंता विशेषा येषां तानि नामानि रूपाण्याकृतयश्च यस्य तादृशे यस्मिंस्त्वयि कविभिः कपिलादिभिरियं चतुर्विंशत्यादिसंख्या कल्पिता सती यया तत्त्वदृशा येन तत्त्वज्ञानेनाऽपनीयते तस्मै ते सांख्यासिद्धांतरूपाय नमः ॥ परमार्थरूपायोति वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ मंत्रैस्तत्त्वेन लिंग्यते इति तथा तस्मै ॥ यज्ञा अयूपाः क्रतवः सयूपास्तद्रूपाय अत एव महांतोऽध्वरा अवयवभूता यस्य ॥ कर्मणा शुक्लाय शुद्धाय यज्ञानुष्ठात्रे त्रियुगाय कृतयुगे यज्ञाभावात् यद्वा कलियुगे छिन्नत्वात् ॥ ८ ॥ कवयो विद्वांसः विपश्चितो निपुणाः गुणेषु देहेंद्रियादिषु मथ्नंति विचिन्वंति ॥ मथ्ना विवेकसाधनेन मनसा ॥ क्रियार्थैः कर्मभिस्तत्फलैश्च गूढम् अप्रकाशमानं दिदृक्षवः ॥ एवं मंथने ईरितः प्रकटित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ॥ ९ ॥ मंथनमेव दर्शयन्नाह । द्रव्यं क्रियेति ॥ द्रव्यं विषयः ॥ क्रिया इंद्रियव्यापारः ॥ हेतुर्देवता ॥ अयनं देहः ईशः कालः कर्ता अहंकारः ॥ एतैर्मायागुणैः ॥ कार्यैरुपलक्षणैर्वस्तुत्वेन निरीक्षितो

यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयम् ॥ संख्या यया तत्त्वदृशाऽपनीयते तस्मै नमः सांख्यनिदर्शनाय ते ॥ ४ ॥ एवं स्तुवति देवेशमर्यमा सह वर्षपैः ॥ गीयते चाऽपि भजते सर्वभूतभवं प्रभुम् ॥ ५ ॥ ततोत्तरेषु कुरुषु भगवान्यज्ञपूरुषः ॥ आदिवाराहरूपोऽसौ धरण्या पूज्यते सदा ॥ ६ ॥ संपूज्य विधिवद्देवं तद्भक्त्याऽऽर्द्राऽऽर्द्रहृत्कजा ॥ भूमिः स्तौति हरिं यज्ञवाराहं दैत्यमर्दनम् ॥ ७ ॥ भूरुवाच ॥ ॐ नमो भगवते मंत्रतत्त्वलिंगाय यज्ञक्रतवे महाध्वरावयवाय महावराहाय नमः कर्मशुक्लाय त्रियुगाय नमस्ते ॥ ८ ॥ यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुष्विव जातवेदसम् ॥ मथ्नंति मथ्ना मनसा दिदृक्षवो गूढं क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने ॥ ९ ॥ द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुभिरीक्षितात्मने ॥ अन्वीक्षयांऽगातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमोऽस्तु ते ॥ १० ॥ करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितुमीक्षितुर्गुणैः ॥ माया यथाऽयो भ्रमते तदाश्रयं ग्राव्णो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ॥ ११ ॥

य आत्मा तस्मै अन्वीक्षया विचारेण अंगैर्यमनियमादिभिरतिशयात्मा निश्चयवती बुद्धिर्येषां तैः ॥ निरस्ता मायानिर्मिता आकृतिर्यस्मात्तस्मै ॥ १० ॥ तदेवं निर्गुणरूपेण नत्वा परमेश्वररूपेण प्रणमति । करोतीति ॥ यस्येक्षितुर्जीवार्थमीप्सितमत्यंतानिच्छायामीक्षणायोगात् ॥ स्वार्थं तु नेप्सितम् ॥ विश्वस्थित्यादि स्वगुणैर्माया करोति तस्या जडत्वेऽपि परमेश्वरसान्निधानात् ॥ प्रवृत्तिं दृष्टांतेनाऽऽह । यथाऽयो लोहं ग्राव्णोऽयस्कांतादिनिमित्तात् भ्रमति ॥ तदाश्रयं तदभिमुखम् ॥ सद्गुणानां कर्मणे जीवादृष्टानां च साक्षिणे तस्मै नमः ॥ ११ ॥

अवतारचारित्रमाह । प्रमथ्येति । यो जगतामादिः कारणभूतः सूकरः मां पृथ्वीमग्रदंष्ट्रे दंष्ट्राग्रे कृत्वा रसातलादारभ्य उदन्वतः प्रलयार्णवात् इभो गज इव निरगात् ॥ ततश्च प्रतिगजतुल्यं दैत्यं प्रमथ्य यः क्रीडन् स्थितः तं विभुं प्रणताऽस्मीत्यन्वयः॥१२॥किंपुरुषे इत्यार्याच्छंदः॥१३॥ आर्याणि लक्षणानि शीलं व्रतं च यस्मिन् ॥ उपशिक्षितात्मने संयतचित्ताय उपासितो लोको येन ॥ साधुवादः साधुत्वप्रसिद्धिस्तस्य निकषणाय निकषाश्मवन्निर्धारणस्थानाय परमसीम्ने इत्यर्थः ॥ श्रीरामं परमार्थरूपेण प्रणमति । यत्तदिति ॥ यदेकं वेदांतेषु प्रसिद्धं तत्त्वं तत्प्रपद्ये ॥ कथंभूतं विशुद्धश्चासावनुभवश्च एव आत्मा स्वरूपं यस्य ॥ विशुद्धत्वे हेतुः प्रशांतम् ॥ तत्रापि हेतुः स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ता गुणानां विविधा जाग्रदाद्यवस्था यस्मिन् ॥ अनुभवमात्रत्वे हेतुः प्रत्यग्दृश्यादन्यत् तत् कुतः अनामरूपम् ॥ १४ ॥ ननु

प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे यो मां रसाया जगदादिसूकरः॥कृत्वाऽग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणताऽस्मि तं विभुम् ॥ १२ ॥ किंपुरुषे वर्षेऽस्मिन्भगवंतं दाशरथिं च सर्वेशम् ॥ सीतारामं देवं श्रीहनुमानादिपूरुषं स्तौति ॥ १३ ॥हनुमानुवाच ॥ ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम इति ॥ आर्यलक्षणशीलव्रताय नमः उपशिक्षितात्मने उपासितलोकाय नमः ॥ साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाभागाय नम इति॥यत्तद्विशुद्धानुभवात्ममेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थम्॥प्रत्यक्प्रशांतं सुधियोपलंभनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये ॥ १४ ॥ मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ॥ कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य॥१५॥न वै स आत्माऽऽत्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान्वासुदेवः ॥ न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ॥ १६ ॥

एवंभूतस्याऽपि जीवस्योक्तसर्वविपर्ययो दृश्यते तत्राऽह । मर्त्येति ॥ विभोर्मर्त्यावतारस्तु रक्षसो रावणस्य वधाय तस्य मनुष्यादन्यतोऽवध्यत्वात् ॥ न केवलमेतावदेव किंतु इह संसारे स्त्रीसंगादिकृतं दुःखं दुर्वारमिति मर्त्यानां शिक्षार्थमपीत्यर्थः ॥ अन्यथा स्वे स्वरूपे रममाणस्येश्वरस्य सीताविरहकृतानि व्यसनानि कुतः स्युः ॥ १५ ॥ विषयासक्त्यभावेन व्यसनानर्हत्वमुपपादयति । नेति ॥ न वै स भगवांस्त्रिलोक्यां क्वापि सक्तः ॥ यत आत्मवतां धीराणामात्मा सुहृत्तमश्च अतो न स्त्रीकृतं मोहं प्राप्नुयात् ॥ न लक्ष्मणं च ॥ देवदूतेन श्रीरामं मंत्रयता विज्ञापितमत्रागतस्त्वया वध्य इति तदैव द्वारि स्थितं लक्ष्मणं दुर्वाससमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टं हंतुमुद्यतो वसिष्ठवाक्यात्तत्याज तच्च न युज्येतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अतः श्रीराम एव सर्वैः सेव्य इति वक्तुं न तस्य तोषहेतुः सत्कुलजन्मादि किंतु भक्तिरेवेत्याह । न जन्मेति ॥ महतः पुरुषाज्जन्म महतः श्रीरामचंद्रस्येति वा ॥ सौभगं सौन्दर्यम् आकृतिर्जातिः यद्यस्मात्तैर्जन्मादिभिर्विसृष्टान् त्यक्तानपि नो वनेचरान्बताहो लक्ष्मणस्याग्रजोऽपि सखित्वे कृतवान् ॥ १७ ॥ तस्मात्सुरो वाऽन्यो वा यः कोऽपि श्रीराममेव सर्वप्रकारेण भजेत ॥ सुकृतज्ञम् अल्पीयस्यपि भजने बहुमानिनम् ॥ उत्तरान्कोसलानयोध्यावासिनः ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अर्धाधिकैश्च द्वात्रिंशत्पद्यैरथ यथातथम् ॥ अन्यवर्षे क्रमप्राप्ता सेव्यसेवकतोच्यते॥

न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाङ् न बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः ॥ तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौकसश्चकार सख्ये बत लक्ष्मणाग्रजः ॥ १७ ॥ सुरोऽसुरो वाऽप्यथवा नरोऽनरः सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमम् ॥ भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत्कोसलान्दिवम् ॥ १८ ॥ नारायण उवाच ॥ एवं किंपुरुषे वर्षे सत्यसंधं दृढव्रतम् ॥ रामं राजीवपत्राक्षं हनुमान्वानरोत्तमः ॥ १९ ॥ स्तौति गायति भक्त्या च संपूजयति सर्वशः ॥ य एतच्छृणुयाच्चित्रं रामचंद्रकथानकम् ॥ ॥ २० ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा याति रामसलोकताम् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ भारताख्ये च वर्षेऽस्मिन्नहमादिज पूरुषः ॥ तिष्ठामि भवता चैव स्तवनं क्रियतेऽनिशम् ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ ॐ नमो भगवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोऽकिंचनवित्ताय ऋषिऋषभाय नरनारायणाय परमहंसपरमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमो नम इति ॥ कर्ताऽस्य सर्गादिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोऽपि दैहिकैः ॥ द्रष्टुर्न दृश्यस्य गुणैर्विदूष्यते तस्मै नमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे ॥ २ ॥

॥ १ ॥ अहं नारायण एव ॥ आदिजेति नारदसंबोधनं कर्मधारयो वा ॥ अहं तिष्ठामि भवता मम स्तवनं क्रियत इत्यन्वयः ॥ १ ॥ नारदस्तोत्रमाह ॐ नम इति ॥ मंत्रमिमं जपति नारद इत्यर्थः ॥ उपरतानात्म्याय निरहंकारायेत्यर्थः ॥ असक्तश्चासौ विविक्तश्च साक्षी तस्मै नमः ॥ असक्तत्वं दर्शयति ॥ अस्य विश्वस्य सर्गादिषु कर्ताऽपि यो न बध्यते अहं कर्तेति न मन्यते ॥ विविक्तत्वमाह ॥ देहगतोऽपि दैहिकैः क्षुत्पिपासादिभिर्यो न हन्यते नाभिभूयते ॥ साक्षित्वमाह । यस्य द्रष्टुरपि सतो दृष्टिर्गुणैर्दृश्यैर्न विदूष्यते न विक्रियते ॥ २ ॥

योगकौशलं निरूपयन् योगं प्रार्थयते इदमिति त्रिभिः। हे योगेश्वर हिरण्यगर्भो यद्योगनैपुणं जगाद इदमेव तत्किं जन्मप्रभृति भक्त्यांऽतकाले पुमांस्त्वयि मनो धारयेदिति यत् ॥ कथंभूतः सन् उज्झितंदुष्कलेवरं तदभिमानो येन ॥ ३ ॥ अन्यथा तस्य शास्त्राभ्यासादिश्रमो व्यर्थ इत्याह । यथेति ॥ ऐहिकामुष्मिककामेषु लंपटो मूर्खः सुतादिषु योगक्षेमं विचिंतयन् कुत्सितस्य कलेवरस्यात्ययात् मृत्योर्यथा शंकेत तथा विद्वानपि सन् यः शंकेत तस्य यत्नः श्रम एव ॥ ४ ॥

इदं हि योगेश्वर योगनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवाञ्जगाद यत् ॥ यदंतकाले त्वयि निर्गुणे मनो भक्त्या दधीतोज्झितदुष्कलेवरः ॥३॥
यथैहिकामुष्मिककामलंपटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिंतयन् ॥ शंकेत विद्वान्कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम् ॥४॥
तन्नः प्रभो त्वं कुकलेवरार्पितां त्वं माययाऽहंममतामधोक्षज ॥ भिंद्याम येनाशु वयं सुदुर्भिदां विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावजम्
॥ ५ ॥ एवं स्तौति सदा देवं नारायणमनामयम् ॥ नारदो मुनिशार्दूलः प्रज्ञाताखिलसारदृक् ॥ ६ ॥ अस्मिन्वै भारते वर्षे
सरिच्छैलास्तु संति हि ॥ तान्प्रवक्ष्यामि देवर्षे शृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ ७ ॥ मलयो मंगलप्रस्थो मैनाकश्चित्रकूटकः ॥ ऋषभः
कुटकः कोल्लः सह्यो देवगिरिस्तथा ॥ ८ ॥ ऋष्यमूकश्च श्रीशैलो व्यंकटाद्रिर्महेंद्रकः ॥ वारिधारश्च विंध्यश्च शुक्तिमानृक्षपर्वतः
॥ ९ ॥ पारियात्रस्तथा द्रोणश्चित्रकूटगिरिस्तथा ॥ गोवर्धनो रैवतकः ककुभो नीलपर्वतः ॥ १० ॥ गौरमुखश्चेंद्रकीलो गिरिः
कामगिरिस्तथा ॥ एते चान्येऽप्यसंख्याता गिरयो बहुपुण्यदाः ॥ ११ ॥ एतदुत्पन्नसरितः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ पानावगाह
नस्नानदर्शनोत्कीर्तनैरपि ॥१२॥ नाशयंति च पापानि त्रिविधानि शरीरिणाम् ॥ ताम्रपर्णी चंद्रवशा कृतमाला वटोदका ॥१३॥
वैहायसी च कावेरी वेणा चैव पयस्विनी ॥ तुंगभद्रा कृष्णवेणा शर्करावर्तका तथा ॥ १४ ॥ गोदावरी भीमरथी निर्विंध्या च
पयोष्णिका ॥ तापी रेवा च सुरसा नर्मदा च सरस्वती ॥ १५ ॥ चर्मण्वती च सिंधुश्च अंधशोणौ महानदौ॥ ऋषिकुल्या त्रिसामा च वेदस्मृतिमहानदी ॥ १६ ॥ कौशिकी यमुना चैव मंदाकिनी दृषद्वती ॥ गोमती सरयू रोधवती सप्तवती तथा॥ १७ ॥

यस्माद्विदुषोऽपीयमेव दशा तत्तस्माद्धे प्रभो अधोक्षज त्वमेव ना र्यागं विधेहि ॥ कीदृशे त्वयि स्वभावं सहजवासनारूपं येन योगेन वयं त्वन्मायया नः कुकलेवरे अर्पितामहंममतां शीघ्रं भिंद्याम त्यजेम ॥ सुदुर्भिदामुपायांतरैः सर्वथा त्यक्तुमशक्याम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वेदस्मृतिश्च महानदी चेति द्वंद्वः ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥१८॥शुक्लोहितकृष्णाख्यैः सात्त्विकराजसतामसैः स्वकर्मभिर्यथाक्रमं दिव्यमानुषनारका भोगा भवंतीत्युत्तरेणान्वयः॥१९॥एवमेव सर्वेषां च निवासिनां कर्मवैचित्र्यादनुभूयमाना विविधा भोगा भवंतीत्यर्थः ॥ यथावर्णेति ॥ यस्य वर्णस्य यद्विधानं मोक्षप्रकारः ॥ संन्यासवानप्रस्थादि तदनातिक्रमेणाऽस्मिन्नेव वर्षे नृणामपवर्गश्च भवति॥ एतच्च कर्मादिबहुसाधनसंभवाभिप्रायेणोक्तम् ॥ न त्वन्यत्रापवर्गाभावेन तदुपर्यपि बादरायणः संभवादिति देवानामपि मोक्षस्य सूचितत्वात् ॥ २० ॥ एतदेव प्राधान्यमस्य वर्षस्य ॥ किं तत् कार्यस्य सिद्धितः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । अनायासेनेश्वरप्रसादरूपकार्यसिद्धिस्वरूपमित्यर्थः ॥ अनेन हि सर्वलोकापेक्षयाऽयं लोकः प्रधान

सुषोमा च शतद्रुश्च चंद्रभागा मरुद्वृधा ॥ वितस्ता च असिक्नी च विश्वा चेति प्रकीर्तिताः ॥ १८ ॥ अस्मिन्वर्षे लब्धजन्मपुरुषैः स्वस्वकर्मभिः ॥ शुक्ललोहितकृष्णाख्यैर्दिव्यमानुषनारकाः ॥ १९ ॥ भवंति विविधाभोगाः सर्वेषां च निवासिनाम् ॥ यथावर्णविधानेनाऽपवर्गो भवति स्फुटम् ॥ २० ॥ एतदेव च वर्षस्य प्राधान्यं कार्यसिद्धितः ॥ वदंति मुनयो वेदवादिनः स्वर्गवासिनः ॥ २१ ॥ अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ॥ यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुंदसेवौपयिकं स्पृहा हि नः ॥ २२ ॥ किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना ॥ न यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टाऽतिशयेंद्रियोत्सवात् ॥ २३ ॥ कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषां भारतभूजयो वरम् ॥ क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयांत्यभयं पदं हरेः ॥ २४ ॥ न यत्र वैकुंठकथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ॥ न यत्र यज्ञेशमखामहोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् ॥ २५ ॥

इति स्वर्गवासिनोऽपि वदंति ॥२१॥ किं स्वर्गवासिनोऽपि वदंति तत्राह । अहो इति । अमीषामेभिः उतास्वित् अथवा स्वयमेव साधनं विनैव हरिरेषां प्रसन्नोऽभूत् ॥ एवंभूतस्य पुण्यस्य दुष्करत्वात् ॥ भारताजिरे भारतांगणे नः केवलं स्पृहैव यत्र तन्मुकुंदसेवोपयोगि जन्म नृषु लब्धम् ॥ २२ ॥ स्पृहामेवाह किमित्यादिसप्तभिः ॥ दुष्करैः क्रत्वादिभिर्नः फल्गुना तुच्छेन द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या किं न किंचित्फलम् ॥ कुतः यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिर्नास्ति ॥ प्रत्युत अतिशयितादिंद्रियोत्सवाद्रागात् प्रमुष्टाऽभूत् ॥२३॥ क्षणमल्पमेवायुर्येषां वरत्वे हेतुः ॥ मर्त्येनापि देहेन क्षणेनैव कालेन कृतं कर्म संन्यस्य हरेः पदं सम्यग्यांति ॥२४॥ अतो यत्र वैकुंठकथामृतनेद्या

न संति तदाश्रयाः कथापगाश्रयाः महांतो नृत्याद्युत्सवा येषु तादृशा यज्ञेश्वरस्य मखाश्च पूजाः ससुरेशस्य ब्रह्मणोऽपि लोको न सेव्यताम् ॥ २९ ॥ असुमुक्षून्नरान्नि
दति । प्राप्ता इति ॥ ज्ञानं च तदर्थाः क्रियाश्च तदर्थानि द्रव्याणि च तेषां कलापेन संभृतां संपूर्णाम् ॥ अपुनर्भवाय मोक्षाय वनौका इव वनौकसः पक्षिणो
यथा लुब्धकात् मुक्ता अपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे प्रसक्ता विहरंति तर्हि यथा बध्यंते तद्वत् ॥ २६ ॥ अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याहुः । यैरिति ॥
अग्नये जुष्टं निर्वपामि इंद्राय जुष्टं निर्वपामि इत्येवं भागशो निरुप्तं पृथक् कृतम् ॥ कथम् विधानप्रकारेण मंत्रेण वस्तुतश्च पुरोडाशादिभेदेन इष्टं देवतामु

प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जंतवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताम् ॥ न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका इव यांति बंधनम् ॥
॥ २६ ॥ यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमंत्रवस्तुतः ॥ एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः
स्वयमाशिषां प्रभुः ॥ २७ ॥ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः ॥ स्वयं विधत्ते भजताम
निच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् ॥ २८ ॥ “यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य पूर्तस्य कृतस्य शोभनम् ॥ तेना
ब्जनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्भजतां शं तनोति ॥ १ ॥” नारायण उवाच ॥ एवं स्वर्गगता देवाः सिद्धाश्च परम
र्षयः ॥ प्रवदंति च माहात्म्यं भारतस्य सुशोभनम् ॥२९॥ जंबुद्वीपस्य चाऽष्टौ हि उपद्वीपाः स्मृताः परे ॥ हयमार्गान्विशोधद्भिः
सागरैः परिकल्पिताः ॥ ३० ॥ स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्र आवर्तनरमाणकौ ॥ मंदरोपाख्यहरिणः पांचजन्यस्तथैव च ॥ ३१ ॥
सिंहलश्चैव लंकेति उपद्वीपाष्टकं स्मृतम् ॥ जम्बुद्वीपस्य मानं हि कीर्तितं विस्तरेण च ॥ ३२ ॥

द्दिश्य त्यक्तं निरुप्तं च ममेदमिति स्वीकृत्य त्यागानंतरमश्नातीत्यर्थः ॥ पृथक् इंद्रादिनामभिराहुत आहूतः ॥ आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णोऽपि हरिः ॥ २७ ॥
तत्रापि निष्कामाः कृतार्था इत्याहुः सत्यमिति ॥ प्रार्थितः सन्नर्थितं ददातीति सत्यम् ॥ अथापि परमार्थदो न भवत्येव ॥ यद्यस्माद्यतो दत्तानंतरं पुनरप्यर्थिता
भवति ॥ ननु नार्थितश्चेत्किमपि न दद्यादित्याशंक्याह । अनिच्छतां निष्कामानां तु इच्छानां पिधानमाच्छादकम् ॥ सर्वकामपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव
संपादयति ॥ २८ ॥ २९ ॥ हयमार्गानपहृताश्वमार्गान् विशोधद्भिरन्वेषमाणैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ अर्धाधिकैश्च सप्तत्रिंशद्भिः पद्यैरतः परम् ॥ द्वीपांतरसमाचारो यथावदभिवर्ण्यते ॥ १ ॥ तावता लक्षविस्तारेण ॥ १ ॥ जंबुद्वीपेन यथा मेरुर्वेष्टितस्तथा द्विगुणविस्तारेण विशालेन प्लक्षद्वीपेन क्षारोदधिर्वेष्टितः ॥ २ ॥ यथा परिखाबाह्योपवनेन वेष्टचते तद्वत् ॥ तस्मिन्प्लक्षाख्ये द्वीपे प्लक्षाख्यः प्लक्षनामको वृक्षो जंबूद्वीपस्थजंबूवृक्षप्रमाणेन समानोन्नाहविस्तारः स्वयं तिष्ठति ॥ कथंभूतो हिरण्मयो हिरण्यकांतिः ॥ द्वीपरूपं नाम तद्धारयति द्वीपाख्याकारः ॥ तन्नाम्नैव हि तद्द्वीपं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ द्वीपशब्दो नपुंसकोऽपि ॥ ३ ॥ तत्रैव तद्वृक्षाध एवाग्निर्मूर्तिमांस्तिष्ठति ॥ लोकानां देवीधर्मानुपदिशन्स्वयं च देव्याराधनं कुर्वन्नित्यनुक्तमपि पूर्वग्रंथानुरोधेनोन्नेयम् ॥ कोऽसावग्निस्तत्राह । सप्तजिह्व इति स्मृतो यः सोऽग्निरित्यर्थः ॥ प्रियव्रतात्मज इत्यस्य तु तदु

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्लक्षादिद्वीपषट्ककम्॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ जंबुद्वीपो यथा चायं यत्प्रमाणेन कीर्तितः॥तावता सर्वतः क्षारोदधिना परिवेष्टितः॥ १ ॥ जंब्वाख्येन यथा मेरुस्तथा क्षारोदकेन च ॥ क्षारोदधिस्तु द्विगुणः प्लक्षाख्येनोपवेष्टितः ॥ २ ॥ यथैव परिखा बाह्यो पवनेन हि वेष्टचेत ॥ प्लक्षाख्यश्च स्वयं जंबुप्रमाणो द्वीपरूपभृत ॥ ३ ॥ हिरण्मयोऽग्निस्तत्रैव तिष्ठतीति विनिश्चयः ॥ प्रियव्रतात्मजस्तत्र सप्तजिह्व इति स्मृतः॥४॥अग्निस्तदधिपस्त्विध्मजिह्वः स्वं द्वीपमेव च ॥ विभज्य सप्तवर्षाणि स्वपुत्रेभ्यो ददौ विभुः ॥ ५ ॥ स्वयमात्मविदां मान्यां योगचर्यां समाश्रितः ॥तेनैव चाऽऽत्मयोगेन भगवंतमुपागतः ॥ ६ ॥ शिवं च यवसं भद्रं शांतं क्षेमामृते तथा ॥ अभयं चेति सप्तैव तद्वर्षाणि सदेक्षताम् ॥ ७ ॥ तेषु प्रोक्ता नदीः सप्त गिरयः सप्त चैव हि ॥ अरुणा नृम्णांगिरसी सावित्री सुप्रभातिका ॥ ८ ॥

त्तरश्लोकस्थेनेध्मजिह्व इत्यनेनान्वयः ॥ तदुक्तं विष्णुभागवते ॥ यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्व इति ॥ ४ ॥ सः तद्द्वीपाधिपतिरिध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्तधा विभज्य तानि सप्त वर्षाणि सप्त खण्डानि स्वपुत्रेभ्यो ददौ ॥ ५ ॥ भगवंतं परब्रह्मात्मकमुपागतः प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तत्र यान्येव तत्पुत्रनामानि तान्येव तद्वर्षनामानि बोध्यानीत्यभिप्रायेण वर्षनामान्याह । शिवमिति भद्रं सुभद्रम् ॥ क्षेमामृते क्षेमममृतं चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ नदीरित्यत्र वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ सुप्रभातिका सुप्रभाता ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ हंसादयो ब्राह्मणादिस्थानीया वर्णाः ॥ १२ ॥ मानसोत्तरस्य मंडलाकारत्वोक्तेः एते प्लक्षादिपञ्चद्वीपेषु वर्षाद्रयस्तिर्यग्रेखाकारा
उभयतोऽब्धिं स्पृशंत इति गम्यते ॥ अन्यथा सप्तभिः सप्तवर्षविभागासंभवात् ॥ वैष्णवे वर्षाणां पूर्वादिक्रमोक्तेश्च ॥ स्वर्गद्वारं तन्नामकम् । त्रयीविद्याविधानेन वैदिक
मार्गेण ॥ १३ ॥ प्रत्नस्येति ॥ प्रत्नस्य पुराणस्य पुरुषस्य विष्णोर्यद्रूपं तं सूर्यमीमहि शरणं व्रजेम ॥ कथंभूतं सत्यादीनामात्मभूतमधिष्ठातारम् तत्र सत्यमनुष्ठीयमानो

ऋतंभरा सत्यंभरा इति नद्यः प्रकीर्तिताः ॥ मणिकूटो वज्रकूट इंद्रसेनस्तथैव च ॥ ९ ॥ ज्योतिष्मान्वै सुपर्णश्च हिर
ण्यष्ठीव एव च ॥ मेघमाल इति ख्याताः प्लक्षद्वीपस्य पर्वताः ॥ १० ॥ नदीनां जलमात्रेण दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ निर्धूता
शेषरजसो निस्तमस्काः प्रजास्तथा ॥ ११ ॥ हंसश्चैव पतंगश्च ऊर्ध्वायन इतीव च ॥ सत्यांगसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः प्लक्षस्य
द्वीपके ॥ १२ ॥ सहस्रायुःप्रमाणाश्च विवियोपमदर्शनाः ॥ स्वर्गद्वारं त्रयीविद्याविधिनार्कं यजंति ते ॥ १३ ॥ प्रत्नस्यविष्णो
रूपं च सत्यर्तस्य च ब्रह्मणः ॥ अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहि ॥ १४ ॥ प्लक्षादिषु च सर्वेषु पञ्चद्वीपेषु नारद ॥
आयुरिंद्रियमोजश्च बलं बुद्धिः सहोऽपि च ॥ १५ ॥ विक्रमः सर्वलोकानां सिद्धिरौत्पत्तिकी सदा ॥ प्लक्षद्वीपात्परं चेक्षुरसोदः
सरितां पतिः ॥ १६ ॥ प्लक्षद्वीपं समग्रं च परिवार्यावतिष्ठते ॥ शाल्मलाख्यस्ततो द्वीपश्चास्माद्विगुणविस्तरः ॥ १७ ॥ समा
नेन सुरोदेन सिंधुना परिवेष्टितः ॥ यत्र वै शाल्मलीवृक्षः प्लक्षायामः प्रकीर्तितः ॥ १८ ॥ स्थानं तत्पक्षिराजस्य गरुडस्य महा
त्मनः ॥ तस्य द्वीपस्य नाथो हि यज्ञबाहुः प्रियव्रतात् ॥ १९ ॥ जातः स एव सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो ददौ धराम् ॥ तद्वर्षाणां च
नामानि कथितानि निबोधत ॥ २० ॥ सुरोचनं सौमनस्यं रमणं देववर्षकम् ॥ पारिभद्रं तथाचाऽप्यायनं विज्ञातनामकम्
॥ २१ ॥ तेषु वर्षाद्रयः सप्त सप्तैव सरितः स्मृताः ॥ सरसः शतशृंगश्च वामदेवश्च कंदकः ॥ २२ ॥ कुमुदः पुष्पवर्षश्च सहस्र
श्रुतिरेव च ॥ एते च पर्वताः सप्त नदीनामानि चोच्यते ॥ २३ ॥

धर्मः ऋतुं प्रतीयमानो धर्मः ॥ ब्रह्मणस्तद्बोधकस्य धर्मस्यामृतस्य शुभफलस्य मृत्योरशुभफलस्य ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ औत्पत्तिकी स्वाभाविकी ॥ १६ ॥ अस्मात्
प्लक्षद्वीपात्ताद्विगुणविस्तारः ॥ १७ ॥ समानेन शाल्मलीद्वीपसमानेन मानेन शाल्मलीवृक्षः प्लक्षसमानमानः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ श्रुत्यधरादयश्चत्वारो ब्राह्मणादिस्थानीया वर्णाः ॥ २५ ॥ स्वगोभिः स्वरश्मिभिः ॥ अन्नमिति शेषः ॥ कृष्णशुक्लयोः पक्षयोः पितृदेवेभ्यो विभजन्नित्यन्वयः ॥ २६ ॥ सुरोदादनंतरमित्यर्थः ॥ द्विगुणः पूर्वद्वीपापेक्षया सुरोदाद्द्विगुण इति वा ॥२७॥ कुशस्तंबः देवेन कृतः ॥ २८ ॥ स्वशष्पाणि स्वकोमलशिखास्तेषां रोचिषा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कुशलादयश्चत्वारो ब्राह्मणादिस्थानीया वर्णाः ॥ ३५ ॥ कर्मजकौशलैः कुशलकर्मभिः ॥ ३६ ॥

अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहूस्तथा ॥ रजनी चैव नंदा च राकेति परिकीर्तिताः ॥ २४ ॥ तद्वर्षपुरुषाः सर्वे चातुर्वर्ण्यसमाह्वयाः ॥ श्रुतधरो वीर्यधरो वसुंधर इषुंधरः ॥ २५ ॥ भगवंतं वेदमयं यजंते सोममीश्वरम् ॥ स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन्कृष्णशुक्लयोः ॥ २६ ॥ सर्वासां च प्रजानां च राजा सोमः प्रसीदतु ॥ एवं सुरोदादद्द्विगुणः स्वमानेन प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥ घृतोदेनावृतः सोऽयं कुशद्वीपः प्रकाशते ॥ यस्मिन्नास्ते कुशस्तंबो द्वीपाख्याकारणो ज्वलन् ॥ २८ ॥ स्वशष्परोचिषा काष्ठा भासयन्परितिष्ठते ॥ हिरण्यरेतास्तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतः स्वराट् ॥ २९ ॥ स्वपुत्रेभ्यश्च सप्तभ्यस्तद्द्वीपं सप्तधाऽभजत् ॥ वसुश्च वसुदानश्च तथा दृढरुचिः परः ॥ ३० ॥ नाभिगुप्तस्तुत्यव्रतौ विविक्तभामदेवकौ ॥ तेषां वर्षेषु सप्तैव सीमागिरिवराः स्मृताः ॥ ३१ ॥ नद्यः सप्तैव संतीह तन्नामानि निबोधत ॥ चक्रस्तथा चतुःशृंगः कपिलश्चित्रकूटकः ॥ ३२ ॥ देवानीकश्चोर्ध्वरोमा द्रविणः सप्त पर्वताः ॥ रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविंदा तथैव च ॥ ३३ ॥ श्रुतविंदा देवगर्भा घृतच्युन्मंदमालिके ॥ यत्पयोभिः कुशद्वीपवासिनः सर्व एव ते ॥ ३४ ॥ कुशलः कोविदश्चैवाऽप्यभियुक्तस्तथैव च ॥ कुलकश्चेति संज्ञाभिश्चतुर्वर्णाः प्रकीर्तिताः ॥ ३५ ॥ जातवेदसरूपं तं देवं कर्मजकौशलैः ॥ यजंते देववर्याभाः सर्वे सर्वविदो जनाः ॥ ३६ ॥ परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवाट् ॥ देवानां पुरुषांगानां यज्ञेन पुरुषं यज ॥ ३७ ॥ एवं यजंते ज्वलनं सर्वे द्वीपाधिवासिनः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमकस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

हे जातवेदः ॥ त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणो हव्यवाडसि अतो देवानां यज्ञेन परमेश्वरमेव यज ॥ अंगानां नाम्ना दत्तमंगिने समर्पयेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीदेवीभागवतटिलकेऽष्टमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अर्वाधिकैश्च षट्त्रिंशन्महापद्यैरनंतरम् ॥ शिष्टद्वीपसमाचारो यथावदनुवर्ण्यते ॥ १ ॥ शिष्टद्वीपेति ॥ १ ॥ द्विगुणः पूर्वद्वीपापेक्षया ॥ २ ॥ नामनिर्वर्तकः ॥ स्वनाम्ना द्वीपनामोत्पादकः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पुरुषादयो ब्राह्मणादिस्थानीयाः वर्णाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ आप इति ॥ हे

नारद उवाच ॥ शिष्टद्वीपप्रमाणं च वद सर्वार्थदर्शन ॥ येन विज्ञातमात्रेण परानंदमयो भवेत् ॥ १ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ कुशद्वीपस्य परितो घृतोदावरणं महत् ॥ ततो बहिः क्रौंचद्वीपो द्विगुणः स्यात्स्वमानतः ॥ २ ॥ क्षीरोदेनावृतो भाति यस्मिन्क्रौंचाद्रिरस्ति च ॥ नामनिर्वर्तकः सोऽयं द्वीपस्य परिवर्तते ॥ ३ ॥ योऽसौ गुहस्य शक्त्या च भिन्नकुक्षिः पुराभवत् ॥ क्षीरोदेनासिच्यमानो वरुणेन च रक्षितः ॥ ४ ॥ घृतपृष्ठो नाम यस्य विभाति किल नायकः ॥ प्रियव्रतात्मजः श्रीमान्सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ५ ॥ स्वद्वीपं तु विभज्यैव सप्तधा स्वात्मजान्ददौ ॥ पुत्रनामसु वर्षेषु वर्षपान्सन्निवेशयन् ॥ ६ ॥ स्वयं भगवतस्तस्य शरणं संजगाम ह ॥ आमो मधुरुहश्चैव मेघपृष्ठः सुधामकः ॥ ७ ॥ भ्राजिष्ठो लोहितार्णश्च वनस्पतिरितीव च ॥ नगा नद्यश्च सप्तैव विख्याता भुवि सर्वतः ॥ ८ ॥ शुक्रो वै वर्धमानश्च भोजनश्चोपबर्हणः ॥ नंदश्च नंदनः सर्वतो भद्र इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥ अभया अमृतौघा चार्यका तीर्थवतीति च ॥ वृत्तिरूपवती शुक्ला पवित्रवतिका तथा ॥ १० ॥ एतासामुदकं पुण्यं चातुर्वर्ण्येन पीयते ॥ पुरुषऋषभौ तद्वद्द्रविणाख्यश्च देवकः ॥ ११ ॥ एते चतुर्वर्णजाताः पुरुषा निवसंति हि ॥ तत्रत्याः पुरुषा आपोमयं देवमपांपतिम् ॥ १२ ॥ पूर्णेनांजलिना भक्त्या यजंते विविधक्रियाः ॥ आपः पुरुषवीर्याः स्थ पुनंतीर्भूर्भुवः स्वरः ॥ १३ ॥ ता नः पुनीताऽमीवघ्नीः स्पृशतामात्मना भुवः ॥ इति मंत्रजपांते च स्तुवंति विविधैः स्तवैः ॥ १४ ॥ एवं परस्तात्क्षीरोदात्परितश्चोपवेशितः ॥ द्वात्रिंशल्लक्षसंख्याकयोजनायाममाश्रितः ॥ १५ ॥ स्वमानेन च द्वीपोऽयं दधिमंडोदकेन च ॥ शाकद्वीपो विशिष्टोऽयं यस्मिन्छाको महीरुहः ॥ १६ ॥

आपः पुरुषवीर्या ईश्वराल्लब्धवीर्याः स्थ भवथ ॥ अतएव भूर्भुवः स्वः त्रैलोक्यं पुनंत्यः ता भवंत्यो नोऽस्माकं स्पृशतां स्पर्शनं कुर्वंताम् ॥ भुवः शरीराणि पुनंतु ॥ यतः आत्मनः स्वरूपेणैव अमीवघ्नीः पापहंत्र्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ आत्मकेतुभिः प्राणादिवृत्तिभिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ शाकद्वीपद्विसंगुणः शाकद्वीपद्विगुणपरिमाण इत्यर्थः॥
॥ २७ ॥ ज्वलनशिखावदमलानां कनकपत्राणामयुतानामयुतानि यस्मिंस्तत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ तस्मिन्द्वीपे एक एव पर्वतः खंडद्वयं चेत्याह । तद्द्वीप एक एवेति ॥

स्वक्षेत्रव्यपदेशस्य कारणं स हि नारद ॥ प्रैयव्रतोऽधिपस्तस्य मेधातिथिरिति स्मृतः ॥ १७ ॥ विभज्य सप्त वर्षाणि
पुत्रनामानि तेषु च ॥ सप्त पुत्रान्निजान्स्थाप्य स्वयं योगगतिं गतः ॥१८॥ पुरोजवो मनःपूर्वजवोऽथ पवमानकः ॥ धूम्रानीकश्चि
त्ररेफो बहुरूपोऽथ विश्वधृक् ॥ १९ ॥ मर्यादागिरयः सप्त नद्यः सप्तैव कीर्तिताः ॥ ईशान ऊरुशृंगोऽथ बलभद्रः शतकेशरः
॥ २० ॥ सहस्रस्रोतको देवपालोऽप्यंते महाशनः ॥ एतेऽद्रयः सप्त चोक्ताः सरिन्नामानि सप्त च ॥ २१ ॥ अनघा प्रथमायुर्दा
उभयस्पृष्टिरेव च ॥ अपराजिता पंचपदी सहस्रश्रुतिरेव च ॥२२॥ ततो निजधृतिश्चोक्ताः सप्त नद्यो महोज्ज्वलाः॥तद्वर्ष पुरुषाः
सर्वे सत्यव्रतक्रतुव्रतौ ॥२३॥ दानव्रतानुव्रतौ च चतुर्वर्णा उदीरिताः ॥ भगवंतं प्राणवायुं प्राणायामेन संयुताः ॥ २४ ॥ यजंति
निर्धूतरजस्तमसः परमं हरिम् ॥ अंतः प्रविश्य भूतानि यो बिभर्त्यात्मकेतुभिः ॥२५॥ अन्तर्यामीश्वरः साक्षात्पातु नो यद्वशे
इदम्॥ परस्तादधिमंडोदात्ततस्तु बहुविस्तरः ॥२६॥ पुष्करद्वीपनामाऽयं शाकद्वीपद्विसंगुणः ॥ स्वसमानेन स्वादूदकेनाऽयं परिवे
ष्टितः ॥२७॥ यत्राऽऽस्ते पुष्करं भ्राजदग्निचूडानिभानि च ॥ पत्राणि विशदानीह स्वर्णपत्रायुतायुतम् ॥ २८ ॥ श्रीमद्भगवतश्चे
दमासनं परमेष्ठिनः ॥ कल्पितं लोकगुरुणा सर्वलोकसिसृक्षया ॥ २९ ॥ तद्द्वीप एक एवाऽयं मानसोत्तरनामकः ॥ अर्वा
चीनपराचीनवर्षयोरवधिर्गिरिः ॥ ३० ॥ उच्छ्रयायामयोः संख्याऽयुतयोजनसंमिता ॥ यत्र दिक्षु च चत्वारि चतसृषु पुराणि
ह ॥ ३१ ॥ इंद्रादिलोकपालानां यदुपर्यर्कनिर्गमः ॥ मेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्भानुः पर्यैति यत्र हि ॥ ३२ ॥ संवत्सरात्मकंचक्रं
देवाहोरात्रतोभ्रमन् ॥ प्रैयव्रतोऽधिपो वीतिहोत्रः स्मात्मजकद्वयम् ॥ ३३ ॥ वर्षद्वये परिस्थाप्य वर्षनामधरं क्रमात् ॥ रमणो
धातकिश्चैव तत्तद्वर्षपती उभौ ॥ ३४ ॥ कृताः स्वयं पूर्वजवद्भगवद्भक्तितत्पराः ॥ तद्वर्षपुरुषा ब्रह्मरूपिणं परमेश्वरम् ॥ ३५ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ देवाहोरात्रतः देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ब्रह्मरूपिणं कमलासनमूर्तिम् ॥ ३५ ॥

सकर्मकेन ब्रह्मसालोक्यादिसाधनेन कर्म फलरूपम् ब्रह्म लिंग्यत यस्मात्॥३६॥एकस्मिन्नेव परमेश्वरेंऽतो निष्ठा यस्य तत् ॥ अत एव वस्तुतोऽद्वैतम् ॥ इ० दे० भा० तिलकेऽष्टमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ त्रिंशद्भिरेकेनोनैस्तु पद्यैरथ ततः परम् ॥ लोकालोकगिरेः सम्यग्व्यवस्था स्पष्टमुच्यते ॥१॥ ततः परस्तादिति । ततः शुद्धोदात्परस्तात् ॥ लोकः सूर्याद्यालोकवान् देशः ॥ अलोकस्तद्रहितस्तयोरंतराले मध्ये तयोर्विभागार्थे यः कल्पितः स लोकालोकाचलोऽस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ ततः परस्तादित्युक्तं तदेतत्कियतांतरेणेत्यपेक्षायां तदंतर्वर्तिनीं भूमिमाह । यावदस्तीति॥यावन्मानसोत्तरमेवांतरं सार्धसप्तलक्षोत्तरसार्धकोटिपारिमितम्॥तावती भूः । शुद्धोदात्परतोऽस्ति॥ तत्र च प्राणिनोऽपि संति ॥ कांचनी भूरित्यत्र पूर्वोक्त भूमेरन्येति शेषः ॥ एवं च ततः पूर्वोक्तभूमेरन्या कांचनी भूमिरस्तीत्यर्थः ॥ सा चैकोनचत्वारिंशलक्षोत्तरकोट्यष्टकपरिमिता ज्ञेया अर्धपुष्करद्वीपेन सह शुद्धोदः षण्णवतिलक्षाणि ॥ एवं हि सति मेरुलोकालोकयोरंतरं सार्धद्वादशकोटिपरिमितं वक्ष्यमाणमुपपन्नं भवति॥

सकर्मकेन योगेन यजंति परिशीलिताः॥ यत्तत्कर्ममयं लिंगं ब्रह्मलिंगं जनोऽर्चयेत् ॥३६॥ एकांतमद्वयं शांतं तस्मै भगवते नमः ॥ इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ श्रीनारायण उवाच॥ततःपरस्तादचलोकालोलोकेतिनामकः॥ अंतराले च लोकालोकयोर्यः परिकल्पितः॥१॥यावदस्ति च देवर्षे ह्यंतरं मानसोत्तरात्॥सुमेरोस्तावती शुद्धा कांचनी भूमिरस्ति हि॥ ॥२॥दर्पणोदरतुल्या सा सर्वप्राणिविवर्जिता ॥ यस्यां पदार्थः प्रहितो न किंचित्प्रत्युदीयते॥३॥अतः सर्वप्राणिसंघरहिता सा च नारद ॥ लोकालोक इति व्याख्या यदत्र परिकल्पिता ॥ ४ ॥ लोकालोकांतरे चास्य वर्तते सर्वदा स्थितिः ॥ ईश्वरेण सलोकानां त्रयाणामंतगः कृतः ॥ ५ ॥

एतदेव शैवतंत्रेषूक्तम् ॥ कोटिद्वयं त्रिपंचाशल्लक्षाणि च ततः परम् ॥ पंचाशच्च सहस्राणि सप्त द्वीपाः समागताः ॥ ततो हेममयी भूमिर्दशकोटिर्वरानने ॥ देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परमिति ॥ अत्र च दशकोटित्वं पूर्वोक्तभूम्या सह द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥ सर्वप्राणिविवर्जितेति देवव्यतिरेकेणेति विज्ञेयम् ॥ देवानां क्रीडनार्थायेत्युक्तत्वात् ॥ प्रत्युदीयते प्रत्युपलभ्यते सुवर्णमेव भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ यतः सुवर्णमेव भवति न तु तृणौषधिधान्यादिकं ततोऽन्यप्राणिनिवासयोग्यस्थानाभावादन्यप्राणिनो देवादिव्यतिरिक्ता न संतीत्याह । अत इति ॥ ४ ॥ लोकालोक इति व्याख्या यदत्र परिकल्पिता ॥ पूर्वं तस्य कारणं शृण्वित्याह लोकालोकांतरे चेति ॥ लोकवद्देशलोकाभाववद्देशयोरंतरे यतोऽस्य पर्वतस्य स्थितिर्वर्तते तत इत्यर्थः ॥ केनैतस्य स्थितिः कल्पिता तत्राह । ईश्वरेणेति ॥ अंतगः लोकत्रयस्यांते परितो मर्यादारूपो विहितः ॥ ५ ॥

तन्निमित्तमाह । यस्मात्प्रतिबन्धकात् सूर्य आदिर्येषाम् ध्रुवोंऽतो येषाम् ॥ आतन्वानाः समंतात्प्रकाशयंतः परतो गन्तुं न शक्नुवंति तावदुन्नहनमुत्सेधस्तदनुरूप आयामश्च विस्तरो यस्य ॥ ध्रुवादप्युच्छ्रितत्वात्त्रिलोकीमर्यादाभूत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एतावानिति संस्थाकारः कथितः ॥ कविभिर्मया वा ॥ लोकालोकाचलस्य परिमाणमाह । स त्विति ॥ सोऽयं तु लोकालोकाचलश्चतुर्थांशसार्धद्वादशकोट्यो मेरोरेकत इतिं द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ तस्योपरि पर्वतोपरि ॥ ९ ॥ १० ॥ तेषां चेति तेषां दिग्गजानाम् ॥ स्वविभूतीनां स्वांशभूतानां महेंद्रादीनां च विविधवीर्योपबृंहणाय सकललोकस्वस्तये च भगवांस्तस्मिन्नास्ते इत्यन्वयः ॥ किं कुर्वन् आत्मनः स्वस्य यद्विशुद्धं सत्त्वं तत्संधारयमाणः आविष्कुर्वन् ॥ कीदृशं सत्त्वं धर्मज्ञानादीन्यष्टमहासिद्धयश्चोपलक्षणं यस्य तत् ॥ दोर्दंडैरुपलक्षितः स महाविभूतेः

सूर्यादीनां ध्रुवांतानां रश्मयो यद्वशादिह ॥ अर्वाचीनाश्च त्रींल्लोकानातन्वनाः कदाऽपि हि ॥ ६ ॥ पराचीनत्वभाजो हि न भवंति च नारद ॥ तावदुन्नहनायामः पर्वतेन्द्रो महोदयः ॥ ७ ॥ एतावांल्लोकविन्यासोऽयं संस्थामानसक्षणैः ॥ कविभिः स तु पंचाशत्कोटिभिर्गणितस्य च ॥ ८ ॥ भूगोलस्य चतुर्थांशो लोकालोकाचलो मुने ॥ तस्योपरि चतुर्दिक्षु ब्रह्मणा चात्मयोनिना ॥ ९ ॥ निवेशिता दिग्गजा ये तन्नामानि निबोधत ॥ ऋषभः पुष्पचूडोऽथ वामनोऽथापराजितः ॥ १० ॥ एते समस्तलोकस्य स्थितिहेतव ईरिताः ॥ तेषां च स्वविभूतीनां बहुवीर्योपबृंहणम् ॥ ११ ॥ विशुद्धसत्त्वं चैश्वर्यं वर्धयन्भगवान्हरिः॥ आस्ते सिद्धचष्टकोपेतो विष्वक्सेनादिसंवृतः ॥ १२ ॥ निजायुधैः परिवृतो भुजदंडैः समंततः ॥ आस्ते सकललोकस्य स्वस्तये परमेश्वरः ॥ १३ ॥ आकल्पमेवं वेषं स गतो विष्णुः सनातनः ॥ स्वमायारचितस्यास्य गोपीथायात्मसाधनः ॥१४॥ योंऽतर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणकम् ॥ व्याख्यातं यद्बहिर्लोकालोकाचल इतीरणात् ॥ १५ ॥ ततः परस्ताद्योगेशगतिं शुद्धां वदंति हि॥अंडमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदंतरम् ॥ १६ ॥

परमैश्वर्यस्य पतित्वादेकयैव मूर्त्या आत्मनो योगमायया रचितस्यास्य लोकस्य गोपीथाय रक्षणायैष भगवानेवंभूत आकल्पं वेषं गत इति सार्धत्रिश्लोकानामर्थः॥इयं व्याख्या मूलं च किंचिद्विषमम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥१४॥ योंऽतरिति ॥ योऽयमंतर्विस्तार आख्यातः ॥ एतेनालोकपरिमाणं मेरोरेकतः सार्धद्वादशकोट्यो व्याख्यातं भवति ॥ यद्यस्मादेतस्माद्बहिर्लोकालोकाचलो भवतीति कथितं तस्मादित्यर्थः ॥ १५ ॥ ततः परस्ताल्लोकालोकाचलात् ॥ अलोकाद्वा परस्तात्तु विशुद्धां द्विजपुत्रानयनेऽर्जुनस्य श्रीकृष्णेन दर्शितां विस्तरेणोक्तं ब्रह्मांडमानं सर्वतोऽपि निरूपयति । अंडमध्यगत इति ॥ अंडमध्यगतः किं तन्मध्यं तदाह ॥ द्यावाभूम्योः पूर्वोत्तरकपालयोर्यदन्तरं

मध्यं स्थानम् ॥ १६ ॥ सर्वतः पंचविंशतिकोट्यः अंडमध्यावस्थाने कारणं तन्नामनिर्वचनेनाह । मृते अचेतने एष वैराजरूपेण यस्मात्प्रविष्टस्तत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ किंच सूर्येणैव विभज्यंते दिशः ॥ खमंतरिक्षम् ॥ भिदा अन्योऽपि विभागः ॥ स्वर्गापवर्गौ भोगमोक्षदेशौ ॥ रसौकांसि अतलादीनि ॥ १८ ॥ उपासनार्थमाह ॥ देवेति ॥ देवादीनां सूर्य आत्मा दृगीश्वरो नेत्राधिष्ठाता च ॥ १९ ॥ भूमंडलसन्निवेशकथनमुपसंहरति । एतावानिति ॥ विस्तारेण पंचाशत्कोट्यः ॥ उत्सेधेन पंचविंशतिः ॥२०॥ एतत्परिमाणं दिवो द्युलोकस्येत्यत्र दृष्टांतो द्विदलयोर्मध्ये यथैकस्य मानेनापरस्य मानमुपदिश्यते तद्वत् ॥ २१ ॥ तयोर्द्विदलयोर्मध्ये यदंतरम् ॥ किं तत्राह । तदुभयसं

सूर्यांडगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविशतिः॥ मृतेंऽड एष एतस्मिन्जातो मार्तंडशब्दभाक् ॥ १७ ॥ हिरण्यगर्भ इति यद्धिरण्यांडसमुद्भवः ॥ सूर्येण हि विभज्यंते दिशः खं द्यौर्मही भिदा ॥ १८ ॥ स्वर्गापवर्गौ नरका रसौकांसि च सर्वशः ॥ देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपसवीरुधाम् ॥ १९ ॥ सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः ॥ एतावान्भूमंडलस्य सन्निवेश उदाहृतः ॥ २० ॥ एतेन हि दिवो मानं वर्णयंति च तद्विदः ॥ द्विपलानां च निष्पावादीनां च दलयोर्यथा ॥ २१ ॥ अंतरेण तयोरंतरिक्षं तदुभयसंधितम् ॥ यन्मध्यगश्च भगवान्भानुर्वै तपतां वरः ॥ २२ ॥ आतपेन त्रिलोकीं च प्रतपत्येव भासयन् ॥ उत्तरायणमासाद्य गतिमांद्यं वितन्वते ॥ २३ ॥ आरोहणस्थानमसौ गत्वाऽहोदैर्घ्यमाचरेत् ॥ दक्षिणायनमासाद्य गतिशैघ्र्यं वितन्वते ॥ २४ ॥ अवरोहस्थानमसौ गच्छन्ह्रस्वं दिनं चरेत् ॥ विषुवत्संज्ञमासाद्य गतिसाम्यं वितन्वते ॥ २५ ॥ समस्थानमथासाद्य दिनसाम्यं करोति च ॥ यदा च मेषतुलयोः संचरेद्धि दिवाकरः ॥२६॥ समानानि त्वहोरात्राण्यातनोति त्रयीमयः ॥ वृषादिपंचसु यदा राशिष्वर्कों विरोचते ॥ २७ ॥

धितं ताभ्यामुभयतः संलग्नम् ॥ यन्मध्यगो यस्यांतरिक्षस्य मध्यग इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ उत्तरायणं गत्वा किमिति गतिमांद्यं करोति तेन च किं भवति तदाह ॥ आरोहणस्थानमुच्चस्थानम् ॥ पर्वतमारोहति यस्तस्य गतिमांद्यं प्रसिद्धमेव तथाऽत्रापि उत्तरायणकाले आरोहणस्थानेन गच्छति तेन चाहोदैर्घ्यं दिवसदैर्घ्यं भवतीत्यर्थः ॥ एवमेवावरोहस्थानेन नीचमार्गेण गमने गतिशैघ्र्यं दिवसाल्पत्वं च भवतीत्याह । दक्षिणायनेति ॥ २४ ॥ एवमेव साम्यमार्गेण गच्छतः साम्यं भवतीत्याह । विषु विषुवदिति ॥ २५ ॥ तदेव प्रपंचयति । यदेति ॥ २६ ॥ अत्यंतवैषम्याभावात्समानानीत्युक्तम् ॥ २७ ॥

॥२८॥२९॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ पंचाधिकैश्च चत्वारिंशत्पद्यैरथ विस्तरात् । रवेर्गमनमांद्यादिप्रकारः सम्यगुच्यते ॥१॥१॥ मध्यं गतिस्थानं जारद्गवसंज्ञकमुत्तरमैरावतं दक्षिणं वैश्वानरमित्यर्थः॥तत्रैकैकं स्थानं वीथीत्रयात्मकमस्तीत्याह । अश्विनीति याम्या भरणी ॥ आदित्या अदितिदेवताका पुनर्वसुः तथा च त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गेण वीथीत्रयं संपन्नम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पूर्वाफाल्गुनी उत्तराफाल्गुनी मघा चेतिं नक्षत्रत्रयात्मिका आर्षभी वीथी ॥ ५ ॥ तथाच त्रिभिस्त्रिभिः पूर्वाफाल्गुन्यादिनक्षत्रैरार्षभी गोवीथी जारद्गवी चेति वैषुवते मध्यममार्गे वीथीत्रयं

तदाऽहानि च वर्धंते रात्रयोऽपि ह्रसंति च ॥ वृश्चिकादिषु सूर्यो हि यदा संचरते रविः ॥ २८ ॥ तदाऽपीमान्यहोरात्राणि भवंति विपर्ययात् ॥ २९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि भानोर्गमनमुत्तरम् ॥ शीघ्रमंदादिगतिभिस्त्रिविधं गमनं रवेः ॥ १ ॥ सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि सुरसत्तम ॥ स्थानं जारद्गवं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् ॥ २ ॥ वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिति तत्त्वतः ॥ अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता ॥ ३ ॥ रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते ॥ पुष्याश्लेषा तथाऽऽदित्या वीथी चैरावृती स्मृता ॥ ४ ॥ एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥ तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता ॥ ५ ॥ हस्तश्चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु शब्दिता ॥ ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्गवी मता ॥ ६ ॥ एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥ मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता ॥ ७ ॥ श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषक्तथा ॥ वैश्वानरीभाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ॥८॥ एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥ उत्तरायणमासाद्य युगाक्षांतर्निबद्धयोः॥९॥

संपन्नम् ॥ ६ ॥ मूलेति ॥ मूलनक्षत्रम् ॥ आषाढा पूर्वाषाढेत्यर्थः॥७॥ मार्गी मृगवीथीत्यर्थः ॥ तथा च त्रिभिस्त्रिभिर्मूलादिनक्षत्रैरजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिणमार्गे वीथीत्रयं संपन्नम् ॥ ८ ॥ उत्तरायणमिति ॥ युगाक्षांतर्निबद्धयोः पाशयोरित्यन्वयः ॥ वायुबद्धयोरेतादृशयोः पाशयोर्यत्कर्षणं तदेव रोहणं स्मृतमित्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ ध्रुवेण युगाक्षकोटिविबद्धवायुपाशद्वयाकर्षणे रथस्यारोहणं तदाऽऽभ्यंतरमंडलप्रवेशो गतिमांद्यं चेति दिनवृद्धी रात्रिह्रासश्च ॥ दक्षिणायने च पाशप्रेरणादवरोहणे बहिर्मंडलप्रवेशो गतिशैघ्रयं चेत्यहोरात्रयोर्विपर्ययः॥वैषुवते तु पाशसाम्यात्समावस्थाने मध्यममंडलप्रवेशे गतिसाम्यं चेत्यहोरात्रयोः साम्यमिति ॥९॥

॥१० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतदेव स्पष्टयति आकृष्ये इति ॥ तौ वायुपाशावित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तृतीयकोटिस्त्वर्थादुक्तेति बोध्यम् ॥ अथोदयास्तादिकं वक्तुमुपक्रमते तस्मिन्मेराविति॥पूर्वमेरावष्टपुर्यो ऽभिहितास्तास्वैंद्री पुरी पूर्वभागे वर्तत इत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्र॥१६॥१७॥१८॥१९॥प्रवृत्तेश्च निमित्तानि गमनानीति शेषः॥ चतुर्दिशमित्यनेन ये मेरोर्दक्षिणे देशे तेषामैंद्रीमारभ्य पूर्वादय ॥ ये पश्चिमे देशे तेषां याम्यामारभ्य ये उत्तरे तेषां वारुणीमारभ्य ये पूर्वे तेषां सौम्यामारभ्येत्युक्तम्॥२०॥ सव्यं गच्छन्निति ॥ नक्षत्राभिमुखतया स्वगत्या मेरुं वामतः कुर्वन्नापि प्रदाक्षिणावर्तप्रवहाख्यवायुभ्राम्यमाणज्योतिश्चक्रवशात्प्रत्यहं दक्षिणं करोति ॥ अतश्चक्रगतिवशाद

कर्षणं पाशयोर्वायुबद्धयो रोहणं स्मृतम् ॥ तदाभ्यंतरगान्मंडलाद्रथस्य गतेर्भवेत् ॥ १० ॥ मांद्यं दिवसवृद्धिश्च जायते सुरसत्तम ॥ रात्रिह्रासश्च भवति सौमायनक्रमो ह्ययम् ॥ ११ ॥ दक्षिणायनके पाशे प्रेरणादवरोहणम् ॥ बहिर्मंडलवेशेन गति शैघ्र्यं तदा भवेत् ॥ १२ ॥ तदा दिनाल्पता रात्रिवृद्धिश्च परिकीर्तिता ॥ वैषुवे पाशसाम्यात्तु समावस्थानतो रवेः ॥ १३ ॥ मध्यमंडलवेशश्च साम्यं रात्रिदिनादिके ॥ आकृष्येते यदा तौ तु ध्रुवेण समधिष्ठितौ ॥ १४ ॥ तदाऽभ्यंतरतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि च ॥ ध्रुवेण मुच्यमानेन पुना रश्मियुगेन तु ॥१५॥ तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि च ॥तस्मिन्मेरौ पूर्वभागे पुर्यैंद्री देवधानिका ॥१६॥ दक्षिणे वै संयमनी नाम याम्या महापुरी ॥ पश्चान्निम्लोचनी नाम वारुणी वै महापुरी ॥१७ ॥ तदुत्तरे पुरी सौम्या प्रोक्ता नाम विभावरी ॥ ऐंद्रपुर्यां रवेः प्रोक्त उदयो ब्रह्मवादिभिः ॥१८॥ संयमन्यां च मध्याह्नो निम्लोचन्यां विमीलनम् ॥ विभावर्यां निशीथः स्यात्तिग्मांशोः सुरपूजितः ॥१९॥ प्रवृत्तेश्च निमित्तानि भूतानां तानि सर्वशः ॥ मेरोश्चतुर्दिशं भानोः कीर्तितानि मया मुने ॥२०॥ मेरुस्थानां सदा मध्यं गत एव विभाति हि ॥ सव्यं गच्छन्दक्षिणेन करोति स्वर्णपर्वतम्॥२१॥ उदयास्तमये चैव सर्वकालं तु सम्मुखे ॥ दिशास्वशेषासु तथा सुरर्षे विदिशासु च ॥२२॥ यैर्यत्र दृश्यते भास्वान्स तेषामुदयः स्मृतः ॥ तिरोभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः॥२३॥ नैवास्तमनमर्कस्य नोदयःसर्वदा सतः ॥ उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनंरवेः॥२४॥

तिदूतरतो भूसंलग्नस्येव दर्शनमुदयः ॥ आकाशमारूढस्येव दर्शनं मध्याह्नः ॥ भूमिप्रविष्टस्येव दर्शनमस्तमयः ॥ ततोऽतीव दूरगमने निशीथ इति समुद्रतीरं स्थदृष्ट्या च ॥ अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशतीति श्रुतिर्व्यवहारो न वस्तुतः ॥ इदं सर्वं मनसि निधायाह । दक्षिणेन करोतीत्यादिना ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शक्रादीनामिति ॥ यदा शक्रपुर्यां तिष्ठति तदा पुरत्रयम् । इंद्रपुरं यमपुरं सौम्यपुरं विकर्णौ ईशानकोणवह्निकोणौ स्पृशति ॥ अन्यपुरेषु विकर्णेषु च स्पर्शाभावो मेरुणा व्यवधानात् ॥ एवं विकर्णस्थो वह्निपुरनिष्ठो यदा भवति तदा त्रिकोणान्वह्निकोणनिर्ऋतिकोणेशानकोणान् द्वे पुरे इंद्रपुरं यमपुरं च स्पृशति नान्यदुक्तयुक्तेरिति भावः ॥ एवं याम्यादिपुरस्थस्यापि बोध्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ यदा चैंद्र्याः सकाशात्पंचदशघटिकाभिर्याम्यां प्रचलते तदा योजनानां सपादकोटिद्वयं सार्धद्वादशलक्षाणि पंचनेत्रसहस्रकं नेत्रशब्देन द्वौ अंकानां वामतो गतिः ॥ पंचविंशतिसहस्रं गच्छतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

शक्रादीनां पुरे तिष्ठन्स्पृशत्येष पुरत्रयम् ॥ विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन्कोणान्द्वे पुरे तथा ॥ २५ ॥ सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः ॥ यैर्यत्र दृश्यते भानुः सैव प्राचीति चोच्यते ॥ २६ ॥ तद्वामभागतो मेरुर्वर्ततेति विनिर्णयः ॥ यदि चैंद्र्याः प्रचलते घटिकादशपंचभिः ॥ २७ ॥ याम्यां तदा योजनानां सपादं कोटियुग्मकम् ॥ सार्धद्वादशलक्षाणि पंचनेत्रसहस्रकम् ॥ २८ प्रक्रामति सहस्रांशुः कालमार्गप्रदर्शकः ॥ एवं ततो वारुणीं च सौम्यामैंद्रीं सहस्रदृक ॥ २९ ॥ पर्यैति कालचक्रात्मा द्युमणिः कालबुद्धये ॥ तथा चान्ये ग्रहाः सोमादयो ये दिविचारिणः ॥ ३० ॥ नक्षत्रैः सह चोद्यंति सह चास्तं व्रजंति ते ॥ एवं मुहूर्तेन रथो भानोरष्टशताधिकम् ॥ ३१ ॥ योजनानां चतुस्त्रिंशल्लक्षाणि भ्रमति प्रभुः ॥ त्रयीमयश्चतुर्दिक्षु पुरीषु च समीरणात् ॥ ३२ ॥ प्रवाहख्यात्सदा कालचक्रं पर्यैति भानुमान् ॥ यस्य चक्रं रथस्यैकं द्वादशारं त्रिनाभिकम् ॥ ३३ ॥ षण्नेमि कवयस्तं च वत्सरात्मकमूचिरे ॥ मेरुमूर्धनि तस्याक्षो मानसोत्तरपर्वते ॥ ३४ ॥ कृतेतरविभागो यः प्रोतं तत्र रथांगकम्॥तैलकारकयंत्रेण चक्रसाम्यं परिभ्रमन् ॥ ३५ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ नक्षत्रैः सहेति ॥ यद्यपि वस्तुतः सूर्यस्यापि नक्षत्रैः सहैवोदयास्तमयौ तथाऽपि तस्य तत्साहित्यादर्शनात्सोमादीनामेव तत्साहित्यमुक्तम् ॥ ३१ ॥ त्रयीमय इत्याद्युपासनार्थम् ॥ प्रवहाख्यात्समीरणाद्वायोरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ कालचक्रं संवत्सरात्मकम् ॥ द्वादश मासा अरा यस्य ॥ त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य ॥ ३३ ॥ षड्ऋतवो नेमयो यस्य मानसोत्तरपर्वते लक्षार्धादुपरि वायुबद्धभूमाविति द्रष्टव्यम् ॥ चक्रं वा तावदुच्छ्रितमिति मंतव्यम्॥ अन्यथाऽयुतमात्रोच्छ्रायत्वान्मानसोत्तरस्य मेरोश्चतुरशीत्युच्छ्रायत्वादक्षस्य साम्यानुपपत्तेः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नक्षे चक्रप्रांते कृतं मूलं निबद्धपूर्वभागः प्रथमोऽक्षो मेरुमानसोत्तरायतः सार्धसप्तलक्षाधिकसार्धकोटिप्रमाणः ॥ तस्य तुर्यमानेन सार्धसप्तत्रिंशत्सहस्राधिकैकोनचत्वारिंशल्लक्षमानेन ध्रुवे कृतो वायुपाशेन निबद्ध उपरिभागो यस्य तादृशः कृतः उपरितनो भोग इति विभक्त्यलोपश्छांदसः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नीड उपवेशस्थानम् ॥ परिणाहो दैर्घ्यम् ॥ ३८ ॥ युग इत्यस्य परिणाहेन कीर्तित इत्यनेनान्वयः ॥ सप्तच्छंदोऽभिधानाः गायत्र्यादिच्छंदोनामानः ॥ सूरसूतेनारुणेन सारथिना ॥ ३९ ॥ पुरस्तात्सवितुरिति ॥ पुरस्तात्स्थितोऽपि पश्चात्प्रत्यङ्मुख आस्ते ॥ यद्वा यत्सूर्यस्य पुरस्तात्तस्यैव पश्चिमत्वात्पश्चादित्युक्तम् ॥ ४० ॥

मानसोत्तरनाम्नीह गिरौ पर्येति चांशुमान् ॥ तस्मिन्नक्षे कृतं मूलं द्वितीयोऽक्षो ध्रुवे कृतः ॥ ३६ ॥ तुर्यमानेन तैलस्य
यंत्राक्षवदितीरितः ॥ कृतोपरितनो भोगः सूर्यस्य जगतांपतेः ॥ ३७ ॥ रथनीडस्तु षट्त्रिंशल्लक्षयोजनमायतः ॥
तत्तुर्यभागतः सोऽयं परिणाहेन कीर्तिता ॥ ३८ ॥ तावानर्करथस्यात्र युगस्तस्मिन्हयाः शुभाः ॥ सप्तच्छदोऽभिधानाश्च
सूरसूतेन योजिताः ॥ ३९ ॥ वहंति देवमादित्यं लोकानां सुखहेतवे ॥ पुरस्तात्सवितुः सूतोऽरुणः पश्चान्नियोजितः ॥ ४० ॥
सौत्ये कर्मणि संयुक्तो वर्तते गरुडाग्रजः ॥ तथैव वालखिल्याख्या ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वकाः ॥ ४१ ॥ प्रमाणेन परिख्याताः षष्टिसाहस्र
संख्यकाः ॥ स्तुवन्ति पुरतः सूर्यं सूक्तवाक्यैः सुशोभनैः ॥ ४२ ॥ तथा चाऽन्ये च ऋषयो गन्धर्वा अप्सरोरगाः ॥ ग्रामण्यो
यातुधानाश्च देवाः सर्वे परेश्वरम् ॥ ४३ ॥ एकैकशः सप्तसप्त मासिमासि विरोचनम् ॥ सार्धलक्षोत्तरं कोटिनवकं भूमिमंडलम्
॥ ४४ ॥ द्विसहस्रं योजनानां सगव्यूत्युत्तरं क्षणात् ॥ पर्येति देवदेवेशो विश्वव्यापी निरंतरम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते
महापुराणेऽष्टमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ अथातः श्रूयतां चित्रं सोमादीनां गमादिकम् ॥ तद्गत्यनुसृता
नृणां शुभाशुभनिदर्शना ॥१॥ यथा कुलालचक्रेण भ्रमता भ्रमतां सह ॥ तदाश्रयाणां च गतिरन्या कीटादिनां भवेत् ॥ २ ॥

॥ ४१ ॥ सूक्तवाक्यैर्वेदमंत्रैः सुभाषितैर्वा ॥४२॥४३॥ एकैकशश्चतुर्दश द्वंद्वशः सप्तगुणाः संतो मासिमास्युपासत इत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ गव्यूतिः क्रोशयुगं सगव्यूत्युत्तरं यथा भवति तथा ॥ ४५ ॥ इति श्रीदे० भा० तिलकेऽष्टमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ सप्तत्रिंशच्छ्लोकवर्यैः सोमादीनामथोत्तरम् ॥ स्थानं गत्यनुसारेण विविधं फलमुच्यते ॥ १ ॥ गमादिकं गमनस्थानादिकमित्यर्थः ॥ शुभाशुभं निदर्शनात्तयोः प्राप्तिस्तद्गत्यनुसृता सोमादिगत्यनुरोधेन नृणां भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ननु मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वत आदित्यस्य राशीनामभिमुखमप्रदक्षिणं गमनमुपवर्णितं न तद् बुद्ध्यारूढं दृष्टांतेन विना भवतीत्याशंकां श्रोतुर्मनसि जायमानां निराकरोति । यथा

कुलालेति ॥ कीटादिनामिति दीर्घाभाव आर्षः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ चक्रवशात्स्वतश्च गतिद्वयमविरुद्धमिति परिहारार्थः ॥ ५॥ ६ ॥ विजिज्ञास्यो वितर्क्यमाणः ॥ अर्कधा द्वादशधा ॥ ७ ॥ यथोपजोषं यथाकर्मभोगम् ॥ ऋतुजान्गुणान् शीतोष्णादीन् ॥ ८ ॥ ९ ॥ मतमभीष्टम् ॥ स एव एव स्वगत्या मासादिव्यवहारकारणमित्याह । अथैष इति ॥ एष लोकानामात्मा द्यावापृथिव्योरंतरेण मध्ये यदंतरिक्षं तस्य मध्ये यत्कालचक्रं तद्गतमेषादिद्वादशराशिभिः संज्ञा येषां द्वादश मासानां तान्मासान्भुंक्ते इत्यर्थः ॥ चैत्रादिसंज्ञास्तु चांद्रमासानाम् ॥ १० ॥ संवत्सरस्यावयवानिति पूर्वेणान्वयः ॥ मासमाह । पक्षद्वयं मास इति ॥ इदं चांद्रेण मानेन ॥ सपादम् ऋक्षद्वयं

एवं हि राशिवृंदेन कालचक्रेण तेन च ॥ मेरुं ध्रुवं च सरतां प्रादक्षिण्येन सर्वदा ॥३॥ ग्रहाणां भानुमुख्यानां गतिरन्येव दृश्यते॥
नक्षत्रांतरगामित्वाद्भांतरे गमनं तथा ॥ ४ ॥ गतिद्वयं चाविरुद्धं सर्वत्रैष विनिर्णयः ॥ स एव भगवानादिपुरुषो लोकभावनः
॥ ५ ॥ नारायणोऽखिलाधारो लोकानां स्वस्तये भ्रमन् ॥ कर्मशुद्धिनिमित्तं तु आत्मानं वै त्रयीमयम् ॥ ६ ॥ कविभिश्चैव वेदे
न विजिज्ञास्योऽर्कधाऽभवत् ॥ षट्सु क्रमेण ऋतुषु वसंतादिषु च स्वयम् ॥ ७ ॥ यथोपजोषमृतुजान्गुणान्वै विदधाति च ॥
तमेनं पुरुषाः सर्वे त्रय्या च विद्यया सदा ॥ ८ ॥ वर्णाश्रमाचारपथा तथाऽऽम्नातैश्च कर्मभिः ॥ उच्चावचैः श्रद्धया च योगानां च
वितानकैः ॥ ९ ॥ अंजसा च यजंते ये श्रेयो विंदंति ते मतम् ॥ अथैष आत्मा लोकानां द्यावाभूम्यंतरेण च ॥ १० ॥ कालचक्र
गतो भुंक्ते मासान्द्वादश राशिभिः ॥ संवत्सरस्यावयवान्मासः पक्षद्वयं दिवा ॥ ११ ॥ नक्तं चेति सपादर्क्षद्वयमित्युपदिष्यते ॥
यावता षष्ठमंशं स भुंजीत ऋतुरुच्यते ॥ १२ ॥ संवत्सरस्यावयवः कविभिश्चोपवर्णितः ॥ यावताऽर्धेन चाकाशवीथ्यां प्रच
रत रविः ॥ १३ ॥ तं प्राक्तना वर्णयंति अयनं मुनिपूजिताः ॥ अथ यावन्नभोमंडलं सह प्रतिगच्छति ॥ १४ ॥ कात्स्न्येन सह
भुंजीत कालं तं वत्सरं विदुः ॥ संवत्सरं परिवत्सरमिडावत्सरमेव च ॥ १५ ॥ अनुवत्सरमिद्वत्सरमिति पंचकमीरितम् ॥
भानोर्मांद्यशैघ्र्यसमगतिभिः कालवित्तमैः ॥ १६ ॥

सौरेण ॥ दिवा नक्तं चाहोरात्रमिति मिश्रेण ॥ ११ ॥ षष्ठमंशं राशिद्वयं स ऋतुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ यावताऽर्धेन ऋतुत्रयात्मकेन ॥ १३ ॥ तं कालमयनमिति प्राक्तना वर्णयंति ॥ अथ यावदिति ॥ सह द्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यामिति शेषः ॥ ताभ्यां मंडलाभ्यां सह गच्छति स सूर्यः ॥ १४ ॥ यं कालं कात्स्न्येन षड्ऋतुभिर्द्वादश राशिभिर्वा भुंजीत तं कालं वत्सरं विदुरित्यर्थः ॥ स च संवत्सरः पञ्चधा भिन्न इत्याह । संवत्सरं परिवत्सरमिति ॥ १५ ॥ भानोरिति ॥ अयं भावः ॥

यदा शुक्लप्रतिपदि संक्रांतिस्तदा सौरचांद्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवति स संवत्सरः ॥ ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्धंते चांद्रमानेन षट् ह्रसंतीति द्वादश दिनव्यवधानादुभयोरर्धपक्षाद्भावो भवति ॥ एवं पंच वर्षाणि गच्छंति तन्मध्ये द्वौ मलमासौ भवतः ॥ ततः पुनः संवत्सरो भवति ॥ तदेवं मतांतरभेदेन संवत्सरादिपंचकं भानोर्मांद्यशैघ्र्यसमगतिभिर्भवतीति ॥ १६ ॥ सोमादीनामपि स्थानं कार्यं चाह । एवं चंद्र इति ॥ अर्करश्मिभ्यो मंडलरूपेभ्यः ॥ १७ ॥ मित्रस्य सूर्यस्य संवत्सरभुक्तिं पक्षाभ्यां भुंक्ते मित्रस्य मासभुक्तिं सपादभाभ्याम् ॥ भशब्द ऋक्षवाची ॥ सपाददिनद्वयेन भुंक्ते॥ मित्रस्य पक्षभुजिं पक्षभुक्तिं दिवसभुक्तिं चरेत्॥

एवं भानोर्गतिः प्रोक्ता चंद्रादीनां निबोधत ॥ एवं चंद्रोऽर्करश्मिभ्यो लक्षयोजनमूर्द्धतः ॥१७ ॥ उपलभ्यमानो मित्रस्य संवत्सरभुजिं च सः ॥ पक्षाभ्यां चौषधीनाथो भुक्तं मासभुजिं च सः ॥ १८ ॥ सपादभाभ्यां दिवसभुक्तिं पक्षभुजिं चरेत् ॥ एवं शीघ्रगतिः सोमो भुंक्ते नूनं भचक्रकम् ॥ १९ ॥ पूर्यमाणकलाभिश्चामराणां प्रीतिमावहन् ॥ क्षीयमाणकलाभिश्च पितॄणां चित्तरंजकः ॥ २० ॥ अहोरात्राणि तन्वानः पूर्वापरसुधक्षकैः ॥ सर्वजीवनिकायस्य प्राणो जीवः स एव हि ॥ २१ ॥ भुंक्ते चैकैकनक्षत्रं मुहूर्तत्रिंशता विभुः ॥ स एव षोडशकलः पुरुषोऽनादिरुत्तमः ॥ २२ ॥ मनोमयोऽप्यन्नमयोऽमृतधामा सुधाकरः ॥ देवपितृमनुष्यादिसरीसृपसवीरुधाम् ॥ २३ ॥ प्राणाप्यायनशीलत्वात्स सर्वमय उच्यते ॥ ततो भचक्रं भ्रमति योजनानां त्रिलक्षतः ॥ २४ ॥ मेरुप्रदक्षिणेनैव योजितं चेश्वरेण तु ॥ अष्टाविंशतिसंख्यानि गणितानि सहाभिजित् ॥ २५ ॥ ततः शुक्रो द्विलक्षेण योजनानामथोपरि ॥ पुरः पश्चात्सहैवासावर्कस्य परिवर्तते ॥ २६ ॥

एकादिनेनैव भुनक्तीत्यर्थः ॥ एवं द्रुततरगमनश्चंद्रमा भवतीत्यर्थः ॥ १८॥१९ ॥२०॥ पूर्वापरसुधक्षकैः पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामहोरात्राणि वितन्वान इत्यर्थः ॥ सर्वेषां जीवनिवहानां प्राणोऽन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च ॥ अत एव जीवनहेतुत्वाज्जीवश्च ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रदक्षिणेनैव तु तेषां पृथगन्या गतिरस्तीत्यर्थः ॥ योजितं कालचक्रे ईश्वरेणैव योजितमित्यर्थः ॥ सहाभिजित् विभक्तिलोप आर्षः ॥ उत्तराषाढाश्रवणसंधावभिजिन्नाम नक्षत्रं फलविशेषे पृथक्कल्पितं तेन सहेत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥ पुरः पश्चादिति ॥ पुरतः सूर्येण भोक्ष्यमाणे नक्षत्रे पश्चाद् भुंक्ते ॥ सहैव भुज्यमाने ॥ २६ ॥

॥२७॥वृष्टेर्विष्टंभः स्तंभनं यस्मात् ग्रहात्तमुपशमयतीति तथा॥२८॥शुक्रवादिति॥पुरतः पश्चात्सहैव वा सूर्यस्य चरतीत्यर्थः॥कंचिद्विशेषं चाह यदाऽर्केति॥सौम्यो बुधः॥२९॥
॥३०॥यदि वक्र इति॥ यदि न वक्रेणाभिवर्तते तर्हि त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैः ॥३१॥ अघानां दुःखानाम् ॥३२॥ यदि वक्रो भवेन्नैवेति ॥यदि न वक्रः स्यात्तर्हि परिवत्सरमि
त्यर्थः ॥ ३३ ॥ त्रिंशन्मासैरिति ॥ एकै कस्मिन् राशौ त्रिंशन्मासान्विलंबमानः सर्वानेवानुपर्येति तावद्भिरनुवत्सरैः प्रायेण हि सर्वेषामशांतिकरः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

शीघ्रमंदसमानाभिर्गतिभिर्विचरन्विभुः ॥ लोकानामनुकूलोऽयं प्रायः प्रोक्तः शुभावहः ॥२७॥ वृष्टिविष्टंभशमनो भार्गवः सर्वदा
मुने ॥ शुक्राद् बुधः समाख्यातो योजनानां द्विलक्षतः ॥ २८ ॥ शीघ्रमंदसमानाभिर्गतिभिः शुक्रवत्सदा ॥ यदाऽर्काद्व्यतिरिच्येत
सौम्यः प्रायेण तत्र तु ॥ २९ ॥ अतिवाताभ्रपातानावृष्ट्यादिभयसूचकः ॥ उपरिष्टात्ततो भौमो योजनानां द्विलक्षतः ॥ ३० ॥
पक्षैस्त्रिभिस्त्रिभिः सोऽयं भुंक्ते राशीनथैकशः ॥ द्वादशापि च देवर्षे यदि वक्रो न जायते ॥ ३१ ॥ प्रायेण शुभकृत्सोऽयं ग्रहौघानां
च सूचकः ॥ ततो द्विलक्षमानेन योजनानां च गीष्पतिः ॥ ३२ ॥ एकैकस्मिन्नथो राशौ भुंक्ते संवत्सरं चरन् ॥ यदि
वक्रो भवेन्नैवानुकूलो ब्रह्मवादिनाम् ॥ ३३ ॥ ततः शनैश्चरो घोरो लक्षद्वयपरो मितः॥ योजनैः सूर्यपुत्रोऽयं त्रिंशन्मासैः परिभ्रमन्
॥ ३४ ॥ एकैकराशौ पर्येति सर्वान्राशीन्महाग्रहः ॥ सर्वेषामशुभो मंदः प्रोक्तः कालविदां वरैः ॥ ३५ ॥ तत उत्तरतः
प्रोक्तमेकादशसुलक्षकैः ॥ योजनैः परिसंख्यातं सप्तर्षीणां च मंडलम् ॥ ३६ ॥ लोकानां शं भावयंतो मुनयः सप्त ते मुने ॥ यत्तद्विष्णुपदं
स्थानं दक्षिणं क्रमते च ते ॥३७॥ इति श्री० देवीभा० म० अष्टमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ श्रीनारायण उवाच॥
अथर्षिमंडलादूर्ध्वं योजनानां प्रमाणतः ॥ लक्षैस्त्रयोदशमितैः परमं वैष्णवं पदम् ॥ १ ॥ महाभागवतः श्रीमान्वर्तते लोकवंदितः
॥ औत्तानपादिरिंद्रेण वह्निना कश्यपेन च ॥ २ ॥ धर्मेण सह चैवास्ते समकालयुजा ध्रुवः ॥ बहुमानं दक्षिणतः कुर्वद्भिः
प्रेक्षकैः सदा ॥ ३ ॥

॥ ३६ ॥ दक्षिणं क्रमते च ते इति ॥ प्रदक्षिणं प्रक्रमंतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इ० दे० तिलकेऽष्टमस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥१६ ॥ त्रिंशद्भिरेकेनोनैस्तु पद्यैरथ सविस्तरम् ॥
ध्रुवमंडलसंस्थानं यथावदनुवर्ण्यते ॥ १ ॥ वैष्णवं परमं पदमस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ यत्र वैष्णवे पदे महाभागवतो ध्रुवोऽस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ समकालमेव युज्यते इति तथा ॥

तेन नक्षत्रगणेन सहित इत्यर्थः ॥३॥४॥ कालेनेति ॥ स हि ध्रुवः सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रभादिनां ह्रस्व आर्षः ॥ अव्यक्तरंहसाऽस्पष्टवेगेनानिमिषेण कालेन भ्राम्यतां भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टंभः परमेश्वरेण विहित इत्यन्वयः ॥५॥ मेढिस्तंभे इति ॥ मेढिस्तम्भे युक्ता बद्धाः पशवो बलीवर्दाः॥६॥ सवनात्रितयेन त्रिकालम् ॥ ७॥ ध्रुवमेव मेढिस्थानापन्नं चरन् चरंत इत्यर्थः ॥८॥ खे आकाशे श्येनाद्याः खगाः पक्षिणो यथा क्रमंति गच्छंति तद्वदित्यर्थः ॥ कर्म सारथिः सहायो येषाम् ॥९॥ नन्वेते ज्योतिर्गणा निराधाराः कुतो भुवि न पतंति तत्राह । एवमिति । प्रकृतेः पुरुषस्य च यः संयोगोऽत्यंतस्तेनानुगृहीता मायाशबलब्रह्मरूपभगवत्यनुगृहीता

आजीव्यः कल्पजीविनामुपास्ते भगवत्पदम् ॥ ज्योतिर्गणानां सर्वेषां ग्रहनक्षत्रभादिनाम् ॥ ४ ॥ कालेनानिमिषे
णायं भ्राम्यतां व्यक्तरंहसा ॥ अवष्टंभस्थाणुरिव विहितश्चेश्वरेण सः ॥ ५ ॥ भासते भासयन्भासा स्वीयया देवपूजि
तः ॥ मेढिस्तंभे यथा युक्ताः पशवः कर्षणार्थकाः ॥६॥ मंडलानि चरंतीमे सवनत्रितयेन च॥ एवं ग्रहादयः सर्वे भगणाद्या यथा
क्रमम् ॥ ७ ॥ अंतर्बहिर्विभागेन कालचक्रे नियोजिताः ॥ ध्रुवमेवाऽवलंब्याशु वायुनोदीरिताश्चरन् ॥ ८ ॥ आकल्पांतं च क्र
मंति खे श्येनाद्याः खगा इव ॥ कर्मसारथयो वायुवशगाः सर्व एव ते ॥ ९ ॥ एवं ज्योतिर्गणाः सर्वे प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥
संयोगानुगृहीतास्ते भूमौ न निपतंति च ॥ १० ॥ ज्योतिश्चक्रं केचिदेतच्छिशुमारस्वरूपकम् ॥ सोपयोगं भगवतो योगधारण
कर्मणि ॥ ११ ॥ यस्यार्वाक्शिरसः कुंडलीभूतवपुषो मुने ॥ पुच्छाग्रे कल्पितो योऽयं ध्रुव उत्तानपादजः ॥१२॥ लांगूलेऽस्य
च संप्रोक्तः प्रजापतिरकल्मषः ॥ अग्निरिंद्रश्च धर्मश्च तिष्ठंते सुरपूजिताः ॥ १३ ॥ धाता विधाता पुच्छांते कट्यांसप्तर्षयस्ततः ॥
दक्षिणावर्तभोगेन कुंडलाकारमीयुषः॥१४॥उत्तरायणभानीह दक्षपार्श्वेऽर्पितानि च॥दक्षिणायनभानीह सव्ये पार्श्वेऽर्पितानि च॥१५॥

न पतंतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ईश्वराधारत्वात्पतनशंकैव नास्तीति वक्तुं मतांतरमाह । केचिदिति ॥ एतस्यापि शिशुमारचक्रस्य परिच्छिन्नत्वादेतस्यापि क आधार इत्याकांक्षायां सर्वव्यापकमायाशबलब्रह्मरूपिणी भगवत्येवाऽऽधार इति वक्तव्यम् ॥ तस्मात्प्रथमं मतमेव मुख्यमिति केचित्पदेन सूचितम् ॥ योगधारणकर्मणि योगधारणायां स्थितमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ लांगूले अग्रादधोभागे ॥ १३ ॥ १४ ॥ उत्तरायणभानि अभिजिदादीनि पुनर्वस्वंतानि चतुर्दश नक्षत्राणि ॥ दक्षिणपार्श्वे दक्षिणायनभानि पुष्यादीन्युत्तराषाढांतानि चतुर्दश वामपार्श्वे ॥ १५ ॥

॥१६॥ आकाशसरित् आकाशगंगा औदरे उदरे इत्यर्थः ॥ तदेव स्थानविशेषेण विभज्य दर्शयाति। पुनर्वसुश्चेति ॥ दक्षिणवामयोः श्रोण्यावित्यर्थः॥१७॥दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोरार्द्राश्लेषे इत्यन्वयः ॥१८॥ श्रुतिः श्रवणनक्षत्रं जलभं पूर्वाषाढानक्षत्रम् ॥ इमे दक्षवामनेत्रयोः कल्पिते इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ वामपार्श्वीयवंक्रिषु वामपार्श्वास्थिषु॥ २१ ॥ दक्षपार्श्वे विद्यमानेषु प्रातिलोम्येन पूर्वाभाद्रपदांतानि ॥२२॥२३॥२४ ॥२५ ॥२६॥ २७॥२८॥ २९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कंधे

कुंडलाभोगवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरपि ॥ समसंख्याश्चावयवा भवंति कजनंदन ॥ १६॥ अजवीथी पृष्ठभागे आकाशसरिदौदरे ॥
पुनर्वसुश्च पुष्यश्च श्रोण्यौ दक्षिणवामयोः ॥ १७ ॥ आर्द्राश्लेषे पश्चिमयोःपादयोर्दक्षवामयोः ॥ अभिजिच्चोत्तराषाढा नासयोर्दक्षवामयोः
॥ १८ ॥ यथासंख्यं च देवर्षे श्रुतिश्च जलभं तथा ॥ कल्पिते कल्पनाविद्भिर्नेत्रयोर्दक्षवामयोः ॥ १९ ॥ धनिष्ठा
चैव मूलं च कर्णयोर्दक्षवामयोः ॥ मघादीन्यष्ट भानीह दक्षिणायनगानि च ॥ २० ॥ युंजीत वामपार्श्वीयवंक्रिषु क्रमतो मुने॥
तथैव मृगशीर्षादीन्युदग्भानि च यानि हि॥२१॥दक्षपार्श्वे वंक्रिकेषु प्रातिलोम्येन योजयेत् ॥ शततारा तथा ज्येष्ठा स्कंधयोर्दक्षवामयोः
॥२२॥ अगस्तिश्चोत्तरहनावधरायां हनौ यमः ॥ मुखेष्वंगारकः प्रोक्तो मंदः प्रोक्त उपस्थके ॥ २३ ॥ बृहस्पतिश्च ककुदि
वक्षस्यर्को ग्रहाधिपः ॥ नारायणश्च हृदये चंद्रो मनसि तिष्ठति ॥ २४ ॥ स्तनयोरश्विनौ नाभ्यामुशनाः परिकीर्तितः ॥ बुधः
प्राणापानयोश्च गले राहुश्च केतवः ॥ २५ ॥ सर्वांगेषु तथा रोमकूपे तारागणाः स्मृताः ॥ एतद्भगवतो विष्णोः सर्वदेवमयं
वपुः ॥ २६ ॥ संध्यायां प्रत्यहं ध्यायेत्प्रयतो वाग्यतो मुनिः ॥ निरीक्षमाणश्चोत्तिष्ठेन्मंत्रेणानेन धीश्वरः ॥२७॥ नमो ज्योतिर्लोकाय
कालायानिमिषांपतये महापुरुषायाभिधीमहीति ॥ २८ ॥ ग्रहर्क्षतारामयमाधिदैविकं पापापहं मंत्रकृतां त्रिकालम् ॥
नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्कालजमाशु पापम् ॥ २९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः
॥ १७ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ अधस्तात्सवितुः प्रोक्तमयुतं राहुमंडलम् ॥ नक्षत्रवच्चरति च सैंहिकेयोऽतदर्हणः ॥ १ ॥
सूर्याचंद्रमसोरेव मर्दनः सिंहिकासुतः ॥ अमरत्वं च खेटत्वं लेभे यो विष्णवनुग्रहात् ॥ २ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ चतुर्स्त्रिंशच्छ्लो कवय राहुमंडलमुच्यते ॥ सूर्याधः संस्थितं येन ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः ॥१॥ सूर्यमारभ्य ध्रुवांतं सन्निवेशं निरूप्येदानीं सूर्याधस्तान्निरूपयति । अधस्तात्सवितुरिति ॥ सैंहिकेयः सिंहिकायाः सुतो राहुः ॥ १ ॥ खेटत्वं नक्षत्रत्वम् ॥ २ ॥

ग्रहणं वक्तुमाह । यददस्तरणोरिति ॥ योजनायुतं तरणोर्बिंबमित्यन्वयः ॥ अर्कसहस्राविस्तरं द्वादशसाहस्रयोजनाविस्तारं सोमस्य मंडलमित्यन्वयः ॥ त्रयोदशसहस्रं तु
त्रयोदशसहस्रयोजनपरिमाणं तु आच्छादको ग्रहो राहुर्वर्तते स तच्छादकस्तयोः सूर्यसोममंडलयोराच्छादको भवतीत्यर्थः ॥३॥ कदाऽऽच्छादकस्तदाह । पर्वसमये इति॥
अमावास्यापूर्णिमारूपे काले यश्छादको भवेदित्यन्वयः ॥ वैरानुबंधी अमृतपानसमये सूर्याचन्द्रमसोर्मध्ये प्रविष्टस्य ताभ्यां विष्णवे कथनात्तयोर्वैरमनुबध्नाति ॥
ततो हेतोः सूर्याचंद्रमसोर्दूराच्छादनकारको भवेदित्यन्वयः ॥ ४ ॥ तर्हि सूर्याचंद्रमसौ कुतो न भक्षयाति तत्राह । तन्निशम्येति ॥ ५ ॥ समंतात्परिवारितं चक्रमित्य

यददस्तरणोर्बिंबं तपतो योजनायुतम् ॥ तच्छादकोऽसुरो ज्ञेयोऽप्यर्कसाहस्रविस्तरम् ॥ ३ ॥ त्रयोदशसहस्रं तु सोमस्याच्छा
दको ग्रहः ॥ यः पर्वसमये वैरानुबंधी छादकोऽभवत् ॥ ४ ॥ सूर्याचंद्रमसोर्दूराद्भवेच्छादनकारकः ॥ तन्निशम्योभयत्रापि विष्णु
ना प्रेरितं स्वकम् ॥ ५ ॥ चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिभीषणम् ॥ तत्तेजसा दुःसहेन समंतात्परिवारितम् ॥ ६ ॥ मुहूर्तो
द्विजमानस्तु दूराच्चकितमानसः ॥ आरान्निवर्तते सोऽयमुपराग इतीव ह ॥ ७ ॥ उच्यते लोकमध्ये तु देवर्षे अवबुध्यताम् ॥
ततोऽधस्तात्समाख्याता लोकाः परमपावनाः ॥८॥ सिद्धानां चारणानां च विद्याध्राणां च सत्तम ॥ योजनायुतविख्याता लोकाः
पुण्यनिषेविताः ॥ ९ ॥ ततोऽप्यधस्ताद्देवर्षे यक्षाणां च सरक्षसाम् ॥ पिशाचप्रेतभूतानां विहाराजिरमुत्तमम् ॥ १० ॥ अंतरिक्षं
च तत्प्रोक्तं यावद्वायुः प्रवाति हि ॥ यावन्मेघास्ततोद्यंति तत्प्रोक्तं ज्ञानकोविदैः ॥ ११ ॥ ततोऽधस्ताद्योजनानां शतं यावद्वि
जोत्तम ॥ पृथिवी परिसंख्याता सुपर्णश्येनसारसाः ॥ १२ ॥ हंसादयः प्रोत्पतंति पार्थिवाः पृथिवीभवाः ॥ भूसन्निवेशावस्थानं
यथावदुपवर्णितम् ॥ १३ ॥ अधस्तादवनेः सप्त देवर्षे विवराः स्मृताः ॥ एकैकशो योजनानामायामोच्छ्रायतः पुनः ॥ १४ ॥

न्वयः ॥ ६:॥ दुःसहेन तत्तेजसा मुहूर्तोद्विजमानो मुहूर्तखिद्यमानश्चकितहृदयः सन्नारात् दूरादेव निवतते सोऽयमुपराग इति लोके प्रोच्यते इत्यर्थः ॥७॥८॥ विद्या
ध्राणां विद्याधराणाम् ॥ अधस्तादित्युक्तं तन्मर्यादामाह । योजनायुतेति ॥ राहुमंडलादधस्ताद्योजनायुतपरिमिते देशे सिद्धादीनां लोकाः संतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ विहा
राजिरं वासस्थानम् ॥ १० ॥ अंतरिक्षं ग्रहहीनम् । तस्यावधिमाह । यावद्वायुः प्रवाति तीव्रो वाति । तस्याप्यवधिमाह । यावन्मेघा इति ॥ ११ ॥ १२ ॥
पृथिव्या उपरि भूर्लोकावधिमाह । हंसादय इति ॥ पार्थिवाः पृथिवीविकाराः ॥ १३ ॥ एकैकशो योजनानामिति ॥ योजनायुतांतरेण प्रत्येकमुच्छ्रिताः ॥ आया

मो योऽप्यंडकटाहस्य तद्विस्तारेण ॥ १४ ॥ अयुतमंतरमेकैकस्य विवरस्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ विप्रेति संबोधनम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ काद्रवेयाः सर्पाः
॥ १९ ॥ अनुजीवाद्यैरनुचरादिभिः ॥ ईश्वरादपि अप्रतिहतः कामो येषाम् ॥ २० ॥ मायाविभुना मायास्वामिना मायाविनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रकामशो

अयुतांतरविख्याताः सर्वर्तुसुखदायकाः ॥ अतलं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं वितलं तथा ॥ १५ ॥ तृतीयं सुतलं प्रोक्तं चतुर्थं वै
तलातलम् ॥ महातलं पञ्चमं च षष्ठं प्रोक्तं रसातलम् ॥ १६ ॥ सप्तमं विप्र पातालं सप्तैते विवराः स्मृताः ॥ एतेषु बिलस्वर्गेषु
दिवोऽप्यधिकमेव च ॥ १७ ॥ कामभोगैश्वर्यसुखसमृद्धभुवनेषु च ॥ नित्योद्यानविहारेषु सुखास्वादः प्रवर्तते ॥ १८ ॥ दैत्याश्च
काद्रवेयाश्च दानवा बलशालिनः ॥ नित्यप्रमुदिता रक्ताः कलत्रापत्यबंधुभिः ॥ १९ ॥ सुहृद्भिरनुजीवाद्यैः संयुताश्च गृहेश्वराः ॥
ईश्वरादप्रतिहतकामा मायाविनश्च ते ॥ २० ॥ निवसंति सदा हृष्टाः सर्वर्तुसुखसंयुताः ॥ मयेन मायाविभुना येषु येषु च निर्मि
ताः ॥ २१ ॥ पुरः प्रकामशो भक्ता मणिप्रवरशालिनः ॥ विचित्रभवनाट्टालगोपुराद्याः सहस्रशः ॥२२ ॥ सभाचत्वरचैत्यादि
शोभाढ्याः सुरदुर्लभाः ॥ नागासुराणां मिथुनैः सपारावतसारिकैः ॥ २३ ॥ कीर्णकृत्रिमभूमिश्च विवरेशगृहोत्तमैः ॥ अलंकृता
श्चकासंति उद्यानानि महांति च ॥ २४ ॥ मनःप्रसन्नकारीणि फलपुष्पविशालिभिः ॥ ललनानां विलासार्हस्थानैः शोभित
भांजि च ॥ २५ ॥ नानाविहंगमव्रातसंयुक्तजलराशिभिः ॥ स्वच्छार्णःपूरितह्रदैः पाठीनसमलंकृतैः ॥२६॥ जलजंतुक्षुब्धनीरनीर
जातैरनेकशः ॥ कुमुदोत्पलकह्लारनीलरक्तोत्पलैस्तथा ॥ २७ ॥ तेषु कृतनिकेतानां विहारैः संकुलानि च ॥ इंद्रियोत्सवकारैश्च
तथैव विविधैः स्वरैः ॥ २८ ॥ अमराणां च परमां श्रियं चातिशयंति च ॥ यत्र नैव भयं क्वापि कालांगैर्दिनरात्रिभिः ॥ २९ ॥
यत्राहिप्रवराणां च शिरःस्थमणिरश्मिभिः ॥ नित्यं तमः प्रबाध्येत सदा प्रस्फुटकांतिभिः ॥ ३० ॥

यथेच्छं भक्ता विभक्ताः कृता इत्यर्थः ॥ मणिप्रवरशालिन इति उत्तरत्रान्वेति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ स्वच्छार्णसा स्वच्छजलेन पूरिता ह्रदा
येषु तैः ॥ पाठीना मत्स्याः ॥ २६ ॥ नीरजातैः कमलैः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ जीर्णत्वं जरा वैवर्ण्यं देहस्य वयोवस्थासहिता एते न बाधंते इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यस्मिन्भगवत्तेजसि प्रविष्टे ॥ ३४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ द्वात्रिंशतपद्यकैः पश्चादतलादेश्च वर्णनम् ॥ क्रियते यत्र भोगानां परा काष्ठा स्फुटा भवेत् ॥ ॥ १ ॥ अखर्वो महान्यो गर्वस्तं करोति स तथा ॥ १ ॥ षण्णवतिमायामध्ये काश्चन धारयंति न सर्वाः दुःसंपाद्यत्वात् ॥ २ ॥ उपपद्यंते

न वा एतेषु वसतां दिव्यौषधिरसायनैः ॥ रसान्नपानस्नानाद्यैराधयो न च व्याधयः॥३१॥ वलीपलितजीर्णत्ववैवर्ण्यस्वेदगंधताः ॥
अनुत्साहवयोवस्था न बाधंते कदाचन ॥३२॥ कल्याणानां सदा तेषां न च मृत्युभयं कुतः ॥ भगवत्तेजसोऽन्यत्र चक्राच्चैव सुदर्श
नात् ॥३३॥ यस्मिन्प्रविष्टे दैतेयवधूनां गर्भराशयः ॥ प्रायो भयात्पतंत्येव स्रवंति ब्रह्मपुत्रक ॥३४॥ इति श्रीदेवीभागवते महापु
राणेऽष्टमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ प्रथमे विवरे विप्र अतलाख्ये मनोरमे ॥ मयपुत्रो बलो नाम
वर्ततेऽखर्वगर्वकृत् ॥ १ ॥ षण्णवत्यो येन सृष्टा मायाः सर्वार्थसाधिकाः ॥ मायाविनो याश्च सद्यो धारयंति च काश्चन ॥ २ ॥
जृंभमाणस्य यस्यैव बलस्य बलशालिनः ॥ स्त्रीगणा उपपद्यंते त्रयो लोकविमोहनाः ॥ ३ ॥ पुंश्चल्यश्चैव स्वैरिण्यः कामिन्य
श्चेति विश्रुताः ॥ या वै बिलायनं प्रेष्ठं प्रविष्टं पुरुषं रहः ॥ ४ ॥ रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा प्रयत्नतः ॥ स्वविलासावलोका
नुरागस्मितविगूहनैः ॥ ५ ॥ संलापविभ्रमाद्यैश्च रमयंत्यपि ताः स्त्रियः ॥ यस्मिन्नुपयुक्ते जनो मनुते बहुधा स्वयम् ॥ ६॥ ईश्वरो
ऽहमहं सिद्धो नागायुतबलो महान् ॥ आत्मानं मन्यमानः सन्मदांध इव कथ्यते ॥ ७ ॥ एवं प्रोक्ता स्थितिश्चात्र अतलस्य च
नारद ॥ द्वितीयविवरस्यात्र वितलस्य निबोधत ॥ ८ ॥

उत्पन्नाः ॥ ३ ॥ सवर्णरताः स्वैरिण्यः ॥ कामिन्यस्त्वसवर्णे ॥ तत्राप्यतिचंचलाः पुंश्चल्यः ॥ बिलायनं बिलायतनम् ॥ ४ ॥ साधयित्वा संभोगसमर्थं कृत्वा स्वस्मिन्नसाधारणविलासास्तत्पूर्वकोऽवलोकस्तेनाऽनुरागयुक्तं स्मितं तेन विगूहनमुपगूहनमालिंगनंतदादादिभिः ॥ ५ ॥ यस्मिन् रसे उपयुक्ते सेविते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ मरुता समीरणेन समिद्धो दीप्तः ॥११॥ तन्निष्ठ्यूतमिति । तेन वह्निना निष्ठ्यूतं थूत्कृत्य त्यक्तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥१८॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ अस्माननुजग्राहेति नारायणोक्तिः ॥ २१ ॥ सर्वक्लेशादिहेतुमित्यैश्वर्यविशेषणम् ॥ आत्मानुस्मृतेर्मोषणमपहारकम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ गिरिदर्यामिवमुच्य

भूतलाधस्तले चैव वितले भगवान्भवः ॥ हाटकेश्वरनामाऽयं स्वपार्षदगणैर्वृतः ॥९॥ प्रजापतिकृतस्यापि सर्गस्य बृंहणाय च॥भवान्यामिथुनीभूय आस्ते देवाधिपूजितः ॥ १० ॥ भवयोर्वीर्यसंभूता हाटकी सरिदुत्तमा ॥समिद्धो मरुता वह्निरोजसा पिबतीव हि ॥ ११ ॥ तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं दैत्यवल्लभम् ॥ दैत्यांगना भूषणार्हं सदा तं धारयंति हि ॥ १२ ॥ तद्विलाधस्तलात्प्रोक्तं सुतलाख्यं बिलेश्वरम् ॥ पुण्यश्लोको बलिर्नामा आस्ते वैरोचनिर्मुने ॥ १३ ॥ महेंद्रस्य च देवस्य चिकीर्षुः प्रियमुत्तमम् ॥ त्रिविक्रमोऽपि भगवान्सुतले बलिमानयत् ॥ १४ ॥ त्रैलोक्यलक्ष्मीमाक्षिप्य स्थापितः किल दैत्यराट् ॥ इंद्रादिष्वप्यलब्धा या सा श्रीस्तमनुवर्तते ॥ १५ ॥ तमेव देवदेवेशमाराधयति भक्तितः ॥ व्यपेतसाध्वसोऽद्यापि वर्तते सुतलाधिपः ॥ १६ ॥ भूमिदान फलं ह्येतत्पात्रभूतेऽखिलेश्वरे ॥ वर्णयंति महात्मानो नैतद्युक्तं च नारद ॥ १७ ॥ वासुदेवे भगवति पुरुषार्थप्रदे हरौ ॥ एतद्दान फलं विप्र सर्वथा न हि युज्यते ॥ १८ ॥ यस्यैव देवदेवस्य नामापि विवशो गृणन् ॥ स्वकीयकर्मबंधीयगुणान्विधुनुतेऽजसा ॥१९॥ यत्क्लेशबंधहानाय सांख्ययोगादिसाधनम् ॥ कुर्वते यतयो नित्यं भगवत्यखिलेश्वरे ॥२०॥ न चायं भगवानस्माननुजग्राह नारद॥मायामयं च भोगानामैश्वर्यं व्यतनोत्परम् ॥२१॥ सर्वक्लेशादिहेतु तदात्मानुस्मृतिमोषणम् ॥ यं साक्षाद्भगवान्विष्णुः सर्वोपायविदीश्वरः ॥ २२ ॥ याच्ञाछलेनापहृतं सर्वस्वं देहशेषकम् ॥ अप्राप्तान्योपाय ईशः पाशैर्वारुणसंभवैः ॥ २३ ॥ बंधयित्वाऽवमुच्यापि गिरिदर्यामिवाब्रवीत् ॥असाविंद्रो महामूढो यस्य मंत्री बृहस्पतिः ॥ २४ ॥ प्रसन्नमिममत्यर्थमयाचल्लोकसंपदम् ॥ त्रैलोक्यमिदमैश्वर्यं कियदेवातितुच्छकम् ॥ २५ ॥ आशिषां प्रभवं मुक्त्वा यो मूढो लोकसंपदि ॥ अस्मत्पितामहः श्रीमान्प्रह्लादो भगवत्प्रियः ॥ २६ ॥

स्थितस्तद्द्वारे ईश्वरस्तद्दुःखं भक्तिप्रेम्णा लेशतोऽप्यगणय्य बलिर्वक्ष्यमाणमब्रवीदित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रसन्नं विष्णुं लोकसंपदं लोकस्वामित्वमयाचत ॥ २५ ॥ लोकसं

पदि आसक्त इति शेषः ॥ इदमिन्द्रेणात्यंतमनुचितं कृतमिति भावः ॥ २६ ॥ प्रह्लादं वर्णयति । अस्मदिति ॥ २७ ॥ सर्वलोकोपधीमतः सर्वलोकोपाधियुक्तस्य विष्णोरतुलप्रभावस्यांतमिति शेषः ॥ २८ ॥ पक्केभ्यः परिपक्केभ्य इतरे अपरिपक्का येऽनल्पा बहवो दोषास्ते यस्य संति सोऽस्मद्विधो मत्सदृशो दुष्टः कोऽवगच्छति ॥ न कोऽपीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ सप्तत्रिंशन्महापद्यैरर्धश्लोकेन चाधिकैः ॥

दास्यं वव्रे विभोस्तस्य सर्वलोकोपकारकः ॥ पित्र्यमैश्वर्यमतुलं दीयमानं च विष्णुना ॥ २७ ॥ पितर्युपरते वीरे नैवैच्छद्भगवत्प्रियः ॥ तस्यातुलानुभावस्य सर्वलोकोपधीमतः ॥ २८ ॥ अस्मद्विधो नालपपक्केतरदोषोऽवगच्छति ॥ एवं दैत्यपतिः सोऽयं बलिः परमपूजितः ॥ २९ ॥ सुतले वर्तते यस्य द्वारपालो हरिः स्वयम् ॥ एकदा दिग्विजये राजा रावणो लोकरावणः ॥ ३० ॥ प्रविशन्सुतले येन भक्तानुग्रहकारिणा ॥ पादांगुष्ठेन प्रक्षिप्तो योजनायुतमत्र हि ॥ ३१ ॥ एवंभूतानुभावोऽयं बलिः सर्वसुखैकभुक् ॥ आस्ते सुतलराजस्थो देवदेवप्रसादतः ॥ ३२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ ततोऽधस्ताद्विवरकं तलातलमुदीरितम् ॥ दानवेंद्रो मयो नाम त्रिपुराधिपतिर्महान् ॥ १ ॥ त्रिलोक्याः शंकरेणाऽयं पालितो दग्धपूस्त्रयः ॥ देवदेवप्रसादात्तु लब्धराज्यसुखास्पदः ॥ २ ॥ आचार्यो मायिनां सोऽयं नानामायाविशारदः ॥ पूज्यते राक्षसैर्घोरैः सर्वकार्यसमृद्धये ॥ ३ ॥ ततोऽधस्तात्सुविख्यातं महातलमिति स्फुटम् ॥ सर्पाणां काद्रवेयाणां गणः क्रोधवशो महान् ॥ ४ ॥ अनेकशिरसां विप्र प्रधानान्कीर्तयामि ते ॥ कुहकस्तक्षकश्चैव सुषेणः कालियस्तथा ॥ ५ ॥ महाभागा महासत्त्वाः क्रूराः क्रूरस्वजातयः ॥ पतत्रिराजाधिपतेरुद्विग्नाः सर्व एव ते ॥ ६ ॥

तलातलस्थितिः सम्यग्विचारेणोपपाद्यते ॥ १ ॥ त्रिपुराधिपतिस्त्रिपुरस्वामी ॥ १ ॥ त्रिलोक्याः शंकरेण कल्याणकरेण शिवेन दग्धं पुरत्रयं यस्य स दग्धपूस्त्रयो मयासुरो महादेवभक्तोऽयं पालितो रक्षितो देवदेवस्य शिवस्य प्रसादेन तत्रास्ते इत्यर्थः ॥२॥३॥४॥ अनेकशिरसां मध्ये प्रधानान् ॥५॥ पतत्रिराजो गरुडः ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रत्यनीकाः शत्रवो हविर्भुजां देवानाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ सरमया शक्रदूत्येति ॥ इंद्रदूत्या प्रयुक्ताभिर्मंत्ररूपाभिर्वाग्भिः ॥ एवं हि वैदिकमाख्यानं पणिभिरसुरैर्निगूढां गामन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिंद्रेण प्रहितां संधिमिच्छंतः पणयः प्राहुः ॥ किमिच्छंती सरमेत्यादि ॥ सा च संधिमनिच्छंतींद्रस्तुतिपूर्वकं तान्प्रति परुषमाह ॥ हता इंद्रेण पणयः शयध्वमित्यादि ॥ ते च तच्छ्रुत्वा बिभ्यतीति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ संकर्षणनाम्नो

स्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबस्य च संगताः ॥ प्रमत्ता विहरंत्येव नानाक्रीडाविशारदाः ॥ ७ ॥ ततोऽधस्ताच्च विवरे रसातलसमाह्वये ॥ दैतेया निवसंत्येव पणयो दानवाश्च ये ॥८॥ निवातकवचा नाम हिरण्यपुरवासिनः ॥ कालेया इति ह प्रोक्ताः प्रत्यनीका हविर्भुजाम् ॥९॥ महौजसश्चोत्पत्त्यैव महासाहसिनस्तथा ॥ सकलेशस्य च हरेस्तेजसा हतविक्रमाः ॥१०॥ बिलेशया इव सदा विवरे निवसंति हि ॥ ये वै वाग्भिः सरमया शक्रदूत्या निरंतरम् ॥ ११ ॥ मंत्रवर्णाभिरसुरास्ताडिता बिभ्यति स्म ह ॥ ततोऽप्यधस्तात्पाताले नागलोकाधिपलकाः ॥१२॥ वासुकिप्रमुखाः शंखः कुलिकः श्वेत एव च ॥ धनंजयो महाशंखो धृतराष्ट्रस्तथैव च ॥१३॥ शंखचूडः कंबलाश्वतरो देवोपदत्तकः ॥ महामर्षा महाभोगा निवसंति विषोल्बणाः ॥१४॥ पंचमस्तकवंतश्च फणासप्तकभूषिताः ॥ केचिद्दशफणाः केचिच्छतशीर्षास्तथाऽपरे ॥१५॥ सहस्रशिरसः केऽपि रोचिष्णुमणिधारकाः ॥ पातालरंध्रतिमिरनिकरं स्वमरीचिभिः ॥ १६ ॥ विधमंति च देवर्षे सदा संजातमन्यवः ॥ अस्य मूलप्रदेशे हि त्रिंशत्साहस्रकेऽन्तरे ॥१७॥ योजनैः परिसंख्याते तामसी भगवत्कला ॥ अनंताख्या समास्ते हि सर्वदेवप्रपूजिता ॥ १८ ॥ अहमित्यभिमानस्य लक्षणं यं प्रचक्षते ॥ संकर्षणं सात्वतीयाः कर्षणं द्रष्टृदृश्ययोः ॥ १९ ॥ इदं भूमंडलं यस्य सहस्रशिरसः प्रभोः ॥ अनंतमूर्तेः शेषस्य ध्रियमाणं च शीर्षके ॥ २० ॥पृथ्वीगोलमशेषं हि सिद्धार्थ इव लक्ष्यते ॥ यस्य कालेन देवस्य संजिहीर्षोः समं विभोः ॥ २१ ॥

निरुक्तिमाह । अहमित्यभिमानस्येति ॥ द्रष्टृदृश्ययोः सम्यक्कर्षणमेकीकरणं येन तत्कृतोऽहमित्यभिमानो लक्षणं चिह्नमधिष्ठातुर्यस्याहंकाराधिष्ठानेन च दृग्दृश्यसंकर्षणात्संकर्षण इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥सिद्धार्थः सर्षपः ॥ २१ ॥

व्यूहैकादशशोभितः ॥ एकादशरुद्रमूर्तिरूपेण ॥ २२ ॥ २३ ॥ नखमंडले इति जात्येकवचनं मंडलेष्वित्यर्थः ॥ विराजन्माणिमंडलेष्वित्यनुरोधात् ॥ २४॥ २५ ॥२६॥
॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥ मतंगमो हस्ती यथा कांचनीं स्वर्णमयीं वरत्रां कक्षां यद्वद्बिभर्ति तथैवायं कांचनीं कक्षां बिभर्तीत्यर्थः ॥ उमासं
हितायां ध्रुवमंडलमारभ्य शेषलोकांतमीश्वरि॥नानालोकाःसमाख्यातास्तत्र तल्लोकवासिनः॥नानारत्नमयीं मूर्तिं नानाधातुमयीं तथा ॥ स्थापयित्वा पूजयंति नानास्वच्छो

चराचरं भ्रुवोरंतर्विवरादुदपद्यत ॥ सांकर्षणो नाम रुद्रो व्यूहैकादशशोभितः॥२२॥त्रिलोचनश्च त्रिशिखं शूलमुत्तंभयन्स्वयम् ॥
उदतिष्ठन्महासत्त्वो महाभूतक्षयंकरः॥२३॥यस्यांघ्रिकमलद्वंद्वशोणाच्छनखमंडले॥विराजन्मणिबिंबेषु महाहिपतयोऽनिशम्॥२४॥
एकांतभक्तियोगेन सह सात्त्वतपुंगवैः ॥ प्रणमंतः स्वमूर्ध्ना ते स्वमुखानि समीक्षते ॥ २५ ॥ स्फुरत्कुण्डलमाणिक्यप्रभामंडलभां
ज्यपि ॥ सुकपोलानि चारूणि गंडस्थलद्युमंति च ॥ २६ ॥ नागराजकुमार्योऽपि चार्वंगविलसत्त्विषः ॥ विशदैर्विपुलैस्तद्वद्ध
वलैः सुभगैस्तथा ॥२७॥रुचिरैर्भुजदंडैश्च शोभमाना इतस्ततः ॥ चंदनागुरुकाश्मीरपंकलेपेन भूषिताः॥२८॥तदभिमर्षसंजातका
मवेशसमायुताः ॥ ललितस्मितसंयुक्ताः सव्रीडं लोकयंति च ॥२९॥ अनुरागमदोन्मत्तविघूर्णारुणलोचनम् ॥करुणावलोकनेत्रं च
आशासानास्तथाऽऽशिषः ॥ ३० ॥ सोऽनंतो भगवान्देवोऽनंतसत्त्वो महाशयः ॥ अनंतगुणवार्धिश्च आदिदेवो महाद्युतिः ॥३१॥
संहृतामर्षरोषादिवेगो लोकशुभाय च ॥ आस्ते महातत्त्वनिधिः सर्वदेवप्रपूजितः ॥ ३२ ॥ ध्यायमानः सुरैः सिद्धैरसुरैश्चोरगैस्त
था ॥ विद्याधरैश्च गंधर्वैर्मुनिसंघैश्च नित्यशः ॥ ३३॥ अनारतमदोन्मत्तलोकविह्वललोचनः ॥ वाक्यामृतेन विबुधान्स्वपार्षदगणा
नपि ॥ ३४ ॥ आप्यायमानः स विभुर्वैजयंतीं स्रजं दधत् ॥ अम्लानाभिनवैः स्वच्छैस्तुलसीदलसंचयैः ॥ ३५ ॥ माद्यन्मधुकर
व्रातघोषश्रीसंयुतां सदा ॥नीलवासा देवदेव एककुंडलभूषितः ॥३६॥ हलस्य ककुदि न्यस्तसुपीवरभुजोऽव्ययाम् ॥महेंद्रः कांचनीं
यद्वद्वरत्रां च मतंगमः ॥ ३७ ॥ उदारलीलो देवेशो वर्णितः सात्त्वतर्षभैः ॥ इ० दे० भा० म० अष्टमस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥२०॥

पचारकैः ॥ कैलासे चैव वैकुण्ठे ब्रह्मलोके तथैव च ॥ नवरत्नमयीं मूर्तिं भगवत्या निरन्तरम् ॥ शिवद्रुहिणवैकुंण्ठाः पूजयंति विधानतः॥नानावर्षेषु वर्षाधिपतयश्च तथैव
च ॥ न कश्चित्रिषु लोकेषु लोक एवंविधः क्वचित्॥यत्र देव्याः पदार्चा न तथा तस्याः स्मृतिः परेति ॥३७॥इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कन्धे विंशोऽध्यायः॥२०॥

अष्टाविंशतिभिः श्लोकैः शेषस्तुतिपुरःसरम् ॥ नरकाणां स्वरूपं च यथावदीभवर्ण्यते ॥ १ ॥ तस्येति ॥ तस्य अनंतस्य ॥ १ ॥ उत्पत्तीति ॥ अस्य जगत उत्पत्त्यादिहेतवो गुणा यस्य ॥ यस्येक्षया कल्पाः समर्थाः स्वस्वकार्ये आसन् ॥ यस्य रूपं ध्रुवमनंतमकृतमनादि ॥ तत्र हेतुः यदेकमेव सत् आत्मन्नात्मनि नाना कार्यप्रपञ्चमधात् तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य वर्त्म तत्त्वं जनः कथमुह वेद न वेदैवेत्यर्थः ॥ २ ॥ तर्हि कथमसौ मुमुक्षुभिः सेव्यते तत्राह । मूर्तिमिति । यत्रेदं सदसद्विभाति स नोऽस्माकं भक्तानां पुरुकृपया बहुकृपया संशुद्धसत्त्वं मूर्तिं बभार ॥ स्वजनानां मनांस्यादातुं वशीकर्तुं यस्य लीलां मृगपतिः सिंहः

नारायण उवाच ॥ तस्यानुभावं भगवान्ब्रह्मपुत्रः सनातनः ॥ सभायां ब्रह्मणस्तस्य गायमान उपास्ते ॥ १ ॥ उत्पत्तिस्थिति
लयहेतवोऽस्य कल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयाऽऽसन्॥यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्मन्नानाधात्कथमुह वेद तस्य वर्त्म ॥२॥
मूर्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र॥ यल्लीलां मृगपतिराददेऽनवद्यामादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः॥
॥ ३ ॥ यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा ॥ हंत्यहः सपदि नृणामशेषमन्यं कं शेषाद्भगवत
आश्रयेन्मुमुक्षुः ॥ ४ ॥ मूर्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम् ॥ आनंत्यादनमितविक्रमस्य भूम्नः
को वीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः ॥ ५ ॥ एवंप्रभावो भगवाननंतो दुरंतवीर्योरुगुणानुभावः ॥ मूले रसायाः स्थित आत्म
तंत्रो यो लीलया क्ष्मां स्थितये बिभर्ति ॥ ६ ॥ एता ह्येवेह तु नृभिर्गतयो मुनिसत्तम॥ गन्तव्या बहुशो यद्वद्यथाकर्मविनिर्मिताः
॥ ७ ॥ यथोपदेशं च कामान्सदा कामयमानकैः ॥ एतावतीर्हि राजेंद्र मनुष्यमृगपक्षिषु ॥ ८ ॥ विपाकगतयः प्रोक्ता धर्मस्य
वशगास्तथा ॥ उच्चावचा विसदृशा यथाप्रश्नं निबोधत ॥ ९ ॥

आददे अशिक्षयत् ॥ यत उदाराणि वीर्याणि यस्य ॥ तस्मादन्यं मुमुक्षुः कमाश्रयेदित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३ ॥ प्रलंभनाद्वा परिहासात् ॥ ४ ॥ सत्त्वानि प्राणिनः ॥ सहस्रजिह्वोऽपि को गणयेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ एतावत्य एवेह कामान्कामयमानैर्नृभिरुपगंतव्या गतय इत्यन्वयः ॥७॥ यथोपदेशं यथाशास्त्रं कामान् कामयमानकैः कामयमानैरित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

कर्मणां सर्वप्राणिकर्मणां समानत्वे वैषम्यनैर्घृण्यराहित्येन मायाशबलब्रह्मणा कथमेतस्य वैचित्र्यं कृतमिति यथातथं तन्नो ब्रूहीत्यन्वयः ॥ १० ॥ कर्मणां समानत्वमेव नास्ति कर्मकर्तॄणां त्रिगुणमायाशक्तिसंबद्धत्वात् ॥ तया मयाशक्त्या पूर्वपूर्वकर्मवशाद्यथायथा सात्त्विकादिकर्मसु प्रेर्यते तथातथा करोति ॥ तदनुरूपफलोपभोगाय च लोकभोगफलवैचित्र्यं कृतमित्याह ॥ कर्तुः श्रद्धावशादेवेति ॥ तासां श्रद्धानां त्रिगुणत्वात्सात्त्विकादिभेदेन गुणत्रयात्मकत्वाद्विसदृशमसमानं फल

नारद उवाच ॥ वैचित्र्यमेतल्लोकस्य कथं भगवता कृतम् ॥ समानत्वे कर्मणां च तन्नो ब्रूहि यथातथम्॥ १० ॥नारायण उवाच॥ कर्तुः श्रद्धावशादेव गतयोऽपि पृथग्विधाः ॥ त्रिगुणत्वात्सदा तासां फलं विसदृशं त्विह ॥ ११ ॥ सात्त्विक्या श्रद्धया कर्तुः सुखित्वं जायते सदा ॥ दुःखित्वं च तथा कर्तू राजस्या श्रद्धया भवेत् ॥ १२ ॥ दुःखित्वं चैव मूढत्वं तामस्या श्रद्धयोदितम् ॥ तारतम्यात्तु श्रद्धानां फलवैचित्र्यमीरितम् ॥ १३ ॥ अनाद्यविद्याविहितकर्मणां परिणामजाः ॥ सहस्रशः प्रवृत्तास्तु गतयो द्विज पुंगव ॥ १४ ॥ तद्भेदान्वर्णयिष्यामि प्राचुर्येण द्विजोत्तम ॥ त्रिजगत्या अंतराले दक्षिणस्यां दिशीह वै ॥ १५ ॥ भूमेरधस्तादुपरि त्वतलस्य च नारद ॥ अग्निष्वात्ताः पितृगणा वर्तंते पितरश्च ह ॥ १६ ॥ वसंति यस्यां स्वीयानां गोत्राणां परमाशिषः॥ सत्याः समाधिना शीघ्रं त्वाशासानाः परेण वै ॥ १७ ॥ पितृराजोऽपि भगवान्संपरेतेषु जंतुषु ॥ विषयं प्रापितेष्वेषु स्वकीयैः पुरुषैरिह ॥ १८ ॥ सगणो भगवत्प्रोक्ताज्ञापरो दमधारकः ॥ यथाकर्म यथादोषं विदधाति विचारदृक् ॥ १९ ॥ स्वान्गणान्धर्मतत्त्वज्ञान्सर्वानाज्ञाप्रवर्तकान् ॥सदा प्रेरयति प्राज्ञो यथादेशनियोजितान् ॥ २० ॥ नरकानेकविंशत्या संख्यया वर्णयंति हि ॥ अष्टाविंशमितान्केचित्तताननुक्रमतो ब्रुवे ॥ २१ ॥ तामिस्र अंधतामिस्रो रौरवोऽपि तृतीयकः ॥ महारौरवनामा च कुंभीपाकोऽपरो मतः ॥ २२ ॥

मित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तस्मान्मायाशक्तिशबलब्रह्मरूपभगवत्या एवाराधनं कर्तव्यमिति गूढोऽभिसंधिः ॥ १५ ॥१६॥ १७॥ विषयं यमलोकरूपं देशम्॥दमधारको दंडधारको विदधाति दंडमिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ वज्रकंटकशाल्मलीत्येको नरकः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ द्विपञ्चा
शत्पद्यवर्यैर्यातनाकारकाणि च ॥ पातकानि समासेन प्रोच्यंते संग्रहेण तु ॥ १ ॥ कर्मभेदा यातनाप्तिभूमयो यातनाकारकाः ॥१॥२॥३॥४॥ यः पतिमिति ॥यां स्त्रियं

कालसूत्रं तथा चसिपत्रारण्यमुदाहृतम् ॥ शूकरस्य मुखं चांधकूपोऽथ कृमिभोजनः ॥ २३ ॥ संदंशस्तप्तमूर्तिश्च वज्रकंटक एव
च ॥ शाल्मली चाथ देवर्षे नाम्ना वैतरणी तथा ॥ २४ ॥ पूयोदः प्राणरोधश्च तथा विशसनं मतम् ॥ लालाभक्षः सारमे
यादनमुक्तमतः परम् ॥२५॥ अवीचिरप्ययःपानं क्षारकर्दम एव च ॥ रक्षोगणाख्यसंभोजः शूलप्रोतोऽप्यतः परम् ॥ २६ ॥ दंद
शूको वटारोधः पर्यावर्तनकः परम् ॥ सूचीमुखमिति प्रोक्ता अष्टाविंशतिनारकाः ॥ २७ ॥ इत्येते नारका नाम यातनाभूमयः
पराः ॥ कर्मभिश्चापि भूतानांगम्याः पद्मजसंभव ॥२८॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥२१॥
नारद उवाच ॥ कर्मभेदाः कतिविधाः सनातन मुने मम ॥ श्रोतव्याः सर्वथैवेते यातनाप्राप्तिभूमयः ॥१ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥
यो वै परस्य वित्तानिदारापत्यानि चैव हि ॥ हरते स हि दुष्टात्मा यमानुचरगोचरः ॥ २ ॥ कालपाशेन संबद्धो याम्यैरति
भयानकैः ॥ तामिस्रनाम नरके पात्यते यातनास्पदे ॥ ३ ॥ ताडनं दंडनं चैव संतर्जनमतः परम् ॥ याम्याः कुर्वंति पाशाढ्याः
कश्मलं याति चैव हि ॥४॥ मूर्च्छामायाति विवशो नारकी पद्मभूसुत ॥ यः पतिं वंचयित्वा तु दारादीनुपभुज्यति ॥५॥ अंधता
मिस्रनरके पात्यते यमकिंकरैः ॥ पात्यमानो यत्र जंतुर्वेदनापरवान्भवेत् ॥ ६ ॥ नष्टदृष्टिर्नष्टमतिर्भवत्येवाविलंबतः ॥
वनस्पतिर्भज्यमानमूलो यद्वद्भवेदिह ॥ ७ ॥ तस्मादप्यंधतामिस्रनाम्ना प्रोक्तः पुरातनैः ॥ एतन्ममाहमिति यो भूतद्रोहेण केव
लम् ॥ ८ ॥ पुष्णाति प्रत्यहं स्वीयकुटुंबं कार्यलंपटः ॥ एतद्विहाय चात्रैव स्वाशुभेन पतेदिह ॥ ९ ॥ रौरवे नाम नरके सर्वस
त्वभयावहे ॥ इह लोकेऽमुना ये तु हिंसिता जंतवः पुरा ॥१० ॥

गच्छति तस्याः पतिं वंचयित्वेत्यर्थः ॥ उपभुज्यति सेवते इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एतन्ममाहमिति ॥ एतदहमिति ममाहमिति भूतद्रोहेणेत्यर्थः ॥ ८ ॥ यत्कुटुंबार्थमेवं
करोति तदेतदत्रैव विहाय स्वाशुभेन कर्मणा इह रौरवे पतेदित्यर्थः ॥९॥१०॥

॥११॥१२॥ क्रव्ये मांसे घातयंति मांसरूपफलार्थं घातयन्तीत्यर्थः । निमित्तात्कर्मयोगे इति सप्तमी ॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥ पाखंडामिति ॥ तदुक्तं पुराणांतरे ॥ यानि रूपाणि जगृहे इंद्रो हयजिहीर्षया ॥ तानि पापस्य खण्डानि लिङ्गं खंडमिहोच्यते इति ॥ पाशब्देन तु वेदार्थः पाखंडास्तस्य खंडका इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ धारभिरार्षप्रयोगो धाराभिरित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ विविक्तपरपीड इति ॥ ईश्वरेणोपकल्पिता रक्तपानादिलक्षणा वृत्तिर्येषां मत्कुणादीनाम् ॥

त एव रुरवो भूत्वा परत्र पीडयंति तम्॥तस्माद्रौरवमित्याहुः पुराणज्ञा मनीषिणः॥११॥रुरुः सर्पादतिक्रूरो जंतुरुक्तः पुरातनैः॥
एवं महारौरवाख्यो नरको यत्र पूरुषः॥१२॥ यातनां प्राप्यमाणो हि यः परं देहसंभवः ॥ क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्ये घातयंति
च ॥ १३ ॥ य उग्रः पुरुषः क्रूरः पशुपक्षिगणानपि॥उपरंधयते मूढो याम्यास्तं रंधयंति च ॥१४ ॥ कुंभीपाके तप्ततैले उपर्यपि
च नारद ॥ यावंति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्रकम् ॥ १५ ॥ पितृविप्रब्राह्मणध्रुक्कालसूत्रे स नारके ॥ अग्न्यर्काभ्यां तप्यमाने
नारकी विनिवेशितः ॥ १६ ॥ क्षुत्पिपासादह्यमानान्तःशरीरस्तथा बहिः ॥ आस्ते शेते चेष्टते चावतिष्ठति च धावति ॥ १७ ॥
निजवेदपथाद्यो वै पाखंडं चोपयाति च॥ अनापद्यपि देवर्षे तं पापं पुरुषं भटाः॥१८॥ असिपत्रवनं नाम नरकं वेशयंति च॥कश
या प्रहरंत्येव नारकी तद्गतस्तदा ॥ १९॥ इतस्ततो धावमान उत्तालमतिवेगतः ॥ असिपत्रैश्छिद्यमान उभयत्र च धारभिः ॥
॥२०॥ संछिद्यमानसर्वांगो हा हतोऽस्मीति मूर्छितः ॥ वेदनां परमां प्राप्तः पतत्येव पदेपदे॥२१॥स्वधर्मानुगतं भुंक्ते पाखंडफलम
ल्पधीः ॥ यो राजा राजपुरुषो दंडयेद्वै त्वधर्मतः ॥ २२ ॥ द्विजे शरीरदंडं च पापीयान्नारकी च सः ॥ नरके सूकरमुखे पात्यते
यमकिंकरैः ॥२३॥ विनिष्पिष्टावयवको बलवद्भिस्तथेक्षुवत् ॥ आर्तस्वरेण स्वनयन्मूर्छितः कश्मलं गतः ॥२४॥ संपीड्यमानो
बहुधा वेदनां यात्यतीव हि ॥ विविक्तपरपीडो योऽप्यविविक्तपरव्यथाम् ॥ २५ ॥

न विविक्ता विज्ञाता परव्यथा यैरविवेकिभिस्तेषाम् ॥ द्वितीया षष्ठ्यर्थे ॥ ब्राह्मणादिभावेन विधिनिषेधपूर्वकमुपकल्पिता वृत्तिर्यस्य विविक्ता विज्ञाता परव्यथा येन विवेकिना स यदि तादृशानां व्यथामाचरते सोंऽधकूपे पततीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ अत्राऽस्मिल्लोके ॥ २८ ॥ यस्त्विति ॥ यत्किंचिद्धनान्नादिकमुपपद्यते प्राप्तं भवति तत् संविहितैः शास्त्रेण विहितैः ॥ पंचमहायज्ञैर्देवताभ्योऽसंविभज्य न दत्त्वा अश्नाति यः पुरुषः ॥ कथंभूतः काकैः संस्तुतः ॥ समत्वेन वर्णित इत्यन्वयः ॥ २९॥ ३०॥३१ ॥ अप्रत्तमसंविभक्तमतिथिभ्योऽप्रहुतं चात्तात सः

ईश्वरांकितवृत्तीनां व्यथामाचरते स्वयम् ॥ स चांधकूपे पतति तदभिद्रोहयत्रिते ॥ २६ ॥ तत्रासौ जंतुभिः क्रूरैःपशुभिर्मृगपक्षिभिः ॥ सरीसृपैश्च मशकैर्यूकामत्कुणजातिभिः ॥ २७ ॥ मक्षिकाभिश्च तमसि दंदशूकैश्च पीडयते ॥ परिक्रामति चैवात्र कुशरीरे च जंतुवत् ॥ २८ ॥ यस्तु संविहितैः पंचयज्ञैः काकैश्च संस्तुतः ॥ अश्नाति चासंविभज्य यत्किंचिदुपपद्यते ॥ २९ ॥ स पापपुरुषः क्रूरैर्याम्यैश्च कृमिभोजने ॥ नरकाधमके दुष्टकर्मणा परिपात्यते ॥३०॥ लक्षयोजनविस्तीर्णे कृमिकुण्डे भयंकरे ॥ कृमिरूपं समासाद्य भक्ष्यमाणश्च तैः स्वयम् ॥ ३१ ॥ अप्रत्ताप्रहुतादो यः पातमाप्नोति तत्र वै ॥ यस्तु स्तेयेन च बलाद्धिरण्यं रत्नमेव च ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणस्यापहरति अन्यस्यापि च कस्यचित् ॥ अनापदि च देवर्षे तममुत्र यमानुगाः ॥ ३३ ॥ अयस्मयैरग्निपिंडैः सदंशैर्निष्कुषंति च ॥ योऽगम्यां योषितं गच्छेदगम्यं पुरुषं च या ॥ ३४ ॥ तावमुत्रापि कशया ताडयंतो यमानुगाः ॥ तिग्मया लोहमय्या च सूर्म्याऽप्यालिंगयंति तम् ॥ ३५ ॥ तां चापि योषितं सूर्म्याऽऽलिंगयंति यमानुगाः यस्तु सर्वाभिगमनः पुरुषः पापसंचयी ॥ ३६ ॥ निरयेऽमुत्र तं याम्याः शाल्मलीं रोपयंति तम् ॥ वज्रकंटकसंयुक्तां शाल्मलीं तामयस्मयीम् ॥ ३७ ॥ राजन्या राजपुरुषा ये वा पाखंडवर्तिनः ॥ धर्मसेतुं विभिंदंति ते परेत्य गता नराः ॥ ३८ ॥ वैतरण्यां पतंत्येव भिन्नमर्यादपातकाः ॥ नद्यां निरयदुर्गस्य परिखायां च नारद ॥३९ ॥ यादोगणैः समंतात्तु भक्ष्यमाणा इतस्ततः॥ नात्मना वियुजंत्येव नासुभिश्चापि नारद ॥ ४० ॥ स्वीयेन कर्मपाकेनोपतपंति च सर्वतः ॥ विण्मूत्रपूयरक्तैश्च केशास्थिनगमांसकैः ॥४१॥ मेदोवसासंयुतायां नाद्यामुपपतंति ते ॥ वृषलीपतयो ये च नष्टशौचा गतत्रपाः ॥ ४२ ॥

अप्रत्ताप्रहुतादो यो भवति स पातमाप्नोतीत्यर्थः॥३२॥३३॥निष्कुषंति त्वचि छिंदंति॥३४॥तिग्मया सूर्म्या प्रतिमया॥३५॥सूर्म्या पुरुषप्रतिमया तप्तया सर्वाभिगमनः पश्चाद्युपसंगतः॥३६॥३७॥३८॥३९॥नात्मना देहेन वियुजंति वियोगं प्राप्नुवंति॥असुभिः प्राणैरुह्यमाना ऊर्ध्वोच्छ्वासवंत इत्यर्थः। इदं विष्णुभागवते॥४०॥४१॥४२॥

पशुचर्यास्वच्छाचारः॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥सप्तशत्येति ॥ विंशत्याधिकसप्तशतसंख्याः सारमेया इत्यन्वयः॥५२॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ एकत्रिंशन्महापद्यैः शिष्टास्तु नरकाभिधाः ॥ वर्णनं क्रियते तेषां वैराग्यं लभ्यते यतः ॥ १ ॥ ये नरा इति ॥ १ ॥ २ ॥ अनाकाशे

आचारनियमैस्त्यक्ताः पशुचर्यापरायणाः ॥ तेऽत्रानुकष्टगतयो विण्मूत्रश्लेष्मरक्तकैः ॥ ४३ ॥ श्लेष्ममलसमापूर्णे निपतंति दुराग्रहाः ॥
तदेव खादयंत्येतान्यमानुचरवर्गकाः ॥ ४४ ॥ ये श्वानगर्दभादीनां पतयो वै द्विजातयः ॥ मृगयारसिका नित्यमतीर्थे
मृगघातकाः ॥ ४५ ॥ परेतांस्तान्यमभटा लक्षीभूतान्नराधमान् ॥ इषुभिश्च विभिंदंति तांस्तान्दुर्नयमागतान् ॥४६॥ ये दंभा दंभयज्ञेषु
पशून्घ्नंति नराधमाः ॥ तानमुष्मिन्यमभटा नरके वैशसे तदा ॥४७ ॥ निपात्य पीडयंत्येव कशाघातैर्दुरासदैः ॥ यो भार्यां
च सवर्णां वै द्विजो मदनमोहितः ॥ ४८ ॥ रेतः पाययते मूढोऽमुत्र तं यमकिंकराः ॥ रेतःकुंडे पातयंति रेतः संपाययंति च
॥ ४९ ॥ ये दस्यवोऽग्निदाश्चैव गरदाः सार्थघातकाः ॥ ग्रामान्सार्थान्विलुंपंति राजानो राजपूरुषाः ॥ ५० ॥ तान्परेतान्यमभटा
नयंति श्वानकादनम् ॥ विंशत्यधिकसंख्याताः सारमेया महाद्भुताः ॥ ५१ ॥ सप्तशत्या समाख्याता रभसं खादयंति ते
सारमेयादनं नाम नरकं दारुणं मुने ॥ ५२ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि अवीचिप्रमुखान्मुने ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ ये नरा सर्वदा साक्ष्ये अनृतं भाषयंति च ॥ दाने विनिमयेऽर्थस्य देवर्षे
पापबुद्धयः ॥ १ ॥ ते प्रेत्यामुत्र नरके अवीच्याख्येऽतिदारुणे ॥ योजनानां शतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः पतंति हि ॥ २ ॥ अनाकाशेऽधःशिरसस्तदवीचीतिनामके ॥ यत्र स्थलं दृश्यते च जलवद्वीचिसंयुतम्॥३॥ अवीचिमत्ततस्तत्र तिलशश्छिन्नविग्रहः ॥म्रियते
नैव देवर्षे पुनरेवावरोप्यते ॥ ४॥ यो वा द्विजो वा राजन्यो वैश्यो वा ब्रह्मसंभव ॥ सोमपीथस्तत्कलत्रं सुरां वा पिबतीव हि॥५॥

निरालंबे इत्यर्थः ॥ ३ ॥ वीचिस्तरंगस्तद्वद्वीचिमत् न वीचिमदवीचिमत् ॥ ततो हेतोस्तत्स्थलमवीचिमद्वीचिसंज्ञकमित्यर्थः ॥४॥ अन्योऽपि वा व्रतस्थः सन् राजन्यो वा वैश्यो वा ॥ सोमपीथः कृतसोमपान इत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥६ ॥ वह्निना द्रवमाणस्य कार्ष्णायसो लोहस्य पानं कारयंतीति शेषः ॥ संभावनेनात्मसंभावनयेत्यर्थः ॥७ ॥ ८ ॥ यातनाश्नुते अत्र विभक्तिलोप आर्षः ॥९॥यजंति अन्यं देवम् ॥ भैरवादीन्नरमेधेन नरपशुना॥१०॥११॥१२॥ वैश्रंभकैर्विश्वासोपायैः विश्रंभय्य विश्वासं कारयित्वा ॥१३ ॥ क्रीडनोत्कारकान्क्रीडासाधनानीव विद्यमानान् घातयंति विश्वासघातिन इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आत्मशमलमात्मना कृतं पापम् उद्वेजयंति कठोरभाषणादिभिर्भयं ददति ॥ उल्वणवृत्तयः क्रूरस्वभावाः ॥१६॥

प्रमादतस्तु तेषां वै निरये परिपातनम् ॥ कुर्वंति यमदूतास्ते पानं कार्ष्णायसो मुने ॥६॥ वह्निना द्रवमाणस्य नितरां ब्रह्मसंभव॥ संभावनेन स्वस्यैव योऽधमोऽपि नराधमः ॥ ७ ॥ विद्याजन्मतपोवर्णाश्रमाचारवतो नरान् ॥ वरीयसोऽपि न बहुमन्यते पुरुषाधमः ॥ ८ ॥ स नीयते यमभटैः क्षारकर्दमनामके ॥ निरयेऽर्वाक्शिरा घोरां दुरंतयातनाश्नुते ॥ ९ ॥ ये वै नरा यजंत्यन्यं नरमेधेन मोहिताः ॥ स्त्रियोऽपि वा नरपशुं खादंत्यत्र महामुने ॥ १० ॥ पशवो निहतास्ते तु यमसद्मनि संगताः॥ सौनिका इव ते सर्वे विदार्य सितधारया ॥ ११ ॥ असृक्पिबंति नृत्यंति गायंति बहुधा मुने ॥ यथेह मांसभोक्तारः पुरुषादा दुरासदाः ॥१२॥ अनागसोऽपि येऽरण्ये ग्रामे वा ब्रह्मपुत्रक ॥ वैश्रंभकैरुपसृतान्विश्रंभय्य जिजीविषून् ॥ १३ ॥ शूलसूत्रादिषु प्रोतान्क्रीडनोत्कारकानिव ॥ घातयंति च ते प्रेत्य शूलपाते पतंति ह ॥ १४ ॥ शूलादिषु प्रोतदेहाः क्षुत्तृड्भ्यां चातिपीडिताः ॥ तिग्मतुंडैः कंकबकैरितश्चेतश्च ताडिताः ॥ १५ ॥ पीडिता आत्मशमलं बहुधा संस्मरंति हि ॥ ये भूतानुद्वेजयंति नरा उल्वणवृत्तयः॥१६॥यथा सर्पादिकास्तेऽपि नरके निपतंति हि॥दंदशूकाभिधाने च यत्रोत्तिष्ठंति सर्वतः॥१७॥पंचाननाः सप्तमुखा ग्रसंति नरकागतान्॥यथा बिलेशया विप्र क्रूरबुद्धिसमन्विताः॥१८॥येऽवटेषु कुसूलादिगुहादिषु निरुंधते॥तानमुत्रोद्यतकराः कीनाशपरिसेवकाः॥१९॥तेष्वेवोपविशित्वा च वह्निना सगरेण च॥धूमेन च निरुंधंति पापकर्मरतान्नरान्॥२०॥योऽतिथीन्समयप्राप्तान्दिधक्षुरिव चक्षुषा॥ पापेनेहालोकयेच्च स्वयं गृहपतिर्द्विजः॥२१॥तस्यापि पापदृष्टेर्हि निरये यमकिंकराः॥अक्षिणी वज्रतुंडा ये कंकाः काकवटादयः ॥ २२ ॥

यथा सर्पादिकाः क्रूरा उद्वेजयंति तथा॥१७॥पंचाननाः सप्तमुखाः सर्पाः बिलेशया मूषकान् यथा ग्रसंति तथा॥१८॥ अवटेषु अंधकूपेषु ॥कुसूलादिषु निष्प्रकाशगृहादिषु गुहादिषु चांधकारयुक्तासु निरुंधते जीवान् रोधयंति ॥ १९ ॥ तेष्वेव स्थानेषु उपविशित्वा स्थापयित्वा सगरेण सविषेण ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

आढ्या भिमतिर्धनगर्वितः॥अहंकृत्यातिगर्वितः॥२३॥ तिर्यक्क्र प्रेक्षणं यस्य अभिविशंकी गुर्वादिरपि धनं चोरयिष्यतीति विशंकमानः ॥ अर्थस्य धनस्यायातिः प्राप्तिव्ययश्च
तत्स्वरूपया तद्विषयया ॥ २४ ॥ शुष्यमाणं हृदयं वक्त्रं च यस्य ग्रहवद्ब्रह्मपिशाचवदर्थं रक्षते यः ॥ २५ ॥ वित्तग्रहं वित्तरक्षकं ब्रह्मराक्षसं तं पुरुषं याम्यका यमसं
बंधिनः किंकरा वायका इव परिवयंति सूत्रप्रोतान्कुर्वंति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत्र यद्यपि उत्तमलोकप्रापकोऽपि धर्मो बहुधा गीतः कथितस्तथापि सर्वधर्मेषु
श्रीभगवतीचरणसपर्याधर्म एव मुख्य इत्याह । स्वधर्म इति ॥ यथा तव बहुधा गीतोऽष्टमस्कन्धे प्रथमाध्याये जंब्वादिनीधारेश्वरीमीनाक्ष्यरुणामाहात्म्यप्रसंगेन च
ध्यानपूजादिलक्षणः कथितः स एव देवीपूजनरूपो देव्याराधनलक्षणो मुख्यो धर्म इत्यर्थः ॥ तत्र देवीपूजनरूपेत्यनेन स्थूलमूर्तेर्ग्रहणम् ॥ देव्याराधनलक्षण

गृध्राः क्रूरतराश्चापि प्रसह्योत्पाटयंति हि ॥ य आढ्याभिमतिर्याति अहंकृत्याऽतिगर्वितः ॥२३॥ तिर्यक्प्रेक्षण एवात्राभिविशंकी
नराधमः ॥ चिंतयाऽर्थस्य सर्वत्रायतिव्ययस्वरूपया ॥२४॥ शुष्यद्धृदयवक्त्रश्च निर्वृतिं नैव गच्छति ॥ ग्रहवद्रक्षते चार्थं स प्रेतो
यमकिंकरैः॥२५॥सूचीमुखे च नरके पात्यते निजकर्मणा ॥ वित्तग्रहं च पुरुषं वायका इव याम्यकाः॥ २६॥ किंकराः सर्वतोंऽगेषु
सूत्रैः परिवयंति हि ॥ एते बहुविधा वित्तनरकाः पापकर्मणाम् ॥ २७ ॥ नराणां शतशः संति यातनास्थानभूमयः ॥ सहस्रशोऽपि
देवर्षे उक्तानुक्तास्तथाऽपि हि॥२८॥विशंति नरकानेतान्यातनाबहुलान्मुने॥तथा धर्मपराश्चापि लोकान्यांति सुखोद्गतान्॥२९॥
स्वधर्मो बहुधा गीतो यथा तव महामुने ॥ देवीपूजनरूपो हि देव्याराधनलक्षणः ॥ ३० ॥ येनाऽनुष्ठितमात्रेण नरो न नरकं
व्रजेत् ॥ सा देवी भवपाथोधेरुद्धर्त्री पूजिता नृणाम् ॥३१॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः॥२३॥
नारद उवाच ॥ धर्मश्च कीदृशस्तात देव्याराधनलक्षणः ॥ कथमाराधिता देवी सा ददाति परं पदम् ॥ १ ॥

इत्यनेन विराट्स्वरूपभगवत्या देवीपदेन ग्रहणमिति विवेकः ॥ ३० ॥ कुतः स्वधर्मो मुख्य इति चेत्तत्राह । येनेति ॥ नरकं नैव भजेत् ॥ किंच
सा देवीति ॥ एकैकगुणोपाधिब्रह्मविष्णुरुद्रापेक्षया साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिण्या भगवत्याः स्वतंत्रत्वात्सर्वोत्कृष्टत्वाच्च सैव देवी भवपाथोधेर्भवसमुद्रादुद्ध
र्त्रीति तत्पूजनरूपो धर्म एव मुख्य इत्यर्थः ॥ ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तु तत्प्रेरिता एव फलं प्रयच्छंति न स्वातंत्र्येण ॥ तस्मात्सैव देवी पूज्येति भावः ॥
तथाच श्रुतिः ॥ अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ॥ यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामिति ॥ ३१ ॥ इति
श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ एकोनसप्ततिश्लोकैर्देव्याराधनमुच्यते ॥ नानाविधोपचारैश्च भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ १ ॥ प्रथमतो नारदेन

वेदशास्त्रप्रतिपाद्यं जगतस्तत्त्वं पृष्टं तत्र नारायणेन मायाशक्तिशबलब्रह्मात्मकं श्रीभगवतीरूपमेव सर्ववेदसर्वशास्त्रसारभूतं जगतस्तत्त्वं प्रतिपाद्य तस्य ध्यानोपयोगिस्वरूपं विराडात्मकं प्रतिपादितम् ॥ तदनंतरं च तस्या देव्या आराधनमेव सर्वधर्मेषु वरिष्ठो धर्मः स च भोगमोक्षदायक इत्युक्तम् ॥ तच्छ्रुत्वा तदाराधनविधेर्विशेषतो जिज्ञासुर्नारदः पृच्छति ॥ धर्मश्चेति ॥१॥ कथमाराधितेति ॥ स्थानप्रश्नाभिप्रायेणोच्यते ॥ कदेति कालप्रश्नः ॥ केनेति स्तोत्रप्रश्नः ॥२॥३॥ प्राणिमात्रस्य नान्यः स्वधर्मः किंतु श्रीदेव्याराधनलक्षण एव॥अत एव वर्णत्रयस्य श्रीगायत्र्युपासनमेव नित्यत्वेन विहितम्॥नान्यदेवतोपासनं तथेत्यभिप्रायेणाह॥स्वधर्मो यादृश इति

आराधनविधिः को वा कथमाराधिता कदा॥केन सा दुर्गनरकाद्दुर्गा त्राणप्रदा भवेत्॥२॥श्रीनारायण उवाच॥देवर्षे शृणु चित्तकाग्र्येण मे विदुषांवर ॥ यथा प्रसीदते घोरसंकटादिषु सा मुने ॥ ३ ॥ स्वधर्मो यादृशः प्रोक्तस्तं च मे शृणु नारद ॥ अनादाविह संसारे देवी संपूजिता स्वयम् ॥ ४ ॥ परिपालयते घोरसंकटादिषु सा मुने ॥ सा देवी पूज्यते लोकैर्यथावत्तद्विधिं शृणु ॥ ५ ॥ प्रतिपत्तिथिमासाद्य देवीमाज्येन पूजयेत् ॥ घृतं दद्याद्ब्राह्मणाय रोगहीनो भवेत्सदा ॥ ६ ॥ द्वितीयायां शर्करया पूजयेज्जगदंबिकाम् ॥ शर्करां प्रददेद्विप्रे दीर्घायुर्जायते नरः ॥ ७ ॥ तृतीयादिवसे देव्यै दुग्धं पूजनकर्मणि ॥ क्षीरं दत्त्वा द्विजाग्र्याय सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ८ ॥ चतुर्थ्यां पूजनेऽपूपा देया देव्यै द्विजाय च ॥ अपूपा एव दातव्या न विघ्नैरभिभूयते ॥ ९ ॥ पंचम्यां कदलीजातं फलं देव्यै निवेदयेत् ॥ तदेव ब्राह्मणे देयं मेधावान्पुरुषो भवेत् ॥ १० ॥ षष्ठीतिथौ मधु प्रोक्तं देवीपूजनकर्मणि ॥ ब्राह्मणाय च दातव्यं मधुकांतिर्यतो भवेत्॥११॥सप्तम्यां गुडनैवेद्यं देव्यै दत्त्वा द्विजाय च॥गुडं दत्त्वा शोकहीनो जायते द्विजसत्तम॥१२॥नारिकेलमथाष्टम्यां देव्यै नैवेद्यमर्पयेत्॥ब्राह्मणाय प्रदातव्यं तापहीनो भवेन्नरः॥१३॥नवम्यां लाजमंबायै चार्पयित्वा द्विजाय च ॥ दत्त्वा सुखाधिको भूयादिह लोके परत्र च ॥ १४ ॥ दशम्यामर्पयित्वा तु देव्यै कृष्णतिलान्मुने ॥ ब्राह्मणाय प्रदत्त्वा तु यमलोकाद्भयं नहि ॥१५॥ एकादश्यां दधि तथा देव्यै चार्पयते तु यः॥ददाति ब्राह्मणायैतद्देवीप्रियतमो भवेत्॥१६॥

॥ ४ ॥ संकटादिषु संसारसंकटादिषु ॥ ५ ॥ तत्र पञ्चदशतिथिषु पूजनमाह। आज्येन आज्यनैवेद्येन ॥ तच्चाज्यं गोघृतम् ॥ गोघृतेन च पूजयेदित्यरुणाचलमाहात्म्ये कथनात् ॥ तत्र षोडशोपचारेषु मुख्योपचारस्तु नैवेद्य एव ॥ तस्य ग्रहणेन षोडशोपचारा अप्याक्षिप्ता वेदितव्याः ब्राह्मणाय घृतदानं सदक्षिणं कार्यम् ॥६॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ मधुकांतिः सुंदरकांतिः ॥ ११॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अमावस्यायां तु परिशेषात्पूर्णिमानैवेद्य एव ग्राह्यः ॥ हवनमिति ॥ नित्यहोमो यः पूजापटले उक्तः स इत्यर्थः ॥ २१ ॥ वारपूजनमाह । रविवारे इति ॥ अत्र वारतिथिकरणयोगादीनां पूजा त्वेकैव नैवेद्या एतत्तु पृथग्देयाः ॥ २२ ॥ गुरुवासरे शर्करा रक्ता देया सैव सिता शर्करा शुक्रवारे ॥ २३ ॥ एतेषां द्रव्याणामपि नित्यहोमः कर्तव्यः ॥ २४ ॥ किलाटकं दुग्धमलयीति भाषया ॥ दधिकूर्ची लोके दधिमलयीति प्रसिद्धा ॥ केचित्तु शर्करायुक्तं मथितं दधि दधिकूर्चीशब्देनोच्यते इत्याहुः ॥ तथाच कोशः ॥ कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जितेति ॥ फेणिका महाराष्ट्रभाषायां तारफेणीति प्रसिद्धा ॥

द्वादश्यां पृथुकान्देव्यै दत्त्वाऽऽचार्याय यो ददेत् ॥ तानेव च मुनिश्रेष्ठ स देवीप्रियतां व्रजेत् ॥ १७ ॥ त्रयोदश्यां च दुर्गायै चणकान्प्रददाति च ॥ ताने व दत्त्वा विप्राय प्रजासंततिमान्भवेत् ॥ १८ ॥ चतुर्दश्यां च देवर्षे देव्यै सक्तून्प्रयच्छति॥तानेव दद्याद्विप्राय शिवस्य दयितो भवेत् ॥१९॥पायसं पूर्णिमातिथ्यामपर्णायै प्रयच्छति ॥ ददाति च द्विजाग्र्याय पितॄनुद्धरतेऽखिलान् ॥ २० ॥ तत्तिथौ हवनं प्रोक्तं देवीप्रीत्यै महामुने ॥ तत्तत्तिथ्युक्तवस्तूनामशेषारिष्टनाशनम् ॥ २१ ॥ रविवारे पायसं च नैवेद्यं परिकीर्तितम् ॥ सोमवारे पयः प्रोक्तं भौमे च कदलीफलम् ॥ २२ ॥ बुधवारे च संप्रोक्तं नवनीतं नवं द्विज ॥ गुरुवारे शर्करां च सितां भार्गववासरे ॥ २३ ॥ शनिवारे घृतं गव्यं नैवेद्यं परिकीर्तितम् ॥ सप्तविंशतिनक्षत्रनैवेद्यं श्रूयतां मुने ॥ २४ ॥ घृतं तिलं शर्करां च दधिदुग्धं किलाटकम्॥दधिकूर्चीं मोदकं च फेणिकां घृतमण्डकम् ॥२५॥ कंसारं वटपत्रं च घृतपूरमतः परम् ॥ वटकं कोकरसकं पूरणं मधु सूरणम् ॥ २६ ॥ गुडं पृथुकद्राक्षे च खर्जूरं चैव चारकम् ॥ अपूपं नवनीतं च मुद्गं मोदक एव च ॥२७॥ मातुलिंगमिति प्रोक्तं भनैवेद्यं च नारद ॥ विष्कंभादिषु योगेषु प्रवक्ष्यामि निवेदनम् ॥ २८॥ पदार्थानां कृतेष्वेषु प्रीणाति जगदंबिका ॥ गुडं मधु घृतं दुग्धं दधि तक्रं त्वपूपकम् ॥ २९ ॥

घृतमंडकं शक्करपारा इति प्रसिद्धम् ॥२५ ॥ कंसारमिति ॥ गोधूमपिष्टगुडनिर्मितं गुर्जरभाषायां प्रसिद्धम् । महाराष्ट्रभाषायां सांजा इति ॥ वटपत्रं पापड इति प्रसिद्धम्॥घृतपूरं घीवर इति प्रसिद्धम् ॥ वटकं प्रसिद्धम्॥ कोकरसकम् ॥ कोकश्चक्रे वृके ज्येष्ठयां खर्जूरीद्रुमदर्दुरे इति मेदिनीकोशात् खर्जूररस इत्यर्थः ॥पूरणं चणकपिष्टगुडनिर्मितं महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धम् ॥ मधु माक्षिकम् ॥ सूरणं प्रसिद्धम् । तत्र घृतपक्वं शर्करामिश्रितं ग्राह्यम् ॥ अन्यत्सर्वं प्रसिद्धम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ भनैवेद्यं नक्षत्रनैवेद्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ कृतेषु दत्तेष्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

॥३०॥३१ ॥ जंभफलम् ॥ जंभो दैत्यविशेषे स्याद्दंते जंबीरभक्षयोरीति मेदिनीकोशाज्जंभफलशब्देन जंबीरफलम् ॥३२॥३३॥ कंसारादयः पूर्वमुक्ता एव ॥ ३४ ॥ ॥ ३९ ॥ मधूकवृक्षमिति ॥ मधूकवृक्षे वक्ष्यमाणतत्तन्मासनामभिर्मंगला वैष्णवी मायेत्यादिभिः श्रीदेवीमावाह्य पूजयेदित्यर्थः ॥ मधूकवृक्षो मधुद्रुमः भाषायां

नवनीतं कर्कटीं च कूष्माण्डं चापि मोदकम्॥पनसं कदलं जंबुफलमाम्रफलं तिलम्॥३०॥नारंगं दाडिमं चैवं बदरीफलमेव च॥ धात्रीफलं पायसं च पृथुकं चणकं तथा॥३१॥नारिकेलं जंभफलं कसेरुं सूरणं तथा॥एतानि क्रमशो विप्र नैवेद्यानि शुभानि च॥ ॥३२॥ विष्कंभादिषु योगेषु निर्णीतानि मनीषिभिः॥अथ नैवेद्यमाख्यास्ये करणानां पृथङ्मुने ॥३३॥कंसारं मंडकं फेणी मोदकं वटपत्रकम्॥लड्डुकं घृतपूरं च तिलं दधि घृतं मधु ॥३४॥ करणानामिदं प्रोक्तं देवीनैवेद्यमादरात् ॥ अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि देवी प्रीतिकरं परम् ॥ ३५ ॥ विधानं नारद मुने शृणु तत्सर्वमादृतः ॥ चैत्रशुद्धतृतीयायां नरो मधुकवृक्षकम् ॥ ३६ ॥ पूजयेत्पंच खाद्यं च नैवेद्यमुपकल्पयेत् ॥ एवं द्वादशमासेषु तृतीयातिथिषु क्रमात् ॥ ३७ ॥ शुक्लपक्षे विधानेन नैवेद्यमभिदध्महे ॥ वैशाख मासे नैवेद्यं गुडमुक्तं च नारद ॥ ३८ ॥ज्येष्ठमासे मधु प्रोक्तं देवीप्रीत्यर्थमेव तु॥ आषाढे नवनीतं च मधुकस्य निवेदनम् ॥३९॥ श्रावणे दधि नैवेद्यं भाद्रमासे च शर्करा॥ आश्विने पायसं प्रोक्तं कार्त्तिके पय उत्तमम् ॥ ४०॥ मार्गे फेण्युत्तमा प्रोक्ता पौषे च दधिकूर्चिका॥माघे मासि च नैवेद्यं घृतं गव्यं समाहरेत् ॥ ४१॥ नारिकेलं च नैवेद्यं फाल्गुने परिकीर्तितम्॥एवं द्वादशनैवेद्यैर्मासे च क्रमतोऽर्चयेत्॥ ४२॥ मंगला वैष्णवी माया कालरात्रिर्दुरत्यया ॥ महामाया मतंगी च काली कमलवासिनी ॥४३॥ शिवा सहस्रचरणा सर्वमंगलरूपिणी ॥ एभिर्नामपदैर्देवीं मधूके परिपूजयेत् ॥ ४४ ॥ ततः स्तुवीत देवेशीं मधूकस्थां महेश्वरीम् ॥ सर्वकामसमृद्ध्यर्थं व्रतपूर्णत्वसिद्धये ॥ ४५ ॥

महुआ इति प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मासभेदेन नैवेद्यभेदमाह । वैशाखमासे इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ मार्गे मार्गशीर्षे ॥ फेणी पूर्वोक्ता दाधिकूर्चिका पूर्वोक्ता ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ द्वादशमासेषु भगवत्या द्वादश नामान्याह । मंगलेति ॥ मतंगी मातंगी ॥ ४३ ॥ नामपदैरिति ॥ एकैकमासे क्रमेणैकैकनाम्ना ॥४४॥४४॥

॥ ४६ ॥ प्रजाया विश्वस्योत्पत्तिर्यस्याः सकाशात्सा प्रजोत्पत्तिः ॥ ४७ ॥ मार्तंडसहचारिणी सूर्यमण्डलवर्तिनी ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ मधुरस्वरः प्रणवस्तेन पूजिता ॥ ५२ ॥ महामंत्रो मायाबीजादिरूपस्तद्वती वाच्यवाचकतासंबंधेन ॥ मंत्रेणैव गम्या प्राप्या मंत्रजपेन प्रसन्नैव प्राप्यते यतः ॥ मंत्र एकांतविचारो निदिध्यासनरूपः स प्रियंकरो यस्याः ॥ एतादृशी सर्वोत्कृष्टाऽपि पामरमनुष्यमानसेन गम्यते प्राप्यते सा मनुष्यमानसगमा एता

नमः पुष्करनेत्रायै जगद्धात्र्यै नमोऽस्तु ते॥माहेश्वर्यै महादेव्यै महामंगलमूर्तये ॥ ४६ ॥ परमा पापहंत्री च परमार्गप्रदायिनी॥
परमेश्वरी प्रजोत्पत्तिः परब्रह्मस्वरूपिणी ॥ ४७ ॥ मददात्री मदोन्मत्ता मानगम्या महोन्नता ॥ मनस्विनी मुनिध्येया मार्तण्ड
सहचारिणी॥४८॥जयलोकेश्वरी प्राज्ञे प्रलयांबुदसन्निभे ॥ महामोहविनाशार्थं पूजिताऽसि सुरासुरैः ॥४९॥ यमलोकाभावकर्त्री
यमपूज्या यमाग्रजा ॥ यमनिग्रहरूपा च यजनीये नमो नमः ॥ ५० ॥ समस्वभावा सर्वेशी सर्वसंगविवर्जिता ॥ संगनाशकरी
काम्यरूपा कारुण्यविग्रहा ॥ ५१ ॥ कंकालक्रूरा कामाक्षी मीनाक्षी मर्मभेदिनी ॥ माधुर्यरूपशीला च मधुरस्वरपूजिता
॥ ५२ ॥ महामंत्रवती मंत्रगम्या मंत्रप्रियंकरी॥मनुष्यमानसगमा मन्मथारिप्रियंकरी ॥ ५३॥ अश्वत्थवटनिंबाम्रकपित्थबदरीगते
पनसार्ककरीरादिक्षीरवृक्षस्वरूपिणि ॥ ५४ ॥ दुग्धवल्लीनिवासार्हे दयनीये दयाधिके ॥ दाक्षिण्यकरुणारूपे जय सर्वज्ञवल्लभे
॥५५॥ एवं स्तवेन देवेशीं पूजनांते स्तुवीत ताम् ॥ व्रतस्य सकलं पुण्यं लभते सर्वदा नरः ॥ ५६ ॥ नित्यं यः पठते स्तोत्रं
देवीप्रीतिकरं नरः ॥ आधिव्याधिभयं नास्ति रिपुभीतिर्न तस्य हि ॥ ५७ ॥ अर्थार्थी चार्थमाप्नोति धर्मार्थी धर्ममाप्नुयात् ॥
कामानवाप्नुयात्कामी मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥५८ ॥ ब्राह्मणो वेदसम्पन्नो विजयी क्षत्रियो भवेत् ॥ वैश्यश्च धनधान्याढ्यो
भवेच्छूद्रः सुखाधिपः ॥ ५९ ॥ स्तोत्रमेतच्छ्राद्धकाले यः पठेत्प्रयतो नरः ॥ पितॄणामक्षया तृप्तिर्जायते कल्पवर्तिनी ॥ ६० ॥

दृश्यातिकरुणावतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ आश्वत्थेत्यादिना मधूकवृक्षपूजावत अश्वत्थादिवृक्षेष्वपि पूजनमस्तीति सूचितम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ५७ ॥ ५८ ॥ वेदसंपन्नो भवेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥६१ ॥ ६२॥६३॥६४॥६५॥तद्वच्चैत्रवत् ॥ ६६॥६७॥ एवं मधूकपूजां संसारहारिणीमुक्त्वा धारेश्वरीमीनाक्ष्यरुणाजंब्वादिनीमधूकेश्वरीपंचकवदन्यदपि प्रकृतेः पंचकं वक्ष्यमाणं शृण्वित्याह अथान्यदिति॥परंत्वेतावान्विशेषः॥प्रथमं पंचकं स्वतंत्रमूलदेवांत एवोत्पन्नम् ॥ द्वितीयं पंचकं तु विष्णुशरीरास्थिताया श्रीभगवत्याः शक्तिस्तस्या सकाशादुत्पन्नमिति ॥६८॥६९॥ अत्राष्टमस्कंधारंभे मन्वादिभिः कथं पूज्यते इत्येकः प्रश्नः कृतः ॥ केषु स्थानेषु केन रूपेण पूज्यते इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ सदाचाराविषयकस्तृतीयः ॥ विराट्स्वरूपस्य यथावद्वर्णनं कुर्विति चतुर्थः प्रश्नः ॥ तत्र व्यासेन नारदनारायणयोः संवादमिषेण चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं दत्तम् ॥ द्वितीयप्रश्नस्यापि।

एवमाराधनं देव्याः समुक्तं सुरपूजितम् ॥ यः करोति नरो भक्त्या स देवीलोकभाग्भवेत् ॥ ६१ ॥ देवीपूजनतो विप्र सर्वे कामा भवंति हि ॥ सर्वपापहतिः शुद्धा मतिरंते प्रजायते ॥ ६२ ॥ यत्र तत्र भवेत्पूज्यो मान्यो मानधनेषु च ॥ जायते जगदंबायाः प्रसादेन विरिंचिज ॥ ६३ ॥ नरकाणां न तस्याऽस्ति भयं स्वप्नेऽपि कुत्रचित् ॥ महामायाप्रसादेन पुत्रपौत्रादिवर्धनः ॥ ६४ ॥ देवीभक्तो भवत्येव नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ इत्येवं ते समाख्यातं नरकोद्धारलक्षणम् ॥ ६५ ॥ पूजनं हि महादेव्याः सर्वमंगलकारकम् ॥ मधूकपूजनं तद्वन्मासानां क्रमतो मुने ॥ ६६ ॥ सर्वं समाचरेद्यस्तु पूजनं मधुकाह्वयम् ॥ न तस्य रोगबाधादि भयमुद्भवतेऽनघ ॥ ६७ ॥ अथान्यदपि वक्ष्यामि प्रकृतेः पंचकं परम् ॥ नाम्ना रूपेण चोत्पत्त्या जगदानंददायकम् ॥ ६८ ॥ साख्यानं च समाहात्म्यं प्रकृतेः पंचकं मुने ॥ कुतूहलकरं चैव शृणु मुक्तिविधायकम् ॥ ६९ ॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां समाराधनविधानेऽष्टमस्कन्धे देवीपूजननिरूपणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥॥ स्कन्धश्चायं समाप्तः ॥ १ ॥

नंदाग्निवसुभिः (८३९) पद्यैर्द्वैपायनमुखच्युतैः ॥ देवीभागवतस्यास्याष्टमः स्कंध उदीरितः ॥ १ ॥

तत्संवादमिषेण किंचिदुत्तरं दत्तम् ॥ नवमस्कंधेन तु सर्वमुत्तरं दास्यति ॥ दशमस्कंधेन तु प्रथमप्रश्नस्योत्तरं दास्यतीति बोध्यम् ॥ श्रीमच्छैवकुलोत्पन्नो रंगनाथात्मजः सुधीः ॥ श्रीलक्ष्मीगर्भसंभूतो नीलकंठोऽभिधानतः ॥ १ ॥ देवीभागवतस्या स्यव्याख्यानरहितस्य च ॥ व्याख्यां यः कृतवान्सम्यक्तिलकाख्यां महत्तराम् ॥ २ ॥ अष्टमस्कंध एतस्याः समाप्तोऽभूच्छुभार्थतः ॥ प्रीयतां तेन मेऽनंतकोटिब्रह्मांडनायिका ॥ ३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलकेऽष्टमस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ स्कन्धश्चायं समाप्तः ॥ ८ ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन श्रेष्ठिना
स्वकीये “श्रीवेङ्कटेश्वर”-स्टीम्-मुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम्।
संवत् १९८८, शकाब्दाः १८५३.

॥ अथ श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे सटीके नवमस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीदेव्यै नमः ॥ काश्मीरबिंदुभालां करुणाशृंगारसारसीमां ताम् ॥ सीमंतबद्धचंद्रामुन्निद्रांभोरुहाननां वंदे ॥ १ ॥ स्कन्धेऽस्मिन्नवमे पंचप्रकृतीनां प्रपंचनम् ॥ तत्प्रसंगेन चान्यासां क्रियते विस्तरेण च ॥ २ ॥ अर्धाधिकाष्टपंचाशत्संयुतैः शतपद्यकैः ॥ संक्षेपेण च शक्तीनां वर्णनं तावदुच्यते ॥ ३ ॥ ननु सर्वोऽप्ययं नवमस्कन्धोऽध्यायतो ग्रंथानुपूर्वीतश्च ब्रह्मवैवर्तांतर्गतप्रकृतिखण्डेन समान एव ॥ क्वचित्क्वचिद्भेदोऽपि प्रायशः कथं जात इति चेत्सत्यम् । किं तावदत्राश्चर्यं कारणं कुत्रचिदेतादृशं समानानुपूर्वीकत्वेन न दृष्टमिति चेत्तदसत् ॥ शिवरहस्योक्तप्रदोषपूजाध्यायस्य ब्रह्मोत्तरखंडस्थप्रदोषपूजाध्यायेन समानानुपूर्वीकत्वदर्शनात् ॥ तथा नारदपुराणीयमंत्रखंडस्थवचनानां तंत्रराजस्थवचनैः समानत्वात् ॥ तथा तंत्रेषु बहुषु तंत्रांतरस्थपटलानां समानानामुपलंभात् तथा वेदेऽपि रुद्राध्यायस्य शतशाखासु समानत्वात् ॥ पुरुषसूक्तादिसूक्तानां च शाखांतरेषु समानानुपूर्वीकत्वस्य स्पष्टमुपलभ्यमानत्वात् ॥ तथा च यथा सर्वत्र समानानुपूर्वीकत्वमन्यत्र दृष्टं तथा देवीभागवतेऽपि नवमस्कंधस्य प्रकृतिखंडसमानानुपूर्वीकत्वमस्तु किमाश्चर्यम् ॥ ननु तथाऽप्यत्र पूर्वापरविरोधः स्पष्ट एव ॥ तथाहि ॥ पूर्वत्र तृतीयस्कंधे ब्रह्मविष्णुरुद्राणां साम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मणो भगवतीपदवाच्यादुत्पत्तिरभिहिता ॥ तथा गौरीलक्ष्मीसरस्वतीनां च भगवतीसकाशादेवोत्पत्तिरुक्ता ॥ भगवत्यैवैताः शक्तयस्तेभ्यो दत्ता इत्युक्तम् ॥ नवमस्कन्धे तु गोपालसुंदरीरूपश्रीकृष्णमूर्तेर्ब्रह्मादीनामुत्पत्तिस्तथा गौर्यादीनामुत्पत्तिस्ताश्च शक्तयो ब्रह्मादिभ्यो दत्ताः श्रीकृष्णेनैवेत्यादिकमुक्तम् ॥ अन्यच्च क्वचिदस्मिन् स्कंधे पूर्वविरुद्धमेवोक्तम् ॥ तथा च पूर्वापरविरोधः स्पष्ट एवेति चेन्न ॥ भिन्नवक्तृकत्वात् ॥ पूर्वग्रंथस्य वक्ता व्यासो नवमस्कंधस्य वक्ता नारायण इति भिन्नवक्तृकत्वात् कल्पभेदेनोभयमप्युपपद्यते ॥ यथा पुराणेषु क्वचिच्छिवाद्ब्रह्मविष्ण्वोरुत्पत्तिः क्वचित्तु ब्रह्मणः सकाशाच्छिवविष्ण्वोः क्वचिद्गणेशादेतेषां त्रयाणाम् ॥ तथा सूर्यादेतेषां त्रयाणां कल्पभेदेनोत्पत्तिरभिहिता ॥ तथैवात्राऽपि कल्पभेदेन उभयार्थस्यापि संभवात् ॥ ननु पुराणभेदेन तत्र भिन्नभिन्ना सृष्टिप्रक्रिया अभिहिता ॥ अत्र त्वेकस्मिन्नेव पुराणे भिन्ना प्रक्रियाऽभिहितेति जनमेजयस्यैकस्य श्रोतुर्व्यामोहः स्यादिति चेन्न ॥ महाभारते शिवमाहात्म्यप्रकरणे शिवस्य ब्रह्मविष्णुकारणत्वम् ॥ विष्णुमाहात्म्यप्रकरणे विष्णोरेव ब्रह्मरुद्रकारणत्वमिति मर्यादाया एकस्मिन्नपि पुराणे दृष्टत्वात् ॥ एवमेव कूर्मपुराणादिषु कल्पभेदेन सृष्टिभेदस्यैकपुराणे एव दृष्टत्वाच्च ॥ ननु तथाऽपि श्रोतुर्व्यामोहः कथं न भवतीति चेन्न ॥ उभयोर्विरुद्धयोः प्रतिपादनेन सृष्टेर्मायिकत्वेन मिथ्यात्वान्मिथ्यापदार्थे श्रुतेः पुराणादीनां च नाग्रह इति श्रोतुर्बोधसंभवात् ॥ यथेंद्रजालं कस्मादुत्पन्नमिति विमर्शे न तत्र किंचित्कारणं मायातिरिक्तं लभ्यते ॥ तथाऽत्रापि सृष्टौ मायैव मुख्यं कारणमिति बोधनार्थमेव व्यासेन तथोक्तत्वाच्च ॥ यद्येकविधैव सृष्टिः तस्याश्च कारणमेकविधमेव प्रतिपाद्येत तदा जगतः सत्यत्वशंकाऽपि स्यात् सा मा भवतु किंत्वनिर्वचनीयमेव जगद्भवतीत्यनिर्वचनीयत्वज्ञानार्थं विविधसृष्टिप्रतिपादनस्य विविधकारणप्रतिपादनस्यावश्यकत्वाच्च ॥ तदुक्तं गौडपादाचार्यैः-मृल्लोहाविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ॥ उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचनेति ॥ व्याख्यातं भगवद्भिर्भाष्यकारैर्मृल्लोहविस्फुलिंगादिदृष्टांतोपन्यासैः सृष्टिर्या

चोदिता प्रकाशिताऽन्यथाऽन्यथा च सर्वसृष्टिप्रकारो जीवपरमात्मैकत्वबुद्ध्यवतारायोपायोऽस्माकम् ॥ यथा प्राणसंवादे वागाद्यासुरपाप्मवेदाख्यायिका कल्पिता प्राणमुख्यत्वबोधनाय ॥ तदत्यसिद्धमिति चेन्न ॥ शाखाभेदेष्वन्यथाऽन्यथा च प्राणादिसंवादश्रवणात्॥ यदि संवादः परमार्थ एवाऽभूदेकरूप एव संवादः सर्वशाखास्वश्रोष्यद्विरुद्धानेकप्रकारेण नाश्रोष्यत् ॥ श्रूयते तु तस्मान्न तादर्थ्यं संवादश्रुतीनां तथोत्पत्तिवाक्यानि प्रत्येतव्यानीति ॥ तत्राष्टमस्कंधांते नारायणेन अथान्यदपि वक्ष्यामि प्रकृतेः पञ्चकं परमिति प्रतिज्ञातं प्रकृतिपंचकं निर्दिशति ॥ नारायण उवाच गणेशजननी दुर्गेति ॥ गणेशजननी दुर्गेत्येका देवता ॥ प्रकृतिः पंचधेति ॥ गुणत्रयसाम्यावस्थात्मकमायाशबलब्रह्मरूपा प्रकृतिः प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टांतानुरोधादिति ब्रह्मसूत्रप्रतिपादिता ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां विद्धि मे प्रकृतिं पराम् ॥ जीवरूपां महाबाहो ययेदं धार्यते जगदिति स्मृतिप्रतिपाद्या च ॥ सैव पंचधा पंचविधदुर्गादिविग्रहरूपेण स्मृता ॥ एकस्या भगवत्या मूलप्रकृतेरेव ते दुर्गादयः पंचावतारा इत्यर्थः सृष्टिविधौ सृष्टिविधाने सृष्टिसमये इत्यर्थः ॥ सृष्ट्यपकारार्थमिति वाऽर्थः ॥ तथा चैतासां पूजनेऽपि मूलप्रकृतेः श्रीभुवनेश्वर्या एव पूजा जायत इति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥ प्रकृतिपंचकनामश्रवणमात्रेण संजातहर्षो नारदः पृच्छति ॥ नारद उवाच ॥ आविर्बभूवेति ॥ केन निमित्तेन सा पंचधा आविर्भूता या चाऽऽविर्भूता सा का वा जडा

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती ॥ सावित्री च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पंचधा स्मृता ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ आविर्बभूव सा केन का वा सा ज्ञानिनां वर ॥ किं वा तल्लक्षणं साधो बभूव पंचधा कथम् ॥ २ ॥ सर्वासां चरितं पूजाविधानं गुण ईप्सितः ॥ अवतारः कुत्र कस्यास्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ प्रकृतेर्लक्षणं वत्स को वा वक्तुं क्षमो भवेत् ॥ किंचित्तथाऽपि वक्ष्यामि यच्छ्रुतं धर्मवक्त्रतः ॥ ४ ॥ प्रकृष्टवाचकः प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः ॥ सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥

वा चेतना वा ॥ जडाया मायाया ब्रह्मणश्च प्रकृतित्वस्य शास्त्रे श्रवणादाशंका युक्तैव ॥ यदि जडा यदि वा चेतना किं वा तस्य लक्षणं ज्ञापकम् ॥ सा च पंचधा कथं केन प्रकारेण बभूव ॥ साक्षादेव पंचावतारा गृहीता उत रूपांतरद्वारेणेति प्रश्नार्थः ॥ तदेतत्संशयचतुष्टयं व्याख्यातुमर्हसीत्यर्थः ॥ २ ॥ किंच सर्वासां दुर्गादीनां चरितमवतारचरितं पूजाविधानं पूजाप्रकारः ईप्सितो गुणो यस्या देवताया उपासने यो यो गुणः फलं भवति स गुणः कस्या अवतारः कुत्र कैलासे वा वैकुंठे वा तिष्ठति तच्च व्याख्यातुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ उत्तरमाह । नारायण उवाच ॥ प्रकृतेरिति ॥ क्षमो भवेत्तस्या अनादित्वादनिर्वचनीयत्वात्तदुत्तरं जायमानानां परिच्छिन्नानामस्माकमल्पपरिच्छिन्नबुद्धेरविषयत्वाच्च तस्या लक्षणं यथावद्वक्तुं न कोऽपि समर्थ इत्यर्थः ॥ ४ ॥ तत्र प्रथमतस्तटस्थलक्षणमाह । प्रकृष्टवाचक इति ॥ प्रा पूरण इति धातोः पचाद्यचि निष्पन्नः प्रशब्दः ॥ कृतिशब्दस्य व्यापारसामान्यार्थकत्वात्सृष्टिव्यापारार्थकत्वम् ॥ तथा च प्रा

प्रकृष्टा मुख्या कृतौ सृष्टौ या सा प्रकृतिरिति व्यधिकरणपदबहुव्रीहिणा त्वेतस्यार्थस्य लाभः ॥ पृषोदरादित्वात् प्राशब्दस्य ह्रस्वत्वम् ॥ तथा च मुख्यत्वेन सृष्टिकर्त्रीं या सा प्रकृतिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ स्वरूपलक्षणामाह । गुणे सत्त्वे इति ॥ प्रकृष्टे सत्त्वे गुणे प्रशब्दो वर्तते ॥ व्युत्पत्तिस्तु पूर्ववदेव ॥ मध्यमे रजसि मध्यमः कृशब्दो वर्तते मध्यमत्वसादृश्यात् ॥ तमसिं तमोगुणे चरमे चरमस्तिशब्दो वर्तते चरमत्वादित्वसादृश्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥ पदार्थमुक्त्वा विशिष्टार्थमाह । त्रिगुणात्मेति ॥ निरतिशयावरणविक्षेपादिशक्तिरहिता गुणत्रयसाम्यावस्थात्मिका सृष्टिकरणे प्रधाना या सा प्रकृतिशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ तथा च प्रसंयुक्तः कृः प्रकृः सत्त्वेन गुणेन सहितो रजोगुण इत्यर्थः ॥ शाकपार्थिवादित्वात्संयुक्तपदलोपः ॥ पुनः प्रकृयुक्तास्तिः सत्त्वगुणरजोगुणेन युक्तस्तिस्तमोगुणो यस्यां वर्तते इति बहुव्रीहिणा गुणत्रयात्मिकेत्यर्थः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥७॥ पुनर्लक्षणांतरमाह ॥ प्रथमे वर्तत इति ॥ प्रशब्दव्युत्पत्तिः पूर्ववत् ॥ तथा च प्रा प्रथमा सृष्टेर्या सा प्रकृतिः सृष्टरादिभूतेत्यर्थः ॥ व्यधिकरणबहुव्रीहिः पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥८॥ एतेन किं वा तल्लक्षणं साधो इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । गुणत्रयसाम्यावस्थात्मिका वर्तत इति लक्षणेन जडा वर्तत इत्युक्तम् ॥ तेन का वा सेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ इतः परमाविर्बभूव सा केन बभूव पंचधा कथमित्यस्यो

गुणे सत्त्वे प्रकृष्टे च प्रशब्दो वर्तते श्रुतः ॥ मध्यमे रजसि कृश्च तिशब्दस्तमसि स्मृतः ॥ ६ ॥ त्रिगुणात्मकस्वरूपा या सा
च शक्तिसमन्विता ॥ प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥७॥ प्रथमे वर्तते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः ॥ सृष्टेरादौ च या
देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥ ८ ॥ योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव सः ॥ पुमांश्च दक्षिणार्धांगो वामार्धा प्रकृतिः
स्मृता ॥ ९ ॥ सा च ब्रह्मस्वरूपा च नित्या सा च सनातनी ॥ यथाऽऽत्मा च तथा शक्तिर्यथाऽग्नौ दाहिका स्थिता ॥ १० ॥

त्तरमाह । योगेनात्मेति॥ सृष्टिविधौ सृष्टिविधाननिमित्तं योगेन मायाशक्त्या पूर्वोक्तलक्षणया प्रकृत्या युक्त आत्मा परमात्मा द्विधारूपोऽर्धनारीश्वररूपो बभूवेत्यर्थः ॥ तस्मिन्देहे पुरुषभागस्त्रीभागयोर्देशमाह । पुमांश्चेति ॥ मायाशबलब्रह्मणो भगवतीपदवाच्यादर्धनारीश्वरः कृष्णः समुत्पन्न इति वक्ष्यमाणग्रंथादवसेयम् ॥ ९ ॥ ननु मायाशक्तिर्जडा निर्विकारा परमात्माऽपि निर्विकार इत्यनयोर्विभिन्नयोर्निर्विकारयोर्योगः कथं घटेतेत्याशंक्याह । सा च ब्रह्मस्वरूपा चेति ॥ यथा वह्नेर्दाहिका शक्तिर्न वह्नेर्भिन्ना तिष्ठति किंतु वह्न्यभेदेनैव तिष्ठति ॥ तथेयमपि ब्रह्मशक्तिर्न ततो भिन्ना तिष्ठति किंतु ब्रह्मस्वरूपा ब्रह्माभेदेनैव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ तथा नित्यसंबद्धत्वादुभयोर्योगः कथं घटेतेति न शंकनीयम् ॥ शक्तेः केवलाया जडत्वान्निर्विकारत्वेऽपि चैतन्यरूपायास्तस्याः सविकारत्वस्य सर्वश्रुतिष्वभ्युपगमाल्लोहचुम्बकवद् दृष्टांतसंभवाच्च मायाशक्तेर्निर्विकारत्वं न संभावनीयमिति भावः ॥ नित्या मोक्षपर्यंतस्थायिनी ॥ सनातनी अनादिरित्यर्थः ॥ तेन चानादिसांतेति बोधितम् ॥ यस्मादनयोर्नित्यसंबंधस्तस्मादात्मोपासनायां शक्तेरुपासना जातैव ॥ तथा शक्त्युपासनयाऽप्यात्मपूजा जातैवेति यथाऽऽत्मनो महिमा सर्वोत्तरस्तथैव तच्छक्तेरपीत्याह ।

यथाऽऽत्मा च तथा शक्तिरिति ॥ यथा वह्नौ होमे वह्निशक्तौ होमोऽर्थसिद्धो भवति॥तथा वह्निशक्तौ होमेऽपि वह्नौ होमोऽर्थसिद्ध इति शक्तिशक्तिमतोरीषदपि न किंचिद्भे
दकमस्तीति भावः॥१०॥अत एवेति॥यतः शक्तेः शक्तिमतश्च न भेदोऽत एव योगीन्द्रैर्विवेकिभिः स्त्रीपुंभेद इयं स्त्री अयं पुमानिति भेदो न मन्यते॥किंतु स्त्री वा पुरुषो वा
द्वयमपि मायाविशिष्टं ब्रह्मैवास्तीति मन्यत इत्यर्थः॥अयं भावः॥मायाविशिष्टं ब्रह्मैव ब्रह्मविष्ण्वादिपुरुषरूपेण गौरीलक्ष्म्यादिस्त्रीरूपेण च भासते॥ तथा चोभयोरपि माया
विशिष्टब्रह्मात्मकत्वमविशिष्टमिति न तेषां स्त्रीपुरुषत्वेऽपि तत्त्वतः कश्चिद्भेद इत्यर्थः ॥ एतेन गौरीलक्ष्म्यादिशक्तीनामुपासनायां केवलमायाशक्तेरेवोपास्यत्वं
ब्रह्मविष्ण्वाद्युपासनायां तु मायाविशिष्टब्रह्मण उपास्यत्वमिति वदंतः परास्ताः शक्त्युपासनायामपि शक्तेर्ब्रह्मानतिरेकात्केवलाया उपासनाया असंभवेन मायावि
शिष्टब्रह्मण एव तत्रोपास्यत्वात् ॥ तदेवाह । सर्वं ब्रह्ममयमिति ॥ मायाविशिष्टब्रह्ममयमित्यर्थः ॥ ब्रह्मन्निति संबोधनम् ॥ ११ ॥ केन निमित्तेन पञ्चधा जाता
तत्राह । स्वेच्छामयस्येति ॥ स्वं प्रकृतिस्तस्या या इच्छा सैवेच्छा परमात्मनोऽपि भवत्युभयोरभिन्नत्वात् ॥ ततः स्वेच्छामयस्य श्रीकृष्णस्य परमात्मन
इच्छया ॥ किमात्मिकया सिसृक्षया सर्जनेच्छात्मिकया ॥ सा परा शक्तिः पंचमहाभूतोत्पत्त्यनंतरं पंचभूतांशान् गृहीत्वा प्रथमं कृष्णरूपेणाविर्बभूवेत्यर्थः ॥

अत एव हि योगीन्द्रैः स्त्रीपुंभेदो न मन्यते॥सर्व ब्रह्ममयं ब्रह्मञ्छश्वत्सदपि नारद॥११॥ स्वेच्छामयस्येच्छया श्रीकृष्णस्य सिसृ
क्षया॥साऽऽविर्बभूव सहसा मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥ १२ ॥ तदाज्ञया पंचविधा सृष्टिकर्मविभेदिका॥ अथ भक्तानुरोधाद्वा भक्तानुग्रह
विग्रहा ॥ १३ ॥

न हि पंचभूतोत्पत्तिं विना देहधारणं संभवति ॥ तस्मात्तदुत्पत्त्यनंतरमेव कृष्णस्योत्पत्तिः श्रीभगवत्या कृतेति बोध्यम् ॥ अयं चोत्पन्नः कृष्णो गोपालसुंदरीरूप
इति वक्ष्यति ॥ ततो न वैष्णवमतप्रवेश इति बोध्यम् ॥ ननु श्रीकृष्णपदं योगरूढ्या गोलोकवासिदेवतापरमस्ति । तत्कथं श्रीकृष्णस्य सिसृक्षयेत्यत्र परमात्मपरं
जातमिति चेन्न ॥ केवलयोगस्य तत्र स्वीकारात् ॥ योगेन तु सर्वे शब्दाः परमात्मपराः संभवंतीति दोषाभावात् ॥ यद्वा स्वेच्छामयस्य परमात्मन इच्छयेत्य
न्वयः॥किमात्मिकया श्रीकृष्णस्य सिसृक्षया श्रीकृष्णकर्मकसर्जनात्मिकयेत्यर्थः॥१२॥अनंतरं तदाज्ञया परमात्माज्ञया श्रीकृष्णस्य स्वेन गृहीतावतारस्य शरीरात्पंचविधा
पंचप्रकारा दुर्गादिभेदेन सृष्टिकर्मविभेदिका तत्कर्मणो नानाभेदेन कर्त्री प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ॥ श्रीकृष्णशरीरे यः स्वकीयांशः स्थितस्तमंशं सृष्ट्युपयोगार्थं पंचधा दुर्गा
दिभेदेनाकरोदिति पिंडितोऽर्थः ॥ तत्र विकल्पमाह । अथ भक्तानुरोधाद्वेति ॥ भक्तकार्यार्थं वा पंचविधा जातेत्यर्थः ॥ अत्र यद्यपि स्वाज्ञयैव स्वयं प्रकृतिः
पञ्चधा जाता न तु परमात्माज्ञया तस्य निर्विकारत्वात् ॥ तथाऽपि सा स्वकीयाऽऽज्ञैव परमात्मनोऽपि भवति ॥ द्वयोरप्येकत्वात्तस्मात् तदाज्ञयेत्युक्तम् । तत्र पंच
विधरूपधारणे स्वेच्छारूपं निमित्तं भक्तानुग्रहविधानमवतारनिमित्तं सृष्ट्युपयोगरूपं निमित्तं चोक्तं भवति ॥ कृष्णावतारद्वारा पंचविधा जातेत्यनेन बभूव पंचधा

कथमिति प्रश्नस्योत्तरं चोक्तं भवति ॥ १३ ॥ पंचमध्ये दुर्गावतारमहिमानमाह। गणेशमातेति ॥ कृष्णो गणेशरूपेण जनितस्तस्य माता पूर्णब्रह्मरूपिणी ॥ मायाविशिष्टरूपिण्या दुर्गायाः स्वस्वरूपावरणाभावात् पूर्णत्वम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मसत्या धर्मः प्रजापालनादिरूपः सत्यो व्यभिचाररहितो यस्याः सा ॥१६॥ तदधिष्ठातृदेवता तच्छब्देन कृष्णस्य अंतःकरणरूपं तेजो गृह्यते तस्याधिष्ठात्री देवता ॥ तदुक्तमुत्तरत्र द्वितीयाध्याये ॥ बुद्ध्यधिष्ठातृदेवी सा कृष्णस्य परमात्मन इति॥तत्रापि बुद्धिशब्देनांतःकरणम् ॥१७॥१८॥१९॥ सर्वशक्तिस्वरूपेति ॥ बुद्धेः सर्वशक्तिमत्त्वात्कृष्णस्य बुद्धेरधिष्ठात्र्या दुर्गायाः सर्वशक्तिरूपत्वं युक्तमेव ॥२०॥ उक्तः श्रुतौ

गणेशमाता दुर्गा या शिवरूपा शिवप्रिया ॥ नारायणी विष्णुमाया पूर्णब्रह्मस्वरूपिणी ॥ १४ ॥ ब्रह्मादिदेवैर्मुनिभिर्मनुभिः पूजिता स्तुता ॥ सर्वाधिष्ठात्री देवी सा शर्वरूपा सनातनी ॥ १५ ॥ धर्मसत्या पुण्यकीर्तिर्यशोमंगलदायिनी॥ सुखमोक्षहर्षदात्री शोकार्तिदुःखनाशिनी ॥१६॥ शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणा ॥ तेजःस्वरूपा परमा तदधिष्ठातृदेवता॥१७॥ सर्वशक्तिस्वरूपा च शक्तिरीशस्य संततम् ॥ सिद्धेश्वरी सिद्धिरूपा सिद्धिदा सिद्धिरीश्वरी ॥ १८ ॥ बुद्धिर्निद्रा क्षुत्पिपासा छाया तंद्रा दया स्मृतिः ॥ जातिः क्षांतिश्च भ्रांतिश्च शांतिः कांतिश्च चेतना ॥ १९ ॥ तुष्टिः पुष्टिस्तथा लक्ष्मीर्धृतिर्माया तथैव च ॥ सर्वशक्तिस्वरूपा सा कृष्णस्य परमात्मनः ॥ २० ॥ उक्तः श्रुतौ श्रुतगुणश्चातिस्वल्पो यथागमम् ॥ गुणोऽस्त्यनंतोऽनंताया अपरां च निशामय ॥ २१॥ शुद्धसत्त्वस्वरूपा या पद्मा सा परमात्मनः ॥ सर्वसंपत्स्वरूपा सा तदधिष्ठातृदेवता॥२२॥ कांताऽतिदांता शांता च सुशीला सर्वमंगला ॥ लोभमोहकामरोषमदाहंकारवर्जिता ॥ २३ ॥ भक्तानुरक्ता पत्युश्च सर्वाभ्यश्च पतिव्रता ॥ प्राणतुल्या भगवतः प्रेमपात्रं प्रियंवदा ॥ २४ ॥ सर्वसस्यात्मिका देवी जीवनोपायरूपिणी ॥ महालक्ष्मीश्च वैकुंठे पतिसेवारता सती ॥ २५ ॥

श्रुतगुण इति॥श्रुतौ वेदे यः श्रुतगुणः प्रसिद्धो गुणोऽस्ति दुर्गायाः स गणो यथागममागमाननतिक्रम्यातिस्वल्पो मयोक्तः वेदोक्ता गुणाः सर्वे मया नोक्ता इत्यर्थः॥कुत इति चेद् दुर्गाया अनंतगुणवत्त्वस्य वेदे प्रतिपादनात् ॥ तावद्गुणप्रतिपादने शक्त्यभावादित्याह। गुणोऽस्त्यनंत इति ॥ गुण इति जात्येकवचनम् ॥ अपरामिति॥ पञ्चप्रकृत्यवतारमध्ये एकोऽवतार उक्तो द्वितीयावतारं निशामय शृण्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ शुद्धसत्त्वेति ॥ या शुद्धसत्त्वस्वरूपा पद्मा लक्ष्मीः सा परात्मनो द्वितीया शक्तिः द्वितीयत्त्यवताररूपा सर्वसंपत्स्वरूपा तदधिष्ठातृदेवता परमेश्वरसंपत्तेरधिष्ठात्रीत्यर्थः ॥ इदमप्यग्रे वक्ष्यति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सर्वसस्यात्मिका सर्वधान्यात्मिके

त्यर्थः ॥ सर्वशस्यात्मिकेति पाठे सर्वप्रशस्तपदार्थरूपेत्यर्थः ॥ वैकुंठे इति ॥ इयं वैकुंठवासिनीत्यर्थः ॥२५॥२६॥२७॥ सैव लक्ष्मीः पुण्यवतां धर्माय भवति पापिनां तु पापाय भवतीत्याह । पापिनामिति ॥ २८ ॥ अन्यां पंचसु मध्ये तृतीयां ज्ञानाधिष्ठात्रीं तच्च ज्ञानं परमात्मनः परमेश्वरस्य बुद्धिवृत्तिरूपं गृह्यते ॥ सरस्वत्या विद्याधिष्ठातृत्वात् ॥२९॥ तदेवाह । सर्वविद्यास्वरूपेति ॥ कविता पदरचनारूपकविताकारिणी कवितारूपा वा ॥ मेधा ग्रंथधारणसामर्थ्यम् ॥ प्रतिभा विषयस्फुरणम् ॥३०॥

कथा,
रविपुत्र
[illegible]

स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च राजलक्ष्मीश्च राजसु ॥ गृहेषु गृहलक्ष्मीश्च मर्त्यानां गृहिणां तथा ॥ २६ ॥ सर्वप्राणिषु द्रव्येषु शोभारूपा मनोहरा ॥ कीर्तिरूपा पुण्यवतां प्रभारूपा नृपेषु च ॥ २७ ॥ वाणिज्यरूपा वणिजां पापिनां कलहांकुरा ॥ दयरूपा च कथिता वेदोक्ता सर्वसंमता ॥ २८ ॥ सर्वपूज्या सर्ववंद्या चान्यां मत्तो निशामय ॥ वाग्बुद्धिविद्याज्ञानाधिष्ठात्री च परमात्मनः॥ २९ ॥ सर्वविद्यास्वरूपा या सा च देवी सरस्वती ॥ सा बुद्धिः कविता मेधा प्रतिभा स्मृतिदा नृणाम् ॥ ३०॥ नानाप्रकारसिद्धांतभेदार्थकलना मता ॥ व्याख्या बोधस्वरूपा च सर्वसंदेहभंजिनी ॥३१॥ विचारकारिणी ग्रंथकारिणी शक्तिरूपिणी ॥ स्वरसंगीतसंधानतालकारणरूपिणी ॥ ३२ ॥ विषयज्ञानवाग्रूपा प्रतिविश्वोपजीविनी ॥ व्याख्या वादकरी शांता वीणापुस्तकधारिणी ॥ ३३ ॥ शुद्धसत्त्वस्वरूपा च सुशीला श्रीहरिप्रिया ॥ हिमचंदनकुंदेंदुकुमुदांभोजसन्निभा ॥ ३४ ॥ यजन्ती परमात्मानं श्रीकृष्णं रत्नमालया ॥ तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनाम् ॥ ३५ ॥ सिद्धिविद्यास्वरूपा च सर्वसिद्धिप्रदा सदा ॥ यया विना तु विप्रौघो मूको मृतसमः सदा ॥ ३६ ॥ देवी तृतीया गदिता श्रुत्युक्ता जगदंबिका ॥ यथागमं यथाकिंचिदपरां त्वं निबोध मे ॥ ३७ ॥ माता चतुर्णां वर्णानां वेदांगानां च छंदसाम् ॥ संध्यावंदनमंत्राणां तंत्राणां च विचक्षण ॥ ॥ ३८ ॥ द्विजातिजातिरूपा च जपरूपा तपस्विनी ॥ ब्रह्मण्यतेजोरूपा च सर्वसंस्काररूपिणी ॥ ३९ ॥

नानाप्रकारा ये सिद्धांतभेदास्तेषां येऽर्था विषयास्तेषां कलना आकलनरूपेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ स्वराः सप्त स्वराः षड्जादयस्तद्विशिष्टं संगीतं गान तस्य संधानेनानुसंधानेन यस्तालस्तस्य कारणं तत्प्रातिपादकं शास्त्रं तस्य कारणरूपिणी ॥ ३२ ॥ विषयज्ञानरूपा वाग्रूपा चेत्यर्थः ॥ प्रतिविश्वोपजीविनी सर्वजीवसंजीविनीत्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

ब्रह्मणः प्रियेत्यनेन गायत्री ब्रह्मलोकवासिनीत्युक्तम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तदधिष्ठातृदेवता ब्रह्मतेजो जीवरूपश्चिदाभासस्तदधिष्ठात्रीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ पंचप्राणाधिदेवी राधा पंचप्राणाधिष्ठात्रीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ गोपीवेषविधायिका गोपिकारूपाणां जनयित्रीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वेदानुसारिध्यानेन वेदोक्तध्यानेन विज्ञाता ध्यातेत्यर्थः ॥ ५० ॥ दृष्टिदृष्टेति ॥ ईश्वरीश्वरैरपि सुरेन्द्रैर्मुनिपुंगवैश्च सा दृष्टिदृष्टा चक्षुषा दृष्टा न भवतीत्यर्थः ॥

पवित्ररूपा सावित्री गायत्री ब्रह्मणः प्रिया ॥ तीर्थानि यस्याः संस्पर्शं वांछंति ह्यात्मशुद्धये॥४०॥ शुद्धस्फटिकसंकाशा शुद्धसर्वस्वरूपिणी॥परमानंदरूपा च परमा च सनातनी॥४१॥परब्रह्मस्वरूपा च निर्वाणपददायिनी ॥ ब्रह्मतेजोमयी शक्तिस्तदधिष्ठातृदेवता ॥ ४२ ॥ यत्पादरजसा पूतं जगत्सर्वं च नारद ॥ देवी चतुर्थी कथिता पंचमीं वर्णयामि ते ॥ ४३ ॥ पंचप्राणाधिदेवी या पंचप्राणस्वरूपिणी ॥ प्राणाधिकप्रियतमा सर्वाभ्यः सुंदरी परा ॥ ४४ ॥ सर्वयुक्ता च सौभाग्यमानिनी गौरवान्विता ॥ वामांगार्धस्वरूपा च गुणेन तेजसा समा ॥ ४५ ॥ परावरा सारभूता परमाद्या सनातनी ॥ परमानंदरूपा च धन्या मान्या च पूजिता ॥ ४६ ॥ रासक्रीडाधिदेवी श्रीकृष्णस्य परमात्मनः ॥ रासमंडलसंभूता रासमंडलमंडिता ॥ ४७ ॥ रासेश्वरी सुरसिका रासावासनिवासिनी ॥ गोलोकवासिनी देवी गोपीवेषविधायिका ॥ ४८ ॥ परमाह्लादरूपा च संतोषहर्षरूपिणी ॥ निर्गुणा च निराकारा निर्लिप्ताऽत्मस्वरूपिणी ॥ ४९ ॥ निरीहा निरहंकारा भक्तानुग्रहविग्रहा ॥ वेदानुसारिध्यानेन विज्ञाता सा विचक्षणैः ॥ ५० ॥ दृष्टिदृष्टा न सा चेशैः सुरेन्द्रैर्मुनिपुंगवैः ॥ वह्निशुद्धांशुकधरा नानालंकारभूषिता ॥ ५१ ॥ कोटिचंद्रप्रभा पुष्टसर्वश्रीयुक्तविग्रहा ॥ श्रीकृष्णभक्तिदास्यैककरा च सर्वसंपदाम् ॥ ५२ ॥ अवतारे च वाराहे वृषभानुसुता च या ॥ यत्पादपद्मसंस्पर्शात्पवित्रा च वसुन्धरा ॥ ५३ ॥ ब्रह्मादिभिरदृष्टा या सर्वैर्दृष्टा च भारते ॥ स्त्रीरत्नसारसंभूता कृष्णवक्षस्थले स्थिता ॥ ५४ ॥

वह्निशुद्धांशुकधरा वह्नौ त्यक्तमपि न दग्धं भवत्येतादृशं यत्तंतुविशेषस्यांशुकं वस्त्रं तद्वह्निशुद्धांशुकमित्युच्यते तत्परिधानकर्त्रीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ पुष्टा पूर्णा या सर्वश्रीः ॥ श्रीकृष्णस्य ये भक्तिदास्ये तयोः करा संपदां च करा कर्त्रीत्यर्थः ॥५२॥ अवतारे च वाराहे इति ॥ वराहावतारे वाराहकल्पे इत्यर्थः ॥ तस्मिन् कल्पे वृषभानुर्व्रजस्थः कश्चन गोपस्तस्य सुता च या भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ या ब्रह्मादिभिरप्यदृष्टा सा सर्वैर्भारते खंडे वृंदावने दृष्टेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

यथांऽबरे इति ॥ अंबरे विद्यमानो यो नवघनो निबिडघनस्तस्मिन् या सौदामनी विद्युल्लता तद्वच्छोभते इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अयं भावः—मूलप्रकृतिस्तावत्सर्वेश्वरी मायाविशिष्टब्रह्मरूपिणी ॥ यथा समष्टिव्यष्टींद्रियाणामधिष्ठात्रीर्देवता दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नींद्रोपेंद्रमित्ररूपा विनिर्ममे ॥ तथैव समष्टिव्यष्ट्यंतःकरणानामधिष्ठात्रीं दुर्गां समष्टिव्यष्टिसम्पत्त्यधिष्ठात्रीं लक्ष्मीं समष्टिव्यष्टिबुद्ध्यधिष्ठात्रीं ज्ञानाधिष्ठात्रीं सरस्वतीं समष्टिव्यष्ट्यात्मब्रह्मतेजोरूपजीवाधिष्ठात्रीं सावित्रीं तथैव पंचप्राणाधिष्ठात्रीं राधां च श्रीकृष्णस्वरूपं धृत्वा तत्स्वरूपस्थितशक्तितो निर्ममे ॥ आसां च पंचदेवीनां मूलप्रकृत्यवतारत्वात्सर्वव्यापकत्वं मूलप्रकृतिसमानमहिमत्वं चास्तीति ॥ मूलप्रकृतेर्मायाविशिष्टब्रह्मरूपिण्या अधिष्ठातृ रूपं तु श्रीभुवनेश्वरीति तृतीयस्कंधे उक्तं न विस्मर्तव्यम् ॥ यद्यपि पदार्थमात्रस्य मूलप्रकृतिरूपत्वात् ब्रह्मविष्ण्वादिपुरुषा अपि मूलप्रकृतिरूपास्तदंशा एव ॥ तथाऽपि स्त्रीषु प्रसवधर्मित्वरूपस्य विशेषगुणस्याधिकस्य सत्त्वादत एव स्त्रीलिंगप्रयोगस्य तत्रैव सत्त्वात्स्त्र

यथांऽबरे नवघने लोला सौदामनी मुने॥षष्टिवर्षसहस्राणि प्रतप्तं ब्रह्मणा पुरा ॥५५॥ यत्पादपद्मनखरदृष्ट्ये चात्मशुद्धये ॥ न च दृष्टं च स्वप्नेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा ॥ ५६ ॥ तेनैव तपसा दृष्टा भुवि वृंदावने वने ॥ कथिता पंचमी देवी सा राधा च प्रकीर्तिता ॥ ५७ ॥ अंशरूपाः कलारूपाः कलांशांशांशसंभवाः ॥ प्रकृतेः प्रतिविश्वेषु देव्यश्च सर्वयोषितः ॥ ५८ ॥ परिपूर्णतमाः पंच विद्यादेव्यः प्रकीर्तिताः ॥ या याः प्रधानांशरूपा वर्णयामि निशामय ॥ ५९ ॥ प्रधानांशस्वरूपा सा गंगा भुवनपावनी ॥ विष्णुविग्रहसंभूता द्रवरूपा सनातनी ॥ ६० ॥

स्त्रीष्वेव तदंशव्यवस्थितिरुक्ता ॥ परमार्थतस्तु पुरुषा अपि मूलप्रकृत्यंशरूपा एव ॥ तदुक्तमाचार्यैः प्रपंचसारे प्रथमपटले ॥ पुन्नपुंसकयोस्तुल्याऽप्यंगना सुविशिष्यते इति सर्वं देवीमयं जगदिति च ॥ श्रुतिश्च ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ तयोर्विभूतिलेशो वै जगदेतच्चराचरमिति ॥ ५७ ॥ ननु किमेतावत्य एव देव्यो नेत्याह । अंशरूपा इति ॥ काश्चिद्देवता आभ्योऽन्याः प्रकृतेरंशभूता अर्धांशभूता बह्व्यः संति ॥ तथा काश्चित् कलारूपा अर्धांशार्धांशरूपाः ॥ तथा काश्चित् कलांशस्वरूपाः ॥ काश्चित् कलांशांशरूपा बह्व्यः संतीत्यर्थः ॥ ताः क्व संतीति चेत् प्रतिविश्वेषु सर्वयोषितस्तद्रूपेण संतीत्यर्थः ॥५८॥ तर्हि पंचैवेति कथमुक्तमिति चेत्पंच देव्यः प्रकृतेः पूर्णा अवताराः संतीत्यभिप्रायेणोक्तमित्याह । परिपूर्णतमा इति पंच देव्यो दुर्गादयः॥तत्र काश्चिदंशरूपा देवीर्दर्शयति । प्रधानांशेति ॥ प्रधानं मूलप्रकृतिस्तदंशभूता या यास्ता वर्णयामीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ प्रधानांशेति ॥ अत्र प्रधानशब्देन मूलप्रकृतिस्तदंशभूता गंगेत्यर्थः ॥

या प्रधनांशभूता सा प्रधानाभिन्नविष्णुविग्रहसंभूता जातैवेत्यभिप्रायेणाह । विष्णुविग्रहेति॥अनेन च सर्वदेवतानां न केवलशक्तिरूपत्वं किंतु शक्तिविशिष्टब्रह्मरूपत्वमिति स्पष्टमेवोक्तमिति बोध्यम् ॥ ६० ॥ पापरूपकाष्ठदाहं कर्तुं ज्वलदग्निरेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ प्रस्थानं गमनं सोपानं निश्रेणिका ॥ परं भिन्नं तीर्थमवरं कनिष्ठं यस्याः ॥६२॥ जटारूपो मेरुः मुक्तापंक्तिस्वरूपिणी श्वेतवर्णत्वात् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ प्रधानांशसंभूतां तुलसीमाह ॥ प्रधानांशेति । इयं च तुलसी वृक्षाधिष्ठात्री

पापिपापेध्मदाहाय ज्वलदग्निस्वरूपिणी ॥ सुखस्पर्शा स्नानपानैर्निर्वाणपददायिनी ॥ ६१ ॥ गोलोकस्थानप्रस्थानसुखसोपानरूपिणी ॥ पवित्ररूपा तीर्थानां सरितां च परावरा ॥६२॥ शंभुमौलिजटामेरुमुक्तापंक्तिस्वरूपिणी ॥ तपःसंपादिनी सद्यो भारतेषु तपस्विनाम् ॥६३ ॥चंद्रपद्मक्षीरनिभा शुद्धसत्त्वस्वरूपिणी ॥ निर्मला निरहंकारा साध्वी नारायणप्रिया ॥६४॥प्रधानांशस्वरूपा च तुलसी विष्णुकामिनी ॥ विष्णुभूषणरूपा च विष्णुपादस्थिता सती ॥६५॥तपःसंकल्पपूजादिसंघसंपादिनी मुने ॥ सारभूता च पुष्पाणां पवित्रा पुण्यदा सदा ॥ ६६ ॥ दर्शनस्पर्शनाभ्यां च सद्यो निर्वाणदायिनी॥कलौ कलुषशुष्केध्मदहनायाग्निरूपिणी ॥ ६७ ॥ यत्पादपद्मसंस्पर्शात्सद्यः पूता वसुंधरा ॥ यत्स्पर्शदर्शने चैवेच्छंति तीर्थानि शुद्धये ॥ ६८ ॥ यया विना च विश्वेषु सर्वं कर्म च निष्फलम् ॥ मोक्षदा या मुमुक्षूणां कामिनां सर्वकामदा ॥ ६९ ॥ कल्पवृक्षस्वरूपा या भारते वृक्षरूपिणी ॥ भारतीनां प्रीणनाय जाता या परदेवता ॥ ७० ॥ प्रधानांशस्वरूपा या मनसा कश्यपात्मजा ॥ शंकरप्रियशिष्या च महाज्ञानविशारदा ॥ ७१ ॥ नागेश्वरस्यानंतस्य भगिनी नागपूजिता ॥ नागेश्वरी नागमाता सुंदरी नागवाहिनी ॥ ७२ ॥ नागेंद्रगणसंयुक्ता नागभूषणभूषिता ॥ नागेंद्रवंदिता सिद्धा योगिनी नागशायिनी ॥ ७३ ॥ विष्णुरूपा विष्णुभक्ता विष्णुपूजापरायणा ॥ तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ॥ ७४ ॥

स्त्रीमूर्तिर्वर्तते एवं गंगाऽपि स्त्रीमूर्तिरस्तीति बोध्यम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ प्रधानांशसंभूतां मनसादेवीं वर्णयति ॥ मनसा कश्यपात्मजेति ॥ शंकरस्य प्रियशिष्यभूतेत्यर्थः ॥ शंकरेणोपदेशो मनसादेव्यै दत्त इत्यर्थः ॥ अत एव महाज्ञानविशारदा ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

दिव्यं त्रिलक्षवर्षं च तपस्तप्त्वा च या हरेः ॥ तपस्विनीषु पूज्या च तपस्विषु च भारते ॥ ७५ ॥ सर्वमंत्राधिदेवी च ज्वलंती ब्रह्मतेजसा ॥ ब्रह्मस्वरूपा परमा ब्रह्मभावनतत्परा ॥७६॥ जरत्कारुमुनेः पत्नी कृष्णांशस्य पतिव्रता ॥ आस्तीकस्य मुनेर्माता प्रवरस्य तपस्विनाम् ॥ ७७ ॥ प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ॥ मातृकासु पूज्यतमा सा षष्ठी च प्रकीर्तिता ॥ ७८ ॥ पुत्रपौत्रादिदात्री च धात्री त्रिजगतां सती ॥ षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्तिता ॥७९॥ स्थाने शिशूनां परमा वृद्धरूपा च योगिनी ॥ पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु संततम्॥ ८०॥ पूजा च सूतिकागारे पुरा षष्ठदिने शिशोः ॥ एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी ॥ ८१ ॥ मुनिभिर्निर्मिता चैषा नित्यकामाऽप्यतः परा ॥ मातृका च दयारूपा शश्वद्रक्षणकारिणी ॥८२॥ जले स्थले चांतरिक्षे शिशूनां सद्मगोचरे ॥ प्रधानांशस्वरूपा च देवी मंगलचंडिका॥८३॥प्रकृतेर्मुखसंभूता सर्वमंगलदा सदा ॥ सृष्टौ मंगलरूपा च संहारे कोपरूपिणी ॥ ८४ ॥ तेन मंगलचंडी सा पंडितैः परिकीर्तिता ॥ प्रतिमंगलवारेषु प्रतिविश्वेषु पूजिता ॥ ८५ ॥ पुत्रपौत्रधनैश्वर्ययशोमंगलदायिनी ॥ परितुष्टा सर्ववाञ्छाप्रदात्री सर्वयोषिताम् ॥८६॥ रुष्टा क्षणेन संहर्तुं शक्ता विश्वं महेश्वरी ॥ प्रधानांशस्वरूपा सा काली कमललोचना ॥ ८७ ॥

॥ ७५॥ ७६ ॥ कृष्णांशस्य जरत्कारुमुनेः पत्नीत्यर्थः । इयं कथा पूर्वमुक्ता सर्पसत्रप्रसंगे ॥ ७७ ॥ प्रधानांशसंभूतां देवसेनां वर्णयति ॥ प्रधानांशेति ॥ ७८ ॥ षष्ठीनाम्नो हेतुमाह । षष्ठांशरूपा प्रकृतेरिति ॥ देवसेनेति षष्ठीति च नामद्वयमस्या इत्यर्थः ॥ ७९ ॥ वृद्धरूपा न तु तरुणी ॥ पूजा द्वादशमासेष्विति ॥ प्रसूतिकालमारभ्य द्वादशमासपर्यंतं प्रतिमासमित्यर्थः ॥ ८० ॥ अत्राशक्तं प्रत्याह । षष्ठदिने शिशोरिति ॥ तत्राप्यसंभवे आह । एकविंशतिमे इति ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ सद्मगोचरे गृहस्थाने प्रधानांशभूतां मंगलचंडिकां वर्णयति । प्रधानांशेति ॥ ८३ ॥ प्रकृतेर्मुखसंभूतेति ॥ प्रकृतेर्व्यापिकाया मुखस्यासंभवेऽपि प्रकृतेः पूर्णावतारभूताया दुर्गाया मुखं ग्राह्यम् ॥ मंगलचंडीनामनिरुक्तिमाह । सृष्टाविति ॥ चडि कोप इत्यस्य चंडीति रूपम् ॥ सृष्टिसमये मंगलरूपत्वादतिशान्तरूपत्वात्संहारकाले कोपनत्वात् मंगलचण्डीति नाम मंगला चासौ चंडी च मंगलचंडी ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ प्रधानांशसंभूतां कालीं वर्णयति । कालीति ॥ ८७ ॥

दुर्गाललाटेति ॥ यथा ब्रह्मणो ललाटाद्रुद्र उत्पन्नस्तथा दुर्गाललाटात्प्रधानमूलप्रकृत्यंशभूता काली उत्पन्नेत्यर्थः॥दुर्गार्धांशेति ॥ दुर्गायाः पूर्णावतारत्वात्तस्या अर्धांशत्वोक्तौ मूलप्रकृत्या अपि अर्धांशत्वमुक्तमिति बोध्यम् ॥ दुर्गाया गुणेन तेजसा चेत्यन्वयः ॥८८॥८९॥ परमा योगरूपिणीत्यत्र परमा सिद्धयोगिनीत्यपि पाठः ॥९०॥ ॥ ९१ ॥ ननु निश्वासमात्रेण यदि ब्रह्मांडसंहर्त्री तदा पामरैर्दैत्यैः सह किमर्थं युद्धं कृतवतीति चेत्तत्राह । रणमिति ॥ लोकशिक्षयेत्यत्र लोकरंजयेत्यपि पाठः ॥ लोक

दुर्गाललाटसंभूता रणे शुंभनिशुंभयोः ॥ दुर्गार्धांशस्वरूपा सा गुणेन तेजसा समा ॥ ८८ ॥ कोटिसूर्यसमाजुष्टपुष्टजाज्वलविग्रहा ॥ प्रधाना सर्वशक्तीनां बला बलवती परा ॥ ८९ ॥ सर्वसिद्धिप्रदा देवी परमा योगरूपिणी ॥ कृष्णभक्ता कृष्णतुल्या तेजसा विक्रमैर्गुणैः ॥ ९० ॥ कृष्णभावनया शश्वत्कृष्णवर्णा सनातनी ॥ संहर्तुं सर्वब्रह्माण्डं शक्ता निःश्वासमात्रतः ॥ ९१ ॥ रणं दैत्यैः समं तस्याः क्रीडया लोकशिक्षया॥धर्मार्थकाममोक्षांश्च दातुं शक्ता च पूजिता ॥ ९२ ॥ ब्रह्मादिभिः स्तूयमाना मुनिभिर्मनुभिर्नरैः ॥ प्रधानांशस्वरूपा सा प्रकृतेश्च वसुंधरा ॥ ९३ ॥ आधाररूपा सर्वेषां सर्वसस्या प्रकीर्तिता ॥ रत्नाकरा रत्नगर्भा सर्वरत्नाकराश्रया ॥ ९४ ॥ प्रजाभिश्च प्रजेशैश्च पूजिता वंदिता सदा ॥ सर्वोपजीव्यरूपा च सर्वसंपद्विधायिनी ॥ ९५ ॥ यया विना जगत्सर्वं निराधारं चराचरम् ॥ प्रकृतेश्च कला या यास्ता निबोध मुनीश्वर ॥ ९६ ॥ यस्य यस्य च या पत्नी तत्सर्वं वर्णयामि ते ॥ स्वाहादेवी वह्निपत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता ॥ ९७ ॥ यया विना हविर्दानं न ग्रहीतुं सुराः क्षमाः ॥ दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वत्र पूजिता ॥ ९८ ॥ यया विना हि विश्वेषु सवकर्म हि निष्फलम् ॥ स्वधा पितॄणां पत्नी च मुनिभिर्मनुभिर्नरैः ॥ ९९ ॥ पूजिता पितृदानं हि निष्फलं च यया विना ॥ स्वस्ति देवी वायुपत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता ॥ १०० ॥

रंजनार्थं युद्धं दैत्यैः समं कृतवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥ प्रधानांशस्वरूमां वसुंधरां वर्णयाति वसुंधरेति ॥ ९३ ॥ सर्वशस्यप्रसूतिकेत्यपि पाठः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ अथ प्रकृतेः कलावतारानाह । कला या या इति ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ दीयते विमलं ज्ञानं क्षीयते कर्मवासना ॥ तेन दीक्षेति सा प्रोक्तेत्युक्तलक्षणा दक्षिापदवाच्या सा यज्ञस्य पत्नीत्यर्थः ॥ दक्षिणा यज्ञपत्नीति श्रुतेर्दक्षिणा दीक्षा च यज्ञपत्नीत्यर्थः ॥ यज्ञपूरुषो मूर्तिमान् दक्षिणा च मूर्तिमतीति बोध्यम् ॥ एवमेव सर्वत्र ॥९८ ॥९९ ॥१००॥

आदानं प्रतिग्रहः प्रदानं द्रव्यस्य दानम् उभे आपि स्वस्तीत्युक्ते सफले भवत इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ यत्र सत्यशक्तिर्नास्ति तत्राविश्वासान्मनुष्यः स्नेहं न करोतीति बंधुतारहितो भवतीति युक्तमेव ॥ मोहपत्नीति ॥ यत्र मोहोऽस्ति तत्र दयायाः सत्त्वाद्दया मोहपत्नी ॥ ६ ॥ ७ ॥ जीवन्मृतसमं प्रतिष्ठाभावे जीवतोऽपि मृतप्रायत्वात् ॥ ८ ॥ उद्योगो यत्नः ॥ ९ ॥ विधिहीनं क्रियाभावे तत्स्वरूपविधेरप्यभावः ॥ ११० ॥ विधिनिर्मितम् ईश्वरनिर्मितं सर्वं

आदानं च प्रदानं च निष्फलं च यया विना ॥ पुष्टिर्गणपतेः पत्नी पूजिता जगतीतले ॥१०१॥ यया विना परिक्षीणाः पुमांसो योषितोऽपि च ॥ अनंतपत्नी तुष्टिश्च पूजिता वंदिता भवेत् ॥१०२॥ यया विना न संतुष्टाःसर्वे लोकाश्च सर्वतः ॥ ईशानपत्नी सम्पत्तिः पूजिता च सुरैर्नरैः॥१०३॥सर्वे लोका दरिद्राश्च विश्वेषु च यया विना॥धृतिः कपिलपत्नी च सर्वैः सर्वत्रपूजिता॥१०४॥ सर्वे लोका अधैर्याश्च जगत्सु च यया विना ॥ सत्यपत्नी सती मुक्तैः पूजिता जगतीप्रिया ॥ १०५ ॥ यया विना भवेल्लोको बंधुतारहितः सदा ॥ मोहपत्नी दया साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया ॥ ६ ॥ सर्वे लोकाश्च सर्वत्र निष्फलाश्च यया विना ॥ पुण्यपत्नी प्रतिष्ठा सा पूजिता पुण्यदा सदा ॥ ७ ॥ यया विना जगत्सर्वं जीवन्मृतसमं मुने ॥ सुकर्मपत्नी संसिद्धा कीर्तिर्धन्यैश्च पूजिता ॥ ८ ॥ यया विना जगत्सर्वं यशोहीनं मृतं यथा ॥ क्रिया तूद्योगपत्नी च पूजिता सर्वसंमता ॥ ९ ॥ यया विना जगत्सर्वं विधिहीनं च नारद ॥ अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधूर्तैश्च पूजिता ॥११०॥ यया विना जगत्सर्वमुच्छिन्नं विधिनिर्मितम् ॥ सत्ये अदर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी ॥ ११ ॥ अर्धावयवरूपा च द्वापरे चैव संवृता ॥ कलौ महाप्रगल्भा च सर्वत्र व्यापिका बलात् ॥ १२ ॥ कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमते च गृहेगृहे ॥ शांतिर्लज्जा च भार्ये द्वे सुशीलस्य च पूजिते ॥ १३ ॥ याभ्यां विना जगत्सर्वमुन्मत्तमिव नारद ॥ ज्ञानस्य तिस्रो भार्याश्च बुद्धिर्मेधा धृतिस्तथा ॥ १४ ॥ याभिर्विना जगत्सर्वं मूढं मत्तसमं सदा ॥ मूर्तिश्च धर्मपत्नी सा कांतिरूपा मनोहरा ॥ १५ ॥

जगद् धूर्तसमुदायरूपमुच्छिन्नं भवाति ॥ मिथ्याभाषणाभावे धूर्तत्वस्याभावात् ॥ मिथ्यावक्ता हि धूर्तः ॥ युगभेदेनास्याः स्थितिमाह सत्य इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ इयं मिथ्या कपटेन भ्रात्रा सहिता प्रतिगृहं भ्रमतीत्यर्थः ॥१३॥१४॥ धर्मपत्नी मूर्तिः सा च कांतिरूपा शोभारूपेत्यर्थः ॥ १५ ॥

शोभां विना परमात्माऽपि निराधारो निरर्थको भवतीत्यर्थः॥१६॥१७॥ रात्रिषु योगेन संबंधेन संध्यारात्रिवाद्दिनानामपि कालाधीनत्वात् स्त्रीसदृशत्वात्स्त्रीत्वम्॥१८॥१९॥
चितातुरं क्षुत्पिपासानाशकान्नजलार्चिंतातुरमित्यर्थः ॥ १२० ॥ जरावन्मृत्योरपि कालादुत्पन्नत्वात्कन्यासदृशत्वात् कन्यात्वम् ॥ ते मृत्युजरे कालस्य कन्ये ॥ प्रज्वा
रस्य प्रकृष्टज्वरस्य प्रियाप्रिये पत्न्यौ भवतः प्रियातोऽपि प्रिये अतिशयितप्रिये इत्यर्थः ॥ २१ ॥ समुच्छिन्नं नष्टम् ॥ निद्राकन्येति ॥ निद्रायाः कन्या एका तंद्रा

परमात्मा च विश्वौघो निराधारो यया विना ॥ सर्वत्र शोभारूपा च लक्ष्मीर्मूर्तिमती सती ॥ १६ ॥ श्रीरूपा मूर्तिरूपा च
मान्या धन्याऽतिपूजिता ॥ कालाग्निरुद्रपत्नी च निद्रा सा सिद्धयोगिनी ॥ १७ ॥ सर्वे लोकाः समाच्छन्ना यया योगेन
रात्रिषु ॥ कालस्य तिस्रो भार्याश्च संध्या रात्रिर्दिनानि च ॥ १८ ॥ याभिर्विना विधाता च संख्यां कर्तुं न शक्यते ॥
क्षुत्पिपासे लोभभार्ये धन्ये मान्ये च पूजिते ॥ १९ ॥ याभ्यां व्याप्तं जगत्सर्वं नित्यं चिंतातुरं भवेत् ॥ प्रभा च दाहिका चैव
द्वे भार्ये तेजसस्तथा ॥ १२० ॥ याभ्यां विना जगत्स्रष्टा विधातुं च न हीश्वरः ॥ कालकन्ये मृत्युजरे प्रज्वारस्य प्रियाप्रिये ॥
॥ २१ ॥ याभ्यां जगत्समुच्छिन्नं विधात्रा निर्मितं विधौ ॥ निद्रा कन्या च तन्द्रा सा प्रीतिरन्या सुखप्रिये ॥ २२ ॥ याभ्यां
व्याप्तं जगत्सर्वं विधिपुत्र त्रिधेर्विधौ ॥ वैराग्यस्य च द्वे भार्ये श्रद्धा भक्तिश्च पूजिते ॥ २३ ॥ याभ्यां शश्वजगत्सर्वं यज्जीवन्मु
क्तिमन्मुने ॥ अदितिर्देवमाता च सुरभी च गवां प्रसूः ॥ २४ ॥ दितिश्च दैत्यजननी कद्रूश्च विनता दनुः ॥ उपयुक्ताः
सृष्टिविधावेतास्तु कीर्तिताः कलाः ॥ २५ ॥ कला अन्याः संति बह्व्यस्तासु काश्चिन्निबोध मे ॥ रोहिणी चन्द्रपत्नी च संज्ञा
सूर्यस्य कामिनी ॥ २६ ॥ शतरूपा मनोर्भार्या शचींद्रस्य च गेहिनी ॥ तारा बृहस्पतेर्भार्या वसिष्ठस्याप्यरुंधती ॥ २७ ॥
अहल्या गौतमस्त्री साऽप्यनसूयाऽत्रिकामिनी ॥ देवहूती कर्दमस्य प्रसूतिर्दक्षकामिनी ॥ २८ ॥

अन्या द्वितीया कन्या प्रीतिः ॥ उभे आपि सुखस्य पुरुषस्थानीयस्य प्रिये पत्न्यौ भवतः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ उपयुक्ता इति ॥ एताः कलाः सृष्टावुपयुक्ता
इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

अंबिकाप्रसूः पार्वतीमाता मेनका ॥ २९ ॥ १३० ॥ वृषभानोः पत्नी राधाया माता ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भृगोः परशुरामस्य ॥ रामो बलरामस्तस्य माता ॥ १३५ ॥ कृष्णभगिनी दुर्गा विंध्यवासिनीत्यर्थः ॥ एकनंदा च सैव एकनंदा च काचिदन्या वा ॥ एवमन्या अपि कलाः संतीत्याह बह्वच इति ॥ ३६ ॥ एवं कलावतारदेवतास्वरूपमुक्त्वा कलांशांशावतारदेवतास्वरूपमाह प्रतिविश्वेषु योषित इति ॥ प्रतिलोकेषु

पितॄणां मानसी कन्या मेनका साऽम्बिकाप्रसूः ॥ लोपामुद्रा तथा कुंती कुबेरकामिनी तथा ॥ २९ ॥ वरुणानी प्रसिद्धा च बलेर्विंध्यावलिस्तथा ॥ कांता च दमयंती च यशोदा देवकी तथा ॥ १३० ॥ गांधारी द्रौपदी शैब्या सा च सत्ववती प्रिया ॥ वृषभानुप्रिया साध्वी राधामाता कुलोद्वहा ॥ ३१ ॥ मंदोदरी च कौसल्या सुभद्रा कौरवी तथा ॥ रेवती सत्यभामा च कालिंदी लक्ष्मणा तथा ॥ ३२ ॥ जांबवती नाग्नजितिर्मित्रविंदा तथा पुरा ॥ लक्ष्मणा रुक्मिणी सीता स्वयं लक्ष्मीः प्रकीर्तिता ॥ ३३ ॥ काली योजनगंधा च व्यासमाता महासती ॥ बाणपुत्री तथोषा च चित्रलेखा च तत्सखी ॥ ३४ ॥ प्रभावती भानुमती तथा मायावती सती ॥ रेणुका च भृगोर्माता राममाता च रोहिणी ॥ ३५ ॥ एकनंदा च दुर्गा सा श्रीकृष्णभगिनी सती ॥ बह्वचः सत्यः कलाश्चैव प्रकृतेरेव भारते ॥ ३६ ॥ या याश्च ग्रामदेव्यः स्युस्ताः सर्वाः प्रकृतेः कलाः ॥ कलांशांशसमुद्भूताः प्रतिविश्वेषु योषितः ॥ ३७ ॥ योषितामवमानेन प्रकृतेश्च पराभवः ॥ ब्राह्मणी पूजिता येन पतिपुत्रवती सती ॥ ३८ ॥ प्रकृतिः पूजिता तेन वस्त्रालंकारचंदनैः ॥ कुमारी चाष्टवर्षीया वस्त्रालंकारचंदनैः ॥ ३९ ॥ पूजिता येन विप्रस्य प्रकृतिस्तेन पूजिता ॥ सर्वाः प्रकृतिसंभूता उत्तमाधममध्यमाः ॥ १४० ॥ सत्त्वांशाश्चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः ॥ मध्यमा रजसश्चांशास्ताश्च भोग्याः प्रकीर्तिताः ॥ ४१ ॥ सुखसंभोगवश्याश्च स्वकार्यतत्पराः सदा ॥ अधमास्तमसश्चांशा अज्ञातकुलसंभवाः ॥ ४२ ॥

या संति ता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ यस्मात्सर्वा अपि स्त्रियः प्रकृत्यंशभूतास्तस्मात्तासामवमाने प्रकृतेरेवावमान इत्याह । योषितामवमाने इति ॥ पराभवोऽवमानः ॥ तासां पूजने प्रकृतेः पूजा भवतीत्याह । ब्राह्मणीति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ १४० ॥ सत्त्वांशानां लक्षणं पतिव्रता इति ॥ रजोंशानां लक्षणं भोग्या इति ॥ विषयासक्ता इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ताः पूजया न वश्याः स्युः किंतु भोगेनैवेत्याह । सुखसंभोगेति ॥ अज्ञातकुलसंभवास्ताश्चाधमा इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कुलहाः कुलहंत्र्यः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ एवं त्रैविध्येऽपि पूजार्हा एव ताः सर्वा इति फलतारतम्यं तु सात्त्विक्यादिपूजायामस्त्येव ॥ अधुना पंचप्रकृतीनां सर्वैः पूज्यत्वमाह । पूजितेति । पृथ्व्यां सुरथेनादौ पूजिता तेन देवादिभिर्देवलोके निरंतरकृतायां पूजायामपि न दोषः ॥ सुरथो नाम राजा ॥ ४५ ॥ ॥४६॥ दुर्गैव दक्षकन्यारूपेणोत्पन्नेत्याह । जाताऽऽदाविति ॥४७॥ स्वयं कृष्ण इति ॥ श्रीकृष्ण एव पूर्णावतारः पार्वत्याः पुत्रो गणेशरूपेण जातः॥स्कंदस्तु विष्णुकलो

दुर्मुखाः कुलहा धूर्ताः स्वतंत्राः कलहप्रियाः ॥ पुथिव्यां कुलटा याश्च स्वर्गे चाप्सरसां गणाः ॥ ४३ ॥ प्रकृतेस्तमसश्चांशाः पुंश्चल्यः परिकीर्तिताः ॥ एवं निगदितं सर्वं प्रकृते रूपवर्णनम् ॥ ४४ ॥ ताः सर्वाः पूजिताः पृथ्व्यां पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥ पूजिता सुरथेनादौ दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनी ॥ ४५ ॥ ततः श्रीरामचंद्रेण रावणस्य वधार्थिना ॥ तत्पश्चाज्जगतां माता त्रिषु लोकेषु पूजिता ॥ ४६ ॥ जाताऽऽदौ दक्षकन्या या निहत्य दैत्यदानवान् ॥ ततो देहं परित्यज्य यज्ञे भर्तुश्च निंदया ॥ ४७ ॥ जज्ञे हिमवतः पत्न्यां लेभे पशुपतिं पतिम् ॥ गणेशश्च स्वयं कृष्णः स्कंदो विष्णुकलोद्भवः ॥ ४८ ॥ बभूवतुस्तौ तनयौ पश्चात्तस्याश्च नारद ॥ लक्ष्मीर्मंगलभूपेन प्रथमं परिपूजिता ॥ ४९ ॥ त्रिषु लोकेषु तत्पश्चाद्देवतामुनिमानवैः ॥ सावित्री चाऽश्वपतिना प्रथमं परिपूजिता ॥ १५० ॥ तत्पश्चात्त्रिषु लोकेषु देवतामुनिपुंगवैः ॥ आदौ सरस्वती देवी ब्रह्मणा परिपूजिता ॥ ५१ ॥ तत्पश्चात्त्रिषु लोकेषु देवतामुनिपुंगवैः ॥ प्रथमं पूजिता राधा गोलोके रासमंडले ॥ ५२ ॥ पौर्णमास्यां कार्त्तिकस्य कृष्णेन परमात्मना ॥ गोपिकाभिश्च गोपैश्च बालिकाभिश्च बालकैः ॥ ५३ ॥ गवां गणैः सुरभ्या च तत्पश्चादाज्ञया हरेः ॥ तदा ब्रह्मादिभिर्देवैर्मुनिभिः परया मुदा ॥ ५४ ॥ पुष्पधूपादिभिर्भक्त्या पूजिता वंदिता सदा ॥ पृथिव्यां प्रथमं देवी सुयज्ञेनैव पूजिता ॥ ५५ ॥ शंकरेणोपदिष्टेन पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥ त्रिषु लोकेषु तत्पश्चादाज्ञया परमात्मनः ॥ ५६ ॥

द्भवः ॥ विष्ण्वंशजन्यो न तु पूर्णावतारः ॥ ४८ ॥ मंगलभूपेन मंगलाभिधराज्ञा ॥ ४९ ॥ अश्वपतिना राज्ञा ॥ क्वचित् सावित्री च सरस्वत्या इत्यपि पाठः ॥१५०॥ ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ प्रथमं देवीति ॥ भूतले प्रथमं राधा देवी सुयज्ञेन राज्ञा पूजितेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ उपदिष्टेन विधिनेति शेषः ॥ ५६ ॥

॥९७॥९८॥यस्मादेवं तस्मादेता देवता नियमेन पूज्या इति तात्पर्यम् ॥ इति श्रीदेवीभागततिलके नवमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः॥१॥अष्टाशीतिमहापद्यैः पंचप्रकृतिसंभवः॥ प्रोच्यते विस्तरेणैव तद्भर्तॄणां च संभवः ॥ १ ॥ पृष्टवते नारदाय सर्वोऽपि नवमस्कंधोक्तोऽर्थः संक्षेपेण सूत्रभूतवाक्यैर्भगवता वर्णितस्तमर्थं सामान्यरूपेण ज्ञातं विशेषाकारेण ज्ञातुं पुनर्नारदः पृच्छति। नारद उवाच समासेनेति ॥ समासेन संक्षेपेण बोध्यस्य सामान्याकारेण बोधविषयस्य पूर्वोक्तार्थस्य विबोधनाय विशेषाकारेण बोधनाय व्यासेन विस्तारेण ॥ १ ॥ विशेषार्थविषयं प्रश्नं स्वयमेव करोति। सृष्टेरिति ॥ सृष्टेर्द्वैतप्रपंचस्य कार्यभूतस्याद्या कारणरूपा मूलप्रकृतिर्मायाशक्तिपरादिशब्दवाच्या सृष्टिविधौ सृष्टिक्रियायां प्रथमतः कथमाविर्बभूवोत्पन्ना ॥ पश्चाच्च कथं पंचधा भूता पंचधा पंचप्रकारेण दुर्गादिरूपेण भिन्ना कथं वा जाता

पुष्पधूपादिभिर्भक्त्या पूजिता मुनिभिः सदा ॥ कला या याः समुद्भूताः पूजितास्ताश्च भारते ॥ ९७ ॥ पूजिता ग्रामदेव्यश्च ग्रामे च नगरे मुने ॥ एवं ते कथितं सर्वं प्रकृतेश्चरितं शुभम् ॥ १९८ ॥ यथागमं लक्षणं च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ नारद उवाच समासेन श्रुतं सर्वं देवीनां चरितं प्रभो ॥ विबोधनाय बोधस्य व्यासेन वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ सृष्टेराद्या सृष्टिविधौ कथमाविर्बभूव ह ॥ कथं वा पंचधा भूता वद वेदविदांवर ॥ २ ॥ भूता ययांशकलया तया त्रिगुणया भवे ॥ व्यासेन तासां चरितं श्रोतुमिच्छामि सांप्रतम् ॥ ३ ॥ तासां जन्मानुकथनं पूजाध्यानविधिं बुध ॥ स्तोत्रं कवचमैश्वर्यं शौर्यं वर्णय मंगलम् ॥ ४ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ नित्य आत्मा नभो नित्यं कालो नित्यो दिशो यथा ॥ विश्वानां गोलकं नित्यं नित्यो गोलोक एव च ॥ ५ ॥

तद्वदेत्यर्थः ॥ २ ॥ किंच भूतेति ॥ भवे संसारे तया त्रिगुणया प्रकृतेरंशकलया या भूता संभूता शक्तिगंगातुलस्यादिरूपिणी तासां चरितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ किंच तासामिति ॥ तासां तुलस्यादीनाम् ॥ ४ ॥ नारायणः प्रथमं प्रकृतेः स्वरूपमाह। नारयण उवाच नित्य इति ॥ नित्य आत्मा यथा तथा प्रकृतिर्नित्येत्यर्थः ॥ आत्माऽत्र चिदाभासो जीवः अस्य मोक्षपर्यंतमवस्थानान्नित्यत्वम् ॥ न त्वत्रात्मशब्देन परमात्मा। तस्य ग्रहणे तस्मिन्परमात्मनि त्रिकालाबाध्यत्वरूपानित्यत्वस्य सत्त्वात्तदेव नित्यत्वं मायायां बोधितं भवेत् ॥ तच्च मायायां न संभवति ॥ असत्त्वमरजस्कममायमिति तापनीयश्रुत्या मोक्षदशायां मायाया नाशाभ्युपगमात्। तस्माज्जीव एवात्मशब्देन ग्राह्यः ॥ तद्ग्रहणे तस्य मोक्षपर्यन्तमवस्थानान्मायायाश्च मोक्षपर्यंतमवस्थानादुभयोः समानयोगक्षेमं नित्यत्वं सिध्यतीति ॥

नभःकालदिशादीनामपि प्राकृतप्रलपर्यंतमवस्थानान्नित्यत्वमापेक्षिकमेव बोद्धव्यम् ॥ विश्वानां भूरादिलोकानां गोलकं ब्रह्मांडमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तदेकदेश इति ॥ तदेकदेशो गोलोकैकदेशः नम्रभागानुसारको गोलोकान्नम्रदेशे स्थितो वैकुंठ इत्यर्थः ॥ परमार्थतो नित्यस्तु परमात्मैव ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किंचनेत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥ ननु सा प्रकृतिः सांख्यशास्त्रोक्तप्रधानवदात्मनो भिन्ना स्वतंत्रा वाऽस्ति किं तत्राह । यथाऽग्नौ दाहिकेति ॥ यथा वह्नौ दाहिका शक्तिः शश्वन्निरंतरं युक्ता संयुक्तैव वह्निना न भिन्ना वह्नेः कदाचिदपि ॥ यथा वा चंद्रे पद्मे च शोभा नित्यं समवेतैव न भिन्ना यथा वा रवौ प्रभा तदभिन्नैव न भिन्ना कदाचिदपि ॥ तथैव शक्तिः परात्मनि तदभेदेनैव तिष्ठति ॥ शक्तेः शक्तव्यतिरेकेणाऽदर्शनात् ॥ तथा च श्वेताश्वतरश्रुतिः ॥ पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति ॥ तंत्रेष्वपि शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद्व्यतिरेकं न वांछति ॥ तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहिकयोरिवेति ॥ तस्मान्न भिन्ना जडा स्वतंत्रा ॥ किंतु चेतनाधिष्ठिता चेतनेव भवतीति भावः ॥ तदुक्तम् ॥ चिच्छायावेशतः शक्तिश्चेतनेव विभाति

तदेकदेशो वैकुंठो नम्रभागानुसारकः ॥ तथैव प्रकृतिर्नित्या ब्रह्मलीला सनातनी ॥ ६ ॥ यथाऽग्नौ दाहिका चंद्रे पद्मे
शोभा प्रभा रवौ ॥ शश्वद्युक्ता न भिन्ना सा तथा प्रकृतिरात्मनि ॥ ७ ॥ विना स्वर्णं स्वर्णकारः कुंडलं कर्तुमक्षमः ॥ विना मृदा
घटं कर्तुं कुलालो हि न हीश्वरः ॥ ८ ॥ न हि क्षमस्तथाऽऽत्मा च सृष्टिं स्रष्टुं तया विना ॥ सर्वशक्तिस्वरूपा सा यया च शक्ति
मान्सदा ॥ ९ ॥ ऐश्वर्यवचनः शश्च क्तिः पराक्रम एव च ॥ तत्स्वरूपा तयोर्दात्री सा शक्तिः परिकीर्तिता ॥ १० ॥ ज्ञानं समृद्धिः
संपत्तिर्यशश्चैव बलं भगः ॥ तेन शक्तिर्भगवती भगरूपा च सा सदा ॥ ११ ॥

सेति सूतसंहितायाम् ॥ ७ ॥ ननु शक्तिर्यदि परमात्मनो न भिन्ना किंतु तदभिन्ना तदा परमात्मैव जगत्करोतु किमर्थं शक्तिस्तदेति चेत्तदाह ॥ विना स्वर्णमिति ॥ ८ ॥ नहि क्षम इति ॥ शक्तिरहितस्य निर्गुणस्य निर्विकारस्य निवरयवस्याऽऽत्मनो न जगत्कर्तृत्वमुत्पद्यते ॥ तस्मात्सर्वजनकर्त्री साऽपेक्षितैवेति भावः ॥ ९ ॥ शक्तिशब्दस्य निर्वचनमाह । ऐश्वर्येति ॥ शशब्दो मंगलवाचकत्वादैश्वर्यवचनः ॥ क्तिशब्दस्य पृषोदरादित्वादकारलोपे क्तिशब्दः पराक्रमवाचकः शयुक्ता क्तिर्यस्यामिति व्युत्पत्त्या शक्तिशब्दः प्रकृतिवाचकः ॥ पृषोदरादित्वाद्युक्तापदलोपः ॥ तत्फलितमाह । तत्स्वरूपेति ॥ १० ॥ भगवतीपदव्युत्पत्तिमाह । ज्ञानमिति ॥ ज्ञानादिबलांतानां पदार्थानां वाचको भगशब्दः तेन कारणेन शक्तिर्भगवतीपदेनोच्यत इत्यर्थः ॥ भगाः संत्यस्यामिति व्युत्पत्तेः ॥ ननु भगाः पराशक्तेर्भिन्नाः कस्मादागतास्तत्राह । भगरूपा च सेति ॥ भगा अपि तस्या एव विकारा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु तर्हि परमात्मा कथं भगवच्छब्देनोच्यते इति चेत्तादृशभगवतीशक्तियोगादेवेत्याह । तया युक्त इति ॥ तस्या गुणा एव परमात्मनो गुणा भवंति परस्पराध्यासादित्यर्थः॥ इत्थं पराशक्तिं वर्णयित्वा तदवच्छिन्नं चैतन्यरूपं परमात्मानं वर्णयति ॥ स च स्वेच्छामय इति ॥ प्रकृतेरिच्छैवैतस्येच्छा न भिन्नेति प्रकृतीच्छयैव स्वेच्छामय इत्युच्यते । अयं परमात्मा निराकारः साकारश्च भवतीत्यर्थः ॥१२॥ निराकारस्वरूपं वर्णयति । तेजोरूपमिति ॥ चिद्रूपं स्वप्रकाशं तेजोरूपमित्यर्थः ॥ इदमेव परं ब्रह्मेति वदंति ॥ १३ ॥ इत्थं निराकारं परमात्मरूपं योगिनो ज्ञानिनो वेदांताश्च यद्यपि वदंति तथाऽपि तद्रूपं वैष्णवाः स्थूलमूर्त्यभिमानिनो न मन्वते

तया युक्तः सदाऽऽत्मा च भगवांस्तेन कथ्यते ॥ स च स्वेच्छामयो देवः साकारश्च निराकृतिः ॥ १२ ॥ तेजोरूपं निराकारं ध्यायंते योगिनः सदा ॥ वदंति च परं ब्रह्म परमानंदमीश्वरम् ॥ १३ ॥ अदृश्यं सर्वद्रष्टारं सर्वज्ञं सर्वकारणम् ॥ सर्वदं सर्वरूपं तं वैष्णवास्तन्न मन्वते ॥ १४ ॥ वदंति चैव ते कस्य तेजस्तेज स्विनाविना ॥ तेजोमंडलमध्यस्थं ब्रह्म तेजस्विनं परम् ॥ १५ ॥ स्वेच्छामयं सर्वरूपं सर्वकारणकारणम् ॥ अतीव सुन्दरं रूपं बिभ्रतं सुमनोहरम् ॥ १६ ॥ किशोरवयसं शांतं सर्वकांतं परात्परम् ॥ नवननीरदाभासधामैकं श्यामविग्रहम् ॥१७॥ शरन्मध्याह्नपद्मौघशोभामोचनलोचनम् ॥ मुक्ताच्छविविनिंद्यैकदंतपंक्तिमनोरमम् ॥ १८ ॥ मयूरपिच्छचूडं च मालतीमाल्यमंडितम् ॥ सुनसं सस्मितं कांतं भक्तानुग्रहकारणम् ॥ १९ ॥ ज्वलदग्निविशुद्धैकपीतांशुकसुशोभितम् ॥ द्विभुजं मुरलीहस्तं रत्नभूषणभूषितम् ॥२०॥ सर्वाधारं च सर्वेशं सर्वशक्तियुतं विभुम् ॥ सर्वैश्वर्यप्रदं सर्वं स्वतंत्रं सर्वमंगलम् ॥ २१ ॥ परिपूर्णतमं सिद्धं सिद्धेशं सिद्धिकारकम् ॥ ध्यायंते वैष्णवाः शश्वद्देवदेवं सनातनम् ॥ २२ ॥

इत्यरुचिपूर्वकमाह । वैष्णवास्तन्न मन्वत इति ॥ १४ ॥ ते किं वदंति तत्राह ॥ वदंतीति ॥ भवद्भिर्यत्तेजः स्वीक्रियते तत्तेजस्तेजस्विना विना कस्य संभवेत् न कस्यापि ॥ न हि चंद्रिकाप्रभादीनि चंद्रसूर्याद्याश्रयरहितानि क्वचिदुपलभ्यंते ॥ ततोऽन्यथाऽनुपपत्त्या काचन नित्या सावयवा मूर्तिः स्वीकर्तव्येति ते वदंतीत्यर्थः ॥ कीदृशी मूर्तिः स्वीकर्तव्येति तां दर्शयति ॥ तेजोमंडलेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ किशोरो बालः ॥१७॥ शोभाया मोचने नाशने लोचने यस्य॥मुक्ताछविविंनिंद्या यया एतादृशी या एकाऽविरला मध्ये व्यवधानरहिता दंतपंक्तिस्तया मनोरमम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

निमेषो नेत्रमीलनम् ॥ २३ ॥ कृष्णपदं निर्वक्ति । कृषिस्तद्भक्तीति ॥ कृषधातोर्भजनवाचकाद्भावे क्विप्प्रत्यये कृष्शब्दो निष्पन्नः । सः तद्भक्तिवचनः कृष्णभक्तिवाचक इत्यर्थः ॥ णम् धातोरपि प्रह्ववाचकाद्भावे डप्रत्यये कृष्णदास्यवाचको नशब्दः ॥ तथा च कृट् च नं च कृष्णे ते दातृत्वेन वर्तेते यस्मिन्नित्यर्थेऽर्शआद्यच् । पृषोदरादित्वात्णकारश्रवणम् ॥ २४ ॥ तत्फलितमाह भक्तिदास्येति ॥ व्युत्पत्त्यंतरमाह । कृषिश्चेति ॥ कृष्यते आकृष्यते कारणाद्भुत्पत्तिकाले इति कृट् सर्वं जगत् ॥ कर्मणि क्विप् । बाहुलकात् णीञ् प्रापणे इत्यस्मात् डप्रत्यये नयति कार्यात्मतां प्रापयति स नो बीजं कारणमित्यर्थः ॥ कृषिश्चेति ॥ कृषः सर्वकार्यप्रपंचस्य नः बीजमित्यर्थः ॥ २५ ॥ फलितमाह । स कृष्ण इति ॥ स कृष्ण इत्यभिधीयत इति शेषः ॥ एतावत्पर्यंतं वैष्णवं मतमुपपादितम् ॥ तत्र वैष्णवास्तन्मन्वत इत्यनेन बोधितयाऽरुच्यैव तिरस्कारो दर्शितः ॥ तत्र युक्तिरित्थम् ॥ न ह्यस्माभिश्चंद्रसूर्यतेजोवद्ब्रह्मतेजः स्वीक्रियते । येन तदाश्रयस्याकांक्षा स्यात् ॥ किंतु शुद्धत्वात्तेजःसदृशं स्वयंप्रकाशं ज्ञानरूपमेव तेजःपदेनोच्यते॥नहि तस्य सर्वाधारस्याधारापेक्षाऽस्ति॥अनवस्थापत्तेः ॥ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नीति श्रुत्या च निराधारस्यैवात्मनः प्रतिपादनात् ॥ किंच या मूर्तिः सावयवा भवद्भिः स्वीक्रियते तस्या नित्यत्वं न स्यात्॥यद्यत्सावयवं तत्तन्नश्वरमिति व्याप्तेः॥किंच या भवतामभिमता

जन्ममृत्युजराव्याधिशोकभीतिहरं परम्॥ब्रह्मणो वयसा यस्य निमेष उपचर्यते ॥२३॥ स चाऽऽत्मा स परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभि
धीयते॥कृषिस्तद्भक्तिवचनो नश्च तद्दास्यवाचकः ॥ २४ ॥ भक्तिदास्यप्रदाता यः स च कृष्णः प्रकीर्तितः ॥ कृषिश्च सर्ववचनो
नकारो बीजमेव च ॥२५॥ स कृष्णः सर्वस्रष्टाऽऽदौ सिसृक्षन्नेक एव च ॥ सृष्टयुन्मुखस्तदंशेन कालेन प्रेरितः प्रभुः ॥ २६ ॥

मूर्तिः सा किं पांचभौतिकी वा तद्रहिता वा॥यदि पांचभौतिकी तदाऽनित्यप्रसंगः।यदि तद्रहिता तर्हि तस्या दृश्यत्वाभावःस्यात्॥तथा च तस्याः सत्त्वे प्रमाणाभावः॥नच वेद एव कृष्णमूर्तेर्ब्रह्मत्वप्रतिपादकः प्रमाणमिति चेन्न॥कृष्णमूर्त्यंतर्गतब्रह्मरूपप्रतिपादकत्वेनापि वेदवाक्यस्य विषयलाभेन चारितार्थ्यात् ॥ अत एव सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यप्रतिपादकश्रुतिश्चारितार्था ॥ किंच भवद्भिः कृष्णमूर्तिप्रतिपादिका या श्रुतिरुच्यते सा किमुपासनाकांडस्था वा ज्ञानकांडस्था । यद्युपासनाकांडस्था तर्हि सर्वश्रुतीनामुपक्रमोपसंहारादिषाड्विधतात्पर्यलिंगेनाऽद्वैते ब्रह्मणि समन्वयान्निर्गुणब्रह्मप्रतिपादकश्रुतिभ्यो ह्युपासनाकांडस्थश्रुतीनां दुर्बलत्वात्तन्मूर्त्यंतर्गतब्रह्मवर्णनप्रतिपादनेनापि तासां श्रुतीनां सार्थक्याच्च न तदुक्तार्थे प्रामाण्यम् ॥ यदि ज्ञानकांडस्था तदपि न संभवति ॥ नहि ज्ञानकांडे ब्रह्मरूपं निर्गुणं विहाय क्वचिदपि सगुणं रूपं सावयवं परिच्छिन्नं प्रतिपादितमस्ति ॥ तस्मान्मूलप्रकृतेर्हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारा पंचमहाभूतसृष्ट्युत्तरं पंचमहाभूतांशमादाय हिरण्यगर्भरूपा भगवती नानारूपाणि धारयामासेत्येव सर्वश्रुतिसिद्धांतः ॥ तदुक्तं नृसिंहतापनीयोऽतिमे खंडे ॥ उपद्रष्टाऽनुमंतैष आत्मा सिंहश्चिद्रूप एवाऽविकारो ह्युपलब्धा सर्वत्र नह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यदिव स वा एष आत्मा पर एवैष सर्वं तथा हि प्राज्ञे सैषा विद्या जगत्सर्वमात्मा परमात्मैव स्वप्रकाशोऽप्यविष

यज्ञानत्वाज्जानन्नेव ह्यत्र न विजानात्यनुभूतेर्माया च तमोरूपाऽनुभूतेरित्यादि ॥ एवमेवैषा माया स्वाऽव्यतिरिक्तानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति । माया चाऽविद्या च स्वयमेव भवति । सैषा चित्रा सुदृढा बह्वंकुरा गुणभिन्नाऽङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता । तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमप्यभिमंता जीवो नियंतेश्वरः। सर्वाऽहंमानी हिरण्यगर्भस्त्रिरूप ईश्वरवद् व्यक्तचैतन्यः सर्वगो ह्येष ईश्वरः ॥ क्रियाज्ञानात्मा सर्वं सर्वमयं सर्वे जीवाः सर्वमयाः सर्वावस्थासु तथाऽप्यल्पाः स वा एष भूतानींद्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यहरन्नास्ते माययैव । तस्माद्द्वय एवात्मेति ॥ ननु तर्हि प्रथमाध्याये स्वेच्छामयस्येच्छया च श्रीकृष्णस्य सिसृक्षया ॥ साऽऽविर्बभूव सहसा मूलप्रकृतिरीश्वरीति वाक्ये श्रीकृष्णस्येति कथमुक्तम् ॥ परमात्मान इच्छयेति वक्तव्यमिति चेच्छृणु ॥ कृष्णशब्दो हि योगरूढ्या गोलोकवासिदेवतायां रूढः ॥ केवलयोगार्थमादाय तु परमात्मनि प्रयुक्तः ॥ एवमेव सर्वेऽपि शब्दा योगरूढ्या तत्तद्विशेषपदार्थवाचका अपि योगार्थमादाय सर्वे ब्रह्मवाचका अपि भवंतीति न दोषः ॥ ननु तर्हि साम्यावस्थमायोपाधिकसर्वकारणब्रह्मणः किं मुख्यं योगरूढं नामेति चेदुच्यते॥ केवलब्रह्मणो निर्गुणब्रह्मप्रतिपादकश्रुतिषु सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिवाक्येषु प्रतिपादितानि सत्यं ज्ञानमित्यादीनि नामानि मुख्यानि । तदतिरिक्तनामानि शिवविष्णुब्रह्मेत्यादीनि यौगिकानि । तेषां तत्तद्गुणोपाधिचैतन्ये रूढत्वेनैकत्र क्लृप्तशक्त्या निर्वाहेऽन्यत्र शक्तिकल्पने प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च ॥ तत्तद्गुणरूपोपाधिषु शिवविष्ण्वादिनाम्नां शक्तिस्तु मैत्रायणीयश्रुतावभिहिता ॥ यो ह खलु वावाऽस्य सात्त्विकोंऽशः स विष्णुर्यो ह खलु वावाऽस्य तामसोंऽशः स योऽयं रुद्र इत्यादिवाक्यैः ॥ कृष्णादिशब्दास्तु रूढ्या विष्णुतत्त्वस्यैव वाचकाः ॥ तत्तदुपनिषत्सु तथैव प्रतिपादनात् ॥ सगुणशबलकारणब्रह्मणः साम्यावस्थमायांतःप्रविष्टस्य तु मुख्याः शब्दा मायाशक्तिप्रकृतिपराभगवतीदेवीत्यादयः ॥ यथा गजादिशरीरे प्रविष्टस्य चैतन्यस्य गजादिसंज्ञा मुख्यास्तद्वत् ॥ तदुक्तं श्वेताश्वतरे । देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति ॥ आत्मरूपं शक्तिमित्यर्थः ॥ सूतसंहितायां सौरसंहितायां कूर्मपुराणे च ॥ चिन्मात्राश्रयमायायाः शक्त्याकारे द्विजोत्तमाः ॥ अनुप्रविष्टा या संविन्निर्विकल्पा स्वयंप्रभा ॥ सा शिवा परमा देवी शिवाभिन्ना शिवंकरीति ॥ तस्मात्कारणब्रह्मणोऽपि मायाशक्त्यादिसंज्ञा एव मुख्याः। ब्रह्मविष्ण्वादिसंज्ञास्तु गौणाः ॥ तत्तद्गुणोपाधिषु तेषां शक्तेः क्लृप्तत्वेनान्यत्र शक्तिकल्पने प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च ॥ तस्मात्कारणब्रह्मोपासकेन मायाशक्तिपरामूलप्रकृतिभगवतीदेवीत्यादिमुख्यशब्दैरेव कारणं ब्रह्मोपास्यम् । न तु ब्रह्मविष्ण्वादिशब्दैरित्येव तत्त्वम् अत एव कारणब्रह्मणः शक्तितत्त्वमिति संज्ञा शैवसिद्धांते प्रसिद्धा शाक्तदर्शने चेत्यलमप्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ वस्तुतस्तु पूर्वत्र परमात्मन इच्छयेत्येव पूर्ववचनार्थः ॥ श्रीकृष्णस्येत्यस्य सिसृक्षयेत्यनेनान्वय इति पूर्वं व्याख्यातं तदा न कोऽपि दोषः ॥ इत्थं वैष्णवमतमरुच्या विनिंद्याऽधिष्ठातृदेवीनां देवानां च साकारमूर्तीनां निराकारब्रह्मणो मायाविशिष्टादुत्पत्तिमाह । सर्वस्रष्टाऽऽदाविति ॥ आदौ प्रथमं सर्वस्रष्टा मायाशबलः परमेश्वरोऽपंचीकृतभूतात्मकहिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारा पंचमहाभूतात्मकब्रह्मांडोत्पत्त्यनंतरमित्यर्थाद्बोध्यम् ॥ सिसृक्षन् सृष्टानां पदार्थानामधिष्ठातृदेवताः स्रष्टुमिच्छन्परमात्मनोंऽश इव तस्मिन्विद्यमानेन कालेन प्रेरितः सन् ॥ २६ ॥

स्वेच्छामयो यतो भवति ततो हेतोः स्वेच्छया शक्त्याऽर्धनारीश्वररूपेण द्विधा बभवेत्यर्थः ॥ तत्र स्वेच्छामयः स्वेच्छयेति पदद्वयेनः द्विधाभवनं प्रकृतेरेव कार्यम् । तत्प्रकृतेः कार्यमात्मन्यारोपेण भात्युक्तं भवति। तथा चार्धनारीश्वररूपेण मूलप्रकातिरेव परिणामं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ सा च प्रकृतिश्चैतन्यरहिता नैव तिष्ठतीति तदधिष्ठानं विवर्तकारणं सर्व्वत्राऽनुगतमेव ॥ २७ ॥ उत्पत्त्यनंतरं वृत्तमाह । तां ददर्शेति ॥ २८ ॥ चंद्रबिंबं विनिंद्यं यस्य तादृशमेकं मिलितं नितंबयुगलं यस्याः ॥ कदलीस्तंभो निंदितो यया श्रोण्या लक्षणया श्रोण्यधोभागेन सुंदरी ॥ २९ ॥ श्रीफलं बिल्वफलम् ॥ मौलौ पुष्पैर्जुष्टां सेविताम् ॥ ३० ॥ वक्रलोचनां कटाक्षवतीम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

स्वेच्छामयः स्वेच्छया च द्विधारूपो बभूव ह ॥ स्त्रीरूपो वामभागांशो दक्षिणांशः पुमान्स्मृतः ॥ २७ ॥ तां ददर्श महाकामी कामाधारां सनातनः ॥ अतीव कमनीयां च चारुपंकजसन्निभाम् ॥ २८ ॥ चंद्रबिंबविनिंद्यैकनितंबयुगलां पराम् ॥ सुचारुकदलीस्तंभनिंदितश्रोणिसुंदरीम् ॥ २९ ॥ श्रीयुक्तश्रीफलाकारस्तनयुग्ममनोरमाम् ॥ पुष्पजुष्टां सुवलितां मध्यक्षीणां मनोहराम् ॥ ३० ॥ अतीव सुंदरीं शांतां सस्मितां वक्रलोचनाम् ॥ वह्निशुद्धांशुकाधारां रत्नभूषणभूषिताम् ॥ ३१ ॥ शश्वच्चक्षुश्चकोराभ्यां पिबंतीं सततं मुदा ॥ कृष्णस्य मुखचंद्रं च चंद्रकोटिविनिंदितम् ॥ ३२ ॥ कस्तूरीबिंदुना सार्धमधश्चंदनबिंदुना ॥ समं सिंदूरबिंदु च भालमध्ये च बिभ्रतीम् ॥ ३३ ॥ वक्रिमं कबरीभारं मालतीमाल्यभूषितम् ॥ रत्नेंद्रसारहारं च दधतीं कांतकामुकीम् ॥ ३४ ॥ कोटिचंद्रप्रभामृष्टपुष्टशोभासमन्विताम् ॥ गमनेन राजहंसगजगर्वविनाशिनीम् ॥३५॥ दृष्ट्वा तां तु तया सार्धं रासेशो रासमंडले ॥ रासोल्लासे सुरसिको रासक्रीडां चकार ह ॥ ३६ ॥ नानाप्रकारशृंगारं शृंगारो मूर्तिमानिव ॥ चकार सुखसंभोगं यावद्वै ब्रह्मणो दिनम् ॥ ३७ ॥ ततः स च परिश्रांतस्तस्या योनौ जगत्पिता ॥ चकार वीर्याधानं च नित्यानंदे शुभक्षणे॥३८॥ गात्रतो योषितस्तस्याः सुरतांते च सुव्रत ॥ निःससार श्रमजलं श्रांतायास्तेजसा हरेः ॥ ३९ ॥ महाक्रमणक्लिष्टाया निःश्वासश्च बभूव ह ॥ तदा वव्रे श्रमजलं तत्सर्वं विश्वगोलकम् ॥ ४० ॥

कस्तूरीबिंदुनेति ॥ सीमंतसान्निधौ सिंदूरबिंदुस्तदधः काश्मीरचंदनाबिन्दुस्तदधः कस्तूरीति फलितोऽर्थः ॥ ३३ ॥ वक्रिमं कुटिलम् ॥ कबरी केशसन्निवेशः ॥३४॥ पुष्टशोभा पूर्णशोभा ॥ राजहंसगजयोर्गर्वस्य गमनाभिमानस्य विनाशिनीम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ शृंगारं कुर्वन्निति शेषः ॥ आब्रह्मणो दिनपरिमितकालपर्यंतम् ॥ ३७ ॥ शुभक्षणे शुभकाले.॥ ३८ ॥ श्रमजलं घर्मजलम् ॥ ३९ ॥ महाक्रमणं महालिंगनं पंचीकृतपंचमहाभूतात्मकं विश्वगोलकं पूर्वमेव जातम् । तत्सर्वं श्रमजलं वव्रे

आवृणोदित्यर्थः ॥ अतोऽपि ज्ञापकात्पंचमहाभूतोत्पत्त्यनंतरमेवेयमधिष्ठातृदेवतानामुत्पत्तिरिति बोध्यम् ॥ ४० ॥ जीविनां प्राणिनाम् ॥ ४१ ॥ मूर्तिमद्वायोरित्यनेन तस्मिन्नेव समये प्रकृत्या सर्वप्राणिनां निःश्वासवायोरधिष्ठात्री मूर्तिरपि प्रकटीकृतेति बोध्यम् ॥ पत्नी च मूर्तिमती प्राणाः पंच पुत्रा अपि पंचप्राणानामधिदेवा मूर्तिरूपा एव ॥ ४२ ॥ अधः प्राणाः कनिष्ठाः । ये प्राणाः नागादयः पंच तेषामप्यधिदेवाः पंच तदैवोत्पादिता इत्याह । बभुवुरेवेति ॥ एते दश प्राणाधिदेवा वायुपत्नीत उत्पन्ना इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ धर्मस्य तोयस्य चाधिदेवो वरुणो बभूव प्रकृत्या उत्पादित इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ डिंभं बालकम् ॥ ४७ ॥ व्यदूयत भयंकरं महांतं बालकं दृष्ट्वा हृदयेनांतःकरणावच्छेदेन चकंपे इत्यर्थः ॥ यथाऽभिलषितसुकुमारबालकाभावप्रयुक्तसंजातकोपेन ब्रह्मांडगोलके यज्जलं तस्मिन्नुत्ससर्ज ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ जिह्वाग्रात् कृष्णवधूजिह्वाग्रादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सा चेति ॥ कृष्णस्त्रीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

स च निःश्वासवायुश्च सर्वाधारो बभूव ह॥निःश्वासवायुःसर्वेषां जीविनां च भवेषु च॥४१॥बभूव मूर्तिमद्वायोर्वामांगात्प्राणवल्लभा॥ तत्पत्नीसा च तत्पुत्राः प्राणाः पंच च जीविनाम्॥४२॥प्राणोऽपानःसमानश्चोदानव्यानौ च वायवः॥बभूवुरेव तत्पुत्रा अधःप्राणाश्च पंच च॥४३॥धर्मतोयाधिदेवश्च बभूव वरुणो महान्॥तद्वामांगाच्च तत्पत्नी वरुणानी बभूव सा॥४४॥ अथ सा कृष्णचिच्छक्तिः कृष्णगर्भं दधार ह ॥ शतमन्वंतरं यावज्ज्वलंती ब्रह्मतेजसा ॥ ४५ ॥ कृष्णप्राणाधिदेवी सा कृष्णप्राणाधिकप्रिया ॥ कृष्णस्य संगिनी शश्वत्कृष्णवक्षःस्थलस्थिता ॥ ४६ ॥ शतमन्वंतरांते च कालेऽतीते तु सुंदरी ॥ सुषाव डिम्भं स्वर्णाभं विश्वाधारालयं परम्॥४७॥दृष्ट्वा डिम्भं च सा देवी हृदयेन व्यदूयत ॥ उत्ससर्ज च कोपेन ब्रह्माण्डगोलके जले ॥४८ ॥ दृष्ट्वा कृष्णश्च तत्त्यागं हाहाकारं चकार ह ॥ शशाप देवीं देवेशस्तत्क्षणं च यथोचितम् ॥ ४९ ॥ यतोऽपत्यं त्वया त्यक्तं कोपशीले च निष्ठुरे ॥ भव त्वमनपत्याऽपि चाद्यप्रभृति निश्चितम् ॥ ५० ॥ या यास्त्वदंशरूपाश्च भविष्यंति सुरस्त्रियः ॥ अनपत्याश्च ताः सर्वास्त्वत्समा नित्ययौवनाः ॥५१॥ एतस्मिन्नंतरे देवीजिह्वाग्रात्सहसा ततः॥आविर्बभूव कन्यैका शुक्लवर्णा मनोहरा॥५२॥ श्वेतवस्त्रपरीधाना वीणापुस्तकधारिणी॥रत्नभूषणभूषाढ्या सर्वशास्त्राधिदेवता॥५३॥अथ कालांतरे सा च द्विधारूपा बभूव ह॥वामार्धांगाच्च कमला दक्षिणार्धाच्च राधिका॥५४॥एतस्मिन्नंतरे कृष्णो द्विधारूपो बभूव सः॥ दक्षिणार्धश्च द्विभुजो वामार्धश्च चतुर्भुजः॥५५॥

वाणीं जिह्वाग्राज्जाताम् ॥ कृष्णो द्विभुजः॥अस्य चतुर्भुजनारायणस्य मानिनी राधा अत्रैव मन्निकटे एव स्थास्यति मम पत्नी भविष्यतीत्यर्थः ॥ यतो मानिनी ततस्तवै तस्याश्चैकपतित्वे सामानाधिकरण्यं न संभवेदित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ताभ्यां लक्ष्मीसरस्वतीभ्याम् ॥ ५७ ॥ अनपत्ये पूर्वोक्तशापाद्यतो राधांशसंभवे ततः ॥ नारायणांगाद्वैकुंठाधिपतेश्चतुर्भुजात् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ गोलोकनाथस्य द्विभुजकृष्णस्य भूता जाताः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ एतस्मिन्नंतर इति ॥ राधाकृष्णशरीरविभागसमये विष्णोः परमात्मनो मायाशक्तिर्दुर्गारूपेण प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ॥ यथा लक्ष्मीसरस्वत्यौ राधावतारौ तथा दुर्गा न राधावतारः॥ किंतु मूलप्रकृतेरेव साक्षादवतार

उवाच वाणीं कृष्णस्तां त्वमस्य कामिनी भव ॥ अत्रैव मानिनी राधा तव भद्रं भविष्यति ॥ ५६ ॥ एवं लक्ष्मीं च प्रददौ तुष्टो नारायणाय च ॥ स जगाम च वैकुण्ठं ताभ्यां सार्धं जगत्पतिः ॥ ५७ ॥ अनपत्ये च ते द्वे च जाते राधांशसंभवे ॥ भूता नारायणांगाच्च पार्षदाश्च चतुर्भुजाः ॥ ५८ ॥ तेजसा वयसा रूपगुणाभ्यां च समा हरेः ॥ बभूवुः कमलांगाच्च दासीकोट्यश्च तत्समाः ॥ ५९ ॥ अत्र गोलोकनाथस्य लोम्नां विवरतो मुने ॥ भूताश्चासंख्यगोपाश्च वयसा तेजसा समाः ॥६०॥रूपेण च गुणेनैव बलेन विक्रमेण च॥ प्राणतुल्यप्रियाः सर्वे बभूवुः पार्षदा विभोः ॥ ६१ ॥ राधांगलोमकूपेभ्यो बभूवुर्गोपकन्यकाः ॥ राधातुल्याश्च ताः सर्वा राधादास्यः प्रियंवदाः ॥६२॥ रत्नभूषणभूषाढ्याः शश्वत्सुस्थिरयौवनाः ॥ अनपत्याश्च ताः सर्वाः पुंसः शापेन संततम् ॥ ६३ ॥ एतस्मिन्नंतरे विप्र सहसा कृष्णदेवता ॥ आविर्बभूव दुर्गा सा विष्णुमाया सनातनी ॥ ६४ ॥ देवी नारायणीशाना सर्वशक्तिस्वरूपिणी ॥ बुद्ध्यधिष्ठात्री देवी सा कृष्णस्य परमात्मनः ॥ ६५ ॥ देवीनां बीजरूपा च मूलप्रकृतिरीश्वरी॥परिपूर्णतमा तेजःस्वरूपा त्रिगुणात्मिका॥६६॥तप्तकांचनवर्णाभा कोटिसूर्यसमप्रभा ॥ ईषद्धास्यप्रसन्नास्या सहस्रभुजसंयुता ॥६७॥ नानाशस्त्रास्त्रनिकरं बिभ्रती सा त्रिलोचना॥वह्निशुद्धांशुकाधाना रत्नभूषणभूषिता ॥६८॥

इति भावः ॥ लक्ष्मीसरस्वत्यौ राधावतारावपि मूलप्रकृतेः पूर्णावतारावेव प्रथमाध्यायस्थवचनात्॥ साक्षान्मूलप्रकृतेर्दुर्गा। राधातस्तु लक्ष्मीसरस्वत्यावित्येतावानेव विशेषः ॥६४॥साक्षादवतारत्वेनाधिकं महिमानं दुर्गाया वर्णयति । देवीत्यादिना ॥ नारायणी लक्ष्मीस्तत्स्वरूपत्वादियमपि नारायणी ॥ बुद्ध्याधिष्ठात्री अत्र बुद्धिशब्देनांतःकरणं परमात्मनो गृह्यते ॥ सरस्वत्याः पृथग्बुद्ध्याधिष्ठातृत्वेनाभिधानात् ॥ परमात्मन इत्युपलक्षणं व्यष्टिजीवानामपि ॥ तथा च समष्टिव्यष्ट्यंतःकरणाधिष्ठात्री दुर्गेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

लोकाः ब्रह्मादयः मायया यस्या माययेत्यर्थः ॥ तेन मायाविशिष्टब्रह्मरूपिणीयमिति स्पष्टमेवोक्तं भवति ॥ ६९ ॥ कृष्णभाक्तिप्रदात्री कृष्णशब्दो यौगिकार्थेन
परमात्मवाचकः ॥ तथा च स्वस्वरूपभूतपरमात्मनो भक्तेर्दात्रीत्यर्थः ॥ वैष्णवानामुपास्या वैष्णवी लक्ष्मीस्तद्रूपेत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ सर्वेशं मूलप्रकृतेः पूर्णावतारं स्वस्मात्प्रथमतः प्रादुर्भूतं वयसाऽधिकंश्री कृष्णं संस्तूयेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ निःससारेति ॥

यस्याश्चांशांशकलया बभूवुः सर्वयोषितः॥सर्वे विश्वस्थिता लोका मोहिताः स्युश्च मायया॥६९॥सर्वैश्वर्यप्रदात्री च कामिनां गृहवासिनाम्
॥ कृष्णभक्तिप्रदा या च वैष्णवानां च वैष्णवी ॥७०॥ मुमुक्षूणां मोक्षदात्री सुखिनां सुखदायिनी ॥ स्वर्गेषु स्वर्गलक्ष्मीश्च
गृहलक्ष्मीर्गृहेषु च ॥७१॥ तपस्विषु तपस्या च श्रीरूपा तु नृपेषु च ॥ या वह्नौ दाहिकारूपा प्रभारूपा च भास्करे ॥ ७२ ॥
शोभारूपा च चंद्रे च सा पद्मेषु च शोभना ॥ सर्वशक्तिस्वरूपा या श्रीकृष्णे परमात्मनि ॥ ७३ ॥ यया च शक्तिमानात्मा यया
च शक्तिमज्जगत् ॥ यया विना जगत्सर्वं जीवन्मृतमिव स्थितम् ॥ ७४ ॥ या च संसारवृक्षस्य बीजरूपा सनातनी ॥ स्थितिरूपा
बुद्धिरूपा फलरूपा च नारद ॥ ७५ ॥ क्षुत्पिपासादयारूपा निद्रा तंद्रा क्षमा मतिः ॥ शांतिलज्जातुष्टिपुष्टिभ्रांतिकांत्यादिरूपिणी
॥ ७६ ॥ सा च संस्तूय सर्वेशं तत्पुरः समुवास ह ॥ रत्नसिंहासनं तस्यै प्रददौ राधिकेश्वरः ॥ ७७ ॥ एतस्मिन्नंतरे
तत्र सस्त्रीकश्च चतुर्मुखः ॥ पद्मनाभेर्नाभिपद्मान्निस्ससार महामुने ॥७८॥ कमंडलुधरः श्रीमांस्तपस्वी ज्ञानिनां वरः ॥ चतुर्मुखैस्तं
तुष्टाव प्रज्वलन्ब्रह्मतेजसा ॥ ७९ ॥ सा तदा सुंदरी सृष्टा शतचंद्रसमप्रभा ॥ वह्निशुद्धांशुकाधाना रत्नभूषणभूषणा ॥ ८० ॥
रत्नसिंहासने रम्ये संस्तूय सर्वकारणम् ॥ उवास स्वामिना सार्धं कृष्णस्य पुरतो मुदा ॥८१॥ एतस्मिन्नंतरे कृष्णो द्विधारूपो
बभूव सः ॥ वामार्धांगो महादेवो दक्षिणे गोपिकापतिः ॥ ८२ ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशः शतकोटिरविप्रभः ॥ त्रिशूलपट्टिशधरो
व्याघ्रचर्मांबरो हरः ॥ ८३ ॥ तप्तकांचनवर्णाभो जटाभारधरः परः ॥ भस्मभूषितगात्रश्च सस्मितश्चंद्रशेखरः ॥ ८४ ॥

सस्त्रीकः सवित्रीस्त्रिया सहित उत्पन्न इत्यर्थः ॥ ७८ ॥ तं स्वापेक्षया वयसा ज्ञानेन चाधिकं श्रीकृष्णं तुष्टावेत्यर्थः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ एक एव कृष्णो द्विधाभूत
इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

रत्नमालां रत्ननिर्मितां जपोपयोगिनीमक्षमालां सुसंस्कृतां मालासंस्कारोदितविधिना सुसंस्कृतां दक्षिणहस्तेन बिभ्रत् ॥ ८५ ॥ ब्रह्मज्योतिर्मायाशबलसर्वकारणमूलप्रकृत्यात्मकब्रह्मज्योतिर्मंत्रं प्रणवमायाबीजादिरूपं जपन्नित्यर्थः । सत्यस्वरूपं कृष्णं संस्तूयेत्यन्वयः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ यतः श्रीकृष्णो मृत्योरपि मृत्युर्मारकस्ततस्तदभिन्नस्य शिवस्यापि मृत्युंजयेति संज्ञा इत्यर्थः ॥ अत्र दुर्गा स्त्रीत्वेन महादेवाय दत्ता श्रीकृष्णेनेत्येतदनुक्तमपि नारदपुराणादवगंतव्यम् ॥ ८८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ द्विषष्टिश्लोकवर्यैश्च सृष्टं यद्देवतादिकम्॥व्यवस्थितिस्तस्य सम्यग्यथावदभिधीयते॥१॥ अथ डिंभ इति॥ डिंभोऽपि बालिशे बाले इति मेदिनीकोशात् डिंभो बाले यो राधया पूर्वं स्वस्माज्जातो जले प्रक्षिप्तः स यावद्ब्रह्मणो वयस्तावत्परिमितकालपर्यंतं जले तिष्ठन् ॥ ततः स बालकः काले परिपूर्णसमये जाते सति द्विधाभूतो बभूव ॥ तदंडं निर्भिद्य बहिर्निर्गत इत्यर्थः ॥ अनेन च ग्रन्थेन पूर्वं राधाया उदरात्पक्ष्यंडवदंडरूपेण

दिगंबरो नीलकंठः सर्पभूषणभूषितः ॥ बिभ्रद्दक्षिणहस्तेन रत्नमालां सुसंस्कृताम् ॥ ८५ ॥ प्रजपन्पंचवक्त्रेण ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ॥ सत्यस्वरूपं श्रीकृष्णं परमात्मानमीश्वरम् ॥ ८६ ॥ कारणं कारणानां च सर्वमंगलमंगलम् ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिशोकभीतिहरं परम् ॥ ८७ ॥ संस्तूय मृत्योर्मृत्युं तं यतो मृत्युंजयाभिधः ॥ रत्नसिंहासने रम्ये समुवास हरेः पुरः ॥ ८८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ अथ डिंभो जले तिष्ठन्यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥ ततः स काले सहसा द्विधाभूतो बभूव ह ॥१॥ तन्मध्ये शिशुरेकश्च शतकोटिरविप्रभः ॥ क्षणं रोरूयमाणश्च स्तनांधः पीडितः क्षुधा ॥ २ ॥ पित्रा मात्रा परित्यक्तो जलमध्ये निराश्रयः ॥ ब्रह्मांडासंख्यनाथो यो ददर्शोर्ध्वमनाथवत् ॥ ३ ॥ स्थूलात्स्थूलतमः सोऽपि नाम्ना देवो महाविराट् ॥ परमाणुर्यथा सूक्ष्मात्परः स्थूलात्तथाऽप्यसौ ॥ ४ ॥

निर्गतः ॥ स च बृहदंडरूपो भयात्तया जले क्षिप्तस्तदंडं बहुना कालेन पुनर्भिन्नं सद् द्विधा जातं तन्मध्ये पुरुषो बालकरूपोऽयं स्थित इति भाति ॥ पुराणांतरे तदंडमुदकेशयमित्यादिना तथैव प्रतिपादनाच्च ॥ १ ॥ तदेवाऽऽह । तन्मध्ये शिशुरेकश्चेति ॥ स्तनांध इति स्तनावेवांधो भक्ष्यमन्नं यस्य सः स्तनांधः मात्रा त्यक्तत्वात्स्तनपानरहितः ॥ क्षुधा क्षुधया पीडितो रोरूयमाणः पुनः पुनः रोदनकर्ताऽभवदित्यर्थः ॥ २ ॥ अनाथवदिति ॥ सर्वेश्वरादुत्पन्नः स्वयमसंख्यब्रह्मांडनाथः सन्नपि एतादृशीं दुर्दशां प्राप्तवांस्तदाऽन्यस्य का कथाऽस्मिन्संसारे ॥ तस्माद्विगयं संसाराद्विरज्येतेत्युक्तं भवति ॥ ऊर्ध्वं ददर्श को मम पालयिता स्यादित्यभिप्रायेण ॥ ३ ॥ परमाणुरिति ॥ यथा परमाणुः सूक्ष्मादपि परः सूक्ष्मस्तद्वदयं स्थूलात्स्थूल इत्यथः ॥ ४ ॥

अयं विराट् कृष्णस्य षोडशांशो भवतीत्याह । तेजसेति ॥ शक्त्येत्यर्थः । प्राकृतः राधाप्रकृतेरुत्पन्नः ॥९॥ विराजं वर्णयति ॥ प्रत्येकमिति ॥ सर्वस्य स्थूलसमष्टिप्रपंचस्याधिपतित्वादेतद्वर्णनं युक्तमेव ॥ ६ ॥ संख्या चेदिति ॥ चेदिति निपातो यथाशब्दार्थकः ॥ यथा विश्वानां विश्वसंबंधिरजसां यथा संख्या न कदाचनास्ति ॥ तथाऽस्य शरीरे विद्यमानानां ब्रह्मविष्णुशिवादीनां संख्या न विद्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रतिविश्वेषु प्रतिब्रह्मांडेषु यतः संति

तेजसा षोडशांशोऽयं कृष्णस्य परमात्मनः ॥ आधारः सर्वविश्वानां महाविष्णुश्च प्राकृतः ॥ ९ ॥ प्रत्येकं लोमकूपेषु विश्वानि निखिलानि च ॥ अस्याऽपि तेषां संख्यां च कृष्णो वक्तुं न हि क्षमः ॥ ६ ॥ संख्या चेद्रजसामस्ति विश्वानां न कदाचन ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां तथा संख्या न विद्यते ॥ ७ ॥ प्रतिविश्वेषु संत्येवं ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ पातालाद्ब्रह्मलोकांतं ब्रह्मांडं परिकीर्तितम् ॥ ८ ॥ तत ऊर्ध्वं च वैकुंठो ब्रह्मांडाद्बहिरेव सः ॥ तत ऊर्ध्वं च गोलोकः पंचाशत्कोटियोजनः ॥ ९ ॥ नित्यः सत्यस्वरूपश्च यथा कृष्णस्तथाऽप्ययम् ॥ सप्तद्वीपमिता पृथ्वी सप्तसागरसंयुता ॥ १० ॥ ऊनपंचाशदुपद्वीपाऽसंख्यशैलवनान्विता ॥ ऊर्ध्वं सप्त स्वर्गलोका ब्रह्मलोकसमन्विताः ॥ ११ ॥ पातालानि च सप्ताधश्चैवं ब्रह्माण्डमेव च ॥ ऊर्ध्वं धराया भूर्लोको भुवर्लोकस्ततः परम् ॥ १२ ॥ ततः परश्च स्वर्लोको जनलोकस्तथा परः ॥ ततः परस्तपोलोकस्सत्यलोकस्ततः परः ॥ १३ ॥ ततः परं ब्रह्मलोकस्तप्तकांचनसन्निभः ॥ एवं सर्वं कृत्रिमं च बाह्याभ्यंतरमेव च ॥ १४ ॥ तद्विनाशे विनाशश्च सर्वेषामेव नारद ॥ जलबुद्बुदवत्सर्वं विश्वसंघमनित्यकम् ॥ १५ ॥ नित्यौ गोलोकवैकुंठौ प्रोक्तौ शश्वदकृत्रिमौ ॥ प्रत्येकं लोमकूपेषु ब्रह्मांडं परिनिश्चितम् ॥ १६ ॥ एषां संख्यां न जानाति कृष्णोऽन्यस्याऽपि का कथा ॥ प्रत्येकं प्रतिब्रह्मांडं ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ १७ ॥ तिस्रः कोट्यः सुराणां च संख्या सर्वत्र पुत्रक ॥ दिगीशाश्चैव दिक्पाला नक्षत्राणि ग्रहादयः ॥ १८ ॥

ततस्तेषां संख्या न विद्यत इत्यभिप्रायः ॥ प्रसंगेन ब्रह्मांडस्वरूपमाह ॥ पातलादिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ तथाऽप्ययं तथैवायम् ॥ प्राकृतप्रलयपर्यंतमेतस्यावस्थानान्नित्यत्वं न तु परमार्थतो नित्यत्वम् ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतिविराधोत्॥ब्रह्मांडस्वरूपं विशदयाति । सप्तद्वीपेति ॥ १०॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तद्विनाशे ब्रह्मांडविनाशे जलबुद्बुदवन्मायिकत्वात् ॥ १५ ॥ नित्याविति ॥ प्रलयपर्यंतमवस्थितत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

चराचराः ॥ एतत्सर्वं ब्रह्मांडांतर्गतमेवास्तीत्यर्थः ॥१९॥ ऊर्ध्वं दृष्ट्वा डिंभस्यांतरें अण्डस्यान्तरे मध्ये शून्यमेव ददर्श द्वितीयं किंचन न ददर्शेत्यर्थः ॥ २० ॥ ज्ञानं प्राप्योति ॥ पूर्वकल्पस्थ एव कश्चिज्जीवो ज्ञानकर्मवशात्प्रजापतिभावमापद्यत इति सोऽबिभेत्स नैव रेमे इत्यादिना बृहदारण्यके प्रतिपादितम् ॥ तथा च स जीवो बालकः पूर्वं कृतश्रवणपरिपाकेन तत्संस्कारवशादस्ति कश्चिदीश्वर इति स्मृत्वा तं दध्यौ ध्यातवानित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रणवा

भुवि वर्णाश्च चत्वारोऽप्यधो नागाश्चराचराः॥अथ कालेऽत्र स विराडूर्ध्वं दृष्ट्वा पुनः पुनः ॥१९॥ डिंभांतरे च शून्यं च न द्वितीयं च किंचन ॥ चिंतामवाप क्षुद्युक्तो रुरोद च पुनः पुनः ॥ २० ॥ ज्ञानं प्राप्य तदा दध्यौ कृष्णं परमपूरुषम् ॥ ततो ददर्श तत्रैव ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ॥ २१ ॥ नवीनजलदश्यामं द्विभुजं पीतवाससम् ॥ सस्मितं मुरलीहस्तं भक्तानुग्रहकातरम् ॥ २२ ॥ जहास बालकस्तुष्टो दृष्ट्वा जनकमीश्वरम् ॥ वरं तदा ददौ तस्मै वरेशः समयोचितम् ॥ २३ ॥ मत्समो ज्ञानयुक्तश्च क्षुत्पिपासादिवर्जितः ॥ ब्रह्मांडासंख्यनिलयो भव वत्स लयावधि ॥ २४ ॥ निष्कामो निर्भयश्चैव सर्वेषां वदरो भव ॥ जरामृत्युरोगशोकपीडादिवर्जितो भव ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा तस्य कर्णे स महामंत्रं षडक्षरम् ॥ त्रिःकृत्वश्च प्रजजाप वेदांगप्रवरं परम् ॥ ॥ २६ ॥ प्रणवादि चतुर्थ्यंतं कृष्ण इत्यक्षरद्वयम् ॥ वह्निजायांतमिष्टं च सर्वविघ्नहरं परम् ॥ २७ ॥ मंत्रं दत्त्वा तदाहारं कल्पयामास वै विभुः॥श्रूयतां तद्ब्रह्मपुत्र निबोध कथयामि ते॥२८॥प्रतिविश्वं यन्नैवेद्यं ददाति वैष्णवो जनः॥तत्षोडशांशो विषयिणो विष्णोः पंचदशास्य वै ॥२९ ॥ निर्गुणस्यात्मनश्चैव परिपूर्णतमस्य च ॥ नैवेद्ये चैव कृष्णस्य न हि किंचित्प्रयोजनम् ॥३०॥ यद्यद्ददाति नैवेद्यं तस्मै देवाय यो जनः ॥ स च खादति तत्सर्वं लक्ष्मीनाथो विराट् तथा ॥ ३१ ॥ तं च मंत्रवरं दत्त्वा तमुवाच पुनर्विभुः ॥ वरमन्यं किमिष्टं ते तन्मे ब्रूहि ददामि च ॥ ३२ ॥ कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा तमुवाच विराड् विभुः॥ कृष्णं तं बालकस्तावद्वचनं समयोचितम् ॥ ३३ ॥

दीति ॥ वह्निजाया स्वाहा ॐ कृष्णाय स्वाहेत्येवं मंत्रः ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रतिविश्वमिति ॥ प्रतिविश्वं प्रतिब्रह्मांड यो वैष्णवो जनो नवेद्यं ददाति तस्य षोडशांशो विषयिणो विषयो वैकुंठरूपो देशस्तद्गतस्तत्पतेर्विष्णोः ॥ कल्पित इति शेषः ॥ पंचदश भागा अस्य विराट्पुरुषस्य कल्पिता इति शेषः ॥२९ ॥ स्वस्य नित्यतृप्तत्वान्न स्वार्थं नैवेद्यं कल्पितमित्याह । निर्गुणस्येति ॥ ३० ॥ स च लक्ष्मीनाथो वैकुंठपतिर्विष्णुर्विराट् चेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥३४॥३५॥३६॥ येनात्मनाऽयं जीवो जीवितस्तमेवात्मानं न हि मन्यते यतस्तस्य जीवितं कृतघ्नस्येव व्यर्थमित्यर्थः॥३७॥आत्मना जीवितत्वमेवोपपादयाति।यावदात्मेति ॥३८॥ स च त्वं चेति॥हे कृष्ण स चात्मा त्वमेवासीत्यर्थः॥३९॥४०॥ ब्रह्मणोऽसंख्यपाते चेति॥अनेकब्रह्मदेवपाते नाशेऽपि तव नाशो न भविष्यतीत्यर्थः॥अनेकब्रह्मांडाभिप्रायेणेयमुक्तिः ॥ ४१ ॥ अंशेनेति ॥ त्वं स्वांशेन प्रतिब्रह्मांडं क्षुद्रविराडल्पो विराड् भव । प्रतिब्रह्मांडं भिन्नो भिन्नो विराड्रूपो भवेत्यर्थः ॥ तेन चायं विरा

बालक उवाच ॥ वरो मे त्वत्पदांभोजे भक्तिर्भवतु निश्चला ॥ सततं यावदायुर्मे क्षणं वा सुचिरं च वा ॥ ३४ ॥
त्वद्भक्तियुक्तलोकेऽस्मिञ्जीवन्मुक्तश्च संततम् ॥ त्वद्भक्तिहीनो मूर्खश्च जीवन्नपि मृतो हि सः ॥ ३५ ॥ किं तज्जपेन
तपसा यज्ञेन पूजनेन च ॥ व्रतेन चोपवासेन पुण्येन तीर्थसेवया ॥ ३६ ॥ कृष्णभक्तिविहीनस्य मूर्खस्य जीवनं वृथा ॥
येनात्मना जीवितश्च तमेव न हि मन्यते ॥ ३७ ॥ यावदात्मा शरीरेऽस्ति तावत्स शक्तिसंयुतः ॥ पश्चाद्यांति
गते तस्मिन्स्वतंत्राः सर्वशक्तयः ॥ ३८ ॥ स च त्वं च महाभाग सर्वात्मा प्रकृतेः परः ॥ स्वेच्छामयश्च सर्वाद्यो ब्रह्मज्योतिः
सनातनः ॥ ३९ ॥ इत्युक्त्वा बालकस्तत्र विरराम च नारद ॥ उवाच कृष्णः प्रत्युक्तिं मधुरां श्रुतिसुन्दरीम् ॥ ४० ॥ श्रीकृष्ण
उवाच ॥ सुचिरं सुस्थिरं तिष्ठ यथाऽहं त्वं तथा भव ॥ ब्रह्मणोऽसंख्यपाते च पातस्ते न भविष्यति ॥ ४१ ॥ अंशेन प्रतिब्रह्मांडे
त्वं च क्षुद्रविराड् मव ॥ त्वन्नाभिपद्माद्ब्रह्मा च विश्वस्रष्टा भविष्यति ॥ ४२ ॥ ललाटे ब्रह्मणश्चैव रुद्राश्चैकादशैव ते ॥ शिवांशेन भविष्यंति सृष्टिसंहरणाय वै ॥ ४३ ॥ कालाग्निरुद्रस्तेष्वेको विश्वसंहारकारकः ॥ पाता विष्णुश्च विषयी रुद्रांशेन भविष्यति
॥४४॥ मद्भक्तियुक्तः सततं भविष्यसि वरेण मे ॥ ध्यानेन कमनीयं मां नित्यं द्रक्ष्यसि निश्चितम् ॥४५॥ मातरं कमनीयां च मम
वक्षःस्थलस्थिताम् ॥ यामि लोकं तिष्ठ वत्सेत्युक्त्वा सोंऽतरधीयत ॥ ४६ ॥

डनेककोटिब्रह्मांडांतर्गतविराड्रूपाणां समष्टिरधिपतिरस्तीति बोधितम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तेषु एकादशरुद्रेषु एकः कालाग्निरुद्र इत्यर्थः ॥ विषयी विषयभोगवान् ॥ क्षुद्रांशेन अल्पांशेन ॥४४॥४५॥ यामीति ॥ हे वत्स त्वमत्र तिष्ठ अहं लोकं स्वलोकं गोलोकं यामि गच्छामीत्युक्त्वा स कृष्णोंऽतरधीयतांतर्धानं गतवानित्यर्थः॥४६॥

स्वर्लोकं गत्वा स्त्रष्टारं ब्रह्माणं स्त्रष्टुं शंकरमीशं संहर्तुं चोवाचेत्यर्थः ॥ इमौ ब्रह्मशंकरौ यौ पूर्वं कृष्णशरीरान्निर्गतौ ताविति बोध्यम् ॥ ४७ ॥ किमुवाच तदाह॥ सृष्टिं स्त्रष्टुमिति ॥ प्रतिब्रह्मांडं ये विराट्पुरुषा असंख्याः संति तेषां नाभिपद्मोद्भवो भव नाभिपद्माद्धुत्पन्नो भव ॥ किमर्थम् । सृष्टिं स्त्रष्टुमुत्पादयितुम् ते विराट्पुरुषाः क्व संति तत्राह महाविराडिति ॥ सर्वविराड्रूपाणां समष्टिभूतो यो महाविराट् तस्य लोमकूपेषु यान्यनेकानि ब्रह्माण्डानि तत्र यो यः क्षुद्रविराट् तस्य नाभिपद्मेंऽशेन हे विधे त्वं भव इदं मद्वचनं त्वं शृण्वित्यर्थः ॥ ४८ ॥ शिवं प्रत्याह । गच्छेति ॥ हे शिव वत्स अनेकब्रह्मांडांतर्गतानेकब्रह्मदेवललाटात्त्वमंशेन जगत्संहर्तुमुत्पन्नो भव ॥ स्वयं च त्वं सुचिरं बहुकालं तप तपश्चर्यां च कुर्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ विधेः सुत हे नारद ॥ ५० ॥ इदं ब्रह्मरुद्रौ

गत्वा स्वलोकं ब्रह्माणं शंकरं समुवाच ह ॥ स्रष्टारं स्रष्टुमीशं च संहर्तुं चैव तत्क्षणम् ॥ ४७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सृष्टिं स्रष्टुं गच्छ वत्स नाभिपद्मोद्भवो भव ॥ महाविराड्लोमकूपे क्षुद्रस्य च विधे शृणु ॥ ४८ ॥ गच्छ वत्स महादेव ब्रह्मभालोद्भवो भव ॥ अंशेन च महाभाग स्वयं च सुचिरं तप ॥ ४९ ॥ इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम विधेः सुत ॥ जगाम ब्रह्मा तं नत्वा शिवश्च शिवदायकः ॥ ५० ॥ महाविराड्लोमकूपे ब्रह्मांडगोलके जले ॥ बभूव च विराट् क्षुद्रो विराडंशेन सांप्रतम् ॥ ५१ ॥ श्यामो युवा पीतवासाः शयानो जलतल्पके ॥ ईषद्धास्यः प्रसन्नास्यो विश्वव्यापी जनार्दनः ॥ ५२ ॥ तन्नाभिकमले ब्रह्मा बभूव कमलोद्भवः ॥ संभूय पद्मदंडे च बभ्राम युगलक्षकम् ॥५३॥ नांतं जगाम दंडस्य पद्मनालस्य पद्मजः॥ नाभिजस्य च पद्मस्य चिंतामाप पिता तव ॥ ५४ ॥ स्वस्थानं पुनरागम्य दध्यौ कृष्णपदांबुजम् ॥ ततः ददर्श क्षुद्रं तं ध्यानेन दिव्यचक्षुषा ॥ ५५ ॥ शयानं जलतल्पे च ब्रह्मांडगोलकाप्लुते ॥ यल्लोमकूपे ब्रह्मांडं तं च तत्परमीश्वरम् ॥ ५६ ॥

प्राति यथोक्तवांस्तथा चतुर्भुजमपि विष्णुं पालनार्थमुक्तवानेवेदं चानुक्तमप्यर्थाद् बोध्यम् ॥ पूर्वं विराजं प्रति तथैव प्रतिज्ञानात् ॥ तदुक्तमधुनैव पाता विष्णुश्च विषयी क्षुद्रांशेन भविष्यतीति ॥ ब्रह्मरुद्रौ यावत्कालपर्यंतं तत्र न गतौ ततः पूर्वमेव महाविराट् क्षुद्रविराड्रूपेण प्रतिब्रह्मांडं भिन्नो बभूवेत्याह । महाविराडिति । विराडंशेन स्वांशेनेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ तस्य रूपमाह ॥ श्याम इति ॥ ५२ ॥ बभ्राम मूलशोधनार्थम् ॥ ५३ ॥ पिता तवेति नारदं प्रत्युक्तिः ॥ ५४ ॥ क्षुद्रं विराजम् ॥ ५५ ॥ महाविराजं तं च तत्परमीश्वरं क्षुद्रं विराजं च ददर्शेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीकृष्णं चापि गोलोकं गोपगोपीसमन्वितम् ॥ तं संस्तूय वरं प्राप ततः सृष्टिं चकार सः ॥ ५७ ॥ बभूवुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सनकादयः ॥ ततो रुद्रकलाश्चापि शिवस्यैकादश स्मृताः ॥ ५८ ॥ बभूव पाता विष्णुश्च क्षुद्रस्य वामपार्श्वतः ॥ चतुर्भुजश्च भगवान् श्वेतद्वीपे स चावसत् ॥ ५९ ॥ क्षुद्रस्य नाभिपद्मे च ब्रह्मा विश्वं ससर्ज ह ॥ स्वर्गं मर्त्यं च पातालं त्रिलोकीं सचराचरम् ॥ ६० ॥ एवं सर्वं लोमकूपे विश्वं प्रत्येकमेव च ॥ प्रतिविश्वे क्षुद्रविराड् ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ ६१ ॥ इत्येवं कथितं ब्रह्मन्कृष्णसंकीर्तनं शुभम् ॥ सुखदं मोक्षदं ब्रह्मन्किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ क्षुद्रस्य वामपार्श्वतः क्षुद्रविराजो वामभागादित्यर्थः ॥ स वामभागान्निर्गतो विष्णुः श्वेतद्वीपेऽवसन्निवासं कृतवानित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ क्षुद्रविराडल्पविराट् ॥ ६१ ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ प्रथमस्कन्धे तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी तथा ॥ महाकाली महालक्ष्मी महासरस्वतीति ताः स्त्रियः ॥ तासां तिसृणां शक्तीनां देहांगीकारलक्षणः ॥ सृष्ट्यर्थं च समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदैः ॥ हरिद्रुहिणरुद्राणामुत्पत्तिस्तु ततः स्मृता ॥ पालनोत्पत्तिनाशार्थं प्रतिसर्गः स्मृतो हि स इत्यनेन प्रतिज्ञातो यः सर्गश्च प्रथमस्कंधे पंचमस्कन्धे च मधुकैटभवधमहिषासुरशुंभनिशुंभवधप्रसंगेन महाकाल्याद्युत्पत्तिकथनेन तथा तृतीयस्कंधे गुणत्रयेण समस्तजगतोऽपंचीकृतभूतमहाभूतसृष्टिकथनोत्तरं ब्रह्मविष्ण्वाद्युत्पत्तिकथनेन तेषां सृष्टिस्थितिसंहृतिव्यापारे आज्ञाकरणेन च प्रतिपादितः ॥ पुनश्च स एव सर्गः प्रतिसर्गश्च कल्पांतरभेदेन भिन्नः प्रकारांतरेण नवमस्कन्धे उच्यते । तन्निष्कर्षस्त्वित्थं प्रथमं मूलप्रकृतिर्मायाविशिष्टब्रह्मरूपिणी स्वतंत्रा स्वेच्छया प्राणिकर्मवशेनापंचीकृतपंचभूतोत्पत्त्यनंतरं पंचमहाभूतोत्पत्तिं तृतीयस्कन्धोक्तप्रकारेणोंद्रियप्राणांतःकरणानामुत्पत्तिं पंचमहाभूतांशान् गृहीत्वाऽनंतकोटिब्रह्मांडोत्पत्तिं च प्रथमं चकार ॥ ततस्तेषां ब्रह्मांडानामाधिपत्याकांक्षायां पंचमहाभूतांशान् गृहीत्वा स्वयमेव प्रकृतिः सर्वाधिपत्यर्धनारीश्वरश्रीकृष्णरूपेण प्रादुर्बभूव । यां गोपालसुंदरीं वदंति एवं सर्वाधिपतिः श्रीकृष्णोऽर्धनारीश्वर उत्पादितः ॥ तदनंतरं च तयाऽर्धनार्या कृष्णो मिथुनभूय स्वषोडशांशेनाऽनंतकोटिब्रह्मांडानि यस्य रोमकूपेषु स्थास्यंति तादृशं सर्वब्रह्मांडानामधिपतिं महाविराजं श्रीमूलप्रकृतिप्रेरणयैव जनयामास ॥ ततः श्रीकृष्णार्धभागिनी पराशक्तिः समष्टिव्यष्टिज्ञानाधिष्ठात्रीं सरस्वतीं स्वजिह्वाग्राज्जनयामास ॥ ततः कालांतरे कृष्णार्धभागिनी शक्तिर्द्विधाबभूव मूलभागेन लक्ष्मीरूपेण दक्षिणभागेन राधारूपेण ॥ तत्र लक्ष्मीः समष्टिव्यष्टिसंपत्त्यधिष्ठातृत्वेन कल्पिता ॥ राधा तु समष्टिव्यष्टिप्राणाधिष्ठातृत्वेन कल्पिता ॥ मूलप्रकृतिप्रेरणयैव ततोऽर्धभागरूपः श्रीकृष्णोऽपि मूलप्रकृतीच्छयैव वामभागेन विष्णुरूपेण दक्षिणभागेन श्रीकृष्णरूपेण द्विधा जातः ।

तदनंतरं वाणीं लक्ष्मीं च चतुर्भुजाय विष्णवे स्त्रीत्वेन ददौ ॥ राधां तु स्त्रीत्वेन स्वयमेव कृष्णो जग्राह ॥ ततो मूलप्रकृतेः सकाशात्सहस्रभुजा दुर्गा देवता समष्टिव्यष्ट्यंतःकरणाधिष्ठात्री समुत्पन्ना । ततः पद्मनाभेश्चतुर्भुजस्य विष्णोर्नाभिकमलात् सावित्रीस्त्रीसहितो ब्रह्मदेवः समुत्पन्नो मूलप्रकृतिरूप एव ॥ तत्र सावित्री सर्वजीवात्माधिष्ठात्री देवता ॥ ततः श्रीकृष्णो द्विभुजोऽपि पुनर्वामभागेन महादेवरूपेण दक्षिणभागेन श्रीकृष्णरूपेण द्विधा जातः । ततः सा दुर्गा महादेवता महादेवाय स्त्रीत्वेन दत्तेत्येतदत्रानुक्तमपि नारदपुराणादवगंतव्यम् ॥ एते सर्वे कृष्णादयः पुरुषाः दुर्गादयः पंचप्रकृतयश्च मूलप्रकृतेः पूर्णावतारा एव ॥ ततः श्रीकृष्णाज्ञया महाविराट् प्रतिब्रह्मांडं भिन्नभिन्नविराड्रूपेण बभूव । ततः श्रीकृष्णाज्ञया मूलभूतश्चतुर्मुखो ब्रह्मा सस्त्रीको भिन्नभिन्नरूपैस्तत्तद्ब्रह्मांडांतर्गतविराट्पुरुषनाभिकमलात्प्रादुर्बभूव । महादेवोऽपि श्रीकृष्णाज्ञया तत्तद्ब्रह्मांडांतर्गतचतुर्मुखललाटाद्भिन्नाभिन्नरूपैः प्रादुर्बभूव ॥ ततः श्रीकृष्णाज्ञया चतुर्भुजो विष्णुरपि तत्तद्ब्रह्मांडांतर्गतविराट्पुरुषवामभागाद्भिन्नरूपैः प्रादुर्बभूव ॥ तदेवं प्रकारेण प्रतिब्रह्मांडं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः सस्त्रीकाः सृष्टिस्थित्यंतकारिणो भिन्नाः ॥ विराट्पुरुषोऽपि भिन्नः । मूलभूता विराट्ब्रह्मविष्णुमहेश्वरास्तु सकलब्रह्मांडांतर्गतविराट्चतुर्मुखविष्णुरुद्राणामाधिपतयः । तेषां सर्वेषामधिपतिर्वक्ष्यमाणरीत्या गोपालसुंदरीरूपश्रीकृष्णस्तस्याऽप्याधिपातिः सकलमूलभूता मूलप्रकृतिर्मायाशबलब्रह्मरूपिणी । तदभिमानिनी देवता तु श्रीभुवनेश्वरीति तु तृतीयस्कन्धेऽभिहितम् ॥ ताः पंच प्रकृतयस्ते कृष्णब्रह्मादिपुरुषाश्च परस्परमभिन्ना एव न तत्र न्यूनाधिकभावः केनचित्कर्तव्यः ॥ न्यूनाधिकभावेन नरकपातश्रवणात् ॥ तदेवं प्रकारेण सर्वं स्त्रीपुरुषात्मकं च जगन्मूलप्रकृतिमयं मूलप्रकृत्यधीनं चेति सैंव मूलप्रकृतिः सर्वदा सर्वैः सर्वरूपोपास्येति तत्त्वमिति ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ एकाधिकैश्च नवतिश्लोकैरथ समासतः ॥ सरस्वतीस्तोत्रपूजाकवचादिकमुच्यते ॥ १ ॥ अधुना नारदः पूर्वोक्तानां देवतानां पूजादिकं पृच्छति । नारद उवाच श्रुतं सर्वमिति ॥ व्यस्तं भिन्नं भिन्नम् ॥ १ ॥ कस्याः पूजा केन पुरुषेण कृता मर्त्यलोके कथं केन प्रकारेण तस्या देवतायाः पूजा प्रचारिता संचारिता केन वा मंत्रेण का देवता पूजिता केन वा स्तोत्रेण का देवता स्तुता तत्सर्वं वदेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

नारद उवाच ॥ श्रुतं सर्वं मया पूर्वं त्वत्प्रसादात्सुधोपमम् ॥ अधुना प्रकृतीनां च व्यस्तं वर्णय पूजनम् ॥ १ ॥ कस्याः पूजा कृता केन कथं मर्त्यैः प्रचारिता ॥ केन वा पूजिता का वा केन का वा स्तुता प्रभो ॥ २ ॥ तासां स्तोत्रं च ध्यानं च प्रभावं चरितं शुभम् ॥ काभिः केभ्यो वरो दत्तस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ आसां पूजेति ॥ आसां पंचदेवतानां पूजास्तोत्रमंत्रचरित्रादिकं सर्वं प्रसिद्धमेव सर्वत्र वेदपुराणतंत्रादिषु विद्यते । अतस्तन्मया नोच्यते ॥ किंतु याः प्रकृत्यंशभूताः कलास्तासां पूजादिकं च सर्वं वक्ष्यामीत्याह प्रकृत्यंशा इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ कास्ताः कलास्तदाह । काली वसुंधरेति ॥ ७ ॥ संक्षिप्तमासामिति ॥ आसामेतादृशीनां देवतानां चरितं प्रसंगेन जीवकर्मविपाकं च वैराग्यार्थं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥८॥ किंच दुर्गाया इति ॥ चरितमनुष्ठानविधिं संक्षेपतः पश्चादंते प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ कृष्णयोषितो राधायाः ॥ देवी सरस्वती ॥ वक्त्रतो जिह्वाग्रात् ॥ इयं कथा पूर्वमुक्ता ॥ इयेष कृष्णमिति । पतित्वेन

श्रीनारायण उवाच॥गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती ॥सावित्री च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पंचधा स्मृता ॥४॥ आसां पूजा
प्रसिद्धा च प्रभावः परमाद्भुतः ॥ सुधोपमं च चरितं सर्वमङ्गलकारणम् ॥५॥ प्रकृत्यंशाः कला याश्च तासां च चरितं शुभम् ॥
सर्वं वक्ष्यामि ते ब्रह्मन्सावधानो निशामय ॥६॥ काली वसुंधरा गंगा षष्ठी मंगलचंडिका॥तुलसी मनसा निद्रा स्वधा स्वाहा च
दक्षिणा ॥ ७ ॥संक्षिप्तमासां चरितं पुण्यदं श्रुतिसुन्दरम्॥जीवकर्मविपाकं च तच्च वक्ष्यामि सुन्दरम् ॥८॥ दुर्गायाश्चैव राधाया
विस्तीर्णं चरितं महत्॥तद्वत्पश्चात्प्रवक्ष्यामि संक्षेपक्रमतः शृणु॥९॥आदौ सरस्वतीपूजा श्रीकृष्णेन विनिर्मिता ॥ यत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ
मूर्खो भवति पंडितः ॥१०॥ आविर्भूता यथा देवी वक्त्रतः कृष्णयोषितः ॥ इयेष कृष्णं कामेन कामुकी कामरूपिणी ॥११॥
स च विज्ञाय तद्भावं सर्वज्ञः सर्वमातरम् ॥ तामुवाच हितं सत्यं परिणामे सुखावहम् ॥ १२ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ भज नारायणं
साध्वि मदंशं च चतुर्भुजम् ॥ युवानं सुन्दरं सर्वगुणयुक्तं च मत्समम्॥१३॥कामज्ञं कामिनीनां च तासां च कामपूरकम् ॥
कोटिकंदर्पलावण्यलीलालंकृतमीश्वरम् ॥ १४ ॥ कांते कांतं च मां कृत्वा यदि स्थातुमिहेच्छसि ॥ त्वत्तो बलवती राधा न
भद्रं ते भविष्यति ॥ १५ ॥ यो यस्माद्बलवान्वाणि ततोऽन्यं रक्षितुं क्षमः ॥ कथं परान्साधयति यदि स्वयमनीश्वरः ॥ १६ ॥

कृष्णमियेषेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कांते हे सरस्वति ॥ मम राधा पत्नी त्वत्तो बलवत्यधिका मानिनी भवत्यतस्तत्र मत्पत्नीत्वे सपत्नीजन्यदुःखेन भद्रं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ननु तां पत्नीं शिक्षयेति चेत्तत्राह ॥ यो यस्मादिति ॥ हे वाणि यः पुरुषो यस्मान्निर्बलाद्बलवान्भवति तस्मान्निर्बलात्सकाशाद्रक्षितुमन्यं स सबलः क्षमो भवति ॥ नाहं राधातो बलवांस्ततश्च राधातो रक्षितुं त्वां न क्षमोऽस्मीत्यर्थः ॥ कथं क्षमो न कथमपीत्यर्थः ॥ तत्र प्रसिद्धन्यायमाह । कथमिति साधयति रक्षति ॥ १६ ॥

सर्वशास्ताऽहं यद्यपीत्यर्थः ॥१७॥ प्राणतोऽपीति ॥ केषामपि पुरुषाणां कश्चन कोऽपि पुत्रः प्राणतोऽपि किं प्रियोऽस्ति नास्तीत्यर्थः ॥तथा च पुत्रेभ्योऽपि प्रियः प्राणस्तत्प्राणरूपां राधां त्यक्तुं कथमहं क्षम इत्यर्थः ॥१८॥ तर्हि मम का गतिस्तत्राह । त्वं भद्रे इति ॥ १९ ॥ ननु तत्रापि लक्ष्मीः सपत्नी वर्तते इति चेन्न सा लक्ष्मीः राधासदृशी मानिनी किंत्वतिशांताऽस्तीत्याह । लोभेति ॥२०॥ २१ ॥ प्रतिविश्वेषु प्रतिब्रह्मांडम् ॥ तां पूजामित्यस्य करिष्यंतीत्यनेनान्वयः ॥ माघस्य शुक्लपंचम्यामि

सर्वेशः सर्वशास्ताऽहं राधां बाधितुमक्षमः ॥ तेजसा मत्समा सा च रूपेण च गुणेन च ॥ १७ ॥ प्राणाधिष्ठातृदेवी सा प्राणांस्त्यक्तुं च कः क्षमः ॥ प्राणतोऽपि प्रियः पुत्रः केषां वाऽस्ति च कश्चन ॥ १८ ॥ त्वं भद्रे गच्छ वैकुण्ठं तव भद्रं भविष्यति ॥ पतिं तमीश्वरं कृत्वा मोदस्व सुचिरं सुखम् ॥ १९ ॥ लोभमोहकामक्रोधमानहिंसाविवर्जिता ॥ तेजसा त्वत्समा लक्ष्मी रूपेण च गुणेन च ॥ २० ॥ तया सार्धं तव प्रीत्या शश्वत्कालः प्रयास्यति ॥ गौरवं च हरिस्तुल्यं करिष्यति द्वयोरपि ॥ २१ ॥ प्रतिविश्वेषु तां पूजां महतीं गौरवान्विताम् ॥ माघस्य शुक्लपंचम्यां विद्यारंभे च सुन्दरि ॥ २२ ॥ मानवा मनवो देवा मुनींद्राश्च मुमुक्षवः ॥ वसवो योगिनः सिद्धा नागा गंधर्वराक्षसाः ॥ २३ ॥ मद्वरेण करिष्यंति कल्पेकल्पे लयावधि ॥ भक्तियुक्ताश्च दत्त्वा वै चोपचाराणि षोडश ॥ २४ ॥ कण्वशाखोक्तविधिना ध्यानेन स्तवनेन च ॥ जितेंद्रियाः संयताश्च घटे च पुस्तकेऽपि च ॥२५॥ कृत्वा सुवर्णगुटिकां गंधचंदनचर्चिताम् ॥ कवचं ते ग्रहीष्यंति कंठे वा दक्षिणे भुजे ॥ २६ ॥ पठिष्यंति च विद्वांसः पूजाकाले च पूजिते ॥ इत्युक्त्वा पूजयामास तां देवीं सर्वपूजिताम् ॥ २७ ॥ ततस्तत्पूजनं चक्रुर्ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ अनंतश्चापि धर्मश्च मुनींद्राः सनकादयः ॥ २८ ॥ सर्वे देवाश्च मुनयो नृपाश्च मानवादयः ॥ बभूव पूजिता नित्या सर्वलोकैः सरस्वती ॥ २९ ॥ नारद उवाच ॥ पूजाविधानं कवचं ध्यानं चापि निरंतरम् ॥ पूजोपयुक्तं नैवेद्यं पुष्पं च चंदनादिकम् ॥ ३० ॥

त्यनेन तद्दिने सरस्वत्या महोत्सवो बोधितः ॥ तद्दिनस्य विद्यारंभ इति विशेषणं तु शास्त्रे तद्दिने विद्याया आरंभः कर्तव्य इति श्रवणात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ कण्वशाखोक्तेति ॥ यद्यपि सं विधिरधुनोपलब्धशाखायां नास्ति तथाऽप्युच्छिन्नशाखासु वर्तत इति बोध्यम् । घटे पुस्तके वा आवाह्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ सुवर्णगुटिकामिति ॥ भूर्जपत्रे कवचमष्टगंधेन संलिख्य स्वर्णगुटिकायां धारयेत्तां च गुटिकां कंठादिषु धारयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९॥ ३० ॥

वद वेदविदां श्रेष्ठ श्रोतुं कौतूहलं मम॥वर्तते हृदये शश्वत्किमिदं श्रुतिसुन्दरम् ॥३१॥ श्रीनारायण उवाच ॥ शृणु नारद वक्ष्यामि कण्वशाखोक्तपद्धतिम्॥ जगन्मातुः सरस्वत्याः पूजाविधिसमन्विताम्॥३२॥माघस्य शुक्कपंचम्यां विद्यारंभदिनेऽपि च ॥ पूर्वेऽह्नि समयं कृत्वा तत्राऽह्नि संयतः शुचिः ॥ ३३ ॥ स्नात्वा नित्यक्रियाः कृत्वा घटं संस्थाप्य भक्तितः ॥ स्वशाखोक्तविधानेन तां त्रिकेणाऽथवा पुनः ॥ ३४ ॥ गणेशम्पूर्वमभ्यर्च्य ततोऽभीष्टां प्रपूजयेत् ॥ ध्यानेन वक्ष्यमाणेन ध्यात्वाऽऽवाह्य घटे ध्रुवम् ॥३५॥ ध्यात्वा पुनः षोडशोपचारेण पूजयेद्व्रती ॥ पूजोपयुक्तनैवेद्यं यच्च वेदे निरूपितम् ॥ ३६ ॥ वक्ष्यामि सौम्य तत्किंचिद्यथाधीतं यथागमम् ॥ नवनीतं दधि क्षीरं लाजांश्च तिललड्डुकम्॥३७॥इक्षुमिक्षुरसं शुक्कवर्णं पक्कगुडं मधु॥स्वस्तिकं शर्करा शुक्कधान्यस्याक्षतमक्षतम् ॥ ३८ ॥ अस्विन्नशुक्कधान्यस्य पृथुकं शुक्कमोदकम् ॥ घृतसैंधवसंयुक्तं हविष्यान्नं यथोदितम् ॥ ३९ ॥ यवगोधूमचूर्णानां पिष्टकं घृतसंयुतम् ॥ पिष्टकं स्वस्तिकस्याऽपि पक्करंभाफलस्य च ॥ ४० ॥ परमान्नं च सघृतं मिष्टान्नं च सुधोपमम् ॥ नारिकेलं तदुदकं कसेरुं मूलमार्द्रकम् ॥४१॥ पक्करंभाफलं चारु श्रीफलं बदरीफलम् ॥ कालदेशोद्भवं चारु फलं शुक्कं च संस्कृतम् ॥ ४२ ॥ सुगन्धशुक्कपुष्पं च सुगंधं शुक्कचंदनम् ॥ नवीनं शुक्कवस्त्रं च शंखं च सुन्दरं मुने ॥ ४३ ॥ माल्यं च शुक्कपुष्पाणां शुक्लहारं च भूषणम् ॥ यादृशं च श्रुतौ ध्यानं प्रशस्यं श्रुतिसुन्दरम् ॥ ४४ ॥ तन्निबोध महाभाग भ्रमभंजनकारणम् ॥ सरस्वतीं शुक्लवर्णां सस्मितां सुमनोहराम् ॥ ४५ ॥ कोटिचंद्रप्रभामुष्टपुष्टश्रीयुक्तविग्रहाम् ॥ वह्निशुद्धांशुकाधानां वीणापुस्तकधारिणीम् ॥ ४६ ॥ रत्नसारेंद्रनिर्माणनवभूषणभूषिताम् ॥ सुपूजितां सुरगणैर्ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥ ४७ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ समयं संकेतम् ॥३३॥३४॥ अभीष्टां सरस्वतीम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥३७॥ इक्षुं संपूर्णं खंडं वा स्वास्तिकामिति ॥ स्वस्तिको मंगलद्रव्यचतुष्कगृहभेदयोरिति मेदिनीकोशान्मंगलद्रव्यं यद्यत्तत्सर्वं ग्राह्यम् ॥३८॥३९॥ स्वस्तिकस्यापि यस्यकस्यापि मंगलद्रव्यस्य पिष्टकं घृतसंयुतमित्यर्थः ॥ पक्करंभाफलस्य शुष्कस्य पिष्टकामित्यर्थः ॥ ४० ॥ परमान्नं पायसम् ॥ कसेरुः प्रसिद्धः ॥ मूलं मूलकम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कोटिचंद्रप्रभा मुष्टाऽपहृता येन तादृशः पुष्टश्रीः पूर्णश्रीस्तयायुक्तः युतो विग्रहो यस्याः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ नित्या क्रियेति ॥ सर्वेषां जनानां विद्यारंभे वर्षान्ते पञ्चमीदिने माघशुक्लपंचम्यामियं क्रिया नित्याऽवश्यं कर्तव्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥ मूलं च सर्वस्य मूलभूत
मित्यर्थः ॥ ५० ॥ येषां पुरुषाणां येन हेतुनोपदेशो जातस्तेन हेतुना तेषां स मंत्र एव सर्वस्य मूलो मूलभूत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ मंत्रोऽयमिति ॥ श्रीं ह्रीं सरस्वत्यै

वंदे भक्त्या वंदितां च मुनींद्रमनुमानवैः ॥ एवं ध्यात्वा च मूलेन सर्वं दत्त्वा विचक्षणः ॥४८॥संस्तूय कवचं धृत्वा प्रणमेद्दंडव
द्भुवि ॥ येषां चेयमिष्टदेवी तेषां नित्या क्रिया मुने ॥ ४९ ॥ विद्यारंभे च वर्षान्ते सर्वेषां पंचमीदिने ॥ सर्वोपयुक्तो मूलं च वैदि
काष्टाक्षरः परः ॥ ५० ॥ येषां येनोपदेशो वा तेषां स मूल एव च ॥ सरस्वतीचतुर्थ्यंतं वह्निजायांतमेव च ॥ ५१ ॥ लक्ष्मी
मायादिकं चैव मंत्रोऽयं कल्पपादपः ॥ पुरा नारायणश्चेमं वाल्मीकाय कृपानिधिः ॥ ५२ ॥ प्रददौ जाह्नवीतीरे पुण्यक्षेत्रे च
भारते ॥ भृगुर्ददौ च शुक्राय पुष्करे सूर्यपर्वणि ॥ ५३ ॥ चंद्रपर्वणि मारीचो ददौ वाक्पतये मुदा ॥ भृगोश्चैव ददौ तुष्टो ब्रह्मा
बदरिकाश्रमे ॥ ५४ ॥ आस्तिकस्य जरत्कारुर्ददौ क्षीरोदसन्निधौ ॥ विभांडको ददौ मेरावृष्यशृङ्गाय धीमते ॥ ५५ ॥ शिवः
कणादमुनये गौतमाय ददौ मुदा ॥ सूर्यश्च याज्ञवल्क्याय तथा कात्यायनाय च ॥ ५६ ॥ शेषः पाणिनये चैव भारद्वाजाय
धीमते ॥ ददौ शाकटायनाय सुतले बलिसंसदि ॥ ५७ ॥ चतुर्लक्षजपेनैव मंत्रः सिद्धोभवेन्नृणाम् ॥ यदि स्यान्मंत्रसिद्धो हि
बृहस्पतिसमो भवेत् ॥५८॥ कवचं शृणु विप्रेन्द्र यद्दत्तं ब्रह्मणा पुरा ॥ विश्वस्रष्ट्रा विश्वजयं भृगवे गन्धमादने॥५९॥भृगुरुवाच ॥
ब्रह्मन्ब्रह्मविदां श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानविशारद ॥ सर्वज्ञ सर्वजनक सर्वेश सर्वपूजित ॥ ६० ॥ सरस्वत्याश्च कवचं ब्रूहि विश्वजयं प्रभो ॥
अयातयामं मंत्राणां समूहसंयुतं परम् ॥ ६१ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि कवचं सर्वकामदम् ॥ श्रुतिसारं श्रुतिसुखं
श्रुत्युक्तं श्रुतिपूजितम् ॥ ६२ ॥ उक्तं कृष्णेन गोलोके मह्यं वृन्दावने वने ॥ रासेश्वरेण विभुना रासे वै रासमंडले ॥ ६३ ॥

स्वाहेति वैदिको मंत्रः कल्पवृक्ष इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ बलिसंसदि बलिसभायाम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ विश्वजयं तन्नामकम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥
अयातयामं निर्दोषम् ॥ ६१ ॥ श्रुतिसुखं कर्णमधुरम् ॥ ६२ ॥ मह्यं ब्रह्मणे ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ शारदा शारं शीर्णं शरीरसमूहं द्यति खंडयति सा शारदा देवता ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ प्रथममंत्रे श्रीबीजं माया बीजं क्रमेणाऽदौ वर्तते ॥ श्रीबीजाद्यो द्वितीयः ॥ ७३ ॥ तारमायाद्यस्तृतीयः ॥ तारश्रीमायाद्यश्चतुर्थकः ॥ ७४ ॥ वाग्भवमायाद्यः पञ्चमः ॥ तारमायाद्यः षष्ठः ॥७५॥

अतीव गोपनीयं च कल्पवृक्षसमं परम् ॥ अश्रुताद्भुतमंत्राणां समूहैश्च समन्वितम् ॥ ६४ ॥ यद्धृत्वा भगवाञ्छुक्रः सर्वदैत्ये पूजितः ॥ यद्धृत्वा पठनाद्ब्रह्मन्बुद्धिमांश्च बृहस्पतिः ॥ ६५ ॥ पठनाद्धारणाद्वाग्मी कवींद्रो वालिमको मुनिः ॥ स्वायंभुवो मनुश्चैव यद्धृत्वा सर्वपूजितः ॥ ६६ ॥ कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः ॥ ग्रंथं चकार यद्धृत्वा दक्षः कात्यायनः स्वयम् ॥ ६७ ॥ धृत्वा वेदविभागं च पुराणान्यखिलानि च ॥ चकार लीलामात्रेण कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ॥६८॥ शातातपश्च संवर्तो वसिष्ठश्च पराशरः॥ यद्धृत्वा पठनाद्ग्रंथं याज्ञवल्क्यश्चकार सः ॥६९॥ ऋष्यशृंगो भरद्वाजश्चास्तिको देवलस्तथा॥ जैगीषव्यो ययातिश्च धृत्वा सर्वत्र पूजिताः ॥७०॥ कवचस्यास्य विप्रेंद्र ऋषिरेव प्रजापतिः॥स्वयं छंदश्च बृहती देवता शारदांऽबिका ॥ ॥ ७१ ॥ सर्वतत्त्वपरिज्ञानसर्वार्थसाधनेषु च ॥ कवितासु च सर्वासु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ ७२ ॥ श्रीं ह्रीं सरस्वत्यै स्वाहा शिरो मे पातु सर्वतः ॥ श्रीं वाग्देवतायै स्वाहा भालं मे सर्वदाऽवतु ॥ ७३ ॥ ॐ ह्रीं सरस्वत्यै स्वाहेति श्रोत्रे पातु निरंतरम् ॥ ॐ श्रीं ह्रीं भगवत्यै स्वाहा नेत्रयुग्मं सदाऽवतु ॥ ७४ ॥ ऐं ह्रीं वाग्वादिन्यै स्वाहा नासां मे सर्वदाऽवतु ॥ ह्रीं विद्याधिष्ठातृदेव्यै स्वाहा चोष्ठं सदाऽवतु ॥ ७५ ॥ ॐ श्रीं ह्रीं ब्राह्म्यै स्वाहेति दंतपंक्तिं सदाऽवतु ॥ ऐमित्येकाक्षरो मंत्रो मम कंठं सदाऽवतु ॥ ७६ ॥ ॐ श्रीं ह्रीं पातु मे ग्रीवां स्कंधौ मे श्रीं सदाऽवतु ॥ ॐ ह्रीं विद्याधिष्ठातृदेव्यै स्वाहा वक्षः सदाऽवतु ॥ ७७ ॥ ॐ ह्रीं विद्याधिस्वरूपायै स्वाहा मे पातु नाभिकाम् ॥ ॐ ह्रीं क्लीं वाण्यै स्वाहेति मम हस्तौ सदाऽवतु ॥ ७८ ॥ ॐ सर्ववर्णात्मिकायै पादयुग्मं सदाऽवतु ॥ ॐ वागधिष्ठातृदेव्यै स्वाहा मां सर्वदाऽवतु ॥ ७९ ॥

तारश्रीमायाद्यः सप्तमः ॥ वाग्भवाद्योऽष्टमः ॥ ७६ ॥ तारश्रीमायाद्यो नवमः ॥ श्रीबीजाद्यो दशमः ॥ तारमायाद्यो मंत्र एकादशः ॥ ७७ ॥ तारमायाद्यो द्वादशः ॥ तारमायाकामबीजाद्यस्त्रयोदशः ॥ ७८ ॥ तारमायाद्यौ चतुर्दशपंचदशौ ॥ ७९ ॥

ताराद्यौ षोडशसप्तदशौ ॥ ८० ॥ तारवाग्भवमायाश्रीकामबीजाद्योऽष्टादशः ॥ ८१ ॥ वाग्भवमायाश्रीबीजाद्य ऊनविंशः ॥ तारवाग्भवाद्यो विंशः ॥ ८२ ॥ ताराद्य एकविंशः ॥ तारवाग्भवश्रीकामाद्यो द्वाविंशः ॥ ८३ ॥ वाग्भवाद्यस्त्रयोविंशः ॥ तारमायाद्यश्चतुर्विंशः ॥८४॥ मायाद्यः पंचविंशः ॥ ताराद्यः षड्विंशः ॥८५॥८६॥८७॥

ॐ सर्वकंठवासिन्यै स्वाहा प्राच्यां सदाऽवतु ॥ ॐ सर्वजिह्वाग्रवासिन्यै स्वाहाऽग्निदिशि रक्षतु ॥ ८० ॥ ॐ ऐं ह्रीं क्लीं सरस्वत्यै बुधजनन्यै स्वाहा ॥ सततं मंत्रराजोऽयं दक्षिणे मां सदाऽवतु ॥८१॥ ऐं ह्रीं श्रीं त्र्यक्षरो मंत्रो नैर्ऋत्यां सर्वदाऽवतु ॥ ॐ ऐं जिह्वाग्रवासिन्यै स्वाहा मां वारुणेऽवतु ॥८२॥ ॐ सर्वांबिकायै स्वाहा वायव्ये मां सदाऽवतु ॥ ॐ ऐं श्रीं क्लीं गद्यवासिन्यै स्वाहा मामुत्तरेऽवतु ॥ ८३ ॥ ऐं सर्वशास्त्रवासिन्यै स्वाहैशान्यां सदाऽवतु ॐ ह्रीं सर्वपूजितायै स्वाहा चोर्ध्वं सदाऽवतु ॥ ८४ ॥ ह्रीं पुस्तकवासिन्यै स्वाहाऽधो मां सदाऽवतु ॥ ॐ ग्रंथबीजस्वरूपायै स्वाहा मां सर्वतोऽवतु ॥ ८५ ॥ इति ते कथितं विप्र ब्रह्ममंत्रौघविग्रहम् ॥ इदं विश्वजयं नाम कवचं ब्रह्मरूपकम् ॥ ८६ ॥ पुरा श्रुतं धर्मवक्त्रात्पर्वते गंधमादने ॥ तव स्नेहान्मयाऽऽख्यातं प्रवक्तव्यं न कस्यचित् ॥ ८७ ॥ गुरुमभ्यर्च्य विधिवद्वस्त्रालंकारचंदनैः ॥ प्रणम्य दंडवद्भूमौ कवचं धारयेत्सुधीः ॥ ८८ ॥ पंचलक्षजपेनैव सिद्धं तु कवचं भवेत् ॥ यदि स्यात्सिद्धकवचो बृहस्पतिसमो भवेत् ॥ ८९ ॥ महावाग्मी कवींद्रश्च त्रैलोक्यविजयी भवेत् ॥ शक्नोति सर्वं जेतुं च कवचस्य प्रसादतः ॥ ९० ॥ इदं च कण्वशाखोक्तं कवचं कथितं मुने ॥ स्तोत्रपूजाविधानं च ध्यानं च वंदनं शृणु॥९१॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः॥४॥श्रीनारायण उवाच ॥ वाग्देवतायाः स्तवनं श्रूयतां सर्वकामदम्॥महामुनिर्याज्ञवल्क्यो येन तुष्टाव तां पुरा॥१॥गुरुशापाच्च स मुनिर्हतविद्यो बभूव ह ॥तदाऽऽजगाम दुःखार्तो रविस्थानं सुपुण्यदम्॥२॥संप्राप्य तपसा सूर्यं लोलार्कं दृष्टिगोचरे॥तुष्टाव सूय शोकेन रुरोद च मुहुर्मुहुः॥३॥

॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अर्धाधिकैश्च द्वात्रिंशत्पद्यैर्धर्मात्मजः परम् ॥ सरस्वत्या महास्तोत्रं नारदायोक्तवान्स्फुटम् ॥ १ ॥ नारायण उवाच । वाग्देवताया इति ॥ १ ॥ रविस्थानं लोलार्कम् ॥ २ ॥ ३ ॥

सूर्यस्तामिति ॥ देवः सूर्यस्तं याज्ञवल्क्यं वेदं वेदांगं च पाठयामासेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ दुःखितं पाहीति शेषः ॥ ६ ॥ सुशिष्यं प्रतिष्ठितं मह्यं देहीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ तत्र दृष्टांतो यथा भस्मन्यप्यंकुरं देवता सर्वेश्वरः कदाचित्करोति तद्वन्मयि सर्वं लुप्तं साधयेत्यर्थः ॥ ९ ॥ विसर्गबिन्दुमात्रास्विति ॥ विसर्गबिन्दुमात्रासु

सूर्यस्तं पाठयामास वेदं वेदांगमीश्वर॥उवाच स्तौहि वाग्देवीं भक्त्या च स्मृतिहेतवे ॥ ४ ॥ तमित्युक्त्वा दीननाथोऽप्यंतर्धानं चकार सः ॥ मुनिः स्नात्वा च तुष्टाव भक्तिनम्रात्मकंधरः ॥५॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ कृपां कुरु जगन्मातर्मामेवं हततेजसम् ॥ गुरुशापात्स्मृतिभ्रष्टं विद्याहीनं च दुःखितम् ॥ ६ ॥ ज्ञानं देहि स्मृतिं विद्यां शक्तिं शिष्यप्रबोधिनीम् ॥ ग्रंथकर्तृत्वशक्तिं च सुशिष्यं सुप्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥ प्रतिभां सत्सभायां च विचारक्षमतां शुभाम् ॥ लुप्तं सर्वं दैवयोगान्नवीभूतं पुनः कुरु ॥ ८ ॥ यथाऽङ्कुरं भस्मनि च करोति देवता पुनः ॥ ब्रह्मस्वरूपा परमा ज्योतीरूपा सनातनी ॥ ९ ॥ सर्वविद्याधिदेवी या तस्यै वाण्यै नमोनमः ॥ विसर्गबिंदुमात्रासु यदधिष्ठानमेव च ॥१०॥ तदधिष्ठात्री या देवी तस्यै नीत्यै नमो नमः ॥ व्याख्यास्वरूपा सा देवी व्याख्याधिष्ठातृरूपिणी ॥ ११ ॥ यया विना प्रसंख्यावान्संख्यां कर्तुं न शक्यते ॥ कालसंख्यास्वरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः ॥ १२ ॥ भ्रमसिद्धांतरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः ॥ स्मृतिशक्तिज्ञानशक्तिबुद्धिशक्तिस्वरूपिणी ॥१३॥ प्रतिभाकल्पनाशक्तिर्या च तस्यै नमो नमः ॥ सनत्कुमारो ब्रह्माणं ज्ञानं पप्रच्छ यत्र वै ॥ १४ ॥ बभूव मूकवत्सोऽपि सिद्धांतं कर्तुमक्षमः ॥ तदाऽऽजगाम भगवानात्मा श्रीकृष्ण ईश्वरः ॥ १५ ॥ उवाच स च तां स्तौहि वाणीमिष्टां प्रजापते ॥ स च तुष्टाव तां ब्रह्मा चाज्ञया परमात्मनः ॥ १६ ॥ चकार तत्प्रसादेन तदा सिद्धांतमुत्तमम् ॥ यदाप्यनंतं पप्रच्छ ज्ञानमेकं वसुंधरा ॥ १७ ॥ बभूव मूकवत्सोऽपि सिद्धांतं कर्तुमक्षमः ॥ तदा तां स च तुष्टाव संत्रस्तः कश्यपाज्ञया ॥ १८ ॥

यदधिष्ठानं सर्वाक्षराणि तदाश्रया हि विसर्गबिन्दुमात्राः ॥ तेषामक्षराणामधिष्ठात्रीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आजगामेति च्छेदः ॥ १५ ॥ १६ ॥ सिद्धांतं ब्रह्मसिद्धांतम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥१९॥सस्मार वाल्मीकिः ॥ पुराणसूत्ररचनाशक्त्यर्थं स्मृतवानित्यर्थः ॥ हे देवि त्वद्वरेण तदा वाल्मीकिर्भ्रमरूपांधकारध्वंसे दीपरूपं ज्ञानं संप्राप्य सिद्धांतं पुराणसूत्रभूतं चकार॥ तत्पुराणसूत्रं व्यासः कृष्णकलोद्भवः कृष्णकलांशः श्रुत्वा तदर्थं कवितारूपेण स्पष्टीकर्तुं त्वां शिवां वेद दध्यौ ध्यातवांश्चेत्यर्थः ॥२०॥२१॥२२॥ सदाशिवं

ततश्चकार सिद्धांतं निर्मलं भ्रमभंजनम्॥व्यासः पुराणसूत्रं च पप्रच्छ वाल्मिकिं यदा॥१९॥ मौनीभूतश्च सस्मार तामेव जगदंबिकाम्॥तदा चकार सिद्धांतं तद्वरेण मुनीश्वरः॥२०॥संप्राप्य निर्मलं ज्ञानं भ्रमांध्यध्वंसदीपकम्॥पुराणसूत्रं श्रुत्वा च व्यासः कृष्णकलोद्भवः॥२१॥तां शिवां वेद दध्यौ च शतवर्षं च पुष्करे ॥ तदा त्वत्तो वरं प्राप्य सत्कवींद्रो बभूव ह ॥२२॥ तदा वेदविभागं च पुराणं च चकार सः॥यदा महेंद्रः पप्रच्छ तत्त्वज्ञानं सदाशिवम्॥२३॥क्षणं तामेव संचिंत्य तस्मै ज्ञानं ददौ विभुः॥पप्रच्छ शब्दाशास्त्रं च महेंद्रश्च बृहस्पतिम् ॥ २४ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं च स त्वां दध्यौ च पुष्करे ॥ तदा त्वत्तो वरं प्राप्य दिव्यवर्षसहस्रकम्॥२५॥ उवाच शब्दशास्त्रं च तदर्थं च सुरेश्वरम् ॥ अध्यापिताश्च ये शिष्या यैरधीतं मुनीश्वरैः ॥ २६ ॥ ते च तां परिसंचिंत्य प्रवर्तंते सुरेश्वरीम् ॥ त्वं संस्तुता पूजिता च मुनीन्द्रैर्मनुमानवैः ॥ २७ ॥ दैत्येंद्रैश्च सुरैश्चापि ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥ जडीभूतः सहस्रास्यः पंचवक्त्रश्चतुर्मुखः ॥ २८ ॥ यां स्तोतुं किमहं स्तौमि तामेकास्येन मानवः ॥ इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यश्च भक्तिनम्रात्मकंधरः ॥ २९ ॥ प्रणनाम निराहारो रुरोद च मुहुर्मुहुः ॥ ज्योतीरूपा महामाया तेन दृष्टाऽप्युवाच तम् ॥ ३० ॥ सुकवींद्रो भवेत्युक्त्वा वैकुंठं च जगाम ह ॥ याज्ञवल्क्यकृतं वाणीस्तोत्रमेतत्तु यः पठेत् ॥ ३१ ॥ स कवींद्रो महावाग्मी बृहस्पतिसमो भवेत्॥ महामूर्खश्च दुर्बुद्धिर्वर्षमेकं यदा पठेत् ॥ ३२ ॥ स पंडितश्च मेधावी सुकवींद्रो भवेद् ध्रुवम् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पप्रच्छ किं पप्रच्छ तत्राह । तत्त्वज्ञानमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ स बृहस्पतिः ॥ २५ ॥ शब्दशास्त्रं व्याकरणं तस्यार्थं चोवाच ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अधोऽधिकैः सप्तषष्टिश्लोकैरथ समासतः ॥ लक्ष्मीगंगाभारतीनां शापाज्जन्मोच्यते भुवि ॥ १ ॥ सरस्वती तु वैकुण्ठे इति ॥ स्वयं पूर्णरूपेण वैकुंठे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ पश्चाद्गंगायाः शापेन कलयांऽशेन भारते खण्डे सरित्सरस्वतीनाम्नी सरिज्जातेत्यर्थः ॥ १ ॥ यस्यास्तीरे पुण्यवतां स्थितिरित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अक्षयायां तिथावक्षयनवम्याम् ॥ ६ ॥ अनुषंगेणाऽन्यकार्यार्थमागतो मध्ये तीर्थे पतितमस्तीति स्नानमपि कर्तव्यमिति बुद्ध्या हेतुनाऽन्येन वा कारणेन द्रव्यग्रहण

श्रीनारायण उवाच ॥ सरस्वती तु वैकुंठे स्वयं नारायणांतिके ॥ गंगाशापेन कलहात्कलया भारते सरित् ॥ १ ॥ पुण्यदा पुण्यरूपा च पुण्यतीर्थस्वरूपिणी ॥ पुण्यवद्भिर्निषेव्या च स्थितिः पुण्यवतां मुने ॥ २ ॥ तपस्विनां तपोरूपा तपसः फलरूपिणी ॥ कृतपापेध्मदाहाय ज्वलदग्निस्वरूपिणी ॥ ३ ॥ ज्ञानात्सरस्वतीतोये मृता ये मानवा भुवि ॥ तेषां स्थितिश्च वैकुंठे सुचिरं हरिसंसदि ॥ ४ ॥ भारते कृतपापश्च स्नात्वा तत्र च लीलया ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोके वसेच्चिरम् ॥ ५ ॥ चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामक्षयायां दिनक्षये ॥ व्यतीपाते च ग्रहणेऽन्यस्मिन्पुण्यदिनेऽपि च ॥ ६ ॥ अनुषंगेण यः स्नातो हेतुनाऽश्रद्धयाऽपि वा ॥ सारूप्यं लभते नूनं वैकुंठे स हरेरपि ॥ ७ ॥ सरस्वतीमनुं तत्र मासमेकं च यो जपेत् ॥ महामूर्खः कवींद्रश्च स भवेन्नाऽत्र संशयः ॥ ८ ॥ नित्यं सरस्वतीतोये यः स्नायान्मुण्डयन्नरः ॥ न गर्भवासं कुरुते पुनरेव स मानवः ॥ ९ ॥ इत्येवं कथितं किंचिद्भारतीगुणकीर्तनम् ॥ सुखदं कामदं सारं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ॥ १० ॥ सूत उवाच ॥ नारायणवचः श्रुत्वा नारदो मुनिसत्तमः ॥ पुनः पप्रच्छ संदेहमिमं शौनक सत्वरम् ॥ ११ ॥ नारद उवाच ॥ कथं सरस्वती देवी गंगाशापेन भारते ॥ कलया कलहेनैव बभूव पुण्यदा सरित् ॥ १२ ॥ श्रवणे श्रुतिसाराणां वर्धते कौतुकं मम ॥ कथामृते न मे तृप्तिः केन श्रेयसि तृप्यते ॥ १३ ॥

रूपेण ॥ अश्रद्धयाऽपीति च्छेदः ॥ ७ ॥ तत्र सरस्वतीतीरे ॥ ८ ॥ मुंडयन्नेकवारं प्रथमतो मुंडनं कुर्वन् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ श्रुतेः साराणां सारभूतानां कथानां श्रवणे इत्यन्वयः ॥ मे तृप्तिः कथामृते नैवास्ति ॥ केन श्रेयसिं तृप्यते न केनापीत्यर्थः ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तद् दृष्ट्वा विष्णोर्हास्यं दृष्ट्वा लक्ष्मीः क्षमां चकार न क्रोधम् ॥ सरस्वती तु न क्षमां चकार किंतु क्रोधम् ॥ १९ ॥ तां क्रुद्धां सरस्वतीम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सौभाग्यं प्रेमा ॥ गंगालक्ष्म्योस्तव प्रेमाऽस्ति मयि नास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ गंगाया इति ॥ यदि लक्ष्म्यां गंगातुल्या तव प्रीतिर्न स्यात्ततो गंगया सार्धं लक्ष्म्याः प्रीतिर्नैव भवेत् ॥ प्रीतिस्तु वर्तते यतस्तेन हेतुना प्रीतिस

कथं शशाप सा गंगा पूजितां तां सरस्वतीम् ॥ सा तु सत्त्वस्वरूपा या पुण्यदा शुभदा सदा ॥ १४ ॥ तेजस्विनोर्द्वयोर्वादकारणं श्रुतिसुंदरम् ॥ सुदुर्लभं पुराणेषु तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १५ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ शृणु नारद वक्ष्यामि कथामेतां पुरातनीम् ॥ यस्याः श्रवणमात्रेण सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ १६ ॥ लक्ष्मीः सरस्वती गंगा तिस्रो भार्या हरेरपि ॥ प्रेम्णा समास्तास्तिष्ठंति सततं हरिसन्निधौ ॥ १७ ॥ चकार सैकदा गंगा विष्णोर्मुखनिरीक्षणम् ॥ सस्मिता च सकामा च सकटाक्षं पुनः पुनः ॥१८॥ विभुर्जहास तद्वक्रं निरीक्ष्य च क्षणं तदा ॥ क्षमां चकार तद्दृष्ट्वा लक्ष्मीर्नैव सरस्वती ॥१९॥ बोधयामास पद्मा तां सत्त्वरूपा च सस्मिता ॥ क्रोधाविष्टा च सा वाणी न च शांता बभूव ह ॥ २० ॥ उवाच वाणी भर्तारं रक्तास्या रक्तलोचना ॥ कंपिता कामवेगेन शश्वत्प्रस्फुरिताधरा ॥ २१ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ सर्वत्र समताबुद्धिः सद्भर्तुः कामिनीं प्रति ॥ धर्मिष्ठस्य वरिष्ठस्य विपरीता खलस्य च ॥ २२ ॥ ज्ञातं सौभाग्यमधिकं गंगायां ते गदाधर ॥ कमलायां च तत्तुल्यं न च किंचिन्मयि प्रभो ॥ २३ ॥ गंगायाः पद्मया सार्धं प्रीतिश्चाऽस्ति सुसंमता ॥ क्षमां चकार तेनेदं विपरीतं हरिप्रिया ॥ २४ ॥ किं जीवनेन मेऽत्रैव दुर्भगायाश्च सांप्रतम् ॥ निष्फलं जीवनं तस्या या पत्युः प्रेमवंचिता ॥ २५ ॥ त्वां सर्वे सत्त्वरूपं च ये वदंति मनीषिणः ॥ ते च मूर्खा न वेदज्ञा न जानंति मतिं तव ॥२६॥ सरस्वतीवचः श्रुत्वा दृष्ट्वा तां कोपसंयुताम् ॥ मनसा च समालोच्य स जगाम बहिः सभाम् ॥२७॥ गते नारायणे गंगामुवाच निर्भयं रुषा॥ वागधिष्ठातृदेवी सा वाक्यं श्रवणदुष्करम्॥२८॥

द्भावहेतुना विपरीतमिदं सपत्नीहास्यं तव दृष्ट्वा क्षमां चकार हरिप्रिया ॥ तस्मात्क्षमया तयोः प्रीतिर्निश्चीयते ॥ तया प्रीत्या च तयोः समः प्रेमा तव निश्चीयत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ मध्यदेशं तयोर्मध्यभागे गत्वा ॥ ३१ ॥ शशाप वाणी तां पद्मां सपत्नीपक्षपतिनीयामिति मत्वा तां पद्मां वृक्षरूपा भविष्यासि सरिद्रूपा च भविष्यसीति शशापेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ विपरीतामिति ॥ यतः कारणाद्यथा सभामध्ये वादे प्राप्ते वृक्षः सरिद्वा जडत्वान्न किंचिद्वदति ॥ किंतु केवलं तिष्ठत्येव ॥ तथा त्वं विपरीतमन्याय्यं गंगाया दृष्ट्वा किंचिदपि वक्तुं जडवन्नार्हसि न योग्याऽसि तस्माज्जडात्मकवृक्षसरिद्रूपा भवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ न शशाप न चुकोप चेत्यर्थः ॥

हे निर्लज्जे हे सकामे स्वामिगर्वं करोषि किम् ॥ अधिकं स्वामिसौभाग्यं विज्ञापयितुमिच्छसि ॥ २९ ॥ मानं चूर्णं करिष्यामि तवाऽद्य हरिसन्निधौ ॥ किं करिष्यति ते कान्तो ममैवं कांतवल्लभे ॥ ३० ॥ इत्येवमुक्त्वा गंगायाः केशं ग्रहीतुमुद्यता॥वारयामास तां पद्मा मध्यदेशं समाश्रिता॥३१॥शशाप वाणी तां पद्मां महाबलवती सती ॥ वृक्षरूपा सरिद्रूपा भविष्यसि न संशयः॥३२॥विपरीतं यतो दृष्ट्वा किंचिन्नो वक्तुमर्हसि ॥ संतिष्ठति सभामध्ये यथा वृक्षो यथा सरित् ॥ ३३ ॥ शापं श्रुत्वा तु सा देवी न शशाप चुकोप ह ॥ तत्रैव दुःखिता तस्थौ वाणीं धृत्वा करेण च ॥ ३४ ॥ अत्युन्नतां तु तां दृष्ट्वा कोपप्रस्फुरिताधराम् ॥ उवाच गंगा तां देवीं पद्मां चारक्तलोचनाम् ॥ ३५ ॥ श्रीगंगोवाच ॥ त्वमुत्सृज महोग्रां च पद्मां किं मे करिष्यति ॥ दुःशीला मुखरा नष्टा नित्यं वाचालरूपिणी ॥ ३६ ॥ वागधिष्ठात्री देवीयं सततं कलहप्रिया ॥ यावती योग्यता चास्या यावती शक्तिरेव च ॥ ३७ ॥ तथा करोतु वादं च मया सार्धं च दुर्मुखी ॥ स्वबलं यन्मम बलं विज्ञापयितुमिच्छति ॥ ३८ ॥ जानंतु सर्वे ह्युभयोः प्रभावं विक्रमं सति ॥ इत्येवमुक्त्वा सा देवी वाण्यै शापं ददाविति ॥ ३९ ॥ सरित्स्वरूपा भवतु सा या त्वां च शशाप ह ॥ अधो मर्त्ये सा प्रयातु संति यत्रैव पापिनः ॥ ४० ॥ कलौ तेषां च पापानि ग्रहीष्यंति न संशयः ॥ इत्येवं वचनं श्रुत्वा तां शशाप सरस्वती ॥ ४१ ॥ त्वमेव यास्यसि महीं पापिपापं लभिष्यसि ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र भगवानाजगाम ह ॥ ४२ ॥ चतुर्भुजश्चतुर्भिश्च पार्षदैश्च चतुर्भुजैः ॥ सरस्वतीं करे धृत्वा वासयामास वक्षसि ॥ ४३ ॥

शांतत्वादिति भावः ॥ वाणीं धृत्वेति ॥ परस्परताडननिवारणार्थं करेण वाणीं धृत्वा तस्थावित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अत्युन्नतामत्युन्मत्तां तां वाणीम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ स्वबलमिति ॥ यद्यस्मात्कारणात्स्वबलं मम बलं चेयं ज्ञातुमिच्छति तस्मान्मुंचेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ सा देवी गंगा ॥ ३९ ॥ या सरस्वती त्वां पद्मां शशाप सा सरस्वती सरिद्भवत्वित्यर्थः ॥ ४० ॥ तां गंगाम् ॥ ४१ ॥ लभिष्यासि लप्स्यसे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ सामयिकीं समयोचितां धर्मध्वजो राजा कलयांऽशेन ॥ ४५ ॥ भूमौ स्थिता भूमेरुत्पन्नेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ शंखचूडस्य कामिनी पत्नी ॥ ४७ ॥ तुलसीति नाम्ना पश्चान्मम पत्नी भविष्यसीत्यन्वयः ॥ कलयांऽशेन सरिदपि भव ॥ ४८ ॥ पद्मामुक्त्वा गंगामाह ॥ गंगे इति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ जायेः भवेः ॥ यद्वा हे जाये समुद्रस्य जाया भवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ शंतनोश्च कारणवशाज्जाया भवेत्यर्थः । सरस्वतीमाह । गंगाशापेनेति ॥ ५२ ॥ सपत्नीभ्यां सह

बोधयामास सर्वज्ञः सर्वज्ञानं पुरातनम्॥श्रुत्वा रहस्यं तासां च शापस्य कलहस्य च॥४४॥उवाच दुःखितास्ताश्च वाचं सामयिकीं विभुः॥श्रीभगवान् उवाच ॥ लक्ष्मि त्वं कलया गच्छ धर्मध्वजगृहं शुभे॥४५॥अयोनिसंभवा भूमौ तस्य कन्या भविष्यसि ॥ तत्रैव दैवदोषेण वृक्षत्वं च लभिष्यसि ॥ ४६ ॥ मदंशस्यासुरस्यैव शंखचूडस्य कामिनी ॥ भूत्वा पश्चाच्च मत्पत्नी भविष्यसि न संशयः ॥ ४७ ॥ त्रैलोक्यपावनी नाम्ना तुलसीति च भारते ॥ कलया च सरिद्भावं शीघ्रं गच्छ वरानने ॥ ४८ ॥ भारतं भारतीशापान्नाम्ना पद्मावती भव ॥ गंगे यास्यासि पश्चात्त्वमंशेन विश्वपावनी ॥ ४९॥ भारतं भारतीशापात्पापदाहाय पापिनाम् ॥ भगीरथस्य तपसा तेन नीता सुकल्पिते ॥ ५० ॥ नाम्ना भागीरथी पूता भविष्यसि महीतले ॥ मदंशस्य समुद्रस्य जाया जायेर्ममाज्ञया ॥ ५१ ॥ मत्कलांशस्य भूपस्य शंतनोश्च सुरेश्वरि ॥ गंगाशापेन कलया भारतं गच्छ भारति ॥ ५२ ॥कलहस्य फलं भुंक्ष्व सपत्नीभ्यां सहाच्युते ॥ स्वयं च ब्रह्मसदने ब्रह्मणः कामिनी भव ॥ ५३ ॥ गंगा यातु शिवस्थानमत्र पद्मैव तिष्ठतु॥ शांता च क्रोधरहिता मद्भक्ता सत्त्वरूपिणी ॥ ५४ ॥ महासाध्वी महाभागा सुशीला धर्मचारिणी ॥ यदंशकलया सर्वा धर्मिष्ठाश्च पतिव्रताः ॥ ५५ ॥ शांतरूपाः सुशीलाश्च प्रतिविश्वेषु पूजिताः॥तिस्रो भार्यास्त्रिशीलाश्च त्रयो भृत्याश्च बांधवाः ॥ ५६ ॥

कलहस्येत्यन्वयः ॥ स्वयं चेति ॥ अंशेन भारते सरिद्भव स्वयं च पूर्णरूपेण ब्रह्मलोके ब्रह्मणः पत्नी भवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ गंगा यात्विति ॥ गंगाऽप्यंशेन सरिद्भवतु पूर्णरूपेण तु शिवस्थानं यातु तस्य पत्नी भवतु ॥ अत्र मन्निकटे तु पद्मैव तिष्ठतु यतः शांतेत्याह । शांता चोति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ स्वं खेदं वर्णयाति ॥ तिस्र इति ॥ त्रिशीला भिन्नस्वभावाः त्रिशीलेति सर्वत्रान्वोति ॥ ५६ ॥

एते त्रयो वेदविरुद्धा वदानुमत्यविषयाः ॥ येषां गृहे पुंवत्पुरुषवत्प्रधाना स्त्री भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ भस्मांतं मरणांतं शौचं पवित्रता अध्रुवं न भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ अर्धाधिकैश्चतुष्पंचाशद्भिः पद्यैरतः

ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न ह्येते मंगलप्रदाः॥स्त्री पुंवच्च गृहे येषां गृहिणां स्त्रीवशः पुमान्॥५७॥निष्फलं च जन्म तेषामशुभं च पदेपदे॥ मुखे दुष्टा योनिदुष्टा यस्य स्त्री कलहप्रिया॥५८॥अरण्यं तेन गंतव्यं महारण्यं गृहाद्वरम् ॥ जलानां च स्थलानां च फलानां प्राप्तिरेव च ॥ ५९ ॥ सततं सुलभा तत्र न तेषां गृह एव च ॥ वरमग्नौ स्थितिर्हिंस्रजंतूनां सन्निधौ सुखम् ॥ ६० ॥ ततोऽपि दुःखं पुंसां च दुष्टस्त्रीसन्निधौ ध्रुवम् ॥ व्याधिज्वाला विषज्वाला वरं पुंसां वरानने ॥ ६१ ॥ दुष्टस्त्रीणां मुखज्वाला मरणादतिरिच्यते ॥ पुंसां च स्त्रीजितां चैव भस्मांतं शौचमध्रुवम् ॥ ६२ ॥ यदह्नि कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥ निंदितोऽत्र परत्रैव सर्वत्र नरकं व्रजेत् ॥ ६३ ॥ यशःकीर्तिविहीनो यो जीवन्नपि मृतो हि सः ॥ बह्वीनां च सपत्नीनां नैकत्र श्रेयसे स्थितिः ॥ ६४ ॥ एकभार्यः सुखी नैव बहुभार्यः कदाचन ॥ गच्छ गंगे शिवस्थानं ब्रह्मस्थानं सरस्वति ॥ ६५ ॥ अत्र तिष्ठतु मद्गेहे सुशीला कमलालया ॥ सुसाध्या यस्य पत्नी च सुशीला च पतिव्रता ॥ ६६ ॥ इह स्वर्गे सुखं तस्य धर्मो मोक्षः परत्र च ॥ पतिव्रता यस्य पत्नी स च मुक्तः शुचिः सुखी ॥ ६७ ॥ जीवन्मृतोऽशुचिर्दुःखी दुःशीलापतिरेव च ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम च नारद ॥ अतीव रुरुदुर्देव्यः समालिंग्य परस्परम् ॥ १ ॥ ताश्च सर्वाः समालोक्य क्रमेणोचुस्तदेश्वरम् ॥ कंपिताः साश्रुनेत्राश्च शोकेन च भयेन च ॥ २ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ विशापं देहि हे नाथ दुष्टमाजन्मशोचनम् ॥ सत्स्वामिना परित्यक्ताः कुतो जीवंति ताः स्त्रियः ॥३॥

परम् ॥ शापोद्धारप्रकारश्च तिसृणां सम्यगुच्यते ॥ १ ॥ विरराम च नारदेति नारदं प्रति नारायणोक्तिः ॥१॥२॥ प्रथमं सरस्वती प्रार्थनां करोति । विशापमिति ॥३॥

अत्युन्मत्ततायाः फलं मया लब्धमित्याह । अत्युन्नतो हीति ॥ ४ ॥ तदनंतरं गंगोवाच । अहं केनेति ॥ सरस्वत्या अपराधः कृतो मया तु न कृत इति भावः ॥ तेन कारणेन निर्दोषायास्त्वं वधं लभ लभस्वेत्यर्थः ॥ ५॥ सर्वेश्वरोऽपि यदि स्यात्तथाऽपि ॥ ६ ॥ द्वे भार्ये प्रतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

देहत्यागं करिष्यामि योगेन भारते ध्रुवम् ॥ अत्युन्नतो हि नियतं पातुमर्हति निश्चितम् ॥ ४ ॥ गंगोवाच ॥ अहं केना पराधेन त्वया त्यक्ता जगत्पते ॥ देहत्यागं करिष्यामि निर्दोषाया वधं लभ ॥ ५ ॥ निर्दोषकामिनीत्यागं करोति यो नरो भुवि ॥ स याति नरकं घोरं किंतु सर्वेश्वरोऽपि वा ॥ ६ ॥ पद्मोवाच ॥ नाथ सत्त्वस्वरूपस्त्वं कोपः कथमहो तव ॥ प्रसादं कुरु भार्ये द्वे सदीशस्य क्षमा वरा ॥ ७ ॥ भारते भारतीशापाद्यास्यामि कलयाह्यहम् ॥ कियत्कालं स्थितिस्तत्र कदा द्रक्ष्यामि ते पदम् ॥ ८ ॥ दास्यंति पापिनः पापं सद्यः स्नानावगाहनात् ॥ केन तेन विमुक्ताऽहमागमिष्यामि ते पदम् ॥ ९ ॥ कलया तुलसीरूपं धर्मध्वजसुता सती ॥ भुक्त्वा कदा लभिष्यामि त्वत्पादांबुजमच्युत ॥ १० ॥ वृक्षरूपा भविष्यामि त्वदधिष्ठातृदेवता ॥ समुद्धरिष्यसि कदा तन्मे ब्रूहि कृपानिधे ॥ ११ ॥ गंगा सरस्वतीशापाद्यदि यास्यति भारते ॥ शापेन मुक्ता पापाच्च कदा त्वां च लभिष्यति ॥ गंगाशापेन वा वाणी यदि यास्यति भारतम् ॥ १२ ॥ कदा शापाद्विनिर्मुच्य लभिष्यति पदं तव ॥ १३ ॥ तां वाणीं ब्रह्मसदनं गंगां वा शिवमन्दिरम् ॥ गन्तुं वदसि हे नाथ तत्क्षमस्व च ते वचः ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा कमला कांतपादं धृत्वा ननाम सा ॥ स्वकेशैर्वेष्टनं कृत्वा रुरोद च पुनः पुनः ॥ १५ ॥ "उवाच पद्मनाभस्तां पद्मां कृत्वा स्ववक्षसि ॥ ईषद्धास्यप्रसन्नास्यो भक्तानुग्रहकातरः ॥ १ ॥ " ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वद्वाक्यमाचरिष्यामि स्ववाक्यं च सुरेश्वरि ॥ समतां च करिष्यामि शृणु त्वं कमलेक्षणे ॥ १६ ॥ भारती यातु कलया सरिद्रूपा च भारते ॥ अर्धा सा ब्रह्मसदनं स्वयं तिष्ठतु मद्गृहे ॥ १७ ॥ भगीरथेन सा नीता गंगा यास्यति भारते ॥ पूतं कर्तुं त्रिभुवनं स्वयं तिष्ठतु मदगहे ॥ १८ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ भारती कलयैकांशेन नदी भवतु अर्धांशेन ब्रह्मसदनं गच्छतु पूर्णांशेन वैकुण्ठे तिष्ठतु ॥ तथैव गंगाऽपि ॥ तेन मम वाक्यमपि सत्यं जातं वैकुण्ठवासेन तिसृणां ममता च जाता भविष्यतीति ॥ १७ ॥ १८ ॥

तत्रैवेति ॥ एकांशावतारे एवेत्यर्थः ॥ न तु तस्याः सरस्वतीवदर्धांशावतार इत्यर्थः ॥ तदपेक्षयाऽस्या न्यूनापराधत्वात् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ हे पद्मभवे ॥ २२ ॥ मन्मंत्रोपासकानामिति ॥ इदमुपलक्षणं ब्रह्मनिष्ठशैवशाक्तगाणेशसौराणां भक्तानामपि तेषामपि पुराणांतरेषु तीर्थादिपावकत्वस्य श्रवणात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्रैव चंद्रमौलेश्च मौलिं प्राप्स्यति दुर्लभम् ॥ ततः स्वभावतः पूताऽप्यतिपूता भविष्यति ॥ १९ ॥ कलांशांशेन गच्छ त्वं भारते वामलोचने ॥ पद्मावती सरिद्रूपा तुलसी वृक्षरूपिणी ॥ २० ॥ कलेः पंचसहस्रे च गते वर्षे च मोक्षणम् ॥ युष्माकं सरितां चैव मद्गेहे चागमिष्यथ ॥ २१ ॥ संपदां हेतुभूता च विपत्तिः सर्वदेहिनाम् ॥ विना विपत्तेर्महिमा केषां पद्मभवे भवेत् ॥ २२ ॥ मन्मन्त्रोपासकानां च सतां स्नानावगाहनात् ॥ युष्माकं मोक्षणं पापादर्शनात्स्पर्शनात्तथा ॥ २३ ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि संत्यसंख्यानि सुंदरि ॥ भविष्यंति च पूतानि मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ २४ ॥ मन्मत्रोपासका भक्ता विश्रमंति च भारते ॥ पूतं कर्तुं तारितुं च सुपवित्रां वसुंधराम् ॥ २५ ॥ मद्भक्ता यत्र तिष्ठंति पादं प्रक्षालयंति च ॥ तत्स्थानं च महातीर्थं सुपवित्रं भवेद्ध्रुवम् ॥ २६ ॥ स्त्रीघ्नो गोघ्नः कृतघ्नश्च ब्रह्मघ्नो गुरुतल्पगः ॥ जीवन्मुक्तो भवेत्पूतो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ २७ ॥ एकादशीविहीनश्च सन्ध्याहीनोऽथ नास्तिकः ॥ नरघाती भवेत्पूतो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ २८ ॥ असिजीवी मसीजीवी धावको ग्रामयाचकः ॥ वृषवाहो भवेत्पूतो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ २९ ॥ विश्वासघाती मित्रघ्नो मिथ्यासाक्ष्यस्य दायकः ॥ स्थाप्यहारी भवेत्पूतो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ ३० ॥ अत्युग्रवान्पुंदूषकश्च जारकः पुंश्चलीपतिः ॥ पूतश्च वृषलीपुत्रो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ ३१ ॥ शूद्राणां सूपकारश्च देवलो ग्रामयाजकः ॥ अदीक्षितो भवेत्पूतो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ ३२ ॥ पितरं मातरं भार्यां भ्रातरं तनयं सुताम् ॥ गुरोः कुलं च भगिनीं चक्षुर्हीनं च बांधवम् ॥ ३३ ॥ श्वश्रूं च श्वशुरं चैव यो न पुष्णाति सुंदरि ॥ स महापातकी पूतो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ ३४ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ धावक इति ॥ रजककर्मकर्ता ब्राह्मण इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ पूतश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सूपकारः पाककर्ता ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥३५॥३६॥३७॥ ३८ ॥ कीदृशा नराधमास्तानाह । हरिभक्तीति ॥ ३९ ॥ कीदृशा वैष्णवास्तानाह । पुनंतीति ॥ क्षणादहो इत्येतत्पर्यंतं लक्ष्मीप्रश्नः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अम्मयानि जलमयानीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ श्रेष्ठोपचक्रमे इत्यत्र श्रेष्ठेति लुप्तप्रथमांतम् आर्षत्वात् श्रेष्ठ उपचक्रमे इत्यर्थः॥४३॥४४॥४५॥ विष्णुमंत्र इति ॥ इदमुपलक्षणं

अश्वत्थनाशकश्चैव मद्भक्तनिंदकस्तथा ॥ शूद्रान्नभोजी विप्रश्च पूतो मद्भक्तदर्शनात् ॥ ३५ ॥ देवद्रव्यापहारी च विप्रद्रव्यापहारकः ॥ लाक्षालोहरसानां च विक्रेता दुहितुस्तथा ॥ ३६ ॥ महापातकिनश्चैव शूद्राणां शवदाहकः ॥ भवेयुरेते पूताश्च मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ ३७ ॥ श्रीमहालक्ष्मीरुवाच ॥ भक्तानां लक्षणं ब्रूहि भक्तानुग्रहकातर ॥ येषां तु दर्शनस्पर्शात्सद्यः पूता नराधमाः ॥ ३८ ॥ हरिभक्तिविहीनाश्च महाहंकारसंयुताः ॥ स्वप्रशंसारता धूर्ताः शठाश्च साधुनिंदकाः ॥ ३९ ॥ पुनंति सर्वतीर्थानि येषां स्नानावगाहनात् ॥ येषां च पादरजसा पूता पादोदकान्मही ॥ ४० ॥ येषां संदर्शनं स्पर्शं ये वा वाछंति भारते ॥ सर्वेषां परमो लाभो वैष्णवानां समागमः ॥ ४१ ॥ न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ॥ ते पुनंत्युरुकालेन विष्णुभक्ताः क्षणादहो ॥ ४२ ॥ सूत उवाच ॥ महालक्ष्मीवचः श्रुत्वा लक्ष्मीकांतश्च सस्मितः॥निगूढतत्त्वं कथितुमपि श्रेष्ठोपचक्रमे ॥ ४३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भक्तानां लक्षणं लक्ष्मि गूढं श्रुतिपुराणयोः ॥ पुण्यस्वरूपं पापघ्नं सुखदं भुक्तिमुक्तिदम् ॥४४॥ सारभूतं गोपनीयं न वक्तव्यं खलेषु च ॥ त्वां पवित्रां प्राणतुल्यां कथयामि निशामय ॥ ४५ ॥ गुरुवक्राद्विष्णुमंत्रो यस्य कर्णे पतिष्यति ॥ वदंति वेदास्तं चापि पवित्रं च नरोत्तमम् ॥ ४६ ॥ पुरुषाणां शतं पूर्वं तथा तज्जन्ममात्रतः ॥ स्वर्गस्थं नरकस्थं वा मुक्तिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥ ४७ ॥ यैः कैश्चिद्यत्र वा जन्म लब्धं येषु च जंतुषु ॥ जीवन्मुक्तास्तु ते पूता यांति काले हरेः पदम् ॥ ४८ ॥ मद्भक्तियुक्तो मर्त्यश्च स मुक्तो मद्गुणान्वितः ॥ मद्गुणाधीनवृत्तिर्यः कथाविष्टश्च संततम् ॥ ४९ ॥ मद्गुणश्रुतिमात्रेण सानंदः पुलकान्वितः ॥ सगद्गदः साश्रुनेत्रः स्वात्मविस्मृत एव च ॥ ५० ॥

शिवशक्तिगणेशसूर्यमंत्राणामपि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ स्वात्मा स्वदेहो भक्तिवशतया विस्मृतो येन ॥ वाऽऽहिताग्न्यादिषु इत्यनेन साधुत्वम् ॥ ५० ॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ श्राव्यगानैर्मधुरगानैः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ दशोत्तरशतैः पद्यैर्गंगादीनां च भारते ॥ कथयित्वा समुत्पत्तिं कलौ वर्तनमुच्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये तदाज्ञया तास्तच्चक्रुरित्यनेन सरस्वत्यादयो नदीरूपा अभवन्नित्युक्तं तदेव स्पष्टयति नारायण उवाच । सरस्वतीति ॥ गंगायाः शापेन सरस्वती कलयांऽशेन भारते खंडे आजगाम स्वयं पूर्णरूपेण हरेः पदे वैकुण्ठे तस्थौ स्थितवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ सरस्वतीनाम्नां निरुक्तिमाह । भारतीति ॥ भारतखंडे नदीरूपेणाऽऽगमनाद्भारतीत्वम् । अर्शआद्यजंताद्गौरादिपाठात् ङीष्॥ब्रह्मणः प्रियत्वाद्ब्राह्मी ब्रह्मण इयमित्यस्मिन्नर्थेऽणि ब्राह्मोऽजातावीति निपातनाट्टिलोपे कृतेऽण्णंतत्वान्ङीप्॥वाण्यधिष्ठात्रीति॥वाण्या अधिष्ठातृत्वाल्लक्षणया वाणीति नाम॥२॥सरोवाप्यामिति ॥ हि यतः सरसि वाप्यां स्रोतस्सु अन्य

न वांछति सुखं मुक्तिं सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥ ब्रह्मत्वममरत्वं वा तद्वांछा मम सेवने ॥ ९१ ॥ इन्द्रत्वं च मनुत्वं च ब्रह्मत्वं च सुदुर्लभम् ॥ स्वर्गराज्यादिभोगं च स्वप्नेऽपि च न वांछति ॥ ९२ ॥ भ्रमंति भारते भक्तास्तादृग्जन्म सुदुर्लभम् ॥ मद्गुणश्रवणाः श्राव्यगानैर्दित्यं मुदाऽन्विताः ॥९३॥ ते यांति च महीं पूत्वा नरं तीर्थं ममाऽऽलयम् ॥ इत्येवं कथितं सर्वं पद्मे कुरु यथोचितम् ॥ ९४ ॥ तदाज्ञया तास्तच्चक्रुर्हरिस्तस्थौ सुखासने ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीनारायण उवाच ॥ सरस्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारते ॥ गंगाशापेन कलया स्वयं तस्थौ हरेः पदे ॥ १ ॥ भारती भारतं गत्वा ब्राह्मी च ब्रह्मणः प्रिया ॥ वाण्यधिष्ठातृदेवी सा तेन वाणी प्रकीर्तिता ॥ २ ॥ सरोवाप्यां च स्रोतस्सु सर्वत्रैव हि दृश्यते॥ हरिः सरस्वांस्तस्येयं तेन नाम्ना सरस्वती ॥ ३ ॥ सरस्वती नदी सा च तीर्थरूपाऽतिपावनी ॥ पापिनां पापदाहाय ज्वलदग्निस्वरूपिणी ॥ ४ ॥ पश्चाद्भागीरथी नीता महीं भगीरथेन च ॥ सावै जगाम कलया वाणीशापेन नारद ॥५॥ तत्रैव समये तां च दधार शिरसा शिवः ॥ वेगं सो ढुमयं शक्तो भुवः प्रार्थनया विभुः ॥ ६ ॥

त्राऽपि सर्वत्र देशे हरिर्दृश्यते सर्वत्र व्यापकत्वात् तेन हेतुना सरसि विद्यमानत्वाद्धरिः सरस्वान् भवति ॥ तस्येयं शक्तिः यतस्तेन हेतुना नाम्ना सरस्वतीयं कथ्यत इत्यर्थः ॥ सरस्वच्छब्दस्य लक्षणया सरस्वत्संबंधिनी शक्तिरित्यर्थे उगितश्चेति ङीपि सरस्वतीशब्दः सिद्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सरस्वत्युत्पत्त्यनंतरं गंगोत्पत्तिमाह ॥ पश्चादिति ॥ वाणीशापेन कलयांऽशेन जगाम ॥ ५ ॥ तत्रैवेति ॥ ऊर्ध्वदेशादधः पतनसमये एव तस्या धाराया वेगमसहमानाया भुवः प्रार्थनया वेगं सोढुं शक्तः समर्थः शिवः शिरसा तां गंगां दधारेत्यर्थः ॥ ६ ॥

पद्मा जगाम कलया सा च पद्मावती नदी ॥ भारतं भारतीशापात्स्वयं तस्थौ हरेः पदे ॥ ७ ॥ ततोऽन्यया सा कलया लेभे जन्म च भारते ॥ धर्मध्वजसुता लक्ष्मीर्विख्याता तुलसीति च ॥ ८ ॥ पुरा सरस्वती शापात्पश्चाच्च हरिशापतः ॥ बभूव वृक्षरूपा सा कलया विश्वपावनी ॥ ९ ॥ कलेः पंचसहस्रं च वर्षं स्थित्वा च भारते ॥ जग्मुस्ताश्च सरिद्रूपं विहाय श्रीहरेः पदम् ॥ १० ॥ यानि सर्वाणि तीर्थानि काशीं वृंदावनं विना ॥ यास्यंति सार्धं ताभिश्च वैकुण्ठमाज्ञया हरेः ॥ ११ ॥ शालग्रामः शक्तिशिवौ जगन्नाथश्च भारतम् ॥ कलेर्दशसहस्रांते त्यक्त्वा यांति निजं पदम् ॥ १२ ॥ साधवश्च पुराणानि शंखानि श्राद्धतर्पणे॥वेदोक्तानि च कर्माणि ययुस्तैः सार्धमेव च ॥१३॥ देवपूजा देवनाम तत्कीर्तिगुणकीर्तनम् ॥ वेदांगानि च शास्त्राणि ययुस्तैः सार्धमेव च ॥ १४ ॥ संतश्च सत्यं धर्मश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ॥ व्रतं तपश्चानशनं ययुस्तैः सार्धमेव च ॥ १५ ॥ वामाचाररताः सर्वे मिथ्याकपटसंयुताः ॥ तुलसीरहिता पूजा भविष्यति ततः परम् ॥ १६ ॥

पद्मेति ॥ या पद्मा कलया जगाम सा पद्मावती नाम्ना नदी अभवदित्यर्थः ॥ स्वयं पूर्णरूपेण हरेः पदे वैकुण्ठे तस्थाविति पूर्ववत् ॥ ७ ॥ ततोऽन्ययेति ॥ एकांशेन यथा नदी जाता तद्वत्तदनंतरम् अन्यया द्वितीयया कलया भारते खंडे जन्म लेभे ॥ तज्जन्म धर्मध्वजोदरे जातमिति धर्मध्वजसुतेति तथा लक्ष्म्यंशत्वाल्लक्ष्मीति ॥ तथा तुलसीति च नाम्ना विख्याताऽभवदित्यर्थः ॥ ८ ॥ पुरेति ॥ सा लक्ष्मीः पुरा पूर्वं यः सरस्वतीशाप उपपादितस्तस्मात् ॥ पश्चाच्च हरिशापो जातस्तस्माच्च मनुष्यरूपिणी तुलसीति नाम्ना स्थिताऽपि वृक्षरूपा बभूवेत्यर्थः ॥ तव केशसमूहश्च पुण्यवृक्षो भविष्यतीति चतुर्विंशाध्याये वक्ष्यमाणो हरिशापः ॥ ९ ॥ एता नद्यः कियत्पर्यंतमत्र स्थास्यंतीति चेत्तत्राऽऽह । कलेरिति ॥ जग्मुर्गमिष्यंतीत्यर्थः ॥ हरेः पदं वैकुण्ठम्॥ १० ॥ काशीं वृन्दावनं विनेति ॥ इदं क्षेत्रद्वयं तु प्रलयपर्यंतं लोकोद्धाराय भूमावेव स्थास्यतीति भावः ॥ ११ ॥ जगन्नाथः पुरुषोत्तमः ॥ शक्तिशिवौ शक्तिशिवमूर्तिस्थापना न स्यादित्यर्थः ॥ भारतं भारतखंडं त्यक्त्वेत्यन्वयः ॥ निजं पदं स्वस्थानम् ॥ १२ ॥ साधवश्चेति ॥ शाक्तशैववैष्णवाद्याः साधवः ॥ शंखानि क्लीबत्वमार्षम् ॥ ययुर्यास्यंतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ देवपूजा देवादीनां पूजा तेषामेव नाम तेषामेव कीर्तीनां गुणानां च कीर्तनम् ॥ १४ ॥ अनशनं व्रतम् ॥ १५ ॥ वामाचारो मद्यमांसनिषेवणादिः ॥ कामचाररता इत्यपि पाठः ॥ यथेष्टाचाररता इति तत्पक्षेऽर्थः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ पुंसां परस्परं भेदो मित्रत्वाभाव इत्यर्थः ॥ यद्वा स्त्रीपुंसभेद एव केवलं स्थास्याति न तु जातिभेद इत्यर्थः ॥ अत एव जातिभेदाभावाद्विवाहः
सर्वस्त्रीभिः सह सर्वपुरुषाणां निर्भयः स्यादित्यर्थः ॥ स्वस्वाभिभेद इति ॥ पितुर्वस्तु पितुरेव पुत्रस्य वस्तु पुत्रस्यैव न परस्परं दास्यंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥
॥ १९ ॥ भृत्याधिको भृत्यापेक्षयाऽप्याधिकोऽधमो गृही गृहस्वामीत्यर्थः । वध्वाः स्नुषायाः श्वश्रूः चेटी समा दासीसमा श्वशुरश्च दाससमः स्यादित्यर्थः

शठाः क्रूरा दांभिकाश्च महाहंकारसंयुताः ॥ चोराश्च हिंसकाः सर्वे भविष्यंति ततः परम् ॥ १७ ॥ पुंसो भेदः स्त्रीविभेदो विवाहो
वाऽपि निर्भयः ॥ स्वस्वामिभेदो वस्तूनां भविष्यति ततः परम् ॥१८॥ सर्वे स्त्रीवशगाः पुंसः पुंश्चल्यश्च गृहे गृहे ॥ तर्जनैर्भर्त्सनैः
शश्वत्स्वामिनं ताडयंति च ॥ १९ ॥ गृहेश्वरी च गृहिणी गृही भृत्याधिकोऽधमः ॥ चेटीदाससमौ वध्वाः श्वश्रूश्च श्वशुरस्तथा
॥ २० ॥ कर्तारो बलिनो गेहे योनिसंबंधिबांधवाः ॥ विद्यासंबंधिभिः सार्धं संभाषाऽपि न विद्यते ॥२१॥ यथाऽपरिचिता लोकास्तथा
पुंसश्च बांधवाः ॥ सर्वकर्माक्षमाः पुंसो योषितामाज्ञया विना ॥ २२ ॥ ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा जात्याचारविवर्जितः ॥ संध्या
च यज्ञसूत्रं च भवेल्लुप्तं न संशयः ॥२३॥ म्लेच्छाचारा भविष्यंति वर्णाश्चत्वार एव च ॥ म्लेच्छशास्त्रं पठिष्यंति स्वशास्त्राणि
विहाय च॥ २४ ॥ ब्रह्मक्षत्रविशां वंशाः शूद्राणां सेवकाः कलौ ॥ सूपकारा धावकाश्च वृषवाहाश्च सर्वशः ॥ २५ ॥
सत्यहीना जनाः सर्वे सस्यहीना च मेदिनी ॥ फलहीनाश्च तरवोऽपत्यहीनाश्च योषितः ॥ २६ ॥ क्षीरहीनास्तथा गावः
क्षीरं सर्पिर्विवर्जितम् ॥ दंपती प्रीतिहीनौ च गृहिणः सत्यवर्जिताः ॥ २७ ॥ प्रतापहीना भूपाश्च प्रजाश्च करपीडिताः ॥ जलहीना
महानद्यो दीर्घिकाकंदरादयः ॥ २८॥ धर्महीनाः पुण्यहीना वर्णाश्चत्वार एव च ॥ लक्षेषु पुण्यवान्कोऽपि न तिष्ठति ततः
परम् ॥ २९ ॥ कुत्सिता विकृताकारा नरा नार्यश्च बालकाः ॥ कुवार्ता कुत्सितः शब्दो भविष्यति ततः परम् ॥ ३० ॥

॥ २० ॥ योनिसंबन्धिनः स्त्रीसम्बंधिनो बांधवा गृहेषु कर्तारो न स्वबांधवाः ॥ विद्यासंबंधिभिः सतीर्थ्यैः ॥ २१ ॥ यथा परिचितेति ॥ पुंसो गृहस्वामिनो
बांधवा यथा परिचयरहिता लोकास्तथा भविष्यंतीत्यर्थः ॥ सर्वकर्माक्षमाः ॥ सर्वकर्माणि कर्तुमक्षमा असमर्थाः ॥ २२ ॥ जात्याचारविवर्जितास्ते ते वर्णा इत्यर्थः
॥ २३ ॥ २४ ॥ सूपकाराः शूद्राणामन्नपाचका इत्यर्थः ॥ तेषामेव धावका वस्त्रक्षालकाः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ दीर्घिका अल्पनद्यः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

ह्रस्वा कुटी कुटीरः ॥ ३१ ॥ करपीडिताः राजग्राह्यो भागः करः ॥ ३२ ॥ तडागेषु अन्यत्र वृष्ट्यभावात्तेषु भविष्यंति । प्रकृष्टवंशजाः कुलीना हीना नीचा भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ये देवभक्तास्ते नास्तिका भविष्यंति ॥ अदेवभक्ता इति वा छेदः ॥ ३५ ॥ गदै रोगैरायुक्ताः संबद्धाः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ वधूः स्नुषा एतासां जारैरुपेतानि दत्तान्यन्नानि तेषां भक्षकाः ॥ ३९ ॥ हरेर्नाम जपित्वा तज्जन्यं पुण्यं द्रव्यं गृहीत्वा विक्रेष्यंतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ स्वयमुत्सृज्येति ॥

केचिद्ग्रामाश्च नगरा नरशून्या भयानकाः ॥ केचित्स्वल्पकुटीरेण नरेण च समन्विताः ॥३१॥ अरण्यानि भविष्यंति ग्रामेषु नगरेषु च ॥ अरण्यवासिनः सर्वे जनाश्च करपीडिताः ॥ ३२ ॥ सस्यानि च भविष्यंति तडागेषु नदीषु च॥प्रकृष्टवंशजा हीना भविष्यंति कलौ युगे ॥ ३३ ॥ अलीकवादिनो धूर्ताः शठाश्चासत्यवादिनः ॥ प्रकृष्टानि च क्षेत्राणि सस्यहीनानि नारद ॥ ३४ ॥ हीनाः प्रकृष्टा धनिनो देवभक्ताश्च नास्तिकाः ॥ हिंसकाश्च दयाहीनाः पौराश्च नरघातिनः ॥ ३५ ॥ वामना व्याधियुक्ताश्च नरा नार्यश्च सर्वतः ॥ स्वल्पायुषो गदायुक्ता यौवने रहिताः कलौ ॥ ३६ ॥ पलिताः षोडशे वर्षे महावृद्धाश्च विंशतौ ॥ अष्टवर्षा च युवती रजोयुक्ता च गर्भिणी ॥३७॥ वत्सरांतप्रसूता स्त्री षोडशे च जरान्विता ॥ पतिपुत्रवती काचित्सर्वा वंध्याः कलौ युगे ॥३८॥ कन्याविक्रयिणः सर्वे वर्णाश्चत्वार एव च ॥ मातृजायावधूनां च जारोपेतान्नभक्षकाः ॥ ३९ ॥ कन्यानां भगिनीनां वा जारोपात्तान्नजीविनः ॥ हरेर्नाम्नां विक्रयिणो भविष्यंति कलौ युगे ॥ ४० ॥ स्वयमुत्सृज्य दानं च कीर्तिवर्धनहेतवे ॥ ततः पश्चात्स्वदानं च स्वयमुल्लंघयिष्यति ॥४१॥ देववृत्तिं ब्रह्मवृत्तिं वृत्तिं गुरुकुलस्य च ॥ स्वदत्तां परदत्तां वा सर्वमुल्लंघयिष्यति ॥४२॥ कन्यकागामिनः केचित्केचिच्च श्वश्रुगामिनः ॥ केचिद्वधूगामिनश्च केचिद्वै सर्वगामिनः ॥४३॥ भगिनीगामिनः केचित्सपत्नीमातृगामिनः ॥ भ्रातृजायागामिनश्च भविष्यंति कलौ युगे ॥ ४४ ॥ अगम्यागमनं चैव करिष्यंति गृहे गृहे ॥ मातृयोनिं परित्यज्य विहरिष्यंति सर्वतः ॥ ४५ ॥

प्रथमतो दानं कीर्त्यर्थं करिष्यति न त्वीश्वरप्रीत्यर्थम् । ततः पश्चादनंतरं यद्दत्तं गवादि दानं तत्स्वयमुल्लंघयिष्यति ॥ मया न ब्राह्मणाय दत्तमित्युक्त्वा ब्राह्मणादपहरिष्यति ॥ ४१ ॥ देववृत्तिं देवजीविकाम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

पत्नीनामिति ॥ कस्य का पत्नी तस्याः को वा भर्त्तेति न निर्णयः ॥ सर्वेषां परस्परं पत्नीभर्तृभावात् ॥ वस्तूनां च विशेषतो न निर्णय इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ कुहूरात्रिरमावास्या रात्रिः ॥ ५० ॥ कुट्टनीत्यत्र कुट्टिनीत्यपि क्वचित्पाठः । तदा कुष्ठवतीत्यर्थः ॥ रंधनागारे पाकशालायाम् ॥ ५१ ॥
योनीनां स्त्रीणां जनानामाश्रमाणां च न नियम इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ मानवे मनुष्येंऽगुष्ठेंगुष्ठप्रमाणे वृक्षे च हस्तप्रमाणे जाते सति । कलियुगशेषे वृक्षमनुष्याः एतत्प्रमाणा

पत्नीनां निर्णयो नास्ति भर्तृणां च कलौ युगे ॥ प्रजानां चैव ग्रामाणां वस्तूनां च विशेषतः ॥ ४६ ॥ अलीकवादिनः
सर्वे सर्वे चोराश्च लंपटाः ॥ परस्परं हिंसकाश्च सर्वे च नरघातिनः ॥ ४७ ॥ ब्रह्मक्षत्रविशां वंशा भविष्यंति च पापिनः ॥
लाक्षालोहरसानां च व्यापारं लवणस्य च ॥ ४८ ॥ वृषवाहा विप्रवंशाः शूद्राणां शवदाहिनः ॥ शूद्रान्नभोजिनः सर्वे सर्वे
च वृषलीरताः ॥ ४९ ॥ पंचयज्ञविहीनाश्च कुहूरात्रौ च भोजिनः ॥ यज्ञसूत्रविहीनाश्च सन्ध्याशौचविहीनकाः ॥ ५० ॥
पुंश्चली वार्धुषाजीवा कुट्टनी च रजस्वला ॥ विप्राणां रंधनागारे भविष्यति च पाचिका ॥ ५१ ॥ अन्नानां नियमो नास्ति योनी
नां च विशेषतः ॥ आश्रमाणां जनानां च सर्वे म्लेच्छाः कलौ युगे ॥ ५२ ॥ एवं कलौ संप्रवृत्ते सर्वं म्लेच्छमयं भवेत् ॥ हस्त
प्रमाणे वृक्षे च अंगुष्ठे चैव मानवे ॥ ५३ ॥ विप्रस्य विष्णुयशसः पुत्रः कल्किर्भविष्यति ॥ नारायणकलांशश्च भगवान्बलिनां
वरः ॥ ५४ ॥ दीर्घेण करवालेन दीर्घघोटकवाहनः ॥ म्लेच्छशून्यां च पृथिवीं त्रिरात्रेण करिष्यति ॥ ५५ ॥ निर्म्लेच्छां वसुधां
कृत्वा चांतर्धानं करिष्यति ॥ अराजका च वसुधा दस्युग्रस्ता भविष्यति ॥ ५६ ॥ स्थूलाऽप्रमाणषड्रात्रं वर्षधाराप्लुता मही ॥
लोकशून्या वृक्षशून्या गृहशून्या भविष्यति ॥ ५७ ॥ ततश्च द्वादशादित्याः करिष्यंत्युदयं मुने ॥ प्राप्नोति शुष्कतां पृथ्वी
समा तेषां च तेजसा ॥ ५८ ॥

भविष्यंतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ विष्णुयशा नाम कश्चिद्ब्राह्मणः ॥ ५४ ॥ घोटकोऽश्वः ॥ ५५ ॥ कल्केरन्तर्धानोत्तरं वृत्तमाह । अराजकेति ॥ ५६ ॥ स्थूला
स्थूलरूपा मही ॥ अप्रमाणा बहुविस्तीर्णेत्यर्थः । षड्रात्रमत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ षड्रात्रव्यापकवर्षधाराभिराप्लुता सती लोकशून्येत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इत्थं कलेरवसाने जाते पश्चात्पुनः कृतयुगं प्रवर्तते इत्याह कलौ गते इति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सर्वेऽपि कृतयुगे देवीभक्ताः सर्वकारणमूलप्रकृतिभक्ताः भविष्यंतीत्यर्थः ॥ देवीमंत्रा मायाबीजादयस्तेषु निरताः ॥ तथा देवीध्यानं तृतीयस्कन्धादिषूक्तं तत्परायणाः ॥ तच्चानेकविधम् ॥ तदुक्तं यामले ॥ स्त्रीरूपां चिंतयेद्देवीं पुंरूपां वा विचिन्तयेत् ॥ अथवा निष्कलं ध्यायेत्सच्चिदानन्दविग्रहमिति ॥ पुंरूपां विराड्रूपामित्यर्थः ॥ ६३ ॥ पूर्णो धर्मः कृतयुगे धर्मः पूर्णश्चतुष्पादित्यर्थः ॥६४॥ उत्तरोत्तरमेकैकपादह्रास इत्याह ॥ धर्मस्त्रिपादिति ॥ ६५ ॥ अधुना कालस्वरूपमाह । वाराः सप्तेति वारशब्दो रव्यादिवासरपरः ॥ ६६ ॥ पक्षौ शुक्लकृष्णाख्यौ दाक्षि

कलौ गते च दुर्धर्षे प्रवृत्ते च कृते युगे ॥ तपः सत्त्वसमायुक्तो धर्मः पूर्णो भविष्यति ॥ ५९ ॥ तपस्विनश्च धर्मिष्ठा वेदज्ञा ब्राह्मणा भुवि ॥ पतिव्रताश्च धर्मिष्ठा योषितश्च गृहेगृहे ॥६०॥ राजानः क्षत्रियाः सर्वे विप्रभक्ता मनस्विनः ॥ प्रतापवंतो धर्मिष्ठाः पुण्यकर्मरताः सदा ॥ ६१ ॥ वैश्या वाणिज्यनिरता विप्रभक्ताश्च धार्मिकाः ॥ शूद्राश्च पुण्यशीलाश्च धर्मिष्ठा विप्रसेविनः ॥ ६२ ॥ विप्रक्षत्रविशां वंशा देवीभक्तिपरायणाः ॥ देवीमंत्ररताः सर्वे देवीध्यानपरायणाः ॥६३॥ श्रुतिस्मृतिपुराणज्ञा पुंमांस ऋतुगामिनः॥ लेशो नास्ति ह्यधर्मस्य पूर्णो धर्मः कृते युगे ॥६४॥ धर्मस्त्रिपाच्च त्रेतायां द्विपाच्च द्वापरे ततः॥ कलौ वृत्ते चैकपाच्च सर्वलुप्तिस्ततः परम् ॥ ६५ ॥ वाराः सप्त तथा विप्र तिथयः षोडश स्मृताः ॥ तथा द्वादश मासाश्च ऋतवश्च षडेव च ॥६६॥ द्वौ पक्षौ चायने द्वे च चतुर्भिः प्रहरैर्दिनम् ॥ चतुर्भिः प्रहरै रात्रिर्मासस्त्रिंशद्दिनैस्तथा ॥ ६७ ॥ वर्षं पंचविधं ज्ञेयं कालसंख्याविधिक्रमे ॥ यथा चाऽऽयांति यांत्येव यथा युगचतुष्टयम् ॥ ६८ ॥ वर्षै पूर्णे नराणां च देवानां च दिवानिशम् ॥ शतत्रये षष्ट्यधिके नराणां च युगे कृते ॥ ६९ ॥ देवानां च युगं ज्ञेयं कालसंख्याविदां मतम् ॥ मन्वंतरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥ ७० ॥

णायनमुत्तरायणम् ॥६७॥ वर्षं पंचविधम् । तच्चाऽष्टमस्कंधे उक्तम् ॥ संवत्सरपरिवत्सरेडावत्सरादिभेदैः तथा चाऽऽयांति यांत्येवेति ॥ यथा दिनान्यायांति यान्ति च तथा दिनात्मकत्वाद्युगानां तान्यप्यायांति यांति चेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ मनुष्यदिनादीनां स्वरूपमुक्त्वा दैवदिनादिस्वरूपमाह । वर्षै पूर्णे इति ॥ मनुष्यवर्षमेव देवानामेकदिनं भवति नराणां षष्टियुगाधिकशतत्रययुगविशिष्टे युगे युगसमूहात्मके काले गते सतीत्यर्थः ॥ तावत्कालो देवानामेकं युगं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥ देवानामेकसप्ततियुगात्मकः काल एकं मन्वंतरमित्युच्यते ॥ ७० ॥

मन्वंतरसमं ज्ञेयमायुष्यं च शचीपतेः ॥ अष्टाविंशतिमे चेन्द्रे गते ब्रह्मदिवानिशम् ॥ ७१ ॥ अष्टोत्तरशते वर्षे गते पातश्च
ब्रह्मणः ॥ प्रलयः प्राकृतो ज्ञेयस्तत्राऽदृष्टा वसुन्धरा ॥ ७२ ॥ जलप्लुतानि विश्वानि ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ ऋषयो ज्ञानिनः
सर्वे लीनाः सत्ये चिदात्मनि ॥ ७३ ॥ तत्रैव प्रकृतिर्लीना तत्र प्राकृतिको लयः ॥ लये प्राकृतिके जाते याते च ब्रह्मणो मुने
॥ ७४ ॥ निमेषमात्रं कालश्च श्रीदेव्याः प्रोच्यते मुने ॥ एवं नश्यंति सर्वाणि ब्रह्माण्डान्यखिलानि च ॥ ७५ ॥ निमेषांतर
कालेन पुनः सृष्टिक्रमेण च ॥ एवं कतिविधा सृष्टिर्लयः कतिविधोऽपि वा ॥ ७६ ॥ कति कल्पा गतायाताः संख्यां जानाति कः
पुमान् ॥ सृष्टीनां च लयानां च ब्रह्मांडानां च नारद ॥ ७७ ॥ ब्रह्मादीनां च ब्रह्माण्डे संख्यां जानाति कः पुमान् ॥ ब्रह्मांडानां
च सर्वेषामीश्वरश्चैक एव सः ॥७८॥ सर्वेषां परमात्मा च सच्चिदानन्दरूपधृक् ॥ ब्रह्मादयश्च तस्यांशास्तस्यांशश्च महाविराट् ॥७९॥

एवमष्टाविंशतितमे शचीपतौ गते सति तावत्परिमितः कालो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यैकं दिनं भवतीत्यर्थः ॥७१॥ एवमष्टोत्तरशतवर्षात्मके काले गते ब्रह्मा पतति । तदा प्राकृतः प्रलयो भवतीत्यर्थः ॥ तत्र क्रममाह ॥ तत्राऽदृष्टेति ॥ भुवं जले जलं वह्नौ वह्निं वायौ नभस्यमुम् विलाप्य खमहंकारे महत्तत्त्वेऽप्यहंकृतिम् ॥ महांतं प्रकृतौ मायामात्मनि प्रविलापयेदित्येवं क्रमेणोत्तरोत्तरभूतेषु पूर्वपूर्वभूतानां लयो भवति ॥ तथा च जले धरायां निमग्नत्वाल्लीनत्वात्तत्र तस्मिन्काले वसुंधराऽदृष्टा ज्ञानविषया न भवतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ क्व वसुंधरा लीनेति चेत्तत्राह ॥ जलप्लुतानीति ॥ विश्वानि ब्रह्मांडानि सर्वाणि वसुंधरासहितानि जले लीनानीत्यर्थः ॥ तदुत्तरं जलमपि वह्नौ लीनमित्यनुक्तमप्यर्थाद्बोध्यम् ॥ ब्रह्मादयस्तु ज्ञानिवच्चिदात्मनि लीना भवंतीत्याह । ब्रह्मविष्ण्वाति ॥ ७३ ॥ तत्रैवेति ॥ चिदात्मन्येव प्रकृतिर्लीना तदभेदेनैव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ तत्र तस्मिन्काले स लयः प्राकृत इत्युच्यते ॥ प्रकृतेरपि ब्रह्माणि लीनत्वात् ॥ ७४ ॥ अयं प्राकृतप्रलयपर्यंतं सर्वोऽपि कालः परमेश्वर्या मूलप्रकृतेर्निमेषमात्रमुच्यत इत्याह । निमेषमात्रमिति ॥ श्रीदेव्या मायाविशिष्टब्रह्मरूपिण्या मूलप्रकृतेः ॥ ७५ ॥ पुनर्निमेषमात्रेण श्रीमूलप्रकृतेर्निमेषमात्रेण सृष्टिक्रमेणाऽनन्तानि ब्रह्मांडानि भवंतीत्यत्र गणना सृष्टिप्रलयानां नास्तीत्याह । निमेषांतरकालेनेति तदुक्तमुमासंहितायाम् ॥ निमेषमात्रतो यस्या ब्रह्मांडानां च कोटयः ॥ जायंतेऽपि च नश्यन्ति सैषा भगवती शिवेति ॥ ७६ ॥ गतायाता आदौ गताः पश्चादायाता इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ब्रह्मांडे इति जातावेकवचनम् ॥ अनंतब्रह्मांडेष्वनंतब्रह्मविष्णवादीनां सत्त्वान्न तेषां संख्याऽस्तीत्यर्थः ॥ तर्हि सर्वेषामपीश्वरः कस्तत्राह ब्रह्मांडानां चेति ॥ ७८ ॥ महाविराडिति ॥ अनेकब्रह्मांडांतर्गतक्षुद्रविराड्रूपाणां पूर्वोक्तानां समष्टिभूतो महाविराडपि परमात्मनोंऽश इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

ननु पूर्वं मूलप्रकृतेः कारणत्वमुक्तमधुना परमात्मनः कारणत्वं कथमुच्यते तत्राह । सैवेयं प्रकृतिः परेति ॥ न केवलं निर्गुणस्यात्मनः कारणत्वं संभवति किंतु मायाविशिष्टस्यैव तथा च यथा गजशरीरे प्रविष्टं चैतन्यं गज इत्युच्यते । तथैव मूलप्रकृतौ प्रविष्टं प्रथमतश्चैतन्यं मूलप्रकृतिरित्युच्यते इति न तयोर्भेद इत्यर्थः ॥ तस्या इति ॥ तस्या मूलप्रकृतेः सकाशाच्छ्रुत्युक्तप्रकारेण पञ्चमहाभूतोत्पत्त्यनंतरं पांचभौतिकोऽर्धनारीश्वरो गोपालसुंदरीसंज्ञकः श्रीकृष्णो जात इत्यर्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ तस्मात् कृष्णाद्ब्रह्मादयो देवा उत्पन्ना इति पूर्वमुक्तमेव ॥ तदेवंप्रकारेण सर्वं जगद्ब्रह्मरूपेण सत्यमस्तीत्याह । सत्यं नित्यमिति ॥ ८३ ॥ तस्यैव

तस्यांशश्च विराट् क्षुद्रः सैवेयं प्रकृतिः परा ॥ तस्याः सकाशात्संजातोऽप्यर्धनारीश्वरस्ततः ॥ ८० ॥ सैव कृष्णो द्विधाभूतो द्विभुजश्च चतुर्भुजः ॥ चतुर्भुजश्च वैकुंठे गोलोके द्विभुजः स्वयम् ॥ ८१ ॥ ब्रह्मादितृणपर्यंतं सर्वं प्राकृतिकं भवेत् ॥ यद्यत्प्राकृतिकं सृष्टं सर्वं नश्वरमेव च ॥ ८२ ॥ एवंविधं सृष्टिहेतुं सत्यं नित्यं सनातनम् ॥ स्वेच्छामयं परं ब्रह्म निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥ ॥ ८३ ॥ निरुपाधि निराकारं भक्तानुग्रहकातरम्॥ करोति ब्रह्मा ब्रह्मांडं यज्ज्ञानात्कमलोद्भवः ॥ ८४ ॥ शिवो मृत्युंजयश्चैव संहर्ता सर्वसत्त्ववित् ॥ यज्ज्ञानाद्यस्य तपसा सर्वेशस्तु तपो महान् ॥ ८५ ॥ महाविभूतियुक्तश्च सर्वज्ञः सर्वदर्शनः ॥ सर्वव्यापी सर्वपाता प्रदाता सर्वसंपदाम् ॥ ८६ ॥ विष्णुः सर्वेश्वरः श्रीमान्यद्भक्त्या तस्य सेवया ॥ महामाया च प्रकृतिः सर्वशक्तिमयीश्वरी ॥ ८७ ॥ सैव प्रोक्ता भगवती सच्चिदानंदरूपिणी ॥ यज्ज्ञानाद्यस्य तपसा यद्भक्त्या यस्य सेवया ॥ ८८ ॥ सावित्री वेदमाता च वेदाधिष्ठातृदेवता ॥ पूज्या द्विजानां वेदज्ञा यज्ज्ञानाद्यस्य सेवया ॥ ८९ ॥ सर्वविद्याधिदेवी सा पूज्या च विदुषां परा ॥ यत्सेवया यत्तपसा सर्वविश्वेषु पूजिता ॥ ९० ॥ सर्वग्रामाधिदेवी सा सर्वसंपत्प्रदायिनी ॥ सर्वेश्वरी सर्ववंद्या सर्वेषां पुत्रदायिनी ॥ ९१ ॥

मूलप्रकृतेः स्वरूपस्य महिमानमाह । करोतीति ॥ ८४ ॥ तपस्तपश्चर्यां शिवश्चकारेति शेषः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ पूर्वोक्ताः पंच प्रकृतयोऽपि मूलप्रकृत्याराधनादेव महत्त्वं प्रापुरित्याह । सावित्रीति ॥ वेदज्ञा जातेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ सर्वविद्याधिदेवी सरस्वती पूज्या जातेत्यर्थः ॥ यत्सेवया यस्या मूलप्रकृतेः सेवया ॥ एवं यज्ज्ञानाद्यत्तपसेत्यत्राऽपि सर्वत्र बोध्यम् ॥ ९० ॥ सर्वसंपत्प्रदायिनी लक्ष्मीः यज्ज्ञानाद्यत्तपसा सर्ववंद्या जातेत्यर्थः ॥ ९१ ॥

दुर्गा सर्वसंस्तुता यत्सेवया जातेत्यर्थः ॥ यत्सेवया राधिकाऽप्येवंगुणविशिष्टा जातेत्याह । कृष्णवामांसेति ॥ ९२ ॥ शक्तिसेवया मूलप्रकृतिसेवयेत्यर्थः ॥ ॥ ९३ ॥ कदा कुत्र वा राधिकया मूलप्रकृतेः सेवा कृता तदाह । तपश्चकारेति ॥ ९४ ॥ किमर्थं तपश्चकार तदाह पतिप्राप्त्यर्थमेव चेति ॥ गोपालसुंदरीरूपः श्रीकृष्णो मे पतिर्भवत्वित्येतदर्थमित्यर्थः ॥ ततः शक्तेः प्रसादे जाते श्रीकृष्णः पतिरभवदित्याह । दृष्ट्वा चंद्रकलोपमामिति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

सर्वस्तुता च सर्वज्ञा सर्वदुर्गार्तिनाशिनी ॥ कृष्णवामांससंभूता कृष्णप्राणाधिदेवता ॥ ९२ ॥ कृष्णप्राणाधिका प्रेम्णा राधिका शक्तिसेवया ॥ सर्वाधिकं च रूपं च सौभाग्यं मानगौरवे ॥९३॥ कृष्णवक्षःस्थलस्थानं पत्नीत्वे प्राप सेवया ॥ तपश्चकार सा पूर्वं शतशृंगे च पर्वते ॥ ९४ ॥ दिव्यवर्षसहस्रं च पतिप्राप्त्यर्थमेव च ॥ जाते शक्तिप्रसादे तु दृष्ट्वा चंद्रकलोपमाम् ॥ ९५ ॥ कृष्णो वक्षःस्थले कृत्वा रुरोद कृपया विभुः ॥ वरं तस्यै ददौ सारं सर्वेषामपि दुर्लभम् ॥ ९६ ॥ मम वक्षःस्थले तिष्ठ मम भक्ता च शाश्वती ॥ सौभाग्येन च मानेन प्रेम्णाऽथो गौरवेण च ॥ ९७ ॥ त्वं मे श्रेष्ठा च ज्येष्ठा च प्रेयसी सर्वयोषिताम् ॥ वरिष्ठा च गरिष्ठा च संस्तुता पूजिता मया ॥ ९८ ॥ सततं तव साध्योऽहं वश्यश्च प्राणवल्लभे ॥ इत्युक्त्वा च जगन्नाथश्चकार ललनां ततः ॥ ९९ ॥ सपत्नीरहितां तां च चकार प्राणवल्लभाम् ॥ अन्या या याश्च ता देव्यः पूजिताः शक्तिसेवया ॥ १०० ॥ तपस्तु यादृशं यासां तादृक्तादृक्फलं मुने ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं च तपस्तप्त्वा हिमाचले ॥ १ ॥ दुर्गा च तत्पदं ध्यात्वा सर्वपूज्या बभूव ह ॥ सरस्वती तपस्तप्त्वा पर्वते गंधमादने ॥ २ ॥ लक्षवर्षं च दिव्यं च सर्ववंद्या बभूव सा ॥ लक्ष्मीर्युगशतं दिव्यं तपस्तप्त्वा च पुष्करे ॥ ३ ॥ सर्वसंपत्प्रदात्री च जाता देवीनिषेवणात् ॥ सावित्री मलये तप्त्वा पूज्या वंद्या बभूव सा ॥ ४ ॥ षष्टिवर्षसहस्रं च दिव्यं ध्यात्वा च तत्पदम् ॥ शतमन्वंतरं तप्तं शंकरेण पुरा विभो ॥ ५ ॥

अन्या या या इति ॥ पंचप्रकृतिव्यतिरिक्ता या या देव्यः पूर्वं कलारूपाः कलांशांशरूपा वोक्तास्ताः सर्वा अपि शक्तिसेवया मूलप्रकृतिसेवयैव पूजिता जाता इत्यर्थः ॥ १०० ॥ कया कतिवर्षपर्यंतं तपः कृतं तदाह । दिव्यं वर्षसहस्रमिति ॥ १०१ ॥ तत्पदं मूलप्रकृतिपदम् ॥ २ ॥ दिव्यं देवानां लक्षवर्षमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ पंचप्रकृतिवद् ब्रह्मादिभिरपि मूलप्रकृत्याराधनादेव तत्तत्पदं लब्धमित्याह । शतमन्वन्तरमिति ॥ ५ ॥

॥१०६॥७॥८॥९॥ एवंप्रकारा सर्वोत्तमा सर्ववन्द्या सर्वकारणं मूलप्रकृतिर्भवतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥ त्रिषष्टिश्लोकवयैस्तु शक्त्युत्पत्तिप्रसंगतः ॥ भूमिशक्तेः समुत्पत्तिर्यथावदभिवर्ण्यते ॥ १ ॥ अग्रे प्रश्नार्थं पूर्वाध्यायोक्तार्थं संक्षेपेणानुवदति । देव्या निमेषेति ॥ १ ॥ अदृष्टा जले लीनेत्यर्थः ॥ २ ॥ कथं पुनरिति ॥ जले लीना पुनः कथमुत्पन्नेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत्र प्रसंगादसदुत्पत्तिवादं खंडयन्सदुत्पत्तिवादमवलंब्योत्तरयति ॥

शतमन्वंतरं चेदं ब्रह्मा शक्तिं जजाप ह ॥ शतमन्वंतरं विष्णुस्तप्त्वा पाता बभूव ह ॥ १०६ ॥ दशमन्वंतरं तप्त्वा श्रीकृष्णः परमं तपः ॥ गोलोकं प्राप्तवान्दिव्यं मोदतेऽद्याऽपि यत्र हि ॥ ७ ॥ दशमन्वंतरं धर्मस्तप्त्वा वै भक्तिसंयुतः ॥ सर्वप्राणः सर्वपूज्यः सर्वाधारो बभूव सः ॥ ८ ॥ एवं देव्याश्च तपसा सर्वे देवाश्च पूजिताः ॥ मुनयो मनवो भूपा ब्राह्मणाश्चैव पूजिताः ॥ ॥ ९ ॥ एवं ते कथितं सर्वं पुराणं सयथागमम् ॥ गुरुवक्त्राद्यथा ज्ञातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ११० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे शक्तिप्रादुर्भावे नारदनारायणसंवादेऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥ नारद उवाच ॥ देव्या निमेषमात्रेण ब्रह्मणः पात एव च ॥ तस्य पातः प्राकृतिकः प्रलयः परिकीर्तितः ॥ १ ॥ प्रलये प्राकृते चोक्ता तत्राऽदृष्टा वसुंधरा ॥ जलप्लुतानि विश्वानि सर्वे लीनाः परात्मनि ॥ २ ॥ वसुंधरा तिरोभूता कुत्र वा सा च तिष्ठति ॥ सृष्टेर्विधानसमये सऽऽविर्भूता कथं पुनः ॥ ३ ॥ कथं बभूव सा धन्या मान्या सर्वाश्रया जया ॥ तस्याश्च जन्मकथनं वद मंगलकारणम् ॥ ४ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ सर्वादिसृष्टौ सर्वेषां जन्म देव्या इति श्रुतिः ॥ आविर्भावस्तिरोभावः सर्वेषु प्रलयेषु च ॥ ५ ॥ श्रूयतां वसुधाजन्म सर्वमंगलकारणम् ॥ विघ्ननिघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्धनम् ॥ ६ ॥

सर्वादिसृष्टाविति ॥ इति श्रुतिरिति ॥ माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजतीत्यादि ॥ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इत्यादि ॥ सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः काऽसि त्वं महादेवी साऽब्रवीदहं ब्रह्मरूपिणी मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगदित्यादिश्रुतय ऊह्याः ॥ तत्रोत्पत्तिर्नाम्नाऽपूर्वोद्भवो वंध्यापुत्रादेरप्युत्पत्तिप्रसंगात् ॥ किंतु सतां मूलप्रकृत्याऽऽत्मना विद्यमानानामेवाविर्भाव उत्पत्तिस्तिरोभावो नाश इत्यभिप्रायेणाह । आविर्भाव इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

भूजन्मविषये परमतमुपन्यस्य खंडयति ॥ अहो केचिदिति ॥ मधुकैटभयोर्मरणे तयोः शरीरान्मेद उत्पन्नं जलोपरि स्थितमेव सूर्यकिरणैर्घनीभूतं मेदिनीपदवाच्यं भवतीत्यर्थः ॥ तन्मतमतो वक्ष्यमाणात्कारणाद्विरुद्धं भवति । किं तत्कारणं तर्हि शृणु ॥ ७ ॥ ऊचतुरिति ॥ हे विष्णो तव युद्धेन तेजसाऽऽवां तुष्टौ स्तो वरं वृणु ततो मत्तो भवतोर्मरणं भवत्विति विष्णुना वृते यत्रोर्वी पाथसा जलेन न संवृता न युक्ता तत्रावयोर्वधस्त्वया कार्य इति तावूचतुरित्यर्थः ॥ यदि तयोर्मरणात्पूर्वमुर्वी नास्ति तदा न यत्रोर्वीति कथनमसंगतमेव स्यात् ॥ किंच मेदसो रसत्वेन जलसंबंधे सूर्यशतैरपि तस्य शुष्कताऽपादनस्यासंभवश्च स्यादिति भावः ॥ ८ ॥ तस्मात्पूर्वोक्तं मतं न युक्तं किंत्वेतदित्याह । तयोर्जीवनेति ॥ तयोर्जीवनकाले मेदिनी जले निमग्ना स्थिता ताभ्यां ज्ञाता च सा । प्रत्यक्षा तु नासीत् तज्ज्ञात्वा ताभ्यामुर्व्यभावान्मरणं न भविष्यतीति विचिन्त्य न यत्रोर्वी पाथसा संवृतेति वाक्यमुक्तम् ॥ तदनंतरं जघनरूपायामुर्व्यां तयोर्नाशे कृते मेद उत्पन्नं

अहो केचिद्वदंतीति मधुकैटभमेदसा ॥ बभूव वसुधा धन्या तद्विरुद्धमतः शृणु ॥ ७ ॥ ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा ॥ आवां वध्यौ न यत्रोर्वी पाथसा संवृतेति च ॥ ८ ॥ तयोर्जीवनकाले न प्रत्यक्षा साऽभवत्स्फुटम् ॥ ततो बभूव मेदश्च मरणानंतरं तयोः ॥ ९ ॥ मेदिनीति च विख्यातेत्युक्तमेतन्मतं शृणु ॥ जलधौता कृता पूर्वं वर्धिता मेदसा यतः ॥ १० ॥ कथयामि ते तज्जन्म सार्थकं सर्वमंगलम् ॥ पुरा श्रुतं यच्छ्रुत्युक्तं धर्मवक्त्राच्च पुष्करे ॥११॥ महाविराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम् ॥ मनो बभूव कालेन सर्वांगव्यापकं ध्रुवम् ॥ १२ ॥ तच्च प्रविष्टं सर्वेषां तल्लोम्नां विवरेषु च ॥ कालेन महता पश्चाद्बभूव वसुधा मुने ॥ १३ ॥ प्रत्येकं प्रतिलोम्नां च कूपेषु संस्थिता सदा ॥ आविर्भूता तिरोभूता सजला च पुनःपुनः ॥ १४ ॥

तज्जलोपरि स्थितम् । पश्चाद्वराहेण धरोद्धारे जलात्कृते सति मेदःसंबंधो धरायां जातस्ततो मेदोयुक्तत्वान्मेदिनीति नामाभवदित्यर्थः ॥ ९ ॥ एतन्मतमेव मुख्यं संग्रहेणोच्यते तच्छृणिवत्याह । मम मतं शृण्विति॥ संग्रहवाक्यं वदति जलधौतेति ॥ यतो जलान्निष्कासनानंतरं मेदसा वर्धिता तत एव मेदिनी जातेति शेषः ॥ १० ॥ इत्थं स्वमतमुपपाद्य धरोत्पत्तिमाह । कथयामीति ॥ सार्थकं सप्रयोजनम् ॥ ११ ॥ महाविराजः पूर्वोक्तस्य मनः सर्वांगव्यापकं बभूव ततस्तन्मनो लोम्नां विवरेषु प्रविष्टमास ॥ ततः पंचीकरणसमये या महापृथ्वी जाता तस्या अनेकान् खण्डान् कृत्वा लोमविवरेषु जलमध्ये खंडशः पृथ्वी स्थापिता ॥ सा सृष्टिकाले आविर्भूता भवति जलात् ॥ प्रलयकाले तिरोभूता जले एव भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ प्रतिब्रह्मांडं विद्यमानां वसुधां वर्णयति ॥ प्रतिविश्वेष्विति ॥ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पातालसप्तं पातालसप्तकमित्यर्थः ॥ १९ ॥ विश्वानि लोका इत्यर्थः ॥ कृत्रिमाणि मिथ्याभूतानीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ नित्यौ प्रवाहरूपेण नित्यौ न तु परमार्थनित्यौ स्थितिप्रलयौ ॥ नित्याधिष्ठात्रीति ॥ नित्या प्रवाहरूपेण ॥ नित्या पृथिवी तस्या अधिष्ठात्री देवी मूर्तिमती वाराहे वाराहकल्पे भूम्युद्धारानंतरं पूजितेत्यर्थः ॥ २२ ॥ सा धरामूर्तिर्वराहस्य विष्णोः पत्नीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्पुत्रो

आविर्भूता सृष्टिकाले तज्जलोपर्युपस्थिता ॥ प्रलये च तिरोभूता जलस्याऽभ्यंतरे स्थिता ॥ १५ ॥ प्रतिविश्वेषु वसुधा शैलकाननसंयुता ॥ सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपसमन्विता ॥ १६ ॥ हेमाद्रिमेरुसंयुक्ता ग्रहचंद्रार्कसंयुता ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च सुरैर्लोकैस्तदाज्ञया ॥ १७ ॥ पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसंयुता ॥ कांचनीभूमिसंयुक्ता सप्तस्वर्गसमन्विता ॥ १८ ॥ पातालसप्तं तदधस्तदूर्ध्वं ब्रह्मलोकतः ॥ ध्रुवलोकश्च तत्रैव सर्वं विश्वं च तत्र वै ॥ १९ ॥ एवं सर्वाणि विश्वानि पृथिव्यां निर्मितानि च ॥ नश्वराणि च विश्वानि सर्वाणि कृत्रिमाणि वै ॥ २० ॥ प्रलये प्राकृते चैव ब्रह्मणश्च निपातने ॥ महाविराडादिसृष्टौ सृष्टः कृष्णेन चात्मना ॥ २१ ॥ नित्यौ च स्थितिप्रलयौ काष्ठाकालेश्वरैः सह ॥ नित्याऽधिष्ठातृदेवी सा वाराहे पूजिता सुरैः ॥ २२ ॥ मुनिभिर्मनुभिर्विप्रैर्गंधर्वादिभिरेव च ॥ विष्णोर्वराहरूपस्य पत्नी सा श्रुतिसंमता ॥ २३ ॥ तत्पुत्रो मंगलो ज्ञेयो घटेशो मंगलात्मजः ॥ नारद उवाच ॥ पूजिता केन रूपेण वाराहे च सुरैर्मही ॥ २४ ॥ वाराहे चैव वाराही सर्वैः सर्वाश्रया सती ॥ मूलप्रकृतिसंभूता पंचीकरणमार्गतः ॥ २५ ॥ तस्याः पूजाविधानं चाऽप्यधश्चोर्ध्वमनेकशः ॥ मंगलं मंगलस्यापि जन्म व्यासं वद प्रभो ॥ २६ ॥ नारायण उवाच ॥ वाराहे च वराहश्च ब्रह्मणा संस्तुतः पुरा ॥ उद्दधार महीं हत्वा हिरण्याक्षं रसातलात् ॥ २७ ॥ जले तां स्थापयामास पद्मपत्रं यथा ह्रदे ॥ तत्रैव निर्ममे ब्रह्मा विश्वं सर्वं मनोहरम् ॥ २८ ॥

वराहात्पृथ्वीदेवताया गर्भे जातो मंगलस्तत्पुत्रो घटेश इत्यर्थः ॥ २४ ॥ वाराही पृथ्वी ॥ पृथिव्या विशेषणं मूलप्रकृतिसंभूतेति ॥ केन प्रकारेण मूलप्रकृतिः संभूता तत्राह । पंचीकरणमार्गत इति ॥ २५ ॥ अधः पृथ्व्यामूर्ध्वं स्वर्लोके यथा पूजाविधानं भवति तद्व्यासं विस्तरेण यथा स्यात्तथा कथय जन्माऽपि कथयेत्यर्थः ॥ २६ ॥ हिरण्याक्षं हत्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा तदधिदेवीं च सकामां कामुको हरिः ॥ वाराहरूपी भगवान् कोटिसूर्यसमप्रभः ॥ २९ ॥ कृत्वा रतिकलां सर्वां मूर्तिं च सुमनोहराम् ॥ क्रीडां चकार रहसि दिव्यवर्षमहर्निशम् ॥३०॥ सुखसंभोगसंस्पर्शान्मूर्च्छां संप्राप सुंदरी ॥ विदग्धाया विदग्धेन संगमोऽतिसुखप्रदः ॥३१॥ विष्णुस्तदंगसंश्लेषाद् बुबुधे न दिवानिशम् ॥ वर्षांते चेतनां प्राप्य कामी तत्याज कामुकीम् ॥ ३२ ॥ पूर्वरूपं वराहं च दधार स च लीलया ॥ पूजां चकार तां देवीं ध्यात्वा च धरणीं सतीम् ॥ ३३ ॥ धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैः सिंदूरैरनुलेपनैः ॥ वस्त्रैः पुष्पैश्च बलिभिः संपूज्योवाच तां हरिः॥३४॥श्रीभगवानुवाच॥सर्वाधारा भव शुभे सर्वैः संपूजिता सुखम्॥ मुनिभिर्मनुभिर्देवैः सिद्धैश्च दानवादिभिः ॥ ३५ ॥ अंबुवाचीत्यागदिने गृहारंभे प्रवेशने ॥वापीतडागारंभे च गृहे च कृषिकर्मणि॥३६॥ तव पूजां करिष्यंति मद्वरेण सुरादयः ॥ मूढा ये न करिष्यंति यास्यंति नरकं च ते ॥ ३७ ॥ वसुधोवाच ॥ वहामि सर्वं वाराहरूपेणाहं तवाज्ञया ॥ लीलामात्रेण भगवन्विश्वं च सचराचरम् ॥३८॥ मुक्तां शुक्तिं हरेरर्चां शिवलिंगं शिवां तथा॥ शंखं प्रदीपं यंत्रं च माणिक्यं हीरकं तथा॥३९॥यज्ञसूत्रं च पुष्पं च पुस्तकं तुलसीदलम् ॥ जपमालां पुष्पमालां कर्पूरं च सुवर्णकम् ॥४०॥ गोरोचनं चंदनं च शालग्रामजलं तथा ॥ एतान्वोढुमशक्ताऽहं क्लिष्टा च भगवन्छृणु॥४१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ द्रव्याण्येतानि ये मूढा अर्पयिष्यंति सुन्दरि ॥ यास्यंति कालसूत्रं ते दिव्यं वर्षशतं त्वयि ॥ ४२ ॥

अधिदेवीं पृथ्वीस्वामिनीं सुंदरीं स्त्रियम् ॥ २९ ॥ मूर्तिमिति ॥ वराहो रतियोग्यां स्वमूर्तिं कृतवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ विदग्धाया विरहिण्याः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वराहरूपं धृत्वा तेन रूपेण तां देवीं ध्यात्वा पूजां चकारेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अंबुवाचीत्यागेति ॥ आर्द्रानक्षत्राद्यपादावच्छेदेन पृथिवी ऋतुमती तिष्ठति तस्या रजस्वलायाः पृथ्व्या अंबुवाचीतिं संज्ञा तत्त्यागदिने तद्भिन्नदिने तव पूजां करिष्यंतीत्यन्वयः ॥ तद्दिनस्य निषिद्धत्वं कृत्यतत्त्वे ज्योतिःशास्त्रे उक्तम् ॥ मृगशिरसि निपाते रौद्रपादेंऽबुवाची ऋतुमती खलु पृथ्वी वर्जयेत्त्रीण्यहानि ॥ न स्वाध्यायो वषट्कारो न देवपितृपूजनम् ॥ नापि पाठो बीजवापो न वा भूखननादिकमित्यादि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अहं रूपेण स्वरूपेणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अर्चां प्रतिमां शालग्रामं च ॥ शिवां देवीप्रतिमाम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रणवमायाश्रीकामबीजपूर्वको वसुधायै स्वहेति मंत्रः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

इत्येवमुक्त्वा भगवान्विरराम च नारद ॥ बभूव तेन गर्भेण तेजस्वी मंगलग्रहः ॥४३॥ पूजां चक्रुः पृथिव्याश्च ते सर्वे चाऽऽज्ञया हरेः ॥ कण्वशाखोक्तध्यानेन तुष्टुवुश्च स्तवेन ते ॥४४॥ ददुर्मूलेन मंत्रेण नैवेद्यादिकमेव च ॥ संस्तुता त्रिषु लोकेषु पूजिता सा बभूव ह ॥४५॥ नारद उवाच ॥ किं ध्यानं स्तवनं तस्या मूलमंत्रं च किं वद ॥ गूढं सर्वपुराणेषु श्रोतुं कौतूहलं मम ॥ ४६ ॥ श्रीनारायण उवाच॥ आदौ च पृथिवी देवी वराहेण च पूजिता ॥ ततो हि ब्रह्मणा पश्चात्पूजिता पृथिवी तदा ॥४७॥ ततः सर्वैर्मुनींद्रैश्च मनुभिर्मानवादिभिः॥ध्यानं च स्तवनं मन्त्रं शृणु वक्ष्यामि नारद॥४८॥ ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं वसुधायै स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण विष्णुना पूजिता पुरा ॥ श्वेतपंकजवर्णाभां शरच्चंद्रनिभाननाम् ॥ ४९ ॥ चन्दनोक्षितसर्वांगीं रत्नभूषणभूषिताम् ॥ रत्नाधारां रत्नगर्भां रत्नाकरसमन्विताम् ॥५०॥ वह्नि शुद्धांशुकाधानां सस्मितां वंदितां भजे ॥ ध्यानेनानेन सा देवी सर्वैश्च पूजिताऽभवत् ॥ ५१ ॥ स्तवनं शृणु विप्रेंद्र कण्वशाखोक्तमेव च ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ जय जये जलाधारे जलशीले जलप्रदे ॥ ५२ ॥ यज्ञसूकरजाये त्वं जयं देहि जयावहे॥मंगले मंगलाधारे मंगल्ये मांगलप्रदे॥५३॥मंगलार्थं मंगलेशे मंगलं देहि मे भवे ॥ सर्वाधारे च सर्वज्ञे सर्वशक्तिसमन्विते ॥५४॥ सर्वकामप्रदे देवि सर्वेष्टं देहि मे भवे॥पुण्यस्वरूपे पुण्यानां बीजरूपे सनातनि ॥५५॥ पुण्याश्रये पुण्यवतामालये पुण्यदे भवे ॥ सर्वसस्यालये सर्वसस्याढ्ये सर्वसस्यदे ॥ ५६ ॥ सर्वसस्यहरे काले सर्वसस्यात्मिके भवे ॥ भूमे भूमिपसर्वस्वे भूमिपालपरायणे ॥ ५७ ॥ भूमिपानां सुखकरे भूमिं देहि च भूमिदे ॥ इदं स्तोत्रं महापुण्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ॥ ५८ ॥ कोटिजन्मसु स भवेद्बलवान्भूमिपेश्वरः ॥ भूमिदानकृतं पुण्यं लभ्यते पठनाज्जनैः ॥ ५९ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

भूमिदानहरणात्पापादित्यर्थः ॥ अंबुवाचीभूकरणेति ॥ अंबुवाची पूर्वोक्तलक्षणा रजस्वला भूः पृथिवी । तस्याः करणात्खननादित्यर्थः ॥ ६० ॥ अन्यकूपे इति ॥
अन्येन कृते निर्जले कूपे तस्याज्ञां विना तस्य कूपस्य खननजन्यात्पापादित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥९॥
त्रिंशत्पद्यैर्धरादेव्या अपराधे कृते सति ॥ नरकादिफलप्राप्तिर्जायते चेति कथ्यते ॥ १ ॥ भूमिदानेति ॥ १ ॥ २ ॥ पापफलं तत्प्रतीकारं च वदेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

भूमिदानहरात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ अंबुवाचीभूकरणपापात्स मुच्यते ध्रुवम् ॥६०॥ अन्यकूपे कूपखननपापात्स मुच्यते
ध्रुवम् ॥ परभूमिहरात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः॥६१॥भूमौ वीर्यत्यागपापाद्भूमौ दीपादिस्थापनात् ॥ पापेन मुच्यते सोऽपि स्तोत्रस्य
पठनान्मुने ॥६२॥ अश्वमेधशतं पुण्यं लभते नात्र संशयः॥ भूमिदेव्या महास्तोत्रं सर्वकल्याणकारकम्॥६३॥इति श्रीदेवीभागवते
महापुराणे नवमस्कन्धे नवमोऽध्यायः॥९॥नारद उवाच ॥ भूमिदानकृतं पुण्यं पापं तद्धरणेन च॥परभूहरणात्पापं कूपे
ऽन्धोः खनने तथा ॥ १ ॥ अंबुवाच्यां भूखनने वीर्यस्य त्याग एव च ॥ दीपादिस्थापनात्पापं श्रोतुमिच्छामि यत्नतः ॥ २ ॥
अन्यद्वा पृथिवीजन्यं पापं यत्पृच्छते परम् ॥ यदस्ति तत्प्रतीकारं वद वेदविदां वर ॥ ३ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ वितस्तिमात्रां
भूमिं च यो ददाति च भारते ॥ संध्यपूताय विप्राय स याति शिवमंदिरम् ॥ ४ ॥ भूमिं च सर्वसस्याढ्यां ब्राह्मणाय ददाति
च ॥ भूमिरेणुप्रमाणाब्दमंते विष्णुपदे स्थितिः ॥५॥ ग्रामं भूमिं च धान्यं च ब्राह्मणाय ददाति यः॥सर्वपापाद्विनिर्मुक्तौ चोभौ
देवीपुरस्थितौ ॥६॥ भूमिदानं च तत्काले यःसाधुश्चानुमोदते ॥ स च प्रयाति वैकुंठे मित्रगोत्रसमन्वितः ॥७॥ स्वदत्तां परदत्तां
वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ॥ स तिष्ठति कालसूत्रे यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥८॥ तत्पुत्रपौत्रप्रभृतिर्भूमिहीनः श्रिया हतः॥ पुत्रहीनो दरिद्रश्च
घोरं याति च रौरवम् ॥ ९ ॥ गवां मार्गं विनिष्कृष्य यश्च सस्यं ददाति च ॥ दिव्यवर्षशतं चैव कुंभीपाके च तिष्ठति ॥ १० ॥

॥ ५ ॥ उभौ दातृप्रतिग्रहीतारौ देवीपुरःस्थितौ देवीलोकवासिनौ भवत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ वृत्तिं वेतनम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ गवां मार्गं विनिष्कृष्येति ॥ धर्मशास्त्रे
ग्रामाद्बहिर्गोप्रचारदेशं विहाय सस्यक्षेत्रं कर्तव्यमिति नियमस्तत्र यः पुरुषस्तं गवां मार्गं गोप्रचारदेशं विनिष्कृष्य गृहीत्वा तस्मिन्देशे सस्यं कृत्वा तत्सस्यं धान्यं
क्षेत्रं ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थः ॥ १० ॥

कूपा।

गोष्ठं तडागमिति॥यत्र देशे गावो वर्षातपादिनिवृत्त्यर्थं वर्षातपादिबाधारहिते देशे तिष्ठंति स देशो गोष्ठम्॥तं देशं तथा तडागं च निष्कृष्याऽऽकृष्यापमृद्य तस्मिन्मार्गे स्थाने सस्यं कृत्वा ददातीत्यर्थः ॥११॥ पंचपिंडान्मृत्तिकायाः ॥ परकूपे इदमुपलक्षणं तडागादेः॥१२॥ वर्षमिति । जात्येकवचनं वर्षाणीत्यर्थः॥१३॥अंबुवाची पूर्वोक्तलक्षणा रजस्वला पृथिवी तस्यां भूकरणाद्भूखननादित्यर्थः ॥१४॥ कूपं मूढ इति ॥ तत्कूपस्वामिन आज्ञां विनेत्यर्थः ॥ तदाज्ञया करणे तु जीर्णोद्धारफलस्य सत्त्वान्न दोषः ॥ तथैव लुप्तायां पुष्करिण्यां तत्स्वामिन आज्ञां विना पुष्करिणीं कृत्वेत्यर्थः ॥ तदाज्ञया करणे तु पुण्यमेव ॥ १५ ॥ १६ ॥ पंकमुद्धृत्योन्मृजेत्स्नायात् ॥ १७॥ पिंडं पित्रे

गोष्ठं तडागं निष्कृष्य मार्गे सस्यं ददाति यः ॥ स तिष्ठत्यसिपत्रे च यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ ११ ॥ पंच पिंडाननुद्धृत्य परकूपे च स्नाति यः ॥ प्राप्नोति नरकं चैव स्नानं निष्फलमेव च ॥ १२ ॥ कामी भूमौ च रहसि वीर्यत्यागं करोति यः ॥ भूमिरेणुप्रमाणं च वर्षं तिष्ठति रौरवे ॥ १३ ॥ अंबुवाच्यां भूकरणं यः करोति च मानवः ॥ स याति कृमिदंशं च स्थितिस्तत्र चतुर्युगम् ॥ १४ ॥ परकीये लुप्तकूपे कूपं मूढः करोति यः ॥ पुष्करिण्यां च लुप्तायां पुष्करिणीं ददाति यः ॥१५॥ सर्वं फलं परस्यैव तप्तकुंडं व्रजेच्च सः ॥ तत्र तिष्ठति संतप्तो यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥१६॥ परकीये तडागे च पंकमुद्धृत्य चो न्मृजेत्॥रेणुप्रमाणवर्षं च ब्रह्मलोके वसेन्नरः ॥ १७ ॥ पिंडं पित्रे भूमिभर्तुर्न प्रदाय च मानवः ॥ श्राद्धं करोति यो मूढो नरकं याति निश्चितम् ॥ १८ ॥ भूमौ दीपं योऽर्पयति स चांधः सप्तजन्मसु ॥ भूमौ शंखं च संस्थाप्य कुष्ठं जन्मांतरे लभेत् ॥ १९ ॥ मुक्तां माणिक्यहीरौ च सुवर्णं च मणिं तथा ॥ पंच संस्थापयेद्भूमौ स चांधः सप्तजन्मसु॥२०॥शिवलिंगं शिवामर्चां यश्चार्पयति भूतले॥शतमन्वंतरं यावत्कृमिभक्षस्स तिष्ठति ॥ २१ ॥ शंखं यंत्रं शिलातोयं पुष्पं च तुलसीदलम् ॥ यश्चार्पयति भूमौ च स तिष्ठेन्नरके ध्रुवम् ॥२२॥ जपमालां पुष्पमालां कर्पूरं रोचनं तथा ॥ यो मूढश्चार्पयेद्भूमौ स याति नरकं ध्रुवम् ॥ २३ ॥

इति ॥ पिंडमित्युपलक्षणं किंचिद् द्रव्यं यथासंभवं भूमिभर्तरि जीवति तत्पित्रादेस्तस्मिन्मृते सति तत्सहितस्य श्राद्धोद्देशेन ब्राह्मणाय न प्रदाय श्राद्धं करोतीत्यर्थः ॥ इदं यन्मौल्येन गृहं न गृहीतं तद्विषयम् । मौल्येन गृहीते तु न तत्र तदुद्देशे तद्देयमिति ॥१८॥१९॥ मणिं माणिक्यादिकम्॥२०॥ शिवां देवीमूर्तिम् ॥ अर्चां शालग्रामम् ॥ २१ ॥ शंखादीनां पुनरुपादानमतिनिषिद्धत्वावबोधनार्थम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥२४॥२५॥ सर्व्ववर्णकैः सर्व्ववर्णैः॥पूज्यं न केनाप्यवमानः कर्तव्य इति प्रसंगादुक्तम् ॥ यद्वा यतः पूज्यः पूज्यं ततो भूमौ यः स्थापयेदिति पूर्वेणान्वयः॥२६॥२७॥२८॥
भूम्यादिपदानां निरुक्तिमाह । भवनमिति ॥ २९ ॥ पृथो राज्ञः कन्यात्वाद्विस्तृतत्वाद्वा पृथिवीत्यर्थः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥ ३० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके
नवमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ पंचसप्ततिपद्यैस्तु गंगोत्पत्तिः समुच्यते ॥ यस्यास्तु श्रवणेनैव चित्तशुद्धो भवेन्नरः ॥ १ ॥ पृथिव्युपाख्यानानंतरं गंगोपाख्यानं

भूमौ चंदनकाष्ठं च रुद्राक्षं कुशमूलकम् ॥ संस्थाप्य भूमौ नरके वसेन्मन्वंतरावधि ॥ २४ ॥ पुस्तकं यज्ञसूत्रं च भूमौ संस्था
पयेन्नरः ॥ न भवेद्विप्रयोनौ च तस्य जन्मांतरे जनिः ॥ २५ ॥ ब्रह्महत्यासमं पापमिह वै लभते ध्रुवम् ॥ ग्रंथियुक्तं यज्ञसूत्रं
पूज्यं च सर्व्ववर्णकैः ॥ २६ ॥ यज्ञं कृत्वा तु यो भूमिं क्षीरेण न हि सिंचति ॥ स याति तप्तभूमिं च संतप्तः सप्तजन्मसु ॥ २७ ॥
भूकंपे ग्रहणे यो हि करोति खननं भुवः ॥ जन्मांतरे महापापो ह्यंगहीनो भवेद् ध्रुवम् ॥ २८ ॥ भवनं यत्र सर्वेषां भूमिस्तेन
प्रकीर्तिता ॥ काश्यपी कश्यपस्येयम चलास्थिररूपतः ॥ २९ ॥ विश्वंभरा धारणाच्चानंतानंतस्वरूपतः ॥ पृथिवी पृथुकन्या
त्वाद्विस्तृतत्वान्महा मुने ॥ ३० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ नारद उवाच ॥
श्रुतं पृथिव्युपाख्यानमतीव सुमनोहरम् ॥ गंगोपाख्याख्यानमधुना वद वेदविदां वर ॥ १ ॥ भारते भारतीशापात्सा जगाम सुरे
श्वरी ॥ विष्णुस्वरूपा परमा स्वयं विष्णुपदीति च ॥ २ ॥ कथं कुत्र युगे केन प्रार्थिता प्रेरिता पुरा ॥ तत्क्रमं श्रोतुमिच्छामि
पापघ्नं पुण्यदं शुभम् ॥३॥श्रीनारायण उवाच ॥ राजराजेश्वरः श्रीमान्सगरः सूर्यवंशजः ॥ तस्य भार्या च वैदर्भी शैब्या च द्वे
मनोहरे ॥ ४ ॥ तत्पत्न्यामेकपुत्रश्च बभूव सुमनोहरः ॥ असमंज इति ख्यातः शैब्यायां कुलवर्धनः ॥ ५ ॥ अन्या चाऽऽराध
यामास शंकरं पुत्रकामुकी ॥ बभूव गर्भस्तस्याश्च हरस्य च वरेण ह ॥ ६ ॥

पृच्छति । नारद उवाच ॥ श्रुतं पृथिव्युपाख्यानमिति ॥ १ ॥ भारतीशापात्पूर्वमुपपादितात् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ शैब्यायां शिबेरपत्यकन्यायाम् ॥ असमंजस्तन्नामकः
पुत्रो जातः ॥ ५ ॥ अन्या वैदर्भी नाम्नी राजकामिनी ॥ ६ ॥

रुरोदेति ॥ किमिदं त्वया फलं दत्तमित्यभिप्रायेण ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कपिलस्येति ॥ सगरे अश्वमेधार्थं प्रवृत्ते तं यज्ञीयमश्वमपहृत्येन्द्रो ध्याननिष्ठस्य कपिलस्य पृष्ठदेशे बबंध । पश्चाद्राजपुत्राः सागरा अश्वान्वेषणे चालितास्तत्र देशे कपिलसंनिधावश्वं दृष्टवंतस्ततोऽयमेवाऽश्वहर्ता चोरोऽस्तीत्यूचुः । ततो मुनिना शापेन भस्मीकृता इति कथा पुराणांतरे प्रसिद्धा ॥ १० ॥ असमंजो द्वितीयो राजपुत्रः सापत्नभ्रातॄणां शापदग्धानामुद्धारार्थं गंगानयनोद्देशेन तपश्चकारेत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्पुत्रोंऽशुमानप्येवं ममारेत्याह । अंशुमानिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ गोपालसुंदरीरूपमिति :॥ कदाचिदाद्या ललिता पुंरूपा कृष्णविग्रहेति तंत्रराजेऽस्या

गते शताब्दे पूर्णे च मांसपिंडं सुषाव सा ॥ तद् दृष्ट्वा सा शिवं ध्यात्वा रुरोदोच्चैः पुनः पुनः ॥ ७ ॥ शंभुर्ब्राह्मणरूपेण तत्समीपं जगाम ह ॥ चकार संविभज्यैतत्पिंडं षष्टिसहस्रधा ॥८॥ सर्वे बभूवुः पुत्राश्च महाबलपराक्रमाः ॥ ग्रीष्ममध्याह्नमार्तंडप्रभामुष्टकलेवराः ॥९॥ कपिलस्य मुनेः शापाद्बभूवुर्भस्मसाच्च ते ॥ राजा रुरोद तच्छ्रुत्वा जगाम गहने वने॥१०॥तपश्चकाराऽसमंजो गंगानयनकारणात् ॥ लक्षवर्षं तपस्तप्त्वा ममार कालयोगतः ॥११॥ अंशुमांस्तस्य तनयो गंगानयनकारणात्॥तपः कृत्वा लक्षवर्षं ममार कालयोगतः ॥ १२ ॥ भगीरथस्तस्य पुत्रो महाभागवतः सुधीः ॥ वैष्णवो विष्णुभक्तश्च गुणवानजरामरः ॥ १३ ॥ तपः कृत्वा लक्षवर्षं गंगानयनकारणात् ॥ ददर्श कृष्णं ग्रीष्मस्थसूर्यकोटिसमप्रभम् ॥१४॥ द्विभुजं मुरलीहस्तं किशोरं गोपवेषिणम्॥ गोपालसुंदरीरूपं भक्तानुग्रहरूपिणम् ॥ १५ ॥ स्वेच्छामयं परं ब्रह्म परिपूर्णतमं प्रभुम् ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च स्तुतं मुनिगणैर्नुतम् ॥ १६ ॥ निर्लिप्तं साक्षिरूपं च निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥ ईषद्धास्यप्रसन्नास्यं भक्तानुग्रहकारणम् ॥१७॥ वह्निशुद्धांशुकाधानं रत्नभूषणभूषितम् ॥ तुष्टाव दृष्ट्वा नृपतिः प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ १८॥ लीलया च वरं प्राप वांछितं वंशतारणम् ॥ कृत्वा च स्तवनं दिव्यं पुलकांकितविग्रहः॥ १९ ॥

वतारस्य स्पष्टत्वात् ॥ ध्यानं च तंत्रांतरे स्पष्टमेव ॥ गोपालसुंदर्याः रूपम् । गोलोके अधिष्ठात्री देवता मुख्यत्वेन गोपालसुंदर्यैव सृष्टेरादौ मूलप्रकृतेर्गोपालसुंदरी उत्पन्ना॥ ततोऽन्याःशक्तयस्तत एवाऽस्मिन्भागवते गोपालसुंदरीरूपकृष्णस्य पुनः पुनर्महिमा प्रोच्यत इति बोध्यम् ॥ सखीवेषधारी श्रीकृष्णो गोपालसुंदरी॥ १५ ॥ १६ ॥प्रकृतेः परामिति वास्तविकात्मरूपेण वर्णनम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ दर्शनोत्तरं स्तवनं कृत्वा वांछितं वंशतारणं वरं त्वत्पूर्वजोद्धारार्थं गंगां ददामीत्येवंरूपं प्रापेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

इत्थं गोपालसुंदरीरूपः श्रीकृष्णो वरं दत्त्वा गंगां यदुक्तवांस्तदाह ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भारतं भारतीशापादिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ किंचिदिति ॥ पुण्याहदिवसस्नानजं फलं वेदा यत्किंचिदेव बुद्धेरविषयत्वाद्वदंतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ संकल्पं स्नानसंकल्पजन्यं फलमित्यर्थः ॥ २८ ॥ संकल्परहितमुसलस्नानतो यत्फलं पूर्वोक्तं तस्माद्दशगुणं संकल्पपुरः सरस्नानतो भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अक्षयायामक्षय्यनवम्याम् ॥ ३१ ॥ स्नानफलमुक्त्वा दानफलमाह

श्रीभगवानुवाच ॥ भारतं भारतीशापाद्गच्छ शीघ्रं सुरेश्वरि ॥ सगरस्य सुतान्सर्वान्पूतान्कुरु ममाज्ञया ॥ २० ॥ त्वत्स्पर्शवायुना पूता यास्यंति मम मंदिरम् ॥ बिभ्रतो मम मूर्तीश्च दिव्यस्यंदनगामिनः ॥ २१ ॥ मत्पार्षदा भविष्यंति सर्वकालं निरामयाः ॥ समुच्छिद्य कर्मभोगान्कृताञ्जन्मनिजन्मनि ॥ २२ ॥ कोटिजन्मार्जितं पापं भारते यत्कृतं नृभिः ॥ गंगाया वातस्पर्शेन नश्यतीति श्रुतौ श्रुतम् ॥ २३ ॥ स्पर्शनाद्दर्शनाद्देव्याः पुण्यं दशगुणं ततः ॥ मौसलस्नानमात्रेण सामान्यदिवसे नृणाम् ॥ २४ ॥ शतकोटिजन्मपापं नश्यतीति श्रुतौ श्रुतम् ॥ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥ २५ ॥ जन्मसंख्यार्जितान्येव कामतोऽपि कृतानि च ॥ तानि सर्वाणि नश्यंति मौसलस्नानतो नृणाम् ॥ २६ ॥ पुण्याहस्नानतः पुण्यं वेदा नैव वदंति च ॥ किंचिद्वदंति ते विप्र फलमेव यथागमम् ॥ २७ ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाद्याश्च सर्वे नैव वदंति च ॥ सामान्यदिवसस्नानसंकल्पं शृणु सुंदरि ॥ २८ ॥ पुण्यं दशगुणं चैव मौसलस्नानतः परम् ॥ ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने ॥ २९ ॥ अमायां चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने ॥ ततो दशगुणं पुण्यं नराणामुत्तरायणे ॥ ३० ॥ चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनंतं पुण्यमेव च ॥ अक्षयायां च तत्तुल्यं चैतद्वेदे निरूपितम् ॥ ३१ ॥ असंख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम् ॥ सामान्यदिवसस्नानाद्दानाच्छतगुणं फलम् ॥ ३२ ॥ मन्वंतराद्यायां तिथौ युगाद्यायां तथैव च ॥ माघस्यासितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च ॥ ३३ ॥ अथाप्यशोकाष्टम्यां च नवम्यां च तथा हरेः ॥ ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नंदायां तव दुर्लभम् ॥ ३४ ॥

सामान्यदिवसेति ॥ शतगुणोपेतम् ॥ सामान्यदिवसस्नानाच्छतगुणं गंगातीरे दानात्फलं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ हरेर्नवम्यां रामनवम्यां नंदायां वेति तेन दशहराया या नंदा प्रतिपत्तिथिस्तस्यामित्यर्थः ॥ ३४ ॥

नंदापूर्वोक्ता महत्पूर्वे पुल्लिंगमर्षम् ॥ महावारुण्यामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ द्विमहत्पूर्वकेतसतीति ॥ द्विमहच्छब्दपूर्वकत्वे वारुणीशब्दस्य सतीत्यर्थः ॥ तेन महामहावारुणीति
सिद्धम् ॥ ३६ ॥ चंद्रोपरागसमये सामान्यस्नानफलात्पूर्वोक्तात्कोटिगुणं फलं भवतीत्यर्थः ॥ सूर्ये सूर्यग्रहे चन्द्रग्रहणाद्दशगुणमित्यर्थः ततः सूर्यग्रहफलात् ॥३७॥

दशहरादशम्यां तु युगाद्यादिसमं फलम् ॥ नंदासमं च वारुण्यां महत्पूर्वे चतुर्गुणम् ॥ ३५ ॥ ततश्चतुर्गुणं पुण्यं द्विमहत्पूर्वके
सति ॥ पुण्यं कोटिगुणं चैव सामान्यस्नानतोऽपि यत् ॥ ३६ ॥ चंद्रोपरागसमये सूर्ये दशगुणं ततः ॥ पुण्यमर्धोदये काले
ततः शतगुणं फलम् ॥ ३७ ॥ इत्येवमुक्त्वा देवेशो विरराम तयोः पुरः ॥ तमुवाच ततो गंगा भक्तिनम्रात्मकंधरा ॥ ३८ ॥
गंगोवाच ॥ यामि चेद्भारतं नाथ भारतीशापतः पुरा ॥ तवाज्ञया च राजेंद्र तपसा चैव सांप्रतम् ॥ ३९ ॥ दास्यंति पापिनो मह्यं
पापानि यानि कानि च ॥ तानि मे केन नश्यंति तमुपायं वद प्रभो ॥ ४० ॥ कतिकालं परिमितं स्थितिर्मे तत्र भारते ॥ कदा
यास्यामि देवेश तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ४१ ॥ ममान्यद्वांछितं यद्यत्सर्वं जानासि सर्ववित् ॥ सर्वान्तरात्मन्सर्वज्ञ तदुपायं वद
प्रभो ॥ ४२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जानामि वांछितं गंगे तव सर्वं सुरेश्वरि ॥ पतिस्ते द्रवरूपाया लवणोदो भविष्यति ॥ ४३ ॥
स ममांशस्वरूपश्च त्वं च लक्ष्मीस्वरूपिणी ॥ विदग्धा या विदग्धेन संगमो गुणवान्भुवि ॥ ४४ ॥ यावत्यः संति नद्यश्च भारत्याद्याश्च
भारते ॥ सौभाग्या त्वं च तास्वेव लवणोदस्य सौरते ॥ ४५ ॥ अद्यप्रभृति देवेशि कलेः पंचसहस्रकम् ॥ वर्षं स्थितिस्ते
भारत्याः शापेन भारते भुवि ॥ ४६ ॥ नित्यं त्वमब्धिना सार्धं करिष्यसि रहो रतिम् ॥ त्वमेव रसिका देवि रसिकेंद्रेण
संयुता ॥ ४७ ॥ त्वां स्तोष्यन्ति च स्तोत्रेण भगीरथकृतेन च ॥ भारतस्था जनाः सर्वे पूजयिष्यंति भक्तितः ॥ ४८ ॥
कण्वशाखोक्तध्यानेन ध्यात्वा त्वां पूजयिष्यति ॥ यः स्तौति प्रणमेन्नित्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ४९ ॥

तयोर्गंगाभगीरथयोः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ममान्यद्वांछितमिति ॥ भूतले मम पतिः को वा भविष्यतीत्येतद्रूपं वांछितं लज्जया वक्तुं न शक्नोमीति भावः ॥
॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विदग्धाया विरहिण्याः ॥ ४४ ॥ सौभाग्या मुख्येत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥९०॥ प्रकृतेर्मूलप्रकृतेर्भुवनेश्वर्या भक्तस्य संस्पर्शादित्यर्थः ॥ ९१ ॥ पापिनां सहस्राणां शवानां स्पर्शेन च यत्पापं त्वयि भविष्यति तदपि तन्मन्त्रोपासकस्नानात्तस्या मूलप्रकृतेर्भुवनेश्वर्या मंत्रा मायाबीजप्रभृतयस्तदुपासकस्य स्नानात्तदघं नंक्ष्यतीत्यर्थः । तदुक्तं मुंडमालायाम् ॥ मदंशाश्चैव ये भूतास्ते शैवा नात्र संशयः ॥ त्वदंशाश्चैव शाक्ताश्च सत्यं वै गिरिनंदिनीति ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ तद्गुणकीर्तनं मूलप्रकृतिगुणकीर्तनमित्यर्थः ॥ ९४ ॥ देवीलोके मणिद्वीपे तृतीयस्कन्धोक्ते ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

गंगा गंगेति यो ब्रूयाद्यो जनानां शतैरपि ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्ये विष्णुलोकं स गच्छति ॥९०॥ सहस्रपापिनां स्नानाद्यत्पापं ते भविष्यति ॥ प्रकृतेर्भक्त संस्पर्शादेव तद्धि विनंक्ष्यति ॥९१॥ पापिनां तु सहस्राणां शवस्पर्शेन यत्त्वयि ॥ तन्मंत्रोपासकस्नानात्तदघं च विनंक्ष्यति ॥९२॥ तत्रैव त्वमधिष्ठानं करिष्यस्यघमोचनम् ॥ सार्धं सरिद्भिः श्रेष्ठाभिः सरस्वत्यादिभिः शुभे ॥ ९३ ॥ तत्तु तीर्थं भवेत्सद्यो यत्र तद्गुणकीर्तनम् ॥ त्वद्रेणुस्पर्शमात्रेण पूतो भवति पातकी॥९४॥रेणुप्रमाणवर्षं च देवीलोके वसेद् ध्रुवम्॥ ज्ञानेन त्वयि ये भक्त्या मन्नामस्मृतिपूर्वकम् ॥ ९५ ॥ समुत्सृजंति प्राणांश्च ते गच्छंति हरेः पदम् ॥ पार्षदप्रवरास्ते च भविष्यंति हरेश्चिरम् ॥९६॥ लयं प्राकृतिकं ते च द्रक्ष्यंति चाप्यसंख्यकम् ॥ मृतस्य बहुपुण्येन तच्छवं त्वयि विन्यसेत् ॥९७॥ प्रयाति स च वैकुण्ठं यावदह्नः स्थितिस्त्वयि ॥ कायव्यूहं ततः कृत्वा भोजयित्वा स्वकर्मकम् ॥९८॥ तस्मै ददामि सारूप्यं करोमि तं च पार्षदम् ॥ अज्ञानी त्वज्जलस्पर्शाद्यदि प्राणान्समुत्सृजेत् ॥ ९९ ॥ तस्मै ददामि सालोक्य करोमि तं च पार्षदम् ॥ अन्यत्र वा त्यजेत्प्राणांस्त्वन्नामस्मृतिपूर्वकम् ॥६०॥ तस्मै ददामि सालोक्यं यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥ अन्यत्र वा त्यजेत्प्राणांस्त्वन्नामस्मृतिपूर्वकम् ॥ ६१ ॥ तस्मै ददामि सारूप्यमसंख्यं प्राकृतं लयम् ॥ रत्नेंद्रसारनिर्माणयानेन सह पार्षदैः ॥६२॥ सद्यः प्रयाति गोलोकं मम तुल्यो भवेद् ध्रुवम् ॥ तीर्थेऽप्यतीर्थे मरणे विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ६३ ॥

कायव्यूहमनेकं देहम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ ६० ॥ पूर्वत्र नामस्मृतिर्यथाकथंचित् ॥ द्वितीयवने तु भक्तिपूर्विका ततो विशेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ मन्मंत्रोपासकानां तु तव नोपयोगः किंतु ते स्वयमेव पूता अत एव पापिसंबंधजन्यं त्वयि विद्यमानं पापं तेऽपहरंतीति पूर्वमुक्तं न विस्मर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह तीर्थेऽप्यतीर्थे इति ॥ ६३ ॥

मन्मंत्रोपासकानामिति ॥ गोपालसुंदरीमंत्रोपासकानामित्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणं शैवशाक्तब्रह्मनिष्ठगाणपत्यसौरभक्तानामपि ॥ तदुक्तं मुंडमालायाम् ॥ राजानमाश्रितानां तु चौराद्या वशगा यथा ॥ तथैव देवीभक्तानां कामक्रोधादिशत्रवः ॥ राजचिह्नांकितं दृष्ट्वा सामंताः पर्युपासते ॥ देवीभक्त्यंकितं दृष्ट्वा ब्रह्माद्याः समुपासते ॥ यमेनाऽपि स्वदूतास्तु शप्ता अतिभयेन च ॥ शाक्तेषु देवीभक्तेषु न वो दृष्टिः पतत्विति ॥ शाक्तास्तु सर्वतीर्थानि पुनंति निजवैभवादिति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥६७॥ ६८ ॥

मन्मंत्रोपासकानां तु नित्यं नैवेद्यभोजिनाम् ॥ पूतं कर्तुं स शक्तो हि लीलया भुवनत्रयम् ॥ ६४ ॥ रत्नेंद्रसारयानेन गोलोकं संप्रयांति च ॥ मद्भक्ता बांधवा येषां तेऽपि पश्चादयोऽपि हि ॥ ६५ ॥ प्रयांति रत्नयानेन गोलोकं चातिदुर्लभम् ॥ यत्र यत्र स्मृतास्ते च ज्ञानेन ज्ञानिनः सति ॥ ६६ ॥ जीवन्मुक्ताश्च ते पूता मद्भक्तेः संविधानतः ॥ इत्युक्त्वा श्रीहरिस्तां च प्रत्युवाच भगीरथम् ॥ ६७ ॥ स्तुहि गंगामिमां भक्त्या पूजां च कुरु सांप्रतम् ॥ भगीरथस्तां तुष्टाव पूजयामास भक्तितः ॥ ६८ ॥ कौथुमोक्तेन ध्यानेन स्तोत्रेणापि पुनः पुनः ॥ प्रणनाम च श्रीकृष्णं परमात्मानमीश्वरम् ॥ ६९ ॥ भगीरथश्च गंगा च सोंऽतर्धानं चकार ह ॥ नारद उवाच ॥ केन ध्यानेन स्तोत्रेण केन पूजाक्रमेण च ॥७०॥ पूजां चकार नृपतिर्वद वेदविदां वर ॥ श्रीनारायण उवाच॥ स्नात्वा नित्यक्रियां कृत्वा धृत्वा धौते च वाससी ॥ ७१ ॥ संपूज्य देवषट्कं च संयतो भक्तिपूर्वकम् ॥ गणेशं च दिनेशं च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम् ॥ ७२ ॥ संपूज्य देवषट्कं च सोऽधिकारी च पूजने॥ गणेशं विघ्ननाशाय आरोग्याय दिवाकरम्॥७३॥ वह्निं शौचाय विष्णुं च लक्ष्म्यर्थं पूजयेन्नरः ॥ शिवं ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवां च मुक्तिसिद्धये ॥ ७४ ॥ संपूज्यैताँल्लभेत्प्राज्ञो विपरीतमतोऽन्यथा॥दध्यावनेन ध्यानेन तद्ध्यानं शृणु नारद ॥ ७५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते म० नवमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ ध्यानं च कण्वशखोक्तं सर्वं पापप्रणाशनम् ॥ श्वेतपंकजवर्णाभां गंगां पापप्रणाशिनीम् ॥ १ ॥

कौथुमोक्तेन कौथुमिशाखोक्तेन ॥६९॥७०॥७१॥ वह्निमग्निहोत्रस्थितम् ॥७२॥७३॥ शौचाय शुद्ध्यर्थमित्यर्थः । लक्ष्मीप्राप्त्यर्थं विष्णुं पूजयेदित्यर्थः ॥ मुक्तिसिद्धये मोक्षार्थं शिवां मूलप्रकृतिं देवीं पूजयेदित्यर्थः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ एकोनाशीतिपद्यैस्तु राधाकृष्णांगसंभवा ॥ गोलोके प्रथमं गंगा समुद्भूतेति चोच्यते ॥ १ ॥ नारायणो गंगाया ध्यानं वदति । नारायण उवाच ध्यानमिति ॥ १ ॥

कृष्णविग्रहसंभूतां कृष्णशरीरोद्भवाम् ॥ इयं कथा वक्ष्यमाणाध्याये स्पष्टा ॥ २ ॥ इंदुशतकस्य मृष्टा शुद्धा या प्रभा तस्या आकरां खनिम् ॥ ३ ॥ ४ ॥
नानाचित्रसमन्वितं बिभ्रतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ बिंबफलं विनिंद्यं यस्यैतादृशमच्छं चार्वोष्ठपुटं बिभ्रतीत्यर्थः ॥ मुक्तापंक्तिप्रभा मुष्टाऽपहृता यया दन्तपंक्त्या ॥ ६ ॥

कृष्णविग्रहसम्भूतां कृष्णतुल्यां परां सतीम्॥वह्निशुद्धांशुकाधानां रत्नभूषणभूषिताम् ॥२॥ शरत्पूर्णेंदुशतकमृष्टशोभाकरां पराम्॥
ईषद्धास्यप्रसन्नास्यां शश्वत्सुस्थिरयौवनाम् ॥ ३ ॥ नारायणप्रियां शांतां तत्सौभाग्यसमन्विताम् ॥ बिभ्रतीं कबरीभारं मालती
माल्यसंयुतम् ॥ ४ ॥ सिंदूरबिंदुललितं सार्धं चन्दनबिंदुभिः ॥ कस्तूरीपत्रकं गंडे नानाचित्रसमन्वितम् ॥ ५ ॥ पक्वबिंबविनिंद्या
च्छचार्वोष्ठपुटमुत्तमम् ॥ मुक्तापंक्तिप्रभामुष्टदंतपंक्तिमनोरमम् ॥ ६ ॥ सुचारुवक्रनयनं सकटाक्षं मनोहरम् ॥ कठिनं श्रीफलाकारं
स्तनयुग्मं च बिभ्रतीम्॥७॥बृहच्छ्रोणिं सुकठिनां रंभास्तभविनिंदिताम् ॥ स्थलपद्मप्रभामुष्टपदपद्मयुगं वरम् ॥ ८ ॥ रत्नपादुक
संयुक्तं कुंकुमाक्तं सयावकम् ॥ देवेंद्रमौलिमंदारमकरंदकणारुणम् ॥ ९ ॥ सुरसिद्धमुनींद्रैश्च दत्तार्घसंयुतं सदा ॥ तपस्विमौलि
निकरभ्रमरश्रेणिसंयुतम् ॥१०॥ मुक्तिप्रदं मुमुक्षूणां कामिनां सर्वभोगदम् ॥ वरां वरेण्यां वरदां भक्तानुग्रहकारिणीम् ॥ ११ ॥
श्रीविष्णोः पददात्रीं च भजे विष्णुपदीं सतीम् ॥ इत्यनेनैव ध्यानेन ध्यात्वा त्रिपथगां शुभाम् ॥ १२ ॥ दत्त्वा संपूजयेद्ब्रह्मन्नुप
चाराणि षोडश ॥ आसनं पाद्यमर्घ्यं च स्नानीयं चाऽनुलेपनम् ॥ १३ ॥ धूपं दीपं च नैवेद्यं तांबूलं शीतलं जलम् ॥ वसनं
भूषणं माल्यं गंधमाचमनीयकम् ॥ १४ ॥ मनोहरं सुतल्पं च देयान्येतानि षोडश ॥ दत्त्वा भक्त्या च प्रणमेत्संस्तूय संपुटां
जलिः ॥ १५ ॥ संपूज्यैवंप्रकारेण सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ नारद उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि देवेश लक्ष्मीकांत जगत्पते ॥१६॥
विष्णोर्विष्णुपदीस्तोत्रं पापघ्नं पुण्यकारकम् ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ शृणु नारद वक्ष्यामि पापघ्नं पुण्यकारणम् ॥ १७ ॥

॥ ७ ॥ रंभास्तंभो विनिंदितो यया स्वकीयोरुद्वयशोभयेति शेषः ॥ ८ ॥ रत्नपादुकेत्यारभ्य सर्वभोगदमित्येतत्पर्यंतं पादपद्मस्य विशेषणानि ॥ यावकं पादभूषणं
तत्सहितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपचाराणि दत्त्वेत्यन्वयः ॥ नपुंसकत्वमार्षम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

शिवसंगीतेति ॥ इदं सर्वमनुपदोक्तकथायां स्पष्टीभविष्यति ॥ शिवसंगीतेन संमुग्धो मोहितो यः श्रीकृष्णस्तस्यांगसमुद्भवां राधांगद्रवेण संयुतां राधांगजलेन संयुताम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां राधामहोत्सवे यज्जन्म प्रथमतोऽभूदिति पूर्वानुवृत्त्या योजनीयम् ॥ २० ॥ कोटियोजनेति ॥ अतिदीर्घाऽतिविस्तृतत्येव

शिवसंगीतसंमुग्धश्रीकृष्णांगसमुद्भवाम् ॥ राधांगद्रवसंयुक्तां तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ १८ ॥ यज्जन्म सृष्टेरादौ च गोलोके रासमंडले ॥ सन्निधाने शंकरस्य तां गङ्गांप्रणमाम्यहम् ॥ १९ ॥ गोपैर्गोपीभिराकीर्णे शुभे राधामहोत्सवे ॥ कार्त्तिकी पूर्णिमायां च तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २० ॥ कोटियोजनविस्तीर्णा दैर्घ्यें लक्षगुणा ततः ॥ समावृता या गोलोके तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २१ ॥ षष्टिलक्षयोजना या ततो दैर्घ्यें चतुर्गुणा ॥ समावृता या वैकुण्ठे तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २२ ॥ त्रिंशल्लक्षयोजना या दैर्घ्यैं पंचगुणा ततः ॥ आवृता ब्रह्मलोके या तां गंगां प्रणम्यहम् ॥ २३ ॥ त्रिंशल्लक्षयोजना या दैर्घ्यैं चतुर्गुणा ततः ॥ आवृता शिवलोके या तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥२४॥ लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्यें सप्तगुणा ततः ॥ आवृता ध्रुवलोके या तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २५ ॥ लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्यैं पंचगुणा ततः ॥ आवृता चंद्रलोके या तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २६ ॥ षष्टिसहस्रयोजना या दैर्घ्यें दशगुणा ततः ॥ आवृता सूर्यलोके या तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २७ ॥ लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्यैं पंचगुणा ततः ॥ आवृता या तपोलोके तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २८ ॥ सहस्रयोजनायामा दैर्घ्यैं दशगुणा ततः ॥ आवृता जनलोके या तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २९ ॥ दशलक्षयोजना या दैर्घ्यैं पंचगुणा ततः ॥ आवृता या महर्लोके तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३० ॥ सहस्रयोजनायामा दैर्घ्यैं शतगुणा ततः ॥ आवृता या च कैलासे तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३१ ॥

तात्पर्यं बोध्यम् ॥ न तु तावद्योजनदीर्घविस्तृतत्वे असंभवात् ॥ एवमेवोत्तरत्राऽपि ॥ ग्रंथार्थस्तु स्पष्ट एव ॥ २१ ॥ आयामेन षष्टिलक्षयोजनेत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्र बोध्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥२८॥२९॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥३५॥३६॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥४४॥ अथ नारायणे उपरते प्रथमं गंगाया जन्म गोलोके कार्त्तिक्यां पूर्णिमायां

शतयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्यें दशगुणा ततः ॥ मंदाकिनी येंद्रलोके तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३२ ॥ पाताले भोगवती चैव विस्तीर्णा दशयोजना ॥ ततो दशगुणा दैर्घ्यें तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३३ ॥ क्रोशैकमात्रविस्तीर्णा ततः क्षीणा च कुत्रचित् ॥ क्षितौ चालकनन्दा या तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३४ ॥ सत्ये या क्षीरवर्णा च त्रेतायामिंदुसन्निभा ॥ द्वापरे चन्दनाभा या तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३५ ॥ जलप्रभा कलौ या च नाऽन्यत्र पृथिवीतले ॥ स्वर्गे च नित्यं क्षीराभा तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३६ ॥ यत्तोयकणिकास्पर्शे पापिनां ज्ञानसंभवः ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं कोटिजन्मार्जितं दहेत् ॥ ३७ ॥ इत्येवं कथिता ब्रह्मन्गंगापद्यैकविंशतिः ॥ स्तोत्ररूपं च परमं पापघ्नं पुण्यजीवनम् ॥ ३८ ॥ नित्यं यो हि पठेद्भक्त्या संपूज्य च सुरेश्वरीम् ॥ सोऽश्वमेधफलं नित्यं लभते नात्र संशयः ॥३९ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं भार्याहीनो लभेत्स्त्रियम् ॥ रोगात्प्रमुच्यते रोगी बंधान्मुक्तो भवेद् ध्रुवम् ॥ ४० ॥ अस्पष्टकीर्तिः सुयशा मूर्खो भवति पंडितः ॥ यः पठेत्प्रातरुत्थाय गंगास्तोत्रमिदं शुभम् ॥४१॥ शुभं भवेच्च दुःस्वप्ने गंगास्नानफलं लभेत् ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ स्तोत्रेणानेन गंगां च स्तुत्वा चैव भगीरथः ॥ ४२ ॥ जगाम तां गृहीत्वा च यत्र नष्टाश्च सागराः ॥ वैकुण्ठं ते ययुस्तूर्णं गंगायाः स्पर्शवायुना ॥ ४३ ॥ भगीरथेन सा नीता तेन भागीरथी स्मृता ॥ इत्येवं कथितं सर्वं गंगोपाख्यानमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ पुण्यदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ नारद उवाच ॥ कथं गंगा त्रिपथगा जाता भुवनपावनी ॥ ४५ ॥ कुत्र वा केन विधिना तत्सर्वं वद मे प्रभो ॥ तत्रस्थाश्च जना ये ये ते च किं चक्रुरुत्तमम् ॥ ४६ ॥ एतत्सर्वं तु विस्तीर्णं कृत्वा वक्तुमिहार्हसि ॥ नारायण उवाच ॥ कार्त्तिक्यां पूर्णिमायां तु राधायाः सुमहोत्सवः ॥ ४७ ॥ कृष्णः संपूज्य तां राधामुवास रासमण्डले ॥ कृष्णेन पूजितां तां तु संपूज्य हृष्टमानसाः ॥ ४८ ॥

गोपालसुंदरीरूपकृष्णशरीरात्कथं जातमित्यादिकं पृच्छति । नारद उवाच॥ कथं गंगा त्रिपथगेति ॥ ४५ ॥ तत्रस्थास्तल्लोकस्थाः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

ऊषुः संपूज्य स्थिता इत्यर्थः ॥ कृष्णसंगीता कृष्णसंबंधिनी संगीतशास्त्राधिष्ठात्रीत्यर्थः ॥४९॥ हारकं रत्नहारमित्यर्थः ॥५०॥ मणिसारं सर्वोत्तमं मणिम् ॥ ५१ ॥ हार
सारं हारश्रेष्ठम् ॥ ५२ ॥ विष्णुमाया ब्रह्ममाया मूलप्रकृतिर्मूलप्रकृतेः साक्षादुद्भवान्मूलप्रकृतित्वम् ॥ ५३ ॥ ब्रह्मभक्तिं परमात्मभक्तिं भवे प्रपंचे ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ कृष्णसंगीतं
रासोल्लासस्य वर्णनं यस्मिंस्तादृशं गोपालसुंदर्यात्मककृष्णोद्देश्यकं संगीतं गानमित्यर्थः ॥ एतस्य कृष्णगोपालसुंदर्यात्मकत्वेन पूर्वमभिधानान्नवमस्कन्धे सर्वत्र कृष्ण

ऊषुर्ब्रह्मादयः सर्वे ऋषयः शौनकादयः ॥ एतस्मिन्नंतरे कृष्णसंगीता च सरस्वती ॥ ४९ ॥ जगौ सुन्दरतालेन वीणया च मनोहरम्
॥ तुष्टो ब्रह्मा ददौ तस्यै रत्नेंद्रसारहारकम् ॥ ५० ॥ शिवो मणींद्रसारं तु सर्वब्रह्माण्डदुर्लभम् ॥ कृष्णः कौस्तुभरत्नं
च सर्वरत्नात्परं वरम् ॥ ५१ ॥ अमूल्यरत्ननिर्माणं हारसारं च राधिका ॥ नारायणश्च भगवान्ददौ मालां मनोहराम् ॥ ५२ ॥
अमूल्यरत्ननिर्माणं लक्ष्मीः कनककुंडलम् ॥ विष्णुमाया भगवती मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥ ५३ ॥ दुर्गा नारायणीशाना ब्रह्मभक्तिं
सुदुर्लभाम् ॥ धर्मबुद्धिं च धर्मश्च यशश्च विपुलं भवे ॥ ५४ ॥ वह्निशुद्धांशुकं वह्निर्वायुश्च मणिनूपुरान् ॥ एतस्मिन्नंतरे शंभुर्ब्रह्मणा
प्रेरितो मुहुः ॥ ५५ ॥ जगौ श्रीकृष्णसंगीतं रासोल्लाससमन्वितम् ॥ मूर्च्छां प्रापुः सुराः सर्वे चित्रपुत्तलिका यथा
॥ ५६ ॥ कष्टेन चेतनां प्राप्य ददृशू रासमंडले ॥ स्थलं सर्वं जलाकीर्णं राधाकृष्णविहीनकम् ॥ ५७ ॥ अत्युच्चै रुरुदुः सर्वे
गोपा गोप्यः सुरा द्विजाः ॥ ध्यानेन ब्रह्मा बुबुधे सर्वं तीर्थमभीप्सितम् ॥ ५८ ॥ गतश्च राधया सार्धं श्रीकृष्णो द्रवतामिति ॥
ततो ब्रह्मादयः सर्वे तुष्टुवुः परमेश्वरम् ॥ ५९ ॥ स्वमूर्तिं दर्शय विभो वांछितं वरमेव नः ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र वाग्बभूवाशरीरिणी
॥ ६० ॥ तामेव शुश्रुवुः सर्वे सुव्यक्तां मधुरान्विताम् ॥ सर्वात्माऽहमियं शक्तिर्भक्तानुग्रहविग्रहा ॥ ६१ ॥

शब्देन गोपालसुन्दर्यात्मककृष्णस्यैवात्र ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ सर्वं तीर्थमिति ॥ लोकोद्धारार्थं राधाकृष्णस्तीर्थरूपो जात इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
अयमेव वाञ्छितो वर इत्यर्थः ॥ ६० ॥ सर्वात्माऽहमिति ॥ अहं सर्वात्मा सर्वव्यापकोऽस्म्येव न कदाचिन्मम भवतां च वियोगोऽस्ति तथेयं राधिका शक्ति
रपि सर्वव्यापिकाऽस्त्येवेति न तयाऽपि भवतां वियोगोऽस्ति केवलमावयोर्देहेनैव भवतां वियोगो जातस्तत्र मिथ्यादेहेन किं कर्तव्यं भवतामस्ति न किंचिदपीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अथाऽपि मम भक्तानां दर्शनार्थं मन्मूर्तिरपेक्षितेतीच्छथ यदि तदा यन्मयोच्यते तत्कर्तव्यमित्याह । मनव इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ स्वयं विधातरिति ॥ हे विधातस्त्वं जगद्गुरुं शिवं प्रत्याज्ञां कुरु ॥ ६४ ॥ किंविषयामिति चेत्तत्राह । कर्तुमिति ॥ शास्त्रं सात्वतं तंत्रमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ भवंतीति ॥ येन गोपनेन जनाः पापिष्ठा मयि विमुखा भविष्यंति तद्गोपनं करिष्यति करोत्वित्यभिप्रायेणाह । सर्वथा गोपने शास्त्रप्रणयनं व्यर्थमेव स्यादिति चेत्पुण्यवतां साधूनामग्रे प्रकाशं करोत्वित्यभिप्रायेणाह । सहस्रेष्विति ॥ ६७ ॥ अन्यथा मम शास्त्राभावे ॥ ६८ ॥ ननु केषांचिदग्रे प्रकाशनेऽपि परंपरया सर्वत्र प्रकाशो भविष्याति ततश्च सर्वेऽपि गोलोकवा

ममाप्यस्याश्च देहेन कर्त्तव्यं च किमावयोः ॥ मनवो मानवाः सर्वे मुनयश्चैव वैष्णवाः ॥ ६२ ॥ मन्मंत्रपूता मां द्रष्टुमागमिष्यंति मत्पदम् ॥ मूर्तिं द्रष्टुं च सुव्यक्तां यदीच्छथ सुरेश्वराः ॥ ६३ ॥ करोतु शंभुस्तत्रैवं मदीयं वाक्यपालनम् ॥ स्वयं विधातस्त्वं ब्रह्मन्नाज्ञां कुरु जगद्गुरुम् ॥ ६४ ॥ कर्तुं शास्त्रविशेषं च वेदांगं सुमनोहरम् ॥ अपूर्वमन्त्रनिकरैः सर्वाभीष्टफलप्रदैः ॥ ६५ ॥ स्तोत्रैश्च निकरैर्ध्यानैर्युतं पूजाविधिक्रमैः ॥ मन्मन्त्रकवचस्तोत्रं कृत्वा यत्नेन गोपनम् ॥ ६६ ॥ भवंति विमुखा येन जना मां तत्करिष्यति ॥ सहस्रेषु शतेष्वेको मन्मंत्रोपासको भवेत् ॥ ६७ ॥ जना मन्मंत्रपूताश्च गमिष्यंति च मत्पदम् ॥ अन्यथा न भविष्यंति सर्वे गोलोकवासिनः ॥ ६८ ॥ निष्फलं भविता सर्वं ब्रह्मांडं चैव ब्रह्मणः ॥ जनाः पंचप्रकाराश्च युक्ताः स्रष्टुं भवे भवे ॥ ६९ ॥ पृथिवीवासिनः केचित्केचित्स्वर्गनिवासिनः ॥ इदं कर्तुं महादेवः करोति देवसंसदि ॥ ७० ॥ प्रतिज्ञां सुदृढां सद्यस्ततो मूर्तिं च द्रक्ष्यति ॥ इत्येवमुक्त्वा गगने विरराम सनातनः ॥ ७१ ॥ तच्छ्रुत्वा जगतां धाता तमुवाच शिवं मुदा ॥ ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ज्ञानेशो ज्ञानिनां वरः ॥ ७२ ॥ गंगातोयं करे कृत्वा स्वीकारं च चकार सः ॥ संयुक्तं विष्णुमायाया मंत्रौघैः शास्त्रमुत्तमम् ॥ ७३ ॥

सिनो भविष्यंति तदा ब्रह्मांडं निष्फलं प्राणिनामभावात्स्यादिति चेत्त्वं हे ब्रह्मन्पंचप्रकारान्सात्त्विकादिभेदेन नानाविधाञ्जनान्कुरु ॥ कर्मवशात्तदा ते जनाः पापवाहुल्यात्प्रकाशमानमपि तंत्रं न ग्रहीष्यंति ततश्च न ब्रह्मांडांतर्गतलोकानामभावेन ब्रह्मांडं निष्फलं स्यादित्यभिप्रायेणाह । निष्फलं चेति ॥ ६९ ॥ हे ब्रह्मन्निदं मच्छास्त्रं कर्तुं शिवो यदि प्रतिज्ञां करिष्यति ततो मन्मूर्तिदर्शनं स्यादित्याह । इदं कर्तुमिति ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ स्वीकारमिति । गंगाजलं हस्ते गृहीत्वा शपथपुरःसरं प्रतिज्ञां कृतवानित्यर्थः ॥ प्रतिज्ञास्वरूपमाह संयुक्तमिति ॥ विष्णुमायाया राधाया मंत्रौघैः ॥ संहितं शास्त्रं विष्णुमंत्रविषयं वेदसारं वेदाविरुद्धं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

गंगाजलेन शपथं कृत्वा तत्कार्याकरणे महाननर्थ इति दर्शयितुं शिवेन गंगाजलं गृहीतामित्यभिप्रायेणाऽऽह । गंगातोयमिति ॥ ७४ ॥ हे ब्रह्मन्हे नारदेति नारायणोक्तिः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ मुक्तिदीपं मुक्तिप्रकाशकं सात्वतं तंत्रमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ स एव श्रीकृष्ण एव द्रवरूपा गंगेत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ षट्त्रिंशदधिकैः पद्यैः शतसंख्यैस्तु जाह्नवी ॥ नारायणप्रिया जाता विस्तरादेतदुच्यते ॥ १ ॥ कलेः पंचसहस्रांते भुवं त्यक्त्वा वैकुंठे गंगा गमिष्यतीत्युक्तं तत्र गोलोकोद्भवा गंगा गोलोकं विहाय किमिति वैकुंठे गमिष्यतीत्यभिप्रायेण पृच्छति । नारद उवाच कलेरिति ॥ क्व

वेदसारं करिष्यामि प्रतिज्ञापालनाय च ॥ गंगातोयमुपस्पृश्य मिथ्या यदि वदेज्जनः॥७४॥स याति कालसूत्रं च यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥ इत्युक्ते शंकरे ब्रह्मन्गोलोके सुरसंसदि ॥ ७५ ॥ आविर्बभूव श्रीकृष्णो राधया सहितस्ततः ॥ तं सुदृष्ट्वा च संहृष्टास्तुष्टुवुः पुरुषोत्तमम् ॥ ७६ ॥ परमानन्दपूर्णाश्च चक्रुश्च पुनरुत्सवम् ॥ कालेन शंभुर्भगवान्मुक्तिदीपं चकार सः ॥ ७७ ॥ इत्येवं कथितं सर्वं सुगोप्यं च सुदुर्लभम् ॥ स एव द्रवरूपा सा गंगा गोलोकसंभवा ॥ ७८ ॥ राधाकृष्णांगसंभूता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥ स्थाने स्थाने स्थापिता सा कृष्णेन च परात्मना ॥ ७९ ॥ कृष्णस्वरूपा परमा सर्वब्रह्मांडपूजिता ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ नारद उवाच ॥ कलेः पंचसहस्राब्दे समतीते सुरेश्वर ॥ क्व गता सा महाभाग तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ नारायण उवाच ॥ भारतं भारतीशापात्समागत्येश्वरेच्छया ॥ जगाम तत्र वैकुंठे शापान्ते पुनरेव सा ॥ २ ॥ भारती भारतं त्यक्त्वा तज्जगाम हरेः पदम् ॥ पद्मावती च शापांते गंगा सा चैव नारद ॥ ३ ॥ गंगा सरस्वती लक्ष्मीश्चैतास्तिस्रः प्रिया हरेः ॥ तुलसीसहिता ब्रह्मंश्चतस्रः कीर्तिताः श्रुतौ ॥ ४ ॥ नारद उवाच ॥ केनोपायेन सा देवी विष्णुपादाब्जसंभवा ॥ ब्रह्मकमंडलुस्था च श्रुता शिवप्रिया च सा ॥ ५ ॥

गतेति ॥ वैकुंठे इति पूर्वमुक्तमपि तन्मोषणं कृत्वेयमुक्तिः ॥ १ ॥ २ ॥ पद्मावती गंगा चोभे नद्यौ वैकुंठे गते इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु गोलोकं विहाय किमिति वैकुंठं गता इति चेद्वैकुंठवासिनो नारायणस्य यत एताश्चतस्रः स्त्रियो भवंति तत इत्याह । गंगेति ॥ ४ ॥ तत्र गंगा कथं विष्णुपदाब्जान्निर्गता कथं वा नारायणस्त्री जाता ब्रह्मणा कथं कमंडलौ स्थापिता शिवेन कथं मस्तके धृता तत्सर्वं वर्णयत्याह । नारद उवाच केनोपायेनेति ॥ शिवप्रिया शिववधूः कथं जाता ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ तदंशा राधाकृष्णांशा ॥ ७ ॥ द्रवो जलं तत्स्वामिनी ॥ ८ ॥ तप्तकांचनेति ॥ पूर्वं स्फटिकरूपत्वेन वर्णनं त्वतिशुद्धत्वाभिप्रायेण ॥ ९ ॥ सुपीना कठिना श्रोणिर्यस्याः ॥ सुनितंबयुगंवरं वस्त्रं यस्याः ॥ १० ॥ अथ द्वितीयांतानां पदानां बिभ्रतीत्यनेनाऽन्वयः । वंक्रिमं वामम् ॥११॥१२॥१३॥१४॥ द्रवरूपिणी गंगा मूर्तिं

बभूव सा मुनिश्रेष्ठ गंगा नारायणप्रिया अहो केन प्रकारेण तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ पुरा बभूव गोलोके सा गंगा द्रवरूपिणी ॥ राधा कृष्णांगसंभूता तदंशा तत्स्वरूपिणी ॥ ७ ॥ द्रवाधिष्ठातृदेवी या रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ नवयौवनसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ ८ ॥ शरन्मध्याह्नपद्मास्या सस्मिता सुमनोहरा ॥ तप्तकांचनवर्णाभा शरच्चंद्रसमप्रभा ॥ ॥ ९ ॥ स्निग्धप्रभाऽतिसुस्निग्धा शुद्धसत्त्वस्वरूपिणी ॥ सुपीनकठिनश्रोणिः सुनितंबयुगंबरा ॥ १० ॥ पीनोन्नतं सुकठिनं स्तनयुग्मं सुवर्तुलम् ॥ सुचारु नेत्रयुगलं सुकटाक्षं सुवंक्रिमम् ॥ ११ ॥ वंक्रिमं कबरीभारं मालतीमाल्यसंयुतम् ॥ सिंदूरबिंदुललितं सार्धं चंदनबिंदुभिः ॥ १२ ॥ कस्तूरीपत्रिकायुक्तं गंडयुग्मं मनोरमम् ॥ बंधूककुसुमाकारमधरोष्ठं च सुन्दरम् ॥ १३ ॥ पक्वदाडिमबीजाभदंतपंक्तिसमुज्ज्वलम् ॥ वाससी वह्निशुद्धे च नीवीयुक्ते च बिभ्रती ॥ १४ ॥ सा सकामा कृष्णपार्श्वे समुवास सुलज्जिता ॥ वाससा मुखमाच्छाद्य लोचनाभ्यां विभोर्मुखम् ॥ १५ ॥ निमेषरहिताभ्यां च पिबंती सततं मुदा ॥ प्रफुल्लवदना हर्षान्नवसंगमलालसा ॥ १६ ॥ मूर्छिता प्रभुरूपेण पुलकांकितविग्रहा ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र विद्यमाना च राधिका ॥ ॥ १७ ॥ गोपीत्रिंशत्कोटियुक्ता चन्द्रकोटिसमप्रभा ॥ कोपेनारक्तपद्मास्या रक्तपंकजलोचना ॥ १८ ॥ पीतचंपकवर्णाभा गजेंद्रमंदगामिनी ॥ अमूल्यरत्ननिर्माणनानाभूषणभूषिता ॥ १९ ॥ अमूल्यरत्नखचितममूल्यं वह्निशौचकम् ॥ पीतवस्त्रस्य युगलं नीवीयुक्तं च बिभ्रती ॥ २० ॥ स्थलपद्मप्रभामुष्टं कोमलं च सुरंजितम् ॥ कृष्णदत्तार्घ्यसंयुक्तं विन्यसन्ती पदांबुजम् ॥ २१ ॥ रत्नेंद्रसारनिर्माणविमानादवरुह्य सा ॥ सेव्यमाना च ऋषिभिः श्वेतचामरवायुना ॥ २२ ॥

धृत्वा कृष्णसन्निधौ कामातुरा स्थितेति समुदायार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥१७॥ गंगापत्नीमवलोक्य राधा कोपिता जातेत्याह । कोपेनेति ॥ १८ ॥ १९॥२०॥२१॥२२॥

॥२३ ॥ २४ ॥२५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ नम्रभागो नीचस्थानम् ॥ ३०॥ ३१ ॥ ३२ ॥ द्वादशवर्षवयोवती कन्या चासावभिनवयौवना चेत्यर्थः ॥ ३३॥

कस्तूरीबिंदुभिर्युक्तं चंदनेन समन्वितम् ॥ दीप्तदीपप्रभाकारं सिंदूरबिंदुशोभितम् ॥२३॥ दधती भालमध्ये च सीमन्ताधःस्थलोज्ज्वले॥पारिजातप्रसूनानां मालायुक्तं सुवंक्रिमम्॥२४॥सुचारुकबरीभारं कंपयंती सुकंपिता॥सुचारुरागसंयुक्तमोष्ठं कंपयती रुषा ॥२५॥गत्वोवास कृष्णपार्श्वे रत्नसिंहासने शुभे ॥ सखीनां च समूहैश्च परिपूर्णा विभोः प्रिया ॥ २६ ॥ तां दृष्ट्वा च समुत्तस्थौ कृष्णः सादरपूर्वकम् ॥ संभाष्य मधुरालापैः सस्मितश्च ससंभ्रमः ॥२७॥ प्रणेमुरतिसंत्रस्ता गोपा नम्रात्मकंधराः॥ तुष्टुवुस्ते च भक्त्या च तुष्टाव परमेश्वरः॥२८॥उत्थाय गंगा सहसा स्तुतिं बहु चकार सा ॥ कुशलं परिपप्रच्छ भीताऽतिविनयेन च ॥२९॥ नम्रभागस्थिता त्रस्ता शुष्ककण्ठोष्ठतालुका ॥ ध्यानेन शरणायत्ता श्रीकृष्णचरणांबुजे ॥३०॥ तां हृत्पद्मस्थितां कृष्णो भीतायै चाभयं ददौ ॥ बभूव स्थिरचित्ता सा सर्वेश्वरवरेण च ॥ ३१ ॥ ऊर्ध्वं सिंहासनस्थां च राधां गंगा ददर्श सा ॥ सुस्निग्धां सुखदृश्यां च ज्वलंतीं ब्रह्मतेजसा ॥ ३२ ॥ असंख्यब्रह्मणः कर्त्रीमादिसृष्टेः सनातनीम् ॥ सदा द्वादशवर्षीयां कन्याभिनवयौवनाम् ॥ ३३ ॥ विश्ववृन्दे निरुपमां रूपेण च गुणेन च ॥ शांतां कांतामनंतां तामाद्यंतरहितां सतीम् ॥ ३४ ॥ शुभां सुभद्रां सुभगां स्वामिसौभाग्यसंयुताम् ॥ सौंदर्यसुन्दरीं श्रेष्ठां सर्वासु सुंदरीषु च ॥ ३५ ॥ कृष्णार्धांगां कृष्णसमां तेजसा वयसा त्विषा ॥ पूजितां च महालक्ष्मीं लक्ष्म्या लक्ष्मीश्वरेण च ॥ ३६ ॥ प्रच्छाद्यमानां प्रभया सभामीशस्य सुप्रभाम् ॥ सखीदत्तं च तांबूलं भुक्तवंतीं च दुर्लभम् ॥ ३७ ॥ अजन्यां सर्वजननीं धन्यां मान्यां च मानिनीम् ॥ कृष्णप्राणाधिदेवीं च प्राणप्रियतमां रमाम् ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा राकेश्वरीं तृप्तिं न जगाम सुरेश्वरी ॥ निमेषरहिताभ्यां च लोचनाभ्यां पपौ च ताम् ॥ ३९ ॥ एतस्मिन्नंतरे राधा जगदीशमुवाच सा ॥वाचा मधुरया शांता विनीता सस्मिता मुने ॥ ४० ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ महालक्ष्मीं राधाम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कृष्णेन पूर्वं कृतानपराधाननुवदति ॥ दृष्टस्त्वमिति ॥ विरजानाम्नी काचिद्गोपी ॥ ४६ ॥ देहं तत्याजेति ॥ राधात्रासादित्यर्थः ॥ ४७ ॥ कोटियोजनेति ॥ इयमुक्तिरतिशयदीर्घविस्तृतत्वे एव न तु तावत्प्रमाणदीर्घविस्तृतत्वे तात्पर्यम् ॥ ४८ ॥ तदंतिके विरजानदीसमीपे त्वं पुनर्ग

राधोवाच ॥ केयं प्राणेश कल्याणी सस्मिता त्वन्मुखांबुजम् ॥ पश्यंती सस्मितं पार्श्वे सकामा वक्रलोचना ॥ ४१ ॥ मूर्च्छां प्राप्नोति रूपेण पुलकांकितविग्रहा ॥ वस्त्रेण मुखमाच्छाद्य निरीक्षंती पुनःपुनः ॥ ४२ ॥ त्वं चापि तां संनिरीक्ष्य सकामः सस्मितः सदा ॥ मयि जीवति गोलोके भूता दुर्वृत्तिरीदृशी ॥ ४३ ॥ त्वमेव चैव दुर्वृत्तं वारं वारं करोषि च ॥ क्षमां करोमि प्रेम्णा च स्त्रीजातिः स्निग्धमानसा ॥ ४४ ॥ संगृह्य मां प्रियामिष्टां गोलोकाद्गच्छ लंपट ॥ अन्यथा न हि ते भद्रं भविष्यति व्रजेश्वर ॥ ४५ ॥ दृष्टस्त्वं विरजायुक्तो मया चंदनकानने ॥ क्षमा कृता मया पूर्वं सखीनां वचनादहो ॥ ४६ ॥ त्वया मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं पुरा ॥ देहं तत्याज विरजा नदीरूपा बभूव सा ॥ ४७ ॥ कोटियोजनविस्तीर्णा ततो दैर्घ्ये चतुर्गुणा ॥ अद्यापि विद्यमाना सा तव सत्कीर्तिरूपिणी ॥ ४८ ॥ गृहं मयि गतायां च पुनर्गत्वा तदंतिके ॥ उच्चै रुरोद विरजे विरजे चेति संस्मरन् ॥ ४९ ॥ तदा तोयात्समुत्थाय सा योगात्सिद्धयोगिनी ॥ सालंकारा मूर्तिमती ददौ तुभ्यं च दर्शनम् ॥ ५० ॥ ततस्तां च समाक्षिप्य वीर्याधानं कृतं त्वया ॥ ततो बभूवुस्तस्यां च समुद्राः सप्त एव च ॥ ५१ ॥ दृष्टस्त्वं शोभया गोप्या युक्तश्चंपककानने ॥ सद्यो मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया ॥ ५२ ॥ शोभा देहं परित्यज्य जगाम चंद्रमंडले ॥ ततस्तस्याः शरीरं च स्निग्धं तेजो बभूव ह ॥ ५३ ॥ संविभज्य त्वया दत्तं हृदयेन विदूयता ॥ रत्नाय किंचित्स्वर्णाय किंचिन्मणिवराय च ॥ ५४ ॥ किंचित्स्त्रीणां मुखाब्जेभ्यः किंचिद्राज्ञे च किंचन ॥ किंचित्किसलयेभ्यश्च पुष्पेभ्यश्चापि किंचन ॥ ५५ ॥

त्वेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ समाक्षिप्य आकृष्य मिथुनीभूय ॥ सप्त समुद्रास्तदधिष्ठातारः पुरुषाः ॥ ५१ ॥ द्वितीयमपराधमाह ॥ दृष्टस्त्वमिति ॥ ५२ ॥ स्निग्धं शीतलं कोमलं वा ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ तृतीयमपराधमाह । दृष्टस्त्वमिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ चतुर्थमपराधमाह । शांतीति ॥ ६३ ॥६४॥ ६५ ॥ ६६॥६७॥ मयिराधिका

किंचित्फलेभ्यः पक्केभ्यः सस्येभ्यश्चापि किंचन ॥ नृपदेवगृहेभ्यश्च संस्कृतेभ्यश्च किंचन ॥ ५६ ॥ किंचिन्नूतनपत्रेभ्यो दुग्धेभ्यश्चापि किंचन ॥ दृष्टस्त्वं प्रभया गोप्या युक्तो वृंदावने वने ॥ ५७ ॥ सद्यो मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया ॥ प्रभा देहं परित्यज्य जगाम सूर्यमंडले ॥ ५८ ॥ ततस्तस्याः शरीरं च तीव्रं तेजो बभूव ह ॥ संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्ररुदता पुरा ॥ ५९ ॥ विसृष्टं चक्षुषोः कृष्ण लज्जया मद्भयेन च ॥ हुताशनाय किंचिच्च यक्षेभ्यश्चापि किंचन ॥ ६० ॥ किंचित्पुरुषसिंहेभ्यो देवेभ्यश्चापि किंचन ॥ किंचिद्विष्णुजनेभ्यश्च नागेभ्योऽपि च किंचन ॥ ६१ ॥ ब्राह्मणेभ्यो मुनिभ्यश्च तपस्विभ्यश्च किंचन ॥ स्त्रीभ्यः सौभाग्ययुक्ताभ्यो यशस्विभ्यश्च किंचन ॥ ६२ ॥ तत्तु दत्त्वा च सर्वेभ्यः पूर्वं प्ररुदितं त्वया ॥ शांतिगोप्या युतस्त्वं च दृष्टोऽसि रासमंडले ॥ ६३ ॥ वसंते पुष्पशय्यायां माल्यवांश्चंदनोक्षितः ॥ रत्नप्रदीपैर्युक्ते च रत्ननिर्माणमंदिरे ॥ ६४ ॥ रत्नभूषणभूषाढ्यो रत्नभूषितया सह ॥ तया दत्तं च तांबूलं भुक्तवांश्च पुरा विभो ॥ ६५ ॥ सद्यो मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया ॥ शांतिर्देहं परित्यज्य भिया लीना त्वयि प्रभो ॥ ६६ ॥ ततस्तस्याः शरीरं च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥ संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्ररुदता पुरा ॥ ६७ ॥ विश्वे तु विपिने किंचिद्ब्रह्मगे च मयि प्रभो ॥ शुद्धसत्त्वस्वरूपायै किंचिल्लक्ष्म्यै पुरा विभो ॥ ६८ ॥ त्वन्मंत्रोपासकेभ्यश्च शाक्तेभ्यश्चापि किंचन ॥ तपस्विभ्यश्च धर्माय धर्मिष्ठेभ्यश्च किंचन ॥ ६९ ॥ मया पूर्वं च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह ॥ सुवेषयुक्तो मालावान्गंधचंदनचर्चितः ॥ ७० ॥ रत्नभूषितया गंधचंदनोक्षितया सह ॥ सुखेन मूर्च्छितस्तल्पे पुष्पचंदनचर्चिते ॥ ७१ ॥ श्लिष्टो निद्रितया सद्यः सुखेन नवसंगमात् ॥ मया प्रबोधिता सा च भवांश्च स्मरणं कुरु ॥ ७२ ॥ गृहीतं पीतवस्त्रं च मुरली च मनोहरा ॥ वनमाला कौस्तुभश्चाप्यमूल्यं रत्नकुंडलम् ॥ ७३ ॥

याम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पंचमपराधमाह । मया पूर्वमिति ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति पूर्वजातं सत्यं वा न वेति स्मर ॥ ७२ ॥ गृहीतं मयेति शेषः ॥ ७३ ॥

॥७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ स्वजलं पूर्वमुत्पन्नम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ जलशून्यं चेति । गंगाजलस्य कृष्णे लीनत्वात् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

पश्चात्प्रदत्तं प्रेम्णा च सखीनां वचनादहो ॥ लज्जया कृष्णवर्णोऽभूद्भवान्पापेन यः प्रभो ॥ ७४ ॥ क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता ॥ ततस्तस्याः शरीरं च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥ ७५ ॥ संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्ररुदता पुनः ॥ किंचिद्दत्तं विष्णवे च वैष्णवेभ्यश्च किंचन ॥ ७६ ॥ धार्मिकेभ्यश्च धर्माय दुर्बलेभ्यश्च किंचन ॥ तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पंडितेभ्यश्च किंचन ॥ ७७ ॥ एतत्ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ त्वद्गुणं चैव बहुशो न जानामि परं प्रभो ॥ ॥ ७८ ॥ इत्येवमुक्त्वा सा राधा रक्तपंकजलोचना ॥ गंगां वक्तुं समारेभे नम्रास्यां लज्जितां सतीम् ॥ ७९ ॥ गंगा रहस्यं विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ॥ तिरोभूय सभामध्ये स्वजलं प्रविवेश सा ॥ ८० ॥ राधा योगेन विज्ञाय सर्वत्रावस्थितां च ताम् ॥ पानं कर्तु समारेभे गंडूषात्सिद्धयोगिनी ॥ ८१ ॥ गंगा रहस्यं विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ॥ श्रीकृष्णचरणांभोजे विवेश शरणं ययौ ॥ ८२ ॥ गोलोके सा च वैकुण्ठे ब्रह्मलोकादिके तथा ॥ ददर्श राधा सर्वत्र नैव गंगां ददर्श सा ॥ ८३ ॥ सर्वत्र जलशून्यं च शुष्कपंकं च गोलकम् ॥ जलजंतुसमूहैश्च मृतदेहैः समन्वितम् ॥ ८४ ॥ ब्रह्मविष्णुशिवानंतधर्मेन्द्रेंदुदिवाकराः ॥ मनवो मुनयः सर्वे देवसिद्धतपस्विनः ॥ ८५ ॥ गोलोकं च समाजग्मुः शुष्ककंठोष्ठतालुकाः ॥ सर्वे प्रणेमुर्गोविंदं सर्वेशं प्रकृतेः परम् ॥ ८६ ॥ वरं वरेण्यं वरदं वरिष्ठं वरकारणम् ॥ गोपिकागोपवृंदानां सर्वेषां प्रवरं प्रभुम् ॥ ८७ ॥ निरीहं च निराकारं निर्लिप्तं च निराश्रयम् ॥ निर्गुणं च निरुत्साहं निर्विकारं निरंजनम् ॥ ८८ ॥ स्वेच्छामयं च साकारं भक्तानुग्रहकारकम् ॥ सत्त्वस्वरूपं सत्येशं साक्षिरूपं सनातनम् ॥ ८९ ॥ परं परेशं परमं परमात्मानमीश्वरम् ॥ प्रणम्य तुष्टुवुः सर्वे भक्तिनम्रात्मकन्धराः ॥ ९० ॥ सगद्गदाः साश्रुनेत्राः पुलकांकितविग्रहाः ॥ सर्वे संस्तूय सर्वेशं भगवंतं परात्परम् ॥ ९१ ॥

॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥

॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ किं सेव्यं सेवकं किं वेति ॥ सर्वेषां तत्रत्यानां भगवत्समानरूपैश्वर्यवत्त्वाद् दुर्ज्ञेयत्वमिति

ज्योतिर्मयं परं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ॥ अमूल्यरत्ननिर्माणचित्रसिंहासनस्थितम् ॥ ९२ ॥ सेव्यमानं च गोपालैः श्वेतचामरवा
युना॥गोपालिकानृत्यगीतं पश्यंतं सस्मितं मुदा॥९३॥प्राणाधिकप्रियतमाराधावक्षःस्थलस्थितम् ॥ तया प्रदत्तं तांबूलं भुक्तवंतं
सुवासितम्॥९४॥परिपूर्णतमं रासे ददृशुश्च सुरेश्वरम्॥मुनयो मानवाः सिद्धास्तपसा च तपस्विनः॥९५॥प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुः
परमविस्मयम् ॥ परस्परं समालोक्य प्रोचुस्ते च चतुर्मुखम् ॥ ९६ ॥ निवेदित जगन्नाथं स्वाभिप्रायमभीप्सितम् ॥ ब्रह्मा तद्व
चनं श्रुत्वा विष्णुं कृत्वा स्वदक्षिणे ॥ ९७ ॥ वामतो वामदेवं च जगाम कृष्णसंनिधिम् ॥ परमानंदयुक्तं च परमानंदरूपिणीम्
॥ ९८ ॥ सर्वं कृष्णमयं धाता ददर्श रासमंडले ॥ सर्वं समानवेषं च समानासनसंस्थितम् ॥९९ ॥ द्विभुजं मुरलीहस्तं वनमाला
विभूषितम् ॥ मयूरपिच्छचूडं च कौस्तुभेन विराजितम् ॥ १०० ॥ अतीव कमनीयं च सुंदरं शांतविग्रहम् ॥ गुणभूषणरूपेण
तेजसा वयसा त्विषा ॥ १ ॥ परिपूर्णतमं सर्वं सर्वैश्वर्यसमन्वितम् ॥ किं सेव्यं सेवकं किं वा दृष्ट्वा निर्वक्तुमक्षमः ॥ २ ॥ क्षणं
तेजःस्वरूपं च रूपं तत्र स्थितं क्षणम् ॥ निराकारं च साकारं ददर्श द्विविधं क्षणम् ॥ ३ ॥ एकमेव क्षणं कृष्णं राधया रक्षितं
परम् ॥ प्रत्येकासनसंस्थं च तया सार्धं च तत्क्षणम् ॥ ४ ॥ राधारूपधरं कृष्णं कृष्णरूपं कलत्रकम् ॥ किं स्त्रीरूपं च पुरुषं
विधाता ध्यातुमक्षमः ॥ ५ ॥ हृत्पद्मस्थं च श्रीकृष्णं ध्यात्वा ध्यानेन चक्षुषा ॥ चकार स्तवनं भक्त्या परिहारमनेकधा ॥ ६ ॥
ततः स्वचक्षुरुन्मील्य पुनश्च तदनुज्ञया ॥ ददर्श कृष्णमेकं च राधावक्षःस्थलस्थितम् ॥ ७ ॥ स्वपार्षदैः परिवृतं गोपीमंडलमं
डितम् ॥ पुनः प्रणेमुस्तं दृष्ट्वा तुष्टुवुः परमेश्वरम् ॥ ८ ॥ तदभिप्रायमाज्ञाय तानुवाच रमेश्वरः ॥ सर्वात्मा स च सर्वज्ञः
सर्वेशः सर्वभावनः ॥ १०९ ॥

भावः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कलत्रकं राधारूपेत्यर्थः ॥ एतेन प्रकृतिपुरुषयोरत्यंताभेदः सूचितः ॥ ५ ॥ परिहारमपराधक्षमापनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ १०९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ आगच्छ कुशले ब्रह्मन्नागच्छ कमलापते ॥ इहागच्छ महादेव शश्वत्कुशलमस्तु वः ॥ ११० ॥ आगता हि महाभागा गंगानयनकारणात् ॥ गंगा च चरणांभोजे भयेन शरणं गता ॥ ११ ॥ राधे मां पातुमिच्छंती दृष्ट्वा मत्सन्निधानतः ॥ दास्यामीमां च भवतां यूयं कुरुत निर्भयाम् ॥ १२ ॥ श्रीकृष्णस्य वचः श्रुत्वा सस्मितः कमलोद्भवः ॥ तुष्टाव राधामाराध्यां श्रीकृष्णपरिपूजिताम् ॥१३॥ वक्रैश्चतुर्भिः संस्तूय भक्तिनम्रात्मकंधरः ॥ धाता चतुर्णां वेदानामुवाच चतुराननः ॥१४॥ चतुरानन उवाच ॥ गंगा त्वदंगसंभूता प्रभोश्च रासमण्डले ॥ युवयोर्द्रवरूपा सा मुग्धयोः शंकरस्वनात् ॥ १५ ॥ कृष्णांशा च त्वदंशा च त्वत्कन्यासदृशी प्रिया ॥ त्वमन्त्रग्रहणं कृत्वा करोतु तव पूजनम् ॥ १६ ॥ भविष्यति पतिस्तस्या वैकुंठेशश्चतुर्भुजः ॥ भूस्थायाः कलया तस्याः पतिर्लवणवारिधिः ॥ १७ ॥ गोलोकस्था च या गंगा सर्वत्रस्था तथाऽम्बिके ॥ तदंबिका त्वं देवेशी सर्वदा सा त्वदात्मजा ॥१८॥ ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा स्वीचकार च सस्मिता ॥ बहिर्बभूव सा कृष्णपादांगुष्ठनखाग्रतः ॥१९॥ तत्रैव सत्कृता शांता तस्थौ तेषां च मध्यतः ॥ उवास तोयादुत्थाय तदधिष्ठातृदेवता ॥ १२० ॥ तत्तोयं ब्रह्मणा किंचित्स्थापितं च कमंडलौ ॥ किंचिद्दधार शिरसि चन्द्रार्धकृतशेखरः ॥२१॥ गंगायै राधिकामन्त्रं प्रददौ कमलोद्भवः ॥ तत्स्तोत्रं कवचं पूजां विधानं ध्यानमेव च ॥ २२ ॥ सर्वं तत्सामवेदोक्तं पुरश्चर्याक्रमं तथा ॥ गंगा तामेव संपूज्य वैकुण्ठं प्रययौ सह ॥ २३ ॥ लक्ष्मीः सरस्वती गंगा तुलसी विश्वपावनी ॥ एता नारायणस्यैव चतस्रो योषितो मुने ॥ २४ ॥ अथ तं सस्मितः कृष्णो ब्रह्माणं समुवाच सः ॥ सर्वकालस्य वृत्तांतं दुर्बोधमविपश्चितम् ॥ १२५ ॥

॥ ११० ॥ ११ ॥ राधा इमामिति च्छेदः ॥ यूयमिमां गंगां राधाप्रार्थनया निर्भयां कुरुत ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ मुग्धयोर्मोहितयोः ॥१५॥ १६ ॥ कलया भूस्थाया इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ तदंबिका तस्या गंगाया माता त्वमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ यत्पृष्टं गंगा कृष्णशरीरान्निर्गता सा पदांबुजात्कथं जाता ब्रह्मकमंडलौ कथं गता शिवशिरसि कथं गता नारायणप्रिया कथं जातेति तत्सर्वं विस्तरेण वर्णितं तदुपसंहरति । लक्ष्मीः सरस्वतीति ॥ २४ ॥ १२५ ॥

॥२६ ॥ २७ ॥ कल्पक्षयोऽधुनेति । खंडप्रलयः केषांचिद्ब्रह्मांडानां जात इत्यर्थः ॥ २८ ॥ तदेवाह ॥ ब्रह्माद्या इति ॥ २९ ॥ १३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥३४॥ ॥ ३५ ॥ १३६ ॥ इति श्रीदेवीभागवतातिलके नवमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ त्रयोविंशतिभिः पद्यैर्गंगाविष्णोः परस्परम् ॥ संबंधस्तु कृतः केनेत्येतदत्रा

श्रीकृष्ण उवाच ॥ गृहाण गंगां हे ब्रह्मन्हे विष्णो हे महेश्वर ॥ शृणु कालस्य वृत्तांतं मत्तो ब्रह्मन्निशामय ॥ २६ ॥ यूयं च येऽन्ये देवाश्च मुनयो मनवस्तथा ॥ सिद्धा यशस्विनश्चैव ये येऽत्रैव समागताः ॥ २७ ॥ एते जीवंति गोलोके कालचक्रविवर्जिते ॥ जलप्लुते सर्वविश्वं जातं कल्पक्षयोऽधुना ॥ २८ ॥ ब्रह्माद्या येऽन्यविश्वस्थास्ते विलीनाऽधुना मयि ॥ वैकुंठं च विना सर्वं जलमग्नं च पद्मज ॥ २९ ॥ गत्वा सृष्टिं कुरु पुनर्ब्रह्मलोकादिकं भवम् ॥ स्वं ब्रह्मांडं विरचय पश्चाद्गंगा प्रयास्यति॥१३०॥ एवमन्येषु विश्वेषु सृष्टौ ब्रह्मादिकं पुनः ॥ करोम्यहं पुनः सृष्टिं गच्छ शीघ्रं सुरैः सह ॥ ३१ ॥ गतो बहुतरः कालो युष्माकं च चतुर्मुखाः ॥ गताः कतिविधास्ते च भविष्यंति च वेधसः ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वा राधिकानाथो जगामांतःपुरे मुने ॥ देवा गत्वा पुनः सृष्टिं चक्रुरेव प्रयत्नतः ॥ ३३ ॥ गोलोके च स्थिता गंगा वैकुण्ठे शिवलोकके ॥ ब्रह्मलोके स्थिताऽन्यत्र यत्र यत्र पुरःस्थिता ॥३४॥ तत्रैव सा गता गंगा चाज्ञया परमात्मनः ॥ निर्गता विष्णुपादाब्जात्तेन विष्णुपदी स्मृता ॥ ३५ ॥ इत्येवं कथितं ब्रह्मन्गंगोपाख्यानमुत्तमम् ॥ सुखदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे गंगोपाख्यानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ नारद उवाच ॥ लक्ष्मी सरस्वती गंगा तुलसी विश्वपावनी ॥ एता नारायणस्यैव चतस्रश्च प्रिया इति ॥ १ ॥ गंगा जगाम वैकुंठमिदमेव श्रुतं मया ॥ कथं सा तस्य पत्नी च बभूवेति च न श्रुतम् ॥ २ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ गंगा जगाम वैकुण्ठं तत्पश्चाज्जगतां विधिः ॥ गत्वोवाच तया सार्धं प्रणम्य जगदीश्वरम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ राधा कृष्णांगसंभूता या देवी द्रवरूपिणी ॥ नवयौवनसंपन्ना सुशीला सुन्दरी वरा ॥ ४ ॥

भिधीयते ॥ १ ॥ पूर्वोक्तमनूद्य नारदः पृच्छति । नारद उवाच लक्ष्मीः सरस्वतीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ राधाकृष्णांगयोः संभूता ॥ ४ ॥

तदंगसंभवा कृष्णांगसंभवा तं कृष्णं विना नान्यं पतिं वृणोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तर्ह्यत्र किमर्थमागतेति चेच्छृणु । तत्रातीति ॥ इमां गंगां पातुं भक्षितुं समुद्युक्ता यदा
तदेयं भीता सती कृष्णस्य चरणे विवेश गुप्ता बभूव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ रसिके त्वयि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्राकृतिका मूलप्रकृतेरुद्भूताः
कामिन्योऽपि प्रकृतेः कलाः मूलप्रकृतेरेवोद्भूताः अतः परस्परमेकत्वादवमानो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ तदुक्तं पुराणांतरे ॥ स्त्रियस्तुष्टाः स्त्रियो रुष्टास्तुष्टा रुष्टाश्च देवताः ॥

शुद्धसत्त्वस्वरूपा च क्रोधाहंकारवर्जिता ॥ तदंगसंभवा नाऽन्यं वृणोतीयं च तं विना ॥ ५ ॥ तत्रातिमानिनी राधा सा च
तेजस्विनी वरा ॥ समुद्युक्ता पातुमिमां भीतेयं बुद्धिपूर्वकम् ॥ ६ ॥ विवेश चरणांभोजे कृष्णस्य परमात्मनः ॥ सर्वत्र
गोलकं शुष्कं दृष्ट्वाऽहमगमं तदा ॥ ७ ॥ गोलोके यत्र कृष्णश्च सर्ववृत्तांतप्राप्तये ॥ सर्वांतरात्मा सर्वेषां ज्ञात्वाऽभिप्रायमेव च
॥ ८ ॥ बहिश्चकार गंगां च पादांगुष्ठनखाग्रतः ॥ दत्त्वाऽस्यै राधिकामन्त्रं पूरयित्वा च गोलकम् ॥ ९ ॥ प्रणम्य तां च राधे
शं गृहीत्वाऽत्रागमं प्रभो ॥ गान्धर्वेण विवाहेन गृहाणेमां सुरेश्वरीम् ॥ १० ॥ सुरेश्वरेषु रसिके रसिकेयं समागता ॥ त्वं रत्नं पुंसु
देवेश स्त्रीरत्नं स्त्रीष्वियं सती ॥ ११ ॥ विदग्धाया विदग्धेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥ उपस्थितां स्वयं कन्यां न गृह्णातीह यः ॥
पुमान् ॥ १२ ॥ तं विहाय महालक्ष्मी रुष्टा याति न संशयः ॥ यो भवेत्पंडितः सोऽपि प्रकृतिं नावमन्यते ॥ १३ ॥ सर्वं
प्राकृतिकाः पुंसः कामिन्यः प्रकृतेः कलाः ॥ त्वमेव भगवान्नाथो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥ १४ ॥ अर्धांगं द्विभुजः कृष्णो
योऽर्धांगेन चतुर्भुजः ॥ कृष्णवामांगसंभूता बभूव राधिका पुरा ॥ १५ ॥ दक्षिणांशः स्वयं सा च वामांशः कमला तथा ॥ तेनेयं
त्वां वृणोत्येव यतस्त्वद्देहसंभवा॥१६॥एकांगं चैव स्त्रीपुंसोर्यथा प्रकृतिपूरुषौ॥इत्येवमुक्त्वा धाता तां तं समर्प्य जगाम सः॥१७॥

वर्धयंति कुलं तुष्टा नाशयंत्यपमानिता इति॥ ननु कृष्णासक्तेयं कथं मां वरितुमागतेति चेद्वयोः कृष्णनारायणयोः पूर्वोक्तोत्पत्त्यनुसारेणैकत्वादित्याह । त्वमेवेति ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ सा च राधिका दक्षिणांशः वामांशः कमला ॥ येन कारणेनैवं रीत्योभयोः कृष्णनारायणयोरभेदस्तेन कारणेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ यथा मूलप्रकृतियुक्तः
पुरुषः परमात्मा एकस्तथा स्त्रीपुंसो रेकांगमेव भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ उपसंहरति । गंगेति ॥ एवंप्रकारेण पृथ्वीं गता पुनः स्वस्थानं वैकुण्ठं गता ॥ १९ ॥ २० ॥ वर्जिता निवारिताऽपि तां गंगां वाणी सरस्वती नित्यमीर्ष्यति
द्वेष्टि ॥ गंगा तु न च सरस्वतीं द्वेष्टि सर्वोऽयं पूर्वोक्तकथोपसंहारः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
अर्धाधिकैकपंचाशत्पद्यैरथ तु नारदः ॥ ज्ञातुं तुलस्युपाख्यानं पप्रच्छेति च वर्ण्यते ॥ १ ॥ तुलस्युपाख्यानं पृच्छति । नारद उवाच ॥ नारायणप्रियेति ॥ १ ॥

गांधर्वेण विवाहेन तां जग्राह हरिः स्वयम् ॥ नारायणः करं धृत्वा पुष्पचंदनचर्चितम् ॥१८॥ रेमे रमापतिस्तत्र गंगया सहितो
मुदा॥गंगा पृथ्वीं गता या सा स्वस्थानं पुनरागता ॥ १९॥ निर्गता विष्णुपादाब्जात्तेन विष्णुपदीति च ॥ मूर्च्छां संप्राप सा देवी
नवसंगमलीलया ॥२०॥ रसिका सुखसंभोगाद्रसिकेश्वरसंयुता ॥ तां दृष्ट्वा दुःखिता वाणी पद्मया वर्जिताऽपि च॥२१॥ नित्यमीर्ष्यति
तां वाणी न च गंगा सरस्वतीम् ॥ गंगा शशाप कोपेन भारते च हरिप्रिया ॥ २२ ॥ गंगया सह तस्यैव तिस्रो भार्या
रमापतेः ॥ सार्धं तुलस्या पश्चाच्च चतस्रश्चाभवन्मुने ॥ २३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥
॥ १४ ॥ नारद उवाच ॥ नारायणप्रिया साध्वी कथं सा च बभूव ह ॥ तुलसी कुत्र संभूता का वा सा पूर्वजन्मनि ॥ १ ॥
कस्य वा सा कुले जाता कस्य कन्या कुले सती ॥ केन वा तपसा सा च संप्राप्ता प्रकृतेः परम् ॥ २ ॥ निर्विकारं निरीहं
च सर्वविश्वस्वरूपकम् ॥ नारायणं परं ब्रह्म परमेश्वरमीश्वरम् ॥ ३ ॥ सर्वाराध्यं च सर्वेशं सर्वज्ञं सर्वकारणम् ॥ सर्वाधारं सर्वरूपं
सर्वेषां परिपालकम् ॥ ४ ॥ कथमेतादृशी देवी वृक्षत्वं समवाप ह ॥ कथं साप्यसुरग्रस्ता संबभूव तपस्विनी ॥ ५ ॥ सुस्निग्धं
मे मनो लोलं प्रेरयन्मां मुहुर्मुहुः ॥ छेत्तुमर्हसि संदेहं सर्वसंदेहभंजन ॥ ६ ॥ नारायण उवाच ॥ मनुश्च दक्षसावर्णिः
पुण्यवान्वैष्णवः शुचिः ॥ यशस्वी कीर्तिमांश्चैव विष्णोरंशसमुद्भवः ॥ ७ ॥ तत्पुत्रो ब्रह्मसावर्णिर्धर्मिष्ठो वैष्णवः शुचिः ॥
तत्पुत्रो धर्मसावर्णिर्वैष्णवश्च जितेंद्रियः॥८॥तत्पुत्रो रुद्रसावर्णिर्भक्तिमान्विजितेंद्रियः॥तत्पुत्रो देवसावर्णिर्विष्णुव्रतपरायणः ॥९॥

प्रकृतेः परं विष्णुं केन तपसा प्राप्तेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ एतादृशी महाविष्णुप्रिया सत्यपीत्यर्थः ॥ असुरत्रस्ता रावणेन पीडितेत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रेरयन्मां कथाश्रवणे
प्रवर्तयत्सत्तिष्ठतीत्यर्थः । अतश्छेत्तुमर्हसि संदेहमित्याह । छेत्तुमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

वृषध्वजपरायणः शिवभक्तः ॥ १० ॥ देवानां युगत्रयम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ बभंज ह न कृतवान् ॥ १३ ॥ सरस्वतीपूजां माघपंचम्याम् ॥ यज्ञम् अग्निहोत्रादिकम् ॥ निंदंतं सर्वदेवान्निंदंतं वृषध्वजं राजानं दिवाकरश्चुकोपेत्यन्वयः॥१४॥ शिवकारणात् सर्वव्यापकस्य सर्वदेवतामयस्य शिवस्य परिच्छेदं कृत्वा द्वैतभावेन पूजनादित्यर्थः ॥ एतेनैकं देवं परिच्छिन्नतया ज्ञात्वा तमेव संपूज्याऽन्यदेवतापूजनत्यागे महानर्थो भवति ॥ किंतु स्वेष्टदेवं सर्वात्मकत्वेन ज्ञात्वा सर्वदेवतास्वरूपस्वेष्टदेवमभेदबुद्ध्या

तत्पुत्र इंद्रसावर्णिर्महाविष्णुपरायणः ॥ वृक्षध्वजश्च तत्पुत्रो वृक्षध्वजपरायणः ॥ १० ॥ यस्याश्रमे स्वयं शंभुरासीद्देव युगत्रयम् ॥ पुत्रादपि परः स्नेहो नृपे तस्मिञ्छिवस्य च ॥ ११ ॥ न च नारायणं मेने न लक्ष्मीं न सरस्वतीम् ॥ पूजां च सर्वदेवानां दूरीभूतां चकार सः ॥ १२ ॥ भाद्रे मासि महालक्ष्मीपूजां मत्तो बभंज ह ॥ तथा माघीयपंचम्यां विस्तृतां सर्व दैवतैः ॥ १३ ॥ पापः सरस्वतीपूजां दूरीभूतां चकार सः ॥ यज्ञं च विष्णुपूजां च निंदंतं तं दिवाकरः ॥ १४ ॥ चुकोप देवो भूपेंद्रं शशाप शिवकारणात् ॥ भ्रष्टश्रीस्त्वं च भवेति तं शशाप दिवाकरः ॥१५॥ शूलं गृहीत्वा तं सूर्यमधावच्छंकरः स्वयम् ॥ पित्रा सार्द्धं दिनेशश्च ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ १६ ॥ शिवस्त्रिशूलहस्तश्च ब्रह्मलोकं ययौ क्रुधा ॥ ब्रह्मा सूर्यं पुरस्कृत्य वैकुण्ठं च ययौ भिया ॥ १७ ॥ ब्रह्मकश्यपमार्तंडाः संत्रस्ता शुष्कतालुकाः ॥ नारायणं च सर्वेशं ते ययुः शरणं भिया ॥ १८ ॥ मूर्ध्ना प्रणेमुस्ते गत्वा तुष्टुवुश्च पुनः पुनः ॥ सर्वं निवेदनं चक्रुर्भयस्य कारणं हरौ ॥ १९ ॥ नारायाश्च कृपया तेभ्यश्च ह्यभयं ददौ ॥ स्थिरा भवत हे भीता भयं किं च मयि स्थिते ॥ २० ॥ स्मरंति ये यत्र तत्र मां विपत्तौ भयान्विताः ॥ तांस्तत्र गत्वा रक्षामि चक्रहस्तस्त्वरान्वितः ॥ २१ ॥ पाताऽहं जगतां देवाः कर्ता च सततं सदा ॥ स्रष्टा च ब्रह्मरूपेण संहर्ता शिवरूपतः ॥ २२ ॥ शिवोऽहं त्वमहं चापि सूर्योऽहं त्रिगुणात्मकः ॥ विधाय नानारूपं च करोमि सृष्टिपालनम् ॥ २३ ॥

वेदोक्तानुष्ठानप्रकारेण तत्तत्काले तत्तद्देवतारूपेण पूजयेदित्युक्तं भवतीति बोध्यम् ॥ १५ ॥ अधावच्छंकर इति ॥ इमामेव वेदोक्तां मर्यादां स्थापयितुमेतादृशभक्तस्य स्वेष्टदेवतयाऽपि कल्याणं कर्तुं न शक्यत इति बोधनार्थं सूर्येण ममाऽभिलषितं कृतमिति जानन्नपि सर्वज्ञः शिवोऽभिनिवेशेन सूर्यं प्रत्यधावत्। गतवानिति भावः ॥ पित्रा कश्यपेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मयि स्थिते किं भयं न किमपीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ त्वं ब्रह्माऽप्यहमेव ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ विष्णुः शंकरस्य पूर्वोक्ताभिप्रायं मनसि ज्ञात्वा सम्यक् शंकरेण कृतमित्यभिप्रायेण शंकरं स्तौति । सर्वेश इति ॥ २५ ॥ सुदर्शनः सूर्यः ॥ २६ ॥ २७ ॥

यूयं गच्छत भद्रं वो भविष्यति भयं कुतः॥अद्यप्रभृति मद्वरेण भयं वो नास्ति शंकरात्॥२४॥सर्वेशो वै स भगवाञ्छंकरश्च सतां पतिः॥ भक्ताधीनश्च भक्तानां भक्तात्मा भक्तवत्सलः ॥ २५ ॥ सुदर्शनः शिवश्चैव मम प्राणाधिकः प्रियः ॥ ब्रह्माण्डेषु न तेजस्वी हे ब्रह्मन्ननयोः परः ॥ २६ ॥ शक्तः स्रष्टुं महादेवः सूर्यकोटिं च लीलया ॥ कोटिं च ब्रह्मणामेवं नासाध्यं शूलिनः प्रभोः ॥ २७ ॥ ब्राह्यज्ञानं नैव किंचिद्ध्यायते मां दिवानिशम् ॥ मन्मंत्रान्मद्गुणान्भक्त्या पंचवक्रेण गायति ॥ २८ ॥ अहमेवं चिंतयामि तत्कल्याणं दिवानिशम् ॥ यथा च मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥ २९ ॥ शिवस्वरूपो भगवाञ्छिवाधिष्ठातृदेवता ॥ शिवं भवति तस्माच्च शिवं तेन विदुर्बुधाः ॥ ३० ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र जगाम शंकरः स्थितः ॥ शूलहस्तो वृषारूढो रक्तपंजलोचनः ॥ ३१ ॥ अवरुह्य वृषात्तूर्णं भक्तिनम्रात्मकन्धरः ॥ ननाम भक्त्या तं शांतं लक्ष्मीकांतं परात्परम् ॥ ३२ ॥ रत्नसिंहासनस्थं च रत्नालंकारभूषितम् ॥ किरीटिनं कुंडलिनं चक्रिणं वनमालिनम् ॥ ३३ ॥ नवीननीरदश्यामं सुंदरं च चतुर्भुजम् ॥ चतुर्भुजैः सेवितं च श्वेतचामरवायुना ॥ ३४ ॥ चंदनोक्षितसर्वांगं भूषितं पीतवाससम् ॥ लक्ष्मीप्रदत्ततांबूलं भुक्तवंतं च नारद ॥ ३५ ॥ विद्याधरीनृत्यगीतं पश्यंतं सस्मितं सदा ॥ ईश्वरं परमात्मानं भक्तानुग्रहविग्रहम् ॥ ३६ ॥ तं ननाम महादेवो ब्रह्मणा नमितश्च सः ॥ ननाम सूर्यो भक्त्या च संत्रस्तश्चंद्रशेखरम् ॥ ३७ ॥ कश्यपश्च महाभक्त्या तुष्टाव च ननाम च ॥ शिवः संस्तूय सर्वेशं समुवास सुखासने ॥ ३८ ॥ सुखासने सुखासीनं विश्रांतं चंद्रशेखरम् ॥ श्वेतचामरवातेन सेवितं विष्णुपार्षदैः ॥ ३९ ॥ पीयूषतुल्यमधुरं वचनं सुमनोहरम् ॥ विष्णुरुवाच ॥ आगतोऽसि कथं चात्र वद कोपस्य कारणम् ॥ ४० ॥

वाह्यज्ञानं तस्य न किंचिदप्यस्ति ॥ किंतु निरंतरं मामेव ध्यायतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ शिवस्य मोक्षस्याऽधिष्ठाता ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ कमलातपसा लक्ष्म्युद्देश्यकतपस्यया युक्तौ ॥ कलयांशेन लक्ष्मीर्भविष्यति अवतरिष्यति ॥ ४९ ॥
॥५०॥ ५१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ त्रिषष्टिश्लोकवर्यैस्तु अर्धश्लोकेन चाधिकैः ॥ महालक्ष्म्या राजगृहे जन्म सम्यग्यथो

महादेव उवाच ॥ वृषध्वजं च मद्भक्तं मम प्राणाधिकं प्रियम् ॥ सूर्यः शशाप इति मे प्रकोपस्य तु कारणम् ॥ ४१ ॥ पुत्रव
त्सलशोकेन सूर्यं हंतुं समुद्यतः ॥ स ब्रह्माणं प्रपन्नश्च सूर्यश्च स विधिस्त्वयि ॥ ४२ ॥ त्वयि ये शरणापन्ना ध्यानेन वचसा
ऽपि वा ॥ निरापदो विशंकास्ते जरा मृत्युश्च तैर्जितः ॥ ४३ ॥ प्रत्यक्षं शरणापन्नास्तत्फलं किं वदामि भोः ॥ हरिस्मृतिश्चाभ
यदा सर्वमंगलदा सदा ॥४४॥ किं मे भक्तस्य भविता तन्मे ब्रूहि जगत्प्रभो ॥ श्रीहतस्यास्य मूढस्य सूर्यशापेन हेतुना ॥४५॥
विष्णुरुवाच ॥ कालोऽतियातो दैवेन युगानामेकविंशतिः ॥ वैकुण्ठे घटिकार्धेन शीघ्रं गच्छ त्वमालयम् ॥ ४६ ॥ वृषध्वजो मृतः
कालाद्दुर्निवार्यात्सुदारुणात् ॥ रथध्वजश्च तत्पुत्रो मृतः सोऽपि श्रिया हतः ॥४७॥ तत्पुत्रौ च महाभागौ धर्मध्वजकुशध्वजौ ॥
हतश्रियौ सूर्यशापात्स्मृतौ परमवैष्णवौ ॥४८॥ राज्यभ्रष्टौ श्रिया भ्रष्टौ कमलातपसा रतौ ॥ तयोश्च भार्ययोर्लक्ष्मीः कलया च
भविष्यति ॥४९॥ संपद्युक्तौ तदा तौ च नृपश्रेष्ठौ भविष्यतः ॥ मृतस्ते सेवकः शंभो गच्छ यूयं च गच्छत॥५०॥ इत्युक्त्वा च
सलक्ष्मीकः सभातोऽभ्यंतरं गतः॥देवा जग्मुः संप्रहृष्टाः स्वाश्रमं परमं मुदा॥५१॥शिवश्च तपसे शीघ्रं परिपूर्णतमो ययौ ॥ इति
श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे नारायणनारदसंवादे शक्तिप्रादुर्भावे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥
लक्ष्मीं तौ च समाराध्य चोग्रेण तपसा मुने ॥ वरमिष्टं च प्रत्येकं संप्रापतुरभीप्सितम् ॥ १ ॥ महालक्ष्मीवरेणैव तौ पृथ्वीशौ
बभूवतुः ॥ पुण्यवंतौ पुत्रवंतौ धर्मध्वजकुशध्वजौ ॥ २ ॥ कुशध्वजस्य पत्नी च देवी मालावती सती ॥ सा सुषाव च कालेन
कमलांशां सुतां सतीम् ॥ ३ ॥ सा च भूयिष्ठकालेन ज्ञानयुक्ता बभूव ह ॥ कृत्वा वेदध्वनिं स्पष्टमुत्तस्थौ सूतिकागृहात् ॥ ४ ॥

च्यते ॥ १ ॥ नारायणस्तदुत्तरं जातं वृत्तान्तमाह ॥ लक्ष्मीं तौ चेति ॥ १ ॥ २ ॥ कमलांशां लक्ष्म्यंशां भूयिष्ठकालेन बहुकालेन सुतां कन्यां सा सुषावेत्यन्वयः
॥ ३ ॥ सा च जन्मनैव ज्ञानयुक्ता लक्ष्म्यंशत्वाद्बभूव ह ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ जातमात्रेण जन्ममात्रेण ॥ ६॥ ७ ॥ सुवाचं देववाचम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ शृंगारं मैथुनम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ तस्य रावणस्य स्तवनं सुकृतं परलोकप्रदानेन सफलं चकारेत्यर्थः ॥ न हि पराशक्तेः स्तवनं व्यर्थं भविष्यतीति ॥ १७ ॥ इदं मम वाचो बलं सामर्थ्यं विलोकय ॥ १८ ॥

वेदध्वनिं सा चकार जातमात्रेण कन्यका ॥ तस्मात्तां च वेदवतीं प्रवदंति मनीषिणः ॥ ५ ॥ जातमात्रेण सुस्नाता जगाम तपसे वनम् ॥ सर्वैर्निषिद्धा यत्नेन नारायणपरायणा ॥ ६ ॥ एकमन्वंतरं चैव पुष्करे च तपस्विनी ॥ अत्युग्रां च तपस्यां च लीलया हि चकार सा ॥ ७ ॥ तथाऽपि पुष्टा न क्लिष्टा नवयौवनसंयुता ॥ शुश्राव सा च सहसा सुवाचमशरीरिणीम् ॥ ८ ॥ जन्मांतरे च ते भर्ता भविष्यति हरिः स्वयम् ॥ ब्रह्मादिभिर्दुराराध्यं पतिं लप्स्यसि सुन्दरि ॥ ९ ॥ इति श्रुत्वा च सा हृष्टा चकार ह पुनस्तपः ॥ अतीव निर्जनस्थाने पर्वते गंधमादने ॥ १० ॥ तत्रैव सुचिरं तप्त्वा विश्वस्य समुवास सा ॥ ददर्श पुरतस्तत्र रावणं दुर्निवारणम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा साऽतिथिभक्त्या च पाद्यं तस्मै ददौ किल ॥ सुस्वादभूतं च फलं जलं चापि सुशीतलम् ॥ १२ ॥ तच्च भुक्त्वा स पापिष्ठश्चोवास तत्समीपतः ॥ चकार प्रश्नमिति तां का त्वं कल्याणि वर्तसे ॥ १३ ॥ तां दृष्ट्वा स वरारोहां पीनश्रोणिपयोधराम् ॥ शरत्पद्मोत्सवास्यां च सस्मितां सुदतीं सतीम् ॥ १४ ॥ मूर्च्छामवाप कृपणः कामबाणप्रपीडितः ॥ स करेण समाकृष्य शृंगारं कर्तुमुद्यतः ॥ १५ ॥ सती चुकोप दृष्ट्वा तं स्तंभितं च चकार ह ॥ स जडो हस्तपादैश्च किंचिद्वक्तुं न च क्षमः ॥ १६ ॥ तुष्टाव मनसा देवीं प्रययौ पद्मलोचनाम् ॥ सा तुष्टा तस्य स्तवनं सुकृतं च चकार ह ॥ १७ ॥ सा शशाप मदर्थे त्वं विनंक्ष्यसि सबांधवः ॥ स्पृष्टाऽहं च त्वया कामाद्बलं चाप्यवलोकय ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा सा च योगेन देहत्यागं चकार सा ॥ गंगायां तां च संन्यस्य स्वगृहं रावणो ययौ ॥ १९ ॥ अहो किमद्भुतं दृष्टं किं कृतं वाऽनयाऽधुना ॥ इति संचिंत्य संचिंत्य विललाप पुनः पुनः ॥ २० ॥

देहत्यागमिति ॥ परपुरुषेण स्पृष्टदेहस्य दुष्टत्वात्तत्त्याग एवोचित इति सतीधर्ममर्यादा बोधिता ॥ १९ ॥ विललाप रावणः ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तपसः क्लमं खेदम् ॥ दुःखं चापि सुखं फले इति ॥ परिणामे उत्तमफले सति दुःखमपि सुखमेव भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तं रामम् ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९॥३० ॥ जगत्प्रसूं सीताम् ॥ ३१ ॥ विप्रो नाहं किंतु हुताशनः ॥ ३२ ॥ लक्ष्मणं प्राति तमर्थं न प्रकाश्य न प्रकटीकृत्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सा च कालांतरे साध्वी बभूव जनकात्मजा ॥ सीतादेवीति विख्याता यदर्थं रावणो हतः ॥ २१ ॥ महातपस्विनी सा च तपसा पूर्वजन्मतः ॥ लेभे रामं च भर्तारं परिपूर्णतमं हरिम् ॥ २२ ॥ संप्राप तपसाऽऽराध्यं दुराराध्यं जगत्पतिम् ॥ सा रमा सुचिरं रेमे रामेण सह सुन्दरी ॥ २३ ॥ जातिस्मरा न स्मरति तपसश्च क्लमं पुरा ॥ सुखेन तज्जहौ सर्वं दुःखं चापि सुखं फले ॥२४॥ नानाप्रकारविभवं चकार सुचिरं सती ॥ संप्राप्य सुकुमारं तमतीव नवयौवना ॥ २५ ॥ गुणिनं रसिकं शांतं कांतं देवमनुत्तमम् ॥ स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरं तथा लेभे यथेप्सितम् ॥२६॥ पितुः सत्यपालनार्थं सत्यसंधो रघूद्वहः ॥ जगाम काननं पश्चात्कालेन च बलीयसा ॥ २७ ॥ तस्थौ समुद्रनिकटे सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ददर्श तत्र वह्निं च विप्ररूपधरं हरिः॥२८॥ रामं च दुःखितं दृष्ट्वा स च दुःखी बभूव ह ॥ उवाच किंचित्सत्येष्टं सत्यं सत्यपरायणः ॥ २९ ॥ भगवञ्छ्रूयतां राम कालोऽयं यदुपस्थितः ॥ सीताहरणकालोऽयं तवैव समुपस्थितः ॥३०॥ दैवं च दुर्निवार्यं च न च दैवात्परो बली ॥ जगत्प्रसूं मयि न्यस्य छायां रक्षांतिकेऽधुना ॥३१॥दास्यामि सीतां तुभ्यं च परीक्षासमये पुनः ॥ देवैः प्रस्थापितोऽहं च न च विप्रो हुताशनः ॥३२॥ रामस्तद्वचनं श्रुत्वा न प्रकाश्य च लक्ष्मणम् ॥ स्वीकारं वचसश्चक्रे हृदयेन विदूयता ॥ ३३ ॥ वह्निर्योगेन सीताया मायासीतां चकार ह ॥ तत्तुल्यगुणसर्वांगां ददौ रामाय नारद ॥ ३४ ॥ सीतां गृहीत्वा स ययौ गोप्यं वक्तुं निषिध्य च ॥ लक्ष्मणो नैव बुबुधे गोप्यमन्यस्य का कथा ॥ ३५ ॥ एतस्मिन्नंतरे रामो ददर्श कानकं मृगम् ॥ सीता तं प्रेरयामास तदर्थं यत्नपूर्वकम् ॥ ३६ ॥ संन्यस्य लक्ष्मणं रामो जानक्या रक्षणे वने ॥ स्वयं जगाम तूर्णं तं विव्याध सायकेन च ॥ ३७ ॥

इदं गोप्यं वस्तु कस्मैचिद्वक्तुं निषिध्य सीतां गृहीत्वा सोऽग्निर्ययौ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥३८॥३९॥ पूर्वं द्वारपालयोः किंकर आसीत्स कारणवशाद्राक्षसोऽभूत्स पुनरपि रामबाणेन हतो वैकुंठे द्वारपालयोः समीपे जगामेत्यर्थः ॥ ४० ॥४१॥४२॥४३॥४४॥ ॥४५॥४६॥ तां सीतां वह्निपरीक्षां दिव्यम् ॥ ४७ ॥ वह्निं रामं च छायासीता इतः परं किमहं करिष्यामि किं मया कर्तव्यमित्युपायं वदस्वेत्युवाच ॥ ४८ ॥४९॥

लक्ष्मणेति च शब्दं स कृत्वा च मायया मृगः॥ प्राणांस्तत्याज सहसा पुरो दृष्ट्वा हरिं स्मरन् ॥ ३८ ॥ मृगदेहं परित्यज्य दिव्य रूपं विधाय च॥रत्ननिर्माणयानेन वैकुंठं स जगाम ह ॥३९॥ वैकुंठलोकद्वार्यासीत्किंकरो द्वारपालयोः ॥ पुनर्जगाम तद्द्वारमा देशा द्वारपालयोः ॥४०॥ अथ शब्दं च सा श्रुत्वा लक्ष्मणेति च विक्लवम् ॥ तं हि सा प्रेरयामास लक्ष्मणं रामसन्निधौ॥४१॥ गते च लक्ष्मणे रामं रावणो दुर्निवारणः ॥ सीतां गृहीत्वा प्रययौ लंकामेव स्वलीलया॥४२॥विषसाद च रामश्च वने दृष्ट्वा च लक्ष्मणम्॥ तूर्णं च स्वाश्रमं गत्वा सीतां नैव ददर्श सः ॥४३॥ मूर्च्छां संप्राप सुचिरं विललाप भृशं पुनः॥पुनः पुनश्च बभ्राम तदन्वेषणपूर्वकम्॥४४॥कालेन प्राप्य तद्वार्तां गोदावरीनदीतटे॥ सहायान्वानरान्कृत्वा बबंध सागरं हरिः ॥४५॥ लंकां गत्वा रघुश्रेष्ठो जघान सायकेन च ॥ कालेन प्राप्य तं हत्वा रावणं बांधवैः सह ॥४६॥ तां च वह्निपरीक्षां च कारयामास सत्वरम्॥ हुताशस्तत्र काले तु वास्तवीं जानकीं ददौ ॥ ४७ ॥ उवाच छाया वह्निं च रामं च विनयान्विता ॥ करिष्यामीति किमहं तदुपायं वदस्व मे ॥ ४८ ॥ श्रीरामाग्नी ऊचतुः ॥ त्वं गच्छ तपसे देवि पुष्करं च सुपुण्यदम् ॥ कृत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यसि ॥ ४९ ॥ सा च तद्वचनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तपः ॥ दिव्यं त्रिलक्षवर्षं च स्वर्गलक्ष्मीर्बभूव ह ॥ ५० ॥ सा च कालेन तपसा यज्ञकुंडसमुद्भवा ॥ कामिनी पांडवानां च द्रौपदी द्रुपदात्मजा ॥ ५१ ॥ कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा ॥ त्रेतायां रामपत्नी च सीतेति जनकात्मजा ॥ ५२ ॥ तच्छाया द्रौपदी देवी द्वापरे द्रुपदात्मजा ॥ त्रिहायणी च सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये ॥ ५३ ॥ नारद उवाच ॥ प्रियाः पंच कथं तस्या बभूवुर्मुनिपुंगव ॥ इति मच्चित्तसंदेहं भंज संदेहभंजन ॥ ५४ ॥

॥ ५० ॥ सा चेति ॥ स्वर्गलक्ष्मीः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यतो युगत्रये वर्तमाना ततस्त्रिहायणीति नाम ॥ हायनशब्दोऽत्र युगपरः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति ॥ श्रीदेवीभागवततिलके नव० षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ अष्टाधिकैश्च चत्वारिंशत्पद्यैस्तु सविस्तरम् ॥ धर्मध्वजसुतायास्तु तुलस्याश्च कथोच्यते ॥ १ ॥ तुलसीकथायां प्रवृत्तायां प्रसंगागतां कुशध्वजसुताकथां समाप्य धर्मध्वजसुतायास्तुलस्याः कथामाह ।

नारायण उवाच ॥ लंकायां वास्तवी सीता रामं संप्राप नारद॥रूपयौवनसंपन्ना छाया च बहुचिंतया॥५५॥रामाग्न्योराज्ञया तप्तुमुपास्ते शंकरं परम् ॥ कामातुरा पतिव्यग्रा प्रार्थयंती पुनःपुनः ॥ ५६ ॥ पतिं देहि पतिं देहि पतिं देहि त्रिलोचन ॥ पतिं देहि पतिं देहि पंचवारं चकार सा ॥ ५७ ॥ शिवस्तत्प्रार्थनां श्रुत्वा प्रहस्य रसिकेश्वरः ॥ प्रिये तव प्रियाः पंच भविष्यंति वरं ददौ ॥ ५८ ॥ तेन सा पांडवानां च बभूव कामिनी प्रिया॥ इति ते कथितं सर्वं प्रस्तावं वास्तवं शृणु ॥ ५९ ॥ अथ संप्राप्य लंकायां सीतां रामो मनोहराम् ॥ विभीषणाय तां लंकां दत्त्वाऽयोध्यां ययौ पुनः ॥ ६० ॥ एकादशसहस्राब्दं कृत्वा राज्यं च भारते ॥ जगाम सर्वैर्लोकैश्च सार्धं वैकुंठमेव च ॥ ६१ ॥ कमलांशा वेदवती कमलायां विवेश सा ॥ कथितं पुण्यमाख्यानं पुण्यदं पापनाशनम् ॥ ६२ ॥ सततं मूर्तिमंतश्च वेदाश्चत्वार एव च ॥ संति यस्याश्च जिह्वाग्रे सा च वेदवती श्रुता ॥ ६३ ॥ धर्मध्वजसुताख्यानं निबोध कथयामि ते ॥ इति श्रीदेवीभागवते महा०नवमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ धर्मध्वजस्य पत्नी च माधवीति च विश्रुता ॥ नृपेण सार्धं साऽऽरामे रेमे च गंधमादने ॥ १ ॥ शय्यां रतिकरीं कृत्वा पुष्पचंदनचर्चिताम् ॥ चंदनालिप्तसर्वाङ्गी पुष्पचंदनवायुना ॥ २ ॥ स्त्रीरत्नमतिचार्वंगी रत्नभूषणभूषिता ॥ कामुकी रसिका सृष्टा रसिकेन च संयुता ॥ ३ ॥ सुरते विरतिर्नास्ति तयोः सुरतिविज्ञयोः ॥ गतं दैवं वर्षशतं न ज्ञातं च दिवानिशम् ॥ ४ ॥ ततो राजा मतिं प्राप्य सुरताद्विरराम च ॥ कामुकी सुंदरो किंचिन्न च तृप्तिं जगाम सा ॥ ५ ॥ दधार गर्भं सा सद्यो देवादब्दशतं सती ॥ श्रीगर्भा श्रीयुता सा च संबभूव दिनेदिने ॥ ६ ॥

श्रीनारायण उवाच। धर्मध्वजस्येति सा ॥ आरामे इति च्छेदः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ सितवारे शुक्रवारे पाद्मज ॥ पद्माज्जातो ब्रह्मा पाद्मस्तस्माज्जातो नारदः पाद्मजः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ न्यग्रोधसटावलंबायमानं केशपरिमंडलं
यस्याः सा ॥ ११ ॥ १२ ॥ तुलसीमिति ॥ तुलामुपमामस्यति क्षिपति सा तुलसी ॥ असु क्षेपणे इति धातोः पचाद्याचे शकंध्वादित्वात्पररूपे गौरादिपाठा

शुभे क्षणे शुभदिने शुभयोगे च संयुते ॥ शुभलग्ने शुभांशे च शुभस्वामिग्रहान्विते ॥ ७ ॥ कार्त्तिकीपूर्णिमायां तु सितवारे च
पाद्मज ॥ सुषाव सा च पद्मांशां पद्मिनीं तां मनोहराम् ॥ ८ ॥ शरत्पार्वणचंद्रास्यां शरत्पंकजलोचनाम् ॥ पक्वबिंबाधरौष्ठीं
च पश्यंतीं सस्मितां गृहम् ॥ ९ ॥ हस्तपादतलारक्तां निम्ननाभिं मनोरमाम् ॥ तदधस्त्रिवलीयुक्तां नितंबयुगवर्तुलाम् ॥ १० ॥
शीते सुखोष्णसर्वांगीं ग्रीष्मे च सुखशीतलाम् ॥ श्यामां सुकेशीं रुचिरां न्यग्रोधपरिमंडलाम् ॥ ११ ॥ पीतचंपकवर्णाभां
सुन्दरीष्वेव सुंदरीम् ॥ नरा नार्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमक्षमाः ॥ १२ ॥ तेन नाम्ना च तुलसीं तां वदंति मनीषिणः ॥ सा च
भूमिष्ठमात्रेण योग्या स्त्रीप्रकृतिर्यथा ॥१३॥ सर्वैर्निषिद्धा तपसे जगाम बदरीवनम् ॥ तत्र देवाब्दलक्षं च चकार परमं तपः ॥ १४ ॥
मनसा नारायणः स्वामी भवितेति च निश्चिता ॥ ग्रीष्मे पंचतपाः शीते तोयवस्त्रा च प्रावृषि ॥ १५ ॥ आसनस्था वृष्टिधारां
सहंतीति दिवानिशम् ॥ विंशत्सहस्रवर्षं च फलतोयाशना च सा ॥ १६ ॥ त्रिंशत्सहस्रवर्षं च पत्राहारा तपस्विनी ॥ चत्वारिं
शत्सहस्राब्दं वाय्वाहारा कृशोदरी ॥ १७ ॥ ततो दशसहस्राब्दं निराहारा बभूव सा ॥ निर्लक्ष्यां चैकपादस्थां दृष्ट्वा तां कम
लोद्भवः ॥ १८ ॥ समाययौ वरं दातुं परं बदरिकाश्रमम् ॥ चतुर्मुखं च सा दृष्ट्वा ननाम हंसवाहनम् ॥ १९ ॥ तामुवाच जग
त्कर्ता विधाता जगतामपि ॥ ब्रह्मोवाच ॥ वरं वृणीष्व तुलसि यत्ते मनसि वांछितम् ॥ २० ॥ हरिभक्तिं हरेर्दास्यमजरामर
तामपि ॥ तुलस्युवाच ॥ शृणु तात प्रवक्ष्यामि यन्मे मनसि वांछितम् ॥ २१ ॥ सर्वज्ञस्यापि पुरतः का लज्जा मम सांप्रतम् ॥
अहं तु तुलसी गोपी गोलोकेऽहं स्थिता पुरा ॥ २२ ॥

न्ङीष् ॥ भूमिष्ठमात्रेण भूमौ पतनमात्रेणेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तोयवस्त्रा तोयमेव वस्त्रं यस्याः जलस्थेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥१९॥२०॥२१॥२२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ राधिकाशापादिति ॥ स च शापो वक्ष्यमाणः ॥ २९ ॥ ३० ॥ विलंभितुं त्वामालिंगितुम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

कृष्णप्रिया किंकरी च तदंशा तत्सखी प्रिया ॥ गोविन्दरतिसंभुक्तामतृप्तां मां च मूर्च्छिताम् ॥ २३ ॥ रासेश्वरी समागत्य ददर्श रासमण्डले ॥ गोविंदं भर्त्सयामास मां शशाप रुषाऽन्विता ॥ २४ ॥ याहि त्वं मानवीं योनिमित्येवं च शशाप ह ॥ मामुवाच स गोविंदो मदंशं च चतुर्भुजम् ॥ २५ ॥ लभिष्यसि तपस्तत्वा भारते ब्रह्मणो वरात् ॥ इत्येमुक्त्वा देवेशोऽप्यंतर्धानं चकार सः ॥ २६ ॥ देव्या भिया तनुं त्यक्त्वा प्राप्तं जन्म गुरो भुवि ॥ अहं नारायणं कांतं शांतं सुन्दरविग्रहम् ॥ २७ ॥ सांप्रतं तं पतिं लब्धुं वरये त्वं च देहि मे ॥ ब्रह्मदेव उवाच ॥ सुदामा नाम गोपश्च श्रीकृष्णांगसमुद्भवः ॥ २८ ॥ तदंशश्चातितेजस्वी लेभे जन्म च भारते ॥ सांप्रतं राधिकाशापाद्दनुवंशसमुद्भवः ॥ २९ ॥ शंखचूडेति विख्यातस्त्रैलोक्ये न च तत्समः ॥ गोलोके त्वां पुरा दृष्ट्वा कामोन्मथितमानसः ॥ ३० ॥ विलंभितुं न शशाक राधिकायाः प्रभावतः ॥ स च जातिस्मरस्तस्मात्सुदामाऽभूच्च सागरे ॥ ३१ ॥ जातिस्मरा त्वमपि सा सर्वं जानासि सुन्दरि ॥ अधुना तस्य पत्नी त्वं संभविष्यसि शोभने ॥ ३२ ॥ पश्चान्नारायणं शांतं कांतमेव वरिष्यसि ॥ शापान्नारायणस्यैव कलया दैवयोगतः ॥ ३३ ॥ भविष्यसि वृक्षरूपा त्वं पूता विश्वपावनी ॥ प्रधाना सर्वपुष्पेषु विष्णुप्राणाधिका भवेः ॥ ३४ ॥ त्वया विना च सर्वेषां पूजा च विफला भवेत् ॥ वृंदावने वृक्षरूपा नाम्ना वृन्दावनीति च ॥ ३५ ॥ त्वत्पत्रैर्गोपिगोपाश्च पूजयिष्यंति माधवम् ॥ वृक्षाधिदेवीरूपेण सार्धं कृष्णेन सन्ततम् ॥ ३६ ॥ विहरिष्यसि गोपेन स्वच्छंदं मद्वरेण च ॥ इत्येवं वचनं श्रुत्वा सस्मिता हृष्टमानसा ॥ ३७ ॥ प्रणनाम च ब्रह्माणं तं च किंचिदुवाच सा ॥ तुलस्युवाच ॥ यथा मे द्विभुजे कृष्णे वांछा च श्यामसुन्दरे ॥ ३८ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वृक्षाधिदेवीति ॥ तुलसीवृक्षस्य याऽधिदेवता स्त्री मूर्तिमती तद्रूपेणेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ एकाधिकैः शतश्लोकैः शंखचूडेन संगतिः ॥ जाता तुलस्याः संवादोऽप्यभूत्तेनेति कथ्यते ॥ १ ॥ तपश्चर्यातस्तुलस्यामुपरतायामनंतरं जातं वृत्तमाह । तुलसी परितुष्टा चेति ॥ १ ॥ २ ॥

सत्यं ब्रवीमि हे तात न तथा च चतुर्भुजे ॥ आतृप्ताऽहं च गोविंदे दैवाच्छृंगारभंगतः ॥ ३९ ॥ गोविन्दस्यैव वचनात्प्रार्थयामि चतुर्भुजम् ॥ त्वत्प्रसादेन गोविन्दं पुनरेव सुदुर्लभम् ॥ ४० ॥ ध्रुवमेव लभिष्यामि राधाभीतिं प्रमोचय ॥ ब्रह्मदेव उवाच॥ गृहाण राधिकामंत्रं ददामि षोडशाक्षरम् ॥ ४१ ॥ तस्याश्च प्राणतुल्या त्वं मद्वरेण भविष्यसि ॥ शृंगारं युवयोर्गोप्यं न ज्ञास्यति च राधिका ॥ ४२ ॥ राधासमा त्वं सुभगे गोविन्दस्य भविष्यसि ॥ इत्येवमुक्त्वा दत्त्वा च देव्या वै षोडशाक्षरम्॥ ४३ ॥ मंत्रं चैव जगद्धाता स्तोत्रं च कवचं परम् ॥ सर्वं पूजाविधानं च पुरश्चर्याविधिक्रमम् ॥ ४४ ॥ परां शुभाशिषं चैव पूजां चैव चकार सा ॥ बभूव सिद्धा सा देवी तत्प्रसादाद्रमा यथा ॥ ४५ ॥ सिद्धं मंत्रेण तुलसी वरं प्राप यथोदितम् ॥ बुभुजे च महाभोगं यद्विश्वेषु च दुर्लभम् ॥ ४६ ॥ प्रसन्नमनसा देवो तत्याज तपसः क्लमम् ॥ सिद्धे फले नराणां च दुःखं च सुखमुत्तमम् ॥४७॥ भुक्त्वा पीत्वा च संतुष्टा शयनं च चकार सा ॥ तल्पे मनोरमे तत्र पुष्पचंदनचर्चिते ॥ ४८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे नारदनारायणसंवादे तुलस्युपाख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ तुलसी परितुष्टा च सुष्वाप हृष्टमानसा ॥ नवयौवनसंपन्ना वृषध्वजवरांगना ॥ १ ॥ चिक्षेप पंचबाणश्च पञ्च बाणांश्च तां प्रति ॥ पुष्पायुधेन सा दग्धा पुष्पचन्दनचर्चिता ॥ २ ॥ पुलकांचितसर्वांगी कंपिता रक्तलोचना ॥ क्षणं सा शुष्कतां प्राप क्षणं मूर्च्छामवाप ह ॥ ३ ॥ क्षणमुद्विग्नतां प्राप क्षणं तंद्रां सुखावहाम् ॥ क्षणं च दहनं प्राप क्षणं प्राप प्रसन्नताम् ॥ ४ ॥ क्षणं सा चेतनां प्राप क्षणं प्राप विषण्णताम् ॥ तत्तिष्ठंती क्षणं तल्पाद्गच्छंती निकटे क्षणम् ॥ ५ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ विषण्णतां खिन्नतां निकटं तल्पनिकटम् ॥ ५ ॥

157

॥ ६ ॥ सुंदरं सुखं सुखकरं फलं जलं च विषहारि विषोपमम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यत्ते मनसि वांछितं तद्भवत्विति वरं प्राप्य बदरीं

भ्रमन्ती क्षणमुद्वेगान्निवसंती क्षणं पुनः ॥ क्षणमेव समुद्वेगात्सुष्वाप पुनरेव सा ॥ ६ ॥ पुष्पचन्दनतल्पं च तद्बभूवातिकंटकम् ॥
विषहारि सुखं दिव्यं सुन्दरं च फलं जलम् ॥ ७ ॥ निलयं च बिलाकारं सूक्ष्मवस्त्रं हुताशनः ॥ सिंदूरपत्रकं चैव व्रणतुल्यं च
दुःखदम् ॥ ८ ॥ क्षणं ददर्श तंद्रायां सुवेषं पुरुषं सती ॥ सुन्दरं च युवानं च सस्मितं रसिकेश्वरम् ॥ ९ ॥ चन्दनोक्षितस
र्वांगं रत्नभूषणभूषितम् ॥ आगच्छंतं माल्यवंतं पिबन्तं तन्मुखांबुजम् ॥ १० ॥ कथयंतं रतिकथां ब्रुवंतं मधुरं मुहुः ॥ संभुक्तवंतं
तल्पे च समाश्लिष्यंतमीप्सितम् ॥ ११ ॥ पुनरेव तु गच्छंतमागच्छंतं च सन्निधौ ॥ यांतं क्व यासि प्राणेश तिष्ठेत्येवमुवाच सा
॥ १२ ॥ पुनश्च चेतनां प्राप्य विललाप पुनः पुनः ॥ एवं सा यौवनं प्राप्य तस्थौ तत्रैव नारद ॥ १३ ॥ शंखचूडो महायोगी
जैगीषव्यान्मनोहरम् ॥ कृष्णमंत्रं च सम्प्राप्य कृत्वा सिद्धं तु पुष्करे॥ १४॥ कवचं च गले बद्ध्वा सर्वमंगलमंगलम् ॥ ब्रह्मणश्च वरं
प्राप्य यत्ते मनसि वांछितम्॥ १५॥ आज्ञया ब्राह्मणः सोऽपि बदरीं च समाययौ॥ आगच्छंतं शंखचूडं ददर्श तुलसी मुने॥ १६ ॥
नवयौवनसंपन्नं कामदेवसमप्रभम् ॥ श्वेतचंपकवर्णाभं रत्नभूषणभूषितम् ॥ १७ ॥ शरत्पार्वणचंद्रास्यं शरत्पंकजलोचनम् ॥
रत्नसारविनिर्माणविमानस्थं मनोहरम् ॥ १८ ॥ रत्नकुंडलयुग्मेन गंडस्थलविराजितम् ॥ पारिजातप्रसूनानां मालावंतं
च सुस्मितम् ॥ १९ ॥ कस्तूरीकुंकुमायुक्तसुगंधिचंदनान्वितम् ॥ सा दृष्ट्वा सन्निधावेनं मुखमाच्छाद्य वाससा ॥ २० ॥
सस्मिता तं निरीक्षंती सकटाक्षं पुनःपुनः ॥ बभूवातिनम्रमुखी नवसंगमलज्जिता ॥ २१ ॥ शरदिंदुविनिंद्यैकस्वमुखेंदुविरा
जिता ॥ अमूल्यरत्ननिर्माणयावकावलिसंयुता ॥ २२ ॥ मणींद्रसारनिर्माणक्वणन्मंजीररंजिता ॥ दधती कबरीभारं मालती
माल्यसंयुतम् ॥ २३ ॥

च समाययावित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यावकं पादभूषणं तस्यावलिः पंक्तिः ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तपस्यायां तिष्ठामीत्यन्वयः ॥ ३० ॥ कुले जातः कुलीनो न पृच्छतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ कीदृशः पुरुषस्तर्हि कामिनीं पृच्छति तत्राह । लंपट इति ॥ ३२ ॥ कीदृशीं कामिनीं तत्राह ॥ आपातरमणीयामित्यादि प्रसन्नवदनेक्षणामित्यंतम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दुराशयो न य इत्यर्थः ॥

अमूल्यरत्ननिर्माणमकराकृतिकुंडला ॥ चित्रकुंडलयुग्मेन गंडस्थलविराजिता ॥२४॥ रत्नेंद्रसारहारेण स्तनमध्यस्थलोज्ज्वला ॥ रत्नकंकणकेयूरशंखभूषणभूषिता॥२५॥रत्नांगुलीयकैर्दिव्यैरंगुल्यावलिराजिता ॥ दृष्ट्वा तां ललितां रम्यां सुशीलां सुन्दरीं सतीम् ॥ २६ ॥ उवास तत्समीपे तु मधुरं तामुवाच सः ॥ शंखचूड उवाच ॥ का त्वं कस्य च कन्या च धन्या मान्या च योषिताम् ॥ २७ ॥ का त्वं मानिनि कल्याणि सर्वकल्याणदायिनी ॥ मौनीभूते किंकरे मां संभाषां कुरु सुन्दरि ॥ २८ ॥ इत्येवं वचनं श्रुत्वा सकामा वामलोचना ॥ सस्मिता नम्रवदना सकामं तमुवाच सा ॥ २९ ॥ तुलस्युवाच ॥ धर्मध्वजसुताऽहं च तपस्यायां तपोवने ॥ तपस्विन्यहं तिष्ठामि कस्त्वं गच्छ यथासुखम् ॥ ३० ॥ कामिनीं कुलजातां च रहस्येकाकिनीं सतीम् ॥ न पृच्छति कुले जात इत्येवं मे श्रुतौ श्रुतम् ॥ ३१ ॥ लंपटोऽसत्कुले जातो धर्मशास्त्रार्थवर्जितः ॥ येनाश्रुतः श्रुतेरर्थः स कामीच्छति कामिनीम् ॥ ३२ ॥ आपातमधुरां मत्तामंतकां पुरुषस्य ताम् ॥ विषकुंभाकाररूपाममृतास्यां च संततम् ॥ ३३ ॥ हृदये क्षुरधाराभां शश्वन्मधुरभाषिणीम् ॥ स्वकार्यपरिनिष्पत्त्यै तत्परां सततं च ताम् ॥ ३४ ॥ कार्यार्थे स्वामिवशगामन्यथैवावशां सदा ॥ स्वांते मलिनरूपां च प्रसन्नवदनेक्षणाम् ॥ ३५ ॥ श्रुतौ पुराणे यासां च चरित्रमतिदूषितम् ॥ तासु को विश्वसेत्प्राज्ञः प्रज्ञावांश्च दुराशयः ॥ ३६ ॥ तासां को वा रिपुर्मित्रं प्रार्थयंति नवंनवम् ॥ दृष्ट्वा सुवेषं पुरुषमिच्छंति हृदये सदा ॥ ३७ ॥ बाह्ये स्वार्थे सतीत्वं च ज्ञापयंती प्रयत्नतः ॥ शश्वत्कामा च रामा च कामाधारा मनोहरा ॥ ३८ ॥ बाह्ये छलात्खेदयंती स्वांतमैथुनमानसा ॥ कांतं हसंती रहसि बाह्येऽतीव सुलज्जिता ॥ ३९ ॥

॥ ३६ ॥ को वा रिपुः को वा मित्रं न कोऽपि रिपुर्मित्रं वेत्यर्थः ॥ स्वार्थपरा एव केवलम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ खेदयंती पुरुषमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तपोमार्गार्गला तपोमार्गप्रतिबंधिका ॥ ४५ ॥ भक्तिव्यवहिता भक्तिरहिता ॥ अधोऽङ्गं योनिरूपम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ रक्तेनारक्तम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ लक्ष्मीः सरस्वतीति ॥ लक्ष्म्यादीनां पूर्णावताराणां गंगादीनामंशावताराणां तथा कलाकलांशानां च स्वरूपं प्रशस्य

मानिनी मैथुनाभावे कोपना कलहांकुरा ॥ सुप्रीता भूरिसंभोगात्स्वल्पमैथुनदुःखिता ॥ ४० ॥ सुमिष्टान्नाच्छीततोयादाकांक्षंती च मानसे ॥ सुंदरं रसिकं कांतं युवानां गुणिनं सदा ॥ ४१ ॥ सुतात्परमभिस्नेहं कुर्वंती रसिकोपरि ॥ प्राणाधिकं प्रियतमं संभोगकुशलं प्रियम् ॥ ४२ ॥ पश्यंती रिपुतुल्यं च वृद्धं वा मैथुनाक्षमम् ॥ कलहं कुर्वती शश्वत्तेन सार्धं सुकोपना ॥ ४३ ॥ वाचया भक्षयंती तं सर्पमाखुमिवोल्वणम् ॥ दुःसाहसस्वरूपा च सर्वदोषाश्रया सदा ॥ ४४ ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां दुःसाध्या मोहरूपिणी ॥ तपोमार्गार्गला शश्वन्मोक्षद्वारकपाटिका ॥ ४५ ॥ हरेर्भक्तिव्यवहिता सर्वमायाकरंडिका ॥ संसारकारागारे च शश्वन्निगडरूपिणी ॥ ४६ ॥ इंद्रजालस्वरूपा च मिथ्या च स्वप्नरूपिणी ॥ बिभ्रती बाह्यसौंदर्यमधोंऽगमतिकुत्सितम् ॥ ४७ ॥ नानाविण्मूत्रपूयानामाधारं मलसंयुतम् ॥ दुर्गंधि दोषसंयुक्तं रक्तारक्तमसंस्कृतम् ॥ ४८ ॥ मायारूपा मायिनां च विधिना निर्मिता पुरा ॥ विषरूपा मुमुक्षूणामदृश्याऽप्यभिवांछताम् ॥ ४९ ॥ इत्युक्त्वा तुलसी तं च विरराम च नारद ॥ सस्मितः शंखचूडश्च प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ५० ॥ शंखचूड उवाच ॥ त्वया यत्कथितं देवि न च सर्वमलीककम् ॥ किंचित्सत्यमलीकं च किंचिन्मत्तो निशामय ॥ ५१ ॥ निर्मितं द्विविधं धात्रा स्त्रीरूपं सर्वमोहनम् ॥ कृत्वा रूपं वास्तवं च प्रशस्यं चाप्रशंसितम् ॥ ५२ ॥ लक्ष्मीः सरस्वती दुर्गा सावित्री राधिकादिका ॥ सृष्टिसूत्रस्वरूपा च आद्या सृष्टिर्विनिर्मिता ॥ ५३ ॥ एतासामंशरूपंच स्त्रीरूपं वास्तवं स्मृतम् ॥ तत्प्रशस्यं यशोरूपं सर्वमंगलकारकम् ॥५४ ॥ शतरूपा देवहूती स्वधा स्वाहा च दक्षिणा॥ छायावती रोहिणी च वरुणानी शची तथा ॥ ५५ ॥

मन्यदप्रशस्यमित्यर्थः ॥ सृष्टिसूत्रस्वरूपा च सृष्टिमूलभूतेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥ कलांशस्वरूपं चोत्तममित्यर्थः। स्ववेंश्यादिकमेव चेत्यस्य तदप्रशस्यमित्युत्तरेणान्वयः॥६१॥ साध्वीरूपमुत्तममित्याह। सत्त्वप्रधानमिति॥ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ यत एता मध्यमा एतादृशदोषविशिष्टा अतो रजोरूपस्य स्त्रीवस्तुनः साध्वीत्वं नैवोपजायत इत्यर्थः ॥६५॥ तमोरूपं तु दुर्निवार्यत्वादधममेवेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ तथा च तव लक्ष्म्यंशत्वात्तव रूपं त्वदुक्तरीत्या निन्द्यं न किंत्वतिप्रशस्तमेव भवतीति मम त्वयीच्छा जाता युक्तेति भावः ॥ यदुक्तं त्वया कुलीनः

कुबेरस्य च पत्नी याऽप्यदितिश्च दितिस्तथा ॥ लोपामुद्राऽनसूया च कोटिभी तुलसी तथा ॥५६॥ अहल्याऽरुंधती मेना तारा मंदोदरी तथा ॥ दमयन्ती वेदवती गंगा च मनसा तथा ॥ ५७ ॥ पुष्टिस्तुष्टिः स्मृतिर्मेधा कालिका च वसुन्धरा ॥ षष्ठी मंगल चंडी च मूर्तिश्च धर्मकामिनी ॥ ५८ ॥ स्वस्ति श्रद्धा च शांतिश्च कांतिःक्षान्तिस्तथा परा ॥ निद्रा तन्द्रा क्षुत्पिपासा संध्या रात्रिदिनानि च ॥५९॥ सम्पत्तिर्धृतिकीर्ती च क्रिया शोभा प्रभा शिवा ॥ यत्स्त्रीरूपश्च सम्भूतमुत्तमन्तु युगे युगे ॥ ६० ॥ कला कलांशरूपं च स्ववेंश्यादिकमेव च ॥ तदप्रशस्यं विश्वेषु पुंश्चलीरूपमेव च ॥ ६१ ॥ सत्त्वप्रधानं यद्रूपं तद्युक्तश्च प्रभावतः ॥ तदुत्तमं च विश्वेषु साध्वीरूपं च शंसितम् ॥ ६२ ॥ तद्वास्तवं च विज्ञेयं प्रवदंति मनीषिणः ॥ रजोरूपं तमोरूपं कलासु विविधं स्मृतम् ॥ ६३ ॥ मध्यमा रजसश्चांशास्तास्तु भोगेषु लोलुपाः ॥ सुखसम्भोगवश्याश्च स्वकार्ये निरताः सदा ॥६४॥ कपटा मोहकारिण्यो धर्मार्थविमुखाः सदा ॥ रजोरूपस्य साध्वीत्वमतो नैवोपजायते ॥ ६५ ॥ इदं मध्यमरूपं च प्रवदंति मनीषिणः ॥ तमोरूपं दुर्निवार्यमधमं तद्विदुर्बुधाः ॥ ६६ ॥ न पृच्छति कुले जातः पंडितश्च परस्त्रियम् ॥ निर्जने निर्जले वाऽपि रहस्यपि परस्त्रियम् ॥ ६७ ॥ आगच्छामि त्वत्समीपमाज्ञया ब्रह्मणोऽधुना ॥ गांधर्वेण विवाहेन त्वां ग्रहीष्यामि शोभने ॥ ६८ ॥ अहमेव शंखचूडो देवविद्रावकारकः ॥ दनुवंश्यो विशेषेण सुदामाऽहं हरेः पुरा ॥ ६९ ॥

परास्त्रियं न पश्यति तत्तथैव तथाऽप्यहं ब्रह्मण आज्ञया त्वत्समीपमागतोऽस्मीत्याभिप्रायेणाह ॥ न पृच्छतीति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ दनुवंशे जातः पुरा पूर्वं हरेः सखा सुदामाऽहम् ॥ अधुना तु शापाद्दनोर्वंशे जात इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ पूर्वकथां स्मारयति । जातिस्मरोऽहमिति ॥ ७१ ॥ संभोक्तुं नालं समर्थो राधाभयादित्यन्वयः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एवंविधो वक्ष्यमाणस्त्रीजितादन्य इत्यर्थः ॥ विश्वेषु लोकेषु ॥ ७४ ॥ त्वयाऽहं विचारेण पूर्वोक्तवादेन जिताऽस्मि न मया त्वं जित इति त्वं स्त्रीजितो नाऽसीत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ एषु वर्णसंकरश्चेत्स

अहमष्टसु गोपेषु गोपोऽपि पार्षदेषु च ॥ अधुना दानवेंद्रोऽहं राधिकायाश्च शापतः ॥७०॥ जातिस्मरोऽहं जानामि कृष्णमंत्रप्रभावतः॥जातिस्मरा त्वं तुलसी संभुक्ता हरिणा पुरा ॥७१॥ त्वमेव राधिकाकोपाज्जाताऽसि भारते भुवि ॥ त्वां संभोक्तुमुत्सुकोऽहं नालं राधाभयात्ततः ॥ ७२ ॥ इत्येवमुक्त्वा स पुमान्विरराम महामुने ॥ सस्मितं तुलसी तुष्टा प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ७३ ॥ तुलस्युवाच ॥ एवंविधो बुधो नित्यं विश्वेषु च प्रशंसितः ॥ कांतमेवंविधं कांता शश्वदिच्छति कामतः ॥ ७४ ॥ त्वयाऽहमधुना सत्यं विचारेण पराजिता ॥ स निंदितश्चाप्यशुचिर्यः पुमांश्च स्त्रिया जितः ॥७५॥ निंदंति पितरो देवा बांधवाः स्त्रीजितं नरम् ॥ स्त्रीजितं मनसा माता पिता भ्राता च निंदति ॥ ७६ ॥ शुद्धो विप्रो दशाहेन जातके मृतके यथा ॥ भूमिपो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहतः ॥ ७७ ॥ शूद्रो मासेन वेदेषु मातृवद्धीनसंकरः॥ अशुचिः स्त्रीजितः शुद्ध्येच्चितादहनकालतः ॥ ७८ ॥ न गृह्णन्तीच्छया तस्य पितरः पिण्डतर्पणम् ॥ न गृह्णन्त्येव देवाश्च तस्य पुष्पजलादिकम् ॥ ७९ ॥ किं वा ज्ञानेन तपसा जपहोमप्रपूजनैः ॥ किं विद्यया च यशसा स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ॥ ८० ॥ विद्याप्रभावज्ञानार्थं मया त्वं च परीक्षितः ॥ कृत्वा परीक्षां कांतस्य वृणोति कामिनी वरम् ॥ ८१ ॥ वराय गुणहीनाय वृद्धायाज्ञानिने तथा ॥ दरिद्राय च मूर्खाय रोगिणे कुत्सिताय च ॥ ८२ ॥ अत्यन्तकोपयुक्ताय वाऽत्यन्तदुर्मुखाय च ॥ पंगवे चांगहीनाय चांधाय बधिराय च ॥ ८३ ॥

मातृवत् यज्जातीया माता तज्जात्युक्तसूतकपरिपालनेन शुध्येदित्यर्थः ॥ स्त्रीजितस्य तु देहांतप्रायश्चित्तेनैव शुद्धिरित्याह । अशुचिरिति ॥ एतादृशोऽतिनीचोऽयमिति भावः ॥ ७८ ॥ तदेवाह । न गृह्णंतीति ॥७९॥८०॥ मया तु तव विद्यापरीक्षा कृतेत्याह । विद्याप्रभावेति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र ब्रह्माऽगत्योवाचेत्यर्थाद्बोध्यं किमुवाच तदाह । ब्रह्मोवाच किं करोषीति ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

जडाय चैव मूकाय क्लीबतुल्याय पापिने ॥ ब्रह्महत्यां लभेत्सोऽपि स्वकन्यां प्रददाति यः ॥८४॥ शान्ताय गुणिने चैव यूने च
विदुषेऽपि च॥साधवे च सुतां दत्त्वा दशयज्ञफलं लभेत्॥८५॥यः कन्यापालनं कृत्वा करोति यदि विक्रयम्॥विक्रेता धनलोभेन
कुम्भीपाकं स गच्छति ॥ ८६ ॥ कन्यामूत्रं पुरीषं च तत्र भक्षति पातकी ॥ कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ ८७ ॥
तदंते व्याधिसंयुक्तः स लभेज्जन्म निश्चितम् ॥ विक्रीणाति मांसभारं वहत्येव दिवानिशम् ॥ ८८ ॥ इत्येवमुक्त्वा तुलसी
विरराम तपोनिधे ॥ ब्रह्मोवाच ॥ किं करोषि शंखचूड संवादमनया सह ॥ ८९॥गान्धर्वेण विवाहेन त्वं चास्या ग्रहणं कुरु ॥
पुरुषेष्वसि रत्नं त्वं स्त्रीषु रत्नं त्वियं सती॥९०॥विदग्धाया विदग्धेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥ निर्विरोधसुखं राजन्को वा त्यजति
दुर्लभम् ॥ ९१ ॥ योऽविरोधसुखत्यागी स पशुर्नात्र संशयः ॥ किं परीक्षसि त्वं कान्तमीदृशं गुणिनं सति ॥ ९२ ॥ देवा
नामसुराणां च दानवानां विमर्दकम् ॥ यथा लक्ष्मीश्च लक्ष्मीशे यथा कृष्णे च राधिका ॥ ९३ ॥ यथा मयि च सावित्री
भवानी च भवे यथा ॥ यथा धरा वराहे च दक्षिणा च यथाऽध्वरे ॥ ९४ ॥ यथाऽत्रावनसूया च दमयंती यथा नले ॥ रोहिणी
च यथा चंद्रे यथा कामे रतिः सती ॥ ९५ ॥ यथा दितिः कश्यपे च वसिष्ठेऽरुंधती सती ॥ यथाऽहल्या गौतमे च देवहूतिश्च
कर्दमे ॥ ९६ ॥ यथा बृहस्पतौ तारा शतरूपा मनौ यथा ॥ यथा च दक्षिणा यज्ञे यथा स्वाहा हुताशने ॥ ९७ ॥ यथा शची
महेंद्रे च यथा पुष्टिर्गणेश्वरे ॥ देवसेना यथा स्कन्दे धर्मे मूर्तिर्यथा सती ॥९८॥ सौभाग्या सुप्रिया त्वं च शंखचूडे तथा भव ॥
अनेन सार्धं सुचिरं सुंदरेण च सुन्दरि ॥९९॥ स्थाने स्थाने विहारं च यथेच्छं कुरु सन्ततम्॥पश्चात्प्राप्स्यसि गोलोके श्रीकृष्णं
पुनरेव च ॥१००॥ चतुर्भुजं च वैकुंठे शंखचूडे मृते सति॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

चतुर्नवतिपद्यैस्तु तुलसीशंखचूडयोः ॥ विवाहानंतरं देवा वैकुंठं जग्मुरुत्तमम् ॥ १ ॥ इत्थं ब्रह्मणा तौ बोधितावित्युक्तं ततः परं किं जातमिति पृच्छति। नारद उवाच
विचित्रमिति ॥१॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ चतुःषष्टिशृंगारकलाभिर्मीयते परिच्छिद्यते तत्तादृशं चतुःषष्टिविधं सुखं ताः कलाश्च रसालोके स्पष्टीकृताः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥८॥

नारद उवाच ॥ विचित्रमिदमाख्यानं भवता समुदाहृतम् ॥ श्रुतेन येन मे तृप्तिर्न कदाऽपि हि जायते॥ १ ॥ततः परं तु यज्जातं
तत्त्वं वद महामते ॥ नारायण उवाच ॥ इत्येवमाशिषं दत्त्वा स्वालयं च ययौ विधिः ॥ २ ॥ गांधर्वेण विवाहेन जगृहे तां च
दानवः ॥ स्वर्गे दुंदुभिवाद्यं च पुष्पवृष्टिर्बभूव ह ॥ ३ ॥ स रेमे रामया सार्धं वासगेहे मनोरमे ॥ मूर्च्छां सा प्राप तुलसी नवसंगमसंगता ॥ ४ ॥ निमग्ना निर्जले साध्वी संभोगसुखसागरे चतुःषष्टिकलामानं चतुःषष्टिविधं सुखम् ॥५॥ कामशास्त्रे यन्निरुक्तं
रसिकानां यथेप्सितम् ॥ अंगप्रत्यंगसंश्लेषपूर्वकं स्त्रीमनोहरम् ॥ ६ ॥ तत्सर्वं रसशृंगारं चकार रसिकेश्वरः ॥ अतीव रम्यदेशे
च सर्वजन्तुविवर्जिते ॥ ७ ॥ पुष्पचन्दनतल्पे च पुष्पचन्दनवायुना ॥ पुष्पोद्याने नदीतीरे पुष्पचन्दनचर्चिते ॥ ८ ॥
गृहीत्वा रसिको रासे पुष्पचन्दनचर्चिताम् ॥ भूषितो भूषणेनैव रत्नभूषणभूषिताम् ॥ ९ ॥ सुरते विरतिर्नास्ति तयोः सुरति
विज्ञयोः ॥ जहार मानसं भर्तुर्लीलया लीलया सती ॥ १० ॥ चेतनां रसिकायाश्च जहार रसभाववित् ॥ वक्षसश्चंदनं राज्ञस्तिलकं विजहार सा ॥ ११ ॥ स च जहार तस्याश्च सिंदूरबिंदुपत्रकम् ॥ तद्वक्षस्युरोजे च नखरेखां ददौ मुदा ॥ १२ ॥ सा
ददौ तद्वामपार्श्वे करभूषणलक्षणम् ॥ राजा तदोष्ठपुटके ददौ रदनदंशनम् ॥ १३ ॥ तद्गंडयुगले सा च प्रददौ तच्चतुर्गुणम् ॥
आलिंगनं चुम्बनं च जंघादिमर्दनं तथा ॥१४॥ एवं परस्परं क्रीडां चक्रतुस्तौ विजानतौ ॥ सुरते विरते तौ च समुत्थाय परस्परम् ॥ १५॥ सुवेषं चक्रतुस्तत्र यद्यन्मनसि वांछितम् ॥ चन्दनैः कुंकुमारक्तैः सा तस्य तिलकं ददौ ॥१६॥ सर्वांगे सुन्दरे रम्ये
चकार चानुलेपनम् ॥ सुवासं चैव ताम्बूलं वह्निशुद्धे च वाससी ॥१७॥ पारिजातस्य कुसुमं जरारोगहरं परम् ॥ अमूल्यरत्न
निर्माणमंगुलीयकमुत्तमम् ॥ १८ ॥ सुंदरं च मणिवरं त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ॥ दासी तवाहमित्येवं समुच्चार्य पुनः पुनः ॥१९॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ जहार परस्परशरीरावयवमर्दनेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ तद्रदनदंशनं चतुर्गुणं प्रददौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्वाहाया वह्नेर्यदाहृतम् ॥ छायायाः सूर्यपत्न्याः रोहिण्याश्चंद्रपत्न्याः ॥ २४ ॥ २५ ॥ विचित्राणां पद्मकानां पद्मरागमणीनां श्रेणयो यस्यां शय्यायाम् ॥ २६ ॥ पत्रकं चंदनवल्लीरूपम् ॥ २७ ॥ तिसृभिः कर्पूरलेखाभिर्युक्तम् ॥ त्रिशब्दस्य परनिपातात्वार्षम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२॥३३॥

ननाम परया भक्त्या स्वामिनं गुणशालिनम् ॥ सस्मिता तन्मुखांभोजं लोचनाभ्यां पुनः पुनः ॥ २० ॥ निमेषरहिताभ्यां चाप्यपश्यत्कामसुन्दरम्॥स च तां च समाकृष्य चकार वक्षसि प्रियाम् ॥२१॥ सस्मितं वाससाऽऽच्छन्नं ददर्श मुखपंकजम् ॥ चुचुंब कठिने गंडे बिंबोष्ठौ पुनरेव च ॥ २२ ॥ ददौ तस्यै वस्त्रयुग्मं वरुणादाहृतं च यत् ॥ तदाहृतां रत्नमालां त्रिषु लोकेषु दुर्लभाम् ॥ २३ ॥ ददौ मंजीरयुग्मं च स्वाहाया आहृतं च यत् ॥ केयूरयुग्मं छायाया रोहिण्याश्चैव कुण्डलम् ॥ २४ ॥ अंगुलीयकरत्नानि रत्याश्च करभूषणम् ॥ शंखं च रुचिरं चित्रं यद्दत्तं विश्वकर्मणा ॥ २५ ॥ विचित्रपद्मकश्रेणीं शय्यां चापि सुदुर्लभाम् ॥ भूषणानि च दत्त्वा च भूपो हासं चकार ह ॥ २६ ॥ निर्ममे कबरीभारे तस्या मांगल्यभूषणम् ॥ सुचित्रं पत्रकं गंडमण्डलेऽस्याः समं तथा ॥ २७ ॥ चन्दलेखात्रिभिर्युक्तं चन्दनेन सुगन्धिना ॥ परीतं परितश्चित्रैः सार्धं कुंकुमबिंदुभिः ॥२८॥ ज्वलत्प्रदीपाकारं च सिंदूरतिलकं ददौ ॥ तत्पादपद्मयुगले स्थलपद्मविनिंदिते ॥ २९ ॥ चित्रालक्तकरागं च नखरेषु ददौ मुदा स्ववक्षसि मुहुर्न्यस्य सरागं चरणांबुजम्॥३०॥हे देवि तव दासोऽहमित्युच्चार्य पुनःपुनः॥रत्नभूषितहस्तेन तां च कृत्वा स्ववक्षसि ॥३१॥ तपोवनं परित्यज्य राजा स्थानांतरं ययौ॥मलये देवनिलये शैले शैले तपोवने ॥३२ ॥ स्थाने स्थानेऽतिरम्ये च पुष्पोद्याने च निर्जने ॥ कंदरे कंदरे सिंधुतीरे चैवातिसुंदरे ॥ ३३ ॥ पुष्पभद्रानदीतीरे नीरवातमनोहरे ॥ पुलिने पुलिने दिव्ये नद्यां नद्यां नदे नदे ॥ ३४ ॥ मधौ मधुकराणां च मधुरध्वनिनादिते ॥ विस्पंदने सुरसने नन्दने गन्धमादने ॥ ३५ ॥ देवोद्याने नंदने च चित्रचंदनकानने ॥ चम्पकानां केतकीनां माधवीनां च माधवे ॥ ३६ ॥

॥ ३४ ॥ विस्पंदने तन्नाम्नि वने तथैव सुरसननाम्नि वने ॥ ३५ ॥ माधवे वसंते माधवीनां वासंती माधवी लतेत्यमराद्वासंतीलतानां वने इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥पुंस्कोकिलरुतं श्रुतं प्रसिद्धं यस्मिंस्तस्मिन्वने ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ आश्रमाणां लोकानां स्थानानाम्

कुन्दानां मालतीनां च कुमुदांभोजकानने ॥ कल्पवृक्षे कल्पवृक्षे पारिजातवने वने ॥ ३७ ॥ निर्जने कांचने स्थाने धन्ये कांचनपर्वते ॥ कांचीवने किंजलके कंचुके कांचनाकरे ॥ ३८ ॥ पुष्पचन्दनतल्पेषु पुंस्कोकिलरुतश्रुते ॥ पुष्पचन्दनसंयुक्तः पुष्पचंदनवायुना ॥ ३९ ॥ कामुक्या कामुकः कामात्स रेमे रामया सह ॥ न हि तृप्तो दानवेन्द्रस्तृप्तिं नैव जगाम सा ॥ ४० ॥ हविषा कृष्णवर्त्मेव ववृधे मदनस्तयोः ॥ तया सह समागत्य स्वाश्रमं दानवस्ततः ॥ ४१ ॥ रम्यं क्रीडालयं गत्वा विजहार पुनः पुनः ॥ एवं स बुभुजे राज्यं शंखचूडः प्रतापवान् ॥ ४२ ॥ एकमन्वन्तरं पूर्णं राजा राजेश्वरो महान् ॥ देवानामसुराणां च दानवानां च संततम्॥४३॥गन्धर्वाणां किन्नराणां राक्षसानां च शांतिदः॥हृताधिकारा देवाश्च चरंति भिक्षुका यथा ॥ ४४ ॥ ते सर्वेऽतिविषण्णाश्च प्रजग्मुर्ब्रह्मणः सभाम् ॥ वृत्तांतं कथयामासू रुरुदुश्च भृशं मुहुः ॥ ४५ ॥ तदा ब्रह्मा सुरैः सार्धं जगाम शंकरालयम् ॥ सर्वेशं कथयामास विधाता चन्द्रशेखरम् ॥४६॥ ब्रह्मा शिवश्च तैः सार्धं वैकुण्ठं च जगाम ह ॥ दुर्लभं परमं धाम जरामृत्युहरं परम् ॥ ४७ ॥ संप्राप च वरं द्वारमाश्रमाणां हरेरहो ॥ ददर्श द्वारपालांश्च रत्नसिंहासनस्थितान् ॥ ४८ ॥ शोभितान्पीतवस्त्रैश्च रत्नभूषणभूषितान् ॥ वनमालान्वितान्सर्वाञ्श्यामसुन्दरविग्रहान्॥४९॥शंखचक्रगदापद्मधरांश्चैव चतुर्भुजान् ॥ सस्मितान्स्मेरवक्रास्यान्पद्मनेत्रान्मनोहरान् ॥५०॥ ब्रह्मा तान्कथयामास वृत्तांते गमनार्थकम् ॥ तेऽनुज्ञां च ददुस्तस्मै प्रविवेश तदाज्ञया॥५१॥एवं षोडश द्वाराणि निरीक्ष्य कमलोद्भवः॥देवैः सार्धंताननतीत्य प्रविवेश हरेः सभाम्॥५२॥ देवर्षिभिः परिवृतां पार्षदैश्च चतुर्भुजैः ॥ नारायणस्वरूपैश्च सर्वैः कौस्तुभभूषितैः ॥ ५३ ॥ नवेन्दुमण्डलाकारां चतुरस्रां मनोहराम् ॥ मणींद्रहारनिर्माणां हीरासारसुशोभिताम् ॥ ५४ ॥ अमूल्यरत्नखचितां रचितां स्वेच्छया हरेः ॥ माणिक्यमालाजालाभां मुक्तापंक्तिविभूषिताम् ॥ ५५ ॥ मंडितां मण्डलाकारै रत्नदर्पणकोटिभिः ॥ विचित्रैश्चित्ररेखाभिर्नानाचित्रविचित्रिताम् ॥ ५६ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ शापमाह । तत्रैकदेति ॥ विरजां

पद्मरागेन्द्ररचितां रुचिरां मणिपंकजैः ॥ सोपानशतकैर्युक्तां स्यमतंकविनिर्मितैः ॥ ५७ ॥ पट्टसूत्रग्रंथियुक्तैश्चारुचन्दनपल्लवैः ॥
इन्द्रनीलस्तंभवर्यैर्वेष्टितां सुमनोहराम् ॥ ५८ ॥ सद्रत्नपूर्णकुंभानां समूहैश्च समन्विताम् ॥ पारिजातप्रसूनानां मालाजाले
र्विराजिताम् ॥ ५९ ॥ कस्तूरीकुंकुमारक्तैः सुगंधिचन्दनद्रुमैः ॥ सुसंस्कृतान्तु सर्वत्र वासितां गन्धवायुना ॥ ६० ॥ विद्याधरीस
मूहानां नृत्यजालैर्विराजिताम् ॥ सहस्रयोजनायामां परिपूर्णां च किंकरैः ॥ ६१ ॥ ददर्श श्रीहरिं ब्रह्मा शंकरश्च सुरैः सह ॥
वसंतं तन्मध्यदेशे यथेंदु तारकावृतम् ॥ ६२ ॥ अमूल्यरत्ननिर्माणचित्रसिंहासने स्थितम् ॥ किरीटिनं कुंडलिनं वनमालावि
भूषितम् ॥ ६३ ॥ चंदनोक्षितसर्वांगं बिभ्रतं केलिपंकजम् ॥ पुरतो नृत्यगीतं च पश्यंतं सस्मितं मुदा ॥ ६४ ॥ शांतं सरस्व
तीकांतं लक्ष्मीधृतपदांबुजम् ॥ लक्ष्म्या प्रदत्तताम्बूलं भुक्तवंतं सुवासितम् ॥ ६५ ॥ गंगया परया भक्त्या सेवितं श्वेतचामरैः॥
सर्वैश्च स्तूयमानं च भक्तिनम्रात्मकंधरैः ॥ ६६ ॥ एवं विशिष्टं तं दृष्ट्वा परिपूर्णतमं प्रभुम् ॥ ब्रह्मादयः सुराः सर्वे प्रणम्य तुष्टुवु
स्तदा ॥ ६७ ॥ पुलकांचितसर्वांगाः साश्रुनेत्राश्च गद्गदाः ॥ भक्ताश्च परया भक्त्या भीता नम्रात्मकंधराः ॥ ६८ ॥ कृताञ्जलिपुटो
भूत्वा विधाता जगतामपि ॥ वृत्तांतं कथयामास विनयेन हरेः पुरः ॥ ६९ ॥ हरिस्तद्वचनं श्रुत्वा सर्वज्ञः सर्वभाववित् ॥ प्रहस्यो
वाच ब्रह्माणं रहस्यं च मनोहरम् ॥ ७० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ शंखचूडस्य वृत्तांतं सर्वं जानामि पद्मज ॥ मद्भक्तस्य च गोपस्य
महातेजस्विनः पुरा ॥ ७१ ॥ शृणु तत्सर्ववृतान्तमितिहासं पुरातनम् ॥ गोलोकस्यैव चरितं पापघ्नं पुण्यकारकम् ॥ ७२ ॥
सुदामा नाम गोपश्च पार्षदप्रवरो मम ॥ स प्राप दानवीं योनिं राधाशापात्सुदारुणात् ॥७३॥ तत्रैकदाऽहमगमं स्वालयाद्रासमंड
लम् ॥ विरजामपि नीत्वा च मम प्राणाधिका परा ॥ ७४ ॥

कांचन गोपीम् ॥ प्राणाधिकाराधा ॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ तत्ताडनं तेन शंखचूडेन कृतं तासां सखीनां ताडनं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ ८१ ॥ मां प्रणम्य गच्छंतं शंखचूडं तुष्टा सा

सा मां विरजया सार्धं विज्ञाय किंकरीमुखात् ॥ पश्चात्क्रुद्धा साऽऽजगाम न ददर्श च तत्र माम् ॥ ७५ ॥ विरजां च नदी
रूपां मां ज्ञात्वा च तिरोहितम् ॥पुनर्जगाम सा दृष्ट्वा स्वालयं सखिभिः सह ॥७६ ॥ मां दृष्ट्वा मंदिरे देवी सुदाम्ना सहितं पुरा ॥
भृशं सा भर्त्सयामास मौनीभूतं च सुस्थिरम्॥७७॥तच्छ्रुत्वाऽसहमानश्च सुदामा तां चुकोप ह ॥ स च तां भर्त्सयामास कोपेन
मम सन्निधौ ॥७८॥ तच्छ्रुत्वा कोपयुक्ता सा रक्तपंकजलोचना ॥ बहिष्कर्तुं चकाराज्ञां संत्रस्तं मम संसदि॥७९॥सखीलक्षं समु
त्तस्थौ दुर्वारं तेजसोल्वणम्॥ बहिश्चकार तं तूर्णं जल्पंतं च पुनःपुनः॥८०॥सा च तत्ताडनं तासां श्रुत्वा रुष्टा शशाप ह॥याहि
रे दानवीं योनिमित्येवं दारुणं वचः ॥८१॥ तं गच्छंतं शपंतं च रुदंतं मां प्रणम्य च ॥ वारयामास तुष्टा सा रुदती कृपया पुनः
॥ ८२ ॥ हे वत्स तिष्ठ मा गच्छ क्व यासीति पुनःपुनः ॥ समुच्चार्य च तत्पश्चाज्जगाम सा च विक्लवम् ॥८३ ॥ गोप्यश्च रुरुदुः
सर्वा गोपाश्चापि सुदुःखिताः ॥ ते सर्वे राधिका चापि तत्पश्चाद्बोधिता मया ॥ ८४ ॥ आयास्यति क्षणार्धेन कृत्वा शापस्य
पालनम् ॥ सुदामंस्त्वमिहागच्छेत्युक्त्वा सा च निवारिता ॥ ८५ ॥ गोलोकस्य क्षणार्धेन चैकं मन्वंतरं भवेत् ॥ पृथिव्या जग
तां धातरित्येव वचनं ध्रुवम् ॥ ८६ ॥ इत्येवं शंखचूडश्च पुनस्तत्रैव यास्यति ॥ महाबलिष्ठो योगेशः सर्वमायाविशारदः ॥ ८७ ॥
मम शूलं गृहीत्वा च शीघ्रं गच्छत भारतम् ॥ शिवः करोतु संहारं मम शूलेन रक्षसः ॥ ८८ ॥ ममैव कवचं कंठे सर्वमंगलका
रकम् ॥ बिभर्त्ति दानवः शश्वत्संसारे विजयी ततः ॥८९॥ तस्मिन्ब्रह्मन्स्थिते चैव न कोऽपि हिंसितुं क्षमः ॥ तद्याचनां करिष्या
मि विप्ररूपाऽहमेव च ॥ ९० ॥ सतीत्वहानिस्तत्पत्न्या यत्र काले भविष्याति ॥ तत्रैव काले तन्मृत्युरिति दत्तो वरस्त्वया ॥९१ ॥
तत्पत्न्याश्चोदरे वीर्यमर्पयिष्यामि निश्चितम् ॥ तत्क्षणे चैव तन्मृत्युर्भविष्यति न संशयः ॥ ९२ ॥

वारयामासेत्यन्वयः ॥ ८२ ॥ विक्लवं खेदम् ॥८३॥८४॥८५॥८६॥८७॥ रक्षसो दानवस्य ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

पश्चात्सेति तत्पत्नीत्यर्थः ॥ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ चतुरशीतिपद्यैस्तु शंखचूडासुरस्य च ॥ देवानां चैव संग्रामो यथावदभिवर्ण्यते ॥ १ ॥ भारते देवगमनोत्तरं जातं वृत्तमाह । ब्रह्मा शिवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ महेंद्रनगराद्युत्कृष्टम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वणिजां

पश्चात्सा देहमुत्सृज्य भविष्यति मम प्रिया ॥ इत्युक्त्वा जगतां नाथो ददौ शूलं हराय च ॥ ९३ ॥ शूलं दत्त्वा ययौ शीघ्रं हरिरभ्यंतरे मुदा ॥ भारतं च ययुर्देवा ब्रह्मरुद्रपुरोगमाः ॥ ९४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महा ० नवमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ॥ १९ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ ब्रह्मा शिवं संनियोज्य संहारे दानवस्य च ॥ जगाम स्वालयं तूर्णं यथास्थानं सुरोत्तमाः ॥१॥ चंद्रभागानदीतीरे वटमूले मनोहरे ॥ तत्र तस्थौ महादेवो देवविस्तारहेतवे ॥ २ ॥ दूतं कृत्वा चित्ररथं गंधर्वेश्वरमीप्सितम् ॥ शीघ्रं प्रस्थापयामास शंखचूडांतिकं मुदा ॥ ३ ॥ सर्वेश्वराज्ञया शीघ्रं ययौ तन्नगरं परम् ॥ महेंद्रनगरोत्कृष्टं कुबेरभवनाधिकम् ॥ ४ ॥ पंचयोजनविस्तीर्णं दैर्घ्ये तद्द्विगुणं भवेत् ॥ स्फटिकाकारमणिभिर्निर्मितं यानवेष्टितम् ॥ ५ ॥ सप्तभिः परिखाभिश्च दुर्गमाभिः समन्वितम् ॥ ज्वलदग्निनिभैः शश्वत्कल्पितं रत्नकोटिभिः॥६॥ युक्तं च वीथीशतकैर्मणिवेदिविचित्रितैः॥परितो वणिजां सौधैर्नानावस्तुविराजितैः ॥ ७ ॥ सिंदूराकारमणिभिर्निर्मितैश्च विचित्रितैः ॥ भूषितं भूषितैर्दिव्यैराश्रमैः शतकोटिभिः ॥ ८ ॥ गत्वा ददर्श तन्मध्ये शंखचूडालयं परम् ॥ अतीव वलयाकारं यथा पूर्णेंदुमंडलम् ॥ ९ ॥ ज्वलदग्निशिखाक्ताभिः परिखाभिश्चतसृभिः ॥ तद्दुर्गमं च शत्रूणामन्येषां सुगमं सुखम् ॥ १० ॥ अत्युच्चैर्गगनस्पर्शिमणिशृङ्गविराजितम् ॥ राजितं द्वादशद्वारैर्द्वारपालसमन्वितम् ॥ ११॥ मणीन्द्रसारनिर्माणैः शोभितं लक्षमन्दिरैः ॥ शोभितं रत्नसोपानै रत्नस्तंभविराजितम् ॥१२॥ तद्दृष्ट्वा पुष्पदंतोऽपि वरं द्वारं ददर्श सः ॥ द्वारे नियुक्तं पुरुषं शूलहस्तं च सस्मितम् ॥ १३ ॥

महाजनानां वैश्यानाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अत्युच्चैश्च तानि गगनस्पर्शीनि मणिश्रृंगाणि तैर्विराजितम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुष्पदंत इति चित्ररथगंधर्वस्यैव नामांतरं पुष्पदंत इति ॥ १३ ॥

॥१४॥ रणस्य रणसंबंधिनं युद्धाह्वानार्थमागतं दूतरूपं पुरुषं श्रुत्वा न कोऽपि रक्षति तस्य प्रतिबंधो न क्रियत इत्यर्थः॥एतादृशः शंखचूडः शूर इति भावः ॥१५॥ रणस्य सर्ववृत्तांतं राजानं प्रति शीघ्रं विज्ञापयत इत्युवाच ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ माल्येन सहितं लेपनं दधतमित्यन्वयः ॥२१॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

तिष्ठंतं पिंगलाक्षं च ताम्रवर्णं भयं करम् ॥ कथयामास वृत्तांतं जगाम तदनुज्ञया ॥ १४ ॥ अतिक्रम्य च तद्द्वारं जगामाभ्यन्तरं
पुनः ॥ न कोऽपि रक्षति श्रुत्वा दूतरूपं रणस्य च ॥ १५ ॥ गत्वा सोऽभ्यन्तरद्वारं द्वारपालमुवाच ह ॥ रणस्य सर्ववृत्तांतं
विज्ञापयंत मा चिरम्॥१६॥स च तं कथयित्वा च दूतो गंतुमुवाच ह ॥ गत्वा शंखचूडं तं ददर्श सुमनोहरम् ॥१७॥ राजमण्डलमध्यस्थं
स्वर्णसिंहासने स्थितम्॥मणीन्द्ररचितं दिव्यं रत्नदंडसमन्वितम् ॥ १८ ॥ रत्नकृत्रिमपुष्पैश्च प्रशस्तैः शोभितं सदा ॥
भृत्येन मस्तकन्यस्तं स्वर्णच्छत्रं मनोहरम्॥१९॥सेवितं पार्षदगणै रुचिरैः श्वेतचामरैः ॥ सुवेषं सुन्दरं रम्यं रत्नभूषणभूषितम् ॥
॥ २० ॥ माल्येन लेपनं सूक्ष्मं सुवस्त्रं दधतं मुने ॥ दानवेंद्रैः परिवृतं सुवेषैश्च त्रिकोटिभिः ॥ २१ ॥ शतकोटिभिरन्यैश्च
भ्रमद्भिरस्त्रपाणिभिः ॥ एवंभूतं च तं दृष्ट्वा पुष्पदंतः सविस्मयः ॥ २२ ॥ उवाच स च वृत्तांतं यदुक्तं शंकरेण च ॥ पुष्पदंत
उवाच ॥ राजेंद्र शिवभृत्योऽहं पुष्पदंताभिधः प्रभो ॥ २३ ॥ यदुक्तं शंकरेणैव तद्ब्रवीमि निशामय ॥ राज्यं देहि च देवानामधिकारं
च सांप्रतम् ॥ २४ ॥ देवाश्च शरणापन्ना देवेशं श्रीहरिं परम् ॥ हरिर्दत्त्वाऽस्य शूलं च तेन प्रस्थापितः शिवः ॥ २५ ॥
पुष्पभद्रानदीतीरे वटमूले त्रिलोचनः ॥ विषयं देहि तेषां च युद्धं वा कुरु निश्चितम् ॥ २६ ॥ गत्वा वक्ष्यामि किं शम्भुमथ
तद्वद मामपि ॥ दूतस्य वचनं श्रुत्वा शंखचूडः प्रहस्य च ॥२७॥ प्रभातेऽहं गमिष्यामि त्वं च गच्छेत्युवाच ह ॥ स गत्वोवाच
तं तूर्णं वटमूलस्थमीश्वरम् ॥ २८ ॥ शंखचूडस्य वचनं तदीयं तन्मुखोदितम् ॥ एतस्मिन्नंतरे स्कन्द आजगाम शिवांतिकम् ॥
॥२९॥ वीरभद्रश्च नन्दी च महाकालः सुभद्रकः ॥ विशालाक्षश्च बाणश्च पिंगलाक्षो विकंपनः ॥ ३० ॥

पुष्पभद्रेति ॥ चंद्रभागाया नामांतरम् ॥ विषयं स्वदेशम् तेषां देवानाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अभया सा रिपुं रिपवे भयं ददातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

विरूपो विकृतिश्चैव मणिभद्रश्च बाष्कलः ॥ कपिलाख्यो दीर्घदंष्ट्रो विकटस्ताम्रलोचनः ॥ ३१ ॥ कालकण्ठो बली भद्रः
कालजिह्वः कुटीचरः ॥ बलोन्मत्तो रणश्लाघी दुर्जयो दुर्गमस्तथा ॥ ३२ ॥ अष्टौ च भैरवा रौद्रा रुद्राश्चैकादश स्मृताः ॥ वसवोऽष्टौ
वासवश्च आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ ३३ ॥ हुताशनश्च चन्द्रश्च विश्वकर्माऽश्विनौ च तौ ॥ कुबेरश्च यमश्चैव
जयंतो नलकूबरः ॥ ३४ ॥ वायुश्च वरुणश्चैव बुधश्च मंगलस्तथा ॥ धर्मश्च शनिरीशानः कामदेवश्च वीर्यवान् ॥ ३५ ॥
उग्रदंष्ट्रा चोग्रदण्डा कोटरा कैटभी तथा ॥ स्वयं चाष्टभुजा देवी भद्रकाली भयंकरी ॥ ३६ ॥ रत्नेंद्रसारनिर्माणविमानोपरि
संस्थिता ॥ रक्तवस्त्रपरीधाना रक्तमाल्यानुलेपना ॥ ३७ ॥ नृत्यंती च हसंती च गायन्ती सुस्वरं मुदा ॥ अभयं ददाति
भक्तेभ्योऽभया सा च भयं रिपुम् ॥ ३८ ॥ बिभ्रती विकटां जिह्वां सुलोलां योजनायताम् ॥ शंखचक्रगदापद्मखड्गचर्मधनुःशरान्
॥ ३९ ॥ खर्परं वर्तुलाकारं गंभीर योजनायतम् ॥ त्रिशूलं गगनस्पर्शि शक्तिं च योजनायताम् ॥ ४० ॥ मुद्गरं मुसलं वज्रं
खेटं फलकमुज्ज्वलम् ॥ वैष्णवास्त्रं वारुणास्त्रं वाह्नेयं नागपाशकम् ॥ ४१ ॥ नारायणास्त्रं गांधर्वं ब्रह्मास्त्रं गारुडं तथा ॥ पर्जन्यास्त्रं
पाशुपतं जृंभणास्त्रं च पार्वतम् ॥ ४२ ॥ माहेश्वरास्त्रं वायव्यं दंडं संमोहनं तथा ॥ अव्यर्थमस्त्रकं दिव्यं दिव्यास्त्रशतकं परम्
॥ ४३ ॥ आगत्य तत्र तस्थौ च योगिनीनां त्रिकोटिभिः ॥ सार्धं च डाकिनीनां च विकटानां त्रिकोटिभिः ॥ ४४ ॥ भूतप्रेतपिशाचाश्च
कूष्मांडा ब्रह्मराक्षसाः॥ वेताला राक्षसाश्चैव यक्षाश्चैव तु किन्नराः ॥४५॥ ताभिश्चैव सह स्कन्दः प्रणम्य चन्द्रशेखरम् ॥
पितुः पार्श्वे सहायार्थं समुवास तदाज्ञया ॥ ४६ ॥ अथ दूते गते तत्र शंखचूडः प्रतापवान् ॥ उवाच तुलसीं वार्तां गत्वाऽभ्यन्तरमेव
च ॥ ४७ ॥ रणवार्तां च सा श्रुत्वा शुष्ककण्ठोष्ठतालुका ॥ उवाच मधुरं साध्वी हृदयेन विदूयता ॥ ४८ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ मनसि वांछितं रतिक्रीडाम् ॥५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ या परा प्रकृतिः सैव ब्रह्मादीनामीश्वर इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ स प्रकृतिरूप एवेश्वरः॥ पाता संहर्ता स्रष्टा च भवति स एवात्मा भवति स एव कालस्यापि नर्तकः ॥ ५८ ॥ स एव सृष्टिकाले स्वाभिन्नां प्रकृतिं मायाख्यां निर्माय पृथक्कृत्य चराचरं च कृतवानित्यर्थः ॥ ५९ ॥ स एव जनेन जनं जनिता जनयितेत्यर्थः ॥ तथा जनेन जनं पाति रक्षति ॥ तथा जनेन जनं हरति ॥ यस्मादेवं मूलप्रकृत्यात्मक ईश्वर

तुलस्युवाच ॥ हे प्राणबन्धो हे नाथ तिष्ठ मे वक्षसि क्षणम् ॥ हे प्राणाधिष्ठातृदेव रक्ष मे जीवितं क्षणम् ॥ ४९ ॥ भुंक्ष्व जन्म समासाद्य यन्मे मनसि वांछितम् ॥ पश्यामि त्वां क्षणं किंचिल्लोचनाभ्यां च सादरम्॥५०॥ आन्दोलयन्ते प्राणा मे मनो दग्धं च सन्ततम् ॥ दुःस्वप्नश्च मया दृष्टश्चाद्यैव चरमे निशि ॥ ५१ ॥ तुलसीवचनं श्रुत्वा भुक्त्वा पीत्वा नृपेश्वरः ॥ उवाच वचनं प्राज्ञो हितं सत्यं यथोचितम् ॥ ५२ ॥ शंखचूड उवाच ॥ कालेन योजितं सर्वं कर्म भोगनिबन्धनम् ॥ शुभं हर्षः सुखं दुःखं भयं शोकश्च मंगलम् ॥ ५३ ॥ काले भवंति वृक्षाश्च स्कंधवंतश्च कालतः ॥ क्रमेण पुष्पवंतश्च फलवंतश्च कालतः ॥ ५४ ॥ तेषां फलानि पक्कानि प्रभवंत्येव कालतः ॥ ते सर्वे फलिताः काले पातं यांति च कालतः ॥ ५५ ॥ काले भवंति विश्वानि काले नश्यंति सुन्दरि ॥ कालात्स्रष्टा च सृजति पाता पाति च कालतः ॥ ५६ ॥ संहर्ता संहरेत्काले क्रमेण संचरंति ते ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनामीश्वरः प्रकृतिः परा ॥५७॥ स्रष्टा पाता च संहर्ता स चात्मा कालनर्तकः ॥ काले स एव प्रकृतिं स्वाभिन्नां स्वेच्छया प्रभुः ॥ ५८ ॥ निर्माय कृतवान्सर्वान्विश्वस्थांश्च चराचरान् ॥ सर्वेशः सर्वरूपश्च सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ ५९ ॥ जनं जनेन जनिता जनं पाति जनेन यः ॥ जनं जनेन हरते तं देवं भज सांप्रतम् ॥ ६० ॥ यस्याज्ञया वाति वातः शीघ्रगामी च सांप्रतम् ॥ यस्याज्ञया च तपनस्तपत्येव यथाक्षणम् ॥ ६१ ॥ यथाक्षणं वर्षतींद्रो मृत्युश्चरति जंतुषु ॥ यथाक्षणं दहत्यग्निश्चंद्रो भ्रमति शीतवान् ॥ ६२ ॥ मृत्योर्मृत्युं कालकालं यमस्य च यमं परम् ॥ विभुं स्रष्टुश्च स्रष्टारं मातुश्च मातृकं भवे ॥ ६३ ॥

एव करोति सर्वं तस्मात्तादृशस्येच्छां को निवारयितुं समर्थस्तर्हि किं कर्तव्यमिति चेत्तमेव शरणं गंतव्यमित्याह । तं देवमिति ॥६०॥६१ ॥ मृत्युश्चराति जंतुष्विति ॥ तथा च श्रुतिः भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषाऽस्मादग्निश्चेंद्रश्च ॥ मृत्युर्धावति पंचम इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ गोलोके भांडीरे स्थाने ॥ तत्त्वं ज्ञानम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

संहर्तारं च संहर्तुस्तं देवं शरणं व्रज ॥ को वा बन्धुश्च केषां वा सर्वबन्धुं भज प्रिये ॥६४॥ अहं को वा च त्वं का वा विधिना
योजितः पुरा ॥ त्वया सार्धं कर्मणा च पुनस्तेन वियोजितः ॥ ६५ ॥ अज्ञानी कातरः शोके विपत्तौ न च पण्डितः ॥ सुखे
दुःखे भ्रमत्येव कालनेमिक्रमेण च ॥६६॥ नारायणं तं सर्वेशं कांतं यास्यसि निश्चितम् ॥ तपः कृतं यदर्थं च पुरा बदरिकाश्रमे
॥ ६७ ॥ मया त्वं तपसा लब्धा ब्रह्मणस्तु वरेण च ॥ हर्यर्थं यत्तव तपो हरिं प्राप्स्यसि कामिनि ॥ ६८ ॥ वृन्दावने च गोविंदं
गोलोके त्वं लभिष्यसि ॥ अहं यास्यामि तल्लोकं तनुं त्यक्त्वा च दानवीम् ॥ ६९ ॥ तत्र द्रक्ष्यसि मां त्वं च द्रक्ष्यामि त्वां
च सांप्रतम् ॥ अगमं राधिकाशापाद्भारतं च सुदुर्लभम् ॥ ७० ॥ पुनर्यास्यामि तत्रैव कः शोको मे शृणु प्रिये ॥ त्वं च देहं परि-
त्यज्य दिव्यं रूपं विधाय च ॥ ७१ ॥ तत्कालं प्राप्स्यसि हरिं मा कांते कातरा भव ॥ इत्युक्त्वा च दिनांते च तया सार्धं
मनोहरम् ॥ ७२ ॥ सुष्वाप शोभने तल्पे पुष्पचन्दनचर्चिते ॥ नानाप्रकारविभवं चकार रत्नमन्दिरे ॥ ७३ ॥ रत्नप्रदीपसंयुक्ते
स्त्रीरत्नं प्राप्य सुन्दरीम् ॥ निनाय रजनीं राजा क्रीडाकौतुकमंगलैः ॥ ७४ ॥ कृत्वा वक्षसि तां कांतां रुदतीमतिदुःखिताम् ॥
कृशोदरीं निराहारां निमग्नां शोकसागरे ॥ ७५ ॥ पुनस्तां बोधयामास दिव्यज्ञानेन ज्ञानवित् ॥ पुरा कृष्णेन यद्दत्तं भांडीरे
तत्त्वमुत्तमम् ॥ ७६ ॥ स च तस्यै ददौ सर्वं सर्वशोकहरं परम् ॥ ज्ञानं संप्राप्य सा देवी प्रसन्नवदनेक्षणा ॥ ७७ ॥ क्रीडां चकार
हर्षेण सर्वं मत्वेति नश्वरम् ॥ तौ दंपती च क्रीडतौ निमग्नौ सुखसागरे ॥ ७८ ॥ पुलकांचितसर्वांगौ मूर्च्छितौ निर्जने मुने ॥
अंगप्रत्यंगसंयुक्तौ सुप्रीतौ सुरतोत्सुकौ ॥ ७९ ॥ एकांगौ च तथा तौ द्वौ चार्धनारीश्वरो यथा ॥ प्राणेश्वरं च तुलसी मेने
प्राणाधिकं परम् ॥ ८० ॥ प्राणाधिकां च तां मेने राजा प्राणेश्वरीं सतीम् ॥ तौ स्थितौ सुखसुप्तौ च तंद्रितौ सुन्दरौ समौ ॥८१॥

॥ ७८ ॥ ७९ ॥८० ॥ ८१ ॥

॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ द्व्यशीतिपद्यवर्यैस्तु शंखचूडमहेशयोः ॥ युद्धं महात्रासकरं

सुवेषौ सुखसंभोगादचेष्टौ सुमनोहरौ ॥ क्षणं सुचेतनौ तौ च कथयंतौ रसाश्रयात् ॥ ८२ ॥ कथां मनोरमां दिव्यां हसंतौ च
क्षणं पुनः ॥ क्षणं च केलिसंयुक्तौ रसभावसमन्वितौ ॥ ८३ ॥ सुरते विरतिर्नास्ति तौ तद्विषयपंडितौ ॥ सततं जययुक्तौ द्वौ
क्षणं नैव पराजितौ ॥ ८४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे नारदनारायणसंवादे शक्तिप्रादुर्भावे विंशोऽध्यायः
॥ २० ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ श्रीकृष्णं मनसा ध्यात्वा रक्षः कृष्णपरायणः ॥ ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय पुष्पतल्पान्मनोहरात् ॥ १ ॥
रात्रिवासः परित्यज्य स्नात्वा मंगलवारिणा ॥ धौते च वाससी धृत्वा कृत्वा तिलकमुज्ज्वलम् ॥ २ ॥ चकराह्निकमावश्यमभीष्ट
देववंदनम्॥दध्याज्यमधुलाजांश्च ददर्श वस्तु मंगलम्॥३॥रत्नश्रेष्ठं मणिश्रेष्ठं वस्त्रश्रेष्ठं च कांचनम्॥ब्राह्मणेभ्यो ददौ भक्त्या यथा
नित्यं च नारद ॥ ४ ॥ अमूल्यरत्नं यत्किंचिन्मुक्तामाणिक्यहीरकम् ॥ ददौ विप्राय गुरवे यात्रामंगलहेतवे ॥ ५ ॥ गजरत्नमश्व
रत्नं धनरत्नं मनोहरम् ॥ ददौ सर्वं दरिद्राय विप्राय मंगलाय च ॥६॥ भांडाराणां सहस्राणि नगराणां द्विलक्षकम् ॥ ग्रामाणां
शतकोटिं च ब्राह्मणाय ददौ मुदा ॥ ७ ॥ पुत्रं कृत्वा तु राजेन्द्रं सर्वेषु दानवेषु च ॥ पुत्रं समर्प्य भार्यां तां राज्यं च सर्वसंप
दम् ॥ ८ ॥ प्रजानुचरसंघं च भांडारं वाहनादिकम् ॥ स्वयं सन्नाहयुक्तश्च धनुष्पाणिर्बभूव ह ॥ ९ ॥ भृत्यद्वारा क्रमेणैव चकार
सैन्यसंचयम् ॥ अश्वानां च त्रिलक्षेण लक्षेण वरहस्तिनाम् ॥ १० ॥ रथानामयुतेनैव धानुष्काणां त्रिकोटिभिः ॥
त्रिकोटिभिर्वर्मिणां च शूलिनां च त्रिकोटिभिः ॥ ११ ॥ कृता सेनाऽपरिमिता दानवेन्द्रेण नारद ॥ तस्यां सेनापतिश्चैव
युद्धशास्त्रविशारदः ॥ १२ ॥

यथावदभिवर्ण्यते ॥ १ ॥ रात्र्युत्तरं जातं वृत्तमाह । श्रीकृष्णमिति ॥ रक्षो राक्षसः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नित्यं नित्यदानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्वस्य मरणं निश्चितं
ज्ञात्वा भांडाराणि ददावित्याह ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ धानुष्काणां धनुर्धराणाम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ भांडौघं द्रव्यसमूहम् ॥ त्रिंशदक्षौहिणीबाधं पीडितं चकार रक्षितं त्रिंशदक्षौहिणीभिश्चकारेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

महारथः स विज्ञेयो रथिनां प्रवरो रणे ॥ त्रिलक्षाक्षौहिणीसेनापतिं कृत्वा नराधिपः ॥ १३ ॥ त्रिंशदक्षौहिणीबाधं भांडौघं
च चकार ह ॥ बहिर्बभूव शिबिरान्मनसा श्रीहरिं स्मरन् ॥ १४ ॥ रत्नेंद्रसारनिर्माणविमानमारुरोह सः ॥ गुरुवर्गान्पुरस्कृत्य
प्रययौ शंकरांतिकम् ॥ १५ ॥ पुष्पभद्रानदीतीरे यत्राक्षयवटः शुभः ॥ सिद्धाश्रमं च सिद्धानां सिद्धिक्षेत्रं च नारद ॥
॥१६॥कपिलस्य तपःस्थानं पुण्यक्षेत्रं च भारते ॥ पश्चिमोदधिपूर्वे च मलयस्य च पश्चिमे ॥ १७ ॥ श्रीशैलोत्तरभागे च गन्धमादनदक्षिणे
॥ पञ्चयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये शतगुणा तथा ॥ १८ ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशा भारते च सुपुण्यदा ॥ शाश्वती जलपूर्णा
च पुष्पभद्रा नदी शुभा ॥१९॥ लवणाब्धिप्रिया भार्या शश्वत्सौभाग्यसंयुता ॥ शरावतीमिश्रिता च निर्गता सा हिमालयात्
॥२०॥गोमतीं वामतः कृत्वा प्रविष्टा पश्चिमोदधौ ॥ तत्र गत्वा शंखचूडो ददर्श चन्द्रशेखरम्॥२१॥वटमूले समासीनं सूर्यकोटिसमप्रभम्
॥ कृत्वा योगासनं दृष्ट्वा मुद्रायुक्तं च सस्मितम् ॥ २२ ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं ज्वलंतं ब्रह्मतेजसा ॥ त्रिशूलपट्टिशधरं
व्याघ्रचर्माम्बरं वरम् ॥२३॥ भक्तमृत्युहरं शांतं गौरीकांतं मनोहरम् ॥ तपसां फलदातारं दातारं सर्वसम्पदाम् ॥२४॥ आशुतोषं
प्रसन्नास्यं भक्तानुग्रहकातरम् ॥ विश्वनाथं विश्वबीजं विश्वरूपं च विश्वजम् ॥ २५ ॥ विश्वंभरं विश्ववरं विश्वसंहारकारकम् ॥
कारणं कारणानां च नरकार्णवतारणम् ॥ २६ ॥ ज्ञानप्रदं ज्ञानबीजं ज्ञानानंदं सनातनम् ॥ अवरुह्य विमानाच्च तं दृष्ट्वा दानवेश्वरः
॥ २७ ॥ सर्वैः सार्धं भक्तियुक्तः शिरसा प्रणनाम सः ॥ वामतो भद्रकालीं च स्कन्दं च तत्पुरः स्थितम् ॥ २८ ॥ आशिषं
च ददौ तस्मै काली स्कन्दश्च शंकरः ॥ उत्तस्थुरागतं दृष्ट्वा सर्वे नन्दीश्वरादयः ॥ २९ ॥ परस्परं च भाषां ते चक्रुस्तत्र च सांप्रतम्
॥ राजा कृत्वा च संभाषामुवास शिवसंनिधौ ॥ ३० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ देवानां भ्रमे विषये मिथ्यारूपे देशे तव किं वा फलं न किमपीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सर्वे
यूयं देवासुराः कश्यपवंशोत्पन्ना बंधवोऽतो न परस्परं द्रोहो युक्त इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ देवेभ्यो राज्ये दत्ते मम संपदो हानिः स्यात्तत्राऽऽह । स्वसंपदामिति ॥ ४३ ॥

प्रसन्नात्मा महादेवो भगवांस्तमुवाच ह ॥ महादेव उवाच ॥ विधाता जगतां ब्रह्मा पिता धर्मस्य धर्मवित् ॥३१॥मरीचिस्तस्य पुत्रश्च
वैष्णवश्चापि धार्मिकः॥कश्यपश्चापि तत्पुत्रो धर्मिष्ठश्च प्रजापतिः॥३२॥दक्षः प्रीत्या ददौ तस्मै भक्त्या कन्यास्त्रयोदश ॥ तास्वेका
च दनुः साध्वी तत्सौभाग्यविवर्धिता ॥ ३३ ॥ चत्वारिंशद्दनोः पुत्रा दानवास्तेजसोल्वणाः ॥ तेष्वेको विप्रचित्तिश्च महाबलपरा
क्रमः ॥ ३४ ॥ तत्पुत्रो धार्मिको दंभो विष्णुभक्तो जितेंद्रियः ॥ जजाप परमं मंत्रं पुष्करे लक्षवत्सरम् ॥ ३५ ॥ शुक्राचार्यं गुरुं
कृत्वा कृष्णस्य परमात्मनः ॥ तदा त्वां तनयं प्राप परं कृष्णपरायणम् ॥ ३६ ॥ पुरा त्वं पार्षदो गोपो गोपेष्वपि सुधार्मिकः ॥
अधुना राधिकाशापाद्भारते दानवेश्वरः ॥३७॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं तुच्छं मेने च वैष्णवः ॥ सालोक्यसार्ष्टिसायुज्यसामीप्यं च हरे
रपि ॥ ३८ ॥ दीयमानं न गृह्णंति वैष्णवाः सेवनं विना ॥ ब्रह्मत्वममरत्वं वा तुच्छं मेने च वैष्णवः ॥ ३९ ॥ इंद्रत्वं वा मनुत्वं
वा न मेने गणनासु च ॥ कृष्णभक्तस्य ते किं वा देवानां विषये भ्रमे ॥ ४० ॥ देहि राज्यं च देवानां मत्प्रीतिं रक्ष भूमिप ॥
सुखं स्वराज्ये त्वं तिष्ठ देवास्तिष्ठन्तु वै पदे ॥ ४१ ॥ अलं भूतविरोधेन सर्वे कश्यपवंशजाः ॥ यानि कानि च पापानि ब्रह्मह
त्यादिकानि च ॥ ४२ ॥ ज्ञातिद्रोहस्य पापानि कलां नार्हंति षोडशीम् ॥ स्वसंपदां च हानिं च यदि राजेन्द्र मन्यसे ॥ ४३ ॥
सर्वावस्था च समतां केषां याति च सर्वदा ॥ ब्रह्मणश्च तिरोभावो लये प्राकृतिके सदा ॥४४॥ आविर्भावः पुनस्तस्य प्रभावादी
श्वरेच्छया॥ज्ञानवृद्धिश्च तपसा स्मृतिलोपश्च निश्चितम्॥४५॥करोति सृष्टिं ज्ञानेन स्रष्टा सोऽपि क्रमेण च॥ परिपूर्णतमो धर्मः
सत्ये सत्याश्रये सदा ॥ ४६ ॥ त्रिभागः सोऽपि त्रेतायां द्विभागो द्वापरे स्मृतः ॥ एकभागः कलौ पूर्वं तदंशश्च क्रमेण च ॥४७॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ब्रह्मणो न्यूनत्वं कालवशादुपपाद्य धर्मस्यापि न्यूनत्वमाह । धर्मः सत्ये सत्ययुगे पूर्णो धर्म इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कलामात्रं कलेः शेषे कुह्वां चंद्रकला यथा ॥ यादृक्तेजो रवेर्ग्रीष्मे न तादृक्छिशिरे पुनः ॥ ४८ ॥ दिनेषु यादृङ् मध्याह्ने सायं प्रातर्न तत्समम् ॥ उदयं याति कालेन बालतां च क्रमेण च ॥ ४९ ॥ प्रकांडतां च तत्पश्चात्कालेऽस्तं पुनरेति सः ॥ दिने प्रच्छन्नतां याति कालेन दुर्दिने घने ॥ ५० ॥ राहुग्रस्ते कंपितश्च पुनरेव प्रसन्नताम् ॥ परिपूर्णतमश्चंद्रः पूर्णिमायां च जायते ॥ ५१ ॥ तादृशो न भवेन्नित्यं क्षयं याति दिनेदिने ॥ पुनश्च पुष्टिमायाति परं कुह्वा दिनेदिने ॥ ५२ ॥ संपद्युक्तः शुक्लपक्षे कृष्णे म्लानश्च यक्ष्मणा ॥ राहुग्रस्ते दिने म्लानो दुर्दिने न विरोचते ॥ ५३ ॥ काले चन्द्रो भवेच्छुक्लो भ्रष्टश्रीः कालभेदतः ॥ भविष्यति बलिश्चेंद्रो भ्रष्टश्रीः सुतलेऽधुना ॥ ५४ ॥ कालेन पृथ्वी सस्याढ्या सर्वाधारा वसुन्धरा ॥ काले जले निमग्ना सा तिरोभूतांऽबुविप्लुता ॥ ५५ ॥ काले नश्यंति विश्वानि प्रभवंत्येव कालतः ॥ चराचराश्च कालेन नश्यंति प्रभवंति च ॥ ५६ ॥ ईश्वरस्यैव समता ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ अहं मृत्युंजयो यस्मादसंख्यं प्रकृतं लयम् ॥ ५७ ॥ अदर्शं चापि द्रक्ष्यामि वारंवारं पुनःपुनः ॥ स च प्रकृतिरूपं च स एव पुरुषः स्मृतः ॥ ५८ ॥ स चात्मा स च जीवश्च नानारूपधरः परः ॥ करोति सततं यो हि तन्नामगुणकीर्तनम् ॥ ५९ ॥ कालं मृत्युं स जयति जन्म रोगभयं जराम् ॥ स्रष्टा कृतो विधिस्तेन पाता विष्णुः कृतो भवेत् ॥ ६० ॥ अहं कृतश्च संहर्ता वयं विषयिणः कृताः ॥ कालाग्निरुद्रं संहारे नियोज्य विषये नृप ॥ ६१ ॥

कुह्वाम् अमावास्यायाम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ प्रकांडतां प्रचंडताम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यथाऽन्त कालेन नश्यंति तत्र न दुःखं तथा तव संपदस्त्वं च नंक्ष्यसि तत्र किं दुःखमित्यर्थः ॥ तर्हि न्यूनत्वादिदोषाभाववान् कस्तत्राह । ईश्वरस्यैवेति ॥ यस्मात्परमात्मनोऽनुग्रहादहं मृत्युंजयो जातोऽथ च प्राकृतं लयं पश्यामि कारणात्मना भिन्नः सन् स ईश्वर इत्यर्थः ॥ स एवेश्वरो मायाविशिष्टत्वान्मायाशक्तिप्रकृतिपुरुष इत्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते ॥ गजशरीरे प्रविष्टचैतन्यस्य गज इति व्यवहारवत् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अतो जन्ममरणादिभयमवश्यभावित्वात्त्याज्यमेव तर्हि किं कर्तव्यमिति चेत्सर्वभावेन मूलप्रकृतिरूपः स एवाराधनीय इत्याह तन्नामेति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ गृहीत्वेति ॥ धर्मविद्भिर्भवद्भिर्बलिर्धनं गृहीत्वा कुतः प्रस्थापितस्तत्र किं न ज्ञातिद्रोहोऽस्तीति तस्मात्परोपदेशे कुशला एव यूयमिति प्रतिभातीत्यभिप्रायः ॥ तत्पाताले गतमैश्वर्यमधुना मयोर्ध्वं समुद्धृतं तत्कथं जीवन्दास्यामीति भावः ॥ ६७ ॥ तर्हि बलिस्त्वया कुतो नोद्धृत इति चेत्सामर्थ्याभावादित्याह ॥ सुतलाच्चेति ॥ समुद्धर्तुं बलिमिति शेषः ॥ कुतः सामर्थ्याभावो यतस्तत्र बलिद्वारि गदाधरस्तिष्ठति तत इत्यर्थः ॥ तथाऽनेकेऽपराधा भवतां सन्तीत्याह । सभ्रातृक इति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ते सर्वे देवाः प्रकृतेर्मूलप्रकृतिसंज्ञस्य परमात्मन इत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ पराजयो जय इति ॥ कदाचित्तेषां जय

अहं करोमि सततं तन्नामगुणकीर्तनम् ॥ तेन मृत्युंजयोऽहं च ज्ञानेनानेन निर्भयः ॥ ६२ ॥ मृत्युर्मृत्युभयाद्याति वैनतेयादिवोरगाः॥इत्युक्त्वा स च सर्वेशः सर्वभावेन तत्परः॥६३॥विरराम च शंभुश्च सभामध्ये च नारद॥ राजा तद्वचनं श्रुत्वा प्रशशंस पुनः पुनः ॥६४॥ उवाच मधुरं देवं परं विनयपूर्वकम् ॥ शंखचूड उवाच ॥ त्वया यत्कथितं देव नान्यथा वचनं स्मृतम् ॥६५॥ तथाऽपि किंचिद्यथार्थं श्रूयतां मन्निवेदनम् ॥ ज्ञातिद्रोहे महत्पापं त्वयोक्तमधुना च यत् ॥ ६६ ॥ गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुतः प्रस्थापितो बलिः ॥ मया समुद्धृतं सर्वमूर्ध्वमैश्वर्यमीश्वर ॥ ६७ ॥ सुतलाच्च समुद्धर्तुं नालं तत्र गदाधरः ॥ सभ्रातृको हिरण्याक्षः कथं देवैश्च हिंसितः ॥ ६८ ॥ शुंभादयश्चासुराश्च कथं देवैर्निपातिताः ॥ पुरा समुद्रमथने पीयूषं भक्षितं सुरैः ॥ ६९ ॥ क्लेशभाजो वयं तत्र ते सर्वे फलभोगिनः ॥ क्रीडाभांडमिदं विश्वं प्रकृतेः परमात्मनः ॥ ७० ॥ यस्मै यत्र स ददाति तस्यैश्वर्यं भवेत्तदा ॥ देवदानवयोर्वादः शश्वन्नैमित्तिकः सदा ॥ ७१ ॥ पराजयो जयस्तेषां कालेऽस्माकं क्रमेण च ॥ तदाऽवयोर्विरोधे वा गमनं निष्फलं परम्॥७२॥ समसंबंधिनो बंधोरीश्वरस्य महात्मनः॥ इयं ते महती लज्जा युद्धेऽस्माभिः सहाधुना ॥७३॥

पराजयौ कदाचिदस्माकमित्यर्थः ॥ इदं त्वधिकमित्याह । तदावयोरिति ॥ आवयोर्देवासुरयोर्विरोधे तवागमनं निष्फलम् ॥ ७२ ॥ कुत इति चेत्तव देवासुरयोः समत्वादित्याह । समसंबंधिन इति ॥ समसंबंधिनो बंधोर्देवासुरमित्रस्य तवात्रागमनं नोचितमिति भावः ॥ किंच इयं ते इति अस्माभिः सह युद्धं तव महती लज्जा अस्मासु नीचत्वात्त्वयि महत्त्वात् ॥ ७३ ॥

किंच जये इति ॥ अस्माकं जये अस्माकमेवाधिका कीर्तिस्तव जये तु न तादृशी ॥ न हि सिंहः सृगालं हत्वा कीर्तिं लभते ॥ तव पराजये तु तव महती हानिर्न तथाऽस्माकं सा भवतीति विशेष इति ॥७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ का लज्जेति ॥ अस्माकं देवतानां दैत्यैः सह युद्धं कर्तव्यमित्येव सनातनो धर्मश्चलितोऽस्ति ततो न काऽपि लज्जेत्यर्थः ॥ ८० ॥ शरणस्याश्रयस्य प्रेषितस्तेन प्रेषित इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे एकविंशो

जये ततोऽधिका कीर्तिर्हानिश्चैव पराजये ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य च त्रिलोचनः॥७४॥यथोचितमुत्तरं तमुवाच दानवेश्वरम्॥ महादेव उवाच॥युष्माभिः सह युद्धे मे ब्रह्मवंशसमुद्भवैः॥७५॥का लज्जा महती राजन्नकीर्तिर्वा पराजये॥ युद्धमादौ हरेरेव मधुना कैटभेन च ॥७६॥ हिरण्यकशिपोश्चैव सह तेनात्मना नृप ॥ हिरण्याक्षस्य युद्धं च पुनस्तेन गदाभृता ॥७७॥ त्रिपुरैः सह युद्धं च मयाऽपि च पुरा कृतम्॥सर्वैश्वर्याः सर्वमातुः प्रकृत्याश्च बभूव ह ॥७८॥ सह शुंभादिभिः पूर्वं समरः परमाद्भुतः॥पार्षदप्रवरस्त्वं च कृष्णस्य परमात्मनः ॥७९॥ ये ये हताश्च दैतेया न हि केऽपि त्वया समाः ॥ का लज्जा महती राजन्मम युद्धे त्वया सह ॥ ॥ ८० ॥ सुराणां शरणस्यैव प्रेषितश्च हरेरहो ॥ देहि राज्यं च देवानामिति मे निश्चितं वचः ॥ ८१ ॥ युद्धं वा कुरु मत्सार्धं वाग्व्यये किं प्रयोजनम् ॥ इत्युक्त्वा शंकरस्तत्र विरराम च नारद ॥ उत्तस्थौ शंखचूडश्च ह्यमात्यैः सह सत्वरम् ॥ ८२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे नारदनारायणसंवादे एकविंशोऽध्यायः॥२१॥श्रीनारायण उवाच ॥ शिवं प्रणम्य शिरसा दानवेंद्रः प्रतापवान् ॥ समारुरोह यानं च सहामात्यैः स सत्वरः ॥ १ ॥ शिवः स्वसैन्यं देवांश्च प्रेरयामास सत्वरम् ॥ दानवेंद्रः ससैन्यश्च युद्धारंभे बभूव ह ॥ २ ॥ स्वयं महेन्द्रो युयुधे सार्धं च वृषपर्वणा ॥ भास्करो युयुधे विप्रचित्तिना सह सत्वरः ॥ ३ ॥ दम्भेन सह चन्द्रश्च चकार परमं रणम् ॥ कालस्वरेण कालश्च गोकर्णेन हुताशनः ॥ ४ ॥ कुबेरः कालकेयेन विश्वकर्मा मयेन च॥भयंकरेण मृत्युश्च संहारेण यमस्तथा॥५॥विकंकणेन वरुणश्चंचलेन समीरणः॥बुधश्च घृतपृष्ठेन रक्ताक्षेण शनैश्चरः॥६॥

ऽध्यायः ॥ २१ ॥ पञ्चसप्ततिपद्यैस्तु युद्धारंभः स चोच्यते ॥ यत्र देवासुराणां च पराक्रम उदीर्यते ॥ १ ॥ शंखचूडो युद्धार्थमुत्थितदानित्युक्तं तदुत्तरं जातं वृत्तमाह । शिवं प्रणम्येति ॥ १ ॥ २ ॥ केन साकं कस्य युद्धं जातं तदाह । स्वयं महेंद्र इति ॥ ३ ॥ अत्र तृतीयांता दैत्याः प्रथमांता देवाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गोधामुखदिभिरादित्याद्या युयुधुः॥एकादश रुद्रा एकादशभयंकरैर्दैत्यैर्युयुधुः ॥ १० ॥ महामारी दैत्यपक्षीया ॥ उग्रचंडादयो देवताः ॥११॥१२॥

जयन्तो रत्नसारेण वसवो वर्चसां गणैः ॥ अश्विनौ च दीप्तिमता धूम्रेण नलकूबरः ॥ ७ ॥ धुरंधरेण धर्मश्च उषाक्षेण च
मंगलः ॥ शोभाकरेण वै भानुः पिठरेण च मन्मथः ॥ ८ ॥ गोधामुखेन चूर्णेन खड्गेन च ध्वजेन च ॥ कांचीमुखेन पिंडेन धूम्रेण
सह नंदिना ॥ ९ ॥ विश्वेन च पलाशेनादित्याद्या युयुधुः परे ॥ एकादश च रुद्रा वै एकादशभयंकरैः ॥ १० ॥ महामारी च
युयुधे चोग्रचण्डादिभिः सह ॥ नन्दीश्वरादयः सर्वे दानवानां गणैः सह ॥११॥ युयुधुश्च महायुद्धे प्रलयेऽपि भयंकरे ॥ वटमूले
च शम्भुश्च तस्थौ काल्या सुतेन च ॥ १२ ॥ सर्वे च युयुधुः सैन्यसमूहः सततं मुने ॥ रत्नसिंहासने रम्ये कोटिभिर्दानवैः सह
॥ १३ ॥ उवास शंखचूडश्च रत्नभूषणभूषितः ॥ शंकरस्य च ये योधा दानवैश्च पराजिताः ॥ १४ ॥ देवाश्च दुद्रुवुः सर्वे भीताश्च
क्षतविग्रहाः ॥ चकार कोपं स्कन्दश्च देवेभ्यश्चाभयं ददौ ॥ १५ ॥ बलं च स्वगणानां च वर्धयामास तेजसा ॥ सोऽयमेकश्च
युयुधे दानवानां गणैः सह ॥ १६ ॥ अक्षौहिणीनां शतकं समरे च जघान सः ॥ असुरान्पातयामास काली कमललोचना
॥ १७ ॥ पपौ रक्तं दानवानामतिक्रुद्धा ततः परम् ॥ दशलक्षगजेंद्राणां शतलक्षं च कोटिशः ॥ १८ ॥ समादायैकहस्तेन मुखे
चिक्षेप लीलया ॥ कबंधानां सहस्रं च ननर्त समरे मुने ॥ १९ ॥ स्कन्दस्य शरजालेन दानवाः क्षतविग्रहाः ॥ भीताश्च दुद्रुवुः
सर्वे महारणपराक्रमाः ॥ २० ॥ वृषपर्वा विप्रचित्तिर्दंभश्चापि विकंकणः ॥ स्कन्देन सार्धं युयुधुस्ते सर्वे विक्रमेण च ॥ २१ ॥
महामारी च युयुधे न बभूव पराङ्मुखी ॥ बभूवुस्ते च संक्षुब्धाः स्कन्दस्य शक्तिपीडिताः ॥ २२ ॥ न दुद्रुवुर्भयात्स्वर्गे पुष्प
वृष्टिर्बभूव ह ॥ स्कन्दस्य समरं दृष्ट्वा महारुद्रं समुल्वणम् ॥ २३ ॥ दानवानां क्षयकरं यथा प्राकृतिको लयः ॥ राजा विमानमारु
ह्य चकार बाणवर्षणम् ॥ २४ ॥ नृपस्य शरवृष्टिश्च घनस्य वर्षणं यथा ॥ महाघोरांधकारश्च वह्न्युत्थानं बभूव च ॥ २५ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ राजा शंखचूडः ॥ २४ ॥ वह्न्युत्थानं परस्परशस्त्रवर्षणात् ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वक्षस्य वक्षस इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ कार्त्तिकस्य

देवाः प्रदुद्रुवः सर्वेऽप्यन्ये नंदीश्वरादयः ॥एक एव कार्त्तिकेयस्तस्थौ समरमूर्धनि ॥२६॥ पर्वतानां च सर्पाणां शिलानां शाखिनां
तथा ॥ नृपश्चकार वृष्टिं च दुर्वारां च भयंकरीम् ॥ २७ ॥ नृपस्य शरवृष्ट्या च प्रहितः शिवनंदनः ॥ नीहारेण च सांद्रेण
प्रहितो भास्करो यथा ॥ २८ ॥ धनुश्चिच्छेद स्कंदस्य दुर्वहं च भयंकरः ॥ बभंज च रथं दिव्यं चिच्छेद रथपीठकान् ॥ २९ ॥
मयूरं जर्जरीभूतं दिव्यास्त्रेण चकार सः ॥ शक्तिं चिक्षेप सूर्याभां तस्य वक्षस्य घातिनीम् ॥ ३० ॥ क्षणं मूर्छां च संप्राप बभूव
चेतनः पुनः ॥ गृहीत्वा तद्धनुर्दिव्यं यद्दत्तं विष्णुना पुरा ॥ ३१ ॥ रत्नेन्द्रसारनिर्माणयानमारुह्य कार्त्तिकः ॥ शस्त्रास्त्रं च गृहीत्वा
च चकार रणमुल्वणम् ॥ ३२ ॥ सर्पांश्च पर्वतांश्चैव वृक्षांश्च प्रस्तरांस्तथा ॥ सर्वांश्चिच्छेद कोपेन दिव्यास्त्रेण शिवात्मजः
॥ ३३ ॥ वह्निं निर्वापयामास पार्जन्येन प्रतापवान् ॥ रथं धनुश्च चिच्छेद शंखचूडस्य लीलया ॥ ३४ ॥ सन्नाहं सारथिं चैव
किरीटं मुकुटोज्ज्वलम् ॥ चिक्षेप शक्तिं शुक्लाभां दानवेन्द्रस्य वक्षसि ॥ ३५ ॥ मूर्च्छां संप्राप्य राजा च चेतनश्च बभूव ह ॥
आरुरोह यानमन्यद्धनुर्जग्राह सत्वरः ॥ ३६ ॥ चकार शरजालं च मायया मायिनां वरः ॥ गुहं चच्छाद समरे शरजालेन
नारद ॥ ३७ ॥ जग्राह शक्तिमव्यग्रां शतसूर्यसमप्रभाम् ॥ प्रलयाग्निशिखारूपां विष्णोश्च तेजसा वृताम् ॥ ३८ ॥ चिक्षेप तां
च कोपेन महावेगेन कार्त्तिके ॥ पपात शक्तिस्तद्गात्रे वह्निराशिरिवोज्ज्वला ॥ ३९ ॥ मूर्छां संप्राप शक्त्या च कार्त्तिकेयो महा
बलः ॥ काली गृहीत्वा तं क्रोडे निनाय शिवसन्निधौ ॥ ४० ॥ शिवस्तं चापि ज्ञानेन जीवयामास लीलया ॥ ददौ बलम
नंतं च समुत्तस्थौ प्रतापवान् ॥ ४१ ॥ काली जगाम समरं रक्षितुं कार्त्तिकस्य या ॥ वीरास्तामनुजग्मुश्च ते च नंदीश्वरादयः
॥ ४२ ॥ सर्वे देवाश्च गन्धर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः ॥ वाद्यभांडश्च बहुशः शतशो मधुवाहकाः ॥ ४३ ॥

स्कंदस्य समरं रक्षितुम् ॥ ४२ ॥ वाद्यभांडः समुदायः ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ पाशुपतास्त्रत्यागं निरोद्धमाकाशवाणी बभूवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

सा च गत्वाऽथ संग्रामं सिंहनादं चकार च ॥ देव्याश्च सिंहनादेन प्रापुर्मूर्च्छां च दानवाः ॥ ४४ ॥ अट्टाट्टहासमशिवं चकार च पुनःपुनः ॥ दृष्ट्वा पपौ च माध्वीकं ननर्त रणमूर्धनि ॥ ४५ ॥ उग्रदंष्ट्रा चोग्रदंडा कोटकी च पपौ मधु ॥ योगिनीडाकिनीनां च गणाः सुरगणादयः ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वा काली शंखचूडः शीघ्रमाजौ समाययौ ॥ दानवाश्च भयं प्रापू राजा तेभ्योऽभयं ददौ ॥ ४७ ॥ काली चिक्षेप वह्निं च प्रलयाग्निशिखोपमम् ॥ राजा निर्वापयामास पार्जन्येन च लीलया ॥ ४८ ॥ चिक्षेप वारुणं सा च तीव्रं च महदद्भुतम् ॥ गांधर्वेण च चिच्छेद दानवेंद्रश्च लीलया ॥४९॥ माहेश्वरं प्रचिक्षेप काली वह्निशिखोपमम् ॥ राजा जघान तं शीघ्रं वैष्णवेन च लीलया ॥ ५० ॥ नारायणास्त्रं सा देवी चिक्षेप मन्त्रपूर्वकम् ॥ राजा ननाम तद्दृष्ट्वा चावरुह्य रथादसौ ॥ ५१ ॥ ऊर्ध्वं जगाम तच्चास्त्रं प्रलयाग्निशिखोपमम् ॥ पपात शंखचूडश्च भक्त्या तं दंडवद्भुवि ॥ ५२ ॥ ब्रह्मास्त्रं सा च चिक्षेप यत्नतो मन्त्रपूर्वकम् ॥ ब्रह्मास्त्रेण महाराजो निर्वापं च चकार सः ॥ ५३ ॥ तदा चिक्षेप दिव्यास्त्रं सा देवी मन्त्रपूर्वकम् ॥ राजा दिव्यास्त्रजालेन तन्निर्वाणं चकार च ॥ ५४ ॥ देवी चिक्षेप शक्तिं च यत्नतो योजनायताम् ॥ राजा दिव्यास्त्रजालेन शतखंडां चकार ह ॥ ५५ ॥ जग्राह मन्त्रपूतं च देवी पाशुपतं रुषा ॥ निक्षेपणं निरोद्धुं च वाग्बभूवाशरीरिणी ॥ ५६ ॥ मृत्युः पाशुपते नास्ति नृपस्य च महात्मनः ॥ यावदस्ति च मन्त्रस्य कवचं च हरेरिति ॥ ५७ ॥ यावत्सतीत्वमस्त्येव सत्याश्च नृपयोषितः ॥ तावदस्य जरा मृत्युर्नास्तीति ब्रह्मणो वचः ॥ ५८ ॥ इत्याकर्ण्य भद्रकाली न तच्चिक्षेप शस्त्रकम् ॥ शतलक्षं दानवानां जग्रास लीलया क्षुधा ॥ ५९ ॥ ग्रस्तुं जगाम वेगेन शंखचूडं भयंकरी ॥ दिव्यास्त्रेण सुतीक्ष्णेन वारयामास दानवः ॥ ६० ॥ खड्गं चिक्षेप सा देवी ग्रीष्मसूर्योपमं यथा ॥ दिव्यास्त्रेण दानवेंद्रः शतखंडं चकार सः ॥ ६१ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

ग्रस्तुं ग्रासितुम्॥६२॥६३॥६४॥६५॥ देव्या सह बाहुयुद्धं न चकार किंतु तदा ननाम॥किंच देव्या अस्त्रं स्वयं चिच्छेद न तु तस्या उपरि स्वयं चिक्षेप ॥ स्वतेजसा अस्त्रं जग्राह च कुतो नाऽस्त्रं चिक्षेप यतो वैष्णवस्ततो मातृबुद्ध्या नास्त्रं चिक्षेप ॥ ६६ ॥ ६७॥६८ ॥६९॥ ७० ॥ क्षतजं रक्तम् ॥ क्षुधा क्षुधया पपौ ॥७१ ॥७२॥७३॥

पुनर्ग्रस्तुं महादेवी वेगेन च जगाम तम् ॥ सर्वसिद्धेश्वरः श्रीमान्ववृधे दानवेश्वरः ॥६२॥ वेगेन मुष्टिना काली कोपयुक्ता भयंकरी ॥ बभंज च रथं तस्य जघान सारथिं सती ॥६३॥ सा च शूलं च चिक्षेप प्रलयाग्निशिखोपमम् ॥ वामहस्तेन जग्राह शंखचूडः स्वलीलया ॥६४॥मुष्ट्या जघान तं देवी महाकोपेन वेगतः॥ बभ्राम च तया दैत्यः क्षणं मूर्च्छामवाप च॥६५॥क्षणेन चेतनां प्राप्य समुत्तस्थौ प्रतापवान् ॥ न चकार बाहुयुद्धं देव्या सह ननाम ताम् ॥ ६६ ॥ देव्याश्चास्त्रं स चिच्छेद जग्राह च स्वतेजसा ॥ नास्त्रं चिक्षेप तां भक्तो मातृभक्त्या तु वैष्णवः ॥६७॥ गृहीत्वा दानवं देवी भ्रामयित्वा पुनः पुनः ॥ ऊर्ध्वं च प्रापयामास महावेगेन कोपिता ॥ ६८ ॥ ऊर्ध्वात्पपात वेगेन शंखचूडः प्रतापवान् ॥ निपत्य च समुत्तस्थौ प्रणम्य भद्रकालिकाम् ॥ ६९ ॥ रत्नेन्द्रसारनिर्माणं विमानं सुमनोहरम् ॥ आरुरोह हर्षयुक्तो न विश्रांतो महारणे ॥ ७० ॥ दानवानां च क्षतजं सा देवी च पपौ क्षुधा ॥ पीत्वा भुक्त्वा भद्रकाली जगाम शंकरांतिकम् ॥ ७१ ॥ उवाच रणवृत्तांतं पौर्वापर्यं यथाक्रमम् ॥ श्रुत्वा जहास शंभुश्च दानवानां विनाशनम् ॥ ७२ ॥ लक्षं च दानवेंद्राणामवशिष्टं रणेऽधुना ॥ भुंजंत्या निर्गतं वक्त्रात्तदन्यं भुक्तमीश्वर ॥ ७३ ॥ संग्रामे दानवेंद्रं च हंतुं पाशुपतेन वै ॥ अवध्यस्तव राजेति वाग्बभूवाशरीरिणी ॥ ७४ ॥ राजेंद्रश्च महाज्ञानी महाबलपराक्रमः ॥ न च चिक्षेप मय्यस्त्रं चिच्छेद मम सायकम् ॥ ७५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे नारदनारायणसंवादे द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ श्रीनारायण उवाच ॥ शिवस्तत्त्वं समाकर्ण्य तत्त्वज्ञानविशारदः ॥ ययौ स्वयं च समरे स्वगणैः सह नारद ॥ १ ॥ शंखचूडः शिवं दृष्ट्वा विमानादवरुह्य च ॥ ननाम परया भक्त्या शिरसा दंडवद्भुवि ॥ २ ॥

पाशुपतेन हंतुमुद्युक्तेत्यर्थः तदेति शेषः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ अर्धाधिकैश्च त्रिंशद्भिः पद्यै रथ जनार्दनः॥ शंखचूडस्य कवचं जहारेति च वर्ण्यते ॥ १ ॥ भद्रकालीवाक्यश्रवणोत्तरं शिवो यच्चकार तदाह । शिवस्तत्त्वमिति ॥ युद्धवृत्तान्तरूपं तत्त्वमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

तं प्रणम्येति ॥ एतादृशोऽयं भगवद्भक्त इति भावः ॥ सन्नाहं युद्धोद्योगम् ॥ ३ ॥ अब्दशतमभूदिति शेषः ॥ ४ ॥ ५॥ उद्धृतम् मथितं दानवानां शतकमनेके दानवा
इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पश्चात्त्वामिति ॥ मत्पुरः प्रथमम् ॐ इति सत्यं कुरु दास्यामीति शपथं कुरु पश्चात्त्वां यन्मदभिलषितं तत्कथयिष्यामीत्यर्थः ॥९॥१०॥

तं प्रणम्य च वेगेन विमानमारुरोह सः ॥ तूर्णं चकर सन्नाहं धनुर्जग्राह दुर्वहम् ॥ ३ ॥ शिवदानवयोर्युद्धं पूर्णमब्दशतं पुरा ॥
न बभूवतुरन्योन्यं ब्रह्मञ्जयपराजयौ ॥ ४ ॥ न्यस्तशस्त्रश्च भगवान्न्यस्तशस्त्रश्च दानवः ॥ रथस्थः शंखचूडश्च वृषस्थो
वृषभध्वजः ॥ ५ ॥ दानवानां च शतकमुद्धृतं च बभूव ह ॥ रणे ये ये मृता शंभुर्जीवयामास तान्विभुः ॥६॥ एतस्मिन्नंतरे वृद्धब्रा
ह्मणः परमातुरः॥आगत्य च रणस्थानमुवाच दानवेश्वरम् ॥७॥ वृद्धब्राह्मण उवाच ॥ देहि भिक्षां च राजेंद्र मह्यं विप्राय सांप्र
तम् ॥ त्वं सर्वसंपदां दाता यन्मे मनसि वांछितम् ॥ ८ ॥ निरीहाय च वृद्धाय तृषिताय च सांप्रतम् ॥ पश्चात्त्वां कथयिष्या
मि पुरः सत्यं च कुर्विति ॥ ९ ॥ ओमित्युवाच राजेंद्रः प्रसन्नवदनेक्षणः ॥ कवचार्थी जनश्चाहमित्युवाचातिमायया ॥ १० ॥
तच्छ्रुत्वा कवचं दिव्यं जग्राह हरिरेव च ॥ शंखचूडस्य रूपेण जगाम तुलसीं प्रति ॥ ११ ॥ गत्वा तस्यां मायया च वीर्याधानं
चकार च ॥ अथ शंभुर्हरेः शूलं जग्राह दानवं प्रति ॥ १२॥ ग्रीष्ममध्याह्नमार्तंडप्रलयाग्निशिखोपमम् ॥ दुर्निवार्यं च दुर्धर्षमव्यर्थं
वैरिघातकम् ॥ १३ ॥ तेजसा चक्रतुल्यं च सर्वशस्त्रास्त्रसारकम् ॥ शिवकेशवयोरन्यदुर्वहं च भयंकरम् ॥ १४ ॥ धनुःसहस्रं
दैर्घ्येण प्रस्थेन शतहस्तकम् ॥ सजीवं ब्रह्मरूपं च नित्यरूपमनिर्दिशम् ॥ १५ ॥ संहर्तुं सर्वब्रह्मांडमलं यत्स्वीयलीलया ॥
चिक्षेप तोलनं कृत्वा शंखचूडे च नारद ॥ १६ ॥ राजा चापं परित्यज्य श्रीकृष्णचरणांबुजम् ॥ ध्याने चकार भक्त्या च कृत्वा
योगासनं धिया ॥ १७ ॥

कवचं भूर्जपत्रे विलिख्य स्वर्णपेटिकायां स्थापयित्वा कंठे यद्धृतं तदित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ शिवकेशवयोरन्येन ताभ्यामन्येन पुरुषेण दुर्वहमित्यर्थः ॥ १४ ॥
प्रस्थेन विस्तारेण सजीवं चेतनया सहित मित्यर्थः ॥ नित्यरूपमित्याद्यातिशयोक्तिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तं चेति ॥ श्रीकृष्णं प्रतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ शंभुना विनेत्यनेन शिवोपरि शंखजलं न देयमिति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ स्त्रीणां चेति ॥ स्त्रीशूद्रैः शंखध्वनिर्न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २७ ॥ विपक्षे बाधकमाह । यातीति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कंधे त्रयो

शूलं च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि ॥ चकार भस्मसात्तं च सरथं चाऽथ लीलया ॥ १८ ॥ राजा धृत्वा दिव्यरूपं किशोरं गोपवेषकम् ॥ द्विभुजं मुरलीहस्तं रत्नभूषणभूषितम् ॥ १९ ॥ रत्नेंद्रसारनिर्माणं वेष्टितं गोपकोटिभिः ॥ गोलोकादागतं यानमारुरोह पुरं ययौ ॥ २० ॥ गत्वा ननाम शिरसा स राधाकृष्णयोर्मुने ॥ भक्त्या च चरणांभोजं रासे वृन्दावने वने॥ २१ ॥ सुदामानं च तौ दृष्ट्वा प्रसन्नवदनेक्षणौ ॥ क्रोडे चक्रतुरत्यंतं प्रेम्णाऽतिपरिसंयुतौ ॥२२ ॥ अथ शूलं च वेगेन प्रययौ तं च सादरम् ॥ अस्थिभिः शंखचूडस्य शंखजातिर्बभूव ह ॥ २३ ॥ नानाप्रकाररूपेण शश्वत्पूता सुरार्चने ॥ प्रशस्तं शंखतोयं च देवानां प्रीतिदं परम् ॥ २४ ॥ तीर्थतोयस्वरूपं च पवित्रं शंभुना विना ॥ शंखशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीः सुसंस्थिरा ॥ २५ ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु यः स्नातः शंखवारिणा ॥ शंखो हरेरधिष्ठानं यत्र शंखस्ततो हरिः ॥ २६ ॥ तत्रैव वसते लक्ष्मीर्दूरीभूतममंगलम् ॥ स्त्रीणां च शंखध्वनिभिः शूद्राणां च विशेषतः ॥ २७ ॥ भीता रुष्टा याति लक्ष्मीस्तत्स्थलादन्यदेशतः ॥ शिवोऽपि दानवं हत्वा शिवलोकं जगाम ह ॥ २८ ॥ प्रहृष्टो वृषभारूढः स्वगणैश्च समावृतः ॥ सुराः स्वविषयं प्रापुः परमानंदसंयुताः ॥ २९ ॥ नेदुर्दुंदुभयः स्वर्गे जगुर्गंधर्वकिन्नराः ॥ बभूव पुष्पवृष्टिश्च शिवस्योपरि संततम् ॥ ३० ॥ प्रशशंसुः सुरास्तं च मुनींद्रप्रवरादयः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे त्रयोविंशोध्यायः ॥२३ ॥ नारद उवाच ॥ नारायणश्च भगवान्वीर्याधानं चकार ह ॥ तुलस्यां केन रूपेण तन्मे व्याख्यातुमर्हसि॥ १ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ एकाधिकशतश्लोकैस्तुलसीसंगवर्णनम् ॥ कृत्वा तदुत्तरं तस्या माहात्म्यमपि चोच्यते ॥ १ ॥ नारायणस्तुलसीसंगं कथं कृतवानिति कथां पृच्छति नारदः । नारद उवाच नारायणश्चेति ॥ १ ॥

साधनेषुसाधननिमित्तामित्यर्थः ॥ २ ॥ तस्यास्तुलस्याः पातिव्रत्यनाशेन तत्पतेः शंखचूडस्य हननेच्छयेत्यर्थः ॥३ ॥ ४ ॥ परमानंदेति ॥ मत्पतिर्जयं संपाद्याऽऽगत इति हेतोरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कांतं सुंदरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ असंख्यविश्वसंहर्त्रा शिवेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ अब्दमब्दशतामित्यर्थः पूर्वं शतवर्षं युद्धस्योक्तत्वात्

श्रीनारायण उवाच ॥ नारायणश्च भगवान्देवानां साधनेषु च ॥ शंखचूडस्य कवचं गृहीत्वा विष्णुमायया ॥ २ ॥ पुनर्विधाय तद्रूपं जगाम तत्सतीगृहम् ॥ पातिव्रत्यस्य नाशेन शंखचूडजिघांसया॥३॥ दुंदुभिं वादयामास तुलसीद्वारसन्निधौ ॥ जयशब्दं च तद्वारे बोधयामास सुंदरीम् ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वा च रवं साध्वी परमानंदसंयुता ॥ राजमार्गे गवाक्षेण ददर्श परमादरात् ॥५॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा कारयामास मंगलम् ॥ बंदिभ्यो भिक्षुकेभ्यश्च वाचिभ्यश्च धनं ददौ ॥ ६ ॥ अवरुह्य रथाद्देवो देव्याश्च भवनं ययौ ॥ अमूल्यरत्ननिर्माणं सुन्दरं सुमनोहरम् ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा च पुरतः कांतं सा तं कांतं मुदाऽन्विता ॥ तत्पादं क्षालयामास ननाम च रुरोद च ॥ ८ ॥ रत्नसिंहासने रम्ये वासयामास कामुकी ॥ तांबूलं च ददौ तस्मै कर्पूरादिसुवासितम् ॥ ९ ॥ अद्य मे सफलं जन्म जीवनं च बभूव ह ॥ रणे गतं च प्राणेशं पश्यंत्याश्च पुनर्गृहे ॥ १० ॥ सस्मिता सकटाक्षं च सकामा पुलकांकिता ॥ पप्रच्छ रणवृत्तांतं कांतं मधुरया गिरा ॥ ११ ॥ तुलस्युवाच ॥ असंख्यविश्वसंहर्त्रा सार्धमाजौ तव प्रभो ॥ कथं बभूव विजयस्तन्मे ब्रूहि कृपानिधे ॥ १२ ॥ तुलसीवचनं श्रुत्वा प्रहस्य कमलापतिः॥ शंखचूडस्य रूपेण तामुवाचामृतं वचः ॥ १३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ आवयोः समरः कांते पूर्णमब्दं बभूव ह ॥ नाशो बभूव सर्वेषां दानवानां च कामिनि॥१४॥ प्रीतिं च कारयामास ब्रह्मा च स्वयमावयोः ॥ देवानामधिकारश्च प्रदत्तो ब्रह्मणाऽऽज्ञया ॥ १५ ॥ मयाऽऽगतं स्वभवनं शिवलोकं शिवो गतः ॥ इत्युक्त्वा जगतां नाथः शयनं च चकार ह ॥ १६ ॥ रेमे रमापतिस्तत्र रमया सह नारद ॥ सा साध्वी सुखसंभोगादाकर्षणव्यतिक्रमात् ॥ १७ ॥

॥ १४ ॥ आवयोः शिवस्य मम च प्रीतिं स्नेहम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ व्यतिक्रमात्पूर्वपतिसंगमाकर्षणापेक्षया भेदात् ॥ १७ ॥

नाऽयं पतिः किंतु पतिवेषधारी कश्चिदिति मत्वाह । कस्त्वमिति ॥ १८ ॥ यद्यस्मात् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भवे प्रपंचे ॥ २५ ॥ भक्तः
शंखचूडः ॥ परार्थे देवार्थम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ मदर्थे मत्प्रयोजनाय मम पतिः कृष्णो भवत्वितीच्छयेत्यर्थः ॥ २८ ॥ तेन तपश्चर्या त्वदर्थं कृता तस्य फलं तेन

सर्वं वितर्कयामास कस्त्वमेवेत्युवाच सा॥तुलस्युवाच॥को वा त्वं वद मायेश भुक्ताऽहं मायया त्वया ॥१८॥ दूरीकृतं मत्सतीत्वं
यदतस्त्वां शपामि हे ॥ तुलसीवचनं श्रुत्वा हरिः शापभयेन च ॥ १९ ॥ दधार लीलया ब्रह्मन्सुमूर्तिं सुमनोहराम् ॥ ददर्श
पुरतो देवी देवदेवं सनातनम् ॥ २० ॥ नवीननीरदश्यामं शरत्पंकजलोचनम् ॥ कोटिकंदर्पलीलाभं रत्नभूषणभूषितम् ॥ २१॥
ईषद्धास्यं प्रसन्नास्यं शोभितं पीतवाससम् ॥ तं दृष्ट्वा कामिनी कामं मूर्च्छां संप्राप लीलया ॥ २२ ॥ पुनश्च चेतनां प्राप्य
पुनः सा तमुवाच ह ॥ तुलस्युवाच ॥ हे नाथ ते दया नास्ति पाषाणसदृशस्य च ॥ २३ ॥ छलेन धर्मभंगेन मम स्वामी त्वया
हतः ॥ पाषाणहृदयस्त्वं हि दयाहीनो यतः प्रभो ॥ २४ ॥ तस्मात्पाषाणरूपस्त्वं भवे देव भवाधुना ॥ ये वदंति च साधुं त्वां
ते भ्रांता हि न संशयः ॥ २५ ॥ भक्तो विनाऽपराधेन परार्थं च कथं हतः ॥ भृशं रुरोद शोकार्ता विललाप मुहुर्मुहुः ॥ २६ ॥
ततश्च करुणां दृष्ट्वा करुणारससागरः ॥ नयेन तां बोधयितुमुवाच कमलापतिः ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तपस्त्वया कृतं भद्रे
मदर्थे भारते चिरम् ॥ त्वदर्थे शंखचूडश्च चकार सुचिरं तपः ॥ २८ ॥ कृत्वा त्वां कामिनीं सोऽपि विजहार च तत्क्षणात् ॥
अधुना दातुमुचितं तवैव तपसः फलम् ॥ २९ ॥ इदं शरीरं त्यक्त्वा च दिव्यदेहं विधाय च ॥ रामे रम मया सार्धं त्वं रमा
सदृशी भव ॥ ३० ॥ इयं तनुर्नदीरूपा गण्डकीति च विश्रुता ॥ पूता सुपुण्यदा नृणां पुण्ये भवतु भारते ॥ ३१ ॥ तव केशस
मूहश्च पुण्यवृक्षो भविष्यति ॥ तुलसीकेशसम्भूता तुलसीति च विश्रुता ॥ ३२ ॥

भुक्तम् ॥ अधुना त्वया यदर्थं तपस्तप्तं तस्य फलं दातुमुचितमिति कृत्वा मयैतादृशं कृतमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्य पुण्यवृक्षस्य तुलसीकेशसं
भूतत्वात्तुलसीति संज्ञा स्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मस्तके तुलसीपत्रपतनप्राप्तये इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ स्वीकारम् इतः परमिदं

त्रिषु लोकेषु पुष्पाणां पत्राणां देवपूजने ॥ प्रधानरूपा तुलसी भविष्यति वरानने॥३३॥स्वर्गे मर्त्यें च पाताले गोलोके मम स
न्निधौ॥भव त्वं तुलसी वृक्षवरा पुष्पेषु सुन्दरी॥३४॥गोलोके विरजातीरे रासे वृन्दावने वने॥भांडीरे चम्पकवने रम्ये चन्दनकानने
॥३५॥माधवीकेतकीकुन्दमालिकामालतीवने ॥ वासस्तेऽत्रैव भवतु पुण्यस्थानेषु पुण्यदः ॥ ३६ ॥ तुलसीतरुमूलेषु पुण्यदेशेषु
पुण्यदम् ॥ अधिष्ठानं च तीर्थानां सर्वेषां च भविष्यति ॥३७॥ तत्रैव सर्वदेवानां ममाधिष्ठानमेव च ॥ तुलसीपत्रपतनप्राप्तये च
वरानने ॥ ३८ ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः॥ तुलसीपत्रतोयेन योऽभिषकं समाचरेत् ॥३९॥ सुधाघटसहस्राणां या
तुष्टिस्तु भवेद्धरेः ॥ सा च तुष्टिर्भवेन्नूनं तुलसीपत्रदानतः ॥ ४० ॥ गवामयुतदानेन यत्फलं तत्फलं भवेत् ॥ तुलसीपत्रदानेन
तत्फलं कार्त्तिके सति ॥ ४१ ॥ तुलसीपत्रतोयं च मृत्युकाले च यो लभेत् ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोके महीयते ॥ ४२ ॥
नित्यं यस्तुलसीतोयं भुङ्क्ते भक्त्या च मानवः ॥ लक्षाश्वमेधजं पुण्यं सम्प्राप्नोति स मानवः ॥ ४३ ॥ तुलसीं स्वकरे कृत्वा धृत्वा
देहे च मानवः ॥ प्राणांस्त्यजति तीर्थेषु विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ४४ ॥ तुलसीकाष्ठनिर्माणमालां गृह्णाति यो नरः ॥ पदेपदे
ऽश्वमेधस्य लभते निश्चितं फलम् ॥ ४५ ॥ तुलसीं स्वकरे कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति ॥ स याति कालसूत्रं च यावच्चन्द्रदिवा
करौ ॥ ४६ ॥ करोति मिथ्याशपथं तुलस्यां योऽत्र मानवः ॥ स याति कुम्भीपाकं च यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ ४७ ॥ तुलसीतोय
कणिकां मृत्युकाले च यो लभेत् ॥ रत्नयानं समारुह्य वैकुण्ठे प्राप्यते ध्रुवम् ॥ ४८ ॥ पूर्णिमायाममायां च द्वादश्यां रविसंक्रमे ॥
तैलाभ्यंगं च कृत्वा च मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ॥ ४९ ॥ अशौचेऽशुचिकाले ये रात्रिवासोऽन्विता नराः ॥ तुलसीं ये विचिन्व
न्ति ते छिंदंति हरेः शिरः ॥ ५० ॥ त्रिरात्रं तुलसीपत्रं शुद्धं पर्युषितं सति ॥ श्राद्धे व्रते च दाने च प्रतिष्ठायां सुरार्चने ॥ ५१ ॥

करिष्यामीत्येवंरूपम् ॥ तुलसीं स्वकरे कृत्वा धृत्वा कृतं स्वीकारं यो न रक्षतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ९२ ॥ एवं वृक्षरूपेण त्वं पृथिव्यां स्थास्यसि तदधिष्ठातृमूर्तिरूपेण तु गोलोक मत्सान्निधौ स्थास्यसीत्याह ॥ ९३ ॥ नद्यधिष्ठात्री गंडक्यधिष्ठात्री ॥ ९४ ॥ त्वं
च स्वयं पूर्णरूपेणेत्यर्थः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ मदीयकं चक्रं सुदर्शनम् ॥ ९७ ॥ वनमाला शिलोपरि मालाकारा रेखा ॥ लक्ष्मीनारायणाभिधं रूपमिति शेषः ॥ ९८ ॥

भूगतं तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति ॥ शुद्धं च तुलसीपत्रं क्षालनादन्यकर्मणि ॥ ९२ ॥ वृक्षाधिष्ठातृदेवी या गोलोके च निरामये ॥
कृष्णेन सार्धं नित्यं च नित्यं क्रीडां करिष्यसि ॥ ९३ ॥ नद्यधिष्ठातृदेवी या भारते च सुपुण्यदा ॥ लवणोदस्य सा
पत्नी मदंशस्य भविष्यति ॥९४॥ त्वं च स्वयं महासाध्वी वैकुण्ठे मम सन्निधौ ॥ रमासमा च रामा च भविष्यसि न संशयः
॥ ९५ ॥ अहं च शैलरूपेण गण्डकीतीरसन्निधौ ॥ अधिष्ठानं करिष्यामि भारते तव शापतः ॥ ९६ ॥ कोटिसंख्यास्तत्र कीटा
स्तीक्ष्णदंष्ट्रा वरायुधैः ॥ तच्छिलाकुहरे चक्रं करिष्यंति मदीयकम् ॥ ९७ ॥ एकद्वारं चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ॥ नवीननीरदाकारं
लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥ ९८ ॥ एकद्वारं चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् ॥ लक्ष्मीजनार्दनो ज्ञेयो रहितो वनमालया
॥ ९९ ॥ द्वारद्वये चतुश्चक्रं गोष्पदेन विराजितम् ॥ रघुनाथाभिधं ज्ञेयं रहितं वनमालया ॥ ६० ॥ अतिक्षुद्रं द्विचक्रं च नवीनजलदप्रभम् ॥
तद्वामनाभिधं ज्ञेयं रहितं वनमालया ॥ ६१ ॥ अतिक्षुद्रं द्विचक्रं च वनमालाविभूषितम् ॥ विज्ञेयं श्रीधरं रूपं
श्रीप्रदं गृहिणां सदा ॥ ६२ ॥ स्थूलं च वर्तुलाकारं रहितं वनमालया ॥ द्विचक्रं स्फुटमत्यन्तं ज्ञेयं दामोदराभिधम् ॥ ६३ ॥
मध्यमं वर्तुलाकारं द्विचक्रं बाणविक्षतम् ॥ रणरामाभिधं ज्ञेयं शरतूणसमन्वितम् ॥ ६४ ॥ मध्यमं सप्तचक्रं च च्छत्रभूषणभूषितम् ॥
राजराजेश्वरं ज्ञेयं राजसम्पत्प्रदं नृणाम् ॥ ६५ ॥ द्विसप्तचक्रं स्थूलं च नवनीरदसुप्रभम् ॥ अनन्ताख्यं च विज्ञेयं
चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ ६६ ॥ चक्राकारं द्विचक्रं च सश्रीकं जलदप्रभम् ॥ सगोष्पदं मध्यमं च विज्ञेयं मधुसूदनम् ॥ ६७ ॥

॥९९॥ गोष्पदं प्रसिद्धम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ बाणविक्षतं शरप्रहाराचिह्नांकितमित्यर्थः ॥ शरतूणसमन्वितं शरचिह्नसमन्वितं तूणो निषंगस्ततसमन्वितमित्यर्थः
॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ चक्राकारं सश्रीकं वामांके लक्ष्मीचिह्नसहितमिति । राघवभट्टः मध्यमं मध्यमपरिमाणमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

हयवक्राभं हयमुखाकारम् ॥ ६८ ॥ विकटं भयंकरम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ द्वारदेशे द्वारस्थाने एव न तु मध्यतः ॥ समं वक्रभिन्नम् ॥ ७१ ॥ सुषिरे महामुखांतः सूक्ष्मच्छिद्राणि बहुलानि यस्मिन् ॥ ७२ ॥ द्वयोश्चक्रयोर्मुखं परस्परं संलग्नं यत्र तथा तयोः चक्रयोः पृष्ठं पुष्कलं विशालं यत्र तथारूपमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

सुदर्शनं चैकचक्रं गुप्तचक्रं गदाधरम् ॥ द्विचक्रं हयवक्राभं हयग्रीवं प्रकीर्तितम् ॥ ६८ ॥ अतीव विस्तृतास्यं च द्विचक्रं विकटं सती ॥ नरसिंहं सुविज्ञेयं सद्यो वैराग्यदं नृणाम् ॥ ६९ ॥ द्विचक्रं विस्तृतास्यं च वनमालासमन्वितम् ॥ लक्ष्मीनृसिंहं विज्ञेयं गृहिणां च सुखप्रदम् ॥७०॥ द्वारदेशे द्विचक्रं च सश्रीकं च समं स्फुटम् ॥ वासुदेवं तु विज्ञेयं सर्वकामफलप्रदम् ॥७१॥ प्रद्युम्नं सूक्ष्मचक्रं च नवीननीरदप्रभम्॥सुषिरच्छिद्रबहुलं गृहिणां च सुखप्रदम् ॥ ७२ ॥ द्वे चक्रे चैकलग्ने च पृष्ठं यत्र तु पुष्कलम् ॥ संकर्षणं सुविज्ञेयं सुखदं गृहिणां सदा॥७३॥अनिरुद्धं तु पीताभं वर्तुलं चातिशोभनम् ॥ सुखप्रदं गृहस्थानां प्रवदंति मनीषिणः ॥७४॥शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः॥ तत्रैव लक्ष्मीर्वसति सर्वतीर्थसमन्विता॥७५॥यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥ तानि सर्वाणि नश्यंति शालग्रामशिलार्चनात् ॥ ७६ ॥ छत्राकारे भवेद्राज्यं वर्तुले च महाश्रियः ॥ दुःखं च शकटाकारे शूलाग्रे मरणं ध्रुवम् ॥ ७७ ॥ विकृतास्ये च दारिद्र्यं पिंगले हानिरेव च ॥ भग्नचक्रे भवेद्व्याधिर्विदीर्णे मरणं ध्रुवम् ॥ ॥७८॥ व्रतं दानं प्रतिष्ठा च श्राद्धं च देवपूजनम् ॥ शालग्रामस्य सान्निध्यात्प्रशस्तं तद्भवेदिति॥७९॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ सर्वयज्ञेषु तीर्थेषु व्रतेषु च तपःसु च ॥ ८० ॥ पाठे चतुर्णां वेदानां तपसां करणे सति ॥ तत्पुण्यं लभते नूनं शालग्रामशिलार्चनात् ॥ ८१ ॥ "शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषेकं सदाचरेत् ॥ सर्वदानेषु यत्पुण्यं प्रदक्षिणं भुवो यथा॥" शालग्रामशिलातोयं नित्यं भुंक्ते च यो नरः ॥ सुरेप्सितं प्रसादं च लभते नात्र संशयः ॥ ८२ ॥ तस्य स्पर्शं च वांछंति तीर्थानि निखिलानि च ॥ जीवन्मुक्तो महापूतोऽप्यंते याति हरेः पदम् ॥ ८३ ॥

छत्राकारे रूपे ॥ शूलाकारं यस्याग्रम् ॥ ७७ ॥ विदीर्णे स्फुटिते ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

तत्रैव हरिणा सार्धमसंख्यं प्राकृतं लयम् ॥ यास्यत्येव हि दास्ये च नियुक्तो दास्यकर्मणि ॥ ८४ ॥ यानि कानि च पापानि
ब्रह्महत्यासमानि च ॥ तं दृष्ट्वा च पलायंते वैनतेयादिवोरगाः ॥ ८५ ॥ तत्पादरजसा देवी सद्यः पूता वसुंधरा ॥ पुंसां लक्षं
तत्पितॄणां निस्तरेत्तस्य जन्मतः ॥ ८६ ॥ शालग्रामशिलातोयं मृत्युकाले च यो लभेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स
गच्छति ॥ ८७ ॥ निर्वाणमुक्तिं लभते कर्म भोगात्प्रमुच्यते ॥ विष्णोः पदे प्रलीनश्च भविष्यति न संशयः ॥ ८८ ॥ शालग्राम
शिलां धृत्वा मिथ्यावाक्यं वदेत्तु यः ॥ स याति कुंभीपाके च यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥८९॥ शालग्रामशिलां धृत्वा स्वीकारं यो
न पालयेत् ॥ स प्रयात्यसिपत्रं च लक्षमन्वन्तरावधि ॥ ९० ॥ तुलसीपत्रविच्छेदं शालग्रामे करोति यः ॥ तस्य जन्मांतरे
कान्ते स्त्रीविच्छेदो भविष्यति ॥९१॥ तुलसीपत्रविच्छेदं शंखे यो हि करोति च ॥ भार्याहीनो भवेत्सोऽपि रोगी च सप्तजन्मसु
॥ ९२ ॥ शालग्रामं च तुलसीं शंखं चैकत्र एव च ॥ यो रक्षति महाज्ञानी स भवेच्छ्रीहरेः प्रियः ॥ ९३ ॥ सकृदेव हि यो
यस्यां वीर्याधानं करोति च ॥ तद्विच्छेदे तस्य दुःखं भवेदेव परस्परम् ॥ ९४ ॥ त्वं प्रिया शंखचूडस्य चैकमन्वंतरावधि ॥
शंखेन सार्धं त्वद्भेदः केवलं दुःखदस्तथा ॥ ९५ ॥ इत्युक्त्वा श्रीहरिस्तां च विरराम च नारद ॥ सा च देहं परित्यज्य दिव्य
रूपं विधाय च ॥ ९६ ॥ यथा श्रीश्च तथा सा चाऽप्युवास हरिवक्षसि ॥ स जगाम तया सार्धं वैकुंठं कमलापतिः ॥ ९७ ॥
लक्ष्मीः सरस्वती गंगा तुलसी चापि नारद ॥ हरेः प्रियाश्चतस्रश्च बभूवुरीश्वरस्य च ॥९८॥ सद्यस्तद्देहजाता च बभूव गंडकी
नदी ॥ ईश्वरः सोऽपि शैलश्च तत्तीरे पुण्यदो नृणाम् ॥ ९९ ॥ कुर्वंति तत्र कीटाश्च शिलां बहुविधां मुने ॥ जले पतंति
या याश्च फलदास्ताश्च निश्चितम् ॥ १०० ॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ पत्रविच्छेदं वियोगम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

रवेरुपतापात्पिंगला भवंति ताः स्थलस्था न पूज्या इति पूर्वमुक्तम् नदीजलस्थाः पूज्याः ॥ १०१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥
॥ २४ ॥ चतुर्भिरधिकैश्चत्वारिंशतपद्यैस्तु पूजनम् ॥ तुलस्याश्च महामंत्रसहितं तावदुच्यते ॥ १ ॥ अथ तुलसीपूजाविधानं नारदः पृच्छति । तुलसी चेति ॥ १ ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सा तुलसी अंतर्धानं चकार ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ लक्ष्मीः श्रीबीजम् ॥ माया भुवनेश्वरीबीजम् ॥ कामो मन्मथबीजम् ॥ वाणी

स्थलस्थाः पिंगला ज्ञेयाश्चोपतापाद्रवेरिति ॥ इत्येवं कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥ १०१॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे नारदनारायणसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ नारद उवाच ॥ तुलसी च यदा पूज्या कृता नारायणप्रिया ॥ अस्याः पूजाविधानं च स्तोत्रं च वद सांप्रतम् ॥ १ ॥ केन पूजा कृता केन स्तुता प्रथमतो मुने ॥ तत्र पूज्या सा बभूव केन वा वद मामहो ॥ २ ॥ सूत उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुंगवः ॥ कथां कथितुमारेभे पुण्यां पापहरां पराम् ॥ ॥ ३ ॥ नारायण उवाच ॥ हरिः संपूज्य तुलसीं रेमे च रमया सह ॥ रमासमानसौभाग्यां चकार गौरवेण च ॥ ४ ॥ सेहे च लक्ष्मीर्गंगा च तस्याश्च नवसंगमम् ॥ सौभाग्यगौरवं कोपात्तन्न सेहे सरस्वती ॥ ५ ॥ सा तां जघान कलहे मानिनी हरिसन्निधौ ॥ व्रीडया चापमानेन सान्तर्धानं चकार ह ॥६ ॥ सर्वसिद्धेश्वरी देवी ज्ञानिनां सिद्धियोगिनी ॥ जगामादर्शनं कोपात्सर्वत्र च हरेरहो ॥ ७ ॥ हरिर्न दृष्ट्वा तुलसीं बोधयित्वा सरस्वतीम् ॥ तदनुज्ञां गृहीत्वा च जगाम तुलसीवनम् ॥ ८ ॥ तत्र गत्वा च सुस्नातो हरिः स तुलसीं सतीम् ॥ पूजयामास तां ध्यात्वा स्तोत्रं भक्त्या चकार ह ॥ ९ ॥ लक्ष्मीमायाकामवाणीबीजपूर्वं दशाक्षरम् ॥ वृंदावनीति ङेन्तं च वह्निजायांतमेव च ॥ १० ॥ अनेन कल्पतरुणा मंत्रराजेन नारद ॥ पूजयेद्यो विधानेन सर्वसिद्धिं लभेद् ध्रुवम् ॥ ११ ॥ घृतदीपेन धूपेन सिंदूरचंदनेन च ॥ नैवेद्येन च पुष्पेण चोपचारेण नारद ॥ १२ ॥ हरिस्तोत्रेण तुष्टा सा चाविर्भूता महीरुहात् ॥ प्रसन्ना चरणांभोजे जगाम शरणं शुभा ॥ १३ ॥

वाग्भवबीजम् ॥ एतद्बीजचतुष्टयपूर्वकं वृंदावनीति ङेंतं तेन वृंदावन्यै इति सिद्धम् ॥ ङेंतं चतुर्थ्यंतम् ॥ वह्निजाया स्वाहा ॥ तथा च दशाक्षरो मंत्रः संपन्नः "श्रीं ह्रीं क्लीं ऐं वृन्दावन्यै स्वाहा" इति मन्त्रः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

वरं तस्यै ददौ विष्णुः सर्वपूज्या भवेरिति ॥ अहं त्वां धारयिष्यामि सुरूपां मूर्ध्नि वक्षसि॥१४॥सर्वे त्वां धारयिष्यंति स्वमूर्ध्नि च सुरादयः ॥ इत्युक्त्वा तां गृहीत्वा च प्रययौ स्वालयं विभुः ॥१५॥ नारद उवाच ॥ किं ध्यानं स्तवनं किं वा किं वा पूजाविधानकम्॥तुलस्याश्च महाभाग तन्मे व्याख्यातुमर्हसि॥१६॥नारायण उवाच ॥ अन्तर्हितायां तस्यां च हरिर्वृन्दावने तदा ॥ तस्याश्चक्रे स्तुतिं गत्वा तुलसीं विरहातुरः॥१७॥श्रीभगवानुवाच ॥ वृन्दारूपाश्च वृक्षाश्च यदैकत्र भवन्ति च ॥ विदुर्बुधास्तेन वृन्दां मत्प्रियां तां भजाम्यहम् ॥१८॥ पुरा बभूव या देवी त्वादौ वृन्दा वने वने ॥ तेन वृन्दावनी ख्याता सौभाग्यां तां भजाम्यहम् ॥ १९ ॥ असंख्येषु च विश्वेषु पूजिता या निरंतरम् ॥ तेन विश्वपूजिताख्या पूजितां च भजाम्यहम् ॥ २० ॥ असंख्यानि च विश्वानि पवित्राणि त्वया सदा ॥ तां विश्वपावनीं देवीं विरहेण स्मराम्यहम् ॥ २१ ॥ देवा न तुष्टाः पुष्पाणां समूहेन यया विना ॥ तां पुष्पसारां शुद्धां च द्रष्टुमिच्छामि शोकतः ॥२२॥ विश्वे यत्प्राप्तिमात्रेण भक्तानन्दो भवेद् ध्रुवम् ॥ नंदिनी तेन विख्याता सा प्रीता भवतादिह ॥ २३ ॥ यस्या देव्यास्तुला नास्ति विश्वेषु निखिलेषु च ॥ तुलसी तन विख्याता तां यामि शरणं प्रियाम् ॥२४॥कृष्णजीवनरूपा सा शश्वत्प्रियतमा सती ॥ तेन कृष्णजीवनी सा सा मे रक्षतु जीवनम् ॥ २५ ॥ इत्येवं स्तवनं कृत्वा तस्थौ तत्र रमापतिः ॥ ददर्श तुलसीं साक्षात्पादपद्मनतां सतीम् ॥२६॥ रुदतीमवमानेन मानिनीं मानपूजिताम् ॥ प्रियां दृष्ट्वा प्रियः शीघ्रं वासयामास वक्षसि ॥ २७ ॥ भारत्याज्ञां गृहीत्वा च स्वालयं च ययौ हरिः ॥ भारत्या सह तत्प्रीतिं कारयामास सत्वरम् ॥ २८ ॥ वरं विष्णुर्ददौ तस्यै सर्वपूज्या भवेरिति ॥ शिरोधार्या च सर्वेषां वंद्या मान्या ममेति च ॥२९ ॥ विष्णोर्वरेण सा देवी परितुष्टा बभूव च ॥ सरस्वती तामाकृष्य वासयामास सन्निधौ ॥ ३० ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९ ॥ ४०॥ ४१ ॥ ४२॥ ४३॥॥ ४४॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे पंचविंशो

लक्ष्मीर्गंगा सस्मिता च तां समाकृष्य नारद ॥ गृहं प्रवेशयामास विनयेन सतीं सदा ॥ ३१ ॥ वृन्दा वृन्दावनी विश्वपूजिता विश्वपाविनी ॥ पुष्पसारा नन्दिनी च तुलसी कृष्णजीवनी ॥ ३२ ॥ एतन्नामाष्टकं चैव स्तोत्रं नामार्थसंयुतम् ॥ यः पठेत्तां च सम्पूज्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३३ ॥ कार्त्तिक्यां पूर्णिमायां च तुलस्या जन्म मंगलम् ॥ तत्र तस्याश्च पूजा च विहिता हरिणा पुरा ॥ ३४ ॥ तस्यां यः पूजयेत्तां च भक्त्या च विश्वपावनीम् ॥ सर्वपापाद्विनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ३५ ॥ कार्त्तिके तुलसीपत्रं यो ददाति च वैष्णवे ॥ गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥ ३६ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं प्रियाहीनो लभेत्प्रियाम् ॥ बन्धुहीनो लभेद्बंधून्स्तोत्रश्रवणमात्रतः ॥ ३७ ॥ रोगी प्रमुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ भयान्मुच्येत भीतस्तु पापान्मुच्येत पातकी ॥ ३८ ॥ इत्येवं कथितं स्तोत्रं ध्यानं पूजाविधिं शृणु ॥ त्वमेव वेदे जानासि कण्वशाखोक्तमेव च ॥ ३९ ॥ तद्वृक्षे पूजयेत्तां च भक्त्या चावाहनं विना ॥ तां ध्यात्वा चोपचारेण ध्यानं पातकनाशनम् ॥ ॥ ४० ॥ तुलसीं पुष्पसारां च सतीं पूतां मनोहराम् ॥ कृतपापेध्मदाहाय ज्वलदग्निशिखोपमाम् ॥ ४१ ॥ पुष्पेषु तुलना यस्या नास्ति वेदेषु भाषितम् ॥ पवित्ररूपा सर्वासु तुलसी सा च कीर्तिता ॥ ४२ ॥ शिरोधार्या च सर्वेषामीप्सिता विश्वपावनी ॥ जीवन्मुक्तां मुक्तिदां च भजे तां हरिभक्तिदाम् ॥ ४३ ॥ इति ध्यात्वा च सम्पूज्य स्तुत्वा च प्रणमेत्सुधीः ॥ उक्तं तुलस्युपाख्यानं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ४४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५॥

नारद उवाच ॥ तुलस्युपाख्यानमिदं श्रुतं चातिसुधोपमम् ॥ ततः सवित्र्युपाख्यानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

ऽध्यायः ॥ २५ ॥ सप्ताशीतिमहापद्यैरर्धश्लोकाधिकैरथ ॥ सावित्र्याः सर्ववेदेषु श्रुतमाख्यानमुच्यते ॥ १ ॥ सावित्र्युपाख्यानं नारदः पृच्छति। नारद उवाच तुलस्युपाख्यानमिति ॥ १ ॥

पुरा केनेति सा सावित्री श्रुतेर्वेदस्य प्रसूर्जननी भवति तादृशीयं महती देवी वेदोत्पादकत्वरूपब्रह्मलिंगान्नित्यैव भवति तथाऽपि तया मनुष्यदेहधारणं तु कृतमस्ति तत्केन निमित्तेन कृतमिति तन्निमित्तरूपं वदेति तात्पर्यम्॥किंच सोत्पन्ना प्रथमे प्रथमकाले प्रथममित्यर्थः॥तथा परे काले अनंतरमित्यर्थः॥केन पूजिता तदपि वदेत्यर्थः॥तथा च श्रुतिर्गोपथब्राह्मणे ॥ तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्र्याः प्रथमः पादः ॥ पृथिव्यर्चं समदधादृचाऽग्निमग्निना श्रियमित्यादिना ॥ तथा भर्गो देवस्य धीमहीति सावित्र्या द्वितीयः पादोऽन्तरिक्षेण यजुः समदधादित्यादि पूर्ववत् ॥ तथा धियो यो नः प्रचोदयादिति सावित्र्यास्तृतीयः पादो दिवा साम समदधात्साम्नाऽऽदित्यमित्यादि पूर्ववत् ।

पुरा केन समुद्भूता सा श्रुता च श्रुतेः प्रसूः ॥ केन वा पूजिता लोके प्रथमे कैश्च वा परे॥२॥नारायण उवाच॥ब्रह्मणा वेदजननी प्रथमे पूजिता मुने ॥ द्वितीये च वेदगणैस्तत्पश्चाद्विदुषां गणैः ॥ ३ ॥ तदा चाश्वपतिर्भूपः पूजयामास भारते ॥ तत्पश्चात्पूजयामासुर्वर्णाश्चत्वार एव च ॥ ४ ॥ नारद उवाच ॥ को वा सोऽश्वपतिर्ब्रह्मन्केन वा तेन पूजिता ॥ सर्वपूज्या च सा देवी प्रथमे कैश्च वा परे ॥ ५ ॥ नारायण उवाच ॥ मद्रदेशे महाराजो बभूवाश्वपतिर्मुने ॥ वैरिणां बलहर्ता च मित्राणां दुःखनाशनः ॥ ॥ ६ ॥ आसीत्तस्य महाराज्ञी महिषी धर्मचारिणी ॥ मालतीति समाख्याता यथा लक्ष्मीर्गदाभृतः ॥ ७ ॥ सा च राज्ञी च वन्ध्या च वसिष्ठस्योपदेशतः ॥ चकाराराधनं भक्त्या सावित्र्याश्चैव नारद ॥८॥ प्रत्यादेशं न सा प्राप्ता महिषी न ददर्श ताम् ॥ गृहं जगाम दुःखार्ता हृदयेन विदूयता ॥ ९ ॥ राजा तां दुःखितां दृष्ट्वा बोधयित्वा नयेन वै ॥ सावित्र्यास्तपसे भक्त्या जगाम पुष्करं तदा ॥ १० ॥ तपश्चकार तत्रैव संयतः शतवत्सरम् ॥ न ददर्श च सावित्र्याः प्रत्यादेशो बभूव च ॥ ११ ॥

अनया च श्रुत्या सावित्रीपादत्रयाद्वेदत्रयलोकत्रयाग्न्यादितेजस्त्रयपूर्वकसर्वब्रह्मांडसृष्टिः सावित्रीत एवोक्ता तथा सर्ववेदेषु पुराणेषु च ॥ २ ॥ तत्र प्रथमप्रश्नोत्तरमग्रे दास्यति ॥ द्वितीयप्रश्नोत्तरं तु संप्रति वदति ॥ ब्रह्मणेति ॥ या ब्रह्मणा सहोत्पन्नेति पूर्वमुक्तं सा प्रथमे काले प्रथममित्यर्थः ॥ द्वितीये द्वितीयकाले अनंतरमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रत्यादेशामिति ॥ तया बहुकालं तपश्चर्या कृता तथाऽपि सा राज्ञी भगवत्याः सावित्र्याः प्रत्यादेशं प्रत्युत्तरं वरं न प्राप्ता न तां देवीं ददर्श च ॥ ततस्त्रस्ता जगाम ॥ ९ ॥ १० ॥ तदा राजा देवीं तु न ददर्श परंतु तस्याः प्रत्यादेश आज्ञारूपो बभूव ॥ ११ ॥

कोऽसौ तदाह ॥शुश्रावेति ॥ दशलक्षामिति॥ननु शतसंवत्सरमनुष्ठानस्य कृतत्वेन दशलक्षजपो जात एवेति चेन्न ॥ गायत्र्यतिरिक्तमंत्रेणैव शतसंवत्सरमनुष्ठानं कृतमित्या
शयात्। हे नारद इति आकाशवाणीं शुश्रावेत्यन्वयः ॥१२॥ तत्र राजसमीपे ॥ तं पराशरम् ॥ १३ ॥ मुनिर्जपमहिमानं वदति ॥ सकृज्जप इति ॥ दिवानिशं रात्रिदिव
सकृतमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ लक्षो जपो हरेदिति शेषः ॥ १६ ॥ मुक्तिं ज्ञानप्राप्तिद्वारा ॥ दशगुणो दशकोटिः ॥ जपकाले दक्षिणहस्तमुद्रामाह । करमिति ॥

शुश्रावाकाशवाणीं च नृपेंद्रश्चाशरीरिणीम् ॥ गायत्र्या दशलक्षं च जपं त्वं कुरु नारद ॥१२॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र आजगाम परा
शरः ॥ प्रणनाम ततस्तं च मुनिर्नृपमुवाच च ॥१३॥ मुनिरुवाच ॥ सकृज्जपश्च गायत्र्याः पापं दिनभवं हरेत् ॥ दशवारं जपेनैव
नश्येत्पापं दिवानिशम् ॥ १४ ॥ शतवारं जपश्चैव पापं मासार्जितं हरेत् ॥ सहस्रधा जपश्चैव कल्मषं मत्सरार्जितम् ॥ १५ ॥
लक्षो जन्मकृतं पापं दशलक्षोऽन्यजन्मजम् ॥ सर्वजन्मकृतं पापं शतलक्षाद्विनश्यति ॥ १६ ॥ करोति मुक्तिं विप्राणां जपो
दशगुणस्ततः ॥ करं सर्पफणाकारं कृत्वा तद्रंध्रमुद्रितम् ॥ १७ ॥ आनम्रमूर्धमचलं प्रजपेत्प्राङ्मुखो द्विजः ॥ अनामिकामध्यदे
शादधोऽवामक्रमेण च ॥ १८ ॥ तर्जनीमूलपर्यंतं जपस्यैवं क्रमः करे ॥ श्वेतपंकजबीजानां स्फटिकानां च संस्कृताम् ॥ १९ ॥
कृत्वा वा मालिकां राजञ्जपेत्तीर्थे सुरालये ॥ संस्थाप्य मालामश्वत्थपत्रे पद्मे च संयतः ॥ २० ॥ कृत्वा गोरोचनाक्तां च
गायत्र्या स्नापयेत्सुधीः ॥ गायत्रीशतकं तस्यां जपेच्च विधिपूर्वकम् ॥ २१ ॥ अथवा पञ्चगव्येन स्नात्वा मालां सुसंस्कृताम् ॥
॥ अथ गंगोदकेनैव स्नात्वा वाऽतिसुसंस्कृताम् ॥ २२ ॥ एवं क्रमेण राजर्षे दशलक्षं जपं कुरु ॥ साक्षाद्रक्ष्यसि सावित्रीं
त्रिजन्मपातकक्षयात् ॥ २३ ॥ नित्यं संध्यां च हे राजन्करिष्यसि दिनेदिने ॥ मध्याह्ने चापि सायाह्ने प्रातरेव शुचिः सदा
॥ २४ ॥ संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥ यदह्ना कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥ २५ ॥

रंध्रमंगुलिच्छिद्रं मुद्रितं यस्य तमूर्ध्वांगुल्यग्रमधो भुग्नमचलं यस्य तादृशं करं हृदये कृत्वा जपेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ करमालामाह । अनामिकेति ॥ अवामक्रमेण
दक्षावर्तक्रमेणेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ मालासंस्कारमाह । संस्थाप्येति ॥ अश्वत्थपत्रे च पद्मपत्रे वा ॥ २० ॥ २१ ॥ स्नात्वा स्नापयित्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
कर्म सत्कर्म ॥ २५ ॥

पूर्वां प्रातःसंध्याम् ॥ पश्चिमां सायंसंध्याम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ततस्तस्मात्पुरुषात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ तन्मंत्रस्य मूलप्रकृतिमंत्रस्य मायावी जस्ये
त्यर्थः ॥ तदुत्सवो मूलप्रकृतेरुत्सवः ॥ स च सप्तमस्कंधे उक्तः ॥ विषहीनः उरगः सर्पोऽजगर इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अवीरा पतिपुत्ररहिता ब्राह्मणी

नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् ॥ स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥ २६ ॥ यावज्जीवनपर्यंतं त्रिसंध्यां
यः करोति च ॥ स च सूर्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा ॥ २७ ॥ तत्पादपद्मरजसा सद्यः पूता वसुंधरा ॥ जीवन्मुक्तः स तेजस्वी
संध्यापूतो हि यो द्विजः ॥ २८ ॥ तीर्थानि च पवित्राणि तस्य संस्पर्शमात्रतः ॥ ततः पापानि यांत्येव वैनतेयादिवोरगाः ॥ २९ ॥
न गृह्णंति सुराः पूजां पितरः पिंडतर्पणम् ॥ स्वेच्छया च द्विजातेश्च त्रिसंध्यारहितस्य च ॥ ३० ॥ मूलप्रकृत्यभक्तो यस्तन्मंत्रस्यापि
अनर्चकः ॥ तदुत्सवविहीनश्च विषहीनो यथोरगः ॥ ३१ ॥ विष्णुमंत्रविहीनश्च त्रिसंध्यारहितो द्विजः ॥ एकादशीविहीनश्च
विषहीनो यथोरगः ॥ ३२ ॥ हरेरनैवेद्यभोजी धावको वृषवाहकः ॥ शूद्रान्नभोजी यो विप्रो विषहीनो यथोरगः ॥ ३३ ॥
शूद्राणां शवदाही यः स विप्रो वृषलीपतिः ॥ शूद्राणां सूपकारश्च विषहीनो यथोरगः ॥ ३४ ॥ शूद्राणां च प्रतिग्राही शूद्रयाजी
च यो द्विजः ॥ असिजीवी मसिजीवी विषहीनो यथोरगः ॥ ३५ ॥ यः कन्याविक्रयी विप्रो यो हरेर्नामविक्रयी ॥
यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुस्नातान्नभोजकः ॥ ३६ ॥ भगजीवी वार्धुषिको विषहीनो यथोरगः ॥ यो विद्याविक्रयी विप्रो विषहीनो
यथोरगः ॥ ३७ ॥ सूर्योदये स्वपेद्यो हि मत्स्यभोजी च यो द्विजः ॥ शिवापूजादिरहितो विषहीनो यथोरगः ॥ ३८ ॥
इत्युक्त्वा च मुनिश्रेष्ठः सर्वपूजाविधिक्रमम् ॥ तमुवाच च सावित्र्या ध्यानादिकमभीप्सितम् ॥ ३९ ॥ दत्त्वा सर्वं नृपेंद्राय
ययौ च स्वाश्रमे मुने ॥ राजा संपूज्य सावित्रीं ददर्श वरमाप च ॥ ४० ॥

त्यर्थः ॥ ऋतुस्नाता चतुर्थदिवसे इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ भगजीवी कुट्टनः ॥ वार्धुषिको वृद्ध्या जीवाति ॥ विद्याविक्रयी द्रव्यं गृहीत्वा विद्यां ददाति ॥ ३७ ॥ शिवापूजा देवी
पूजा ॥ ३८ ॥ मुनिश्रेष्ठः पराशरः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ज्येष्ठकृष्णत्रयोदश्यामथवा शुद्धे काले चतुर्दश्यामित्यन्वयः॥यद्वा ज्येष्ठकृष्णस्थमेव तिथिद्वयं ग्राह्यम् ॥ तथा च ज्येष्ठकृष्णत्रयोदश्यामथवा ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां वक्ष्यमाणप्रकारेण व्रतं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ पक्षद्वयस्याप्येतत्त्रिरात्रस्य सावित्रीव्रतपरत्वेनोक्तत्वात् ॥ धर्मशास्त्रग्रंथे स्फुटमेतत् ॥ ४४ ॥ द्विसप्तफलसंयुतं चतुर्दशफलसंयुतं चतुर्दशफलानि देव्यै समर्पणीयानीत्यर्थः ॥ तथा नैवेद्याश्चतुर्दशैवेत्याह।दत्त्वेति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ आवाहिते घटे इष्टं पूजयेत्सावित्रीं घटे आवाह्य पूजये

नारद उवाच ॥ किं वा ध्यानं च सावित्र्याः किंवा पूजाविधानकम् ॥ स्तोत्रं मंत्रं च किं दत्त्वा प्रययौ स पराशरः ॥ ४१ ॥ नृपः केन विधानेन संपूज्य श्रुतिमातरम् ॥ वरं च कं वा संप्राप संपूज्य तु विधानतः ॥ ४२ ॥ तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि सावित्र्याः परमं महत् ॥ रहस्यातिरहस्यं च श्रुतिसिद्धं समासतः ॥४३॥ नारायण उवाच ॥ जेष्ठकृष्णत्रयोदश्यां शुद्धकाले च यत्नतः ॥ व्रतमेवं चतुर्दश्यां व्रती भक्त्या समाचरेत् ॥ ४४ ॥ व्रतं चतुर्दशाब्दं च द्विसप्तफलसंयुतम् ॥ दत्त्वा द्विसप्तनैवेद्यं पुष्पधूपादिकं चरेत् ॥ ४५ ॥ वस्त्रं यज्ञोपवीतं च भोजनं विधिपूर्वकम् ॥ संस्थाप्य मंगलघटं फलशाखासमन्वितम् ॥ ४६ ॥ गणेशं च दिनेशं च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम् ॥ संपूज्य पूजयेदिष्टं घटे आवाहिते द्विजः ॥ ४७ ॥ शृणु ध्यानं च सावित्र्याश्चोक्तं माध्यंदिने च यत् ॥ स्तोत्रं पूजाविधानं च मंत्रं च सर्वकामदम् ॥ ४८ ॥ तप्तकांचनवर्णाभां ज्वलंतीं ब्रह्मतेजसा ॥ ग्रीष्ममध्याह्नमार्तंड सहस्रसंमितप्रभाम् ॥४९॥ ईषद्धास्यप्रसन्नास्यां रत्नभूषणभूषिताम् ॥ वह्निशुद्धांशुकाधानां भक्तानुग्रहविग्रहाम् ॥ ५० ॥ सुखदां मुक्तिदां शांतां कांतां च जगतां विधेः ॥ सर्वसम्पत्स्वरूपां च प्रदात्रीं सर्वसम्पदाम् ॥ ५१ ॥ वेदाधिष्ठातृदेवीं च वेदशास्त्रस्वरूपिणीम् ॥ वेदबीजस्वरूपां च भजे तां वेदमातरम् ॥ ५२ ॥ ध्यात्वा ध्यानेन नैवेद्यं दत्त्वा पाणिं स्वमूर्धनि ॥ पुनर्ध्यात्वा घटे भक्त्या देवीमावाहयेद्व्रती ॥ ५३ ॥

दित्यर्थः ॥ ४७ ॥ माध्यंदिने तच्छाखायाम् ॥ ४८ ॥ तप्तकांचनेति ॥ रक्तवर्णामित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तं स्फटिकवर्णत्वं तु स्वच्छताभिप्रायेण बोध्यम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ वेदबीजं प्रणवः ॥ ५२ ॥ स्वमूर्धनि पाणिमंजलिं दत्त्वा नमस्कुर्यादित्यर्थः ॥ इत्थं प्रथमतो हृदये ध्यात्वा नैवेद्यं दत्त्वा नैवेद्यमित्युपलक्षणं षोडशोपचारान्मनसा दत्त्वा नमस्कृत्य पश्चात् घटे आवाहयेत् पूजयेदित्याह । पुनर्ध्यात्वेति ॥ ५३ ॥

॥ ९४ ॥ उपचारानाह । आसनमिति ॥ ९९ ॥ ९६ ॥ आसनादीनां स्वरूपं मंत्रस्वरूपदर्शनेनैव दर्शयति दारुसारेति । दारुसारं चंदनमिति राघवभट्टः तन्निर्मितं

दत्त्वा षोडशोपचारं वेदोक्तं मन्त्रपूर्वकम् ॥ संपूज्य स्तुत्वा प्रणमेद्देवदेवीं विधानतः ॥ ९४ ॥ आसनं पाद्यमर्घ्यं च स्नानीयं चानुलेपनम् ॥ धूपं दीपं च नैवेद्यं तांबूलं शीतलं जलम् ॥ ९९ ॥ वसनं भूषणं माल्यं गन्धमाचमनीयकम् ॥ मनोहरं सुतल्पं च देयान्येतानि षोडश ॥ ९६ ॥ दारुसारविकारं च हेमादिनिर्मितं च वा ॥ देवाधारं पुण्यदं च मया तुभ्यं निवेदितम् ॥ ९७ ॥ तीर्थोदकं च पाद्यं च पुण्यदं प्रीतिदं महत्॥पूजांगभूतं शुद्धं च मया तुभ्यं निवेदितम् ॥ ९८ ॥ पवित्ररूपमर्घं च दूर्वापुष्पदलान्वितम् ॥ पुण्यदं शंखतोयाक्तं मया तुभ्यं निवेदितम् ॥९९॥ सुगंधं गंधतोयं च स्नेहं सौगन्धकारकम् ॥ मया निवेदितं भक्त्या स्नानीयं प्रतिगृह्यताम् ॥ ६० ॥ गन्धद्रव्योद्भवं पुण्यं प्रीतिदं दिव्यगन्धदम् ॥ मया निवेदितं भक्त्या गन्धतोयं तवांबिके ॥६१॥ सर्वमंगलरूपं च सर्वं च मंगलप्रदम् ॥ पुण्यदं च सुधूपं तं गृहाण परमेश्वरि ॥ ६२ ॥ सुगंधयुक्तं सुखदं मया तुभ्यं निवेदितम्॥जगतां दर्शनार्थाय प्रदीपं दीप्तिकारकम् ॥६३॥ अंधकारध्वंसबीजं मया तुभ्यं निवेदितम् ॥ तुष्टिदं पुष्टिदं चैव प्रीतिदं क्षुद्विनाशनम् ॥ ६४ ॥ पुण्यदं स्वादुरूपं च नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥ तांबूलप्रवरं रम्यं कर्पूरादिसुवासितम् ॥ ६९ ॥ तुष्टिदं पुष्टिदं चैव मया तुभ्यं निवेदितम्॥सुशीतलं वारि शीतं पिपासानाशकारणम् ॥६६॥ जगतां जीवरूपं च जीवनं प्रतिगृह्यताम् ॥ देहशोभास्वरूपं च सभाशोभाविवर्धनम्॥६७॥ कार्पासजं कृमिजं च वसनं प्रतिगृह्यताम्॥कांचनादिविनिर्माणं श्रीकरं श्रीयुतं सदा ॥ ६८ ॥ सुखदं पुण्यदं रत्नभूषणं प्रतिगृह्यताम् ॥ नानावृक्षसमुद्भूतं नानारूपसमन्वितम् ॥ ६९ ॥ फलस्वरूपं फलदं फलं च प्रतिगृह्यताम् ॥ सर्वमंगलरूपं च सर्वमंगलमंगलम् ॥ ७० ॥

पीठमासनमित्यर्थः ॥९७॥९८॥ ९९ ॥ ६० ॥ गंधद्रव्यं कुंकुमादि तदुद्भवम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥६९ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ कृमिजं पट्टवस्त्रम् ॥ ६८॥६९॥७०॥

माल्यमापादलंबिनीं मालाम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ लक्ष्मीबीजं श्रीबीजं मायाबीजं भुवनेश्वरीबीजं कामो मन्मथबीजम् ॥ एतद्बीजत्रयपूर्वकः सावित्र्यै स्वाहेति मंत्रोऽष्टाक्षरः ॥ एतन्मंत्रपूर्वकपूर्वमंत्रैरुपचारा देयाः स्वाहारहितो नमोंऽतस्तु स्त्रीणां जपेऽपि ॥ ७६ ॥ कृष्णेन गोपालसुंदरीरूपेण ॥ ७७ ॥ नायाति नागच्छति

नानापुष्पविनिर्माणं बहुशोभासमन्वितम् ॥ प्रीतिदं पुण्यदं चैव माल्यं च प्रतिगृह्यताम्॥७१॥पुण्यदं च सुगंधाढ्यं गंधं च देवि गृह्यताम् ॥ सिंदूरं च वरं रम्यं भालशोभाविवर्धनम् ॥७२॥ भूषणानां च प्रवरं सिन्दूरं प्रतिगृह्यताम्॥विशुद्धग्रंथिसंयुक्तं पुण्यसूत्र विनिर्मितम् ॥७३॥ पवित्रं वेदमंत्रेण यज्ञसूत्रं च गृह्यताम् ॥ द्रव्याण्येतानि मूलेन दत्त्वा स्तोत्रं पठेत्सुधीः ॥७४॥ ततो विप्राय भक्त्या च व्रती दद्याच्च दक्षिणाम् ॥ सावित्रीति चतुर्थ्यंतं वह्निजायांतमेव च ॥ ७५ ॥ लक्ष्मीमायाकामपूर्वं मंत्रमष्टाक्षरं विदुः ॥ माध्यंदिनोक्तं स्तोत्रं च सर्वकामफलप्रदम् ॥ ७६ ॥ विप्रजीवनरूपं च निबोध कथयामि ते ॥ कृष्णेन दत्तां सावित्रीं गोलोके ब्रह्मणे पुरा ॥ ७७ ॥ नायाति सा तेन सार्धं ब्रह्मलोके च नारद ॥ ब्रह्मा कृष्णाज्ञया भक्त्या तुष्टाव वेदमातरम् ॥ ७८ ॥ तदा सा परितुष्ट च ब्रह्माणं चकमे पतिम् ॥ ब्रह्मोवाच ॥ सच्चिदानंदरूपे त्वं मूलप्रकृतिरूपिणि ॥ ७९ ॥ हिरण्यगर्भरूपे त्वं प्रसन्ना भव सुन्दरि ॥ तेजःस्वरूपे परमे परमानंदरूपिणि ॥ ८० ॥ द्विजातीनां जातिरूपे प्रसन्ना भव सुन्दरि ॥ नित्ये नित्यप्रिये देवि नित्यानंदस्वरूपिणी ॥ ८१ ॥ सर्वमंगलरूपे च प्रसन्ना भव सुंदरि ॥ सर्वस्वरूपे विप्राणां मंत्रसारे परात्परे ॥ ८२ ॥ सुखदे मोक्षदे देवि प्रसन्ना भव सुन्दरि ॥ विप्रपापेध्मदाहाय ज्वलदग्निशिखोपमे ॥ ८३ ॥ ब्रह्मतेजःप्रदे देवि प्रसन्ना भव सुन्दरि ॥ कायेन मनसा वाचा यत्पापं कुरुते नरः ॥ ८४ ॥ तत्त्वत्स्मरणमात्रेण भस्मीभूतं भविष्यति ॥ इत्युक्त्वा जगतां धाता तस्थौ तत्र च संसदि ॥ ८५ ॥ सावित्री ब्रह्मणा सार्धं ब्रह्मलोकं जगाम सा ॥ अनेन स्तवराजेन संस्तूयाश्वपतिर्नृपः ॥ ८६ ॥

ततः कारणात्तुष्टावेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ पञ्चविंशतिपद्यैस्तु जन्म राजोदरे ततः ॥ सावित्र्याः कलया जातमिति सम्यगथोच्यते
॥ १ ॥ सावित्रीदर्शनादिकं वर्णयति स्तुत्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कमलाऽपरा कमलासदृशी सुंदरीत्यर्थः ॥ सावित्री तदंशत्वात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
॥ ९ ॥ १० ॥ वृक्षात्पतित्वा स ममारेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अंगुष्ठसममिति ॥ तदुक्तं महाभारते । अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषं

ददर्श तां च सावित्रीं वरं प्राप मनोगतम् ॥ स्तवराजमिमं पुण्यं संध्यां कृत्वा च यः पठेत् ॥ ८७ ॥ पाठे चतुर्णां वे
दानां यत्फलं लभते च तत् ॥ इति श्रीदेवीभागवते म०नवमस्कंधे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ स्तुत्वा
ऽनेन सोऽश्वपतिः संपूज्य विधिपूर्वकम् ॥ ददर्श तत्र तां देवीं सहस्राकसमप्रभाम् ॥ १ ॥ उवाच सा च राजानं प्रसन्ना सस्मिता
सती ॥ यथा माता स्वपुत्रं च द्योतयंती दिशस्त्विषा ॥ २ ॥ सावित्र्युवाच ॥ जानाम्यहं महाराज यत्ते मनसि वांछितम् ॥
वांछितं तव पत्न्याश्च सर्वं दास्यामि निश्चितम् ॥ ३ ॥ साध्वी कन्याभिलाषं च करोति तव कामिनी ॥ त्वं प्रार्थयसि पुत्रं च
भविष्यति क्रमेण च ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवी ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ राजा जगाम स्वगृहं तत्कन्याऽऽदौ बभूव ह ॥ ५ ॥
आराधनाच्च सावित्र्या बभूव कमलापरा ॥ सावित्रीति च तन्नाम चकाराश्वपतिर्नृपः ॥ ६ ॥ कालेन सा वर्धमाना बभूव च
दिनेदिने ॥ रूपयौवनसंपन्ना शुक्ले चंद्रकला यथा ॥ ७ ॥ सा वरं वरयामास द्युमत्सेनात्मजं सदा ॥ सत्यवंतं सत्यशीलं नाना
गुणसमन्वितम्॥८॥राजा तस्मै ददौ तां च रत्नभूषणभूषिताम् ॥ सोऽपि सार्धं कौतुकेन तां गृहीत्वा गृहं ययौ॥९॥स च संवत्स
रेऽतीते सत्यवान्सत्यविक्रमः ॥ जगाम फलकाष्ठार्थं प्रहर्षं पितुराज्ञया ॥ १० ॥ जगाम साध्वी तत्पश्चात्सावित्री दैवयोगतः ॥
निपत्य वृक्षाद्दैवेन प्राणांस्तत्याज सत्यवान् ॥ ११ ॥ यमस्तं पुरुषं दृष्ट्वा बद्धांऽगुष्ठसमं मुने ॥ गृहीत्वा गमनं चक्रे तत्पश्चात्प्र
ययौ सती ॥ १२ ॥

निश्चकर्ष यमो बलादिति ॥ प्रययौ सतीति ॥ यदि पतिदर्शनं न स्यात्तदा देहस्त्याज्यः ॥ पतिस्तु यमहस्ते दृश्यत एवेति न देहं तत्याज किंतु तत्पश्चादेव ययौ ॥
ननु यदा यमो देहात्पतिं निश्चकर्ष तदा सावित्र्या पतिव्रतया कथं न निवारितो यमो न हि काचित्पतिव्रता पतिमरणमिच्छंती दृष्टा ॥ ननु निवारित एवेति चेत्स

कथं पतिव्रतावचनमुल्लंघ्य तं गृहीत्वा गतः ॥ नन्वीश्वराणां सामर्थ्यातिशयान्न पतिव्रतादीनां भयमस्तीति चेत्तर्हि स्वयमेव किमर्थमत्रागतो न हि कुत्रचिद्यमः स्वयं गच्छाति किं तर्हि स्वसत्तयैव सर्वं कार्यं करोति ॥ तथाऽप्यस्याः पातिव्रत्यसामर्थ्याद्भयान्न स्वसत्तया दूतादिना वा कार्यं भवेदिति मनीषया हि स्वयमागतस्तथा चानया तादृशसामर्थ्यवत्या सर्वथा निरोद्धव्य इति चेन्न ॥ अन्याशयात् ॥ सावित्र्या अयमभिप्रायः ॥ न हि कुत्रचिद्यमो महानुभावः परमेश्वरः स्वयं गच्छति ॥ न च गत्वा पापिनां मादृशानां चक्षुर्गोचरो भवति केवलं मय्यनुग्रहेणैव तु मम दृष्टिगोचरो जातस्ततस्तादृशस्य परमेश्वरस्य ममाश्रमेऽतिथिरूपेणागतस्य कथमभिलषितं न संपादनीयम् ॥ न च पतिवियोगभयात्तत्संपादनं पतिव्रतानामावश्यकमित्यस्य विषयोऽस्ति मयैतत्सहैव गमने पतिवियोगस्यैवाभावात् ॥ न च यमलोके मनुष्यदेहो न गमिष्यतीतिं सहगमनमपि केनाभिप्रायेण भविष्यतीति वाच्यम् ॥ परमेश्वरदर्शनेन सदेहानामपि पूर्वराजशूराणां स्वर्गादिगमनस्य जातस्य श्रुतत्वेन ममापि परमेश्वरस्यैतस्य दर्शनस्य जातत्वेन सहगमनं भविष्यतीत्यभिप्रायस्य सत्त्वादिति ॥ १२ ॥ यमस्तु तं गृहीत्वाऽतिसामर्थ्यवतीयं निरोद्धुं समर्थाऽपि

पश्चात्तां सुदतीं दृष्ट्वा यमः संयमनीपतिः ॥ उवाच मधुरं साध्वीं साधूनां प्रवरो महान् ॥ १३ ॥ धर्मराज उवाच ॥ अहो क्व यासि सावित्रि गृहीत्वा मानुषीं तनुम् ॥ यदि यास्यसि कांतेन साध देहं तदा त्यज ॥ १४ ॥ गन्तुं मर्त्यो न शक्नोति गृहीत्वा पांचभौतिकम् ॥ देहं च मम लोकं च नश्वरं नश्वरः सदा ॥ १५ ॥

किमिति न पतिनयने निरोधं कृतवती किंचिदस्या मनसि किमप्यन्यत्कर्तव्यमस्तीति भिया पृष्ठतो ददर्श ॥ तत्र च सुदतीं तां ददर्श ॥ दंतवर्णनेनेषद्धास्यवतीं ददर्शेत्यर्थः तादृशानर्थे हास्यकारणं त्वित्थम् ॥ मम सामर्थ्ये सत्यप्येतादृशमहानुभावस्येश्वरस्यातिथ्यं संतोषार्थं प्राणाधिकमपि पतिं दत्तवतीं तदेतदौदार्यं मम दृष्ट्वा कथं न देवस्तुतोष किंचिद्भाषणमपि न कृतवान्किंचैतादृशदर्शने कल्याणमेव भवतीति दर्शनस्वभावः ॥ तत्कथमयं दयालुः सर्वज्ञः सन् स्वं स्वभावं न जानाति ज्ञात्वा च कथमबलाया मम पतिं नयतीत्याश्चर्यमेवेति ॥ यमोऽपि तदभिप्रायेण हास्यं ज्ञात्वा लज्जितो मधुरं प्रोवाच ॥ नन्वतिक्रूरः किमित्युवाचेत्यत्राऽऽह ॥ साधूनां प्रवर इति ॥ दुष्टानां क्रूरो भासते स्वतस्तु साधुरेवेति भावः ॥ १३ ॥ अहो क्व यासीति ॥ यद्यपि तव मल्लोकगमने सामर्थ्यमस्ति तथाऽपि साधुभिरीश्वरमयादोल्लंघनं कर्तुमनुचितमिति भावः ॥ १४ ॥ ईश्वरमर्यादामेव दर्शयति ॥ गंतुमिति ॥ १५ ॥

तव भर्ता मया नीत इति मदपराधं कदाऽपि न जानीहि किंच त्वमपि पतिवियोगजन्यं खेदं मा कुरु प्राणिमात्रस्य कर्माधीनत्वादिति दर्शयितुं तव मर्यादया तुष्टोऽहं ब्रह्मविद्यां दास्यामीति स्वौदार्यं सावित्र्यौदार्यापेक्षयाऽधिकमिति च दर्शयितुमाह ॥ भर्तुस्ते पूर्णकाल इति ॥ १६ ॥ प्राणिमात्रस्य कर्माधीनत्वं वर्णयति । कर्मणेत्यादि विरराम स वै यम इत्यंतम् ॥ तथा च यदि तव मद्दर्शनफलमपेक्षितं तदा तव पतिव्यतिरिक्तं यद्यदपेक्षितं तद्दास्यामि पतिं तु नैव दास्यामीति गूढोऽभिसंधिः ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ अर्धाधिकैश्च त्रिंशद्भिः

भर्तुस्ते पूर्णकालो वै बभूव भारते सति ॥ स्वकर्मफलभोगार्थं सत्यवान्याति मद्गृहम् ॥१६॥ कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयते ॥ सुखं दुःखं भयं शोकः कर्मणैव प्रणीयते ॥ १७ ॥कर्मणेन्द्रो भवेज्जीवो ब्रह्मपुत्रः स्वकर्मणा ॥ स्वकर्मणा हरेर्दासो जन्मादिरहितो भवेत्॥१८॥स्वकर्मणा सर्वसिद्धिममरत्वं लभेद्ध्रुवम् ॥ लभेत्स्वकर्मणा विष्णोः सालोक्यादिचतुष्टयम्॥१९॥सुरत्वं च मनुत्वं च राजेन्द्रत्वं लभेन्नरः ॥ कर्मणा च शिवत्वं च गणेशत्वं तथैव च ॥२०॥ कर्मणा च मुनींद्रत्वं तपस्वित्वं स्वकर्मणा ॥ स्वकर्मणा क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं च स्वकर्मणा ॥ २१ ॥ कर्मणैव च म्लेच्छत्वं लभते नात्र संशयः ॥ स्वकर्मणा जङ्गमत्वं शैलत्वं च स्वकर्मणा ॥२२॥कर्मणा राक्षसत्वं च किन्नरत्वं स्वकर्मणा ॥ कर्मणैवाधिपत्यं च वृक्षत्वं च स्वकर्मणा ॥२३॥कर्मणैव पशुत्वं च वनजीवी स्वकर्मणा ॥ कर्मणा क्षुद्रजन्तुत्वं कृमित्वं च स्वकर्मणा ॥२४॥ दैतेयत्वं दानवत्वमसुरत्वं स्वकर्मणा ॥ इत्येतदुक्त्वा सावित्री विरराम स वै यमः ॥ २५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे सप्तविंशोध्यायः ॥ २७ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ यमस्य वचनं श्रुत्वा सावित्री च पतिव्रता ॥ तुष्टाव परया भक्त्या तमुवाच मनस्विनी ॥ १ ॥

पद्यैरध्यात्ममेव च ॥ पप्रच्छ देवी संक्षेपात्तदिदानीमथोच्यते ॥ १ ॥ सावित्री तु कर्मणा बद्धं सर्वं भवति न कश्चित्प्रपंचे स्वतंत्रोऽस्ति ॥ ब्रह्मविष्णुरुद्रादयोऽपि कर्मणैव जाताः कर्मणैव बद्धाश्चेति यमधर्मवाक्यं श्रुत्वाऽतिशुद्धांतःकरणा संसाराद्विरक्ता सती पतिनिष्कासनोपायं देवसंतोषेणैव पश्चात् करिष्यामि प्रथमं वक्तुमुद्युक्तो देवो ब्रह्मनिष्ठोऽस्मिन्समये दुर्लभा ब्रह्मविद्याऽपि पृच्छ्यते चेन्मयि संतोषाद्वक्ष्यतीति भासते नैतादृशज्ञानिप्रवरस्य समागमो मम दुर्भगायाः कदाचिदपि स्यात् ॥ ततः सर्वसारभूता ब्रह्मविद्या प्रष्टव्येत्यभिप्रायेण तत्कर्मनाशाय कर्मस्वरूपं तन्निमित्तकारणं यः कर्मणा बद्धो देही स क इत्यादिकं सर्वं पृच्छति । यमस्येति तुष्टा

वंति ॥ हे देवदेव त्वं ममाद्यारभ्य गुरुः ॥ त्वया यदुच्यते तत्सत्यमेवेत्यादिवाक्यैस्तुष्टावेत्यर्थः ॥ १ ॥ तथाऽपि तत्र कश्चिन्मम प्रष्टव्यांशो वर्तते वदेत्यभिप्रायेणै पृच्छति ॥ किं कर्मेति ॥ कर्मस्वरूपं कीदृशं केन कीदृशेन निमित्तेन तत्कर्म भवेत् किंच तस्य कर्मणो हेतुरुपादानभूतः ॥ तेन कर्मणो बद्धो देही कः ॥ देहश्च कः॥ कर्मकारकः ॥ कर्मककर्ता च कः ॥ २ ॥ येन ज्ञानेन मुक्तिर्भवतीति तच्च ज्ञानं कीदृशम् । बुद्धिश्च कीदृशी ॥ तेषामिंद्रियाणां लक्षणं किं तेषां देवताश्च काः ॥ ३ ॥ कश्च भोक्ताऽऽस्मिन्देहे भोजयिता वा कः ॥ कश्च भोगः ॥ तस्यास्य संसारस्य निष्कृतिर्नाशश्च कीदृशः को जीवः कश्च परमात्मा तदेतत्सर्वं वद ॥ यदि पतिवियोगेन संतप्तायाः मम चित्तशांतिं कर्तुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ४ ॥ तत्र प्रथमतः कर्मस्वरूपमाह । वेदेति ॥ द्विविधं हि कर्म शुद्धमशुद्धं शुभमशुभं च तत्र वेदोक्तं कर्म शुभं तारकं वेदानुक्तं तु कर्माशुभं नरकादिप्रदमित्यर्थः ॥ वेदस्य सर्वमूलप्रकृतिप्रणीतत्वेन तस्मिन्भ्रांतवाक्यत्वाभावादितरेषां शास्त्राणां त्वसर्वज्ञाज्ञानविशिष्टकर्तृप्रणीतत्वेन

सावित्र्युवाच॥किं कर्म तद्भवेत्केन को वा तद्धेतुरेव च ॥ को वा देही च देहः कः को वाऽत्र कर्मकारकः ॥ २ ॥ किं वा ज्ञानं च
बुद्धिः का को वा प्राणः शरीरिणाम्॥कानीन्द्रियाणि किं तेषां लक्षणं देवताश्च काः॥३॥भोक्ता भोजयिता को वा को वा भोगश्च
निष्कृतिः ॥ को जीवः परमात्मा कस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥ धर्म उवाच ॥ वेदप्रणिहितो धर्मः कर्म यन्मंगलं परम् ॥
अवैदिकं तु यत्कर्म तदेवाशुभमेव च ॥ ५ ॥ अहैतुकी देवसेवा संकल्परहिता सती ॥ कर्मनिर्मूलरूपा च सा एव परिभक्तिदा
॥ ६ ॥ को वा कर्मफलं भुंक्ते को वा निर्लिप्त एव च ॥ ब्रह्मभक्तो यो नरश्च स च मुक्तः श्रुतः श्रुतौ ॥ ७ ॥ जन्ममृत्युजराव्याधि
शोकभीतिविवर्जितः ॥ भक्तिश्च द्विविधा साध्वि श्रुत्युक्ता सर्वसंमता ॥ ८ ॥

तेषां भ्रांतवाक्यत्वादिति भावः ॥ ५ ॥ ननु वेदोक्तशुभकर्मणामपि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यैरनित्यफलमेव भवतीति कथं तस्य तारकत्वं किंचैतादृशशुभाशुभ कर्म तु भोगप्रवाहपतितस्य न केनाऽपि प्रकारेण निष्कासनोपायो दृश्यत इति चेत्तत्राऽऽह ॥ अहैतुकीति ॥ हेतुः फलं तद्रहिता ॥ किंच संकल्पः फलवासना तद्रहिता च या देवसेवा देवप्रीत्यर्थं सेवा सा कर्मनिर्मूलनं यावत्कर्माभावस्तद्रूपा तस्य कर्त्री चित्तशुद्धिदायिनीत्यर्थः ॥ अयं भावः।वेदोक्तमेव कर्म परमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्कामनया क्रियमाणं चित्तशुद्धिद्वारा परात्मनि परानुरक्तिरूपपरभक्त्युत्पादनद्वारा ज्ञानप्राप्तये भवतीति तारकमेव तत्कर्मेत्यर्थ इति ॥ ६ ॥ को वा कर्मेति । इत्थं परभक्तिं यः प्राप्तः स ब्रह्मभक्तः सर्वतो निर्लिप्तश्च को वा कर्म करोतीति शेषः ॥ तथा को वा फलं कर्मणो भुंक्ते न कोऽप्येतादृशो ब्रह्मभक्तः कर्म करोति न च तत्फलं भुंक्ते किंतु श्रुतौ स एव नरो मुक्त इति श्रुत इत्यर्थः ॥ न चैतादृशस्य कर्मफलभोगप्रवाहपतितत्वं संभवतीति भावः॥७॥मुक्तस्वरूपं वर्णयति । जन्ममृत्युजरेति॥

तत्र भक्तिः किं निर्गुणे स्थापनीयोत सगुणे इति विशेषमाह। द्विविधेति ॥ ८ ॥ निर्वाणेति । एका निर्वाणपददात्री, कैवल्यपददात्री ॥ निर्गुणाऽऽत्मविषयिणीत्यर्थः ॥ द्वितीया हरिरूपप्रदा ॥ हरिरित्युपलक्षणं सगुणब्रह्मणः तथा च सगुणब्रह्मसरूपप्रदात्री सगुणब्रह्मविषयिणी द्वितीया भक्तिरित्यर्थः तत्र द्विविधयोर्भक्त्योराधिकारिणमाह। हरिरूपस्वरूपां चेति ॥ हरिपदमुपलक्षणं सगुणब्रह्मणो वैष्णवपदमुपलक्षणं साधकानाम् ॥ तथा च साधका मध्यमाधिकारिणः ॥ उत्तमाधिकारप्राप्त्यर्थं हरिरूपस्वरूपां सगुणब्रह्मविषयिणीं भक्तिं वांछंति ॥ ९ ॥ अन्ये इति ब्रह्मवित्तमा योगिनो निर्वाणमिच्छंति ॥ अर्थान्निर्गुणभक्तिं वांछंतीत्यर्थः ॥ कर्मण उपादानकारणस्वरूपमाह । कर्मणो बीजस्वरूपश्चेति ॥ यः परमात्मा कर्मणो बीजरूपस्तत्फलप्रदः कर्मफलप्रदाता च ॥ १० ॥ कर्मरूपश्च सृष्टिस्थितिसंहारात्मकस्तत्कर्ता च यः ॥ प्रकृतिः परामूलप्रकृतिरूपः सोऽपि स एव तद्धेतुरूपश्च कर्मण उपादानकारणमित्यर्थः । मायाविशिष्टब्रह्मरूपिणी मूलप्रकृतिः कर्म उपादानकारणं विवर्तकारणं निमित्तकारणं चेतिं भावः ॥ तत्राविद्योपादानमविद्यायां चित्प्रतिबिंबो निमित्तकारणं ब्रह्मविवर्तकारणमिति विभागः ॥ अविद्यातः

निर्वाणपददात्री च हरिरूपप्रदा नृणाम् ॥ हरिरूपस्वरूपां च भक्तिं वांछंति वैष्णवाः ॥ ९ ॥ अन्ये निर्वाणमिच्छन्ति योगिनो
ब्रह्मवित्तमाः ॥ कर्मणो बीजरूपश्च सततं तत्फलप्रदाः ॥१०॥ कर्मरूपश्च भगवान्परात्मा प्रकृतिः परा ॥ सोऽपि तद्धेतुरूपश्च
देही नश्वर एव च ॥ ११ ॥ पृथिवी वायुराकाशो जलं तेजस्तथैव च ॥ एतानि सूत्ररूपाणि सृष्टिरूपविधौ सतः ॥ १२ ॥ कर्मकर्त्ता च देही च आत्मा भोजयिता सदा ॥ भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मुक्तिरेव च ॥ १३ ॥ सदसद्भेदबीजं च ज्ञानं नानाविधं
भवेत् ॥ विषयाणां विभागानां भेदि बीजं च कीर्तितम् ॥ १४ ॥

कामः कामतः कर्मेति सिद्धांतात् ॥ एतेन निमित्तकारणमदृष्टरूपमकथितमप्यर्थाद्बोद्धितव्यम् ॥ देहः क इत्यस्योत्तरमाह। नश्वर एवेति ॥ योऽत्र मृतस्य नश्वरः पतति स देह इत्यर्थः ॥११॥ स च पांचभौतिक इत्याह। पृथिवी वायुरिति ॥ सूत्ररूपाणि मणिषु सूत्रवत्सर्वदेहव्यापकानि एतानि पंच भूतानीत्यर्थः ॥ सतो ब्रह्मणः सृष्टिरूपविधौ देहादिसृष्टिविधावेतानि सूत्राणि पंचभूतानीत्यर्थः ॥ ततश्च पांचभौतिको देह इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ कर्मकर्तेति ॥ यः कर्मकर्ता जीवः स एव देही नान्य इत्यर्थः ॥ अनेन प्रश्नद्वयोत्तरं दत्तं भवति ॥ देही चेति चकारेण भोक्ताऽपि स एवेति बोध्यम् ॥ आत्मा भोजयितेति ॥ अंतर्यामी भोजयिता प्रेरक इत्यर्थः ॥ विभवभेदः सुखदुःखसाक्षात्काररूपो भोगशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ निष्कृतिर्मुक्तिः आत्मस्वरूपावस्थानरूपा मुक्तिर्निष्कृतिपदवाच्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ सदसद्भेदबीजं चेतिं ॥ सदात्मा असन्मायादिकं तयोर्भेदो विवेकस्तस्य बीजं कारणं यत्तज्ज्ञानशब्देनोच्यते ॥ अपरोक्षात्मवस्तुविषयं यद्ब्रह्मविद्यारूपं तज्ज्ञानशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥

नानाविधमिति । नानाविधं घटपटादिविषयकं तथा विषयाणां ये परस्परविभागास्तेषां भेदकं यद्बीजं सर्ववासनानां कीर्तितम् ॥ १४ ॥ सा सर्वविवेचनरूपा निश्चयरूपा बुद्धिपदेनोच्यत इति सा च बुद्धिपदेनोच्यत इति सा च बुद्धिः पूर्वोक्तस्याऽनुभवात्मकस्य ज्ञानस्य बीजं भवति ॥ एकैव बुद्धिरंतर्मुखतया विलसंती ज्ञानब्रह्मविद्येत्यादिपदैर्बहिर्मुखतया विलसंती बुद्ध्यादिपदैरुच्यत इत्यर्थः ॥ वायुभेदा ऊर्ध्वाधोभेदेन ये हृदयादिषु प्रसिद्धास्तेऽत्र प्राणपदेनोच्यंत इत्यर्थः ॥ त एव बलरूपा इति विशेषरूपप्रदर्शनार्थम् ॥ १५ ॥ बुद्धेर्निश्चयात्मकं रूपमुक्त्वा संकल्पविकल्पात्मकं मनसः स्वरूपमाह । इंद्रियाणां प्रवरमिति ॥ तेषां श्रेष्ठमीश्वरस्य परमात्मनो बिंबभूतस्यांशः अंश इव अंशः प्रतिबिंबरूपो यस्मिन्नंतःकरणरूपे मनसि तादृशम् ॥ अनूहकम् ऊहस्तर्को निश्चयात्मकस्तदभाववत्संशयात्मकमित्यर्थः ॥ कर्मणामिंद्रियव्यापाराणां प्रेरकं दुर्निवार्यं स्वाधीनं कर्तुमशक्यमतिचंचलमित्यर्थः ॥ १६ ॥ अनिरूप्यमेतादृशमिति निरूपयितुमशक्यम् ॥ ज्ञानभेदो बुद्धिभेदो यत्तदेव मन इत्यर्थः ॥ बुद्धिरेवैतौ द्वौ भेदावित्यर्थः ॥ ज्ञानेंद्रियाण्याह । लोचनमिति ॥ १७ ॥ अंगिनामवयविनामंगरूपमवयवरूपं सर्वकर्मणां सर्वकर्मेंद्रियव्यापाराणां प्रेरक

बुद्धिर्विवेचना सा च ज्ञानबीजं श्रुतौ श्रुतम् ॥ वायुभेदाश्च प्राणाश्च बलरूपाश्च देहिनाम् ॥ १५ ॥ इंद्रियाणां च प्रवरमीश्वरांशमनूहकम् ॥ प्रेमकं कर्मणां चैव दुर्निवार्यं च देहिनाम् ॥ १६ ॥ अनिरूप्यमदृश्यं च ज्ञानभेदो मनः स्मृतम् ॥ लोचनं श्रवणं घ्राणं त्वक्च रसनमिंद्रियम् ॥ १७ ॥ अंगिनामंगरूपं च प्रेरकं सर्वकर्मणाम् ॥ रिपुरूपं मित्ररूपं सुखरूपं च दुःखदम् ॥१८॥ सूर्यो वायुश्च पृथिवी ब्रह्माद्या देवताः स्मृताः ॥ प्राणदेहादिभृद्योहि स जीवः परिकीर्तितः ॥ १९ ॥ परमं व्यापकं ब्रह्म निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥ कारणं कारणानां च परमात्मा स उच्यते ॥ २० ॥ इत्येवं कथितं सर्वं त्वया पृष्टं यथागमम् ॥ ज्ञानिनां ज्ञानरूपं च गच्छ वत्से यथासुखम् ॥ २१ ॥

मित्यर्थः ॥ रिपुरूपमेतदेवेंद्रियं विषयेष्वासक्तं रिपुरूपं दुःखदं भवति ॥ तदेव साद्विषयेष्वासक्तं मित्ररूपं सुखदं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ इंद्रियाणां देवता आह सूर्येति ॥ अत्र संग्रहेणोक्ताः ॥ अन्यत्र तु दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नींद्रोपेंद्रमित्रका इति विशेषेणोक्ताः ॥ जीवस्वरूपमाह प्राणदेहादिति ॥ यः प्राणदेहादीनां धारकोंतःकरणे प्रतिबिंबरूपः सोऽत्र जीवशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ परमात्मस्वरूपमाह । परमिति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥ २० ॥ इत्येवमिति ॥ हे वत्से मम तनये यत्त्वया पृष्टमप्रष्टव्यमपि यदर्थमिंद्रादयोऽपि शतसंवत्सरं गुरुशुश्रूषां कृतवंतस्तत्सर्वं यथागममौपनिषदं तत्त्वं कथितं केवलं त्वत्सौजन्यवशादिदमेव ज्ञानिनां ज्ञानरूपम् एतज्ज्ञानेन ज्ञानिनः कृतकृत्याः सनकादयो जीवन्मुक्ताः संतो मुक्तिं प्रापुस्तदेतन्मयोक्तं हृदि निश्चित्य पतियोगजन्यं खेदं यथासुखं स्वस्थानं प्राति गच्छेत्यर्थः ॥ अत्र सावित्र्याः सौजन्यं परमास्तिकतां स्वोपदिष्टातिसूक्ष्मतत्त्वग्राहकतां स्वस्मिन्सुखचर्याभाषणादिभिर्निर्व्याजभक्तिं च ज्ञात्वाऽतिगद्गदांतःकरणो झटिति वत्से इत्युवाचेति बोध्यम् ॥ २१ ॥

सावित्री तु मां प्रति देवदेवेन स्वमुखेनैव वत्से इत्युक्तं तत एतस्याग्रे यथेष्टभाषणे को दोष इत्यभिप्रायेण वदति त्यक्त्वेति॥ हे देव कान्तं पतिं त्यक्त्वा क्व यामि यास्यामि
न क्वचिद्गन्तुं स्थलमस्तीत्यर्थः॥अयं भावः॥यावत्पर्यंतमहं सामान्या स्थिता तावत्पर्यंतं सर्वोऽपि देशो मम गंतव्य एव स्थितोऽधुना तु त्वया वत्से इत्युक्तं ततो नाहं सामान्या
किंतु तव कन्याऽस्मि ततो यमकन्येयं विधवा लोके व्यवहरतीति तवायशः कर्तुं कथं लोके गमिष्यामीति॥किंच स्त्रियाः प्रथमं पतिः संरक्षकस्तदभावे पुत्रस्तत्र मम द्वयोरभावस्तदा
पित्रैव सा पालनीया ततश्च त्वां पितरं ज्ञानार्णवं हित्वा क्व यामि न क्वचिदपि न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति नियमादित्याह । त्वां वा ज्ञानार्णवमिति ॥ यद्यपि

सावित्र्युवाच ॥ त्यक्त्वा क्व यामि कांतं वा त्वां वा ज्ञानार्णवं ध्रुवम् ॥ यद्यत्करोमि प्रश्नं च तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥ कां
कां योनिं याति जीवः कर्मणा केन वा पुनः ॥ केन वा कर्मणा स्वर्गं केन वा नरकं पितः ॥ २३ ॥ केन वा कर्मणा मुक्तिः केन
भक्तिर्भवेद्गुरौ ॥ केन वा कर्मणा योगी रोगी वा केन कर्मणा ॥ २४ ॥ केन वा दीर्घजीवी च केनाल्पायुश्च कर्मणा ॥ केन वा
कर्मणा दुःखी सुखी वा केन कर्मणा ॥२५॥ अंगहीनश्च काणश्च बधिरः केन कर्मणा॥अंधो वा पंगुरपि वा प्रमत्तः केन कर्मणा ॥
॥ २६ ॥ क्षिप्तोऽतिलुब्धकश्चौरः केन वा कर्मणा भवेत् ॥ केन सिद्धिमवाप्नोति सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥ २७ ॥ केन वा
ब्राह्मणत्वं च तपस्वित्वं च केन वा ॥ स्वर्गभोगादिकं केन वैकुंठं केन कर्मणा ॥ २८ ॥ गोलोकं केन वा ब्रह्मन्सर्वोत्कृष्टं निरामयम्
॥ नरको वा कतिविधः किंसंख्यो नाम किं च वा ॥ २९ ॥ को वा कं नरकं याति कियंतं तेषु तिष्ठति ॥ पापिनां कर्मणा
केन यो वा व्याधिः प्रजायते ॥ यद्यत्प्रिय मया पृष्टं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवम
स्कन्धे नारदनारायणसंवादे सावित्र्युपाख्यानेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्वशुरः पालकोऽस्ति तथाऽपि त्वं पिता ब्रह्म विद्योपदेष्टा गुरुश्च भवसि ततस्त्वां हित्वा कथं यास्यामि न हि ब्रह्मदातृगुरोर्वियोगः कस्याऽपि सोढव्यो भवतीति ज्ञानार्णवपदेन
सूचितम् ॥ ननु गुरोः सन्निधौ किं तव प्रष्टव्यमस्तीति चेद्बहु प्रष्टव्यमस्तीत्याह । यद्यत्करोमीति ॥२२॥ ननु के ते प्रश्ना इति च तत्राऽऽह । कांकां योनिमिति॥
तेन यमराजेन वत्से इत्युक्ते सति सावित्री पितृपदेन संबोधयती । पितरिति ॥ २३ ॥ भवेद् गुरौ सर्वजनकपरमात्मनीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
गोलोकं केन वा यातीत्यन्वयः ॥ २९ ॥ कियंतं कालमित्यर्थः तेषु नरकेष्वित्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवततिलके नवमस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

सप्ततिश्लोकवर्यैश्चाप्यर्धश्लोकाधिकैरथ ॥ दानधर्मफलं सर्वं यथावदभिवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथ धर्मराजो मम मुखाद्वत्से इति पदं निःसृतं तावन्मात्रेणानया बद्धोऽहं न किंचित्कर्तुं शक्नोमीति मनासि विस्मितः संस्तस्या गुणभक्तितत्त्वज्ञानश्रद्धावलोकनतोऽतिसंतुष्टहृदयो न किंचिदस्या अदेयमस्तीत्यभिप्रायेणाऽऽह । सावित्रीति ॥ अनेन सावित्रीविषयेऽतिप्रेमाकुलं निष्कपटं चित्तं जातमिति बोधितम् ॥१॥ प्रथमतः प्रसन्नः संस्तां वदति ॥कन्या द्वादशेति ॥ हे वत्से यद्यपि त्वं वयसा द्वादशवर्षीया द्वादशवर्षवती सुकुमारी असि तथाऽपि ते ज्ञानं न तादृशवयोऽनुरूपं किंतु पूर्वविदुषां सनकादीनां परं परिपाकदशायां जायमानं:ज्ञानं तद्भवति अतिप्रौढज्ञानवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ त्वमेतादृशं स्वरूपं न जानासि परं त्वहं जानामि तत्किमिति चेत्तत्राह । सावित्रीवरदानेनेति ॥ भूभृता तव पित्रा तपसा पुरा कृतेन तेन च जायमानेन सावित्र्या वरदानेन तत्समा सावित्रीकला सावित्र्या अंशरूपाऽसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अतः प्रथममेकं वरमहं दास्यामि तच्छृण्वित्याह ॥ यथा श्रीरिति ॥ यथैतेषां देवानामेताः स्त्रियोऽखंडितसौभाग्यास्तथा त्वं सत्यवतः सौभाग्याऽखंडसौभाग्यवती प्रिया भवेति समुदायार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अयमेको वरो मया दत्तोऽन्यच्च यद्यत्तवापेक्षितं तत्सर्वं वृण्वित्याह । अयं तुभ्यमिति ॥ ८ ॥ सावित्री स्वाभिलषितं वृणोति ॥ सत्यवत इति ॥ ९ ॥ श्वशुरस्यांधस्य राज्यलाभः शत्रुणाऽपहृतस्य लाभः॥नेत्रादिलाभः ॥१०॥ समतीते लक्षवर्षानन्तरमंते सत्यवता पत्या सहैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीनारायण उवाच ॥ सावित्री वचनं श्रुत्वा जगाम विस्मयं यमः ॥ प्रहस्य वक्तुमारेभे कर्मपाकं तु जीविनाम् ॥ १ ॥ धर्म उवाच ॥ कन्या द्वादशवर्षीया वत्से त्वं वयसाऽधुना ॥ ज्ञानं ते पूर्वविदुषां ज्ञानिनां योगिनां परम् ॥ २ ॥ सावित्रीवरदानेन त्वं सावित्री कला सती ॥ प्राप्ता पुरा भूभृता च तपसा तत्समा सुते ॥ ३ ॥ यथा श्रीः श्रीपतेः क्रोडे भवानी च भवोरसि ॥ यथाऽदितिः कश्यपे च यथाऽहल्या च गौतमे ॥ ४ ॥ यथा शची महेन्द्रे च यथा चन्द्रे च रोहिणी ॥ यथा रतिः कामदेवे यथा स्वाहा हुताशने ॥ ५ ॥ यथा स्वधा च पितृषु यथा संज्ञा दिवाकरे ॥ वरुणानी च वरुणे यज्ञे च दक्षिणा यथा ॥ ६ ॥ यथा वराहे पृथिवी देवसेना च कार्त्तिके ॥ सौभाग्या सुप्रिया त्वं च तथा सत्यवतः प्रिये ॥ ७ ॥ अयं तुभ्यं वरो दत्तोऽप्यपरं च यथेप्सितम् ॥ वृणु देवि महाभागे ददामि सकलेप्सितम् ॥ ८ ॥ सावित्र्युवाच ॥ सत्यवत औरसानां पुत्राणां शतकं मम ॥ भविष्यति महाभाग वरमेतन्मदीप्सितम् ॥ ९ ॥ मत्पितुः पुत्रशतकं श्वशुरस्य च चक्षुषी ॥ राज्यलाभो भवत्वेवं वरमेतन्मदीप्सितम् ॥१०॥ अंते सत्यवता सार्धं यास्यामि हरिमंदिरम् ॥ समतीते लक्षवर्षे देहीदं मे जगत्प्रभो ॥११॥

तन्मे व्याख्यातुमिति इत्थं वरं दत्त्वा तदपि वदेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ नान्यत्रेति ॥ अन्यत्र भारतखण्डादितरत्र नोभयं शुभाशुभं भुंजते किंतु स्वर्गादौ शुभमेव भुंजते इत्यर्थः ॥ १४ ॥ कर्मजनका एते सर्वे कर्मजनकाः कर्मकारिणो न सर्वे जीविनः पश्चादय इति कर्माधिकारिणो दर्शिताः ॥ १९ ॥ विशिष्टजीविनो मुख्यजीविनः कर्माधिकृता मनुष्यादयः पूर्वोक्ता इत्यर्थः ॥ १६ ॥ पूर्वार्जितं पूर्वसंपादितम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ निर्वाणरूपेतिः ॥ एका निर्गुणभक्तिः ॥ द्वितीया ब्रह्मणः

जीवकर्मविपाकं च श्रोतुं कौतूहलं मम ॥ विश्वनिस्तारबीजं च तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२ ॥ धर्मराज उवाच ॥
भविष्यति महासाध्वि सर्वं मानसिकं तव ॥ जीवकर्मविपाकं च कथयामि निशामय ॥ १३ ॥ शुभनामशुभानां च
कर्मणां जन्म भारते ॥ पुण्यक्षेत्रे च नान्यत्र सर्वं च भुंजते जनाः ॥ १४ ॥ सुरा दैत्या दानवाश्च गन्धर्वा राक्षसादयः ॥ नराश्च
कर्मजनका न सर्वे जीविनः सति ॥ १९ ॥ विशिष्टजीविनः कर्म भुंजते सर्वयोनिषु ॥ शुभाशुभं च सर्वत्र स्वर्गेषु नरकेषु च
॥ १६ ॥ विशेषतो जीविनश्च भ्रमंते सर्वयोनिषु ॥ शुभाशुभं भुंजते च कर्म पूर्वार्जितं परम् ॥ १७ ॥ शुभेन कर्मणा याति
स्वर्लोकादिकमेव च ॥ कर्मणा चाशुभेनैव भ्रमंति नरकेषु च ॥ १८ ॥ कर्मनिर्मूलने भक्तिः सा चोक्ता द्विविधा सति ॥ निर्वाणरूपा भक्तिश्च ब्रह्मणः प्रकृतेरिह ॥ १९ ॥ रोगी कुकर्मणा जीवश्चारोगी शुभकर्मणा ॥ दीर्घजीवी च क्षीणायुः सुखी दुःखी
च कर्मणा ॥ २० ॥ अंधादयश्चांगहीनाः कर्मणा कुत्सितेन च ॥ सिद्ध्यादिकमवाप्नोति सर्वोत्कृष्टेन कर्मणा ॥ २१ ॥ सामान्यं
कथितं देवि विशेषं शृणु सुंदरि ॥ सुदुर्लभं सुगोप्यं च पुराणेषु स्मृतिष्वपि ॥ २२ ॥ दुर्लभा मानुषी जातिः सर्वजातिषु
भारते ॥ सर्वेभ्यो ब्राह्मणः श्रेष्ठः प्रशस्तः सर्वकर्मसु ॥ २३ ॥ ब्रह्मनिष्ठो द्विजश्चैव गरीयान् भारते सति ॥ निष्कामश्च सकामश्च
ब्राह्मणो द्विविधः सति ॥२४॥ सकामाच्च प्रधानश्च निष्कामो भक्त एव च ॥ कर्मभोगी सकामश्च निष्कामो निरुपद्रवः॥ २९ ॥

प्रकृतेर्मायाविशिष्टब्रह्मरूपिण्या मूलप्रकृतेरित्यर्थः ॥ उभयोरपि भक्तिः कर्मनिर्मूलने कर्मनाशने क्षमेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ इदं सर्वं पूर्वोक्तैकैकप्रश्नानामुत्तरं भवतीति वोध्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २९ ॥

॥ २६ ॥ ये स्वधर्माचारवंतः सकामाः पञ्चायतनदेवोपासकास्तत्तद्देवतालोकं गत्वा पुनरायांति ॥ ये निष्कामाः संतः स्वधर्माचारवंतः पञ्चदेवतोपासकास्ते तत्तद्देवतालोकं गत्वा तत्र ज्ञानं लब्ध्वा मुक्ता भवंति न पुनरावर्तंते इति समुदायार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१॥३२ ॥ ३३ ॥ मणिद्वीपं तृतीयस्कन्धोक्तं देवीलोकम्॥३४॥

स याति देहं त्यक्त्वा च पदं यत्तन्निरामयम् ॥ पुनरागमनं नास्ति तेषां निष्कामिनां सति ॥ २६ ॥ सेवंते द्विभुजं कृष्णं परमात्मानमीश्वरम् ॥ गोलोकं प्रति ते भक्ता दिव्यरूपविधारिणः ॥ २७ ॥ सकामिनो वैष्णवाश्च गत्वा वैकुंठमेव च ॥ भारतं पुनरायांति तेषां जन्म द्विजातिषु ॥ २८ ॥ कालेन ते च निष्कामा भवंत्येव क्रमेण च ॥ भक्तिं च निर्मलां तेभ्यो दास्यामि निश्चितं पुनः ॥ २९ ॥ ब्राह्मणा वैष्णवाश्चैव सकामाः सर्वजन्मसु ॥ न तेषां निर्मला बुद्धिर्विष्णुभक्तिविवर्जिताः ॥ ॥ ३० ॥ तीर्थाश्रिता द्विजा ये च तपस्यानिरताः सति ॥ ते यांति ब्रह्मलोकं च पुनरायांति भारते ॥ ३१ ॥ स्वधर्मनिरता ये च तीर्थान्यत्रनिवासिनः ॥ व्रजंति ते सत्यलोकं पुनरायांति भारते ॥३२॥ स्वधर्मनिरता विप्राः सूर्यभक्ताश्च भारते ॥ व्रजंति ते सूर्यलोकं पुनरायांति भारते ॥३३॥ मूलप्रकृतिभक्ता ये निष्कामा धर्मचारिणः ॥ मणिद्वीपं प्रयांत्येव पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥३४॥ स्वधर्मे निरता भक्ताः शैवाः शाक्ताश्च गाणपाः ॥ ते यांति शिवलोकं च पुनरायान्ति भारते॥३५॥ये विप्रा अन्यदेवेज्याः स्वधर्मनिरताः सति ॥ ते यांति सर्वलोकं च पुनरायांति भारते ॥३६॥ हरिभक्ताश्च निष्कामाः स्वधर्मनिरता द्विजाः ॥ ते च यांति हरेर्लोकं क्रमाद्भक्तिबलादहो ॥ ३७ ॥ स्वधर्मरहिता विप्रा देवान्यसेवनाः सदा ॥ भ्रष्टाचाराश्च कामाश्च ते यांति नरकं ध्रुवम् ॥ ३८ ॥ स्वधर्मनिरता एव वर्णाश्चत्वार एव च ॥ भवंत्येव शुभस्यैव कर्मणः फलभोगिनः ॥ ३९ ॥ स्वकर्मरहिता ये च नरके यांति ते ध्रुवम् ॥ भारते न भवंत्येव कर्मणः फलभोगिनः ॥ ४० ॥

॥ ३५ ॥ अन्ये देवेज्याः पंचायतनदेवोपासका इत्यर्थः ॥३६॥ ३७ ॥ देवान्यसेवना देवसेवारहिता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्वधर्मेति स्वधर्मनिरताः शुभकर्मनिरताः शुभकर्मफलभोगिनः ॥ ३९ ॥ तद्रहिता नरकगामिनस्ते च न कदाऽपि भारते खण्डे साम्यकर्मफलभोगिनो भवंति नरकात्तेषामनुद्धारादित्यर्थः ॥ ४० ॥

तस्मात्स्वधर्मनिरतत्वमेव चतुर्भिर्वर्णैः सम्पादनीयमित्याह । स्वधर्मनिरता इति ॥ इदानीं विशेषकर्मणां विशेषफलं दर्शयति स्वधर्मनिरता विप्रा इति ॥ ४१ ॥ ददति प्रयच्छंति ॥ ४२ ॥ सकामा इति ॥ यदि तल्लोकप्राप्तीच्छया कन्यां प्रयच्छंति तदा तल्लोकं यांति यदि तु निष्कामतयेश्वरप्रीत्यर्थं कन्यां प्रयच्छंति तदा चित्तशुद्धिरेव फलमिति बोध्यम् ॥ ४३ ॥ ततश्चित्ते शुद्धे ज्ञानं भवति प्रतिबंधकसत्त्वेन ज्ञानाभावे तु विष्ण्वादीनां स्वेष्टदेवतानां ये लोकास्तान्प्राति गच्छंतीत्याह ॥

स्वधर्मनिरता एव वर्णाश्चत्वार एव च ॥ स्वधर्मनिरता विप्राः स्वधर्मनिरताय च ॥ ४१ ॥ कन्यां ददति विप्राय चंद्रलोकं प्रयांति ते ॥ वसंति लभते साध्वि यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ ४२ ॥ सालंकृताया दानेन द्विगुणं फलमुच्यते ॥ सकामा यांति तल्लोकं न निष्कामाश्च साधवः ॥ ४३ ॥ ते प्रयांति विष्णुलोकं फलसंघातवर्जिताः ॥ गव्यं च रजतं स्वर्णं वस्त्रं सर्पिः फलं जलम् ॥ ४४ ॥ ये ददत्येव विप्रेभ्यश्चंद्रलोकं प्रयांति ते ॥ वसंति ते च तल्लोके यावन्मन्वन्तरं सति ॥ ४५ ॥ सुचिरात्सुचिरं वासं कुर्वंति तेन ते जनाः ॥ ये ददति सुवर्णांश्च गाश्च ताम्रादिकं सति ॥ ४६ ॥ ते यांति सूर्यलोकं च शुचये ब्राह्मणाय च ॥ वसंति ते तत्र लोके वर्षाणामयुतं सति ॥ ४७ ॥ विपुले सुचिरं वासं कुर्वंति च निरामयाः ॥ ददाति भूमिं विप्रेभ्यो धनानि विपुलानि च ॥ ४८ ॥ स याति विष्णुलोकं च श्वेतद्वीपं मनोहरम् ॥ तत्रैव निवसत्येव यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ ४९ ॥ विपुले विपुलं वासं करोति पुण्यवान्मुने ॥ गृहं ददाति विप्राय ये जना भक्तिपूर्वकम् ॥ ५० ॥ ते यांति विष्णुलोकं च सुचिरं सुखदायकम् ॥ गृहरेणुप्रमाणं च विष्णुलोके महत्तमे ॥ ५१ ॥ विपुले विपुलं वासं कुर्वंति मानवाः सति ॥ यस्मै यस्मै च देवाय यो ददाति गृहं नरः ॥ ५२ ॥ स याति तस्य लोकं च रेणुमानाब्दमेव च ॥ सौधे चतुर्गुणं पुण्यं देशे शतगुणं फलम् ॥ ५३ ॥

ते प्रयांतीति ॥ विष्णुपदमुपलक्षणं स्वेष्टदेवतानाम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ सुवर्णाः शोभनवर्णाः ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणाय ददतीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ विपुले विस्तीर्णलोके ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ विपुलं बहुकालम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ यस्मै यस्मै चेति ॥ यद्यद्देवप्रीत्यर्थमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ सदने देवाय ब्राह्मणाय वा दत्ते गृहापेक्षया चतुर्गुणमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

प्रकृष्टे महत्तरे देशे इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ वापीलक्षणमाह । धनुश्चतुःसहस्रेणेति ॥ धनुःप्रमाणमुक्तं मार्कंडेयपुराणे॥ चतुर्हस्तो धनुर्दंडो नालिका तद्युगेन तु ॥ क्रोशो धनुःसहस्रे द्वे गव्यूतिश्च चतुर्गुणोति ॥ धनुश्चतुःसहस्रदैर्घ्यवतीत्यर्थः॥ ५६ ॥ प्रस्थे विस्तारवती धनुश्चतुःसहस्रप्रमाणवतीत्यर्थः ॥ न्यूना वेति ॥ अथवा विस्तारे प्रमाणनियमो नास्तीत्यर्थः ॥ देवीपुराणे तु वापी दंडमयादूर्द्ध्वं दशवर्गान्नयोत्तमैरिति वचनाच्चत्वारिंशद्धस्ता वाप्युक्ता॥ चतुर्हस्तो दंडस्तदादिदशवर्गाः दशगु

प्रकृष्टे द्विगुणं तस्मादित्याह कमलोद्भवः ॥यो ददाति तडागं च सर्वपापापनुत्तये॥५४॥स याति जनलोकं च रेणुमानाब्दमेव च॥ वाप्यां फलं दशगुणं प्राप्नोति मानवः सदा ॥५५॥ स तु वापीप्रदानेन तडागस्य फलं लभेत् ॥ धनुश्चतुःसहस्रेण दैर्घ्यमानेन निश्चितम् ॥ ५६ ॥ न्यूना वा तावती प्रस्थे सा वापी परिकीर्तिता ॥ दशवापीसमा कन्या यदि पात्रे प्रदीयते ॥ ५७ ॥ फलं ददाति द्विगुणं यदि साऽलंकृता भवेत् ॥ यत्फलं च तडागे च तदुद्धारे च तत्फलम् ॥ ५८ ॥ वाप्याश्च पंकोद्धरणे वापीतुल्यफलं लभेत् ॥ अश्वत्थवृक्षमारोप्य प्रतिष्ठां यः करोति च ॥ ५९ ॥ स प्रयाति ततो लोकं वर्षाणामयुतं सति ॥ पुष्पोद्यानं यो ददाति सावित्रि सर्वभूतये ॥ ६० ॥ स वसेद्ध्रुवलोकं च वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ॥ यो ददाति विमानं च विष्णवे भारते सति ॥ ६१ ॥ विष्णुलोके वसेत्सोऽपि यावन्मन्वन्तरं परम् ॥ चित्रयुक्ते च विपुले फलं तस्य चतुर्गुणम् ॥ ६२ ॥ तस्यार्धं शिबिकादाने फलमेव लभेद्ध्रुवम् ॥ यो ददाति भक्तियुक्तो हरये दोलमंदिरम् ॥ ६३ ॥ विष्णुलोके वसेत्सोऽपि यावन्मन्वन्तरं शतम् ॥ राजामार्गे सौधयुक्तं यः करोति पतिव्रते ॥ ६४ ॥ वर्षाणामयुतं सोऽपि शक्रलोके महीयते ॥ ब्राह्मणेभ्योऽथ देवेभ्यो दाने समफलं लभेत् ॥ ६५ ॥ यद्धि दत्तं च तद्भुक्तं न दत्तं नोपतिष्ठते ॥ भुक्त्वा स्वर्गादिजं सौख्यं पुण्यवाञ्जन्म भारते ॥ ६६ ॥

णदंडावधि चत्वारिंशद्धस्तपर्यंतमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ पंकोद्धारे तडागपंकोद्धारे इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ चित्रयुक्ते विचित्रे विमाने दत्ते इत्यर्थः ॥ विपुले विस्तीर्णे इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ दोलमंदिरं दोलस्थानयोग्यं तद्युक्तं वा मंदिरम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ ब्राह्मणत्वमतिदुर्लभं नैतत्तपसा लभ्यते किंतु जन्मनैवेत्याह । क्षत्रियो वेति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कंधे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ शताधिकैश्च चत्वारिंशत्संख्यैः पद्यकैरथ ॥ नानादानफलं सम्यक्स्वर्गादिप्रदमुच्यते ॥ १ ॥ अथ नानाविधदानानि स्वर्गादिफलप्रदानि पृच्छति । प्रयांतीति ॥ १ ॥ अन्नप्रमाणवर्षम् अन्नस्य ये रेणवस्तत्प्रमाणवर्षमित्यर्थः ॥ शिवलोके कैलासे ॥ २ ॥ अन्येभ्यो ब्राह्मणातिरिक्तेभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥ असनमुपवे

लभेद्विप्रकुलेष्वेव क्रमेणैवोत्तमादिषु ॥ भारते पुण्यवान्विप्रो भुक्त्वा स्वर्गादिकं फलम् ॥ ६७ ॥ पुनः सोऽपि भवेद्विप्रश्चैवं च क्षत्रियादयः ॥ क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा कल्पकोटिशतेन च ॥ ६८ ॥ तपसा ब्राह्मणत्वं च न प्राप्नोति श्रुतौ श्रुतम् ॥ नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥ ६९ ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ दैवतीर्थसहायेन कायव्यूहेन शुद्ध्यति ॥ ७० ॥ एतत्ते कथितं किंचित्किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे नारदनारायणसंवादे सावित्र्युपाख्याने एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ सावित्र्युवाच ॥ प्रयांति स्वर्गमन्यं च येनैव कर्मणा यम ॥ मानवाः पुण्यवंतश्च तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ धर्मराज उवाच ॥ अन्नदानं च विप्राय यः करोति च भारते ॥ अन्नप्रमाणवर्षं च शिवलोके महीयते ॥ २ ॥ अन्नदानं महादानमन्येभ्योऽपि करोति यः ॥ अन्नदानप्रमाणं च शिवलोके महीयते ॥ ३ ॥ अन्नदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ नात्र पात्रपरीक्षा स्यान्न कालनियमः क्वचित् ॥४॥ देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वा ददाति चासनं यदि ॥ महीयते विष्णुलोके वर्षाणामयुतं सति ॥५॥ यो ददातिच विप्राय दिव्यां धेनुं पयस्विनीम् ॥ तल्लोममानवर्षं च विष्णुलोके महीयते ॥६॥ चतुर्गुणं पुण्यदिने तीर्थे शतगुणं फलम् ॥ दानं नारायणक्षेत्रे फलं कोटिगुणं भवेत् ॥ ७ ॥ गां यो ददाति विप्राय भारते भक्तिपूर्वकम् ॥ वर्षाणामयुतं चैव चंद्रलोके महीयते ॥ ८ ॥ यश्चोभयमुखीदानं करोति ब्राह्मणाय च ॥ तल्लोममानवर्षं च विष्णुलोके महीयते ॥ ९ ॥ यो ददाति ब्राह्मणाय श्वेतच्छत्रं मनोहरम् ॥ वर्षाणामयुतं सोऽपि मोदते वरुणालये ॥ १० ॥

शनाय ॥ ५ ॥ ६ ॥ नारायणक्षेत्र इति ॥ तच्च क्षेत्रं गंगाप्रवाहसन्निधौ चतुर्हस्तपरिमितदेशात्मकमग्रे वक्ष्यमाणम् ॥ ७ ॥ गां य इति ॥ वृषभोऽत्र गोशब्देनेति न पुनरुक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥ हरेर्नामेति ॥ इदमुपलक्षणं शिवदेवीगणेशसूर्यनाम्नामपि ॥ २१॥ दोलनं सर्वदेवानां पूर्णिमारात्रेश्चरमभागे॥२२॥
॥२३॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इदं स्त्रीदानं प्रथमतः कृत्वा पश्चात्स्त्रीभारपरिमितं सुवर्णं ब्राह्मणाय दत्त्वा तां स्त्रियं स्वयं गृह्णीयादिति पतिव्रतापदेन सूचितम् ॥ अन्यथा

विप्राय पीडितांगाय वस्त्रयुग्मं ददाति च ॥ महीयते वायुलोके वर्षाणामयुतं सति ॥११॥ यो ददाति ब्राह्मणाय शालग्रामं सवस्त्र
कम् ॥ महीयते स वैकुंठे यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ १२ ॥ यो ददाति ब्राह्मणाय दिव्यां शय्यां मनोहराम् ॥ महीयते चंद्रलोके
यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ १३ ॥ यो ददाति प्रदीपं च देवेभ्यो ब्राह्मणाय च ॥ यावन्मन्वंतरं सोऽपि वह्निलोके महीयते ॥ १४ ॥
करोति गजदानं च यदि विप्राय भारते ॥ यावदिंद्रो नरस्तावदिंद्रस्यार्धासने वसेत् ॥ १५ ॥ भारते योऽश्वदानं च करोति
ब्राह्मणाय च ॥ मोदते वारुणे लोके यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ १६ ॥ प्रकृष्टां शिबिकां यो हि ददाति ब्राह्मणाय च ॥ मोदते वारुणे
लोके यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ १७ ॥ प्रकृष्टां वाटिकां यो हि ददाति ब्राह्मणाय च ॥ महीयते वायुलोके यावन्मन्वंतरं सति ॥
॥ १८ ॥ यो ददाति च विप्राय व्यजनं श्वेतचामरम् ॥ महीयते वायुलोके वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ॥ १९ ॥ धान्यं रत्नं यो ददाति
चिरंजीवी भवेत्सुधीः ॥ दाता ग्रहीता तौ द्वौ च ध्रुवं वैकुण्ठगामिनौ ॥ २० ॥ सततं श्रीहरेर्नाम भारते यो जपेन्नरः ॥ स
एव चिरजीवी च ततो मृत्युः पलायते ॥ २१ ॥ यो नरो भारते वर्षे दोलनं कारयेत्सुधीः ॥ पूर्णिमारजनीशेष जीवन्मुक्तो भवे
न्नरः ॥ २२ ॥ इह लोके सुखं भुक्त्वा यात्यंते विष्णुमंदिरम् ॥ निश्चितं निवसेत्तत्र शतमन्वंतरावधि ॥ २३ ॥ फलमुत्तरफ
ल्गुन्यां ततोऽपि द्विगुणं भवेत् ॥ कल्पांतजीवी स भवेदित्याह कमलोद्भवः ॥२४॥ तिलदानं ब्राह्मणाय यः करोति च भारते ॥
तिलप्रमाणवर्षं च मोदते शिवमंदिरे ॥ २५ ॥ ततः सुयोनिं संप्राप्य चिरजीवी भवेत्सुखी ॥ ताम्रपात्रस्य दानेन द्विगुणं च फलं
लभेत् ॥ २६ ॥ सालंकृतां च भोग्यां च सवस्त्रां सुंदरीं प्रियाम् ॥ यो ददाति ब्राह्मणाय भारते च पतिव्रताम् ॥ २७ ॥

दातृप्रतिग्रहीत्रोरुभयोर्नरकः स्यादिति स्पष्टमन्यपुराणे ॥ तदुक्तं स्कान्दे स्त्रियं दत्त्वा ततस्तां तु क्रीणीयात्कांचनादिनेति ॥ २७ ॥

महीयते चन्द्रलोके यावदिंद्राश्चतुर्दश॥तत्र स्ववेंश्यया सार्धं मोदते च दिवानिशम्॥२८॥ततो गंधर्वलोके च वर्षाणामयुतं ध्रुवम्॥ दिवानिशं कौतुकेन चोर्वश्या सह मोदते ॥२९॥ ततो जन्मसहस्रं च प्राप्नोति सुंदरीं प्रियाम्॥सतीं सौभाग्ययुक्तां च कोमलां प्रियवादिनीम् ॥ ३० ॥ प्रददाति फलं चारु ब्राह्मणाय च यो नरः ॥ फलप्रमाणवर्षं च शक्रलोके महीयते ॥ ३१ ॥ पुनः सुयोनिं संप्राप्य लभते सुतमुत्तमम्॥सफलानां च वृक्षाणां सहस्रं च प्रशंसितम् ॥३२॥ केवलं फलदानं वा ब्राह्मणाय ददाति च ॥ सुचिरं स्वर्गवासं च कृत्वा याति च भारते ॥ ३३ ॥ नानाद्रव्यसमायुक्तं नानासस्यसमन्वितम् ॥ ददाति यश्च विप्राय भारते विपुलं गृहम् ॥ ३४ ॥ सुरलोके वसेत्सोऽपि यावन्मन्वंतरं शतम् ॥ ततः सुयोनिं संप्राप्य स महाधनवान्भवेत् ॥ ३५ ॥ यो नरः सस्यसंयुक्तां भूमिं च सुचिरां सति ॥ ददाति भक्त्या विप्राय पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥ ३६ ॥ महीयते च वैकुंठे मन्वंतरशतं ध्रुवम् ॥ पुनः सुयोनिं संप्राप्य महांश्च भूमिपो भवेत् ॥३७॥ तं न त्यजति भूमिश्च जन्मनां शतकं परम् ॥ श्रीमांश्च धनवांश्चैव पुत्रवांश्च प्रजेश्वरः ॥ ३८ ॥ यो व्रजं च प्रकृष्टं च ग्रामं दद्याद् द्विजाय च ॥ लक्षमन्वंतरं चैव वैकुण्ठे स महीयते ॥३९॥ पुनः सुयोनिं संप्राप्य ग्रामलक्षसमन्वितम् ॥ न जहाति च तं पृथ्वी जन्मनां लक्षमेव च ॥४०॥ सुप्रजं च प्रकृष्टं च पक्वसस्यसमन्वितम् ॥ नानापुष्करिणीवृक्षफलवल्लीसमन्वितम् ॥४१॥ नगरं यश्च विप्राय ददाति भारते भुवि॥महीयते स कैलासे दशलक्षकालकम् ॥ ४२ ॥ पुनः सुयोनिं संप्राप्य राजेंद्रो भारते भवेत् ॥ नगराणां च नियुतं स लभेन्नात्र संशयः ॥ ४३ ॥ धरा तं न जहात्येव जन्मनामयुतं ध्रुवम् ॥ परमैश्वर्यनियुतो भवेदेव महीतले ॥ ४४ ॥ नगराणां च शतकं देशं यो यो हि द्विजातये ॥ सुप्रकृष्टं मध्यकृष्टं प्रजायुक्तं ददाति च ॥ ४५ ॥ वापीतडागसंयुक्तं नानावृक्षसमन्वितम् ॥ महीयते स वैकुंठे कोटि मन्वंतरावधि ॥ ४६ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ स्वाधिकारं स्वकृतराजामात्याद्यधिकारम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सर्वाण्यपीमानि दानानि तथा सर्वास्तपश्चर्यास्तथा सर्वमन्यत्पुण्यकर्म देवीभक्तेस्तुलनां
नार्हतीत्याह । जंबूद्वीपमहीदातुरिति ॥ ५१ ॥ महेशितुर्मूल प्रकृतेर्भक्तस्येत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ते देव्या भक्ता भुवनेशितुः भुवनेश्वर्या मणिद्वीपे निवसंति तत्र स्थित्वा

पुनःसुयोनिं संप्राप्य जंबुद्वीपपतिर्भवेत्॥परमैश्वर्यसंयुक्तो यथा शक्रस्तथा भुवि॥४७॥मही तं न जहात्येव जन्मनां कोटिमेव च॥
कल्पांतजीवी स भवेद्राजराजेश्वरो महान् ॥ ४८ ॥ स्वाधिकारं समग्रं च यो ददाति द्विजातये ॥ चतुर्गुणं फलं चांते भवेत्तस्य न
संशयः ॥ ४९ ॥ जम्बुद्वीपं यो ददाति ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ फलं शतगुणं चांते भवेत्तस्य न संशयः ॥ ५० ॥ जम्बुद्वीप
महीदातुः सर्वतीर्थानि सेवितुः ॥ सर्वेषां तपसां कर्तुस्सर्वेषां वासकारिणः ॥५१॥ सर्वदानं प्रदातुश्च सर्वसिद्धेश्वरस्य च ॥ अस्त्येव
पुनरावृत्तिर्न भक्तस्य महेशितुः ॥५२॥ असंख्यब्रह्मणां पातं पश्यंति भुवनेशितुः ॥ निवसंति मणिद्वीपे श्रीदेव्याः परमे पदे
॥५३॥ देवीमंत्रोपासकाश्च विहाय मानवीं तनुम् ॥ विभूतिं दिव्यरूपं च जन्ममृत्युजराहरम् ॥५४॥ लब्ध्वा देव्याश्च सारूप्यं
देवीसेवां च कुर्वते ॥ पश्यंति ते मणिद्वीपे सखंडं लोकसंक्षयम् ॥ ५५ ॥ नश्यंति देवाः सिद्धाश्च विश्वानि निखिलानि च ॥
देवीभक्ता न नश्यंति जन्ममृत्युजराहराः ॥ ५६ ॥ कार्त्तिके तुलसीदानं करोति हरये च यः ॥ युगत्रयप्रमाणं च मोदते हरि
मंदिरे ॥ ५७ ॥ पुनः सुयोनिं संप्राप्य हरिभक्तिं लभेद्ध्रुवम् ॥ जितेंद्रियाणां प्रवरः स भवेद्भारते भुवि ॥ ५८ ॥ मध्ये यः
स्नाति गंगायामरुणोदयकालतः ॥ युगषष्टिसहस्राणि मोदते हरिमंदिरे ॥ ५९ ॥ पुनः सुयोनिं संप्राप्य विष्णुमंत्रं लभेद्ध्रुवम् ॥
त्यक्त्वा च मानुषं देहं पुनर्याति हरेः पदम् ॥ ६० ॥ नास्ति तत्पुनरावृत्तिर्वैकुण्ठाच्च महीतले ॥ करोति हरिदास्यं च तथा
सारूप्यमेव च ॥ ६१ ॥ नित्यस्नायी च गंगायां स पूतः सूर्यवद्भुवि ॥ पदेपदेऽश्वमेधस्य लभते निश्चितं फलम् ॥ ६२ ॥

असंख्यब्रह्मणां पातं पश्यंति तावत्कालपर्यंतं वसंतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ देविमंत्रोपासकाश्चेति ॥ ५४ ॥ लोकसंक्षयं प्रलयं सखंडं कल्पप्रलयमित्यर्थः ॥
॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥६३॥६४॥ यदा भास्करस्तपति तदेत्यर्थः ॥ ६५॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ महिषैश्छागलैरिति

तस्यैव पादरजसा सद्यः पूता वसुंधरा ॥ मोदते स च वैकुण्ठे यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ ६३ ॥ पुनः सुयोनिं संप्राप्य हरिभक्तिं
लभेद्ध्रुवम् ॥ जीवन्मुक्तोऽतितेजस्वी तपस्विप्रवरो भवेत् ॥ ६४ ॥ स्वधर्मनिरतः शुद्धो विद्वांश्च स जितेंद्रियः ॥ मीनकर्कटयो
र्मध्ये गाढं तपति भास्करः ॥ ६५ ॥ भारते यो ददात्येव जलमेव सुवासितम् ॥ स मोदते च कैलासे यावदिंद्राश्चतुर्दश॥६६॥
पुनः सुयोनिं संप्राप्य रूपवांश्च सुखी भवेत् ॥ शिवभक्तश्च तेजस्वी वेदवेदांगपारगः ॥ ६७ ॥ वैशाखे सक्तुदानं च यः
करोति द्विजातये ॥ सक्तुरेणुप्रमाणाब्दं मोदते शिवमंदिरे ॥ ६८ ॥ करोति भारते यो हि कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्॥शतजन्मकृतं
पापं मुच्यते नात्र संशयः ॥ ६९ ॥ वैकुंठे मोदते सोऽपि यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ पुनः सुयोनिं संप्राप्य कृष्णे भक्तिं लभेद् ध्रुवम्
॥ ७० ॥ इहैव भारते वर्षे शिवरात्रिं करोति यः ॥ मोदते शिवलोके स सप्तमन्वंतरावधि ॥ ७१ ॥ शिवाय शिवरात्रौ च बिल्व
पत्रं ददाति च ॥ पत्रमानयुगं तत्र मोदते शिवमंदिरे ॥७२॥ पुनः सुयोनिं संप्राप्य शिवभक्तिं लभेद् ध्रुवम् ॥ विद्यावान्पुत्रवा
ञ्छ्रीमान्प्रजावान्भूमिमान्भवेत् ॥७३॥ चैत्रमासेऽथवा माघे शंकरं योऽर्चयेद्व्रती ॥ करोति नर्तनं भक्त्या वेत्रपाणिर्दिवानिशम्
॥ ७४ ॥ मासं वाऽप्यर्धमासं वा दश सप्तदिनानि च ॥ दिनमानयुगं सोऽपि शिवलोके महीयते ॥ ७५ ॥ श्रीरामनवमीं
यो हि करोति भारते पुमान् ॥ सप्तमन्वंतरं यावन्मोदते विष्णुमंदिरे ॥ ७६ ॥ पुनः सुयोनिं संप्राप्य रामभक्तिं लभेद् ध्रुवम्॥
जितेंद्रियाणां प्रवरो महांश्च धनवान्भवेत् ॥ ७७ ॥ शारदीयां महापूजां प्रकृतेर्यः करोति च ॥ महिषैश्छागलैर्मेषैः खड्गैर्भे
कादिभिः सति ॥७८॥ नैवेद्यैरुपहारैश्च धूपदीपादिभिस्तथा ॥ नृत्यगीतादिभिर्वाद्यैर्नानाकौतुकमंगलम् ॥ ७९ ॥ शिवलोके
वसेत्सोऽपि सप्तमन्वन्तरावधि ॥ पुनः सुयोनिं संप्राप्य नरो बुद्धिं च निर्मलाम् ॥ ८० ॥

ब्राह्मणातिरिक्तविषयं कालिकापुराणादिषु तथाविधबलिदाने ब्राह्मणस्य निषेधात् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

अतुलां श्रियमाप्नोति पुत्रपौत्रविवर्धनम् ॥ महाप्रभावयुक्तश्च गजवाजिसमन्वितः ॥ ८१ ॥ राजराजेश्वरः सोऽपि भवेदेव न संशयः ॥ ततः शुक्लाष्टमीं प्राप्य महालक्ष्मीं च योऽर्चयेत् ॥ ८२ ॥ नित्यं भक्त्त्या पक्षमेकं पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥ दत्त्वा तस्यै प्रकृष्टानि चोपचाराणि षोडश ॥८३॥ गोलोके च वसेत्सोऽपि यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ पुनः सुयोनिं संप्राप्य राजराजेश्वरो भवेत् ॥ ८४ ॥ कार्त्तिकीपूर्णिमायां तु कृत्वा तु रासमंडलम् ॥ गोपानां शतकं कृत्वा गोपीनां शतकं तथा ॥ ॥ ८५ ॥ शिलायां प्रतिमायां च श्रीकृष्णं राधया सह ॥ भारते पूजयेद्भक्त्त्या चोपहाराणि षोडश ॥ ८६ ॥ गोलोके वसते सोऽपि यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥ भारतं पुनरागत्य कृष्णे भक्तिं लभेद्दृढाम् ॥ ८७ ॥ क्रमेण सुदृढां भक्तिं लब्ध्वा मंत्रं हरेरहो ॥ देहं त्यक्त्वा च गोलोकं पुनरेव प्रयाति सः ॥ ८८ ॥ ततः कृष्णस्य सारूप्यं पार्षदप्रवरो भवेत् ॥ पुनस्तत्पतनं नास्ति जरामृत्युहरो भवेत् ॥ ८९ ॥ शुक्लां वाऽप्यथवा कृष्णां करोत्येकादशीं च यः ॥ वैकुंठे मोदते सोऽपि यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥ ९० ॥ भारतं पुनरागत्य कृष्णभक्तिं लभेद् ध्रुवम् ॥ क्रमेण भक्तिं सुदृढां करोत्येकां हरेरहो ॥ ९१ ॥ देहं त्यक्त्वा च गोलोकं पुनरेव प्रयाति सः ॥ ततः कृष्णस्य सारूप्यं संप्राप्य पार्षदो भवेत् ॥९२॥ पुनस्तत्पतनं नास्ति जरामृत्युहरो भवेत् ॥ भाद्रे मासे तु द्वादश्यां यः शक्रं पूजयेन्नरः ॥९३॥ षष्टिवर्षसहस्राणि शक्रलोके महीयते ॥ रविवारे च संक्रांत्यां सप्तम्यां शुक्लपक्षके ॥९४॥ संपूज्यार्कं हविष्यान्नं यः करोति च भारते ॥ महीयते सोऽर्कलोके यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥९५॥ भारतं पुनरागत्य चारोगी श्रीयुतो भवेत् ॥ ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीं यो हि पूजयेत् ॥ ९६ ॥ महीयते ब्रह्मलोके सप्तमन्वंतरावधि ॥ पुनर्महीं समागत्य श्रीमानतुलविक्रमः ॥ ९७ ॥ चिरजीवी भवेत्सोऽपि ज्ञानवान्संपदा युतः ॥ माघस्य शुक्लपंचम्यां पूजयेद्यः सरस्वतीम् ॥ ९८ ॥ संयतो भक्तितो दत्त्वा चोपचाराणि षोडश ॥ महीयते मणिद्वीपे यावद्ब्रह्मदिवानिशम् ॥ ९९ ॥

गां सुवर्णादिकामीति ॥ इदं नित्यं प्रातिदिनं क्रियमाणं दानम् ॥ पूर्वोक्तं गोस्वर्णादिकं दानं तु नैमित्तिकमिति शेषः ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥

संप्राप्य च पुनर्जन्म स भवेत्कविपंडितः॥गां सुवर्णादिकं यो हि ब्राह्मणाय ददाति च॥१००॥नित्यं जीवनपर्यंतं भक्तियुक्तश्च भारते॥
गवां लोमप्रमाणाब्दं द्विगुणं विष्णुमंदिरे॥१॥मोदते हरिणा सार्धं क्रीडाकौतुकमंगलैः॥ तदंते पुनरागत्य राजराजेश्वरो भवेत्॥२॥
श्रीमांश्च पुत्रवान्विद्वाञ्ज्ञानवान्सर्वतः सुखी॥भोजयेद्योऽपिमिष्टान्नं ब्राह्मणेभ्यश्च भारते॥३॥विप्रलोमप्रमाणाब्दं मोदते विष्णुमंदिरे॥
ततः पुनरिहा गत्य सुखी च धनवान्भवेत् ॥ ४ ॥ विद्वान्सुचिरजीवी च श्रीमानतुलविक्रमः ॥ यो वक्ति वा ददात्येव हरेर्नामा
नि भारते ॥ ५ ॥ युगं नाम प्रमाणं च विष्णुलोके महीयते ॥ ततः पुनरिहागत्य सुखी च धनवान्भवेत् ॥ ६ ॥ यदि नारायण
क्षेत्रे फलं कोटिगुणं भवेत् ॥ नाम्नां कोटिं हरेर्यो हि क्षेत्र नारायणे जपेत् ॥ ७ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेद्ध्रुवम् ॥
न लभेत्स पुनर्जन्म वैकुण्ठे स महीयते ॥ ८ ॥ लभेद्विष्णोश्च सारूप्यं न तस्य पतनं भवेत् ॥ विष्णुभक्तिं लभेत्सोऽपि विष्णु
सारूप्यमाप्नुयात् ॥ ९ ॥ शिवं यः पूजयेन्नित्यं कृत्वा लिंगं च पार्थिवम् ॥ यावज्जीवनपर्यंतं स याति शिवमंदिरम् ॥ ११० ॥
मृदो रेणुप्रमाणाब्दं शिवलोके महीयते ॥ ततः पुनरिहागत्य राजेंद्रो भारते भवेत् ॥ ११ ॥ शिलां च पूजयेन्नित्यं शिलातोयं च
भक्षति ॥ महीयते च वैकुण्ठे यावद्वै ब्रह्मणः शतम् ॥ १२ ॥ ततो लब्ध्वा पुनर्जन्म हरिभक्तिं च दुर्लभाम् ॥ महीयते विष्णुलो
के न तस्य पतनं भवेत् ॥ १३ ॥ तपांसि चैव सर्वाणि व्रतानि निखिलानि च ॥ कृत्वा तिष्ठति वैकुण्ठे यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥
॥१४॥ततो लब्ध्वा पुनर्जन्म राजेंद्रो भारते भवेत् ॥ ततो मुक्तो भवेत्पश्चात्पुनर्जन्म न विद्यते ॥११५ ॥ यः स्नात्वा सर्वतीर्थेषु
भुवः कृत्वा प्रदक्षिणाम् ॥ स तु निर्वाणतां याति न च जन्म भवेद्भुवि ॥ १६ ॥ पुण्यक्षेत्रे भारते च योऽश्वमेधं करोति च ॥
अश्वलोममिताब्दं च शक्रस्यार्धासनं भजेत् ॥ ११७ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ११७ ॥

अथ सर्वयज्ञापेक्षया देवीयज्ञस्य सर्वोत्कृष्टत्वमाह । सर्वेभ्योऽपीति ॥ देवी मूलप्रकृतिः श्रीभुवनेश्वरी तत्प्रीत्यर्थं यद्यदनुष्ठानं ज्योतिष्टोमाद्यश्वमेधांतं तथा कोटिहोमादिकं नवरात्रोत्सवादिकं तत्सर्वं देवीमखशब्देनोच्यते ॥ स देवीमखो देवी प्रीत्यर्थं क्रियमाणो यज्ञः सर्वेभ्योऽपि मखेभ्यस्तत्तद्देवतोद्देशेन कृतेभ्यः सर्वयज्ञेभ्यः परः श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ मूलप्रकृत्युद्देशेन कृतत्वादिति भावः ॥ ११८ ॥ स च यज्ञः पूर्वं विष्ण्वादिभिः कृत इत्याह । विष्णुना चेति ॥ सा च कथा तृतीयस्कन्धे उक्ता ॥

चतुर्गुणं राजसूयं फलमाप्नोति मानवः ॥ सर्वेभ्योऽपि मखेभ्यो हि परो देवीमखः स्मृतः ॥११८॥ विष्णुना च कृतः पूर्वं ब्रह्मणा च वरानने ॥ शंकरेण महेशेन त्रिपुरासुरनाशने ॥ १९ ॥ शक्तियज्ञः प्रधानश्च सर्वयज्ञेषु सुन्दरि ॥ नानेन सदृशो यज्ञस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ १२० ॥ दक्षेण च कृतः पूर्वं महान्संवादसंयुतः ॥ बभूव कलहो यत्र दक्षशंकरयोः सति ॥ २१ ॥ शेपुश्च नंदिनं विप्रा नंदी विप्रांश्च कोपतः ॥ यद्धेतोर्दक्षयज्ञं च बभंज चंद्रशेखरः ॥ २२ ॥ चकार देवीयज्ञं स पुरा दक्षः प्रजापतिः ॥ धर्मश्च कश्यपश्चैव शेषश्चापि च कर्दमः ॥ २३ ॥ स्वायंभुवो मनुश्चैव तत्पुत्रश्च प्रियव्रतः ॥ शिवः सनत्कुमारश्च कपिलश्च ध्रुवस्तथा ॥ २४ ॥ राजसूयसहस्राणां फलमाप्नोति निश्चितम् ॥ देवीयज्ञात्परो यज्ञो नास्ति वेदे फलप्रदः ॥१२५॥ वर्षाणां शतजीवी च जीवन्मुक्तो भवेद्ध्रुवम् ॥ ज्ञानेन तेजसा चैव विष्णुतुल्यो भवेदिह ॥ २६ ॥ देवानां च यथा विष्णुर्वैष्णवानां च नारदः ॥ शास्त्राणां च यथा वेदा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ॥ २७ ॥ तीर्थानां च यथा गंगा पवित्राणां शिवो यथा ॥ एकादशी व्रतानां च पुष्पाणां तुलसी यथा ॥ २८ ॥ नक्षत्राणां यथा चंद्रः पक्षिणां गरुडो यथा ॥ यथा स्त्रीणां च प्रकृती राधा वाणी वसुंधरा ॥ २९ ॥ शीघ्राणां चेंद्रियाणां च चंचलानां मनो यथा ॥ प्रजापतीनां ब्रह्मा च प्रजानां च प्रजापतिः ॥१३०॥ वृंदावनं वनानां च वर्षाणां भारतं तथा ॥ श्रीमतां च यथा श्रीश्च विदुषां च सरस्वती ॥ १३१ ॥

त्रिपुरासुरजयार्थे शिवेन कृत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ १२० ॥ दक्षेण तु यदाऽयं देवीमखः कृतस्तदा महानन्र्थो जात इत्याह । दक्षेण चेति ॥ २१ ॥ २१ ॥ २२ ॥ दक्षप्रभृतयः सर्वेऽपि देवीमखकर्तारो भवन्तीत्याह दक्ष इति ॥ धर्मश्च कश्यपश्चेति ॥ २३ ॥ २४ ॥ १२५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥

॥३२॥ अश्वमेधस्य कामनापरत्वमप्याह । अश्वमेधेति ॥ पृथुः पूर्वजातो राजा ॥ ३३ ॥ इतः परं सर्वकर्मापेक्षया श्रीदेवीसेवनं सर्वोत्कृष्टमित्याह । स्नानं च सर्वतीर्थाना मिति ॥ १३४ ॥ फलभूतमिति ॥ एतैः सर्वैः पुण्यैर्जायमानैरेव श्रीशक्तिसेवनं मुक्तिप्रदं लभ्यते नान्यथेत्यर्थः ॥ तस्मात्सर्वोत्कृष्टं श्रीमूलप्रकृतिसेवनमिति भावः ॥१३५॥ अत एव सर्वशास्त्रेषु पुराणादिषु मूलप्रकृतिसेवनमेव सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्णितमित्याह । पुराणेषु चेति॥३६॥तद्वर्णनमित्यादौ तत्पदेन मूलप्रकृतिः ॥१३७॥१३८॥ यस्मा देवं तस्मान्मूलप्रकृतिं भजेत्याह । भज नित्यमिति ॥ परं ब्रह्म निर्गुणं प्रकृतिं परां मायाविशिष्टब्रह्मरूपिणीं मूलप्रकृतिमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ १४० ॥ इति श्रीदेवीभागवत

पतिव्रतानां दुर्गा च सौभाग्यानां च राधिका ॥ देवीयज्ञस्तथा वत्से सर्वयज्ञेषु भामिनि ॥ ३२ ॥ अश्वमेधशतेनैव शक्रत्वं च लभेद् ध्रुवम् ॥ सहस्रेण विष्णुपदं संप्राप्तः पृथुरेव च॥३३॥ स्नानं च सर्वतीर्थानां सर्वयज्ञेषु दीक्षणम् ॥ सर्वेषां च व्रतानां च तपसां फलमेव च॥३४॥पाठे चतुर्णां वेदानां प्रादक्षिण्यं भुवस्तथा॥फलभूतमिदं सर्वं मुक्तिदं शक्तिसेवनम्॥१३५॥पुराणेषु च वेदेषु चेतिहासेषु सर्वतः ॥ निरूपितं सारभूतं देवीपादांबुजार्चनम् ॥ ३६ ॥ तद्वर्णनं च तद्ध्यानं तन्नामगुणकीर्तनम् ॥ तत्स्तोत्रस्मरणं चैवं वंदनं जपमेव च ॥ ३७ ॥ तत्पादोदकनैवेद्यभक्षणं नित्यमेव च ॥ सर्वसम्मतमित्येवं सर्वेप्सितमिदं सति ॥ १३८ ॥ भज नित्यं परं ब्रह्म निर्गुणं प्रकृतिं पराम् ॥ गृहाण स्वामिनं वत्से सुखं वस च मंदिरे ॥ ३९ ॥ अयं ते कथितः कर्मविपाको मंगलो नृणाम् ॥ सर्वेप्सितः सर्वमतस्तत्त्वज्ञानप्रदः परः ॥१४०॥इति श्रीदेवीभागवते महा०नवमस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥ श्रीनारायण उवाच ॥ शक्तेरुत्कीर्तनं श्रुत्वा सावित्री यमवक्त्रतः ॥ साश्रुनेत्रा सपुलका यमं पुनरुवाच सा ॥ १ ॥ सावित्र्युवाच ॥ शक्तेरुत्कीर्तनं धर्म सकलोद्धारकारणम् ॥ श्रोतॄणां चैव वक्तॄणां जन्মमृत्युजराहरम् ॥ २ ॥

तिलके नवमस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ अर्धाधिकैः सप्तदशश्लोकैरथ महाविभोः ॥ मूलशक्तेर्महामंत्रं सावित्र्यै दत्तवान्यमः ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये मूलप्रकृतेः सर्वोत्कृष्टत्वेन प्रतिपादनं श्रुत्वा तन्मंत्रग्रहणेच्छया सावित्री यमं प्रत्याहेति नारायण आह । शक्तेरुत्कीर्तनमिति ॥ शक्तेर्मूलशक्तेरुत्कीर्तनं सर्वोत्कृष्टत्वेन प्रतिपादनमित्यर्थः ॥ १ ॥ सावित्री किमाहेति चेत्तत्राऽऽह । सावित्र्युवाच ॥ शक्तेरुत्कीर्तनमिति ॥ मूलप्रकृतेरुत्कीर्तनं सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्णनं सकलोद्धारकं भवति तथा जन्ममृत्युजराहरं भवति ॥ २ ॥

तथा तपसां परमं स्थान भवति ॥ तथा विभोः शक्तेः कीर्तनं योगानां वेदानां च सेवनं भवति ॥३॥ मुक्तित्वादिफलमपि तेनैव कीर्तनेन सिध्यतीत्याह॥मुक्तित्वमिति ॥ किं बहुना शक्तिसेवकतुल्यः कोऽपि नास्तीत्याह ॥ श्रीशक्तिसेवकस्यैवेति ॥४॥ यस्मादेवं तस्मात्केन विधिना भजामि तं ।विधिं शुभकर्मविपाककथनं वद अशुभकर्म विपाकं च वदेत्याह ॥ भजामीति ॥ ५ ॥ ६ ॥ तुष्टावेति ॥ गुरुप्रसन्नतया लब्धा विद्या फलाय भवति नान्यथेत्यभिप्रायेण यमं गुरुं तुष्टावेत्यर्थः ॥ तथा

दानवानां च सिद्धानां तपसां च परं पदम्॥योगानां चैव वेदानां कीर्तनं सेवनं विभोः॥३॥मुक्तित्वममरत्वं च सर्वसिद्धित्वमेव च॥
श्रीशक्तिसेवकस्यैव कलां नार्हति षोडशीम्॥४॥भजामि केन विधिना वद वेदविदां वर॥ शुभकर्मविपाकं च श्रुतं नृणां मनोहरम्
॥ ५ ॥ कर्माशुभविपाकं च तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ इत्युक्त्वा च सती ब्रह्मन्भक्तिनम्रात्मकंधरा ॥ ६ ॥ तुष्टाव धर्मराजं च
वेदोक्तेन स्तवेन च ॥ सावित्र्युवाच ॥ तपसा धर्ममाराध्य पुष्करे भास्करः पुरा ॥ ७ ॥ धर्मं सूर्यः सुतं प्राप धर्मराजं नमाम्यहम्
॥ समता सर्वभूतेषु यस्य सर्वस्य साक्षिणः ॥ ८ ॥ अतो यन्नाम शमनमिति तं प्रणमाम्यहम् ॥ येनांतश्च कृतो विश्वे
सर्वेषां जीविनां परम् ॥ ९ ॥ कामानुरूपं कालेन तं कृतांतं नमाम्यहम् ॥ बिभर्ति दंडं दंडाय पापिनां शुद्धिहेतवे ॥ १० ॥
नमामि तं दंडधरं यः शास्ता सर्वजीविनाम् ॥ विश्वं च कलयत्येव यः सर्वेषु च संततम् ॥ ११ ॥ अतीव दुर्निवार्यं
च तं कालं प्रणमाम्यहम् ॥ तपस्वी ब्रह्मनिष्ठो यः संयमी संजितेंद्रियः ॥ १२ ॥ जीवानां कर्मफलदस्तं यमं प्रणमाम्यहम्
॥ स्वात्मारामश्च सर्वज्ञो मित्रं पुण्यकृतां भवेत् ॥ १३ ॥ पापिनां क्लेशदो यस्तं पुण्यमित्रं नमाम्यहम् ॥ यज्जन्म
ब्रह्मणोंऽशेन ज्वलंतं ब्रह्मतेजसा ॥ १४ ॥ यो ध्यायति परं ब्रह्मतमीशं प्रणमाम्यहम् ॥ इत्युक्त्वा सा च सावित्री प्रणनाम
यमं मुने ॥ १५ ॥

च श्रुतिः यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इति ॥ धर्मं धर्ममूर्तिंदेवम् ॥ ७ ॥ सूर्यो धर्ममधांशं सुतं प्राप ॥ तं सूर्यसुतं धर्मांशं धर्मराजसंज्ञकं नमामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ दंडाय दंडनाय शिक्षणायेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत एतत्स्तोत्रेण स्तुतो यमस्तस्यै सावित्र्यै शक्तिभजनं मूलप्रकृतिमंत्रमशुभकर्मविपाकं चोवाचेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ अष्टाविंशतिपद्यैश्च पातकानां स्थलानि च ॥ नानाविधानि कुंडानि प्रोच्यंते दुःखदानि च ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये यमस्तां शक्तिभजनं कर्मपाकमुवाच हेत्युक्तम् ॥ तत्कीदृशं शक्तिभजनं कथं वा कर्मविपाक उक्तस्तत्स्पष्टीकर्तुमाह ॥ नारायण उवाच ॥ मायाबीजं महामंत्रमिति ॥ मूलप्रकृतेर्भुवनेश्वर्या मंत्रं दत्त्वेत्यर्थः ॥ तथा च श्रीभुवनेश्वर्युपासनरूपं शक्तिभजनमुक्तवानित्यर्थः ॥ विधिपूर्वकं चाक्षुषदीक्षाविधिनेत्यर्थः ॥ रवेः सुतो यमः अशुभकर्मविपाकं चोक्तवानित्यर्थः ॥ १ ॥ शुभकर्मेति ॥ शुभकर्मणां वेदोक्तकर्मणां विपाकान्नरकं कदाऽपि न यातीत्यर्थः ॥ कर्माशुभेति ॥ कर्मणो वेदविरुद्धकर्मणोऽशुभाविपाकादेव नरकं

यमस्तां शक्तिभजनं कर्मपाकमुवाच ह॥इदं यमाष्टकं नित्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ॥॥१६॥यमात्तस्य भयं नास्ति सर्वपापात्प्रमुच्यते॥महापापी यदि पठेन्नित्यं भक्तिसमन्वितः॥१७॥यमः करोति संशुद्धं कायव्यूहेन निश्चितम्॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्ध एकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ मायाबीजं महामंत्रं प्रदत्त्वा विधिपूर्वकम् ॥ कर्माशुभविपाकं च तामुवाच रवेः सुतः ॥ १ ॥ धर्मराज उवाच ॥ शुभकर्मविपाकान्न नरकं याति मानवः ॥ कर्माशुभविपाकं च कथयामि निशामय॥२॥नानापुराणभेदेन नामभेदेन भामिनि ॥ नानाप्रकारं स्वर्गं च याति जीवः स्वकर्मभिः ॥३॥शुभकर्मविपाकान्न नरकं याति कर्मभिः ॥ कुकर्मणा च नरकं याति नानाविधं नरः ॥ ४ ॥ नरकाणां च कुण्डानि संति नानाविधानि च ॥ नानाशास्त्रप्रमाणेन कर्मभेदेन यानि च ॥ ५ ॥ विस्तृतानि च गर्तानि क्लेशदानि च दुःखिनाम् ॥ भयंकराणि घोराणि हे वत्से कुत्सितानि च ॥ ६ ॥ षडशीति च कुंडानि एवमन्यानि संति च ॥ निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ सति ॥ ७ ॥ वह्निकुण्डं तप्तकुण्डं क्षारकुण्डं भयानकम् ॥ विट्कुण्डं मूत्रकुण्डं च श्लेष्मकुण्डं च दुःसहम् ॥ ८ ॥

याति तं कर्माशुभविपाकं कथयामीत्यर्थः॥२॥तत्र शुभकर्मणां फलानि स्वर्गा नानाविधाः संतीति प्रसंगादाह । नानापुराणेति ॥ नानाभेदेन विशिष्टं नानाप्रकारकं स्वर्गमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ सर्वथा शुभकर्मणा न नरकः किंत्वशुभकर्मणैवेत्याह । शुभकर्मेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्र षडशीतिकुंडानि मुख्यानि तदन्यानि तूपकुंडानि संतीत्याह षडशीतीति ॥ ७ ॥ तत्र चतुर्दशभिः श्लोकैः कुण्डनामान्याह ॥ वह्निकुण्डमिति ॥ अत्रोत्तराध्यायद्वयेन क्रमेण कुण्डानि कथितानि तेनैव क्रमेणात्रापि कथितानि नामानि संतीति बोध्यम् ॥ भयानकमिति स्वतंत्रं कुण्डं चतुर्थकम् ॥ दुःसहमिति श्लेष्मकुण्डविशेषणम् ॥ ८ ॥

दूषिकाकुण्डं नेत्रमलकुण्डम् ॥ शुक्रकुण्डं बीजकुण्डम् ॥ असृक्कुण्डं रक्तकुण्डम् ॥ अश्रुकुण्डं नेत्राश्रुकुण्डं कुत्सितामिति विशेषणम् ॥९॥१०॥ दुस्तरामिति विशेषणम्॥ न तु स्वतंत्रं कुण्डम् ॥ प्रतप्तं क्लेशदं महदिति लोहकुंडविशेषणम् ॥११॥ विषोदामिति विषकुण्डविशेषणम् ॥१२॥ कुंतकुंडं नानाविधायुधकुंडं दुर्वहामिति विशेषणम् ॥ दुरंतकमिति सर्पकुंड विशेषणम् ॥ १३ ॥ मशकुण्डं मशकानां कुण्डम् ॥ वृश्चिकानां कुण्डमिति शेषः ॥ १४ ॥ शुचास्पदामिति विशेषणम् ॥१५ ॥ मंथानकुण्डं मंथानो

गरकुण्डं दूषिकुण्डं वसाकुण्डं तथैव च ॥ शुक्रकुण्डमसृक्कुण्डमश्रुकुण्डं च कुत्सितम् ॥ ९ ॥ कुण्डं गात्रमलानां च कर्णविट्कुंडमेव च ॥ मज्जाकुंडं मांसकुडं नक्रकुण्डं च दुस्तरम् ॥१०॥ लोमकुंडं केशकुण्डमस्थिकुंडं च दुस्तरम्॥ताम्रकुण्डं लोहकुंडं प्रतप्तं क्लेशदं महत् ॥११॥ चर्मकुण्डं तप्तसुराकुण्डं च परिकीर्तितम् ॥ तीक्ष्णकण्टककुंडं च विषोदं विषकुण्डकम् ॥ १२ ॥ प्रतप्तकुण्डं तैलस्य कुन्तकुण्डं च दुर्वहम् ॥ कृमिकुण्डं पूयकूण्डं सर्पकुण्डं दुरंतकम् ॥ १३ ॥ मशकुण्डं दंशकुण्डं भीमं गरलकुण्डकम् ॥ कुण्डं च वज्रदंष्ट्राणां वृश्चिकानां च सुव्रते ॥ १४ ॥ शरकुण्डं शूलकुंडं खड्गकुंडं च भीषणम् ॥ गोलकुंडं नक्रकुण्डं काककुंडं शुचास्पदम् ॥ १५ ॥ मंथानकुंडं बीजकुंडं वज्रकुण्डं च दुःसहम् ॥ तप्तपाषाणकुण्डं च तीक्ष्णपाषाणकुण्डकम् ॥ १६ ॥ लालाकुंडं मसीकुण्डं चूर्णकुण्डं तथैव ॥ चक्रकुण्डं वक्रकुण्डं कूर्मकुण्डं महोल्वणम् ॥ १७ ॥ ज्वालाकुण्डं भस्मकुण्डं दग्धकुण्डं शुचिस्मिते ॥ तप्तसूचीमसिपत्रं क्षुरधारं सूचीमुखम् ॥ १८ ॥ गोकामुखं नक्रमुखं गजदंशं च गोमुखम् ॥ कुम्भीपाकं कालसूत्रं मत्स्योदं कृमिकंतुकम् ॥ १९ ॥ पांसुभोज्यं पाशवेष्टं शूलप्रोतं प्रकंपनम् ॥ उल्कामुखमंधकूपं वेधनं ताडनं तथा ॥ २० ॥ जालरंध्रं देहचूर्णं दलनं पोषणं कषम् ॥ शूर्पं ज्वालामुखं चैव धूमांधं नागवेष्टनम् ॥ २१ ॥

जीवविशेषः तस्य कुण्डम् ॥ बीजकुण्डं बीजो जीवविशेषः ॥ दुःसहमिति विशेषणम् ॥१६॥ महोल्वणमिति विशेषणम् ॥१७॥१८ ॥ गोकामुखं नक्रमुखं नक्राकारं मुखं यस्य तत्पूर्वोक्तं नक्रकुण्डं तु नक्रसमूहघटितत्वान्नक्रकुण्डम् ॥ कृमिकंतुकम् ॥ एतस्य वक्ष्यमाणाध्यायद्वयेऽरुंतुदमिति संज्ञा ॥१९॥२०॥ कषं कषनामकं कुंडम् ॥ शूर्पं शूर्पाकारं कुण्डम् ॥ २१ ॥

नियुतैरनेकैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ आसन्नमृत्युभिः पापिभिः ॥ दृष्टैर्दूतैरित्यन्वयः ॥ २५ ॥ पुण्यकृद्भिरदृश्यैरित्यन्वयः ॥ २६ ॥ स्वतं
त्रकैर्ज्ञानिभिः स्वप्नदृष्टदेवरूपैः पुरुषैरदृश्या यमदूता इत्यर्थः ॥ इत्थं पापिस्थानमुक्त्वा तच्छ्रुत्वा पुण्यवतां भयं स्यादिति तद्भयनिरासार्थमाह । येषां निवास
इति ॥ तान्कथयामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ षड्विंशत्यधिकैः श्लोकैः शतसंख्यैरतः
परम् ॥ कुण्डेषु ये पतंत्येवं तेषां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥ पुण्यवंतः कदाऽपि नरकं न गच्छंतीति निश्चयार्थं पुनराह । हरिसेवेति ॥ हरिपदं देवतांतरस्याप्युपल

कुण्डान्येतानि सावित्रि पापिनां क्लेशदानि च॥नियुतैः किंनरगणै रक्षितानि च संततम् ॥२२॥ दंडहस्तैः पाशहस्तैर्मदमत्तैर्भयं
करैः॥शक्तिहस्तैर्गदाहस्तैरसिहस्तैः सुदारुणैः ॥२३॥ तमोयुक्तैर्दयाहीनैर्निवार्यैश्च न सर्वतः ॥ तेजस्विभिश्च निःशंकैराताम्रपिंगलो
चनैः ॥ २४ ॥ योगयुक्तैः सिद्धियुक्तैर्नानारूपधरैर्भटैः ॥ आसन्नमृत्युभिर्दृष्टैः पापिभिः सर्वजीविभिः ॥ २५ ॥ स्वकर्मनिरतैः
सर्वैः शाक्तैः सौरैश्च गाणपैः ॥ अदृश्यैः पुण्यकृद्भिश्च सिद्धैर्योगिभिरेव च ॥ २६ ॥ स्वधर्मनिरतैर्वाऽपि विततैर्वा स्वतंत्रकैः
बलवद्भिश्च निःशंकैः स्वप्नदृष्टैश्च वैष्णवैः ॥ २७ ॥ एतत्ते कथितं साध्वि कुण्डसंख्यानिरूपणम् ॥ येषां निवासो यत्कुंडे निबोध
कथयामि ते ॥२८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे नारदनारायणसंवादे सावित्र्युपाख्याने द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥
धर्मराज उवाच ॥ हरिसेवारतः शुद्धो योगसिद्धो व्रती सति ॥ तपस्वी ब्रह्मचारी च न याति नरकं ध्रुवम् ॥ १ ॥ कटु
वाचा बांधवांश्च बललेपेन यो नरः ॥ दग्धान्करोति बलवान्वह्निकुंडं प्रयाति सः ॥ २ ॥ स्वगात्रलोममानाब्दं तत्र स्थित्वा
हुताशने ॥ पशुयोनिमवाप्नोति रौद्रदग्धां त्रिजन्मनि ॥ ३ ॥

क्षणम् ॥ सतीति संबोधनम् ॥ १ ॥ तर्हि के तेषु कुंडेषु गच्छंतीति तान्पूर्वोक्तकुंडक्रमानुरोधेन प्रत्येककुंडगामिनः पापिन आह । कटुवाचेति ॥ कटुवाचा अप्रि
यवाचा बांधवांश्च चकारेण तदतिरिक्तानापि जनान् ॥ बललेपेन शरीरसामर्थ्यधनविद्यादिरूपबलगर्वेण दग्धान् संतप्तान् ॥ २ ॥ कियत्कालपर्यंतं तत्र तिष्ठति तत्राह
स्वगात्रेति ॥ वह्निकुंडभोगोत्तरं पुनः क्व गच्छंति तत्राह पशुयोनिमिति ॥ रौद्रदग्धां वनेऽत्युष्णेन सूर्यसंतापेन दग्धां छायारहितवने एव पशुजन्मत्रयं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयतप्तकुण्डगामिन आह ॥ ब्राह्मणमिति ॥ ४ ॥ तल्लोममानं ब्राह्मणलोममानं वर्षं तावंति वर्षाणीत्यर्थः ॥ अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥ क्षारकुंडमाह ॥ रविवारे चेति ॥ क्षारसंयोगं मलनिष्कासनार्थं रजकैः क्षारो दीयते स क्षारः ॥ ६ ॥ ७ ॥ भयानककुंडाधिकारिण आह । मूलप्रकृतीति ॥ मूलप्रकृतिभिः साम्यावस्थामायोपाधिकब्रह्मरूपिणीं शास्त्रनिंदां स्मृतिरूपधर्मशास्त्रनिंदाम् ॥ ८ ॥ शिवादीत्यादिपदेन गणेशसूर्यादयः ॥ वाण्यादीत्यादिपदेन गायत्रीलक्ष्म्यादयः ॥ ९ ॥ भयानककुंडस्य सर्वकुंडापेक्षयाऽतिदुःखप्रदत्वमाह ॥ नातः परमिति ॥ तस्मान्नैतेषां निंदा कदाऽपि कर्तव्येति भावः ॥ १० ॥ तत्र ब्रह्मादिदेवानां निंदायां प्रायश्चित्तं

ब्राह्मणं तृषितं तप्तं क्षुधितं गृहमागतम् ॥ न भोजयति यो मूढस्तप्तकुंडं प्रयाति सः ॥ ४ ॥ तत्र तल्लोममानं च वर्षं स्थित्वा च दुःखदे ॥ तप्तस्थले वह्नितल्पे पक्षी च सप्तजन्मसु॥५॥रविवारे च संक्रांत्याममायां श्राद्धवासरे॥ वस्त्राणां क्षारसंयोगं करोति केवलं नरः ॥६॥ स याति क्षारकुंडं च सूत्रमानाब्दमेव च ॥ स व्रजेद्रजकीं योनिं सप्तजन्मसु भारते ॥७॥ मूलप्रकृतिनिंदां यः कुरुते मानवाधमः ॥ वेदनिंदां शास्त्रनिंदां पुराणानां तथैव च ॥८॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां तथा निंदापरो जनः ॥ गौरीवाण्यादिदेवीनां तथा निंदापरो जनः ॥९॥ ते सर्वे निरये यांति तस्मिन्कुंडे भयानके ॥ नातःपरतरं कुंडं दुःखदं तु भविष्यति ॥१०॥ तत्र स्थित्वाऽनेककल्पं सर्पयोनिं व्रजेत्पुनः ॥ देवीनिंदापराधस्य प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ११ ॥ स्वदत्तां परदत्तां वा वृत्तिं च सुरविप्रयोः ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि विट्कुंडं च प्रयाति सः ॥ १२ ॥ तावंत्येव च वर्षाणि विड्भोजी तत्र तिष्ठति ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि विट्कृमिश्च पुनर्भुवि ॥ १३ ॥ परकीयतडागे च तडागं यः करोति च ॥ उत्सृजेद्दैवदोषेण मूत्रकुंडं प्रयाति सः ॥ १४ ॥ तद्रेणुमानवर्षं च तद्भोजी तत्र तिष्ठति ॥ पुनः पूर्णशताब्दं च स वृषो भारते भवेत् ॥ १५ ॥

स्यात्सर्वकारणमूलप्रकृतिनिंदारूपापराधस्य तु प्रायश्चित्तमेव नास्तीत्याह ॥ देवीनिंदेति ॥ ११ ॥ विट्कुंडमाह ॥ स्वदत्तामिति ॥ वृत्तिं यो हरेदिति शेषः ॥ १२ ॥ तावंत्येव षष्टिवर्षसहस्राण्यैव ॥ १३ ॥ मूत्रकुंडमाह । परकीयेति ॥ परकीये तडागे शुष्कजले तदनुज्ञां विना यस्तडागं करोति अथ च सजले तडागे दैवदोषेण मूत्रं यद्यत्सृजेत्तर्हि स मूत्रकुंडं प्रयातीत्यर्थः ॥ केचित्तु परकीयतडागसमीपे यस्तडागं करोतीत्यर्थ इति वदंति ॥ १४ ॥ तद्रेणुमानं तडागरेणुमानम् ॥ तद्भोजी मूत्रभोजी शताब्दं चेति ॥ शतसंवत्सरपर्यंतं पुनः पुनर्वृषो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्लेष्मकुण्डमाह ॥ एकाकीति ॥ १६ ॥ भुंक्ते प्रेतयोनावित्यर्थः॥ १७ ॥ गरकुंडमाह । पितरमिति ॥ अनाथं कंचनान्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ दूषिकाकुंडमाह । दृष्ट्वेति॥ वक्रचक्षुः क्रोधेन कुटिलचक्षुः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ वसाकुण्डमाह । दत्त्वेति ॥ तदेव द्रव्यमन्यस्मै यदि दीयते इत्यर्थः ॥ द्रव्यमित्युपलक्षणं दानमात्रस्य॥२३॥ कृकलासः सरटः ॥२४॥ शुक्रकुण्डमाह ॥ पुमांसमिति ॥ शुक्रं पाययाति कामानुरागादिनेत्यर्थः ॥ २५॥२६॥ असृक्कुण्डमाह । संताडचेति ॥२७॥२८॥ अश्रुकुण्डमाह ॥

एकाकी मिष्टमश्नाति श्लेष्मकुंडं प्रयाति च॥ पूर्णमब्दशतं चैव तद्भोजी तत्र तिष्ठति ॥ १६॥ ततः पूर्णशताब्दं च स प्रेतो भारते भवेत् ॥ श्लेष्ममूत्रपरं चैव पूयं भुंक्ते ततः शुचिः ॥ १७ ॥ पितरं मातरं चैव गुरुं भार्यां सुतं सुताम् ॥ यो न पुष्णात्यनाथं च गरकुंडं प्रयाति सः ॥ १८ ॥ पूर्णमब्दशतं चैव तद्भोजी तत्र तिष्ठति ॥ ततो व्रजेद्भूतयोनिं शतवर्षं ततः शुचिः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वाऽतिथिं वक्रचक्षुः करोति यो हि मानवः॥ पितृदेवास्तस्य जलं न गृह्णंति च पापिनः ॥२०॥ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च॥इहैव लभते चांते दूषिका कुंडमाव्रजेत्॥२१॥पूर्णमब्दशतं चैव तद्भोजी तत्र तिष्ठति॥ततो व्रजेद्भूतयोनिं शतवर्षं ततः शुचिः ॥२२॥दत्त्वा द्रव्यं च विप्राय चाप्यस्मै दीयते यदि॥स तिष्ठति वसाकुण्डे तद्भोजी शतवत्सरम्॥२३॥ कृकलासो भवेत्सोऽपि भारते सप्तजन्मसु ॥ ततो भवेन्महारौद्रो दरिद्रोऽल्पायुरेव च ॥२४॥ पुमांसं कामिनी वाऽपि कामिनीं वा पुमानथ॥ यः शुक्रं पाययत्येव शुक्रकुंडं प्रयाति सः ॥ २५ ॥ पूर्णमब्दशतं चैव तद्भोजी तत्र तिष्ठति ॥ कृमियोनिं शताब्दं च व्रजेद्भूत्वा ततः शुचिः ॥ २६ ॥ संताडच च गुरुं विप्रं रक्तपातं च कारयेत् ॥ स च तिष्ठत्यसृक्कुंडे तद्भोजी क्षतवत्सरम् ॥ २७ ॥ ततो लभेद्व्याघ्रजन्म सप्तजन्मसु भारते ॥ ततः शुद्धिमवाप्नोति मानवश्च क्रमेण ह ॥ २८ ॥ योऽश्रु तत्याज गायंतं भक्तं दृष्ट्वा सगद्गदम् ॥ श्रीकृष्णगुणसंगीते हसत्येव हि यो नरः ॥ २९ ॥

योऽश्रु तत्याजेति ॥ यो नरो देवमुद्दिश्य सगद्गदं यथा स्यात्तथा देवगुणान्गायंतं भक्तं दृष्ट्वा तदसहमानोऽश्रु यस्य नागतमित्यथः ॥ यद्वा तादृशं दृष्ट्वा भक्तं तज्जन्यं गायनजन्यं च हर्षसुखमकृत्वा तस्मिन्समये स्वसंसारजन्यदुःखेनाश्रु तत्याज रोदिति तथा श्रीकृष्णगुणसंगीते कृष्णेत्युपलक्षणं देवगुणसंगीत देवगुणगाने प्रचलिते साति यो नरो विनोदादिना हसति सोऽश्रुकुण्डे वसेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ गात्रमलकुण्डमाह । करोतीति ॥ शठतां धूर्ततास् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ कन्याविट्कृमिगस्तत्कीटोदरे जन्म भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अथ नखकुण्डलोमकुंडकेशकुंडास्थिकुंडचतुष्टयस्य समुच्चित्य पृथक् चाधिकारिणमाह । व्रतानामिति ॥ संगमे प्राप्ते

स वसेदश्रुकुंडे च तद्भोजी शतवर्षकम् ॥ ततो भवेच्च चंडालस्त्रिजन्मनि ततः शुचिः ॥ ३० ॥ करोति शठतां तद्वन्नित्यं सुहृदि
यो नरः ॥ कुंडं गात्रमलानां च स प्रयाति शताब्दकम् ॥ ३१ ॥ ततः स गार्दभीं योनिमवाप्नोति त्रिजन्मनि ॥ त्रिजन्मनि च
सार्गालीं ततः शुद्धो भवेद् ध्रुवम् ॥ ३२ ॥ बधिरं यो हसत्येव निंदत्येवाभिमानतः ॥ स वसेत्कर्णविट्कुंडे तद्भोजी शतवत्सरम्
॥ ३३ ॥ ततो भवेत्स बधिरो दरिद्रः सप्तजन्मसु ॥ सप्तजन्मन्यंगहीनस्ततः शुद्धिं लभेद्ध्रुवम् ॥ ३४ ॥ लोभात्स्वभरणार्थाय
जीविनं हंति यो नरः ॥ मज्जाकुंडे वसेत्सोऽपि तद्भोजी लक्षवत्सरम् ॥ ३५ ॥ ततोऽभवच्च शशको मीनश्च सप्तजन्मसु ॥
त्रिजन्मनि वराहश्च कुक्कुटः सप्तजन्मसु ॥ ३६ ॥ एणादयश्च कर्मभ्यस्ततः शुद्धिं लभेद् ध्रुवम् ॥ स्वकन्यापालनं कृत्वा विक्रीणाति
च यो नरः ॥ ३७ ॥ अर्थलोभान्महामूढो मांसकुंडं प्रयाति सः ॥ कन्यालोमप्रमाणाब्दं तद्भोजी तत्र तिष्ठति ॥ ३८ ॥
तस्य दंडप्रहारं च कुर्वंति यमकिंकराः ॥ मांसभारं मूर्ध्नि कृत्वा रक्तभारं लिहेत्क्षुधा ॥ ३९ ॥ ततो हि भारते पापी कन्याविट्कृमिगो
भवेत् ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि व्याधश्च सप्तजन्मसु ॥ ४० ॥ त्रिजन्मनि वराहश्च कुक्कुटः सप्तजन्मसु मंडूको हि
जलौकाश्च सप्तजन्मसु भारते ॥ ४१ ॥ सप्तजन्मसु काकश्च ततः शुद्धिं लभेद् ध्रुवम् ॥ व्रतानामुपवासानां श्राद्धादीनां च
संगमे ॥ ४२ ॥ करोति यः क्षौरकर्म सोऽशुचिः सर्वकर्मसु ॥ स च तिष्ठति कुंडं च नखादीनां च सुंदरि ॥ ४३ ॥ तद्दैवदिनमानाब्दं
तद्भोजी दंडताडितः ॥ सकेशं पार्थिवं लिंगं योवाऽर्चयति भारते ॥ ४४ ॥ स तिष्ठति केशकुंडे मृद्रेणुमानवर्षकम् ॥
तदंते यावनीं योनिं प्रयाति हरकोपतः ॥ ४५ ॥

ताद्दिने इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ देवदिनमानाब्दं देववर्षपरिमितकालमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ मृद्रेणुमानवर्षकं मृद्रेणुप्रमाणवर्षाणीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

शताब्दपर्यंतं ततो राक्षसो भवतीत्याह । शताब्दादिति ॥ विष्णुपदे गयास्थिते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ताम्रकुंडमाह । यः सेवत इति ॥ ४८ ॥ तप्तलोहकुंडमाह ॥ अवीरान्नं चेति अवीरा पतिपुत्रहीना विधवा ॥ ऋतुस्नाता सुवासिनी चतुर्थदिवसे सुवासिनी तया स्पृष्टमन्नमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ सप्तके लोहकुंडे इत्यन्वयः ॥ ५० ॥ चर्मकुंडमाह यो हीति ॥ चर्माक्तहस्तेन चर्मस्पर्शिहस्तेनाधौतेन ॥ ५१ ॥ तप्तसुराकुंडमाह । यः शूद्रेणेति ॥ अभ्यनुज्ञातो निमंत्रितः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तीक्ष्णकंटककुंडमाह ।

शताब्दाच्छुद्धिमाप्नोति राक्षसः स भवेद् ध्रुवम् ॥ पितॄणां यो विष्णुपदे पिंडं नैव ददाति च ॥ ४६ ॥ स च तिष्ठत्यस्थिकुण्डे स्वलोमाब्दं महोल्वणे ॥ ततः सुयोनिं संप्राप्य कुखंजः सप्तजन्मसु ॥ ४७ ॥ भवेन्महादरिद्रश्च ततः शुद्धो हि देहतः ॥ यः सेवते महामूढो गुर्विणीं च स्वकामिनीम् ॥ ४८ ॥ प्रतप्ते ताम्रकुंडे च शतवर्षं स तिष्ठति ॥ अवीरान्नं च यो भुंक्ते ऋतुस्नातान्नमेव च ॥ ४९ ॥ लोहकुंडे शताब्दं च स च तिष्ठति तप्तके ॥ स व्रजेद्रजकीं योनिं काकानां सप्तजन्मसु ॥ ५० ॥ महाव्रणी दरिद्रश्च ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥ यो हि चर्माक्तहस्तेन देवद्रव्यमुपस्पृशेत् ॥ ५१ ॥ शतवर्षप्रमाणं च चर्मकुंडे स तिष्ठति ॥ यः शूद्रेणाभ्यनुज्ञातो भुंक्ते शूद्रान्नमेव च ॥ ५२ ॥ स च तप्तसुराकुंडे शताब्दं तिष्ठति द्विजः ॥ ततो भवेच्छूद्रयाजी ब्राह्मणः सप्तजन्मसु ॥ ५३ ॥ शूद्रश्राद्धान्नभोजी च ततः शुद्धो भवेद् ध्रुवम् ॥ वाग्दुष्टः कटुको वाचा ताडयेत्स्वामिनं सदा ॥ ५४ ॥ तीक्ष्णकंटककुंडे स तद्भोजी तत्र तिष्ठति ॥ ताडितो यमदूतेन दण्डेन च चतुर्गुणम् ॥ ५५ ॥ तत उच्चैःश्रवाः सप्तजन्मस्वेव ततः शुचिः ॥ विषेण जीवनं हंति निर्दयो यो हि मानवः ॥ ५६ ॥ विषकुंडे च तद्भोजी सहस्राब्दं च तिष्ठति ॥ ततो भवेन्नृघाती च व्रणी च शतजन्मसु ॥ ५७ ॥ सप्तजन्मसु कुष्ठी च ततः शुद्धो भवेद् ध्रुवम् ॥ दण्डेन ताडयेद्गां हि वृषं च वृषवाहकः ॥ ५८ ॥ भृत्यद्वारा स्वतंत्रो वा पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥ प्रतप्ते तैलकुंडेऽग्नौ तिष्ठति स्म चतुर्युगम् ॥ ५९ ॥

वाग्दुष्ट इति ॥ कटुकः कटुभाषी ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ततो नरकभोगानंतरं सप्तजन्मसूच्चैः श्रवा अश्वो भवतीत्यर्थः ॥ विषकुंडमाह ॥ विषेणेति ॥ ५६ ॥ नृघाती भिल्लो व्रणी व्रणवान् ॥ ५७ ॥ प्रतप्ततैलकुंडमाह । दंडेनेति ॥ ५८ ॥ स्वतंत्रः स्वयमेव पुण्यक्षेत्रे चकारादन्यत्रापि ॥ ५९ ॥

कुंतकुंडमाह । कुंतेनेति ॥ वह्निलोहेन वह्निना तप्तेन लोहरूपेण कुंतशस्त्रेणेत्यर्थः हेलयाऽपीत्यर्थः॥६०॥६१॥ कृमिकुंडमाह ॥ यो भुंक्ते चेति ॥ वृथा मांसं यज्ञातिरिक्तम् ॥ ६२ ॥ तथा हरेरित्युपलक्षणं देवतांतरस्याऽपि तद्भोजी मांसभोजी ॥ ६३ ॥ पूयकुंडमाह । ब्राह्मण इति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥६६ ॥ सर्पकुंडमाह । कृष्णमिति ॥ कृष्णं सर्पं तथा यस्य के मस्तके पद्मं पद्माकारं चिह्नमस्ति तं च सर्पमित्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणं सर्पजातिमात्रस्य ॥६७॥ ६८ ॥ ६९ ॥ सर्पेण भक्षितात्सर्पेण कृतेन भक्षणेनैव

गवां लोमप्रमाणाब्दं वृषो भवति तत्परम्॥कुंतेन हंति यो जीवं वह्निलोहेन हेलया॥६०॥कुंतकुण्डे वत्सेसोऽपि वर्षाणामयुतं सति॥ ततः सुयोनिं संप्राप्य चोदरे व्याधिसंयुतः॥६१॥जन्मनैकेन क्लेशेन ततःशुद्धो भवेन्नरः॥यो भुंक्ते च वृथा मांसं मांसलोभी द्विजाधमः ॥ ६२ ॥ हरेर्नैवेद्यभोजी कृमिकुण्डं प्रयाति सः ॥ स्वलोममानवर्षं च तद्भोजी तत्र तिष्ठति ॥ ६३ ॥ ततो भवेन्म्लेच्छजातिस्त्रिजन्मनि ततो द्विजः ॥ ब्राह्मणः शूद्रयाजी च शूद्रश्राद्धान्नभोजकः ॥ ६४ ॥ शूद्राणां शवदाही च पूयकुण्डे वसेद् ध्रुवम् ॥ यावल्लोमप्रमाणाब्दं यमदंडेन सुव्रते ॥ ६५ ॥ ताडितो यमदूतेन तद्भोजी तत्र तिष्ठति ॥ ततो भारतमागत्य स शूद्रः सप्तजन्मसु ॥ ६६ ॥ महारोगी दरिद्रश्च बधिरो मूक एव च ॥ कृष्णं पद्मं च के यस्य तं सर्पं हंति यो नरः ॥ ६७ ॥ स्वलोममानवर्षं च सर्पकुण्डं प्रयाति सः ॥ सर्पेण भक्षितः सोऽथ यमदूतेन ताडितः ॥ ६८ ॥ वसेच्च सर्पविविड्भोजी ततः सर्पो भवेद् ध्रुवम् ॥ ततो भवेन्मानवश्च स्वल्पायुर्दद्रुसंयुतः ॥ ६९ ॥ महाक्लेशेन तन्मृत्युः सर्पेण भक्षिताद् ध्रुवम् ॥ विधिप्रदत्तजीव्यांश्च क्षुद्रजंतूंश्च हंति यः ॥ ७० ॥ स दंशमशयोः कुण्डे जंतुमानाब्दमेव च ॥ दिवानिशं भक्षितस्तैरनाहारश्च शब्दवान् ॥ ७१ ॥ हस्तपादादिबद्धश्च यमदूतेन ताडितः ॥ ततो भवेत्क्षुद्रजंतुर्जातिश्च यावनी भवेत् ॥ ७२ ॥ ततो भवेन्मानवश्च स्रोंऽगहीनस्ततः शुचिः ॥ यो मूढो मधुमश्नाति हत्वा च मधुमक्षिकाः ॥ ७३ ॥

तस्य मृत्युर्भवतीत्यर्थः ॥ दंशमशयोः कुंडद्वयं समुच्चित्याह । विधिप्रदत्तेति ॥ विधिना दैवेन प्रदत्ता उपजीव्या वृत्तिर्येषामेतादृशा येऽनाथाः क्षुद्रजंतवः ॥ ७० ॥ शब्दवान्हाहेति शब्दं कुर्वाणः ॥ ७१ ॥ क्षुद्रजंतुजन्मोत्तरं यावनी यवनजातिर्भवेदित्यर्थः ॥ ७२ ॥ गरलकुंडमाह । यो मूढ इति ॥ मधु माक्षिकम् ॥ ७३ ॥

गारले गरला मधुमाक्षिकास्तत्पूर्णे कुंडे ॥ ७४ ॥ वज्रदंष्ट्रकुंडमाह दंडं करोतीति ॥ अदंड्येऽपराधरहिते विप्रे च सापराधे अयोग्यं दंडं यः करोतीत्यर्थः ॥ ७५ ॥७६॥ शब्दकृत् हाहादिशब्दकृत् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ वृश्चिककुंडमाह । अर्थलोभेनेति ॥ तल्लोमाब्दं प्रजालोमाब्दम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ अथ शरकुंडशूलकुण्डखड्गकुंडानि

स एव गारले कुण्डे जीवमानाब्दकं वसेत् ॥ भक्षितो गरलैर्दग्धो यमदूतेन ताडितः ॥ ७४ ॥ ततो हि मक्षिकाजातिस्ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥ दंडं करोत्यदंड्ये च विप्रे दंडं करोति च ॥७५॥ स कुण्ड वज्रदंष्ट्राणां कीटानां याति सत्वरम् ॥ स तल्लोमप्रमाणाब्दं तत्र तिष्ठत्यहर्निशम् ॥७६॥ शब्दकृद्भक्षितस्तैस्तु यमदूतेन ताडितः॥करोति रोदनं भद्रे हाहाकारं क्षणेक्षणे॥७७॥पुनःसूकरयोनौ च जायते सप्तजन्मसु॥त्रिजन्मनि काकयोनौ ततःशुद्धो भवेन्नरः॥७८॥अर्थलोभेन यो मूढ ःप्रजादण्डं करोति सः॥वृश्चिकानां च कुण्डं च तल्लोमाब्दं वसेद् ध्रुवम् ॥७९॥ ततो वृश्चिकजातिश्च सप्तजन्मसु भारते ॥ ततो नरश्चांगहीनो व्याधिशुद्धो भवद् ध्रुवम् ॥ ८० ॥ ब्राह्मणः शस्त्रधारी यो ह्यन्येषां धावको भवेत् ॥ संध्याहीनश्च यो विप्रो हरिभक्तिविहीनकः ॥ ८१ ॥ स तिष्ठति स्वलोमाब्दं कुण्डेषु च शरादिषु ॥ विद्धः शरादिभिः शश्वत्ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥८२॥ कारागारे सांधकारे प्रणिहंति प्रजाश्च यः ॥ प्रमत्तः स्वस्य दोषेण गोलकुण्डं प्रयाति सः ॥ ८३ ॥ स पंकतप्ततोयाक्तं सांधकारं भयंकरम् ॥ तीक्ष्णदंष्ट्रैश्च कीटैश्च संयुक्तं गोलकुंडकम् ॥ ८४ ॥ कीटैर्विद्धो वसेत्तत्र प्रजालोमाब्दमेव च ॥ ततो भवेत्प्रजाभृत्यस्ततः शुद्धो भवेत्क्रमात् ॥ ८५ ॥ सरोवरादुत्थितांश्च नक्रादीन्हंति यो नरः ॥ नक्रकंटकमानाब्दं नक्रकुण्डं प्रयाति सः ॥ ८६ ॥ ततो नक्रादिजातीयो भवेन्नक्रादिषु ध्रुवम् ॥ ततः सद्योविशुद्धो हि दंडेनैव पुनः पुनः ॥ ८७ ॥ वक्षःश्रोणीस्तनास्यं च यः पश्यति परस्त्रियाः ॥ कामेन कामुको यो हि पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥ ८८ ॥

समुच्चित्याऽऽह । ब्राह्मण इति ॥ धावको वस्त्रक्षालकः ॥ हरिपदमन्यदेवस्याप्युपलक्षणम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ गोलकुंडमाह । कारागारे इति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ नक्रकुण्डमाह । सरोवरादिति आदिना मत्स्यादीन् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ काककुण्डमाह । वक्षःश्रोणीति ॥ पुण्यक्षेत्रे चकारादन्यत्र च ॥ ८८ ॥

दग्धोऽग्न्यादिना ॥ ८९ ॥ मंथानकुण्डमाह । स्वर्णस्तेयीति ॥ ९० ॥ मंथानैर्मन्थानदंडैः ॥ तद्विट् मंथानः कीटविशेषस्तस्य विट् तस्य मल इत्यर्थः ॥ ९१ ॥ स्वर्णकारोत्तरं स्वर्णवणिक् स्वर्णविक्रेता भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥ बीजकुंडमाह । यो भारते इति ॥ बीजकुंडे अत्र बीजशब्देनाऽष्टमो धातुरोजो गृह्यते न तु शुक्रम् तत्कुंडस्य पूर्वमुक्तत्वात् ॥ यद्वा बीजो जीवविशेषः ॥ ९३ ॥ बीजरूपविड्भोजी जीवपक्षे तेषां विड्भोजी ॥ ९४ ॥ वज्रकुंडमाह । भारते देवचोरश्चेति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

स वसेत्काकतुण्डे च काकैः संचूर्णलोचनः ॥ ततः स्वलोममानाब्दं भवेद्दग्धस्त्रिजन्मनि ॥ ८९॥ स्वर्णस्तेयी च यो मूढो भारते
सुरविप्रयोः ॥ स च मंथानकुंडे वै स्वलोमाब्दं वसेद् ध्रुवम् ॥ ९० ॥ ताडितो यमदूतेन मंथानैश्छन्नलोचनः ॥ तद्विड्भोजी च
तत्रैव ततश्चांधस्त्रिजन्मनि ॥ ९१ ॥ सप्तजन्म दरिद्रश्च महाक्रूरश्च पातकी ॥ भारते स्वर्णकारश्च स च स्वर्णवणिक्ततः ॥ ९२ ॥
यो भारते ताम्रचौरो लोहचौरश्च सुंदरि ॥ स च स्वलोपमानाब्दं बीजकुंडं प्रयाति सः ॥ ९३ ॥ तत्रैव बीजविड्भोजी बीजैश्च
छन्नलोचनः ॥ ताडितो यमदूतेन ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥ ९४ ॥ भारते देवचौरश्च देवद्रव्यापहारकः ॥ स दुस्तरे वज्रकुण्डे स्व
लोमाब्दं वसेद् ध्रुवम् ॥ ९५ ॥ देहदग्धोऽपि तद्वज्रैरनाहारश्च शब्दकृत् ॥ ताडितो यमदूतैश्च ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥ ९६ ॥
रौप्यगव्यांशुकानां च यश्चौरः सुरविप्रयोः ॥ तप्तपाषाणकुण्डे च स्वलोमाब्दं वसेद् ध्रुवम् ॥ ९७ ॥ त्रिजन्मनि च कंसोऽपि
श्वेतरूपस्त्रिजन्मनि ॥ जन्मैकं श्वेतचिह्नश्च ततोऽन्ये श्वेतपक्षिणः॥९८॥ततो रक्तविकारी च शूली वै मानवो भवेत् ॥ सप्तजन्मसु
चाल्पायुस्ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥ ९९ ॥ रैतं कांस्यमयं पात्रं यो हरेद्देवविप्रयोः ॥ तीक्ष्णपाषाणकुंडे च स्वलोमाब्दं वसेन्नरः ॥
॥ १०० ॥ स भवेदश्वजातिश्च भारते सप्तजन्मसु ॥ ततोऽधिकांगजातिश्च पादरोगी ततः शुचिः ॥ १ ॥ पुंश्चल्यन्नं च यो भुंक्ते
पुंश्चलीजीव्यजीविनः ॥ स्वलोममानवर्षं च लालाकुण्डे वसेद् ध्रुवम् ॥ २ ॥

तप्तपाषाणकुंडमाह । रौप्यगव्योति ॥ ९७ ॥ कंसः कूर्मः श्वेतरूपः कुष्ठी श्वेतचिह्नः कुष्ठचिह्नः श्वेतपक्षिणो यावंतस्तेषां योनिं प्रथमं प्राप्नोति ॥ ततो मनुष्यजन्मनि कुष्ठी भवतीति बोध्यम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ तीक्ष्णपाषाणकुंडमाह रैतमिति ॥ रैतं पित्तलनिर्मितम् ॥ १०० ॥ अधिकांगजातिः अंडवृद्ध्यादिरोगवान् ॥१०१॥ लालाकुंड

माह पुंश्चल्यन्नं चेति ॥ २ ॥ ३ ॥ मसीकुंडमाह म्लेच्छसेवीति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ चूर्णकुंडमाह । धान्यादीति ॥ शस्यं प्रशस्तं किंचिद्वस्तु ॥ ७ ॥ ८ ॥ १०९ ॥ चक्रकुंडमाह । करोतीति ॥ विप्राणां द्रव्यं हृत्वा यश्चक्रं चक्रपूजां करोति ॥ मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धा चक्रपूजा ॥ यद्वा चक्र कुलालादिचक्रं यः करोतीत्यर्थः

ताडितो यमदूतेन तद्भोजी तत्र दुःखितः ॥ ततश्च क्षुःशूलरोगी ततः शुद्धः क्रमेण सः ॥ ३ ॥ म्लेच्छसेवी मसीजीवी यो विप्रो भारते भुवि ॥ वसेत्स्वलोममानाब्दं मसीकुंडे स दुःखभाक् ॥ ४ ॥ ताडितो यमदूतेन तद्भोजी तत्र तिष्ठति ॥ ततस्त्रिजन्मनि भवेत्कृष्णवर्णः पशुः सति ॥ ५ ॥ त्रिजन्मनि भवेच्छागः कृष्णवर्णस्त्रिजन्मनि ॥ ततः स तालवृक्षश्च ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥ ६ ॥ धान्यादि शस्यं तांबूलं यो हरेत्सुरविप्रयोः ॥ आसनं च तथा तल्पं चूर्णकुंडे प्रयाति सः ॥ ७ ॥ शताब्दं तत्र निवसेद्यमदूतेन ताडितः ॥ ततो भवेन्मेषजातिः कुक्कुटश्च त्रिजन्मनि ॥ ८ ॥ ततो भवेद्वानरश्च कासव्याधियुतो भुवि ॥ वंशहीनो दरिद्रश्च अल्पायुश्च ततः शुचिः ॥ १०९ ॥ करोति चक्रं विप्राणां हृत्वा द्रव्यं च यो जनः ॥ स वसेच्चक्रकुंडे च शताब्दं दंडताडितः ॥ ११० ॥ ततो भवेन्मानवश्च तैलकारस्त्रिजन्मनि ॥ व्याधियुक्तो भवेद्रोगी वंशहीनस्ततः शुचिः ॥ ११ ॥ गोधनेषु च विप्रेषु करोति वक्रतां पुमान् ॥ प्रयाति वक्रकुंडं स तिष्ठेद्युगशतं सति ॥ १२ ॥ ततो भवेत्स वक्रांगो हीनांगः सप्तजन्मनि ॥ दरिद्रो वंशहीनश्च भार्याहीनस्ततः शुचिः ॥ १३ ॥ ततो भवेद् गृध्रजन्मा त्रिजन्मनि च सूकरः ॥ त्रिजन्मनि बिडालश्च मयूरश्च त्रिजन्मनि ॥ १४ ॥ निषिद्धं कूर्ममांसं च ब्राह्मणो यो हि भक्षति ॥ कूर्मकुंडे वसेत्सोऽपि शताब्दं कूर्मभक्षितः ॥ १५ ॥ ततो भवेत्कूर्मजन्मा त्रिजन्मनि च सूकरः ॥ त्रिजन्मनि बिडालश्च मयूरश्च ततः शुचिः ॥ १६ ॥ घृतं तैलादिकं चैव यो हरेत्सुरविप्रयोः ॥ स याति ज्वालाकुंडं च भस्मकुंडं च पातकी ॥ १७ ॥

॥ ११० ॥ ११ ॥ वक्रकुंडमाह । गोधनेष्विति ॥ वक्रतां कुटिलदृष्टिम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ कूर्मकुडंमाह । निषिद्धमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ ज्वालाकुंडं भस्मकुंडं च समुच्चित्याऽऽह घृतमिति ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ दग्धकुंडमाह । सुगंधीति ॥ धात्रीमामलकचूर्णम् ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ तप्तसूचीकुंडमाह बलेनैवेति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति
श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कंधे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ अर्धाधिकैकनवतिश्लोकैरथ साविस्तरम् ॥ कुंडानामवशिष्टानां कथ्यंते ह्यधिकारिणः ॥ १ ॥

तत्र स्थित्वा शताब्दं च स भवेत्तैलपाचितः ॥ सप्तजन्मनि मत्स्यश्च मूषकश्च ततः शुचिः ॥ १८ ॥ सुगंधि तैलं धात्रीं वा
गंधद्रव्याण्यदेव वा ॥भारते पुण्यवर्षे च यो हरेत्सुरविप्रयोः ॥ १९ ॥ स वसेद्दग्धकुंडे च भवेद्दग्धो दिवानिशम् ॥ स्वलोममा
नवर्षं च ततो दुर्गंधिको भवेत् ॥१२०॥ दुर्गंधिकः सप्तजन्म मृगनाभिस्त्रिजन्मनि ॥ सप्तजन्मसु मंथानस्ततो हि मानवो भवेत् ॥
॥ २१ ॥ बलेनैव च्छलेनैव साहूपेण वा सति ॥ बलिष्ठश्च हरेद्भूमिं भारते परपैतृकीम् ॥ २२ ॥ स वसेत्तप्तसूचिं च भवेत्तापी
दिवानिशम् ॥ तप्ततैले यथा जीवो दग्धो भवति संततम् ॥ २३ ॥ भस्मसान्न भवत्येव भोगे देही न नश्यति ॥ सप्तमन्वंतरं
पापी संतप्तस्तत्र तिष्ठति ॥२४॥ शब्दं करोत्यनाहारो यमदूतेन ताडितः ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि विट्कृमिश्च भवेत्ततः ॥ २५ ॥
ततो भवेद्भूमिहीनो दरिद्रश्च ततः शुचिः ॥ ततः स्वयोनिं संप्राप्य शुभकर्मा चरेत्पुनः ॥ १२६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महा
पुराणे नवमस्कंधे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ यमधर्म उवाच ॥ छिनत्ति जीवं खड्गेन दयाहीनः सुदारुणः ॥ नरघाती हंति
नरमर्थलोभेन भारते ॥ १ ॥ असिपत्रे वसेत्सोऽपि यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ तेषु यो ब्राह्मणान्हंति शतमन्वंतरं वसेत् ॥ २ ॥
छिन्नांगः संवसेत्सोऽपि खड्गधारेण संततम् ॥ अनाहारः शब्दमुच्चैर्यमदूतेन ताडितः ॥ ३ ॥ मंथानः शतजन्मानि शतज
न्मानि सूकरः ॥ कुक्कुटः सप्तजन्मानि सृगालः सप्तजन्मसु ॥ ४ ॥ व्याघ्रश्च सप्तजन्मानि वृकश्चैव त्रिजन्मसु ॥ सप्तजन्मसु
मंडूको यमदूतेन ताडितः ॥ ५ ॥ स भवेद्भारते वर्षे महिषश्च ततः शुचिः ॥ ग्रामाणां नगराणां वा दहनं यः करोति च ॥६॥
क्षुरधारे वसेत्सोऽपि च्छिन्नांगस्त्रियुगं सति ॥ ततः प्रेतो भवेत्सद्यो वह्निवक्त्रो भ्रमन्महीम् ॥ ७ ॥

क्रमप्राप्तमसिपत्रकुंडमाह । छिनत्तीति ॥१॥२॥३॥ मंथानो जीवविशेषः ॥४॥५॥ क्षुरधारं कुंडमाह ॥ ग्रामाणामिति ॥ ६ ॥ वह्निवक्त्रो नित्यं प्रज्वलद्वक्त्र इत्यर्थः ॥७॥

॥ ८ ॥ सूचीमुखकुंडमाह । परकर्णे इति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ गोकामुखं कुंडमाह । गृहिणां हीति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नक्रमुखकुंडमाह । सामान्येति ॥
नक्रमुखं नक्राकारं मुखं यस्य ॥ पूर्वोक्तं नक्रकुंडं तु नक्रजंतुघटितत्वान्नक्रकुंडम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ गजदंशकुंडमाह ॥ हंतीति ॥ नगान् वृक्षान् ॥ १८ ॥ १९ ॥

सप्तजन्मामेध्यभोजी कपोतः सप्तजन्मसु ॥ ततो भवेन्महाशूली मानवः सप्तजन्मनि ॥ ८ ॥ सप्तजन्म गलत्कुष्ठी ततः शुद्धो
भवेन्नरः ॥ परकर्णे मुखं दत्त्वा परनिंदां करोति यः ॥९॥ परदोषे महाश्लाघी देवब्राह्मणनिंदकः ॥ सूचीमुखे वसेत्सोऽपि सूची
विद्धो युगत्रयम् ॥ १० ॥ ततो भवेद् वृश्चिकश्च सर्पश्च सप्तजन्मसु ॥ वज्रकीटस्सप्तजन्म भस्मकीटस्ततः परम् ॥११॥ ततो
भवेन्मानवश्च महाव्याधिस्ततः शुचिः ॥ गृहिणां हि गृहं भित्त्वा वस्तुस्तेयं करोति यः ॥ १२ ॥ गाश्च च्छागांश्च मेषांश्च याति
गोकामुखे च सः ॥ ताडितो यमदूतेन वसेत्तत्र युगत्रयम् ॥ १३ ॥ ततो भवेत्सप्तजन्म गोजातिर्व्याधिसंयुतः ॥ त्रिजन्मनि मेष
जातिश्छागजातिस्त्रिजन्मनि ॥१४॥ ततो भवेन्मानवश्च नित्यरोगी दरिद्रकः ॥ भार्याहीनो बंधुहीनः संतापी च ततःशुचिः॥१५॥
सामान्यद्रव्यचौरश्च याति नक्रमुखं च सः ॥ ताडितो यमदूतेन वसेत्तत्राब्दकत्रयम् ॥ १६ ॥ ततो भवेत्सप्तजन्म गोपतिर्व्याधिसं
युतः ॥ ततो भवेन्मानवश्च महारोगी ततः शुचिः ॥ १७ ॥ हंति गाश्च गजांश्चैव तुरगांश्च नगांस्तथा ॥ स याति गजदंशं च
महापापी युगत्रयम् ॥ १८ ॥ ताडितो यमदूतेन नागदंतेन संततम् ॥ स भवेद्गजजातिश्च तुरगश्च त्रिजन्मनि ॥ १९ ॥ गो
जातिर्म्लेच्छजातिश्च ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥ जलं पिबंतीं तृषितां गां वारयति यः पुमान् ॥ २० ॥ नरकं गोमुखाकारं कृमितप्तो
दकान्वितम् ॥ तत्र तिष्ठति संतप्तो यावन्मन्वंतरावधि ॥ २१ ॥ ततो नरोऽपि गोहीनो महारोगी दरिद्रकः ॥ सप्तजन्मांत्यजाति
श्च ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥ २२ ॥ गोहत्यां ब्रह्महत्यां च करोति ह्यातिदेशिकीम् ॥ यो हि गच्छत्यगम्यां च यः स्त्रीहत्यां करोति
च ॥ २३ ॥ भिक्षुहत्यां महापापी भ्रूणहत्यां च भारते ॥ कुंभीपाके वसेत्सोऽपि यावदिंद्राश्चर्दश ॥ २४ ॥

गोमुखकुंडमाह । जलं पिबंतीमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कुंभीपाककुंडमाह । गोहत्यामिति । आतिदेशिकीं शास्त्रवचनोक्ताम् ॥ अगम्यां स्त्रियं वक्ष्यमाणां यो
नरो गच्छति ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥२५॥२६॥२७॥२८॥अधुना गोहत्यां ब्रह्महत्यां च यः करोत्यातिदेशिकीमिति धर्मवाक्यं श्रुत्वाऽऽतिदेशिकी गोहत्या ब्रह्महत्या च कीदृशी भवति किं वा तस्या लक्षणमिति सावित्री पृच्छति ॥ सावित्र्युवाच विप्रहत्येति ॥ किंचाऽगम्याया गम्यायाश्च लक्षणं वद तथा संध्याविहीनस्याऽदीक्षितस्य तीर्थप्रतिग्राहिणश्च लक्षणं तथा ग्रामयाजिदेवलयोश्च लक्षणं वदेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तदर्चायां कृष्णप्रतिमायां तथा अन्येषां देवानां च प्रकृतौ प्रतिमायां सूर्यमणौ सूर्यकांते ॥ ३२ ॥ तथा गणेशतत्प्रतिमायां तथा दुर्गायां तत्प्रतिमायां च एतेषु परस्परं भेदबुद्धिं यः करोति तथैतैषां प्रतिमादिषु भेदबुद्धिं यः करोति स इत्यर्थः ॥ इयं वचनबोधितत्वादातिदेशिकी

ताडितो यमदूतेन चूर्ण्यमानश्च संततम् ॥ क्षणं पतति वह्नौ च क्षणं पतति कंटके॥२५॥क्षणं पतेत्तप्ततैले तप्तो येन क्षणं क्षणम् ॥
क्षणं च तप्तलोहे च क्षणं च तप्तताम्रके ॥२६॥ गृध्रो जन्मसहस्राणि शतजन्मानि सूकरः ॥ काकश्च सप्तजन्मानि सर्पश्च सप्त
जन्मसु ॥२७॥ षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥ नानाजन्मसु स वृषस्ततः कुष्ठी दरिद्रकः ॥ २८ ॥ सावित्र्युवाच ॥
विप्रहत्या च गोहत्या किंविधा चाऽऽतिदेशिकी ॥ का वा नृणामगम्या च को वा संध्याविहीनकः ॥ २९ ॥ अदीक्षितः पुमान्को
वा को वा तीर्थप्रतिग्रही ॥ द्विजः को वा ग्रामयाजी को वा विप्रोऽथ देवलः ॥ ३० ॥ शूद्राणां सूपकारश्च प्रमत्तो वृषली
पतिः ॥ एतेषां लक्षणं सर्वं वद वेदविदां वर ॥ ३१ ॥ धर्मराज उवाच ॥ श्रीकृष्णे च तदर्चायामन्येषां प्रकृतौ सति ॥ शिवे
च शिवलिंगे च सूर्ये सूर्यमणौ तथा ॥ ३२ ॥ गणेशे वाथ दुर्गायामेवं सर्वत्र सुंदरि ॥ यः करोति भेदबुद्धिं ब्रह्महत्यां लभेत्तु
सः ॥ ३३ ॥ स्वगुरौ स्वेष्टदेवे च जन्मदातरि मातरि ॥ करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥ ३४ ॥ वैष्णवेषु च भक्तेषु
ब्राह्मणेष्वितरेषु च ॥ करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥ ३५ ॥ विप्रपादोदके चैव शालग्रामोदके तथा ॥ करोति
भेदबुद्धिं यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥ ३६ ॥

ब्रह्महत्या साक्षाद्ब्रह्महत्या समफलैवेत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्राऽपि सर्वत्र बोद्धव्यम् ॥ ३३ ॥ स्वगुराविति ॥ इष्टदेवगुरुपितृजननीषु परस्परं यो भेदबुद्धिं करोतीर्थः ॥ तदुक्तम् ॥ गुरौ मनुष्यबुद्धिं च मन्त्रे चाक्षरबुद्धिताम् ॥ प्रतिमासु शिलाबुद्धिं कुर्वाणो नरकं व्रजेदिति ॥ ३४ ॥ वैष्णवेष्विति ॥ इदं देवतांतरभक्तानामप्युपलक्षणम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

शिवनैवेद्यके इति ॥ यथा शिवनैवेद्यमहिमा तथैव विष्णुनैवेद्यमहिमा नाऽत्र तरतमभावः कर्तव्यो यदि करोति तर्हि ब्रह्महत्यां लभेदित्यर्थः ॥ शिवमंत्रदीक्षितानां शिवनैवेद्यभक्षणस्याऽवश्यं विहितत्वात् ॥ शिवनैवेद्यभक्षणानिषेधवाक्यानि त्वदीक्षितविषयाणीति ह्यप्पय्यदीक्षितग्रंथेषु स्पष्टम् ॥ ३७ ॥ कृष्णे गोपालसुन्दरीरूपे॥३८॥ निर्गुणे ब्रह्मणि कृष्णेन यो भेददृष्टिं करोतीत्यर्थः ॥ अथवा ईशेन महादेवेन कृष्णस्य च भेदबुद्धिं यः करोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

शिवनैवेद्यके चैव हरिनैवेद्यके तथा ॥ करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥ ३७ ॥ सर्वेश्वरेश्वरे कृष्णे सर्वकारणकारणे ॥ सर्वाद्ये सर्वदेवानां सेव्ये सर्वांतरात्मनि ॥ ३८ ॥ माययाऽनेकरूपे वाऽप्येक एव हि निर्गुणे ॥ करोतीशेन भेदं यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥३९॥ शक्तिभक्ते द्वेषबुद्धिं शक्तिशास्त्रे तथैव च ॥ द्वेषं यः कुरुते मर्त्यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥ ४० ॥ पितृदेवार्चनं यो वा त्यजेद्वेदनिरूपितम् ॥ यः करोति निषिद्धं च ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥ ४१ ॥ यो निंदति हृषीकेशं तन्मंत्रोपासकं तथा ॥ पवित्राणां पवित्रं च ज्ञानानंदं सनातनम् ॥ ४२ ॥ प्रधानं वैष्णवानां च देवानां सेव्यमीश्वरम् ॥ ये नार्चयंति निन्दंति ब्रह्महत्यां लभंति ते ॥ ४३ ॥ ये निंदति महादेवीं कारणब्रह्मरूपिणीम् ॥ सर्वशक्तिस्वरूपां च प्रकृतिं सर्वमातरम् ॥ ४४ ॥ सर्वदेवस्वरूपां च सर्वेषां वंदितां सदा ॥ सर्वकारणरूपां च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते ॥ ४५ ॥ कृष्णजन्माष्टमीं रामनवमीं च सुपुण्यदाम् ॥ शिवरात्रिं तथा चैकादशीं वारे रवेस्तथा ॥ ४६ ॥ पंच पर्वाणि पुण्यानि ये न कुर्वंति मानवाः ॥ लभंति ब्रह्महत्यां ते चांडालाधिकपापिनः ॥ ४७ ॥ अंबुवाच्यां भूखननं जलशौचादिकं च ये ॥ कुर्वंति भारते वर्षे ब्रह्महत्यां लभंति ते ॥ ४८ ॥ गुरुं च मातरं तातं साध्वीं भार्यां सुतं सुताम् ॥ अनिंद्यां यो न पुष्णाति ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥ ४९ ॥ विवाहो यस्य न भवेन्न पश्यति सुतं तु यः ॥ हरिभक्तिविहीनो यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥ ५० ॥

कारणब्रह्मरूपिणीं मूलप्रकृतिं श्रीभुवनेश्वरीमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वारे रवेः रविवासर इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ पंच पर्वाणि व्रतादिनानीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अंबुवाची पूर्वोक्ता रजस्वला पृथ्वी आर्द्रानक्षत्राद्यपादावच्छेदेन त्रिदिनं पृथ्वी रजस्वला तिष्ठतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तं तस्यां भूखननात्तथा जलशौचादिकरणाच्च ब्रह्महत्यां लभंते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥९१॥इत्थमातिदेशिकगोहत्यामाह॥गोप्रहारमिति ॥ गोविप्रयोर्मध्ये मार्गांतरे सतीति तात्पर्यम् ॥९२॥९३॥९४॥९५॥ स्नात्वाऽधौतांघ्रिर्गेहं देवगृहं यदि विशेदित्यन्वयः ॥ ५६ ॥ स्निग्धपादेनार्द्रपादेन ॥ ९७ ॥ अवीरा पतिपुत्ररहिता ॥ योनिजीव्यः ॥ कुट्टनः ॥ त्रिसंध्याविहीनलक्षणमग्रे वक्ष्यति ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ गोमार्गेति ॥ यस्यार्थः पूर्वमुक्त एव पृथिव्युपाख्याने ॥ वर्जनं नाशम् ॥ सस्यं क्षेत्रं तथा तडागे दुर्गे वा तडागं दुर्गं वोपमृद्य तस्मिन्स्थान इत्यर्थः ॥ ६० ॥ पुत्रलो

हरेरनैवेद्यभोजी नित्यं विष्णुं न पूजयेत् ॥ पुण्यं पार्थिवलिंगं च ब्रह्महाऽसौ प्रकीर्तितः ॥ ९१ ॥ गोप्रहारं प्रकुर्वंतं दृष्ट्वा यो न निवारयेत् ॥ याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्यां तु लभेत्तु सः ॥ ९२ ॥ दंडैर्गास्ताडयेन्मूढो यो विप्रो वृषवाहनः ॥ दिने दिने गोवधं च लभते नात्र संशयः ॥ ९३ ॥ ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम् ॥ भुनक्ति वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥ ॥ ९४ ॥ वृषलीपतिं याजयेद्यो भुक्तेऽन्नं तस्य यो नरः ॥ गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः ॥ ९५ ॥ पादं ददाति वह्नौ यो गाश्च पादेन ताडयेत् ॥ गेहं विशेदधौतांघ्रिः स्नात्वा गोवधमाप्नुयात् ॥ ९६ ॥ यो भुंक्ते स्निग्धपदेन स्निग्धांघ्रिरेव च ॥ सूर्योदये च यो भुंक्ते स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥ ९७ ॥ अवीरान्नं च यो भुंक्ते योनिजीव्यस्य च द्विज ॥ यस्त्रिसंध्याविहीनश्च गोहत्यां लभते च सः ॥ ९८ ॥ स्वभर्तरि च देवे वा भेदबुद्धिं करोति या ॥ कटूक्त्या ताडयेत्कांतं सा गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥ ९९ ॥ गोमार्गवर्जनं कृत्वा ददाति सस्यमेव वा ॥ तडागे वा तु दुर्गे वा स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥ ६० ॥ प्रायश्चित्ते गोवधस्य यः करोति व्यतिक्रमम् ॥ पुत्रलोभादथाज्ञानात्स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥ ६१ ॥ राजके दैवके यत्नाद्गोस्वामी गां न रक्षति ॥ दुःखं ददाति यो मूढो गोहत्यां स लभेद्ध्रुवम् ॥ ६२ ॥ प्राणिनो लंघयेद्यो हि देवार्चामनलं जलम् ॥ नैवेद्यं पुष्पमन्नं च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥ ६३ ॥ शश्वन्नास्तीति यो वादी मिथ्यावादी प्रतारकः ॥ देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लाभेद् ध्रुवम् ॥ ६४ ॥ देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं सति ॥ संभ्रमान्न नमेद्यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥ ६५ ॥

धोते

भादिति ॥ पुत्रेण कृतायां गोहत्यायां प्रायश्चित्ते प्राप्ते तस्य व्यतिक्रममुल्लंघनं पुत्रलोभाद्यः पिता करोति सोऽपि गोहत्यां लभेदित्यर्थः ॥ ६१ ॥ राजके राजोपद्रवे दैवके देवोपद्रवे ॥ ६२ ॥ लंघयेदित्यस्य सर्वत्रानुषंगः ॥ ६३ ॥ शश्वन्नास्तीति अतिथिं प्रतीति शेषः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

॥६६॥ उपसंहरति॥ गोहत्येति॥अधुना गम्यामगम्यां च स्त्रियं वदति ॥ गम्यामिति ॥६७॥६८॥ अतिशयेनागम्या आह।अत्यगम्या हीति ॥६९॥७०॥ कुंभीपाके उभावपि शूद्रब्राह्मणपत्न्यौ गच्छत इत्यर्थः ॥७१॥७२॥७३॥७४॥ सुरापीतिरिति ॥ सुरापस्तथा विड्भोजी तथा वृषलीपतिस्तथा तप्तमुद्राभिर्दग्धो देहो यस्य स तप्तमुद्रा

न ददात्याशिषं कोपात्प्रणताय च यो द्विजः ॥ विद्यार्थिने च विद्यां च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥ ६६ ॥ गोहत्या विप्रहत्या च कथिता चाऽऽतिदेशिकी ॥ गम्यां स्त्रियं नृणामेव निबोध कथयामि ते ॥६७ स्वस्त्री गम्या च सर्वेषामिति वेदानुशासनम् ॥ अगम्या च तदन्या या चेति वेदविदो विदुः ॥ ६८ ॥ सामान्यं कथितं सर्वं विशेषं शृणु सुंदरि ॥ अत्यगम्या हि या याश्च निबोध कथयामि ताः ॥ ६९ ॥ शूद्राणां विप्रपत्नी च विप्राणां शूद्रकामिनी ॥ अत्यगम्या च निंद्या च लोके वेदे पतिव्रते ॥ ७० ॥ शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्महत्याशतं लभेत् ॥ तत्समं ब्राह्मणो चापि कुंभीपाकं लभेद् ध्रुवम् ॥ ७१ ॥ शूद्राणां विप्रपत्नी च विप्राणां शूद्रकामिनी ॥ यदि शूद्रां व्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव सः ॥ ७२ ॥ स भ्रष्टो विप्रजातेश्च चांडालात्सोऽधमः स्मृतः ॥ विष्ठासमश्च तत्पिंडो मूत्रं तस्य च तर्पणम् ॥ ७३ ॥ न पितॄणां सुराणां च तद्दत्तमुपतिष्ठति ॥ कोटिजन्मार्जितं पुण्यं तस्यार्चातपसाऽर्जितम् ॥ ७४ ॥ द्विजस्य वृषलीलोभान्नश्यत्येव न संशयः ॥ ब्राह्मणश्च सुरापीतिर्विड्भोजी वृषलीपतिः ॥ ७५ ॥ तप्तमुद्रादग्धदेहस्तप्तशूलांकितस्तथा ॥ हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं व्रजेद्द्विजः ॥ ७६ ॥ गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीं मातरं ध्रुवम् ॥ सुतां पुत्रवधूं श्वश्रूं सगर्भां भगिनीं सतीम् ॥ ७७ ॥ सोदरभ्रातृजायां च मातुलानीं पितुः प्रसूम् ॥ मातुः प्रसूं तत्स्वसारं भगिनीभ्रातृकन्यकाम् ॥ ७८ ॥ शिष्यां शिष्यस्य पत्नीं च भागिनेयस्य कामिनीम् ॥ भ्रातुः पुत्रप्रियां चैवात्यगम्या आह पद्मजः ॥ ७९ ॥

धारी वैष्णवस्तथा तप्तशूलधारी शैवो हरिवासरभोजी एकादशीव्रतेष्वन्नभुक् एते कुंभीपाके व्रजंतीत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ सगर्भां कांचन स्त्रियम् ॥ यद्वा सगर्भां सोदरां भगिनीमित्यन्वयः ॥ ७७ ॥ तत्स्वसारं मातृप्रसूस्वसारामित्यर्थः ॥ भगिनीभ्रात्रोः कन्यकामित्यर्थः ॥ ७८ ॥ एता अत्यगम्याः स्त्रिय इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ संध्याहीनमाह । करोत्यशुद्धामिति ॥ अशुद्धां शास्त्रोक्तप्रकाररहितां तिसृणां संध्यानां समाहारः त्रिसंध्यमेवंप्रकारेण संध्यारहितो यः स संध्याहीन इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ अथाऽदीक्षितमाह । वैष्णवमिति ॥ ८३ ॥ तीर्थप्रतिग्राहिणमाह । प्रवाहमवधिमिति ॥ ८४ ॥ तत्र नारायणक्षेत्रे काश्यादिस्थानेषु च यः प्रतिग्राही स तीर्थे प्रतिग्राहीति समुदायार्थः ॥ ८५ ॥ हरिहरक्षेत्रे त्र्यंबके ॥ मातृपुरं मातापुरसंज्ञक श्रीरेणुकास्थानम् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ कामत इच्छातो न त्वनुपपात्तितः ॥ ८८ ॥

एताः कामेन कांता यो व्रजेद्वै मानवाधमः ॥ स मातृगामी वेदेषु ब्रह्महत्याशतं व्रजेत् ॥ ८० ॥ अकर्मार्होऽप्यसंस्पृश्यो लोके वेदे च निंदितः ॥ स याति कुंभीपाके च महापापी सुदुष्करे ॥ ८१ ॥ करोत्यशुद्धां संध्यां वा न संध्यां वा करोति च ॥ त्रिसंध्यं वर्जयेद्यो वा संध्याहीनश्च स द्विजः ॥ ८२ ॥ वैष्णवं च तथा शैवं शाक्तं सौरं च गाणपम् ॥ योऽहंकारान्न गृह्णाति मंत्रं सोऽदीक्षितः स्मृतः ॥ ८३ ॥ प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ॥ तत्र नारायणः स्वामी गंगा गर्भांतरे वसेत् ॥ ८४ ॥ तत्र नारायणक्षेत्रे मृतो याति हरेः पदम् ॥ वाराणस्यां बदर्यां च गंगासागरसंगमे ॥ ८५ ॥ पुष्करे हरिहरक्षेत्रे प्रभासे कामरूस्थले ॥ हरिद्वारे च केदारे तथा मातृपुरेऽपि च ॥ ८६ ॥ सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ॥ गोदावर्यां च कौशिक्यां त्रिवेण्यां च हिमाचले ॥ ८७ ॥ एषु तीर्थेषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ॥ स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाके प्रयाति सः ॥ ८८ ॥ शूद्रसेवी शूद्रयाजी ग्रामयाजीति कीर्तितः ॥ तथा देवोपजीवी च देवलः परिकीर्तितः ॥ ८९ ॥ शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकार इति स्मृतः ॥ संध्यापूजनहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ॥ ९० ॥ उक्तं सर्वं मया भद्रे लक्षणं वृषलीपतेः ॥ एते महापातकिनः कुम्भीपाके प्रयान्ति ते ॥ ९१ ॥ कुंडान्यन्यानि ये यांति निबोध कथयामि ते ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे नारदनारायणसंवादे सावित्र्युपाख्याने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

ग्रामयाज्यादीनां लक्षणान्याह । शूद्रसेवीति ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अर्धाधिकैकोनषष्टिश्लोकैरथ सविस्तरम् ॥ कुंडानामवशिष्टानां कथ्यंते ह्यधिकारिणः ॥ १ ॥ एतादृशनानाविधदुःखनिवृत्तिरीश्वरसेवां विना न भवतीति धैर्यार्थमाह ॥ धर्मराज उवाच देवसेवामिति ॥ सुकर्मणा तु सुकर्म वर्धते न तु तस्य कर्मणो निर्कृंतनमित्याह । शुद्धकर्मेति । शुद्धबीजं शुद्धकर्म बीजं चेत्यर्थः । कुकर्मणा तु नरकश्चकारात्कुकर्म चं च भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ कालसूत्रकुंडमाह । पुंश्चल्यन्नमिति ॥ २ ॥ तत्र जन्मनि कालसूत्रभोगोत्तरजन्मनीत्यर्थः ॥ ३ ॥

धर्मराज उवाच ॥ देवसेवां विना साध्वि न भवेत्कर्मकृंतनम् ॥ शुद्धकर्म शुद्धबीजं नरकश्च कुकर्मणा ॥ १ ॥ पुंश्चल्यन्नं च यो भुंक्ते योऽस्यां गच्छेत्पतिव्रते ॥ स द्विजः कालसूत्रं च मृतो याति सुदुर्गमम् ॥ २ ॥ शतवर्षं कालसूत्रे स्थिरीभूतो भवेद् ध्रुवम् ॥ तत्र जन्मनि रोगी च ततः शुद्धो भवेद् द्विजः ॥ ३ ॥ पतिव्रता चैकपतौ द्वितीये कुलटा स्मृता ॥ तृतीये धर्षिणी ज्ञेया चतुर्थे पुंश्चलीत्यपि ॥ ४ ॥ वेश्या च पंचमे षष्ठे पुंगी च सप्तमेऽष्टमे ॥ तत ऊर्ध्वं महावेश्या साऽस्पृश्या सर्वजातिषु ॥ ५ ॥ यो द्विजः कुलटां गच्छेद्धर्षिणीं पुंश्चलीमपि ॥ पुंगीं वेश्यां महावेश्यां मत्स्योदे याति निश्चितम् ॥ ६ ॥ शताब्दं कुलटागामी धृष्टागामी चतुर्गुणम् ॥ षड्गुणं पुंश्चलीगामी वेश्यागामी गुणाष्टकम् ॥ ७ ॥ पुंगीगामी दशगुणं वसेत्तत्र न संशयः ॥ महावेश्याकामुकश्च ततो दशगुणं वसेत् ॥ ८ ॥ तत्रैव यातनां भुंक्ते यमदूतेन ताडितः ॥ तित्तिरिः कुलटागामी धृष्टागामी च वायसः ॥ ९ ॥ कोकिलः पुंश्चलीगामी वेश्यागामी वृकः स्मृतः ॥ पुंगीगामी सूकरश्च सप्तजन्मनि भारते ॥ १० ॥ महावेश्याप्रगामी च जायते शाल्मलीतरुः ॥ यो भुंक्ते ज्ञानहीनश्च ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ ११ ॥ अरुंतुदं स यात्येवाप्यन्नमानाब्दमेव च ॥ ततो भवेन्मानवश्चाप्युदरे रोगपीडितः ॥ १२ ॥

मत्स्योदकुंडगामिन आह । पतिव्रताचैकपताविति ॥ द्वितीये पत्यौ सति कुलटा ॥ एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ पंचमे षष्ठे च पत्यौ वेश्येत्यन्वयः ॥ सप्तमेऽष्टमे च पत्यौ पुंगी भवतीत्यन्वयः ॥ सा अस्पृश्येति च्छेदः ॥ ५ ॥ ६ ॥ चतुर्गुणं चतुःशताब्दम् एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कृमिकंतुकुंडमाह । यो भुंक्ते इति ॥ ११ ॥ अरुंतुदस्तु मर्मस्पृक् कीटविशेषः तस्य कुंडम् अन्नमानाब्दं यावंतोऽन्नस्यावयवास्तावंति वर्षाणीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पांसुभोज्यं कुंडमाह ॥ वाक्प्रदत्तामिति ॥ १३ ॥ पांसुवेष्टं कुंडमाह ॥ तद्द्रव्यहारीति ॥ कन्याविक्रेतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ शूलप्रोतं कुंडमाह । भक्त्येति ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रकंपनं कुंडमाह ॥ करोतीति ॥ कुंठितं कुर्तर्केण ॥ १७ ॥ उल्कामुखं कुंडमाह ॥ प्रकोपेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अंधकूपकुंडमाह ॥ या ब्राह्मणी शूद्रभोग्येति ॥

गुल्मयुक्तश्च काणश्च दंतहीनस्ततः शुचिः ॥ वाक्प्रदत्तां स्वकन्यां च योऽन्यस्मै प्रददाति च ॥ १३ ॥ स वसेत्पांसुकुंडे च तद्भोजी शतवत्सरम् ॥ तद्द्रव्यहारी यः साध्वि पांसुवेष्टे शताब्दकम् ॥१४॥ निवसेच्छरशय्यायां मम दूतेन ताडितः ॥ भक्त्या न पूजयेद्विप्रः शिवलिंगं च पार्थिवम् ॥ १५ ॥ स याति शूलिनः पापाच्छूलप्रोतं सुदारुणम् ॥ स्थित्वा शताब्दं तत्रैव श्वापदः सप्तजन्मसु ॥ १६ ॥ ततो भवेदेवलश्च सप्तजन्म ततः शुचिः ॥ करोति कुंठितं विप्र यद्भिया कंपते द्विजः ॥१७॥ प्रकंपने वसेत्सोऽपि विप्रलोमाब्दमेव च ॥ प्रकोपवदना कोपात्स्वामिनं या च पश्यति ॥ १८ ॥ कटूक्तिं तं प्रवदति सोल्मुकं संप्रयाति हि ॥ उल्कां ददाति तद्वक्त्रे सततं मम किंकरः ॥ १९ ॥ दंडेन ताडयेन्मूर्ध्नि तल्लोमाब्दप्रमाणकम्॥ ततो भवेन्मानवी च विधवा सप्तजन्मसु ॥ २० ॥ सा भुक्त्वा चैव वैधव्यं व्याधियुक्ता ततः शुचिः ॥ या ब्राह्मणी शूद्रभोग्या चांधकूपे प्रयाति सा ॥ २१ ॥ तप्तशौचोदके ध्वांते तदाहारी दिवानिशम् ॥ निवसेदतिसंतप्ता मम दूतेन ताडिता ॥ २२ ॥ शौचोदके निमग्ना सा यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ काकी जन्मसहस्राणि शतजन्मानि सूकरी ॥ २३ ॥ सृगाली शतजन्मानि शतजन्मानि कुक्कुटी ॥ पारावती सप्तजन्म वानरी सप्तजन्मसु ॥२४॥ ततो भवेत्सा चांडाली सर्वभोग्या च भारते ॥ ततो भवेच्च रजकी यक्ष्मग्रस्ता च पुंश्चली ॥ २५ ॥ ततः कुष्ठयुता तैलकारी शुद्धा भवेत्ततः ॥ निवसेद्वेधने वेश्या पुंगी च दंडताडने ॥ २६ ॥ जलरंध्रे वसेद्वेश्या कुलटा देहचूर्णके ॥ स्वैरिणी दलने चैव धृष्टा च शोषणे तथा ॥ २७ ॥ निवसेद्यातनायुक्ता मम दूतेन ताडिता ॥ विण्मूत्रभक्षा सततं यावन्मन्वंतरं सति ॥ २८ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ वेधनं कुंडमाह ॥ निवसेदिति ॥ ताडनादिपंचकुंडान्याह ॥ पुंगी चेति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

कषायकुंडमाह ॥ ब्राह्मण इति ॥ २९ ॥ परदारैस्सहेत्यर्थः । कषायं यांति तया सहेत्यपि पाठः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ शूर्पकुंडमाह । क्षत्रियो ब्राह्मणीमिति ॥३२॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ज्वालामुखं कुंडमाह । करे धृत्वेति ॥ तुलसीं करे धृत्वा कृतां प्रतिज्ञां यो न पालयेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तथैव गंगातोयेऽपि ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ शिलां शालग्रामशिलां देवप्रतिमां वा करे कृत्वा कृतां प्रतिज्ञां यो न पालयेदित्यर्थः ॥ तथा स्वदक्षिणहस्तं तस्य हस्तोपरि दत्त्वा कृतां प्रतिज्ञामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ततो भवेद्विट्कृमिश्च लक्षवर्षं ततः शुचिः ॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेत्क्षत्रियां वाऽपि क्षत्रियः ॥२९॥ वैश्यो वैश्यां च शूद्रां वा शूद्रश्चाऽपि व्रजेद्यदि ॥ सवर्णपरदारैश्च कषायं यांति ते जनाः ॥३०॥ भुक्त्वा कषायतप्तोदं निवसेद्वा शताब्दकम् ॥ ततो विप्रो भवेच्छुद्धस्ततो वै क्षत्रियादयः ॥ ३१ ॥ योषितश्चापि शुद्ध्यंतीत्येवमाह पितामहः ॥ क्षत्रियो ब्राह्मणीं गच्छेद्वैश्यो वाऽपि पतिव्रते ॥ ३२ ॥ मातृगामी भवेत्सोऽपि शूर्पे च नरके वसेत् ॥ शूर्पाकारैश्च कृमिभिर्ब्राह्मण्या सह भक्षितः ॥ ३३ ॥ प्रतप्त मूत्रभोजी च मम दूतेन ताडितः ॥ तत्रैव यातनां भुंक्ते यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ ३४ ॥ सप्तजन्म वराहश्च छागलश्च ततः शुचिः ॥ करे धृत्वा तु तुलसीं प्रतिज्ञां यो न पालयेत् ॥ ३५ ॥ मिथ्या वा शपथं कुर्यात्स च ज्वालामुखं व्रजेत् ॥ गंगातोयं करे कृत्वा प्रतिज्ञां यो न पालयेत् ॥ ३६ ॥ शिलां वा देवप्रतिमां स च ज्वालामुखं व्रजेत् ॥ दत्त्वा दक्षिणहस्तं च प्रतिज्ञां यो न पालयेत् ॥ ३७ ॥ स्थित्वा देवगृहे वापि स च ज्वालामुखं व्रजेत् ॥ आस्पृश्य ब्राह्मणं गां च ज्वालावह्निं व्रजेद्द्विजः ॥ ३८ ॥ न पालयेत्प्रतिज्ञां च स च ज्वालामुखं व्रजेत् ॥ मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातकः ॥ ३९ ॥ मिथ्यासाक्ष्यप्रदश्चैव स च ज्वालामुखं व्रजेत ॥ एते तत्र वसंत्येव यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ ४० ॥ तथांगारप्रदग्धाश्च यमदूतेन ताडिताः ॥ चांडालस्तु लसीं स्पृष्ट्वा सप्तजन्म ततः शुचिः ॥ ४१ ॥

स्थित्वेति ॥ देवगृहे स्थित्वा कृतां प्रतिज्ञां यो न पालयेदिति शेषः ॥ तथा ब्राह्मणं गां चाऽऽस्पृश्य स्पर्शं कृत्वा कृतां प्रतिज्ञामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ न पालयेदिति ॥ पूर्वोक्तं शपथमकृत्वाऽपि कृतां प्रतिज्ञां यो न पालयेत्सोऽपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ एते शपथकारिणो ज्वालामुखे वसंति ॥ ज्वलामुखभोगोत्तरं कः शपथकारी किं जन्म प्राप्नोतीति तदुच्यते ॥ चांडाल इति ॥ तुलसीं स्पृष्ट्वा येन कृता प्रतिज्ञा न पालिता स ज्वालामुखभोगोत्तरं सप्तजन्मसु चांडालो भवतीत्येवं सर्वत्र ज्ञेयम्॥४१॥

॥४२॥ब्रह्मक्रुमिर्ब्राह्मणगृहस्थः क्रुमिः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ गंडक इति ॥ गंडकः पुंसि खड्गे स्यात्संध्याविद्याप्रभेदयोः ॥ अवच्छेदेंऽतराये चेति मेदिनीकोशालक्षणयांतरायकर्ता विघ्नकर्ता भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ मंडूकः सप्तजन्मसु ॥ भल्लक इत्यपि पाठः ॥ ४७ ॥ एतेषां सर्वेषां चतुर्दशपुरुषा अप्यधः पतंतीत्याह । पूर्वान्सप्तेति ॥ धूम्रांधकुंडमाह । नित्यक्रियेति ॥ ४८ ॥ मंदं हसति कपटेन ॥ ४९ ॥ ५० ॥ उपहास्यमिदमतिनिंद्यं भवतीत्यभिप्रायेण धनमित्युपलक्षणं तद्वस्तुमात्रस्य

म्लेच्छो गंगाजलस्पर्शी पंचजन्म ततः शुचिः ॥ शिलास्पर्शी विट्क्रुमिश्च सप्तजन्मसु सुंदरि ॥ ४२ ॥ अर्चास्पर्शी ब्रह्मक्रुमिः सप्तजन्म ततः शुचि॥पक्षहस्तप्रदाता च सर्पश्च सप्तजन्मसु ॥ ४३ ॥ ततो भवेद्ब्रह्महीनो मानवश्च ततः शुचिः ॥ मिथ्यावादो देवगृहे देवलः सप्तजन्मसु ॥ ४४ ॥ विप्रादिस्पर्शकारी च व्याघ्रजातिर्भवेद् ध्रुवम् ॥ ततो भवेच्च मूकः स बधिरश्च त्रिजन्मनि ॥ ॥ ४५ ॥ भार्याहीनो बंधुहीनो वंशहीनस्ततः शुचिः ॥ मित्रद्रोही च नकुलः कृतघ्नश्चाऽपि गंडकः ॥४६॥विश्वासघाती व्याघ्रश्च सप्तजन्मसु भारते ॥ मिथ्यासाक्षी च वक्तव्ये मंडूकः सप्तजन्मसु ॥ ४७ ॥ पूर्वान्सप्तापरान्सप्त पुरुषान्हंति चात्मनः ॥ नित्यक्रियाविहीनश्च जडत्वेन युतो द्विजः ॥ ४८ ॥ यस्यानास्था वेदवाक्ये मंदं हसति सन्ततम् ॥ व्रतोपवासहीनश्च सद्वाक्यपरनिंदकः ॥ ४९ ॥ धूम्रांधे च वसेत्सोऽपि शताब्दं धूम्रभक्षकः ॥ जलजंतुर्भवेत्सोऽपि शतजन्म क्रमेण च ॥ ५० ॥ ततो नानाप्रकारश्च मत्स्यजातिस्ततः शुचिः ॥ यः करोत्युपहासं च देवब्राह्मणयोर्धने ॥ ५१ ॥ पातयित्वा स पुरुषान्दशपूर्वान्दशापरान् ॥ सोऽयं याति च धूम्रांधं धूमध्वांतसमन्वितम् ॥ ५२ ॥ धूम्रक्लिष्टो धूम्रभोजी वसेत्तत्र चतुर्गुणम् ॥ ततो मूषकजातिश्च सप्तजन्मसु भारते ॥ ५३ ॥ ततो नानाविधाः पक्षिजातयः क्रुमिजातिभिः ॥ ततो नानाविधा वृक्षाः पशवश्च ततो नरः ॥ ५४ ॥ विप्रो दैवज्ञजीवी च वैद्यजीवी चिकित्सकः ॥ लाक्षालोहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः ॥ ५५ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ चतुर्गुणमिति ॥ शताब्दं धूम्रभक्षक इति पूर्वमुक्तं तदपेक्षयाऽर्थाच्चतुर्गुणं ग्राह्यम् ॥ चतुर्युगमित्यपि पाठः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ नागवेष्टनं कुंडमाह ॥ विप्रो दवज्ञाति ॥ ५५ ॥

॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कंधे पंचात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ अर्धाधिकैस्त्रयस्त्रिंशत्पद्यैर्यमपुरीभयम् ॥ देवभक्त्या नश्यतीति विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ नरककुंडवर्णनं तदधिकारिणस्तद्यातनाश्च श्रुत्वा को हि नरो भूत्वा तेषु पातकेष्वेकमपि पातकं कुर्यात्ततश्च कथं गतिर्भविष्यतीति भीता सावित्री पृच्छाति ॥ धर्मराजेति ॥ यत्सारं संसारोद्धारकारकमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ सर्वप्रदं सर्वं ब्रह्म तत्प्रदम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ किंच प्रश्नान्त-

स याति नागवेष्टं च नागैर्वेष्टितमेव च ॥ वसेत्स लोममानाब्दं तत्रैव नागपाशितः॥९६॥ततो नानाविधाः पक्षिजातयश्च ततो नरः॥ ततो भवेत्स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु॥९७॥गोपश्च कर्मकारश्च रंगकारस्ततः शुचिः ॥ प्रसिद्धानि च कुण्डानि कथितानि पतिव्रते ॥ ९८ ॥ अन्यानि चाप्रसिद्धानि क्षुद्राणि संति तत्र वै ॥ संति पातकिनस्तेषु स्वकर्मफलभोगिनः ॥ ९९ ॥ भ्रमंति नाना योनिं च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ इति श्रीदेवीभागवते म० नवमस्कन्धे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ सावित्र्युवाच ॥ धर्मराज महाभाग वेदवेदांगपारग ॥ नानापुराणेतिहासे यत्सारं तत्प्रदर्शय ॥ १ ॥ सर्वेषु सारभूतं यत्सर्वेष्टं सर्वसंमतम् ॥ कर्मच्छेदबीजरूपं प्रशस्तं सुखदं नृणाम् ॥ २ ॥ सर्वप्रदं च सर्वेषां सर्वमंगलकारणम् ॥ भयं दुःखं न पश्यंति येन वै सर्वमानवाः ॥३ ॥ कुण्डानि ते न पश्यंति तेषु नैव पतंति च ॥ न भवेद्येन जन्मादि तत्कर्म वद सांप्रतम् ॥ ४ ॥ किमाकाराणि कुण्डानि तानि वा निर्मितानि च ॥ के च केनैव रूपेण तत्र तिष्ठन्ति पापिनः ॥ ५ ॥ स्वदेहे भस्मसाद्भूते याति लोकांतरं नरः ॥ केन देहेन वा भोगं करोति च शुभाशुभम् ॥ ६ ॥ सुचिरं क्लेशभोगेन कथं देहो न नश्यति ॥ देहो वा किंविधो ब्रह्मंस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ७ ॥ नारायण उवाच ॥ सावित्रीवचनं श्रुत्वा धर्मराजो हरिं स्मरन् ॥ कथां कथितुमारेभे कर्मबंधनिकृन्तनीम् ॥ ८ ॥ धर्मराज उवाच ॥ वत्से चतुर्षु वेदेषु धर्मेषु संहितासु च ॥ पुराणेष्वितिहासेषु पांचरात्रादिकेषु च ॥ ९ ॥

रमाह । किमाकाराणीति ॥ ५ ॥ प्रश्नांतरमाह । स्वदेहे इति ॥ देहे भस्मानि जाते केन देहेन परलोके शुभाशुभं भोगं करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ किंच प्रश्नांतरमाह । सुचिरमिति ॥ क्षणमात्रं वह्नौ पतितं वस्तु दग्धं भवति । अनेकवर्षं वह्न्यादिकुंडेषु पतितो देहः कथं न नष्टो भवतीत्यर्थः ॥ तस्माद्विलक्षणो देहः स्यात् स च कीदृश इति वदेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पंचदेवाः शिवशक्तिविष्णुगणेशसूर्याः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वधर्मनिरतेति ॥ स्वधर्मे निरतो बाह्य आचारो येषां ॥ तथा स्वधर्मे निरतमंतःकरणं येषां ते स्वधर्मनिरताः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ नाम्नामज्ञानाच्चित्रगुप्तेन लिखितानाम् ॥ २१ ॥ लोकं

अन्येषु धर्मशास्त्रेषु वेदांगेषु च सुव्रते ॥ सर्वेष्टं सारभूतं च पंचदेवानुसेवनम् ॥ १० ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिशोकसंतापनाशनम्॥
सर्वमंगलरूपं च परमानंदकारणम् ॥११॥ कारणं सर्वसिद्धीनां नरकार्णवतारणम्॥भक्तिवृक्षांकुरकरं कर्मवृक्षनिकृंतनम् ॥ १२ ॥
विमोक्षसोपानमिदमविनाशपदं स्मृतम् ॥ सालोक्यसार्ष्टिसारूप्यसामीप्यादिप्रदं शुभम् ॥ १३ ॥ कुंडानि यमदूतैश्च रक्षितानि
सदा शुभे ॥ न हि पश्यंति स्वप्ने च पंचदेवार्चका नराः ॥१४॥ देवीभक्तिविहीना ये ते पश्यंति ममालयम् ॥ यांति ये हरितीर्थं
वा श्रयंति हरिवासरम् ॥ १५ ॥ प्रणमंति हरिं नित्यं हर्यर्चां कलयंति च ॥ न यान्ति तेऽपि घोरां च मम संयमिनीं
पुरीम् ॥ १६ ॥ त्रिसंधिपूता विप्राश्च शुद्धाचारसमन्विताः ॥ निवृत्तिं नैव लप्स्यंति देवीसेवां विना नराः ॥ १७ ॥ स्वधर्मनिरताचाराः
स्वधर्मनिरतास्तथा ॥ गच्छंतो मृत्युलोकं च दुर्दशा मम किंकराः ॥ १८ ॥ भीताः शिवोपासकेभ्यो वैनतेयादिवोरगाः॥
रुद्रदूतं पाशहस्तं च गच्छंतं वारयाम्यहम्॥१९॥यास्यंति ते च सर्वत्र हरिदासाश्रयं विना ॥ कृष्णमंत्रोपासकाच्च वैनतेयादिवोरगाः
॥२०॥ देवीमंत्रोपासकानां नाम्नां चैव निकृंतनम् ॥ करोति नखलेखन्या चित्रगुप्तश्च भीतवत् ॥२१॥ मधुपर्कादिकं
तेषां कुरुते च पुनः पुनः ॥ विलंघ्य ब्रह्मलोकं च लोकं गच्छंति ते सति ॥ २२ ॥ दुरितानि च नश्यंति येषां संस्पर्शमात्रतः॥ ते
महाभाग्यवंतो हि सहस्रकुलपावनाः ॥ २३ ॥ यथा च प्रज्वलद्वह्नौ शुष्काणि च तृणानि च ॥ प्राप्नोति मोहः संमोहं तांश्च
दृष्ट्वा च भीतवत् ॥ २४ ॥ कामश्च कामिनं याति लोभक्रोधौ ततः सति ॥ मृत्युः प्रलीयते रोगो जरा शोको भयं तथा ॥२५॥

गच्छंतीति ॥ मणिद्वीपसंज्ञकं देवीलोकं गच्छंतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ यथा च प्रज्वलद्वह्नाविति ॥ पूर्वान्वयि । मोहोऽपि संमोहं प्राप्नोति । तान्प्रति मोहो न गच्छतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ ततस्तस्मात्पुरुषाल्लोभक्रोधौ गच्छत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

ये ये न यांतीति ॥ पंचदेवोपासका इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अधुना द्वितीयप्रश्नोत्तरं विस्तरेणाग्रे वक्तव्यमस्तीति तद्विहायाऽन्यप्रश्नानामुत्तराण्याह । शृण्विति ॥ पंचभूतात्मके देहे दग्धेऽप्यंगुष्ठपरिमितो लिंगदेहो मोक्षपर्यंतं कथमपि वह्न्यादिकुंडेषु पतितोऽपि न नश्यतीति तेन देहेन भोगः संभवतीति समुदायार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कंधे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ एकोनविंशत्यधिकैः शतश्लोकैः सविस्तरम् ॥ कुंडानां लक्षणं

कालः शुभाशुभं कर्म हर्षो भोगस्तथैव च ॥ ये ये न यांति तां पीडां कथितास्ते मया सति ॥ २६ ॥ शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम् ॥ पृथिवी वायुराकाशं तेजस्तोयमिति स्फुटम् ॥ २७ ॥ देहिनां देहबीजं च स्रष्टृसृष्टिविधौ परम् ॥ पृथिव्यादिपंचभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् ॥ २८ ॥ स कृत्रिमो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेदिह ॥ बद्धोंऽगुष्ठप्रमाणश्च यो जीवः पुरुषः कृतः ॥ २९ ॥ बिभर्ति सूक्ष्मं देहं तं तद्रूपभोगहेतवे ॥ स देहो न भवेद्भस्म ज्वलदग्नौ ममालये ॥ ३० ॥ जलेन नष्टो देही वा प्रहारे सुचिरं कृते॥न शस्त्रेण न वाऽस्त्रेण सुतीक्ष्णकंटके तथा॥३१॥तप्तद्रवे तप्तलोहे तप्तपाषाण एव च॥प्रतप्तप्रतिमाश्लेषे यत्पूर्वपतनेऽपि च ॥३२॥ न दग्धो न चभग्नः स भुंक्ते संतापमेव च ॥ कथितो देहवृत्तांतः कारणं च यथागमम् ॥३३॥ कुंडानां लक्षणं सर्वं बोधाय कथयामि ते ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ धर्मराज उवाच ॥ पूर्णेन्दुमंडलाकारं सर्वं कुंडं च वर्तुलम् ॥ निम्नं पाषाणभेदैश्च पाचितं बहुभिः सति ॥ १ ॥ न नश्वरं चाऽऽप्रलयं निर्मितं चेश्वरेच्छया ॥ क्लेशदं पातकानां च नानारूपं तदालयम् ॥ २ ॥ ज्वलदंगाररूपं च शतहस्तशिखान्वितम् ॥ परितः क्रोशमानं च वह्निकुंडं प्रकीर्तितम् ॥ ३ ॥ महाशब्दं प्रकुर्वद्भिः पापिभिः परिपूरितम् ॥ रक्षितं मम दूतैश्च ताडितैश्चापि संततम् ॥ ४ ॥ प्रतप्तोदकपूर्णं च हिंस्रजंतुसमन्वितम् ॥ महाघोरं काकुशब्दं प्रहारेण दृढेन च ॥ ५ ॥

सम्यग्यथावदभिवर्ण्यंते ॥ १ ॥ अथ कुंडाकारविषयकस्य सावित्र्या कृतप्रश्नस्योत्तरमाह । पूर्णेन्दुमंडलेति ॥ अतिनिम्नामित्यपि पाठः ॥ पाषणभेदैर्विलक्षणपाषाणरूपांगारैः पाचितं ज्वलितामित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ऊर्ध्वं शतहस्तपरिमिताः शिखा ज्वालास्ताभिः समन्वितम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तप्तकुंडाकारमाह । प्रतप्तोदकेति ॥ काकुशब्दं तत्र स्थितानां प्राणिनां शब्दस्याऽनुकरणं काकु इति ॥ ५ ॥

तद्दूतैरित्यत्र तादिति पूर्वान्वयि ॥ तप्तक्षारोदकमाह । तप्तक्षारेति ॥ पुनः काकैश्च संकुलम् । नक्रैश्च संकुलमित्यपि पाठः॥६॥ भयानककुंडमाह । संकुलं पापिभिरिति ॥ ७ ॥ विट्कुंडमाह । विड्भिरिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ मूत्रकुंडमाह । तप्तमूत्रेति ॥ १० ॥ ११ ॥ श्लेष्मकुंडमाह । श्लेष्मपूर्णमिति ॥ १२ ॥ वेष्टितैः श्लेष्मणेति शेषः ॥ गरकुंडमाह ॥ क्रोशार्धमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ दूषिकाकुंडमाह । नेत्रयोरिति ॥ १५ ॥ वसाकुंडमाह । वसारसेनेति ॥ क्रोशतुर्यं क्रोशचतुर्थांशमानमित्यर्थः ॥१६॥

क्रोशार्धमानं तद्दूतैस्ताडितैर्मम पार्षदैः॥तप्तक्षारोदकैः पूर्णं पुनःकाकैश्च संकुलम्॥६॥संकुलं पापिभिश्चैव क्रोशमानं भयानकम् ॥ त्राहीति शब्दं कुर्वद्भिर्मम दूतैश्च ताडितैः ॥७॥ प्रचलद्भिरनाहारैः शुष्ककंठोष्ठतालुकैः ॥ विड्भिरे वकृतं पूर्णं क्रोशमानं च कुत्सितम्॥८॥अतिदुर्गंधिसंसक्तं व्याप्तं पापिभिरन्वहम्॥ताडितैर्मम दूतैश्च तदाहारैः सुदारुणैः ॥ ९ ॥ रक्षेति शब्दं कुर्वद्भिस्तत्कीटैरेव भक्षितैः ॥ तप्तमूत्रद्रवैः पूर्णं मूत्रकीटैश्च संकुलम् ॥ १० ॥ युक्तं महापातकिभिस्तत्कीटैर्भक्षितैः सदा ॥ गव्यूतिमानं ध्वांताक्तं शब्दकृद्भिश्च संततम्॥११॥मद्दूतैस्ताडितैर्घोरैः शुष्ककंठोष्ठतालुकैः॥ श्लेष्मपूर्णं प्रशमितं तत्कीटैः पूरितं तदा॥१२॥तद्भोजिभिः पापिभिश्च वेष्टितं वेष्टितैः सदा ॥ क्रोशार्धं गरकुंडं च गरभोजिभिरन्वितम् ॥ १३ ॥ गरकीटैर्भक्षितैश्च पापिभिः पूर्णमेव च ॥ ताडितैर्मम दूतैश्च शब्दकृद्भिश्च कंपितैः ॥ १४ ॥ सर्पाकारैर्वज्रदंष्ट्रैः शुष्ककंठैः सुदारुणैः ॥ नेत्रयोर्मलपूर्णं च क्रोशार्धं कीटसंयुतम् ॥ १५ ॥ पापिभिः संकुलं शश्वद्भ्रवद्भिः कीटभक्षितैः ॥ वसारसेन संपूर्णं क्रोशतुर्यं सुदुःसहम् ॥१६॥ तद्भोजिभिः पातकिभिर्मम दूतैश्च ताडितैः ॥ शुक्रकुंडं क्रोशमितं शुक्रकीटैश्च संयुतम् ॥ १७ ॥ पापिभिः संकुलं शश्वद्द्रवद्भिः कीटभक्षितैः॥दुर्गंधि रक्तवर्णं च वापीमानं गभीरकम् ॥ १८ ॥ तद्भोजिभिः पापिभिश्च संकुलं कीटभक्षितम् ॥ पूर्णं नेत्राश्रुभिस्तप्तं बहुपापिभिरन्वितम् ॥ १९ ॥ वापीतुर्यप्रमाणं च रुदद्भिः कीटभक्षितैः ॥ नृणां गात्रमलैर्युक्तं तद्भक्षैः पापिभिर्युतम् ॥ २० ॥

शुक्रकुंडमाह । शुक्रेति । द्रवद्भिर्धावद्भिः ॥ रक्तकुंडमाह । दुर्गंधीति ॥ वापीमानं प्रमाणम् । पूर्वमुक्तं तन्मानम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ कीटभक्षितैः पापिभिः संकुलमित्यन्वयः ॥ अश्रुकुंडमाह । पूर्णं नेत्राश्रुभिरिति ॥ १९ ॥ वापीतुर्येति ॥ पूर्वोक्तवापीमानं चतुर्थांशमानमित्यर्थः ॥ गात्रमलकुंडमाह ॥ नृणामिति ॥ २० ॥

कर्णविट्कुंडमाह । कर्णाविडिति ॥ २१ ॥ ब्रुवद्भिर्हाहेतिशब्दं कुर्वाणैः ॥ मज्जापूर्णमिति ॥ २२ ॥ मांसकुंडमाह । परिपूर्णमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥
नखादिकुंडचतुष्टयमाह ॥ वापीतुर्येति ॥ चतुष्टयं नखकुण्डलोमकुंडास्थिकुंडाद्यात्मकमित्यर्थः ॥ २५ ॥ प्रतप्ततात्रकुण्डमाह ॥ प्रतप्तेति ॥ २६ ॥ २७ ॥
गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम् ॥ लोहकुंडमाह । प्रतप्तेति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ चर्मकुंडमाह । चर्मकुंडामिति ॥ तप्तसुराकुंडमाह । तप्तसुरेति ॥३१॥ कंटककुंडमाह।अतः

ताडितैर्ममदूतैश्च व्यग्रैश्च कीटभक्षितैः ॥ कर्णविट्परिपूर्णं च तद्भक्षैः पापिभिर्वृतम् ॥ २१ ॥ पापीतुर्यप्रमाणं च ब्रुवद्भिः कीट
भक्षितैः ॥ मज्जापूर्णं नराणां च महादुर्गंधिसंयुतम् ॥२२॥ महापातकिभिर्युक्तं वापीतुर्यप्रमाणकम्॥परिपूर्णं स्निग्धमांसैर्मम दूतैश्च
ताडितैः॥२३॥पापिभिः संकुलं चैव वापीमानं भयानकैः॥कन्याविक्रयिभिश्चैव तद्भक्ष्यैः कीटभक्षितैः॥२४॥पाहीति शब्दं कुर्वद्भि
स्त्रासितैश्च भयानकैः ॥ वापीतुर्यप्रमाणं च नखादिकचतुष्टयम्॥२५॥पापिभिः संयुतं शश्वन्मम दूतैश्च ताडितैः॥प्रतप्तताम्रकुण्डं च
ताम्रोपर्युल्मुकान्वितम्॥२६॥ ताम्राणां प्रतिमालक्ष्यैः प्रतप्तैर्व्याप्तं तदा॥प्रत्येकं प्रतिमाश्लिष्टै रुदद्भिः पापिभिर्युतम्॥२७॥ गव्यूति
मानं विस्तीर्णं मम दूतैश्च ताडितैः ॥ प्रतप्तलोहधारं च ज्वलदंगारसंयुतम्॥२८॥लोहानां प्रतिमाश्लिष्टै रुदद्भिः पातिभिर्युतम् ॥
प्रत्येकं प्रतिमाश्लिष्टैः शश्वत्प्रज्वलितैर्भिया ॥ २९ ॥ रक्ष रक्षेति शब्दं च कुर्वद्भिर्दूतताडितैः ॥ महापातकिभिर्युक्तं द्विगव्यूतिप्र
माणकम् ॥ ३० ॥ भयानकं ध्वांतयुक्तं लोहकुंडं प्रकीर्तितम् ॥ चर्मकुंडं तप्तसुरा कुंडं वाप्यर्धमेव च ॥ ३१ ॥ तद्भोजिपापिभि
र्व्याप्तं मम दूतैश्च ताडितैः ॥ अतः शाल्मलिकुंडं च वृक्षकंटकशोभितम् ॥ ३२ ॥ लक्षपौरुषमानं च क्रोशमानं च दुःखदम् ॥
धनुर्मानैः कंटकैश्च सुतीक्ष्णैः परिवेष्टितम् ॥ ३३ ॥ प्रत्येकं विद्धगात्रैश्च महापातकिभिर्युतम् ॥ वृक्षाग्रान्निपतद्भिश्च मम दूतैश्च
पातितैः ॥ ३४ ॥ जलं देहीति शब्दं च कुर्वद्भिः शुष्कतालुकैः ॥ महाभियाऽतिव्यग्रैश्च दण्डैः संभग्नमस्तकैः ॥ ३५॥ प्रचलद्भि
र्यथा तप्ततैलजीविभिरेव च ॥ विषोदैस्तैक्षकाणां च पूर्वं च क्रोशमानकम् ॥ ३६ ॥

शाल्मला^{त} ॥३२॥ धनुर्मानैर्हस्तचतुष्टयपरिमितैः कण्टकैरित्यर्थः ॥३३॥ वृक्षाग्राच्छाल्मलीवृक्षाग्रान्निपतद्भिः कण्टकैरित्यर्थः ॥३४॥३५॥ तत्र दृष्टांतो यथेति ॥ विषोदं
कुण्डमाह ॥ विषोदैरिति ॥ ३६ ॥

प्रतप्ततैलकुंडमाह । प्रतप्तेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कुंतकुंडमाह । शूलाकारैरिति ॥ ३९ ॥ तल्पमास्तरणम् । कुंतं शस्त्रविशेषः ॥ ४० ॥ कृमिकुंडमाह । कीटैरिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ पूयकुंडमाह । द्विगव्यूतीति ॥ ४३ ॥ सर्पकुंडमाह । तालेति ॥ ४४ ॥ मशककुंडदंशकुंडगरलकुंडान्यह । कुंडत्रयमिति ॥ ४५ ॥

तद्भक्षैः पापिभिर्युक्तं मम दूतैश्च ताडितैः॥प्रतप्ततैलपूर्णं च कीटादिपरिवर्जितम्॥३७॥महापातकिभिर्युक्तं दग्धांगारैश्च वेष्टितम्॥
काकुशब्दं प्रकुर्वद्भिश्चलद्भिर्दूतपीडितैः ॥ ३८॥ ध्वांतयुक्तं क्रोशमानं क्लेशदं च भयानकम् ॥ शूलाकारैः सुतीक्ष्णाग्रैर्लोहशस्त्रैश्च
वेष्टितम्॥३९॥शस्त्रतल्पस्वरूपं च क्रोशतुर्यप्रमाणकम्॥वेष्टितं तत्पातकिभिः कुंतविद्धैश्च वेष्टितैः॥४०॥ताडितैर्मम दूतैश्च शुष्ककं
ठोष्ठतालुकैः ॥ कीटैश्च शंकुप्रमितैः सर्पमानैर्भयंकरैः ॥४१॥ तीक्ष्णदंतैश्च विकृतैर्व्याप्तं ध्वांतयुतं सति ॥ महापातकिभिर्युक्तं मम
दूतैश्च ताडितैः॥४२॥द्विगव्यूतिप्रमाणं च पूयकुंडं प्रचक्षते॥तद्भक्ष्यैः प्राणिभिर्युक्तं मम दूतैश्च ताडितैः॥४३॥तालवृक्षप्रमाणैश्च सर्प
कोटिभिरावृतम्॥सर्ववेष्टितगात्रैश्च पापिभिः सर्पभक्षितैः॥४४॥संकुलं शब्दकृद्भिश्च ममदूतैश्च ताडितैः॥कुंडत्रयं मशादीनां पूर्णं च
मशकादिभिः॥४५॥ सर्वंच क्रोशार्धमानं च महापातकिभिर्युतम्॥हस्तपादादिबद्धैश्च क्षतजौघेन लोहितैः॥४६॥हाहेति शब्दं कुर्वद्भि
स्ताडितैर्मम पार्षदैः॥वज्रवृश्चिकयोः कुंडं ताभ्यां च परिपूरितम्॥४७॥वाप्यर्धं पापिभिर्युक्तं वज्रवृश्चिकदंशितैः॥कुंडत्रयं शरादीनां
तैरेव परिपूरितम् ॥ ४८ ॥ तैर्विद्धैः पापिभिर्युक्तं वाप्यर्धं रक्तलोहितैः॥ तप्ततोयोदकैः पूर्णं सध्वान्तं गोलकुंडकम् ॥४९॥ कीटैः
संकुलमानैश्च भक्षितैः पापिभिर्युतम् ॥ वाप्यर्धमानं भीतैश्च पापिभिः कीटभक्षितैः ॥ ५० ॥ रुदद्भिः क्रोशमानैश्च मम दूतै
श्च ताडितैः ॥ अतिदुर्गंधिसंयुक्तं दुःखदं पापिनां सदा ॥५१॥ दारुणैर्विकृताकारैर्भक्षितं पापिभिर्युतम् ॥ वाप्यर्धं परिपूर्णं च
जलस्थैर्नक्रकोटिभिः ॥ ५२ ॥ विण्मूत्रश्लेष्मभक्षैश्च संयुतं शतकोटिभिः ॥ काकैश्च विकृताकारैर्भक्षितैः पापिभिर्युतम् ॥ ५३ ॥

॥ ४६ ॥ वज्रदंष्ट्रकुंडवृश्चिककुंडद्वयमाह ॥ वज्रेति ॥ ४७ ॥ दंशितैर्दंष्ट्रैरित्यर्थः ॥ शरकुंडशूलकुंडखड्गकुंडान्याह । कुंडत्रयमिति ॥ ४८ ॥ वाप्यर्धमानं कुंडत्रयम् ॥ गोलकुंडमाह । तप्ततोयोदकैरिति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ नक्रकुंडमाह । दारुणैरिति ॥ ५२ ॥ काककुण्डमाह ॥ विण्मूत्रेति ॥ ५३ ॥

मन्थान कुंडमाह । मन्थानेति ॥ बीजकुंडमाह । बीजेति ॥ मन्थानबीजौ कीटविशेषौ ॥५४॥ वज्रकुंडमाह ॥ धनुःशतमिति॥जीवयुक्तं वज्राकारदंष्ट्रान्वितजीवयुक्तमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ तप्तपाषाणकुण्डमाह । वापीद्विगुणेति ॥ ५६ ॥ तीक्ष्णपाषाणकुण्डमाह ॥ क्षुरधारोपमैरिति ॥ परं तीक्ष्णपाषाणकुण्डमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ लालाकुण्डमाह । लालाकुण्डं च लोहितैरिति ॥ लोहितयुक्तैः प्राणिभिरन्वितमित्यर्थः ॥ मसीकुण्डमाह । तप्तांजनेति ॥ तप्तो योऽञ्जनाचलस्तदाकारैः पाषाणैरन्वितमित्यर्थः ॥

मंथानकुंडं बीजकुंडं ताभ्यां पूर्णं धनुःशतम् ॥ भक्षितैः पापिभिर्युक्तं शब्दकृद्भिश्च संततम् ॥५४॥ धनुःशतं जीवयुक्तं पापिभिः संकुलं सदा ॥ शब्दकृद्भिर्वज्रदंष्ट्रैः सांद्रध्वांतमयं परम्॥५५॥ वापीद्विगुणमानं च तप्तप्रस्तरनिमितम्॥ज्वलदङ्गार सदृशं चलद्भिः पापिभिर्युतम् ॥५६॥ क्षुरधारोपमैस्तीक्ष्णैः पाषाणैर्निर्मितं परम् ॥महापातकिभिर्युक्तं लालाकुंडं च लोहितैः ॥५७॥ क्रोशमात्रं च गंभीरं मम दूतैश्च ताडितैः ॥ तप्तांजनाचलाकारैः परिपूर्णं धनुःशतम् ॥५८॥ चलद्भिः पापिभिर्युक्तं मम दूतैश्च ताडितैः ॥ पूर्णं चूर्णद्रवैः क्रोशमानं पापिभिरन्वितम् ॥ ५९ ॥ तद्भोजिभिः प्रदग्धैश्च मम दूतैश्च ताडितैः॥ कुण्डं कुलालचक्रं च घूर्णमानं च संततम् ॥ ६० ॥ सुतीक्ष्णं षोडशारं च चूर्णितैः पापिभिर्युतम् ॥ अतीव वक्रं निम्नं च द्विगव्यूतिप्रमाणकम् ॥६१॥ कंदराकारनिर्माणं तप्तोदैश्च समन्वितम् ॥ महापातकिभिर्युक्तं भक्षितैर्जलजंतुभिः ॥ ६२ ॥ ज्वलद्भिः शब्दकृद्भिश्च ध्वांतयुक्तं भयानकम् ॥ कोटिभिर्विकृताकारैः कच्छपैश्च सुदारुणैः ॥ ६३ ॥ जलस्थैः संयुतं तैश्च भक्षितैः पापिभिर्युतम् ॥ ज्वालाकलापैस्तेजोभिर्निर्मितैः क्रोशमानकम् ॥ ६४ ॥ शब्दकृद्भिः पातकिभिः संयुतं क्लेशदं सदा ॥ क्रोशमानं च गंभीरं तप्तभस्मभिरन्वितम् ॥ ६५ ॥ शश्वज्ज्वलद्भिः संयुक्तं पापिभिर्भस्मभक्षितैः ॥ तप्तपाषाणलोहानां समूहैः परिपूरितैः ॥ ६६ ॥

॥५८॥ यमदूतैश्च ताडितैर्महापातकिभिर्युक्तमित्यनुक्तस्थले सर्वत्र बोध्यम् ॥ चूर्णकुण्डमाह॥ पूर्णं चूर्णेति ॥ तप्तचूर्णरेणुभिरित्यर्थः ॥५९॥ चक्रकुण्डमाह । कुलालेति॥ घूर्णमानं भ्रममाणम् ॥ ६० ॥ वक्रकुण्डमाह ॥ अतीव वक्रमेति ॥ ६१ ॥ कन्दरा दरीः ॥ ६२ ॥ कुर्मकुण्डमाह । कोटिभिरिति ॥ ६३ ॥ जलस्थैः कच्छपैः संयुतं तैः कच्छपैर्भक्षितैः पापिभिर्युतमित्यन्वयः ॥ ज्वालाकुण्डमाह । ज्वालाकलापैरिति ॥ ६४ ॥ भस्मकुण्डमाह ॥ क्रोशमानमिति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

दग्धकुंडमाह । क्रोशमानं ध्वांतयुक्तमिति ॥ क्रोशमानं पापिभिः शब्दायमानम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ तप्तसूचिकुण्डमाह । प्रतप्तसूचीति ॥ असिपत्रकुंड
माह । असीवति ॥ तस्य तालतरोः पत्रस्य धारा असीवासिलताधारेव भवति ॥ तस्य तालतरोः क्रोशार्धमानाधोदेशे पतत्तालसमन्वितं तदसिपत्रकुंडं भवतीत्यर्थः ॥
दीर्घस्तु च्छांदसः ॥ क्षुरधारकुंडमाह धनुःशतेति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ सूचिमुखकुंडमाह । सूचिमुखेति ॥७५॥ गोकामुखकुंडमाह । कस्यचिदिति॥

पापिभिर्दग्धगात्रैश्च युक्तं च शुष्कतालुकैः ॥ क्रोशमानं ध्वांतयुक्तं गंभीरमतिदारुणम् ॥ ६७ ॥ ताडितैश्च प्रदग्धैश्च दग्धकुंडं
प्रकीर्तितम् ॥ अतीवोर्मियुतं तोयं प्रतप्तक्षारसंयुतम् ॥ ६८ ॥ नानाप्रकारैर्विरुतैर्जलजंतुभिरन्वितम् ॥ द्विगव्यूतिप्रमाणं च गंभी
रं ध्वांतसंयुतम् ॥ ६९ ॥ तद्भक्ष्यैः पापिभिर्युक्तं दंशितैर्जलजंतुभिः ॥ ज्वलद्भिः शब्दकृद्भिश्च न पश्यद्भिः परस्परम् ॥ ७० ॥
प्रतप्तसूचीकुंडं च कीर्तितं च भयानकम् ॥ असीवधारा पत्रस्याऽप्युच्चैस्तालतरोरधः ॥ ७१ ॥ क्रोशार्धमानं कुण्डं च पतत्पत्र
समन्वितम् ॥ पापिनां रक्तपूर्णं च वृक्षाग्रात्पततां ध्रुवम् ॥ ७२ ॥ परित्राहीति शब्दं च कुर्वतामसतामपि ॥ गंभीरं ध्वांतयुक्तं
च रक्तकीटसमन्वितम् ॥ ७३ ॥ तदसीपत्रकुण्डं च कीर्तितं च भयानकम् ॥ धनुःशतप्रमाणं च क्षुरधारास्त्रसंयुतम् ॥ ७४ ॥
पापिनां रक्तपूर्णं च क्षुरधारं भयानकम् ॥ सूचीमुखास्त्रसंयुक्तं पापिरक्तौघपूरितम् ॥ ७५ ॥ पंचाशद्धनुरायामं क्लेशदं च सु
चीमुखम् ॥ कस्यचिज्जंतुभेदस्य गोकाख्यस्य मुखाकृति ॥ ७६ ॥ कूपरूपं गभीरं च धनुर्विंशत्प्रमाणकम् ॥ महापातकिनां चै
व महाक्लेशप्रदं परम् ॥ ७७ ॥ तत्कीटभक्षितानां च नम्रास्यानां च संततम् ॥ कुण्डं नक्रमुखाकारं धनुःषोडशमानकम् ॥७८॥
गंभीरं कूपरूपं च पापिनां संकुलं सदा ॥ धनुःशतप्रमाणं च कीर्तितं गजदंशनम् ॥ ७९ ॥ धनुस्त्रिंशत्प्रमाणं च कुण्डं च
गोमुखाकृति ॥ पापिनां क्लेशदं शश्वद्गोमुखं परिकीर्तितम् ॥ ८० ॥

गोकाख्यस्य गोकानामकस्य कस्यचिज्जंतुविशेषस्य मुखस्येव मुखं यस्य तद्गोकामुखमित्यभिप्रायः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ तत्कीटभक्षितानां गोकामुखकीटभक्षितानां
पातकिनामित्यर्थः ॥ नक्रमुखाकारकुंडमाह । कुंडं नक्रेति ॥ ७८ ॥ गजदंशकुंडमाह । धनुःशतमिति ॥ पापिभिः संयुतमित्यादिकमत्राऽप्युदाहार्यम् ॥ ७९ ॥
गोमुखाकारं कुंडमाह । धनुस्त्रिंशदिति ॥ ८० ॥

कुंभीपाककुंडमाह । कालचक्रेणेति ॥ कालाकारभयंकरचक्रेणेत्यर्थः ॥ ८१ ॥ तस्मिन्कुभीपाकेऽन्यानि कुडान्यप्यंतर्भूतानि संतीत्याह । कुत्रचित्तप्ततैलमिति ॥ ॥ ८२ ॥ मूर्च्छितैः पापिनां प्रधानैः कृमिभिश्च युतमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ कालसूत्रकुंडमाह । कालनिर्मितेति ॥ कालेन निर्मितमतिकर्कशं सूत्रमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ मत्स्योदकुंडमाह । अवट इति ॥ स एव मत्स्योद इत्यर्थः ॥ तल्लक्षणमाह ॥ प्रतप्तेति ॥ चतुर्विंशद्धनुःप्रमाणकं विस्तेरणेत्यर्थः

कालचक्रेण संयुक्तं भ्रममाणं भयानकम् ॥ कुंभाकारं ध्वांतयुक्तं द्विगव्यूतिप्रमाणकम् ॥ ८१ ॥ लक्षपौरुषमानं च गंभीरं विस्तृतं सति ॥ कुत्रचित्तप्ततैलं च ताम्रादिकुंडमेव च ॥ ८२ ॥ पापिनां च प्रधानैश्च मूर्च्छितैः कृमिभिर्युतम् ॥ परस्परं च नश्यद्भिः शब्दकृद्भिश्च संततम् ॥ ८३ ॥ ताडितैर्यमदूतैश्च मुसलैर्मुद्गरैस्तथा ॥ घूर्णमानैः पतद्भिश्च मूर्च्छितैश्च क्षणंक्षणम् ॥ ॥ ८४ ॥ पातितैर्यमदूतैश्च रुदंत्यस्मात्क्षणं पुनः ॥ यावंतः पापिनः संति सर्वकुण्डेषु सुन्दरि ॥ ८५ ॥ ततश्चतुर्गुणाः संति कुंभीपाके च दुखःदे ॥ सुचिरं वध्यमानास्ते भोगदेहा न नश्वराः ॥ ८६ ॥ सर्वकुण्डं प्रधानं च कुभीपाकं प्रकीर्तितम् ॥ कालनिर्मितसूत्रेण निबद्धा यत्र पापिनः ॥ ८७ ॥ उत्थापिताश्च दूतैश्च क्षणमेव निमज्जिताः ॥ निश्वासबद्धाः सुचिरं तथा मोहं गताः पुनः ॥ ८८ ॥ अतीव क्लेशसंयुक्ता देयभोगेन सुन्दरि ॥ प्रतप्ततोययुक्तं च कालसूत्रप्रकीर्तितम् ॥ ८९ ॥ अवटः कूपभेदश्च मत्स्योदः स उदाहृतः ॥ प्रतप्ततोयपूर्णं च चतुर्विंशत्प्रमाणकम् ॥ ९० ॥ व्याप्तं महापातकिभिर्व्यादग्धांगैश्च संततम् ॥ मद्दूतैस्ताडितैः शश्वदवटोदं प्रकीर्तितम् ॥ ९१ ॥ यत्रोदस्पर्शमात्रेण सर्वव्याधिश्च पापिनाम् ॥ भवेदकस्मात्पततां यस्मिन्कुंडे धनुःशते ॥ ९२ ॥ अरुंतुदैर्भक्षितैस्तु प्राणिभिर्यच्च संकुलम् ॥ हाहेति शब्दं कुर्वद्भिस्तदेवारुंतुदं विदुः ॥ ९३ ॥ तप्तपांसुभिराकीर्णं ज्वलद्भिस्तुषदग्धकैः ॥ तद्भक्षैः पापिभिर्युक्तं पांसुभोजधनुःशतम् ॥ ९४ ॥ पातमात्रेण पापी च पाशेन वेष्टितो भवेत् ॥ क्रोशमात्रेण कुंभं च तत्पाशवेष्टनं विदुः ॥ ९५ ॥

॥ ९० ॥ ९१ ॥ धनुःशते तत्प्रमाणे गर्ते इत्यर्थः ॥ ९२ ॥ कृमिकंतुकं कुंडमाह ॥ अरुंतुदेति । अरुंतुदं कृमिकंतुकम् ॥ ९३ ॥ पांसुभोज्यं कुंडमाह । तप्तपांसुभिरिति ॥ ९४ ॥ पाशवेष्टनं कुंडमाह । पातमात्रेणेति ॥ पतनमात्रेणेत्यर्थः ॥ ९५ ॥

शूलप्रोतमाह । पातमात्रेणेति ॥ ९६ ॥ प्रकंपनं कुंडमाह । पततामिति ॥ ९७ ॥ उल्कामुखं कुंडमाह । ददत्येव हीति ॥ उल्काज्वलत्काष्ठानि ॥ ९८ ॥ अंधकूपमाह । लक्षपौरुषमानं चेति ॥ गम्भीरमद इत्यर्थः ॥ धनुःशतं विस्तीर्णम् ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ वेधनं कुंडमाह । नानाप्रकारेति ॥ २ ॥ ताडनं कुंडमाह । दंडेनेति ॥

पातमात्रेण पापी च शूलेन वेष्टितो भवेत् ॥ धनुर्विंशत्प्रमाणं च शूलप्रोतं प्रकीर्तितम् ॥ ९६ ॥ पततां पापिनां यत्र भवेदेव
प्रकंपनम् ॥ अतीव हिमतोयाक्तं क्रोशार्धं च प्रकंपनम् ॥ ९७ ॥ ददत्येव हि मे दूता यत्रोल्काः पापिनां मुखे ॥ धनुर्विंशत्प्रमाणं
तदुल्काभिश्च सुसंकुलम् ॥ ९८ ॥ लक्षपौरुषमानं च गंभीरं च धनुःशतम् ॥ नानाप्रकारकृमिभिः संयुक्तं च
भयानकम् ॥ ९९ ॥ अत्यंधकारव्याप्तं च कूपाकारं च वर्तुलम् ॥ तद्भक्ष्यैः पापिभिर्युक्तं प्रणश्यद्भिः परस्परम् ॥ १०० ॥
तप्ततोयप्रदग्धैश्च ज्वलद्भिः कीटभक्षितैः ॥ ध्वांतेन चक्षुषा चांधैरंधकूपः प्रकीर्तितः ॥ १ ॥ नानाप्रकारशस्त्रौघैर्यत्र विद्धाश्च
पापिनः ॥ धनुर्विंशत्प्रमाणं च वेधनं तत्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥ दंडेन ताडिता यत्र मम दूतैश्च पापिनः ॥ धनुःषोडशमानं
च तत्कुंडं दंडताडनम् ॥ १०३॥ निरुद्धाश्च महाजालैर्यथा मीनाश्च पापिनः ॥ धनुर्विंशत्प्रमाणं च जालरंध्रं प्रकीर्तितम्॥१०४॥
पततां पापिनां कुंडे देहश्चूर्णो भवेदिह ॥ लोहबंदीनिबद्धानां कोटिपौरुषमानकम् ॥ १०५ ॥ गंभीरध्वांतसंयुक्तं धनुर्विंशत्प्रमाणकम् ॥
मूर्छितानां जडानां च देहचूर्णं प्रकीर्तितम् ॥ १०६ ॥ दलिताः पापिनो यत्र मम दूतैश्च ताडिताः ॥ धनुःषोडशमानं
च तत्कुण्डं दलनं स्मृतम् ॥ १०७ ॥ पतनेनैव पापी च शुष्ककंठोष्ठतालुकः ॥ वालुकासु च तप्तासु धनुस्त्रिंशत्प्रमाणकम् ॥८॥
शतपौरुषमानं च गम्भीरं ध्वांतसंयुतम् ॥ पोषणं कुण्डमेतद्धि पापिनां परदुःखदम् ॥ ९ ॥ नानाचर्मकषायोदपरिपूर्णं धनुःशतम् ॥
दुर्गन्धियुक्तं तद्भक्ष्यैः प्राणिभिः संकुलं कषम् ॥ ११० ॥

॥ ३ ॥ जालरंध्रकुंडमाह निरुद्धा इति ॥ ४ ॥ देहचूर्णकुंडमाह ॥ पततां पापिनामिति ॥ लोहबंदी लोहबेडीति भाषया ॥ १०५ ॥ धनुर्विंशत्प्रमाणं विस्तृतया ॥१०६॥ दलनं कुंडमाह । दलिता इति ॥१०७॥ शोषणं कुण्डमाह पातनेनैवेति ॥ ८ ॥ ९ ॥ कषं कुण्डमाह । नानाचर्मेति ॥ ११० ॥

शूर्पकुंडमाह । शूपाकारमुखामिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ ज्वालामुखकुण्डमाह । प्रतप्तवालुकेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ ११५ ॥ धूम्रांधं कुण्डमाह । तप्तेष्टकाभ्यंतारितामिति ॥१६॥ नागवेष्टनं कुण्डमाह । पातमात्राद्यत्रेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कंधे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ नवतिश्लोकवर्यैश्च षट्पद्यैः संयुतैस्तथा ॥ देव्याः कृत्वा महोत्कर्षं भक्तिरूपं च वर्ण्यते ॥१॥ पूर्वाध्याये नानायातनाप्रदानि कुण्डानि श्रुत्वाऽतिभीता सावित्री देवी भक्त्या सर्वमिदं भयादिकं नश्यतीति धर्मराजवदनात्पूर्वं कृत्वा यया भक्त्या सर्वमिदं नश्यति सा भक्तिरेव प्रथमं गुरुप्रसादं विना दुर्लभेत्यभिप्रायेण धर्मराजं गुरुं प्रति देवीभक्तिमेव याचते । देवीभक्तिं देहीति ॥

शूर्पाकारमुखं कुण्डं धनुर्द्वादशमानकम् ॥ तप्तलोहवालुकाभिः पूर्णं पातकिसंयुतम् ॥११॥ दुर्गंधियुक्तं तद्भक्ष्यैः पापिभिः संकुलं सति ॥ शूर्पाकारमुखं कुण्डं धनुर्द्वादशमात्रकम् ॥१२॥ प्रतप्तवालुकापूर्णं महापातकिभिर्युतम् ॥ अंतरग्निशिखानां च ज्वालाव्याप्तमुखं सदा ॥ १३ ॥ धनुर्विंशतिमात्रं च प्रमाणं यस्य सुंदरि ॥ ज्वालाभिर्दग्धगात्रैश्च पापिभिर्व्याप्तमेव च ॥ १४ ॥ तन्महाक्लेशदे शश्वत्कुण्डे ज्वालामुखे स्मृतम् ॥ पातमात्राद्यत्र पापी मूर्छितो वै नरो भवेत् ॥ ११५ ॥ तप्तेष्टकाभ्यंतरितं वाप्यर्धं जिह्मकुंडकम् ॥ धूम्रांधकारसंयुक्तं धूम्रांधैः पापिभिर्युतम् ॥१६॥ धनुःशतं श्वासरन्ध्रैर्धूम्रांधं परिकीर्तितम् ॥ पातमात्राद्यत्र पा पी नागैश्च वेष्टितो भवेत् ॥१७॥ धनुःशतं नागपूर्णं तन्नागैर्वेष्टितं भवेत् ॥ षडशीति च कुंडानि मयोक्तानि निशामय ॥ लक्षणं चाऽपि तेषां च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥११८॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे न०नारदनारायणसंवादे सावित्र्युपाख्याने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ सावित्र्युवाच ॥ देवीभक्तिं देहि मह्यं साराणां चैव सारकम् ॥ पुंसां मुक्तिद्वारबीजं नरकार्णवतारकम् ॥१॥ कारणं मुक्तिसाराणां सर्वाशुभविनाशनम् ॥ दारकं कर्मवृक्षाणां कृतपापौघहारणम् ॥२॥ मुक्तिश्च कतिधाप्यस्ति किंवा तासां च लक्षणम्॥ देवीभक्तिं भक्तिभेदं निषेकस्याऽपि खंडनम् ॥ ३ ॥

गुरुप्रसादमंतरा सा दुर्लभाऽस्तीति त्वमेव प्रसादं कृत्वा देहीत्यभिप्रायः ॥ भक्तिमेव वर्णयति । पुंसामिति ॥ द्वारबीजं भक्तिरूपं वस्त्विति शेषः ॥ नपुंसकप्रयोगात् ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ किंच मुक्तयः कातिविधाः सांति तासां लक्षणं च किं तथा भक्तेः स्वरूपं किं तद्भेदाश्च काति सांति तथा निषेकः कृतकर्मणां भोगो वक्ष्यमाणलक्षणस्तस्य खण्डनं नाशनं च केन भवति तदेतत्सर्वं वदेत्यभिप्रायेण पृच्छति । मुक्तिश्चेति ॥ ३ ॥

ननु त्वमेव बुद्ध्या जानीहीतिचेत्तत्राऽऽह । तत्त्वज्ञानेति ॥ विधिना दैवेन स्त्रीजातिवेदशास्त्रानंधिकारिण्यातिमूढा निर्मिता ॥ तथाच्च तादृशी सा कथमतिसूक्ष्मं वस्तु स्वबुद्ध्या ज्ञातुं समर्थेति भावः ॥ ननु तादृश्या मूढया मयापि किं वक्तव्यमितिचेत्तत्राऽऽह । किंचिज्ज्ञानमिति ॥ केवलं सारभूतं वस्तु गुर्वनुग्रहवशान्मूढेनाापि ज्ञातुं शक्यते तर्कादिकमेव तु बुद्धिसाध्यं तन्नास्तिचेन्मास्त्विति भावः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इति ॥ वेदविदांवरेत्यनेन नाचिकेतसे बालकाय त्वयैव कृपया ब्रह्मविद्योपदिष्टा तया च स ज्ञानिप्रवरो जात इति कठवल्ल्युक्ता कथा सूचिता ॥ ४ ॥ मादृश्याः पामराया अनाथाया उद्धारे महती धर्मवृद्धिस्तव स्यादित्याह । सर्वदानं चेति ॥ अनेन चोपदेश्यवस्तुनः सर्वसारभूतत्वं स्वस्य च तस्मिन्नातुरता सूचिता

तत्त्वज्ञानविहीना च स्त्रीजातिर्विधिनिर्मिता ॥ किंचिज्ज्ञानं सारभूतं वद वेदविदांवर ॥ ४ ॥ सर्वं दानं च यज्ञश्च तीर्थं स्नानं व्रतं तपः ॥ अज्ञानिज्ञानदानस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥ ५ ॥ पितुः शतगुणा माता गौरवे चेति निश्चितम् ॥ मातुः शतगुणः पूज्यो ज्ञानदाता गुरुः प्रभो ॥ ६ ॥ धर्मराज उवाच ॥ पूर्वं सर्वो वरो दत्तो यस्ते मनसि वांछितः ॥ अधुना शक्तिभक्तिस्ते वत्से भवतु मद्वरात् ॥ ७ ॥ श्रोतुमिच्छसि कल्याणि श्रीदेवीगुणकीर्तनम् ॥ वक्तॄणां पृच्छकानां च श्रोतॄणां कुलतारणम् ॥ ८ ॥ शेषो वक्त्रसहस्रेण नहि यद्वक्तुमीश्वरः ॥ मृत्युंजयो न क्षमश्च वक्तुं पंचमुखेन च ॥ ९ ॥ धाता चतुर्णां वेदानां विधाता जगतामपि ॥ ब्रह्मा चतुर्मुखेनैव नाऽलंविष्णुश्च सर्ववित् ॥ १० ॥ कार्त्तिकेयः षण्मुखेन नाऽपि वक्तुमलं ध्रुवम् ॥ न गणेशः समर्थश्च योगींद्राणां गुरोर्गुरुः ॥ ११ ॥

॥ ५ ॥ ननु तव परमेश्वरे यद्यपि प्रेमाऽस्ति तथापि गुरौ नास्तीति चेत्तत्राऽह । पितुः शतगुणेति ॥ मनसा त्वयि प्रेमा निरतिशय एव ममाऽस्ति बाह्यं सेवादिकं तु तव परमेश्वरस्य मया किं कर्तुं शक्यत इति भावः ॥ ६ ॥ इत्थं सावित्रीवाक्यं श्रुत्वा हृदये सगद्गदो धर्मराज आह धर्मराज उवाच पूर्वं सर्व इति ॥ हे वत्से यत्त्वया ज्ञानं प्रार्थ्यते स वांछितस्ते मनसि विद्यमानो वरो मया पूर्वमेव दत्तो नाऽतःपरमाधिकं ज्ञानमस्ति तत्रैव विश्वासं कुर्विति भावः ॥ यस्या भगवत्याः प्रसादेन तत्त्वज्ञांनं जायते तद्भक्तिरधुना प्रार्थ्यते चेत्साऽपि मद्वरप्रसादाद्भवत्वित्याह । अधुना शक्तिभक्तिस्ते इति ॥ ७ ॥ अथ यदि मूलप्रकतेर्जगन्मातुर्गुणश्रवणे तव वांछाऽस्तिचेत्तत्राह । श्रोतुमिच्छसीति ॥ ८ ॥ तस्या गुणवर्णनं तु महतामपि दुःशकमित्याह । शेषो वक्त्रसहस्रेणेति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

यद्गुणानां यस्या भगवत्या गुणानामित्यर्थः ॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥ लोकेषु कश्चिन्मनुष्यः किंचिद्विजानाति तदपेक्षयाऽतिरिक्तमधिकं तु ब्रह्मा विजानातीत्याह । कश्चिदिति॥ १७ ॥ तदपेक्षयाऽधिकं गणेशो जानातीत्याह । ततोऽतिरिक्तामिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत्रैव गोलोके एव तुद्गुणोत्कीर्तनं भगवतीगुणोत्कीर्तनं श्रीकृष्णेन शिवं प्रति कथितामित्यर्थः ॥ धर्मं चेति ॥ तच्छ्रुत्वा तस्या देव्याः प्रापकं धर्मं तंत्रादिषु शिवः शिवलोकमागत्य कथयामासेत्यर्थः ॥ २० ॥ तमेव धर्मं पृच्छते भास्वते सूर्याय धर्ममूर्तिर्भगवान्कथयामासेत्याह । धर्मस्त्विति ॥ यां भगवतीमाराध्य मत्पिता सूर्यस्तपसा प्राप भगवतीस्वरूपामिति शेषः ॥ २१ ॥

सारभूताश्च शास्त्राणां वेदाश्चत्वार एव च ॥ कलामात्रं यद्गुणानां न विदंति बुधाश्च ये ॥ १२ ॥ सरस्वती जडीभूता नाऽलं तद्गुणवर्णने ॥ सनत्कुमारो धर्मश्च सनंदश्च सनातनः ॥ १३ ॥ सनकः कपिलः सूर्यो येऽन्ये च ब्रह्मणः सुताः ॥ विचक्षणा न यद्वक्तुं किंचान्ये जडबुद्धयः ॥१४॥ न यद्वक्तुं क्षमाः सिद्धा मुनीन्द्रा योगिनस्तथा ॥ के चाऽन्ये च वयं के वा श्रीदेव्या गुणवर्णने ॥१५॥ ध्यायंते यत्पदांभोजं ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ अतिसाध्यं स्वभक्तानां तदन्येषां सुदुर्लभम् ॥ १६ ॥ कश्चित्किंचिद्विजानाति तद्गुणोत्कीर्तनं शुभम् ॥ अतिरिक्तं विजानाति ब्रह्मा ब्रह्मविशारदः ॥ १७ ॥ ततोऽतिरिक्तं जानाति गणेशो ज्ञानिनां गुरुः ॥ सर्वातिरिक्तं जानाति सर्वज्ञः शंभुरेव सः ॥ १८ ॥ तस्मै दत्तं पुरा ज्ञानं कृष्णेन परमात्मना ॥ अतीव निर्जनेऽरण्ये गोलोके रासमण्डले ॥ १९ ॥ तत्रैव कथितं किंचित्तद्गुणोत्कीर्तनं शुभम् ॥ धर्मं च कथयामास शिवलोके शिवः स्वम् ॥ २० ॥ धर्मस्तु कथयामास भास्वते पृच्छते तथा ॥ यमाराध्य मत्पिताऽपि संप्राप तपसा सति ॥ २१ ॥ पूर्वं स्वं विषयं चाऽहं न गृह्णामि प्रयत्नतः ॥वैराग्ययुक्ततपसे गंतुमिच्छामि सुव्रते ॥२२॥ तदा मां कथयामास पिता तद्गुणकीर्तनम् ॥ यथागमं तद्वदामि निबोधाऽतीव दुर्गमम् ॥ २३ ॥

स्व विषयं यमलोकाधिपत्यं देवैर्दीयमानं न गृह्णामि न गृहीतवान् ॥ कुतो यतोऽहं वैराग्ययुक्तस्ततो लोकानां पीडाकरमधिकारं कथं ग्रहीष्यामि किंतु तपसे गन्तुमिच्छामि इच्छां कृतवान् ॥ २२ ॥ तदा मामिति ॥ यदैवमिच्छां कृतवांस्तदा मत्पिता सूर्यस्तस्या भगवत्या गुणकीर्तनं स्वरूपानुभवो येन भवति तथा तत्कृतवांस्तदाऽहं भगवतीस्वरूपज्ञानेन निर्भयो भूत्वाऽधिकारं यमलोकस्य कृतवानित्यर्थः ॥ तदेव मत्पित्रोपादिष्टं त्वां प्रति कथयामीत्याह । यथागममिति ॥ २३ ॥

त्वद्गुणमिति॥सैव स्वयं भगवती स्वस्य गुणं न जानाति तदन्यस्य तु का कथा तथापि यथामति वक्ष्यामीति भावः॥ तत्र दृष्टांतमाह। यथाऽऽकाश इति॥२४॥मायाविशिष्टब्रह्मरूपिण्या भगवत्याः स्वरूपं प्रथमतः सकलकारणकारणं वर्णयति सर्वात्मेति ॥२५॥ नित्यो देहः स्वरूपं यस्य ॥२६॥ स एव परमात्मा मायाविशिष्टः प्रकृतिर्मूलप्रकृतिर्भगवतीत्यर्थः॥ तथा गजशरीरे प्रविष्टचैतन्यस्य गजेतिसंज्ञा तथा मायाशरीरे प्रविष्टचैतन्यस्य मायाप्रकृतिरिति संज्ञेति भावः॥ तस्य विकाराः प्राकृतपदवाच्याः सर्वे भवन्तीत्यर्थः॥ २७॥ तदेवोपपादयति॥ स्वयं पुमांश्चेति॥ स्वयमेवाऽऽत्मा प्रकृतियोगात्प्रकृतिशब्दवाच्य इत्यर्थः॥ २८॥ २९ ॥ सा सर्वकारणकृता

तद्गुणं सा न जानाति तदन्यस्य च का कथा॥ यथाकाशो न जानाति स्वांतमेव वरानने॥ २४॥ सर्वात्मा सर्वभगवान्सर्वकारणकारणः॥ सर्वेश्वरश्च सर्वाद्यः सर्ववित्परिपालकः॥ २५॥ नित्यरूपी नित्यदेही नित्यानंदो निराकृतिः॥ निरंकुशो निराशंको निर्गुणश्च निरामयः॥ २६॥ निर्लिप्तः सर्वसाक्षी च सर्वाधारः परात्परः॥ मायाविशिष्टः प्रकृतिस्तद्विकाराश्च प्राकृताः॥ २७॥ स्वयं पुमांश्च प्रकृतिस्तावभिन्नौ परस्परम्॥ यथा वह्निस्तस्य शक्तिर्न भिन्नाऽस्त्येव कुत्रचित्॥ २८॥ सेयं शक्तिर्महामाया सच्चिदानंदरूपिणी॥ रूपं बिभर्त्यरूपा च भक्तानुग्रहहेतवे॥ २९॥ गोपालसुन्दरीरूपं प्रथमं सा ससर्ज ह॥ अतीव कमनीयं च सुन्दरं सुमनोहरम्॥ ३०॥ नवीननीरदश्यामं किशोरं गोपवेषकम्॥ कंदर्पकोटिलावण्यं लीलाधाम मनोहरम्॥ ३१॥ शरन्मध्याह्नपद्मानां शोभामोचनलोचनम्॥ शरत्पार्वणकोटींदुशोभाप्रच्छादनाननम्॥ ॥ ३२॥ अमूल्यरत्ननिर्माणनानाभूषणभूषितम्॥ सस्मितं शोभितं शश्वदमूल्यपीतवाससा॥ ३३॥ परब्रह्मस्वरूपं च ज्वलंतं ब्रह्मतेजसा॥ सुखदृश्यं च शांतं च राधाकांतमनंतकम्॥ ३४॥ गोपीभिर्वीक्ष्यमाणं च सस्मिताभिश्च संततम्॥ रासमंडलमध्यस्थं रत्नसिंहासनस्थितम्॥ ३५॥ वंशीं क्वणंतं द्विभुजं वनमालाविभूषितम्॥ कौस्तुभेंद्रमणीन्द्रेण शश्वद्वक्षःस्थलोज्ज्वलम्॥ ३६॥ कुंकुमागुरुकस्तूरीचन्दनार्चितविग्रहम्॥ चारुचंपकमालाक्तं मालतीमाल्यमंडितम्॥ ३७॥

मूलप्रकृतिः सृष्टिसमये भूतोत्पत्तिक्रमेण ब्रह्मांडं सृष्ट्वा भक्तानुग्रहार्थं नानारूपाणि बभार। तत्र कस्मिंश्चित्कल्पे गोपालसुंदरीरूपमेव प्रथमतो बभारेत्याह। गोपालसुंदरीति॥ तदुक्तं तन्त्रराजे॥ कदाचिद्या ललिता पुंरूपा कृष्णविग्रहेति॥ कूर्मपुराणेऽपि प्रकृत्याः प्रथमो भाग उमा देवी यशस्विनी॥ व्यक्तः सर्वमयो विष्णुः स्त्रीसंज्ञो लोकभावन इति॥ गोपालसुंदरीसखीवेषधारी श्रीकृष्णः॥ कृष्णध्यानमाह। अतीवेति॥ ३०॥ ३१॥३२॥३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५॥४६ ॥ ४७ ॥४८॥ ४९ इन्द्रायुश्चेति ॥ तदुक्तं प्रपंचसारे ॥ युगानामेकसप्तत्या मन्वतरामिहोच्यते ॥

चारुचन्द्रकशोभाढ्यं चूडावंक्रिमराजितम् ॥ एवंभूतं च ध्यायंति भक्ता भक्तिमरिप्लुताः ॥ ३८ ॥ यद्भयाज्जगतां धाता विधत्ते सृष्टिमेव च ॥ कर्मानुसाराल्लिखितं करोति सर्वकर्मणाम् ॥ ३९ ॥ तपसां फलदाता च कर्मणां च यदाज्ञया ॥ विष्णुः पाता च सर्वेषां यद्भयात्पाति संततम् ॥ ४० ॥ कालाग्निरुद्रः संहर्ता सर्वविश्वेषु यद्भयात् ॥ शिवो मृत्युंजयश्चैव ज्ञानिनां च गुरोर्गुरुः ॥ ४१ ॥ यज्ज्ञानाज्ज्ञानवानस्ति योगीशो ज्ञानवित्प्रभुः ॥ परमानंदयुक्तश्च भक्तिवैराग्यसंयुतः ॥ ४२ ॥ यद्भयाद्वाति पवनः प्रवरः शीघ्रगामिनाम् ॥ तपनश्च प्रतपति यद्भयात्संततं सति ॥४३॥ यदाज्ञया वर्षतींद्रो मृत्युश्चरति जन्तुषु ॥ यदाज्ञया दहेद्वह्निर्जलमेवं सुशीतलम् ॥ ४४ ॥ दिशो रक्षंति दिक्पाला महाभीता यदाज्ञया ॥ भ्रमंति राशिचक्राणि ग्रहाश्च यद्भयेन च ॥ ४५ ॥ भयात्फलंति वृक्षाश्च पुष्पंत्यपि च यद्भयात् ॥ यदाज्ञां तु पुरस्कृत्य कालः काले हरेद्भयात् ॥ ४६ ॥ तथा जलस्थलस्थाश्च न जीवंति यदाज्ञया ॥ अकाले नाहरेद्विद्धं रणेषु विषमेषु च ॥४७॥ धत्ते वायुस्तोयराशिं तोयकूर्मं तदाज्ञया ॥ कूर्मोऽनंतं स च क्षोणीं समुद्रान्सा च पर्वतान् ॥ ४८ ॥ सर्वा चैव क्षमारूपा नानारत्नं बिभर्ति या ॥ यतः सर्वाणि भूतानि स्थीयंते हंति तत्र हि ॥ ४९ ॥ इंद्रायुश्चैव दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥ अष्टाविंशे शक्रपाते ब्रह्मणश्च दिवानिशम् ॥ ५० ॥ एवं त्रिंशद्दिनैर्मासो द्वाभ्यामाभ्यामृतुः स्मृतः॥ऋतुभिःषड्भिरेवाब्दं ब्रह्मणो वै वयः स्मृतम् ॥५१॥ब्रह्मणश्च निपाते च चक्षुरुन्मीलनं हरेः ॥ चक्षुरुन्मीलने तस्य लयं प्राकृतिकं विदुः ॥५२॥ प्रलये प्राकृते सर्वे देवाद्याश्च चराचराः ॥ लीना धाता विधाता च श्रीकृष्णनाभिपंकजे ॥५३॥ विष्णुः क्षीरोदशायी च वैकुण्ठे यश्चतुर्भुजः ॥ विलीना वामपार्श्वे च कृष्णस्य परमात्मनः ॥५४॥

ब्रह्मणो दिवसे प्रोक्ता मनवस्तु चतुर्दश ॥ तावती तस्य रात्रिश्च कथिता कालवेदिभिः ॥ तथाविधं तदब्दानां शतं त्वमपि जीवसीत्यंतम् ॥ ५० ॥ वयः स्मृतमिति ॥ एवं शतवर्षपरिमितमिति शेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ विराडंशाश्च महतीति ॥ क्षुद्राविराड्रूपाणि महति महाविराड्रूपे लीनानीत्यर्थः ॥ अत्र नवम स्कन्धे प्रथमाध्याये यस्माद्यस्माद्यस्योत्पत्तिरुक्ता तास्मिन्नेव तस्य लय उक्त इति बोध्यम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ एतादृशमहावैभववान् कृष्णस्तया

यस्य ज्ञाने शिवो लीनो ज्ञानाधीशः सनातनः ॥ दुर्गायां विष्णुमायायां विलीनाः सर्वशक्तयः ॥ ५५ ॥ सा च कृष्णस्य बुद्धौ च बुद्ध्यधिष्ठातृदेवता ॥ नारायणांशः स्कंदश्च लीनो वक्षसि तस्य च ॥ ५६ ॥ श्रीकृष्णांशश्च तद्बाहौ देवाधीशो गणेश्वरः ॥ पद्मांशाश्चैव पद्मायां सा राधायां च सुव्रते ॥ ५७ ॥ गोप्यश्चाऽपि च तस्यां च सर्वाश्च देवयोषितः ॥ कृष्णप्राणाधिदेवी सा तस्य प्राणेषु संस्थिता ॥५८॥ सावित्री च सरस्वत्यां वेदाः शास्त्राणि यानि च ॥ स्थिता वाणी च जिह्वायां तस्यैव परमात्मनः ॥ ५९ ॥ गोलोकस्य च गोपाश्च विलीनास्तस्य लोमसु ॥ तत्प्राणेषु च सर्वेषां प्राणा वाता हुताशनाः ॥ ॥ ६० ॥ जठराग्नौ विलीनाश्च जलं तद्रसनाग्रतः ॥ वैष्णवाश्चरणांभोजे परमानंदसंयुताः ॥ ६१ ॥ सारात्सारतरा भक्ती रसपीयूषपायिनः ॥ विराडंशाश्च महति लीनाः कृष्णे महाविराट् ॥ ६२ ॥ यस्यैव लोमकूपेषु विश्वानि निखिलानि च ॥ यस्य चक्षुष उन्मेषे प्राकृतः प्रलयो भवेत् ॥ ६३ ॥ चक्षुरुन्मीलने सृष्टिर्यस्यैव पुनरेव सः ॥ यावत्कालो निमेषेण तावदुन्मीलनेन च ॥ ६४ ॥ ब्रह्मणश्च शताब्दे च सृष्टेः सूत्रलयः पुनः ॥ ब्रह्मसृष्टिलयानां च संख्या नास्त्येव सुव्रते ॥६५॥ यथा भूरजसां चैव संख्यानं नैव विद्यते ॥ चक्षुर्निमेषे प्रलयो यस्य सर्वांतरात्मनः ॥ ६६ ॥ उन्मीलने पुनः सृष्टिर्भवेदेवेश्वरेच्छया ॥ स कृष्णः प्रलये तस्यां प्रकृतौ लीन एव हि ॥६७॥ एकैव च परा शक्तिर्निर्गुणः परमः पुमान् ॥ सदेवेदमग्र आसीदिति वेदविदो विदुः ॥ ६८ ॥ मूलप्रकृतिरव्यक्ताऽप्यव्याकृतपदाभिधा ॥ चिदभिन्नत्वमापन्ना प्रलये सैव तिष्ठति ॥६९॥ तद्गुणोत्कीर्तनं वक्तुं ब्रह्माण्डेषु च कः क्षमः ॥ मुक्तयश्च चतुर्वेदैर्निरुक्ताश्च चतुर्विधाः ॥ ७० ॥

मूलप्रकृत्या सृष्टिसमये प्रथमसुत्पादितः ॥ स प्रलयसमये तस्यामेव विलीनो भवतीत्याह । स कृष्ण इति ॥ ६७ ॥ तत्र श्रुतिं प्रमाणयाति । सदेवेदमिति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ एतादृश्या मूलप्रकृत्या गुणकीर्तनं कोऽपि कर्तुं कः समर्थो नेत्याह ॥ तद्गुणोत्कीर्तनामिति ॥ अधुना सावित्र्या पृष्टान्मुक्तिभेदानाह । मुक्तयश्चेति ॥ ७० ॥

मुक्त्यपेक्षया भक्तिर्गरीयसीति भक्तौ श्रद्धोत्पादनार्थमुक्त्वा मुक्तिभेदानाह । तत्प्रधानेति ॥ मुक्त्यपेक्षया प्रधानेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ विभोर्मूलप्रकृतेः सेवनं विनेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ शिवत्वादीन्यपि निर्वाणमोक्षांतानि स्थानानि भक्तास्तुच्छतया विदुरित्याह । शिवत्वमिति ॥ ७३ ॥ विदुस्तुच्छतयेति शेषः ॥ कुतो भक्तानां मुक्त्यपेक्षया भक्तौ निर्भर इतिचेत्तत्र हेतुमाह ॥ मुक्तिश्चेति अत्र यत इति शेषः ॥ ७४ ॥ निषेकखंडनस्य स्वरूपं सावित्र्या पृष्टं वक्तुं प्रथमतो निषेकस्वरूपं वक्ति ॥ विदुर्बुधा इति ॥ ७५ ॥ श्रीविभोर्मूलप्रकृतेः सेवनं सर्वकृतकर्मणां निषेकपदवाच्यानां खंडनं नाशनमित्यर्थः ॥ तस्मात्तदेव सर्वैराश्रयणीयमिति

तत्प्रधाना देवभक्तिर्मुक्तेरपि गरीयसी ॥ सालोक्यदा भवेदेका तथा सारूप्यदा परा ॥ ७१ ॥ सामीप्यदाऽथ निर्वाणप्रदा मुक्तिश्चतुर्विधा ॥ भक्तास्ता नहि वांछन्ति विना तत्सेवनं विभोः ॥ ७२ ॥ शिवत्वममरत्वं च ब्रह्मत्वं चाऽवहेलया ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिभयशोकादिकं धनम् ॥ ७३ ॥ दिव्यरूपधारणं च निर्वाणं मोक्षणं विदुः ॥ मुक्तिश्च सेवारहिता भक्तिः सेवाविवर्धिनी ॥७४॥ भक्तिमुक्त्योरयं भेदो निषेकखंडनं शृणु ॥ विदुर्बुधा निषेकं च भोगं च कृतकर्मणाम् ॥ ७५ ॥ तत्खंडनं च शुभदं श्रीविभोः सेवनं परम् ॥ तत्त्वज्ञानमिदं साध्वि स्थिरं च लोकवेदयोः ॥७६॥ निर्विघ्नं शुभदं चोक्तं गच्छ वत्से यथासुखम् ॥ इत्युक्त्वा सूर्यपुत्रश्च जीवयित्वा च तत्पतिम् ॥७७॥ तस्यै शुभाशिषं दत्त्वा गमनं कर्तुमुद्यतः ॥ दृष्ट्वा यमं च गच्छंतं सा सावित्री प्रणम्य च ॥ ७८ ॥ रुरोद चरणौ धृत्वा साधुच्छेदेन दुःखिता ॥ सावित्रीरोदनं श्रुत्वा यमश्चैव कृपानिधिः ॥ ७९ ॥ तामित्युवाच संतुष्टः स्वयं चैव रुरोद ह ॥ धर्म उवाच ॥ लक्षवर्षं सुखं भुक्त्वा पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥ ८० ॥ अन्ते यास्यसि तल्लोकं यत्र देवी विराजते ॥ गत्वा च स्वगृहं भद्रे सावित्र्याश्च व्रतं कुरु ॥ ८१ ॥

भावः ॥ उपसंहरति । तत्त्वज्ञानमिति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ साधुच्छेदेन साधुवियोगेन ॥ ७९ ॥ एतादृशीं सुशीलां कन्यां पुनः कदाऽहं द्रक्ष्यामीति कन्यावियोगजन्यदुःखेन यमोऽपि रोदनं कृतवानित्याह । स्वयंचैव रुरोद हेति ॥ तदुक्तम् ॥ पुत्रात्प्रियतरः शिष्यो यदि योग्यगुणो भवेदिति ॥ ८० ॥ तल्लोकं देवीलोकं मणिद्वीपसंज्ञकम् ॥ इतःपरं त्वं गत्वाऽन्यत्सर्वं हित्वा देवीव्रतानि कुर्वित्याह । गत्वेति ॥ देवीव्रतान्याह । सावित्र्याश्चेति ॥ ८१ ॥

॥ ८२ ॥ ८३ ॥ विभोः पदं मूलप्रकृतेः स्थानम् ॥ मंगलदायिनीं मंगलचंडिकाम् ॥ ८४ ॥ षष्ठीं देवसेनाभिधाम् ॥ ८५ ॥ कार्त्तिक्यां कार्त्तिकपौर्णमास्यां राधाम् ॥ शुक्लाष्टम्यामिति दुर्गाव्रतम् ॥ तदुक्तमीशानसांहितायाम् ॥ एकादशीकोटिसहस्रतुल्या जन्माष्टमी पर्वताराजपुत्र्याः ॥ ततोऽपि शुक्ला गुणिता शतेन पराशरव्यासवसिष्ठमुख्यैरिति ॥ ८६॥८७॥ एता देवतास्तदुक्तदिनेषु यन्त्रेषु प्रतिमासु वा या नारी पूजयेदिति सर्वत्र द्वितीयांतपदानामत्रान्वयः ॥ ८८ ॥ विभोः पदं मूलप्रकृतेः

द्विसप्तवर्षपर्यंतं नारीणां मोक्षकारणम् ॥ ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां सावित्र्याश्च व्रतं शुभम् ॥८२॥ शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे महालक्ष्म्या यथाव्रतम्॥द्व्यष्टवर्षं व्रतं चैव प्रत्यादेयं शुचिस्मिते॥८३॥करोति भक्त्या या नारी सा याति च विभोः पदम्॥प्रतिमंगलवारे च देवीं मंगलदायिनीम् ॥ ८४ ॥ प्रतिमासं शुक्लषष्ठ्यां षष्ठीं मंगलदायिनीम् ॥ तथा चाषाढसंक्रांत्यां मनसां सर्वसिद्धिदाम् ॥८५॥ राधां रासे च कार्त्तिक्यां कृष्णप्राणाधिकप्रियाम् ॥ उपोष्य शुक्लाष्टम्यां च प्रतिमासं वरप्रदाम् ॥ ८६ ॥ विष्णुमायां भगवतीं दुर्गां दुर्गार्तिनाशिनीम् ॥ प्रकृतिं जगदंबां च पतिपुत्रवतीषु च ॥८७॥ पतिव्रतासु शुद्धासु यन्त्रेषु प्रतिमासु च ॥ या नारी पूजयेद्भक्त्या धनसंतानहेतवे ॥ ८८ ॥ इह लोके सुखं भुक्त्वा यात्यंते श्रीविभोः पदम् ॥ एवं देव्या विभूतिश्च पूजयेत्साधकोऽनिशम् ॥ ८९ ॥ सर्वकालं सर्वरूपा संसेव्या परमेश्वरी ॥ नातः परतरं किंचित्कृतकृत्यत्वदायकम् ॥ ९० ॥ इत्युक्त्वा तां धर्मराजो जगाम निजमन्दिरम् ॥ गृहीत्वा स्वामिनं सा च सावित्री च निजालयम् ॥ ९१ ॥ सावित्री सत्यवांश्चैव प्रययौ च यथागमम् ॥ अन्यांश्च कथयामास स्ववृत्तांतं हि नारद ॥ ९२ ॥ सावित्रीजनकः पुत्रान्संप्राप्तः प्रक्रमेण च ॥ श्वशुरश्चक्षुषी राज्यं सा च पुत्रान्वरेण च ॥९३॥लक्षवर्षं सुखं भुक्त्वा पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥ जगाम स्वामिना सार्धं देवीलोकं पतिव्रता ॥९४॥

स्थानम् ॥ ८९ ॥ इत्थं व्रतानि कुर्वती सर्वकालं मूलप्रकृतिं श्रीभुवनेश्वरीं भजेत्याह । सर्वकालमिति ॥ नातःपरतरमिति ॥ देवीभजनादधिकं कृतकृत्यत्वदायकं नैवाऽस्ति अतस्तत्कृत्वा वत्से तिष्ठ शांता भव ॥ अहं गुरुस्त्वद्धृदये चैतन्यरूपेण तिष्ठामि ततो मद्वियोगजन्यखेदेन रोदनं मा कुर्वीति भावः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ अन्यान्यस्वबांधवान् ॥ ९२ ॥ जनकः पिता सा च सावित्री॥ ९३ ॥ देवीलोकं मणिद्वीपम् ॥ ९४ ॥

सावित्रीपदनिरुक्तिमाह । सवितुश्चेति ॥ सूर्यमंडलात्मकसवितुराधिदेवी तदंतर्यामिब्रह्मरूपिणी मंत्रः सूर्यांतर्गतब्रह्मप्रतिपादको गायत्रीरूपस्तदधिष्ठात्री च देवता यतस्ततो भगवत्या गायत्र्याः सावित्री नामेत्यर्थः ॥ सवितुरियं सावित्रीति व्युत्पत्तेः ॥ किंच वेदानां सावित्री जननी तेषामुत्पादनकर्त्री भवति ततोऽपि सावित्रीनामेत्याह । सावित्री ह्यपीति ॥ सूयते प्राणिप्रसवं करोतीति सावित्रीति व्युत्पत्तेः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धेऽष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥अर्धाधिकैस्त्र

सवितुश्चाधिदेवी या मंत्राधिष्ठातृदेवता ॥ सावित्री ह्यपि वेदानां सावित्री तेन कीर्तिता ॥ ९५ ॥ इत्येवं कथितं वत्स सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ॥ जीवकर्मविपाकं च किं पुनः श्रोतुमिच्छसि ॥ ९६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे नारदनारायणसंवादे सावित्र्युपाख्यानेऽष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ नारद उवाच ॥ श्रीमूलप्रकृतेर्देव्या गायत्र्यास्तु निराकृते ॥ सावित्रीयमसंवादे श्रुतं वै निर्मलं यशः ॥ १ ॥ तद्गुणोत्कीर्तनं सत्यं मंगलानां च मंगलम् ॥ अधुना श्रोतुमिच्छामि लक्ष्म्युपाख्यानमीश्वर ॥ २ ॥ केनाऽऽदौ पूजिता साऽपि किंभूता केन वा पुरा ॥ तद्गुणोत्कीर्तनं मह्यं वद वेदविदांवर ॥३॥ नारायण उवाच ॥ सृष्टेरादौ पुरा ब्रह्मन्कृष्णस्य परमात्मनः ॥ देवी वामांससंभूता बभूव रासमण्डले ॥ ४ ॥ अतीव सुंदरी श्यामा न्यग्रोधपरिमंडिता ॥ यथा द्वादशवर्षीया शश्वत्सुस्थिरयौवना ॥ ५ ॥ श्वेतचम्पकवर्णाभा सुखदृश्या मनोहरा ॥ शरत्पार्वणकोटींदुप्रभाप्रच्छदनानना ॥ ६ ॥ शरन्मध्याह्नपद्मानां शोभामोचनलोचना ॥ सा देवी द्विविधाभूता सहसैवेश्वरेच्छया ॥ ७ ॥ स्वीयरूपेण वर्णेन तेजसा वयसा त्विषा ॥ यशसा वाससा कृत्या भूषणेन गुणेन च ॥ ८ ॥ स्मितेन वीक्षणेनैव प्रेम्णा वाऽनुनयेन च ॥ तद्वामांसान्महालक्ष्मीर्दक्षिणांसाच्च राधिका ॥ ९ ॥

यस्त्रिंशत्पद्यैरथ सविस्तरम् ॥ महालक्ष्म्या उपाख्यानं यथावदभिवर्ण्यते ॥१॥ सावित्र्युपाख्यानानंतरं महालक्ष्म्या उपाख्यानं पृच्छति । श्रीमूलप्रकृतेरिति ॥ मूलप्रकृतेर्गायत्र्याश्च यशः श्रुतमित्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ केन कर्त्रा किंभूता किंस्वरूपा केन मंत्रेण स्तोत्रेण चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ पूर्वोक्तं वृत्तं कथयति ॥ सृष्टेरादाविति ॥ देवी राधा वामांसः कृष्णस्य वामांश इत्यपि पाठः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ यथैव राधाया गुणस्तथैव लक्ष्म्या अपि गुणा इत्याह । स्वीयरूपेणेति ॥ ८ ॥ ९ ॥

चकमे द्विभुजामित्यर्थः ॥ १० ॥ तद्गौरवेण राधाया गौरवेण ॥ ११ ॥ महालक्ष्मीपदनिरुक्तिमाह । लक्ष्यते इति ॥ लक्ष्यते दृश्यते यया सा लक्ष्मीरित्यर्थः॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ योगेन शक्त्या ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कालांशत इति ॥ एतानि रूपाण्यंशरूपाणीत्यर्थः ॥ पूर्णांशस्तु वैकुण्ठे एवास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

राधाऽऽदौ वरयामास द्विभुजं च परात्परम् ॥ महालक्ष्मीश्च तत्पश्चाच्चकमे कमनीयकम्॥१०॥कृष्णस्तद्गौरवेणैव द्विधारूपो बभूव
ह॥दक्षिणांसश्च द्विभुजो वामांसश्च चतुर्भुजः॥११॥चतुर्भुजाय द्विभुजो महालक्ष्मीं ददौ पुरा॥लक्ष्यते दृश्यते विश्वं स्निग्धदृष्ट्या
ययानिशम्॥१२॥देवीभूता च महती महालक्ष्मीश्च सा स्मृता॥राधाकांतश्च द्विभुजो लक्ष्मीकांतश्चतुर्भुजः॥१३॥शुद्धसत्त्वस्वरूपा
च गोपैर्गोपीभिरावृता ॥ चतुर्भुजश्च वैकुण्ठं प्रययौ पद्मया सह ॥ १४ ॥ सर्वांशेन समौ तौ द्वौ कृष्णनारायणौ परौ ॥ महाल
क्ष्मीश्च योगेन नानारूपा बभूव सा ॥१५॥ वैकुंठे च महालक्ष्मीः परिपूर्णतमा रमा ॥ शुद्धसत्त्वस्वरूपा च सर्वसौभाग्यसंयुता ॥
॥१६॥ प्रेम्णा सा च प्रधाना च सर्वासु रमणीषु च ॥ स्वर्गेषु स्वर्गलक्ष्मीश्च शक्रसंपत्स्वरूपिणी ॥१७॥ पाताले नागलक्ष्मीश्च
राजलक्ष्मीश्च राजसु ॥ गृहलक्ष्मीर्गृहेष्वेव गृहिणां च कलांशतः ॥१८॥ संपत्स्वरूपा गृहिणां सर्वमंगलमंगला॥ गवां प्रसूतिः सुर
भिर्दक्षिणा यज्ञकामिनी॥१९॥क्षीरोदसिंधुकन्या सा श्रीरूपा पद्मिनीषु च ॥ शोभास्वरूपा चंद्रे च सूर्यमंडलमंडिता॥२०॥विभूष
णेषु रत्नेषु फलेषु च जलेषु च॥नृपेषु नृपपत्नीषु दिव्यस्त्रीषु गृहेषु च ॥२१॥सर्वसस्येषु वस्त्रेषु स्थानेषु संस्कृतेषु च॥प्रतिमासु च
देवानां मंगलेषु घटेषु च॥२२॥माणिक्येषु च मुक्तासु माल्येषु च मनोहरा ॥ मणीन्द्रेषु च हीरेषु क्षीरेषु चन्दनेषु च॥२३॥ वृक्षशाखासु
रम्यासु नवमेघेषु वस्तुषु॥वैकुण्ठपूजिता साऽऽदौ देवी नारायणेन च ॥२४॥ द्वितीये ब्रह्मणा भक्त्या तृतीये शंकरेण च॥ विष्णुना
पूजिता सा च क्षीरोदे भारते मुने ॥२५॥ स्वायंभुवेन मनुना मानवेन्द्रैश्च सर्वतः ॥ ऋषींद्रैश्च मुनीन्द्रैश्च सद्भिश्च गृहिभिर्भवे ॥२६॥

सुरभ्यादयोऽपि लक्ष्म्यंशभूता इत्याह । गवां प्रसूतिरिति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ एतेषु सर्वेषु लक्ष्म्यंशाः संतीत्यर्थः॥ किंभूतेत्यस्योत्तरमुक्त्वा केनादौ
पूजितेत्यस्योत्तरमाह । वैकुण्ठे पूजितेति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

ततःपरं केन केन कस्मिन्काले पूजितेत्यत्राह । शुक्लाष्टम्यामिति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ मंगलेन राज्ञा ॥ ३० ॥ केदारनीलादयो राजानः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ द्व्यधिकैर्नवतिश्लोकैर्नारदाय सविस्तरम् ॥ लक्ष्मीजन्मनिमित्तं च प्रोच्यते भक्तिशालिने

गंधर्वैश्चैव नागाद्यैः पातालेषु च पूजिता ॥ शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे कृता पूजा च ब्रह्मणा ॥ २७ ॥ भक्त्या च पक्षपर्यंतं त्रिषु लोकेषु नारद ॥ चैत्रे पौषे च भाद्रे च पुण्ये मंगलवासरे ॥२८॥ विष्णुना पूजीता सा च त्रिषु लोकेषु भक्तितः ॥ वर्षांते पौषसंक्रांत्यां माध्यामावाह्य मंगले ॥ २९ ॥ मनुस्तां पूजयामास सा भूता भुवनत्रये ॥ पूजिता सा महेन्द्रेण मंगलेनैव मंगला ॥३०॥ केदारेणैव नीलेन सुबलेन नलेन च ॥ ध्रुवेणोत्तानपादेन शक्रेणबलिना तथा ॥ ३१ ॥ कश्यपेन च दक्षेण कर्दमेन विवस्वता ॥ प्रियव्रतेन चन्द्रेण कुबेरेणैव वायुना॥३२॥यमेन वह्निना चैव वरुणेनैव पूजिता ॥ एवं सर्वत्र सर्वेषु पूजिता वंदिता सदा ॥३३॥ सर्वैश्वर्याधिदेवी सा सर्वसंपत्स्वरूपिणी ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ नारद उवाच ॥ नारायणप्रिया सा च परा वैकुण्ठवासिनी ॥ वैकुण्ठाधिष्ठातृदेवी महालक्ष्मीः सनातनी॥१॥कथं बभूव सा देवी पृथिव्यां सिंधुकन्यका ॥ पुरा केन स्तुताऽऽदौ सा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥२॥ श्रीनारायण उवाच ॥ पुरा दुर्वाससः शापाद्भ्रष्टश्रीश्च पुरंदरः॥ बभूव देवसंघश्च मर्त्यलोके च नारद ॥ ३ ॥ लक्ष्मीः स्वर्गादिकं त्यक्त्वा रुष्टा परमदुःखिता ॥ गत्वा लीना च वैकुंठे महालक्ष्मीश्च नारद ॥ ४ ॥ तदा शोकाद्ययुः सर्वे दुःखिता ब्रह्मणः सभाम् ॥ ब्रह्माणं च पुरस्कृत्य ययुर्वैकुंठमेव च ॥ ५ ॥ वैकुण्ठे शरणापन्ना देवी नारायणे परे ॥ अतीव दैन्ययुक्ताश्च शुष्ककण्ठोष्ठतालुकाः ॥ ६ ॥ तदा लक्ष्मीश्च कलया पुराणपुरुषाज्ञया ॥ बभूव सिंधुकन्या सा सर्वसंपत्स्वरूपिणी ॥ ७ ॥ तथा मथित्वा क्षीरोदं देवा दैत्यगणैः सह ॥ संप्राप्ताश्च महालक्ष्मीं विष्णुस्तां च ददर्श ह ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ नारदो लक्ष्म्युत्पत्तिं पृच्छति । नारायणेति ॥ १ ॥ केन स्तुता सती सिंधुकन्यका जातेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कलयांशेन ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तयोः शक्रदुर्वाससोः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥२१॥ २२॥ २३॥ २४ ॥ २५ ॥२६॥२७॥

सुरादिभ्यो वरं दत्त्वा वनमालां च विष्णवे ॥ ददौ प्रसन्नवदना तुष्टा क्षीरोदशायिने ॥ ९ ॥ देवाश्चाऽप्यसुरग्रस्तं राज्यं प्रापुश्च
नारद ॥ तान्संपूज्य च सम्भूय सर्वत्र च निरापदः॥१०॥ नारद उवाच ॥ कथं शशाप दुर्वासा मुनिश्रेष्ठः कदाचन ॥ केन दोषेण
वा ब्रह्मन्ब्रह्मिष्ठस्तत्त्ववित्पुरा॥११॥ममंथुः केन रूपेण जलधिं ते सुरादयः ॥ केन स्तोत्रेण वा देवी शक्रं साक्षाद्बभूव सा ॥१२॥
को वा तयोश्च संवादो बभूव तद्वद प्रभो ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ मधुपानप्रमत्तश्च त्रैलोक्याधिपतिः पुरा ॥ १३ ॥ क्रीडां
चकार रहसि रंभया सह कामुकः ॥ कृत्वा क्रीडां तया सार्धं कामुक्या हृतमानसः ॥ १४ ॥ तस्थौ तत्र महारण्ये कामो
न्मथितमानसः ॥ कैलासशिखरे यांतं वैकुण्ठादृषिसत्तमम् ॥ १५ ॥ दुर्वाससं ददर्शेन्द्रो ज्वलंतं ब्रह्मतेजसा ॥ ग्रीष्ममध्याह्न
मार्तंडसहस्रप्रभमीश्वरम् ॥ १६ ॥ प्रतप्तकांचनाकारं जटाभारमहोज्ज्वलम् ॥ शुक्लयज्ञोपवीतं च चीरदंडौ कमंडलुम् ॥१७॥
महोज्ज्वलं च तिलकं बिभ्रतं चेंदुसन्निभम् ॥ समन्वितं शिष्यलक्षैर्वेदवेदांगपारगैः ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा ननाम शिरसा संप्रमत्तः
पुरंदरः ॥ शिष्यवर्गं तदा भक्त्या तुष्टाव च मुदान्वितम् ॥ १९ ॥ मुनिना च सशिष्येण दत्तास्तस्मै शुभाशिषः ॥ विष्णु
दत्तं पारिजातपुष्पं च सुमनोहरम् ॥ २० ॥ तज्जरारोगमृत्युघ्नं शोकघ्नं मोक्षकारकम् ॥ शक्रः पुष्पं गृहीत्वा च प्रमत्तो राज्य
संपदा ॥ २१ ॥ पुष्पं स न्यस्तयामास तदैव करिमस्तके ॥ हस्ती तत्स्पर्शमात्रेण रूपेण च गुणेन च ॥ २२ ॥ तेजसा वय
सा कस्माद्विष्णुतुल्यो बभूव ह ॥ त्यक्त्वा शक्रं गजेंद्रश्च जगाम घोरकाननम् ॥ २३ ॥ न शशाक महेंद्रस्तं रक्षितुं तेजसा
मुने ॥ तत्पुष्पं त्यक्तवंतं च दृष्ट्वा शक्रं मुनीश्वरः ॥ २४ ॥ तमुवाच महारुष्टः शशाप च रुषान्वितः ॥ मुनिरुवाच ॥ अरे
श्रिया प्रमत्तस्त्वं कथं मामवमन्यसे ॥ २५ ॥ मद्दत्तपुष्पं दत्तं च गर्वेण करिमस्तके ॥ विष्णोर्निवेदितं चैव नैवेद्यं वा फलं
जलम् ॥ २६ ॥ प्राप्तिमात्रेण भोक्तव्यं त्यागेन ब्रह्महा भवेत् ॥ भ्रष्टश्रीर्भ्रष्टबुद्धिश्च पुरभ्रष्टो भवेत्तु सः ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणान्नं तीर्थप्रतिग्राहिणां ब्राह्मणानामन्नमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

यस्त्यजेद्विष्णुनैवेद्यं भाग्येनोपस्थितं शुभम् ॥ प्राप्तिमात्रेण यो भुंक्ते भक्तो विष्णुनिवेदितम् ॥२८॥ पुंसां शतं समुद्धृत्य जीवन्मु
क्तः स्वयं भवेत् ॥ नैवेद्यं भोजनं कृत्वा नित्यं यः प्रणमेद्धरिम् ॥ २९ ॥ पूजयेत्स्तौति वा भक्त्या स विष्णुसदृशो भवेत् ॥
तत्स्पर्शवायुना सद्यस्तीर्थौघश्च विशुध्यति ॥ ३० ॥ तत्पादरजसा मूढ सद्यः पूता वसुन्धरा ॥ पुंश्चल्यन्नमवीरान्नं शूद्रश्रा
द्धान्नमेव च ॥ ३१ ॥ यद्धरेरनिवेद्यं च वृथा मांसस्य भक्षणम् ॥ शिवलिंगप्रदानं च यद्दत्तं शूद्रयाजिना ॥ ३२ ॥ चिकि
त्सकद्विजान्नं च देवलान्नं तथैव च ॥ कन्याविक्रयिणामन्नं यदन्नं योनिजीविनाम् ॥ ३३ ॥ उच्छिष्टान्नं पर्युषितं सर्वभक्षावशे
षितम् ॥ शूद्रापतिद्विजानां च वृषवाहद्विजान्नकम् ॥ ३४ ॥ अदीक्षितद्विजानां च यदन्नं शवदाहिनाम् ॥ अगम्यागामिनां
चैव द्विजानामन्नमेव च ॥ ३५ ॥ मित्रद्रुहां कृतघ्नानामन्नं विश्वासघातिनाम् ॥ मिथ्यासाक्ष्यप्रदान्नं च ब्राह्मणान्नं तथैव च
॥ ३६ ॥ एते सर्वे विशुध्यंति विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥ श्वपचश्चेद्विष्णुसेवी वंशानां कोटिमुद्धरेत् ॥ ३७ ॥ हरेरभक्तो मनु
जः स्वं च रक्षितुमक्षमः ॥ अज्ञानाद्यदि गृह्णाति विष्णोर्निर्माल्यमेव च ॥ ३८ ॥ सप्तजन्मार्जितात्पापान्मुच्यते नाऽत्र संश
यः ॥ ज्ञात्वा भक्त्या च गृह्णाति विष्णोर्नैवेद्यमेव च ॥ ३९ ॥ कोटिजन्मार्जितात्पापान्मुच्यते निश्चितं हरे ॥ यस्मात्संस्था
पितं पुष्पं गर्वेण करिमस्तके ॥ ४० ॥ तष्माद्युस्मान्परित्यज्य यातु लक्ष्मीर्हरेः पदम् ॥ नारायणस्य भक्तोऽहं न बिभेमि
सुराद्विधेः ॥ ४१ ॥ कालान्मृत्योर्जरातश्च कानन्यान्गणयामि च ॥ किं करिष्यति ते तातः कश्यपश्च प्रजापतिः ॥ ४२ ॥
बृहस्पतिर्गुरुश्चैव निःशंकस्य च मे हरे ॥ इदं पुष्पं यस्य मूर्ध्नि तस्यैव पूजनं परम् ॥ ४३ ॥ इति श्रुत्वा महेंद्रश्च धृत्वा स
चरणं मुनेः ॥ उच्चै रुरोद शोकार्तस्तमुवाच भयाकुलः ॥ ४४ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

मायापहः प्रभो इत्यत्र मह्यं मत्ताय हे प्रभो इत्यापि पाठः ॥ मायापहो मोहनाशक इत्यर्थः ॥ किमेवं प्रार्थनया लक्ष्मीप्राप्तिमिच्छसि नेत्याह । हृतां न याचे इति ॥ तर्हि किं प्रार्थ्यते तत्राह । किंचिज्ज्ञानमिति ॥ संसारोद्धारकं ज्ञानं देहीत्यर्थः॥ ४५ ॥ ऐश्वर्यं कुतो न प्रार्थ्यते इति चेत्तत्राह । ऐश्वर्यमिति ॥ महादोषकरत्वात्तस्यं प्रार्थना न क्रियत इत्यर्थः ॥४६॥ इंद्रेण संपत्तावुक्तं दोषं मुनिरंगीकृत्य तदुक्तं दोषमेव विशदयति जन्ममृत्युजरेति । बीजांकुरं लक्ष्मीरूपम्॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥

महेंद्र उवाच ॥ दत्तः समुचितः शापो मह्यं मायापहः प्रभो ॥ हृतां न याचे संपत्तिं किंचिज्ज्ञानं च देहि मे ॥ ४५ ॥ ऐश्वर्यं विपदां बीजं ज्ञानप्रच्छन्नकारणम् ॥ मुक्तिमार्गकुठारश्च भक्तेश्च व्यवधायकम् ॥ ४६ ॥ मुनिरुवाच ॥ जन्ममृत्युजराशोकरागबीजांकुरं परम् ॥ संपत्तितिमिरांधश्च मुक्तिमार्गं न पश्यति ॥ ४७ ॥ संपन्मत्तो विमूढश्च सुरामत्तः स एव च ॥ बांधवैर्वेष्टितः सोऽपि बंधुत्वेनैव हे हरे ॥ ४८ ॥ संपत्तिमदमत्तश्च विषयांधश्च विह्वलः ॥ महाकामी राजसिकः सत्त्वमार्गं न पश्यति ॥ ४९ ॥ द्विविधो विषयांधश्च राजसस्तामसः स्मृतः ॥ अशास्त्रज्ञस्तामसश्च शास्त्रज्ञो राजसः स्मृतः ॥ ५० ॥ शास्त्रं च द्विविधं मार्गं दर्शयेत्सुरपुंगव ॥ प्रवृत्तिबीजमेकं च निवृत्तेः कारणं परम् ॥ ५१ ॥ चरंति जीविनश्चादौ प्रवृत्तेर्दुःखवर्त्मनि ॥ स्वच्छंदं च प्रसन्नं च निर्विरोधं च संततम् ॥५२॥ आयाति मधुनो लोभात्क्लेशेन सुखमानितः ॥ परिणामे नाशबीजे जन्ममृत्युजराकरे ॥५३॥ अनेकजन्मपर्यंतं कृत्वा च भ्रमणं मुदा ॥ स्वकर्मविहितायां च नानायोन्यां क्रमेण च॥ ५४॥ ततश्चेशानुग्रहाच्च सत्संगं लभते च सः ॥ सहस्रेषु शतेष्वेको भवाब्धिपारकारणम् ॥ ५५ ॥ साधुस्तत्त्वप्रदीपेन मुक्तिमार्गं प्रदर्शयेत् ॥ तदा करोति यत्नं च जीवो बन्धनखंडने ॥ ५६ ॥ अनेकजन्मयोगेन तमसाऽनशनेन च ॥ तदा लभेन्मुक्तिमार्गं निर्विघ्नं सुखदं परम् ॥ ५७ ॥ इदं श्रुतं गुरोर्वक्त्राद्यत्पृच्छसि पुरंदर ॥ मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा वीतरागोबभूव सः ॥ ५८ ॥

प्रवृत्तिलक्षणधर्मे यत्फलं तदाह । चरंतीति ॥ निर्विरोधमुन्मत्तवदित्यर्थः ॥५२ ॥ आयातीति । यथा मधुनो लोभात् भ्रमर आयाति कमले तस्मिन्मुकुलिते स्वयं बद्धो भवतीति न जानाति तथाऽयं प्राणी क्लेशे दुःखरूपे संसारे सुखमानितः सुखबुद्धिः सन्नायाति ॥ नाशबीजे जन्ममृत्युजरास्थाने संसारे इति भावः ॥ ५३॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ॥५६ ॥ ५७ ॥ यस्मात्प्रवृत्तिमार्गो न मुक्तिदस्तस्मात्प्रवृत्तिमार्गं विहाय सद्गुरुमाश्रित्य ज्ञानाभ्यासेन मुक्तो भवेदिति यत्त्वया पृष्टं ज्ञानं तन्मयोक्तमिति भावः ॥ ५८ ॥

वर्धयामास णिच्प्रयोग आर्षः ॥ ववृधे इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ साश्रुनेत्रम् ईश्वरे पूर्णप्रेम्णो लक्षणमेतत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ पुनरनं
तरं वरोपलब्धिज्ञानप्राप्तिरूपां मुनेः सकाशाज्जातां च कथयामासेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ सुरेश्वरः कथयामासेतयन्वयः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ विपत्तावपि नीतिज्ञो धैर्यं त्यक्त्वा

वैराग्यं वर्धयामास तस्य ब्रह्मन्दिनेदिने ॥ मुनेः स्थानाद् गृहं गत्वा स ददर्शामरावतीम् ॥ ५९ ॥ दैत्यैरसुरसंघैश्च समाकीर्णं
भयाकुलम् ॥ विषमोपप्लवां कुत्र बंधुहीनां च कुत्रचित् ॥ ६० ॥ पितृमातृकलत्रादित्रिहीनामतिचंचलाम् ॥ शत्रुग्रस्तां च तां
दृष्ट्वा जगाम वाक्पतिं प्रति ॥ ६१ ॥ शक्रो मंदाकिनीतीरे ददर्श गुरुमीश्वरम् ॥ ध्यायमानं परं ब्रह्म गंगातोये स्थितं परम्
॥६२॥ सूर्याभिसंमुखं पूर्वमुखं च विश्वतोमुखम् ॥ साश्रुनेत्रं पुलकिनं परमानंदसंयुतम् ॥६३॥ वरिष्ठं च गरिष्ठं च धर्मिष्ठं श्रेष्ठसे
वितम् ॥ प्रेष्ठं च बंधुवर्गाणामतिश्रेष्ठं च ज्ञानिनाम् ॥ ६४ ॥ ज्येष्ठं च भ्रातृवर्गाणामनिष्टं सुरवैरिणाम् ॥ दृष्ट्वा गुरुं जपन्तं च
तत्र तस्थौ सुरेश्वरः ॥६५॥ प्रहरांते गुरुं दृष्ट्वा चोत्थितं प्रणनाम सः ॥ प्रणम्य चरणांभोजे रुरोदोच्चैर्मुहुर्मुहुः ॥ ६६ ॥ वृत्तांतं
कथयामास ब्रह्मशापादिकं तथा ॥ पुनर्वरोपलब्धिं च ज्ञानप्राप्तिं सुदुर्लभाम् ॥ ६७ ॥ वैरिग्रस्तां च स्वपुरीं क्रमेणैव सुरेश्वरः॥
शिष्यस्य वचनं श्रुत्वा सुबुद्धिर्वदतांवरः ॥६८॥ बृहस्पतिरुवाचेदं कोपसंरक्तलोचनः॥गुरुरुवाच॥श्रुतं सर्वं सुरश्रेष्ठ मा रोदीर्वचनं
शृणु॥६९॥न कातरो हि नीतिज्ञो विपत्तौ च कदाचन॥संपत्तिर्वा विपत्तिर्वा नश्वराश्रमरूपिणी ॥७०॥ पूर्वस्य कर्मायत्ता च स्वयं
कर्ता तयोरपि ॥ सर्वेषां च भवत्येव शश्वज्जन्मनिजन्मनि ॥ ७१ ॥ चक्रनेमिक्रमेणैव तत्र का परिदेवना ॥ उक्तं हि स्वकृतं कर्म
भुज्यतेऽखिलभारते ॥ ७२ ॥ शुभाशुभं च यत्किंचित्स्वकर्मफलभुक्पुमान् ॥ नाऽभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥
॥ ७३ ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ इत्येवमुक्तं वेदे च कृष्णेन परमात्मना ॥ ७४ ॥

कातरो न भवतीत्यर्थः ॥ नीतिमेवाह । संपत्तिर्वेति ॥ ७० ॥ पूर्वेति ॥ यतः सा संपत्तिर्वा विपत्तिर्वा पूर्वजन्मानि कृतस्वकर्मायत्ता तदधीना भवति ततस्तयोः कर्ताऽपि
स्वयमेव भवति तस्मात्कर्मानुरूपं फलं भविष्यत्येव न कातरतया तन्नाशो भविष्यतीत्यर्थः॥एतादृशं दुःखं सर्वेषां भवतीत्याह । सर्वेषां चेति ॥ ७१॥७२॥ ७३ ॥ ७४ ॥

कमलोद्भवं ब्रह्माणं संबोध्य तं प्रत्युक्तं कृष्णेनेत्यर्थः ॥ जन्मेति । कृतकर्मणां भोगावशेषे तेषां कर्मणामानुरूपं जन्म भारतेऽन्यत्र वा भवतीत्यन्वयः ॥ ७५ ॥
॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ देशकालपात्रभेदेन कृतानां कर्मणां फलतारतम्यं भवतीति सविस्तरं वर्णयाति ॥ दिनभेदे इति ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

सामवेदोक्तशाखायां संबोध्य कमलोद्भवम् ॥ जन्मभोगावशेषे च सर्वेषां कृतकर्मणाम् ॥७५॥ अणुरूपं हि तेषां च भारतेऽन्यत्र
चैव हि॥ कर्मणा ब्रह्मशापं च कर्मणा च सुभाशिषम् ॥७६॥ कर्मणा च महालक्ष्मीं लभेद्दैन्यं च कर्मणा ॥ कोटिजन्मार्जितं कर्म
जीविनामनुगच्छति ॥ ७७ ॥ नहि त्यजेद्विना भोगं तच्छायेव पुरंदर ॥ कालभेदे देशभेदे पात्रभेदे च कर्मणाम् ॥ ७८॥ न्यूनता
धिकभावोऽपि भवेदेव हि कर्मणा ॥ वस्तुदानेन वस्तूनां समं पुण्यं दिनेदिने ॥७९॥ दिनभेदे कोटिगुणमसंख्यं वा ततोऽधिकम् ॥
समदेशे च वस्तूनां दाने पुण्यं समं सुर ॥ ८० ॥ देशभेदे कोटिगुणमसंख्या वा ततोऽधिकम् ॥ समे पात्रे समं पुण्यं वस्तूनां
कर्तुरेव च ॥ ८१ ॥ पात्रभेदे शतगुणमसंख्यं वा ततोऽधिकम् ॥ यथा फलंति सस्यानि न्यूनान्यप्यधिकानि च ॥ ८२ ॥
कर्षकाणां क्षेत्रभेदे पात्रभेदे फलं तथा ॥ सामान्यदिवसे विप्रदानं समफलं भवेत् ॥ ८३ ॥ अमायां रविसंक्रांत्यां फलं शतगुणं
भवेत् ॥ चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनंतं फलमेव च ॥ ८४ ॥ ग्रहणे शशिनः कोटिगुणं च फलमेव च ॥ सूर्यस्य ग्रहणे वाऽपि
ततो दशगुणं भवेत् ॥ ८५ ॥ अक्षयायामक्षयं तदसंख्यं फलमुच्यते ॥ एवमन्यत्र पुण्याहे फलाधिक्यं भवेदिति ॥ ८६ ॥ यथा
दाने तथा स्नाने जपेऽन्यपुण्यकर्मसु ॥ एवं सर्वत्र बोद्धव्यं नराणां कर्मणां फलम् ॥ ८७ ॥ यथा दंडेन चक्रेण शरावेण भ्रमेण च॥
कुंभं निर्माति निर्माता कुंभकारो मृदा भुवि ॥ ८८ ॥ तथैव कर्मसूत्रेण फलं धाता ददाति च ॥ यस्याज्ञया सृष्टमिदं तं च
नारायणं भज ॥ ८७ ॥ स विधाता विधातुश्च पातुः पाता जगत्त्रये ॥ स्रष्टुः स्रष्टा च संहर्तुः संहर्ता कालकालकः ॥ ९० ॥

यथा कर्षकाणां क्षेत्रभेदे सस्यानि न्यूनान्यधिकानि वा फलंति तद्वदित्यर्थः ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ अक्षयायां नवम्याम् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ एवं कर्माधीनत्वे
सति तन्निवृत्तिः केन भवति तत्राह । यस्याज्ञयेति ॥ ८९ ॥ ९० ॥

॥ ९१ ॥ इष्टमिष्टदेवम् ॥ ९२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कंधे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ एकोनषष्टिश्लोकैस्तु शक्रः सुरगणैः सह ॥ निवेदितुं निजं दुःखं गतो ब्रह्माणमीश्वरम् ॥ १ ॥ बृहस्पतिवाक्योत्तरं शक्रो यत्कृतवांस्तदाह । हरिं ध्यात्वेति । हरिरिंद्रः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कथं सोऽहमिति ॥ कथमेतादृशोऽहंकृतोऽहंकारयुक्तो भवेदथापि त्वं जातस्तदेतदाश्चर्यमिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ हरिदोषी देवापराधवान्भवती ॥ ७ ॥ स देव आत्मरूपो देहाद्यस्य प्रयातीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

महाविपत्तौ संसारे यः स्मरेन्मधुसूदनम् ॥ विपत्तौ तस्य संपत्तिर्भवेदित्याह शंकरः ॥ ९१ ॥ इत्येवमुक्त्वा तत्त्वज्ञः समालिंग्य सुरेश्वरम्॥दत्त्वा शुभाशिषं चेष्टं बोधयामास नारद ॥ ९२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ नारायण उवाच ॥ हरिं ध्यात्वा हरिर्ब्रह्मञ्जगाम ब्रह्मणः सभाम् ॥ बृहस्पतिं पुरस्कृत्य सर्वैः सुरगणैः सह॥ १ ॥ शीघ्रं गत्वा ब्रह्मलोकं दृष्ट्वा च कमलोद्भवम् ॥ प्रणेमुर्देवताः सर्वाः सहेंद्रा गुरुणा सह ॥ २ ॥ वृत्तांतं कथयामास सुराचार्यो विधिं प्रति ॥ प्रहस्योवाच तच्छ्रुत्वा महेंद्रं कमलासनः ॥ ३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ वत्स मद्वंशजातोऽसि प्रपौत्रो मे विचक्षणः ॥ बृहस्पतेश्च शिष्यस्त्वं सुराणामधिपः स्वयम् ॥ ४ ॥ मातामहश्च दक्षस्ते विष्णुभक्तः प्रतापवान् ॥ कुलत्रयं यस्य शुद्धं कथं सोऽहंकृतो भवेत् ॥ ५ ॥ माता पतिव्रता यस्य पिता शुद्धो जितेंद्रियः ॥ मातामहो मातुलश्च कथं सोऽहंकृतो भवेत् ॥ ६ ॥ जनः पैतृकदोषेण दोषान्मातामहस्य च ॥ गुरुदोषात्त्रिभिर्दोषैर्हरिदोषी भवेद्ध्रुवम् ॥७॥ सर्वांतरात्मा भगवान् सर्वदेहेष्ववस्थितः॥यस्य देहात्स प्रयाति स शवस्तत्क्षणे भवेत्॥८॥मनोऽहमिंद्रियेशं च ज्ञानरूपो हि शंकरः॥विष्णुप्राणा च प्रकृतिर्बुद्धिर्भगवती सती॥९॥ निद्रादयः शक्तयश्च ताः सर्वाः प्रकृतेः कलाः ॥ आत्मनः प्रतिबिंबश्च जीवो भोगशरीरभृत् ॥ १० ॥

देहनगरास्थितस्याऽऽत्मनो राज्ञः सेवकानाह । मनोऽहमिति ॥ अहं ब्रह्मा इंद्रियेशं मनो भवामीत्यर्थः ॥ प्रकृतिविष्णोरात्मनः प्राणस्वरूपा राधारूपा प्रकृतिर्भवतीत्यर्थः ॥ बुद्धिस्तु सती दुर्गा भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥निद्राक्षुधादयस्तु तस्यैवाऽऽत्मनः शक्तेः कला भवंतीत्यर्थः ॥ आत्मनो यो बुद्धौ प्रतिबिंबरूपः सजीवो भोगशरीरभृद्भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

॥११॥तत्पुष्पं तादृशमहिमावतः श्रीगोपालसुंदरीरूपश्रीकृष्णस्य पुष्पं निर्माल्यभूतं त्वया न्यक्कृतं तिरस्कृतं स एष महानपराधस्त्वया कृत इति भावः॥१२॥१३॥सुराणां

आत्मनीशे गते देहात्सर्वे यांति ससंभ्रमाः ॥ यथा वर्त्मनि गच्छंतं नरदेवमिवानुगाः ॥ ११ ॥ अहं शिवश्च शेषश्च विष्णुर्धर्मो महाविराट्॥यूयं यदंशा भक्ताश्च तत्पुष्पं न्यक्कृतं त्वया॥१२॥शिवेन पूजितं पादपद्मं पुष्पेण येन च॥तत्र दुर्वाससा दत्तं दैवेन न्यक्कृतं त्वया॥१३॥तत्पुष्पं मस्तके यस्य कृष्णपादाब्जप्रच्युतम् ॥ सर्वेषां च सुराणां च तत्पूजा पुरतो भवेत्॥१४॥दैवेन वंचितस्त्वं हि दैवं च बलवत्तरम् ॥ भाग्यहीनं जनं मूढं को वा रक्षितुमीश्वरः ॥ १५ ॥ सा श्रीगताऽधुना कोपात्कृष्णनिर्माल्यवर्जनात् ॥ अधुना गच्छ वैकुंठं मया च गुरुणा सह ॥ १६ ॥ निषेव्य तत्र श्रीनाथं श्रियं प्राप्स्यसि मद्वरात् ॥ एवमुक्त्वा च स ब्रह्मा सर्वैः सुरगणैः सह ॥ १७ ॥ तत्र गत्वा परं ब्रह्म भगवंतं सनातनम् ॥ दृष्ट्वा तेजःस्वरूपं तं प्रज्वलंतं स्वतेजसा ॥ १८ ॥ ग्रीष्ममध्याह्नमार्तंडशतकोटिसमप्रभम् ॥ शांतमनादिमध्यांतं लक्ष्मीकांतमनंतकम् ॥ १९ ॥ चतुर्भुजैः पार्षदैश्च सरस्वत्या युतं प्रभुम् ॥ भक्त्या चतुर्भिर्वेदैश्च गंगया परिवेष्टितम् ॥ २० ॥ तं प्रणेमुः सुराः सर्वे मूर्ध्ना ब्रह्मपुरोगमाः ॥ भक्तिनम्राः साश्रुनेत्रा स्तुष्टुवुः परमेश्वरम् ॥२१॥ वृत्तांतं कथयामास स्वयं ब्रह्मा कृतांजलिः ॥ रुरुदुर्देवताः सर्वाः स्वाधिकाराच्च्युताश्च ताः ॥ २२ ॥ स ददर्श सुरगणं विपद्ग्रस्तं भयाकुलम् ॥ रत्नभूषणशून्यं च वाहनादिविवर्जितम् ॥२३॥ शोभाशून्यं हतश्रीकं निष्प्रभं सभयं परम् ॥ उवाच कातरं दृष्ट्वा भयभीतिविभंजनः ॥ २४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ माभैर्ब्रह्मन् हे सुराश्च भयं किं वो मयि स्थिते ॥ दास्यामि लक्ष्मीमचलां परमैश्वर्यवर्धिनीम् ॥ २५ ॥ किंच मद्वचनं किंचिच्छ्रूयतां समयोचितम् ॥ हितं सत्यं सारभूतं परिणामसुखावहम् ॥ २६ ॥ जनाश्चासंख्यविश्वस्था मदधीनाश्च संततम् ॥ यथातथाऽहं मद्भक्तपराधीनोऽस्वतंत्रकः ॥ २७ ॥ यंयं रुष्टो हि मद्भक्तो मत्परो हि निरंकुशः ॥ तद्गृहेऽहं न तिष्ठामि पद्मया सह निश्चितम् ॥ २८ ॥

मध्ये इत्यर्थः॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥यं यं रुष्टो यं यं पुरुषं प्राति रुष्ट इत्यर्थः ॥ २८ ॥

॥२९॥शिवार्चनं शिवस्य शिवायाश्चार्चनमित्यर्थः ॥३०॥३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ वाचालोऽसद्बहुभाषणवान्

दुर्वासाः शंकरांशश्च वैष्णवो मत्परायणः ॥ तच्छापादागतोऽहं च सलक्ष्मीको हि वो गृहात् ॥ २९ ॥ यत्र शंखध्वनिर्नास्ति
तुलसी न शिवार्चनम् ॥ न भोजनं च विप्राणां न पद्मा तत्र तिष्ठति ॥३०॥ मद्भक्तानां च मे निंदा यत्र ब्रह्मन् भवेत्सुराः ॥ महा
रुष्टा महालक्ष्मीस्ततो याति पराभवम् ॥ ३१ ॥ मद्भक्तिहीनो यो मूढो भुंक्ते यो हरिवासरे ॥ मम जन्मदिने वापि याति
श्रीस्तद्गृहादपि ॥ ३२ ॥ मन्नामविक्रयी यश्च विक्रीणाति स्वकन्यकाम् ॥ यत्रातिथिर्न भुंक्ते च मत्प्रिया याति तद्गृहात् ॥
॥ ३३ ॥ यो विप्रः पुंश्चलीपुत्रो महापापी च तत्पतिः ॥ पापिनो यो गृहं याति शूद्रश्राद्धान्नभोजकः ॥ ३४ ॥ महारुष्टा ततो
याति मंदिरात्कमलालया ॥ शूद्राणां शवदाही च भाग्यहीनो द्विजाधमः ॥३५॥ याति रुष्टा तद्गृहाच्च देवाः कमलवासिनी ॥
शूद्राणां सूपकारी यो ब्राह्मणो वृषवाहकः ॥ ३६ ॥ तत्तोयपानभीता च कमला याति तद्गृहात् ॥ अशुद्धहृदयः क्रूरो हिंसको
निन्दको द्विजः ॥ ३७ ॥ ब्राह्मणः शूद्रयाजी च याति देवी च तद्गृहात् ॥ अवीरान्नं च यो भुंक्ते तस्माद्याति जगत्प्रसूः ॥३८॥
तृणं छिनत्ति नखरैस्तैर्वा यो विलिखेन्महीम् ॥ निराशो ब्राह्मणो यत्र तद्गृहाद्याति मत्प्रिया ॥ ३९ ॥ सूर्योदये द्विजो
भुंक्ते दिवाशायी च ब्राह्मणः ॥ दिवामैथुनकारी च यस्तस्माद्याति मत्प्रिया ॥४०॥ आचारहीनो विप्रो यो यश्च शूद्रप्रति
ग्रही ॥ अदीक्षितो हि यो मूढस्तस्माद्धै याति मत्प्रिया ॥ ४१ ॥ स्निग्धपादश्च नग्नो हि यः शेते ज्ञानदुर्बलः ॥ शश्वद्वदति
वाचालो याति सा तद्गृहात्सती ॥ ४२ ॥ शिरःस्नातस्तु तैलेन योऽन्यांगं समुपस्पृशेत् ॥ स्वांगे च वादयेद्वाद्यं रुष्टा सा याति
तद्गृहात् ॥ ४३ ॥ व्रतोपवासहीनो यः संध्याहीनोऽशुचिर्द्विजः ॥ विष्णुभक्तिविहीनस्तु तस्माद्याति च मत्प्रिया ॥ ४४ ॥
ब्राह्मणं निंदयेद्यो हि तं च यो द्वेष्टि संततम् ॥ जीवहिंसो दयाहीनो याति सर्वप्रसूस्ततः ॥ ४५ ॥

॥ ४२ ॥ योऽन्यांगं पुरुषांतरस्यांगमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

एतेषु स्थलेषु न तिष्ठति चेत्कुत्र तिष्ठति तत्राह । यत्र यत्रेति॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ आकलयस्वीकुरु ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
ब्रह्मशापेति ॥ देवीमर्यादाहेतोर्हि ब्रह्मणः शापस्तदभावे तु तस्य शापस्य नाशनमभूदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ स्वविषयं स्वरस्थानम् ॥ वरदानेन ब्रह्मणः श्रियं प्राप्स्यास
मद्वरादिति पूर्वोक्तवाक्येन कृतेन ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ पञ्चसप्ततिपद्यैस्तु महालक्ष्म्यर्चनक्रमम् ॥

यत्र यत्र हरेरर्चा हरेरुत्कीर्तनं तथा ॥ तत्र तिष्ठति सा देवी सर्वमंगलमंगला ॥४६॥ यत्र प्रशंसा कृष्णस्य तद्भक्तस्य पितामह ॥
सा च कृष्णप्रिया देवी तत्र तिष्ठति संततम् ॥ ४७ ॥ यत्र शंखध्वनिः शंखः शिला च तुलसीदलम् ॥ तत्सेवा वंदनं ध्यानं तत्र
सा परितिष्ठति ॥ ४८ ॥ शिवलिंगार्चनं यत्र तस्य चोत्कीर्तनं शुभम् ॥ दुर्गार्चनं तद्गुणाश्च तत्र पद्मनिवासिनी ॥ ४९ ॥
विप्राणां सेवनं यत्र तेषां च भोजनं शुभम् ॥ अर्चनं सर्वदेवानां तत्र पद्ममुखी सती ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वा च सुरान्सर्वान्रमामाह
रमापतिः ॥ क्षीरोदसागरे जन्म कलयाऽऽकलयेति च ॥ ५१ ॥ इत्युक्त्वा तां जगन्नाथो ब्रह्माणं पुनराह च ॥ मथित्वा सागर
लक्ष्मीं देवेभ्यो देहि पद्म च ॥ ५२ ॥ इत्युक्त्वा कमलाकांतो जगामांतःपुरं मुने ॥ देवाश्चिरेण कालेन ययुः क्षीरोदसागरम् ॥
॥ ५३ ॥ मंथानं मंदरं कृत्वा कूर्मं कृत्वा च भाजनम् ॥ कृत्वा शेषं मंथपाशं ममंथुरसुराः सुराः ॥५४॥ धन्वंतरिं च पीयूषमुच्चैः
श्रवसमीप्सितम् ॥ नानारत्नं हस्तिरत्नं प्रापुर्लक्ष्मीं सुदर्शनम् ॥ ५५ ॥ वनमालां ददौ सा च क्षीरोदशायिने मुने ॥ सर्वेश्वराय
रम्याय विष्णवे वैष्णवी सती ॥ ५६ ॥ देवैः स्तुता पूजिता च ब्रह्मणा शंकरेण च ॥ ददौ दृष्टिं सुरगृहे ब्रह्मशापविमोचनात् ॥
॥५७॥ प्रापुर्देवाः स्वविषयं दैत्यग्रस्तं भयंकरम् ॥ महालक्ष्मीप्रसादेन वरदानेन नारद॥५८॥इत्येवं कथितं सर्वं लक्ष्म्युपाख्या
नमुत्तमम् ॥ सुखदं सारभूतं च किं भूयःश्रोतुमिच्छसि॥५९॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे एकचत्वारिंशोऽध्यायः
॥ ४१ ॥ नारद उवाच ॥ हरेरुत्कीर्तनं भद्रं श्रुतं तज्ज्ञानमुत्तमम् ॥ इप्सितं लक्ष्म्युपाख्यानं ध्यानं स्तोत्रं वद प्रभो ॥ १ ॥

मंत्रस्तोत्रादिकं चैव यथावदभिवर्ण्यते ॥१॥ अथ नारदो लक्ष्म्या ध्यानादिकं पृच्छति ।हरेरुत्कीर्तनामिति । हरेरुत्कीर्तनं गुणानुवर्णनम्॥लक्ष्म्या उपाख्यानं च श्रुतमधुना
ध्यानं स्तोत्रं पूजादिकं च वदेत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र नारायणः प्रथमतः पूजाविधिक्रमेणैव सर्वमाह । स्नात्वेति ॥ क्षीरोदे क्षीरसमुद्रे षड्देवान्वक्ष्यमाणान् पूजितवान् तेषां पूजां विनाऽन्यकर्मण्यनाधिकारात् ॥ २ ॥
षड्देवानाह । गणेशं चेति ॥ वह्निमग्निहोत्रहोमम् ॥ ३ ॥ पुरोधसा बोधित इति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ध्यानं चेति ॥ हरिणा सामवेदोक्तं ध्यानं

नारायण उवाच ॥ स्नात्वा तीर्थे पुरा शक्रो धृत्वा धौते च वाससी ॥ घटं संस्थाप्य क्षीरोदे षड्देवान्पर्यपूजयत् ॥ २ ॥
गणेशं च दिनेशं च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम् ॥ एतान् भक्त्या समभ्यर्च्य पुष्पगंधादिभिस्तदा ॥३॥ आवाह्य च महालक्ष्मीं
परमैश्वर्यरूपिणीम् ॥ पूजां चकार देवेशो ब्रह्मणा च पुरोधसा ॥ ४ ॥ पुरः स्थितेषु मुनिषु ब्राह्मणेषु गुरौ हरौ ॥ देवादिषु
सुदेशे च ज्ञानानंदे शिवे मुने ॥ ५ ॥ पारिजातस्य पुष्पं च गृहीत्वा चंदनोक्षितम् ॥ ध्यात्वा देवीं महालक्ष्मीं पूजयामास
नारद ॥ ६ ॥ ध्यानं च सामवेदोक्तं यद्दत्तं ब्रह्मणे पुरा ॥ हरिणा तेन ध्यानेन तन्निबोध वदामि ते ॥ ७ ॥ सहस्रदलपद्मस्थक
र्णिकावासिनीं पराम् ॥ शरत्पार्वणकोटींदुप्रभामुष्टिकरां पराम् ॥ ८ ॥ स्वतेजसा प्रज्वलंतीं सुखदृश्यां मनोहराम् ॥ प्रतप्तकां
चननिभशोभां मूर्तिमतीं सतीम् ॥ ९ ॥ रत्नभूषणभूषाढ्यां शोभितां पीतवाससा ॥ ईषद्धास्यां प्रसन्नास्यां शश्वत्सुस्थिरयौवनाम्
॥ १० ॥ सर्वसंपत्प्रदात्रीं च महालक्ष्मीं भजे शुभाम् ॥ ध्यानेनानेन तां ध्यात्वा नानागुणसमन्विताम् ॥ ११ ॥ संपूज्य ब्रह्म
वाक्येन चोपचाराणि षोडश ॥ ददौ भक्त्या विधानेन प्रत्येकं मंत्रपूर्वकम् ॥ १२ ॥ प्रशस्तानि प्रकृष्टानि वराणि विविधानि
च ॥ अमूल्यरत्नसारं च निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ १३ ॥ आसनं च विचित्रं च महालक्ष्मि प्रगृह्यताम् ॥ शुद्धं गंगोदक
मिदं सर्ववंदितमीप्सितम् ॥ १४ ॥ पापेध्मवह्निरूपं च गृह्यतां कमलालये ॥ पुष्पचंदनदूर्वादिसंयुतं जाह्नवीजलम् ॥ १५ ॥
शंखगर्भस्थितं स्वर्घ्यं गृह्यतां पद्मवासिनि ॥ सुगंधिपुष्पतैलं च सुगंधामलकीफलम् ॥ १६ ॥

यद्ब्रह्मणे दत्तं तेन ध्यानेन ध्यात्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ सुष्टिश्चौर्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रशस्तानीत्युपचारवस्तूनामुपलक्षणम् ॥ आसनादिमंत्रानाह--अमूल्येति ॥
अत्र मंत्रा एव संगृह्यन्ते, पूजोपचारक्रमस्तु प्रसिद्ध एव ग्राह्य इति बोध्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आमलकफिलचूर्णमित्यर्थः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सुगंधियुक्तामिति ॥ पूर्वोक्तं कार्पासजं चेत्यर्धश्लोकावेव मंत्रौ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्वास्तिकं पक्वान्नविशेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥

देहसौंदर्यबीजं च गृह्यतां श्रीहरेः प्रिये ॥ कार्पासजं च कृमिजं वसनं देवि गृह्यताम्॥१७॥रत्नस्वर्णविकारं च देहभूषाविवर्धनम्॥
शोभायै श्रीकरं रत्नं भूषणं देवि गृह्यताम्॥१८॥सर्वसौंदर्यबीजं च सद्यः शोभाकरं परम् ॥ वृक्षनिर्यासरूपं च गंधद्रव्यादिसंयुतम्
॥१९॥ श्रीकृष्णकांते धूपं च पवित्रं प्रतिगृह्यताम् ॥ सुगंधियुक्तं सुखदं चंदनं देवि गृह्यताम् ॥२०॥ जगच्चक्षुःस्वरूपं च पवित्रं
तिमिरापहम्॥प्रदीपं सुखरूपं च गृह्यतां च सुरेश्वरि ॥२१॥ नानोपहाररूपं च नानारससमन्वितम् ॥ अतिस्वादुकरं चैव नैवेद्यं
प्रतिगृह्यताम् ॥ २२ ॥ अन्नं ब्रह्मस्वरूपं च प्राणरक्षणकारणम् ॥ तुष्टिदं पुष्टिदं चैव देव्यन्नं प्रतिगृह्यताम् ॥ २३ ॥ शाल्यन्नजं
सुपक्वं च शर्करागव्यसंयुतम् ॥ स्वादुयुक्तं महालक्ष्मि परमान्नं प्रगृह्यताम् ॥ २४ ॥ शर्करागव्यपक्वं च सुस्वादु सुमनोहरम् ॥
मया निवेदितं भक्त्या स्वस्तिकं प्रतिगृह्यताम् ॥ २५ ॥ नानाविधानि रम्याणि पक्वान्नानि फलानि च ॥ सुरभिस्तनसंत्यक्तं
सुस्वादु सुमनोहरम् ॥ २६ ॥ मर्त्यामृतं सुगव्यं च गृह्यतामच्युतप्रिये ॥ सुस्वादुरससंयुक्तमिक्षुवृक्षसमुद्भवम् ॥ २७ ॥ अग्निपक्व
मतिस्वादु गुडं च प्रतिगृह्यताम् ॥ यवगोधूमसस्यानां चूर्णरेणुसमुद्भवम् ॥ २८ ॥ सुपक्वं गुडगव्याक्तं मिष्टान्नं देवि गृह्यताम् ॥
सस्यचूर्णोद्भवं पक्वं स्वस्तिकादिसमन्वितम् ॥ २९ ॥ मया निवेदितं भक्त्या नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥ शीतवायुप्रदं चैव दाहे
च सुखदं परम् ॥ ३० ॥ कमले गृह्यतां चेदं व्यजनं श्वेतचामरम् ॥ तांबूलं च वरं रम्यं कर्पूरादिसुवासितम् ॥ ३१ ॥ जिह्वा
जाड्यच्छेदकरं तांबूलं प्रतिगृह्यताम् ॥ सुवासितं सुशीतं च पिपासानाशकारणम् ॥ ३२ ॥ जगज्जीवनरूपं च जीवनं देवि
गृह्यताम् ॥ देहसौंदर्यबीजं च सदा शोभाविवर्धनम् ॥३३॥ कार्पासजं च कृमिजं वसनं देवि गृह्यताम् ॥ रत्नस्वर्णविकारं देहभूषादिवर्धनम् ॥ ३४ ॥ शोभाधारं श्रीकरं च भूषणं देवि गृह्यताम् ॥ नानाऋतुषु निर्माणं बहुशोभाश्रयं परम् ॥ ३५ ॥

॥ २७ ॥ सस्यानां मुद्गादिधान्यानाम् ॥ २८ ॥ मिष्टान्नं लड्डुकम् ॥ सस्यचूर्णोद्भवं मुद्गादिधान्यचूर्णोद्भवम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अत्र केचिन्मंत्राः पुनः पठ्यंते तदभिप्रायस्त्वित्थम् ॥ यथा जनाः गृहे सामान्यानुपचारान् गृह्णंति ॥ सभायां तु विशिष्टांस्तथैव देव्यै सामान्यविशेषभावेनोपचारा देया इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ लक्ष्मीः श्रीबीजं माया भुवनेश्वरीबीजं कामो मन्मथबीजं वाणी वाग्भवं ङेंता चतुर्थ्यंता कमलवासिनी तदा कमल

सुरभूपप्रियं शुद्धं माल्यं देवि प्रगृह्यताम् ॥ शुद्धिदं शुद्धरूपं च सर्वमंगलमंगलम् ॥ ३६ ॥ गंधवस्तूद्भवं रम्यं गंधं देवि प्रगृह्यताम् ॥ पुण्यतीर्थोदकं चैव विशुद्धं शुद्धिदं सदा ॥३७॥ गृह्यतां कृष्णकांते त्वं रम्यमाचमनीयकम् ॥ रत्नसारादिनिर्माणं पुष्पचंदनचार्चितम् ॥ ३८ ॥ वस्त्रभूषणभूषाढ्यं सुतल्पं देवि गृह्यताम् ॥ यद्यद्द्रव्यमपूर्वं च पृथिव्यामपि दुर्लभम् ॥ ३९ ॥ देवभूषार्हभोग्यं च तद्द्रव्यं देवि गृह्यताम् ॥ द्रव्याण्येतानि दत्त्वा च मूलेन देवपुंगवः ॥ ४० ॥ मूलं जजाप भक्त्या च दशलक्षं विधानतः॥ जपेन दशलक्षेण मंत्रसिद्धिर्बभूव ह ॥ ४१ ॥ मंत्रश्च ब्रह्मणा दत्तः कल्पवृक्षश्च सर्वतः ॥ लक्ष्मीर्माया कामवाणी ङेंता कमलवासिनी ॥ ४२ ॥ वैदिको मंत्रराजोऽयं प्रसिद्धः स्वाहयाऽन्वितः ॥ कुबेरोऽनेन मंत्रेण परमैश्वर्यमाप्तवान् ॥ ४३ ॥ राजराजेश्वरो दक्षः सावर्णिर्मनुरेव च ॥ मंगलोऽनेन मंत्रेण सप्तद्वीपेऽवनीपतिः ॥ ४४ ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ केदारो नृप एव च ॥ एते सिद्धाश्च राजेंद्रा मंत्रेणानेन नारद ॥ ४५ ॥ सिद्धे मंत्रे महालक्ष्मीः शक्राय दर्शनं ददौ ॥ रत्नेंद्रसारनिर्माणविमानस्था वरप्रदा ॥ ४६ ॥ सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीं छादयंती त्विषा च सा ॥ श्वेतचंपकवर्णाभा रत्नभूषणभूषिता ॥ ४७ ॥ ईषद्धास्यप्रसन्नास्या भक्तानुग्रहकातरा ॥ बिभ्रती रत्नमालां च कोटिचंद्रसमप्रभाम् ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वा जगत्प्रसूं शांतां तुष्टा वै तां पुरंदरः पुलकांचितसर्वांगः साश्रुनेत्रः कृतांजलिः ॥ ४९ ॥ ब्रह्मणा च प्रदत्तेन स्तोत्रराजेन संयुतः ॥ सर्वाभीष्टप्रदेनैव वैदिकेनैव तत्र च ॥ ॥ ५० ॥ पुरंदर उवाच ॥ नमः कमलवासिन्यै नारायण्यै नमो नमः ॥ कृष्णप्रियायै सततं महालक्ष्म्यै नमो नमः ॥ ५१ ॥

वासिन्यै इति जातं स्वाहयाऽन्वितः ॥ स्वाहांत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ रत्नपद्मे स्थितायै इति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ स्तनांधः स्तनपायी बालको मातृही

पद्मपत्रेक्षणायै च पद्मास्यायै नमो नमः ॥ पद्मासनायै पद्मिन्यै वैष्णव्यै च नमोनः ॥ ५२ ॥ सर्वसंपत्स्वरूपिण्यै सर्वाराध्यै नमो नमः ॥ हरिभक्तिप्रदात्र्यै च हर्षदात्र्यै नमो नमः ॥५३॥ कृष्णवक्षःस्थितायै च कृष्णेशायै नमो नमः ॥ चंद्रशोभास्वरूपायै रत्नपद्मे च शोभने॥५४॥संपत्त्यधिष्ठातृदेव्यै महादेव्यै नमोनमः॥नमो वृद्धिस्वरूपायै वृद्धिदायै नमो नमः॥५५॥वैकुंठे या महालक्ष्मीर्या लक्ष्मीः क्षीरसागरे॥ स्वर्गलक्ष्मीरिंद्रगेहे राजलक्ष्मीर्नृपालये॥५६॥गृहलक्ष्मीश्च गृहिणां गेहे च गृहदेवता॥सुरभिः सागरे जाता दक्षिणा यज्ञकामिनी ॥५७॥ अदितिर्देवमाता त्वं कमला कमलालया ॥ स्वाहा त्वं च हविर्दाने कव्य दाने स्वधा स्मृता॥ ॥ ५८ ॥ त्वं हि विष्णुस्वरूपा च सर्वाधारा वसुन्धरा ॥ शुद्धसत्त्वस्वरूपा त्वं नारायणपरायणा ॥ ५९ ॥ क्रोधहिंसावर्जिता च वरदा शारदा शुभा ॥ परमार्थप्रदा त्वं च हरिदास्यप्रदा परा ॥ ६० ॥ यया विना जगत्सर्वं भस्मीभूतमसारकम् ॥ जीवन्मृतं च विश्वं च शश्वत्सर्वं यया विना ॥ ६१ ॥ सर्वेषां च परा माता सर्वबांधवरूपिणी ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां त्वं च कारणरूपिणी ॥ ६२ ॥ यथा माता स्तनांधानां शिशूनां शैशवे सदा ॥ तथा त्वं सर्वदा माता सर्वेषां सर्वरूपतः ॥ ६३ ॥ मातृहीनः स्तनांधस्तु सच जीवति दैवतैः ॥ त्वया हीनो जनः कोऽपि न जीवत्येव निश्चितम् ॥६४॥ सुप्रसन्नस्वरूपा त्वं मां प्रसन्ना भवांबिके॥ वैरिग्रस्तं च विषयं देहि मह्यं सनातनि ॥ ६५ ॥ अहं यावत्त्वया हीनो बन्धुहीनश्च भिक्षुकः ॥ सर्वसंपद्विहीनश्च तावदेव हरिप्रिये ॥ ६६ ॥ ज्ञानं देहि च धर्मं च सर्वसौभाग्यमीप्सितम् ॥ प्रभावं च प्रतापं च सर्वाधिकारमेव च ॥ ६७ ॥ जयं पराक्रमं युद्धे परमैश्वर्यमेव च ॥ इत्युक्त्वा च महेन्द्रश्च सर्वैः सुरगणैः सह॥६८॥प्रणनाम साश्रुनेत्रो मूर्ध्ना चैव पुनः पुनः॥ब्रह्मा च शंकरश्चैव शेषो धर्मश्च केशवः ॥ ६९ ॥ सर्वे चक्रुः परीहारं सुरार्थे च पुनः पुनः ॥ देवेभ्यश्च वरं दत्त्वा पुष्पमालां मनोहराम्॥७०॥

नोऽपि जीवति ॥ त्वया विना तु जनो नैव जीवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ परिहारं प्रार्थनाम् ॥ ७० ॥

॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ अर्धाधिकैश्चतुष्पंचाशद्भिः पद्यैरनंतरम् ॥ स्वाहाशक्ते
रुपाख्यानं यथावदभिवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवमेतासां महादेवतानामाख्यानं श्रुत्वा नारदः पृच्छति । नारायणेति ॥ १ ॥ २ ॥ निगूढं गुप्तं रहस्यभूतमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

केशवाय ददौ लक्ष्मीः संतुष्टा सुरसंसदि ॥ ययुर्देवाश्च संतुष्टाः स्वं स्वं स्थानं च नारद ॥ ७१ ॥ देवी ययौ हरेः स्थानं हृष्टा
क्षीरोदशायिनि ॥ ययतुश्चैव स्वगृहं ब्रह्मेशानौ च नारद ॥ ७२ ॥ दत्त्वा शुभाशिषं तौ च देवेभ्यः प्रीतिपूर्वकम् ॥ इदं स्तोत्रं
महापुण्यं त्रिसंध्यं यः पठेन्नरः ॥७३॥ कुबेरतुल्यः स भवेद्राजराजेश्वरो महान्॥७४॥सिद्धस्तोत्रं यदि पठेन्मासमेकं च संततम्॥
महासुखी च राजेंद्रो भविष्यति न संशयः ॥ ७५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥
नारद उवाच॥नारायण महाभाग नारायण मम प्रभो॥रूपेणैव गुणेनैव यशसा तेजसा त्विषा॥१॥त्वमेव ज्ञानिनां श्रेष्ठः सिद्धानां
योगिनां मुने ॥ तपस्विनां मुनीनां च परो वेदविदांवरः॥२॥महालक्ष्म्या उपाख्यानं विज्ञातं महदद्भुतम्॥ अन्यत्किंचिदुपाख्यानं
निगूढं वद सांप्रतम्॥३॥अतीव गोपनीयं यदुपयुक्तं च सर्वतः ॥ अप्रकाश्यं पुराणेषु वेदोक्तं धर्मसंयुतम्॥४॥ नारायण उवाच ॥
नानाप्रकारमाख्यान मप्रकाश्यं पुराणतः॥श्रुतं कतिविधं गूढमास्ते ब्रह्मन्सुदुर्लभम् ॥ ५ ॥ तेषु यत्सारभूतं च श्रोतुं किंवा त्वमि
च्छसि॥तन्मे ब्रूहि महाभाग पश्चाद्वक्ष्यामि तत्पुनः ॥६ ॥ नारद उवाच ॥ स्वाहा देवी हविर्दाने प्रशस्ता सर्वकर्मसु ॥ पितृदाने
स्वधा शस्ता दक्षिणा सर्वतो वरा॥७॥न तासां चरितं जन्म फलं प्राधान्यमेव च ॥ श्रोतुमिच्छामि त्वद्वक्त्राद्वद वेदविदांवर॥८॥
सूत उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिसत्तमः॥कथां कथितुमारेभे पुराणोक्तां पुरातनीम्॥९॥नारायण उवाच ॥ सृष्टेः
प्रथमतो देवाः स्वाहारार्थं ययुः पुरा ॥ ब्रह्मलोकं ब्रह्मसभामाजग्मुः सुमनोहराम् ॥ १० ॥ गत्वा निवेदनं चक्रुराहारहेतुकं मुने ॥
ब्रह्मा श्रुत्वा प्रतिज्ञाय निषेवे श्रीहरिं परम् ॥ ११ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रथमतो ब्रह्मलोकं ययुस्ततो ब्रह्मसभामाजग्मुः ॥ १० ॥ ब्रह्मा श्रुत्वेति ॥ देववाक्यं श्रुत्वा भवतां ब्राह्मणैर्हविर्यद्दीयते तस्याप्राप्त्या
ऽऽहारव्यवस्थां करिष्यामीति ब्रह्मा प्रतिज्ञाय देवकल्याणार्थं हरिं निषेवे अस्तौदित्यर्थः॥ ११ ॥

ननु यज्ञे ब्राह्मणैर्हविर्दीयते तेन किं तेषां तृप्तिर्न भवतीत्याशंकते । नारद उवाच ॥ यज्ञरूपो हीति ॥ परमात्मा यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः तस्मिन्यज्ञे यद्ब्राह्मणैस्तेभ्यो हविर्दीयते तेन किं तेषां तृप्तिर्न भवतीति शेषः ॥१२॥ नारायणः समाधत्ते । हविर्ददतीति ॥ सत्यं हविर्यज्ञे दीयते तथाऽपि तद्धविर्देवान्प्रति यदि प्राप्नुयात्तदा तेन हविषा देवानां तृप्तिः स्यान्नच तस्य प्रापकः कश्चिदस्ति ततो न देवानां तृप्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ यत एवं ततो ब्रह्मसभां प्रति देवा ययुरित्याह । देवा विषण्णा इति ॥ १४ ॥ ततो देववाक्यं श्रुत्वा ब्रह्मा तत्कल्याणार्थं श्रीकृष्णं ध्यानस्तोत्रादिना शरणं ययौ । ततः श्रीकृष्णेनैतत्कार्यार्थं मूलप्रकृतिः समाराधनीयेत्युक्ते तदाज्ञया मूलप्रकृतिमाराधितवानित्याह । पूजां चकारेति ॥ १५ ॥ ततो मूलप्रकृतेरंशः स्वाहारूपेण प्रादुरभूदित्याह । प्रकृतेः कलयेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ शक्तिः पत्नी च भवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ किमर्थं शक्तिर्बभूवेतिचेत्तस्याग्नेर्दग्धुं शक्त्यभावादित्याह--दग्धुमिति ॥ प्रकृतिशब्देनाहुतयस्तृप्तिकारणत्वात्पत्नी किमर्थं भवेतिचेद्देवेभ्यो हुतहविः प्रापणार्थमित्याह । त्वन्नामोच्चार्येति ॥१९॥ सुरेभ्यो दास्यतीत्यन्वयः । तद्धविः सुराः प्राप्नुवंति तथा कुर्वीति शेषः॥२०॥२१॥स्वयंभुवं ब्रह्माणं कृष्णो मम पतिरभिलषितस्तपसा कृष्णं पतिं करिष्यामित्याह । अहं कृष्णमिति ॥२२॥ ब्रह्मंस्तदन्यमिति ॥ तस्मात्कृष्णादन्यद्यत्किंचिद्वस्तु स्वप्नवद् भ्रमवच्च मिथ्या जानामीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

नारद उवाच ॥ यज्ञरूपो हि भगवान्कलया च बभूव ह ॥ यज्ञे यद्यद्धविर्दानं दत्तं तेभ्यश्च ब्राह्मणैः ॥१२॥ नारायण उवाच ॥ हविर्ददति विप्राश्च भक्त्या च क्षत्रियादयः ॥ सुरा नैव प्राप्नुवंति तद्दानं मुनिपुंगव॥१३॥ देवा विषण्णास्ते सर्वे तत्सभां च ययुः पुनः ॥ गत्वा निवेदनं चक्रुराहाराभावहेतुकम् ॥१४॥ ब्रह्मा श्रुत्वा तु ध्यानेन श्रीकृष्णं शरणं ययौ॥पूजां चकार प्रकृतेर्ध्यानेनैव तदाज्ञया ॥१५॥ प्रकृतेः कलया चैव सर्वशक्तिस्वरूपिणी॥अतीव सुंदरी श्यामा रमणीया मनोहरा ॥१६॥ ईषद्धास्यप्रसन्नास्या भक्तानुग्रहकातरा॥उवाचेति विधेरग्रे पद्मयोने वरं वृणु॥१७॥विधिस्तद्वचनं श्रुत्वा संभ्रमात्समुवाच ताम् ॥ प्रजापतिरुवाच॥त्वमग्नेर्दाहिका शक्तिर्भव याऽतीव सुन्दरी॥१८॥ दग्धुं न शक्तः प्रकृतीर्हुताशश्च त्वया विना ॥ त्वन्नामोच्चार्य मंत्रांते यो दास्यति हविर्नरः ॥१९॥ सुरेभ्यस्तत्प्राप्नुवंति सुराः सानंदपूर्वकम् ॥ अग्नेः संपत्स्वरूपा च श्रीरूपा सा गृहेश्वरी॥२०॥देवानां पूजिता शश्वन्नरादीनां भवांबिके॥ब्रह्मणश्च वचः श्रुत्वा सा विषण्णा बभूव ह ॥२१॥ तमुवाच ततो देवी स्वाभिप्रायं स्वयंभुवम् ॥ स्वाहोवाच॥अहं कृष्णं भजिष्यामि तपसा सुचिरेण च ॥ २२ ॥ ब्रह्मंस्तदन्यं यत्किंचित्स्वप्नवद्भ्रममेव च ॥ विधाता जगतस्त्वं च शंभुर्मृत्युंजयो विभुः ॥ २३ ॥ बिभर्ति शेषो विश्वं च धर्मः साक्षी च धार्मिणाम् ॥ सर्वाद्यपूज्यो देवानां गणेषु च गणेश्वरः ॥ २४ ॥

प्रकृतिर्दुर्गाराधादिरूपा पूर्वोक्तपंचप्रकृतिप्रकारा न तु मूलप्रकृतिस्तस्याः सर्वोत्तमत्वात् ॥ २५ ॥ पाद्मं पद्मसंभवं ब्रह्माणमित्युक्त्वा पद्मनाभानुसारतस्तस्यो
देशेन जगामेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ पद्मजा लक्ष्म्यंशभूता ॥ २७ ॥ प्रकृतेः परमिति कृष्णांतर्गतब्रह्माभिप्रायेण ॥ २८ ॥ २९ ॥ वाराहे कल्पे ॥ ३० ॥

प्रकृतिः सर्वसंपूज्या यत्प्रसादात्पुराऽभवत् ॥ ऋषयो मुनयश्चैव पूजिता यन्निषेवया ॥ २५ ॥ तत्पादपद्मं नियतं भावेन
चिंतयाम्यहम् ॥ पद्मास्या पाद्ममित्युक्त्वा पद्मनाभानुसारतः ॥ २६ ॥ जगाम तपसे देवी ध्यात्वा कृष्णं निरामयम् ॥
तपस्तेपे वर्षलक्षमेकपादेन पद्मजा ॥ २७ ॥ तदा ददर्श श्रीकृष्णं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥ अतीव कमनीयं च रूपं दृष्ट्वा
च रूपिणी ॥ २८ ॥ मूर्च्छां संप्राप कालेन कामेशस्य च कामुकी ॥ विज्ञाय तदभिप्रायं सर्वज्ञस्तामुवाच ह ॥ २९ ॥
समुत्थाप्य च तां क्रोडे क्षीणांगीं तपसा चिरम् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वाराहे वै त्वमंशेन मम पत्नी भविष्यसि ॥ ३० ॥
नाम्ना नाग्नजिती कन्या कांते नग्नजितस्य च ॥ अधुनाऽग्नेर्दाहिका त्वं भवपत्नी च भामिनी ॥ ३१ ॥ मंत्रांगरूपा पूजा च
मत्प्रसादाद्भविष्यसि ॥ वह्निस्त्वां भक्तिभावेन संपूज्य च गृहेश्वरीम् ॥ ३२ ॥ रमिष्यति त्वया सार्धं रामया रमणीयया ॥
इत्युक्त्वांऽतर्दधे देवो देवीं संभाष्य नारद ॥ ३३ ॥ तत्राऽऽजगाम संत्रस्तो वह्निर्ब्रह्मनिदेशतः ॥ सामवेदोक्तध्यानेन ध्यात्वा तां
जगदंबिकाम् ॥ ३४ ॥ सम्पूज्य परितुष्टाव पाणिं जग्राह मंत्रतः ॥ तदा दिव्यं वर्षशतं स रेमे रामया सह ॥ ३५ ॥ अतीव
निर्जने देशे संभोगसुखदे सदा ॥ बभूव गर्भस्तस्यां च हुताशस्य च तेजसा ॥ ३६ ॥ तं दधार च सा देवी दिव्यं द्वादश
वत्सरम् ॥ ततः सुषाव पुत्रांश्च रमणीयान्मनोहरान् ॥ ३७ ॥ दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयान्क्रमेण च ॥ ऋषयो मुनयश्चैव
ब्राह्मणाः क्षत्रियादयः ॥ ३८ ॥ स्वाहांतं मंत्रमुच्चार्य हविर्दानं च चक्रिरे ॥ स्वाहायुक्तं च मंत्रं च यो गृह्णाति प्रशस्तकम्
॥ ३९ ॥ सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य मंत्रग्रहणमात्रतः ॥ विषहीनो यथा सर्पो वेदहीनो यथा द्विजः ॥ ४० ॥

॥ ३१ ॥ मंत्रांगरूपा मंत्रांते प्रयुज्यमाना तदंगरूपा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ संत्रस्तो मामियं वरिष्यति न वेत्यभिप्रायेण ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ मंत्रमाह । ओमिति ॥ प्रणवमायाश्रीबीजाद्यो मंत्रः ॥ ४९ ॥ स्तोत्रमाह । वह्निरु

पतिसेवाविहीना स्त्री विद्याहीनो यथा पुमान् ॥ फलशाखाविहीनश्च यथा वृक्षो हि निंदितः ॥ ४१ ॥ स्वाहाहीनस्तथा मंत्रो
न हुतः फलदायकः ॥ परितुष्टा द्विजाः सर्वे देवाः संप्रापुराहुतीः ॥४२॥ स्वाहांतेनैव मंत्रेण सफलं सर्वमेव च ॥ इत्येवं कथितं
सर्वं स्वाहोपाख्यानमुत्तमम्॥४३॥सुखदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ नारद उवाच॥स्वाहापूजाविधानं च ध्यानं स्तोत्रं
मुनीश्वर ॥ ४४ ॥ सम्पूज्य वह्निस्तुष्टाव येन तद्वद मे प्रभो ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ ध्यानं च सामवेदोक्तं स्तोत्रपूजाविधानकम्
॥ ४५ ॥ वदामि श्रूयतां ब्रह्मन्सावधानो मुनीश्वर ॥ सर्वयज्ञारंभकाले शालग्रामे घटेऽथवा ॥ ४६ ॥ स्वाहां संपूज्य यत्नेन
यज्ञं कुर्यात्फलाप्तये ॥ स्वाहां मंत्रांगयुक्तां च मंत्रसिद्धिस्वरूपिणीम् ॥ ४७ ॥ सिद्धां च सिद्धिदां नृणां कर्मणां फलदां शुभाम्॥
इति ध्यात्वा च मूलेन दत्त्वा पाद्यादिकं नरः ॥ ४८ ॥ सर्वसिद्धिं लभेत्स्तुत्वा मूलमंत्रं मुने शृणु ॥ ॐह्रीं श्रीं वह्निजायायै
देव्यै स्वाहेत्यनेन च ॥ ४९ ॥ यः पूजयेच्च तां भक्त्या सर्वेष्टं संभवेद् ध्रुवम् ॥ वह्निरुवाच ॥ स्वाहा वह्निप्रिया वह्निजाया सं
तोषकारिणी ॥ ५० ॥ शक्तिः क्रिया कालदात्री परिपाककरी ध्रुवा ॥ गतिः सदा नराणां च दाहिका दहनक्षमा ॥ ५१ ॥
संसारसाररूपा च घोरसंसारतारिणी ॥ देवजीवनरूपा च देवपोषणकारिणी ॥ ५२ ॥ षोडशैतानि नामानि यः पठेद्भक्तिसंयुतः
॥ सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य इह लोके परत्र च ॥ ५३ ॥ नांगहीनं भवेत्तस्य सर्वकर्मसु शोभनम् ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं भार्याहीनो
लभेत्प्रियाम् ॥ ५४ ॥ रंभोपमां स्वकांतां च संप्राप्य सुखमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ इति श्रीदे०म०नवमस्कन्धे नारादनारायणसंवादे
स्वाहोपाख्याने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

वाच ॥ स्वाहावह्निप्रियेति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवतातिलके नवमस्कन्धे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

अर्धाधिकैश्च षट्त्रिंशत्पद्यैरथ समासतः ॥ स्वधायाः समुपाख्यानं यथावदभिवर्ण्यते ॥ १ ॥ स्वाहोपाख्यानानंतरं स्वधोपाख्यानं वदति । नारद शृण्विति ॥१॥२॥ सप्त
पितृगणान् "कव्यवाहोऽनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः" इति पुराणांतरप्रसिद्धान् ॥ ३ ॥ तर्पणपर्यंतं श्राद्धदेवपूजनं

श्रीनारायण उवाच ॥ नारद शृणु वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानमुत्तमम् ॥ पितृणां च तृप्तिकरं श्राद्धान्नफलवर्धनम्॥१॥ सृष्टेरादौ पितृ
गणान्ससर्ज जगतां विधिः ॥ चतुरश्च मूर्तिमतस्त्रींश्च तेजःस्वरूपिणः ॥ २ ॥ दृष्ट्वा सप्तपितृगणान् सुखरूपान्मनोहरान्॥ आहारं
ससृजे तेषां श्राद्धं तर्पणपूर्वकम् ॥३॥ स्नानं तर्पणपर्यन्तं श्राद्धं तु देवपूजनम्॥आह्निकं च त्रिसंध्यांतं विप्राणां च श्रुतौ श्रुतम् ॥४॥
नित्यं न कुर्याद्यो विप्रस्त्रिसंध्यं श्राद्धतर्पणम् ॥ बलिं वेदध्वनिं सोऽपि विषहीनो यथोरगः ॥५॥ देवीसेवाविहीनश्च श्रीहरेरनि
वेद्यभुक् ॥ भस्मांतं सूतकं तस्य न कर्मार्हश्च नारद ॥ ६ ॥ ब्रह्मा श्राद्धोदकं सृष्ट्वा जगाम पितृहेतवे ॥ न प्राप्नुवंति पितरो ददति
ब्राह्मणादयः ॥ ७ ॥ सर्वे च जग्मुः क्षुधिताः खिन्नास्तु ब्रह्मणः सभाम् ॥ सर्वं निवेदनं चक्रुस्तमेव जगतां विधिम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मा
च मानसीं कन्यां ससृजे च मनोहराम् ॥ रूपयौवनसंपन्नां शतचंद्रनिभाननाम् ॥ ९ ॥ विद्यावतीं गुणवतीमतिरूपवतीं सतीम्॥
श्वेतचंपकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ॥ १० ॥ विशुद्धां प्रकृतेरंशां सस्मितां वरदां शुभाम् ॥ स्वधाभिधां च सुदतीं लक्ष्मील
क्षणसंयुताम्॥११॥शतपद्मपदन्यस्तपादपद्मं च बिभ्रतीम् ॥ पत्नीं पितृणां पद्मास्यां पद्मजां पद्मलोचनाम्॥१२॥पितृभ्यश्च ददौ
ब्रह्मा तुष्टेभ्यस्तुष्टिरूपिणी ॥ ब्राह्मणानां चोपदेशं चकार गोपनीयकम् ॥ १३ ॥ स्वधांतं मंत्रमुच्चार्य पितृभ्यो देयमित्यपि ॥
क्रमेण तेन विप्राश्च पित्रे दानं ददुः पुरा ॥ १४ ॥ स्वाहा शस्ता देवदाने पितृदाने स्वधा स्मृता ॥ सर्वत्र दक्षिणा शस्ता हतं
यज्ञमदक्षिणम् ॥ १५ ॥ पितरो देवता विप्रा मुनयो मनवस्तथा ॥ पूजां चक्रुः स्वधां शांतां तुष्टुवुः परमादरात् ॥ १६ ॥

पंचायतनपूजनं त्रिसंध्यांतमाह्निकम् ॥ ४ ॥ बलिं बलिहरणम् ॥ ५ ॥ भस्मांतं मरणपर्यंतं तस्य सूतकमशुचित्वमित्यर्थः ॥ तदेवाऽऽह । न कर्मार्हश्चेति ॥ ६ ॥ स्वस्थानं
जगामेत्यर्थः । न प्राप्नुवंतीति । पूर्ववत्प्रापकाभावात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तौ रमाया रमाकामबीजपूर्वो मंत्रः ॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥॥३१॥३२॥३३॥३४॥

देवादयश्च संतुष्टाः परिपूर्णमनोरथाः ॥ विप्रादयश्च पितरः स्वधादेवी वरेण च॥१७॥इत्येवं कथितं सर्वं स्वधोपाख्यानमेव च॥ सर्वेषां च तुष्टिकरं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १८ ॥ नारद उवाच ॥ स्वधापूजाविधानं च ध्यानं स्तोत्रं महामुने ॥ श्रोतुमिच्छामि यत्नेन वद वेदविदांवर ॥ १९ ॥ नारायण उवाच ॥ ध्यानं च स्तवनं ब्रह्मन्वेदोक्तं सर्वमंगलम् ॥ सर्वं जानासि च कथं ज्ञातुमिच्छसि वृद्धये॥२०॥शरत्कृष्णत्रयोदश्यां मघायां श्राद्धवासरे ॥ स्वधां संपूज्य यत्नेन ततः श्राद्धं समाचरेत्॥२१॥स्वधां नाभ्यर्च्य यो विप्रः श्राद्धं कुर्यादहंमतिः ॥ न भवेत्फलभाक्सत्यं श्राद्धस्य तर्पणस्य च ॥ २२ ॥ ब्रह्मणो मानसीं कन्यां शश्वत्सुस्थिरयौवनाम् ॥ पूज्यां वै पितृदेवानां श्राद्धानां फलदां भजे॥२३॥इति ध्यात्वा शिलायां वा ह्यथवा मंगले घटे॥दद्यात्पाद्यादिकं तस्यै मूलेनेति श्रुतौ श्रुतम् ॥ २४ ॥ ॐह्रीं श्रींक्लीं स्वधादेव्यै स्वाहेति च महामुने ॥ समुच्चार्य च संपूज्य स्तुत्वा तां प्रणमेद् द्विजः ॥ २५ ॥ स्तोत्रं शृणु मुनिश्रेष्ठ ब्रह्मपुत्र विशारद ॥ सर्ववांछाप्रदं नृणां ब्रह्मणा यत्कृतं पुरा ॥ २६ ॥ नारायण उवाच ॥ स्वधोच्चारणमात्रेण तीर्थस्नायी भवेन्नरः ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो वाजपेयफलं लभेत् ॥ २७ ॥ स्वधास्वधास्वधेत्येवं यदि वारत्रयं स्मरेत् ॥ श्राद्धस्य फलमाप्नोति बलेश्च तर्पणस्य च ॥ २८ ॥ श्राद्धकाले स्वधास्तोत्रं यः शृणोति समाहितः ॥ स लभेच्छ्राद्धसंभूतं फलमेव न संशयः ॥२९॥ स्वधास्वधास्वधेत्येवं त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ॥ प्रियां विनीतां स लभेत्साध्वीं पुत्रगुणान्विताम् ॥ ३० ॥ पितॄणां प्राणतुल्या त्वं द्विजजीवनरूपिणी ॥ श्राद्धाधिष्ठातृदेवी च श्राद्धादीनां फलप्रदा ॥ ३१ ॥ नित्या त्वं सत्यरूपाऽसि पुण्यरूपासि सुव्रते ॥ आविर्भावतिरोभावौ सृष्टौ च प्रलये तव ॥ ३२ ॥ ॐस्वस्तिश्च नमः स्वाहा स्वधा त्वं दक्षिणा तथा ॥ निरूपिताश्चतुर्वेदैः प्रशस्ताः कर्मिणां पुनः ॥ ३३ ॥ कर्मपूर्त्यर्थमेवैता ईश्वरेण विनिर्मिताः ॥ इत्येवमुक्त्वा स ब्रह्मा ब्रह्मलोके स्वसंसदि ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ अष्टाधिकैश्च नवतिश्लोकैरथ सविस्तरम् ॥ दाक्षिणाया उपाख्यानं यथावदभिवर्ण्यते ॥ १ ॥ दक्षिणाख्यानं वक्तुं प्रतिजानीते । उक्तामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ न्यग्रोधवृक्षवद्वटवृक्षवच्छोभिता शरीरशोभया ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अद

तस्थौ च सहसा सद्यः स्वधा साऽविर्बभूव ह ॥ तदा पितृभ्यः प्रददौ तामेव कमलाननाम् ॥ ३५ ॥ तां संप्राप्य ययुस्ते च पितरश्च प्रहर्षिताः ॥ स्वधास्तोत्रमिदं पुण्यं यः शृणोति समाहितः ॥ ३६ ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु वांछितं फलमाप्नुयात् ॥ इति श्रीदेवीभावते म० नवमस्कन्धे नारदनारायणसंवादे स्वधोपाख्याने चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४४॥

श्रीनारायण उवाच ॥ उक्तं स्वाहास्वधाख्यानं प्रशस्तं मधुरं परम् ॥ वक्ष्यामि दक्षिणाख्यानं सावधानो निशामय ॥ १ ॥ गोपी सुशीला गोलोके पुराऽसीत्प्रेयसी हरेः ॥ राधा प्रधाना सध्रीची धन्या मान्या मनोहरा ॥ २ ॥ अतीव सुन्दरा रामा सुभगा सुदती सती ॥ विद्यावती गुणवती चातिरूपवती सती ॥ ३ ॥ कलावती कोमलांगी कांता कमललोचना ॥ सुश्रोणी सुस्तनी श्यामा न्यग्रोधपरिमंडिता ॥ ४ ॥ ईषद्धास्यप्रसन्नास्या रत्नालंकारभूषिता ॥ श्वेतचंपकवर्णाभा बिंबोष्ठी मृगलोचना ॥ ५ ॥ कामशास्त्रेषु निपुणा कामिनी हंसगामिनी ॥ भावानुरक्ता भावज्ञा कृष्णस्य प्रियभामिनी ॥ ६ ॥ रसज्ञा रसिका रासे रासेशस्य रसोत्सुका ॥ उवासाऽदक्षिणे क्रोडे राधायाः पुरतः पुरा ॥ ७ ॥ संबभूवानम्रमुखो भयेन मधुसूदनः ॥ दृष्ट्वा राधां च पुरतो गोपीनां प्रवरोत्तमाम् ॥ ८ ॥ कामिनीं रक्तवदनां रक्तपंकजलोचनाम् ॥ कोपेन कंपितांगीं च कोपेन स्फुरिताधराम् ॥ ९ ॥ वेगेन तां तु गच्छंतीं विज्ञाय तदनंतरम् ॥ विरोधभीतो भगवानंतर्धानं चकार सः ॥ १० ॥ पलायंतं च कांतं च शांतं सत्त्वं सुविग्रहम् ॥ विलोक्य कंपिता गोप्यः सुशीलाद्यास्ततो भिया॥११॥विलोक्य लंपटं तत्र गोपीनां लक्षकोटयः ॥ पुटांजलियुता भीता भक्तिनम्रात्मकंधरा ॥ १२ ॥ रक्षरक्षेत्युक्तवंत्यो देवीमिति पुनः पुनः ॥ ययुर्भयेन शरणं तस्याश्चरणपंकजे ॥ १३ ॥ त्रिलक्षकोटयो गोपाः सुदामादय एव च ॥ ययुर्भयेन शरणं तत्पादाब्जे च नारद ॥ १४ ॥

क्षिणे क्रोडे वामांके ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ देवीं राधां रक्ष रक्षेत्युक्तवंत्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥१५ ॥ गमनमात्रेण ॥ १६ ॥ रासेशं कृष्णमाजुहावाऽऽकारितवती ॥ १७ ॥॥ १८ ॥ १९ ॥ ननु त्वया गर्वः किमर्थं कृत इतिचेत्त्वया मम संमानस्तथैव कृतस्तस्मादित्याह । स्त्रीगर्व इति ॥ पतिसौभाग्यात्पतिकृतसंमानादित्यर्थः ॥ ननु तर्ह्यधुना गर्व एव पाल्यतां तत्राऽऽह । सुखं चेति ॥ त्वत्प्रीतौ सत्यामेव गर्वात्सुखं भवति

पलायंतं च कांतं च विज्ञाय परमेश्वरी ॥ पलांयंतीं सहचरीं सुशीलां च शशाप सा ॥१५॥ अद्यप्रभृति गोलोकं सा चेदायाति गोपिका ॥ सद्यो गमनमात्रेण भस्मसाच्च भविष्यति ॥ १६ ॥ इत्येवमुक्त्वा तत्रैव देवदेवेश्वरी रुषा ॥ रासेश्वरी रासमध्ये रासेशमाजुहाव ह ॥१७॥ नालोक्य पुरतः कृष्णं राधा विरहकातरा ॥ युगकोटिसमं मेने क्षणभेदेन सुव्रता ॥१८॥ हे कृष्ण प्राणनाथेशाऽऽगच्छ प्राणाधिकप्रिय ॥ प्राणाधिष्ठातृदेवेश प्राणा यांति त्वया विना ॥ १९ ॥ स्त्रीगर्वः पतिसौभाग्याद्वर्धते च दिनेदिने ॥ सुखं च विपुलं यस्मात्तं सेवेद्धर्मतः सदा ॥ २० ॥ पतिर्बंधुः कुलस्त्रीणामधिदेवः सदागतिः ॥ परसंपत्स्वरूपश्च मूर्त्तिमान्भोगदः सदा ॥२१॥धर्मदः सुखदः शश्वत्प्रीतिदः शांतिदः सदा ॥ सम्मानैर्दीप्यमानश्च मानदो मानखंडनः॥२२॥ सारात्सारतरः स्वामी बंधूनां बंधुवर्धनः॥नच भर्तुः समो बंधुर्बंधोर्बंधुषु दृश्यते ॥२३॥ भरणादेव भर्ता च पालनात्पतिरुच्यते ॥ शरीरेशाच्च स स्वामी कामदः कांत उच्यते ॥ २४ ॥ बन्धुश्च सुखवृद्ध्या च प्रीतिदानात्प्रियः स्मृतः ॥ ऐश्वर्यदानादीशश्च प्राणेशात्प्राणनायकः ॥ ॥ २५ ॥ रतिदानाच्च रमणः प्रियो नास्ति प्रियात्परः ॥ पुत्रस्तु स्वामिनः शुक्राज्जायते तेन स प्रियः ॥ २६ ॥ शतपुत्रात्परः स्वामी कुलजानां प्रियः सदा ॥ असत्कुलप्रसूता या कांतं विज्ञातुमक्षमा ॥ २७ ॥ स्नानं च सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दक्षिणा ॥ प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च सर्वाणि च तपांसि च॥२८॥सर्वाण्येव व्रतादीनि महादानानि यानि च ॥ उपोषणानि पुण्यानि यानि यानि श्रुतानि च ॥ २९ ॥ गुरुसेवाविप्रसेवावेदसेवादिकं च यत् ॥ स्वामिनः पादसेवायाः कलां नार्हति षोडशीम् ॥ ३० ॥

नान्यथा यस्मादेवं तस्मात्सुखार्थं धर्मेण पतिं सेवेदित्यर्थः ॥ २० ॥ २१॥२२॥ बंधुषु स्त्रीणां भर्तुर्बंधोः समो बंधुर्नेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥२६ ॥ कुलजानां पतिव्रतानां या त्वसत्कुलप्रसूता सा कांता विज्ञातुमक्षमा भवतीति दूरतस्तस्य पुनः सेवादिकामित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तं कांतं सर्वापेक्षया सेव्यं न जाने यतः स्त्रीस्वभावो दुरत्ययो भवति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ जगत्पतिं विष्णुं दध्यौ चिंतितवान् प्रत्यादेशमुत्तरं तव कार्यं करिष्यामीत्येवंरूपमवाप प्राप्तवान् ॥ ३८ ॥ मर्त्यलक्ष्मीं मनुष्याणां लक्ष्मीं दक्षिणानाम्नीं ब्रह्मणे ददौ यज्ञाय

गुरुविप्रेन्द्रदेवेषु सर्वेभ्यश्च पतिर्गुरुः॥ विद्यादाता यथा पुंसां कुलजानां तथा प्रियः॥३१॥गोपीनां लक्षकोटीनां गोपानां च तथैव च ॥ ब्रह्मांडानामसंख्यानां तत्रस्थानां तथैव च ॥ ३२ ॥ विश्वादिगोलकांतानामीश्वरी यत्प्रसादतः ॥ अहं न जाने तं कांतं स्त्रीस्वभावो दुरत्ययः ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वा राधिका कृष्णं तत्र दध्यौ स्वभक्तितः ॥ रुरोद प्रेम्णा सा राधा नाथनाथेति चाऽब्रवीत् ॥ ॥३४॥ दर्शनं देहि रमण दीना विरहदुःखिता ॥ अथ सा दक्षिणा देवी ध्वस्ता गोलोकतो मुने ॥ ३५ ॥ सुचिरं च तपस्तप्त्वा विवेश कमलातनौ ॥ अथ देवादयः सर्वे यज्ञं कृत्वा सुदुष्करम् ॥ ३६ ॥ नालभंस्ते फलं तेषां विषण्णाः प्रययुर्विधिम् ॥ विधिर्निवेदनं श्रुत्वा देवादीनां जगत्पतिम् ॥ ३७ ॥ दध्यौ च सुचिरं भक्त्या प्रत्यादेशमवाप सः ॥ नारायणश्च भगवान्महालक्ष्म्याश्च देहतः ॥ ३८ ॥ विनिष्कृष्य मर्त्यलक्ष्मीं ब्रह्मणे दक्षिणां ददौ ॥ ब्रह्मा ददौ तां यज्ञाय पूरणार्थं च कर्मणाम् ॥ ३९ ॥ यज्ञः संपूज्य विधिवत्तां तुष्टाव तदा मुदा ॥ तप्तकांचनवर्णाभां चंद्रकोटिसमप्रभाम् ॥ ४० ॥ अतीव कमनीयां च सुंदरीं सुमनोहराम् ॥ कमलास्यां कोमलांगीं कमलायतलोचनाम् ॥ ४१ ॥ कमलासनपूज्यां च कमलांगसमुद्भवाम् ॥ वह्निशुद्धांशुकाधानां बिंबोष्ठीं सुदतीं सतीम्॥४२॥बिभ्रतीं कबरीभारं मालतीमाल्यसंयुतम्॥ईषद्धास्यप्रसन्नास्यां रत्नभूषणभूषिताम् ॥४३॥ सुवेषाढ्यां च सुस्नातां मुनिमानसमोहिनीम् ॥ कस्तूरीबिंदुभिः सार्धं सुगंधिचंदनेंदुभिः ॥ ४४ ॥ सिंदूरबिंदुनाल्पेनाप्यलकाधःस्थलोज्ज्वलाम् ॥ सुप्रशस्तनितंबाढ्यां बृहच्छ्रोणिपयोधराम् ॥ ४५ ॥ कामदेवाधाररूपां कामबाणप्रपीडिताम् ॥ तां दृष्ट्वा रमणीयां च यज्ञो मूर्च्छामवाप ह ॥ ४६ ॥ पत्नीं तामेव जग्राह विधिबोधितपूर्वकम् ॥ दिव्यं वर्षशतं चैव तां गृहीत्वा तु निर्जने ॥ ४७ ॥

यज्ञपुरुषाय ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ दक्षिणायां दीयमानायां फलस्य जायमानत्वेन कर्मफलं दक्षिणायाः पुत्र इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तत्पुत्ररूपं फलं दक्षिणायामुत्पन्नं सर्वेभ्यो यजमानेभ्यो ददावित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यत एवं ततो दक्षिणादाने विलंबो न कर्तव्य इत्याह । कृत्वा कर्म चेति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तच्छतगुणा शतगुणा दक्षिणा शतगुणितेत्यर्थः ॥ द्विगुणा शतगुणा शतगुणिता दक्षिणा द्विगुणितेत्यर्थः ॥ एवमन्यत्र व्याख्येयम् ॥ एवं ब्राह्मणानां दक्षिणा वर्धत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ एवं दक्षिणाया अप्रदाने

यज्ञो रेमे मुदा युक्तो रामेशो रमया सह॥गर्भं दधार सा देवी दिव्यं द्वादशवर्षकम्॥४८॥ततः सुषाव पुत्रं च फलं वै सर्वकर्मणाम्॥ परिपूर्णे कर्मणि च तत्पुत्रः फलदायकः ॥ ४९ ॥ यज्ञो दक्षिणया सार्धं पुत्रेण च फलेन च ॥ कर्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः ॥ ५० ॥ यज्ञश्च दक्षिणां प्राप्य पुत्रं च फलदायकम् ॥ फलं ददौ च सर्वेभ्यः कर्मणां चैव नारद ॥ ५१ ॥ तदा देवादयस्तुष्टाः परिपूर्णमनोरथाः ॥ स्वस्थाने ते ययुः सर्वे धर्मवक्त्रादिदं श्रुतम् ॥ ५२ ॥ कृत्वा कर्म च कर्ता च तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम् ॥ तत्क्षणं फलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने ॥ ५३ ॥ कर्मी कर्मणि पूर्णे च तत्क्षणे यदि दक्षिणाम् ॥ न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथवा ॥ ५४ ॥ मुहूर्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम् ॥ एकरात्रे व्यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा च सा ॥ ५५ ॥ त्रिरात्रे तच्छतगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः ॥ मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानां च वर्धते ॥ ५६ ॥ संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा भवेत् ॥ कर्म तद्यजमानानां सर्वं वै निष्फलं भवेत् ॥ ५७ ॥ स च ब्रह्मस्वहारी च न कर्मार्होऽशुचिर्नरः ॥ दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी ॥ ५८ ॥ तद्गृहाद्याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥ पितरो नैव गृह्णंति तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम् ॥ ५९ ॥ एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्तामग्निराहुतिम् ॥ दत्तं न दीयते दानं ग्रहीता नैव याचते ॥ ६० ॥ उभौ तौ नरके यातश्छिन्नरज्जौ यथा घटः ॥ नार्पयेद्यजमानश्चेद्याचितश्चापि दक्षिणाम् ॥ ६१ ॥ भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुंभीपाके व्रजेद्ध्रुवम् ॥ वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताडितः ॥ ६२ ॥ ततो भवेत्स चांडालो व्याधियुक्तो दरिद्रकः ॥ पातयेत्पुरुषान्सप्त पूर्वांश्च सप्तजन्मतः ॥६३॥

निष्फलं कर्म भवेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ सुराः पूजां न गृह्णंति तद्दत्तामाहुतिं चाग्निर्न गृह्णातीत्यर्थः ॥ दत्तं च न दीयत इति कर्मसमये दत्तं मनसा संकल्पितं दानं दक्षिणारूपं यजमानेन यदि न दीयते तथा ग्रहीता विप्रो यदि तद्दक्षिणारूपं न याचते इत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ यज्ञपुरुषेण कृतं पूजाविधिमित्यर्थः ॥ कर्मण इति ॥ अदक्षिणस्य यज्ञस्य फलमेव नास्ति तदा तत्फलं कस्य भविष्यतीति भावः ॥ ६५ ॥ एवकारो भिन्न
क्रमः ॥ कर्मण्येवेत्यर्थः ॥ फलमभ्युपेत्याऽऽह ॥ तद्भुंक्ते च बलिरिति ॥६६॥ चकारेणादक्षिणयज्ञफलमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ असद्द्विजैर्व्यभिचारादिदोषदुष्टैः ॥ ६८ ॥

इत्येवं कथितं विप्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ नारद उवाच ॥ यत्कर्म दक्षिणाहीनं को भुंक्ते तत्फलं मुने ॥ ६४ ॥ पूजाविधिं
दक्षिणायाः पुरा यज्ञकृतं वद ॥ नारायण उवाच ॥ कर्मणोऽदक्षिणस्यैव कुत एव फलं मुने ॥ ६५ ॥ सदक्षिणे कर्मणि च फल
मेव प्रवर्तते ॥ अदक्षिणं च यत्कर्म तद्भुंक्ते च बलिर्मुने ॥ ६६ ॥ बलये तत्प्रदत्तं च वामनेन पुरा मुने ॥ अश्रोत्रियः श्राद्धद्रव्य
मश्रद्धादानमेव च ॥ ६७ ॥ वृषलीपतिविप्राणां पूजाद्रव्यादिकं च यत् ॥ असद्द्विजैः कृतं यज्ञमशुचेः पूजनं च यत् ॥ ६८ ॥
गुरावभक्तस्य कर्म बलिर्भुंक्ते न संशयः ॥ दक्षिणायाश्च यद्ध्यानं स्तोत्रं पूजाविधिक्रमम् ॥ ६९ ॥ तत्सर्वं कण्वशाखोक्तं प्रव
क्ष्यामि निशामय ॥ पुरा संप्राप्य तां यज्ञः कर्मदक्षां च दक्षिणाम् ॥ ७० ॥ मुमोहास्याः स्वरूपेण तुष्टाव कामकातरः ॥ यज्ञ
उवाच ॥ पुरा गोलोकगोपी त्वं गोपीनां प्रवरावरा ॥ ७१ ॥ राधासमा तत्सखी च श्रीकृष्णप्रेयसी प्रिया ॥ कार्त्तिकीपूर्णिमायां
तु रासे राधामहोत्सवे ॥७२॥ आविर्भूता दक्षिणांसाल्लक्ष्म्याश्च तेन दक्षिणा ॥ पुरा त्वं च सुशीलाख्या ख्याता शीलेन शोभने ॥
॥ ७३ ॥ लक्ष्मीदक्षांसभागात्त्वं राधाशापाच्च दक्षिणा ॥ गोलोकात्त्वं परिभ्रष्टा मम भाग्यादुपस्थिता ॥ ७४ ॥ कृपां कुरु
महाभागे मामेव स्वामिनं कुरु ॥ कर्मिणां कर्मणां देवी त्वमेव फलदा सदा ॥ ७५ ॥ त्वया विना च सर्वेषां सर्वं कर्म च
निष्फलम् ॥ त्वया विना तथा कर्म कर्मिणां च न शोभते ॥ ७६ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाश्च दिक्पालादय एव च ॥ कर्मणश्च फलं
दातुं न शक्ताश्च त्वया विना॥७७॥कर्मरूपी स्वयं ब्रह्मा फलरूपी महेश्वरः॥यज्ञरूपी विष्णुरहं त्वमेषां साररूपिणी ॥ ७८ ॥
फलदातृपरं ब्रह्म निर्गुणा प्रकृतिः परा ॥ स्वयं कृष्णश्च भगवान्स च शक्तस्त्वया सह ॥ ७९ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ दक्षिणांसाद्दक्षिणस्कंधादित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ तं यज्ञपुरुं पातिं भेजे सेवितवती ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ भद्रकं कल्याणकरे योनियागे मूलप्रकृतियागे अंबायज्ञं इत्यर्थः ॥ एते च यागाः ॥ कचित्प्रसिद्धशाखायां प्रसिद्धाः केचिदप्रसिद्धशाखायामिति बोध्यम् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ तारलक्ष्मीकाममायाबीजाद्यो मंत्रः ॥ ९२ ॥९३॥

त्वमेव शक्तिः कांते मे शश्वज्जन्मनि ॥ सर्वकर्मणि शक्तोऽहं त्वया सह वरानने ॥ ८०॥ इत्युक्त्वा च पुरस्तस्थौ यज्ञाधिष्ठातृदेवता ॥ तुष्टा बभूव सा देवी भेजे तं कमलाकला ॥८१॥ इदं च दक्षिणास्तोत्रं यज्ञकाले च यः पठेत् ॥ फलं च सर्वयज्ञानां प्राप्नोति नात्र संशयः॥८२॥राजसूये वाजपेये गोमेधे नरमेधके ॥ अश्वमेधे लांगले च विष्णुयज्ञे यशस्करे॥८३॥धनदे भूमिदे पूर्ते फलदे गजमेधके ॥ लोहयज्ञे स्वर्णयज्ञे रत्नयज्ञेऽथ ताम्रके॥८४॥शिवयज्ञे रुद्रयज्ञे शक्रयज्ञे च बंधुके ॥ वृष्टौ वरुणयागे च कंडके वैरिमर्दने ॥८५॥ शुचियज्ञे धर्मयज्ञेऽध्वरे च पापमोचने ॥ ब्रह्माणीकर्मयागे च योनियागे च भद्रके ॥८६॥ एतेषां च समारंभे इदं स्तोत्रं च यः यठेत् ॥ निर्विघ्नेन च तत्कर्म सर्वं भवति निश्चितम् ॥ ८७ ॥ इदं स्तोत्रं च कथितं ध्यानं पूजाविधिं शृणु ॥ शालग्रामे घटे वापि दक्षिणां पूजयेत्सुधीः ॥ ८८ ॥ लक्ष्मीदक्षांससंभूतां दक्षिणां कमलाकलाम् ॥ सर्वकर्मसु दक्षां च फलदां सर्वकर्मणाम् ॥ ८९ ॥ विष्णोः शक्तिस्वरूपां च पूजितां वंदितां शुभाम् ॥ शुद्धिदां शुद्धिरूपां च सुशीलां शुभदां भजे ॥ ९० ॥ ध्यात्वाऽनेनैव वरदां मूलेन पूजयेत्सुधीः ॥ दत्त्वा पाद्यादिकं देव्यै वेदोक्तेनैव नारद ॥ ९१ ॥ ॐ श्रींक्लींह्रींदक्षिणायै स्वाहेति च विचक्षणः ॥ पूजयेद्विधिवद्भक्त्या दक्षिणां सर्वपूजिताम् ॥ ९२ ॥ इत्येवं कथितं ब्रह्मन्दक्षिणाख्यानमेव च ॥ सुखदं प्रीतिदं चैव फलदं सर्वकर्मणाम् ॥ ९३ ॥ इदं च दक्षिणाख्यानं यः शृणोति समाहितः ॥ अंगहीनं च तत्कर्म न भवेद्भारते भुवि ॥ ९४ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं निश्चितं च गुणान्वितम् ॥ भार्याहीनो लभेद्भार्यां सुशीलां सुंदरीं पराम् ॥ ९५ ॥ वरारोहां पुत्रवतीं विनीतां प्रियवादिनीम् ॥ पतिव्रतां च शुद्धां च कुलजां च वधूं वराम् ॥ ९६ ॥

अगंहीनं न भवेत्सांगं भवेदित्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

॥ ९७ ॥ ९८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ त्रिसप्ततिश्लोकवर्यैः षष्ठ्युपाख्यानमद्भुतम् ॥ पृच्छते नारदयात्र यथावदाभिवर्ण्यते ॥ १ ॥ दक्षिणोपाख्यानं श्रुत्वाऽन्यशक्त्युपाख्यानं पृच्छति ॥ नारद उवाच । अनेकानामिति ॥ सरस्वत्यादिदेवीनामित्यर्थः ॥ अन्यासां षष्ठ्यादिदेवीनमित्यर्थः ॥ १ ॥ वेदेषु सर्वदेवीनां पृथक्पृथगाख्यानमुपवर्णितमस्ति तन्मया कियत्पर्यंतं वक्तव्यं तन्मध्ये यासां देवीनामाख्यानं तवाभिलषितं तत्पृच्छेत्याह ॥

विद्याहीनो लभेद्विद्यां धनहीनो लभेद्धनम्॥भूमिहीनो लभेद्भूमिं प्रजाहीनो लभेत्प्रजाम् ॥९७॥ संकटे बंधुविच्छेदे विपत्तौ बंधने तथा॥मासमेकमिदं श्रुत्वा मुच्यते नात्र संशयः॥९८॥इति श्रीदेवीभागवते म० नवमस्कंधे नारदनारायणसंवादे दक्षिणोपाख्याने पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ नारद उवाच ॥ अनेकानां च देवीनां श्रुतमाख्यानमुत्तमम् ॥ अन्यासां चरितं ब्रह्मन्वद वेदविदां वर ॥ १ ॥ नारायण उवाच ॥ सर्वासां चरितं विप्र वेदेषु च पृथक्पृथक् ॥ पूर्वोक्तानां च देवीनां कासां श्रोतुमिहेच्छसि ॥ २ ॥ नारद उवाच ॥ षष्ठी मंगलचंडी च मनसा प्रकृतेः कला ॥ उत्पत्तिमासां चरितं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥ नारायण उवाच ॥ षष्ठांशा प्रकृतेर्या च सा च षष्ठी प्रकीर्तिता ॥ बालकानामधिष्ठात्री विष्णुमाया च बालदा ॥ ४ ॥ मातृकासु च विख्याता देवसेनाभिधा च या ॥ प्राणाधिकप्रिया साध्वी स्कंदभार्या च सुव्रता ॥ ५ ॥ आयुःप्रदा च बालानां धात्री रक्षणकारिणी ॥ सततं शिशुपार्श्वस्था योगेन सिद्धियोगिनी ॥ ६ ॥ तस्याः पूजाविधिं ब्रह्मन्नितिहासमिदं शृणु ॥ यच्छ्रुतं धर्मवक्रेण सुखदं पुत्रदं परम् ॥७॥ राजा प्रियव्रतश्चासीत्स्वायंभुवमनोः सुतः ॥ योगींद्रो नोद्वहद्भार्यां तपस्यासु रतः सदा ॥ ८ ॥ ब्रह्माज्ञया च यत्नेन कृतदारो बभूव ह ॥ सुचिरं कृतदारश्च न लेभे तनयं मुने ॥९॥ पुत्रेष्टियज्ञं तं चापि कारयामास कश्यपः ॥ मालिन्यै तस्य कांतायै मुनिर्यज्ञचरुं ददौ ॥ १० ॥

सर्वासामिति ॥ २ ॥ ३ ॥ तत्र तिसृणां मध्ये षष्ठ्युपाख्यानमाह । षष्ठांशेति ॥ प्रकृतेर्मूलप्रकृतेः षष्ठांशत्वात्षष्ठीपदवाच्यत्वम् ॥ ४ ॥ देवसेनेति ॥ आयुष्यसूक्ते तु षष्ठीं च यामिंद्रसेनेत्युत आहुस्तां विद्यामिति वाक्येनेंद्रसेनेति नामोक्तं तथा च देवसेना इंद्रसेनेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

चरुं भुक्त्वा स्थितताया इति शेषः ॥ दैवं देवानां द्वादश वर्षाणित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ज्ञानयोगं विवेकम् ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥१७॥ १८ ॥ १९ ॥

भुक्त्वा च तं चरुं तस्याः सद्यो गर्भो बभूव ह ॥ दधार तं च सा देवी दैवं द्वादशवत्सरम् ॥ ११ ॥ ततः सुषाव सा
ब्रह्मन्कुमारं कनकप्रभम् ॥ सर्वावयवसंपन्नं मृतमुत्तारलोचनम् ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा रुरुदुः सर्वा नार्यश्च बांधवस्त्रियः ॥
मूर्च्छामवाप तन्माता पुत्रशोकेन भूयसा ॥ १३ ॥ श्मशानं च ययौ राजा गृहीत्वा बालकं मुने ॥ रुरोद तत्र कांतारे पुत्रं कृत्वा
स्ववक्षसि ॥ १४ ॥ नोत्सृजद्बालकं राजा प्राणांस्त्यक्तुं समुद्यतः ॥ ज्ञानयोगं विसस्मार पुत्रशोकात्सुदारुणात् ॥ १५ ॥ एतस्मिन्नंतरे
तत्र विमानं च ददर्श सः ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं मणिराजविनिर्मितम् ॥ १६ ॥ तेजसा ज्वलितं शश्वच्छोभितं क्षौमवाससा
॥ नानाचित्रविचित्राढ्यं पुष्पमालाविराजितम् ॥१७॥ ददर्श तत्र देवीं च कमनीयां मनोहराम् ॥ श्वेतचंपकवर्णाभां शश्वत्सुस्थिरयौवनाम्
॥१८॥ ईषद्धास्यप्रसन्नास्यां रत्नभूषणभूषिताम् ॥ कृपामयीं योगसिद्धां भक्तानुग्रहकातराम् ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा तां
पुरतो राजा तुष्टाव परमादरम् ॥ चकार पूजनं तस्या विहाय बालकं भुवि ॥२०॥ पप्रच्छ राजा तां तुष्टां ग्रीष्मसूर्यसमप्रभाम्॥
तेजसा ज्वलितां शांतां कांतां स्कन्दस्य नारद ॥२१॥ राजोवाच ॥ का त्वं सुशोभने कांते कस्य कांतासि सुव्रते ॥ कस्य कन्या
वरारोहे धन्या मान्या च योषिताम् ॥ २२ ॥ नृपेंद्रस्य वचः श्रुत्वा जगन्मंगलचंडिका ॥ उवाच देवसेना सा देवानां रणकारिणी
॥ २३ ॥ देवानां दैत्यग्रस्तानां पुरा सेना बभूव सा ॥ जयं ददौ सा तेभ्यश्च देवसेना च तेन सा ॥ २४ ॥ श्रीदेवसेनोवाच ॥
ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेनाहमीश्वरी ॥ सृष्ट्वा मां मनसा धाता ददौ स्कंदाय भूमिप ॥ २५ ॥ मातृकासु च विख्याता स्कंदभार्या
च सुव्रता ॥ विश्वे षष्ठीति विख्याता षष्ठांशा प्रकृतेः परा ॥ २६ ॥ अपुत्राय पुत्रदाऽहं प्रियादात्री प्रियाय च ॥ धनदाऽहं
दरिद्रेभ्यः कर्मिभ्यश्च स्वकर्मदा ॥ २७ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ परमुत्कृष्टं तादृशमहत्कर्मणो दात्र्यहमस्मीति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सुखं दुःखं भयं शोको हर्षो मंगलमेव च ॥ संपत्तिश्च विपत्तिश्च सर्वं भवति कर्मणा ॥ २८ ॥ कर्मणा बहुपुत्रश्च वंशहीनः स्वकर्मणा ॥ कर्मणा मृतपुत्रश्च कर्मणा चिरजीवनः ॥२९॥ कर्मणा गुणवांश्चैव कर्मणा चांगहीनकः ॥ कर्मणा बहुभार्यश्च भार्याहीनश्च कर्मणा॥३०॥कर्मणा रूपवान्धर्मी रोगी शश्वत्स्वकर्मणा ॥ कर्मणा च भवेद्व्याधिः कर्मणाऽऽरोग्यमेव च॥३१॥तस्मात्कर्म परं राजन्सर्वेभ्यश्च श्रुतौ श्रुतम् ॥ इत्येवमुक्त्वा सा देवी गृहीत्वा बालकं मुने॥३२॥महाज्ञानेन सा देवी जीवयामास लीलया॥ राजा ददर्श तं बालं सस्मितं कनकप्रभम्॥३३॥देवसेना च पश्यंतं नृपमापृच्छ्य सा तदा॥गृहीत्वा बालकं देवी गगनं गंतुमुद्यता ॥ ३४ ॥ पुनस्तुष्टाव तां राजा शुष्ककंठोष्ठतालुकः ॥ नृपस्तोत्रेण सा देवी परितुष्टा बभूव ह ॥३५॥ उवाच तं नृपं ब्रह्मन् वेदोक्तं कर्म निर्मितम् ॥ देव्युवाच ॥ त्रिषु लोकेषु त्वं राजा स्वायंभुवमनोः सुतः ॥३६॥ मम पूजां च सर्वत्र कारयित्वा स्वयं कुरु॥ तदा दास्यामि पुत्रं ते कुलपद्मं मनोहरम् ॥ ३७ ॥ सुव्रतं नाम विख्यातं गुणवंतं सुपंडितम् ॥ जातिस्मरं च योगींद्रं नारायणकलात्मकम् ॥ ३८ ॥ शतक्रतुकरं श्रेष्ठं क्षत्रियाणां च वंदितम् ॥ मत्तमातंगलक्षाणां धृतवंतं बलं शुभम् ॥ ३९ ॥ धनिनं गुणिनं शुद्धं विदुषां प्रियमेव च ॥ योगिनां ज्ञानिनां चैव सिद्धिरूपं तपस्विनाम् ॥४०॥ यशस्विनं च लोकेषु दातारं सर्वसंपदाम् ॥ इत्येवमुक्त्वा सा देवी तस्मै तद्बालकं ददौ ॥ ४१ ॥ राजा चकार स्वीकारं पूजार्थं च प्रियव्रतः ॥ जगाम देवी स्वर्गं च दत्त्वा तस्मै शुभं वरम् ॥४२॥ आजगाम सहामात्यः स्वगृहं हृष्टमानसः ॥ आगत्य कथयामास वृत्तांतं पुत्रहेतुकम् ॥४३॥ श्रुत्वा बभूवुः संतुष्टा नरा नार्यश्च नारद॥मंगलं कारयामास सर्वत्र पुत्रहेतुकम्॥४४॥देवीं च पूजयामास ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ॥राजा च प्रतिमासेषु शुक्लषष्ठ्यां महोत्सवम्॥४५॥षष्ठ्या देव्याश्च यत्नेन कारयामास सर्वतः॥बालानां सूतिकागारे षष्ठाहे यत्नपूर्वकम् ॥४६॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

षष्ठदिवसेऽथवा एकविंशतितमे वासरे ॥ ४७ ॥ वर्धयामास पूजामित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ प्रणवमायाबीजाद्यो मंत्रः ॥ ५४ ॥

तत्पूजां कारयामास चैकविंशतिवासरे ॥ बालानां शुभकार्ये च शुभान्नप्राशने तथा ॥ ४७ ॥ सर्वत्र वर्धयामास स्वयमेव
चकार ह ॥ ध्यानं पूजाविधानं च स्तोत्रं मत्तो निशामय ॥ ४८ ॥ यच्छ्रुतं धर्मवक्त्रेण कौथुमोक्तं च सुव्रत ॥ शालग्रामे घटे
वाऽथ वटमूलेऽथवा मुने ॥४९॥ भित्त्यां पुत्तलिकां कृत्वा पूजयेद्वा विचक्षणः ॥ षष्ठांशां प्रकृतेः शुद्धां प्रतिष्ठाप्य च सुप्रभाम् ॥
॥५०॥ सुपुत्रदां च शुभदां दयारूपां जगत्प्रसूम् ॥ श्वेतचंपकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ॥५१॥ पवित्ररूपां परमां देवसेनां परां
भजे॥ इति ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा विचक्षणः॥५२॥पुनर्ध्यात्वा च मूलेन पूजयेत्सुव्रतां सतीम्॥पाद्यार्घ्याचनीयैश्च गंधपुष्पप्रदीपकैः ॥ ५३ ॥ नैवेद्यैर्विविधैश्चापि फलेन शोभनेन च ॥ ॐ ह्रीं षष्ठीदेव्यै स्वाहेति विधिपूर्वकम्॥५४॥अष्टाक्षरं महामंत्रं
यथाशक्ति जपेन्नरः ॥ ततः स्तुत्वा च प्रणमेद्भक्तियुक्तः समाहितः ॥ ५५ ॥ स्तोत्रं च सामवेदोक्तं वरं पुत्रफलप्रदम् ॥ अष्टाक्षरं
महामंत्रं लक्षधा यो जपेत्ततः ॥ ५६ ॥ सुपुत्रं स लभेन्नूनमित्याह कमलोद्भवः ॥ स्तोत्रं शृणु मुनिश्रेष्ठ सर्वकामशुभावहम् ॥
॥ ५७ ॥ वांछाप्रदं च सर्वेषां गूढं वेदेषु नारद ॥ नमो देव्यै महादेव्यै सिद्ध्यै शान्त्यै नमो नमः ॥ ५८ ॥ सुभायै देवसेनायै
षष्ठ्यै देव्यै नमो नमः ॥ वरदायै पुत्रदायै धनदायै नमो नमः ॥ ५९ ॥ सुखदायै मोक्षदायै षष्ठ्यै देव्यै नमो नमः ॥ षष्ठ्यै
षष्ठांशरूपायै सिद्धायै च नमो नमः ॥ ६० ॥ मायायै सिद्धयोगिन्यै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥ सारायै शारदायै च परादेव्यै
नमो नमः ॥ ६१ ॥ बालाधिष्ठातृदेव्यै च षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥ कल्याणदायै कल्याण्यै फलदायै च कर्मणाम् ॥ ६२ ॥
प्रत्यक्षायै स्वभक्तानां षष्ठ्यै देव्यै नमो नमः ॥ पूज्यायै स्कंदकांतायै सर्वेषां सर्वकर्मसु ॥ ६३ ॥ देवरक्षणकारिण्यै षष्ठीदेव्यै
नमो नमः ॥ सिद्धसत्त्वस्वरूपायै वंदितायै नृणां सदा ॥ ६४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इति श्रीदेवीभागवतति० नवमस्कन्धे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ अष्टाधिकैश्च पंचाशत्पद्यैरथ समासतः ॥ कथा मंगलचंड्याश्च यथावदभिधीयते ॥ १ ॥ मंगलचंड्युपाख्यानमाह । कथितमिति ॥ १ ॥ २ ॥ मंगलचंडीनाम्नो निरुक्तिमाह दक्षाया

हिंसाक्रोधवर्जितायै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥ धनं देहि प्रियां देहि पुत्रं देहि सुरेश्वरि ॥ ६५ ॥ मानं देहि जयं देहि द्विषो जाहि महेश्वरि ॥ धर्मं देहि यशो देहि षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥ ६६ ॥ देहि भूमिं प्रजां देहि विद्यां देहि सुपूजिते ॥ कल्याणं च जयं देहि षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥ ६७ ॥ इति देवीं च संस्तूय लेभे पुत्रं प्रियव्रतः ॥ यशस्विनं च राजेंद्रः षष्ठीदेव्याः प्रसादतः ॥ ६८ ॥ षष्ठीस्तोत्रमिदं ब्रह्मन्यः शृणोति तु वत्सरम् ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं वरं सुचिरजीविनम् ॥ ६९ ॥ वर्षमेकं च यो भक्त्या संपूज्येदं शृणोति च ॥ सर्वपापाद्विनिर्मुक्तो महावन्ध्या प्रसूयते ॥ ७० ॥ वीरं पुत्रं च गुणिनं विद्यावंतं यशस्विनम् ॥ सुचिरायुष्यवंतं च सूते देवीप्रसादतः ॥ ७१ ॥ काकवंध्या च या नारी मृतवत्सा च या भवेत् ॥ वर्षं श्रुत्वा लभेत्पुत्रं षष्ठीदेवीप्रसादतः ॥ ७२ ॥ रोगयुक्ते च बाले च पिता माता शृणोति चेत् ॥ मासेन मुच्यते बालः षष्ठीदेवीप्रसादतः ॥ ७३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते म० नवमस्कंधे नारदनारायणसंवादे षष्ठ्युपाख्याने षट्चारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ कथितं षष्ठ्युपाख्यानं ब्रह्मपुत्र यथागमम् ॥ देवी मंगलचंडी च तदाख्यानं निशामय ॥ १ ॥ तस्याः पूजादिकं सर्वं धर्मवक्त्रेण यच्छ्रुतम् ॥ श्रुतिसंमतमेवेष्टं सर्वेषां विदुषामपि ॥ २ ॥ दक्षा या वर्तते चंडी कल्याणेषु च मंगला ॥ मंगलेषु च या दक्षा सा च मंगलचंडिका ॥ ३ ॥ पूज्या या वर्तते चंडी मंगलोऽपि महीसुतः ॥ मंगलाभीष्टदेवी या सा वा मंगलचंडिका ॥ ४ ॥ मंगलो मनुवंश्यश्च सप्तद्वीपधरापतिः ॥ तस्य पूज्याऽभीष्टदेवी तेन मंगलचंडिका ॥ ५ ॥

इति ॥ कल्याणेषु कल्याणकरणेषु या दक्षा चंडी प्रतापवती तथा मंगलेषु तेषां मध्ये या मंगला तेन मंगलचंडीति नामेत्यर्थः ॥ मंगला चासौ चंडीति व्युत्पत्त्या मंगलचंडीति नाम सिद्धम् ॥ ३ ॥ व्युत्पत्त्यंतरमाह । पूज्याया इति ॥ मंगलो भूमिपुत्रस्तस्य पूज्या तदभीष्टदात्री च या चंडी सा मंगलचंडीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

दुर्गाया रूपांतरमिदं भवतीत्याह । मूर्तिभेदेनेति ॥६॥७॥ संकटे दुर्गतेन प्राप्तेन शिवेनेत्यर्थः॥किं संकटं प्राप्तमितिचेत्तत्राऽऽह आकाशादिति ॥ दैत्येन केनचिद्युद्धसमये रुषा पातिते आकाशाद्याने पतिते सतीत्यर्थः ॥८॥९॥ भयं नास्तीति ॥ अधुना निर्भयं युद्धं कुर्विति भावः ॥ ननु मम वाहनाभावात्कथं युद्धं भविष्यति तत्राह । भगवानिति ॥ भगवान्विष्णुर्वृषरूपेण ते वाहनं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ मायात्मना मूलप्रकृत्यंशभूतेन हरिणेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥

मूर्तिभेदेन सा दुर्गा मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥ कृपारूपाऽतिप्रत्यक्षा योषितामिष्टदेवता ॥ ६ ॥ प्रथमे पूजिता सा च शंकरेण परात्परा ॥ त्रिपुरस्य वधे घोरे विष्णुना प्रेरितेन च ॥७॥ ब्रह्मन्ब्रह्मोपदेशेन दुर्गतेन च संकटे॥आकाशात्पतिते याने दैत्येन पातिते रुषा ॥८॥ ब्रह्मविष्णूपदिष्टश्च दुर्गां तुष्टाव शंकरः॥सा च मंगलचंडी या बभूव रूपभेदतः॥९॥उवाच पुरतः शम्भोर्भयं नास्तीति तं प्रभो ॥ भगवान्वृषरूपश्च सर्वेशस्ते भविष्यति ॥ १० ॥ युद्धशक्तिस्वरूपाऽहं भविष्यामि न संशयः ॥ मायात्मना च हरिणा सहायेन वृषध्वज ॥११॥ जहि दैत्यं स्वशत्रुं च सुराणां पदघातकम् ॥ इत्युक्त्वांतर्हिता देवी शंभोः शक्तिर्बभूव सा॥१२॥विष्णुदत्तेन शस्त्रेण जघान तमुमापतिः ॥ मुनींद्रपतिते दैत्ये सर्वे देवा महर्षयः ॥ १३ ॥ तुष्टुवुः शंकरं देवं भक्तिनम्रात्मकन्धराः ॥ सद्यः शिरसि शंभोश्च पुष्पवृष्टिर्बभूव ह ॥ १४ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च संतुष्टो ददौ तस्मै शुभाशिषम् ॥ ब्रह्मविष्णूपदिष्टश्च सुस्नातः शंकरस्तथा ॥ १५ ॥ पूजयामास तां भक्त्या देवीं मंगलचंडिकाम् ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च वस्त्रैश्च विविधैरपि ॥ ॥ १६ ॥ पुष्पचन्दननैवेद्यैर्भक्त्या नानाविधैर्मुने ॥ छागैर्मेषैश्च महिषैर्गवयैः पक्षिभिस्तथा ॥ १७ ॥ वस्त्रालंकारमाल्यैश्च पायसैः पिष्टकैरपि ॥ मधुभिश्च सुधाभिश्च फलैर्नानाविधैरपि ॥१८॥ संगीतैर्नर्तकैर्वाद्यैरुत्सवैर्नामकीर्तनैः ॥ ध्यात्वा माध्यंदिनोक्तेन ध्यानेन भक्तिपूर्वकम् ॥ १९ ॥ ददौ द्रव्याणि मूलेन मंत्रेणैव च नारद ॥ ॐह्रींश्रींक्लींसर्वपूज्ये देवि मंगलचंडिके ॥ २० ॥ हूंहूं फट्स्वाहाप्येकविंशाक्षरो मन्त्रः ॥ पूज्यः कल्पतरुश्चैव भक्तानां सर्वकामदः ॥ २१ ॥

पिष्टकैः पूर्वोक्तलक्षणैः पक्वान्नविशेषैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रणवमायाश्रीकामबीजपूर्वो मंत्रः ॥ सर्वपूज्ये इति स्वरूपग्रहणं देवि मंगलचंडिके इत्यपि स्वरूपग्रहणं ततोऽक्षरद्वयं कवचात्मकं ततोऽस्त्रमंत्रस्ततो वह्निजाया सर्वमेकीकृत्यैकविंशाक्षरो मंत्रः ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ मंगसुखेति ॥ मंगं सर्वतो विसर्पद्यत्सुखं बहुलं सुखमित्यर्थः ॥ तत्प्रदे इति भावः ॥

दशलक्षजपेनैव मंत्रसिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ॥ नि ध्यानं च श्रूयतां ब्रह्मन्वेदोक्तं सर्वसंमतम् ॥२२॥ देवीं षोडशवर्षीयां शश्वत्सुस्थिरयौवनाम् ॥
बिंबोष्ठीं सुदतीं शुद्धां शरत्पद्मनिभाननाम् ॥२३॥ श्वेतचम्पकवर्णाभां सुनीलोत्पललोचनाम् ॥ जगद्धात्रीं च दात्रीं च सर्वेभ्यः
सर्वसम्पदाम् ॥२४॥ संसारसागरे घोरे ज्योतीरूपां सदा भजे ॥ देव्याश्च ध्यानमित्येवं स्तवनं श्रूयतां मुने ॥२५॥ महादेव उवाच ॥
रक्ष रक्ष जगन्मातर्देवि मंगलचंडिके ॥ हारिके विपदां राशेर्हर्षमंगलकारिके ॥ २६ ॥ हर्षमंगलदक्षे च हर्षमंगलदायिके ॥ शुभे
मंगलदक्षे च शुभे मंगलचंडिके ॥ २७ ॥ मंगले मंगलार्हे च सर्वमंगलमंगले ॥ सतां मंगलदे देवि सर्वेषां मंगलालये ॥ २८ ॥
पूज्ये मंगलवारे च मंगलाभीष्टदेवते ॥ पूज्ये मंगलभूपस्य मनुवंशस्य संततम् ॥२९॥ मंगलाधिष्ठातृदेवि मंगलानां च मंगले ॥
संसारमंगलाधारे मोक्षमंगलदायिनि ॥३०॥ सारे च मंगलाधारे पारे च सर्वकर्मणाम् ॥ प्रतिमंगलवारे च पूज्ये मंगसुखप्रदे ॥
॥३१॥ स्तोत्रेणानेन शंभुश्च स्तुत्वा मंगलचंडिकाम् ॥ प्रतिमंगलवारे च पूजां दत्त्वा गतः शिवः ॥३२॥ प्रथमे पूजिता देवी शिवे
न सर्वमंगला ॥ द्वितीये पूजिता सा च मंगलेन ग्रहेण च ॥ ३३ ॥ तृतीये पूजिता भद्रा मंगलेन नृपेण च ॥ चतुर्थे मंगले
वारे सुंदरीभिः प्रपूजिता ॥ ३४ ॥ पंचमे मंगलाकांक्षिनरैर्मंगलचंडिका ॥ पूजिता प्रतिविश्वेषु विश्वेशपूजिता सदा ॥ ३५ ॥
ततः सर्वत्र संपूज्या बभूव परमेश्वरी ॥ देवैश्च मुनिभिश्चैव मानवैर्मनुभिर्मुने ॥ ३६ ॥ देवाश्च मंगलस्तोत्रं यः शृणोति
समाहितः ॥ तन्मंगलं भवेत्तस्य न भवेत्तदमंगलम् ॥ वर्धते पुत्रपौत्रैश्च मंगलं च दिनेदिने ॥ ३७ ॥ नारायण उवाच ॥
उक्तं द्वयोरुपाख्यानं ब्रह्मपुत्र यथागमम् ॥ श्रूयतां मनसाख्यानं यच्छ्रुतं धर्मवक्त्रतः ॥ ३८ ॥

मगि सर्पण इत्यस्य रूपम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मंगलचंड्या उपाख्यानं समाप्य मनसाया उपाख्यानमाह । उक्तमिति ॥ ३८ ॥

मनसापदस्य व्युत्पत्तिमाह । कन्येति ॥ मनोजन्यत्वान्मनसा देवनाद्वा मनःशब्दादर्शआद्यचि कृते मनसेति सिद्धम् ॥ ३९ ॥ मनःकरणकध्यानकर्तृत्वाद्वा मनसेति सिद्धमित्यर्थः ॥ अत्राप्यर्शआद्यजेव ॥ जनकत्वेन देवनध्यानसाधत्वेन वा मनोऽस्ति यस्या इति व्युत्पत्तेः ॥ तेन योगेन परमात्मसमाधिरूपेण यतो दीव्यति तत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जरत्कार्वतिजीर्णं वस्त्रादिकं तद्वत्तपस्यया क्षीणं शरीरं मनसाया दृष्ट्वा ॥ यद्वा जरत्कारुमुनिवत्क्षीणं शरीरं दृष्ट्वा कृष्णो मनसाया

सा च कन्या भगवती कश्यपस्य च मानसी ॥ तेनैव मनसा देवी मनसा या च दीव्यति ॥ ३९ ॥ मनसा जायते या च परमात्मानमीश्वरम् ॥ तेन सा मनसा देवी तेन योगेन दीव्यति ॥ ४० ॥ आत्मारामा च सा देवी वैष्णवी सिद्धयोगिनी ॥ त्रियुगं च तपस्तप्त्वा कृष्णस्य परमात्मनः ॥ ४१ ॥ जरत्कारुशरीरं च दृष्ट्वा यत्क्षीणमीश्वरः ॥ गोपीपतिर्नाम चक्रे जरत्कारुरिति प्रभुः ॥ ४२ ॥ वांछितं च ददौ तस्यै कृपया च कृपानिधिः ॥ पूजां च कारयामास चकार च स्वयं प्रभुः ॥ ४३ ॥ स्वर्गे च नागलोके च पृथिव्यां ब्रह्मलोकतः ॥ भृशं जगत्सुगौरी सा सुंदरी च मनोहरा ॥ ४४ ॥ जगद्गौरीति विख्याता तेन सा पूजिता सती ॥ शिवशिष्या च सा देवी तेन शैवी प्रकीर्तिता ॥ ४५ ॥ विष्णुभक्ताऽतीव शश्वद्वैष्णवी तेन कीर्तिता ॥ नागानां प्राणरक्षित्री यज्ञे पारीक्षितस्य च ॥ ४६ ॥ नागेश्वरीति विख्याता सा नागभगिनीति च ॥ विषं संहर्तुमीशा या तेन विषहरी स्मृता ॥ ४७ ॥ सिद्धयोगंहरात्प्राप तेन सा सिद्धयोगिनी ॥ महाज्ञानं च योगं च मृतसंजीवनीं पराम् ॥ ४८ ॥ महाज्ञानयुतां तां च प्रवदंति मनीषिणः ॥ आस्तीकस्य मुनींद्रस्य माता सापि तपस्विनी ॥ ४९ ॥ आस्तीकमाता विज्ञाता जगत्यां सुप्रतिष्ठिता ॥ प्रिया मुनेर्जरत्कारोर्मुनींद्रस्य महात्मनः ॥ ५० ॥ योगिनो विश्वपूज्यस्य जरत्कारुप्रिया ततः ॥ जरत्कारुर्जगद्गौरी मनसा सिद्धियोगिनी ॥ ५१ ॥ वैष्णवी नागभगिनी शैवी नागेश्वरी तथा ॥ जरत्कारुप्रियास्तीकमाता विषहरेति च ॥ ५२ ॥

जरत्कारुरिति नाम चक्रे इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मनसाया नामांतराणि सनिमित्तकान्याह । भृशमिति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ विषं संहर्तुमीशा स्वतन्त्रेत्यर्थः ॥ ॥ ४७ ॥ महाज्ञानादिकं यतो हरात्प्राप ततो महाज्ञानयुतां वदंतीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ पञ्चश्लोकन्यूनसार्धशतश्लोकैरनंतरम् ॥ मनसायाः कथास्तोत्रध्यानादिकमिहोच्यते ॥ १ ॥ मनसायाः पूजादिकं कथयति । मत्त इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मूलेन मूलमन्त्रेण वक्ष्यमाणेन सर्वानुपचारान् दद्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

महाज्ञानयुता चैव सा देवी विश्वपूजिता ॥ द्वादशैतानि नामानि पूजाकाले तु यः पठेत् ॥ ५३ ॥ तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवस्य च ॥ नागभीते च शयने नागग्रस्ते च मंदिरे ॥ ५४ ॥ नागशोभे महादुर्गे नागवेष्टितविग्रहे ॥ इदं स्तोत्रं पठित्वा तु मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥ ५५ ॥ नित्यं पठेद्यस्तं दृष्ट्वा नागवर्गः पलायते ॥ दशलक्षजपेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥ ५६ ॥ स्तोत्रसिद्धिर्भवेद्यस्य सविषं भोक्तुमीश्वरः ॥ नागैश्च भूषणं कृत्वा स भवेन्नागवाहनः ॥ ५७ ॥ नागासनो नागतल्पो महासिद्धो भवेन्नरः ॥ अंते च विष्णुना सार्धं क्रीडत्येव दिवानिशम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे नारदनारायणसंवादे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ मत्तः पूजाविधानं च श्रूयतां मुनिपुंगव ॥ ध्यानं च सामवेदोक्तं प्रोक्तं देवीविधानकम् ॥ १ ॥ श्वेतचंपकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ॥ वह्निशुद्धांशुकाधानां नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥ २ ॥ महाज्ञानयुतां तां च प्रवरज्ञानिनां वराम् ॥ सिद्धाधिष्ठातृदेवीं च सिद्धां सिद्धिप्रदां भजे ॥ ३ ॥ इति ध्यात्वा च तां देवीं मूलेनैव प्रपूजयेत् ॥ नैवेद्यैर्विविधैर्धूपैः पुष्पगंधानुलेपनैः ॥ ४ ॥ मूलमंत्रश्च वेदोक्तो भक्तानां वांछितप्रदः ॥ मुने कल्पतरुर्नाम सुसिद्धो द्वादशाक्षरः ॥ ५ ॥ ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं ऐं मनसादेव्यै स्वाहेति कीर्तितः ॥ पंचलक्षजपेनैव मंत्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥ ६ ॥ मंत्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स सिद्धो जगतीतले ॥ सुधासमं विषं तस्य धन्वंतरिसमो भवेत् ॥ ७ ॥ ब्रह्मन्स्नात्वा तु संक्रांत्यां गूढशालासु यत्नतः ॥ आवाह्य देवीमीशानां पूजयेद्योऽतिभक्तितः ॥ ८ ॥

॥ ५ ॥ प्रणवमायाश्रीकामवाणीबीजपूर्वको मनसादेव्यै स्वाहेत्ययं मन्त्रः ॥ पञ्चलक्षजपः पुरश्चरणम् ॥ होमद्रव्यानुक्तत्वात्तिलैर्होमः ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रयोगमाह । ब्रह्मन्स्नात्वेति ॥ गूढशालासु गुप्तशालासु ॥ ८ ॥

सा च संक्रांतिः । पश्चम्यामपेक्षितेत्याह । पचम्यामिति ॥ पंचम्यां वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ मंत्रांश्च सर्पादिविषहरान् ॥ १२ ॥ मंत्राधिष्ठातृदेवीं सर्वविषहरमंत्रा

पंचम्यां मनसा ध्यायन् देव्यै दद्याच्च यो बलिम् ॥ धनवान् पुत्रवांश्चैव कीर्तिमान्स भवेद्ध्रुवम् ॥ ९ ॥ पूजाविधानं कथितं तदाख्यानं निशामय ॥ कथयामि महाभाग यच्छ्रुतं धर्मवक्रतः ॥ १० ॥ पुरा नागभयांक्राता बभूवुर्मानवा भुवि ॥ गतास्ते शरणं सर्वे कश्यपं मुनिपुंगवम् ॥ ११ ॥ मंत्रांश्च ससृजे भीतः कश्यपो ब्रह्मणान्वितः ॥ वेदबीजानुसारेण चोपदेशेन ब्रह्मणः ॥ १२ ॥ मंत्राधिष्ठातृदेवीं तां मनसा ससृजे तथा ॥ तपसा मनसा तेन बभूव मनसा च सा ॥ १३ ॥ कुमारी सा च संभूता जगाम शंकरालयम् ॥ भक्त्या संपूज्य कैलासे तुष्टाव चंद्रशेखरम् ॥ १४ ॥ दिव्यवर्षसहस्रं तं सिषेवे च मुनेः सुता ॥ आशुतोषो महेशश्च तां च तुष्टो बभूव ह ॥ १५ ॥ महाज्ञानं ददौ तस्यै पाठयामास साम च ॥ कृष्णमंत्रं कल्पतरुं ददावष्टाक्षरं मुने ॥ १६ ॥ लक्ष्मीमायाकामबीजं ङेंतं कृष्णपदं ततः ॥ त्रैलोक्यमंगलं नाम कवचं पूजनक्रमम् ॥ १७ ॥ पुरश्चर्याक्रमं चाऽपि वेदोक्तं सर्वसंमतम् ॥ प्राप्य मृत्युंजयान्मंत्रं सा सती च मुनेः सुता ॥ १८ ॥ जगाम तपसे साध्वी पुष्करं शंकराज्ञया ॥ त्रियुगं च तपस्तप्त्वा कृष्णस्य परमात्मनः ॥ १९ ॥ सिद्धा बभूव सा देवी ददर्श पुरतः प्रभुम् ॥ दृष्ट्वा कृशांगीं बालां च कृपया च कृपानिधिः ॥ २० ॥ पूजां च कारयामास चकार च स्वयं हरिः ॥ वरं च प्रददौ तस्यै पूजिता त्वं भवे भव ॥२१॥ वरं दत्त्वा च कल्याण्यै ततश्चांतर्दधे हरिः ॥ प्रथमे पूजिता सा च कृष्णेन परमात्मना ॥ २२ ॥ द्वितीये शंकरेणैव कश्यपेन सुरेण च ॥ मुनिना मनुना चैव नागेन मानवादिभिः ॥ २३ ॥ बभूव पूजिता सा च त्रिषु लोकेषु सुव्रता ॥ जरत्कारुमुनींद्राय कश्यपस्तां ददौ पुरा ॥२४॥ अयाचितो मुनिश्रेष्ठो जग्राह ब्राह्मणाज्ञया ॥ कृत्वोद्वाहं महायोगी विश्रांतस्तपसा चिरम् ॥ २५ ॥

धिष्ठात्रीमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ङेऽतं चतुर्थ्यंतं कृष्णपदं नमोंऽतो मंत्रः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

देव्या मनसाया जघने शिरः संस्थाप्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ चकारलोचनं विचारं कृतवतीत्यर्थः ॥ तमेव विचारमाह । अकृत्वेति ॥ द्विजन्मनां नित्याम् ॥ २८ ॥ लभिष्यति लप्स्यति ॥ पूर्वां प्रातः संध्याम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ शृंगारो रतिः ॥

सुष्वाप देव्या जघने वटमूले च पुष्करे ॥ निद्रां जगाम स मुनिः स्मृत्वा निद्रेशमीश्वरम् ॥ २६ ॥ जगामास्तं दिनकरः सायंकाल उपस्थिते ॥ संचिंत्य मनसा साध्वी मनसा सा पतिव्रता ॥ २७ ॥ धर्मलोपभयेनैव चकारालोचनं सती ॥ अकृत्वा पश्चिमां संध्यां नित्यां चैव द्विजन्मनाम् ॥ २८ ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं लभिष्यति पतिर्मम ॥ नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् ॥ २९ ॥ स सर्वत्राऽशुचिर्नित्यं ब्रह्महत्यादिकं लभेत् ॥ वेदोक्तमिति संचिंत्य बोधयायास सुंदरी ॥ ३० ॥ स च बुद्धो मुनिश्रेष्ठस्तां चुकोप भृशं मुने ॥ मुनिरुवाच ॥ कथं मे सुखिनः साध्वि निद्राभंगः कृतस्त्वया ॥३१॥व्यर्थं व्रतादिकं तस्या या भर्तुश्चाऽपकारिणी ॥ तपश्चाऽनशनं चैव व्रतं दानादिकं च यत् ॥ ३२ ॥ भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्फलम् ॥ यया प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तया ॥ ३३ ॥ पतिव्रताव्रतार्थं च पतिरूपो हरिः स्वयम् ॥ सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिषेवणम् ॥ ३४ ॥ सर्वं व्रतं तपः सर्वमुपवासादिकं च यत् ॥ सर्वधर्मश्च सत्यं च सर्वदेवप्रपूजनम् ॥ ३५ ॥ तत्सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हंति षोडशीम्॥पुण्ये च भारते वर्षे पतिसेवां करोति या॥३६॥वैकुंठे स्वामिना सार्धं सा याति ब्रह्मणः पदम् ॥ विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम्॥३७॥असत्कुले प्रसूता हि तत्फलं श्रूयतां सति ॥ कुम्भीपाकं व्रजेत्सा च यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ ३८ ॥ ततो भवति चांडाली पतिपुत्रविवर्जिता ॥ इत्युक्त्वा च मुनिश्रेष्ठो बभूव स्फुरिताधरः ॥ ३९ ॥ चकंपे तेन सा साध्वी भयेनोवाच तं पतिम् ॥ साध्व्युवाच ॥ संध्यालोपभयेनैव निद्राभंगः कृतस्तव ॥४०॥ कुरु शांतिं महाभाग दुष्टाया मम सुव्रत ॥ शृंगाराहारनिद्राणां यश्च भंगं करोति वै॥४१॥स व्रजेत्कालसूत्रं वै यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ इत्युक्त्वा मनसा देवी स्वामिनश्चरणांबुजे ॥ ४२ ॥ पपात भक्त्या भीता च रुरोद च पुनः पुनः ॥ कुपितं च मुनिं दृष्ट्वा श्रीसूर्यं शप्तुमुद्यतम् ॥ ४३ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शप्तुमुद्यतमिति ॥ मदर्घ्यदानं विना कथमयमस्ताचलं प्राप्त इति हेतोः ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यतो यस्मात्क्रोधात् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ प्रतिज्ञापालनाय चेति ॥ यदीयं ममाज्ञां न पालयिष्यति तदैनां त्यक्ष्यामीति विवाहसमये कृता प्रतिज्ञेति तु पुराणांतरे प्रसिद्धं तस्याः पालनाय ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ एकं मुनिश्रेष्ठेति नारदसंबोधनं

तत्राजगाम भगवान्संध्याया सह नारद॥तत्रागत्य मुनिं सम्यगुवाच भास्करःस्वयम्॥४४॥विनयेन च भीतश्च तया सह यथोचितम् ॥ भास्कर उवाच ॥ सूर्यास्तसमयं दृष्ट्वा साध्वी धर्मभयेन च ॥४५॥ बोधयामास त्वां विप्र शरणं त्वामहं गतः ॥ क्षमस्व भगवन्ब्रह्मन्मां शप्तुं नोचितं मुने ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणानां च हृदयं नवनीतसमं सदा ॥ तेषां क्षणार्धं क्रोधश्च यतो भस्म भवेज्जगत् ॥ ४७ ॥ पुनः स्रष्टुं द्विजः शक्तो न तेजस्वी द्विजात्परः ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मणो वंशः प्रज्वलन्ब्रह्मतेजसा ॥४८॥ श्रीकृष्णं भावयेन्नित्यं ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ॥ सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा द्विजस्तुष्टो बभूव ह ॥ ४९ ॥ सूर्यो जगाम स्वस्थानं गृहीत्वा ब्राह्मणाशिषम् ॥ तत्याज मनसां विप्रः प्रतिज्ञापालनाय च ॥५०॥ रुदतीं शोकसंयुक्तां हृदयेन विदूयता ॥ सा सस्मार गुरुं शंभुमिष्टदेवं विधिं हरिम् ॥ ५१ ॥ कश्यपं जन्मदातारं विपत्तौ भयकर्शिता ॥ तत्राजगाम गोपीशो भगवाञ्छंभुरेव च ॥ ५२ ॥ विधिश्च कश्यपश्चैव मनसा परिचिंतितः ॥ दृष्ट्वा विप्रोऽभीष्टदेवं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥ ५३ ॥ तुष्टाव परया भक्त्या प्रणनाम मुहुर्मुहुः ॥ नमश्चकार शंभुं च ब्राह्मणं कश्यपं तथा ॥ ५४ ॥ कथमागमनं देवा इति प्रश्नं चकार सः ॥ ब्रह्मा तद्वचनं श्रुत्वा सहसा समयोचितम् ॥ ५५ ॥ प्रत्युवाच नमस्कृत्य हृषीकेशपदांबुजम् ॥ यदि त्यक्ता धर्मपत्नी धर्मिष्ठा मनसा सती ॥ ५६ ॥ कुरुष्वास्यां सुतोत्पत्तिं स्वधर्मपालनाय वै ॥ जायायां च सुतोत्पत्तिं कृत्वा पश्चात्त्यजेन्मुने॥५७॥अकृत्वा तु सुतोत्पत्तिं विरागी यस्त्यजेत्प्रियाम् ॥ स्रवते तस्य पुण्यं च चालन्यां च यथाजलम्॥५८॥ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा जरत्कारुर्मुनीश्वरः॥ चकार नाभिसंस्पर्शयोगेन मंत्रपूर्वकम् ॥५९॥ मनसा या मनिश्रेष्ठ मुनिश्रेष्ठ उवाच ताम् ॥ जरत्कारुरुवाच॥गर्भेणानेन मनसे तव पुत्रो भविष्यति ॥६०॥

द्वितीयं प्रथमान्तं जरत्कारोर्नाम ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ प्रियस्य पत्युः प्रियवादिनी ॥ ६३ ॥ यो बंधुः स हरिभक्तिप्रदश्चेदेव बंधुर्न केवलमभीष्टसुखप्रदो बंधुरित्यर्थः ॥ एवं सर्वत्र योज्यम् ॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ किंवा ज्ञानमिति किंवा ज्ञानमिति किंशब्दः क्षेपे ॥ कृष्णः परं ब्रह्म तस्य भावनादन्यत्किं ज्ञानमस्ति न किमपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

जितेंद्रियाणां प्रवरो धार्मिको ब्राह्मणाग्रणीः ॥ तेजस्वी च तपस्वी च यशस्वी च गुणान्वितः ॥६१॥ वरो वेदविदां चैव ज्ञानिनां
योगिनां तथा ॥ शतपुत्रो विष्णुभक्तो धार्मिकः कुलमुद्धरेत् ॥६२॥ नृत्यंति पितरः सर्वे जन्ममात्रेण वै मुदा ॥ पतिव्रता सुशीला
या सा प्रियप्रियवादिनी ॥ ६३ ॥ धर्मिष्ठा पुत्रमाता च कुलस्त्री कुलपालिता ॥ हरिभक्तिप्रदो बंधुर्नचाभीष्टसुखप्रदः ॥ ६४ ॥
यो बंधुश्चेत्स च पिता हरिवर्त्मप्रदर्शकः ॥ सा गर्भधारिणी या च गर्भवासविमोचनी ॥ ६५ ॥ दयारूपा च भगिनी यमभीति
विमोचनी ॥ विष्णुमन्त्रप्रदाता च स गुरुर्विष्णुभक्तिदः ॥ ६६ ॥ गुरुश्च ज्ञानदो यो हि यज्ज्ञानं कृष्णभावनम् ॥ आब्रह्मस्तं
बपर्यंतं यतो विश्वं चराचरम् ॥ ६७ ॥ आविर्भूतं तिरोभूतं किंवा ज्ञानं तदन्यतः ॥ वेदजं यज्ञजं यद्यत्तत्सारं हरिसेवनम् ॥
॥ ६८ ॥ तत्त्वानां सारभूतं च हरेरन्यद्विडंबनम् ॥ दत्तं ज्ञानं मया तुभ्यं स स्वामी ज्ञानदो हि यः ॥ ६९ ॥ ज्ञानात्प्रमुच्यते
बन्धात्स रिपुर्यो हि बंधदः ॥ विष्णुभक्तियुतं ज्ञानं नो ददाति हि यो गुरुः ॥ ७० ॥ स रिपुः शिष्यघाती च यतो बन्धान्न
मोचयेत् ॥ जननीं गर्भजक्लेशाद्यमयातनया तथा ॥ ७१ ॥ न मोचयेद्यः स कथं गुरुस्तातो हि बांधवः ॥ परमानंदरूपं च
कृष्णमार्गमनश्वरम् ॥ ७२ ॥ न दर्शयेद्यः सततं कीदृशो बांधवो नृणाम् ॥ भज साध्वि परं ब्रह्माच्युतं कृष्णं च निर्गुणम् ॥७३॥
निर्मूलं च भवेत्पुंसां कर्म वै तस्य सेवया ॥ मया च्छलेन त्वं त्यक्ता क्षमस्वैतन्मम प्रिये ॥ ७४ ॥ क्षमायुतानां साध्वीनां सत्त्वा
त्क्रोधो न विद्यते ॥ पुष्करे तपसे यामि गच्छ देवि यथासुखम् ॥ ७५ ॥ श्रीकृष्णचरणांभोजे निःस्पृहाणां मनोरथाः ॥ जरत्का
रुवचः श्रुत्वा मनसा शोककातरा ॥ ७६ ॥ साश्रुनेत्रा च विनयादुवाच प्राणवल्लभम् ॥ मनसोवाच ॥ दोषो नास्त्येव मे त्यक्तुं
निद्राभंगेन ते प्रभो ॥ ७७ ॥ यत्र स्मरामि त्वां नित्यं तत्र मामागमिष्यसि ॥ बन्धुभेदः क्लेशतमः पुत्रभेदस्ततः परम् ॥ ७८ ॥

॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ यत्र स्मरामीति ॥ यदा स्मरामि तदा मां प्रत्यागच्छेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ क्रोडमंकम् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ शिशोः शिवाय ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ज्ञानमपरोक्षं

प्राणेशभेदः प्राणानां विच्छेदात्सर्वतः परः ॥ पतिः पतिव्रतानां तु शतपुत्राधिकं प्रियः ॥ ७९ ॥ सर्वस्मात्तु प्रियः स्त्रीणां प्रिय
स्तेनोच्यते बुधैः ॥ पुत्रे यथैकपुत्राणां वैष्णवानां यथा हरौ ॥ ८० ॥ नेत्रे यथैकनेत्राणां तृषितानां यथा जले ॥ क्षुधितानां यथाऽन्ने
च कामुकानां च मैथुने ॥ ८१ ॥ यथा परस्वे चौराणां यथा जारे कुयोषिताम् ॥ विदुषां च यथाशास्त्रे वाणिज्ये वणिजां
यथा ॥ ८२ ॥ तथा शश्वन्मनः कान्ते साध्वीनां योषितां प्रभो ॥ इत्युक्त्वा मनसा देवी पपात स्वामिनः पदे ॥ ८३ ॥ क्षणं
चकार क्रोडे तां कृपया च कृपानिधिः ॥ नेत्रोदकेन मनसां स्नापयामास तां मुनिः ॥ ८४ ॥ साश्रुनेत्रा मुनेः क्रोडं सिषेच
भेदकातरा ॥ तदा ज्ञानेन तौ द्वौ च विशोकौ सम्बभूवतुः ॥ ८५ ॥ स्मारं स्मारं पदांभोजं कृष्णस्य परमात्मनः ॥ जगाम तपसे
विप्रः स्वकान्तां संप्रबोध्य च ॥ ८६ ॥ जगाम मनसा शंभोः कैलासं मंदिरं गुरोः ॥ पार्वती बोधयामास मनसां शोककर्शि
ताम् ॥ ८७ ॥ शिवश्चातीव ज्ञानेन शिवेन च शिवालयः ॥ सुप्रशस्ते दिने साध्वी सुषुवे मंगलक्षणे ॥ ८८ ॥ नाराय
णांशं पुत्रं तं योगिनां ज्ञानिनां गुरुम् ॥ गर्भस्थितो महाज्ञानं श्रुत्वा शंकरवक्त्रतः ॥ ८९ ॥ सम्बभूव च योगींद्रो योगिनां
ज्ञानिनां गुरुः ॥ जातकं कारयामास वाचयामास मंगलम् ॥ ९० ॥ वेदांश्च पाठयामास शिवाय च शिवः शिशोः ॥ मणिरत्न
किरीटांश्च ब्राह्मणेभ्यो ददौ शिवः ॥ ९१ ॥ पार्वती च गवां लक्षं रत्नानि विविधानि च ॥ शंभुश्च चतुरो वेदान्वेदांगानितरां
स्तथा ॥ ९२ ॥ बालकं पाठयामास ज्ञानं मृत्युंजयं परम् ॥ भक्तिरस्त्यधिका कान्तेऽभीष्टदेवे गुरौ तथा ॥ ९३ ॥ यस्यास्तेन
च तत्पुत्रो बभूवाऽऽस्तीक एव च ॥ जगाम तपसे विष्णोः पुष्करं शंकराज्ञया ॥९४॥ संप्राप्य च महामंत्रं ततश्च परमात्मनः ॥
दिव्यं वर्षत्रिलक्षं च तपस्तप्त्वा तपोधनः ॥ ९५ ॥

संजीविनीं वा ॥ ९३ ॥ यस्याः मनसायाः ॥ आस्तीकशब्दोऽस्मिन्नर्थे पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ ९४ ॥ महामंत्रं मूलप्रकृतेर्मंत्रम् ॥ ९५ ॥

॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ तक्षकमिति ॥ नृपं भोक्तं गच्छंतं तक्षकं धन्वंतरिर्ददर्शेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ गामुको गंतुकामः ॥ ४ ॥ ५ ॥

आजगाम महायोगी नमस्कर्तुं शिवं प्रभुम् ॥ शंकरं च नमस्कृत्य स्थित्वा तत्रैव बालकः ॥ ९६ ॥ सा चाऽऽजगाम मनसा कश्यपस्याऽऽश्रमं पितुः ॥ तां सपुत्रां सुतां दृष्ट्वा मुदं प्राप प्रजापतिः ॥ ९७ ॥ शतलक्षं च रत्नानां ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुने ॥ ब्राह्मणान्भोजयामास सोऽसंख्यान् श्रेयसे शिशोः ॥ ९८ ॥ अदितिश्च दितिश्चान्या मुदं प्राप परंतप ॥ सा सपुत्रा च सुचिरं तस्थौ तातालये सदा ॥ ९९ ॥ तदीयं पुनराख्यानं वक्ष्यामि तन्निशामय ॥ अथाभिमन्युतनये ब्रह्मशापः परीक्षिते ॥ १०० ॥ बभूव सहसा ब्रह्मन् दैवदोषेण कर्मणा ॥ सप्ताहे समतीते तु तक्षकस्त्वां च धक्ष्यति ॥ १०१ ॥ शशाप शृंगी तत्रैव कौशिक्याश्च जलेन वै ॥ राजा श्रुत्वा तत्प्रवृत्तिं निर्वातस्थानमागतः ॥ २ ॥ तत्र तस्थौ च सप्ताहं देहरक्षणतत्परः ॥ सप्ताहे समतीते तु गच्छंतं तक्षकं पथि ॥ ३ ॥ धन्वंतरिर्नृपं भोक्तुं ददर्श गामुकः पथि ॥ तयोर्बभूव संवादः सुप्रीतिश्च परस्परम् ॥ ४ ॥ धन्वंतरिर्मणिं प्राप तक्षकः स्वेच्छया ददौ ॥ स ययौ तं गृहीत्वा तु संतुष्टो हृष्टमानसः ॥ ५॥ तक्षको भक्षयामास नृपं तं मंचके स्थितम् ॥ राजा जगाम तरसा देहं त्यक्त्वा परत्र च ॥ ६ ॥ संस्कारं कारयामास पितुर्वै जनमेजयः ॥ राजा चकार यज्ञं च सर्पसत्रं ततो मुने ॥ ७ ॥ प्राणांस्तत्याज सर्पाणां समूहो ब्रह्मतेजसा ॥ स तक्षको वै भीतस्तु महेन्द्रं शरणं ययौ ॥ ८ ॥ सेंद्रं च तक्षकं हंतुं विप्रवर्गः समुद्यतः ॥ अथ देवाश्च सेंद्राश्च संजग्मुर्मनसान्तिकम् ॥ ९ ॥ तां तुष्टाव महेंद्रश्च भयकातरविह्वलः ॥ तत आस्तीक आगत्य यज्ञं च मातुराज्ञया ॥ ११० ॥ महेंद्रतक्षकप्राणान्ययाचे भूमिपं परम् ॥ ददौ वरं नृपश्रेष्ठः कृपया ब्राह्मणाज्ञया ॥११॥ यज्ञं समाप्य विप्रेभ्यो दक्षिणां च ददौ मुदा ॥ विप्राश्च मुनयो देवा गत्वा च मनसांतिकम् ॥ १२ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ प्रणवमायाबीजाद्यो मनसादेव्यै स्वाहेत्यंतो मंत्रः ॥ २१ ॥ दशाक्षरेण मूलमंत्रेण ॥ २२ ॥
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ नच शक्त इति ॥ तेन तवोत्तमस्वभावेन त्वां त्यक्तुं मुनिर्जरत्कारुर्न शक्तो यतो गमनाय त्वां प्रति याच्ञां कृतवांस्तस्मा

मनसां पूजयामासुस्तुष्टुवुश्च पृथक्पृथक् ॥ शक्रः संभृतसंभारो भक्तियुक्तः सदाशुचिः ॥ १३ ॥ मनसां पूजयामास तुष्टाव पर
मादरम् ॥ नत्वा षोडशोपचारं बलिं च तत्प्रियं तदा ॥१४॥ प्रददौ परितुष्टश्च ब्रह्मविष्णुशिवाज्ञया॥संपूज्य मनसां देवीं प्रययुः
स्वालयं च ते॥१५॥इत्येवं कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥नारद उवाच॥केन स्तोत्रेण तुष्टाव महेंद्रो मनसां सतीम्॥१६॥
पूजाविधिक्रमं तस्याः श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ नारायण उवाच ॥ सुस्नातः शुचिराचांतो धृत्वा धौते च वाससी ॥
॥ १७ ॥ रत्नसिंहासने देवीं वासयामास भक्तितः ॥ स्वर्गंगाया जलेनैव रत्नकुंभस्थितेन च ॥ १८ ॥ स्नापयामास
मनसां महेंद्रो वेदमन्त्रतः ॥ वाससी वासयामास वह्निशुद्धे मनोहरे ॥ १९ ॥ सर्वाङ्गे चंदनं कृत्वा पादार्घ्यं भक्तिसंयुतः ॥ गणे
शं च दिनेशं च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम् ॥ १२० ॥ संपूज्याऽऽदौ देवषट्कं पूजयामास तां सतीम् ॥ ॐह्रींश्रींमनसादेव्यै
स्वाहेत्येवं च मन्त्रतः ॥ २१ ॥ दशाक्षरेण मूलेन ददौ सर्वं यथोचितम् ॥ दत्त्वा षोडशोपचारान्दुर्लभान्देवनायक ॥ २२ ॥
पूजयामास भक्त्या च विष्णुना प्रेरितो मुदा ॥ वाद्यं नानाप्रकारं च वादयामास तत्र वै ॥ २३ ॥ बभूव पुष्पवृष्टिश्च नभसो
मनसोपरि ॥ देवप्रियाज्ञया तत्र ब्रह्मविष्णुशिवाज्ञया ॥ २४ ॥ तुष्टाव साश्रुनेत्रश्च पुलकांकितविग्रहः ॥ पुरंदर उवाच ॥
देवि त्वां स्तोतुमिच्छामि साध्वीनां प्रवरां वराम् ॥ २५ ॥ परात्परां च परमां नहि स्तोतुं क्षमोऽधुना ॥ स्तोत्राणां लक्षणं वेदे
स्वभावाख्यानतत्परम् ॥ २६ ॥ न क्षमः प्रकृते वक्तुं गुणानां गणनां तव ॥ शुद्धसत्त्वस्वरूपा त्वं कोपहिंसाविवर्जिता ॥ २७ ॥
नच शक्तो मुनिस्तेन त्यक्तुं याच्ञा कृता यतः ॥ त्वं मया पूजिता साध्वी जननी मे यथाऽदितिः ॥ २८ ॥

त्त्वमुत्तमगुणाऽसीति भावः ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ १३० ॥ ३१ ॥ पंचम्यां मनसाख्यायामिति ॥ मनसेत्याख्या यस्याः सा पंचमी नागपंचमीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥३७॥३८॥३९॥

दयारूपा च भगिनी क्षमारूपा यथा प्रसूः ॥ त्वया मे रक्षिताः प्राणाः पुत्रदाराः सुरेश्वरि ॥२९॥ अहं करोमि त्वत्पूजां प्रीतिश्च
वर्धतां सदा॥ नित्या यद्यपि पूज्या त्वं सर्वत्र जगदंबिके॥१३०॥तथाऽपि तव पूजां च वर्धयामि सुरेश्वरि॥ये त्वामाषाढसंक्रांत्यां पूज
यिष्यंति भक्तितः ॥३१॥ पंचम्यां नमसाख्यायां मासान्ते वा दिनेदिने ॥ पुत्रपौत्रादयस्तेषां वर्धन्ते च धनानि वै॥३२॥यशस्वि
नः कीर्तिमंतो विद्यावन्तो गुणान्विताः ॥ ये त्वां न पूजयिष्यंति निंदंत्यज्ञानतो जनाः॥३३॥लक्ष्मीहीना भविष्यंति तेषां नागभयं
सदा॥त्वं स्वयं सर्वलक्ष्मीश्च वैकुंठे कमलालया ॥ ३४ ॥ नारायणांशो भगवाञ्जरत्कारुर्मुनीश्वरः ॥ तपसा तेजसा त्वां च मनसा
ससृजे पिता ॥३५॥ अस्माकं रक्षाणायैव तेन त्वं मनसाभिधा ॥ मनसादेवि शक्त्या त्वं स्वात्मना सिद्धयोगिनी॥३६॥तेन त्वं
मनसादेवी पूजिता वंदिता भव॥ये भक्त्या मनसां देवाः पूजयंत्यनिशं भृशम्॥३७॥तेन त्वां मनसादेवीं प्रवदंति मनीषिणः॥सत्य
स्वरूपा देवि त्वं शश्वत्सत्यनिषेवणात् ॥ ३८ ॥ यो हि त्वां भावयेन्नित्यं स त्वां प्राप्नोति तत्परः ॥ इंद्रश्च मनसां स्तुत्वा
गृहीत्वा भगिनीवरम् ॥ ३९ ॥ प्रजगाम स्वभवनं भूषया सपरिच्छदम् ॥ पुत्रेण सार्धं सा देवी चिरं तस्थौ पितुर्गृहे ॥१४०॥
भ्रातृभिः पूजिता शश्वन्मान्या वंद्या च सर्वतः ॥ गोलोकात्सुरभिर्ब्रह्मन् तत्रागत्य सुपूजिताम् ॥ ४१ ॥ तां स्नापयित्वा
क्षीरेण पूजयामास सादरम् ॥ ज्ञानं च कथयामास गोप्यं सर्वं सुदुर्लभम् ॥ ४२ ॥ तथा देवैः पूजिता सा स्वर्लोकं च पुन
र्ययौ ॥ इंद्रस्तोत्रं पुण्यबीजं मनसां पूजयेत्पठेत् ॥ ४३ ॥ तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवस्य च ॥ विषं भवेत्सुधातुल्यं
सिद्धस्तोत्रो यदा भवेत् ॥ ४४ ॥

॥ १४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ १४५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवस्मकंधेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ त्रयस्त्रिंशन्महापद्यैः सुरभ्याख्यानमुच्यते ॥ गावो यस्याः समुद्भूता या च
गोनायिका स्मृतां ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये सुरभ्या महिमानं श्रुत्वा पृच्छति । का वा सेति ॥ १ ॥ समुद्भवेत्यर्शआद्यजंतं समुद्भूतेत्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वादिसृष्टेरीति ॥

पंचलक्षजपेनैव सिद्धस्तोत्रो भवेन्नरः ॥ सर्पशायी भवेत्सोऽपि निश्चितं सर्पवाहनः ॥ १४५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते
महापुराणे नवमस्कंधेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ नारद उवाच ॥ का वा सा सुरभिर्देवी गोलोकादागता च या ॥
तज्जन्मचरितं ब्रह्मञ्छ्रोतुमिच्छामि यत्नतः ॥ १ ॥ नारायण उवाच ॥ गवामधिष्ठतृदेवी गवामाद्या गवां प्रसूः ॥ गवां प्रधाना
सुरभिर्गोलोके सा समुद्भवा ॥ २ ॥ सर्वादिसृष्टेश्चरितं कथयामि निशामय ॥ बभूव तेन तज्जन्म पुरा वृन्दावने वने ॥ ३ ॥
एकदा राधिकानाथो राधया सह कौतुकी ॥ गोपांगनापरिवृतः पुण्यं वृंदावनं ययौ ॥ ४ ॥ सहसा तत्र रहसि विजहार
स कौतुकात् ॥ बभूव क्षीरपानेच्छा तस्य स्वेच्छामयस्य च ॥ ५ ॥ ससृजे सुरभिं देवीं लीलया वामपार्श्वतः ॥ वत्सयुक्तां दुग्ध
वतीं वत्सो नाम मनोरथः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा सवत्सां श्रीदामा नवभाण्डे दुदोह च ॥ क्षीरं सुधातिरिक्तं च जन्ममृत्युजराहरम् ॥
॥ ७ ॥ तदुत्थं च पयः स्वादु पपौ गोपीपतिः स्वयम् ॥ सरो बभूव पयसां भाण्डविस्रंसनेन च ॥८॥ दीर्घं च विस्तृतं चैव परि
तः शतयोजनम् ॥ गोलोकेऽयं प्रसिद्धश्च सोऽपि क्षीरसरोवरः ॥ ९ ॥ गोपिकानां च राधायाः क्रीडावापी बभूव सा ॥ रत्नेंद्र
रचितापूर्णं भूता चाऽपीश्वरेच्छया ॥ १० ॥ बभूव कामधेनूनां सहसा लक्षकोटयः ॥ यावंतस्तत्र गोपाश्च सुरभ्या लोमकूपतः
॥ ११ ॥ तासां पुत्राश्च बहवः संबभूवुरसंख्यकाः ॥ कथिता च गवां सृष्टिस्तया च पूरितं जगत् ॥ १२ ॥ पूजां चकार
भगवान् सुरभ्याश्च पुरा मुने ॥ ततो बभूव तत्पूजा त्रिषु लोकेषु दुर्लभा ॥ १३ ॥

सर्वगवामादावुत्पन्नाया इत्यर्थः ॥ तेन कारणेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मनोरथो यथेष्टेच्छा तद्रूपस्तस्याः सुरभ्या मनोरथो वत्सः ॥ ६ ॥ ७ ॥ भांडविस्रंसनेन
हस्ताद्भांडस्य पतनेन ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ यावंतो गोलोके गोपाः संति तेषां गृहे एकैका कामधेनुर्भवत्वितीच्छया बभूवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

दीपान्वितेति ॥ दीपान्विता आश्विनकृष्णामावास्या तस्याः परदिने इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रणवादिर्मंत्रः ॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ गवां बंधनस्तंभे इत्यर्थः ॥

दीपान्विता परदिने श्रीकृष्णस्याऽज्ञया हरेः॥बभूव सुरभिः पूज्या धर्मवक्रादिदं श्रुतम्॥१४॥ध्यानं स्तोत्रं मूलमंत्रं यद्यत्पूजाविधि
क्रमम्॥वेदोक्तं च महाभाग निबोध कथयामि ते॥१५॥ॐसुरभ्यै नम इति मंत्रस्तस्याः षडक्षरः॥सिद्धो लक्षजपेनैव भक्तानां कल्प
पादपः ॥१६॥ध्यानं यजुर्वेदगीतं तस्याः पूजा च सर्वतः ॥ ऋद्धिदा वृद्धिदा चैव मुक्तिदा सर्वकामदा॥१७॥लक्ष्मीस्वरूपां परमां
राधासहचरीं पराम् ॥ गवामधिष्ठातृदेवीं गवामाद्यां गवां प्रसूम् ॥१८॥ पवित्ररूपां पूतां च भक्तानां सर्वकामदाम्॥यया पूतं सर्वं
विश्वं तां देवीं सुरभिं भजे ॥ १९ ॥ घटे वा धेनुशिरसि बंधस्तंभे गवामपि ॥ शालग्रामे जलाग्नौ वा सुरभिं पूजयेद्द्विजः ॥२०॥
दीपान्विता परदिने पूर्वाह्ने शक्तिसंयुतः ॥ यः पूजयेच्च सुरभिं स पूज्यो भवेद्भुवि ॥ २१॥ एकदा त्रिषु लोकेषु वाराहे विष्णुमा
यया ॥ क्षीरं जहार सुरभिश्चिंतिताश्च सुरादयः ॥ २२ ॥ ते गत्वा ब्रह्मलोके च ब्रह्माणं तुष्टुवुस्तदा ॥ तदाज्ञया च सुरभिं तुष्टाव
पाकशासनः ॥२३॥ पुरंदर उवाच ॥ नमो देव्यै महादेव्यै सुरभ्यै च नमो नमः ॥ गवां बीजस्वरूपायै नमस्ते जगदंबिके॥२४॥
नमो राधाप्रियायै च पद्मांशायै नमोनमः ॥ नमः कृष्णप्रियायै च गवां मात्रे नमो नमः ॥ २५ ॥ कल्पवृक्षस्वरूपायै सर्वेषां
सततं परे॥क्षीरदायै धनदायै बुद्धिदायै नमो नमः॥२६॥शुभायै च सुभद्रायै गोप्रदायै नमो नमः॥यशोदायै कीर्तिदायै धर्मदायै
नमो नमः ॥ २७ ॥ स्तोत्रश्रवणमात्रेण तुष्टा हृष्टा जगत्प्रसूः ॥ आविर्बभूव तत्रैव ब्रह्मलोके सनातनी ॥२८॥ महेंद्राय वरं दत्त्वा
वांछितं चापि दुर्लभम् ॥ जगाम सा च गोलोकं ययुर्देवादयो गृहम् ॥२९॥ बभूव विश्वं सहसा दुग्धपूर्णं च नारद ॥ दुग्धं घृतं
ततो यज्ञस्ततः प्रीतिः सुरस्य च॥३०॥इदं स्तोत्रं महापुण्यं भक्तियुक्तश्च यः पठेत् ॥ स गोमान् धनवांश्चैव कीर्तिमान्पुत्रवांस्तथा
॥ ३१ ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ इह लोके सुखं भुक्त्त्वा यात्यंते कृष्णमन्दिरे ॥ ३२ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ वाराहे कल्पे ॥ चिंतिताश्चिंतायुक्ताः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सुरस्य सुरसमूहस्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके नवमस्कन्धे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ राधायाश्चैव दुर्गाया विधानं सकलार्थदम् ॥ समासतः प्रोच्यतेऽत्र शतश्लोकैरतः
परम् ॥ अत्र नवमस्कन्धे तृतीयाध्याये दुर्गायाश्चैव राधाया विस्तीर्णं चरितं महत् ॥ तद्वत्पश्चात्प्रवक्ष्यामि संक्षेपक्रमतः शृण्वित्युक्तं तत्पृच्छति नारदः । श्रुतं सर्वमिति
॥ १ ॥ २ ॥ महिमा तु तयोर्वर्णित एवेति न स पृच्छति इत्याह । महिमेति ॥ परयो राधादुर्गयोस्तं महिमानम् ॥ ३ ॥ ययो राधादुर्गयोः जगत्सर्वं पूर्वोक्तरीत्यांशो
भवतीत्यर्थः ॥ विधानं मंत्रानुष्ठानप्रकाररूपम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ मूलप्रकृतिरूपिण्याः परसंविदो भुवनेश्वर्याः सकाशाज्जगदुद्भवे सति समष्टिव्यष्टिप्राणानामधिदैवतं राधाश

सुचिरं निवसेत्तत्र करोति कृष्णसेवनम्॥ न पुनर्भवनं तत्र ब्रह्मपुत्रो भवेत्ततः ॥३३॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे
एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः॥४९॥नारद उवाच॥श्रुतं सर्वमुपाख्यानं प्रकृतीनां यथातथम्॥यच्छ्रुत्वा मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनात्
॥१॥अधुना श्रोतुमिच्छामि रहस्यं वेदगोपितम् ॥ राधायाश्चैव दुर्गाया विधानं श्रुतिचोदितम् ॥२॥ महिमा वर्णितोऽतीव भवता
परयोर्द्वयोः ॥ श्रुत्वा तं तद्गतं चेतो न कस्य स्यान्मुनीश्वर ॥३॥ ययोरंशो जगत्सर्वं यन्नियम्यं चराचरम् ॥ ययोर्भक्त्या भवेन्मु
क्तिस्तद्विधानं वदाऽधुना ॥४॥ नारायण उवाच ॥ शृणु नारद वक्ष्यामि रहस्यं श्रुतिचोदितम् ॥ यन्न कस्यापि चाऽऽख्यातं सारा
त्सारं परात्परम् ॥५॥ श्रुत्वा परस्मै नो वाच्यं यतोऽतीव रहस्यकम् ॥ मूलप्रकृतिरूपिण्याः संविदो जगदुद्भवे ॥ ६ ॥ प्रादुर्भूतं
शक्तियुग्मं प्राणबुद्ध्यधिदैवतम् ॥ जीवानां चैव सर्वेषां नियंतृप्रेरकं सदा ॥७॥ तदधीनं जगत्सर्वं विराडादि चराचरम् ॥ याव
त्तयोः प्रसादो न तावन्मोक्षो हि दुर्लभः ॥ ८ ॥ ततस्तयोः प्रसादार्थं नित्यं सेवेत तद्द्वयम् ॥ तत्रादौ राधिकामन्त्रं शृणु नारद
भक्तितः ॥ ९ ॥ ब्रह्मविष्ण्वादिभिर्नित्यं सेवितो यः परात्परः ॥ श्रीराधेति चतुर्थ्यंतं वह्नेर्जाया ततः परम् ॥ १० ॥ षडक्षरो
महामन्त्रो धर्माद्यर्थप्रकाशकः ॥ मायाबीजादिकश्चायं वांछाचिंतामणिः स्मृतः ॥ ११ ॥

क्तिरूपं तथा समष्टिव्यष्टिबुद्धीनामधिदैवतं दुर्गारूपमिति शक्तियुग्मं प्रादुर्भूतमिति पूर्वकथा स्मारिता ॥ ६ ॥ ७ ॥ यत एतच्छक्तियुग्मं प्राणबुद्ध्यधिदैवतं
ततः सर्वं नियंतृ भवतीत्याह । तदधीनमिति ॥ मोक्षो हीति ॥ बुद्धिप्राणसंयमनाधीनौ हि योगविचारौ तदधीनस्तु मोक्षः । तथाच बुद्धिप्राणाधिदेवताप्रसादमंतरा स
दुर्लभ एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एतस्य मंत्रस्यादौ मायाबीजं दत्त्वा मन्त्रो जप्तव्य इत्याह । मायाबीजेति ॥ ह्रीं श्रीराधायै स्वाहेति मंत्रः॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ कृष्णायाऽऽकाशवाचा मूलदेव्यैवोपदेशः कृत इत्याह । उपदेशादिति ॥ १३ ॥ तेनेत्यत्रोपदिष्ट इत्यस्यानुवृत्तिः ॥ १४ ॥ अहमिति नारायणोक्तिः ॥ १५ ॥ राधामंत्रोपासनाया आवश्यकत्वमाह । कृष्णार्चायां पूजायामित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ राधापदव्युत्पत्तिमाह । राध्नोतीति ॥ साधयतीत्यर्थः ॥ अत्रोक्तानामिति ॥ दुर्गामंत्रव्यतिरिक्ता येऽस्मिन्नवमस्कंधे मंत्रा उक्तास्तेषां सर्वेषामहमेव नारायणाख्यो ऋषिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अत्र च राधिकेति ॥

वक्त्रकोटिसहस्रैस्तु जिह्वाकोटिशतैरपि ॥ एतन्मन्त्रस्य माहात्म्यं वर्णितुं नैव शक्यते॥१२॥जग्राह प्रथमं मन्त्रं श्रीकृष्णो भक्तितत्परः ॥ उपदेशान्मूलदेव्या गोलोके रासमंडले ॥१३॥ विष्णुस्तेनोपदिष्टस्तु तेन ब्रह्मा विराट् तथा ॥ तेन धर्मस्तेन चाऽहमित्येषा हि परंपरा ॥१४॥ अहं जपामि तं मन्त्रं तेनाऽहमृषिरीडितः ॥ ब्रह्माद्याः सकला देवा नित्यं ध्यायंति तां मुदा ॥१५॥ कृष्णार्चायां नाधिकारो यतो राधार्चनं विना॥ वैष्णवैः सकलैस्तस्मात्कर्तव्यं राधिकार्चनम्॥१६॥कृष्णप्राणाधिदेवी सा तदधीनो विभुर्यतः॥ रासेश्वरी तस्य नित्यं तया हीनो न तिष्ठति ॥ १७ ॥ राध्नोति सकलान्कामांस्तस्माद्राधेति कीर्तिता ॥ अत्रोक्तानां मनूनां च ऋषिरस्म्यहमेव च ॥१८॥ छन्दश्च देवीगायत्री देवताऽत्र च राधिका ॥ तारो बीजं शक्तिबीजं शक्तिस्तु परिकीर्तिता ॥१९॥ मूलावृत्त्या षडंगानि कर्तव्यानीतरत्र च ॥ अथ ध्यायेन्महादेवीं राधिकां रासनायिकाम्॥२०॥पूर्वोक्तरीत्या तु मुने सामवेदे विगीतया ॥ श्वेतचंपकवर्णाभां शरदिंदुसमाननाम् ॥२१॥ कोटिचंद्रप्रतीकाशां शरदंभोजलोचनाम् ॥ बिंबाधरां पृथुश्रोणीं कांचीयुतनितम्बिनीम् ॥ २२ ॥ कुन्दपंक्तिसमानाभदन्तपंक्तिविराजिताम् ॥ क्षौमांबरपरीधानां वह्निशुद्धांशुकान्विताम् ॥ २३ ॥ ईषद्धास्यप्रसन्नास्यां करिकुंभयुगस्तनीम् ॥ सदा द्वादशवर्षीयां रत्नभूषणभूषिताम् ॥ २४ ॥

अत्रैव राधामन्त्रे राधादेवता अन्यमंत्रेषु तु या देवता उक्ता सैव ग्राह्येत्यर्थः ॥ तारो बीजमिति सर्वमन्त्रेषु नारायण ऋषिः ॥ देवीगायत्री छंदः ॥ प्रणवो बीजम् ॥ भुवनेश्वरी शक्तिरित्यर्थः ॥ १९ ॥ सर्वमन्त्रेषु षडङ्गमाह । मूलावृत्त्येति ॥ मलमन्त्रस्य षडावृत्त्या षडंग इत्यर्थः ॥ २० ॥ विगीतया कथितया रीत्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तत्रैव यन्त्रे एव स्नानशाला तां भावयित्वा तस्यां शालायां नयेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ वाससी प्रथमं दत्त्वा ततो नानालंकारान् दत्त्वा चंदनं दद्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ततोऽष्टदलेषु देव्यग्रस्थितपत्रमारभ्य दक्षिणावर्तक्रमेण मालावत्याद्यष्टशक्तीः पूजयेदित्यर्थः ॥ वह्नि

शृंगारसिंधुलहरीं भक्तनुग्रहकातराम्॥ मल्लिकामालतीमालाकेशपाशविराजिताम् ॥२५॥ सुकुमारांगलतिकां रासमंडलमध्यगाम्॥ वराभयकरां शांतां शश्वत्सुस्थिरयौवनाम्॥२६॥ रत्नसिंहासनासीनां गोपीमंडलनायिकाम् ॥ कृष्णप्राणाधिकां वेदबोधितां परमेश्वरीम् ॥२७॥एवं ध्यात्वा ततो बाह्ये शालग्रामे घटेऽथवा ॥ यंत्रे वाऽष्टदले देवीं पूजयेत्सुविधानतः॥२८॥ आवाह्य देवीं तत्पश्चादासनादि प्रदीयताम् ॥ मूलमंत्रं समुच्चार्य चासनादीनि कल्पयेत् ॥ २९ ॥ पाद्यं तु पादयोर्दद्यान्मस्तकेऽर्घ्यं समीरितम् ॥ मुखे त्वाचमनीयं स्याद्द्विवारं मूलविद्यया ॥ ३० ॥ मधुपर्कं ततोदद्यादेकां गां च पयस्विनीम् ॥ ततो नयेत्स्नानशालां तां च तत्रैव भावयेत् ॥ ३१ ॥ अभ्यंगादिस्नानविधिं कल्पयित्वाऽथ वाससी ॥ ततश्च चंदनं दद्यान्नानालंकारपूर्वकम् ॥ ३२ ॥ पुष्पमाला बहुविधास्तुलसीमंजरीयुताः ॥ पारिजातप्रसूनानि शतपत्रादिकानि च ॥ ३३ ॥ ततः कुर्यात्पवित्रं तत्परिवारार्चनं विभोः ॥ अग्नीशासुरवायव्यमध्ये दिक्ष्वंगपूजनम् ॥ ३४ ॥ कृत्वा पश्चादष्टदले दक्षिणावर्ततोऽग्रतः ॥ मालावतीमग्रदले वह्निकोणे च माधवीम् ॥ ३५ ॥ रत्नमालां दक्षिणे च नैर्ऋत्ये तु सुशीलकाम् ॥ पश्चाद्दले शशिकलां पूजयेन्मतिमान्नरः ॥ ३६ ॥ मारुते पारिजातां चाप्युत्तरे च परावतीम् ॥ ईशानकोणे संपूज्या सुंदरी प्रियकारिणी ॥ ३७ ॥ ब्रह्म्यादयस्तु तद्बाह्येऽप्याशापालांस्तु भूपुरे ॥ वज्रादिकान्यायुधानि देवीमित्थं प्रपूजयेत् ॥ ३८ ॥ ततो देवीं सावरणां गंधाद्यैरुपचारकैः ॥ राजोपचारसहितैः पूजयेन्मतिमान्नरः ॥ ३९ ॥ ततः स्तुवीत देवेशीं स्तोत्रैर्नामसहस्रकैः ॥ सहस्रसंख्यं च जपं नित्यं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ ॥ ४० ॥ य एवं पूजयेद्देवीं राधां रासेश्वरीं पराम् ॥ स भवेद्विष्णुतुल्यस्तु गोलोकं याति संततम् ॥ ४१ ॥

कोणे इति ॥ नाऽत्र वह्निकोणः प्रसिद्धो ग्राह्यः ॥ प्रादक्षिण्येत्यनेन विरोधोपत्तेः ॥ किंतु पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राचीत्यनेनोक्तक्रमेणैवेति बोध्यम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अत्रोक्तानां सर्वमन्त्राणामित्यर्थः ॥ ४४ ॥ त्रिस्वादुसंयुक्तैः पयो मधु घृतं चेति समं त्रिमधुरं स्मृतमिति वचनोक्तैर्घृतमधुपयोमिश्रितैस्तिलै

यः कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां राधाजन्मोत्सवं बुधः ॥ कुरुते तस्य सान्निध्यं दद्याद्रासेश्वरी परा॥४२॥केनचित्कारणेनैव राधावृंदावने वने ॥ वृषभानुसुता जाता गोलोकस्थायिनी सदा ॥ ४३ ॥ अत्रोक्तानां तु मंत्राणां वर्णसंख्याविधानतः ॥ पुरश्चरणकर्मोक्तं दशांशं होममाचरेत् ॥ ४४ ॥ तिलैस्त्रिस्वादुसंयुक्तैर्जुहुयाद्भक्तिभावतः ॥ नारद उवाच ॥ स्तोत्रं वद मुने सम्यग्येन देवी प्रसीदति ॥ ४५ ॥ नारायण उवाच ॥ नमस्ते परमेशानि रासमण्डलवासिनि॥ रासेश्वरि नमस्तेऽस्तु कृष्णप्राणाधिकप्रिये ॥४६॥ नमस्त्रैलोक्यजननि प्रसीद करुणार्णवे ॥ ब्रह्मविष्णवादिभिर्देवैर्वन्द्यमानपदांबुजे ॥ ४७ ॥ नमः सरस्वतीरूपे नमः सावित्रि शंकरि ॥ गंगापद्मावतीरूपे षष्ठिमंगलचंडिके ॥ ४८ ॥ नमस्ते तुलसीरूपे नमो लक्ष्मीस्वरूपिणि ॥ नमो दुर्गे भगवती नमस्ते सर्वरूपिणि ॥ ४९ ॥ मूलप्रकृतिरूपां त्वां भजामः करुणार्णवाम् ॥ संसारसागरादस्मादुद्धरांब दयां कुरु ॥५०॥ इदं स्तोत्रं त्रिसंध्यं यः पठेद्राधां स्मरन्नरः ॥ न तस्य दुर्लभं किंचित्कदाचिच्च भविष्यति ॥ ५१ ॥ देहांते च वसेन्नित्यं गोलोके रासमंडले ॥ इदं रहस्यं परमं नचाऽऽख्येयं तु कस्यचित् ॥५२॥अधुना शृणु विप्रेंद्र दुर्गादेव्या विधानकम्॥यस्याःस्मरणमात्रेण पलायन्ते महापदः ॥ ५३ ॥ एनां न भजते यो हि तादृङ्नास्त्येव कुत्रचित् ॥ सर्वोपास्या सर्वमाता शैवी शक्तिर्महाद्भुता ॥ ५४ ॥ सर्वबुद्ध्यधिदेवीयमंतर्यामिस्वरूपिणी ॥ दुर्गसंकटहंत्रीति दुर्गेति प्रथिता भुवि ॥ ५५ ॥ वैष्णवानां च शैवानामुपास्येयं च नित्यशः ॥ मूलप्रकृतिरूपा सा सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी॥५६॥तस्या नवाक्षरं मन्त्रं वक्ष्ये मन्त्रोत्तमोत्तमम् ॥ वाग्भवं शंभुवनिता कामबीजं ततः परम् ॥ ५७ ॥ चामुंडायै पदं पश्चाद्विच्चे इत्यक्षरद्वयम् ॥ नवाक्षरो मनुः प्रोक्तो भजतां कल्पपादपः ॥ ५८ ॥

र्जुहुयादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ शंभुवनिता भुवनेश्वरी ॥ ५७ ॥ चामुंडायै विच्चे इति स्वरूपग्रहणम् ॥ ५८ ॥

अस्य मंत्रस्य ऋषित्रयं छंदस्त्रयं देवतात्रयं बीजत्रयं शक्तित्रयं चाऽस्तीत्याह । ब्रह्मविष्णुमहेशाना इति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ स्तनयोरिति ॥ बीजत्रयं दक्षिणस्तने ॥ शक्तित्रयं वामस्तने ॥ ६२ ॥ चतुर्भिश्चामुंडायै इत्यक्षरचतुष्टयेन ॥ द्वाभ्यां विच्चे इत्यक्षरद्वयेन ॥ सर्वेण सर्वमन्त्रेण ॥ जातियुक्तानि नमःस्वाहावषट्हुंवौषट्फट्पदयुक्तानीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ वर्णन्यासमाह । शिखायां लोचनेति ॥ लोचनद्वयं श्रुतिद्वयं नासाद्वयं च दक्षवामभेदेन सर्वेण सर्वमन्त्रेण ॥ ६४ ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशाना ऋषयोऽस्य प्रकीर्तिताः ॥ छन्दांस्युक्तानि सततं गायत्र्युष्णिगनुष्टुभः ॥ ५९ ॥ महाकाली महालक्ष्मीः सरस्वत्यपि देवता ॥ स्याद्रक्तदंतिकाबीजं दुर्गा च भ्रामरी तथा ॥ ६० ॥ नन्दा शाकंभरीदेव्यौ भीमा च शक्तयः स्मृताः ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोग उदाहृतः ॥ ६१ ॥ ऋषिच्छंदोदैवतानि मौलौ वक्त्रे हृदि न्यसेत् ॥ स्तनयोः शक्तिबीजानि न्यसेत्सर्वार्थसिद्धये ॥ ६२ ॥ बीजत्रयैश्चतुर्भिश्च द्वाभ्यां सर्वेण चैव हि ॥ षडंगानि मनोः कुर्याज्जातियुक्तानि देशिकः ॥ ६३ ॥ शिखायां लोचनद्वंद्वं श्रुतिनासाननेषु च ॥ गुदे न्यसेन्मन्त्रवर्णान्सर्वेण व्यापकं चरेत् ॥ ६४ ॥ खड्गचक्रगदाबाणचापानि परिघं तथा ॥ शूलं भुशुंडीं च शिरः शंखं सदधतीं करैः ॥ ६५ ॥ महाकालीं त्रिनयनां नानाभूषणभूषिताम् ॥ नीलांजनसमप्रख्यां दशपादाननां भजे ॥६६॥ मधुकैटभनाशार्थं यां तुष्टावांबुजासनः ॥ एवं ध्यायेन्महाकालीं कामबीजस्वरूपिणीम् ॥ ६७ ॥ अक्षमालां च परशुं गदेषु कुलिशानि च ॥ पद्मं धनुष्कुंडिकां च दंडं शक्तिमसिं तथा ॥ ६८ ॥ चर्माम्बुजं तथा घंटां सुरापात्रं च शूलकम् ॥ पाशं सुदर्शनं चैव दधतीमरुणप्रभाम् ॥ ६९ ॥ रक्तांबुजासनगतां मायाबीजस्वरूपिणीम् ॥ महालक्ष्मीं भजेदेवं महिषासुरमर्दिनीम् ॥ ७० ॥ घंटाशूले हलं शंखं मुसलं च सुदर्शनम् ॥ धनुर्बाणान्हस्तपद्मैर्दधानां कुंदसन्निभाम् ॥ ७१ ॥ शुंभादिदैत्यसंहर्त्रीं वाणीबीजस्वरूपिणीम् ॥ महासरस्वतीं ध्यायेत्सच्चिदानंदविग्रहाम् ॥ ७२ ॥

ध्यानमाह । खड्गेति ॥ ६५ ॥ दशपादां दशाननां चेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ कामबीजस्वरूपिणीं नवार्णमत्रांतर्गतकामबीजदेवतारूपिणीमित्यर्थः ॥ वाच्यवाचकयोरभेदात्कामबीजस्वरूपत्वम् ॥ ६७ ॥ महालक्ष्मीध्यानमाह । अक्षमालां चेति ॥ ६८ ॥ मायाबीजस्वरूपिणीं नवार्णमंत्रांतर्गतमायाबीजदेवतामित्यर्थः ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ महासरस्वतीध्यानमाह । घंटाशूलेति ॥ ७१ ॥ वाणीबीजस्वरूपिणी नवार्णमंत्रांतर्गतवाग्भवबीजदेवतामित्यर्थः ॥ ७२ ॥

एतासां देवतानां ध्यानविशेषस्तु सप्तशतीरहस्यत्रयेऽस्ति तद्व्याख्याने च मया स्पष्टीकृतस्तत एवाऽवधार्यः ॥ यन्त्रमाह । यन्त्रमस्या इति॥त्र्यस्रं त्रिकोणमित्यर्थः ॥७३॥ ॥७४॥ जयादिशक्तीति॥ जयायै नमः ॥ विजयायै नमः ॥ अजितायै नमः ॥ अपराजितायै नमः ॥ नित्यायै नमः॥विलासिन्यै नमः ॥ दोग्ध्र्यै नमः ॥ अघोरायै नमः॥ मंगलायै नमः इत्येताः पीठशक्तयो नवमस्कंधोक्तसर्वदेवतानां बोध्याः पीठानुक्ते शक्तिपीठमिति सामान्यपरिभाषोक्तत्वात् ॥७५॥ आवरणदेवता आह । पूर्वकोणे इति॥

यंत्रमस्याः शृणु प्राज्ञ त्र्यस्रं षट्कोणसंयुतम् ॥ ततोऽष्टदलपद्मं च चतुर्विंशतिपत्रकम् ॥ ७३ ॥ भूगृहेण समायुक्तं
यंत्रमेवं विचिंतयेत् ॥ शालग्रामे घटे वाऽपि यन्त्रे वा प्रतिमासु वा ॥ ७४ ॥ बाणलिंगेऽथवा सूर्ये यजेद्देवी
मनन्यधीः ॥ जयादिशक्तिसंयुक्ते पीठे देवीं प्रपूजयेत् ॥ ७५ ॥ पूर्वकोणे सरस्वत्या सहितं पद्मजं यजेत् ॥ श्रिया सह हरिं तत्र
नैर्ऋते कोणके यजेत् ॥ ७६ ॥ पार्वत्या सहितं शंभुं वायुकोणे समर्चयेत् ॥ देव्या उत्तरतः पूज्यः सिंहो वामे महासुरम् ॥७७॥
महिषं पूजयेदन्ते षट्कोणेषु यजेत्क्रमात् ॥ नंदजां रक्तदंतां च तथा शाकंभरीं शिवाम् ॥ ७८ ॥ दुर्गां भीमां भ्रामरीं च ततो
वसुदलेषु च ॥ ब्राह्मीं माहेश्वरीं चैव कौमारीं वैष्णवीं तथा॥७९॥वाराहीं नारसिंहीं च ऐंद्रीं चामुंडकां तथा ॥ पूजयेच्च ततः पश्चा
त्तत्त्वपत्रेषु पूर्वतः ॥ ८० ॥ विष्णुमायां चेतनां च बुद्धिं निद्रां क्षुधां तथा ॥ छायाशक्तिं परां तृष्णां शांतिं जातिं च लज्जया शां
॥ ८१ ॥ शांतिं श्रद्धां कीर्तिलक्ष्म्यौ धृतिं वृत्तिं श्रुतिं स्मृतिम् ॥ दयां तुष्टिं ततः पुष्टिं मातृभ्रान्ती इति क्रमात् ॥ ८२ ॥ ततो
भूपुरकोणेषु गणेशं क्षेत्रपालकम् ॥ बटुके योगिनीश्चापि पूजयेन्मतिमान्नरः ॥ ८३ ॥ इंद्राद्यानपि तद्बाह्ये वज्राद्यायुधसंयुतान्
पूजयेदनया रीत्या देवीं सावरणां ततः ॥ ८४ ॥

देव्यग्रकोणे इत्यर्थः ॥ सरस्वतीसहिताय ब्रह्मणे नमः इति प्रयोगः ॥ एवमन्यत्र बोध्यम् ॥ ७६ ॥ उत्तरतो दक्षिणदेशे वामे वामभागे ॥ तदुक्तम् ॥ वामभागे ततो देव्याश्छिन्नशीर्षं महासुरम् ॥ पूजयेन्माहिषं येन प्राप्तं सायुज्यमीशयेति ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ वसुदलेषु ॥ ७९ ॥ तत्त्वपत्रेषु चतुर्विंशतिपत्रेषु पूर्वतो देव्यग्रपत्रमारभ्य ॥ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ तद्बाह्ये भूपुरे ॥ ८४ ॥

मन्त्रार्थपूर्वकमिति ॥ अयमत्र मन्त्रार्थः ॥ मन्त्रे बीजत्रयम् क्रमेण महासरस्वतीमहालक्ष्मीमहाकालीनां वाचकं विच्चे इत्यत्राऽपि वित् च इ इति पदत्रयं क्रमेण
चित्सदानंदानां वाचकं तच्च संबोधनांतं बीजत्रयस्य क्रमेण विशेषणम् ॥ चामुंडापदं ब्रह्मविद्यावाचकम् ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी अनुसंदध्महे इति शेषः ॥ तथाचायमर्थः ॥
हे चिद्रूपिणि महासरस्वति हे सद्रूपिणि महालक्ष्मि हे आनंदरूपिणि महाकालि त्वां चामुंडायै ब्रह्मविद्याप्राप्त्यर्थमनुसंदध्महे ध्यायाम इत्यर्थः ॥ तदयं संग्रहः ॥
महास्वरस्वति चिते महालक्ष्मि सदात्मिके॥महाकाल्यानन्दरूपे त्वत्तत्त्वज्ञानसिद्धये ॥ अनुसंदध्महे देवि वयं त्वां हृदयांबुजे इति । अयं चार्थः सप्तशतीगुप्तवतीटीकायां

राजोपचारान्विविधान्दद्यादंबाप्रतुष्टये ॥ ततो जपेन्नवार्णं च मंत्रं मन्त्रार्थपूर्वकम् ॥ ८५ ॥ ततः सप्तशतीस्तोत्रं
देव्या अग्रे तु संपठेत् ॥ नानेन सदृशं स्तोत्रं विद्यते भुवनत्रये ॥ ८६ ॥ ततश्चानेन देवेशीं तोषयेत्प्रत्यहं नरः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणामालयं जायते नरः ॥ ८७ ॥ इति ते कथितं विप्र श्रीदुर्गाया विधानकम् ॥ कृतार्थता येन
भवेत्तदेतत्कथितं तव ॥ ८८ ॥ सर्वे देवा हरिब्रह्मप्रमुखा मनवस्तथा ॥ मुनयो ज्ञाननिष्ठाश्च योगिनश्चाऽऽश्रमास्तथा ॥
॥८९॥लक्ष्म्यादयस्तथा देव्यः सर्वे ध्यायंति तां शिवाम् ॥ तदेव जन्मसाफल्यं दुर्गास्मरणमस्तिचेत् ॥९०॥ चतुर्दशाऽपि मनवो
ध्यात्वा चरणपंकजम् ॥ मनुत्वं प्राप्तवंतश्च देवाः स्वं स्वं पदं तथा ॥ ९१ ॥ तदेतत्सर्वमाख्यातं रहस्यातिरहस्यकम् ॥ प्रकृती
नां पंचकस्य तदंशानां च वर्णनम् ॥ ९२ ॥ श्रुत्वैतन्मनुजो नित्यं पुरुषार्थचतुष्टयम् ॥ लभते नाऽत्र संदेहः सत्यं सत्यं मयो
दितम् ॥ ९३ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं विद्यार्थी प्राप्नुयाच्च ताम् ॥ यं यं कामं स्मरेद्वापि तं तं श्रुत्वा समाप्नुयात् ॥ ९४ ॥ नवरा
त्रे पठेदेतद्देव्यग्रे तु समाहितः ॥ परितुष्टा जगद्धात्री भवत्येव हि निश्चितम् ॥ ९५ ॥ नित्यमेकैकमध्यायं पठेद्यः प्रत्यहं नरः ॥
तस्य वश्या भवेद्देवी देवीप्रियकरो हि सः ॥ ९६ ॥

पदव्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वकं भास्कराचार्यैः प्रदर्शितस्तत एवाऽवधार्यः ॥ ८५ ॥ सप्तशतीस्तोत्रं मार्कंडेयपुराणे प्रसिद्धम् ॥ ८६ ॥ अस्य मन्त्रस्य चतुर्लक्षं पुरश्चरणम्॥
पायसान्नेन दशांशहोमः ॥ तदुक्तं कात्यायनीतन्त्रे ॥ जपं चतुर्लक्षमेनं पायसान्नेन होमयेदिति॥८७॥८८॥ अस्य मंत्रस्य सर्वाराध्यत्वमाह । सर्वे देवा इति ॥८९॥९०॥
॥ ९१ ॥ उपसंहरति । तदेतादिति ॥ ९२ ॥ ग्रन्थश्रवणफलमाह । श्रुत्वैतादिति॥९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ नित्यं पाठं नवमस्कन्धस्य विधत्ते । नित्यमेकैकमिति ॥ ९६ ॥

अस्मिन् ग्रन्थे नवमस्कन्धात्मके कार्यार्थे कर्तव्यां शकुनपरीक्षां विधत्ते । शकुनांश्चेति ॥ तद्विधिमाह । कुमारीति ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ तया कुमार्या ॥ ९९ ॥ १०० ॥ श्रीमच्छैवकुलोत्पन्नो रंगनाथात्मजः सुधीः ॥ श्रीलक्ष्मीगर्भसंभूतो नीलकंठोऽभिधानतः ॥ देवीभागवतस्यास्य व्याख्यानरहितस्य च ॥ व्याख्यां यः कृतवान् सम्यक्

शकुनांश्च परीक्षेत नित्यमस्मिन्यथाविधि ॥ कुमारीदिव्यहस्तेन यद्वा बटुकरांबुजात् ॥ ९७ ॥ मनोरथं तु संकल्प्य पुस्तकं पूजयेत्ततः ॥ देवीं च जगदीशानीं प्रणमेच्च पुनः पुनः ॥९८॥ सुस्नातां कन्यकां तत्राऽऽनीयाऽभ्यर्च्य यथाविधि ॥ शलाकां रोपयेन्मध्ये तया स्वर्णेन निर्मिताम् ॥ ९९ ॥ शुभं वाऽप्यशुभं तत्र यदायाति च तद्भवेत् ॥ उदासीनेऽप्युदासीनं कार्यं भवति निश्चितम् ॥१००॥ इति श्रीदेवीभावते महापुराणे नवमस्कंधे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

बाणाक्षिरसरामैस्तु सार्धैः (३६२५ ॥) श्लोकैः सुविस्तरः ॥ देवीभागवतस्यास्य नवमस्कन्ध ईरितः ॥

तिलकाख्यां महत्तराम् ॥ नवमस्कन्ध एतस्याः समाप्तोऽभूच्छुभार्थदः ॥ तेन तुष्यतु सा देवी पञ्चप्रकृतिरूपिणी ॥ इति श्रीशैवकुलोत्पन्नरंगनाथात्मजलक्ष्मीगर्भसंभवनीलकण्ठकृते देवीभागवतव्याख्याने तिलकाभिधाने नवमस्कंधे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन श्रेष्ठिना
स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर"-स्टीम्-मुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम् ।
संवत् १९८८, शकाब्दाः १८५३.

॥ इति श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे सटीके नवमस्कन्धः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे सटीके दशमस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ देवेंद्रमौलिमंदारमकरंदकणारुणौ ॥ अरुणाचरणौ वंदे करुणावरुणालयौ॥१॥चतुर्विंशतिभिः पद्यैर्मनोःस्वायंभुवस्य च ॥ आख्यानं वर्ण्यते सम्यगत्र देव्याः कथानकम्॥२॥तत्राष्टमस्कन्धादौ जनमेजयेन राज्ञा भगवत्या विराट्स्वरूपं पृष्टम्।तथा यस्मिन्यस्मिंश्च वै स्थाने येन येन च पूज्यते।तत्सर्वं वदेति पृष्टो व्यासो नारदनारायणसंवादमुखेन सर्वं वर्णयामास नवमस्कन्धपर्यंतम् ॥ तथाष्टमस्कन्धे एवान्यः प्रश्नः कृतो मन्वंतरेषु यद्यद्रूपेण पूज्यते ॥ तत्सर्वं वदेति तस्योत्तरं नारदनारायणसंवादमुखेनैव दशमस्कन्धे वदति।तत्र नवमस्कन्धांते सर्वे मनवो भगवतीमेवाराध्य तत्तत्पदं प्राप्नुयुरिति प्रश्नबीजमुपलभ्य नारदः पृच्छति। नारायणधराधारेति॥

श्रीगणेशाय नमः ॥नारद उवाच ॥ नारायण धराधार सर्वपालनकारण ॥ भवतोदीरितं देवीचरितं पापनाशनन् ॥१॥ मन्वंतरेषु सर्वेषु सा देवी यत्स्वरूपिणी ॥ यदाकारेण कुरुते प्रादुर्भावं महेश्वरी ॥२॥ तान्नः सर्वान्समाख्याहि देवीमाहात्म्यमिश्रितान् ॥ यथा च येन येनेह पूजिता संस्तुतापि हि ॥ ३ ॥ मनोरथान्पूरयति भक्तानां भक्तवत्सला ॥ तन्नः शुश्रूषमाणानां देवीचरितमुत्तमम् ॥ ४ ॥ वर्णयस्व कृपासिंधो येनाप्नोति सुखं महत् ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ आकर्णय महर्षे त्वं चरितं पापनाशनम् ॥ ॥५॥ भक्तानां भक्तिजननं महासंपत्तिकारणम् ॥ जगद्योनिर्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ६ ॥ आविरासीन्नाभिपद्माद्देवदेवस्य चक्रिणः ॥ स चतुर्मुख आसाद्य प्रादुर्भावं महामते ॥ ७ ॥ मनुं स्वायंभुवं नाम जनयामास मानसात् ॥ स मानसो मनुः पुत्रो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ८ ॥ शतरूपां च तत्पत्नीं जज्ञे धर्मस्वरूपिणीम् ॥ स मनुः क्षीरसिंधोश्च तीरे परमपावने ॥ ९ ॥ देवीमाराधयामास महाभाग्यफलप्रदाम् ॥ मूर्मिं च मृन्मयीं तस्या विधाय पृथिवीपतिः ॥१०॥ उपासते स्म तां देवीं वाग्भवं स जपन् रहः ॥ निराहारो जितश्वासो नियमव्रतकर्शितः॥११॥एकपादेन संतिष्ठन् धरायामनिशं स्थिरः ॥ शतवर्षं जितः कामः क्रोधस्तेन महात्मना ॥ १२ ॥ भजे स्थावरतां देव्याश्चरणौ चिंतयन् हृदि ॥ तस्य तत्तपसा देवी प्रादुर्भूता जगन्मयी ॥ १३ ॥

ति/

॥ १ ॥ २ ॥ तान्नः सर्वानिति ॥ तान्सर्वानाकारानित्यर्थः ॥ किंच येन येन मंत्रेण स्तोत्रेण वा पूजिता सती मनोरथान्पूरयति तदपि वदेत्याह यथा च येनेति ॥ ३ ॥ शुश्रूषमाणानामिति बहुवचनं भक्त्यतिशयेन गौरवद्योतनार्थं भक्त्यतिशयेन द्योतने एव पर्यवस्यतिं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ मानसादंतःकरणात् ॥ ८ ॥ जज्ञे उत्पादितवान् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ मादृशामस्मदादीनाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रह्वाः नम्राः ॥ २१ ॥ २२ ॥ भवतां जायताम् ॥ २३ ॥·२४ ॥ इति श्रीदेवीभाग
वततिलके दशमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ अष्टाविंशतिभिः पद्यैरर्धश्लोकाधिकैरथ ॥ वरं दत्त्वा भगवती विंध्याद्रिं च जगाम ह ॥ १ ॥ स्वायंभुवमनुस्तोत्रं श्रुत्वा

उवाच वचनं दिव्यं वरं वरय भूमिप ॥ तत आनन्दजनकं श्रुत्वा वाक्यं मर्हीपतिः ॥ १४ ॥ वरयामास तान्हृत्स्थान्
वरानमरदुर्लभान् ॥ मनुरुवाच ॥ जय देवि विशालाक्षि जय सर्वांतरस्थिते ॥ १५ ॥ मान्ये पूज्ये जगद्धात्रि सर्वमंगल
मंगले ॥ त्वत्कटाक्षावलोकेन पद्मभूः सृजते जगत् ॥ १६ ॥ वैकुंठः पालयत्येव हरः संहरते क्षणात् ॥ शचीपतिस्त्रिलो
क्याश्च शासको भवदाज्ञया ॥ १७ ॥ प्राणिनः शिक्षयत्येव दंडेन च परेतराट् ॥ यादसामधिपः पाशी पालनं मादृशामपि
॥ १८ ॥ कुरुते स कुबेरोऽपि निधीनां पतिरव्ययः ॥ हुतभुङ्नैर्ऋतो वायुरीशानः शेष एव च ॥ १९ ॥ त्वदंशसंभवा एव
त्वच्छक्तिपरिबृंहिताः ॥ अथापि यदि मे देवि वरो देयोऽस्ति सांप्रतम् ॥ २० ॥ तदा प्रह्वाः सर्गकार्ये विघ्ना नश्यंतु मे
शिवे ॥ वाग्भवस्याऽपि मंत्रस्य ये केचिदुपसेविनः ॥ २१ ॥ तेषां सिद्धिः सत्वरापि कार्याणां जायतामपि ॥ ये संवादमिमं
देवि पठंति श्रावयंति च ॥२२॥ तेषां लोके भुक्तिमुक्ती सुलभे भवतां शिवे ॥ जातिस्मरत्वं भवतु वक्तृत्वं सौष्ठवं तथा ॥ २३ ॥
ज्ञानसिद्धिः कर्ममार्गसंसिद्धिरपि चास्तु हि ॥ पुत्रपौत्रसमृद्धिश्च जायेदित्येव मे वचः ॥ २४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे
दशमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ भूमिपाल महाबाहो सर्वमेतद्भविष्यति ॥ यत्त्वया प्रार्थितं तत्ते ददामि मनु
जाधिप ॥ १ ॥ अहं प्रसन्ना दैत्येन्द्रनाशनाऽमोघविक्रमा ॥ वाग्भवस्य जपेनैव तपसा ते सुनिश्चितम् ॥ २ ॥ राज्यं निष्कं
टकं तेऽस्तु पुत्रा वंशकरा अपि ॥ मयि भक्तिर्दृढा वत्स मोक्षांते सत्पदे भवेत् ॥ ३ ॥ एवं वरान्महादेवी तस्मै दत्त्वा महात्मने ॥
पश्यतस्तु मनोरेव जगाम विंध्यपर्वतम् ॥ ४ ॥

देवी यदग्रेकृतवती तदाह । श्रीदेव्युवाच । भूमिपालेति ॥ १ ॥ २ ॥ सत्पदे ब्रह्मपदे ॥ ३ ॥ ४ ॥

कुंभोद्भवोऽगस्तिः ॥गगनमंतरिक्षम् ॥ स्पृशन्व्यापयन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ मैत्रावरुणिरगस्तिः ॥ प्रकृतिस्थं यथापूर्वस्वभावस्थम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इंद्रोऽरिः शत्रुर्यस्य पर्वतपक्षच्छेदकत्वादिंद्रस्य पर्वतारित्वम् ॥ स्वर्णगिरेः सुमेरोः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अगः पर्वतः ॥

योऽसौ विंध्याचलो रुद्धः कुम्भोद्भवमहर्षिणा ॥ भानुमार्गावरोधार्थं प्रवृत्तो गगनं स्पृशन् ॥ ५ ॥ सा विंध्यवासिनी विष्णोरनुजा वरदेश्वरी ॥ बभूव पूज्या लोकानां सर्वेषां मुनिसत्तम ॥ ६ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ कोऽसो विन्ध्याचलः सूत किमर्थं गगनं स्पृशन् ॥ भानुमार्गावरोधं च किमर्थं कृतवानसौ ॥ ७ ॥ कथं च मैत्रावरुणिः पर्वतं तं महोन्नतम्॥ प्रकृतिस्थं च चकारेति सर्वं विस्तरतो वद ॥ ८ ॥ नहि तृप्यामहे साधो त्वदास्यगलितामृतम् ॥ देव्याश्चरित्ररूपाख्यं पीत्वा तृष्णा प्रवर्धते ॥ ९ ॥ सूत उवाच ॥ आसीद्विन्ध्याचलो नाम मान्यः सर्वधराभृताम् ॥ महावनसमूहाढ्यो महापादपसंवृतः ॥ १० ॥ सुपुष्पितैरनेकैश्च लतागुल्मैस्तु संवृतः ॥ मृगा वराहा महिषा व्याघ्राः शार्दूलका अपि ॥ ११ ॥ वानराः शशका ऋक्षाः शृगालाश्च समंततः॥ विचरंति सदा हृष्टाः पुष्टा एव महोद्यमाः ॥ १२ ॥ नदीनदजलक्रांतो देवगंधर्वकिन्नरैः ॥ अप्सरोभिः किंपुरुषैः सर्वकामफलद्रुमैः ॥ १३ ॥एतादृशे विंध्यनगे कदाचित्पर्यटन्महीम् ॥ देवर्षिः परमप्रीतो जगाम स्वेच्छया मुनिः ॥ १४ ॥ तं दृष्ट्वासनगो मंक्षु तूर्णमुत्थाय संभ्रमात् ॥ पाद्यमर्घ्यं तथा दत्त्वा वरासनमथार्पयत् ॥ १५ ॥ सुखो पविष्टं देवर्षिं प्रसन्नं नग ऊचिवान् ॥ विंध्य उवाच ॥ देवर्षे कथ्यतां जात आगमः कुत उत्तमः ॥ १६ ॥ तवाऽऽगमनतो जातमनर्घ्यं मम मंदिरम् ॥ तव चंक्रमणं देवाऽभयार्थं हि यथा रवेः ॥ १७ ॥ अपूर्वं जन्मनो वृत्तं तद् ब्रूहि मम नारद ॥ नारद उवाच ॥ ममाऽऽगमनमिंद्वारे जातं स्वर्णगिरेरथ ॥ १८ ॥ तत्र दृष्टा मया लोकाः शक्राग्नियमपाशिनाम् ॥ सर्वेषां लोकपालानां भवनानि समंततः ॥ १९ ॥ मया दृष्टानि विंध्यागनानाभोगप्रदानि च ॥ इति चोक्त्वा ब्रह्मयोनिः पुनरुच्छ्वासमाविशत् ॥ २० ॥

इति चोक्त्वेति सूतवाक्यम् ॥ आविशत् त्यक्तवान् ॥ २० ॥

शैलराड् विंध्याद्रिः ॥ देवऋषे इत्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ २१ ॥ उक्तं वचनम् ॥ २२ ॥ गुरुः पिता ॥ २३ ॥ आवसथो गृहम् ॥ २४॥२५॥३६ ॥२७॥ एवं मानाभिमानं तामिति ॥ मानेनाभिमानो यस्य तम् ॥ न कैश्चिदपि प्रपंचेऽभिमानः कर्तव्य इति शास्त्रमर्यादा तथापि सोऽभिमानं करोतीति तत्क्षणसंजाताश्चर्येण मयोच्छ्वास उज्झितस्त्यक्त इति भावः ॥ तपोबलवतामस्माकम् ॥ २८ ॥ निजं गृहं ब्रह्मलोकम् ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके दशमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

उच्छ्वसंतं मुनिं दृष्ट्वा पुनः पप्रच्छ शैलराट् ॥ उच्छ्वासकारणं किं तद् ब्रूहि देवऋषे मम ॥ २१ ॥ इत्याकर्ण्य नगस्योक्तं देवर्षिरमितद्युतिः॥ अब्रवीच्छ्रूयतां वत्स ममोच्छ्वासस्य कारणम् ॥ २२ ॥ गौरीगुरुस्तु हिमवाञ्छिवस्य श्वशुरः किल ॥ संबंधित्वात्पशुपतेः पूज्य आसीत्क्षमाभृताम् ॥ २३ ॥ एवमेव च कैलासः शिवस्यावसथः प्रभुः ॥ पूज्याः पृथ्वीभृतां जातो लोके पापौघदारणः ॥२४॥ निषधः पर्वतो नीलो गंधमादन एव च ॥ पूज्याः स्वस्थानमासाद्य सर्व एव क्षमाभृतः ॥२५॥ यं पर्येति च विश्वात्मा सहस्रकिरणः स्वराट् ॥ सग्रहर्क्षगणोपेतः सोऽयं कनकपर्वतः ॥२६॥ आत्मानं मनुते श्रेष्ठं वरिष्ठं च धराभृताम् ॥ सर्वेषामहमेवाग्र्यो नास्ति लोकेषु मत्समः ॥२७॥ एवं मानाभिमानं तं स्मृत्वोच्छ्वासो मयोज्झितः ॥ अस्तु नैतावता कृत्यं तपोबलवतां नग ॥ प्रसंगतो मयोक्तं ते गमिष्यामि निजं गृहम् ॥२८॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ सूत उवाच ॥ एवं समुपदिश्यायं देवर्षिः परमः स्वराट् ॥ जगाम ब्रह्मणो लोकं स्वैरचारी महामुनिः ॥ १ ॥ गते मुनिवरे विंध्यश्चिंतां लेभेऽनपायिनीम् ॥ नैव शांतिं स लेभे च सदांतःकृतशोचनः ॥ २ ॥ कथं किंत्वत्र मे कार्यं कथं मेरुं जयाम्यहम् ॥ नैव शांतिं लभे नाऽपि स्वास्थ्यं मे मानसे भवेत् ॥ ३ ॥ "धिगुत्साहं च मानं च धिङ्मे कीर्तिं च धिक्कुलम् ॥" धिग्बलं मे पौरुषं धिक् स्मृतं पूर्वैर्महात्मभिः ॥ एवं चिंतयमानस्य विंध्यस्य मनसि स्फुटम् ॥ ४ ॥

पंचविंशतिभिः श्लोकैरर्धश्लोकाधिकैरथ ॥ भानुमार्गनिरोधश्च विंध्येन कृत उच्यते ॥१॥ नारदगमनोत्तरं जातं वृत्तमाह । एवं समुपादिश्येति ॥ १ ॥ चिंतां लेभे सजातीयस्य सुमेरोरभिमानासहिष्णुश्चिंतां प्राप्तवानित्यर्थः ॥ अंतरभ्यंतरे कृतं शोचनं शोको येन सः ॥ २ ॥ अत्र किं कार्यं कथं वा कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

दोषकारिणी अपराधकारिणी ॥ ५ ॥ तेन कारणेन सदाऽयं नगो हृप्याति गर्वं करोतीत्यर्थः ॥ तथा च तस्य सूर्यस्य गतिनिरोधे मया कृते प्रदक्षिणासंभवादर्थात्तस्याभिमानोनष्टः स्यादित्यभिप्रायं विंध्यस्थाह । तस्य मार्गस्येति ॥ ६ ॥ ७ ॥ भुजैः शृंगैः ॥ ८ ॥९॥ १० ॥ ११ ॥ नलिनी सूर्यविकासिनी ॥ कुमुद्वती चंद्रविकासिनी ॥ १२ ॥ प्राह्णेति । प्राह्णापराह्णमध्याह्नविभागेन हव्यं कव्यं च वर्धयन्सन् ॥ एवं क्रमेण वियोगिनीं विरहिणीं प्राचीं दिशं च तथाग्नेयीं दिशं समाश्वास्याथ भास्करः

प्रदुर्भूता मतिः कार्यं कर्तव्या दोषकारिणी ॥ मेरुप्रदक्षिणां कुर्वन्नित्यमेव दिवाकरः॥५॥ सग्रहर्क्षगणोपेतः सदा हृप्यत्ययं नगः॥
तस्य मार्गस्य संरोधं करिष्यामि निजैः करैः॥६॥तदा निरुद्धो द्युमणिः परिक्रामेत्कथं नगम्॥एवं मार्गे निरुद्धे तु मया दिनक
रस्य च॥७॥भग्नदर्पो दिव्यनगो भविष्यति विनिश्चितम् ॥ एवं निश्चित्य विंध्याद्रिः खं स्पृशन्ववृधे भुजैः॥८॥महोन्नतैः शृंगवरैः
सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ॥ कदोदेष्यति भास्वांस्तं रोधयिष्याम्यहं कदा॥९॥ एवं संचिंतयानस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ प्रभातं
विमलं जज्ञे दिशो वितिमिराः करैः ॥ १० ॥ कुर्वन्स निर्गतो भानुरुदयायोदये गिरौ ॥ प्रकाशते स्म विमलं नभो भानुकरैः
शुभैः ॥ ११ ॥ विकासं नलिनीं भेजे मीलनं च कुमुद्वती ॥ स्वानि कार्याणि सर्वे च लोकाः समुपतस्थिरे ॥ १२ ॥ हव्यं कव्यं
भूतबलिं देवानां च प्रवर्धयन् ॥ प्राह्णापराह्णमध्याह्नविभागेन त्विषां पतिः ॥ १३ ॥ एवं प्राचीं तथाग्नेयीं समाश्वास्य वियोगि
नीम् ॥ ज्वलंतीं चिरकालीनविरहादिव कामिनीम् ॥ १४ ॥ भास्करोऽथ कृशानोश्च दिशं नूनं विहाय च ॥ याम्यां गंतुं ततस्तू
र्णं प्रतस्थे कमलाकरः ॥१५॥ न शेकुश्चाग्रतो मन्तुं ततोऽनूरुर्व्यजिज्ञपत् ॥ अनूरुरुवाच ॥ भानो मानोन्नतो विंध्यो निरुध्य
गगनं स्थितः ॥ १६ ॥ स्पर्धते मेरुणा प्रेप्सुस्त्वद्दत्तां च प्रदक्षिणाम् ॥ सूत उवाच ॥ अनूरुवाक्यमाकर्ण्य सविता ह्यास चिंत
यन् ॥ १७ ॥ अहो गगनमार्गोऽपि रुध्यते चाऽतिविस्मयः ॥ प्रायः शूरो न किं कुर्यादुत्पथे वर्त्मनि स्थितः ॥ १८ ॥

कृशानोरग्नेर्दिशं विहाय याम्यां यमसंबंधिनीं दक्षिणदिशं गंतुं प्रतस्थे प्रस्थानं कृतवानिति समुदायार्थः॥कथंभूतां वियोगिनीं चिरकालिकविरहात्कामिनीमिव ज्वलंतीम् ॥१३॥१४॥१५॥ न शेकुरिति ॥ अश्वा इति शेषः ॥ व्यजिज्ञपद्विज्ञापितवान् ॥ १६ ॥ त्वद्दत्तां प्रदक्षिणां प्रेप्सुस्तस्या इच्छावानित्यर्थः ॥ अनूरुररुणः ॥ १७ ॥ १८॥

दैवचरित्रमेवोपपादयति । राहुबाहुग्रहेति ॥ राहोर्बाहुभ्यां ग्रहेण आकलनेन व्यग्रोऽपि यः क्षणमात्रमपि नावतिष्ठते स्थिरो भवति तादृशः स इत्यन्वयः ॥ किं करोति न किंचित्कर्तुं समर्थ इत्यर्थः ॥ यतो विधिर्बली भवति ॥ १९ ॥ २० ॥ कोऽपि कर्तव्यं नान्वपद्यत न प्राप्तवान् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके दशमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ एकोनविंशतिश्लोकैर्देवदेवं वृषध्वजम् ॥ स्तुत्वा सर्वे स्ववृत्तांतं कथयामासुरादरात् ॥ १ ॥ एवं जगदुपद्रवे

निरुद्धो नो वाजिमार्गो दैवं हि बलवत्तरम्॥राहुबाहुग्रहव्यग्रो यः क्षणं नावतिष्ठते॥१९॥स चिरं रुद्धमार्गोऽपि किं करोति विधिर्बली
एवं च मार्गे संरुद्धे लोकाः सर्वे च सेश्वराः ॥ २० ॥ नान्वविंदंत शरणं कर्तव्यं नान्वपद्यत ॥ चित्रगुप्तादयः सर्वे कालं
जानंति सूर्यतः ॥ २१ ॥ स रुद्धो विंध्यगिरिणा अहो दैवविपर्ययः ॥ यदा निरुद्धः सविता गिरिणा स्पर्धया तदा ॥ २२ ॥
नष्टः स्वाहास्वधाकारो नष्टप्रायमभूज्जगत् ॥ एवं च पाश्चिमा लोका दाक्षिणात्यास्तथैव च ॥२३॥ निद्रामीलितचक्षुष्का निशामेव
प्रपेदिरे ॥ प्रांचस्तथोत्तराहाश्च तीक्ष्णतापप्रतापिताः ॥२४॥ मृता नष्टाश्च भग्नाश्च विनाशमभजन्प्रजाः ॥ हाहाभूतं जगत्सर्वं
स्वधाकव्यविवर्जितम् ॥ देवाः सेंद्राः समुद्विग्नाः किं कुर्म इतिवादिनः ॥ २५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
देवीमाहात्म्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ ततः सर्वे सुरगणा महेंद्रप्रमुखास्तदा ॥ पद्मयोनिं पुरस्कृत्य रुद्रं शरणमन्वयुः
॥ १ ॥ उपतस्थुः प्रणतिभिः स्तोत्रैश्चारुविभूतिभिः ॥ देवदेवं गिरिशयं शशिलोलितशेखरम् ॥ २ ॥ देवा ऊचुः ॥ जयदेव
गणाध्यक्ष उमालालितपत्कज ॥ अष्टसिद्धिविभूतीनां दात्रे भक्तजनाय ते ॥ ३ ॥ महामायाविलसितस्थानाय परमात्मने ॥
वृषांकायामरेशाय कैलासस्थितिशालिने ॥ ४ ॥ अहिर्बुध्न्याय मान्याय मनवे मानदायिने ॥ अजाय बहुरूपाय स्वात्मारामाय
शंभवे ॥ ५ ॥ गणनाथाय देवाय गिरिशाय नमोऽस्तु ते ॥ महाविभूतिदात्रे ते महाविष्णुस्तुताय च ॥ ६ ॥ विष्णुहृत्कंजवासाय
महायोगरताय च ॥ योगगम्याय योगाय योगिनां पतये नमः ॥ ७ ॥

सति तदनंतरं जातं वृत्तमाह ॥ ततः सर्वे इति ॥ १ ॥ २ ॥ पत्कजं कं जलं तस्माज्जातं कमलं कजं पच्छब्दः पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियामिति कोशात्पादवाची चरणकमलमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८ ॥ १९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके दशमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ सप्तविंशतिपद्यैर्वाप्यर्धश्लोकाधिकैरथ ॥

योगीशाय नमस्तुभ्यं योगानां फलदायिने ॥ दीनदानपरायापि दयासागरमूर्तये ॥ ८ ॥ आर्तिप्रशमनायोग्रवीर्याय गुणमूर्तये ॥
वृषध्वजाय कालाय कालकालाय ते नमः ॥९॥ सूत उवाच ॥ एवं स्तुतः स देवेशो यज्ञभुग्भिर्वृषध्वजः ॥ प्राह गंभीरया वाचा
प्रहसन्विबुधर्षभान् ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रसन्नोऽहं दिविषदः स्तोत्रेणोत्तमपूरुषाः ॥ मनोरथं पूरयामि सर्वेषां देवतर्षभाः
॥ ११ ॥ देवा ऊचुः ॥ सर्वदेवेश गिरिश शशिमौलिविराजित ॥ अर्तानां शंकरस्त्वं च शं विधेहि महाबल ॥ १२ ॥ पर्वतो विं
ध्यनामास्ति मेरुद्वेष्टा महोन्नतः ॥ भानुमार्गनिरोद्धा हि सर्वेषां दुःखदोऽनघ ॥ १३ ॥ तद्वृद्धिं स्तंभयेशान सर्वकल्याणकृद्भव॥
भानुसंचाररोधेन कालज्ञानं कथं भवेत् ॥ १४ ॥ नष्टस्वाहास्वधाकारे लोके कः शरणं भवेत् ॥ अस्माकं च भयार्तानां भवा
नेव हि दृश्यते ॥ १५ ॥ दुःखनाशकरो देव प्रसीद गिरिजापते ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नाऽस्माकं शक्तिरस्तीह तद्वृद्धिस्तंभने
सुराः ॥ १६ ॥ इममेवं वदिष्यामो भगवंतं रमाधवम् ॥ सोस्माकं प्रभुरात्मा च पूज्यः कारणरूपधृक् ॥ १७ ॥ गोविंदो भगवा
न्विष्णुः सर्वकारणकारणः ॥ तं गत्वा कथयिष्यामः स दुःखांतो भविष्यति ॥१८॥ इत्येवमाकर्ण्य गिरीशभाषितं देवाश्च सेंद्राः
सपयोजसंभवाः ॥ रुद्रं पुरस्कृत्य च वेपमाना वैकुंठलोकं प्रति जग्मुरंजसा ॥ १९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे दशम
स्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ सूत उवाच ॥ ते गत्वा देवदेवेशं रमानाथं जगद्गुरुम् ॥ विष्णुं कमलपत्राक्षं ददृशुः प्रभयान्वि
तम् ॥ १ ॥ स्तोत्रेण तुष्टुवुर्भक्त्या गद्गदस्वरसत्कृताः ॥ देवा ऊचुः ॥ जय विष्णो रमेशाऽद्य महापुरुषपूर्वज ॥ २ ॥ दैत्यारे
कामजनक सर्वकामफलप्रद ॥ महावराहगोविंद महायज्ञस्वरूपक ॥ ३ ॥ महाविष्णो ध्रुवेशाऽऽद्य जगदुत्पत्तिकारण ॥ मत्स्या
वतारे वेदानामुद्धाराधाररूपक ॥ ४ ॥ सत्यव्रतधराधीश मत्स्यरूपाय ते नमः ॥ जयाऽकूपारदैत्यारे सुरकार्यसमर्पक ॥ ५ ॥

देवादिभिः कृतं स्तोत्रं महाविष्णोरितीर्यते ॥ १ ॥ शिववाक्यश्रवणोत्तरं देवा वैकुण्ठं गता इत्याह । ते गत्वेति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अकूपारदयासमुद्र कूर्मरूप ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ कोलरूपाय वराहरूपाय ॥ ७ ॥ करजैर्नखैः ॥ ८ ॥ सहस्रकरः कार्तवीर्यः ॥ ९ ॥ जामदग्न्याय परशुरामाय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ दुष्टयज्ञा अविधियज्ञाः

अमृतातिकरेशान कूर्मरूपाय ते नमः ॥ जयाऽऽदिदैत्यनाशार्थमादिसूकररूपधृक् ॥६॥ मह्युद्धारकृतोद्योगकोलरूपाय ते नमः ॥ नार
सिंहं वपुः कृत्वा महादैत्यं ददार यः ॥ ७ ॥ करजैर्वरहृत्तांगं तस्मै नृहरये नमः ॥ वामनं रूपमास्थाय त्रैलोक्यैश्वर्यमोहितम्
॥ ८ ॥ बलिं संछलयामास तस्मै वामनरूपिणे ॥ दुष्टक्षत्रविनाशाय सहस्रकरशत्रवे ॥ ९ ॥ रेणुकागर्भजाताय जामदग्न्याय
ते नमः ॥ दुष्टराक्षसपौलस्त्यशिरश्छेदपटीयसे ॥ १० ॥ श्रीमद्दाशरथे तुभ्यं नमोऽनंतक्रमाय च ॥ कंसदुर्योधनाद्यैश्च दैत्यैः
पृथ्वीशलांछनैः ॥ ११ ॥ भाराक्रांतां महीं योऽसावुज्जहार महाविभुः ॥ धर्मं संस्थापयामास पापं कृत्वा सुदूरतः ॥ १२ ॥
तस्मै कृष्णाय देवाय नमोऽस्तु बहुधा विभो ॥ दुष्टयज्ञविघाताय पशुहिंसानिवृत्तये ॥ १३ ॥ बौद्धरूपं दधौ योऽसौ तस्मै
देवाय ते नमः ॥ म्लेच्छप्रायेऽखिले लोके दुष्टराजन्यपीडिते ॥१४॥ कल्किरूपं समादध्यौ देवदेवाय ते नमः ॥ दशावतारास्ते
देवभक्तानां रक्षणाय वै ॥ १५ ॥ दुष्टदैत्यविघाताय तस्मात्त्वं सर्वदुःखहृत् ॥ जयभक्तार्तिनाशाय धृतं नारीजलात्मसु ॥ १६ ॥
रूपं येन त्वया देव कोऽन्यस्त्वत्तो दयानिधिः ॥ इत्येवं देवदेवेशं स्तुत्वा श्रीपीतवाससम् ॥ १७ ॥ प्रणेमुर्भक्तिसहिताः
साष्टांगं विबुधर्षभाः ॥ तेषां स्तवं समाकर्ण्य देवः श्रीपुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥ उवाच विबुधान्सर्वान् हर्षयञ्छ्री
गदाधरः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रसन्नोऽस्मि स्तवेनाऽहं देवास्तापं विमुंचथ ॥१९॥ भवतां नाशयिष्यामि दुःखं परमदुःसहम् ॥
वृणुध्वं च वरं मत्तो देवाः परमदुर्लभम् ॥ २० ॥ ददामि परमप्रीतः स्तवस्याऽस्य प्रसादतः ॥ य एतत्पठते स्तोत्रं कल्य उत्थाय
मानवः ॥ २१ ॥ मयि भक्तिं परां कृत्वा न तं शोकः स्पृशेत्कदा ॥ अलक्ष्मीः कालकर्णी च नाक्रामेत्तद्गृहं सुराः ॥ २२ ॥
नोपसर्गा न वेताला न ग्रहा ब्रह्मराक्षसाः ॥ न रोगा वातिकाः पैत्ताः श्लेष्मसंभविनस्तथा ॥ २३ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नारीजलात्मसु येन रूपं धृतमित्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अणुमात्रमपि संदेहो नास्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ वृषाकपिं विष्णुम् ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके दशमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ सप्तविंशतिपद्यैर्वाप्यर्धश्लोकाधिकैरथ ॥ देवैः संप्रार्थितोऽगस्तिर्विंध्याद्रेर्वृद्धिकुण्ठने ॥ १ ॥ विष्णुवाक्यश्रवणानन्तरं जातं वृत्तमाह ॥ श्रीशस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

नाऽकालमरणं तस्य कदापि च भविष्यति ॥ संततिश्चिरकालस्था भोगाः सर्वे सुखादयः ॥ २४ ॥ सम्भविष्यंति तन्मर्त्यगृहे यस्तोत्रपाठकः ॥ किं पुनर्बहुनोक्तेन स्तोत्रं सर्वार्थसाधकम् ॥ २५ ॥ एतस्य पठनान्नृणां भुक्तिमुक्ती न दूरतः ॥ देवा भवत्सु यद् दुःखं कथ्यतां तदसंशयम्॥२६॥नाशयामि न संदेहश्चाऽत्र कार्योऽणुरेव च॥एवं श्रीभगवद्वाक्यं श्रुत्वा सर्वे दिवौकसः ॥२७॥ प्रसन्नमनसः सर्वे पुनरूचुर्वृषाकपिम् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पंचमोऽध्यायः॥५॥ सूत उवाच ॥ श्रीशस्य वचनाद्देवाः संतुष्टाः सर्व एव हि ॥ प्रसन्नमनसो भूत्वा पुनरेनं समूचिरे ॥ १ ॥ देवा ऊचुः ॥ देवदेव महाविष्णो सृष्टिस्थित्यंतकारण ॥ विष्णो विन्ध्यनगोऽर्कस्य मार्गरोधं करोति हि ॥ २ ॥ तेन भानुविरोधेन सर्व एव महाविभो ॥ अलब्धभोगभागा हि किं कुर्मः कुत्र यामहि ॥३॥ श्रीभगवानुवाच ॥ या कर्त्री सर्वजगतामाद्या च कुलवर्धनी ॥ देवी भगवती तस्याः पूजकः परमद्युतिः ॥ ४ ॥ अगस्त्यो मुनिवर्योऽसौ वाराणस्यां समासते ॥ तत्तेजोवंचकोऽगस्त्यो भविष्यति सुरोत्तमाः ॥ ५ ॥ तं प्रसाद्य द्विजवरमगस्त्यं परमौजसम् ॥ याचध्वं विबुधाः काशीं गत्वा निःश्रेयसः पदीम् ॥ ६ ॥ सूत उवाच ॥ एवं समुपदिष्टास्ते विष्णुना विबुधोत्तमाः ॥ प्रतीताः प्रणताः सर्वे जग्मुर्वाराणसीं पुरीम् ॥ ७ ॥ क्षणेन विबुधश्रेष्ठा गत्वा काशीपुरीं शुभाम् ॥ मणिकर्णीं समाप्लुत्य सचैलं भक्तिसंयुताः ॥ ८ ॥ सन्तर्प्य देवांश्च पितॄन्दत्त्वा दानं विधानतः ॥ आगत्य मुनिवर्यस्य चाश्रमं परमं महत् ॥ ९ ॥

पूजकः अतएव भगवत्या अगस्त्योपासिता लोपासमुद्रोपासितेति नाम ब्रह्मांडपुराणे तंत्रेषु प्रसिद्धमेवैतत् ॥ ४ ॥ तत्तेजोवंचको विंध्याद्रिवृद्धिखंडकः ॥ ५ ॥ निःश्रेयसो मोक्षस्य पदीं स्थानम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यस्याऽगस्तिनक्षत्रस्योदये ॥ १५ ॥ काशपुष्पेति ॥ अगस्तिनक्षत्रस्योदये काशपुष्पम् मुनिपुष्पम् ॥ भाषायां यस्याऽगस्तिपुष्पमिति संज्ञा भवति तत्सकाशपुष्पं तस्य विकासो भवति। ततो हेतोः काशपुष्पविकासाय ॥ लंकाया वासे गमनमभिलषितं यस्य स रामचंद्रो लंकावासस्तस्य

प्रशांतश्वापदाकीर्णं नानापादपसंकुलम्॥मयूरैः सारसैर्हंसैश्चक्रवाकैरुपाश्रितम्॥१०॥महावराहैः कोलैश्च व्याघ्रैःशार्दूलकैरपि॥मृगैरुरुभिरत्यर्थं खड्गैः शरभकैरपि॥११॥ समाश्रितं परमया लक्ष्म्या मुनिवरं तदा ॥ दंडवत्पतिताः सर्वे प्रणेमुश्च पुनः पुनः ॥१२॥ देवा ऊचुः ॥ जय द्विजगणाधीश मान्य पूज्य धरासुर ॥ वातापीबलनाशाय नमस्ते कुंभयोनये ॥१३॥लोपामुद्रापते श्रीमन्मित्रावरुणसम्भव ॥ सर्वविद्यानिधेऽगस्त्य शास्त्रयोने नमोऽस्तु ते ॥ १४ ॥ यस्योदये प्रसन्नानि भवंत्युज्ज्वलभांज्यपि ॥ तोयानि तोयराशीनां तस्मै तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥ काशपुष्पविकासाय लंकावासप्रियाय च ॥ जटामंडलयुक्ताय सशिष्याय नमोऽस्तुते ॥ १६ ॥ जय सर्वामरस्तव्य गुणराशे महामुने ॥ वरिष्ठाय च पूज्याय सस्त्रीकाय नमोऽस्तु ते ॥ १७ ॥ प्रसादः क्रियतां स्वामिन्वयं त्वां शरणं गताः ॥ दुस्तराच्छैलजाद्दुःखात्पीडिताः परमद्युते ॥ १८ ॥ इत्येवं संस्तुतोऽगस्त्यो मुनिः परमधार्मिकः ॥ प्राह प्रसन्नया वाचा विहसन् द्विजसत्तमः ॥ १९ ॥ मुनिरुवाच ॥ भवंतः परमश्रेष्ठा देवास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ लोकपाला महात्मानो निग्रहानुग्रहक्षमाः ॥ २० ॥ योऽमरावत्यधीशानः कुलिशं यस्य चाऽऽयुधम् ॥ सिद्ध्यष्टकं च यद्द्वारि सशक्रो मरुतां पतिः ॥ २१ ॥ वैश्वानरः कृशानुर्हि हव्यकव्यवहोऽनिशम् ॥ मुखं सर्वामराणां हि सोऽग्निः किं तस्य दुष्करम् ॥ २२ ॥ रक्षोगणाधिपो भामः सर्वेषां कर्मसाक्षिकः ॥ दंडव्यग्रकरो देवः किं तस्याऽसुकरं सुराः ॥२३॥ तथाऽपि यदि देवेशाः कार्यं मच्छक्तिसिद्धिभृत् ॥ अस्ति चेदुच्यतां देवाः करिष्यामि न संशयः ॥ २४ ॥

प्रियाय गुरवे शिवगीतोपदेष्ट्रे शिवमंत्रोपदेशकर्त्रे ॥ शिवगीतायां स्पष्टमेतत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ भामो दीप्तिमान् ॥ २३ ॥ २४ ॥

प्रतीता हृष्टाः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके दशमस्कंधे पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ षड्विंशतिमहापद्यैरर्धश्लोकाधिकैरथ ॥ मुनिना विंध्यवृद्धेश्च कुंठनं
कृतमुच्यते ॥ १ ॥ देववाक्यं श्रुत्वा मुनिर्यत्कृतवांस्तदाह । सूत उवाच इति वाक्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ एतस्य विघ्नस्य किं कारणमितिचेदधुनैव तत्कारणं

एवं मुनिवरेणोक्तं निशम्य विबुधर्षभाः ॥ प्रतीताः प्रणयोद्विग्नाः कार्यं निजगदुर्निजम् ॥ २५ ॥ महर्षे विंध्यगिरिणा निरुद्धोऽर्क
विनिर्गमः ॥त्रैलोक्यं तेन संविष्टं हाहाभूतमचेतनम्॥२६॥तद्वृद्धिं स्तंभय मुने निजया तपसः श्रिया॥भवतस्तेजसाऽगस्त्य नूनं
नम्रो भविष्यति ॥ २७ ॥ एतदेवाऽस्मदीयं च कार्यं कर्तव्यमस्ति हि ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः
॥ ६ ॥ सूत उवाच ॥ इतिवाक्यं समाकर्ण्य विबुधानां द्विजोत्तमः ॥ करिष्ये कार्यमेतद्वः प्रत्युवाच ततो मुनिः ॥ १ ॥ अंगीकृ
ते तदा कार्ये मुनिना कुंभजन्मना ॥ देवाः प्रमुदिताः सर्वे बभूवुर्द्विजसत्तमाः ॥ २ ॥ ते देवाः स्वानि धिष्ण्यानि भेजिरे मुनि
वाक्यतः ॥ पत्नीं मुनिवरः श्रीमानुवाच नृपकन्यकाम् ॥ ३ ॥ अये नृपसुते प्राप्तो विघ्नोऽनर्थस्य कारकः ॥ भानुमार्गनिरोधेन
कृतो विंध्यमहीभृता ॥ ४ ॥ आज्ञातं कारणं तच्च स्मृतं वाक्यं पुरातनम् ॥ काशीमुद्दीश्य यद्गीतं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
॥५॥ अविमुक्तं न मोक्तव्यं सर्वथैव मुमुक्षुभिः ॥ किंतु विघ्ना भविष्यंति काश्यां निवसतां सताम् ॥६॥ सोंऽतरायो मया प्राप्तः
कश्यां निवसता प्रिये॥इत्येवमुक्त्वा भार्यां तां मुनिः परमतापनः॥७॥मणिकर्ण्यां समाप्लुत्य दृष्ट्वा विश्वेश्वरं विभुम् ॥ दंडपाणिं
समभ्यर्च्य कालराजं समागतः ॥ ८ ॥ कालराज महाबाहो भक्तानां भयहारक ॥ कथं दूरयसे पुर्याः काशीपुर्यास्त्वमीश्वरः ॥
॥ ९ ॥ त्वं काशीवासविघ्नानां नाशको भक्तरक्षकः ॥ मां किं दूरयसे स्वामिन् भक्तार्तिविनिवारक ॥१० ॥ परापवादो नोक्तो
मे न पैशुन्यं नचानृतम् ॥ केन कर्मविपाकेन काश्या दूरं करोषि माम् ॥ ११ ॥ एवं प्रार्थ्य च तं कालनाथं कुंभोद्भवो मुनिः ॥
जगाम साक्षिविघ्नेशं सर्वविघ्ननिवारणम् ॥ १२ ॥

स्मृतामित्याह । आज्ञातमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कालराजं कालभैरवम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ तप एव योग एव यानं यस्य ॥ योगशक्त्या क्षणार्धेन गत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ किमर्थं खर्वतरो जात इतिचेत्तत्रोत्प्रेक्षामाह । विवक्षुरवनीमिवेति ॥
अवनीं पृथिवीं किंचिद्रहस्यं कर्णे विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरिव ॥ अतिशयेन नम्रो जात इति तात्पर्यम् ॥ १६ ॥ तदेवाह ॥ दंडवदिति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

तं दृष्ट्वाऽभ्यर्च्य सम्प्रार्थ्य ततः पुर्या विनिर्गतः॥लोपामुद्रापतिः श्रीमानगस्त्यो दक्षिणां दिशम् ॥१३॥ काशीविरहसन्तप्तो महा
भाग्यनिधिर्मुनिः ॥ संस्मृत्यानुक्षणं काशीं जगाम सह भार्यया ॥१४॥ तपोयानमिवाऽरुह्य निमिषार्धेन वै मुनिः ॥ अग्रे ददर्श
तं विंध्यं रुद्धांबरमथोन्नतम् ॥ १५॥ चकंपे चाचलस्तूर्णं दृष्ट्वैवाग्रे स्थितं मुनिम् ॥ गिरिः खर्वतरो भूत्वा विवक्षुरवनीमिव॥१६॥
दंडवत्पतितो भूमौ साष्टांगं भक्तिभावितः ॥ तं दृष्ट्वा नम्रशिखरं विंध्यं नाम महागिरिम् ॥ १७ ॥ प्रसन्नवदनोऽगस्त्यो मुनिर्विं
ध्यमथाऽब्रवीत्॥वत्सैवं तिष्ठ तावत्त्वं यावदागम्यते मया॥१८॥ अशक्तोऽहं गंडशैलारोहणे तव पुत्रक॥एवमुक्त्वा मुनिर्याम्यदिशं
प्रति गमोत्सुकः ॥ १९ ॥ आरुह्य तस्य शिखराण्यवारुहदनुक्रमात् ॥ गतो याम्यदिशं चापि श्रीशैलं प्रेक्ष्य वर्त्मनि ॥ २० ॥
मलयाचलमासाद्य तत्राऽऽश्रमपरोऽभवत ॥ सापि देवी तत्र विंध्यमागता मनुपूजिता ॥२१॥ लोकेषु प्रथिता विंध्यवासिनीति च
शौनक ॥ सूत उवाच॥ एतच्चरित्रं परमं शत्रुनाशनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ अगस्त्यविंध्यनग योराख्यानं पापनाशनम् ॥ राज्ञां
विजयदं तच्च द्विजानां ज्ञानवर्धनम् ॥ २३ ॥ वैश्यानां धान्यधनदं शूद्राणां सुखदं तथा ॥ धर्मार्थी धर्ममाप्नोति धर्मार्थी धनमा
प्नुयात् ॥ २४ ॥ कामानवाप्नुयात्कामी भक्त्या चास्य सकृच्छ्रवात् ॥ एवं स्वायंभुवमनुर्देवीमाराध्य भक्तितः ॥ २५ ॥ लेभे
राज्यं धरायाश्च निजमन्वंतराश्रयम् ॥ २६ ॥ इत्येतद्वर्णितं सौम्य मया मन्वंतराश्रितम् ॥ आद्यं चरित्रं श्रीदेव्याः किं पुनः कथ
यामि ते ॥ २७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अवारुहत्पृथिवीं प्रत्यवातरदित्यर्थः ॥ २० ॥ इत्थं विंध्यकथां समाप्य पूर्वसंबंधं योजयति सापि देवीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥
इति श्रीदेवीभागवततिलके दशमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

चतुर्विंशतिभिः पद्यैः स्वारोचिषमनोः कथा ॥ अर्धश्लोकाधिकैरेव संक्षेपात्प्रोच्यतेऽधुना ॥ १ ॥ स्वायंभुवमनोः कथाश्रवणानंतरं मनूनामन्येषामपि शौनकः कथां पृच्छति । आद्यो मन्वंतर इति ॥ १ ॥ सूतस्तु यादृशं भवता पृच्छयते तादृशमेव नारदेन नारायणं प्रति पृष्टमित्याह । एवमाद्यस्येति ॥ आद्यस्यादिभूतस्य स्वायंभुवमनोः ॥ परिपृच्छति नारद इत्यन्वयः ॥ २ ॥ सनातन हे नारायण ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कूलतः कूले ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

शौनक उवाच॥आद्यो मन्वंतरः प्रोक्तो भवता चायमुत्तमः ॥ अन्येषामुद्भवं ब्रूहि मनूनां दिव्यतेजसाम् ॥१॥ सूत उवाच॥एवमाद्यस्य चोत्पत्तिं श्रुत्वा स्वायंभुवस्य हि॥अन्येषां क्रमशस्तेषां सम्भूतिं परिपृच्छति॥२॥नारदः परमो ज्ञानी देवीतत्त्वार्थकोविदः॥ नारद उवाच ॥ मनूनां मे समाख्याहि सूत्पत्तिं च सनातन॥३॥नारायण उवाच ॥ प्रथमोऽयं मनुः स्वायंभुव उक्तो महामुने ॥ देव्याराधनतो येन प्राप्तं राज्यमकंटकम् ॥४॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ ॥ राज्यपालनकर्तारौ विख्यातौ वसुधातले ॥५॥द्वितीयश्च मनुःस्वारोचिष उक्तो मनीषिभिः ॥ प्रियव्रतसुतः श्रीमानप्रमेयपराक्रमः ॥६॥ स स्वारोचिषनामापि कालिंदीकूलतो मनुः ॥ निवासं कल्पयामास सर्वसत्त्वप्रियंकरः ॥ ७ ॥ जीर्णपत्राशनो भूत्वा तपः कर्तुमनुव्रतः ॥ देव्या मूर्तिं मृन्मयीं च पूजयामास भक्तितः ॥ ८ ॥ एवं द्वादश वर्षाणि वनस्थस्य तपस्यतः ॥ देवी प्रादुरभूत्तात सहस्रार्कसमद्युतिः ॥ ९ ॥ ततः प्रसन्ना देवेशी स्तवराजेन सुव्रता ॥ ददौ स्वारोचिषायैव सर्वमन्वंतराश्रयम् ॥ १० ॥ आधिपत्यं जगद्धात्री तारिणीति प्रथामगात् ॥ एवं स्वारोचिषमनुस्तारिण्याराधनात्ततः ॥ ११ ॥ आधिपत्यं च लेभे स सर्वारातिविवर्जितम् ॥ धर्मं संस्थाप्य विधिवद्राज्यं पुत्रैः समं विभुः ॥ १२ ॥ भुक्त्वा जगाम स्वर्लोकं निजमन्वतराश्रयात् ॥ तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः ॥१३॥ गंगाकूले तपस्तप्त्वा वाग्भवं संजपन्रहः ॥ वर्षाणि त्रीण्युपवसन्देव्यनुग्रहमाविशत् ॥ १४ ॥

तारिणीति ॥ यादृशमहाविद्यासु मध्ये तारिणीति प्रथामगात्सा स्वारोचिषाय मन्वंतराधिपत्यं ददावित्यन्वयः ॥ तारामहाविद्योपासकोऽयमिति भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तृतीयो मनुरित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ चतुर्थो मनुरित्यन्वयः ॥ १७ ॥ कामराजकूटं कामबीजम् ॥ तच्च दक्षिणामूर्तिसंहितायां कामेश्वर्या उक्तमस्तीति कामेश्वर्या अयमुपासक इति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अंबरं परलोकम् ॥ तामसानुजः पूर्वोक्तो यः प्रियव्रतसुतस्तामसस्तस्यानुजः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीदेवी

स्तुत्वा देवीं स्तोत्रवरैर्भक्तिभावितमानसः ॥ राज्यं निष्कंटकं लेभे सन्ततिं चिरकालिकीम् ॥ १५ ॥ राज्योत्थान्यानि सौख्यानि भुक्त्वा धर्मान्युगस्य च ॥ सोऽप्याजगाम पदवीं राजर्षिवरभाविताम् ॥ १६ ॥ चतुर्थस्तामसो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः ॥ नर्मदादक्षिणे कूले समाराध्य जगन्मयीम् ॥ १७ ॥ महेश्वरीं कामराजकूटजापपरायणः ॥ वासन्ते शारदे काले नवरात्रसपर्यया ॥ १८ ॥ तोषयामास देवेशीं जलजाक्षीमनूपमाम् ॥ तस्याः प्रसादमासाद्य नत्वा स्तोत्रैरनुत्तमैः ॥ १९ ॥ अंकटकं महद्राज्यं बुभुजे गतसाध्वसः ॥ पुत्रान्बलोद्धताञ्छूरान्दशवीर्यनिकेतनान् ॥ २० ॥ उत्पाद्य निजभार्यायां जगामांबरमुत्तमम् ॥ पंचमो मनुराख्यातो रैवतस्तामसानुजः ॥ २१ ॥ कालिंदीकूलमाश्रित्य जजाप कामसंज्ञकम् ॥ बीजं परमवाग्दर्पदायकं साधकाश्रयम् ॥ २२ ॥ एतदाराधनादाप स्वाराज्यर्द्धिमनुत्तमाम् ॥ बलमप्रहतं लोके सर्वसिद्धिविधायकम् ॥ २३ ॥ सन्ततिं चिरकालीनां पुत्रपौत्रमयीं शुभाम् ॥ धर्मान्व्यस्य व्यवस्थाप्य विषयानुपभुज्य च ॥ २४ ॥ जगामाप्रतिमः शूरो महेंद्रालयमुत्तमम् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ अथातः श्रूयतां चित्रं देवीमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ अंगपुत्रेण मनुना यथाऽऽप्तं राज्यमुत्तमम् ॥ १ ॥ अंगस्य राज्ञः पुत्रोऽभूच्चाक्षुषो मनुरुत्तमः ॥ षष्ठः सुपुलहं नाम ब्रह्मर्षिं शरणं गतः ॥ २ ॥ ब्रह्मर्षे त्वामहं प्राप्तः शरणं प्रणतार्तिहन् ॥ शाधि मां किंकरं स्वामि येनाऽहं प्राप्नुयां श्रियम् ॥ ३ ॥ मेदिन्याश्चाधिपत्यं मे स्याद्यथावदखंडितम् ॥ अव्याहतं भुजबलं शस्त्रास्त्रनिपुणं क्षमम् ॥ ४ ॥

भागवततिलके दशमस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ एकोनत्रिंशत्पद्यैस्तु चाक्षुषस्य मनोः कथा ॥ यथावद्वर्ण्यते यत्र देवीमाहात्म्यविस्तरः ॥ १ ॥ अवशिष्टषष्ठमनोः कथामह अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अपवर्गलाभो मोक्षलाभोऽन्ते स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वाग्भवं बीजं महासरस्वतीं देवता ॥ १० ॥ पाद्मः पद्मसंभवो ब्रह्मा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

संततिश्चिरकालीनाऽप्यखण्डं वय उत्तमम् ॥ अन्तेऽपवर्गलाभश्च स्यात्तथोपदिशाऽद्य मे ॥ ५ ॥ इत्येवं वचनं तस्य मनोः कर्णपथेऽभवत् ॥ प्रत्युवाच मुनिः श्रीमान्देव्याः संराधनं परम् ॥ ६ ॥ राजन्नाकर्णय वचो मम श्रोत्रसुखं महत् ॥ शिवामाराधयाऽद्य त्वं तत्प्रसादादिदं भवेत् ॥ ७ ॥ चाक्षुष उवाच ॥ कीदृगाराधनं देव्यास्तस्याः परमपावनम् ॥ केनाकारेण कर्तव्यं कारुण्याद्वक्तुमहसि ॥८॥ मुनिरुवाच ॥ राजन्नाकर्ण्यतां देव्याः पूजनं परमव्ययम् ॥ वाग्भवं बीजमव्यक्तं संजप्यमनिशं तथा ॥९॥ त्रिकालं संजपन्मर्त्यो भुक्तिमुक्ती लभेत्तु हि ॥ नं बीजं वाग्भवादन्यदस्ति राजन्यनंदन ॥ १० ॥ जपात्सिद्धिकरं वीर्यबलवृद्धिकरं परम् ॥ एतस्य जापात्पाद्मोऽपि सृष्टिकर्ता महाबलः ॥११॥ विष्णुर्यज्जपतः सृष्टिपालकः परिकीर्तितः॥ महेश्वरोऽपि संहर्ता यज्जपादभवन्नृप ॥ १२ ॥ लोकपालास्तथाऽन्येऽपि निग्रहानुग्रहक्षमाः ॥ यदाश्रयादभूवंस्ते बलवीर्यमदोद्धताः ॥ १३ ॥ एवं त्वमपि राजन्य महेशीं जगदंबिकाम् ॥ समाराध्य महार्द्धिं च लप्स्यसेऽचिरकालतः ॥ १४ ॥ एवं स मुनिवर्येण पुलहेन प्रबोधितः ॥ अंगपुत्रस्तपस्तप्तुं जगाम विरजां नदीम् ॥ १५ ॥ स च तेपे तपस्तीव्रं वाग्भवस्य जपे रतः ॥ बीजस्य पृथिवीपालः शीर्णपर्णाशनो विभुः ॥ १६ ॥ प्रथमेऽब्दे पल्लवाशो द्वितीये तोयभक्षणः ॥ तृतीयेऽब्दे पवनभुक्तस्थौ स्थाणुरिवाचलः ॥ ॥ १७ ॥ एवं द्वादशवर्षाणि त्यक्ताहारस्य भूभुजः ॥ वाग्भवं जपतो नित्यं मतिरासीच्छुभान्विता ॥ १८ ॥ तथा च देव्याः परमं मंत्रं संजपतो रहः ॥ प्रादुरासीज्जगन्माता साक्षाच्छ्रीपरमेश्वरी ॥ १९ ॥ तेजोमयी दुराधर्षा सर्वदेवमयीश्वरी ॥ उवाचांगतनूजं तं प्रसन्ना ललिताक्षरम् ॥२०॥ देव्युवाच ॥ पृथिवीपाल ते यत्स्याच्चिंतितं परमं वरम् ॥ तद्ब्रूहि संप्रदास्यामि तपसा ते सुतोषिता॥२१॥चाक्षुष उवाच॥जानासि देवदेवेशि यत्प्रार्थ्यं मनसेप्सितम्॥अंतर्यामिस्वरूपेण तत्सर्वं देवपूजिते॥२२॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तृतीयेऽब्दे तृतीये वर्षे ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ईश्वरी महासरस्वती ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥२३॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके दशमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ पंचविंशतिभिः श्लोकैरर्धश्लोकाधिकैरथ ॥ मनोः
सावर्णिसंज्ञस्य कथानकमिहाच्यते ॥ १ ॥ सप्तमाष्टममन्वोः कथामाह । सप्तम इति ॥१॥२॥३ ॥ ४ ॥ पृथिव्युद्भवाया महीमयमूर्तेर्देव्याः कथाराधनं कृतमित्यन्वयः ॥

तथाऽपि मम भाग्येन जातं यत्तव दर्शनम् ॥ ब्रवीमि देवि मे देहि राज्यं मन्वंतराश्रितम् ॥ २३ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥
दत्तंमन्वंतरस्याऽस्य राज्यं राजन्यसत्तम ॥ पुत्रा महाबलास्ते च भविष्यंति गुणाधिकाः ॥ २४ ॥ राज्यं निष्कंटकं भावि
मोक्षोंते चापि निश्चितः ॥ एवं दत्त्वा वरं देवी मनवे वरमुत्तमम् ॥ २५ ॥ जगामाऽदर्शनं सद्यस्तेन भक्त्या च संस्तुता ॥
सोऽपि राजा मनुः षष्ठः प्रसादात्तु तदाश्रयात्॥२६॥बभूव मनुमान्योऽसौ सार्वभौमसुखैर्वृतः ॥ पुत्रास्तस्य बलोद्युक्ताः कार्यभार
सहाहताः ॥ २७ ॥ देवीभक्ताश्च शूराश्च महाबलपराक्रमाः ॥ अन्यत्र माननीयाश्च महाराज्यसुखास्पदाः ॥ २८ ॥ एवं च
चाक्षुषमनुर्देव्याराधनतः प्रभुः ॥ बभूव मनुवर्योऽसौ जगामांते शिवापदम् ॥ २९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे
देवीचरित्रे नवमोऽध्यायः॥९॥श्रीनारायण उवाच॥ सप्तमो मनुराख्यातो मनुर्वैवस्वतः प्रभुः ॥ श्राद्धदेवः परानन्दभोक्ता मान्यस्तु
भूभुजाम् ॥१॥ स च वैवस्वतमनुः परदेव्याः प्रसादतः ॥ तथा तत्तपसा चैव जातो मन्वंतराधिपः ॥२॥ अष्टमो मनुराख्यातः
सावर्णिः प्रथितः क्षितौ ॥ स जन्मांतर आराध्य देवीं तद्वरलाभतः ॥३॥ जातो मन्वंतरपतिः सर्वराजन्यपूजितः ॥ महापराक्रमी
धीरो देवीभक्तिपरायणः ॥ ४ ॥ नारद उवाच ॥ कथं जन्मांतरे तेन मनुनाऽराधनं कृतम् ॥ देव्याः पृथिव्युद्भवायास्तन्ममाख्या
तुमर्हसि ॥ ५ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ चैत्रवंशसमुद्भूतो राजा स्वारोचिषेंऽतरे ॥ सुरथो नाम विख्यातो महाबलपराक्रमः ॥
॥ ६ ॥ गुणग्राही धनुर्धारी मान्यः श्रेष्ठः कविः कृती ॥ धनसंग्रहकर्ता च दाता याचकमंडले ॥ ७ ॥

॥ ५ ॥ सुरथो नामेति ॥ ब्रह्मणः पुत्रोऽत्रिस्तस्य पुत्रो निशाकरः स एव राजसूयं कृत्वा द्विजराजोऽभवत्तस्य पुत्रो बुधस्तस्य पुत्रश्चैत्रस्तस्य पुत्रो विरथः तस्य पुत्रः
सुरथः ॥ तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखंडे दुर्गोपाख्याने ॥ तस्य चैत्रस्य पुत्रश्च राजा विरथ एव हि ॥ तस्य पुत्रश्च सुरथश्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवा इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

कोलाविध्वंसिनः ॥ कोलानाम्नी राज्ञो नगरी तस्या विध्वंसिन इत्यर्थः ॥ तदप्युक्तं प्रकृतिखंडे दुर्गामाहात्म्ये ॥ ध्रुवस्य पौत्रो बलवान्नंदिरुत्कुलनंदनः ॥ स्वायंभुवमनो
वंशः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ अक्षौहिणीनां शतकं गृहीत्वा सैन्यमेव च कोलां च वेष्टयामास सुरथस्य महीपतेः ॥ युद्धं बभूव नियतं पूर्णमब्दं च नारद ॥ जिगाय सुरथं

अरीणां मर्दनो मानः सर्वास्त्रकुशलो बली ॥ तस्यैकदा बभूवुस्ते कोला विध्वंसिनो नृपाः ॥८॥ शत्रवः सैन्यसहिताः परिवार्यैनमू
र्जिताः॥रुरुधुर्नगरीं तस्य राज्ञो मानधनस्य हि॥९॥तदा स सुरथो नाम राजा सैन्यसमावृतः ॥ निर्ययौ नगरात्स्वीयात्सर्वशत्रुनि
बर्हणः॥१०॥ तदा स समरे राजा सुरथः शत्रुभिर्जितः॥अमात्यैर्मन्त्रिभिश्चैव तस्य कोशगतं धनम्॥११॥हृतं सर्वमशेषेण तदाऽत
प्यत भूमिपः ॥ निष्कासितश्च नगरात्स राजा परमद्युतिः ॥ १२ ॥ जगामाऽश्वमथाऽऽरुह्य मृगयामिषतो वनम् ॥ एकाकी
विजनेऽरण्ये बभ्रामोद्भ्रांतमानसः ॥ १३ ॥ मुनेः कस्यचिदागत्य स्वाश्रमं शांतमानसः ॥ प्रशांतजंतुसंयुक्तं मुनिशिष्यगणैर्युतम्
॥ १४ ॥ उवास कंचित्कालं स राजा परमशोभने ॥ आश्रमे मुनिवर्यस्य दीर्घदृष्टेः सुमेधसः ॥ १५ ॥ एकदा स महीपालो
मुनिं पूजावसानके ॥ काले गत्वा प्रणम्याऽशु पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १६ ॥ मुने मम मनो दुःखं बाधते चाधिसंभवम् ॥
ज्ञाततत्त्वस्य भूदेव निष्प्रज्ञस्य च संततम् ॥ १७ ॥ शत्रुभिर्निर्जितस्यापि हृतराज्यस्य सर्वशः ॥ तथापि तेषु मनसि मम
त्वं जायते स्फुटम् ॥ १८ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि कथं शर्म लभे मुने ॥ त्वदनुग्रहमाशासे वद वेदविदांवर ॥ १९ ॥ मुनि
रुवाच ॥ आकर्णय महीपाल महाश्चर्यकरं परम्॥ देवीमाहात्म्यमतुलं सर्वकामप्रदं परम्॥२०॥जगन्मयी महामाया विष्णुब्रह्मह
रोद्भवा॥ सा बलादपहृत्यैव जंतूनां मानसानि हि ॥ २१ ॥ मोहाय प्रतिसंयच्छेदिति जानीहि भूमिप ॥ सा सृजत्य
खिलं विश्वं सा पालयति सर्वदा ॥२२॥ संहारे हररूपेण संहरत्येव भूमिप ॥ कामदात्री महामाया कालरात्रिर्दुरत्यया ॥२३॥

राजा ध्रुववंशोद्भवस्तदेति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ब्रह्मविष्णुहराणामुद्भवो जन्म यस्याः
सकाशादित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके दशमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ चतुस्त्रिंशन्महापद्यैस्त्रैलोक्यक्षेमकारकम् ॥ महाकालीचरित्रं च संक्षेपेणाऽत्र कथ्यते ॥ १ ॥ मुनिवाक्यं श्रुत्वा राजा पृच्छति ॥ का सा देवीति ॥ सत्त्वानि जीवान् ॥ कारणं किं मोहने इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

विश्वसंहारिणी काली कमला कमलालया ॥ तस्यां सर्वं जगज्जातं तस्यां विश्वं प्रतिष्ठितम्॥२४॥लयमेष्यति तस्यां च तस्मात्सैव परात्परा ॥ तस्या देव्याः प्रसादश्च यस्योपरि भवेन्नृप॥ स एव मोहमत्येति नान्यथा धरणीपते॥२५॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे दशमोऽध्यायः॥१०॥राजोवाच ॥ का सा देवी त्वया प्रोक्ता ब्रूहि कालविदांवर ॥ का मोहयति सत्त्वानि कारणं किं भवेद्द्विज ॥ १ ॥ कस्मादुत्पद्यते देवी किंरूपा सा किमात्मिका ॥ सर्वमाख्याहि भूदेव कृपया मम सर्वतः ॥ २ ॥ मुनिरुवाच ॥ राजन्देव्याः स्वरूपं ते वर्णयामि निशामय ॥ तथा चोत्पनिता देवी येन वा सा जगन्मयी ॥ ३॥ यदा नारायणो देवो विश्वं संहृत्य योगराट् ॥ आस्तीर्य शेषं भगवान्समुद्रे निद्रितोऽभवत् ॥ ४ ॥ तदा प्रस्वापवशगो देवदेवो जनार्दनः ॥ तत्कर्णमलसंजातौ दानवौ मधुकैटभौ ॥ ५ ॥ ब्रह्माणं हंतुमुद्युक्तौ दानवौ घोररूपिणौ ॥ तदा कमलजो देवो दृष्ट्वा तौ मधुकैटभौ ॥ ६ ॥ निद्रितं देवदेवेशं चिंतामाप दुरत्ययाम् ॥ निद्रितो भगवानीशो दानवौ च दुरासदौ ॥ ७ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि कथं शर्म लभे ह्यहम् ॥ एवं चिंतयतस्तस्य पद्मयोनेर्महात्मनः ॥ ८ ॥ बुद्धिः प्रादुरभूत्तात तदा कार्यप्रसादिनी ॥ यस्या वशंगतो देवो निद्रितो भगवान्हरिः ॥ ९ ॥ तां देवीं शरणं यामि निद्रां सर्वप्रसूतिकाम् ॥ ब्रह्मोवाच ॥ देवदेवि जगद्धात्रि भक्ताभीष्टफलप्रदे ॥ १० ॥ जगन्माये महामाये समुद्रशयने शिवे ॥ त्वदाज्ञावशगाः सर्वे स्वस्वकार्यविधायिनः ॥ ॥ ११ ॥ कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिर्मदोत्कटा ॥ व्यापिनी वशगा मान्या महानंदैकशेवधिः ॥ १२ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ निद्रां लक्षणया निद्राधिष्ठात्रीं महाकालीं भगवतीं प्रथमचरित्रदेवताम् ॥ अतएव सर्वप्रसूतिकामिति विशेषणं संगच्छते ॥ १० ॥ समुद्रशयने॥ समुद्भवंत्यस्माद्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा सशयनं वासस्थानं यस्याः ॥ ब्रह्मरूपिणीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥१३॥१४॥ एका अद्वितीया ॥ एकस्वरूपा एकसंख्यारूपा ॥ सद्वितीया द्वितीयमायावस्तुसहिता ॥ द्व्यात्मिका द्वित्वसंख्याविशिष्टपदार्थात्मिका ॥१५॥ त्रयी वेदत्रयी तद्रूपा गुणत्रयरूपा वा त्रिवर्गा धर्मार्थकामाः ॥ तुर्या तुर्यावस्थारूपा ॥ तुर्यपदं ब्रह्म तदात्मिका ॥ यद्वा तुर्या तुरीयसंख्यारूपा॥ एवमेकादिपदैरपि एकत्वादिसंख्या एव लक्षणया ग्राह्याः ॥ यद्वा प्रतिपदादितिथयो ग्राह्याः पञ्चमी पंचत्वसंख्यारूपा षष्ठी षट्संख्यारूपा एवमेव षष्ठेश्वरी षष्ठः षण्णां पूरकः पदार्थस्तस्येश्वरी ॥ एवं सर्वत्र

महनीया महाराध्या माया मधुमती मही॥ परापराणां सर्वेषां परमा त्वं प्रकीर्तिता॥१३॥लज्जा पुष्टिः क्षमा कीर्तिः कांतिः कारुण्यविग्रहा॥कमनीया जगद्वंद्या जाग्रदादिस्वरूपिणी॥१४॥परमा परमेशानी परनंदापरायणा ॥ एकाऽप्येकस्वरूपा च सद्वितीया द्व्यात्मिका ॥१५॥ त्रयी त्रिवर्गनिलया तुर्या तुर्यपदात्मिका ॥ पंचमी पंचभूतेशी षष्ठी षष्ठेश्वरीति च॥१६॥सप्तमी सप्तवारेशी सप्तसप्तवरप्रदा ॥ अष्टमी वसुनाथा च नवग्रहमयीश्वरी ॥ १७ ॥ नवरागकला रम्या नवसंख्या नवेश्वरी ॥ दशमी दशदिक्पूज्या दशाशाव्यापिनी रमा ॥ १८ ॥ एकादशात्मिका चैकादशरुद्रनिषेविता ॥ एकादशीतिथिप्रीता एकादशगणाधिपा ॥ १९ ॥ द्वादशी द्वादशभुजा द्वादशादित्यजन्मभूः॥ त्रयोदशात्मिका देवी त्रयोदशगणप्रिया ॥ २० ॥ त्रयोदशाभिधा भिन्ना विश्वेदेवाधिदेवता ॥ चतुर्दशेंद्रवरदा चतुर्दशमनुप्रसूः ॥ २१ ॥ पंचाधिकदशी वेद्या पंचाधिकदशी तिथिः ॥ षोडशी षोडशभुजा षोडशेंदुकलामयी ॥ २२ ॥ षोडशात्मकचंद्रांशुव्याप्तदिव्यकलेवरा ॥ एवंरूपाऽसि देवेशि निर्गुणे तामसोदये ॥ २३ ॥ त्वया गृहीतो भगवान्देवदेवो रमापतिः ॥ एतौ दुरासदौ दैत्यौ विक्रांतौ मधुकैटभौ ॥ २४ ॥ एतयोश्च वधार्थाय देवेशं प्रति बोधय॥ मुनिरुवाच ॥ एवं स्तुता भगवती तामसी भगवत्प्रिया ॥२५॥ देवदेवं तदा त्यक्त्वा मोहयामास दानवौ ॥ तदैव भगवान्विष्णुः परमात्मा जगत्पतिः ॥ २६ ॥ प्रबोधमाप देवशो ददृशे दानवोत्तमौ ॥ तदा तौ दानवौ घोरौ दृष्ट्वा तं मधुसूदनम् ॥ २७ ॥ युद्धाय कृतसंकल्पौ जग्मतुः सन्निधिं हरेः ॥ युयुधे च ततस्ताभ्यां भगवान्मधुसूदनः ॥ २८ ॥

व्याख्येयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ त्रयोदशात्मिकेति ॥ मलमासेन सह त्रयोदशमासात्मिकेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१॥ पंचाधिकदशी पंचदशी कामराजविद्यारूपा त्रिपुरसुन्दरी विद्या तया वेद्येत्यर्थः ॥ पंचाधिकदशी तिथिः पंचदशीतिथिरूपेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके दशमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ त्र्यधिकैर्नवतिश्लोकैर्महालक्ष्म्याः कथानकम् ॥ तथा महासरस्वत्याः संक्षेपेणात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥ प्रतिज्ञातां महालक्ष्म्या उत्पत्तिं वर्णयति ॥ महिषीगर्भेति । इयं कथा पंचमस्कन्धे विस्तेरणोक्ता ॥ १ ॥ २ ॥ लोकमुत्तममिति ॥ लोकस्तु भुवनं जने इति कोशात् भवनं कात्यायनाश्रमरूपमित्यर्थः ॥ ३ ॥ यत्रोत्तमौ देवदेवाविति ॥ यत्र कात्यायनाश्रमे इत्यर्थः ॥ अतएव

पंचवर्ष सहस्राणि बाहुप्रहरणो विभुः ॥ तौ तदाऽतिबलोन्मत्तौ जगन्मायाविमोहितौ ॥ २९ ॥ व्रियतां वर इत्येवमूचतुः परमेश्वरम् ॥ एवं तयोर्वचः श्रुत्वा भगवानादिपूरुषः ॥ ३० ॥ वव्रे वध्यावुभौ मेऽद्य भवेतामिति निश्चितम् ॥ तौ तदाऽतिबलौ देवं पुनरेवोचतुर्हरिम् ॥ ३१ ॥ आवां जहि न यत्रोर्वी पयसा च परिप्लुता ॥ तथेत्युक्त्वा भगवता गदाशंखभृता नृप ॥ ३२ ॥ कृत्वा चक्रेण वै छिन्ने जघने शिरसी तयोः ॥ एवं देवी समुत्पन्ना ब्रह्मणा संस्तुता नृप ॥ ३३ ॥ महाकाली महाराज सर्वयोगेश्वरेश्वरी ॥ महालक्ष्म्यास्तथोत्पत्तिं निशामय महीपते ॥ ३४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते म० दशमस्कन्धे देवीमाहात्म्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ मुनिरुवाच ॥ महिषीगर्भसंभूतो महाबलपराक्रमः ॥ देवान्सर्वान्पराजित्य महिषोऽभूज्जगत्प्रभुः ॥ १ ॥ सर्वेषां लोकपालानामधिकारान्महासुरः ॥ बलान्निर्जित्य बुभुजे त्रैलोक्यैश्वर्यमद्भुतम् ॥ २ ॥ ततः पराजिताः सर्वे देवाः स्वर्गपरिच्युताः ॥ ब्रह्माणं च पुरस्कृत्य ते जग्मुर्लोकमुत्तमम् ॥ ३ ॥ यत्रोत्तमौ देवदेवौ संस्थितौ शंकराच्युतौ ॥ वृत्तांतं कथयामासुर्महिषस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥ देवानां चैव सर्वेषां स्थानानि तरसा सुरः ॥ विनिर्जित्य स्वयं भुंक्ते बलवीर्यमदोद्धतः ॥५॥ महिषासुरनामाऽसौ दुष्टदैत्यामरेश्वरौ ॥ वधोपायश्च तस्याऽऽशु चिंत्यतामसुरार्दनौ ॥६॥ एवं श्रुत्वा स भगवान्देवानामार्तियुग्वचः ॥ चकार कोपं सुबहुं तथा शंकरपद्मजौ ॥ ७ ॥ एवं कोपयुतस्यास्य हरेरास्यान्महीपते ॥ तेजः प्रादुरभूद्दिव्यं सहस्रार्कसमद्युति ॥ ८ ॥

कालिकापुराणे कात्यायनाशिष्यं स्त्रीरूपेण मोहयंतं महिषासुरं प्रति कात्यायनः शशाप स्त्री त्वां निहनिष्यतीति ॥ तद्वचनसार्थक्याय देव्या तदाश्रम एवावतारो गृहीतोऽतएव देव्याः कात्यायनीति नामेत्युक्तम् ॥ इत्थं वृत्तांतमवतारस्य हरिहरौ ज्ञात्वा प्रथमत एव कात्यायनाश्रमे गत्वा स्थितवंताविति गम्यते ॥४॥५॥६॥७॥८॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ करांगुलीः करांगुलयः आर्षप्रयोगः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

अथानुक्रमतस्तेजः सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥ शरीराद्युद्भवं प्राप हर्षयद्विबुधाधिपान् ॥ ९ ॥ यदभूच्छंभुजं तेजो मुखमस्योद
पद्यत ॥ केशा बभूवुर्याम्येन वैष्णवेन च बाहवः ॥ १० ॥ सौम्येन च स्तनौ जातौ माहेंद्रेण च मध्यमः ॥ वारुणेन ततो भूप
जंघोरू संबभूवतुः ॥ ११ ॥ नितंबौ तेजसा भूमेः पादौ ब्राह्मेण तेजसा ॥ पदांगुल्यो भानवेन वासवेन करांगुलीः ॥ १२ ॥
कौबेरेण तथा नासा दंताः संजज्ञिरे तदा ॥ प्राजापत्येनोत्तमेन तेजसा वसुधाधिप ॥ १३ ॥ पावकेन च संजातं लोचनत्रितयं
शुभम् ॥ साध्येन तेजसा जाते भृकुट्यौ तेजसां निधी ॥ १४ ॥ कर्णौ वायव्यतो जातौ तेजसो मनुजाधिप ॥ सर्वेषां तेजसा
देवी जाता महिषमर्दिनी ॥ १५ ॥ शूलं ददौ शिवो विष्णुश्चक्रं शंखं च पाशभृत् ॥ हुताशनो ददौ शक्तिं मारुतश्चापसायकौ
॥ १६ ॥ वज्रं महेंद्रः प्रददौ घंटां चैरावताद्गजात् ॥ कालदंडं यमो ब्रह्मा चाक्षमालाकमंडलू ॥ १७ ॥ दिवाकरो रश्मिमालां रोम
कूपेषु संददौ ॥ कालः खड्गं तथा चर्म निर्मलं वसुधाधिप ॥१८॥ समुद्रो निर्मलं हारमजरे चांबरे नृप ॥ चूडामणिं कुण्डले च
कटकानि तथांगदे ॥ १९ ॥ अर्धचन्द्रं निर्मलं च नूपुराणि तथा ददौ ॥ ग्रैवेयकं भूषणं च तस्यै देव्यै मुदान्वितः ॥ २० ॥
विश्वकर्मा चोर्मिकाश्च ददौ तस्यै धरापते ॥ हिमवान्वाहनं सिंहं रत्नानि विविधानि च ॥ २१ ॥ पानपात्रं सुरापूर्णं ददौ तस्यै
धनाधिपः ॥ शेषश्च भगवान्देवो नागहारं ददौ विभुः ॥२२॥ अन्यैरशेषविबुधैर्मानिता सा जगन्मयी ॥ तां तुष्टुवुर्महादेवीं देवा
महिषपीडिताः ॥२३॥ नानास्तोत्रैर्महेशानीं जगदुद्भवकारिणीम् ॥ तेषां निशम्य देवेशी स्तोत्रं विबुधपूजिता ॥ २४ ॥ महिषस्य
वधार्थाय महानादं चकार ह ॥ तेन नादेन महिषश्चकितोऽभूद्धरापते ॥ २५ ॥ आससाद जगद्धात्रीं सर्वसैन्यसमावृतः ॥ ततः स
युयुधे देव्या महिषाख्यो महासुरः ॥२६॥ शस्त्रास्त्रैर्बहुधा क्षिप्तैः पूरयन्नंबरांतरम् ॥ चिक्षुरो ग्रामणीः सेनापतिर्दुर्धरदुर्मुखौ ॥२७॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

बाष्कलस्ताम्रकश्चैव बिडालवदनोऽपरः ॥ एतैश्चान्यैरसंख्यातैः संग्रामांतकसन्निभैः ॥ २८ ॥ योधैः परिवृतो वीरो महिषो
दानवोत्तमः ॥ ततः सा कोपताम्राक्षी देवी लोकविमोहिनी ॥ २९ ॥ जघान योधान्समरे देवी महिषमाश्रितान् ॥ ततस्तेषु
हतेष्वेव स दैत्यो रोषमूर्छितः ॥ ३० ॥ आससाद तदो देवीं तूर्णं मायाविशारदः ॥ रूपांतराणि संभेजे मायया दानवेश्वरः
॥ ३१ ॥ तानि तान्यस्य रूपाणि नाशयामास सा तदा ॥ ततोऽन्ते माहिषं रूपं बिभ्राणममरार्दनम् ॥ ३२ ॥ पाशेन बद्धा
सुदृढं छित्त्वा खड्गेन तच्छिरः ॥ पातयामास महिषं देवी देवगणांतकम् ॥ ३३ ॥ हाहाकृतं ततः शेषसैन्यं भग्नं दिशो दश ॥
तुष्टुवुर्देवदेवेशीं सर्वे देवाः प्रमोदिताः ॥ ३४ ॥ एवं लक्ष्मीः समुत्पन्ना महिषासुरमर्दिनी ॥ राजञ्छृणु सरस्वत्याः प्रादुर्भावो
यथाऽभवत् ॥ ३५ ॥ एकदा शुंभनामाऽऽसीद्दैत्यो मदबलोत्कटः ॥ निशुंभश्चापि तद्भ्राता महा बलपराक्रमः ॥ ३६ ॥ तेन
संपीडिता देवाः सर्वे भ्रष्टश्रियो नृप ॥ हिमवंतमथासाद्य देवीं तुष्टुवुरादरात् ॥ ३७ ॥ देवा ऊचुः ॥ जय देवेशि भक्तानामार्ति
नाशनकोविदे ॥ दानवांतकरूपे त्वमजरामरणेऽनघे ॥ ३८ ॥ देवेशि भक्तिसुलभे महाबलपराक्रमे ॥ विष्णुशंकरब्रह्मादिस्व
रूपेऽनंतविक्रमे ॥ ३९ ॥ सृष्टिस्थितिकरे नाशकारिके कांतिदायिनि ॥ महातांडवसुप्रीते मोददायिनि माधवि ॥ ४० ॥
प्रसीद देवदेवेशि प्रसीद करुणानिधे ॥ निशुंभशुंभसंभूतभयापारांबुवारिधेः ॥ ४१ ॥ उद्धराऽस्मान्प्रपन्नार्तिनाशिके शरणाग
तान् ॥ एवं संस्तुवतां तेषां त्रिदशानां धरापते ॥ ४२ ॥ प्रसन्ना गिरिजा प्राह ब्रूत स्तवनकारणम् ॥ एतस्मिन्नंतरे तस्याः
कोशरूपात्समुत्थिता ॥ ४३ ॥ कौशिकी सा जगत्पूज्या देवान्प्रीत्येदमब्रवीत् ॥ प्रसन्नाऽहं सुरश्रेष्ठाः स्तवेनोत्तमरूपिणी ॥ ४४ ॥
व्रियतां वर इत्युक्ते देवाः संवव्रिरे वरम् ॥ शुंभनामावरो भ्राता निशुंभस्तस्य विश्रुतः ॥ ४५ ॥ त्रैलोक्यमोजसा क्रांतं दैत्येन
बलशालिना ॥ तद्वधश्चिंत्यतां देवि दुरात्मा दानवेश्वरः ॥ ४६ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ रूपांतराणि गजादीनाम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ प्रथममदर्शनं गतां पुनर्हिमालये सुंदरं रूपं धृत्वा स्थितां चंडमुंडौ दृष्टवंतावित्याह । चण्डमुंडाविति ॥ अत्र पञ्चमस्कन्धोक्तकथयाऽत्रत्योक्तकथया

बाधते सततं देवि तिरस्कृत्य निजौजसा ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ देवशत्रुं पातयिष्ये निशुंभं शुंभमेव च ॥ ४७ ॥ स्वस्थास्तिष्ठत
भद्रं वः कंटकं नाशयामि वः ॥ इत्युक्त्वा देवदेवेशी देवान्सेंद्रान्दयामयी ॥ ४८ ॥ जगामाऽदर्शनं सद्यो मिषतां त्रिदिवौ
कसाम् ॥ देवाः समागता हृष्टाः सुवर्णाद्रिगुहां शुभाम् ॥ ४९ ॥ चंडमुंडौ पश्यतः स्म भृत्यौ शुंभनिशुंभयोः ॥ दृष्ट्वा तां
चारुसर्वांगीं देवीं लोकविमोहिनीम् ॥ ५० ॥ कथयामासतू राज्ञे भृत्यौ तौ चंडमुंडकौ ॥ देव सर्वासुरश्रेष्ठ रत्नभोगार्ह
मानद ॥ ५१ ॥ अपूर्वा कामिनी दृष्टा चावाभ्यां रिपुमर्दन ॥ तस्याः संभोगयोग्यत्वमस्त्येव तव सांप्रतम् ॥ ५२ ॥ तां
समानय चार्वंगीं भुंक्ष्व सौख्यसमन्वितः ॥ तादृशी नासुरी नारी न गंधर्वी न दानवी ॥ ५३ ॥ न मानवी नापि देवी यादृशी
सा मनोहरा ॥ एवं भृत्यवचः श्रुत्वा शुंभः परबलार्दनः ॥ ५४ ॥ दूतं संप्रेषयामास सुग्रीवं नाम दानवम् ॥ स दूतस्त्वरितं
गत्वा देव्याः सविधमादरात् ॥ ५५ ॥ वृत्तांतं कथयामास देव्यै शुंभस्य यद्वचः ॥ देवि शुंभासुरो नाम त्रैलोक्यविजयी
प्रभुः ॥ ५६ ॥ सर्वेषां रत्नवस्तूनां भोक्ता मान्यो दिवौकसाम् ॥ तदुक्तं शृणु मे देवि रत्नभोक्ताऽहमव्ययः ॥ ५७ ॥ त्वं
चापि रत्नभूताऽसि भज मां चारुलोचने ॥ सर्वेषु यानि रत्नानि देवासुरनरेषु च ॥ ५८ ॥ तानि मय्येव सुभगे भज मां
कामजै रसैः ॥ देव्युवाच ॥ सत्यं वदसि हे दूत दैत्यराजप्रियंकरम् ॥ ५९ ॥ प्रतिज्ञा या मया पूर्वं कृता साप्यनृता कथम्
॥ भवेत्तां शृणु मे दूत या प्रतिज्ञा मया कृता ॥ ६० ॥ यो मे दर्पं विधुनुते यो मे बलमपोहति ॥ यो मे प्रतिबलो भूयात्स
एव मम भोगभाक् ॥६१॥ तत एनां प्रतिज्ञां मे सत्यां कृत्वा सुरेश्वरः ॥ गृह्णातु पाणिं तरसा तस्याशक्यं किमत्र हि ॥ ६२ ॥
तस्माद्गच्छ महादूत स्वामिनं ब्रूहि चादृतः ॥ प्रतिज्ञां चापि मे सत्यां विधास्यति बलाधिकः ॥ ६३ ॥

च क्वचित्क्वचिद्विरोधो दृश्यते स वक्तृभेदात्कल्पभेदाच्च परिहार्यः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१॥६२॥६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ वाहनने सिंहेन ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

एवं वाक्यं महादेव्याः समाकर्ण्य स दानवः ॥ कथयामास शुंभाय देव्या वृत्तांतमादितः ॥ ६४ ॥ तदाप्रियं दूतवाक्यं शुंभः
श्रुत्वा महाबलः ॥ कोपमाहारयामास महांतं दनुजाधिपः ॥ ६५ ॥ ततो धूम्राक्षनामानं दैत्यं दैत्यपतिः प्रभुः ॥ आदिदेश
शृणु वचो धूम्राक्ष मम चादृतः ॥ ६६ ॥ तां दुष्टां केशपाशेषु धृत्वाऽप्यानीयतां मम ॥ समीपमविलंबेन शीघ्रं गच्छस्व मे पुरः
॥ ६७ ॥ इत्यादेशं समासाद्य दैत्येशो धूम्रलोचनः ॥ षष्ट्यासुराणां सहितः सहस्राणां महाबलः ॥ ६८ ॥ तुहिनाचलमासाद्य
देव्याः सविधमेव सः ॥ उच्चैर्देवीं जगादाशु भज दैत्यपतिं शुभे ॥ ६९ ॥ शुंभं नाम महावीर्यं सर्वभोगानवाप्नुहि ॥ नो चेत्केशा
न्गृहीत्वा त्वां नेष्ये दैत्यपतिं प्रति ॥ ७० ॥ इत्युक्ता सा ततो देवी दैत्येन त्रिदशारिणा ॥ उवाच दैत्य यद्ब्रूषे तत्सत्यं ते
महाबल ॥ ७१ ॥ राजा शुंभासुरस्त्वं च किं करिष्यसि तद्वद ॥ इत्युक्तो दैत्यपोऽधावत्तूर्णं शस्त्रसमन्वितः ॥ ७२ ॥ भस्म
सात्तं चकाराशु हुंकारेण महेश्वरी ॥ ततः सैन्यं वाहनेन देव्या भग्नं महीपते ॥ ७३ ॥ दिशो दशाभजच्छीघ्रं हाहाभूतमचेत
नम् ॥ तद्वृत्तांतं समाश्रुत्य स शुंभो दैत्यगड्विभुः ॥ ७४ ॥ चुकोप च महाकोपाद् भ्रुकुटीकुटिलाननः ॥ ततः कोपपरीतात्मा
दैत्यगजः प्रतापवान् ॥ ७५ ॥ चंडं मुंडं रक्तबीजं क्रमतः प्रैषयद्विभुः ॥ ते च गत्वा त्रयो दैत्या विक्रांता बहुविक्रमाः ॥
॥ ७६ ॥ देवीं ग्रहीतुमा रम्भयत्नास्ते ह्यभवन्बलात् ॥ तानापतत एवासौ जगद्धात्री मदोत्कटा ॥ ७७ ॥ शूलं गृहीत्वा वेगेन
पातयामास भूतले ॥ ससैन्यान्निहतान्छ्रुत्वा दैत्यांस्त्रीन्दानवेश्वरौ ॥ ७८ ॥ शुंभश्चैव निशुंभश्च समाजग्मतुरोजसा ॥ निशुं
भश्चैव शुंभश्च कृत्वा युद्धं महोत्कटम् ॥७९॥ देव्याश्च वशगौ जातौ निहतौ च तयासुरौ ॥ इति दैत्यवरं शुंभं घातयित्वा
जगन्मयी ॥ ८० ॥ विबुधैः संस्तुता तद्वत्साक्षाद्वागीश्वरी परा ॥ एवं ते वर्णितो राजन्प्रादुर्भावोऽतिरम्यकः ॥ ८१ ॥ काल्याश्चैव
महालक्ष्म्याः सरस्वत्याः क्रमेण च ॥ परापरेश्वरी देवी जगत्सर्गं करोति च ॥ ८२ ॥

॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥। ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके दशमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ सप्तविंशतियुक्तैश्च

पालनं चैव संहारं सैव देवी दधाति हि ॥ तां समाश्रय देवेशीं जगन्मोहनिवारिणीम्॥८३॥महामायां पूज्यतमां सा कार्यं ते विधा
स्यति ॥ श्रीनारायण उवाच॥इति राजा वचः श्रुत्वा मुनेः परमशोभनम् ॥८४॥ देवीं जगाम शरणं सर्वकामफलप्रदाम् ॥ निरा
हारो यतात्मा च तन्मनाश्च समाहितः ॥ ८५ ॥ देवीमूर्तिं मृन्मयीं च पूजयामास भक्तितः ॥ पूजनांते बलिं तस्यै निज
गात्रासृजं ददत्॥८६॥तदा प्रसन्ना देवेशी जगद्योनिः कृपावती ॥ प्रादुर्बभूव पुरतो वरं ब्रूहीति भाषिणी॥८७॥स राजा निजमोह
स्य नाशनं ज्ञानमुत्तमम् ॥ राज्यं निष्कंटकं चैव याचति स्म महेश्वरीम् ॥ ८८ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ राजन्निष्कंटकं राज्यं
ज्ञानं वै मोहनाशनम् ॥ भविष्यति मया दत्तमस्मिन्नेव भवे तव ॥ ८९ ॥ अन्यच्च शृणु भूपाल जन्मांतरविचेष्टितम् ॥ भानोर्ज
न्म समासाद्य सावर्णिर्भविता भवान् ॥९०॥ तत्र मन्वंतरस्यापि पतित्वं बहुविक्रमम् ॥ संततिं बहुलां चापि प्राप्स्यते मद्वराद्भवा
न् ॥ ९१ ॥ एवं दत्त्वा वरं देवी जगामादर्शनं तदा ॥ सोऽपि देव्याः प्रसादेन जातो मन्वंतराधिपः ॥ ९२ ॥ एवं ते वर्णितं
साधो सावर्णेर्जन्म कर्म च ॥ एतत्पठंस्तथा शृण्वन्देव्यनुग्रहमाप्नुयात् ॥ ९३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे
देवीमाहात्म्ये द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ श्रीनारायण उवाच ॥ अथातः श्रूयतां शेषमनूनां चित्रमुद्भवम् ॥ यस्य स्मरणमात्रेण देवी
भक्तिः प्रजायते ॥१॥ आसन्वैवस्वतमनोः पुत्राः षड् विमलोदयाः ॥ करूषश्च पृषध्रश्च नाभागो लिष्ट एव च ॥२॥ शर्यातिश्च
त्रिशंकुश्च सर्व एव महाबलाः ॥ ततः षडेव ते गत्वा कालिंद्यास्तीरमुत्तमम् ॥३॥ निराहारा जितश्वासाः पूजां चक्रुस्ततः स्थिताः॥
देव्या महीमयीं मूर्तिं विनिर्माय पृथक्पृथक् ॥ ४ ॥ विविधैरुपचारैस्तां पूजयामासुरादृताः ॥ ततश्च सर्व एवैते तपःसारा
महाबलाः ॥ ५ ॥ जीर्णपर्णाशना वायुभक्षणास्तोयजीवनाः ॥ धूम्रपानरश्मिपानाः क्रमशश्च बहुश्रमाः ॥ ६ ॥

शतश्लोकैरतः परम् ॥ मनूनामवशिष्टानां षण्णां वृत्तमुदीर्यते ॥१॥ अष्टमनूनां वृत्तमभिधायावशिष्टषण्मनूनां वृत्तं कीर्तयति । अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४॥५॥६॥

॥ ७ ॥ आत्मन्येव स्वात्मन्येव सर्वं जगद्दर्शनं जगाम सर्वाधिष्ठानब्रह्मरूपदेव्याः साक्षात्कारस्तेषां जात इति भावः ॥ तथा च मनुः । सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ संपश्यन्नात्मना जीवः स्वाराज्यमधिगच्छतीति ॥ ८ ॥ तदद्भुतमिवेति ॥ यद्योगादिभिरपि वस्तु न प्राप्यते तत्केवलं भगवत्याराधनेनाऽऽत्म

ततस्तेषामादरेणाऽऽराधनं कुर्वतां सदा॥विमला मतिरुत्पन्ना सर्वमोहविनाशिनी॥७॥बभूवुर्मनुपुत्रास्ते देवीपादैकचिन्तनाः॥मत्या
विमलया तेषामात्मन्येवाखिलं जगत्॥८॥दर्शनं संजगामाशु तदद्भुतमिवाभवत्॥एवं द्वादशवर्षांते तपसा जगदीश्वरी॥९॥प्रादुर्बभूव
देवेशी सहस्रार्कसमद्युतिः॥तां दृष्ट्वा विमलात्मानो राजपुत्राः षडेव ते॥१०॥तुष्टुवुर्भक्तिनम्रांतःकरणा भावसंयुताः॥राजपुत्रा ऊचुः॥
महेश्वरि जयेशानि परमे करुणालये॥११॥वाग्भवाराधनप्रीते वाग्भवप्रतिपादिते॥क्लींकारविग्रहे देवि क्लींकारप्रीतिदायिनि॥१२॥
कामराजमनोमोददायिनीश्वरतोषिणि ॥ महामाये मोदपरे महासाम्राज्यदायिनि ॥१३॥ विष्णवर्कहरशक्रादिस्वरूपे भोगवर्धिनि॥
एवं स्तुता भगवती राजपुत्रैर्महात्मभिः ॥१४॥ प्रसादसुमुखी देवी प्रोवाच वचनं शुभम् ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ राजपुत्रा महात्मानो
भवंतस्तपसा युताः ॥ १५ ॥ निष्कल्मषाः शुद्धधियो जाता वै मदुपासनात् ॥ वरं मनोगतं सर्वं याचध्वमविलंबितम् ॥ १६ ॥
प्रसन्नाऽहं प्रदास्यामि युष्माकं मनसि स्थितम् ॥ राजपुत्रा ऊचुः ॥ देवि निष्कंटकं राज्यं संततिश्चिरजीविनी ॥ १७ ॥ भोगा
अव्याहताः कामं यशस्तेजोमतिश्च ह ॥ अकुंठितत्वं सर्वेषामेष एव वरो हितः ॥ १८ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ एवमस्तु च सर्वेषां भवतां
यन्मनोगतम् ॥ अथान्यदपि मे वाक्यं श्रूयतामादरादिदम् ॥ १९ ॥ भवंतः सर्व एवैते मन्वंतरपतीश्वराः ॥ संतत्या दीर्घया
भोगैरनेकैरपि संगमः ॥ २० ॥ अखंडितबलैश्वर्यं यशस्तेजोविभूतयः ॥ भवितारो मत्प्रसादाद्राजपुत्राः क्रमेण तु ॥ २१ ॥
श्रीनारायण उवाच ॥ एवं तेभ्यो वरान्दत्त्वा भ्रामरी जगदंबिका ॥ अंतर्धानं जगामाऽऽशु भक्त्या तैः संस्तुता सती ॥ २२ ॥

स्वरूपं लब्धमित्याश्चर्यं लोकानामभवदित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कामराजः कामेश्वरः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भ्रामरी जगदंबिकेति ॥ अनेन चैते षण्मनवो भ्रामर्या उपासका इति बोधितम् ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भ्रामर्यास्तु प्रसादत इति श्रुत्वा पृच्छति ॥ नारद उवाच ॥ कथमिति ॥ ३३ ॥

ते राजपुत्राः सर्वेऽपि तस्मिञ्जन्मन्यनुत्तमम् ॥ राज्यं महीगतान्भोगान्बुभुजुश्च महौजसः ॥ २३ ॥ संततिं चाऽखंडितां
ते समुत्पाद्य महीतले ॥ वंशं संस्थाप्य सर्वेऽपि मनूनां पतयोऽभवन् ॥ २४ ॥ भवांतरे क्रमेणैव सावर्णिपदभागिनः ॥ प्रथमो
दक्षसावर्णिर्नवमो मनुरीरितः ॥२५॥ अव्याहतबलो देव्याः प्रसादाद्भवद्विभुः ॥ द्वितीयो मेरुसावर्णिर्दशमो मनुरेव च ॥ २६ ॥
बभूव मन्वंतरनृपो महादेवीप्रसादतः ॥ तृतीयो मनुराख्यातः सूर्यसावर्णिनामकः ॥ २७ ॥ एकादशो महोत्साहस्तपसा स्वेन
भावितः ॥ चतुर्थश्चंद्रसावर्णिर्द्वादशो मनुराड् विभुः ॥ २८ ॥ देवीसमाराधनेन जातो मन्वंतरेश्वरः ॥ पंचमो रुद्रसावर्णिस्त्रयो
दशमनुः स्मृतः ॥२९॥ महाबलो महासत्त्वो बभूव जगदीश्वरः ॥ षष्ठश्च विष्णुसावर्णिश्चतुर्दशमनुः कृती ॥३०॥ बभूव देवीवरतो
जगतां प्रथितः प्रभुः ॥ चतुर्दशैते मनवो महातेजोबलैर्युताः ॥ ३१ ॥ देव्याराधनतः पूज्या वंद्या लोकेषु नित्यशः ॥ महा
प्रतापिनः सर्वे भ्रामर्यास्तु प्रसादतः ॥ ३२ ॥ नारद उवाच ॥ केयं सा भ्रामरी देवी कथं जाता किमात्मिका ॥ तदाख्यानं
वद प्राज्ञ विचित्रं शोकनाशकम् ॥ ३३ ॥ न तृप्तिमधिगच्छामि पिबन्देवीकथामृतम् ॥ अमृतं पिबतां मृत्युर्नाऽस्य श्रवणतो
यतः ॥ ३४ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ शृणु नारद वक्ष्यामि जगन्मातुर्विचेष्टितम् ॥ अचिंत्याव्यक्तरूपाया विचित्रं मोक्षदायकम्
॥ ३५ ॥ यद्यच्चरित्रं श्रीदेव्यास्तत्सर्वं लोकहेतवे ॥ निर्व्याजया करुणया पुत्रे मातुर्यथा तथा ॥ ३६ ॥ पूर्वं दैत्यो महानासी
दरुणाख्यो महाबलः ॥ पाताले दैत्यसंस्थाने देवद्वेषी महाखलः ॥ ३७ ॥ स देवाञ्जेतुकामश्च चकार परमं तपः ॥ पद्म
संभवमुद्दिश्य स नस्त्राता भविष्यति ॥ ३८ ॥ गत्वा हिमवतः पार्श्वे गंगाजलसुशीतले ॥ पक्वपर्णाशनो योगी संनिरुध्य मरु
द्गणम् ॥ ३९ ॥ गायत्रीजपसंसक्तः सकामस्तमसा युतः ॥ दशवर्षसहस्राणि ततो वारिकणाशनः ॥ ४० ॥

अस्य श्रवणमात्रेणैव मृत्युर्नास्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अरुणाख्यः अयं विप्रचित्तिवंशोद्भव इति पुराणांतरे स्पष्टम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ब्रह्मप्रणवं गायत्रीं वा जपंतम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ न पुंभ्यो नापि योषित इति ॥ अत्र स्त्रीपुंशब्देन मनुष्याकारावेव स्त्रीपुंसौ गृह्येते न पुरुषमात्रं न वा स्त्रीलिंगमात्रम् ॥ अन्यथा द्विपाच्चतुष्पादादीनामपि स्त्रीपुंसोरेवांतर्भावात्तेषां पुनर्ग्रहणं व्यर्थमेव

दशवर्षसहस्राणि ततः पवनभोजनः॥दशवर्षसहस्राणि निराहारोऽभवत्ततः॥४१॥एवं तपस्यतस्तस्य शरीरादुत्थितोऽनलः॥ ददाह
जगतीं सर्वां तदद्भुतमिवाभवत् ॥४२॥ किमिदं किमिदं चेति देवाः सर्वे चकंपिरे ॥ संत्रस्ताः सकला लोका ब्रह्माणं शरणं ययुः
॥४३॥ विज्ञापितं देववरैः श्रुत्वा तत्र चतुर्मुखः ॥ गायत्रीसहितो हंससमारूढो ययौ मुदा ॥४४॥ प्राणमात्रावशिष्टं तं धमनीशत
संकुलम् ॥ शुष्कोदरं क्षामगात्रं ध्यानमीलितलोचनम् ॥४५॥ ददर्श तेजसा दीप्तं द्वितीयमिव पावकम् ॥ वरं वरय भद्रं ते वत्स
यन्मनसि स्थितम्॥४६॥श्रुतिमात्रेण संतोषकारकं वाक्यमूचिवान्॥श्रुत्वा ब्रह्ममुखाद्वाणीं सुधाधारामिवारुणः॥४७॥उन्मीलिताक्षः
पुरतो ददर्श जलजोद्भवम् ॥ गायत्रीसहितं देवं चतुर्वेदसमन्वितम् ॥ ४८ ॥ अक्षस्रक्कुंडिकाहस्तं जपंतं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ दृष्ट्वो
त्थाय ननामाऽथ स्तुत्वा च विविधैः स्तवैः ॥ ४९ ॥ वरं वव्रे स्वबुद्धिस्थं मा भवेन्मृत्युरित्यपि ॥ श्रुत्वाऽरुणवचो ब्रह्मा बोध
यामास सादरम् ॥ ५० ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्या मृत्युना कवलीकृताः ॥ तदाऽन्येषां तु का वार्ता मरणे दानवोत्तम ॥ ५१ ॥
वरं योग्यं ततो ब्रूहि दातुं यः शक्यते मया ॥ नाऽत्राऽऽग्रहं प्रकुर्वंति बुद्धिमंतो जनाः क्वचित् ॥५२॥ इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पुनः
प्रोवाच सादरम् ॥ नयुद्धे न चशस्त्रास्त्रान्न पुंभ्यो नापि योषितः ॥ ५३ ॥ द्विपाद्भ्यो वा चतुष्पाद्भ्यो नोभयाकारतस्तथा ॥
भवेन्मे मृत्युरित्येवं देव देहि वरं प्रभो ॥ ५४ ॥ बलं च विपुलं देहि येन देवजयो भवेत ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा तथास्त्विति
वचोऽब्रवीत् ॥ ५५ ॥ दत्त्वा वरं जगामाशु पद्मजः स्वं निकेतनम् ॥ ततोऽरुणाख्यो दैत्यस्तु पातालात्स्वाश्रयस्थितान् ॥ ५६ ॥

स्यादत एव देव्याः स्त्रीपुंरूपैर्भ्रमरैर्दैत्यस्य वधे कृतेऽपि न दोष इति बोध्यम् ॥ ५३ ॥ नोभयाद्द्विपाच्चतुष्पाद्रूपनारसिंहगजाननाद्युभयात्मकरूपान्नपुंसकरूपाच्चे त्यर्थः ॥ भ्रमराणां षट्पदत्वान्न द्विपात्त्वं वा ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ जांबूनदेश्वरीम् अष्टमस्कंधोक्तजंब्वादनेश्वरीमित्यर्थः

दैत्यानाकारयामास ब्रह्मणो वरदर्पितः ॥ आगत्य तेऽसुराः सर्वे दैत्येशं तं प्रचक्रिरे ॥ ५७ ॥ दूतं च प्रेषयामासुर्युद्धार्थममरावतीम् ॥ दूतवाक्यं तदा श्रुत्वा देवराड् भयकंपितः ॥ ५८ ॥ देवैः सार्धं जगामाऽऽशु ब्रह्मणः सदनं प्रति ॥ ब्रह्मविष्णू पुरस्कृत्य जग्मुस्ते शंकरालयम् ॥ ५९ ॥ विचारं चक्रिरे तत्र ते वधार्थं सुरद्रुहाम् ॥ एतस्मिन्समये तत्र दैत्यसेनासमावृतः ॥ ६० ॥ अरुणाख्यो दैत्यराजो जगामाऽऽशु त्रिविष्टपम् ॥ सूर्येन्दुयमवह्नीनामधिकारान्पृथक्पृथक् ॥ ६१ ॥ स्वयं चकार तपसा नानारूपधरो मुने ॥ स्वस्वस्थानच्युताः सर्वे जग्मुः कैलासमंडलम् ॥ ६२ ॥ शशंसुः शंकरं देवाः स्वस्वदुःखं पृथक्पृथक् ॥ महान्विचारस्तत्राऽऽसीत्किं कर्तव्यमतः परम् ॥ ६३ ॥ न युद्धे न च शस्त्रास्त्रैर्न पुंभ्यो नापि योषितः ॥ द्विपाद्भ्यो वा चतुष्पाद्भ्यो नोभयाकारतोऽपि वा ॥ ६४ ॥ मृत्युर्भवेदिति ब्रह्मा प्रोवाच वचनं यतः ॥ इति चिंतातुराः सर्वे कर्तुं किंचिन्न च क्षमाः ॥ ६५ ॥ एतस्मिन्समये तत्र वागभूदशरीरिणी ॥ भजध्वं भुवनेशानीं सा वः कार्यं विधास्यति ॥ ६६ ॥ गायत्रीजपसंसक्तो दैत्यराड्यदि तां त्यजेत् ॥ मृत्युयोग्यस्तदा भूयादित्युच्चैस्तोषकारिणी ॥ ६७ ॥ श्रुत्वा दैवीं तथा वाणीं मंत्रयामासुराहृताः ॥ बृहस्पतिं समाहूय वचनं प्राह देवराट् ॥ ६८ ॥ गुरो गच्छ सुराणां तु कार्यार्थमसुरं प्रति ॥ यथा भवेच्च गायत्रीत्यागस्तस्य तथा कुरु ॥६९॥ अस्माभिः परमेशानी सेव्यते ध्यानयोगतः ॥ प्रसन्ना सा भगवती साहाय्यं ते करिष्यति ॥७०॥इत्यादिश्य गुरुं सर्वे जग्मुर्जांबूनदेश्वरीम् ॥ सास्मान्दैत्यभयत्रस्तान्पालयिष्यति शोभना ॥७१ ॥ तत्र गत्वा तपश्चर्यां चक्रुः सर्वे सुनिष्ठिताः ॥ मायाबीजजपासक्ता देवीमखपरायणाः ॥ ७२ ॥

॥ ७१ ॥ देवीमखः पूर्वोक्तो देवीयज्ञः ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ अरातिः शत्रुः ॥ तथा च शत्रुगृहे तवागमनमनुचितमिति भावः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ तत्याजेति ॥ ननु बृहस्पतिवाक्यश्रवणमात्रेण कथं तेन स्वेष्टदेवतागायत्री त्यक्तेति चेत्स्वेष्टदेवतात्यागो भवतु सर्वस्वनाशो वा भवतु तथाऽपि देवपक्षपातित्वं न स्वीकरिष्यामीत्याशयात् ॥ इत्थं देवद्वेषेऽपि कारणं तु मोहितो देवमाययेति मूले एवोक्तम् ॥ देवसेवया जांबूनदेश्वरी प्रसन्ना दैत्यं मुमोह स च मोहितो दैत्य एवमभिमानेन गायत्रीं तत्याजेति तदर्थः ॥ ननु देव्यापि स्वोपासको

बृहस्पतिस्ततः शीघ्रं जगामाऽसुरसन्निधौ ॥ आगतं मुनिवर्यं तं पप्रच्छाऽथ स दैत्यराट्॥७३॥ मुने कुत्राऽगमः कस्मात्किमर्थमिति मे वद ॥ नाहं युष्मत्पक्षपाती प्रत्युतारातिरेव च ॥ ७४ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच मुनिनायकः ॥ अस्मत्सेव्या च या देवी सा त्वया पूज्यतेऽनिशम् ॥ ७५ ॥ तस्मादस्मत्पक्षपाती न भवेस्त्वं कथं वद ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा मोहितो देवमायया ॥ ७६ ॥ तत्याज परमं मंत्रमभिमानेन सत्तम ॥ गायत्रीत्यागतो दैत्यो निस्तेजस्को बभूव ह ॥ ७७ ॥ कृतकार्यो गुरुस्तस्मात्स्थानान्निर्गतवान्पुनः ॥ ततो वृत्तांतमखिलं कथयामास वज्रिणे ॥ ७८ ॥ संतुष्टास्ते सुराः सर्वे भेजिरे परमेश्वरीम् ॥ एवं बहुगते काले कस्मिंश्चित्समये मुने ॥ ७९ ॥ प्रादुरासीज्जगन्माता जगन्मंगलकारिणी ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशा कोटिकंदर्पसुंदरा ॥ ८० ॥ चित्रानुलेपना देवी चित्रवासोयुगान्विता ॥ विचित्रमाल्याभरणा चित्रभ्रमरमुष्टिका ॥ ८१ ॥ वराभयकरा शांता करुणामृतसागरा ॥ नानाभ्रमरसंयुक्तपुष्पमालाविराजिता ॥ ८२ ॥ भ्रमरीभिर्विचित्राभिरसंख्याभिः समावृता ॥ भ्रमरैर्गायमानैश्च ह्रींकारमनुमन्वहम् ॥ ८३ ॥ समंततः परिवृता कोटिकोटिभिरंबिका ॥ सर्वशृंगारवेषाढ्या सर्ववेदप्रशंसिता ॥८४॥ सर्वात्मिका सर्वमयी सर्वमंगलरूपिणी ॥ सर्वज्ञा सर्वजननी सर्वा सर्वेश्वरी शिवा ॥ ८५ ॥

दैत्यः कथं मोहित इति चेन्न ॥ सकामस्तमसा यत इति पूर्वोक्तवचनेन तस्य निष्कामोपासकत्वाभावात् ॥ निष्कामोपासक एव देवानां प्रियो भवति नान्य इति तु बृहदारण्यके पुराणांतरेषु च स्पष्टम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ चित्रभ्रमरा मुष्टौ यस्याः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ह्रींकारमनुं ह्रींकारमंत्रं गायमानैर्भ्रमरैरित्यन्वयः । एतेन सर्वे देवीनिकटस्था ह्रींकारमंत्रजपशालिनो भवंतीति बोधितम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

विष्टरश्रवसं विष्टरा वेदास्तेषु श्रवः श्रवणं यस्याः सा विष्टरेभ्यो वा श्रवो यस्याः सा तां वेदप्रतिपाद्यामित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अर्गला ॥ शृंखला ॥ भर्गा पापस्य भर्जनात् अविद्यादिभर्जना ॥ ८९ ॥ कालिकादयो दश महाविद्यास्तंत्रेषु प्रसिद्धाः ॥ ९० ॥ पीतांबरा बगलामुखी ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

दृष्ट्वा तां तरलात्मानो देवा ब्रह्मपुरोगमाः॥तुष्टुवुर्हृष्टमनसो विष्टरश्रवसं शिवाम्॥८६॥देवा ऊचुः॥नमो देवि महाविद्ये सृष्टिस्थित्यंतकारिणि ॥ नमः कमलपत्राक्षि सर्वाधारे नमोऽस्तु ते ॥८७॥ सविश्वतैजसप्राज्ञविराट्सूत्रात्मिके नमः॥८८॥दुर्गे सर्गादिरहिते दुष्टसंरोधनार्गले ॥ निरर्गलप्रेमगम्ये भर्गे देवि नमोऽस्तु ते ॥८९॥ नमः श्रीकालिके मातर्नमो नीलसरस्वति ॥ उग्रतारे महोग्रे ते नित्यमेव नमो नमः ॥ ९० ॥ नमः पीतांबरे देवि नमस्त्रिपुरसुन्दरि॥नमो भैरवि मातंगि धूमावति नमो नमः ॥९१॥छिन्नमस्ते नमस्तेऽस्तु क्षीरसागरकन्यके॥नमः शाकंभरि शिवे नमस्ते रक्तदंतिके ॥९२॥ निशुम्भशुम्भदलनि रक्तबीजविनाशिनि ॥ धूम्रलोचननिर्णाशे वृत्रासुरनिबर्हिणि ॥ ९३ ॥ चंडमुंडप्रमथिनि दानवांतकरे शिवे ॥ नमस्ते विजये गंगे शारदे विकचानने ॥९४॥ पृथ्वीरूपे दयारूपे तेजोरूपे नमोनमः ॥ प्राणरूपे महारूपे भूतरूपे नमोऽस्तु ते ॥ ९५ ॥ विश्वमूर्ते दयामूर्ते धर्ममूर्ते नमो नमः ॥ देवमूर्ते ज्योतिमूर्ते ज्ञानमूर्ते नमोऽस्तु ते ॥९६॥ गायत्रि वरदे देवि सावित्रि च सरस्वति ॥ नमः स्वाहे स्वधे मातर्दक्षिणे ते नमोनमः ॥ ९७ ॥ नेति नेतीति वाक्यैर्या बोध्यते सकलागमैः॥ सर्वप्रत्यक्स्वरूपां तां भजामः परदेवताम् ॥ ९८ ॥ भ्रमरैर्वेष्टिता यस्माद्भ्रामरी या ततः स्मृता ॥ तस्यै देव्यै नमो नित्यं नित्यमेव नमोनमः ॥ ९९ ॥ नमस्ते पार्श्वयोः पृष्ठे नमस्ते पुरतोंबिके ॥ नम ऊर्ध्वं नमश्चाधः सर्वत्रैव नमोनमः ॥ १०० ॥ कृपां कुरु महादेवि मणिद्वीपाधिवासिनि ॥ अनंतकोटिब्रह्मांडनायिके जगदंबिके ॥ १ ॥ जय देवि जगन्मातर्जय देवि परात्परे ॥ जय श्रीभुवनेशानि जय सर्वोत्तमोत्तमे ॥ २ ॥ कल्याणगुणरत्नानामाकरे भुवनेश्वरि ॥ प्रसीद परमेशानि प्रसीद जगतो रणे ॥ ३ ॥

॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥भ्रमरैर्वेष्टितेति ॥ भ्रमराणामियं स्वामिनी भ्रामरीत्यर्थे तस्येदमित्यण्णंतान्ङीप् ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ जगतो रणे जगद्योने ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ मटचीयूथवदिति ॥ मटचीशब्देन शलभाश्छांदोग्यभाष्ये मटचीहतेषु कुरुष्विति श्रुतौ मटचीशब्देन करका गृहीतास्ता

नारायण उवाच ॥ इति देववचः श्रुत्वा प्रगल्भं मधुरं वचः ॥ उवाच जगदंबा सा मत्तकोकिलभाषिणी ॥ ४ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ प्रसन्नाऽहं सदा देवा वरदेशशिखामणिः ॥ ब्रुवंतु विबुधाः सर्वे यदेव स्याच्चिकीर्षितम् ॥ ५ ॥ देवीवाक्यं सुराः श्रुत्वा प्रोचुर्दुःखस्य कारणम् ॥ दुष्टदैत्यस्य चरितं जगद्बाधाकरं परम् ॥ ६ ॥ देवब्राह्मणवेदानां हेलनं नाशनं तथा ॥ स्थानभ्रंशं सुराणां च कथयामासुराहताः ॥ ७ ॥ ब्रह्मणो वरदानं च यथावत्ते समूचिरे ॥ श्रुत्वा देवमुखाद्वाणीं महाभगवती तदा ॥ ८ ॥ प्रेरयामास हस्तस्थान्भ्रमरान्भ्रमरी तदा ॥ पार्श्वस्थानग्रभागस्थान्नानारूपधरांस्तदा ॥ ९ ॥ जनयामास बहुशो यैर्व्याप्तं भुवनत्रयम् ॥ मटचीयूथवत्तेषां समुदायस्तु निर्गतः ॥ ११० ॥ तदांतरिक्षं तैर्व्याप्तमंधकारः क्षितावभूत् ॥ दिवि पर्वतशृंगेषु द्रुमेषु विपिनेष्वपि ॥ ११ ॥ भ्रमरा एव संजातास्तदद्भुतमिवाऽभवत् ॥ ते सर्वे दैत्यवक्षांसि दारयामासुरुद्गताः॥ १२॥नरं मधुहरं यद्वन्मक्षिकाः कोपसंयुताः ॥ उपायो न च शस्त्राणां तथाऽस्त्राणां तदाऽभवत्॥ १३॥न युद्धं न च संभाषा केवलं मरणं खलु ॥ यस्मिन्यस्मिन्स्थले ये ये स्थिता दैत्या यथा यथा ॥ १४ ॥ तत्रैव च तथा सर्वे मरणं प्रापुरुत्स्मयाः ॥ परस्परं समाचारो न कस्याप्यभवत्तदा ॥ १५ ॥ क्षणमात्रेण ते सर्वे विनष्टा दैत्यपुंगवाः ॥ कृत्वेत्थं भ्रमराः कार्यं देवीनिकटमाययुः ॥ ११६ ॥ आश्चर्यमेतदाश्चर्यमिति लोकाः समूचिरे ॥ किं चित्रं जगदंबाया यस्या माययमीदृशी ॥ १७ ॥ ततो देवगणाः सर्वे ब्रह्मविष्णुपुरोगमाः ॥ निमग्ना हर्षजलधौ पूजयामासुरंबिकाम् ॥ १८ ॥ नानोपचारैर्विविधैर्नानोपायनपाणयः ॥ जयशब्दं प्रकुर्वाणा मुमुचुः सुमनांसि च ॥ १९ ॥ दिवि दुंदुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः॥ पेठुर्वेदान्मुनिश्रेष्ठा गंधर्वाद्या जगुस्तथा ॥ १२० ॥ मृदंगमुरजावीणाढक्काडमरुनिःस्वनैः ॥ घण्टाशंखनिनादैश्च व्याप्तमासीज्जगत्त्रयम् ॥ २१ ॥

वा मटचीशब्देनोच्यंते ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मधुहर माक्षिकहरम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ११६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ १२७ ॥ श्रीमच्छैवकुलोत्पन्नो रंगनाथात्मजः सुधीः ॥ श्रीलक्ष्मीगर्भसंभूतो नीलकंठोऽभिधानतः ॥ १ ॥ देवीभागवतव्याख्यां तिलकाख्यां ससर्ज याम् ॥ दशमस्कन्ध एतस्याः समाप्तोऽभूच्छुभार्थदः ॥ २ ॥ इति श्रीशैवोपनामकरंगनाथभट्टसुतलक्ष्मीगर्भजनीलकंठभट्टकृते देवीभागवतव्याख्याने

नानास्तोत्रैस्तदा स्तुत्वा मूर्ध्न्याधायांजलींस्तदा ॥ जय मातर्जयेशानीत्येवं सर्वे समूचिरे ॥ २२ ॥ ततस्तुष्टा महादेवी वरान्दत्वा पृथक्पृथक् ॥ स्वास्मिंश्च विपुलां भक्तिं प्रार्थिता तैर्ददौ च ताम् ॥२३॥ पश्यतामेव देवानामंतर्धानं गता ततः ॥ इति ते सर्वमाख्यातं भ्रामर्याश्चरितं महत् ॥२४॥ पठतां शृण्वतां चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥ श्रुतमाश्चर्यजनकं संसारार्णवतारकम्॥२५॥ एवं मनूनां सर्वेषां चरितं पापनाशनम् ॥ देवीमाहात्म्यसंयुक्तं पठञ्छृण्वञ्शुभप्रदम्॥२६॥ यश्चैतत्पठते नित्यं शृणुयाद्योऽनिशं नरः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो देवीसायुज्यमाप्नुयात् ॥ १२७॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥छ॥

दशमस्कन्धः समाप्तः ॥ १० ॥

सार्धरुद्रैः पंचशत (५११ ॥) श्लोकैर्व्यासकृतैः शुभैः ॥ देवीभागतस्यास्य दशमस्कन्ध ईरितः ॥ १ ॥

तिलकाभिधे दशमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ १ ॥ स्कंधश्चायं समाप्तो दशमः ॥

॥ इति श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे सटीके दशमस्कन्धः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमद्देवीभागवते महा॰ सटीके एकादशस्कन्धः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ असारे संसारे किमपि नहि सारं भगवतीपदांभोजादन्यत्सुखकरंमहो मोक्षजनकम् ॥ ततो हित्वा सर्वं धनसुतकलत्रादिकमुमापदांभोजं शश्वन्नमत जपत ध्यायत जनाः ॥ १ ॥ अर्धाधिकोनपंचाशत्संख्यैः पद्यैरतः परम् ॥ सदाचारप्रसंगेन प्रातःकृत्यं समुच्यते ॥ २ ॥ तत्राष्टमस्कन्धे मन्वंतरेषु सर्वेषुयद्यद्रूपेण पूज्यते ॥यस्मिन् यस्मिंश्च वै स्थाने येन येन च कर्मणेति जनमेजयप्रश्नवाक्ये चकारेण सदाचारस्यापि संगृहीतत्वात्सदाचारस्यापि राज्ञः प्रश्नविषयत्वेन तं सदाचारमपि नारदाय नारायणेनोक्तमेव कथयिष्यामीत्यभिप्रायेणैकादशद्वादशस्कन्धावारभ्येते ॥ तत्र नारदोऽष्टमस्कन्धनवमस्कन्धोक्तप्रकारेण श्रीभगवत्या महिमानं सर्वोत्तरं श्रीभगवत्या एव मुख्यत्वेन सर्वाराध्यत्वं च नारायणमुखाच्छ्रुत्वा तदाराधनप्रकारं ज्ञातुं पृच्छाति ॥ नारद उवाच॥भगवन् भूतभव्येशेति ॥ आख्यातमष्टमनवमदशमस्कन्धोक्तप्रकारेण चरित्रमेव चारित्रम् ॥ १ ॥ प्रादुर्भावः महाकाली महालक्ष्मी महासरस्वती भ्रामर्यादिदेवीनाम् ॥ असुरद्रुहां देवानाम् अधिकाराप्तिर्दैत्यैर्हृतस्य तत्तदाधिकारस्याप्तिः

श्रीगणेशाय नमः ॥ नारद उवाच ॥ भगवन् भूतभव्येश नारायण सनातन ॥ आख्यातं परमाश्चर्यं देवीचारित्रमुत्तमम् ॥ १ ॥ प्रादुर्भावः परो मातुः कार्यार्थमसुरद्रुहाम् ॥ अधिकाराप्तिरुक्ताऽत्र देवीपूर्णकृपावशात् ॥२॥ अधुना श्रोतुमिच्छामि येन प्रीणाति सर्वदा ॥ स्वभक्तान्परिपुष्णाति तमाचारं वद प्रभो ॥ ३ ॥ नारायण उवाच ॥ शृणु नारद तत्त्वज्ञ सदाचारविधिक्रमम् ॥ यदनुष्ठानमात्रेण देवीं प्रीणाति सर्वदा ॥ ४ ॥ प्रातरुत्थाय कर्तव्यं यद्द्विजेन दिनेदिने ॥ तदहं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥ ॥ ५ ॥ उदयास्तमयं यावद्द्विजः सत्कर्मकृद्भवेत् ॥ नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥ ६ ॥ आत्मैव न सहायार्थं पिता माता च तिष्ठति ॥ न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलम् ॥७॥तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनु साधनः॥धर्मेणैव सहायात्तु तमस्तरति दुस्तरम् ॥८॥आचारः प्रथमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ॥ तस्मादस्मिन्समायुक्तो नित्यं स्यादात्मनो द्विजः॥९॥

प्राप्तिः ॥ यद्वा स्वयंभ्वादिमनूनां मन्वंतराधिकारस्याप्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सत्कर्मकृदितिं ॥ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदिति न्यायेन व्यापाररहितत्वस्यासंभवेनाऽन्यव्यापारं विहाय सद्व्यापार एवाश्रयणीय इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु पित्रादिभिर्लालनहास्यविनोदेन कालः सुखेन गच्छाति तदा तद्विहाय किमिति धर्म आस्थेय इति चेत्तत्राऽऽह । आत्मैवेति ॥ परलोकेन पित्रादयः सहायाः भविष्यंति ॥ किं तु धर्म एव स चात्मनैव जायते इति आत्मैव स्वस्य सहायो नान्य इति स्वेनैव स्वस्य धर्माचरणेन कल्याणं कर्तव्यमिति भावः ॥ तदुक्तम् आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मन इति ॥ ७ ॥ तदेव स्पष्टयति । तस्मादिति ॥ संचिनु गृहाण ॥ तमो दुःखमज्ञानं वा ॥ ८ ॥ तत्र धर्मस्यानेकविधत्वेऽपि मुख्यरूपस्य तस्याश्रयणेनापि निर्वाहादवश्यं स विधेय इति दर्शयन्धर्मस्य मुख्यं रूपमाह ।

आचार इति ॥ प्रथमो मुख्यः स च श्रुत्युक्तः स्मृत्युक्तश्च मान्यः ॥ आत्मनः सदाचारे द्विजो नित्यं समायुक्तः स्यादित्यन्वयः ॥९॥ आचाररूपधर्मस्य मुख्यत्वं प्रतिपादयति । आचाराल्लभते इति ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्र हारीतस्मृतिमर्थतः पठति अज्ञानांधेति ॥ मोहितैर्भ्रान्तैः पुरुषैः ॥ अज्ञानां तमसांधानां भ्रामितानां कुदृष्टिभिः ॥ धर्मशास्त्रप्रदीपोऽयं धार्यो मार्गोपदेशक इति हि हारीतवचः ॥ १२ ॥ अत्रैव मनुवचनमर्थतः पठति ॥ आचारात्प्राप्यत इति । तथा च मनुः ॥ आचारात्परमो धर्म इत्यादि कर्मणो जायते ज्ञानं ज्ञानान्मोक्षमवाप्यत इत्यंतम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ पराशरस्मृतिमर्थतः पठति ॥ यस्त्वाचारविहीन इति ॥ तथा च पराशरः ॥ आचारः परमो धर्म इत्यादि सर्वधर्मबहिष्कार्यो यथा शूद्रस्तथैव स इत्यन्तम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ नैव ताँल्लंघयेदिति ॥ तथा च गौतमः यद्यपि स्यात्स्वयं ब्रह्मेत्यादि ॥

आचाराल्लभते चायुराचाराल्लभते प्रजाः ॥ आचारादन्नमक्षय्यमाचारो हंति पातकम् ॥ १० ॥ आचारः परमो धर्मो नृणां कल्याणकारकः ॥ इह लोके सुखी भूत्वा परत्र लभते सुखम् ॥ ११ ॥ अज्ञानांधजनानां तु मोहितैर्भ्रामितात्मनाम् ॥ धर्मरूपो महादीपो मुक्तिमार्गप्रदर्शकः ॥ १२ ॥ आचारात्प्राप्यते श्रैष्ठ्यमाचारात्कर्म लभ्यते ॥ कर्मणो जायते ज्ञानमिति वाक्यं मनोः स्मृतम् ॥ १३ ॥ सर्वधर्मवरिष्ठोऽयमाचारः परमं तपः ॥ तदेव ज्ञानमुद्दिष्टं तेन सर्वं प्रसाध्यते ॥ १४ ॥ यस्त्वाचारविहीनोऽत्र वर्तते द्विजसत्तमः ॥ स शूद्रवद्बहिष्कार्यो यथा शूद्रस्तथैव सः ॥१५॥ आचारो द्विविधः प्रोक्तः शास्त्रीयो लौकिकस्तथ ॥ उभावपि प्रकर्तव्यौ न त्याज्यौ शुभमिच्छता ॥१६॥ ग्रामधर्मा जातिधर्मा देशधर्माः कुलोद्भवाः ॥ परिग्राह्या नृभिः सर्वे नैव तांल्लघयेन्मुने ॥ १७ ॥ दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निंदितः ॥ दुःखभागी च सततं व्याधिना व्याप्त एव च ॥ १८ ॥ परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ॥ धर्ममप्यसुखोदर्कं लोकविद्विष्टमेव च ॥ १९ ॥

तथापि लौकिकाचारं मनसाऽपि न लंघयेदिति ॥ १७ ॥ सदाचारत्यागे दृष्टदोषमाह । दुराचारो हीति ॥ १८ ॥ ननु दुराचारत्यागेऽर्थकामावपि त्यक्तौ स्यातां न हि सदाचारासक्तस्याऽर्थकामसंपादनं संभवति ॥ ततश्च पुरुषार्थचतुष्टये धर्ममोक्षरूपार्थद्वयमेव संपादितं स्यात् ॥ तथा च पुरुषार्थचतुष्टयावाप्ति सदाचारिणां भवतीति वचनानि विरुध्येरन्नित्यत आह ॥ परित्यजेदिति ॥ धर्मवर्जितावर्थकामौ परित्यजेदेवेत्यर्थः ॥ न हि पुरुषार्थचतुष्टये धर्मविरुद्धावर्थकामौ गृहीतौ येन तद्विरोधः स्यात् ॥ किं तु धर्माविरुद्धावर्थकामौ सदाचारिणोऽनायासेन जायमानावेव गृहीताविति भावः॥ ननु धर्मस्य गवालंभादिरूपस्यापि सत्त्वात्सोऽपि कर्तव्य इति चेत्तत्राह। धर्ममप्यसुखोदर्कमिति ॥ असुखोदर्कं प्राणिनां पीडाकरं दुःखदायकं लोके विद्विष्टं गवालंभादिकमपि त्यजेदित्यर्थः ॥ न हि स नित्यो धर्मो यदकरणे प्रत्य

वायः स्यात्किं त्वभ्युदयार्थः ॥ स चाभ्युदयो बहुभिरन्यसाधनैः शास्त्रेषूक्त एवेति नाभ्युदयार्थं प्राणिदुःखकर लोकैर्विद्विष्टं धर्ममाचरेदिति भावः ॥ तथा च पाद्मे ॥ मधुपर्को गवालंभो लोकविद्विष्ट एव च ॥ स च नैव प्रकर्तव्यो यतः स नियतो न हीति ॥ १९ ॥ तत्र धर्मस्यावश्यकर्तव्यतायां प्रतिपादितायां शास्त्रकारैर्धर्मस्वरूपस्यानेकधा प्रतिपादनात्तन्निश्चयस्यासंभवेन कथं तन्निश्चयं विना धर्मः कर्तव्य इति पृच्छति । नारद उवाच बहुत्वादिहेति ॥ अनेकशास्त्रेषु धर्ममार्गविनिर्णये धर्मनिश्चये किं शास्त्रं प्रमाणं तद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ २० ॥ उभे नेत्रे परमेश्वरस्येत्यर्थः ॥ चक्षुर्वै सत्यमिति श्रुतेः । परमेश्वरेण श्रुतिस्मृतिरूपचक्षुर्भ्यां दृष्टो धर्मः सत्यः ॥ चक्षुषा दृष्टमेव मनसि निश्चिनोतीति पुराणरूपहृदये निश्चितो धर्मोऽपि सत्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु त्रयाणामपि यत्र कुत्र चित्तप्तमुद्रादिविधौ विरोधो दृश्यते तत्र किं वामितिचेत्तत्राऽऽह । विरोधो यत्र त्विति ॥ श्रुतिस्तत्रेति ॥ स्मृतिपुराणापेक्षया श्रुतिः प्रबलेत्यर्थः ॥ द्वयोरिति ॥ पुराणस्मृत्योः परस्परं विरोध इत्यर्थः ॥ स्मृतिर्वरेति पुराणापेक्षया स्मृतेर्वेदमूलकत्वात्प्रामाण्यमित्यर्थः ॥२२॥ श्रुतिद्वैधं षोडशीग्रहणाग्रहणादिषु धर्मावुभौ न तत्र परस्परं बाधः ॥ किं तु धर्मद्वयमपि सत्यमित्यर्थः ॥ विषयः

नारद उवाच ॥ बहुत्वादिह शास्त्राणां निश्चयः स्यात्कथं मुने ॥ कियत्प्रमाणं तद्ब्रूहि धर्ममार्गविनिर्णये ॥ २० ॥ नारायण उवाच ॥ श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे पुराणं हृदयं स्मृतम् ॥ एतत्त्रयोक्त एव स्याद्धर्मो नान्यत्र कुत्रचित् ॥ २१ ॥ विरोधो यत्र तु भवेत्त्रयाणां च परस्परम् ॥ श्रुतिस्तत्र प्रमाणं स्याद्द्वयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरा ॥२२॥ श्रुतिद्वैधं भवेद्यत्र तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ॥ स्मृतिद्वैधं तु यत्र स्याद्विषयः कल्प्यतां पृथक् ॥ २३ ॥ पुराणेषु क्वचिच्चैव तंत्रदृष्टं यथातथम् ॥ धर्मं वदंति तं धर्मं गृह्णीयान्न कथंचन ॥ २४ ॥ वेदाविरोधि चेत्तंत्रं तत्प्रमाणं न संशयः ॥ प्रत्यक्षश्रुतिरुद्धं यत्तत्प्रमाणं भवेन्न च ॥ २५ ॥

कल्प्यतामिति ॥ भिन्नविषयकल्पनया विरोधः परिहरणीय इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु यथा स्मृतीनां वेदमूलकत्वात्प्रामाण्यं तथा पुराणानामपि वेदमूलकत्वादेव प्रामाण्यं स्मृतिसमानमेव किं न स्यादत आह । पुराणेष्विति॥ न केवलं पुराणानि वेदमूलकानि किं तु तंत्रमूलकान्यपि सांति॥तथा च पुराणापेक्षया केवलवेदमूलकत्वात्स्मृतीनां प्राबल्यमुक्तमव्याहतमेव ॥ तदुक्तं स्कांदे सूतसंहितायाम् ॥ क्वचित्कदाचित्तत्रार्थकटाक्षेण मुनीश्वराः ॥ सन्ति तानि पुराणानि सोंऽशो ग्राह्यो न वैदिकैरिति ॥२४॥ ननु तंत्राणामपि साक्षादीश्वरप्रणीतत्वात्प्रामाण्यम् । तथा च तन्मूलकपुराणानामपि प्रामाण्यं किं न स्यात्तत्राऽऽह । वेदाविरोधीति ॥ देहवता शिवेन प्रणीतस्याऽऽगमस्य न स्वतः प्रामाण्यं किं तु वेदमूलकत्वादेव ॥ तथा च ब्राह्मणस्य प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धतप्तमुद्राधारणादिप्रतिपादकतंत्रस्य न प्रामाण्यं किं तु वेदाविरोध्यंशे एव प्रामाण्यमिति भावः ॥ श्रुतिरुद्धं श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः ॥ तत्प्रमाणं भवेन्न चेति ॥ वैदिकस्येति शेषः ॥ तथा च तंत्रार्थप्रतिपादकपुराणस्य प्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्न प्रामाण्य

मिति भावः ॥ तदुक्तं शिवेनैव महाकालसंहितादिषु ॥ वेदाविरोधी योंऽशस्तु सैव ग्राह्यो द्विजोत्तमैः ॥ अधिकारिबहुत्वाच्चाप्यनेकार्थः प्रकथ्यते ॥ अनेकाधिकारिण उद्दिश्य तंत्रं विधीयते । तथा च यस्य यत्राधिकारस्तत्तेन ग्राह्यमिति तदर्थः ॥ ब्राह्मणविषयकतप्तमुद्राधारणादिप्रतिपादकतंत्राणां वेदानधिकारिब्राह्मणमिषि तु रहस्यम्॥ अनेन चाधिकारिभेदेन सर्वेषां तंत्राणां प्रामाण्यं समर्थितम् ॥ तथा च सूतसंहितायाम् ॥ तंत्रं प्रकृत्य । अधिकारिविभेदेन प्रमाणं नात्र संशयः ॥ मृषावादी कथं शिव इति च ॥ तथा च तंत्राणामपि स्मृतिष्वेवांतर्भावाद्धर्मप्रतिपादकचतुर्दशविद्यासु संग्रहोऽस्तीति बोध्यम् ॥ २५ ॥ यस्मादेवं तस्मादाह । सर्वथा वेद एवेति ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तादृग्वेदविरुद्धाचरणवंतः के तान्दर्शयति ॥ कामाचारा इति ॥ यथेष्टाचारणवंत इत्यर्थः ॥ लिंगधारिण इति पाशुपता इत्यस्य विशेषणम् ॥

सर्वथा वेद एवासौ धर्ममार्गप्रमाणकः॥तेनाविरुद्धं यत्किंचित्तत्प्रमाणं न चान्यथा॥२६॥यो वेदधर्ममुज्झित्य वर्ततेऽन्यप्रमाणतः॥ कुण्डानि तस्य शिक्षार्थं यमलोके वसंति हि॥२७॥तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वेदोक्तं धर्ममाश्रयेत्॥ स्मृतिः पुराणमन्यद्वा तंत्रं वा शास्त्रमेव च॥२८॥तन्मूलत्वे प्रमाणं स्यान्नान्यथा तु कदाचन॥ये कुशास्त्राभियोगेन वर्तयंतीह मानवान्॥२९॥अधोमुखोर्ध्वपादास्ते यास्यंति नरकार्णवम्॥ कामाचाराः पाशुपतास्तथा वै लिंगधारिणः॥३०॥ तप्तमुद्रांकिता ये च वैखानसमतानुगाः॥ ते सर्वे निरयं यांति वेदमार्गबहिष्कृताः॥ ३१ ॥ वेदोक्तमेव सद्धर्मं तस्मात्कुर्यान्नरः सदा॥ उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किं मयाद्य कृतं कृतम्॥ ३२ ॥ दत्तं वा दापितं वापि वाक्येनापि च भाषितम्॥ उपपापेषु सर्वेषु पातकेषु महत्स्वपि॥ ३३ ॥ अवाप्य रजनीयामं ब्रह्मध्यानं समाचरेत्॥ ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये चोरौ तथोत्तरम्॥ ३४ ॥ उत्तानं किं चिदुत्तानं मुखमवष्टभ्य चोरसा॥ निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दंतैर्दंतान्न संस्पृशेत्॥३५॥ तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः॥सन्निरुद्धेंद्रियग्रामो नातिनिम्नस्थितासनः॥३६॥

॥ ३० ॥ वैखानसमतानुगा इति तप्तमुद्रांकिता इत्यस्य विशेषणम् ॥ ३१ ॥ उत्थायोत्थायेति प्रतिदिनमिति शेषः ॥ कृतं सुकृतं किं मयाऽद्य कृतमित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ किमित्यस्य दत्तादिष्वन्वयः ॥ महत्स्वपि पातकेषु किं मया पातकं कृतमिति विचार्यमिति भावः ॥ ३३ ॥ अथाह्निकमाह । अवाप्येति ॥ यामं चतुर्थम् ॥ तत्र ध्यानमुद्रामाह । ऊरुस्थोत्तानचरण इति ॥ ऊरुस्थ उत्तानचरणो यस्येत्यर्थः ॥ कस्मिन्नूरौ को वा उत्तानचरणस्तत्राऽऽह । सव्ये चोराविति ॥ अत्र सव्यशब्देन सव्यं दक्षिण वामयोरीति कोशाद्वामो गृह्यते । तस्मिन्सव्ये वामोरौ इतरं दक्षिणं पादमुत्तानं विन्यस्येत्यर्थः ॥ तथा च वीरासनं सिद्धम् ॥ अग्रिमश्लोकस्थमुत्तानपदं पूर्वान्वयि ॥३४॥ किं चिदुत्तानं मुखं पृष्ठभागे कृत्वा तन्मुखमुरसाऽवष्टभ्य हनुना उरस्थलं स्पृशेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तालुस्थेति ॥ जिह्वां परावृत्य तच्छिद्रद्वारा तालुनि नयेदित्यर्थः ॥ संवृता

स्योऽविवृतास्यः ॥ नातिनिम्नेति ॥ चैलाजिनकुशोत्तरे आसने आसीन इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ प्रथमं प्राणायामं कृत्वा पश्चादियं मुद्रा कर्तव्या । तं प्राणायाममाह । द्विगुणमिति ॥ मुद्राबंधनोत्तरं प्राणायामस्यासंभवात् प्रथमतः प्राणायामं कृत्वा मुद्राबंधः कर्तव्यस्ततो देवो ध्येयस्तदाह । ततो ध्येय इति ॥ दीपवत्स्वप्रकाश इत्यर्थः । प्रभुरात्मा ॥ ३७ ॥ तस्मिन्नात्मनि किं चिद्धारणमाह ॥ धारयेदिति ॥ आत्मानमंतःकरणम् ॥ इत्थं धारणां धारयेदित्यर्थः ॥ उक्तप्राणायाममुत्तमादिभेदेन षड्विधं वर्णयति ॥ सधूम इति॥सधूमः श्वाससंयुक्त इति लक्षणात्प्राणायामे प्रथमतोऽभ्यसनीये झटिति प्राण उपरि आयाति स प्राणायामोऽतिलघुः ॥ पुनरतिशयाभ्यासेन स वायुरूर्ध्वमायाति स प्राणायामः ॥ पूर्वापेक्षया श्रेष्ठः ॥ इमौ द्वौ कनिष्ठावेव ॥ चित्तव्याकुलतायाः सत्त्वात् पुनरतिशयाभ्यासेन चित्ते स्थिरीभूते सति यः प्राणायामो भवति स मध्यमः ॥ सोऽपि द्विविधः ॥ सगर्भो मंत्रजपसहितोऽगर्भस्तद्रहितः ॥ ३८ ॥ पुनरतिशयाभ्यासेन चित्ते स्थिरीभते सति यः प्राणायामः स उत्तमः ॥ सोऽपि द्विविधः ॥

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥ ततो योऽध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥ ३७ ॥ धारयेत्तत्र चाऽऽत्मानं धारणां धारयेद् बुधः ॥ सधूमश्च विधूमश्च सगर्भश्चाप्यगर्भकः ॥ ३८ ॥ सलक्ष्यश्चाप्यलक्ष्यश्च प्राणायामस्तु षड्विधः ॥ प्राणायामसमो योगः प्राणायाम इतीरितः ॥३९॥ प्राणायाम इति प्रोक्तो रेचपूरककुंभकैः ॥ वर्णत्रयात्मका ह्येते रेचपूरककुंभकाः ॥ ४० ॥ स एव प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥ इडया वायुमारोप्य पूरयित्वोदरे स्थितम् ॥ ४१ ॥ शनैः षोडशमात्राभिरन्यया तं विरेचयेत ॥ एवं सधूमः प्राणानामायामः कथितो मुने ॥ ४२ ॥

सलक्ष्यो लक्ष्यं देवता तद्ध्यानसहितोऽलक्ष्यो ध्यानरहित इत्यर्थः ॥ प्राणायामेति ॥ प्राणायामसमो योगः प्राणायाम एव नान्य इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ रेचकादिभेदेन प्राणायामत्रैविध्यमाह ॥ प्राणायाम इति ॥ रेचकादिषु क्रमेण प्रणववर्णत्रयं ध्येयमित्याह ॥ वर्णत्रयात्मका इति ॥ ४० ॥ स एव प्रसिद्धः परमात्मैव प्रणवः प्रोक्तस्तदात्मकत्वादतः प्राणायामोऽपि वर्णत्रयात्मकत्वात्परमात्मरूप एव ज्ञेय इति प्राणायामे श्रद्धां वर्धयति ॥ प्राणायामप्रकारमाह । इडयेति इडा वामे स्थिता नाडी पिंगला दक्षिणे मतेति वचनाद्वामनासापुटेन द्वात्रिंशद्वारमकारमावृत्त्य वायुमारोप्याकृष्य पूरयित्वा तादृशं पूरकं कृत्वा पश्चाच्चतुःषष्टिवारमुकारमावर्तयन्नेवोदरे स्थितं कृत्वा कुंभकं कृत्वा पुनर्दक्षिणनासापुटेन षोडशवारं मकारमावर्तयन्नेव रेचयेत् तं वायुमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ अन्ययेति । पिंगलयेत्यर्थः ॥ तदुक्तं द्वात्रिंशता चतुःषष्ट्या क्रमात् षोडशसंख्ययेति । इत्थं प्रथमं सधूमं प्राणायाममुपसंहरति ॥ एवमिति एवमेषाधिकाभ्यासेन मध्यमोत्तमावपि कर्तव्यावित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ४२ ॥

आधारे लिंगनाभिप्रकटितहृदये तालुमूले ललाटे द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदलद्वादशार्धे चतुष्के ॥ वासांते बालमध्ये डफकठहिते कंठदेशे स्वराणां हक्षं तत्त्वार्थयुक्तं सकलगतं वर्णरूपं नमामि ॥ ४३ ॥
अरुणकमलसंस्था तद्रजःपुंजवर्णा हरनियमितचिह्ना पद्मतंतुस्वरूपा ॥ रविहुतवहराकानायकास्यस्तनाढ्या सकृदपि यदि चित्ते संवसेत्स्यात्स मुक्तः ॥ ४४ ॥

इत्थं प्राणायामे कृते पश्चात् षट्चक्रभेदनक्रमेण कुंडलिनीं ब्रह्मरंधे नीत्वा हृदये पूर्वोक्तां निर्वातदीपसमानमात्मानं ध्यायेदिति योगमर्यादा॥तदभिप्रायेण षट्चक्रस्वरूपमाह॥आधारे इति ॥ आधारो मूलाधारः तालुमूलं कंठः ललाटं भ्रूमध्यम्॥लिंगं च नाभिश्च प्रकटितहृदयं चेति समाहारद्वंद्वे प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः ॥ तथा च स्थानत्रयं विवक्षितम् ॥ इत्थं षट्चक्राणां षट्स्थानान्युक्त्वा तेषां पत्रसंख्यां व्युत्क्रमेणाऽऽह । द्वे पत्रे इति ॥ द्वे पत्रे यस्य तद् द्विपत्रं द्विपत्रमेव द्वैपत्रम् । तथा च योग्यत्वाल्ललाटे विद्यमानं यत् द्विपत्रं कमलं तस्मिन्विद्यमानं यत्तत्त्वार्थयुक्तं तत्त्वार्थवाचकं हं क्षं वर्णरूपं तं नमामीत्यर्थः ॥ एवमेव सर्वत्रान्वयः कर्तव्यः ॥ षोडशारे अरापत्रम् । तथा च तालुमूले कंठदेशे विद्यमानस्वराणां वर्णरूपं नमामीत्यर्थः ॥ तथाऽऽधारे विद्यमाने चतुष्के चतुष्पत्रयुक्ते कमले ॥ कथंभूते वासांते ॥ वासांतशब्दोऽर्शआद्यजंतः ॥ वेत्येकार उच्चारणार्थः ॥ वसांतमेव वासांतम् ॥ वसांतशब्दे वशब्दो वादिपरस्तथा च वकारादिसकारांतवर्णचतुष्कयुक्ते इत्यर्थः ॥ तस्मिन्विद्यमानं यद्वर्णरूपं तन्नमामीत्यर्थः ॥ अथवा लमध्ये डफकठसाहिते इत्यस्य समुदायस्य लिंगनाभिप्रकटितहृदये द्विदशदशदलद्वादशार्धे इति समुदायेनान्वयः ॥ पश्चात्पार्ष्णिको यथायोग्यमन्वयः ॥ आद्यन्तौ टकितौ जलपृथिव्योः स्नेहगंधावितिवत् ॥ तथाच लिंगे विद्यनाने द्वादशार्धे षट्दलकमले बालमध्ये आकार उच्चारणार्थः ॥ वकारादिलकारांतयुक्ते विद्यमानं यद्वर्णरूपं तन्नमामीत्यर्थः ॥ तथा नाभौ विद्यमाने दशदलकमले डफसाहिते डकारादिफकारांतदशवर्णयुक्ते विद्यमानं वर्णरूपं नमामीत्यर्थः ॥ तथा प्रकटितहृदये विद्यमाने द्विदशदले द्वादशदलकठसाहिते ककारांदिठकारातद्वादशवर्णसाहिते विद्यमानं यद्वर्णरूपं तन्नमामीत्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ मूलाधारलिंगनाभिहृदयकंठभमध्येषु चतुर्दलषट्दलदशदलद्वादशदलषोडशदलाद्विदलानि भावयित्वा तेषु कमलपत्रेषु प्रादक्षिण्येन पूर्वोक्तान् वर्णान् भावयित्वा नमोदिति॥इदं सर्वतंत्रविदां स्पष्टम् ॥ एतानि षट्कमलानि तद्गता वर्णाश्च सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां स्पष्टाः ॥ ४३ ॥ एवं षट्चक्रभावनोत्तरं कुंडलिनीं ध्यायेदित्याह । अरुणकमलेति । अरुणकमलं मूलाधारस्थ चतुर्दलकमलं तत्र संस्थिता रजःपुंजवर्णा रजोगुणवतीत्यर्थः ॥ हरनियमितचिह्ना मायाबीजावयवहकाररेफरूपं नियमितं चिह्नं यस्यां सा मायाबीजवाच्येत्यर्थः ॥ पद्मतंतुर्बिसतंतुस्तत्स्वरूपा सूक्ष्मा रविश्च मिश्रबिंदुः हुतवहो रक्तबिंदुः राकानायकश्चंद्रः श्वेतबिंदुस्तद्रूपमास्यं स्तनयुग्मं च तेनाढ्या युक्ता ॥ तत्र रविबिन्दुमुखमितरद्बिन्दुद्वयं स्तनयुग्ममिति विवेकः ॥ इदं बिंदुत्रयं हरस्याम्नाये प्रकाशविमर्शसंवादे विस्तरेण निर्णीतं तत एवावधार्यम् ॥ अतिरहस्यत्वादत्र न स्पष्टीक्रियते ॥ तदुक्तम् । मिहिरबिंदुमुखीं तदधोल्लसच्छशिहुताशनबिंदुयुगस्तनीम् ॥ सहहरार्धकलारसनास्पदां भजत सत्यमिमां परदेवतामिति ॥ अयमर्थो गुरुमुखादेवावगंतव्यः ॥

एवं सकृदपि ध्यानेन साक्षात्कृते जीवन्मुक्त एव भवतीत्याह।सकृदपीति॥४४॥इत्थं देवीं कुण्डलिनीं ध्यात्वा स्वहृदये तया सहाऽऽत्मरूपिणीं श्रीभर्तीं ध्यात्वाऽग्रे जायमानं सर्वं कर्म त्वदर्चनस्थानीयमेव मम भवत्विति देवीं प्रार्थयेदित्याह।स्थितिः सैवेति॥४५॥अनंतरमात्मानं देवीरूपत्वेन कृतार्थं जानीयादित्याह ॥ अहं देवीति ॥४६॥ पुनरपि हर्षगद्गदचेतसा देवीं कुण्डलिनीं भावयेदित्याह । प्रकाशमानामिति ॥प्रकाशमानां प्रथमे प्रयाणे ब्रह्मरंध्रस्थानं प्रति गमने प्रकाशमानां विद्युदिव द्योतमानाम्॥ प्रतिप्रयाणे पुनर्मूलाधारं प्रति प्रत्यागमने अमृतायमानाममृतवल्लालिताम् ॥ ब्रह्मरंध्रस्थामृतधाराल्लालितामित्यर्थः ॥ अतः पदव्यां सुषुम्नायामनुसंचरंतीं गच्छेंतीमबलां कुंडलिनीं शरणं प्रपद्य इत्यर्थः॥४७॥इत्थमात्मानं ध्यात्वा गुरुं ध्यायेदित्याह । ततो निजेति ॥ मानसैर्मनसा कल्पितैः ॥४८॥४९॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादश

स्थितिः सैव गतिर्यात्रा मतिश्चिंता स्तुतिर्वचः ॥ अहं सर्वात्मको देवः स्तुतिः सर्वं त्वदर्चनम् ॥ ४५ ॥ अहं देवी न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक् ॥ सच्चिदानंदरूपोऽहं स्वात्मानमिति चिंतयेत् ॥ ४६ ॥ प्रकाशमानां प्रथमे प्रयाणे प्रतिप्रयाणेऽप्यमृतायमानाम् ॥ अंतःपदव्यामनुसंचरंतीमानन्दरूपामबलां प्रपद्ये ॥ ४७ ॥ ततो निजब्रह्मरंध्रे ध्यायेत्तं गुरुमीश्वरम् ॥ उपचारैर्मानसैश्च पूजयेत्तु यथाविधि ॥ ४८ ॥ स्तुवीताऽनेन मंत्रेण साधको नियतात्मवान् ॥ गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ॥ गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ४९ ॥ इति श्रीदेवीभा० म० एकादशस्कंधे प्रातश्चितनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यदप्यधीताः सह षड्भिरंगैः ॥ छंदांस्येनं मृत्युकाले त्यजंति नीडं शकुंता इव जातपक्षाः ॥ १ ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय तत्सर्वं सम्यगाचरेत् ॥ रात्रेरंतिमयामे तु वेदाभ्यासं चरेद्बुधः ॥ २ ॥ किंचित्कालं ततः कुर्यादिष्टदेवानुचिंतनम् ॥ योगी तु पूर्वमार्गेण ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥ ३ ॥

स्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ द्व्यधिकैश्चैव चत्वारिंशत्पद्यैस्तु ततः परम् ॥ प्रातःकृत्योत्तरं सम्यक्शौचादिविधिरुच्यते ॥ १ ॥ तत्र प्रथमत आचाराभावे सर्वं व्यर्थं भवतीत्याह । आचारहीनमिति । नीडं गृहम् ॥ तस्मादाचारो वक्ष्यमाणोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः ॥१॥ कस्मात्कालादारभ्य सदाचारः कर्तव्यस्तदाह । ब्राह्मे मुहूर्ते इति ॥ उत्थाय ततः प्रभृतीत्यर्थः ॥ कोऽसौ ब्राह्मो मुहूर्तस्तत्राऽऽह। रात्रेरंतिमयाम इति॥चतुर्थयामे उत्थाय मुखप्रक्षालनादिकं कृत्वेत्यर्थाद्बोध्यम् ॥२॥ वेदाभ्याससमर्यादामाह। किंचित्कालमिति ॥ रात्रिपश्चिमयामतृतीयमुहूर्तपर्यंतामित्यर्थः ॥ तदुक्तं वायुपुराणे 'रात्रेः पश्चिमयामे तु घटिकाषट्कमेव हि ॥ वेदाभ्यासं द्विजः कुर्यात्सा वेला पाठदायिनीति ॥ ' योगी त्विति ॥ तस्य वेदपाठाभावात्पूर्वमार्गेण पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मध्यानमेव तावत् घटिकाषट्कपर्यंतं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ अग्रिमश्लोकोक्तप्रातःशब्दार्थं कथयति । पंचपंचेति । पंचपंचाशद्घटिकोत्तरमुषःकालः ॥ सप्तपंचाशद्घटिकोत्तरमरुणोदयसंज्ञकः कालः ॥ अष्टपंचाशद्घटिकायां प्रातःकालः ॥ शेषः सूर्योदयसंज्ञक इत्यर्थः॥५॥ प्रातःपदार्थमुक्त्वा तस्मिन्कर्तव्यमाह । प्रातरिति ॥ यः कुर्यात्स नैर्ऋत्यां दिशि भुवः शयनस्थानादिषु विक्षेपपरिमितमधिकं वा देशमतीत्य कुर्यादित्यर्थः । इदं दूरदेशमात्रस्योपलक्षणम् ॥ तथाच मनुः दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनमिति । नैर्ऋत्यामित्युपलक्षणं दक्षिणस्याः ॥ तथाचापस्तंबः ॥ दक्षिणां दिशं दक्षिणां परां वेति ॥ ६ ॥ प्रथमे आश्रमे ब्रह्मचर्याश्रमे कर्णस्य यज्ञसूत्रं कुर्यादित्यर्थः ॥ निवीतमिति ॥ यज्ञोपवीतं निवीतं कृत्वा पृष्ठतो लंबये

जीवब्रह्मैक्यता येन जायते तु निरंतरम् ॥ जीवन्मुक्तश्च भवति तत्क्षणादेव नारद ॥४॥ पंचपंच उषःकालः सप्तपंचाऽरुणोदयः ॥ अष्टपंचाशद् भवेत्प्रातः शेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥५॥ प्रातरुत्थाय यः कुर्याद्विण्मूत्रं द्विजसत्तमः ॥ नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥ ६ ॥ विण्मूत्रेऽपि च कर्णस्थ आश्रमे प्रथमे द्विजः ॥ निवीतं पृष्ठतः कुर्याद्वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥ ७ ॥ कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कंठलंबितम् ॥ विण्मूत्रं तु गृही कुर्यात्कर्णस्थं प्रथमाश्रमी ॥ ८ ॥ अंतर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥ वाचं नियम्य यत्नेन ष्ठीवनश्वासवर्जितः ॥ ९ ॥ न फालकृष्टे न जले न चितायां न पर्वते ॥ जीर्णदेवालये कुर्यान्न वल्मीके न शाद्वले ॥ १० ॥ न स सत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्न पथि स्थितः ॥ संध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दंतधावने ॥ ११ ॥ पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥ उत्सारे मैथुने वापि तथा वै गुरुसन्निधौ ॥१२॥ यागे दाने ब्रह्मयज्ञे द्विजो मौनं समाचरेत् ॥ देवता ऋषयः सर्वे पिशाचोरगराक्षसाः ॥ १३ ॥ इतो गच्छंतु भूतानि बहिर्भूमिं करोम्यहम् ॥ इति संप्रार्थ्य पश्चात्तु कुर्याच्छौचं यथाविधि ॥ १४ ॥ वाय्वग्नी विप्रमादित्यमापः पश्यंस्तथैव गाः ॥ न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ ॥ १५ ॥ उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ तत आच्छाद्य विण्मूत्रं लोष्टपर्णतृणादिभिः ॥ १६ ॥

दित्यर्थः॥७॥तदेव स्पष्टयति । कृत्वा यज्ञोपवीतमिति ॥ यज्ञोपवीतं पूर्ववचनान्निवीतरूपम् ॥ गृहीति वानप्रस्थस्योपलक्षणम् ॥ ८ ॥ श्वासवर्जितोऽधिकश्वासवर्जितो धावन् शौचं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ वल्मीके सर्पस्थाने ॥ न शाद्वले न हरिततृणे ॥ १० ॥ ससत्त्वेषु जीवसहितेषु गर्तेषु ॥ न पथि स्थितः लोकगंतव्यमार्गे स्थितो न कुर्यादित्यर्थः ॥ शौचादिसमये मौनमाह । संध्ययोरिति ॥ जप्ये जपकर्मणि ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत्र शौचसमयेऽयं मंत्रः पठनीय इत्याह । देवता ऋषय इति॥१३॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तृणादिभिरित्यत्रादिना खर्परादिना सूर्यकिरणस्पर्शाभावार्थमाच्छादनम् ॥ १६ ॥

अन्यत्र जलदूरदेशे ॥ १७ ॥ अन्यवर्णकाः क्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥१८॥ श्वेतादिमृत्तिकाभावे आह । अथवेति ॥ अग्राह्यमृत्तिका आह । अंतर्जलादिति ॥ १९ ॥ २० ॥ मूत्रशौचज्ञानार्थमाह । एका लिंग इति ॥ एका एकंवारमित्यर्थः तिस्रः त्रिवारम् उभयोर्हस्तयोर्द्विवारम् ॥ २१ ॥ विट्शौचे मृत्तिकाविभागं स्पष्टमेवाऽऽह । विट्शौचे

गृहीतलिंग उत्थाय स गच्छेद्वारिसन्निधौ॥पात्रे जलं गृहीत्वा तु गच्छेदन्यत्र चैव हि॥१७॥ गृहीत्वा मृत्तिकां कूलाच्छ्वेतां ब्राह्मण सत्तमः ॥ रक्तां पीतां तथा कृष्णां गृह्णीयुश्चान्यवर्णकाः ॥ १८ ॥ अथवा या यत्र देशे सैवै ग्राह्या द्विजोत्तमैः ॥ अंतर्जलाद्देव गृहाद्वल्मीकान्मूषकोत्करात् ॥ १९ ॥ कृतशौचावशिष्टाच्च न ग्राह्याः सप्तमृत्तिकाः ॥ मूत्रात्तु द्विगुणं शौचे मैथुने त्रिगुणं स्मृतम् ॥ २० ॥ एका लिंगे करे तिस्र उभयोर्मृद्द्वयं स्मृतम् ॥ मूत्रशौचं समाख्यातं शौचे तद्द्विगुणं स्मृतम् ॥ २१ ॥ विट्शौचे लिंगदेशे तु प्रदद्यान्मृत्तिकाद्वयम् ॥ पंचाऽपाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्तमृत्तिकाः ॥ २२ ॥ वामपादं पुरस्कृत्य पश्चाद्दक्षिणमेव च ॥ प्रत्येकं च चतुर्वारं मृत्तिकां लेपयेत्सुधीः ॥ २३ ॥ एवं शौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ॥ त्रिगुणं वानप्रस्थस्य यतीनां च चतुर्गुणम् ॥ २४ ॥ आर्द्रामलकमाना तु मृत्तिका शौचकर्मणि ॥ प्रत्येकं तु सदा ग्राह्या नातो न्यूना कदाचन ॥ २५ ॥ एतद्दिवा स्याद्विट्शौचं तदर्धं निशि कीर्तितम् ॥ आतुरस्य तदर्धं तु मार्गस्थस्य तदर्धकम् ॥ २६ ॥ स्त्रीशूद्राणामशक्तानां बालानां शौचकर्मणि ॥ यथा गंधक्षयः स्यात्तु तथा कुर्यादसंख्यकम् ॥ २७ ॥ गंधलेपक्षयो यावत्तावच्छौचं विधीयते ॥ सर्वेषामेव वर्णानामित्याह भगवान्मनुः ॥ २८ ॥ वामहस्तेन शौचं तु कुर्याद्वै दक्षिणेन न ॥ नाभेरधो वामहस्तो नाभेरूर्ध्वं तु दक्षिणः ॥ २९ ॥ शौचकर्मणि विज्ञेयौ नान्यथा द्विजपुंगवैः ॥ जलपात्रं न गृह्णीयाद्विण्मूत्रोत्सर्जने बुधः ॥ ३० ॥ गृह्णीयाद्यदि मोहेन प्रायश्चित्तं चरेत्ततः ॥ मोहाद्वाप्यथवाऽऽलस्यान्न कुर्याच्छौचमात्मनः ॥ ३१ ॥ जलाहारस्त्रिरात्रः स्यात्ततो जापाच्च शुध्यति ॥ देशकालद्रव्यशक्तिस्वोपपत्तीश्च सर्वशः ॥ ३२ ॥

इति ॥ एकस्मिन्करे इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ एकैकवारं ग्राह्यं मृत्तिकायाः प्रमाणमाह । आर्द्रामलकेति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ गंधलेपनाशपर्यंतं मृत्तिकालेपनमर्यादेत्यत्र मनुसंमतिमाह । गंधलेपेति २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रायश्चित्तमाह । जलाहार इति ॥ जापाद्गायत्र्याः ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ क्षीरवृक्षाः अश्वत्थोदुंबरप्लक्षन्यग्रोधाः ॥ ३५ ॥ पूर्वार्धे अग्रभागे पाषाणे न कुंचितं कृत्वा ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ दंतधावने मंत्रमाह
अन्नाद्यायेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रतिषिद्धदिनेषु चेति ॥ तानि दिनान्यग्रे वक्ष्यति ॥ ३९ ॥ सविता भक्षित इति ॥ अस्य यो दंतानां काष्ठसंयोगं करोति तेनेत्युत्तरेणा
न्वयः ॥ ४० ॥ दिनान्याह । प्रतिपद्दर्शेति । तथा च व्यासः ॥ प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां चैव भारत ॥ दंतानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलमिति॥एवमन्येऽपि काला
ग्रंथांतरादवसेयाः ॥ ४१ ॥ दंतधावनोत्तरमाचमनमाह । कृत्वालमिति ॥ त्रिः पिबेत्केशवादित्रिनामभिः ॥ द्विर्विसृज्य वचनांतरानुमत्या आस्यमित्यर्थः । यद्यपि वचनां
तरादास्यस्यैकवारमेवोन्माजर्नं तथापि ओष्ठोन्मार्जनस्यापि वचनांतरप्राप्तत्वेन तस्मिन्कृते मुखस्य द्विरुन्मार्जनं जातमेवेत्यभिप्रायेणेयमुक्तिः ॥ अनंतरमंगुष्ठवत्या

ज्ञात्वा शौचं प्रकर्तव्यमालस्यं नात्रधारयेत्॥पुरीषोत्सर्जने कुर्याद्गंडूषान्द्वादशैव तु॥३३॥चतुरो मूत्रविक्षेपे नातो न्यूनान्कदाचन॥
अधोमुखं नरः कृत्वा त्यजेत्तं वामतः शनैः ॥३४॥ आचम्य च ततः कुर्याद्दंतधावनमादरात्॥ कंटकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशांगुलमव्र
णम् ॥३५॥ कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पूर्वार्धे कृतकूर्चकम् ॥ करंजोदुंबरौ चूतः कदंबो लोध्रचम्पकौ॥ बदरीति द्रुमाश्चेति प्रोक्ता दंत
प्रधावने॥३६॥ अन्नाद्यायव्यूहध्वंसे सोमो राजायमागमत् ॥ समे मुखं प्रक्षाल्यते यशसा च भगेन च ॥ ३७ ॥ आयुर्बलं यशो
वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ॥ ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो देहि वनस्पते ॥ ३८ ॥ अभावे दंतकाष्ठस्य प्रतिषिद्धदिनेषु च ॥ अपां
द्वादशगंडूषैर्विदध्याद्दंतधावनम् ॥ ३९ ॥ सविता भक्षितस्तेन स्वकुलं तेन घातितम् ॥ ४० ॥ प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशी
रवौ ॥ दंतानां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ ४१ ॥ कृत्वाऽलं पादशौचं ह्यमलमथ जलं त्रिः पिबेद् द्विर्विमृज्य तर्जन्यां
गुष्ठवत्या सजलमभिमृशेन्नासिकारंध्रयुग्मम् ॥ अंगुष्ठानामिकाभ्यां नयनयुगयुतं कर्णयुग्मं कनिष्ठांगुष्ठाभ्यां नाभिदेशे हृदयमथ
तले नांगुलीभिः शिरांसि ॥ ४२ ॥ इति श्रीदे० म० ए० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तर्जन्यांगुष्ठयुक्तया तर्जन्या नासिकारंध्रयुग्मं सजलं यथा स्यात्तथाऽभिमृशेत्स्पृशेदित्यर्थः ॥ अनंतरमंगुष्ठानामिकाभ्यां नयनयुगयुतं कर्णयुगं नयनयुगं कर्णयुगं
च्चाभिमृशेत् स्पृशेत् ॥ अनंतरं कनिष्ठांगुष्ठाभ्यां नाभिदेशे स्पृशेत् ॥ अत्र तलेन हस्ततलेन हृदयं स्पृशेत् ॥ अनंतरं सर्वाभिरंगुलीभिः शिरस्यभिमृशेदिति ॥ तथा च
याज्ञवल्क्यः ॥ अंतर्जानुः शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ॥ प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेदिति ॥
॥ ४२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सप्तत्रिंशन्महापद्यैः स्नानादिविधिपूर्वकम् ॥ रुद्राक्षधारणस्यापि महिमाऽतीव कथ्यते ॥१॥ आचमनोत्तरं शिखाबंधमाह । स्मृत्वेति ॥ ओंकारयुक्तां गायत्रीमित्यर्थः ॥ तदुक्तं वायुपुराणे ॥ ओंकारयुक्तगायत्रीं समुच्चार्य ततो द्विजः ॥ शिखाबंधं प्रकुर्वीत येन स्याद्विघ्नबंधनामिति शिखाबंधनोत्तरं पुनराचमनमाह । पुनराचम्येति ॥ १ ॥ प्रसंगाच्छ्रौत्राचमनमाह ॥ क्षुते निष्ठीवन इति ॥ २ ॥ दक्षिणकर्णस्पर्शे हेतुमाह । अग्निराप इति ॥ ३ ॥ अनंतरं स्नानमाह । ततस्त्विति ॥ ४ ॥५ ॥ ६ ॥ ७ ॥८ ॥

श्रीनारायण उवाच॥"शुद्धं स्मार्तं चाचमनं पौराणं वैदिकं तथा॥तांत्रिकं श्रौतमित्याहुः षड्विधं श्रुतिचोदितम्॥विण्मूत्रादिकशौचं च शुद्धं च परिकीर्तितम्॥स्मार्तपौराणिकं कर्म आचांते विधिपूर्वकम् ॥ वैदिकं श्रौतमित्यादिब्रह्मयज्ञादिपूर्वकम्॥अस्त्रविद्यादिकं कर्म तांत्रिको विधिरुच्यते ॥" स्मृत्वा चोंकारगायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां तथा॥पुनराचम्य हृदयं बाहू स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥१॥ क्षुते निष्ठीवने चैव दंतोच्छिष्टे तथानृते ॥ पतितानां च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्॥२॥अग्निरापश्च वेदाश्च सोमः सूर्योऽनिलस्तथा॥सर्वे नारदविप्रस्य कर्णे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ ३ ॥ ततस्तु गत्वा नद्यादौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ समाचरेन्मुनिश्रेष्ठ देहसंशुद्धिहेतवे ॥ ४ ॥ अत्यन्तमलिनो देही नवद्वारैर्मलं वहन् ॥ सदाऽऽस्ते तच्छोधनाय प्रातःस्नानं विधीयते ॥ ५ ॥ अगम्यागमनात्पापं यच्च पापं प्रतिग्रहात् ॥ रहस्याचरितं पापं मुच्यते स्नानकर्मणा ॥ ६ ॥ अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवंति विफला यतः ॥ तस्मात्प्रातश्चरेत्स्नानं नित्यमेव दिनेदिने ॥ ७ ॥ दर्भयुक्तश्चरेत्स्नानं तथा संध्याभिवंदनम् ॥ सप्ताहं प्रातरस्नायी संध्याहीनस्त्रिभिर्दिनैः ॥ ८ ॥ द्वादशाहमनग्निः सन्द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात् ॥ अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः ॥ ९ ॥ प्रातर्न तु तथा स्नायाद्धोमकाले विगर्हितः ॥ गायत्र्यास्तु परं नास्ति इह लोके परत्र च ॥ १० ॥ गायंतं त्रायते यस्माद्गायत्रीत्यभिधीयते ॥ प्रणवेन तु संयुक्तां व्याहृतित्रयसंयुताम् ॥ ११ ॥

स्नानादिविधेर्बाहुल्याद्धोमकालस्यालपत्वात्तादृशस्नानविधिं कृत्वा संध्यादिविधिं कुर्वतो होमकालो नैव मिलति ॥ तत्तस्मात्प्रातःकाले तादृशाविधिना स्नानं नैव कर्तव्यम् किं तु संक्षेपेण ॥ स्नानविधिस्तु मध्याह्नस्नाने चरितार्थ इत्याह ॥ अल्पत्वादिति ॥ ९ ॥ किं तु सामान्यस्नानोत्तरमेतादृशप्राणायामेनैव स्नानविधिफलमायातीत्याह । गायत्र्यास्त्विति ॥ १० ॥ संयुतां पठन्निति शेषः ॥ ११ ॥

वायुं प्राणवायुं वायावपाने वायौ जयेद्वशीकुर्यात्प्राणापानौ समौ कुर्यादित्यर्थः ॥ प्राणायामादिसमये ब्राह्मणो वैदिकमंत्रमेव जपेदित्याह ॥ ब्राह्मण इति ॥ १२ ॥ प्राणायामेन वायोरस्थिरीकरणे दोषमाह । गोशृंग इति । गोशृंगे यावत्सर्षपास्तिष्ठति । तावदपि येषां प्राणायामेन वायुः स्थिरो नेत्यर्थः ॥ तेन तारयंतमित्यन्वयः ॥१३॥ तस्यैव द्वैविध्यमाह ॥ सगर्भेति ॥ १४ ॥ स्नानांगतर्पणमिति ॥ तथाच कार्ष्णाजिनिः ॥ देवर्षिपितॄणां चैव एकद्वित्रिक्रमेण च ॥ जलं दद्याज्जलं चात्रासंस्कृतानां तटे तथेति ॥ असंस्कृतानां मृतानामित्यर्थः ॥ असंस्कृतप्रमीतानामेकमेव तटे क्षिपेदिति बौधायनोक्तेः ॥ अत्र पितृशब्देन स्वापितरश्च ॥ तदुक्तं हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते ॥ नाभि

वायुं वायौ जयेद्विप्रः प्राणसंयमनत्रयात् ॥ ब्राह्मणः श्रुतिसम्पन्नः स्वधर्मनिरतः सदा ॥ १२ ॥ स वैदिकं जपेन्मंत्रं लौकिकं न कदाचन ॥ गोशृंगे सर्षपो यावत् तावद्येषां न संस्थिरः ॥ १३ ॥ न तारयंत्युभौ पक्षौ पितॄनेकोत्तरं शतम् ॥ सगर्भो जपसंयुक्तस्त्वगर्भो ध्यानमात्रकः ॥ १४ ॥ स्नानांगतर्पणं कृत्वा देवर्षिपितृतोषकम् ॥ शुद्धे वस्त्रे परीधाय जलाद्बहिरुपागतः ॥ ॥ १५ ॥ विभूतिधारणं कार्यं रुद्राक्षाणां च धारणम् ॥ क्रमयोगेन कर्तव्यं सर्वदा जपसाधकैः ॥ १६ ॥ रुद्राक्षान्कंठदेशे दशनपरिमितान्मस्तके विंशती द्वे षट् षट् कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वादश द्वादशैव॥बाह्वोरिंदोः कलाभिर्नयनयुगकृते त्वेकमेकं शिखायां वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः ॥ १७ ॥ बद्ध्वा स्वर्णेन रुद्राक्षं रजतेनाऽथवा मुने ॥ शिखायां धारयेन्नित्यं कर्णयोर्वा समाहितः ॥ १८ ॥ यज्ञोपवीते हस्ते वा कंठे तुंदेऽथवा नरः ॥ श्रीमत्पंचाक्षरेणैव प्रणवेन तथापि वा ॥ ॥ १९ ॥ निर्व्याजभक्त्या मेधावी रुद्राक्षं धारयेन्मुदा ॥ रुद्राक्षधारणं साक्षाच्छिवज्ञानस्य साधनम् ॥ २० ॥ रुद्राक्षं यच्छिखायां तत्तारतत्त्वमिति स्मरेत्॥कर्णयोरुभयोर्ब्रह्मन् देवं देवीं च भावयेत् ॥२१॥ यज्ञोपवीते वेदांश्च तथा हस्ते दिशः स्मरेत् ॥ कंठे सरस्वतीं देवीं पावकं चापि भावयेत् ॥ २२ ॥

मात्रे जले स्थित्वा कुर्यात्स्नानांगतर्पणम् ॥ देवान् ऋषीन् पितृगणान्स्वपितॄंश्चापि तर्पयेत् ॥ स्नानांगतर्पणं कृत्वा यक्ष्मणे जलमाहरेदिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ दशनपरिमितान्द्वात्रिंशत्संख्याकान् विंशती द्वे विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इत्येकशेषः ॥ द्वे विंशती चत्वारिंशदित्यर्थः ॥ करयुगलकृते करयुगार्थं द्वादशद्वादशैवैकैकहस्ते द्वादशद्वादशेत्यर्थः ॥ इंदोः कलाभिः षोडशसंख्यैरित्यर्थः ॥ एकमेकं नयने शिखायामेकमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

नान्यवर्णिनामिति ॥ अत्र द्विजशब्देन ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तेषां मंत्रतो धारणम् ॥ शूद्रादीनां तु मंत्रतो न धारणं किंत्वमंत्रकमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥२६॥

सर्वाश्रमाणां वर्णानां रुद्राक्षाणां च धारणम् ॥ कर्तव्यं मंत्रतः प्रोक्तं द्विजानां नान्यवर्णिनाम् ॥ २३ ॥ रुद्राक्षधारणाद्रुद्रो भवत्येव न संशयः ॥ पश्यन्नपि निषिद्धांश्च तथा शृण्वन्नपि स्मरन् ॥ २४ ॥ जिघ्रन्नपि तथा चाश्नन्प्रलपन्नपि संततम् ॥ कुर्वन्नपि सदा गच्छन्विसृजन्नपि मानवः ॥ २५ ॥ रुद्राक्षधारणादेव सर्वपापैर्न लिप्यते ॥ अनेन भुक्तं देवेन भुक्तं यत्तु तथा भवेत् ॥ २६ ॥ पीतं रुद्रेण तत्पीतं घ्रातं घ्रातं शिवेन तत् ॥ रुद्राक्षधारणे लज्जा येषामस्ति महामुने ॥ २७ ॥ तेषां नास्ति विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ रुद्राक्षधारिणं दृष्ट्वा परिवादं करोति यः ॥ २८ ॥ उत्पत्तौ तस्य सांकर्यमस्त्येवेति विनिश्चयः ॥ रुद्राक्षधारणादेव रुद्रो रुद्रत्वमाप्नुयात् ॥ २९ ॥ मुनयः सत्यसंकल्पा ब्रह्मा ब्रह्मत्वमागतः ॥ रुद्राक्षधारणाच्छ्रेष्ठं न किंचिदपि विद्यते ॥३०॥ रुद्राक्षधारिणे भक्त्या वस्त्रं धान्यं ददाति यः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ॥ ३१ ॥ रुद्राक्षधारिणे श्राद्धे भोजयेत विमोदतः ॥ पितृलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ ३२ ॥ रुद्राक्षधारिणः पादौ प्रक्षाल्याद्भिः पिबेन्नरः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥३३॥ हारं वा कटकं वापि सुवर्णं वा द्विजोत्तमः ॥ रुद्राक्षसहितं भक्त्या धारयन्रुद्रतामियात् ॥ ३४ ॥ रुद्राक्षं केवलं वापि यत्र कुत्र महामते ॥ समंत्रकं वा मंत्रेण रहितं भाववर्जितम् ॥ ३५ ॥ यो वा को वा नरो भक्त्या धारयेल्लज्जयाऽपि वा ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ ३६ ॥ अहो रुद्राक्षमाहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुर्याद्रुद्राक्षधारणम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे सदाचारवर्णने तृतीयोऽध्ययः ॥ ३ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चत्वारिंशन्महाश्लोकै रुद्राक्षोत्पत्तिपूर्वकम् ॥ रुद्राक्षाणां बहुविधं वर्णनं समुदीर्यते ॥ १ ॥ रुद्राक्षमहिमानं श्रुत्वा नारदः पृच्छति। नारद उवाच एवंभूतेति ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कपिला अनेकवर्णवंतः अतएवाग्रे रक्तो मिश्रश्चेति वक्ष्याति ॥ ९ ॥ १०. ॥ ब्राह्म उच्यते ॥ तथाच स ब्राह्मणै

नारद उवाच ॥ एवंभूतानुभावोऽयं रुद्राक्षो भवताऽनघ ॥ वर्णितो महतां पूज्यः कारणं तत्र किं वद ॥ १ ॥ नारायण उवाच ॥ एवमेव पुरा पृष्टो भगवान् गिरिशः प्रभुः ॥ षण्मुखेन च रुद्रस्तं यदुवाच शृणुष्व तत् ॥ २ ॥ ईश्वर उवाच ॥ शृणु षण्मुख तत्त्वेन कथयामि समासतः ॥ त्रिपुरो नाम दैत्यस्तु पुराऽसीत्सर्वदुर्जयः ॥ ३ ॥ हतास्तेन सुराः सर्वे ब्रह्मविष्ण्वादिदेवताः ॥ सर्वैस्तु कथिते तस्मिंस्तदाऽहं त्रिपुरं प्रति ॥ ४ ॥ अचिंतयं महाशस्त्रमघोराख्यं मनोहरम् ॥ सर्वदेवमयं दिव्यं ज्वलंतं घोररूपि यत् ॥ ५ ॥ त्रिपुरस्य वधार्थाय देवानां तारणाय च ॥ सर्वविघ्नोपशमनमघोरास्तमचिंतयम् ॥ ६ ॥ दिव्यवर्षसहस्रं तु चक्षुरुन्मीलितं मया ॥ पश्चान्ममाकुलाक्षिभ्यः पतिता जलबिन्दवः ॥ ७ ॥ तत्राश्रुबिंदुतो जाता महारुद्राक्षवृक्षकाः ॥ ममाऽऽज्ञया महासेन सर्वेषां हितकाम्यया ॥ ८ ॥ बभूवुस्ते च रुद्राक्षा अष्टत्रिंशत्प्रभेदतः ॥ सूर्यनेत्रसमुद्भूताः कपिला द्वादश स्मृताः ॥ ९ ॥ सोमनेत्रोत्थिताः श्वेतास्ते षोडशविधाः क्रमात् ॥ वह्निनेत्रोद्भवाः कृष्णा दश भेदा भवंति हि ॥ १० ॥ श्वेतवर्णश्च रुद्राक्षो जातितो ब्राह्म उच्यते ॥ क्षात्रो रक्तस्तथा मिश्रो वैश्यः कृष्णस्तु शूद्रकः ॥ ११ ॥ एकवक्त्रः शिवः साक्षाद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ द्विवक्त्रो देवदेव्यौ स्याद्द्विविधं नाशयेदघम् ॥ १२ ॥ त्रिवक्त्रस्त्वनलः साक्षात्स्त्रीहत्यां दहति क्षणात् ॥ चतुर्वक्त्रः स्वयं ब्रह्मा नरहत्यां व्यपोहति ॥ १३ ॥ पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ॥ अभक्ष्यभक्षणोद्भूतैरगम्यागमनोद्भवैः ॥ १४ ॥ मुच्यते सर्वपापैस्तु पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥ षड्वक्त्रः कार्त्तिकेयस्तु स धार्यो दक्षिणे करे ॥ १५ ॥ ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ सप्तवक्त्रो महाभागो ह्यनंगो नाम नामतः ॥ १६ ॥ तद्धारणान्मुच्यते हि स्वर्णस्तेयादिपातकैः ॥ अष्टवक्त्रो महासेनः साक्षाद्देवो विनायकः ॥ १७ ॥

धार्य इत्यर्थः। एवमुत्तरत्र ॥ ११ ॥ एकवक्त्रादिरुद्राक्षाणां तत्तद्देवतारूपत्वमाह ॥ एकवक्त्र इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ रुद्राक्षधारणे पूर्वपक्षया

अन्नकूटं तूलकूटं स्वर्णकूटं तथैव च ॥ दुष्टान्वयस्त्रियं वाऽथ संस्पृशंश्च गुरुस्त्रियम् ॥ १८ ॥ एवमादीनि पापानि हंति सर्वाणि धारणाव ॥ विघ्नास्तस्य प्रणश्यंति याति चांते परं पदम् ॥१९॥ भवंत्येते गुणाः सर्वे ह्यष्टवक्रस्य धारणात् ॥ नववक्रो भैरवस्तु धारयेद्वामबाहुके ॥ २० ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदः प्रोक्तो मम तुल्यबलो भवेत् ॥ भ्रूणहत्यासहस्राणि ब्रह्महत्याशतानि च ॥ ॥ २१ ॥ सद्यः प्रलयमायांति नववक्रस्य धारणात् ॥ दशवक्त्रस्तु देवेशः साक्षाद्देवो जनार्दनः ॥ २२ ॥ ग्रहाश्चैव पिशाचाश्च वेताला ब्रह्मराक्षसाः ॥ पन्नगाश्चोपशाम्यंति दशवक्त्रस्य धारणात् ॥ २३ ॥ वक्त्रैकादशरुद्राक्षो रुद्रैकादशकं स्मृतम् ॥ शिखायां धारयेद्यो वै तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ २४ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥ गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दतस्य यत्फलम् ॥ २५ ॥ तत्फलं लभते शीघ्रं वक्त्रैकादशधारणात् ॥ द्वादशास्यस्य रुद्राक्षस्यैव कर्णे तु धारणात् ॥२६ ॥ आदित्यास्तोषिता नित्यं द्वादशास्ये व्यवस्थिताः ॥ गोमेधे चाऽश्वमेधे च यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥ २७ ॥ शृंगिणां शस्त्रिणां चैव व्याघ्रादीनां भयं नहि ॥ नच व्याधिभयं तस्य नैव चाधिः प्रकीर्तितः ॥ २८ ॥ नच किंचिद्भयं तस्य नच व्याधिः प्रतंते ॥ न कुतश्चिद्भयं तस्य सुखी चैवेश्वरो भवेत् ॥ २९ ॥ हस्त्यश्वमृगमार्जारसर्पमूषकदर्दुरान् ॥ खरांश्च श्वशृगालांश्च हत्वा बहुविधानपि ॥ ३० ॥ मुच्यते नात्र संदेहो वक्रद्वादशधारणात् ॥ वक्त्रत्रयोदशो वत्स रुद्राक्षो यदि लभ्यते ॥ ३१ ॥ कार्तिकेयसमो ज्ञेयः सर्वकामार्थसिद्धिदः ॥ रसो रसायनं चैव तस्य सर्वं प्रसिद्ध्यति ॥ ३२ ॥ तस्यैव सर्वभोग्यानि नात्र कार्या विचारणा ॥ मातरं पितरं चैव भ्रातरं वा निहंति यः ॥ ३३ ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो धारणात्तस्य षण्मुख ॥ चतुर्दशास्यो रुद्राक्षो यदि लभ्येत पुत्रक ॥ ३४ ॥ धारयेत्सततं मूर्ध्नि तस्य पिंडः शिवस्य तु ॥ किं मुने बहुनोक्तेन वर्णनेन पुनःपुनः ॥ ३५ ॥ पूज्यते सततं देवैः प्राप्यते च परा गतिः ॥ रुद्राक्ष एकः शिरसा धार्यो भक्त्या द्विजोत्तमैः ॥ ३६ ॥

पक्षांतरमाह । रुद्राक्ष एकः शिरसीति ॥ ३६ ॥

एते च पक्षाः शिवपुराणे प्रसिद्धाः ॥ प्रयोजनाभावात्तद्वचनानि नोतदाह्रियंते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कन्धे चतुर्थोऽ
ध्यायः ॥ ४ ॥ षट्त्रिंशद्भिरथ श्लोकैर्जपमालाविधानकम् ॥ सम्यगुक्त्वा पुना रुद्राक्षाणां तु महिमोच्यते ॥ १ ॥ जपमालालक्षणमाह । लक्षणमिति ॥ रुद्राक्षे भावनी
यदेवानाह । रुद्राक्षस्येति ॥ १ ॥ पंचविंशतिमणिमालापक्षमाह । पंचविंशतिभिरिति ॥ २ ॥ विदर्भितैः ग्रथितैः ॥ ३ ॥ गोपुच्छलक्षणमाह । वक्त्रेति ॥ नागपाशकं

षड्विंशद्भिः शिरोमाला पंचाशद्धृदयेन तु ॥ कलाक्षैर्बाहुवलये अर्काक्षैर्मणिबंधनम् ॥३७॥ अष्टोत्तरशतेनापि पंचाशद्भिः षडानन ॥
अथवा सप्तविंशत्या कृत्वा रुद्राक्षमालिकाम् ॥ ३८ ॥ धारणाद्वा जपाद्वापि ह्यनंतं फलमश्नुते ॥ अष्टोत्तरशतैर्मालारुद्राक्षैर्धार्यते
यदि ॥ ३९ ॥ क्षणेक्षणेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति षण्मुख ॥ त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य शिवलोके महीयते ॥ ४० ॥ इति श्रीदेवी
भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ईश्वर उवाच ॥ लक्षणं जपमालायाः शृणु वक्ष्यामि षण्मुख ॥ रुद्रा
क्षस्य मुखं ब्रह्मा बिंदू रुद्र इतीरितः ॥ १ ॥ विष्णुः पुच्छं भवेच्चैव भोगमोक्षफलप्रदम् ॥ पंचविंशतिभिश्चाक्षैः पंचवक्त्रैः
सकंटकैः ॥ २ ॥ रक्तवर्णैः सितैर्मिश्रैः कृतरंध्रविदर्भितैः ॥ अक्षसूत्रं प्रकर्तव्यं गोपुच्छवलयाकृति ॥ ३ ॥ वक्त्रं वक्त्रेण संयो
ज्य पुच्छं पुच्छेन योजयेत् ॥ मेरुमूर्ध्वमुखं कुर्यात्तदूर्ध्वं नागपाशकम् ॥ ४ ॥ एवं संग्रथितां मालां मंत्रसिद्धिप्रदायिनीम् ॥ प्रक्षा
ल्य गंधतोयेन पंचगव्येन चोपरि ॥ ५ ॥ ततः शिवांभसाऽऽक्षाल्य ततो मंत्रगणान्न्यसेत् ॥ स्पृष्ट्वा शिवास्त्रमंत्रेण कवचेनाव
गुंठयेत् ॥ ६ ॥ मूलमंत्रं न्यसेत्पश्चात्पूर्ववत्कारयेत्तथा ॥ सद्योजातादिभिः प्रोक्ष्य यावदष्टोत्तरं शतम् ॥ ७ ॥ मूलमंत्रं समु
च्चार्य शुद्धभूमौ निधाय च ॥ तस्योपरि न्यसेत्सांबं शिवं परमकारणम् ॥ ८ ॥ प्रतिष्ठिता भवेन्माला सर्वकामफलप्रदा ॥
यस्य देवस्य यो मंत्रस्तां तेनैवाभिपूजयेत् ॥ ९ ॥ मूर्ध्नि कंठेऽथवा कर्णे न्यसेद्वा जपमालिकाम् ॥ रुद्राक्षमालया चैव जप्त
व्यं नियतात्मना ॥ १० ॥ कंठे मूर्द्ध्नि हृदि प्रांते कर्णे बाहुयुगेऽथवा ॥ रुद्राक्षधारणं नित्यं भक्त्या परमया युतः ॥ ११ ॥

ग्रंथिरूपम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ शिवांभसा शुद्धजलेन आक्षाल्येतिच्छेदः ॥ शिवास्त्रेति ॥ शिवामंत्रषडंगे योऽस्त्रमंत्रस्तेनेत्यर्थः ॥ कवचेनेति कवचमंत्रो हुमिति ॥ अव
गुंठयेदकत्र कुर्यात् ॥ ६ ॥ मूलमंत्रं जप्यमंत्रम् ॥ इदमनुष्ठानं स्वयं कुर्यात्पूर्ववदथवा कारयेद्वा गुरुहस्तेनेत्यर्थात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ भागवतोत्तमाः ॥ भगवतः शिवस्य भक्तेषूत्तमाः ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ मूलरूपिणो मूलपुरुषाः

किमत्र बहुनोक्तेन वर्णनेन पुनःपुनः ॥ रुद्राक्षधारणं नित्यं तस्मादेतत्प्रशस्यते ॥ १२ ॥ स्नाने दाने जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने ॥ प्रायश्चित्ते तथा श्राद्धे दीक्षाकाले विशेषतः ॥ १३ ॥ अरुद्राक्षधरो भूत्वा यत्किंचित्कर्म वैदिकम् ॥ कुर्वन्विप्रस्तु मोहेन नरके पतति ध्रुवम् ॥ १४ ॥ रुद्राक्षं धारयेन्मूर्ध्नि कंठे सूत्रे करेऽथवा ॥ सुवर्णमणिसंभिन्नं शुद्धं नान्यैर्धृतं शिवम् ॥ १५ ॥ नाशुचिर्धारयेदक्षं सदा भक्त्यैव धारयेत ॥ रुद्राक्षतरुसंभूतवातोद्धूततृणान्यपि ॥ १६ ॥ पुण्यलोकं गमिष्यंति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ रुद्राक्षं धारयन्पापं कुर्वन्नपि च मानवः ॥ १७ ॥ सर्वं तरति पाप्मानं जबालश्रुतिराह हि ॥ पशवो हि च रुद्राक्षधारणाद्यांति रुद्रताम् ॥ १८ ॥ किमु ये धारयंतिस्म नरा रुद्राक्षमालिकाम् ॥ रुद्राक्षः शिरसा ह्येको धार्यो रुद्रपरैः सदा ॥ ॥ १९ ॥ ध्वंसनं सर्वदुःखानां सर्वपापविमोचनम् ॥ व्याहरंति च नामानि ये शंभोः परमात्मनः ॥ २० ॥ रुद्राक्षालंकृता ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ रुद्राक्षधारणं कार्यं सर्वश्रेयोऽर्थिभिर्नृभिः ॥ २१ ॥ कर्णपाशे शिखायां च कंठे हस्ते तथोदरे ॥ महादेवश्च विष्णुश्च ब्रह्मा तेषां विभूतयः ॥ २२ ॥ देवाश्चान्ये तथा भक्त्या खलु रुद्राक्षधारिणः ॥ गोत्रर्षयश्च सर्वेषां कूटस्था मूलरूपिणः ॥ २३ ॥ तेषां वंशप्रसूताश्च मुनयः सकला अपि ॥ श्रौतधर्मपराः शुद्धाः खलु रुद्राक्षधारिणः ॥ २४ ॥ श्रद्धा न जायते साक्षाद्वेदसिद्धे विमुक्तिदे ॥ बहूनां जन्मनामंते महादेवप्रसादतः ॥ २५ ॥ रुद्राक्षधारणे वांछा स्वभावादेव जायते ॥ रुद्राक्षस्य तु माहात्म्यं जाबालैरादरेण तु ॥ २६ ॥ पठ्यते मुनिभिः सर्वैर्मया पुत्र तथैव च ॥ रुद्राक्षस्य फलं चैव त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २७ ॥ फलस्य दर्शने पुण्यं स्पर्शात्कोटिगुणं भवेत् ॥ शतकोटिगुणं पुण्यं धारणाल्लभते नरः ॥ २८ ॥ लक्षकोटिसहस्राणि लक्षकोटिशतानि च ॥ जपाच्च लभते नित्यं नात्र कार्या विचारणा ॥ २९ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ विमुक्तिदे रुद्राक्षधारणे इति शेषः ॥ २५ ॥ जाबालैर्जाबालशाखिभिः ॥ २६ ॥ २७ ॥ फलस्येति ॥ रुद्राक्षफलस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

हस्ते चोरसि कंठे च कर्णयोर्मस्तके तथा॥रुद्राक्षं धारयेद्यस्तु स रुद्रो नात्र संशयः॥३०॥अवध्यः सर्वभूतानां रुद्रवद्वि चरेद्भुवि॥
सुराणामसुराणां च वंदनीयो यथा शिवः॥३१॥रुद्राक्षधारी सततं वंदनीयस्तथा नरैः॥उच्छिष्टो वा विकर्मस्थो युक्तो वा सर्वपातकैः
॥३२॥मुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्राक्षस्य तु धारणात्॥कंठे रुद्राक्षमाबध्य श्वापि वा म्रियते यदि॥३३॥सोऽपि मुक्तिमवाप्नोति किं
पुनर्मानुषोऽपि सः ॥ जपध्यानविहीनोऽपि रुद्राक्षं यदि धारयेत् ॥३४॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ एकं वापि
हि रुद्राक्षं कृत्वा यत्नेन धारयेत् ॥३५॥ एकविंशतिमुद्धृत्य रुद्रलोके महीयते॥अतःपरं प्रवक्ष्यामि रुद्राक्षस्य पुनर्विधिम् ॥३६॥
इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥ ईश्वर उवाच ॥ महासेन कुशग्रंथिपुत्रा जीवादयः परे ॥
रुद्राक्षस्य तु नैकोऽपि कलामर्हति षोडशीम् ॥ १ ॥ पुरुषाणां यथा विष्णुर्ग्रहाणां च यथा रविः ॥ नदीनां तु यथा गंगा
मुनीनां कश्यपो यथा ॥ २ ॥ उच्चैःश्रवा यथाश्वानां देवानामीश्वरो यथा ॥ देवीनां तु यथा गौरी तद्वच्छ्रेष्ठमिदं भवेत् ॥३॥
नातः परतरं स्तोत्रं नातः परतरं व्रतम् ॥ अक्षय्येषु च दानेषु रुद्राक्षस्तु विशिष्यते ॥ ४ ॥ शिवभक्ताय शांताय दद्याद्रुद्राक्षमु
त्तमम् ॥ तस्य पुण्यफलस्यांतं नचाहं वक्तुमुत्सहे ॥ ५ ॥ धृतरुद्राक्षकंठाय यस्त्वन्नं संप्रयच्छति ॥ त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य
रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ६ ॥ यस्य भाले विभूतिर्न नांगे रुद्राक्षधारणम् ॥ न शंभोर्भवने पूजा स विप्रः श्वपचाधमः ॥ ७ ॥
खादन्मांसं पिबन्मद्यं संगच्छन्नंत्यजानपि ॥ पातकेभ्यो विमुच्येत रुद्राक्षे शिरसि स्थिते ॥ ८ ॥ सर्वयज्ञतपोदानवेदाभ्यासैश्च
यत्फलम् ॥ यत्फलं लभते सद्यो रुद्राक्षस्य तु धारणात् ॥ ९ ॥ वेदैश्चतुर्भिर्यत्पुण्यं पुराणपठनेन च ॥ यत्तीर्थसेवनेनैव सर्व
विद्यादिभिस्तथा ॥१०॥ तत्पुण्यं लभते सद्यो रुद्राक्षस्य तु धारणात् ॥ प्रयाणकाले रुद्राक्षं बंधयित्वा म्रियेद्यदि ॥ ११ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कन्धे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ चतुर्भिरधिकैः पंचाशद्भिः पद्यैरनंतरम् ॥ रुद्राक्षमहिमाऽतीव प्रोच्यते भक्तिवृद्धये ॥ १ ॥ अन्यमालानां निंदामाह । महासेनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ भक्तिवर्जितः सोऽपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥२९॥

स रुद्रत्वमवाप्नोति पुनर्जन्म न विद्यते ॥ रुद्राक्षं धारयेत्कंठे बाह्वोर्वा म्रियते यदि ॥ १२ ॥ कुलैकविंशमुत्तार्य रुद्रलोके वसेन्नरः ॥ ब्राह्मणो वापि चांडालो निर्गुणः सगुणोऽपि च ॥ १३ ॥ भस्मरुद्राक्षधारी यः स देवत्वं शिवं व्रजेत् ॥ शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि तथाऽभक्षस्य भक्षकः ॥ १४ ॥ म्लेच्छो वाप्यथ चांडालो युतो वा सर्वपातकैः ॥ रुद्राक्षधारणादेव स रुद्रो नात्र संशयः ॥ १५ ॥ शिरसा धार्यते कोटिः कर्णयोर्दशकोटयः ॥ शतकोटिर्गले बद्धो मूर्ध्नि कोटिसहस्रकम् ॥ १६ ॥ अयुतं चोपवीते तु लक्षकोटिर्भुजे स्थिते ॥ मणिबंधे तु रुद्राक्षो मोक्षसाधनकः परः ॥ १७ ॥ रुद्राक्षधारको भूत्वा यत्किंचित्कर्म वैदिकम् ॥ कुर्वन्विप्रः सदा भक्त्या महदाप्नोति तत्फलम् ॥ १८ ॥ रुद्राक्षमालिकां कंठे धारयेद्भक्तिवर्जितः ॥ पापकर्मा तु यो नित्यं स मुक्तः सर्वबंधनात् ॥ १९ ॥ रुद्राक्षार्पितचेता यो रुद्राक्षस्तु न वै धृतः ॥ असौ माहेश्वरो लोके नमस्यः स तु लिंगवत् ॥ २० ॥ अविद्यो वा सविद्यो वा रुद्राक्षस्य तु धारणात् ॥ शिवलोकं प्रपद्येत कीकटे गर्दभो यथा ॥ ॥ २१ ॥ स्कंद उवाच ॥ रुद्राक्षान्संदधे देव गर्दभः केन हेतुना ॥ कीकटे केन वा दत्तस्तद्ब्रूहि परमेश्वर ॥ २२॥ श्रीभगवानुवाच ॥ शृणु पुत्र पुरावृत्तं गर्दभो विंध्यपर्वते ॥ धत्ते रुद्राक्षभारं तु वाहितः पथिकेन तु ॥ २३ ॥ श्रांतोऽसमर्थस्तद्भारं वोढुं पतितवान्भुवि ॥ प्राणैस्त्यक्तस्त्रिनेत्रस्तु शूलपाणिर्महेश्वरः ॥ २४ ॥ मत्प्रसादान्महासेन मदंतिकमुपागतः ॥ यावद्वक्त्रास्य संख्यानं रुद्राक्षाणां सुदुर्लभम् ॥ २५ ॥ तावद्युगसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥ स्वशिष्येभ्यस्तु वक्तव्यं नाशिष्येभ्यः कदाचन ॥ २६ ॥ अभक्तेभ्योऽपि मूर्खेभ्यः कदाचिन्न प्रकाशयेत् ॥ अभक्तो वास्तु भक्तो वा नीचो नीचतरोऽपि वा ॥ २७ ॥ रुद्राक्षान्धारयेद्यस्तु मुच्यते सर्वपातकैः ॥ रुद्राक्षधारणं पुण्यं केन वा सदृशं भवेत् ॥ २८ ॥ महाव्रतमिदं प्राहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ सहस्रं धारयेद्यस्तु रुद्राक्षाणां धृतव्रतः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सुधिषणनाम्नो गुरोः मुक्तावलीनाम्नी पत्नी ॥ ४२ ॥ पश्चाद्गुरौ

तं नमंति सुराः सर्वे यथा रुद्रस्तथैव सः ॥ अभावे तु सहस्रस्य बाह्वोः षोडशषोडश ॥ ३० ॥ एकं शिखायां करयोर्द्वादश
द्वादशैव तु ॥ द्वात्रिंशत्कंठदेशे तु चत्वारिंशच्च मस्तके ॥ ३१ ॥ एकैकं कर्णयोः षट्षट् वक्षस्यष्टोत्तरं शतम् ॥ यो धार
यति रुद्राक्षान्रुद्रवत्स तु पूज्यते ॥ ३२ ॥ मुक्ताप्रवालस्फटिकरौप्यवैडूर्यकांचनैः ॥ समेतान्धारयेद्यस्तु रुद्राक्षान्स शिवो
भवेत् ॥ ३३ ॥ केवलानपि रुद्राक्षान्यद्यालस्याद्बिभर्ति यः ॥ तं न स्पृशंति पापानि तमांसीव विभावसुम् ॥ ३४ ॥ रुद्रा
क्षमालया मंत्रो जप्तोऽनंतफलप्रदः ॥ यस्यांगे नास्ति रुद्राक्ष एकोऽपि बहुपुण्यदः ॥ ३५ ॥ तस्य जन्म निरर्थं स्या
त्त्रिपुंड्ररहितं यथा ॥ रुद्राक्षं मस्तके धृत्वा शिरःस्नानं करोति यः ॥ ३६ ॥ गंगास्नानफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥
एकवक्त्रः पंचवक्त्र एकादशमुखाः परे ॥ ३७ ॥ चतुर्दशमुखाः केचिद्रुद्राक्षा लोकपूजिताः ॥ भक्त्या संपूज्यते नित्यं रुद्राक्षः
शंकरात्मकः ॥ ३८ ॥ दरिद्रं वापि पुरुषं राजानं कुरुते भुवि ॥ अत्र ते कथयिष्यामि पुराणं मतमुत्तमम् ॥३९॥ कोसलेषु
द्विजः कश्चिद्गिरिनाथ इति श्रुतः ॥ महाधनी च धर्मात्मा वेदवेदांगपारगः ॥ ४० ॥ यज्ञकृद्दीक्षितस्तस्य तनयः सुन्दराकृतिः ॥
नाम्ना गुणनिधिः ख्यातस्तरुणः कामसुन्दरः ॥ ४१ ॥ गुरोः सुधिषणस्याथ पत्नीं मुक्तावलीमथ ॥ मोहयामास रूपेण यौवनेन
मदेन च ॥ ४२ ॥ संगतस्तु तया सार्धं कंचित्कालं ततो भिया ॥ विषं ददौ च गुरवे येभे पश्चात्तु निर्भयः ॥ ४३ ॥
यदा माता पिता कर्म किंचिज्जानाति यत्क्षणे ॥ मातरं पितरं चापि मारयामास तद्विषात् ॥ ४४ ॥ नानाविलासभोगैश्च
जाते द्रव्यव्यये ततः ॥ ब्राह्मणानां गृहे चौर्यं चकार स तदा खलः ॥ ४५ ॥ सुरापानमदोन्मत्तस्तदा ज्ञातिबहिष्कृतः ॥
ग्रामान्निष्कासितः सर्वैस्तदा सोऽभूद्वनेचरः ॥ ४६ ॥ मुक्तावल्या तया सार्धं जगाम गहनं वनम् ॥ मार्गे स्थितो द्रव्यलोभा
ज्जघान ब्राह्मणान्बहून् ॥ ४७ ॥

मृते सति येभे मैथुनं कृतवान् ॥ ४३ ॥ तद्विषात्तस्माद्विषात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कंधे षष्ठोऽध्यायः॥६॥ अर्धाधिकैकचत्वारिंशत्पद्यैरथ वर्णनम् ॥ एकवक्त्रा
दिकाक्षाणां क्रियते भक्तिवृद्धये ॥ १ ॥ षड्वक्रः स्कंदः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तज्जपात्तस्य मालया जपादित्यर्थः ॥ ५ ॥ भद्राक्षधारणादिति । ल्यबलोपे

एवं बहुगते काले ममार स तदाऽधमः ॥ नेतु तं यमदूताश्च समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ४८ ॥ शिवलोकाच्छिवग
णास्तथैव च समागताः ॥ तयोः परस्परं वादो बभूव गिरिजासुत ॥ ४९ ॥ यमदूतास्तदा प्रोचुः पुण्यमस्य
किमस्ति हि ॥ ब्रुवंतु सेवकाः शंभोर्यद्येनं नेतुमिच्छथ ॥ ५० ॥ शिवदूतास्तदा प्रोचुरयं यस्मिन्स्थले मृतः ॥ दशहस्तादधो
भूमे रुद्राक्षस्तत्र चास्ति हि ॥ ५१ ॥ तत्प्रभावेन हेदूता नेष्यामः शिवसन्निधिम् ॥ ततो विमानमारुह्य दिव्यरूपधरो द्विजः
॥ ५२ ॥ गतो गुणनिधिर्दूतैः सहितः शंकरालयम् ॥ इति रुद्राक्षमाहात्म्यं कथितं तव सुव्रत ॥ ५३ ॥ एवं रुद्राक्षमहिमा
समासात्कथितो मया ॥ सर्वपापक्षयकरो महापुण्यफलप्रदः ॥५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे षष्ठोऽध्यायः
॥ ६ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ एवं नारद षड्वक्रो गिरिशेन विबोधितः ॥ रुद्राक्षमहिमानं च ज्ञात्वाऽसीत्स कृतार्थकः ॥
॥ १ ॥ इत्थंभूतानुभावोऽयं रुद्राक्षो वर्णितो मया ॥ सदाचारप्रसंगेन शृणु चान्यत्समाहितः ॥ २ ॥ यथा रुद्राक्षमहिमा
वर्णितोऽनन्तपुण्यदः ॥ लक्षणं मंत्रविन्यासं तथाऽहं वर्णयामि ते ॥ ३ ॥ लक्षं तु दर्शनात्पुण्यं कोटिस्तत्स्पर्शनाद्भवेत् ॥ तस्य
कोटिगुणं पुण्यं लभते धारणान्नरः ॥ ४ ॥ लक्षकोटिसहस्राणि लक्षकोटिशतानि च ॥ तज्जपाल्लभते पुण्यं नरो रुद्राक्षधारणात् ॥
॥ ५ ॥ रुद्राक्षाणां तु भद्राक्षधारणात्स्यान्महाफलम् ॥ धात्रीफलप्रमाणं यच्छ्रेष्ठमेतदुदाहृतम् ॥ ६ ॥ बदरीफलमात्रं तु
प्रोच्यते मध्यमं बुधैः ॥ अधमं चणमात्रं स्यात्प्रतिज्ञैषा मयोदिता ॥ ७ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चेति शिवाज्ञया ॥
वृक्षा जाताः पृथिव्यां तु तज्जातीयाः शुभाक्षकाः ॥ ८ ॥

पंचमी ॥ भद्राक्षधारणमपेक्ष्य रुद्राणां महाफलं भवतीत्यर्थः ॥ एतेन रुद्राक्षाभावे भद्राक्षधारणेऽनुमतिर्दर्शिता ॥ उत्तमादिभेदेन रुद्राक्षभेदमाह । धात्रीति ॥६॥७॥८॥

॥ ९ ॥ १० ॥ छिन्नान्खंडितान् । भिन्नान्विदीर्णान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ कृतं द्वारमिति शेषः ॥ १३ ॥ सर्वगात्रे रुद्राक्षाणां सर्वावयवेषु ॥ समानातिविलक्षण च ॥ निघर्षः सुवर्णपरीक्षापाषाणस्तत्र या हेमलेखा तत्समाना सुवर्णलेखा यत्र दृश्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अघो

श्वेतास्तु ब्राह्मणा ज्ञेयाः क्षत्रिया रक्तवर्णकाः ॥ पीता वैश्यास्तु विज्ञेयाः कृष्णाः शूद्राः प्रकीर्तिताः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणो बिभृयाच्छ्वेतान्रक्तान्राजा तु धारयेत् ॥ पीतान्वैश्यस्तु बिभृयात्कृष्णाञ्छूद्रस्तु धारयेत् ॥ १० ॥ समाः स्निग्धा दृढास्तद्वत्कंटकैः संयुताः शुभाः ॥ कृमिदष्टाञ्छिन्नभिन्नान्कंटकै रहितांस्तथा ॥ ११ ॥ व्रणयुक्तानावृतांश्च षड्रुद्राक्षांस्तु वर्जयेत् ॥ स्वयमेव कृतद्वारो रुद्राक्षः स्यादिहोत्तमः ॥ १२ ॥ यत्तु पौरुषयत्नेन कृतं तन्मध्यमं भवेत् ॥ समान्स्निग्धान्दृढान्वृत्तान्क्षौमसूत्रेण धारयेत् ॥ १३ ॥ सर्वगात्रेषु साम्येन समानाऽतिविलक्षणा ॥ निघर्षे हेमलेखाभा यत्र लेखा प्रदृश्यते ॥ १४ ॥ तदक्षमुत्तमं विद्यात्स धार्यः शिवपूजकैः ॥ शिखायामेकरुद्राक्षं त्रिंशद्वै शिरसा वहेत् ॥ ॥ १५ ॥ षट्त्रिंशच्च गले धार्या बाह्वोः षोडश षोडश ॥ मणिबंधे द्वादशाक्षान्स्कंधे पंचाशतं भवेत् ॥ १६ ॥ अष्टोत्तरशतैर्मालोपवीतं च प्रकल्पयेत् ॥ द्विसरं त्रिसरं वापि बिभृयात्कंठदेशतः ॥ १७ ॥ कुंडले मुकुटे चैव कर्णिकाहारकेषु च ॥ केयूरे कटके चैव कुक्षिवंशे तथैव च ॥ १८ ॥ सुप्ते पीते सर्वकालं रुद्राक्षं धारयेन्नरः ॥ त्रिशतं त्वधमं पंचशतं मध्यममुच्यते ॥ १९ ॥ सहस्रमुत्तमं प्रोक्तं चैवं भेदेन धारयेत् ॥ शिरसीशानमंत्रेण कर्णे तत्पुरुषेण च ॥ २० ॥ अघोरेण ललाटे तु तेनैव हृदयेऽपि च ॥ अघोरबीजमंत्रेण करे यो धारयेत्पुनः ॥ २१ ॥ पंचाशदक्षग्रथितां वामदेवेन चोदरे ॥ पंचब्रह्मभिरंगैश्चाप्येवं रुद्राक्षधारणम् ॥ २२ ॥ ग्रथितान्मूलमंत्रेण सर्वानक्षांस्तु धारयेत् ॥ एकवक्त्रस्तु रुद्राक्षः परतत्त्वप्रकाशकः ॥ २३ ॥

रबीजमंत्रेण ॥ स च । हकारसकारौकारात्मकः ॥ वामदेवेनेति ॥ ते च मंत्राः सद्योजातादयः पंच ब्रह्ममंत्राश्च त एव ॥ अङ्गैरगमंत्रैः ॥ ते च मंत्राः शिवषडंगेषु प्रसिद्धाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अष्ट मातरो ब्राह्म्याद्याः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

परतत्त्वधारणाच्च जायते तत्प्रकाशनम्॥द्विवक्त्रस्तु मुनिश्रेष्ठ अर्धनारीश्वरो भवेत्॥२४॥धारणादर्धनारीशः प्रीयते तस्य नित्यशः॥
त्रिवक्त्रस्त्वनलः साक्षात्स्त्रीहत्यां दहति क्षणात् ॥२५॥ त्रिमुखश्चैव रुद्राक्षोऽप्यग्नित्रयस्वरूपकः ॥तद्धारणाच्च हुतभुक्तस्य तुष्यति
नित्यशः ॥ २६ ॥ चतुर्मुखस्तु रुद्राक्षः पितामहस्वरूपकः ॥ तद्धारणान्महाश्रीमान्महदारोग्यमुत्तमम् ॥ २७ ॥ महती ज्ञान
संपत्तिः शुद्धये धारयेन्नरः ॥ पंचमुखस्तु रुद्राक्षः पंचब्रह्मस्वरूपकः ॥ २८ ॥ तस्य धारणमात्रेण संतुष्यति महेश्वरः ॥ षड्
वक्त्रश्चैव रुद्राक्षः कार्त्तिकेयाधिदैवतः ॥ २९ ॥ विनायकं चापि देवं प्रवदंति मनीषिणः ॥ सप्तवक्त्रस्तु रुद्राक्षः सप्तमात्राधिदै
वतः ॥ ३० ॥ सप्ताश्वदैवतश्चैव मुनिसप्तकदैवतः ॥ तद्धारणान्महाश्रीः स्यान्महदारोग्यमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ महती ज्ञानसंपत्तिः शु
चिर्वै धारयेन्नरः ॥ अष्टवक्त्रस्तु रुद्राक्षोऽप्यष्टमात्राधिदैवतः ॥ ३२ ॥ वस्वष्टकप्रीतिकरो गंगाप्रीतिकरः शुभः ॥ तद्धारणादिमे
प्रीता भवेयुः सत्यवादिनः ॥ ३३ ॥ नववक्त्रस्तु रुद्राक्षो यमदेव उदाहृतः ॥ तद्धारणाद्यमभयं न भवत्येव सर्वथा ॥ ३४ ॥ दश
वक्त्रस्तु रुद्राक्षो दशाशादैवतः स्मृतः ॥ दशाशाप्रीतिजनको धारणे नात्र संशयः ॥ ३५ ॥ एकादशमुखस्त्वक्षो रुद्रैकादश
दैवतः ॥तमिंद्रदैवतं चाहुः सदा सौख्यविवर्धनम् ॥ ३६ ॥ रुद्राक्षो द्वादशमुखो महाविष्णुस्वरूपकः ॥ द्वादशादित्यदैवश्च
बिभर्त्येव हि तत्परः ॥ ३७ ॥ त्रयोदशमुखश्चाक्षः कामदः सिद्धिदः शुभः ॥ तस्य धारणमात्रेण कामदेवः प्रसीदति ॥ ३८ ॥
चतुर्दशमुखश्चाक्षो रुद्रनेत्रसमुद्भवः ॥ सर्वव्याधिहरश्चैव सर्वारोग्यप्रदायकः ॥ ३९ ॥ मद्यं मांसं च लशुनं पलांडुं शिग्रुमेव च ॥
श्लेष्मातकं विड्वराहं भक्षणे वर्जयेत्ततः ॥ ४० ॥

रुद्राक्षधारणकर्ता मद्यादिपदार्थान्न भक्षयेदित्याह। मद्यं मांसमिति ॥ शिग्रुशब्देन शोभांजनः भाषायां शेवा इति प्रसिद्धः ॥ तथाच कोशः शोभांजने शिग्रु
तीक्ष्णं गंधकाक्षीव मोचका इति ॥ विड्वराहो ग्रामसूकर इति मिताक्षरा ॥ ४० ॥

नित्यं रुद्राक्षधारणाभावेऽपि एतेषु दिनेषु नियतं धारयेदित्याह । ग्रहणे विषुवे चैवेति ॥ ४१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ एकविंशतिपद्यैस्तु भूतशुद्धिः समुच्यते ॥ यया विना नाधिकारो जपपूजादिकर्मणि ॥ १ ॥ प्रथमतो वस्त्रपरिधानानंतरमासने उपविश्य भस्मधारणं कार्यं ततो रुद्राक्षधारणं कार्यं ततो भूतशुद्धिः कर्तव्येत्याह । भूतशुद्धिप्रकारमिति ॥ मूलाधारादिति । कुंभकप्राणायामेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ जीवब्रह्मसंयोजनानंतरं कृत्यमाह पादादिमिति ॥ सवज्रकमिति ॥ कोणचतुष्टयेऽपि त्रिषष्टचंकयुक्तमित्यर्थः ॥वज्रस्य त्रिषष्टचंकाकारत्वात् ॥ तस्य मध्ये लं बीजं ध्यायेदवनिमंडलं पृथ्वीमंडलं

ग्रहणे विषुवे चैव संक्रमे अयने तथा ॥ दर्शे च पौर्णमासे च पुण्येषु दिवसेष्वपि ॥ ४१ ॥ रुद्राक्षधारणात्सद्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ भूतशुद्धिप्रकारं च कथयामि महामुने ॥ मूलाधारात्समुत्थाय कुंडलीं परदेवताम् ॥ १ ॥ सुषुम्नामार्गमाश्रित्य ब्रह्मरंध्रगतां स्मरेत् ॥ जीवं ब्रह्मणि संयोज्य हंसमंत्रेण साधकः ॥ २ ॥ पादादिजानुपर्यंतं चतुष्कोणं सवज्रकम् ॥ लंबीजाढ्यं स्वर्णवर्णं स्मरेदवनिमंडलम् ॥ ३ ॥ जान्वाद्यानाभि चंद्रार्धनिभं पद्मद्वयांकितम् ॥ वंबीजयुक्तं श्वेताभमंभसो मंडलं स्मरेत् ॥ ४ ॥ नाभेर्हृदयपर्यन्तं त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम् ॥ रंबीजेन युतं रक्तं स्मरेत्पावकमंडलम् ॥ ५ ॥ हृदो भ्रूमध्यपर्यंतं वृत्तं षड्बिंदुलांछितम् ॥ यं बीजयुक्तं धूम्राभं नभस्वन्मंडले स्मरेत् ॥ ६ ॥ आब्रह्मरंध्रं भ्रूमध्याद् वृत्तं स्वच्छं मनोहरम् ॥ हंबीजयुक्तमाकाशमण्डलं च विचिंतयेत् ॥ ७ ॥ एवंभूतानि संचिंत्य प्रत्येकं संविलापयेत् ॥ भुवं जले जलं वह्नौ वह्निं वायौ नभस्यमुम् ॥ ८ ॥ विलाप्य खमहंकारे महत्तत्त्वेऽप्यहंकृतिम् ॥ महांतं प्रकृतौ मायामात्मनि प्रविलापयेत् ॥ ९ ॥

ध्यायेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ आनाभि नाभिपर्यंतमर्धचंद्रस्याग्रद्वये पद्मद्वयं ध्यायेदित्यर्थः ॥ वं बीजं मध्ये ॥ ४ ॥ कोणत्रयाग्रे प्रसिद्धस्वस्तिकान्वितम् ॥ ५ ॥ षड्बिंदुलांछितमिति सभभागे वृत्तस्पर्शिनः षड्बिंदवो ध्येया इत्यर्थः ॥ नभस्वन्मंडलं वायुमंडलं मध्ये यंबीजयुक्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ भुवं जले इति ॥ पृथ्वीमंडलं जलमंडले विलापयेदित्यर्थः । विलापनं नाम कार्यस्य कारणरूपतापादनम् एवं पूर्वपूर्वकार्यस्योत्तरोत्तरकारणे विलापो ब्रह्मपर्यंतं कार्यः ॥ अमुं वायुं नभसि विलापयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

भूतलयानंतरं स्वशरीरे पापपुरुषध्यानमाह चिंतयेदिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ वायुबीजं यमिति स्मरंस्तद्बीजोद्भूतवायुना पूरकप्राणायामेन दहं संपूर्यैनं पापपुरुषं शोषयेत् शुष्कं कुर्यादित्यर्थः ॥ पश्चात्स्वशरीरयुतं पापपुरुषं वाह्निबीजेन रमितिबीजोच्चारणेन तदुत्थाग्निना दहेदित्यर्थः ॥ १३ ॥ कुम्भके परिजप्तेन वह्निबीजेनेति पूर्वेणान्वयः ततो वायुबीजमुच्चार्य पापनरोद्भवं केवलं भस्म बहिः स्वशरीराद्बहिः समुत्सार्य रेचयेत् त्यजेदित्यर्थः ॥ इयं क्रिया रेचकप्राणायामेन कर्तव्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ अनंतरं स्वशरीरोद्भवं यद्भस्म तत्सुधाबीजेनामृतबीजेन वमित्युच्चारणेन तदुत्थामृतेन संप्लावयेद्यथा पिंडो भवति ॥ पश्चाद्बीजेन लमिति मंत्रेण तद्भस्म द्रवीभूतं कुर्यादित्यर्थः॥तच्च कनकांडवद्भावयेत् ॥१५॥ पुनर्विहायस आकाशस्य बीजं हमित्युच्चार्य तं पिंडं मुकुराकारं भावयेत् ॥ ततः कठिनपिंडस्य

शुद्धसंविन्मयो भूत्वा चिंतयेत्पापपूरुषम् ॥ वामकुक्षिस्थितं कृष्णमंगुष्ठपरिमाणकम् ॥ १० ॥ ब्रह्महत्याशिरोयुक्तं कनकस्तेयबाहुकम् ॥ मदिरापानहृदयगुरुतल्पकटीयुतम् ॥ ११ ॥ तत्संसर्गिपदद्वंद्वमुपपातकमस्तकम् ॥ खड्गचर्मधरं कृष्णमधोवक्त्रं सुदुःसहम् ॥ १२ ॥ वायुबीजं स्मरन्वायुं संपूर्यैनं विशोषयेत् ॥ स्वशरीरयुतं मंत्री वह्निबीजेन निर्दहेत् ॥ १३ ॥ कुंभके परिजप्तेन ततः पापनरोद्भवम् ॥ बहिर्भस्म समुत्सार्य वायुबीजेन रेचयेत् ॥ १४ ॥ सुधाबीजेन देहोत्थं भस्म संप्लावयेत्सुधीः ॥ भूबीजेन घनीकृत्य भस्म तत्कनकांडवत् ॥ १५ ॥ विशुद्धमुकुराकारं जपन्बीजं विहायसः ॥ मूर्धादिपादपर्यंतान्यंगानि रचयेत्सुधीः ॥ ॥ १६ ॥ आकाशादीनि भूतानि पुनरुत्पादयेच्चितः ॥ सोऽहं मन्त्रेण चात्मानमानयेद्धृदयांबुजे ॥ १७ ॥ कुण्डली जीवमादाय परसंगात्सुधामयम् ॥ संस्थाप्य हृदयांभोजे मूलाधारगतां स्मरेत् ॥ १८ ॥

मूर्द्धादिनखांता अवयवा मनसा रचनीया इत्यर्थः ॥ १६ ॥ पुनर्येन क्रमेण पंचभूतानां संहारो ब्रह्मणि कृतस्तेनैव क्रमेण सृष्टिमार्गेण चितो ब्रह्मणः सकाशादुत्पाद्य यथा पूर्वस्थानं तानि भूतानि स्थापयेत् ॥ ततः सोऽहमिति मंत्रेण ब्रह्मणैकीभूतं जीवं स्वहृदयांबुजे आनयेदित्यर्थः ॥१७॥ तत्र प्रकारमाह । कुण्डलीति ॥ पूर्वं यथा कुण्डलिन्या जीवो ब्रह्मणि संयोजितः सैव कुण्डली तां परसंगात्परमात्मनः संगात्सुधामयं जीवं हृदयांभोजे संस्थाप्य मूलाधारगतां स्मरेदिति जीवानयनप्रकार इत्यर्थः ॥ तत्र प्राणस्थापनं पश्चात्कर्तव्यमित्यनुक्तमपि प्राणशक्तिध्यानकथनादर्थाद्बोध्यम् ॥ तदुक्तम् ॥ भूतशुद्धिं विधायेत्थं प्राणस्थापनमाचरेदिति ॥ तत्र प्राणप्रतिष्ठामन्त्रः स्पष्ट एवास्तीति नात्र लिख्यते ॥ १८ ॥

प्राणशक्तिध्यानमाह । रक्तांभोधिस्थेति ॥ रक्तांभोधिः शोणसमुद्रस्तत्र स्थितः पोतो नौका तस्मिन्नुल्लसितं यदरुणसरोजं तस्मिन्नारूढाम् ॥ असृक्कपालं रक्तपूर्णकपालम् ॥ इक्षूद्भवं कोदंडमिक्षुधनुः ॥ मणिगुणं रत्नमयं पाशम् ॥ षड्हस्ता ध्येया ॥ १९ ॥ ध्यात्वा प्राणस्थापनमाचरेदिति शेषः ॥ सर्वाधिकृतिसिद्धये यद्विभूतिधारणं कर्तव्यमित्युक्तं तस्य विधिः सिंहावलोकनन्यायेनाऽधुना कथ्यत इतिशेषः ॥२०॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ त्र्यधिकैश्चैव चत्वारिंशत्पद्यैरथ सादरम् ॥ शिरोव्रतविधानं च यथावदभिधीयते ॥ १ ॥इदं वक्ष्यमाणम् ॥ विद्यां ब्रह्मविद्याम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सकला अपि देवताः शिरोव्रतं

रक्तांभोधिस्थपोतोल्लसदरुणसरोजाधिरूढा कराब्जैः शूलं कोदंडमिक्षूद्भवमणिगुणमप्यंकुशं पञ्चबाणान् ॥ बिभ्राणासृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवक्षोरुहाढ्या देवी बालार्कवर्णा भवतु सुखकरी प्राणशक्तिः परा नः ॥ १९ ॥ एवं ध्यात्वा प्राणशक्तिं परमात्मस्वरूपिणीम् ॥ विभूतिधारणं कार्यं सर्वाधिकृतिसिद्धये ॥ २० ॥ विभूतेर्विस्तरं वक्ष्ये धारणे च महाफलम् ॥ श्रुतिस्मृतिप्रमाणोक्तं भस्मधारणमुत्तमम् ॥ २१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः॥८॥

श्रीनारायण उवाच ॥ इदं शिरोव्रतं चीर्णं विधिवद्यैर्द्विजातिभिः ॥ तेषामेव परां विद्यां वदेदज्ञानबाधिकाम् ॥१॥ विधिवच्छ्रद्धया सार्धं न चीर्णं यैः शिरोव्रतम्॥श्रौतस्मार्तसमाचारस्तेषामनुपकारकः ॥२॥ शिरोव्रतसमाचारा देवब्रह्मादिदेवताः॥देवता अभवन्विद्वन् खलु नान्येन हेतुना ॥ ३ ॥ शिरोव्रतस्य माहात्म्यं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च देवताः सकला अपि ॥४॥ सर्वपातकयुक्तोऽपि मुच्यते सर्वपातकैः ॥ शिरोव्रतमिदं येन चरितं विधिवद् बुध ॥ ५ ॥ शिरोव्रतमिदं नाम शिरस्याथर्वणश्रुतेः ॥ यदुक्तं तद्धि नैवान्यत्तु पुण्येन लभ्यते ॥ ६ ॥ शाखाभेदेषु नामानि व्रतस्यास्य विभेदतः ॥ पठ्यंते मुनिशार्दूल शाखास्वेकव्रतं हि तत् ॥ ७ ॥ सर्वशाखासु वस्त्वेकं शिवाख्यं सत्यचिद्घनम् ॥ तथा तद्विषयं ज्ञानं तथैव च शिरोव्रतम् ॥ ८ ॥

कुर्वंतीति शेषः ॥ तदुक्तं सूतसंहितायाम् ॥ शिवेन विष्णुना चैव ब्रह्मणा वज्रिणा तथा ॥ देवताभिर्धृतं भस्म त्रिपुंडोद्धूलनात्मना ॥ उमादेव्या च लक्ष्म्या च वाचा चान्याभिरास्तिकाः ॥ सर्वस्त्रीभिर्धृतं भस्म त्रिपुंड्राद्धूलनात्मनेति ॥ बृहज्जाबालेऽपि स्पष्टमेतत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अथर्वणश्रुतेः शिरसि प्रोक्तत्वाच्छिरोव्रतमेतस्य नामेत्यर्थः ॥ ६ ॥ शाखाभेदेष्विति ॥ क्वचिच्छिरोव्रतमिति क्वचित्पाशुपतव्रतमिति क्वचिच्छिवव्रतमिति शाखाभेदेन संज्ञाभेदेऽप्येकमेव व्रतमिदं सर्वशाखास्वस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सर्वासु विद्यासु यद्यप्यधिकारी तथाऽपि धर्मवर्जित एव स ज्ञेय इति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अग्निरित्यादिभिरिति ॥ अग्निरिति भस्म ॥ जलमिति भस्म ॥ स्थलमिति भस्म ॥ वायुरिति भस्म ॥ सर्वं ह वा इदं भस्मेति षड्भिराथर्वणप्रोक्तैर्मन्त्रैर्भस्मना सर्वांगोद्धूलनं कुर्यादिदं शिरोव्रतमित्यर्थः ॥ १२ ॥ विद्योदयो ब्रह्मविद्योदयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ब्रह्मविद्यागुरुरिति ॥ ब्रह्मविद्याप्रदाता हि परमकारुणिकोऽपेक्षितस्तथा चैतादृशशिरोव्रतकर्त्रेऽपि यदि तां नोपदिशेत्तर्हि तस्य विद्या

शिरोव्रतविहीनस्तु सर्वधर्मविवर्जितः ॥ अपि सर्वासु विद्यासु सोऽधिकारी न संशयः ॥ ९ ॥ शिरोव्रतमिदं कार्यं पापकांतारदाहकम् ॥ साधनं सर्वविद्यानां यतस्तत्सम्यगाचरेत् ॥ १० ॥ श्रुतिराथर्वणी सूक्ष्मा सूक्ष्मार्थस्य प्रकाशिनी ॥ यदुवाच व्रतं प्रीत्या तन्नित्यं सम्यगाचरेत् ॥ ११ ॥ अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः षड्भिः शुद्धेन भस्मना ॥ सर्वांगोद्धूलनं कुर्याच्छिरोव्रतसमाह्वयम् ॥ १२ ॥ एतच्छिरोव्रतं कुर्यात्संध्याकालेषु सादरम् ॥ यावद्विद्योदयस्तावत्तस्य विद्या खरूतमा ॥ १३ ॥ द्वादशाब्दमथाब्दं वा तदर्धं च तदर्धकम् ॥ प्रकुर्याद् द्वादशाहं वा संकल्पेन शिरोव्रतम् ॥ १४ ॥ शिरोव्रतेन यः स्नातस्तं तु नोपदिशेत्तु यः ॥ तस्य विद्या विनष्टा स्यान्निर्घृणः स गुरुः खलु ॥ १५ ॥ ब्रह्मविद्यागुरुः साक्षान्मुनिः कारुणिकः खलु ॥ यथा सर्वेश्वरः श्रीमान्मृदुः कारुणिकः खलु ॥ १६ ॥ जन्मांतरसहस्रेषु नरा ये धर्मचारिणः ॥ तेषामेव खलु श्रद्धा जायते न कदाचन ॥ १७ ॥ प्रत्युताज्ञानबाहुल्याद् द्वेष एव विजायते ॥ अतः प्रद्वेषयुक्तस्य न भवेदात्मवेदनम् ॥ १८ ॥ ब्रह्मविद्योपदेशस्य साक्षादेवाधिकारिणः ॥ त एव नेतरे विद्वन्ये तु स्नाता शिरोव्रतैः ॥ १९ ॥ व्रतं पाशुपतं चीर्णं यैर्द्विजैरादरेण तु ॥ तेषामेवोपदेष्टव्यमिति वेदानुशासनम् ॥ २० ॥ यः पशुस्तत्पशुत्वं च व्रतेनानेन संत्यजेत् ॥ तान्हत्वा न स पापीयान्भवेद्वेदांतनिश्चयः ॥ २१ ॥

विनष्टा स्यान्न प्रचरेदेवेत्यर्थः ॥ एतेन सकृज्जाताऽपि ब्रह्मविद्या मोक्षदायिनी भवतीति श्रुतिप्राबल्याद्विनष्टायामपि को दोष इति शंका परास्ता ॥ ब्रह्मविद्याप्रचारस्याभिलषितत्वात्तस्य च नाशप्रसंग इति दोषस्य सत्त्वात् ॥ १६ ॥ न कदाचनेति ॥ अन्यथा कदाचन कदापि नेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तान्पशून्हत्वेत्यर्थः ॥ अतिशयोक्तिपरमिदं वाक्यम् ॥ २१ ॥

जाबालैरादरेण त्विति ॥ ब्राह्मणानामयमेव धर्मोऽयमेव धर्म इत्यादिवाक्यैरित्यर्थः ॥ जाबालश्रुतौ स्पष्टमेतत् ॥ गृहस्थस्य भस्मलापनमंत्रानाह । त्र्यंबकेनेति ॥ शिवेन
पंचाक्षरमंत्रेण वा ॥ तथा जाबालश्रुतिः ॥ स्मरन्नमः शिवायेति ललाटे तु त्रिपुंड्रकामिति ॥ सूतसंहितायां तु ॥ त्र्यंबकेन मंत्रेण सतारेण शिवेन वा ॥ गृहस्थश्च वनस्थश्च
धारयेच्चत्रिपुंड्रकामिति ॥ २२ ॥ सहंसेन हंस इति मंत्रसहितेन ॥ इदमपि जाबालश्रुतौ स्पष्टं सूतसंहितायां च ॥२३॥२४॥ मेधावीत्यादिनेति ॥ इदमपि बृहज्जाबाले
सूतसंहितायां च स्पष्टम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ आदिब्राह्मणभूतेन ब्रह्मणेत्यर्थः ॥ २८ ॥ देहगुंठनं दहोद्धूलनम् ॥ २९ ॥ पंचाक्षरमंत्रेणेत्येतावत्पर्यंतं गृहस्थविष

त्रिपुंड्रधारणं प्रोक्तं जाबालैरादरेण तु ॥ त्रियंबकेन मंत्रेण सतारेण शिवेन च ॥ २२ ॥ त्रिपुंड्रं धारयेन्नित्यं गृहस्थाश्रममाश्रि
तः ॥ ओंकारेण त्रिरुक्तेन सहंसेन त्रिपुंड्रकम् ॥ २३ ॥ धारयेद्भिक्षुको नित्यमिति जाबालिकी श्रुतिः ॥ त्रियंबकेन मंत्रेण प्रणवे
न शिवेन च ॥ २४ ॥ गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च धारयेच्च त्रिपुंड्रकम् ॥ मेधावीत्यादिना वाऽपि ब्रह्मचारी दिने दिने ॥ २५ ॥
भस्मना सजलेनाऽपि धारयेच्च त्रिपुंड्रकम् ॥ ब्राह्मणो विधिनोत्पन्नत्रिपुंड्रभस्मनैव तु ॥ २६ ॥ ललाटे धारयेन्नित्यं तिर्यग्भ
स्मावगुंठनम् ॥ "महादेवस्य संबंधात्तद्धर्मेऽप्यस्ति संगतिः ॥" सम्यक् त्रिपुंड्रधर्मं च ब्राह्मणो नित्यमाचरेत् ॥ २७ ॥ आदिब्रा
ह्मणभूतेन त्रिपुंड्रं भस्मना धृतम् ॥ यतोऽतएव विप्रस्तु त्रिपुंड्रं धारयेत्सदा ॥ २८ ॥ भस्मना वेदसिद्धेन त्रिपुंड्रदेहगुंठनम् ॥
रुद्रलिंगार्चनं वाऽपि मोहतोऽपि च न त्यजेत् ॥ २९ ॥ त्रियंबकेन मंत्रेण सतारेण तथैव च ॥ पञ्चाक्षरेण मंत्रेण प्रणवे
न तथैव च ॥ ३० ॥ ललाटे हृदये चैव दोर्द्वंद्वे च महामुने ॥ त्रिपुंड्रं धारयेन्नित्यं संन्यासाश्रममाश्रितः ॥ ३१ ॥ त्रियायुषेण
मंत्रेण मेधावीत्यादिनाऽथवा ॥ गौणेन भस्मना धार्यं त्रिपुंड्रं ब्रह्मचारिणा ॥ ३२ ॥ नमोंतेन शिवेनैव शूद्रः शुश्रूषणे रतः ॥
उद्धूलनं त्रिपुंड्रं च नित्यं भक्त्या समाचरेत् ॥ ३३ ॥ अन्येषामपि सर्वेषां विना मंत्रेण सुव्रत ॥ उद्धूलनं त्रिपुंड्रं च कर्तव्यं
भक्तितो मुने ॥ ३४ ॥ भूत्यैवोद्धूलनं तिर्यक् त्रिपुंड्रस्य च धारणम् ॥ वरेण्यं सर्वधर्मेभ्यस्तत्त्वान्नित्यं समाचरेत् ॥ ३५ ॥

यम् ॥ प्रणवेनेति तु संन्यासविषयम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ त्रियायुषं जमदग्नेरिति मंत्रेणेत्यर्थः ॥ गौणेन भस्मनेति । अग्निहोत्रजं भस्म मुख्यं तदतिरिक्तं गौणमित्यर्थः ॥
अतएवाग्रे वक्ष्यति गौणं नानाविधं प्रोक्तमिति ॥ तथा च ब्रह्मचारिणा स्वाग्निजन्येन भस्मना गौणेन त्रिपुंड्रादिकं धार्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तत्त्वा
त्सर्वधर्मवरेण्यत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

शिरोव्रतविधिमाह । भस्माग्निहोत्रजामिति ॥ विरजाग्निसमुद्भवमग्रे वक्ष्यमाणम् ॥ ३६ ॥ पंचब्रह्ममंत्रैः सद्योजातं प्रपद्यामीत्यादिभिः ॥ ३७ ॥ अग्निरित्यादिमंत्रितम् ॥ अग्निरिति भस्म ॥ जलमिति स्थलमिति भस्म ॥ वायुरिति भस्म ॥ व्योमेति भस्म ॥ सर्वं ह वा इदं भस्मेति षड्भिराथवर्ण प्रोक्तमंत्रैरभिमंत्रितमित्यर्थः ॥ एतैर्मंत्रैस्त्रिवारमभिमंत्रयेदित्यर्थः ॥ तैरेव सप्तभिरिति ॥ बृहज्जाबाले तेषामेव षण्मंत्राणां मध्ये वायुरिति भस्मेत्यस्याग्रे तेजो भस्मेति सप्तमो मंत्रः पठ्यते । तेन सहितैरेव सप्तभिर्मंत्रैरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ध्यात्वेति ॥ महादेवं ध्यात्वेत्यर्थः मंत्रानग्निरिति भस्मेत्यादिकान् ॥ ३९ ॥ इत्थं शुष्कभस्मनोद्धू

भस्माग्निहोत्रजं वाऽथ विरजाग्निसमुद्भवम् ॥ आदरेण समादाय शुद्धे पात्रे निधाय तत् ॥ ३६ ॥ प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च द्विराचम्य समाहितः ॥ गृहीत्वा भस्म तत्पंचब्रह्ममंत्रैः शनैःशनैः ॥ ३७ ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा अग्निरित्यादिमंत्रितम् ॥ तैरेव सप्तभिर्मंत्रैस्त्रिवारमभिमंत्रयेत् ॥ ३८ ॥ ओमापोज्योतिरित्युक्त्वा ध्यात्वा मंत्रानुदीरयेत् ॥ सितेन भस्मना पूर्वं समुद्धूल्य शरीरकम् ॥ ३९ ॥ विपापो विरजो मर्त्यो जायते नात्र संशयः ॥ ततो ध्यात्वा महाविष्णुं जगन्नाथं जलाधिपम् ॥ ४० ॥ संयोज्य भस्मना तोयमग्निरित्यादिभिः पुनः ॥ विमृज्य सांबं ध्यात्वा च समुद्धूल्योर्ध्वमस्तकम् ॥ ४१ ॥ ते च भावनया ब्राह्मभूतेन सितभस्मना ॥ ललाटवक्षःस्कंधेषु स्वाश्रमोचितमंत्रतः ॥ ४२ ॥ मध्यमानामिकांगुष्ठैरनुलोमविलोमतः ॥ त्रिपुंड्रं धारयेन्नित्यं त्रिकालेष्वपि भक्तितः ॥ ४३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ आग्नेयं गौणमज्ञानध्वंसकं ज्ञानसाधकम् ॥ गौणं नानाविधं विद्धि ब्रह्मन्ब्रह्मविदांवर ॥ १ ॥

लनं कृत्वा पश्चाज्जलमिश्रितेन कर्तव्यमित्याह ॥ ततो ध्यात्वेति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ स्वाश्रमोचितमंत्रतः ॥ ते च मंत्रास्त्रियंबकमित्यादयः पूर्वमुक्ताः ॥ ४२ ॥ अनुलोमविलोमतः सव्यापसव्येन ॥ अंगुलीद्वयेन वामभागमारभ्य दक्षणभागपर्यंतं रेखाद्वयं कृत्वांगुष्ठेन दक्षभागमारभ्य वामभागपयर्तमेकां रेखां कुर्यादित्यर्थः॥४३॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ त्रयस्त्रिंशत्पद्यवर्यैर्गौणभस्मानुवर्णनम् ॥ कीर्तयित्वा कथ्यते तद्विरजानलसंभवम् ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये गौणेन भस्मनेत्युक्तं गौणं भस्म दर्शयति । आग्नेयामिति । गौणगुणमप्याग्नेयं भस्माज्ञानध्वंसकमित्यर्थः ॥ तच्चानेकविधमित्याह । गौणं नानेति ॥ १ ॥

यथाग्निहोत्राग्निजं भस्म तद्वदेव समानमाहात्म्यविरजानलजमेकं भस्मास्तीत्यर्थः॥औपासनसमुत्पन्नं स्मार्तं विवाहाग्निजन्यं गृहस्थानां समिदग्निसमुद्भवं ब्रह्मचारिणाम् ॥२॥ दावानलजन्यमेतानि गौणभस्मानीत्यर्थः ॥ तत्र तत्तद्भस्मनामाधिकारिभेदेन विभागमाह ॥ त्रैवर्णिकानामिति ॥ ३ ॥ उभयभस्माधिकारिणस्त्रैवर्णिका इत्यर्थः । गृहस्थानां विधुरहितानामित्यर्थः । औपासनसमुत्पन्नं विवाहाग्निजं स्मार्तं भस्माप्यस्तीत्यर्थः ॥ तेन पूर्वोक्ताग्निहोत्रभस्मनोऽपि संग्रहः ॥ ४ ॥ ५ ॥ विरजानलभस्मन उत्पत्तिमाह । कालश्चित्रेति ॥ चित्रायुक्तपौर्णमासी मुख्यः कालस्तदलाभेऽन्योऽपि कालो बृहज्जाबाले उक्तः ॥ उपोष्य च चतुर्दश्यां शुक्ले कृष्णेऽथ वा व्रती ॥ परेद्युः

अग्निहोत्राग्निजं तद्वद्विरजानलजं मुने ॥ औपासनसमुत्पन्नं समिदग्निसमुद्भवम् ॥ २ ॥ पचनाग्निसमुत्पन्नं दावानलसमुद्भवम् ॥ त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम् ॥ ३ ॥ विरजानलजं चैव धार्यं भस्म महामुने ॥ औपासनसमुत्पन्नं गृहस्थानां विशेषतः ॥ ४ ॥ समिदग्निसमुत्पन्नं धार्यं वै ब्रह्मचारिणा ॥ शूद्राणां श्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवम् ॥ ॥ ५ ॥ अन्येषामपि सर्वेषां धार्यं दावानलोद्भवम् ॥ कालश्चित्रा पौर्णमासी देशः स्वीयः परिग्रहः ॥ ६ ॥ क्षेत्रारामाद्यरण्यं वा प्रशस्तः शुभलक्षणः ॥ तत्र पूर्वत्रयोदश्यां सुस्नातः सुकृताह्निकः ॥ ७ ॥ अनुज्ञाप्य स्वमाचार्यं संपूज्य प्रणिपत्य च ॥ पूजां वैशेषिकीं कृत्वा शुक्लांबरधरः स्वयम् ॥ ८ ॥ शुद्धयज्ञोपवीती च शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ दर्भासने समासीनो दर्भमुष्टिं प्रगृह्य च ॥९॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥ ध्यात्वा देवं च देवीं च तद्विज्ञापनवर्त्मना ॥ १० ॥ व्रतमेतत्करोमीति भवेत्संकल्पदीक्षितः ॥ यावच्छरीरपातं वा द्वादशाब्दमथाऽपि वा ॥ ११ ॥ तदर्धं वा तदर्धं वा मासद्वादशकं तु वा ॥ तदर्धं वा तदर्धं वा मासमेकमथापि वा ॥ १२ ॥ दिनद्वादशकं वाऽपि दिनषट्कमथापि वा ॥ तदर्धं दिनमेकं वा व्रतसंकल्पनावधि ॥ १३ ॥

प्रातरुत्थाय शुचिर्भूत्वा समाहित इति ॥ स्वीयः परिग्रहः यस्मिन्देशे स्वयं तिष्ठति स एव देश इत्यर्थः ॥ ६ ॥ पूर्वत्रयोदश्यां पौर्णमासीतः ॥ ७ ॥ वैशेषिकीं विशिष्टामित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तद्विज्ञापनवर्त्मना तयोरनुज्ञा जातेति मनसा तदनुज्ञां गृहीत्वेत्यर्थः ॥ १० ॥ तत्र व्रतकालमनेकविधमाह । यावच्छरीरपातमित्यादि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अग्निमाधाय विधिवद्विरजाहोमकारणात् ॥ हुत्वाऽऽज्येन समिद्भिश्च चरुणा च यथाविधि ॥ १४ ॥ पूताहात्पुरतो भूयस्तत्त्वानां शुद्धिमुद्दिशन् ॥ जुहुयान्मूलमंत्रेण तैरेव समिदादिभिः ॥ १५ ॥ तत्त्वान्येतानि मे देहे शुध्यंतामित्यनुस्मरन् ॥ पश्चाद्भूतादितन्मात्राः पंचकर्मेन्द्रियाणि च ॥ १६ ॥ ज्ञानकर्मविभेदेन पंच पंच विभागशः ॥ त्वगादिधातवः सप्त पञ्च प्राणादिवायवः ॥ १७ ॥ मनोबुद्धिरहंकारो गुणाः प्रकृतिपूरुषौ ॥ रागो विद्या कला चैव नियतिः काल एव च ॥ १८ ॥ माया च शुद्धविद्या च महेश्वरसदाशिवौ ॥ शक्तिश्च शिवतत्त्वं च तत्त्वानि क्रमशो विदुः ॥ १९ ॥ मंत्रैस्तुदिरजैर्हुत्वा होताऽसौ विरजो भवेत् ॥ अथ गोमयमादाय पिंडीकृत्याभिमंत्र्य च ॥ २० ॥ न्यस्याग्नौ तं च संरक्ष्य दिने तस्मिन्हविष्यभुक् ॥ प्रभाते च चतुर्दश्यां कृत्वा सर्वं पुरोदितम् ॥ २१ ॥

इत्थं संकल्पं कृत्वा पश्चात्स्वगृह्योक्तप्रकारेणाग्निस्थापनं कुर्यादित्याह । अग्निमाधाय विधिवदिति ॥ स्वगृह्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ तथा च बृहज्जाबालश्रुति स्वगृह्योक्तप्रकारेण प्रतिष्ठाप्याग्निमीजयेदिति ॥ वस्तुतस्तु तांत्रिकप्रकारस्याग्रेवक्ष्यमाणत्वात्तांत्रिकविधिरेवात्र ग्राह्य इति ॥ हुत्वाज्येनेति ॥ ततोऽग्निस्थापनानंतरमाज्येन वा चरुणा वा समिद्भिर्वा जुहुयादित्यर्थः ॥ १४ ॥ पूताहात्पुरत इति ॥ अयं च होमः पूताहात्पौर्णमासीदिनात्पूर्वमेव मम तत्त्वशुद्धिर्भवत्वित्युद्देशेन कार्य इत्यर्थः ॥ होमः केन मन्त्रेण कर्तव्यस्तदाह । जुहुयादिति ॥ मूलमन्त्रेण ॥ संख्यानुक्तौ गजांतकसहस्रकमिति नियमादष्टोत्तरसहस्रं होमः ॥१५॥ तद्धोमानंतरं कृत्यमाह । पश्चादिति ॥ पृथ्वीतत्त्वं मे शुध्यतां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं स्वाहेत्याद्यैर्मन्त्रैर्वक्ष्यमाणैकैकतत्त्वनामोच्चारसहितैर्होमः कार्य इत्यर्थः ॥ तेषां पृथिव्यादितत्त्वानां नामान्याह । भूतादीति ॥ पंचमहाभूतानि तथा पंचतन्मात्राः तथा पंच कर्मेन्द्रियाणि॥१६॥ज्ञानकर्मेति॥पंच ज्ञानेंद्रियाण्यपि ग्राह्याणीत्यर्थः ॥ १७ ॥ बुद्धिशब्देन चित्तस्यापि संग्रहः कर्तव्यः ॥ गुणाः सत्त्वादयः ॥१८॥१९॥ अथेति ॥ अभिमंत्र्य पंचाक्षरमन्त्रेण॥२०॥न्यस्याग्नावित्यत्र तूष्णीं केवलं न्यास एवोक्तः ॥ बृहज्जाबाले तु पंचानां त्वेति मन्त्रेण पिंडानां तु चतुर्दश–कुर्यादित्युक्त्वा–षडक्षरस्य मन्त्रस्यावृतस्य तथाक्षरैः ॥ स्वाहांतैर्जुहुयात्तत्र वर्णदेवाय पिंडकाः ॥ होतव्याः पंच ब्रह्माणि नमोहिरण्यबाहवे–इति सर्वाहुतीर्हुत्वेत्यनेन होम एवोक्तः ॥ इत्थं पिंडमग्नौ न्यस्य तं चाग्निं संस्कृतं तस्मिन्दिने संरक्ष्य हविष्यभुग्भूयादित्याह । न्यस्येति ॥ कृत्वा सर्वमिति चतुर्दश्यां नित्यकर्मसमाप्त्यनंतरं पूर्वोक्तरीत्या पंचाक्षरमंत्रेण होमं तस्मिन्नेवाग्नौ तद्दिनेऽपि कृत्वा निराहारः सन्कालशेषं सामापयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रातः पर्वणीति ॥ तदनंतरं पर्वाणि पूर्णिमायां प्रातर्नित्यकर्म समाप्य पुनस्तथैव पंचाक्षरमंत्रेण होमं कृत्वा होमांगं समाप्याग्निं विसर्जयेदित्यर्थः ॥ २२ ॥ तदाह ।
उपसंहृत्य रुद्राग्निमित्यनेन शैवमतोक्तोऽयं प्रकारोऽस्तीति बोधितम् तेन बृहज्जाबालोक्तप्रकारस्यैतत्प्रकारस्य च भेदेऽपि न विरोध इति ॥ इत्थं भस्म सम्पाद्य
जटावान्वा मुंडितशिखो वा ॥ एकजटो वा भूयादित्याह । ततश्चेति ॥ २३ ॥ इत्थं भूत्वा पुनः स्नात्वा वीतलज्जस्त्यक्तलज्जश्चेद्दिगंबरो भवेदन्यश्चेत्काषायवसनो

तस्मिन्दिने निराहारः कालशेषं समापयेत् ॥ प्रातः पर्वणि चाप्येवं कृत्वा होमावसानतः ॥ २२ ॥ उपसंहृत्य रुद्राग्निं गृहीत्वा
भस्म यत्नतः ॥ ततश्च जटिलो मुंडः शिखैकजट एव च ॥ ॥ २३ ॥ भूत्वा स्नात्वा पुनर्वीतलज्जश्चेत्स्याद्दिगम्बरः ॥ अन्यः काषायवसनश्चर्मचीरांबरोऽथवा ॥ २४ ॥ एकांबरो वल्कलवान्भवेद्दंडी च मेखली ॥ प्रक्षाल्य चरणौ पश्चाद्द्विराचम्याऽऽत्मनस्तनुम्
॥ २५ ॥ संकलीकृत्य तद्भस्म विरजानलसंभवम् ॥ अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्षड्भिराथर्वणैः क्रमात् ॥२६॥ विमृज्यांगानि मूर्धादि
चरणांतं च तैः स्पृशेत् ॥ ततस्तेन क्रमेणैव समुद्धूल्य च भस्मना ॥ २७ ॥ सर्वांगोद्धूलनं कुर्यात्प्रणवेन शिवेन वा ॥ ततश्च
पुंड्रं रचयेत्त्रियायुषसमाह्वयम् ॥२८॥ शिवभावं समागम्य शिवभावमथाचरेत् ॥ कुर्यात्त्रिसंध्यमप्येवमेतत्पाशुपतं व्रतम् ॥२९॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं चैव पशुत्वं विनिवर्तयेत् ॥ तत्पशुत्वं परित्यज्य कृत्वा पाशुपतं व्रतम् ॥ ३० ॥ पूजनीयो महादेवो लिंगमूर्तिः
सदाशिवः ॥ भस्मस्नानं महापुण्यं सर्वसौख्यकरं परम्॥३१॥आयुष्यं बलमारोग्यं श्रीपुष्टिवर्धनं यतः ॥ रक्षार्थं मंगलार्थं च सर्व
संपत्समृद्धये ॥ ३२ ॥ भस्मस्निग्धमनुष्याणां महामारीभयं नच ॥ शांतिकं पौष्टिकं भस्म कामदं च त्रिधा भवेत् ॥ ३३ ॥
इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भवेदित्याह । भूत्वेति ॥ २४ ॥ दंडधारी मेखलाधारी च भवेदित्याह । भवेद्दंडीति ॥२५ ॥ संकलीकृत्यैकीकृत्य षड्भिः पूर्वोक्तैर्मन्त्रैः ॥ २६ ॥ २७ ॥ त्रियायुषसमाह्वयं यस्य त्रियायुषमिति संज्ञाऽस्ति शास्त्रे तत्त्रिपुंड्रं वक्ष्यमाणप्रकारेण कुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥ एतत्पाशुपतमिति ॥ इदं पाशुपतं व्रतं भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥
॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सप्तविंशतिपद्यैस्तु श्लोलार्धेन समायुतैः ॥ त्रिविधत्वं कथ्यतेऽत्र माहात्म्यं च विशेषतः ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते शांतिकं पौष्टिकभस्मकामदं च त्रिधा भवेदिति त्रिविधं
भस्म श्रुत्वा पृच्छति । त्रिविधत्वामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ब्राह्मैर्मंत्रैः सद्योजातादिपंचब्रह्ममंत्रैः ॥ ३ ॥ षडंगेन षडक्षरमंत्रषडंगेन ॥ उभयत्रापि भूम्यस्पृष्टमंतरिक्षे एव ग्राह्यं
गोमयम् ॥ ४ ॥ प्रासादेन हौमिति मंत्रेण ॥ ५ ॥ गोमयग्रहणप्रकारमाह । प्रातरुत्थायेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ हृदयेन नम इति मंत्रेण ॥ ९ ॥ रविरस्मीति ॥ तं

नारद उवाच ॥ त्रिविधत्वं कथं चास्य भस्मनः परिकीर्तितम् ॥ एतत्कथय मे देव महत्कौतूहलं मम ॥१॥ नारायण उवाच ॥
त्रिविधत्वं प्रवक्ष्यामि देवर्षे भस्मनः शृणु ॥ महापापक्षयकरं महाकीर्तिकरं परम् ॥ २ ॥ गोमयं योनिसंबद्धं तद्धस्तेनैव
गृह्यते ॥ ब्राह्मैर्मंत्रैस्तु संदग्धं तच्छांतिकृदिहोच्यते ॥ ३ ॥ सावधानस्तु गृह्णीयान्नरो वै गोमयं तु यत् ॥ अन्तरिक्षे गृहीत्वा तत्षडंगेन
दहेदतः ॥ ४ ॥ पौत्रिकं तत्समाख्यातं कामदं च ततः शृणु ॥ प्रसादेन दहेदेतत्कामदं भस्म कीर्तितम् ॥ ५ ॥
प्रातरुत्थाय देवर्षे भस्मव्रतपरः शुचिः ॥ गवां गोष्ठेषु गत्वा तु नमस्कृत्वा तु गोकुलम् ॥ ६ ॥ गवां वर्णानुरूपाणां
गृह्णीयाद्गोमयं शुभम् ॥ ब्राह्मणस्य च गौः श्वेता रक्ता गौः क्षत्रियस्य च ॥७॥ पीतवर्णा तु वैश्यस्य कृष्णा शूद्रस्य कथ्यते॥पौर्णमास्याम्
अमावास्यामष्टम्यां वा विशुद्धधीः ॥ ८ ॥ प्रासादेन तु मंत्रेण गृहीत्वा गोमयं शुभम् ॥ हृदयेन तु मन्त्रेण पिंडीकृत्य तु
गोमयम् ॥ ९ ॥ रविरश्मिसुसन्ततं शुचौ देशे मनोहरे ॥ तुषेण वा बुसैर्वापि प्रासादेन तु निक्षिपेत् ॥ १० ॥ अरण्युद्भवमग्निं
वा श्रोत्रियागारजन्तु वा ॥ तदग्नौ विन्यसेत्तं च शिवबीजेन मन्त्रतः ॥ ११ ॥ गृह्णीयादथ तत्राग्निकुंडाद्भस्मविचक्षणः
॥ नवपात्रं समादाय प्रसादेन तु निक्षिपेत् ॥ १२ ॥ केतकी पाटली तद्वदुशीरं चंदनं तथा ॥ नानासुगंधिद्रव्याणि
काश्मीरप्रभृतीनि च ॥ १३ ॥

गोमयपिंडं रविराश्मिसुसंतप्तं रविकिरणेन शुष्कं जाततुषेण वा बुसैर्वापि वेष्टितं प्रसादमंत्रेण शुचौ देशे स्थापयेदित्यर्थः ॥ १० ॥ पश्चादग्निस्थापनं कृत्वा तं पिंडं
पूर्वोक्तरीत्या जुहुयादित्याह । अरण्युद्भवामिति ॥ अरण्युद्भवमग्निंश्रोत्रियागारजं वाग्निमानीय विधिवत्संस्कृते तदग्नौ शिवबीजेन मंत्रतः ॥ शिवमंत्रेण तं पिंडं पूर्वोक्तरीत्यां
न्यसज्जुहुयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥१४॥ईशानमंत्रतः ईशानः सर्वविद्यानामिति मंत्रतः॥१५॥१६॥१७॥१८॥ परतः संध्यायाम् ॥१९॥ न्यासस्थानं त्रिंपुड्न्यासस्थानम्॥२०॥संक्षेपेणोक्ते त्रिपुड्रविधाने
अंगुलिनियममाह। पंचांगुलैर्न्यसेन्मूर्ध्नीति ॥ त्र्यंगुलैस्तर्जन्यनामिकामध्यैः पूर्वोक्तैः ॥ शिरोमंत्रेण स्वाहामन्त्रेण ॥ अनेककल्पोक्तप्रकारा अत्र कथ्यंते इति पूर्वोक्तम
न्त्रापेक्षयाऽतिरिक्तमन्त्रकथनेऽपि न दोष इति बोध्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ हृदयेनैव नम इति मन्त्रेणैव ॥ शिखामंत्रेण वषण्मंत्रेण ॥ २३ ॥ कवचेन हुमिति मंत्रेण ॥

निक्षिपेत्तत्र पात्रे तु सद्यो मन्त्रेण शुद्धधीः ॥ जलस्नानं पुरा कृत्वा भस्मस्नानमतःपरम् ॥१४॥ जलस्नाने त्वशक्तश्च भस्मस्नानं
समाचरेत् ॥ प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च शिरश्चेशानमन्त्रतः ॥१५॥ सुमुद्धूल्य ततः पश्चादाननं तत्पुरुषेण तु॥अघोरेण तु हृदयं
नाभिं वामेन तत्परम् ॥ १६ ॥ सद्योमन्त्रेण सर्वांगं समुद्धूल्य विचक्षण ॥ पूर्ववस्त्रं परित्यज्य शुद्धवस्त्रं परिग्रहेत् ॥ १७ ॥
प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च पश्चादाचमनं चरेत् ॥ भस्मनोद्धूलनाभावे त्रिपुंड्ं तु विधीयते ॥ १८ ॥ मध्याह्नात्प्राग्जलैर्युक्तं परतो
जलवर्जितम् ॥ तर्जन्यनामिकामध्यैस्त्रिपुंड्रं च समाचरेत् ॥ १९ ॥ मूर्ध्नि चैव ललाटे च कर्णे कण्ठे तथैव च ॥ हृदये चैव
बाह्वोश्च न्यासस्थानं हि चोच्यते ॥ २० ॥ पंचांगुलैर्न्यसेन्मूर्ध्नि प्रासादेन तु मन्त्रतः ॥ त्र्यंगुलैर्विन्यसेद्भाले शिरोमंत्रेण देशिकः
॥२१॥सद्येन दक्षिणे कर्णे वामदेवेन वामतः ॥ अघोरेण तु कंठे च मध्यांगुल्या स्पृशेद्धृदम् ॥२२॥ हृदयं हृदयेनैव त्रिभिरंगुलि
भिः स्पृशेत् ॥ विन्यसेद्दक्षिणे बाहौ शिखामंत्रेण देशिकः ॥ २३ ॥ वामबाहौ न्यसेद्धीमान्कवचेन त्रियंगुलैः ॥ मध्येन
संस्पृशेन्नाभ्यामीशान इति मन्त्रतः ॥ २४ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानास्तिस्रो रेखा इति स्मृताः ॥ आद्यो ब्रह्मा ततो विष्णुस्तदूर्ध्वं
तु महेश्वरः ॥ २५ ॥ एकांगुलेन न्यस्तं यदीश्वरस्तत्र देवता ॥ शिरोमध्ये त्वयं ब्रह्मा ईश्वरस्तु ललाटके ॥ २६ ॥ कर्ण
योरश्विनौ देवौ गणेशस्तु गले तथा ॥ क्षत्रियश्च तथा वैश्यः शूद्रश्चोद्धूलनं त्यजेत् ॥ सर्वेषामंत्यजातीनां मन्त्रेण रहितं भवेत्
॥२७॥"उदीक्षितं मनुष्याणामपि मंत्रं विना भवेत्"॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥११॥

मध्येन मध्यमांगुल्येत्यर्थः ॥ इति मंत्रत इति ॥ अयमप्येकः पक्ष इत्यर्थः ॥ २४ ॥ स्थानभेदेन स्थितस्य त्रिपुंडस्य देवता आह। ब्रह्मविष्ण्वाति ॥ २५ ॥ एकांगुले
नेति ॥ एकांगुलेन यत्र भस्मलापनं मध्यमेन स्पृशेन्नाभ्यामित्यत्र तत्रेश्वरो देव इत्यर्थः ॥ २६ ॥ धूलनमुद्धलनम् ॥ त्यजेन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥ किंतु मन्त्रेण
रहितं त्रिपुण्ड्रमेव कुर्यादित्यर्थः ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अर्धाधिकैकचत्वारिंशत्पद्यैश्च साविस्तरम् ॥ कल्पांतरोक्तरीत्याऽपि भस्मधारणमुच्यते ॥१॥ गगनेऽपतदेव न भूमौ पतितामित्यर्थः ॥१॥२॥३॥ आधाने भस्मस्थाने॥४॥
भस्मधारणपात्राण्याह । तैजसमिति ॥ सुवर्णताम्रादिनिर्मितम् । चैलं वस्त्रं वा ॥ ५ ॥ क्षुमा अतसी तन्निर्मिते वस्त्रे वा ॥ ६ ॥ प्रस्थितो मार्गे गच्छन्नित्यर्थः ॥७॥८॥९॥

श्रीनारायण उवाच ॥ देवैंष शृणु तत्सर्वं भस्मोद्धूलनजं फलम् ॥ सरहस्यविधानं च सर्वकामफलप्रदम् ॥ १ ॥ कपिलायाः शकृ
त्स्वच्छं गृहीत्वा गगनेऽपतत् ॥ न क्लिन्नेनापि कठिनं न दुर्गंधं नचोषितम् ॥ २ ॥ उपर्यधः परित्यज्य गृह्णीयात्पतितं यदि ॥
पिंडीकृत्य शिवाग्न्यादौ तत्क्षिपेन्मूलमंत्रितम् ॥३॥ आदाय वाससाच्छाद्य भस्माधाने विनिक्षिपेत् ॥ सुकृते सुदृढे शुद्धे क्षालिते
प्रोक्षिते शुभे॥४॥विन्यस्य मन्त्री मन्त्रेण पात्रं भस्म विनिक्षिपेत् ॥ तैजसं दारवं चाथ मृण्मयं चैलमेव च॥५॥अन्यद्वा शोभनं
शुद्धं भस्माधारं प्रकल्पयेत् ॥ क्षौमे चैवातिशुद्धे वा घनवद्भस्म निक्षिपेत् ॥ ६ ॥ प्रस्थितो भस्म गृह्णीयात्स्वयं चानुचरोऽपि
वा ॥ नचायुक्तकरे दद्यान्नचाशुचितले क्षिपेत् ॥ ७ ॥ न संस्पृशेत्तु नीचांगैर्न क्षिपेन्नच लंघयेत् ॥ तस्माद्भसितमादाय
विनियुंजीत मंत्रितम् ॥ ८ ॥ विभूतिधारणविधिः स्मृतिप्रोक्तो मयेरितः ॥ यदीयाचरणेनैव शिवतुल्यो न संशयः ॥ ९ ॥
शैवैः संपादितं भस्म वैदिकैः शिवसन्निधौ ॥ भक्त्या परमया ग्राह्यं प्रार्थयित्वा तु पूजयेत् ॥ १० ॥ तंत्रोक्तवर्त्मना सिद्धं भस्म
तांत्रिकपूर्वकैः ॥ यत्र कुत्रापि दत्तं चेत्तद्ग्राह्यं नैव वैदिकैः ॥ ११ ॥ शूद्रैः कापालिकैर्वाथ पाखंडैरपरैस्तु तत् ॥ त्रिपुंड्रं धारये
द्भक्त्या मनसाऽपि न लंघयेत् ॥ १२ ॥ श्रुत्या विधीयते यस्मात्तत्त्यागी पतितो भवेत् ॥ त्रिपुंड्रधारणं भक्त्या तथा देहावगु
ठनम् ॥ १३ ॥ द्विजः कुर्याद्धि मंत्रेण तत्त्यागी पतितो भवेत् ॥ उद्धूलनं त्रिपुंड्रं च भक्त्या नैवाचरंति ये ॥ १४ ॥ तेषां
नास्ति विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ येन भस्मोक्तमार्गेण धृतं न मुनिपुंगव॥१५॥तस्य विद्धि मुने जन्म निष्फलं सौकरं
यथा ॥ येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रेण विना स्थितम्॥१६॥श्मशानसदृशं तत्स्यान्न प्रेक्ष्यं पुण्यकृज्जनैः ॥ धिग् भस्मरहितं भालं
धिग्ग्राममशिवालयम् ॥१७॥ धिगनीशार्चनं जन्म धिग्विद्यामशिवाश्रयम् ॥ त्रिपुंड्रं ये विनिंदंति निंदंति शिवमेव ते ॥१८॥

वैदिकैः संपादितं भस्म तांत्रिकैर्ग्राह्यं तांत्रिकैः संपादितं तु वैदिकैर्न ग्राह्यमित्याह।शैवैरिति॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥अशिवाश्रयामशिवविषयाम् ॥१८॥

कृशानुरहितोऽग्निहोत्ररहितो भूधरो ब्राह्मणः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सृष्टिस्थलमेवाऽऽह । ससर्जेति ॥ भस्मत्रिपुंड्रूलापनयोग्यं तिर्यगेव ससर्ज नोर्ध्वं नवा वर्तुलं ससर्जेत्यर्थः ॥ तेन च जगत्स्रष्टुर्मनसि सर्वैर्भस्मधारणं कर्तव्यमिति वर्तत इति भावः ॥ तिर्यग्रेखास्त्रिपुंड्राकाराः ॥ २६॥

धारयंति च ये भक्त्या धारयंति तमेव ते ॥ यथा कृशानुरहितो भूधरो न विराजते ॥ १९ ॥ अशेषसाधनेऽप्येवं भस्महीनं शिवार्चनम् ॥ उद्धूलनं त्रिपुंड्रं च श्रद्धया नाचरंति ये ॥ २० ॥ तैः पूर्वाचरितं सर्वं विपरीतं भवेदपि ॥ भस्मना वेदमंत्रेण त्रिपुंड्रस्य च धारणम् ॥ २१ ॥ विना वेदोचिताचारं स्मार्तस्यानर्थकारणम् ॥ कृतं स्यादकृतं तेन श्रुतमप्यश्रुतं भवेत् ॥ ॥२२॥ अधीतमनधीतं च त्रिपुंड्रं यो न धारयेत् ॥ वृथा वेदा वृथा यज्ञा वृथा दानं वृथा तपः ॥२३॥ वृथा व्रतोपवासेन त्रिपुंड्रं यो न धारयेत् ॥ भस्मधारणकं त्यक्त्वा मुक्तिमिच्छति यः पुमान् ॥ २४ ॥ विषपानेन नित्यत्वं कुरुते ह्यात्मनो हि सः ॥ स्रष्टा सृष्टिच्छलेनाह त्रिपुंड्रस्य च धारणम् ॥ २५ ॥ ससर्ज स ललाटं हि तिर्यगूर्ध्वं न वर्तुलम् ॥ तिर्यग्रेखाः प्रदृश्यंते ललाटे सर्वदेहिनाम् ॥ २६ ॥ तथापि मानवा मूर्खा न कुर्वंति त्रिपुंड्रकम् ॥ न तद्ध्यातं न तन्मोक्षं न तज्ज्ञानं न तत्तपः ॥ २७ ॥ विनातिर्यक् त्रिपुंड्रं च विप्रेण यदनुष्ठितम् ॥ वेदस्याध्ययने शूद्रो नाधिकारी यथा भवेत् ॥२८॥ त्रिपुंड्रेण विना विप्रो नाधिकारी शिवार्चने ॥ प्राङ्मुखश्चरणौ हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य पूर्ववत् ॥ २९ ॥ प्राणानायम्य संकल्प्य भस्मस्नानं समाचरेत् ॥ आदाय भसितं शुद्धमग्निहोत्रसमुद्भवम् ॥ ३० ॥ ईशानेन तु मंत्रेण स्वमूर्धनि विनिक्षिपेत् ॥ तत आदाय तद्भस्म मुखे च पुरुषेण तु ॥ ३१ ॥ अघोराख्येण हृदये गुह्ये वामाह्वयेन च ॥ सद्योजाताभिधानेन भस्मपादद्वये क्षिपेत् ॥३२॥ सर्वांगं प्रणवेनैव मंत्रेणोद्धूलनं ततः ॥ एतदाग्नेयकं स्नानमुदितं परमर्षिभिः ॥ ३३ ॥ सर्वकर्मसमृद्ध्यर्थं कुर्यादादाविदं बुधः ॥ ततः प्रक्षाल्य हस्तादीनुपस्पृश्य यथाविधि ॥ ३४ ॥ तियक्त्रिपुंड्रं विधिना ललाटे हृदये गले ॥ पंचभिर्ब्रह्मभिर्वापि कृतेन भसितेन च ॥ ३५ ॥

मोक्षमिति नपुंसकत्वमार्षम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इदं सर्वं बृहज्जाबाले स्पष्टम् ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ अर्धाधिकैश्च पंचत्रिंशत्पद्यैरथ सादरम् ॥ भस्मनो महिमाऽतीव प्रोच्यते विस्तरेण तु ॥ १ ॥ भस्मनो नानाफलप्रदत्वमाह ॥ महापातकेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

धृतमेतत्त्रिपुंड्रंस्यात्सर्वकर्मसु पावनम् ॥ शूद्रैरंत्यजहस्तस्थं न धार्यं भस्म च क्वचित्॥३६॥भस्मना साग्निहोत्रेण लिप्तः कर्म समाचरेत् ॥ अन्यथा सर्वकर्माणि न फलंति कदाचन ॥ ३७ ॥ सत्यं शौचं जपो होमस्तीर्थदेवादिपूजनम् ॥ तस्य व्यर्थमिदं सर्वं यस्त्रिपुंड्रं न धारयेत् ॥ ३८ ॥ त्रिपुंड्रधृग्विप्रवरो यो रुद्राक्षधरः शुचिः ॥ स हंति रोगदुरितव्याधिदुर्भिक्षतस्करान् ॥ ३९ ॥ समाप्नोति परं ब्रह्म यतो नावर्तते पुनः ॥ स पंक्तिपावनः श्राद्धे पूज्यो विप्रैः सुरैरपि ॥ ४० ॥ श्राद्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने ॥ धृतत्रिपुंड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ॥ ४१ ॥ भस्मधारणमाहात्म्यं भूयोऽपि कथयामि ते ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ महापातकसंघाश्च पातकान्यपराण्यपि ॥ नश्यंति मुनिशार्दूल सत्यं सत्यं नचान्यथा ॥ १ ॥ एकं भस्म धृतं येन तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ यतीनां ज्ञानदं प्रोक्तं वनस्थानां विरक्तिदम् ॥ २ ॥ गृहस्थानां मुने तद्वद्धर्मवृद्धिकरं तथा ॥ ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां स्वाध्यायप्रदमेव च ॥ ३ ॥ शूद्राणां पुण्यदं नित्यमन्येषां पापनाशनम् ॥ भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुंड्रकम् ॥ ४ ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुंड्रकम् ॥ ५ ॥ यज्ञत्वेनैव सर्वेषां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुंड्रकम् ॥ ६ ॥ सर्वधर्मतया तेषां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुंड्रकम् ॥ ७ ॥ माहेश्वराणां लिंगार्थं विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुंड्रकम् ॥ ८ ॥ विज्ञानार्थं च सर्वेषां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ शिवेन विष्णुना चैव ब्रह्मणा वज्रिणा तथा ॥ ९ ॥ हिरण्यगर्भेण तदवतारैर्वरुणादिभिः ॥ देवताभिर्धृतं भस्म त्रिपुंड्रोद्धूलनात्मकम् ॥ १० ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ शिवलिंगमणिरिति ॥ यथा परस्त्रीवश्यकर्मणि कण्ठेऽनर्घ्यमणिरेकं साधनं द्वितीयं साधनं सख्यं तृतीयं साधनं वाजीकरणात्मकमौषधं वशीकरणगुटिका वा तथा पुंसां मुक्तिरूपस्त्रीवश्यकर्मणि शिवलिंगमेवानर्घ्यो मणिः ॥ पंचाक्षरमंत्र एव सख्यम् ॥ विभूतिरवौषधमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

उमादेव्या च लक्ष्म्या च वाचा चान्याभिरास्तिकैः ॥ सर्वस्त्रीभिर्धृतं भस्म त्रिपुंड्रोद्धूलनात्मना ॥ ११ ॥ यक्षराक्षसगंधर्वसिद्धविद्याधरादिभिः ॥ मुनिभिश्च धृतं भस्म त्रिपुंड्रोद्धूलनात्मना ॥ १२ ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरपि च संकरैः ॥ अपभ्रंशैर्धृतं भस्म त्रिपुंड्रोद्धूलनात्मना ॥ १३ ॥ उद्धूलनं त्रिपुंड्रं च यैः समाचरितं मुदा ॥ त एव शिष्टा विद्वांसो नेतरे मुनिपुंगव ॥ १४ ॥ शिवलिंगं मणिः सख्यं मंत्रः पंचाक्षरस्तथा ॥ विभूतिरौषधं पुंसां मुक्तिस्त्रीवश्यकर्मणि ॥ १५ ॥ भुनक्ति यत्र भस्मांगो मूर्खो वा पंडितोऽपि वा ॥ तत्र भुंक्ते महादेवः सपत्नीको वृषध्वजः ॥ १६ ॥ भस्मसंछन्नसर्वांगमनुगच्छति यः पुमान् ॥ सर्वपातकयुक्तोऽपि पूजितो मानवोऽचिरात् ॥ १७ ॥ भस्मसंछन्नसर्वांगं यः स्तौति श्रद्धया सह ॥ सर्वपातकयुक्तोऽपि पूज्यते मानवोऽचिरात् ॥ १८ ॥ त्रिपुंड्रधारिणे भिक्षाप्रदानेन हि केवलम् ॥ तेनाऽधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ॥ १९ ॥ येन विप्रेण शिरसि त्रिपुंड्रं भस्मना कृतम् ॥ कीकटेष्वपि देशेषु यत्र भूतिविभूषणः ॥ २० ॥ मानवस्तु वसेन्नित्यं काशीक्षेत्रसमं हि तत् ॥ दुःशीलः शीलयुक्तो वा योगयुक्तोऽप्यलक्षणः ॥ २१ ॥ भूतिशासनयुक्तो वा स पूज्यो मम पुत्रवत् ॥ छद्मनापि चरेद्यो हि भूतिशासनमैश्वरम् ॥ २२ ॥ सोऽपि यां गतिमाप्नोति न तां यज्ञशतैरपि ॥ संपर्काल्लीलया वापि भयाद्वा धारयेत्तु यः ॥२३॥ विधियुक्तो विभूतिं तु स च पूज्यो यथा ह्यहम् ॥ शिवस्य विष्णोर्देवानां ब्रह्मणस्तृप्तिकारणम् ॥ २४ ॥ पार्वत्याश्च महालक्ष्म्या भारत्यास्तृप्तिकारणम् ॥ न दानेन न यज्ञेन न तपोभिः सुदुर्लभैः ॥ २५ ॥ न तीर्थयात्रया पुण्यं त्रिपुंड्रेण च लभ्यते ॥ दानं यज्ञाश्च धर्माश्च तीर्थयात्राश्च नारद ॥ २६ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मम पुत्रो ब्रह्मा तद्वदिति नारायणवाक्यमेतत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पंच शिवमंत्राः साद्योजातादयः ॥३५॥इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

ध्यानं तपस्त्रिपुंड्रस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥ यथा राजा स्वचिह्नांकं स्वजनं मन्यते सदा ॥ २७ ॥ तथा शिवस्त्रिपुंड्रांकं स्वकीयमिव मन्यते ॥ द्विजातिर्वाऽन्यजातिर्वा शुद्धचित्तेन भस्मना ॥ २८ ॥ धारयेद्यस्त्रिपुड्रांकं रुद्रस्तेन वशीकृतः ॥ त्यक्तसर्वाश्रमाचारो लुप्तसर्वक्रियोऽपि सः ॥ २९ ॥ सकृत्तिर्यक्त्रिपुंड्रांकं धारयेत्सोऽपि मुच्यते ॥ नास्य ज्ञानं परीक्षेत न कुलं न व्रतं तथा ॥ ३० ॥ त्रिपुंड्रांकितभालेन पूज्य एव हि नारद ॥ शिवमन्त्रात्परो मन्त्रो नास्ति तुल्यं शिवात्परम् ॥ ॥ ३१ ॥ शिवार्चनात्परं पुण्यं नहि तीर्थं च भस्मना ॥ रुद्राग्नेर्यत्परं तीर्थं तद्भस्म परिकीर्तितम् ॥ ३२ ॥ ध्वंसनं सर्वदुःखानां सर्वपापविशोधनम् ॥ अंत्यजो वाऽधमो वापि मूर्खो वा पंडितोऽपि वा ॥ ३३ ॥ यस्मिन्देशे वसेन्नित्यं भूतिशासनसंयुतः ॥ तस्मिन्सदाशिवः सोमः सर्वभूतगणैर्वृतः ॥ सर्वतीर्थैश्च संयुक्तः सान्निध्यं कुरुते सदा ॥ ३४ ॥ एतानि पञ्च शिवमन्त्रपवित्रितानि भस्मानि कामदहनांगविभूषितानि ॥ त्रैपुंड्रकाणि रचितानि ललाटपट्टे लुंपंति दैवलिखितानि दुरक्षराणि ॥ ३५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ नारायण उवाच ॥ भस्मदिग्धशरीराय यो ददाति धनं मुदा ॥ तस्य सर्वाणि पापानि विनश्यंति न संशयः ॥ १ ॥ श्रुतयः स्मृतयः सर्वाः पुराणान्यखिलान्यपि ॥ वदंति भूतिमाहात्म्यं तत्तस्माद्धारयेद्द्विजः ॥ २ ॥ सितेन भस्मना कुर्यात्त्रिसंध्यं यस्त्रिपुंड्रकम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते॥३॥ योगी सर्वांगकं स्नानमापादतलमस्तकम् ॥ त्रिसंध्यमाचरेन्नित्यमाशु योगमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ भस्मस्नानेन पुरुषः कुलस्योद्धारको भवेत् ॥भस्मस्नानं जलस्नानादसंख्येयगुणान्वितम्॥५॥ सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम्॥ तत्फलं लभते सर्वं भस्मस्नानान्न संशयः ॥ ६ ॥ महापातयुक्तो वा युक्तो वाप्युपपातकः ॥ भस्मस्नानेन तत्सर्वं दहत्यग्निरिवेंधनम् ॥ ७ ॥

सप्ताधिकैश्च पंचाशत्पद्यैरथ सविस्तरम् ॥ विभूतिधारणस्यैव माहात्म्यमनुवर्ण्यते ॥ १ ॥ भस्मदिग्धेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आर्द्रस्नानादिति ॥ आर्द्रजलस्नानाद्भस्मस्नानं वरं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ यतो भस्मस्नानादार्द्रस्य
प्रकृतिरूपबंधनस्य वधो नाशो भवाति तत इत्यर्थः तदेवाह । आर्द्रं त्विति ॥ अशुष्कधान्यवदशुष्ककर्मयुक्तत्वात्प्रकृतेरार्द्रत्वम् ॥ तां च प्रकृतिबंधनं विदुरित्यन्वयः ॥

भस्मस्नानात्परं स्नानं पवित्रं नैव विद्यते ॥ एवमुक्तं शिवेनादौ तदा स्नातः स्वयं शिवः ॥८॥ तदा प्रभृति ब्रह्माद्या मुनयश्च शिवा
र्थिनः॥ सर्वकर्मसु यत्नेन भस्मस्नानं प्रचक्रिरे॥९॥तस्मादेतच्छिरस्नानमाग्नेयं यः समाचरेत्॥अनेनैव शरीरेण स हि रुद्रो न संश
यः ॥ १० ॥ ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा परितृप्ता भवंति ते ॥ देवासुरमुनींद्रैश्च पूज्या नित्यं न संशयः ॥ ११ ॥ भस्मसंच्छन्नसर्वांगं
दृष्ट्वोत्तिष्ठति यः पुमान् ॥ तं दृष्ट्वा देवराजोऽपि दंडवत्प्रणमिष्यति ॥ १२ ॥ अभक्ष्यभक्षणं येषां भस्मधारणपूर्वकम् ॥ तेषां
तद्भक्ष्यमेव स्यान्मुने नात्र विचारणा ॥ १३ ॥ यः स्नाति भस्मना नित्यं जले स्नात्वा ततः परम् ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो
वा वानप्रस्थोऽथवादरात् ॥ १४ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ आग्नेयं भस्मना स्नानं यतीनां च विशिष्यते
॥ १५ ॥ आर्द्रस्नानाद्वरं भस्मस्नानमार्द्रवधो ध्रुवः ॥ आर्द्रं तु प्रकृतिं विद्यात्प्रकृतिं बंधनं विदुः ॥ १६ ॥ प्रकृतेस्तु प्रहाणाय
भस्मना स्नानमिष्यते ॥ भस्मना सदृशं ब्रह्मन्नास्ति लोकत्रयेष्वपि ॥ १७ ॥ रक्षार्थं मंगलार्थं च पवित्रार्थं पुरा सुरैः ॥ भस्म
दृष्ट्वा मुने पूर्वं दत्तं देव्यै प्रियेण तु ॥ १८ ॥ तस्मादेतच्छिरःस्नानमाग्नेयं यः समाचरेत् ॥ भवपाशैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके
महीयते ॥ १९ ॥ ज्वररक्षःपिशाचाश्च पूतनाकुष्ठगुल्मकाः ॥ भगंदराणि सर्वाणि चाऽशीतिर्वातरोगकाः ॥ २० ॥ चतुःषष्टिः
पित्तरोगाः श्लेष्माः सप्तत्रिपंचकाः ॥ व्याघ्रचौरभयं चैवाप्यन्ये दुष्टग्रहा अपि ॥ २१ ॥ भस्मस्नानेन नश्यंति सिंहेनेव यथा
गजाः ॥ शुद्धशीतजलेनैव भस्मना च त्रिपुंड्रकम् ॥ २२॥ यो धारयेत्परं ब्रह्म स प्राप्नोति न संशयः ॥ "भस्मना च त्रिपुण्ड्रं च
यः कोपि धारयेत परम् ॥ स ब्रह्मलोकमाप्नोति मुक्तपापो न संशयः ॥" यथा विधिललाटे वै वह्निवीर्यप्रधारणात् ॥ २३ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ पुरा सुरैः स्वीकृतमिति शेषः ॥ प्रियेण शिवेन देव्यै दत्तमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

यामीं लिपिम् ॥२४ ॥ वक्षसा धारणादिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वनस्पतिगतसोमे
इति । चन्द्रे वनस्पतिगते सतीत्यर्थः । स चामावास्यायां गच्छतीति प्रसिद्धं बृहदारण्यके–तस्य रात्रय एव पंचदशकला ध्रुवैवास्य षोडशीकला सरात्रिभिरेव चापूर्यतेऽपि

नाशयेल्लिखितां यामीं ललाटस्थां लिपिं ध्रुवम् ॥ कंठोपरिकृतं पापं नाशयेत्तत्प्रधारणात् ॥ २४ ॥ कंठे च धारणात्कंठभोगादि
कृतपातकम् ॥ बाह्वोर्बाहुकृतं पापं वक्षसा मनसा कृतम् ॥ २५ ॥ नाभ्यां शिश्नकृतं पापं गुदे गुदकृतं हरेत ॥ पार्श्वयोर्धारणा
द्ब्रह्मन्परस्त्र्यालिंगनादिकम् ॥ २६ ॥ तद्भस्मधारणं शस्तं सर्वत्रैव त्रिलिंगकम् ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्र्यग्नीनां च धारणम्॥२७॥
गुणलोकत्रयाणां च धारणं तेन वै कृतम् ॥ भस्मच्छन्नो द्विजो विद्वान्महापातकसंभवैः ॥ २८ ॥ दोषैर्वियुज्यते सद्यो मुच्यते
च न संशयः ॥ भस्मनिष्ठस्य दह्यंते दोषा भस्माग्निसंगमात् ॥ २९ ॥ भस्मस्नानविशुद्धात्मा आत्मनिष्ठ इति स्मृतः ॥ भस्मना
दिग्धसर्वांगो भस्मदीप्तत्रिपुंड्रकः ॥३०॥ भस्मशायी च पुरुषो भस्मनिष्ठ इतिस्मृतः ॥ भूतप्रेतपिशाचाद्या रोगाश्चातीव दुःसहाः
॥ ३१ ॥ भस्मनिष्ठस्य सान्निध्याद्विद्रवंति न संशयः ॥ भासनाद्भसितं प्रोक्तं भस्मकल्मषभक्षणात् ॥ ३२ ॥ भूतिर्भूतिकरी पुंसां
रक्षा रक्षाकरी पुरा ॥ त्रिपुंड्रधारणं दृष्ट्वा भूतप्रेतपुरःसराः ॥ ३३ ॥ भीताः प्रकंपिताः शीघ्रं नश्यंत्येव न संशयः ॥ स्मरणादेव
रुद्रस्य यथा पापं प्रणश्यति ॥ ३४ ॥ अप्यकार्यसहस्राणि कृत्वा यः स्नाति भस्मना ॥ तत्सर्वं दहते भस्म यथाऽग्निस्तेजसा
वनम् ॥ ३५ ॥ कृत्वापि चातुलं पापं मृत्युकालेऽपि यो द्विजः ॥ भस्मस्नायी भवेत्कश्चित्क्षिप्रं पापैः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥ भस्म
स्नानाद्धि शुद्धात्मा जितक्रोधो जितेंद्रियः ॥ मत्समीपं समागम्य न स भूयोऽभिवर्तते ॥ ३७॥ वनस्पतिगते सोमे भस्मोद्धूलि
तविग्रहः ॥ अर्चितं शंकरं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३८ ॥ आयुष्कामोऽथवा विद्वान्भूतिकामोऽथवा नरः ॥ नित्यं वै धार
येद्भस्म मोक्षकामी च वै द्विजः ॥ ३९ ॥

च क्षीयते सोमावास्यारात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायत इत्यादिना ॥ तथा च सोमवारस्यामावास्यायामित्यर्थः ॥ ३८॥३९॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

त्रिपुंड्रं परमं पुण्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥ ये घोरा राक्षसाः प्रेता ये चान्ये क्षुद्रजंतवः ॥ ४० ॥ त्रिपुंड्रधारणं दृष्ट्वा पलायंते
न संशयः ॥ कृत्वा शौचादिकं कर्म स्नात्वा तु विमले जले ॥ ४१ ॥ भस्मनोद्धूलनं कार्यमापादतलमस्तकम् ॥ केवलं वारुणं
स्नानं देहे बाह्यमलापहम् ॥ ४२ ॥ विभूतिस्नानमनघं बाह्यांतरमलापहम् ॥ त्यक्त्वाऽपि वारुणं स्नानं तत्परः स्यान्न संशयः ॥
॥ ४३ ॥ कृतमप्यकृतं सत्यं भस्मस्नानं विना मुने ॥ भस्मस्नानं श्रुतिप्रोक्तमाग्नेयं स्नानमुच्यते॥४४॥ अंतर्बहिश्च संशुद्धं शिवपूजा
फलं लभेत् ॥ यद्बाह्यमलमात्रस्य नाशकं स्नानमस्ति तत् ॥ ४५ ॥ तन्नाशयति तीव्रेण प्राणिबाह्यांतरं मलम् ॥ कृत्वाऽपि
कोटिशो नित्यं वारुणं स्नानमादरात् ॥ ४६ ॥ न भवत्येव पूतात्मा भस्मस्नानं विना मुने ॥ यद्भस्मस्नानमाहात्म्यं तद्वेदो वेद
तत्त्वतः ॥ ४७ ॥ यद्वा वेद महादेवः सर्वदेवशिखामणिः ॥ भस्मस्नानमकृत्वैव यः कुर्यात्कर्म वैदिकम् ॥ ४८ ॥ स तत्कर्म
कलार्धार्धमपि नाप्नोति वस्तुतः ॥ यः करिष्यति यत्नेन भस्मस्नानं यथाविधि ॥ ४९ ॥ स एवैकः सर्वकर्मस्वधिकारी श्रुतिश्रुतः
॥ पावनं पावनानां च भस्मस्नानं श्रुतिश्रुतम्॥५०॥ न करिष्यति यो मोहात्स महापातकी भवेत् ॥ अनंतैर्वारुणैः स्नानैर्यत्पुण्यं
प्राप्यते द्विजैः ॥ ५१ ॥ ततोऽनंतगुणं पुण्यं भस्मस्नानादवाप्यते ॥ कालत्रयेऽपि कर्तव्यं भस्मस्नानं प्रयत्नतः ॥ ५२ ॥ भस्म
स्नानं स्मृतं श्रौतं तत्त्यागी पतितो भवेत् ॥ मूत्राद्युत्सर्जनांते तु भस्मस्नानं प्रयत्नतः ॥५३॥ कर्तव्यमन्यथा पूता न भविष्यंति
मानवाः ॥ विधिवत्कृतशौचोऽपि भस्मस्नानं विना द्विजः ॥ ५४ ॥ न भविष्यति पूतात्मा नाधिकार्यपि कर्मणि ॥ अपानवायु
निर्याते जृंभणे स्कंदने क्षुते ॥५५॥ श्लेष्मोद्गारेऽपि कर्तव्यं भस्मस्नानं प्रयत्नतः ॥ श्रीभस्मस्नानमाहात्म्यस्यैकदेशोऽत्र वर्णितः
॥ ५६ ॥ पुनश्च संप्रवक्ष्यामि भस्मस्नानोत्थितं फलम् ॥ सावधानेन मनसा श्रोतव्यं मुनिपुंगव ॥ ५७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते
महापुराणे एकादशस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अष्टादशोऽधिकैः श्लोकैः शतसंख्यैरतः परम् ॥ अर्धाधिकैस्त्रिपुंड्रोर्ध्वपुंड्रयोर्महिमोच्यते ॥ १ ॥ आग्निरित्यादिभिरिति । ते च मंत्राः पूर्वमुक्ताः ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीनारायण उवाच ॥ अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैर्भस्म संशोध्य सादरम् ॥ धारणीयं ललाटादौ त्रिपुंड्रं केवलं द्विजः ॥ १ ॥ ब्रह्मक्षत्रियवैश्याश्च एते सर्वे द्विजाः स्मृताः ॥ तस्माद्द्विजैः प्रयत्नेन त्रिपुंड्रं धार्यमन्वहम् ॥ २ ॥ यस्यापनयनं ब्रह्मन् स एव द्विज उच्यते ॥ तस्माच्छ्रौतं द्विजैः कार्यं त्रिपुंड्रस्य च धारणम् ॥ ३ ॥ विभूतिधारणं त्यक्त्वा यः सत्कर्म समाचरेत् ॥ तत्कृतं चाऽकृतप्रायं भवत्येव न संशयः ॥ ४ ॥ न गायत्र्युपदेशोऽपि भस्मनो धारणं विना ॥ ततो धृत्वैव भस्मांगे गायत्रीजपमाचरेत् ॥ ५ ॥ गायत्रीं मूलमेवाहुर्ब्राह्मण्ये मुनिपुंगव ॥ सा भस्मधारणाभावे न केनाप्युपदिश्यते ॥ ६ ॥ न तावदधिकारोऽस्ति गायत्रीग्रहणे मुने ॥ यावन्न भस्म भालादौ धृतमग्निसमुद्भवम् ॥ ७ ॥ भस्महीनललाटत्वं न ब्राह्मण्यानुमापकम् ॥ एवमेव मया ब्रह्मन्हेतुरुक्तः सुपुण्यदः ॥ ८ ॥ मंत्रपूतं सितं भस्म ललाटे परिवर्तते ॥ स एव ब्राह्मणो विद्वान्सत्यं सत्यं मयोच्यते ॥ ९ ॥ यस्यास्ति सहजा प्रीतिर्मणिवद्भस्मसंग्रहे ॥ स एव ब्राह्मणो ब्रह्मन्सत्यं सत्यं मयोच्यते ॥ १० ॥ न यस्य सहजा प्रीतिर्मणिवद्भस्मसंग्रहे ॥ स चांडाल इति ज्ञेयो जन्मजन्मांतरे ध्रुवम् ॥ ११ ॥ न यस्य सहजा प्रीतिस्त्रिपुंड्रोद्धूलनादिषु ॥ स चांडाल इति ज्ञेयः सत्यं सत्यं मयोच्यते ॥ १२ ॥ ये भस्मधारणं त्यक्त्वा भुंजंते च फलादिकम् ॥ ते सर्वे नरकं घोरं प्राप्नुवंति न संशयः ॥ १३ ॥ "विभूतिधारणं त्यक्त्वा यः शिवं पूजयिष्यति ॥ स दुर्भगः शिवद्वेष्टा स द्वेषो नरकप्रदः ॥ सर्वकर्मबहिर्भूतो भस्मधारणवर्जितः ॥" विभूतिधारणं त्यक्त्वा कुर्वन् हेमतुलामपि ॥ न तत्फलमवाप्नोति पतितो हि भवेद्धि सः ॥ १४ ॥ यथोपवीतरहितैः संध्या न क्रियते द्विजैः ॥ तथा संध्या न कर्तव्या विभूतिरहितैरपि ॥ १५ ॥ गतोपवीतैः संध्यायां कार्यः प्रतिनिधिः क्वचित् ॥ जपादिकं तु सावित्र्यास्तथैवोपोषणादिकम् ॥ १६ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥१७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अत्रेतिहासमाह । अत्र ते कथयामीति ॥ २६ ॥ २७ ॥ कव्यवाडादय इति ॥ ते च कव्यवाड

विभूतिधारणे त्वन्यो नास्ति प्रतिनिधिः क्वचित् ॥ विभूतिधारणं त्यक्त्वा यदि संध्यां करोति यः ॥ १७ ॥ प्रत्यवैत्येव ये
नासौ नाधिकारी तदा द्विजः ॥ यथा श्रुत्वांत्यजो वेदान्प्रत्यवैति तथा द्विजः ॥ १८ ॥ प्रत्यवैति न सन्देहः संध्या
कृद्भस्मवर्जितः ॥ संपादनीयं यत्नेन श्रौतं भस्म सदा द्विजैः ॥ १९ ॥ स्मार्तं वा तदभावे तु लौकिकं वा समाहितैः ॥
यादृशं तादृशं वाऽस्तु पवित्रं भस्म संततम् ॥ २० ॥ धारणीयं प्रयत्नेन द्विजैः संध्यादिकर्मसु ॥ न संविशंति पापानि भस्म
निष्ठे ततः सदा ॥ २१ ॥ कर्तव्यमपि यत्नेन ब्राह्मणैर्भस्मधारणम् ॥ मध्यांगुलित्रयेणैव स्वदक्षिणकरस्य तु ॥ २२ ॥
षडंगुलायतं मानमपि चाधिकमानकम् ॥ नेत्रयुग्मप्रमाणेन भाले दीप्तं त्रिपुंड्रकम् ॥ ॥ २३ ॥ कदाचिद्भस्मना कुर्यात्स रुद्रो
नात्र संशयः ॥ अकारोऽनामिका प्रोक्ता उकारो मध्यमांगुलिः ॥ २४ ॥ मकारस्तर्जनी तस्मात्त्रिपुंड्रं त्रिगुणात्मकम् ॥ त्रिपुंड्रमध्य
मातर्जन्यनामाभिरनुलोमतः ॥ २५ ॥ अत्र ते कथयाम्येनमितिहासं पुरातनम् ॥ कदाचिदथ दुर्वासाः पितृलोकं गतोऽभवत् ॥
॥ २६ ॥ भस्मसंदिग्धसर्वांगो रुद्राक्षाभरणान्वितः ॥ शिवशंकरसर्वात्मञ्छ्रीमातर्जगदंबिके ॥ २७ ॥ नामानीति गृणन्नुच्चैस्ता
पसानां शिखामणिः॥कव्यवाडादयस्ते तु प्रत्युत्थानाभिवादनैः॥२८॥आसनाद्युपचारैश्च संमानं बहु चक्रिरे॥नानाकथाभिरन्योन्य
संभाषां चक्रिरे तदा॥२९॥तस्मिंस्तु समये कुंभीपाकस्थानां तु पापिनाम्॥घोरः समभवच्छब्दो हा हताः स्मेति वादिनाम्॥३०॥
मृताः स्मेति वदंत्येके दग्धाः स्मेति परे जगुः ॥ छिन्नाः स्मेति विभिन्नाः स्मेत्येवं रोदनकारिणः ॥ ३१ ॥ श्रुत्वा तं करुणं शब्दं
दुःखितो मुनिराड् हृदि ॥ पप्रच्छ पितृनाथांस्तान्केषां शब्दोऽयमित्यति ॥ ३२ ॥ ते समूचुर्मुनेऽत्रैव पुरी संयमनी परा ॥ वर्तते
यमराडत्र पापिनां भोगदायकः ॥३३॥ नानादूतैः कालरूपैः कृष्णवर्णैर्भयंकरैः॥सहितोऽत्रैव तत्पुर्यां नायको विद्यतेऽनघ ॥३४॥

नलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवता इति वचनोक्ताः पितृगणस्वामिनः॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

षडशीतिरिति ॥ तानि कुण्डानि नामतो रूपतश्च नवमस्कन्धे सावित्र्युपाख्याने कथितानि ॥ ३९ ॥ ३६ ॥ के के तस्मिन्कुण्डे पतांति तानाह । ये शिवद्रोहिण इति ॥
॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कामाचाराश्चेति ॥ यथेष्टाचरणवंत इत्यर्थः ॥ त्रिशूलधारिण इति ॥ तप्तत्रिशूलधारिणः शैवा इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥४२॥ ४३ ॥ तत्रत्यानां

तत्र कुंडान्यनेकानि पापिनां भोगदानि च ॥ षडशीतिर्घोररूपैर्दूतैः परिवृतानि च ॥ ३९ ॥ तत्र मुख्यतमं कुंडं कुंभीपाकाभिधं
महत् ॥ वर्तते तद्गतानां च यातनानां तु वर्णनम् ॥ ३६ ॥ कर्तुं न शक्यते कैश्चिदपि वर्षशतैरपि ॥ ये शिवद्रोहिणः
संति तथा देवीविनिंदकाः ॥ ३७ ॥ ये विष्णुद्रोहिणः सन्ति पतंत्यत्रैव ते मुने ॥ ये वेदनिंदकाः संति सूर्यस्य च गणेशितुः
॥३८॥ ब्राह्मणानां द्रोहिणो ये पतंत्यत्रैव ते मुने ॥ कामाचाराश्च ये संति तप्तमुद्रांकिताश्च ये ॥ ३९ ॥ त्रिशूलधारिणो ये च पतंत्यत्रैव
ते मुने ॥ मातृपितृगुरुज्येष्ठपुराणस्मृतिनिंदकाः ॥४०॥ ये धर्मदूषकाः संति पतंत्यत्रैव ते मुने ॥ तेषामयं महाघोरः शब्दः
श्रवणदारुणः ॥ ४१ ॥ श्रूयतेऽस्माभिरनिशं वैराग्यं यच्छ्रुतेर्भवेत् ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा मुनिराट् तद्दिदृक्षया ॥ ४२ ॥उत्थाय
चलितस्तूर्णं ययौ कुंडसमीपतः ॥ अवाङ्मुखो ददर्शाऽधस्तस्मिन्नेव क्षणे मुने ॥ ४३ ॥ तत्रत्यानां पापिनां तु स्वर्गाधिकमभूत्सुखम्
॥ हसंति केचिद्गायन्ति नृत्यन्ति च तथा परे ॥ ४४ ॥ परस्परं रमंते तेऽप्युन्मत्ताः सुखवर्धनात् ॥ मृदंगमुरजावीणाढक्कादुंदुभिनिस्वनाः
॥ ४९ ॥ समुद्भूतास्तु मधुराः पंचमस्वरभूषिताः ॥ वसंतवल्लीपुष्पाणां सुगंधमरुतो ववुः ॥ ४६ ॥
मुनिस्तु चकितो दृष्ट्वा यमदूताश्च विस्मिताः ॥ शीघ्रं ते कथयामासुर्धर्मराजाय वेदिने ॥ ४७ ॥ महाराज महाश्चर्यमधुनैवाभवद्विभो
॥ स्वर्गादप्यधिकं सौख्यं कुंभीपाकस्थपापिनाम् ॥ ४८ ॥ निमित्तं नैव जानीमः कस्मादिदमभूद्विभो ॥ चकिताः
स्म वयं सर्वे प्राप्ता देव त्वदंतिकम् ॥ ४९ ॥ निशम्य दूतवाणीं तां धर्मराट् शीघ्रमुत्थितः ॥ महामहिषमारूढो ययौ
ते यत्र पापिनः ॥ ९० ॥ तां वार्तां प्रेषयामास दूतद्वाराऽमरावतीम् ॥ श्रुत्वा तां देवराजोऽपि प्राप्तो देवगणैः सह ॥ ९१ ॥

कुण्डस्थानाम् ॥ ४४॥ ४९ ॥ ४६ ॥ वेदिने ज्ञानवते ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ९० ॥ अमरावतीमिंद्रं प्रति ॥ ९१ ॥

ब्रह्मलोकात्पद्मजोऽपि वैकुंठाद्विष्टरश्रवाः ॥ तत्तल्लोकाच्च दिक्पालाः समाजग्मुर्गणैः सह ॥ ५२ ॥ परिवार्य स्थिताः सर्वे कुंभीपाकमितत्ततः ॥ अपश्यंस्तद्गताञ्जीवान्स्वर्गाधिकसुखान्वितान् ॥ ५३ ॥ चकिता एव ते सर्वे न विदुस्तस्य कारणम् ॥ अहो पापस्य भोगार्थं कुण्डमेतद्विनिर्मितम् ॥ ५४ ॥ तत्र सौख्यं यदा जातं तदा पापात्तु किं भयम् ॥ उच्छिन्ना वेदमर्यादा परमेशकृता कथम् ॥ ५५ ॥ भगवान्स्वस्य संकल्पं वितथं कृतवान्कथम् ॥ आश्चर्यमेतदाश्चर्यमेतदित्येव भाषिणः ॥ ५६ ॥ तटस्था अभवन्सर्वे न विदुस्तत्र कारणम् ॥ एतस्मिन्नंतरे शौरिः संमंत्र्य विबुधादिभिः ॥ ५७ ॥ ययौ कैश्चित्सुरगणैः सहितः शंकरालयम् ॥ पार्वत्या सहितं देवं कोटिकन्दर्पसुन्दरम् ॥ ५८ ॥ रमणीयतमांगं तं लावण्यखनिमद्भुतम् ॥ सदा षोडशवर्षीयं नानालंकारभूषितम् ॥ ५९ ॥ नानागणैः परिवृतं लालयंतं परां शिवाम् ॥ ददर्श चन्द्रमौलिं स चतुर्वेदं ननाम ह ॥६०॥ वृत्तांतं कथयामास चमत्कृतमतिस्फुटम् ॥ एतस्य कारणं देव न जानीमः कथंचन ॥ ६१ ॥ वद तत्कारणं देव सर्वज्ञोऽसि यतः प्रभो ॥ विष्णुवाक्यं तदा श्रुत्वा प्रसन्नमुखपंकजः ॥ ६२ ॥ उवाच मधुरं वाक्यं मेघगगम्भीरया गिरा ॥ शृणु विष्णो तन्निमित्तं नाश्चर्यं त्वत्र विद्यते ॥ ६३ ॥ भस्मनो महिमैवायं भस्मना किं भवेन्नहि ॥ कुम्भीपाकं गतो द्रष्टुं दुर्वासाः शैवसंमतः ॥६४॥ अवाङ्मुखो ददर्शाऽधस्तदा वायुवशाद्धरे ॥ भालभस्मकणास्तत्र पतिता दैवयोगतः ॥ ६५ ॥ तेन जातमिदं सर्वं भस्मनो महिमा त्वयम् ॥ इतः परं तु तत्तीर्थं पितृलोकनिवासिनाम् ॥ ६६ ॥ भविष्यति न संदेहो यत्र स्नात्वा सुखी भवेत् ॥ पितृतीर्थं तु तन्नाम्नाऽप्यत ऊर्ध्वं भविष्यति ॥ ६७ ॥ मल्लिंगस्थापनं तत्र कार्यं देव्याश्च सत्तम ॥ पूजयिष्यंति ते तत्र पितृलोकनिवासिनः ॥ ६८ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ स्वस्य संकल्पं कुम्भीपाकस्थानां दुःखं भवत्वित्येवंरूपं संकल्पमित्यर्थः ॥ वितथं मिथ्या ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ स चतुर्वेदं चतुर्वेदैः सहितं शिवमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ निमित्तमाह । कुम्भीपाकमिति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

पित्रीश्वरीति तास्मिंस्तीर्थें स्थापिता देवी ॥ ६९ :॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तत्र कैलासे ॥ ७५ ॥ निरुद्धमिति ॥ यदि तत्रापि शैवगमनं स्यात्तदा पुनश्च कुंभीपाकोच्छेद एव स्यादिति भिया कुंभीपाकमार्गे शैवैर्नैव गंतव्यमिति निरोधः कृत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥ अथोर्ध्वपुंड्रविधिमाह ऊर्ध्वपुंड्रविधीमिति ॥

त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि तत्र श्रेष्ठमिदं भवेत् ॥ पित्रीश्वरीपूजया तु त्रैलोक्यं पूजितं भवेत् ॥ ६९॥ नारायण उवाच ॥ इतिदेववचः श्रुत्वा देवं मूर्ध्ना प्रणम्य च ॥ तदनुज्ञां समादाय ययौ देवांतिकं हरिः॥७०॥तत्सर्वं कथयामास कारणं शंकरोदितम्॥साधुसाध्विति ते प्रोचुरमरामौलिचालनैः॥७१॥शशंसुर्भस्ममाहात्म्यं हरिब्रह्मादयः सुराः॥ पितरश्चैव संतुष्टास्तीर्थलाभात्परंतप ॥७२॥ तत्तीर्थतीरे लिंगं च देव्या मूर्तिं यथाविधि ॥ स्थापयामासुरमराः पूजयामासुरन्वहम् ॥ ७३ ॥ तत्र ये प्राणिनोऽभूवन्पापभोगार्थमास्थिताः ॥ ते विमानं समारुह्य गताः कैलासमंडलम् ॥ ७४ ॥ नाम्ना भद्रगणास्ते तु वसंत्यद्यापि तत्र हि ॥ पुनश्च दूरदेशे तु कुंभीपाको विनिर्मितः ॥ ७५ ॥ निरुद्धं शैवगमनं देवैस्तत्र तु तद्दिनात् ॥ इति ते सर्वमाख्यातं भस्ममाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ७६ ॥ नातः परतरं किंचिदधिकं विद्यतो मुने ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविधिं चैवाऽप्यधिकारिविभेदतः ॥ ७७ ॥ प्रवक्ष्ये मुनिशार्दूल वैष्णवागमलोकनात् ॥ ऊर्ध्वपुंड्रप्रमाणानि दिव्यान्यंगुलिभेदतः ॥ ७८ ॥ वर्णाभिमंत्रदेवांश्च प्रवक्ष्यामि फलानि च ॥ पर्वताग्रे नदीतीरे शिवक्षेत्रे विशेषतः ॥ ७९ ॥ सिंधुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥ मृद एतास्तु संग्राह्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ॥ ८० ॥ श्यामं शांतिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् ॥ श्रीकरं पीतमित्याहुर्धर्मदं श्वेतमुच्यते ॥ ८१ ॥ अंगुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् ॥ अनामिकान्नदा नित्यमुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥ ८२ ॥ एतैरंगुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ॥ वर्तिदीपावलिकृतिं वेणुपत्राकृतिं तथा ॥ ८३ ॥

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ श्याममूर्ध्वपुंड्रमित्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्र ॥ ८१ ॥ अंगुलिनियममाह । अंगुष्ठ इति ॥ ८२ ॥ ऊर्ध्वपुंड्राकारमाह । वर्तिदीपेति ॥ वर्तिवृत्तिर्यो दीपस्तस्य यावलिः पंक्तिरूर्ध्वरेखारूपा अधःस्थूलाऽन्ते सूक्ष्मरूपा तद्वत्कृतिराकृतिर्यस्येत्यर्थः ॥ ८३ ॥

पद्मस्य मुकुलाकारं तथा कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शंखाकारं ततः परम् ॥ ८४ ॥ दशांगुलिप्रमाणं तु उत्तमो
त्तममुच्यते ॥ नवांगुलं मध्यमं स्यादष्टांगुलमतः परम् ॥ ८५ ॥ सप्तषट्पंचभिः पुंड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ॥ चतुस्त्रिद्व्यंगुलैः
पुंड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत् ॥ ८६ ॥ ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ॥ माधवं हृदि विन्यस्य गोविंदं कंठकूपके ॥ ८७ ॥
उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते ॥ तत्पार्श्वबाहुमध्ये च मधुसूदनमेव च ॥ ८८ ॥ त्रिविक्रमकर्णदेशे वामकुक्षौ तु
वामनम् ॥ श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कर्णके ॥ ८९ ॥ पृष्ठे च पद्मनाभं तु ककुद्दामोदरं स्मरेत् ॥ द्वादशैतानि नामानि
वासुदेवेति मूर्धनि ॥ ९० ॥ पूजाकाले च होमे च सायं प्रातः समाहितः ॥ नामान्युच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुंड्रकम् ॥
॥ ९१ ॥ अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरेत् ॥ शुचिरेव भवेन्नित्यं मूर्ध्नि पुंड्रांकितो नरः ॥ ९२ ॥ ऊर्ध्वपुंड्रधरो मर्त्यो
म्रियते यत्र कुत्रचित् ॥ श्वपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते ॥ ॥ ९३ ॥ एकांतिनो महाभागा मत्स्वरूपविदोऽमलाः ॥
सांतरालान्प्रकुर्वंति पुंड्रान्विष्णुपदाकृतीन् ॥ ९४ ॥ परमैकांतिनोऽप्येवं मत्पादैकपरायणाः ॥ हरिद्राचूर्णसंयुक्ताञ्छूलाकारांस्तु
वाऽमलान् ॥ ९५ ॥ अन्ये तु वैष्णवाः पुंड्रानच्छिद्रानपि भक्तितः ॥ प्रकुर्वीरन्दीपपद्मवेणुपत्रोपमाकृतीन् ॥ ९६ ॥ अच्छिद्रा
नपि सच्छिद्रान्कुर्युः केवलवैष्णवाः ॥ अच्छिद्रकरणे तेषां प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ९७ ॥

एतेषां विनियोगो ब्रह्मांडपुराणे ॥ ललाटे बाहुवच्चैव दंडवत्कर्णपल्लवे ॥ हृदये कमलाकारमुदरे दीपवल्लिखेत् ॥ वेणुपत्रसमाकारं बाह्वोर्मध्ये लिखेत्सुधीः ॥ अधः पृष्ठस्कंधदेशे न्यसेज्जंबूपलाशवदिति ॥ ८४ ॥ तत्रोत्तमं त्रिपुंड्रमंगुलिप्रमाणभेदेन त्रिविधमाह । दशांगुलीति ॥ दशांगुलप्रमाणमुत्तमोत्तमम् ॥ उत्तमे त्रिपुण्ड्रे उत्तमामित्यर्थः ॥ मध्यमुत्तमे त्रिपुंड्रे मध्यममित्यर्थः ॥ अधःपरमिति ॥ उत्तमे ऊर्ध्वपुंड्रेऽधः कनिष्ठमित्यर्थः॥ ८५ ॥ मध्यमोर्ध्वपुंड्रमपि त्रिविधमाह । सप्तषट्पंचभिरिति ॥ ८६ ॥ ऊर्ध्वपुंड्रे देवताध्यानमाह । ललाटे केशवमिति ॥ ८७ ॥ तत्पार्श्वे उदरस्य वामपार्श्व इत्यर्थः ॥ ८८ ॥ कर्णके दक्षिणकर्णे ॥ ८९ ॥ ककुदिति लुप्तसप्तम्यंतम् ॥ ककुदीत्यर्थः ॥ ९० ॥ नामानीति ॥ तत्र शुक्लकृष्णपक्षभेदेन नामभेदो ब्रह्मांडपुराणे उक्तः ॥ संकर्षणादिभिः शुक्ले कृष्णे चेत्केशवादिभिरिति ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ सांतरालान् रेखाद्वयमध्येऽवकाशसहितान् ॥ ९४ ॥ ऊर्ध्वपुंड्रभेदमाह । हरिद्राचूर्णसंयुक्तानीति ॥ रामानुजसंप्रदाये स्पष्टमेतत् ॥ ९५ ॥ पद्मशब्देन पद्ममुकुलं गृह्यते ॥ पूर्वं तदुक्तत्वात् ॥ ९६ ॥ केवलवैष्णवा भागवता इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

एकांतिनामेकांतभक्तानां वीरवैष्णवानां परमैकांतिनामपि ॥ वीरवैष्णवेभ्योऽपि महावीरवैष्णवानामित्यर्थः ॥ ते च सांप्रतं माध्वरामानुजाश्च क्रमेण भवंति
॥ ९८ ॥ मध्ये छिद्रमुभयो रेखयोर्मध्येऽवकाशं कुर्यादित्यर्थः ॥ नमोंऽतैः केशवादिभिरिति पूर्वोक्तानुवादः ॥ ९९ ॥ तदेव स्पष्टयति विमलान्यूर्ध्वेति ॥ १०० ॥ १ ॥

एकांतिनां प्रपन्नानां परमैकांतिनामपि ॥ अच्छिद्रपुंड्राकरणे प्रत्यवायो महान्भवेत् ॥ ९८ ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं तु यः कुर्याद्दं
डाकारं तु शोभनम् ॥ मध्येच्छिद्रं वैष्णवाश्च नमोऽन्तैः केशवादिभिः ॥ ९९ ॥ विमलान्यूर्ध्वपुंड्राणि सांतरालानि यो
नरः ॥ करोति विपुलं तत्र मंदिरं मे करोति सः ॥ १०० ॥ ऊर्ध्वपुंड्रस्य मध्ये तु विशाले सुमनोहरे ॥ लक्ष्म्या सा
कं सहासीनो रमते विष्णुरव्ययः ॥ १ ॥ निरंतरालयः कुर्यादूर्ध्वपुंड्रं द्विजाधमः ॥ सहि तत्र स्थितं विष्णुं श्रियं चैव व्यपोह
ति ॥ २ ॥ अच्छिद्रमूर्ध्वपुंड्रं तु यः करोति विमूढधीः ॥ स पर्यायेण तानेति नरकानेकविंशतिम् ॥ ३ ॥ ऋजूनि स्फुटपार्श्वा
नि सांतरालानि विन्यसेत् ॥ ऊर्ध्वपुंड्राणि दंडाब्जदीपमत्स्यनिभानि च ॥ ४ ॥ शिखोपवीतवद्धार्यमूर्ध्वपुंड्रं द्विजेन च ॥ विना
कृताश्चेद्विफलाः क्रियाः सर्वा महामुने ॥ ५ ॥ तस्मात्सर्वेषु कार्येषु कार्यं विप्रस्य धीमतः॥ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिशूलं च वर्तुलं चतुरस्रक
म् ॥ ६ ॥ अर्धचंद्रादिकं लिंगं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥ जन्मना लब्धजातिस्तु वेदपंथानमाश्रितः ॥ ७ ॥ पुंड्रांतरं भ्रमाद्वा
ऽपि ललाटे नैव धारयेत् ॥ ख्यातिकांत्यादिसिद्ध्यर्थं चापि विष्णवागमादिषु ॥ ८ ॥ स्थितं पुंड्रांतरं नैव धारयेद्वैदिको जनः
॥ तिर्यक्त्रिपुंड्रं संत्यज्य श्रौतं कथमपि भ्रमात् ॥ ९ ॥ ललाटे भस्मना तिर्यक्त्रिपुंड्रस्य च धारणम् ॥ विना पुंड्रांतरं मोहा
द्धारयन्नारकी भवेत् ॥ ११० ॥ वेदमार्गैकनिष्ठस्तु मोहेनाप्यंकितो यदि ॥ पतत्येव न संदेहस्तथा पुंड्रांतरादपि ॥
॥ ११ ॥ नांकनं विग्रहे कुर्याद्वेदमार्गं समाश्रितः ॥ श्रौतधर्मैकनिष्ठानां लिंगं तु श्रौतमेवहि ॥ १२ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ इतः परमूर्ध्वपुंड्रादीनामधिकारिण आह । ऊर्ध्वपुंड्रामिति ॥ ६ ॥ वैदिकस्याधिकारो नास्ति वैदिकातिरिक्त एवाधिकारीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥
श्रौतं तिर्यक्त्रिपुंड्रामित्यस्य पूर्वेणान्वयः ॥ ९ ॥ ११० ॥ अंकितस्तप्तमुद्रादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ नचेतरादिति वैदिकविष्णुभक्तस्यापि श्रौतं भस्मादिकमेव विधीयते ॥ तप्तमुद्रोर्ध्वपुंड्रादिकं तु तंत्रोक्तदीक्षावतां वैष्णवानां विधीयत इति भावः ॥१५॥ प्रादुर्भावविशेषाणां रामकृष्णाद्यवताराणाम्॥तेषामुपासकैरपि भस्मोद्धूलनं भस्मत्रिपुंड्रादिकमेव धार्यमिति भावः ॥१६॥ऊर्ध्वपुंड्रादिकमश्रौतमेव भवति न तिर्यक्त्रिपुंड्रकमित्यन्वयः ॥ १७ ॥ तस्मात्तांत्रिकैरेवोर्ध्वपुंड्रं धार्यं न वैदिकैरित्युपसंहरति ॥ यस्त्विति ॥ ११८ ॥ इति सर्वं सूतसंहितापराशरोपपुराणकूर्मपुराणादिषु स्पष्टम् ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कंधे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ शतश्लोकैः षडधिकैः संध्योपासनमुत्तमम् ॥ द्विजानां कथ्यते येन जगदंबा तु तुष्यति ॥ ॥ १ ॥ तिलकविधानानंतरं संध्याविधिं कथयति । अथात इति ॥ संध्यायाः सन्ध्याकालाधिष्ठात्र्या गायत्रीदेव्या उपासनमित्यर्थः ॥ तथा च याज्ञवाल्क्यः ॥ संधौ सन्ध्यामुपासीत नोदिते नास्तगे रवाविति ॥ सन्ध्याशब्दवाच्यां देवीमाह ॥ संध्यात्रयं तु कर्तव्यमित्यत्र तु सन्ध्याशब्दः संध्याकालिककर्मपरः ॥ तत्र याज्ञव

अश्रौतधर्मनिष्ठानामश्रौतं लिंगमीरितम्॥देवता वेदसिद्धा यास्तासां लिंगं तु वैदिकम्॥१३॥अश्रौततंत्रनिष्ठा यास्तासामश्रौतमेव हि॥ वेदसिद्धो महादेवः साक्षात्संसारमोचकः॥१४॥ भक्तानामुपकाराय श्रौतं लिंगं दधाति च॥ वेदसिद्धस्य विष्णोश्च श्रौतं लिंगं न चेतरत्॥१५॥प्रादुर्भावविशेषाणामपि तस्य तदेव हि॥ श्रौतं लिंगं तु विज्ञेयं त्रिपुंड्रोद्धूलनादिकम्॥१६॥अश्रौतमूर्ध्वपुंड्रादि नैव तिर्यक्त्रिपुंड्रकम् ॥ वेदमार्गैकनिष्ठानां वेदोक्तेनैव वर्त्मना॥१७॥ललाटे भस्मना तिर्यक्त्रिपुण्ड्रं धार्यमेव हि ॥ यस्तु नारायणं देवं प्रपन्नः परमं पदम्॥११८॥धारयेत्सर्वदा शूलं ललाटे गंधवारिणा ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥ नारायण उवाच॥अथातः श्रूयतां पुण्यं संध्योपासनमुत्तमम् ॥ भस्मधारणमाहात्म्यं कथितं चैव विस्तरात् ॥१॥

ल्क्यवाक्ये सन्धाविति मध्याह्नस्याप्युपलक्षणम् ॥ पूर्वसन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ॥ या भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥ श्वेता भवति गायत्री सावित्री रक्तवर्णिका ॥ कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतमिति तदुक्तेश्च ॥ अनेनैव क्रमेण ब्रह्मरुद्रविष्णुसमानाकारत्वाद्गायत्र्यादीनां ब्रह्मरुद्रविष्णुरूपत्वमुक्तं न त्वत्र ब्रह्मरुद्रविष्णूनां स्त्रीरूपत्वे ध्येयत्वमिति बोध्यम् ॥ तत्रोपासनं नाम ध्यानमात्रम् ॥ न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ॥ साहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचिदिति व्यासवचनादिति केचित् ॥ परे तु ध्यानपूर्वको मंत्रजप एवात्रोपासनम् ॥ या सा सन्ध्या जगत्सूतिर्मायातीता हि निष्कला ॥ ईश्वरी केवलाशक्तिस्तत्त्वत्रयसमुद्भवा ॥ ध्यात्वाऽर्कमण्डलगतां सावित्रीं प्रजपेद्बुध इति कौर्मेण वचनेन ध्यानस्यांगत्वप्रतिपादनात् ॥ देवतां ध्यायञ्जपं कुर्यादिति शंखस्मृतेश्च ॥ एवं च न भिन्नामिति व्यासवाक्येऽङ्गभूतध्यानस्यैवोपासनात्वेनाभिध्यानम् ॥ नित्योदकः संध्यामुपासीतेत्युपक्रम्य

गायत्रीजपस्यैवाश्वलायनेनाभिधानाच्च ॥ गायत्रीजपस्यैव प्राधान्यप्रतीतेः ॥ ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुरिति ॥ मनुरपि गायत्रीजपपरतयैव ब्रह्माभिन्नार्कोपस्थानादित्याह ॥ केचित्तु गायत्रमिन्त्ररूपां तत्प्रतिपाद्यब्रह्माभिन्नत्वेन गृहीतां, जपेन साहमित्युपासीतेति व्यासवाक्यार्थमाहुः ॥ सर्वथाऽपि अत्र संध्यापदेन स्त्रीरूपाणां ब्रह्मरुद्रविष्णूनां संध्याकालेन ग्रहणम् ॥ न वा गायत्र्यतिरिक्तायाः कस्याश्चित्संध्याकालाधिष्ठात्र्या देव्या ग्रहणम् ॥ किंतु ब्रह्मण एवार्कमंडलांतर्गतचैतन्याभिन्नस्य गायत्र्यर्थभूतस्य सन्ध्यात्रये गायत्र्याद्याकारधारिणो ग्रहणम् ॥ तथाचैकैव गायत्री संध्यात्रये आकारत्रयैरुपास्या ॥ संध्याकालातिरिक्तकाले जपे कर्तव्ये तु मुक्ताविद्रुमहेमनीलेत्यादिध्यानप्रकारेणोपास्येति बोध्यम् ॥ एतेन संध्यापदेन स्त्रीरूपाणां ब्रह्मरुद्रविष्णूनां ग्रहणं

प्रातःसंध्याविधानं च कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ प्रातःसंध्यां सनक्षत्रां मध्याह्ने मध्यभास्कराम् ॥ २ ॥ ससूर्यां पश्चिमां संध्यां तिस्रः संध्या उपासते ॥ तद्भेदानपि वक्ष्यामि शृणु देवर्षिसत्तम ॥ ३ ॥ उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका ॥ अधमा सूर्यसहिता प्रातःसंध्या त्रिधा मता ॥ ४ ॥ उत्तमा सूर्यसहिता मध्यमाऽस्तमिते रवौ ॥ अधमा तारकोपेता सायंसंध्या त्रिधा मता ॥ ५ ॥ विप्रो वृक्षो मूलकान्यत्र संध्या वेदः शाखा धर्मकर्माणि पत्रम् ॥ तस्मान्मूलं यत्नतो रक्षणीयं छिन्ने मूले नैव वृक्षो न शाखा ॥ ६ ॥ संध्या येन न विज्ञाता संध्या येनानुपासिता ॥ जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चैव जायते ॥ ७ ॥ तस्मान्नित्यं प्रकर्तव्यं संध्योपासनमुत्तमम् ॥ तदभावेऽन्यकर्मादावधिकारी भवेन्नहि ॥ ८ ॥ उदयास्तमयादूर्ध्वं यावत्स्याद्घटिकात्रयम् ॥ तावत्संध्यामुपासीत प्रायश्चित्तं ततः परम् ॥ ९ ॥ कालातिक्रमणे जाते चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत् ॥ अथवाऽष्टशतं देवीं जप्त्वाऽऽदौ तं समाचरेत् ॥ १० ॥ यस्मिन्काले तु यत्कर्म तत्कालाधीश्वरीं च ताम् ॥ संध्यामुपास्य पश्चात्तु तत्कालीनं समाचरेत् ॥ ११ ॥ गृहे साधारणा प्रोक्ता गोष्ठे वै मध्यमा भवेत् ॥ नदीतीरे चोत्तमा स्याद्देवीगेहे तदुत्तमा ॥ १२ ॥

गायत्र्यातिरिक्तस्य देवतात्रयस्य कस्यचिद्वा ग्रहणम्॥ गायत्रीजपे तु गायत्र्या मुक्ताविद्रुमेतिप्रोक्तध्यानाया एव ग्रहणमिति प्राचोक्तमपास्तम् ॥ १ ॥ संध्योपासनकालमाह । प्रातःसंध्यामिति ॥ २ ॥ उत्तमाधमभेदेन कालभेदमाह । तद्भेदानिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ संध्योपासनस्यावश्यकत्वमाह । विप्रो वृक्ष इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ प्रायश्चित्तमाह । कालातिक्रमणे इति ॥ अर्घ्यत्रयानंतरं प्रायश्चित्तार्थमर्घ्यांतरं दद्यमित्यर्थः ॥ आदौ प्रथमतः प्रायश्चित्तार्थं देवीं गायत्रीं जप्त्वा संध्यां समाचरेदित्यर्थः ॥ अल्पकालातिक्रमे चतुर्थोऽर्घ्यो बहुकालातिक्रमेऽष्टशतं जप इति तु रहस्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥ तदुत्तमा उत्तमातोऽप्युत्तमेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्र हेतुमाह । यतो देव्या इति ॥ गायत्रीदेव्या उपासनादेव्याः समीपे एव कर्तव्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ संध्याक्रममाह । आचांत इति ॥ केशवादिकनामभिराचांतः इत्यन्वयः ॥ प्रथमत आचांतः पश्चात्प्राणानायम्य संकल्पं कुर्यादिति शेषः ॥ सचेत्थं ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातःसन्ध्यामुपासिष्ये इति ॥ केशवादिनामान्याह । केशवश्चेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ स्वाहांतैर्नामभिराचमनं नमोऽन्तैरंगस्पर्शः कार्य इत्यर्थः॥२२॥तदेवाह। केशवादित्रिभिरिति ॥ २३ ॥ संकर्षणादिदेवानां नामभिरिति शेषः ॥ तत्र प्रकारः ॥ ॐकेशवाय स्वाहेति ॥ एवं त्रिनामभिरपः पीत्वा गोविंदाय नमो विष्णवे नम

यतो देव्या उपासेयं ततो देव्यास्तु सन्निधौ ॥ संध्यात्रयं प्रकर्तव्यं तदानंत्याय कल्पते ॥ १३ ॥ एतस्या अपरं दैवं ब्राह्मणानां न
विद्यते ॥ न विष्णूपासना नित्या न शिवोपासना तथा ॥ १४ ॥ यथा भवेन्महादेव्या गायत्र्याः श्रुतिचोदिता ॥ सर्ववेदसारभू
तागायत्र्यास्तु समर्चना ॥ १५ ॥ ब्रह्मादयोऽपि संध्यायां तां ध्यायंति जपंति च ॥ वेदा जपंति तां नित्यं वेदोपास्या ततः स्मृता
॥ १६ ॥ तस्मात्सर्वे द्विजाः शाक्ता न शैवा न च वैष्णवाः ॥ आदिशक्तिमुपासंते गायत्रीं वेदमातरम् ॥ १७ ॥ आचांतः
प्राणमायम्य केशवादिकनामभिः ॥ केशवश्च तथा नारायणो माधव एव च ॥ १८ ॥ गोविंदो विष्णुरेवाथ मधुसूदन एव च ॥
त्रिविक्रमो वामनश्च श्रीधरोऽपि ततः परम् ॥ १९ ॥ हृषीकेशः पद्मनाभो दामोदर अतः परम् ॥ संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो
ऽप्यनिरुद्धकः ॥ २० ॥ पुरुषोत्तमाधोक्षजौ च नारसिंहोऽच्युतस्तथा ॥ जनार्दन उपेंद्रश्च हरिः कृष्णोंऽतिमस्तथा ॥ २१ ॥
ॐकारपूरकं नाम चतुर्विंशतिसंख्यया ॥ स्वाहाऽन्तैः प्राशयेद्वारि नमोऽन्तैः स्पर्शयेत्तथा ॥ २२ ॥ केशवादित्रिभिः पीत्वा
द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करौ ॥ मुखं प्रक्षालयेद्द्वाभ्यां द्वाभ्यामुन्मार्जनं तथा ॥ २३ ॥ एकेन पाणिं संप्रोक्ष्य पादावपि शिरोऽपि च ॥
संकर्षणादिदेवानां द्वादशांगानि संस्पृशेत् ॥ २४ ॥

इति करौ प्रक्षाल्य मधुसूदनत्रिविक्रमेति द्वाभ्यामंगुष्ठमूलेनोष्ठौ संमृज्य वामनश्रीधरेति द्वाभ्यां तथैव मुखमुन्मार्ज्य हृषीकेशेति वामकरं प्रोक्ष्य पद्मनाभेति पादौ सम्प्रोक्ष्य दामोदरेति मूर्धानं सम्प्रोक्ष्य संकर्षणेति संहतमध्यमांगुलित्रयेणास्यं संस्पृश्य वासुदेवप्रद्युम्नेति द्वाभ्यामंगुष्ठतर्जनीभ्यां नासापुटे संस्पृश्यानिरुद्धपुरुषोत्तमेति द्वाभ्यामंगुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी संस्पृश्याधोक्षजनारसिंहेति द्वभ्यां तथैव श्रोत्रे संस्पृश्याच्युतेति कनिष्ठांगुष्ठाभ्यां नाभिं संस्पृश्य जनार्दनेति पाणितलेन

हृदयं संस्पृश्योपेन्द्रेति शिरः संस्पृश्य हरये नमः कृष्णाय नम इति द्वाभ्यां दक्षिणवामबाहुमूले स्पृशेदिति॥एतच्चाचाराह्निके स्पष्टम् ॥२४॥उदक पीत्वेति॥उदकपानस मये वामेन हस्तेन दक्षिणं स्पृशेदित्यर्थः॥२५॥२६॥आचमनमुद्रामाह।संहतांगुलिनेति ॥ मिलितांगुलिनेत्यर्थः ॥२७॥ आचमनविधिमुक्त्वा प्राणायामविधिमाह । प्राणायाममिति ॥ तुरीयपदं तुर्यपादस्तत्सहितामित्यर्थः ॥ तां जपन्प्राणायामं कुर्यादित्यर्थः ॥२८॥ २९ ॥ पीडयेदिति ॥ दक्षनासापुटे अंगुष्ठं स्थापयेद्वामनासापुटे कनिष्ठानामिके

दक्षिणेनोदकं पीत्वा वामेन संस्पृशेद्बुधः ॥ तावन्न शुध्यते तोयं यावद्वामेन न स्पृशेत् ॥ २५ ॥ गोकर्णाकृतिहस्तेन माषमात्रं जलं पिबेत् ॥ ततो न्यूनाधिकं पीत्वा सुरापानी भवेद् द्विजः ॥२६॥ संहतांगुलिना तोयं पाणिना दक्षिणेन तु ॥ मुक्तांगुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं विदुः ॥ २७ ॥ प्राणायामं ततः कृत्वा प्रणवस्मृतिपूर्वकम् ॥ गायत्रीं शिरसा सार्धं तुरीयपदसंयुतम् ॥ ॥२८॥ दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेन पूरितोदरम् ॥ कुंभेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥ २९ ॥ पीडयेद्दक्षिणानाडीमंगुष्ठेन तथोत्तराम् ॥ कनिष्ठानामिकाभ्यां तु मध्यमां तर्जनीं त्यजेत् ॥ ३० ॥ रेचकः पूरकश्चैव प्राणायामोऽथ कुंभकः ॥ प्रोच्यते सर्वशास्त्रेषु योगिभिर्यतमानसैः ॥ ३१ ॥ रेचकः सृजते वायुं पूरकः पूरयेत्तु तम् ॥ साम्येन संस्थितिर्यत्तत्कुम्भकः परिकीर्तितः ॥ ३२ ॥ नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितम् ॥ चतुर्भुजंमहात्मानं पूरके चिंतयेद्धरिम् ॥ ३३ ॥ कुंभके तु हृदि स्थाने ध्यायेत्तु कमलासनम् ॥ प्रजापतिं जगन्नाथं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ ३४ ॥ रेचके शंकरं ध्यायेल्ललाटस्थं महेश्वरम् ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनम् ॥ ३५ ॥ पूरके विष्णुसायुज्यं कुम्भके ब्रह्मणो गतिम् ॥ रेचकेन तृतीयं तु प्राप्नुयादीश्वरं परम् ॥ ३६ ॥ पौराणाचमनाद्यं च प्रोक्तं देवर्षिसत्तम ॥ श्रौतमाचमनाद्यं च शृणु पापापहं मुने ॥ ३७ ॥ प्रणवं पूर्वमुच्चार्य गायत्रीं तु तदित्यृचम् ॥ पादादौ व्याहृतीस्तिस्रः श्रौताचमनमुच्यते ॥ ३८ ॥ गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्व्याहृतिपूर्वकाम् ॥ प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ ३९ ॥

स्थापयेन्मध्यमां तर्जनीं च बहिः प्रसारयेदित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदित्यचं तत्सवितुरित्यादि ॥ ३८ ॥ प्रतिप्रणवेति प्रत्येकव्याहृतौ प्रणवयोगः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

प्राणायामे पक्षांतरेण मुद्रांतरमाह । पचांगुलीभिरिति ॥ ४० ॥ मार्जनमाह । आपोहिष्ठेतीति ॥ तिसृभिर्ऋग्भिस्त्रिवारं प्रोक्षणम् ॥ यद्वा तिसृणामृचां नवपादा भवंति तत्र पादादौ प्रणवमुच्चार्य नवभिः पादैर्नववारं मार्जनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४१ ॥४२॥ सूर्यश्चेतीति ॥ सूर्यश्च मामन्युश्चेति ऋचा ॥४३॥ मार्जनांतरमाह । प्रणवेनेति ॥ सर्वं

"सलक्षणं तु प्राणानामायामं कीर्त्यतेऽधुना ॥ नानापापैकशमनं महापुण्यफलप्रदम् ॥ " पचांगुलीभिर्नासाग्रं पीडयेत्प्रणवेन तु ॥ सर्वपापहरा मुद्रा वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥ ४० ॥ कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्यतेश्च ब्रह्मचारिणः ॥ आपोहिष्ठेति तिसृभिः प्रोक्षणं स्यात्कुशोदकैः ॥ ४१ ॥ ऋगंते मार्जनं कुर्यात्पादान्ते वा समाहितः ॥ नवप्रणवयुक्तेन आपोहिष्ठेत्यनेन तु ॥४२ ॥ नश्येदघं मार्जनेन संवत्सरसमुद्भवम् ॥ तत आचमनं कृत्वा सूर्यश्चेति पिबेदपः ॥ ४३ ॥ अंतःकरणसंभिन्नं पापं तस्य विनश्यति ॥ प्रणवेन व्याहृतिभिर्गायत्र्या प्रणवाद्यया ॥ ४४ ॥ आपोहिष्ठेति सूक्तेन मार्जनं चैव कारयेत् ॥ उद्धृत्य दक्षिणे हस्ते जलं गोकर्णवत्कृते ॥ ४५ ॥ नीत्वा तं नासिकाग्रं तु वामकुक्षौ स्मरेदघम् ॥ पुरुषं कृष्णवर्णं च ऋतं चेति पठेत्ततः ॥ ४६ ॥ द्रुपदा वा ऋचं पश्चाद्दक्षनासापुटेन च ॥ श्वासमार्गेण तं पापमानयेत्करवारिणि ॥ ४७ ॥ नावलोक्यैव तद्वारि वामभागेऽश्मनि क्षिपेत् ॥ निष्पापं तु शरीरं मे संजातमिति भावयेत्॥४८॥उत्थाय तु ततः पादौ द्वौ मासौ सन्नियोजयेत्॥ जलांजलिं गृहीत्वा तु तर्जन्यंगुष्ठवर्जितम् ॥४९॥ वीक्ष्य भानुं क्षिपेद्वारि गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ॥ त्रिवारं मुनिशार्दूल विधिरेषोऽर्घ्यमोचने ॥ ५० ॥ ततः प्रदक्षिणां कुर्यादसावदित्यमन्त्रतः ॥ मध्याह्ने सकृदेव स्यात्संध्ययोस्तु त्रिवारतः ॥ ५१ ॥ ईषन्नम्रः प्रभाते तु मध्याह्ने दंडवत्स्थितः ॥ आसने चोपविष्टस्तु द्विजः सायं क्षिपेदपः ॥ ५२ ॥ उदकं प्रक्षिपेद्यस्मात्तत्कारणमतः शृणु ॥ त्रिंशत्कोट्यो महावीरा मंदेहा नाम राक्षसाः ॥ ५३ ॥

मिलित्वैकं मार्जनमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ऋतं चेति ॥ ऋतं च सत्यं चेत्यादि ॥ ४६ ॥ द्रुपदा द्रुपदादिव मुमुचान इत्यादि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मध्याह्ने इति ॥ मध्याह्ने तु सकृदेवार्घ्यदानं संध्ययोरुभयोस्तु त्रिवारमर्घ्यदानमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ अर्घ्यदानकारणमाह । उदकामिति ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः–ता आपो वज्रीभूतास्तानि रक्षांसि मंदेहारुणे द्वीपे प्रक्षिपंतीति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आगच्छ वरदे इति ॥ तूष्णीं गायत्रीप्रार्थना ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इयं खेचरीमुद्रा हठप्रदीपिकायां प्रसिद्धा ॥ ६४ ॥ घंटावन्नादवत्प्रणवोच्चारादित्यर्थः प्लुतप्रणवोच्चारादि

कृतघ्ना दारुणा घोराः सूर्यमिच्छंति खादितुम् ॥ततो देवगणाःसर्वे ऋषयश्च तपोधनाः॥५४॥ उपासते महासंध्यां प्रक्षिपंत्युदकांजलीन्॥दह्यंते तेन दैत्यास्ते वज्रीभूतेन वारिणा॥५५॥एतस्मात्कारणाद्विप्राः संध्यां नित्यमुपासते॥महापुण्यस्य जननं संध्योपासनमीरितम्॥५६॥अर्घ्यांगभूतमन्त्रोऽयं प्रोच्यते शृणु नारद॥यदुच्चारणमात्रेण सांगं संध्याफलं भवेत् ॥५७॥सोहमर्कोस्म्यहं ज्योतिरात्मा ज्योतिरहं शिवः॥आत्मज्योतिरहं शुक्रः सर्वज्योती रसोऽस्म्यहम्॥५८॥आगच्छ वरदे देवि गायत्रि ब्रह्मरूपिणि॥जपानुष्ठानसिद्ध्यर्थं प्रविश्य हृदयं मम ॥ ५९ ॥ उत्तिष्ठ देवि गंतव्यं पुनरागमनाय च ॥ ६०॥ अर्घ्येषु देवि गंतव्यं प्रविश्य हृदयं मम ॥ ततः शुद्धः स्थले नैजमासनं स्थापयेद् बुधः ॥ तत्रारुह्य जपेत्पश्चाद्गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ६१ ॥ अत्रैव खेचरीमुद्रा प्राणायामोत्तरं मुने ॥ प्रातःसंध्याविधाने च कीर्तिता मुनिपुंगव ॥ ६२ ॥ तन्नामार्थं प्रवक्ष्यामि सादरं शृणु नारद ॥ चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता ॥ ६३ ॥ भ्रुवोरंतर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥ न चासनं सिद्धसमं न कुंभसदृशोऽनिलः ॥ ६४ ॥ न खेचरीसमा मुद्रा सत्यं सत्यं च नारद ॥ घण्टावत्प्रणवोच्चाराद्वायुं निर्जित्य यत्नतः ॥ ६५ ॥ स्थिरासने स्थिरो भूत्वा निरहंकारनिर्ममः ॥ लक्षणं नारदमुने शृणु सिद्धासनस्य च ॥ ६६ ॥ योनिस्थानकमंघ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेन्मेढ्रे पादमथैकमेव हृदयं कृत्वा समं विग्रहम् ॥ स्थाणुः संयमितेंद्रियोऽचलदृशा पश्यन्भ्रुवोरंतरं तिष्ठत्येतदतीव योगिसुखदं सिद्धासनं प्रोच्यते ॥ ॥ ६७ ॥ आयातु वरदादेवी अक्षरं ब्रह्मसंमितम् ॥ गायत्रीं छंदसां मातारिदं ब्रह्म जुषस्व मे ॥ ६८ ॥

ति तात्पर्यम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ योनिस्थानकमिति ॥ एकं पादमूलं लिंगमूले द्वितीयपादमूलं वृषणाध इत्यर्थः ॥ हृदयं समं विग्रहं शरीरं च समं दण्डवदित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ततः आसनबंधानन्तरं गायध्यावाहनमन्त्रमाह । आयात्विति ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ न्यासात्पूर्वं परमात्मनः स्मरणमाह । हृत्पद्ममध्ये इति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ व्याहृतिन्यासमाह । भूरित्युक्त्वेति ॐ भू पादाभ्यां नम इत्येवं मन्त्रा ऊह्याः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ अंगुष्ठादिन्यासमाह । अंगुष्ठाभ्यामिति ॥ तत्सवितुरंगुष्ठाभ्यां नम इत्येवं मन्त्रा ऊह्याः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

यदह्नात्कुरुते पापं तदह्नात्प्रतिमुच्यते ॥ यद्रात्र्यात्कुरुते पापं तद्रात्र्यात्प्रतिमुच्यते ॥ ६९ ॥ सर्ववर्णे महादेवि सन्ध्याविद्ये सरस्वति ॥ अजरे अमरे देवि सर्वदेवि नमोऽस्तु ते ॥७०॥ तेजोसीत्यादिमंत्रेण देवीमावाहयेत्ततः ॥ यत्कृतं त्वदनुष्ठानं तत्सर्वं पूर्णमस्तु मे ॥ ७१ ॥ ततः शापविमोक्षाय विधानं सम्यगाचरेत् ॥ ब्रह्मशापस्ततो विश्वामित्रस्य च तथैव च ॥ ७२ ॥ वशिष्ठ शाप इत्येतद्द्विविधं शापलक्षणम् ॥ ब्रह्मणः स्मरणेनैव ब्रह्मशापो निवर्त्यते ॥ ७३ ॥ विश्वामित्रस्मरणतो विश्वामित्रस्य शापतः ॥ वसिष्ठस्मरणादेव तस्य शापो विनश्यति ॥ ७४ ॥ हृत्पद्ममध्ये पुरुषं प्रमाणं सत्यात्मकं सर्वजगत्स्वरूपम् ॥ ध्यायामि नित्यं परमात्मसंज्ञं चिद्रूपमेकं वचसामगम्यम् ॥ ७५ ॥ अथ न्यासविधिं वक्ष्ये सन्ध्याया अंगसंभवम् ॥ ॐकारं पूर्ववद्योज्यं ततो मन्त्रानुदीरयेत् ॥७६॥ भूरित्युक्त्वा च पादाभ्यां नम इत्येव चोच्चरेत् ॥ भुवः पूर्वं तु जानुभ्यां स्वःकटिभ्यां नमो वदेत् ॥७७॥ महर्नाभ्यै जनश्चैव हृदयाय ततस्तपः ॥ कंठाय च ततः सत्यं ललाटे परिकीर्तयेत्॥७८॥अंगुष्ठाभ्यां तत्सवितुस्तर्जनीभ्यां वरेण्यकम् ॥ भर्गो देवस्य मध्याभ्यां धीमहीत्येव कीर्तयेत् ॥७९॥ अनामाभ्यां कनिष्ठभ्यां धियो यो नःपदं वदेत् ॥ प्रचोदयात्करपृष्ठतलयोर्विन्यसेत्सुधीः ॥८०॥ ब्रह्मात्मने तत्सवितुर्हृदयाय नमस्तथा ॥ विष्णवात्मने वरेण्यं च शिरसे नम इत्यपि ॥८१॥ भर्गो देवस्य रुद्रात्मने शिखायै प्रकीर्तितम् ॥ शक्त्यात्मने धीमहीति कवचाय ततः परम् ॥ ८२ ॥ कालात्मने धियो योनो नेत्रत्रय उदीरितम् ॥ प्रचोदयाच्च सर्वात्मनेऽस्त्राय परिकीर्तितम् ॥ ८३ ॥ अक्षरन्यासमेवाग्रे कथयामि महामुने ॥ गायत्री वर्णसंभूतन्यासः पापहरः परः ॥८४॥ प्रणवं पूर्वमुच्चार्य वर्णन्यासः प्रकीर्तितः॥तत्कारमादावुच्चार्य पादांगुष्ठद्वये न्यसेत् ॥ ८५ ॥

हृदयादिन्यासमाह । ब्रह्मात्मने इति । तत्सवितुर्ब्रह्मात्मने हृदयाय नम इत्येवं मंत्रा ऊह्याः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ वर्णन्यासमाह । अक्षरन्यासेति ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ एतन्न्यासकथनेन ऋषिच्छंदोन्यासा अपि सूचित.इत्यर्थाद्वेदितव्यम् ॥ ते च ऋषिच्छंदोन्यासा ग्रंथांतरे प्रसिद्धा एव संतीति गौरवभिया न लिख्यंते ॥ एतं न्यासविधिं केचिदिति ॥ तथा च गृह्यपरिशिष्टे शुचौ दशे दर्भाभसोक्षिते दर्भानास्तीर्य व्याहृतिभिरुपाविश्य प्राणायामत्रयं कृत्वात्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या ऋषिदैवतच्छन्दांस्यनुस्मृत्य षड्भिस्तदंगमंत्रैरित्यादि न्यसेदेषोंगन्यास एनमप्यके नेच्छांति स हि विधिरवैदिक इत्युक्तम् । अत्रैके इति पदेनाकरणे प्रत्यवायो नास्ति कृते त्वभ्युदय इति सूचितम् ॥ अन्यथा एके इति कथनस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ चतुरास्यां चतुर्मुखाम् ॥ द्विनेत्रां प्रतिवक्त्रं नेत्रद्वयम् ॥ मालां जपमालाम् कुंडिकां कमंडलुम् ॥ ९४ ॥ ऋग्वेदाध्यायिनीमृग्वेदमुद्गिरंतीम् ऋग्वेदोत्पादिकामि

सकारं गुल्फयोस्तद्वद्धिकारं जंघयोर्न्यसेत् ॥ जान्वोस्तुकारं विन्यस्य ऊर्वोश्चैव वकारकम् ॥ ८६ ॥ रेकारं च गुदे न्यस्य
णिकारं लिंग एव च ॥ कट्यां यकारमेवात्र भकारं नाभिमण्डले ॥ ८७ ॥ गोकारं हृदये न्यस्य देकारं स्तनयोर्द्वयोः ॥
वकारं हृदि विन्यस्य स्यकारं कंठकूपके ॥ ८८ ॥ धीकारं मुखदेशे तु मकारं तालुदेशके ॥ हिकारं नासिकाग्रे तु धिकारं नेत्र
मंडले ॥ ८९ ॥भ्रूमध्ये चैव योकारं योकारं च ललाटके ॥ नकारं वै पूर्वमुखे प्रकारं दक्षिणे मुखे ॥ ९० ॥ चोकारं पश्चिममुखे
दकारं चोत्तरे मुखे ॥ यौकारं मूर्ध्नि विन्यस्य तकारं व्यापकं न्यसेत् ॥ ९१ ॥ एतन्न्यासविधिं केचिन्नेच्छंति जपतत्पराः ॥ ततो
ध्यायेन्महादेवीं जगन्मातरमंबिकाम् ॥ ९२ ॥ भास्वज्जपाप्रसूनाभां कुमारीं परमेश्वरीम् ॥ रक्तांबुजासनारूढां रक्तगंधानुलेपनाम्
॥ ९३ ॥ रक्तमाल्यांबरधरां चतुरास्यां चतुर्भुजाम् ॥ द्विनेत्रां स्रुक्स्रुवौ मालां कुंडिकां चैव बिभ्रतीम् ॥ ९४ ॥ सर्वाभरणसंदी
तामृग्वेदाध्यायिनीं पराम् ॥ हंसपत्रामाहवनीयमध्यस्थां ब्रह्मदेवताम् ॥ ९५ ॥ चतुष्पदामष्टकुक्षिं सप्तशीर्षां महेश्वरीम् ॥ अग्नि
वक्त्रां रुद्रशिखां विष्णुचित्तां तु भावयेत् ॥ ९६ ॥

त्यर्थः ॥ हंसपत्रां हंसवाहनां हंसोपरि रक्तांबुजं तदारुढामित्यर्थः ॥ ब्रह्मदेवतां ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य देवतां तदुपास्यामित्यर्थः ॥ ९५ ॥ चतुष्पदामिति ॥ तदुक्तं गायत्रीहृदये ॥ ऋग्वेदोऽस्याः प्रथमः पादो भवति ॥ यजुर्वेदो द्वितीयः पादः ॥ सामवेदस्तृतीयः पादः ॥ अथर्ववेदश्चतुर्थः पादः पूर्वादिक् प्रथमा कुक्षिर्भवति दाक्षिणादिग्द्वितीया कुक्षिर्भवति ॥ पश्चिमादिक्तृतीया कुक्षिर्भवति ॥ उत्तरादिक्चतुर्थी कुक्षिर्भवती ॥ ऊर्ध्वादिक्पंचमी कुक्षिर्भवति ॥ अधरादिक्षष्ठी कुक्षिर्भ वति ॥ अन्तरिक्षादिक्सप्तमी कुक्षिर्भवति ॥ अवांतरादिगष्टमी कुक्षिर्भवति ॥ व्याकरणमस्याः प्रथमं शिरो भवति ॥ शिक्षा द्वितीयं शिरो भवति । कल्पस्तृतीयं शिरो भवति । निरुक्तं चतुर्थं

शिरो भवाति ॥ ज्योतिषं नयनमिति पंचमं शिरो भवति ॥ इतिहासपुराणानि षष्ठं शिरो भवंति ॥ उपनिषदः सप्तमं शिरो भवतीति ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ चतुर्विंशतिमुद्राश्चेति ॥ आसां नामानि लक्षणानि च ब्रह्मकल्पोक्तानि लिख्यंते ॥ अथातो दर्शयेन्मुद्राः संमुखं संपुटं तथा ॥ ततो विततविस्तीर्णे द्विमुखं त्रिमुखं तथा ॥ चतुर्मुखं पंचमुखं षण्मुखाधोमुखे ततः ॥ व्यापकांजलिकं चैव शकटं तदनंतरम् ॥ यमपाशं तु ग्रथितं ततः स्यात्संमुखोन्मुखम् ॥ विलंबो मुष्टिको मीनस्ततः कूर्मवराहकौ ॥ सिंहाक्रांतं महाक्रांतं ततो मुद्गरपल्लवे ॥ चतुर्विंशतिरित्येता गायत्र्याः परिकीर्तिताः ॥ जपकाले प्रयोक्तव्या अन्यथा निष्फलो जपः ॥ न जातु दर्शयेन्मुद्रा महाजनसमागमे ॥ क्षुभ्यंति देवतास्तस्य निष्फलं च भवेदिति॥अथैतासां लक्षणमाह । संमुखं संहतौ हस्तावुत्तानौ कुंचितांगुली ॥ संपुटं पद्मकोशाभौ करावन्योन्यसंहतौ ॥ विततं संहतौ हस्तावुत्तानावायतांगुली ॥ विस्तीर्णं संहतौ पाणी मिथो मुक्तांगुलीयकौ ॥ संमुखं सक्तयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगतः ॥ शेषांगुलीनां वैकल्ये द्विमुखत्रिमुखादयः ॥ शेषांगुलीनां संयोगात्पूर्वसंयोगनाशनम् ॥ तिर्यक्संयुज्यमानाग्रौ संयुक्तांगुलिमण्डलौ ॥ हस्तौ षण्मुखमित्युक्ता मुद्रा

ब्रह्मा तु कवचं यस्या गोत्रं सांख्यायनं स्मृतम् ॥ आदित्यमण्डलांतस्थां ध्यायेद्देवीं महेश्वरीम् ॥ ९७ ॥ एवं ध्यात्वा विधानेन गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ततो मुद्राः प्रकुर्वीत देव्याः प्रीतिकराः शुभाः ॥ ९८ ॥ संमुखं संपुटं चैव विततं विस्तृतं तथा ॥ द्विमुखं त्रिमुखं चैव चतुष्कं पंचक तथा ॥ ९९ ॥ षण्मुखाधोमुखं चैव व्यापकांजलिकं तथा ॥ शकटं यमपाशं च ग्रथितं संमुखोन्मुखम् ॥ १०० ॥ विलंबं मुष्टिकं चैव मत्स्यं कूर्मं वराहकम् ॥ सिंहाक्रांतं महाक्रांतं मुद्गरं पल्लवं तथा ॥ १ ॥ चतुर्विंशतिमुद्राश्च गायत्र्याः संप्रदर्शयेत् ॥ शताक्षरां च गायत्रीं सकृदावर्तयेत्सुधीः ॥ २ ॥

मुद्राविशारदैः ॥ आकुंचिताग्रौ संयुक्तावर्वाग्घस्तावधोमुखौ ॥ उत्तानौ तादृशावेव व्यापकं कुंचितौ करौ ॥ अधोमुखौ तु मुक्ताग्रांगुष्ठकौ शकटं करौ । बद्धमुष्टिकयोः पाण्योरुत्तानां नाम तर्जनीम् ॥ कुंचितान्या तु बध्नाति तर्जनी यमपाशकम् ॥ उत्तानसंधिसंलीनबद्धांगुलिदलौ करौ ॥ सम्मुखीघटितौ दीर्घांगुष्ठौ ग्रथितमुच्यते ॥ कुंचितोर्ध्वांगुलिर्वामो हस्तो दक्षेण तादृशा ॥ अधोमुखेन संमुक्तः संमुखोन्मुखमुच्यते ॥ उत्तानोन्नतकोटी च विलंबः कथितः करौ ॥ मुष्टी चान्योन्यसंयुक्ता उत्तानो मुष्टिको भवेत् ॥ मीनस्तु सम्मुखी भूता मुक्तानाम कनिष्ठिकौ ॥ ऊर्ध्वसंयुक्तवक्रौ तु शेषांगुलिदलौ करौ॥ अधोमुखः करो वामस्तादृशो दक्षिणन तु ॥ पृष्ठदेशे समाक्रांतः कूर्मो नामाभिधीयते ॥ ऊर्ध्वमध्यं वामहस्तः कक्षायामाश्रयेत्करम् ॥ वराहः कथ्यते कण्ठसमीपाश्रयके करे ॥ सिंहाक्रांतं समाक्रांतं करौ कर्णाश्रितावृजू ॥ किंचित्तु कुञ्चिताग्रौ च महाक्रांतं स्मृतं हि तौ ॥ ऊर्ध्वं किंचित्कृतौ पाणी मुद्गरो वामतर्जनी ॥ ग्रस्ता दक्षिणहस्तेन पल्लवो दक्षिणः करः ॥ अधोमुखः स्थितो मूर्ध्नि मुद्राणामिति लक्षणम् ॥ शताक्षरगायत्रीस्वरूपमाह । शताक्षरामिति ॥ २ ॥

जातवेदसनाम्नीम् ॥ जातवेदसेसुनवामसोममिति मन्त्रः ॥ ३ ॥ त्र्यंबकस्यर्चं त्र्यंबकं यजामहे इति मंत्रः ॥ एतत्त्रयं मिलित्वा शताक्षरा गायत्री भवति ॥ तदुक्तं नित्याह्निके ॥ गायत्रीजपतः पूर्वं सकृज्जप्या शताक्षरा ॥ तेन रक्षा भवेन्नूनं परमात्मा प्रसीदतीति ॥ ४ ॥ नित्यजपनीयगायत्रस्विरूपमाह । ओंकारं पूर्वमुच्चार्येति ॥ एकप्रणवव्याहृतित्रययुक्तगायत्रीजप एव मुख्यः पक्ष इत्यर्थः ॥ ५ ॥ १०६ ॥ इति श्रीदेवीभागवतातिलके एकादशस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ अर्धाधिकैः सप्तचत्वारिंशत्पद्यैरतः परम् ॥ संध्यादिकृत्यं यत्किंचित्तत्त्रिभागांतमुच्यते ॥ १ ॥ भिन्नपादेति ॥ पादत्रयं भिन्नं पठेन्न तु संलग्नं

चतुर्विंशत्यक्षराणि गायत्र्याः कीर्तितानि हि ॥ जातवेदसनाम्नीं च ऋचमुच्चारयेदतः ॥ ३ ॥ त्र्यंबकस्यर्चमावृत्य गायत्री शतवर्णका ॥ भवतीयं महापुण्या सकृज्जप्या बुधैरियम् ॥४॥ ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्तथैव च ॥ चतुर्विंशत्यक्षरां च गायत्रीं प्रोच्चरेत्ततः ॥ ५ ॥ एवं नित्यं जपं कुर्याद्ब्राह्मणो विप्रपुंगवः ॥ स समग्रं फलं प्राप्य संध्यायाः सुखमेधते ॥ १०६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ नारायण उवाच ॥ भिन्नपादा तु गायत्री ब्रह्महत्याप्रणाशिनी ॥ अभिन्नपादा गायत्री ब्रह्महत्यां प्रयच्छति ॥ १ ॥ अच्छिन्नपादागायत्रीजपं कुर्वंति ये द्विजाः ॥ अधोमुखाश्च तिष्ठंति कल्पकोटिशतानि च ॥ २ ॥ संपुटैकषडोंकारा गायत्री विविधा मता ॥ धर्मशास्त्रपुराणेषु इतिहासेषु सुव्रत ॥ ३ ॥ पञ्चप्रणवसंयुक्तां जपेदित्यनुशासनम् ॥ जपसंख्याऽष्टभागान्ते पादो जप्यस्तुरीयकः ॥ ४ ॥ स द्विजः परमो ज्ञेयः परं सायुज्यमाप्नुयात् ॥ अन्यथा प्रजपेद्यस्तु स जपो विफलो भवेत् ॥ ५ ॥

पठित्वा जपेदित्यर्थः ॥ तदुक्तं नित्याह्निके ॥ सावकाशतया विद्वान्भिन्नपादां जपेद्बुधः ॥ एकश्वासोच्चारणात्तु संदिग्धं त्वक्षरं भवेदिति ॥ १ ॥ २ ॥ संपुटा प्रणवसंपुटा ॥ एकषडोंकारा एकोंकारा षडोंकारा चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ पंचप्रणवेति ॥ अयमप्येकः पक्षोऽस्तीत्यर्थः ॥ गायत्रीजपे किंचिद्विशेषमाह । जपसंख्या तु ॥ यत्संख्यया जपः कर्तव्यस्तत्संख्याया अष्टभागांत इत्यर्थः ॥ तुरीयः पादः परोरजसेत्यादिः ॥ तदुक्तं नित्याह्निके ॥ जपसंख्याऽष्टभागांते जपेत्पदं तुरीयकम् ॥ उन्मुखत्वं भवेत्तेन सच्चिदानंदरूपिण इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

चतुर्विधगायत्र्याधिकारिण आह । संपुटैकेति ॥ एका संपुटा ॥ द्वितीया षडोंकारा ॥ पंचप्रणवयुक्ता इदमुपलक्षणम् ॥ एतद्गायत्रीत्रितयमूर्ध्वरतेसो भवतीत्यर्थः ॥ अथ च गृहस्थो ब्रह्मचारी वा तुरीयां पूर्वोक्तभेदचतुष्टये तुरीयामेकप्रणवयुक्तां जपेदित्यर्थः ॥ तदुक्तं व्यासेन ॥ संपुटैका षडोंकारा गायत्री त्रिविधा मता ॥ तत्रैकप्रणवा ग्राह्या गृहस्थैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च प्रणवाद्यामिमां जपेत् ॥ अंते यः प्रणवं कुर्यान्नासौ वृद्धिमवाप्नुयात् ॥ संपुटां च षडोंकारां गायत्रीं प्रजपेद्यतिरिति ॥६ ॥ पूर्वोक्तगायत्र्यास्तुरीयपादमाह । तुरीयपाद इति ॥ ७ ॥ तुरीयपादजपे ब्रह्म ध्येयमित्याह । हृदि विकासितेति॥यस्य पीठमेतादृशं सच्चिदानन्दरूप इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तुरीयगायत्र्या मुद्रा आह । त्रिशूलेति ॥ ९ ॥ १० ॥ गायत्र्या मानसी पूजामाह । ध्यातस्य पूजामिति ॥ ध्यातस्य चिंतितस्य देवस्येत्यर्थः

संपुटैका षडोंकारा भवेत्सा ऊर्ध्वरेतसाम् ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी वा मोक्षार्थी तुरीयां जपेत् ॥ ६ ॥ तुरीयपादो गायत्र्याः परो रजसे सावदोम् ॥ ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि जपसांगफलप्रदम् ॥ ७ ॥ हृदि विकसितपद्मं सार्कसोमाग्निबिंबं प्रणवमयमचिंत्यं यस्य पीठं प्रकल्प्यम् ॥ अचलपरमसूक्ष्मं ज्योतिराकाशसारं भवतु मम मुदेऽसौ सच्चिदानन्दरूपः ॥ ८ ॥ त्रिशूलयोनी सुरभिमक्षमालां च लिंगकम् ॥ अंबुजं च महामुद्रामिति सप्त प्रदर्शयेत् ॥ ९ ॥ या संध्या सैव गायत्री सच्चिदानन्दरूपिणी ॥ भक्त्या तां ब्राह्मणो नित्यं पूजयेच्च नमेत्ततः॥१०॥ध्यातस्य पूजां कुर्वीत पञ्चभिश्चोपचारकैः ॥ लंपृथिव्यात्मने गंधमर्पयामि नमो नमः ॥ ११ ॥हमकाशात्मने पुष्पं चार्पयामि नमो नमः ॥ यञ्च वाय्वात्मने धूपं चार्पयामि ततो वदेत् ॥ १२ ॥ रं च वह्न्यात्मने दीपमर्पयामि ततो वदेत् ॥ वममृतात्मने तस्मै नैवेद्यमपि चार्पयेत् ॥ १३ ॥ यं रं लं वं हमिति च पुष्पांजलिमथार्पयेत् ॥ एवं पूजां विधायाथ चांते मुद्राः प्रदर्शयेत् ॥ १४ ॥ ध्यायेत्तु मनसा देवीं मन्त्रमुच्चारयेच्छनैः ॥ न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥ १५ ॥ विधिनाऽष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरेव वा ॥ दशवारमशक्तो वा नातो न्यूनं कदाचन ॥ १६ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पंचभूतात्मने परमेश्वराय गायत्रीस्वरूपाय पंचभूतात्मकानेवोपचारानर्पयामीत्यर्थः ॥ मुद्राः पूर्वोक्ताः समुखं संपुटमित्यादयो अस्मिन्समये दर्शयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ विधिनेति ॥ मंत्रार्थानुसंधानपुरःसरमित्यर्थः ॥ मन्त्रार्थश्च विश्वामित्रकल्पे उक्तः । देवस्य सवितुस्तस्य धियो नः प्रचोदयात् ॥ भर्गो वरेण्यं तद्ब्रह्म धीमहीत्यत उच्यत इति इतोऽप्यधिको मंत्रार्थः प्रपंचसारे श्रीमच्छंकरभगवत्पादैरुक्तो वेदितव्यः ॥ अन्यत्र सहस्रपरमामित्युक्तत्वात्सहस्रजपो मुख्यः ॥ परो गौणः ॥ १६ ॥

तत इतिजपानंतरं गायत्रीं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदासि नाहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परोरजसेसावदोमाप्रापादिति बृहदारुण्यकप्रोक्तोपस्थानेन तामुपस्थाप्यान्यस्मृतिप्राप्तमप्यंगकलापं समाप्य उत्तरे शिखरे जाते इति मंत्रेण तां नमस्कृत्य विसर्जयेदित्यर्थः ॥ गायत्रीजपो जले न कार्य इत्येकदेशिमतमत आह । न गायत्रीं जपेदिति ॥ तथा च गोभिलः कदाचिदपि नो विद्वान्गायत्रीमुदके जपेत् ॥ गायत्र्यग्निमुखी प्रोक्ता तस्मादुत्थाय तां जपेदिति ॥ उत्थाय जलादित्यर्थात्॥अत्र केचित्पदेनारुचिर्बोधिता ॥ सा चेत्थम् ॥ निमज्याप्सु जपेन्मासं शतमिष्टमवाप्नुयात्॥एवं शतोत्तरं जप्त्वा सहस्रं सर्वमाप्नुयात् ॥ तथा–जानुदघ्ने

तत उद्वासयेद्देवीमुत्तमेत्यनुवाकतः ॥ न गायत्रीं जपेद्विद्वाञ्जलमध्ये कथंचन ॥ १७ ॥ यतः साऽग्निमुखी प्रोक्तेत्याहुः केचिन्महर्षयः ॥ सुरभिर्ज्ञानशूर्पं च कूर्मो योनिश्च पंकजम् ॥ १८ ॥ लिंगं निर्वाणकं चैव जपांतेऽष्टौ प्रदर्शयेत् ॥ यदक्षरपदभ्रष्टं स्वरव्यंजनवर्जितम् ॥ १९ ॥ तत्सर्वं क्षम्यतां देवि कश्यपप्रियवादिनी ॥ गायत्रीतर्पणं चातः करणीयं महामुने ॥ २० ॥ गायत्रीछन्द आख्यातं विश्वामित्र ऋषिः स्मृतः ॥ सविता देवता प्रोक्ता विनियोगश्च तर्पणे ॥ २१ ॥ भूरित्युक्त्वा च ऋग्वेदपुरुषं तर्पयामि च ॥ भुव इत्येतदुक्त्वा च यजुर्वेदमथो वदेत् ॥ २२ ॥ स्वर्व्याहृतिं समुक्त्वा च सामवेदं समुच्चरेत् ॥ मह इत्येतदुक्त्वांऽतेऽथर्ववेदं च तर्पयेत् ॥ २३ ॥ जनःपदांत इतिहासपुराणमितीरयेत् ॥ तपः सर्वागमं चैव पुरुषं तर्पयामि च ॥ २४ ॥ सत्यं च सत्यलोकाख्यपुरुषं तर्पयामि च ॥ ॐ भूर्भूर्लोकपुरुषं तर्पयामि ततो वदेत् ॥ २५ ॥ भुवश्चेति भुवर्लोकपुरुषं तर्पयामि च ॥ स्वः स्वर्गलोकपुरुषं तर्पयामि ततः परम् ॥ २६ ॥

जले स्थित्वा वीक्ष्य तोयगतं रविम् ॥ गायत्रीं प्रजपेद्विद्वान्सर्वपापापनुत्तये इति विश्वामित्रकल्पवचनात् ॥ तथाऽर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपमिति हारीतवचनाच्च जलेऽपि गायत्रीजपो न निषिद्ध इति । तर्हि गोभिलवचनस्य का गतिरितिचेदालस्यादिना कश्चिदासनं विहाय जले जपं करिष्यति तन्निषेधार्थं तद्वचनस्य सत्त्वादिति ॥ १७ ॥ जपानंतरं मुद्रा अष्टौ प्रदर्शयेदिति पूर्वमेव वक्तव्यमत्राह । सुरभिर्ज्ञानेति ॥ १८ ॥ यदक्षरेति प्रार्थनामन्त्रः ॥ १९ ॥ संध्यांगतर्पणमाह । गायत्रीतर्पणमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ भूरित्युक्त्वेति तर्पणमंत्राः स्पष्टा एव ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥२७॥२८॥ पश्चादुषसीं गायत्रीमित्यादिनामभिर्गायत्रीं तर्पयेदित्यर्थः ॥२९॥ जातवेदसमिति ॥ जातवेदसे सुनवामसोमामितिमन्त्रः ॥३०॥३१॥३२॥३३॥ एवमिति ॥ एतावत्पर्यंतं कर्म कृत्वा पश्चाद्गायत्रीं विसर्जयेदिति तत्त्वम् ॥ सन्ध्योत्तरं कृत्यमाह । संध्याकर्मेति ॥३४॥ होमोत्तरं पंचायतनपूजामाह । पंचायतनेति ॥ पंचायतनदेवता आह शिवामिति ॥३५॥ मूलमंत्रेण देव्या मूलमंत्रेण मायाबीजाद्यात्मकेनेत्यर्थः ॥ ह्रीश्चत इति ॥ तैत्तिरीयशाखोक्तह्रीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ इति मंत्रेणेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ॐभूरेकपदां नाम गायत्रीं तर्पयामि च ॥ भुवो द्विपदां गायत्रीं तर्पयामीति कीर्तयेत् ॥ २७ ॥ स्वश्च त्रिपदां गायत्रीं तर्पयामि ततो वदेत् ॥ ॐ भूर्भुवःस्वश्चेति तथा गायत्रीं च चतुष्पदाम् ॥२८॥ उषसीं चैव गायत्रीं सावित्रीं च सरस्वतीम् ॥ वेदानां मातरं पृथ्वीमजां चैव तु कौशिकीम् ॥२९॥ सांकृतिं वै सार्वजितिं गायत्रीं तर्पणे वदेत् ॥ तर्पणांते च शांत्यर्थं जातवेदसमीरयेत् ॥ ॥ ३० ॥ मानस्तोकेति मंत्रं च शांत्यर्थं प्रजपेत्सुधीः ॥ ततोऽपि त्र्यंबको मंत्रः शांत्यर्थः परिकीर्तितः ॥ ३१ ॥ तच्छंयोरिति मंत्रं च जपेच्छांत्यर्थमेव तु ॥ अतो देवा इति द्वाभ्यां सर्वांगस्पर्शनं चरेत् ॥ ३२ ॥ स्योनापृथिविमंत्रेण भूम्यै कुर्यात्प्रणामकम् ॥ यथाविधिं च गोत्रादीनुच्चरेद्द्विजसत्तमः ॥ ३३ ॥ एवं विधानं संध्यायाः प्रातःकाले प्रकीर्तितम् ॥ संध्याकर्मसमाप्त्यां तेऽप्यग्निहोत्रं स्वयं हुनेत् ॥ ३४ ॥ पंचायतनपूजां च ततः कुर्यात्समाहितः ॥ शिवां शिवं गणपतिं सूर्यं विष्णुं तथाऽर्चयेत् ॥ ३५ ॥ पौरुषेण तु सूक्तेन व्याहृत्या वा समाहितः ॥ मूलमंत्रेण वा कुर्याद् ह्रीश्च ते इति मंत्रतः ॥३६॥ भवानीं तु यजेन्मध्ये तथेशान्यां तु माधवम् ॥ आग्नेय्यां गिरिजानाथं गणेशं रक्षसां दिशि ॥ ३७ ॥ वायव्यामर्चयेत्सूर्यमिति देवस्थितिक्रमः ॥ षोडशानुपचारांश्च षोडशर्ग्भिर्हरेन्नरः ॥ ३८ ॥ देवीमभ्यर्च्य पुरतो यजेदन्याननुक्रमात् ॥ न देवीपूजनात्पुण्यमधिकं क्वचिदीक्ष्यते ॥ ३९ ॥

देवीपंचायतने स्थापनीयदेवतास्थानान्याह । भवानीमिति॥भवानीं भवानीमूर्तिं हीरकमाणिक्येंद्रनीलपद्मरागादिरत्ननिर्मितां सुवर्णरौप्यताम्रादिधातुनिर्मितां वा पाषाणमृदादिनिर्मितां वा मध्ये स्थाने यजेत् ॥ अत्र पूर्वादयः प्रसिद्धा एव ग्राह्या न तु पूज्यपूजकयोः प्राचीत्यागमोक्ता इति निबंधकाराः ॥ ३७ ॥ हरेद्दद्यात् ॥ अयं पक्षः पुरुषसूक्तेन पूजापक्षे ॥ ३८ ॥ पुरतः प्रथमतो मुख्यां देवीं पूजयित्वानंतरं विष्णवादिपूजनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ दूर्वाभिर्नार्चयेदूर्गामिति ॥ अयं निषेधो दुर्गाया एव न त्वन्यदेवीविग्रहेषु ॥ अग्रे देवीतुष्टिकरपुष्पेषु दूर्वाया ग्रहणात् ॥ शमीदूर्वांकुराश्वत्थपल्लवैरित्यादिना दक्षिणामूर्तिसंहितायां दूर्वायाः पूजायां स्वीकाराच्च ॥ देवीप्रियकरपुष्पाण्याह । मल्लिकाजातीति ॥ सर्वपुष्पेषु कुंदपुष्पं प्रियकरं देव्या इति तु वामन पुराणम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तिलतैलत इति ॥ घृतदीपोऽप्यपेक्षितः ॥ वामदक्षिणभागयोर्दीपद्वयमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ इत्थं पूजां प्रथमादिवसभागे समाप्य द्वितीयभागे वेदाभ्यासं कुर्यादित्याह । वेदभ्यासमिति ॥ पोष्यवर्गास्तु मातापितृगुरुतत्पत्नीभार्यासुतानाथादयो धर्मशास्त्रप्रसिद्धाः

अत एव तु संध्यासु संध्योपास्तिः श्रुतीरिता ॥ नाक्षतैरर्चयेद्विष्णु न तुलस्या गणेश्वरम् ॥ ४० ॥ दूर्वाभिर्नार्चयेद्दुर्गां केतकैर्न महेश्वरम् ॥ मल्लिकाजातिकुसुमं कुटजं पनसं तथा ॥ ४१ ॥ किंशुकं बकुलं कुंदं लोध्रं तु करवीरकम् ॥ शिंशपाऽपराजितापुष्पं बंधूकागस्त्यपुष्पके ॥ ४२ ॥ मदंतं सिंदुवारं च पालाशकुसुमं तथा ॥ दूर्वांकुरं बिल्वदलं कुशमंजरिका तथा ॥ ४३ ॥ शल्लकी माधवीपुष्पमर्कमदारपुष्पकम् ॥ केतकीं कर्णिकारं च कदंबकुसुमं तथा ॥ ४४ ॥ पुन्नागश्चंपकस्तद्वद्यूथिकातगरौ तथा ॥ एवमादीनि पुष्पाणि देवीप्रियकराणि च ॥ ४५ ॥ गुग्गुलस्य भवेद्धूपो दीपः स्यात्तिलतैलतः ॥ कृत्वेत्थं देवतापूजां ततो मूलमनुं जपेत् ॥ ४६ ॥ एवं पूजां समाप्यैव वेदाभ्यासं चरेद्बुधः ॥ ततः स्ववृत्त्या कुर्वीत पोष्यवर्गार्थसाधनम् ॥ ४७ ॥ तृतीयदिनभागे तु नियमेन विचक्षणः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ पूजाविशेषं श्रीदेव्याः श्रोतुमिच्छामि मानद ॥ येनाश्रितेन मनुजः कृतकृत्यत्वमावहेत् ॥ १ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ देवर्षे शृणु वक्ष्यामि श्रीमातुः पूजनक्रमम् ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं साक्षात्समस्तापन्निवारणम् ॥ २ ॥ आचम्य मौनी संकल्प्य भूतशुद्ध्यादिकं चरेत् ॥ मातृकान्यासपूर्वं तु षडंगन्यासमाचरेत् ॥ ३ ॥

॥ ४७ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ एकसप्ततिपद्यैस्तु पूजायां तु विशेषतः ॥ उपचाराः समुच्यंते किंचिच्चैव कथानकम् ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये दिवसप्रथमभागकृत्यांते पूजां संक्षेपतः श्रुतां विशेषेण ज्ञातुं पृच्छति ॥ पूजाविशेषं श्रीदेव्या इति ॥ १ ॥ २ भूतशुद्ध्यादिकमिति ॥ तच्च पूर्वमुक्तमेव ॥ मातृकान्यासः प्रसिद्ध एव । षडंगन्यासो नाममोपास्यदेवतामंत्रस्य षडंगन्यासः ॥ ३ ॥

शंखस्थापनमपि प्रसिद्धमेव ॥ सामान्यार्घ्यं कलशस्थापनरूपमपि प्रसिद्धमेव ॥ अस्त्रेण अस्त्रजलेन फट्मंत्रजलेन ॥ ४ ॥ पीठपूजादेवताया आसनपूजा एते सर्वे प्रकाराः शारदातिलकादिनिबंधेषु स्पष्टास्तत एव वेदितव्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥ रसाद्भिरित्यत्रादिपदग्राह्यानाह पौण्ड्रेक्षुरसेति ॥ ७ ॥ वेदपारायणमिति ॥

शंखस्य स्थापनं कृत्वा सामान्यार्घ्यं विधाय च ॥ पूजाद्रव्याणि चास्त्रेण प्रोक्षयेन्मतिमान्नरः ॥ ४ ॥ गुरोरनुज्ञामादाय ततः पूजां समारभेत् ॥ पीठपूजां पुरा कृत्वा देवीं ध्यायेत्ततः परम् ॥ ५ ॥ आसनाद्युपचारैश्च भक्तिप्रेमयुतां सदा ॥ स्नापयेत्परदेवीं तां पंचामृतरसादिभिः ॥ ६ ॥ पौंड्रेक्षुरसपूर्णैस्तु कलशैः शतसंख्यकैः ॥ स्नापयेद्यो महेशानीं न स भूयोऽभिजायते ॥ ७ ॥ यश्च चूतरसैरेवं स्नापयेज्जगदंबिकाम् ॥ वेदपारायणं कृत्वा रसेनेक्षूद्भवेन वा ॥ ८ ॥ तद्गेहं न त्यजेन्नित्यं रमा चैव सरस्वती ॥ यस्तु द्राक्षारसेनैव वेदपारायणं चरन् ॥ ९ ॥ अभिषिंचेन्महेशानीं सकुटुंबो नरोत्तमः ॥ रसरेणुप्रमाणं च देवीलोके महीयते ॥ १० ॥ कर्पूरागुरुकाश्मीरकस्तूरीपंकपंकिलैः ॥ सलिलैः स्नापयेद्देवीं वेदपारायणं चरन् ॥ ११ ॥ भस्मीभवंति पापानि शतजन्मार्जितानि च ॥ यो दुग्धकलशैर्देवीं स्नापयेद्वेदपाठतः ॥ १२ ॥ आकल्पं स वसेन्नित्यं तस्मिन्वै क्षीरसागरे ॥ यस्तु दध्नाभिषिंचेत्तां दधिकुल्यापतिर्भवेत् ॥ १३ ॥ मधुना च घृतेनैव तथा शर्करयाऽपि च ॥ स्नापयेन्मधुकुल्यादिनदीनां स पतिर्भवेत् ॥ १४ ॥ सहस्रकलशैर्देवीं स्नापयेद्भक्तितत्परः ॥ इह लोके सुखी भूत्वाप्यन्यलोके सुखी भवेत् ॥ १५ ॥ क्षौमं वस्त्रद्वयं दत्त्वा वायुलोकं स गच्छति ॥ रत्ननिर्मितभूषाणां दाता निधिपतिर्भवेत् ॥ १६ ॥ काश्मीरचंदनं दत्त्वा कस्तूरीबिंदुभूषितम् ॥ तथा सीमंतसिंदूरं चरणेऽलक्तपत्रकम् ॥ १७ ॥ इन्द्रासने समारूढो भवेद्देवपतिः परः ॥ पुष्पाणि विविधान्याहुः पूजाकर्मणि साधवः ॥ १८ ॥ तानि दत्त्वा यथालाभं कैलासं लभते स्वयम् ॥ बिल्वपत्राण्यमोघानि यो दद्यात्परशक्तये ॥ १९ ॥

अनेकदिवससाध्यमनुष्ठानमेतत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मधुकुल्यादयो नद्यो देवलोके संतीति तैत्तिरीयशाखायामुक्तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ चरणेऽलक्तपत्रकमिति ॥ अलक्तकरसेन स्त्रियो लतादिरूपं शोभायामानं चरणे लिखंति तद् ग्राह्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

बिल्वपत्रत्रये इति ॥ बिल्वपत्रस्य यत्पर्णत्रयमस्ति तस्मिन्पर्णत्रयेऽपि मायाबीजत्रयं रक्तचंदनेन लिखित्वा ह्रीं भुवनेश्वर्यै नम इत्यादिकं मंत्रमुक्त्वा तद्बिल्वपत्र कोमलं देव्यै समर्पयेदित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कुंदपुष्पैरिति ॥ तस्मिन्नापि पुष्पेऽष्टगंधेन मायाबीजं लिखेदित्यर्थः ॥ शाक्ताष्टगंधश्च जटामांसीकपियुता शक्तेर्गंधाष्टकं विदुरित्यनेन शारदातिलके उक्तः ॥ इमान्यनुष्ठानान्यनेकदिवससाध्यानि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ कृतं हिरण्यगर्भेणेत्यर्थः

तस्य दुःखं कदाचिच्च क्वचिच्च न भविष्यति ॥ बिल्वपत्रत्रये रक्तचन्दनेन तु संलिखेत् ॥ २० ॥ मायाबीजत्रयं यत्नात्सुस्फुटं
चातिसुन्दरम् ॥ मायाबीजादिकं नाम चतुर्थ्यंतं समुच्चरेत् ॥ २१ ॥ नमोंऽतं परया भक्त्या देवीचरणपंकजे ॥ समर्पयेन्महादेव्यै
कोमलं तच्च पत्रकम् ॥ २२ ॥ य एवं कुरुते भक्त्या मनुत्वं लभते हि सः ॥ यस्तु कोटिदलैरेव कोमलैरतिनिर्मलैः ॥ २३ ॥
पूजयेद्भुवनेशानीं ब्रह्मांडाधिपतिर्भवेत् ॥ कुन्दपुष्पैर्नवीनैस्तु लुलितैरष्टगन्धतः ॥ २४ ॥ कोटिसंख्यैः पूजयेत्तु प्राजापत्यं
लभेद्ध्रुवम् ॥ मल्लिकामालतीपुष्पैरष्टगन्धेन लोलितैः ॥ २५ ॥ कोटिसंख्यैः पूजया तु जायते स चतुर्मुखः ॥ दशकोटिभिरप्येवं
तैरेव कुसुमैर्मुने ॥ २६ ॥ विष्णुत्वं लभते मर्त्यो यत्सुरेष्वपि दुर्लभम् ॥ विष्णुनैतद्व्रतं पूर्वं कृतं स्वपदलब्धये ॥ २७ ॥
शतकोटिभिरप्येवं सूत्रात्मत्वं व्रजेद्ध्रुवम् ॥ व्रतमेतत्पुरा सम्यक्कृतं भक्त्या प्रयत्नतः ॥ २८ ॥ तेन व्रतप्रभावेन हिरण्योदरतां
व्रजेत् ॥ जपाकुसुमपुष्पस्य बन्धूककुसुमस्य च ॥ २९ ॥ दाडिमीकुसुमस्यापि विधिरेष उदीरितः ॥ एवमन्यानि पुष्पाणि
श्रीदेव्यै विधिनाऽर्पयेत् ॥ ३० ॥ तस्य पुण्यफलस्यांतं न जानातीश्वरोऽपि सः ॥ तत्तदृतूद्भवैः पुष्पैर्नामसाहस्रसंख्यया ॥
॥ ३१ ॥ समर्पयेन्महादेव्यै प्रतिवर्षमतंद्रितः ॥ य एवं कुरुते भक्त्या महापातकसंयुतः ॥ ३२ ॥ उपपातकयुक्तोऽपि मुच्यते
सर्वपातकैः ॥ देहांते श्रीपदांभोजं दुर्लभं देवसत्तमैः ॥ ३३ ॥

॥ २८ ॥ व्रजेद्व्रत इत्यर्थः ॥ हिरण्योदरतां हिरण्यगर्भतां ब्रह्मविष्णुरुद्रादयो हिरण्यगर्भस्यांशाः ॥ स च हिरण्यगर्भः कश्चित्पूर्वजन्मनि जीवः स्थितः । स च कर्मोपासनया द्वितीयजन्मनि हिरण्यगर्भो जात इति बृहदारण्यके स्पष्टम् । तद्व्याख्यायां चास्माभिः स्पष्टीकृतम् ॥ तथा चैतादृशानुष्ठानेन एतैस्तत्पदं लब्धमित्युक्तं युक्तंभवति ॥ २९ ॥ ३० ॥ नामसहस्रं द्वादशस्कंधे वक्ष्यमाणं कूर्मपुराणोक्तं ललितोपाख्यानोक्तं वा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ श्रीपदांभोजं देवीपदांभोजम् ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ बृहद्रथस्येति ॥ अयं च शाकायन्यमुनेः शिष्य

प्राप्नोति साधकवरो मुने नास्त्यत्र संशयः॥कृष्णागुरुं सकर्पूरं चन्दनेन समन्वितम्॥३४॥सिल्हकं चाज्यसंयुक्तं गुग्गुलेन समन्वितम्॥धूपं दद्यान्महादेव्यै येन स्याद् धूपितं गृहम् ॥३५॥तेन प्रसन्ना देवेशी ददाति भुवनत्रयम्॥दीपं कर्पूरखण्डैश्च दद्याद्देव्यै निरंतरम्॥३६॥ सूर्यलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ शतदीपांस्तथा दद्यात्सहस्रान्वा समाहितः॥३७॥नैवेद्यं पुरतो देव्याः स्थापयेत्पर्वताकृतिम् ॥ लेह्यैश्चोष्यैस्तथा पेयैः षड्रसैस्तु समाहितैः॥३८॥ नानाफलानि दिव्यानि स्वादूनि रसवंति च॥स्वर्णपात्रस्थितान्नानि दद्याद्देव्यै निरंतरम् ॥ ३९ ॥ तृप्तायां श्रीमहादेव्यां भवेत्तृप्तं जगत्रयम् ॥ यतस्तदात्मकं सर्वं रज्जौ सर्पो यथा तथा ॥ ४० ॥ ततः पानीयकं दद्याच्छुभं गंगाजलं महत् ॥ कर्पूरवालासंयुक्तं शीतलं कलशस्थितम् ॥ ४१ ॥ तांबूलं च ततो देव्यै कर्पूरशकलान्वितम् ॥ एलालवंगसंयुक्तं सुखसौगंध्यदायकम् ॥ ४२ ॥ दद्याद्देव्यै महाभक्त्या येन देवी प्रसीदति ॥ मृदंगवीणामुरजढक्काडुंदुभिनिःस्वनैः ॥ ४३ ॥ तोषयेज्जगतां धात्रीं गायनैरतिमोहनैः ॥ वेदपारायणैः स्तोत्रैः पुराणादिभिरप्युत ॥ ४४ ॥ छत्रं च चामरे द्वे च दद्याद्देव्यै समाहितः ॥ राजोपचारान् श्रीदेव्यै नित्यमेव समर्पयेत् ॥ ४५ ॥ प्रदक्षिणां नमस्कारं कुर्याद्देव्या अनेकधा ॥ क्षमापयेज्जगद्धात्रीं जगदंबां मुहुर्मुहुः ॥४६॥ सकृत्स्मरणमात्रेण यत्र देवी प्रसीदति॥एतादृशोपचारैश्च प्रसीदेदत्र कः स्मयः ॥ ४७ ॥ स्वभावतो भवेन्माता पुत्रेऽतिकरुणावती ॥ तेन भक्तौ कृतायां तु वक्तव्यं किं ततः परम् ॥ ४८ ॥ अत्र ते कथियिष्यामि पुरावृत्तं सनातनम् ॥ बृहद्रथस्य राजर्षेः प्रियं भक्तिप्रदायकम् ॥४९॥ चक्रवाको भवेत्पक्षी क्वचिद्देशे हिमालये भ्रमन्नानाविधान्देशान्ययौ काशीपुरं प्रति ॥ ५० ॥ अन्नपूर्णामहास्थाने प्रारब्धवशतो द्विजः ॥ जगाम लीलया तत्र कणलोभादनाथवत् ॥ ५१ ॥ कृत्वा प्रदक्षिणामेकां जगाम स विहायसा ॥ देशांतरं विहायैव पुरीं मुक्तिप्रदायिनीम् ॥ ५२ ॥

इति मैत्रायणीयोपनिषदि स्पष्टम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कणलोभाद्धान्यकणलोभात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६॥ किंवदंतीं जनश्रुतिम् ॥ ऊषुः स्थिततवंतः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ नित्या

कालांतरे ममारासौ गतः स्वर्णपुरीं प्रति ॥ बुभुजे विषयान्सर्वान्दिव्यरूपधरो युवा ॥ ५३ ॥ कल्पद्वयं तथा भुक्त्वा पुनः प्राप भुवं प्रति ॥ क्षत्रियाणां कुले जन्म प्राप सर्वोत्तमोत्तमम् ॥ ५४ ॥ बृहद्रथेति नाम्नाऽभूत्प्रसिद्धः क्षितिमंडले ॥ महायज्वा धार्मिकश्च सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ ५५ ॥ त्रिकालज्ञः सार्वभौमो यमी परपुरंजयः ॥ पूर्वजन्मस्मृतिस्तस्य वर्तते दुर्लभा भुवि ॥ ॥ ५६ ॥ इति श्रुत्वा किंवदंतीं मुनयः समुपागताः ॥ कृतातिथ्या नृपेंद्रेण विष्टरेषूषुरेव ते ॥५७॥ पप्रच्छुर्मुनयः सर्वे संशयोऽस्ति महान्नृप ॥ केन पुण्यप्रभावेण पूर्वजन्मस्मृतिस्तव ॥ ५८ ॥ त्रिकालज्ञानमेवापि केन पुण्यप्रभावतः ॥ ज्ञानं तवेति तज्ज्ञातुमागताः स्म तवांतिकम् ॥ ५९ ॥ वद निर्व्याजया वृत्त्या तदस्माकं यथातथम् ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः ॥ ६० ॥ उवाच सकलं ब्रह्मंस्त्रिकालज्ञानकारणम् ॥ श्रूयतां मुनयः सर्वे मम ज्ञानस्य कारणम् ॥ ६१ ॥ चक्रवाकः स्थितः पूर्वं नीचयोनिगतोऽपि वा ॥ अज्ञानतोऽपिकृतवानन्नपूर्णा प्रदक्षिणाम् ॥६२॥ तेन पुण्यप्रभावेण स्वर्गे कल्पद्वयस्थितिः ॥ त्रिकालज्ञानतोऽप्यस्मिन्नभूज्जन्मनि सुव्रतः ॥ ६३ ॥ को वेद जगदंबायाः पदस्मृतिफलं कियत् ॥ स्मृत्वा तन्महिमानं तु पतंत्यश्रूणि मेऽनिशम्॥६४॥धिगस्तु जन्म तेषां वै कृतघ्नानां तु पापिनाम् ॥ ये सर्वे मातरं देवीं स्वोपास्यां न भजंति हि ॥ ६५ ॥ न शिवोपासना नित्या न विष्णूपासना तथा ॥ नित्योपास्तिः परादेव्या नित्या श्रुत्यैव चोदिता ॥ ६६ ॥ किं मया बहु वक्तव्यं स्थाने संशयवर्जिते ॥ सेवनीयं पदांभोजं भगवत्या निरंतरम् ॥ ६७ ॥ नातःपरतरं किंचिदधिकं जगतीतले ॥ सेवनीया परा देवी निर्गुणा सगुणाऽथवा ॥ ६८ ॥ नारायण उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा राजर्षेर्धार्मिकस्य च ॥ प्रसन्नहृदयाः सर्वे गताः स्वस्वनिकेतनम् ॥ ६९ ॥

श्रुत्यैव चोदितेति ॥ अहरहः संध्यामुपासीतेति श्रुत्या देव्युपासनैव नित्या विहितेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ गता मुनयः ॥ ६९ ॥

यदाऽज्ञानकृतप्रदक्षिणाया इदं फलं राजर्षेर्जातं तदा भक्त्या यः पूजां करोति तस्य फलं न केनचित्प्रष्टव्यं न केनचिद्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ७० ॥
॥ ७१ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ चतुर्विंशतिभिः पद्यैरह्नो भागे चतुर्थके ॥ मध्याह्नसंध्याकरणं प्रोच्यतेऽत्र
समासतः ॥ १ ॥ दिवसस्य तृतीयभागकृत्यमुक्त्वा चतुर्थभागकृत्यमाह । अथात इति अथ वृत्त्या पोष्यवर्गपोषणानिमित्तार्थसंपादनोत्तरमतः श्रुति
प्रोक्तत्वाद्धेतोरित्यर्थः ॥ अपूर्वं तत्सज्ञकं फलमित्यर्थः ॥ १ ॥ अत्र सर्वमनुष्ठानं प्रातःसन्ध्यावद्देवेति ध्यान एव विशेषमाह । सावित्रीमिति ॥ तन्नाम्नीं गायत्री
मित्यर्थः ॥ २ ॥ यजुर्वेदसंहिता यजुर्वेदमुद्गिरंतीमित्यर्थः ॥ रुद्रदेवतां रुद्रोपास्याम् ॥ ३ ॥ मायां शबलब्रह्मरूपिणीम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ऊर्ध्वमर्घ्यं क्षिप्त्वाऽन्यत्सर्वं कृत्य

एवंप्रभावा सा देवी तत्पूजायाः फलं कियत्॥अस्तीति केन प्रष्टव्यं वक्तव्यं वा न केनचित् ॥७०॥ येषां तु जन्मसाफल्यं तेषां
श्रद्धा तु जायते॥येषां तु जन्मसांकर्यं तेषां श्रद्धा न जायते॥७१॥इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः
॥१८॥ नारायण उवाच॥अथातः श्रूयतां ब्रह्मन् सन्ध्यां माध्याह्निकीं शुभाम् ॥ यदनुष्ठानतोऽपूर्वं जायतेऽत्युत्तमं फलम् ॥ १ ॥
सावित्रीं युवतीं श्वेतवर्णां चैव त्रिलोचनाम्॥वरदां चाक्षमालाढ्यां त्रिशूलाभयहस्तकाम्॥२॥वृषारूढां यजुर्वेदसंहितां रुद्रदेवताम्॥
ततो गुणयुतां चैव भुवर्लोकव्यवस्थिताम्॥३॥आदित्यमार्गसंचारकर्त्रीं मायां नमाम्यहम् ॥आदिदेवीमथ ध्यात्वाऽऽचमनादि च
पूर्ववत्॥४॥ अथ चार्घ्यप्रकरणं पुष्पाणि चिनुयात्ततः॥तदलाभे बिल्वपत्रं तोयेनामिश्रयेत्ततः ॥५॥ ऊर्ध्वं च सूर्याभिमुखं क्षिप्त्वा
ऽर्घ्यं प्रतिपादयेत् ॥ प्रातःसंध्यादिवत्सर्वमुपसंहारपूर्वकम् ॥ ६ ॥ मध्याह्ने केचिदिच्छंति सावित्रीं तु तदित्यृचम् ॥ असंप्रदायं
तत्कर्म कार्यहानिस्तु जायते ॥७॥ कारणं संध्ययोश्चात्र मंदेहानाम राक्षसाः ॥ भक्षितुं सूर्यमिच्छन्ति कारणं श्रुतिचोदितम्॥८॥

जपादिकं पूर्ववत्प्रतिपादयेत्साधयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मध्याह्नसंध्यायां गायत्र्या अर्घ्यदानं प्राप्तं निषेधति ॥ मध्याह्ने इति ॥ असंप्रदायमिति ॥ तस्मान्न कर्तव्य
मित्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्र हेतुमाह कारणमिति ॥ अयं भावः ॥ उभयोः संध्ययोर्मंदेहानाम राक्षसाः सूर्यं भक्षितुमिच्छंति तेषां नाशनं न सामान्यमन्त्रेण भवतीत्यमो
घाप्रातिहतगायत्रमिंत्रेणैवार्घ्यदानं युक्तम् ॥ तादृशसामर्थ्यवतोऽन्यमन्त्रस्याभावात् ॥ मध्याह्ने तु न दैत्यनाशार्थमर्घ्यं प्रक्षिप्यते किंतु सूर्यप्रीत्यर्थमेव ॥ तत्र सूर्य
मंत्रेणैवाऽऽकृष्णेनेत्यनेन हंसः शुचिषदित्यनेन वा तस्यार्घ्यस्य प्रक्षेपेण निर्वाहेऽमोघगायत्रीमन्त्रस्यास्थाने विनियोजने कार्यहानिरूपानर्थादिकं भवेदेवेति कारणं
श्रुतिचोदितमित्यन्वयः ॥ ८ ॥

गायत्र्या प्रणवेन युक्तया गायत्र्या संध्ययोरुभयोः सन्ध्यानिमित्तमर्घ्यदानं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ अंभस्तु प्रक्षिपेदिति ॥ तेन हेतुना गायत्रीमंत्रेणैव सन्ध्ययो
रर्घ्यं प्रक्षिपेदित्यर्थः आकृष्णेनेति ॥ अत्र मध्याह्नसंध्यायामिति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ मध्याह्नसंध्यांगतर्पणमाह । अत्रैवेति ॥ अत्रापीत्यर्थः ॥ पुनर्भुवः

अतस्तु कारणाद्विप्रः संध्यां कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ संध्ययोरुभयोर्नित्यं गायत्र्या प्रणवेन च ॥ ९ ॥ अंभस्तु प्रक्षिपेत्तेन
नान्यथा श्रुतिघातकः ॥ आकृष्णेनेति मंत्रेण पुष्पैर्वांबुविमिश्रितम् ॥ १० ॥ अलाभे बिल्वदूर्वादिपत्रेणोक्तेन पूर्वकम् ॥ अर्घ्यं
दद्यात्प्रयत्नेन सांगं संध्याफलं लभेत्॥११॥अत्रैव तर्पणं वक्ष्ये शृणु देवर्षिसत्तम ॥ भुवः पुनः पूरुषं तु तर्पयामि नमोनमः ॥
॥ १२ ॥ यजुर्वेदं तर्पयामि मण्डलं तर्पयामि च ॥ हिरण्यगर्भं च तथांऽतरात्मानं तथैव च ॥ १३ ॥ सावित्रीं च ततो देवमातरं
साकृतिं तथा ॥ सन्ध्यां तथैव युवतीं रुद्राणीं नीमृजां तथा ॥ १४ ॥ सर्वार्थानां सिद्धिकरीं सर्वमंत्रार्थसिद्धिदाम् ॥ भूर्भुवःस्वः
पुरुषं तु इति मध्याह्नतर्पणम् ॥१५॥ उदुत्यमिति सूक्तेन सूर्योपस्थानमेव च ॥ चित्रं देवानामिति च सूर्योपस्थानमाचरेत्॥१६॥
ततो जपं प्रकुर्वीत मंत्रसाधनतत्परः ॥ जपस्यापि प्रकारं तु वक्ष्यामि शृणु नारद ॥ १७ ॥ कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं चाऽधः
करौ तथा ॥ मध्याह्ने हृदयस्थौ तु कृत्वा जपमुदीरयेत् ॥ १८ ॥ पर्वद्वयमनामिक्याः कनिष्ठादिक्रमेण तु ॥ तर्जनीमूलपर्यंतं
करमाला प्रकीर्तिता ॥ १९ ॥ गोघ्नः पितृघ्नो मातृघ्नो भ्रूणहा गुरुतल्पगः ॥ ब्रह्मस्वक्षेत्रहारी च यश्च विप्रः सुरां पिबेत् ॥ २० ॥
स गायत्र्याः सहस्रेण पूतो भवति मानवः ॥ मानसं वाचिकं पापं विषयेंद्रियसंगजम् ॥ २१ ॥ तत्किल्बिषं नाशयति त्रीणि जन्मानि मानवः ॥ गायत्रीं यो न जानाति वृथा तस्य परिश्रमः ॥ २२ ॥ पठेच्च चतुरो वेदान् गायत्रीं चैकतो जपेत् ॥ वेदानां
चावृतेस्तद्वद्गायत्रीजप उत्तमः ॥ २३ ॥

पदादनंतरमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पूरुषं तु तर्पयामीति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ त्रीणि जन्मानि
जन्मत्रयोद्भवानीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति मध्याह्नसंध्यायाः प्रकारः कीर्तितो मया ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मयज्ञविधिक्रमम् ॥२४॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ त्रिराचम्य द्विजः पूर्वं द्विर्मार्जनमथाचरेत् ॥ उपस्पृशेत्सव्यपाणिं पादौ च प्रोक्षयेत्ततः ॥ १ ॥ शिरसि चक्षुषि तथा नासायां श्रोत्रदेशके ॥ हृदये च तथा मौलौ प्रोक्षणं सम्यगाचरेत्॥२॥ देशकालौ समुच्चार्य ब्रह्मयज्ञमथाचरेत् ॥ द्वौ दर्भौ दक्षिणे हस्ते वामे त्रीनासने सकृत्॥३॥उपवीते शिखायां च पादमूले सकृत्सकृत्॥विमुक्तये सर्वपापक्षयार्थं चैवमेव हि॥४॥ सूत्रोक्तदेवताप्रीत्यै ब्रह्मयज्ञं करोम्यहम्॥गायत्रीं त्रिर्जपेत्पूर्वं चाग्निमीले ततः परम् ॥५॥यदंगेति ततः प्रोच्य अग्निर्वै इति कीर्तयेत् ॥ अथ महाव्रतं चैव पंथा एतच्च कीर्तयेत् ॥ ६ ॥ अथातः संहितायाश्च विदा मघवदित्यपि ॥ महाव्रतस्येति तथा इषे त्वोर्जे इतीव हि ॥ ७ ॥ अग्न आयाहि चेत्येवं शन्नो देवीरितीति च ॥ अथ तस्य समाम्नायो वृद्धिरादैजितीव हि ॥ ८ ॥ अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पंचसंवत्सरेति च ॥ मयरसतजभनेत्येव गौग्मा इत्येव कीर्तयेत् ॥९॥ अथातो घर्मजिज्ञासा अथातो ब्रह्म इत्यपि ॥ तच्छंयोरिति च प्रोच्य ब्रह्मणे नम इत्यपि ॥ १०॥ तर्पणं चैव देवानां ततः कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥ प्रजापतिश्च बह्मा च वेदा देवास्तथर्षयः ॥ ११ ॥

॥ २४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ अधाधिकैश्चतुष्पंचाशतपद्यैस्तु ततः परम् । ब्रह्मयज्ञादिकं सर्वमुच्यतेऽत्र समासतः ॥ १ ॥ प्रतिज्ञातं ब्रह्मयज्ञविधिमाह । त्रिराचम्येति ॥ १ ॥ २ ॥ त्रीन्दर्भानित्यर्थः ॥ ३ ॥ सकृत्सकृदेकैकं दर्भं इत्यर्थः ॥ ४ ॥ सूत्रोक्तेति॥ यस्य यस्य यत्सूत्रं तदुक्तदेवता प्रीत्यै इत्यर्थः ॥ ब्रह्मयज्ञे जप्यमन्त्रानाह । गायत्रीमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अथातो ब्रह्म इत्यपीति ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रमित्यर्थः ॥ ब्रह्मणे नम इत्यपीति ॥ नमो ब्रह्मणे नमोअस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्य इत्यादिका मंत्र इत्यर्थः ॥ एते च मंत्रा ऋग्वेदिनां प्रसिद्धा एवेति नाऽत्र गौरवाल्लिख्यंते ॥ अत्र यस्य या शाखा तस्याः क्रमेणाध्याय एको द्वौ वा अर्धाध्यायो वा निरंतरं पठनीय इति तु पुराणांतरात्स्मृत्यंतराच्च बोध्यम् ॥ १० ॥ तर्पणीयदेवता आह तर्पणं चैव देवानामिति ॥ अत्र स्वस्वसूत्रोक्ता एव तर्पणीयदेवता ग्राह्याः ॥ उदाहरणार्थं त्वत्राऽऽश्वलायनसूत्रोक्ता एव प्रदर्श्यंते ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ द्यावापृथिवीति ॥ एकदेवतास्थले तृप्यत्विति द्विदेवतास्थले तृप्यतामिति बहुदेवतास्थले तृप्यंत्विति प्रयोगः ॥ तृप प्रीणन इत्यस्य धातोः परस्मैपदित्वात् ॥ ॥ १३ ॥ क्षेत्रौषधिवनस्पतिगंधर्वाप्सरसस्तृप्यंत्वित्येको मंत्रः ॥ १४ ॥ एवमेतानि तृप्यंत्वित्येको मंत्रः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सुमंतुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्यास्तृप्यंत्वित्येको मंत्रः ॥ सूत्राद्यनुरोधात् ॥ २० ॥ एवं जानंतिबाहविगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमांडव्यमांडूकेयास्तृप्यं

सर्वाणि चैव च्छन्दांसि तथोंकारस्तथैव च ॥ वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री च ततःपरम् ॥ १२ ॥ गायत्री चैव यज्ञाश्च द्यावापृथिवी इत्यपि ॥ अन्तरिक्षं त्वहोरात्राणि च सांख्या अतःपरम् ॥ १३ ॥ सिद्धाः समुद्रा नद्यश्च गिरयश्च ततःपरम् ॥ क्षेत्रौषधिवनस्पत्यो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ १४ ॥ नागा वयांसि गावश्च साध्या विप्रास्तथैव च ॥ यक्षा रक्षांसि भूतानीत्येवमन्तानि कीर्तयेत् ॥ १५ ॥ अथो निवीती भूत्वा च ऋषीन्सन्तर्पयेदपि ॥ शतर्चिनो माध्यमाश्च गृत्समदस्तथैव च ॥ १६ ॥ विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाज एव च ॥ वसिष्ठश्च प्रगाथश्च पावमान्यस्ततःपरम् ॥ १७ ॥ क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता सनकश्च सनन्दनः ॥ सनातनस्तथैवाऽत्र सनत्कुमार एव च ॥ १८ ॥ कपिलासुरिनामानौ वोहलिः पञ्चशीर्षकः ॥ प्राचीनावीतिना तच्च कर्तव्यमथ तर्पणम् ॥ १९ ॥ सुमन्तुर्जैमिनिर्वैशम्पायनः पैलसूत्रयुक् ॥ भाष्यभारतपूर्वं च महाभारत इत्यपि ॥ २० ॥ धर्माचार्या इमे सर्वे तृप्यंत्विति च कीर्तयेत् ॥ जानंतिबाहविगार्ग्यगौतमाश्चैव शाकलः ॥ २१ ॥ बाभ्रव्यमांडव्ययुतो मांडूकेयस्ततः परम् ॥ गार्गी वाचक्नवी चैव वडवा प्रातिथेयिका ॥ २२ ॥ सुलभायुक्तमैत्रेयी कहोलश्च ततःपरम् ॥ कौषीतकम्महाकौषीतकं वै तर्पयेत्ततः ॥ २३ ॥ भारद्वाजं च पैंग्यं च महापैंग्यं सुयज्ञकम् ॥ सांख्यायनमैतरेयं महैतरेयमेव च ॥ २४ ॥ बाष्कलं शाकलं चैव सुजातवक्रमेव च ॥ औदवाहिं च सौजामिं शौनकं चाश्वलायनम् ॥ २५ ॥ ये चान्ये सर्व आचार्यास्ते सर्वे तृप्तिमाप्नुयुः ॥ ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ॥ २६ ॥

त्वित्येको मंत्रः ॥ २१ ॥ गार्गी वाचक्नवी तृप्यतु ॥ वडवा प्रातिथेयी तृप्यतु सुलभा मैत्रेयी तृप्यतु ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सूत्राणां बहुत्वान्मुनेश्च सर्वज्ञत्वादाश्वलायनसूत्रोक्तकतिचिद्देवतात्यागेऽन्यासां च ग्रहणेऽपि न दोषः ॥ २५ ॥ ये के चाऽस्मत्कुले इत्यनेनैव पितृतर्पणं सूचितं तदपि कर्तव्यम् ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ षष्ठसप्तमकावह्नो भागौ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सायंसन्ध्याध्यानमाह ॥ ध्यानं प्रकुर्यादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सामवेदेन सहितां सामवेदमुद्गिरंतीम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अत्र यद्यपि ध्यानं कृत्वा संकल्पः कर्तव्य इत्युक्तं तथाऽपि पाठक्रमाद

ते गृह्णंतु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ एवं ते ब्रह्मयज्ञस्य विधिरुक्तो महामुने ॥२७॥ यश्चायं कुरुते ब्रह्मयज्ञस्य विधिमुत्तमम् ॥ सर्ववेदांगपाठस्य फलमाप्नोति साधकः ॥२८॥ वैश्वदेवे ततः कुर्यान्नित्यश्राद्धं तथैव च ॥ अतिथिभ्योऽन्नदानं च नित्यमेव समाचरेत् ॥ २९ ॥ गोग्रासं च ततो दत्त्वा भुंजीत ब्राह्मणैः सह ॥ अह्नस्तु पंचमे भागे प्रकुर्यादेतदुत्तमम् ॥ ३० ॥ इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठसप्तमकौ नयेत् ॥ अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः संध्यां ततः पुनः ॥ ३१ ॥ अथ सायन्तनीं संध्यां प्रवक्ष्यामि महामुने ॥ यदनुष्ठानमात्रेण महामाया प्रसीदति ॥ ३२ ॥ आचम्य प्राणानायम्य साधकः स्थिरमानसः ॥ बद्धपद्मासनो योगी सायंकाले स्थिरो भवेत् ॥ ३३ ॥ श्रुतिस्मृत्यादिकर्मादौ सगर्भः प्राणसंयमः ॥ अगर्भो ध्यानमात्रं तु स चामन्त्रः प्रकीर्तितः ॥ ३४ ॥ भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा नान्यथा कर्म कीर्तितम् ॥ सलक्षो देवतां ध्यात्वा पूरकुम्भकरेचकैः ॥ ३५ ॥ ध्यानं प्रकुर्यात्संध्यायां सायंकाले विचक्षणः ॥ वृद्धां सरस्वतीं देवीं कृष्णांगीं कृष्णवाससम् ॥ ३६ ॥ शंखचक्रगदापद्महस्तां गरुडवाहनाम् ॥ नानारत्नलसद्भूषां क्वणन्मंजीरमेखलाम् ॥३७॥ अनर्घ्यरत्नमुकुटां तारहारवलीयुताम् ॥ ताटंकबद्धमाणिक्यकांतिशोभिकपोलकाम् ॥ ३८ ॥ पीतांबरधरां देवीं सच्चिदानन्दरूपिणीम् ॥ सामवेदेन सहितां संयुतां सत्त्ववर्त्मना ॥ ३९ ॥ व्यवस्थितां च स्वर्लोके आदित्यपथगामिनीम् ॥ आवाहयाम्यहं देवीमायांतीं सूर्यमण्डलात् ॥ ४० ॥ एवं ध्यात्वा च तां देवीं संध्यासंकल्पमाचरेत् ॥ आपोहिष्ठेति मन्त्रेण अग्निश्चेति तथैव च ॥ ४१ ॥

र्थक्रमो बलवानिति न्यायेन प्रातः संध्यावदेव संकल्पादिकं कृत्वा ध्यानं कर्तव्यमिति बोध्यम् ॥ सायंकाले अग्निश्च मामन्युश्चेति मंत्रेण मार्जनानंतरमाचमनं कर्तव्यमित्याह । अग्निश्चेति ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अनंतरं जपं समर्प्य यथा प्रातर्गायत्र्युपस्थानादिकमनुष्ठानं कृतं तथैव सायंकालेऽपि कुर्यादित्याह यथा प्रातरिति ॥ सायंसन्ध्यांगतर्पणमाह । सायंसन्ध्येति ॥ ४७ ॥ देवतेति ॥ विष्णुरूपा विष्णुसमानाकारा सरस्वतीदेवतेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ स्वरित्युक्त्वा चेति ॥ स्वः पुरुषं तर्पयामीति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ मण्डलं चेतीति ॥ सूर्यमण्डलं तर्पयामीति तर्पयेदित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कन्धे

विदध्यादाचमनकं शेषं पूर्ववदीरितम् ॥ गायत्रीमंत्रमुच्चार्य श्रीनारायणप्रीतये॥४२॥अर्घ्यं दद्याच्च सूर्याय साधकः शुद्धमानसः ॥ उभौ पादौ समौ कृत्वा हस्ते कृत्वा जलांजलिम् ॥ ४३ ॥ देवं ध्यात्वा मण्डलस्थं क्षिपेदर्घ्यं ततः क्रमात् ॥ अर्घ्यं दद्यात्तु यो नीरे मूढात्मा ज्ञानवर्जितः ॥ ४४ ॥ उल्लंघ्य स्मृतिमन्त्रांश्च प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः ॥ ततः सूर्यमुपस्थायाप्यसावादित्यमन्त्रतः ॥ ॥ ४५ ॥ गायत्र्याश्च जपं कुर्यादुपविश्य ततो बृसीम् ॥ सहस्रं वा तदर्धं वा श्रीदेवीध्यानपूर्वकम् ॥ ४६ ॥ यथा प्रातः पुनस्तद्वदुपस्थानादिकं चरेत् ॥ सायंसंध्यातर्पणे च क्रमेण परिकीर्तयेत् ॥ ४७ ॥ वसिष्ठ ऋषिरेवाऽत्र सरस्वत्याः प्रकीर्तितः ॥ देवता विष्णुरूपा सा छन्दश्चैव सरस्वती ॥ ४८ ॥ सायंकालीनसंध्यायास्तर्पणे विनियोगकः ॥ स्वरित्युक्त्वा च पुरुषं सामवेदं तथैव च ॥ ४९ ॥ मण्डलं चेति संप्रोच्य हिरण्यगर्भकन्तथा ॥ तथैव परमात्मानं ततोऽपि च सरस्वतीम् ॥ ५० ॥ वेदमातरमेवात्र संकृतिं तद्वदेव च ॥ संध्यां वृद्धां तथा विष्णुरूपिणीमुषसीं तथा ॥ ५१ ॥ निमृजीं च तथा सर्वसिद्धीनां कारिणीं तथा ॥ सर्वमन्त्राधिपतिकां भूर्भुवः स्वश्च पूरुषम् ॥ ५२ ॥ इत्येवं तर्पणं कार्यं संध्यायाः श्रुतिसम्मतम् ॥ सायंसंध्याविधानं च कथितं पापनाशनम् ॥ ५३ ॥ सर्वदुःखहरं व्याधिनाशकं मोक्षदं तथा ॥ सदाचारेषु संध्यायाः प्राधान्यं मुनिपुंगव ॥ ५४ ॥ सन्ध्याचरणतो देवी भक्ताभीष्टं प्रयच्छति ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ अथातः श्रूयतां ब्रह्मन् गायत्र्याः पापनाशनम् ॥ पुरश्चरणकं पुण्यं यथेष्टफलदायकम् ॥ १ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ अर्धाधिकैः पंचपंचाशाद्भिः पद्यैरतःपरम् ॥ पुरश्चरणकं कर्म गायत्र्याः सम्यगुच्यते ॥ १ ॥ गायत्रीपुरश्चरणमाह । अथात इति ॥ अथ सदाचारकथनानन्तरमतः सदाचारकर्तुरेवात्राधिकारो यतस्ततः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ पुरश्चरणकर्माधिकारसिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमाह । यस्य कस्यापीति॥ आरभेद्यदा तदेति शेषः ॥ ४॥ वैदिकं वेदमन्त्राणां पुरश्चरणं कर्म नृसिंहार्कवराहाणां तांत्रिकं पुरश्चरणं कर्मेत्यर्थः नृसिंहेत्याद्युपलक्षणं देवतांतराणाम् ॥ ५॥ ननु किमिति निष्फलं भवेत्तत्राह । सर्वे शाक्ता इति यतः सर्वेषां द्विजानां मुख्या परमेष्टभूता देवता गायत्र्येव प्रथमतो वेदेनोपदिष्टा ॥ ततः स्वेष्टदेवतानुग्रहं विना तत्सर्वं कृतं निष्फलं स्यादेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ मंत्रं संशोध्येति ॥ इत्थमयुतजपेन मन्त्रं पुरश्चरणे जप्यमंत्रं प्रथमतः संशोध्य अथानंतरं पुरश्चरणतत्परो भवेदिति शेषः ॥ तत्र गायत्र्या अयुतजपरूपमन्त्रसंशोधनस्य पूर्वांगं प्रथमतः संपादनीयमात्मशोधनं देहशोधनं भवति । तदर्थं

पर्वताग्रे नदीतीरे बिल्वमूले जलाशये ॥ गोष्ठे देवालयेऽश्वत्थे उद्याने तुलसीवने ॥ २ ॥ पुण्यक्षेत्रे गुरोः पार्श्वे चित्तैकाग्र्यस्थलेऽपि च ॥ पुरश्चरणकृन्मंत्री सिद्ध्यत्येव न संशयः ॥ ३ ॥ यस्य कस्यापि मंत्रस्य पुरश्चरणमारभेत् ॥ व्याहृतित्रयसंयुक्तां गायत्रीं चाऽऽयुतं जपेत् ॥ ४ ॥ नृसिंहार्कवराहाणां तांत्रिकं वैदिकं तथा ॥ विना जप्त्वा तु गायत्रीं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ ५॥ सर्वे शाक्ता द्विजाः प्रोक्ता न शैवा न च वैष्णवाः ॥ आदिशक्तिमुपासंते गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ६ ॥ मंत्रं संशोध्य यत्नेन पुरश्चरणतत्परः ॥ मंत्रशोधनपूर्वांगमात्मशोधनमुत्तमम् ॥ ७ ॥ आत्मतत्त्वशोधनाय त्रिलक्षं प्रजपेद् बुधः ॥ अथवा चैकलक्षं तु श्रुतिप्रोक्तेन वर्त्मना ॥ ८ ॥ आत्मशुद्धिं विना कर्तुर्जपहोमादिकाः क्रियाः ॥ निष्फलास्तास्तु विज्ञेयाः कारणं श्रुतिचोदितम् ॥ ॥ ९ ॥ तपसा तापयेद्देहं पितॄन्देवांश्च तर्पयेत् ॥ तपसा स्वर्गमाप्नोति तपसा विंदते महत् ॥ १० ॥ क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापद आत्मनः ॥ धनेन वैश्यः शूद्रस्तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ११ ॥ अत एव तु विप्रेंद्र तपः कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तपउत्तमम् ॥ १२ ॥

त्रिलक्षमेकलक्षं वाऽऽत्मतत्त्वशोधनाय गायत्रीं जपेदित्याह । मन्त्रशोधनपूर्वांगमिति ॥ तदुक्तं पुरश्चरणभास्करे ॥ मन्त्रशोधनतः पूर्वं देहशुद्धिर्विधीयते ॥ तदर्थं तु जपं कुर्यात्त्रिलक्षं लक्षमेव वेति ॥ ७ ॥ प्रथमतो देहशुद्ध्यर्थं लक्षत्रयमेकलक्षं वा जपित्वा पश्चान्मंत्रसिद्ध्यर्थं गायत्र्या अयुतं जपेत् ततोऽभिलषितमन्त्रस्य पुरश्चरणं कुर्यादिति भावः ॥ गायत्रीपुरश्चरणेऽप्येवमेव बोध्यम् ॥ ८ ॥ आत्मशुद्धेः पूर्वोक्ताया आवश्यकत्वमाह । आत्मशुद्धिमिति ॥ ९ ॥ सा चात्मशुद्धिर्जपरूपा वा कृच्छ्रचांद्रायणादिरूपा वाऽनेकविधा भवतीत्याह । तपसेति ॥ १० ॥ शूद्रस्त्विति ॥ शूद्रस्तु द्विजसेवयेति स्मरणाच्छूद्रस्तु द्विजसेवया आपदो हरेदिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

पुरश्चरणसमये भक्षणीयमन्नं तच्छोधनं चाह । अथान्नेति॥१३॥अयाचितेति ॥ अयाचितोञ्छक्कशुभिक्षारूपवृत्तिचतुष्टयं मुख्यम् ॥ अनेन संपादितस्यान्नस्य विशुद्धता तांत्रिकैर्वैदिकैश्च प्रोक्तेत्यर्थः ॥ १४ ॥ संपादितस्यान्नस्य विभागमाह । भिक्षान्नमिति ॥ १५ ॥ स्वभार्ययोः स्वस्य भार्यायाश्चेत्यर्थः ॥ आश्रमस्येति ॥ यस्याश्रमस्य यथा ग्रासविधिर्यत्संख्याया ग्रासविधिर्विहितस्तं विधिक्रमात् ब्रह्मचारिप्रभृतिभिः कृत्वा स्वीकृत्य तावत्परिमितमन्नं पात्रे गृहीत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ आदाविति ॥

शोधयेद्विधिमार्गेण कृच्छ्रचांद्रायणादिभिः॥अथान्नशुद्धिकरणं वक्ष्यामि शृणु नारद ॥१३॥ अयाचितोञ्छशुक्काख्यभिक्षावृत्तिचतुष्टयम्॥तांत्रिकैर्वैदिकैश्चैवं प्रोक्तान्नस्य विशुद्धता ॥१४॥ भिक्षान्नं शुद्धमानीय कृत्वा भागचतुष्टयम्॥एकं भागं द्विजेभ्यस्तु गोग्रासस्तु द्वितीयकः॥१५॥अतिथिभ्यस्तृतीयस्तु तदूर्ध्वं तु स्वभार्ययोः॥आश्रमस्य यथा यस्य कृत्वा ग्रासविधिं क्रमात्॥१६॥आदौ क्षिप्त्वा तु गोमूत्रं यथाशक्ति यथाक्रमम् ॥ तदूर्ध्वं ग्राससंख्या स्याद्वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥ १७ ॥ कुक्कुटांडप्रमाणं तु ग्रासमानं विधीयते ॥ अष्टौ ग्रासा गृहस्थस्य वनस्थस्य तदर्धकम् ॥ १८ ॥ ब्रह्मचारी यथेष्टं च गोमूत्रविधिपूर्वकम् ॥ प्रोक्षणं नववारं च षड्वारं च त्रिवारकम् ॥ १९ ॥ निच्छिद्रं च करं कृत्वा सावित्रीं च तदित्यृचम् ॥ मन्त्रमुच्चार्य मनसा प्रोक्षणे विधिरुच्यते ॥ ॥ २० ॥ चौरो वा यदि चांडालो वैश्यः क्षत्रस्तथैव च ॥ अन्नं दद्यात्तु यः कश्चिदधमो विधिरुच्यते ॥ २१ ॥ शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कं शूद्रेण च सहाशनम् ॥ ते यांति नरकं घोरं यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ २२ ॥ गायत्रीच्छन्दो मंत्रस्य यथा संख्याक्षराणि च ॥ तावल्लक्षाणि कर्तव्यं पुरश्चरणकं तथा ॥ २३ ॥ द्वात्रिंशल्लक्षमानं तु विश्वामित्रमतं तथा ॥ जीवहीनो यथा देहः सर्वकर्मसु न क्षमः ॥ २४ ॥ पुरश्चरणहीनस्तु तथा मंत्रः प्रकीर्तितः ॥ ज्येष्ठाषाढौ भाद्रपदं पौषं तु मलमासकम् ॥ २५ ॥

तस्मिन्नन्ने ॥ आदौ गोमूत्रं क्षिप्त्वा तदूर्ध्वं ग्राससंख्या स्यात् ॥ ग्राससंख्या कर्तव्येत्यर्थः ॥ वानप्रस्थगृहस्थयोरित्यस्य कुक्कुटाण्डेत्यनेनान्वयः ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ अन्नस्य प्रोक्षणं गायत्रीमंत्रेण कियद्वारं कर्तव्यं तदाह । प्रोक्षणमिति ॥ १९ ॥ २० ॥ निषिद्धान्नमाह चौरो वेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ गायत्रीमन्त्रपुरश्चरणसंख्यामाह । गायत्रीछंदो मंत्रस्येति ॥ २३ ॥ २४ ॥ पुरश्चरणं निषिद्धदिने नारब्धव्यं तन्निषिद्धं दिनमाह ॥ ज्येष्ठेति ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ कुर्यात्प्रारभेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रत्यङ्मुखशिवस्थाने पश्चिमाभिमुखलिंगसन्निधावित्यर्थः ॥ अन्यतमेऽन्ये वा शिवस्थाने इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तानि स्थानान्याह । काशीपुरीति । नासिकं क्षेत्रम् ॥ पंचदीपाः पंचसिद्धिस्थानानीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एतत्क्षेत्रातिरिक्तस्थले तु कूर्मचक्रमेव दीप इत्याह । सर्वत्रैव हीति ॥ तच्च चक्रे शारदातिलके ॥ दीपस्थानं समाश्रित्य कृतं कर्म शुभप्रदमित्यादिना प्रसिद्धम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अंधसा

अंगारं शनिवारं च व्यतीपातं च वैधृतिम् ॥ अष्टमीं नवमीं षष्ठीं चतुर्थीं च त्रयोदशीम् ॥ २६ ॥ चतुर्दशीममावास्यां प्रदोषं च तथानिशाम् ॥यमाग्निरुद्रसर्पेंद्रवसुश्रवणजन्मभम्॥२७॥मेषकर्कतुलाकुंभान्मकरं चैव वर्जयेत् ॥ सर्वाण्येतानि वर्ज्यानि पुरश्चरणकर्मणि ॥२८॥ चन्द्रतारानुकूले च शुक्लपक्षे विशेषतः॥पुरश्चरणकं कुर्यान्मंत्रसिद्धिः प्रजायते ॥२९॥ स्वस्ति वाचनकं कुर्यान्नांदीश्राद्धं यथाविधि ॥ विप्रान्संतर्प्य यत्नेन भोजनाच्छादनादिभिः ॥ ३० ॥ आरभेत्तु ततःपश्चादनुज्ञानपुरःसरम् ॥ प्रत्यङ्मुखः शिवस्थाने द्विजश्चान्यतमे जपेत् ॥ ३१ ॥ काशीपुरी च केदारो महाकालोऽथ नासिकम् ॥ त्र्यंबकं च महाक्षेत्रं पंचदीपा इमे भुवि ॥ ३२ ॥ सर्वत्रैव हि दीपस्तु कूर्मासनमिति स्मृतम् ॥ प्रारंभदिनमारभ्य समाप्तिदिवसावधि ॥ ३३ ॥ न न्यूनं नातिरिक्तं च जपं कुर्याद्दिने दिने ॥ नैरंतर्येण कुर्वंति पुरश्चर्यां मुनीश्वराः ॥ ३४ ॥ प्रातरारभ्य विधिवज्जपेन्मध्यंदिनावधि ॥ मनःसंहरणं शौचं ध्यानं मंत्रार्थचिंतनम् ॥३५॥ गायत्रीच्छंदो मंत्रस्य यथा संख्याक्षराणि च ॥ तावल्लक्षाणि कर्तव्यं पुरश्चरणकं तथा ॥३६॥ जुहुयात्तद्दशांशेन सघृतेन पयोंऽधसा ॥ तिलैः पत्रैः प्रसूनैश्च यवैश्च मधुरान्वितैः ॥ ३७ ॥ कुर्याद्दशांशतो होमं ततः सिद्धो भवेन्मनुः ॥ गायत्री चैव संसेव्या धर्मकामार्थमोक्षदा ॥ ३८ ॥

क्षीरौदनेन ॥ पत्रैर्बिल्वपत्रैर्घृतमधुशर्करायुक्तैर्दशांशहोमो विश्वामित्रकल्पेऽप्युक्तः ॥ शारदातिलकप्रपंचसारादितंत्रेषु तु शतांशहोमोऽप्युक्तः ॥ तदुक्तं शारदायाम् ॥ तत्त्वलक्षं विधानेन भिक्षाशी विजितेंद्रियः । क्षीरौदनं तिला दूर्वाः क्षीरवृक्षसमिद्वरान् ॥ पृथक्सहस्रत्रितयं जुहुयान्मंत्रसिद्धये इति ॥ अष्टद्रव्यैः पृथक्सहस्रत्रितयं होमश्चतुर्विंशतिसहस्रः संपन्नः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३९ ॥ पुश्चरणांतरमाह। मध्याह्नमितभुगिति ॥ जले लक्षत्रयमिति ॥ एतेन गायत्रीमन्त्रो जले न जप्तव्य इति वदन्तः परास्ताः ॥ ४० ॥ इत्थं प्रथमतः पुरश्चरणं कृत्वा पश्चात्कर्मणा काम्यकर्मणा योजयेत् ॥ कर्मभिः शास्त्रोक्तैः ॥ काम्यकर्मभिर्वा स्वेच्छयाभिलाषितैः ॥ काम्यकर्मभिर्वा योजयेदित्यर्थः

नित्ये नैमित्तिके काम्ये त्रितये तु परायणः ॥ गायत्र्यास्तु परं नास्ति इह लोके परत्र च ॥ ३९ ॥ मध्याह्नमितभुङ्मौनी त्रिस्नानार्चनतत्परः ॥ जले लक्षत्रयं धीमाननन्यमानसक्रियः ॥ ४० ॥ कर्मणा यो जपेत्पश्चात्कर्मभिः स्वेच्छयाऽपि वा ॥ यावत्कार्यं न सिद्धयेत्तु तावत्कुर्याज्जपादिकम् ॥ ४१ ॥ सामान्यकाम्यकर्मादौ यथावद्विधिरुच्यते ॥ आदित्यस्योदये स्नात्वा सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ॥ ४२ ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं धनं च लभते ध्रुवम् ॥ षण्मासं वा त्रिमासं वा वर्षांते सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ॥ ४३ ॥ पद्मानां लक्षहोमेन घृताक्तानां हुताशने ॥ प्राप्नोति निखिलं मोक्षं सिध्यत्येव न संशयः ॥ ४४ ॥ मंत्रसिद्धिं विना कर्तुर्जपहोमादिकाः क्रियाः ॥ काम्यं वा यदि वा मोक्षः सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥ ४५ ॥ पंचविंशतिलक्षेण दध्ना क्षीरेण वा हुतात् ॥ स्वदेहे सिध्यते जंतुर्महर्षीणां मतं तथा ॥ ४६ ॥ अष्टांगयोगसिद्धया च नरः प्राप्नोति यत्फलम् ॥ तत्फलं सिद्धिमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ ४७ ॥ शक्तो वाऽपि त्वशक्तो वा आहारं नियतं चरेत् ॥ षण्मासात्तस्य सिद्धिः स्याद्गुरुभक्तिरतः सदा ॥ ४८ ॥ एकाहं पंचगव्याशी चैकाहं मारुताशनः ॥ एकाहं ब्राह्मणान्नाशी गायत्रीजपकृद्भवेत् ॥ ४९ ॥ स्नात्वा गंगादितीर्थेषु शतमंतर्जले जपेत् ॥ शतेनापस्ततः पीत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५० ॥ चांद्रायणादिकृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥ राजा वा यदि वा विप्रस्तपः कुर्यात्स्वके गृहे ॥ ५१ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथवापि च ॥ अधिकारपरत्वेन फलं यज्ञादिपूर्वकम् ॥ ५२ ॥

॥ ४१ ॥ काम्यकर्माह ॥ आदित्यस्योदये इति ॥ ४२ ॥ लभते ध्रुवमिति ॥ अयं जपो नित्यजपातिरिक्त एव ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ नियतं चरेत् जपं च कुर्यादिति शेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ अर्धाधिकैः पंचचत्वारिंशच्छ्लोकैरतः परम् ॥ वैश्वदेवादिकं सर्वं यथावदभिधीयते ॥ १ ॥ पूर्वं सामान्यतो वैश्वदेवादिकं कर्तव्यमित्युक्तं तत्पुरश्चरणप्रसंगेन विशदयति । अथात इति ॥ १ ॥ ततः पंचमहायज्ञानाह । देवयज्ञ इति ॥ एतेऽवश्यं कर्तव्या इति शेषः ॥ २ ॥ पंचसूना इति॥तेषां पापस्य शांतये वैश्वदेवं प्रकुर्वीतेत्यन्वयः ॥ तत्स्वरूपमुक्तमाश्वलायनेन ॥ यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञो यद्बलिं

श्रौतस्मार्तादिकं कर्म क्रियते मोक्षकांक्षिभिः॥साग्निकश्च सदाचारे विद्वद्भिश्च सुशिक्षितः॥५३॥ ततः कुर्यात्प्रयत्नेन फलमूलोदकादिभिः॥भिक्षान्नं शुद्धमश्नीयादष्टौ ग्रासान्स्वयं भुजेत् ॥५४॥ एवं पुरश्चरणकं कृत्वा मंत्रसिद्धिमवाप्नुयात्॥देवर्षे यदनुष्ठानाद्दारिद्र्यं च विलयं व्रजेत् ॥५५॥ यच्छ्रुत्वा पि च पुण्यानां महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥२१॥ नारायण उवाच ॥ अथातः श्रूयतां ब्रह्मन्वैश्वदेवविधानकम् ॥ पुरश्चर्याप्रसंगेन ममापि स्मृतिमागतम् ॥१॥ देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञो भूतयज्ञस्तथैव च ॥ पितृयज्ञो मनुष्यस्य यज्ञश्चैव तु पंचमः ॥२॥ पंचसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ॥ कंडणी चोदकुंभश्च तेषां पापस्य शांतये ॥३॥ न चुल्ल्यां नायसे पात्रे न भूमौ न च खर्परे ॥ वैश्वदेवं प्रकुर्वीत कुंडे वा स्थंडिलेऽपि वा ॥ ४ ॥ न पाणिना न शूर्पेण न च मेध्याजिनादिभिः ॥ मुखेनोपधमेदग्निं मुखादेव व्यजायत ॥ ५ ॥ पटकेन भवेद्व्याधिः शूर्पेण धननाशनम् ॥ पाणिना मृत्युमाप्नोति कर्मसिद्धिर्मुखेन तु ॥ ६ ॥ फलैर्दधिघृतैः कुर्यान्मूलशाकोदकादिभिः ॥ अलाभे येन केनापि काष्ठमूलतृणादिभिः ॥ ७ ॥ जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् ॥ दध्यक्तं वा पायसाक्तं तदभावेंऽभसापि वा ॥ ८ ॥ शुष्कैः पर्युषितैः कुष्ठी उच्छिष्टेन द्विषां वशी ॥ रूक्षैर्दरिद्रतां याति क्षारं हुत्वा व्रजत्यधः ॥ ९ ॥

करोति स भूतयज्ञो यत्पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत्स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति ॥ तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतेति ॥ एतेषां स्वरूपं प्रसिद्धमेवास्तीति मूलेनोक्तम् ॥ ३ ॥ कुंडे वा स्थंडिले वा कुर्वीतेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ न च मेध्याजिनादिभिरुपधमेदित्यर्थः । किंतु मुखेनोपधमेदित्यन्वयः ॥ तत्र हेतुर्यतो मुखादेवाग्निर्व्यजायत तत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ पटकेन पटेन नोपधमेत् ॥ मुखेन तु धमनीद्वारामुखेनैवोपधमेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अनलादन्नपाचकानलादुत्तरदेशेऽगारान्निर्हृत्य निष्कास्येत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ यदाहारं स्वस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ भिक्षौ ब्रह्मचारिणि परमहंसे वा भिक्षार्थमागते इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ भिक्षुमेवाह । यतिश्चेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गृहांगणे तिष्ठेदतिथिमार्गप्रतीक्षां कुर्वन्नित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ एते पोष्या

अंगारान्भस्ममिश्रांस्तु निर्हृत्योत्तरतोऽनलात् ॥ जुहुयाद्वैश्वदेवं तु न क्षारादिविमिश्रितम् ॥ १० ॥ अकृत्वा वैश्वदेवं तु यो भुंक्ते मूढधीर्द्विजः ॥ स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥११॥ शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ॥ संकल्पयेद्यदाहारं तेनाग्नौ जुहुयादपि ॥१२॥ अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षौ भिक्षार्थमागते ॥ उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥१३॥ वैश्वदेवकृतं दोषं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम् ॥ न तु भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहति ॥१४॥ यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ॥ तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ १५ ॥ वैश्वदेवानंतरं च गोग्रासं प्रतिपादयेत् ॥ तद्विधानं प्रवक्ष्यामि शृणु देवर्षिपूजित ॥ १६ ॥ सुरभिर्वैष्णवी माता नित्यं विष्णुपदे स्थिता ॥ गोग्रासं च मया दत्तं सुरभे प्रतिगृह्यताम् ॥ ॥ १७ ॥ गोभ्यश्च नम इत्येव पूजां कृत्वा गवेऽर्पयेत् ॥ गोग्रासेन तु गोमाता सुरभिः सम्प्रसीदति ॥ १८ ॥ ततो गोदोहनं कालं तिष्ठेच्चैव गृहांगणे ॥ अतिथिर्यत्र भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ॥ १९ ॥ स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ माता पिता गुरुर्भ्राता प्रजा दासः समाश्रितः ॥ २० ॥ अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निरेते पोष्या उदाहृताः ॥ एवं ज्ञात्वा तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमम् ॥ २१ ॥ तस्य नायं तु न परो लोको भवति धर्मतः ॥ यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान्द्विजः ॥ २२ ॥ सम्यक्पञ्चमहायज्ञैर्दरिद्रस्तेन चाप्नुयात् ॥ अथ प्राणाग्निहोत्रं तु वक्ष्यामि मुनिपुंगव ॥ २३ ॥ यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्जन्ममृत्युजरादिभिः ॥ परिज्ञानेन मुच्यन्ते नराः पातककिल्बिषैः ॥ २४ ॥ विधिना भुज्यते येन मुच्यते स ऋणत्रयात् ॥ कुलान्युद्धरते विप्रो नरकानेकविंशतिम् ॥ २५ ॥

भवंति एतदर्थमेव तृतीयभागे दिवसस्यान्नसंपादनं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ तस्मादेतेभ्योऽवश्यमन्नं देयमित्यर्थः ॥ तदन्नदानाकरणे दोषमाह । एवं ज्ञात्वेति ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ भोजनप्रकारमाह । अथ प्राणेति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

प्राणाग्निहोत्रसामग्रीमाह । हृत्पुण्डरीकेति॥हृत्पुंडरीकशब्देनोदरं गृह्यते तदरणिं भावयेत्॥मनोमंथनसंज्ञकं मंथानदंडरूपं भावयेत्॥२६॥वायुरज्ज्वा वायुं रज्जुं भावयेत् ॥ मथेदग्निमुदरस्थमाग्निं मंथनजन्यं भावयेत् ॥ आत्मचक्षुषमध्वर्युं भावयेदिति तात्पर्यम्॥तस्मिन् जाठराग्नौ प्राणादिदेवतातृप्त्यर्थं होमो विधेयः । तान् प्राणादिदेवतामंत्रांस्तत्रांगुलि नियमं चाह ॥ तर्जनीति ॥ २७ ॥ २८॥२९॥ स्वाहांतानि ॥ ॐप्राणाय स्वाहेत्येवं मंत्रा ऊह्याः ॥ तत्र भोजनसमये मूलाधारादारभ्य मुखपर्यंतं जाठराग्नेर्ज्वा

सर्वयज्ञफलप्राप्तिः सर्वलोकेषु गच्छति ॥ हृत्पुण्डरीकमरणिर्मनो मंथानसंज्ञकम् ॥२६॥वायुरज्ज्वा मथेदग्निं चक्षुरध्वर्युरेव च ॥ तर्जनीमध्यमांगुष्ठैः प्राणस्यैवाहुतिं क्षिपेत् ॥ २७ ॥ मध्यमानामिकांगुष्ठैरपानस्याहुतिं क्षिपेत् ॥ कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्व्यानस्य तदनंतरम् ॥ २८ ॥ कनिष्ठातर्जन्यंगुष्ठैरुदानस्याहुतिं क्षिपेत् ॥ सर्वांगुलैर्गृहीत्वाऽन्नं समानस्याहुतिं क्षिपेत् ॥ २९ ॥ स्वाहांतान्प्रणवाद्यांश्च नाममंत्रांश्च वै पठेत् ॥ मुखे चाहवनीयस्तु हृदये गार्हपत्यकः ॥ ३० ॥ नाभौ च दक्षिणाग्निः स्यादधः सभ्यावसथ्यकौ ॥ वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युरेव च ॥ ३१ ॥ मनो ब्रह्मा भवेच्छ्रोत्रमाग्नीध्रस्थान एव च ॥ अहंकारः पशुश्चात्र प्रणवः पय ईरितम् ॥ ३२ ॥ बुद्धिश्च पत्नी सम्प्रोक्ता यदधीनो गृहाश्रमी ॥ उरो वेदिस्तु रोमाणि दर्भाः स्युः स्रुक्स्रुवौ करौ ॥ ॥ ३३ ॥ प्राणमंत्रस्य च ऋषी रुक्मवर्णः क्षुधाग्निकः ॥ देवतादित्य एवात्र गायत्रीच्छन्द उच्यते ॥ ३४ ॥ प्राणाय च तथा स्वाहा मंत्रांते कीर्तयेदपि ॥ इदमादित्यदेवाय न ममेति वदेदपि ॥ ३५ ॥ अपानमंत्रस्य तथा गोक्षीरधवलाकृतिः ॥ श्रद्धाग्नि ऋषिरेवात्र सोमो वै देवता स्मृता ॥ ३६ ॥ उष्णिक् छन्दस्तथाऽपानाय स्वाहेत्यपि कीर्तयेत् ॥ सोमायेदं च न ममेत्यत्रोहः परिकीर्तितः ॥ ३७ ॥ व्यानमंत्रस्य चाख्यातोऽबुजवर्णहुताशनः ॥ ऋषिरुक्तो देवताग्निरनुष्टुप्छन्द ईरितम् ॥ ३८ ॥

लास्तिष्ठंति तत्र स्थानभेदेन पंचाग्नीन्भावयेदित्याह । मुखे चाहवनीयस्त्विति ॥ ३० ॥ अधो नाभेरधोदेशे स्वाधिष्ठानसंज्ञके सभ्याग्निं तदधो मूलाधारे आवसथ्याग्निं भावयेदित्यर्थः ॥ वाक्प्राणादिषु ऋत्विगादिकल्पनामाह । होता प्राण इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्राणाहुतिमंत्राणामृषिश्छंदो देवता आह । प्राणमन्त्रस्येति ॥ रुक्मवर्णः सुवर्णकांतिः क्षुधाग्निर्ऋषिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७॥ ३८ ॥

व्यानाय च तथा स्वाहाऽग्नयेदं न ममेत्यपि ॥ उदानमंत्रस्य तथा शक्रगोपसवर्णकः॥३९॥ ऋषिरग्निः समाख्यातो वायुर्वै देवता स्मृता ॥ बृहतीच्छंद आख्यातमुदानाय च पूर्ववत् ॥ ४० ॥ वायवे चेदं न मम एवं चैवोच्चरेद्द्विजः ॥ समानवायुमंत्रस्य विद्युद्वर्णो विरूपकः॥४१॥ऋषिरग्निः समाख्यातः पर्जन्यो देवता मता॥ पंक्तिश्छन्दः समाख्यातं समानाय च पूर्ववत्॥४२॥पर्जन्यायेदमित्युक्त्वा षष्ठीं चैवाहुतिं क्षिपेत् ॥ वैश्वानरो महानग्निर्ऋषिर्वै परिकीर्तितः ॥४३॥ गायत्रीच्छंद आख्यातं देवस्त्वात्मा भवेदपि॥ स्वहांतो मंत्र आख्यातः परमात्मन उच्चरेत् ॥ ४४ ॥ इदं न मम चेत्येवं जातं प्राणाग्निहोत्रकम् ॥ एतज्ज्ञात्वा विधिं कृत्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ४५ ॥ प्राणाग्निहोत्रविध्येयं संक्षेपात्कथिता हि ते ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ नारायण उवाच ॥ अमृतापिधानमित्येवमुच्चार्य साधकोत्तमः॥उच्छिष्टभाग्भ्यः पात्रान्नं दद्यादंते विचक्षणः ॥ ॥ १ ॥ ये के चास्मत्कुले जाता दासदास्योऽन्नकांक्षिणः ॥ ते सर्वे तृप्तिमायांतु मया दत्तेन भूतले ॥ २ ॥ रौरवेऽपुण्यनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् ॥ अर्थिनामुदकं दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ ३ ॥ पवित्रग्रंथिमुत्सृज्य मंडले भुवि निक्षिपेत् ॥ पात्रे तु निक्षिपेद्यस्तु स विप्रः पंक्तिदूषकः॥४॥उच्छिष्टस्तेन संस्पृष्टः शुना शूद्रेण च द्विजः ॥ उपोष्य रजनीमेकां पंचगव्येन शुध्यति ॥ ५ ॥

॥ ३९ ॥ पूर्ववदुदानाय स्वाहेत्येवमित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ पर्जन्यायेदं न ममेत्युक्त्वाषष्ठीमाहुतिं वक्ष्यमाणमन्त्रेण क्षिपेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ देवस्त्वात्मेति । ओं ब्रह्मणे स्वाहेति मन्त्रप्रयोगः ॥ अत्र षष्ठमन्त्रप्रयोगे सर्वं भक्षणीयमन्नम्हाहुतिस्थाने भावयेदित्याचारदर्पणे उक्तम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ त्रिषष्टिश्लोकवर्यैस्तु भोजनांते च यद्भवेत् ॥ तदुक्त्वा तप्तकृच्छ्रादिलक्षणं किंचिदुच्यते ॥ १ ॥ भोजनांते अमृतापिधानमसीति मंत्रेणाचमनं कुर्यादित्याह । अमृतापिधानमिति ॥ उच्चार्याचामोदिति शेषः ॥ एतेनामृतोपस्तरणमसीति प्रथमत आचमनं कर्तव्यमित्यनुक्तमप्यर्थात्सूचितम् ॥ अनंतरमुच्छिष्टभाग्भ्योन्नं देयमित्याह । उच्छिष्टेति ॥ १ ॥ तत्र मन्त्रमाह । ये के चास्मदिति ॥ तदुपरि जलमनेन मन्त्रेण देयमित्याह । रौरवेति ॥ २ ॥ ३ ॥ भोजनसमये हस्ते विद्यमानं यत्पवित्रं तस्य ग्रंथिं विसर्जयेदित्याह । पवित्रेति ॥ ४ ॥ तेनोच्छिष्टेनोच्छिष्टः पुरुषो यदसंस्पृष्ट इत्यर्थः ॥ उच्छिष्टेन पुरुषेणोच्छिष्टपुरुषस्पर्शो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ पञ्चाभिः पञ्चप्राणाहुतिभिः पञ्चकोटीनां यज्ञानामित्यर्थः ॥ यस्मादेवं तस्मात्प्राणाहुतिप्रदानं तत्फलमित्यर्थः ॥ ७ ॥ एवं प्राणाग्निहोत्रविदेऽन्नदातुः फलमाह । दातुश्चैव त्विति ॥ यत्पुण्यं शास्त्रे प्रोक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ पुनः किंचित्पुरश्चरणशेषमाह । पूजाकालत्रय इति ॥ भुक्तिश्चेति ॥ चकारेण मार्जनमपि ग्राह्यं

अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टैः स्नानमेव विधीयते ॥ एकाहुतिप्रदानेन कोटियज्ञफलं लभेत् ॥ ६ ॥ पंचभिः पञ्चकोटीनां तदनं तफलं स्मृतम् ॥ प्राणाग्निहोत्रवेत्रे यो ह्यन्नदानं करोति च ॥ ७॥ दातुश्चैव तु यत्पुण्यं भोक्तुश्चैव तु यत्फलम् ॥ प्राप्नुतस्तौ तदेव द्वावुभौ तौ स्वर्गगामिनौ ॥ ८ ॥ स पवित्रकरो भुंक्ते यस्तु विप्रो विधानतः ॥ ग्रासे ग्रासे फलं तस्य पंचगव्यसमम्भवेत् ॥९॥ पूजाकालत्रये नित्यं जपस्तर्पणमेव च ॥ होमो ब्राह्मणभुक्तिश्च पुरश्चरणमुच्यते ॥ १० ॥ अधःशयानो धर्मात्मा जितक्रोधो जितेंद्रियः ॥ लघुमिष्टहिताशी च विनीतः शांतचेतसा ॥ ११ ॥ नित्यं त्रिषवणस्नायी नित्यं स शुभभाषणः ॥ स्त्रीशूद्रपतितव्रा त्यनास्तिकोच्छिष्टभाषणम् ॥१२॥ चांडालभाषणं चैव न कुर्यान्मुनिसत्तम ॥ नत्वा नैव च भाषेत जपहोमार्चनादिषु ॥ १३ ॥ मैथुनस्य तथालापं तद्गोष्ठीमपि वर्जयेत् ॥ कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ॥१४॥ सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते॥ राज्ञश्चैव गृहस्थस्य ब्रह्मचर्यमुदाहृतम्॥१५॥ऋतुस्नातेषु दारेषु संगतिर्या विधानतः॥संस्कृतायां सवर्णायामृतुं दृष्ट्वा प्रयत्नतः॥१६॥ रात्रौ तु गमनं कार्यं ब्रह्मचर्यं हरेन्न तत् ॥ ऋणत्रयमसंशोध्य त्वनुत्पाद्य सुतानपि ॥ १७ ॥ तथा यज्ञानविद्वा च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः ॥ अजागलस्य यज्जन्म तज्जन्म श्रुतिचोदितम् ॥ १८ ॥ अतः कार्यं तु विप्रेन्द्र ऋणत्रयविशोधनम् ॥ ते देवानामृषीणां च पितॄणामृणिनस्तथा ॥ १९ ॥ ऋषिभ्यो ब्रह्मचर्येण पितृभ्यस्तु तिलोदकैः ॥ मुच्येद्यज्ञेन देवभ्यः स्वाश्रमं धर्ममाचरेत् ॥ २० ॥ क्षीराहारी फलाशी वा शाकाशी वा हविष्यभुक् ॥ भिक्षाशी वा जपेद्विद्वान्कृच्छ्रचांद्रायणादिकृत् ॥ २१ ॥

तदा पञ्चांगं पुरश्चरणं संपन्नम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ते देवानामिति ॥ ते द्विजा देवादीनामृणिनो भवंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ऋणत्रयमोचनप्रकारमाह । ऋषिभ्य इति ॥ यस्मादेवं तस्मात्स्वाश्रमं धर्मं तदुचितं धर्ममाचरेदित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तेषां पुरश्चरणकारिणाम् ॥ ३२ ॥ तानि शांत्यादिकर्माणि वक्ष्यामि अग्रिमाध्याये इत्यर्थः ॥ परंतु तानि कर्माणि प्रथमतः पुरश्चरणं कृत्वा कर्तव्यानीत्याह ॥ पुरश्चरणमिति ॥ ३३ ॥ तच्च पुरश्चरणं प्राजापत्यादिप्रायश्चित्तानि कृत्वा कर्तव्यमि

लवणं क्षारमम्लं च गृंजनं कांस्यभोजनम् ॥ तांबूलं च द्विभुक्तं च दुष्टवासः प्रमत्तनम् ॥ २२ ॥ श्रुतिस्मृतिविरोधं च जपं रात्रौ विवर्जयेत् ॥ वृथा न कालं गमयेद् द्यूतस्त्रीस्वापवादतः ॥२३॥ गमयेद्देवतापूजास्तोत्रागमविलोकनैः ॥ भूशय्या ब्रह्मचारित्वं मौन चर्या तथैव च॥२४॥नित्यं त्रिषवणस्नानं शूद्रकर्मविसर्जनम् ॥ नित्यपूजा नित्यदानमानंदस्तुतिकीर्तनम्॥२५॥नैमित्तिकार्चनं चैव विश्वासो गुरुदेवयोः ॥ जपनिष्ठस्य धर्मा ये द्वादशैते सुसिद्धिदाः ॥ २६ ॥नित्यं सूर्यमुपस्थाय तस्य चाभिमुखो जपेत् ॥ देवता प्रतिमादौ वा वह्नौ वाऽभ्यर्च्य तन्मुखः ॥ २७ ॥ स्नानपूजाजपध्यानहोमतर्पणतत्परः ॥ निष्कामो देवतायां च सर्वकर्मनिवेदकः ॥ २८ ॥ एवमादींश्च नियमान्पुरश्चरणकृच्चरेत् ॥ तस्माद्द्विजः प्रसन्नात्मा जपहोमपरायणः ॥ २९ ॥ तपस्यध्ययने युक्तो भवेद्भूतानुकंपकः ॥ तपसा स्वर्गमाप्नोति तपसा विंदते महत् ॥ ३० ॥ तपोयुक्तस्य सिद्ध्यंति कर्माणि नियतात्मनः ॥ विद्वेषणं संहरणं मारणं रोगनाशनम् ॥ ३१ ॥ येन येनाथ ऋषिणा यदर्थं देवताः स्तुताः ॥ स स कामः समृद्ध्येत तेषां तेषां तथा तथा ॥ ३२ ॥ तानि कर्माणि वक्ष्यामि विधानानि च कर्मणाम् ॥ पुरश्चरणमादौ च कर्मणां सिद्धिकारकम् ॥ ३३ ॥ स्वाध्यायाभ्यसनस्यादौ प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ॥ केशश्मश्रुलोमनखान् वापयित्वा ततः शुचिः ॥ ३४ ॥ तिष्ठेदहनि रात्रौ तु शुचिरासीत वाग्यतः ॥ सत्यवादी पवित्राणि जपेद्व्याहृतयस्तथा ॥ ३५ ॥ ॐकाराद्यास्तु ता जप्त्वा सावित्रीं च तदित्यृचम् ॥ आपोहिष्ठेति सूक्तं च पवित्रं पापनाशनम् ॥ ३६ ॥ पुनंत्यः स्वस्तिमत्यश्च पावमान्यस्तथैव च ॥ सर्वत्रैतच्च प्रोक्तव्यमादावंते च कर्मणाम् ॥ ३७ ॥ आसहस्रादाशताद्वाप्यादशादथवा जपेत् ॥ ॐकारं व्याहृतीस्तिस्रः सावित्रीमथवाऽयुतम् ॥ ३८ ॥

त्याह । स्वाध्यायेति ॥ स्वाध्यायाभ्यसनं गायत्रीमन्त्रपुरश्चरणरूपं तस्यादौ प्राजापत्यादिकं चरेदित्यर्थः ॥ तच्च प्राजापत्यमपि केशादीन्वापयित्वा शांत्यर्थं शुद्ध्यर्थं च वक्ष्यमाणान्मन्त्रांश्च जपित्वा कर्तव्यमित्याह । केशश्मश्रुनखेति ॥ आप्लुतः स्नातः ॥ ३४ ॥ ३५. ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विधिश्चांद्रायणस्य चेति ॥ प्रोच्यते इति शेषः ॥ ४२ ॥ प्रथमतस्तेषां फलमाह । पञ्चभिरिति ॥ ४३ ॥ अष्टभिश्चांद्रायणैः ॥ ४४ ॥ दशभि
श्चांद्रायणैः॥कृच्छ्रप्राजापत्यस्वरूपमाह । त्र्यहमिति ॥ त्र्यहं दिनत्रयम् ॥ प्रातारीति मध्याह्नस्योपलक्षणम् ॥ तस्मिन् भुंजीतेत्यर्थः ॥ तदुत्तरं दिनत्रयं सायंकाले भुंजी
तेत्यर्थः ॥ तदुत्तरदिनत्रये अयाचितमन्नमद्यादित्यर्थः ॥ तदुत्तरदिनत्रयं नाश्नीयादुपवसेदित्यर्थः ॥ इत्थंप्रकारेण प्राजापत्यं द्विजश्चरेदित्यर्थः ॥ तदुक्तं मनुना ॥
त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ॥ त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन् द्विज इति ॥ ४५ ॥ सांतपनस्य स्वरूपमाह ॥ गोमूत्रमिति ॥ पूर्वेद्युराहारांतरपरि
त्यागेन गोमूत्रादीनि गव्यानि पंचद्रव्याणि कुशोदकसहितानि संयोज्य पीत्वा परेद्युरुपवसेदिति द्वैरात्रिकः सांतपनः कृच्छ्रः ॥ जाबालेन तु सप्ताहसाध्यसांतपनमुक्तम् ॥

तर्पयित्वाद्भिराचार्यानृषींश्छंदांसि देवताः ॥ अनार्येण न भाषेत शूद्रेणापि न गर्हितैः ॥ ३९ ॥ नापि चोदक्यया वध्वा पतितैर्ना
न्त्यजैर्नृभिः ॥ न देवब्राह्मणद्विष्टैर्नाचार्यगुरुनिंदकैः ॥ ४० ॥ न मातृपितृविद्विष्टैर्नावमन्येत कंचन ॥ कृच्छ्राणामेष सर्वेषां विधि
रुक्तोऽनुपूर्वशः ॥ ४१ ॥ प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य तथा सांतपनस्य च ॥ पराकस्य च कृच्छ्रस्य विधिश्चांद्रायणस्य च ॥
॥ ४२ ॥ पंचभिः पातकैः सर्वैर्दुष्कृतैश्च प्रमुच्यते ॥ तप्तकृच्छ्रेण सर्वाणि पापानि दहति क्षणात् ॥ ४३ ॥ त्रिभिश्चांद्रायणैः
पूतो ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ अष्टभिर्देवताः साक्षात्पश्येत वरदास्तदा ॥ ४४ ॥ छंदांसि दशभिर्ज्ञात्वा सर्वान्कामान्समश्नुते ॥
त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ॥ ४५ ॥ त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः
कुशोदकम् ॥ ४६ ॥एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम् ॥ एकैकं ग्रासमश्नीयादहानि त्रीणि पूर्ववत् ॥ ४७ ॥ त्र्यहं चोप
वसेदित्थमतिकृच्छ्रं चरेद्द्विजः ॥ एवमेव त्रिभिर्युक्तं महासांतपनं स्मृतम् ॥४८॥ तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ॥ प्रति
त्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ ४९ ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥ एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ॥ कृच्छ्रः सांतपनो नाम सर्वपापप्रणशन इति ॥ ४६ ॥ अतिकृच्छ्रं व्रतमाह ।
एकैकं ग्रासमिति ॥ ४७ ॥ महासांतपनमिति इदं च यमेन पञ्चदशाहःसंपाद्यमुक्तम् ॥ त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ॥ त्र्यहं दधि त्र्यहं क्षीरं त्र्यहं
सर्पिस्ततः शुचिः॥महासांतपनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनमिति ॥ तथाच त्रिभिर्युक्तमित्यस्य त्रिभिर्दिनैर्युक्तमित्यर्थः ॥४८॥ तप्तकृच्छ्रमाह । तप्तकृच्छ्रमिति ॥ तथाच मनुना
द्वादशरात्रनिर्वर्त्योऽयमभिहितः ॥ तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ॥ प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णं सकृत्स्नायी समाहित इति ॥ ४९ ॥

पराककृच्छमाह । नियतस्त्विति ॥ ५० ॥ चांद्रायणमाह । एकैकं तु ग्रसेत्पिंडमिति ॥ पिंडं ग्रासम् । कृष्णपक्ष एकैकं ग्रासं ह्रसेन्न्यूनं कुर्याच्छुक्ले पक्षे त्वेकैकं ग्रासं वर्धयेत् ॥ अमावास्यायां तूपोषणमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ एकैकमिति ॥ इदं व्रतं एकैकं धातुं सप्तरात्रेण पुनाति शोधयतीत्यर्थः ॥ तदेवाह ।

नियतस्तु पिबेदापः प्राजापत्यविधिः स्मृतः ॥ यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ॥ ५० ॥ पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणोदनः ॥ एकैकं तु ग्रसेत्पिंडं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ॥ ५१ ॥ अमावास्यां न भुंजीत एवं चांद्रायणे विधिः ॥ उपस्पृश्य त्रिषवणमेतच्चांद्रायणं स्मृतम् ॥ ५२ ॥ चतुरः प्रातरश्नीयाद्विप्रः पिंडान्कृताह्निकः ॥ चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचांद्रायणं स्मृतम् ॥ ५३ ॥ अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिंडान्मध्यंदिने स्थिते ॥ नियतात्मा हविष्यस्य यतिचांद्रायणं व्रतम् ॥ ५४ ॥ एतद्रुद्रास्तथादित्या वसवश्च चरंति हि ॥ सर्वे कुशलिनो देवा मरुतश्च भुवा सह ॥ ५५ ॥ एकैकं सप्तरात्रेण पुनाति विधिवत्कृतम् ॥ त्वगसृक्पिशितास्थीनि मेदोमज्जावसास्तथा ॥ ५६ ॥ एकैकं सप्तरात्रेण शुद्ध्यत्येव न संशयः ॥ एभिर्व्रतैर्विपूतात्मा कर्म कुर्वीत नित्यशः ॥ ५७ ॥ एवं शुद्धस्य कर्माणि सिद्ध्यंत्येव न संशयः ॥ शुद्धात्मा कर्म कुर्वीत सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ ५८ ॥ इष्टान्कामांस्ततः सर्वान्संप्राप्नोति न संशयः ॥ त्रिरात्रमेवोपवसेद्रहितः सर्वकर्मणा ॥ ५९ ॥ त्रीणि नक्तानि वा कुर्यात्ततः कर्म समारभेत् ॥ एवं विधानं कथितं पुरश्चर्याफलप्रदम् ॥६०॥ गायत्र्याश्च पुरश्चर्या सर्वकामप्रदायिनी ॥ कथिता तव देवर्षे महापापविनाशिनी ॥ ६१ ॥ आदौ कुर्याद्व्रतं मंत्री देहशोधनकारकम् ॥ पुरश्चर्या ततः कुर्यात्समस्तफलभाग्भवेत् ॥ ६२ ॥ इति ते कथितं गुह्यं पुरश्चर्याविधानकम् ॥ एतत्परस्मै नो वाच्यं श्रुतिसारं यतः स्मृतम् ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

त्वगसृगिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके एकादशस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अतः परं शतश्लोकाः काम्यकर्माणि संग्रहात्॥प्राच्यन्ते लोकरक्षार्थं प्रायश्चित्तविधिस्तथा ॥१॥ प्राजापत्यादीनि कृच्छ्राणि कृत्वा देहं संशोध्य पुरश्चरणोत्तरं काम्यकर्माणि
कुर्यादित्युक्तं पूर्वाध्याये । तानि काम्यकर्माणि वक्तुं प्रश्नमुत्थापयति । नारद उवाच । नारायणमहाभागेति ॥ १ ॥ २ ॥ तत्र प्रथमतः शांतिकर्माह । अथ शांतिरिति
काभिः समिद्भिस्तत्राह । शमीसामिद्भिरिति ॥ जुहुयादिति ॥ अत्र संख्यानुक्तौ–अनुक्तसंख्ययोः संख्यासहस्रं जपहोमयोः ॥ पलाशसमिधोऽनुक्ते इति सामा
न्यपरिभाषोक्ता संख्या ग्राह्या ॥ ३ ॥ क्षीरवृक्षस्येति ॥ अश्वथोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधाः क्षीरद्रुमाः शारदातिलके उक्तास्तदन्यतमस्य समिद्भिरित्यर्थः ॥ शकलैर्वा
क्षीरवृक्षखंडैर्वा ॥ होमस्तु गायत्रीमन्त्रेणैव सर्वत्र ॥ ४ ॥ एतद्धोमादिकं तर्पणादिकं चानुष्ठानमेकोनपञ्चाशद्दिनपर्यंतं प्रत्यहं कार्यम् ॥ सहस्रहोमो होमस्थले तर्पणं

नारद उवाच ॥ नारायण महाभाग गायत्र्यास्तु समासतः ॥ शांत्यादिकान्प्रयोगांस्तु वदस्व करुणानिधे॥१॥नारायण उवाच ॥
अतिगुह्यमिदं पृष्टं त्वया ब्रह्मतनूद्भव ॥ न कस्यापि च वक्तव्यं दुष्टाय पिशुनाय च॥२॥अथ शांतिः पयोक्ताभिः समिद्भिर्जुहुया
द्द्विजः ॥ शमीसमिद्भिः शाम्यंति भूतरोगग्रहादयः ॥ ३ ॥ आर्द्राभिः क्षीरवृक्षस्य समिद्भिर्जुहुयाद्द्विजः ॥ जुहुयाच्छकलैर्वाऽपि
भूतरोगादिशांतये ॥ ४ ॥ जलेन तर्पयेत्सूर्यं पाणिभ्यां शांतिमाप्नुयात् ॥ जानुदघ्ने जले जप्त्वा सर्वान्दोषाञ्छमं नयेत् ॥५॥
कंठदघ्ने जले जप्त्वा मुच्येत्प्राणांतिकाद्भयात् ॥ सर्वेभ्यः शांतिकर्मभ्यो निमज्याप्सु जपः स्मृतः ॥ ६ ॥ सौवर्णे राजते वाऽपि
पात्रे ताम्रमयेऽपि वा ॥ क्षीरवृक्षमये वाऽपि निर्व्रणे मृन्मयेऽपि वा ॥७॥ सहस्रं पञ्चगव्येन हुत्वा सुज्वलितेऽनले ॥ क्षीरवृक्षमयैः
काष्ठैः शेषं संपादयेच्छनैः ॥ ८ ॥ प्रत्याहुति स्पृशञ्जप्त्वा सहस्रं पात्रसंस्थितम् ॥ तेन तं प्रोक्षयेद्देशं कुशैर्मंत्रमनुस्मरन् ॥९॥
बलिं किरंस्ततस्तस्मिन्ध्यायेत्तु परदेवताम् ॥ अभिचारसमुत्पन्नाकृत्यापापं च नश्यति ॥ १० ॥

च तावत्संख्यं तर्पणस्थले सामान्यकार्यविशेषकार्यानुरोधेन तर्पयेदिति ॥ शारदातिलके सूर्यमन्त्रप्रकरणे यो विधिरुक्तस्तेन विधिना गायत्रीमंत्रान्ते सूर्यं तर्पयामि
नम इति मन्त्रं पठित्वा तर्पयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ सर्वेभ्यः शांतिकर्मभ्योऽधिक इति शेषः ॥ इदमपि मण्डलपर्यंतमेव ॥ ६ ॥ प्रयोगांतरमाह । सौवर्णे इति ॥ सौवर्णा
द्यन्यतमे पात्रे पञ्चगव्यं स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ क्षीरवृक्षमयैरिति ॥ तस्मिन् होमे इन्धनमन्यन्न ग्राह्यं किन्तु पूर्वोक्तक्षीरवृक्षकाष्ठैरेवेंधनादि कार्यं कर्तव्यमित्यर्थः ॥
॥ ८ ॥ प्रत्याहुतीति ॥ प्रत्येकाहुतौ पञ्चगव्यं स्पृशन्सन् हुत्वा पश्चात्पात्रस्थपञ्चगव्यं गायत्रीमन्त्रेण सहस्रं जप्त्वाऽभिमंत्र्य प्रोक्षयेदित्यन्वयः ॥ मन्त्रं गायत्रीमं
त्रम् ॥ ९ ॥ तस्मिन्देशे उपद्रवस्थले बलिं च दद्यादित्यर्थः ॥ तेन परकृताभिचारो नश्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

यद्येवं कुरुते तदा देवभूतपिशाचाद्यान्वशे कुरुत इत्यन्वयः॥११॥निखने इति॥वक्ष्यमाणशूलस्य चतुरस्रमण्डले लिखनं कृते तस्य च भूमौ निखने कृते इत्यर्थः॥ तेभ्यः पिशाचादिभ्यः ॥ तदेवाह॥मण्डले इति॥पूर्वोक्ते कृमिभूताद्युपद्रवरूपे सतीत्यर्थः॥ मंडले चतुरस्रमंडले शूलमष्टगंधेनालिख्य तच्छूलं गायत्र्या सहस्रवारमभिमन्त्र्य भूमौ निखनेदित्यर्थः॥१२॥ अभिषेकमाह ॥१३॥१४॥१५॥ क्रांतां विष्णुक्रांताम् ॥ देवी ॥ सहदेवी॥ क्षीरवृक्षा अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधाः ॥ १६ ॥ कुशकूर्चेति ॥ सप्त

देवभूतपिशाचाद्या यद्येवं कुरुते वशे ॥ गृहं ग्रामं पुरं राष्ट्रं सर्वं तेभ्यो विमुच्यते ॥ ११ ॥ निखने मुच्यते तेभ्यो लिखने मध्यतोऽपि च ॥ मंडले शूलमालिख्य पूर्वोक्ते च क्रमेऽपि वा ॥ १२ ॥ अभिमंत्र्य सहस्रं तन्निखनेत्सर्वशांतये ॥ सौवर्णं राजतं वाऽपि कुंभं ताम्रमयं च वा ॥ १३ ॥ मृन्मयं वा नवं दिव्यं सूत्रवेष्टितमव्रणम् ॥ स्थंडिले सैकते स्थाप्य पूरयेन्मंत्रविज्जलैः ॥ १४ ॥ दिग्भ्य आहृत्य तीर्थानि चतसृभ्यो द्विजोत्तमैः ॥ एलाचंदनकर्पूरजातीपाटलमल्लिकाः ॥१५॥ बिल्वपत्रं तथा क्रांतां देवीर्व्रीहियवांस्तिलान् ॥ सर्षपान्क्षीरवृक्षाणां प्रवालानि च निक्षिपेत् ॥ १६ ॥ सर्वाण्यभिविधायैवं कुशकूर्चसमन्वितम् ॥ स्नातः समाहितो विप्रः सहस्रं मंत्रयेद्बुधः ॥ १७ ॥ दिक्षु सौरानधीयीरन्मंत्रान्विप्रास्त्रयीविदः ॥ प्रोक्षयेत्पाययेदेनं नीरं तेनाभिषिंचयेत् ॥१८॥ भूतरोगाभिचारेभ्यः स निर्मुक्तः सुखी भवेत् ॥ अभिषेकेण मुच्येत मृत्योरास्यगतो नरः॥ १९ ॥ अवश्यं कारयेद्विद्वान्राजा दीर्घजिजीविषुः ॥ गावो देयाश्च ऋत्विग्भ्य अभिषेके शतं मुने ॥ २० ॥ दक्षिणा येन वा तुष्टिर्यथा शक्त्याऽथवा भवेत् ॥ जपेदश्वत्थमालभ्य मंदवारे शतं द्विजः ॥ २१ ॥ भूतरोगाभिचारेभ्यो मुच्यते महतो भयात् ॥ गुडूच्याः पर्वविच्छिन्नाः पयोक्ता जुहुयाद्द्विजः ॥ २२ ॥ एवं मृत्युंजयो होमः सर्वव्याधिविनाशनः ॥ आम्रस्य जुहुयात्पत्रैः पयोक्तैर्ज्वरशांतये ॥ २३ ॥ वचाभिः पयसाक्ताभिः क्षयं हुत्वा विनाशयेत् ॥ मधुत्रितयहोमेन राजयक्ष्मा विनश्यति ॥ २४ ॥

विंशतिदर्भाणां वेण्यग्रं ग्रंथिभूषितमिति कूर्चलक्षणसहितकुशकूर्चमित्यर्थः ॥ १७ ॥ एनं भूताद्युपद्रुतं पुरुषमभिषिंचयेत् गायत्रीमंत्रं पठन् ॥ पूर्वोक्तमभिमंत्रणमपि गायत्रीमन्त्रेणैव ॥ अत्र कुंभस्थापनादिविधिः सर्वोऽपि शारदातिलके दीक्षापटले उक्तो ग्राह्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥ शतमिति ॥ शतं गावो दक्षिणा इत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ २१ पर्वणि पर्वणि विच्छिन्नाः सामिध इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ हुत्वा क्षयरोगं विनाशयेदित्यन्वयः ॥ मधुत्रितयं प्रसिद्धं पयोदधिघृतरूपम् ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ सोमे सूर्येण संयुक्ते अमावास्यायामित्यर्थः ॥ २६ ॥ तण्डुलैर्बीजैरित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ मसूरिकां पादरोगविशेषम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ पिपीलिमधुवल्मीके इति ॥ पिपीलिकावल्मीके मधुवल्मीके चेत्यर्थः ॥ मधुवल्मीको मोहोल इति प्रसिद्धः ॥ गृहे तयोरुपद्रवे जाते सतीत्यर्थः ॥ सर्पिर्युक्तशमीसमिद्भिः सर्पिर्युक्तान्नेनौदनेन प्रत्येककार्ये शतद्वयं होमः ॥ ३१ ॥ शेषैर्होमावशेषैः ॥ अत एव पूर्वद्रव्ययोः समुच्चयो भवति ॥ न यथा सरूयम । समिद्भिर्बलिदानासंभवात् ॥

निवेद्य भास्करायान्नं पायसं होमपूर्वकम् ॥ राजयक्ष्माभिभूतं च प्राशयेच्छांतिमाप्नुयात् ॥२५॥ लताः पर्वसु विच्छिद्य सोमस्य जुहुयाद्द्विजः ॥ सोमे सूर्येण संयुक्ते पयोक्ताः क्षयशांतये ॥२६॥ कुसुमैः शंखवृक्षस्य हुत्वा कुष्ठं विनाशयेत् ॥ अपस्मारविनाशः स्यादपामार्गस्य तंडुलैः ॥ २७ ॥ क्षीरवृक्षसमिद्धोमादुन्मादोऽपि विनश्यति ॥ औदुंबरसमिद्धोमादतिमेहः क्षयं व्रजेत् ॥२८॥ प्रमेहं शमयेद्धुत्वा मधुनेक्षुरसेन वा ॥ मधुत्रितयहोमेन नयेच्छांतिं मसूरिकाम् ॥ २९ ॥ कपिलासर्पिषा हुत्वा नयेच्छांतिं मसूरिकाम् ॥ उदुंबरवटाश्वत्थैर्गोगजाश्वामयं हरेत् ॥ ३० ॥ पिपीलिमधुवल्मीके गृहे जाते शतं शतम् ॥ शमीसमिद्भिरन्नेन सर्पिषा जुहुयाद्द्विजः ॥३१॥ तदुत्थं शांतिमायाति शेषैस्तत्र बलिं हरेत् ॥ अभ्रस्तनितभूकंपालक्ष्यादौ वनवेतसः ॥३२॥ सप्ताहं जुहुयादेवं राष्ट्रे राज्यं सुखी भवेत् ॥ यां दिशं शतजप्तेन लोष्टेनाभिप्रताडयेत् ॥३३॥ ततोऽग्निमारुतारिभ्यो भयं तस्य विनश्यति ॥ मनसैव जपेदेनां बद्धो मुच्येत बंधनात् ॥ ३४ ॥ भूतरोगविषादिभ्यः स्पृशञ्जप्त्वा विमोचयेत् ॥ भूतादिभ्यो विमुच्येत जलं पीत्वाऽभिमन्त्रितम् ॥ ३५ ॥ अभिमंत्र्य शतं भस्म न्यसेद्भूतादिशांतये ॥ शिरसा धारयेद्भस्म मंत्रयित्वा तदित्यृचा ॥३६॥ सर्वव्याधिविनिर्मुक्तः सुखी जीवेच्छतं समाः ॥ अशक्तः कारयेच्छांतिं विप्रं दत्त्वा तु दक्षिणाम् ॥ ३७ ॥ अथ पुष्टिं श्रियं लक्ष्मीं पुष्पैर्हुत्वाप्नुयाद्द्विजः ॥ श्रीकामो जुहुयात्पद्मै रक्तैः श्रियमवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥

अभ्रस्तनितशब्देन विद्युल्लतापातो विवक्षितः ॥ वनवेतसः समिधः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ बद्धस्य शत्रुभिः कारागृहे पातितस्यानुष्ठानसामग्र्यभावात्तत्कल्याणार्थमाह । मनसैवेति ॥ ३४ ॥ स्पृशन्निति । दर्भेणेति विशेषः तंत्रांतरानुरोधात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यदुक्तं पुष्पैर्हुत्वेति तदेव स्पष्टयति । श्रीकाम इति ॥ रक्तैः पद्मैरपि श्रियमेवाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ श्रीमच्छैवकुलोत्पन्नो रंगनाथात्मजः सुधीः ॥ श्रीलक्ष्मीगर्भसंभूतो नीलकंठोऽभिधानतः ॥ १ ॥ देवीभागवतस्यास्य व्याख्यानरहितस्य च ॥ व्याख्यां यः कृतवान्सम्यक् तिलकाख्यां समुज्ज्वलाम् ॥ २ ॥ स्कंधश्चैकादशस्तस्याः

प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥ सर्वेषामेव पापानां संकटे सति शुद्धये ॥ ८९ ॥ सहस्रमभ्यसेन्मासं नित्यजापी वने वसन् ॥ उपवाससमं जप्यं त्रिसहस्रतदित्यृचम् ॥ ९० ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रमभ्यस्तात्कृच्छ्रसंज्ञिता ॥ चतुष्षष्टिसहस्राणि चांद्रायणसमानि तु ॥ ९१ ॥ शतकृत्वोऽभ्यसेन्नित्यं प्राणानायम्य सन्ध्ययोः ॥ तदित्यृचमवाप्नोति सर्वपापक्षयं परम् ॥ ९२ ॥ निमज्याप्सु जपेन्नित्यं शतकृत्वस्तदित्यृचम् ॥ ध्यायन्देवीं सूर्यरूपां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९३ ॥ इति ते सम्यगाख्याताः शांतिशुद्ध्यादिकल्पनाः ॥ रहस्यातिरहस्याश्च गोपनीयास्त्वया सदा ॥ ९४ ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तः सदाचारस्य संग्रहः ॥ विधिनाचरणादस्य माया दुर्गा प्रसीदति ॥ ९५ ॥ नैमित्तिकं च नित्यं च काम्यं कर्म यथाविधि ॥ आचरेन्मनुजः सोऽयं भुक्तिमुक्तिफलाप्तिभाक् ॥ ९६ ॥ आचारः प्रथमो धर्मो धर्मस्य प्रभुरीश्वरी ॥ इत्युक्तसर्वशास्त्रेषु सदाचारफलम्महत् ॥ ॥ ९७ ॥ आचारवान्सदा पूता सदैवाचारवान्सुखी ॥ आचारवान्सदा धन्यः सत्यं सत्यं च नारद ॥ ९८ ॥ देवीप्रसादजनकं सदाचारविधानकम् ॥ यदपि शृणुयान्मर्त्यो महासम्पत्तिसौख्यभाक् ॥ ९९ ॥ सदाचारेण सिद्धेच्च ऐहिकामुष्मिकं सुखम् ॥ तदेव ते मया प्रोक्तं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १०० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे सदाचारनिरूपणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ एकादशस्कन्धः समाप्तः ॥ ११ ॥

सार्धैरामाब्धिनेत्रेंदु (१२४३॥) पद्यैर्व्यासकृतैः शुभैः ॥ देवीभागवतस्यास्यैकादशः स्कन्ध ईरितः ॥ १ ॥

समाप्तोऽभूच्छुभार्थदः ॥ प्रीयतां तेन मे देवी गायत्री परमेश्वरी ॥ ३ ॥ इति श्रीशैवकुलोत्पन्नरंगनाथात्मजलक्ष्मीगर्भजनीलकंठभट्टकृते देवीभागवततिलके एकादशस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ स्कन्धश्चायं समाप्तः ॥ ११ ॥ श्रीजगदंबार्पणमस्तु ॥

सभूलफलपल्लवं संपूर्णवृक्षमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ यवागूं हुत्वेति शेषः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ लक्ष्मीपुष्पैर्बिल्ववृक्षपुष्पैः ॥ ६२ ॥

जपेद्बिल्वं समाश्रित्य मासं राज्यमवाप्नुयात् ॥ बिल्वं हुत्वाऽप्नुयाद्राज्यं समूलफलपल्लवम् ॥ ५४ ॥ हुत्वा पञ्चशतं मासं राज्यमाप्नोत्यकंटकम् ॥ यवागूं ग्राममाप्नोति हुत्वा शालिसमन्विताम् ॥ ५५ ॥ अश्वत्थसमिधो हुत्वा युद्धादौ जयमाप्नुयात् ॥ अर्कस्य समिधो हुत्वा सर्वत्र विजयी भवेत् ॥ ५६ ॥ संयुक्तैः पयसा पत्रैः पुष्पैर्वा वेतसस्य च ॥ पायसेन शतं हुत्वा सप्ताहं वृष्टिमाप्नुयात् ॥५७ ॥ नाभिदघ्ने जले जप्त्वा सप्ताहं वृष्टिमाप्नुयात् ॥ जले भस्मशतं हुत्वा महावृष्टिं निवारयेत् ॥ ५८ ॥ पालाशीभिरवाप्नोति समिद्भिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥ पलाशकुसुमैर्हुत्वा सर्वमिष्टमवाप्नुयात् ॥ ५९ ॥ पयो हुत्वाप्नुयान्मेधामाज्यं बुद्धिमवाप्नुयात् ॥ अभिमंत्र्य पिबेद्ब्राह्मं रसं मेधामवाप्नुयात् ॥ ६० ॥ पुष्पहोमे भवेद्वासस्तंतुभिस्तद्विधं पटम् ॥ लवणं मधुसंमिश्रं हुत्वेष्टं वशमानयेत् ॥ ६१ ॥ नयेदिष्टं वशं हुत्वा लक्ष्मीपुष्पैर्मधुप्लुतैः ॥ नित्यमंजलिनाऽत्मानमभिषिंचेज्जले स्थितः ॥ ६२ ॥ मतिमारोग्यमायुष्यमग्र्यं स्वास्थ्यमवाप्नुयात् ॥ कुर्याद्विप्रोऽन्यमुद्दिश्य सोऽपि पुष्टिमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥ अथ चारुविधिर्मासं सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ॥ आयुष्कामः शुचौ देशे प्राप्नुयादायुरुत्तमम् ॥ ६४ ॥ आयुरारोग्यकामस्तु जपेन्मासद्वयं द्विजः ॥ भवेदायुष्यमारोग्यं श्रियै मासत्रयं जपेत् ॥ ६५ ॥ आयुःश्रीपुत्रदाराद्याश्चतुर्भिश्च यशो जपात् ॥ पुत्रदारायुरारोग्यं श्रियं विद्यां च पंचभिः ॥ ६६ ॥ एवमेवोत्तरान्कामान् मासैरेवोत्तरैर्व्रजेत् ॥ एकपादो जपेदूर्ध्वबाहुः स्थित्वा निराश्रयः ॥ ॥ ६७ ॥ मासं शतत्रयं विप्रः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ एवं शतोत्तरं जप्त्वा सहस्रं सर्वमाप्नुयात् ॥ ६८ ॥ रुद्ध्वा प्राणमपानं च जपेन्मासं शतत्रयम् ॥ यदिच्छेत्तदवाप्नोति सहस्रात्परमाप्नुयात् ॥ ॥ ६९ ॥

एतान्यनुष्ठानान्यन्यमुद्दिश्यापि कुर्यादित्याह । कुर्यादिति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ चतुर्भिर्मासैः ॥ पंचभिर्मासैः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ परमभीष्टम् ॥ ६९ ॥

मासं शतं जपेदित्यन्वयः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ रुद्धा प्राणमित्यर्थः । अमोघा सत्यवाग्भवेदित्यर्थः ॥७३॥ देवः सूर्यः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

एकपादो जपेदूर्ध्वबाहू रुद्धाऽनिलं वशः ॥ मासं शतमवाप्नोति यदिच्छेदिति कौशिकः ॥ ७० ॥ एवं शतत्रयं जप्त्वा सहस्रं सर्वमाप्नुयात॥ निमज्ज्याप्सु जपेन्मासं शतमिष्टमवाप्नुयात् ॥७१॥ एवं शतत्रयं जप्त्वा सहस्रं सर्वमाप्नुयात् ॥ एकपादो जपेदूर्ध्वबाहू रुद्धा निराश्रयः॥७२॥नक्तमश्नन्हविष्यान्नं वत्सराद्दृषितामियात् ॥ गीरमोघा भवेदेवं जप्त्वा संवत्सरद्वयम्॥७३॥त्रिवत्सरं जपेदेवं भवेत्त्रैकालदर्शनम् ॥ आयाति भगवान्देवश्चतुःसंवत्सरं जपेत् ॥ ७४ ॥ पंचभिर्वत्सरैरेवमणिमादिगुणो भवेत् ॥ एवं षड्वत्सरं जप्त्वा कामरूपित्वमाप्नुयात्॥७५॥सप्तभिर्वत्सरैरेवममरत्वमवाप्नुयात् ॥ मनुत्वं नवभिः सिद्धमिंद्रत्वं दशभिर्भवेत् ॥७६॥ एकादशभिराप्नोति प्राजापत्यं सुवत्सरैः ॥ ब्रह्मत्वं प्राप्नुयादेवं जप्त्वा द्वादशवत्सरान् ॥ ७७ ॥ एतेनैव जिता लोकास्तपसा नारदादिभिः॥शाकमन्ये परे मूलं फलमन्ये पयः परे॥७८॥घृतमन्ये परे सोममपरे चरुवृत्तयः ॥ ऋषयः पक्षमश्नंति केचिद्भैक्ष्याशिनोऽहनि ॥७९॥ हविष्यमपरेऽश्नंतः कुर्वंत्येव परंतपः ॥ अथ शुद्ध्यै रहस्यानां त्रिसहस्रं जपेद्द्विजः ॥ ८० ॥ मासं शुद्धो भवेत्स्तेयात्सुवर्णस्य द्विजोत्तमः ॥ जपेन्मासं त्रिसाहस्रं सुरापः शुद्धिमाप्नुयात् ॥८१॥ मासं जपेत्त्रिसाहस्रं शुचिः स्याद्गुरुतल्पगः ॥ त्रिसहस्रं जपेन्मासं कुटीं कृत्वा वने वसन् ॥ ८२ ॥ ब्रह्महा मुच्यते पापादिति कौशिकभाषितम् ॥ द्वादशाहं निमज्याप्सु सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ॥ ८३ ॥ मुच्येरन्नंहसः सर्वे महापातकिनो द्विजाः ॥ त्रिसाहस्रं जपेन्मासं प्राणानायम्य वाग्यतः ॥ ८४ ॥ महापातकयुक्तो वा मुच्यते महतो भयात् ॥ प्राणायामसहस्रेण ब्रह्महापि विशुध्यति ॥ ८५ ॥ षट्कृत्वस्त्वभ्यसेदूर्ध्वं प्राणापानौ समाहितः ॥ प्राणायामो भवेदेष सर्वपापप्रणाशनः ॥ ८६ ॥ सहस्रमभ्यसेन्मासं क्षितिपः शुचितामियात् ॥ द्वादशाहं त्रिसाहस्रं जपेद्धि गोवधे द्विजः ॥ ८७ ॥ अगम्यागमनस्तेयहननाभक्ष्यभक्षणे ॥ दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधयेद्द्विज ॥ ८८ ॥

रहस्यानां पातकानामित्यर्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ त्रिमधुरम् । पयोदधिघृतं चेति समं त्रिमधुरं स्मृतामिति सिद्धांतशेखरे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ जलं हुत्वेति । जलेन तर्पयित्वेत्यर्थः ॥ जलस्थं हेमजले गुप्तं हेमेत्यर्थः ॥ व्रीहीन्हुत्वेति शेषः ॥ ४४ ॥ प्रियंगुपायसाज्यैश्चेति ॥ बहुवचनाद्द्रव्यत्रयम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सप्ररोहाभिरिति ॥ प्ररोहोऽग्रं तत्सहिताभिः

हुत्वा श्रियमवाप्नोति जातीपुष्पैर्नवैः शुभैः ॥ शालितंडुलहोमेन श्रियमाप्नोति पुष्कलाम् ॥ ३९ ॥ समिद्भिर्बिल्ववृक्षस्य हुत्वा श्रियमवाप्नुयात् ॥ बिल्वस्य शकलैर्हुत्वा पत्रैः पुष्पैः फलैरपि ॥ ४० ॥ श्रियमाप्नोति परमां मूलस्य शकलैरपि ॥ समिद्भिर्बिल्ववृक्षस्य पायसेन च सर्पिषा ॥ ४१ ॥ शतं शतं च सप्ताहं हुत्वा श्रियमवाप्नुयात् ॥ लाजैस्त्रिमधुरोपेतैर्होमे कन्यामवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वांछितम् ॥ रक्तोत्पलशतं हुत्वा सप्ताहं हेम चाप्नुयात् ॥ ४३ ॥ सूर्यबिंबे जलं हुत्वा जलस्थं हेम चाप्नुयात् ॥ अन्नं हुत्वाऽप्नुयादन्नं व्रीहीन्व्रीहिपतिर्भवेत् ॥ ४४ ॥ करीषचूर्णैर्वत्सस्य हुत्वा पशुमवाप्नुयात् ॥ प्रियंगुपायसाज्यैश्च भवेद्धोमादिभिः प्रजा ॥ ४५ ॥ निवेद्य भास्करायान्नं पायसं होमपूर्वकम् ॥ भोजयेत्तदृतुस्नातां पुत्रं परमवाप्नुयात् ॥ ४६ ॥ सप्ररोहाभिरार्द्राभिरायुर्हुत्वा समाप्नुयात् ॥ समिद्भिः क्षीरवृक्षस्य हुत्वाऽऽयुषमवाप्नुयात्॥ ४७ ॥ सप्ररोहाभिरार्द्राभिरक्ताभिर्मधुरत्रयैः ॥ व्रीहीणां च शतं हुत्वा हेम चायुरवाप्नुयात् ॥ ४८ ॥ सुवर्णकुड्मलं हुत्वा शतमायुरवाप्नुयात् ॥ दूर्वाभिः पयसा वाऽपि मधुना सर्पिषाऽपि वा ॥ ४९ ॥ शतं शतं च सप्ताहमपमृत्युं व्यपोहति ॥ शमीसमिद्भिरन्नेन पयसा वा च सर्पिषा ॥ ५० ॥ शतं शतं च सप्ताहमपमृत्युं व्यपोहति ॥ न्यग्रोधसमिधो हुत्वा पायसं होमयेत्ततः ॥ ५१ ॥ शतं शतं च सप्ताहमपमृत्युं व्यपोहति ॥ क्षीराहारो जपेन्मृत्योः सप्ताहाद्विजयी भवेत् ॥ ५२ ॥ अनश्नन्वाग्यती जप्त्वा त्रिरात्रं मुच्यते यमात् ॥ निमज्याप्सु जपेदेव सद्यो मृत्योर्विमुच्यते ॥ ५३ ॥

पलाशसमिद्भिरित्यर्थः ॥ अनुक्ते पलाशसमिध इति विश्वामित्रकल्पे सामान्यपरिभाषणात् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सप्ररोहाभिरिति क्षारवृक्षसामिधो विशेषणम् ॥ सुवर्णकुड्मलं हेमकमलम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ अथ श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ इच्छा तु सर्वजगतामधिनाथतायां कर्तृत्वमंब तु पुनर्नरकप्रदं मे ॥ को वा दयालुरधुना मधुनाशकार्त्रिं त्वत्तोऽधिको मम मनोथपूरकः स्यात् ॥१॥ सप्तविंशतिपद्यैस्तु श्लोकार्धेन समायुतैः ॥ ऋष्यादिकं तु गायत्र्या यथावदभिधीयते ॥ २ ॥ पूर्वाध्याये गायत्रीविधानं सदाचारं च श्रुत्वा तत्र पृच्छति । नारद उवाच ॥ सदाचारेति ॥ १ ॥ २ ॥ दुःखसाध्यानीति ॥ सदाचारविधिस्त्वभिलषित एव ॥ किंतु कृच्छ्रादिव्रतानि देहशुद्ध्यर्थं कथितान्यशक्तस्य न कर्तुं शक्यानि तस्मात्तत्र किंचिदुपायांतरमस्ति चेत्तत्कृपां कृत्वा वदेत्येकः प्रश्नः श्लोकचतुष्टयपर्यंतम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्वितीयं प्रश्नमाह । सदाचारेति ॥ मुख्यतममिति ॥ मूढस्य सोऽपि

श्रीगणेशाय नमः ॥ नारद उवाच ॥ सदाचारविधिर्देव भवता वर्णितः प्रभो ॥ तस्याप्यतुलमाहात्म्यं सर्वपापविनाशनम् ॥१॥ श्रुतं भवन्मुखांभोजच्युतं देवीकथामृतम् ॥ व्रतानि यानि चोक्तानि चांद्रायणमुखानि ते ॥ २ ॥ दुःखसाध्यानि जानीमः कर्तुं साध्यानि तानि च ॥ तस्मात्सांप्रतं यत्तु सुखसाध्यं शरीरिणाम् ॥ ३ ॥ देवीप्रसादजनकं सुखानुष्ठानसिद्धिदम् ॥ तत्कर्म वद मे स्वामिन्कृपापूर्वं सुरेश्वर ॥ ४ ॥ सदाचारविधौ यश्च गायत्रीविधिरीरितः ॥ तस्मिन्मुख्यतमं किं स्यात्किं वा पुण्याधिकप्रदम् ॥ ५ ॥ ये गायत्रीगता वर्णास्तत्त्वसंख्यास्त्वयेरिताः ॥ तेषां के ऋषयः प्रोक्ताः कानि च्छंदांसि वै मुने ॥ ६ ॥ तेषां का देवताः प्रोक्ताः सर्वं कथय मे प्रभो ॥ महत्कौतूहलं मे च मानसे परिवर्तते ॥ ७ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ कुर्यादन्यन्न वा कुर्यादनुष्ठानादिकं तथा ॥ गायत्रीमात्रनिष्ठस्तु कृतकृत्यो भवेद्द्विजः ॥ ८ ॥ संध्यासु चार्घ्यदानं च गायत्रीजपमेव च ॥ सहस्रत्रितयं कुर्वन्सुरैः पूज्यो भवेन्मुने ॥९॥ न्यासान्करोतु वा मा वा गायत्रीमेव चाभ्यसेत् ॥ ध्यात्वा निर्व्याजया वृत्त्या सच्चिदानन्दरूपिणीम् ॥ १० ॥ यदक्षरैकसंसिद्धेः स्पर्धते ब्राह्मणोत्तमः ॥ हरिशंकरकंजोत्थसूर्यचन्द्रहुताशनैः ॥ ११ ॥

विधिर्दुर्घट एवास्तीति तदुपयोग्युपायांतरं विद्यते चेत्तदपि वदेत्यर्थः॥५॥तृतीयं प्रश्नमाह।ये गायत्रीति॥तत्त्वसंख्याश्चतुर्विंशतिसंख्याः ॥६॥ सर्वं तेषां तत्पदादिकम् ॥७॥ तत्र प्रथमप्रश्नोत्तरमाह । कुर्यादिति॥अनुष्ठानादिकं देहशुद्ध्यर्थं कृच्छ्रादिकं करोतु वा न करोतु केवलगायत्रीमात्रस्य निर्व्याजया भक्त्या निरन्तरमभ्यासात्कृतकृत्यो भवति नान्यापेक्षास्तीत्यर्थः । अत एव गायत्रीप्रकरणे पूर्वमुक्तमेतादृशजपेन कृच्छ्रादिकं भवतीति ॥ तदुक्तं कूर्मपुराणे ॥ एकतश्चतुरो वेदा गायत्री चैकतः परेति ॥ ८ ॥ द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह । संध्यास्विति ॥ संध्यात्रयेऽर्घ्यदानं सहस्रगायत्रीजप एव मुख्योऽन्यत्त्वाभ्युदयिकमिति भावः ॥९॥ तदेवाह । न्यासानिति ॥१०॥११॥

तृतीयप्रश्नोत्तरमाह । अथात इति ॥ १२ ॥ महातेजा इति विश्वामित्रविशेषणम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ देवता आह । आग्नेयमिति ॥ अत्र पञ्चमषष्ठवर्णयोरेकं आदित्य एव देवतेत्युक्तम् ॥ सप्तदशाष्टमाक्षरयोर्मैत्रावरुणदेवतात्वमेवोक्तम् ॥ गायत्रीब्रह्मकल्पे तु भिन्ना एव देवता उक्ताः ॥ तथाहि आद्यो वर्णोऽग्निदेवः स्याद्वायुदेवो द्वितीयकः ॥ तृतीयः सूर्यदेवत्यो धनदेवश्चतुर्थकः ॥ यमः पंचमवर्णस्य वारुणः षष्ठ एव च ॥ सप्तमो बार्हस्पत्यो हि पार्जन्यो नारदाष्टमः ॥ वर्णस्य नवमस्येंद्रो गंधर्वा दशमस्य च ॥ एकादशस्य वर्णस्य देवता प्रोष्ठ उच्यते ॥ द्वादशस्य तु वर्णस्य मित्रावरुणदेवता ॥

अथातः श्रूयतां ब्रह्मन्वर्णऋष्यादिकांस्तथा॥छंदांसि देवतास्तद्वत्क्रमात्तत्त्वानि चैव हि॥१२॥ वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठः शुक्रःकण्वःपराशरः॥विश्वामित्रो महातेजाः कपिलः शौनको महान् ॥१३॥ याज्ञवल्क्यो भरद्वाजो जमदग्निस्तपोनिधिः॥ गौतमो मुद्गलश्चैव वेदव्यासश्च लोमशः॥१४॥अगस्त्यः कौशिको वत्सः पुलस्त्यो मांडुकस्तथा ॥ दुर्वासास्तपसां श्रेष्ठो नारदः कश्यपस्तथा ॥ १५ ॥ इत्येते ऋषयः प्रोक्ता वर्णानां क्रमशो मुने ॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पंक्तिरेव च ॥ १६ ॥ त्रिष्टुभं जगती चैव तथाऽतिजगती मता॥शक्वर्यतिशक्वरी च धृतिश्चातिधृतिस्तथा॥१७॥विराट्प्रस्तारपंक्तिश्च कृतिः प्रकृतिराकृतिः॥विकृतिः संकृतिश्चैवाक्षरपंक्तिस्तथैव च ॥१८॥ भूर्भुवःस्वरिति च्छंदस्तथा ज्योतिष्मती स्मृतम् ॥ इत्येतानि च छंदांसि कीर्तितानि महामुने ॥१९॥ दैवतानि शृणु प्राज्ञ तेषामेवानुपूर्वशः ॥ आग्नेयं प्रथमं प्रोक्तं प्राजापत्यं द्वितीयकम् ॥ २० ॥ तृतीयं च तथा सोम्यमीशानं च चतुर्थकम् ॥ सावित्रं पञ्चमं प्रोक्तं षष्ठमादित्यदैवतम् ॥ २१ ॥ बार्हस्पत्यं सप्तमं तु मैत्रावरुणमष्टमम् ॥ नवमं भगदैवत्यं दशमं चार्यमेश्वरम् ॥ २२ ॥ गणेशमेकादशकं त्वाष्ट्रं द्वादशकं स्मृतम् ॥ पौष्णं त्रयोदशं प्रोक्तमैंद्राग्नं च चतुर्दशम् ॥ २३ ॥

स्यात्तु त्रयोदशो वर्णस्त्वाष्ट्रदैवतसंयुतः ॥ चतुर्दशस्य वर्णस्य देवता वासवः स्मृतः ॥ मरुद्दैवतको वर्णः पंचदशक एव च॥सोमस्तु देवता ज्ञेया वर्णस्य षोडशस्य च॥ सप्तदशस्य वर्णस्य देवता अंगिरो भवेत्॥अष्टादशस्य वर्णस्य विश्वेदेवाश्च देवताः॥एकोनविंशतिकस्य वर्णस्य देवताश्विनौ ॥ विंशतिकस्य वर्णस्य पूषादेवः प्रकीर्तितः॥ रुद्रो देवस्तु वर्णस्याप्येकविंशतिकस्य हि ॥ द्वाविंशतितमो वर्णो विद्युद्देवः प्रकीर्तितः ॥ ब्रह्मदैवतको वर्णस्त्रयोविंशतिकेः स्मृतः॥चतुर्विंशतिको वर्णो भवदादितिदैवत इति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अत्र व्याहृतीनां देवता ऋष्यादयश्च प्रसिद्धत्वान्नोक्ताः इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वादशस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ अष्टादशश्लोकवर्यैर्वर्णानां शक्तयस्तथा ॥ श्वेतपीतादयो वर्णा वर्णो नामाक्षरक्रमात् ॥ उच्यन्ते चैव मुद्राश्च प्रोक्ता एव प्रसंगतः ॥ १ ॥ वर्णशक्तीराह ।

वायव्यं पंचदशकं वामदेव्यं च षोडशम् ॥ मैत्रावरुणिदैवत्यं प्रोक्तं सप्तदशाक्षरम्॥२४॥अष्टादशं वैश्वदेवमूनविंशं तु मातृकम् ॥ वैष्णवं विंशतितमं वसुदैवतमीरितम् ॥ २५ ॥ एकविंशतिसंख्याकं द्वाविंशं रुद्रदैवतम् ॥ त्रयोविंशं च कौबेरमाश्विनं तत्त्वसंख्यकम् ॥२६॥ चतुर्विंशतिवर्णानां देवतानां च संग्रहः ॥ कथितः परमश्रेष्ठो महापापैकशोधनः ॥ २७ ॥ यदाकर्णनमात्रेण सांगं जाप्यफलं मुने ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे गायत्रीविचारो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीनारायण उवाच॥ वर्णानां शक्तयः काश्च ताः शृणुष्व महामुने ॥ वामदेवी प्रियासत्या विश्वा भद्रा विलासिनी ॥ १ ॥ प्रभावती जया शांता कांता दुर्गा सरस्वती ॥ विद्रुमा च विशालेशा व्यापिनी विमला तथा ॥ २ ॥ तमोऽपहारिणी सूक्ष्मा विश्वयोनिर्जया वशा ॥ पद्मालया पराशोभा भद्रा च त्रिपदा स्मृता ॥ ३ ॥ चतुर्विंशतिवर्णानां शक्तयः समुदाहृताः ॥ अतः परं वर्णवर्णान्व्याहरामि यथातथम् ॥ ४ ॥ चम्पका अतसीपुष्पसन्निभं विद्रुमं तथा ॥ स्फटिकाकारकं चैव पद्मपुष्पसमप्रभम् ॥ ५ ॥ तरुणादित्यसंकाशं शंखकुंदेन्दुसन्निभम् ॥ प्रवालपद्मपत्राभं पद्मरागसमप्रभम् ॥ ६ ॥ इन्द्रनीलमणिप्रख्यं मौक्तिकं कुंकुमप्रभम् ॥ अंजनाभं च रक्तं च वैदूर्यं क्षौद्रसन्निभम् ॥ ७ ॥ हारिद्रकुंददुग्धाभं रविकांतिसमप्रभम् ॥ शुकपुच्छनिभं तद्वच्छतपत्रनिभं तथा ॥ ८ ॥ केतकीपुष्पसंकाशं मल्लिकाकुसुमप्रभम् ॥ करवीरश्च इत्येते क्रमेण परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥ वर्णाः प्रोक्ताश्च वर्णानां महापापविशोधनाः ॥ पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च ॥ १० ॥

वर्णानां शक्तय इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वर्णवर्णाश्चतुर्विंशतिवर्णानां श्वेतपीताकारान्वर्णानित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वर्णतत्त्वान्याह। पृथिव्याप इति ॥ पूर्वोक्ते गायत्र्याक्षरन्यासस्थले इदं तत्वऋषिवर्णाद्यात्मकं प्रत्यक्षरं स्मृत्वा वर्णान्न्यसेदिति रहस्ये ॥ १० ॥

पायुपादं चेत्यत्र प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः ॥ क्वचित्पायुपादौ चेत्यपि पाठः ॥ ११ ॥ १२॥१३॥१४॥१५॥ १६ ॥ तुर्यरूपाः गायत्र्याश्चतुर्थचरणस्य इत्यर्थः ॥१७॥ ॥ १८ ॥ एता मुद्रा एकादशस्कन्धे उक्ता एव प्रसंगादत्र कथिता इति बोध्यम् ॥ जपसमये सर्वे ऋषयः सर्वाणि छन्दांसि सर्वाः शक्तयः सर्वाणि तत्त्वानि

गंधो रसश्च रूपं च शब्दः स्पर्शस्तथैव च ॥ उपस्थं पायुपादं च पाणी वागपि च क्रमात् ॥ ११ ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं च ततः परम् ॥ प्राणोऽपानस्तथा व्यानः समानश्च ततः परम् ॥ १२ ॥ तत्त्वान्येतानि वर्णानां क्रमशः कीर्तितानि तु ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि वर्णमुद्राः क्रमेण तु ॥ १३ ॥ सुमुखं संपुटं चैव विततं विस्तृतं तथा ॥ द्विमुखं त्रिमुखं चैव चतुःपंचमुखं तथा ॥ १४ ॥ षण्मुखाधोमुखं चैव व्यापकांजलिकं तथा ॥ शकटं यमपाशं च ग्रथितं संमुखोन्मुखम् ॥ १५ ॥ विलंबम्मुष्टिकं चैव मत्स्यं कूर्मं वराहकम् ॥ सिहाक्रांतं महाक्रांतं मुद्गरं पल्लवं तथा ॥ १६ ॥ त्रिशूलयोनी सुरभिश्चाक्षमाला च लिंगकम् ॥ अंबुजं च महामुद्रास्तुर्यरूपाः प्रकीर्तिताः ॥ १७ ॥ इत्येताः कीर्तिता मुद्रा वर्णानां ते महामुने ॥ महापापक्षयकराः कीर्तिदाः कांतिदा मुने ॥ १८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ नारद उवाच ॥ स्वामिन्सर्वजगन्नाथ संशयोऽस्ति मम प्रभो ॥ चतुःषष्टिकलाभिज्ञ पातकाद्योगविद्वर ॥ १ ॥ मुच्यते केन पुण्येन ब्रह्मरूपः कथं भवेत् ॥ देहश्च देवतारूपो मन्त्ररूपो विशेषतः ॥ २ ॥ कर्म तच्छ्रोतुमिच्छामि न्यासं च विधिपूर्वकम् ॥ ऋषिश्छंदोऽधिदैवं च ध्यानं च विधिवत्प्रभो ॥ ३ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ अस्त्येकं परमं गुह्यं गायत्रीकवचं तथा ॥ पठनाद्धारणान्मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४ ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति देवीरूपश्च जायते ॥ गायत्रीकवचस्यास्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ५ ॥ ऋषयो ऋग्यजुःसामाथर्वश्छन्दांसि नारद ॥ ब्रह्मरूपा देवतोक्ता गायत्री परमा कला ॥ ६ ॥

सर्वे वर्णवर्णाः स्मर्तव्या मुद्राश्च दर्शनीया इति समुदायार्थः ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ पञ्चविंशतिभिः पद्यैर्जगन्मातुः परात्परम् ॥ कवचं प्रोच्यते सम्यक् सर्वमंगलकारकम् ॥ १ ॥ नारदः कवचं पृच्छति । स्वामिन्निति ॥ पातकात्केन पुण्येन मुच्येतेत्यन्वयः ॥१॥२॥३॥॥४॥५॥६॥

तद्बीजमिति ॥ तत्पदं बीजमित्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रथमं चतुर्भिरक्षरैर्हृदयमित्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्र बोध्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ ध्यानमाह । मुक्ताविद्रुमेति ॥ प्रत्येकमी क्षणत्रयवद्भिः पंचभिर्मुखैर्युक्तामित्यर्थः तत्त्वार्थवर्णात्मिकामिति ॥ चतुर्विंशतितत्त्वान्यर्थो येषां वर्णानां तत्सवितुरित्यादीनां तदात्मिकामित्यर्थः ॥ दशादूर्ध्वयोर्हस्तयोः कमलद्वयं

तद्बीजंभर्ग इत्येषा शक्तिरुक्ता मनीषिभिः॥ कीलकं च धियः प्रोक्तं मोक्षार्थे विनियोजनम् ॥७॥ चतुर्भिर्हृदयं प्रोक्तं त्रिभिर्वर्णैः शिरः स्मृतम् ॥ चतुर्भिः स्याच्छिखा पश्चात्त्रिभिस्तु कवचं स्मृतम् ॥ ८ ॥ चतुर्भिर्नेत्रमुद्दिष्टं चतुर्भिः स्यात्तदस्त्रकम् ॥ अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि साधकाभीष्टदायकम् ॥९॥ मुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैस्त्रीक्षणैर्युक्तामिंदुनिबद्धरत्नमुकुटां तत्त्वार्थवर्णात्मिकाम् ॥ गायत्रीं वरदाभयांकुशकशाः शुभ्रं कपालं गुणं शंखं चक्रमथारविंदयुगलं हस्तैर्वहंतीं भजे॥१०॥गायत्री पूर्वतः पातु सावित्री पातु दक्षिणे॥ब्रह्मसंध्या तु मे पश्चादुत्तरायां सरस्वती ॥११॥ पार्वती मे दिशं रक्षेत्पावकी जलशायिनी॥ यातुधानी दिशं रक्षेद्यातुधानभयंकरी ॥१२॥ पावमानी दिशं रक्षेत्पवमानविलासिनी ॥ दिशं रौद्री च मे पातु रुद्राणी रुद्ररूपिणी ॥१३॥ ऊर्ध्वं ब्रह्माणि मे रक्षेदधस्ताद्वैष्णवी तथा ॥ एवं दशदिशो रक्षेत्सर्वांगं भुवनेश्वरी ॥ १४ ॥ तत्पदं पातु मे पादौ जंघे मे सवितुः पदम् ॥ वरेण्यं कटिदेशे तु नाभिं भर्गस्तथैव च ॥ १५ ॥ देवस्य मे तद्धृदयं धीमहीति च गल्लयोः ॥ धियः पदं च मे नेत्रे यः पदं मे ललाटकम् ॥ १६ ॥ नः पातु मे पदं मूर्ध्नि शिखायां मे प्रचोदयात् ॥ तत्पदं पातु मूर्धानं सकारः पातु भालकम् ॥ ॥ १७ ॥ चक्षुषी तु विकारार्णस्तुकारस्तु कपोलयोः ॥ नासापुटं वकारार्णो रेकारस्तु मुखे तथा ॥ १८ ॥ णिकार ऊर्ध्वमोष्ठन्तु यकारस्त्वधरोष्ठकम् ॥ आस्यमध्ये भकारार्णो र्गोकारश्चुबुके तथा॥१९॥ देकारः कण्ठदेशे तु वकारः स्कंधदेशकम्॥स्यकारो दक्षिणं हस्तं धीकारो वामहस्तकम्॥२०॥मकारो हृदयं रक्षेद्धिकार उदरे तथा॥धिकारो नाभिदेशे तु योकारस्तु कटिं तथा॥२१॥

तदधस्तनयोः चक्रशंखौ तदधस्तनयोः रज्जुकपाले तदधस्तनयोः पाशांकुशौ तदधस्तयोरभयवरौ॥कशा पाशः॥गुणो रज्जुरित्यायुधध्यानम् ॥१०॥ ब्रह्मसंध्या—ब्रह्मणाराध्या संध्या ब्रह्मसंध्या ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हे ब्रह्माणि भवती मे ऊर्ध्वं दशं रक्षेदित्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अथ श्रीजगदंबाया गायत्र्या हृदयं परम् ॥ अथर्वोक्तं क्रमेणैव
गाथारूपेण कथ्यते ॥१५ कवचश्रवणोत्तरं गायत्रीहृदयं पृच्छति भगवन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ तदेवेति ॥ आनुपूर्वीक्रमेणैवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ विराड्रूपामिति ॥ विराड्रूपां

गुह्यं रक्षतु योकार ऊरू द्वौ नः पदाक्षरम् ॥ प्रकारो जानुनी रक्षेच्चोकारो जंघदेशकम् ॥ २२ ॥ दकारं गुल्फ
देशे तु यकारः पदयुग्मकम् ॥ तकारव्यंजनं चैव सर्वांगे मे सदाऽवतु ॥ २३ ॥ इदं तु कवचं दिव्यं बाधाशतविनाशनम् ॥
चतुःषष्टिकलाविद्यादायकं मोक्षकारकम् ॥ २४ ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ पठनाच्छ्रवणाद्वापि गोसहस्रफलं
लभेत् ॥ २५ ॥ इति श्रीदेवाभागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे गायत्रीमंत्रकवचं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ नारद उवाच ॥
भगवन्देवदेवेश भूतभव्यजगत्प्रभो ॥ कवचं च श्रुतं दिव्यगायत्रीमंत्रविग्रहम् ॥ १ ॥ अधुना श्रोतुमिच्छामि गायत्रीहृदयं परम्॥
यद्धारणाद्भवेत्पुण्यं गायत्रीजपतोऽखिलम् ॥ २ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ देव्याश्च हृदयं प्रोक्तं नारदाथर्वणस्फुटम् ॥ तदेवाहं
प्रवक्ष्यामि रहस्यातिरहस्यकम् ॥ ३ ॥ विराड्रूपां महादेवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ध्यात्वा तस्यास्त्वथांगेषु ध्यायेदेताश्च देवताः
॥ ४ ॥ पिंडब्रह्मांडयोरैक्याद्भावयेत्स्वतनौ तथा ॥ देवीरूपे निजे देहे तन्मयत्वाय साधकः ॥ ५ ॥ नादेवोऽभ्यर्चयेद्देवमिति
वेदविदो विदुः ॥ ततोऽभेदाय काये स्वे भावयेद्देवता इमाः ॥ ६ ॥ अथ तत्संप्रवक्ष्यामि तन्मयत्वमयो भवेत् ॥ गायत्रीहृदयस्याऽस्याऽप्यहमेव ऋषिः स्मृतः ॥ ७ ॥ गायत्रीच्छन्द उद्दिष्टं देवता परमेश्वरी ॥ पूर्वोक्तेन प्रकारेण कुर्यादंगानि षट्क्रमात् ॥
आसने विजने देशे ध्यायेदेकाग्रमानसः ॥ ८ ॥

गायत्रीं ध्यात्वा तस्या अंगस्थानीया वक्ष्यमाणदेवता भावयित्वा पिंडब्रह्मांडयोरैक्यान्निजं देहमपि श्रीगायत्रीरूपं विभाव्य तस्मिन्देहे वक्ष्यमाणदेवता न्यसेदित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अहमेव नारायण ऋषिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ परमेश्वरी गायत्रीदेवता ॥ ८ ॥

द्यौर्देवतं मूर्ध्नि भावयेदित्यर्थः॥ सर्वत्र एवं यथायोग्यमर्थ ऊहनीयः॥ सवितुर्वरेण्याय श्रेष्ठाय तेजसे इत्यर्थः । पूर्वाजयाय पूर्वस्यां दिश्युदितायेति फलितोऽर्थः॥प्रातरादित्ये

अथार्थन्यासः द्यौर्मूर्ध्नि दैवतम् ॥ दंतपंक्तावश्विनौ ॥ उभे संध्ये चोष्ठौ ॥ मुखमग्निः ॥ जिह्वा सरस्वती ॥ ग्रीवायां तु बृहस्पतिः ॥ स्तनयोर्वसवोऽष्टौ ॥ बाह्वोर्मरुतः ॥ हृदये पर्जन्यः ॥ आकाशमुदरम् ॥ नाभावन्तरिक्षम् ॥ कट्योरिंद्राग्नी ॥ जघने विज्ञानघनः प्रजापतिः ॥ कैलासमलये ऊरू ॥ विश्वेदेवा जान्वोः ॥ जंघायां कौशिकः ॥ गुह्यमयने ॥ ऊरू पितरः ॥ पादौ पृथिवी ॥ वनस्पतयोंऽगुलीषु ॥ ऋषयो रोमाणि ॥ नखानि मुहूर्तानि ॥ अस्थिषु ग्रहाः ॥ असृङ्मांसमृतवः ॥ संवत्सरा वै निमिषम् ॥ अहोरात्रावादित्यश्चंद्रमाः ॥ प्रवरां दिव्यां गायत्रीं सहस्रनेत्रां शरणमहं प्रपद्ये ॥ ॐ तत्सवितुर्वरेण्याय नमः ॥ ॐ तत्पूर्वाजयाय नमः ॥ तत्प्रातरादित्याय नमः ॥ तत्प्रातरादित्यप्रतिष्ठाय नमः ॥ प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति ॥ सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति ॥ सायं प्रातरधीयानो अपापो भवति ॥ सर्वतीर्थेषु स्नातो भवति ॥ सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति ॥ अवाच्यवचनात्पूतो भवति ॥ अभक्ष्यभक्षणात्पूतो भवति ॥ अभोज्यभोजनात्पूतो भवति ॥ अचोष्यचोषणात्पूतो भवति ॥ असाध्यसाधनात्पूतो भवति ॥ दुष्प्रतिग्रहशतसहस्रात्पूतो भवति ॥ सर्वप्रतिग्रहात्पूतो भवति ॥ पंक्तिदूषणात्पूतो भवति ॥ अनृतवचनात्पूतो भवति ॥अथाऽब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति ॥ अनेन हृदयेनाधीतेन क्रतुसहस्रेणेष्टं भवति ॥ षष्टिशतसहस्रगायत्र्या जप्यानि फलानि भवंति ॥ अष्टौ ब्राह्मणान्सम्यग्ग्राहयेत् ॥ तस्य सिद्धिर्भवति ॥ य इदं नित्यमधीयानो ब्राह्मणः प्रातः शुचिः सर्वपापैः प्रमुच्यत इति ॥ ब्रह्मलोके महीयते ॥ इत्याह भगवान्श्रीनारायणः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे गायत्रीहृदयं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदित्यमंडले प्रतिष्ठा यस्या गायत्र्यास्तस्यै नम इत्यर्थः ॥ फलमाह । प्रातरधीयान इति ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

एकोनत्रिंशता श्लोकैर्गायत्र्याः स्तोत्रमुच्यते । सिद्धचष्टकं भवेत्सिद्धं येन तन्मयतापि च ॥ १ ॥ गायत्रीहृदयश्रवणोत्तरं नारदः पृच्छति । नारद उवाच ।
भक्तानुकंपिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ गायत्री ब्राह्मी ब्रह्मणः समानाकारत्वात्तेनाराध्यत्वाद्वा । सावित्री रौद्री तत्समानाकारत्वात्तेनाराध्यत्वाद्वा ॥ सरस्वती वैष्णवी
विष्णुसमानाकारत्वात्तेनाराध्यत्वाद्वा ॥ गायत्री रक्ता सावित्री श्वेता सरस्वती सितेतरा कृष्णा ॥ ३ ॥ तिसृणां क्रमेण वयोवस्थामाह । प्रातरिति ॥ या चिंत्यते
तस्य नम इति शेषः ॥ ४ ॥ तिसृणां देवतानां वाहनान्याह । हंसस्थेति ॥ हंसस्था ब्राह्मी ॥ गरुडारूढा सरस्वती ॥ वृषभवाहिनी सावित्री ॥ देवतात्रयस्य

नारद उवाच ॥ भक्तानुकंपिन्सर्वज्ञ हृदयं पापनाशनम् ॥ गायत्र्याः कथितं तस्माद्गायत्र्याः स्तोत्रमीरय ॥ १ ॥ श्रीनारायण
उवाच ॥ आदिशक्ते जगन्मातर्भक्तानुग्रहकारिणि ॥ सर्वत्र व्यापिकेऽनंते श्रीसंध्ये ते नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥ त्वमेव संध्या गायत्री
सावित्री च सरस्वती ॥ ब्राह्मी च वैष्णवी रौद्री रक्ता श्वेता सितेतरा ॥ ३ ॥ प्रातर्बाला च मध्याह्ने यौवनस्था भवेत्पुनः ॥
वृद्धा सायं भगवती चिंत्यते मुनिभिः सदा ॥ ४ ॥ हंसस्था गरुडारूढा तथा वृषभवाहिनी ॥ ऋग्वेदाध्यायिनी भूमौ दृश्यते या
तपस्विभिः ॥ ५ ॥ यजुर्वेदं पठंती च अंतरिक्षे विराजते ॥ सा सामगापि सर्वेषु भ्राम्यमाणा तथा भुवि ॥ ६ ॥ रुद्रलोकं गता
त्वं हि विष्णुलोकनिवासिनी ॥ त्वमेव ब्रह्मणो लोकेऽमर्त्यानुग्रहकारिणी ॥ ७ ॥ सप्तर्षिप्रीतिजननी माया बहुवरप्रदा ॥ शिवयोः
करनेत्रोत्था ह्यश्रुस्वेदसमुद्भवा ॥ ८ ॥ आनंदजननी दुर्गा दशधा परिपठ्यते ॥ वरेण्या वरदा चैव वरिष्ठा वरवर्णिनी ॥ ९ ॥
गरिष्ठा च वरार्हा च वरारोहा च सप्तमी ॥ नीलगंगा तथा संध्या सर्वदा भोगमोक्षदा ॥ १० ॥ भागीरथी मर्त्यलोके पाताले
भोगवत्यपि ॥ त्रिलोकवाहिनी देवी स्थानत्रयनिवासिनी ॥ ११ ॥ भूर्लोकस्था त्वमेवासि धरित्री शोकधारिणी ॥ भुवो
लोके वायुशक्तिः स्वर्लोके तेजसां निधिः ॥ १२ ॥

क्रमेण वेदत्रयोत्पादकत्वमाह ऋग्वेदेति ॥ ५ ॥ भ्राम्यमाणेति ॥ भुवि सर्वत्र विद्यमानापि रुद्रलोकं गतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ रुद्रलोके गतेति । देवतात्रयस्य यथायोग्यं
लोकत्रयं योजनीयम् ॥ अमर्त्यानुग्रहकारिणीति च्छेदः ॥ एतादृशी तस्यै नम इति शेषः ॥ ७ ॥ शिवयोरिति ॥ शिवयोः शिवशक्त्योः करनेत्रेभ्यो अवयवेभ्यो या
निर्गता दशविधा दशरूपा दुर्गा सापि त्वमेवासीत्यर्थः ॥ इयं कथा कात्यायनीतंत्रादौ प्रसिद्धा ॥ ८ ॥ दशविधदुर्गाणां नामान्याह । वरेण्येति ॥ ९ ॥ भोगमोक्ष
देत्येका ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तोया करतोया ॥ १९ ॥ गांधार्यादयः शरीरस्था नाड्यः ॥ २० ॥ स्वप्ननायिकेति ॥ कंठे स्वप्न इति श्रुतेः कंठस्थायाः स्वप्नजनकत्वात् ॥ २१ ॥ बिंदुस्था भ्रूमध्यस्था ॥ बिंदुमालिनी बिंदुरूपेण मालते शोभत इत्यर्थः ॥ मूले मूलाधारे कुंडली ॥ केशमलगा चूडामूलपर्यंतं व्याप्ता व्यापिनी ॥ २२ ॥ शिखामध्यासना ॥ तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित इति श्रुत्युक्ता शिखाज्ञानकला तस्या मध्ये आसनं स्थितिर्यस्याः सा परमा

महर्लोके महासिद्धिर्जनलोके जनेत्यपि ॥ तपस्विनी तपोलोके सत्यलोके तु सत्यवाक् ॥ १३ ॥ कमला विष्णुलोके च गायत्री ब्रह्मलोकदा ॥ रुद्रलोके स्थिता गौरी हरार्धांगनिवासिनी ॥ १४ ॥ अहमो महतश्चैव प्रकृतिस्त्वं हि गीयसे ॥ साम्यावस्थात्मिका त्वं हि शबलब्रह्मरूपिणी ॥ १५ ॥ ततः परापराशक्तिः परमा त्वं हि गीयसे ॥ इच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिस्त्रिशक्तिदा ॥ १६ ॥ गंगा च यमुना चैव विपाशा च सरस्वती ॥ सरयूर्देविका सिंधुर्नर्मदेरावती तथा ॥ १७ ॥ गोदावरी शतद्रूश्च कावेरी देवलोकगा ॥ कौशिकी चंद्रभागा च वितस्ता च सरस्वती ॥ १८ ॥ गंडकी तापिनी तोया गोमती वेत्रवत्यपि ॥ इडा च पिंगला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ॥ १९ ॥ गांधारी हस्तिजिह्वा च पूषा पूषा तथैव च ॥ अलंबुसा कुहूश्चैव शंखिनी प्राणवाहिनी ॥ २० ॥ नाडी च त्वं शरीरस्था गीयसे प्राक्तनैर्बुधैः ॥ हृत्पद्मस्था प्राणशक्तिः कंठस्था स्वप्ननायिका ॥ २१ ॥ तालुस्था त्वं सदाधारा बिंदुस्था बिंदुमालिनी ॥ मूले तु कुंडलीशक्तिर्व्यापिनी केशमूलगा ॥ २२ ॥ शिखामध्यासना त्वं हि शिखाग्रे तु मनोन्मनी ॥ किमन्यद्बहुनोक्तेन यत्किंचिज्जगतीत्रये ॥ २३ ॥ तत्सर्वं त्वं महादेवि श्रिये संध्ये नमोऽस्तु ते ॥ इतीदं कीर्तितं स्तोत्रं संध्यायां बहुपुण्यदम् ॥ २४ ॥ महापापप्रशमनं महासिद्धिविधायकम् ॥ इदं च कीर्तयेत्स्तोत्रं संध्याकाले समाहितः ॥ २५ ॥

त्मरूपिणीत्यर्थः ॥ शिखाग्रे तस्या एव शिखायामग्रे ब्रह्मरंध्रे मनसि गते सति मनोन्मनी शक्तिरेवावतिष्ठते इति योगप्रसिद्धम् ॥ २३ ॥ श्रिये मोक्षलक्ष्म्यर्थमित्यर्थः॥ संध्ये इत्येकवचनेनैकैव गायत्री संध्यात्रयरूपेण ध्येयेत्युक्तमिति बोध्यम् ॥ उपपादितं चैतदेकादशस्कन्धे ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥२६॥२७॥२८॥ नारदेति संबोधनम् ॥ संध्योक्तं संध्योद्देशेनोक्तं स्तोत्रमित्यर्थः॥२९॥इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वादशस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥५॥ पंचषष्टिश्लोकवर्यैः शतश्लोकाधिकैरथ ॥ गायत्र्याश्च महादेव्या नाम्नां साहस्रमुच्यते ॥ १ ॥ अथ नारदः सर्वाभीष्टप्रदं सर्वानुष्ठानन्यूनतापूर्तिकरं गायत्रीसहस्रनामस्तोत्रं श्रोतुकामः पृच्छति

अपुत्रः प्राप्नुयात्पुत्रं धनार्थी धनमाप्नुयात् ॥ सर्वतीर्थतपोदानयज्ञयोगफलं लभेत् ॥ २६ ॥ भोगान्भुक्त्वा चिरंकालमन्ते मोक्षमवाप्नुयात् ॥ तपस्विभिः कृतं स्तोत्रं स्नानकाले तु यः पठेत् ॥ २७ ॥ यत्र कुत्र जले मग्नः संध्यामज्जनजं फलम् ॥ लभते नात्र संदेहः सत्यं सत्यं च नारद ॥ २८ ॥ शृणुयाद्योऽपि तद्भक्त्या स तु पापात्प्रमुच्यते ॥ पीयूषसदृशं वाक्यं संध्योक्तं नारदेरितम् ॥ २९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते म० द्वादशस्कंधे गायत्रीस्तोत्रं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ नारद उवाच ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानां रहस्यं त्वन्मुखाच्छ्रुतम् ॥ १ ॥ सर्वपापहरं देव येन विद्या प्रवर्तते ॥ केन वा ब्रह्मविज्ञानं किं नु वा मोक्षसाधनम् ॥२॥ ब्राह्मणानां गतिः केन केन वा मृत्युनाशनम् ॥ ऐहिकामुष्मिकफलं केन वा पद्मलोचन ॥ ३ ॥ वक्तुमर्हस्यशेषेण सर्वं निखिलमादितः ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ साधुसाधु महाप्राज्ञ सम्यक् पृष्टं त्वयाऽनघ ॥ ४ ॥ शृणु वक्ष्यामि यत्नेन गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥ नाम्नां शुभानां दिव्यानां सर्वपापविनाशनम् ॥ ५ ॥ सृष्ट्यादौ यद्भगवता पूर्वं प्रोक्तं ब्रवीमि ते ॥ अष्टोत्तरसहस्रस्य ऋषिर्ब्रह्मा प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥ छंदोऽनुष्टुप्तथा देवी गायत्री देवता स्मृता ॥ हलो बीजानि तस्यैव स्वराः शक्तय ईरिताः ॥ ७ ॥ अंगन्यासकरन्यासावुच्येते मातृकाक्षरैः ॥ अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि साधकानां हिताय वै ॥ ८ ॥ रक्तश्वेतहिरण्यनीलधवलैर्युक्तां त्रिनेत्रोज्ज्वलां रक्तां रक्तनवस्रजं मणिगणैर्युक्तां कुमारीमिमाम् ॥ गायत्रीं कमलासनां करतलव्यानद्धकुंडांबुजां पद्माक्षीं च वरस्रजं च दधतीं हंसाधिरूढां भजे ॥ ९ ॥

भगवन्सर्वधर्मज्ञ इति ॥ १ ॥ विद्या वेदाविद्या ॥२॥३॥४॥५॥ भगवता ब्रह्मणा ॥ ६ ॥ ७ ॥ मातृकाक्षरैरिति ॥ मातृकामंत्रषडंगमेवास्य षडंगमित्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रातः कालिकगायत्रीसंध्यारूपाया देव्या ध्यानमाह । रक्तेति ॥ रक्तश्वेतहिरण्यनीलधवलैर्नानावर्णविशिष्टैर्मणिगणैर्युक्तामित्यर्थः ॥ प्रातःसंध्यायाश्चतुर्वक्त्रत्वात् पंचमुखत्वेन

वर्णनं न युक्तमिति मणिगणैरित्यस्यैव विशेषणं युक्तम् ॥ रक्तनवस्रजं रक्तपुष्पस्रजमित्यर्थः ॥ कुंडं कुंडिकामंबुजं च करतलाभ्यां व्यानद्धं धृतं यया ॥ वरमिष्टम् ॥ स्रजमक्षमालाम् ॥ ९ ॥ अथ मातृकाक्षरक्रमेणैव सहस्रनामान्युच्यंते ॥ तत्र प्रथमतोऽचिंत्यलक्षणेत्यारभ्यांत्यजार्चितेत्यंतान्यकारादीनि पंचत्रिंशन्नामान्याह । अचिंत्यलक्षणेति॥अबुद्धिगम्यलक्षणेत्यर्थः॥यतो वाचो निवर्तंते इति श्रुतेः ॥ अव्यक्ता अस्पृष्टा नामरूपरहितेत्यर्थः ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत इति श्रुतेः ॥ अर्थमातरः प्रपंचरूपा अर्थपरिच्छेदका ब्रह्मादयस्तेषां महेश्वरी नियंत्री ॥ अपिशब्दः संध्यभावायाऽसंदेहार्थः ॥ अजिता नान्यैर्जिता ॥ अपराजिता युद्धे न पराजयं प्राप्ता ॥ अजितापराजिते अष्टपीठशक्त्यंतर्गते देवते वा ॥ १० ॥ अणिमादिगुणा अणिमादिसिद्धयस्तेषामाधारा आश्रयभूता ॥ अजा अजामेकामिति श्रुतेः ॥ न परोऽधिको यस्याः साऽपरा ॥ न धर्मो जात्यादिनिमित्तो यस्याः साऽधर्मा ॥ अधरा निकृष्टरूपापीयमेव ॥ ११ ॥ अकार आदिर्यस्याः क्षकारोऽन्ते

अचिंत्यलक्षणाव्यक्ताप्यर्थमातृमहेश्वरी ॥ अमृतार्णवमध्यस्थाप्यजिता चापराजिता ॥१०॥ अणिमादिगुणाधाराप्यर्कमंडलसंस्थि
ता॥अजराऽजाऽपराऽधर्मा अक्षसूत्रधराऽधरा॥११॥ अकारादिक्षकारांताप्यरिषड्वर्गभेदिनी ॥ अंजनादिप्रतीकाशाप्यंजनाद्रिनिवा
सिनी॥१२॥अदितिश्चाजपा विद्याप्यरविंदनिभेक्षणा॥अंतर्बहिःस्थिताविद्याध्वंसिनी चांतरात्मिका॥१३॥अजा चाजमुखा वासाप्य
रविंदनिभानना ॥ अर्धमात्रार्थदानज्ञाप्यरिमंडलमर्दिनी ॥१४॥ असुरघ्नी ह्यमावास्याप्यलक्ष्मीघ्न्यंत्यजार्चिता ॥ आदिलक्ष्मी
श्चादिशक्तिराकृतिश्चायतानना ॥ १५ ॥ आदित्यपदवीचाराप्यादित्यपरिसेविता ॥ आचार्यावर्तनाचाराप्यादिमूर्तिनिवासिनी
॥ १६ ॥ आग्नेयी चामरी चाद्या चाराध्या चासनस्थिता ॥ आधारनिलयाधारा चाकाशांतनिवासिनी ॥ १७ ॥

यस्याः सा ॥ मातृकारूपिणीत्यर्थः ॥ १२ ॥ अदितिर्देवमाता ॥ अजपा गायत्री ॥ अविद्या जीवोपाधिस्तस्य ध्वंसिनी ॥ १३ ॥ अजा छागी ॥ अजमुखं ब्रह्ममुखं तस्मिन्निवासो यस्याः ॥ अर्धमात्रा अर्धमात्रास्थिता नित्येत्युक्ता ॥ अर्थदानपुरुषार्थचतुष्टयदानं तस्य ज्ञा ज्ञात्रीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अंत्यजा मातंगीरूपिणी तयार्चिता पूजिता आदिलक्ष्मीरित्यारभ्यांतरध्वांतनाशिनीत्यन्तान्याकारादीनि द्वाविंशतिनामानि ॥ आदिलक्ष्मीः साम्यावस्थमायाशबलब्रह्ममूर्तिः ॥ तप्तकांचनवर्णाभा तप्तकांचनभूषणेति रहस्योक्ता महालक्ष्मीः ॥ आदिशक्तिर्माया ॥ आकृतिराकाररूपिणी ॥ आयतं हास्येन विस्तृतमाननं यस्याः ॥ १५ ॥ आदित्यपदवी आदित्यमार्गस्तस्मिंश्चारश्चरणं यस्याः ॥ आदित्येनादितिपुत्रेण परिसेविता ॥ आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥ आवर्तना जगद्वर्तयित्री ॥ आचारा दक्षिणाचाराद्याचाररूपिणी ॥ आदिमूर्तिर्ब्रह्म तस्मिन्निवासशीला ॥ १६ ॥ आग्नेयी अग्निदेवताका ऋक् दिशा वा ॥ आमरी अमराणामियं पुरी आमरी ॥ अमरा

वतीरूपिणीत्यर्थः ॥ आधारो मूलाधारः स निलयो वासस्थानं यस्याः कुण्डालिन्याः सा आधारा सर्वाधाररूपिणी ॥ आकाशांतोऽहंकारतत्त्वं तस्मिन्नाकाशस्य लयात् तस्मिन्निवासशीला ॥ १७ ॥ अंतरे देहमध्ये भव आकाशो दहराकाशस्तद्रूपिणी ॥ आंतरध्वांतमविद्यांधकारस्तस्य नाशिनी ॥ १८ ॥ इंदिरेत्यारभ्येंद्राक्षीत्यंतानि त्रयोदशहस्वेकारादीनि नामानि ॥ चकारः संध्यभावार्थः ॥ इरावती इराभूवाक्सुरांबुष्विति मेदिनीकोशात् भूवाक्सुरांबुमतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ इक्षुकोदण्डः पौण्ड्रेक्षुधनुस्तेन संयुक्ता पौंड्रेक्षुपाशांकुशपुष्पबाणहस्ते नमस्ते जगदेकमातरिति ललिताध्याने उक्तत्वात् ॥ २० ॥ इंद्राक्षी शताक्षी नाम्नी देवता ॥ ईश्वरी देवी ॥ इहात्रयविवर्जितेति नामद्वयं दीर्घेकारादिकम् ॥ ईश्वरीणां देवीश्वरी देवी ॥ ईहात्रयमेषणात्रयं तेन विवर्जिता ॥ उमेत्यारभ्योडुमध्यगेत्येतान्यष्टौ ह्रस्वोकारादीनि नामानि ॥ उमा प्रसिद्धा ॥ उषा रात्रिशेषरूपिणी बाणासुरसुता वा उषा बाणसुताराज्योरिति मेदिनी ॥ उडुनिभा नक्षत्रसदृशी ॥ उर्वारुकं कर्कटी ॥२१॥

आद्याक्षरसमायुक्ता चांतराकाशरूपिणी ॥ आदित्यमंडलगता चांतरध्वांतनाशिनी ॥ १८ ॥ इंदिरा चेष्टदा चेष्टा चेंदीवरनिभेक्षणा ॥ इरावती चेंद्रपदा चेंद्राणी चेंदुरूपिणी ॥१९॥ इक्षुकोदंडसंयुक्ता चेषुसंधानकारिणी ॥ इंद्रनीलसमाकारा चेडापिंगलरूपिणी ॥ २० ॥इंद्राक्षी चेश्वरी देवी चेहात्रयविवर्जिता॥उमा चोषा ह्युडुनिभा उर्वारुकफलानना॥२१॥ उडुप्रभा चोडुमती ह्युडुपा ह्युडुमध्यगा ॥ ऊर्ध्वं चाप्यूर्ध्वकेशी चाप्यूर्ध्वाधोगतिभेदिनी ॥२२॥ ऊर्ध्वबाहुप्रिया चोर्मिमाला वाग्ग्रंथदायिनी ॥ ऋतं चर्षिर्ऋतुमती ऋषिदेवनमस्कृता ॥ २३ ॥ ऋग्वेदा ऋणहर्त्री च ऋषिमंडलचारिणी ॥ ऋद्धिदा ऋजुमार्गस्था ऋजुधर्मा ऋतुप्रदा ॥२४॥ ऋग्वेदनिलया ऋज्वी लुप्तधर्मप्रवर्तिनी ॥ लूतारिवरसंभूता लूतादिविषहारिणी ॥ २५ ॥

उडुपा पोतरूपिणी चन्द्ररूपिणी वा॥ऊर्ध्वादीन्यूर्मिमाला वाग्ग्रन्थदायिनीत्यंतानि पंचदीर्घोकारादीनि नामानि॥ऊर्ध्वमूर्ध्वदशरूपिणी॥ऊर्ध्वाधोगतिरुच्चनीचगतिस्तस्या भेदिनी ॥ २२ ॥ ऊर्मिमाला समुद्रतरंगमाला तद्वद्वाचां ग्रन्थः कवितारूपो वा तस्य दायिनी ॥ ऋतमित्यादीनि ऋज्वीत्यंतानि त्रयोदशह्रस्वऋकारादीनि नामानि ॥ ऋतं सूनृतवाणीरूपा ॥ ऋषिदेवरूपा ॥ ऋतुमती रजस्वला ॥ २३ ॥ २४ ॥ दीर्घऋकारादिनाम्नामप्रसिद्धत्वात्तानि नोक्तानि ॥ ऌकारादिनामान्यप्यप्रसिद्धानि यद्यपि तथापि ऌकारे ऌकारस्य सत्त्वात्तदादिकमेव नामत्रयमुच्यते ॥ लूतारिवरसंभूता ॥ भुक्ते लूतातूर्णनाभपिपीलिकगदांतरे इति मेदिनीकोशाल्लूता रोगविशेषस्तस्याऽरिवरः शत्रुश्रेष्ठस्तन्नाशको मंत्रः स संभूतो यस्याः सा ॥ २५ ॥

एकाक्षरेत्यारभ्य नामचतुष्टयमेकारवर्णादिकमर्थस्तु स्पष्ट एव ॥ ऐंद्रीत्यादिनामत्रयमैकारादिकम् ॥ ऐहिकामुष्मिकफलस्य प्रदात्रीत्यर्थः॥२६॥ ओंकारेत्यादीनि चत्वारि नामान्योंकारादीनि ॥ ओंकारा प्रणवरूपिणी ॥ ओता मणिषु सूत्रवत्सर्वाभ्यंतरे स्थिता ॥ कस्मिन्निदमोतं चोति श्रुत्या परमात्मनि सर्वं जगदोतं च प्रोतं चास्तीति तस्मिन्नोतप्रोते जगति निवसाति तच्छीला ओतप्रोतनिवासिनीत्यर्थः ॥ और्वेत्यादिनामत्रयमौकारादिकम् ॥ उर्व्यां भवा और्वा ॥ २७ ॥ अनुस्वारादिकमेकं नाम विसर्गादिकमेकं नाम॥अंडमध्यस्थितानां शक्तीनां देवीत्यर्थः॥अःकाररूपो विसर्गरूपो यो मन्त्रस्तद्रूपिणी॥तंत्रराजे विसर्गस्य शक्त्यात्मकत्वेन वर्णनात्॥ मायाशक्त्याभिधः सर्गः सर्वभूतात्मकः प्रभुरिति तंत्रांतरोक्तेश्च कात्यायनीत्यारभ्य कुक्षिस्थाखिलविष्टपेत्यंतानि एकोनसप्ततिककारादीनि नामानि ॥ २८ ॥ करवीरपुरवासिनी

एकाक्षरा चैकमात्रा चैका चैकैकनिष्ठिता ॥ ऐंद्री ह्यैरावतारूढा चैहिकामुष्मिकप्रदा ॥ २६ ॥ ओंकारह्योषधी चोता चोतप्रोतनि
वासिनी ॥ और्वा ह्यौषधसंपन्ना औपासनफलप्रदा ॥ २७ ॥ अंडमध्यस्थिता देवी चाःकारमनुरूपिणी ॥ कात्यायनी कालरात्रिः
कामाक्षी कामसुन्दरी ॥ २८ ॥ कमला कामिनी कांता कामदा कालकंठिनी ॥ करिकुंभस्तनभरा करवीरसुवासिनी ॥ २९ ॥
कल्याणी कुंडलवती कुरुक्षेत्रनिवासिनी ॥ कुरुविंददलाकारा कुण्डली कुमुदालया ॥ ३० ॥ कालजिह्वा करालास्या कालि
काकालरूपिणी ॥ कमनीयगुणा कांतिः कालधारा कुमुद्वती ॥ ३१ ॥ कौशिकी कमलाकारा कामचारप्रभंजिनी ॥ कौमारी
करुणापांगी ककुबंता करिप्रिया ॥ ३२ ॥ केसरी केशवनुता कदंबकुसुमप्रिया ॥ कालिंदी कालिका कांची कलशोद्भवसंस्तुता
॥ ३३ ॥काममाता क्रतुमती कामरूपा कृपावती ॥ कुमारी कुंडनिलया किराती कीरवाहना ॥ ३४ ॥ कैकेयी कोकिलालापा
केतकी कुसुमप्रिया ॥ कमंडलुधरा काली कर्मनिर्मूलकारिणी ॥ ३५ ॥ कलहंसगतिः कक्षा कृतकौतुकमंगला ॥ कस्तूरी
तिलका कम्रा करींद्रगमना कुहूः ॥ ३६ ॥

करवीरं कृपाणी स्याद्दैत्यभेदाश्वमारयोरिति मेदिनीकोशात् ॥ करवीरो दैत्यविशेषस्तेन पूजिता सुवासिनीत्यर्थः ॥ यद्वा करवीरं: महालक्ष्मीक्षेत्रं तत्र निवसनशीलेत्यर्थः ॥ २९ कुरुविंददलाकारा कुरुविंदं रत्नभेदे मुस्ताकुल्माषयोः पुमानिति मेदिनीकोशान्मुस्तादलाकारेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कामचारो यथेष्टाचरणं तस्य नाशिनी ॥ ककुबंता ककुभां दिशानामंताऽवसानरूपा ॥ ३२ ॥ केशरी सिंहरूपिणीत्यर्थः ॥ कलशोद्भवोऽगस्त्यस्तेन संस्तुता ॥ ३३ ॥ कुण्डमग्निहोत्रकुंडं तन्निलया ॥ ३४ ॥ केतकीति स्वतंत्रं नाम ॥ कुसुमप्रियेति स्वतंत्रं नाम कालीत्यत्र क्रूरेत्यपि पाठः ॥ ३५ ॥ कक्षेत्यत्र कुब्जेत्यपिपाठः ॥ ३६ ॥

कृष्णेत्यत्र कृष्टेत्यपि पाठः॥कृष्टा आकृष्टा॥कम्रेति पुनरुक्तं नाम॥तदर्थस्तु पूर्वत्र कम्रा सुंदरी॥द्वितीये कम्रानाम्नी काचन देवांगना॥कंप्रेति पाठेन पुनरुक्तिः॥३७॥खड्गखेटकरेत्यारभ्य खण्डेन्दुतिलकेत्यंतानि एकादश खकारादीनि नामानि॥खड्गखेटकरेति एकं नाम बोध्यम् ॥ ३८ ॥ खंडाख्यानप्रदायिनी॥खंडः पानांतरभेदे इति मेदिनीकोशात् खंडः पानशास्त्रं भेदशास्त्रं वा तस्याख्यानदायिनी ॥ गंगेत्यारभ्य गुह्यमंडलवर्तिनीत्यंतानि षट्त्रिंशद्गकारादीनि नामानि॥गणेशगुहपूजितेत्येकं नाम ॥ ३९ ॥ गामिनी गमनशीला ॥ गाधा प्रतिष्ठारूपिणी ॥ गंधर्वाप्सरेत्यत्र सकारलोप आर्षः ॥४०॥ गोत्रा पृथ्वी ॥ गर्मी गमो नाक्षविवर्ते स्यादपर्यालोचनेऽध्वनीति

कर्पूरलेपना कृष्णा कपिला कुहराश्रया ॥ कूटस्था कुधरा कम्रा कुक्षिस्थाखिलविष्टपा॥३७॥खड्गखेटकरा खर्वा खेचरी खगवाहना ॥ खट्वांगधारिणी ख्याता खगराजोपरि स्थिता ॥ ३८ ॥ खलघ्नी खंडितजरा खंडाख्यानप्रदायिनी ॥ खण्डेन्दुतिलका गंगा गणेशगुहपूजिता ॥ ३९ ॥ गायत्री गोमती गीता गांधारी गानलोलुपा ॥ गौतमी गामिनी गाधा गंधर्वाप्सरसेविता ॥ ४० ॥ गोविंदचरणाक्रांता गुणत्रयविभाविता ॥ गंधर्वी गह्वरी गोत्रा गिरीशा गहना गमी ॥ ४१ ॥ गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ॥ गुर्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणदायिनी ॥ ४२ ॥ गिरिजा गुह्यमातंगी गरुडध्वजवल्लभा ॥ गर्वापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा ॥ ४३ ॥ गोकर्णनिलयासक्ता गुह्यमंडलवर्तिनी ॥ घर्मदा घनदा घण्टा घोरदानवमर्दिनी ॥४४॥ घृणिमन्त्रमयी घोषा घनसम्पातदायिनी ॥ घंटारवप्रिया घ्राणा घृणिसंतुष्टकारिणी ॥ ४५ ॥ घनारिमंडला घूर्णा घृताची घनवेगिनी ॥ ज्ञानधातुमयी चर्चा चर्चिता चारुहासिनी ॥ ४६ ॥ चटुला चंडिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता ॥ चतुर्भुजा चारुदंता चातुरी चरितप्रदा ॥ ४७ ॥

मेदिनीकोशाद्गमः पर्यालोचनं तद्यस्यास्तीत्यर्थेऽर्शआद्यच् ॥ तस्य स्त्रीत्यर्थे पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ गोकर्णस्थानासक्ता ॥ घर्मदेत्यारभ्य घनवेगिनीत्यंतानि चतुर्दशघकारादीनि नामानि ॥ ४४ ॥ घृणिमन्त्रः सूर्यमन्त्रः ॥ ४५ ॥ घनं निबिडमरिमंडलं दैत्यरूपं यस्याः सा ॥ ङकारादिनाम्नोऽप्रसिद्धत्वाज्ञ्ञोर्योगे ज्ञ इत्यक्षरं निष्पन्नं तस्य क्वचिद्भाषायां ङकाररूपेणोच्चारात् तदादिकमेकमेव नाम ज्ञानधातुमयीत्युच्यते ॥ ज्ञानधातुश्चिद्धातुस्तन्मयी चर्चेत्यारभ्य चारुहेतुकीत्यंतानि चकारादीन्येकोनपंचाशन्नामानि ॥ चर्चा परिभाषणक्रियारूपा ॥ चर्चिता चन्दनादिना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

चूलिका नाटकस्यांगे कर्णमूले च हस्तिनामिति मेदिनी॥ चन्द्रमा कर्णकुण्डलं यस्याः सा चन्द्रवदाह्लादकरो हासो यस्याः॥ खड्गरूपा वा॥चन्द्रस्य हासिनी हसनशीला॥ चन्द्रापेक्षया स्वस्यातिशयाह्लादजनकत्वात् ॥ ४८ ॥ चौरी चुराशीलमस्याः सा ॥ चौरा चौरः पाटच्चरेऽपि स्याच्चौरा पुष्पौषधावपीति मेदिनीकोशादौषधिविशेषरूपा ॥४९॥ चान्दिला कर्नाटदेशे प्रसिद्धा देवता ॥ चन्द्रिकेत्यपि पाठः ॥९०॥ चक्रं सुदर्शनं बाहौ हस्ते यस्याः सा ॥९१॥ चन्द्रमास्तत्स्वरूपा ॥९२॥ चोदयित्री प्रेरयित्री चारुहेतुर्जगत्सर्जने यस्याः ॥ गौरादिपाठात्साधुत्वम् ॥ छत्रयातेत्यारभ्य छेदनप्रियेत्यंतानि चतुर्दश छकारादीनि नामानि ॥ छन्दःपरिच्छदा ॥ छन्दो वशेऽप्यभिप्राये

चूलिका चित्रवस्त्रांतचन्द्रमःकर्णकुण्डला ॥ चन्द्रहासा चारुदात्री चकोरी चन्द्रहासिनी॥४८॥चंद्रिका चन्द्रधात्री च चौरी चौरा च चंडिका ॥ चंचद्वाग्वादिनी चन्द्रचूडा चोरविनाशिनी॥४९॥चारुचन्दनलिप्तांगी चंचच्चामरवीजिता ॥ चारुमध्या चारुगतिश्चंदिला चन्द्ररूपिणी ॥ ९० ॥ चारुहोमप्रिया चार्वाचरिता चक्रबाहुका ॥ चन्द्रमंडलमध्यस्था चन्द्रमण्डलदर्पणा ॥ ९१ ॥ चक्रवाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी ॥ चित्स्वरूपा चन्द्रवती चन्द्रमाश्चंदनप्रिया ॥ ९२ ॥ चोदयित्री चिरप्रज्ञा चातका चारुहेतुकी ॥ छत्रयाता छत्रधरा छाया छन्दःपरिच्छदा ॥ ९३ ॥ छायादेवी च्छिद्रनखा छन्नेन्द्रियविसर्पिणी ॥ छन्दोऽनुष्टुप्प्रतिष्ठांता छिद्रोपद्रवभेदिनी ॥ ९४ ॥ छेदा छत्रेश्वरी छिन्ना छुरिका छेदनप्रिया ॥ जननी जन्मरहिता जातवेदा जगन्मयी ॥ ९५ ॥ जाह्नवी जटिला जेत्री जरामरणवर्जिता ॥ जंबूद्वीपवती ज्वाला जयंती जलशालिनी ॥ ९६ ॥ जितेन्द्रिया जितक्रोधा जितामित्रा जगत्प्रिया ॥ जातरूपमयी जिह्वा जानकी जगती जरा ॥ ९७ ॥ जनित्री जह्नुतनया जगत्त्रयहितैषिणी ॥ ज्वालामुखी जपवती ज्वरघ्नी जितविष्टपा ॥ ९८ ॥

इति मेदिनीकोशात् कोऽपि च्छंदो ग्राह्यः ॥ ९३ ॥ छायाया देवी स्वामिनी ॥ छिद्रनखा ॥ छिद्रं दूषणरंध्रयोरिति मेदिनीकोशात् रंध्रवंति नखानि यस्याः छन्नद्रियाः उपसंहृतेन्द्रियाः पुरुषा योगिनस्तेषु विसर्पति गच्छति तच्छीला॥ छन्दःसंज्ञका याऽनुष्टुप् तस्याः प्रतिष्ठायाः स्थलस्यांतः समाप्तिः अनुष्टुप् छन्दस्कमंत्रबोध्येत्यर्थः॥ छिद्रापद्रवाः कपटोपद्रवास्तेषां भेदिनी ॥ ९४ ॥ जननीत्यारभ्य कुंडलेत्यंतानि चत्वारिंशज्जकारादीनि नामानि ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

जितेन जयेनाक्रांताः पुरुषास्तन्मयी ॥ ज्याघोषास्फोटो दिङ्मुखे यस्याः सा ज्याघोषास्फोटदिङ्मुखा ॥ ज्याघोषव्याप्तदिगंतेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ जंभिनी ॥ जंभो भक्ष्ये च दंते चेति कोशाद्भक्ष्यवती दन्तवती वेत्यर्थः ॥ झिंझिकेत्यारभ्य चत्वारि झकारादीनि नामानि ॥ झिंझिका पक्षिविशेषे यस्य भाषायां झिंगुरवा इति प्रसिद्धिरस्ति॥ झण इति निर्घोषो यस्याः ॥ झंझावाते तारवायाविति कोशात् झंझाः मारुतो भयंकरवातस्तद्वद्वेगो यस्याः ॥६०॥ ञकारादिकं नामद्वयम् ॥ ञरूपा ॥ ञः पुमान्स्याद्बलीवर्दे शुके वाममतावपीति कोशाद्बलीवर्दरूपा ॥ ञः शुको भुजे हस्ते यस्याःसा श्यामलांगिका ॥ ञभुजा ञवद्बलीवर्दवद्भुजो यस्या इति वा ॥ टंकबाणेत्यादीनि नामानि षट्टकारादीनि ॥ टंकः परशुः॥६१॥टंकीगणवत् रुद्रगणवत्कृत आघोषो यया सा ॥ टंकनीयं वर्णनीयं महोरो यस्याः सा टंकारकारिणीनां टंकारशब्दं कुर्वतीनां

जिताक्रांतमयी ज्वाला जाग्रती ज्वरदेवता ॥ ज्वलंती जलदा ज्येष्ठा ज्याघोषास्फोटदिङ्मुखी ॥ ५९ ॥ जंभिनी जृंभणा जृंभा ज्वलन्माणिक्यकुंडला ॥ झिंझिका झणनिर्घोषा झंझमारुतवेगिनी ॥ ६० ॥ झल्लरीवाद्यकुशला ञरूपा ञभुजा स्मृता ॥ टंकबाणसमायुक्ता टंकिनी टंकभेदिनी ॥६१॥ टंकीगणकृताघोषा टंकनीयमहोरसा ॥ टंकारकारिणी देवी ठठशब्दनिनादिनी ॥ ॥ ६२ ॥ डामरी डाकिनी डिंभा डुंडमारैकनिर्जिता ॥ डामरीतंत्रमार्गस्था डमड्डमरुनादिनी ॥ ६३ ॥ डिंडीरवसहा डिंभलसत्क्रीडापरायणा ॥ ढुंढिविघ्नेशजननी ढक्काहस्ता ढिलिव्रजा ॥ ६४ ॥ नित्यज्ञाना निरुपमा निर्गुणा नर्मदा नदी ॥ त्रिगुणा त्रिपदा तंत्री तुलसी तरुणा तरुः ॥ ६५॥ त्रिविक्रमपदाक्रांता तुरीयपदगामिनी ॥ तरुणादित्यसंकाशा तामसी तुहिनातुरा ॥ ६६ ॥ त्रिकालज्ञानसंपन्ना त्रिवली च त्रिलोचना ॥ त्रिशक्तिस्त्रिपुरा तुंगा तुरंगवदना तथा ॥ ६७ ॥ तिमिंगिलगिला तीव्रा त्रिस्रोता तामसादिनी ॥ तंत्रमन्त्रविशेषज्ञा तनुमध्यात्रिविष्टपा ॥ ६८ ॥ त्रिसन्ध्या त्रिस्तनी तोषासंस्था तालप्रतापिनी ॥ ताटंकिनी तुषाराभा तुहिनाचलवासिनी ॥ ६९ ॥

देवीनां देवी स्वामिनीत्यर्थः ॥ ठकारादिकमेकमेव नाम ॥ ६२ ॥ डकारादीन्यष्टौ नामानि ॥ डिंभा बालरूपा ॥ डुंडुमारो राक्षसः ॥६३॥ डिंडीरवो वाद्यविशेषरवस्तस्य सहा सहनकर्त्री ॥ डकारादीनि त्रीणि नामानि ॥ ढुंढिर्विघ्नेशो ढुंढिराजः ॥ ढिलिनामका गणाः शिवपुराणे प्रसिद्धास्तेषां व्रजः समुदायो यस्याः ॥ ६४ ॥ णकारादिनाम्नोऽप्रसिद्धत्वात्तत्स्थाने नकारादिनामपंचकमाह । नित्यज्ञानाति ॥ त्रिगुणेत्यारभ्य तकारादीनि द्विषष्टिनामानि ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ त्रिस्तनी मलयध्वजराज्ञः कन्या पार्वती हलास्यमाहात्म्ये तटाकानाम्ना प्रसिद्धा ॥ तोषे संतोषे आसंस्था सम्यक्स्थितिर्यस्याः सा ॥ ६९ ॥

तंतुजालसमायुक्ता तारहारावलिप्रिया ॥ तिलहोमप्रिया तीर्था तमालकुसुमाकृतिः ॥ ७० ॥ तारका त्रियुता तन्वी त्रिशंकुपरिवारिता ॥ तलोदरी तिलाभूषा ताटंकप्रियवाहिनी ॥ ७१ ॥ त्रिजटा तित्तिरी तृष्णा त्रिविधा तरुणाकृतिः ॥ तप्तकांचनसंकाशा तप्तकांचनभूषणा ॥ ७२ ॥ त्रैयंबका त्रिवर्गा च त्रिकालज्ञानदायिनी ॥ तर्पणा तृप्तिदा तृप्ता तामसी तुंबुरुस्तुता ॥ ७३ ॥ तार्क्ष्यस्था त्रिगुणाकारा त्रिभंगी तनुवल्लरिः ॥ थात्कारी थारवा थांता दोहिनी दीनवत्सला ॥ ७४ ॥ दानवांतकरी दुर्गा दुर्गासुरनिर्बर्हिणी ॥ देवरीतिर्दिवारात्रिर्द्रौपदी दुंदुभिस्वना ॥ ७५ ॥ देवयानी दुरावासा दारिद्र्योद्भेदिनी दिवा ॥ दामोदरप्रिया दीप्ता दिग्वासा दिग्विमोहिनी ॥ ७६ ॥ दंडकारण्यनिलया दंडिनी देवपूजिता ॥ देववंद्या दिविषदा द्वेषिणी दानवाकृतिः ॥ ७७ ॥ दीनानाथस्तुता दीक्षा दैवतादिस्वरूपिणी ॥ धात्री धनुर्धरा धेनुर्धारिणी धर्मचारिणी ॥ ७८ ॥ धरंधरा धराधारा धनदा धान्यदोहिनी ॥ धर्मशीला धनाध्यक्षा धर्मवेदविशारदा ॥ ७९ ॥ धृतिर्धन्या धृतपदा धर्मराजप्रिया ध्रुवा ॥ धूमावती धूमकेशी धर्मशास्त्रप्रकाशिनी ॥ ८० ॥ नंदा नंदप्रिया निद्रा नृनुता नंदनात्मिका ॥ नर्मदा नलिनी नीला नीलकंठसमाश्रया ॥ ८१ ॥ नारायणप्रिया नित्या निर्मला निर्गुणा निधिः ॥ निराधारा निरुपमा नित्यशुद्धा निरंजना ॥ ८२ ॥

॥ ७० ॥ त्रिभिर्गुणैर्वेदत्रयेण वा युक्ता ॥ तन्वीत्यत्र तंत्रीत्यापि पाठः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ त्रिभंगी स्थानत्रये वक्रता युक्ता ॥ तनुस्तन्वी वल्लरी देहलता यस्याः सा ॥ थकारादीनि त्रीणि नामानि थात्कारी थादिति शब्दं कुर्वती ॥ थारवा । थं रक्षणमंगले च साध्वसे च नपुंसकम् ॥ शिलोच्चये पुमानेव क्वचित्तु भयरक्षके इति मेदिनीकोशात्–भयरक्षक आरवः शब्दो यस्याः सा ॥ थांता थस्य मंगलस्यांता पर्यवसानभूमिः ॥ दोहिनीत्यारभ्य दकारादीनि सप्तविंशतिनामानि ॥ ७४ ॥ दिवायुक्ता रात्रिर्दिवारात्रिः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ दंडिनी वाराही ललितोपाख्याने प्रसिद्धा ॥ ७७ ॥ धात्रीत्यारभ्य धकारादीनि विंशतिनामानि ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ नंदेत्यारभ्य नकारादीनि पंचपंचाशन्नामानि ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥

नृसिंहिनी नृसिंह उपासकोऽस्ति यस्याः सा नृसिंहवेषवती वा नृपनागविभूषितेति एकं नाम ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ज्योतिर्ज्योतिःशास्त्रम् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥८८॥ ॥ ८९ ॥ पार्वतीत्यारभ्य पल्लवोदरीत्यंतानि पंचविंशत्यधिकशतनामानि पकारादीनि ॥ पंचब्रह्मात्मिका सद्योजातादिपंचब्रह्मात्मिका ॥ परब्रह्मात्मिकेत्यपि पाठः ॥ परेति स्वतंत्रं नाम ॥ ९० ॥ पंचिका श्रीविद्यायां पंचपंचिकापूजनं दक्षिणामूर्तिसंहितादिषु वर्णितं तत्पंचिकादेवतारूपा ॥ पंचरूपिणी प्रपंचरूपिणी ॥

नादबिंदुकलातीता नादबिंदुकलात्मिका ॥ नृसिंहिनी नगधरा नृपनागविभूषिता ॥ ८३ ॥ नरकक्लेशशमनी नारायणपदोद्भवा ॥ निरवद्या निराकारा नारदप्रियकारिणी ॥ ८४ ॥ नानाज्योतिःसमाख्याता निधिदा निर्मलात्मिका ॥ नवसूत्रधरा नीतिर्निरुपद्रकारिणी ॥ ८५ ॥ नंदजा नवरत्नाढ्या नैमिषारण्यवासिनी ॥ नवनीतिप्रिया नारी नीलजीमूतनिस्वना ॥ ८६ ॥ निमेषिणी नदीरूपा नीलग्रीवा निशीश्वरी ॥ नामावलिर्निशुंभघ्नी नागलोकनिवासिनी ॥ ८७ ॥ तप्तजांबूनदप्रख्या नागलोकाधिदेवता ॥ नूपुराक्रांतचरणा नरचित्तप्रमोदिनी ॥ ८८ ॥ निमग्ना रक्तनयना निर्घातसमनिस्वना ॥ नंदनोद्याननिलया निर्व्यूहोपरिचारिणी ॥ ८९ ॥ पार्वती परमोदारा परब्रह्मात्मिका परा ॥ पंचकोशविनिर्मुक्ता पंचपातकनाशिनी ॥ ९० ॥ परचित्तविधानज्ञा पंचिका पंचरूपिणी ॥ पूर्णिमा परमा प्रीतिः परतेजःप्रकाशिनी ॥ ९१ ॥ पुराणी पौरुषी पुण्या पुण्डरीकनिभेक्षणा ॥ पातालतलनिर्मग्ना प्रीता प्रीतिविवर्धिनी ॥ ९२ ॥ पावनी पादसहिता पेशला पवनाशिनी ॥ प्रजापतिः परिश्रांता पर्वतस्तनमंडला ॥ ९३ ॥ पद्मप्रिया पद्मसंस्था पद्माक्षी पद्मसंभवा ॥ पद्मपत्रा पद्मपदा पद्मिनी प्रियभाषिणी ॥ ९४ ॥ पशुपाशविनिर्मुक्ता पुरंध्री पुरवासिनी ॥ पुष्कला पुरुषा पर्वा पारिजातसुमप्रिया ॥ ९५ ॥ पतिव्रता पवित्रांगी पुष्पहासपरायणा ॥ प्रज्ञावती सुता पौत्री पुत्रपूज्या पयस्विनी ॥ ९६ ॥

परमा प्रीतिरिति नामद्वयम् ॥ ९१ ॥ पौरुषी पुरुषसंबंधिनी ॥ ९२ ॥ पादसहिता किरणसहिता ॥ प्रजापतिस्तद्रूपिणी ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ पुरंध्रीत्येकं नाम ॥ पुरवासिनी मातापुरवासिनी ॥ ९५ ॥ प्रज्ञावत्याः सुतेत्येकं नाम ॥ पुत्रपूज्या पुत्रेण पूज्येत्यर्थः ॥ ९६ ॥

॥ ९७ ॥ पुंडरीकपुरं चिदंबरक्षेत्रम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ प्रणवानां प्रस्तोत्रीणां देवांगनानां गतिः पंचवाणी विस्तृतवाणी ॥ पंचिका काचिद्देवता॥१००॥
परप्रीतिरित्येकं नाम ॥ १ ॥ पंचभक्षा मकारपंचकभक्षः वामाचारिणस्तेषां प्रिय आचारो यस्याः सा ॥ २ ॥ पूतनेत्यकं नाम ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥ पाटलीत्येकं
नाम ॥ ६ ॥ प्रणवा प्रणवरूपिणी ॥ ७ ॥ फलिनीत्यादीनि सप्तफकारादीनि नामानि ॥ ८ ॥ बालबालेत्यारभ्य ब्रह्मकंकणसूत्रिणीत्यंतानि पंचाशद्बकारादीनि

पट्टिपाशधरा पंक्तिः पितृलोकप्रदायिनी ॥ पुराणी पुण्यशीला च प्रणतार्तिविनाशिनी॥९७॥प्रद्युम्नजननी पुष्टा पितामहपरि
ग्रहा॥पुंडरीकपुरावासा पुंडरीकसमानना॥९८॥पृथुजंघा पृथुभुजा पृथुपादा पृथूदरी॥ प्रवालशोभा पिंगाक्षी पीतवासाः प्रचापला
॥ ९९ ॥ प्रसवा पुष्टिदा पुण्या प्रतिष्ठा प्रणवागतिः ॥ पंचवर्णा पंचवाणी पंचिका पंजरस्थिता ॥ १०० ॥ परमाया पर
ज्योतिः परप्रीतिः परागतिः ॥ पराकाष्ठा परेशानी पाविनी पावकद्युतिः ॥ १ ॥ पुण्यभद्रा परिच्छेद्या पुष्पहासा पृथूदरी ॥
पीतांगी पीतवसना पीतशय्या पिशाचिनी ॥ २ ॥ पीतक्रिया पिशाचघ्नी पाटलाक्षी पटुक्रिया ॥ पंचभक्षप्रियाचारा पूतना
प्राणघातिनी ॥ ३ ॥ पुन्नागवनमध्यस्था पुण्यतीर्थनिषेविता ॥ पंचांगी च पराशक्तिः परमाह्लादकारिणी ॥४॥ पुष्पकांडस्थिता
पूषा पोषिताखिलविष्टपा ॥ पानप्रिया पंचशिखा पन्नगोपरिशायिनी ॥ ५ ॥ पंचमात्रात्मिका पृथ्वी पथिका पृथुदोहिनी ॥ पुरा
णन्यायमीमांसा पाटली पुष्पगंधिनी ॥ ६ ॥ पुण्यप्रजा पारदात्री परमार्गैकगोचरा ॥ प्रवालशोभा पूर्णाशा प्रणवा पल्लवो
दरी ॥ ७ ॥ फलिनी फलदा फल्गुः फूत्कारी फलकाकृतिः ॥ फणींद्रभोगशयना फणिमंडलमंडिता ॥ ८ ॥ बालबाला बहु
मता बालातपनिभांशुका ॥ बलभद्रप्रिया वंद्या वडवा बुद्धिसंस्तुता ॥ ९ ॥ बंदीदेवी बिलवती बडिशघ्नी बलिप्रिया ॥ बांधवी
बोधिता बुद्धिर्बंधूककुसुमप्रिया ॥११०॥ बालभानुप्रभाकारा ब्राह्मी ब्राह्मणदेवता ॥ बृहस्पतिस्तुता वृंदा वृंदावनविहारिणी॥११॥

नामानि ॥ तत्र बवयोरभेदात् वकारादीनि नामान्यपि कानिचित्पवर्गीयादिनामसु पठ्यंते । बालबाला बालादपि बाला ॥ ९ ॥ बिलवती बिलं कर्मच्छिद्रं तद्वती
तद्द्रष्ट्रीत्यर्थः ॥ ११० ॥ ११ ॥

बालाकिनी ॥ बालाकानां बकपंक्तीनां समूहो बालाकं तदास्ति यस्याः सा बालाकिनी ॥ बिलाहारा कर्मच्छिद्रभक्षणकर्त्रीत्यर्थः ॥ बिलवासा बिले गुहारूपे वासो यस्याः सा ॥ १२ ॥ १३ ॥ बद्धगाधांगुलित्राणा ॥ गोधातलनिहाकयोरीति मेदिनीकोशात् गोधा हस्ततलस्तस्य त्राणमंगुलित्राणं च बद्धं यया सा ॥ वीरलक्षणमेतत् । बद्धगाधांगुलित्राणाः कालिंदीमाभितो ययुरिति महाभारते विराट्पर्वणि प्रासिद्धम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ बडिस्था डलयोरभेदाद्वालिस्थेत्यर्थः ॥ बिंदुरव्यक्तमायात्मा सा दर्पणो यस्याः ॥ तत्र प्रतिबिंबितत्वात् ॥ मायाया बिंदुत्वं च नमस्ते समस्तेशि बिंदुस्वरूपे इति प्रपंचसारे स्पष्टम् ॥ बाणासनवती·धनुष्यहस्तेत्यर्थः ॥ १६ ॥

बालाकिनी बिलाहारा बिलवासा बहूदका ॥ बहुनेत्रा बहुपदा बहुकर्णावतंसिका ॥ १२ ॥ बहुबाहुयुता बीजरूपिणी बहुरूपिणी॥ बिंदुनादकलातीता बिंदुनादस्वरूपिणी॥१३॥बद्धगोधांगुलित्राणा बदर्याश्रमवासिनी ॥ वृंदारका बृहत्स्कंधा बृहती बाणपातिनी ॥ १४॥ वृंदाध्यक्षा बहुनुता वनिता बहुविक्रमा ॥ बद्धपद्मासनासीना बिल्वपत्रतलस्थिता ॥१५॥ बोधिद्रुमनिजावासा बडिस्था बिंदुदर्पणा ॥ बाला बाणासनवती वडवानलवेगिनी ॥ १६ ॥ ब्रह्मांडबहिरंतःस्था ब्रह्मकंकणसूत्रिणी ॥ भवानी भीषणवती भाविनी भयहारिणी ॥ १७ ॥ भद्रकाली भुजंगाक्षी भारती भारताशया ॥ भैरवी भीषणाकारा भूतिदा भूतिमालिनी ॥ १८ ॥ भामिनी भोगनिरता भद्रदा भूरिविक्रमा ॥ भूतवासा भृगुलता भार्गवी भूसुरार्चिता ॥ १९ ॥ भागीरथी भोगवती भवनस्था भिषग्वरा ॥ भामिनी भोगिनी भाषा भवानी भूरिदक्षिणा ॥ १२० ॥ भर्गात्मिका भीमवती भवबंधविमोचिनी ॥ भजनीया भूतधात्री रंजिता भुवनेश्वरी ॥२१॥ भुजंगवलया भीमा भेरुंडा भागधेयिनी ॥ माता माया मधुमती मधुजिह्वा मधुप्रिया ॥ २२ ॥ महादेवी महाभागा मालिनी मीनलोचना ॥ मायातीता मधुमती मधुमांसा मधुद्रुवा ॥ २३ ॥ मानवी मधुसंभूता मिथिलापुरवासिनी ॥ मधुकैटभसंहर्त्री मेदिनी मेघमालिनी ॥ २४ ॥

ब्रह्मकंकणसूत्रिणी ब्रह्मशब्देन ब्रह्मविद्यादानं लक्षणया तद्विषयकं यत्कंकणं सूत्रं तदस्ति यस्याः सा ॥ ब्रह्मविद्याप्रचोरत्यर्थः ॥ भवानीत्यारभ्य भागधेयिनीत्यंतानि एकोनचत्वारिंशद्भकारादीनि नामानि ॥ १७ ॥ भारताशया भा स्वप्रकाशा संवित्तस्यां रता ये ज्ञानिनस्तेषु आशयो यस्याः सा ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ भूतधात्रीं रंजितेत्यकं नाम ॥ २१ ॥ मातेत्यारभ्य महिषासुरमर्दिनीत्यंतानि चतुष्पंचाशन्मकारादीनि नामानि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ योगासनेत्यारभ्य यातुधानभयंकरीत्यंतानि यकारादीनि विंशतिनामानि ॥१३०॥ यक्षराजस्य प्रसूतिका प्रसवित्री ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ रुक्मिणीत्यारभ्य रुक्मभूषणेत्यंतानि सप्तत्रिंशद्रेफादीनि नामानि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ लज्जेत्यारभ्य लोकधारिणीत्यंतानि त्रयादेश

महाकन्या
मंदोदरी महामाया मैथिली मसृणप्रिया ॥ महालक्ष्मीर्महाकाली माकहन्या महेश्वरी ॥ २५ ॥ माहेंद्री मेरुतनया मंदा
रकुसुमार्चिता ॥ मंजुमंजीरचरणा मोक्षदा मंजुभाषिणी ॥ २६ ॥ मधुरद्राविणी मुद्रा मलया मलयान्विता ॥ मेधा मरक
तश्यामा मागधी मेनकात्मजा ॥ २७ ॥ महामारी महावीरा महाश्यामा मनुस्तुता ॥ मातृका मिहिराभासा मुकुंदपदविक्रमा
॥ २८ ॥ मूलाधारस्थिता मुग्धा मणिपूरकवासिनी ॥ मृगाक्षी महिषारूढा महिषासुरमर्दिनी ॥ २९ ॥ योगासना योग
गम्या योगा यौवनका[illegible]या ॥ यौवनी युद्धमध्यस्था यमुनायुगधारिणी ॥ १३० ॥ यक्षिणी योगयुक्ता च यक्षराजप्र
सूतिनी ॥ यात्रा यानविधानज्ञा यदुवंशसमुद्भवा ॥ ३१ ॥ यकारादिहकारांता याजुषी यज्ञरूपिणी ॥ यामिनी योगनि
रता यातुधानभयंकरी ॥ ३२ ॥ रुक्मिणी रमणी रामा रेवती रेणुका रतिः ॥ रौद्री रौद्रप्रियाकारा राममाता रतिप्रिया ॥ ३३ ॥
रोहिणी राज्यदा रेवा रमा राजीवलोचना ॥ राकेशी रूपसंपन्ना रत्नसिंहासनस्थिता ॥ ३४ ॥ रक्तमाल्यांबरधरा रक्तगंधानुले
पना ॥ राजहंससमारूढा रंभारक्तबलिप्रिया ॥ ३५ ॥ रमणीययुगाधारा राजिताखिलभूतला ॥ रुरुचर्मपरीधाना रथिनी
रत्नमालिका ॥ ३६ ॥ रोगेशी रोगशमनी राविणी रोमहर्षणी ॥ रामचंद्रपदाक्रांता रावणच्छेदकारिणी ॥ ३७ ॥ रत्नवस्त्र
परिच्छन्ना रथस्था रुक्मभूषणा ॥ लज्जाधिदेवता लोला ललिता लिंगधारिणी ॥ ३८ ॥ लक्ष्मीर्लोला लुप्तविषा लोकिनी
लोकविश्रुता ॥ लज्जा लंबोदरीदेवी ललना लोकधारिणी ॥३९॥ वरदा वंदिता विद्या वैष्णवी विमलाकृतिः ॥ वाराही विरजा
वर्षा वरलक्ष्मीर्विलासिनी ॥१४०॥ विनता व्योममध्यस्था वारिजासनसंस्थिता॥वारुणी वेणुसंभूता वीतिहोत्रा विरूपिणी॥४१॥

लकारादीनि नामानि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वरदेत्यारभ्य वाल्मीकिपरिसेवितेत्यंतानि सप्तत्रिंशद्वकारादीनि निमानि ॥ १४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ शाकंभरीत्यारभ्य शर्वरीवंद्येत्यंतानि एकोनत्रिंशच्छकारादीनि नामानि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ षड्भाषेत्यारभ्य षडंगरूपसुमतिसुरासुरनमस्कृतेत्यंतानि पञ्च षकारादीनि नामानि ॥ षडाधारा मूलाधारप्रभृतयस्तत्र स्थितानां देवीनां देवी स्वामिनी ॥ षडंगरूपाये सुमतिसुरास्तैरसुरैश्च नमस्कृतेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ सरस्वतीत्यारभ्य सोमसंहतिरित्यंतानि सप्तविंशतिसकारादीनि नामानि ॥ सावित्रीत्येकं नाम ॥१९०॥ साधुबन्धुपदक्रमा साधूनां स्वभक्तानां

वायुमण्डलमध्यस्था विष्णुरूपा विधिप्रिया ॥ विष्णुपत्नी विष्णुमती विशालाक्षी वसुन्धरा ॥ ४२ ॥ वामदेवप्रिया वेला वज्रिणी वसुदोहिनी ॥ वेदाक्षरपरीतांगी वाजपेयफलप्रदा ॥ ४३ ॥ वासवी वामजननी वैकुंठनिलया वरा ॥ व्यासप्रिया वर्मधरा वाल्मीकिपरिसेविता ॥ ४४ ॥ शाकंभरी शिवा शांता शारदा शरणागतिः॥शातोदरी शुभाचारा शुंभासुरविमर्दिनी॥४५॥शोभावती शिवाकारा शंकरार्धशरीरिणी ॥ शोणा शुभाशया शुभ्रा शिरःसंधानकारिणी ॥ ४६ ॥ शरावती शरानन्दा शरज्ज्योत्स्ना शुभानना ॥ शरभा शूलिनी शुद्धशबरी शुकवाहना ॥ ४७ ॥ श्रीमती श्रीधरानंदा श्रवणानंददायिनी ॥ शर्वाणी शर्वरीवंद्या षड्भाषा षडृतुप्रिया ॥ ४८ ॥ षडाधारस्थितादेवी षण्मुखप्रियकारिणी ॥ षडंगरूपसुमतिसुरासुरनमस्कृता ॥ ॥ ४९ ॥ सरस्वती सदाधारा सर्वमंगलकारिणी ॥ सामगानप्रिया सूक्ष्मासावित्रीसामसंभवा ॥ १९० ॥ सर्वावासा सदानंदा सुस्तनी सागरांबरा ॥ सर्वैश्वर्यप्रिया सिद्धिः साधुबंधुपराक्रमा॥९१॥सप्तर्षिमंडलगता सोममंडलवासिनी॥ सर्वज्ञा सांद्रकरुणा समानाधिकवर्जिता ॥ ९२ ॥ सर्वोत्तुंगा संगहीना सद्गुणा सकलेष्टदा ॥ सरघा सूर्यतनया सुकेशी सोमसंहतिः ॥ ९३ ॥ हिरण्यवर्णा हरिणी ह्रींकारी हंसवाहिनी ॥ क्षौमवस्त्रपरीतांगी क्षीराब्धितनया क्षमा॥९४॥गायत्री चैव सावित्री पार्वती च सरस्वती ॥ वेदगर्भा वरारोहा श्रीगायत्री परांबिका॥९५॥इतिसाहस्रकं नाम्नां गयत्र्याश्चैव नारद॥पुण्यदं सर्वपापघ्नं महासंपत्तिदायकम् ॥९६॥

ये बन्धवो मित्राणि तेषु पदक्रमः पदसंचारो यस्याः स्वभक्तभक्तेष्वपि दयावतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ सरघा मधुमाक्षिका ॥ ९३ ॥ हिरण्यवर्णेत्यादीनि चत्वारि हकारादीनि नामानि ॥ ळलयोरभेदाल्लकारादिनामभिरेव ळकारादिनामान्यपि संगृहीतानीति मन्यते मुनिः ॥ क्षौमवस्त्रपरीतांगीत्यारभ्य त्रीणि नामानि क्षकारादीनि॥ ॥ ९४ ॥ गायत्र्यादीनि अष्टौ नामानि मातृकाक्षरक्रमरहितानि ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ १६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ पंचपंचाशदधिकैः शतश्लोकैरतः परम् ॥ दीक्षाविधिं समासेन वक्ति नारायणो मुनिः ॥ १ ॥ अत्राधुनिकपुस्तकेषु अष्टावध्याया वैष्णवतन्त्रस्थाः केनचित्प्रक्षिप्ता दृश्यन्ते ॥ तत्र शक्तिदीक्षाप्रकरणे तत्कथनस्यासंगतेः प्राचीनपुस्तकेषु तेषामदर्शनाच्च सोऽपि पाठः ॥ ततः प्राचीनपुस्तकपाठमनुरुध्यैव व्याख्यायते ॥ सहस्रनामश्रवणोत्तरं नारदः पृच्छति।

एवं नामानि गायत्र्यास्तोषोत्पत्तिकराणि हि ॥ अष्टम्यां च विशेषेण पठितव्यं द्विजैः सह ॥ ५७ ॥ जपं कृत्वा होमपूजाध्यानं कृत्वा विशेषतः ॥ यस्मै कस्मै न दातव्यं गायत्र्यास्तु विशेषतः ॥ ५८ ॥ सुभक्ताय सुशिष्याय वक्तव्यं भूसुराय वै ॥ भ्रष्टेभ्यः साधकेभ्यश्च बांधवेभ्यो न दर्शयेत् ॥ ५९ ॥ यद्गृहे लिखितं शास्त्रं भयं तस्य न कस्यचित् ॥ चञ्चलापि स्थिरा भूत्वा कमला तत्र तिष्ठति ॥ १६० ॥ इदं रहस्यं परमं गुह्याद्गुह्यतरं महत् ॥ पुण्यप्रदं मनुष्याणां दरिद्राणां निधिप्रदम् ॥ ६१ ॥ मोक्षप्रदं मुमुक्षूणां कामिनां सर्वकामदम् ॥ रोगाद्वै मुच्यते रोगी बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ ६२ ॥ ब्रह्महत्या सुरापानं सुवर्णस्तेयिनो नराः ॥ गुरुतल्पगतो वापि पातकान्मुच्यते सकृत् ॥ ६३ ॥ असत्प्रतिग्रहाच्चैवाऽभक्ष्यभक्षाद्विशेषतः ॥ पाखंडानृतमुख्येभ्यः पठनादेव मुच्यते ॥ ६४ ॥ इदं रहस्यममलं मयोक्तं पद्मजोद्भव ॥ ब्रह्मसायुज्यदं नृणां सत्यं सत्यं न संशयः ॥ १६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे गायत्रीसहस्रनामस्तोत्रकथनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ श्रुतं सहस्रनामाख्यं श्रीगायत्र्याः फलप्रदम् ॥ स्तोत्रं महोन्नतिकरं महाभाग्यकरं परम् ॥ १ ॥ अधुना श्रोतुमिच्छामि दीक्षालक्षणमुत्तमम् ॥ विना येन न सिध्येत देवीमंत्रेऽधिकारिता ॥ २ ॥ ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां स्त्रीणां तथैव च ॥ साभान्यविधिना सर्वं विस्तरेण वद प्रभो ॥ ३ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ शृणु दीक्षां प्रवक्ष्यामि शिष्याणां भावितात्मनाम् ॥ देवाग्निगुरुपूजादावधिकारो यथा भवेत् ॥ ४ ॥

श्रुतं सहस्रनामेति ॥ १ ॥ दीक्षालक्षणं दीक्षाविधिस्वरूपमित्यर्थः ॥ ब्राह्मणानामित्यर्थस्य देवीमन्त्रेऽधिकारितेति पूर्वेणान्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ यथा भवेदिति तदुक्तम्– अदीक्षितस्य मरणं रौरवाय प्रकल्पते ॥ न पूजाद्यधिकारोऽस्ति विनादीक्षां वरानने इति ॥ ४ ॥

दीक्षापदार्थमाह । दिव्यं ज्ञानमिति ॥ दाण दाने क्षि क्षये इति धातुद्वयनिष्पन्नो दीक्षाशब्द इत्यर्थः ॥ या दीक्षाक्रिया॥५॥अतिशुद्धौ मातृतः पितृत आचारतश्चेत्यर्थः॥ तदुक्तं शारदायां मातृतः पितृतः शुद्ध इति ॥ ६ ॥ विधिवदिति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण ॥ ७ ॥ यागमंडपं दीक्षास्थानम् ॥ मंडपशब्देन कुण्डमण्डपोक्तविधिना षोडशहस्तपरिमितः कुण्डमण्डपः कर्तव्य इति सूचितम् ॥ तदुक्तं पिंगलामते—कलाकरप्रमाणः स्यान्मण्डपो मुख्य एव चेति ॥तद्विधिश्च ग्रन्थान्तरादवसेयः ॥ ८ ॥ अस्त्रमन्त्रेणेति ॥ अर्घ्यपात्रे जलं गृहीत्वा गंधपुष्पं प्रक्षिप्य सप्तवारं फडित्यस्त्रमन्त्रेणाभिमन्त्रयेदित्यर्थः ॥९॥ अस्त्रमन्त्रं फडिति मंत्रम् ॥ द्वारं मण्डपद्वारम् द्वारमिति जात्येकवचनाच्चत्वारि मंडपद्वाराणीत्यर्थः ॥ १० ॥ ऊर्ध्वोदुंबरके द्वारस्योर्ध्वफलके प्रथमप्रांते गणनाथं मध्ये लक्ष्मीं द्वितीयप्रांते सरस्वतीं च पूजयेदित्यर्थः ॥ नाम

दिव्यं ज्ञानं हि या दद्यात्कुर्यात्पापक्षयं तु या ॥ सैव दीक्षेति संप्रोक्ता वेदतंत्रविशारदैः ॥ ५ ॥ अवश्यं सा तु कर्तव्या यतो बहुफला मता ॥ गुरुशिष्यावुभावत्राप्यतिशुद्धावपेक्षितौ ॥ ६ ॥ गुरुस्तु विधिवत्प्रातःकृत्यं सर्वं विधाय च ॥ स्नानसंध्यादिकं सर्वं यथाविधि विधाय च ॥७॥ कमण्डलुकरो मौनी गृहं यायात्सरित्तटात्॥यागमण्डपमासाद्य विशेत्तत्रासने वरे ॥८॥ आचम्य प्राणानायम्य गंधपुष्पविमिश्रितम् ॥ सप्तवारास्त्रमन्त्रेण जप्तं वारि सुसाधयेत् ॥ ९ ॥ वारिणा तेन मतिमानस्त्रमन्त्रं समुच्चरन् ॥ प्रोक्षयेद्द्वारमखिलं ततः पूजां समाचरेत् ॥ १० ॥ ऊर्ध्वोदुंबरके देवं गणनाथं तथा श्रियम् ॥ सरस्वतीं नाममन्त्रैः पूजयेद्गंधपुष्पकैः ॥ ११ ॥ द्वारदक्षिणशाखायां गंगां विघ्नेशमर्चयेत् ॥ द्वारस्य वामशाखायां क्षेत्रपालं च सूर्यजाम् ॥ १२ ॥ देहल्यां पूजयेदस्त्रदेवतामस्त्रमन्त्रतः ॥ सर्वं देवीमयं दृश्यमिति संचिंत्य सर्वतः ॥ १३ ॥ दिव्यानुत्सारयेद्विघ्नानस्त्रमन्त्रजपेन तु ॥ अंतरिक्षगतान्विघ्नान्पादघातैस्तु भूमिगान् ॥ १४ ॥ वामशाखां स्पृशन्पश्चात्प्रविशेद्दक्षिणांघ्रिणा ॥ प्रविश्य कुंभं संस्थाप्य सामान्यार्घ्यं विधाय च ॥ १५ ॥

मन्त्रैर्गणेशाय नम इत्यादिभिः ॥ ११ ॥ गंगां प्रथमतः संपूज्य तद्वामभागे विघ्नेशमर्चयेदित्यर्थः ॥ तथा क्षेत्रपालं प्रथमतस्तद्वामभागे सूर्यजां यमुनां पूजयेदित्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥ देहल्यामधोदेहल्यामस्त्रमंत्रतः फडिति मंत्रतः ॥ अनंतरं मंडपमध्ये सर्वंदेवीमयमस्तीति विभाव्योर्ध्वं पश्यन् दिवि भवान्विघ्नानुत्सारयेदित्यर्थः ॥ १३ ॥ पादघातैस्त्रिभिर्भौमान्विघ्नानुत्सारयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ अनन्तरमन्तःस्थितविघ्ननिर्गमनार्थं मार्गं परित्यज्य द्वारवामशाखां स्पृशन्दक्षिणांघ्रिमग्रे दत्त्वा मण्डपे प्रविशेदित्याह । वामशाखामिति ॥ अन्तःस्थिता विघ्ना निर्गच्छंति अहं त्वंतः प्रविशामीति भावयन्प्रविशेदिति तात्पर्यम् ॥ सामान्यार्घ्यं पूर्ववत् ॥ १५ ॥

॥१६॥१७॥शराणुनास्त्रमंत्रेण ॥ १८ ॥ मंडपक्षमां मंडपभुवम् ॥ १९ ॥ विकिरानिति ॥ तदुक्तं चिद्वल्लीतन्त्रे ॥ जलचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्वांकुराक्षताः ॥ विकिरा इति संदिष्टाः सर्वविघ्नौघनाशना इति तान्विकिरानित्यर्थः ॥ २० ॥ तत्पुंजमिति ॥ तस्मिन्पुंजेऽग्रे वर्धनीस्थापनं वक्ष्यति ॥ २१ ॥ देयमंत्रस्येति ॥ शिष्यस्य यो मंत्रस्तस्य देवतामित्यर्थः ॥ २२ ॥ पूर्वोक्तेनैकादशस्कन्धोक्तप्रकारेण ॥२३॥ ऋष्यादिन्यासस्थानान्याह । न्यसेदिति ॥२४॥ तालत्रयरवादिति ॥ तालत्रयशब्देन दिव्यांतरिक्षभौम

तेन चाऽर्घ्यजलेनापि नैर्ऋत्यां दिशि पूजयेत्॥वास्तुनाथं पद्मयोनिं गंधपुष्पाक्षतादिभिः॥१६॥ततः कुर्यात्पंचगव्यं तेन चाऽर्घ्योदकेन च॥तोरणस्तंभपर्यंतं प्रोक्षयेन्मण्डपं गुरुः॥१७॥सर्वं देवीमयं चेदं भावयेन्मनसा किल॥मूलमंत्रं जपन्भक्त्या प्रोक्षणं स्याच्छराणुना॥१८॥शरमन्त्रं समुच्चार्य ताडयेन्मण्डपक्षमाम् ॥ हुं मंत्रं तु समुच्चार्य कुर्यादभ्युक्षणं ततः ॥ १९ ॥ धूपयेदंतरं धूपैर्विकिरान्विकिरेत्ततः ॥ मार्जयेत्तांस्तु मार्जन्या कुशनिर्मितया पुनः ॥ २० ॥ ईशानदिशि तत्पुंजं कृत्वा संस्थापयेन्मुने ॥ पुण्याहवाचनं कृत्वा दीनानाथांश्च तोषयेत् ॥ २१ ॥ विशेन्मृद्वासने पश्चान्नमस्कृत्य गुरुं निजम् ॥ प्राङ्मुखो विधिवद्ध्यात्वा देयमंत्रस्य देवताम् ॥ २२ ॥ भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥ ऋष्यादिन्यासकं कुर्याद्देयमन्त्रस्य वै मुने ॥ २३ ॥ न्यसेन्मुनिं तु शिरसि मुखे छन्दः समीरितम् ॥ देवतां हृदयांभोजे गुह्ये बीजं तु पादयोः ॥ २४ ॥ शक्तिं विन्यस्य पश्चात्तु तालत्रयरवात्ततः ॥ दिग्बन्धं कारयेत्पश्चाच्छोटिकाभिस्त्रिभिर्नरः ॥ २५ ॥ प्राणायामन्ततः कृत्वा मूलमंत्रमनुस्मरन् ॥ मातृकां विन्यसेद्देहे तत्प्रकारस्तथोच्यते ॥ २६ ॥ ॐ अं नम इति प्रोच्य न्यसेच्छिरसि मन्त्रवित् ॥ एवमेव तु सर्वेषु न्यसेत्स्थानेषु वै मुने ॥ २७ ॥ मूलमन्त्रं षडंगं च न्यसेदंगेषु सत्तमः ॥ अंगुष्ठादिष्वंगुलीषु हृदयादिषु च क्रमात् ॥ २८ ॥ नमः स्वाहावषड्युक्तैर्हुंवौषट्फट्पदान्वितैः ॥ प्रणवादियुतैर्मन्त्रैः षड्भिरेवं षडंगकम् ॥ २९ ॥

विघ्नानुत्सार्य छोटिकाभिर्दिग्बंधं कुर्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॐ अं नम इतीति ॥ ॐ अं नमः ओं आं नम ओं इं नम इत्यादिप्रकारेण शिर आदिस्थानेषु मातृकान्यासप्रकरणे प्रसिद्धेषु न्यसेदित्यर्थः ॥ २७ ॥ मूलमंत्रेति देयमन्त्रेत्यर्थः ॥ स च षडंगस्तत्तत्कल्पे प्रसिद्धः ॥ षडंगन्यासस्थानान्याह । अंगुष्ठादिष्विति ॥ २८ ॥ नमः स्वाहेति ॥ हृदयाय नमः शिरसे स्वाहा ॥ शिखायै वषट् ॥ कवचायहुम् ॥ नेत्रयाय वौषट् ॥ अस्त्राय फडित्येवंरीत्येत्यर्थः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ततो निजदेहे वक्ष्यमाणक्रमेण देव्या आसनं कल्पयेदित्याह ॥ ततो निजे इति ॥ तमेव क्रममाह । दक्षांसे इति ॥३१॥३२॥ नञादीनिति ॥ नञ्पूर्वानित्यर्थः॥ तथा चाधर्माय नमः अज्ञानाय नमः अवैराग्याय नमः अनैश्वर्याय नम इति मंत्राः संपन्नाः ॥ ३३ ॥ तस्मिन्कल्पित आसने पर्यंककल्पनामाह । पादा धर्मादय इति ॥ पादाः पर्यंकखुरा धर्मादयो ज्ञेया इत्यर्थः ॥ अधर्मादयस्तु पर्यंकगात्राणीति ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ मध्येऽनंतमिति ॥ तं चाऽनंतं मृद्वासनस्थले मृदुतूलिकास्थाने भावयेदित्यर्थः ॥ तस्मिन्ननंते प्रपंचपद्मं भावयेत् ॥ तस्मिन्कमले सूर्येन्दुपावकानुपर्युपरि न्यसेद्भावयेच्चेत्याह प्रपंचपद्ममिति ॥ ३५ ॥ कलायुतानि मंडलादीनि न्यसेदित्याह । न्यसेत्कलायुतानिति ॥ कस्य कति कलाः सन्ति तदाह । सूर्यस्य द्वादशेति ॥ ३६ ॥ ते च सूर्यादयः प्रणवस्य वर्णत्रयपूर्वका न्यस्तव्या इति तंत्रांतरे उक्तम् ॥

वर्णन्यासादिकं पश्चान्मूलमंत्रस्य योजयेत्॥स्थानेषु तत्तत्कल्पोक्तेष्विति न्यासविधिः स्मृतः॥३०॥ततो निजे शरीरेऽस्मिंश्चिंतयेदासनं शुभम् ॥ दक्षांसे च न्यसेद्धर्मं वामांसे ज्ञानमेव च॥३१॥ वामोरौ चापि वैराग्यं दक्षोरावथ विन्यसेत्॥ऐश्वर्यं मुखदेशे तु मुने ध्यायेदधर्मकम्॥३२॥वामपार्श्वे नाभिदेशे दक्षपार्श्वे तथा पुनः ॥ नञादींश्चापि ज्ञानादीन्पूर्वोक्तानेव विन्यसेत् ॥३३॥ पादा धर्मादयः प्रोक्ताःपीठस्य मुनिसत्तम ॥ अधर्माद्यास्तु गात्राणि स्मृतानि मुनिपुंगवैः ॥३४॥मध्येऽनंतं हृदि स्थाने न्यसेन्मृद्वासने स्थले ॥ प्रपंचपद्मं विमलं तस्मिन्सूर्येन्दुपावकान् ॥ ३५ ॥ न्यसेत्कलायुतान्मंत्री संक्षेपात्ता वदाम्यहम् ॥ सूर्यस्य द्वादश कलास्ता इंदोः षोडश स्मृताः ॥ ३६ ॥ दश वह्नेः कलाः प्रोक्तास्ताभिर्युक्तांस्तु तान्स्मरेत् ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चैव न्यसेत्तेषामथोपरि ॥ ३७ ॥ आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ॥ ज्ञानात्मानं न्यसेद्विद्वानित्थं पीठस्य कल्पना ॥ ३८ ॥ अमुकासनाय नम इति मंत्रेण साधकः ॥ आसनं पूजयित्वा तु तस्मिन्ध्यायेत्परांबिकाम् ॥ ३९ ॥ कल्पोक्तविधिना मंत्री देयमन्त्रस्य देवताम् ॥ मानसैरुपचारैश्च पूजयेत्तां यथाविधि ॥ ४० ॥

तथा चायं प्रयोगः ॥ अं सूर्यमंडलाय द्वादशकलात्मने नमः उं सोममंडलाय षोडशकलात्मने नमः मं वह्निमंडलाय दशकलात्मने नमः इति प्रयोगं कृत्वा न्यसेदित्यर्थः ॥ तदुपरि सत्त्वादिगुणत्रयं न्यसेदित्याह । सत्त्वं रज इति ॥ सं सत्त्वाय नमः रं रजसे नमः तं तमसे नम इति प्रयोगः ॥ ३७ ॥ आत्मानमिति ॥ तांश्च चतुर आत्मानो देवीस्थानात्पूर्वादिदिक्षु न्यसेदिति तु चिद्वल्लीतंत्रादूह्यम् ॥ ३८ ॥ अमुकासनाय नम इतीति ॥ अमुकशब्दस्थाने पूजनीयदेवतानाम ग्राह्यमित्यर्थः ॥ यथा दुर्गासनाय नमः गायत्र्यासनाय नम इति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ विशेषार्घ्यस्थापनमाह । ततः स्वेति ॥ प्रथमतः षट्कोणं कृत्वा तदुपरि वर्तुलं कृत्वा चतुरस्रं कुर्यात् चंदनेनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ मध्ये षट्कोणमध्ये ॥ त्रिकोणमधोमुखं कुर्यादित्यर्थः ॥ षडंगानि देयमंत्रस्य षडंगानि ॥ ४३ ॥ कां दिशमारभ्य षडंगानि पूजयेत्तत्राह । अग्न्यादिष्विति ॥ अत्र पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राची ग्राह्या तदनुरोधेनाग्न्यादिकल्पना कर्तव्या ॥ तदुक्तं दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्—अग्नीशासुरवायव्यमध्यदिक्ष्वंगपूजनमिति ॥ ततः षडंगपूजनानंतरं कृत्यमाह । आधारपात्रामिति ॥ त्रिपादिकामित्यर्थः ॥ ४४ ॥ त्रिपादिकायां भावनापुरःसरं पूजामंत्रमाह । मं वह्निमंडलायेति ॥ मं वह्निमंडला यदशकलात्मने दुर्गादिव्यर्घ्य

मुद्राः प्रदर्शयेद्विद्वान्कल्पोक्ता मोदकारिकाः ॥ याभिर्विरचिताभिस्तु मोदो देव्यास्तु जायते ॥ ४१ ॥ नारायण उवाच ॥ ततः स्ववामभागाग्रे षट्कोणोपरि वर्तुलम् ॥ चतुरस्रयुतं सम्यङ्मध्ये मण्डलमालिखेत् ॥ ४२ ॥ मध्ये त्रिकोणं संलिख्य शंखमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ षडंगानि च षट्कोणेष्वर्चयेत्कुसुमादिभिः ॥ ४३ ॥ अग्न्यादिषु तु कोणेषु षडंगार्चनमाचरेत् ॥ आधारपात्रमादाय शंखस्य मुनिसत्तम ॥ ४४ ॥ अस्त्रमंत्रेण संप्रोक्ष्य स्थापयेत्तत्र मंडले ॥ मं वन्हिमंडलायोक्त्वा ततो दशकलात्मने ॥ ४५ ॥ अमुकदेव्या अर्घ्यपात्रस्थानाय नम इत्यपि ॥ मंत्रोऽयमुक्तः शंखस्याप्याधारस्थापने बुधैः ॥ ४६ ॥ आधारे पूर्वमारभ्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ॥ दश वह्निकलाः पूज्या वह्निमंडलसंस्थिताः ॥ ४७ ॥ ततो वै मूलमंत्रेण प्रोक्षितं शंखमुत्तमम् ॥ स्थापयेत्तत्र चाधारे मूलमंत्रमनुस्मरन् ॥ ४८ ॥ अं सूर्यमंडलायोक्त्वा द्वादशांते कलात्मने ॥ अमुकदेव्यर्घ्यपात्राय नम इत्युच्चरेत्ततः ॥ ४९ ॥ शं शंखाय पदं प्रोच्य नम इत्येतदुच्चरेत् ॥ प्रोक्षयेत्तेन तं शंखं तस्मिन्द्वादश पूजयेत् ॥ ५० ॥ सूर्यस्य द्वादशकलास्तपिन्याद्या यथक्रमम् ॥ विलोममातृकां प्रोच्य मूलमंत्रं विलोमकम् ॥ ५१ ॥ जलैरापूरयेच्छंखं तत्र चेंदोः कलां न्यसेत् ॥ उं सोममंडलायोक्त्वांते षोडशकलात्मने ॥ ५२ ॥

पात्रस्थानाय नम इति मंत्रः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ पूर्वमारभ्य पूर्वादिशमारभ्य तस्यां त्रिपादिकायां वह्निमंडलसंयुता दश वह्निकलाः पूज्या इत्यर्थः ॥ ताश्च कलाः शारदातिलकादिषु स्पष्टा एव ॥ ४७ ॥ मूलमंत्रेण देयमंत्रेण ॥ ४८ ॥ अं सूर्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने दुर्गादेव्यर्घ्यपात्राय नम इति मंत्रः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तपिन्याद्यास्तपिनी तापिनी धूम्राद्याः शारदातिलकादिषु स्पष्टाः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

सृणिमुद्रयांकुशमुद्रया ॥५३॥ हृदा नम इति मंत्रेण ॥ ५४ ॥ प्रोक्षणीं सामान्यार्घ्यस्थानीयाम् ॥ शंखोदकेन विशेषार्घः प्रोक्षण्युदकेन सामान्यार्घः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अर्घ्यस्थापनोत्तरं कृत्यमाह । ततस्तु पुरतो वेद्यामिति॥चतुष्कोणैकहस्ता वेदी । तस्यां सर्वतोभद्रमंडलं लिखेदित्यर्थः ॥ तन्मडलस्य कर्णिकामध्ये प्रथमतः शालिभिः पूरणं ततस्तंडुलैः पूरणमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ कूर्चमिति ॥ सप्तविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रं ग्रंथिभूषितमित्युक्तलक्षणं कूर्चम् ॥ आधारशक्तिमिति ॥ आधारशक्तये नमः मूलप्रकृत्यै नमः कूर्माय नमः शेषाय नमः क्षमायै नमः सुधासिंधवे नम इत्यादिशारदातिलकचिद्वल्लीतंत्रोक्तप्रकारेण ॥ पीठमन्वंतमिति ॥ दुर्गादेवीयोगपीठाय नम

अमुकार्घ्यामृतायेति हृन्मंत्रांतो मनुः स्मृतः ॥ पूजयेन्मनुना तेन जलं तु सृणिमुद्रया॥५३॥तीर्थान्यावाह्य तत्रैवाप्यष्टकृत्वो जपेन्मनुम् ॥ षडंगानि जले न्यस्य हृदांसे पूजयेदपः ॥५४॥अष्ट कृत्वो जपेन्मूलं छादयेन्मत्स्यमुद्रया॥ततो दक्षिणदिग्भागे शंखस्य प्रोक्षणीं न्यसेत् ॥५५॥ शंखांबु किंचिन्निक्षिप्य प्रोक्षयेत्तेन सर्वतः॥ पूजाद्रव्यं निजात्मानं विशुद्धं भावयेत्ततः ॥५६॥ नारायण उवाच॥ततः स्वपुरतो वेद्यां सर्वतोभद्रमंडलम् ॥ संलिख्य कर्णिकामध्यं पूरयेच्छालितंडुलैः ॥५७॥ आस्तीर्य दर्भास्तत्रैव न्यसेत्कूर्चं सलक्षणम् ॥ आधारशक्तिमारभ्य पीठमन्वंतमर्चयेत् ॥ ५८ ॥ निर्व्रणं कुंभमादायाप्यस्त्राद्भिः क्षालितांतरम् ॥ तंतुना वेष्टयेत्तंतुत्रिगुणेनारुणेन च ॥५९॥ नवरत्नोदरं कूर्चयुतं गंधादिपूजितम्॥ स्थापयेत्तत्र पीठे तु तारमंत्रेण देशिकः ॥६०॥ ऐक्यं कुंभस्य पीठस्य भावयेत्पूरयेत्ततः ॥ मातृकां प्रतिलोमेन जपंस्तीर्थोदकैर्मुने ॥ ६१ ॥ मूलमंत्रं च संजप्य पूरयेद्देवताधिया ॥ अश्वत्थपनसाम्राणां कोमलैर्नवपल्लवैः ॥ ६२ ॥ छादयेत्कुंभवदनं चषकं सफलाक्षतम् ॥ संस्थापयेत मतिमान्वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ ६३ ॥ प्राणस्थापनमंत्रेण प्राणस्थापनमाचरेत् ॥ आवाहनादिमुद्राभिर्मोदयेद् देवतां पराम् ॥ ६४ ॥

इति पीठमंत्रः ॥ ५८ ॥ अस्त्राद्भिः फट्मंत्राभिमंत्रितैर्जलैः ॥ त्रिगुणेत्यनेन तस्मिंस्त्रिवारवेष्टिततंतौ सत्त्वगुणरजोगुणतमोगुणभावना कार्येत्यर्थः ॥ अरुणेन रक्तवर्णेन तंतुनेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ कूर्चः पूर्वोक्तः ॥ तारमंत्रेण प्रणवोच्चारेण ॥ ६० ॥ तत्र कुंभस्य पीठस्य चैकत्वं भावयेदित्याह । ऐक्यमिति ॥ प्रतिलोमं क्षकारमारभ्याकारपर्यंतं मातृकामंत्रमुच्चरंस्तीर्थोदकैः पूरयेदित्यन्वयः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ छादयेदिति ॥ तेषु नवपल्लवेषु कल्पवृक्षभावना कर्तव्येति तु शारदातिलके उक्तम् ॥ वस्त्रयुग्मेन रक्तेनेति बोध्यम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ मनुना पुटितैरिति ॥ ह्रीं मं ह्रीं ह्रीं मां ह्रीमित्यादिप्रकारेण देयमंत्रेण पुटितैर्मातृकाक्षरैर्देवताया अंगेषु मातृकाक्षरन्यासस्थानेषु शिरःप्रभृतिषु पुष्पैः पूजयेदित्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ कुंदपुष्पादीति ॥ आदिना पूर्वमेकादशस्कंधोक्तानि ग्राह्याणि ॥ पुरुर्गुग्गुलस्तस्य व्रातः समुदायः अगरुगुग्गुलोशीरचंदनानां चूर्णं कृत्वा शर्करामधुभ्यां च मिश्रितं कृत्वा गुटिकां कुर्यात्तस्य धूपो देव्या अतिप्रिय इत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ प्रोक्षणीस्थं पूर्वोक्त

ध्यायेत्तां परमेशानीं कल्पोक्तेन प्रकारतः॥स्वागतं कुशलप्रश्नं देव्या अग्रे समुच्चरेत्॥६५॥पाद्यं दद्यात्ततोऽप्यर्घ्यं ततश्चाचमनीयकम्॥मधुपर्कं च साभ्यंगं देव्यै स्नानं निवेदयेत्॥६६॥वाससी च ततो दद्याद्रक्तक्षौमे सुनिर्मले ॥ नानामणिगणाकीर्णानाकल्पान्कल्पयेत्ततः ॥ ६७ ॥ मनुना पुटितैर्वर्णैर्मातृकाया विधानतः ॥ देव्या अंगेषु विन्यस्य चंदनाद्यैः समर्चयेत् ॥६८॥ गंधः कालागरुभवः कर्पूरेण समन्वितः ॥ काश्मीरं चंदनं चापि कस्तूरीसहितं मुने ॥ ६९ ॥ कुंदपुष्पादिपुष्पाणि परदेव्यै समर्पयेत् ॥ धूपोऽगरुपुरुव्रातोशीरचंदनशर्कराः ॥ ७० ॥ मधुमिश्राः स्मृता देव्याः प्रिया धूपात्मना सदा ॥ दीपाननेकान्दत्त्वाथ नैवेद्यं दर्शयेत्सुधीः ॥ ७१ ॥ प्रतिद्रव्यं जलं दद्यात्प्रोक्षणीस्थं न चान्यथा ॥ ततः कुर्यादंगपूजां कल्पोक्तावरणानि च ॥ ७२ ॥ सांगां देवीमथाभ्यर्च्य वैश्वदेवं ततश्चरेत् ॥ दक्षिणे स्थंडिलं कृत्वा तत्राधाय हुताशनम् ॥ ७३ ॥ मूर्तिस्थां देवतां तत्राऽऽवाह्य संपूज्य च क्रमात् ॥ तारयाहृतिभिर्हुत्वा मूलमंत्रेण वै ततः ॥ ७४ ॥ पंचविंशतिवारं तु पायसेन ससर्पिषा ॥ हुनेत्पश्चाद्व्याहृतिभिः पुनश्च जुहुयान्मुने ॥ ७५ ॥ गंधाद्यैरर्चयित्वा च देवीं पीठे तु योजयेत् ॥ वह्निं विसृज्य हविषा परितो विकिरेद्बलिम् ॥ ७६ ॥ देवतायाः पार्षदेभ्यो गंधपुष्पादिसंयुतान् ॥ पंचोपचारान्दत्त्वाथ तांबूलं छत्रचामरे ॥ ७७ ॥

सामान्यार्घ्यपात्रस्थम् ॥ तदुक्तं शारदायां–सर्वमेतत्प्रयुंजीत प्रोक्षणीस्थेन वारिणेति ॥ अंगपूजां देवतायाः षडंगपूजाम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ मूर्तिस्थां कलशस्थाम् ॥ तारव्याहृतिभिरिति ओं स्वाहा भूस्वाहेति प्रकारेण प्रथमतो हुत्वा पंचविंशतिवारं देयमंत्रेण हुत्वा पुनश्च पूर्ववत्तारव्याहृतिभिर्जुहुयादित्यर्थः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ हविषा होमावशिष्टपायसेन ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

ऐशान्यां दिशीति॥ऐशान्यां दिशि पूर्वं संमार्जनं कृत्वा संस्थापिते विकिरे कर्करीमुभयमुखीं स्थापयेदित्यर्थः॥७८॥७९॥ देशं मंडपस्थं देशम्।अस्त्रदेवतां दुर्गाम्॥८०॥ वेद्यां मंडपे एव निद्रां कुर्यादित्यर्थः ॥ अयमधिवासनप्रकारः। सद्योऽधिवासनं कार्यम् ॥ स्पष्टं चदं चिद्वल्लीतत्रशारदातिलकयोः ॥ ८१ ॥ अधिवासनानंतरमाग्निमुखमाह । ततः कुंडस्येति ॥ अत्र कुण्डस्येति पदेन नवकुंडीविधानं सूचितम् ॥ तच्चाऽत्राऽनुक्तमपि शारदातिलकादिनिबंधोक्तरीत्या कार्यम् ॥ तदभावे आह

दद्याद्देव्यै ततो मंत्रं सहस्रावृत्तितो जपेत् ॥ जपं समर्प्य चैशान्यां विकिरे दिशि संस्थिते ॥ ७८ ॥ कर्करीं स्थापयेत्तस्यां दुर्गामावाह्य पूजयेत् ॥ रक्ष रक्षेति चोच्चार्य्य नालमुक्तेन वारिणा ॥७९॥ अस्त्रमंत्रं जपन्देशं सेचयेत्तु प्रदक्षिणम् ॥ कर्करीं स्थापयेत्स्थाने पूजयेच्चास्त्रदेवताम् ॥८०॥ पश्चाद्गुरुस्तु शिष्येण सह भुंजीत वाग्यतः॥तस्यां रात्रौ तु तद्वेद्यां निद्रां कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ ॥८१॥नारायण उवाच॥ततः कुण्डस्य संस्कारं स्थंडिलस्य च वा मुने॥प्रवक्ष्यामि समासेन यथाविधि विधानतः॥८२॥मूलमंत्रं समुच्चार्य वीक्षयेदस्त्रमंत्रतः ॥ प्रोक्षयेत्ताडनं कुर्यात्तेनैव कवचेन तु॥८३॥अभ्युक्षणं समुद्दिष्टं तिस्रस्तिस्रस्ततः परम्॥ प्रागग्रा उदगग्राश्च लिखेल्लेखाः समंततः ॥ ८४ ॥ प्रणवेन समभ्युक्ष्य पीठं देव्याः समर्चयेत् ॥ आधारशक्तिमारभ्य पीठमंत्रावसानकम् ॥ ८५ तस्मिन्पीठे समावाह्य शिवौ परमकारणौ ॥ गंधाद्यैरुपचारैश्च पूजयेत्तौ समाहितः ॥ ८६ ॥ देवीं ध्यायेदृतुस्नातां संसक्तां शंकरेण तु ॥ कामातुरां तयोः क्रीडां किंचित्कालं विभावयेत् ॥ ८७ ॥ अथ वह्निं समादाय पात्रेण पुरतो न्यसेत् ॥ क्रव्यादांशं परित्यज्य पूर्वोक्तैर्वीक्षणादिभिः ॥ ८८ ॥ संस्कृत्य वह्निं रंबीजमुच्चार्य तदनंतरम् ॥ चैतन्यं योजयेत्तस्मिन्प्रणवेनाभिमंत्रयेत् ॥ ८९ ॥ सप्तवारं ततो धेनुमुद्रां संदर्शयेद्गुरुः ॥ शरेण रक्षितं कृत्वा तनुत्रेणावगुंठयेत् ॥ ९० ॥

स्थंडिलस्य चेति ॥ ८२ ॥ मूलमंत्रं समुच्चार्य कुंडं वीक्षयेदित्यर्थः ॥ तेनैवास्त्रमंत्रेणैव प्रोक्षणं दृढीकरणार्थं समिदादिभिस्ताडनं च कार्यमित्यर्थः ॥ कवचेन हुमितिमंत्रेणाऽभ्युक्षणं चेत्यर्थः ॥ ८३ ॥ लिखेल्लेखाः समिदादिभिः ॥ ८४ ॥ पीठमिति ॥ आधारशक्तये नम इत्यारभ्याऽमुकदेवीयोगपीठाय नम इत्येतत्पर्यंतं पीठं कुंडे पूजयेदित्यर्थः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ क्रीडां रतिम् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ सप्तवारं प्रणवेनाभिमंत्रयेदित्यन्वयः ॥ शरेणास्त्रमंत्रेण ॥ तनुत्रेण हुमिति मंत्रेण ॥ ९० ॥

अर्चितं चंदनादिभिः पूजितं वह्निं कुण्डोपरि त्रिस्त्रिवारं परिभ्रामयित्वा जानुभ्यां स्पृष्टमहीतलः सन् तारमंत्रमुच्चरन्सन् शिवबीजधिया शिववीर्यधिया देव्या योनौ वह्निं विनिक्षिपेदित्यन्वयः ॥९१॥ ततो देवाय देव्यै चाचमनं दद्यादित्याह । आचामयेति ॥९२॥ हन दह पच युग्ममिति हन हन दह दह पच पचेत्येवंरूपमित्यर्थः ॥ वह्निदीपने इति अनेन मन्त्रेण वह्निं प्रज्वालयेदित्यर्थः ॥९३॥ अग्न्युपस्थान मंत्रमाह । अग्निं प्रज्वलितमिति ॥९४॥९५॥९६॥ जातियुक्ताः नमःस्वाहावषट्हूंवौषट्फट्पदै

अर्चितं त्रिः परिभ्राम्य प्रादक्षिण्येन सत्तमः ॥ कुंडोपरि जपंस्तारं जानुस्पृष्टमहीतलः ॥ ९१ ॥ शिवबीजधिया देव्या योनौ
वह्निं विनिक्षिपेत् ॥ आचामयेत्ततो देवं देवीं च जगदंबिकाम् ॥ ९२ ॥ चिंतिपगलहनदहपचयुग्मं ततः परम् ॥ सर्वज्ञाज्ञा
पयस्वाहामंत्रोऽयं वह्निदीपने ॥ ९३ ॥ अग्निं प्रज्वलितं वंदे जातवेदं हुताशनम् ॥ सुवर्णवर्णममलं समिद्धं विश्वतोमुखम् ॥
॥ ९४ ॥ मंत्रेणानेन तं वह्निं स्तुवीत परमादरात् ॥ ततो न्यसेद्वह्निमंत्रं षडंगं देशिकोत्तमः ॥ ९५ ॥ सहस्रार्चिः स्वस्तिपूर्ण
उत्तिष्ठ पुरुषः स्मृतः ॥ धूमव्यापी सप्तजिह्वो धनुर्धर इति क्रमात् ॥ ९६ ॥ जातियुक्ताः षडंगाः स्युः पूर्वस्थानेषु विन्यसेत् ॥
ध्यायेद्वह्निं हेमवर्णां त्रिनेत्रं पद्मसंस्थितम् ॥ ९७ ॥ इष्टशक्तिस्वस्तिकाभीर्धारकं मंगलं परम् ॥ परिषिंचेत्ततः कुंडं मेखलोपरि
मंत्रवित् ॥ ९८ ॥ दर्भैः परिस्तरेत्पश्चात्परिधीन्विन्यसेदथ ॥ त्रिकोणवृत्तषट्कोणसाष्टपत्रं सभूपुरम् ॥ ९९ ॥ यंत्रं विभाव
येद्वह्नेः पूर्वं वा संलिपेदथ ॥ तन्मध्ये पूजयेद्वह्निं मंत्रेणानेन वै मुने ॥ १०० ॥ वैश्वानर ततो जातवेदः पश्चादिहावह ॥ लोहिता
क्षपदं प्रोक्त्वा सर्वकर्माणि साधय ॥१॥ वह्निजायांतको मंत्रस्तेन वह्निं तु पूजयेत् ॥ मध्ये षट्स्वपि कोणेषु हिरण्या गगना तथा
॥२॥ रक्ता कृष्णा सुप्रभा च बहुरूपाऽतिरक्तिका ॥ पूजयेत्सप्त जिह्वास्ताः केसरेष्वंगपूजनम् ॥ ३ ॥ दलेषु पूजयेन्मूर्तीः शक्ति
स्वस्तिकधारिणीः ॥ जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहन एव च ॥ ४ ॥

र्युक्ता इत्यर्थः ॥ ओंसहस्रार्चिषे हृदयाय नमः ॥ स्वस्ति पूर्णाय शिरसे स्वाहेत्यादयः षडंगमन्त्रा ऊह्या इत्यर्थः ॥ पूर्वस्थानेषु हृदयादिषु ॥ ९७ ॥ इष्टं वरमुद्रा अभीरभयमुद्रा ॥९८॥ त्रिकोणवृत्तेति ॥ त्रिकोणोपरि षट्कोणं ततो वृत्तं ततोऽष्टपत्रं ततो भूपुरमित्येवंरीत्याऽग्निस्थापनात्पूर्वमेव यंत्रं लिखेदधुनैव वा भावयेत् ॥९९॥ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मूर्तीराह ॥ जातवेदा इति ॥ ४ ॥

॥ ९ ॥ ताराग्नये इति ॥ ओमग्नये जातवेदसे नमः इत्यादिप्रयोग ऊह्यः ॥ ६ ॥ वह्निपूजानंतरं कृत्यमाह । ततः स्रुक्स्रुवसंस्कारावीति ते च संस्कारः शारदा
तिलकादिनिबंधेषु स्पष्टा एव संतीति तत एवावधार्याः पुराणे तेषामुपयोगाभावाद्गौरवाच्च नात्र लिख्यते ॥ होमं ततः कुर्यादिति ॥ ततः स्रुक्स्रुवं सस्कारानंतरं वक्ष्यमा
णरीत्या होमं कुर्यादित्यन्वयः ॥ ७ ॥ दक्षिणभागादिति ॥ आज्यस्थाल्यां दक्षिणवामभागकल्पनां कृत्वा दक्षिणभागात्स्रुवेणाज्यमादाय अग्नये स्वाहा इति
मंत्रेणाग्नेर्दक्षिणलोचने जुहुयात्तथैवं वामभागादादाय सोमाय स्वाहेति वामलोचने मध्यभागादादायाग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति तृतीयलोचने जुहुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अश्वोदरजसंज्ञोऽन्यः पुनर्वैश्वानराह्वयः ॥ कौमारतेजाः स्याद्विश्वमुखो देवमुखः स्मृतः ५ ॥ ताराग्नये पदाद्याः स्युर्नत्यंता
वह्निमूर्तयः ॥ लोकपालांश्चतुर्दिक्षु वज्राद्यायुधसंयुतान् ॥ ६ ॥ नारायण उवाच ॥ ततः स्रुक्स्रुवसंस्कारावाज्यसंस्कार
एव च ॥ कृत्वा होमं ततः कुर्यात्स्रुवेणादाय वै घृतम् ॥७॥ दक्षिणाद् घृतभागात्तु वह्नेर्दक्षिणलोचने ॥ जुहुयादग्नये स्वाहेत्येवं
वै वामतोऽन्यतः ॥ ८ ॥ सोमाय स्वाहेति मध्याद् घृतमादाय सत्तम ॥ अग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति मध्यनेत्रे हुनेत्ततः ॥ ९ ॥
पुनर्दक्षिणभागात्तु घृतमादाय वै मुखे ॥ अग्नये स्विष्टकृत्स्वाहेत्यनेनैव हुनेत्ततः ॥ ११० ॥ सताराभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयादथ
साधकः ॥ जुहुयादग्निमंत्रेण त्रिवारं तु ततः परम् ॥ ११ ॥ ततस्तु प्रणवेनैवाऽप्यष्टावष्टौ घृताहुतीः ॥ गर्भाधानादिसंस्कारकृते
तु जुहुयान्मुने ॥ १२ ॥ गर्भाधानं पुसवनं सीमंतोन्नयनं ततः जातकर्म नामकर्मात्युपनिष्क्रमणं तथा ॥ १३ ॥ अन्नाशनं
तथा चूडा व्रतबंधस्तथैव च ॥ महानाम्न्यं व्रतं पश्चात्तथौपनिषदं व्रतम् ॥ १४ ॥ गोदानोद्वाहकौ प्रोक्ताः संस्काराःश्रुतिचो
दिताः ॥ ततः शिवं पार्वतीं च पूजयित्वा विसर्जयेत् ॥ १५ ॥ जुहुयात्पंच समिधो वह्निमुद्दिश्य साधकः ॥ पश्चादावरणानां
चाप्येकैकामाहुतिं हुनेत् ॥ १६॥ घृतं स्रुचिसमादाय चतुर्वारं स्रुवेण च ॥ पिधाय तां तु तेनैव मुने तिष्ठन्निजासने ॥ १७ ॥

॥ ११० ॥ सताराभिरिति ॥ ओं भूः स्वाहा ओं भुवः स्वाहेत्येवंरीत्या ॥ अग्निमंत्रेण पूर्वोक्तेन ॥ ११ ॥ संस्कारकृते संस्कारार्थमष्टावष्टावाहुतीर्जुहुयादित्यर्थः ॥
॥१२ ॥ गर्भाधानादिसंस्कारान्गणयाति गर्भाधानमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ एतत्संस्काराणां स्वरूपं धर्मशास्त्रे स्पष्टम् ॥ शिवं पार्वतीं चेति ॥ वह्नेः पितृभूतौ
देवावित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

वह्नेर्मनुना पूर्वोक्तेन ॥ महागणेशमन्त्रेणेति ॥ (ओं ओं स्वाहा ॥ १ ॥ ओं श्रीं स्वाहा ॥ २ ॥ ओं श्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ ३ ॥ ओं श्रीं ह्रीं क्लीं स्वाहा ॥ ४ ॥ आ श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं स्वाहा ॥ ५ ॥ ओं श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं गं स्वाहा ॥ ६ ॥ ओं श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं गं गणपतये इत्यंतं सप्तमः ॥ ७ ॥ वरवरद इत्यंतोऽष्टमः ॥ ८ ॥ सर्वजनं मे वशमित्यंतो नवमः ॥ ९ ॥ आनय स्वाहेत्यंतो दशमः ॥ १० ॥) इति दशाहुतीर्जुहुयादित्यर्थः ॥ १८ ॥ वह्नौ पीठमिति ॥ देयमन्त्रदेवतायाः

वौषडंतेन मनुना वह्नेस्तु जुहुयात्ततः ॥ महागणेशमंत्रेण जुहुयादाहुतीर्दश ॥ १८ ॥ वह्नौ पीठं समभ्यर्च्य देयमंत्रस्य देवताम् ॥ वह्नौ ध्यात्वा तु तद्वक्त्रे पंचविंशतिसंख्यया ॥ १९ ॥ मूलमंत्रेण जुहुयाद्वक्त्रैकीकरणाय च ॥ वह्निदेवतयोरैक्यं भावयन्नात्मना सह ॥ १२० ॥ एकीभूतं भावयेत्तु ततस्तु साधकोत्तमः ॥ षडंगं देवतानां च जुहुयादाहुतीः पृथक् ॥ २१ ॥ एकादशैव जुहुयादाहुतीर्मुनिसत्तम ॥एतेन नाडीसंधानं वह्निदेवतयोर्मुने ॥२२॥ एकैकक्रमयोगेनाप्या वृत्तीनां तथैव च ॥ एकैकक्रमयोगेन घृतेन जुहुयान्मुने ॥ २३ ॥ ततः कल्पोक्तद्रव्यैस्तु जुहुयादथ वा तिलैः ॥ देवतामूलमंत्रेण गजांतकसस्रकम् ॥ २४ ॥ एवं हुत्वा ततो देवीं संतुष्टां भावयेन्मुने ॥ तथैवाऽवृतिदेवीश्च वह्न्याद्या देवता अपि ॥ २५ ॥ ततः शिष्यं च सुस्नातं कृतसंध्यादिकक्रियम् ॥ वस्त्रद्वययुतं स्वर्णाभरणेन समन्वितम् ॥ २६ ॥ कमंडलुकरं शुद्धं कुंडस्यांतिकमानयेत् ॥ नमस्कृत्य ततः शिष्यो गुरूनथ सभासदः ॥ २७ ॥ कुलदेवं नमस्कृत्य विशेत्तत्राऽथ विष्टरे ॥ गुरुस्ततस्तु तं शिष्यं कृपादृष्ट्या विलोकयेत् ॥ २८ ॥ तच्चैतन्यं निजे देहे भावयेत्संगतं त्विति ॥ ततः शिष्यतनुस्थानामध्वनां परिशोधनम् ॥ २९ ॥ कुर्यात्तु होमतो विद्वान्दिव्यदृष्ट्यवलोकनात् ॥ येन जायेत शुद्धात्मा योग्यो देवाद्यनुग्रहे ॥ १३० ॥

पीठं तत्तत्कल्पोक्तं वह्नौ पूजयेदित्यर्थः ॥ तद्वक्त्रे देवताया वक्त्रे ॥ १९ ॥ वक्त्रैकीकरणाय चेति । वह्निदेवतयोरेकवक्त्रतासंपादनार्थमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ एकैकक्रमयोगेनेति ॥ एकां देवतामुद्दिश्यैकामाहुतिं जुहुयादित्यर्थः ॥ २३ ॥ गजांतकसहस्रकम् अष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तच्चैतन्यमिति ॥ शिष्यचैतन्यं निजात्मनि प्रविष्टमिति भावयेदित्यर्थः ॥ अध्वनां वक्ष्यमाणानाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

षडध्वशोधनं कर्तव्यमित्युक्तं तत्र के ते षडध्वानः कुत्र संतीति सर्वमाह । तनौ ध्यायेदिति ॥ अंधौ लिंगे सत्त्वाध्वानं न्यसेदित्यर्थः॥३१॥३२॥३३॥ओं अस्य शिष्य
स्य कलाध्वानं शोधयामि स्वाहेति मंत्रेणाष्टवारं तं कलाध्वानं पादयोः स्थितं कूर्चेन वामहस्तेन स्पृशञ्जुहुयादेवं प्रत्यध्वमितराध्वसु कुर्यादित्यर्थः ॥३४॥ तस्माद्ब्र
ह्मणः आत्मस्थितमिति ॥ पूर्वं यत्स्वस्मिन्योजितं तदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ देवतामिति ॥ होमार्थमग्नावावाहितां देवतां कलशे नयेत्कलशे गतामिति भावयेद्विसर्जनमं

नारायण उवाच॥तनौ ध्यायेत्तु शिष्यस्य षडध्वनःक्रमेण तु ॥ पादयोस्तु कलाध्वानमंधौ तत्त्वाध्वकं पुनः॥३१॥नाभौ तु भुवना
ध्वानं वर्णाध्वानं तथा हृदि ॥ पदाध्वानं तथा भाले मंत्राध्वानं तु मूर्धनि ॥३२॥ शिष्यं स्पृशंस्तु कूर्चेन तिलैराज्यपरिप्लुतैः ॥
शोधयाम्यमुमध्वानं स्वाहेति मनुमुच्चरन् ॥ ३३ ॥ ताराद्यं जुहुयादष्टवारं प्रत्यध्वमेव हि ॥ षडध्वनस्ततस्तांस्तु लीना
न्ब्रह्मणि भावयेत् ॥ ३४ ॥ पुनरुत्पादयेत्तस्मात्सृष्टिमार्गेण वै गुरुः ॥ आत्मस्थितं तच्चैतन्यं पुनः शिष्ये तु योजयेत् ॥ ३५ ॥
पूर्णाहुतिं ततो हुत्वा देवतां कलशे नयेत् ॥ पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा वह्नेरंगाहुतीस्तथा ॥ ३६ ॥ एकैकशो गुरुर्दत्त्वा विसृजेद्वह्नि
मात्मनि ॥ ततः शिष्यस्य नेत्रे तु बध्नीयाद्वाससा गुरुः ॥ ३७ ॥ नेत्रमंत्रेण तं शिष्यं कुंडतो मंडलं नयेत् ॥ पुष्पांजलिं
मुख्यदेव्यां कारयेच्छिष्यहस्ततः ॥ ३८ ॥ नेत्रबंधं निराकृत्य वेशयेत्कुशविष्टरे ॥ भूतशुद्धिं शिष्यदेहे कुर्यात्प्रोक्तेन वर्त्मना ॥
॥ ३९ ॥ मन्त्रोदितांस्तथा न्यासान्कृत्वा शिष्यतनौ ततः ॥ मंडले वेशयेच्छिष्यमन्यस्मिन्कुंभसंस्थितान् ॥ १४० ॥ पल्लवा
न्छिष्यशिरसि विन्यसेन्मातृकां जपेत ॥ कलशस्थजलैः शिष्यं स्नापयेद्देवतात्मकैः ॥ ४१ ॥ वर्धनीजलसेकं च कुर्याद्रक्षार्थ
मंजसा ॥ ततः शिष्यः समुत्थाय वाससी परिधाय च ॥ ४२ ॥ कृतभस्मावलेपश्च संविशेद् गुरुसन्निधौ ॥ ततो गुरुः स्वकी
यात्तु हृदयान्निर्गतां शिवाम् ॥ ४३ ॥ प्रविष्टां शिष्यहृदये भावयेत्करुणानिधिः ॥ पूजयेद्गंधपुष्पाद्यैरैक्यं वै भावयंस्तयोः॥४४॥

त्रेणेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नेत्रमंत्रेण वौषण्मन्त्रेण नेत्रबंधं कृत्वा तं शिष्यं कुंडस्थलान्मंडलं कलशं प्रति नयेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥ मन्त्रोदितान्देय
मन्त्रोदितान् ॥ १४० ॥ ४१ ॥ वर्धनी या पूर्वमीशान्यां स्थापिता तस्यां स्थितैर्जलैरभिषेकं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तयोः शिष्यदेवतयोरैक्यं भावयन्दे

वंताबुद्ध्या शिष्यं पूजयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ स्वहस्तं दक्षिणहस्तं शिष्यशिरसि अमृतमयं स्थापयेदित्यर्थः ॥४५॥४६॥४७॥४८॥ इति ते कथित इति नारायणो नारदं प्रत्युपसंहारं करोति ॥४९॥५०॥५१॥ तत्तदुक्तेति॥वैदिकरीत्या स्वस्वगृह्योक्तरीत्या दीक्षितो वैदिकान्प्रयोगान्कुर्यात् कुंडमंडपादिपुरःसरतंत्रोक्तप्रकारेण दीक्षावांस्तांत्रिकान्प्रयोगान्कुर्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ व्यासो जनमेजयं प्रति नारायणनारदसंवादकथामुपसंहरति । व्यास उवाच इति राजन्निति ॥ दध्यौ नारायण इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ १५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अर्धाधिकैकनवतिश्लोकैरथ सुविस्तृता ॥ केनोपनिषदुद्दिष्टा कथा प्रस्तूयतेऽधुना

ततस्त्रिशो दक्षकर्णे शिष्यस्योपदिशेद्गुरुः ॥ महामंत्रं महादेव्याः स्वहस्तं शिरसि न्यसेत् ॥ ४५ ॥ अष्टोत्तरशतं मंत्रं शिष्योऽपि प्रजपेन्मुने ॥ दंडवत्प्रणमेद्भूमौ तं गुरुं देवतात्मकम् ॥ ४६ ॥ सर्वस्वमर्पयेत्तस्मै यावज्जीवमनन्यधीः ॥ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ॥ ४७ ॥ सुवासिनीः कुमारीश्च बटुकांश्चैव सर्वशः ॥ दीनानाथान्दरिद्रांश्च वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ ४८ ॥ कृतार्थतां स्वस्य बुद्ध्वा नित्यमाराधयेन्मनुम् ॥ इति ते कथितः सम्यग्दीक्षाविधिरनुत्तमः ॥ ॥ ४९ ॥ विमृश्यैतदशेषेण भज देवीपदांबुजम् ॥ नान्यस्तु परमो धर्मो ब्राह्मणस्याऽत्र विद्यते ॥ १५० ॥ वैदिकः स्वस्वगृह्योक्तक्रमेणोपदिशेन्मनुम् ॥ तांत्रिकस्तंत्ररीत्या तु स्थितिरेषा सनातनी ॥ ५१ ॥ तत्तदुक्तप्रयोगांस्ते ते ते कुर्युर्नचान्यथा ॥ नारायण उवाच ॥ इति सर्वं मयाख्यातं यत्पृष्टं नारद त्वया ॥ ५२ ॥ अतः परं परांबाया भज नित्यं पदांबुजम् ॥ नित्यमाराध्य तच्चाहं निर्वृतिं परमां गतः ॥ ५३ ॥ व्यास उवाच ॥ इति राजन्नारदाय प्रोक्त्वा सर्वमनुत्तमम् ॥ समाधिमीलिताक्षस्तु दध्यौ देवीपदांबुजम् ॥ ५४ ॥ नारायणस्तु भगवान्मुनिवर्यशिखामणिः ॥ नारदोऽपि ततो नत्वा गुरुं नारायणं परम् ॥ जगाम सद्यस्तपसे देवीदर्शनलालसः ॥ १५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रवतांवर ॥ द्विजातीनां तु सर्वेषां शक्त्युपास्तिः श्रुतीरिता ॥ १ ॥

॥ १ ॥ इत्थमेतावत्पर्यंतं सर्वदेवर्षिमानवानां श्रीदेव्याराधकत्वमुक्तं श्रुत्वा जगति श्रीदेव्या उपासनं नित्यां विहाय विष्णुशिवगणेशादिदेवतापोसकाञ्जनानालक्ष्य विस्मितो राजा पृच्छति ॥ जनमेजय उवाच भगवन्सर्वधर्मज्ञेति ॥ द्विजातीनामिति ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शक्त्युपास्तिः श्रीगायत्र्यु[illegible]र्नित्या श्रुतिभिर्वेदचतुष्टयैरीरिता कथितेत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ अहरहः संध्यामुपासीतेति ॥ तदकरणे प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं च श्रुत्योक्तम् । नैवं शिवविष्णूपासनाया नित्यत्वप्रतिपादिका श्रुतिरस्ति ॥ तस्माद्गायत्र्युपासनैव नित्येति भावः ॥ १ ॥

कस्मिन्काले तदाह । संध्याकालत्रयेति ॥ त्रिसंध्यं द्विजैर्नित्यं श्रीगायत्र्युपासना कर्तव्या तदतिक्रमे श्रुतिस्मृत्यादिषु प्रायश्चित्तकथनात् ॥ यदा प्रथमतः श्रुत्या गायत्रीष्टदेवताद्विजानामुदिता धर्मकामार्थमोक्षदा तदा तां स्वेष्टदेवतां पराशक्तिं संध्याकालातिरिक्तेऽन्यास्मिन्काले निरंतरं स्मरेदिदमपि श्रुत्यैवोक्तं स्वेष्टदेवतास्मरणं विहायान्यदेवतास्मरणे प्रयोजनाभावात् ॥ तथाच श्रुतिः । या वै स्वां देवतामति यजाति स स्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान्भवतीति । तथाच तादृशीमिष्टदेवतां पराशक्तिं विहाय तां स्वीकृत्य वा तदभिमानं विहाय कस्मात्प्रयोजनादन्यदेवता उपास्यत्वेन गृह्णीयुः ॥ न किंचित्प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । श्रीगायत्र्याः सर्वार्थदातृत्वं च श्रुत्यैवाभिहितम् ॥ तथाच गोपथब्राह्मणे गायत्र्युपनिषदि ॥ ब्रह्म हेदं श्रियं प्रतिष्ठामायतनमैक्षत तत्तपस्व यदि तद्व्रते ध्रियेत तत्सत्ये प्रत्यतिष्ठत् ॥ स सविता सावित्र्या ब्राह्मणं सृष्ट्वा तत्सावित्रीं पर्यदधादित्यादि ॥ यो ह वा एवंवित्स ब्रह्मवित्पुण्यां च कीर्तिं लभते सुरभींश्च गंधान्सोऽपहतपाप्मानं ता श्रियमश्नुते य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेतां वेदानां मातरं सावित्रीं संपदमुपनिषदमुपास्ते इति ॥ तथा सामविधिब्राह्मणे ॥ अथ गायत्र्यंगानि व्याख्यास्यामः ॥ शिरो ब्रह्मा ललाटं द्यौश्चंद्रादित्यौ चक्षुषी मुखमग्निर्जिह्वा सरस्वती त्वष्टा ग्रीवा वसवश्च रुद्राश्च बाहू उरो वायुः पृष्ठमिंद्रो विष्णुर्नाभिः प्रजापतिर्जघनमूरू मरुतो वेदाः पादौ स्मितं विद्युच्छ्वसितं वायुरस्थीनि पर्वताः समुद्रा वासांसि नक्षत्राण्यलंकारो य एवं वेद दुःश्रुतात् दुरुपयुक्ता

संध्याकालत्रयेऽन्यस्मिन्काले नित्यतया विभो ॥ तां विहाय द्विजाः कस्माद् गृह्णीयुश्चान्यदेवताः ॥ २ ॥

न्न्यूनाधिकाच्च सर्वस्मात्स्वास्ति देवऋषिभ्यश्च ब्रह्म सत्यं च पातु मां ब्रह्म सत्यं च पातु मामिति । तथा बृहदारण्यकोपनिषदि । सा हैषा गयांस्तत्र प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रैतद्यद्गयांस्तत्रैतस्माद्गायत्री नामेति ॥ एवमेव चतुर्षु वेदेषु विद्यमानाः श्रुतय उदाहार्याः । ननु विष्णुशिवगणपतिप्रभृतिदेवतानामपि पुराणागमादिषु गायत्रीप्रतिपाद्यत्वं प्रतिपादितम् ॥ तथाच मैत्रायणीश्रुतिः ॥ यो ह वा अमुष्मिन्नादित्ये निहितस्तारकोऽक्षिणि वैष भर्गाख्यो भाभिर्गतिरस्य हीति भर्गो भर्जयतीति वैष भर्ग इति रुद्र इति ॥ अनया च श्रुत्या शिवस्य गायत्रीप्रतिपाद्यत्वमुक्तम् ॥ तथाग्निपुराणे तत्रेषु च नारायणस्य गायत्रीप्रतिपाद्यत्वं प्रतिपादितम् ॥ तथाच गायत्रीमंत्रस्य पराकृतिरेव देवतेति नियमो न सिद्ध इतिचेन्न गायत्रीमंत्रस्यांतर्यामिप्रतिपादकत्वेनांतर्यामिणश्च सर्वपदार्थजातांतर्यामित्वेन गायत्रीमंत्रस्य तद्देवताप्रतिपादकत्वकथनेऽपि मुख्यगायत्र्युपास्तौ चतुर्षु वेदेषु स्त्रीत्वविशिष्टदेवताया एव ॥ आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्मसंमितम् । गायत्रीं छंदसां माते इदं ब्रह्म जुषस्व मे इत्यावाहनमन्त्रे ॥ उत्तमे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतमूर्धनि ॥ ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखमिति विसर्जनमंत्रे ॥ तथा ध्यानमंत्रेऽपि बालां बालादित्यमंडलमध्यस्थामित्यादिना ध्येयत्वेन स्त्रीत्वविशिष्टदेवताया एव कथनात्पराचिच्छक्तिरेव गायत्रीमंत्रप्रतिपाद्येति नियमात् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ॥ शिवविष्णुगणेशानामेव गायत्रीप्रतिपाद्यत्वमिति गायत्र्या ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन ब्रह्मणश्च सर्वात्मकत्वेन सर्वपदार्थजातस्यैव गायत्रीप्रतिपाद्यत्व

संभवात् ॥ तथापि वेदेषूपासनासमये यद्रूपं ध्येयत्वेनोक्तं तदेवोपास्यमस्माकं द्विजानाम् ॥ तच्च स्त्रीत्वविशिष्टमेव वेदेषूक्तमिति ॥ तदेव पराशक्तिरूपमेवाऽस्माकमुपास्यं न विष्ण्वादिरूपम् ॥ ननु वेदेऽपि गायत्र्या गायत्रीच्छंदो विश्वामित्र ऋपिः सविता देवता अग्निर्मुखं ब्रह्मा शिरो विष्णुर्हृदयं रुद्रः शिखा इत्यनेन सवितृरूपमेव देवतात्वेनोक्तमितिचेन्न ॥ नात्र सवितृशब्देन सूर्यमंडलाधिष्ठाता कश्चित्पुरुषो विवक्षितः ॥ किंतु तदंतर्गतो जगत्प्रसवकर्ता परमात्मा विवक्षितस्तस्य च स्त्रीरूपत्वेनैव तस्मिन्नेव मंत्रे ध्येयत्वोक्त्या विरोधाभावात् ॥ अन्यथा गायत्रीमंत्रेण सवितुः संबंधिवरेण्यं श्रेष्ठमंतर्यामिरूपं ध्येयत्वेन स्वमुखेन साक्षात्प्रतिपादितम् ॥ ब्राह्मणमंत्रेण तु सवितेव ध्येयत्वेनोक्त इति महान्विरोधः स्यात् ॥ अत एव मैत्रायणीयब्राह्मणे षष्ठप्रपाठकेऽपि सवितृमंडलाधिष्ठितपुरुषांतर्गतपरमात्मरूपमेव गायत्रीमंत्रप्रतिपाद्यत्वेनोक्तम् ॥ तथाच श्रुतिः मैत्रायणीयब्राह्मणे ॥ अथ भर्गो देवस्य धीमहीति सविता वे देवस्ततोऽस्य भार्गाख्यस्तच्चिंतयामीत्याहुर्ब्रह्मवादिन इति ॥ अनेन च सवितुर्देवस्य सूर्यस्य संबंधि यदंतर्यामिभर्गाख्यं तेजस्तद्धीमहीत्यन्वय उक्तः अतएव पुराणांतरेऽपि संध्येति सूर्यगं ब्रह्म संधानादविभागत इत्युक्तम् । सूर्येणाविभागतः संधानाद्वर्तनात्संध्योपास्तिं करिष्ये इत्यादौ संध्याशब्देन सूर्यगं ब्रह्मोच्यत इति तदर्थः ॥ अस्तु वा सूर्यो देवता

दृश्यंते वैष्णवाः केचिद्गाणपत्यास्तथापरे ॥ कापालिकाश्चीनमार्गरता वल्कलधारिणः ॥ ३ ॥ दिगंबरास्तथा बौद्धाश्चार्वाका एवमादयाः ॥ दृश्यंते बहवो लोके वेदश्रद्धाविवर्जिताः ॥४॥ किमत्र कारणं ब्रह्मंस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ बुद्धिमंतः पंडिताश्च नाना तर्कविचक्षणाः ॥ ५ ॥ अपि संत्येव वेदेषु श्रद्धया तु विवर्जिताः ॥ नहि कश्चित्स्वकल्याणं बुद्ध्या हातुमिहेच्छति ॥ ६ ॥

तथापि तस्य ध्यानं स्त्रीलिंगविशिष्टमेव कर्तव्यमिति तस्मिन्नेव मंत्रेऽभिहितम् ॥ तथाच स मंत्रः सविता देवताग्निर्मुखं ब्रह्मा शिरो विष्णुर्हृदयं रुद्रः शिखा पृथिवी योनिः प्राणापानव्यानोदानसमाना सप्राणा श्वेतवर्णा सांख्यायनसगोत्रा गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदा षट्कुक्षिः पंचशीर्षोपनयनेविनियोग इति ॥ तथाच स्त्रीलिंगविशिष्टा सूर्यरूपा पराशक्तिरेवोपास्येति सिध्यति ॥ किंच शिवविष्ण्वादीनां गायत्रीदेवतात्वे गायत्रीदेवताया अंगेषु ब्रह्मा शिरो विष्णुर्हृदयं रुद्रः शिखेति मंत्रेण शिवादीनां विन्यासोपवर्णनं सर्वथा न संगच्छते ॥ तस्मात्स्त्रीत्वविशिष्टा पराशक्तिर्गायत्रीदेवतैव गायत्रीमंत्रेण सर्वद्विजातिभिर्नित्यतयोपास्येति तां स्वेष्टदेवतां विहाय किमित्यन्यदेवतां गृह्णंतीति युक्त एव प्रश्नः॥२॥नन्वन्यदेवतोपासकाः के संति तान्दर्शयति। दृश्यंते इति ॥ वयं वैष्णवा इति केचिद्वदान्ति ॥ परे वयं गाणपत्य इति वदंति॥केचित्तु कापालिका वयमिति वदंति॥चीनमार्गरताश्चीनदेशीयमार्गरताः॥३॥आदिना शैवतंत्रानुयायिनः॥दृश्यंत इति इमे वेदश्रद्धाविवर्जिता गायत्र्युपास्तिनिष्ठारहिताश्च बहवो दृश्यंते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ न केवलं मूढास्तन्मते प्रवृत्ता किंतु बुद्धिमंतोऽपीत्याह । बुद्धिमंत इति ॥ ५ ॥ स्वकल्याणं वेदादेव जायमानं नि

कश्चित्स्वबुद्ध्याऽन्यमतमवलंब्य वेदमार्गं हातुं त्यक्तुमिहेच्छति न कोऽपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ तथापि तथा बहवो दृश्यंते तस्मात्प्रबलं किंचित्कारणं वेदत्यागे
गायत्रीश्रद्धाभावे च वर्तते तद्वदेत्याह । किमत्र कारणमिति ॥ किंच तृतीयस्कन्धमारभ्य द्वादशस्कन्धपर्यंतं मणिद्वीपस्य महिमा बहुविधः श्रुतोऽस्ति तत्स्थानं
कीदृगास्ति तदपि वदेत्याह । मणिद्वीपस्येति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ जनमेजयवाक्यं श्रुत्वा व्यास उवाच । सम्यक्पृष्टमिति ॥ ११ ॥ तत्र सत्ययुगे सर्वे द्विजा
गायत्रीरूपपराशक्तिनिष्णाता वेदश्रद्धावंतश्च स्थिताः पश्चात्कारणवशात्तद्रहिता जाता इति वदन्प्रथमतस्तलवकारोपनिषदुक्तपराशक्तिमहिमानं कथयति । पूर्वं मदो

किमत्र कारणं तस्माद्वद वेदविदांवर ॥ मणिद्वीपस्य महिमा वर्णितो भवता पुरा ॥ ७ ॥ कीदृक्तदस्ति यद्देव्याः परं स्थानं मह
त्तरम् ॥ तच्चापि वद भक्ताय श्रद्दधानाय मेऽनघ ॥ ८ ॥ प्रसन्नास्तु वदंत्येव गुरवो गुह्यमप्युत ॥ सूत उवाच ॥ इति राज्ञो वचः
श्रुत्वा भगवान्बादरायणः ॥ ९ ॥ निजगाद ततः सर्वं क्रमेणैव मुनीश्वराः ॥ यच्छ्रुत्वा तु द्विजातीनां वेदश्रद्धा विवर्धते ॥ १० ॥
व्यास उवाच ॥ सम्यक्पृष्टं त्वया राजन्समये समयोचितम् ॥ बुद्धिमानसि वेदेषु श्रद्धावांश्चैव लक्ष्यसे ॥ ११ ॥ पूर्वं मदो
द्धता दैत्या देवैर्युद्धं तु चक्रिरे ॥ शतवर्षं महाराज महाविस्मयकारकम् ॥१२॥ नानाशस्त्रप्रहरणं नानामायाविचित्रितम् ॥ जग
त्क्षयकरं नूनं तेषां युद्धमभून्नृप ॥ १३ ॥ पराशक्तिकृपावेशाद् देवैर्दैत्या जिता युधि ॥ भुवं स्वर्गं परित्यज्य गताः पाताल
वेश्मनि ॥ १४ ॥ ततः प्रहर्षिता देवाः स्वपराक्रमवर्णनम् ॥ चक्रुः परस्परं मोहात्साभिमानाः समंततः ॥ १५ ॥ जयोऽस्माकं
कुतो न स्यादस्माकं महिमा यतः ॥ सर्वोत्तरः कुत्र दैत्याः पामरा निष्पराक्रमाः ॥ १६ ॥ सृष्टिस्थितिक्षयकरा वयं सर्वे
यशस्विनः ॥ अस्मदग्रे पामराणां दैत्यानां चैव का कथा ॥ १७ ॥ पराशक्तिप्रभावं ते न ज्ञात्वा मोहमागताः ॥ तेषामनुग्रहं
कर्तुं तदैव जगदंबिका ॥ १८ ॥

द्धता इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ पराशक्तिकृपावेशाद्देवैर्जिता दैत्या भुवं स्वर्गं च परित्यज्य पाताले गता इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ स्वपराक्रमेति ॥ पराशक्तिप्रसादेन
जये लब्धेऽपि तं प्रसादमुन्मादेन विस्मृत्य स्वपराक्रमवर्णनं चक्रुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ कथंच नस्तदाह । जयोऽस्माकमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ तथाच श्रुतिः तलवकारो
पनिषदि॥ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तऽस्य ह ब्रह्मणो विजयदेवा अमहीयंत तत ऐक्षंताऽस्माकमेवाऽयं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ अनुग्रहं कर्तुमहंकारेण विमूढानुद्धर्तु
मित्यर्थः ॥ अनेन चाप्रार्थिताऽपि देवी निजभक्तपरिपालनं करोतीत्यहो भक्तवात्सल्यं श्रीभगवत्या इति बोधितम् ॥ यतो देवैरप्रार्थितातिप तानुद्दधारेति॥ १८ ॥

यक्षरूपेणेति ॥ यक्षं यजनीयम् अतिपूज्यं तेजःपुंजरूपेण प्रादुरासीदित्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः तद्धैषां विजिज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्ययजानंत किमिदं यक्षमिति ॥ तेजो वर्णयति। कोटिसूर्येति ॥ १९ ॥ २० ॥ अहो किमिदमपूर्वं यक्षं किमिदमपूर्वं यक्षमिति प्राहुरित्यर्थः ॥ तैः कृताननेकांस्तर्कान्विशदयति। दैत्यानामिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रतिक्रियेति । यद्ययं प्रबलः शत्रुस्तदा पलायनं यदि समबलस्तदा युद्धं यद्ययमीश्वरस्तदा भक्त्या तदनुसरणमेवंरूपा प्रतिक्रियेत्यर्थः ॥ २३ ॥ यतोऽसि मुखमुत्तममिति ॥ अग्निर्वै देवानामास्यमिति मुखादग्निरजायतेति श्रुतेरित्यर्थः ॥ २४ ॥ यतस्त्वं मुखमस्माकं ततस्त्वमेव मुखभवत्वान्मुख्यस्ततस्त्वमेवैतद्विशिष्टं कार्यं कुरुष्वेत्याह। ततो गत्वेति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तेऽग्निमब्रुवन् जातवेदैतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥

प्रादुरासीत्कृपापूर्णा यक्षरूपेण भूमिप॥कोटिसूर्यप्रतीकाशं चंद्रकोटिसुशीतलम्॥१९॥विद्युत्कोटिसमानाभं हस्तपादादिवर्जितम् ॥
अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा तेजः परमसुंदरम्॥२०॥सविस्मयास्तदा प्रोचुः किमिदं किमिदं त्विति॥दैत्यानां चेष्टितं किं वा माया कापि
महीयसी ॥२१॥केनचिन्निर्मिता वाऽथ देवानां स्मयकारिणी॥संभूय ते तदा सर्वे विचारं चक्रुरुत्तमम्॥२२॥यक्षस्य निकटे गत्वा
प्रष्टव्यं कस्त्वमित्यपि ॥ बलाबलं ततो ज्ञात्वा कर्तव्या तु प्रतिक्रिया ॥२३॥ ततो वह्निं समाहूय प्रोवाचेंद्रः सुराधिपः॥गच्छ
वह्ने त्वमस्माकं यतोऽसि मुखमुत्तमम् ॥ २४ ॥ ततो गत्वा तु जानीहि किमिदं यक्षमित्यपि ॥ सहस्राक्षवचः श्रुत्वा स्वपराक्रमगर्भितम् ॥ २५ ॥ वेगात्स निर्गतो वह्निर्ययौ यक्षस्य संनिधौ ॥ तदा प्रोवाच यक्षस्तं त्वं कोऽसीति हुताशनम् ॥ २६ ॥
वीर्यं च त्वयि किंयत्तद्वद सर्वं ममाग्रतः ॥ अग्निरस्मि तथा जातवेदा अस्मीति सोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥ सर्वस्य दहने शक्तिर्मयि
विश्वस्य तिष्ठति ॥ तदा यक्षं परं तेजस्तदग्रे निदधौ तृणम् ॥ २८ ॥

॥ २५ ॥ वेगादिति ॥ तेन च वह्नेः साहंकारत्वं बोधितम् ॥ यक्षस्य सन्निधौ हुताशने गते सति तं हुताशनं तद्यक्षः कोऽसि त्वमित्यपृच्छदित्याह। तदा प्रोवाचेति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति ॥ २६ ॥ त्वयि किं वीर्यमस्ति तदपि वदेत्याह ।वीर्यं चेति ॥ यक्षवाक्यं श्रुत्वा यदाग्निरवदत्तदाह । अग्निरस्मीति ॥ २७ ॥ स्ववीर्यमाह । सर्वस्येति ॥ सर्वविश्वदाहिका शक्तिर्मयि तिष्ठतीत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति साभिमानाग्निवाक्यं श्रुत्वा यद्येतादृशी शक्तिस्त्वयि तिष्ठति तर्ह्येतत्तृणलेशं दग्ध्वा दर्शय स्वशक्तिमिति वदद्यक्षं हुताशनस्याग्रे तृणं दधारेत्याह। तदाग्र निदधौ तृणमिति ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ सर्वेशत्वादिके तद्विषये इत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ३१ ॥ कार्योत्साहाय वायुं स्तौति। त्वयि प्रोतमिति ॥ प्रोतं ग्रथितम् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ वायुर्वै गौतमतत्सूत्रं वायुना वै गौतमसूत्रेण सर्वाणि भूतानि संदृब्धानीति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ यक्षं दृष्ट्वेति वायुं दृष्ट्वा कोऽसि त्वं त्वयि च का शक्तिरस्तीति सर्वं ममाग्रतो वदेति तद्यक्षं प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उद्योगमिति ॥ स वायुः सर्वशक्तियुतश्चालयितुं प्रवृत्तोऽपि तत्तृणं स्वस्थानान्न चचाल ततो लज्जित

दहैनं यदि ते शक्तिर्विश्वस्य दहनेऽस्ति हि ॥ तदा सर्वबलेनैवाऽकरोद्यत्नं हुताशनः ॥ २९ ॥ न शशाक तृणं दग्धुं लज्जितोऽगात्सुरान्प्रति ॥ पृष्टे देवैस्तु वृत्तांते सर्वं प्रोवाच हव्यभुक् ॥३०॥ वृथाऽभिमानो ह्यस्माकं सर्वेशत्वादिके सुराः ॥ ततस्तु वृत्रहा वायुं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ त्वयि प्रोतं जगत्सर्वं त्वच्चेष्टाभिस्तु चेष्टितम् ॥ त्वं प्राणरूपः सर्वेषां सर्वशक्तिविधारकः ॥ ॥ ३२ ॥ त्वमेव गत्वा जानीहि किमिदं यक्षमित्यपि ॥ नान्यः कोऽपि समर्थोऽस्ति ज्ञातुं यक्षं परं महः ॥ ३३ ॥ सहस्राक्षवचः श्रुत्वा गुणगौरवगुंफितम् ॥ साभिमानो जगामाऽऽशु यत्र यक्षं विराजते॥३४॥ यक्षं दृष्ट्वा ततो वायुं प्रोवाच मृदुभाषया॥ कोऽसि त्वं त्वयि का शक्तिर्वद सर्वं ममाग्रतः ॥ ३५ ॥ ततो यक्षवचः श्रुत्वा गर्वेण मरुदब्रवीत् ॥ मातरिश्वाऽहमस्मीति वायुरस्मीति चाब्रवीत् ॥ ३६ ॥ वीर्यं तु मयि सर्वस्य चालने ग्रहणेऽस्ति हि ॥ मच्चेष्टया जगत्सर्वं सर्वव्यापारवद्भवेत ॥ ३७ ॥ इति श्रुत्वा वायुवाणीं निजगाद परं महः ॥ तृणमेतत्तवाऽग्रे यत्तच्चालय यथेप्सितम् ॥३८॥ नो चेद्गर्वं विहायैनं लज्जितो गच्छ वासवम्॥श्रुत्वा यक्षवचो वायुः सर्वशक्तिसमन्वितः ॥ ३९ ॥ उद्योगमकरोत्तच्च स्वस्थानान्न चचाल ह ॥ लज्जितोऽगाद्देवपार्श्वे हित्वा गर्वं स चानिलः ॥ ४० ॥ वृत्तांतमवदत्सर्वं गर्वनिर्वापकारणम् ॥ नैतज्ज्ञातुं समर्थाः स्म मिथ्या गर्वाभिमानिनः ॥४१॥

सन्वायुरपि जगामेत्यर्थः ॥ ४० ॥ गर्वनिर्वापो गर्वनाशः ॥ समर्थाः स्म वयं देवा इति शेषः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ अथ वायुमब्रुवन्वायवे तद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥ तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीयं यदिदं पृथिव्यामिति तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजनेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्राद्रवच्चेति॥न केवलं सामान्यत इन्द्रः समुपाजगाम किं तु वेगेन प्राद्रवच्चेति ॥ ततस्तत्तेजोमयं यक्षरूपं महोऽतर्धानं प्रापेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अती
व लज्जित इति ॥ मदपेक्षया न्यूनावग्निवायू तयोरनेन यक्षेण संभाषणमभूदहं तदपेक्षयाऽधिकः सन्नपि मया सह यक्षेण भाषणमाप न कृतमतो लज्जित इत्यर्थः ॥
॥ ४५ ॥ तत्र गत्वा मया स्वलघुत्वं वक्तव्यं किमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ नायं कश्चिच्छत्रुः स्यात्तर्हि युद्धार्थं प्रवृत्तः स्यात्तथाऽयं न प्रवृत्तः ॥ किं त्वंतर्हि
तस्तस्मादयमीश्वर एवेति निश्चित्यं तमेव शरणं गत इत्याह । इति निश्चित्येति ॥ ४८ ॥ मायाबीजं साम्यावस्थमायाशबलब्रह्मवाचकं भुवनेश्वरीबीजमित्यर्थः ॥

अलौकिकं भाति यक्ष तेजः परमदारुणम्॥ततः सर्वे सुरगणाः सहस्राक्षं समूचिरे ॥ ४२ ॥ देवराडसि यस्मात्त्वं यक्ष जानीहि
तत्त्वतः ॥ तत इंद्रो महागर्वात्तद्यक्षं समुपाद्रवत् ॥ ४३ ॥ प्राद्रवच्च परं तेजो यक्षरूपं परात्परम् ॥ अन्तर्धानं ततः प्राप तद्यक्षं
वासवाग्रतः ॥ ४४ ॥ अतीव लज्जितो जातो वासवो देवराडपि ॥ यक्षसंभाषणाभावाल्लघुत्वं प्राप चेतसि ॥ ४५ ॥ अतः परं न
गंतव्यं मया तु सुरसंसदि ॥ किं मया तत्र वक्तव्यं स्वलघुत्वं सुरान्प्रति ॥४६॥ देहत्यागो वरस्तस्मान्मानो हि महतां धनम्॥
माने नष्टे जीवितं तु मृतितुल्यं न संशयः ॥ ४७ ॥ इति निश्चित्य तत्रैव गर्वं हित्वा सुरेश्वरः ॥ चरित्रमीदृशं यस्य तमेव शरणं
गतः ॥ ४८ ॥ तस्मिन्नेव क्षणे जाता व्योमवाणी नभस्तले ॥ मायाबीजं सहस्राक्ष जप तेन सुखी भव ॥ ४९ ॥ ततो जजाप
परमं मायाबीजं परात्परम् ॥ लक्षवर्षं निराहारो ध्यानमीलितलोचनः ॥५०॥ अकस्माच्चैत्रमासीयनवम्यां मध्यगे रवौ ॥ तदेवा
ऽविरभूत्तेजस्तस्मिन्नेव स्थले पुनः ॥ ५१ ॥ तेजोमंडलमध्ये तु कुमारीं नवयौवनाम् ॥ भास्वज्जपाप्रसूनाभां बालकोटिरवि
प्रभाम् ॥ ५२ ॥ बालशीतांशुमुकुटां वस्त्रांतर्व्यंजितस्तनीम् ॥ चतुर्भिर्वरहस्तैस्तु वरपाशांकुशाभयान् ॥ ५३ ॥ दधानां रमणी
यांगीं कोमलांगलतां शिवाम् ॥ भक्तकल्पद्रुमामंबां नानाभूषणभूषिताम् ॥ ५४ ॥

तेन साम्यावस्थमायाशबलब्रह्मरूपिणी मूलप्रकृतिभुवनेश्वरीयं प्रादुर्भूता चेति बोधितम् ॥ ४९ ॥ लक्षवर्षं निराहार इत्यनेन श्रीमूलप्रकृतिदर्शनं नाल्पपुण्येन
लभ्यते किं तु बहुपुण्यनेति बोधितम् ॥ ५० ॥ अकस्मादिति ॥ चैत्रशुक्लनवम्यां मध्याह्ने इत्यर्थः ॥ यस्मिन्नेव स्थले तेजस्तिरोभूतं तस्मिन्नेव स्थले तदेव
तेजः पुनराविरासीदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ तस्मिंस्तेजो मण्डले कुमारी कांचिद्विलक्षणां ददर्श तां वर्णयति । तेजोमण्डलमध्ये त्विति ॥ ५२ ॥ पाशांकुशेष्टाभयमुद्रायुक्तह
स्तचतुष्टयसहितातिरमणीयां भुवनेश्वरीमूर्तिं ददर्शेति समुदायार्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ पद्मरागीकृतक्ष्मां दंतच्छटाभिर्दाडिमीबीजसदृशदंतपंक्तिदीधितिभिः पद्मरागमणिसान्निभकृतभूतलाम् ॥ ५६ ॥ हैमवतीं हेमकल्पिताभरणवतीम् ॥ हिमवतो दुहितरं वेति पार्वत्यभेदादियमुक्तिः ॥ तथा च श्रुतिः अथेंद्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥ तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्ति रोदधे ॥ स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ जगदीशितुः श्रीभुवनेश्वर्याः ॥ ५९ ॥ उवाचेति ॥ इदं यक्षं किमस्ति ॥ ६० ॥ कस्माच्च कारणात्प्रादुर्भूतं तत्सर्वं वदेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ रूपं मदीयमिति ॥ इदं यद्यक्षं तन्मदीयं मुख्यं रूपम् इदमेव ब्रह्म सर्वकारणं भवतीत्यर्थः ॥ तदेव ब्रह्मस्वरूपं वर्णयति। मायाधिष्ठानेति ॥ साम्यावस्थमायाधिष्ठानमित्यर्थः ॥ तद्विशिष्टमिति फलितम् ॥ ६२ ॥ सर्ववेदप्रातिपाद्यत्वं तस्याऽऽह । सर्वे वेदा

त्रिनेत्रां मल्लिकामालाकबरीजूटशोभिताम् ॥ चतुर्दिक्षु चतुर्वेदैर्मूर्तिमद्भिरभिष्टुताम् ॥ ५५ ॥ दंतच्छटाभिरभितः पद्मरागीकृतक्षमाम् ॥ प्रसन्नस्मेरवदनां कोटिकंदर्पसुन्दराम् ॥ ५६ ॥ रक्तांबरपरीधानां रक्तचन्दनचर्चिताम् ॥ उमाभिधानां पुरतो देवीं हैमवतीं शिवाम् ॥ ५७ ॥ निर्व्याजकरुणामूर्तिं सर्वकारणकारणाम् ॥ ददर्श वासवस्तत्र प्रेमसद्गदितांतरः ॥ ५८ ॥ प्रेमाश्रुपूर्णनयनो रोमांचिततनुस्ततः ॥ दंडवत्प्रणनामाथ पादयोर्जगदीशितुः ॥ ५९ ॥ तुष्टाव विविधैः स्तोत्रैर्भक्तिसन्नतकन्धरः ॥ उवाच परमप्रीतः किमिदं यक्षमित्यपि ॥ ६० ॥ प्रादुर्भूतं च कस्मात्तद्वद सर्वं सुशोभने ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच करुणार्णवा ॥ ६१ ॥ रूपं मदीयं ब्रह्मैतत्सर्वकारणकारणम् ॥ मायाधिष्ठानभूतं तु सर्वसाक्षिनिरामयम् ॥ ६२ ॥ सर्वे वेदा यत्पदमामनंति तपांसि सर्वाणि च यद्वदंति ॥ यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ॥ ६३ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म तदेवाहुश्च ह्रींमयम् ॥ द्वे बीजे मम मन्त्रौ स्तो मुख्यत्वेन सुरोत्तम ॥ ६४ ॥

इति ॥ यत्पदं पद्यते प्राप्यते ज्ञानिभिरिति पदं तदेतत्पदं ब्रह्म सर्वे वेदा आमनंति प्रतिपादयंति ॥ तथा सर्वाणि तपांसि चाऽस्माभिराचीर्णैरिदमेव प्राप्यमिति वदंति ॥ तथा यदिच्छंतो ब्राह्मणा ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासमष्टविधमैथुनत्यागं च चरंत्याचरंति ॥ तदेतद्वस्तु ते तुभ्यं संग्रहेण नाम्ना ब्रवीमि कथयामि ॥ सर्वोपासनाकर्मफलभूतमिदमेवेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ किं तन्नामेतिचेत्तदाह । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति ॥ सर्ववेदेष्वोमितिपदेन यदुद्बोध्यते तद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तस्यैव ह्रींकारमंत्रोऽपि वाचक इत्याह ॥ तदेवाहुश्च ह्रींमयमिति ॥ आहुर्वेदा इत्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ ओमिति ब्रह्मेति ॥ तथा ह्रीं ब्रह्मेति चाथर्वणे ॥ नन्वेकस्यैव वस्तुनो द्वे बीजे किमितिवाचके जाते तत्र कारणमाह । द्वे बीजे इति ॥ ६४ ॥

भागद्वयवतीति ॥ यतोऽहं मायाभागब्रह्मभागरूपभागद्वयवती मायाशबलब्रह्मरूपिणी सर्वं जगत्सृजामि तस्मात्कारणान्मम भागद्वयत्वाद्बीजद्वयं वाचकमित्यर्थः । कौ तौ भागौ तत्राह । तत्रैकभाग इति ॥ ६५ ॥ ननु तर्हि ब्रह्मभागस्य वाचकः प्रणवो मायाभागस्य वाचकं मायाबीजमिति पर्यवसन्नं तथाच प्रणवोपासनायामुपास्ये ब्रह्मणि शक्तेर्भागोऽनंतर्भूतस्तथा मायाबीजोपासनायां ब्रह्मभागोऽनंतर्भूत इति प्राप्तमितिचेत्तत्राऽऽह । सा च मायेति ॥ ६६ ॥ ममाभिन्नत्वमागतेति ॥ नहि शक्तिः शक्तिमतः पृथगुपलभ्यते ॥ वह्न्यादिशक्तिषु वह्न्यादेः शक्तेः पृथगनुपलंभात् ॥ किंतु । मम शक्तिमतो मायाशक्तिर्मदभिन्नैव तिष्ठति ॥ तथा चाग्निशक्तौ होमेऽग्नौ होमोऽर्थसिद्धो यथा वाऽग्नौ होमेग्निशक्त्यां होमोऽर्थसिद्धस्तथा ब्रह्मभागवाचकस्य प्रणवस्य शक्तिविशिष्टब्रह्मवाचकत्वं मायाशक्तिभागवाचकस्य मायाबीजस्य मायाविशिष्टब्रह्मवाचकत्वं बीजद्वयस्यापि विशिष्टवाचकत्वमतएव ह्रींब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं श्रुत्युक्तं संगच्छते इति भावः ॥ ६७ ॥ ननु प्रलये मायालयात्कथं त्वदभिन्ना सेतिचेत्तत्राऽऽह । प्रलय इति ॥ प्रलये मायानाशे उत्तरसर्गानुपपत्तिप्रसंगान्मायानाशः प्रलये नास्ति किंतु प्रलये मदभिन्नैव सा तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ननु तर्हि

भागद्वयवती यस्मात्सृजामि सकलं जगत् ॥ तत्रैकभागः संप्रोक्तः सच्चिदानंदनामकः ॥ ६५ ॥ मायाप्रकृतिसंज्ञस्तु द्वितीयो
भाग ईरितः ॥ सा च माया परा शक्तिः शक्तिमत्यहमीश्वरी ॥ ६६ ॥ चंद्रस्य चन्द्रिकेवेयं ममाभिन्नत्वमागता ॥ साम्यावस्था
त्मिका चैषा माया मम सुरोत्तम ॥ ६७ ॥ प्रलये सर्वजगतो मदभिन्नैव तिष्ठति ॥ प्राणिकर्मपरीपाकवशतः पुनरेव हि ॥६८॥
रूपं तदेवमव्यक्तं व्यक्तीभावमुपैति च ॥ अंतर्मुखा तु याऽवस्था सा मायेत्यभिधीयते ॥ ६९ ॥

प्रलयेऽपि मायासत्वे निरंतरं कारणसत्त्वात्कार्यं जगत्सर्जनादिरूपं निरंतरमेव स्यादितिचेत्तत्राह । प्राणिकर्मेति ॥ न केवलं मायासहायं कर्मादिकं विहाय जगत्करोति किंतु तदपेक्षयैव करोति तथाच प्रलये सर्वकर्मणां परिपक्कानां फलस्य दत्तत्वेनापरिपक्कानां च कर्मणां फलदानसमयाभावेन परिपक्ककर्मरूपसहायाभावात् प्रलयो भवति ॥ तदनंतरमवशिष्टप्राणिकर्मणां परिपाके सति सैव व्यक्तरूपा माया परिपक्ककर्मरूपसहायसहिता व्यक्तीभावमुपैतीति न कारणसत्त्वेऽपि कार्यस्य जगत्सर्जनरूपस्य निरंतरमुत्पत्तिरिति भावः ॥ ६८ ॥ ननु तर्हि मायायाः प्रलयेऽपि विद्यमानत्वे तम आसीत्तमसा गूढाऽग्रमग्रेति श्रुतौ मायायाः कथमुत्पत्तिरुक्तेतिचेत्तत्राऽऽह । अंतर्मुखा त्विति ॥ अयमर्थः ॥ अंतर्मुखाख्या मायाया अवस्था गुणत्रयसाम्यावस्थारूपा सा नित्या न तस्या उत्पत्तिः श्रुतौ श्रूयते किंतु तस्या गुणत्रयस्य यद्वैषम्यमुत्पद्यते तदेव तम आसीदित्यादिनोत्पत्त्याश्रयत्वेनाभिधीयते ॥ तत्रोत्पद्यमानं तमोरूपं बाहिर्मुखमायारूपमुच्यत इति न मायाया उत्पत्तिः श्रुतावभिहिता किंतु मायागुणानामेवोत्पत्तिरिति ॥ ६९ ॥

बहिर्मुखा तु या माया तमःशब्देन सोच्यते ॥ बहिर्मुखात्तमोरूपाज्जायते सत्त्वसम्भवः ॥ ७० ॥ रजोगुणस्तदैव स्यात्सर्गादौ सुरसत्तम ॥ गुणत्रयात्मकाः प्रोक्ता ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ७१ ॥ रजो गुणाधिको ब्रह्मा विष्णुः सत्त्वाधिको भवेत् ॥ तमोगुणाधिको रुद्रः सर्वकारणरूपधृक् ॥ ७२ ॥ स्थूलदेहो भवेद्ब्रह्मा लिंगदेहो हरिः स्मृतः ॥ रुद्रस्तु कारणो देहस्तुरीया त्वहमेव हि ॥ ७३ ॥ साम्यावस्था तु या प्रोक्ता सर्वांतर्यामिरूपिणी ॥ अत ऊर्ध्वं परं ब्रह्म मद्रूपं रूपवर्जितम् ॥ ७४ ॥ निर्गुणं सगुणं चेति द्विधा मद्रूपमुच्यते ॥ निर्गुणं मायया हीनं सगुणं मायया युतम् ॥ ७५ ॥ साऽहं सर्वं जगत्सृष्ट्वा तदंतः संप्रविश्य च ॥ प्रेरयाम्यनिशं जीवं यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥ सृष्टिस्थितितिरोधाने प्रेरयाम्यहमेव हि ॥ ब्रह्माणं च तथा विष्णुं रुद्रं वै कारणात्मकम् ॥७७॥ मद्भयाद्वाति पवनो भीत्या सूर्यश्च गच्छति॥इंद्राग्निमृत्यवस्तद्वत्साऽहं सर्वोत्तमा स्मृता॥७८॥

तत्र प्रथमतः को वा गुण उत्पद्यते तत्राऽऽह । बहिर्मुखादिति ॥ प्रथमतोऽव्यक्तात्तमोगुण उत्पद्यते ततः सत्त्वगुणस्ततो रजोगुण इत्यर्थः ॥७०॥ एतद्गुणत्रयविशिष्टचैतन्यस्य नामांतराण्याह ॥ गुणत्रयात्मका इति गुणत्रयमध्ये एकैकगुणाभिमानिनो ब्रह्मादय इत्यर्थः ॥ ७१ ॥ विभागेन तदेवाह । रजोगुणाधिक इति ॥ यद्यपि गुणत्रयात्मका एव ब्रह्मादयः सर्वं जगच्च तथापि यस्य यस्य गुणस्य यत्राधिक्यं तत्तद्गुणरूपत्वं तस्योच्यते इति बोधनार्थमाधिकपदं सर्वकारणरूपधृगिति तमोगुणादेव रजः सत्त्वगुणोद्भवस्योक्तत्वात्तमोगुणोपाधिकरुद्रस्य सर्वकारणरूपमुक्तं युक्तमेव ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ तव तुरीयरूपायाः को वा उपाधिस्तत्राह । साम्यावस्थेति ॥ या गुणत्रयसाम्यावस्थांतर्मुखा माया सा मे तुरीयरूपस्योपाधिरित्यर्थः ॥ ननु तर्हि तुरीयस्य मायाविशिष्टेऽत्तर्भावे निर्गुणं ब्रह्म किं भविष्यतीतिचेत्तुरीयातीतम्भविष्यतीत्याह । अत ऊर्ध्वमिति मायारहितं तु तुरीयातीतं यत्तदेव निर्गुणं ब्रह्म भविष्यतीत्यर्थः ॥ इदमवस्थापंचकं तापनीयश्रुतौ प्रसिद्धम् ॥ ७४ ॥ निर्गुणसगुणभेदेन तदेव स्वस्वरूपां विशदयति । निर्गुणमिति ॥ ७५ ॥ अंतर्यामिरूपाहमेवेत्याह । साऽहं सर्वमिति ॥ तथाच श्रुतिः ॥ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति ॥ यथा यस्य कर्म तथा तं प्रेरयामीत्यर्थः ॥ ७६ ॥ तिरोधाने संहारे कारणात्मकं कारणदेहाभिमानिनमित्यर्थः ॥ तथाच मदाज्ञया ते ब्रह्मादयः सृष्टिं कुर्वंतीति मुख्यत्वेन सृष्टिस्थितिसंहारकर्त्री अहमेवास्मीति भावः ॥ ७७ ॥ न केवलं ब्रह्मादय एव मदधीनाः किं तर्हि सर्वे देवा इत्याह । मद्भयादिति ॥ इंद्राग्निमृत्यवस्तद्वन्मद्भयादेव व्यवहारं कुर्वंतीति शेषः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ भीषास्माद्वातः पवते ॥ भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च ॥ मृत्युर्धावति पंचम इति ॥ ७८ ॥

एतावत्पर्यंतं किमिदं यक्षमित्यपीति देवेंद्रप्रश्नस्योत्तरं दत्तम् ॥ ततःपरं प्रादुर्भूतं च कस्मात्तदिति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह । मत्प्रसादादिति ॥७९॥८०॥ ८१ ॥८२॥८३॥ ॥८४॥ ततः सर्वे इति ॥ तद्दिनादारभ्येति शेषः ॥८५॥ गायत्रीजपतत्पराः पूर्वमपि सर्वे गायत्रीजपवंत एव स्थितास्तद्दिनादारभ्य तु गायत्रीजपनिष्णाता जाता इत्यर्थः॥ ॥ ८६ ॥ एवं सत्ययुगे सर्वद्विजदेवादयो गायत्रीप्रणवहृल्लेखामन्त्राणामेव मूलप्रकृतिवाचकानामुपासकाः स्थिता इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ यतो मूलप्रकृतिः सर्वेश्वरी सर्वोत्तमाऽस्ति तस्मादेव कारणात्तस्या एव गायत्रीरूपा या दीक्षोपासना च नित्यत्वेन सर्ववेदैः प्रतिपादिता न शिवविष्ण्वादिदेवानामित्याह ॥ न विष्णोपासनेति ॥ अहरहःसंध्या

मत्प्रसादाद्भवद्भिस्तु जयो लब्धोऽस्ति सर्वथा ॥ युष्मानहं नर्तयामि काष्ठपुत्तलिकोपमान् ॥ ७९ ॥ कदाचिद् देव विजयं दैत्यानां विजयं क्वचित् ॥ स्वतंत्रा स्वेच्छया सर्वं कुर्वे कर्मानुरोधतः ॥ ८० ॥ तां मां सर्वात्मिकां यूयं विस्मृत्य निज गर्वतः ॥ अहंकारावृतात्मानो मोहमाप्ता दुरंतकम् ॥८१ ॥ अनुग्रहं ततः कर्तुं युष्मद्देहादनुत्तमम् ॥ निःसृतं सहसा तेजो मदीयं यक्षमित्यपि ॥ ८२ ॥ अतः परं सर्वभावैर्हित्वा गर्वं तु देहजम् ॥ मामेव शरणं यात सच्चिदानंदरूपिणीम् ॥ ८३ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा च महादेवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥ अन्तर्धानं गता सद्यो भक्त्या देवैरभिष्टुता ॥ ८४ ॥ ततः सर्वे स्वगर्वं तु विहाय पदपंकजम् ॥ सम्यगाराधयामासुर्भगवत्याः परात्परम् ॥ ८५ ॥ त्रिसंध्यं सर्वदा सर्वे गायत्रीजपतत्पराः ॥ यज्ञभागादिभिः सर्वे देवीं नित्यं सिषेविरे ॥ ८६ ॥ एवं सत्ययुगे सर्वे गायत्रीजपतत्पराः ॥ तारहृल्लेखयोश्चापि जपे निष्णातमानसाः ॥ ८७ ॥ न विष्णूपासना नित्या वेदेनोक्ता तु कुत्रचित् ॥ न विष्णुदीक्षा नित्याऽस्ति शिवस्यापि तथैव च ॥ ८८ ॥ गायत्र्युपासना नित्या सर्ववेदैः समीरिता ॥ यया विना त्वधःपातो ब्राह्मणस्यास्ति सर्वथा ॥ ८९ ॥

मुपासीतेति गायत्र्युपासनविधिवन्न कुत्रापि विष्ण्वादिदेवतोपासनविधिर्नित्यत्वेन द्विजानां श्रूयते ॥ तस्मान्न विष्ण्वादिदेवतानामुपासनादीक्षा च नित्या ॥ यदि च सा नित्या स्यात्तदा सर्वे शैवा वैष्णवा वा भवेयुः ॥ नच तथा दृश्यंते ॥ केचित्तु वैष्णवाः केचिच्छैवा केचिद्गाणपत्याः तस्मात्तदुपासनाभ्युदयिकी काम्यैवेति भावः ॥८८॥ नित्योपासना तर्हि काऽस्तीत्यत्राऽऽह । गायत्र्युपासनेति ॥ द्विजो यदि गायत्रीदीक्षितो न स्यात्तदाऽध एव पतेत् न तथा विष्णुगणेशदीक्षाभावेऽधःपातो द्विजस्य कुत्राप्युक्तस्तथात्वे सर्वे शैवा वैष्णवा गाणपत्या वा बभूवुर्नच केचिच्छैवाः केचिद्वैष्णवाः केचिद्गाणपत्या इति ॥ गायत्रीदीक्षावंतस्तु सर्वे द्विजा दृश्यंते ॥ तस्माद्गायत्रीदीक्षैव

नित्येति भावः ॥ ८९ ॥ नन्वभ्युदयार्थमपि द्विजस्य शैववैष्णवादिदीक्षाऽपेक्षितेतिचेत्तत्राऽऽह । एतावता कृतकृत्यत्वमिति ॥ गायत्र्युपासनायां यदि कश्चिदभ्युदयोर्थों न्यूनः स्यातदा तत्प्राप्त्यर्थमन्यदेवतोपास्तिर्द्विजस्यापेक्षिता नतु तथाऽस्ति ॥ तावता केवलगायत्रीमन्त्रेणैव कृतकृत्यत्वं द्विजस्य श्रुतिर्ब्रवीति तस्माद्द्विजस्याभ्युदयार्थमपि नान्यदेवतोपास्तिरपेक्षितेति भावः ॥ तथाच श्रुतिर्बृहदारण्यके ॥ अष्टाक्षरं वा एकं गायत्र्यै पदम् एतदु हास्या एतत्स यावदेतेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वदेति ॥ एतत्स यावतीयं त्रयीविद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद एतत्स यावदिदं प्राणितावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदेति तथा सा हैषा गयोस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रे तद्यद्गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नामेति ॥ तथा गोपथब्राह्मणे ॥ यो ह वा एवंवित्स ब्रह्मवित्पुण्यां च कीर्तिं लभते सुरभींश्च गंधान्सोपहतपाप्मानं तां श्रियमश्नुते य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेतां वेदानां मातरं सावित्रीसंपदमुपनिषदमुपास्ते इत्यादिसर्ववेदेषु श्रुतयो द्रष्टव्याः ॥ ननु तर्हि वेदेषु किमित्यन्यदेवतोपास्तिरुक्तेतिचेदिच्छाया वैचित्र्यात्स्वभावत इतरदेवताभक्तानामिच्छाविघाताभावायेति ब्रूमः ॥ ९० ॥ मनुरपि गायत्रीमन्त्रेणैव द्विजस्य कृतकृत्यत्वमाहे

तावता कृतकृत्यत्वं नान्यापेक्षा द्विजस्य हि ॥ गायत्रीमात्रनिष्णातो द्विजो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ९० ॥ कुर्यादन्यन्न वा कुर्यादिति प्राह मनुः स्वयम् ॥ विहाय तां तु गायत्रीं विष्णूपास्तिपरायणः ॥ ९१ ॥ शिवोपास्तिरतो विप्रो नरकं याति सर्वथा॥ तस्मादाद्ययुगे राजन्गायत्रीजपतत्पराः ॥ देवीपदांबुजरता आसन्सर्वे द्विजोत्तमाः ॥ ९२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ कदाचिदथ काले तु दशपंचसमा विभो ॥ प्राणिनां कर्मवशतो नववर्षशतक्रतुः ॥ १ ॥ अनावृष्ट्याऽतिदुर्भिक्षमभवत्क्षयकारकम् ॥ गृहे गृहे शवानां तु संख्या कर्तुं न शक्यते ॥ २ ॥

त्याह । कुर्यादन्यन्नवेति ॥ तथाच मनुः । कुर्यादन्यन्नवा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति ॥ महाभारतेऽपि शांतिपर्वणि जप्यमाहात्म्ये गायत्रीमन्त्रस्यैव प्राशस्त्यमुक्तम् ॥ किंच गायत्रीमन्त्रमगृहीत्वा द्विजो विष्वादिदेवतोपास्तिपरायणो नरकमेव सर्वथा याति ॥ विष्ण्वादिदेवतामन्त्रमगृहीत्वा केवलगायत्रीमन्त्रपरायणो मोक्षं याति तस्मातपराशक्तेर्गायत्र्या एवोपास्तिर्नित्या सर्वोत्तमा चेत्याह । विहाय तां तु गायत्रीमिति ॥ ९१ ॥ उपसंहरति । तस्मादिति ॥ अतएव हेतोः सत्ययुगे सर्वे पराशक्तिगायत्रीपादांबुजरता देवीभक्ता आसन्नित्यर्थः ॥ प्रथमतो द्विजातीनां वेदेनोपदिष्टगायत्र्युपासनया सकलेष्टसंभवेऽन्यदेवतोपासनाया प्रयोजनाभाव एवेति भावः ॥ ९२ ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वादशस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ शतश्लोकैर्ब्राह्मणानां शापाद्गौतमसंभवात् ॥ अन्यदेवोपासनासु श्रद्धा जातेति चोच्यते ॥ १ ॥ इत्थं सत्ययुगे पराशक्तिभक्तिं पराशक्तिमहिमप्रकाशनपूर्वकमुपपाद्यानंतरमन्यदेवोपासनाश्रद्धायां निमित्तं राज्ञा पृष्टं कथयितुं पूर्ववृत्तमाह । व्यास उवाच कदाचिदथेति ॥ दशपंचसमाः पंचदशवर्षाणि ॥ शतक्रतुरिंद्रः ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ औत्तराहा उत्तरस्यां भवाः ॥ उत्तराच्चेति सूत्रेणाच्प्रत्ययः ॥ ९ ॥ दक्षिणादाच् इत्यनुवृत्तेः आगमकारणमागमनकारणम् ॥

केचिदश्वान्वराहान्वा भक्षयंति क्षुधार्दिताः ॥ शवानि च मनुष्याणां भक्षयंत्यपरे जनाः ॥ ३ ॥ बालकं बालजननीं स्त्रियं पुरुष
एव च ॥ भक्षितुं चलिताः सर्वे क्षुधया पीडिता नराः॥४॥ब्राह्मणा बहवस्तत्र विचारं चक्रुरुत्तमम् ॥ तपोधनो गौतमोऽस्ति स नः
खेदं हरिष्यति ॥ ५ ॥ सर्वैर्मिलित्वा गंतव्यं गौतमस्याश्रमेऽधुना ॥ गायत्रीजपसंसक्तगौतमस्याश्रमेऽधुना ॥ ६ ॥ सुभिक्षं श्रूयते
तत्र प्राणिनो बहवो गताः ॥ एवं विमृश्य भूदेवाः साग्निहोत्राः कुटुंबिनः ॥ ७ ॥ सगोधनाः सदासाश्च गौतमस्याऽऽश्रमं ययुः॥
पूर्वदेशाद्ययुः केचित्केचिद्दक्षिणदेशतः ॥८॥ पाश्चात्त्या औत्तराहाश्च नानादिग्भ्यः समाययुः ॥ दृष्ट्वा समाजं विप्राणां प्रणनाम स
गौतमः ॥ ९ ॥ आसनाद्युपचारैश्च पूजयामास वाडवाम् ॥ चकार कुशलप्रश्नं ततश्चागमकारणम् ॥ १० ॥ ते सर्वे स्वस्ववृत्तांतं
कथायामासुरुत्स्मयाः ॥ दृष्ट्वा तान्दुःखितान्विप्रानभयं दत्तवान्मुनिः ॥ ११ ॥ युष्माकमेतत्सदनं भवद्दासोऽस्मि सर्वथा ॥
का चिंता भवतां विप्रा मयि दासे विराजति ॥ १२ ॥ धन्योऽहमस्मिन्समये यूयं सर्वे तपोधनाः ॥ येषां दर्शनमात्रेण दुष्कृतं
सुकृतायते ॥ १३ ॥ ते सर्वे पादरजसा पावयंति गृहं मम ॥ को मदन्यो भवेद्धन्यो भवतां समनुग्रहात् ॥ १४ ॥ स्थेयं सर्वैः
सुखेनैव संध्याजपपरायणैः ॥ व्यास उवाच॥ इति सर्वान्समाश्वास्य गौतमो मुनिराट् ततः॥१५॥गायत्रीं प्रार्थयामास भक्तिसन्नतकंधरः
॥ नमो देवि महाविद्ये वेदमातः परात्परे ॥ १६ ॥ व्याहृत्यादिमहामंत्ररूपे प्रणवरूपिणि ॥ साम्यावस्थात्मिके मातर्नमो
ह्रींकाररूपिणि ॥ १७ ॥ स्वाहास्वधास्वरूपे त्वां नमामि सकलार्थदाम् ॥ भक्तकल्पलतां देवीमवस्थात्रयसाक्षिणीम् ॥
॥ १८ ॥ तुर्यातीतस्वरूपां च सच्चिदानंदरूपिणीम् ॥ सर्ववेदांतसंवेद्यां सूर्यमण्डलवासिनीम् ॥ १९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ गायत्रीं स्वेष्टदेवतां ब्राह्मणकुटुंबपोषणार्थं प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ गायत्रीस्तोत्रमाह । नमो देवि महाविद्ये इति ॥
१६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तस्मात्पूर्णपात्रात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ दारा मुनीनामिति शेषः ॥ ३१ ॥३२॥ शतयोजनपर्यंतमेक एवाऽतिविस्तीर्णो मुनेराश्रमो जात इत्यर्थः । अन्येऽपि प्राणिनो ब्राह्मणातिरिक्ता न रागो महिष्यादयश्च ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तमेव श्लोकमाह अहो अयं न

प्रातर्बालां रक्तवर्णां मध्याह्ने युवतीं पराम् ॥ सायाह्ने कृष्णवर्णां तां वृद्धां नित्यं नमाम्यहम् ॥ २० ॥ सर्वभूतारणे देवि क्षमस्व परमेश्वरी॥इति स्तुता जगन्माता प्रत्यक्षं दर्शनं ददौ॥२१॥पूर्णपात्रं ददौ तस्मै येन स्यात्सर्वपोषणम् ॥ उवाच मुनिमंबा सा यंयं कामं त्वमिच्छसि ॥ २२ ॥ तस्य पूर्तिकरं पात्रं मया दत्तं भविष्यति ॥ इत्युक्त्वांऽतर्दधे देवी गायत्री परमा कला ॥ २३ ॥ अन्नानां राशयस्तस्मान्निर्गताः पर्वतोपमाः ॥ षड्रसा विविधा राजंस्तृणानि विविधानि च ॥ २४॥ भूषणानि च दिव्यानि क्षौमानि वसनानि च ॥ यज्ञानां च समारंभाः पात्राणि विविधानि च ॥ २५ ॥ यद्यदिष्टमभूद्राजन्मुनेस्तस्य महात्मनः ॥ तत्सर्वं निर्गतं तस्माद्गायत्रीपूर्णपात्रतः ॥ २६ ॥ अथाऽऽहूय मुनीन्सर्वान्मुनिराड्गौतमस्तदा ॥ धनं धान्यं भूषणानि वसनानि ददौ मुने ॥ ॥ २७ ॥ गोमहिष्यादिपशवो निर्गताः पूर्णपात्रतः ॥ निर्गतान्यज्ञसंभारान्स्रुक्स्रुवप्रभृतीन्ददौ ॥ २८ ॥ ते सर्वे मिलिता यज्ञांश्चक्रिरे मुनिवाक्यतः ॥ स्थानं तदेव भूयिष्ठमभवत्स्वर्गसन्निभम् ॥ २९ ॥ यत्किंचित्त्रिषु लोकेषु सुंदरं वस्तु दृश्यते ॥ तत्सर्वं तत्र निष्पन्नं गायत्रीदत्तपात्रतः ॥ ३० ॥ देवांगनासमा दाराः शोभंते भूषणादिभिः ॥ मुनयो देवसदृशा वस्त्रचन्दनभूषणैः ॥ ३१ ॥ नित्योत्सवः प्रववृते मुनेराश्रममण्डले ॥ न रोगादिभयं किंचिन्नच दैत्यभयं क्वचित् ॥ ३२ ॥ स मुनेराश्रमो जातः समंताच्छतयोजनः ॥ अन्ये च प्राणिनो येऽपि तेऽपि तत्र समागताः ॥३३॥ तांश्च सर्वान्पुपोषाऽयं दत्त्वाऽभयमथात्मवान्॥ नानाविधैर्महायज्ञैर्विधिवैकल्पितैः सुराः ॥३४॥ संतोषं परमं प्रापुर्मुनेश्चैव जगुर्यशः ॥ सभायां वृत्रहा भूयो जगौ श्लोकं महायशाः ॥३५॥ अहो अयं नः किल कल्पपादपो मनोरथान्पूरयति प्रतिष्ठितः ॥ नोचेदकाण्डे क्व हविर्वपा वां सुदुर्लभा यत्र तु जीवनाशा॥३६॥

इति ॥ अहो अयमित्यत्र ओदिति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावः ॥ अयं गौतमो नोऽस्माकमस्मिन्काले कल्पपादपः कल्पवृक्षोऽस्तीत्यर्थः । अकाण्डे अतिदुर्धरकाले ॥३६॥

॥ ३७ ॥ गायत्र्याः परमं स्थानं सर्वमुनीनां देवीदर्शनार्थं चकारेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तत्र गायत्रीस्थानेऽद्यापि वर्तमानं चमत्कारमाह । अद्यापीति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१॥
॥ ४२ ॥ नारदो गौतमं प्रति देवेंद्रसभायां जातं वृत्तांतं कथयति । ब्रह्मर्षे इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ काले समागते इति ॥ सुभिक्षे काले
समागते यथाऽस्य गौतमस्याऽपकीर्तिः स्यात्तथा कृत्वा गंतव्यमिति सर्वैर्निश्चितमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ एतादृशमुपकारिणं गौतमं प्रति मुनिभिः प्रत्युपकार

इत्थं द्वादशवर्षाणि पुपोष मुनिपुंगवान् ॥ पुत्रवन्मुनिराड्गर्वगंधेन परिवार्जितः ॥ ३७ ॥ गायत्र्याः परमं स्थानं
चकार मुनिसत्तमः ॥ यत्र सर्वैर्मुनिवरैः पूज्यते जगदंबिका ॥ ३८ ॥ त्रिकालं परया भक्त्या पुरश्चरणकर्मभिः ॥ अद्यापि
तत्र देवी सा प्रातर्बाला तु दृश्यते ॥३९॥ मध्याह्ने युवती वृद्धा सायंकाले तु दृश्यते ॥ तत्रैकदा समायातो नारदो मुनिसत्तमः॥
॥४०॥ रणयन्महतीं गायन्गायत्र्याः परमान्गुणान् ॥ निषसाद सभामध्ये मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ४१ ॥ गौतमादिभिरत्युच्चैः
पूजितः शांतमानसः ॥ कथाश्चकार विविधा यशसो गौतमस्य च ॥ ४२ ॥ ब्रह्मर्षे देवसदसि देवराट् तव यद्यशः ॥ जगौ बहुवि
धं स्वच्छं मुनिपोषणजं परम् ॥ ४३ ॥ श्रुत्वा शचीपतेर्वाणीं त्वां द्रष्टुमहमागतः ॥ धन्योऽसि त्वं मुनिश्रेष्ठ जगदंबाप्रसादतः
॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वा मुनिवर्यं तं गायत्रीसदनं ययौ ॥ ददर्श जगदंबां तां प्रेमोत्फुल्लविलोचनः ॥ ४५ ॥ तुष्टाव विधिवद्देवीं जगा
म त्रिदिवं पुनः ॥ अथ तत्र स्थिता ये ते ब्राह्मणा मुनिपोषिताः ॥ ४६ ॥ उत्कर्षं तु मुनेः श्रुत्वाऽसूयया खेदमागताः ॥ यथा
ऽस्य न यशो भूयात्कर्तव्यं सर्वथैव हि ॥ ४७ ॥ काले समागते पश्चादिति सर्वैस्तु निश्चितम् ॥ ततः कालेन कियताऽप्यभू
द्वृष्टिर्धरातले ॥ ४८ ॥ सुभिक्षमभवत्सर्वे देशेषु नृपसत्तम ॥ श्रुत्वा वार्तां सुभिक्षस्य मिलिताः सर्ववाडवाः ॥ ४९ ॥
गौतमं शप्तुमुद्योगं हाहा राजन्प्रचक्रिरे ॥ धन्यौ तेषां च पितरौ ययोरुत्पत्तिरीदृशी ॥ ५० ॥ कालस्य महिमा राजन्वक्तुं केन
हि शक्यते ॥ गौर्निर्मिता माययैका मुमूर्षुर्जरती नृप ॥ ५१ ॥

एतादृशः कृत इति स्वमुखेन व्यासोक्तिर्जनमेजयं प्रति हाहा राजन्प्रचक्रिरे इति । तमेव खेदं विशदयति धन्यौ तेषां च पितराविति ॥ ययोः पित्रोरीदृशी कृतघ्ना उत्पत्तिः
संततिरस्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥ तदनंतरं ब्राह्मणैः किं कृतं तदाह । गौर्निर्मितेति ॥ ५१ ॥

हुंहुंशब्दैर्गौतमेन वारितेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अनुन्मुखा भवतेति शशाप इत्यर्थः ॥ अनुन्मुखास्त्यागिनः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

जगाम सा च शालायां होमकाले मुनेस्तदा ॥ हुंहुंशब्दैर्वारिता सा प्राणांस्तत्याज तत्क्षणे ॥ ५२ ॥ गौर्हताऽनेन दुष्टेनेत्येवं ते
चुक्रुशुर्द्विजाः ॥ होमं समाप्य मुनिराड्विस्मयं परमं गतः ॥ ५३ ॥ समाधिमीलिताक्षः संश्चितयामास कारणम् ॥ कृतं
सर्वं द्विजैरेतदिति ज्ञात्वा तदैव सः ॥ ५४ ॥ दधार कोपं परमं प्रलये रुद्रकोपवत् ॥ शशाप च ऋषीन्सर्वान्कोपसंरक्त
लोचनः ॥ ५५ ॥ वेदमातरि गायत्र्यां तद्ध्याने तन्मनोर्जपे ॥ भवताऽनुन्मुखा यूयं सर्वथा ब्राह्मणाधमाः ॥ ५६ ॥
वेदे वेदोक्तयज्ञेषु तद्वार्तासु तथैव च ॥ भवताऽनुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मगाधमाः ॥ ५७ ॥ शिवे शिवस्य मंत्रे च शिवशास्त्रे
तथैव च ॥ भवताऽनुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ ५८ ॥ मूलप्रकृत्याः श्रीदेव्यां तद्ध्याने तत्कथासु च ॥ भवताऽनुन्मु
खा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ ५९ ॥ देवीमंत्रे तथा देव्याः स्थानेऽनुष्ठानकर्मणि ॥ भवताऽनुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः
॥६०॥ देव्युत्सवदिदृक्षायां देवीनामानुकीर्तने ॥ भवताऽनुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ ६१ ॥ देवीभक्तस्य सान्निध्ये देवी
भक्तार्चने तथा ॥ भवताऽनुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ ६२ ॥ शिवोत्सवदिदृक्षायां शिवभक्तस्य पूजने ॥ भवताऽनुन्मु
खा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ ६३ ॥ रुद्राक्षबिल्वपत्रे च तथा शुद्धे च भस्मनि ॥ भवताऽनुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः
॥ ६४ ॥ श्रौतस्मार्तसदाचारे ज्ञानमार्गे तथैव च ॥ भवताऽनुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ ६५ ॥ अद्वैतज्ञाननिष्ठायां शांति
दांत्यादिसाधने ॥ भवताऽनुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ ६६ ॥ नित्यकर्माद्यनुष्ठानेऽप्यग्निहोत्रादिसाधने ॥ भवताऽनुन्मु
खा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ ६७ ॥ स्वध्यायाध्ययनेश्चैव तथा प्रवचनेऽपि च ॥ भवताऽनुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः
॥ ६८ ॥ गोदानादिषु दानेषु पितृश्राद्धेषु चैव हि ॥ भवताऽनुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ ६९ ॥ कृच्छ्चांद्रायणे चैव
प्रायश्चित्ते तथैव च ॥ भवताऽनुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ ७० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ प्रवचने स्वाध्यायपठने ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

॥७१॥७२॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ भवत्समाः भवद्विधाः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ वाग्दण्डं शापम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ कृतिं कृतघ्नतारूपाम् ॥८१॥ गायत्री स्वमुखेन

श्रीदेवीभिन्नदेवेषु श्रद्धाभक्तिसमन्विताः ॥ शंखचक्राद्यंकिताश्च भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ७१ ॥ कापालिकमतासक्ता बौद्ध शास्त्ररताः सदा ॥ पाखंडाचारनिरता भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ७२ ॥ पितृमातृसुताभ्रातृकन्याविक्रयिणस्तथा ॥ भार्या विक्रयिणस्तद्वद्भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ७३ ॥ वेदविक्रयिणस्तद्वत्तीर्थविक्रयिणस्तथा ॥ धर्मविक्रयिणस्तद्वद्भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ७४ ॥ पांचरात्रे कामशास्त्रे तथा कापालिके मते ॥ बौद्धे श्रद्धायुता यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ७५ ॥ मातृकन्यागामिनश्च भगिनीगामिनस्तथा ॥ परस्त्रीलंपटाः सर्वे भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ७६ ॥ युष्माकं वंशजाताश्च स्त्रियश्च पुरुषास्तथा ॥ मद्दत्तशाप दग्धास्ते भविष्यंति भवत्समाः ॥ ७७ ॥ किं मया बहुनोक्तेन मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥ गायत्री परमा भूयाद्युष्मासु खलु कोपिता ॥ ७८ ॥ अंधकूपादिकुंडेषु युष्माकं स्यात्सदा स्थितिः ॥ व्यास उवाच ॥ वाग्दंडमीदृशं कृत्वाप्युपस्पृश्य जलं ततः ॥ ७९ ॥ जगाम दर्शनार्थं च गायत्र्याः परमोत्सुकः ॥ प्रणनाम महादेवीं साऽपि देवी परात्परा ॥ ८० ॥ ब्राह्मणानां कृतिं दृष्ट्वा स्मयं चित्ते चकार ह ॥ अद्यापि तस्या वदनं स्मययुक्तं च दृश्यते ॥ ८१ ॥ उवाच मुनिवर्यं तं स्मयमानमुखांबुजा ॥ भुजंगायार्पितं दुग्धं विषायैवोपजायते ॥ ८२ ॥ शांतिं कुरु महाभाग कर्मणो गतिरीदृशी ॥ इति देवीं प्रणम्याथ ततोऽगात्स्वाश्रमं प्रति ॥ ८३ ॥ ततो विप्रैः शापदग्धैर्विस्मृता वेदराशयः ॥ गायत्री विस्मृता सर्वैस्तदद्भुतमिवाऽभवत् ॥८४ ॥ ते सर्वेऽथ मिलित्वा तु पश्चात्ताप युतास्तथा ॥ प्रणेमुर्मुनिवर्यं तं दंडवत्पतिता भुवि ॥ ८५ ॥ नोचुः किंचन वाक्यं तु लज्जयाऽधोमुखाः स्थिताः ॥ प्रसीदेति प्रसीदेति प्रसीदेति पुनः पुनः ॥ ८६ ॥ प्रार्थयामासुरभितः परिवार्य मुनीश्वरम् ॥ करुणापूर्णहृदयो मुनिस्तान्समुवाच ह ॥ ८७ ॥ कृष्णावतारपर्यंतं कुंभीपाके भवेत्स्थितिः ॥ न मे वाक्यं मृषा भूयादिति जानीथ सर्वथा ॥ ८८ ॥

मुनिं सांत्वयति ॥ उवाचेति ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥ शापमोक्षणमाह । मच्छापस्येति ॥ ९० ॥ ९१ ॥ किमर्थमन्यदेवतोपास्तिं जनाः कुर्वंतीत्यस्योत्तरमेतत्पर्यंतमुक्तं निगमयति । एतस्मादिति ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ न विष्णूपासनेति । इदं पूर्वाध्याये स्पष्टीकृतम् ॥ ९८ ॥ शक्तेर्गायत्र्याः ॥ ९९ ॥ अथ मणिद्वीपवर्णनाविषयकस्य द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते ॥ अतः परमिति ॥ भवारणेर्भवयोनेः ॥ १०० ॥ इति श्रीदेवीभागवततिलके द्वादशस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ अर्धाधिकशतश्लोकैर्मणिद्वीपस्य

ततः परं कलियुगे भुवि जन्म भवेद्धि वाम् ॥ मदुक्तं सर्वमेतत्तु भवेदेव न चान्यथा ॥८९॥ मच्छापस्य विमोक्षार्थं युष्माकं स्याद्य दीषणा ॥ तर्हि सेव्यं सदा सर्वैर्गायत्रीपदपंकजम् ॥९०॥ व्यास उवाच ॥ इति सर्वान्विसृज्याथ गौतमो मुनिसत्तमः ॥ प्रारब्धमिति मत्वा तु चित्ते शांतिं जगाम ह ॥९१॥ एतस्मात्कारणाद्राजन्गते कृष्णे तु धामनि ॥ कलौ युगे प्रवृत्ते तु कुंभीपाकात्तु निर्गताः ॥९२॥ भुवि जाता ब्राह्मणाश्च शापदग्धाः पुरा तु ये ॥ संध्यात्रयविहीनाश्च गायत्रीभक्तिवर्जिताः ॥ ९३ ॥ वेदभक्तिविहीनाश्च पाखंडमतगामिनः ॥ अग्निहोत्रादिसत्कर्मस्वधास्वाहाविवर्जिताः ॥९४॥ मूलप्रकृतिमव्यक्तां नैव जानंति कर्हिचित् ॥ तप्तमुद्रांकिताः केचित्कामाचाररताः परे ॥९५॥ कापालिकाः कौलिकाश्च बौद्धा जैनास्तथापरे ॥ पंडिता अपि ते सर्वे दुराचारप्रवर्तकाः ॥९६॥ लंपटाः परदारेषु दुराचारपरायणाः ॥ कुंभीपाकं पुनः सर्वे यास्यंति निजकर्मभिः ॥९७॥ तस्मात्सर्वात्मना राजन्संसेव्या परमेश्वरी ॥ न विष्णूपासना नित्या न शिवोपासना तथा ॥ ९८ ॥ नित्या चोपासना शक्तेर्यां विना तु पतत्यधः ॥ सर्वमुक्तं समासेन यत्पृष्टं तत्त्वयाऽनघ ॥ ९९ ॥ अतः परं मणिद्वीपवर्णनं शृणु सुन्दरम् ॥ यत्परस्थानमाद्याया भुवनेश्या भवारणेः ॥ १०० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराण अष्टादशसाहस्र्यां संहितायां द्वादशस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मलोकादूर्ध्वभागे सर्वलोकोऽस्ति यः श्रुतः ॥ मणिद्वीपः स एवास्ति यत्र देवी विराजते ॥ १ ॥

वर्णनम् ॥ यथावत्क्रियते येन भक्तिर्देव्यां विवर्धते ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये प्रतिज्ञातं मणिद्वीपस्य वर्णनं प्रस्तौति ॥ व्यास उवाचेति ॥ ननु मणिद्वीपं श्रुतौ क्व प्रसिद्धं तत्राऽऽह ॥ ब्रह्मलोकादिति ॥ सुबालोपनिषदि ब्रह्मलोकादूर्ध्वभागे यः सर्वलोकः श्रुतौ श्रुतः प्रसिद्धोऽस्ति स एव नामांतरेण मणिद्वीपमित्युच्यते ॥ यत्र साक्षाद्देवी मूलकारणभूता विराजते इत्यर्थः ॥ तथा सुबालोपनिषदि ॥ अथ हैनं रैक्कः पप्रच्छ भगवन्कस्मिन्सर्वे प्रतिष्ठिता भवंति तस्मै स होवाच रसातललोकेष्विति

होवाच कस्मिन्रसातललोका ओताश्च प्रोताश्चेति भूर्लोकेष्विति होवाचेत्यारभ्य सत्यलोकान्तमुक्त्वा कस्मिन्सत्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेष्विति होवाच कस्मिन्प्रजापतिलोका ओताः प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेष्विति होवाच कस्मिंश्च ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति सर्वलोकेष्विति होवाच सर्वलोका आत्मनि ब्रह्मणि मणय इवौताश्च प्रोताश्चेति ॥ अत्र तस्य लोकस्यैकत्वेऽपि तदंतर्गतप्रकाराणां बहुत्वात्सर्वलोकेष्विति बहुवचनमुक्तम् ॥ १ ॥ ननु तस्य सर्वलोक इति किमिति संज्ञा तत्राऽऽह । सर्वस्मादधिको यस्मादिति ॥ नन्वयं लोकः केन निर्मित इतिचेत्तत्राऽऽह । पुरा परांबयैवायमिति ॥ श्रीभगवत्यैव निजवासार्थं स्वेच्छया सर्गादौ निर्मितोऽयं लोक इत्यर्थः ॥ २ ॥ अयं च मणिद्वीपरूपो लोको देवीप्रार्थनया शिवेन निर्मितः । तदुक्तं शिवरहस्ये द्वितीयेंऽशेऽष्टमाध्याये ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ देवदेव महादेव लीलालालितविग्रह । विचित्रशक्ते भगवन्मर्मस्थानमनुत्तमम् ॥ सुंदरात्सुंदरं शंभो आनंदामृतसागरम् । न क्षुत्पिपासे नो ग्लानिर्न तृष्णा न जरादिकम् ॥ तत्र स्थितानां सर्वेषां कैलासादपि सुंदरम् । सृज विश्वेश दयया ममैवापरकौतुकम् ॥ न सृष्टौ न विधात्राऽपि विष्णुना वा तथोत्तरम् । स्रष्टुं शक्यं त्वया देव मनसैव महेश्वर । त्वं सर्वमंगलाकारस्तस्मात्स्थानवरं मम ॥ लोकोत्तरं महादेव विहारं चावयोः सदा ॥ सृजैवं मनसा देव मत्प्रियार्थं महेश्वर । इति देव्या महादेवः प्रार्थितः स तदा मुदा ॥ जातहर्षः स शीर्ष्णा तामोमित्यांदोलयन्मुदा । परमानन्दसंदोहसागरांतर्निमग्नधीः ॥ क्षणं दध्या महादेवो लीलासृष्टिप्रवर्त्तकः । तत्क्षणाद्भास्वरं तेजः समुत्तस्थौ सुधांबुधेः ॥ कोटिभास्करसंकाशं पार्वणेंदुशताधिकम् । विद्युत्कोटिप्रतीकाशं चेंद्रचापायुतोत्तरम ॥ वलक्षं भासिताकाशं ज्योतिर्मयमनुत्तमम् । तत्प्रभाभासिता लोका भुवनानि चतुर्दशेति ॥ पश्चात्त्रयोदशाध्यायपर्यंतं सविस्तरं तदेव द्वीपमुपवर्णितम् । चतुर्दशाध्यायैः ॥ पुनरुक्तम् ॥ द्यावाभूम्योरंतराले तथा लोकजाले भुवि । विष्णुब्रह्मेशभवने दिक्पालानां पुरे तथा ॥ नागानामपि लोकेषु दैत्येंद्राणां पुरीष्वपि । कैलासे वा महादेवि चिंतामणिगृहाधिकः ॥ ईदृक् संपत्तिसंभारो न कुत्र भुवनेश्वरीति सर्वोत्तमसंपत्तिमत्त्वं चोपपाद्याग्रे तत्परिमाणं चोक्तम् ॥ पंचाशल्लक्षमानोऽयं द्वीपरत्नमिदं शिवे इति ॥ ब्रह्मांडपुराणे ललितोपाख्याने तु देवाज्ञया सुमेरुमध्यशृंगे विश्वकर्मणा निर्मितोऽयं लोकः ॥ तदुक्तं ललितोपाख्याने सप्तविंशेऽध्याये ॥ भो विश्वकर्मञ्छिल्पज्ञ भो भो यम महोदय । युवाभ्यां ललिता देव्या नित्यज्ञानमहोदधेः॥षोडशीक्षेत्रमध्ये तु तत्क्षेत्रसमसंख्यया । कर्तव्याः श्रीनगर्यो हि नानारत्नैरलंकृताः ॥ यत्र षोडशधा भिन्ना ललिता परमेश्वरी । विश्वत्राणाय सततं निवासं रचयिष्यतीति ॥ तत्परिमाणं च दुर्वासोमुनिकृतस्तवरत्ने उक्तम् ॥ तत्र चतुःशतयोजनपरिणाहं देवशिल्पिना रचितम् ॥ नानासालमनोज्ञं नमाम्यहं नगरमादिविद्याया इति ॥ इत्थं पुराणत्रयविरोधे कल्पभेदेन केचिद्व्यवस्थामाहुः ॥ वयं तु

सर्वस्मादधिको यस्मात्सर्वलोकस्ततः स्मृतः ॥ पुरा परांबयैवायं कल्पितौ मनसेच्छया ॥ २ ॥ सर्गादौ निजवासार्थं प्रकृत्या मूलभूतया ॥ कैलासादधिको लोको वैकुण्ठादपि चोत्तमः ॥ ३ ॥

ब्रूमो ललितोपाख्यानोक्तं शिवरहस्योक्तं च मणिद्वीपं श्रीत्रिपुरसुन्दर्यधिष्ठितं भिन्नमेव देवीभागवतोक्तं मणिद्वीपं तु श्रीभुवनेश्वर्यधिष्ठितं सर्वलोकपदवाच्यं ब्रह्मलोकाधिकं ब्रह्मांडाद्बहिरेव विद्यमानं भिन्नमेवेति ॥ अतएव देवीभागवते प्रतिब्रह्मांडवर्तिनं ब्रह्मविष्णवादिदेवानां नियंतारो ब्रह्मादयः समष्टिभूता अत्र वसंतीति वक्ष्यमाणं संगच्छते ॥ तदुक्तमागमे ॥ ब्रह्मलोकाधिको लोकः सर्वलोकाभिधः परः ॥ तत्र श्रीभुवनेशानी पराशक्तिर्विराजते इति॥३॥४॥छत्रीभूतमिति ॥ सर्वब्रह्मांडोपर्येतस्य विद्यमानत्वाच्छत्रसाम्यम् ॥ ५ ॥ मणिद्वीपसंबंधिसुधासमुद्रं वर्णयति ॥ बहुयोजनविस्तीर्ण इति ॥ चिंतामणिगृहस्य सर्वप्रकारमध्यस्थस्य परिमाणमग्रे वक्ष्यति ॥ तत्प्राकाराणां च पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरस्य परिमाणं द्विगुणं वक्ष्यति तन्मानेनैव सर्ववेष्टनभूतसुधासिंधोरपि मानमुन्नेयम् ॥ मणिद्वीपस्य परित आसमंतात् ॥ ६ ॥

गोलोकादपि सर्वस्मात्सर्वलोकोऽधिकः स्मृतः ॥ न तत्समं त्रिलोक्यां तु सुन्दरं विद्यते क्वचित् ॥ ४ ॥ छत्रीभूतं त्रिजगतो भवसंतापनाशकम् ॥ छायाभूतं तदेवास्ति ब्रह्मांडानां तु सत्तम ॥ ५ ॥ बहुयोजनविस्तीर्णो गभीरस्तावदेव हि ॥ मणिद्वीपस्य परितो वर्तते तु सुधोदधिः ॥ ६ ॥ मरुत्संघट्टनोत्कीर्णतरंगशतसंकुलः ॥ रत्नाच्छवालुकायुक्तो झषशंखसमाकुलः ॥ ७ ॥ वीचिसंघर्षसंजातलहरीकणशीतलः ॥ नानाध्वजसमायुक्ता नानापोतगतागतैः ॥८॥ विराजमानः परितस्तीररत्नद्रुमो महान् ॥ तदुत्तरमयो धातुर्निर्मितो गगने ततः ॥ ९ ॥ सप्तयोजनविस्तीर्णः प्राकारो वर्तते महान् ॥ नानाशस्त्रप्रहरणा नानायुद्धविशारदाः ॥ ॥ १० ॥ रक्षका निवसंत्यत्र मोदमानाः समंततः ॥ चतुर्द्वारसमायुक्तो द्वारपालशतान्वितः ॥ ११ ॥ नानागणैः परिवृतो देवीभक्तियुतैर्नृप ॥ दर्शनार्थं समायांति ये देवा जगदीशितुः ॥ १२ ॥

संघट्टनं संमर्दस्तेनोत्कीर्णा उच्छलंतो ये तरंगास्तेषां शतैः संकुलः ॥ रत्नवालुकायुक्तः ॥ ७ ॥ महांतस्तरंगा वीचयस्तेषां संघर्षणसंजाता लहर्योऽल्पतरंगास्तेषां कणैः शीतलः ॥ गतागतैरितस्ततो गमनागमनैः ॥ ८ ॥ तीरे रत्नसमानकांतयो द्रुमायस्य ॥ इत्थं सुधासमुद्रमुपवर्ण्यायोधातुनिर्मितं प्रथमं प्राकारं वर्णयति ॥ तदुत्तरमयोधातुनिर्मित इति ॥ गगने गतोऽत्युच्चैर्विद्यमान इति ॥ ९ ॥ उच्चैस्त्वं वर्णयति ॥ सप्तयोजनविस्तीर्ण इति ॥ विस्तीर्ण उन्नत इत्यर्थः ॥ नत्वत्र विस्तारो विवक्षितो विस्तारस्य बहुप्रमाणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तत्रत्यगणानाह ॥ नानाशस्त्रप्रहरणा इति ॥ १० ॥ ११ ॥ एतत्प्राकारस्य लोहमयस्यांतः प्रतिब्रह्मांडवर्तिनो ये ब्रह्मादयो देवाः श्रीजगदीशितुर्भुवनेश्वर्या दर्शनार्थमागतास्तेषां गणा वाहनानि च तत्र निवसंतीत्याह । दर्शनार्थं समायांतीति ॥ १२ ॥

तत्रैवान्यब्रह्मांडस्थदेवानां विमानान्यप्यवतरंतीत्याह ॥ विमानशतेति । प्राकारविशेषणम् ॥१३॥हयहेषेति ॥ दर्शनार्थमागतानां देवानां ये हया वाहनभूतास्तेषां हेषाभिः शब्दैः खुराघातशब्दैश्च बाधिरीकृतं दिङ्मुखं यस्मिन् ॥ देव्या गणैर्द्वारस्थैः किकिलारावैः किलकिलशब्दं कुर्वद्भिर्वेत्रहस्तैरतिसंमर्दे सति ताडिता अन्यदेवानां सेवका। यत्र यस्मिन्प्राकारे भ्राजंते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ देवगणकोलाहलं वर्णयति तस्मिन्कोलाहले इति ॥ १५ ॥ अयं समारंभोऽद्यापि राजद्वारेषूपलभ्यते ॥ १६ ॥ इत्थं

तेषां गणा वसंत्यत्र वाहनानि च तत्र हि ॥ विमानशतसंघर्षघंटास्वनसमाकुलः ॥ १३ ॥ हयहेषाखुराघातबधिरीकृतदिङ्मुखः ॥ गणैः किलकिलारावैर्वेत्रहस्तैश्च ताडिताः ॥ १४ ॥ सेवका देवसंगानां भ्राजंते तत्र भूमिप ॥ तस्मिन्कोलाहले राजन्न शब्दः केनचित्क्वचित् ॥ १५ ॥ कस्यचिच्छ्रूयतेऽत्यंतनानाध्वनिसमाकुले ॥ पदे पदे मिष्टवारिपरिपूर्णसरांसि च ॥१६॥ वाटिका विविधा राजन् रत्नद्रुमविराजिताः ॥ तदुत्तरं महासारधातुनिर्मितमंडलः ॥ १७ ॥ सालोऽपरो महानस्ति गगनस्पर्शियच्छिरः ॥ तेजसा स्याच्छतगुणः पूर्वसालादयं परः ॥ १८ ॥ गोपुरद्वारसहितो बहुवृक्षसमन्वितः ॥ या वृक्षजातयः संति सर्वास्तास्तत्र संति च ॥ १९ ॥ निरंतरं पुष्पयुताः सदाफलसमन्विताः ॥ नवपल्लवसंयुक्ताः परसौरभसंकुलाः ॥२०॥ पनसा बकुला लोध्राः कर्णिकाराश्च शिंशपाः ॥ देवदारुकांचनारा आम्राश्चैव सुमेरवः ॥ २१ ॥ लिकुचा हिंगुलाश्चैला लवंगाः कट्फलास्तथा ॥ पाटला मुचुकुंदाश्च फलिन्यो जघनेफलाः ॥ २२ ॥ तालास्तमालाः सालाश्च कंकोला नागभद्रकाः ॥ पुन्नागाः पीलवः साल्वका वै कर्पूरशाखिनः ॥ २३ ॥ अश्वकर्णा हस्तिकर्णास्तालपर्णाश्च दाडिमाः ॥ गणिका बंधुजीवाश्च जंबीराश्च कुरंडकाः ॥२४॥ चांपेया बन्धुजीवाश्च तथा वै कनकद्रुमाः ॥ कालागुरुद्रुमाश्चैव तथा चंदनपादपाः ॥२५॥ खर्जूरा यूथिकास्तालपर्ण्यश्चैव तथेक्षवः ॥ क्षीरवृक्षाश्च खदिराश्चिंचाभल्लातकास्तथा ॥ २६ ॥

लोहप्रकारमुपवर्ण्य तदुत्तरं कांस्यप्राकारं वर्णयति । तदुत्तरं महासारेति । महासारः कांस्यं तेन निर्मितो द्वितीयः प्राकार इत्यर्थः ॥१७॥तेजसा स्याच्छतगुण इति ॥ शाणे निशितस्य निस्त्रिंशस्य यत्तेजस्तत्तेजो लोहप्राकारस्य ततोऽपि शतगुणं तेजः कांस्यप्राकारस्येत्यर्थः ॥ अस्य प्राकारस्योच्चताऽपि पूर्वोक्तैव ग्राह्या विशेषानुक्तेः ॥ सालः प्राकारः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वृक्षनामान्याह । पनसा इति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥२७॥२८॥२९॥३०॥ वातव्रातैश्चलंतो द्रुमा यस्मिन्वनोत्तमे तत्तादृशम् ॥ इयमतिशयोक्तिर्बहुपक्षिसद्भावदर्शिका ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ नृत्यंतो ये बर्हिणो मयूरास्तेषां
कदंबस्य समूहस्य संबंधिनो ये केकारवास्तैर्नादितम् ॥ मधुस्रावि ॥ ३३ ॥ एतत्प्राकारनिवासिनो नानाविधाः सिद्धांगनाश्च ज्ञेयाः ॥ अग्रिमप्राकारे गंधर्वादीनां वास
योक्तत्वात् ॥ अत एव क्वचित्पुस्तके तत्र सिद्धांगनाः सिद्धा गायंति सततं गुणान् ॥ भगवत्या महाराज जपंति च रमंति चेति श्लोकोऽपि दृश्यते ॥ अथ तृतीयं

रुचकाः कुटजा वृक्षा बिल्ववृक्षास्तथैव च ॥ तुलसीनां वनान्येवं मल्लिकानां तथैव च ॥ २७ ॥ इत्यादितरुजातीनां
वनान्युपवनानि च ॥ नानावापीशतैर्युक्तान्येवं संति धराधिप ॥ २८ ॥ कोकिलारावसंयुक्ता गुंजद्भ्रमरभूषिताः ॥ निर्यासस्राविणः
सर्वे स्निग्धच्छायास्तरूत्तमाः ॥ २९ ॥ नानाऋतुभवा वृक्षा नानापक्षिसमाकुलाः ॥ नानारसस्राविणीभिर्नदीभिरतिशोभिताः
॥ ३० ॥ पारावतशुकव्रातसारिकापक्षमारुतैः ॥ हंसपक्षसमुद्भूता वातव्रातैश्चलद्द्रुमम् ॥३१॥ सुगंधग्राहिपवनपूरितं तद्वनोत्तमम्
॥ सहितं हरिणीयूथैर्धावमानैरितस्ततः ॥३२॥ नृत्यद्बर्हिकदंबस्य केकारावैः सुखप्रदैः ॥ नादितं तद्वनं दिव्यं मधुस्रावि
समंततः ॥३३॥ कांस्यसालादुत्तरे तु ताम्रसालः प्रकीर्तितः ॥ चतुरस्रसमाकार उन्नत्या सप्तयोजनः ॥ ३४ ॥ द्वयोस्तु सालयोर्मध्ये
संप्रोक्ता कल्पवाटिका ॥ येषां तरूणां पुष्पाणि कांचनाभानि भूमिप॥३५॥पत्राणि कांचनाभानि रत्नबीजफलानि च ॥
दशयोजनगंधो हि प्रसर्पति समंततः ॥ ३६ ॥ तद्वनं रक्षितं राजन्वसन्तेनर्तुनानिशम् ॥ पुष्पसिंहासनासीनः पुष्पच्छत्रविराजितः
॥ ३७ ॥ पुष्पभूषाभूषितश्च पुष्पासवविघूर्णितः ॥ मधुश्रीर्माधवश्रीश्च द्वे भार्ये तस्य संमते ॥ ३८ ॥ क्रीडतः स्मेरवदने
सुमस्तबककंदुकैः ॥ अतीव रम्यं विपिनं मधुस्रावि समंततः ॥३९ ॥ दशयोजनपर्यंतं कुसुमामोदवायुना ॥ पूरितं दिव्यगंधर्वैः
सांगनैर्गानलोलुपैः ॥ ४० ॥ शोभितं तद्वनं दिव्यं मत्तकोकिलनादितम् ॥ वसंतलक्ष्मीसंयुक्तं कामिकामप्रवर्धनम् ॥ ४१ ॥

ताम्रप्रकारमाह । कांस्यसालादुत्तरे त्विति॥चतुरस्रोऽयं सालः॥३४॥द्वयोस्तु सालयोर्मध्ये इति ॥ एकस्ताम्रसालो द्वितीयः सीससालस्तयोर्मध्ये इत्यर्थः ॥ कल्पवाटिका
कल्पवृक्षवाटिका॥३५॥३६॥तत्सालाधिपतिमाह । तद्वनं रक्षितं राजन्निति ॥ वसंतर्तुध्यानमाह । पुष्पसिंहासनासीन इति॥३७॥मधुश्रीश्चैत्रलक्ष्मीर्माधवश्रीर्वैशाखलक्ष्मीः॥
एवमुत्तरत्र प्रतिमासलक्ष्म्य ऊह्याः ॥ ३८ ॥ सुमस्तबकाः प्रसूनगुच्छा एव कंदुकास्तैः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अथ चतुर्थं सीससालमाह । ताम्रसालादुत्तरत्रेति ॥ अत्रापि पूर्वपूर्वसालादुत्तरोत्तरसालः शतगुणीततेजसा युक्त इति बोध्यम् ॥ ४२ ॥ सालयोः सीससालपित्तल
सालयोर्मध्ये संतानवृक्षवाटिका वर्तत इत्यर्थः ॥४३॥४४॥४५ ॥ संतापत्रस्तलोकास्त्वित्यादिना ग्रीष्मर्तुलक्ष्मीवर्णनम् ॥४६ ॥ ४७ ॥ अथ पंचमं पित्तलप्राकारमाह ।
सीससालादुत्तरत्रेति ॥ आरकूटमयः पित्तलनिर्मितः ॥ ४८ ॥ तयोः पित्तलसालपंचलोहमयसालयोर्मध्ये ॥ ४९ ॥५०॥ ऐंद्रं धनुश्चापं यस्य ॥५१॥ वर्षर्तोर्द्वादशांगना

ताम्रसालादुत्तरत्र सीससालः प्रकीर्तितः ॥ समुच्छ्रायः स्मृतोऽप्यस्य सप्तयोजनसंख्यया ॥ ४२ ॥ संतानवाटिकामध्ये साल
योस्तु द्वयोर्नृप ॥ दशयोजनगंधस्तु प्रसूनानां समंततः ॥ ४३ ॥ हिरण्याभानि कुसुमान्युत्फुल्लानि निरंतरम् ॥ अमृतद्रवसंयुक्त
फलानि मधुराणि च ॥ ४४ ॥ ग्रीष्मर्तुर्नायकस्तस्या वाटिकाया नृपोत्तम ॥ शुक्रश्रीश्च शुचिश्रीश्च द्वे भार्ये तस्य संमते॥४५॥
संतापत्रस्तलोकास्तु वृक्षमूलेषु संस्थिताः ॥नानासिद्धैः परिवृतो नानादेवैः समन्वितः ॥४६॥विलासिनीनां वृंदैस्तु चन्दनद्रवपंकि
लैः॥ पुष्पमालाभूषितैस्तु तालवृंतकरांबुजैः ॥ ४७ ॥ प्राकारः शोभितो राजञ्छीतलांबुनिषेविभिः ॥ सीससालादुत्तरत्राप्यरकूट
मयः शुभः॥४८॥ प्राकारो वर्तते राजन्मुनियोजनदैर्घ्यवान् ॥ हरिचन्दनवृक्षाणां वाटीमध्ये तयोः स्मृता॥४९॥सालयोरधिनाथस्तु
वर्षर्तुर्मेघवाहनः ॥ विद्युत्पिंगलनेत्रश्च जीमूतकवचः स्मृतः ॥ ५० ॥ वज्रनिर्घोषमुखरश्चेंद्रधन्वा समंततः ॥ सहस्रशो वारिधारा
मुंचन्नास्ते गणाग्रतः ॥ ५१ ॥ नभःश्रीश्च नभस्यश्रीः स्वरस्यारस्यमालिनी ॥ अंबादुला निरत्निश्चाभ्रमंती मेघयंतिका ॥ ५२ ॥
वर्षयन्ती चिपुणिका वारिधारा च संमताः ॥ वर्षर्तोर्द्वादश प्रोक्ताः शक्तयो मदविह्वलाः ॥ ५३ ॥ नवपल्लववृक्षाश्च नवीनलति
कान्विताः ॥ हरितानि तृणान्येव वेष्टिता यैर्धराऽखिला ॥ ५४ ॥ नदीनदप्रवाहाश्च प्रवहंति च वेगतः ॥ सरांसि कलुषांबूनि
रागिचित्तसमानि च ॥५५॥ वसंति देवाः सिद्धाश्च ये देवीकर्मकारिणः ॥ वापीकूपतडागाश्च ये देव्यर्थं समर्पिताः ॥ ५६ ॥ ते
गणा निवसन्त्यत्र सविलासाश्च सांगनाः॥आरकूटमयादग्रे सप्तयोजनदैर्घ्यवान् ॥ ५७ ॥

आह ॥ नभःश्रीश्चेति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ यथा रागिणां विषयिणां चित्तानि कलुषितानि तथा सरोजलानीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ देवीप्रीत्यर्थं ये कर्म यज्ञादिकं कुर्वंति
तथा यैर्देवीप्रीत्यर्थं तडागवापीकूपाश्च समर्पितास्ते जनास्तत्र वसंतीत्यर्थः ॥५६॥ अथ षष्ठं पंचलोहमयप्रकारमाह आरकूटमयादग्रे इति ॥ दैर्घ्यवानुच्चतावान् ॥५७॥

॥९८॥९९॥ अथ सप्तमं रौप्यप्राकारमाह । पंचलोहमयादग्रे इति ॥६०॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ देवीव्रतकारिणो देवीप्रीत्यर्थं कृच्छ्रादिव्रतकारिणः ॥ ६४॥ अथ अष्टमं सुवर्णसालमाह । रौप्यसालमयादग्रे इति ॥ ६५ ॥ ६६॥ निपीतपीताभिर्यथेष्टं पीताभिः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ देवीदानकारिणः देवीप्रीत्यर्थं गोदानभूदानादिदानकारिणः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ अथ नवमं पुष्परागमयप्राकारमाह । स्वर्णसालमयादग्रे इति ॥ मुनियोजनानि सप्तयोजनानि ॥ ७१ ॥ रत्नाकरवृक्षाणामालवाला अपि पुष्परागमया

पंचलोहात्मकः सालो मध्ये मंदारवाटिका॥नानापुष्पलताकीर्णा नानापल्लवशोभिता ॥ ९८ ॥ अधिष्ठाताऽत्र संप्रोक्तः शरदृतुरना
मयः॥ इषलक्ष्मीरूर्जलक्ष्मीर्द्वे भार्ये तस्य संमते॥९९॥नानासिद्धा वसंत्यत्र सांगनाः सपरिच्छदाः ॥ पंचलोहमयादग्रे सप्तयोजन
दैर्घ्यवान् ॥६०॥ दीप्यमानो महाशृंगैर्वर्तते रौप्यसालकः ॥ पारिजाताटवीमध्ये प्रसूनस्तबकान्विता ॥ ६१ ॥ दशयोजनगंधीनि
कुसुमानि समंततः॥ मोदयंति गणान्सर्वान्ये देवीकर्मकारिणः॥६२॥तत्राधिनाथः संप्रोक्तो हेमंतर्तुर्महोज्ज्वलः ॥ सगणः सायुधः
सर्वान् रागिणो रंजयन्नृप ॥६३॥ सहश्रीश्च सहस्यश्रीर्द्वे भार्ये तस्य संमते ॥ वसंति तत्र सिद्धाश्च ये देवीव्रतकारिणः ॥ ६४ ॥
रौप्यसालमयादग्रे सप्तयोजनदैर्घ्यवान् ॥ सौवर्णसालः संप्रोक्तस्तप्तहाटककल्पितः॥६५॥मध्ये कदंबवाटी तु पुष्पपल्लवशोभिता ॥
कदंबमदिराधाराः प्रवर्तंते सहस्रशः ॥६६॥ याभिर्निपीतपीताभिर्निजानंदोऽनुभूयते ॥ तत्राधिनाथः स प्रोक्तः शैशिरर्तुर्महोदयः
॥ ६७ ॥ तपःश्रीश्च तपस्यश्रीर्द्वे भार्ये तस्य संमते ॥ मोदमानः सहैताभ्यां वर्तते शिशिराकृतिः ॥ ६८ ॥ नानाविलाससंयुक्तो
नानागणसमावृतः ॥ निवसंति महासिद्धा ये देवीदानकारिणः ॥ ६९ ॥ नानाभोगसमुत्पन्नमहानंदसमन्विताः ॥ सांगनाः परि
वारैस्तु संघशः परिवारिताः ॥ ७० ॥ स्वर्णसालमयादग्रे मुनियोजनदैर्घ्यवान् ॥ पुष्परागमयः सालः कुंकुमारुणविग्रहः ॥७१॥
पुष्परागमयी भूमिर्वनान्युपवनानि च ॥ रत्नवृक्षालवालाश्च पुष्परागमयाः स्मृताः ॥ ७२ ॥ प्राकारो यस्य रत्नस्य तद्रत्नर
चिता द्रुमाः ॥ वनभूः पक्षिणश्चैव रत्नवर्णजलानि च ॥ ७३ ॥

एव ॥ ७२ ॥ अथ रत्नादिसालेषु सामान्यपरिभाषामाह । प्राकारो यस्य रत्नस्येति ॥ येन रत्नेन यः प्राकारो निर्मितस्तस्मिन्प्राकारे ये द्रुमाः पक्षिणश्चान्यच्च यद्यत्सर्वं तत्प्राकारस्थं तत्सर्वं तद्रत्नखचितमेव बोध्यम् ॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ किंच पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्सालादुत्तरोत्तरो रत्नप्राकारो लक्षगुणतेजसा युक्तः स्यादित्यर्थः ॥ ७५ ॥ अस्मिन्प्राकारे के निवसंति तत्राऽऽह । दिक्पाला इति ॥ प्रतिब्रह्मांडवर्तिनामिंद्रादिदिक्पालानां व्यष्टिभूतानां ये नायकाः समष्टिभूता इंद्रादयो ये श्रीभुवनेश्वरीयन्त्रे भूपुरे पूज्यंते त एवात्र वसंतीत्यर्थः ॥ भुवनेश्वरीयंत्रदेवतानामेवाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥७६॥ तत्र प्रथमतः पूर्वदिशि सहस्राक्षं वज्रधरं वर्णयति । पूर्वाशायामिति ॥ समुत्तुंगानि शृंगाणि यस्याः सा पूर्नगरी अमरावती तिष्ठतीत्यर्थः ॥

मंडपा मंडपस्तंभाः सरांसि कमलानि च ॥ प्राकारे तत्र यद्यत्स्यात्तत्सर्वं तत्समं भवेत् ॥ ७४ ॥ परिभाषेयमुद्दिष्टा रत्नसालादिषु प्रभो ॥ तेजसा स्याल्लक्षगुणः पूर्वसालात्परो नृप ॥ ७५ ॥ दिक्पाला निवसंत्यत्र प्रतिब्रह्मांडवर्तिनाम् ॥ दिक्पालानां समष्ट्यात्मरूपाः स्फूर्जद्वरायुधाः ॥७६॥ पूर्वाशायां समुत्तुगशृंगा पूरमरावती ॥ नानोपवनसंयुक्ता महेंद्रस्तत्र राजते ॥ ७७ ॥ स्वर्गशोभा च या स्वर्गे यावती स्यात्ततोऽधिका ॥ समष्टिशतनेत्रस्य सहस्रगुणतः स्मृता ॥ ७८ ॥ ऐरावतसमारूढो वज्रहस्तः प्रतापवान् ॥ देवसेनापरिवृतो राजतेऽत्र शतक्रतुः ॥ ७९ ॥ देवांगनागणयुता शची तत्र विराजते ॥ वह्निकोणे वह्निपुरी वह्निपूःसदृशी नृप ॥ ८० ॥ स्वाहास्वधासमायुक्तो वह्निस्तत्र विराजते ॥ निजवाहनभूषाढ्यो निजदेवगणैर्वृतः॥८१॥ याम्याशायां यमपुरी तत्र दंडधरो महान् ॥ स्वभटैर्वेष्टितो राजन्चित्रगुप्तपुरोगमैः ॥ ८२ ॥ निजशक्तियुतो भास्वत्तनयोऽस्ति यमो महान् ॥ नैर्ऋत्यां दिशि राक्षस्यां राक्षसैः परिवारितः ॥ ८३ ॥ खड्गधारी स्फुरन्नास्ते निर्ऋतिर्निजशक्तियुक् ॥ वारुण्यां वरुणो राजा पाशधारी प्रतापवान् ॥ ८४ ॥ महाझषसमारूढो वारुणीमधुविह्वलः ॥ निजशक्तिसमायुक्तो निजयादोगणान्वितः ॥ ८५ ॥ समास्ते वारुणे लोके वरुणानीरताकुलः ॥ वायुकोणे वायुलोको वायुस्तत्राधितिष्ठति ॥ ८६ ॥ वायुसाधनसंसिद्धयोगिभिः परिवारितः ॥ ध्वजहस्तो विशालाक्षो मृगवाहनसंस्थितः ॥ ८७ ॥

तस्यां नगर्यामिंद्रस्तिष्ठति ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ देवांगनासहिता शचींद्राण्यपि तत्र लोके राजते ॥ वह्निपूःसदृशीति ॥ प्रतिब्रह्मांडवर्तिन्यो या वह्निपुर्यस्तत्सदृशीं तत्समानाकारेयं समष्टिवह्नेः पुरीत्यर्थः ॥ एवं सर्वदिक्पालपुरिषु बोध्यम् ॥ ८० ॥ निजदेवगणैर्वृतोऽग्निलोकस्थदेवगणैर्वृतः ॥ ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ भास्वत्तनयः सूर्यपुत्रः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ झषो मत्स्यः ॥ यादोगणा जलाधिपतयः ॥ ८५ ॥ वरुणानी वरुणांगना तस्या रतेनाकुलः ॥८६ ॥ वायुसाधनं प्राणायामरूपम् ॥ ८७ ॥

॥ ८८ ॥ ८९ ॥ यक्षसेनापतीनाह ॥ माणिभद्र इति ॥ ९० ॥ इत्यादयो ये यक्षसेनान्यो यक्षसेनापतयस्तत्सहिता इत्यर्थः ॥ ९१ ॥ रुद्रोऽधिदैवतमिति ॥ यो ब्रह्मणो ललाटात्सृष्टिसमये उत्पन्नो रुद्रः सोऽत्र विवक्षितो नतु ब्रह्माविष्णुरुद्रात्मकमूर्तित्रयांतर्गतः कारणभूतो रुद्रः ॥ तस्य सर्वेश्वरत्वेन दिक्पतित्वाभावात् ॥ तस्य कैलासवासित्वाच्च ॥ बद्धाः पृष्ठे महेषुधयो येन सः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ ईशान एव चेति ।

मरुद्गणैः परिवृतो निजशक्तिसमन्वितः ॥ उत्तरस्यां दिशि महान्यक्षलोकोऽस्ति भूमिप ॥ ८८ ॥ यक्षाधिराजस्तत्राऽऽस्ते वृद्धिऋद्ध्यादिशक्तिभिः ॥ नवभिर्निधिभिर्युक्तस्तुंदिलो धननायकः ॥८९॥ मणिभद्रः पूर्णभद्रो मणिमान्मणिकंधरः ॥ मणिभूषो मणिस्रग्वी मणिकार्मुकधारकः ॥ ९० ॥ इत्यादियक्षसेनानीसहितो निजशक्तियुक् ॥ ईशानकोणे संप्रोक्तो रुद्रलोको महत्तरः ॥ ९१ ॥ अनर्घ्यरत्नखचितो यत्र रुद्रोऽधिदैवतम् ॥ मन्युमान्दीप्तनयनो बद्धपृष्ठमहेषुधिः ॥ ९२ ॥ स्फूर्जद्धनुर्वामहस्तोऽधिज्यधन्वभिरावृतः ॥ स्वसमानैरसंख्यातरुद्रैः शूलवरायुधैः ॥ ९३ ॥ विकृतास्यैः करालास्यैर्वमद्वह्निभिरास्यतः ॥ दशहस्तैः शतकरैः सहस्रभुजसंयुतैः ॥९४॥ दशपादैर्दशग्रीवैस्त्रिनेत्रैरुग्रमूर्तिभिः ॥ अंतरिक्षचरा ये च ये च भूमिचराः स्मृताः ॥ ॥ ९५ ॥ रुद्राध्याये स्मृता रुद्रास्तैः सर्वैश्च समावृतः ॥ रुद्राणीकोटिसहितो भद्रकाल्यादिमातृभिः ॥ ९६ ॥ नानाशक्तिसमाविष्टडामर्यादिगणावृतः ॥ वीरभद्रादिसहितो रुद्रो राजन्विराजते ॥ ९७ ॥ मुंडमालाधरो नागवलयो नागकंधरः ॥ व्याघ्रचर्मपरीधानो गजचर्मोत्तरीयकः ॥ ९८ ॥ चिताभस्मांगलिप्तांगः प्रमथादिगणावृतः ॥ निनदड्डमरुध्वानैर्बधिरीकृतदिङ्मुखः ॥ ९९ ॥ अट्टहासास्फोटशब्दैः संत्रासितनभस्तलः ॥ भूतसंघसमाविष्टो भूतावासो महेश्वरः ॥ १०० ॥ ईशानदिक्पतिः सोऽयं नाम्ना चेशान एव च ॥ १०१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ व्यास उवाच ॥ पुष्परागमयादग्रे कुंकुमारुणविग्रहः ॥ पद्मरागमयः सालो मध्ये भूश्चैव तादृशी ॥ १ ॥

ईशानरुद्र इत्येवं ख्यात इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ इति श्रीदेवीभागवतातिलके द्वादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ दशाधिकशतश्लोकैः पद्मरागादिनिर्मिताः ॥ प्राकाराः संप्रवक्ष्यंते चिंतामणिगृहांतिकाः ॥ १ ॥ अथ दशमं पद्मरागमणिमयं प्राकारमाह । पुष्परागमयादग्रे इति ॥ तादृशी पद्मरागमणिमयी ॥ १ ॥

देर्घ्ये औन्नत्ये ॥ २ ॥ अस्मिन्स्थाने या भुवनेश्वरी यंत्रे चतुःषष्टिकलाः प्रपंचसारादितन्त्रेषूक्तास्ताः संतीत्याह । मध्येभुवीति ॥ ३ ॥ चतुःषष्टिशक्तिषु एकैकस्याः शक्तेरेकैकलोकः स्वतंत्रस्तस्मिन्प्राकारेऽस्तीत्याह । प्रत्येकलोकस्तासां त्विति ॥ यथा मध्यस्थं चिंतामणिगृहं वेष्टयित्वा दश दिक्पाललोकाः स्थितास्तथा चिंताम

दशयोजनवान्दैर्घ्ये गोपुरद्वारसंयुतः ॥ तन्मणिस्तंभसंयुक्ता मंडपाः शतशो नृप ॥ २ ॥ मध्येभुवि समासीनाश्चतुःषष्टिमिताः कलाः ॥ नानायुधधरा वीरा रत्नभूषण भूषिताः ॥ ३ ॥ प्रत्येकलोकस्तासां तु तत्तल्लोकस्य नायकाः ॥ समंतात्पद्मरागस्य परिवार्य स्थिताः सदा ॥ ४ ॥ स्वस्वलोकजनैर्जुष्टाः स्वस्ववाहनहेतिभिः ॥ तासां नामानि वक्ष्यामि शृणु त्वं जनमेजय ॥ ५ ॥ पिंगलाक्षी विशालाक्षी समृद्धिर्वृद्धिरेव च ॥ श्रद्धा स्वाहा स्वधाभिख्या मायासंज्ञा वसुंधरा ॥ ६ ॥ त्रिलोकधात्री सावित्री गायत्री त्रिदशेश्वरी ॥ सुरूपा बहुरूपा च स्कन्दमाताऽच्युतप्रिया ॥ ७ ॥ विमला चामला तद्वदरुणी पुनरारुणी ॥ प्रकृति र्विकृतिः सृष्टिः स्थितिः संहृतिरेव च ॥ ८ ॥ सन्ध्यामाता सती हंसी मर्दिका वज्रिकापरा ॥ देवमाता भगवती देवकी कमलासना ॥ ९ ॥ त्रिमुखी सप्तमुख्यन्या सुरासुरविमर्दिनी ॥ लंबोष्ठी चोर्ध्वकेशी च बहुशीर्षा वृकोदरी ॥ १० ॥ रथरेखाह्वया पश्चाच्छशिरेखा तथापरा ॥ गगनवेगा पवनवेगा चैव ततः परम् ॥ ११ ॥ अग्रे भुवनपाला स्यात्तत्पश्चान्मदनातुरा ॥ अनंगानंगमथना तथैवानंगमेखला ॥ १२ ॥ अनंगकुसुमा पश्चाद्विश्वरूपा सुरादिका ॥ क्षयंकरी भवेच्छक्तिरक्षोभ्या च ततःपरम् ॥ १३ ॥ सत्यवादिन्यथ प्रोक्ता बहुरूपा शुचिव्रता ॥ उदाराख्या च वागीशी चतुष्षष्टिमिताः स्मृताः ॥ १४ ॥ ज्वलज्जिह्वाननाः सर्वा वमंत्यो वह्निमुल्बणम् ॥ जलं पिबामः सकलं संहरामो विभावसुम् ॥ १५ ॥ पवनं स्तंभयामोऽद्य भक्षयामोऽखिलं जगत् ॥ इति वाचं संगिरंते क्रोधसंरक्तलोचनाः ॥ १६ ॥ चापबाणधराः सर्वा युद्धायैवोत्सुकाः सदा ॥ दंष्ट्राकटकटारावैर्बधिरीकृतदिङ्मुखाः ॥ १७ ॥

णिगृहं वेष्टयित्वैवाचतुःषष्टिशक्तीनां लोकाः स्थिता इत्याह । समंतात्पद्मरागस्येति । परिवार्य मध्यगृहं वेष्टयित्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

आसां सेनावर्णनमाह । शताक्षौहिणिका सेनेति ॥ एकैकस्याः शक्तेः शताक्षौहिणिका सेना विद्यते । एवं भूताश्चतुष्पाष्टिशक्तयस्तत्संख्याक्षौहिणीयुताः सन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तासां सामर्थ्यमाह । एकैकशक्तेरिति ॥ अक्षौहिण्यंतर्गता या चैकैकशक्तिस्तस्या लक्षब्रह्मांडनाशने सामर्थ्यं भवाति ॥ एवं भूतशताक्षौहिणीयुक्ता चैकैका शक्तिरित्यर्थः ॥ १९ ॥ यदैकैकस्याः शक्तेरिदं सामर्थ्यं तदा सर्वापीयं सेना किं न कुर्यात्तन्न वक्तुं शक्यत इत्याह । किं न कुर्यादिति । इदं भगवत्याः सेनास्थानमस्ती

पिंगोर्ध्वकेश्यः संप्रोक्ताश्चापबाणकराः सदा ॥ शताक्षौहिणिका सेनाप्येकैकस्याः प्रकीर्तिता ॥ १८ ॥ एकैकशक्तेः सामर्थ्यं लक्षब्रह्मांडनाशने ॥ शताक्षौहिणिका सेना तादृशी नृपसत्तम ॥ १९ ॥ किं न कुर्याज्जगत्यस्मिन्न शक्यं वक्तुमेव तत् ॥ सर्वापि युद्धसामग्री तस्मिन्साले स्थिता मुने ॥ २० ॥ रथानां गणना नास्ति हयानां करिणां तथा ॥ शस्त्राणां गणना तद्‌द्गणानां गणना तथा ॥ २१ ॥ पद्मरागमयादग्रे गोमेदमणिनिर्मितः ॥ दश योजनदैर्घ्येण प्राकारो वर्तते महान् ॥ २२ ॥ भास्वज्जपप्रसूनाभो मध्यभूस्तस्य तादृशी ॥ गोमेदकल्पितान्येव तद्वासिसदनानि च ॥ २३ ॥ पक्षिणः स्तंभवर्यांश्च वृक्षा वाप्यः सरांसि च ॥ गोमेदकल्पिता एव कुंकुमारुणविग्रहाः ॥ २४ ॥ तन्मध्यस्था महादेव्यो द्वात्रिंशच्छक्तयः स्मृताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणा गोमेदमणिभूषिताः ॥ २५ ॥ प्रत्येकलोकवासिन्यः परिवार्य समंततः ॥ गोमेदसाले सन्नद्धा पिशाचवदना नृप ॥ २६ ॥ स्वर्लोकवासिभिर्नित्यं पूजिताश्चक्रबाहवः ॥ क्रोधरक्तेक्षणा भिंधिपचच्छिंधिदहेति च ॥ ॥ २७ ॥ वदंति सततं वाचं युद्धोत्सुकहृदंतराः ॥ एकैकस्या महाशक्तेर्दशाक्षौहिणिका मता ॥२८॥ सेना तत्राप्येकशक्तिर्लक्षब्रह्मांडनाशिनी ॥ तादृशीनां महासेना वर्णनीया कथं नृप ॥ २९ ॥ रथानां नैव गणना वाहनानां तथैव च ॥ सर्वयुद्धसमारंभस्तत्र देव्या विराजते ॥ ३० ॥ तासां नामानि वक्ष्यामि पापनाशकराणि च ॥ विद्याह्रीपुष्टयः प्रज्ञा सिनीवाली कुहूस्तथा ॥३१॥

त्याह । सर्वापि युद्धसामग्रीति ॥ २० ॥ २१ ॥ अथैकादशं गोमेदमणिप्राकारमाह पद्मरागमयादिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रत्यकेलोकेति ॥ एकैकस्याः शक्तेर्दशाक्षौहिणिकासेनायुक्त एकैकलोकः । एवं द्वात्रिंशल्लोकास्तस्मिन्प्राकारे चिन्ता मणिगृहं समंततः परिवार्य स्थिता इत्यर्थः ॥ पिशाचवदना अतिभयंकरा इत्यर्थः ॥ २६ ॥ स्वर्लोकवासिभिस्तत्तच्छक्तिलोकनिवासिभिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्वयुद्धेति ॥ इयमंतरंगा सेना जगदंबिकायाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इत्येवं शक्तयः स्मृता इति ॥ एताः शक्तयः श्रीभुवनेश्वर्या आवरणपूजायां दक्षिणामूर्तिसंहितादितन्त्रेषूक्ताः ॥ ३५ ॥ अथ द्वादशं वज्रमणिप्राकारमाह । गोमेदकमयादग्रे इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ परिचारिका दास्यस्ता वर्णयति ॥ एकैकालक्षदासीभिरिति ॥ लक्षदासीनां नायिका एका दासी । एवमष्टलक्षदासीसहिता अष्टौ दास्यः समंततः संतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ चषकानानापानकरसपरिपूरितानि विशेषपात्राणि तद्युक्तकरांबुजाः ॥ ४१ ॥

रुद्रा वीर्या प्रभा नंदा पोषिणी ऋद्धिदा शुभा ॥ कालरात्रिर्महारात्रिर्भद्रकाली कपर्दिनी ॥ ३२ ॥ त्रिकृतिर्दंडिमुण्डिन्यौ सेंदुखंडा शिखंडिनी ॥ निशुंभशुंभमथिनी महिषासुरमर्दिनी ॥ ३३ ॥ इन्द्राणीचैव रुद्राणी शंकरार्धशरीरिणी ॥ नारी नारायणी चैव त्रिशूलिन्यपि पालिनी ॥ ३४ ॥ अंबिका ह्लादिनी पश्चादित्येवं शक्तयः स्मृताः ॥ यद्येताः कुपिता देव्यस्तदा ब्रह्मांडनाशनम् ॥ ॥ ३५ ॥ पराजयो न चैतासां कदाचित्क्वचिदस्ति हि ॥ गोमेदकमयादग्रे सद्वज्रमणिनिर्मितः ॥ ३६ ॥ दशयोजनतुंगोऽसौ गोपुरद्वारसंयुतः ॥ कपाटशृंखलाबद्धो नववृक्षसमुज्ज्वलः ॥ ३७ ॥ सालस्तन्मध्यभूम्यापि सर्वं हीरमयं स्मृतम् ॥ गृहाणि वीथयो रथ्या महामार्गांगणानि च ॥ ३८ ॥ वृक्षालवालतरवः सारंगा अपि तादृशाः ॥ दीर्घिकाश्रेणयो वाप्यस्तडागाः कूपसंयुताः ॥ ३९ ॥ तत्र श्रीभुवनेश्वर्या वसंति परिचारिकाः ॥ एकैकालक्षदासीभिः सेविता मदगर्विताः ॥ ४० ॥ तालवृन्तधराः काश्चिच्चषकाढ्यकरांबुजाः ॥ काश्चितांबूलपात्राणि धारयंत्योऽतिगर्विताः ॥ ४१ ॥ काश्चित्तच्छत्रधारिण्यश्चामराणां विधारिकाः ॥ नानावस्त्रधराः काश्चित्काश्चित्पुष्पकरांबुजाः ॥ ४२ ॥ नानादर्शकराः काश्चित्काश्चित्कुंकुमलेपनम् ॥ धारयंत्यः कज्जलं च सिंदूरचषकं पराः ॥ ४३ ॥ काश्चिच्चित्रकनिर्मात्र्यः पादसंवाहने रताः ॥ काश्चित्तु भूषाकारिण्यो नानाभूषाधराः पराः ॥ ४४ ॥ पुष्पभूषणनिर्मात्र्यः पुष्पशृङ्गारकारिकाः ॥ नानाविलासचतुरा बह्वच एवंविधाः पराः ॥ ४५ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ चित्रकनिर्मात्र्य इति ॥ स्त्रीणां भाले चंदनेन निर्मितोऽलंकारविशेषश्चित्रकस्तथाच भगवत्या भाले चित्रकालंकारानिर्मात्र्योऽतिकुशला इत्यर्थः । पादसंवाहने इति ॥ अत्र सर्वत्र भगवत्या इति योज्यम् ॥ भूषाकारिण्यः भगवत्या योग्यभूषाकारिण्याः भूषाधरा भगवत्या भूषापूरितरंत्नकरंडकधराः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

निबद्धपरिधानीया इति ॥ परिकरबद्धा इत्यर्थः ॥ दासीनां स्वभाव एवायम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ विद्युद्दामसमानांग्य इति ॥ तेजस्विन्योऽतिचंचला इत्यर्थः ॥ बहिरंतरितस्त इति ॥ बहिर्देशाद्बहिरेवं चतुर्दिक्षु धावमाना इत्यर्थः ॥ दूतीनां स्वभाव एवायम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ प्रकाराद्बहिर्वैदूर्यप्राकाराद्बहिरित्यर्थः ॥ एता दूत्यः शारदातिलकादितंत्रेषु भुवनेश्वयावरणे प्रसिद्धाः ॥ तदुक्तम् ॥ पश्चाद्बहिः समभ्यर्च्याः शक्तयः परिचारिका इति ॥ ५२ ॥ अथ त्रयोदशं वैदूर्यम

निबद्धपरिधानीया युवत्यः सकला अपि ॥ देवीकृपालेशवशात्तुच्छीकृतजगत्त्रयाः ॥४६॥ एता दूत्यः स्मृता देव्यः शृङ्गारमदगर्विताः ॥ तासां नामानि वक्ष्यामि शृणु मे नृपसत्तम ॥ ४७ ॥ अनंगरूपा प्रथमाप्यनंगमदनापरा ॥ तृतीया तु ततः प्रोक्ता सुन्दरी मदनातुरा ॥ ४८ ॥ ततो भुवनवेगा स्यात्तथा भुवनपालिका ॥ स्यात्सर्वशिशिरानंगवेदनानंगमेखला ॥ ४९ ॥ विद्युद्दामसमानांग्यः क्वणत्कांचीगुणान्विताः ॥ रणन्मंजीरचरणा बहिरंतरितस्ततः ॥ ५० ॥ धावमानास्तु शोभंते सर्वा विद्युल्लतोपमाः ॥ कुशलाः सर्वकार्येषु वेत्रहस्ताः समंततः ॥ ५१ ॥ अष्टदिक्षु तथैतासां प्राकाराद्बहिरेव च ॥ सदनानि विराजंते नानावाहनहेतिभिः ॥ ५२ ॥ वज्रसालादग्रभागे सालोवैदूर्यनिर्मितः ॥ दशयोजनतुंगोऽसौ गोपुरद्वारभूषितः ॥ ५३ ॥ वैदूर्यभूमिः सर्वापि गृहाणि विविधानि च ॥ वीथ्यो रथ्या महामार्गाः सर्वे वैदूर्यनिर्मिताः ॥ ५४ ॥ वापीकूपतडागाश्च स्रवंतीनां तटानि च ॥ वालुका चैव सर्वाऽपि वैदूर्यमणिनिर्मिता ॥ ५५ ॥ तत्राष्टदिक्षु परितो ब्राह्म्यादीनां च मंडलम् ॥ निजैर्गुणैः परिवृतं भ्राजते नृपसत्तम ॥ ५६ ॥ प्रतिब्रह्मांडमातॄणां ताः समष्टय ईरिताः ॥ ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ ५७ ॥ वाराही च तथेंद्राणी चामुंडाः सप्तमातरः ॥ अष्टमी तु महालक्ष्मीर्नाम्ना प्रोक्तास्तु मातरः ॥ ५८ ॥ ब्रह्मरुद्रादिदेवानां समाकारास्तु ताः स्मृताः ॥ जगत्कल्याणकारिण्यः स्वस्वसेनासमावृताः ॥ ५९ ॥

णिप्राकारमाह । वज्रसालादग्रभागे इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अस्मिन्प्राकारेऽष्टदिक्षु ब्राह्मचाद्यष्टमातरः संतीत्याह । तत्राष्टदिक्ष्वीति ॥ ५६ ॥ प्रतिब्रह्मांडसंस्थानां ब्राह्मचादीनामेता ब्राह्मचादयः समष्टिभूता इत्याह । प्रतिब्रह्मांडेति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ यथा ब्रह्मादिदेवानामाकारास्तथैव तेषां शक्तीनामप्याकारा बोध्या इत्याह । ब्रह्मरुद्रादीति ॥ ५९ ॥

अस्मिन्सालं भगवत्यावाहनानि नानाविधानि वसंतीत्याह । तत्सालस्येति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ तैर्दंतिसिंहादिभिर्युक्ताः स्यंदना रथा इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ अथ चतुर्दशामिन्द्रनीलमणिप्राकारमाह । वैदूर्यमणीति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ तस्मिन्प्राकारे षोडशदलं पद्मं देवीयंत्रावयवं विद्यते इत्याह । तत्र पद्मं त्विति ॥ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ षोडशशक्तय इति ॥ एता भुवनेश्वरीयंत्रपूजायां शारदातिलकादिषु स्पष्टाः ॥ तदुक्तं शारदायाम् ॥ खड्गखेटकधारिण्यः श्यामा

तत्सालस्य चतुर्द्वार्षु वाहनानि महेशितुः ॥ सज्जानि नृपते संति सालंकाराणि नित्यशः ॥६०॥ दंतिनः कोटिशो वाहाः कोटिशः शिबिकास्तथा ॥ हंसाः सिंहाश्च गरुडा मयूरा वृषभास्तथा॥६१॥तैर्युक्ताः स्यंदनास्तद्वत्कोटिशो नृपनंदन ॥ पार्ष्णिग्राहसमायुक्ता ध्वजैराकाशचुंबिनः ॥ ६२ ॥ कोटिशस्तु विमानानि नानाचिह्नान्वितानि च ॥ नानावादित्रयुक्तानि महाध्वजयुतानि च ॥६३॥ वैदूर्यमणिसालस्याप्यग्रे सालः परः स्मृतः ॥ दशयोजनतुंगोऽसाविंद्रनीलाश्मनिर्मितः ॥ ६४ ॥ तन्मध्यभूस्तथावीथ्यो महामार्गा गृहाणि च ॥ वापीकूपतडागाश्च सर्वे तन्मणिनिर्मिताः ॥ ६५ ॥ तत्र पद्मं तु संप्रोक्तं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ षोडशारं दीप्यमानं सुदर्शनमिवापरम् ॥ ६६ ॥ तत्र षोडशशक्तीनां स्थानानि विविधानि च ॥ सर्वोपस्करयुक्तानि समृद्धानि वसंति हि ॥६७॥ तासां नामानि वक्ष्यामि शृणु मे नृपसत्तम ॥ कराली विकराली च तथोमा च सरस्वती ॥६८॥श्रीदुर्गोषा तथा लक्ष्मीः श्रुतिश्चैव स्मृतिर्धृतिः ॥ श्रद्धा मेधा मतिः कांतिरायाषोडशशक्तयः ॥ ६९ ॥ निलजीमूतसंकाशाः करवालकरांबुजाः ॥ समा खेटकधारिण्यो युद्धोपक्रांतमानसाः ॥७०॥ सेनान्यः सकला एताः श्रीदेव्या जगदीशितुः ॥ प्रतिब्रह्मांडसंस्थानां शक्तीनां नायिकाः स्मृताः ॥ ७१ ॥ ब्रह्मांडक्षोभकारिण्यो देवीशक्त्युपबृंहिताः ॥ नानारथसमारूढा नानाशक्तिभिरन्विताः ॥ ७२ ॥ एतत्पराक्रमं वक्तुं सहस्रास्योऽपि न क्षमः ॥ इन्द्रनीलमहासालादग्रे तु बहुविस्तृतः ॥७३॥ मुक्ताप्राकार उदितो दशयोजनदैर्घ्यवान् ॥ मध्यभूः पूर्ववत्प्रोक्ता तन्मध्येऽष्टदलांबुजम् ॥ ७४ ॥

पूज्याश्च मातरः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अथ पंचदशं मुक्ताप्राकारमाह । इंद्रनीलमहासालेति ॥ ७३ ॥ तस्मिन्प्राकारे भुवनेश्वरीयंत्रे विद्यमानमष्टदलं पद्मं विद्यते इत्याह । तन्मध्येऽष्टदलांबुजमिति ॥ ७४ ॥

सकेसरमिति । पद्मविशेषणम् ॥ देवीसमाकाररक्तवर्णाः देव्यायुधधराः पाशांकुशवराभयधारिण्यः ॥७५॥ जगद्वार्ताप्रबोधकाः एतद्ब्रह्मांडे इदं जातं तस्मिन्ब्रह्मांडे तज्जातमिति प्रतिब्रह्मांडसबंधि वार्तानां बोधका इत्यर्थः ॥ अमात्यानां स्वाभाव एवायम् ॥७६॥ विदंति जानंति ॥७७॥७८॥ ॥७९॥८०॥ ८१ ॥ अथ षोडशं मरकतप्राकारमाह ॥ मुक्ताशालादग्रभाग इति ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ षट्कोणमत्रेति । अस्मिन्प्राकारे भुवनेश्वरीयंत्रावयवं षट्कोणं वर्तते इत्यर्थः ॥ तदुक्तं शारदायाम् ॥ पद्ममष्टदलं बाह्यं वृतं षोडशभिर्दलैः ॥ विलिखेत्कर्णिकामध्ये षट्कोणमतिसुंदरमिति ॥ ८४ ॥ पूर्वकोण इति ॥ पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राचीति नियमाद्देव्यग्र

मुक्तामणिगणाकीर्णं विस्तृतं तु सकेसरम् ॥ तत्र देवीसमाकारा देव्यायुधधराः सदा ॥ ७५ ॥ संप्रोक्ता अष्टमंत्रिण्यो जगद्वार्ताप्रबोधिकाः ॥ देवीसमानभोगास्ता इंगितज्ञास्तु पंडिताः ॥ ७६ ॥ कुशलाः सर्वकार्येषु स्वामिकार्यपरायणाः॥देव्यभिप्रायबोध्यस्ताश्चतुरा अतिसुन्दराः ॥ ७७ ॥ नानाशक्तिसमायुक्ताः प्रतिब्रह्माण्डवर्तिनाम् ॥ प्राणिनां ताः समाचारं ज्ञानशक्त्या विदंति च ॥ ७८ ॥ तासां नामानि वक्ष्यामि मत्तः शृणु नृपोत्तम ॥ अनंगकुसुमा प्रोक्ताप्यनंगकुसुमातुरा ॥ ७९ ॥ अनंगमदना तद्वदनंगमदनातुरा ॥ भुवनपाला तु सा गगनवेगा चैव ततः परम् ॥ ८० ॥ शशिरेखा च गगनरेखा चैव ततः परम् ॥ पाशांकुशवराभीतिधरा अरुणविग्रहाः ॥ ८१ ॥ विश्वसंबंधिनींवार्तां बोधयंति प्रतिक्षणम् ॥ मुक्तासालादग्रभागे महामारकतोऽपरः ॥ ८२ ॥ सालोत्तमः समुद्दिष्टो दशयोजनदैर्घ्यवान् ॥ नानासौभाग्यसंयुक्तो नानाभोगसमन्वितः ॥ ८३ ॥ मध्यभूस्तादृशी प्रोक्ता सदनानि तथैव च ॥ षट्कोणमत्र विस्तीर्णं कोणस्था देवताः शृणु ॥ ८४ ॥ पूर्वकोणे चतुर्वक्त्रो गायत्रीसहितो विधिः॥ कुंडिकाक्षगुणाभीतिदण्डायुधधरः परः ॥ ८५ ॥ तदायुधधरा देवी गायत्रीपरदेवता ॥ वेदाः सर्वे मूर्तिमंतः शास्त्राणि विविधानि च ॥ ८६ ॥ स्मृतयश्च पुराणानि मूर्तिमंति वसंति हि ॥ ये ब्रह्मविग्रहाः संति गायत्रीविग्रहाश्च ये ॥ ८७ ॥ व्याहृतीनां विग्रहाश्च ते नित्यं तत्र संति हि ॥ रक्षःकोणे शंखचक्रगदांबुजकरांबुजा ॥ ८८ ॥

भागस्थः कोणः पूर्वकोणशब्देन ग्राह्यः ॥ तदा तदनुरोधेनैव षट्कोणानां व्यवस्था बोध्या ॥ तस्मिन्पूर्वकोणे गायत्रीसाहितो ब्रह्मा वर्तत इत्यर्थः ॥ कुंडिकाकमंडलुः अक्षगुणोऽक्षसूत्रम ॥ अभीतिरभयम् ॥ ८५ ॥ तान्येवायुधानि गायत्र्याः संतीत्याह । तदायुधधरेति ॥ तदुक्तं शारदायाम् ॥ इंद्रकोणे लसद्दंडकुंडिकाक्षगुणाभयाम् ॥ गायत्रीं पूजयेन्मंत्री ब्रह्माणमपि तादृशामिति ॥ ब्रह्मसान्निधौ वेदा मूर्तिमंतः संतीत्याह ॥ वेदाः सर्वे इति ॥ ८६ ॥ ब्रह्मविग्रहा ब्रह्मणोऽवताराः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

कंदर्पस्य यः सौंदर्यदर्पस्तन्नाशने उद्यंत उत्पन्ना ये कोटिकंदर्पास्तद्वत्सुंदरो भुवनेश्वर इत्यर्थः ॥ अभूतोपमेयम् ॥ निरतिशयसौन्दर्यवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ त्रिनेत्र इति ॥ प्रतिवक्त्रं त्रिनेत्र इत्यर्थः ॥ तस्य भुवनेश्वरस्य वामांके श्रीभुवनेश्वरी विराजते इत्याह । वामांक इति ॥ १७ ॥ तां वर्णयति । नवरत्नेति ॥ नवरत्नगणाकीर्णं यत्कांचीदामकटिसूत्रं तेनान्विता ॥ तप्तकांचने सन्नद्धाः खचिता ये वैदूर्यमणयस्तद्युक्तमंगदं भूषणं बाहुभूषणं यस्याः सा॥१८॥ कनद्दीप्यमानं श्रीचक्रं तदाकारं यत्ताटंकं सुंदरं वदनांबुजं यस्याः सा ॥ ललाटकांतिविभवेन विजितोऽर्धसुधाकरोऽर्धचंद्रो यस्याः सा यया सेति वा ॥ अष्टमी चंद्र

सृष्ट्यादौ तु स एवायं तदर्धांगो महेश्वरः ॥ कंदर्पदर्पनाशोद्यत्कोटिकंदर्पसुन्दरः ॥ १४ ॥ पंचवक्त्रस्त्रिनेत्रश्च मणिभूषणभूषितः ॥ हरिणा भीतिपरशून्वरं च निजबाहुभिः ॥ १५ ॥ दधानः षोडशाब्दोऽसौ देवः सर्वेश्वरो महान् ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशश्चंद्रकोटिसुशीतलः ॥ १६ ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशस्त्रिनेत्रः शीतलद्युतिः ॥ वामांके सन्निषण्णाऽस्य देवी श्रीभुवनेश्वरी ॥ १७ ॥ नवरत्नगणाकीर्णकांचीदामविराजिता ॥ तप्तकांचनसन्नद्धवैदूर्यांगदभूषणा ॥ १८ ॥ कनच्छ्रीचक्रताटंकविटंकवदनांबुजा ॥ ललाटकांतिविभवविजितार्धसुधाकरा ॥ १९ ॥ बिम्बकांतितिरस्कारिरदच्छदविराजिता ॥ लसत्कुंकुमकस्तूरीतिलकोद्भासितानना ॥ २० ॥ दिव्यचूडामणिस्फारचंचच्चन्द्रकसूर्यका ॥ उद्यत्कविसमस्वच्छनासाभरणभासुरा ॥ २१ ॥ चिंताकलंबितस्वच्छमुक्तागुच्छविराजिता ॥ पाटीरपंककर्पूरकुंकुमालंकृतस्तनी ॥ २२ ॥ विचित्रविविधाकल्पा कंबुसंकाशकंधरा ॥ दाडिमीफलबीजाभदंतपंक्तिविराजिता ॥२३॥ अनर्घ्यरत्नटितमुकुटांचितमस्तका ॥ मत्तालिमालाविलसदलकाढ्यमुखांबुजा ॥२४॥ कलंककार्श्यनिर्मुक्तशरच्चंद्रनिभानना ॥ जाह्नवीसलिलावर्तशोभिनाभिविभूषिता ॥ २५ ॥

बिंबसदृशललाटवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ बिंबकांतेस्तिरस्कारियद्रदच्छदमोष्ठपुटं तेन विराजिता ॥ २० ॥ दिव्यो यश्चूडामणिः शिरोभूषणं तस्मिन् स्फारौ विस्तीर्णौ चंचच्चंद्रकसूर्यकौ यस्याः ॥ चंद्रकसूर्यकावित्यत्रेवे प्रतिकृताविति कन् ॥ रत्नविमितचंद्रसूर्यसंबद्धचूडामणिभूषणाविराजितेत्यर्थः ॥ उद्यन्यः कविः शुक्रनक्षत्रं तेन समं स्वच्छं यन्नासाभरणं तेन भासुरा ॥२१॥ चिंताकं कंठभूषणविशेषस्तस्मिल्लँबितो यः स्वच्छमुक्तागुच्छस्तेन विराजिता ॥२२॥२३॥२४ ॥ कलंककार्श्याभ्यां निर्मुक्तो यः शरच्चंद्रस्तन्निभमाननं यस्याः ॥ २५ ॥

श्रीभगवत्या येऽवतारा गृहीता दैत्यनाशार्थं भक्तानुग्रहार्थं च तेऽपि तस्मिन्नेव प्राकारे संतीत्याह । श्रीदेव्या इति ॥ ते च पाशांकुशेश्वरीभुवनेश्वरीभैरवीकपालभुवनेश्वर्यंकुशभुवनेश्वरीप्रसादभुवनेश्वरीश्रीक्रोधभुवनेश्वरीत्रिपुटाश्वारूढा नित्यक्लिन्नान्नपूर्णात्वरितादयो भुवनेश्वर्यवतारा भुवनेश्वरीसंहितायां प्रसिद्धाः ॥ महाविद्या महाभेदा इति ॥ कालीतारामहाविद्याषोडशीत्यादयो दशमहाविद्यास्तासां ये महाभेदा अवतारास्तेऽपि तत्र प्राकारे संतीत्यर्थः ॥ दश माहाविद्या महाविद्यवताराश्च संतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥७॥ अथ मुख्यं देवीसदनमाह । नवरत्नमयादग्रे इति ॥८॥ तत्र चिंतामणिगृहस्तंभानाह । सूर्योद्गारोपलैरिति ॥ सूर्यसमानकांतिमुद्गिरंति वमंति ते सूर्योद्गारास्तादृशा ये उपलाः पाषाणाः सूर्यसमानकांतयस्तैस्तथा चंद्रोद्गारोपलैश्चंद्रसमानकांतिपाषाणैस्तथा विद्युत्प्रभपाषाणैश्च चिंतामणिगृहे सहस्रशः स्तंभाः कल्पिता इत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्रीदेव्या येऽवताराः स्युस्ते तत्र निवसंति हि ॥ महाविद्या महाभेदाः संति तत्रैव भूमिप ॥ ६ ॥ निजावरणदेवीभिर्निजभूषणवाहनैः॥सर्वदेव्यो विराजंते कोटिसूर्यसमप्रभाः ॥७॥ सप्तकोटिमहामंत्रदेवताः संति तत्र हि॥नवरत्नमयादग्रे चिंतामणिगृहं महत् ॥८॥तत्रत्यं वस्तुमात्रं तु चिंतामणिविनिर्मितम् ॥ सूर्योद्गारोपलैस्तद्वच्चंद्रोद्गारोपलैस्तथा॥९॥विद्युत्प्रभोपलैः स्तंभाः कल्पितास्तु सहस्रशः ॥ येषां प्रभाभिरंतस्थं वस्तु किंचिन्न दृश्यते ॥ ११० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ व्यास उवाच ॥ तदेव देवीसदनं मध्यभागे विराजते ॥ सहस्रस्तंभसंयुक्ताश्चत्वारस्तेषु मंडपाः ॥ १ ॥ शृंगारमंडपश्चैको मुक्तिमंडप एव च ॥ ज्ञानमंडपसंज्ञस्तु तृतीयः परिकीर्तितः ॥ २ ॥ एकांतमंडपश्चैव चतुर्थः परिकीर्तितः ॥ नानावितानसंयुक्ता नानाधूपैस्तु धूपिताः ॥ ३ ॥ कोटिसूर्यसमाः कांत्या भ्राजंते मंडपाः शुभाः ॥ तन्मंडपानां परितः काश्मीरवनिका स्मृता ॥४॥

वस्तु किंचिन्न दृश्यते इति ॥ एकविद्युद्दर्शने नेत्रांध्यं भवति किं पुनरनेकविद्युत्समकांतिसहस्रस्तंभदर्शने इत्यर्थः ॥११०॥ इति श्री० दे० द्वा० एकादशोऽध्यायः ॥११॥ त्रिसप्ततिमहापद्यैश्चिंतामणिगृहस्य हि ॥ कृत्वा तु वर्णनं सम्यग्देव्या ध्यानमिहोच्यते॥१॥ अथ चिंतामणिगृहं वर्णयति ॥ तदेव देवीसदनमिति ॥ सर्वषोडशदलाष्टदलषट्कोणमध्ये यच्चिंतामणिगृहं बिंदुस्थानभूतं तदेव देवीसदनं मूलप्रकृतेर्देव्यास्तदेव स्थानम् । तत्र चत्वारो मंडपाः संतीत्याह । सहस्रस्तंभेति ॥ १ ॥ मंडपनामान्याह ॥ शृंगारमण्डप इति ॥ तत्र सहस्रस्तंभयुक्त एको मण्डपः एवं चतुर्दिक्षु चत्वारो मंडपाः ॥ तत्र सहस्रशब्दोऽसंख्यपर्यायः॥ असंख्यस्तंभाः संतीत्यर्थः ॥ सभाया अतिविस्तीर्णत्वात् ॥ २ ॥ ३ ॥ तन्मण्डपानामिति ॥ चतुर्णां मण्डपानां परित उभयत एका काश्मीरवनिका द्वितीया मल्लिकावनिका तृतीया कुन्दवनिकाऽस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

यासु वनिकासु वाटीषु असंख्याताः पुष्कलका गंधमृगा मृगमदपूरितास्तत्स्राविणश्च संतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ मण्डपचतुष्टयोभयभागेऽपि महापद्माटवी वर्तते तां वर्णयति । महापद्माटवीति ॥६॥ एतद्वानिकानां वाटिकानां सुगंधेन सर्वमपि मणिद्वीपं वासितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्र श्रृंगारमण्डपस्थकृत्यमाह । श्रृंगारमण्डपे देव्य इति ॥ श्रृंगारमण्डपे देवीमध्यासिंहासने तिष्ठति मणिद्वीपवासिनो देववराः पूर्वोक्ताः सर्वे सभासदः संति देव्यो देवांगना वशिन्यादयश्च सर्वा अप्सरसश्च देवीपुरतो गायंतीत्यर्थः ॥८॥ मुक्तिमण्डपे तु सर्वान्प्रतिब्रह्मांडवर्तिनो भक्तान्मोचयति चतुर्विधां मुक्तिं ददातीत्याह । मुक्तिमण्डपेति॥तृतीयमण्डपे भक्तेभ्यो ज्ञानोपदेशं निजब्रह्मरूपविषयकज्ञानोपदेशं करोतीत्याह । ज्ञानोपदेशमिति ॥९॥ चतुर्थमंडपस्थं कृत्यमाह । चतुर्थमंडपे चैवेति । मंत्रिण्यः पूर्वोक्ता अनंगकुसुमाद्या अष्टदलस्थाः शक्तयस्ताभिः सहिता जगद्रक्षाविचिन्तनं करोतीत्यर्थः । महाराजस्वभाव एवायम् ॥१०॥ मुख्यदेवीस्थानमाह । चिंतामणिगृहे इति ॥ शक्तितत्त्वात्मकैरिति ॥ शक्तितत्त्वानि मूलप्रकृतेर्भुवनेश्वर्यास्त

मल्लिका कुंदवनिका यत्र पुष्कलकाः स्थिताः ॥ असंख्याता मृगमदैः पूरितास्तत्स्रवा नृप ॥५॥ महापद्माटवी तद्वद्रत्नसोपाननिर्मिता ॥ सुधारसेन संपूर्णा गुञ्जन्मत्तमधुव्रता ॥ ६ ॥ हंसकारंडवाकीर्णा गन्धपूरितदिक्तटा ॥ वनिकानां सुगंधैस्तु मणिद्वीपं सुवासितम् ॥ ७ ॥ श्रृंगारमंडपे देव्यो गायंति विविधैः स्वरैः ॥ सभासदो देववशा मध्ये श्रीजगदंबिका ॥८॥ मुक्तिमंडपमध्ये तु मोचयत्यनिशं शिवा ॥ ज्ञानोपदेशं कुरुते तृतीये नृपमंडपे ॥ ९ ॥ चतुर्थमंडपे चैव जगद्रक्षाविचिन्तनम् ॥ मंत्रिणीसहिता नित्यं करोति जगदंबिका ॥ १० ॥ चिंतामणिगृहे राजञ्छक्तितत्त्वात्मकैः परैः ॥ सोपानैर्दशभियुक्तो मंचकोऽप्यधिराजते ॥ ॥ ११ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ॥ एते पंच खुराः प्रोक्ताः फलकस्तु सदाशिवः ॥ १२ ॥ तस्योपरि महादेवो भुवनेशो विराजते ॥ या देवी निजलीलार्थं द्विधाभूता बभूव ह ॥ १३ ॥

त्त्वानि दशसंख्यानि ॥ तदुक्तं शारदायां–विवृत्त्याद्याः कलाः पंच ततो बिंदुकला पुनः ॥ नादः शक्तिः सदा पूर्वः शिवश्च प्रकृतेर्बिंदुरिति ॥ तानि चतुर्दशशक्तितत्त्वानि सोपानरूपाणि श्रेणीरूपाणि अत्युच्चमंचेऽधिरोहणार्थं स्थितानि तैर्दशभिः सोपानैर्युक्तो मंचको वक्ष्यमाणो विराजत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ मंचकस्वरूपमाह । ब्रह्मा विष्णुश्चेति ॥ ब्रह्मादयश्चत्वारो मंचकखुराः ॥ सदाशिवस्तु फलकस्थानीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्मिन्मंचे भुवनेश्वरो महादेवो विराजते ॥ कोऽसौ भुवनेश्वर इतिचेत्त्राह । या देवीति ॥ निजलीलार्थं योग्यनिजदेहानुरूपक्रीडार्थं सृष्ट्यादौ स्वयं भगवती द्विधाभूता बभूव तद्दक्षिणार्धभागोऽयं भुवनेश्वर इत्यर्थः ॥ एकैव साम्यावस्थमायाशबलब्रह्मरूपिणी भगवती भुवनेश्वरी भुवनेश्वररूपेण प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

॥ ८९ ॥ ९० ॥ दक्षिणास्यादयो दक्षिणामूर्तिप्रभृतयः ॥ ९१ ॥ गौरीभेदाः पार्वत्यवताराः ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ निधिपतिर्देव्या धनपतिः ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ अथ सप्तदशं प्रवालप्राकारमाह ॥ महामारकतस्याग्र इति ॥ १०० ॥ पंचभूतानां पृथिव्यादिपंचभूतानां नायिकाः

सावित्री वर्तते तत्र महाविष्णुश्च तादृशः ॥ ये विष्णुविग्रहाः संति मत्स्यकूर्मादयोऽखिलाः ॥ ८९ ॥ सावित्रीविग्रहा ये च ते सर्वे तत्र संति हि ॥ वायुकोणे परश्वक्षमालाभयवरान्वितः ॥९०॥ महारुद्रो वर्ततेऽत्र सरस्वत्यपि तादृशी ॥ ये ये तु रुद्रभेदाः स्युर्दक्षिणास्यादयो नृप॥९१॥गौरीभेदाश्च ये सर्वे ते तत्र निवसंति हि ॥ चतुःषष्ट्यागमा ये च ये चान्येऽप्यागमाः स्मृताः॥९२॥ ते सर्वे मूर्तिमंतश्च तत्र वै निवसंति हि ॥ अग्निकोणे रत्नकुंभं तथा मणिकरंडकम् ॥९३॥ दधानो निजहस्ताभ्यां कुबेरो धनदायकः ॥ नानावीथीसमायुक्तो महालक्ष्मीसमन्वितः ॥ ९४ ॥ देव्या निधिपतिस्त्वास्ते स्वगुणैः परिवेष्टितः ॥ वारुणे तु महाकोणे मदनो रतिसंयुतः ॥ ९५ ॥ पाशांकुशधनुर्बाणधरो नित्यं विराजते ॥ शृंगारा मूर्तिमंतस्तु तत्र सन्निहिताः सदा ॥ ९६ ॥ ईशानकोणे विघ्नेशो नित्यं पुष्टिसमन्वितः ॥ पाशांकुशधरो वीरो विघ्नहर्ता विराजते ॥९७॥ विभूतयो गणेशस्य या याः संति नृपोत्तम ॥ ताः सर्वा निवसंत्यत्र महैश्वर्यसमन्विताः ॥ ९८ ॥ प्रतिब्रह्मांडसंस्थानां ब्रह्मादीनां समष्टयः ॥ एते ब्रह्मादयः प्रोक्ताः सेवंते जगदीश्वरीम् ॥९९॥ महामारकतस्याग्रे शतयोजनदैर्घ्यवान् ॥ प्रवालशालोऽस्त्यपरः कुंकुमारुणविग्रहः॥१००॥ मध्यभूस्तादृशी प्रोक्ता सदनानि च पूर्ववत् ॥ तन्मध्ये पंचभूतानां स्वामिन्यः पंच संति च ॥ १ ॥ हल्लेखा गगना रक्ता चतुर्थी तु करालिका ॥ महोच्छुष्मा पंचमी च पंचभूतसमप्रभाः ॥२॥ पाशांकुशवराभीतिधारिण्योऽमितभूषणाः ॥ देवीसमानवेषाढ्या नवयौवनगर्विताः॥३॥प्रवालशालादग्रे तु नवरत्नविनिर्मितः ॥ बहुयोजनविस्तीर्णो महाशालोऽस्ति भूमिप ॥४॥ तत्र चाम्नायदेवीनां सदनानि बहून्यपि ॥ नवरत्नमयान्येव तडागाश्च सरांसि च ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अथाष्टादशं नवरत्नप्राकारमाह । प्रवालशालादग्र इति ॥ ४ ॥ आम्नायदेवीनामिति ॥ पूर्वाम्नायपश्चिमाम्नायदक्षिणाम्नायोत्तराम्नायोर्ध्वाम्नायदेवता आगमे प्रसिद्धास्तासां देवतानां स्थानानि तत्र संतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तैत्तिरीयश्रुतौ सार्वभौमानंदमारभ्य ब्रह्मलोकपर्यंतमानंदभेदा ये उक्तास्ते सर्वेऽप्यानंदा अत्र संतीत्याह । राज्ञ आनंदमारभ्येति ॥ ६९ ॥ मणिद्वीपवर्णनमुपसंहराति ॥ इति ते वर्णितमिति ॥७०॥ प्राणोत्क्रमणसंधौमरणसमये एतन्मणिद्वीपं स्मृत्वा मृतः प्राणी तत्रैव मणिद्वीपे एव गच्छतीत्यर्थः ॥७१॥ अष्टमाध्यायमारभ्य द्वादशाध्यायपर्यंतं पंचाध्यायाः संति तेषां पठने यत्फलं तत्कथयाति । अध्यायपंचकं त्वेतादिति ॥७२॥७३॥ इ० श्रीदे० भा० तिलके द्वादशस्कंधे द्वादशोऽध्यायः॥१२॥त्रिंशत्पद्यैरर्धपद्यसाहितैर्जनमेजयः ॥ देवीमखं चकारेति कथेयमुपवर्ण्यते ॥१॥ एतावत्पर्यंतं श्रीदेवीभागवतपुराणं कथितं तदुपसंहराति । इति ते कथितं भूपेति ॥ यत्पृष्टं प्रथमस्कं

राज्ञ आनन्दमारभ्य ब्रह्मलोकांतभूमिषु ॥ आनंदा ये स्थिताः सर्वे तेऽत्रैवांतर्भवंति हि ॥ ६९ ॥ इति ते वर्णितं राजन्मणिद्वीपं महत्तरम् ॥ महादेव्याः परं स्थानं सर्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥७०॥एतस्य स्मरणात्सद्यः सर्वं पापं विनश्यति ॥ प्राणोत्क्रमणसंधौ तु स्मृत्वा तत्रैव गच्छति ॥ ७१ ॥ अध्यायपंचकं त्वेतत्पठेन्नित्यं समाहितः ॥ भूतप्रेतपिशाचादिबाधा तत्र भवेन्नहि ॥ ७२ ॥ नवीनगृहनिर्माणे वास्तुयागे तथैव च ॥ पठितव्यं प्रयत्नेन कल्याणं तेन जायते ॥७३॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ व्यास उवाच ॥ इति ते कथितं भूप यद्यत्पृष्टं त्वयाऽनघ ॥ नारायणेन यत्प्रोक्तं नारदाय महात्मने ॥ १ ॥ श्रुत्वैतत्तु महादेव्याः पुराणं परमाद्भुतम् ॥ कृतकृत्यो भवेन्मर्त्यो देव्याः प्रियतमो हि सः ॥ २ ॥ कुरुचांबामखं राजन्स्वपित्रुद्धरणाय वै ॥ खिन्नोऽसि येन राजेंद्र पितुर्ज्ञात्वा तु दुर्गतिम् ॥ ३ ॥ गृहाण त्वं महादेव्या मंत्रं सर्वोत्तमोत्तमम् ॥ यथाविधि विधानेन जन्मसाफल्यदायकम् ॥ ४ ॥ सूत उवाच ॥ यच्छ्रुत्वा नृपशार्दूल प्रार्थयित्वा मुनीश्वरम् ॥ तस्मादेव महामंत्रं देवीप्रणवसंज्ञकम् ॥ ५ ॥

धमारभ्यैतावत्पर्यंतं यद्यत्पृष्टं तन्मयोक्तं तत्राष्टमस्कंधारंभे यद्यत्त्वया पृष्टं तत्सर्वं नारायणनारदसंवादमुखेन मयैव प्रोक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ अथ यत्त्वया तृतीयस्कंधे उक्तं मम पिताऽपमृत्युना मृतो दुर्गतिं गतस्तदुद्धारार्थं किंचिद्वदेति तत्र तदुद्धारार्थं देवीमखं कुर्वित्याह । कुरु चांबामखेति ॥ ३ ॥ अथच स्वस्योद्धाराय पित्रुद्धाराय च देव्या महामंत्रं गृहाणेत्याह । गृहाण त्वमिति ॥ ४ ॥ देवीप्रणवसंज्ञकमिति ॥ सच मायाबीजात्मकः श्रीभुवनेश्वर्या मंत्रस्तं जग्राहेत्यर्थः ॥ देवीप्रणवत्वादेवैतस्योपदेशः काश्यामुक्तो रुद्रयामले ॥ काशीपुरीपरिसरे सुरसिंधुतीरे कर्णे जपत्यनुदिनं किल देहभाजाम् ॥ मोक्षार्थमेव दयया शशिखंडमौलिः श्रीशक्ति

॥ ९२ ॥ समष्टय इति ॥ या या मणिद्वीपे देवतास्ताः सर्वाः प्रतिब्रह्मांडवर्तिनां देवानां समष्टयः संतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥ मायाशबलविग्रहामुपासते इत्यन्वयः ॥ ९४ ॥ समुदितं मणिद्वीपं वर्णयति । इत्थं राजन्निति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ रत्नशृंगिणो, रत्नपर्वतास्तद्युक्तम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

सरूपतां गताः केचित्सार्ष्टितां च परे गताः ॥ या यास्तु देवतास्तत्र प्रतिब्रह्मांडवर्तिनाम् ॥९२॥ समष्टयः स्थितास्तास्तु सेवंते जगदीश्वरीम् ॥ सप्तकोटिमहामंत्रा मूर्तिमंत उपासते ॥ ९३ ॥ महाविद्याश्च सकलाः साम्यावस्थात्मिकां शिवाम् ॥ कारणब्रह्मरूपां तां मायाशबलविग्रहाम् ॥ ९४ ॥ इत्थं राजन्मया प्रोक्तं मणिद्वीपं महत्तरम् ॥ न सूर्यचंद्रौ नोविद्युत्कोटयोऽग्निस्तथैव च ॥ ९५ ॥ एतस्य भासा कोटयंशकोटयंशेनापि ते समाः ॥ क्वचिद्विद्रुमसंकाशं क्वचिन्मरकतच्छवि ॥ ९६ ॥ विद्युद्भानुसमच्छायं मध्यसूर्यसमं क्वचित् ॥ विद्युत्कोटिमहाधारा सारकांतिततं क्वचित् ॥ ९७ ॥ क्वचित्सिंदूरनीलेंद्रं माणिक्यसदृशच्छवि ॥ हीरसारमहागर्भधगद्धगितदिक्तटम् ॥ ९८ ॥ कांत्या दावानलसमं तप्तकांचनसन्निभम् ॥ क्वचिच्चंद्रोपलोद्गारं सूर्योद्गारं च कुत्रचित् ॥ ९९ ॥ रत्नशृंगिसमायुक्तं रत्नप्राकारगोपुरम् ॥ रत्नपत्रै रत्नफलैर्वृक्षैश्च परिमंडितम् ॥ ६० ॥ नृत्यन्मयूरसंघैश्च कपोतरणितोज्ज्वलम् ॥ कोकिलाकाकलीलापैः शुकलापैश्च शोभितम्॥६१॥सुरम्यरमणीयांबुलक्षावधिसरोवृतम् ॥ तन्मध्यभागविलसद्विकचद्रत्नपंकजैः ॥ ६२ ॥ सुगंधिभिः समंतात्तु वासितं शतयोजनम् ॥ मंदमारुतसंभिन्नचलद्द्रुमसमाकुलम् ॥ ६३ ॥ चिंतामणिसमूहानां ज्योतिषा विततांबरम् ॥ रत्नप्रभाभिरभितो धगद्धगितदिक्तटम् ॥ ६४ ॥ वृक्षव्रतमहागंधवातव्रातसुपूरितम् ॥ धूपधूपायितं राजन्मणिद्वीपायुतोज्ज्वलम् ॥६५॥ मणिजालकसच्छिद्रतरलोदरकांतिभिः ॥ दिङ्मोहजनकं चैतद्दर्पणोदरसंयुतम् ॥६६॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य शृंगारस्याखिलस्य च ॥ सर्वज्ञतायाः सर्वायास्तेजसश्चाखिलस्य च ॥६७॥ पराक्रमस्य सर्वस्य सर्वोत्तमगुणस्य च ॥ सकलाया दयायाश्च समाप्तिरिह भूपते ॥ ६८ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ऐश्वर्यादीनामुत्तमगुणानां समाप्तिरत्र वर्तत इत्याह । ऐश्वर्यस्य समग्रस्योति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

एतादृशी या भुवनेश्वरी सा भुवनेश्वरस्यांके तिष्ठतीत्याह । सा देवीति ॥ ३९ ॥ सहस्रयोजनायाममिति ॥ चिंतामणिगृहं सहस्रयोजनायामं तदुत्तरशालास्तु पूर्वस्मात्पूर्वस्माद् द्विगुणाविस्तारा इत्यर्थः ॥ ४० ॥ इदं मणिद्वीपं न भूमिष्ठं किंत्वंतरिक्षगतमिति ॥ ४१ ॥ किंचास्य मणिद्वीपस्य प्रलयेऽपि न नाशस्तथा सृष्टिसमये कार्यवशत नोत्पत्तिः ॥ किंतु प्रलये पटत्संकोचो भवति सृष्टिसमये विकाशो भवति ॥ तथाच संकोचविकाशशालिकमलवत्पटवच्चास्तीत्याह संकोचश्चेति ॥

सा देवी भुवनेशानी तद्वामांके विराजते ॥ सर्वेशत्वं महेशस्य यत्संगादेव नान्यथा ॥ ३९ ॥ चिंतामणिगृहस्याऽस्य प्रमाणं शृणु भूमिप ॥ सहस्रयोजनायामं महांतस्तत्प्रचक्षते ॥ ४० ॥ तदुत्तरे महाशालाः पूर्वस्माद् द्विगुणाः स्मृताः ॥ अंतरिक्षगतं त्वेतन्निराधारं विराजते ॥ ४१ ॥ संकोचश्च विकाशश्च जायतेऽस्य निरंतरम् ॥ पटवत्कायवशतः प्रलये सर्जने तथा ॥ ४२ ॥ शालानां चैव सर्वेषां सर्वकांतिपरावधि ॥ चिंतामणिगृहं प्रोक्तं यत्र देवी महोमयी ॥ ४३ ॥ ये ये उपासकाः संति प्रतिब्रह्मांडवर्तिनः ॥ देवेषु नागलोकेषु मनुष्येष्वितरेषु च ॥ ४४ ॥ श्रीदेव्यास्ते च सर्वेऽपि व्रजंत्यत्रैव भूमिप ॥ देवीक्षेत्रे ये त्यजंति प्राणान्देव्यर्चने रताः ॥ ४५ ॥ ते सर्वे यांति तत्रैव यत्र देवी महोत्सवा ॥ घृतकुल्या दुग्धकुल्या दधिकुल्या मधुस्रवाः ॥ ४६ ॥ स्यंदंति सरितः सर्वास्तथामृतवहाः पराः ॥ द्राक्षारसवहाः काश्चिज्जंबूरसवहाः पराः ॥ ४७ ॥ आम्रेक्षुरसवाहिन्यो नद्यस्तास्तु सहस्रशः ॥ मनोरथफला वृक्षा वाप्यः कूपास्तथैव च ॥ ४८ ॥ यथेष्टपानफलदा न न्यूनं किंचिदस्ति हि ॥ न रोगपलितं वापि जरा वापि कदाचन ॥ ४९ ॥ न चिंता नच मात्सर्यं कामक्रोधादिकं तथा ॥ सर्वे युवानः सस्त्रीकाः सहस्रादित्यवर्चसः ॥ ५० ॥ भजंति सततं देवीं तत्र श्रीभुवनेश्वरीम् ॥ केचित्सलोकतापन्नाः केचित्सामीप्यतां गताः ॥ ५१ ॥

इत्यनेन प्रतिब्रह्मांडवर्तिनां भक्तानां बहूनां संघर्षे तथा प्रतिब्रह्मांडवर्तिनां देवादीनां च संघर्षे विकाशो भवति वृद्धिं गच्छति ॥ तदभावे संकोचो भवतीत्येतदुक्तं भवति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अस्मिन्मणिद्वीपे ये व्रजंति तानाह । ये ये उपासकाः संतीति ॥ ४४ ॥ श्रीदेव्याः पराशक्तेरुपासका इत्यन्वयः ॥ देवीक्षेत्रेषु सप्तमस्कन्धोक्तेषु ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ २६ ॥ कल्पितः शाणवर्षणेन संपादितोऽच्छमहारागो यस्य तादृशो यः पद्मरागस्तद्वदुज्ज्वला प्रभा यस्याः सा ॥ किंकिणिका क्षुद्रघंटिका ॥ २७ ॥ मणिमुक्तासरेषु माणिमुक्तामालासु विद्यमाना अपारा अमौल्यालसत्पदकसंततिर्यस्याः ॥ २८ ॥ मल्लिकायां आमोदी यो धम्मिल्लस्तस्मिन्या मल्लिका मल्लिकामाला तस्मिन्योऽलिसरो भ्रमरपंक्तिस्तेनान्विता ॥ २९ ॥ सुवृत्तनिबिडोत्तुंगकुचभारेणालसा खिन्ना ॥ ३० ॥ ३१ ॥ संलापो वाणी तस्या माधुयण विनिर्भर्त्सिता कच्छपी यया वीणा यस्या

माणिक्यशकलाबद्धमुद्रिकांगुलिभूषिता ॥ पुंडरीकदलाकारनयनत्रयसुन्दरी ॥ २६ ॥ कल्पिताच्छमहारागपद्मरागोज्ज्वलप्रभा ॥ रत्नकिंकिणिकायुक्तरत्नकंकणशोभिता ॥ २७ ॥ मणिमुक्तासरापारलसत्पदकसंततिः ॥ रत्नांगुलिप्रविततप्रभाजाललसत्करा ॥ ॥ २८ ॥ कंचुकीगुंफितापारनानारत्नततिद्युतिः ॥ मल्लिकामोदिधम्मिल्लमल्लिकालिसरावृता ॥ २९ ॥ सुवृत्तनिबिडोत्तुंगकुचभारालसा शिवा ॥ वरपाशांकुशाभीतिलसद्बाहुचतुष्टया ॥३०॥ सर्वशृंगारवेषाढ्या सुकुमारांगवल्लरी ॥ सौंदर्यधारा सर्वस्वा निर्व्याजकरुणामयी ॥३१॥ निजसंलापमाधुर्यविनिर्भर्त्सितकच्छपी ॥ कोटिकोटिरवींदूनां कांतिं यो बिभ्रती परा॥३२॥नानासखीभिर्दासीभिस्तथा देवांगनादिभिः॥ सर्वाभिर्देवताभिस्तु समंतात्परिवेष्टिता ॥ ३३ ॥ इच्छाशक्त्या ज्ञानशक्त्या क्रियाशक्त्या समन्विता॥ लज्जा तुष्टिस्तथा पुष्टिः कीर्तिः कांतिः क्षमा दया ॥ ३४ ॥ बुद्धिर्मेधा स्मृतिर्लक्ष्मीर्मूर्तिमत्योऽङ्गनाः स्मृताः ॥ जया च विजया चैवाप्यजिता चापराजिता ॥ ३५ ॥ नित्या विलासिनी दोग्ध्री त्वघोरामंगलानवा ॥ पीठशक्तय एतास्तु सेवंते यां परांबिकाम् ॥३६॥ यस्यास्तु पार्श्वभागे स्तो निधी तौ शंखपद्मकौ ॥ नवरत्नवहा नद्यस्तथा वै कांचनस्रवाः ॥ ३७ ॥ सप्तधातुवहा नद्यो निधिभ्यां तु विनिर्गताः ॥ सुधासिंध्वंतगामिन्यस्ताः सर्वा नृपसत्तम ॥ ३८ ॥

वा सा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इच्छाशक्त्येति ॥ इदं मूर्तिमच्छक्तित्रयं देव्याः सन्निधावस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ जयादिनवपीठशक्तयोऽपि मूर्तिमत्यो देवीं स्तुवंतीत्याह । जया चेति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ देवीपार्श्वभागस्थौ निधी वर्णयति ॥ यस्यास्त्विति ॥शंखनिधिः पद्मनिधिश्च ॥ ३७ ॥ निधिभ्यां निधिसकाशाद्विनिर्गता इत्यर्थः ॥ ता रत्नवहा नद्यः सुधासिंध्वंतगामिन्यः संतीत्यनेन मध्यस्थप्राकाराणां नदीनिर्गमनयोग्यानि द्वाराणि संतीत्येतदुक्तं भवति ॥ ३८ ॥

एतादृशस्य पुराणदानस्य फलमाह । पुराणदानेनैतेनेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ काकवंध्या सकृत्प्रसववती ॥ तद्दोषाद्वंध्यत्वदोषात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ प्रतिसंध्यामिति ॥ संध्यात्रयेऽपि संध्यापोसनं कृत्वा श्रीगायत्र्या अग्रे स्तोत्ररूपेणैतस्यैकैकमध्यायं पठेत्तेन ज्ञानं मोक्षदायकं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ शकुनांश्चैवेति ॥ कार्याकार्यविषये संकटे प्राप्ते नवमस्कन्धोक्तप्रकारेण शकुनानीक्षेत ॥ ततः कार्यारंभं कुर्यादित्यर्थः ॥ इदं पद्मपुराणे शकुनपरीक्षायां चोक्तम् ॥ तद्वचनं चोपोद्घाते एव दर्शितम् ॥ १९ ॥ २० ॥ इदं च देवीभागवतं पुराणं शैवैर्वैष्णवैर्गाणपत्यैः सौरैः शाक्तैर्वैदिकैः सर्वैश्च पठनीयमित्याह । वैष्णवैरिति ॥

पुराणदानेनैतेन भूदानस्य फलं लभेत् ॥ इह लोके सुखी भूत्वाप्यंते देवीपुरं व्रजेत् ॥११॥ नित्यं यः शृणुयाद्भक्त्या देवीभागवतं
परम्॥ न तस्य दुर्लभं किंचित्कदाचित्क्वचिदस्ति हि॥१२॥अपुत्रो लभते पुत्रान्धनार्थी धनमाप्नुयात् ॥ विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां
कीर्तिमंडितभूतलः ॥ १३ ॥ वंध्या वा काकवध्या वा मृतवंध्या च यांगना ॥ श्रवणादस्य तद्दोषान्निवर्तेत न संशयः ॥ १४ ॥
यद्गेहे पुस्तकं चैतत्पूजितं यदि तिष्ठति ॥ तद्गेहं न त्यजेन्नित्यं रमा चैव सरस्वती ॥ १५ ॥ नेक्षंते तत्र वेतालडाकिनीराक्षसादयः ॥
ज्वरितं तु नरं स्पृष्ट्वा पठेदेतत्समाहितः ॥ १६ ॥ मंडलान्नाशमाप्नोति ज्वरो दाहसमन्वितः ॥ शतावृत्त्याऽस्य पठनात्
क्षयरोगो विनश्यति ॥ १७ ॥ प्रतिसंध्यं पठेद्यस्तु संध्यां कृत्वा समाहितः ॥ एकैकमस्य चाध्यायं स नरो ज्ञानवान्भवेत्
॥ १८ ॥ शकुनांश्चैव वीक्षेत कार्याकार्येषु चैव हि ॥ तत्प्रकारः पुरस्तात्तु कथितोऽस्ति मया मुने ॥ १९ ॥ नवरात्रे पठेन्नित्यं
शारदीयेऽतिभक्तितः ॥ तस्यांबिका तु संतुष्टा ददातीच्छाधिकं फलम् ॥ २० ॥ वैष्णवैश्चैव शैवैश्च रमोमा प्रीयते सदा ॥
सौरैश्च गाणपत्यैश्च स्वेष्टशक्तेश्च तुष्टये॥२१॥पठितव्यं प्रयत्नेन नवरात्रचतुष्टये ॥ वैदिकैर्निजगायत्रीप्रीतये नित्यशो मुने॥२२॥
पठितव्यं प्रयत्नेन विरोधो नात्र कस्यचित् ॥ उपासना तु सर्वेषां शक्तियुक्ताऽस्ति सर्वदा ॥ २३ ॥

स्वेष्टशक्तेश्चतुष्टयेति ॥ स्वस्य य इष्टो देवो विष्णुर्वा शिवो वा गणेशो वा सूर्यो वा तस्य शक्तिः पार्वती राधा लक्ष्मीः सिद्धिर्बुद्धिश्छायारूपा वा तस्यास्तुष्टये इत्यर्थः ॥ २१ ॥ नवरात्रचतुष्टये । आषाढाश्विनमाघचैत्रशुक्लपक्षनवरात्रचतुष्टये वैदिकैरपि स्वेष्टदेवतागायत्रीप्रीतये निरंतरमस्य पाठः कर्तव्य इत्याह । वैदिकैरिति ॥ २२ ॥ विरोधो नात्रेति ॥ अस्मिन्देवीभागवते शैववैष्णवादीनां केषां चिदपि विरोधो नास्तीत्यर्थः ॥ तत्र हेतुमाह । शक्तियुक्तास्तीति ॥ नहि कस्यापि वैष्णस्य शैवस्य गाणप

तातः पिता ॥ १८ ॥ १९ ॥ इदं सर्वं दुर्घटं फलं व्यासगुरुप्रसादादेव मया लब्धमिति तं व्यासं प्रणमति । पपातेति ॥ २० ॥ नमस्काराद्दते नमस्कारं विना किं मया प्रतिकर्तव्यं तवोपकारस्य प्रत्युपकारो मया कः कर्तव्यो न कथमपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हरिरुद्रौ मुखे प्रथमं येषां पुराणानां तानि च शिवपुराणविष्णुपुराणप्रभृतीनि ॥ २५ ॥ २६ ॥ देवीभागवतस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वे हेतुमाह ॥ मूलप्रकृतिरेवैषेति ॥ मूलप्रकृतिजन्याविष्णुब्रह्मप्रभृतीनामेकैकगुणोपाधिकानां

अंबामखफलेनापि पिता ते सुगतिं गतः ॥ धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि जीवितं सफलं तव ॥ १८ ॥ नरकादुद्धृतस्तातस्त्वया तु कुलभूषण ॥ देवलोके स्फीतकीर्तिस्तवाद्य विपुलाऽभवत् ॥ १९ ॥ सूत उवाच ॥ नारदोक्तं समाकर्ण्य प्रेमगद्गदितां तरः ॥ पपात पादांबुजयोर्व्यासस्याद्भुतकर्मणः ॥ २० ॥ तवानुग्रहतो देव कृतार्थोऽहं महामुने ॥ किं मया प्रतिकर्तव्यं नमस्काराद्दते तव ॥ २१ ॥ अनुग्राह्यः सदैवाहमेवमेव त्वया मुने ॥ इति राज्ञो वचः श्रुत्वाप्याशीर्भिरभिनन्द्य च ॥ २२ ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णं भगवान्बादरायणः ॥ राजन्सर्वं परित्यज्य भज देवीपदांबुजम् ॥ २३ ॥ देवीभागवतं चैव पठ नित्यं समाहितः ॥ अंबामखं सदा भक्त्या कुरु नित्यमतंद्रितः ॥ २४ ॥ अनायासेन तेन त्वं मोक्ष्यसे भवबंधनात् ॥ सन्त्यन्यानि पुराणानि हरिरुद्रमुखानि च ॥ २५ ॥ देवीभागवतस्यास्य कलां नार्हंति षोडशीम् ॥ सारमेतत्पुराणानां वेदानां चैव सर्वशः ॥ २६ ॥ मूलप्रकृतिरेवैषा यत्र तु प्रतिपाद्यते ॥ समं तेन पुराणं स्यात्कथमन्यन्नृपोत्तमम् ॥ २७ ॥ पाठे वेदसमं पुण्यं यस्य स्याज्जनमेजय ॥ पठितव्यं प्रयत्नेन तदेव विबुधोत्तमैः ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा नृपवर्यं तं जगाम मुनिराट् ततः ॥ जग्मुश्चैव तथा स्थानं धौम्यादिमुनयोऽमलाः ॥ २९ ॥ देवीभागवतस्यैव प्रशंसां चक्रुरुत्तमाम् ॥ राजा शशास धरणीं ततः संतुष्टमानसः ॥ ३० ॥ देवीभागवतं चैव पठञ्छृण्वन्निरंतरम् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

प्रतिपादकानि पुराणान्यन्यानि ॥ देवीभागवतं तु गुणत्रयसाम्यावस्थमायाशबलब्रह्मरूपमूलप्रकृतिप्रतिपादकं साक्षाद्भवति । तस्मादिदमेव सर्वोत्कृष्टमेतत्सदृशमन्यपुराणं कथं भविष्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीदेवीभागवतातिलके द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

त्रिंशच्छ्लोकैर्गते व्यासे तूपसंहार उच्यते ॥ पुराणस्य समग्रस्य फलदर्शनपूर्वकम् ॥ १ ॥ श्रीव्यासगमनोत्तरं शौनकादिऋषिभ्यः सूतोऽवदीत् । सूत उवाच ॥ अर्धश्लोकेति ॥ तृतीयस्कन्धे वटपत्रशयानाय विष्णवे बालरूपिणे ॥ श्लोकार्धेन तदा सर्वं भगवत्याखिलार्थदम् ॥ सर्वं खल्विदमेवाहं नान्यदस्ति सनातनमिति प्रोक्तवचने यत् श्लोकार्धं श्रीभगवतीमुखांबुजान्निर्गतं श्रीमद्भागवतमर्धश्लोकात्मकं सूत्ररूपं देवीभागवतमित्यर्थः ॥ वेदसिद्धांतबोधकं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वेदसिद्धांतस्य बोधकमित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्सूत्ररूपं देवीभागवतमर्धश्लोकात्मकं पुरा पूर्वं ब्रह्मणा चतुर्मुखेन शतकोटिप्रविस्तीर्णं कृतं तस्य सूत्रभागवतस्य व्याख्यानरूपेणैतावान्विस्तरः कृत इत्यर्थः ॥ २ ॥ शुकहेतवे शुककल्याणार्थम् ॥ ३ ॥ तच्छतकोटिप्रविस्तीर्णं क्वास्तीति चेत्तत्राऽऽह । अद्यापीति ॥ ४ ॥ एतस्य देवीभागवतस्यैकैकप

सूत उवाच॥ अर्धश्लोकात्मकं यत्तु देवीवक्त्राब्जनिर्गतम् ॥ श्रीमद्भागवतं नाम वेदसिद्धान्तबोधकम्॥१॥उपदिष्टं विष्णवे यद्वटपत्रनिवासिने॥शतकोटिप्रविस्तीर्णं तत्कृतं ब्रह्मणा पुरा ॥२॥ तत्सारमेकतः कृत्वा व्यासेन शुकहेतवे ॥ अष्टादशसहस्रं तु द्वादशस्कन्धसंयुतम् ॥ ३ ॥ देवीभागवतं नाम पुराणं प्रथितं पुरा ॥ अद्यापि देवलोके तद्बहुस्तीर्णमस्ति हि ॥४॥ नानेन सदृशं पुण्यं पवित्रं पापनाशनन् ॥ पदे पदेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ॥ ५ ॥ पौराणिकं पूजयित्वा वस्त्राद्याभरणादिभिः ॥ व्यासबुध्या तन्मुखात्तु श्रुत्वैतत्समुपोषितः ॥ ६ ॥ लिखित्वा निजहस्तेन लेखकेनाऽथवा मुने ॥ प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितम् ॥ ७ ॥ दद्यात्पौराणिकायाऽथ दक्षिणां च पयस्विनीम् ॥ सालंकृतां सवत्सां च कपिलां हेममालिनीम् ॥ ८ ॥ भोजयेद्ब्राह्मणानंतेऽप्यध्यायपरिसंमितान् ॥ सुवासिनीस्तावतीश्च कुमारीबटुकैः सह ॥ ९ ॥ देवीबुध्या पूजयेत्तान्वसनाभरणादिभिः ॥ पायसान्नवरेणाऽपि गंधस्रक्कुसुमादिभिः ॥ १० ॥

दस्य पाठेऽश्वमेघफलं भवतीत्याह । पदे पदेऽश्वमेधस्येति ॥ ५ पुराणस्य विधिमाह । पौराणिकमिति ॥ प्रथमतो देवीभागवतं निजहस्तेन लेखकहस्तेन वा लिखित्वा तदेव पुस्तकं व्यासाय पौराणिकाय दत्त्वा तं भूषणादिभिः संपूज्य व्यासबुद्ध्या तं मत्वा तन्मुखादिदं भागवतं श्रुत्वा समाप्तिदिने प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां भाद्रपदपौर्णमास्यां देवीतिथौ हेमसिंहसमन्वितं देवीवाहनं हि सिंहः पुराणं च देवीस्वरूपं ततो हेमसिंहे पुराणं देवीभागवतं संस्थाप्य पौराणिकाय दद्यात् ॥ तदुपरि दक्षिणार्थं कपिलां गां दद्यादंते पुराणदानसांगत्वाय यावंतः पुराणस्याध्याया अष्टादशाधिकत्रिशतसंख्याकास्तावतो ब्राह्मणान् सुवासिनीः कुमारीश्च तावतीस्तावद्बटुकैः सह भोजयेत्पायसान्नेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

बीजमनघं सुरसंघसेव्यमिति॥अन्यवचनान्यपि दुर्गाप्रदीपे द्रष्टव्यानि॥तत्र वैष्णवेभ्यो राममंत्रस्यः शैवेभ्यः पंचाक्षरस्य बृहज्जाबालोक्त्या शाक्तेभ्यः शक्तिबीजस्य भुवने
श्वरीमंत्रस्य यतिभ्यः प्रणवस्योपदेश इति व्यवस्था ॥ ५ ॥ इत्थं दीक्षाविधानेन तस्मादेव व्यासाद्भुवनेश्वरीमंत्रं गृहीत्वा देवीमखसंपादनार्थं धौम्यादिऋषीनाहूतवानि
त्याह । तत आहूयेति ॥ नवरात्रसमागमे इत्यनेन कोटिहोमात्मको देवीमखः कृत इति प्रतिभाति ॥ ६ ॥ तस्मिन् यज्ञे ब्राह्मणैः कर्तृभिर्देवीभागवतं पुराणं
पाठयामासेत्याह ब्राह्मणैरिति ॥ एतत्पुराणं श्रीदेवीभागवतं पुराणमित्यर्थः ॥ ७ ॥ श्रीदेव्यग्रे इति ॥ मंडपस्थलस्थापितश्रीदेव्या अग्रे इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ याव

दीक्षाविधिविधानेन जग्राह नृपसत्तमः ॥ तत आहूय धौम्यादीन्नवरात्रसमागमे ॥६॥ अंबायज्ञं चकाराशु वित्तशाठ्यविवर्जितः॥
ब्राह्मणैः पाठयामास पुराणं त्वेतदुत्तमम् ॥७॥ श्रीदेव्यग्रेऽबिकाप्रीत्यै देवीभागवतं परम् ॥ ब्राह्मणान्भोजयामासाप्यसंख्यातान्सु
वासिनीः ॥ ८ ॥ कुमारीर्बटुकादींश्च दीनानाथांस्तथैव च॥ द्रव्यप्रदानैस्तान्सर्वान्संतोष्य वसुधाधिपः॥९॥समाप्य यज्ञं संस्थाने
संस्थितो यावदेव हि ॥ तावदेव हि चाकाशान्नारदः समवातरत् ॥१०॥ रणयन्महतीं वीणां ज्वलदग्निशिखोपमः ॥ ससंभ्रमः
समुत्थाय दृष्ट्वा तं नारदं मुनिम् ॥ ११ ॥ आसनाद्युपचारैश्च पूजयामास भूमिपः ॥ कृत्वा तु कुशलप्रश्नं पप्रच्छागमकारणम् ॥
॥ १२ ॥ राजोवाच ॥ कुत आगमनं साधो ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ सनाथोऽहं कृतार्थोऽहं त्वदागमनकारणात् ॥१३॥इति राज्ञो
वचः श्रुत्वा प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥ अद्याऽऽश्चर्यं मया दृष्टं देवलोके नृपोत्तम ॥ १४ ॥ तन्निवेदयितुं प्रातस्त्वत्सकाशे सुविस्मि
तः ॥ पिता ते दुर्गतिं प्राप्तो निजकर्मविपर्ययात् ॥१५॥ स एवायं दिव्यरूपवपुर्भूत्वाऽधुनैव हि ॥ देवदेवैः स्तुतः सम्यगप्स
रोभिः समंततः ॥ १६ ॥ विमानवरमारुह्य मणिद्वीपं गतोऽभवत् ॥ देवीभागवतस्यास्य श्रवणोत्थफलेन च ॥ १७ ॥

देव हीति ॥ यस्मिन्काले राजा देवीमखं समाप्य स्थितस्तस्मिन्नेव काले इत्यर्थः ॥ १० ॥ संसंभ्रमः सहर्षो राजा समुत्थायेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ निजकर्मविपर्ययान्निजकर्मव्यत्यासेन ब्राह्मणापराधलक्षणेन विष्णुभागवतश्रवणेनोद्धृत इति तु कल्पांतराभिप्रायेण विष्णुभागवते उक्तम् ॥ १५ ॥ १६ ॥
मणिद्वीपं तृतीयस्कंधोक्तं देवीलोकम् ॥ केन पुण्यफलेनेदं जातं तत्राऽऽह । देवीभागवतस्यास्येति ॥ १७ ॥

तस्य सौरस्य वा उपासनाशक्तिरहिताऽस्ति । किंतु शक्तिसहितैव ॥ राधाकृष्णलक्ष्मीनारायणसीतारामपार्वतीपरमेश्वरोपासनासु सर्वत्र शक्तिसहिताया एवोपासनायाः सत्त्वात् ॥ तस्मात्तच्छक्तिसंतोषार्थं सर्वैरपि वैष्णवादिभिरेतत्पुराणं पठितव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ग्रंथसमाप्तौ सूतो गायत्रीपदघटितं मंगलं करोति । सच्चिदानंदरूपां तामिति । ह्रींमयीं ह्रींबीजवाच्याम् ॥ ह्रींब्रह्मेति श्रुतेः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ निर्जगामेति ॥ नैमिषारण्यक्षेत्रादन्यत्र गतवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ श्रीमच्छैवकुलोत्पन्नो रंगनाथात्मजः सुधीः ॥ श्रीलक्ष्मीगर्भसंभूतो नीलकंठोऽभिधानतः ॥ १ ॥ देवीभागवतस्यास्य व्याख्यानरहितस्य च ॥ व्याख्यां यः

तच्छक्तेरेव तोषार्थं पठितव्यं सदा द्विजैः ॥ स्त्री शूद्रो न पठेदेतत्कदापि च विमोहितः ॥ २४ ॥ शृणुयाद्द्विजवक्त्रात्तु नित्यमेवेति च स्थितिः ॥ किं पुनर्बहुनोक्तेन सारं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ २५ ॥ वेदसारमिदं पुण्यं पुराणं द्विजसत्तमाः ॥ वेदपाठसमं पाठे श्रवणे च तथैव हि ॥ २६ ॥ सच्चिदानंदरूपां तां गायत्रीं प्रतिपादिताम् ॥ नमामि ह्रींमयीं देवीं धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ॥ २७ ॥ इति सूतवचः श्रुत्वा नैमिषीयास्तपोधनाः ॥ पूजयामासुरत्युच्चैः सूतं पौराणिकोत्तमम् ॥ २८ ॥ प्रसन्नहृदयाः सर्वे देवीपादांबुजार्चकाः ॥ निवृत्तिं परमां प्राप्ताः पुराणस्य प्रभावतः ॥ २९ ॥ नमश्चक्रुः पुनः सूतं क्षमाप्य च मुहुर्मुहुः ॥ संसारवारिधेस्तात प्लवोऽस्माकं त्वमेव हि ॥ ३० ॥ इति स मुनिवराणामग्रतः श्रावयित्वा सकलनिगमगुह्यं दौर्गमेतत्पुराणम् ॥ नतमथ मुनिसंघं वर्धयित्वाशिषांबाचरणकमलभृंगो निर्जगामाथ सूतः ॥ ३१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां द्वादशस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ स्वस्ति ॐ ॥

रामषण्नंद (९६३) संख्यातैः पद्यैर्व्यासकृतैः शुभैः ॥ देवीभागवतस्यास्य द्वादशस्कंध ईरितः ॥ १ ॥

कृतवान्सम्यक्तिलकाख्यां महत्तराम् ॥ २ ॥ द्वादशस्कंध एतस्याः समाप्तोऽभूच्छुभार्थदः ॥ तेन तुष्यतु सा देवी पंचप्रकृतिरूपिणी ॥ ३ ॥ इति श्रीशैवकुलोत्पन्नरंगनाथात्मजलक्ष्मीगर्भसंभवनीलकंठविरचिते देवीभागवतव्याख्याने तिलकाभिधे द्वादशस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ समाप्तमेतत् ॥ उत्तुंगपीवरपयोधरभारनम्राद्द्रिन्द्रगोपसकलारुणदेहकांतेः । कान्तेंदुखंडशकलाभरणाभिरामादंतःपुरात्पुररीपोरपरं न विद्मः ॥ १ ॥ प्रत्यध्यायं मूलसंख्या टीकायां समुदाहृता ॥ अष्टादशसहस्त्रं तु समग्रं मूलमीरितम् ॥ १ ॥ पञ्चाशच्छ्लोकसहितशतपंचकसंयुता ॥ सहस्रसंख्याटिप्पण्याः स्कन्धे प्रथमके स्मृता ॥ २ ॥ चतुस्त्रिंशच्छ्लोकयुतशतत्रयमिता स्मृता ॥

द्वितीयस्कंधमध्यस्था टीका मंगलकारिणी ॥ ३ ॥ एकत्रिंशच्छ्लोकयुता चैकादशशतात्मिका ॥ तृतीयस्कन्धमध्यस्था टिप्पणी मंगलप्रदा ॥ ४ ॥ पञ्चाशत्पद्यसंयु
क्तशतसप्तकसंयुता ॥ चतुर्थस्कन्धमध्यस्था टिप्पणी समुदाहृता ॥ ५ ॥ पञ्चाशत्पद्यरहितसहस्रपरिसंमिता ॥ पञ्चमस्कन्धमध्यस्था टिप्पणी समुदाहृता ॥ ६ ॥
अशीतिपद्यसहितशतसप्तकसंमिता ॥ षष्ठे स्कन्धे समुदिता टिप्पणी तिलकाभिधा ॥ ७ ॥ शतत्रयसमायुक्तसहस्रपरिसंमिता ॥ सप्तमस्कन्धमध्यस्था टिप्पणी तोषका
रिणी ॥ ८ ॥ पंचत्रिंशत्पद्ययुतषट्शतश्लोकसंख्यया ॥ अष्टमस्कंधमध्यस्था टिप्पणी समुदाहृता ॥ ९ ॥ शतसप्तकसंयुक्तसहस्रपरिसंमिता ॥ नवमस्कंधमध्यस्था
टिप्पणी समुदाहृता ॥ १० ॥ चत्वारिंशत्पद्ययुतशतश्लोकमिता परा ॥ दशमस्कंधमध्यस्था टिप्पणी समुदाहृता ॥ ११ ॥ सप्ततिश्लोकसहितशतसप्तकसंमिता ॥ एका
दशस्कंधगता टिप्पणी समुदाहृता ॥ १२ ॥ सपादत्रिशतश्लोकयुक्सहस्रमिता परा ॥ द्वादशस्कंधगा ज्ञेया टिप्पणी तिलकाभिधा ॥ १३ ॥ श्रीमच्छैवकुले शिवार्च
नरतो जातो मयूरेश्वरः श्रीशंभोर्वरदानतोयमलभच्छैवोपनामोत्तमम् ॥ सूनुस्तस्य शिवार्चकः समभवच्छ्रीनीलकंठाभिधस्तत्सूनुः कविराजराजिमुकुटः श्रीरंगनाथाभिधः ॥
॥ १४ ॥ तत्सूनुः खलु नीलकंठ इति यो नाम्नास्ति लक्ष्मीसुतो देवीभागवताभिधोत्तमपुराणस्य स्फुटां टिप्पणीम् ॥ व्याख्याभी रहितस्य सोऽयमकृतश्श्रु
त्यागमग्रंथितां सेयं श्रीतिलकाभिधा भवतु मे व्याख्या शिवातुष्टये ॥ १५ ॥ पतंजलिपराशरात्मजसरस्वतीसारसस्रवन्मधुसुधारसाकलनमोदमानांतराः ॥
कथं तव सरस्वतीं शृणुयुरेतदस्तीव यत्तथापि भवति स्पृहा मतिमतां शिशोर्भाषणे ॥ १६ ॥ ततो व्यरचि टिप्पणी यदि न ते मुदं प्राप्नुयुस्तथापि
जगतः प्रसूर्भुवननायिका तोक्ष्यति ॥ न मातुरुदरोद्भवे विमलवाचि वा पामरे सुते तरतमादया नच विभेदबुद्धिः क्वचित् ॥ १७ ॥ विविच्य सदसत्प्रकारक
मिदं यथेष्टं बुधा विहाय मतिमत्सरं किल वदंतु यद्दूषणम् ॥ न मूर्खजनदूषणैः किमपि हीयते मामकं दिनांधशतनिंदया नहि दिनेशखेदो भवेत् ॥ १८ ॥
सह्याद्रिपर्वतवरामरदेशभेदमातापुरांतरगता जमदग्निशंभोः ॥ प्राणप्रियापरशुरामजनन्यभीष्टं दद्यादियं हि कुलदैवतमेकवीरा ॥ १९ ॥ तवापांगालोकादमृत
झरलोकाः कतिपये न लोका लोकानामधिपतय आसन् भगवति ॥ गुणं दोषं दुष्टे मयि मनसि संचिंतयसि चेत्तदा का ते कीर्तिर्निरवधिकृपावारिधिरिति ॥ २० ॥
सर्वात्मना तव पदांबुरुहावलंबं मातः कदंबवनवासिनि ते नितंबः॥हस्तद्वयेन विधृतोऽस्ति मयाधुना मां हित्वा गमिष्यसि तदाऽपयशो बहु स्यात् ॥ २१ ॥ यत्किंचिदार
चितमेव सुतेन चित्रं माता करोति कुतुकं खलु तस्य लोके ॥ अस्यां कृतौ तु कुतुकं न तनोषि चेत्त्वं कोऽन्यास्तदा मम करिष्यति मंदबुद्धेः ॥ २२ ॥ उत्तंगपीवरपयो
धरभारनम्राद् ब्रह्मादिदेवपरिवंदितपादपद्मात् ॥ नेत्रत्रयभ्रमरशोभिमुखारविंदादंतःपुरात्पुरारिपोरपरं न विद्मः ॥२३॥ इति श्रीशैवकुलोपन्नरंगनाथात्मजलक्ष्मीगर्भसंभवनी
लकंठविरचितं देवीभागवतव्याख्यानं तिलकाभिधं समाप्तम् ॥२४॥ अत्र प्रथमस्कंधमारभ्य द्वादशस्कंधपर्यंतं प्रतिस्कंधाते पद्यरूपेणोक्ता या संख्या सा टीकाका
रोक्तप्रत्यध्यायाद्यपद्यानुसारेणेति बोध्यम् ॥ एवं च समग्रा संख्या अर्धाधिकसप्तमुनिवेदवस्विंदुमिता (१८४७७ ॥) जाता ॥ एतत्संख्या द्वादशस्कन्धांतो

क्तेन "प्रत्यध्यायं मूलसंख्या टीकायां समुदाहृता ॥ अष्टादशसहस्रं तु समग्रं मूलमीरितम्" इति टीकास्थपद्येन सह विरोध आयाति स सुधीभिर्विचारणीयः ॥ तथा प्रथमस्कंधे एकोनविंशाध्याये एकः श्लोकोऽधिकः । तृतीयस्कंधे षष्ठाध्यायेऽर्धं न्यूनम्, अष्टमाध्यायेऽर्धमधिकम्, नवमाध्याये एको न्यूनः । चतुर्थस्कन्धे नवमाध्यायेऽर्धमधिकम्, षोडशाध्यायेऽर्धमधिकम्, पंचविंशाध्याये त्रयः श्लोका अधिकाः, पंचमस्कन्धे एकविंशाध्यायेऽर्धमधिकम्, षष्ठस्कंधे एकत्रिंशाध्यायेऽर्धं न्यूनम्, सप्तमस्कंधे पंचविंशाध्यायेऽर्धमाधिकम्, एकोनत्रिंशाध्याये एकः श्लोकोऽधिकः, त्रिंशत्तमाध्याये एकः श्लोकोऽधिकः, षट्त्रिंशाध्यायेऽर्धमाधिकम्, चत्वारिंशाध्यायेऽर्धं न्यूनम् । अष्टमस्कन्धे चतुर्दशाध्ययेऽर्धं न्यूनम्, द्वाविंशाध्यायेऽर्धमधिकम् । नवमस्कन्धे द्वादशाध्यायेऽर्धमधिकम्, एकोनविंशाध्यायेऽर्धमधिकम्, सप्तत्रिंशाध्यायेऽर्धं न्यूनम् । एकादशस्कन्धे एकादशाध्यायेऽर्धमधिकम् । द्वादशस्कंधे सप्तमाध्यायेऽर्धमधिकम्, अष्टमाध्याये एकोऽधिकः, चतुर्दशाध्याये एकोऽधिकः श्लोकोस्तीति । अत्र क्षेपकश्लोकानां गणना न कृतास्तीति ज्ञेयम् ॥ श्रीः ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन श्रेष्ठिना
स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर"-स्टीम्-मुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम् ।
संवत् १९८८, शकाब्दाः १८५३.

विक्रय्यपुस्तकें (पुराणग्रन्थाः)

नाम.	की. रु. आ.
वामनपुराण–मूल । इसमें कपालमोचन–आख्यान, दक्षयज्ञविनाश, महादेवका बालरूप धारण, कामदेव दहन, प्रह्लादनारायणयुद्ध और देवासुरसंग्रामादि कथा हैं	३–०
वामनपुराण–पं० श्यामसुन्दरलाल त्रिपाठीकृत भाषाटीका तथा पूर्वोक्त सर्वालंकारोंसहित	६–०
वामनपुराण–भाषावार्त्तिक–श्लोकांक और अध्यायके आदि अन्तके मूल श्लोक तथा जिल्द सहित	५–०
कूर्ममहापुराण–मूल ।	३–८
मत्स्यपुराण–मूल । इसमें जगत्‌की रचनाके हेतु और मत्स्यावतार धारण करनेका कारण, प्रलय होनेका कालपूर्वक वर्णन, ब्रह्माके ४ मुख होनेका कारण, दानव गन्धर्वोंकी उत्पत्ति और सूर्यवंश तथा चन्द्रवंशका वर्णन इत्यादि २ उत्तमोत्तम कथाएँ वर्णित हैं	७–०
गरुडमहापुराण–ग्रन्थसंख्या १९००० हजार संपूर्ण	७–०
गरुडपुराण–(प्रेतकल्प) भाषाटीकासहित	१–४
ब्रह्माण्डपुराण–मूल सम्पूर्ण १२००० ग्रन्थ । इसमें भावीकल्प कथाके साथ सारे ब्रह्माण्डका चरित सविस्तर वर्णित होनेके कारण यह 'यथा नाम तथा गुण'के अनुसार महापुराणोंमें सर्वोत्कृष्ट है	७–०
ललितोपाख्यान–(ब्रह्माण्डपुराणान्तर्गत)	२–०
अष्टादशपुराणदर्पण–अर्थात् अठारहों पुराणोंका दर्पणके समान वर्णन । विद्यावारिधि० पं० ज्वालाप्रसादजी मिश्र निर्मित ।	३–०

नाम.	की रु. आ.
मार्कण्डेयपुराण–मार्कण्डेय और जैमिनिका संवाद। अनेक ग्रंथोंके टीकाकार व रचयिता पं० कन्हैयालालजीमिश्रकृत भाषाटीका सहित ...	७–०
मार्कण्डेयपुराण–भाषा वार्त्तिक श्लोकांक तथा अध्यायके आदि अन्तके मूल श्लोक सहित जिल्द समेत पं० कन्हैयालालजी मिश्र कृत	५–०
आदिपुराण–मूल। इसमें पुराणोंका सार व्यासजीने २९ अध्यायोंमें वर्णन किया है कलियुगके दोषोंका ऐसा रूप दर्शायाहै कि पढते पढते मन मुग्ध हो जाताहै श्रीकृष्ण भगवान्के जन्मसे लेकर उनकी अनेक लीला और रामावतारकी चर्चा तथा वैष्णवोंकी अनेक चित्ताकर्षक परमोपयोगी कथा हैं	१–०
आदिपुराण–उपरोक्त सर्वालंकारोंसे युक्त। हिन्दीके सुलेखक पं० श्यामसुन्दरलालजी त्रिपाठीकृत अत्यन्त सरल भाषानुवाद सहित	२–८
आदिपुराण–केवल भाषा (वार्त्तिक) ...	१–१२
कल्किपुराण–अनेक ग्रंथोंके अनुवादक तथा लेखक पं० बलदेवप्रसादजी मिश्रकृत भाषाटीकासहित। इसमें कल्किमहाराज कलियुगान्तमें अवतार ले दुष्टोंका संहार करेंगे यह पूर्णतया वर्णित है ...	२–८
कल्किपुराण–केवल भाषा (वार्त्तिक) ...	०–१२

पुस्तक मिलनेका ठिकाना–

खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्–प्रेस, बम्बई.

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर"–प्रेस, कल्याण–बम्बई.

॥ इति श्रीमद्देवीभागवते महापुराणे सटीके द्वादशस्कंधः समाप्तः ॥

विदुषामभ्यर्थना ।

अत्रास्माकं मुद्रणालये ऋगादयो वेदा उपनिषदो वेदान्तग्रन्था महाभारतादीतिहासाः श्रीमद्भागवतादिमहापुराणोपपुराणानि धर्मशास्त्र-कर्मकाण्ड-व्याकरण-न्याय-योग-सांख्य-मीमांसादिशास्त्रीयग्रन्थाः काव्य-नाटक-चम्पू-प्रभृतयो ग्रन्थाः सहस्रनामाद्यनेकस्तोत्रग्रन्था विविधभाषाग्रन्थाश्च सीसकोत्तममहच्छुभ्राक्षरैर्मनोहरं मुद्रिता योग्यमूल्येन क्रय्याः सन्ति, तांश्च ग्राहका यथापुस्तकसूचीपत्रं मूल्यप्रेषणेन प्राप्नुयुः ।

अधिकमस्मदीयसूचीपत्रेण "श्रीवेङ्कटेश्वरसमाचार" पत्रप्रापणद्वारा च ज्ञेयमिति शम् ।

क्षेमराज-श्रीकृष्णदासः "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-मुद्रणालयाध्यक्षः-मुंबईस्थः ।

Khemraj Shrikrishnadass Proprietor of the "Shri Venkateshwar" Steam Press, Bombay.

मुद्रक और प्रकाशक--

खेमराज श्रीकृष्णदास.

मालिक-" श्रीवेङ्कटेश्वर " स्टीम्-प्रेस, बम्बई.

पुनर्मुद्रणादि सर्वाधिकार "श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणयन्त्रालयाध्यक्षाधीन है ।

॥ इति श्रीमद्देवीभागवतं सटीकं समाहात्म्यम् ॥